AARDRIJKSKUNDIG EN STATISTISCH

WOORDENBOEK

VAN

NEDERLANDSCH INDIE.

III.

AARDRIJKSKUNDIG EN STATISTISCH

WOORDENBOEK

VAN

NEDERLANDSCH INDIE,

BEWERKT NAAR DE JONGSTE EN BESTE BERIGTEN.

MET EENE VOORREDE

VAN

Prof. P. J. VETH.

Derde Deel.

R—Z.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN.
1869.

AAN DEN LEZER.

Bij de voltooiing van het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch Indië schijnt het niet ongepast eenige rekenschap te geven van de wijze van ontstaan van dit werk, en van het aandeel door verschillende schrijvers daaraan genomen. Het wordt zelfs bijna gevorderd door de verkeerde voorstellingen, die daaromtrent in omloop zijn, en waardoor, zoo zij geene tegenspraak vonden, sommige personen aansprakelijk zouden kunnen worden gesteld voor fouten, waaraan zij onschuldig zijn, of lof inoogsten voor arbeid, dien zij niet verricht hebben. Men vergunne ons een paar voorbeelden daarvan bij te brengen. In het rapport over Java en onderhoorigheden van den Heer Hovëll Thurlow, tweeden Secretaris der Engelsche legatie te 's Gravenhage, d.d. 1 Juli 1868 (opgenomen in »*Reports by Her Majesty's Secretaries of embassy and legation, presented to both Houses of Parliament,*" Febr. 1869, p. 337—437) wordt van ons werk gesproken, als van »an encyclopaedia now coming out in Holland, and edited by Mr. H. van Alphen and Professor Veth." Even onjuist als dit is, even verkeerd is het ook, wanneer de Heer J. K. J. de Jonge, in zijn hoog verdienstelijk werk: »*De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië,*" Deel II, bl. 109, spreekt van »eene zeer merkwaardige mededeeling van den Hoogleeraar Millies omtrent de literatuur over de Maleijers in het *Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Ne-*

derlandsch Indië, Deel II, bl. 426." Indien de Heeren VAN ALPHEN en ik zelf ons niet al den lof mogen toekennen, dien de Heer THURLOW aan het Woordenboek toezwaait, wij behoeven het ons aan de andere zijde ook niet aan te trekken, wanneer in de »*Notulen van het Bataviaasch Genootschap,*" Deel IV, 1866, op bl. 272, bij de bespreking van ons artikel *Aroe* (D. I, bl. 37), wordt opgemerkt, dat de vermelding van dat landschap, welks bestaan geheel tot het verledene behoort, »een bewijs te meer is van de grove onnauwkeurigheden van het genoemde werk." Daargelaten voor het oogenblik, of deze woorden, den aard van het werk in aanmerking genomen, niet een wat streng oordeel in zich sluiten, zou het den Heer VAN ALPHEN en mij gemakkelijk vallen alle blaam voor die onnauwkeurigheden van ons af te weren, daar wij wel voor sommige artikelen van het Woordenboek onze medewerking hebben verleend, maar nooit als verantwoordelijke redacteurs van het geheel zijn opgetreden.

Behoudens hetgeen door den heer VAN ALPHEN en mij en ook door wijlen Professor MILLIES (wiens aandeel zich echter uitsluitend tot de Bibliographie van Celebes, Deel I, bl. 228—236, bepaalt) aan het Woordenboek geleverd is, komt de eer van het plan daartoe ontworpen en uitgevoerd te hebben, geheel toe aan eene Dame, Mevrouw J. C. W. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA, geb. ROORDA VAN EYSINGA, de dochter van wijlen den Hoogleeraar ROORDA VAN EYSINGA, die zich in vroegere jaren jegens de studie der taal-. land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië zoo verdienstelijk heeft gemaakt. Het plan, dat Mevrouw VAN DEN BERGH VAN EYSINGA aan den Uitgever voorstelde, bepaalde zich echter tot een zuiver Aardrijkskundig Woordenboek. Door den Uitgever daarover geraadpleegd, ried ik hem aan, ook statistische en bibliographische mededeelingen op te nemen. De laatste zijn dan ook, met uitzondering der Bibliographie van Celebes, welker samenstelling, daar ik tijdelijk verhinderd

was, de Heer MILLIES goedwillig heeft op zich genomen, uitsluitend van mijne hand. Tot de bewerking van het statistisch gedeelte heeft zich Jhr. Mr. H. VAN ALPHEN bereid verklaard, en ten gevolge daarvan zijn de grootere artikelen van het Woordenboek, zoo als die over Nederlandsch Indië, Java en de verschillende residentiën van Java, alsmede die over de stapelproducten, het opium en het zout, óf door hem aangevuld, óf geheel door hem vervaardigd. Verschillende redenen hebben later den Uitgever genoopt, met bewilliging van Mevrouw VAN DEN BERGH VAN EYSINGA en den Heer VAN ALPHEN, de bewerking der artikelen *Sumatra* en *Timor* geheel aan mij op te dragen. Voor het overige hebben de Heer VAN ALPHEN en ik tot sommige artikelen kleine bijdragen geleverd, in andere eenige wijzigingen of verbeteringen gebracht; doch het is natuurlijk, dat zich dit doorgaans tot de meest belangrijke artikelen bepaalde, en dat door ons geene verantwoordelijkheid kan aanvaard worden voor de feilen, die wellicht hier en daar schuilen mogen in de ontelbare kleine artikelen, waaruit de massa van het Woordenboek is samengesteld, — feilen, die echter, waar ze zijn opgemerkt, niet zelden in latere artikelen zijn hersteld. Zoo zal men b. v. in het artikel *Sumatra*, Deel III, bl. 718, den misslag omtrent Aroe hersteld vinden, waarop in de »*Notulen van het Bataviaasch Genootschap*" gewezen is.

Wanneer men nagaat, uit hoe oneindig vele en uit den aard der zaak noodwendig vaak onzuivere bronnen de breede stroom van dit Woordenboek is samengevloeid; hoe ontzaglijk veel geduld, opmerkzaamheid en vlijt vereischt zijn geworden, om de verbazende massa stof te vergelijken, te rangschikken, te beheerschen; hoe licht in namen en cijfers misstellingen insluipen; hoe moeilijk het was steeds met zekerheid te weten of namen, bij oudere schrijvers of op oudere kaarten voorkomende, ook thans nog aanspraak op eene plaats in het Woorden-

boek konden maken; hoe onvermijdelijk het is, bij zulk een arbeid vaak feilen van anderen over te nemen; dan zal men ongetwijfeld geneigd zijn, over de hier en daar voorkomende misstellingen een zacht oordeel te vellen, en Mevrouw van den Bergh van Eysinga, en voor hun deel ook de andere bewerkers, niet al te hard te vallen over onnauwkeurigheden, die zeker in veel te grooten getale zijn aan te wijzen, maar die zij gelooven dat ieder ander in hunne plaats evenmin geheel zou hebben kunnen vermijden.

Ongetwijfeld is het grootste en meest in het oog loopende gebrek van het Woordenboek de ongelijkheid der bewerking, die wederom samenhangt met het lange tijdsverloop, dat voor de uitgave van een werk van dien omvang gevorderd werd. Aangevangen in 1859, werd het eerst in 1869 voltooid. Onze kennis van Indië is in dat elfjarig tijdvak aanzienlijk vermeerderd. Menige bijdrage tot de land- en volkenkunde in boeken en tijdschriften heeft in dien tijd het licht gezien, en de jaarlijksche regeeringsverslagen hebben aan de stof voor statistieke tabellen en becijferingen gedurig nieuwe bijdragen in milden overvloed toegevoegd. Nieuwe ontdekkingen hebben licht verspreid over sommige nog weinig bekende deelen van den Archipel; nieuwe maatregelen van de Regeering hebben te weeg gebracht, dat eene menigte opgaven van vroeger dagteekening voor den tegenwoordigen toestand niet meer passen. Inzonderheid hebben de belangrijke wijzigingen, die in de laatste jaren in de administratieve indeeling zoowel van Java als van de Buitenbezittingen gemaakt zijn, groote moeilijkheid te weeg gebracht. De overeenstemming tusschen de vroegere en latere artikelen werd daardoor vaak geheel buiten de schuld der bewerkers verbroken; en bovendien moeten zij erkennen, dat waarschijnlijk in vele der kleine artikelen, die reeds voor lang bijeengebracht en geredigeerd waren, niet genoeg op die latere veranderingen is gelet. Door den aanhoudenden

toevloed van nieuwe bijdragen tot de kennis van Indië, is eindelijk het Woordenboek, naarmate de arbeid voortschreed, in aantal van artikelen vollediger en in omvang en inhoud der bijzondere, meer gewichtige artikelen grooter en rijker geworden. Het is onmiskenbaar, dat het derde Deel de kennis van Indië in ieder opzicht in een meer gevorderd stadium van ontwikkeling vertoont, dan het eerste.

Het is daarom voor den Uitgever en de bewerkers een punt van ernstige overweging geweest, of het wenschelijk en doenlijk ware, deze ongelijkheid door de toevoeging van een vierde Deel, bij wijze van Supplement, te herstellen, en die toevoeging tevens aan de verbetering van ingeslopen misstellingen dienstbaar te maken. Er waren daaraan echter niet geringe bezwaren verbonden. Ten eerste is de vorm en bestemming van een woordenboek reeds uit den aard der zaak tegen completeering door middel van supplementen gekant, en kunnen de later aangebrachte bijvoegselen en verbeteringen nooit de leemten en feilen van het oorspronkelijk werk geheel vergoeden. Ten tweede zouden de kosten van het toch reeds kostbare werk nog aanmerkelijk zijn verhoogd. Ten derde zouden waarschijnlijk weder jaren gevorderd worden, eer zich het geheele Supplement in handen der koopers zou bevinden; want het bijwerken der vroegere afleveringen om ze met de latere in overeenstemming te brengen, en de zorgvuldige nalezing om het geheel van fouten en oneffenheden te zuiveren, zou een werk zijn van groote moeilijkheid, dat eindeloos geduld en de nauwlettendste zorg zou vereischen, en dat dus vooral niet spoediger dan de oorspronkelijke bewerking zou voortgaan. Ten vierde zou juist door den langen duur der bewerking van het Supplement zich bij zijne voltooiing hetzelfde verschijnsel, ofschoon op kleiner schaal, herhalen, en dus weer ongeveer dezelfde behoefte aan een Supplement op het Supplement bestaan. Om al die redenen scheen het verre verkieslijk thans geene, noodzakelijk

altijd gebrekkige, poging tot verbetering en aanvulling van het werk door de toevoeging van een Supplement te wagen, maar liever het oog van nu af gericht te houden op eene latere herziening en omwerking van het geheel, wanneer de tegenwoordige oplage zal zijn uitgeput. Zal dit vermoedelijk niet spoedig het geval zijn, het schijnt om andere redenen niet eens wenschelijk reeds in de eerste jaren tot die herziening over te gaan. Nederlandsch Indië verkeert thans, en zal vermoedelijk nog geruimen tijd verkeeren, in een tijdperk van overgang. Gelijk reeds in de laatste jaren vele groote veranderingen zijn voorgekomen, die op de juistheid en eenvormigheid van het Woordenboek een ongunstigen invloed moesten oefenen, zoo zullen zij waarschijnlijk ook in de eerstvolgende jaren niet minder menigvuldig zijn. Het schijnt dus verkieslijk de herziening van het Woordenboek eerst dan ter hand te nemen, wanneer zich de toestand van Indië weder meer zal hebben geconsolideerd. Inmiddels hopen wij, dat de pers haar oordeel over dezen arbeid na de voltooiing op ruimer schaal zal uitspreken, dan gedurende den voortgang het geval was; dat zij de gebreken en misstellingen zal aantoonen, en den weg van verbetering wijzen, en alzoo eene grondiger en vruchtbaarder omwerking van het geheele Woordenboek zal helpen voorbereiden, dan op dit oogenblik mogelijk zou zijn.

Middelerwijl wordt deze arbeid, die, welke gebreken hem ook mogen aankleven, het resultaat van langdurige en ijverige nasporingen, en de vrucht van warme liefde voor Indië was, dringend aan de belangstelling van het Indisch en Nederlandsch publiek aanbevolen.

Leiden, 27 Mei, 1869. P. J. VETH.

R.

Ra, eilandje in den Molukschen Archipel, bij het eiland Batjan.

Ra, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij de rivier Ombilin.

Raaff, voormalig fort op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Alaban, op een breed juk van den berg Sago opgerigt, ter hoogte van 2,020 Rijnlandsche voeten, volgens Müller. Het ontleende zijnen naam aan den verdienstelijken Luitenant-Kolonel Raaff, die in 1824, als Resident van Padang, in den ouderdom van 29 jaren overleden is en den grondslag heeft gelegd tot onze vestiging in de Padangsche Bovenlanden. De omstreken zijn vruchtbaar. Koffij groeit er bijzonder voordeelig en *gambir* wordt er aangeplant zoo voor consumtie als tot verkoop.

Raänan, zie: Ranaän.

Raäs, zie: Rahas.

Raäsi, kampong op het Papoesche eiland Wandammen.

Raauw, zie: Raoen.

Raba, eilandje aan Borneo's Oostkust, behoorende onder Goenong Teboer, gelegen op 2° 18′ N. Br.

Rababoe, zie: Merbaboe.

Rabadjati, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang, aan den postweg.

Rabai, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Atas, distrikt Koeroedoe.

Rabatan, berg op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Rabia, dorp op het eiland Madura, in het Noorden van de afdeeling Madura.

Rabit, eilandje in de straat van Malakka, ten Noord-Westen van het eiland Boelang, residentie Riouw.

Raboek, berg op Java, residentie Cheribon, regentschap Koeningan.

Raboek, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, dat van Mata Waloe komt en zich in de Blitang ontlast.

Raboe Raboe, eiland aan de Oostkust van Borneo, op 2° N. Br. Het behoort onder Goenong Teboer.

Raboni, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Atas, landschap Koeroedoe.

Rada, kaap aan Sumatra's Zuidkust, tusschen de Semangka- en Blimbing-baaijen.

Radamoenda, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Radap, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng.

Radej, rivier en dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Romohon. Het dorp telt een 190tal zielen.

Radematjon, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Radiek, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Radiek, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Radja, hoofddorp van het landschap Tello Lempo, op Celebes' Westkust.

Radja, dorp op Celebes, in het Westen van het rijk Boni.

Radja, eilandje aan de Noordkust van Celebes, het noordelijkste der Rif-eilanden, op 1° 1′ 30″ N. Br. en 122° 45′ O. L.

Radja, rivier op de Noordzijde van het eiland Groot Karimata. Zij is 60 tot 70 Rijnlandsche voeten breed en praauwen van 4 kojangs kunnen haar binnenloopen. Deze rivier, waarvan de oevers hoog zijn, wordt soms door zeeroovers bezocht.

Radja, dorp op de Oostkust van het Lingga-eiland Singkep, aan een riviertje. Het is de verblijfplaats van den Vorst.

Radja, dorp op de Zuidkust van het Riouw-eiland Bintang.

Radja, hoek aan de Westkust van Sumatra, residentie Padang, distrikt Seranti.

Radja, hoek aan Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel.

Radja, eilandje in de rivier van Indrapoera, op Sumatra's Westkust.

Radja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de Ketaoen.

Radja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de Ommelanden, aan de Amo.

Radja, berg op het eiland Bawean, hoog ongeveer 2,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Radja, beek op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan.

Radja, berg op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar. Hij is, volgens DE LANGE, 3,983 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee.

Radja, zie: Raja.

Radja (Kota-), dorp op de Oostkust van het eiland Lombok.

Radja (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, bestaande uit 13 huizen.

Radja (Kota-), dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Radja (Laboehan-), inlandsche naam voor de Portugesche baai op Amboina.

Radja (Pasir-), twee zandbanken in den Molukschen Archipel, ten Oosten van Tidore en Mau, de oostelijkste op 0° 35′ N. Br. en 127° 30′ O. L.

Radja Bassa, berg op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Oosten van de afdeeling Telokh Betong. De dorpen aan zijnen voet gelegen vormen de marga Radja Bassa, onder eenen militairen Kommandant, belast met het civiel gezag. Deze marga had op ultimo 1853 2,344 inwoners. De berg is een uitgebrande vulkaan, en, volgens MELVILL VAN CARNBEE, 4,273 Rijnlandsche voeten hoog. Hij loopt naar het Zuiden met een hoogen en steilen rug in de Tandjong Toewah of Varkenshoek uit. De toppen van den Radja Bassa zijn met welig bosch bedekt, met uitzondering van den hoogsten top Danau, welks westelijke wand steil afloopt, tot op eene diepte van ongeveer 500 Rijnlandsche voeten, waar een klein meer gevonden wordt, dat volgens de inlanders onpeilbaar moet zijn. Men kan den berg het gemakkelijkst van uit Taman en Kalau beklimmen.

Op een klein plateau van den Radja Bassa, met name Ketimbang, had de muiteling *Raden* INTAN in 1856 zijn bivouac opgeslagen. In datzelfde jaar heeft ons Gouvernement op dezen berg twee aarden versterkingen doen oprigten, namelijk eene te Tjampaka, in de nabijheid der grensscheiding van de marga's Negara Ratoe en Dantaran, en eene te Ketimbang.

Aan den noord-westelijken voet van den berg liggen de warme bronnen van Kali Anda, van 135° FAHRENHEIT, bij eene luchttemperatuur van 82°. Eenige dezer bronnen worden bij hoogen waterstand door de zee overstroomd. Van deze gelegenheid maken de inlanders gebruik om zich te baden tegen huidziekten. Aan de noordelijke helling, op ongeveer 2 palen van Katjapé, worden de warme bronnen Baliran gevonden, en ten Zuiden van den Radja Bassa ook warme bronnen tusschen Sawatjou en Ngamboes.

Radja Bassa, twee dorpen op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong, een op de grens van Sekampong, aan den grooten weg, en een aan de Oostzijde der Lampong-baai, op den berg van gelijken naam, $7^1/_2$ paal van den grooten weg, met ongeveer 160 inwoners. De reede van Radja Bassa, in de Lampong-baai, wordt veel door uit China terugkeerende schepen bezocht, die er water en ververschingen innemen.

Radja Bassa, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, aan de Batang Kiri.

Radja Bassa, dorp op Sumatra, in de Lampongs, aan de rivier Semangka.

Radja Bassa, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Narras.

Radja Begamoe, hoek aan Sumatra's Oostkust, landschap Tanah Poetih.

Radja Besi, gebergte op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Ngantang. Het hoogste punt van den bergpas van Batoe, over den Radja Besi, ligt, volgens JUNGHUHN, 3,777 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Radja Dangi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Radja Danoe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Radja Desa, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Rantja, 5 palen van Kawali, 49 van Cheribon en 84 van Indramajoe.

Radja Galoe, distrikt op Java, residentie Cheribon, regentschap Madja Lengka, met ruim 25,200 zielen. De hoofdplaats is Leuwih Moending. Een dorp Radja Galoe ligt in dit distrikt, op $2^1/_2$ palen van Cheribon en $25^1/_2$ van Indramajoe. Even buiten deze plaats is een bosch, door de Javanen Kabajan genoemd. Zie daarover dat woord.

Radja Gepeh, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, nabij de Lampong-baai.

Radjagouw, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de Aroet.

Radja Inda, rif ten Westen van Sumatra, Zuid-Zuid-Oost van het rif Sigale, in 6 vademen water.

Radjak, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, bij de noordelijke grens van het distrikt Mangar.

Radja Kalong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari.

Radja Keoa, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de zuidelijke grens van het distrikt Djati Wangi.

Radja Kesoemo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantool Karang, aan de rivier Oepak.

Radjaki, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Radjakwessi, zie: Radjekwessi.

Radja Lello, berg op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Simpang Kanan, aan den linker-oever der Simpang Kanan. Hij is 300 Rijnlandsche voeten hoog en heeft aan zijnen voet het dorp Panjeihitan. De kruin is plat en loopt van het Zuiden naar het Noorden. Deze berg sluit zich aan eene lage, meer noordwaarts loopende, heuvelrij aan.

Radja Liawohoe, eiland bij de Westzijde van het oostelijk schiereiland van Gilolo, onder den Sultan van Tidore.

Radja Mandala, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, met de onderdistrikten of troepen Nangleng, Boerangrang, Tjisauher, Njalindoeng en de hoofdplaats Radja Mandala, gelegen aan den grooten postweg. Dit distrikt telt éene warme en vier zoute bronnen en wordt door eene gelijknamige rivier doorstroomd. Ter hoofdplaats, die $12^1/_2$ palen van Tjiandjor, 25 van Bandong en 54 van Soemadang verwijderd is, zijn een koffij- en een zoutpakhuis. Het poststation van dien naam ligt op de grens van dit distrikt met het distrikt Tjihea, ter hoogte van 966 Rijnlandsche voeten, volgens VAN DER WIJCK. Op $1^1/_2$ paal afstands van Radja Mandala ligt eene pasanggrahan, gelegen ter hoogte van 1,053 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Radja Mandala (Oud), dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, 25 palen van Poerwakarta.

Radja Moeda, rivier op Sumatra, op de Oostzijde van het rijk Achin. Langs hare oevers staan een 30tal woningen, met 200 inwoners, die vaartuigen bouwen en rijst planten.

Radjan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke, in de afdeeling Doeson en Bekompai, in de Lahei-rivier valt.

Radja Pola, voormalig distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, dat onder het distrikt Indihiang gekomen is en daarvan tegenwoordig een onderdistrikt of troep uitmaakt. In Radja Pola zijn, bij de uitbarsting van den Galoenggong, op 8 October 1822, 9 dorpen vernield, 9 menschen en 34 buffels omgekomen, en 151,400 koffijboomen beschadigd, om van de vernielde rijstvelden niet te gewagen.

Radja Rau (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Radjassa, zie: Redjasa.

Radja Tengah, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Radja Toewah, rivier op Sumatra, op de Oostzijde van het koningrijk Achin, met ongeveer 50 huizen aan hare oevers, bewoond door een 300tal zielen, die een bestaan vinden in het maken van vaartuigen en het verbouwen van rijst.

Radja Winangon, vervallen lustslot op Java, residentie Djokdjokarta.

Radjeg, zie: Tjiradjeg.

Radjeh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, met een 100tal inwoners.

Radjekwessi, baai op Java, aan de Zuid-Westzijde van de adsistent-residentie Banjoewangi, op 113° 56′ O. L. In deze baai ontlast zich de rivier van dien naam, welke op het Permissang-gebergte haar oorsprong neemt.

Radjekwessi, berg op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger, op de grens van Banjoewangi.

Radjekwessi, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Pakkies.

Radjekwessi, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling en distrikt Panaroekan.

Radjekwessi, voormalige hoofdplaats der afdeeling Bodjo Negoro, op Java, residentie Rembang, Zuid van Bodjo Negoro. Zij werd in 1830 door een brand vernield.

Radjekwessi, zie: Radja Besi.

Radjie, dorp met landingsplaats op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil.

Radjie, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Radjie, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, omringd door rijstvelden.

Radjina, dorp op het Achterwals-Aroe-eiland Tarangan of Kree, residentie Banda. Het levert vele vogelnestjes op.

Radjoea, zie: Randjoewa.

Radjoein, kaap aan de Noordkust van het Aroe-eiland Oedjier.

Radjoekh, berg en dorp op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, aan de Mahakkam.

Radjoeng, dorp op het eiland Madura, regentschap Soemanap, distrikt Barat Daja. Er is een zouthoofddepôt onder eenen Pakhuismeester.

Radoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Radoekan, rivier op Sumatra, residentie Palembang, aan den regter-oever der Moesi.

Raëe Besar en **-Ketjil,** twee eilandjes tot de Kei-eilanden behoorende, onder de Tianda-groep, residentie Banda.

Rafa Rafa, dorp op het Batoe-eiland Tello, bewoond door een 50tal Niassers en een 40tal Maleijers.

Raga Djambangan, zie: Rogo Djembangan.

Raga Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, op de noordelijke grens van het distrikt Singen Kidool.

Ragang, dorp op het eiland Madura, in het Westen van de afdeeling Soemanap.

Ragang Mati, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het zuidelijk gedeelte van het distrikt Semanoe.

Raga Raga, onbewoond eiland, behoorende tot de Banjak-eilanden, ten Westen van Sumatra, groot $^1/_{20}$ vierkante Sumatra-paal.

Ragas, onderdistrikt met twee gelijknamige dorpen op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, in het Noorden van het distrikt Tjikandi.

Ragas, eilandje aan Sumatra's Oostkust, bij het landschap Langkat.

Ragas, onderdistrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, distrikt Tjikandi.

Ragat, hoek aan Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal.

Ragawatjana, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Rageh, dorp op het Batoe-eiland Sigeh, met een 30tal Niassers.

Ragged-point, punt aan de Oostkust van Borneo, volgens Melvill van Carnbée, op 2° 11′ Z. Br. en 116° 33′ O. L. gelegen. Deze punt wordt wel eens, doch ten onregte, verward met kaap Shoal of Aroe, welke, volgens Melvill van Carnbée, op 2° 33′ Z. Br. en 116° 25′ O. L. is gelegen. Ragged-point is door riffen omringd. Op de zuidelijkste dier ondiepten raakte den 12n November 1805 het schip *Henry Addington* aan den grond.

Ragi, zie: Rakit.

Ragoenan, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de rivier Krokot.

Ragomoekti, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Rahabon, kalkberg op Java, residentie Bantam, bij het dorp Tjoeroek Boegis, ten Zuid-Oosten van Bodjo Manik.

Rahaden, waterval in de rivier Lahej, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Rahapa, eilandje bij de Noord-Oostkust van Borneo, op 4° 53′ N. Br.

Rahas, eiland ten Oosten van Madura, tot de Sapoedi-groep behoorende, waarvan dit het zuid-westelijkste en grootste is, met het midden gelegen op ongeveer 7° 7′ 30″ Z. Br. en 114° 37′ O. L. Het is 13 vierkante palen groot en bevat 20 dorpen en 4,058 zielen, als: 3,239 inlanders, 48 Chinezen en 371 overwalders. Het is door een rif omringd, dat zich aan de Noordzijde het verst uitstrekt. Ten Oosten van Rahas hebben in het begin van 1862 vijf groote en zes kleine rooverspraauwen een Boegineesch vaartuig aangevallen, doch zijn bij tijds afgeslagen.

Rahas Gila, eilandje aan de Noordkust van het eiland Madura.

Rahoe, dorp met postgebouw en pasanggrahan op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro.

Rahong, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Maleber.

Rahong, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuid-Westen van de afdeeling Lebak, distrikt Madhoor.

Rai-djoewa, zie: Randjoewa.

Rai-haiwoe, zie: Savoe.

Rain, rivier op de Oostkust van het eiland Batjan.

Rais, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den regter-oever der Kahajan.

Raja, berg die gedeeltelijk in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi, gelegen is en de noord-westelijke grensscheiding van de afdeeling Sampit der Zuid- en Oosterafdeeling vormt. Uit dezen berg ontspringt de rivier Sampa. De kruin, die eene vlakte van ongeveer 200 Rijnlandsche voeten in het vierkant vormt, is begroeid met laag kreupelhout. Aan eene zijner hellingen ligt een diep meer, door steile rotswanden omsloten. De Raja vormt de waterscheiding tusschen de Melawi en de Sampa en ligt, volgens Schwaner, op 0° 36′ Z. Br. en

112° 43′ O. L. Hij is naar gissing 8,500 Rijnlandsche voeten hoog. Aan den voet houden zich zwervende Dajaks „Orang Ot" op. Buitendien zijn op de zuidelijke helling, in het landschap Mendawei, nog ongeveer 3,000 Dajaks gevestigd, die geheel onafhankelijk zijn van de Dajaksche Hoofden in Katingan en geenerlei schatting betalen.

Raja, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, aan de Kapoeas, beneden Sawait.

Raja, berg in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Meliouw.

Raja, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Raja, berg, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, op de grens van Serawak. De rivier is voor kleine vaartuigen bevaarbaar.

Raja, hoek op Java, residentie Preanger Regentschappen, aan de Westzijde van de afdeeling Tjiandjor, op 7° 8′ Z. Br.

Raja, kaap aan de Oostkust van het eiland Banka, distrikt Soengei Leat, op 1° 50′ Z. Br. Hier is in Julij 1858 eenig kopererts, in dunne adertjes verspreid, ontdekt.

Raja, kaap aan de Westzijde van het eiland Banka, aan de Zuidzijde van het distrikt Muntok.

Raja, berg op Sumatra, residentie Palembang, in het Oosten van het Ranoe-gebied.

Raja, kaap aan Sumatra's Zuidkust, aan de Zuid-Westzijde der Lampongs.

Raja Bekat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Pasir.

Rajaja, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, meest bevolkt met Maduresen en Soemanappers.

Rajajang, oud dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Raja Mam, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Rajan, dorp op de Noordkust van het eiland Lombok.

Rajang, rivier op Sumatra, landschap Korintji, die ondiep en snel van stroom is.

Rajang, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan. De rivier is een zijtak der Bentjoekei. Het dorp is de verblijfplaats van den Vorst.

Rajang, zie: Redjang.

Rajang Kerkap Limou-manis, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan het Noord-Westerstrand der Ommelanden, bij Kerkap.

Raja Olah, hoek en rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Temian. De rivier heeft gemeenschap met die van Temian. Deze streek wordt door visschers bewoond.

Raja Sakti, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Rajat is de algemeene naam door de Maleijers gegeven aan die ruwe klasse hunner natie, welke haar verblijf in praauwen houdt en geene vaste woningen op den wal bezit. Het woord is van Arabischen oorsprong, en beteekent eigenlijk onderhoorigen, te weten: van het Maleische rijk. Deze Rajats zijn Heidenen, leven voornamelijk van de vischvangst en het verzamelen van *agar-agar* en voeden zich meest met visch, doch ook met rijst en andere spijzen, wanneer zij die door ruiling voor hunne waren bekomen kunnen. Zij zijn stoute zeelieden, maar doorgaans bedorven en trouweloos, en hoewel men hen, tegenwoordig althans, niet meer onder de zeeroovers kan rangschikken, maken zij zich nog heden wel eens aan kleine rooverijen op de kusten schuldig. De Rajats houden zich op in de straat van Malakka en langs de kusten van Banka en Billiton, van sommige eilanden ten Oosten en ten Westen van Borneo, van Celebes en eindelijk van Boero en andere eilanden in de Moluksche zee, van welke kusten zij reizen maken naar de Noordkust van Australië, om *tripang*, schildpad en visch te vangen. Dit eigenaardig volk toont in gelaatsvorm en ligchaamsbouw duidelijk aan dat het van Maleisch ras is. Hunne kleur is vrij donkerbruin en eigenaardig is onder dit volk de witschubbige huid, ten gevolge eener ziekte, *gadoes* geheeten, die waarschijnlijk hare oorzaak in de onreine levenswijze en de gedurige aanraking met zeewater heeft. Terwijl deze lieden, die in de grootste armoede en dierlijke ruwheid leven, met hunne eigene booten en bij hunne vischvangst niemand benadeelen, worden zij onder aanvoering van zeeroovers menigmaal gevaarlijk, en doen zij aan hunne arme slagtoffers hunne wreedheid gevoelen. Ook gebeurt het niet zelden dat de Rajats zich verhuren tot het doen van den aanval op schepen, op wier plundering het gemunt is.

De Rajats vormen verschillende onderafdeelingen, als: de Orang Sêkah of Orang Laut, de Badjo's of Prajenders en meer anderen. De stam der Orang Sêkah moet ruim 200 vaartuigen bezitten en zich voornamelijk ophouden langs de kusten van Banka en Billiton. Meestal bouwen en herstellen zij hunne praauwen te Koerouw en in de Klabat-baai op Banka, en te Tjeroetjoep, Sidjoek en Blantoe op het eiland Billiton. Deze praauwen zijn van middelmatige

grootte. Iedere praauw bevat een huisgezin en is overdekt met matten van *kadjang*, tot wering van regen en zonnehitte. Gewoonlijk blijven er zes tot tien vaartuigen bij elkander, die alzoo een dorp uitmaken, zoo lang niet een storm ze geheel van elkander verwijdert en verstrooit.

Rajawolan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Rajoedan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, aan de Solo-rivier.

Rajoening, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Rajolo, een der Obi-eilanden in den Molukschen Archipel, residentie Ternate.

Rajom, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noord-Oosten van het distrikt Kali Djati.

Rajong Koelon en **-Wètan,** twee partikuliere landen op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, het eerste met een 300tal en het laatste met een 280tal bewoners.

Rakal Monga, landschap op de Westkust van het Noord Pagei-eiland.

Rakam, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Roengan.

Rakan of Rokan, rivier op Sumatra's Oostkust, rijk Siak, die uit het landschap Rau ontspringt, en langs welke zich het distrikt Rakan uitstrekt. Zij heet ook Soempoer, en kan in het algemeen als de grensscheiding aangemerkt worden tusschen de distrikten der Maleische kolonisten aan de Oostkust en de oostelijke Batta-gewesten, bekend onder den algemeenen naam van Pertibi. De Rakan-rivier is alleen voor kleine vaartuigen geschikt en de vaart is daarin zeer gevaarlijk door de buitengewone snelheid van stroom. De rivier vormt aan hare uitwatering in zee eene groote baai, die twee eilandjes bevat: Lalang Besar, gelegen op 2° 10′ N. Br. en 100° 36′ 50″ O. L., en Lalang Ketjil, op eenen afstand van het eerste van 1/2 of 3/4 mijl, en daarvan gescheiden door eenen met riffen bezetten doortogt. De rivier, die aan de monding 15 mijlen breed is, vernaauwt 8 of 9 mijlen opwaarts, tot eene breedte van 4 en verder van 2 mijlen. De Rakan neemt de rivieren Banka en Tanah Poetih op.

Rakat, zie: Rakit.

Rakauwi, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi, die in de Melawi-rivier valt.

Rakia, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soepajang.

Raki Raki, klip aan de Westkust van Sumatra, ten Westen van het distrikt Batang Kapas, residentie Padang.

Rakit, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Rakit, eiland aan Java's Noordkust, bij den hoek van Indramajoe, volgens Melvill van Carnbée, op 5° 53′ 45″ Z. Br. en 108° 23′ 30″ O. L. Het wordt ook wel Boompjes-eiland genoemd, maar dit is eigenlijk de naam van de gevaarlijke rotsige banken ten Noorden en Noord-Noord-Oosten van dit eiland gedeeltelijk boven water gelegen, die ook Midden- en Buitenriffen geheeten zijn.

Rakit, eilandje en kaap aan de Noordkust van het eiland Soembawa, het eiland in de baai van Soembawa en de kaap aan de baai van Bima.

Rakit, hoek aan de Westkust van Sumatra, die de Zuidzijde der bogt van Natal bepaalt, met de ondiepte Rakit in de nabijheid.

Rakka, zie: Rokka.

Rakoe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Oelakan.

Rakoetak, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, hoog ongeveer 5,000 Rijnlandsche voeten.

Rakoetan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Siong-gebied, met een 40tal inwoners.

Rakong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Soemadang, op de westelijke grens.

Rakottek, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli, troep Tjibojo.

Raksoema, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Kommering.

Raleigh, bank in den Riouw-Archipel, op 0° 47′ N. Br., in de Chinesche zee, ten Zuid-Oosten van Bintang.

Raloid, eilandje aan de Noordkust van het eiland Batjan, in de baai Loid.

Rama, rivier op het Riouw-eiland Groot Karimon, die tinerts bevat.

Rama, dorp op Borneo's Zuidkust, landschap Pemboeang.

Ramajang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Ramajoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Moesi, bijna één uur roeijens van de monding der Semanggoes, met 9 huizen.

Ramala, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de Barito.

Ramama, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soemadangan, aan de Tjitaroem.

Raman, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa. Het telt 62 huisgezinnen en was in 1859 nog geheel Heidensch, hoewel er sedert 1857 eene school was opgerigt onder den Zendeling van Koemelembocai.

Raman, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir. Zij valt in de Maranjat.

Raman, rivier met een gelijknamig dorp aan den oever op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih. Zij valt in de Toelang Ballak.

Raman, waterval in de rivier Oempoe, op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, even boven Tandjong Batoe.

Ramantai, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Raman Tjondong, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Blitang.

Ramaoe, zie: Salekat.

Rambai, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, bij den linkeroever der Aroet.

Rambai, zie: Rambee.

Rambaja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, tusschen de Pino- en de Manna-rivieren.

Rambakkan, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tengger, op de grens.

Rambang, rif aan de Westkust van het eiland Billiton, op de reede van Tjeroetjoep, op 2° 49′ Z. Br.

Rambang, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Pradjekan.

Rambang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den linker-oever der Rawas.

Rambang, zie: Rembang.

Rambanit, dorp op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Rambat, rivier op het eiland Banka, op de Westzijde van het distrikt Muntok.

Rambatan, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, in welke eene overlaat is.

Rambatan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Rambatan, dorp op Java, residentie Padangsche Bovenlanden, vorstendom Menangkabo.

Rambe (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XII Kota's, aan de rivier Sangit.

Rambee, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, 7 à 8 palen van Tjipamingkies, aan den westelijken oever der Tjiboeni. Van dit dorp tot aan zee is de streek, die eene lengte van 8 à 9 palen heeft, woest en ontoegankelijk.

Rambee, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuid-Oosten van het distrikt Semanoe.

Rambee Balak en **-Loeni,** twee rivieren op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke in de Pegadoengan vloeijen.

Rambes, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Rambi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Narras.

Rambi, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Rambi, dorp op Sumatra's Oostkust, aan den linker-oever der Serdang-rivier.

Rambianak, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Rambi Goendang, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Rambo, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Loender.

Ramboen, zie: Salekat.

Ramboenan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Sarongsong. Op ultimo 1860 waren hier 210 inwoners, waarvan 174 Christenen, onder de leiding van den Zendeling te Tomohon.

Ramboet, rivier op Java, residentie Tagal, die uit den berg Gedé ontspringt en door het distrikt Pamalang in zee vloeit. Zie verder Pamalang-rivier.

Ramboet, dorp op Java, residentie Batavia, aan de Oostzijde der Tjiliwoeng, $1^1/_2$ paal van Buitenzorgs grens.

Ramboet, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe. Aan deze rivier komt tinerts voor, doch in geringe hoeveelheid.

Ramboet (Poeloe-), zie: Middelburg.

Ramboetan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, bij de rivier Padang.

Rambong, meertje en rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Tengah, die beiden in de Kapoeas Moeroeng loopen op den regter-oever. Het meer strekt zich 1,300 Rijnlandsche voeten landwaarts uit.

Rambong, *ladang* op Sumatra, in de Battalanden, landschap Simpang Sinoendang, op den regter-oever der Simpang Sinoendang.

Rambotan, zie: Rambatan.

Rame, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Barito valt, afdeeling Doeson en Bekompai.

Rami, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Ipoe.

Rami, dorp op Sumatra, adsistent residentie Benkoelen, distrikt Lima Boea Badakh.

Ramiki, kampong op het Papoesche eiland Wandammen.

Rami Pasai, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Westen van de afdeeling Lamatang Ilir.

Ramkoendei, rivier op Sumatra, in het Noord-Oosten van Achin. Aan haren oever staan een 100tal woningen, bewoond door 600 zielen, die rijst verbouwen.

Ramler, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor, aan den mond der Progo.

Ramman Tjondong, gehucht op Sumatra, residentie Palembang, aan de Blitang-rivier.

Ramo (Nanga-), baai en rivier op de Zuid-Westkust van het eiland Flores. De rivier neemt haren oorsprong op den berg Todo. De baai, gelegen tusschen 120° 21′ en 120° 34′ O. L., bevat meestal koraal- en rotsbodem en alleen aan de Oostzijde, tegenover een klapperbosch, ankergrond. Nabij de baai is een Bimaneesch dorp gelegen.

Ramojan, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang, dat in de Sei of Goentoer valt.

Ramojanan, berg op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, die zich 2,737 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheft.

Ramongikako, gehucht op het eiland Boero, regentschap Foggi, stam of fenna Kamiteh.

Rampa Badjau, dorp in Borneo's Zuiden Oosterafdeeling, rijk Pasir, aan de monding der Kendilo.

Rampang, eiland in den Riouw-Archipel, met eene belangrijke vestiging van Chinezen uit Emoy en Canton.

Rampang, gebergte op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, in het Zuiden van het distrikt Anjer.

Rampang Raja, dorp op het Riouweiland Rampang.

Rampatang, oud dorp op Java, residentie Cheribon, aan den westelijken oever der Indramajoe.

Rampat Tajo, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Prigi.

Rampeh, distrikt op Sumatra, in de Battalanden.

Rampeian, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Rampeian, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Oosten van het distrikt Semanoe.

Rampia, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Ilir, landschap Mentangi, die in de Kapoeas Moeroeng vloeit, op den linker-oever.

Rampit, dorp op Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Rampoa, landgoed en dorp op Java, residentie Batavia, bij de stad, aan den ouden weg.

Ran, eilandjes ten Zuid-Westen van den Noordhoek van Motir, in den Molukschen Archipel, bij den Zuidhoek van Riao-eiland, welke op 2° 20′ N. Br. gelegen is.

Rana, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Riam Kiwa.

Rana, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Troesan.

Rana, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Ranaän, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tompasso, met eene bevolking van ongeveer 200 zielen. Er is in 1857 eene school opgerigt.

Rana Boenga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soepajang.

Ranai, zie: Ranay.

Ranakapajong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de rivier Kembang Seri.

Ranalambot, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tombassian. Het had in 1852 eene bevolking van ongeveer 130 zielen.

Rana lima-poeloeh, zie: Vijftig Kota's.

Ranamapo, rivier op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang.

Ranan, zie: Ranoe.

Ranang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij de oostelijke grens van het landschap Agam.

Ranawangko, welvarend dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelimambot, aan het strand. Het is vlak bij het dorp Rano Tanah gelegen, dat met hetzelve onder één

inlandsch bestuur staat. De bevolking van Ranawangko bedraagt ongeveer 350 zielen, allen Christenen. Er staan een steenen, doch vervallen fortje en een lief kerkje en school.

Ranawangko, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoan, met een 50tal inwoners.

Ranay, hoogste top van het eiland Groot Natoena, dat in de Chinesche zee ligt, volgens Laplace, 3,570 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee en gelegen op 4° 0′ 20″ N. Br. en 108° 21′ O. L.

Randa, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, een in het distrikt Palangai, en een in het distrikt Loenan.

Randan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir. Zij is voor de bewoners dier streek belangrijk, wijl aan haren oever de vermaarde held der Ngadjoe's Andin Poeloe Randan gewoond heeft.

Randassari, zie: Randoesari.

Randegan, arieschap op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Kendang, alwaar eenige Chinezen wonen en zich eene markt bevindt.

Randegan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I, bij de noordelijke grens.

Randegan, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Kali Redjo, met een postgebouw.

Randegan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe.

Randegan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Randegan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Randie, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Demak, distrikt Mangar.

Randis, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Manna.

Randja, berg op het eiland Madura, distrikt Sampang.

Randja Darah, berg op Java, adsistent-residentie Krawang, op welken zich vele tijgers ophouden.

Randjaka, een der Savoe-eilanden, residentie Timor.

Randjang, meer op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan.

Randjau, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Mapat Toengoel.

Randjoewa of Benjoar, een der Savoeeilanden, residentie Timor, op 10° 40′ Z. Br. en 121° 35′ O. L. Het heeft een *Radja* en maakt een regentschap van Savoe uit.

Randjeng, meer op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, groot 9,000 vierkante roeden.

Randoe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pamanoekan, aan de rivier Badong, 47 palen van Poerwakarta.

Randoe, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Mandi Radja.

Randoe, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Pakkies.

Randoe, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Randoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Randoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Poerwodadi.

Randoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Randoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi, aan de rivier Seragi.

Randoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Kapoeas, bewoond door 150 Dajaks.

Randoe Agong, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Randoe Ares, dorp op Java, residentie Samarang, Zuid-West van Salatiga.

Randoe Blatong of -Blandong, distrikt op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, met 4,330 zielen en een gelijknamig hoofddorp. Van dit distrikt is in 1831 een gedeelte bij Madioen gevoegd.

Randoe Donkal, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Mandi Radja, 22 palen ten Zuiden van Pamalang en 28 van Tagal. Er is eene pasanggrahan. Hier groeijen vele *kapok*-boomen. Van Pamalang loopt over deze plaats een weg naar Banjoemaas. Op 3 palen van Randoe Donkal ligt eene jodiumhoudende zoutwel Pangasinan genaamd.

Randoe Garoet, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe.

Randoe Goenting of Diwangan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan, waarbij tempelbouwvallen worden aangetroffen. Er ligt

nabij den grooten postweg eene suikerfabriek van gelijken naam.

Randoe Goenting, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Oengaran, met 217 zielen, en een in Ambarawa.

Randoe Goenting, rivier op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop, op de grens van Rembang.

Randoe Goenting, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Waroe, aan de gelijknamige rivier.

Randoe Goenting, dorp op Java, residentie Soerakarta, in het Noorden van het distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Randoe Goenting, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Wangkal.

Randoe Koening, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, in het Zuid-Oosten van het distrikt Djogorogo.

Randoe Koening, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, Oost van Karang Anjar.

Randoe Lawang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Randoe Blatong.

Randoe Lawang, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, op de grens van Pamalang.

Randoe Limo, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Dringo.

Randoenoentong, zie: Merak Mati.

Randoe Pinger, dorp op Java, residentie en distrikt Probolinggo.

Randoe Pitoe, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempol, dat rijk aan rijstvelden en vruchtboomen is.

Randoe Sari, partikulier land op Java, residentie en distrikt Samarang.

Randoe Sari, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, bewoond door een 200tal zielen.

Randoe Sari, dorp op Java, residentie Bantam, in het Westen van de afdeeling Serang, aan den postweg.

Randoe Sari, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Remameh.

Randoe Sari, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, aan den postweg.

Randoe Sari, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Randoe Songo, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Djogorogo, op de oostelijke grens.

Randoe Tata, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Païton.

Randoe Watang, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Kabooh.

Randoe Wati, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati.

Ranelang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron.

Ranepasso, warme zwavelachtige bron op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tompasso, nabij het hoofddorp, die aangewend wordt tot genezing van wonden en huidziekten.

Ranga, dorp op het eiland Soembawa, koningrijk Dompo.

Ranga, kaap aan Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri, aan de Amphitrite-baai, op 0° 12′ 30″ Z. Br.

Ranga, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Kapoeas Moeroeng, nabij den mond, valt.

Rangai, berg op Sumatra, residentie Palembang, op de grens der landschappen Semindo Oeloe Loeas en Makouwkouw.

Rangak, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe. Aan hare vereeniging met de Pandji wordt eenig tinerts gevonden.

Rangam, rivier en dorp op het eiland Banka, distrikt Muntok. Het dorp is 4 mijlen oostwaarts van het strand, gedeeltelijk in eene vallei en gedeeltelijk op een heuvel gelegen. Het bevat ongeveer 25 huizen, in den Chineschen stijl gebouwd. De inwoners werken in de mijnen of generen zich met de vischvangst, het fokken van varkens en den tuinbouw.

Rangam Baroe, zie: Penjalin Belo.

Rangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Miri.

Rangan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, op de Zuid-Westpunt van het rijk Sintang, aan de rivier Soekan.

Rangan, kaap aan Java's Noordkust, aan de Noord Oostzijde der residentie Pasoeroewan, distrikt Djati.

Rangan Bakakis, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, distrikt Senamang, bewoond door 260 Dajaks (1853).

Rangan Boeri, eiland in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Rangan Broa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi, aan de rivier Srawe.

Rangan Dipati, bank in de rivier Ka-

tingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Rangandrah, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi, aan de rivier Djerondong.

Rangangan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan, aan de rivier Djellei.

Rangan Hanoah, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Miri.

Rangan Hanongoh, versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan den regter-oever der Miri.

Rangan Ohas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Miri, versterkt door eene schans.

Rangan Pakakis en **-Semoengko,** twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, op den regter-oever der Sampa.

Rangan Toera, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die zich bij Barrouw in de Katingan ontlast.

Rangaon, zie: Rangam.

Rangasso is, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, een andere naam voor kaap Mandhar op Celebes, en volgens GREGORY een hoek West van kaap Mandhar, op 3° 34′ N. Br. en 118° 59′ 33″ O. L.

Ranga Tata, zie: Poelan.

Rangeh, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, zijnde de hoofdplaats van het distrikt Kebon Tjandi.

Rangen, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Ranghas, dorp op het eiland Banka, distrikt Koba.

Ranghas, berg op Java, residentie en regentschap Japara, bij de oostelijke grens van het distrikt Bandjaran.

Ranghas, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Lebak Prahiang, in het Noorden van het onderdistrikt Kontjang.

Ranghas Bandong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, in het Noorden.

Ranghas Djengkolok, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, aan de Tjitaroem.

Ranghau, dorp op het eiland Banka, distrikt Koba.

Ranghi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van het landschap Taloe.

Ranghi, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko.

Ranghi, dorp op het eiland Banka, distrikt Jeboes.

Ranghi, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Tengahan.

Rangingan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Rangit, twee eilanden tot de Banjak-eilanden behoorende, ten Westen van Sumatra, onderscheiden in Rangit Gedang en Rangit Ketjil. Het eerste is $^1/_3$ vierkante Sumatra-paal groot en bevat 5 huizen, terwijl het laatste $^1/_9$ vierkante paal uitgestrektheid heeft met 3 woningen, beiden bewoond door Achinezen. Bij deze eilanden verzamelen zich de handelsvaartuigen van Baros, Taroemon, Singkel, Achin en het eiland Si Maloe of Babi, die tot den Banjak-Archipel overkomen, zoodat hier somwijlen 10 praauwen te gelijk ten anker liggen.

Rangkah, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Rangkah, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Djaba Kota.

Rangkah, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Rangkas Betong, zie: Rankas Betong.

Rang Kidool, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop, aan den postweg.

Rangking, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang, op de grens van Tagal.

Rangko, bank in de straat van Madura, ten Westen van het eiland Gili Radja.

Rangko, dorp op Java, residentie Soerabaja, distrikt Modjo Kerto.

Rangkoedan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Rangkong, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Rangkong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Rang Lor, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop, aan den postweg.

Rangoi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Kahajan valt.

Rangon, dorp op Sumatra, in de noordwestelijke binnenlanden van Palembang, aan de rivier Dawas, bewoond door Koeboe's.

Rangon, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Sari Lor.

Rangon, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, bij de zuidelijke grens van het distrikt Lingkir.

Rangon, zie: Rengauw.

Rangou, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Riam Kiwa.

Rani, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, aan de rivier Sampa.

Raning of Ranau, perk op de Noord-Westkust van het eiland Groot Banda, distrikt Voorwal. Het telde in 1855 9,263 muskaatnoten-boomen.

Rankan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit.

Rankan, eiland in de Kapoeas-rivier, in Borneo's Westerafdeeling.

Rankan, klip aan de Zuidkust van het eiland Madura, in de baai van Tjandi.

Rankas Betong, tegenwoordige hoofdplaats van de afdeeling Lebak, op Java, residentie Bantam, aan de rivier Onderandir, bij de noordelijke grens, op 6° 22′ 25″ Z. Br. Men vindt er eene regtbank van omgang, een landraad en eene gevangenis.

Rankas Kollé, gehucht op Java, residentie Bantam, op het land Tjikandi Oedik, behoorende tot het dorp Gerdoek.

Rankoedan, zie: Rangkoedan.

Ranoe, bergrug op Java, residentie Bezoeki, op de grens der afdeelingen Bezoeki en Panaroekan, tusschen het Idjeng-gebergte en den Ringgit. Hij heeft niets opmerkelijks en is niet hooger dan 6,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Ranoe, meer op Sumatra, in het Zuid-Westen van Palembang, in het zoogenaamde Ranoe-gebied. Het strekt zich van het Noord-Westen naar het Zuid-Oosten uit en is geheel door heuvels ingesloten, van welke het eene menigte beken ontvangt. Het bevat zeer veel visch, van welke de inboorlingen vijftien soorten onderscheiden, allen eetbaar. Ook houden er zich vele wilde ganzen en eenden op. Alom wordt er in den omtrek rijst op sawah's verbouwd. Verder plant men er *kapas*, een weinig tabak en uijen. De vrouwen weven kleedjes voor eigen gebruik. Het gelijknamige dorp aan dit meer telt een 80tal inwoners.

Het zoogenaamde Ranoe-gebied grenst ten Westen aan Benkoelen en ten Noorden aan Makouwkouw, Adji en Boeai Rawang.

Ranoe, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Ketaoen.

Ranoe, dorp op Celebes, residentie Manado, aan de bogt van Kajeli.

Ranoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de Kapoeas, ten Zuiden van Sintang.

Ranoe (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Poeloet Poeloet.

Ranoe Asam, krater van den Dempo, op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa. Op den bodem van dezen krater ligt een kokende zwavelpoel van ongeveer 500 Rijnlandsche voeten in doorsnede, volgens Reinwardt hoog 4,744 Rijnlandsche voeten en volgens Forsten 5,303 Rijnlandsche voeten.

Ranoe Bedali, dorp en meer op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Ranoe Klakka, zie: Klakka. *Eveneens kan men de overige namen, die met* Ranoe (meer) *beginnen en hier niet voorkomen, op het woord van onderscheiding vinden.*

Ranoe Lamongan, distrikt op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, in het Noord-Oosten. Klakka is de hoofdplaats. Het distrikt bevat 36 dorpen en ruim 14,000 zielen. Aan den westelijken voet van den berg Lamongan zijn zeven meertjes gelegen, Ranoe Lamongan of meren van Klakka genaamd, aan welker Westzijde eene pasanggrahan is, ter hoogte van 7,087 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Ranoe Melang, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang.

Ranog, zie: Ranai.

Ranojapa, rivier op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang.

Ranolambot, zie: Ranalambot.

Ranomea, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tombassian. In 1852 had het eene bevolking van ongeveer 150 zielen.

Ranomot, partikulier land op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, groot 57 vierkante bunders, 151 vierkante roeden en 84 vierkante ellen. Het was in 1852 beplant met 15,000 kakaoboomen, 50 koffoheesters, 170 muskaatnotenboomen en 130 kokospalmen.

Rano Taka, partikulier land op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado. Het is 25 vierkante bunders, 68 vierkante roeden en 40 vierkante ellen groot, waarop in 1852 een aanplant was van 4,000 kakaoboomen, 2,000 muskaatnotenboomen en 500 kokospalmen.

Rano Tanah, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelimambot. Het vormt met

Ranawangko één dorp onder hetzelfde bestuur.

Ranouw, rivier op Sumatra, in het Zuiden der residentie Palembang, die in de Kommering valt.

Ranquasa, zie: Rangasso.

Rano Wangko, zie: Ranawangko.

Ransaban, rivier op Borneo, rijk Broenai, landschap Sadong.

Ransat, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Blitang.

Rantau, laag eiland aan Sumatra's Oostkust, tegenover den mond der Kampar-rivier. Het is onderhoorig aan Siak en staat onder eenen Vorst, die op het midden der Noordkust, te Tebing Tinggi, verblijf houdt. De bevolking bedraagt 800 Siakkers (1855). Het land levert overvloed van sago, die naar Singapoera wordt uitgevoerd. Aan de Oostzijde ligt eene uitgestrekte modderbank.

Rantau, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Rantau, dorp op Borneo, in het voormalige rijk van Bandjermasin, distrikt Margasari, dat in Maart 1860 door de onzen vernield is.

Rantau, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Silat.

Rantau, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, een in het distrikt Ajer Adji en een in Loenan.

Rantau Ali, zie: Sira Poeloe Padang.

Rantau Allas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan de Taloepai, bewoond door 290 Dajaks (1853).

Rantau Andiwoeng, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan beide oevers der Mentaja, met 200 Maleijers en 100 Dajaks, die zeer verspreid wonen (1853).

Rantau Bajor, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Rantau Bamban, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regter-oever der Poeloe Petak, op ongeveer 2 uren van de benedenmonding der Mengkatip. Het telt 4 of 5 verspreide huizen, met 50 inwoners (1857) De grond is er moerassig en laag, en men heeft er geene vruchtboomen dan alleen *pisang-*, *pinang-* en klapperboomen. Ieder gezin teelt rijst voor eigen gebruik. Het eenige middel van bestaan is *rotan*-snijden.

Rantau Bingin, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de Klingi.

Rantau Blimbing, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli.

Rantau Boedjer, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het voormalige rijk Bandjermasin, ten Westen van Amontai.

Rantau Boeloe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de rivier Kapoeas, bewoond door ruim 100 Dajaks.

Rantau Djaja, voorname handelsplaats op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Pengadoengan, die van hier af voor tien-kojangs-praauwen bevaarbaar is. Hier is uitvoer van *damar*, gom-elastiek, *rotan*, peper en boomolie.

Rantau Gadang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel, aan de rivier van Singkel, met een 100tal inwoners.

Rantau Gintangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het voormalige rijk Bandjermasin, aan de rivier Batoe Api.

Rantau Kadam, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Rantau Kanidei, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, aan de Nasal-rivier.

Rantau Kasi, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den regter-oever der Moesi, met 20 woningen.

Rantau Keraja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Moesi.

Rantau Koliling, eilandje in de rivier van Bandjermasin, op Borneo, nabij de hoofdplaats.

Rantau Kroja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Moesi, met slechts 6 woningen.

Rantau Limouw, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van het landschap Taloe.

Rantau Male, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, aan de Ogan.

Rantau Membawang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan, aan de rivier Batoe Litjin.

Rantau Miting, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, landschap Taloe.

Rantau Nangon, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuid-Oosten van het landschap Taloe.

Rantau Oring, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Rantau Pandi, dorp op Sumatra's Westkust, landschap Indrapoera.

Rantau Pandjang, Maleische kampong van een 4tal huizen in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan, op 3 dagreizen van de monding der Pesagoean-rivier.

Rantau Pandjang, dorp in Borneo's

Westerafdeeling, aan de Kleine Sambas-rivier.

Rantau Pandjang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, aan de rivier van Landak.

Rantau Pandjang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Kota's.

Rantau Pandjang, dorp op Sumatra's Oostkust, aan eenen regtertak der rivier van Asahan.

Rantau Pandjang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Moesi-rivier.

Rantau Pandjang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, aan de rivier Kinal.

Rantau Pandjang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, landschap Taloe, aan de rivier Alas.

Rantau Poearan, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, welke in de Gadis valt.

Rantau Poekoela, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het voormalige rijk van Bandjermasin, aan de rivier Batoe Api.

Rantau Pring, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, behoorende tot Manggala Mas, aan den linker-oever der Troesan.

Rantau Riang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, rijkje Anak Soengei.

Rantau Srip, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Rantau Telang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Rantau Tenang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Rantau Tidjang, streek lands op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan den zuidelijken oever der Toelang Bawang, 50 of 60 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der rivier. Zij bevat de drie dorpen Oedjong Goenong, Tipinengneng en Manggala.

Rantau Tombah, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Ranteh, berg op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi, op de grens van Rogo Djampi. Hij is door een tusschenweg met den Idjen verbonden en verheft zich, volgens Melvill van Carnbée, 8,282 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Op zijnen zuid-zuidoostelijken voet ligt het gelijknamige dorp.

Ranteh, eilandje aan Java's Zuidkust, ten Oosten van het eiland Sempoe, bezuiden de residentie Pasoeroewan.

Ranteh, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tongas.

Ranteh, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Ranteh, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Keboemen.

Ranteh, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Sokka.

Ranté Pandjang, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg.

Rantja, distrikt op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe. Het is met rijstvelden bedekt, waaruit zich op enkele plaatsen lage heuvels verheffen. De hoofdplaats heet Siloeman. De voormalige hoofdplaats was Rantja, gelegen op 1,107 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op den berg Gombor.

Rantja, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de grens van het distrikt Soemadang en het Tjiandjorsche distrikt Limbangan.

Rantja, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Rantjabango, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten, troep Passawahan, met drie warme bronnen.

Rantja Barang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Rantja Beurum, *râwa* op Java, op den berg Patoeha. Zij is in de rigting van het Noord-Oosten naar het Zuid-Westen ongeveer 1,000 Rijnlandsche voeten lang.

Rantja Djawal, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Oedjong, op de oostelijke grens.

Rantja Ekek, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari.

Rantja Genak, twee nabij elkander gelegen dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pamanoekan.

Rantjak, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Ngempit.

Rantja Kalong, bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari.

Rantja Koesoemba, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Madjalaja.

Rantja Lalė, bosch op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, bij Lengkong, aan de Tjidanie.

Rantja Malakka, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, in de vlakte van Bandong.

Rantjang, dorp op Java, residentie Djok-

djokarta, afdeeling Goenoeng Kidool, distrikt Awoe Awoe, aan de rivier Ojo.

Rantjang, riviertje op Borneo's Oostkust, dat bij het meer Moeroeng in de rivier van Koetei valt.

Rantja Panggoeng, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, met vijf zoute bronnen.

Rantja Pentjo, moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Rantja Poeroet, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Soemadang.

Rantja Rangsoma, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Rantja Ringon, berg op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Rantja.

Rantja Sepat, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soemadangan, 5 palen Oost van Telokh Djambi.

Rantja Serdang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 2 palen van Buitenzorgs grens, $5^1/_2$ paal bezuiden den 25n paal op den weg naar Bantam.

Rantjau Loko, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Bentoehan.

Rantjeng, meer op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Rantjil, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenoeng Kidool, distrikt Semanoe, bij de oostelijke grens.

Rantoe, zie: Rantau.

Rantojojo, zie: Rantau Djaja.

Rantomo Boenga, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Bentoehan.

Rantouw, zie: Rantau.

Rao, zie: Rau.

Rau, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe, aan de rivier Serajoe.

Raoen of Rawoen, berg op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, hoog, volgens Melvill van Carnbée, 10,830, en volgens Junghuhn, 9,933 Rijnlandsche voeten. Aan dezen berg moet, volgens de inlanders, eenig sandelhout voorkomen. Het is een vulkaan, in welks krater een meer ligt. De eerste uitbarsting, zoo ver bekend is, moet hebben plaats gehad in 1638, verder eene tusschen 1720 en 1750, eene derde tusschen 1787 en 1799, eene vierde tusschen 1800 en 1808, eene vijfde in 1812 en eene zesde in 1815 à 1816.

Raoen Pandak, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, met een 1,000tal bewoners.

Raoetan, dorp op het Banjak-eiland Toewankoe, met 4 huizen en 19 zielen (1855).

Raös, zie: Rahas.

Rapa, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa.

Rapak, kaap aan de Zuid-Oostkust van het eiland Billiton.

Rapan, kaap op het Anambas-eiland Djimadja, op 2° 51′ 50″ N. Br. en 106° 39′ 39″ O. L.

Rapang, kleine staat op Celebes' Westkust, rijk Adja Tamparang.

Rapa Rapa, dorp op de Noord-Westzijde van het Batoe-eiland Tello.

Rapie, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door 450 Dajaks.

Rappang, zie: Rapang.

Rappoa, dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, landschap Bonthain, met 150 zielen.

Raprap, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea. In 1852 telde het ongeveer 190 inwoners.

Raragan Bego, zie: Taroh (Batang-).

Rarah, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Noordkust van het eiland Ceram.

Rarakit, zie: Razaket.

Raram, zie: Rarem.

Raramauw, dorp op het Sandelhout-eiland.

Raramba (Karang-), zie: Klip (De).

Rarangan, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan eenen oostelijken zijtak der Angké.

Rarat, dorp op het Moluksche eiland Goram, residentie Banda, distrikt Ainikke.

Rarawa, zie: Lawang Nangka.

Rarem, rivier op Sumatra, in de Lampongs, in het Zuiden van de afdeeling Toelang Bawang. Zij ontspringt op den berg Aboeng, en draagt van den oorsprong tot aan hare vereeniging met de Soengkei, die bij Negri Oedjong Karang plaats heeft, den naam van Rarem. Haar bovenste gedeelte bestaat uit de rivier Aboeng en de twee-armige Galin. Na hare vereeniging neemt zij den naam van Wai Kiri aan en verandert dien bij Pagar Dewa in dien van Toelang Bawang-rivier. Alvorens zich met de Soengkei te vereenigen neemt zij de Mèrah, Koenjajan en Padekrau op, en na hare zamenvloeijing is zij voor één- à twee-kojangs-praauwen bevaarbaar. Zij

stroomt langzaam met sterke kromten in een diep bed. De oevers zijn hoog en met kreupelbosschen bedekt, daar, bij hooge afwatering, de rivier den omtrek overstroomt en er den landbouw onmogelijk maakt. Aan de Rarem ligt een gelijknamig dorp.

Rarepang, berg op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, distrikt Anjer.

Raring, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Jamtillo.

Raroe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, met eene bazar.

Raroeka, regentschap in het binnenland van het Sandelhout-eiland.

Rasagaloe, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjong Bron Wètan.

Rasak, zie: Rassak.

Rasaka Gaboe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Toelang Bawang.

Rasam, zie: Rassam.

Rasamala, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong.

Rasamala, twee bergen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in de distrikten Tjipoetri en Palaboean.

Rasamala, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Rasamala, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Zuiden van Segala Herang.

Rasambari, kampong op de Noordkust van Nieuw-Guinea, aan de haven van Dorey, staande onder een Hoofd met den titel van Majoor. In 1858 telde zij slechts 2 huizen.

Rasambi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen.

Rasat, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Laïs.

Rasata, oude naam van het eiland Sumatra.

Rasau, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Ilir, landstreek Poeloe Teloe. Zij valt in de Kapoeas Moeroeng, op den regter-oever.

Rasen, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, in het Zuiden der afdeeling Angkolah, aan de rivier van Angkolah.

Rasia, zie: Rassa.

Rasiat, rivier aan de Noordkust van het eiland Boero.

Rasoe, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Rassa of Rasia, een der Batoe-eilanden, aan Sumatra's Westkust, ten Oosten van Tanah Balla.

Rassak, kaap aan Borneo's Westkust, rijk Sambas.

Rassak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Zuid-Oosten van het rijk Sangka.

Rassak, tak der Aroet-rivier, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kota Waringin.

Rassam, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Mentawi.

Rassam, een der toppen van het Barissangebergte, op Sumatra, residentie Palembang, landschap Redjang Moesi.

Rassam, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, aan de Kapoeas.

Rassam, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Djongkong.

Rassam Ketjil, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Slakkouw.

Rassang, kaap aan de Westkust van het eiland Banka, in straat Banka.

Rassen, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. Zij is een zijtak der Roengan en rijk aan goud.

Rassoewan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Kommering.

Rassona, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Rat, zie: Ratten-eiland en Komodo.

Rata, rivier op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, welke in de Njeroboengan vloeit.

Rata, zie: Vlakke Hoek.

Ratahan, distrikt en dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang. Het distrikt bestaat uit 5 dorpen, bewoond door ongeveer 2,530 zielen Het dorp Ratahan heeft met Passan ééne school. Van deze plaats, die 1,067 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee ligt, is in 1854 naar Langowang een nieuwe weg gemaakt, waardoor de afstand tusschen deze plaatsen verkort en een hooge, steile berg vermeden is geworden. Te Ratahan is tevens eene verblijfplaats voor reizigers. In 1860 was men van plan om den zetel van den Controleur naar Tonsawang te verplaatsen.

Ratahan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, aan de rivier Nasal.

Ratau (Negri-), dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Toelang Bawang.

Ratawoe, berg op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong, behoorende tot het Moerja-gebergte, hoog 5,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Ratawoe, plaats op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, op de helling van den Ardjoeno. Men vindt hier tijgers, herten en wilde stieren.

Rateh, zie: Ratté.

Rat-eiland, zie: Ratten-eiland.

Rati, zie: Ratji.

Ratingara, dorp op het Sandelhout-eiland.

Ratjak, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe, bij de oostelijke grens.

Ratjek, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Pedjarakan.

Ratji, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Demak, bij den postweg.

Ratji, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop, aan den postweg.

Ratji, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Bengawan Djero, bij de noordelijke grens.

Ratji, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempeng.

Ratjit, eiland in de zee van Java, aan Java's Noordkust, 3 mijlen van de kust van Cheribon.

Ratjoeran, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan.

Ratjoi, rivier in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, op den linker-oever der Kahajan.

Ratoe, dorp op het Bandasche eiland Neira, achter de Europesche wijk der stad Neira. Het is bewoond door Christenen en Mohammedanen. Hier en daar zijn nog grafzerken uit den vroegeren tijd overgebleven, die aantoonen, dat er Mohammedanen begraven zijn. Zoodanige grafsteenen staan aan het hoofd- en voeteinde overeind. De stad Ratoe werd in 1609 door de Hollanders verwoest.

Ratoe, dorp op het Aroe-eiland Meikor, een der Voorwals-eilanden. Het is door Alfoeren bewoond.

Ratoe, kleine bergrug op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op den linker-oever der Kisam.

Ratoe, heuvel op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir.

Ratoe, baai en hoek aan de Noord-Oostzijde van het eiland Laboehan, dat aan Sumatra's Zuidkust, in de Semangka-baai ligt.

Ratoe (Kawa-), eigenlijke of oostelijke krater van den Tangkoeban Prahoe, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjong Bron Koelon. De bodem ligt 5,411 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Deze kolk van ruim 460 Rijnlandsche voeten middellijn is gevuld met zwavelwater, dat onophoudelijk kookt. De hoogste punt is 5,846 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven.

Ratoe (Negeri-), hoofdplaats van de marga Sokouw, op Sumatra, in de Lampongs.

Ratoe (Palaboean-), zie: Wijnkoopsbaai.

Ratoe Djaja, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Ratoe Padang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Moesi, met een 25tal woningen.

Ratoes, zie: Seratoes.

Ratongan, zie: Tjiratongan.

Ratté, berg, rivier en baai op Sumatra's Zuidkust, in de Lampongsche distrikten, op de grenzen van Sekampong en Telokh Betong. De berg is een uitgedoofde vulkaan, die ten Westen door eene keten met den Keizerspiek verbonden is. Hij is, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 4,950 Rijnlandsche voeten hoog. Van den Ratté loopen twee steile en hooge ruggen naar het Zuiden. Aan zijnen voet liggen zwavelbronnen. Aan den Zuid-Westkant van dezen berg ontspringt de rivier van gelijken naam. Deze ontvangt de wateren van de rivieren Damar Katjang, Loeboe Aroes en Pinang. Zij ontlast zich in de Lampong-baai, die in dat gedeelte Ratté-baai genoemd wordt, en is de grootste rivier langs die kust. Zij is tot aan het dorp Sangie, waar zij ook wel Sangie-rivier heet, bevaarbaar voor sampans en sloepen. De Ratté-baai is eene veilige ankerplaats, zelfs voor groote schepen.

Ratten-eiland, benaming van een klein eiland, dat aan Sumatra's Zuid-Westkust gelegen is, West-Zuid-West van het fort Marlborough. Het beslaat $^1/_4$ mijl in omtrek en vormt met eenige koraalriffen eene kom, waarin vijf schepen altijd veilig kunnen liggen. Het was van ouds alleen eene ballingplaats voor inlandsche misdadigers; thans zijn er echter ook eenige Europesche beambten gevestigd, als: een loods, een beambte bij het havendepartement, enz. Ook staat er een Gouvernements pakhuis.

Ratten-eiland, zie: Komodo.

Rau, eigenlijk Rao, afdeeling met gelijknamig distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, met eene gelijknamige hoofdplaats, alwaar het vervallen fort Amerongen ligt. Dit landschap grenst ten Noorden aan de onafhankelijke Batta-landen, ten Westen aan de residentie Tapanoeli, ten Zuid-Westen

aan het landschap Tjoebadak, ten Zuiden aan het landschap Loender en ten Oosten aan dat van Mapat Toengoel. Het vormt eene afdeeling onder eenen Controleur der derde klasse, die onder den Adsistent-Resident van Ajer Bangies staat en in bovengemeld fort verblijf houdt, en verder door eenen Opziener der tweede klasse te Loeboe Sikaping en een Opziener der derde klasse te Panti bestuurd wordt. Dit landschap beslaat eene zeer uitgestrekte vallei, binnen welke een 20tal dorpen liggen, die te zamen 25,000 inwoners bevatten, onder eenen *Radja* en vijftien *Panghoeloe's*. De vruchtbare grond levert veel rijst en de bergen zijn rijk aan goud. Ook vindt men er eene groote hoeveelheid zilverhoudende erts. Van de hoofdplaats Rau loopt een karrenweg naar Ajer Bangies. Men heeft er eene inlandsche school. Deze plaats, die, volgens OSTHOFF, 950 Rijnlandsche voeten hoog ligt, wordt voor ongezond gehouden, hetgeen men toeschrijft aan de nadeelige dampen die van Panti en Loender komen overwaaijen. Op één paal benoorden het etablissement ligt eene zwavelbron; eene tweede komt voor op $1^1/_2$ paal bezuiden hetzelve, aan den grooten weg. Rau heeft zich in 1832 aan het Nederlandsch Gouvernement onderworpen, maar is in 1834 weder afvallig geworden, doch het jaar daarop door de onzen heroverd.

Rau, groep van vijf eilanden in den Molukschen Archipel, ten Noorden van het eiland Gilolo, bij het eiland Morotai.

Raun, zie: Raoen.

Rau Rau, distrikt en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar, tegen den berg Merapi gelegen, ter hoogte van 2,400 Rijnlandsche voeten. De grond is goed bebouwd en men heeft er een regelmatig aangelegden koffijtuin, door welken de weg naar Tandjong Alam loopt. Benoorden den weg staat in eene kleine laagte, aan den oever der Sello, eene zeer fraaije moskee, welke door eenige woningen van priesters omgeven is.

Raurau Boekit en **-Lomba,** twee dorpen op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Klein Mandaheling. Aan het einde eener vallei, Baroeran genaamd, wordt hier tinerts aangetroffen.

Raut, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw.

Rauwes, heuvel op het eiland Billiton, aan den westelijken voet van het Tadjem-gebergte.

Rauworno, landgoed op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Râwa. *Dewijl dit woord* moeras *of* meer *beteekent, zoeke men daarmede zamengestelde namen, welke hieronder niet voorkomen, op het woord van onderscheiding.*

Rawa, berg op de Noordkust van het eiland Billiton, distrikt Sidjoek.

Rawa, dorp op Java, residentie Batavia, bewesten Tanah Abang, nabij de stad.

Rawa, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Rawa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi, aan de rivier Djeroudong.

Rawa, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de Lolang-rivier.

Rawa (De groote), binnenmeer op Java, residentie Bagelen. Het is 11 palen lang en 2 tot 4 palen breed en geeft oorsprong aan de rivier Lereng. Het is zeer rijk aan visch, die gedroogd en uitgevoerd wordt naar Kadoe, Ledok, enz. Ook worden er vele garnalen gevangen. Deze *râwa* is ten allen tijde bevaarbaar. De meeste rivieren van oostelijk Bagelen ontlasten zich in haar, waarvan de Djeli, Oengaran en Seroeni bevaarbaar zijn.

Rawa (De groote), meer op Java, residentie Japara, gelegen in de afdeelingen Koedoes en Pati, distrikten Oendahan, Tjengkal Sewoe en Tengelles.

Rawa Apoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer, aan de rivier Tandoei.

Rawa Badak, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikondang, onderdistrikt Tjibaoer.

Rawa Bakkong, uitgestrekte opene vlakte op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan den linker-oever der Troesan. Zij bevat het bed der Bakkong Djilai, dat in de goede moesson geheel uitgedroogd en met gras begroeid is. Somtijds verzamelen er zich eene buitengewone menigte olifanten. In den regentijd is deze vlakte een meer gelijk, daar zij dan geheel met water bedekt is en 8 tot 10 Rijnlandsche voeten diepte heeft. Vele krokodillen vinden er dan eene verblijfplaats, en niet minder visschen, naar welke laatsten door de inlanders gevischt wordt.

Rawa Balat, zoute bron op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Bandong, distrikt Tjikao.

Rawa Balok, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bij de *râwa* Pening.

Rawa Bamboe, dorp op Java, residentie Batavia, aan den weg naar Krawang, 19 palen van Batavia.

Rawa Banka, dorp op Java, residentie Batavia, bij Meester Cornelis.

Rawa Batel, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gegissik, op de westelijke grens.

Rawa Batin, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de Besai.

Rawa Bêntêng, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, aan de grens van Buitenzorg, 4 palen bewesten de rivier Karang.

Rawa Bêntêng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de Tjinosok.

Rawa Boewaja, dorp en partikulier land op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $6^1/_2$ paal op den weg naar Bantam.

Rawa Bogo, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, Zuid Oost ten Oosten van den 26^n paal op den weg van Tangerang naar Buitenzorg.

Rawai, waterval in de rivier Roengan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. Hij is grootsch en schoon, daar de rivier zich hier, over eene met klippen bedekte helling, bruisend naar beneden stort.

Rawajan, dorp der Badoeïs op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Rawak, eilandje, heuvel, dorp en haven aan de Noordkust van het Papoesche eiland Wageoe. De heuvel ligt, volgens Melvill van Carnbée, op 0° 1′ 15″ Z. Br. en 130° 56° O. L. Tusschen Wageoe en het eilandje Rawak is een vaarwater van ongeveer $^1/_4$ mijl breedte, met 10 tot 15 vademen water. De Oostzijde van Rawak biedt in de Westmoesson achter een smallen vooruitspringenden hoek eene goede ankerplaats aan, alwaar twee rivieren op den wal van Wageoe drinkwater leveren. In de Oostmoesson is zij open, zoodat dan de reede van het nabij gelegen eilandje Boni de voorkeur verdient. In het dorp vindt men varkens, hoenders, schildpadden, visch, vruchten, groenten en andere levensmiddelen. De omtrek bevat groote bosschen met vele houtsoorten. De bewoners zijn schuw en van betere geaardheid dan die van Nieuw-Guinea. De Rawakhaven heeft 17 vademen diepte, verminderende tot 10 vademen naar de binnenzijde. Hier kan een schip tegen alle winden veilig liggen.

Rawa-ka-Laut, bosch op Java, residentie Batavia.

Rawa Kalong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Parong.

Rawa Kassin, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bij de *râwa* Pening.

Rawa Kidang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, tusschen den 27^n en 28^n paal op den weg naar Tandjong Kaik.

Rawa Koeda, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, bij de vereeniging der rivieren Komidjin en Gombong.

Rawa Kondang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Rawa Kween, dorp tot de hoofdplaats Bandjermasin behoorende, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Rawa Lini, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 1 paal beoosten de Tjidanie, 6 palen benoorden Tangerang.

Rawalo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe.

Rawa Magim, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bij de *râwa* Pening.

Rawang, dorp op Celebes' Westkust, op het Zuid-Westerstrand van Mandhar.

Rawang, stam of kaboewai op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong.

Rawang, groote bogt aan Borneo's Westkust, rijk Soekadana.

Rawang, *ladang* op Sumatra, in de Battalanden, landschap Simpang Sinoendang, op den linker-oever der Simpang Sinoendang.

Rawang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, waarbij goud wordt gevonden.

Rawang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XX Kota's.

Rawang (Kota-), dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, in 1853 met 85 zielen.

Rawangan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Rawang Dalam, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VI Kota's, aan den weg van het fort Veltman naar Panggalan Kota Baroe.

Rawaoeh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Rawa Pandjang, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, aan den oostelijken oever der Lingsi, 2 palen Zuid-West van Bekasi.

Rawa Pandjang, watervallen op Java, residentie Preanger Regentschappen, gevormd door de rivieren Tjipanas, Tjibodas, Tjigoendoel en Tjipangeranggo.

Rawa Poeloe I, distrikt op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, grenzende ten Noorden aan Rawa Poeloe II en Djenggollo II, ten Oosten aan de straat van

Madura, ten Zuiden langs den linker-oever der Porrong-rivier, een tak van de Brantas, en ten Westen aan Rawa Poeloe II. De oppervlakte bedraagt 43 vierkante palen. Het hoofddorp heet Porrong. De groote weg van Pasoeroewan naar Soerabaja loopt van paal 227 tot paal 231 door dit distrikt. Het bevat geene bosschen, heuvels of onbebouwde plekken gronds, maar wel vele rivieren, daar de Porrong, die de geheele Zuidzijde bespoelt, door hare zijtakken Kepper, Tangoelangin, Katapang, Tangoenan, Minde, Permissan, Semanding en meer anderen, het land ruimschoots van water voorziet. Geen dezer riviertjes is bevaarbaar. Dit distrikt is gesplitst in vier arieschappen Kemiri, Kesambi, Tangoenan en Midie, die te zamen in 1857 142 dorpen telden, bewoond door 45,109 Javanen, 53 Chinezen en 24 Europeanen en daarmede gelijkgestelden. Men heeft hier twee groote aan Chinezen toebehoorende suikeretablissementen, Tangoelangin en Porrong, met eenen aanplant van 480 en 400 bouws. Als merkwaardigheden mag men hier beschouwen de belangrijke waterwerken langs de groote rivier. Bij de groote brug te Porrong en op de grens van Pasoeroewan ligt een voornaam sluiswerk, hetwelk in de laatste tijden is voltooid. Verder verdienen opmerking de overblijfselen van drie oude baksteenen grafplaatsen, die in het dorp Tjandi Pari gelegen zijn. Van deze drie is er nog ééne staande gebleven.

De Mohammedaansche geestelijkheid van Rawa Poeloe I telt 1 priester, 21 onderpriesters, 150 dorpspriesters en 15 *hadji's* (1857).

De veestapel bestond in 1858 uit: 2,408 buffels, 3,257 ossen en 659 paarden.

Rawa Poeloe II, distrikt op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, in het Zuiderdeel der delta van de Bengawan- of Soerabaja-rivier, palende ten Noorden aan Djenggollo II en III, ten Westen mede aan Djenggollo III, ten Zuiden geheel aan de Troesan- of Porrong-rivier. De vlakke inhoud van dit distrikt bedraagt 44 vierkante palen. Het is verdeeld in de arieschappen Simpang, Wonokerto, Telasieh en Krembong, en telt 120 dorpen, met 34,388 zielen, onder welke 22 Chinezen en 15 Europeanen (1857).

De Mohammedaansche geestelijkheid bestond in 1857 uit 1 priester, 14 hulp- en 89 dorpspriesters en 2 *hadji's*.

De hoofdplaats Boelang ligt 30 palen Zuid-West van Soerabaja.

Het distrikt is van het Oosten tot het Westen doorsneden door den grooten weg, die 14 palen lang is. Men vindt hier geene heuvelen, vlakten of bosschen. Er is slechts een moeras, dat 21 vierkante roeden groot en ongeveer 1 Rijnlandschen voet diep is. De rivieren in dit distrikt hebben niet veel beteekenis. Langs de Zuidergrens loopt, over eenen afstand van 9 palen, de groote rivier van Soerabaja, wier uitwateringen, met name Bemer, Bokkong, Gedang Poeloet en Petjook, het distrikt van het Westen naar het Oosten doorstroomen. Bezijden de groote rivier heeft men in Rawa Poeloe II eene waterleiding met eenig sluiswerk. In dit distrikt bevinden zich de twee suikerfabrieken Krembong en Watoe Toelis, met een aanplant respectivelijk van 450 en 480 bouws.

Rawa Radjin, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bij de *rôwa* Pening.

Rawa Ramboe, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, bewesten de Tjilingsi.

Rawa Roko, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, $3^1/_2$ paal bezuiden Bekasi.

Rawas, landschap op Sumatra, residentie Palembang, dat zich langs de rivier Rawas uitstrekt, welke op den berg Ambaloe, op de grenzen van Palembang en de onafhankelijke landschappen Limoen en Batang Asei en het rijk Djambi ontspringt. De rivier is breed en eenige dagreizen op bevaarbaar. Vóór hare monding, aan den regter-oever der Moesi, is een welbezette militaire post, alsmede een aan haren regter-oever, vóór de monding der Roepiet. De oevers der Rawas zijn geheel met bosschen bezet. Ook groeijen er vele *rotan*-soorten, waarvan geheele vlotten de rivier worden afgevoerd. Het landschap Rawas bevat 36 dorpen en ongeveer 4,000 inwoners, meest Koeboe's, die er voornamelijk de dorpen Saka Besar en Seboeroe bewonen.

Rawas vormt eene afdeeling onder eenen militairen Kommandant, die met het civiel gezag belast is en een Distriktshoofd onder zich heeft. Deze afdeeling grenst ten Noorden aan Djambi, ten Westen aan Lebong, ten Zuiden aan Redjang Tengah, ten Zuid-Oosten aan Moesi Oeloe en ten Noord-Oosten aan Moesi Ilir.

De hoofdplaats der afdeeling Rawas is Moewara Roepit.

De voortbrengselen van het land, bestaande in rijst, tabak, koffij, kassia, *arĕng*-suiker, benzoïn, drakenbloed, *damar*, bindrotting, *obi's*, goede houtsoorten, ivoor van de vele olifanten en muskus van de civetkatten, leveren milde bronnen van bestaan voor de bevolking op. De veeteelt is er vrij aanzienlijk, zoodat jaarlijks ruim 300 buffels worden uitgevoerd. On-

der de bevolking heeft men goud-, zilver-, ijzer- en wapensmeden, schepenmakers en geschutgieters. Ook worden er zakken uit eene soort van bies geweven.

Rawas, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong, aan den postweg.

Rawas (Moewara-), dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den mond der Rawas. Het is versterkt door eene schans.

Rawa Siwel, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, dat in het begin van 1838 door overloopen van het welwater der *râwa* Pening, gedeeltelijk is weggezonken.

Rawasan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Noorden van het distrikt Djenoe.

Rawa Tabara, dorp op het Batoe-eiland Tello, bewoond door 120 Niassers.

Rawa Tjibeurum, vruchten-, groenten- en plantentuin op Java, residentie Preanger Regentschappen, 5 palen van Tjipannas, op den weg van den Gedé naar den Pangerango, op 4,951 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Raweh, rivier en versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah. De rivier neemt in het heuvelland oorsprong en kan eene dagreis ver met kleine vaartuigen bevaren worden. Zij bevat stofgoud en ontlast zich in den regter-oever der Kahajan. Raweh is eene welvarende plaats, bewoond door handelaren. Hier woont het eerste Distriktshoofd. De bevolking bedraagt 180 zielen in 12 nette huizen (1859). Raweh is het eerste of benedenste dorp van het distrikt.

Raweh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei.

Raweh Djati, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gending.

Rawi, zie: Raweh.

Rawoen, zie: Raoen.

Rawowiro, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, met een 50tal inwoners.

Razaket, eilandje ten Oosten van het eiland Ceram, op 3° 42′ Z. Br. en 131° 2′ O. L.

Razaket, hoek en dorp aan de Oostkust van het eiland Ceram. Het dorp werd in 1649 door den Landvoogd DE VLAMING bemagtigd. De hoek ligt op 3° 34′ Z. Br. en 130° 59′ O. L.

Réa, rivier en dorp op het eiland Flores, aan de Noordkust van het landschap Mangeraai. Het dorp ligt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 8° 6′ 30″ Z. Br. en 120° 24′ O. L. De Sultan van Bima heeft te Réa, onder den schijn van den zeeroof van Flores' kusten te helpen tegengaan, eene kleine Bimanesche kolonie gevestigd, die echter geen ander doel heeft, dan om bij de binnenlandsche bevolking roof te plegen. Deze Bimanezen zijn zedeloos en aan opium verslaafd.

Réa, kaap aan de Westkust van het eiland Boero, vóór welke een rif van ongeveer $1^1/_2$ mijl in omtrek is gelegen.

Réa Besi, dorp op Sumatra, in het binnenland van de adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Kiti.

Ream, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Rean, rivier op Borneo's Noordkust, rijk Sintang, landschap Batang Loepar, die in het meer Tean vloeit.

Reang Reang, eilandje ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel.

Rear, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die, niet ver van het meer Petak Poetih in de Kapoeas Moeroeng valt, op den linker-oever.

Reba, dorp op het eiland Soembawa, rijk Soembawa.

Rebalas, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Grati.

Rebang Koening, tak der Mapor-rivier, op het eiland Banka, welke tinerts bevat.

Rebang Taon, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Sabilit.

Rebbe, voormalig dorp op het eiland Boero, regentschap Massareteh.

Reblalha, gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of fenna Taslatoe, aan zee gelegen. De bevolking is minder arm en meer beschaafd dan die van de meer landwaarts in gelegen dorpen, hetgeen zeker is toe te schrijven aan haren omgang met de aldaar komende Ambonsche handelaren.

Rebo, berg, rivier, dorp en tinmijnen op de Oostkust van het eiland Banka, distrikt Soengei Leat. Het tin wordt aan de Plawanrivier gevonden.

Rebo, rivier op Celebes' zuid-westelijke landtong, in de Zuider-distrikten.

Reboe, fenna of stam op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Reboek, rivier op Java, residentie Bagelen, die in het regentschap Koeto Ardjo, ter lengte van 579 roeden, is opgedamd.

Reboe Sikoe, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Rebong, gehucht op Sumatra, in de Lam-

pongsche distrikten, ten Westen van Telokh Betong.

Rebota, dorp in het binnenland van het eiland Madura.

Recherche, dorp op Java, residentie en distrikt Pekalongan.

Recovery-eiland, benaming van een eiland, gelegen tusschen Gilolo en Wageoe, in den Molukschen Archipel, ongeveer $2^1/_2$ mijl Zuid-West ten Westen van de Katharina-eilanden. Het ontving in 1841 dezen naam van den Gezagvoerder T. JOHNSON van het schip *Recovery*.

Redah, dorp op het Sandelhout-eiland.

Redamoende, kampong in het Zuiden van Midden-Flores, bewoond door Rokka's.

Reding, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir.

Reding Pandjang, dorp op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Redipogat, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang, distrikt Passan.

Redjang of Rajang, rivier op de Noordkust van Borneo, op de Noord-Westzijde van het rijk Broenai, die in de Chinesche zee valt.

Redjang, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Losarang.

Redjang Broenai, landschap op Borneo, in het Zuiden van Broenai, grenzende aan Sintang.

Redjang-landen, hieronder verstaat men de landschappen Lebong of Redjang Lebong, Redjang Moesi en Redjang Tengah, gelegen op Sumatra, op de grenzen van Palembang en Benkoelen. Ook Ampat Lawang (zie dat art.), dat ten Zuiden aan de Redjang-landen grenst en soortgelijke bevolking heeft, wordt vaak tot Redjang gerekend.

De Sultans van Palembang hebben zich vroeger veel moeite gegeven om deze grensdistrikten aan hun gezag te onderwerpen, en in naam maakten zij een deel uit van het Palembangsche rijk, maar in waarheid wist de bevolking steeds hare onafhankelijkheid te bewaren, en noemde zich *Redjang Sindang Mardika* of vrije grensbewakers. Het grootste en noordelijkste distrikt, Redjang Lebong, besloten tusschen de Benkoelensche afdeelingen Moko Moko en Laïs ten Westen, het onafhankelijke landschap Soengei Tenang ten Noorden, het Palembangsche landschap Rawas ten Oosten en Redjang Tengah ten Zuiden, acht zich nog steeds onafhankelijk; doch het zuidelijk gedeelte, dat door de Ommelanden van Benkoelen, Lebong, Rawas, Moesi Oeloe en Ampat Lawang wordt ingesloten en door de rivier Moesi en Redjang Tengah aan den linker- en Redjang Tengah aan den regter-oever gescheiden wordt, is in 1859 werkelijk in bezit genomen en met de residentie Palembang vereenigd. Zie hierover: W. A. VAN REES, *De annexatie der Redjang, eene vredelievende militaire expeditie.* Rotterdam, 1860. Bij de latere organisatie is Redjang aan de adsistent-residentie Benkoelen toegevoegd.

De Redjang-landen zijn zeer bergachtig en leveren *rotan* en benzoïn; de landbouw wordt er met vrucht gedreven. De bevolking vormt een bijzonderen stam, die echter met de stammen der Pasoemah-landen naauw verwant is, en zich ook uit de binnenlanden over de stranden van Benkoelen, van Laïs tot Kauer heeft verbreid. Haar aantal wordt bij ruwe gissing op 72,000 zielen begroot.

De Redjangers zijn klein van gestalte, maar welgemaakt; in het algemeen leelijk van gelaat, hoewel hunne oogen zwart en schitterend en hunne bewegingen meest bevallig zijn. Hunne kleeding is gelijk aan die der Maleijers. De mannen scheren hun hoofdhaar af en dragen geen baard. De vrouwen hebben zeer lange haren, die zij met veel kunst op de kruin van het hoofd bevestigen, waarom zij kransen van witte en gele bloemen dragen. De Redjangers zijn een ijverig volk, maken vele vlechtwerken van goud- en zilverdraad, vervaardigen zijden en katoenen stoffen, borduren in goud en zilver, en maken ook vele soorten van potten. Volgens een der laatste berigten verbeterde de bevolking in Redjang de wegen en legde zij over alle riviertjes bruggen. De Redjangers zijn eenvoudig, zachtzinnig, vreedzaam, gastvrij, matig, schrander en bescheiden. Hunne godsdienst is nagenoeg gelijk aan die der Pasoemahs; zij gelooven aan goede en booze geesten, en leeren eene soort van zielsverhuizing. Zij leggen zich meer op het lezen en schrijven toe, dan de bevolking van andere streken op Sumatra. Ook hun Schrift (het Rentjongschrift), dat met een mes of kris op *bamboe* of *lontar* gegrift wordt, hebben zij met de Pasoemahs gemeen. De Redjangers zijn, even als de Maleijers, in stammen (*soekoe's*) verdeeld, en ieder dorp wordt bestuurd door een Hoofd, *Dipati* geheeten.

In Redjang is aan den Officier van Gezondheid, te Ambong Idjoe, de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine opgedragen.

Aan den voet van den berg Kaba, nabij het dorp Kesambeh in Redjang wordt eene heete

bron gevonden, aan wier water door de inlanders eene bijzondere geneeskracht wordt toegekend. Het is helder, van zwavelwaterstofachtigen reuk en heeft 1,00126 specifiek gewigt bij 27° Celsius. De Heer P. J. Maier onderzocht dit water scheikundig. Dit onderzoek is in het *Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indië,* vermeld op bl. 378—382 van Dl. XXIII.

Het resultaat dier analyse is:

100 grammen water bevatten:

	grammen
koolzure soda (watervrij)	0,02195
〃 kalkaarde	0,03531
〃 bitteraarde	0,01407
koolzuur ijzerprotoxyde	0,00061
zwavelzure potassa	0,01345
〃 soda (watervrij)	0,02233
chloorsodium	0,03831
〃 magnium	0,02635
aluinaarde	0,00059
kiezelaarde	0,01529
te zamen	0,18826
koolzuurgas	onbepaald
zwavelwaterstofgas	〃
organische stoffen	〃
zwavelsodium	sporen
joodmagnium	〃
gips	〃

Redjasa, distrikt met gelijknamige rivier op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, aan de Java-zee. Het heeft 18 palen in omtrek en Redjasa Lor tot hoofdplaats. De rivier is eene der grootste in de residentie. Zij ontspringt in het Tengger-gebergte en vloeit met eene noordwaartsche rigting in de straat van Madura. Bij hoogen stand is zij eenige palen opwaarts bevaarbaar. De breedte bedraagt bij de hoofdplaats 50 Rijnlandsche voeten.

Redjasa, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Redjasa Lor, hoofddorp van het bovenvermelde distrikt Redjasa. Deze plaats ligt aan den grooten weg, waarlangs het zich wel een paal ver uitstrekt, op 5 palen van Pasoeroewan en 38 van Malang. Er is een postgebouw ten Oosten van deze plaats.

Redjegwessi, zie: Radjekwessi.

Redji, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, aan den postweg.

Redjo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Sapoeran, op de grens, 11 palen van Wonosobo, 59 van Keboemen, 61 van Ambal, 28 van Magelang en 33 van Poerworedjo, met eenige theetuinen en eene pasanggrahan, die tot Bagelen behooren.

Redjo, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Redjo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Demak, aan den postweg.

Redjobra, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Oosten van de afdeeling Sepoetih. Zij valt in de Enda.

Redjoeno (Gedong-), oud gebouw op het plateau van den Diëng op Java.

Redjok, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Oosten van het distrikt Semanoe.

Redjoni, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe II.

Redjo Podo, poststation op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan.

Redjosa, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bewoond door een 100tal zielen.

Redjo Sari, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Soembreng.

Redjo Sari, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa.

Redjo Sari, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Poerwodadi, distrikt Keniten.

Redjo Sari, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Redjo Sari, hoofddorp van het distrikt Gorang Gareng, op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan. Hier ligt de suikerfabriek Gorang Gareng of Redjo Sari.

Redjosso, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Redjosso, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto, nabij Bandjar Negara, aan de rivier Serajoe. De hangbrug over die rivier alhier is voor de helft vernield, ter gevolge van aanhoudende zware regens, in Januarij 1861.

Redjosso, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan.

Redjosso, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaran, met eene bevolking van ongeveer 240 zielen.

Redjo Winango, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Lodoyo.

Ree, dorp op het eiland en in het rijk Soembawa.

Reeburg, dorp met gelijknamig fort op de

Noordkust van het eiland Makjan, residentie Ternate, op eene steile klip gelegen.

Reem-baai, zie: Chabrol-baai.

Rees-baai is gelegen aan de Oostkust van het eiland Soembawa, ten Noorden van de Sapi-baai, op 8° 29′ Z. Br. Men kan er in 20 vademen modder en zand ankeren. Aan de Noordzijde der baai is eene bank met $6^1/_2$ vademen zand en schelpen er op en waar rondom 18 en 19 vademen diepte gevonden wordt.

Refat, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, met 61 inwoners (Alfoeren).

Reffert, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Goa of Gaä, bewoond door een 60tal Heidenen.

Refuge (Port-), vroegere benaming van Port Albion, op de Kokos-eilanden.

Regalanda, zie: Tagolanda.

Regaloh, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Regasbendowo, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Regedik, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Regekoena, landschap op het eiland Groot Savoe, residentie Timor, dat door een *Radja* bestuurd wordt.

Regian, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Sarongsong. Het was in 1852 bewoond door ruim 130 zielen.

Regoenong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, bewoond door ongeveer 380 zielen.

Regol, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Garoet.

Rehoemoni, zie: Roehemoni.

Reigersdaal-droogte of Karang Kamal, gevaarlijke droogte ten Noorden van Java, op de reede van Batavia, aan welker Oostzijde een bol-baken staat, op 13 Rijnlandsche voeten diepte bij den laagsten waterstand.

Reikoeli, landschap op de Noordkust van het eiland Timor, onder Portugeesch gezag en bewoond door zoogenaamde zwarte Portugezen.

Reimea, landschap op de Zuidkust van het eiland Timor.

Reja, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, welke in de Kapoeas vloeit.

Rekata, zie: Krakatao.

Rekkang, zie: Rakan.

Rekoetak, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grens der distrikten Madjalaja en Timbanganten.

Rekon, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Oosten van Timian, in straat Timian.

Relang, eiland in den Molukschen Archipel, 2 mijlen West van Ceram. Het is $1^1/_2$ mijl lang en ruim 2 mijlen breed.

Rellan, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke in de Njilley valt.

Relolo, gehucht op het eiland Amblaauw, behoorende tot het dorp Elara, residentie Amboina.

Remah, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Remameh, distrikt op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, met 113 dorpen, waaronder een van gelijken naam, aan den postweg, en 6,297 zielen. De hoofdplaats is Soetjen.

Reman, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Oosten van het eiland Timian.

Remantai, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang. Het bestaat uit 23 woningen en eene paseiban.

Rembab, eiland aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, in de groote Geelvink-baai. Het behoort onder Tidore.

Rembahan Badjak, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bestaande uit eenige verstrooid liggende huizen aan de Noordzijde van den Merapi, volgens Horner, 4,845 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Rembak, dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Remban, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, op den linkeroever der Katingan.

Rembang, residentie op Java, welke ten Westen begrensd wordt door de residentiën Japara en Samarang, ten Zuiden door Madioen en Kediri, ten Oosten door Soerabaja en ten Noorden door de Java-zee. Zij beslaat eene oppervlakte van 2,995 vierkante palen.

De kust langs de Java-zee, waar men de baaijen van Rembang en Toeban heeft, is eenigzins hoog en wordt voor gezonder gehouden dan die van Japara. In de baai van Rembang liggen eenige koraaleilandjes met riffen en banken. De namen der eilandjes zijn de Twee Gebroeders en Sawalan, en die der banken Gossa, Steenbank en Besi. Van de riffen wordt door de bevolking koraalsteen gehaald als bouwmateriaal en om tot kalk gebrand te worden.

Het noordelijk gedeelte is dor en zandig,

en over het algemeen onvruchtbaar. Ook is het verblijf aan het Noorderstrand wegens de scherpe winden gedurende de Oostmoesson, waardoor oogziekten ontstaan, en de groote hitte, die soms tot 96° FAHRENHEIT stijgt, niet aangenaam. Het zuidelijk gedeelte is zeer boschrijk. Aan de boorden der rivieren zijn de gronden vruchtbaar. Groote rivieren heeft men hier niet, uitgezonderd de Solo-rivier of de Bengawan, die digt bij Ngawi deze residentie binnentreedt en de grensscheiding uitmaakt tusschen de regentschappen Blora, Rembang en Toeban ten Noorden en het regentschap Bodjo Negoro ten Zuiden, tot waar zij in het Soerabajasche regentschap Sidajoe komt. In de afdeeling Toeban heeft men ook de Toeweri en in Bodjo Negoro eenige kleine riviertjes, die door afdamming dienstbaar zijn gemaakt voor de irrigatie van rijstvelden. De Solo-rivier is van groot nut niet alleen tot vervoer van goederen, maar ook voor den landbouw, ofschoon zij, buiten hare oevers tredende, soms groote schade en verwoestingen aanrigt, gelijk in Februarij 1861 nog het geval is geweest in het distrikt Rengel.

Hoog gebergte treft men in deze residentie niet aan. De voornaamste bergen zijn de Pandan, die echter even goed gerekend kan worden tot de residentie Madioen te behooren, en de Njamplong.

De voornaamste voortbrengselen van den grond zijn koffij en suiker, ofschoon de teelt van die beide artikelen hier niet bijzonder gunstig is, voorts tabak, waarvan de kultuur zeer belangrijk is, boomwol, maïs, *djarak*, kurkuma en aardvruchten. Vooral munt Rembang uit door zijn *djati*-hout, waarvan hier uitgestrekte bosschen te vinden zijn.

In de bosschen vindt men het wild rundvee (*banteng*), drie soorten van tijgers, wilde zwijnen en katten, apen, paauwen en ander gevogelte.

De residentie Rembang is rijk aan oude heilige graven, waarvoor de bevolking grooten eerbied heeft. De fraaisten vindt men in het regentschap Rembang in het dorp Boeang en in Gedang. In de nabijheid van Toeban is eene belangrijke spelonk, genaamd Goewa Akbar, met vele gangen, die stiklucht bevatten. Bij deze spelonk, ongeveer een uur gaans van Toeban, is eene grot, welke eertijds tot eene heilige offerplaats schijnt gediend te hebben; terwijl in hare onmiddellijke nabijheid een heerlijk belommerde vischvijver met kristalhelder water ligt. Te Djojagan, iets verder van Toeban, is een 150 Rijnlandsche voeten hooge waterval, te Tojo Tolan vindt men modderwellen en te Toeban zelve heeft men op 20 passen van het strand eene bron van zoet water, die door eenen muur tegen het zeewater bij opkomenden vloed beveiligd is.

Rembang is verdeeld in de vier regentschappen Rembang, Blora, Toeban en Bodjo Negoro. In het bestuur der residentie wordt de Resident bijgestaan door de Regenten der vier genoemde afdeelingen, terwijl die van Toeban en Bodjo Negoro speciaal onder Adsistent-Residenten zijn gesteld; voorts door den Secretaris der residentie, die tevens Ambtenaar van den burgerlijken stand is, alsmede Notaris en Vendumeester voor de afdeelingen Rembang en Blora. In de afdeelingen Toeban en Bodjo Negoro zijn de respective Adsistent-Residenten met de waarneming dier betrekkingen belast. Ook staan een vijftal Controleurs bij de landelijke inkomsten en kultures den Resident ter dienste. Voor het boschwezen heeft men in deze residentie een tiental Adsistenten, Ambtenaren en Opzieners.

Voorts behoort Rembang tot het gebied van den Raad van Justitie te Samarang, tot den werkkring van de Samarangsche weeskamer en tot de vierde waterstaatsafdeeling. Op de hoofdplaats van elk regentschap is een landraad en wordt door den ommegaanden regter in de derde afdeeling zitting gehouden.

De strandvonderij is opgedragen aan de Kommiezen-Ontvangers, tevens fungerende Havenmeesters te Rembang en Toeban, ieder voor hun ressort.

Voor de Hervormde gemeente heeft men eenen Predikant, die tevens belast is met de dienst in de residentie Japara.

Ook is hier eene subkommissie van onderwijs met den tijdelijken Resident als voorzitter. Op de hoofdplaats van elk regentschap heeft men eene inlandsche school.

De Chinezen in deze residentie staan te Rembang, Lassem en Toeban respectivelijk onder een Kapitein en twee Luitenants, en te Blora en Bodjo Negoro respectivelijk onder eenen Luitenant. Over de andere vreemde Oosterlingen is te Rembang een Kapitein gesteld.

De bevolking aan de stranden vindt haar bestaan in den kusthandel en in de visscherij. Behalve de zeevischvangst, die nog al belangrijk is, heeft men hier nog eene menigte van vischvijvers. Twee kruisbooten zijn hier gestationeerd tot tegengang van zeeroof en smokkelarij. Ook levert de scheepsbouw, waarvoor vrij belangrijke werven te Rembang, en in de dorpen Lassem, Bantjar, Dassoon en Galangan aanwezig zijn, voor velen een middel van bestaan.

De bevolking houdt zich verder bezig met het maken en weven van zeilen, kleedjes, hoofddoeken en goeni-zakken, als ook met het vervaardigen van inlandsch aardewerk en Javaansch papier; voorts met het branden van kalk en houtskool, terwijl te Dressen jaarlijks ongeveer 1,000 kojangs of 30,000 pikols zout aangemaakt worden. Ter hoofdplaats Rembang vindt men goud- en zilversmeden, timmerlieden, metselaars, smeden en andere ambachtslieden.

Door het gebrek aan goede binnenwegen wordt de binnenlandsche handel eenigzins belemmerd.

De totale bevolking van Rembang bedroeg:

in 1856	609,573	zielen
" 1857	631,668	"
" 1858	652,589	"
" 1859	671,182	"
" 1860	691,438	"

en was dus in vier jaren 81,865 zielen of 13.43 % toegenomen, hetgeen eene jaarlijksche vermeerdering aanwijst van gemiddeld $3^1/_3$ %.

Onder de totale bevolking telde men:

a. Europeanen:

in 1856	522	zielen
" 1857	584	"
" 1858	575	"
" 1859	568	"
" 1860	617	"

b. Chinezen:

in 1856	10,580	zielen
" 1857	10,823	"
" 1858	10,807	"
" 1859	11,720	"
" 1860	12,265	"

c. Arabieren en andere vreemde Oosterlingen:

in 1856	778	zielen
" 1857	672	"
" 1858	902	"
" 1859	861	"
" 1860	743	"

d. Inlanders [1]):

in 1856	597,693	zielen
" 1857	619,589	"
" 1858	640,305	"
" 1859	658,033	"
" 1860	677,813	"

Het blijkt daaruit:

1°. dat in het getal Europeanen, hoezeer in 1860 het cijfer 95 of ongeveer $18^1/_5$ % hooger was dan in 1856, geene onafgebroken toeneming heeft plaats gehad, daar in de jaren 1858 en 1859 telkens vermindering van het voorgaand cijfer bespeurd wordt;

2°. dat, met uitzondering van het jaar 1858, toen een kleine achteruitgang heeft plaats gehad, de Chinesche bevolking geregeld sterk is toegenomen, zoodat in 1860, in vergelijking met 1856, haar getal was vermeerderd met 1,685 of nagenoeg 16 %, hetgeen zou wijzen op eene jaarlijksche vermeerdering van bijna 4 %;

3°. dat de cijfers voor de kategorie van Arabieren en andere vreemde Oosterlingen groote variatiën aanwijzen, hetgeen waarschijnlijk in verband staat met de omstandigheid, dat daaronder vele handelaren en zeevarenden zijn, die óf in de residentie niet te huis behooren, óf tijdelijk afwezig zijn, zoodat van deze kategorie, even als van de Europeanen, moeijelijk berekeningen omtrent toe- of afneming kunnen gemaakt worden;

4°. dat, met eene vrij geregelde toeneming, de inlandsche bevolking van 1856 tot in 1860, dus in vier jaren tijds, was vermeerderd met een getal van 80,120 zielen of ongeveer $13^2/_5$ %.

De landbouwende bevolking dezer residentie telde:

in 1856	71,986	huisgezinnen
" 1857	70,583	"
" 1858	74,011	"
" 1859	81,640	"
" 1860	88,163	"

De aanzienlijke vermeerdering van het getal huisgezinnen in de beide laatste jaren is waarschijnlijk toe te schrijven aan meer juiste telling.

De velden dier bevolking besloegen eene uitgestrektheid:

in 1856 van	$150,357^3/_4$	bouws
" 1857 "	177,229	"
" 1858 "	$179,317^1/_2$	"
" 1859 "	153,563	"
" 1860 "	153,743	"

[1]) Onder de inlandsche bevolking hebben wij opgenomen:

in 1856 een getal van	115	slaven
" 1857 " " "	79	"
" 1858 " " "	68	"

Voor de jaren 1859 en 1860 vindt men in de regeringsverslagen geene opgaven van slaven.

dat is gemiddeld per huisgezin:

in 1856	. . . .	2.09 bouws
〃 1857	. . . .	2.5 〃
〃 1858	. . . .	2.42 〃
〃 1859	. . . .	1.88 〃
〃 1860	. . . .	1.74 〃

Het blijkt evenwel uit het regeringsverslag van 1859, dat de opgaaf voor het jaar 1858 moet worden verminderd met 25,754 bouws, en dat derhalve de werkelijke uitgestrektheid niet meer dan 153,563½ bouws heeft bedragen, zoodat het gemiddelde per huisgezin in 1858 is geweest, niet 2.42 bouws, maar slechts 2.07 bouws; en het is meer dan waarschijnlijk, ofschoon daaromtrent in de regeringsverslagen van 1857 of 1858 niets wordt gezegd, dat ook de opgaaf van 1857 fautief is geweest, en dat de werkelijke uitgestrektheid voor dat jaar met minstens 25,000 bouws verminderd en alzoo tot een cijfer van 152,229 bouws gereduceerd moet worden, hetgeen meer in overeenstemming is met de cijfers van de vier andere jaren. Hiermede zou dan het gemiddelde per huisgezin voor 1857, in stede van 2.5, moeten zijn 2.14 bouws.

In verband tot het bovenstaande is dus de totale uitgestrektheid der velden geweest:

in 1856	. . . . .	150,357¾ bouws
〃 1857	(vermoedelijk)	152.229 〃
〃 1858	. . . . .	153,563 〃
〃 1859	. . . . .	153,563 〃
〃 1860	. . . . .	153,743 〃

en heeft men per landbouwend gezin gemiddeld gehad:

in 1856	. . . .	2.09 bouws
〃 1857	. (calculatief)	2.14 〃
〃 1858	. . . .	2.07 〃
〃 1859	. . . .	1.88 〃
〃 1860	. . . .	1.74 〃

Naar deze verbeterde opgaaf en berekening van het gemiddelde per huisgezin zullen onze latere becijferingen omtrent de rijstproduktie en de geheven landrente gemaakt worden, onder het noodige voorbehoud omtrent de meer of minder juiste opgaaf van het getal landbouwende huisgezinnen, waarvan de telling blijkbaar niet met groote naauwkeurigheid is geschied.

Wat van dit alles wezen moge, zoo veel schijnt men te mogen aannemen, dat de landbouwende bevolking vrij ruim van velden voorzien is, hoezeer die ruimte met elk jaar afneemt door het aangroeijend getal der huisgezinnen, waarmede de ontginning van nieuwe gronden alles behalve gelijken tred heeft gehouden.

Van het totaal der velden had de bevolking aan sawah's of velden die geïrrigeerd kunnen worden:

in 1856	. . . .	21,025 bouws
〃 1857	. . . .	21,961½ 〃
〃 1858	. . . .	23,479½ 〃
〃 1859	. . . .	24,317½ 〃
〃 1860	. . . .	34,218 〃

De fautieve opgave van het totaal der velden, waarop hierboven is gewezen, wettigt, naar het ons toeschijnt, het vermoeden, dat ook hier weder de opgaaf van het getal bouws aan sawah's voor 1860 ongeveer 10,000 bouws te hoog is. Het is bekend, dat Rembang lijdt onder groote moeijelijkheid, om de velden met stroomend water te doen bevochten, zoodat dan ook, uitgezonderd Patjitan, in geene der Gouvernements residentiën de verhouding tusschen de sawah's en de tegals zoo ongunstig is als hier. Dit bedenkende kan het niet anders dan bevreemding wekken, het cijfer der bouws sawahvelden van 1859 in 1860 op eens te zien vermeerderen met nagenoeg 10,000 bouws, zonder dat in het verslag van dat of van vroegere jaren voor deze residentie eenige melding hoegenaamd wordt gemaakt van waterleidingen of andere waterstaatswerken van dien aard, in ontwerp of in uitvoering, met het doel om eene uitbreiding van de irrigatie van velden te verkrijgen. Het is dus niet waarschijnlijk, dat het getal bouws voor de sawah's in 1860 veel meer kan hebben bedragen dan 24,218.

Alzoo verkrijgen wij voor de uitgestrektheid der zoogenaamde tegals, of velden wier bevochtiging afhankelijk is van de regens, de volgende cijfers:

in 1856	. . . . .	129,332¾ bouws
〃 1857	(vermoedelijk)	130,267½ 〃
〃 1858	. . . . .	130,083½ 〃
〃 1859	. . . . .	129,245½ 〃
〃 1860	. . . . .	119,525 〃

In verband tot het zoo even opgemerkte aangaande de sawah's in 1860, schijnt dat voor de tegals in dat zelfde jaar met ongeveer 10,000 vermeerderd en derhalve op 129,525 bouws gebragt te kunnen worden.

Uit een en ander zou dus volgen, dat van het totaal harer velden de bevolking heeft gehad:

a. aan sawahs:

in 1856	ruim	13.98 %
„ 1857	(vermoedelijk)	14.43 „
„ 1858	bijna	15.29 „
„ 1859	ruim	15.83 „
„ 1860	(vermoedelijk)	15.75 „

b. aan tegals:

in 1856	bijna	86.02 %
„ 1857	(vermoedelijk)	85.57 „
„ 1858	ruim	84.71 „
„ 1859	bijna	84.17 „
„ 1860	(vermoedelijk)	84.25 „

Van het totaal der velden zijn:

1°. voor 's Gouvernements kultures afgezonderd geworden:

in 1856	1,745 bouws
„ 1857	1,745 „ [1]
„ 1858	1,745 „
„ 1859	1,645 „
„ 1860	1,555 „

dat is:

in 1856	1.16 %
„ 1857	1.15 „
„ 1858	1.14 „
„ 1859	1.07 „
„ 1860	1.01 „

2°. door de bevolking voor eigen kultuur beplant:

in 1856	141,869.25 bouws
„ 1857	145,327.75 „
„ 1858	145,046.25 „
„ 1859	146,673.— „
„ 1860	147,236.— „

dat is:

in 1856	94.35 %
„ 1857	95.47 „
„ 1858	94.45 „
„ 1859	95.51 „
„ 1860	95.77 „

3°. en onbeplant gebleven:

in 1856	6,743.50 bouws
„ 1857	5,156.25 „
„ 1858	6,771.75 „
„ 1859	5,245.— „
„ 1860	4,952.— „

dat is:

in 1856	4.48 %
„ 1857	3.39 „
„ 1858	4.41 „
„ 1859	3.41 „
„ 1860	3.22 „

Van de voor eigen kultuur door de bevolking gebezigde gronden, had zij met *padi* beteeld:

in 1856	125,849 bouws
„ 1857	129,666 „
„ 1858	132,133 „
„ 1859	131,687 „
„ 1860	133,634 „

na aftrek van welke cijfers dus zou moeten blijken, dat de bevolking met andere gewassen had beteeld:

in 1856	16,020.25 bouws
„ 1857	15,661.75 „
„ 1858	12,913.25 „
„ 1859	14,986.— „
„ 1860	13,602.— „

Volgens de bij de ministeriële verslagen gevoegde staten heeft de bevolking voor de teelt van andere gewassen dan *padi* gebezigd:

in 1856	16,336.75 bouws
„ 1857	48,228.75 „
„ 1858	48,340.50 „
„ 1859	17,724.25 „
„ 1860	15,629.— „

[1] Het hier voor het jaar 1857 gegeven cijfer, ofschoon voorkomende in den staat betreffende de rijstkultuur van dat jaar, komt niet overeen met hetgeen blijkt uit de staten nopens de suiker- en tabakskultuur in datzelfde jaar.

Volgens deze had men gebezigd:

voor de suikerteelt	490	bouws
„ „ tabaksteelt	1,125½	„
te zamen	1,615½	bouws

Ter vermijding van alle verkeerde gissingen, moet nog opgemerkt worden, dat in Rembang geene andere kultures, waarvoor een gedeelte der velden van de bevolking moet worden afgezonderd, van wege het Gouvernement plaats hebben, dan van suiker en tabak.

De voor 1857 en 1858 hier opgegeven cijfers zijn blijkbaar fautief. Wij hebben reeds gezien, dat het totaal der velden in 1858, volgens het jaarlijksch verslag over 1859, met 25,754 bouws moet worden verminderd. Ofschoon door de regering niet medegedeeld wordt, op rekening van welke kategorie van gronden of beplanting, die vermindering moet gebragt worden, is het evenwel zeer waarschijnlijk, dat de fout schuilt in de hier voorkomende opgaaf der voor tweede gewassen gebezigde gronden, die dus in 1858, in stede van 48,340½, hoogstens eene uitgestrektheid van 22,586½ bouws kunnen hebben gehad. — In verband tot ons vermoeden, dat ook voor 1857 het totaal der velden van de bevolking minstens 25,000 bouws te hoog is opgegeven, is het verder waarschijnlijk, dat de opgaaf van het getal bouws, in 1857 met tweede gewassen beplant, met 25,000 bouws verminderd en derhalve van 48,228¾ tot 23,228¾ bouws gereduceerd moet worden.

Zoo doende verkrijgen wij voor de met tweede gewassen beteelde gronden de volgende cijfers:

in 1856	. . . . .	16,336¾ bouws
〃 1857	. . . . .	23,228¾ 〃
〃 1858	. . . . .	22,586½ 〃
〃 1859	. . . . .	17,724¼ 〃
〃 1860	. . . . .	15,629 〃

of meer dan hetgeen wij berekenden, dat, na aftrek van het afgezonderde voor 's Gouvernements kultures, alsook van het beteelde met *padi* en van het onbeplante, nog aan bebouwbare gronden beschikbaar was gebleven:

in 1856	. . . . .	316¼ bouws
〃 1857	. . . . .	7,567 〃
〃 1858	. . . . .	9,673¼ 〃
〃 1859	. . . . .	2,738¼ 〃
〃 1860	. . . . .	2,027 〃

die hoogst waarschijnlijk voor tweede gewassen zijn gebezigd, na eerst met *padi* beplant te zijn geweest [1]).

[1]) De gegeven cijfers komen niet geheel, maar toch eenigzins overeen met die, welke voorkomen in de mededeelingen der regering. Volgens deze zouden zij geweest zijn:

in 1856	. . . . .	niet opgegeven
» 1857	. . . . .	7,567 bouws
» 1858	. . . . .	9,652¾ »
» 1859	. . . . .	2,183¼ »
» 1860	. . . . .	niet opgegeven

Hoe dit ook wezen moge en onder opmerking, dat het vreemd is in officiële stukken, welke dienen moeten om 's lands vertegenwoordiging zoo veel doenlijk bekend te maken met den waren toestand der koloniën, zulke grove fouten aan te treffen, zoo veel schijnt men te mogen aannemen, dat de teelt van andere gewassen dan *padi* in Rembang niet onbeduidend is. Dit is van te meer belang, omdat de bevolking daarmede eenigzins kan te gemoet komen in de zeer ongunstige rijstproduktie, welke hier per bouw zoo gering is, als maar in zeer enkele gewesten op Java het geval is.

Die produktie wordt gezegd te hebben bedragen:

in 1856	. . . . .	pikols	963,842.—
〃 1857	. . . . .	〃	998,990.—
〃 1858	. . . . .	〃	1,107,203.—
〃 1859	. . . . .	〃	768,171.50
〃 1860	. . . . .	〃	1,244,633.—

dat is:

a. per bouw:

in 1856	. . . . .	pikols	7.65⅘
〃 1857	. . . . .	〃	7.70½
〃 1858	. . . . .	〃	8.38
〃 1859	. . . . .	〃	5.83⅓
〃 1860	. . . . .	〃	9.31⅓

en gedurende vijf jaren gemiddeld 's jaars 7.78⅖ pikols;

b. per landbouwend gezin:

in 1856	. . . . .	pikols	13.39
〃 1857	. . . . .	〃	14.15⅓
〃 1858	. . . . .	〃	14.96
〃 1859	. . . . .	〃	9.41
〃 1860	. . . . .	〃	14.11

en gedurende vijf jaren gemiddeld 's jaars 13,14 pikols.

Met een verlies van 46 % bij de pelling is alzoo van de opgegeven produktie aan eens gepelde rijst of *bras gaba* verkregen:

in 1856	. . . . .	pikols	520,474.68
〃 1857	. . . . .	〃	539,454.60
〃 1858	. . . . .	〃	597,889.62
〃 1859	. . . . .	〃	414,812.61
〃 1860	. . . . .	〃	672,101.82

dat is per landbouwend gezin:

in 1856	pikols	7.23
„ 1857	„	$7.64^1/_4$
„ 1858	„	8.08
„ 1859	„	5.08
„ 1860	„	$7.62^1/_3$

en gemiddeld over de vijf jaren ongeveer $7.10^1/_3$ pikols 's jaars.

Wanneer men bedenkt, dat daarvan nog moet afgetrokken worden hetgeen benoodigd is voor zaaipadi, dan kan men eenigzins nagaan hoe veel de rijstproduktie, al zij het dat een gedeelte daarvan wordt verzwegen, voor de voeding der bevolking, waarvoor eene hoeveelheid van 15 pikols gepelde rijst per huisgezin 's jaars eer te min, dan te veel is, geweldig moet te kort schieten. Zij heeft gedurende een tijdvak van vijf jaren niet eens voor de helft voorzien in de behoefte der landbouwende, om geheel niet te spreken van de overige bevolking.

Zonder aan te nemen eenen belangrijken invoer van elders of eene groote produktie van *djagong* of andere surrogaten voor de voeding, en van gewassen, met wier provenu de bevolking het voor hare voeding benoodigde kan betalen, zijn de door de regering medegedeelde prijzen der *padi* onverklaarbaar. Zij bedroegen per pikol:

in 1856 . . .	van ƒ 2.01	tot ƒ 3.85
„ 1857 . . .	„ „ 1.80	„ „ 2.58
„ 1858 . . .	„ „ $1.98^1/_2$	„ „ $3.58^1/_2$
„ 1859 . . .	„ „ 2.18	„ „ 3.64
„ 1860 . . .	„ „ 2.02	„ „ 3.78

dat is gemiddeld:

in 1856	ƒ 2.93
„ 1857	„ $2.32^1/_2$
„ 1858	„ $2.78^1/_2$
„ 1859	„ 2.91
„ 1860	„ 2.90

Met een verlies van 46 % bij de pelling kan men naar dien maatstaf de gemiddelde waarde der eens gepelde rijst, ongerekend het arbeidsloon, per pikol stellen:

in 1856 op	ƒ $5.42^1/_2$
„ 1857 „	„ $4.30^1/_2$
„ 1858 „	„ 5.16
„ 1859 „	„ 5.40
„ 1860 „	„ 5.40

Die prijzen zijn wel niet laag te noemen, maar betrekkelijk, dat is in verband tot de hoogst onvoldoende rijstproduktie, zeer matig.

De waarde der geproduceerde *padi* kan, volgens de daarvan door ons gegeven middenprijzen, gesteld worden:

in 1856 op	ƒ 2,824,057.06
„ 1857 „	„ 2,322,651.75
„ 1858 „	„ $3,081,715.01^2/_3$
„ 1859 „	„ $2,235,379.06^1/_2$
„ 1860 „	„ 3,609,435.70

en daar nu de aanslag der landrente heeft bedragen:

in 1856	ƒ $505,055.35^1/_2$
„ 1857	„ $498,193.85^1/_2$
„ 1858	„ 548,126.20
„ 1859	„ 554,023.44
„ 1860	„ 529,222.82 [1])

heeft de heffing bedragen:

a. over de berekende waarde der *padi:*

in 1856	17.87 %
„ 1857	21.45 „
„ 1858	17.78 „
„ 1859	24.78 „
„ 1860	14.66 „

b. per landbouwend gezin:

in 1856	ƒ $7.01^2/_3$
„ 1857	„ $7.05^4/_5$
„ 1858	„ $7.40^2/_3$
„ 1859	„ $6.78^2/_3$
„ 1860	„ $6.—^1/_4$

c. per bouw *padi:*

in 1856	ƒ $4.01^1/_3$
„ 1857	„ $3.84^1/_4$
„ 1858	„ $4.14^4/_5$
„ 1859	„ $4.20^7/_{10}$
„ 1860	„ 3.96

d. per pikol *padi:*

in 1856	ƒ $—.52^2/_5$
„ 1857	„ $—.49^9/_{10}$
„ 1858	„ $—.49^1/_2$
„ 1859	„ $—.72^1/_8$
„ 1860	„ $—.42^1/_2$

[1]) In het cijfer van 1860 is hoogst waarschijnlijk begrepen een bedrag van ƒ 3 à 4,000 voor landrente van de ten behoeve van het Gouvernement beplante velden.

Hoe men dus ook de berekening make, in iedere der hier aangegeven vier becijferingen ontwaart men zulke verschillen, dat daaruit met geene mogelijkheid is aan te wijzen, naar welken maatstaf men te werk is gegaan. Alleen vertoont die per bouw *padi* de geringste variatiën, zoodat men haast tot de conclusie zou moeten komen, dat de heffing per bouw tot grondslag van den aanslag heeft gediend, indien het niet eene bekende zaak was, dat, volgens de bestaande bepalingen, die aanslag zich moet regelen naar den staat en de waarde van het gewas [1]).

Door gebrek aan gedetailleerde opgaven is het moeijelijk na te gaan, in hoever de bevolking voor hare ongelukkige rijstproduktie eene genoegzame vergoeding heeft gevonden in de teelt van zoogenaamde tweede gewassen, hetzij die bestaan hebben in *djagong* of andere voedingsmiddelen, of wel in tabak of andere artikelen, door wier verkoop zij zich de middelen heeft kunnen verschaffen om in het benoodigde voor hare voeding te voorzien.

Eene niet onbeduidende bron van bestaan moet evenwel de bevolking hebben gehad in hare teelt van klapperboomen, welke hier vrij gunstige resultaten schijnt te hebben opgeleverd en in de laatste jaren belangrijk is toegenomen.

Volgens de jaarlijksche ministeriële verslagen was de vruchtdragende aanplant, die op primo Januarij 1856 417,797 boomen telde, toegenomen:

op ultimo	December		1856	tot	442,032	boomen
〃	〃	〃	1857	〃	471,986	〃
〃	〃	〃	1858	〃	488,924	〃
〃	〃	〃	1859	〃	515,101	〃
〃	〃	〃	1860	〃	561,833	〃

terwijl de jonge aanplant, die op primo Januarij 1856 510,417 boomen telde, gezegd wordt te hebben bedragen:

op ultimo	December		1856	628,688	boomen
〃	〃	〃	1857	758,660	〃
〃	〃	〃	1858	1,046,507	〃
〃	〃	〃	1859	1,199,106	〃
〃	〃	〃	1860	1,243,144	〃

De prijzen der klappernoten, die, in weêrwil der toenemende produktie, vrij hoog zijn te noemen en gezegd worden per 100 stuks te hebben bedragen:

in 1856	. . . . . . ƒ	6.93
〃 1857	. . . . . . 〃	4.67½
〃 1858	. . . . . . 〃	5.01½
〃 1859	. . . . . . 〃	5.—
〃 1860	. . . . . . 〃	5.—

schijnen evenwel aanleiding te geven tot de veronderstelling, óf dat de vruchtdragende aanplant in de behoefte der bevolking nog niet voldoende voorziet, óf dat een belangrijke uitvoer van noten plaats vindt.

Ook omtrent den veestapel geven de regeringsverslagen vrij aanzienlijke cijfers. Volgens die stukken bedroeg het getal:

a. der buffels:

in 1856	mannetjes.	70,310		
	wijfjes.		74,606	
				144,916
〃 1857	mannetjes.	70,059		
	wijfjes.		79,758	
				149,817
〃 1858	mannetjes.	73,154		
	wijfjes.		81,421	
				154,575
〃 1859	mannetjes.	74,793		
	wijfjes.		85,822	
				160,615
〃 1860	mannetjes.	76,946		
	wijfjes.		88,817	
				165,763

b. der runderen:

in 1856	stieren. .	19,554		
	koeijen.		22,925	
				42,479
〃 1857	stieren. .	22,265		
	koeijen.		25,102	
				47,367
〃 1858	stieren. .	24,697		
	koeijen.		27,482	
				52,179

[1]) De door ons bedoelde verordeningen zijn te vinden in het besluit van Kommissarissen-Generaal van 4 Januarij 1819 (*Staatsblad van Nederl. Indië*, N°. 5). Uit eene ordonnantie althans van 27 Julij 1859 (*Staatsblad van Nederl. Indië*, N°. 54), waarbij het landrentenstelsel in de afdeeling Pamakasan op het eiland Madura in werking wordt gebragt, blijkt, dat de bepalingen, in het aangehaald besluit van Kommissarissen-Generaal vervat, nog van kracht zijn.

in 1859	stieren.	26,459	
	koeijen.	29,398	55,857
〃 1860	stieren.	28,090	
	koeijen.	30,790	58,880

c. der paarden:

in 1856	hengsten.	13,220	
	merriën.	12,055	25,275
〃 1857	hengsten.	14,900	
	merriën.	13,110	28,010
〃 1858	hengsten.	15,756	
	merriën.	13,908	29,664
〃 1859	hengsten.	17.013	
	merriën.	14,724	31,737
〃 1860	hengsten.	18,001	
	merriën.	15,607	33,608

Op het cijfer van 1856 had dus de vermeerdering gedurende de volgende vier jaren bedragen:

a. voor de buffels 20,847 stuks of nagenoeg 14.4 ten honderd;
b. voor de runderen 16,401 stuks of ongeveer 38,6 ten honderd, en
c. voor de paarden 8,333 stuks of bijna 33 ten honderd.

De kultures ten behoeve van het Gouvernement in deze provincie bepalen zich bij de koffij, de suiker en den tabak; doch hebben, met uitzondering van het laatste artikel, weinig te beteekenen.

In geen gewest op Java heeft 's Gouvernements koffijteelt zulke allerongelukkigste resultaten aan te wijzen als hier. Met verwijzing tot hetgeen over de Rembangsche koffijteelt over de jaren 1854—1858 is gezegd in het artikel (Deel II, pag. 189 van dit Woordenboek), kunnen wij ons hier bepalen bij hetgeen dienaangaande blijkt uit de later verschenen ministeriële verslagen over 1859 en 1860. Volgens die stukken waren daarbij werkzaam:

in 1859 . . . . 3,221 huisgezinnen
〃 1860 . . . . 1,042 〃

die geproduceerd hebben:

in 1859 . . . . pikols 142.82
〃 1860 . . . . 〃 270.71

geoogst:

in 1859 van 194,655 vruchtdragende boomen
〃 1860 〃 179,859 〃 〃

terwijl de genoten betaling heeft bedragen:

in 1859 . . . . . . *f* 2,713.16
〃 1860 . . . . . . 〃 3,379.18½

weshalve men per huisgezin heeft geplukt:

in 1859 ruim 60 vruchtdragende boomen
〃 1860 〃 172 〃 〃

de produktie per gezin heeft bedragen:

in 1859 . . . . pikol 0.04⁵
〃 1860 . . . . 〃 0.26

en één pikol koffij is verkregen:

in 1859 van 1,363 vruchtdragende boomen
〃 1860 〃 664 〃 〃

De genoten betaling heeft bedragen:

a. per pikol koffij:

in 1859 . . . . *f* 18.99¾ [1])
〃 1860 . . . . 〃 12.46

b. per huisgezin:

in 1859 . . . . *f* 0.84
〃 1860 . . . . 〃 3.24

Dat zulke ongelooflijk treurige resultaten de regering eindelijk hebben doen besluiten, om de koffijteelt hier te doen opheffen, kan ons

[1]) In de staten betreffende de koffijkultuur, gevoegd bij de ministeriële verslagen over 1859 en 1860, wordt opgegeven, dat de betaling per pikol koffij heeft bedragen:

in 1859 . . . . *f* 10.—
〃 1860 . . . . 〃 10.50

welke beide prijzen dan ook genoten zijn door de koffijplantende bevolking in andere residentiën, waar belastingschuldige koffij wordt geteeld en geleverd. Hoe dit evenwel, bij eene vergelijking met de hierboven verkregen uitkomsten, te verklaren is, kunnen wij niet nagaan. De mogelijkheid bestaat, dat men medelijden heeft gehad met de ongelukkige koffijplantende bevolking.

in het geheel niet bevreemden, maar wel dat zij niet reeds vroeger er toe overgegaan is, aangezien de resultaten over de jaren 1854 tot 1858 niet minder ongelukkig waren geweest.

Voor de suikerbereiding heeft men hier twee ondernemingen, te weten: Toelies, toebehoorende aan de Heeren NERING BÖGEL, DUNLOP & C°., en Waringin Agoong, van de Erven C. ETTY Sr. en W. EATON.

Volgens den *Indischen Almanak voor* 1862 had de eerste eenen aanplant van 200 en de tweede van 300 bouws.

Blijkens de ministeriële verslagen waren bij de suikerteelt werkzaam geweest:

in 1856	1,960	huisgezinnen
„ 1857	1,960	„
„ 1858	1,960	„
„ 1859	1,560	„
„ 1860	1,200	„

terwijl de aanplant bedragen heeft:

in 1856	490	bouws
„ 1857	490	„
„ 1858	490	„
„ 1859	390	„
„ 1860	300	„

dat is jaarlijks gemiddeld 4 huisgezinnen per bouw.

De produktie beliep:

in 1856	pikols	10,507.83
„ 1857	„	12,737.31
„ 1858	„	12,623.25
„ 1859	„	11,632.27
„ 1860	„	10,659.38

dat is per bouw:

in 1856	pikols	21.44½
„ 1857	„	25.99½
„ 1858	„	25.76
„ 1859	„	29.82⅔
„ 1860	„	35.53

Men ziet daaruit, dat tegenover de vermindering van den aanplant de produktie per bouw belangrijk is toegenomen, hoezeer zij in 1860 nog ver beneden het gemiddelde is van het in dat jaar verkregen gemiddelde over de totale produktie van 's Gouvernements suikerteelt op Java. — Wat aanleiding kan gegeven hebben tot die vermindering van den aanplant, die, zoo als wij gezien hebben, voor 1862, volgens den *Indischen Almanak*, weder tot 500 bouws, een nog aanzienlijker cijfer dan zelfs dat der eerste drie jaren van het hier behandeld tijdvak, schijnt te zijn gebragt, wordt in de ministeriële verslagen niet vermeld.

Aan plantloon heeft de bevolking genoten:

in 1856	*f* 35,577.42
„ 1857	„ 37,563.20
„ 1858	„ 36,992.80½
„ 1859	„ 33,883.10
„ 1860	„ 29,341.34

dat is:

a. per pikol:

in 1856	*f* 3.38½
„ 1857	„ 2.95
„ 1858	„ 2.93
„ 1859	„ 2.91¼
„ 1860	„ 2.75¼

b. per bouw:

in 1856	*f* 72.61½
„ 1857	„ 76.66
„ 1858	„ 75.49½
„ 1859	„ 86.88
„ 1860	„ 97.80½

c. per huisgezin:

in 1856	*f* 18.15
„ 1857	„ 19.16½
„ 1858	„ 18.87¼
„ 1859	„ 21.72
„ 1860	„ 24.45

Voor de tabaksteelt heeft men hier *negen* met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, wier aanplant in het tijdvak van 1856 tot 1860 jaarlijks heeft bedragen 1,255 bouws, met uitzondering van het jaar 1857, toen hij slechts op 1,125½ bouws gesteld is geweest.

Het cijfer der daarbij werkzame huisgezinnen was:

in 1856	10,739
„ 1857	9,820
„ 1858	9,724
„ 1859	9,709
„ 1860	11,030

dat is per bouw:

in 1856	8.56
„ 1857	8.72
„ 1858	7.75
„ 1859	7.74
„ 1860	8.79

De produktie bedroeg:

in 1856	pikols	15,257.96
〃 1857	〃	15,303.53
〃 1858	〃	16,366.39
〃 1859	〃	14,312.73
〃 1860	〃	10,998.—

dat is per bouw:

in 1856	pikols	$12.15^3/_4$
〃 1857	〃	$13.59^3/_4$
〃 1858	〃	13.04
〃 1859	〃	$11.40^1/_2$
〃 1860	〃	$8.76^1/_3$

Voor plantloon heeft de bevolking genoten:

in 1856	*f*	113,503.75
〃 1857	〃	109,312.45
〃 1858	〃	134,726.25
〃 1859	〃	109,414.37
〃 1860	〃	$105,619.22^1/_2$

dat is:

a. per pikol:

in 1856	*f*	7.44
〃 1857	〃	$7.14^1/_3$
〃 1858	〃	8.23
〃 1859	〃	$7.64^1/_2$
〃 1860	〃	$9.60^1/_3$

b. per bouw:

in 1856	*f*	90.44
〃 1857	〃	$97.12^1/_3$
〃 1858	〃	107.35
〃 1859	〃	87.17
〃 1860	〃	84.16

c. per huisgezin:

in 1856	*f*	10.57
〃 1857	〃	11.13
〃 1858	〃	$13.85^1/_2$
〃 1859	〃	11.27
〃 1860	〃	$9.57^1/_2$

De hier gegeven cijfers, welke alleen betrekking hebben tot de tabaksteelt, voor zoo ver die plaats heeft krachtens de bestaande overeenkomsten met het Gouvernement, wijzen evenwel op verre na niet den geheelen omvang der tabaksteelt in het Rembangsche aan. Ongerekend den verbouw van zoogenaamden inlandschen tabak, bestemd voor de consumtie der bevolking, moet de teelt van tabak voor de Europesche markt, waarvoor men zich in deze residentie uitsluitend of hoofdzakelijk bepaalt bij den zoogenaamden kooltabak, eene groote uitbreiding in de laatste jaren hebben verkregen. Volgens het ministeriëel verslag over 1859 toch werd ten behoeve der met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, krachtens met de bevolking aangegane overeenkomsten, nog ruim tweemaal zoo veel tabak aangeplant, als ten gevolge der Gouvernements kontrakten plaats vond; terwijl buitendien voor elf geheel partikuliere ondernemingen nog 1,600 bouws met tabak werden beplant.

Wij mogen het er derhalve voor houden, dat, behalve den Gouvernements aanplant, nog ruim 4,000 bouws door de bevolking worden beteeld met tabak voor de Europesche markt, waarvan de opbrengst wel niet bekend is, maar toch veilig op ongeveer 40,000 pikols kan gesteld worden; weshalve voor de produktie van tabak voor de Europesche markt in deze residentie een cijfer van 50,000 à 60,000 pikols zou kunnen aangenomen worden.

Wat nu die partikuliere teelt aangaat, hoewel beweerd wordt, dat, in weêrwil dat van één bouw goed geslaagden tabak *f* 200 kan worden gemaakt, eene opbrengst van *f* 150 toch reeds zeer aanzienlijk en in den regel niet te verkrijgen is, zoo mag men het er toch voor houden, dat zij voor den Javaanschen planter veel voordeeliger is dan die, welke van Gouvernements wege plaats vindt, en het is dus allezins te billijken, dat de regering, nu zij bij de teelt geen regtstreeksch geldelijk belang meer heeft, daar zij de vrije beschikking over de geheele produktie, als eene tegemoetkoming voor vroeger geleden verliezen, aan de tabakskontraktanten heeft gelaten, tot het besluit is gekomen, om de bestaande kontrakten bij expiratie niet weder te verlengen, maar om aan de kontraktanten het behoud van hunne inrigtingen met een regt van opstal toe te staan, ten einde in de gelegenheid te blijven, om den vrijwillig als tweede gewas geteelden tabak te kunnen opkoopen en bereiden, mits van de zijde van het gewestelijk bestuur slechts gezorgd worde, dat op de bevolking, noch in de teelt zelve, noch in de beschikking over het produkt, eenige, zelfs indirecte dwang worde uitgeoefend. — Zien toch die kontraktanten, gelijk mede andere partikuliere ondernemers, er nu reeds hun voordeel in, om tabak regtstreeks van de bevolking tegen hoogere prijzen in te koopen dan hun de van Gouvernements wege geteelde tabak aan plantloon komt te staan, en is die bevolking genegen om tegen hoogere betaling, zonder eenigen dwang, ten behoeve van partikuliere ondernemers tabak te

telen, op welke gronden van billijkheid en regtvaardigheid, ja op welken grond van eene bestaande noodzakelijkheid zou dan de verlenging der kontrakten en daarmede de voortduring van den op een gedeelte dier bevolking gelegden last van eene gedwongen aanplanting tegen eene zoo veel geringere betaling wel te verdedigen zijn?

Uit de hierboven gegeven cijfers van de bij de Gouvernements teelt in deze residentie verkregen resultaten in het tijdvak van 1856 tot 1860, dus over vijf jaren tijds, blijkt:

1°. dat daarvoor in het geheel gebezigd zijn 6,145 bouws,

2°. dat het totaal der bij de teelt in het werk gestelde huisgezinnen is geweest 51,022,

3°. dat de totale produktie heeft bedragen 72,238.61 pikols, en

4°. dat daarvoor aan plantloon is ontvangen eene som van *f* 572,576.04½.

Weshalve die betaling 's jaars gemiddeld heeft bedragen:

a. per bouw. . . . . *f* 93.17
b. „ pikol. . . . . . . „ 7.92½ en
c. „ huisgezin. . . . „ 11.22

Wanneer men nu tegenover die uitkomst let op de in het regeringsverslag van 1860 [1]) vermelde bijzonderheid, dat de tabak, die door partikuliere ondernemers in de residentie Kediri van de bevolking wordt opgekocht, hun komt te staan op *f* 25 per pikol, — en wij twijfelen geenzins aan de waarheid dier bijzonderheid [2]), — dan zal men moeten toestemmen, dat met een verschil van *f* 17 tusschen den prijs van tabak in Kediri en dien door de Rembangsche kontraktanten onder de benaming van plantloon betaald, die kontraktanten geen vrees behoeven te koesteren, dat zij, bij expiratie hunner kontrakten verpligt wordende, om den vrijwillig geteelden tabak van de bevolking in te koopen, dit, zonder zich aan verlies bloot te stellen, niet zouden kunnen doen tegen veel hoogere prijzen, dan zij tot nu toe voor het met 's Gouvernements medewerking verkregen produkt behoefden te besteden. Wel moet dat verschil nog verminderd worden met het bedrag der kosten van bereiding en afpakking, hetwelk onder den Kedirischen prijs is begrepen; maar, wanneer wij daarvoor nemen eene som van *f* 5 of hoogstens *f* 6 per pikol, blijft er nog altijd een verschil van minstens *f* 11 over, of genoeg, om, zelfs met eene veel hooger betaling, nog goede zaken te kunnen maken [1]).

Kunnen wij alzoo het besluit tot niet-verlenging der kontrakten, bij expiratie, volkomen goedkeuren; met het oog op het gebeurde in de residentie Rembang met de zoogenaamde licentiën [2]), verdient, naar ons inzien, het voornemen der regering tot intrekking van het besluit van 25 December 1838 [3]), althans voor zoo veel de tabaksteelt aangaat, allezins toejuiching. Mogt soms, in verband tot het bestaande communaal grondbezit en de daaruit en uit het kultuurstelsel voortvloeijende moeijelijkheden in het aangaan van verbindtenissen ten aanzien van de levering van produkten, waarvan de teelt niet in een en hetzelfde jaar afloopt en schade zou kunnen toebrengen aan de Gouvernements kultures, de bij dat besluit voorgeschreven tusschenkomst der dessa-hoofden en oudsten noodig zijn en blijven, en dus uit dat oogpunt het behoud van dat besluit raadzaam kunnen zijn, — voor overeenkomsten aangaande produkten, waarvan de teelt en leve-

¹) Pag. 128 der officiële uitgaaf.

²) Vergelijk hierbij hetgeen aangaande de partikuliere tabaksteelt reeds is gezegd in Deel I van dit Woordenboek, pag. 680, 2e kol. en vooral de 2e noot aldaar.

¹) De bereiding van suiker, welke zoo veel moeijelijker, omslagtiger en kostbaarder is dan die van tabak, komt den fabriekant op Java te staan op *f* 8, hoogstens *f* 8½ per pikol. Daaronder is voor plantloon, dat is voor betaling van de grondstof of het suikerriet, zoo als het te velde staat, eene som van ongeveer *f* 2½ begrepen, weshalve de kosten van het snijden en het transporteren van het riet naar de fabriek, van de bereiding der suiker, en van afpakking en verzending naar de havens van afscheep, op *f* 5½, hoogstens *f* 6 per pikol kunnen gesteld worden. Hoezeer het zeer onwaarschijnlijk is, dat de bereiding en afpakking van den tabak zoo veel kost, hebben wij evenwel, om de rekening zoo ruim mogelijk te maken, dat maximum daarvoor aangenomen en daarmede het verschil tot *f* 11 gereduceerd.

²) Bij die licentiën, waarvan de uitgifte geschiedde door het gewestelijk bestuur, werd aan de daarmede bevoordeelden het uitsluitend regt toegekend, om de bevolking van een zeker aantal dessa's tabak te doen planten ten behoeve van den licentiehouder. Aan de kultuur, welke ten gevolge van die licentiën plaats greep, heeft men wel den naam van vrije kultuur gelieven te geven!

³) *Staatsblad van Nederl. Indië*, N°. 50 van 1838.

ring jaar voor jaar kan plaats grijpen en bedongen worden, is die tusschenkomst niet alleen niet noodig, maar zelfs iets, dat in de meeste gevallen tot niets anders leidt dan knoeijerij en benadeeling van den minderen man.

De Heer F. 's Jacob, die in zijne brochure: *Gedwongen en vrije Suikerkultuur op Java* [1]), beweert, — en naar ons inzien niet ten onregte, — dat in den tegenwoordigen toestand van het gemeenschappelijk grondbezit de vrije suikerkultuur niet mogelijk is, erkent, dat die onmogelijkheid ten aanzien van de tabaksteelt niet bestaat.

Rembang, regentschap op Java, residentie Rembang, palende noordwaarts aan de Javazee, westwaarts aan Japara, zuidwaarts aan Blora en oostwaarts aan Toeban. Het bestaat uit de zes distrikten Waroe, Binangoen, Kragan, Soelang, Pamottan en Sedan. Behalve den Regent, onder wien de inlandsche bevolking staat, heeft men hier eenen Hoofd-*Panghoeloe,* alsmede een Kapitein voor de Chinezen en een Kapitein voor de vreemde Oosterlingen.

Dit regentschap is bevolkt door 131,333 zielen, als: 259 Europeanen, 5,305 Chinezen, 124,489 Javanen en 1,280 Arabieren, Maleijers en Boeginezen.

De suikerkultuur heeft in dit regentschap eenige vorderingen gemaakt. Het lage land is beter van water voorzien dan dat van Toeban. Het voornaamste bestaan der bewoners van Rembang is de visscherij en de kleinhandel in rijst, tabak, gambir en kurkema.

Rembang, hoofdplaats der residentie en van het regentschap Rembang. Zij ligt aan het Noorderstrand van het distrikt Waroe, aan de rivier Geneng, op 6° 42′ 30″ Z. Br. en 111° 14′ 7″ O. L, 64 palen van Toeban, 72 van Bodjo Negoro, 73 van Samarang en 134 Zuid-Zuid-West van Soerabaja.

De stad is regelmatig gebouwd en bestaat uit de wijken: Pabean, Gradjen, Chinesche kamp, met den fraaijen Chineschen tempel, Rembang, Bangilangoe, Ngendaän, Sawahan, Letteh, Kebalen, Kahoeman, met den Mohammedaanschen tempel, Sidowajah, Pandjoenan, met het raadhuis, de aloen-aloen en de woning van den Regent, Pandéan, met de woning van den *Patih,* Kasingan, Djirakan en Kabongan. Het residentiehuis is niet fraai en ligt op ongeveer 400 passen van zee, die hier een vrij gezond en droog strand heeft. Het fortje, reeds ten tijde der Oost Indische Kompagnie gebouwd, is tot een kantoor voor de heffing van in- en uitgaande regten ingerigt geworden, omdat het niet meer bestand was tegen den aanval van eenen binnenlandschen vijand en dus ook niet meer dienen kon als wijkplaats voor de Europesche ingezetenen bij het ontstaan van onlusten. Men vindt hier eene Protestantsche koepelkerk, klein van omvang, maar waarvan de predikstoel als een meesterstuk van Javaansche kunst wordt beschouwd, en die in 1829 uit vrijwillige bijdragen der gemeente is gesticht; voorts een logement, dat in 1845 voltooid is, eene gevangenis, het kruid- en wachthuis, eene Gouvernementsschool, een instituut voor meisjes, benevens de woning van den Regent. De meeste dezer gebouwen liggen in het midden der stad, even als de woning van den Resident, die van den Secretaris, die van het Hoofd der Maleijers en het kerkhof, en verder de pakhuizen en kazernen. Behalve de zoutaanmaak, geeft ook de handel van en op Rembang, alwaar 17 vaartuigen te huis behooren, aan de stad en de haven eenige levendigheid.

Het getal inwoners bedraagt ruim 200 Europeanen, 1,300 Chinezen, 900 Maleijers, Arabieren en Boeginezen en ruim 8,000 Javanen.

De Europeanen staan onder het regtsgebied van Samarang en bezitten met Japara een Predikant. Men heeft er eene regtbank van omgang, een landraad, een havendepartement, een bureau van het kadaster, een zoutverkoop met negen zoutpakhuizen, eene sub-commissie van weldadigheid en eene van onderwijs. Onder de Javanen bestaat er tegenwoordig ook eene Christengemeente.

De rivier van Rembang is 12 palen lang en aan den grooten weg 40 Rijnlandsche voeten breed. Haar mond dient voor haven en scheepstimmerwerf. Zij is slechts 1 paal landwaarts in, namelijk tot Lassem, bevaarbaar.

De baai van Rembang, tusschen de twee hoeken Boendoe Lirang of Njamplong en Boewang, heeft in het Zuiden een aantal koraaleilandjes met riffen en banken, waardoor de reede gevaarlijk is. Met den vlaggestok Zuid, ankert men in 4 of $4^1/_2$ vademen water, ongeveer $^1/_2$ mijl van den wal.

Rembang, riviertje op Sumatra, residentie Palembang, landschap Ogan, zijnde een linker zijtak der Ogan. Aan de oevers houden zich in het hooge geboomte vele apen op.

Rembang, twee dorpen op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, een in het distrikt Gempeng, en een in Gempol, op de grens van Soerabaja.

Rembang, dorp op Java, residentie Banjoe-

[1]) In 1859 te Rotterdam uitgegeven bij J. van Baalen & Zonen. Zie aldaar pag. 34, 2e alinea.

maas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Rembang, rivier op het eiland Banka.

Rembas, dorp op Borneo's Noordkust, in het Westen van Broenai, aan eenen tak der Saribas-rivier.

Rembel, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran.

Rembem, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Rembeng, eilandje ten Zuiden van Java, aan de Zuidkust der residentie Kediri, in de baai Segoro Wedi.

Rembes, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban. Het distrikt telt 89 dorpen en ruim 23,000 zielen. Het dorp ligt op 4 palen van Toeban, 34 van Bodjo Negoro en 66 van Soerabaja, en heeft een nachtverblijf voor reizende militairen.

Rembes, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja. In de nabijheid ligt de bron Moedal. In het Kendalsche distrikt Selokaton wordt ook een dorp Rembes gevonden.

Remboel, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe. Nabij Remboel ligt, in een gelijknamig bosch, eene warme bron, op ongeveer 19 palen van de pasanggrahan te Lebaksioe.

Remboen, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Kabooh.

Remboen, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi, op de westelijke grens.

Remboen, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi.

Remboken, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano. Het bevat 8 dorpen, waaronder een van gelijken naam, en eene bevolking van ongeveer 3,000 zielen. Dit distrikt bevat de minerale bronnen van Soemaroendoe, Pasisiün, Winentelan, Geselwanko nabij Paslaten, Tasoemeper, Gesel-oky, Perongan, Tikoel Wawasalen, Welong, Pinankejan, Tonlanboh, Toriresat, Kiririr en Goenong Koewarak. Bij het dorp Remboken ligt de minerale bron Welong. Van deze plaats, die 2,143 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen is, heeft men in 1854 een nieuwen weg naar Tjataäran aangelegd. De kerk te Remboken is bij den hevigen storm van 10 December 1860 ingestort. Hier is een Pakhuismeester gevestigd.

Rembolo, *rāwa* op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, op de oostelijke grens van het distrikt Pakkies.

Rembon, zie: Remboen.

Remdie, kaap aan de Westzijde van het zuid-oostelijk schiereiland van Gilolo, op 0° 15′ N. Br.

Remen, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, aan het Noorderstrand van het distrikt Djenoe.

Remenang, twee dorpen op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Remeng, punt aan Java's Zuidkust, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Prigi.

Remo, dorp op Celebes' Westkust, in het Oosten van het koningrijk Boni.

Remoeloe, kampong in het Zuiden van Midden-Flores, bewoond door Rokka's.

Remokawal, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Remoloka, kampong in het Zuiden van Midden-Flores, bewoond door Rokka's.

Remouw, zie: Rimau.

Rempaga, rivier op Borneo's Oostkust, welke in die van Koetei valt.

Rempak (Oedjong Karang-), kaap aan de Noordkust van het bezuiden Java gelegen eiland Kambangan, regt West van den post Karang Bollong. Van dezen post steekt op nagenoeg 1/2 scheepslengte een rif puntig om de Noord-West uit, op welks uiteinde 3 vademen staan en aan de weêrszijden 6 en 7 vademen.

Rempak (Oedjong Karang-), hoek op Java, aan de Zuidzijde der Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Rempak Gedé, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Kawali.

Rempit, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja.

Rempoa, ook Simplicitas, land en dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, 13 palen van Batavia, aan de Pasanggrahan.

Rempora, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerwokerto.

Renah, dorp op Sumatra, in de Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Renah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij de grens van Siak.

Renakepajang, verlaten dorp op Sumatra, residentie Benkoelen, niet ver van het fort Marlborough. Hier vereenigen zich de twee wegen, die van Tebing Tinggi naar Benkoelen leiden.

Rendang, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang.

Rendang, riviertje op Sumatra, residentie Palembang, op den linker-oever der Moesi.

Rendeh, kaap en dorp op de Oostkust van het Sandelhout-eiland. De kaap ligt op 9° 54′ Z. Br.

Rendez-vous-eiland, zie: Bauwal.

Rendeng, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Rendeng, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Rendeng, kampong op Java, residentie Japara, behoorende tot de hoofdplaats Koedoes, met eene gelijknamige suikerfabriek. Deze behoort aan den Heer B. ANDREAS en heeft eenen aanplant van 405 bouws.

Rendeng, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sineh.

Rendit, berg en dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang, op de grens van Banjoemaas.

Renditan (Goewa-), vogelnestgrot op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong, aan den bergrug Watoe Boetok. De ingang is naar het Zuid-Oosten gerigt. In deze grot zijn nog twee kleine holen als Massigit aan de Oost- en Djentako aan de Noordzijde.

Rendoeng, rivier op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Djogorogo.

Rendong, rivier op de Westkust van het eiland Banka, distrikt Soengei Slan.

Renganis, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, op het land Bolang, met eene zoutwaterbron ten Zuiden.

Rengas, riviertje op Sumatra, residentie Palembang, zijnde een kleine zijtak der Moesi, aan welks uitwatering het dorp Moewara Rengas gelegen is.

Rengas, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir. Zij valt in de Maranjat-rivier.

Rengas, dorp op Java, residentie Bantam, Wester Regentschap, distrikt Tjiringin.

Rengas, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Perboean.

Rengas, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bewoond door een 75tal zielen.

Rengas Bangoeng, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, 41 palen op den weg naar Krawang.

Rengas Goentoeng, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de Besai.

Rengas Sapoeloeh, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noord-Oosten van het distrikt Tjibaroesa.

Rengatoelan, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Rengauw, distrikt, onder eenen *Radja*, rivier en dorp op de Noord-Westzijde van het eiland Rotti, residentie Timor. Rengauw is eene der schoonste plaatsen van het eiland, die eene zeer veilige haven voor schepen aanbiedt en veel gemeenschap met Koepang heeft. Weleer was er eene school, waarin de Christelijke leer onderwezen werd.

Rengel, distrikt op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, met 126 dorpen en 31,388 zielen. Het dorp Rengel is gelegen op 12 palen van Bodjo Negoro, 18 van Toeban, 82 van Rembang. Er wordt een belangrijk berghol aangetroffen, waaruit een stroom te voorschijn komt van 8 tot 10 Rijnlandsche voeten breedte, welken men echter niet kan opvaren, dewijl de stiklucht, die het hol vervult, er reeds op eenen afstand van 40 à 50 voeten de ademhaling belemmert. Hier houden zich apen, slangen en schildpadden op, welke door de Javanen gevoed en tam gemaakt worden. In dit distrikt zijn, in Februarij 1861, door de overstroomingen, veroorzaakt door de Solo-rivier, 728 bouws sawah's en ongeveer 97 hamats uitgeplante zaad-*padi* vernield. In Rengel vindt men de bergen: Rengel, Tiloen, Maibit, Djegoelo, Ploembit, Menile en Seloslendi.

Rengel, dorp op Java, residentie Soerakarta, in het Westen van het distrikt Soekawati Wètan Bengawan, aan de Solo-rivier.

Renget, dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, tusschen de rivieren Tanara en Tjikandi.

Reni, riviertje op Java, residentie Japara, aan het strand van het distrikt Djawana.

Renjem, dorp op de Westkust van het eiland Lombok, aan de rivier Barnjok.

Reno, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, dat links in de rivier Abang vloeit.

Reno, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Oosten van Abang Besar.

Renoäan, dorp op het eiland Groot Kei, distrikt Wattelaar, residentie Banda.

Rentang, dorp op Java, residentie Kadoe, distrikt Ngasinan, alwaar op den 2n Februarij 1834, door het instorten van een gedeelte van den Telomojo, 12 woningen onder de aarde bedolven zijn, waarbij 37 menschen en eenige buffels het leven verloren.

Rentangi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuiden van het landschap Taloe.

Renté, rivier op de Noordzijde van het eiland Lombok.

Rentok, rivier op de Noord-Westkust van het eiland Lombok.

Reo, zie: Rea.

Reeng, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjibeurum.

Reong Goenong, kinaplantsoen op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den zadel tusschen den Tiloe en het Kendanggebergte, onder eenen Opziener der derde klasse.

Repon, een der Zuid-Anambas-eilanden, in de Chinesche zee, door de Engelschen Saddle-island genoemd, gelegen op 2° 24′ 35″ N. Br. en 105° 51′ 59″ O. L.

Repon, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op den berg Radja Bassa.

Rerangar, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Mapat Toengoel.

Reregetang, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian. Het is bewoond door ongeveer 380 zielen.

Rerer, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelimambot, aan het strand. Er is eene kerk en de bevolking bestaat uit een 240tal Christenen.

Rerewoken, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian. De bevolking bestaat uit ongeveer 400 zielen.

Resan, rivier op het eiland Batjan, die slechts een klein eind opwaarts bevaarbaar is voor praauwen, en wel tot een diepgang van 3 Rijnlandsche voeten.

Resang, kaap aan de Westkust van het eiland Banka, aan de Zuidzijde van het distrikt Muntok, aan de monding der rivier Djering, op 2° 6′ 46″ Z. Br. en 105° 35′ O. L.

Resaroe Waheroe, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram.

Resim Laut, gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of fenna Baman.

Resongo, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Soember Kareng.

Respondy, oude naam van Sapoedi. Zie dat woord.

Ressam, berg op den Zuid-Oosthoek van het eiland Lepar.

Reta, rivier en dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Bantal.

Reteh, landschap op Sumatra's Oostkust, tusschen de mondingen der rivieren van Djambi en Indragiri, bevattende het stroomgebied van de Reteh-rivier. In November 1858 werd er eene expeditie gezonden tegen den weêrspannigen *Panglima Besar* van Reteh, een voormalig zeeroover, die van het Nederlandsch Gouvernement vergiffenis bekomen en zich hier nedergezet had, maar nu met den in September 1857 vervallen verklaarden Sultan Machmoed van Lingga heulde. Eene expeditie, onder het bevel van den Luitenant ter zee eerste klasse Kroef, veroverde en vernielde de versterkingen van den *Panglima*, terwijl hij met een aantal zijner aanhangers sneuvelde. Het bestuur van het landschap werd daarop aan zekeren *Radja* Oesin, als vasal van den nieuwen Sultan van Lingga, opgedragen (Zie: N. C. Sieburgh, *De krijgsverrigtingen tegen den Panglima Bezaar van Reteh*, in *de Gids*, voor 1859, Dl. II, bl. 301—311).

De Maleische bevolking langs de kusten vindt uitsluitend haar bestaan in den handel in sago, welke ter verwerking voor de Europesche markt te Singapoera wordt aangevoerd. Verder houden zich aan de mondingen der kreken en der rivier van Indragiri de zoogenaamde *Orang Koewala* op, die in praauwen wonen en zich met de vischvangst bezig houden. Zij vermengen zich nimmer met de kustbewoners of andere volken en leven steeds op het water en de modderbanken.

De oevers der rivier leveren weinig belangrijks op. Men ontdekt er slechts op enkele plekken een eenzaam hutje. Tusschen deze rivier en de meer zuidelijke Tonkal worden steenkolenlagen gevonden. Deze kolenlagen werden in de eerste dagen van 1849 onderzocht door den Luitenant ter zee G. F. de Bruyn Kops, die daarvan berigt gaf in een opstel, getiteld: *Togt op den Reteh-rivier ter onderzoeking van steenkolenlagen*, in het *Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indië*, Dl. IV, bl. 610—626; vergelijk ook *Beschrijving der kolenlagen aan de Reteh rivier*, in het *Indisch Archief*, Dl. I, bl. 331 vg. en Lieutenant-Colonel Low, *Memoranda respecting Sumatra coal*, in *Journal of the Ind. Archip.*, Vol. I, 1847. De rivier Reteh vloeit met de Gansal zamen en stort zich, na eenen oostwaartschen loop, met de drie mondingen Koewala Terap, Koewala Tengah en Koewala Babarang in zee. Reteh was weleer een berucht zeerooversnest. (Zie daarover: *Notices historiques sur les pirateries commises*

dans l'Archipel Indien Oriental, par J. P. Cornets de Groot, voorkomende in *le Moniteur des Indes*, Tom. I, pag. 195 en 196; alsook P. J. Veth, *Borneo's Wester-Afdeeling*, Dl. I, bl. 351.)

Reting, berg op de Zuidkust van het eiland Billiton, distrikt Blantoe.

Retjo, zie: Redjo.

Rettek, zie: Tjirettek.

Reudoati, zie: Rindoe Hati.

Revenge, straat tusschen de kust van Nieuw-Guinea en het eiland Salwati. Zij is niet zuiver en wordt nimmer bevaren. Zij heet ook Watson's straat alsmede Galowa-straat. De twee eerste namen draagt zij naar het schip *Revenge*, Kapitein Watson, dat in 1764 door haar heen voer.

Revenge, fort op de Noordkust van het Bandasche eiland Ay, dat in 1616 door de Nederlanders gebouwd is en thans nog dient tot het doen van seinschoten, wanneer er een schip nadert. Het is niet zeer sterk en eene zware branding maakt het landen moeijelijk.

Rhio, zie: Riouw.

Rhun, eiland tot de Bandasche eilanden behoorende, ten Westen van Ay, op 4° 32′ 30″ Z. Br. en 129° 45′ O. L. Het is het westelijkste van de groep, niet zeer breed en 2 uren lang. In vroegeren tijd was dit eiland geheel bewoond, later is het, wegens de zeeroovers, langen tijd verlaten geworden, doch nu wonen er sedert vele jaren eenige menschen, die zich met de schildpad- en vischvangst generen, namelijk een 40tal zielen, deels Christenen, deels Mohammedanen. De grond is bijzonder vruchtbaar en er is een goede waterput. Het eiland levert brandhout en kalk op.

Rhun wordt in de maand October door vele personen bezocht, welke zich, op de te dier tijd kalme zee, met de vischvangst verlustigen. Aan de Westkust is het vervallen blokhuis Lochem gelegen. Tusschen Rhun en Ay is het water onveilig; er zijn, volgens Horsburgh, twee ondiepten, die, bij verheffing van wind, gevaarlijk zijn, doch waartusschen meermalen schepen zijn geloopen, zonder gevaren te ontdekken.

In de zeventiende eeuw zijn over dit eiland met de Engelschen hevige geschillen gerezen, die bij den vrede van Breda, den 21n Julij 1667, vereffend zijn. Daar de Nederlanders destijds in het bezit van het eiland waren, werd het hun, volgens de beginselen bij dien vrede aangenomen, even als Suriname, toegekend, terwijl daarentegen Nieuw-Nederland aan Engeland verbleef.

Weleer stonden er op Rhun twee dorpen, Barat en Toeldan, alwaar de eerste bevolking der eigenlijke Bandasche eilanden zoude gewoond hebben en welke zich langzamerhand naar Neira en Groot Banda begeven heeft. Deze bevolking had tot in 1609 nog veel invloed, zoodat zij door die van Neira, in zaken van eenig belang, op verbeurte van boete, moest gekend worden.

Rhun, eiland bij de Noordkust van Nieuw-Guinea, in de Groote Geelvinkbaai, nabij den oever, op 2° 20′ Z. Br. en 135° O. L. Het is rotsachtig en omringd door klippen en riffen. Over het geheele eiland strekt zich een ongeveer 600 Rhijnlandsche voeten hooge bergrug uit, welke geheel begroeid is en op welks voet het dorp ligt, dat bij hoog water geheel onderloopt. Er komen vaartuigen van Ternate en elders om *tripang*, *karet* en massooi in te nemen. Dit eiland wordt bestuurd door drie *Radja's* en eenen *Sengadji*. In 1850 werd er een grenspaal, voorzien van het Nederlandsche wapen, geplant, op aanwijzing en onder toezigt van een daartoe in commissie gestelden Ambtenaar.

Ria, distrikt op Sumatra, in de Batta-landen, rijkje Si-namora, dat kamfer en benzoïn oplevert.

Ria, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Bedagei, bewoond door Batta's.

Ria, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier Sekadouw.

Ria (Oerita-), strand aan de Westkust van Noesa Laut.

Riaboe, eiland in de Chinesche zee, tot de Midden-Anambas-eilanden behoorende, residentie Riouw. De Zuid-Oostpunt ligt op 2° 45′ 45″ N. Br. en 106° 13′ 24″ O. L.

Riada, eilandje aan de Noordkust van het eiland Pora, in de Zeebloem-straat.

Riagas, volksstam in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, wonende langs de Kleine Dajak-rivier.

Riak, eiland aan Sumatra's Westkust, in de Indische zee, op 4° 32′ N. Br. en 95° 30′ O. L.

Riam, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Riam Kiwa, alwaar vroeger eene steenkolenmijn, de Hoop genaamd, werd ontgonnen. De plaats werd evenwel verlaten uithoofde van ongezondheid en het hoogst moeijelijk en gevaarlijk vervoer langs de rivier, die hier zeer snel stroomt en vele steenmassa's bevat, zoodat het bevaren genoegzaam ondoenlijk is, en het Gouvernement liet in Augustus 1838 op een meer benedenwaarts gelegen punt, aan den Goenong Pengaron, de kolenontgin-

ning op nieuw aanvangen. De Gouverneur-Generaal ROCHUSSEN bezocht in September 1849 deze werken en gaf aan de mijn den naam van Oranje Nassau. Zie daarover dat woord.

Riam, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den linker-oever der Aroet, bij eenen waterval. Er wonen 25 Dajaks (1853).

Riam, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Riam Baba, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Silat.

Riam Batang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Riam Batoe-boelan, waterval in de rivier Boemban, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Riam Batoenaroi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de Kahajan.

Riam Batong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, aan de rivier Senamang, bestaande uit eene rij van lange huizen en rijstschuren en een nachtverblijf voor reizigers.

Riam Besar, groote waterval in de rivier Batoe Api, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, voormalig rijk van Bandjermasin, gevormd door een dwars in de rivier liggend rif. Een gelijknamig dorp ligt aan den rivier-oever.

Riam Boei, waterval in de rivier Aijo, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir.

Riam Boenoet, waterval in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moerong.

Riam Dadap, Dajaksch dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Riam Kanan en **-Kiwa,** twee rivieren in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Martapoera, die lager Doekoe Kanan en Doekoe Kiwa heeten en 1 uur boven Martapoera zamenvloeijen om den naam van Martapoera-rivier aan te nemen. Aan de Riam Kanan zijn, in 1854, door den Aspirant-Ingenieur RANT rijke steenkolenlagen ontdekt. In de Riam Kiwa wascht men, bij de kampong Toewan Boenain, goud en diamanten, waarvan echter niet veel wordt gevonden. Ook is er eene goudwasscherij tusschen Boemirata en Lokh Djantong en boven Pakkan Djati. Aan de rivier komen vele steenkolenlagen voor, voornamelijk te Riam en te Oranje Nassau in groote hoeveelheid.

Riam Mata, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan den linker-oever der Mentaja, alwaar de bevolking van Katingan woont.

Riam Meroi, waterval in de rivier Tewej, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Riam Salimbing en **-Tiwaha,** twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, beiden aan den regter-oever der Boeliek, het eerste met 35 en het andere met een 30tal Dajaks (1853).

Riang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, op den regter-oever der Sampa.

Riang, rivier op de Noordkust van het eiland Banka.

Riangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa, afdeeling Martapoera.

Riao, eiland in den Molukschen Archipel, ten Zuid-Westen van den Noordhoek van Motir, dat de Oostzijde van den noordelijken ingang van straat Motir bepaalt. De Noordhoek ligt op nagenoeg 2° 35′ N. Br. en 128° 10′ O. L. en heeft eenige boven water liggende klippen. Aan den Zuidhoek, op 2° 20′ N. Br. gelegen, liggen de Ran-eilandjes, groot, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 4,5 vierkante geographische mijlen.

Riao, rivier in het middengedeelte van het eiland Flores, waar zich doorgaans vele zeeroovers ophouden.

Rias, dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Riaun, dorp op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Ribak, drie dorpen in Borneo's Westerafdeeling, als een in Sintang, landschap Sapauk, aan de Tapoengang-rivier, een ten Zuid-Westen van de hoofdplaats Sintang, en een aan de rivier Sekadouw.

Ribang Lamba, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Westen van het rijk Sintang.

Riboen Mensabal en **-Sengarat,** twee dorpen in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de rivier Tajan. Het eerste is bewoond door omstreeks 340 en het laatste door omstreeks 1,380 Dajaks.

Riboet, dorp op het eiland Ceram, op de Zuidkust van Groot Ceram.

Ridal, eiland in den Molukschen Archipel, residentie Banda, tot de Tenimber-eilanden behoorende, op 7° 10′ Z. Br. en 131° 38′ O. L.

Ridal, dorp op het Tenimber-eiland Larat, residentie Banda.

Ridan, rivier op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri, die zich in de Reteh-rivier ontlast.

Ridoel, zie: Ridal.

Riendoe Atie, zie: Rindoe Hati.

Rif-eiland is gelegen ten Westen van Sumatra, op 5° Z. Br.

Rif-eiland, zie: Sirah.

Rif-eilanden, twee eilanden, namelijk Radja en Donda, aan de Noordkust van Celebes, ongeveer 2 mijlen ten Oosten van Soemalatta. Het eerste of oostelijkste op 1° 1′ 30″ N. Br. en 122° 45′ 50″ O. L. en Donda op 1° 1′ 30′ N. Br. en 122° 43′ 15″ O. L. Het is raadzaam deze eilanden niet digter dan op $^1/_2$ mijl afstands te naderen.

Rif van de Groote Kombuis, zie: Kombuis (Rif van de Groote).

Riga (Poeloe-), zie: Glompong (Telokh).

Rigni, eiland in de Chinesche zee, behoorende tot de Midden-Anambas-eilanden, residentie Riouw.

Rihiang, dorp op Java, gelegen in de adsistent-residentie Krawang, op eene hoogte van 440 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op $2^1/_2$ palen ten Zuid-Oosten van Poerwakarta, de hoofdplaats van het gewest.

Rijckloff van Goens-baai of Telokh Serekor, gelegen op 3° 30′ Z. Br. en 132° 30′ O. L., aan de Westkust van Nieuw-Guinea.

Rijksdorps-droogte of Limpoge, gelegen in de baai van Boni, aan de Zuidkust van het eiland Celebes, op 4° 57′ Z. Br.

Rijnlands-droogte of Karang Tahan, gevaarlijke droogte op de reede van Batavia, op welker Noord-Oosthoek een bolbaken is geplaatst, ter diepte van 10 Rijnlandsche voeten bij den laagsten waterstand. Tusschen deze en de Pas-op-droogte is een ruim $^1/_4$ mijl wijd en $6^1/_2$ à 8 vademen diep vaarwater.

Rijst, *oryza*. Onder de verschillende voortbrengselen van onze Oost Indische bezittingen is er niet een, waarvan de teelt en produktie in zoo hooge mate onze belangstelling verdienen als de rijst.

Op Java, welks bevolking het drievierde gedeelte uitmaakt van de aan ons gezag onderworpen bewoners van den Indischen Archipel, is de rijst zoo zeer het hoofdvoedsel van den minderen man, dat hij zich dan eerst regt tevreden gevoelt, wanneer een voldoend produkt hem het uitzigt geeft, van het gansche jaar door rijst en altijd rijst te kunnen eten, zonder genoodzaakt te zijn, tot andere voedingsmiddelen zijne toevlugt te nemen. Op Sumatra neemt de verbouw van rijst krachtig toe, zoo zelfs, dat in sommige gedeelten, gelijk de Westkust, vroegere invoer, ter voorziening in de behoefte, van lieverlede voor uitvoer plaats begint te maken. Bali en Lombok hebben eene belangrijke rijstproduktie, die, in weêrwil van de talrijke bevolking dier eilanden, gelegenheid geeft tot uitvoer. Op Borneo en Celebes, hoezeer de teelt daar nog verre af is van in de behoefte te voorzien, is zij evenwel mede toenemende. In de residentie Manado vindt men, nevens de produktie van Turksche tarwe en sago, ook die van rijst tot eene vrij aanzienlijke hoeveelheid in betrekking tot het cijfer der bevolking. Op het eiland Boero wordt, onder toezigt van het Gouvernement, op sawah's rijst geteeld en voornamelijk in de vlakte van Wailea, nabij Kajeli. Alleen in de Moluksche eilanden schijnt de teelt tot dus ver niet erg vooruit te gaan.

Het kan ons derhalve, wegens het voorafgegane, niet bevreemden, dat de Nederlandsche regering aan den verbouw van rijst zich veel laat gelegen liggen, vooral omdat, afgescheiden van de zoo groote belangrijkheid van het artikel als voedingsmiddel en voorwerp van handel, op de produktie zelve de heffing is gegrond der landrente, eene der aanzienlijkste bronnen van inkomsten voor 's lands kas.

Hoezeer het, bij de eigenaardige strekking van dit Woordenboek, niet op onzen weg ligt, om eene breedvoerige beschrijving te geven van de plant en de kultuur, en wij dus kortheidshalve kunnen verwijzen tot de daarover handelende geschriften, vermeld op pag. 710 van het 1e Deel, waarbij nog gevoegd kan worden het over „*De Rijst*" handelende uitvoerig artikel, voorkomende op pag. 509 vv. van het *Handboek voor den Landbouw in Nederlandsch Oost-Indië*, door W. L. de Sturler, zoo zullen toch, wegens het belang der zaak, eenige zakelijke mededeelingen omtrent het een en ander niet geheel te onpas zijn.

De rijstplant behoort, even als onze graansoorten, tot de familie der grassen en meer in het bijzonder tot de orde der struisgrassen. Zij is eenjarig en groeit met eenen ronden, hollen, geleden stengel op, even als de tarwe, doch met meer geledingen. De hoogte, welke de plant bereikt, verschilt naar de variëteit tot welke zij behoort. De bladeren, die aan de knoopen van den halm, afwisselend nu eens aan deze, dan weder aan gene zijde, ontspringen, zijn lancetvormig, onverdeeld en gaaf van rand, terwijl zij den halm als met eene schede omvatten en vervolgens zich eenigzins ombuigen even als de bladeren van de prei. De aar vormt eene pluim met trosvormige takjes, en heeft eenige overeenkomst met de aar van den

haver. De rijstkorrels zitten in gele, op het gevoel ruwe zaadhulsels en zijn daarin nog omgeven van een dun vliesje. De tijd, na de bezaaijing noodig voor het gewas om tot volle rijpheid te komen, loopt zeer uiteen en hangt af niet alleen van de meerdere of mindere hoogte, waarop de verbouw geschiedt, en van de soort van gronden, welke daartoe gebezigd worden, maar ook van de rijstsoorten zelve.

Van die soorten heeft men eene groote menigte, hoezeer het onder de geleerden nog geene uitgemaakte zaak schijnt te zijn, of de verscheidenheden niet het gevolg kunnen zijn van de verschillende gronden en wijzen van beplanting, en dus moeten worden teruggebragt tot hoogstens enkele hoofdsoorten.

Op Java heeft men vier hoofdsoorten, te weten: de gewone rijst of *oryza sativa*, bij den inlander bekend onder den naam van *padi dalem*, — de vroege rijst, of *oryza praecox*, bij den Javaan bekend onder de benaming van *padi gendjah*, — de bergrijst of *oryza montana* (ook wel *oryza mutica*), bij den Javaan bekend onder den naam van *padi gågå*, — en de kleverige rijst, *oryza glutinosa* of de zoogenaamde *ketan*, waarvan de verbouw evenwel niet zeer aanzienlijk is, omdat zij grootendeels gebruikt wordt voor gebak en, hoe lang ook gekookt, als gewoon voedsel genuttigd, moeijelijk te verteren is en daarom een schadelijk voedsel geacht wordt, waarvan het menigvuldig gebruik niet zonder gevaar van buikziekten en diarrheën kan plaats hebben.

De gewone rijst of de zoogenaamde *padi dalem* is eene moerasplant, waarvan de teelt slechts plaats kan hebben op zoogenaamde sawah's of gronden, die men ten allen tijde kunstmatig onder water kan zetten. Op drooge gronden of tegal's, wier bevochtiging alleen van de regens afhankelijk is, kan slechts vroege rijst of de zoogenaamde *padi gendjah* geteeld worden, hoezeer deze soort ook op sawah's zeer goed tiert. Op natte rijstvelden komt de vroege rijst of *padi gendjah* in ongeveer vier maanden, nadat zij uit de kweekbeddingen is overgeplant, tot volle rijpheid, terwijl de *padi dalem* een paar maanden langer daarvoor noodig heeft [1]). De vroege rijst staat niet zoo hoog in de schatting van den landman als de gewone, omdat zij, ontbolsterd zijnde, spoediger aan bederf onderhevig en voor de voeding minder deugdzaam is, terwijl zij tevens een geringer produkt afwerpt, ofschoon hiertegen opweegt, dat de snelle groei de gelegenheid geeft, om drie malen vroege rijst te oogsten tegen twee malen gewone.

De berg-rijst, *oryza montana* of *padi gågå*, groeit op hooger gelegen berggronden, die men met de *patjol* bewerkt, terwijl voor de andere soorten de velden beploegd worden. De hooge ligging van den grond op zich zelve is evenwel niet het criterium ter beslissing, of daarop bergrijst of wel de gewone soort moet worden geteeld, want deze laatste kan op berggronden ter hoogte van 2,000, ja 3,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verbouwd worden, zoo ze slechts vlak gemaakt en geregeld van water voorzien kunnen worden, en daar dit in den regel gemakkelijker valt voor de lager gelegen gronden, zoo is het daaraan ook toe te schrijven, dat voor verreweg het grootste gedeelte de teelt der gewone rijst op lage gronden plaats vindt. Ondertusschen valt het niet te ontkennen, dat deze kwijnt op eene hoogte, waar nog berg-rijst met vrucht verbouwd kan worden. Ook vordert de teelt van de berg-rijst verwisseling van gronden, die voor de beide andere soorten niet noodig is. Maar daarentegen levert het ontginnen van gågå's voor de berg-rijst het voordeel, dat zij er dadelijk op geteeld kan worden, terwijl bij het aanleggen van sawah's, deze eerst gedurende een paar jaren moeten worden beplant met mindere soorten, alvorens geschikt te worden geacht voor de teelt der betere. Ook zijn er, die van gevoelen zijn, dat de berg-rijst een krachtiger voedsel is dan de gewone. Wat hiervan wezen moge, zoo veel is zeker, dat, waar de gesteldheid van den grond dit maar eenigzins toelaat, men er spoedig op uit is, om de gågå's en tegal's tot sawah's te maken, en dit mag wel voor een bewijs gehouden worden, dat, op grond van de verkregen ondervinding, bij slot van rekening aan de teelt op sawah's de voorkeur moet worden gegeven. Dit neemt niet weg, dat de verbouw van berg-rijst op gågå's, hoezeer ons wijzende op eenen nog zeer onontwikkelden staat van landbouw, aanzienlijk is en blijven zal, als waarschijnlijk in verband staande met de ongenoegzaamheid der voor geregelde kultuur ontgonnen gronden, waarbij dan nog komt de moeijelijkheid of onmogelijkheid, om een groot deel dier berggronden in sawah's te herscheppen.

De kleverige rijst, *oryza glutinosa*, of de

---

[1]) Volgens het *Handboek voor den Landbouw in Nederlandsch Indië* van den Heer de Sturler (zie pag. 513) vordert de *padi gendjah*, om tot rijpheid te komen, 101 à 117 dagen op drooge gronden, en 126 à 225 op sawah's of drassige gronden.

zoogenaamde *ketan*, schijnt eene soort te zijn, naauw verwant aan de berg-rijst. Zij groeit evenwel op natte gronden even zoo goed als op drooge en vordert, zoo het schijnt, ongeveer 100 dagen om tot rijpheid te komen.

Wij hebben reeds gezien, dat zoowel de tegal's als de sawah's of natte rijstvelden beploegd worden. Voor de laatsten is dit éénmaal voldoende, terwijl voor de eersten dit soms drie- en meermalen moet geschieden. Het werk der beploeging zelve is evenwel voor de sawah's veel zwaarder dan voor de tegal-gronden, daar dit geschiedt met den Javaanschen ploeg, die veel dieper gaat dan de Chinesche ploeg, die gebezigd wordt voor de laatstbedoelde soort van gronden, terwijl daarbij komt, dat, aangezien door het onder water zetten der sawah's, de grond er modderachtig is geworden, zoowel het ploegvee als hij die den ploeg bestuurt, er diep in zakken. Daaraan is het dan ook toe te schrijven, dat het beploegen der sawah's een span buffels vordert en de bewerking der tegal's des noods met één buffel kan geschieden.

Voor de beplanting der sawah's worden kweekbedden tijdig aangelegd, waaruit het benoodigde voor overplanting verkregen wordt, die door vrouwen plant voor plant bewerkstelligd wordt. Deze zijn ook met het snijden van het rijp geworden gewas belast. Dit verrigten zij met een mesje, *ani-ani* genaamd, hetwelk zij, naar het veld gaande, in het op hun achterhoofd opgebonden hoofdhaar steken. Zij snijden de rijst halm voor halm, terwijl aan de aar het stroo, ter lengte van ongeveer één Rijnlandschen voet, wordt gelaten, om in bossen gebonden te kunnen worden, die van het eene tot het andere einde van het eiland nagenoeg denzelfden vorm en omvang hebben, zoodat het verschil in gewigt der bossen grootendeels afhangt van de meerdere of mindere zwaarte der rijst zelve. Voor het snijden van de rijst, wanneer, bij ongenoegzaamheid van het gezin van den eigenaar, hulp van anderen moet worden ingeroepen, wordt een loon betaald, dat in een gedeelte van het produkt bestaat, op de meeste plaatsen zeer verschillend wordt berekend en zich regelt naar plaatselijke gebruiken.

Wanneer men bedenkt, dat de rijst voor den Javaan het hoofd-, men zou haast kunnen zeggen, het eenige voedsel is, dat hij drie maal daags nuttigt, zoo hij het slechts krijgen kan, dan laat het zich eenigzins verklaren, hoe de rijstbouw voor hem eene levensvraag is en van het al of niet slagen van den oogst niet alleen de welvaart der bevolking afhangt, maar ook het leven van duizenden, die of door gebrek omkomen, of door het nuttigen van andere voedingsmiddelen, welke als zoodanig voor de gezondheid veel te wenschen overlaten, zich blootstellen aan ziekten, die door bijkomende nadeelige invloeden van klimaat of weêrsgesteldheid in hevigheid en kwaadaardigheid niet weinig toenemen.

Een onderzoek omtrent de vraag, of en in hoe ver de produktie van Java voor de voeding der bevolking toereikende mag geacht worden, is derhalve eene zaak van zeer groot belang en wij hebben uit dien hoofde van de in de regeringsverslagen voorkomende bijzonderheden en cijfers gebruik gemaakt, om, ter beantwoording dier vraag, een overzigt te kunnen geven van den verbouw en de produktie in het tijdvak van 1856 tot en met het jaar 1860, zijnde het laatste waarover de tot dus ver gepubliceerde regeringsverslagen loopen. Wegens het verband tusschen den rijstbouw en den aanslag der landrente, welke van de rijstvelden der bevolking wordt geheven en eene der aanzienlijkste bronnen van inkomsten voor de regering uitmaakt, zullen wij ons veroorloven ook in eenige onderzoekingen en beschouwingen omtrent die heffing te treden.

Tot adstructie van hetgeen door ons omtrent het eene zoowel als het andere zal worden in het midden gebragt, voegen wij hierbij een 19tal tabellen, waarvan sommige slechts eene bijeenbrenging zijn van de verschillende door de regering gegeven cijfers, en andere eene ontleding behelzen van hetgeen die cijfers ons te lezen geven. — De bevolking en de produktie der residentiën Batavia, Buitenzorg, Soerakarta en Djokdjokarta, alsook die der partikuliere landen in andere residentiën op Java hebben wij daarbij niet kunnen opnemen, omdat hetgeen dienaangaande wordt medegedeeld, als geheel onvoldoende, daarvoor ongeschikt is.

Van de door ons vervaardigde tabellen wijst N°. 1 de sterkte aan van dat gedeelte der bevolking, tot hetwelk ons onderzoek zich heeft bepaald. N°. 2 geeft het getal der landbouwende huisgezinnen met velden onder die bevolking aan. Bij N°. 3 wordt de uitgestrektheid der door die landbouwende huisgezinnen met *padi* beplante gronden opgegeven. N°. 4 vermeldt de daarvan verkregen produktie, welke, ter beoordeeling van de vraag, of en in hoe ver zij geacht kan worden toereikende te zijn voor de voeding, bij N°. 5 wordt herleid tot gepelde rijst, bij welke berekening wij zijn uitgegaan van een verlies van 46 % in gewigt

bij de pelling, zoo als vrij algemeen aangenomen wordt. N°. 6 wijst de verhouding aan tusschen de in tabel N°. 1 bedoelde en de in N°. 2 vermelde landbouwende bevolking, of het getal zielen op één landbouwend gezin. Bij N°. 7 geven wij eene berekening van de uitgestrektheid gronds, gemiddeld per landbouwend gezin met *padi* beplant. N°. 8 geeft eene berekening der produktie van *padi* per bouw en per landbouwend huisgezin; terwijl N°. 9 eene becijfering bevat van de gepelde rijst, welke die produktie voor de voeding heeft uitgeleverd, zoowel per landbouwend gezin als per hoofd. N°. 10 behelst eene opgaaf van de door de regering megedeelde hoogste en laagste prijzen der *padi*, en van de naar aanleiding daarvan door ons berekende middenprijzen [1]). In N°. 11 geven wij eene berekening van de waarde, welke de produktie van *padi*, volgens de door ons berekende middenprijzen, kan hebben gehad. — Die berekening heeft ons in de gelegenheid gesteld tot aanwijzing, bij N°. 12, van de waarde aan *padi* per landbouwend huisgezin, en, in N°. 13, van de waarde aan *padi* per bouw. N°. 14 behelst eene opgaaf der sommen, waarvoor de *padi*-produktie, voor de heffing der landrente, is aangeslagen geworden. Daarbij zijn slechts opgenomen de gewesten, in welke het landrentestelsel werkt, — met weglating derhalve van de Preanger Regentschappen en Banjoewangi; terwijl ook voor Patjitan, Madioen en Kediri de kolommen der drie eerste jaren (1856—1858) oningevuld zijn gelaten, omdat aldaar de kwijting der landrente in geld toen nog geen plaats had, maar de zoogenaamde fictive landrenten werden verrekend door eene mindere betaling van den arbeid bij de koffij-, suiker-, indigo- en andere kultures, en dit eene te ingewikkelde rekening geeft, om met de andere residentiën in dezelfde tabellen te kunnen worden behandeld [2]). Bij de tabellen N°. 15, 16 en 17 geven wij eene berekening van het bedrag der landrente per huisgezin, per bouw en per pikol *padi*, en percentsgewijze berekend van de waarde der *padi*. Eindelijk vindt men in N°. 18 eene rangschikking der residentiën naar de uit verschillende oogpunten door ons aangewezen resultaten van den rijstbouw, en in N°. 19 eene dergelijke rangschikking der bij de landrente betrokken gewesten naar de gemiddelde uitkomsten, door ons in vierledig opzigt van de heffing verkregen.

Evenals bij het artikel over de Koffij willen wij ons onderzoek nopens de rijst, met referte tot de achterstaande tabellen, residentiesgewijs aanvangen, om, naar aanleiding van onze bevinding, te kunnen komen tot eenige beschouwingen en gevolgtrekkingen van algemeenen aard.

Bantam. Hier staat het getal landbouwende huisgezinnen tot het cijfer der bevolking gemiddeld als 1 tot 4.79 en men moet daaruit opmaken, dat de geheele bevolking bestaat uit landbouwende huisgezinnen, die een aandeel hebben in de velden. Daaraan moet het waarschijnlijk toegeschreven worden, dat, uitgezonderd Kadoe, in geen gewest op Java de bevolking eene zoo geringe uitgestrektheid gronds voor den rijstbouw bewerkt als hier, te weten over het geheele tijdvak van 1856 tot 1860 ongeveer 385 vierkante Rijnlandsche roeden of 10 roeden meer dan $^3/_4$ bouw per huisgezin. Dat dien ten gevolge de produktie, in weêrwil dat zij in de bedoelde vijf jaren gemiddeld 22.16$^1/_6$ pikols per bouw heeft bedragen of bijna $2^1/_3$ pikols meer dan het totaal gemiddelde, ontoereikende voor de voeding moet zijn geweest, is ligtelijk te verklaren. Volgens onze tabel N°. 9 kan de bedoelde produktie aan gepelde rijst gemiddeld slechts 9.30 pikols per landbouwend gezin en voor de voeding der in deze betrokken bevolking 1.94$^1/_5$ pikols per hoofd uitgeleverd hebben. Volgens onze tabel N°. 10 heeft dan ook, hoogstwaarschijnlijk ten gevolge van die geheel onvoldoende produktie, de middenprijs der *padi* per pikol bedragen *f* 3.32, waarmede de middenprijs der gepelde rijst minstens op *f* 6.15 per pikol moet gesteld worden.

Ongelukkigerwijs dienen die hooge prijzen in het onderwerpelijk geval slechts tot grondslag voor den aanslag der landrente, terwijl de bevolking er geen voordeel van ondervindt, daar zij van de door haar geproduceerde rijst, die voor hare eigene voeding ontoereikende is, tot verkoop niets kan missen.

Wanneer wij daarbij in het oog houden, dat

---

[1]) Voor de drie eerste jaren verschillen de in deze tabel opgenomen hoogste en laagste prijzen eenigzins met die, welke door de regering zijn medegedeeld. Dat verschil is evenwel slechts schijnbaar, en het gevolg van eene herleiding tot guldens en centen van hetgeen door de regering is opgegeven in guldens en duiten, waarvan 120 gelijk staan met 100 cents.

[2]) Voor de residentiën Kediri en Madioen kunnen wij, voor zoo veel betreft de fictive landrenten, verwijzen tot de over die gewesten handelende artikelen.

in de residentie Bantam geene andere kultures ten behoeve van het gouvernement bestaan dan die der koffij, welke hier geene voordeelige resultaten geeft en waarbij hoogstens een vijfde deel der bevolking betrokken is, — dat ook de teelt van tweede gewassen alhier niet belangrijk is [1]), dan moet men uit een en ander tot de gevolgtrekking komen, dat de toestand der Bantamsche bevolking alles behalve gunstig is.

In het communaal landbezit, elders zoo schadelijk voor de belangen van den landbouw, kan hier de verklaring van den ongunstigen toestand der bevolking, met betrekking tot de rijstkultuur, niet gevonden worden, om de eenvoudige reden, dat onder haar voor het grootste gedeelte geen communaal, maar wel individueel landbezit plaats vindt.

Voor de beantwoording der vraag: waaraan de niet zeer belangrijke produktie per bouw wel zou moeten worden toegeschreven, vinden wij in de regeringsverslagen geene bijzondere bijdragen geleverd. Alleen is onze aandacht gevallen op de omstandigheid, dat de velden der bevolking slechts voor het kleinste deel uit sawah's of natte rijstvelden bestaat. In 1860 besloeg het totaal der velden van al de door ons behandelde residentiën op Java eene uitgestrektheid van 2,282,635.75 bouws, waarvan 1,235,454.25, of $54^1/_8$ $^0/_0$ aan sawah's, en dus 1,047,181.50 bouws, of nog geen 46 $^0/_0$ aan zoogenaamde tegal-gronden. In Bantam was in datzelfde jaar — en vroeger stond het daarmede niet beter geschapen — de verhouding iets meer dan $36^2/_5$ $^0/_0$ voor de sawah's en ongeveer $63^3/_5$ voor de tegal's [2]). In die zeer ongunstige verhouding schijnt ons eene produktie van $22^1/_8$ pikols per bouw, blijkens onze tabel N°. 8 in het hier behandeld vijfjarig tijdvak gemiddeld verkregen, niet alleen niet zoo gering, maar zelfs te pleiten voor vruchtbaarheid van den grond.

Maar is deze laatste gevolgtrekking moeijelijk te ontzenuwen, wij worden er door gebragt tot eene tweede vraag: waaraan het toe te schrijven zij, niet alleen dat de verhouding tusschen sawah's en tegal's niet voortgaande minder ongunstig worde gemaakt — dit toch zou welligt door groote moeijelijkheden, voortvloeijende uit de gesteldheid van het land, kunnen worden tegengehouden, — maar dat de bevolking niet gaandeweg meer en meer gronden ontgint, om zoo doende beter en ruimer in haar levensonderhoud te kunnen voorzien.

Voor dit gedeelte der vraag vinden wij in de regeringsverslagen niets dat ons licht geeft. Maar wat wij daar niet vinden wordt eenigzins vergoed door hetgeen in andere geschriften voorkomt. In den *Max Havelaar*, een geschrift, dat zoo veel gerucht gemaakt heeft, wordt een donker tafereel opgehangen van den druk der hoofden op de bevolking in deze residentie. Is onze opinie omtrent Javaansche hoofden in het algemeen niet gunstig, — en wie, die bedenkt, hoe zij, bijna zonder uitzondering, menschen zijn zonder behoorlijke ontwikkeling van verstand en hart, zal met ons niet de vraag doen, wáárop eene gunstige meening omtrent hen wel zou moeten berusten; — het Bantamsche schijnt op het stuk der inlandsche hoofden te kunnen worden gerangschikt onder de gewesten, die het slechtste bedeeld zijn. De schrijver van het aangehaalde werk moge zijne schilderingen wat te dichterlijk gemaakt of te sterk gekleurd hebben, het daaromtrent bij hem voorkomende wordt niet weinig versterkt door hetgeen wij lezen in eene brochure van den oud-Gouverneur-Generaal en gewezen Minister van Koloniën J. J. Rochussen [1]). Daar vindt men het volgende:

„Ook in Bantam bestaat gedeeltelijk individuëel landbezit; maar welk is daar het aandeel van den geringen man tegenover dat van de hoofden? Immers betrekkelijk gering."

In die woorden — zij bewijzen onzes inziens niet hetgeen die schrijver er mede bewijzen wil, namelijk de ondoelmatigheid van het individuëel landbezit, en de wenschelijkheid van het behoud voor als nog van het communaal bezit, maar wel de onverantwoordelijke laxiteit, waarmede het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, de voogd der bevolking, aan de hoofden de ruime hand heeft gelaten tot verdrukking van zijne ongelukkige pupille — in die woorden, nog eens, ligt, zoo wij ons niet bedriegen, voor een groot gedeelte de sleutel tot oplossing van de door ons opgeworpen vraag.

Wat toch baat den ongelukkigen minderen man het ontginnen van nieuwe gronden, ten

[1]) In het geheel heeft men van 1856—1860 met tweede gewassen beplant 19,635 bouws, dat is ongeveer 4.85 $^0/_0$ van de uitgestrektheid, welke voor de *padi*-teelt is gebezigd.

[2]) In 1860 besloegen de velden der bevolking van Bantam eene oppervlakte van 88,515 bouws, waarvan 32,249 aan sawah's en 56,266 aan tegal's.

[1]) *Het Wetsontwerp op partikuliere Cultuurondernemingen in Nederlandsch Indië beoordeeld*, enz., te 's Gravenhage, in 1862, verschenen bij H. C. Susan CHzn., en aldaar pag. 39.

einde zich daardoor ruimere middelen van bestaan te verschaffen, indien hij niet gevrijwaard is tegen ontfutseling van hetgeen, waarop hij door zwaren arbeid in het zweet zijns aanschijns een heilig regt heeft verkregen?

Het is er verre af, dat wij de inlandsche hoofden weggecijferd willen hebben, of hunne magt verkort zouden willen zien in al wat waarlijk weldadig kan werken. Het is eene wijze staatkunde, om een overwonnen vreemd volk zoo veel mogelijk onder de leiding van zijne eigene landzaten te laten; maar het is eene dwaze verblinding, om menschen, in alle opzigten rijk bedeeld met de minst edele menschelijke hartstogten en daarbij naar hart en verstand slecht ontwikkeld, hooger te schatten dan zij verdienen, en het wordt eene slechte, ja eene misdadige staatkunde, om, dit wetende en bedenkende, zulke menschen, zonder eene bijzonder scherpe contrôle en zonder eene onverbiddelijke gestrengheid omtrent elk vergrijp, te laten in het bezit eener magt, waarvan de uitoefening te gevaarlijker is, omdat de bezitters, bij al het opgenoemde, dat tot hunne verschooning dient, voor het grootste gedeelte òf in het geheel niet, òf slecht bezoldigd zijn [1]).

Wel wordt, zoodra er maar sprake is van zaken, die met de magt der hoofden in eenig verband kunnen staan, bij de minste verandering of verbetering, dadelijk gewaagd van het gevaar van ondermijning dier magt en gewezen op de daardoor ontstaande aanleiding tot opstand; maar sedert wanneer geldt de regel, dat het gevaar van opstand toeneemt, naarmate een volk beter geregeerd en zijne hoofden goed bezoldigd en in eene positie gesteld worden van waarlijk magt, doch op eene weldadige wijze, te kunnen uitoefenen? Wie den moed heeft, om aan een volk zijn zelfstandig bestaan, het heiligste wat het heeft, te benemen en te onthouden, moest, dunkt ons, niet terugdeinzen voor het veel minder gevaarlijke, om dat volk te doen ondervinden, dat het bij zijn verlies zeer veel, zoo niet alles, heeft gewonnen.

De inlandsche hoofden in Bantam schijnen met de magt tot leiding hunner ondergeschikten zonderling om te springen, en, terwijl wij ons onthouden hebben, van daaraan te tornen en eene betere rigting te geven, mogen wij ons toch wel de vraag doen, hoe het dan komt dat de Bantamsche bevolking als zoo weelziek bekend blijft? Kan die benaming met eenig regt op haar worden toegepast, dan verdient zij die zeker niet uit brooddronkenheid, door overmaat der zegeningen, die onze overheersching haar bezorgd heeft.

De aanslag der landrente heeft hier een zeer gelijkmatigen gang gehouden, en schijnt te berusten op den grondslag van heffing eener bepaalde som per bouw, welligt behoudens eene klassificatie der gronden in 1e, 2e of 3e soort, naarmate van derzelver in een vroeger tijdvak gebleken produktie. Daaraan, alsook aan de omstandigheid, dat in het behandeld vijfjarig tijdvak de gemiddelde produktie per bouw der verschillende jaren weinig of niet verschilt, is het vermoedelijk toe te schrijven, dat, bij berekening van den aanslag per pikol *padi*, het verschil der heffing in elk jaar zoo uiterst gering is, dat men blijkbaar de waarde der *padi* per pikol, waarin, volgens onze tabel N°. 10, nog al belangrijke variatiën hebben plaats gehad, buiten aanmerking heeft gelaten [1]); hoewel het mogelijk zou kunnen zijn, dat men daarop in voorafgegane jaren wel heeft acht geslagen, maar dit niet langer noodig achtte, nu men eenmaal voor de heffing per bouw tot de bepaling van eene vaste som was gekomen.

Wij zijn er ver af, om de hier gevolgde regeling van den aanslag, — indien hetgeen wij dienaangaande veronderstellen, blijkt overeenkomstig de werkelijkheid te zijn geweest, — af te keuren, en meenen integendeel het er voor te mogen houden, dat men zoodoende het gemakkelijkst zal kunnen komen tot eene heffing van den grond, als de meest rationele zoowel in het belang van den eigenaar of tijdelijken bezitter, als in dat van 's rijks schatkist. Alleen moeten wij, — en zonder te willen beslissen, of de aanslag hier te hoog of te laag zij geweest, — nog de vraag opperen: waarom in Bantam, met eene gemiddelde produktie van $22^1/_8$ pikols per bouw, de aanslag gemiddeld heeft bedragen *f* 6.94 per bouw en $31^1/_3$ cents per pikol, terwijl bij voorbeeld in Tagal, met eene produktie van bijna $27^1/_2$ pikols gemiddeld per bouw en met *padi*-prijzen, nagenoeg dezelfde als die in Bantam, slechts geheven is

[1]) Om zich een denkbeeld te vormen van die magt, leze men hetgeen daaromtrent zoo naar waarheid wordt gezegd in eene in 1859 te Rotterdam, bij J. van Baalen & Zonen, verschenen brochure, getiteld: *Gedwongen en vrije Suikerkultuur op Java*, door F. 's Jacob, en wel op pag. 31.

[1]) Vandaar dan ook, dat, bij eene berekening van den aanslag percentsgewijs van de waarde der *padi*, men, gelijk uit onze tabel N°. 17 blijkt, geweldige variatien, loopende van $7^3/_4$ tot $14^3/_4$ %, kan waarnemen.

gemiddeld *f* 5.87 per bouw en 21$^1/_3$ cents per pikol, — of wel, — om een ander voorbeeld bij te brengen, — terwijl in Soerabaja, met eene gemiddelde produktie van slechts 14.83 pikols per bouw en met lagere *padi*-prijzen dan in het Bantamsche, gemiddeld is opgebragt *f* 6.38 per bouw en dus 43 cents per pikol *padi.*

Voor die vraag, — waarvoor wij nog andere voorbeelden zouden kunnen in het midden brengen, — hebben wij te vergeefs eene rationele oplossing zoeken te vinden, — en wij vreezen, dat men ons daarop een, althans afdoend antwoord wel schuldig zal moeten blijven.

Krawang. Het zielental der bevolking van dit gewest, daaronder niet begrepen die der partikuliere landen, is in het hier behandeld tijdvak zeer afwisselend geweest. In de drie eerste jaren was het cijfer afnemende geweest en in de twee laatste zoo geweldig toegenomen, dat in 1860 de sterkte die van 1856 met 14,903 zielen of 35$^1/_2$ % overtrof. Dezelfde variatiën vinden wij in het getal landbouwende huisgezinnen, dat van 7,101 in 1856 daalde tot 5,874 in 1858, en weder steeg tot 8,118 in 1860. Daarentegen is de bevolking der partikuliere landen in Krawang gedurende de drie eerste jaren toenemende en in de twee laatste jaren afnemende geweest. In het artikel, over Krawang handelende [1]), hebben wij op dien verschillenden loop reeds gewezen en het vermoeden te kennen gegeven, dat hij in verband kon staan met de verzwaring van den arbeid der bevolking bij de koffijkultuur. Bij de bewerking van dat artikel waren wij nog niet in het bezit van de regeringsverslagen over 1859 en 1860, en dus nog onbekend met de toeneming in die beide jaren, welke nu, naar het ons toeschijnt, eenigzins toegeschreven kan worden aan de hoogere betaling, die, te beginnen met 1859, aan de koffijplanters voor hun produkt is toegekend. Evenwel verklaart dit niet alleen of genoegzaam de aangeduide groote variatiën, maar schijnt daarvoor ook eene aanleiding te moeten worden gezocht in de belangrijke toeneming der sawah's.

Het totaal der velden, door de bevolking ontgonnen, bedroeg:

in 1856	16,675$^1/_2$	bouws
„ 1857	12,917$^1/_2$	„
„ 1858	15,662$^1/_2$	„
„ 1859	18,149	„
„ 1860	16,761	„

[1]) Zie Deel II, pag. 287, 2e kolom.

daarvan had men aan sawah's:

in 1856	2,812$^1/_2$	bouws
„ 1857	7,396	„
„ 1858	9,729$^1/_2$	„
„ 1859	10,486	„
„ 1860	10,823	„

zoodat de uitgestrektheid der bebouwde tegalgronden beliep:

in 1856	13,863	bouws
„ 1857	5,521$^1/_2$	„
„ 1858	5,933	„
„ 1859	7,663	„
„ 1860	5,938	„

en het is dus zeer wel mogelijk, dat, bij de hoogere betaling voor de koffij, ook de toeneming der sawah's kan hebben bijgedragen tot vermeerdering in de beide laatste jaren zoowel van het zielental zelve der bevolking als van het cijfer der landbouwende huisgezinnen; terwijl die veronderstelling nog versterkt wordt door de omstandigheid, dat in Krawang het individuëel landbezit bestaat, en mitsdien de grootste variatiën waarschijnlijk hebben plaats gehad in dat gedeelte der landbouwende bevolking, hetwelk niet in het bezit was van sawah's.

Wat hiervan evenwel wezen moge, de toeneming der sawah's heeft de produktie van *padi* per bouw, in het tijdvak van 1856—1860, van eene zeer ongunstige niet tot eene zelfs maar redelijke gemaakt, hoezeer wel eenige verbetering te bespeuren is.

Die produktie (zie tabel N°. 8) bedroeg:

in 1856	pikols	10.07$^9/_{10}$
„ 1857	„	8.60$^1/_4$
„ 1858	„	11.91
„ 1859	„	10.01$^1/_2$
„ 1860	„	13.—

Wij hebben echter gezien, dat gronden, die in sawah's worden herschapen, eerst 2 of 3 jaren later de daarvan verwacht wordende betere produktie afwerpen en het is dus zeer wel mogelijk, dat zij voor de landbouwende bevolking gaandeweg kan verbeteren.

In het hier behandeld tijdvak is zij zeer ongunstig geweest, hoezeer dit eenigzins opgewogen is geworden door de omstandigheid, dat in geen gewest op Java eene zoo groote uitgestrektheid gronds per huisgezin met *padi* is beplant als hier. Hierdoor heeft de landbouwende bevolking, bij eene gemiddelde produktie

over de vijf jaren van iets meer dan $10^3/_4$ pikols per bouw, aan *padi* per huisgezin gehad ruim 22.85 pikols. Voor de voeding der bevolking is die hoeveelheid evenwel onvoldoende, daar, gelijk uit de tabel N°. 9 blijkt, men aan gepelde rijst gemiddeld heeft gehad per huisgezin $12.34^1/_8$ pikols en per hoofd $1.93^1/_{10}$ pikol, daargelaten nog, dat van de produktie niet is afgetrokken het benoodigde voor zaai-*padi*.

Tegenover die ontoereikende produktie kunnen de *padi*-prijzen, welke, berekend over het geheele tijdvak, volgens de tabel N°. 10, gemiddeld *f* $2.25^1/_2$ per pikol hebben bedragen, niet als hoog worden beschouwd. Tot die matige prijzen kan de verbouw van tweede gewassen bezwaarlijk hebben bijgedragen, dewijl die alhier weinig te beteekenen heeft en daarmede in vijf jaren tijds eene uitgestrektheid van niet meer dan 1,145 bouws beplant is geweest [1]), of $1^1/_2$ % van de uitgestrektheid der met *padi* beteelde gronden. Vermoedelijk daarentegen is op de bepaling dier prijzen de produktie der partikuliere landen van invloed geweest, die hier eenen beduidenden omvang hebben. Voor de bevolking, die voor hare voeding zelve niet genoeg had en dus niets te verkoopen heeft gehad, hebben die prijzen slechts eenige beteekenis kunnen hebben als maatstaf voor den aanslag der landrente, die, berekend over het geheele tijdvak, gemiddeld heeft bedragen:

per landbouwend gezin . . .	*f* 4.76
„ bouw *padi*	„ $2.24^1/_4$
„ pikol *padi*	„ $0.20^4/_5$
en naar de door ons berekende waarde van het produkt. . .	$9^1/_4$ %

In weêrwil van dien zeer gematigden aanslag is uit al het voorafgegane blijkbaar, dat de toestand der landbouwende bevolking ook in dit gewest, gedurende het behandelde tijdvak, niet gunstig was te noemen, hoezeer wij de mogelijkheid van verbetering niet willen ontkennen.

In verband tot die mogelijkheid moeten wij evenwel te dezer plaatse de aandacht vestigen op een paar, in het regeringsverslag over 1855 voorkomende punten, die gezegd worden eener verbetering van den rijstbouw in den weg te staan, namelijk mindere rijkdom aan water voor de besproeijing der velden, en het bestaande individuëel grondbezit, waardoor eene geregelde en tijdige rijstaanplanting wordt verhinderd, omdat in de beschikking over water de een van den ander afhankelijk is [1]).

Wat het eerste bezwaar betreft, die mindere rijkdom aan water moge aan het maken van sawah's zekere grenzen stellen, maar schijnt, ofschoon reeds in 1855 in het midden gebragt, niet te hebben belet, om de uitgestrektheid der sawah's van 1856 tot 1860, dus in 4 jaren tijds, van $2,812^1/_2$ tot 10,823 bouws te brengen.

Wat het tweede bezwaar aangaat, daarvan moeten wij verklaren, de waarde en de kracht niet in te zien, hoezeer ook de Heer Rochussen het individuëel grondbezit als eene belemmering schijnt te beschouwen, daar hij in de aangehaalde brochure beweert, „dat bij individuële beschikking over den grond anders dan „voor tweede gewassen het stelsel van irriga„tie geheel in de war komt [2])."

Zonder het feit te willen in twijfel trekken, dat daar, waar het individuëel grondbezit bestaat, het stelsel van irrigatie werkelijk in de war kan zijn gebragt, en zonder te willen tegenspreken, dat welligt door die verwarring het geregeld en tijdig aanplanten van rijst wordt belemmerd, omdat, gelijk in het verslag van 1855 wordt gezegd, *de een van den ander afhankelijk is*, moeten wij nogmaals betuigen niet in te zien, welk verband er bestaat tusschen het stelsel van irrigatie en het bezit van grond, hetzij individuëel, hetzij in gemeenschap, met dat onvermijdelijk gevolg, dat, waar het individuëel bezit bestaat, het stelsel van irrigatie noodwendig slecht werken en in de war komen *moet*, terwijl omgekeerd eene goede werking van dat stelsel slechts mogelijk is met het communaal bezit.

Een van beide toch moet waar zijn: of de sawah's eener dessa moeten allen te zamen gelijkelijk onder water gezet kunnen worden, en in dat geval zal er wel geen strijd van belangen of moeijelijkheden te duchten zijn, of de irrigatie is slechts mogelijk bij gedeelten en geregelde opvolging, en alsdan vragen wij, waarom het individuëel meer dan het communaal

---

1) Te weten:

in 1856	439	bouws
„ 1857	$73^1/_2$	„
„ 1858	2	„
„ 1859	20	„
„ 1860	$610^1/_2$	„

1) Zie pag. 105 der officiële uitgaaf.

2) Zie de bovenvermelde brochure, pag. 68, 2e alinea.

bezit een bezwaar moet zijn tegen eene behoorlijke regeling, waarbij het regt op het water, met bepaling, wanneer en hoe lang het verkregen en behouden kan worden, aan den grond zelven, en niet aan den bezitter er van verbonden wordt? Of hebben wij hier weder te denken aan eene voogdij, die de bevolking zoo aan de leiding harer hoofden overlaat, dat niets voor die hoofden gemakkelijker is, dan om hunne ondergeschikten nu en dan hier of daar een stuk gronds te ontfutselen en zoo doende met opzigt tot de irrigatie een belang te krijgen, dat slechts met verkrachting van het regt van anderen kan bevorderd worden?

Preanger Regentschappen. Hier is de toeneming der bevolking niet alleen niet groot, maar zelfs in vergelijking met de andere residentiën op Java zeer gering. Het verschil tusschen de jaren 1856 en 1860 wijst eene vermeerdering aan van 19,261 zielen, dat is van slechts $2^{1}/_{3}$ % in 4 jaren. Ook is het getal van landbouwende huisgezinnen niet sterk toegenomen. In het eerste jaar heeft men zelfs het grootste cijfer, namelijk 117,375, dat in 1857 daalt tot 105,130, derhalve verminderd met niet minder dan 12,245 huisgezinnen. In hoever daartoe kan hebben bijgedragen de mindere oogst zoowel van *padi* als van koffij [1]), waardoor welligt een gedeelte der bevolking naar andere residentiën kan zijn verhuisd, dan wel of wij hier te denken hebben aan onjuiste opgaaf, is moeijelijk met zekerheid te zeggen; hoezeer voor de laatste veronderstelling eenigzins schijnt te pleiten de wel geringe, maar toch vrij geregelde toeneming in de drie volgende jaren, welke bedragen heeft in 1858 869, in 1859 678 en in 1860 2,139 huisgezinnen. Wanneer wij het jaar 1856 buiten rekening laten, dan heeft in de drie jaren na 1857 de vermeerdering in het geheel bedragen 3,686 huisgezinnen of ongeveer $3^{1}/_{2}$ %.

Volgens de tabel N°. 6 heeft men over het geheele vijfjarig tijdvak op één landbouwend huisgezin gemiddeld gehad 7.53 zielen. Zonder het jaar 1856 is de verhouding gemiddeld geweest van 7.7 zielen op één huisgezin; zoodat, wanneer wij aannemen, dat een huisgezin gemiddeld hoogstens 5 zielen telt, ruim één derde der Preanger-bevolking verstoken moet zijn geweest van eenig grondbezit. Voor eene residentie, waarin, zoo als in de Preanger Regentschappen, handel en industrie weinig te beteekenen hebben en ook weinig gelegenheid bestaat om in visscherij en scheepvaart eenig middel van bestaan te vinden, is die verhouding geen gunstig verschijnsel. Zij is dit nog te minder, nu het met *padi* beplante, volgens de tabel N°. 7, per huisgezin niet meer heeft bedragen dan 607 vierkante Rijnlandsche roeden of ruim $1^{1}/_{5}$ bouw [1]).

Eene produktie van gemiddeld 29.86 pikols *padi* per bouw over het geheele tijdvak, die door de produktie van slechts vier residentiën overtroffen wordt, heeft deze geringe beplanting in zoo ver vergoed, dat een landbouwend huisgezin gemiddeld heeft gehad 36.24 pikols *padi*, gelijk staande met 19.57 pikols gepelde rijst. Voor de voeding der bevolking heeft die produktie opgeleverd 2.60 pikols per hoofd.

Hoezeer de hier gegeven cijfers niet wijzen op overvloed, zouden zij, in vergelijking met de resultaten, in de meeste andere residentiën verkregen, als vrij voldoende kunnen worden beschouwd, ware het niet, dat zeer waarschijnlijk een belangrijk gedeelte der produktie voor de voeding verloren moet worden geacht.

Daaronder rekenen wij het benoodigde voor zaai-*padi*, dat bezwaarlijk op minder dan 1 pikol per bouw kan gesteld worden. In het hier behandeld vijfjarig tijdvak zijn 660,203 bouws beplant geworden, vermoedelijk derhalve met even zooveel pikols *padi*. Gemiddeld kan dus het benoodigde voor zaai-*padi* gerekend worden 132,000 pikols 's jaars te hebben bedragen.

Verder zal ook, althans voor een gedeelte, in mindering moeten worden gebragt het door de bevolking in deze residentie aan hare hoofden op te brengen *padi*-contingent. Wij zijn niet in staat met juistheid op te geven, hoeveel *padi* ter zake van die opbrengst in handen der hoofden komt, maar dat de hoeveelheid vrij aanzienlijk moet zijn, meenen wij niet zonder grond te mogen aannemen [2]).

Het *padi*-contingent toch is in werkelijkheid niets anders dan eene voortzetting der heffing,

[1]) In vergelijking met 1856 had de oogst in 1857 minder opgebragt aan *padi* 347,099 pikols en aan koffij 62,481.18 pikols.

[1]) Zonder het jaar 1857 heeft een landbouwend huisgezin over de 4 volgende jaren met *padi* beplant gemiddeld bijna $1^{1}/_{4}$ bouw, of het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën in het tijdvak van 1856—1860.

[2]) Het heet één vijfde te bedragen van de produktie. De totale produktie der Preanger Regentschappen gedurende het hier behandeld vijfjarig tijdvak heeft bedragen 19,712,875 pikols *padi*, dat is gemiddeld 's jaars 3,942,575 pikols, waarvan mitsdien een vijfde of 788,515 pikols als contingent door de bevolking schijnt te worden opgebragt.

welke de vroegere Vorsten van het Padjadjaransche rijk, waarvan de tegenwoordige Preanger Regenten afstammen, als Souvereinen en eigenaars van den grond geregtigd waren te doen van de bevolking, als bezitster van den grond ten gebruike; een regt, dat hun bij de overeenkomsten, met de voormalige Oost-Indische Kompagnie aangegaan, werd gelaten, behoudens levering van koffij tegen vastgestelde lage prijzen. De zaak kwam daarop neder, dat de koffij aan de Kompagnie werd geleverd niet door de bevolking, maar door hare Vorsten, die alzoo, terwijl de Kompagnie afzag van verdere heffingen ten haren behoeve, tot de heffing in natura der grondhuur of *padjak* geregtigd bleven.

Die overeenkomsten zijn vermoedelijk de reden geweest, waarom, bij de invoering van het landretestelsel tijdens het Britsch tusschenbestuur, de Preanger bevolking daarvan bevrijd is gebleven, dewijl men haar, die gebukt ging onder de opbrengst van het *padi*-contingent en de levering van koffij tegen ongehoord lage prijzen, niet nog meer wilde drukken; terwijl anders de heffing van landrente van zelve had moeten ten gevolge hebben afschaffing van het *padi*-contingent, bezoldiging der hoofden in compensatie van het verlies, dat zij door die afschaffing in hunne inkomsten zouden lijden, en, zoo men aan de gedwongen koffijlevering geen einde wilde gemaakt hebben, dan toch voor het minst betaling van het produkt tegen veel hoogere prijzen.

Uit het voorafgegane kan men genoegzaam afleiden, dat de hoeveelheid *padi*, welke de bevolking wegens het bedoelde contingent aan hare hoofden moest opbrengen, niet gering was, daar die opbrengst niet alleen zich bepaalde tot hetgeen voor de voeding dier hoofden en hunner volgelingen benoodigd kon zijn, maar ook voor een deel voorzag in hunne verdere inkomsten, die zeer aanzienlijk moeten zijn geweest [1]). Wel had er bij het optreden van den tegenwoordigen Regent van Bandong, ongeveer 15 of 16 jaren geleden, eene nieuwe regeling plaats van zijne inkomsten, waardoor deze werden gereduceerd tot de helft van hetgeen zijn voorganger had genoten, en waarschijnlijk heeft iets dergelijks plaats gehad ten aanzien van de inkomsten der andere Preanger-Regenten, maar of en in hoever bij die besnoeijing de opbrengst van *padi* door de bevolking werd verminderd, dan wel het voordeel, dat de koffijlevering op den vroegeren voet aan de Regenten verschafte, kunnen wij niet met zekerheid zeggen. Het lijdt evenwel geen twijfel, of de hoeveelheid *padi*, die de bevolking aan hare hoofden moet opbrengen, is nog zeer aanzienlijk. In de regeringsverslagen althans vinden wij bijzonderheden vermeld, die, hoe schraal ook en hoe weinig schijnbaar met dit punt in verband staande, meer dan voldoende kunnen geacht worden, om tot die slotsom te brengen.

Uit die stukken [1]) toch blijkt, dat in een betrekkelijk gering getal jaren niet minder dan 12 rijstpelmolens in de Preanger Regentschappen zijn opgerigt. De omstandigheid, dat die etablissementen successivelijk zijn tot stand gekomen en aan verschillende personen toebehooren, schijnt ons toe het buiten twijfel te stellen, dat die ondernemingen winstgevend moeten zijn en dus genoegzaam *padi* magtig kunnen worden. Wanneer wij nu aannemen, dat gemiddeld iedere rijstpelmolen 25,000 pikols gepelde rijst 's jaars kan leveren [2]), dan geeft dit voor de 12 etablissementen 300,000 pikols gepelde rijst of ruim 555,000 pikols *padi*.

Wanneer wij hierbij in het oog houden, dat het belang dier ondernemingen medebrengt, om de gepelde rijst te Batavia of te Cheribon ter markt te laten brengen, waar zij, zelfs na aftrek der kosten van transport, veel beter prijzen kunnen maken dan bij verkoop onder de Preanger bevolking zelve, — dat het buitendien zeer onwaarschijnlijk is, dat de bevolking van de bedoelde ondernemingen rijst koopt, — en dan nog eindelijk letten op de hoogst opmerkelijke, in het regeringsverslag over 1860 [3]) medegedeelde bijzonderheid, *dat de rijstpelmolenaars hunne padi inkoopen van de Regenten en mindere hoofden en zeer weinig van den minderen inlander*, dan meenen wij het er voor te mogen houden, dat, èn door het benoodigde aan zaai-*padi* èn door den verkoop van *padi* aan de rijstpelmolens, eene hoeveelheid van ruim 680,000 pikols aan de voeding der

[1]) De voorganger van den tegenwoordigen Regent van Bandong werd geacht een inkomen te hebben van *f* 300,000 's jaars.

[1]) Zie verslag over 1856, pag. 98, 1858, pag. 92, 1859, pag. 105, en 1860, pag. 110.

[2]) Het hier gestelde cijfer van 25,000 pikols mag als zeer matig worden beschouwd. In het Verslag over 1856, pag. 98 der officiële uitgaaf, lezen wij van eenen rijstpelmolen te Boediradja, afdeeling Indramajoe, residentie Cheribon, die 200 pikols dagelijks of 73,000 pikols 's jaars, dus driemaal zoo veel levert.

[3]) Pag. 110 der officiële uitgaaf.

bevolking ontvalt, en dat, in weêrwil dat de produktie op zich zelve vrij voldoende is, zij door een en ander voor de voeding ontoereikende wordt, daar anders de bevolking geene zwarigheid zou maken, om hetgeen zij te veel heeft van de hand te zetten.

De omstandigheid, dat de middenprijs der *padi* hier zoo laag is als maar in weinige residentiën op Java, ontneemt aan de waarde van onze gevolgtrekking weinig of niets. Vooreerst toch blijkt het, dat de teelt van tweede gewassen in de Preanger-landen zeer aanzienlijk is, en daarmede wordt welligt in het ontoereikende der rijstproduktie genoegzaam voorzien, om eene grootere rijzing der *padi*-prijzen tegen te houden. Ten tweede, en in verband tot de medegedeelde bijzonderheid, dat de bevolking geen *padi* verkoopt en derhalve de verkoop daarvan grootendeels, zoo niet geheel, plaats grijpt tusschen de hoofden en de rijstpelmolenaars, mogen wij in twijfel trekken, of hier eene eigenlijke rijstmarkt bestaat en dus de door de regering medegedeelde hoogste en laagste prijzen wel te beschouwen zijn als marktprijzen. Eindelijk zijn de opgegeven prijzen, hoe laag ook in vergelijking met andére residentiën, toch altijd nog 100 $^0/_0$ hooger dan een twaalftal jaren geleden.

Met het betoog omtrent het ontoereikende der rijstproduktie in de Preanger Regentschappen en wat in verband daarmede is in het midden gebragt, is het niet de bedoeling, om een verbod van uitvoer als wenschelijk te doen vòórkomen. Niets toch zou minder in het belang der bevolking zijn. Ook zouden wij het tegengaan van den verkoop van rijst door de hoofden, — althans zoo lang de opbrengst van het *padi*-contingent niet wordt afgeschaft, — als onraadzaam beschouwen [1]). Zelfs zou het beperken van de ondernemingen van rijstpelling tot een zeker getal niet aan te raden zijn, omdat, hoezeer wij in zulke etablissementen weinig heil voor de bevolking in haren tegenwoordigen toestand zien, — wel in inrigtingen op kleinere schaal, waarbij men zich meer bijzonder bepaalt bij het pellen, en geen *padi* opkoopt [1]), — daardoor toch altijd het voordeel der concurrentie ontstaat, en de bevolking door die concurrentie misschien er toe gebragt kan worden, om hare eigene kultuur meer en meer uit te breiden.

Wij hebben slechts willen wijzen op eenen toestand, die te meer onze aandacht verdient, omdat het daartegenover zeer in het oog loopt, dat de uitgestrektheid der door de bevolking ontgonnen gronden in het door ons behandeld tijdvak zoo goed als stationair is gebleven.

Het totaal toch van de velden der bevolking bedroeg:

in 1856	. . . . .	139,341 bouws
„ 1857	. . . . .	143,109 „
„ 1858	. . . . .	143,109 „
„ 1859	. . . . .	143,206 „
„ 1860	. . . . .	143,206 „

Van het eerste op het tweede jaar zien wij slechts eene vermeerdering van 3,768 en in de volgende drie jaren van niet meer dan 97 bouws.

Er kunnen verschillende redenen bestaan, waarom eene bevolking zich niet gedrongen voelt, om aan hare kultuur meer uitbreiding te geven, of omstandigheden, waardoor zij daarin tegengehouden of belemmerd wordt; maar welke dier redenen kan hier hebben bestaan? Aan overvloed van voedingsmiddelen, waardoor de bevolking geene behoefte gevoelt om meer te verbouwen, kan, — ofschoon wij niet bepaaldelijk willen beweren, dat er gebrek ondervonden wordt, — hier na al het voorafgegane wel niet gedacht worden; evenmin aan gebrek aan geschikte gronden in eene zoo uitgestrekte residentie, de grootste op Java, die, in vergelijking met andere gewesten, alles behalve sterk bevolkt is. Ploegvee heeft men wel niet in overvloed, maar toch, in vergelijking tot het getal landbouwende huisgezinnen, in zoo ruime mate als maar in slechts enkele residentiën aangetroffen wordt. Gebrek aan handen bestaat hier ook niet, want wij hebben reeds gezien, dat men hier eene verhouding heeft van minstens 7.5 zielen op één landbouwend huisgezin, zoodat waarschijnlijk een derde der bevolking buiten bezit van bebouwbare gronden is, ofschoon noch handel of industrie, noch scheepvaart of visscherij voor een zoo aanzienlijk gedeelte dier bevolking genoegzame middelen van bestaan kunnen aanbieden. Ook kan dat derde

[1]) Hoezeer wij alle transactiën van dien aard tusschen hoofden en partikuliere ondernemers wantrouwen, — en hier te meer, omdat wij de onmogelijkheid niet inzien, dat die hoofden, verlekkerd door de prijzen, die zij bekomen voor hetgeen zij aan *padi* overhouden boven het voor eigen behoefte benoodigde, niet er toe verleid zullen worden, om der bevolking nog meer *padi* afhandig te maken.

[1]) Vergelijk hierbij het voorkomende Deel I, pag. 651.

gedeelte niet geacht worden noodig te zijn tot hulp bij de eigen kultuur der landbouwende bevolking, welke slechts $1^{1}/_{5}$ bouw gemiddeld per huisgezin met *padi* heeft beplant, daar toch een landbouwend gezin met gemak 2 à $2^{1}/_{2}$ bouws kan bewerken, zoo het maar niet door heerendiensten of arbeid bij de Gouvernements kultures daarvan afgetrokken wordt. Wat blijft er dan nog over? Wij vreezen, dat de twee zoo even gemelde zaken, heerendiensten namelijk en arbeid bij 's Gouvernements kultures, in deze niet zonder nadeeligen invloed zijn gebleven.

In ons artikel over de Koffij hebben wij aangetoond, welke geweldige uitbreiding hier aan de koffijteelt is gegeven en hoeveel verloren arbeid de bevolking daarbij moet hebben verrigt, — en bij de slechte betaling, die zij voor hare koffijproduktie ontving en nog ontvangt [1]), kunnen de enorme kultuurprocenten, welke hier genoten worden, ons van die geweldige uitbreiding eene genoegzame verklaring geven, maar ook tevens tot de veronderstelling brengen, dat de bevolking de handen vol heeft, vooral nu daarbij ook zijn gekomen de werkzaamheden bij de kinakultuur, welke plaats vindt op de bergen ter hoogte van 2, 3 ja 4,000 Rijnlandsche voeten, en reeds eene belangrijke uitbreiding heeft gekregen.

Cheribon. De bevolking is hier in het vijfjarig tijdvak geweldig toegenomen, zoodat het verschil tusschen de jaren 1856 en 1860 bedraagt 125,597 zielen of 17.95 % op het cijfer van het eerstgemelde jaar [2]). Vooral zijn de sprongen van 1856 op 1857, en 1857 op 1858 zeer groot, zoodat wij vermoeden, dat de opgaven der cijfers van de jaren 1856 en 1857 berusten op zeer onnaauwkeurige telling [3]); hoezeer tevens de mogelijkheid bestaat, dat vroeger wegens de eene of andere drukkende omstandigheid volksverhuizing plaats kan hebben gehad, en in die beide jaren terugkeer der geëmigreerden ten gevolge van het ophouden der aanleiding tot verhuizing.

Het getal landbouwende huisgezinnen is evenzoo, in weêrwil van eene vermindering in 1859 met 2,904, van 1856 tot 1860 vermeerderd met 15,926 huisgezinnen. De groote sprongen, die wij ook hier van 1856 op 1857 en van 1857 op 1858 waarnemen, maken het waarschijnlijk, dat de cijfers, voor de drie laatste jaren opgegeven, meer overeenkomstig de waarheid zijn.

Volgens de tabel N°. 6 geeft de verhouding tusschen het cijfer der bevolking en dat der landbouwende huisgezinnen voor het geheele tijdvak een getal van 9.44 zielen op 1 landbouwend huisgezin [1]). Hier is derhalve, wanneer men een landbouwend huisgezin stelt op 5 zielen, ongeveer 46 % der bevolking buiten genot van grondbezit, en de verhouding nog veel ongunstiger dan in de Preanger Regentschappen, ofschoon daartegenover staat, dat handel en industrie, scheepvaart en visscherij hier ook meer middelen van bestaan aanbieden.

Gedurende het vijfjarig tijdvak heeft een landbouwend gezin met *padi* beplant gemiddeld 1.94 bouw of 970 vierkante Rijnlandsche roeden 's jaars [2]). Tegen deze belangrijke uitgestrektheid weegt echter op eene niet zeer gunstige produktie, welke gemiddeld over de vijf jaren heeft bedragen $19.08^{2}/_{3}$ pikols per bouw, zoodat een landbouwend huisgezin niet meer heeft gehad dan gemiddeld 37.12 pikols *padi* 's jaars of nog geen pikol meer dan een landbouwend gezin in de Preanger Regentschappen, met slechts $1^{1}/_{5}$ bouw aanplant.

Voor de voeding heeft die hoeveelheid *padi*, gereduceerd tot gepelde rijst, opgeleverd gemiddeld 's jaars $20.04^{2}/_{5}$ pikols per landbouwend huisgezin, hetgeen, zelfs al wordt daarvan nog afgetrokken het benoodigde voor zaai-*padi*, ruim voldoende is. Bij berekening evenwel over het zielental der bevolking is de uitkomst veel minder bevredigend, want dan verkrijgen wij slechts $2.12^{3}/_{10}$ pikols rijst per hoofd, waarvan

[1]) Die geringe betaling komt hier niet in compensatie voor niet geheven wordende landrente, gelijk dit het geval was in Madioen, Kediri, Patjitan en Banjoewangi; want het niet heffen van landrente schijnt hier wel degelijk te moeten worden beschouwd als staande tegenover de opbrengst van het *padi*-contingent aan de hoofden, zoodat in effecte de Preanger bevolking van veel slechter conditie was en is dan die der zoo evengenoemde residentiën onder het stelsel der fictive landrenten.

[2]) Wanneer men de twee eerste jaren buiten rekening laat, dan bedraagt de vermeerdering van 1858 op 1860 slechts 29,870 zielen, of nog geen 3.7 % in twee jaren tijds.

[3]) Die reden der vermeerdering wordt dan ook in de regeringsverslagen opgegeven.

[1]) Zonder de twee eerste jaren mede te rekenen, is de verhouding in de drie laatste jaren geweest 9.34 zielen op 1 landbouwend gezin.

[2]) Voor de drie laatste jaren krijgen wij een cijfer van 1.81 bouw, of 905 vierkante Rijnlandsche roeden.

dan nog niet is ingehouden het benoodigde voor zaai-*padi*. Maar, ofschoon berekend per hoofd de produktie van de *padi* als ontoereikende voor de voeding mag worden beschouwd, en de residentie Cheribon volgens de 4e kolom der tabel N°. 18 nog negen residentiën boven zich heeft, wier produktie in dit opzigt veel gunstiger uitkomst heeft opgeleverd, is het een vreemd verschijnsel, dat nergens, uitgezonderd Banjoewangi, de middenprijs der *padi* over het geheele tijdvak zoo laag is geweest. Tenzij men aanneme, dat de door de regeringsverslagen medegedeelde hoogste en laagste prijzen der *padi* geheel uit de lucht zijn gegrepen en voor de in den aanslag der landrente betrokken ambtenaren slechts gediend hebben, om dien aanslag, welke, gelijk bekend is, in Cheribon in een vroeger tijdvak te hoog was opgevoerd, meer dragelijk te maken, verdient het door ons opgemerkte verschijnsel te meer de aandacht, omdat de teelt van tweede gewassen, voor zoo ver daardoor in het tekortkomende der *padi*-produktie moest worden voorzien, in verhouding tot het zielental der bevolking weinig te beteekenen heeft gehad. In het geheel heeft men in de vijf jaren met tweede gewassen beteeld 36,468¼ bouws [1]), of ongeveer 4½ % van de uitgestrektheid gronds, met *padi* beplant.

Wanneer wij bij het voorafgegane nog in aanmerking nemen:

1°. dat van al de in ons onderzoek begrepen residentiën er niet eene is, waar eene zoo groote uitgestrektheid aan natte rijstvelden, zelfs in verhouding tot het getal landbouwende huisgezinnen, als hier wordt aangetroffen;

2°. dat in de regeringsverslagen melding wordt gemaakt van het bestaan en de oprigting van rijstpelmolens ook in deze residentie, die de *padi* van de bevolking opkoopen, terwijl ook gesproken wordt van Chinesche opkoopers, dan meenen wij uit een en ander te mogen afleiden, òf dat de *padi*-prijzen te laag zijn aangegeven, òf dat de produktie niet naar waarheid is opgegeven en aanmerkelijk veel meer moet hebben bedragen. Aan belangrijken invoer toch valt niet te denken, aangezien zoowel in de Preanger Regentschappen, als in Tagal, de twee van weêrszijden aan Cheribon grenzende gewesten, die eene vrij gunstige produktie hebben gehad, de *padi*-prijzen hooger zijn geweest, en men toch in den regel niet uitvoert naar plaatsen, waar de prijzen zoo veel lager zijn dan ter plaatse der produktie zelve; terwijl ook geen aanvoer te wachten is van Krawang, Pekalongan, Samarang of Banjoemaas, evenzeer nabij gelegen gewesten, omdat geen van die, zoo als wij bereids van Krawang hebben gezien en van de andere later zullen zien, rijst te missen heeft gehad en ook daar de prijzen veel hooger zijn geweest.

De opnemingen, welke in de laatste jaren in deze residentie zijn bewerkstelligd, hebben doen zien, dat hier eene groote uitgestrektheid gronden, voor bebouwing geschikt, nog onontgonnen is. Gevoegd bij de omstandigheid, dat men nergens op Java eene zoo groote hoeveelheid sawah's of natte rijstvelden aantreft, hetgeen schijnt te wijzen op overvloed van water voor de irrigatie, en terwijl er alzoo genoegzame gelegenheid voor de bevolking bestaat, om hare kultuur sterk uit te breiden, kan het verschijnsel, dat de Cheribonsche bevolking voor ruim 46 % verstoken is van het genot van grondbezit, niet nalaten de aandacht te wekken. Zonder te kunnen aanwijzen, aan welke oorzaken dit verschijnsel meer bepaald is toe te schrijven, houden wij het voor niet onwaarschijnlijk, dat de landbouwende bevolking, met den door haar te verrigten arbeid, zoo voor eigen kultuur als bij de Gouvernements kultures, de handen zoo vol heeft, dat zij zonder belangrijke hulp zich van hare taak niet kan kwijten [1]). In allen geval is, waar zoo veel

---

[1]) Namelijk:

in	1856 . . .	4,936	bouws
„	1857 . . .	9,209½	„
„	1858 . . .	5,256	„
„	1859 . . .	8,955½	„
„	1860 . . .	8,111¼	„
	te zamen. .	36,468¼	bouws

De gedurende de vijf jaren met *padi* beteelde uitgestrektheid gronds heeft, volgens de tabel N°. 3, in het geheel bedragen 806,644¼ bouws.

[1]) In 1860 had de landbouwende bevolking, die in het genot van velden was en 88,983 huisgezinnen telde, met *padi* beplant 172,366¼ bouws en met tweede gewassen 8,111¼ bouws, dus te zamen 180,474½ bouws of ruim 2 bouws per huisgezin; terwijl bij de Gouvernements kultures waren ingedeeld niet minder dan 54,203 huisgezinnen of bijna 61 %, waarvan:

bij de koffijteelt	27,169
„ „ suikerteelt	18,961
„ „ indigoteelt	7,822
„ „ cochenilleteelt . . .	251
totaal. . .	54,203

gelegenheid als hier schijnt te bestaan, om zich in grondbezit uit te breiden, eene zoo groote agglomeratie van bevolking geen gunstig verschijnsel.

Wat den aanslag der landrente betreft, zoo meenen wij, naar aanleiding van de bij de tabellen N°. 15, 16, 17 en 18 gemaakte berekeningen, het er voor te mogen houden, dat men hier, zonder veel regard te slaan op de produktie of op de waarde der rijst, eenvoudiglijk eene zekere bepaalde som voor elken met *padi* beplanten bouw tot grondslag heeft genomen, waarschijnlijk behoudens eene klassifikatie der velden in 1e, 2e en 3e soort, naar gelang van hare produktie, en met vrijstelling vermoedelijk van die, welke geheel mislukt zijn [1]). Bij doorslag heeft de bevolking gedurende het geheele tijdvak per bouw *padi* opgebragt *f* 4.73½, en in dat cijfer zien wij in de verschillende jaren weinig variatie, althans veel minder dan bij berekening van den aanslag per pikol *padi* of naar de waarde van het produkt.

Het lijdt geen twijfel, dat de hier genomen grondslag, indien onze veronderstelling dienaangaande blijkt juist te zijn geweest, in de gegeven omstandigheden de beste is, als het geschiktste middel om langzamerhand te brengen tot eene heffing, niet van het produkt en zijne waarde, ook niet van den producent, maar van den grond, — eene heffing, die, wat men er ook van zeggen moge en welke moeijelijkheden hare invoering bij den tegenwoordigen toestand der Javaansche maatschappij moge medebrengen, — zoo men den Javaan wil brengen eerst tot individuëel grondbezit ten gebruike, en later tot grondeigendom, zoodra hij zelfstandig genoeg zal zijn geworden om zich dien niet door wien ook te laten ontfutselen, de eenige rationele is, waartoe men in het belang zoowel van den Javaan zelven als van 's rijks schatkist moet trachten te komen.

Op zich zelve is overigens een aanslag ad gemiddeld *f* 4.73½ per bouw, wanneer men hierbij denkt, dat er geene kwestie is van *belasting*, maar van *huur* van den grond, niet alleen matig, maar zelfs zeer laag, — doch de ondervinding heeft, zoo wij ons niet bedriegen, juist in het Cheribonsche aangetoond, dat eene opdrijving der landrente geleid heeft, zoo al niet tot jammer en ellende gelijk in andere streken op Java, dan toch tot afschrijving van groote achterstallen, waarvan de inning zoo goed als onmogelijk was geworden. Doch dit is een punt, waarop wij, om niet in herhaling te vervallen, later denken terug te komen bij de beschouwingen van algemeenen aard, welke uit den uitslag van ons onderzoek kunnen voortvloeijen.

[1]) Met het hier gezegde willen wij evenwel niet geacht worden te beweren, dat men vroeger, om tot de bepaling eener vaste som per bouw te kunnen komen, niet de verkregen ervaring aangaande de produktie per bouw en de waarde van het produkt kan hebben geraadpleegd.

Tagal. In geene der in ons onderzoek begrepen residentiën is de verhouding van het totaal der bevolking tot het cijfer der landbouwende huisgezinnen zoo ongunstig als hier, waar men gedurende het door ons behandeld vijfjarig tijdvak op één landbouwend huisgezin gemiddeld 9.74 zielen heeft gehad, zoodat ruim 48½ % der bevolking buiten het genot is van grondbezit.

Opmerkelijk is hier de vermeerdering der bevolking, welke van 1856—1860, dus in vier jaren, heeft bedragen 107,929 zielen of ruim 32 % [1]), terwijl het getal landbouwende huisgezinnen is toegenomen met 11,693 of ruim 34 %. Daarmede heeft de uitbreiding der *padi*-teelt geen gelijken tred gehouden, daar in 1860 slechts 12,000 bouws of 17 % meer dan in 1856 met *padi* zijn beplant, zoodat een landbouwend huisgezin van ruim 2 bouws voor de *padi*-teelt in 1856 successivelijk is teruggegaan tot 1¾ bouw in 1860. Gemiddeld over de vijf jaren heeft de aanplant van *padi* per huisgezin bedragen 1.895 bouw of ruim 947 vierkante Rijnlandsche roeden.

Over het algemeen evenwel zijn er weinig residentiën, die, wat aangaat zoowel de pro-

[1]) Jaar voor jaar is de vermeerdering geweest als volgt:

van 1856	op 1857	.	22,806	zielen	of	6.80	%
„ 1857	„ 1858	.	23,984	„	„	6.69	„
„ 1858	„ 1859	.	35,057	„	„	9.17	„
„ 1859	„ 1860	.	26,082	„	„	6.25	„

Als reden wordt in de beide laatste jaren opgegeven, overkomst van elders en meerdere geboorten dan sterfgevallen, — en in de drie eerste jaren (want van 1855 tot 1856 was de vermeerdering niet minder groot) slechts *meerdere geboorten*. Maar het is waarschijnlijk, dat overkomst van elders en misschien ook naauwkeuriger opnamen in de drie eerste jaren niet minder tot de vermeerdering hebben bijgedragen. Want een accres van bevolking, zoo als hier heeft plaats gehad, alleen door meerdere geboorten, is wat heel sterk.

duktie per bouw, als in het bijzonder het toereikende er van voor de voeding, ten aanzien van den rijstbouw zulke gunstige resultaten hebben aan te wijzen als Tagal.

Het gemiddelde toch heeft bedragen:

a. Wat betreft de per huisgezin met *padi* beplante uitgestrektheid gronds:

Voor al de residentiën. . .	1.24	bouw
〃 Tagal.	1.89^5	〃

b. Wat betreft de per bouw verkregen produktie:

Voor al de residentiën. .	$19.83^3/_4$	pikols
〃 Tagal.	27.48	〃

c. Wat betreft de per landbouwend huisgezin verkregen hoeveelheid *padi*:

Voor al de residentiën. .	24.60	pikols
〃 Tagal.	52.25	〃

d. Wat betreft de hoeveelheid gepelde rijst voor de voeding per hoofd:

Voor al de residentiën. .	$1.87^1/_3$	pikols
〃 Tagal.	$2.88^3/_4$	〃

Waarschijnlijk is het eene zoowel als het andere te danken, niet alleen aan de grootere uitgestrektheid gronds hier gemiddeld per huisgezin met *padi* beteeld, maar ook aan de zeer gunstige verhouding tusschen de velden, welke geïrrigeerd kunnen worden, en die, waarvan de bevochtiging afhankelijk is van de regens. Van het totaal van de velden der bevolking toch had men gemiddeld over het geheele tijdvak bijna 80 % aan sawah's, en dus slechts 20 % aan tegal-gronden.

Tegenover het gunstige hebben wij evenwel te wijzen op bijzonderheden, die niet getuigen voor verbetering en vooruitgang:

1°. In 1856 had een landbouwend huisgezin met *padi* beteeld 2.043 bouws of $1,021^1/_2$ vierkante Rijnlandsche roeden, in 1860 slechts 1.785 bouw of $892^1/_2$ vierkante Rijnlandsche roeden. Uit de tabel N°. 7 blijkt, dat de achteruitgang geleidelijk en zonder ophouden heeft plaats gehad.

2°. In 1856 had een landbouwend huisgezin aan *padi* gemiddeld 58.76 pikols, in 1860 slechts 45.25. Uit het tweede gedeelte der tabel N°. 8 blijkt, dat, uitgenomen het jaar 1858 [1]), de achteruitgang geleidelijk en zonder ophouden heeft plaats gehad.

3°. In 1856 gaf de produktie van *padi* aan gepelde rijst voor de voeding der bevolking $3^1/_4$ pikols per hoofd, in 1860 niet meer dan 2.54 pikols. Ook hier is, blijkens het tweede gedeelte der tabel N°. 9, de achteruitgang, met uitzondering van het jaar 1858, geleidelijk en zonder ophouden geweest.

4°. En wat de produktie per bouw betreft, deze is, met uitzondering van het gunstige jaar 1858, van ruim $28^3/_4$ pikols in 1856 teruggegaan tot ruim $25^1/_3$ pikols in 1860.

Deze laatste achteruitgang zal waarschijnlijk moeten worden toegeschreven aan de steeds afnemende gunstige verhouding tusschen de sawah's en de tegal-gronden, waarvan de opbrengst geringer is dan die der eerstgenoemde soort van gronden.

In 1856 toch besloegen de velden der bevolking eene uitgestrektheid van 75,759 bouws, waarvan aan sawah's 62,163 bouws of ruim 82 %. In dat jaar werden met *padi* beplant 70,219 bouws, en, zoo de bevolking het totaal harer sawah's voor den rijstbouw heeft gebezigd, behoefde derhalve eene uitgestrektheid van slechts 8,056 bouws tegal-gronden bovendien daarvoor te worden gebezigd.

In 1860 daarentegen, toen de velden der bevolking eene uitgestrektheid besloegen van 86,948 bouws, waren daarvan 66,784 bouws of $76^4/_5$ % sawah's, zoodat, indien die allen werden gebezigd voor den rijstbouw, welke in dat jaar eene uitgestrektheid van 82,219 bouws innam, men nog 15,435 bouws tegal-gronden bovendien voor de teelt noodig heeft gehad.

Hoezeer de suikerkultuur, waarvoor bij voorkeur sawah's worden genomen, die dus voor de eigen kultuur der bevolking verloren zijn, eenige verandering brengt in de hier gegeven cijfers, ontneemt dit echter niets aan de waarde onzer bewering, dat de afnemende produktie van *padi* per bouw waarschijnlijk het gevolg is van de afnemende gunstige verhouding tusschen sawah's en tegal-gronden, te minder nog, omdat die kultuur in 1860 zoowel als in 1856 3,100 bouws heeft ingenomen [1]).

[1]) De *padi*-oogst van 1858 was de gunstigste van het geheele tijdvak; en toch, hoezeer zij toen ruim $30^1/_2$ pikols per bouw afwierp, had een landbouwend gezin ruim $^2/_3$ pikol minder dan in 1856.

[1]) Indien toch die 3,100 bouws geheel uit sawah's hebben bestaan, hetgeen niet zeker is, dan zou daaruit volgen, dat de bevolking voor hare *padi*-teelt niet meer heeft gehad dan 59,063 bouws sawah's

Die afneming in de gunstige verhouding tusschen sawah's en tegal-gronden beschouwen wij evenwel meer als een tijdelijk ongunstig verschijnsel, omdat het in den aard der zaak ligt, dat bij uitbreiding van de eigen kultuur der bevolking het maken van sawah's of de uitbreiding van het irrigatie-stelsel niet wel gelijken tred kan houden met de toenemende ontginning van nieuwe gronden. De vraag is maar, of de gesteldheid van den bodem en overvloed van water de gelegenheid aanbieden, om de ontgonnen tegal-gronden vroeger of later in sawah's te veranderen, als wanneer van een maar eenigzins welwillend bestuur niets anders is te verwachten dan eene verstandige behartiging ook in dit opzigt van de belangen der bevolking.

In de regeringsverslagen vindt men alleen in dat over 1855 [1]) melding gemaakt van pogingen tot uitbreiding van het irrigatie-stelsel in deze residentie, zonder dat het verder blijkt, welk gevolg aan de toen tot dat einde gemaakte ontwerpen later is gegeven. Zoo er werkelijk iets is gekomen van de in 1855 ontworpen werken, dan is het waarschijnlijk, dat zij, zonder tusschenkomst van den waterstaat, door de bevolking zelve zijn tot stand gebragt, edoch op eene kleinere schaal dan in 1855 bedoeld was.

Bij de vrij gunstige rijstproduktie in dit gewest, ook uit het oogpunt van het toereikende er van voor de voeding, is het een vreemd verschijnsel, dat, uitgezonderd Bantam en Kadoe, de middenprijs der *padi* nergens zoo hoog is als hier; — een verschijnsel, dat alleen te verklaren is door een zeer sterken uitvoer; hoezeer dan de vraag overblijft, naar welke streken die uitvoer wel kan hebben plaats gehad, daar toch in al de om- en nabij gelegen residentiën, waar, zoo als in Krawang, Cheribon, Banjoemaas, Bagelen, Pekalongan, Samarang, en zelfs Japara en Rembang, de produktie geacht kon worden ontoereikende te zijn geweest, de *padi*-prijzen lager hebben gestaan en men in den regel niet uitvoert naar markten, waar het artikel van uitvoer minder geldt dan ter plaatse der produktie zelve. Dit geeft aanleiding tot de vraag, of de opgegeven *padi*-prijzen wel naauwkeurig zijn, terwijl het ook mogelijk zou kunnen wezen, dat de medegedeelde prijzen niet zijn van de *padi*, maar van de gepelde rijst.

Wat hiervan wezen moge, in verband tot den aanslag der landrente, voor zoover de waarde van het *padi*-produkt daarbij in aanmerking is gekomen, komen ons de medegedeelde prijzen nog onverklaarbaarder voor, daar toch die aanslag, percentsgewijs berekend van de waarde, volgens de tabel N°. 17, uitgenomen Madioen, nergens zoo laag is geweest als in Tagal, hoezeer men daar, èn wegens de produktie èn wegens den prijs der *padi*, juist een veel hoogeren aanslag mogt verwachten.

Wanneer men daarbij de tabellen N°. 15 en 16 inziet en zijne aandacht tevens vestigt èn op den loop van den rijstbouw, zoo als die hier, volgens de tabellen N°. 3 en 4, is geweest, èn op het bedrag van den aanslag zelven, volgens de tabel N°. 14, dan valt het uiterst moeijelijk om tot een besluit te komen ten aanzien van de grondslagen, waarop de aanslag wel kan hebben berust; hoezeer de variatiën, bij berekening zoowel per bouw als per pikol *padi*, niet belangrijk zijn geweest. — Naar het ons toeschijnt heeft er bij den aanslag admodiatie plaats gehad, waarbij men wel eenigzins is uitgegaan van eene vaste som per bouw, maar toch er naar gestreefd heeft, om die som langzamerhand te verhoogen, zonder bijzonder acht te slaan op de produktie per bouw of op de waarde van het produkt.

Die bijzonder lage aanslag is op zich zelve moeijelijk te verklaren, en nog minder bij vergelijking met dien in andere residentiën. Om dit laatste aan te toonen willen wij hier eenige voorbeelden bijbrengen.

In de vijf jaren van 1856—1860 heeft de produktie van Tagal nagenoeg 1,400,000 pikols *padi* meer bedragen dan die van Bantam, en toch heeft dit laatste gewest nagenoeg *f* 600,000 meer aan landrente moeten opbrengen.

De produktie van Tagal overtrof die van Pekalongan zevenmaal, terwijl de aanslag iets meer dan het tweevoudige van dien van Peka-

en 11,156 bouws tegal-gronden in 1856, tegen 63,684 bouws sawah's en 18,535 bouws tegal-gronden in 1860. Terwijl men dus, volgens de in den tekst voorkomende cijfers, voor de *padi*-teelt had:

in 1856 tegen 1 bouw tegal-grond 7.715 bouws sawah,
„ 1860 „ „ „ „ 4.327 „ „

had men volgens de cijfers in deze noot:

in 1856 op 1 bouw tegal-grond 5.294 bouws sawah,
„ 1860 „ „ „ „ 3.436 „ „

[1]) Zie pag 112 der officiële uitgave, alwaar, behalve van andere werken van minder belang, ook gesproken wordt van een ontwerp tot irrigatie van niet minder dan 20,000 bouws alleen in het regentschap en distrikt Brebes.

longan heeft bedragen. Vandaar dat, terwijl in Tagal de heffing per pikol *padi* slechts $21^1/_3$ cents heeft bedragen, in Pekalongan is opgebragt gemiddeld $69^4/_5$ cents. Berekend per bouw *padi* bedroeg de heffing in Tagal slechts *f* 5.87, en die in Pekalongan *f* 4.66.

In vergelijking met Japara heeft de produktie van Tagal ruim 7,400,000 pikols meer bedragen, — en de aanslag slechts *f* 200,000 meer. In Japara bedroeg dan ook de heffing, berekend per pikol *padi*, $53^1/_4$ cents.

In vergelijking met Rembang bedroeg de produktie van Tagal meer dan het dubbele, en toch is de aanslag van Rembang ruim *f* 400,000 hooger geweest. Daar heeft de heffing per pikol bedragen $51^4/_5$ cents.

De produktie van Soerabaja overtreft die van Tagal met slechts 35 %, — de aanslag daarentegen met ruim 171 %.

Wij zouden de vergelijking met nog vele andere residentiën, zoo als Pasoeroewan, Probolinggo, Bezoeki, Banjoemaas, Bagelen en Kadoe kunnen maken, maar met verwijzing tot de laatste kolom der tabel N°. 16, waarbij aangewezen wordt, hoeveel in die gewesten per pikol *padi* is opgebragt, meenen wij met het reeds aangevoerde te kunnen volstaan.

Waarschijnlijk evenwel is die lage aanslag in Tagal de terugwerking of het gevolg geweest van omstandigheden, die in voorafgegane jaren op dit gewest zwaar moeten hebben gedrukt, en waardoor verloop of verhuizing der bevolking naar elders moet hebben plaats gehad.

Het enorme accres der bevolking, dat, hoezeer wat laat, in de twee laatste regeringsverslagen (1859 en 1860), behalve aan meerdere geboorten, ook wordt toegeschreven aan *overkomst*, beter welligt nog aan *terugkeer* van elders, maakt onze veronderstelling zeer waarschijnlijk, en de zeer ongunstige verhouding tusschen het totaal der bevolking en het getal der landbouwende bevolking schijnt te wijzen op eenen staat van zaken, waaronder van de krachten der laatste te veel wordt gevorderd, dan dat het zonder belangrijke hulp zou kunnen worden gepresteerd.

Bij ons artikel over de Koffij [1]) hebben wij reeds gewezen op de overspanning, welke hier bij de koffijkultuur in vroegeren tijd moet hebben plaats gehad. Ofschoon na 1854 daarin eenige vermindering is gebragt, schijnt men evenwel na 1858 daarvan weder te zijn teruggekomen [1]). Bij die teelt waren in 1860 ingedeeld 8,733 huisgezinnen.

Bij de suikerteelt had men in Tagal, eene der kleinste residentiën van Java, niet minder dan 9 ondernemingen en waren in 1860 ingedeeld 12,400 huisgezinnen, — weshalve bij de koffij- en suikerkultures te zamen werkzaam waren 21,133 huisgezinnen, of bijna 45 % van het getal landbouwende huisgezinnen. Dit is wel niet overmatig, maar toch, wanneer wij tevens letten op de belangrijke uitgestrektheid gronds, welke hier per landbouwend gezin met *padi* is beplant, en daarbij nog voegen de teelt van tweede gewassen, hoezeer die hier niet belangrijk schijnt te zijn, dan mag het er voor gehouden worden, dat de landbouwende bevolking de handen vol genoeg heeft, om groote behoefte te hebben aan belangrijke hulp voor den door haar te presteren arbeid.

Pekalongan. Van de bereids onderzochte en verder te onderzoeken residentiën, waaronder er zijn, die zeer treurige resultaten hebben aan te wijzen, is er evenwel geene, wier rijstbouw zoo ongelukkig is geweest als die van Pekalongan, en men moet weinig gevoel hebben voor het lijden van zijnen medemensch, als men niet pijnlijk wordt aangedaan bij eene inzage van hetgeen onze berekeningen te lezen geven omtrent de uitkomsten eener teelt, waarvan het welzijn, ja de voeding eener geheele bevolking afhangt.

Ofschoon Java te regt wordt geroemd om zijne over het algemeen groote vruchtbaarheid, zou het wel is waar ongerijmd zijn, overal eene gelijke produktie te verwachten; maar toch, wanneer men verneemt, dat er distrikten zijn, waar de *padi*-teelt 50 pikols per bouw gemiddeld heeft afgeworpen [2]), dat er geheele residentiën zijn, waar gedurende vijf achtereenvolgende jaren

[1]) Zie Deel II, pag. 185, laatste alinea.

[1]) Blijkens de tabel N°. 12, te vinden op pag. 241 van het 2e Deel, was het getal koffijboomen, zoo jonge als vruchtdragende, dat een koffijplantend huisgezin te onderhouden had, van 858 boomen op ult°. Maart 1854 verminderd tot 704 op uit°. Maart 1858. Volgens het regeringsverslag over 1860, had men op ult°. Maart 1861 in het geheel 6,912,625 boomen, derhalve voor 8,733 huisgezinnen, in dat jaar bij de koffijteelt werkzaam, weder nagenoeg 792 boomen gemiddeld per huisgezin.

[2]) Zoo als het distrikt Godean, regentschap Berbek, residentie Kediri. Zie regeringsverslag over 1855, pag. 107 der officiele uitgaaf.

ruim 35, ja 39 pikols gemiddeld per bouw zijn verkregen [1]), moet het dan geene bevreemding verwekken, te hooren van een geheel gewest, dat in hetzelfde tijdvak niet meer heeft gehad dan $6^2/_3$ pikols *padi* per bouw [2]), eene produktie, die, voor zoo ver zij voor de voeding der bevolking moet dienen, niet eens voor één vijfde voorziet in het benoodigde per hoofd [3])? Hoe is het mogelijk, dat in zulk een gewest eene bevolking zich niet alleen staande houdt, maar zelfs in vijf jaren tijds van 255,264 zielen in 1856 toeneemt tot 324,602 zielen in 1860, — eene vermeerdering van 69,338 zielen of 27 % [4])?

[1]) Zoo als Pasoeroewan en Banjoewangi. Zie het 1e gedeelte der tabel N°. 8. — Waar over een tijdvak van vijf jaren de produktie zoo groot is geweest, mag men het veilig er voor houden, dat ook daar een niet onbeduidend gedeelte van den aanplant 50 pikols per bouw heeft afgeworpen.

[2]) Het hier opgegeven cijfer is overeenkomstig de berekening, gemaakt in het 1e gedeelte der tabel N°. 8. Het blijkt evenwel uit de regeringsverslagen, dat in het hier behandeld vijfjarig tijdvak niet minder dan 62,307.25 bouws geheel zijn mislukt. Wanneer men dat cijfer aftrekt van het getal bouws, in 5 jaren met *padi* beplant, dan verkrijgt men voor de niet mislukte velden eene gemiddelde produktie van $9.29^1/_2$ pikols per bouw. Het is en blijft toch altijd een zeer ongelukkig resultaat. Wat aangaat het ontoereikende der produktie voor de voeding, maakt deze berekening hoegenaamd geene verandering.

[3]) Met eene produktie van $6^2/_3$ pikols per bouw (zie tabel N°. 8) heeft een landbouwend huisgezin bij eenen gemiddelden aanplant van $1^1/_5$ bouw niet meer dan 8 pikols *padi* gehad, eene hoeveelheid gelijk staande met $4^1/_2$ pikols gepelde rijst. — Volgens de tabel N°. 9 heeft die produktie gemiddeld per hoofd niet meer uitgeleverd dan 57 katties of 71 Amsterdamsche ponden rijst in het jaar of dagelijks een ons van een artikel, dat het hoofdvoedsel is van den Javaan, in vrij wat sterkeren zin dan het brood en de aardappel van den Nederlander.

[4]) Die vermeerdering, en vooral die, welke het jaar 1860 aanwijst, wordt in het ministerieël verslag over dit jaar, wel is waar, toegeschreven aan meer naauwkeurige telling, in verband tot de statistieke opnamen, welke in Pekalongan plaats hebben; maar daarmede valt niet geheel de bewering, dat er toeneming is geweest. Eene zoo onnaauwkeurige telling, waardoor, gedurende een vijftal jaren, meer dan één vierde der bevolking er buiten blijft, is in een gewest als Pekalongan, dat niet groot is van omvang en zoo lang reeds onder een geregeld werkend bestuur heeft gestaan, niet wel aannemelijk.

Hoezeer Pekalongan niet bekend staat als bijzonder vruchtbaar, is het toch niet aannemelijk, dat een zoo ongehoord lage produktie is toe te schrijven alleen aan den grond, die hier, naar het oordeel van bevoegden, niet veel achterstaat bij dien in Tagal, waar, gelijk wij gezien hebben, de produktie vrij gunstig is, noch bij dien van Samarang. Dit blijkt dan ook eenigzins uit de bijzonderheid, dat de suikerteelt, na hier lang zeer slechte resultaten te hebben gehad, langzamerhand zoo is verbeterd, dat in 1860 de produktie gemiddeld 38.86 pikols per bouw heeft bereikt [1]), — eene produktie, wel beneden het gemiddelde voor de geheele Gouvernements suikerteelt in dat jaar, maar toch overtreffende die van Cheribon, Tagal en Samarang, de meest nabijgelegene residentiën. — En waar rijst niet wil groeijen of althans zulke slechte resultaten geeft als hier, heeft men niet veel beters van de teelt van het suikerriet te wachten. Het beter werken der suikerfabrieken moge grootendeels of geheel tot die verhoogde produktie hebben bijgedragen, — hoezeer het niet aangaat, haar alleen daaraan toe te schrijven, alsof eene betere kultuur er niets toe bijgedragen had, — zoo veel is zeker, dat de meest volmaakte wijze van suikerbereiding met geene mogelijkheid uit het riet meer kan halen dan er in zit, en dat derhalve, waar men 39 pikols suiker gemiddeld kan maken van een bouw suikerriet, men wel niet te roemen heeft over buitengewone vruchtbaarheid, maar ook niet over het tegenovergestelde te klagen.

In 1859 werd den Hoogleeraar DE VRIESE, die zich tijdelijk met eene zending betreffende de koffijkultuur in Indië bevond, een onderzoek opgedragen naar de oorzaken van het bestaande kwaad. Hem werd daarvoor ter plaatse opgegeven eene bij den inlander onder den naam van *Sakit Ômô mentek* bekende ziekte, daarin bestaande, dat het gewas werd aangetast door een insekt, waarvan de kiem reeds in het zaad aanwezig zou zijn en dat zich met den groei der rijstplant mede ontwikkelde. — De Heer DE VRIESE was niet in de gelegenheid om zich te overtuigen, dat dit werkelijk het geval was, omdat bij zijne komst de *padi*-oogst bereids was afgeloopen; maar om verschillende redenen scheen hem de aangegeven oorzaak niet aannemelijk te zijn, en meende hij die te moeten zoeken in het te ondiep ploegen, waardoor de ondergrond niet vol-

[1]) In 1858 zelfs 39.60 pikols per bouw.

doende aan licht en lucht werd blootgesteld, en in uitputting van den grond, die door eene onafgebroken kultuur niet tot rust kwam; weshalve hij aanraadde dieper beploeging en bemesting van den grond, behoorlijke bevloeijing en ververscbing van het water, als ook het maken van de noodige inrigtingen om het grondwater kwijt te raken en eindelijk het bezigen van zaad van *padi*, geteeld op gronden, waar de ziekte niet had geheerscht [1]).

De behandeling van zaken en kwestiën als de onderhavige ligt buiten het gebied, door de redactie van dit Woordenboek ingenomen, en moet dus worden overgelaten aan mannen, wetenschappelijk en praktisch gevormd in het vak, waartoe ze behooren, — hier dat van den landbouw. Desniettemin, en behoudens het oordeel van meer bevoegden, meenen wij aan de denkbeelden en raadgevingen van den Hoogleeraar DE VRIESE eene groote waarde te moeten hechten.

Bij het ontstaan van eenig kwaad zijn de menschen veelal genegen naar de naastbijliggende oorzaken te zoeken en niet door te dringen tot den wortel, en dit schijnt de Hoogleeraar ons toe wel te hebben gedaan; wel te verstaan, voor zoover betrof de zaak als eene kwestie van landbouw. — Zonder meer dan noodig was te blijven stilstaan bij het uiterlijk verschijnsel, heeft hij, door verschillende omstandigheden daartoe geleid, naar het ons voorkomt, te regt begrepen, dat hier een meer radikaal gebrek aanwezig was, — eene slechte behandeling namelijk van den grond, die bovendien uitgeput moest raken, omdat men hem onafgebroken dwong tot voortbrenging, zonder vergoeding van hetgeen aan produktive kracht er aan ontnomen was of werd.

Buitendien bestaan er voor ons redenen van eenen anderen aard, die de meening, dat de Heer DE VRIESE hier goed gezien heeft, schijnen te regtvaardigen.

Zonder nog te spreken van het zonderling verschijnsel, dat noch in Tagal, noch in Samarang, de twee aan weêrszijden van Pekalongan gelegen residentiën, de ziekte heeft geheerscht [1]), moeten wij er op wijzen, dat de Javaan in Pekalongan op het stuk van landbouw bij zijne landgenooten in de meeste andere gewesten achterstaat, weshalve het niet te verwonderen is, dat hij zijnen grond ook minder goed behandelt. Dit valt te meer in het oog, wanneer men verneemt, dat nergens op Java de verhouding tusschen de velden, welke geïrrigeerd kunnen worden, en die, wier bevochtiging afhankelijk is van den regen, zoo gunstig is als hier [2]). Die gunstige verhouding, welke elders geacht wordt tot eene betere produktie zoo veel bij te dragen, beantwoordt hier niet alleen in het geheel niet aan de verwachting, welke

---

[1]) In eene noot op bladz. 546 van zijn *Handboek voor den landbouw in Nederl. Oost-Indië* merkt de Heer W. L. DE STURLER aan, dat deze laatste aanbeveling van den Hoogleeraar eenigzins strijdt met zijne meening, dat de kiem der ziekte niet in het zaad kan liggen. — Deze tegenstrijdigheid kunnen wij den Heer DE STURLER niet toegeven. — Iedere landbouwer toch, die zijne zaak verstaat, weet, dat — behalve het goed bewerken, bemesten, zuiveren en schoonhouden van den grond — voor het welslagen van het gewas een eerste vereischte is het bezigen van krachtvol, goed gewonnen zaad. Die eigenschappen kon de Hoogleeraar DE VRIESE, — al deelde hij niet de meening, dat in het zaad de kiem lag van het insekt, waardoor het gewas werd aangetast, hetgeen evenwel niet ten volle blijkt, — met geene mogelijkheid toekennen aan zaad, dat, zoo als het Pekalongansche *padi*-zaad, in den regel wel niet anders kon zijn gewonnen dan op gronden, die, naar zijn oordeel blijkbaar ziek moeten zijn geweest. Afgescheiden daarvan is op zich zelve de bezaaijing van den grond met het daarop gewonnen zaad op den duur niet aan te raden.

[1]) Alleen in het ten oosten aangrenzende Samarangsche regentschap Kendal heeft men sporen er van gehad; doch het is gebleken, dat, waar de ziekte werd aangetroffen, men zaai-*padi* uit het Pekalongansche had gebezigd.

[2]) Het totaal der velden bedroeg:

in 1856	50,780	bouws
„ 1857	50,779	„
„ 1858	50,782	„
„ 1859	51,528½	„
„ 1860	55,687	„
te zamen. . .	259,556½	bouws,

daarvan had men aan velden, die geïrrigeerd kunnen worden:

in 1856	45,651½	bouws
„ 1857	45,646¾	„
„ 1858	45,647	„
„ 1859	45,666	„
„ 1860	50,423	„
te zamen. . .	233,034¼	bouws,

of nagenoeg 90 % van het totaal der velden.

men daarvan koesteren mogt, maar schijnt zelfs van geen den minsten invloed te zijn.

Kan die inferioriteit van den landbouwer in deze residentie, zoo niet geheel, dan toch voor een groot gedeelte dienen tot verklaring van de ongelukkige resultaten van den rijstbouw, billijkerwijs mag men vragen, waaraan zij wel toe te schrijven zij. Of is het niet vreemd zoo iets te vernemen van eene bevolking, die reeds sedert zoo lang onder een geregeld Europeesch bestuur heeft gestaan en in gewoonten, zeden, karakter of landaard in niets verschilt van hare naaste buren?

Tot oplossing van de gedane vraag wagen wij eene tweede te doen, deze namelijk: of Pekalongan niet bekend staat als een gewest, waar de inlandsche hoofden, van de hoogste tot de laagste, hoeveel zij elders te wenschen mogen laten, van nog mindere gehalte zijn, — en of men in de keuze van Europesche hoofden van het gewestelijk bestuur wel altijd even gelukkig is geweest?

Wanneer een gewest lijdt onder eenen zamenloop van omstandigheden, die op het welzijn der bevolking zwaar drukken, moest men in het bestuur van zoodanig gewest trachten te brengen mannen, uitstekend naar het hart zoowel als naar het verstand, — die aan de kennis van hetgeen er noodig is om eene bevolking tot welvaart te brengen, bedaard en kalm overleg, en een vast beraden en krachtigen wil paren, — mannen eindelijk van eene intellectuële en zedelijke gehalte, boven het gewone peil. Of zulke consideratiën in Indië wel altijd gelden bij de keuze van personen, aan wie men het lot van een geheel gewest, — wat meer zegt, — van eene treurig verachterde bevolking toevertrouwt, zouden wij niet durven verzekeren. Of zou er wel een Resident op Java te vinden zijn, die het niet als eene terugzetting zou beschouwen, om van het bestuur bijv. over de residentiën Soerabaja, Pasoeroewan, Samarang of Preanger Regentschappen, te worden overgeplaatst in dat over Pekalongan, in stede van zich vereerd te gevoelen door het vertrouwen, dat hij de man is, die geacht wordt eene ongelukkige bevolking tot welstand te kunnen brengen? [1])

Met het voorafgegane willen wij niet beweren, dat het Pekalongan altijd aan goede bestuurders heeft ontbroken, — de publieke opinie zou er misschien menigeen kunnen aanwijzen, — maar hoe lang werden de zoodanigen aan het bestuur gelaten, om het bewijs te kunnen geven, dat zij berekend waren voor de hun opgedragen taak, eene taak, vrij wat zwaarder dan die, om eene eenmaal goed ingerigte residentie op den goeden weg te houden?

Ondertusschen is het lijden der Pekalongansche bevolking niet gering [1]). In het speciaal over deze residentie handelend artikel [2]) hebben wij reeds gewezen op haren alles behalve benijdenswaardigen toestand en wij behoeven dus in geene herhaling daaromtrent te treden.

Wat betreft den aanslag der landrente, zoo hebben wij niet kunnen nagaan, naar welke grondslagen daarbij is te werk gegaan. Hoe gering ook de heffing moge schijnen, wanneer men slechts op de hoofdsom let, betrekkelijk toch is zij zeer hoog geweest. Wij zullen dit door eenige voorbeelden trachten aan te toonen, ons daarbij tot het jaar 1860 bepalende.

In dat jaar bedroeg de produktie van Bantam het zevenvoudige van die van Pekalongan, en de aanslag slechts $3^1/_2$ maal zoo veel; weshalve in verhouding tot de produktie Pekalongan 2 maal zoo zwaar als Bantam belast is geweest.

De produktie van Krawang bedroeg ruim 76 % van die van Pekalongan, de aanslag daarentegen nog geen 23 %, weshalve Pekalongan 3 maal zwaarder dan Krawang is belast geweest.

De produktie van Cheribon overtrof die van Pekalongan bijna 15 malen, de aanslag daarentegen slechts $5^1/_2$ maal.

---

[1]) In die overplaatsing van Residenten gelijk ook van Adsistent-Residenten en Controleurs spelen de meerdere of mindere kultuurprocenten eene groote rol.

[1]) Reeds in 1846 was de aandacht van den toenmaligen Gouverneur-Generaal ROCHUSSEN gevestigd op het onvoordeelige van de indigoteelt voor de bevolking en het uitputtende er van voor den grond, en in zijne kort daarop gevolgde reis over Java kon hij zich, vooral voor zoo veel Pekalongan aanging, persoonlijk daarvan overtuigen. Maar, in weêrwil dat sedert dien tijd de teelt aldaar geene betere, maar veeleer nog slechtere resultaten gaf, werd zij er tot in het jaar 1858 aangehouden! Ongelukkig voor Pekalongan waren de resultaten der suikerteelt er weinig bevredigender, anders had zij reeds veel vroeger met Bezoeki, Kediri en andere residentiën kunnen deelen in de toen plaats gehad hebbende inkrimping of opheffing der indigoteelt, tegen uitbreiding der suikerteelt.

[2]) Deel II, pag. 749 en volgg. Zie vooral de berekeningen op pag. 760.

De produktie van Tagal overtrof die van Pekalongan ruim 8 malen, de aanslag slechts $3^1/_2$ maal.

Voor den aanslag der landrente staat Kediri nog beneden Pekalongan, hoezeer de produktie van het laatste gewest nog niet het vijfde had bedragen van die van Kediri. Doch genoeg, bij eene inzage der tabellen N°. 4 en 14 zal men meer zulke in het oog loopende vergelijkingen kunnen maken. Uit de tabel N°. 16 kan tevens blijken, dat, terwijl over het geheele vijfjarig tijdvak de aanslag voor al de daarin begrepen residentiën gemiddeld heeft bedragen $34^1/_5$ cent per pikol *padi*, men in het ongelukkige Pekalongan daarentegen bijna 70 cents per pikol heeft geheven.

Wanneer men, aannemende dat de mislukte velden van den aanslag bevrijd zijn gebleven, van het getal der met *padi* beplante velden aftrekt dat der mislukte bouws, dan blijkt de gemiddelde aanslag per bouw te hebben bedragen:

in 1856	. . . . *f*	6.74
„ 1857	. . . . „	6.06
„ 1858	. . . . „	$7.13^1/_2$
„ 1859	. . . . „	$6.45^1/_2$
„ 1860	. . . . „	5.63

en gemiddeld over de vijf jaren *f* $6.48^3/_4$.

Met dezelfde aftrekking heeft de produktie per bouw bedragen:

in 1856	. . . . pikols	8.55
„ 1857	. . . . „	$8.99^1/_2$
„ 1858	. . . . „	$10.50^1/_2$
„ 1859	. . . . „	8.96
„ 1860	. . . . „	$9.06^1/_2$

en gemiddeld over de vijf jaren $9.29^1/_2$ pikol.

Deze produktie is wel eenigzins gunstiger dan die aangewezen bij het eerste gedeelte der tabel N°. 8; maar daar staat weder tegenover, dat zoo doende ook de aanslag der landrente per bouw aanmerkelijker hooger wordt, dan volgens de berekening bij het tweede gedeelte der tabel N°. 15. In het wezen der zaak derhalve komt daardoor geene verandering.

Terwijl de ongunstige toestand dezer residentie dit niet zou doen verwachten, vindt men hier eene agglomeratie van bevolking, wel veel geringer dan die in de twee voorgaande residentiën, maar toch boven het gemiddelde der in ons onderzoek begrepen gewesten. Waarschijnlijk is dit een gevolg, eensdeels van de omstandigheid, dat, daar Pekalongan eene strandresidentie is, een niet onaanzienlijk deel der bevolking eenig bestaan in handel en scheepvaart vindt, —anderdeels van de behoefte bij de landbouwende bevolking aan hulp in het verrigten van haren arbeid zoowel voor eigen kultuur als voor de Gouvernements kultures [1]), terwijl ook voor de werkzaamheden bij de suikerfabrieken veel volk benoodigd is.

Samarang. De toeneming der bevolking is hier nog al aanzienlijk geweest en heeft in het vijfjarig tijdvak bedragen 129,619 zielen, of ruim 15.85 % op het cijfer van 1856. Slechts in de bevolkingstaten van 1856 en 1857 wordt gesproken van overkomst van elders, waaruit dan zou volgen, dat de toeneming in de drie laatste jaren moet worden toegeschreven aan het grooter getal van geboorten boven dat der sterfte. De vermeerdering van het getal landbouwende huisgezinnen met velden is, hoezeer aanzienlijk, toch iets minder geweest, als hebbende bedragen 18,779 of bijna $13^1/_2$ % op het cijfer van 1856. De verhouding tusschen het zielental der bevolking en het cijfer der landbouwende huisgezinnen met velden heeft weinig variatiën ondergaan. Het gemiddelde voor de 5 jaren is geweest 5.95 zielen op 1 landbouwend huisgezin, en mag dus voor eene strandresidentie, waar veel handel en scheepvaart bestaat, als gunstig worden beschouwd [2]).

---

[1]) In 1858 — toen de indigokultuur er nog plaats greep — waren bij de Gouvernements kultures ingedeeld:

bij de koffij.	8,612	huisgezinnen
„ „ suiker.	8.205	„
„ „ indigo.	8,538	„
te zamen. . .	25,355	huisgezinnen

of bijna 69 % van de landbouwende bevolking, die 36,867 huisgezinnen sterk was en voor eigen kultuur had beplant:

met *padi*.	$43,459^1/_4$	bouws
„ tweede gewassen.	$1,057^1/_2$	„
te zamen. . .	$44,516^3/_4$	bouws

of gemiddeld ruim $1^1/_5$ bouw per huisgezin.

[2]) Men mag het er voor houden, dat bijv. de bevolking der stad Samarang, die nog al aanzienlijk is, geen gering gedeelte uitmaakt van dat gedeelte der totale bevolking, hetwelk verstoken is van het genot van grondbezit.

Met de vermeerdering van het getal landbouwende huisgezinnen heeft de *padi*-teelt evenwel geen gelijken tred gehouden en uit de tabel N°. 7 blijkt dan ook, dat, terwijl in 1856 gemiddeld 1.449 bouw, of ruim 724 vierkante Rijnlandsche roeden, per huisgezin met *padi* werd beplant, de uitgestrektheid in 1860 niet meer bedroeg dan 1.312 bouw of 656 vierkante Rijnlandsche roeden [1]). — Waarschijnlijk is dit aan verschillende redenen toe te schrijven.

Bij de gunstige verhouding toch der totale bevolking tot het cijfer der landbouwende huisgezinnen, is naauwelijks een vijfde gedeelte der bevolking verstoken van het genot van grondbezit, en wanneer daarbij in aanmerking wordt genomen, dat, behalve voor scheepvaart en handel en voor de hier aanwezige suikerfabrieken, eene menigte van arbeiders, die anders bij de eigen kultuur der bevolking werkzaam konden zijn, behulpzaam is bij de vele in deze residentie bestaande ondernemingen tot exploitatie van aan partikulieren verhuurde gronden, en dat waarschijnlijk een groot aantal menschen zich bezighoudt met het transport van goederen en produkten naar en uit de Vorstenlanden, hetwelk in de laatste jaren zeer moet zijn toegenomen, dan laat zich die onbeduidende vooruitgang in de *padi*-teelt eenigzins verklaren; daar de landbouwende bevolking door de beplanting gemiddeld per huisgezin van ruim $1^1/_3$ bouw met *padi* en de teelt van tweede gewassen [2]). voorts door de werkzaamheden aan de koffij- en suikerkultures, en eindelijk met de van haar gevorderd wordende heerendiensten, de handen vol genoeg heeft, om zonder grootere hulp van buiten, dan waarop zij schijnt te kunnen rekenen, aan hare eigen kultuur eene grootere uitbreiding te geven.

---

[1]) Het gemiddelde over de vijf jaren is per landbouwend gezin geweest 1.366 bouws of 683 vierkante Rijnlandsche roeden.

[2]) Met tweede gewassen heeft men beplant:

in 1856	7,375	bouws
„ 1857	8,520	„
„ 1858	8,459	„
„ 1859	9,285	„
„ 1860	22,070	„
te zamen. . .	55,709	bouws
hetgeen gevoegd bij de totale uitgestrektheid met *padi* beplant ad	1,015,586	„
te zamen. . .	1,071,295	bouws

geeft 1,44 bouws of ruim 720 vierkante Rijnlandscheroeden gemiddeld per huisgezin bebouwd.

De produktie per bouw, welke over het geheele tijdvak gemiddeld 19.22 pikols heeft bedragen, is niet gunstig te noemen. Blijkens het eerste gedeelte der tabel N°. 8 hebben daarin nog al belangrijke variatiën plaats gehad, zoodat de hoogste opbrengst is geweest $21,69^1/_2$ pikols en de laagste 16.66 pikols per bouw, hetgeen een verschil van ruim 5 pikols per bouw geeft. Uit de bij de regeringsverslagen gevoegde staten betreffende de rijstkultuur blijkt, dat van de velden der bevolking nog geen 50 % bestond uit gronden, die geïrrigeerd kunnen worden, zoodat een groot gedeelte van den *padi*-aanplant heeft moeten worden bewerkstelligd op gronden, wier bevochtiging van regens afhankelijk is, hoedanige in den regel minder opbrengen dan de natte rijstvelden, — en het is waarschijnlijk, dat daaraan de zeer middelmatige produktie grootendeels moet worden toegeschreven. Volgens het regeringsverslag over 1855 [1]) schijnt het grootste gedeelte der sawah's in het regentschap Kendal te worden gevonden, en daardoor is men er in de gelegenheid, om vrij algemeen de *padi dalem* te verbouwen, zoodat, terwijl in Kendal de gemiddelde opbrengst is 30 pikols, elders niet meer dan 5 à 15 pikols worden verkregen. — Vermoedelijk zullen dan ook de belangrijke uitgestrektheden met *padi* beplante gronden, die jaarlijks als mislukt voor deze residentie worden opgegeven, op rekening van den verbouw op tegal-gronden moeten gesteld worden [2]). — Vooral heeft de rijstbouw in Demak in voorgaande jaren met veel wederwaardigheden te kampen gehad, waarom in het belang der bevolking aldaar tot belangrijke waterwerken — de opdamming der rivier Toentang — voor de besproeijing van eene groote uitgestrektheid gronds, werd overgegaan. — In 1859 werd dat werk genoegzaam voltooid, en dien ten gevolge vermoedelijk, alsook door andere minder belangrijke werken, ziet men het getal bouws aan sawah's van 90,813 in 1859 stijgen tot 114,407 in 1860 [3]).

---

[1]) Pag. 105 der officiële uitgave.

[2]) Als mislukt worden opgegeven:

in 1857	17,608	bouws
„ 1858	9,183	„
„ 1859	8,463	„
„ 1860	24,209	„

[3]) Uit het ministerieel verslag over 1859, pag. 106, blijkt van 17,000 bouws, welke, ten gevolge van die opdamming, konden worden besproeid.

Mag men alzoo hopen, dat door dit en andere in de laatste jaren tot stand gebragte waterwerken de produktie van *padi* in het vervolg ruimer in de behoefte zal voorzien, in het door ons behandeld tijdvak kan zij voor de voeding niet anders dan te kort zijn geschoten. Gebrek schijnt evenwel niet te hebben bestaan, althans te oordeelen naar de opgegeven prijzen, die alleen in de jaren 1857 en 1858 eene belangrijke hoogte bereikten, — ofschoon daar, waar de landbouwende bevolking zelfs voor hare eigene voeding niet genoeg en dus geen rijst te verkoopen heeft, die prijzen, gelijk wij reeds meermalen opmerkten, geene beteekenis voor haar hebben, dan voor zoover de aanslag der landrente daarop eenigzins gebaseerd wordt [1]).

Wat dien aanslag betreft, zoo meenen wij, na eene aandachtige inzage der tabellen N°. 3, 4 en 14, en van de naar aanleiding daarvan in de tabellen N°. 15, 16 en 17 gegeven becijferingen, het er voor te mogen houden, dat men, behoudens eene klassifikatie der gronden en met vrijstelling van die, waarop de *padi*-teelt was mislukt, eene vaste som per bouw tot grondslag heeft genomen, met dien verstande evenwel, dat men gaandeweg gestreefd heeft naar eenen hoogeren aanslag.

Volgens tabel N°. 3 heeft men beplant:

in 1856	. . . . .	201,829 bouws
„ 1857	. . . . .	200,140 „
„ 1858	. . . . .	202,005 „
„ 1859	. . . . .	204,265 „
„ 1860	. . . . .	207,347 „

Van het jaar 1856 heeft men geene opgaven van mislukking, maar voor de 4 volgende zijn als mislukt opgegeven:

in 1857	. . . . .	17,608 bouws
„ 1858	. . . . .	9,183 „
„ 1859	. . . . .	8,463 „
„ 1860	. . . . .	24,209 „

Na aftrek van die cijfers, heeft men waarschijnlijk in den aanslag begrepen:

in 1856	. . . . .	201,829 bouws
„ 1857	. . . . .	182,532 „
„ 1858	. . . . .	192,822 „
„ 1859	. . . . .	195,802 „
„ 1860	. . . . .	183,138 „

Wanneer men met die getallen verdeelt den aanslag van ieder jaar, dan blijkt die per bouw te hebben bedragen:

in 1856	. . . .	*f* 3.92$^3/_4$
„ 1857	. . . .	„ 4.23$^1/_2$
„ 1858	. . . .	„ 4.33$^3/_4$
„ 1859	. . . .	„ 4.44
„ 1860	. . . .	„ 4.72

Op zich zelve is de aanslag zeer matig. Waarschijnlijk is die in voorgaande jaren, wegens den beklagenswaardigen toestand van Demak in 1849 en 1850 en de nawerking er van, nog lager geweest [1]), en dan geeft ons de hier gemaakte berekening den indruk, dat men langzamerhand weder tracht te komen tot den hoogeren aanslag van vroegere jaren.

In onze algemeene beschouwingen stellen wij ons voor hierop nader terug te komen.

Japara. Ook hier is de bevolking sterk toegenomen. Het cijfer van 1860 wijst eene vermeerdering aan van 89,645 zielen op dat van 1856, of ruim 20 % in 4 jaren tijds. De landbouwende bevolking met velden is vermeerderd met 14,389 huisgezinnen, of ruim 21$^1/_5$ % op het cijfer van 1856. — De gemiddelde verhouding der totale bevolking tot het getal landbouwende huisgezinnen is geweest 6.79 zielen op één landbouwend gezin, zoodat gemiddeld ruim 26 % van de totale bevolking niet in het genot is van grondbezit. In dit opzigt staat Japara, blijkens de in tabel N°. 6 daarvan gegeven berekening, beneden het gemiddelde voor al de in ons onderzoek begrepen residentiën. — Wat den rijstbouw betreft, zoo heeft een landbouwend gezin hier gemiddeld 1,235 bouw of ruim 617 vierkante Rijnlandsche voeten met *padi* beplant. Volgens de tabel N°. 7 is dit nagenoeg het gemiddelde voor alle residentiën.

De produktie per bouw is evenwel zeer

[1]) Onder anderen wordt voor 1858 als hoogste prijs opgegeven *f* 4.68$^1/_3$. Naar dien maatstaf moet de gepelde rijst minstens *f* 8$^1/_3$ per pikol hebben gekost. Tegen dien prijs koopt de mindere man in den regel geen rijst ter voorziening in hetgeen voor de behoefte van zijn gezin ontbreekt, maar tracht hij daaraan te gemoet te komen òf door de teelt van *djagong*, òf door het opzoeken van *gadong* en andere in de bosschen te vinden wortelgewassen.

[1]) Per bouw berekend heeft de aanslag bedragen:

in 1854	. . . . .	*f* 3.41$^1/_2$
„ 1855	. . . . . .	„ 3.47$^1/_2$

Men ziet dus in deze twee en de volgende vijf jaren eene gestadige opklimming,

ongunstig geweest, en wordt daarin slechts door die van Pekalongan en Rembang overtroffen. De berekening daarvan in het eerste gedeelte der tabel N°. 8 is evenwel gemaakt over de geheele met *padi* beplante uitgestrektheid. — Wanneer men daarvan aftrekt, wat, volgens de opgaven der regering, mislukt is, te weten:

in 1857	. . . . .	13,763½ bouws
〃 1859	. . . . .	15,248 〃
〃 1860	. . . . .	12,955 〃

dan blijkt de produktie der niet mislukte velden te hebben bedragen:

in 1856	. . . . .	pikols 7.88⅓
〃 1857	. . . . .	〃 9.08
〃 1858	. . . . .	〃 8.32⅔
〃 1859	. . . . .	〃 7.44⅓
〃 1860	. . . . .	〃 13.68⅗

en gemiddeld over de vijf jaren nagenoeg 9.30 pikols per bouw.

Dit resultaat, hoezeer eenigzins gunstiger dan dat bij de tabel N°. 8 aangewezen, is niettemin zeer ongelukkig en maakt hoegenaamd geene verandering in de door ons gegeven berekeningen omtrent het ontoereikende der produktie, zoowel per landbouwend huisgezin als per hoofd.

Behalve dat Japara in sommige gedeelten niet als zeer vruchtbaar bekend staat, schijnt hare zeer ongunstige rijstproduktie ook te moeten worden toegeschreven aan de moeijelijkheid, om overal water voor de irrigatie der velden te bekomen.

Dit blijkt dan ook uit de niet zeer gunstige verhouding tusschen de zoogenaamde sawah's of natte rijstvelden en de tegal-gronden, die zelfs dan eens toe-, dan weder afnemen, zoodat, indien de opgaven der regering eenig vertrouwen verdienen, gronden, na eenmaal sawah's te zijn geweest, tot de kategorie van tegal-gronden schijnen terug te keeren. Volgens die opgaven besloegen de door de bevolking ontgonnen gronden eene uitgestrektheid:

in 1856	van	. . .	109,335 bouws
〃 1857	〃	. . .	111,634 〃
〃 1858	〃	. . .	113,186 〃
〃 1859	〃	. . .	113,538 〃
〃 1860	〃	. . .	119,974 〃

Daarvan had men aan velden, voor irrigatie geschikt:

in 1856	. 57,690	bouws	of	52¾ %
〃 1857	. 60,208½	〃	〃	53⁹⁄₁₀ 〃
〃 1858	. 60,273	〃	〃	53¼ 〃
〃 1859	. 59,762	〃	〃	53⅔ 〃
〃 1860	. 57,287	〃	〃	47¾ 〃 [1])

Men ziet daaruit, dat, terwijl in 1858 de uitgestrektheid sawah's 2,583 bouws meer dan in 1856 bedroeg, het cijfer in 1860 weder 2,986 bouws minder en dus ruim 400 bouws beneden dat van 1856 was.

Wanneer men hierbij in aanmerking neemt, dat de suikerkultuur, waarvoor in den regel de beste sawah's worden genomen, hier voor eene niet zeer uitgestrekte residentie eene belangrijke uitbreiding heeft gekregen [2]), dan is het ligtelijk na te gaan, dat, behalve de mindere vruchtbaarheid hier en daar van den grond, nog andere omstandigheden medewerken, om den rijstbouw der bevolking nog ongunstiger te maken, dan die anders zou behoeven te zijn.

[1]) In 1860 waren van de velden der bevolking, in de in ons onderzoek begrepen residentiën, ruim 54 % sawah's.

[2]) Volgens den *Almanak voor Nederlandsch Indië* van 1863 had men in Japara 9 suikerondernemingen met eenen aanplant van 4,469 bouws te zamen. In den regel moeten de voor de suikerkultuur bestemde gronden reeds in de maand April ter beploeging beschikbaar zijn, terwijl de bevolking ze niet voor de maand October in het volgende jaar terugkrijgt. Daardoor mag men het er voor houden, dat de bevolking voor elke bouw suikerriet 1½, zoo niet 2 bouws, voor eigen kultuur mist. Het bewijs, dat men voor de suikerkultuur de beste gronden der bevolking neemt, vindt men in de bijzonderheid, dat Japara, in weêrwil van haren zeer ongunstigen rijstbouw, met betrekking tot de resultaten der suikerteelt, in 1860, slechts achterstond bij Soerabaja, Pasoeroewan, Probolinggo en Bezoeki, maar daarentegen overtrof de in Cheribon, Tagal, Pekalongan, Samarang, Rembang, Kediri, Madioen en Banjoemaas verkregen resultaten. — In een vroeger tijdvak was de suikerteelt in deze residentie, hoezeer de resultaten er van toen veel geringer waren, veel uitgebreider dan thans en drukte zij zwaar op de bevolking, zoodat de regering er toe gebragt werd, om, ten einde te kunnen komen tot eene vermindering der suikerondernemingen en van den aanplant, vele voor de ondernemers voordeelige concessiën te doen. Aan die overspanning had Japara voor een gedeelte het leed te danken, waaronder de bevolking gebukt ging. De druk is toen wel verminderd, — maar dat hij geheel weggenomen is, zouden wij niet durven verzekeren.

Dat eene zoo ongunstige produktie ten eenemale ontoereikende is geweest voor de voeding, zullen wij wel niet behoeven te doen opmerken. Volgens de tabel N°. 9 leverde zij, zonder nog daarvan af te trekken hetgeen voor zaai-*padi* benoodigd kon zijn, over het geheele vijfjarige tijdvak aan gepelde rijst niet meer uit dan 5.62 pikols per landbouwend huisgezin en $82^4/_5$ katti's 's jaars of nog geen $1^3/_4$ ons daags per hoofd.

In verhouding tot het te kort der produktie voor de voeding kunnen de door ons berekende middenprijzen der *padi* als zeer matig worden beschouwd, waartoe kan hebben bijgedragen aan den eenen kant een sterke invoer van elders en aan den anderen kant de belangrijke en bijna met elk jaar toenemende teelt van tweede gewassen, voor zoover die plaats vond ter bekoming van andere voedingsmiddelen [1]).

Hetgeen met het oog op het te kort schietende der produktie bijzondere aandacht verdient, is de groote uitgestrektheid gronds, die hier jaarlijks onbeplant blijft [2]). Moeten wij daarin een bewijs zien, dat een groot gedeelte van de gronden der bevolking ongeschikt is voor onafgebroken kultuur, of wel dat het der bevolking ontbreekt aan de noodige activiteit en energie? In de regeringsverslagen vindt men niets, wat tot eene voldoende beantwoording dier vraag kan leiden; maar zoo veel schijnt men voor zeker te mogen houden, dat ook hier de toestand der bevolking over het algemeen alles behalve benijdenswaardig en, sedert wij dien beschouwden in het speciaal over Japara [3]) handelend artikel, er niet op verbeterd is.

Wat den aanslag der landrente betreft, zoo schijnt uit alles te moeten worden opgemaakt, dat men hier naar geenen vasten grondslag is te werk gegaan, maar dat men getracht heeft, om de heffing zoo veel mogelijk op zekere hoogte te houden. Zoo veel schijnt zeker, dat de produktie op het bedrag van den aanslag hoegenaamd geenen invloed heeft gehad. Bij voorbeeld:

In 1856 bedroeg de produktie 651,121 pikols en de aanslag *f* 405,110, in 1857 bedroeg de produktie 676,237 pikols of 25,116 pikols meer, de aanslag daarentegen *f* 391,452 of *f* 13,658 minder dan in 1856.

In 1859 bedroeg de produktie 562,231 pikols en de aanslag *f* 378,986, terwijl in 1860 met eene bijkans dubbele produktie de aanslag maar *f* 42,555 hooger was.

Ook wanneer men den aanslag berekent per bouw *padi*, blijkt het niet, dat daarbij de produktie in aanmerking is genomen, zoo als het volgende kan aantoonen:

1856	produktie	$7.88^1/_3$	pikols,	aanslag	*f* $4.90^1/_2$
1857	"	$7.66^1/_2$	"	"	" $4.43^2/_3$
1858	"	$8.32^3/_5$	"	"	" $4.52^3/_5$
1859	"	$6.20^1/_4$	"	"	" $4.18^1/_{10}$
1860	"	11.82	"	"	" $4.43^1/_2$

Men ziet daaruit, dat de aanslag van 1856 hooger is geweest dan die van 1858, hoezeer de produktie lager was; dat de aanslag van 1857 gelijk heeft gestaan met dien van 1860, hoezeer de produktie per bouw in het laatste jaar ruim 4 pikols meer bedroeg.

Zelfs wanneer men de mislukte velden buiten rekening laat, is de uitkomst niet bevredigender; want dan verkrijgt men het volgend resultaat:

1856	produktie	$7.88^1/_3$	pikols,	aanslag	*f* $4.90^1/_2$
1857	"	9.08	"	"	" 5.26
1858	"	$8.32^3/_5$	"	"	" $4.52^1/_2$
1859	"	$7.44^1/_3$	"	"	" 5.03
1860	"	$13\ 86^3/_5$	"	"	" $5.13^1/_2$

Berekend per pikol *padi* (tabel N°. 16) maakt de aanslag nog zonderlinger vertooning, en ziet men, om ons slechts tot één geval te bepalen, een verschil van niet minder dan 30 cents per pikol tusschen de jaren 1859 en 1860.

Berekend naar de waarde van het produkt (tabel N°. 17) ziet men niet minder groote verschillen en heeft bij voorbeeld de aanslag van 1856 meer dan het dubbele van dien van 1860 bedragen.

---

[1]) Voor de teelt van tweede gewassen heeft men gebezigd:

in	1856	8,174	bouws
"	1857	$6,915^3/_4$	"
"	1858	8,528	"
"	1859	10,373	"
"	1860	11,791	"

[2]) Daarvoor worden opgegeven:

in	1856	16,059	bouws
"	1857	$12,360^1/_4$	"
"	1858	9,646	"
"	1859	7,914	"
"	1860	9,442	"

[3]) Zie Deel I, pag. 547 en volgg., en vooral de berekening op pag. 561 van de verdiensten der Japarasche bevolking.

Maakt men eene vergelijking met andere residentiën, dan blijkt uit de tabellen N°. 4 en 14, onder anderen:

dat de produktie van Japara slechts 42 % van die van Bantam bedragen heeft, de aanslag daarentegen ruim 71 %;

dat de produktie van Krawang ongeveer $21\frac{1}{4}$ % van die van Japara heeft bedragen, en de aanslag niet eens $8\frac{1}{3}$ %;

dat de produktie van Japara iets meer dan 24 % bedraagt van die van Cheribon, de aanslag daarentegen bijna 53 %;

dat de produktie van Japara geen $36\frac{1}{2}$ % van die van Tagal bedraagt, de aanslag daarentegen ruim 90 %;

dat de produktie van Samarang die van Japara meer dan 5 maal overtreft, de aanslag daarentegen slechts 2 maal.

Doch genoeg; zoo veel schijnt na al het voorafgegane te kunnen worden beweerd, dat, even als Pekalongan, ook hier de ongelukkige produktie en de toestand der bevolking geenen bijzonderen invloed op de heffing der landrente hebben gehad.

Rembang. In deze residentie is de bevolking vermeerderd van 609,573 tot 691,438, dus met 81,865 zielen of bijna $13\frac{1}{2}$ % in 4 jaren tijds.

De landbouwende bevolking, die van 1856 op 1857 was verminderd van 71,986 tot 70,583, nam in 1860 toe tot 88,163 huisgezinnen. Hier heeft derhalve de vermeerdering op het cijfer van 1856 bedragen 16,177 huisgezinnen of bijna $22\frac{1}{2}$ % in 4 jaren, en die op het cijfer van 1857 17,580 huisgezinnen of bijna 25 % in 3 jaren.

Door de grootere toeneming van het cijfer der landbouwende huisgezinnen dan die der totale bevolking, zien wij dan ook de verhouding tusschen het zielental der bevolking, welke in 1856 gaf 8.47 en in 1857 8.95 zielen op 1 landbouwend huisgezin, in de 3 volgende jaren geleidelijk afnemen tot 7.84 zielen op 1 huisgezin in 1860. Gemiddeld over de 5 jaren is de verhouding geweest 8.43 zielen op 1 landbouwend huisgezin [1]), zoodat bijna 41 % van de bevolking buiten genot van grondbezit is geweest.

Dit is op zich zelve wel geen gunstig verschijnsel, maar laat zich eenigzins verklaren door de omstandigheid, dat Rembang eene strandresidentie is, waar nog al scheepsbouw, handel en visscherij bestaan, terwijl niet alleen de vele aanwezige tabaksondernemingen voor de bereiding, het emballeren en transporteren der tabak en een paar suikerfabrieken, maar ook de aankap van houtwerken in de uitgestrekte *djati*-bosschen, welke het Gouvernement hier bezit, veel handenarbeid noodig hebben.

Met de vermeerdering der landbouwende bevolking heeft de rijstbouw geen gelijken tred gehouden. Uit de tabel N°. 7 blijkt dan ook, dat de uitgestrektheid gronds gemiddeld per huisgezin met *padi* beplant, welke in 1856 nagenoeg $1\frac{3}{4}$ bouw en in 1857 zelfs iets meer was, in 1860 was verminderd tot $1\frac{1}{2}$ bouw. Gemiddeld over de 5 jaren heeft zij ruim $1\frac{2}{3}$ bouw bedragen.

Ongelukkigerwijs is die vrij belangrijke uitgestrektheid per huisgezin meer dan opgewogen geworden door eene zeer ongunstige produktie per bouw, in welk opzigt Rembang met Pekalongan en Japara nagenoeg op dezelfde lijn staat. Grootendeels schijnt dit te kunnen worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat verreweg het kleinste gedeelte van de door de bevolking ontgonnen gronden bestaat uit velden die geïrrigeerd kunnen worden, waarvan de verhouding tot de zoogenaamde tegal-gronden hier nog ongunstiger is dan in Japara.

Omtrent die ongunstige verhouding kunnen wij slechts voor de jaren 1856 en 1859 eenige berekening geven, aangezien de opgaven voor de overige drie jaren op eene zonderlinge wijze verward zijn en daarop dus hoegenaamd geen vertrouwen kan gesteld worden [1]). Met betrekking tot de beide genoemde jaren blijkt alsdan:

1°. dat in 1856 van het totaal der door de

[1]) Zie de tabel N°. 6.

[1]) Wij hebben daarop reeds de aandacht gevestigd in het speciaal over Rembang handelend artikel, Deel III, pag. 2. Omtrent die verwarring kunnen wij hier nog het volgende opmerken.

In den staat betreffende de rijstkultuur, gevoegd bij het Verslag over 1859, wordt in de kolom *Aanmerkingen* gezegd, dat de opgaaf van het totaal der velden van de bevolking voor 1858 niet minder dan 25,754 bouws te hoog was geweest:

Dat totaal ad	$179,317\frac{1}{2}$ bouws
wordt dus, na aftrek van het te veel opgegevene ad	25,754 „
verminderd tot	$153,563\frac{1}{2}$ bouws

Het is wel mogelijk, dat dit laatste het juiste cijfer is, maar dan blijft er eene andere zwarigheid over. Deze namelijk:

In den staat betreffende den rijstbouw in 1858 worden opgegeven:

bevolking outgonnen velden ad 150,357$^3/_4$ bouws, men slechts 21,025 bouws of nog geen 14 $^0/_0$ had aan velden, die geïrrigeerd kunnen worden, en

2°. dat in 1859 van het totaal der velden, ad 153,563 bouws, slechts 24,317$^1/_2$ bouws, of ruim 15$^3/_4$ $^0/_0$, geïrrigeerd konden worden, weshalve

3°. in die beide jaren naauwelijks een zesde gedeelte der met *padi* beplante velden uit sawah's heeft bestaan.

Het is waarschijnlijk, dat in de drie andere jaren de verhouding niet gunstiger is geweest. Wel wordt bij den staat der rijstkultuur in 1860 de uitgestrektheid der sawah's opgegeven ten bedrage van 34,218 bouws of 9,900$^1/_2$ bouws meer dan in 1859, maar, aangezien in de regeringsverslagen der laatste 5 jaren geene melding wordt gemaakt van werken ter bevloeijing van eene grootere uitgestrektheid gronds, zoo komt die vermeerdering van bijna 10,000 bouws eenigzins uit de lucht vallen, en zal dus daarbij moeten worden gedacht aan eene fautive opgaaf, tenzij men eene zoodanige aanneme omtrent de opgaven der vier voorgaande jaren.

I. als te zijn beplant		
a. voor het Gouvernement .	1,745	bouws
b. door de bevolking		
1^0. met *padi*	132,133	„
2^0. met tweede gewassen .	48,340$^1/_2$	„
II. als onbeplant gebleven . .	6,771$^3/_4$	„
te zamen. . .	188,990$^1/_4$	bouws
Uit de kolom *Aanmerkingen* blijkt, dat van de met *padi* beplante gronden 9,652$^3/_4$ bouws later met tweede gewassen zijn beplant. Dewijl dat cijfer opgenomen is onder het getal bouws met tweede gewassen beplant, zoo schijnt het om *double emploi* te vermijden, van het totaal te moeten worden afgetrokken, zegge	9,652$^3/_4$	„
Dit doende, verkrijgen wij een cijfer van	179,337$^1/_2$	bouws

of op 20 bouws na juist het cijfer, dat in de kolom 8 van den staat van 1858 als het totaal van de velden der bevolking is opgegeven.

Indien het cijfer van 153,563$^1/_2$ bouws de wezenlijke uitgestrektheid aanwijst voor de velden der bevolking in 1858, en ook de hoeveelheid bouws met *padi* beplant juist is, — hetgeen wel aannemelijk is, — dan kan het niet anders of de hoeveelheid bouws met tweede gewassen beplant en opgegeven ad 48,340$^1/_2$ bouws heeft bestaan uit eerst met *padi* beteelde gronden, niet ten bedrage van 9,652$^3/_4$ bouws, zoo als in den staat van 1858 in de kolom *Aanmerkingen*, la. *d*,

wordt gezegd, maar van . . .	35,426$^3/_4$	bouws
en uit gronden, alleen en opzettelijk met tweede gewassen beplant, ten bedrage van	12,913$^3/_4$	„
te zamen. . .	48,340$^1/_2$	bouws

Die zeer ongunstige verhouding tusschen sawah's en tegal-gronden zal waarschijnlijk daaraan moeten worden toegeschreven, dat de groote Solo-rivier, welke deze residentie nagenoeg in hare geheele lengte doorstroomt, de meeste bergstroomen, welke van de verschillende ten zuiden van haar gelegen bergen komen, opvangt; terwijl daarbij, volgens het regeringsverslag over 1855 [1]), nog komt het gebrokkelde kalkaardige lage gebergte, waaruit deze residentie bestaat, — door welk een en ander de gelegenheid voor het maken van sawah's zeer gering is.

Uit de tabel N°. 9 kan men zien, hoe de produktie van *padi* èn per landbouwend huisgezin èn nog veel meer per hoofd voor de voeding te kort schoot. Ofschoon op zich zelve beschouwd de *padi*-prijzen in het hier behandeld tijdvak vrij hoog zijn geweest, zijn zij evenwel, met het oog op de tekortkomst voor de voeding, als zeer matig te beschouwen. Sterke invoer van elders kan er misschien toe bijgedragen hebben, om de prijzen binnen zekere grenzen te houden, — misschien ook de belangrijke teelt van tweede gewassen, welke hier heeft plaats gehad, en eene uitgestrektheid gronds heeft ingenomen:

in 1856	van . . .	16,533.75	bouws
„ 1857	„ . . .	48,228.75	„
„ 1858	„ . . .	48,340.50	„
„ 1859	„ . . .	17,724.25	„
„ 1860	„ . . .	15,629.—	„

Indien deze cijfers maar eenigzins den werkelijken omvang van die teelt aanwijzen, dan verdient het vooral opmerking, dat de grootste uitgestrektheid beplant is geworden in 1857 en 1858, in welke beide jaren de totale produktie van *padi*, berekend per landbouwend huisgezin, voor Rembang betrekkelijk ruimer was uitgevallen dan in de 3 andere jaren [2]).

[1]) Zie pag. 106 der officiële uitgave. Hiermede wordt dan ook het vroegere vermoeden, dat men bij de vermeerdering der sawah's in 1860 met nagenoeg 10,000 bouws waarschijnlijk aan eene fautive opgaaf te denken heeft, niet weinig versterkt.

[2]) Zie tabel N^0. 8, tweede gedeelte.

Uit den aanplant van tabak, ten behoeve van partikuliere ondernemers en opkoopers, is die grootere uitgestrektheid niet te verklaren [1]), zoodat wij, aangezien het gebrek aan voedingsmiddelen in de beide volgende jaren zeker niet minder is geweest en de teelt van tweede gewassen in die beide jaren naauwelijks een derde heeft bedragen van die der jaren 1857 en 1858, tot de vraag komen, of soms teleurstelling wegens de verkregen resultaten en daarop gevolgde ontmoediging tot de zoo groote vermindering in 1859 en 1860 kan hebben bijgedragen. — De regeringsverslagen geven hieromtrent volstrekt geen licht, hoe wenschelijk dit anders zou geweest zijn ten aanzien van eene bevolking, wier lot voorzeker alles behalve gunstig mag heeten.

Op welken grondslag de aanslag der landrente wel moge berust hebben, is uit de door de regering gegeven cijfers van de uitgestrektheid gronds met *padi* beplant, de produktie en de *padi*-prijzen met geene mogelijkheid af te leiden. — Wanneer men, met het oog op de tabellen N°. 3, 4 en 14, houdende opgaaf van de met *padi* beplante gronden, van de daarvan verkregen produktie en van den aanslag der landrente, de tabellen N°. 15, tweede gedeelte, 16 en 17 inziet, en verder daarbij let op de bij de tabel N°. 10 opgegeven *padi*-prijzen, dan zal men niets vinden dat kan doen denken aan vaste regelen of grondslagen, waarnaar of waarop bij dien aanslag wordt te werk gegaan. Één voorbeeld is genoeg, om dit in het helderst licht te plaatsen. In het jaar 1859 was de *padi*-produktie voor Rembang de slechtste van het geheele vijfjarig tijdvak; zij bedroeg ruim 470,000 pikols minder dan die van 1860, en toch was de aanslag bijkans *f* 25,000 hooger, en dat in weêrwil dat het getal bouws met *padi* beplant niet zoo groot was en ook de *padi*-prijzen nagenoeg gelijk stonden.

Ondertusschen blijkt het, dat per pikol berekend de aanslag, bij eene zoo ongelukkige produktie, vrij drukkende moet zijn geweest. Bij eene vergelijking met sommige andere residentiën komt dit niet minder uit.

In vijf jaren tijds heeft de totale produktie van Rembang bedragen nog geen 57 $^0/_0$ van die van Bantam, — de aanslag der landrente daarentegen bijna 94 $^0/_0$.

De totale produktie van Krawang bedroeg $15^3/_4$ $^0/_0$ van die van Rembang, — de aanslag der landrente slechts $6^1/_3$ $^0/_0$.

De totale produktie van Rembang heeft bedragen 33 $^0/_0$ van die van Cheribon, — de aanslag der landrente daarentegen nagenoeg 70 $^0/_0$.

De totale produktie van Rembang heeft bedragen ruim 49 $^0/_0$ van die van Tagal, — de aanslag daarentegen bijna 120 $^0/_0$.

De totale produktie van Rembang heeft bedragen nog geen 26 $^0/_0$ van die van Samarang, — de totale aanslag daarentegen bijna 64 $^0/_0$.

Het komt ons voor, dat het vorenstaande alweder voldoende is, om te doen zien, hoe zonderling met dien aanslag wordt omgesprongen. — Zelfs indien wij van het getal bouws aftrekken hetgeen mislukt is, en daarbij voegen de uitgestrektheid der met tweede gewassen beplante gronden, krijgen wij voor den aanslag geen resultaat, dat ons brengt tot de veronderstelling, dat hier de heffing per bouw kan zijn berekend. Het heeft ons den indruk gegeven, alsof het hier is gegaan met loven en bieden, behoudens de noodige zorg, om het eenmaal verkregen totaal bedrag der landrente zoo veel doenlijk te behouden en zoo mogelijk zelfs te doen klimmen.

Soerabaja. In deze residentie is de bevolking toegenomen van 1,055,395 in 1856 tot 1,152,690 zielen in 1860. In 4 jaren tijds heeft dus de vermeerdering bedragen 97,295 zielen of ruim $9^1/_5$ $^0/_0$. Gedurende dienzelfden tijd steeg het getal landbouwende huisgezinnen van 109,227 tot 124,864, hetgeen eene vermeerdering geeft van 15,637 huisgezinnen of bijna $14^1/_3$ $^0/_0$. Hierdoor is de verhouding der totale bevolking, welke in 1856 aanwees 9.66 zielen op 1 landbouwend huisgezin, gedaald tot 9.23 in 1860. Gemiddeld over het geheele tijdvak bedroeg zij 9.27 zielen op 1 huisgezin.

Het ongunstige dier verhouding, welke nagenoeg gelijk staat met die in Cheribon en Tagal, wordt evenwel veel verminderd, wanneer wij in het oog houden, dat de talrijke bevolking der stad

[1]) In het speciaal over Rembang handelend artikel is het gebleken, dat de teelt van tabak voor de Europesche markt, ten behoeve van partikulieren, eene uitgestrektheid van ongeveer 4000 bouws had ingenomen. Voegt men hierbij den aanplant van tabak voor binnenlandsche consumtie, dan gelooven wij het toch er voor te kunnen houden, dat in die beide jaren hoogstens $^1/_6$ gedeelte der teelt van tweede gewassen in tabak heeft bestaan en dat minstens 40,000 bouws voor de kultuur van andere gewassen, waarschijnlijk voor de voeding, zijn gebezigd. Zie het bedoeld artikel Deel III, pag. 34.

Soerabaja er toe bijdraagt, en dat in dit gewest veel handel en scheepvaart bestaat, terwijl de arbeid bij de vele suikerfabrieken en bij den aanmaak van zout veel volk vereischt, dat aan den landbouw ontvalt. Eindelijk ook moet hierbij in rekening worden gebragt de nabijheid van het eiland Madura, waardoor een niet gering getal Madurezen uitgelokt wordt, om hier een middel van bestaan te zoeken, en waarschijnlijk onder de telling is begrepen geworden. Met dat alles is het een feit, dat ruim 46 % der totale bevolking hier geacht kan worden buiten het genot van grondbezit te zijn.

Met de vermeerdering van het getal landbouwende huisgezinnen heeft de rijstbouw in het tijdvak van 1856 tot 1860 geen gelijken tred gehouden. De teelt is niet alleen niet vooruitgegaan, maar zelfs was de uitgestrektheid, met *padi* beplant, in de beide laatste jaren belangrijk minder. Uit de tabel N°. 7 kan men dan ook zien, dat de uitgestrektheid gronds per huisgezin beplant van 1.78 bouw of 890 vierkante Rijnlandsche roeden in 1856 was verminderd tot 1,458 bouw of 729 roeden in 1860. — Tenzij men aanneme, dat de hier gegeven cijfers geen vertrouwen verdienen, zoodat de vermeerdering, welke de cijfers van het getal landbouwende huisgezinnen aanwijzen, eigenlijk geene vermeerdering, maar slechts het gevolg zijn van naauwkeuriger telling, — hetgeen van eene residentie als Soerabaja ons zeer zou bevreemden, — is die vermindering een niet zeer gunstig verschijnsel, hetwelk slechts zijne verklaring kan vinden in het gebruik, om aan een ieder, die zich met der woon in eene dessa komt vestigen, na een verblijf van anderhalf jaar een aandeel in de dessa's gronden te geven, zonder, naar het schijnt, door eigen ontginning tot vermeerdering der uitgestrektheid dier gronden te hebben bijgedragen.

Uit de tabel N°. 8 blijkt, dat de resultaten van de *padi*-teelt alles behalve gunstig en ver beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën zijn, zoodat een landbouwend gezin, hoezeer het gemiddeld meer dan $1^1/_2$ bouw met *padi* heeft beplant, — eene uitgestrektheid boven het totaal gemiddelde, — desniettemin nog geen $23^1/_2$ pikols *padi* jaarlijks heeft gehad, aangezien de produktie per bouw gemiddeld niet meer dan 14.83 pikols heeft bedragen.

Uit de tabel N°. 9, waarbij die produktie, met een verlies van 46 %, is herleid tot gepelde rijst, kan men zien hoe weinig zij toereikende moet zijn geweest voor de voeding van een landbouwend gezin, laat staan voor die der totale bevolking per hoofd.

Alvorens over te gaan tot een onderzoek naar de oorzaken, waaraan de ongunstige rijstproduktie van Soerabaja wel zou kunnen worden toegeschreven, meenen wij evenwel de daarvan gemaakte berekening, voorkomende in de tabel N°. 8, eenigzins te moeten rectifiëren, — omdat die tabel aanwijst de produktie per bouw, zoo als die verkregen is van de geheele uitgestrektheid, met *padi* beplant, met inbegrip derhalve ook der mislukte velden, — en het ons rationeler voorkomt, deze laatsten buiten rekening te laten.

Uit de regeringsverslagen blijkt: dat van de met *padi* beplante velden, zoo als die opgegeven zijn in de tabel N°. 3, mislukt zijn:

in	1857	14,313	bouws
〃	1858	4,636	〃
〃	1859	21.278	〃
〃	1860	32,935	〃

zoodat de in die jaren verkregen produktie werkelijk is geoogst:

in	1857 van	172,069	bouws
〃	1858 〃	$191,345^1/_4$	〃
〃	1859 〃	$160,752^1/_4$	〃
〃	1860 〃	149,069	〃

Hiermede verkrijgen wij eene produktie per bouw:

in	1857 ad	$14.54^1/_2$	pikols
〃	1858 〃	$17.32^1/_2$	〃
〃	1859 〃	18.29	〃
〃	1860 〃	$17.76^1/_2$	〃

en gemiddeld over de vier jaren 16.94 pikols of ruim $2^1/_{10}$ pikols meer dan bij de tabel N°. 8 voor het geheele vijfjarig tijdvak is aangewezen.

In deze berekening is wel is waar niet begrepen het jaar 1856, volgens de tabel N°. 8 nog wel het ongunstigste van het geheele tijdvak; maar om eenigzins naar waarheid bekend te worden met de produktie per bouw, komt het ons voor, dat het veiliger is, het bedoelde jaar buiten rekening te laten, omdat, hoezeer van geene mislukking in dat jaar melding wordt gemaakt, het toch onwaarschijnlijk is, dat er geene zou hebben plaats gehad; terwijl de bijzonderheid, dat er van dat jaar geene opgave van mislukte velden wordt gedaan, hier weinig afdoet, omdat de regering met het doen van die min of meer geregelde opgaven van mislukte velden in de verschillende residentiën blijkbaar eerst met 1857 is begonnen.

Maar wordt door onze nadere berekening de Soerabajasche *padi*-produktie per bouw een paar pikols hooger, dan bij de tabel N°. 8 is opgegeven, — in het wezen der zaak, namelijk het geheel ontoereikende er van voor de voeding en het ongunstig resultaat van den rijstbouw zelven wordt daarmede weinig of geene verandering gebragt. Met betrekking tot dit laatste komt het ons zelfs voor, dat door die berekening op de Soerabajasche rijstproduktie een nog ongunstiger licht wordt geworpen; want wat beteekent toch wel eene produktie van nog geen 17 pikols per bouw, verkregen, niet van den geheelen aanplant, maar van dat gedeelte er van, hetwelk dan heeten moet te zijn *geslaagd?*

Na dit te hebben laten voorafgaan, kunnen wij alsnu voortgaan met het onderzoek naar de oorzaken eener zoo onvoordeelige produktie, en alsdan is onze aandacht in de eerste plaats gevallen op de ongunstige verhouding tusschen de velden, die wel, en die niet geïrrigeerd kunnen worden. Maar ook hier, voor de aantooning namelijk van die ongunstige verhouding, stooten wij op opgaven, die, wat de twee eerste jaren van het vijfjarig tijdvak aangaat, blijkbaar fautief zijn en dus geen vertrouwen verdienen. — Volgens die opgaven toch besloegen de velden der bevolking eene uitgestrektheid:

in 1856	van	236,596	bouws
„ 1857	„	$237,222^1/_2$	„
„ 1858	„	$238,390^1/_2$	„
„ 1859	„	239,241	„
„ 1860	„	243,172	„

waarvan aan sawah's:

in 1856 . . .	126,253	bouws of	$53^1/_3$ %
„ 1857 . . .	126,720	„ „	$53^2/_5$ „
„ 1858 . . .	88,724	„ „	$37^1/_4$ „
„ 1859 . . .	$89,121^3/_8$	„ „	$37^2/_3$ „
„ 1860 . . .	92,910	„ „	$38^1/_5$ „

Met betrekking tot de sawah's moet dadelijk in het oog vallen de geweldige vermindering in 1858 met bijkans 38,000 bouws van de in 1857 aanwezige uitgestrektheid. Wat is dus in die opgaaf het ware, — de cijfers voor de twee eerste jaren, dan wel die voor de drie laatste jaren medegedeeld?

Naar ons inzien schijnen die der laatste jaren meer overeenkomstig de waarheid te zijn, daar het wel te veronderstellen is, dat men, in den beginne zich bepalende bij opgaven, die op geene deugdelijke onderzoekingen gebaseerd waren, later getracht heeft meer tot den waren stand van zaken te komen. Het feit toch, dat in één jaar niet minder dan 38,000 bouws sawah-velden tot de kategorie van tegal-gronden zouden zijn teruggekeerd, is op zich zelve zeer onaannemelijk.

Het is wel te bejammeren dat de regering hare opgaven van de resultaten der *padi*-kultuur residentiesgewijs *en bloc* doet, zonder eene splitsing der residentiën in regentschappen, en van deze weder in distrikten. — De daaruit ontstaande meerdere moeite zou zeer gering zijn en ruimschoots worden opgewogen door het licht, dat daardoor op de *padi*-kultuur wordt geworpen; en menige onjuiste gevolgtrekking, waartoe hare zeer onvolledige statistieke gegevens aanleiding kunnen geven, zou alzoo worden voorgekomen.

Had zij dit gedaan, waarschijnlijk zou het dan zijn gebleken, dat een groot gedeelte, niet alleen der met *padi* beplante tegal-velden, maar ook der mislukking zelve te vinden is in de uitgestrekte, tot de residentie Soerabaja behoorende adsistent-residentie Grissee, waar tot het aanleggen van sawah's niet alleen weinig gelegenheid bestaat, maar ook de grond over het algemeen als niet zeer vruchtbaar bekend staat. In het eigenlijke Soerabaja toch en vooral langs de boorden der Kediri-rivier, als ook in de streek tusschen die rivier en de residentiën Pasoeroewan en Kediri, zijn niet alleen de gronden zeer vruchtbaar, — gelijk ten overvloede kan blijken uit de zeer gunstige resultaten, welke de in die streken bestaande uitgebreide Gouvernements suikerkultuur gedurende een reeks van jaren heeft opgeleverd, — maar zal ook waarschijnlijk het grootste gedeelte der sawah's te vinden zijn.

Is dit zoo, dan kan het niet anders of juist die aanzienlijke suikerteelt moet tot de minder gunstige *padi*-produktie mede hebben bijgedragen, wel niet zoo zeer door uitputting van den grond, — hoezeer wij het tegendeel niet zouden durven volhouden, — maar omdat aan de *padi*-teelt jaarlijks worden ontnomen de voor de suikerkultuur benoodigde gronden, welke hoogstwaarschijnlijk tot de beste sawah-velden behooren; terwijl eene uitgestrektheid, daarmede minstens gelijkstaande, als bestemd voor den suikerriet-aanplant van het volgende jaar, niet anders dan met *padi gendjah* kan worden beteeld, aangezien daarover reeds met de maand April moet kunnen beschikt worden, wat met den verbouw van *padi dalem* niet mogelijk zou zijn.

Bij dat alles komt nog, dat hoogst waarschijnlijk de bevolking, aan den eenen kant door het verlies van haren bij de Gouvernements kultures gevorderden tijd, aan den anderen kant door het veelvuldig inéénloopen van den arbeid bij de Gouvernements kultures en voor haren *padi*-verbouw te verrigten, van zelf er toe gebragt wordt, om de teelt van *padi dalem* zelfs op hare sawah's meer en meer te vervangen door die van *padi gendjah* [1]), welke wel minder tijd en zorg vereischt, maar ook minder uitlevert.

Den invloed, welken het eene zoowel als het andere op de Soerabajasche *padi*-teelt kan hebben gehad, willen wij trachten toe te lichten door eenige becijferingen, waarbij wij ons, wegens de waarschijnlijk fautieve opgave der sawah's in 1856 en 1857, zullen bepalen tot de drie volgende jaren.

Uit de tabel N°. 3 blijkt, dat met *padi* zijn beplant:

in 1858	195,981¼ bouws
„ 1859	182,030¼ „
„ 1860	182,004 „
te zamen. . .	560,015½ bouws
hiervan aftrekkende hetgeen ons gebleken is in die drie jaren te zijn mislukt, ad. .	58,849 „
zoo bekomen wij voor de uitgestrektheid gronds, waarvan de produktie werkelijk is verkregen, een cijfer van	501,166½ bouws

welke mitsdien als *geslaagd* kunnen worden beschouwd.

Laat ons nu nagaan, uit welke soort van gronden die hoeveelheid kan hebben bestaan en welke beplanting daarop kan hebben plaats gehad.

Hierboven hebben wij reeds gezien, dat aan sawah's aanwezig waren:

in 1858	88,724 bouws
„ 1859	89,121⅜ „
„ 1860	92,910 „
te zamen. . .	270,755⅜ bouws
Te transporteren. . .	270,755⅜ bouws

Transport. . .	270,755⅜ bouws
wanneer wij daarvan aftrekken het benoodigde voor de suikerkultuur ad 8,030 bouws 's jaars, of voor de drie jaren,	24,090 „
dan blijkt de bevolking voor hare *padi*-teelt aan sawah's te hebben gehad.	246,665⅜ bouws

Wanneer wij nu verder van de totale uitgestrektheid, waarvan de *padi*-produktie is *verkregen* ad. . 501,166½ bouws aftrekken hetgeen er voor de *padi*-teelt beschikbaar was aan sawah's ad. . . . . 246,665⅜ „ dan zou daaruit volgen, dat tot de Soerabajasche *padi*-produktie heeft bijgedragen eene uitgestrektheid tegal-gronden ten bedrage van. . 254,501⅛ bouws

Maar aangezien wij hebben beweerd, dat, behalve het benoodigde voor den jaarlijkschen suikerriet-aanplant ad 8,030 bouws, eene gelijke hoeveelheid, als bestemd voor den aanplant van een volgend jaar, niet anders dan met *padi gendjah* heeft kunnen beplant worden, zoo dienen wij van de aan de bevolking verbleven sawah-gronden ad. . . . . 246,665⅜ bouws voor zoo ver daarop *padi dalem* kon worden verbouwd, over de drie jaren nog af te trekken eene uitgestrektheid van. . . . . 24,090 „ en houden wij dus voor de teelt van *padi dalem* aan sawah's niet meer over dan. . 222,575⅜ bouws

Langs dezen weg komen wij tot het resultaat, dat tot de *padi*-produktie van Soerabaja in de jaren 1858—1860 hebben kunnen bijdragen:

a. sawah's, beplant met *padi dalem*.	222,575⅜ bouws
b. sawah's, beplant met *padji gendjah*. . . .	24,090 „
c. tegal-gronden. . . .	254,501⅛ „
te zamen. . .	501,166½ bouws

of het cijfer der velden, waarvan het gebleken is, dat de produktie werkelijk is verkregen, en die dus geacht kunnen worden te zijn *geslaagd*.

---

[1]) Over hetgeen hier als waarschijnlijk wordt gesteld, heeft men vrij algemeen geklaagd, als een bijna onvermijdelijk gevolg van het bestaan van Gouvernements kultures.

Stellen wij nu, dat met eene niet meer dan gewone vruchtbaarheid van den grond de produktie is als volgt:

a. van eene bouw sawah met *padi dalem* beplant 30 pikols,
b. van eene bouw sawah met *padi gendjah* beplant 20 pikols, en eindelijk
c. van eene bouw tegal-grond 12 pikols,

en niemand, die met de *padi*-kultuur op Java maar eenigzins bekend is, zal kunnen beweren, dat wij de cijfers hier te hoog hebben gesteld, zoo zou de Soerabajasche *padi*-kultuur, indien die met opzigt tot de verschillende kategoriën van gronden zich had toegedragen, gelijk dit door ons is voorgesteld en, zonder belemmeringen, ook mogelijk zou zijn geweest, de volgende produktie hebben moeten afwerpen, als:

a. van 222,575 3/8 bouws, beplant met *padi dalem*, ad 30 pikols per bouw. . . .	pikols	6,677,261
b. van 24,090 bouws, beplant met *padi gendjah*, ad 20 pikols per bouw. . . .	"	481,800
c. van 254,501 1/8 bouws tegal-gronden, ad 12 pikols per bouw.	"	3,049,994
of te zamen. . .	pikols	10,209,055

terwijl volgens de tabel N°. 4 de werkelijke produktie heeft bedragen:

in 1858 . .	pikols	3,314,034		
" 1859 . .	"	2,940,419		
" 1860 . .	"	2,648,249		
			"	8,902.702
of minder. . .			pikols	1,306,353

Om aan de alzoo verkregen uitkomst, tot welke wij met eene zeer matige berekening zijn gekomen, nog meerdere waarde bij te zetten, moeten wij bovendien doen opmerken, dat de produktie der drie hier behandelde jaren grooter is geweest dan die der jaren 1856 en 1857, niet alleen wat aangaat het totaal-cijfer der produktie van ieder jaar, maar ook met opzigt tot de opbrengst per bouw; weshalve men niet kan beweren, dat wij voor ons betoog de slechtste oogsten hebben genomen [1]).

Met de voorafgegane berekeningen lag het niet in onze bedoeling, om tot de conclusie te komen, dat de *padi*-teelt in de residentie Soerabaja, — indien de suikerkultuur er niet ware geweest, — althans op hare tegenwoordige hoogte geheel zou hebben kunnen voldoen aan het benoodigde voor de voeding der bevolking, hoezeer wij wel gelooven, dat, zonder de suikerkultuur, aan den verbouw van *padi* eene grootere uitbreiding gegeven en daaraan ook meer zorg besteed had kunnen worden; maar wij wilden slechts betoogen, dat tegenover de voordeelen, welke de suikerteelt voor de daarbij betrokken bevolking ongetwijfeld afwerpt, staat eene haar in hare *padi*-teelt toegebragte, gansch niet onbeduidende schade, — eene schade, waarvan wij door de berekening der verkregen mindere produktie niet eens den geheelen omvang hebben aangetoond, — omdat daarvoor nog in aanmerking zou behooren te worden gebragt niet alleen de stijging der *padi*-prijzen ten gevolge van eene steeds toenemende ontoereikende produktie, maar ook de hoogere belasting, op die hoogere *padi*-prijzen waarschijnlijk gebaseerd.

Zoo veel is ons uit al het voorafgegane gebleken, dat de Soerabajasche *padi*-teelt in een alles behalve gunstigen toestand verkeert; terwijl wij bij onze onderzoekingen genoeg hebben gevonden, om ons hetzij over de mislukking van een zoo groot aantal *padi*-velden, hetzij over de groote uitgestrektheid gronden, die volgens de opgaven der regering in het vijfjarig tijdvak onbeplant is gebleven [1]), geenszins verwonderd te doen staan.

Dat, in weêrwil van eenen vrij belangrijken aanvoer van rijst langs de Solo- en Kediririvieren en misschien ook over zee uit Bali, en van eene vrij beduidende teelt van tweede

---

[1]) Ook behoeven wij niet te doen opmerken, dat, zoo wij de berekening hadden gemaakt, hetzij over het geheele vijfjarig tijdvak, hetzij over de twee eerste jaren er van, de uitslag nog vrij wat meer ter gunste van onze beweringen zou zijn geweest, omdat wij alsdan in onze becijferingen zouden hebben begrepen de twee jaren, waarin niet alleen de slechtste oogsten zijn verkregen, maar ook het getal bouws aan sawah's zoo veel aanzienlijker was.

[1]) Het onbeplant geblevene heeft in het vijfjarig tijdvak niet minder bedragen dan 116,114 1/4 bouws, te weten:

in 1856	12,443	bouws
" 1857	23,420 1/2	"
" 1858	14,825 1/4	"
" 1859	32,175 1/2	"
" 1860	33,250	"

gewassen [1]), de *padi*-prijzen hier vrij hoog zijn geweest, zal men ligtelijk kunnen nagaan. Volgens de tabel N°. 1 heeft de bevolking van Soerabaja over het geheele tijdvak bedragen 5,515,417 zielen, of gemiddeld 's jaars ruim 1,100,000 zielen, voor wier voeding eene hoeveelheid van 2,220,000 pikols gepelde rijst stellig eerder veel te laag, dan te hoog is gesteld. In die vijf jaren heeft de totale produktie bedragen 13,957,485 pikols *padi*, welke, volgens de tabel N°. 5, aan gepelde rijst hebben uitgeleverd 7,537,042 pikols of iets meer dan 1,500,000 pikols gemiddeld 's jaars, zoodat, zonder nog zelfs van de produktie af te trekken hetgeen benoodigd kan zijn voor zaai-*padi*, met eene zeer matige berekening in een tekort voor de voeding van minstens 700,000 pikols *gepelde rijst* jaarlijks langs andere wegen heeft moeten worden voorzien.

Bij eene inzage der tabellen N°. 15 (tweede gedeelte), 16 en 17, is het moeijelijk na te gaan, naar welken grondslag de aanslag der landrente hier heeft plaats gehad. Wel vertoont de heffing per bouw de minste variatiën, zoodat men genegen zou zijn, het er voor te houden, dat, behoudens eene klassificatie der gronden, zoo veel mogelijk eene vaste som per bouw is gesteld geworden; maar wanneer men van het getal bouws, jaarlijks met *padi* beplant, aftrekt die welke als mislukt worden opgegeven, dan verkrijgt men andere uitkomsten, dan die bij het tweede gedeelte der tabel N°. 15 aangewezen [2]), en heeft het den schijn, dat men vrij geregeld heeft gestreefd naar eene verhooging der per bouw op te brengen som. Wij meenen het er echter voor te kunnen houden, dat daarbij eene opdrijving der landrente niet zoo zeer in de bedoeling heeft gelegen, — want het totaal bedrag van den aanslag van ieder jaar pleit er niet voor, — maar dat men van de zijde van het bestuur slechts getracht heeft, om zoo veel mogelijk de opbrengst op dezelfde hoogte te houden.

Bij eene inzage der tabellen N°. 15 (2e gedeelte), 16 en 17, valt het niet zeer in het oog, of en in hoe ver de aanslag voor de bevolking drukkend kan zijn geweest.

Wel blijkt het uit de tabel N°. 15, dat over het geheele door ons behandeld tijdvak, de aanslag per bouw gemiddeld heeft bedragen *f* 6.38; zelfs komen wij, bij eene berekening van den aanslag over het getal bouws, waarvan, na aftrek van het mislukte, de produktie is geoogst, tot geen hooger cijfer dan van *f* 7.09 of 71 cents meer dan de tabel N°. 15 aanwijst; en wanneer wij daarbij bedenken, dat dit laatste cijfer ongeveer 79 cents hooger is, dan, volgens die tabel, het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën, hoezeer de Soerabajasche produktie, per bouw berekend, bijna 3 pikols beneden het totaal gemiddelde is geweest, dan kan de conclusie wel niet anders zijn, dan dat Soerabaja niet behoort tot de minst belaste gewesten; maar het verschil zelve tusschen Soerabaja en andere residentiën komt niet beter uit dan door eene vergelijking van hare produktie en haren aanslag met die van sommige andere gewesten.

Zoo blijkt ons, bij eene inzage der tabellen N°. 4 en 14,

dat de totale produktie van Soerabaja in vijf jaren tijds heeft bedragen 156 % van die van Bantam, — de aanslag daarentegen 214 %,

dat de totale produktie van Soerabaja iets meer heeft bedragen dan 90 % van die van Cheribon, — de aanslag daarentegen ruim 157 %,

dat de totale produktie van Soerabaja heeft bedragen nog geen 135 % van die van Tagal, — de aanslag daarentegen ruim 271 %,

dat de totale produktie van Soerabaja heeft bedragen geen 72 % van die van Samarang, — de aanslag daarentegen ruim 145 %.

Wel is waar zijn, blijkens de tabel N°. 10, de *padi*-prijzen in Cheribon veel lager geweest dan in Soerabaja, en kan in zoo ver de in vergelijking met Cheribon zoo veel hoogere aanslag van Soerabaja eenigzins verdedigd worden; — maar welke redenen kunnen wel aangevoerd worden voor den minderen aanslag in Bantam, Tagal en Samarang, waar de *padi*-prijzen hooger geweest zijn?

---

[1]) Volgens de regeringsverslagen heeft men daarvoor gebezigd:

in 1856	21,416	bouws
„ 1857	19,268	„
„ 1858	19,429	„
„ 1859	16,880	„
„ 1860	19,764	„

[2]) Terwijl voor het jaar 1856 geene opgaaf gedaan wordt van mislukking, maar slechts voor de 4 volgende jaren, zoo komt men na aftrek van de mislukte velden, tot eene heffing per bouw:

in 1856 van	*f* 6.31
„ 1857 „	„ 6.79
„ 1858 „	„ 6.75½
„ 1859 „	„ 7.27½
„ 1860 „	„ 7.67

Buitendien wat beteekent toch wel een aanslag naar hoogere of lagere *padi*-prijzen, wanneer die prijzen, zonder in eenig opzigt te wijzen op welvaart, bedrijvigheid of handel, niets anders te kennen geven, dan: of en in hoe ver er al dan niet onder de bevolking gebrek heerscht aan haar belangrijkst, zoo niet eenig voedingsmiddel? En hoe moet hij niet drukken op den landbouwer, wanneer deze zijne schuld niet kwijten kan, zonder het reeds bestaand tekort in het benoodigde voor zijn levensonderhoud en dat der zijnen nog grooter te maken?

Om het gewigt dier bedenkingen weg te cijferen, heeft men wel is waar meermalen er op gewezen, dat de verdiensten der bevolking bij de kultures haar tot de kwijting der verschuldigde landrente in staat stellen; maar, daargelaten dat meer dan de helft der bevolking met de kultures niet te maken en daarbij dus niet te verdienen heeft, — daargelaten wijders de vraag, of die breed uitgemeten voordeelen van het kultuurstelsel opwegen tegen de schade door hetzelve aan den landbouwer toegebragt wegens het gemis van een gedeelte van zijnen grond, de mindere zorg, die hij aan zijne eigene kultuur kan besteden, en de beschikking over zijnen tijd, waardoor hem de gelegenheid benomen wordt, om met meer voordeel daarvan partij te trekken, — eindelijk wegens de hoogere belasting zelve als een gevolg, niet van eene overvloedige produktie, maar juist van het tegenovergestelde en van de daaruit ontstaande duurte van zijn voornaamste voedingsmiddel, — zou men nog mogen vragen, of en in hoe ver het met gezonde denkbeelden van regtvaardigheid en billijkheid strookt, om, terwijl alle Gouvernements residentiën, uitgezonderd Batavia en Buitenzorg, deelen in het geluk van kultuurpligtig te zijn, juist die gewesten het zwaarste te treffen, welke, naarmate zij voor dat stelsel meer te presteren hebben, naar die mate door eigene kultuur minder voor zich zelven kunnen zorgen, zoodat in effecte, naarmate het ontoereikende der eigene produktie toeneemt en daardoor de waarde van het produkt meer en meer stijgt, ook in die mate de aanslag zwaarder wordt.

Wij stellen ons voor bij de beschouwingen, tot welke de uitslag van ons onderzoek ten slotte de stof kan leveren, op dit punt nader terug te komen.

Maar afgescheiden van het voorafgegane, moeten wij weder met enkele voorbeelden wijzen op het zonderlinge, dat ook hier de jaarlijksche aanslag der landrente, in verband tot de jaarlijksche produktie, in de verschillende jaren vertoont.

In 1858 overtreft de produktie die van 1856 met 762,034½ pikols of bijna 30 %, — de aanslag slechts met *f* 64,164.05 of nog geen 5¼ %.

In 1859 overtreft de produktie die van 1857 met 437,636½ pikols of 17½ %, — de aanslag slechts met *f* 1,286.10 of iets meer dan $1/10$ %.

In 1860 overtreft de produktie die van 1856 met 96,249½ pikols of ruim 3¾ % en die van 1857 met 145,466 pikols of 5⅘ %, en nogtans is de aanslag van 1860 lager dan die van 1859 *f* 85,147.20 of bijna 7½ % en lager dan die van 1857 *f* 24,976.66 of bijna 2⅕ %.

Heeft ons onderzoek omtrent de Soerabajasche produktie tot resultaat gehad, dat wij die niet als gunstig kunnen beschouwen, wij meenden de oorzaak daarvan in de eerste plaats te moeten opsporen in omstandigheden, meer in onmiddellijk verband staande met de *padi*-teelt zelve, en voor zoo ver zij daarop eenen nadeeligen invloed hebben moeten uitoefenen; maar er bestaat, behalve al het reeds aangevoerde, nog iets, wat wel op eene indirecte wijze, maar daarom niet minder krachtig, eenen verderfelijken invloed moet hebben gehad. Wij bedoelen de schrikbarende hoogte, tot welke de opiumconsumtie in deze residentie is geklommen, en waarmede het *Staatsblad van Nederl. Indië* van 1861, N°. 98, ons heeft bekend gemaakt. Bij dat stuk werd eindelijk paal en perk gesteld aan de onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist, in 1855, toegestane ongelimiteerde verstrekkingen. — Wij mogen het er voor houden, dat de consumtie van Soerabaja, in 1859 en 1860, hoezeer de bevolking toen niet zoo talrijk was als in 1862, toch hooger is geloopen dan het maximum, bij de aangehaalde ordonnantie voor de consumtie van Soerabaja in 1862 vastgesteld [1]), en dat dus in die residentie het kwaad zoo was toegenomen, dat men voor de consumtie van één katti opium 40, hoogstens 50 zielen behoefde te tellen. Wanneer eene regering zóó het belang verstaat eener aan hare zorg toevertrouwde bevolking, dan hebben wij er ons niet over te verwonderen, dat er bij het onderzoek naar den welstand dier bevolking zoo

---

[1]) Te weten: 20,688 katti's! Ongeveer de helft der consumtie van geheel Java in 1849.

weinig gevonden wordt, dat verblijdend mag heeten [1]).

Pasoeroewan. De toeneming der bevolking heeft hier bedragen 37,897 zielen, dat is op het cijfer van 1856 in vier jaren tijds nagenoeg 9 %. De landbouwende bevolking daarentegen is vermeerderd met 7,601 huisgezinnen of $13^2/_5$ %. Het gemiddelde der verhouding tusschen de totale en de landbouwende bevolking is hier geweest van 7.25 zielen op 1 landbouwend huisgezin, zoodat nagenoeg 31 % van de totale bevolking gerekend kan worden buiten het genot van grondbezit te zijn geweest. Dit is iets meer dan het gemiddelde voor al de in ons onderzoek vallende residentiën; maar uit de tabel N°. 6 blijkt, dat hier de verhouding met elk jaar gunstiger wordt, zoodat zij van 7.5 in 1856 is verminderd tot 7.18 in 1860.

Pasoeroewan is een gewest, waar veel handel en nijverheid bestaat, en wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat hier de koffij- en suikerteelt eene groote uitbreiding heeft gekregen en dat hier ook eene Gouvernements tabaksteelt bestaat, voor welk een en ander men in 1860, toen er 64,313 landbouwende huisgezinnen waren, niet minder dan 53,726 huisgezinnen of ruim $83^1/_2$ % had ingedeeld, dan komt ons die verhouding niet ongunstig voor, al is het dat de uitgestrektheid gronds, gemiddeld per huisgezin hier jaarlijks met *padi* beplant, gering mag heeten.

Die uitgestrektheid heeft, blijkens de tabel N°. 7, gemiddeld over het geheele vijfjarig tijdvak bedragen 0,828 bouw of 414 vierkante Rijnlandsche roeden. Het blijkt evenwel uit dezelfde tabel, dat zij met elk jaar vrij geregeld is afgenomen en wel van 0,874 bouw of 437 vierkante Rijnlandsche roeden in 1856 op 0,812 bouw of 406 vierkante Rijnlandsche roeden in 1860. Hieruit ziet men, dat de *padi*-teelt geen gelijken tred heeft gehouden met de toeneming der landbouwende bevolking.

Die geringe uitgestrektheid is evenwel ruim vergoed geworden door eene zeer gunstige produktie, welke hier in het vijfjarig tijdvak gemiddeld ruim $35^1/_4$ pikols *padi* per bouw heeft bedragen. Uit de tabel N°. 9 kan men zien, dat, wat de voeding aangaat, die produktie, met een verlies van 46 % bij de pelling, aan gepelde rijst gemiddeld heeft uitgeleverd ruim $15^3/_4$ pikols per landbouwend gezin en nagenoeg $2^1/_6$ pikols per hoofd. Dit is wel geen overvloed te noemen, maar mag toch voldoende geacht worden, vooral in verband tot de vrij belangrijke teelt van tweede gewassen, waarmede beplant zijn geworden:

in 1856	. . . . .	14,706	bouws
„ 1857	. . . . .	$14,588^1/_4$	„
„ 1858	. . . . .	$15,334^1/_4$	„
„ 1859	. . . . .	14,608	„
„ 1860	. . . . .	14,610	„

Uit deze opgave blijkt, dat in het vijfjarig tijdvak de voor de teelt van tweede gewassen gebezigde gronden eene uitgestrektheid besloegen, die ruim 29 % bedraagt van de met *padi* beplante uitgestrektheid; terwijl in het Verslag over 1855 wordt gezegd, dat men zich daarbij hoofdzakelijk bepaalde bij *djagong*, als voedsel voor menschen, en van *kadelee*, als voeder voor vee [1]). Nog wordt er bijgevoegd, dat van de *djagong* een aanzienlijke uitvoer naar Madura plaats greep, zoodat aanvulling van het rijstprodukt voor de voeding blijkbaar geene speciale aanleiding tot die teelt schijnt te zijn geweest. De opgegeven *padi*-prijzen wijzen trouwens uit, dat Pasoeroewan aan zijne eigene produktie genoeg heeft voor de voeding.

Behalve aan de vruchtbaarheid van den grond, waardoor Pasoeroewan ook met opzigt tot de koffij- en suikerkultuur aan de spits der Javasche residentiën staat, zal die voordeelige *padi*-teelt vermoedelijk ook moeten worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat een groot gedeelte van de gronden der bevolking uit sawah's bestaat.

De velden der bevolking besloegen eene uitgestrektheid:

in	1856	van . . .	$71,249^3/_4$	bouws
„	1857	„ . . .	$71,229^1/_4$	„
„	1858	„ . . .	$72,586^1/_4$	„
„	1859	„ . . .	72,442	„
„	1860	„ . . .	73,849	„

[1]) Uit de *Mededeelingen van wege het Zendelinggenootschap*, Deel VII, Stuk 2, pag. 169, kan men zien, hoe te Modjo Warno, in weêrwil der pogingen en waakzaamheid van den aldaar gevestigden Zendeling, de opiumconsumtie onder de inlandsche Christengemeente weder de overhand begon te krijgen. Wanneer daar in eene kleine, onder de belangstellende leiding van eenen Zendeling staande gemeente er over geklaagd wordt, hoe moet het dan niet gesteld zijn met dat verreweg grootere gedeelte der inlandsche bevolking, welks geestelijk welzijn niemand zich aantrekt?

[1]) Zie pag. 108 der officiële uitgave. Bekend is het, dat in het Malangsche de tabak onder de tweede gewassen een belangrijk artikel uitmaakt.

waarvan aan sawah's:

in 1856	. . 55,193½	bouws	of	77½ %
„ 1857	. . 55,719	„	„	77¾ „
„ 1858	. . 55,964	„	„	77 „
„ 1859	. . 56,567	„	„	78 „
„ 1860	. . 58,232	„	„	79 „

zoodat, zelfs na aftrek der sawah's die voor de suikerkultuur kunnen zijn gebezigd [1]), de verbouw van *padi* bijna geheel op sawah's heeft kunnen geschieden, en mitsdien de teelt van tweede gewassen hoogst waarschijnlijk geheel op tegal-gronden heeft plaats gehad.

Over het algemeen geven de door de regering medegedeelde cijfers omtrent de *padi*-kultuur in deze residentie eenen zoo gunstigen indruk, als wij maar van zeer enkele andere gewesten bekomen.

Wel is de uitgestrektheid van de velden der landbouwende bevolking niet groot, en moet deze voor haren rijstbouw, voor zoover zij daartoe zoo veel mogelijk uitsluitend sawahgronden bezigt, zich beperken tot eene uitgestrektheid per huisgezin verre beneden het gemiddelde voor al de in ons onderzoek begrepen residentiën, maar het zou de vraag zijn, of zij, bij eene zoo aanzienlijke teelt van tweede gewassen als wij hier aantreffen, en bij de vele werkzaamheden, welke zij bij de koffij-, suiker- en tabaks-kultures te verrigten heeft, eene grootere uitgestrektheid zou kunnen verbouwen, zonder te kort te doen aan eene zorgvuldige behandeling van de *padi*-teelt zelve. — Daaraan en aan de noodige activiteit, voor zoo veel wij het eene zoowel als het andere bij eene Oostersche bevolking kunnen verwachten, schijnt het hier niet te hebben ontbroken, gelijk, zoo wij meenen, niet zonder grond kan worden afgeleid aan den eenen kant uit de vrij aanzienlijke produktie, en aan den anderen kant uit de geringe uitgestrektheid gronds, jaar voor jaar onbeplant gebleven [2]).

[1]) Aangezien voor de tabaksteelt, waarvoor hier slechts 141 bouws in 1860 zijn ingenomen, geen sawah-gronden noodig zijn.

[2]) Als onbeplant gebleven wordt opgegeven:

in 1856	. . . .	758½ bouws
„ 1857	. . . .	865¼ „
„ 1858	. . . .	863¼ „
„ 1859	. . . .	800 „
„ 1860	. . . .	856 „
te zamen	. .	4,143 bouws

of $1^1/_7$ % van het totaal der velden in hetzelfde tijdvak.

Welligt is op die gunstige resultaten niet zonder invloed gebleven de aanslag der landrente, niet zoo zeer wegens het bedrag er van, dat vrij hoog is, als wel wegens de gelijkmatigheid, waarmede daarbij is te werk gegaan, en die in andere residentiën bezwaarlijk hare wedergade zal vinden. Als men de berekeningen, vervat in de tabellen N°. 15 (tweede gedeelte), 16 en 17, nagaat, dan ontwaart men, dat de heffing zich beweegt:

a. berekend per bouw *padi*, tusschen een cijfer van *f* 13.76½ als het hoogste en *f* $13.51^3/_{10}$ als het laagste;

b. per pikol *padi*, tusschen een cijfer van 39½ cents als het hoogste en 38 cents als het laagste, en

c. percentswijs berekend van de door ons gecalculeerde waarde der *padi*, tusschen een cijfer van 18.79 % als het hoogste en 18 % als het laagste.

Bij eene percentswijze berekening van de verhouding der ieder jaar beplante velden, der daarvan verkregen produktie, der waarde dier produktie en der geheven landrente tot de bij de tabellen 3, 4, 10 en 14 aangewezen totalen voor het geheele tijdvak, komt die gelijkmatigheid nog meer te voorschijn, gelijk blijken kan uit het volgende:

	Uitgestrektheid met *padi* beplant.	Produktie.	Waarde der *padi*.	Aanslag der landrente.
1856	19.60 %	19.32 %	19.21 %	19.60 %
1857	19.80 „	19.82 „	19.84 „	19.95 „
1858	19.83 „	19.99 „	20.— „	19.95 „
1859	20.11 „	20.01 „	20.93 „	20.08 „
1860	20.65 „	20.85 „	20.92 „	20.42 „

Wij meenen het er voor te mogen houden, dat hier tot grondslag voor den aanslag gediend heeft eene per bouw vastgestelde som, aangezien daarin (zie tabel N°. 5) de minste variatiën hebben plaats gehad, en ook omdat de gegeven percentswijze berekening van de jaarlijksche uitgestrektheid het beste slaat op, en de meeste overeenkomst heeft met de percentswijze berekening van den jaarlijkschen aanslag.

Probolinggo. Blijkens de tabel N°. 1 is de bevolking dezer residentie toegenomen van 290.107 zielen in 1856 tot 315,097 in 1860, dus in vier jaren tijds vermeerderd met 24,990 zielen of 8.61 % [1]). In denzelfden tijd ver-

[1]) In verband tot de later in den tekst volgende

meerderde het getal landbouwende huisgezinnen van 36.792 tot 57,788, dus met een cijfer van 20,996 huisgezinnen of ruim 57 %. — Deze bovenmatige vermeerdering doet ons het er voor houden, dat òf de opgaven der landbouwende huisgezinnen in de eerste vier jaren fautief zijn, — hetgeen evenwel niet zeer aannemelijk is, omdat daarbij de toename langzaam en geregeld geschiedt, — òf die van het jaar 1860, waarin eene vermeerdering van niet minder dan 17,019 huisgezinnen of bijna 42 % wordt vermeld, hoogst onnaauwkeurig, welligt een drukfout is. — Hoezeer de bij het verslag over 1860 gevoegde nota van verbeteringen daaromtrent geen licht geeft, dewijl zij zich slechts bepaalt bij den tekst van het verslag en de bijlagen er van onaangeroerd laat, meenen wij ons voor de tweede veronderstelling te moeten verklaren, en wij zullen ons bij het onderzoek dan ook bepalen bij de eerste 4 jaren, gedurende welke de toeneming is geweest van 3,977 huisgezinnen of 10.8 %. Daaruit ziet men dat de vermeerdering, zelfs in die 4 jaren, onder de landbouwende huisgezinnen grooter is geweest dan onder de totale bevolking, zoodat, terwijl men in 1856 op één landbouwend gezin had 7.88 zielen, dit cijfer in 1858 was gedaald tot 7.31, om in het volgend jaar weder te klimmen tot 7.54.

Die verhouding is wel minder gunstig dan die in het naburige Pasoeroewan, doch met het oog op de vele suikerfabrieken hier aanwezig, op de bedrijvigheid in handel en industrie, als ook op de vele Madurezen, die hier tijdelijk verblijf houden en waarschijnlijk in het zielental der bevolking zijn begrepen, niet bepaald ongunstig te noemen, — hoezeer het geen gunstig verschijnsel is, dat met de vermeerdering der landbouwende bevolking de rijstbouw geen gelijken tred heeft gehouden. Men ziet toch uit tabel N°. 7, dat de uitgestrektheid gronds ten bedrage van 0,953 bouw of 476 vierkante Rijnlandsche roeden in 1856, per huisgezin met *padi* beplant, afneemt tot 0,856 bouw of 428 vierkante Rijnlandsche roeden in 1859.

De niet zeer aanzienlijke verbouw per landbouwend gezin wordt evenwel gecompenseerd door eene produktie, welke, blijkens de tabel N°. 8, gemiddeld ruim $30^1/_2$ pikols per bouw heeft bedragen en Probolinggo in dit opzigt onder de meest gunstig bekende gewesten van Java rangschikt, en door eene teelt van tweede gewassen, zoo uitgebreid als in geene andere residentie plaats vindt. Bij de regeringsverslagen toch wordt voor deze laatste eene uitgestrektheid opgegeven:

in 1856	van	 22,227	bouws
„ 1857	„	 19,885	„
„ 1858	„	 22,818	„
„ 1859	„	 24,405	„
„ 1860	„	 25,630	„

Hoezeer de rijst-produktie, — waarbij wegens het vrij gunstig rendement per bouw aan geene verzwijging van de zijde der bevolking te denken valt, — voor de voeding niet alleen der totale bevolking, maar zelfs van het landbouwend gedeelte er van ontoereikende mag worden geacht, gelijk trouwens blijkt uit de vrij hooge prijzen, hier voor de *padi* opgegeven, zoo vinden wij niettemin in het regeringsverslag over 1855 [1]) melding gemaakt van belangrijken uitvoer van rijst naar Madura. Uit latere regeringsverslagen evenwel blijkt hiervan niet, en het is ook naauwelijks te gelooven, dat die uitvoer heeft aangehouden, aangezien de *padi*-prijzen in Probolinggo niet alleen stijgende zijn geweest, — hetgeen toenemende ontoereikendheid der produktie voor de voeding schijnt aan te duiden, — maar ook in 1859 en 1860 de *padi* in Probolinggo duurder was dan op Madura [2]).

De belangrijke teelt van tweede gewassen, waaronder die van *djagong* eene eerste plaats bekleedt, mag evenwel beschouwd worden in het ontoereikende der *padi*-teelt voldoende te hebben voorzien.

De gunstige resultaten der *padi*-teelt schijnen in deze residentie te kunnen worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat zij ge-

opgave van het getal landbouwende huisgezinnen in 1860, teekenen wij hier aan, dat de vermeerdering van het zielental der bevolking van 1856 tot en met 1859, dus in 3 jaren, heeft bedragen 17,291 zielen of 5.96 %.

[1]) Zie pag. 106 der officiële uitgave.

[2]) Volgens de staten der rijst-kultuur, gevoegd bij de verslagen der jaren 1859 en 1860, worden de prijzen opgegeven als volgt:

		Hoogste prijzen.	Laagste prijzen.
1859	Probolinggo . .	*f* 3.28	*f* 2.62
	Madura	„ 2.50	„ 2.25
1860	Probolinggo . .	„ 2.75	„ 2.—
	Madura	„ 2.52	„ 2.—

Vroeger dan het jaar 1859 komt Madura op die staten niet voor.

heel heeft plaats gehad of althans kunnen hebben op sawah's, hoezeer die slechts $62^{1}/_{2}$ $^{0}/_{0}$ van de velden der bevolking uitmaken, en hier dus eene minder gunstige verhouding dan in Pasoeroewan bestaat.

De uitgestrektheid toch der sawah's heeft, volgens de regeringsverslagen, bedragen:

in 1856	38,972	bouws
„ 1857	$39,842^{1}/_{2}$	„
„ 1858	39,830	„
„ 1859	40,420	„
„ 1860	40,835	„
te zamen . .	$199,899^{1}/_{2}$	bouws
terwijl na aftrek der gronden, ingenomen door de suikerteelt, de eenige, waarvoor de bevolking van hare gronden moet afstaan, ad	24,697	„ [1])
wij nog overhouden . .	$175,202^{1}/_{2}$	bouws

of slechts $976^{1}/_{2}$ bouws minder, dan volgens de tabel N°. 3 in het vijfjarig tijdvak voor de *padi*-teelt noodig is geweest. Aan diezelfde omstandigheid zal dan ook waarschijnlijk toe te schrijven zijn, dat men hier geen enkel jaar eenige opgave aantreft van mislukte velden.

In vergelijking met de meeste andere residentiën kan de toestand der bevolking van Probolinggo als vrij gunstig worden beschouwd, waartoe, behalve hare *padi*-teelt, waarschijnlijk hebben bijgedragen de zeer gunstige resultaten der suikerteelt, alsook die der koffij-kultuur, hoezeer die bij Pasoeroewan achterstaan, en voorts de zeer aanzienlijke verbouw van tweede gewassen, waaronder in de laatste jaren die van tabak ten behoeve van partikuliere ondernemers zeer is toegenomen [2]).

Nergens op Java is dan ook de aanslag der landrente, berekend per bouw, zoo hoog geweest als hier. Gemiddeld over de vijf jaren heeft die ƒ $16.76^{1}/_{2}$ per bouw bedragen, met zeer geringe variatiën in ieder jaar, gelijk blijken kan uit het tweede gedeelte der tabel N°. 15. Wanneer wij daarbij het oog slaan op de tabellen N°. 16 en 17, dan komt het ons tevens voor, dat de aanslag per bouw is geschied [1]).

Bezoeki. Hier is de bevolking, grootendeels bestaande uit Madurezen, vermeerderd van 275,953 zielen in 1856 tot 299,726 in 1860, dus in 4 jaren tijds met 23,773 zielen of $8^{3}/_{5}$ $^{0}/_{0}$. Daarentegen is het getal landbouwende huisgezinnen toegenomen van 44,893 tot 50,671, dus vermeerderd met 5,778 huisgezinnen of bijna $12^{9}/_{10}$ $^{0}/_{0}$. De tabel N°. 6 wijst tusschen de totale bevolking en het getal der landbouwende huisgezinnen over het geheele tijdvak eene verhouding aan van gemiddeld 6.07 zielen op 1 landbouwend huisgezin, zoodat ongeveer 17 $^{0}/_{0}$ der totale bevolking buiten het genot van grondbezit is.

De uitgestrektheid gronds, voor den verbouw van *padi* gebezigd, is nagenoeg stationair gebleven. Uit de tabel N°. 7 blijkt, dat het met *padi* beplante, berekend per landbouwend huisgezin, nu eens af-, dan weder toenemende is geweest. Over de 5 jaren heeft het gemiddeld bedragen 1,037 bouws of ruim 518 vierkante Rijnlandsche roeden, — eene uitgestrektheid, met ongeveer een vijfde overtreffende die in de residentiën Pasoeroewan en Probolinggo, — maar toch een vijfde beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën, in ons onderzoek begrepen.

De produktie behoort tot de gunstigste en heeft gedurende 5 jaren gemiddeld $31.51^{1}/_{2}$ pikols per bouw bedragen, zoodat, hoezeer zij voor die van Pasoeroewan moet onderdoen, 1 landbouwend huisgezin hier toch nagenoeg $3^{3}/_{4}$ pikols *padi* meer heeft gehad dan daar. Wij zullen weinig residentiën aantreffen, waar de produktie op eene zoo voldoende wijze voorziet in de voeding hetzij per landbouwend huisgezin, hetzij per hoofd voor de geheele bevolking.

Deze belangrijke produktie heeft men waarschijnlijk, even als in de twee voorgaande residentiën, te danken aan de omstandigheid, dat de rijstbouw nagenoeg geheel heeft kunnen

---

[1]) Te weten:

in 1856—1859, jaarlijks 5001 bouws, dus in het geheel .	20,004	bouws
in 1860	4,639	„
te zamen . .	24,597	bouws

[2]) Zie regeringsverslag van 1859, pag. 116.

[1]) Deze conclusie schijnt eenigzins te worden bevestigd door hetgeen men aangaande opnamen, een 15tal jaren geleden met veel succes in deze residentie gedaan omtrent de uitgestrektheid en de produktie der velden, lezen kan op pag. 16, eerste alinea, eener in 1863 te 's Gravenhage bij H. C. Susan C.Hz. verschenen brochure, getiteld: *Iets over het landrentestelsel,* door een oud-Resident op Java.

geschieden op sawah's, die bijna 67 % uitmaken van de door de bevolking ontgonnen velden.

In de vijf jaren toch had men aan sawah's:

in 1856	. . . .	46,317½	bouws
„ 1857	. . . .	46,782	„
„ 1858	. . . .	46,817	„
„ 1859	. . . .	47,520½	„
„ 1860	. . . .	48,355	„
te zamen.	. .	235,792	bouws
Wanneer men daarvan aftrekt hetgeen gediend heeft voor 's Gouvernements suikerteelt[1]), ad	.	11,456½	„
dan houden wij nog over		224,335½	bouws

of 18,751¾ bouws minder dan men voor den rijstbouw, volgens onze tabel N°. 3, heeft gebruikt.

Ook hier vernemen wij van geene belangrijke mislukkingen, die zich bepaalden:

in 1859 tot	. . . .	67	bouws
„ 1860 „	. . . .	1,264	„

Dat de hier verkregen produktie, waarbij eene belangrijke teelt van tweede gewassen komt [2]), niet alleen ruim voldoende voor de voeding is geweest, maar zelfs gelegenheid heeft gegeven tot uitvoer van rijst, zoowel als van *djagong*, die volgens het Verslag van 1855 [3]) naar Madura plaats vindt, zonder zelfs de *padi*-prijzen bijzonder te doen rijzen, valt ligt te begrijpen.

[1]) Te weten:

in 1856	. . . . .	2,408	bouws
„ 1857	. . . . .	2,426	„
„ 1858	. . . . .	2,422½	„
„ 1859	. . . . .	2,200	„
„ 1860	. . . . .	2,000	„
te zamen.	. .	11,456½	bouws

[2]) Met tweede gewassen, waaronder de *djagong* eene voorname rol speelt, heeft men beplant:

in 1856	. . . . .	16,701½	bouws
„ 1857	. . . . .	16,997	„
„ 1858	. . . . .	17,265½	„
„ 1859	. . . . .	16,481¼	„
„ 1860	. . . . .	17,861	„
te zamen.	.	85,306¼	bouws

of ruim 35 % van de met *padi* beplante uitgestrektheid.

[3]) Zie pag. 106 en 109.

Minder verklaarbaar is het daarentegen, dat de aanslag der landrente, per bouw zoowel als per pikol *padi* berekend, lager staat dan in het nabij gelegene Probolinggo.

Hoezeer het wel waarschijnlijk is, dat hier die aanslag berust op de heffing eener vast bepaalde som, zoo schijnt toch de produktie zelve niet geheel buiten aanmerking te zijn gebleven. De *padi*-prijzen schijnen daarentegen geen invloed daarop te hebben gehad. Dit een en ander blijkt uit eene percentswijze berekening, welke wij hier, even als bij de residentie Pasoeroewan, laten volgen van de verhouding der uitgestrektheid gronds jaarlijks met *padi* beplant, van de daarvan verkregen produktie, van de gecalculeerde waarde dier produktie en van den jaarlijkschen aanslag tot de totalen van het geheele tijdvak:

	Uitgestrektheid met *padi* beplant.	Verkregen produktie.	Waarde van het produkt.	Aanslag der landrente.
1856	20.02 %	20.56 %	19.83 %	20.— %
1857	19.73 „	18.29 „	19.41 „	19.11 „
1858	19.40 „	19.54 „	17.39 „	19.88 „
1859	20.58 „	20.51 „	22.06 „	20.33 „
1860	20.27 „	21.10 „	21.30 „	20.67 „

Men ziet daaruit, dat de rijzing en daling der kapitale som van den aanslag meer in overeenstemming is met eene meerdere of mindere produktie dan met de grootere of kleinere uitgestrektheid gronds met *padi* beplant.

Bij voorbeeld: Het jaar 1857 is de kapitale som van den aanslag in het vijfjarig tijdvak de geringste geweest, en in dat jaar was de totale produktie ook de minste. Daarentegen zien wij, dat de uitgestrektheid gronds voor de *padi*-kultuur in dat jaar meer bedroeg dan in 1858.

Zoo zien wij verder, dat in 1860 de kapitale som van den aanslag het meeste heeft bedragen; dit is ook het geval met de produktie. Daarentegen is de met *padi* beplante uitgestrektheid in 1860 geringer geweest dan in 1859.

Wat nu de waarde van het *padi*-produkt aangaat, eene vergelijking van de gegeven berekening der jaarlijksche waarde met den loop van den jaarlijkschen aanslag zal doen zien, dat beiden nog meer uiteenloopen.

Over het algemeen vermeenen wij den toestand der Bezoekische bevolking in vergelijking met die der meeste residentiën als vrij gunstig te mogen beschouwen.

Met het voornemen om daarop bij onze algemeene beschouwingen terug te komen, ves-

tigen wij hier bij voorbaat de aandacht op eenige zeer opmerkelijke bijzonderheden, bij de drie laatste door ons onderzochte residentiën, Pasoeroewan, Probolinggo en Bezoeki, speciaal in het oog vallende.

1°. De landbouwende bevolking bestaat voor een groot gedeelte uit Madurezen, of is althans van Madureschen oorsprong, terwijl wat van de eigenlijke Javaansche bevolking in die residentiën nog aanwezig is, meer naar het binnenland schijnt te zijn teruggedrongen;

2°. De *padi*-teelt schijnt er bijna uitsluitend plaats te grijpen op sawah's of gronden, die geïrrigeerd kunnen worden;

3°. Voor de aanzienlijke teelt van tweede gewassen, welke hier plaats grijpt, heeft men waarschijnlijk geene andere dan tegal-gronden, wier bevochtiging van de regens afhankelijk is, behoeven te gebruiken;

4°. Men vindt hier niet, gelijk elders meermalen, melding gemaakt van gronden, voor tweede gewassen gebruikt, na voor de *padi*-teelt te hebben gediend;

5°. De opgaven van mislukte *padi*-velden zijn er in vergelijking met de meeste andere residentiën uiterst onbeduidend;

6°. Met uitzondering van Kadoe, is de aanslag der landrente, berekend per *bouw*, nergens zoo hoog als hier. Wanneer wij den totalen aanslag gedurende vijf jaren voor de drie residentiën te zamen trekken, en evenzoo ook de totale uitgestrektheid gronds met *padi* beplant, dan blijkt het, dat 672,224 bouws in de landrente zijn aangeslagen geworden voor eene som van *f* 9,558,154.34 of gemiddeld bijna *f* 14.22 per bouw [1]);

7°. Meer speciaal ten aanzien van Probolinggo en Bezoeki moet eindelijk nog worden opgemerkt, dat er eene zekere soort van individuëel grondbezit schijnt te bestaan.

Banjoewangi. De bevolking is hier in vijf jaren toegenomen van 36,570 tot 40,271 zielen, hetgeen eene vermeerdering aanwijst van 3,701 zielen of ruim 10 %. Het getal landbouwende huisgezinnen nam toe van 4,474 tot 4,694, en vermeerderde dus met 220 huisgezinnen of bijna 5 %.

De verhouding tusschen de totale bevolking en het getal landbouwende huisgezinnen, die hier, na Tagal, Cheribon, Soerabaja en Rembang, zoo ongunstig is als in geene der overige residentiën wordt aangetroffen, klom vrij geregeld van 8.17 zielen op 1 huisgezin in 1856 tot 8.58 in 1860. Gemiddeld was de verhouding 8.37 zielen op 1 huisgezin, zoodat nagenoeg 40 % van de totale bevolking buiten het genot van grondbezit is geweest. — Voor die ongunstige verhouding zal men waarschijnlijk de voornaamste oorzaak moeten zoeken in de omstandigheid, dat in Banjoewangi een landbouw-etablissement voor gecondemneerde landloopers en bannelingen bestaat, waarvan de sterkte waarschijnlijk in het zielental der bevolking is opgenomen.

De uitgestrektheid gronds, per landbouwend gezin met *padi* beplant, is hier vrij aanzienlijk, en, naar het schijnt, in het algemeen toenemend, ofschoon uit tabel N°. 7 blijkt dat die vooruitgang geen gestadige is. Gemiddeld over het geheele tijdvak bedroeg die uitgestrektheid 1,67 bouw of 835 vierkante Rijnlandsche roeden.

Residentie'sgewijs genomen staat Banjoewangi, voor de produktie per bouw, aan het hoofd der in ons onderzoek begrepen Javasche gewesten, hoezeer wij gezien hebben, dat in sommige residentiën distrikten, wier bevolking en *padi*-bouw vermoedelijk niet minder zijn dan die van het weinig bevolkte Banjoewangi, eene nog gunstiger produktie hebben aan te wijzen. Gemiddeld over de vijf jaren heeft die hier ruim $39^1/_{10}$ pikols per bouw bedragen.

Behalve aan de bekende vruchtbaarheid van den grond in dit gewest, heeft men eene zoo belangrijke produktie waarschijnlijk ook daaraan te danken, dat het grootste gedeelte der door de bevolking bebouwde gronden bestaat uit sawah's. Het totaal der velden bedroeg:

in 1856	8,909	bouws
„ 1857	8,909	„
„ 1858	10,131	„
„ 1859	10,131	„
„ 1860	10,206	„
te zamen	48,286	bouws

waarvan men aan sawah's had:

in 1856	7,545	bouws
„ 1857	7,545	„
„ 1858	8,133	„
„ 1859	8,133	„
„ 1860	8,163	„
te zamen	39,519	bouws

of ruim $82\ ^0/_5$ van het totaal der velden. Die hoeveelheid overtreft zelfs met $1,288^3/_4$ bouws

[1]) De totale vijfjarige produktie van die drie residentiën bedroeg 21,961,644 pikols *padi*, waarvan per pikol gemiddeld $43^1/_2$ cents is geheven.

de geheele uitgestrektheid der in vijf jaren met *padi* beplante gronden, zoodat het meer dan waarschijnlijk is, dat de geheele verbouw van *padi* op sawah's heeft kunnen geschieden. Daarbij komt nog, dat, aangezien de bevolking van hare velden niets behoefde te missen ten behoeve van Gouvernements kultures, zij bijna uitsluitend *padi dalem*, waarvan het rendement zoo veel voordeeliger is dan dat der *padi gendjah*, heeft kunnen verbouwen [1]).

Dat zulk eene produktie ruim voldoende is geweest voor de voeding, behoeft wel niet opgemerkt te worden. Volgens de tabel N°. 8 (tweede gedeelte) heeft een landbouwend huisgezin gedurende het vijfjarig tijdvak gemiddeld 65,31½ pikols *padi* 's jaars kunnen hebben of ruim 35.27½ pikols gepelde rijst, terwijl voor de voeding der totale bevolking die produktie uitgeleverd heeft eene hoeveelheid van 4.21 pikols gepelde rijst per hoofd.

Nevens eene zoo overvloedige *padi*-produktie, waardoor de prijzen der *padi* in geen ander gewest zoo laag zijn geweest als hier, treffen wij nog eene belangrijke teelt van tweede gewassen aan, waarmede in vijf jaren eene uitgestrektheid is beplant van niet minder dan 9,388½ bouws of ruim 24½ % van de uitgestrektheid met *padi* bebouwde gronden.

Over het algemeen mag de toestand der bevolking hier gezegd worden gunstiger te zijn dan in eenig ander gewest op Java. Behalve de Preanger Regentschappen, is Banjoewangi de eenige residentie waar geene landrente wordt geheven. Daarvoor wordt der bevolking wel is waar een geringer prijs voor haar koffij-produkt betaald dan in de andere residentiën; maar het lijdt geen twijfel, dat deze regeling, bij de gunstige rijst-produktie, voor haar veel voordeeliger uitkomt [2]).

Ongeacht eene meer gunstige rijstproduktie, bevindt zij zich buitendien in eene gunstiger positie dan de bevolking der Preanger Regentschappen, daar deze niet alleen minder voor hare koffij erlangt [1]), maar daarenboven nog het *padi*-contingent aan hare hoofden heeft op te brengen.

B a n j o e m a a s. In deze residentie is de bevolking toegenomen van 421,053 zielen in 1856 tot 537,482 in 1860, dus in vier jaren vermeerderd met 116,429 zielen, of ruim 27½ %. De grootste vermeerdering heeft plaats gehad in het jaar 1860 en wordt in den bevolkingstaat, gevoegd bij het regeringsverslag over dat jaar, toegeschreven aan naauwkeuriger telling en *overkomst*, — waarschijnlijk *terugkeer* — van elders; want waarlijk de toestand der bevolking in Banjoemaas is, gelijk wij zien zullen, niet zoo gunstig, dat bewoners van andere residentiën er door uitgelokt zouden zijn geworden, om zich hier te komen vestigen.

In hetzelfde vijfjarig tijdvak klom het getal landbouwende huisgezinnen van 55,606 tot 81,670. Hier bedroeg dus de vermeerdering 26,064 huisgezinnen, of bijna 47 %! Vooral was de vermeerdering aanzienlijk in de jaren 1858 en 1859, en bedroeg zij respectivelijk voor die beide jaren 13,651 en 11,811, of te zamen 25,462 huisgezinnen. — Zij zal waarschijnlijk aan dezelfde oorzaken moeten worden toegeschreven, als de vermeerdering der totale bevolking, hoezeer, wat aangaat het jaar of de jaren, waarin het accres zou hebben plaats gehad, zij niet slaat op de toeneming der bevolking.

De door ons in de tabellen N°. 6 en 7 gegeven berekeningen van de verhouding tusschen het cijfer der bevolking en dat der landbouwende huisgezinnen, en van de per landbouwend huisgezin met *padi* beplante uitgestrektheid gronds, kunnen derhalve voor de vier

---

[1]) Blijkens het regeringsverslag over 1855 (pag. 106) wordt de gunstige produktie van Banjoewangi door het hoofd van het gewestelijk bestuur aldaar toegeschreven aan het niet bestaan van kultures voor de Europesche markt op de bouwlanden der bevolking.

[2]) In Bezoeki, bijv., waar de bevolking in 1860 *f* 10.50 per pikol voor de koffij ontving, of *f* 4.07 meer dan in Banjoewangi, is, blijkens het tweede gedeelte der tabel N°. 15, aan landrente *f* 13.21 per bouw geheven. — Indien een gelijk bedrag in Banjoewangi aan landrente ware geheven geworden, — hetgeen althans te verwachten zou zijn bij eene zoo belangrijke *padi*-produktie, — dan zou de bevolking, al had zij *f* 10.50 voor de koffij gekregen, er niet bij gewonnen hebben. — De produktie van koffij in 1860 bedroeg 6,536.67 pikols, waarvoor de bevolking van Banjoewangi heeft ontvangen *f* 41,873.65½. Tegen *f* 10.50 zou zij hebben gekregen *f* 68,635.03½, of *f* 26,761.38 meer. Daarentegen zou zij van 8,127 bouws, in 1860 door haar met *padi* beplant, of liever van 8.083 bouws, na aftrek namelijk van 85 bouws, die mislukt waren, aan landrente, tegen *f* 13.21 per bouw, hebben opgebragt *f* 106,763.22, of bij slot van rekening *f* 80,000.— boven hetgeen zij meer zou hebben ontvangen.

[1]) Blijkens den staat der koffij-kultuur, gevoegd bij het regeringsverslag van 1860, ontving de Preanger bevolking *f* 5.25 per pikol voor de koffij, en die van Banjoewangi *f* 6.43.

eerste jaren van geene groote waarde zijn, maar alleen voor het jaar 1860 gelden.

In dat jaar was de verhouding van het cijfer der totale bevolking tot het getal landbouwende huisgezinnen, als van 6.58 zielen op *één* gezin. Deze verhouding is op zich zelve niet ongunstig, omdat volgens haar niet meer dan 23 % van de bevolking buiten het genot van grondbezit is. — Maar minder gunstig doet zij zich voor, wanneer men, bedenkende dat Banjoemaas geen gewest is waar veel handel en industrie bestaat, haar in verband beschouwt met hetgeen in dat jaar door het landbouwend gedeelte der bevolking met *padi* is beplant, en dat per huisgezin niet meer bedraagt dan 1,046 bouw of 523 vierkante Rijnlandsche roeden, — voorts met de niet belangrijke teelt van tweede gewassen [1]); terwijl voor de Gouvernements-kultures ongeveer 62 % van de landbouwende bevolking werkzaam waren [2]); zoodat men genegen is te vragen, welke middelen van bestaan dat gedeelte der bevolking, hetwelk van grondbezit verstoken is, wel hebben kan.

Behalve in Pekalongan, Rembang, Japara en Krawang, is de rijstbouw hier zoo onvoordeelig, als in geen der andere residentiën het geval is geweest. Volgens de tabel N°. 8 heeft de produktie over de vijf jaren niet meer bedragen dan 11.96 pikols per bouw. In 1860 was de opbrengst slechts 8.36½ pikols, die aan gepelde rijst hebben uitgeleverd 4.72½ pikols per landbouwend gezin, en, berekend over de totale bevolking, 71⅘ katti's per hoofd. — Al wilde men beweren, dat een groot gedeelte der produktie was verzwegen, en dat zij wel eens zoo veel had bedragen, — hetgeen toch wel niet aannemelijk zou zijn, — dan nog moet hier eene groote tekortkomst voor de voeding hebben bestaan.

De produktie der 4 eerste jaren is, wel is waar, gunstiger en volgens de tabel N°. 9 is zij iets minder ontoereikende voor de voeding geweest; maar men verlieze niet uit het oog, dat de berekeningen voor die vier jaren slaan op cijfers der bevolking, die, gelijk wij hierboven hebben gezien, weinig te vertrouwen zijn. Om die reden hebben wij ons dan ook bij het jaar 1860 moeten bepalen.

Wel is Banjoemaas niet bekend als bij uitstek vruchtbaar, maar toch is eene zoo ongelukkige produktie moeijelijk te rijmen met de omstandigheid, dat een belangrijk deel van de gronden der bevolking bestaat uit sawah's of velden, die geïrrigeerd kunnen worden. Het totaal harer velden bedroeg:

in	1856	98,864	bouws
„	1857	102,123¼	„
„	1858	101,323¼	„
„	1859	101,698¼	„
„	1860	111,015	„
	te zamen . .	515,023¾	bouws

Daarvan had men aan sawah's:

in	1856	74,885½	bouws
„	1857	71,683¼ [1])	„
„	1858	73,657½	„
„	1859	73,958¾	„
„	1860	85,237 [2])	„
	te zamen . .	379,422	„

of bijna 74 % van het totaal der velden, terwijl de *padi*-teelt in die vijf jaren slechts ingenomen heeft eene uitgestrektheid van 388,806¼ bouws, of 9,384¼ bouws meer, dan men aan sawah's had. — Maar het laat zich eenigzins verklaren uit de omstandigheid, dat hier voor de indigoteelt jaarlijks ruim 4,000 bouws worden

[1]) Waarmede hier zijn beplant:

in	1856	5,987	bouws
„	1857	5,111¾	„
„	1858	6,548¼	„
„	1859	4,771½	„
„	1860	4,195	„
	te zamen . .	26,613½	bouws

of iets meer dan 6⅗ % van de uitgestrektheid gronds voor den rijstbouw gebezigd.

[2]) In 1860, toen het getal landbouwende huisgezinnen 81,670 bedroeg, had men:

bij de koffij-teelt . .	23,712	huisgezinnen
„ „ suiker- „ . .	1,608	„
„ „ indigo- „ . .	19,366	„
„ „ kaneel- „ . .	6,343	„
te zamen . .	51,029	huisgezinnen

of bijna 62½ %.

[1]) Hoe in 1857 het cijfer der sawah's eensklaps met ongeveer 3200 bouws vermindert, wordt in de mededeelingen der regering niet opgehelderd. Waarschijnlijk zal hier aan eene meer naauwkeurige opmeting gedacht moeten worden.

[2]) Ook de vermeerdering in 1860 met bijna 11,280 bouws kan uit de mededeelingen der regering niet worden opgehelderd. Indien hier aan geene drukfout te denken valt, dan is misschien die ontzaggelijke vermeerdering toe te schrijven aan voortgaande verbeterde opneming.

beplant. Met eene indigoteelt over 4,000 bouws, zoo als die van Gouvernementswege plaats vindt, mag men het er voor houden, dat de bevolking minstens eens zoo veel van hare velden moet missen. Wordt derhalve de uitgestrektheid aan sawah's, welke alzoo ter beschikking der bevolking overblijft, daardoor merkelijk minder, dan men oppervlakkig zou meenen, — de schade, haar daarmede aangedaan, wordt nog vergroot door de uitputting harer gronden ten gevolge van die teelt, bij welke eene gedurige verwisseling van gronden plaats vindt.

Het is dus meer dan waarschijnlijk, dat een grooter gedeelte van den rijstbouw dan men oppervlakkig zou meenen plaats vindt op tegalgronden, die uit hunnen aard zelven en uithoofde van de soort van rijst, welke er op verbouwd wordt, veel minder opbrengen dan sawah's; terwijl het voor de vruchtbaarheid dier gronden, of wel ook voor de activiteit der bevolking niet sterk pleit, dat, in weêrwil van de groote tekortkomst der *padi*-produktie voor de voeding, jaar voor jaar een aanzienlijk gedeelte onbeplant blijft [1]).

Het zonderlingste in de mededeelingen omtrent den rijstbouw van Banjoemaas is, dat, in weêrwil eener zoo treurige produktie, men in geen enkel jaar melding vindt gemaakt van mislukte *padi*-velden, — hoezeer het aan zulke opgaven voor andere residentiën niet ontbreekt. Ligt in die absentie van opgaven eenig bewijs, dat er werkelijk geene mislukking heeft plaats gehad, dan ziet het er met den rijstbouw in deze residentie al zeer treurig uit; — want wat beteekent in dat geval wel eene gemiddelde produktie van nog geen 12 pikols per bouw gedurende vijf jaren? — of behoort Banjoemaas soms tot de gewesten, in welke het verzwijgen van het *padi*-produkt op groote schaal plaats vindt?

Dat met eene zoo ongelukkige produktie, als wij hier weder aantreffen, de *padi*-prijzen zoo hoog zijn als maar in enkele residentiën, zal dus wel niets bevreemdends hebben. — Ongelukkigerwijs hebben zulke prijzen, gelijk reeds meermalen is opgemerkt, daar, waar de bevolking van haar produkt niets te missen heeft, voor haar hoegenaamd geene waarde, — daar zij niet alleen niets kan verkoopen, maar buitendien te onbemiddeld is, om zelve voor hare behoefte in te koopen. Hooge prijzen zijn op zich zelve wel niet zoo drukkende, wanneer eene bevolking langs andere wegen zich de middelen ruimschoots kan verschaffen tot verkrijging van het noodige voor de voeding; maar met eene indigo-, koffij- en suikerteelt, zoo als die hier bestaat, loopt de bevolking geen gevaar van zich bijzonder vet te mesten.

Uit de berekeningen, bij de tabellen N°. 15 (tweede gedeelte), 16 en 17 gegeven van het bedrag der landrente per bouw en per pikol *padi*, als ook percentsgewijs berekend van de gecalculeerde waarde, is, wegens de groote variatiën, welke men in elk jaar bij ieder van die berekeningen aantreft, met geene mogelijkheid af te leiden, op welke grondslagen de aanslag kan hebben berust.

Per bouw en per pikol *padi* berekend, zoowel als percentsgewijs van de waarde, vertoont de heffing jaar voor jaar te groote variatiën om te kunnen doen denken aan eenen vasten maatstaf voor den aanslag. Wanneer men de tabellen N°. 4 en 14 met aandacht nagaat, dan zal men, om ons bij een paar opmerkingen te bepalen, bijv. zien:

1°. dat, ná het jaar 1858, de produktie van 1859 de aanzienlijkste is geweest, — ondertusschen is in geen enkel jaar de kapitale som van den aanslag zoo laag geweest, — en

2°. dat daarentegen, terwijl de oogst van 1860 verreweg de geringste is geweest, de aanslag der landrente van dat jaar dien van alle vroegere jaren overtreft.

Zoo veel is zeker, dat, indien de produktie maar eenigzins naar waarheid is opgegeven, de aanslag, hoe matig die oppervlakkig ook moge schijnen, voor de bevolking zeer drukkend moet zijn geweest. Het best kan dit blijken bij eene inzage der tabel N°. 16, volgens welke over het geheele vijfjarig tijdvak gemiddeld ruim 48½ cents per pikol zijn geheven. In het ongelukkige jaar 1860 moet de heffing bijna 69 cents bedragen hebben.

Naast Pekalongan, Rembang, Japara en Krawang mogen wij, wegens al het voorafgegane, ook Banjoemaas gerust plaatsen onder de residentiën, in welke de toestand der bevolking alles behalve benijdenswaardig is.

Bagelen. De bevolking is hier van 648,012 zielen in 1856 tot 723,945 in 1860 toegeno-

[1]) Volgens de opgaven der regering heeft men onbeplant gelaten:

in 1856	. . . . . .	11,499½ bouws
„ 1857	. . . . . .	18,138 „
„ 1858	. . . . . .	14,781 „
„ 1859	. . . . . .	14,918¼ „
„ 1860	. . . . . .	17,050 „
te zamen	. .	76,386¾ bouws

of bijna 15 % van het totaal der velden.

men en derhalve in vier jaren tijds vermeerderd met 75,933 zielen of bijna $11^3/_4$ %. Het getal landbouwende huisgezinnen daarentegen vermeerderde van 107,449 tot 127,412, dus met 19,963 huisgezinnen of ruim $18^1/_2$ %. Daardoor was de verhouding tusschen het cijfer der bevolking en het getal landbouwende huisgezinnen, die in 1856 op een landbouwend huisgezin 6.03 zielen gaf, successivelijk gedaald tot 5.68 in 1860, zoodat in dat jaar slechts $11^1/_2$ % van de bevolking van het genot van grondbezit verstoken kan zijn geweest.

De vermeerdering van het getal landbouwende huisgezinnen heeft evenwel niet bijgedragen tot uitbreiding van den landbouw. Uit de bij de tabel N°. 3 gegeven cijfers van de uitgestrektheid gronds, jaarlijks met *padi* beplant, zal men zien, dat het getal bouws beurtelings af- en toeneemt, maar in 1860 nog ongeveer 4,000 bouws beneden het cijfer van 1856 blijft. Uit de tabel N°. 7 blijkt dan ook, dat het jaarlijks per huisgezin met *padi* beplante, met uitzondering van eene nietsbeduidende vermeerdering in 1860, bijna geleidelijk afgenomen is van 1 018 bouw of 509 vierkante Rijnlandsche roeden in 1856 tot 0.827 bouw of 413 vierkante Rijnlandsche roeden in 1860. Alleen schijnt zij tot eenen grooteren aanplant van tweede gewassen aanleiding te hebben gegeven [1]).

De produktie van *padi*, welke, blijkens de tabel N°. 8, over het geheele tijdvak gemiddeld bijna $21^1/_5$ pikols per jaar heeft bedragen [2]), loopt jaar voor jaar nog al uiteen. Zoo zien wij, dat de hoogste produktie is geweest 25.04 en de laagste 19.31 pikols, hetgeen een verschil aanwijst van 5.73 pikols per bouw. Ofschoon zij niet bepaald ongunstig is te noemen, daar zij ruim $1^1/_3$ pikol meer bedraagt dan het gemiddelde voor de gezamenlijke gewesten, — gunstig is zij, als geheel ontoereikende voor de voeding, evenmin, daar zij, volgens de tabel N°. 9, aan gepelde rijst gemiddeld niet meer heeft uitgeleverd dan 10.14 pikols per landbouwend gezin, en voor de voeding der bevolking iets meer dan $1.72^1/_2$ pikol per hoofd.

Ondertusschen, wanneer men op eenige omstandigheden let, welke hier op den rijstbouw geenen gunstigen invloed kunnen hebben, getuigt de verkregen produktie toch voor vruchtbaarheid van den grond.

Daartoe kan in de eerste plaats gebragt worden, dat de bevolking voor 's Gouvernements indigoteelt in deze residentie een belangrijk en gewis niet het slechtste gedeelte harer gronden moet missen. Volgens de staten der indigoteelt, had deze plaats gehad:

in 1856	op	$8,252^3/_4$ bouws
„ 1857	„	$8,435^5/_8$ „
„ 1858	„	$8,420^1/_2$ „
„ 1859	„	$8,188^1/_2$ „
„ 1860	„	8,928 „

Voorts verneemt men, dat bij die teelt bovendien alleen voor de bibiet 's jaars 1,600 à 1,700 bouws noodig zijn. Wanneer wij dus

[1]) Volgens de opgaven der regering had men met tweede gewassen beplant:

in 1856	. . . . . .	$14,492^1/_2$ bouws
„ 1857	. . . . . .	$14,228^1/_4$ „
„ 1858	. . . . . .	16,252 „
„ 1859	. . . . . .	$18,124^3/_4$ „
„ 1860	. . . . . .	17,022 „

Men ziet, dat de toeneming eerst met 1858 eenen aanvang neemt, en dat er in 1860 weder afneming plaats vindt.

Per landbouwend huisgezin berekend had men met tweede gewassen beplant:

in 1856	0.135	bouw	of	$67^1/_2$	vierk. Rijnl.	roeden
„ 1857	0.129	„	„	$64^1/_2$	„ „	„
„ 1858	0.139	„	„	$67^1/_2$	„ „	„
„ 1859	0.148	„	„	74	„ „	„
„ 1860	0.134	„	„	67	„ „	„

[2]) De tabel N°. 8 geeft evenwel geene juiste berekening van het gemiddelde over het geheele tijdvak. Het blijkt uit de bij de regeringsverslagen gevoegde staten betreffende de rijstkultuur, dat mislukt zijn:

in 1858	. . . . . .	$5,892^1/_2$ bouws
„ 1859	. . . . . .	$18,153^1/_2$ „
„ 1860	. . . . . .	3,997 „

Hoezeer het waarschijnlijk is, dat ook in vroegere jaren mislukking heeft plaats gehad, waarvan evenwel geen melding wordt gemaakt, komt men, na aftrek van de hier medegedeelde cijfers van het totaal der met *padi* beplante velden voor de genoemde jaren tot eene produktie per bouw:

in 1858	van	pikols 24.07
„ 1859	„	„ 23.63
„ 1860	„	„ $20.07^1/_2$

Hierdoor — gesteld dat de cijfers van de twee eerste jaren onveranderd kunnen blijven — ondergaat het gemiddelde voor het geheele tijdvak reeds eenige verhooging en bedraagt het nagenoeg $22^2/_5$ pikols. Voor de berekeningen omtrent het al of niet toereikende der produktie voor de voeding geeft die verhooging hoegenaamd geen verschil.

aannemen, dat de bevolking jaar voor jaar nagenoeg het dubbele moet missen van hetgeen de aanplant van ieder jaar bedraagt, dan gelooven wij geen overdreven berekening te maken [1]).

Is dit, zonder nog te spreken van de uitputting der gronden door de indigoteelt, reeds op zich zelve nadeelig voor den rijstbouw, omdat aan dezen eene zoo belangrijke uitgestrektheid aan sawah's, waarop hij anders het best gedijt, wordt onttrokken, — nog te meer moet dat bezwaar als drukkend worden beschouwt, wanneer men verneemt, dat de velden der bevolking slechts voor een klein gedeelte uit sawah's bestaan.

Uit de rijstkultuur-staten blijkt, dat men aan sawah's had:

in 1856	50,864¼	bouws
„ 1857	51,112	„
„ 1858	54,261	„
„ 1859	54,276	„
te zamen. . .	210,513¼	bouws [2])
Te transporteren. . .	210,513¼	bouws

Transport. . .	210,513¼	bouws
terwijl voor de indigoteelt daarvan zijn afgezonderd geworden (zie de voorlaatste noot).	73,652	„
weshalve de bevolking slechts heeft kunnen beschikken over.	136,861¼	bouws

Wanneer men nu daarbij in aanmerking neemt, dat voor de *padi*-teelt zijn gebezigd (zie tabel N°. 3):

in 1856	109,337¼	bouws
„ 1857	100,995	„
„ 1858	103,902	„
„ 1859	99,331	„
te zamen. . .	413,565¼	bouws

dan komt men tot het resultaat, dat in die vier jaren de rijstbouw is geschied slechts voor 33 % op sawah's en voor 67 % op tegal-gronden.

Tenzij men dus aan belangrijke verzwijging van het produkt van de zijde der bevolking moest denken, [1]) kan men in deze berekening het beste antwoord vinden op de vraag: waaraan het toe te schrijven zij, dat de produktie niet hooger is geweest. Het valt toch, na het bovengezegde, niet moeijelijk na te gaan, hoe groote schade aan den rijstbouw der bevolking

[1]) Hierin ligt waarschijnlijk ook de oplossing van het tegenstrijdige tusschen de opgaven in de staten der rijst- en der indigokultuur. — Terwijl toch in de laatstbedoelde staten de hierboven gegeven cijfers voorkomen, blijkt het uit de staten voor de rijstkultuur, dat voor het Gouvernement zijn beplant geworden:

in 1856	11,547¼	bouws
„ 1857	15,087¾	„
„ 1858	15,287	„
„ 1859	16,573	„
„ 1860	15,157	„
te zamen. . .	73,652	bouws

Ten overvloede moet hier opgemerkt worden, dat in Bagelen geene door de bevolking voor eigen gebruik ontgonnen gronden ten behoeve van het Gouvernement worden afgezonderd en beplant dan met indigo; want suikerteelt heeft men hier niet, en voor de koffij-, thee- en kaneelkultures, die er wel zijn, worden geene gronden der bevolking genomen.

[2]) Het jaar 1860 kunnen wij er niet bij opnemen, omdat voor dat jaar de uitgestrektheid aan sawah's wordt opgegeven op 44,196 bouws, en dit blijkbaar fautief is, zijnde het zeer onwaarschijnlijk, dat van 1859 op 1860 niet minder dan 10,000 bouws sawah in den toestand van tegal-gronden zouden zijn teruggekeerd. — Is daarentegen de opgave van 1860 juist, welligt ten gevolge van meer naauwkeurige opneming, dan zou, omgekeerd, de opgave der vier voorgaande jaren fautief zijn; maar dan ook komt de rekening nog slechter uit, dan wij die hier maken.

[1]) Die echter, blijkens het volgende, niet wel kan hebben plaats gehad. Uit het bovenstaande is gebleken, dat in het hier behandeld vierjarig tijdvak de *padi*-teelt heeft ingenomen 413,565¼ bouws, waarvan hoogstens 136,861¼ bouws aan sawah's, en dus minstens 276,704 bouws aan drooge rijstgronden. — Wanneer men nu aanneemt eene gemiddelde produktie van 30 pikols per bouw voor de sawah's, en van 15 pikols voor de drooge rijstgronden, — en dit laatste cijfer is in den regel eerder als te hoog dan als te laag te beschouwen, — dan zou in die vier jaren de produktie van Bagelen moeten hebben bedragen:

van 136,861¼ bouws sawah's, à 30 pikols.	pikols 4,105,837.50
van 276,704 bouws drooge rijstgronden, à 15 pikols.	„ 4,150,560.—
of te zamen. . .	pikols 8,256,397.50

Ondertusschen heeft, volgens de opgaven der regering, gelijk uit onze tabel N°. 4 kan blijken, de werkelijke produktie bedragen 8,958,936 pikols of ruim 700,000 pikols meer.

moet zijn toegebragt, — eene schade die haar waarlijk door hare verdiensten bij de indigoteelt niet is vergoed [1]).

Het kan dan ook geene bevreemding wekken, dat wij ook hier van aanzienlijke misgewassen melding hooren maken. Zou men in stede daarvan niet veeleer mogen vragen: welke waarborg, bij voortzetting der indigoteelt, er wel kan bestaan tegen eene herhaling in deze zoo schoone en volkrijke residentie van de allertreurigste geschiedenis van den rijstbouw in Pekalongan?

In hoe ver de teelt van tweede gewassen, welke hier niet onbeduidend schijnt te zijn, het tekort der rijstproduktie kan hebben aangevuld, kunnen wij niet nagaan. De hooge *padi*-prijzen en de gewoonte, welke hier even als in Banjoemaas schijnt te bestaan, om meer dan eenmaal 's jaars *padi* te bouwen, geven, naar het ons voorkomt, reden om te vermoeden, dat het ontoereikende der produktie sterk wordt gevoeld, — te meer nog, omdat Bagelen omringd is van gewesten, waar de *padi*-produktie evenmin overvloedig is, en vanwaar dus geen toevoer is te wachten.

Voor zoo ver wij kunnen nagaan, schijnt de aanslag der landrente hier te rusten op den grondslag eener heffing per bouw; daar de berekening van het bedrag per bouw, te vinden in het tweede gedeelte der tabel N°. 15, de geringste variatiën aanwijst. Men behoeft slechts de produktie van elk jaar (tabel N°. 4) te vergelijken met den aanslag van ieder jaar, volgens tabel N°. 14, om tot de overtuiging te komen, dat de produktie zelve daarop van geen invloed heeft kunnen zijn. Vandaar dan ook de groote verschillen, welke de tabel N°. 16 aanwijst bij berekening van de heffing per pikol *padi*. Zoo zien wij, onder anderen, dat, hoezeer de produktie van 1857 die van 1856 met ruim 370,000 pikols overtreft, de aanslag niettemin bijna *f* 13,000 lager is. Daarentegen overtreft de aanslag van 1860 ver dien van de vier andere jaren, hoezeer de produktie, na die van 1859, de geringste was.

Kadoe. De bevolking dezer residentie vermeerderde van 445,244 zielen in 1856 tot 470,511 zielen in 1860, derhalve met 25,267 zielen of ruim $5^2/_3$ $^0/_0$ in vier jaren. — Ten aanzien van de landbouwende bevolking komen ons de opgaven van het getal huisgezinnen in de eerste twee jaren voor fautief te zijn, of liever te berusten op onnaauwkeurige opneming. Bij de geregelde toeneming toch der totale bevolking, welke, blijkens tabel N°. 1, onafgebroken heeft plaats gehad, valt het moeijelijk eene reden te vinden voor de belangrijke vermindering van het getal huisgezinnen van 1856 op 1857, en de niet minder aanzienlijke vermeerdering van 1857 op 1858. Naar het voorkomt, schijnen mitsdien alleen de opgaven der drie laatste jaren overeenkomstig de waarheid te zijn en tot grondslag voor daarop te maken berekeningen te kunnen dienen. Is deze gevolgtrekking juist, dan zou de zaak daarop nederkomen, dat van 1858 tot 1860 de landbouwende bevolking is toegenomen van 83,818 tot 84,781 huisgezinnen, — derhalve in twee jaren vermeerderd is met 963 huisgezinnen of $1^1/_7$ $^0/_0$. In dienzelfden tijd ging de totale bevolking ruim $2^3/_4$ $^0/_0$ of meer dan éens zoo sterk vooruit, zoodat men in 1860 op 1 landbouwend huisgezin had 5.55 zielen tegen 5.46 in 1858.

In zekeren zin is die verhouding niet ongunstig, daar zij aantoont, dat slechts 9 $^0/_0$ der totale bevolking van het genot van grondbezit verstoken is geweest, maar daar tegenover staat, dat de per huisgezin met *padi* beplante uitgestrektheid gronds hier uiterst gering is en over de drie laatste jaren niet meer bedroeg dan 0.407 bouw of $203^1/_2$ vierkante Rijnlandsche roeden [1]). Dit is niet eens de helft van de uitgestrektheid in het naburige Bagelen gemiddeld per huisgezin beplant; zelfs staat Kadoe in dit opzigt nog ver achter Bantam.

Deze geringe beplanting wordt echter eenigzins opgewogen door eene produktie per bouw, welke over de vijf jaren gemiddeld $29.77^1/_2$ pikols heeft bedragen [2]), en door eene zeer belangrijke teelt van tweede gewassen, waarmede eene uitgestrektheid is beplant van meer dan de helft der voor de *padi*-teelt gebezigde gronden [3]).

---

[1]) In 1860 heeft de bij de indigoteelt ingedeelde bevolking gemiddeld slechts *f* 7.30 per huisgezin genoten, in weêrwil der verhoogde betaling.

[1]) Volgens de tabel N°. 7 is de gemiddelde uitgestrektheid voor het geheele vijfjarig tijdvak geweest 0.428 bouw of 214 vierkante Rijnlandsche roeden.

[2]) Over de drie laatste jaren heeft de gemiddelde produktie slechts 27.15 pikols bedragen, of liever, na aftrek der mislukte velden, ruim $28^1/_3$ pikols per bouw.

[3]) In het tijdvak van 1858—1860 heeft de *padi*teelt ingenomen $65^2/_3$ $^0/_0$ van de velden der bevolking en de teelt der tweede gewassen ruim 33 $^0/_0$; terwijl het afgezonderde voor 's Gouvernements indigoteelt en hetgeen onbeplant is gebleven onge-

Over het algemeen staan de gronden in de residentie Kadoe bekend als vruchtbaar; maar, afgescheiden daarvan, vermeenen wij de hier verkregen vrij voldoende produktie per bouw ook te moeten toeschrijven aan de gunstige verhouding tusschen sawah's en tegal-gronden [1]), waardoor het voor de bevolking waarschijnlijk mogelijk is geweest, om hare *padi*-teelt nagenoeg geheel op sawah's te bewerkstelligen.

Dat de produktie evenwel, hoe voordeelig zij ook moge geweest zijn, niettemin op verre na niet toereikende is geweest voor de voeding, is, met het oog op de geringe uitgestrektheid gronds per huisgezin met *padi* beplant, ligtelijk te verklaren, daar zij aan gepelde rijst, blijkens de tabel N°. 9, in de jaren 1859 en 1860 niet meer heeft uitgeleverd dan 5.80$^1/_2$ en 6.05$^1/_2$ pikols per huisgezin, en 1.05$^1/_3$ en 1.09 pikol per hoofd. Geen wonder derhalve, dat de *padi*-prijzen gedurende het geheele tijdvak nergens zoo hoog zijn geweest als hier, terwijl het gebergte, waardoor Kadoe bijna aan alle kanten omringd is, den aanvoer van elders zeer bemoeijelijkt en kostbaar moet maken. Alleen een in verhouding tot de *padi*-teelt zoo belangrijke verbouw van tweede gewassen, als hier en in geene andere residentie tot die hoogte wordt aangetroffen, heeft de bevolking bepaald voor gebrek kunnen behoeden.

Berekend per bouw of per pikol *padi*, zoo ook percentsgewijs van de waarde, vertoont de aanslag der landrente in Kadoe, gelijk men uit de tabellen N°. 15, 16 en 17 kan zien, zulke groote variatiën, dat men daaruit bezwaarlijk kan opmaken, op welke grondslagen men daarbij is te werk gegaan. Wij willen dit weder met eenige vergelijkingen aantoonen:

De produktie van 1857 bedroeg ruim 69,000 pikols minder dan die van 1856, — de aanslag daarentegen ruim *f* 2,000 meer.

De produktie van 1858 was ruim 349,000 pikols minder dan die van 1856, — de aanslag slechts *f* 3,000 minder.

De produktie van 1860 was ruim 339,000 pikols minder dan die van 1856, en toch was de aanslag bijna *f* 7,000 hooger.

Als men in tabel N°. 14 de kapitale sommen van den aanslag der verschillende jaren met elkander vergelijkt, dan geeft het den indruk alsof men er naar gestreefd heeft, om den aanslag zoo veel mogelijk op de eenmaal bereikte hoogte te houden. Dat hij evenwel vrij drukkend moet zijn geweest, blijkt, volgens de tabellen N°. 15 en 16, daaruit, dat, uitgezonderd Probolinggo, voor zoo ver betreft het bedrag per bouw *padi*, en uitgezonderd Pekalongan, voor zoo veel betreft het bedrag per pikol *padi*, de heffing nergens zoo hoog is geweest.

Wij kunnen hier weder door eenige vergelijkingen met andere residentiën aantoonen, hoe weinig overeenstemming er voor den aanslag schijnt te bestaan:

In vijf jaren tijds heeft de produktie van Bantam die van Kadoe overschreden met bijkans 3,650,000 pikols, en in dien zelfden tijd bragt Bantam ruim *f* 169,000 minder aan landrente op.

De produktie van Kadoe bedroeg geen 35 % van die van Cheribon, de aanslag daarentegen nagenoeg 80 %.

In die vijf jaren overtrof de produktie van Tagal die van Kadoe met bijkans 5,050,000 pikols, en toch heeft Kadoe ruim *f* 765,000 meer aan landrente opgebragt. Naar evenredigheid is ook Kadoe ruim driemaal zoo zwaar belast geweest als Tagal.

De produktie van Kadoe bedroeg nog geen 23 % van die van Samarang, — de aanslag ruim 72 %, zoodat Kadoe ruim driemaal zoo zwaar belast is geweest.

De produktie van Bagelen was meer dan het dubbele van die van Kadoe, terwijl de

---

veer $1^2/_3$ % te zamen hebben bedragen. — Berekend over het geheele vijfjarig tijdvak besloegen de gronden voor de tweede gewassen ruim $44^1/_2$ % van de uitgestrektheid, voor de *padi*-teelt gebezigd.

[1]) Hoezeer de opgaven der regering dienaangaande weder weinig vertrouwen verdienen. Volgens de rijstkultuurstaten toch bedroeg de uitgestrektheid aan sawah's:

in 1856	37,077	bouws
„ 1857	37,139$^1/_4$	„
„ 1858	37,098$^1/_2$	„
„ 1859	34,098$^1/_2$	„
„ 1860	36,596	„

In deze opgaaf valt het zeer in het oog, dat het getal bouws van 1858 op 1859 juist met 3,000 vermindert. Waaraan mag die vermindering wel toegeschreven worden? Ook is het vreemd, dat, op $^1/_4$ bouw na, de rijstbouw in 1858 juist het getal bouws heeft ingenomen, in 1857 of het vorige jaar voor de uitgestrektheid aan sawah's opgegeven. — Doch wat hiervan wezen moge, zoo veel schijnt men zonder gevaar te mogen aannemen, dat de *padi*-teelt geheel of nagenoeg geheel op sawah's heeft plaats gehad.

aanslag van Bagelen die van Kadoe overtrof met slechts 29 %.

In 1860 bedroeg de produktie van Madioen ruim 1,230,000 pikols meer dan die van Kadoe, en toch bragt Madioen ruim ƒ 316,000 aan landrente minder op. De produktie van Kadoe bedroeg 43½ % en de aanslag bijna 210 % van die van Madioen, zoodat Kadoe in 1860 nagenoeg vijfmaal zwaarder belast is geweest.

In dat zelfde jaar produceerde Kediri ongeveer 270,000 pikols *padi* meer dan Kadoe, — maar bragt ruim ƒ 450,000 minder aan landrente op. De produktie van Kadoe bedroeg nagenoeg 73 % en de aanslag ruim 393 % van die van Kediri, — zoodat Kadoe meer dan vijfmaal zoo zwaar belast is geweest.

Patjitan. De bevolking nam hier toe van 99,703 zielen in 1856 tot 108,300 in 1860, en vermeerderde derhalve in 4 jaren met 8,597 zielen of ruim 8½ %. De vermeerdering der landbouwende bevolking bedroeg 2,920 huisgezinnen of ruim 21½ % op het cijfer van 1856. De verhouding tusschen de totale bevolking en de landbouwende huisgezinnen werd gaandeweg gunstiger en nam af van 7.37 zielen op 1 huisgezin in 1856 tot 6.59 in 1860. Hoezeer Patjitan in dit opzigt staat beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën, is voor een zoo afgesloten gewest, waar weinig handel of industrie bestaat, die verhouding, volgens welke 24 % der bevolking buiten het genot van grondbezit bleef, niet gunstig te noemen.

De uitbreiding der *padi*-teelt hield evenwel gelijken tred met de vermeerdering der landbouwende huisgezinnen. Zelfs was de uitgestrektheid gronds per huisgezin met *padi* beplant in 1860 iets grooter dan in 1856, Zij bedroeg, volgens de tabel N°. 7, in 1856 1.241 bouw of ruim 620 vierkante Rijnlandsche roeden en in 1860 1.269 bouw of ruim 634 vierkante Rijnlandsche roeden.

Met betrekking tot de produktie hebben wij evenwel op een eenigzins vreemd verschijnsel te wijzen.

Uit het regeringsverslag over 1855 [1]) blijkt, dat het gebroken terrein van dit gewest weinig gelegenheid aanbiedt tot het maken van werken voor eene kunstmatige besproeijing der velden, en werkelijk ziet men dan ook, dat van de velden der bevolking, welke eene uitgestrektheid besloegen:

in 1856 van	18,312	bouws
„ 1857 „	18,565½	„
„ 1858 „	18,991½	„
„ 1859 „	21,432	„
„ 1860 „	28,564	„
te zamen. . .	105,865	bouws

de sawah's slechts eene uitgestrektheid hadden:

in 1856 van	3,326	bouws
„ 1857 „	3,332	„
„ 1858 „	4,172	„ [1])
„ 1859 „	3,197	„
„ 1860 „	3,218	„
te zamen. . .	17,545	bouws

of slechts iets meer dan 16½ % van het totaal der velden.

Blijkens de tabel N°. 3 heeft men met *padi* beplant:

in 1856	16,780	bouws
„ 1857	16,790½	„
„ 1858	18,696½	„
„ 1859	21,372	„
„ 1860	20,877	„
te zamen. . .	94,516	bouws
weshalve, indien de bevolking voor hare *padi*-teelt al hare sawah's heeft gebezigd, ad .	17,545	„
zij daarvoor aan tegal-gronden nog noodig had	76,971	bouws

Uit die berekening blijkt, dat, op zijn gunstigst genomen, de *padi*-teelt kan hebben plaats gehad voor iets meer dan 18½ % op sawah's en voor bijna 81½ % op tegal-gronden. Niettegenstaande deze voor den rijstbouw zoo hoogst ongunstige verhouding, heeft de *padi*-teelt, volgens de tabel N°. 8, per bouw afgeworpen:

[1]) Zie pag. 107 der officiële uitgave.

[1]) In verband tot het in 1855 medegedeelde omtrent de moeijelijkheid om in Patjitan sawah's te maken, is de plotselinge vermeerdering in 1858 met niet minder dan 1,140 bouws en de weder even zoo plotselinge vermindering in 1859 met 1,275 bouws letterlijk een raadsel. — Maar er komen in de statistieke opgaven der regering meer zulke onverklaarbare zaken voor. Het schijnt, dat men bij de bureaux der gewestelijke besturen de opgaven van hoofden of controleurs maar voetstoots overneemt zonder tot eene opheldering te komen van daarin tusschen verschillende jaren bestaande tegenstrijdigheden of duisterheden.

in 1856	. . . .	$24.50^1/_2$ pikols
„ 1857	. . . .	35.20 „
„ 1858	. . . .	$32.36^1/_2$ „

of gemiddeld over de drie jaren ruim $30^3/_4$ pikols per bouw.

Blijkens de zoo even aangehaalde tabel is deze produktie slechts door die van Pasoeroewan, Bezoeki en Banjoewangi overtroffen geworden, hoezeer in die gewesten de verhouding tusschen sawah's en tegal-gronden zoo gunstig is, dat de *padi*-teelt er geheel of althans voor het grootste gedeelte op sawah's heeft kunnen geschieden. Indien iets in staat is, om een gunstig denkbeeld te geven van vruchtbaarheid van den grond, dan zijn het voorzeker de uitkomsten, hier door ons aangewezen; maar dan ook steekt daartegen des te meer af de produktie der beide volgende jaren, welke per bouw bedragen heeft:

in 1856	. . . .	$10.48^1/_2$ pikols
„ 1857	. . . .	$15.82^1/_{10}$ „

of gemiddeld over de beide jaren ongeveer $13^1/_8$ pikols, dus op verre na nog niet de helft van de produktie der drie voorgaande jaren [1]).

Het zou ongetwijfeld zeer onredelijk zijn te meenen, dat in de vruchtbaarste streken geen misgewas zou kunnen plaats grijpen, en wij willen ook zoo ver niet gaan van te beweren, dat de oogsten van 1859 en 1860 niet minder hebben kunnen zijn dan die der drie voorgaande jaren; maar toch, daargelaten het vreemde, dat in een gewest, waar zulke bewijzen van de vruchtbaarheid van den grond gedurende drie jaren waren geleverd, in *twee* jaren achtereen misgewas plaats heeft, zal men moeten toestemmen, dat dit vreemde niet in kracht vermindert door de omstandigheid, dat in de eerste drie jaren het landrentestelsel in Patjitan niet werkte, maar dat juist met 1859 de kwijting van landrente in geld en dus de aanslag der velden voor de landrente eenen aanvang heeft genomen. Het zonderlinge van deze geheele zaak neemt zelfs eenigzins toe bij eene inzage der tabel N°. 10, waaruit blijkt, dat de *padi*-prijzen in 1859 en 1860 lager zijn geweest dan in de drie voorafgegane jaren van overvloed. Deze bijzonderheid wordt des te opmerkelijker, wanneer men daarbij bedenkt, dat Patjitan een van alle kanten met gebergte omgeven en dus in zekeren zin afgesloten gewest is, waarheen het transport van een zoo volumineus artikel als *padi*, — en zelfs gepelde rijst transporteert de Javaan naar verre afstanden in den regel niet, — zeer moeijelijk en kostbaar moet zijn, zoodat aan belangrijken invoer, anders dan over zee [1]), bijkans niet te te denken valt. Ook de teelt van tweede ge-

[1]) Eigenlijk geven de berekeningen in den tekst omtrent de produktie der twee laatste jaren den stand der zaken niet juist aan, omdat die berekeningen gebaseerd zijn op de door ons vervaardigde tabellen, waarbij wij, om meer dan ééne reden, buiten aanmerking hebben moeten laten verschillende bijzonderheden, die de gemaakte berekeningen nu en dan eenigzins anders doen uitvallen. Gelijk bij andere gelegenheden geven wij dus ook hier eene rectificatie van den tekst.

Voor de *padi*-teelt heeft men bebouwd:

in 1859	. . . . . .	21,372 bouws
„ 1860	. . . . . .	20,877 „
te zamen.	. .	42,249 bouws

Het blijkt evenwel dat mislukt zijn:

in 1859	. . . . . .	4,024 bouws
„ 1860	. . . . . .	509 „
te zamen.	. .	4,533 bouws

Na aftrek derhalve van het getal bouws, die mislukt zijn, zou dus de *padi*-produktie in effecte verkregen zijn:

in 1859 van	. . . . .	17,348 bouws
„ 1860 „	. . . . .	20,368 „
te zamen.	. .	37,716 bouws

Volgens opgave heeft de produktie bedragen:

in 1859	. . . . . .	224,058 pikols
„ 1860	. . . . . .	330,297 „
te zamen.	. .	554,355 pikols

Overeenkomstig deze rectificatie heeft mitsdien de produktie per bouw bedragen:

in 1859	. . . . . .	12.91 pikols
„ 1860	. . . . . .	16.22 „

en gemiddeld over de beide jaren bijna 14.70 pikols.

Dit gemiddelde is wel ruim $1^1/_2$ pikol per bouw meer, dan in den tekst wordt aangenomen; maar in effecte brengt dit meerdere, — waardoor de helft van het gemiddelde der drie voorgaande jaren toch niet wordt bereikt, — geene verandering in de beschouwingen, waartoe het gebeurde ons aanleiding scheen te geven.

[1]) En vanwaar zou die invoer over zee wel moeten plaats hebben, daar langs het Zuiderstrand de kustvaart met inlandsche vaartuigen, zoo zij bestaat, niet dan uiterst onbeduidend kan zijn?

wassen kan, hoe belangrijk zij ook moge geweest zijn, hier het raadsel niet voldoende oplossen.

Vooreerst toch maakt de tabak geen onbelangrijk deel uit der als tweede gewas geteelde artikelen [1]). Maar al neemt men aan, dat die teelt van tweede gewassen zich in de beide jaren van misgewas der rijst grootendeels of uitsluitend heeft bepaald tot artikelen voor de voeding, kan zij dan nog geacht worden in het te kort der voeding genoeg te hebben voorzien, om eenen zoo belangrijken invloed op de rijstprijzen te hebben kunnen uitoefenen, als ons gebleken is? In vergelijking toch met het jaar 1858, bedroeg de produktie minder

in 1859	. . . . .	381,057 pikols
〃 1860	. . . . .	274,818 〃

Tegen eene produktie van $30^3/_4$ pikols, die, zoo als wij hierboven zagen, in de jaren 1856 tot 1858 gemiddeld per bouw is verkregen, zou die tekortkomst eene beplanting met *padi* hebben vereischt:

in 1859 van	. . . .	bijna	12,400 bouws
〃 1860 〃	. . . .	〃	9,000 〃

terwijl de teelt van tweede gewassen heeft ingenomen:

in 1859	. . . . . .	3,549 bouws
〃 1860	. . . . . .	6,686 〃

dat is meer dan in 1858:

in 1859	. . . . . .	1,845 bouws
〃 1860	. . . . . .	4,982 〃

Is het dus in redelijkheid aan te nemen, dat die teelt van tweede gewassen het ontbrekende kan hebben aangevuld? Immers neen — en wat de zaak nog meer suspect maakt, is de bijzonderheid, dat, hoezeer de *padi*-produktie van 1860 die van 1859 overtrof met 106,239 pikols, en zoo ook de teelt van tweede gewassen in 1860, voor zoo veel aangaat het getal bouws of de uitgestrektheid gronds daarvoor gebezigd, bijna twee maal zoo aanzienlijk is geweest, als die in 1859, weshalve, in vergelijking met 1859, in 1860 betrekkelijk overvloed moet hebben bestaan, de *padi*-prijzen, of liever de rijstprijzen, toch vrij wat hooger zijn geweest.

Na al het voorafgegane komt het ons voor, dat de oogsten van 1859 en 1860 wel minder kunnen zijn geweest dan die der drie voorgaande jaren; maar tevens ook dat de bevolking, tegenover den nieuwen maatregel eener betaling van landrente, zich genoopt heeft gevonden om in hare opgaven dien ongunstigen toestand niet weinig te overdrijven; — met andere woorden, dat, aangezien de regering in hare verslagen spreekt van verzwijging van produkt, die verzwijging, zoo ergens, hier althans heeft plaats gehad.

Even als in het speciaal over Patjitan handelend artikel hebben wij de zaak hier weder besproken, ten einde bij onze algemeene beschouwingen over de landrente eene verwijzing naar dat artikel te kunnen vermijden, terwijl ook zoo doende het overzigt van ons onderzoek meer volledig wordt.

Wat nu den aanslag der landrente voor die beide jaren betreft, — het zal wel geen betoog behoeven, dat in een zoo kort tijdsbestek een nieuwe maatregel van dien omvang en dat belang, als de invoering van het landrente-stelsel, bezwaarlijk zoo kan in werking worden gebragt, dat zij reeds dadelijk zekere vastheid vertoont en dus uit de gegevens met eenigen grond zou kunnen worden afgeleid, naar welke grondslagen men daarbij kan zijn te werk gegaan.

Voor zoo veel wij echter uit onze berekeningen kunnen nagaan, heeft het den schijn, alsof de heffing eener vaste som per bouw *padi* hier buiten aanmerking is gebleven, maar dat men zich bepaald heeft tot eene heffing van de waarde in verband tot de produktie; terwijl men, ten einde de bevolking met den aanslag niet reeds dadelijk te hard op het lijf te vallen, zich bepaald heeft bij eene zeer matige heffing, welke, naar het ons voorkomt, voor'shands op één tiende van de waarde is gesteld.

Dit valt eenigzins in het oog bij eene inzage der tabel N°. 16, volgens welke per pikol *padi* is geheven:

in 1859	. . . . . .	$21^2/_3$ cents
〃 1860	. . . . . .	$22^4/_5$ 〃

welke cijfers vrij wel overeenkomen met $^1/_{10}$ der door ons berekende middenprijzen der *padi* [1]).

Madioen. In deze residentie klom het cijfer der bevolking van 356,740 tot 409,413 zielen, hetgeen in vier jaren tijds eene vermeerdering aanwijst van 52,673 zielen, of ruim $14^3/_4$ %. In hetzelfde tijdvak nam de land-

[1]) Zie regeringsverslag over 1855, pag. 109 der officiele uitgaaf.

[1]) Zie tabel N°. 10, tweede gedeelte.

bouwende bevolking toe van 46,544 tot 49,613 huisgezinnen, — hetgeen eene vermeerdering aanwijst van 3,069 huisgezinnen, of $6^3/_5$ %.

De verhouding tusschen het zielental der bevolking en het getal landbouwende huisgezinnen, welke reeds in 1856 was van 7.66 zielen op 1 gezin en dus niet gunstig kon worden genoemd, klom door het grootere accrès der bevolking dan dat der landbouwende huisgezinnen, volgens de tabel N°. 6, bijna onafgebroken tot 8.25 in 1860.

Daar tegenover evenwel staat, dat de *padi*-teelt zich sterker uitbreidde, dan dat het getal landbouwende huisgezinnen toenam, zoodat per landbouwend gezin, hetwelk in 1856 1,867 bouw of ruim 933 vierkante Rijnlandsche roeden gemiddeld met *padi* had beplant, dat gemiddelde steeg tot 1,929 bouw of ruim 964 vierkante Rijnlandsche roeden in 1860.

De produktie per bouw, welke over het geheele tijdvak gemiddeld 21.37 pikols heeft bedragen, is, hoezeer boven het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën, evenwel niet bepaald gunstig te noemen; en alleen aan de vrij aanzienlijke uitgestrektheid gronds, gemiddeld per huisgezin met *padi* beplant, — in welk opzigt Madioen alleen door Krawang en Cheribon wordt overtroffen, — is het toe te schrijven, dat, uitgezonderd Tagal en Banjoewangi, in geen ander gewest eene zoo groote hoeveelheid *padi* per landbouwend huisgezin als hier is verkregen. — Gemiddeld over de vijf jaren is die hoeveelheid $41.01^1/_2$ pikols 's jaars geweest. Blijkens de tabel N°. 9 heeft die produktie aan gepelde rijst voor de voeding der landbouwende bevolking uitgeleverd 22.15 pikols per huisgezin, en voor die der totale bevolking bijna 2.82 pikols per hoofd.

In eene ongunstige verhouding tusschen de sawah's en tegal-gronden behoeft men de verkregen vrij middelmatige produktie per bouw niet te zoeken; want die verhouding is hier zoo gunstig, als maar in weinige residentiën het geval is. Van het totaal der velden, bedragende:

in 1856	. . . . .	122,940 bouws
„ 1857	. . . . .	123,533 „
„ 1858	. . . . .	123,681 „
„ 1859	. . . . .	125,799 „
„ 1860	. . . . .	127,361 „
te zamen.	. .	623,269 bouws

had men aan sawah's of velden die geïrrigeerd kunnen worden:

in 1856	. . . . .	80,999 bouws
„ 1857	. . . . .	$84,648^1/_2$ „
„ 1858	. . . . .	$85,144^1/_2$ „
„ 1859	. . . . .	86,092 „
„ 1860	. . . . .	90,778 „
te zamen.	. .	427,662 bouws

of ruim $68^3/_5$ % van het totaal der velden.

In datzelfde tijdvak heeft het Gouvernement voor de suiker- en indigokultures noodig gehad:

in 1856	. . . . .	2,325 bouws
„ 1857	. . . . .	2,592 „
„ 1858	. . . . .	2,600 „
„ 1859	. . . . .	2,552 „
„ 1860	. . . . .	2,430 „
te zamen.	. .	12,499 bouws

Gesteld dat van het vijfjarig totaal der sawah's ad. . . .	427,662 bouws
de bevolking ten behoeve der Gouvernements kultures het dubbele heeft moeten missen van het getal van 12,499 bouws, of.	24,998 „
dan hield zij voor hare *padi*-teelt aan sawah's nog over. .	402,664 bouws

of 61,263 bouws minder, dan, blijkens de tabel N°. 3, de geheele met *padi* beplante uitgestrektheid in de vijf jaren heeft bedragen.

Hieruit blijkt het, dat, zelfs met eene zeer ruime berekening van het benoodigde voor 's Gouvernements kultures, de bevolking haren *padi*-bouw kon bewerkstelligen voor ruim $86^3/_4$ % op sawah's, en dus slechts voor $13^1/_4$ % op tegal-gronden.

In de meeste residentiën is het voor de *padi*-teelt beschikbare aan sawah's zoo aanzienlijk niet als hier en wij moeten derhalve voor de matige produktie naar andere redenen zoeken.

In de eerste plaats zal dan wel in aanmerking dienen genomen te worden, dat een belangrijk deel van Madioen, en wel de afdeeling Ngawi, als niet zeer vruchtbaar bekend staat.

Vervolgens blijkt het dat van de landbouwende bevolking, die in 1860 49,913 huisgezinnen telde, waren ingedeeld:

bij de koffijteelt.	. . .	16,213	huisgezinnen
„ „ suikerteelt.	. .	3,772	„
„ „ indigoteelt.	. .	10,247	„
„ „ kaneelteelt.	. .	457	„
te zamen.	. .	30,689	huisgezinnen

of bijna 62 %. Wanneer men daarbij in het oog houdt, dat in het gemelde

jaar met *padi* zijn beplant. . .	95,719	bouws
en met tweede gewassen. . .	12,339	"
te zamen. . .	108,058	bouws

of ruim $2^1/_8$ bouws per huisgezin, dan zal men moeten toestemmen, dat de bevolking de handen vol heeft gehad met den door haar te verrigten arbeid [1]).

Heeft de door de Madioensche bevolking te presteren arbeid op zich zelven reeds wat te beteekenen, zoo wordt dit in de laatste plaats niet verminderd voor eene bevolking, die in de consumtie van opium boven aan staat [2]), zoodat het wel te vermoeden is, dat het haar aan de noodige energie en activiteit ontbreekt, en althans dat zij aan hare *padi*-teelt niet die zorg besteedt, welke zoo noodig is tot verkrijging van eene goede produktie.

Omtrent den aanslag der landrente, waarvan de kwijting in geld, ter vervanging van het stelsel van fictive landrenten, hier, even als in Patjitan, met het jaar 1859 eenen aanvang nam, zonder op de *padi*-produktie of liever op de opgave er van eenigen invloed te oefenen, gelijk wij vermoed hebben dat in Patjitan kon hebben plaats gehad, — valt weinig te zeggen, aangezien de mededeelingen der regering niet verder gaan dan over de twee eerste jaren dat de maatregel in werking is geweest, en men over de in een zoo kort tijdsbestek verkregen uitkomsten bezwaarlijk een oordeel kan vellen.

Dit evenwel kunnen wij er van zeggen, dat, bij eene vergelijking met Patjitan, niets aanduidt, dat men in de beide gewesten met eene zekere gelijkmatigheid is te werk gegaan.

Wanneer men, in verband tot de uitgestrektheid van den *padi*-aanplant in de beide gewesten, beider aanslag vergelijkt, dan blijkt het, na aftrek der mislukte velden [1]),

dat in 1859 de *padi*-velden, waarvan geoogst is, bedroegen in Patjitan $18^3/_5$ % van die van Madioen, — en de aanslag $18^9/_{10}$ %; maar

dat daarentegen in 1860, terwijl de *padi*-velden van Patjitan bedroegen $21^2/_3$ % van die van Madioen, — de aanslag ruim $26^2/_3$ % beliep.

Vergelijkt men evenwel den aanslag in verband tot de produktie, dan komt men tot de volgende uitkomsten:

In 1859 bedroeg de produktie van Patjitan $11^2/_5$ % van die van Madioen, — de aanslag $18^9/_{10}$ %.

In 1860 bedroeg de produktie van Patjitan $15^1/_8$ % van die van Madioen, — de aanslag $26^2/_3$ %.

Daaruit blijkt, dat, terwijl, naar de uitgestrektheid der geslaagde velden berekend, de aanslag van Patjitan en Madioen in 1859 gelijk stond, hij in 1860 nog al uiteenliep; en, naar de produktie berekend, dat in de beide jaren de aanslag voor Madioen veel minder was dan die voor Patjitan, gelijk dit voor 1860 ook het geval was met betrekking tot den aanslag

[1]) Wij nemen hier slechts het jaar 1860, hoezeer het in dit opzigt in de vier voorgaande jaren niet beter gesteld is geweest.

[2]) Volgens de tabel N°. 1, voorkomende in dit Woordenboek, Deel II, pag. 610, bedroeg, in 1859, de opiumconsumerende bevolking op Java 11,566,147 zielen. Daaronder figureerde, blijkens de bij dit artikel gevoegde tabel N°. 1, de bevolking van Madioen tot een cijfer van 391 016 zielen, derhalve nog voor minder dan $3^2/_5$ %. — Volgens het *Staatsblad van Nederl. Indië*, N°. 125 van het jaar 1862, betreffende de opiumpacht op Java en Madura, zou de pacht loopen over eene hoeveelheid van 76,560 katti's voor Java en Madura, of, na aftrek van het benoodigde voor Madura, van 72,240 voor Java alleen. Van deze laatste hoeveelheid bedroeg de consumtie van Madioen 4,920 katti's of 7 %; weshalve het verbruik van opium in Madioen minstens twee maal het gemiddelde voor geheel Java bedraagt. — Deze berekening is waarschijnlijk nog beneden de werkelijkheid, want in 1859 heeft de geheele consumtie van Java $99,805^3/_4$ katti's bedragen, maar van dat jaar is de verdeeling der consumtie residentie'sgewijze alleen bekend van het *tiban* of de vaste hoeveelheid en niet van het *siram* of de extraverstrekking, die in 1859 bijna 17,000 katti's meer dan het *tiban* heeft bedragen.

[1]) De beplanting van Patjitan beliep:

in 1859	21,372 bouws		
af het mislukte	4,024 "	17,348 bouws	
" 1860	20,877 bouws		
af het mislukte	509 "	20,368 "	

De beplanting van Madioen beliep:

in 1859	94,225 bouws		
af het mislukte	1,051 "	93,174 bouws	
" 1860	95,719 bouws		
af het mislukte	1,712 "	94,007 "	

per bouw. — Uit de tabel N°. 16 blijkt dan ook, dat in de beide jaren de heffing, per pikol *padi* berekend, 8 à 9 cents minder in Madioen dan in Patjitan heeft bedragen. Welke reden daarvoor kan hebben bestaan, kunnen wij niet nagaan, — aangezien in die beide jaren het verschil in de *padi*-prijzen, — zoo er eenig heeft bestaan [1]), — het verschil in de heffing niet kan verklaren.

Kediri. Hier nam de bevolking toe van 315,163 tot 356,668 zielen, hetgeen eene vermeerdering aanwijst van 41,505 zielen, of ongeveer $13^1/_6$ % in vier jaren tijds. De jaarlijksche sprongen, welke die toeneming heeft gemaakt, zijn zeer ongelijkmatig [2]), zoodat het voor het minst twijfelachtig is, of niet, behalve toeneming door meerdere geboorten, ook andere oorzaken daartoe kunnen hebben bijgedragen.

De van de landbouwende huisgezinnen gegeven cijfers hebben een niet minder zonderling aanzien:

Van 1856 op 1857 heeft men eene vermindering van 3,837 huisgezinnen, of ruim 9%.

Van 1857 op 1858 daarentegen eene vermeerdering met 7,216 huisgezinnen, of bijna $18^2/_3$ %.

Van 1858 op 1859 klimt het getal weder met 1,185 huisgezinnen, om in 1860 of het laatste jaar te dalen met 15 huisgezinnen.

Heeft het zelfs onder de meest ontwikkelde en best geregelde natiën in Europa reeds vrij wat te beteekenen, om eene bevolkingsstatistiek te hebben, die de waarheid maar eenigzins nadert, wie zal niet inzien, dat zoo iets in eenen maatschappelijken toestand als die van Java oneindig moeijelijker is? Maar toch, wanneer men zoo als hier van het *landbouwende*, dat is, van het meest gezeten gedeelte der Javaansche bevolking zulke opgaven ontvangt, dan blijft het, wat men ook toegeven moge, altijd onverklaarbaar, niet alleen hoe men ter verkrijging van die opgaven wel te werk mag zijn gegaan, maar ook waarom men zich niet eens de moeite geeft, om het onwaarschijnlijke er van eenigzins toe te lichten en op te helderen [1]).

Bij slot van rekening is de landbouwende bevolking van Kediri van 1856 tot 1860 vermeerderd met 5,549 huisgezinnen of in 4 jaren met ruim 13%.

Ten gevolge van al het opgemerkte heeft de verhouding tusschen de totale en de landbouwende bevolking, blijkens tabel N°. 6, vrij wat variatiën ondergaan. Over het geheele tijdvak gaf die verhouding ongeveer 7.50 zielen gemiddeld op 1 landbouwend huisgezin — of iets meer dan het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën.

Ook de uitgestrektheid gronds, gemiddeld per huisgezin met *padi* beplant, is dan eens klimmende, dan eens dalende geweest, ofschoon bij slot van rekening, gelijk uit de tabel N°. 7 blijkt, die uitgestrektheid van 1.404 bouw of 702 vierkante Rijnlandsche roeden in 1856 was teruggegaan tot 1,199 bouw of 599 vier-

[1]) Wat wij niet kunnen uitmaken, omdat de regering voor Patjitan wel *rijst-* maar geen *padi*-prijzen opgeeft. Bij de tabel N°. 10 hebben wij wel getracht, de middenprijzen der *padi* voor Patjitan aan te geven door eene berekening, volgens welke 100 pikols *padi* in waarde gelijk staan met 54 pikols rijst; maar de daardoor verkregen uitkomsten zijn nog minder met den aanslag te rijmen.

[2]) Namelijk:

van 1856	op	1857	1,677	zielen
„ 1857	„	1858	9,815	„
„ 1858	„	1859	17,443	„
„ 1859	„	1860	12,570	„

Alleen wordt van de vermeerdering van 1858 op 1859, welke juist de grootste is, in de door de regering gegeven bevolkingsstaten, gezegd, dat zij het gevolg is van het grooter getal der geboorten dan dat der sterfte.

[1]) De voornaamste reden, waarom zulke ellendige statistieke bescheiden aangaande de Javaansche bevolking worden opgedischt, zal wel daarin moeten gezocht worden, dat men tot in het binnenste van haren maatschappelijken toestand niet durft door te dringen. En waarom niet? Omdat men gevoelt, dat de Javaan al dat doordringen schuwt en wantrouwt, en met regt, dewijl zijne ervaring hem tot dus ver omtrent alle van Gouvernements wege gedane opnemingen geleerd heeft, dat daarvan het gevolg was, niet verbetering van *zijn lot*, voortvloeijende uit de bekomen kennis van zijnen niet benijdenswaardigen toestand, — maar vermeerdering van de kennis, welke zijne overheerschers in staat moet stellen, om hem met toenemend voordeel te kunnen exploiteren. Met andere woorden, — wij zijn ons bewust, dat niets van hetgeen er met en ten aanzien der Javaansche bevolking gedaan wordt het uitvloeisel is van eene zuivere belangstelling in haar lot, onvermengd met bij-oogmerken, waarbij ons eigenbelang, soms wel niet openlijk, maar daarom niettemin in werkelijkheid de hoofdbeweegreden is. Ware het anders, — geene regering zou tegenover een volk, zoo gedwee en zoo lijdzaam als het Javaansche, behoeven terug te deinzen voor de moeite en het gevaar, nu verbonden aan maatregelen, die anders zouden strekken tot zegen van dat volk, en bij gevolg ook van Nederland.

kante roeden in 1860, weshalve de *padi*-kultuur niet alleen geen gelijken tred heeft gehouden met de vermeerdering der landbouwende bevolking, maar zelfs in het totaal getal bouws niet stationair gebleven, doch bepaaldelijk achteruitgegaan is, gelijk de in de tabel N°. 3 vervatte opgaven kunnen aantoonen.

Hoezeer het cijfer der bouws, jaarlijks met *padi* beplant, om het andere jaar af- en toeneemt, verdient het hier toch ook eenige opmerking, dat de grootste vermindering heeft plaats gehad in 1859, het jaar, waarin, even als in Patjitan en Madioen, tegen eene verhoogde betaling van de bevolking voor haren arbeid bij 's Gouvernements kultures, gelijk staande met die in andere residentiën, het stelsel der fictive landrenten werd vervangen door eene kwijting der landrente in geld.

Wel heeft hier niet die geweldige val in de produktie per bouw in dat jaar plaats gehad, welken wij bij de *padi*-teelt van Patjitan hebben waargenomen, en die ons in verband tot den bedoelden maatregel omtrent de landrente zoo suspect voorkwam, maar toch verdient het opmerking, dat na 1857, toen van het vijfjarig tijdvak de hoogste produktie, namelijk van 32.12$^1/_6$ pikols per bouw is verkregen, die produktie met elk jaar al minder en minder wordt, en tot 23.39 pikols in 1860 daalt [1]). Van eene zoo vruchtbare residentie, als Kediri ongetwijfeld over het algemeen is, geeft die toedragt onwillekeurig den indruk, alsof de bevolking, reeds bekend met en verdacht op de aanstaande invoering van den bedoelden maatregel, bij voorbaat de opgaven omtrent de produktie harer velden gaandeweg meer en meer heeft verkleind.

Hetgeen aan ons vermoeden, — voor zoo ver het slechts vermoeden is, — eenige meerdere waarde bijzet, is het zonderling verschijnsel, dat, naarmate niet alleen de produktie per bouw, maar ook, blijkens de tabel N°. 4, de totale produktie van ieder jaar afneemt, zoodat zij, wat het laatste aangaat, in 1860 ruim 500,000 pikols *padi* minder dan in 1857 bedroeg, desniettemin de *padi*-prijzen, blijkens de tabel N°. 10, gaandeweg lager worden. Een zonderling land voorwaar dat Java, waar de waarde van het eerste en het belangrijkste artikel voor de voeding daalt, naarmate de produktie meer en meer afneemt en ontoereikende wordt voor de behoefte! [1]).

Uit de tabel N°. 9, waarbij eene berekening wordt gegeven van hetgeen de Kedirische *padi*-produktie, tot gepelde rijst herleid, daarvan voor de voeding heeft uitgeleverd, hetzij per landbouwend gezin, hetzij per hoofd over het zielental der totale bevolking, kan men zien, dat zij uit dat oogpunt als vrij voldoende is te beschouwen; en hoe men ook moge denken over het voorafgegane, waarin opgesloten ligt de veronderstelling, dat hier mede verzwijging van produkt kan hebben plaats gehad, ons bevreemdt daarbij niet in het minst het bekende feit, dat van Kediri een belangrijke uitvoer van rijst naar Soerabaja plaats grijpt.

Wel is hier eene vrij aanzienlijke teelt van tweede gewassen, waarmede zijn beplant:

in 1856	. . . .	9,112	bouws
" 1857	. . . .	14,772	"
" 1858	. . . .	12,858$^1/_2$	"
" 1859	. . . .	17,556	"
" 1860	. . . .	17,829	"
te zamen.	. .	72,127$^1/_2$	bouws

of ruim 25 % van het getal bouws voor de *padi*-teelt gebezigd, en in zekeren zin verdient het wel tevens opmerking, dat de beide laatste jaren de grootste cijfers aanwijzen; maar daar tegenover staat, dat, gelijk bekend is, onder de tweede gewassen in Kediri eene groote rol spelen vooral de tabak [2]), vervolgens de *djarak*, de *ketella* en de *kapas*, zoodat die belangrijke teelt van tweede gewassen, voor zoo ver zij, na aftrek van de benoodigde gronden voor de zoo even gemelde produkten, ook die van middelen voor de voeding, zoo als *djagong*, ten doel heeft kunnen hebben, eene mindere produktie van 500,000 pikols *padi* niet kon goed maken, althans niet in die mate, dat, bij voortdurenden sterken uitvoer, de prijzen der *padi*

[1]) Eigenlijk en in verband tot de opgave, dat in 1860 1,914 bouws zijn mislukt, bedraagt de produktie per bouw in dat jaar 24.21 pikols. Dit geeft evenwel ten aanzien van de gestadige afneming geene verandering. Vóór 1860 heeft men geene opgaven van mislukking.

[1]) Of liever zonderlinge mededeelingen, waarbij zulke opgaven voetstoots worden aangenomen.

[2]) Men kan het er voor houden, dat in Kediri ruim 6,000 bouws alleen met tabak worden beplant. Volgens het regeringsverslag over 1860 (pag. 128 en 129) had er de produktie van tabak voor de Europesche markt in dat jaar bedragen 24,207 pikols, geoogst van 4,712 bouws. Bovendien was aan inlandsche tabak geproduceerd 6,000 à 8,000 pikols, waarvoor naar denzelfden maatstaf 1,200 à 1,600 bouws moeten zijn beplant geworden.

al meer en meer moesten dalen. Wij twijfelen evenwel niet aan de laagte der *padi*-prijzen, maar wel aan eene juiste opgave der produktie.

Wanneer men, denkende aan de vruchtbaarheid van den bodem, — waarbij men niet uit het oog moet verliezen de reeds vroeger gebleken bijzonderheid, dat van een geheel distrikt van het regentschap Berbek in deze residentie de produktie in 1855 had bedragen 50 pikols per bouw, — tevens verneemt, hoe gunstig hier de verhouding is tusschen sawah's en tegal-gronden, dan valt het moeijelijk, om ook uit dit oogpunt tot eene andere conclusie te komen.

De velden toch der bevolking bedroegen:

in 1856	74,352	bouws
〃 1857	74,880½	〃
〃 1858	75,074½	〃
〃 1859	75,323½	〃
〃 1860	78,760	〃
te zamen. . .	378,390½	bouws

waarvan aan sawah's:

in 1856	52,596	bouws
〃 1857	51,381	〃
〃 1858	50,821	〃
〃 1859	52,248	〃
〃 1860	56,646	〃
te zamen. . .	263,692	bouws

of bijna 70% van het totaal der velden. Voor de suikerkultuur, de eenige, waarvoor de bevolking van hare velden moet afstaan, zijn in het vijfjarig tijdvak jaarlijks 1,900 bouws benoodigd geweest, weshalve na aftrek van het cijfer van 9,500 bouws voor de vijf jaren, de bevolking voor hare *padi*-kultuur nog heeft overgehouden 254,192 bouws sawah-velden, of 31,503.50 minder dan de geheele uitgestrektheid in die vijf jaren gebezigd voor hare *padi*-kultuur, welke alzoo voor bijna 90% op sawah's, en voor niet veel meer dan 10% op tegal-gronden heeft kunnen geschieden.

Hetgeen verder tot ons ongeloof omtrent de opgegeven produktie bijdraagt, is juist de aanslag der landrente in de beide laatste jaren, waarvan de loop voor het minst een raadsel mag heeten, in zooverre, als noch de totale produktie, noch die per bouw, noch ook de *padi*-prijzen daarbij eenigzins in aanmerking zijn genomen.

De totale produktie toch bedroeg, volgens de opgaven der regering, in 1860 ruim 206,700 pikols minder dan die van 1859, en desniettemin overtreft de aanslag van 1860 dien van 1859 met ruim *f* 29,000.

Zoo zien wij dan ook:

1°. uit tabel N°. 15 (tweede gedeelte), dat in 1859 per bouw *padi* is geheven slechts *f* 2.28, tegen *f* 2.72 in 1860,

2°. uit tabel N°. 16, dat per pikol *padi* in 1859 is geheven iets meer dan 8 cents tegen ruim 11½ cents in 1860, en dat alles in weêrwil van de lagere *padi*-prijzen in het laatstgemeld jaar.

Hoezeer voor Patjitan en Madioen de maatregel eener kwijting der landrente in geld, ter vervanging van het vroegere stelsel van fictive landrenten, even nieuw was als voor Kediri, hebben wij evenwel niet kunnen nagaan, om welke redenen in dit laatste gewest de aanslag zoo veel lager is geweest dan in de beide andere residentiën. Alleen schijnt die aanslag met opzet zeer laag te zijn gesteld, ten einde de bevolking langzamerhand en gaandeweg aan eene hoogere heffing te gewennen.

Door het verbruik of liever het misbruik van opium, waarvan de consumtie hier eene treurige hoogte heeft bereikt [1]), is de bevolking zeer verontzedelijkt; — anders zou haar toestand, èn wegens de vruchtbaarheid van den grond, èn wegens den door de Brantas- of Kediri-rivier aangeboden handelsweg, bij dien van geen enkel ander gedeelte der Javaansche bevolking behoeven achter te staan.

[1]) Volgens de tabel N°. 1, op pag. 610 van het IIe Deel van dit Woordenboek, telde in 1859 de opium-consumerende bevolking op Java 11,566,147 zielen, waarvan de Kedirische, ad 344,098 zielen, nog geen $2^{9}/_{10}$ % uitmaakte. Wij zijn niet bekend met de hoeveelheid opium, aldaar in dat jaar geconsumeerd; maar in 1862, toen over Java de consumtie werd verminderd en gereduceerd tot 83,124 katti's (na aftrek van het benoodigde voor Madura), werd het aandeel voor Kediri bepaald op 6,540 katti's of bijna $7^{9}/_{10}$ %, zoodat de consumtie kan gerekend worden bijna het drievoudige te bedragen van het gemiddelde voor Java. Zij is zelfs tot vrouwen en kinderen doorgedrongen, zoo als men maar in weinig andere residentiën zal aantreffen. Geen wonder, want het kwaad schuilt bij de hoogere zoowel als bij de lagere hoofden, en goed voorgaan doet goed volgen.

N°. 1. STERKTE DER BEVOLKING VAN JAVA, DAARONDER NIET BEGREPEN DE BEVOLKING DER RESIDENTIËN BATAVIA, BUITENZORG, DJOKDJOKARTA EN SOERAKARTA, EN DIE DER PARTIKULIERE LANDEN IN DE ANDERE RESIDENTIËN.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Totaal der vijf jaren.
Bantam.	480,689	487,545	499,358	507,941	515,190	2,490,723
Krawang.	41,908	41,240	38,954	44,865	56,811	223,778
Preanger Regentschappen.	811,494	814,646	817,053	823,933	830,755	4.097,881
Cheribon.	705,334	759,174	801,261	819,230	831,131	3,916,130
Tagal.	335,514	358,320	382,304	417,361	443,443	1,936,942
Pekalougan.	255 264	262,129	273,032	287,208	324,602	1,402,235
Samarang.	817,588	856,385	887,444	914,511	947,207	4,423,135
Japara.	440,319	477,956	495,584	513,592	530,164	2,457,615
Rembang.	609,573	631,668	652,589	671,182	691,438	3,256,450
Socrabaja.	1,055,395	1,080,022	1,097,576	1,129,734	1,152,690	5,515,417
Pasoeroewan.	424,095	435,519	442,810	451,081	461,992	2,215,497
Probolinggo.	290,107	294,631	297,674	307,398	315,097	1,504,907
Bezoeki.	275,953	278,155	281,826	288,658	299,726	1,424,318
Banjoewangi.	36,570	37,259	38,249	39,297	40,271	191,646
Banjoemaas.	421,053	424,730	436,174	442,738	537,482	2,262,177
Bagelen.	648,012	668,055	691,455	706,827	723,945	3,438,294
Kadoe.	445,244	451,980	457,833	464,739	470,511	2,290,307
Patjitan.	99,703	102,401	104,950	107,889	108,300	523,243
Madioen.	356,740	365,043	377,510	391,016	409,413	1,899,722
Kediri.	315,163	316,840	326,655	344,098	356,668	1,659,424
Te zamen.	8,865,718	9,143,698	9,400,291	9,673,298	10,046,836	47,129,841

N°. 2. OPGAAF VAN HET GETAL LANDBOUWENDE HUISGEZINNEN MET VELDEN, ONDER DE IN DE TABEL N°. 1 OPGENOMEN BEVOLKING.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Totaal der vijf jaren.
Bantam.	101,191	97,932	109,395	111,558	100,429	520,505
Krawang.	7,101	7,384	5,874	6,538	8,118	35,015
Preanger Regentschappen.	117,375	105,130	105,999	106,677	108,816	543,997
Cheribon.	73,057	79,122	88,259	85,355	88,983	414.776
Tagal.	34,372	36,335	39,506	42,665	46,065	198,943
Pekalongan.	34,112	35,213	36,867	38,891	39,574	184,657
Samarang.	139,288	142,848	147,074	156,401	158,067	743,678
Japara.	66,005	71,049	70,656	74,023	80,394	362,127
Rembang.	71,986	70,583	74,011	81,640	88,163	386,383
Soerabaja.	109,227	116,860	119,550	124,138	124,864	594,639
Pasoeroewan.	56,712	60,217	61,102	63,061	64,313	305,405
Probolinggo.	36,792	39,570	40,712	40,769	57,788	215,631
Bezoeki.	44,893	45,248	47,230	46,449	50,671	234,491
Banjoewangi.	4,474	4,540	4,565	4,617	4,694	22,890
Banjoemaas.	55,606	55,507	69,158	80,969	81,670	342,910
Bagelen.	107,449	110,724	116,996	122,674	127,412	585,255
Kadoe.	84,628	79,015	83,818	84,355	84,781	416,597
Patjitan.	13,526	13,988	14,702	16,518	16,446	75,180
Madioen.	46,544	48,497	48,517	48,555	49,613	241,726
Kediri.	42,548	38,711	45,927	47,112	47,097	221,395
Te zamen.	1,246,886	1,258,473	1,329,918	1,382,965	1,427,958	6,646,200

Voor de berekeningen ter zake van den aanslag der landrente blijven voor het geheele tijdvak de Preanger Regentschappen en Banjoewangi, en voor de drie eerste jaren Patjitan, Madioen en Kediri buiten rekening, zoodat de totalen worden als volgt:

Patjitan.	—	—	—	16,518	16,446	32,964
Madioen.	—	—	—	48,555	49,613	98,168
Kediri.	—	—	—	47,112	47,097	94,209
Te zamen.	1,022,419	1,047,607	1,110,208	1,271,671	1,314,448	5,766,353

N°. 3. Opgaaf, in bouws van 500 vierkante rijnlandsche roeden, van de uitgestrektheid der gronden, welke met *padi* zijn beplant door de landbouwende huisgezinnen met velden, vermeld in tabel N°. 2.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Totaal der vijf jaren.
Bantam.	82,410.—	78,841.—	81,680.50	79,990.—	81,972.—	404,893 50
Krawang.	15,518.50	12,016.50	14,903.50	17,282.—	14,608.—	74,328.50
Preanger Regentschappen. . .	128,649.—	131,515.—	130,821.—	130,651.—	138,567.—	660,203.—
Cheribon.	158,298.50	152,173.25	156,684.—	167,125.25	172,363.25	806,644.25
Tagal.	70,219.—	71,443.50	74,354.25	78,697.—	82,219.—	376,932.75
Pekalongan.	41,154.—	42,042.—	43,459.55	45,112.—	49,835.—	221,602.25
Samarang..	201,829.—	200,140.—	202,005.—	204,265.—	207,347.—	1,015,586.—
Japara..	82,596.50	88,229.—	90,748.—	90,643.—	95,035.—	447,251.50
Rembang.	125,849.—	129,666.—	132,133.—	131,687.—	133,634.—	652,969.—
Soerabaja..	194,582.—	186,382.—	195,981.25	182,030.25	182,004.—	940,979.50
Pasoeroewan.	49,582.25	50,072.75	50,171.75	50,891.—	52,240.—	252,957.75
Probolinggo..	35,054.—	34,649.—	35,894.—	34,914.—	35,668.—	176,179.—
Bezoeki.	48,670.50	47,956.25	47,155.—	50,025.50	49,280.—	243,087.25
Banjoewangi.	7,436.—	7,117.25	7,759.—	7,791.—	8,127.—	38,230.25
Banjoemaas.	76,221.75	73,743.50	75,692.50	77,720.50	85,428.—	388,806.25
Bagelen.	109,337.25	100,995.—	103,902.—	99,331.—	105,332.—	518,897.25
Kadoe..	38,035.—	37,148.—	37,139.—	32,532.50	33,396.—	178,250.50
Patjitan.	16,780.—	16,790.50	18,696.50	21,372.—	20,877.—	94,516.—
Madioen.	86,913.—	93,545.—	93,525.—	94,225.—	95,719.—	463,927.—
Kediri..	59,729.—	56,906.50	58,285.—	54,319.—	56,456.—	285,695.50
Te zamen.	1,628,864.25	1,611,372.—	1,650,989.50	1,650.604.—	1,700,107.25	8,241,937.—

Voor de berekeningen ter zake van den aanslag der landrente blijven voor het geheele tijdvak de Preanger Regentschappen en Banjoewangi, en voor de drie eerste jaren Patjitan, Madioen en Kediri buiten rekening, en worden dus de totalen gewijzigd als volgt:

Patjitan.	—	—	—	21,372.—	20,877.—	42,249.—
Madioen.	—	—	—	94,225.—	95,719.—	189,944.—
Kediri..	—	—	—	54,319.—	56,456.—	110,775.—
Te zamen.	1,329,357.25	1,305,497.75	1,341,903.—	1,512,162.—	1,553,413.25	7,042,333.25

N°. 4. Opgaaf, in pikols van 100 katti's of 125 Amsterdamsche ponden, der produktie van de met *padi* beplante gronden, vermeld in tabel N°. 3.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Totaal der vijf jaren.
Bantam.	1,851,480.—	1,745,760.—	1,816,840.—	1,802,600.—	1,740,040.—	8,956,720.—
Krawang.	156,408.—	103,372.—	177,497.—	173,083.—	189,887.—	800,247.—
Preanger Regentschappen.	3,940,564.—	3,593,465.—	3,904,644.—	4,107,242.—	4,166,960.—	19,712,875.—
Cheribon.	2,936,063.—	2,800,728.—	2,783,467.—	3,209,846.—	3,665,752.—	15,395,856.—
Tagal.	2,019,656.—	1,880,667.—	2,269,370.—	2,104,679.—	2,083,924.—	10,358,296.—
Pekalongan.	316,410.—	250,091.—	437,950.—	226,822.—	249,469.—	1,480,742.—
Samarang.	4,378,510.—	3,334,174.—	4,098,678.—	4,173,312.—	3,535,899.—	19,520,573.—
Japara.	651,121.—	676,237.—	755,580.—	562,231.—	1,123,273.—	3,768,442.—
Rembang.	963,842.—	998,990.—	1,107,203.—	768,171.50	1,244,633.—	5,082,839.50
Soerabaja.	2,551,999.50	2,502,783.—	3,314,034.—	2,940,419.50	2,648,249.—	13,957,485.—
Pasoeroewan.	1,723,671.—	1,768,250.—	1,783,332.—	1,784,996.—	1,859,785.—	8,920,034.—
Probolinggo.	1,155,556.—	1,023,787.—	1,091,634.—	1,006,121.—	1,103,630.—	5,380,728.—
Bezoeki.	1,575,122.—	1,401,012.—	1,496,721.—	1,571,576.—	1,616,451.—	7,660,882.—
Banjoewangi.	297,440.—	280,120.—	296,360.—	299,480.—	321,680.—	1,495,080.—
Banjoemaas.	802,131.—	939,209.—	1,101,807.—	1,093,148.—	714,676.—	4,650,971.—
Bagelen.	2,152,515.—	2,528,721.—	2,359,246.—	1,918,454.—	2,034,500.—	10,993,436.—
Kadoe.	1,289,944.—	1,220,535.—	940,766.—	906,693.—	950,669.—	5,308,607.—
Patjitan.	411,195.—	591,002.—	605,115.—	224,058.—	330,297.—	2.161,667.—
Madioen.	2,068,715.—	1,966,376.—	1,730,318.—	1,965,423.—	2,183,777.—	9,914,609.—
Kediri.	1,601,793.—	1,828,935.—	1,699,762.—	1,527,240.—	1,320,501.—	7,978,231.—
Te zamen.	32,844,135.50	31,434,214.—	33,770,324.—	32,365,595.—	33,084,052.—	163,498,320.50

Voor de berekeningen ter zake van den aanslag der landrente blijven voor het geheele tijdvak de Preanger Regentschappen en Banjoewangi, en voor de drie eerste jaren Patjitan, Madioen en Kediri buiten rekening, en moeten dus de totalen gewijzigd worden als volgt:

Patjitan.	—	—	—	224,058.—	330,297.—	554,355.—
Madioen.	—	—	—	1,965,423.—	2,183.777.—	4,149,200.—
Kediri.	—	—	—	1,527,240.—	1,320,501.—	2,847,741.—
Te zamen.	24,524,428.50	23,174,316.—	25,534,125.—	27,958,873.—	28,595,412.—	129,787,154.50

N°. 5. BEREKENING VAN DE HOEVEELHEID GEPELDE RIJST, WELKE DE IN TABEL N°. 4 VERMELDE PRODUKTIE VAN *padi*, MET EEN VERLIES VAN 46 °/₀ BIJ DE PELLING, HEEFT UITGELEVERD, IN PIKOLS VAN 100 KATTI'S OF 125 AMSTERD. PONDEN.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Totaal der vijf jaren.
Bantam.	999,799.20	942,710.40	981,093.60	973,404.—	939,621.60	4,836,628.80
Krawang.	84,460.32	55,820.88	95,848.38	93,464.82	102,539.98	432,133.38
Preanger Regentschappen.	2,127,904.56	1,940,471.10	2,108,507.76	2,217,910.68	2,250,158.40	10,644,952.50
Cheribon.	1,585,474.02	1,512,393.12	1,503,072.18	1,733,316.84	1,979,506.08	8,313,762.24
Tagal.	1,090,614.24	1,015,560.18	1,225,459.80	1,136,526.66	1,125,318.96	5,593,479,84
Pekalongan.	170,861.40	135,049.14	236,493.—	122,483.88	134,713.26	799,600.68
Samarang.	2,364,395.40	1,800,453.96	2,213,286.12	2,253,588.48	1,909,385.46	10,541,109.42
Japara.	351,605.34	365,167.98	408,013.20	303,604.74	606,567.42	2,034,958.68
Rembang.	520,474.68	539,454.60	597,889.62	414,812.61	672,101.82	2,744,733.33
Soerabaja.	1,378,079.73	1,351,502.82	1,789,578.36	1,587,826.53	1,430,054.46	7,537,041.90
Pasoeroewan.	930,782.34	954,855.—	962,999.28	963,897.84	1,004,283.90	4,816,818.36
Probolinggo.	624,000,24	552,844.98	589,482.36	543,305.34	595,960.20	2,905,593.12
Bezoeki.	850,565,88	756,546.48	808,229.34	848,651.04	872,883.54	4,136,876.28
Banjoewangi.	160,617,60	151,264.80	160,034.40	161,719.20	173,707.20	807,343.20
Banjoemaas.	433,150.74	507,172.86	594,975.78	590,299.92	385,925.04	2,511,524.34
Bagelen.	1,162,358.10	1,365,509.34	1,273,992.84	1,035,965.16	1,098,630.—	5,936,455.44
Kadoe.	696,569.76	659,088.90	508,013.64	489,614.22	513,361.26	2,866,647.78
Patjitan.	222,045.30	319,141.08	326,762.10	120,991,32	178,360,38	1,167,300.18
Madioen.	1,117,106.10	1,061,843.04	934,371.72	1,061,328.42	1,179,239.58	5,353,888.86
Kediri.	864,968.22	987,624.90	917,871.48	824,709.60	713,070.54	4,308,244.74
Te zamen.	17,735,833.17	16,974,475.56	18,235,974.96	17,477,421.30	17,865,388.08	88,289,093.07

N°. 6. VERHOUDING VAN HET CIJFER DER IN TABEL N°. 1 OPGENOMEN BEVOLKING TOT HET GETAL LANDBOUWENDE HUISGEZINNEN MET VELDEN, OF BEREKENING VAN HET GETAL ZIELEN OP ÉÉN LANDBOUWEND HUISGEZIN.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Gemiddeld over de vijf jaren.
Bantam.	4.75	4.98	4.57	4.55	5.11	4.79
Krawang.	5.9	5.58	6.63	6.86	7.—	6.39
Preanger Regentschappen.	6.91	7.75	7.7	7.72	7.63	7.53
Cheribon.	9.65	9,6	9.08	9.6	9.34	9.44
Tagal.	9.76	9.86	9.68	9.8	9.63	9.74
Pekalongan.	7.48	7.44	6.85	7.13	8.2	7.11
Samarang.	5.86	6.—	6.03	5.85	6.—	5.95
Japara.	6.67	6.72	7.01	6.94	6.6	6.79
Rembang.	8.47	8.95	8.82	8.22	7.84	8.43
Soerabaja.	9.66	9.02	9.18	9.1	9.23	9.27
Pasoeroewan.	7.5	7.23	7.25	7.15	7.18	7.25
Probolinggo.	7.88	7.44	7.31	7.54	5.45	7.—
Bezoeki.	6.15	6.12	5.97	6.21	5.91	6.07
Banjoewangi.	8.17	8.2	8.38	8.51	8.58	8.37
Banjoemaas.	7.57	7.65	6.3	5.47	6.58	6.6
Bagelen.	6.03	6.03	5.91	5.76	5.68	5.87
Kadoe.	5.26	5.72	5.46	5.5	5.55	5.5
Patjitan.	7.37	7.32	7.14	6.53	6.59	6.96
Madioen.	7.66	7.52	7.78	8.05	8.25	7.86
Kediri.	7.4	8.18	7.11	7.3	7.57	7.50
Over het geheel. .	7.11	7.266	7.068	6.995	7.036	7.091

N°. 7. BEREKENING, IN BOUWS VAN 500 VIERKANTE RIJNLANDSCHE ROEDEN, VAN DE UITGESTREKTHEID GRONDS, DOOR DE BEVOLKING GEMIDDELD PER LANDBOUWEND HUISGEZIN JAARLIJKS MET *padi* BEPLANT.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Gemiddeld 's jaars over de 5 jaren.
Bantam.	0.814	0.805	0.747	0.717	0.816	0.778
Krawang.	2.185	1.627	2.537	2.643	1.8	2.123
Preanger Regentschappen.	1.096	1.251	1.234	1.225	1.273	1.214
Cheribon.	2.167	1.923	1.775	1.958	1.937	1.945
Tagal.	2.043	1.966	1.882	1.845	1.785	1.895
Pekalongan.	1.206	1.194	1.179	1.16	1.259	1.2
Samarang.	1.449	1.401	1.373	1.306	1.312	1.366
Japara.	1.251	1.242	1.284	1.225	1.182	1.235
Rembang.	1.748	1.837	1.785	1.613	1.516	1.69
Soerabaja.	1.781	1.595	1.639	1.466	1.458	1.582
Pasoeroewan.	0.874	0.832	0.821	0.807	0.812	0.828
Probolinggo.	0.953	0.875	0.882	0.856	0.617	0.817
Bezoeki.	1.084	1.06	0.998	1.077	0.972	1.037
Banjoewangi.	1.662	1.567	1.7	1.687	1.731	1.67
Banjoemaas.	1.371	1.329	1.094	0.96	1.046	1.134
Bagelen.	1.018	0.912	0.888	0.81	0.827	0.887
Kadoe.	0.449	0.47	0.443	0.386	0.394	0.428
Patjitan.	1.241	1.2	1.272	1.294	1.269	1.257
Madioen.	1.867	1.925	1.928	1.941	1.929	1.919
Kediri.	1.404	1.47	1.269	1.153	1.199	1.29
Over het geheel. .	1.306	1.28	1.241	1.194	1.191	1.24

N°. 8. BEREKENING, IN PIKOLS VAN 100 KATTI'S OF 125 AMSTERDAMSCHE PONDEN, DER PRODUKTIE VAN *padi* OF RIJST IN DEN BOLSTER PER BOUW EN PER LANDBOUWEND HUISGEZIN.

Residentiën.	PER BOUW.					Gemiddeld 's jaars gedurende de vijf jaren.	PER LANDBOUWEND HUISGEZIN.					Gemiddeld 's jaars gedurende de vijf jaren.
	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.		1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	
Bantam	22.46$^2/_3$	22.14$^1/_4$	22.24$^1/_3$	22.53$^1/_2$	21.22$^3/_4$	22.12$^1/_6$	18.29$^2/_3$	17.82$^1/_3$	16.60$^4/_5$	16.16	17.32$^3/_5$	17.20$^3/_4$
Krawang	10.07$^9/_{10}$	8.60$^1/_4$	11.91	10.01$^1/_2$	13.—	10.76$^3/_5$	22.02$^2/_3$	14.—	30.22	26.47$^1/_3$	23.39	22.85$^1/_2$
Preanger Regentschappen	30.63	27.32$^1/_3$	29.84$^3/_4$	31.43$^2/_3$	30.07$^1/_5$	29.86	33.57$^1/_4$	35.18	36.83$^2/_3$	38.50$^1/_6$	38.29$^1/_3$	36.24
Cheribon	18.54$^4/_5$	18.40$^1/_2$	17.76$^1/_2$	19.20$^3/_5$	21.26$^3/_4$	19.08$^2/_3$	40.19	35.53$^2/_3$	31.53$^3/_4$	37.60$^1/_2$	41.20	37.12
Tagal	28.76$^1/_5$	26.32$^1/_3$	30.52$^1/_{10}$	26.74$^2/_5$	25.34$^3/_5$	27.48	58.76	51.76	57.44$^1/_3$	49.33	45.25	52.07
Pekalongan	7.69	5.95	10.07$^7/_{10}$	5.03	5.—$^3/_5$	6.68$^1/_5$	9.27$^1/_2$	7.10$^1/_4$	11.88	5.83$^1/_4$	6.30$^1/_3$	8.02
Samarang	21.69$^2/_5$	16.66	20.29	20.43	17.05$^1/_3$	19.22$^1/_{10}$	31.43$^1/_2$	23.34	27.87	26.68$^1/_3$	22.37	26.25
Japara	7.88$^1/_3$	7.66$^1/_8$	8.32$^3/_5$	6.20$^1/_4$	11.82	8.42$^1/_2$	9.86$^1/_2$	9.51$^3/_4$	10.69$^1/_3$	7.59$^1/_2$	13.95$^1/_2$	10.40$^2/_3$
Rembang	7.65$^2/_5$	7.70$^2/_5$	8.38	5.83$^1/_3$	9.31$^1/_3$	7.78$^2/_5$	13.39	14.15$^1/_2$	14.96	9.41	14.11$^3/_4$	13.13$^1/_8$
Soerabaja	13.11$^1/_8$	13.43	16.91$^1/_2$	16.15$^1/_3$	14.55	14.83$^1/_4$	23.36$^1/_2$	21.42$^2/_3$	27.72	23.68$^2/_3$	21.21	23.47$^1/_4$
Pasoeroewan	34.76$^1/_3$	35.31$^{11}/_{20}$	35.54$^1/_2$	35.07$^1/_2$	35.60	35.26$^1/_4$	30.39$^1/_3$	29.36$^1/_2$	29.18$^1/_2$	28.30$^1/_5$	28.91$^3/_4$	29.20$^7/_{10}$
Probolinggo	32.96$^1/_2$	29.54$^3/_4$	30.41$^1/_4$	28.81$^7/_{10}$	30.94$^1/_8$	30.54$^1/_8$	31.40$^3/_4$	25.87$^1/_4$	26.81$^1/_3$	24.68	19.09$^3/_4$	24.95$^1/_3$
Bezoeki	32.36$^1/_4$	29.21$^2/_5$	31.74	31.41$^1/_2$	32.80$^1/_8$	31.51$^1/_2$	35.08$^2/_3$	30.96$^1/_4$	31.69	33.88$^2/_5$	31.90	32.67
Banjoewangi	40.—	39.35$^3/_4$	38.20	38.44	39.58$^1/_8$	39.10$^3/_4$	66.48$^1/_5$	61.70	64.92	64.86$^1/_2$	68.53	65.31$^1/_2$
Banjoemaas	10.52$^1/_3$	12.73$^3/_4$	14.55$^2/_3$	14.06$^1/_2$	8.36$^1/_2$	11.96$^1/_4$	14.42$^1/_2$	16.96	15.93$^1/_5$	13.50	8.75	13.56$^1/_2$
Bagelen	19.68$^3/_4$	25.03$^4/_5$	22.70$^2/_3$	19.31$^1/_3$	19.32$^1/_2$	21.18$^3/_5$	20.03$^1/_2$	22.83$^4/_5$	20.16$^1/_2$	15.63$^4/_5$	15.97	18.78$^2/_5$
Kadoe	33.91$^1/_2$	32.85$^3/_5$	25.33	27.87	28.46$^2/_3$	29.77$^2/_3$	15.24$^1/_4$	15.44$^2/_3$	11.22$^1/_3$	10.75	11.21$^1/_2$	12.74$^1/_4$
Patjitan	24.50$^1/_2$	35.20	32.36$^1/_2$	10.48$^1/_2$	15.82$^1/_{10}$	22.87	30.40	42.25	41.16	13.56$^1/_2$	20.08$^1/_3$	28.75$^1/_3$
Madioen	23.80$^1/_4$	21.02	18.15$^1/_{10}$	20.86	22.81$^2/_5$	21.37$^1/_{10}$	44.44$^2/_3$	40.54$^2/_3$	35.66$^1/_3$	40.48	44.01$^2/_3$	41.01$^1/_3$
Kediri	26.81$^3/_4$	32.12$^1/_6$	29.16$^1/_4$	28.11$^2/_3$	23.39	27.92$^1/_2$	37.64$^1/_2$	47.24$^1/_2$	37.88$^1/_{10}$	32.46	28.03$^3/_4$	36.03$^2/_3$
Over het geheel	20.16$^1/_3$	19.51	20.98$^3/_5$	19.67	19.46	19.83$^3/_4$	26.34	24.98$^3/_5$	25.39$^1/_4$	23.40$^1/_3$	23.17	24.60

N°. 9. BEREKENING, IN PIKOLS VAN 100 KATTI'S OF 125 AMSTERDAMSCHE PONDEN, VAN DE HOEVEELHEID GEPELDE RIJST, WELKE DE PRODUKTIE VAN *padi*, MET EEN VERLIES VAN 46 % BIJ DE PELLING, VOOR DE VOEDING HEEFT UITGELEVERD PER LANDBOUWEND HUISGEZIN EN PER HOOFD, VOOR ZOO VEEL BETREFT DE IN DE TABEL N°. 1 BEDOELDE BEVOLKING.

Residentiën.	PER LANDBOUWEND HUISGEZIN.					Gemiddeld 's jaars gedurende de vijf jaren.	PER HOOFD.					Gemiddeld 's jaars gedurende de vijf jaren.
	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.		1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	
Bantam.	9.88	$9.62^{2}/_{3}$	$8.96^{4}/_{5}$	$8.72^{1}/_{2}$	$9.35^{3}/_{5}$	9.30	2.08	$1.93^{1}/_{3}$	$1.96^{1}/_{2}$	$1.91^{2}/_{3}$	$1.82^{2}/_{5}$	$1.94^{1}/_{5}$
Krawang.	$11.89^{2}/_{5}$	$7.54^{2}/_{3}$	$16.31^{3}/_{4}$	$14.29^{1}/_{2}$	$12.63^{1}/_{10}$	$12.34^{1}/_{8}$	$2.01^{1}/_{2}$	$1.35^{1}/_{3}$	2.46	$2.08^{1}/_{3}$	$1.80^{1}/_{2}$	$1.93^{1}/_{10}$
Preanger Regentschappen.	$18.12^{9}/_{10}$	18.46	$19.89^{1}/_{6}$	20.79	20.68	19.57	$2.62^{1}/_{5}$	$2.38^{1}/_{5}$	2.58	$2.96^{1}/_{5}$	$2.70^{4}/_{5}$	$2.59^{3}/_{4}$
Cheribon.	21.70	$19.11^{1}/_{2}$	17.03	$20.30^{3}/_{4}$	$22.24^{3}/_{5}$	$20.04^{2}/_{5}$	$2.24^{3}/_{4}$	$1.99^{1}/_{5}$	$1.87^{3}/_{4}$	$2.11^{3}/_{5}$	$2.38^{1}/_{6}$	$2.12^{3}/_{10}$
Tagal.	31.73	27.95	31.02	26.64	$24.42^{1}/_{2}$	$28.11^{3}/_{5}$	3.25	$2.83^{2}/_{5}$	$3.20^{1}/_{2}$	$2.72^{1}/_{3}$	2.54	$2.88^{3}/_{4}$
Pekalongan.	5.01	$3.83^{1}/_{2}$	$6.41^{1}/_{2}$	3.15	$3.40^{2}/_{5}$	4.33	0.67	$0.51^{1}/_{2}$	$0.86^{2}/_{3}$	$0.42^{2}/_{3}$	$0.41^{1}/_{2}$	0.57
Samarang.	$16.97^{1}/_{2}$	$12.60^{1}/_{2}$	15.05	14.41	12.08	$14.17^{2}/_{5}$	$2.89^{1}/_{5}$	$2.10^{1}/_{4}$	$2.49^{2}/_{5}$	$2.46^{2}/_{5}$	$2.01^{3}/_{5}$	$2.38^{1}/_{3}$
Japara.	$5.32^{2}/_{3}$	5.14	$5.77^{1}/_{2}$	$4.10^{1}/_{6}$	$7.54^{1}/_{2}$	5.62	$0.79^{4}/_{5}$	$0.76^{2}/_{5}$	$0.82^{1}/_{3}$	$0.59^{1}/_{8}$	$1.14^{2}/_{5}$	$0.82^{4}/_{5}$
Rembang.	7.23	$7.64^{1}/_{4}$	8.08	$5.08^{1}/_{10}$	$7.62^{1}/_{3}$	$7.10^{1}/_{3}$	$0.85^{1}/_{3}$	$0.85^{2}/_{5}$	$0.91^{2}/_{3}$	$0.61^{4}/_{5}$	$0.97^{1}/_{4}$	$0.84^{1}/_{4}$
Soerabaja.	12.61	$11.56^{1}/_{2}$	14.97	$12.79^{1}/_{10}$	$11.45^{3}/_{10}$	$12.67^{1}/_{2}$	1.36	$1.25^{1}/_{8}$	1.63	$1.40^{1}/_{2}$	1.24	$1.36^{2}/_{3}$
Pasoeroewan.	$16.41^{1}/_{4}$	$15.85^{2}/_{3}$	15.76	$15.28^{1}/_{2}$	15.61	15.77	$2.19^{1}/_{2}$	$2.19^{1}/_{4}$	$2.17^{1}/_{2}$	$2.13^{2}/_{3}$	$2.17^{2}/_{5}$	$2.17^{2}/_{5}$
Probolinggo.	16.96	$13.97^{1}/_{8}$	14.48	$13.32^{2}/_{3}$	$10.31^{2}/_{5}$	$13.47^{1}/_{2}$	2.15	$1.87^{2}/_{3}$	1.98	$1.76^{3}/_{4}$	$1.89^{1}/_{8}$	1.93
Bezoeki.	$18.94^{2}/_{3}$	16.72	16.90	18.27	$17.22^{2}/_{3}$	$17.64^{1}/_{5}$	$3.08^{1}/_{4}$	2.65	$2.86^{3}/_{4}$	2.94	$2.91^{1}/_{4}$	$2.90^{2}/_{5}$
Banjoewangi.	35.90	$33.31^{4}/_{5}$	$35.05^{2}/_{3}$	35.03	37.—	$35.27^{3}/_{5}$	$4.39^{1}/_{8}$	4.06	$4.18^{2}/_{5}$	$4.11^{1}/_{2}$	$4.31^{1}/_{3}$	$4.21^{1}/_{4}$
Banjoemaas.	7.79	9.14	$8.60^{1}/_{3}$	7.29	$4.72^{1}/_{2}$	$7.32^{2}/_{5}$	1.03	$1.19^{2}/_{5}$	$1.36^{2}/_{5}$	$1.33^{1}/_{3}$	$0.71^{4}/_{5}$	1.11
Bagelen.	$10.81^{4}/_{5}$	$12.33^{1}/_{4}$	10.89	$8.44^{1}/_{2}$	$8.62^{1}/_{4}$	$10.14^{1}/_{3}$	$1.79^{2}/_{5}$	$2.04^{2}/_{5}$	$1.84^{1}/_{4}$	$1.46^{1}/_{2}$	$1.51^{3}/_{4}$	$1.72^{2}/_{3}$
Kadoe.	8.23	$8.45^{1}/_{2}$	6.06	$5.80^{2}/_{5}$	$6.05^{1}/_{2}$	$6.88^{1}/_{10}$	$1.55^{1}/_{2}$	1.46	1.11	$1.05^{1}/_{3}$	$1.09^{1}/_{10}$	$1.25^{1}/_{6}$
Patjitan.	$16.41^{1}/_{2}$	$22.81^{1}/_{2}$	$22.22^{1}/_{2}$	$7.32^{1}/_{2}$	10.84	15.53	$2.22^{3}/_{4}$	$3.11^{2}/_{3}$	$3.11^{1}/_{3}$	$1.12^{1}/_{8}$	$1.64^{2}/_{3}$	2.23
Madioen.	24.—	$21.89^{1}/_{2}$	19.26	21.86	23.77	22.15	$3.13^{1}/_{8}$	2.91	$2.47^{1}/_{2}$	$2.71^{1}/_{2}$	2.88	$2.81^{4}/_{5}$
Kediri.	20.33	25.51	$19.98^{1}/_{2}$	$17.50^{1}/_{2}$	15.14	19.46	$2.74^{1}/_{2}$	$3.11^{1}/_{4}$	2.81	$2.39^{2}/_{3}$	$1.99^{9}/_{10}$	$2.59^{2}/_{3}$
Over het geheel. .	$14.22^{4}/_{5}$	$13.48^{4}/_{5}$	$13.71^{1}/_{4}$	12.64	$12.51^{1}/_{10}$	$13.28^{2}/_{5}$	2.—	$1.85^{2}/_{3}$	1.94	$1.80^{2}/_{3}$	$1.77^{4}/_{5}$	$1.87^{1}/_{3}$

N°. 10. OPGAAF VAN DE MIDDENPRIJZEN DER *padi* PER PIKOL, NAAR AANLEIDING VAN DE IN DE REGERINGSVERSLAGEN MEDEGEDEELDE HOOGSTE EN LAAGSTE PRIJZEN.

Residentiën.	1856.		1857.		1858.		1859.		1860.		Middenprijzen.					Middenprijs voor het geheele tijdvak.
	Hoogste prijs.	Laagste prijs.	Hoogste prijs.	Laagste prijs.	Hoogste prijs.	Laagste prijs.	Hoogste prijs.	Laagste prijs.	Hoogste prijs.	Laagste prijs.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	
Bantam.	*f* 4.58 1/3	*f* 2.71 2/3	*f* 4.39 1/6	*f* 3.73 1/3	*f* 3.78 1/3	*f* 2.86 2/3	*f* 2.70	*f* 1.90	*f* 2.50	*f* 1.87 1/2	*f* 3.65	*f* 4.06 1/4	*f* 3.32 1/2	*f* 2.30	*f* 2.18 3/4	*f* 3.32
Krawang.	„ 3.85	„ 3.30	„ 2.50	„ 2.—	„ 2.25	„ 1.75	„ 2.40	„ 1.90	„ 2.—	„ 1.—	„ 3.57 1/2	„ 2.25	„ 2.—	„ 2.15	„ 1.50	„ 2.25 2/5
Preanger Regent.	„ 4.—	„ 1.—	„ 3.50	„ 0.88 1/3	„ 2.30 5/6	„ 2.08 1/3	„ 2.30	„ 1.60	„ 2.50	„ 1.20	„ 2.50	„ 2.19 1/6	„ 2.19 7/12	„ 1.95	„ 1.85	„ 2.13 1/6
Cheribon.	„ 1.87 1/2	„ 1.37 1/2	„ 1.91 2/3	„ 1.14 1/6	„ 1.83 1/3	„ 1.20 5/6	„ 2.33	„ 2.12	„ 2.11	„ 1.30	„ 1.62 1/2	„ 1.53	„ 1.52	„ 2.22 1/2	„ 1.70 1/2	„ 1.73 1/4
Tagal.	„ 4.56 2/3	„ 2.90 5/6	„ 3.86 2/3	„ 2.74 1/6	„ 3.26 2/3	„ 2.58 1/3	„ 3.50	„ 2.25	„ 4.22	„ 2.29	„ 3.73 3/4	„ 3.30 1/2	„ 2.92 1/2	„ 2.87 1/2	„ 3.25 1/2	„ 3.20 4/5
Pekalongan.	„ 5.—	„ 1.25	„ 4.38 1/3	„ 3.97 1/2	„ 3.10	„ 2.41 2/3	„ 3.09	„ 2.02	„ 3.60	„ 2.12	„ 3.12 1/2	„ 4.18	„ 2.76	„ 2.55 1/2	„ 2.86	„ 3.06 1/3
Samarang.	„ 2.34 1/6	„ 1.35 5/6	„ 3.90 5/6	„ 2.60	„ 4.68 1/3	„ 3.02 1/2	„ 2.24	„ 2.02 1/2	„ 2.80	„ 1.73	„ 1.85	„ 3.25 1/2	„ 3.85 1/2	„ 2.13 1/4	„ 2.26 1/2	„ 2.64 3/5
Japara.	„ 2.55	„ 1.90	„ 2.60 5/6	„ 2.07 1/2	„ 3.25 5/6	„ 1.75	„ 4.—	„ 1.70	„ 4.50	„ 1.25	„ 2.22 1/2	„ 2.34 1/6	„ 2.50 1/2	„ 2.85	„ 2.87 1/2	„ 2.59
Rembang.	„ 3.85	„ 2.00 5/6	„ 2.85	„ 1.80	„ 3.58 1/3	„ 1.98 1/3	„ 3.64	„ 2.18	„ 3.78	„ 2.02	„ 2.93	„ 2.32 1/2	„ 2.78 1/3	„ 2.91	„ 2.90	„ 2.76 9/10
Soerabaja.	„ 3.—	„ 1.20 5/6	„ 3.50 5/6	„ 2.76 2/3	„ 2.85 5/6	„ 2.75	„ 2.75	„ 2.50	„ 3.20	„ 1.60	„ 2.10 1/2	„ 3.13 3/4	„ 2.80 1/2	„ 2.62 1/2	„ 2.40	„ 2.62 1/5
Pasoeroewan.	„ 2.41 2/3	„ 1.76 2/3	„ 2.42 1/2	„ 1.78 1/3	„ 2.42 1/2	„ 1.78 1/3	„ 2.42	„ 1.79	„ 2.42	„ 1.80	„ 2.09 1/6	„ 2.10 1/2	„ 2.10 1/2	„ 2.10 1/2	„ 2.11	„ 2.10 1/3
Probolinggo.	„ 2.62 1/2	„ 2.—	„ 2.66 2/3	„ 2.25	„ 2.50	„ 2.16 2/3	„ 3.28	„ 2.62	„ 2.75	„ 2.—	„ 2.31 1/4	„ 2.45 5/6	„ 2.33 1/3	„ 2.95	„ 2.37 1/2	„ 2.47 2/3
Bezoeki.	„ 2.42 1/2	„ 1.66 2/3	„ 2.69 1/6	„ 1.80 5/6	„ 2.08 1/3	„ 1.69 1/6	„ 2.63	„ 1.93	„ 2.50	„ 1.78	„ 2.04 1/2	„ 2.25	„ 1.88 3/4	„ 2.28	„ 2.14	„ 2.12
Banjoewangi.	„ 1.50	„ 1.16 2/3	„ 1.62 1/2	„ 1.25	„ 1.75	„ 1.25	„ 2.—	„ 1.50	„ 2.10	„ 1.40	„ 1.33 1/3	„ 1.43 3/4	„ 1.50	„ 1.75	„ 1.75	„ 1.55 9/10
Banjoemaas.	„ 5.62 1/2	„ 1.83 1/3	„ 3.24 1/6	„ 1.55 5/6	„ 2.83 1/3	„ 1.66 5/6	„ 3.25	„ 1.75	„ 4.50	„ 2.25	„ 3.73	„ 2.40	„ 2.25	„ 2.50	„ 3.37 1/2	„ 2.76 7/10
Bagelen.	„ 2.97 1/2	„ 1.55	„ 2.69 1/6	„ 1.58 1/3	„ 2.75	„ 1.93 1/3	„ 3.75	„ 2.25	„ 3.83	„ 3.16	„ 2.26 1/4	„ 2.13 3/4	„ 2.34 1/6	„ 3.—	„ 3.49 1/2	„ 2.60 3/4
Kadoe.	„ 5.95	„ 2.08 1/3	„ 5.51 2/3	„ 4.30	„ 6.15	„ 4.20	¹) —	—	—	—	„ 4.01 2/3	„ 4.90 5/6	„ 5.17 1/2	„ 3.49	„ 3.53 7/10	„ 4.25 1/10
Patjitan.	„ 4.—	„ 2.43 1/3	„ 4.51 2/3	„ 2.06 2/3	„ 4.13 2/3	„ 1.86 2/3	—	—	—	—	„ 3.21 2/3	„ 3.29 1/6	„ 3.—	„ 2.02	„ 2.43	„ 2.93 1/5
Madioen.	„ 3.51 2/3	„ 2.25	„ 1.66 2/3	„ 1.66 2/3	„ 2.20	„ 1.29 1/6	„ 4.—	„ 1.60	„ 2.82	„ 1.20	„ 2.88 1/3	„ 1.66 2/3	„ 1.74 1/2	„ 2.80	„ 2.01	„ 2.23 9/20
Kediri.	„ 4.58 1/3	„ 1.—	„ 2.25	„ 1.—	„ 2.86 1/3	„ 1.41 2/3	„ 1.50	„ 1.20	„ 1.50	„ 1.—	„ 2.79 1/6	„ 1.62 1/3	„ 2.05	„ 1.35	„ 1.25	„ 1.83 1/2
Over het geheel.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*f* 2.52 1/2	*f* 2.57 2/3	*f* 2.60 1/5	*f* 2.38 7/10	*f* 2.32 9/10	*f* 2.48 2/5

¹) Voor Kadoe en Patjitan worden voor de jaren 1859 en 1860 geene *padi*-prijzen opgegeven, maar wel de hoogste en laagste prijzen der *gepelde* rijst. Wij hebben daarnaar de middenprijzen der *padi* voor die beide jaren berekend, daarbij aannemende, dat de waarde van 54 pikols gepelde rijst gelijk staat met de waarde van 100 pikols *padi*. Bij de rijstkultuur-staten, gevoegd bij de regeringsverslagen, worden de prijzen der rijst opgegeven als volgt:

		Hoogste prijs.	Laagste prijs.	Gemiddeld.
Kadoe.	1859	per pikol *f* 8.40	per pikol *f* 4.52	per pikol *f* 6.46
	1860	„ „ „ 7.10	„ „ „ 6.—	„ „ „ 6.55
Patjitan.	1859	„ „ „ 4.60	„ „ „ 2.88	„ „ „ 3.74
	1860	„ „ „ 5.50	„ „ „ 3.50	„ „ „ 4.50

N°. 11. WAARDE, WELKE, VOLGENS DE BIJ TABEL N°. 5 BEREKENDE MIDDENPRIJZEN, DE IN TABEL N°. 4 VERMELDE PRODUKTIE VAN *padi* KAN GEHAD HEBBEN.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Totaal der vijf jaren.
Bantam.	f 6,757,902.—	f 7,092,150.—	f 6,040,993.—	f 4,145,980.—	f 3,806,337.50	f 27,843,362.50
Krawang.	〃 559,158.60	〃 232,587.—	〃 354,994.—	〃 372,128.45	〃 284,830.50	〃 1,803,698.55
Preanger Regentschappen.	〃 9,851,410.—	〃 7,875,677,45$^{5}/_{6}$	〃 8,573,947.45	〃 8,009,121.90	〃 7,708,876.—	〃 42,019,032.80$^{5}/_{6}$
Cheribon.	〃 4,771,102.37$^{1}/_{2}$	〃 4,285,113.84	〃 4,220,869.84	〃 7,141,907.35	〃 6,250,107.16	〃 26,669,100.56$^{1}/_{2}$
Tagal.	〃 7,548,464.30	〃 6,215,604.43$^{1}/_{2}$	〃 6,637,907.25	〃 6,050,952,12$^{1}/_{2}$	〃 6,783,172.62	〃 33,236,100.73
Pekalongan.	〃 988,781.25	〃 1,045,380.38	〃 1,208,742.—	〃 579,530.21	〃 713,481.34	〃 4,535,915.18
Samarang.	〃 8,100,243.50	〃 10,852,736.37	〃 15,800,403.69	〃 8,899,587.84	〃 8,008,811.23$^{1}/_{2}$	〃 51,661,782.63$^{1}/_{2}$
Japara.	〃 1,448,744.22$^{1}/_{2}$	〃 1,583,521.64$^{1}/_{6}$	〃 1,892,727.90	〃 1,602,358.35	〃 3,229,409.87$^{1}/_{2}$	〃 9,756,761.99$^{1}/_{6}$
Rembang.	〃 2,824,057.06	〃 2,322,651.75	〃 3,081,715.01$^{2}/_{3}$	〃 2,235,379.06$^{1}/_{2}$	〃 3,609,435.70	〃 14,073,238.59$^{1}/_{6}$
Soerabaja.	〃 5,371,958.94$^{3}/_{4}$	〃 7,852,481,66$^{1}/_{4}$	〃 9,295,865.37	〃 7,718,601.18$^{3}/_{4}$	〃 6,355,797.60	〃 36,594,704.76$^{3}/_{4}$
Pasoeroewan.	〃 3,605,345.17$^{1}/_{2}$	〃 3,722,166.25	〃 3,753,913.86	〃 3,757,416.58	〃 3,924,146.35	〃 18,762,988.21$^{1}/_{2}$
Probolinggo.	〃 2,672,223.25	〃 2,516,809.70$^{5}/_{6}$	〃 2,547,146.—	〃 2,968,056.95	〃 2,621,121.25	〃 13,325,357.15$^{5}/_{6}$
Bezoeki.	〃 3,221,124.49	〃 3,152,277.—	〃 2,825,060.88$^{3}/_{4}$	〃 3,583,193.28	〃 3,459,205.14	〃 16,240,860.79$^{3}/_{4}$
Banjoewangi.	〃 396,586.66$^{2}/_{3}$	〃 402,672.50	〃 444,540.—	〃 524,090.—	〃 562,940.—	〃 2,330,829.16$^{2}/_{3}$
Banjoemaas.	〃 2,991,948.63	〃 2,254,101.60	〃 2,479,065.77	〃 2,732,870.—	〃 2,412,031.50	〃 12,870,017.50
Bagelen.	〃 4,870,065.18$^{3}/_{4}$	〃 5,405,141.13$^{3}/_{4}$	〃 5,524,567.71$^{2}/_{3}$	〃 5,755,362.—	〃 7,110,577.50	〃 28,665,713.54$^{1}/_{6}$
Kadoe.	〃 5,181,275.06$^{2}/_{3}$	〃 5,990,792.62$^{1}/_{2}$	〃 4,868,464.05	〃 3,164,358.57	〃 3,362,516.25	〃 22,567,406.56$^{1}/_{6}$
Patjitan.	〃 1,322,677.25	〃 1,945,381.58$^{1}/_{3}$	〃 1,815,345.—	〃 452,597.16	〃 802,621,71	〃 6,338,622.70$^{1}/_{3}$
Madioen.	〃 5,964,794.91$^{2}/_{3}$	〃 3,277,293.33$^{1}/_{3}$	〃 3,019,404.91	〃 5,503,184.40	〃 4,389,391.77	〃 22,154,069.33
Kediri.	〃 4,471,672.12$^{1}/_{2}$	〃 2,972,019.37$^{1}/_{2}$	〃 3,484,512.10	〃 2,061,774.—	〃 1,650,626,25	〃 14,640,603.85
Te zamen.	f 82,919,535.01$^{1}/_{2}$	f 80,996,559.65	f 87,870,185.81$^{1}/_{12}$	f 77,258,449.41$^{3}/_{4}$	f 77,045,437.25	f 406,090,167.14$^{1}/_{3}$

Voor de berekeningen ter zake van den aanslag der landrente, blijven voor het geheele tijdvak de Preanger Regentschappen en Banjoewangi, en voor de drie eerste jaren Patjitan, Madioen en Kediri buiten rekening, en moeten dus de totalen dezer tabel worden gewijzigd als volgt:

Patjitan.	—	—	—	f 452,597.16	f 802,621.71	f 1,255,218.87
Madioen.	—	—	—	〃 5,503,184.40	〃 4,389,391.77	〃 9,892,576.17
Kediri.	—	—	—	〃 2,061,774.—	〃 1,650,626.25	〃 3,712,400,25
Te zamen.	f 60,912,394.05$^{2}/_{3}$	f 64,523,515.40	f 70,532,436.35$^{1}/_{12}$	f 68,725,237.51$^{3}/_{4}$	f 68,773,621.25	f 333,467,204.57$^{1}/_{2}$

N°. 12. WAARDE AAN *padi* GEMIDDELD PER LANDBOUWEND HUISGEZIN.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Gemiddeld 's jaars gedurende het geheele tijdvak.
Bantam.	*f* 66.79	*f* 72.42	*f* 55.22	*f* 37.16	*f* 37.90	*f* 53.50
Krawang.	„ 78.74	„ 31.50	„ 60.43	„ 56.93	„ 35.09	„ 51.51
Preanger Regentschappen.	„ 83.93	„ 74.91	„ 80.90	„ 75.08	„ 70.84	„ 77.24
Cheribon.	„ 65.30	„ 54.16	„ 47.82	„ 83.67	„ 70.24	„ 64.30
Tagal.	„ 219.61	„ 171.06	„ 168.02	„ 141.82	„ 147.25	„ 167.06
Pekalongan.	„ 28.98	„ 29.97	„ 32.78	„ 14.90	„ 18.03	„ 24.56
Samarang.	„ 58.16	„ 75.97	„ 107.50	„ 56.92	„ 50.67	„ 69.47
Japara.	„ 21.94	„ 22.29	„ 26.79	„ 21.65	„ 40.17	„ 26.94
Rembang.	„ 39.23	„ 32.90	„ 41.64	„ 27.38	„ 40.94	„ 36.42
Soerabaja.	„ 49.18	„ 67.20	„ 77.76	„ 62.18	„ 50.90	„ 61.54
Pasoeroewan.	„ 63.57	„ 61.81	„ 61.44	„ 59.58	„ 61.01	„ 61.44
Probolinggo.	„ 72.63	„ 63.60	„ 62.56	„ 72.80	„ 45.36	„ 61.80
Bezoeki.	„ 71.75	„ 69.66	„ 59.81	„ 77.14	„ 68.27	„ 69.29
Banjoewangi.	„ 88.64	„ 88.70	„ 97.16	„ 113.51	„ 119.93	„ 101.83
Banjoemaas.	„ 53.80	„ 40.61	„ 35.85	„ 33.75	„ 29.53	„ 37.53
Bagelen.	„ 45.32	„ 48.81	„ 47.22	„ 46.91	„ 55.81	„ 48.98
Kadoe.	„ 61.22	„ 75.82	„ 58.08	„ 37.51	„ 39.66	„ 54.17
Patjitan.	„ 97.79	„ 139.07	„ 123.50	„ 27.40	„ 48.80	„ 84.31
Madioen.	„ 128.13	„ 67.58	„ 63.77	„ 113.13	„ 88.48	„ 91.65
Kediri.	„ 105.10	„ 76.78	„ 75.87	„ 43.76	„ 35.05	„ 66.13
Over het geheel. .	*f* 66.50	*f* 64.36	*f* 66.07	*f* 55.87	*f* 53.96	*f* 60.95

Voor de berekeningen, welke met betrekking tot den aanslag der landrente te pas komen, als wanneer de Preanger Regentschappen en Banjoewangi voor het geheele tijdvak, en Patjitan, Madioen en Kediri voor de drie eerste jaren buiten rekening moeten blijven, ondergaat deze tabel de hieronder volgende veranderingen:

Patjitan.	—	—	—	—	—	*f* 38.08
Madioen.	—	—	—	—	—	„ 100.77
Kediri.	—	—	—	—	—	„ 39.41
Over het geheel. .	*f* 59.58	*f* 61.59	*f* 63.53	*f* 54.04	*f* 52.32	*f* 57.83

N°. 13. WAARDE PER BOUW DER GEPRODUCEERDE *padi*.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Gemiddeld voor het geheele tijdvak.
Bantam.	*f* 82.—	*f* 89.95½	*f* 73.96	*f* 51.83	*f* 46.43½	*f* 68.76½
Krawang.	″ 36.03	″ 19.35½	″ 23.82	″ 21.53	″ 19.50	″ 22.78½
Preanger Regentschappen.	″ 76.57½	″ 59.88½	″ 65.54	″ 61.30	″ 55.63	″ 63.65
Cheribon.	″ 30.14	″ 28.16	″ 26.94	″ 44.39	″ 36.26	″ 33.06
Tagal.	″ 107.50	″ 87.—	″ 89.27½	″ 76.89	″ 82.50	″ 88.17½
Pekalongan.	″ 24.02½	″ 24.89	″ 27.81½	″ 12.85	″ 14.32	″ 20.47
Samarang.	″ 40.13	″ 54.22½	″ 78.22	″ 43.57	″ 38.62½	″ 50.87
Japara.	″ 17.54	″ 17.95	″ 20.85½	″ 17.68	″ 33.98	″ 21.81½
Rembang.	″ 22.44	″ 17.91	″ 23.32	″ 16.97½	″ 27.01	″ 21.55
Soerabaja.	″ 27.61	″ 42.14	″ 42.33	″ 42.43	″ 34.92	″ 38.89
Pasoeroewan.	″ 72.71	″ 74.33½	″ 74.82	″ 73.83	″ 75.11½	″ 74.17½
Probolinggo.	″ 76.23	″ 72.64	″ 70.96	″ 85.01	″ 73.48½	″ 75.63½
Bezoeki.	″ 66.18	″ 65.73	″ 59.51	″ 71.62½	″ 70.17½	″ 66.81
Banjoewangi.	″ 53.33	″ 56.57½	″ 57.29	″ 67.27	″ 69.27	″ 60.97
Banjoemaas.	″ 39.25	″ 30.56½	″ 32.76½	″ 35.16	″ 28.23	″ 33.10
Bagelen.	″ 44.54	″ 53.52	″ 53.17	″ 57.93	″ 67.50½	″ 55.64
Kadoe.	″ 136.22	″ 161.27	″ 131.09	″ 97.24	″ 100.68½	″ 124.92
Patjitan.	″ 78.82	″ 115.86	″ 97.09½	″ 21.17½	″ 38.44½	″ 67.06½
Madioen.	″ 68.63	″ 35.03½	″ 32.28½	″ 58.40½	″ 45.85½	″ 47.75
Kediri.	″ 74.86½	″ 52.22½	″ 59.78½	″ 37.96	″ 29.24	″ 51.60
Over het geheel. .	*f* 50.90½	*f* 50.26½	*f* 53.23	*f* 46.80½	*f* 45.32	*f* 49.27

Voor de berekeningen ter zake van den aanslag der landrente vallen de Preanger Regentschappen en Banjoewangi geheel, en Patjitan, Madioen en Kediri voor de drie eerste jaren weg, en ondergaat de bovenstaande tabel de volgende wijzigingen:

Preanger Regentschappen.	—	—	—	—	—	—
Banjoewangi.	—	—	—	—	—	—
Patjitan.	—	—	—	*f* 21.17½	*f* 38.44½	*f* 29.71
Madioen.	—	—	—	″ 58.40½	″ 45.85½	″ 52.09
Kediri.	—	—	—	″ 37.96	″ 29.24	″ 33.51
Over het geheel. .	*f* 45.82	*f* 49.42½	*f* 52.56	*f* 45.45	*f* 44.27	*f* 47.63½

N°. 14. AANSLAG DER LANDRENTE.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Totaal der vijf jaren.
Bantam.	ƒ 563,373.50	ƒ 551,115.50	ƒ 567,808.—	ƒ 566,919.—	ƒ 561,215.25	ƒ 2,810,431.25
Krawang.	″ 40,435.86$^{2}/_{3}$	″ 21,095.—	″ 35,908.—	″ 34,249.—	″ 34,993.—	″ 166,680.86$^{2}/_{3}$
Cheribon.	″ 721,630.50	″ 705,788.50	″ 767,885.50	″ 783,267.—	″ 840,657.—	″ 3,819,228.50
Tagal.	″ 409,255.—	″ 412.675.—	″ 468,956.66$^{2}/_{3}$	″ 445,664.16$^{1}/_{2}$	″ 476,609.—	″ 2,213,159.83$^{1}/_{6}$
Pekalongan.	″ 249,273.08$^{1}/_{3}$	″ 168.503.08$^{1}/_{3}$	″ 297,368.33$^{1}/_{3}$	″ 163,425.32$^{1}/_{2}$	″ 154,893.33	″ 1,033,463.15$^{1}/_{2}$
Samarang.	″ 792,684.83$^{2}/_{3}$	″ 772,961.33$^{1}/_{3}$	″ 836,324.33$^{1}/_{3}$	″ 869,618.58	″ 865,076.83	″ 4,136,665.91$^{1}/_{3}$
Japara.	″ 405,110.66$^{2}/_{3}$	″ 391,452.66$^{2}/_{3}$	″ 410,611.70$^{5}/_{6}$	″ 378,986.15	″ 421,541.50	″ 2,007,702.69$^{1}/_{6}$
Rembang.	″ 505,055.35$^{5}/_{6}$	″ 498,193.85$^{5}/_{6}$	″ 548,126.19$^{1}/_{6}$	″ 554,023.44	″ 529,222.82	″ 2,634,621.66$^{5}/_{6}$
Soerabaja.	″ 1,228,530.70	″ 1,168,360.16$^{2}/_{3}$	″ 1,292.694.75	″ 1,169,646.26	″ 1,143,383.50	″ 6,002,615.37$^{2}/_{3}$
Pasoeroewan.	″ 677,455.94$^{1}/_{6}$	″ 689,278.53$^{1}/_{3}$	″ 689,340.75$^{5}/_{6}$	″ 693,767.04	″ 705,916.04	″ 3,455,758.31$^{1}/_{3}$
Probolinggo.	″ 583.434.62$^{1}/_{2}$	″ 575,997.90	″ 600,024.87$^{1}/_{2}$	″ 586,254.—	″ 607,953.13	″ 2,953,664.53
Bezoeki.	″ 629.880.50	″ 601,690.—	″ 626 130.—	″ 640,113.—	″ 650,918.—	″ 3,148,731.50
Banjoemaas.	″ 441.433.87$^{1}/_{2}$	″ 459,962.29$^{1}/_{6}$	″ 476,266.04$^{1}/_{6}$	″ 390,227.15	″ 492,135.04	″ 2,260,024.39$^{5}/_{6}$
Bagelen.	″ 769,540.32$^{1}/_{2}$	″ 756,872.66$^{2}/_{3}$	″ 774,455.45$^{5}/_{6}$	″ 695,494.49	″ 821,314.64	″ 3,817,677.58
Kadoe.	″ 597,349.50	″ 599,510.50	″ 594,239.50	″ 584,645.—	″ 604,214.—	″ 2,979,958.50
Patjitan.	—	—	—	″ 48,510.—	″ 75,362.—	″ 123,872.—
Madioen.	—	—	—	″ 257,024.—	″ 288,117.—	″ 545,141.—
Kediri.	—	—	—	″ 124,065.31$^{1}/_{2}$	″ 153,704.77	″ 277,770.08$^{1}/_{2}$
Te zamen.	ƒ 8,614,444.27$^{5}/_{6}$	ƒ 8.373.457.—	ƒ 8,986,740.11$^{2}/_{3}$	ƒ 8,985,898.91$^{1}/_{2}$	ƒ 9,427.226.85	ƒ 44,387,167.16

N°. 15.

BEDRAG DER LANDRENTE.

Residentiën.	PER LANDBOUWEND HUISGEZIN.					Gemiddeld 's jaars, gedurende de vijf jaren.	PER BOUW *padi.*					Gemiddeld 's jaars, gedurende de vijf jaren.
	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.		1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	
Bantam. . . .	f 5.56$^3/_4$	f 5.62$^3/_4$	f 5.19	f 5.08$^1/_5$	f 5.58$^4/_5$	f 5.40	f 6.83$^3/_5$	f 6.99	f 6.95$^1/_6$	f 7.08$^7/_{10}$	f 6.84$^9/_{10}$	f 6.94$^1/_8$
Krawang. . . .	〃 5.69$^1/_2$	〃 2.85$^2/_3$	〃 6.11$^3/_{10}$	〃 5.23$^4/_5$	〃 4.31	〃 4.76	〃 2.60$^3/_5$	〃 1.75$^1/_2$	〃 2.41	〃 1.98$^1/_6$	〃 2.39$^1/_2$	〃 2.24$^1/_4$
Cheribon. . . .	〃 9.87$^3/_4$	〃 8.92	〃 8.70	〃 9.17$^2/_3$	〃 9.44$^3/_4$	〃 9.20$^4/_5$	〃 4.56	〃 4.63$^4/_5$	〃 4.90	〃 4.68$^2/_3$	〃 4.87$^3/_4$	〃 4.73$^1/_8$
Tagal.	〃 11.90$^2/_3$	〃 11.35$^3/_4$	〃 11.87	〃 10.44$^1/_2$	〃 10.34$^2/_3$	〃 11.12$^1/_2$	〃 5.82$^4/_5$	〃 5.77$^3/_5$	〃 6.30$^7/_{10}$	〃 5.66$^3/_{10}$	〃 5.80	〃 5.87
Pekalongan. . .	〃 7.30$^3/_4$	〃 4.78$^4/_5$	〃 8.06$^3/_5$	〃 4.20$^1/_5$	〃 3.91$^1/_6$	〃 5.60	〃 6.05$^7/_{10}$	〃 4.00$^4/_5$	〃 6.84$^1/_4$	〃 3.62$^1/_4$	〃 3.10$^4/_5$	〃 4.66$^1/_3$
Samarang. . . .	〃 5.69	〃 5.41$^1/_{10}$	〃 5.68$^2/_3$	〃 5.56	〃 5.47$^1/_4$	〃 5.56$^1/_4$	〃 3.92$^3/_4$	〃 3.86$^1/_{10}$	〃 4.14	〃 4.25$^3/_4$	〃 4.17$^1/_5$	〃 4.07$^3/_{10}$
Japara.	〃 6.13$^3/_4$	〃 5.51	〃 5.81$^1/_8$	〃 5.12	〃 5.24$^1/_3$	〃 5.54$^1/_8$	〃 4.90$^1/_2$	〃 4.43$^2/_3$	〃 4.52$^3/_5$	〃 4.18$^1/_{10}$	〃 4.43$^1/_2$	〃 4.48$^9/_{10}$
Rembang. . . .	〃 7.01$^3/_5$	〃 7.05$^4/_5$	〃 7.40$^3/_5$	〃 6.78$^3/_5$	〃 6.00$^1/_4$	〃 6.82	〃 4.01$^3/_{10}$	〃 3.84$^1/_5$	〃 4.15	〃 4.20$^7/_{10}$	〃 3.96	〃 4.03$^1/_2$
Soerabaja. . . .	〃 11.24$^3/_4$	〃 9.99$^4/_5$	〃 10.81$^3/_{10}$	〃 9.42$^1/_5$	〃 9.17$^7/_{10}$	〃 10.09$^1/_2$	〃 6.31$^1/_3$	〃 6.26$^9/_{10}$	〃 6.60	〃 6.42$^1/_2$	〃 6.28$^1/_5$	〃 6.38
Pasoeroewan. . .	〃 11.94$^1/_2$	〃 14.44$^2/_3$	〃 11.28$^1/_6$	〃 11.—	〃 10.97$^3/_5$	〃 11.32$^1/_5$	〃 13.66$^1/_3$	〃 13.76$^1/_2$	〃 13.74	〃 13.63$^1/_4$	〃 13.51$^3/_{10}$	〃 13.66$^1/_8$
Probolinggo. . .	〃 15.85$^1/_2$	〃 14.55$^2/_3$	〃 14.73$^4/_5$	〃 14.38	〃 10.52	〃 13.70	〃 16.64$^4/_5$	〃 16.62$^1/_3$	〃 16.71$^2/_3$	〃 16.80	〃 17.04$^1/_2$	〃 16.76$^1/_2$
Bezoeki. . . .	〃 14.03	〃 13.29$^3/_4$	〃 13.25$^7/_{10}$	〃 13.78	〃 12.84$^3/_5$	〃 13.42$^4/_5$	〃 12.94$^1/_6$	〃 12.55	〃 13.28	〃 12.79$^1/_2$	〃 13.20$^4/_5$	〃 12.95$^3/_{10}$
Banjoemaas. . .	〃 7.93$^9/_{10}$	〃 8.28$^2/_3$	〃 6.88$^2/_3$	〃 4.81$^9/_{10}$	〃 6.02$^1/_2$	〃 6.60	〃 5.79$^1/_8$	〃 6.23$^7/_{10}$	〃 6.30	〃 5.02	〃 5.76	〃 5.81$^3/_{10}$
Bagelen. . . .	〃 7.16$^1/_{10}$	〃 6.83$^1/_2$	〃 6.62	〃 5.67	〃 6.44$^3/_5$	〃 6.52$^3/_{10}$	〃 7.03$^4/_5$	〃 7.49$^2/_5$	〃 7.45$^1/_3$	〃 7.00$^1/_6$	〃 7.79$^7/_{10}$	〃 7.35$^7/_{10}$
Kadoe.	〃 7.05$^9/_{10}$	〃 7.58$^3/_5$	〃 7.09	〃 6.93	〃 7.12$^2/_3$	〃 7.15$^3/_{10}$	〃 15.70$^1/_2$	〃 16.13$^4/_5$	〃 16.—	〃 17.97$^1/_8$	〃 18.09$^1/_4$	〃 16.71$^4/_5$
Patjitan. . . .	—	—	—	〃 2.93$^2/_3$	〃 4.58$^1/_4$	〃 3.76	—	—	—	〃 2.27	〃 3.61	〃 2.93$^1/_5$
Madioen. . . .	—	—	—	〃 5.29$^1/_3$	〃 5.80$^7/_{10}$	〃 5.55$^3/_{10}$	—	—	—	〃 2.72$^3/_4$	〃 3.01	〃 2.87
Kediri.	—	—	—	〃 2.63$^3/_5$	〃 3.26$^1/_3$	〃 2.94$^4/_5$	—	—	—	〃 2.28$^2/_5$	〃 2.72$^1/_4$	〃 2.50$^3/_4$
Over het geheel.	f 8.42$^1/_2$	f 7.99$^1/_4$	f 8.09$^2/_5$	f 7.06$^3/_5$	f 7.17$^1/_5$	f 7.70	f 6.48	f 6.41$^2/_5$	f 6.69$^2/_3$	f 5.94$^1/_4$	f 6.06$^9/_{10}$	f 6.30$^3/_{10}$

N°. 16. BEDRAG DER LANDRENTE, BEREKEND PER PIKOL *padi*.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Gemiddeld over het geheele tijdvak.
Bantam.	f $0.30^{2}/_{5}$	f $0.31^{1}/_{2}$	f $0.31^{1}/_{4}$	f $0.31^{9}/_{20}$	f $0.32^{1}/_{4}$	f $0.31^{1}/_{3}$
Krawang.	" $0.25^{9}/_{10}$	" $0.20^{2}/_{5}$	" $0.20^{1}/_{5}$	" $0.19^{4}/_{5}$	" $0.18^{2}/_{5}$	" $0.20^{4}/_{5}$
Cheribon.	" $0.24^{1}/_{2}$	" $0.25^{1}/_{5}$	" $0.27^{3}/_{5}$	" $0.24^{2}/_{5}$	" $0.22^{9}/_{10}$	" $0.24^{4}/_{5}$
Tagal.	" $0.20^{1}/_{4}$	" 0.22	" $0.20^{2}/_{3}$	" $0.21^{1}/_{6}$	" $0\ 22^{9}/_{10}$	" $0.21^{1}/_{3}$
Pekalongan.	" $0.78^{3}/_{4}$	" $0.67^{1}/_{3}$	" 0.68	" 0.72	" 0.62	" $0.69^{4}/_{5}$
Samarang.	" $0.18^{1}/_{8}$	" $0.23^{1}/_{6}$	" $0.20^{2}/_{5}$	" $0.20^{4}/_{5}$	" $0.24^{1}/_{2}$	" $0.21^{1}/_{5}$
Japara.	" $0.62^{1}/_{5}$	" $0.57^{9}/_{10}$	" $0.54^{1}/_{3}$	" $0.67^{2}/_{5}$	" $0.37^{1}/_{2}$	" $0.53^{1}/_{4}$
Rembang.	" $0.52^{2}/_{5}$	" 0.50	" $0.49^{1}/_{2}$	" $0.72^{1}/_{8}$	" $0.42^{1}/_{2}$	" $0.51^{4}/_{5}$
Soerabaja.	" $0.48^{1}/_{8}$	" $0.46^{2}/_{3}$	" 0.39	" $0.39^{3}/_{4}$	" $0.43^{1}/_{6}$	" 0.43
Pasoeroewan.	" $0.39^{3}/_{10}$	" $0.39^{1}/_{2}$	" $0.38^{2}/_{3}$	" $0.38^{9}/_{10}$	" 0.38	" $0.38^{3}/_{4}$
Probolinggo.	" $0.50^{1}/_{2}$	" $0.56^{1}/_{4}$	" 0.55	" $0.58^{1}/_{4}$	" 0.55	" $0.54^{9}/_{10}$
Bezoeki.	" 0.40	" $0.42^{9}/_{10}$	" $0.41^{4}/_{5}$	" $0.40^{7}/_{10}$	" $0.40^{1}/_{8}$	" $0.41^{1}/_{10}$
Banjoemaas.	" 0.55	" 0.49	" $0.43^{1}/_{4}$	" 0.36	" $0.68^{9}/_{10}$	" $0.48^{3}/_{5}$
Bagelen.	" $0.35^{7}/_{10}$	" 0.30	" $0.32^{4}/_{5}$	" $0.36^{1}/_{4}$	" $0.40^{1}/_{3}$	" $0.34^{7}/_{10}$
Kadoe.	" $0.46^{3}/_{10}$	" $0.49^{1}/_{9}$	" $0.63^{1}/_{6}$	" $0.64^{1}/_{2}$	" $0.63^{1}/_{2}$	" $0.56^{1}/_{8}$
Patjitan.	—	—	—	" $0.21^{2}/_{3}$	" $0.22^{4}/_{5}$	" $0.22^{1}/_{3}$
Madioen.	—	—	—	" 0.13	" $0.13^{1}/_{5}$	" $0.13^{1}/_{8}$
Kediri.	—	—	—	" $0.08^{1}/_{8}$	" $0.11^{2}/_{3}$	" $0.09^{3}/_{4}$
Over het geheel. .	f $0.35^{1}/_{8}$	f $0.36^{1}/_{8}$	f $0.35^{1}/_{5}$	f $0.32^{1}/_{8}$	f 0.33	f $0.34^{1}/_{5}$

N°. 17 BEDRAG DER LANDRENTE, PERCENTSGEWIJS BEREKEND VAN DE WAARDE DER *padi*-PRODUKTIE.

Residentiën.	1856.	1857.	1858.	1859.	1860.	Gemiddeld 's jaars over het geheele tijdvak.
Bantam.	8.336 %	7.77 %	9.4 %	13.676 %	14.744 %	10.094 %
Krawang.	7.23 "	9.06 "	10.112 "	9.20 "	12.285 "	9.241 "
Cheribon.	15.125 "	16.47 "	18.192 "	10.967 "	13.46 "	14.32 "
Tagal.	5.42 "	6.64 "	7.06 "	7.365 "	7.026 "	6.66 "
Pekalongan.	25.21 "	16.12 "	24.615 "	27.855 "	21.71 "	22.784 "
Samarang.	9.786 "	7.125 "	5.29 "	9.77 "	10.80 "	8.— "
Japara.	27.956 "	24.72 "	21.689 "	23.65 "	13.05 "	20.577 "
Rembang.	17 88 "	21.45 "	17.786 "	24.784 "	14.662 "	18.72 "
Soerabaja.	22.87 "	14.88 "	13.906 "	15.154 "	18.— "	16.403 "
Pasoeroewan.	18.79 "	18.52 "	18.36 "	18.464 "	18.— "	18.42 "
Probolinggo.	21.833 "	22.886 "	23.556 "	19.752 "	23.576 "	22.166 "
Bezoeki.	19.55 "	19.09 "	22.163 "	17.864 "	18.817 "	19.388 "
Banjoemaas.	14.75 "	20.405 "	19.21 "	14.28 "	20.4 "	17.56 "
Bagelen.	15.80 "	14.— "	14.018 "	12.084 "	11.55 "	13.318 "
Kadoe.	11.53 "	10.— "	12.206 "	18.5 "	18.— "	13.2 "
Patjitan.	—	—	—	10.718 "	9.39 "	9.877 "
Madioen.	—	—	—	4.67 "	6.564 "	5.51 "
Kediri.	—	—	—	6.017 "	9.31 "	7.482 "
Over het geheel. .	14.142 %	12.977 %	12.74 %	13.075 %	13.71 %	13.31 %

N°. 18. RANGSCHIKKING DER RESIDENTIËN, IN VERBA[...]

Nommer.	Naar het getal zielen der bevolking op één landbouwend huisgezin.		Naar de uitgestrektheid gronds, gemiddeld per landbouwend huisgezin met *padi* beplant.		Naar de produktie [...] *padi* per bouw.	
				bouws.		p[...]
1	Bantam..	4.75	Kadoe..	0.428	Pekalongan. . .	6.
2	Kadoe.	5.5	Bantam. . . .	0.778	Rembang. . . .	7.
3	Bagelen.. . . .	5.87	Probolinggo.. .	0.817	Japara.	8.
4	Samarang. . . .	5.95	Pasoeroewan. .	0.828	Krawang. . . .	10.
5	Bezoeki.. . . .	6.07	Bagelen. . . .	0.887	Banjoemaas. . .	11.
6	Krawang. . . .	6.39	Bezoeki. . . .	1.037	Soerabaja. . . .	14.
7	Banjoemaas, . .	6.6	Banjoemaas. . .	1.134	Cheribon. . . .	19.
8	Japara.	6.79	Pekalongan. . .	1.2	Samarang. . . .	19.
9	Patjitan. . . .	6.96	Preanger Regent.	1.214	Bagelen. . . .	21.
10	Probolinggo. . .	7.—	Japara.. . . .	1.235	Madioen. . . .	21
11	Pekalongan. . .	7.11	Patjitan. . . .	1.257	Bantam.. . . .	22.
12	Pasoeroewan. . .	7.25	Kediri..	1.29	Patjitan. . . .	22.
13	Kediri.	7.50	Samarang. . .	1.366	Tagal.	27.
14	Preanger Regent.	7.53	Soerabaja.. . .	1.582	Kediri.	27.
15	Madioen. . . .	7.86	Banjoewangi. .	1.67	Kadoe.	29.
16	Banjoewangi. . .	8.37	Rembang.. . .	1.69	Preanger Regent.	29.
17	Rembang. . . .	8.43	Tagal.	1.895	Probolinggo. . .	30.
18	Soerabaja. . . .	9.27	Madioen. . . .	1.919	Bezoeki.. . . .	31
19	Cheribon. . . .	9.44	Cheribon. . . .	1.945	Pasoeroewan. . .	35
20	Tagal.	9.74	Krawang. . . .	2.123	Banjoewangi. . .	39.
Gemiddeld over het geheel.		7.091		1.24		19

N°. 19. RANGSCHIKKING DER RESIDENTIËN, IN VE[...]

Nommer.	Per huisgezin.		Waarde aan *padi* per huisgezin.	Per bouw *padi*.		Waarde a[...] per bo[...]
1	Kediri. . . .	*f* 2.95	*f* 39.41	Krawang. . .	*f* $2.24^{1}/_{4}$	*f* 22.7
2	Patjitan. . .	〃 3.76	〃 38.09	Kediri. . . .	〃 $2.50^{3}/_{4}$	〃 33.5
3	Krawang. . .	〃 4.76	〃 51.51	Madioen. . .	〃 2.87	〃 52.0
4	Bantam. . .	〃 5.40	〃 53.50	Patjitan. . .	〃 $2.93^{1}/_{5}$	〃 29.7
5	Japara. . . .	〃 $5.54^{2}/_{5}$	〃 26.94	Rembang.. .	〃 $4.03^{1}/_{3}$	〃 21.5
6	Madioen. . .	〃 $5.55^{1}/_{3}$	〃 100.77	Samarang. .	〃 $4.07^{1}/_{3}$	〃 50.8
7	Samarang. .	〃 $5.56^{1}/_{4}$	〃 69.47	Japara. . .	〃 $4.48^{9}/_{10}$	〃 21.8
8	Pekalongan. .	〃 5.60	〃 24.56	Pekalongan. .	〃 $4.66^{1}/_{8}$	〃 20.4
9	Bagelen. . .	〃 $6.52^{1}/_{3}$	〃 48.98	Cheribon. . .	〃 $4.73^{1}/_{2}$	〃 33.0
10	Banjoemaas. .	〃 6.59	〃 37.53	Banjoemaas. .	〃 $5.81^{1}/_{4}$	〃 33.1
11	Rembang. . .	〃 $6.81^{9}/_{10}$	〃 36.42	Tagal. . . .	〃 $5.87^{1}/_{8}$	〃 88.1
12	Kadoe. . . .	〃 $7.15^{3}/_{10}$	〃 54.17	Soerabaja.. .	〃 6.38	〃 38.8
13	Cheribon. . .	〃 $9.20^{3}/_{4}$	〃 64.30	Bantam. . .	〃 $6.87^{1}/_{3}$	〃 68.7
14	Soerabaja. .	〃 $10.09^{1}/_{2}$	〃 61.54	Bagelen. . .	〃 $7.35^{3}/_{4}$	〃 55 6
15	Tagal. . . .	〃 $11.12^{1}/_{2}$	〃 167.06	Bezoeki. . .	〃 $12.95^{1}/_{3}$	〃 66.8
16	Pasoeroewan.	〃 $11.31^{1}/_{2}$	〃 61.44	Pasoeroewan.	〃 $13.66^{1}/_{8}$	〃 74.1
17	Bezoeki. . .	〃 $13.42^{1}/_{5}$	〃 69.29	Kadoe. . . .	〃 $16.71^{4}/_{5}$	〃 124.9
18	Probolinggo. .	〃 13.70	〃 61.80	Probolinggo. .	〃 $16.76^{1}/_{2}$	〃 75.6
Gemiddeld over het geheel.		*f* $7.69^{3}/_{4}$	*f* 57.83		*f* $6.30^{7}/_{25}$	*f* 47.63

BIJ DEN RIJSTBOUW VERKREGEN RESULTATEN.

aar de per landbouwend huisgezin verkregen hoeveelheid.			Naar de hoeveelheid gepelde rijst voor de voeding der in tabel N°. 1 opgenomen bevolking, per hoofd.		Naar den middenprijs der *padi* per pikol.	
	padi.	gepelde rijst.				
	pikols.	pikols.		pikols.		
longan. . .	8.02	4.33	Pekalongan. . . .	0.57	Banjoewangi. . .	*f* 1.56
ra. . . .	$10.40^{2}/_{3}$	5.62	Japara.	$0.82^{4}/_{5}$	Cheribon. . . .	〃 $1.73^{1}/_{4}$
e. . . .	$12.74^{1}/_{4}$	$6.88^{1}/_{10}$	Rembang. . . .	$0.84^{1}/_{4}$	Kediri.	〃 $1.83^{1}/_{2}$
bang.. . .	$13.15^{1}/_{2}$	7.1[illegible]$^{1}/_{3}$	Banjoemaas. . . .	1.11	Pasoeroewan. . .	〃 $2.10^{1}/_{3}$
oemaas. .	$13.56^{1}/_{2}$	$7.32^{2}/_{5}$	Kadoe.	$1.25^{1}/_{9}$	Bezoeki.	〃 2.12
am. . . .	17.2[illegible]$^{3}/_{4}$	9.30	Soerabaja. . . .	$1.36^{2}/_{3}$	Preanger Regent.	〃 $2.13^{1}/_{6}$
len. . . .	$18.78^{2}/_{5}$	$10.14^{1}/_{3}$	Bagelen.	$1.72^{2}/_{3}$	Madioen. . . .	〃 $2.23^{9}/_{10}$
vang. . . .	$22.85^{1}/_{2}$	$12.34^{1}/_{8}$	Probolinggo.. . .	1.93	Krawang. . . .	〃 $2.25^{2}/_{5}$
abaja.. . .	$23.47^{1}/_{4}$	$12.67^{1}/_{2}$	Krawang.	$1.93^{1}/_{10}$	Probolinggo. . .	〃 $2.47^{2}/_{3}$
olinggo.. .	$24.95^{1}/_{3}$	$13.47^{1}/_{2}$	Bantam.	$1.94^{1}/_{5}$	Japara.	〃 2.59
rang.. . .	26.25	$14.17^{2}/_{5}$	Cheribon.	$2.12^{3}/_{10}$	Bagelen.. . . .	〃 2.6[illegible]$^{3}/_{4}$
tan. . . .	$28.75^{1}/_{3}$	15,53	Pasoeroewan. . .	$2.17^{2}/_{5}$	Soerabaja. . . .	〃 $2.62^{1}/_{5}$
croewan. .	$29.20^{7}/_{10}$	15.77	Patjitan.	2.23	Samarang. . . .	〃 $2.64^{3}/_{5}$
eki. . . .	32.67	$17.64^{1}/_{5}$	Samarang. . . .	$2.38^{1}/_{3}$	Banjoemaas. . .	〃 $2.76^{7}/_{10}$
ri.	$36.03^{2}/_{3}$	19.46	Kediri.	$2.59^{2}/_{3}$	Rembang. . . .	〃 $2.76^{3}/_{10}$
nger Regent.	36.24	19.57	Preanger Regent. .	$2.59^{3}/_{4}$	Patjitan. . . .	〃 $2.93^{1}/_{5}$
ibon. , . .	37.12	$20.04^{4}/_{5}$	Madioen.	$2.81^{4}/_{5}$	Pekalongan. . .	〃 $3.06^{1}/_{5}$
oen. . . .	$41.01^{1}/_{2}$	22.15	Tagal.	$2.88^{3}/_{4}$	Tagal.	〃 $3.20^{4}/_{5}$
l.	52.[illegible]7	$28.11^{3}/_{5}$	Bezoeki.	$2.96^{2}/_{5}$	Bantam.. . . .	〃 3.32
oewangi. .	$65.31^{1}/_{2}$	$35.27^{3}/_{5}$	Banjoewangi. . .	$4.21^{1}/_{4}$	Kadoe.	〃 $4.25^{1}/_{10}$
	24.60	$13.28^{2}/_{5}$		$1.87^{1}/_{3}$		*f* $2.48^{2}/_{5}$

DEN AANSLAG DER LANDRENTE BEREKEND.

Per pikol *padi*.		Waarde der *padi* per pikol.	Percentsgewijs van de waarde der *padi*.	
iri.	*f* $0.09^{3}/_{4}$	*f* $1.36^{9}/_{25}$	Madioen.	5.51 %
ioen.	〃 $0.13^{1}/_{8}$	〃 $2.38^{1}/_{6}$	Tagal.	6.66 〃
wang.	〃 $0.20^{4}/_{5}$	〃 $2.25^{2}/_{5}$	Kediri.	7.48 〃
arang.	〃 $0.21^{4}/_{5}$	〃 $2.64^{3}/_{5}$	Samarang.	8.— 〃
al.	〃 $0.21^{1}/_{3}$	〃 3.2[illegible]$^{4}/_{5}$	Krawang.	9.24 〃
itan.	〃 $0.22^{1}/_{3}$	〃 $2.26^{2}/_{5}$	Patjitan.	9.88 〃
ribon.	〃 $0.24^{4}/_{5}$	〃 $1.73^{1}/_{4}$	Bantam.	10.09 〃
tam.	〃 $0.31^{1}/_{3}$	〃 3.32	Kadoe.	13.2 〃
elen.	〃 $0.34^{7}/_{10}$	〃 2.6[illegible]$^{3}/_{4}$	Bagelen.	13.32 〃
eroewan.	〃 $0.38^{3}/_{4}$	〃 $2.10^{1}/_{3}$	Cheribon.	14.32 〃
ocki.	〃 $0.41^{1}/_{10}$	〃 2.12	Soerabaja.	16.4 〃
abaja.	〃 0.43	〃 $2.62^{1}/_{5}$	Banjoemaas.	17.56 〃
joemaas.	〃 $0.48^{3}/_{5}$	〃 $2.76^{7}/_{10}$	Pasoeroewan.	18.42 〃
abang.	〃 $0.51^{4}/_{5}$	〃 $2.76^{9}/_{10}$	Rembang.	18.72 〃
ara.	〃 $0.53^{1}/_{4}$	〃 2.59	Bezoeki.	19.39 〃
bolinggo.	〃 $0.54^{9}/_{10}$	〃 $2.47^{2}/_{3}$	Japara.	20.58 〃
oe.	〃 $0.56^{1}/_{8}$	〃 $4.25^{1}/_{10}$	Probolinggo.	22.17 〃
alongan.	〃 $0.69^{4}/_{5}$	〃 $3.06^{1}/_{3}$	Pekalongan.	22.78 〃
I.	*f* $0.34^{1}/_{5}$	*f* $2.56^{9}/_{10}$		13.31 % 8

Het onderzoek omtrent de *padi*-teelt in de verschillende residentiën afgeloopen zijnde, zoo kunnen wij overgaan tot de mededeeling der beschouwingen en conclusiën, waartoe dat onderzoek ons de stof schijnt te leveren.

Bovenal valt het in het oog, hoe weinig de produktie toereikende is voor de behoefte. Wel bestaat er alle reden, om de naauwkeurigheid der gedane opgaven omtrent die produktie te betwijfelen, — daar toch de regering zelve in hare verslagen weinig vertrouwen in die opgaven stelt en ook in vlugschriften [1]) beweerd wordt, dat zij niet tot grondslag kunnen dienen voor eene berekening van het al of niet te kort schietende, — maar het verschil tusschen hetgeen er naar eene zeer matige berekening geacht kan worden noodig te zijn voor de consumtie en hetgeen als de produktie wordt opgegeven, is te groot om niet zonder eenige overdrijving tot de conclusie te kunnen leiden, dat de produktie geheel ontoereikende is.

Indien men de consumtie der bevolking stelt voor $^2/_5$ gedeelte op een katti gepelde rijst daags per hoofd en voor $^3/_5$ dagelijks op een half katti, en die maatstaf is stellig eer beneden dan boven het werkelijk benoodigde, verkrijgt men eene consumtie op vijf zielen van $3^1/_2$ katti's dagelijks of $12.77^1/_2$ pikols in het jaar. Zoo doende komt men tot eene gemiddelde consumtie per hoofd van $2.55^1/_2$ pikols 's jaars, hetgeen voor de behoefte ongetwijfeld een zeer matig cijfer is.

Volgens de tabel N°. 1 bedroeg de sterkte der in ons onderzoek begrepen bevolking in het vijfjarig tijdvak 47,129,841 zielen, wier consumtie derhalve tegen $2.55^1/_2$ pikols per hoofd, gerustelijk kan gesteld worden op. . pikols $120,416,743.75^1/_2$

volgens de tabel N°. 4 heeft de totale produktie dier vijf jaren bedragen 163,498,320.50 pikols *padi*, welke, met een verlies van 46 % bij de pelling, aan *gepelde* rijst niet meer hebben uitgeleverd dan „ 88,289,093.07

of. . . pikols $32,127,650.68^1/_2$

minder, dan volgens onze berekening noodig zou zijn geweest.

Deze becijfering wijst op een tekort in de produktie van 6,425,530 pikols gepelde rijst of bijna 11,900,000 pikols *padi* 's jaars, ongerekend nog hetgeen er noodig kan zijn geweest voor zaai-*padi*.

De produktie van *padi* heeft, gelijk wij zagen, in vijf jaren tijds bedragen 163,498,320.50 pikols, dat is gemiddeld 's jaars 32,699,664 pikols. — Eene tekortkomst daarop van nagenoeg 11,900,000 pikols staat dus gelijk met ruim 36 % dier produktie, en wij vragen het ieder in gemoede af, of eene zoo groote verzwijging van een produkt, waarop nog wel de heffing der landrente gebaseerd is, als mogelijk denkbaar is.

Indien, behalve het voorafgegane, nog iets noodig zou zijn, om het tekort der *padi*-produktie en de jaarlijksche toeneming er van boven allen redelijken twijfel te stellen, dan zou het zijn het zeer opmerkelijk feit, dat Java, vroeger de voorraadschuur van den archipel, thans zelf zoo groote behoefte aan invoer van rijst heeft, dat, terwijl die invoer vroeger belast was, de regering het noodig heeft geacht, dien vrij te stellen [1]).

Afgescheiden evenwel van de vraag, in hoe ver zij al dan niet toereikende voor de voeding is, mag de produktie op zich zelve, in het door ons behandeld vijfjarig tijdvak, als zeer onvoldoende worden beschouwd, vooral, wanneer men haar in verband brengt, met de, teregt, zoo hoog geroemde vruchtbaarheid van den grond.

[1]) Onder andere in de bereids aangehaalde brochure: *Iets over het landrentestelsel op Java*, pag. 12 en 13.

[1]) Zie het *Staatsblad voor Nederl. Indië*, N°. 19 van 1861 en N°. 91 van 1862. Het eerste stuk is wel is waar vermoedelijk het gevolg geweest van de overstroomingen, waardoor Java in de Westmousson van 1860 op 1861 is geteisterd geworden; maar van het tweede stuk zou hetzelfde moeijelijk beweerd kunnen worden. Terwijl het eerste stuk toch de dagteekening draagt van den 1n April 1861, dat is kort ná de overstroomingen en vóór dat de *padi*-oogst kon zijn afgeloopen, draagt het tweede stuk de dagteekening van 20 Augustus 1862, dat is 2 à 3 maanden nadat de *padi*-oogst afgeloopen en bekend kon zijn. — Opmerkelijk is het daarbij, dat het besluit van 1861 al de kenteekenen draagt van te zijn een tijdelijke maatregel ter voorziening in eene tijdelijke ramp, terwijl bij het tweede besluit de vrijstelling van den invoer geschiedt tot wederopzeggens, en dus eene bezorgdheid wordt aan den dag gelegd, omtrent het meer en meer ontoereikende der produktie.

Wij behoeven overigens niet te doen opmerken, dat wij op het feit der vrijstelling van den invoer wijzen als aantoonende de bestaande behoefte aan invoer, zonder in eenige beoordeeling te treden omtrent het al of niet doelmatige en verstandige, om de groote artikelen voor de voeding en het levensonderhoud eener bevolking te onderwerpen aan de heffing van een inkomend of uitgaand regt.

Wij hebben dit reeds aangetoond bij het onderzoek omtrent de *padi*-teelt van Soerabaja, maar willen het hier, voor de produktie der gezamenlijke 20 residentiën, nog eens in zijn geheel overzien, waarbij wij voor onze becijferingen zullen uitgaan van de gewis niet overdreven produktie:

a. van 30 pikols per bouw sawah, beplant met *padi dalem*,

b. van 20 pikols per bouw sawah, beplant met *padi gendjah*, en

c. van 12 pikols per bouw drooge grond.

Volgens onze tabel N°. 3 heeft de verbouw van rijst in het vijfjarig tijdvak van 1856—1860 ingenomen eene uitgestrektheid van 8,241,937 bouws.

Uit de jaarlijksche verslagen der regering over dat tijdvak blijkt, dat de sawah's der bevolking eene uitgestrektheid besloegen van. . . 5,830,672 3/8 bouws [1])
terwijl voor de Gouvernements kultures de bevolking van hare gronden, waarschijnlijk geheel in sawah's, heeft moeten missen. . . . . . . 323,545 3/4 „ [2])
weshalve de bevolking voor haren *padi*-bouw aan sawahs heeft overgehouden. . . . . . 5,507,126 5/8 bouws
Het is evenwel meer dan waarschijnlijk, dat eene uitgestrektheid, gelijkstaande met die, welke voor de Gouvernements kultures van ieder jaar benoodigd was, door de bevolking met *padi gen-*

Te transporteren. . . 5,507,126 5/8 bouws

[1]) Te weten:

in 1856	. . . . .	1,141,599 1/2 bouws
„ 1857	. . . . .	1,155,563 1/2 „
„ 1858	. . . . .	1,148,732 1/4 „
„ 1859	. . . . .	1,149,322 7/8 „
„ 1860	. . . . .	1,235,454 1/4 „
te zamen.	. .	5,830,672 3/8 bouws

[2]) Te weten:

in 1856	. . . . .	62,767 1/4 bouws
„ 1857	. . . . .	66,904 „
„ 1858	. . . . .	65,995 1/2 „
„ 1859	. . . . .	65,133 1/2 „
„ 1860	. . . . .	62,745 1/2 „
te zamen.	. .	323,545 3/4 bouws

Transport. . . 5,507,126 5/8 bouws
djah heeft moeten worden bepaut, omdat de verbouw van *padi dalem* niet zou hebben toegelaten eene tijdige beschikking over de voor het Gouvernement benoodigde gronden. — Wij moeten dus van de aan de bevolking verbleven sawah's voor de teelt van *padi gendjah* nog aftrekken. . . . 323,545 3/4 „
en houden dus aan sawah's voor den verbouw van *padi dalem* over. . . . . 5,183,580 7/8 bouws

Wij hebben reeds gezien, dat voor de *padi*-teelt in het geheel zijn gebezigd. . . . . 8,241,937 bouws
waarvan vermoedelijk aan sawah's. . . . . 5,507,126 5/8 „
zoodat men aan drooge gronden waarschijnlijk heeft gehad. . . . . 2,734,810 3/8 bouws

Volgens die becijfering heeft men derhalve voor de *padi*-teelt kunnen hebben:

a. sawah's, te beplanten met *padi dalem*. . . . . 5,183,580 7/8 bouws
b. sawah's, te beplanten met *padi gendjah*. . . . . 323,545 3/4 „
c. drooge gronden . . 2,734,810 3/8 „
te zamen uitmakende de werkelijk beplante uitgestrektheid. . . . . 8,241,937 bouws

waarvan de produktie, naar den door ons aangegeven maatstaf, derhalve zou kunnen gesteld worden, als volgt:

a. 5,183,580 7/8 bouws sawah, met *padi dalem* à 30 pikols per bouw. . . 155,507,426 1/4 pikols
b. 323,545 3/4 bouws sawah, met *padi gendjah* à 20 pikols per bouw. . 6,470,915 „
c. 2,734,810 3/8 bouws drooge gronden à 12 pikols. . . . . 32,817,724 1/2 „
te zamen. . . 194,796,065 3/4 pikols,
terwijl, gelijk wij zagen, de produktie, volgens de opgaven der regering, heeft bedragen. . . . . 163,498,320 1/2 „
of minder. . . 31,297,745 1/2 pikols

Het groote belang der zaak vordert evenwel, om de hier gegeven berekening, welke over het geb
waar het kwaad zou kunnen schuilen. Daartoe hebben wij een paar tabellen gemaakt, welke wij hie

N°. 20. VERGELIJKING DER DOOR DE REGERING OPGEGEVEN WERKELIJKE PRO

Residentiën.	In verband tot die Gouvernements kultures, voor de bevolking een gedeelte harer sawah's heeft n missen en een gedeelte niet dan met *padi gendjah* kunnen beplanten, had de *padi*-teelt in het tijdva 1856—1860 kunnen geschieden:			
	op sawah's, te beplanten met *padi dalem.*	op sawah's, te beplanten met *padi gendjah.*	op drooge rijstgronden.	Totaal, aanwijz werkeli plante strekt
	bouws.	bouws.	bouws.	bou
Bantam	158,743.50	—	246,150.—	404,8
Krawang	41,247.—	—	33,081.50	74,3
Preanger Regentschappen	548,137.—	—	112,066.—	660,2
Cheribon	774,465.75	29,748.—	2,430.50	806,6
Tagal	288,991.25	15,395.25	72,546.25	376,9
Pekalongan	212,110.75	9,491.50	—	221,6
Samarang	449,841.—	10,040.—	555,705.—	1,015,5
Japara	255,375.50	19,922.50	171,953.50	447,2
Rembang	108,131.50	8,435.—	536,402.50	652,9
Soerabaja	442,184.37[5]	40,772.—	458,023.12[5]	940,9
Pasoeroewan	219,857.50	30,909.—	2,191.25	252,9
Probolinggo	150,505.50	24,697.—	976.50	176,1
Bezoeki	212,879.—	11,456.50	18,751.75	243,0
Banjoewangi	38,230.25	—	—	38,2
Banjoemaas	332,836.50	23,277.75	32,692.—	388,8
Bagelen	107,405.50	73,652.—	337,839.75	518,8
Kadoe	176,449.25	1,801.25	—	178,2
Patjitan	17,545.—	—	76,971.—	94,5
Madioen	402,664.—	12,499.—	48,764.—	463,9
Kediri	244,692.—	9,500.—	31,503.50	285,6
Te zamen	5,182,292.12[5]	321,596.75	2,738,048.12[5]	8,241,9
Gemiddeld 's jaars	1,036,458.42[5]	64,319.35	547,609.62[5]	1,648,3

jke residentiën loopt, zoo veel mogelijk meer in détails te onderzoeken, ten einde te kunnen nagaan
ı 21 laten volgen.

IN VERBAND TOT HET KULTUURSTELSEL ALS MOGELIJK GECALCULEERDE.

ie beplanting, berekend tegen eene opbrengst van 3 pikols per bouw sawah met *padi dalem*, 20 " " " " " *padi gendjah*, 12 " " " droogo rijstgronden, produktie moeten verkregen kunnen worden van				Volgens de opgaven der regering heeft de werkelijke produktie bedragen	Derhalve in vergelijking met de als mogelijk berekende produktie,	
's, met *dalem*.	de sawah's, met *padi gendjah*.	de drooge rijstgronden.	Totaal der mogelijke produktie.		meer	minder.
ls.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
305.—	—	2,953,800.—	7,716,105.—	8,956,720.—	1,240,615.—	—
410.—	—	396,978.—	1,634,388.—	800,247.—	—	834,141.—
110.—	—	1,344,792.—	17,788,902.—	19,712,875.—	1,923,973.—	—
072.50	594,960	29,166.—	23,858,098.50	15,395,856.—	—	8,462,242.50
752.50	307,905	870,555.—	9,848,212.50	10,358,296.—	510,083.50	—
322.50	189,830	—	6,553,152.50	1,480,742.—	—	5,072,410 50
230.—	200,800	6,668,460.—	20,364,190.—	19,520,573.—	—	843,917.—
265.—	398,450	2,063,442.—	10,123,157.—	3,768,442.—	—	6,354,715.—
945.—	168,700	6,436,830.—	9,849,475.—	5,082,839.50	—	4,766,635.50
531.25	815,440	5,496,277.50	19,577,248.75	13,957,485.—	—	5,619,763.75
725.—	618,180	26,295.—	7,240,200.—	8,920,034.—	1,679,834.—	—
165.—	493,940	11,718.—	5,020,823.—	5,380,728.—	359,905.—	—
370.—	229,130	225,021.—	6,840,521.—	7,660,882.—	820,361.—	—
007.50	—	—	1,146,907.50	1,495,080.—	348,172.50	—
095.—	465,555	392,304.—	10,842,954.—	4,650,971.—	—	6,191,983.—
165.—	1,473,040	4,054,077.—	8,749,282.—	10,993,436.—	2,244,154.—	—
477.50	36,025	—	5,329,502.50	5,308,607.—	—	20,895.50
350.—	—	923,652.—	1,450,002.—	2,161,667.—	711,665.—	—
920.—	249,980	585,168.—	12,915,068.—	9,914,609.—	—	3,000,459.—
760.—	190,000	378,042.—	7,908,802.—	7,978,231.—	69,429.—	—
778.75	6,431,935	32,856,577.50	194,757,291.25	163,498,320.50	9,908,192.—	41,167,162.75
755.75	1,286,387	6,571,315.50	38,951,458.25	32,699,664.10	1,981,638.40	8,233,432.55

N°. 21. Aanwijzing, door eene percentsgewijze berekening, van verschillende omstandigheden,

Residentiën.	Hoeveel procent de werkelijke produktie van elke residentie meer of minder heeft bedragen dan de in de tabel N°. 20 als mogelijk gecalculeerde.		Voor hoeveel procent de rijstbouw, volgens tabel N°. 20, had kunnen geschieden op			V… tab… 7 … lan… wen… gez… *pad…* mid… bep…
	Meer.	Minder.	sawah's, te beplanten met *padi dalem.*	sawah's, te beplanten met *padi gendjah.*	drooge rijst-gronden.	bo…
Patjitan	49.08 %	—	18.56 %	—	81.44 %	1
Banjoewangi	30.36 〃	—	100.— 〃	—	—	1
Bagelen	25.65 〃	—	20.70 〃	14.20 %	65.10 〃	0
Pasoeroewan	23.20 〃	—	86.91 〃	12.22 〃	0.87 〃	0
Bantam	16.08 〃	—	39.20 〃	—	60.80 〃	0
Bezoeki	12.— 〃	—	87.57 〃	4.71 〃	7.71 〃	1
Preanger Regentschappen	10.81 〃	—	83.02 〃	—	16.97 〃	1
Probolinggo	7.17 〃	—	85.42 〃	14.02 〃	0.55 〃	0
Tagal	5.18 〃	—	76.67 〃	4.08 〃	19.24 〃	1
Kediri	0.88 〃	—	85.65 〃	3.32 〃	11.03 〃	1
Kadoe	—	0.39 %	99.— 〃	1.— 〃	—	0
Samarang	—	4.14 〃	44.29 〃	0.99 〃	54.71 〃	1
Madioen	—	23.23 〃	87.79 〃	2.69 〃	10.51 〃	1
Soerabaja	—	28.70 〃	47.— 〃	4.33 〃	48.67 〃	1
Cheribon	—	37.47 〃	96.02 〃	3.68 〃	0.30 〃	1
Rembang	—	48.39 〃	16.56 〃	1.29 〃	82.15 〃	1
Krawang	—	51.04 〃	55.49 〃	—	44.51 〃	2
Banjoemaas	—	57.10 〃	85.60 〃	5.99 〃	8.41 〃	1
Japara	—	62.77 〃	57.10 〃	4.45 〃	38.44 〃	1
Pekalongan	—	77.40 〃	95.71 〃	4.29 〃	—	1
Over het geheel	5.09 %	21.14 %	62.88 %	3.90 %	33.22 %	1

OED HEBBEN KUNNEN ZIJN OP DE BIJ TABEL N°. 20 AANGEWEZEN MEERDERE OF MINDERE PRODUKTIE.

el procent de ng per huis- eer of minder dragen dan het vorige kolom zen totaal ge- e.	Hoeveel procent van de landbouwende huisgezinnen is ingedeeld geweest bij de Gouvernements kultures.	Hoeveel procent de indeeling bij de Gouvernements kultures in elke residentie meer of minder heeft bedragen dan het bij de vorige kolom aangewezen totaal gemiddelde.		Hoeveel zielen men in elke residentie, volgens tabel N°. 6 op 1 landbouwend gezin heeft gehad.	Hoeveel procent der bevolking volgens de vorige kolom geacht kan worden van grondbezit verstoken te zijn geweest, tot grondslag van welke berekening wordt aangenomen, dat 1 landbouwend gezin bestaat uit 5 zielen.	Hoeveel procent dit voor elke residentie meer of minder heeft bedragen dan het bij de vorige kolom aangewezen totaal gemiddelde.	
Minder.		Meer.	Minder.			Meer.	Minder.
—	79.33 %	37.01 %	—	6.96	28.16 %	—	4.51 %
—	77.07 〃	34.83 〃	—	8.37	40.26 〃	36.52 %	—
28.47 %	76.37 〃	31.90 〃	—	5.87	14.82 〃	—	49.74 〃
33.22 〃	85.55 〃	47.76 〃	—	7.25	31.03 〃	5.22 〃	—
37.26 〃	26.70 〃	—	53.88 %	4.79	nihil	—	ruim 100.— 〃
16.37 〃	68.73 〃	18.70 〃	—	6.05	17.35 〃	—	41.17 〃
2.10 〃	84.— 〃	45.08 〃	—	7.53	33.60 〃	13.93 〃	—
34.44 〃	72.80 〃	25.90 〃	—	7.—	28.58 〃	—	3.08 〃
—	50.46 〃	—	12.85 〃	9.74	48.69 〃	65.11 〃	—
—	79.94 〃	38.06 〃	—	7.50	33.33 〃	13.02 〃	—
65.48 〃	91.17 〃	57.46 〃	—	5.5	9.09 〃	—	69.17 〃
—	27.74 〃	—	52.09 〃	5.95	16.— 〃	—	45.74 〃
—	63.61 〃	9.86 〃	—	7.86	36.39 〃	23.40 〃	—
—	47.64 〃	—	17.72 〃	9.27	46.06 〃	56.19 〃	—
—	61.46 〃	6.15 〃	—	9.44	47.03 〃	60.— 〃	—
—	18.94 〃	—	67.27 〃	8.43	40.69 〃	38.— 〃	—
—	93.70 〃	68.74 〃	—	6.39	21.75 〃	—	26.24 〃
8.55 〃	72.41 〃	25.06 〃	—	6.6	24.24 〃	—	17.80 〃
0.40 〃	35.54 〃	—	38.62 〃	6.79	26.36 〃	—	10.60 〃
3.22 〃	60.76 〃	4.94 〃	—	7.11	29.67 〃	0.61 〃	—
	57.90 %			7.09	29.49 %		

Bij de eerste dier tabellen wordt residentie's gewijze eene vergelijking gemaakt tusschen de werkelijke produktie, zoo als die in de verslagen der regering wordt opgegeven, en de door ons als mogelijk gecalculeerde naar de verdeeling der gronden, in verband tot het kultuurstelsel, met eene produktie naar den door ons aangenomen maatstaf; terwijl bij de tabel N°. 21 hetgeen de verschillende residentiën, volgens de opgaven der regering meer of minder hebben geproduceerd, dan wij als mogelijk gesteld hebben, wordt in verband gebragt met eenige bijzonderheden, die op de meerdere of mindere produktie van invloed hebben kunnen zijn en door ons percentsgewijs worden berekend.

De volgorde, waarin wij de residentiën in de tabel N°. 20 geplaatst hebben, is dezelfde als door de regering wordt aangenomen. — Die waarin ze in de tabel N°. 21 voorkomen, regelt zich van de grootste produktie boven de gecalculeerde, bij afdaling tot de grootste tekortkomst.

De uitkomsten, bij die twee tabellen verkregen, zijn naar ons inzien hoogst opmerkelijk.

De eerste tabel toch bevestigt in zekeren zin, dat de door ons aangenomen maatstaf van produktie alles behalve overdreven is, daar hij wordt overschreden door 10 van de 20 residentiën; terwijl van de 10 andere één gewest, namelijk Kadoe, strikt genomen niet wel kan worden geplaatst onder de minder geproduceerd hebbende, maar om zijne bijna niets beteekenende mindere produktie op de scheiding staat tusschen de beide kategoriën; zoodat het getal van de gewesten, die minder geproduceerd hebben, zich tot negen bepaalt en dus de kleinste helft uitmaakt.

Wel zou men kunnen beweren, dat Kediri op dezelfde lijn met Kadoe moet geplaatst worden; maar naar ons inzien ten onregte, omdat, gelijk wij reeds getracht hebben aan te toonen, in Kediri, zoo ergens, verzwijging van produkt moet hebben plaats gehad. Is dit zoo, en wij twijfelen geenszins aan de regtmatigheid van ons vermoeden daaromtrent, dan lijdt het geen twijfel, of het surplus van Kediri, dat op zich zelve reeds vrij wat meer bedraagt dan de tekortkomst van Kadoe, is veel hooger geweest, dan bij de tabel N°, 21 wordt aangewezen.

Doch laat ons, met dit laatstgemelde stuk in de hand, nog eens nagaan, wat op de meerdere of mindere produktie der verschillende gewesten invloed kan hebben gehad.

Patjitan. Zeer opmerkelijk is het, dat dit gewest, in weêrwil van het vermoeden omtrent eene verzwijging van het produkt, voor de meerdere produktie, — die alzoo nog grooter moet zijn geweest, dan bij de tabel wordt aangegeven, — bovenaan staat.

Ongunstig voor de paditeelt is hier de bijzonderheid, dat zij slechts voor $18^1/_2$ $^0/_0$ op sawahs en voor $81^1/_2$ $^0/_0$ op drooge gronden heeft plaats gehad. Diensvolgens zal de meerdere produktie, zoo niet geheel, dan toch voor het grootste gedeelte op rekening moeten worden gesteld van de laatstbedoelde soort van gronden, welke alzoo meer afgeworpen hebben dan het door ons daarvoor aangenomen cijfer van 12 pikols per bouw.

In de beplanting per huisgezin, welke eene kleinigheid meer dan het gemiddelde voor al de residentiën heeft bedragen, is niets bepaald gunstigs of ongunstigs gelegen. — Ongunstig is evenwel de omstandigheid, dat de landbouwende bevolking voor bijna 80 $^0/_0$ kultuurpligtig is, hoezeer daartegenover staat, dat ruim 28 $^0/_0$ der totale bevolking van grondbezit verstoken is, en dit gedeelte, aangezien Patjitan geen gewest is van handel of nijverheid, bijkans onverdeeld der landbouwende bevolking in hare werkzaamheden tot hulp kan zijn.

Bijzonder gunstig evenwel voor de paditeelt van Patjitan is de omstandigheid, dat in dit gewest geene Gouvernements kultures bestaan, waarvoor de bevolking een gedeelte harer gronden hehoeft af te staan. Dit is een punt van het hoogste belang. Dáár toch waar men het communaal grondbezit aantreft, moeten die soort van kultures — daargelaten nog, dat de beste sawah's er voor in beslag worden genomen en het gedeelte, dat voor de kultuur van een volgend jaar bestemd is, niet anders dan met *padi gendjah* kan beplant worden, — eene groote perturbatie brengen in de verdeeling onder de geregtigden van de gemeenschappelijke dessagronden, zoodat niemand hunner eigenlijk verzekerd is van bij voortduring hetzelfde stuk gronds ter bebouwing te zullen krijgen. — Er is in het kultuurstelsel weinig te vinden, waardoor de belangen der bevolking bij hare eigen kultuur zoo deerlijk benadeeld worden als juist dit punt. — De Patjitanner staat bekend als een goed landbouwer: maar het is voor het minst te betwijfelen, of die reputatie hem toekomt, als iets dat hem boven de meeste zijner landgenooten bijzonder eigen is, dan wel, of zij niet het gevolg is van het eenvoudig feit, dat een ongestoord bezit van hetzelfde stuk gronds hem van lieverlede en van zelf als het ware er

toe brengt, om aan de bewerking en de beplanting van zijnen grond meer zorg te besteden, dan hij anders bij gedurige verwisseling lust zou gevoelen te doen.

Na al het voor en tegen te hebben gewogen, zien wij in de onze raming overschrijdende produktie van Patjitan niets meer dan het gevolg van meerdere zorg, bij eene welligt meer dan gewone vruchtbaarheid van den grond.

Banjoewangi. Tot de hoogere produktie van dit gewest, hetwelk wat betreft de opbrengst per bouw aan het hoofd der Javasche gewesten staat, moeten twee omstandigheden, naar het ons toeschijnt, krachtig hebben medegewerkt.

Vooreerst, dat de geheele *padi*-teelt er heeft plaats kunnen hebben op sawah's, en dus zich waarschijnlijk bepaald heeft tot den verbouw van *padi dalem*, — dit laatste te waarschijnlijker in verband tot de tweede omstandigheid, dat hier geene Gouvernements kultures bestaan, voor welke gronden der bevolking noodig zijn, zoodat, ook voor zoo ver hier geen individueel grondbezit mogt bestaan [1]), niets den landbouwer belet, om voortdurend hetzelfde stuk gronds te bekomen en daaraan zijne zorg te wijden. — Wel is de beplanting per huisgezin, als bedragende ruim $34^1/_2$ $^0/_0$ boven het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën, nog al aanzienlijk, vooral ook met het oog op de bijzonderheid, dat ruim 77 $^0/_0$ der landbouwende bevolking kultuurpligtig is bij de koffijteelt; maar het eene, zoowel als het andere, schijnt ons te worden opgewogen door het belangrijk gedeelte der bevolking, hetwelk verstoken is van grondbezit en der landbouwende bevolking tot hulp kan dienen.

Bagelen. De meerdere produktie van dit gewest verdient alle aandacht, in zoo ver zij verkregen is tegenover veel, dat eene ongunstiger uitkomst mogt doen verwachten.

Vooreerst toch zien wij, dat bijkans het $^2/_3$ gedeelte van den *padi*--bouw heeft moeten plaats hebben op drooge gronden, en slechts $^1/_3$ op sawah's, die nog, in verband tot de hier bestaande Gouvernements kultures, voor meer dan $^1/_3$ niet anders dan met *padi gendjah* hebben kunnen beplant worden, zoodat hoogstens $^2/_3$ der sawahs of iets meer dan $^1/_4$ van den geheelen bebouwden grond voor den verbouw van *padi dalem* heeft kunnen dienen. — Daarbij komt, dat de landbouwende bevolking voor $76^1/_3$ $^0/_0$ kultuurpligtig is geweest, en dat het gedeelte der bevolking, hetwelk van grondbezit verstoken is en waarbij de landbouwende bevolking hulp voor haren arbeid moet zoeken, hier zeer gering is, als bedragende niet meer dan $14^4/_5$ $^0/_0$, of bijkans 50 $^0/_0$ beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën. Tegenover dat alles vinden wij slechts eene geringe beplanting per huisgezin, die bijna $28^1/_2$ $^0/_0$ beneden het gemiddelde der gezamenlijke residentiën is geweest. Die omstandigheid, hoezeer op zich zelve niet gunstig, is het echter wel tegenover al hetgeen anders op de *padi*-teelt nadeelig moest werken, — want het lijdt geen twijfel, dat, bij al den van hem gevorderden kultuurarbeid, het den Bagelenschen landbouwer gemakkelijker moet zijn geweest voor eigen kultuur zijne zorg te besteden aan de beplanting van eene kleinere, dan van eene grootere uitgestrektheid gronds. Buitendien zal men in de vruchtbaarheid van den grond eene oorzaak moeten vinden voor de grootere produktie, die waarschijnlijk grootendeels komt op rekening der drooge gronden, welke, indien deze onze veronderstelling juist mogt zijn, meer moeten hebben opgebragt, dan het door ons aangenomen cijfer van 12 pikols per bouw [1]).

Tegenover de hier verkregen resultaten zouden wij gaarne de vraag beantwoord zien, hoe het komt, dat de rijstbouw van Bagelen, die, hoezeer hij blijkt bijzonder gunstig te zijn wat aangaat de produktie van den grond, niettemin voor de voeding geheel ontoereikende is, en niet alleen niet toeneemt in verhouding tot de vermeerdering der bevolking, maar in het tijdvak van 1856—1860, voor zoo veel aangaat de beplante uitgestrektheid gronds, zelfs meer dan stationair is gebleven? Moet de reden daarvoor worden gezocht in gebrek aan gronden, of wel in overspanning van de krachten der bevolking? De geringe beplanting per landbouwend huisgezin, gevoegd bij het niet talrijk van velden verstoken gedeelte der bevolking,

[1]) Hetgeen niet onwaarschijnlijk is, omdat het in het naburige Bezoeki en Probolinggo aangetroffen wordt.

[1]) Waarschijnlijk toch zal die hoogere produktie niet op rekening der sawah's kunnen gebragt worden. — niet alleen wegens het gering gedeelte dat zij voor den aanplant geleverd hebben, — maar ook omdat vermoedelijk de sawah's meer bijzonder voor de zeer aanzienlijke Bagelensche indigoteelt worden in beslag genomen, en die teelt, waar zij plaats vindt, alles behalve de produktieve kracht van den grond doet toenemen.

kan op de eene zoowel als op de andere dier redenen wijzen.

Pasoeroewan. Zeer gunstig is hier de uitgestrektheid der aan de bevolking toebehoorende sawah's. Deze is zoo groot, dat na aftrek van het benoodigde voor de Gouvernements kultures, — hetgeen niet gering is, — de verbouw van *padi* voor meer dan 99 $^0/_0$ heeft kunnen geschieden op sawah's, waarvan $^1/_8$ of $12^1/_5$ $^0/_0$ met *padi gendjah* en dus $^7/_8$ of bijna 87 $^0/_0$ met *padi dalem*. — Daarbij mag eene geringe beplanting, welke $33^1/_5$ $^0/_0$ is beneden het gemiddelde voor al de residentiën, weder als iets betrekkelijk gunstigs worden beschouwd, in zoo ver namelijk de landbouwende bevolking voor $85^1/_2$ $^0/_0$, dus op $14^1/_2$ $^0/_0$ na geheel, kultuurpligtig is, zoodat zij bezwaarlijk meer met de noodige zorg zou hebben kunnen verbouwen. Wel bedraagt hier het van grondbezit verstoken gedeelte der bevolking ruim 31 $^0/_0$ of $5^1/_5$ $^0/_0$ meer dan het gemiddelde voor al de residentiën; maar met het oog op de omstandigheid, dat Pasoeroewan een gewest is van veel handel en nijverheid, is het niet waarschijnlijk, dat de landbouwende bevolking daarvan veel hulp heeft te wachten [1]). Veeleer is het te denken, dat de landbouwende bevolking, als bestaande grootendeels uit Madurezen van afkomst, — een krachtiger en ijveriger ras dan de gewone Javanen, — de meeste hulp in haren eigen boezem vindt. — Heeft zij daaraan en aan de andere opgenoemde gunstige omstandigheden hare meerdere, maar daarom niettemin voor de voeding ontoereikende produktie tot zekere hoogte te danken, zoo mogen wij de vruchtbaarheid van den grond, waardoor Pasoeroewan bijna in alle opzigten aan het hoofd der Javasche residentiën staat, er nog bijvoegen.

Bantam. Ook voor dit gewest wijst de tabel N°. 21 eene produktie aan, die ruim 16 $^0/_0$ meer dan de door ons als mogelijk gecalculeerde bedraagt. Daar de rijstbouw voor nog geen $^2/_5$ gedeelte heeft plaats gehad op sawah's, en voor ruim $^3/_5$ gedeelte op drooge gronden, is het wel waarschijnlijk, dat die meerdere produktie voor een groot, zoo niet het grootste deel moet worden gesteld op rekening der laatstbedoelde kategorie van gronden, die in dat geval meer hebben afgeworpen dan het daarvoor door ons aangenomen cijfer van 12 pikols per bouw. Tot die gunstige produktie, — gunstig wel te verstaan uit het oogpunt der produktiviteit van den grond, doch niet uit dat van het benoodigde voor de voeding, — hebben, in weêrwil van de ongunstige verhouding der sawah's tot de drooge gronden, verschillende omstandigheden medegewerkt. Daaronder rangschikken wij in de eerste plaats, dat hier geene Gouvernements kultures bestaan, waarvoor de bevolking van hare gronden behoeft te missen, — vervolgens eene uitgestrektheid gronds, per landbouwend huisgezin met *padi* beplant, zoo gering als, na Kadoe, in geene andere residentie aangetroffen wordt, — eindelijk nog dat slechts $26^7/_{10}$ $^0/_0$ der landbouwende bevolking bij de koffij kultuurpligtig is. — Misschien heeft daartoe ook bijgedragen de omstandigheid, dat, volgens de hierboven reeds aangehaalde bekentenis van den Oud-Gouverneur-Generaal Rochussen, een groot gedeelte der gronden in handen is der hoofden, die wel zullen gezorgd hebben voor eene behoorlijke behandeling van den rijstbouw, voor zoo ver hun belang daarbij betrokken kon zijn.

Uit de 4 laatste kolommen der tabel N°. 21 blijkt, dat de geheele bevolking behoort tot de kategorie der landbouwenden, en dat derhalve geen gedeelte er van verstoken is van het bezit van velden; maar in verband tot de laatstvermelde bijzonderheid kunnen onze daaromtrent gemaakte berekeningen niet onvoorwaardelijk worden aangenomen.

Bezoeki. De werkelijke *padi*-produktie dezer residentie overschrijdt met $12^0/_0$ de door ons als mogelijk gecalculeerde. Daartoe heeft in de eerste plaats bijgedragen, eene voor den *padi*-aanplant zoo gunstige verhouding tusschen sawah's en drooge gronden, dat van de laatste kategorie nog geen $7^3/_4$ $^0/_0$ tot den rijstbouw heeft behoeven gebezigd te worden; — in de tweede plaats eene beplanting per huisgezin, die, hoezeer aanzienlijker dan in Pasoeroean of Probolinggo, toch altijd nog ruim $26^1/_3$ $^0/_0$ beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën is; en in de derde plaats het individueel grondbezit, waardoor de bezitter, hoezeer tijdelijk van zijnen grond, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk afstand moetende doen ten behoeve van 's Gouvernements suikerkultuur, toch altijd verzekerd blijft van het zelfde stuk gronds later weder terug te zullen

[1]) Dit wordt eenigzins bevestigd door de bijzonderheid, dat de koffijplantende bevolking bij den pluk hulp erlangt van menschen, die alsdan daarvoor uit het naburige Kediri overkomen.

bekomen [1]). Wel is de landbouwende oevolking hier voor $68^3/_4$ % kultuurpligtig geweest en heeft het van landbezit verstoken gedeelte der bevolking, dat slechts $17^1/_2$ % bedraagt, ook in verband tot de bestaande suikerfabrieken als hulp voor de landbouwende bevolking niet veel te beteekenen; maar daartegenover staat, dat wij ook hier te doen hebben met eene bevolking van Madureschen oorsprong, terwijl de jaarlijksche overkomst van een aantal Madurezen, die der bevolking tot hulp in hare werkzaamheden strekken, eene bekende zaak is.

Preanger Regentschappen. De meerdere produktie van dit gewest, welke ruim $10^4/_5$ % bedraagt van de door ons gecalculeerde, schijnt op rekening der kultuur op sawah's te moeten gesteld worden, aangezien de verbouw van *padi* waarschijnlijk voor ruim 83 % daarop en dus voor nog geen 17 % op drooge gronden heeft plaats gehad. Behalve deze zeer gunstige verhouding tusschen sawah's en drooge gronden, moet tot die meerdere produktie ook niet weinig hebben bijgedragen de omstandigheid, dat men hier geene Gouvernements kultures vindt, voor welke gronden der bevolking benoodigd zijn [2]). De beplanting is slechts weinig beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën; maar daarentegen is de landbouwende bevolking voor 84 % kultuurpligtig bij de koffijteelt; ofschoon daartegen overstaat, dat ruim een derde der totale bevolking verstoken is van grondbezit en de landbouwende bevolking dus bij dit gedeelte eenige hulp bij haren arbeid moet vinden.

Probolinggo. Zoo gunstig is hier de verhouding der sawah's tot de drooge gronden, dat, hoezeer de uitgebreide suikerteelt in deze residentie geen gering gedeelte der eerst bedoelde gronden inneemt, en dus een even zoo groot deel waarschijnlijk niet anders dan met *padi gendjah* heeft kunnen beplant worden, de *padi*-teelt evenwel voor slechts iets meer dan $^1/_2$ % op drooge gronden heeft behoeven te geschieden. — Daaraan, als ook aan eene beplanting per landbouwend huisgezin, welke bijna $34^1/_2$ % beneden het gemiddelde voor Java is, zal de meerdere produktie boven onze raming waarschijnlijk te danken zijn. Of die geringe beplanting, — welke slechts als iets gunstigs te beschouwen is, in zoo ver de bevolking, bij den arbeid dien zij voor de Gouvernements kultures te verrigten heeft, daardoor hare eigen kultuur met meer zorg kan behandelen, — aan gebrek aan gronden, die tot sawah's kunnen worden gemaakt, moet worden toegeschreven, dan wel in verband staat met den van de bevolking gevorderden arbeid, waardoor zij verhinderd wordt, meer, althans met de noodige zorg, te bebouwen, is niet met zekerheid door ons aan te wijzen. Om verschillende redenen meenen wij evenwel de oorzaak in de eerste veronderstelling te moeten zoeken.

Wel is de landbouwende bevolking hier voor bijna 73 %, dat is nagenoeg 26 % boven het gemiddelde, kultuurpligtig; maar het lijdt geen twijfel, dat zij eenige verligting voor haren arbeid moet vinden bij het van grondbezit verstoken gedeelte der totale bevolking, al is het dat de vele suikerfabrieken in deze residentie en de vele ondernemingen tot opkoop van tabak, die zich in de laatste jaren hier gevestigd hebben, een belangrijk deel van die kategorie der bevolking voor zich benuttigen. Ook in de overkomst van Madurezen zal waarschijnlijk de landbouwende bevolking eene niet onbeduidende gelegenheid tot verkrijging van hulp vinden. — Daarentegen zien wij in de zeer aanzienlijke teelt van tweede gewassen, welke hier plaats heeft, [1]) eenig bewijs, dat de landbouwende bevolking door inkrimping van die teelt des noods aan haren verbouw van *padi* eene belangrijke uitbreiding zou kunnen geven; maar dit niet doet welligt om de voordeelen, aan de teelt van tweede gewassen verbonden, — welligt ook omdat zij zoo min mogelijk rijst wil verbouwen anders dan op sawah's, uit ondervinding, dat de teelt op drooge gronden niet genoeg beloond wordt. — Dit laatste wordt nog meer waarschijnlijk door de omstandigheid,

[1]) Zeer lezenswaardig is hetgeen de Minister van Koloniën FRANSSEN VAN DE PUTTE omtrent dat individueel grondbezit in Bezoeki en Probolinggo, in verband tot het kultuurstelsel, heeft gezegd in de zitting der Tweede Kamer der Staten-Generaal van 30 Mei 1863. Zie de gepubliceerde beraadslagingen in de beide kamers over de begrooting van het Departement van Koloniën voor 1863, pag. 62, 2e kolom, 5e alinea.

[2]) Vroeger heeft men in de Preanger-landen indigokultuur gehad, welke echter in 1856 is opgeheven uit hoofde van de ellendige resultaten, die zij gaf. Misschien is het aan die kultuur, welke zoo bijdraagt tot uitputting van den grond, te wijten, dat in de eerste vijf jaren na de opheffing er van de boven onze raming hoogere produktie niet nog grooter is geweest.

[1]) Zie de daaromtrent gegeven cijfers hierboven op pag. 78, 2e kolom van dit Deel.

dat de teelt van *djagong* eene groote rol speelt onder die tweede gewassen, zoodat het niet is wegens overvloed aan voedingsmiddelen, dat hier de rijstbouw zich meer uitsluitend tot sawah's bepaalt. Is deze laatste conclusie niet geheel uit de lucht gegrepen, dan zou men daaruit ook nog kunnen afleiden, dat het maken van sawah's in deze residentie, althans in de streken waar de bevolking zich meerendeels ophoudt, eene grens heeft bereikt, die geene, althans eenigzins belangrijke uitbreiding van het irrigatiestelsel toelaat.

Tagal. Hetgeen de *padi*-teelt meer dan onze raming heeft geproduceerd, bedraagt ongeveer $5^1/_5$ %. De verhouding tusschen sawah's en drooge gronden is hier zeer gunstig, zoodat men nog voor geen vijfde gedeelte der beplanting de laatste soort van gronden heeft behoeven te gebruiken [1]). — De beplanting per huisgezin is zeer aanzienlijk en bedraagt bijna 53 % boven het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën. — Bij eene vrij onbeduidende teelt van tweede gewassen schijnt die aanzienlijke beplanting [2]) mogelijk te zijn geweest, doordien niet meer dan $50^1/_2$ % der landbouwende bevolking kultuurpligtig en ruim $48^1/_2$ % van de totale bevolking van grondbezit verstoken, en dus daarbij belangrijke hulp voor de landbouwende bevolking te vinden was.

Kediri. Naar onze overtuiging heeft hier belangrijke verzwijging van produkt plaats gehad en moet de meerdere produktie boven onze raming veel hooger zijn geweest dan 0.88 %, zoo als bij de tabel N°. 21 wordt aangegeven. — Tot die meerdere produktie heeft ongetwijfeld bijgedragen eene zeer gunstige verhouding tusschen de sawah's en drooge gronden, waardoor de *padi*-teelt slechts voor 11 % op de laatste soort heeft behoeven te geschieden. — De beplanting per huisgezin is iets meer dan het gemiddelde voor al de residentiën. De landbouwende bevolking is voor bijna 80 % kultuurpligtig; maar daarentegen is $^1/_3$ gedeelte der totale bevolking van grondbezit verstoken.

Kadoe. Dit gewest staat op de scheiding tusschen de residentiën, die meer en die minder dan onze raming hebben geproduceerd. — De landbouwende bevolking, — en die maakt bijna de geheele bevolking uit, daar het van grondbezit verstoken gedeelte uiterst gering is, — is voor ruim 91 % kultuurpligtig. Dit wordt eenigzins opgewogen door eene zeer geringe beplanting per huisgezin, — de geringste van al de residentiën en bijna $65^1/_2$ % beneden het gemiddelde. Dit laatste, waarbij nog komt, dat de geheele *padi*-teelt op sawah's heeft kunnen geschieden, zou bij de bekende vruchtbaarheid van den grond eene gunstiger produktie doen verwachten, — maar de vraag is, of de bevolking niet de handen vol heeft en of de indigoteelt, die hier bestaat, niet bezig is, om haren nadeeligen invloed op de gronden uit te oefenen.

Samarang. Wanneer men nagaat, dat in deze residentie de uitgestrektheid gronds, in vijf jaren met *padi* beplant, 1,015,586 bouws bedraagt en de produktie op ruim $19^1/_2$ millioen pikols *padi* is opgegeven, dan zal men moeten toestemmen, dat eene mindere produktie van slechts $4^1/_7$ % beneden onze raming weinig te beteekenen heeft. Wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat, volgens de opgaven der regering, in 1857, 1859 en 1860 mislukt zijn $41,966^1/_2$ bouws of $4^1/_9$ % van de beplante uitgestrektheid, dan zou men, naar ons inzien, tot de conclusie geregtigd zijn, niet alleen dat het verschil tusschen de werkelijke en de door ons als mogelijk gecalculeerde produktie komt op rekening der mislukte velden, maar ook dat onze maatstaf hier blijkt niet overdreven te zijn en dus Samarang mede gerangschikt kan worden onder die gewesten, waarvoor die maatstaf als geldig kan worden beschouwd. — Hiermede wordt het getal der residentiën, wier produktie daarbeneden is gebleven, in effecte gereduceerd tot 8.

Dit resultaat, in verband tot de in het regeringsverslag over 1855 [1]) vermelde bijzonderheid, dat in het Kendalsche, waar het grootste gedeelte der sawah's wordt gevonden, de opbrengst per bouw op 30 pikols kan gesteld worden, verdient allezins onze opmerking, omdat daarmede eene produktie van 12 pikols gemiddeld per bouw drooge grond, — en het blijkt, dat de Samarangsche *padi*-teelt voor bijna $54^3/_4$ % op die soort van gronden heeft plaats gehad, — volkomen aannemelijk is.

De beplanting per landbouwend huisgezin is

[1]) Die gunstige verhouding tusschen sawah's en drooge gronden is evenwel in het tijdvak van 1856 tot 1860 gaandeweg verminderd. Zie hierboven op pag. 56, 2e kolom.

[2]) Ofschoon daarin ook gaandeweg afneming heeft plaats gehad. Zie tabel N°. 7, pag. 102.

[1]) Pag. 105 der officiële uitgave.

hier $10^1/_6$ % boven het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën; maar daartegenover was de landbouwende bevolking voor slechts $27^3/_4$ % kultuurpligtig; terwijl ruim $^1/_6$ gedeelte der totale bevolking van grondbezit verstoken was. — Dit laatste evenwel, als bedragende $54^3/_4$ % beneden het totaal gemiddelde, heeft tot hulp van de landbouwende bevolking weinig, zoo iets, te beteekenen, aangezien het grootste gedeelte van die kategorie der bevolking, behalve hetgeen er van behoort tot de bevolking der stad Samarang zelve, waarschijnlijk het meest zal geütiliseerd worden bij de suikerfabrieken en de vele in deze residentie bestaande ondernemingen tot exploitatie van in huur uitgegeven woeste gronden.

Madioen. Hoezeer Madioen met Kediri en Patjitan in hetzelfde geval verkeerde met betrekking tot de invoering van den maatregel eener kwijting der landrente in geld, is er in de verschillende door de regering medegedeelde bijzonderheden betreffende den Madioenschen rijstbouw niets te vinden, dat ons, even als bij die twee andere gewesten, zou kunnen doen denken aan eene verzwijging van produkt. Daarin hebben wij dus geene oplossing te zoeken voor de uitkomst, dat de werkelijke produktie ruim $23^1/_5$ % beneden onze raming is gebleven. — Ook niet in de verhouding der sawah's tot de drooge gronden, welke zoo gunstig is, dat de rijstbouw, wat de uitgestrektheid der beplante gronden aangaat, slechts voor iets meer dan $^1/_{10}$ gedeelte op de laatst bedoelde soort van gronden heeft behoeven plaats te grijpen.

De landbouwende bevolking is er voor $63^3/_5$ % bij de kultures ingedeeld geweest, en hoezeer dit bijna 10 % is boven het gemiddelde, zoo schijnt dit wel opgewogen te worden door de omstandigheid, dat nagenoeg $36^2/_5$ % der totale bevolking buiten genot van grondbezit is, weshalve daaruit genoegzaam hulp voor de landbouwende bevolking te vinden is. — Het eenige, wat de tabel N°. 21 aanwijst, als welligt aanleiding tot de mindere produktie gegeven hebbende, is de bijzonderheid dat in Madioen de beplanting per huisgezin $54^3/_4$ % meer bedraagt dan het totaal gemiddelde, — eene beplanting, die slechts in Cheribon en Krawang wordt overtroffen.

Ofschoon wij meermalen op eene geringe beplanting hebben gewezen als iets voor de produktie per bouw betrekkelijk gunstigs, voor zoo ver namelijk, bij eenigzins beduidenden arbeid bij de Gouvernements kultures, de bevolking bij eene kleinere beplanting voor eigen kultuur meer zorg daaraan kan besteden, dan wanneer zij veel aanzienlijker is, — en in dien zin zou misschien de belangrijke beplanting per huisgezin alhier als reden voor de mindere produktie kunnen gelden, — vinden wij echter geene vrijheid, om die mindere produktie daarin alleen te zoeken, — hoezeer, wanneer wij hierbij in aanmerking nemen, de aanzienlijke teelt van tweede gewassen, het niet te ontkennen valt, dat de Madioensche landbouwende bevolking het volhandig genoeg moet hebben.

Daar het nu gebleken is dat de *padi*-teelt heeft kunnen plaats hebben voor $10^1/_2$ % op drooge rijstgronden, dus voor nagenoeg 90 % op sawah's, zoo lijdt het geen twijfel, dat het grootste gedeelte, zoo niet het geheel der mindere produktie op rekening der teelt op de sawah's moet worden gebragt. Is dit zoo, — en wij zien niet in, hoe het redelijkerwijs tegengesproken zou kunnen worden, — dan vreezen wij, niet alleen dat de teelt van *padi gendjah* op sawah's hier eene grootere uitbreiding heeft gekregen, dan de tabel N°. 20 aanwijst, maar ook dat de indigoteelt, welke in Madioen reeds sedert vele jaren bestaat en vrij aanzienlijk is, niet nagelaten heeft, haren verderfelijken invloed tot vermindering van de produktiviteit der gronden, waarop zij plaats vindt, ook hier uit te oefenen.

Soerabaja. Bij ons onderzoek omtrent den rijstbouw dezer residentie hebben wij reeds getracht aan te toonen, dat voor een groot gedeelte de ongunstige produktie waarschijnlijk te zoeken is in dat gedeelte der residentie, hetwelk ligt tusschen de Brantas of Kediri-rivier en de residentiën Kediri en Pasoeroewan, omdat in die streken al de gronden gevonden worden voor de aanzienlijke Soerabajasche suikerteelt en ook daar de geheele koffijteelt plaats vindt. Wij zouden niet durven verzekeren, dat de beplanting per huisgezin, welke volgens tabel N°. 21 ruim $27^1/_2$ % meer bedraagt dan het gemiddelde voor alle residentiën, ook voor het bedoelde gedeelte van Soerabaja geldt, noch bepalen of zij daar 't zij geringer, 't zij aanzienlijker kan zijn geweest. Maar zeker is het, dat het cijfer van $47^2/_3$ %, hetwelk die tabel voor het kultuurpligtige gedeelte der landbouwende bevolking aanwijst, voor die streek niet aangenomen kan worden; want nagenoeg de geheele bevolking van het bewesten de Kediri-rivier gelegene gedeelte der residentie heeft met de bestaande kultures niet

te maken, die alzoo geheel komen voor rekening der bevolking van de door ons bedoelde streek. Is dit zoo, dan moet niet alleen voor de kultuurpligtigheid van dat gedeelte der landbouwende bevolking een veel hooger cijfer worden aangenomen dan de tabel N°. 21 aanwijst, maar zou ook eene beplanting per huisgezin, die het gemiddelde met ruim $27^1/_2$ % te boven gaat, — ongerekend nog de perturbatie welke door de gedurige verwisseling van gronden voor de suikerkultuur wordt teweeggebragt, — ons wijzen op overspanning van krachten en bij gevolg doen denken aan eene minder zorgvuldige behandeling der eigen kultuur. Die overspanning wordt niet opgewogen door het cijfer van ruim 46 % voor het van grondbezit verstoken gedeelte der totale bevolking, — althans op verre na niet in die mate, als dat cijfer zou doen verwachten; aangezien daaronder begrepen is niet alleen de aanzienlijke bevolking der stad Soerabaja, maar ook die van het bewesten de Kediri-rivier gelegen gedeelte der residentie [1]).

In verband tot het voorafgegane heeft, naar het zich laat aanzien, de teelt van *padi gendjah* op sawah's in het beöosten de Kediri-rivier gelegen gedeelte van Soerabaja eene veel grootere uitbreiding erlangd, dan bij de tabel wordt aangewezen, en zal dus daaraan waarschijnlijk de mindere produktie van Soerabaja in een niet geringe mate moeten worden toegeschreven; hoezeer wij niet ontkennen willen, dat een deel dier mindere produktie te vinden is in de door de regering opgegeven belangrijke cijfers van mislukte velden.

Cheribon. De bij de tabel N°. 21 gemaakte berekeningen omtrent de beplanting per huisgezin, de kultuurpligtigheid der landbouwende bevolking, en het van grondbezit verstoken gedeelte der totale bevolking, vreezen wij, dat ook hier den juisten staat van zaken niet aangeven, om ons op den weg te helpen tot opsporing van hetgeen op den zoo ongunstigen rijstbouw van Cheribon van invloed kan zijn geweest.

[1]) De omstandigheid, dat de suikerondernemingen, welke allen te vinden zijn in het beoosten die rivier gelegen, en uit de regentschappen Soerabaja, Sidho Ardjo en Modjo Kerto bestaande gedeelte der residentie, voor de fabriekswerkzaamheden moeijelijkheden ondervinden in het verkrijgen van vrije koelies, en dus door het plaatselijke bestuur moeten worden geholpen aan werkvolk uit de dessa's, schijnt dan ook niet te pleiten voor overvloed van handen, boven en behalve de landbouwende bevolking beschikbaar.

Het is blijkbaar, dat, wat die rijstbouw minder heeft opgeleverd dan hetgeen wij als mogelijk hebben aangenomen, en dat bijna $37^1/_2$ % bedraagt, geheel moet komen voor rekening van den verbouw op sawah's, omdat, zelfs na aftrek van het benoodigde voor de Gouvernements kultures, de geheele teelt, op nog geen derde ten honderd na, dus voor ruim $99^2/_3$ %, op sawah's heeft kunnen plaats hebben; maar de vraag is: waar de grootste misrekening zou kunnen worden t'huisgebragt, — in het oostelijk en zuidelijk gedeelte der residentie, alwaar men de koffij-, suiker- en indigo-kultures vindt, — dan wel in het westelijk deel, de assistent-residentie Indramajoe, welke buiten den door het kultuurstelsel ingenomen kring ligt?

Het zou toch mogelijk kunnen zijn, dat de rijstbouw in Indramajoe zeer slechte resultaten had gegeven [1]), en daarentegen die in het eigenlijke Cheribon, — waartoe wij de regentschappen Cheribon, Madja-Lengka, Koeningan en Galoe brengen, — zeer gunstige; maar het omgekeerde zou ook mogelijk wezen, en wij vreezen, dat dit hier juist het geval is geweest.

Eene tweede vraag zou zijn: of de beplanting per huisgezin in het eigenlijke Cheribon zoo aanzienlijk is, als de tabel aangeeft, — dan wel of zij meer of minder bedraagt? Voorts of de arbeid, welken de landbouwende bevolking bij de kultures te verrigten heeft, eene behoorlijke behandeling toelaat van die eigen kultuur der bevolking? Om dit met eenige juistheid te kunnen nagaan, kan de berekening, voor hoe veel ten honderd de landbouwende bevolking hier kultuurpligtig is, bezwaarlijk tot grondslag dienen, — omdat het daarvoor berekende cijfer van bijna $61^1/_2$ % loopt over de totale landbouwende bevolking, waarvan, zoo als van zelf spreekt, een niet onbeduidend gedeelte in Indramajoe t'huis hoort, en dus niet moet worden opgenomen voor de berekening der kultuurpligtigheid, welke natuurlijk geheel drukt op dat gedeelte der landbouwende bevolking, hetwelk in den door het kultuurstelsel ingenomen kring gevestigd is. — Eindelijk nog zou men met betrekking tot den arbeid, door dat gedeelte der landbouwende bevolking zoo voor eigen kultuur als ten dienste van 's Gouvernements kultures te presteren, de vraag mogen doen, of en in hoe ver van het van grondbezit verstoken gedeelte der totale bevolking, dat zeer aanzienlijk is en niet minder dan 47 % bedraagt, hulp voor dien arbeid te wachten is.

[1]) Hoezeer de produktie der in die afdeeling gelegen partikuliere landen daarvoor niet pleit.

Maar hoezeer wij, bij de zeer onvolledige mededeelingen der regering, de onmogelijkheid, om op al die vragen een voldoend antwoord te geven allezins moeten toegeven, zoo hebben wij toch genoegzame redenen, om het er voor te houden, dat de *padi*-kultuur, meer bijzonder van het bij de Gouvernements kultures betrokken gedeelte der landbouwende bevolking, niet gunstig kan zijn geweest, en dat dus de zoo aanzienlijke mindere produktie ook meer bijzonder op dat gedeelte moet hebben gedrukt.

Wij behoeven daarvoor slechts te wijzen op de ons in het artikel Koffij gebleken schromelijke en onverantwoordelijke uitbreiding, hier aan de koffijteelt gegeven [1]). Wanneer wij daarbij in aanmerking nemen, dat hier 10 suikerondernemingen bestaan, wier aanplant in 1863 nog 4,324 bouws heeft bedragen [2]), met 18 à 19,000 huisgezinnen daarvoor ingedeeld, — voorts dat de indigoteelt er in 1860 nog geschiedde op 1,450$^1/_2$ bouws met 7,822 huisgezienen, dan kan het niet anders, of het kultuurpligtige gedeelte der bevolking heeft eenen arbeid te verrigten gehad, die het bijkans onmogelijk maakte, om eene zoo aanzienlijke beplanting van *padi* per huisgezin, als in de tabel N°. 21 wordt aangegeven, met de noodige zorg te kunnen bewerkstelligen. Al neemt men zelfs aan, dat de verbouw van *padi dalem* meer en meer, ja geheel heeft moeten plaats maken voor dien van *padi gendjah*, dan nog moet in eene gemiddelde opbrengst van 19$^1/_{12}$ pikols per bouw [3]) — en dat niet over een enkel jaar, maar over een tijdvak van 5 jaren, — voor eene beplanting, welke geheel op sawah's heeft kunnen geschieden, zoo het ons toeschijnt, het bewijs liggen, dat de Gouvernements kultures voor de belangen der bevolking tot schade zijn geweest, hetzij door overspanning van de krachten der bevolking, hetzij door uitputting van den grond, hetzij eindelijk door de perturbatie, welke de gedurige verwisseling der daarvoor benoodigde velden in het ongestoord bezit van een en hetzelfde stuk gronds door een en denzelfden persoon, en daardoor in de eigen kultuur der bevolking teweegbrengt.

[1]) Zie daaromtrent het voorkomende in Deel II, pag. 182 en volgg.

[2]) Zie den *Almanak voor Ned. Indië*, 1863, pag. 502.

[3]) Men vergete niet, dat dit gemiddelde, zoo als het aangegeven is bij de tabel N°. 8, 1e gedeelte, berekend is over den geheelen aanplant en dus niet over hetgeen verbouwd is op velden die voor de Gouvernements kultures in beslag kunnen worden genomen. Van de laatst bedoelde velden kan de gemiddelde opbrengst welligt nog lager zijn geweest.

Wat eindelijk ons nog versterkt in de meening, dat het voor het kultuurstelsel dienstbare gedeelte der landbouwende bevolking het zeer volhandig moet hebben gehad, is de bijzonderheid, dat, in weêrwil van het ontoereikende der produktie voor de voeding, — want ontoereikend moet zij geweest zijn, zoo er geene enorme verzwijging van produkt heeft plaats gehad, — de teelt van tweede gewassen, — al heeft die zich geheel bepaald tot voedingsmiddelen, hetgeen niet waarschijnlijk is, — wat de uitgestrektheid der daarvoor gebezigde gronden aangaat, naauwelijks 4$^1/_2$ % heeft bedragen van de uitgestrektheid voor den verbouw van *padi* [1]).

R e m b a n g. Hetgeen de *padi*-teelt in deze residentie minder heeft opgebragt, dan wij als mogelijk berekenden, bedraagt ruim 48$^1/_3$ %. Aangezien de beplanting niet anders heeft kunnen plaats hebben dan voor ruim 82 % op drooge rijstgronden, en dus voor minder dan 18 % op sawah's, is het meer dan waarschijnlijk, dat het grootste gedeelte, zoo niet het geheel der mindere produktie op rekening der eerstbedoelde soort van gronden moet gesteld worden.

Het is niet waarschijnlijk dat de bestaande Gouvernements kultures op den zoo ongunstigen rijstbouw van Rembang eenen overwegenden invloed kunnen gehad hebben, daar nog geen 19 % van de landbouwende bevolking, — een cijfer zoo gering als in geene andere residentie wordt aangetroffen, — kultuurpligtig is geweest; hoezeer het mogelijk zou kunnen zijn, dat in den kring van dat gedeelte der landbouwende bevolking, waarin die kultures plaats vinden, zij de bevolking in hare eigen kultuur hebben benadeeld.

Tegenover die geringe kultuurpligtigheid zal eene vrij aanzienlijke beplanting met *padi*, — zelfs wanneer men daarbij voegt het beteelde met tweede gewassen [2]), — bezwaarlijk als reden voor de zoo ongunstige produktie kunnen gelden, alsof de bevolking eenen te zwaren arbeid zou hebben gehad, om dien met de noodige zorg te kunnen verrigten; want, — daargelaten dat eene bebouwing van nog geen twee bouws gronds per huisgezin, althans waar de Gouvernements kultures zoo weinig te betee-

[1]) Zie hierboven pag. 54, 1e kolom.

[2]) Men mag het er voor houden, dat, voor de teelt zoo van *padi* als van tweede gewassen, men in het tijdvak van 1856—1860 in Rembang gemiddeld per huisgezin heeft beplant 1$^9/_{10}$ bouw.

kenen hebben als hier, niet overdreven is, — zoo zou, indien dit werkelijk geacht kon worden het geval te zijn, de landbouwende bevolking dan toch altijd nog eene niet onbeduidende hulp kunnen gehad hebben in het van grondbezit verstoken gedeelte der totale bevolking, hetwelk hier niet minder dan $40^2/_3$ $^0/_0$ bedraagt.

Om al het voorafgegane gelooven wij dus de slechte produktie met meer veiligheid te mogen toeschrijven aan mindere vruchtbaarheid van den bodem, die vooral langs het Noorderstrand dor en zandig is, — en dit schijnt ook eenigzins bevestigd te worden door de vrij onvoldoende resultaten der suikerteelt, die, hoezeer in de laatste jaren verbeterd, Rembang, in vergelijking met andere suiker producerende gegewesten, onderaan doen staan, met uitzondering slechts van Banjoemaas.

Krawang. Zonder dat het noodig is hier weder in herinnering te brengen de boven [1]) reeds vermelde bijzonderheid, dat in Krawang het irrigatie-stelsel, — let wel door het individueel grondbezit, — is in de war gebragt [2]), en daardoor de *padi*-teelt zeer wordt benadeeld, geeft de tabel N°. 21, bij de niet zeer groote vruchtbaarheid van eenige aan het Noorderstrand gelegen streken, ons genoeg aan de hand, om de ongelukkige produktie van Krawang, die ruim 51 $^0/_0$ is gebleven beneden het door ons als mogelijk berekende, voldoende te verklaren. Vooreerst vinden wij eene verhouding tusschen de sawah's en drooge gronden, waarop de *padi*-aanplant kan zijn geschied, wel niet zoo ongunstig, dat de laatstbedoelde soort van gronden het grootste deel van dien aanplant uitmaakt, maar toch beneden het gemiddelde, terwijl daarbij komt, dat het grootste gedeelte der sawah's, die van $2,812^1/_2$ bouws in 1856 zijn toegenomen tot 10,823 in 1860, geheel nieuw moeten zijn, en dus uit den aard der zaak in den beginne minder hebben moeten produceren. Voegt men nu daarbij in de tweede plaats eene beplanting per huisgezin, zoo aanzienlijk als in geen ander gewest op Java wordt aangetroffen, en ruim $71^1/_4$ $^0/_0$ boven het gemiddelde bedragende, — voorts dat de landbouwende bevolking voor meer dan $93^1/_2$ $^0/_0$, dus ook meer dan in eenig ander gewest, kultuurpligtig is, — eindelijk, dat de hulp, die zij voor haren arbeid bij het van grondbezit verstoken gedeelte der bevolking zou kunnen vinden, niet groot kan wezen, dan is het eene met het andere genoeg, om ons tot de slotsom te brengen, dat de landbouwende bevolking eenen te zwaren arbeid moet hebben gehad, om dien met zorg te hebben kunnen verrigten.

[1]) Zie pag. 49, 2e kolom.

[2]) In Bezoeki en Probolinggo schijnt het irrigatiestelsel zich met het individueel grondbezit beter te verstaan. Ook in Bantam, hoezeer het individuëel grondbezit daar geene andere individu's dan de hoofden kent. Zelfs in de Preangerlanden, waar, volgens den Heer KRAIJENBRINK, individuëel grondbezit bestaat, is de produktie boven onze raming. Zie de brochure van den Heer KRAIJENBRINK, *Het partikulier landbezit*, enz. Tiel, Wede. D. R. VAN WERMESKERKEN, 1862, pag. 30 en volgg.

Banjoemaas. De verhouding tusschen sawah's en drooge rijstgronden, van welke laatste de bevolking niet meer dan $8^2/_5$ $^0/_0$ voor haren *padi*-aanplant heeft behoeven te gebruiken, zoodat zij daarvoor ruim $91^1/_2$ $^0/_0$ aan sawah's kon hebben, is te gunstig, om daarin eene oplossing te vinden voor de zeer ongelukkige produktie dezer residentie, welke ruim 57 $^0/_0$ beneden het door ons als mogelijk berekende is gebleven. — Ook hebben wij die niet te zoeken in eene op zich zelve te groote beplanting per huisgezin, daar die, hoe weinig ook, toch altijd minder dan het gemiddelde voor de gezamenlijke residentiën heeft bedragen. — Maar die beplanting verkrijgt eenige meerdere beteekenis, wanneer wij daartegenover stellen, dat de landbouwende bevolking voor $72^2/_5$ $^0/_0$, dat is ruim 25 $^0/_0$ boven het gemiddelde, kultuurpligtig is, en voor haren arbeid geene geëvenredigde hulp heeft te verwachten bij het van grondbezit verstoken gedeelte der bevolking, hetwelk slechts $24^1/_4$ $^0/_0$, of $17^4/_5$ $^0/_0$ beneden het gemiddelde bedraagt. Voegt men daarbij, dat Banjoemaas gezegend is met eene, voor de produktiviteit der gronden zoo verderfelijke indigoteelt, de aanzienlijkste wat betreft de uitgestrektheid der gronden en de daarbij ingedeelde landbouwende bevolking, na die van Bagelen, — bij al hetgeen nog komt, dat Banjoemaas niet als bijzonder vruchtbaar bekend staat, dan heeft men, dunkt ons, genoeg, om de slechte *padi*-produktie van dit gewest te verklaren. Blijkbaar overigens is het, dat de mindere *padi*-produktie van Banjoemaas nagenoeg geheel op rekening der sawah's moet worden gesteld.

Japara. De *padi*-produktie van Japara is niet minder dan $62^3/_4$ $^0/_0$ beneden het door ons als mogelijk gestelde gebleven. Het gaat niet aan, om die misrekening geheel te brengen ten laste van de teelt op drooge gronden, daar die niet meer dan voor $38^2/_5$ $^0/_0$ voor de beplan-

ting hebben behoeven gebezigd te worden. Al ware toch de geheele beplanting op drooge gronden totaal mislukt, zoo zou, indien de verbouw op sawah's slechts het matige cijfer van 30 pikols per bouw had uitgeleverd, de produktie nog altijd ééns zoo veel hebben moeten bedragen, dan door de regering als de werkelijke wordt opgegeven. Tenzij men te denken hebbe aan eene enorme, geheel onaannemelijke verzwijging van het produkt, lijdt het derhalve geen twijfel, dat een groot, ja het grootste deel der te geringe produktie op rekening der sawah's moet komen. — Maar dan mag men het er voor houden, dat ook hier de suikerkultuur, waarvoor men een negental ondernemingen vindt [1]) met eenen aanzienlijken aanplant, niet op een en hetzelfde punt, maar in verschillende distrikten, der bevolking voor hare *padi*-teelt niet voordeelig is, — hetzij wegens de verwisseling van gronden, waardoor de geregtigde in de dessa-gronden niet op een en hetzelfde stuk gronds ter bebouwing bij voortduring kan rekenen, — hetzij door den zwaren voor die kultuur gevorderden arbeid, welke niet alleen de beplanting der velden met *padi gendjah* meer en meer doet toenemen, maar zelfs aanleiding kan geven, om ook dien minder voordeeligen rijstbouw met minder zorg te behandelen. — De sawah's toch in Japara mogen welligt niet tot de beste op Java gerekend worden, — zoo veel is zeker, dat zij van eene gewone mate van vruchtbaarheid niet misdeeld zijn, gelijk ten overvloede blijken kan uit de omstandigheid, dat in 1860 de Japarasche suikerteelt, hoezeer in de produktie per bouw moetende onderdoen voor die van Soerabaja, Pasoeroewan, Probolinggo en Bezoeki, evenwel boven die van Cheribon, Tagal, Pekalongan, Samarang, Rembang, Madioen, Kediri en Banjoemaas stond.

In de beplanting toch per huisgezin en in het cijfer der kultuurpligtigheid van de landbouwende bevolking, zien wij niets, dat tot verklaring der ongunstige rijstproduktie van Japara kan dienen, — hoezeer wij ten aanzien van die kultuurpligtigheid, gelijk reeds meermalen door ons is gedaan, zoo ook hier de opmerking moeten maken, dat aangezien de berekening van het cijfer er van geschiedt over de geheele landbouwende bevolking, dat cijfer, wanneer het laag is, daarom nog geen bewijs oplevert, dat het gedeelte der landbouwende bevolking, hetwelk gevestigd is in distrikten, waar Gouvernements kultures bestaan, er niet zeer door gedrukt zou kunnen zijn.

Pekalongan. Wij zijn nu gekomen tot het laatste, maar ook, met opzigt tot de uitkomsten der *padi*-kultuur, het ongelukkigste der Javasche gewesten, waarvan de produktie niet minder dan $77^2/_5$ % is gebleven beneden hetgeen door ons, volgens eene matige berekening, als eene niet overdreven opbrengst is gesteld. — Het zonderlingste van dit ongelukkig resultaat is, dat de *padi*-kultuur, zelfs na aftrek der voor de Gouvernements kultures benoodigde gronden, er geheel op natte rijstvelden heeft kunnen geschieden, — dat de aanplant per huisgezin, ofschoon weinig, toch iets beneden het gemiddelde is, — dat het cijfer voor de kultuurpligtigheid der landbouwende bevolking wel iets, maar toch weinig boven het gemiddelde is, — eindelijk dat het gedeelte der totale bevolking, hetwelk van grondbezit verstoken is, en waaruit van de landbouwende bevolking hulp voor haren arbeid te vinden is, ook ruim het gemiddelde bedraagt.

Daar nu in niets van dat alles iets te vinden is, dat den ongelukkigen Pekalonganschen *padi*-bouw op eene maar eenigzins aannemelijke wijze verklaart, worden wij natuurlijkerwijs van zelve tot de vraag gebragt: Waarin dan de reden wel te zoeken moge zijn?

Dat wij hier te doen hebben met eene deerlijk verachterde, door moedeloosheid waarschijnlijk diep verontzedelijkte bevolking, schijnt ons niet twijfelachtig te zijn; maar waaraan kan, in weêrwil van al het zoo even bijgebragte, dat voor den Pekalonganschen landbouwer op niets ongunstigs, integendeel veel gunstigs wees, die verachtering, die verontzedelijking wel te danken zijn?

De zoo schandelijke opvoering der opiumconsumtie, — hoezeer die in Pekalongan even als elders effect heeft gesorteerd, evenwel in verband tot de toeneming der bevolking niet tot de schrikbarende hoogte, in andere residentiën bereikt, — kan die verachtering niet genoegzaam verklaren, daar deze blijkbaar van veel vroegere dagteekening is. — Ook in de indigo-kultuur, hoezeer die voor de bevolking eene bron is geweest van verdrukking en

[1]) Die in 1856 nog 4,269 bouws bedroeg, doch in 1860 tot 3,705 bouws was gereduceerd. — Pleit die reduktie voor overspanning, — en overspanning heeft er, gelijk algemeen bekend is, vroeger plaats gehad, — is het dan niet vreemd, dat in 1863, volgens den almanak van *Nederl. Indië* van 1863 (pag. 504 en 505), de aanplant weder is gebragt op 4,469 bouws, of 200 bouws meer dan in 1856?

verarming door uitputting van den grond, hebben wij niet alleen eene reden voor die verachtering te zoeken; — maar wij zijn niet vreemd van het vermoeden, dat bij het eene en het andere nog moet gevoegd worden wanbestuur in eenen algemeenen zin, van de zijde van het Europesche gezag niet minder dan van die der inlandsche Hoofden.

Heeft het aan wijlen den Hoogleeraar DE VRIESE opgedragen onderzoek omtrent den ongelukkigen Pekalonganschen rijstbouw die jammerlijke verachtering, blijkbaar uit de slechte bewerking van den grond, aan den dag gebragt, men wane daarom niet het herstel te kunnen vinden in de door hem aanbevolen verbeteringen, die, — wie gevoelt dit niet? — niet anders dan gebrekkige, hoogstens ten halve werkende palliativen kunnen zijn, zoolang in de leiding der diep ongelukkige bevolking niet te werk wordt gegaan naar beginselen, waardoor alleen eene voor ontwikkeling zoo onmisbaar vrije beweging mogelijk is.

Wij veroordeelen de door wijlen den Heer DE VRIESE aanbevolen verbeteringen niet, — wij gelooven integendeel, dat ze, zoowel praktisch als wetenschappelijk, allezins behartiging verdienen, — en in zoo ver kan het hem opgedragen onderzoek een goede maatregel zijn geweest; maar indien dat onderzoek ten gevolge zou moeten hebben een voorbijzien van de misslagen, gedurende eene reeks van jaren begaan, zoo zullen de daardoor geslagen wonden niet genezen worden.

Meent men door het bezigen van palliativen ontslagen te zijn hetzij van de noodzakelijkheid, om het kwaad bij den wortel aan te tasten, hetzij van de verpligting, om, met verandering van onze koloniale staatkunde en van de beginselen, waarop zij berust, in eene voor wezenlijke ontwikkeling zoo slecht geconstitueerde maatschappij, als de Javaansche, andere elementen tot ontwikkeling en andere, als deugdelijk erkende, beginselen in werking te brengen, — ten einde daardoor meer leven en eene meer vrije beweging in haar te doen geboren worden, — zoo zal men bezwaarlijk iets anders dan misrekening en teleurstelling te wachten hebben.

Dat hier volstrekt geene kwestie kan zijn van een overhaast te werk gaan of van eene plotselinge omkeering van den bestaanden toestand, zal wel niet behoeven opgemerkt te worden. Zeer zelden gebeurt het, dat zulke omkeeringen vrij blijven van rampen, niet minder smartelijk dan de kwalen, waaraan men lijdt. Zij mogen, even als de stormen en onweders tot zuivering van eenen bedorven dampkring, in de hand van eene Hoogere Magt het middel zijn tot opruiming van eenen onhoudbaren toestand, waaraan men zich toch blijft vasthouden, — voor eene regering, die het niet in hare magt heeft, om elke buitengewone beweging binnen de behoorlijke palen te houden, zou het eene dwaasheid zijn, ze in het leven te roepen. Veeleer moet het haar streven zijn, ze te verhoeden; maar daarvoor is het niet genoeg een pleister op de wond te leggen, om, zonder de wond zelve in al haren omvang onderzocht en de dieper liggende oorzaken opgespoord te hebben, verder de oogen voor het kwaad te sluiten. Voor eene radikale genezing van maatschappelijke kwalen wordt niet minder, dan voor de genezing der ziekten van het menschelijk ligchaam, eene grondige kennis der kwaal zelve en boven alles der aanleidende oorzaken vereischt. Bespeurt men bij het onderzoek daarnaar, dat de weg, dien men volgde, geene andere dan de verkregen uitkomst kon hebben, zoo moet men den moed hebben, om wel langzaam, geleidelijk en met voorzigtigheid, maar daarom niettemin met vasten gang te trachten in een beter spoor te komen. Zoo vermijdt men de uitbarstingen en convulsies in het maatschappelijk leven der volken.

Het hier gedane onderzoek, waarvan het resultaat niet gunstig was, kan, naar het schijnt, eene schrede verder brengen tot de kennis van de kwalen, waaronder de Javaansche bevolking, met opzigt tot hare stoffelijke welvaart, gebukt gaat.

Van de 20 residentiën hebben wel is waar 10 meer geproduceerd dan wij als mogelijk calculeerden, terwijl ééne op de scheiding tusschen de meerdere en mindere produktie stond, zoodat slechts negen gewesten tot de laatste kategorie behoorden; maar in dat resultaat is inderdaad niets meer te zien dan eene bevestiging, dat de als mogelijk opgegeven produktie werkelijk tot maatstaf kan dienen voor hetgeen men onder gewone omstandigheden van den rijstbouw te wachten heeft, — doch niet dat de verkregen meerdere produktie op zich zelve een gunstig feit is; want waaraan anders is die meerdere of liever minder ongunstige produktie grootendeels te danken geweest, dan aan eene zeer matige beplanting gemiddeld per huisgezin, waardoor het voor de landbouwende bevolking mogelijk werd, om, voor zoo ver zij bezwaard was met arbeid voor de Gouvernements kultures en daarvoor hulp heeft kunnen vinden bij het van grond-

bezit verstoken gedeelte der totale bevolking, hare eigen kultuur met meer zorg te behandelen en, waar het kon, zoo veel mogelijk te bepalen bij den verbouw van rijst op sawah's?

Van de elf residentiën, die in de gunstige kategorie van produktie vallen, waren er slechts vier, die de voor de gezamenlijke residentiën door ons berekende gemiddelde beplanting per huisgezin van 1.24 bouw hebben overschreden en daarvan twee, Patjitan en Kediri, voor een nietsbeduidend, en twee, Banjoewangi en Tagal, voor een vrij aanzienlijk cijfer, waartegen evenwel weder overstaat een zeer hoog cijfer voor het van grondbezit verstoken gedeelte der totale bevolking.

Ten aanzien van de meer geproduceerd hebbende gewesten worden voorts eenige bijzonderheden door ons onderzoek aan den dag gebragt, die hoogst opmerkelijk zijn.

Men heeft op Java een vijftal residentiën, namelijk Bezoeki, Probolinggo, Bantam, Preanger Regentschappen en Krawang, waar het individuëel grondbezit gezegd wordt te bestaan [1]), en daaronder is de produktie der vier eerstgenoemden hooger geweest dan onze raming; terwijl Krawang, hetwelk daarbeneden is gebleven, eene mindere produktie waarschijnlijk te danken heeft aan eene beplanting per huisgezin zoo groot als in geen ander gewest te vinden is, en aan eene kultuurpligtigheid der landbouwende bevolking, die van alle andere residentiën mede overtreffende, terwijl het gedeelte der totale bevolking, dat verstoken is van grondbezit, er beneden het gemiddelde is en dus der landbouwende bevolking geen hulp heeft kunnen verleenen, geëvenredigd aan den door haar te verrigten arbeid [2]).

Men heeft onder de twintig residentiën vijf, namelijk Patjitan, Banjoewangi, Bantam, Preanger Regentschappen en Krawang, waar geene Gouvernements kultures bestaan, voor welke de landbouwende bevolking van hare gronden behoeft te missen. Van die vijf is er maar eene, en weder Krawang beneden onze raming gebleven.

Van de residentiën, wier produktie tot de kategorie eener gunstige behoort, en daaronder meenen wij, om het nietsbeduidend verschil, ook Kadoe te mogen rangschikken, — dus elf in getal, — bedroeg de met *padi* beplante uitgestrektheid gedurende de 5 jaren van ons onderzoek 3,229,842.75 bouws, waarvan men aan sawah's heeft kunnen hebben 2,330,846.75 bouws of ruim 72.16 %, en dus aan drooge gronden 898,996 bouws of bijna 27.84 %.

Over dat zelfde tijdvak bedroeg het totaal der landbouwende huisgezinnen in die elf residentiën 3,340,289, — weshalve men voor die gewesten heeft gehad eene gemiddelde beplanting per huisgezin van 0.966 bouw, of 22 1/10 % beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke gewesten.

Wanneer men nu diezelfde becijferingen maakt voor de negen residentiën, die beneden onze raming zijn gebleven, verkrijgt men voor de totale beplanting van 5 jaren eene uitgestrektheid van 5,012,094.25 bouws, waarvan men aan sawah's heeft kunnen hebben 3,173,042.12⁵ bouws, of 63.30 %, — derhalve aan drooge gronden 1,839,052.12⁵ bouws, of 36.70 %.

Voorts is het totaal-cijfer der landbouwende huisgezinnen voor deze negen residentiën geweest 3,305,911, wier beplanting gemiddeld per huisgezin heeft bedragen ruim 1.516 bouw, of ruim 22 1/4 % boven het gemiddelde.

Uit het voorafgegane onderzoek, en de daarbij en verder in het midden gebragte beschouwingen, feiten en becijferingen komen wij tot de volgende conclusiën:

1°. dat, in strijd met het gevoelen der voorstanders van het communaal grondbezit, het individuëel grondbezit, wel verre van niet te passen in den tegenwoordigen toestand der Javaansche maatschappij, gelijk door hen wordt beweerd, integendeel voor de landbouwende bevolking nu reeds blijkt te zijn een krachtige prikkel tot vooruitgang op het stuk van den landbouw;

2°. dat het niet bestaan van Gouvernements kultures, waarvoor velden der bevolking moeten worden genomen, in die residentiën, waar ze niet gevonden worden, alles behalve nadeelig gewerkt heeft ten aanzien van de eigen kultuur der bevolking; terwijl

[1]) Wij zijn niet zeker, of Pasoeroewan en Banjoewangi niet mede onder de hier bedoelde gewesten behooren gebragt te worden. Zoo ja, dan verdient het feit nog te meer opmerking. — Dat in de Preanger Regentschappen individueel grondbezit bestaat, wordt door den Heer KRAYENBRINK bevestigd. Zie zijne brochure, pag. 30.

[2]) In verband tot de omstandigheid, dat in Krawang de sawah's van 2,812 1/2 bouws in 1856 zijn toegenomen tot 10,823 bouws in 1860, zoodat verre het grootste gedeelte van nieuwen aanleg is en dus slechts eene geringe opbrengst gehad kan hebben, lijdt het geen twijfel dat voor Krawang onze raming, vooralsnog althans, niet tot maatstaf kan dienen. — Bij de redenen voor de mindere produktie van Krawang kan evenwel nog gevoegd worden, dat het irrigatiestelsel er in de war schijnt te zijn.

3°. in die residentiën, waar zulke Gouvernements kultures bestaan en toch eene boven onze raming hoogere produktie is verkregen, die hoogere produktie hoofdzakelijk is te danken aan eene geringe beplanting, ver beneden het gemiddelde, waardoor de landbouwende bevolking niet alleen zich voor hare *padi*-kultuur grootendeels heeft kunnen bepalen bij hare sawah's, maar ook in de gelegenheid is geweest, om die geringere beplanting met meerdere zorg te behandelen;

4°. dat derhalve de alhier bedoelde Gouvernements kultures zeer schadelijk voor de landbouwende bevolking mogen worden geacht, hier door uitputting der gronden, elders door den zwaren arbeid, daarvoor van die bevolking gevorderd, — en niet het minste door de perturbatie, welke die kultures meer bijzonder dáár, waar het communaal grondbezit bestaat, noodwendig moeten te weeg brengen in het voortdurend bezit door een en denzelfden persoon van een en hetzelfde stuk gronds, — iets, dat zoo boven allen redelijken twijfel de *conditio sine quâ non* is van vooruitgang op het stuk van landbouw;

5°. dat het communaal grondbezit, wel verre van eenen toestand te zijn, waarmede de hier bedoelde Gouvernements kultures beter dan met het individueel grondbezit zich verdragen, integendeel er meer onder te lijden heeft dan het individueel grondbezit, hetwelk, behoudens eene behoorlijke regeling van den daarop rustenden last eener beplanting ten behoeve der Gouvernements kultures [1]), den bezitter, nadat hij aan dien last heeft voldaan, weder het genot verzekert van *zijnen* grond;

6°. dat het toereikende der *padi*-produktie bijkans geheel afhangt van den verbouw op sawah's en wel in het bijzonder van de *padi dalem;* terwijl de rijstbouw op drooge gronden niet alleen te veel kansen tegen zich heeft, om daarop genoegzaam te kunnen rekenen, maar ook in zekeren zin den arbeid niet loont, in zoo ver namelijk van de drooge gronden met vrij wat meer voordeel partij is te trekken voor de teelt van andere gewassen, die of als artikelen voor den handel of als surrogaten voor de voeding dienstbaar kunnen zijn;

7°. weshalve het belang der bevolking, maar ook niet minder 's lands geldelijk belang, gelijk later zal worden aangetoond, medebrengt, dat aan de bevolking het ongestoorde en onverkorte gebruik harer sawah's voor eigen kultuur worde gelaten niet alleen, maar ook dat aan de uitgestrektheid der sawah's, of, wat op hetzelfde neêrkomt, aan het irrigatiestelsel elke mogelijke uitbreiding worde gegeven;

8°. dat, hoe de kwestie omtrent het regt van den Souverein op den grond moge beslist worden, zoo veel zeker is, dat de Souverein, hier het Nederlandsch Gouvernement, zich als den eigenaar van den grond heeft beschouwd, althans *facto* zich als zoodanig heeft gedragen; terwijl, dit zoo zijnde, eene gezonde huishoudkunde medebrengt, dat de eigenaar, en niet de huurder of de tijdelijke bezitter er van, de groote kosten tot verbetering van den landbouw en mitsdien die vereischt voor de uitbreiding van het irrigatiestelsel voor zijne rekening neme; terwijl het geen twijfel lijdt, of die kosten zullen door eene vermeerderde opbrengst van landrente meer dan vergoed worden;

9°. dat, — terwijl, in verband tot het besprokene sub N°. 6 en 7, 's Gouvernements belang niet minder dan dat der bevolking vordert, dat alzoo aan die Gouvernements kultures, waarvoor aan de bevolking het genot van een gedeelte harer sawah's wordt onthouden, zoo spoedig als de bestaande verbindtenissen het zullen toelaten, een einde worde gemaakt, — de landbouw op drooge gronden een genoegzaam ruim veld voor den partikulieren ondernemingsgeest overlaat, en door dezen eene bron kan worden van welvaart voor de bevolking en van toenemende opbrengst der landrente en andere heffingen voor de regering;

10°. dat echter, om dien ondernemingsgeest van partikulieren, waarbij wij meer bijzonder het oog hebben op Europeanen, tot zegen en niet tot ongeluk der bevolking werkzaam te kunnen doen zijn, het een onmisbaar hoofdvereischte is, dat het dessa-bestuur, waarvan de werking, volgens de getuigenis van bevoegde en deskundige personen, zeer is gevitiëerd, tegenover de inlandsche bevolking worde gebragt in eene verhouding, waarin het, in stede van te zijn eene plaag voor die bevolking, voor haar tot bescherming kan dienen, zonder dat evenwel de onmiddellijke aanrakingen van den partikulieren ondernemingsgeest met den inlander er door belemmerd worden;

11°. dat, hoezeer het niet te ontkennen valt, dat, met eene doelmatige regeling van de werking van het dessa-bestuur en bij eventuële opheffing van zoodanige Gouvernements kultures, waarvoor gronden der bevolking noodig

[1]) Gelijk die in de residentiën Probolinggo en Bezoeki schijnt plaats te hebben. Zie het daaromtrent door den Minister van Koloniën medegedeelde, waarop hierboven is gewezen in de eerste noot op pag. 123, 1e kolom.

zijn, aan het communaal grondbezit [1]) is ontnomen, wat het meer bijzonder verderfelijk maakt voor eene behoorlijke ontwikkeling van den landbouw, daarom niettemin er naar gestreefd moet worden, om langzamerhand het individuëel grondbezit op vaste grondslagen onder de bevolking uit te breiden, in dier voege, dat iedere bezitter van een stuk gronds wete, niet alleen dat het hem tegen zijn wil niet kan worden ontfutseld, maar ook dat hij zonder voorkennis en toestemming van den Souverein zijn regt niet aan een ander kan overdragen; terwijl, zoo hij, om welke reden dan ook, zijn regt abandonneert, het aan den Souverein alleen overgelaten blijft, om dat regt aan een ander toe te kennen;

12°. dat eindelijk, — terwijl het aangegevene sub N°. 11 de beste weg zou zijn, om den Javaan de waarde van den grondeigendom te leeren kennen en om hem zoo doende eenmaal in het volle genot van dien eigendom te kunnen stellen, — een zeer geschikt middel tot bereiking van dat doel zou wezen, om, behoudens behoorlijke kadastratie der gronden, de piagems zoo in te rigten, dat zij liepen over termijnen, die gaandeweg van langeren duur konden zijn, met opgave van den naam van iederen bezitter en naauwkeurige omschrijving van het aan ieder toegekend stuk gronds, hetwelk dus noch tegen een ander verwisseld, noch in uitgestrektheid vermeerderd of verminderd zou mogen worden.

De maatregelen, die hier in overweging worden gegeven, zijn ongetwijfeld van ver uitziende gevolgen en grooten omvang, — maar voor eene regering, welke zich harer roeping ten volle bewust is, is de uitvoering niets minder dan onmogelijk; te minder omdat er geene spraak is van eene onbesuisde omverwerping, maar slechts van eene zuivering van het bestaande, dat, zoo als het daar ligt, weinig, zoo iets in zich draagt, wat tot eene gezonde, rationele ontwikkeling kan leiden, — maar des te meer, wat haar tegenhoudt.

Zijn wij, gelijk uit het voorafgegane heeft kunnen blijken, overtuigd van het wenschelijke, in het belang der bevolking, eener intrekking van die Gouvernements kultures, voor welke gronden aan de bevolking moeten worden ontnomen, wij achten zulks niet minder te strekken tot bevordering van 's lands geldelijk belang.

Alvorens er toe over te gaan, om dit laatste aan te toonen uit het oogpunt der landrente [1]), moeten wij evenwel nog stilstaan bij de vraag: welke plaats, bij de verwezenlijking onzer denkbeelden, er voor de bestaande koffijkultuur overblijft, — hoe zij zich met die denkbeelden zou kunnen verdragen. Het vraagstuk, hoezeer men zou kunnen meenen, dat het hier niet t'huis behoort, staat evenwel met die denkbeelden in een te naauw verband, om het geheel onaangeroerd te kunnen laten.

Elke vooruitgang in het maatschappelijke vordert geldelijke offers. Wie daaraan mogt twijfelen, dien wijzen wij op de getuigenis der geschiedenis, welke ons leert, dat, naarmate een volk vooruitgaat in ontwikkeling en beschaving, ook naar die mate zijne uitgaven toenemen. Om zich heenziende ontwaart men dan ook, dat de natiën, die het zwaarste belast zijn, aan de spits staan der beschaving.

Is dit zoo, — en wij gelooven niet, dat het op goede gronden kan worden tegengesproken, — dan lijdt het geen twijfel, of de ontwikkeling van Java, en speciaal van de bevolking, zal nog veel vereischen. — Tot nu toe hebben wij op het stuk der koloniale uitgaven nog weinig of niets gedaan, dat niet strekken moest tot *ons* voordeel en in het belang was van *onze* exploitatie dier bevolking.

Men wijze niet op de schrikbarende uitzetting der Indische uitgaven in de laatste jaren, om te doen zien, dat er reeds veel, misschien te veel voor onze krachten, en meer dan noodig was, is gedaan. — De verantwoordelijkheid van die uitzetting latende voor rekening van hen, die daartoe de hand hebben geleend, welligt in de meening, dat elke vermeerdering van uitgaven, waardoor *onze* exploitatie van Indië zekerder en voordeeliger wordt gemaakt, ook is eene vermeerdering van uitgaven voor Indië en de inheemsche bevolking, kunnen wij tot geene andere conclusie komen, dan dat tot de wezenlijke ontwikkeling dier bevolking zelve weinig of niets is gedaan.

Misschien wordt hier de vraag gedaan of de vermeerdering van uitgaven, het gevolg der in

[1]) Waarbij men niet te denken heeft aan eene gemeenschappelijke bewerking van de dessa-gronden en aan eene verdeeling onderling van het produkt.

[1]) Wanneer wij hier meer in het bijzonder van de landrente spreken, dan geschiedt dit vooral omdat rijstbouw en landrente zaken zijn, die moeijelijk in de beschouwing zijn te scheiden. — Wij behoeven evenwel niet te doen opmerken, dat, indien door de verwezenlijking onzer denkbeelden voor de welvaart der bevolking een groote stap vooruit gedaan wordt, het voordeel daarvan voor 's lands geldelijk belang zich niet zal bepalen alleen bij de landrente, maar ook in alle heffingen van den lande zich vertoonen moet.

de laatste tijden genomen maatregelen ter betere belooning van den arbeid der bevolking bij de kultures, dan niet geacht kan worden in het belang dier bevolking te zijn geweest?

Er zal wel niemand gevonden worden, die daarop onvoorwaardelijk een ontkennend antwoord zal geven, alsof het voor den arbeider eene geheel onverschillige zaak kon zijn, welk loon hij ontvangt. Wij geven zelfs toe, dat eene betere betaling hem, ook wanneer hij niet vrijwillig werkt, er toe brengen kan, om zijne taak met meer lust, of liever, — want met lust werkt de gedwongene voor een ander nooit, — met minder onwil te verrigten; maar toch, — en daargelaten de kwestie, of en in hoe ver zelfs de betere betaling, welke de Javaansche bevolking voor haren kultuurarbeid sedert eenigen tijd ontvangt, mag heeten loon naar werk, — wie zou in gemoede kunnen verklaren, dat uitgaven, als de hier bedoelde, strekken kunnen ter ontwikkeling eener bevolking, zoo lang deze niet in eenen maatschappelijken toestand is gebragt, waarin haar niet alleen de meest mogelijke veiligheid van personen en goederen is gewaarborgd, maar ook de middelen en wegen niet ontbreken, om van hare overwinsten de vruchten te kunnen plukken? Alleen dáár kan eene verhoogde belooning een krachtig middel tot ontwikkeling en tot verkrijging van welstand worden, — doch niet in eene maatschappij, geconstitueerd als de Javaansche thans nog is. In haren toestand is eene verhooging van betaling, — de bevolking moge er wat minder gebrek door lijden, — toch eigenlijk niet veel meer dan eene speculatie, om alweder *ons* eene grootere hoeveelheid koffij, suiker of indigo te bezorgen en niet om dat volk tot ontwikkeling te brengen. — Daartoe worden uitgaven van eenen geheel anderen aard, en zelfs geen geringe, gevorderd, hoedanige wij nog niet hebben kunnen besluiten voor die bevolking te doen.

Om zulke uitgaven te kunnen bestrijden, en niet uit ingenomenheid met de gedwongen koffijkultuur als ontwikkelingsmiddel, helden wij aanvankelijk over tot het denkbeeld eener strenge vasthouding vooralsnog aan die kultuur, als die, welke op dit oogenblik de grootste winsten afwerpt, welke het moeijelijk zou vallen, ons langs andere wegen te bezorgen. In onze afkeerigheid zelfs van halve maatregelen, deed zich de vraag op, of het groote belang, hetwelk de koffijkultuur uit dat oogpunt voor de regering moest hebben, niet zou kunnen vorderen een tegengaan van alle teelt van koffij door partikulieren, om zoo doende een einde te maken aan den morshandel, die in koffij plaats vindt en aan het groote door ons beoogde belang geene geringe schade toebrengt [1]).

Daargelaten echter dat dit laatste niet vrij zou zijn van groote moeijelijkheden, omdat, wat eenmaal is toegelaten, al moge het nadeelig werken, toch een regt van bestaan heeft gekregen, hetwelk men niet zoo gemakkelijk opheft, — heeft zoowel het resultaat van ons onderzoek omtrent den verbouw en de produktie van rijst, als hetgeen daarbij aan het licht kwam, ons tot andere gedachten gebragt.

Indien toch het wezenlijk belang der bevolking en niet minder het financiëel belang van den lande werkelijk bevonden mogten worden te vorderen, dat er een einde kome aan die Gouvernements kultures, voor welke de bevolking een gedeelte harer gronden moet missen, zou het dan tegenover dat gedeelte der bevolking, hetwelk voor de koffijkultuur nog werkzaam zou moeten blijven, geene groote onregtvaardigheid zijn, haar daarmede bij voortduring te belasten, terwijl het andere deel van den druk van het kultuurstelsel bevrijd zou zijn geworden? [2]) — De geheele landbouwende bevolking bij de koffijkultuur dienstbaar te stellen, daaraan valt toch wel niet te denken, gezwegen nog, dat zulks weinig minder dan een gruwelijk misbruik van gezag zou wezen. Nu reeds heeft men streken, waar de bevolking verpligt is, op te verre afstanden in de koffij-aanplantingen te gaan werken, — en wat zou het zijn, wanneer, in stede van een gedeelte, en wel het meest nabijliggende, de geheele bevolking tot dien arbeid werd opgeroepen?

Het hinken op twee gedachten is buitendien eene ongelukkige zaak, en brengt zelden, zoo ooit, tot een goed resultaat. Eene groote kracht ligt er daarentegen in eene consequente toepassing van een en hetzelfde beginsel in zaken, waar zoodanig beginsel te pas kan komen. Zon-

---

[1]) Zoo onze informatiën juist zijn, moet er zelfs in het Samarangsche een partikuliere koffijplanter zijn geweest, die zoo veel pikols koffij jaarlijks kreeg, als hij boomen had! Dat is eene geheel andere produktie dan die van een half pond per vruchtdragenden boom bij de Gouvernements-teelt.

[2]) Er wordt wel dikwijls gesproken van toenemenden lust bij de bevolking, om koffij te planten, en misschien kan dit in eenige streken, waar de pluk per boom nog al redelijk is, zoo als in Pasoeroewan, het geval zijn, — maar men schaffe slechts de kultuurprocenten voor de inlandsche Hoofden af, en dan zal het blijken, wat er van dien toenemenden lust zij.

der met zich zelve in tegenspraak te komen en in zedelijke kracht te verliezen, kan men naast het vrijgevige het niet-vrijgevige niet laten bestaan. Met ontwikkeling van een volk tot eene vrije, zelfstandige beweging, is dwangkultuur een wanklank.

Daarbij komt, dat, gelijk de tabel N°. 21 ons heeft aangewezen, het er voor gehouden mag worden, dat ongeveer 29½ % van de totale bevolking der in ons onderzoek begrepen 20 residentiën verstoken is van grondbezit. — Dat gedeelte, waarvan de hulp door de landbouwende bevolking, bij opheffing der kultures, grootendeels, zoo niet geheel, zou kunnen gemist worden, kan het Gouvernement zeer moeijelijk, de partikuliere ondernemer zeer gemakkelijk utiliseren.

Om al die redenen komt het ons voor, dat de regering de bestaande koffij-aanplantingen aan partikuliere ondernemers zou moeten trachten over te doen.

Er wordt wel is waar gezegd, dat de bevolking een zeker regt beweert te hebben op de door haar ontgonnen koffijgronden, — maar, — daargelaten, wat er van dat beweren zij en of dat regt op goede gronden berust [1]), — zoo twijfelen wij er niet aan, of de bevolking zal, onder de voorwaarde van vrijgesteld te zullen worden van de gedwongen koffijkultuur, van haar beweerd regt gaarne afstand willen doen. Daarin kan dus, naar ons inzien, geen overwegend bezwaar gelegen zijn tegen de verwezenlijking van het hier voorgestelde.

Het gewigtigste punt bij dit vraagstuk zal dus, naar het ons toeschijnt, wel gelegen zijn in de geldelijke voorwaarden, waarop die kultuur aan partikuliere ondernemingen zou kunnen worden overgedaan, zonder het Rijk te zeer te benadeelen in de winsten, welke de koffij sedert eenige jaren heeft afgeworpen. — Maar wanneer men daarbij in aanmerking neemt:

1°. dat in handen van partikulieren de koffijproduktie, zelfs zonder vermeerdering van den aanplant, meer dan verdubbelen kan en hoogst waarschijnlijk ook zal;

2°. dat onder het tegenwoordig stelsel een zeer gering gedeelte der koffijproduktie aan de betaling van een uitgaand regt is onderworpen, terwijl, in handen van partikulieren komende, de geheele, welligt te verdubbelen produktie aan die betaling onderhevig zou zijn,

dan gelooven wij, dat de overname der koffijaanplantingen door partikuliere ondernemers op eenen allezins billijken voet en zonder een noemenswaardig dadelijk verlies voor 's lands inkomsten zou zijn te regelen.

Men zou, bijv., de tegenwoordige aanplantingen en de daarvan verkregen produktie tot grondslag kunnen nemen voor de berekening van den pachtschat der af te stane koffij-aanplantingen. Deze pachtschat zou kunnen gesteld worden op een vijfde der gemiddelde produktie over de laatste 10 jaren, en tot geldswaarde worden gebragt naar den gemiddelden prijs der koffij gedurende diezelfde jaren. Verder zou de regering eene kapitalisatie moeten bedingen van den tot geldswaarde herleiden pachtschat, ten einde daardoor bevrijd te blijven van al de eventualiteiten, aan welke de partikuliere ondernemers blootstaan, terwijl de overname zou kunnen geschieden voor eenen termijn van 50, des noods van 100 jaren [1]).

De rente van den alzoo gekapitaliseerden pachtschat en het bedrag van het uitgaand regt op de waarschijnlijk te verdubbelen produktie zouden, bijaldien zij niet geheel gelijk stonden met de winst, welke de regering op dit oogenblik van de koffij maakt, haar toch een vrij wat meer verzekerd, en voor al de kansen van slechte oogsten en variërende handelsprijzen gewaarborgd inkomen verschaffen.

In de onzekerheid of een genoegzaam aantal partikuliere ondernemingen met een toereikend kapitaal zich zal opdoen, om den geheelen koffij-aanplant nagenoeg op een en denzelfden tijd te kunnen overnemen, zij men slechts er op bedacht, om niet de beste tuinen op verschillende punten aan de eerstkomenden te geven.

---

[1]) Zoo veel is zeker, dat, hoezeer van dat regt in officiële stukken wordt gesproken, het Gouvernement het niet alleen nooit heeft erkend, maar zich zelfs handelingen heeft veroorloofd, daarmede geheel in strijd. — Wij hebben hier het oog op de Indische besluiten van 25 September 1836, N°. 128 en van 30 Augustus 1854, N°. 3, door den Minister van Koloniën FRANSSEN VAN DE PUTTE aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal medegedeeld in hare zitting van 3 Junij 1863.

[1]) Wij willen onze denkbeelden nog met eene becijfering nader toelichten. De aanplant, wel te verstaan de vruchtdragende, telt, bijv., 200,000,000 boomen, waarvan de gemiddelde produktie, tegen ½ Amst. pond, kan gesteld worden op 800,000 pikols. Een vijfde daarvan als pachtschat geeft 160,000 pikols, die, tegen eenen gemiddelden prijs, van bijv., *f* 35, waard zouden zijn *f* 5,600,000. Naarmate dat men eene rente van 5 of 6 % tot grondslag aanneemt, zou dus de door de partikuliere ondernemers uit te keeren kapitale som op 20 of 16 maal de waarde van den pachtschat kunnen gesteld worden.

Kan de opruiming niet op eens geschieden en vordert zij eenen langeren tijd, zoo schijnt 's lands belang mede te brengen, dat zij geregeld van het westen naar het oosten des eilands, of omgekeerd, residentie'sgewijs plaats hebbe. Zoo voorkomt men het best eenen morshandel in koffij met de produktie van die aanplantingen, welke het Gouvernement nog niet aan partikulieren zou hebben kunnen overdoen.

Om het naauw verband, — uit een financiëel oogpunt zoowel als uit dat eener gezonde ontwikkeling der bevolking, — tusschen het geheele stelsel der kultures, de eigen kultuur dier bevolking en de landrente, daarvan te heffen, hebben wij op het stuk der koffijkultuur ons eenen uitstap veroorloofd, om nu terug te keeren tot het betoog, dat de Gouvernements kultures, voor welke de bevolking een gedeelte harer gronden moet missen, zoo zij haar benadeelen, voor 's lands geldelijk belang waarschijnlijk niet minder schadelijk zijn.

Dat betoog moeten wij evenwel weder door eenige beschouwingen laten voorafgaan, die geacht kunnen worden voor de beoordeeling der kwestie, welke ons nu bezig moet houden, niet zonder waarde te zijn.

De groote massa eener bevolking, waar ook, is niet in staat te beoordeelen, wat er aan uitgaven voor de behoorlijke instandhouding en ontwikkeling eener burgerlijke maatschappij al gevorderd wordt, — veel minder nog, op welke wijze en met welke middelen men tot de bestrijding moet worden in staat gesteld. Is dit in het algemeen van elk volk waar, nog veel meer is het dit bij eene bevolking op zoo lagen trap van beschaving en ontwikkeling staande als de Javaansche.

Vandaar dat belastingen voor den minderen man iets onaangenaams hebben, daar hij, maar zeer gebrekkig bekend zijnde met het doel, waartoe ze geheven moeten worden, daarin niet veel meer ziet dan exactiën, wier ontduiking voor hem, uit het oogpunt van zedelijkheid en burgerpligt, op verre na niet in een zoo ongunstig licht staat, als zulks het geval moet zijn bij den, intellectueel en zedelijk, behoorlijk ontwikkelde. Dit nu kan voor eene regering wel eene reden wezen, om aan een volk geen lasten op te leggen, die strikt genomen onnoodig zijn, en om zich door de meest doelmatige en voor eene vrije beweging en ontwikkeling minst belemmerende middelen tot de bestrijding dier lasten in staat te stellen, maar niet om de waarlijk noodige uitgaven na te laten, ten einde daarvoor geene heffingen te behoeven te doen. Wij gaan zelfs verder, en beweren, dat eene regering, na zich eerlijk en met de meeste naauwgezetheid te hebben overtuigd, wat er voor de instandhouding en den vooruitgang eener maatschappij waarlijk noodig, ja om zoo te zeggen onmisbaar is, en evenzoo door welke middelen de bekostiging van dat noodige mogelijk is, omtrent de heffingen, die zij te doen heeft, in geene de minste transactie mag treden. Zulk transigeren toch, — daargelaten nog de onzekerheid, die er uit ontstaat nopens de opbrengst van hetgeen er noodig is, — daargelaten wijders het onvermijdelijk gevolg er van, dat sommigen er door bevoordeeld, anderen daarentegen benadeeld worden, — kan bij het grootste, onontwikkelde gedeelte eener bevolking geen anderen indruk te weeg brengen, dan dat de gevorderde heffing noch billijk noch regtvaardig, dus inderdaad niets meer of minder dan eene exactie is. Als er iets is, dat op eene bevolking eenen demoraliserenden invloed uitoefent, dan is het zulk een transigeren.

Wanneer men aan die beschouwingen toetst al hetgeen er ten aanzien der landrente op Java heeft plaats gevonden en dagelijks nog plaats vindt, dan moet men verbaasd staan over de bijkans ongelooflijke vereeniging van stelselloosheid, onregelmatigheid, wanorde en willekeur, welke de heffing er van ons vertoont. Er is dan ook bijkans geene enkele stem, die zich ten aanzien van koloniale zaken laat hooren, hetzij in eene conservative, hetzij in eene zich noemende liberale rigting, of die heffing wordt er door veroordeeld.

De een noemt het een stelsel van admodiatie; — maar eene admodiatie dient toch altijd op eenige grondslagen te rusten, en wat vinden wij anders dan dat zij afhangt van de welligt geheel eigendunkelijke zienswijze van dezen of genen Resident, Adsistent-Resident of Controleur aan de eene zijde en het loven en bieden der bevolking en harer Hoofden aan de andere zijde? [1])

Een ander ziet in de laxiteit, waarmede de landrente wordt geheven, een antidotaal middel voor den op de bevolking gelegden last der kultures [2]); maar is daarin iets anders gelegen dan eene stilzwijgende bekentenis, dat door het kultuurstelsel — een stelsel, nog wel zoo

---

[1]) In de reeds aangehaalde brochure: *Iets over het landrentestelsel* door een oud-Resident op Java, vindt men op pag. 17 eene curieuse opgaaf van de verschillende wijzen, waarop bij den aanslag der landrente wordt te werk gegaan.

[2]) In dien geest heeft zich onder anderen uitgelaten wijlen de Heer J. C. BAUD.

geroemd als geheel passende in de maatschappelijke inrigtingen dier bevolking, — hare belangen zoo gekrenkt worden, dat men niet durft te heffen, wat geen enkele Javaansche landbouwer niet erkennen zal wettiglijk te zijn verschuldigd? En welk een verschil of liever nog welk een willekeur in de aanwending van dat antidotaal middel! Moet dat heeten een volk te ontwikkelen, wanneer men, om het de oogen te doen sluiten voor hetgeen niet in *zijn*, maar in *ons* belang wordt gevorderd, de toevlugt neemt tot eene transactie omtrent het wettig verschuldigde? De kultuurprocenten, aan inlandsche Hoofden en Europesche ambtenaren voor dat dienstbetoon toegelegd, kunnen ons het beste antwoord op die vraag geven; maar wie zal den omvang bepalen van den demoraliserenden invloed van zulk eenen staat van zaken, zulk een stelsel en zulke beginselen op de Javaansche bevolking niet alleen, maar ook op onzen eigen landaard?

Het zonderlingste daarbij is, dat men nooit er toe schijnt te zijn gekomen, om eens eene winst- en verlies-rekening op te maken van hetgeen men tot behoud van die zoo hoog geroemde kultuurwinsten ten goede heeft gehad.

Het zal dus geen onnuttig werk zijn, dit met eene eenvoudige becijfering eens na te gaan.

Volgens de tabel N°. 4 heeft de totale produktie van *padi* in het tijdvak van 1856—1860 bedragen 163,498,320.50 pikols, welk cijfer evenwel, door aftrekking der totale produktie van de Preanger Regentschappen en Banjoewangi, alsmede van die van Patjitan, Madioen en Kediri over de drie eerste jaren, wordt gereduceerd tot 129,787,154.50 pikols, waarvan de landrente kon geheven worden [1]), en volgens de tabel N°. 11 bedroeg de waarde dier aan de heffing der landrente onderworpen hoeveelheid, naar de in tabel N°. 10 berekende middenprijzen, *f* 333,467,204.57½. Met eene heffing van het een vijfde, en dit is wel het geringste wat wij behoeven aan te nemen, had dus de opbrengst der landrente moeten bedragen minstens. . . . . . *f* 66,693,440.91½
terwijl volgens tabel N°. 14, naar den aanslag, hoogstens is geheven . . . . „ 44,387,167.16
of minder dan waarop men regt had [1]) . . . . . . *f* 22,306,273.75½

Die mindere opbrengst, welke door ons eerder te matig dan te hoog is berekend, en waarbij nog in rekening moet worden gebragt hetgeen de regering aan uitgaande regten zou hebben ontvangen, indien partikulieren, en niet zij, de suiker, indigo of wat dies meer zij hadden geproduceerd en uitgevoerd, heeft de regering zich getroost ten behoeve van kultures, die, gelijk wij aangetoond hebben, voor de belangen der bevolking ongetwijfeld schadelijk zijn geweest. Zonder nog te gewagen van de exactiën, waaraan de bevolking door de ellendige wijze, waarop de inning dier landrente geschiedt, van de zijde harer met die inning belaste Hoofden heeft blootgestaan [2]), en des noods aannemende, dat de winst, door de regering op de suiker, indigo en tabak [3]) behaald, veel meer heeft bedragen dan hetgeen zij aan landrente heeft gederfd, mogen wij evenwel niet onopgemerkt laten, dat de gegeven becijfering de kwestie, of 's lands geldelijk belang door de bedoelde kultures tegenover die derving van landrente meer bevoordeeld dan benadeeld is geworden, in het voor het behoud der kultures meest gunstig licht stelt.

Welke toch, meent men, zou de staat van zaken wel geweest zijn, indien er geene kultures hadden bestaan en de bevolking, zonder zelfs een enkelen bouw meer met *padi* te hebben beplant, dan zij werkelijk blijkt met en onder het kultuurstelsel te hebben gedaan, voor haren *padi*-verbouw het geheel harer sawah's had kunnen gebruiken niet alleen, maar ook, hare kultuur met meer zorg behandelende, zich hoofdzakelijk tot de beplanting met *padi dalem* had bepaald, en minder over uitputting van den grond en over misgewassen te klagen zou hebben gehad?

In het belang van dit zoo hoogst gewigtig vraagstuk hebben wij ons den arbeid getroost, om dien waarschijnlijken toestand aan te wijzen in de hier sub N°. 22 volgende tabel.

[1]) Houdt men hierbij in het oog, dat de regering in hare verslagen, en ook anderen beweren, dat er verzwijging plaats grijpt, en dat de opgegevene produktie beneden de werkelijke is, terwijl ook wij gewezen hebben op een paar gevallen, waarin verzwijging moet hebben plaats gehad, dan lijdt het geen twijfel, of de hier vermelde hoeveelheid *padi*, in de landrente aangeslagen, is minder dan de werkelijkheid.

[1]) In verband tot de voorgaande noot is de hier aangewezen derving aan landrente eerder te min dan te hoog berekend.

[2]) Zie de meermalen aangehaalde brochure *Iets over het landrente-stelsel*, enz., pag. 19.

[3]) Het is de kultuur van die artikelen, waaromtrent het bezwaar, dat de bevolking daarvoor van hare gronden moet afzonderen, in het bijzonder geldt.

N°. 22. Aanwijzing van den loop, welken de verbouw en de produktie van *padi*, alsm[illegible] kultures hadden bestaan, voor welke de bevolking een ged[illegible]

Residentiën.	Indien de bevolking geene gronden voor de kultures had behoeven af te staan en geene grootere uitgestrektheid met *padi* had beplant, dan zij, volgens de opgaven der regering, in het tijdvak van 1856—1860 blijkt te hebben gedaan, zoo zou zij voor hare *padi*-kultuur hebben kunnen bezigen:			Daarvan zou de produktie, berekend [illegible] *a.* 30 pikols per bouw sawah met *padi* d[illegible] *b.* 12 „ „ „ drooge grond, hebben kunnen zijn:		
	sawah's, met *padi dalem.*	drooge gronden.	Totaal, werkelijk beplant.	van de sawah's.	van de drooge gronden.	Totaal [illegible]
	bouws.	bouws.	bouws.	pikols.	pikols.	pikols
Bantam.	158,743.50	246,150.—	404,893,50	4,762,305.—	2,953,800.—	7,716,[illegible]
Krawang.	41,247.—	33,081.50	74,328.50	1,237,410.—	396,978.—	1,634,[illegible]
Preanger Regentschapp.	548,137.—	112,066.—	660,203.—	16,444,110.—	1,344,792.—	17,788,[illegible]
Cheribon.	806,644.25	—	806,644.25	24,199,327.50	—	24,199,[illegible]
Tagal.	319,781.75	57,151.—	376,932.75	9,593,452.50	685,812.—	10,279,[illegible]
Pekalongan.	221,602.25	—	221,602.25	6,648,067.50	—	6,648,[illegible]
Samarang.	469,921.—	545,665.—	1,015,586.—	14,097,630.—	6,547,980.—	20,645,[illegible]
Japara.	295,220.50	152,031.—	447,251.50	8,856,615.—	1,824,372.—	10,680,[illegible]
Rembang.	125,001.50	527,967.50	652,969.—	3,750,045.—	6,335,610.—	10,085,[illegible]
Soerabaja.	523,728.37^5	417,251.12^5	940,979.50	15,711,851.25	5,007,013.50	20,718,[illegible]
Pasoeroewan.	252,957.75	—	252,957.75	7,588,732.50	—	7,588,[illegible]
Probolinggo.	176,179.—	—	176,179.—	5,285,370.—	—	5,285,[illegible]
Bezoeki.	235,792.—	7,295.25	243,087.25	7,073,760.—	87,543.—	7,161,[illegible]
Banjoewangi.	38,230.25	—	38,230.25	1,146,907.50	—	1,146,[illegible]
Banjoemaas.	379,392.—	9,414.25	388,806.25	11,381,760.—	112,971.—	11,494,[illegible]
Bagelen.	254,709.50	264,187.75	518,897.25	7,641,285.—	3,170,253.—	10,811,[illegible]
Kadoe.	178,250.50	—	178,250.50	5,347,515.—	—	5,347,[illegible]
Patjitan.	17,545.—	76,971.—	94,516.—	526,350.—	923,652.—	1,450,[illegible]
Madioen.	427,662.—	36,265.—	463,927.—	12,829,860.—	435,180.—	13,265,[illegible]
Kediri.	263,692.—	22,003.50	285,695.50	7,910,760.—	264,012.—	8,174,[illegible]
Te zamen. . .	5,734,437.12^5	2,507,499.87^5	8,241,937.—	172,033,110.75	30,089,998.50	202,123,[illegible]
Gemiddeld 's jaars. .	1,146,887.42^5	501,499.97^5	1,648,387.40	34,406,622.75	6,017,999.70	40,424,[illegible]

VAN LANDRENTE HADDEN KUNNEN HEBBEN IN HET TIJDVAK VAN 1856—1860, INGEVAL ER GEENE
ONDEN TEN BEHOEVE VAN HET GOUVERNEMENT MOET AFSTAAN.

… eene helling van het 1/5 dier pro- … zou de landrente in natura hebben … t:			In het tijdvak van 1856—1860 heeft de middenprijs der *padi* per pikol bedragen ƒ 2.48 1/2. Wanneer men nu de waarde der *padi dalem* stelt op ƒ 2.45, en die der *padi gendjah* op ƒ 2.20 per pikol, dus minder voor beide soorten, dan de waarschijnlijke middenprijs, dan zou de verschuldigde landrente, naar dien maatstaf in geld geheven wordende, hebben bedragen voor de *padi*-teelt:		
…e …s.	van de drooge gronden.	Totaal.	op sawah's.	drooge gronden.	Totaal.
….	pikols.	pikols.			
…1.—	590,760.—	1,543,221.—	ƒ 2,333,529.45	ƒ 1,299,672.—	ƒ 3,633,201.45
…2.—	79,395.60	326,877.60	" 606,330.90	" 174,670.32	" 781,001.22
…2.—	268,958.40	3,557,780.40	" 8,057,613.90	" 591,708.48	" 8,649,322.38
…5.50	—	4,839,865.50	" 11,857,670.47 1/2	—	" 11,857,670.47 1/2
…0.50	137,162.40	2,055,852.90	" 4,700,791.72 1/2	" 301,757.28	" 5,002,549.00 1/2
…3.50	—	1,329,613.50	" 3,257,553.07 1/2	—	" 3,257,553.07 1/2
…6.—	1,309,596.—	4,129,122.—	" 6,907,838.70	" 2,881,111.20	" 9,788,949.90
…3.—	364,874.40	2,136,197.40	" 4,339,741.35	" 802,723.68	" 5,142,465.03
…9.—	1,267,122.—	2,107,131.—	" 1,837,522.05	" 2,787,668.40	" 4,625,190.45
…0.25	1,001,402.70	4,143,772.95	" 7,698,807.11 1/4	" 2,203,085.94	" 9,901,893.05 1/4
…6.50	—	1,517,746.50	" 3,718,478.92 1/2	—	" 3,718,478.92 1/2
…4.—	—	1,057,074.—	" 2,589,831.30	—	" 2,589,831.30
…2.—	17,508.60	1,432,260.60	" 3,466,142.40	" 38,518.92	" 3,504,661.32
…1.50	—	229,381.50	" 561,984.67 1/2	—	" 561,984.67 1/2
…2.—	22,594.20	2,298,946.20	" 5,577,062.40	" 49,707.24	" 5,626,769.64
…7.—	634,050.60	2,162,307.60	" 3,744,229.65	" 1,394,911.32	" 5,139,140.97
…3.—	—	1,069,503.—	" 2,620,282.35	—	" 2,620,282.35
…0.—	184,730.40	290,000.40	" 257,911.50	" 406,406.88	" 664,318.38
…2.—	87,036.—	2,653,008.—	" 6,286,631.40	" 191,479.20	" 6,478,110.60
…2.—	52,808.40	1,634,960.40	" 3,876,272.40	" 116,178.48	" 3,992,450.88
…2.75	6,017,999.70	40,424,622.45	ƒ 84,296,225.73 3/4	ƒ 13,239,599.34	ƒ 97,535,825.07 3/4
…4.55	1,203,599.94	8,084,924.49	ƒ 16,859,245.14 3/4	ƒ 2,647,919.86 4/5	ƒ 19,507,165.01 11/20

Wij hebben de Preanger Regentschappen in de tabel begrepen, omdat, in verband tot de hierboven ontwikkelde denkbeelden omtrent de koffijkultuur, er naar ons inzien geene goede redenen kunnen bestaan, waarom het landrentestelsel niet ook op dat gewest toegepast zou kunnen worden, — behoudens opheffing, gelijk van zelve spreekt, van het *padi*-contingent en regeling van de bezoldiging der regenten en hoofden in verhouding tot de voordeelen, welke de opbrengst van dat contingent hun verschaft; maar voor de aanwijzing van hetgeen het landrentestelsel geldelijk voor de regering zou hebben kunnen zijn, ingeval er geene kultures waren geweest, gelooven wij, dat het bedrag aan landrente, voor de Preanger Regentschappen uitgetrokken, buiten aanmerking zou dienen te blijven.

Uit die tabel nu blijkt, dat, na van het totaal ten bedrage van.	ƒ 97,535,825.97¾
te hebben afgetrokken, het voor de Preanger Regentschappen berekende ad. . .	„ 8,649,322.38
de regering, zonder het kultuurstelsel, in de 19 overige gewesten aan landrente had kunnen heffen.	ƒ 88,886,502.69¾
terwijl volgens den aanslag hoogstens is geheven. . .	„ 44,387,167.16
of minder.	ƒ 44,499,335.53¾

Weegt nu, — en daarop komt de vraag hier neder, — weegt nu tegen die som en het nadeel, dat der bevolking in hare voeding is toegebragt, — want men zij er op bedacht, dat onze berekening eene produktie verkrijgt van ongeveer 40 millioen pikols *padi* meer in vijf jaren dan de werkelijke, volgens de opgaven der regering, bedroeg, — weegt daartegen op het door de suiker- en indigo-kultures aan de regering verschafte voordeel?

Met het bedrag van de behaalde winst onbekend [1]), kunnen wij op die vraag geen kategorisch antwoord geven; maar wij zouden, al ware zij grooter geweest dan hetgeen er aan landrente is gederfd, het toch betreuren, indien nog iemand het kultuurstelsel in zijne bescherming nam, althans als eene inrigting, dienende tot het welzijn en de ontwikkeling van een door de Voorzienigheid aan Nederland toevertrouwd volk. Hem, die zou meenen, voor dat stelsel uit dat oogpunt zijne stem nog te moeten laten hooren, zouden wij opmerkzaam moeten maken op het zeer beteekenisvolle feit, dat op Java, vroeger voor de rijst de voorraadschuur van den Indischen Archipel, tegenwoordig de invoer van rijst krachtig moet worden aangemoedigd.

Onze berekening mag overigens als matig worden beschouwd, daar een zeer bevoegd, vroeger in Indië hooggeplaatst ambtenaar [1]) reeds 15 of meer jaren geleden van gevoelen was, dat de landrente tot een cijfer van 20 millioen zou kunnen opgevoerd worden, en wat meer zegt, terwijl in zijne berekening, zoo wij ons niet bedriegen, sprake was noch van eene opheffing van het kultuurstelsel, noch van eene heffing van landrente in de Preanger Regentschappen, blijven wij 15 jaren later, met inbegrip der Preangerlanden, — met eene veel talrijker bevolking, eene veel grootere uitgestrektheid van bouwgronden, en met hoogere *padi*-prijzen nog beneden dat cijfer.

Bij twee punten moeten wij, in verband tot de voorafgegane beschouwingen, nog eenige oogenblikken stilstaan.

In de eerste plaats veronderstellen wij de mogelijkheid, dat de prijs der *padi*, welke door ons tot grondslag is genomen voor hetgeen men, naar onze meening, had kunnen heffen, als te hoog kan worden beschouwd om daarop bij voortduring te kunnen rekenen, en dat dus, indien door vermeerdering der produktie de prijs weder daalde, eene heffing op den aangegeven grondslag, — al ging daarmede gepaard eene vrijstelling der bevolking van den kultuurdwang, — wel eens zou kunnen blijken voor haar zeer drukkende te zijn; zoodat men weder tot eene vermindering van die heffing zou moeten overgaan, in welk geval de door ons voorgespiegelde opbrengst der landrente, als eene compensatie voor het opgeven der nu uit het kultuurstelsel voortvloeijende winst, niet zou worden verkregen.

Naar hetgeen daartegen te zeggen valt, komt het ons voor, dat voor het gevaar van zoo-

[1]) Bij de berekening van die winst moet men voorts niet uit het oog verliezen, dat het vijfjarig tijdvak, waarover ons onderzoek heeft geloopen, voor de suiker en indigo een tijdvak is geweest van hooger prijzen, dan men in jaren had gehad. Daar nu heffing van landrente iets is, dat aan geene groote variatiën behoeft bloot te staan en hetzelfde ten aanzien van handelswinsten niet kan gezegd worden, zoo zou men, — om tot eene goede conclusie te komen omtrent de vraag, wat voordeeliger uitkomt, — de gemiddelde winst op de verkochte suiker en indigo, bijv. over een twintigtal jaren, tot vergelijking moeten nemen.

[1]) De gewezen Directeur der kultures G. L. BAUD, later (in 1849) Minister van Koloniën.

danige eventualiteit weinig, zoo eenige vrees behoeft te bestaan.

De produktie zal nog vrij wat moeten toenemen, eer zij geacht kan worden voldoende te zijn voor de voeding der bevolking. Onze tabel N°. 22 stelt wel is waar als mogelijk eene produktie, welke nagenoeg 8 millioen pikols *padi* 's jaars meer zou bedragen, dan de als verkregen opgegevene, — en wij twijfelen ook geenszins aan de verwezenlijking van de bij die tabel aangewezen uitkomst, — althans bij vrijstelling der bevolking van kultuurdwang, — maar hierboven [1]) toonden wij aan, dat de tekortkomst voor de voeding ongeveer 12 millioen pikols *padi* heeft bedragen, en wij mogen het er voor houden, dat dat cijfer nog vrij wat beneden de werkelijkheid is gesteld. — Voegt men nu hierbij, dat, volgens tabel N°. 1, niet de totale, maar de in ons onderzoek begrepen bevolking van Java, is vooruitgegaan van 8,865,718 zielen in 1856 tot 10,046,836 in 1860, dus in vier jaren vermeerderd met 1,181,118 zielen, of ruim 295,000 gemiddeld 's jaars, — en er bestaat geene enkele reden, waarom, zonder buitengewone omstandigheden en zoolang Java nog de noodige ruimte aanbiedt, die toeneming niet zou aanhouden, — dan zal men moeten toestemmen, dat men nog ver af is van eene overproduktie, die de *padi*-prijzen zou moeten doen dalen.

Men stelle evenwel het geval, dat de tijd daar is, dat de produktie ruim, zeer ruim voldoet in de behoefte, zoodat daardoor de *padi*-prijzen beneden hun tegenwoordig peil komen, zou dan nog het onvermijdelijk gevolg daarvan moeten zijn, dat eene heffing van 19 à 20 millioen 's jaars drukkend en derhalve onmogelijk zou zijn geworden? Immers neen.

Wij willen niet wijzen op het meer dan waarschijnlijke, dat gaandeweg de kultuur der bevolking zou toenemen, zoodat de heffing zich niet behoeft te bepalen binnen de tegenwoordig daarvoor bestaande grenzen; maar dit is zeker, dat, waar eene vrije en gezonde beweging bestaat, nooit of nergens overproduktie, dat is produktie boven de eigen behoefte, of daardoor ontstaande lage prijzen eene aanleiding tot vermindering van belastingen of heffingen hebben behoeven te zijn.

Alleropmerkelijkst is wijders hetgeen de Indische handelsverslagen ons op dit punt leeren.

Het blijkt daaruit, dat de uitvoer van rijst heeft bedragen:

[1]) Zie pag. 114, 2e kolom, 1e alinea.

in 1856	pikols	1,434,664
„ 1857	„	2,057,580
„ 1858	„	1,527,384
„ 1859	„	1,547,959
„ 1860	„	1,210,804
„ 1861	„	800,793

Wat geven ons die cijfers te kennen? Naar ons inzien, dit, — dat, hoezeer reeds in de eerste vier jaren de Javasche produktie niet toereikende voor de behoefte was, de uitvoer, dien wij voor het grootste gedeelte veilig op rekening van de produktie der partikuliere landen mogen stellen, zeer aanzienlijk was en bleef, in weêrwil van de hoogte der *padi*-prijzen op Java zelve, — terwijl waarschijnlijk het toenemend gebrek dien uitvoer heeft doen afnemen. Wij mogen daaruit tot de conclusie komen, dat de behoefte aan uitvoer van rijst zeer groot moet zijn geweest, om zelfs tegenover de hooge prijzen op Java nog gelegenheid te hebben gegeven tot speculatiën naar het buitenland; weshalve het met eenige zekerheid te verwachten is, dat, zoodra het gebrek door grootere produktie geringer zal zijn geworden, ook de uitvoer weder aanzienlijk worden zal en waarschijnlijk zelfs in nog meerdere mate. Is dit zoo, dan heeft men ook uit dit oogpunt niet zeer spoedig eene daling te wachten.

Eindelijk, is het te verwachten, dat de Javaansche bevolking tot welstand komt, — en naar onze innige overtuiging is de daarvoor door ons aangewezen weg niet alleen de rationeelste, maar zal ook dat resultaat er het gevolg van zijn, — dan ook lijdt het geen twijfel, dat, zelfs bij lagere prijzen der *padi*, eene heffing van 19 à 20 millioen aan landrente niet wezenlijk drukkend kan zijn.

Het tweede punt betreft de vraag: welke, bij opheffing van het kultuurstelsel, de toekomst zou zijn voor den handel en de scheepvaart van Nederland op en van Java.

In vlugschriften, welke ten aanzien der koloniale zaken afkomstig zijn van de zoogenaamde partij van den vooruitgang, maakt men zich te dikwijls schuldig aan overdrijving van de wonderen, welke men te wachten heeft van den partikulieren ondernemingsgeest op het stuk der vermeerdering van de produktie van Indië [1]). Hoezeer wij ten volle overtuigd

[1]) In eene brochure, *Over het dwang- en monopoliestelsel, vergeleken met het stelsel van vrije ontwikkeling*, uitgegeven in 1863 te 's Gravenhage bij MARTINUS NIJHOFF, beweert de Heer VAN PREHN dat, in vergelijking met Mauritius, men op Java

zijn, dat, indien slechts de partikuliere ondernemingsgeest zich vrij kan bewegen, eene Gouvernements exploitatie in vergelijking met die van partikulieren noch eene zoo hooge vlugt nemen, noch zoo weldadig werken kan, wenschen wij ons evenwel van alle overdrijving vrij te houden, omdat het gemakkelijker valt groote resultaten voor te spiegelen, dan ze te verkrijgen, of ook aan die verkrijging geloof te doen slaan. Hiermede bederft men de meeste goede zaken; want begint men, in wantrouwen op de mogelijkheid eener bereiking van het voorgestelde, eenmaal het hoofd te schudden, dan ligt het zoo in 's menschen aard, om dat wantrouwen over te brengen op de maatregelen of denkbeelden zelve, waarvan de verwezenlijking tot de betwijfelde uitkomsten moet leiden.

Maar wij behoeven ons aan geene de minste overdrijving schuldig te maken met te beweren, dat in handen van partikulieren van den tegenwoordigen aanplant van koffij, zonder eenige uitbreiding en zelfs zonder meerderen arbeid voor de bevolking, eene meerdere produktie althans van een millioen pikols te wachten is, en dat dit én in volume én in waarde opweegt tegen de suiker en indigo, die er nu geproduceerd worden, — gesteld al eens dat door de opheffing van het kultuurstelsel de produktie daarvan te niet mogt gaan.

Daargelaten nog de vraag, of en in hoever het belang van den handel en de scheepvaart op Java zou lijden bij een te niet gaan van de suiker- en indigo-produktie, alsof daaraan alleen behoefte zou bestaan voor handel en scheepvaart en tot voeding er van geene andere artikelen te vinden of te produceren zijn, — zoo zien wij buitendien niet in, — en hetgeen de partikuliere industrie ten aanzien der produktie van suiker, indigo of tabak nu reeds gepresteerd heeft, staat er ons borg voor, dat wij niet dwalen, — dat voor de voortdurende produktie van die artikelen Gouvernements kontrakten, gebaseerd op een stelsel van gedwongen kultuur, onmisbaar zouden zijn [1]. — Men houde zich er van verzekerd, dat de partikuliere ondernemingsgeest, zoo die zich maar vrij en veilig, dat is gevrijwaard tegen willekeur, kan en mag bewegen, noch handel noch scheepvaart in den steek laten, veeleer beiden de handen vol werks geven zal.

Maar niet *onze* scheepvaart, noch *onze* handel, beweert welligt menigeen. — Voor eene vrees hieromtrent kunnen ook geene goede gronden bestaan.

Het is zonderling, hoe het kortzigtig, en daarom meestal verkeerd begrepen eigenbelang, zich altijd op het bekrompen standpunt van exclusivisme en bescherming door kunstmiddelen houdt, in weêrwil, dat het in zijne berekeningen en in zijn angst en vrees dagelijks wordt geloochenstraft.

Het valt niet te ontkennen, dat al wat de regering tegenwoordig aan produkten in handen krijgt, met Nederlandsche schepen naar Nederland gebragt en op Nederlandsche markten verkocht wordt, en, tenzij men zich willens en wetens illusiën wil maken, kan men gereedelijk toegeven, dat, zoo die massa van produkten, buiten de regering om, op Java in den handel kwam, vreemde scheepvaart en vreemde handel zich van een deel er van zouden meester maken, ofschoon ook daarvoor geen overdreven vrees behoeft gekoesterd te worden.

In 1861 toch had de uitvoer van Java door partikulieren aan koopmanschappen alleen eene waarde van. . .	ƒ 45,695,784
wanneer wij daarvan aftrekken het uitgevoerde naar den Oosterschen Archipel ad.	„ 10,909,216
verkrijgt men eene waarde van	ƒ 34,786,568

eene waarde van ruim 2,000 millioen voor in- en uitvoer moest hebben! De schrijver bepaalt zich in zijne verwachtingen wel is waar tot eene veel mindere produktie, maar het zonderlingste is, dat, ofschoon hij op pag. 41 beweert, dat den Javaan onder het kultuurstelsel geen tijd wordt gelaten om zijne eigene kultuur behoorlijk te verzorgen, — wat wij hem niet willen tegenspreken, — die mindere produktie, welke nog altijd meer dan het dubbele der tegenwoordige bedraagt, althans naar zijne meening, zoo het schijnt, verkregen zou moeten worden zonder vermeerdering van arbeid voor de bevolking. — Ook berekent hij, dat Java, ongerekend Batavia, Buitenzorg en de Vorstenlanden, ruim 17,000,000 bouws groot is, en dus, daar volgens de opgaaf der regering er nog maar 2,000,000 bouws ontgonnen bouwland zijn, Java slechts voor een achtste gedeelte bebouwd is. Het is waar, dat nog een groot gedeelte van het eiland onbebouwd is, en dat derhalve tot uitbreiding van kultuur nog vrij wat te doen valt, doch niet in die mate als de berekening van den schrijver dit te vermoeden geeft. Van hetgeen thans nog onbenuttigd en onbebouwd blijft, zal een groot gedeelte, uit hoofde van het steile, bergachtige en gebrokene van den bodem, moeijelijk, zoo ooit, voor kultuur dienstbaar gemaakt kunnen worden. — Met dat alles zal men, zelfs zonder overdrijving, gereedelijk kunnen toegeven, dat er ter uitbreiding van kultuur voorloopig nog meer dan genoeg te doen valt.

[1]) In het artikel Suiker zullen wij onze denkbeelden dienaangaande nader uiteenzetten.

die naar landen, buiten den Archipel gelegen, is uitgevoerd.

Welnu in dat bedrag deelde de uitvoer naar Nederland voor eene waarde van *f* 29,373,970 of bijna $84^1/_2$ %, — de uitvoer naar vreemde landen dus slechts voor *f* 5,412,598 of iets meer dan $15^1/_2$ %.

Blijkt daaruit dat de Nederlandsche handel een overgroot deel heeft in den uitvoer van Java, de uitkomsten omtrent de scheepvaart zijn voor de Nederlandsche vlag weinig minder bevredigend.

De totale uitvoer door partikulieren, zoo aan specie als aan koopwaren, bedroeg in het gezegde jaar *f* 52,998,583, waarvan onder Nederlandsche vlag *f* 40,234,270 of nagenoeg 76 %, derhalve onder vreemde vlag slechts iets meer dan 24 %.

De scheepsruimte der van Java vertrokken vaartuigen bedroeg $215,924^1/_2$ lasten, waarvan voor de Nederlandsche vlag $184,922^1/_4$ of bijna 86 %, dus voor de vreemde vlag slechts iets meer dan 14 %.

Hebben de Nederlandsche handel en scheepvaart zich nu reeds, dat is, terwijl er voor den handel en de scheepvaart der vreemden zoo groote behoefte moest bestaan aan terugvracht tot dekking van den invoer, zoo krachtig doen gelden, waarom zou men moeten vreezen, dat zij het minder zullen doen, wanneer de hoeveelheid der Gouvernements produkten later, in stede van door het Gouvernement, door den partikulieren ondernemingsgeest worden geleverd?

Maar laat ons de zaak uit een ander oogpunt beschouwen.

De partikuliere uitvoer heeft, gelijk wij zagen, in 1861, naar landen buiten den Archipel aan koopmanschappen bedragen. . . . . *f* 34,786,568
die van het Gouvernement naar Nederland. . . . . „ 50,130,071

te zamen. . . *f* 84,916,639

daarvan is naar Nederland uitgevoerd:

voor rekening van partikulieren *f* 29,373,970
voor die van het Gouvernement „ 50,130,071

te zamen. . . *f* 79,504,041

of ruim $93^1/_2$ %, weshalve er voor uitvoer naar vreemde landen nog geen $6^1/_2$ % is overgeschoten.

Stellen wij nu, dat de partikuliere ondernemingsgeest de produktie van Java zoo hoog opvoerde, dat de uitvoer naar landen buiten den Archipel tot het dubbele of ongeveer *f* 170,000,000 werd gebragt, — en dit is waarlijk geene te overdrevene verwachting, — neem verder aan, dat de vreemde handel zich daarvan meester maakte voor 40 % of meer dan zes maal het zoo even verkregen cijfer van $6^1/_2$ % voor zijn tegenwoordig aandeel, zoodat voor uitvoer naar Nederland slechts 60 % overbleven, dan zou gewis het betrekkelijk aandeel in dien uitvoer van Nederland en andere buiten den Archipel gelegen vreemde landen oppervlakkig minder gunstig voor ons land schijnen te zijn; maar zouden wij in werkelijkheid daarbij hebben verloren, of zou het moederland in dien uitvoer niet deelen voor *f* 102,000,000 of ruim 22 millioen meer dan tegenwoordig?

Waarlijk er is geen slechter en ongelukkiger staatkunde dan die van het bekrompen eigenbelang, hetwelk, meenende zich regt te bevoordeelen, altijd er op uit is, om naar eenen toestand en naar maatregelen te drijven, door welke industrie, handel en scheepvaart te zeer binnen enge grenzen noodwendig moeten worden gehouden. Het wil maar niet begrijpen, dat een betrekkelijk geringer aandeel in eene groote zaak voordeeliger uitkomt dan een groot aandeel in eene kleine zaak.

Doch het wordt tijd, om over te gaan tot hetgeen wij ten aanzien der heffing van landrente nog in het midden hebben te brengen.

In verband tot onze denkbeelden omtrent de wenschelijkheid, om het individueel grondbezit [1]) onder de bevolking gaandeweg en geleidelijk uit te breiden, kunnen wij niet anders dan eene heffing van den grond, en wel naar eenen eenmaal vastgestelden maatstaf, als de meest

[1]) Men verwarre *grondbezit* niet met *eigendom van den grond.* Het regt van den Souverein als *eigenaar* van den grond moge eene fictie of volgens Oostersche begrippen een wezenlijk regt zijn, — wij vermeten ons niet dit te beslissen, — zoo veel staat naar onze overtuiging vast, dat het wezenlijk belang der Javaansche bevolking de strenge, krachtige vasthouding van dat regt of die fictie van de zijde van het Nederlandsch Gouvernement eischt, totdat die bevolking vroeger of later, naar gelang zij in beschaving, ontwikkeling en dus ook in zelfstandigheid genoeg zal zijn vooruitgegaan, met gerustheid in den vollen eigendom van den grond zal kunnen gesteld worden, als wanneer met de heffing, nu onder de benaming van *landrente* bekend, van zelve kan worden voortgegaan onder de benaming van *grondbelasting.* Hoogst waarschijnlijk is de grondbelasting in Europesche landen op geene andere wijze ontstaan.

wenschelijke beschouwen. Wij mogen ons ontslagen achten van de noodzakelijkheid, om op huishoudkundige gronden de betere werking van eene vaste heffing nog aan te toonen. Als beginsel is de zaak proefondervindelijk gebleken zoo ver boven eene onzekere, jaarlijks veranderende heffing verheven te zijn, dat wij daarbij niet langer behoeven stil te staan. Maar daarmede achten wij het niet onnoodig, het mogelijke er van, voor zooveel Java betreft, nog nader te bespreken.

De schrijver van de meermalen aangehaalde brochure *Iets over het landrente-stelsel,* — een stukje, waaraan wij hulde toebrengen voor de daarin aan den dag gelegde kennis van zaken en voor de bezadigdheid, waarmede het onderwerp behandeld wordt, ofschoon wij verre zijn van te deelen in des schrijvers ingenomenheid met het kultuurstelsel, — verklaart zich voor eenen jaarlijkschen aanslag op den grondslag der produktie. Hij acht wel eene opmeting der velden wenschelijk, maar de heffing van eene voor een zeker aantal jaren vast bepaalde som als belasting ontraadt hij.

De bezwaren, welke hij tegen dit laatste heeft, zijn [1]) *vooreerst,* dat de belasting op geene genoegzame kennis van zaken en dus op geenen redelijken grondslag zou berusten, zoodat er bij de vaststelling van het cijfer weêr veel willekeur en verschil van inzigten zouden bestaan; *ten tweede,* dat de regering niet met zekerheid op eene vaste opbrengst der belasting zou kunnen rekenen, aangezien de Javaan niet spaarzaam van aard is en zich weinig of niet over de toekomst bekommert, waardoor hij in goede jaren geniet zooveel hij kan, zonder te denken, dat er ook slechte jaren kunnen komen.

Bij het eerste bezwaar hebben wij het volgende op te merken.

Toen in 1818 de Kommissarissen-Generaal eene regeling van de heffing der landrente vaststelden, was deze slechts eene voorloopige. Tot hunne verontschuldiging beriepen zij zich op de verwarring, waarin de zaak der landrente onder het Britsch tusschenbestuur was gebragt, en op het gemis van de noodige kennis van hetgeen er voor eene definitive regeling vereischt werd.

Zij hadden regt zoo te spreken, want, — gezwegen nog, dat de landrente eene onder het Britsch tusschenbestuur ingevoerde, geheel nieuwe, en dus voor Kommissarissen-Generaal onbekende zaak was, — uit alles blijkt, dat de heffing in de weinige jaren, gedurende welke zij gewerkt had, in de grootste verwarring was gebragt; en daarbij kwam, dat men in de kennis niet alleen van de gesteldheid, uitgestrektheid en produktiviteit der gronden, maar ook van de belangen der inlandsche bevolking, van hare instellingen en zeden nog weinig gevorderd was. Maar wanneer wij, 45 jaren later, nadat het kultuurstelsel sedert ruim 30 jaren ons in eene veel naauwere aanraking met hoofden en bevolking heeft gebragt, het aannemen van een goed beginsel voor die heffing van landrente weder zien afkeuren wegens gebrek aan de noodige kennis, waarlijk, wanneer, zoo mag men wel vragen, zal ons die dan aanwaaijen? Het zonderlingste is, dat, terwijl gebrek aan de noodige kennis voor den schrijver geldt als reden tot niet aanneming van het hier in overweging gegeven beginsel, hij eene wijze van heffing voorstelt, tot de kennis van welke, volgens hem, nog allerlei onderzoekingen zouden dienen vooraf te gaan! [1])

Zou men voorts wel eenigen maatregel kunnen bedenken, hoe goed ook op zich zelven, die in de toepassing geheel vrij bleef van verschillende opvattingen en mitsdien van daaruit ontstaande aanleiding en mogelijkheid tot willekeur? Zoo lang menschen belast moeten worden met het tot stand brengen en de uitvoering van welke zaak ook, heeft men dat niet te wachten.

Buitendien, is het mogelijk zich meer verschil van inzigten, meer verwarring, wanorde en willekeur voor te stellen, dan de heffing der landrente op haren tegenwoordigen voet ons heeft vertoond? Aan wat anders heeft men dit te danken gehad dan aan den verkeerden grondslag, daarbij aangenomen? Aan Kommissarissen Generaal kan men daaromtrent geen verwijt doen, want in hun besluit van 9 Maart 1818, N°. 1 [2]), erkenden zij, dat hun werk niet anders dan gebrekkig was, en wel in de volgende bewoordingen:

„dat het volslagen gebrek aan kennis van de „ware uitgestrektheid, gesteldheid en vrucht„baarheid der velden, in bijna alle residentiën, „eenen regelmatigen en alzoo billijken aanslag „ondoenlijk maakt."

Tot hunne eer zelfs kan het gezegd worden, dat zij omtrent de landrente denkbeelden koesterden, over het rationele waarvan zij zich zelfs

[1]) Zie de aangehaalde brochure, pag. 20, 2e alinea.

[1]) Zie pag. 22, 3e alinea.

[2]) *Staatsblad van Nederl. Indië,* N°. 14.

in onze dagen niet zouden behoeven te schamen [1]). Dit blijkt uit de volgende, mede in het aangehaalde stuk voorkomende zinsnede:

„dat ook, zoolang deze kennis niet zal zijn verkregen, het onmogelijk is van Gouvernementswege *die velden*, naar eenen billijken maatstaf, *onder de ingezetenen van elke dessa te verdeelen, en de betaling door elk hunner persoonlijk verschuldigd te regelen.*

Terwijl hier door hen de wenschelijkheid van het individueel grondbezit en van eene daarop gebaseerde heffing in beginsel werd aangenomen, konden zij, na er op te hebben laten volgen:

„dat echter, *zoo spoedig mogelijk*, een aanvang *moet* gemaakt worden met de opname, de meting en waardering der gronden,"

waarschijnlijk niet droomen, dat dit voorschrift eene doode letter zou blijven, en dat 45 jaren later, alweder uit hoofde van gebrek aan genoegzame kennis, het behoud van hetgeen zij zelven moesten afkeuren, — eenen jaarlijkschen aanslag namelijk gebaseerd op de produktie van elk jaar, — nog wordt aangeprezen, en dat wel in weêrwil van eene vereeniging van verschil van inzigten, verwarring, wanorde en willekeur, als waarvan men bezwaarlijk de weêrgâ zal vinden.

Wanneer men in eenen toestand is opgegroeid, dien men zelf heeft helpen handhaven, valt het zeer moeijelijk zich daaruit los te wringen en tot het inzigt te komen, dat hij onbestaanbaar is geworden. Men ziet wel de gebreken en wil ze wel verholpen hebben, maar schijnt niet te willen of liever niet te kunnen begrijpen, dat wat op eenen slechten grondslag berust, nooit goed kan worden, nooit tot andere, dan de reeds verkregene, resultaten kan leiden, en dat alleen uit de aanneming van eenen anderen, beteren grondslag het goede geboren wordt.

Wij zouden niet gaarne de verzekering willen geven, dat er, in geval van aanneming van het door Kommissarissen-Generaal gewilde, waaraan wij ten volle onze goedkeuring moeten hechten, geen verschil van inzigten en geen willekeur zullen plaats grijpen, — want welke zaak, wij zeiden het reeds, kan daarvan geheel vrij blijven? — maar dit is zeker, dat, terwijl men bij de toepassing van verkeerde beginselen altijd van kwaad tot erger moet komen, er daarentegen in gezonde beginselen eene heilzame kracht ligt tot verbetering gaandeweg van hetgeen zelfs de executie er van zou kunnen bedorven hebben.

Maar, zegt men, de Javaan is niet spaarzaam, en men voegt er bij, *van aard*.

Al ware er geen enkel voorbeeld of bewijs tegen in te brengen, — gelukkig dat het daaraan niet ontbreekt, — zoo zouden wij toch protest moeten aanteekenen tegen twee zoo los daarneder geschreven woorden, die, in den letterlijken zin opgevat, niets meer of minder beteekenen, dan dat een wijs en liefderijk Hooger Wezen op aarde een ras heeft geplaatst, dat op het menschdom eene niet gelukkige uitzondering maakt; want wat in de natuur van den mensch niet ligt, en waarvan hem de aanleg of de kiem ontbreekt, zal men nooit, kan men onmogelijk in hem brengen.

Wie zou dan ook zoo iets durven beweren, en ziet bij eenig nadenken niet in, dat zulke woorden óf te veel beteekenen óf tot niets anders dienen, dan om den onnadenkende te doen gelooven, dat het een vruchteloos streven is, om den Javaan tot een beteren toestand te brengen?

Over het algemeen is de Javaan werkelijk niet spaarzaam; maar zou het niet aan het wonderbare grenzen, zoo hij het ware, hij, de verdrukte en vertrapte, de speelbal van willekeur en hebzucht, van domheid en bijgeloof? Wij althans, die niet minder dan zijne vroegere overheerschers gezorgd hebben, dat er niet veel, zoo iets, voor hem te sparen overbleef, behoorden ons van zulke beschuldigingen te onthouden.

Als aan ons, bewoners van het noordelijk halfrond, in de guurheid van het klimaat, waardoor meerdere behoeften ontstaan, en in de om-

[1]) Naar ons inzien komt hier de voornaamste lof toe aan den Heer ELOUT. De Schout bij Nacht, later Vice-Admiraal, BUIJSKES was meestal afwezig voor militaire expeditiën, en de gang van het bestuur van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN kan strekken tot bewijs, dat, heeft hij al medegewerkt tot het nemen van het hier bedoeld besluit, eene diep gevestigde overtuiging daarbij niet in het spel was. — De Heer ELOUT heeft nimmer de door hem als Kommissaris-Generaal ontwikkelde denkbeelden teruggetrokken. — Die denkbeelden kunnen in vier hoofdtrekken worden vervat, — namelijk individueel grondbezit, heffing eener vaste som als landrente, vrije arbeid, en vrije beschikking van den inlander over de vruchten van zijnen arbeid. De reactionnaire gang van het bestuur van den Baron VAN DER CAPELLEN, vooral in het weren van het Europesche element, waardoor de bevolking uitsluitend aan Chinezen en Arabieren werd overgelaten, mag wel als eene der hoofdoorzaken worden beschouwd, waardoor de verwezenlijking dier denkbeelden schipbreuk heeft geleden.

standigheid, dat de grond, zoo hij er niet toe gedwongen wordt, weinig of niets voortbrengt, — als aan ons daarin krachtige prikkels zijn gegeven tot arbeidzaamheid, die haar loon vindt in toenemenden welstand, welke op zijne beurt den mensch er toe leidt om, in voldoening aan eene hem zoo eigene begeerte, te behouden, te verbeteren en te vermeerderen, wat hij zich met moeite of in het zweet zijns aanschijns heeft bezorgd, — voegt het dan aan ons, om den Oosterling of bewoner van het milde, warme Zuiden, waar de grond als van zelve voortbrengt wat hij noodig heeft, en waar de mensch dus andere prikkels noodig heeft dan de ons toebedeelde, uit de hoogte iets te ontzeggen, wat hem langs andere wegen moet eigen worden, en ook eigen zou zijn geworden, zoo het hebzuchtig, hardvochtig eigenbelang die wegen voor hem niet gesloten had?

Zoo lang wij onze tot dus ver gevolgde staatkunde op den Javaan gelieven te blijven toepassen, hebben wij nooit spaarzaamheid van hem te wachten; maar laat ons eene andere rigting nemen, waardoor het hem voelbaar wordt, dat het niet langer uitsluitend om ons belang, maar hoofdzakelijk om het zijne te doen is, en stellen wij daarbij vertrouwen op hem als mensch, — en dat vertrouwen zal niet beschaamd uitkomen. Het verheft hem en zal hem, niet op eens, — dit toch zou een al te ongerijmde eisch zijn, — maar gaandeweg meer en meer daaraan doen beantwoorden.

Zoo zijn er anderen, die, ten einde het wanhopige aan te toonen van alle pogingen, om in Oostersche maatschappijen leven en licht te brengen, op de onbeweeglijkheid dier maatschappijen wijzen. — Zij spreken daarmede een feit uit, dat door de geschiedenis, evenwel slechts tot zekere hoogte, als het ware gestaafd wordt. Maar zoo zij diezelfde geschiedenis met een onbevangen gemoed raadpleegden en navorschten, waaraan die onbewegelijkheid is toe te schrijven, en wat het is, dat de Europesche maatschappijen tot licht en leven heeft gebragt en meer en meer brengen moet, zij zouden waarschijnlijk tot geheel andere conclusiën komen en beginnen te begrijpen, dat voor het eene zoowel als voor het andere zeer natuurlijke oorzaken zijn geweest. Het is dus onze pligt, om, met wegruiming der belemmeringen, in die maatschappijen te brengen, wat haar tot ontwikkeling kan leiden.

Wij betreuren altijd die behandeling van Indische vraagstukken, waarbij men, bij de oppervlakte blijvende zonder verder door te dringen, de feiten eenvoudiglijk opneemt, zoo als ze zich aan ons voordoen, zonder te onderzoeken, of de zaken zoo wezen moeten en niet anders konden zijn. — Waarschijnlijk is dit een gevolg van den voet van ons bestaan in Indië, — waardoor wij, alleen bedacht op ons belang bij de kolonie, in de beoordeeling en behandeling van hetgeen het wezenlijk belang der bevolking zou kunnen vorderen, moeijelijk onbevangen genoeg kunnen zijn, om ons op een standpunt te plaatsen, vanwaar wij de zaken helderder en met een onbeneveld oog kunnen bezien.

Uit winzucht en eigenbelang derwaarts gedreven en van stap tot stap tot de heerschappij over die door de natuur zoo rijk gezegende gewesten gekomen, — en dit meestal wederregtelijk, in zoo ver namelijk de eerste krenking van hetgeen regt, billijk en zedelijk was, een niet op zich zelf staand feit zonder verdere gevolgen kon blijven, — bestonden er voor ons op het onzuivere terrein, waarop wij tegenover de onder ons gezag gebragte bevolkingen stonden, tien gevaren voor één, om den regten weg te missen tot bereiking van het doel, waartoe een wijs en liefderijk Hooger Bestuur ons daar welligt had geroepen.

Menschelijkerwijs gesproken hebben wij dien dan ook tot dus verre misgeloopen. Want, voorbijziende, dat dáár bevolkingen waren, ons in millioenental van zielen overtreffende, die ook hunne belangen, ook hunne van God ontvangen regten hadden, — dat alleen eene bevordering dier belangen en eene eerbiediging dier regten Nederland tot blijvenden zegen konden strekken, vooral indien Nederland die bevolkingen, door ze tot leven, licht en welvaart te brengen, met banden der dankbaarheid aan zich had weten te verbinden, — voorbijziende dat die zegen noch geheel, noch hoofdzakelijk eene zaak was, welke zich liet uitdrukken in cijfers van guldens en centen, alsof er slechts kwestie kon zijn van eene winst- en verliesrekening op de balans van den boekhouder bij het departement van financiën, en niet ook in eene aanwinst van zedelijke kracht voor Nederland zelve moest bestaan, — is Indië voor ons weinig meer geweest, dan eene suiker- of indigofabriek, eene goud- of steenkolenmijn voor elken ondernemer zouden zijn, — eene exploitatie namelijk en speculatie op de grootste winsten met de minste kosten.

Wat wij tegenwoordig in Indië nog doen, is weinig meer dan eene voortzetting, onder eenige andere vormen, van hetgeen onze voorouders aanvingen. Al hadden wij het regt er toe, — des neen, — toch zouden wij hen er niet hard over willen vallen, want, — werden

zij in den aanvang door den eeuwig gedenkwaardigen worstelstrijd tegen het overmagtige Spanje er al toe gebragt, — wat zij aanvankelijk en later deden, zij deden het onder den invloed der heerschende denkbeelden hunner tijden, en waarschijnlijk lag hun doen en laten op den weg, langs welken de volken tot elkander worden gebragt door eene alles besturende en regelende Wijsheid en Liefde, wier wegen, evenmin als de middelen, die zij daarop bezigt, wij ons vermeten te beoordeelen.

Maar, wanneer het geweten van eene natie begint te ontwaken, en zij begint in te zien, dat er veel gedaan is, wat wel ongedaan had mogen blijven, en veel verzuimd, wat had behooren te geschieden; dan zij men boven alles voorzigtig in de voorstelling van zaken, die op onze opvattingen en beschouwingen eenen wel onmerkbaren, maar daarom niet te min krachtigen invloed oefenen, en wete men wel, wat men doet met het behoud van eenen gang van zaken aan te prijzen, waardoor het nog zeer ongelukkige Indië weinig, zoo iets, is vooruitgegaan.

Men verdenke ons niet van een streven, om Westersche toestanden op Oostersche maatschappijen over te brengen.

Zijn wij overtuigd, dat de vorm iets voorbijgaands is, en dat alleen de geest, welke den vorm bezielt, eene blijvende waarde kan hebben, — niet minder is het ook onze overtuiging, dat voor minontwikkelden de vorm eene te hooge waarde heeft, dan dat het niet aan roekeloosheid, ja aan onzinnigheid zou grenzen, vormen, door een bestaan van eeuwen als het ware geheiligd, zonder noodzaak op zijde te willen zetten. Maar wat wij bedoelen is, om in die vormen, welke gebleken zijn door niets te worden bezield, dat tot vooruitgang kan leiden, te brengen nieuwe elementen en nieuwe beginselen, die ons proefondervindelijk als deugdelijk zijn gebleken, en dit altijd zullen blijken, zoo lang men slechts aan de waarheid vasthoudt, dat de mensch, in welk land, onder welk klimaat en in welken maatschappelijken toestand ook verkeerende, een wezen is, dat, — hoe zijne natuur ook onderdrukt of zelfs bedorven moge zijn geworden, — dezelfde bewegingen, dezelfde hartstogten en dezelfde begeerten, als die aan alle zijne natuurgenooten eigen zijn, steeds blijft behouden. — Kunnen de aan ons onderworpen bevolkingen de waarde en de kracht dier nieuwe elementen en beginselen nog niet beseffen, zoo zullen zij, tevreden met het behoud hunner vormen, de koesterende en weldadige werking er van daarom niet minder ondervinden.

Voor onze Europesche maatschappijen is het streven om tot leven en licht te komen, eene lange worsteling geweest, die niet geëindigd is en niet eindigen zal, omdat de baan van vooruitgang voor ons eene onafzienbare blijft; maar zou men meenen, dat de vervulling van onze roeping in Indië zich zou kunnen verdragen met eene totale miskenning van hetgeen ons nu reeds zoo ver heeft vooruitgebragt, — dat wij dáár in onze staatkunde straffeloos zouden kunnen dalen tot het lage standpunt, waarop de maatschappij dáár staat, niet om met hare kwalen bekend te worden en alzoo met die kennis toegerust den weg tot hare opheffing in te slaan, — maar alleen om toe te geven aan irrationele denkbeelden, welke tot niets anders kunnen leiden, dan om die maatschappij, zoo lang de leiding er van aan ons toevertrouwd blijft, onmondig te houden en haar alzoo tot ons voordeel te kunnen blijven exploiteren?

Nog minder verdenke men ons van eene flaauwe weekhartigheid jegens die bevolkingen, alsof wij niet ten volle overtuigd waren, dat de opvoeding van Indië, welk eene kostbare zaak zij ook moge zijn, door Indië zelve mag bekostigd worden, en Nederland allezins regt heeft om zijn deel te hebben van de op dien weg te plukken vruchten. Meer dan een bewijs kunnen wij daarvoor bijbrengen.

In het artikel Opium hebben wij niet geschroomd, tegen het vrij algemeen koor van loftuitingen in, onze stem te doen hooren tegen de afschaffing der bazaarspacht [1]), — niet omdat wij bewonderaars zijn van het stelsel van pachten, maar omdat in den tegenwoordigen toestand der Javaansche maatschappij, die het heffen van accijnsen bijkans onmogelijk maakt, de bazaarspacht, mits gezuiverd van hetgeen daarin zoo belemmerend was voor het binnenlandsch verkeer en als subintrerende voor eene consumtie-belasting, vooralsnog het eenige middel aan de hand gaf, om de totale Javaansche bevolking te treffen. — Die afschaffing was in ons oog een *don gratuit*, een ongelukkige greep in ons Indisch finantiewezen, te ongelukkiger voor zoo ver zij waarschijnlijk weder goed gemaakt heeft moeten worden door de zoo schandelijke opvoering der opium-consumtie en -pacht, waarin wij niets meer of minder gezien hebben dan een aan de bevolking gepleegden, zedelijken moord.

Nu weder hebben wij getracht aan te toonen, dat de Javaansche landbouwende bevol-

---

[1]) Zie het artikel Opium, Deel II, pag. 613 de noot aan den voet der 1e kolom.

king, mits ontslagen van den kultuurdwang, *f* 10,000,000 's jaars meer aan landrente zou kunnen opbrengen, dan tot heden is geheven, — gelijk wij tevens er van overtuigd zijn, dat zij en ook de overige bevolking, langs den door ons aangewezen weg tot welvaart gebragt, dit dubbel vergoeden zal door eene vermeerderde opbrengst van andere belastingen, vooral van de inkomende en uitgaande regten, maar daarvoor, — en hiermede keeren wij tot de zaak der landrente terug, — daarvoor is het alles behalve onverschillig, hoe de heffing er van worde geregeld. Is de Javaan niet spaarzaam, daarin kan geen reden bestaan, om op het stuk der heffing weder den ouden, tot wanorde en willekeur leidenden weg, al zij het met enkele hier en daar aangebragte verbeteringen, te bewandelen; veeleer heeft men te wachten, dat de waarde, die hij geleerd zal hebben aan zijnen grond te hechten, — de zekerheid, die hij verkregen zal hebben, dat hem de vruchten van zijnen arbeid niet meer afhandig kunnen gemaakt worden, — en de ondervinding, die hij kan opdoen, dat er op het stuk der heffing van het verschuldigde niet meer getransigeerd wordt, — dat dit een en ander moet eindigen met hem spaarzaamheid te leeren.

De „*Revenue Instruction*" van RAFFLES, — het is onverklaarbaar, hoe een zoo helder hoofd als dat van genoemden Britschen Landvoogd niet heeft ingezien, dat eene opklimmende schaal voor de heffing in verhouding tot de klassificatie der gronden, behalve dat zij op zich zelve al te drukkend moest zijn, geen ander gevolg kon hebben, dan om de gronden, althans zoo het verschil van produktie tusschen de verschillende klassen niet vrij groot werd gesteld, voor de bezitters in waarde nagenoeg gelijk te maken [1]), — die „*Revenue Instruction*" bepaalde, dat, naar gelang de gronden in de 1e, 2e of 3e klasse werden gebragt, de heffing zou bedragen de helft, het twee vijfde of het een derde der produktie. — Op dien voet schijnt de heffing evenwel nimmer, of althans op eene uiterst gebrekkige wijze in werking te zijn gebragt, en wij mogen het er voor houden, dat men, na de teruggave aan ons van Java, zoowel bij de Indische regering als bij de gewestelijke besturen, langzamerhand er toe gekomen is, om de heffing van een vijfde te beschouwen als die, waarop, — en niet meer, — de Souverein regt had. — Het geheele kultuurstelsel, — uitgezonderd voor de produktie van koffij, waaromtrent eene nooit toegepaste gemiddelde heffing van $^2/_5$ werd aangenomen, — ging uit van en berustte op dat regt van den Souverein tot heffing van $^1/_5$, — en bij het in 1836 uitgevaardigde Reglement op de partikuliere landen bewesten de Tjimanoek, werd mede de heffing van $^1/_5$ beschouwd als die, waartoe het regt door den Souverein aan den partikulieren landeigenaar was overgedragen.

Ofschoon bij onze tabel N°. 17 aangetoond wordt, dat de wezenlijke heffing, — met uitzondering van enkele daarbij aangewezen residentiën, — niet eens 20 % of het één vijfde heeft bedragen, is die maatstaf, naar onze meening, — althans zoo maar de bevolking bevrijd worde van den druk van het kultuurstelsel, — noch te hoog, noch te laag. — Wij hebben dan ook niet geschroomd, dien aan te nemen voor de in tabel N°. 22 te maken berekeningen.

Volgens dat stuk, — wij laten het aan meer bevoegden over te beoordeelen, of en in hoe verre het tot leiddraad voor de heffing zou kunnen dienen, — zou zij bedragen:

a. voor de sawah's per bouw 6 pikols, welke, tegen eenen gemiddelden prijs van *f* 2.45, eene heffing geven van *f* 14.70;

b. voor drooge gronden $2^2/_5$ pikols, welke, tegen eenen gemiddelden prijs van *f* 2.20, eene heffing geven van *f* 5.28.

Wij behoeven evenwel niet te doen opmerken, dat de door ons voor die beide kategoriën van gronden gestelde cijfers, een gemiddeld bedrag aanwijzen, hetwelk slechts tot grondslag dient, en hooger of lager kan gesteld worden naar gelang van de meerdere of mindere produktiviteit der gronden, die alzoo vooraf onderzocht en geconstateerd moet worden. Dat de prijzen der *padi* daarbij ook niet buiten aanmerking kunnen blijven, spreekt, zoo het schijnt, van zelf.

Om verschillende redenen evenwel zal men ten aanzien der vraag, in hoe ver de hoogte of laagte dier prijzen van invloed moeten zijn

---

[1]) Bij voorbeeld: gesteld dat voor de produktie der velden 1e en 2e klasse werd genomen 40 en 30 pikols per bouw, dan bedroeg de landrente voor de 1e klasse 20 pikols en voor de 2e klasse 12, zoodat indien die in natura werd betaald, of wel in geld, hetgeen in effecte op hetzelfde nederkomt, de bezitter van een stuk gronds 1e klasse 20 pikols en die van een stuk gronds 2e klasse 18 pikols overhielden. Wat baat het, een veld te hebben, dat 10 pikols per bouw meer opbrengt dan dat van den buurman, wanneer dat voordeel door de heffing tot 2 pikols wordt gereduceerd? — Tusschen de velden der 2e en 3e klasse loopt deze zonderlinge regeling iets minder in het oog.

op de bepaling van het belasting-cijfer, niet te voorzigtig kunnen wezen.

Men vindt vooreerst gewesten, wier rijstproduktie blijkbaar geléden heeft onder het kultuurstelsel, hetzij door uitputting van den grond, hetzij door zwaren arbeid bij de kultures, waardoor of eene betrekkelijk kleine beplanting per landbouwend huisgezin slechts mogelijk is geweest, of tot den verbouw van *padi gendjah* meer en meer aanleiding is gegeven. In zulke residentiën kunnen hooge prijzen beschouwd worden niets anders dan het onvermijdelijk gevolg te zijn van eenen gecreëerden kunstmatigen toestand, en het zou zeer hard zijn juist dáár de bevolking zwaarder te belasten in verband tot prijzen, welke, zoo die kunstmatige toestand niet had bestaan, ongetwijfeld lager zouden zijn geweest.

Wijders zal men residentiën aantreffen, waar, zelfs met eene niet onaanzienlijke beplanting, en eene produktie, ruimschoots voorziende in de voeding der *landbouwende* bevolking, de prijzen niettemin hoog zijn, omdat een groot gedeelte der *totale* bevolking van grondbezit verstoken is en de produktie niet toereikende is voor de voeding ook van dit gedeelte. In zoodanig geval kan er volstrekt geene reden bestaan, waarom de hooge prijzen *niet* in aanmerking zouden moeten genomen worden bij de bepaling van het belasting-cijfer. Ditzelfde geldt ook ten aanzien van gewesten, waar, in weêrwil van eene voor de voeding zoowel der *landbouwende* als der *totale* bevolking allezins toereikende produktie, de prijzen niettemin hoog zijn; want dáár zijn hooge prijzen waarschijnlijk niets anders dan het gevolg van sterken uitvoer.

Eindelijk zijn er ook gewesten, waar de produktie ontoereikende, en dus ook de *padi*-prijzen hoog zijn, ten gevolge van eene geringe beplanting per huisgezin. Die geringe beplanting kan, — afgescheiden van hetgeen het kultuurstelsel daartoe mogt hebben bijgedragen, het gevolg zijn geweest:

1°. of van de gesteldheid van den grond, waardoor tot uitbreiding der *padi*-kultuur welligt weinig gelegenheid bestaat,

2°. of van weinig activiteit van de zijde der landbouwende bevolking, in weêrwil van genoegzame gelegenheid tot uitbreiding,

3°. of eindelijk van de omstandigheid, dat de bevolking, de voorkeur gevende aan eene aanzienlijke teelt van andere gewassen, omdat zij daarin meer voordeel ziet, daardoor gebragt wordt tot eene geringere beplanting met *padi*.

In het eerste geval zou eene berekening van het belasting-cijfer in verband tot de bestaande hooge prijzen eene hardheid zijn; terwijl in de beide andere gevallen die hooge prijzen wel degelijk in aanmerking zouden moeten komen.

In sommige streken zou men ook hooge prijzen kunnen aantreffen ten gevolge van eene ontoereikende produktie, niet doordien de beplanting te gering of de grond niet produktief genoeg is, — doch omdat de bevolking hare sawah's niet met *padi dalem*, maar met *padi gendjah* verkiest te betelen, ten einde ze voor den verbouw van tweede gewassen weder te kunnen benuttigen. Daargelaten dat, zoo lang de Javaansche landbouwer zijn grond niet verkiest te bemesten, die verbouw van tweede gewassen op gronden, in hetzelfde jaar voor de *padi*-teelt reeds gebezigd, niet raadzaam is en dus ook niet aangemoedigd moet worden, zoo zouden in het hier ondersteld geval de hooge prijzen eenvoudig aan het toedoen der bevolking zelve moeten worden toegeschreven, en het is derhalve niet dan billijk, dat in dat geval de hooge prijzen wel in aanmerking worden gebragt.

Als algemeene regel ten aanzien van den invloed van hooge prijzen op de bepaling van het belasting-cijfer zou men kunnen aannemen:

1°. dat, waar hooge prijzen strekken tot voordeel der landbouwende bevolking, — in zoo ver zij daarvan profiteert voor den verkoop van hetgeen zij meer aan *padi* heeft, dan voor hare eigen voeding noodig is, of in zoo ver die hooge prijzen het onvermijdelijk gevolg zijn van haren eigen vrijen wil, om minder *padi* te verbouwen dan zij noodig heeft, dáár de hooge prijzen in computatie kunnen worden gebragt; terwijl daarentegen

2°. dáár, waar de hooge prijzen worden veroorzaakt door eene te geringe produktie, geheel onafhankelijk van den vrijen wil der bevolking, eene hooge belasting, gebaseerd op hooge *padi*-prijzen, niet vrij zou zijn van groote hardheid [1]).

In verband tot de door ons als wenschelijk beschouwde krachtige uitbreiding van het irrigatie-stelsel, ten einde zoo mogelijk den geheelen verbouw van *padi* op natte rijstvelden te kunnen doen plaats hebben, komt het ons voor, dat de *padi*-teelt op drooge gronden, —

[1]) Alleen dan zou eene hoogere belasting minder onbillijk zijn, indien de gronden der bevolking voor eene voordeelige *padi*-teelt niet geschikt waren, maar met des te meer voordeel voor den verbouw van andere gewassen konden gebezigd worden.

omdat die voor de bevolking niet voordeelig kan zijn en van die soort van gronden door haar meer partij is te trekken, — zoo zij al niet tegengegaan, veel minder nog verboden kan worden, dan toch niet zou behooren te worden aangemoedigd, — iets, dat ons toeschijnt wel het gevolg te kunnen zijn van het lage belasting-cijfer voor die soort van gronden door ons berekend. Eene verhooging van dat cijfer zou dus uit dat oogpunt wel eenige overweging verdienen.

Het braakliggen van gronden is mede een punt, dat bij eene heffing, niet van het produkt, maar van den grond, eene gezette overweging verdient.

In den regel geeft, zoo wij ons niet bedriegen, het braakliggen van gronden in meer ontwikkelde maatschappijen geene vrijstelling van belasting of huur. Daargelaten nog, dat de landbouwkundige wetenschap de noodzakelijkheid er van, behoudens eene behoorlijke afwisseling van kultuur en bemesting van den grond, meer en meer begint in twijfel te trekken, — is buitendien het braakliggen niets anders dan eene tijdelijke derving van het gebruik van den grond, welke de landman zich, in zijn eigen belang, oplegt, ten einde daarvan in een volgend jaar des te meer partij te kunnen trekken. In eene maatschappij evenwel als de Javaansche, onder welke de landbouw nog ver van het in Europa bereikte standpunt verwijderd is en nog lang blijven zal, en buitendien de landbouwende klasse bijkans geheel van kapitaal verstoken is, en dus bezwaarlijk belasting of huur kan betalen voor land, dat tijdelijk ongebruikt moet blijven liggen, en dus voor dien tijd ook niets opbrengt, zou eene heffing van braakliggende gronden vooreerst nog zeer drukkende en dus ook niet aan te raden zijn.

Wanneer evenwel dat braakliggen geschiedt, niet omdat dit in het belang van den grond gevorderd wordt, maar uit zorgeloosheid of onverschilligheid van den bezitter, of wel om andere redenen van bijgeloovigen aard, hoedanige men bij den Javaanschen landbouwer niet weinige zal aantreffen, doch waaraan het zaak is zoo weinig mogelijk toe te geven, in die gevallen zou eene tijdelijke vrijstelling misschien verkeerd werken en slechts een onverstandig toegeven zijn aan gebreken of zwakheden, waarvan het tegengaan in het welbegrepen belang van den landbouwer zelven strekt.

Misgewassen zouden, naar onze meening, in verhouding tot hunnen omvang, eene reden moeten zijn tot geheele of gedeeltelijke vrijstelling.

Wat de heffing zelve aangaat, zoo komt het ons voor, dat de billijkheid vordert, die voor den belastingschuldige zoo gemakkelijk mogelijk te maken.

Geeft de onbemiddelde landman aan den eenen kant weinig waarborg voor eene geregelde aanzuivering zijner schuld, — aan den anderen kant is het niet minder waar, dat men hem, door de verpligting tot betaling der landrente binnen den kortst mogelijken tijd na de inoogsting, meestal in de noodzakelijkheid brengt, om zijn produkt, of althans het voor de betaling benoodigde gedeelte er van, te verkoopen juist in dien tijd van het jaar, waarin de prijzen, door overvloed betrekkelijk reeds lager dan anders, door eenen te sterken aanvoer van alle kanten op de markten nog meer gedrukt worden. Hij zou daardoor in het geval komen van bij voorbeeld 9 of meer pikols rijst te moeten verkoopen, terwijl hij anders, bij termijnsgewijze betaling, nu en dan verkoopende, met 6 pikols of minder zou kunnen volstaan. Het is waar, de Javaan is niet spaarzaam en over de toekomst bekommert hij zich dikwijls maar al te weinig; maar men moet het gevaar, dat daarin voor eene geregelde inning der landrente gelegen kan zijn, niet onnoodig vergrooten en ook niet geheel voorbijzien het goede, dat in ieder mensch, dus ook in hem ligt, veel minder nog den krachtigen invloed op hem van hetgeen werkelijk billijk en regtvaardig te achten is. En zou men dan te ver gaan in de verwachting, dat, — nadat hij de waarde van het individuëel grondbezit heeft leeren kennen, daardoor zijnen grond lief heeft gekregen en het gevaar, van zijn regt daarop door wanbetaling te kunnen verliezen, iets wezenlijks voor hem is geworden, — wanbetaling ook minder te duchten zal zijn; — vooral indien, gelijk het zich laat aanzien, eene meer zorgvuldige behandeling zijner kultuur onder al die omstandigheden hem door eene ruimere opbrengst van den grond te beter tot de kwijting zijner schuld zal hebben in staat gesteld?

Wij gelooven het niet, omdat wij bij alle onze beschouwingen uitgaan van het denkbeeld, dat het vertrouwen op den Javaan, indien men hem slechts billijk en regtvaardig behandelt en hij daardoor tot de overtuiging komt, dat men waarlijk zijn belang wil, niet beschaamd zal worden; maar al deelde men niet in deze onze verwachting, nog zou ons de vraag overblijven, of er dan geene maatregelen te nemen zouden zijn tot verzekering van 's lands regten.

Waarom bij voorbeeld, — wij geven dit

slechts als eene losse gedachte, — waarom zou de regering niet in elke dessa een of meer *lombongs* kunnen laten oprigten tot berging van eene zekere hoeveelheid *padi*, — zoo veel als, of des noods iets meer dan voor de verschuldigde betaling noodig kan zijn, om daarin die *padi* te doen bewaren tot waarborg voor de kwijting, behoudens teruggaaf aan de eigenaren naar gelang van of in verhouding tot de aanzuivering hunner schuld? Men zou dan die bergplaatsen kunnen stellen onder het toezigt en de verantwoordelijkheid der dorpshoofden, bijaldien deze, gelijk het voornemen daartoe bestaat, van de inning der landrente ontslagen worden.

Die inning door de dorpshoofden is eene der grootste plagen voor de ongelukkige bevolking geweest, en heeft, naast de kultuur-procenten, wel het meest bijgedragen, om dat dessabestuur, hetwelk, gelijk men verneemt, vroeger zoo weldadig werkte, te doen ontaarden in eene instelling tot onderdrukking van den minderen man.

Het voornemen derhalve, waarvan wij zoo even spraken, kan door ons, en zal waarschijnlijk door iedereen onbevooroordeelde niet anders dan ten hoogste toegejuicht worden. Wij gaan verder. In vroegere tijden droegen de tegenwoordige Controleurs voor de landelijke inkomsten en kultures den titel van Collecteurs. Wij zouden ze daarmede weder bekleed willen zien niet alleen, maar ook wenschen kunnen, dat niet slechts in elk regentschap, gelijk thans, maar zelfs in elk distrikt een zoodanig Europeesch Ambtenaar met een Javaanschen onder-Collecteur nevens zich werd geplaatst. — De bevolking zou er niet slechter bij varen en het toezigt over de handelingen der Hoofden er te strenger en gestadiger door kunnen worden. De tegenwoordige werkkring der Controleurs is van te grooten omvang, dan dat zij, zelfs met den besten wil, hunne pligten naar behooren kunnen waarnemen en niet te dikwijls met de oogen van anderen zien of met de inlichtingen en informatiën van anderen zich vergenoegen moeten [1]).

Ten besluite van ons artikel over den rijstbouw, waarbij wij tevens 's lands geldelijk belang bij de landrente hebben besproken, schieten nog een paar punten over, die wel verdienen, dat daaraan nog voor eenige oogenblikken de aandacht worde gewijd.

Het eerste betreft de vraag: wat, in verband tot onze meening, om den rijstbouw gaandeweg zich meer en meer te doen bepalen bij eenen verbouw op sawah's, tot bereiking van dat doel op het stuk der uitbreiding van het irrigatie-stelsel zou dienen gedaan te worden.

Het komt ons voor, dat het geschiktste antwoord of de beste oplossing op die vraag te vinden is in de volgende becijfering, waarbij wij ons zullen bepalen bij het in ons onderzoek begrepen gedeelte der bevolking van Java.

Volgens de tabel N°. 1 telde dat gedeelte op ultimo December 1860.	10,046.836	zielen
en op ultimo December 1856	8,865,718	»
weshalve in 4 jaren de vermeerdering had bedragen. .	1,181,118	zielen

of $13^1/_3$ %.

Dit wijst ons op eene jaarlijksche toeneming van iets meer dan 3 % en, zonder niet te voorziene buitengewone omstandigheden of rampen van welken aard ook, bestaat er geen reden, waarom zij, zoo lang Java nog de noodige ruimte aanbiedt, niet zou aanhouden. — De loop, dien de vermeerdering der bevolking heeft genomen, blijkens de sedert een vijftiental jaren door de regering in hare verslagen medegedeelde cijfers, maakt het waarschijnlijk, dat, zoo voortgaande, dat is met eene jaarlijksche toeneming van ongeveer 3 %, de bevolking, waarvan hier sprake is, op ultimo December 1875, dat is 15 jaren na het door ons behandeld tijdvak, tot ruim $15^1/_2$ millioen zielen zal zijn aangegroeid.

Met eene consumtie van $2.55^1/_2$ pikols gepelde rijst 's jaars per hoofd, gelijk wij hierboven als zeer matig hebben berekend, zal alsdan de behoefte aan gepelde rijst bedragen minstens 39,600,000 pikols, gelijk staande met 73,300,000 pikols *padi*.

Werd nu die hoeveelheid geheel verkregen door eenen verbouw van *padi* op sawah's — hetgeen wegens de over het algemeen onvoldoende en zeer onzekere resultaten van eenen verbouw op drooge gronden hoogst wenschelijk zou zijn — zoo zou, bij eene gemiddelde produktie van 30 pikols per bouw, eene uitgestrektheid daarvoor gevorderd worden van minstens 2,440,000 bouws.

Volgens de opgaven der regering bedroeg de uitgestrektheid der sawah's op Java — Madura

---

[1]) In het algemeen zou het wenschelijk zijn, dat ieder regentschap eene residentie uitmaakte. Men zou, met afschaffing der Adsistent-Residenten, de bezoldiging der Residenten, wier getal het drievoudige zou bedragen van het tegenwoordig cijfer, in verhouding met hunnen veel meer beperkten werkkring, alsdan behooren te verminderen.

derhalve daaronder niet begrepen — op ultimo December 1860.	1,235,454.25 bouws
op ultimo Dec. 1856 was zij	1,141,599.50 „
derhalve in 4 jaren toegenomen met.	93,854.75 bouws

of ongeveer $8^1/_4$ $^0/_0$, hetgeen wijst op eene jaarlijksche vermeerdering van 2 $^0/_0$.

Wij mogen het er voor houden, dat, zoo voortgaande, op het einde van het loopend jaar (1864) de uitgestrektheid zal zijn gebragt op 1,340.000, — weshalve, om den *padi*-bouw tegen ultimo December 1875 te brengen op de door ons als wenschelijk berekende hoogte, te beginnen met 1865, dus in 11 jaren, zou moeten worden voorzien in eene vermeerdering der sawah's met ongeveer 1,100,000 bouws, of 110,000 bouws 's jaars.

Of dit geschieden kan en zal, hangt af in de eerste plaats van de vraag, of de gesteldheid van den grond hiertoe genoegzame gelegenheid aanbiedt, — vervolgens van de gezindheid der regering, om krachtig tot de bereiking van een zoo gewenscht doel mede te werken; want op de regering rust, naar ons inzien, de verpligting daartoe, niet alleen en ook niet zoo zeer als regering, gehouden tot de bevordering van het belang der bevolking, maar ook, en wel bijzonder, in haar eigen belang, als Souverein, in wien het *dominium eminens* van den grond gevestigd is, en voor wien dus het daarvan te verwachten voordeel eene gansch niet onverschillige zaak kan zijn.

Wij willen dat voordeel nog eens uit beide oogpunten nagaan.

Op ultimo December 1860 telde de landbouwende bevolking — want het is alleen dit gedeelte der bevolking,

hetwelk hier bij de zaak betrokken is. . . .	1,427,958 huisgezinnen
en op ultimo Dec. 1856	1,246,886 „
weshalve zij in 4 jaren vermeerderde met. . .	181,072 huisgezinnen

of ruim $14^1/_2$ $^0/_0$, hetgeen gelijk staat met eene jaarlijksche toeneming van ongeveer $3^1/_3$ $^0/_0$.

In die verhouding voortgaande mogen wij het er voor houden, dat op ultimo December 1875 de landbouwende bevolking sterk zal kunnen zijn 2,259,858 huisgezinnen, die, zoo de door ons als noodig voorgestelde uitgestrektheid werkelijk wordt verkregen, aan sawah's gemiddeld per huisgezin zullen hebben

deld per huisgezin zullen hebben	1.080 bouw
terwijl op ultimo December 1860 men gemiddeld had.	0.865 „
of minder.	0.215 bouw

Die uitgestrektheid, zoo de teelt van *padi* zich daarbij bepaalde, is wel is waar geringer, dan de gemiddelde beplanting per huisgezin in het door ons behandeld tijdvak, maar wij moeten daarbij niet uit het oog verliezen, dat, terwijl de berekening van die gemiddelde beplanting liep over sawah's en drooge gronden, er hier slechts kwestie is van de eerstgenoemde kategorie [1]).

Het gunstige resultaat van de verwezenlijking onzer denkbeelden voor de landbouwende bevolking, komt evenwel nog beter uit door de volgende becijfering.

Met eene produktie van 30 pikols per bouw zou een landbouwend huisgezin, met eene gemiddelde beplanting van 1.08 bouw sawah, krijgen 32.40 pikols *padi*. — Uit de tabel N°. 8, tweede gedeelte, blijkt, dat in het tijdvak van 1856—1860 een landbouwend huisgezin gemiddeld heeft gehad 24.60 pikols of 7.80 pikols minder. — De berekening valt nog gunstiger uit, wanneer wij er op letten, dat, volgens de aangehaalde tabel, dat gemiddelde, met uitzondering van het gunstige jaar 1858, jaar voor jaar geregeld is achteruitgegaan en wel van 26.34 pikols in 1856 tot 23.17 in 1860; zoodat, wanneer wij dit laatste cijfer in rekening brengen, — en wij gelooven, dat daarmede de toestand van het oogenblik beter wordt aangeduid, — de vermeerdering van hetgeen een landbouwend huisgezin aan *padi* zou hebben, nagenoeg $9^1/_4$ pikols bedraagt.

Met eene produktie van 32.40 pikols *padi* zou een landbouwend huisgezin, gemiddeld bestaande uit 5 zielen, na aftrek van $^1/_5$ voor landrente, of 8.48 pikols in natura, nog 25.92 pikols overhouden voor eigen voeding. Wij hebben daarvoor hierboven berekend eene behoefte van $3^1/_2$ katti's daags, of $12.77^1/_2$ pikols 's jaars, terwijl 25.92 pikols *padi* uitleveren 14 pikols gepelde rijst, of ongeveer $1^1/_4$ pikol meer dan de behoefte.

Dat de landbouwende bevolking — zonder nog te gewagen van het voordeel, dat haar

---

[1]) Volgens de tabel N°. 7 bedroeg de gemiddelde beplanting over het geheele tijdvak 1.24 bouw; maar uit dat stuk blijkt tevens, dat die beplanting geregeld was afgenomen van 1,306 bouw in 1856 tot 1,191 in 1860.

de teelt van andere gewassen ten behoeve van partikuliere ondernemers of opkoopers zou kunnen bezorgen — er bij zou winnen, lijdt wel geen twijfel; maar 's lands geldelijk belang zou er niet minder door bevorderd worden.

Bij de tabel N°. 22 hebben wij met eene gemiddelde heffing van ƒ 14.70 per bouw sawah en van ƒ 5.28 per bouw drooge grond, de mogelijkheid aangetoond eener opbrengst aan landrente ad 19½ millioen 's jaars, wel te verstaan behoudens opheffing van het kultuurstelsel: — maar met eene gelijke heffing zou men alleen van de sawah's, zoo hare uitgestrektheid in 11 jaren kon worden vergroot tot het alsdan benoodigde ad 2,410,000 bouws, reeds kunnen rekenen op 35½ millioen, of 16 millioen meer, ongerekend het verschuldigde van de drooge gronden.

Kon dus aan die uitbreiding gevolg worden gegeven op den krachtigen voet, voor het belang der bevolking uit het oogpunt harer voeding zoo noodzakelijk, — de uitgaven, daarvoor van regeringswege te doen, zouden haar met meer dan woekerwinst terugbetaald worden.

Wij zijn nu gekomen tot het laatste punt, dat ons, in verband tot onze omtrent de eigen kultuur der bevolking en de daarop gebaseerde heffing van landrente ontwikkelde denkbeelden, nog te behandelen blijft, — de vraag, namelijk, welke in het door ons aangeprezen stelsel de plaats zou zijn voor den partikulieren ondernemingsgeest, — hoe deze in dat stelsel zou passen en zich zou kunnen doen gelden.

Het antwoord op die vraag kan kort zijn.

Indien de wenschelijkheid erkend wordt eener intrekking der Gouvernements-kultures in het belang der bevolking, en indien het voordeel, hetwelk die kultures aan 's lands kas bezorgen, gelijk wij getracht hebben aan te toonen, op eene voor het welzijn der bevolking meer weldadige en met de roeping eener regering meer waardige wijze kan gevonden worden, dan is er geen kultuur-wet meer noodig ter bescherming dier Gouvernements-kultures tegen de indringing der partikuliere ondernemingen.

Indien met die opheffing der Gouvernements-kultures — behoudens eene strenge handhaving vooralsnog van het regt van den Souverein op den grond — te zamen gaat eene uitbreiding en bestendiging onder de landbouwende bevolking van het individuëel grondbezit, — eene aloude instelling der bevolking, die, althans in centraal Java, door het Mohammedanisme schijnt op zijde te zijn gezet, alsmede met eene herstelling in zijne vroegere weldadige werking van het aloude dessa's-bestuur, met wegneming van alle aanleiding en mogelijkheid tot het knevelen en onderdrukken van den minderen man, door aan den eenen kant de dorpshoofden behoorlijk te bezoldigen en aan den anderen kant over hunne handelingen een streng en gestadig toezigt te doen houden, dan ook is er geene kultuurwet noodig, om de bevolking te beschermen tegen den partikulieren ondernemingsgeest, die, zonder dat hij zijn eigen voordeel behoeft uit het oog te verliezen, daarom niettemin de welvaart der bevolking krachtig kan en zal doen toenemen en voor haar, althans voor zoo veel aangaat het Europesche element, kan en zal worden een element van beschaving en vooruitgang.

Indien, behoudens de zoo even bedoelde waarborgen voor de bevolking, aan den ondernemingsgeest van den partikulieren Europeaan vergund wordt om zich op Java te doen gelden, waar hij maar eenigzins wil of kan, dan ook is er evenmin eene kultuurwet ter *zijner* bescherming noodig. Hij verlangt niet alleen geene bescherming, maar kwijnt er onder, — daarentegen is voor hem vrijheid van beweging en bovenal het beveiligd zijn tegen willekeur het leven.

Het denkbeeld van eene kultuurwet is op zich zelve iets irrationeels, en dat er behoefte aan zoodanige wet wordt gevoeld, dit reeds verraadt eenen ongezonden toestand. Heft men dien op, dan vervalt ook van zelf de noodzakelijkheid tot het nemen van maatregelen of het maken van bepalingen, waardoor hij behouden moet blijven.

Maar, — zoo vraagt men welligt, — moet dan die partikuliere ondernemingsgeest alleen er op uit zijn, om zijn voordeel te zoeken, zonder dat 's lands geldelijk belang er door bevorderd wordt?

Wij zouden daarop eenvoudig ten antwoord kunnen geven, dat 's lands geldelijk belang zoo naauw met de welvaart der bevolking zamenhangt, dat, waar welvaart bestaat, het zelfs ondenkbaar is, dat het rijk er geene vruchten in ruime mate van zou plukken. Wanneer dus die welvaart het werk is van den partikulieren ondernemingsgeest, dan kan deze niet gezegd worden, tot 's lands geldelijk belang niet te hebben bijgedragen. Het is buitendien niet wel mogelijk, dat de partikuliere ondernemingsgeest, al is hij schijnbaar geheel in zijn eigen belang werkzaam, dit doen kan, zonder op de eene of andere wijze, langs dezen of genen weg, al zij het indirectelijk, zijn offer tot stijving van 's lands inkomsten te brengen.

Maar afgescheiden hiervan heeft de Staat het regt, van iederen burger te vorderen, dat hij, direct zoowel als indirect, de staatslasten helpe dragen, naar zijn vermogen of inkomen, en de bescherming, welke de Staat hem verleent voor de veiligheid van zijn persoon, — voor de behoorlijke ontwikkeling en aanwending tot zijn onderhoud van de hem geschonken krachten en vermogens, — en voor het rustig genot van hetgeen hij zich verworven heeft en het zijne noemen kan. — Heeft tot dusver de Europeaan in Indië, omdat hij dáár steeds geacht werd tot eene bevoorregte kaste te behooren, met opzigt tot het helpen dragen van 's rijks lasten, immuniteiten genoten, welke aan zijnen landgenoot in Europa werden ontzegd, zoo wordt het tijd dat aan alle fictiën, die tot zulk eene, naar ons inzien, scheve zienswijze mogten geleid hebben, een einde kome.

Men spreekt veel van het prestige van den Europeaan tegenover de inlandsche bevolking in Indië, — Dat *prestige* zal er waarlijk niet onder lijden, wanneer hij dáár, even zoo goed als hier, in alle opzigten, dus ook in het dragen der Rijks lasten, als burger van den Staat wordt beschouwd; want heeft dat tooverwoord eenige beteekenis, dan zal die te zoeken zijn — zelfs niet in eene weinig beduidende omgeving of omtuining door privilegiën — maar in eene hoogere godsdienstige, zedelijke en intellectuële ontwikkeling. — Doch wij zijn tot het einde gekomen.

Eens werden in 's lands vergaderzaal de woorden gehoord: „Nederland en Indië zijn één." Ligt het in het plan van Hem, die het lot van volken, niet minder dan dat van den individuëlen mensch, regelt en bestuurt, dat Indië aan Nederland verbonden blijve, dan zullen die woorden langs den hier voor onze staatkunde aangewezen weg — maar daarop alleen, daarop ook zeker — eenmaal bewaarheid worden en ophouden iets meer dan holle klanken te zijn; want dan zal om de beide volken een band gelegd zijn, die sterker vasthoudt, dan kultuurstelsels of overwigt van wapenen dit doen kunnen. — Bleek het evenwel later, dat door het hemelsbreed verschil in landaard, in kleur, in taal, in godsdienst, in zeden, ja in alles, eene zamensmelting der beide volken toch eene onmogelijkheid was, zoo zou bij eene scheiding op het daarvoor door eene Hoogere Magt bepaalde uur, die scheiding kunnen plaats hebben, — aan de zijde van Nederland met het bewustzijn van aan zijne roeping eindelijk gehoor te hebben gegeven en veel te hebben hersteld van hetgeen in den loop van eeuwen was misdreven en verzuimd, — aan de zijde van Indië met de dankbare erkentenis, dat het zijn ontwaken uit een langen slaap en zijn komen tot een zelfbewust, maatschappelijk leven aan Nederland te danken heeft. — Misschien wel rijdt de Javaan dan over de nu in het belang van slechts enkele bevoorregte Europeanen of wel tot het beter in toom houden van hemzelven aan te leggen spoorwegen met volle wagens ter belading der schepen van zijne Nederlandsche weldoeners en vrienden, om alzoo daarvan de rente te vergoeden, welke de regering, in afwachting dat er wat op te transporteren zal vallen, zich nu getroost voorloopig te waarborgen.

Rijst-eiland of Poeloe Toewan, een der Kokos- of Keeling-eilanden, op 12° 6′ N. Br. en 97° 8′ 40″ O. L. Het is het hoogste en tevens het kleinste dezer eilandengroep, en bestaat uit een zandheuvel, 20 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen, en beplant met een 25tal kokosboomen. De omtrek beslaat 250 Rijnlandsche voeten.

Rijsthoek (**De drooge**), door de inboorlingen Sihel genoemd, kaap op het eiland Ceram, en wel de zuidelijkste punt van het schiereiland Hoewamohel, op 3° 32′ 40″ Z. Br. en 127° 56′ 39″ O. L.

Rijstketel-hoek, zie: Priok.

Rijswijk, eilandje aan Celebes' Noordkust, bij de Stroomen-kaap.

Rijswijk, eene der 25 wijken van de stad Batavia op Java, met het hôtel van den Gouverneur-Generaal, het societeitsgebouw „*de Harmonie*" en het gebouw van het „*Bataviasche Genootschap*". Ook was hier vroeger eene in 1856 ingetrokken bewaarschool. Zie verder het artikel Batavia, hoofdplaats.

Rikir, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Bondjol.

Rikiriki, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, waarop zich weleer bosschen bevonden, die thans verdwenen zijn.

Ri-laut, landschap op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros, onder eenen Regent.

Rimang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de zuidelijke grens van het distrikt Melambong.

Rimau, het noordelijkste en grootste der Zutphensche eilanden aan Sumatra's Zuidkust. Het ligt ongeveer 400 voeten boven de oppervlakte der zee. Digt bij den Noord-Oosthoek vindt men het kleine, hooge, rotsige Fataleiland, waarvan een rif afsteekt, dat zich aan

de Noord- en Noord-Westzijde van Rimau het verste uitstrekt. Aan de Noordzijde van dit eiland vindt men 23—30 vademen diepte, waar men des noods zou kunnen ankeren. Langs de Zuidkust loopt het Boompjes-rif.

Rimau, eiland in de rivier van Banjoe Asin, op Sumatra, residentie Palembang, bij den mond.

Rimbagoleh, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, landschap Tobah Tobah.

Rimbaroe (**Kota-**), koeria op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Angkolah Djoeloe.

Rimbaroe (**Kota-**), ladang op Sumatra, in de Batta-landen, op den linker-oever der Simpang Sinoendang.

Rimbetap, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, bij het Noorderstrand.

Rimbo, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van de Ommelanden.

Rimboe Pandjang, bergketen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, aan de rivier Soekam. Over deze leidt de weg uit genoemde residentie naar Djambi.

Rimdai, dorp op de Noord-Oostzijde van het Zuid-Wester-eiland Nila, residentie Banda.

Rimo, hoek aan de Westkust van het Batoe-eiland Pini.

Rimouw, zie: Rimau.

Rimpang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Barito vloeit, afdeeling Doeson en Bekompai.

Rina Repahian, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Rindja, eiland aan de Oostkust van het eiland Flores, in de straat van Mangeraai, op 8° 40′ Z. Br. en 119° 40′ O. L. Het is door de vele klippen en eilandjes die het omringen moeijelijk te genaken.

Rindjai, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Moesi Oeloe.

Rindjani, hoogste vulkaan van den Archipel, in het noord-oostelijk gedeelte van het eiland Lombok, hoog, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 13,378, en, volgens SMITS, 11,490 Rijnlandsche voeten. Deze berg is door den Heer ZOLLINGER beklommen. Op het midden van den Noord-Oosttop ligt een meer, door de inboorlingen Danoe of Segara Anakan geheeten en 7,800 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven. De hoogste bergtoppen zijn: de Wajang, de Sangkaréan, de Bandeira en de Rindjani of piek van Lombok, welke laatste zich in de gedaante eens kegels, naar schatting, niet minder dan 4,000 Rijnlandsche voeten boven het genoemde meer of wel 11,800 boven de oppervlakte der zee verheft. De spits is geheel onbegroeid, daar het hoogste gedeelte van den berg met vulkanisch zand bedekt is.

Rindjo Modjo, theetuin op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, Zuid-Oost van den Soembing, volgens JUNGHUHN, 3,311 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Rindoe Hati, voornaam dorp en rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan den voet van het Barisan-gebergte. De brug, die over de rivier sedert kort was gelegd, is in September 1859 door eene zware overstrooming vernield. Een der toppen van het Barisan-gebergte heet ook Rindoe Hati. Hij is moeijelijk te beklimmen. Van dezen heeft men een fraai gezigt op het Ratten-eiland.

Rindoe Wangi, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Ringan, dorp op het eiland Banka, distrikt Toboali, aan de rivier Kapo.

Ringan, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Salimbouw, op ½ uur van de hoofdplaats. Aan dit riviertje ligt, op de helling van een lagen heuvel, eene kolenlaag, welker kolen van zeer goede hoedanigheid zijn.

Ringas, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Ringat, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Noord-Westen van Sabon, in de straat Glam.

Ringat, hoofdplaats van het rijk Indragiri, op Sumatra's Oostkust, aan beide oevers der rivier van Indragiri, op 0° 21′ Z. Br. en 102° 43′ O. L. Zij was in de 17e eeuw nog eene zeehaven, en is thans door aanslibbing 15 à 16 Duitsche mijlen van het strand verwijderd. Ringat is de verblijfplaats van den Sultan en van den Adsistent-Resident, die den Resident van Riouw ondergeschikt is en onze belangen ook in het rijk Kwantan behartigt. Deze plaats bestaat uit de dorpen Besar, Poeloe, Dagan, Kerip, Bendara en Toemenggong, die te zamen 200 huizen en ongeveer 2,000 inwoners bevatten. De Vorst, Grooten en vreemdelingen wonen aan den regter-oever der rivier, terwijl de landbouwers en geringe lieden langs den linker-oever gevestigd zijn. De huizen staan op palen en achter hen zijn de rijstvelden gelegen. Langs de rivier staan ter wederzijde kokosboomen, die de plaats een lief aanzien geven.

Ringau Katan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Karrau-gebied, met 50 inwoners.

Ringauw, zie: Rengauw.

Ringawan, eiland aan Sumatra's Westkust, ten Westen van de afdeeling Natal.

Ringdikit, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Ringging, top van het Ajang-gebergte op Java, residentie Bezoeki, op de grenzen der regentschappen Bondowosso en Bezoeki.

Ringging, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Ringgit, bij de inlanders Agong geheeten, berg op Java, residentie Bezoeki, op de grenzen der regentschappen Panaroekan en Bezoeki. Hij verheft zich, volgens Melvill van Carnbée, 3,822 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en is een uitgebrande vulkaan, wiens gekartelde, hoornachtige kruin de kenmerken van zijne uitbarstingen draagt. In 1586 is deze berg na eene hevige uitbarsting ingestort. Langs den voet, die tot aan zee reikt en met struikgewas bedekt is, loopt de groote landweg.

De kaap Ringgit ligt op 7° 42′ 30″ Z. Br. en 113° 51′ 15″ O. L. In hare nabijheid staan 24 vademen water.

Ringgit, berg op Java, residentie en regentschap Probolinggo, distrikt Tongas.

Ringgit, berg op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong, behoorende tot het Moerja-gebergte. Hij is 5,201 Rijnlandsche voeten hoog.

Ringgit, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Sari Lor.

Ringgit, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Ringgit, straat tusschen de eilanden Rantau en Padang, aan Sumatra's Oostkust. Zij kan alleen door praauwen bevaren worden. Van de Westzijde van Rantau af neemt deze straat eene oostwaartsche rigting aan, met diepten van 10—15 vademen, tot aan een in haar midden gelegen eilandje, waar het vaarwater aan beide zijden vrij goed is, hoewel men zorg moet dragen den stroom van dat eilandje te vermijden, wijl zich van zijne Westzijde eene modderbank uitstrekt. Van daar af heeft de Ringgit-straat een zuid-oostwaartsche rigting.

Ringgit, rivier op Sumatra, residentie Palembang, landschap Banjoe Asin. Zij valt in de Pankalan Bali.

Ringgit, berg op Sumatra, residentie Palembang, landschap Pasoemah Lebar.

Ringgit, eilandje bij de Westkust van Billiton, tusschen dat eiland en Mendanau.

Ringgit, eilandje aan de Westkust van het eiland Lombok, in het Zuiden der straat van Lombok, omringd door koraalriffen.

Ringgit, tak der Koemai-rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Ringgit, rivier in het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Ringin (Kota-), zie: Kota Waringin.

Ringing, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi, op den regter-oever der Melawi.

Ringkareh, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Ringkasep, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjiasem, aan de Tjidjengkol.

Ringouw, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit.

Rinjawan, eiland aan Sumatra's Westkust, in de Indische zee, op 0° 46′ N. Br.

Rinjoeng, berg op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Rintaban, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Rintjag, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuid-Oosten van het distrikt Semanoe.

Rintjie, dorp op Sumatra, in de afdeeling Ommelanden van Benkoelen, aan de Kroë.

Rio, riviertje op Sumatra's Oostkust, rijk Siak, landschap Kapas.

Rioe, dorp op het Sandelhout-eiland.

Rioeng, baai, dorp en kaap op het midden der Noordkust van het eiland Flores, op ongeveer 121° 10′ O. L. Rioeng, dat altijd een rooversnest was, is den 9n Julij 1858 door onze troepen, onder bevel van den Luitenant ter Zee der eerste klasse J. C. H. van de Velde, geheel vernield en verbrand. De baai is omzet met vele koraalriffen en rotsige eilanden. Achter Rioeng wordt loodglans gevonden, waarmede het aanwezen van edeler metalen meermalen vergezeld gaat.

Riong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir, bewoond door een 160tal Dajaks.

Riouw, residentie bestaande uit den Riouw-Archipel, de Lingga-groep, de Tambilan-, Anambas- en Natoena-eilanden, benevens de landen van Kampar, Siak en Indragiri op Sumatra's Oostkust. Deze residentie strekt zich alzoo uit over dat gedeelte van den Indischen Archipel, dat gelegen is tusschen het Maleische schiereiland, Sumatra, Banka en Borneo, en beslaat, volgens Melvill van Carnbée, 148.6 vier-

kante geographische mijlen, waaronder evenwel de landen op Sumatra's Oostkust niet gerekend schijnen.

De bevolking wordt opgegeven ongeveer 90,000 zielen te bedragen, als voor den Archipel 50,000, voor de Tambilan-, Natoena- en Anambas-eilanden 20,000 en voor de Oostkust van Sumatra 20,000 zielen. De Resident houdt verblijf te Riouw, op den Noord-Westhoek van Tandjong Pinang.

De menigte eilanden, rotsen en banken, welke gelegen zijn tusschen Sumatra en Borneo, met uitzondering van de Anambas-, Natoena- en Tambilan-eilanden, zijn tegenwoordig meest bekend onder den naam van Riouw-Lingga-Archipel. De Maleijers noemen dien Tanah Sâlat, dat „land der straten" beteekent. Deze Archipel wordt in twee hoofdgroepen verdeeld: de Riouw-groep en de Lingga-groep, welke ieder weder door eene menigte straten in kleinere groepen verdeeld worden.

De Riouw-groep, ook Riouw-Archipel genoemd, beslaat het noordelijkst gedeelte, terwijl de Lingga-groep of Lingga-Archipel in het Zuiden onder de linie ligt. Eerstgenoemde groep strekt zich uit van 0° 18′ tot 1° 17′ N. Br. en van 103° tot 104° 46′ O. L. en bestaat voornamelijk uit de eilanden: Bintang met Tandjong Pinang of Riouw, Battam, Mars of Penjingat, Loz, Tongong Sebauw, Senggarang, Pandjang, Groot en Klein Karimon, Sugee, Doerian of Drioen, Galang, Gampang, Boelang, Tjoembol, Segoepong benevens vele kleinere eilanden.

De Lingga-Archipel bestaat uit de eilanden: Lingga, Singkep, Varella, en meerdere op het artikel Lingga vermelde eilanden.

De Riouw-Linggasche Archipel staat, behalve het aan Nederland afgestane gedeelte van Bintang, en met inachtneming van het bij kontrakt met ons Gouvernement bepaalde, onder het beheer van den Sultan Mahmoed Moedhafar Sjah, die op het eiland Lingga zijn zetel heeft en onder wiens onmiddellijk bestuur op het eiland Bintang een Onderkoning geplaatst is, die van het Nederlandsch Gouvernement een jaarlijksch inkomen ontvangt.

De kleine eilanden van dezen archipel zijn niet bewoond en worden slechts enkele malen door visschers bezocht. De bevolking van de overige eilanden bedraagt 53,000 à 54,000 zielen, als: 37,000 Maleijers, 16,000 Chinezen, 100 Javanen, 100 Mooren van de kust van Coromandel en eenige Boeginezen. Onder de Maleijers telt men ongeveer 15,000 *Orang Rajat* en een 1,000tal *Orang Benoea*, *-Baroet* en *-Tamboet*.

De Riouw-eilanden, dus zonder inbegrip van den Lingga-Archipel, telden op ultimo 1854 eene bevolking van 23,334 zielen, als: 65 Europeanen, 16,034 Chinezen, 7,235 inlanders, slaven, pandelingen en vreemde Oosterlingen. Op het einde van 1858 bedroeg de bevolking 94 Europeanen, 17,541 Chinezen, 94 andere vreemde Oosterlingen en 7,184 inlanders, te zamen 24,913 zielen.

De oppervlakte van den Riouw-Linggaschen Archipel beslaat, volgens Melvill van Carnbée, 92.4 vierkante geographische mijlen.

De meeste eilanden van dezen archipel zijn middelmatig hoog en heuvelachtig. Eenigen hebben bergen, als: de piek van Lingga op het eiland Lingga, hoog 3,604, de berg Lanjoet op het eiland Singkap, hoog 1,552, en de Zadelberg op Bintang, hoog 1,340 Rijnlandsche voeten.

Behalve de menigte zeeëngten, welke alleen voor booten bevaarbaar zijn, heeft deze archipel negen voorname straten, waarvan die van Riouw de belangrijkste en meest bezochte is.

De moessons zijn veel minder geregeld dan op Java; de meeste regens vallen in November, December, Julij en Augustus. Het klimaat is in het algemeen gunstig, hoewel de hitte dikwijls ondragelijk is, waartoe de zandachtige gesteldheid van den bodem veel bijbrengt. De bosschen en rivieren geven aan den dampkring eene vochtigheid, welke, indien er minder zeewinden waaiden, der gezondheid schadelijk zoude zijn. In den regentijd heerschen er vele verkoudheden en koortsen onder de menschen en de zoogenoemde pest (*sampar*) onder de dieren.

De geologische gesteldheid van de eilanden is weinig bekend. Zij bestaan, zoo het schijnt, voornamelijk uit graniet en zandsteen. Al de eilanden zijn, met uitzondering van slechts weinige, nog woest en bedekt met zware wouden, die moeijelijk te doordringen zijn en waar het land laag en moerassig is.

De grond is niet bijzonder vruchtbaar, behalve in sommige voortbrengselen, die in dezen archipel te huis behooren, zoo als: *gambir*, *damar*, vele houtsoorten, die uitmuntend timmer- en masthout leveren, en op 80 soorten begroot worden, *bamboe*, houtolie, *getah pertja*, *sirih*, peper, boomwol, vruchten, *obi's* en groenten.

In de verschillende distrikten van de Riouwsche eilanden bevinden zich ruim 700 *gambir*-fabrieken. De kultuur der *gambir* verschaft aan ruim 6,000 Chinezen een middel van bestaan, en is, even als die van peper, ten gevolge der gunstige marktprijzen in 1853 en 1854 toegenomen. De prijzen van de *gambir* waren van 1837 tot 1853 afwisselend van *f* 6 tot *f* 13

per pikol. In 1853 gold zij *f* 13. Volgens de registers van het havenkantoor zouden in 1854 97,927$^{35}/_{100}$ pikols *gambir* en 15,168$^{18}/_{100}$ pikols peper, dat is, van het eerste produkt ruim 7,000 pikols en van het laatste ruim 3,000 pikols meer dan in 1853 uitgevoerd zijn. Van de *gambir* ging eene hoeveelheid van 62,047$^{44}/_{100}$ pikols naar Java, 30,878$^{23}/_{100}$ pikols naar Singapoera en het overige naar de verschillende eilanden van den archipel. De peper werd, op omstreeks 1,000 pikols na, geheel naar Singapoera uitgevoerd.

Europesche tuingewassen, met uitzondering van augurken, komen er niet voor, doch er groeit eene soort van boonen, die meer dan een Rijnlandschen voet lang worden en goed van smaak zijn. Men heeft er ook eene soort van waterknollen, die den smaak van radijzen hebben. De wijnstok wil er niet groeijen, doch de roos tiert er welig. Rijst komt er niet voor, zoodat er jaarlijks ongeveer 1,500 kojang's van 40 pikols de kojang worden ingevoerd. Rijst van Bengalen is hier volstrekt niet gewild.

De voortbrengselen van het delfstoffenrijk zijn: steensoorten, steenkolen en tin, dit laatste voornamelijk op de Karimon-eilanden en op Singkep.

Buiten de gewone huisdieren, als: eenige paarden, buffels, zwijnen, honden, katten en gevogelte, leven er in de bosschen wilde zwijnen, civetkatten, *kantjil's*, apen, eekhorens en marters. Voorts heeft men er nog krokodillen, leguanen, eenige slangensoorten, miereneters, die door de inboorlingen gegeten wordt, kameleons en vele hagedissen. Onder de schadelijke insekten telt men er den witten schorpioen en duizendpoot. Onder de menigvuldige vogelen onderscheiden zich de wilde duiven in verschillende kleuren en grootten. Verder treft men er de tortelduif, snip, neushoornvogel, valk, arend en reiger aan, alsmede papegaaijen in soorten, en den kwartel, die echter in stem en kleur van dien in Europa verschilt. De vele wateren van dezen archipel leveren veel visch, *agar-agar* en *tripang* op, die in netten of *seroe's* (visschersstokken) gevangen wordt.

De oorspronkelijke bewoners van den Riouw-Lingga-Archipel zijn Maleijers. Tot de vreemdelingen behooren Europeanen, die van wege het Gouvernement bezoldigd of gepensioneerd zijn; Chinezen, die handwerkslieden, handelaars en landbouwers zijn; Mooren, die zich uitsluitend met den handel bezig houden; Boeginezen, die insgelijks van den handel leven, en Javanen, die zich met handenarbeid generen. De Maleijers zijn bij uitstek een zeevarend en handeldrijvend volk. De Chinezen zijn deels Cantonners, deels Emoyers. Die van Canton zijn twistziek van aard en verslaafd aan het dobbelspel, het amfioenschuiven en andere ondeugden. De Emoy-Chinezen zijn rustiger en arbeidzamer. Boven alle andere bewoners munten de Boeginezen in arbeidzaamheid en eerlijkheid uit.

Te Riouw is een Predikant gevestigd, die tevens de daaronder behoorende eilanden bezoekt en onder wiens werkkring ook Banka en Palembang behooren.

Het is den *Radja* HOESIN van Poeloe Trong mogen gelukken in het begin van 1860 den Maleijer ABOK gevangen te nemen, die sedert jaren berucht was om zijne in de Riouwsche wateren gepleegde rooverijen.

De eenige reeden, die bezocht worden, zijn die van Riouw en Lingga, daar de overige plaatsen van te weinig belang zijn, om er met vaartuigen handel te drijven. De uitvoer bestaat, behalve in bovengemelde *gambir* en peper, in scheepstimmer- en masthout, houtolie en *damar*.

Er bestaan in den Riouw-Lingga-Archipel *gambir*-fabrieken, arakstokerijen, zijdeweverijen, kalkbranderijen, scheepsbouw, houtvelling, pannen- en steenbakkerijen, en langs de kusten veel visscherij.

De straat van Riouw scheidt de eilanden Bintang en Battam van elkander en is gelegen op ongeveer 1° N. Br. en 100° 4′ 12″ O. L.

Literatuur over den Riouw-Lingga-Archipel.

[NB. Afzonderlijke stukken over de deelen van Sumatra's Oostkust, die tot de residentie Riouw behooren, zoeke men op de *Literatuur over Sumatra.*]

J. J. DE HOLLANDER, *De residentie Riouw en onderhoorigheden* (*Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederl. Indië.* Dl. I (Breda. 1861), bl. 651—670).

TEMMINCK, *Coup d'oeil.* Vol. II, p. 105—114.

RÖTTGER, *Berigten omtrent Indië* (Deventer. 1846), bl. 154—274.

C. W. M. VAN DE VELDE, *Gezigten uit Neêrlands Indië*, bl. 70—74.

J. PIJNAPPEL GZN., *Geographie van Nederlandsch Indië* ('s Gravenhage. 1863), § 130—133.

P. P. ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 51—54.

CRAWFURD, *Descriptive Dictionary*, art. *Rhio-Lingga-Archipelago* en verder de artt. *Anambas*, *Batam*, *Bintang*, *Carimon-islands*, *Durian*, *Lingin*, *Natuna*, *Rhio*, *Sinkep*, *Timbalan.*

M. F. Maury, *The physical Geography of the Sea*, bijzonder de *Bijdrage* achter de Nederduitsche vertaling gevoegd door den Luitenant ter Zee M. H. Jansen.

G. F. de Bruyn Kops, *Schets van den Riouw-Lingga-Archipel (Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 41—90, 303—392).

(Vertaald in *Journal of the Ind. Archip.* Vol. VIII, p. 386—402; Vol. IX, p. 96—108.)

E. Netscher, *Beschrijving van een gedeelte der residentie Riouw* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. II, bl. 108—270).

E. Netscher, *Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XII, bl. 233—254, 357—379.

(I. *Het eiland Lingga.* II. *Soengei Boeloe* (op Singkip). III. *De baai van Sekana* (op Singkip), [IV. Reteh. V. Het rijk Siak (Bengkalis). VI. Boekit Batoe. VII. Siak Sri Indrapoera. VIII. Pekan Baroe (Sumatra's Oostkust)]. IX. *De Karimon-eilanden.* — Het vervolg in Deel XIV van het *Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, volgens mededeeling in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1863, Dl. II, bl. 122).

S. Buddingh, *Neêrlands Oost Indië. Reizen gedaan gedurende het tijdvak van* 1852—1857. Dl. III, bl. 1—22.

J. F. G. Brumund, *Schetsen eener Mail-reize van Batavia naar Maastricht* (Amst. 1862), bl. 7—15.

J. T. Thomson, *A glance at Rhio* (*Journal of the Ind. Archip.* Vol. I, p. 64).

J. H. Tobias, *Verslag van eenen togt naar Lingga, Reteh en Manda* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. X, bl. 81—103).

C. van Angelbeek, *Schets van het eiland Lingga en deszelfs bewoners* (*Verhandd. v. h. Bat. Gen.* Dl. X, bl. 1—62).

De Karimon-eilanden (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. I, bl. 146—159, 238—252).

De Anambas-, Natoena- en Tambelan-eilanden (*Tijdschr. v N. I.* Jaarg. 1863, Dl. II, bl. 122 v.)

(Uittreksel uit het vervolg van E. Netscher, *Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XIV, 1e Aflevering).)

Vgl. ook over de Natoena-eilanden: P. J. Veth, *Borneo's Wester-Afd.*, Dl. II, bl. 366, 367, en over de Anambas-eilanden: G. W. Earl, in *Journal of the Ind. Archip.* Vol. IV, p. 484.

Fragmenten uit eene Maleische Kronijk van Riouw in Meursinge's *Maleisch Leesboek.* 3e Stuk (Leijden. 1847), bl. 62—91.

(I. Oorsprong der Boegineesche vestiging op Riouw. II. Regeling van het bewind tusschen de Maleische en Boeginesche Vorsten op Riouw. III. Verhaal van den oorlog der Hollanders met de Vorsten van Riouw en Silangor, gedurende de jaren 1783 en 1784.)

Bijdragen tot de kennis der residentie Rio (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. I, bl. 381—430).

(I. Traktaten van 1784. II. Traktaat van 1818. III. Traktaat van 1830. IV. De toestand der residentie Rio in 1849).

The Sultan of Johore (*Journal of the Ind. Archip.* New Series. Vol. II, p. 46*—67).

(Dit stuk bevat eenige bijdragen tot de geschiedenis van het rijk van Lingga.)

Bijdragen tot de geschiedenis van het rijk van Lingga en Riouw (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 411—422).

(I. Stamboom der Onderkoningen van Riouw. II. De Vorsten van Djohor onder het Engelsch bewind).

J. C. Baane, *Reis in Oost-Indië* (Amst. 1826), bl. 125—189, 293—338.

J. C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen.* Dl. VI, Stuk I (der eerste uitgave, 1845), bl. 185—226, 250—254.

P. I. Begbie, *The Malayan Peninsula* (Vepery Mission Press, 1834). passim.

T. J. Newbold, *British settlements in the straits of Malacca.* 2 Vol. London. 1839. passim.

Bijdrage tot de geschiedenis der Karimon-eilanden (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. II, bl. 225—241).

Onlusten in de residentie Rio. *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1856, Dl. II, bl. 137 v.; Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 233; Dl. II, bl. 259—261.

Vrijhaven van Rio (*Nederl. Hermes*, 3e Jaarg. 1828, N°. 7, bl. 70—75).

De vrijhaven van Riouw in 1833 (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 48—57).

Revenue, expenses and trade of Rhio (*Journal of the Ind. Archip.* Vol. III, p. 385).

Handel op Riouw in 1830—1832 (*Indisch Magazijn*, 2e Twaalftal. St. VI, bl. 196—202).

Waarom heeft Rio als vrijhaven niet met Singapoera kunnen mededingen? (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 411—424; Vgl. de *Varia* in Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 351.)

J. R. Logan, *The ethnology of the Johore Ar-*

chipelago (*Journal of the Ind. Archip.* Vol. 1, p. 336).

G. van Overbeek de Meijer, *Geneeskundige topographie van den Riouw-Lingga-Archipel* (*Geneesk. Tijdschr. v. N. I*).

(Zie ook in hetzelfde Tijdschrift, waarvan tot 1863 tien deelen het licht zagen, die echter in het moederland schaars zijn te vinden, de *Summiere ziekenrapporten* van den Chef der geneeskundige dienst in Oost-Indië, in verschillende deelen geplaatst, en in de *Verhandelingen en Berigten betreffende het zeewezen*, onder redactie van J. Swart, enz., de *Rapporten omtrent de geneeskundige dienst bij het O. I. eskader.*)

G. F. de Bruyn Kops, *Fauna der residentie Riouw met inbegrip der Oostkust van Sumatra en omliggende landen* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. II, bl. 480—490).

P. Bleeker, *Ichthyologische Fauna van Riouw* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 469—497; Dl. X, bl. 345—356. Vgl. Dl. XVI, bl. 45; Dl. XX, bl. 87).

Reptiliën van Bintang. *Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 16, 46, 47; Dl. XX, bl. 86 v.

G. F. de Bruyn Kops, *Lijst van boomen en planten gevonden wordende in de residentie Riouw, op de Oostkust van Sumatra en omliggende landen* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. II, bl. 271—317).

Houtsoorten van Riouw. *Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 345—348.

Over de gambir- en peperkultuur op Riouw (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. I. Oorspronkelijke Bijdragen, bl. 136—144).

W. L. de Sturler, *Handboek voor den landbouw in Nederlandsch Oost-Indië.* Leyden. 1863. (Gambir, bl. 988—996. Peper, bl. 802—816.)

H. D. A. Smits, *Iets over de gambier-kultuur* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 485—487).

De gambir-kultuur en fabrikatie in de residentie Rio (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. II, bl. 64—68).

K. W. van Gorkum, *De gambier en eenige andere looistoffen van den Nederlandsch-Indischen Archipel* (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. V, bl. 325—358).

Aard- en harssoorten en ertsen van Lingga en de Karimon-eilanden. *Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 143, 178—181, 373 v.; Dl. XXIII, bl. 540.

A. A. Backer Overbeek, *Scheikundig onderzoek van ijzererts van Riouw* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIV, bl. 259).

De tinmijnen van Sinkep (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. II. Oorspronkelijke Bijdragen, bl. 45 v.).

Aanteekeningen betreffende de tin-exploitatie op het eiland Groot-Karimon *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. I, bl. 71—73, 456 v.; Jaarg. 1855, Dl. I, bl. 56—58; Dl. II, bl. 279 v.; Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 83 v.; Jaarg. 1863, Dl. II, bl. 59 v., 188 v. *Koloniale Jaarboeken*, Dl. III, bl. 324).

Kaarten van den Riouw-Lingga-Archipel, in den *Moniteur des Indes*, Vol. 1847—1848, in Pijnappel's *Atlas van de Nederlandsche Bezittingen in Oost-Indië* en in den *Algemeenen Atlas van Nederlandsch Indië* van Melvill van Carnbée en Versteeg, Dl. II, N°. 11.

Riouw, stad op den Noord-Westhoek van het Riouwsche eiland Tandjong Pinang, aan de baai van Riouw gelegen, die eene veilige ligplaats voor groote schepen aanbiedt. Zij is de hoofdplaats der residentie Riouw en de zetel van den Resident, den Secretaris, den algemeenen Ontvanger, tevens fungerend Notaris en Ambtenaar van den burgerlijken stand, een Havenmeester, die tevens belast is met de strandvonderij voor de residentie, en verder van een Pakhuismeester, een Postkommies en een Collecteur van het kleine zegel. Het residentie-geregt wordt voorgezeten door den Resident en heeft verder een Fiskaal, Griffier, Panghoeloe en Deurwaarder. De Bataviasche Wees- en Boedelkamer heeft te Riouw een Agentschap. De Emoy-Chinezen en de Canton-Chinezen staan ieder onder eenen Kapitein, ter hoofdplaats gevestigd. Den officier van Gezondheid is de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine opgedragen. Hoewel eene kleine, is Riouw eene nette, lief gelegene plaats, omgeven door een heuvelachtig terrein. Het huis van den resident is een buitengemeen fraai gebouw, aan het strand gelegen en door hooge boomen overschaduwd. Voorbij dit huis is een, 300 ellen lang, houten zeehoofd, aan het einde waarvan het havenbureau en de aanlegplaats gelegen zijn. De haven is verdeeld in buiten- en binnenhaven. De eerste heeft eene diepte van 4 à 5 vademen, de laatste heeft slechts 2 vademen water. Zij zijn door het groote eiland Bintang tegen de Noord-Oost-moesson beschermd. Bij Koninklijk besluit van den 16[n] April 1828 is Riouw tot eene vrijhaven verklaard.

Aan weêrszijden van het residentiehuis staan de Europesche woningen der ambtenaren op steenen of houten stijlen gebouwd en door tuinen omringd. Deze huizen zijn meest van steen en over het algemeen doelmatig ingerigt. Glasruiten worden slechts aan enkele dezer huizen gevonden, terwijl bijna alle Gouvernements-gebouwen daarvan voorzien zijn. Links leidt de weg naar de kampong of de wijk der Emoy-Chinezen, bestaande uit een 100tal steenen huizen, geplaatst in eene dubbele rij welke door een ruim grasveld in tweeën gescheiden is. In de eerste helft der langs het zeestrand gelegene rij worden enkele vrij luchtige woningen gevonden; die aan de overzijde zijn echter ellendige, donkere hokken. De huizen der tweede helft zijn over het algemeen beter ingerigt, en twee verdiepingen hoog. Ingevolge eene policie-verordening staat vóór elk huis eene groote ton met water, om in geval van brand te worden gebruikt. In het midden van boven vermelde wijk staat de tempel, die als een meesterstuk van metsel-, snij en schilderwerk tot de kostbaarste in Indië behoort.

Een zijweg brengt den wandelaar van uit de wijk der Emoy-Chinezen naar een groot plein, waarop de fraaije Protestantsche kerk staat, welke in Februarij 1836 voltooid is. In dat zelfde jaar is er een vrij goed schoollokaal gebouwd. De Gouvernements lagere school is eenige jaren geleden ingetrokken geweest, doch in 1857 weder geopend, en sedert 1 October van dat jaar ook toegankelijk voor betalende leerlingen van fatsoenlijke inlanders. Nabij de kerk ligt een exercitieveld en verder op is buiten de stad aan den voet van eenen heuvel het Europesche kerkhof gelegen, dat door hooge *tjamara*-boomen omgeven is. Rondom dit kerkhof liggen de Maleische en Chinesche graven, in twee van elkander afgescheiden groepen verspreid; onder die der Chinezen munten er een paar door fraaiheid uit.

Het fort Kroonprins aan het strand, bij de hoofdplaats, op den top van den heuvel Tandjong Pinang, 200 Rijnlandsche voeten hoog gelegen, op 0° 54′ 40″ N. Br. en 104° 26′ 30″ O. L. (volgens Melvill van Carnbée), werd in 1820 van zware steenen, van het oude fort van Malakka afkomstig, gebouwd. Het is door eene breede, diepe gracht omringd en bevat de kazernen, het kruidmagazijn, de woningen der Officieren, de geldkamer en de civiele gevangenis. De bezetting bestaat uit omstreeks 100 man. Ten Zuid-Oosten van het fort is de militaire infirmerie gelegen. Zij is een houten, met *atap* gedekt en zeer luchtig gebouw, rustende op 3 à 4 Rijnlandsche voeten hooge, steenen stijlen en van voren en van achteren voorzien van eene ruime galerij. Dit gebouw bevat 24 kribben voor zieke Europeanen en 12 voor inlanders, terwijl een afzonderlijk steenen huisje 5 kribben voor zieke vrouwen bevat. De verdere voorname gebouwen zijn: het Chinesche hospitaal, dat uit bijdragen van de Chinesche gemeente wordt onderhouden, een magazijn van levensmiddelen, een bannelingshuis en de woning van den Militairen Kommandant. Aan de reeds vermelde wijk der Emoy-Chinezen sluiten zich de kampongs Bentan en Bakar Batoe aan, beiden grootendeels door Maleijers bewoond. Zij bestaan uit huizen, die van planken, gespleten *nibong*-stammen, boombast, *kadjang*-matten, enz. zamengesteld en met *atap* gedekt zijn. Zij zijn op palen hoog boven den grond opgerigt; langs een ruwen ladder of trap klimt men er in. Deze woningen zijn van binnen zeer bedompt en er heerscht overal vuilheid en verwaarloozing.

Aan de overzijde der haven van Riouw ligt de kampong of wijk der Cantonsche Chinezen. Zij is minder fraai, doch meer bevolkt dan die der Emoy-Chinezen. De huizen zijn allen op palen gebouwd en met *atap* gedekt. De omstreken van Riouw bieden schoone wandelingen aan. Aan het buitenstrand staan eene steenbakkerij, steenkolenpakhuis, arakstokerijen, kalkbranderijen, weverijen van zijden stoffen en scheepstimmerwerven. Putten leveren het drinkwater, daar men op 's Gouvernements grondgebied geene rivieren vindt.

Meestal zijn er te Riouw een paar kleine oorlogsvaartuigen gestationeerd, zoo mede een vijftal kruisbooten. Voor groote oorlogsschepen is de reede niet geschikt. Tusschen Riouw, Muntok en Singapoera bestaat een geregelde stoombootdienst. De handelsvaartuigen, die Riouw aandoen, hebben ladingen in van *karet*, *tripang*, parelen, goud, diamanten, vogelnestjes, reukwerken, gommen, harsen en reuk- en verfhouten, welke waren zeer gewild zijn, hetzij voor de markt in Europa, hetzij voor China en het oostelijk schiereiland. De artikelen, die zij in de plaats medenemen, zijn wollen stoffen, lijnwaden, ijzer, staal, tin, koper, lood, kanonnen, geweren, kruid, *gambir*, peper, *damar* en hout.

Riouw is eene der gezondste plaatsen van den Riouw-Archipel, ook voor Europeanen.

In 1784 ontstond er oorlog met den Sultan van Riouw en werd de stad vruchteloos be-

legerd, bij welke gelegenheid de Commissaris van het Gouvernement, LEMKER, met een fregat in de lucht sprong. Drie jaren later werd de stad door zeeroovers van Sollok genomen. In 1818 namen de Commissarissen C. J. WOLTERBEEK en J. S. TIMMERMAN THIJSSEN Malakka en Riouw in bezit en in 1820 had er een opstand onder de Boeginezen plaats, die echter door het beleid van den Majoor KRIEGER spoedig werd gedempt.

Riouw, zie: Rioeng.

Riouwappa, zie: Riwappa.

Ripa, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de Lolang-rivier.

Ripan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's.

Ripar, eilandje in de rivier Koetei, op Borneo's Oostkust.

Ripi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den linker oever der Kahajan.

Ri-raja, landschap op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros, onder eenen Regent.

Risang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Ampat Lawang.

Risi, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Atas, distrikt Aropin.

Risoeng, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe, bij de oostelijke grens.

Risopan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja.

Ritan, kleine eilandengroep in de Chinesche zee, ten Noord-Oosten van het zuid-westelijkste der Anambas-eilanden, residentie Riouw.

Ritej, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tombassian. Het was in 1852 bewoond door 287 zielen, waarvan in 1859 reeds de helft tot het Christendom was overgegaan. Er is eene school.

Ritobel, dorp op het Tenimber-eiland Larat, residentie Banda.

Ritsir, berg op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, op de grenzen der distrikten Soemorotto en Djebeng met Patjitan.

Rivers, zie: Stroomen-kaap.

Rivier-eiland, zie: Haarlem.

Rivier-kaap, zie: Stroomen-kaap.

Riwappa, kaap en rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, op 3° 20′ 31″ Z. Br.

Riwoet (Goenong-) of Wind-berg, is gelegen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van het distrikt Kapoeas Oeloe, aan de Kapoeas Moeroeng, en hoog 1,200 Rijnlandsche voeten.

Ro, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Bengkoenat.

Roah, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Roengan.

Roah, waterval in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Roang, eiland ten Zuiden van Celebes, aan de Westzijde van het eiland Moena.

Roba, dorp op het eiland Soembawa, rijk Bima, alwaar potten en pannen worden gemaakt.

Robak, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo.

Roban, rivier, bosch en dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba. Het dorp ligt 21 palen ten Oosten van Pekalongan, 19 ten Westen van Samarang en 318 ten Oosten van Batavia.

Robben-eiland, zie: Saleira.

Robberts-bank is gelegen ten Oosten van het eiland Banka, op 2° Z. B.

Robia, kaap aan de Oostzijde van het eiland Groot Banda.

Robin, eilandje ten Westen van Sumatra, aan de Zuid-Westzijde der residentie Tapanoeli.

Robjong, rivier op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Roboang, dorp op Java, residentie Pasoeroean, afdeeling Malang, distrikt Pakkies.

Roboelo, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempeng.

Robota, dorp in het binnenland van het eiland Madura.

Rochussen, naam, die soms aan de rivier Amberno, op Nieuw-Guinea, gegeven wordt.

Roda, kaap aan de Noordkust van het Sandelhout-eiland, op 9° 28′ Z. Br.

Rodo, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Ploembon.

Rodi, kampong op Nieuw-Guinea's Noordkust, aan de haven van Dorey, met 6 huizen in 1858. Het staat onder eenen *Soeroehan.*

Rodjo, rivier op het Riouw-eiland Bintang.

Rodjong, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Rodjo Winangoon, ruïnen van een oud lustslot, op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan, 3 mijlen Oost van de hoofdplaats.

Rodok, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Bekompai, distrikt Karrau, 2 uren ten Oosten van Kafar, op den top eens

heuvels gelegen, met 3 groote huizen (1853) en een 80tal Dajaks (1847).

Rodong, eiland in den Lingga-Archipel, op 0° 24′ N. Br. Het kan op eenen afstand van 1 of 2 mijlen van de Noordkust genaderd worden, in 10 of 12 vademen diepte.

Roe, kaap aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Lingga, op 0° 50′ Z. Br. Zij bepaalt de Westzijde der Tolo-baai.

Roe, kaap en eilandje aan de Westkust van het eiland Billiton. Het eilandje behoort tot het distrikt Mendanau.

Roe, kaap aan de Noordzijde van het eiland Banka, in de Klabat-baai, aan de Oostzijde van het distrikt Jeboes.

Roe, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, die in zee vloeit.

Roea, riviertje in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, dat op den linker oever in de Kapoeas Moeroeng valt. De omtrek is rijk aan *rotan irit* en *-tapan.*

Roeang, klein eilandje ten Oosten van Celebes, aan de Zuid-Westzijde van Tagolanda, onder de residentie Manado. De werkende vulkaan van dit eilandje heeft in September 1856 veel rook ontlast en herhaaldelijk vlammen vertoond. Die berg is 1,500 Rijnlandsche voeten hoog.

Roeba, of Batoe Moestika, punt aan de Noordkust van het eiland Boero, aan de Oostzijde der baai van Kajeli, gelegen op gemiddeld 3° 20′ Z. Br. en 127° 15′ 30″ O. L. Men kan haar tot op $^1/_4$ en $^1/_8$ mijl en digter naderen.

Roeba Kain, dorp op Nieuw-Guinea, in het Westen van de afdeeling Wonim di Bawa, bij de golf van Mac Cluer, behoorende onder Salwati.

Roeboean, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Roedjak, berg op Java, op de grenzen der residentiën Probolinggo en Pasoeroewan. Hij bepaalt het zuidelijk gedeelte van de Zand-zee of Dasar en verheft zich 6,715 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Roedjota, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Kapoeas Moeroeng vloeit.

Roegoemoe, hoek aan Sumatra's Oostkust, een weinig ten Zuiden van Serdang.

Roeh, zie: Roe.

Roehat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir.

Roehi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van het distrikt Kapoeas Oeloe, die in de Badjang vloeit.

Roehoe, rivier op het eiland Amboina, schiereiland Leitimor.

Roehoemoni, dorp op de Westkust van het eiland Haroekoe, bewoond in 1854 door 467 Mohammedanen. Het telde in hetzelfde jaar 3,650 nagelboomen en 3,204 kokospalmen.

Roejong, zie: Simpai.

Roejong, stam of kaboewai op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong.

Roekam, dorp op het eiland Banka, distrikt Jeboes, in welks nabijheid tinerts gegraven wordt.

Roekan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Lor.

Roekap, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Roekem, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, op de oostelijke grens van het distrikt Soelang.

Roekoe, eilandje bij Sumatra's Oostkust, aan de monding der Reteh-rivier, op 0° 43′ Z. Br. en 103° 17′ O. L.

Roekoeloer, rivier op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal. Bij den 5den paal is eene afleiding van deze rivier naar zee, die, door de afschuring van het water, de breedte eener rivier heeft verkregen.

Roekon, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Malo of Ambalo.

Roelat, een der Karimata-eilanden, onder de Melapis-groep.

Roema, zie: Roma.

Roemaät, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Danner.

Roemaday, zie: Rimdai.

Roemah (Batoe-), kalkrots op het eiland Timor, landschap Koepang, midden in de rijstvelden, tusschen Ajer Sago en Bakanasi. Zij is 50 Rijnlandsche voeten hoog. Aan de Noord-Oostzijde is een hol van 6 voeten hoog, 10 breed en 7 diep.

Roemah Adji Pati, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Boemboe, rijkje Bangkalaän, met 5 huizen, bewoond door een 160tal zielen.

Roemah Batoe, hoofdplaats van het landschap Onim, op de Noordkust van Nieuw-Guinea. Er wordt handel gedreven door Gorammers en Keffingers. Hier komen veel massooi, muskaatnoten, vogelnestjes, olie, *katjang* en andere aardvruchten voor.

Roemah Koeda, bogt aan den Zuid-Westhoek van het eiland Roma, residentie Banda. Zij is door eene schoone en vruchtbare vallei omgeven, waarin zich eene rivier

met heerlijk drinkwater uitstort. De ankerplaats is bij het vlakke zandstrand in 20 vademen diepte.

Roemah Tengah, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's.

Roemah Tiga, dorp op het eiland Amboina, op de Zuid-Oostzijde van het schiereiland Hitoe, afdeeling Amboina. Alhier is een Zendeling gevestigd, onder wien zes gemeenten met 2,800 zielen ressorteren (1859). Men telt onder de inwoners een 35tal Christenen, die eene Christen-school bezitten. Van Roemah Tiga loopt de weg naar Hitoe Lama over een digt begroeid en steil gebergte.

Roemah Tinggih, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij de oostelijke grens van het landschap Agam.

Roemakai, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, in het riviergebied der Talla, onder Haroekoe, bewoond door 414 Christenen. Er zijn bijzonder veel kakatoewa's, die aan de kokospalmen veel nadeel toebrengen. De grond levert veel sago op, waarvan naar Haroekoe uitvoer bestaat. In 1823 is er eene kerk van fraai hout gebouwd, dat, zonder eenig ander gereedschap dan een groot hakmes, zeer goed bewerkt en zelfs van snijwerk voorzien is. Deze kerk werd den 26n November van genoemd jaar ingewijd door de Predikanten Roorda van Eysinga en Kam. De ankerplaats van Roemakai is in de Oostmoesson slecht.

Roemalewa, dorp op Wetang, een der Babber-eilanden, residentie Banda, met eene Christenbevolking.

Roemalot, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Sawaai, bewoond door een 150tal Heidenen.

Roemanda, zie: Roembow.

Roemangan of Mahaboe, vulkaan op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano Toelian. Hij is 4,197 Rijnlandsche voeten hoog.

Roemarary, hoek op de Westkust van het eiland Babber, bezuiden het dorp Tepa.

Roemarea, dorp op het eiland Ceram, onder Saparoea.

Roemasaal, dorp op het eiland Ceram, landschap Sapalewah, op eenigen afstand van Boeria.

Roema Tiga, zie: Roemah Tiga.

Roematita, zie: Oemorotowoni.

Roembatta, landschap op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Bawa, onder eenen *Radja.*

Roembeh, baai en hoek aan de Noord-Westkust van het eiland Lombok. De hoek dekt de Noordzijde van de reede van Ampanan en ligt op 8° 23′ Z. Br. en 116° 3′ O. L. Ten Noorden van dezen hoek liggen drie eilanden, waarvan het Noorder-eiland of Gili Trawangan het grootste is.

Roembi, *rāwa* op Sumatra, in de Lampongs, die vele riviertjes opneemt en zich in de Blitang ontlast.

Roembi, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden der afdeeling Sepoetih. Zij valt in de Alim, die later in de Sepoetih vloeit.

Roembia, eiland in de Moluksche zee, aan de Oostkust van Celebes, behoorende tot het gebied van den Sultan van Ternate.

Roembioe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Toelang Bawang, ten Oosten van Boemi Agong.

Roembioe, dorp op Sumatra's Westkust, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der V Kota's.

Roemboe, hoek aan de Oostzijde van het eiland Bawean.

Roemboes, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Batoe Bara. De oevers zijn bewoond door een 100tal zielen, die *padi* planten.

Roemboet Toela, dorp op Sumatra, residentie Padang, ten Noorden van Kajoe Tanam, tusschen paal 39 en 40.

Roembow of Roemanda, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, distrikt Kian, afdeeling Kian Laut.

Roemena, kampong op het Papoesche eiland Rhun.

Roemian, zie: Romian.

Roemo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan.

Roemoeda, hoek aan Sumatra's Oostkust, een weinig ten Zuiden van Serdang.

Roempang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Roemping, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, zijnde het zuid-oostelijk gedeelte van de loodregte rotswanden van den Gedé.

Roemping, partikulier land, berg en dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong. Het land bevat 2,600 bewoners. Over Roemping loopt de weg van Buitenzorg naar Batavia. Er wordt op het land Roemping, ten Oosten van Elor, eene zoute bron gevonden, waarvan het water alleen door buffels wordt gedronken, en eene tweede ten Zuiden van het dorp Totogan, aan de rivier Sedani.

Roempoet, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, op de grens van Serawak.

Roempoet, poststation en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang.

Roemsiauw, kampong op het Papoesche eiland Soak.

Roendjong en **Roendjong Boelan**, benaming van twee stammen op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong.

Roenga, zie: Rongga.

Roengan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, die op den berg Allo ontspringt. Hare bedding is diep, doch hier en daar opgevuld met boomstammen. De oevers, langs welke men uitgestrekte rijstvelden ziet, zijn hoog en steil. De rivier heeft vele watervallen en levert goud op, dat door de bewoners der aan hare oevers liggende dorpen gewasschen wordt. Hare zijtakken moeten ook rijk aan goud, was en *damar* en zeer bevolkt zijn. Het bovengedeelte der Roengan is bewoond door Ot Danom's, terwijl de overige bewoners uit de Kahajan Ilir afkomstig zijn. De monding heeft eene breedte van 130 Rijnlandsche voeten. Het distrikt der beneden-Roengan wordt bestuurd door een eerste Hoofd en negen kampong-Hoofden. De bevolking bedraagt 1,600 zielen (1859).

Roengin, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Roengit, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Roengki, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, op de Zuidpunt van het distrikt Panggool.

Roengoes, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tonsawang. Het is bewoond door ruim 180 zielen.

Roenkang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Roenkap, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter-oever der Lamandow, met 30 Maleijers (1853).

Roenoe, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Roenting, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Roentjoeng, berg op Sumatra, in de Battalanden, landschap Mandaheling. Hij ligt 4,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De kruin is met bosch bedekt.

Roepat, eiland aan de Oostkust van Sumatra en daarvan gescheiden door eene gelijknamige straat, in de straat van Malakka, met de Noordpuut op 2° 6′ N. Br. en 101° 42′ O. L. Het is afhankelijk van het rijk Siak en heeft eene breedte van 10 en eene lengte van 20 uren. Het wordt door eenen zeearm in twee deelen gescheiden; het westelijke heet Doemei en het oostelijke Selat Marang. Het telt een 250tal bewoners en bevat vele rivieren. Het eiland Roepat is goed te naderen, en heeft 30 vademen op $1^1/_2$ mijl uit den wal, welke peiling men behoudt tot aan den ingang der Brouwers-straat, waar eene modderbank gelegen is.

Roepio, eilandje in de Indische zee, aan Sumatra's Westkust, bij Oedjong Toewan.

Roepit, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas. Zij ontspringt in het landschap Redjang Tengah en valt na eenen noord-oostwaartschen loop in de Rawas. Vóór hare monding, aan den regter-oever der Rawas, is een militaire post, Moewara Roepit genaamd.

Roepit Dalem, marga op Sumatra, residentie Palembang.

Roerip, berg op Java, residentie Cheribon, regentschap Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Roeragoeng, zie: Loerah Agong.

Roeroekan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tomohon, op ultimo 1860 met 201 Chinezen en 185 Heidenen, totaal 386 zielen. Er is eene school.

Roesa, rotsig eilandje aan Sumatra's Noordkust, ten Zuiden van het Achinshoofd.

Roesa, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die in de afdeeling Sampit de waterscheiding uitmaakt tusschen de Katingan- en Melawi-rivieren, hoog, volgens VON GAFFRON, 3,800 Rijnlandsche voeten.

Roesa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Meliouw, aan de rivier Bojan.

Roesa, een der Saleijer-eilanden, ten Zuiden van Celebes, dat zich Zuid ten Westen en Noord ten Oosten nagenoeg $1^1/_2$ mijl uitstrekt. De piek op de Noordzijde kan op ruim 8 mijlen afstands gezien worden en ligt op 6° 37′ Z. Br. en 120° 35′ O. L.

Roesa Galet, ook Roesa Linguete en Soekoer geheeten, eiland ten Noorden van het eiland Flores, op 8° 7′ Z. Br. en 122° 9′ O. L. Op eenen afstand gezien doet het zich als twee eilandjes voor, door dat de Noord-Oostzijde eene hooge piek en de Zuid-Westzijde een minder hoogen heuvel bevat. Het eiland kan overal op eene kleine $^1/_3$ mijl afstands worden genaderd. Aan de Noordzijde heeft men op $^1/_8$ mijl van den wal met 60—90 vademen nog geen grond. De Noordkust is

met geboomte bedekt en de Westzijde vertoont een wit strand. De doortogt aan de Noord- en Zuidzijden is veilig. Roesa Galet strekt tot verblijfplaats aan zeeroovers.

Roesak, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Slakkouw.

Roesa Radja of Palowe, eiland ten Noorden van Flores, op 8° 19′ Z. Br. en 121° 42′ 30″ O. L. gelegen. Het is een schoon eiland, met bosschen bedekt en met eenen 2,000 Rijnlandsche voeten hoogen piek, die tot haren top welig begroeid is. Het eiland strekt menigmalen zeeroovers tot verblijf. Aan de Noord- en Zuidzijden kan men dit eiland digt naderen en is de doortogt vrij van gevaren. Het rif dat zich, volgens HORSBURGH, langs de Zuid-Oostkust zou uitstrekken, is echter door Z. M. fregat *Rotterdam*, dat in 1840 dit eiland passeerde, niet gezien. Evenwel wordt eene zandbank boven water in het Zuid-Oosten op ongeveer 8° 25′ Z. Br. door anderen aangegeven. Ten West-Zuid-Westen van dit eiland, op ongeveer $1^1/_2$ mijl uit den wal van Flores, ligt eene zandbank in 8° 22′ 40″ Z. Br. en 121° 34′ O. L.

Roes-baai, zie: Rees-baai.

Roesla, Nabokam of Midden-eiland, eilandje ten Westen van Pantar, in de straat Wewang Maredja, residentie Timor.

Roesoekan, eilandje in de Chinesche zee, ten Noord-Westen van Borneo, Zuid-Zuid-West van Kaaimanshoek en ten Zuid-Westen van Laboehan.

Roetak, berg op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Roetjak, dal op Java, op de grenzen van Pasoeroewan en Probolinggo, volgens JUNGHUHN, hoog 6,715 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het ligt beneden de scheiding van den weg op den berg Ider Ider, die tot het Tengger-gebergte behoort.

Roeto, kampong in het Zuiden van Midden-Flores, bewoond door Rokka's.

Roetok, rivier en kampong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Poeloe Teloe. De rivier valt op den linker-oever in de Kapoeas Moeroeng.

Roetong, dorp op het eiland Amboina, schiereiland Leitimor, afdeeling Amboina, bewoond door 214 Christenen (1854), onder eenen Regent, met den titel van *Patih*. Er is eene Christen-school met een 60tal scholieren.

Roewa, landschap en rivier op de Zuid-Westkust van het Sandelhout-eiland.

Roewa Malaka, buurt op Java, residentie Batavia, in de oude stad.

Roewan, rivier op Sumatra, op de Oostzijde van het rijk Achin.

Roewaroe, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang, aan den postweg.

Roewata, rivier op het eiland Ceram, aan de Zuidkust, bij Makariki, die eene gelijkmatige diepte van 5 à 6 Rijnlandsche voeten heeft. Langs deze rivier strekt zich eene vruchtbare vlakte uit.

Rogam, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Roggeveen, eilandje bij den Noord-Westhoek van Salawati, op 0° 57′ Z. Br. en 130° 41′ O. L. Het bepaalt den Westelijken ingang van de Zuidzijde der Pitt-straat. Men vindt er ankergrond en nagenoeg $^1/_4$ mijl ten Westen van deze ankerplaats is eene rivier met goed drinkwater.

Rogo Djambangan, zie: Rogo Djembangan.

Rogobojo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, bewoond door ruim 300 zielen.

Rogo Djampi, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Java, adsistent-residentie Banjoewangi. Het bevat 1,200 inwoners. In Rogo Djampi is concessie verleend aan den Heer H. ZOLLINGER, ter ontginning van woeste gronden tot de teelt van klapperboomen, ter uitgestrektheid van 2,121 bouws. Naar de hoofdplaats, die 143 palen van Probolinggo, 103 van Bezoeki en 10 van Banjoewangi gelegen is, geleidt een goede wagenweg van laatstgenoemde plaats. De rivier van Rogo Djampi ontspringt op den berg Ranteh en loopt zuidwaarts van het fort Utrecht in de straat Bali. Haar bed is diep, doch onbevaarbaar.

Rogo Djembangan, berg op Java, op de grens van de residentiën Banjoemaas en Pekalongan, in het Bandjar Negarasche distrikt Karang Kobar en het Batangsche Keboemen, op 7° 12′ 2″ Z. Br. en 109° 42′ 56″ O. L. Hij is, volgens DE LANGE, 6,934 Rijnlandsche voeten hoog, onbewoond en met bosch bedekt. Hij levert eene soort van bruinachtige zwavel op en over hem gaat een voetpad naar Banjoemaas.

Rogoeng, dorp op de Noordkust van het eiland Gili Genting, residentie Madura.

Rogolaboe, berg op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Noorden.

Rogomanik, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Rogoningo, rivier op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, op de grens der distrikten Pedjarakan en Kraksan.

Rogosatran, waterleiding uit de Bogowonto, op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo, ter lengte van 1 paal.

Rogowangsan, kampong op Java, residentie Japara, welke tot de hoofdplaats Pati behoort.

Rohdi, zie: Rodi.

Rojam, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Ploembon.

Rokan, zie: Rokkan.

Rokam, eilandje in den Lingga-Archipel, ten Noord-Westen van het eiland Tjoempoh.

Rokarreh, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Rokee, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, aan de Tjidoerian.

Rokka of Oemboeoe Soro, berg op het eiland Flores, op de Zuidkust, bewesten de baai Endeh, op 121° O. L. De Rokka, door de inlanders Iniri geheeten, is een vulkaan met kleinen krater, welke, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 6,371 Rijnlandsche voeten hoog is. In dit gebergte wordt te Soei Toeï goud gevonden en ten Westen van hetzelve vloeit de rivier Rokka. De bewoners van dit gebergte, de Rokka's, zijn een woeste volksstam, die van woester aard zijn dan de Mangaraaiers en eene eigen taal bezitten. Hun opperwezen noemen zij Atagai. Zij verslinden niet alleen den vijand, maar eten ook de lijken hunner ouders als de grootste lekkernij op.

Rokka, dorp op de zuidelijke landtong van het eiland Rotti, residentie Timor.

Rokka, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Abong.

Rokkan, rivier en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau. Het dorp ligt ten Oosten van Rau.

Rokok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het landschap Kandawangan.

Roksali, dorp op het Zuid-Wester-eiland Moa, residentie Banda, distrikt Kjerre, op een hoogen koraalgrond, niet ver van het Zuid-Wester-strand gelegen. Er zijn een fort, eene kerk, eene school en een blokhuis.

Roma of Teralta, eilandengroep in den Molukschen Archipel, tot de Zuid-Wester-eilanden behoorende, residentie Banda. Zij bevat de eilanden: Roma, Klein Roma, Mitta, Noesiate of Jota, Mapora of Motara, Kitta, Pasir en Bati. Het eiland Roma, gelegen met het midden op 7° 40′ Z. Br. en 127° 25′ O. L. (volgens SMITS), is hoog en bergachtig en heeft een omtrek van 6 mijlen. Op de Noordkust ligt eene warme bron. Aan den Noord-Westkant is eene bogt met zeer goeden ankergrond; echter wordt de voorkeur gegeven aan de ankerplaats, die bij het dorp Hila, aan de Zuidkust ligt. Aan de Noordzijde van het, ten Zuiden van Roma gelegen eilandje Mitta, strekt zich eene zandbank, ter lengte van 1/8 mijl, in zee uit, op welke in de oostmoesson de beste ankerplaats wordt gevonden, daar men hier, op 3/4 mijl van Roma, wel beschut is tegen de Zuide en Zuid-Ooste-winden. Ook is er aan de Zuid-Westzijde eene haven in de Roemah Koedabaai. De kusten zijn voor het overige rotsig en steil, met hooge branding, zoodat zelfs voor praauwen de oevers zeer moeijelijk te naderen zijn.

De bevolking van Roma bedraagt ongeveer 1,600 à 1,700 zielen, waaronder ruim 250 Christenen. Zij is beschaafder dan die der naburige eilanden, arbeidzaam en nijver en leeft van den landbouw en veeteelt. De grond is zeer vruchtbaar en levert veel Turksche tarwe, boomvruchten in soorten, aardvruchten, *kapas*, *kapok* en rijst op. Men vindt op dit eiland veel ebbenhout, overvloed van was en honig. In was wordt door de inboorlingen handel gedreven, en jaarlijks komen hier vaartuigen van Timor, de Aroe-eilanden, Banda en Amboina om dit produkt in groote hoeveelheden op te koopen of liever in te ruilen, daar geld hier nog niet in gebruik is. Ook bestaat er handel in *tripang* en schildpad. Onder de dieren heeft men er buffels, paarden, geiten en wilde varkens; schapen zijn er niet. In de rivieren houden zich vele krokodillen op.

De eilanders zijn welgemaakt en rijzig van gestalte. Zij zijn van het Maleische ras en leven met elkander in de grootste eensgezindheid. Onder de vrouwen treft men schoone menschen aan. Het eiland wordt bestuurd door een *Orang Kaja*, die in de hoofdplaats Jeroessa woont. De dorpen worden door afzonderlijke Hoofden, *Orang Toewa's*, onder zijn toezigt bestuurd.

Klein Roma is gelegen ten Oosten van Roma, op 7° 55′ Z. Br. en 127° 47′ O. L.

Romadan, onbewoond eiland in den Molukschen Archipel, residentie Banda, behoorende onder Klein Kei, distrikt Doelah.

Romadan, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Toeallah.

Roma Darat, dorp op het Zuid-Wester-eiland Sermatte, residentie Banda.

Romajoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Klingi.

Roma Kisser, distrikt op het Zuid-Wester-eiland Sermatte, residentie Banda.

Roman (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Pankalan Indalang.

Romania, eiland en rif ten Oosten van hetzelve, in de straat Singapoera, ten Noorden van het Riouw-eiland Bintang.

Roman Papa Papa, landschapje op Celebes, in de Noorder-distrikten.

Roman Pasimbangan, landschapje op Celebes, in het Noord-Oosten van de Noorder-distrikten.

Rombah, zie: Roembeh.

Rombasan, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Laut.

Rombe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Rombia, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Laut.

Rombio, zie: Roembioe.

Rombo, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 8 huizen, 69 zielen en 25 klapperboomen (1861).

Romboet, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de Tjiliwoeng.

Rombong, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Soembreng.

Romeon, dorp op het Zuid-Ooster-eiland Goram, residentie Banda, distrikt Kenali.

Romi, vervallen kasteel op het eiland Ternate, bij de hoofdplaats. Het werd door de Portugezen gebouwd en op den 19n Mei 1605 door C. Bastiaanse veroverd.

Romian, dorp op de Zuidzijde van het Tenimber-eiland Vordate, residentie Banda. Het wordt door een afzonderlijk Hoofd bestuurd. De inwoners leggen zich op den landbouw en de *tripang*-vangst toe.

Romidan, zie: Romadan.

Romo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Karang Anjar, distrikt Gombong.

Romo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee.

Romo, dorp op Celebes, in het Westen van het rijk Wadjoe.

Romo (Nanga-), zie: Ramo (Nanga-).

Romohon, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, met 12 dorpen en 2,817 zielen (1852).

Romohon of Romohon Atas, dorp op Celebes, in het distrikt Romohon, met een 440tal zielen. De Christenen staan onder den Zendeling te Amoerang. De loge (op Java pasanggrahan) strekt tot verblijf aan den Controleur. Romohon is een fraai dorp, doorsneden door goede wegen.

Romohon Bawa Sendangan en **Romohon Bawa Talikoerang,** twee dorpen op Celebes, in het distrikt Romohon, ieder met ruim 500 zielen (1852).

Romohon Serani, dorp op Celebes, in het distrikt Romohon, met 135 zielen (1852).

Romomaljé, dorp op het Zuid-Wester-eiland Wètan, een der Babber-eilanden, residentie Banda, distrikt Potti.

Rompang, berg op Java, residentie Preanger-Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Noorden van het distrikt Djampang Koelon.

Ron, zie: Rhun.

Ronda, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kampar di Oeloe of VI Kota's.

Rond-eiland, zie: Goemiati.

Rond-eiland, eilandje in den Riouw-Archipel, in het Philips-kanaal.

Rond-eiland ligt aan Sumatra's Zuidkust, in de Lampong-baai.

Rondjobelang, kampong op Java, tot de hoofdplaats Djokdjokarta behoorende.

Rondo, eiland aan de Noordkust van Sumatra, in de Indische zee, 6° 4′ 30″ N. Br., met een rif in de nabijheid, met eene diepte van $2^1/_4$ vademen water bij lagen stand.

Rondo of Dompo, eilandje in den Riouw-Archipel, aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Galat.

Rondong, poststation op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, in het Noorden van het distrikt Priedjik.

Rongan, zie: Roengan.

Rongga, eilandje in de Welkomst-baai, aan Java's Westhoek, residentie Bantam.

Rongga, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, verdeeld in de troepen of onderdistrikten Rantja Panggoeng, Goenong Haloe, Tjimenga, en Sindangkerta. De hoofdplaats is Tjihlin, gelegen in het Noorden. Het distrikt bevat ruim 10,000 inwoners en een dorp van gelijken naam. In Rongga heeft, nabij Bodjong Enteng, op den 10n November 1860 eene aardstorting plaats gehad, waardoor vijf veldarbeiders vijf voeten diep zijn bedolven.

Ronggeng, berg op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Zuid-Westen van het distrikt Tagal Waroe.

Ronggo, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop, aan de rivier Randoe Goenting.

Rongkarong Pangadan, beek op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan.

Rongkob, dorp en grot op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe, 30 palen Oost van Pasar Gedé. Er liggen vele vogelnestklippen, ten Westen der baai Sadeng, welke onder het opzigt van een Europeschen Opziener staan, die hier verblijf houdt. Deze Opziener is belast met de strandvonderij van de grenzen van Patjitan af tot aan het regentschap Bantool.

Rongoi, rivier en versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, in het Noorden. De rivier vereenigt zich met de Sakoi en valt in de Kapoeas Moeroeng. Zij is alleen voor kleine *djoekong's* bevaarbaar.

Rongos, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Rongrempel, rivier op Java, residentie Rembang, waaruit eene waterleiding is gegraven.

Roni, drie eilanden aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, in de Groote Geelvink-baai. Zij behooren onder het gezag van den Sultan van Tidore.

Roni Loeton, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Roniri, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Westkust van het oostelijk schiereiland van Gilolo, onder het gezag van den Sultan van Tidore.

Ronjeng, gebergte op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam, op de Zuidergrens van het distrikt Matoea. Het is geheel begroeid, terwijl hier en daar enkele naakte plekken de opgaande voetpaden aanwijzen.

Ronko, dorp op Java, residentie Soerakarta, aan de Zuidzijde van den berg Merbaboe. De grond is hier vruchtbaar.

Rono (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Amping Para.

Ronohuna, landschap op het eiland Nias, alwaar uitgestrekte bosschen moeten zijn, die edele houtsoorten en ook *rotan* opleveren.

Ronowidjajan, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Ronowidjajan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, in het Westen van het distrikt Maöspati.

Ronowidjajan, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Ponorogo.

Roode Hoek, punt aan de Zuidkust van het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Rood-eiland, eilandje in de baai van Kajeli, aan de Noord-Oostzijde van het eiland Boero.

Rood-eiland, benaming van een eilandje in de straat Doerian, op 0° 50′ 5′ N. Br. en 103° 38′ 15″ O. L. volgens HORSBURGH. Het is langwerpig van gedaante en met boomen bedekt. In de nabijheid liggen vele rotsen.

Roöng, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, bewoond door een 430tal zielen (1852).

Rooversbogt, deze is gelegen aan de Zuid-Oostpunt van het eiland Seboekoe.

Roovers-rotsen, ondiepten aan Sumatra's Zuidkust, ten West-Zuid-Westen, zeer digt bij de Zuidpunt der Kalombian-haven, in de Semangka-baai. Zij liggen meest allen boven water.

Ropang, berg op het eiland en in het koningrijk Soembawa.

Ropoh, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Sapoerang, 20 palen van Wonosobo, 31 van Poerworedjo, 59 van Keboemen, 59 van Ambal en 15 van Magelang (in Kadoe).

Roraja, distrikt op Celebes' zuid-oostelijk schiereiland, in het Zuid-Westen van het rijk Laiwoei.

Roremooi, rivier op de Zuidkust van het Papoesche eiland Misool.

Rorenzo, plaats in het binnenland van het eiland Boero, aan den regter oever der rivier van Kajeli of Wai Apoe. Zij is de verblijfplaats van den Regent, wanneer hij zijne Alfoersche stammen komt bezoeken. Zijn verblijf bestaat uit eene woning met bijgebouwen en een nachtverblijf voor vreemdelingen.

Rosa Galet, zie: Roesa Galet.

Rosalie-klip, ligt, volgens Kapitein BAPTIST van het Nederlandsch-Indisch schip *Rosalie*, ten Zuid-Zuid-Westen van Groot Solombo, op 5° 56′ Z. Br. en 114° 15′ 30″ O. L., waar hij haar den 29 Maart 1823, op zijne reis van Soerabaja naar Makassar, ontdekte. Haar bestaan kan evenwel niet voor zeker worden aangenomen, wijl men later daar ter plaatse geene klip heeft gezien.

Rosanive, zie: Noesaniva.

Rosa Radja, zie: Roesa Radja.

Rosingijn, zie: Rozengain.

Rosominah, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit.

Ross-eiland, gelegen ten Westen van het eiland Billiton, in de Stolze-straat.

Ross-eiland, een der Kokos- of Keeling-eilanden, in de Indische zee, gelegen op 12° 7′ Z. Br. en 97° 9′ O. L. Het levert timmerhout en eene jaarlijksche hoeveelheid van ongeveer

28,000 kokosnoten, waaruit olie geperst wordt.

Rossel-baai, inham bij den Noord-Westhoek van het Papoesche eiland Wageoe.

Ross-rivier, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, 3 Engelsche mijlen ten Zuid-Oosten van de monding der rivier van Bandjermasin.

Roswaar, eilandje in de Groote Geelvinkbaai, aan Nieuw-Guinea's Noordkust. Het wordt bestuurd door eenen *Radja*.

Rotam, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Tabalong Kiri valt.

Rotam, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan.

Rotan, een der Tenimber-eilanden, in den Moluksehen Archipel, residentie Banda.

Rotan, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Sekampong. Zij valt in de Galie-rivier en heeft aan den oever een dorp van gelijken naam.

Rotek, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng.

Roti, zie: Rotti.

Rotjak, waterval in de rivier Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Rots- of Knoop-eiland, rond eilandje bij de Zuidpunt van Poeloe Laut, volgens Gregory, op 4° 5′ 30″ Z. Br. en 116° 15′ 50″ O. L. Men kan het langs beide kanten passeren.

Rotshoek, benaming van eene kaap aan Nieuw-Guinea's Noordkust, in het Zuid-Westen der Humboldt-baai.

Rotsige Eilanden, benaming van eenige eilandjes, gelegen in de straat Allas, tusschen Lombok en Soembawa. Zij zijn laag en met boomen begroeid. Aan de Oostzijde tot op ruim 1/4 mijl steken riffen af. Tegenover deze eilanden liggen, onder den wal van Soembawa, de Timor Young-eilanden. De doortogt tusschen deze groepen is 1 1/2 mijl breed en 40—50 vademen diep.

Rotsige Hoek, kaap aan de Noordkust van het eiland Soembawa, op 8° 8′ Z. Br. en 118° 36′ O. L. Zij bepaalt de Westzijde der baai van Bima.

Rotsig-eiland, eilandje in de Chinesche zee, op 1° 10′ N. Br., 107° 16′ O. L., ongeveer 2 1/4 mijl West-Noord-West van de Noord-Westpunt der Tambilan-eilanden.

Rotsig-eiland is gelegen in de straat der Molukko's, ten Noord-Westen van de Catharina-eilanden, op 0° 45′ N. Br. en 129° 8′ O.L.

Rotsig-eiland, zie: Savoe (Nieuw-).

Rotsige Punt, kaap aan de Zuid-Westzijde van het eiland Groot Obi.

Rotsige Punt, deze ligt aan de Oostkust van het eiland Banka, benoorden Tandjong Berikat.

Rottam, zie: Rotam.

Rotterdam, fort op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, aan de Westzijde der stad Makassar, op den Kijkhoek of Oedjong Pandjang, op ongeveer 300 Rijnlandsche voeten afstands van de kust, op 5° 8′ 8″ Z. Br. en 119° 22′ 37″ O. L. Het is door Makassaren, met behulp der Portugezen, gebouwd en heette toen Oedjong Pandjang, onder welken naam het nog bij de inlanders bekend is. Het is van klipsteenen gebouwd en door breede grachten omgeven, heeft vijf bastions, een ravelijn, eene kustbatterij en twee poorten, als eene land- en eene waterpoort. Dit fort bevat het Gouvernementshuis, de officierswoningen en eene kleine Protestantsche kerk.

In 1667 verscheen hier de dappere zeevoogd, later Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, Cornelis Speelman, met eene vloot om den Koning van Goa te straffen voor zijne trouweloosheid aan Nederland gepleegd, door het verbreken zijner verbindtenissen. De oorlogsschepen der Portugezen, zijne bondgenooten, werden bij die gelegenheid vernield, en het gelukte den dapperen Speelman om met goed beleid en de hulp van *Radja* Palakka, van Boni, den magtigen Vorst van Goa onder de heerschappij der Oost-Indische Kompagnie te brengen. Aan het fort werd ter eere van den moedigen bevelhebber de naam zijner geboorteplaats, Rotterdam, gegeven.

Rotterdam, ook Kaloekoea genoemd, eilandje ten Westen van het zuidelijkste der Hen- en Kuikens-groep, op ongeveer 5° 11′ Z. Br. en 117° 44′ O. L. Het is door riffen omringd. Men vindt op 3/4 mijl ten Zuid-Westen van dit eiland 7 1/2 tot 10 vademen harden zand- en steengrond.

Rotterdam, blokhuis op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, te Larike, alwaar de Gezaghebber verblijf houdt.

Rotterdam, bij de inlanders Poeloe Obi besar, eiland ten Noorden van Java, op de reede van Batavia, 5° 59′ 40″ Z. Br. en 106° 48′ O. L, 1 1/2 uur Noord-Oost van Onrust. Aan de Zuid-Oostzijde ligt een rif, gewoonlijk Rif van Rotterdam genoemd, waarop een baken geplaatst is, in 9 Rijnlandsche voeten diepte, bij den laagsten waterstand.

Rotti, eiland tot de Kleine Soenda-eilanden behoorende, ten Zuid-Westen van Timor en daarvan door eene kleine straat gescheiden. De Noord-Oosthoek ligt op 10° 39′ Z. Br. en 123° 29′ O. L., en de Zuid-Westhoek op 10°

56′ Z. Br. en 122° 57′ O. L. De Portugezen, die het van Flores uit bezochten, landden in eene baai aan de Noordzijde des eilands, behoorende tot het distrikt Korbaffo, nabij de kampong Rotti, en noemden naar deze kampong het geheele eiland.

Het eiland heeft zijne grootste lengte in eene rigting van nagenoeg Oost en West. De juiste grootte is moeijelijk op te geven; een Zendeling, die hier vroeger werkzaam was, stelt haar, na het eiland meermalen te paard in alle rigtingen doorkruist te hebben, op eene lengte van 12 en de grootste breedte, van Termano op de Noord- tot Tilly op de Zuidkust, op 3 à 4 uren. Melvill van Carnbée berekent de geheele oppervlakte op 30.8 vierkante geographische mijlen. Hoewel aan de Noordzijde op drie en aan de Zuidzijde op twee plaatsen groote schepen bij stil weder kunnen ankeren, is er toch geene enkele veilige baai, dan alleen voor kleine vaartuigen in de Oostmoesson te Termano en Korbaffo, en de baai van Rengauw, waar het geheele jaar door kleine vaartuigen veilig zijn. Vóór Baä is ook nog eene ankerplaats op 10° 44′ Z. Br. en 123° 9′ O. L„ terwijl de Boka-baai, op omstreeks 10° 53′ Z. Br. en 123° 5′ O. L., tegen alle winden, behalve de Zuid-Ooste, beveiligd is.

Het eiland staat onder het bestuur van den Resident van Timor, die te Koepang op Timor zijn verblijf houdt. Op Rotti is te Baä een Posthouder tot het afdoen van kleine min belangrijke zaken, die tevens belast is met de strandvonderij op het eiland.

Rotti heeft van de Europeanen, die het bezochten, steeds den naam van ongezond gekregen, doch waarschijnlijk ten onregte, daar de meeste Europeanen, er met de koorts vandaan komende, die voornamelijk te danken hebben aan de vermoeijende toeren te paard, die men er doorgaans maakt. Het eiland is zeer warm, daar het, hoewel geheel heuvelachtig, geene aanzienlijke hoogten heeft en weinig regen krijgt. De hoogste punten van het eiland te Lollej en Tilly zijn, naar gissing, tusschen de 400 à 600 Rijnlandsche voeten hoog. De kruinen der heuvels zijn bedekt met vele *kajoe-poetih*-boomen. De voornaamste riviertjes zijn de Baä, Korbaffo, Tjikale en Lollej; deze zijn niet bevaarbaar, maar brengen den landbouw veel nut aan. Het land is afwisselend vruchtbaar en kalkachtig; de stranden zijn minder vruchtbaar, maar toch nog begroeid met ontelbare *lontar*-boomen. De Heer Francis heeft op Rotti twee slijkvulkanen en een zout-watermeer van omstreeks 2 Engelsche mijlen breedte aangetroffen. In den tijd van groote droogte, die somwijlen tot tien maanden voortduurt, valt er een zware dauw, die het aardrijk bevochtigt en geschikt tot voortbrenging maakt.

De bevolking wordt zeer verschillend begroot; naar de beste raming is zij 75,000 zielen sterk. De Rottinees is groot en schoon van gestalte, van eene lichtbruine kleur, met lang, glanzend, donkerbruin haar; hij is welgemaakt, vlug en sterk. Van de afkomst der Rottinezen is weinig bekend. Dat zij van dezelfde afkomst zouden zijn als hunne naburen, de Timorezen, is hoogst onwaarschijnlijk. De laatsten zijn veel donkerder van kleur, hebben eenen geheel anderen gelaatsvorm, over het geheel kroeshaar en schijnen stamverwanten van het meer oostelijke Papoesche ras, terwijl de Rottinees naauwer verwant schijnt met de meer westelijke bevolking van den Archipel. Vele Rottinezen beweren van Ceram afkomstig te zijn en het eiland bij hunne komst reeds bewoond te hebben gevonden. Na hunne bezitneming van het eiland heeft zich, volgens hun zeggen, de oorspronkelijke bevolking naar Timor en andere eilanden begeven. De Rottinezen zeggen ook wel van Modjo Pahit als vlugtelingen te zijn herwaarts gekomen.

Weleer was het eiland in zes regentschappen verdeeld, wier Hoofden één Vorst erkenden. Door onderlinge oorlogen en twisten zijn er scheuringen ontstaan, zoodat het eiland thans in 18 distrikten verdeeld is, die geheel op zich zelven staan. De voornaamste zijn van het Oosten langs het Noorden en zoo rondtellende: Rengauw, Korbaffo, Termano, Baha, Denka, Ooinalé, Thie, Lollej, Tilly, Bilbaä. Ieder distrikt heeft een *Radja*, *Fettor* en *Toemoekong's* (dorpshoofden). Deze laatste worden gekozen door de bevolking, de *Radja* en *Fettor* door de dorpshoofden; meestal is de oudste zoon opvolger. De *Radja's* krijgen hunne aanstelling van den Resident te Koepang. Het gezag van de *Radja's* is vrij beperkt; het bestuur is overigens nog al willekeurig, hoewel niet drukkend. De bevolking is verpligt om den Resident steenen en hout te leveren en ten strijde te trekken, wanneer zij daartoe door hem wordt opgeroepen.

De taal is dezelfde over het geheele eiland, maar verschilt in dialekten en door verwisseling van letters. Zoo heeft Thie de *r*, waar andere distrikten de *l* hebben, als *dara* (paard), de anderen *dala*.

Vroeger leefden de meeste distrikten met elkâar in oorlog. Vandaar dat de hoofdnegorij, waar de *Radja* woont, zoo veel mogelijk op goed te verdedigen plaatsen op of tusschen

rotsen is aangelegd. Dikwijls vereenigden zich de distrikten tot onderlinge hulp; die van de *matahari najik* (het Oosten) vormden dan de eene, die van de *matahari toeron* (het Westen) de andere partij. Termano aan de Noordkust, in het midden des eilands, stond op zich zelf en moet zeer magtig geweest zijn. De meeste distrikten hebben tot nu toe eene veete tegen Termano, hetzij om *padi*-velden of bosch hun in den oorlog ontnomen, of mishandelingen der bevolking aangedaan.

De Rottinees is vooral te paard zeer dapper; zijne wapenen zijn lansen van vijf à zes Rijnlandsche voeten lang, waarmede hij steekt en werpt, en de *kléwang*, een kort zwaard. Hij is niet wreed; vandaar dat hij geene andere straffen heeft dan boeten. Die gestolen heeft moet het dubbel vergoeden; die overspel bedreven heeft moet boete betalen, meer of minder, naar den rang der vrouw, enz. Zij hebben over het geheel maar éene vrouw; de Hoofden en meer gegoeden wel tot vier. De vrouw wordt gekocht en is dus het eigendom van den man; vandaar ook dat de Rottinesche vrouw, hoewel zij overigens goed behandeld wordt, niet meer is dan dienstbode, de man haar heer.

Hoewel de Rottinezen doorgaans als wraakzuchtig worden afgeschilderd, zijn zij, zoo zij maar goed bestuurd worden, zacht en gedwee, en gehoorzamen zonder tegenstreven.

De Rottinezen zijn zeer matig; *djagong* en siroop, die van de sap van den lontarboom gekookt wordt, is hun dagelijksch voedsel. Daar zij evenwel zeer gezellig zijn, houden zij veel van feesten en daarop doen zij zich zeer te goed.

Het voornaamste voortbrengsel voor den Rottinees is de lontarpalm, die over het geheele eiland gevonden wordt. Het sap van dezen boom is voor de bevolking wat de rijst is voor den Javaan, de sago voor den Ambonees. De lontarboom heeft eene harde schil, van 2 tot 3 duim (Rijnlandsch) dik, die, als de boom oud is, ijzerhard wordt. Tot op eene hoogte van 10 voeten heeft de stam $1^1/_2$ tot 2 voeten middellijn en rijst dan tot eene hoogte van 50 à 70 voeten lijnregt omhoog, bij eene gemiddelde dikte van één voet en minder. In den top vormt zich een mooije, ronde kruin van zware, harde bladen, die, 5 à 6 voeten groot, waaijersgewijs op een zeer harden stengel, van $2^1/_2$ tot 3 voeten lengte, groeijen. Uit die kroon schieten de bloemstengels, waar het vocht, de palmwijn (*toewak*), uitgetapt wordt. Er zijn mannelijke en vrouwelijke boomen. De vrucht van de laatste is bijna bolrond, die van de mannelijke van eenen cilindervorm, omtrent 10 duimen lang en één duim in middellijn. De vrucht wordt aan het einde met eene houten knijptang gekneusd en men snijdt er een dun schijfje af, hetgeen twee, drie dagen herhaald wordt, en dan gaat het vocht uitvloeijen. Nu worden er kleine, van de bladen des booms gemaakte emmers onder gebonden, welke dan tweemalen daags geledigd en goed droog uitgeveegd worden, opdat het vocht niet tot gisting kome en zuur worde. Het sap wordt versch gedronken en is dan zuiver wit, eene lekkernij tevens voor varkens en paarden. Door koken verdikt, wordt het zeer goede siroop. Dit doet men vooral in de warme maanden, September, October en November, wanneer de boom veel meer sap geeft dat dik is van de suikerdeelen. Een ijverig man tapt vijftien boomen en in genoemde maanden driemalen daags. De siroop wordt in potten gedaan, die luchtdigt gesloten worden, en kan dan een geheel jaar goed blijven. Zij wordt met water aangelengd gedronken en is zoo het hoofdvoedsel der bevolking. De aangelengde siroop wordt, met verschillende wortels vermengd, in een houten trog aan het gisten gebragt en heet dan *laroe*, een smakelijke en gezonde drank, die evenwel bij groote hoeveelheid bedwelmend is. De lontarbladen worden, over het vuur gebogen, tot groote en kleine emmers gefabriceerd, en de gladde bast der stengels tot touw gedraaid, dat, hoewel stug, in den regentijd zeer sterk is. De harde bast van den boom wordt tot stijlen voor huizen gebruikt en is alzoo zeer duurzaam.

In belangrijkheid volgt nu de *gabang*- of *ganang*-boom. Hij groeit eveneens op als de lontar, maar is veel losser van vezel, grooter van omvang en kroon, doch bereikt lang niet dezelfde hoogte. De bladen zijn zeer groote waaijers, niet zelden van 10 voeten middellijn, en de stengels, aan wier uiteinden de bladen uitgespreid zijn, worden van 10 tot 14 voeten lang. Waar de boom veel water heeft, bereikt hij met de 18 of 20 jaren zijn vollen wasdom, schiet dan eene groote bloemkroon, waaraan zich duizenden vruchten tot rijpheid zetten, van de grootte en den vorm eener groene abrikoos. Zoodra zij rijp worden vallen de vruchten af, waarvan honderden wortel schieten en zich spoedig ontwikkelen, terwijl de oude stam sterft en vermolmt. De stengels, waarop de bladen groeijen (*bébak*), zijn driekant, met eene diepe gleuf op het eene vlak; zij worden gebruikt voor de wanden der huizen en omhei-

ningen van erf of tuin. De bladen dienen tot het dekken der huizen. Voorts wordt er zeer goed touw van gedraaid en allerlei mat- en mandwerk van gevlochten. Het merg, de pit, eene soort van sago, maar grof van vezel, is, zoo lang de boom nog niet tot vollen wasdom gekomen is, een zeer gezocht voedsel voor de varkens.

De kokos en *pinang* zijn over het geheele eiland verspreid. Van vruchtboomen komt voorts alleen nog in aanmerking de *manga*-boom, die hier zeer voortreffelijke vruchten geeft.

De bevolking plant *djagong*, een paar andere gierstsoorten, tabak en rijst, veel roode, op natte velden, die echter meest aan de *Radja's* toebehooren en niet genoeg voor de dagelijksche consumtie opleveren, om welke reden de Rottinees zich met het bovenvermelde sap van den lontarboom moet vergenoegen.

Men treft er onderscheidene soorten van hout aan, die te Koepang zeer gewild zijn tot het bouwen van schepen; zoo heeft men er mede zeer fraai ebbenhout en eene soort van grof mahonijhout. Het eiland levert goede was, doch na de verwoestende orkanen van 1849, waarmede de bijen als van het eiland weggevaagd zijn, is de opbrengst zeer gering.

Buffels zijn er in grooten overvloed, doch in bijna verwilderden staat, daar zij de geheele Oost-moesson door (hier, even als op Java, de drooge tijd), vrij in de bosschen rondzwerven. Tegen den regentijd worden zij naar de negorij gedreven, om bij het bewerken der rijstvelden gebruikt te worden, die hier niet omgeploegd, maar alleen fijn getrapt worden door het indrijven van geheele troepen buffels. Paarden zijn er tevens zeer veel; het is niets ongemeens dat een gewoon inlander er een vijftigtal in het bosch heeft rondloopen. Zij zijn niet groot, maar van edel en sterk ras en zeer gezocht in den handel. De waarde der ruilgoederen, die voor een goed paard gegeven wordt, bedraagt 12 tot 16 gulden Koepangschen prijs. De paarden zijn zeer goed gedresseerd in den zoogenaamden telgang; draven en galopperen is in het oog van den Rottinees zeer leelijk. De eigenaars kennen hunne paarden en buffels meest aan teekens in de ooren gesneden. Verder vindt men er vele schapen, geiten, wilde herten, varkens en kippen. Ook worden op Rotti vogelnestjes en *tripang* en te Thie schildpadden gevonden.

De handwerken, welke op Rotti worden uitgeoefend, zijn: het goud- en zilversmeden, in de negorij of liever op het rots-eilandje Ouw, tegenover het strand van Oi Nalé, het vervaardigen van zeildoek (van *bebok*-bladeren), dat te Oi Nalé plaats heeft, het breijen van netten, het maken van touwwerk van den *waroe*-bast, het verdampen van zeewater tot zout, en de vischvangst, welke geschiedt met werpnet en hengel. De vrouwen weven de benoodigde *sarong's* en *salendang's* voor het huisgezin; het daartoe benoodigde katoen wordt door Boeginesche handelaren, die jaarlijks Rotti bezoeken, aangebragt. Onder de Rottinezen, welke op Timor wonen, zijn kundige metselaars, smeden, timmerlieden en kleêrmakers.

Er bestaat geringe handel met Koepang, die door praauwen, welke op die plaats te huis behooren, gedreven wordt, en lijnwaden, katoen, koralen, ijzer, ijzerwerk, kruid, geweren, goud- en zilverwerk, arak en *pinang* aanvoeren, en daartegen paarden, varkens, een weinig *padi*, siroop en suiker van den lontarboom, een weinig *djagong* en inlandsch zeildoek innemen. Ook worden er van de Boka-baai vele karbouwen met vaartuigen van Koepang overgevoerd naar Port-Essington.

De kleeding der Rottinezen bestaat uit grof katoen; de mannen dragen mutsen van bladeren gevlochten, de vrouwen gaan blootshoofds, terwijl de jonge meisjes hunne haren niet lang laten groeijen alvorens zij getrouwd zijn. De vrouwen sieren zich gaarne op met koralen en tooijen bij feestelijke gelegenheden het hoofd met eenen koralen krans.

Hunne huizen zijn niet, even als op Timor, op den grond gebouwd, maar staan op zware palen, op de Maleische wijs. Zij bestaan slechts uit een dak, dat tot den vloer afdaalt, en hebben zijwanden noch vensters.

Het gros der bevolking bestaat uit Heidenen, die overigens geene afgoden of eigenlijke offers hebben. De Rottinees heeft een hoogsten god, Mani-thoe-lam, heer van de lucht of hoogte; die god is zeer goed en liefderijk, maar bemoeit zich niet met de menschen en dus wordt hij noch vereerd, noch gevreesd. Maar alle mindere geesten (*hantoe's*), en die zijn legio, zijn den mensch vijandig; die hebben lust in pijnigen en kwaad doen, het zijn ware kwelduivels. Ieder die sterft wordt een *hantoe* en daar hij gedurende geheel zijn leven gekweld en gepijnigd is, doet hij zulks ook den nageblevenen, bij voorkeur den naasten bloedverwanten. En daarom leeft de Rottinees in gestadige angst en vrees en durft niets te beginnen zonder de geesten te raadplegen en offermaaltijden te geven te hunner eer. Goede geesten heeft de Rottinees niet.

Het Nederlandsche Zendelinggenootschap heeft op Rotti Zendelingen en scholen gehad; geen distrikt is er, waar niet een aantal gedoopte Christenen zijn. Dezen zijn nu uiterst verwaarloosd, daar genoemd genootschap, om ziekte der Zendelingen en andere oorzaken, zijne werkzaamheden aldaar gestaakt heeft. Dit is zeer te betreuren, want de bevolking stelt prijs op Christelijk onderwijs; vandaar dat zij zelve voor een groot deel de kosten der scholen bestreed. Later is het Gouvernement tot de oprigting van scholen voor eigen rekening overgegaan, zoodat in 1857 18 inlandsche scholen heropend zijn. De *Radja's* werken zeer mede en de onderwijzers op deze scholen zijn bijzonder geschikt voor hunne betrekking. Indien het genootschap er zijne werkzaamheden niet weder opvat, dan ware het te wenschen, dat er zendeling-werklieden heengezonden werden, die er zeer nuttig werkzaam zouden kunnen zijn, te meer zoo zij der bevolking het ijzersmeden en andere handwerken konden leeren.

Reeds in 1662, 1691, 1700 en 1744 heeft de Oost-Indische Kompagnie met de Vorsten van Rotti kontrakten van vrede, vriendschap en bondgenootschap gesloten.

De literatuur over dit eiland zal bij Timor opgegeven worden.

Rottingi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan het Westerstrand der afdeeling Ommelanden.

Rouquit, volgens Horsburgh de benaming van een eiland aan de Noordkust van Sumatra, ten Zuid-Oosten van de Lanksabaai. Van dit eilandje steekt een rif met branding uit.

Rousabe, berg op den Noord-Oosthoek van het noord-westelijke schiereiland van Nieuw-Guinea, op 134° O. L.

Row, eilandje in den Molukschen Archipel, bij den Zuidhoek van Gilolo.

Rowab, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Rowah, eiland in den Lingga-Archipel, ten Noord-Westen van het eiland Singkep, op 0° 20′ Z. Br.

Rowah, kaap aan den Noord-Westhoek van het Riouw-eiland Bintang.

Rowakan, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, in het Westen.

Rowan, rivier op Sumatra, op de Oostkust van het koningrijk Achin.

Rowinoer, dorp op het Tenimber-eiland Vordate, residentie Banda.

Rowo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met een 40tal inwoners.

Rowo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Ambal.

Rowo Bening, ook bij uitnemendheid enkel Rowo geheeten, meer op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, tusschen de distrikten Tangoel en Wadjak.

Rowo Bidin, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bewoond door een 30tal zielen.

Rowo Boeboh, dorp op Java, residentie Madioen, op den weg van Madioen over Ponorogo naar Kediri, 4 palen van Sawoe.

Rowo Boeloes, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Rowo Boni en **-Danis,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, het eerste met een 80tal en het laatste met een 175tal zielen.

Rowo Gadingan en **-Gandjar,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, het eerste met eene bevolking van 50 en het laatste van 270 zielen.

Rowo Gatel, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Haribojo.

Rowo Gombal, -Kantjing en **-Kassan,** drie dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bewoond door een 70tal, een 130tal en een 140tal zielen.

Rowo Laki, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, in het Noord-Oosten van het distrikt Bandar Goeniwang.

Rowo Lebrek, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bewoond door ruim 200 zielen.

Rowo Lokoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Rowo Ragem, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Samarang, bewoond door een 80tal zielen.

Rowo Saking en **-Sari,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Rowo Sintol, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Rowo Tamptoe, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Rowo Wioeng, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Kendang, ongeveer 10 mijlen van de stad verwijderd, met eene gemeente van inlandsche Christenen.

Royal Charlotte, rif in de Chinesche zee,

op 6° 56′ 37″ N. Br. en 113° 37′ 30″ O. L.

Royal George, bank genoemd naar het schip van dien naam en den 25n November 1812 door den Gezagvoerder GRIBBLE ontwaard, op ongeveer 5° 10′ 40″ Z. Br. en 116° 15′ 20″ O. L.

Rozengain, het oostelijkste der Banda-eilanden, ruim 3/4 mijl Oost-Zuid-Oost van Groot Banda, volgens het gemiddelde van verschillende waarnemingen op 4° 33′ Z. Br. en 130° 4′ 30″ O. L. De lengte wordt berekend, van het Noorden naar het Zuiden, op ééne mijl. Over dit eiland is een Opziener gesteld, die tevens belast is met de strandvonderij. Het heeft een uitgestrekt strand, dat uit wit zand bestaat, en alwaar dikwerf levende schildpadden gevonden worden, welke daar hunne eijeren komen nederleggen. Het land is bergachtig en vruchtbaar. Men vindt er op sommige plaatsen zeer fijne klei, waarvan door de bewoners potten en pannen worden gebakken. Het Gouvernement heeft er eene pannen- en steenbakkerij; ook wordt er kalk en eene vrij zuivere soort van klipzout gevonden. Er bestaan eenige *djati*-aanplantingen van weinig waarde: met uitzondering van enkele oude boomen, niets dan kreupelhout, alleen bruikbaar voor ligte gebouwen. De grond levert, behalve eenige muskaatnoten, groenten, vele vruchten en kokosnoten. De bevolking telde op ultimo 1854 38 Europeanen en Mestiezen, 21 inlandsche Christenen, 5 Mohammedanen, 2 Timorezen, 1 Chinees en 21 partikuliere lijfeigenen. De Christenen hebben er een school met een Onderwijzer, die des Zondags eene leerrede in het Maleisch voorleest. De veestapel bedroeg op genoemd tijdstip: 12 runderen, 9 geiten, 6 schapen en 62 varkens.

Men heeft er goed drinkwater en het is er zeer gezond. In de nabijheid van Rozengain wordt veel visch gevangen. Het vaarwater tusschen dit eiland en Banda is vrij van gevaren. Ten Zuid-Oosten van Rozengain ligt een rif, gedeeltelijk boven water, met sterke branding.

In 1634 zijn hier de muskaatnotenboomen uitgeroeid, zoodat de bewoners grootendeels naar Banda en Ay verhuisd zijn. Later strekte Rozengain tot verbanningsoord van misdadigers, welke er in de steenbakkerij en kalkbranderijen moesten arbeiden, waardoor dit eiland den naam van B a n d i e t e n - e i l a n d verkreeg.

Ruib, eiland in den Wageoe-Misool-Archipel, tusschen de eilanden Gebeh en Wageoe, welks top gelegen is, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 0° 2′ 30″ Z. Br. en 130° 5′ O. L.

Ruige Hoek, hoek op het eiland Batjan, op 0° 26′ Z. Br. en 127° 42′ O. L., volgens GREGORY.

Ruige Hoek of T a n d j o n g L a p a r, hoek op Borneo's Oostkust, gemiddeld volgens GREGORY, op 2° 10″ Z. Br. en 116° 45′ 30″ O. L. Hij is laag en met boomen begroeid. Nabij dezen hoek liggen een binnen- en een buitenrif; het eerste zwart van kleur, met branding; het tweede, naar gissing, 3 Rijnlandsche voeten boven water, terwijl het zich oostwaarts langzaam onder water verliest.

Ruloffs-eilanden, twee eilanden gelegen digt onder den wal van Nieuw-Guinea, in de straat Nautilus, bij de Zuidpunt van kaap van den Bosch. Het oostelijkste en grootste ligt op 4° 10′ Z. Br. en 133° 4′ O. L.

Rumbea, zie: R o e m b e h.

Rumroe, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Fehr.

Run, zie: R h u n.

Rustenburg, buitenplaats op Java, residentie Batavia, tusschen den 10n en 11n paal op den weg van Batavia naar Buitenzorg.

Rust en Lust, partikulier land op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, aan de Java-zee, tusschen de distrikten Kraton en Kota Pasoeroewan.

Ruwa, zie: R o e w a.

Ryah, zie: R a j a.

S.

Saät, zie: Tjisaät.

Saai, eilandje bij de kust van het eiland Timor, aan de Oostzijde van Waihali, op 9° 35′ Z. Br.

Saauw, zie: Sauw.

Saba, eene der mondingen van de Djambirivier, op Sumatra's Oostkust.

Sababil, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer.

Saba Eller, dorp op het eiland Madura, 21 palen van Bangkalang, 82¼ van Soemanap en 39 van Madura.

Sabahan, rivier en dorp op de Noord-Oostkust van Borneo, distrikt Mangedora. Er is eene groote haven. De rivier is niet breed, doch aanzienlijk lang: men heeft vijf dagen reizens noodig om tot het dorp te komen. Het is door Mohammedanen en Heidenen bewoond en levert vele vogelnestjes, beste kamfer, was, pareloesters, *tripang*, rijst en *rotan*.

Sabahoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den linker oever der Pemboeang, in de afdeeling Sampit, bewoond door 120 Dajaks, „Orang Koehin" geheeten (1853).

Sabahor, kaap en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Zuid-Oostzijde van het landschap Tanah Laut.

Sabai, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Seblat.

Sabajan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Sabakoe, zie: Sabahoe.

Sabalangaän, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pawan.

Sabale, dorp op het eiland Makjan, met een Hoofd, dat den titel van *Kimalaha* voert. Het is in December 1861 door de uitbarsting van den vuurberg verwoest.

Sabaleh, dorp op Java, residentie Palembang, afdeeling Iliran Banjoeasin.

Sabalia, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Kommering.

Sabalola, dorp op het eiland Makjan, staande onder een Hoofd, dat den titel van *Ngofamanjira* draagt. Bij de uitbarsting van den vuurberg in December 1861 is deze plaats verwoest.

Sabamban, landschap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, onder een Vorst, met den titel van *Pangeran Sjarif*, bewoond door 250 zielen.

Saban, voormalig koningrijk op het eiland Sangir, residentie Manado, dat later onder Taroena en Kalongan gekomen is.

Saban, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuid-Westen van de afdeeling Ogan Ilir.

Sabanerie, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, aan den linker-oever der Takalasse, hoog 796 Rijnlandsche voeten.

Sabang, naam, dien de hoofdplaats Toboali op het eiland Banka droeg, vóór aldaar ons établissement gevestigd was, en welke nog door de inboorlingen en Chinezen aan haar gegeven wordt. Zie: Toboali.

Sabang, rivier op de Westkust van het Riouw-eiland Bintang.

Sabang, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Adja, met 5 huizen en 39 zielen (1861).

Sabang, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, vassaal Talla of Poeloe, met 17 huizen, 212 zielen en 85 klapperboomen (1861).

Sabangau, zie: Sebangouw.

Sabang Mengoeroe, kaap aan de Noordkust van het eiland Billiton, distrikt Boeding, die de Westzijde der baai van Boeding bepaalt.

Sabang Rajoe, rivier op het eiland Billiton, aan welke tin wordt gevonden.

Sabankau, zie: Sakambau.

Sabanko, eiland ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel, bij de kust van de Noorder-distrikten.

Sabaon, kaap aan de Noord-Westkust van Borneo, in de zee van Karimata.

Saba Pala, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Oosten van het landschap Tanah Datar.

Sabar, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Sabaranon, eiland aan Sumatra's Westkust, tot de Batoe-eilanden behoorende, met een gelijknamig dorp, bevolkt door 25 Niassers.

Sabat, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Sabatang, *ladang* op Sumatra, residentie Palembang, aan de Pladjoe.

Sabattan, onbewoond eilandje aan de Oostkust en rivier op de Noord-Oostkust van het eiland Batjan.

Sabbai, meer in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, dat zich, door het riviertje Djimbar, in de Kapoeas ontlast.

Sabeano, zie: Sebiano.

Sabelowa, rivier aan de Oostkust van het eiland Boero, die zich in zee ontlast.

Sabella, gebergte op het eiland Batjan, ten Zuiden van de hoofdplaats. Dr. BERNSTEIN, belast met het doen eener wetenschappelijke reis naar de Molukko's en Nieuw-Guinea, heeft, in Februarij 1861, op dit gebergte, dat vóór hem nog door niemand scheen beklommen te zijn, ter hoogte van 2,700 tot 3,900 Rijnlandsche voeten, een uitgestrekt muskaatnoten-bosch ontdekt, met vruchten, die, in grootte en schoonheid, de in Holland aan de markt komende muskaatnoten verre overtreffen.

Sabelo, Oung of Onin's hoek, kaap aan de Westzijde van het noord-westelijke schiereiland van Nieuw-Guinea, op 1° 29′ Z. Br. en 130° 55′ O. L.

Sabentoeloeng, rivier op Borneo's Oostkust, die in de rivier van Koetei valt.

Saberambang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's.

Saberanon, zie: Sabaranon.

Saberoeang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regteroever der Aroet, bewoond door 47 Maleijers (1853).

Sabet, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Soemorotto.

Sabi, riviertje op Java, residentie Batavia, dat zich in de Tjidani ontlast.

Sabi, dorp op de Zuidzijde van het eiland Soela Besi, residentie Ternate.

Sabian, dorp op het eiland Madura, in het Noorden van het distrikt Bangkalang.

Sabiana zie: Sebiano.

Sabila, zie: Sabella.

Sabilit, landschap en rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de Kapoeas.

Sabin Ajer, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die in de Soempoer valt.

Sabinan, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Magettan.

Sabiwadja, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Sabla, een der Pagei-eilanden, ten Westen van Sumatra.

Sabla, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, aan de rivier Takoeng.

Sablangan, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, rijk Soekadana.

Sablas, dorp op Sumatra, in de zuidelijke afdeeling van de residentie Padang, distrikt Silaoet.

Sablat, op zich zelf staand distrikt met gelijknamig hoofddorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko. Tijdens het Engelsch bestuur was er te Sablat eene posthouderswoning, voorzien van behoorlijke peperpakhuizen, van welke gebouwen, die in 1833 door de aardbeving zeer veel geleden hebben, tegenwoordig niets meer te vinden is. De rivier van Sablat ontspringt op den berg Planak en valt na een korten loop bij het dorp Sablat in zee.

Sablimbing, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Pelikolan.

Sabo, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Simpang.

Sabobar, zie: Labober.

Saboe, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kapoeas Moeroeng.

Saboe, rivier en dorp op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Telokh Betong. De rivier valt in de Ratté-baai en is alleen bij den mond zeer diep, doch tevens modderachtig. Saboe, aan de Westzijde der baai van Telokh Betong gelegen, bezit warme bronnen, welke echter alleen met levensgevaar te naderen zijn.

Saboe, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die in het Zuiden van de afdeeling Toelang Bawang in de rivier Abong valt.

Saboe, rivier en hoek aan de Oostkust van het eiland Nias.

Saboeal, dorp op het eiland Bali, rijkje Djembrana.

Saboeboe, eiland ten Oosten van Celebes, in de straat der Molukko's.

Saboeda, eiland ten Westen van Nieuw-Guinea, bij Misool. De Zuid-Oostpunt ligt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 2° 35′ Z. Br. en 131° 28′ 30″ O. L. Het eiland is tamelijk hoog en bergachtig.

Saboeda, eilandje ten Westen van Sumatra, in de Indische zee, op 3° 37′ N. Br.

Saboego, stad op het eiland Gilolo, welke in 1611 aan de Nederlanders werd ontnomen door de Spanjaarden, die haar later weder aan hare vorige bezitters moesten afstaan.

Saboeha, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den linker oever der Kahajan.

Saboehan, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de Abong.

Saboeko, zie: Seboeko.

Saboel, zie: Sahoel.

Saboemba, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang, aan de rivier Laur.

Saboen of Segoepong, eiland aan Sumatra's Oostkust, in den zuidelijken ingang der straat van Malakka, op 0° 42′ N. Br., residentie Riouw. Het is door de straat Doerian van de eilanden Moro of Mogo en Groot en Klein Doerian gescheiden. Op dit eiland verheft zich een heuvel, de Saboen-piek genoemd.

Saboen (Kust van), dus noemt men de aan de Oostkust van Sumatra gelegen eilanden Groot Karimon, Saboen en eenige andere, welke de Oostzijde van de straat Saboen vormen en door zulke naauwe kanalen van elkander gescheiden zijn, dat men ze voor één groot eiland zou houden. De straat Saboen is onveilig en wordt nimmer door Europesche vaartuigen bezocht. Zij is omzoomd door riffen en heeft op enkele plaatsen weinig diepte.

Saboenga-boenga, hoek op Sumatra's Oostkust, landschap Serdang, op 3° 44′ N. Br.

Saboen Loeroeng, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Pasir.

Saboenten (Seboentang), eilandje ten Oosten van Madura, waaronder het ressorteert, bewoond door 210 Madurezen. Het ligt aan de Zuid-Oostpunt van Kangean, op 7° 1′ Z. Br.

Saboeri, rivier op het eiland Billiton, die zich met de Tjeroetjoep vereenigt.

Saboeton, eilandje aan de Westkust van Celebes, bij den hoek Labakang.

Saboga, dorp op het Papoesche eiland Poppa.

Sabohor, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Sabokingking, eilandje in de rivier van Palembang, op Sumatra, dat de graven van de eerste vorsten van Palembang bevat.

Sabol, eiland in den Molukschen Archipel, aan de Westzijde van het noordelijk schiereiland van Gilolo, staande onder den Sultan van Ternate.

Sabon, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal, aan den postweg.

Sabonan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Boenoet. Er komen bij deze rivier goede zwartkolen voor.

Sabong, kaap aan de Zuidkust van het eiland Billiton, distrikt Blantoe.

Sabongan, koeria op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Angkolah Djoeloe.

Sabontoro, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noord-Westen van het distrikt Pelem.

Sabora, kaap aan de Noordkust van het eiland Lombok, in de Java-zee.

Sabranan, eilandje ten Westen van Sumatra, aan de Westzijde van het Batoe-eiland Tanah Massa.

Sabrang, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger, aan de rivier Sanen, 78 palen van Bezoeki, 70 van Probolinggo en 147 van Banjoewangi.

Sabrang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak, op de zuidelijke grens.

Sabrang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo, op de grens van Soerakarta.

Sabrang, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, aan den postweg.

Sabrang, twee dorpen op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Sabrang, berg in Borneo's Westerafdeeling, landschap Silat.

Sabrang, twee dorpen in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak.

Sabrang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan den linker oever der rivier van Matan. Het dorpshoofd voert den titel van *Pangeran.*

Sabrao, zie: Adanara.

Sabroeang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Aroet.

Sabuda, zie: Saboeda.

Sadaja, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang.

Sadamaja, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, 4 palen van de hoofdplaats, op 1,446 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sadametjow, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan, op de noordelijke grens.

Sadana, zie: Sedana.

Sadang, rivier op Celebes' Westkust, rijk Adja Tamparang, die uit het gebergte Timodjong in Toeradja ontspringt en zich vervolgens ten Noorden der Parapara-baai in zee ontlast. Aan haren oever ligt een gelijknamig dorp.

Sadang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $2^1/_2$ paal beoosten de Tjidoerian, $3^1/_2$ ten Zuiden van paal 36 op den weg naar Bantam.

Sadang, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Keboemen.

Sadang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de rivier Nossok.

Sadang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bewoond door een 140tal zielen.

Sadang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Sadang, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sepreh.

Sadang, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Magettan.

Sadang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Karang Djati, in het Noorden.

Sadang, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, een in het distrikt Djenoe, en een in Djati Rogo.

Sadapajagan, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Kawali.

Sadasari, onderdistrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling en distrikt Pandeglang.

Sadau, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Zuiden van het distrikt Gempeng.

Sadego, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong.

Sademaja, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikondang.

Sadeng, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, op de zuidoostelijke grens van het distrikt Semanoe.

Sadeng, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Sadeng of Schildpad-baai is gelegen aan Java's Zuidkust, gedeeltelijk in de residentie Djokdjokarta, gedeeltelijk in Patjitan, Oost van de vogelnestklippen van Rongkob, op 110° 47′ O. L. Zij is de eenige baai langs de kust der residentie Djokdjokarta, open en bloot, met klippen en van niet veel beteekenis. Het land ten Westen der baai bestaat uit kalkgebergte.

Sadeng, berg op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger.

Sadeng, landgoed op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, niet ver van Tjampea.

Sadeng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op 17 palen van de hoofdplaats.

Sadeng Djamboe, landgoed en dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op den weg naar Lebak, 19 palen van Buitenzorg. Het land telt ruim 2,000 bewoners. Het landhuis is 647 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen.

Sadeng Leuwihliang, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, met ruim 6,000 bewoners.

Sadeng Wètan, land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan den voet van den berg Salak. Op dit landgoed stort de Tjiapoer, die uit eene kloof ontspringt, door eene opening uit de rots, met eene waterkolom van 12 voeten breedte en ter dikte van 3—4 voeten en vormt een prachtigen, 150 Rijnlandsche voeten hoogen waterval.

Sadi, hoek aan het eiland Roepat, dat aan Sumatra's Oostkust gelegen is.

Sadiboena, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Madjenang.

Sadiek, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Sadigan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Minoreh.

Sading, zie: Sadeng.

Sadiwata, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Kawali.

Sadjen, dorp met koffij-etablissement op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, op ongeveer 7 palen ten Noord-Oosten van Willem I.

Sadji, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Poengasan.

Sadjira, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, met de onderdistrikten Tjianggasa, Senang en Sadjira (met een gelijknamig dorp, aan de Tjiberang), te zamen bevolkt door ruim 14,000 zielen. Het dorp Sadjira, verblijfplaats van het distriktshoofd, ligt 15 palen beoosten Lebak, 42 van Serang, 57 van Tjiringin, 63½ van Anjer en 47 van Buitenzorg. In dit distrikt is eene warme bron ontdekt, waarvan het water met veel baat in verschillende ziekten gebezigd wordt en bij de inlanders in hoog aanzien staat. Zij ligt, naar gissing, op ongeveer 1,200 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee en is geheel door bosch omgeven. Het water is door Dr. P. Swart, Officier van Gezondheid te Buitenzorg, onderzocht. Het komt met kracht te voorschijn en heeft bij den oorsprong der bron eene temperatuur van 45° Celsius, bij eene luchtwarmte van 26°, die in de lucht tot 31° daalt; het reageerde zwak zuur en smaakte niet onaangenaam. Specifiek gewigt 0.98.

Door den Officier van Gezondheid Motman

is aldaar voor zieke inlanders een bamboezen huisje opgerigt.

Sadoe, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, $22\frac{1}{2}$ paal van de stad, $30\frac{1}{2}$ van Poerwodadi en $53\frac{1}{2}$ van Salatiga.

Sadoe (**Koewala-**), monding of oostelijke tak der Djambi, op Sumatra's Oostkust, rijk Djambi, op 1° 2′ 30″ Z. Br.

Sadoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Moesi, bij Pangkalan Taroem, met 10 huizen.

Sadoekoel, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Zuid-Oosten van het rijk Sangouw.

Sadoelang, eiland ten Oosten van Soemanap, residentie Madura, op 6° 58′ Z. Br., met een dorp en een 40tal Madurezen.

Sadoengan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, op den linker oever der Kahajan.

Sadong, landschap, rivier en meer op Borneo's Noordkust, rijk Broenai. De rivier ontspringt diep in het binnenland.

Sadong, eilandje aan de Oostkust van het eiland Billiton, in de straat Karimata.

Sadong, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Tjamies.

Sadong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, ten Westen van den grooten postweg naar Magelang.

Sadong, dorp op de Noordkust van het ten Zuiden van Java gelegene eiland Kambangan.

Sadong Boekoe-limou, kaap aan de Oostkust van het eiland Billiton.

Safa Eli, eilandje in de Moluksche zee, aan Celebes' Oostkust, behoorende onder Tomboekoe. Het is onbewoond, maar er wordt veel op *tripang* gevischt.

Safe Channel (Veilig kanaal), Engelsche naam voor de, ten Westen van Sumatra gelegene straat, tusschen de Zuidpunt van het eiland Babi en de Platte eilanden. Zij is 3 à 4 mijlen breed en biedt een goed vaarwater aan. In het midden heeft zij 26 vademen water met koraalgrond, doch aan de Zuidzijde meer dan 70 vademen. Nabij de Zuidkust van Poeloe Babi heeft men plotselinge stortzeeën, op verscheidene koraalriffen, die tot op 1 à 2 mijlen van de kust liggen. In het midden is het kanaal veilig, doch biedt geen ankergrond aan en het kan alleen bij eene gunstige gelegenheid bevaren worden.

Saflanaf, zie: Laars-eiland.

Safoesi, hoek aan de Zuid-Westkust van het eiland Nias.

Saga, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $1\frac{1}{4}$ paal bewesten de Mentjereh, aan de Bloeboek.

Saga, dorp op Java, residentie Batavia, in het Noord-Westen van het Ooster Kwartier, aan de Besar.

Saga, eilandje in den Molukschen Archipel, bij het eiland Batjan.

Sagah, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, op het Westerstrand van het rijk Matan.

Sagara, rivier en dorp op de Oostkust van het eiland Lombok. Sagara biedt een ankergrond aan, digt bij den oever, alleen voor kleine vaartuigen.

Sagara, berg op Java, residentie, regentschap en distrikt Cheribon.

Sagara Anakan, zie: Segara Anakan.

Sagaranten, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanakerta, onderdistrikt Tjipatjang.

Sagaranten, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah, onderdistrikt Goenong Bentang. Hier woont de *Petinggi* van het onderdistrikt. Het dorp bevat goed onderhouden woningen, die door eene menigte klapper-, pinang- en andere vruchtboomen omgeven zijn. In den omtrek liggen vele sawah's, die daarom opmerking verdienen, wijl zij in deze streken zoo schaars gevonden worden.

Sageri, zie: Segeri.

Sagewien, eilandje ten Noorden van het Papoesche eiland Salwati, in het midden der Pitt- of Sagewien-straat, met de Noord-Westpunt op 0° 56′ 45″ Z. Br.

Sagieri, berg op Sumatra, residentie Padang, bij de Brandewijn-baai, hoog 150 voeten boven het strand.

Sagil, eiland bij de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, en daarvan door de Iris-straat gescheiden. Het behoort den Sultan van Tidore.

Sago is het merg van eenen palmboom van de kleinste soort (*Metroxylon Sagu*), die in overvloed op het eiland Ceram en de Westkust van Nieuw-Guinea en in mindere hoeveelheid op Borneo, Celebes, Timor, Boero en andere Moluksche eilanden in het wild groeit, en ook voorkomt in Padang en de Padangsche Bovenlanden op Sumatra, werwaarts hij zeker van elders is overgebragt. Jong zijnde vertoont de sagoboom zich als een heestergewas, en bestaat uit verscheidene regtopgaande groene takken, die 12 en meer voeten bereiken. Deze takken zijn van onderen met doornen bedekt en hebben aan weêrskanten lange en smalle bladen. Na drie jaren vormen zich deze

takken tot éénen stam, die langzamerhand zijne doornen verliest, na 10 of 12 Rijnlandsche voeten bereikt te hebben, en weder nieuwe takken doet uitschieten, welke van onderen ruim 2 Rijnlandsche voeten breedte hebben, van binnen hol zijn en bij het opwaarts schieten de hoogere takken, die al smaller en smaller worden, omvatten. De boom wordt 40 tot 60 Rijnlandsche voeten hoog en ½ voet dik. Op 2 of 3jarigen ouderdom komen uit de wortelen van den moederstam nieuwe loten te voorschijn, welke weder tot boomen opgroeijen. Bij 14 of 15jarigen ouderdom bloeit de boom voor het eerst, — zoo hij in bijzonder gunstigen grond geplant is, geschiedt dit reeds na 10 of 12 jaren, — het meel zweet alsdan op de bladeren en takken uit, hetgeen het zekere kenmerk van rijpheid is. Alsdan wordt de boom geveld en in stukken van 6 of 7 Rijnlandsche voeten gekapt, welke in de lengte gekloofd worden. Door middel van eenen dissel doet men er het merg uit in eene soort van emmer (*goeroeng*), die van onderen eene zeef heeft. Het meel wordt met water gekneed, zoodat de fijnere deelen door de zeef vallen en in eenen anderen emmer met water bezinken. Daarna giet men er het water af, droogt het en bewaart het in mandjes. Elke boom bezit gemiddeld 750 ponden meel. Wanneer de sagoboom klopbaar is, moet hij ten minste binnen het jaar geveld worden, daar anders het meel verloren gaat. Men onderscheidt vier hoofdsoorten van sago: de *tuni*, die 40 à 50 toemangs (manden uit sago-bladeren vervaardigd), elk van 25 ponden, meel kan leveren, hetwelk wit is; de *ihor*, die even veel meel levert, doch van roode kleur; de *molat*, die wit meel levert, ter hoeveelheid van 20 toemangs, van 25 ponden elk; de *makunaro*, die slechts 14—15 toemangs opbrengt. Alfoeren en Papoea's gebruiken de sago als voedingsmiddel en koken haar tot eene brij, *papedo*, die naar dunne stijfsel gelijkt, of bereiden haar in steenen vormen tot koeken, welke versch smakelijk zijn, doch later zoo hard worden, dat men er naauwelijks in bijten kan. De Makassaren en Boeginezen bezigen de sago als stijfsel, want zoodra de brij eenige dagen gestaan heeft, is zij daartoe zeer geschikt. De Javanen maken er gebak (*kwee-kwee*) van, terwijl op vele plaatsen van Padang en de Padangsche Bovenlanden het sago-merg aan de paarden en aan gevogelte, in stede van *padi*, gegeven wordt. Slechts zelden bezigt men aldaar de sago tot voedsel voor den mensch. De boom van Sumatra levert veel spoediger sago dan de Javaansche soort, bekend onder den naam van *kiray*. Op Borneo wordt de sago niet tot meel, maar tot korrels bereid, die *sagoe Bornei* heet, en waarvan eene aangename brij gekookt wordt.

Behalve het meel levert de sagoboom: den bast, die als brandhout gebruikt wordt; de grove deelen of draden uit het meel, die als draf tot voeding van het vee, voornamelijk van varkens dienen; de takken, welke *gaba-gaba* leveren, die de *bamboe* vervangt; de versche schil der jonge takken die een ruw touw geeft, en de oude bladeren die tot *atap* vervaardigd worden.

Singapoera is de hoofdmarkt van de sago, alwaar zij ook gezuiverd wordt. Van Borneo's Noord-Westkust en van Sumatra's Noord-Oostkust, inzonderheid van Siak, wordt te Singapoera jaarlijks eene groote hoeveelheid ruw sago-meel aangevoerd. De Chinezen van Malakka bereiden de zoogenaamde parel-sago, welke mede naar Singapoera een uitweg vindt. Sago werd het eerst in 1722 naar Engeland, in 1740 naar Frankrijk en in 1744 naar Duitschland gebragt.

De sago-boom gedijt zeer goed op vochtige gronden. In de afdeeling Hila, en bepaaldelijk op de binnenkust van Ceram, te Loki, en op de Noordkust te Nanat worden sago-bosschen gevonden, welke voor rekening van het Indische Gouvernement geëxploiteerd worden. Zij leveren genoegzaam sago op, om in de behoefte van de meeste daaraan te kort komende plaatsen van het eiland Amboina te voorzien. Te Loki is van Gouvernements wege een Opziener over deze bosschen gesteld. Zoodra een gedeelte dezer bosschen boomen bevat, die geschikt zijn om geveld te worden, verpacht de Opziener ze met het jaar, en doen zich daar geen pachters voor op, dan stelt men de bosschen voor het kloppen van meel open, en ieder klopper van eenen boom is dan gehouden aan het Gouvernement 10, 9 of 7 toemang's, naar gelang der deugdzaamheid van de sago, af te staan. Deze toemangs worden door het Gouvernement verkocht tegen 20 duiten elk. In 1853 bedroeg de opbrengst van deze toemangs *f* 2,053 en die der verpachte gedeelten van bosschen *f* 231.

Behalve den Gouvernements aanplant van sago geschiedt deze op Ceram en vooral op Boero door de bevolking. Op de Aroe-eilanden komt ook sago in overvloed voor.

Vergelijk over de sago:

A. de Steurs, *De Sagoboom der Molukko's* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VIII, Dl. I, bl. 367 vv.)

J. R. Logan, *Sago* (*Journal of the Ind. Archip.* Vol. III, 1849, p. 288 ff.)
F. A. W. Miquel, *Flora van Nederl. Indië*, Dl. III, bl. 140—150.
W. L. de Sturler, *Handboek voor den landbouw in Nederl. Oost-Indië*, bl. 626—639.

Sago, bij de Engelschen ten onregte Mount Kasoemba, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's, volgens de Perez, gelegen op 0° 16′ 35″ Z. Br. en 100° 39′ 30″ O. L. Het is een 1,000 Rijnlandsche voeten hooge trachietberg, met naaldvormige spits, holen en spleten. Hij is rijk begroëid met hoog geboomte, waaronder vooral de Java-eik en de laurier de aandacht trekken. Aan de helling neemt de Sibajong haren oorsprong.

Sago, baai en rivier aan de Zuid-Oostkust van het eiland Banka, residentie Manado. Zij is zeer diep en voor schepen van middelmatigen diepgang geschikt, te meer daar zij nog gedekt is door het eiland Sahaong. Deze baai is van de vroegste tijden af een schuilhoek van de zeeroovers geweest.

De rivier Sago ontspringt uit een groot moeras en ontlast zich in het Noorden der baai. Haar water is zoet, behalve aan de monding, waar de smaak en reuk onaangenaam zijn.

Sagoan, dorp op de Zuidkust van het eiland Batjan, aan eene bogt ten Noorden van de Lapan-baai.

Sagoe, dorp op Sumatra's Oostkust, aan de rivier van Siak.

Sagoe, eiland aan Celebes' Oostkust, tot de Banggaai-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Sagoe, berg op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, hoog 3,815 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sagoe Dampar, een der Noord-Anambas-eilanden, residentie Riouw.

Sagoe Djengan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes.

Sagoen, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Westen van het rijk Matan. Aan hare oevers wonen een 20tal Dajaks.

Sagoe Sagoeb, onbewoond eiland, tot de Banjak-groep behoorende, aan Sumatra's Westkust, groot $^1/_9$ vierkante Sumatra-paal.

Sagola, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Saha, rivier op Sumatra's Oostkust, rijk Asahan, die op den linker oever in de Asahan valt.

Sahaliang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Loender.

Sahalo, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, landschap Blalouw.

Sahan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Mampawa, aan de Nagara.

Sahan (Soengei-) of Peper-rivier, plaats in Borneo's Westerafdeeling, te Pontianak, alwaar vroeger peper-aanplantingen bestonden.

Sahaong, eilandje en hoek aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Banka, residentie Manado. Het eilandje dekt de Sago-baai en de hoek bepaalt de Zuidzijde dier baai.

Sahar, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Saharas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter oever der Aroet, met 20 Maleijers en 29 Dajak's (1853). Er liggen goudmijnen, welke echter niet bewerkt worden.

Saharie, riviertje op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang. Het vereenigt zich met andere uit den Ardjoeno en Tengger komende rivieren en ontlast zich in de Brantas.

Sahindaroeman, berg op het eiland Sangir, residentie Manado.

Sahing, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Oosten van Telokh Betong.

Sahirade, kampong in het Zuiden van Midden-Flores, bewoond door Rokka's.

Sahoe, distrikt en dorp op de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo, op 1° 6′ N. Br. Het ligt in eene vruchtbare vlakte, waar veel rijst wordt verbouwd. De grond levert ook een weinig kruidnagelen op. Van Sahoe loopt een goede weg naar Gilolo. Op de kaarten is Sahoe aan het strand geplaatst; daar ligt echter Soerahoo, terwijl Sahoe meer binnen 's lands gelegen is. De bevolking bedraagt 4,650 zielen, onder den Sultan van Ternate.

Sahoel, zandbank ten Zuiden van het eiland Timor, in de zee van Timor, tusschen 10° 40′ en 11° 30′ Z. Br. Zij staat op de kaarten als gevaarlijk en rotsachtig aangeteekend. Vele andere koraalbanken, van welke sommige zeer gevaarlijk zijn, strekken zich ten Zuiden van de Sahoel-bank op eenen grooten afstand uit.

Sahoelauw, dorp op het eiland Ceram, in het rivier-gebied der Talla. De *Radja* heeft zich aan het Nederlandsch bestuur onderworpen en den 17n April 1857 daartoe den eed van getrouwheid en onderwerping afgelegd.

Sahoer, berg op Sumatra, in de Battalanden, landschap Sigopoelan.

Sahoero, rivier op het eiland Amboina, aan de Zuidkust van het schiereiland Hitoe.

Sahon, kleine eilandjes in den Molukschen Archipel, ten Noorden van het eiland Ceram.

Sahul, zie: Sahoel.

Sahwoiri, eilandje in den Molukschen Archipel, bij Batjan.

Saidnahoeta, distrikt en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha.

Sailoe, dorp op Celebes, in het Noorden van het rijk Boni.

Sailolo, dorp op de Zuid-Westkust van het Papoesche eiland Salwati. De inwoners zijn Mohammedanen en worden bestuurd door een *Kapitein Laut*, bijgestaan door een *Djoegoegoe* en een *Imam*.

Sailomanok, eiland ten Oosten van Celebes, in de Moluksche zee, tot de Lobobo-groep behoorende. Het staat onder den Sultan van Ternate.

Sailoos of Sajoesoe (zeker het Ardassier der kaarten), zuidelijkst eiland van de Groote Paternoster-groep, ten Noorden van Soembawa, in de zee van Celebes. Van 10 tot 24 December 1860 heeft de *Reinier Claeszen* aldaar zeven groote Magindanaosche rooverspraauwen, benevens eene rooverskampong vernield, twaalf stukken geschut, geweren, enz. bemagtigd, negen slaven, eene vrouw en twee kinderen bevrijd en eenen roover opgebragt. Op den 29n dier maand kwam aldaar ook de *Gedeh* aan en vatte post aan de Noordzijde, terwijl de *Reinier Claeszen* aan de Oostzijde ging liggen. Weldra waren de vloten en kampongs, welke de roovers bezig waren te bouwen, vernield. Op den 4n Januarij had er eene ontmoeting van de landing-divisie met de roovers plaats, waarbij deze werden teruggeslagen. Van Bima kwamen spoedig 100 koelie's aan, te gelijk met den *Radja* Bitjara van dat rijk en ongeveer 200 volgelingen, die hunne hulp den Kommandant der expeditie kwamen aanbieden. Achtereenvolgens is het den onzen gelukt 19 roovers, 43 vrouwen en 41 kinderen in handen te krijgen, terwijl nog verscheidene roovers sneuvelden.

Saimbang, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Saimbang, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Doekoe Wringin, op de oostelijke grens.

Sain, dorp op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Saing, twee bergtoppen van den Ajang op Java, residentie Bezoeki, op de grens van de afdeelingen Bezoeki en Bondowosso.

Saing Bong, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de grens van Koetei, op 0° 2′ N. Br. en 115° 22′ O. L.

Saing Kopang, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de grens van het stroomgebied der Barito, hoog 573 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sainoa of Sai Unowa, eilandje in de Moluksche zee, bij de Oostkust van Celebes. Het staat onder den Sultan van Ternate, is onbewoond en levert veel *tripang* op.

Saintang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Saïroe, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Westzijde der bogt Haja. Men kan er ankeren.

Saisowon, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Gaä, bewoond door 15 Heidenen.

Sait, kaap aan de Oostkust van het eiland Boero.

Saitang, kaap aan de Noordkust van het eiland Amboina, op 3° 29′ Z. Br.

Saja, eilandje in den Lingga-Archipel, op 0° 45′ 30″ Z. Br. en 104° 58′ O. L. De kusten zijn zuiver, zoodat men het digt kan naderen. Dit eiland bestaat uit eene enkele rots van circa 670 Rijnlandsche voeten hoogte, volgens Smits.

Sajan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, die zich door de bogt van Sampamahan in de baai van Pamoekan ontlast.

Sajan, hoek aan Sumatra's Westkust, aan de Noord-Westzijde van de afdeeling Kroë, adsistent-residentie Benkoelen.

Sajang, rivier op Java's Zuidkust, welke, ten Noord-Noord-Westen van Noesa Baron, in de baai Dampar valt. Vóór de uitwatering ligt eene zandbank met hevige branding.

Sajang Handjoeng, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan.

Sajang Hoesa, kaap aan Java's Zuidkust, ten Noord-Westen van de Wijnkoops-baai, op 6° 50′ 30″ Z. Br. en 105° 56′ 30″ O. L.

Sajar, dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, bewesten Serang.

Sajaranten, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Saje, eilandje in den Molukschen Archipel, bij de Oostkust van Gilolo, staande onder den Sultan van Tidore.

Sajoan, eilandje bij het eiland Batjan, in de straat Patientie, en rivier op de Oostkust van dat eiland, die slechts een klein eind op-

waarts bevaarbaar is voor praauwen en wel tot eenen diepgang van 3 Rijnlandsche voeten.

Sajoe, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in die van Pemboeang vloeit.

Sajoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Tajan, aan de Kapoeas.

Sajoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, met eene goudmijn, die door eenige Chinezen bewerkt wordt.

Sajoeng, partikulier land en dorp met markt op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Sajoeng, rivier op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Sajoesoe, zie: Sailoos.

Sajonggo, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Saka, rivier, berg en dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Saka, eiland aan Sumatra's Zuidkust, bij de Lampongs, behoorende tot de Lagoendi-eilanden.

Saka, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, in welks omtrek den 28^n Junij 1835 de Noord-Amerikaansche Zendelingen Henry Lyman en Samuel Munson door eene gewapende bende Batta's werden overvallen, vermoord en opgegeten.

Saka, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Haar bed, dat uit rots- en keisteen bestaat, is, hoewel breed, slechts weinig voeten diep. Zij ontspringt op den Boekit Besar en valt in de Kommering.

Saka, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke in het Zuid-Oosten van de afdeeling Sepoetih in de Pennat valt.

Saka Besar, doesoen der Koeboe's op Sumatra, in de noord-westelijke binnenlanden van Palembang, aan de Rawas.

Saka Djoengkoeloen, graf op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, dat aan de Badoeïs behoort en door hen als heilig beschouwd wordt.

Sakadouw, zie: Sekadouw.

Sakai, dit is een der meest gebruikelijke namen door de Maleijers gegeven aan de ruwe volksstammen, die de Oostkust van Sumatra en hare eilanden bewonen en oorspronkelijk te Djohor, op het schiereiland van Malakka, te huis behooren. Zij zijn van hetzelfde ras en waarschijnlijk ook van dezelfde natie als de Maleijers zelven, daar zij de Maleische taal in een ander dialekt spreken. Over het algemeen zijn de Sakai een zachtzinnig, eenvoudig volk, dat zich met de jagt of wel met den aanplant van rijst en sago bezig houdt. Men wachte zich de Sakai te verwarren met de Sekah's, die nimmer op het land, maar in praauwen langs de kusten en op zee wonen.

Saka Katjang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met een 35tal inwoners.

Sakalela, dorp op Dawera, een der Babber-eilanden.

Sakalla, zie: Sakatta.

Sakama, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan den linker oever der Salaboeng.

Sakambau, ook Boedoe genaamd, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, even bezuiden de rivier van Sambas.

Sakanak, vroegere goudmijn in Borneo's Westerafdeeling, 1½ uur gaans van Mandhor. Nabij deze werd in October 1859 op twee plaatsen kopererts gevonden.

Sakandis, kaap aan de Oostkust van Borneo, landstreek Tanah Boemboe, in de straat van Makassar.

Sakano, zie: Sétan.

Saka Parang, plaats in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met 1 huis en 6 inwoners (1853).

Sakarna, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, landschap Toelang Amman.

Saka Tawang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, aan de Kahajan. Saka Tawang werd, daar het eene verblijfplaats voor opstandelingen was, den 14^n Mei 1860 door onze troepen verwoest.

Saka Tiga, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Pagagan Ilir.

Saka Tiga, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Ogan Ilir, aan de rivier Ogan, met eene indigo-fabriek.

Sakatoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Sakatta of Hasting's-eiland ligt ten Oosten van Madura, onder de Kangean-eilanden, gemiddeld op 6° 56′ Z. Br. en 116° 18′ 20″ O. L. Men kan dit eiland tot op eenen afstand van eene kleine mijl naderen.

Sakerta, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Sakete, rivier op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, die met eene westwaartsche strekking in zee vloeit.

Saketei, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, boven de monding der Senamang, op den linker oever der Katingan.

Saketi, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Sakha, zie: Saka.

Saki, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, welke in de Sampa valt.

Sakil, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Sakio, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Sakipat, berg op Sumatra, welks top als de grensscheiding tusschen de afdeeling Laïs van Benkoelen en het landschap Lebong beschouwd wordt.

Sakit (Poeloe-), zie: Purmerend.

Sakita, dorp op het zuidelijk schiereiland van Gilolo, met eene reede. Het behoort onder den Sultan van Ternate.

Sakita, eiland in den Molukschen Archipel, bij het eiland Morotai.

Sakitap, rivier in Borneo's Westerafdeeling, mijndistrikt Mandhor.

Sakka, zie: Saka.

Sakkal Soeloe, verlaten dorp op Sumatra, in de Lampongs, aan de rivier Pangoeboewan.

Sakmalang, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Sako, berg op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Tapan.

Sako, dorp op Sumatra, in de noord-westelijke binnenlanden van Palembang, aan de rivier Lalan, bewoond door Koeboe's.

Sako, rivier op Sumatra, residentie Palembang, landschap Boeai Roendjoeng.

Sako, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op het land Tjibaroesa.

Sakoeala, eiland in den Spermonde-Archipel, bij de kust van Maros.

Sakoeban, dorp op het eiland Sollok, aan het strand.

Sakoempang, 4,100 Rijnlandsche voeten hooge berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Sampit.

Sakoempang, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, hoog ruim 3,000 Rijnlandsche voeten.

Sakoeroe, zie: Tindam Hantoeng.

Sakoi, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe. Het dorp is tegen de aanvallen der naburige vijanden verdedigd door eene schans. De huizen zijn van boomschors met sirappen gedekt. De bevolking, ongeveer 400 zielen sterk (1859), behoort tot den stam der Ot Danom's. Zij zijn vredelievend van aard en vinden hun bestaan in het goudwasschen. De gelijknamige rivier vloeit even beneden deze plaats in de Kapoeas Moeroeng, op den regter oever. De geheele omtrek bevat goudmijnen. Verder groeit er veel ijzer-, *lanang-* en *bankirei*-hout.

Sako Karangan, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de Toengkal-rivier.

Sakra, dorp op de Oostkust van het eiland Lombok.

Saksi, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Sakti, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de Andalas Besar.

Salaän, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Salab, rivier op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Salaban, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo, op de westelijke grens.

Salabantar, oud dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Salabe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Pasir.

Salabenda, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Parong.

Sala Bintana, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de zuid-zuid-westelijke helling van den Gedé, 3,052 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sala Bintar, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan de Tjidani.

Sala Boelo, dorp op Celebes' Westkust, rijk Mandhor, aan het meer Karian Goen.

Salaboeng, meer op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan den zuidelijken voet van den berg Dempo.

Salaboeng, rivier op Sumatra, residentie Palembang, die een zijtak der Kommering is. De river heeft een sterken stroom, zoodat zij met moeite te doorwaden is. De bevolking aan deze rivier lijdt aan kropgezwellen, welke kwaal bij bejaarde personen en vooral bij de vrouwen bijkans algemeen is.

Salabor, berg op den Zuid-Oosthoek van het eiland Ceram, op ongeveer 3° 42′ Z. Br. en 130° 52′ O. L.

Sala Dedang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Sala Djambi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Sala Djoela, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke op den regter oever in de rivier Besai valt.

Salagor, bergketen op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, ten Westen van het distrikt Kian, bewoond door Alfoeren, die ondergeschikt zijn aan Kian Darat en Kian Laut. Een gelijknamig dorp is in de afdeeling Kian Laut gelegen.

Salahan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Soekadana.

Salahatomi, dorp op het eiland Ceram, aan de Zuidkust, onder Saparoea, met eene Christengemeente en inlandsche school.

Salaih, zie: Saleih.

Salajoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XIII Kota's, op 2 palen van Solok, met warme bronnen, waarvan de bevolking veelvuldig gebruik maakt, vooral ter genezing van huidziekten.

Salak, kegelberg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, aan de grens der Preanger Regentschappen, op 6° 44′ Z. Br. en 106° 47′ O. L. Deze berg wordt gewoonlijk met dezen algemeenen naam bestempeld, doch de bewoners van den omtrek hebben voor enkele deelen afzonderlijke namen. De oostelijke rand wordt Salak of ook Tjisalak geheeten en de inwoners onderscheiden den noordelijken, tevens laagsten top van de rij, als de Tjisalak Lottek (Kleine Salak). De hoogste top van den eigenlijk Salak heet Gagak en verheft zich, volgens JUNGHUHN, 6,995, volgens SMITS, 7,014, volgens REINWARDT, 6,963, en, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 7,167 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het westelijk gedeelte wordt, naar de rivier aan den voet, Tjiapoes of Tjappoes genoemd. De berg wordt aan de Oostzijde begrensd door de Tjidani, ten Zuid-Westen door de Tjigamea. Zuid-oostwaarts vloeit de Tjikalowong, die haren oorsprong tusschen de hoogste kruinen van den Salak heeft en de solfatara doorstroomt, welke aan de Westzijde van den berg ligt en door bosch is omgeven. De eenige bekende uitbarsting heeft plaats gehad in den nacht van den 4n op den 5n Januarij 1699. De Salak is aan den Pangeranggo verbonden door een lagen tusschenrug, die eene hoogte van ongeveer 1,500 Rijnlandsche voeten moet hebben. De berg is van den voet tot aan den top met den weelderigsten plantengroei bedekt. Tot hooger dan 2,000 Rijnlandsche voeten wordt aan zijne hellingen rijst verbouwd; daarna ontwaart men tot op 3,500 Rijnlandsche voeten koffijtuinen en wouden, die zelfs de steilste toppen bedekken. Op den Salak is eene vlakte, waarop zich de graftombe bevindt van eenen kluizenaar, die er zich bij de religie-oorlogen op heeft teruggetrokken.

Salak, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Salak, eiland in de straat van Malakka, ten Noord-Westen van Boelang, residentie Riouw.

Salak, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Salak, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Oengaran en een in het Oosten van het distrikt Salatiga.

Salak, heuvel op Java, residentie Bantam, $25^1/_4$ paal van Tjiringin.

Salak (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VII Loerah's.

Salakan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, bezuiden de rivier Sakambau.

Salakan, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang.

Salak Edan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pegadeng, 3 palen ten Zuiden van Kamarong.

Salakoi, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, met 11 huizen, 119 zielen en 106 klapperboomen (1861).

Salak Panden, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Salakrea Koelon en **-Wètan,** dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, bij de westelijke grens van het distrikt Rantja.

Salak Tater, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, aan de rivier Soemadang Larang, op 825 Rijnlandsche voeten boven de zee. De gemiddelde thermometerstand is er 79° 16′ FAHRENHEIT.

Salam, zie: Salem.

Salam, dorp op Java, residentie Soerakarta, $11^1/_2$ paal van de hoofdplaats.

Salam, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, bij de westelijke grens.

Salam, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan.

Salam, dorp op Java, residentie Soerakarta, in het Westen van het distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Salam, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan.

Salam, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredan.

Salam, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Salam, *râwa* (moeras) op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Salam, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Salam, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Salam, benaming van vijf dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, gelegen: een in het Zuid-Oosten van het distrikt Bandongan, een tweede in Ballak, een derde op de oostelijke grens van het distrikt Probolinggo, een vierde in Ngasinan en eindelijk een in Remameh, aan den grooten weg naar Djokdjokarta.

Salam (Toembang-), dorp in Borneo's Zuid en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met 8 huizen en 240 inwoners (1853).

Salamadonga, berg op Celebes' Noordkust, residentie Manado, nabij Boelan.

Salaman, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir.

Salaman, dorp op Java, residentie en distrikt Samarang, aan den postweg.

Salaman, hoofdplaats van het distrikt Minoreh, op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Salaman, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Salaman, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, distrikt Mandhor, met eenen Chineschen *Kapitan.*

Salamat, zie: Slamat.

Salamba, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de zuidelijke grens van het landschap Tanah Datar.

Salambatoe of Solok, een der hoofdmonden van de Kajan, op Borneo's Oostkust, landschap Boeloengan.

Salambou of Sarambou (op de kaarten ten onregte Poeloe Babi), een der Banjakeilanden, ten Westen van Sumatra. Het is onbewoond.

Salamit, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sintang, welke in de Malo valt.

Salamoe, berg en dorp op het eiland Timor, rijk Koepang, aan de baai van Koepang. De berg is gelegen op 9° 57′ Z. Br. en 123° 41′ 42″ O. L. en naar gissing, 3,000 of 4,000 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee. De daken der huizen te Salamoe zijn nagenoeg gelijk met den grond, uithoofde der hevige ruk- en valwinden, die men daar in de Zuid-Oostmoesson heeft.

Salamoeka, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Pangkalan Djambi.

Salamon, dorp op het eiland Groot Banda.

Salamparang, naam door de inboorlingen van Lombok aan hun eiland gegeven. Zie: Lombok.

Salan, eilandje in de rivier Sebauwang, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng.

Salan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Sampit, distrikt Koehin, welke in de Pemboeang vloeit.

Salan, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke in het Zuid-Oosten van de afdeeling Sekampong, in de Sekampongrivier valt.

Sala Nama, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Sala Nama, eilandje in de rivier Moesi, op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin.

Sala Nama, eilandje aan Borneo's Westkust, op 1° 20′ Z. Br., onderhoorig aan Pontianak. Benoorden dit eilandje ligt op geringen afstand de groote klip Batoe Mandi. Achter Sala Nama vinden kleine praauwen in de Westmoesson eene veilige ligplaats. Er komt hier een metamorfisch gesteente voor.

Sala Nama of Zuid Broeder, eilandje aan Sumatra's Oostkust, op 3° 20′ N. Br. Het kanaal tusschen de kust en dit eiland is slechts 3 of 4 Engelsche mijlen wijd en wordt niet bevaren.

Salang, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Paneih, met een 100tal bewoners aan hare oevers.

Salang, rivier op het eiland Banka, die met eene westwaartsche rigting in de straat Banka uitloopt.

Salang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pegadeng.

Salangadi, groep van zes eilanden in den Molukschen Archipel, aan de Westzijde van den Noordhoek van Gilolo.

Salangies, rivier op Sumatra, residentie Palembang, landschap Moelak Oeloe. Zij ontspringt op den Dempo, bij welken zij eenen waterval vormt, en doorstroomt het geheele Pasoemah Lebar in noord-oostelijke rigting, om zich nabij Lamatang in de rivier van Palembang te ontlasten.

Salangkota, rivier, kaap en dorp op Celebes, aan de Oostzijde van het rijk Boni.

Salangoer, zie: Salagor.

Salanig, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, aan het strand. Er ligt een moeras van 1 paal in omtrek en ongeveer 4 Rijnlandsche voeten diep.

Salanken, baai aan de Zuid-Westzijde van Celebes, in de bogt van Boni.

Salaoe, dorp op het Aroe-eiland Jamboeaai, in 1850 met 22 huizen, bewoond door 119 Alfoeren.

Salaoe, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Pemboeang, die in de Moenggoel valt en langs welke goudsteen voorkomt.

Salapadjang, suikertuin op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier.

Salapan, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Soemanap.

Salapi, berg op het eiland Soembawa, rijk Dompo.

Salarangan, rif ten Oosten van Paleat, onder de Kangean-eilanden, residentie Madura, op 6° 58′ Z. Br.

Salareumah, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Tjiawi.

Salasi, dorp op het eiland Amblaauw, met 189 zielen (1855).

Salasi, zie: Soelasi.

Salata, rivier op Borneo's Oostkust, welke in het Noord-Westen van Koetei in de rivier van Koetei valt.

Salatan, zie: Selatan.

Salat-Bantan, zuidelijke mond der Kapoeas-rivier, in Borneo's Westerafdeeling.

Salate, dorp aan den Zuid-Westhoek van het eiland Amblaauw, met 69 zielen (1855).

Salatiga, adsistent-residentie en regentschap op Java, residentie Samarang, ten Noorden van Kadoe en Soerakarta, ten Oosten van Kadoe en ten Westen van Soerakarta. Zij bevat de distrikten Oengaran, Ambarawa, Salatiga en Tengaron, te zamen met 140,000 zielen. Het bestuur is in handen van eenen Adsistent-Resident, een Ambtenaar belast met de policie te Ambarawa, een Regent en een Kommies belast met de administratie van 's lands kas. In deze afdeeling zijn drie partikuliere scholen aanwezig. De landstreek vertoont er een bewonderenswaardigen rijkdom van plantengroei. De koffijteelt is hier zoo aanzienlijk, dat schier overal de grond met koffijtuinen bedekt is. De rijst is er mede een hoofdprodukt. Men vindt er bijna alle Europesche vruchten en groenten. De koeijen en ander vee zien er goed uit; melk en boter zijn er uitmuntend. Het klimaat is er koel en aangenaam en derhalve zeer gezond. Men heeft er vele goed onderhouden wegen.

Het distrikt Salatiga, in eene vlakte gelegen, behoort tot de verrukkelijkste oorden van Java en bevat eene bevolking van 48,000 zielen.

Salatiga, hoofdplaats van de afdeeling en het distrikt Salatiga, op Java, 31 palen van Samarang, 73 van Poerwodadi. Zij ligt op den noord-oostelijken voet van den Merbaboe, ter hoogte van 1,877 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Junghuhn (het fort namelijk). Het is een lief plaatsje, dat door den landweg in twee deelen gesplitst wordt, aan welken weg de huizen met tuintjes liggen. Men vindt er een groot plein, waaraan vele goede huizen staan, waarvan het Gouvernementshuis eenige vermelding verdient. Het strekt tot verblijf van den Adsistent-Resident, is een fraai gebouw en heeft uit de achtergalerij een prachtig gezigt op den Merbaboe. Het fort de Hersteller ligt in het midden der plaats op het plein; het is steeds van allerlei oorlogsbehoeften voorzien. Vóór hetzelve staan twee kanonnen. De bezetting van een bataillon ligt gekampeerd in bamboezen kazernen. Op het midden van het plein staan een kruidhuis en een vlaggestok op 7° 17′ Z. Br. en 110° 31′ O. L. Voorts heeft men er eene gevangenis, een garnizoenshospitaal, eene regtbank van omgang en een landraad. Salatiga strekt tot verblijf, behalve aan den Adsistent-Resident, aan den Regent, en verder personeel. Ook is hier een Zoutverkooper gevestigd. De Samarangsche wees- en boedelkamer heeft hier een agentschap. Den Officier van Gezondheid is de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine opgedragen. Salatiga heeft eene partikuliere school en verder eene partikuliere onderwijzeres voor de Fransche taal. De te Salatiga bestaande Javaansche gemeente telt (1857) 46 leden en staat onder de leiding van den zendeling te Samarang.

De naam Salatiga, eigenlijk Sélo-tigo, beteekent *drie steenen*, naar drie steenen tempels, welke volgens de overlevering even buiten deze plaats aan eene bron gestaan hebben en van welker steenen het fort de Hersteller gebouwd is.

De bron, door de Javanen Kali Taman genoemd, biedt eene gezonde badplaats aan. Boven deze bron, welke in een met bloemen bedekt dal ligt, vindt men een grooten binnenvijver, die uit onderscheidene bronwellen ontstaat. Deze vijver, Benojo genaamd, aan welks oever steenbakkerijen staan, ontlast zijn water door onderscheidene leidingen in de Indro,

waarnevens men eene andere bron aantreft, in welke zich de mindere klasse der inwoners baadt.

Het klimaat is te Salatiga koel en 's nachts dikwerf koud, doch zeer gezond. De thermometer teekent er 's morgens 68°, op den namiddag, te 2 uren, 83°, en na zonsondergang 75° FAHRENHEIT.

Te Salatiga was het, dat de Gouverneur-Generaal JANSSENS, den 18 September 1811, de capitulatie teekende, waarbij Java en onderhoorigheden aan de Engelschen overging.

Salatjaoe, voormalig distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, dat bij een ander is ingedeeld geworden.

Salatjaoe, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, 75 palen van Soemadang, 90½ van Bandong en 130½ van Tjiandjor.

Salatoengo I en **II,** twee dorpen op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, vassaal Paroeboe. Het eerste bevat 5 huizen, 50 zielen en 10 klapperboomen, en het tweede 10 huizen en 70 zielen (1861).

Salat Pandjang, zie: Brouwers-straat.

Salat Ringgit, zie: Ringgit.

Salattai, meer in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, dat zich door het riviertje Djimbadar in de Kapoeas ontlast.

Salatti, voormalig dorp op het eiland Kélang, aan de Oostzijde op eenen berg gelegen. Dit was het vermogendste dorp des eilands, alwaar eene vastigheid bestond, waarop de bevolking in tijden van oorlog hare schatten plagt te bergen, verzekerd, dat die berg, als men het van boven wilde beletten, niet dan met uiterst gevaar kon beklommen worden. De Nederlanders hebben dien echter onder den Landvoogd DEMMER bestegen en aldaar toen die vesting afgebrand.

Salatti, zie: Salate.

Salaut, distrikt op Sumatra's Westkust, landschap Indrapoera.

Salaut, zie: Tapan.

Salawai, grootste rivier van het eiland Ceram, die haren oorsprong uit eenen hoogen bergketen neemt, en zich aldaar door eene rotskloof loodregt tot eene diepte van ongeveer 100 Rijnlandsche voeten in eene kom nederstort. Naar het Noorden voortstroomende, loopt zij door eene groote vlakte en stort zich, na eenige riviertjes te hebben opgenomen, bij Sawaai in zee. Jaarlijks treedt zij buiten hare oevers en overstroomt dan geheele streken. Zij bevat goed drinkwater. Een gelijknamig eilandje ligt digt onder de Oostzijde der Sawaai-baai.

Salawati, eigenlijk Soroeakkee, eiland ten Westen van Nieuw-Guinea, welks Oostpunt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, is gelegen op 0° 59′ Z. Br. en 130° 35′ O. L. Het eiland heeft, volgens denzelfden, eene oppervlakte van 36,5 vierkante geographische mijlen. De bevolking bedraagt 8,000 à 10,000 zielen, woeste volksstammen, en een 80tal Mohammedanen, die aan de stranden wonen. Het eiland wordt bestuurd door eenen *Radja,* die ter hoofdplaats Samateis of Samate, op de Zuidkust, verblijf houdt en in zijn bestuur bijgestaan wordt door een *Djoegoegoe,* Majoor, *Sengadji,* Kapitein, *Imam* en *Hoekom.* Het tweede dorp, aan de Zuid-Westkust gelegen, heet Sailoloh en staat onder een *Kapitein-Laut,* die den *Radja* ondergeschikt is en bijgestaan wordt door eenen *Djoegoegoe* en *Imam.* Verder is er ook een dorp Salawati. De *Radja* van Salawati wordt door den Sultan van Tidore bevestigd. Hij voert ook gezag over Batanta en eene menigte in de nabijheid gelegene eilandjes, benevens over een gedeelte des Westen Noordkusten van Nieuw-Guinea, bekend onder den naam van rijk van Salawati, hetwelk zich van de Mac Cluer's bogt af, west-, noord- en noord-westwaarts tot omstreeks de kaap de Goede Hoop uitstrekt, en de landstreken Asi en Megga omvat.

De bergvolkeren zijn onafhankelijk en brengen geene schatting aan den *Radja* op. Salawati moet als gewone schatting aan den Sultan van Tidore jaarlijks 100 paradijsvogels en 100 pakken sago opbrengen. Er wordt handel met de genoemde landstreken gedreven, alsmede vrij aanzienlijke met het eiland Wageoe. Jaarlijks komen er gewoonlijk 8 à 10 vaartuigen van Makassar, Mandhar en Ceram, die door elkander 400 pikols *tripang* en 50 kati's schildpad innemen. Behalve deze artikelen levert Salawati veel sago op, die meest naar Tidore, Ternate en Ceram wordt uitgevoerd, welke uitvoer begroot wordt op 200 kojangs 's jaars.

De Noordkust, die de Zuidzijde der Pittstraat bepaalt, heeft steile kusten en ongelijke en groote diepten. Ook de Westkust kan niet van nabij genaderd worden, wegens de vele eilanden en ondiepten.

Het eiland Salawati werd in 1764 ontdekt.

Salawati, zie: Pandjang.

Salaweh, Noord-Oosthoek van het noordoostelijk schiereiland van Gilolo, welks top eene natuurlijke vesting is, met huizen en tuinen. Hij ligt op 1° 27′ N. Br. en 128° 42′ O. L. Er steekt een rif van af.

Salaweh, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Salaweh, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der IX Kota's.

Salaweh, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Djanggala, aan de Tjitandoei, 16 uren van de Zuidkust verwijderd. Van dit dorp af wordt de rivier bevaarbaar.

Salaweh, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati, in het Zuid-Westen, en distrikt Segala Herang in het Noorden.

Salayoe, zie: Salajoe.

Salboli, bergje op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Sale, kaap aan Borneo's Westkust, aan het Westerstrand van het distrikt Pontianak.

Salebar, zie: Silebar.

Salee, straat die het eiland Mojo van de Noordkust van Soembawa scheidt. De naam van Salee wordt ook wel aan de baai van Soembawa gegeven. Volgens GREGORY is Salee eigenlijk eene baai ten Oosten van de Soembawa-baai, die zich ongeveer 10 mijlen om de Zuid-Oost zou uitstrekken.

Saleh, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Sedan, in het Zuid-Oosten.

Saleh, zie: Saleih.

Saleian, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam. Het is schaars bevolkt, daar de bodem niet zeer geschikt is voor den rijstbouw, weshalve hier voornamelijk de teelt van pataten, Turksche tarwe, enz. plaats vindt.

Saleih, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, die uit de vereeniging der Padang- en Kambang-rivieren ontstaat en zich ten Westen van de Vierde Punt in straat Banka ontlast. Zij is eene breede en diepe rivier, waarin een groot schip kan binnenvaren. Vóór den mond ligt eene bank, die bij laag water nog 2, 3 en 4 vademen diepte heeft. De oevers der Saleih zijn moerassig en onvruchtbaar. De bevolking is er schaars.

Saleih, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah. Zij ontspringt uit den berg Tindoah, in het distrikt Angkolah Djoeloe, vloeit zuid-oostwaarts door de koeria Kampong Baroe en ontlast zich in de rivier Gadis, afdeeling Natal.

Saleih, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, aan de oevers der Pemboeang. Er komt zandsteen voor. Saleih is bewoond door 180 Dajak's, welke „Orang Boloh" genoemd worden (1853).

Saleih, zie: Nagara.

Saleih Ketoewing, dorp op Borneo's Oostkust, landstreek Berou, aan de rivier Kalai.

Saleih Taboean, naam eener in 1856, tijdens de expeditie, versterkte plaats op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op den berg Radja Bassa.

Saleijer (juister Silajar), eilanden-groep ten Zuiden van Celebes gelegen, bestaande uit de eilanden Saleijer of Groot Saleijer, en de daaronder behoorende en meest zuidelijk daarvan gelegen en onbewoonde eilanden: Babi of Passi, Malimbo, Goewang, Baoelawang, Tambolongang, Polassi of Lassi, Djaï Lamoe, Roesa, Mamalaki, Sisir, Tanah Djampeja, Bembe, Babi, Opa, Tapaja, Pandjang, Kajoe Adi, Kasoewari, Badja, Kompa, Groot en Klein Latonda, Kajoe Pangang, Kalatoa, Groot en Klein Karompa, Madoe, Zuid-eiland, Kaoena, Baars-eiland en de Tijger-eilanden. De oppervlakte dezer eilanden-groep wordt geschat op 28 vierkante mijlen. Het eiland Saleijer is van den hoek Lassoa of Bira, het zuidelijke punt van Celebes, gescheiden door de straat Saleijer, die ruim 2 Duitsche mijlen breed is en in de Westmoesson bevaren wordt door schepen naar de Molukko's, de Philippijnen of China bestemd. Deze straat bevat de drie kleine, onbewoonde eilandjes de Boegerones. De stroomen zijn er zeer sterk; in de Westmoesson gaat de sterkste stroom tusschen de genoemde eilanden om de Oost-Noord-Oost naar de bogt van Boni. Aan de Westzijde wordt door Poeloe Babi eene straat gevormd, die voor schepen van 12 Rijnlandsche voeten diepgang bevaarbaar is. Ten Westen van Saleijer is in 1859 een koraalrif ontdekt, op 6° 17′ Z. Br. en 120° 27′ 30″ O. L., volgens de inlanders met 2 vademen water.

Saleijer is een langwerpig eiland, beslaande 20 uren gaans in de lengte en 3 uren in de breedte. Het Nederlandsche fortje Defensie, op de Westkust, is gelegen (volgens MELVILL VAN CARNBÉE) op 6° 6′ Z. Br. en 120° 23′ O. L., het middenpunt van het eiland op 5° 40′ N. Br. en 120° 28′ O. L, en de Zuidpunt op 6° 26′ Z. Br. en 120° 37′ O. L. Van deze laatste steekt een rif nagenoeg $^1/_2$ mijl ver in zee uit. Dit eiland is zeer berg- en rotsachtig; aan de Oostkust rijzen de bergen steil uit zee op. Hunne hoogte is echter niet aanmerkelijk, daar de voornaamste, waaronder de Ilaroe, naauwelijks 3,000 Rijnlandsche voeten bereiken. Uit het gebergte komen kleine spruiten en beken te voorschijn, welke den naam van

rivier niet verdienen en zelfs niet voor praauwen bevaarbaar zijn. In de bosschen houden zich vele wilde zwijnen en herten en eene talrijke menigte grijze eekhorens op. Onder de wilde vogelen heeft men er boschduiven, wilde eenden en snippen. De huisdieren, die op Saleijer gevonden worden, zijn: paarden, buffels, geiten, schapen en hoenders. De paarden, schoon sterk en bijzonder geschikt voor de wegen, welke over de bergen leiden, zijn klein en bereiken zelden de lengte van 4 Rijnlandsche voeten. Koeijen zijn op dit eiland niet aanwezig. De zee is rijk aan verschillende vischsoorten en aan de stranden ziet men meermalen krokodillen. Men vindt er goede houtsoorten, geschikt tot den aanbouw van praauwen. Ook op het eiland Passi vindt men zwaar timmerhout en tevens eenig ebbenhout, hoewel van geringe dikte. In de regentschappen Layolo, Bonto Baros, Balla Boeloe en Bonea zijn *djati*-bosschen aanwezig, die geschat worden 70,000 boomen te bevatten. *Kapok*-boomen en *bamboe* zijn er tevens menigvuldig. De geheele strook vlak land langs de Westkust is met kokospalmen bedekt, die in 1854 een getal uitmaakten van 229,000. Voorts vindt men er eene groote hoeveelheid kanari-boomen en overvloed van tropische vruchten, als de *mangga*, *doerian*, *pisang*, *djamboe*, *pinang*, tamarinde en oranje-appel. Al deze vruchten zijn er goedkoop. De *sirih* (betel) is er schaars en moet grootendeels van elders worden aangevoerd. In het regentschap Gantarang groeit eenige koffij. Ook wordt op enkele plaatsen tabak en indigo verbouwd, alsmede de mostaardplant, waarvan het zaad, even als de kanari-vrucht, naar Celebes wordt uitgevoerd. Er bestaan geene geschikte gronden voor sawah's; in enkele regentschappen wordt in kleine hoeveelheid zoogenaamde tuin-*padi* aangeplant. Er wordt rijst van Makassar, Soembawa en Boni aangebragt. De grond is over het algemeen vruchtbaar en vooral voor veldvruchten geschikt. De landbouw bepaalt zich dan ook, bijna uitsluitend, tot den aanplant van gierst, maïs, *obi*'s, aardvruchten en den katoenheester.

Saleijer is berucht wegens de aanhoudende koortsen, die er, vooral in de Oostmoesson (van Mei tot Julij of Augustus, wanneer de zwaarste regenbuijen vallen), heerschen.

De bevolking van Saleijer bedraagt, volgens een der laatste verslagen van den Nederlandschen Ambtenaar van het eiland, 47,000 zielen, waarbij echter werd opgemerkt, dat dit getal bij eene naauwkeurige telling wel tot 60,000 zou klimmen. De bevolking is van gemengd ras, meerendeels van Makassaren, Boniërs en Loewoeërs afkomstig. De Saleijerees komt in uiterlijk voorkomen zeer veel met den Makassaar overeen, hoewel eenigzins donkerder van kleur. Op Saleijer wordt Makassaarsch gesproken, hoewel vermengd met Boegineesch, Boetoneesch en Loewoesch. Het schrift is geheel gelijk aan dat der Makassaren. Lezen en schrijven is op het eiland geenszins algemeen; men berekent dat slechts één van de honderd menschen deze kunde bezitten.

De Saleijerezen worden afgeschilderd als valsch, lafhartig, nijdig, afgunstig, minder ondernemend en minder krijgshaftig, maar daarentegen meer buig- en lijdzaam dan de Makassaren en Boeginezen. Er worden vele heimelijke moorden gepleegd, waarvan de daders meerendeels onbekend blijven. In 1855 hadden er zeven en negentig moorden plaats. De Saleijerezen zijn hartstogtelijke liefhebbers van hanengevechten, waarbij zij aanzienlijke weddingschappen aangaan; hetgeen evenwel, uithoofde van de daaraan verbonden gevolgen, niet dan met speciale vergunning mag plaats grijpen. Bij feestelijke gelegenheden worden er twee soorten van dansen uitgevoerd, de eene door kinderen en de andere door jongelingen en jonge meisjes. Beide soorten van dansen gaan vergezeld van een eentoonig gezang en even langwijlige muzijk. Te oordeelen naar de opbrengst der opiumpacht schijnen de Saleijerezen niet erg aan het verbruik van opium verslaafd te zijn, althans minder dan de bevolking van de op Celebes gelegen distrikten Bonthain en Boelekomba, alwaar die pacht over eene minder talrijke bevolking in 1857 *f* 5,000 opbragt, tegen *f* 1,500 à *f* 2,000 op Saleijer. Deze maatstaf kan evenwel alleen voorwaardelijk gelden, voor zoover het bewezen zou kunnen worden, dat in geen der beide gewesten frauduleuse invoer plaats vindt. — Op Saleijer heeft men, even als op Celebes en elders, het pandelingschap, een gewijzigden vorm van slavernij, waarbij vrije menschen wegens schuld tot de dienst van den schuldeischer verbonden worden.

Saleijer en onderhoorigheden wordt door veertien Regenten „*Oepoe*" bestuurd, die ieder een minder Hoofd „*Poenggawa*" onder zich hebben, welke hunne bevelen aan de dorpshoofden overbrengt en bij ziekte of ontstentenis van den *Oepoe* zijne plaats vervangt. De veertien regentschappen zijn: Tanette, Batang Mata, Onto, Boekit, Mare Mare, Bonea; in het Zuiden Bonto Bangoeng, Lajolo, Bonto Borotsoe

of Bonto Baros, Balla Boeloe, Barang Barang; in het Oosten Gantarang, Tabang of Opa Opa, Poeta Bangoeng. De Regent van Bonto Bangoeng is de eerste in rang en wordt als zoodanig ook door het Nederlandsch bestuur erkend. Het burgerlijk gezag over dit eiland berust bij eenen Nederlandschen Gezaghebber, die aan den Gouverneur te Makassar ondergeschikt is. Verder bestaat het civiel personeel uit een fungerend Havenmeester, een fungerend Ontvanger, tevens Vendumeester en Ambtenaar van den burgerlijken stand, een klerk, tevens tolk, een inlandschen fiskaal en een paar politiedienaren. De Gezaghebber is belast met de strandvonderij. Er is een landraad gevestigd, waarbij de Gezaghebber voorzitter is, en waarbij de straffen, na verkregen approbatie van den raad van justitie te Makassar, voltrokken worden. Men telde in 1853 op Saleijer 47 Europeanen, die uitsluitend ter hoofdplaats Panggiliyang, in het middengedeelte des eilands wonen, allen afstammelingen van Europeanen zijn, en in de grootste onkunde en zedeloosheid voortleven, hetgeen ook niet te verwonderen is, daar er volstrekt geen schoolonderwijs gegeven wordt en het eiland maar zeer zelden door den Predikant te Makassar wordt bezocht, op wien de verpligting daartoe rust, aangezien de Christengemeente kerkelijk onder Makassar behoort. Voor 't overige wordt Saleijer te zamen met Bonthain en Boelekomba door eenen Zendeling bediend. De inlandsche bevolking belijdt het Mohammedaansche geloof. Elke hoofdkampong bevat eene moskee, benevens een geestelijke, terwijl ter woonplaats van den Gezaghebber een hoofdpriester „*Goeroebaku*" is aangesteld, die in den landraad zitting heeft en door den Gezaghebber in zaken van godsdienst geraadpleegd wordt. Overigens zijn de geestelijken aan de Regenten onderworpen, door welken zij aangesteld en afgezet worden. Het Mohammedanisme gaat gepaard met vele bijgeloovigheden, nog overblijfselen van het voormalige heidendom.

De bevolking vindt voornamelijk haar bestaan in den landbouw. De klapperboom is het meest winstgevend produkt van het land, en er heeft aanzienlijke uitvoer van kokosolie plaats. Eenige strandbewoners generen zich met de vischvangst. De Beadjoe's, die ter kustplaats Padang gevestigd zijn, gaan twee malen 's jaars, in Januarij en Junij, met eene vrij talrijke vloot ter *tripang*- en *karet*-vangst uit, waartoe zij zich meestal begeven naar de Paternoster-eilanden, Tenimber, Boneratta, Boeton en de Noordkust van Nieuw-Holland. De vrouwen op Saleijer zijn bijzonder ervaren in het weven van geruite en gestreepte katoenen stoffen. De Saleijeresche *sarongs* zijn alom in den Archipel, wegens fijnheid en sterkte, beroemd en gezocht. Het daartoe benoodigde garen wordt gedeeltelijk op het eiland zelf vervaardigd en gedeeltelijk van Europa en Makassar aangevoerd. Ook worden er uitnemende matrassen van *kapok* gemaakt. De Saleijerezen houden veel van weelde in matrassen, kussens, gordijnen, enz. Enkele slaapplaatsen ziet men met satijnen gordijnen prijken. Sommige Regenten bezitten tafels, stoelen, thee- en eetserviezen, zilveren lepels en vorken. Echter wordt bij de Saleijerezen weinig zindelijkheid opgemerkt.

Sedert eenige jaren hebben de bewoners van het eiland zich mede toegelegd op het aanmaken van zout, zoodat er, behalve voor de consumtie op het eiland zelve, nog genoeg zout voorhanden is voor den uitvoer naar Boni. Handel en scheepvaart bepalen zich hoofdzakelijk tot de Westkust van Saleijer, waar men de voorname handelplaatsen: Batang Mata, Boeko, Bonto Bangoeng, Yong, Panggiliyang en Padang heeft, in welke drie laatste dorpen marktplaatsen worden gevonden. De handel wordt gedreven met vaartuigen van 20 tot 30 kojangs, op Makassar, de plaatsen in de bogt van Boni gelegen, Soembawa, Bali, Borneo, Java en Singapoera. Sedert de haven van Makassar is vrijgesteld, mogen, uitgenomen oorlogschepen, op Saleijer geene zeeschepen ten anker komen; daarentegen zijn de goederen, welke van Makassar uit- of daarhenen ingevoerd worden, vrij van inkomende en uitgaande regten. De uitvoer bestaat voornamelijk in klapper-noten en klapper-olie, ruw en geweven katoen. Er is invoer van eene groote hoeveelheid rijst, *gambir*, tabak, Europesche garens, lijnwaden, ijzer- en koperwaren en kramerijen.

De naam Saleijer is ontleend aan zekeren visch, die lang en smal van gedaante is en in de wateren langs dit eiland in overvloed voorkomt.

Weleer stond Saleijer onder Boni. In het begin der 16e eeuw is het aan het koningrijk Goa schatpligtig geworden. Later schijnt het weder onafhankelijk te zijn geweest, maar werd toch weêr spoedig veroverd door den Vorst van Ternate, BABOE 'LLAH, die het op nieuw aan de Makassaren afstond, als een bewijs zijner vriendschap voor dit volk. Toen de Makassaren door SPEELMAN waren overwonnen, hebben zij Saleijer, bij kontrakt van 18 November 1667, afgestaan ten behoeve van den Koning van Ternate. De bevolking kon

nogtans niet dan door kracht van wapenen tot onderwerping gebragt worden, waarbij haar door SPEELMAN werd opgelegd, om jaarlijks aan den Vorst van Ternate een bepaald getal Saleijeresche kleedjes als schatting te betalen, terwijl zij tevens voortaan als der Oost-Indische Kompagnie onderhoorig werd beschouwd. Van hunne verpligting ten aanzien van den Koning van Ternate, werden de Saleijerezen later, op verzoek hunner Regenten, ontslagen en het eiland regtstreeks onder het Nederlandsch bestuur te Makassar gebragt, waaronder het tot heden behoort.

Literatuur over Saleijer.

W. M. DONSELAAR, *Aanteekeningen over het eiland Saleijer* (*Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap*. Dl. I, bl. 277—328).

H. ZOLLINGER, *Verslag van eene reis naar Bima en Soembawa en naar eenige plaatsen op Celebes, Saleijer en Floris, in* 1847. (*Verhandd. v. h. Bat. Gen.* Dl. XXIII).

(Over Saleijer wordt gehandeld, bl. 8—12.)

GREGORY'S *Zeemansgids*, 1853, bl. 32—36.

P. P. ROORDA VAN EYSINGA, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indië*, bl. 116 en 117.

C. J. TEMMINCK, *Coup d'oeil sur l'Inde Archipélagique*, Vol. II, p. 38—41.

CRAWFURD, *Descriptive Dictionary*, art. *Salayar*. *Staatkundige verhouding van Saleijer tot het Nederlandsche Gouvernement* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. X, bl. 75—77; Jaarg. 1854, Dl. II, bl. 234).

Saleio Tanah, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XIII Kota's.

Saleïra, soms Robben-eiland en op oude kaarten ook Notendop geheeten, eilandje aan Java's Westkust, in de baai van Bantam, $^5/_{16}$ mijl Oost ten Zuiden van St. Nicolaas-punt.

Salèjar, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, aan de Tjidoenan, $6^1/_2$ paal van Tjikandi.

Salek, zie: Salak.

Salekat of Ramaoe, baai aan de Westkust van Sumatra.

Saléko, diepe rivier op het eiland Boero, in den omtrek van Kajeli.

Salela, naauw vaarwater, dat het eiland Groot Kelling van den Zuid-Oosthoek van Ceram scheidt.

Salem, distrikt op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, met een gelijknamig hoofddorp, dat $43^1/_2$ paal van Tagal en 50 van Cheribon is gelegen. Het distrikt bevat ongeveer 10,000 inwoners.

Salem, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Sentolo.

Salemba, dorp en buurt op Java, residentie Batavia, $5^1/_2$ paal boven de stad, aan den grooten weg.

Salembaran, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $1^1/_2$ paal beoosten de Tjidani, $3^1/_4$ paal ten Westen van de zee.

Salemo, eiland bij Celebes' Westkust, in de straat van Makassar, tot de Spermonde-eilanden behoorende, ten Noorden van den hoek Labakang.

Salemparang, zie: Lombok.

Salempouwe, zie: Saiimpawang.

Salenketa, zie: Salangketa.

Salepak, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de westelijke grens van het distrikt Madjalaja.

Salette of Mas, eilandje aan den Noord-Oosthoek van Flores, op 8° 8′ Z. Br. en 123° O. L.

Salewasa, dorp op Celebes' Westkust, rijk Mandhar.

Saley, zie: Saleih.

Saleyra, zie: Salira.

Sal Hoetoe, hoogste berg van het eiland Amboina, in het noord-oostelijk gedeelte van het schiereiland Hitoe. De hoogste top verheft zich, volgens Dr. FORSTEN, 3,890 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sali, zie: Saleih.

Sali, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang, op de grens van Tagal.

Sali, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang.

Salia, kaap aan de Zuidkust van het eiland Boero, op 3° 47′ Z. Br. en 127° 2′ O. L.

Salian, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tonsawang, met 333 zielen (1852).

Saliano, zie: Sebiano.

Salibabo, een der Talautsche eilanden, residentie Manado, met een gelijknamig dorp op 3° 58′ N. Br. De ankerplaats wordt door walvischvaarders aangedaan. Naar dit eiland heet de geheele groep ook wel Salibabo-groep.

Salice, kleine eilanden-groep, bij de Oostkust van Celebes, behoorende onder de residentie Manado.

Salida, distrikt op Sumatra, residentie Padang, met 2,000 inwoners. Het grenst ten Westen aan de Indische zee, ten Zuiden aan Painan, ten Oosten aan Tambang, ten Noord-Oosten en Noorden aan Loempoe. Salida heeft eene gelijknamige hoofdplaats, baai en rivier.

Salida Ketjil, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Tambang.

Salidong Toelong, zie: Salindong Toelang.

Salienta, heuvel op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang. Hij bevat tinerts.

Saligoendi, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Sipirok, in het Zuiden, 3,029 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen.

Salihoe, gehucht op het eiland Amblaauw, behoorende tot het dorp Oelima.

Salila, landschap en kaap op de noordelijkste punt van het eiland Gilolo.

Salimajongan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Kawa, alwaar magneet-ijzer wordt uitgesmolten. Het is bewoond door 80 Dajaks (1853).

Salimbo, eilandje bij de Oostkust van Gilolo, in de baai van Bitjoli.

Salimbouw, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, bewoond door 1,300 Dajaks en 600 Maleijers. De Vorst voert den titel van *Pangeran*. Salimbouw staat met de Boven-Kapoeas onder een Controleur. Dat gedeelte van het landschap, hetwelk zich langs den linker oever der Kapoeas uitstrekt, is gedeeltelijk zoo laag, dat het, zelfs gedurende de drooge moesson, onder water staat, en gedeeltelijk met heuvelen bezet, die, landwaarts in, zich tot eene aanzienlijke hoogte verheffen. De grond bestaat uit afwisselende lagen van zand en klei. Er zijn steenkolenlagen, die gunstig beoordeeld worden. De rivier Salimbouw is niet belangrijk en heeft beneden de hoofdplaats van gelijken naam hare uitwatering. Deze plaats bevat 50 huizen en is 70 Duitsche mijlen van de zee verwijderd.

Salimoeron, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Pagatan.

Salimommoe, eilandje in den Molukschen Archipel, bij Batjan.

Salimpat, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, aan de Zuidzijde van den berg Talang, in welks nabijheid drie groote meren liggen.

Salimpawang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar. Hier worden wapens vervaardigd.

Salimpoera, dorp op Celebes' Westkust, rijkje Masanra Boeloe, aan de rivier Sadang.

Salindong Toelang, in de landtaal Boekit Sikke genoemd, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, hoog minstens 5,500 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Saling, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe. Zij valt in de Bliti. Aan haren mond ligt het groote dorp Moewara Saling.

Salingan, dorp op Java, residentie Bantam, op de zuidelijke grens van de afdeeling Serang.

Salingan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mentangi, die in de Kapoeas Moeroeng vloeit.

Salingara, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang.

Salinsing, plaats waar diamanten voorkomen, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, voormalig rijk Bandjermasin, aan de Banjoe Irang.

Salinta, zie: Salienta.

Salintoro, dorp op Celebes' Westkust, in het Noorden van het rijk Wadjo.

Salion, berg en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, op de Westzijde van het mijndistrikt Mandhor.

Salipogat, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Batjan-eilanden behoorende.

Salipong, laag eiland in den Sollok-Archipel, op korten afstand ten Oosten van Tapeantana. Aan de Westzijde is ankergrond en aan den Zuidhoek een klein eilandje.

Salira, kleine zandige baai aan Java's Noordkust, gelegen aan de Zuid-Oostzijde van de St. Nicolaas-punt. Zij bevat het eilandje Salira, dat laag en boschrijk is, met zandigen oever. Aan den buitenkant van het eilandje vindt men 22 vademen diepte.

Salira, dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, in het Noorden van het distrikt Tjiligon, aan zee.

Salisa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de rivier Djamboe.

Saliwan, rijkje op Celebes, residentie Manado, aan het Zuiden der Tomini-baai. De bewoners staan onder het gezag van het Hoofd van Todjo.

Saliwang Bata, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Laoe, met 1 huis en 12 zielen (1861).

Saliwej, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, bij de rivier Mantalat.

Salla, rivier op het eiland Ceram, schiereiland Hoewamohel, die met eene westwaartsche rigting in het Nassausche Gat loopt.

Sallat, dorp op de Oostkust van het Zuid-Wester-eiland Damma, dat weleer bloeide, doch thans slechts een 20tal huizen telt.

Sallau, rivier en dorp in Borneo's Zuid-

en Oosterafdeeling, distrikt Koehin, afdeeling Sampit.

Sallay, zie: Saleih.

Salleh, zie: Salee.

Sallem, zie: Salem.

Sallion, zie: Salion.

Sallo, laras op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, Oost-Noord-Oost van Fort de Kock.

Sallo, dorp op Sumatra, rijk Siak, landschap der V Kota's, aan de rivier Kampar.

Sallo, dorp op de Zuid-Westkust van het Sandelhout-eiland.

Sallouw, zie: Sallau.

Salmio, rivier op Celebes, zijnde eene grensrivier van het rijk Boni.

Saloe, drie dorpen op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Boelo Boelo, met 2 huizen, 15 zielen en 40 klapperboomen, en twee in Kadjang, namelijk een met 3 huizen, 35 zielen en 54 klapperboomen, en een met 4 huizen, 44 zielen en 35 klapperboomen (1861).

Saloe, berg op het eiland Ceram, op de Oostzijde van het schiereiland Hoewamohel, die zich, van uit zee gezien, als eene borstwering van rotsen voordoet.

Saloean, zie: Saloewan.

Saloei, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de Oostzijde van het landschap Tanah Laut.

Saloeka, dorp op Sumatra, rijk Kwantan, aan de rivier Kwantan.

Saloekoe, dorp op het eiland Ceram, aan de Oostzijde van het schiereiland Hoewamohel.

Saloema, zie: Seloema.

Saloeping, een der Sollok-eilanden, circa twee dagreizen bewesten Sollok. Er worden door de Orang Beadjoe's rooverspraauwen gemaakt.

Saloeran, dorp op het eiland Groot Sangir, residentie Manado, rijkje Taroena, met een Christelijk bedehuis. Het was vroeger een der grootste dorpen van het eiland, dat, in het jaar 1709, omtrent 1,500 inwoners telde.

Saloeran, dorp met school op het Sangireiland Sjiauw.

Saloe Saloe, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tondong, met 1 huis, 11 inwoners en 14 klapperboomen (1861).

Saloesan, kampong op Java, residentie Japara, tot de hoofdplaats Japara behoorende.

Saloethong, zie: Salothong.

Saloewan, landschap op Celebes' Oostkust, aan de Zuidzijde der bogt van Tomini, behoorende tot de Banggaaische bezittingen, en als zoodanig onderhoorig aan Ternate. Het is vruchtbaar en goed bevolkt.

Saloewar, eilandje aan Borneo's Westkust, onderhoorig aan Sambas.

Saloi, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Salolo, rivier op het eiland Boero, op de Oostkust, in den omtrek van Kajeli.

Saloma, onbewoond eiland ten Zuiden van het eiland Lombok, in het Zuiden der straat Lombok.

Salomatea, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 14 huizen en 91 zielen (1861).

Salomati, rivier op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Gantarang.

Salomenrong, rivier op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette. Zij ontspringt onder den naam van Oewae Ampala uit verscheidene spruiten, die van de bergen Boeloe Doewa, Oengaë, Patjiro, Menrong, Datasalae, Oewae Toeroeng en Laposo afdalen, en loopt eerst naar het Westen, en dan met eene groote westelijke bogt in zuidwaartsche strekking om den heuvel Watoe Watoe, alwaar zij den naam Watoe Watoe aanneemt, om verder, na vele kronkelingen, dezen weder voor Oelo te verwisselen, tot zij bij Sabang de beek Ralla opneemt. Vandaar stroomt zij naar het Westen.

Salomoni, rivier op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette. Zij ontspringt in Barroe, op den berg Lasitai, loopt in noordwestwaartsche rigting tusschen de bergen Djamai en Tjenrana, alwaar zij gedeeltelijk de grens met Barroe vormt. Verder vloeit zij naar het Zuid-Westen door de sawah's van Salomoni en ontlast zich in de Lipoekasi. Zij is gemiddeld 30 Rijnlandsche voeten breed.

Salomoni, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lipoekasi, met 12 huizen en 103 zielen (1861).

Salong (**Paisoe-**), rivier in het binnenland van het eiland Batjan.

Saloporoe, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Patapa, met 14 huizen en 137 inwoners (1861).

Salor of Piek-eiland, een der Natoenaeilanden, in de Chinesche zee, residentie Riouw. De piek ligt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 3° 53′ N. Br. en 107° 54′ 10″ O. L. Tusschen dit eiland en Seloean zijn twee riffen, een op 4° 2′ N. Br., met slechts 2 vademen water daarop, en het andere op 3° 57′ 30″ N. Br.

Salori, dorp op Java, residentie Samarang,

afdeeling en distrikt Salatiga, ten Westen van den postweg.

Salotan, eiland in den Molukschen Archipel, aan de Oostkust van Gilolo, staande onder den Sultan van Tidore.

Salotoengo, dorp op Celebes' Westkust, rijkje Sopèng.

Salothong, dorp met goudmijn in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Mandhor, welke door 60 à 70 man bewerkt wordt. Ook is er eene kopermijn ontdekt. De put had den 27n Maart 1860 eene diepte van ruim 60 Rijnlandsche voeten verkregen, en men ging voort hem dieper te doen zinken.

Salowakki, zie: Pandjang.

Salsie, rivier op Sumatra's Oostkust, residentie Palembang, die beoosten den Vierden Hoek in zee valt. Zij is een tak der rivier van Palembang.

Salsingar, eilandje aan de Noord-Oostkust van Borneo, in den Sollok-Archipel.

Saltimor, dorp op het Achterwals-Aroe-eiland Workai, in 1850 met 12 huizen, bewoond door 111 Alfoeren.

Saltimor Gorgar, dorp op het Achterwals-Aroe-eiland Workai, welks inwoners zich generen met het inzamelen van vogelnestjes en onder den *Orang Kaja* van Vree staan.

Salwari Timor, dorp op het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Salwati, zie: Salawati en Pandjang.

Sama, rots in den Riouw-Archipel, ten Oosten van het eiland Bintang.

Sama, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling. Zij valt in de Gadis.

Samabang, rivier op Borneo's Noord-Westkust, rijk Serawak.

Samabawa, eilandje, distrikt, baai en handelsplaats aan de Zuid-Oostkust van het eiland Nias. Het eilandje ligt op 1° N. Br. en 98° O. L. Het distrikt levert veel rijst op, die uitgevoerd wordt, doch de uitvoer van slaven maakt een nog belangrijker tak van handel uit. Aan de baai houden zich vele Achinesche handelaren op, om de in de oorlogen prijsgemaakten te koopen. Samabawa heeft eene goede haven, zoodat zich de geheele handel op dit punt vereenigt. De uitvoer bestaat, behalve in rijst en slaven, in tabak, lijnwaden en staal.

Samabo, dorp op Sumatra, residentie Padang, bij den Merapi.

Samabo, smalle strook lands aan de Zuidkust van het eiland Manipa, waarop vroeger het dorp Sela lag.

Samadan, eilandje in den Molukschen Archipel, bij de Noord-Westzijde van het Soela-eiland Taliabo.

Samadang, naam van een voormalig dorp op het Prinsen-eiland, bij Java's Noord-Westkust gelegen, met 200 inwoners, die in 1780 onder Kjai Loera Alipan stonden.

Samade, dorp in het binnenland van het Soela-eiland Taliabo.

Samadjamboe, distrikt op Sumatra, in de Batta-landen.

Samaëng, zie: Samang.

Samaëre, dorp op Celebes' Westkust, op de Zuid-Oostzijde van het rijk Boni.

Samagang, dorp op Sumatra, op de Westzijde van het koningrijk Achin. De bewoners zijn grootendeels Maleijers. Er is eene veel bezochte haven.

Samahoekoe, rivier op het eiland Amboina, aan de Zuidkust van het schiereiland Hitoe, die met eene zuid-westwaartsche strekking in zee loopt.

Samak, riviertje op de Westkust van het eiland Billiton, distrikt Tandjong Pandan.

Samak, kaap aan de Oostkust van het eiland Billiton, distrikt Lingang.

Samal, dorp op het eiland Haroekoe, dat aan de hoofdplaats grenst en door Christenen bewoond is.

Samal, rivier op de Oostkust van het eiland Ceram, die, voor kleine vaartuigen bevaarbaar, gunstig voor den binnenlandschen handel gelegen is.

Samalagi, rivier op het eiland Boero, regentschap Leliali.

Samalahang, beek op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Adji.

Samalanda, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke tusschen Kapoeas Moeroeng en Barito in zee valt.

Samalanga, zie: Samarlanga.

Samalange, dorp op het eiland Bali, rijk Gianjar.

Samalantakan, kaap aan Borneo's Oostkust, aan de Oostzijde van Tanah Boemboe.

Samalika, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de afdeeling Doeson en Bekompai in de Lahei vloeit.

Samalipa, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, welke zich in de Lamandow ontlast.

Samalla, rivier op de Oostkust van het eiland Boero.

Samalokoe, eiland ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel.

Samanbawa, zie: Samabawa.

Samandang, rivier in Borneo's Wester-

afdeeling, rijk Matan, die zich in de Simpang ontlast en aan wier oevers ongeveer 120 menschen wonen.

Samandra, eilandje bij den mond der rivier van Kota Waringin, op Borneo's Zuidkust.

Samang, dorp aan het Westerstrand van het Voorwals-Aroe-eiland Wokkam, in 1850 met 12 huizen en eene moskee, bewoond door 57 zielen, als: 53 Mohammedanen en 4 Alfoeren. Het wordt bestuurd door eenen *Orang Kaja*, die aan Oedjier onderworpen is. De grond levert sago, kokosnoten, *pinang*, *sirih* en aardvruchten. Vóór Samang kan geankerd worden.

Samang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Samang, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Blimbing.

Samangi, zie: Semangies.

Samangka, zie: Semangka.

Samangli, een der toppen van den Oengaran, op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran.

Samao of Kolrong, eiland tot de Kleine Soenda-eilanden behoorende, op 2 mijlen afstands van de Zuid-Westkust van Timor, en daarvan gescheiden door eene veilige, bevaarbare zeeëngte, straat Samao of Moelot Rotti geheeten. De Noord-Oostpunt of Koerong ligt op 10° 6′ Z. Br. en 123° 26′ O. L., de Zuidpunt op 10° 27′ Z. Br. en 123° 21′ O. L. Het eiland is, volgens Melvill van Carnbée, 8.4 vierkante geographische mijlen groot, eens zoo lang als breed, boschrijk en niet vruchtbaar. Langs beide zijden der Samao-straat liggen op korten afstand van den wal riffen. Het binnenland en de Zuid-Oostzijde bestaan uit eene keten van middelmatig hooge bergen; het overige is zandachtig en bar. De bergen bestaan uit lijmsteen, en zijn bedekt met zwavel. Men heeft er twee heete bronnen, die ijzer- en vitrioldeelen bevatten. Nabij deze bronnen staat een bewonderingswaardige waringin-boom, welke, naar men zegt, meer dan 3,000 stammen of loten heeft, en onder welken wel 1,000 menschen eene schuilplaats kunnen vinden. De inboorlingen noemen hem „*Noenoek*" (de Heilige). Ook liggen op dit eiland modderwellen, welke, gedurende het geheele jaar, eene tamelijke hoeveelheid modder uitwerpen. In het *Natuurk. Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Deel I, bl. 157, komt eene door den Heer P. J. Maier gedane scheikundige analyse voor, van het water, dat in deze modderwellen gevormd wordt en door den Officier van Gezondheid Reiche, in 1850, naar Batavia gezonden is. Uit dat onderzoek blijkt: dat het van den modder af gefiltreerd water eenigzins zoutachtig van smaak is, met een specifiek gewigt van 1,0076 bij 27° Celsius temperatuur.

Het bevat: koolzure soda,
chloorsodium,
joodsodium (sporen),
kiezelaarde,
organische zelfstandigheden.

De hoeveelheid was te klein om met vrucht eene kwantitatieve analyse te bewerkstelligen. De minerale wel nabij Kalnoa en de drie bij Oiassa zijn beschreven door P. J. Maier en J. C. Bernelot Moens in voornoemd tijdschrift, Dl. XXII, bl. 52—61. Voorts moeten er nog minerale bronnen voorkomen te Halaïn, Silaïn, Kelang, Poeloe Kambing en Otofo.

Het voornaamste voortbrengsel van den grond is Turksche tarwe, die met den visch, welke er in overvloed gevangen wordt, een voornaam voedingsmiddel uitmaakt. Verder levert de grond rijst, katoen en goed hout voor den huis- en scheepsbouw. De uitvoer bestaat in was, sandelhout, *tripang* en vogelnestjes. De bewoners zijn van hetzelfde donkere kroesharige ras als de Timorezen en worden geschat op 8,000 zielen (1853). Zij staan onder den *Radja* van Koepang, die hier zijne verblijfplaats houdt. Reeds sedert 1616 is Samao de zetel der Vorsten van Koepang. Het Gouvernement heeft hier een Posthouder. Het eiland staat als ongezond bekend.

Aan de Zuid-Oostzijde van Samao ligt het eilandje Kambing, met zijnen slijkvulkaan. Bij den Oosthoek of Hajingsissi, die op 10° 11′ Z. Br. en 123° 31′ O. L. de Westzijde der straat Samao bepaalt, is eene goede ankerplaats in de Westmoesson, alwaar de schepen, die alsdan op de reede van Koepang niet veilig zijn, goed kunnen ankeren.

Samaot (**Groot-** en **Klein-**), twee eilandjes in de straat Riouw, aan de Noord-Oostzijde van het eiland Gampang.

Sama Paringoe, dorp op het Sandelhout-eiland.

Samapoera, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Samar, meer in Borneo's Westerafdeeling, landschap Malo, op 0° 40′ N. Br, en 111° 52′ O. L.

Samar, kaap aan Java's Zuidkust, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak.

Samara, dorp op Celebes' Westkust, in het Westen van het rijk Mandhar.

Samara, rivier op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe.

Samarahan, gebergte en rivier op Borneo's Noordkust, in Broenai. De rivier ontlast zich door Serawak in de bogt Datoe.

Samaramaka, twee dorpen in Borneo's Westerafdeeling, een in het rijk Sangouw, aan de Kapoeas, en een in Tajan, eveneens aan de Kapoeas.

Samarang, residentie op Java. Zij grenst ten Noorden aan de Java-zee en voor een gedeelte aan Japara, ten Oosten aan Rembang, ten Zuiden aan Madioen, Soerakarta en Kadoe, en ten Westen aan Pekalongan.

De bodem is over het algemeen vruchtbaar. De regentschappen Demak en Grobogan zijn meestal vlak, gelijk ook het aan het Noorderstrand gelegen gedeelte der regentschappen Kendal en Samarang. Het zuidelijk deel dier beide laatste regentschappen, gelijk mede de afdeeling Salatiga, zijn hooger gelegen en meer bergachtig. De voornaamste bergen zijn de Oengaran, waarvan de top, Kopeng of Gadjah Moengkoer, 6,796 Rijnlandsche voeten hoog is, en de Merbaboe, met den top Telemojo, welke 9,924 Rijnlandsche voeten bereikt en op de grens der residentiën Samarang, Soerakarta en Kadoe ligt.

De rivieren in deze residentie zijn van weinig beteekenis en slechts voor kleine vaartuigen bevaarbaar. De voornaamste zijn: de Tangoelangin op de scheiding tusschen Demak en Japara; de rivier van Demak, waarin de Toentang uitstroomt; de zoogenaamde rivier van Samarang, die zich ter hoofdplaats in zee ontlast, en de Koetoe, welke Samarang van Pekalongan scheidt. Men vindt voorts nog een paar kanalen, waarvan het eene, in 1808 langs den grooten weg van Demak naar Samarang gegraven, in de Westmoesson, wanneer de gemeenschap over zee met Japara moeijelijk is, voor het vervoer zeer dienstbaar is. Het tweede kanaal, hetwelk even als het vorige slechts in de Westmoesson bevaarbaar is en zijn water ontvangt uit de rivier van Poerwodadi en de omliggende rijstvelden, loopt in eene zuid-oostelijke rigting langs den weg van Demak naar Poerwodadi.

De reede van Samarang is de eenige geschikte voor den algemeenen handel en scheepvaart, hoezeer zij in de Westmoesson voor de veilige ligging der schepen te wenschen overlaat. De communicatie tusschen de reede en de stad Samarang was door lange verwaarloozing en het uitstellen van de daarvoor vereischte werken, ten laatste zoo moeijelijk geworden, dat het gevaar van verlies van menschenlevens en goederen meer en meer toenam. Eindelijk heeft de regering besloten krachtig de handen te slaan aan de uitvoering van de benoodigde werken tot verbetering. — Behalve de reede van Samarang heeft men voor den handel met kleinere vaartuigen eenige inhammen en mondingen van riviertjes, zoo als te Kali Woengoe, Torbaja, Tawang Trassie, Korowelang, Wilangan en Demak, terwijl in elke van die plaatsen Opzieners voor de recherche geplaatst zijn.

In de nabijheid van den berg Oengaran vindt men de zwavelbronnen Telogo Nipo, Soember Gedong, en Soember Kamen, en op den berg zelven eene warme bron. Belangrijk zijn ook de modderwellen van Poerwodadi, die eene hitte hebben van 100° Fahrenheit en den modder 30 voeten omhoog werpen. Ook heeft men in het distrikt Mangar eene vuurbron, die onder de bevolking als heilig wordt beschouwd. Voorts zijn er in deze residentie plaatsen, alwaar aardolie opwelt.

Tot de merkwaardigheden, die men in Samarang aantreft, behooren eenige oude Brahminische tempels op den berg Oengaran. Zij zijn negen in getal en liggen terrasgewijze boven elkander aan de helling van den zuid-oostelijken top, Soemowono geheeten. Men vindt er verspreid liggende beelden van Ganésa, Maha Déwa, Bathara Goena, Siwa en andere godheden, waaraan door Bengalezen, die zich hier ophouden, offers worden gebragt. — Ook treft men op 3 palen ten Westen van Samarang, bezuiden Bodjong, in eenen rotsachtigen heuvel eene grot aan, waarvoor een houten verdek is alles met Chinesche karakters beschreven. Deze plaats, alwaar weleer een heilige zich moet hebben opgehouden, staat in eere onder de Chinezen, die haar laten bewaken.

De grond brengt hier rijst, *djagong*, koffij, suiker, tabak, indigo, en de meeste op Java bekende tropische vruchten voort, terwijl er ook de teelt van Europesche groenten en vruchten plaats vindt.

In de bosschen houden zich eene menigte tijgers en ander wild gedierte op. Aan tam en wild gevogelte ontbreekt het hier ook niet, evenmin als aan zee- en riviervisch. De visscherij, welke aan duizenden huisgezinnen onderhoud verschaft, geschiedt met een 1,400 tal zoo grootere als kleinere vaartuigen, die allen in de residentie gebouwd worden. De op de visscherij bestaande belasting schijnt nadeelig te werken en de bevolking terug te houden, om zich meer op dien tak van industrie toe te leggen. Dit heeft ten gevolge, dat de bevolking gedeeltelijk in hare behoefte voor-

ziet door het inkoopen van Siamschen gezouten visch, waarvan de invoer vrij belangrijk is.

De binnenlandsche handel is toenemende, de marktplaatsen worden druk bezocht, en het vertier vermeerdert, daar de kleinhandel, welke vroeger bijna uitsluitend in handen van de Chinesche pachters en hunne afhangelingen was, meer en meer door den inlander wordt gedreven. Onder de inlandsche bevolking, vooral die der stad Samarang, vindt men dan ook goud-, zilver- en ijzersmeden, timmerlieden en metselaars, schoen- en kleêrmakers, koper- en blikslagers, stoel- en mattenmakers, broodbakkers, wagen- zadel- en vuurwerkmakers.

De residentie is verdeeld in de regentschappen Kendal, Samarang, Salatiga, Demak en Grobogan. — In de regentschappen Salatiga, Demak en Grobogan heeft men Adsistent-Residenten, die onder den Resident met het gezag bekleed zijn.

Behalve de genoemde Adsistent-Residenten en de Regenten als hoofden der inlandsche bevolking, wordt de Resident in het bestuur over dit gewest bijgestaan door eenen Secretaris, tevens ambtenaar van den burgerlijken stand, — eenen Adsistent-Resident voor de comptabiliteit, die tevens Superintendent van het vendukantoor is, — eenen Adsistent-Resident voor de policie in de stad en voorsteden van Samarang, en een tiental Controleurs van de landelijke inkomsten en kultures, waarvan evenwel één meer bijzonder belast is met de policie te Ambarawa.

In de regentschappen, welke onder het bestuur van Adsistent-Residenten staan, zijn deze tevens belast met de functiën van Notaris, Vendumeester en van Ambtenaar voor den burgerlijken stand.

De te Samarang gevestigde wees- en boedelkamer heeft voor deze residentie hare agentschappen gevestigd: in het regentschap Salatiga te Salatiga en Ambarawa, in de regentschappen Demak en Grobogan, op de respective hoofdplaatsen, en in het regentschap Kendal, te Kendal, Kali Woengoe en Selokaton.

Voor het regtswezen heeft men ter hoofdplaats den raad van justitie, wiens regtsgebied zich uitstrekt over het geheel centraal gedeelte van Java; voorts het residentsgeregt, waarvan de Resident voorzitter is, en op de hoofdplaatsen der afzonderlijke regentschappen eenen landraad; terwijl de residentie behoort tot den werkkring van den ommegaanden regter in de derde afdeeling.

Voor de waterstaatswerken behoort Samarang tot de derde waterstaatsafdeeling, waarvan de chef in de stad Samarang gevestigd is.

Voor de inning der inkomende en uitgaande regten ressorteert Samarang onder de tweede afdeeling en heeft men te Samarang eenen Ontvanger en een bureau van controle en recherche.

De strandvonderij is er opgedragen aan den havenmeester te Samarang en aan de opzieners bij de recherche te Korowelang, Kali Woengoe en Babalan.

Voor de belangen van het onderwijs heeft men eene subkommissie, waarvan de tijdelijke Resident en Secretaris der residentie voorzitter en secretaris zijn, wijders drie gouvernements lagere scholen ter hoofdplaats, en twee te Ambarawa. Buitendien heeft men te Samarang eene Hervormde en eene Roomsch-Katholieke weeshuisschool, als ook verschillende partikuliere onderwijzers en onderwijzeressen en inrigtingen voor het geven van onderwijs zoo te Samarang als te Salatiga.

Voor de Hervormde eeredienst heeft men twee Predikanten te Samarang en een Veldprediker voor de garnizoenen te Salatiga en Ambarawa, terwijl bij de Roomsch-Katholieke gemeente de dienst wordt waargenomen door een pastoor te Samarang en een te Ambarawa.

De verschillende gedeelten der bevolking, die niet tot de inheemsche behooren, staan onder hunne eigen Hoofden. Zoo heeft men voor de Chinezen, die nog al talrijk zijn, te Samarang een Majoor, een Majoor titulair, een Kapitein titulair en drie Luitenants, aan welke eene Luitenant is toegevoegd als secretaris, mitsgaders een adjunct-secretaris, — voorts in de regentschappen Demak en Grobogan respectivelijk een Luitenant.

De Arabieren en Maleijers, gelijk mede de Mooren, de Boeginezen en de Bengalezen staan afzonderlijk onder hunne te Samarang gevestigde Hoofden met den titel van Kapitein.

De totale bevolking van Samarang bedroeg:

in 1856	. . . . .	843,504	zielen
„ 1857	. . . . .	882,132	„
„ 1858	. . . . .	908,987	„
„ 1859	. . . . .	937,979	„
„ 1860	. . . . .	970,201	„

waaronder die der partikuliere landen begrepen was:

in 1856	voor	. . . .	76,478	zielen
„ 1857	„	. . . .	80,363	„
„ 1858	„	. . . .	80,961	„
„ 1859	„	. . . .	82,314	„
„ 1860	„	. . . .	81,258	„

Voor de verschillende deelen, waaruit de bevolking van Samarang heeft bestaan, worden de volgende cijfers opgegeven:

a. Europeanen:

in 1856	3,355	zielen
〃 1857	3,311	〃
〃 1858	3,380	〃
〃 1859	3,581	〃
〃 1860	3,765	〃

waaronder voor de partikuliere landen begrepen waren:

in 1856	261	zielen
〃 1857	263	〃
〃 1858	266	〃
〃 1859	279	〃
〃 1860	286	〃

b. Chinezen:

in 1856	10,005	zielen
〃 1857	9,250	〃
〃 1858	9,482	〃
〃 1859	10,104	〃
〃 1860	10,730	〃

waaronder voor de partikuliere landen:

in 1856	4,902	zielen
〃 1857	4,517	〃
〃 1858	4,843	〃
〃 1859	5,288	〃
〃 1860	5,982	〃

c. Arabieren en andere vreemde Oosterlingen:

in 1856	2,303	zielen
〃 1857	2,322	〃
〃 1858	2,409	〃
〃 1859 [1].	2,484	〃
〃 1860	2,508	〃

waaronder voor de partikuliere landen:

in 1856	1,308	zielen
〃 1857	1,338	〃
〃 1858	1,970	〃
〃 1859 [1].	2,004	〃
〃 1860	2,015	〃

d. inlanders [2]:

in 1856	827,841	zielen
〃 1857	867,249	〃
〃 1858	893,716	〃
〃 1859	921,810	〃
〃 1860	953,198	〃

waaronder voor de partikuliere landen:

in 1856	70,007	zielen
〃 1857	74,245	〃
〃 1858	73,882	〃
〃 1859	74,743	〃
〃 1860	72,975	〃

weshalve de inlandsche bevolking, ongerekend die der partikuliere landen, telde:

in 1856	757,834	zielen
〃 1857	793,004	〃
〃 1858	819,834	〃
〃 1859	847,067	〃
〃 1860	880,223	〃

Het blijkt uit de voorafgegane bevolkingstatistiek:

1°. dat de totale bevolking van Samarang was toegenomen met 126,697 zielen of ruim 15 %;

2°. dat de bevolking der partikuliere landen, die in 1860 eene vermindering onderging, voor 't overige steeds toenemende was geweest, en

[1]) Met het jaar 1859 heeft men aangevangen deze kategorie in tweeën te splitsen en bestond zij uit:

a. Arabieren:

in 1859	540	zielen
„ 1860	509	„

b. andere vreemde Oosterlingen:

in 1859	1,944	zielen
„ 1860	1,999	„

[1]) In verband tot de voorgaande noot, vindt men voor deze kategorie op de partikuliere landen de volgende cijfers vermeld:

a. Arabieren:

in 1859	467	zielen
„ 1860	438	„

b. andere vreemde Oosterlingen:

in 1859	1,537	zielen
„ 1860	1,577	„

[2]) Onder de inlanders hebben wij opgenomen:

in 1856	353	slaven
„ 1857	341	„
„ 1858	335	„

Na 1858 vindt men in de regeringsverslagen geene afzonderlijke opgaven meer van slaven.

in het laatste jaar, in vergelijking met 1856, nog met 2,968 zielen of ongeveer $4^1/_4$ % vermeerderd was;

3°. dat het cijfer der Europeanen, voor het totaal, vermeerderde met 410 zielen of ruim $22^1/_5$ %;

4°. dat die zich daarvan op partikuliere landen ophielden, toenamen met 25 zielen of ruim $9^1/_2$ %;

5°. dat de Chinezen, na eene vermindering in 1857, weder geregeld waren toegenomen, hoezeer het cijfer er van in 1860 niet meer dan 725 zielen of ongeveer $7^1/_4$ % sterker was dan dat van 1856;

6°. dat van het totaal der Chinezen de grootste helft zich op de partikuliere landen bevond, en dat dit element op die landen was toegenomen met 1,080 zielen of ruim 22 %;

7°. dat de kategorie der Arabieren en andere vreemde oosterlingen voor het totaal toenam met 205 zielen of $8^9/_{10}$ %; terwijl

8°. het gedeelte er van op de partikuliere landen vermeerderde met 707 zielen of ruim 54 %;

9°. dat uit de opgaven ten aanzien van deze kategorie blijkt, dat in 1860 $^4/_5$ gedeelte er van zich op de partikuliere landen ophield; terwijl

10°. men het er voor houden mag, dat van deze kategorie naauwelijks $^1/_5$ gedeelte bestaat uit zoogenaamde Arabieren, die, op een 60- of 70tal na, zich op de partikuliere landen bevinden;

11°. dat de kategorie der inlandsche bevolking voor het totaal was vermeerderd met 125,357 zielen of ruim $15^1/_8$ %, — terwijl de inlandsche bevolking, zonder die der partikuliere landen, toenam met 122,389 zielen of ruim $16^1/_3$ %;

12°. dat eindelijk de inlandsche bevolking op de partikuliere landen dan eens toe-, dan weder afnemende is geweest, maar toch in 1860 vermeerderd was met 2,968 zielen of ruim $4^1/_5$ %.

Onder de inlandsche bevolking, waarvan de sterkte, ongerekend die der partikuliere landen, gelijk wij zagen, heeft bedragen:

in 1856	757,834 zielen
„ 1857	793,004 „
„ 1858	819,834 „
„ 1859	847,067 „
„ 1860	880,223 „

telde men, volgens de opgaven der regering, voor de landbouwende bevolking met velden:

in 1856	139,288 huisgezinnen
„ 1857	142,848 „
„ 1858	147,074 „
„ 1859	156,401 „
„ 1860	158,067 „

weshalve men op 1 landbouwend huisgezin heeft gehad:

in 1856	5.44 zielen
„ 1857	5.55 „
„ 1858	5.57 „
„ 1859	5.42 „
„ 1860	5.57 „

Het blijkt daaruit, dat de toeneming van het getal landbouwende huisgezinnen niet geheel, maar toch redelijk wel met de toeneming der inlandsche bevolking gelijken tred heeft gehouden, zoodat het onder die inlandsche bevolking aanwezige gedeelte, dat van landbezit verstoken is, niet zeer is toegenomen en voor eene residentie als Samarang weinig te beteekenen heeft.

Wanneer men aanneemt, dat een landbouwend huisgezin gemiddeld bestaat uit vijf zielen, dan zou daaruit volgen, dat het van grondbezit verstoken gedeelte der inlandsche bevolking niet meer heeft bedragen dan:

in 1856	8 %
„ 1857	$9^9/_{10}$ „
„ 1858	$10^1/_4$ „
„ 1859	$7^9/_{10}$ „
„ 1860	$10^1/_4$ „

en gemiddeld over het geheele tijdvak ongeveer $9^1/_4$ % [1]).

[1]) De oorzaak van het verschil, tusschen de beide laatste hier gemaakte berekeningen en die voorkomende in de tabel N°. 6, op pag. 102, en de tabel N°. 21 op pag. 118 en 119 van dit deel, zoeke men daarin, dat wij bij die tabellen de sterkte der bevolking op de partikuliere landen, die wij voor ons onderzoek van de totale bevolking aftrokken, te gering hebben genomen, weinig vermoedende, dat in de regeringsverslagen omtrent eene en dezelfde aangelegenheid jaar voor jaar op twee verschillende plaatsen cijfers worden gegeven, die hemelsbreed van elkander verschillen. De cijfers, welke voor die tabellen door ons zijn gebezigd, kan men vinden in de verslagen van 1856 pag. 114, van 1857 pag. 133, van 1858 pag. 107, van 1859 pag. 121, van 1860 pag. 134; terwijl de cijfers, die wij in dit artikel voor de bevolking der partikuliere landen hebben genomen en afgetrokken, ontleend zijn aan de bevolkings-statistiek, die in diezelfde verslagen

Volgens de verslagen der regering besloegen de velden der bevolking eene uitgestrektheid:

in 1856 van	225,321	bouws
„ 1857 „	225,845	„
„ 1858 „	228,125	„
„ 1859 „	229,876	„
„ 1860 „	244,801	„

dat is gemiddeld per landbouwend huisgezin:

in 1856	1.618	bouw
„ 1857	1.581	„
„ 1858	1.551	„
„ 1859 . . , ...	1.47	„
„ 1860	1.547	„

Behalve eene kleine toeneming in het laatste jaar zien wij, dat de uitgestrektheid jaarlijks was afgenomen. De ontginning van gronden is dus niet vooruitgegaan in verhouding tot de vermeerdering van het cijfer der landbouwende huisgezinnen.

Van de totale uitgestrektheid gronden had men:

1°. aan sawah's of natte rijstvelden:

in 1856	87,720	bouws	of	38.93 %
„ 1857	88,045	„	„	38.98 „
„ 1858	88,931	„	„	38.98 „
„ 1859	90,818	„	„	39.50 „
„ 1860	114,407	„	„	46.73 „

2°. derhalve aan gronden, wier bevochtiging van de regens afhankelijk is:

in 1856	137,601	bouws	of	61.07 %
„ 1857	137,800	„	„	61.02 „
„ 1858	139,194	„	„	61.02 „
„ 1859	139,058	„	„	60.50 „
„ 1860	130,394	„	„	53.27 „

Het blijkt daaruit, dat, meer bijzonder in 1860, de sawah's zijn vermeerderd met ongeveer 23,600 bouws, terwijl de uitgestrektheid drooge gronden afnam met 8,660 bouws.

Die vermeerdering der sawah's staat waarschijnlijk in verband met de voltooijing der sedert eenige jaren aangevangen werken tot opdamming van de rivier Toentang en zal mitsdien grootendeels in de afdeeling Demak te zoeken zijn.

De verhouding der sawah's tot de drooge gronden is niet gunstig, en zelfs in 1860, toen een groote verbetering plaats vond, nog ver beneden het gemiddelde voor de gezamenlijke Gouvernements-residentiën op Java.

Van de velden der bevolking heeft men gebezigd:

1°. voor de Gouvernements kultures [1]):

in 1856	2,100	bouws
„ 1857	2,100	„
„ 1858	2,060	„
„ 1859	1,940	„
„ 1860	1,840	„

2°. voor de eigen kultuur der bevolking:

in 1856	209,204	bouws
„ 1857	208,660	„
„ 1858	210,464	„
„ 1859	213,550	„
„ 1860	229,417	„

terwijl onbeplant zijn gebleven:

in 1856	14,017	bouws
„ 1857	15,085	„
„ 1858	15,601	„
„ 1859	14,386	„
„ 1860	13,543	„

Weshalve zijn gebezigd:

1°. voor 's Gouvernements kultuur:

in 1856	0.93 %
„ 1857	0.93 „
„ 1858	0.9 „
„ 1859	0.84 „
„ 1860	0.77 „

2°. voor de eigen kultuur der bevolking:

in 1856	92.85 %
„ 1857	92.39 „
„ 1858	92.26 „
„ 1859	92.46 „
„ 1860	93.71 „

en onbeplant gebleven is:

jaarlijks gegeven wordt. Wij behoeven evenwel niet te doen opmerken, dat daardoor aan de waarde en de kracht van onze beschouwingen en gevolgtrekkingen ten aanzien van de rijstproduktie op Java, waartoe de zoo even vermelde, door ons vervaardigde tabellen tot grondslag zijn gelegd, door het verschil weinig wordt benomen.

[1]) Hoezeer in het regentschap Demak ook eene Gouvernements tabaksaanplanting bestaat, blijkt het evenwel niet, of daarvoor velden der bevolking worden genomen. — De hier opgegeven velden hebben bijzonder voor de suikerteelt gediend.

in 1856	. . . .	6.22 %
„ 1857	. . . .	6.68 „
„ 1858	. . . .	6.84 „
„ 1859	. . . .	6.26 „
„ 1860	. . . .	5.53 „

De verhouding van het onbeplant geblevene, dat zich waarschijnlijk geheel heeft bepaald bij de kategorie der drooge gronden, is niet ongunstig, — ofschoon het de vraag is, of niet juist daardoor meer aanleiding is gegeven tot mislukking, die in het hier behandeld tijdvak voor dit gewest niet onbelangrijk is geweest.

Van de voor eigen kultuur der bevolking gebezigde velden werden beplant:

a. met *padi:*

in 1856	. . . .	201,829 bouws	of	96.47 %
„ 1857	. . . .	200,140 „	„	95.91 „
„ 1858	. . . .	202,005 „	„	95.98 „
„ 1859	. . . .	204,265 „	„	95.65 „
„ 1860	. . . .	207,347 „	„	90.38 „

dat is per landbouwend huisgezin:

in 1856	. . . . .	1.45	bouw
„ 1857	. . . . .	1.4	„
„ 1858	. . . . .	1.37	„
„ 1859	. . . . .	1.306	„
„ 1860	. . . . .	1.31	„

b. met tweede gewassen:

in 1856	. . . .	7,375 bouws	of	3.53 %
„ 1857	. . . .	8,520 „	„	4.09 „
„ 1858	. . . .	8,459 „	„	4.02 „
„ 1859	. . . .	9,285 „	„	4.35 „
„ 1860	. . . .	22,070 „	„	9.62 „

De toeneming der teelt van tweede gewassen [1]), welke vooral in het laatste jaar belangrijk was, staat weinig of niet in verband met het meer en meer ontoereikende voor de voeding der *padi*-produktie, welke bedragen heeft:

in 1856	. . . . .	4,378,510 pikols
„ 1857	. . . . .	3,334,174 „
„ 1858	. . . . .	4,098,678 „
„ 1859	. . . . .	4,173,312 „
„ 1860	. . . . .	3,535,899 „

dat is per bouw:

in 1856	. . . . .	$21.69^2/_5$ pikols
„ 1857	. . . . .	16.66 „
„ 1858	. . . . .	20.29 „
„ 1859	. . , . .	20.43 „
„ 1860	. . . . .	17.05 „

Trekt men van de met *padi* beplante uitgestrektheid de cijfers der mislukte velden af, die opgegeven worden:

in 1857	ad	17,608 bouws
„ 1858	„	9,183 „
„ 1859	„	8,463 „
„ 1860	„	24,209 „

dan verkrijgt men voor de produktie per bouw in die jaren de volgende uitkomsten, te weten:

in 1857	. . . . .	$18.26^2/_3$ pikols
„ 1858	. . . . .	21.48 „
„ 1859	. . . . .	$21.31^2/_5$ „
„ 1860	. . . . .	19.10 „

en gemiddeld over de vijf jaren per bouw $20.41^1/_2$ pikols.

Ten aanzien van geen der Javasche residentiën blijkt de door ons bij het artikel Rijst [1]) aangenomen maatstaf eener gemiddelde produktie van:

a. 30 pikols per bouw sawah met *padi dalem,*
b. 20 pikols per bouw sawah met *padi gendjah,* en
c. 12 pikols per bouw drooge rijstgrond,

zoo toepasselijk te zijn, als op den rijstbouw van de residentie Samarang.

De volgende becijfering kan dit voldoende aantoonen:

Volgens het voorafgegane is in het tijdvak van 1856—1860 voor den rijstbouw eene uitgestrektheid gebezigd van. . . . . 1,015,586 bouws
daarvan zijn mislukt. . . . 59,463 „
zoodat geslaagd zijn. . . . 956,123 bouws

Te transporteren. . . 956,123 bouws

[1]) Uit het regeringsverslag over 1860, waarin op pag. 112 eenige statistieke opgaven gedaan worden omtrent de katoenteelt onder de inlandsche bevolking, blijkt, dat in het gemelde jaar niet minder dan 12,707 bouws in de regentschappen Demak, Grobogan en Samarang met katoen waren beplant, waarvan alleen in Demak 11,401 bouws. De produktie had bedragen 57,128 pikols en kon niet als gunstig beschouwd worden. De produktie van Demak had bedragen 51,354 pikols en daaronder 1,506 pikols Nieuw-Orleans katoen.

[1]) Zie de tabel N°. 20, te vinden op pag. 116 en 117 van dit Deel van het Woordenboek.

Transport. . .	956,123 bouws
Aan sawah's heeft de bevolking gehad. . 469,921 bouws daarvan aftrekkende het benoodigde voor de suikerkultuur ad. . . 10,040 〃	
dan kan de bevolking voor haren *padi*-bouw aan sawah's gehad hebben.	459,881 bouws
derhalve aan drooge gronden.	496,242 bouws

Van hare sawah's ter uitgestrektheid van.	459,881 bouws
heeft zij eene gelijke hoeveelheid, als voor de suikerteelt gebezigd is, beschikbaar moeten houden, en dus met *padi gendjah* beteeld.	10,040 〃
zoodat zij voor de teelt van *padi dalem* overhield aan sawah's. .	449,841 bouws

Zoo doende verkrijgen wij:

a. sawah's, beplant met *padi dalem*.	449,841 bouws
b. sawah's, beplant met *padi gendjah*.	10,040 〃
c. drooge rijstgronden. . .	496,242 〃
te zamen. . .	956,231 bouws

of de uitgestrektheid, die, na aftrek van het mislukte, blijkt te zijn geslaagd, en waarvan de produktie kan worden berekend als volgt:

a. 449,841 bouws sawah met *padi dalem* à 30 pikols	13,495,230 pikols
b. 10,040 bouws sawah met *padi gendjah* à 20 pikols	200,800 〃
c. 496,242 bouws drooge gronden à 12 pikols. . . .	5,954,904 〃
te zamen. . .	19,650,834 pikols
terwijl de werkelijke produktie heeft bedragen. . .	19,520,573 〃
dat is. . .	130,261 pikols

of ongeveer $^2/_3$ % minder.

Deze uitkomst is om twee redenen zeer belangrijk:

vooreerst meenen mij daaruit tot de gevolgtrekking te kunnen komen, dat in Samarang geene verzwijging der produktie van eenige beteekenis kan hebben plaats gehad, terwijl:

in de tweede plaats die uitkomst, in verband tot de prijzen der *padi*, eenen vrij zuiveren maatstaf aangeeft voor eene heffing van landrente van den grond, — bijaldien men eenmaal mogt overgaan tot eene opheffing van het kultuurstelsel overeenkomstig de denkbeelden, daaromtrent door ons in het artikel Rijst ontwikkeld.

Uit het oogpunt van het al of niet toereikende voor de voeding geeft de verkregen produktie de volgende uitkomsten.

Per landbouwend huisgezin heeft men aan *padi* gehad:

in 1856	pikols	$31.43^1/_2$
〃 1857	〃	23.34
〃 1858	〃	27.87
〃 1859	〃	$26.68^1/_3$
〃 1860	〃	22.37

en gemiddeld over de vijf jaren $26.51^3/_4$ pikols.

Herleid tot gepelde rijst, met een verlies van 46 % bij de pelling, had dus een landbouwend gezin:

in 1856	pikols	$16.97^1/_2$
〃 1857	〃	$12.60^2/_5$
〃 1858	〃	15.73
〃 1859	〃	$14.47^1/_4$
〃 1860	〃	12.08

en gemiddeld over de vijf jaren $14.17^2/_5$ pikols.

Voor de voeding der landbouwende bevolking kan dus de verkregen produktie als voldoende worden beschouwd, hoezeer het opmerking verdient, dat gaandeweg de hoeveelheid per landbouwend gezin sterk is verminderd. Minder ruim valt de berekening uit over het totaal der bevolking, na aftrek van die der partikuliere landen [1]); want dan verkrijgt men aan gepelde rijst per hoofd:

in 1856	pikols	$3.21^3/_{10}$
〃 1857	〃	$2.24^1/_2$
〃 1858	〃	$2.67^3/_{10}$
〃 1859	〃	$2.36^1/_4$
〃 1860	〃	2.15

[1]) De reden, waarom wij bij de berekening van het toereikende der produktie voor de voeding der bevolking, die der partikuliere landen buiten aanmerking laten, ligt daarin, dat in den regel de rijstproduktie der partikuliere landen ruim voldoende is voor de voeding der bevolking dier landen.

en gemiddeld over de vijf jaren 2.54$^1/_2$ pikols.

Wanneer men bedenkt, dat wij in onze berekeningen omtrent hetgeen de *padi*-produktie aan gepelde rijst per hoofd heeft uitgeleverd, het benoodigde voor zaai-*padi* van de produktie niet aftrekken, dan kunnen de hier verkregen cijfers als niet geheel voldoende worden beschouwd. Het is evenwel waarschijnlijk, dat door de teelt van tweede gewassen ruim is voorzien in hetgeen er, door het ontoereikende der *padi*-produktie, aan het benoodigde voor de voeding nog mogt ontbreken.

De landrente, van de *padi*-productie der bevolking geheven, heeft bedragen:

in 1856	*f* 792,684.83$^1/_3$
„ 1857	„ 772,961.33$^1/_3$
„ 1858	„ 836,324.33$^1/_3$
„ 1859	„ 869,618.58
„ 1860	„ 865,076.83

dat is:

a. per landbouwend gezin:

in 1856	*f* 5.69
„ 1857	„ 5.41
„ 1858	„ 5.68$^2/_3$
„ 1859	„ 5.56
„ 1860	„ 5.47$^1/_4$

b. per bouw *padi* [1]):

in 1856	*f* 3.93$^1/_4$
„ 1857	„ 4.23$^1/_2$
„ 1858	„ 4.33$^3/_4$
„ 1859	„ 4.44
„ 1860	„ 4.72$^1/_3$

c. per pikol *padi:*

in 1856	*f* 0.18$^1/_{10}$
„ 1857	„ 0.23$^1/_5$
„ 1858	„ 0.20$^2/_5$
„ 1859	„ 0.20$^4/_5$
„ 1860	„ 0.24$^1/_2$

De meeste gelijkmatigheid vertoont de aanslag, bij berekening per landbouwend huisgezin. De ongelijke verdeeling der gronden onder de landbouwende bevolking maakt het evenwel niet waarschijnlijk, dat het cijfer der landbouwende huisgezinnen bij den aanslag in eenige aanmerking komt, en het is dan ook minder uit dat oogpunt, dan wel ten einde de gelegenheid te geven, de zaak der landrente uit alle gezigtspunten te kunnen beoordeelen, dat wij eene berekening geven van het bedrag er van per huisgezin. Meer waarschijnlijk komt het ons voor, dat men de heffing eener vaste som per bouw, die evenwel met elk jaar verhoogd wordt, tot grondslag heeft genomen, zonder meer bijzonder te letten op de produktie of de prijzen van het *padi*-gewas. — Vandaar dat, bij berekening van hetgeen de aanslag per pikol *padi* heeft bedragen, de heffing blijkt het zwaarste te hebben gedrukt op de produktie der twee ongunstige oogstjaren 1857 en 1860.

Uit de tabel N°. 11, te vinden op pag. 106 van dit deel, waarbij wij, naar aanleiding van de middenprijzen der *padi*, de waarde berekenden van de *padi*-produktie in het tijdvak van 1856—1860 voor de 20 daarbij betrokken residentiën, blijkt de waarde der Samarangsche produktie te hebben bedragen. . . . . *f* 51,661,782.63$^1/_3$

Bij eene heffing van het $^1/_5$, waartoe naar Oostersche begrippen de souverein het regt heeft, had de landrente in Samarang derhalve moeten opbrengen.	*f* 10,332,356.52$^7/_{10}$
in stede daarvan heeft, volgens den aanslag de heffing hoogstens kunnen bedragen	„ 4,136,665.91$^1/_3$
of minder.	*f* 6,195,690.61$^1/_3$

In stede van 20 %, waartoe men geregtigd was, heeft dus de heffing niet meer dan 8 % van de waarde bedragen. Dit is derhalve eene derving van landrente, die men zich ter wille van het kultuurstelsel heeft getroost, maar die, althans wat Samarang betreft, waarschijnlijk niet opgewogen is geworden door de winst behaald op de Samarangsche produktie van koffij en suiker, hoezeer de prijzen van die beide artikelen in het tijdvak van 1856—1860 hooger waren, dan waarop men in den regel kan rekenen. Bleek het nog maar, dat het kultuurstelsel voor de bevolking werkelijk voordeelig is, dan zou daarin nog eenige grond ter verdediging van den bestaanden staat van zaken kunnen gevonden worden. Wij zullen la-

[1]) In deze berekening zijn de mislukte velden niet begrepen. In de tabel N°. 15 op pag. 110 van dit deel waren de mislukte velden in de berekening opgenomen. Vandaar het verschil tusschen die tabel en het hier voorkomende. Wij behoeven niet te doen opmerken dat de hier gegeven cijfers, welke eene voortgaande opdrijving der landrente aanwijzen, meer den waren stand der zaak opgeven.

ter aanwijzen hoe het daarmede voor de Samarangsche bevolking gesteld is geweest gedurende het hier behandeld tijdvak.

De klapperteelt in deze residentie schijnt, in weêrwil van de gestadige vermeerdering van den aanplant, geene bijzonder gunstige resultaten te geven.

De vruchtdragende aanplant telde:

op ultimo	Dec.	1856	. . .	390,322	boomen
"	"	1857	. . .	408,703	"
"	"	1858	. . .	433,510	"
"	"	1859	. . .	457,941	"
"	"	1860	. . .	448,123	"

en de vermeerdering bedroeg dus in 5 jaren niet meer dan 57,501 boomen of nog geen 13 %, ofschoon de jonge aanplant telde:

op ultimo	Dec.	1856	. . .	558,814	boomen
"	"	1857	. . .	643,980	"
"	"	1858	. . .	678,110	"
"	"	1859	. . .	723,682	"
"	"	1860	. . .	874,496	"

Reeds op ultimo December 1853, dus 3 jaren voor het hier behandeld tijdvak, telde de jonge aanplant 374,484 boomen of slechts 73,639 boomen minder dan de vruchtdragende op ultimo December 1860 of 8 jaren later, zoodat blijkbaar een groot getal door sterfte of uitroeijing verloren moet zijn gegaan. In hare verslagen doet de regering wel mededeeling van het getal gestorven boomen, maar zonder aanwijzing, of en hoeveel daarvan behooren tot den vruchtdragenden of tot den jongen aanplant. Deze aanwijzing zou evenwel eene belangrijke bijdrage zijn voor het onderzoek naar de oorzaken van eenen zoo langzamen vooruitgang. Het belang der klapperteelt, als bron der vermeerdering van de welvaart der bevolking, is te groot, om het niet zeer wenschelijk te achten, de kennis dienaangaande zooveel mogelijk te vermeerderen [1]).

[1]) Onder eene goede leiding, zoodat er geene aanplantingen worden gedaan, die geen goed resultaat kunnen opleveren en ontmoediging te weeg brengen, en behoudens behoorlijke zorg voor de aanwezige boomen, kan de klapperteelt eene onberekenbare bron van inkomsten voor de bevolking worden. — Op ultimo December 1860 bedroeg de aanplanting op Java, die van partikuliere ondernemingen en de residentiën Batavia, Soerakarta en Djokdjokarta daaronder niet begrepen, een getal van 18,841,220 boomen, waarvan 7,238,964 vruchtdragende en 11,242,256 jonge. Wanneer men nagaat, dat de opbrengst van elken vruchtdragenden boom, gedurende eene reeks van jaren, veilig op ƒ 1½ à ƒ 2 kan gesteld worden, dan kan daaruit blijken, wat van dien aanplant binnen eenige jaren te wachten is.

De prijs der klappernoten per 100 stuks heeft, blijkens de verslagen der regering, bedragen:

in	1856	. . . .	ƒ	6.91½
"	1857	. . . .	"	6.40½
"	1858	. . . .	"	5.28½
"	1859	. . . .	"	5.84
"	1860	. . . .	"	6.—

Die prijzen zijn zeer hoog en toonen aan dat de produktie nog verre is van in de behoefte te voorzien.

De prijs der klapperolie wordt opgegeven per pikol te hebben bedragen:

in	1856	. . . .	ƒ	32.75
"	1857	. . . .	"	23.72
"	1858	. . . .	"	23.25
"	1859	. . . .	"	26.66
"	1860	. . . .	"	29.—

Wanneer men nagaat, dat, zelfs bij de beste wijze van oliebereiding, minstens 500 noten noodig zijn ter verkrijging van één pikol olie, dan mag men, met het oog op de vermelde prijzen der noten, het er voor houden, dat er weinig bereiding van olie onder de bevolking plaats vindt, en dat door invoer van elders in de behoefte, althans voor een niet onbelangrijk gedeelte, moet worden voorzien.

De veestapel in Samarang gaat mede sterk vooruit. Daaromtrent worden ons de volgende cijfers medegedeeld:

a. buffels:

in 1856	mannetjes. .	57,826		
	wijfjes.	100,746		
			——	158,572
" 1857	mannetjes. .	59,491		
	wijfjes.	106,074		
			——	165,565
" 1858	mannetjes. .	61,242		
	wijfjes.	110,339		
			——	171,581
" 1859	mannetjes. .	65,646		
	wijfjes.	115,213		
			——	180,859
" 1860	mannetjes. .	67,352		
	wijfjes.	121,067		
			——	188,419

b. runderen:

in 1856	stieren. . .	8,098		
	koeijen.		17,400	25,498
„ 1857	stieren. . .	8,529		
	koeijen.		18,996	27,525
„ 1858	stieren. . .	8,396		
	koeijen.		19,159	27,555
„ 1859	stieren. . .	8,705		
	koeijen.		18,939	27,644
„ 1860	stieren. . .	9,372		
	koeijen.		20,519	29,891

c. paarden:

in 1856	hengsten. .	8,227		
	merriën.		5,915	14,142
„ 1857	hengsten. ,	8.459		
	merriën.		6,031	14,490
„ 1858	hengsten. .	8,542		
	merriën.		6,167	14,709
„ 1859	hengsten. .	8,618		
	merriën.		5,975	14,593
„ 1860	hengsten. .	8,090		
	merriën.		5,653	13,743

Het blijkt daaruit:

1°. dat het getal buffels vermeerderd is met 29,847 stuks of ruim 18$^{4}/_{5}$ %;

2°. dat het getal runderen is vermeerderd met 4,393 stuks of bijna 17$^{1}/_{4}$ %;

3°. dat alleen het getal paarden, meer bijzonder in het laatste jaar, eene vermindering heeft ondergaan, in vergelijking met 1856, van 399 stuks of ruim 2$^{4}/_{5}$ %.

De Gouvernements kultures bepalen zich bij de teelt van koffij, suiker en tabak.

Bij de koffijkultuur zijn ingedeeld geweest:

in 1856	30,411	huisgezinnen
„ 1857	30,254	„
„ 1858	31,447	„
„ 1859	31,418	„
„ 1860	31,498	„

De produktie heeft bedragen:

in 1856	pikols	26,739.16
„ 1857	„	66,494.22
„ 1858	„	47,966.51
„ 1859	„	57,095.40
„ 1860	„	82,200.62

dat is gemiddeld per huisgezin:

in 1856	pikols	0.88
„ 1857	„	2.19$^{4}/_{5}$
„ 1858	„	1.52$^{1}/_{2}$
„ 1859	„	1.81$^{3}/_{4}$
„ 1860	„	2.61

en gemiddeld over de vijf jaren 1.80$^{9}/_{10}$ pikols.

De verkregen produktie is geplukt:

in 1856	van	12,304,117	vruchtdragende	boomen
„ 1857	„	12,485,072	„	„
„ 1858	„	13,285,723	„	„
„ 1859	„	14,894,022	„	„
„ 1860	„	16,770,732	„	„

Één pikol koffij is dus verkregen:

in 1856	van	460	vruchtdragende	boomen
„ 1857	„	187	„	„
„ 1858	„	277	„	„
„ 1859	„	261	„	„
„ 1860	„	204	„	„

en gemiddeld over de vijf jaren van 248 vruchtdragende boomen.

Wanneer men de hier verkregen resultaten vergelijkt met die, vervat in de daartoe betrekkelijke tabellen, welke gevoegd zijn bij het artikel Koffij, hetwelk de koffijproduktie behandelde gedurende het tijdvak van 1854 tot 1858, dan blijkt, dat er eenige vooruitgang in den pluk te bespeuren is.

Van 1854—1858 heeft men gemiddeld 253 vruchtdragende boomen gehad voor den pluk van één pikol koffij, en van 1856—1860 248 vruchtdragende boomen. De verbetering komt nog beter uit, wanneer men de berekening maakt over de twee laatste jaren van het hier behandelde tijdvak, want dan krijgt men 227 vruchtdragende boomen voor den pluk van één pikol.

De resultaten van een paar jaren loopen wel is waar over een te kort tijdvak, om te kunnen dienen tot vergelijking met die van een voorafgaand vijfjarig tijdvak; maar tot zekere hoogte verdienen zij toch onze aandacht, omdat die beide jaren de eerste waren, waarin

aan de koffijplantende bevolking eene betere betaling van haar produkt is toegelegd, — en te opmerkelijker is het, dat die betere pluk is verkregen in weêrwil van het toenemend getal boomen, dat men in die beide jaren gemiddeld per huisgezin te plukken heeft gehad.

Uit de hierboven gegeven cijfers blijkt, dat een koffijplantend gezin gemiddeld heeft geplukt:

in 1856	404	boomen
〃 1857	412	〃
〃 1858	422	〃
〃 1859	474	〃
〃 1860	532	〃

en uit de aantooning van de op ultimo Maart 1861 aanwezige koffijboomen blijkt, dat men toen, dus voor den ophanden zijnden oogst van 1861, 17,747,822 boomen, of ruim 977,000 boomen meer dan voor den pluk van 1860 had, zoodat, bijaldien het getal huisgezinnen niet belangrijk vermeerdert, hetgeen niet waarschijnlijk is, een koffijplantend huisgezin in 1861 ruim 560 boomen of minstens 30 meer dan in 1860 te plukken moet hebben gehad. — Zoo wordt het voordeel, hetwelk men uit eene betere betaling der bevolking voor eenen beteren pluk te wachten zou hebben, tegengewerkt door eene onbedachtzame vermeerdering van den arbeid dier bevolking bij den pluk. Dat verwijt geldt vooral voor eene residentie als Samarang, waar, gelijk wij gezien hebben, het van grondbezit verstoken gedeelte der bevolking vrij onbeduidend is, weshalve de koffijplantende bevolking voor haren verzwaarden arbeid bij den pluk bij dat gedeelte der bevolking weinig of geen hulp te wachten heeft.

Het is onze innige overtuiging, dat de koffij-aanplant op Java, — wanneer men de betaling der bevolking meer en meer zoo regelt, dat zij erlangt, wat haar toekomt [1]), — zonder eenige verdere uitbreiding het dubbele der tot nu toe verkregen produktie kan en zal afwerpen, mits men den arbeid der bevolking bij den pluk maar niet boven hare krachten verzware.

De pluk van een te groot getal boomen heeft het nadeel, dat daarbij te veel produkt verloren gaat niet alleen, maar ook dat de boomen zelve te zeer gehavend worden. Daaruit ontstaan eene slechte produktie, verkwijning der boomen en bijgevolg noodzakelijkheid tot steeds toenemende vermeerdering van den jongen aanplant, waarmede vroeger of later weder gepaard gaat gebrek aan goede gronden, zoo men de bevolking niet op te verre afstanden wil laten werken. — Zoo heeft het eene invloed op het andere.

Naar ons inzien is er niets, dat meer tot zulk eenen verkeerden gang bijdraagt, dan de kultuurprocenten en, bij bevordering van ambtenaren, het verkrijgen eener grootere produktie slechts door uitbreiding der kultuur als een bewijs van ijver in consideratie te nemen. — Kon men het eene zoowel als het andere afhankelijk maken wel van de hoogste produktie, maar verkregen van het geringst mogelijke getal van boomen, dan zou men, bij voortgaande betere betaling der bevolking, resultaten verkrijgen, bij welke noch 's lands geldelijk belang, noch dat der bevolking schade zou lijden. — Op dien voet, — maar zoo ook alleen, — kan de koffijkultuur eene volkskultuur worden, terwijl alle voorspiegelingen daaromtrent op den tot dusver gevolgden weg niets meer dan luchtkasteelen zijn.

Voor de produktie van het hier behandeld tijdvak ontving de koffijplantende bevolking:

in 1856	*f*	222,569.46
〃 1857	〃	552,725.57½
〃 1858	〃	439,345.72½
〃 1859	〃	569,884.69
〃 1860	〃	562,081.18

dat is per koffijplantend gezin:

in 1856	*f*	7.32
〃 1857	〃	18.27
〃 1858	〃	13.97
〃 1859	〃	18.14
〃 1860	〃	27.37

en per pikol koffij:

in 1856	*f*	8.32⅓
〃 1857	〃	8.31¼
〃 1858	〃	9.16
〃 1859	〃	9.98¼
〃 1860	〃	10.48¾

Op ultimo Maart van elk jaar bedroeg het getal boomen bij den vruchtdragenden aanplant:

a. in geregelde tuinen:

in 1857	7,836,623	boomen
〃 1858	8,675,941	〃
〃 1859	9,998,130	〃
〃 1860	11,268,265	〃
〃 1861	12,012,504	〃

[1]) Of liever wat haar toegezegd is, dat is de marktprijs, na aftrek van ⅖ voor landrente en van 2½ % voor transport.

b. in paggers:

in	1857	4,648,449	boomen
〃	1858	4,609,782	〃
〃	1859	4,895,892	〃
〃	1860	5,502,467	〃
〃	1861	5,735,318	〃

en bij den jongen aanplant:

a. in geregelde tuinen:

in	1857	5,253,778	boomen
〃	1858	4,895,904	〃
〃	1859	4,095,908	〃
〃	1860	3,119,492	〃
〃	1861	2,669,146	〃

b. in paggers:

in	1857	1,180,047	boomen
〃	1858	1,735,227	〃
〃	1859	1,528,824	〃
〃	1860	1,053,159	〃
〃	1861	1,295,098	〃

Daaruit ziet men, dat de grootste vermeerdering der vruchtdragende boomen heeft plaats gehad bij de aanplantingen in geregelde tuinen. De belangrijke vermindering bij den jongen aanplant, waardoor het zich niet laat aanzien, dat in vervolg van tijd de vruchtdragende boomen sterk in getal zullen toenemen, geeft aanleiding tot de vraag, of men, met opzigt tot de krachten der bevolking, de uiterste grens niet reeds bereikt heeft, daar toch, volgens de verslagen der regering, het in dit gewest aan geschikte gronden voor de koffij niet schijnt te ontbreken.

Volgens de hierboven gegeven cijfers toch bedroeg het totaal van den aanplant van vruchtdragende en jonge boomen in geregelde tuinen zoowel als in paggers:

op ultimo	Maart		1857	18,918,897	boomen
〃	〃	〃	1858	19,916,854	〃
〃	〃	〃	1859	20,518,754	〃
〃	〃	〃	1860	20,943,383	〃
〃	〃	〃	1861	21,712,066	〃

en heeft dus een koffijplantend gezin gemiddeld te onderhouden gehad:

in	1856	622	boomen
〃	1857	658	〃
〃	1858	652	〃
〃	1859	666	〃
〃	1860	689	〃

Voor de bereiding van suiker heeft men hier vier ondernemingen, die werken krachtens met het Gouvernement aangegane overeenkomsten, te weten: Poegoe, Gemoe, Tjipiring en Kaliwoengoe. Volgens den *Almanak van Nederlandsch Indië* voor 1863 was aan die ondernemingen een aanplant verbonden respectievelijk van 500, 500, 600 en 500, dus te zamen 2,100 bouws. Uit de bij de regeringsverslagen gevoegde staten betreffende de suikerteelt blijkt evenwel, dat de totale aanplant dier ondernemingen heeft bedragen:

in	1856	2,100	bouws
〃	1857	2,100	〃
〃	1858	2,060	〃
〃	1859	1,940	〃
〃	1860	1,840	〃

De opgave van den gemelden Almanak is derhalve fautief, of de in de drie laatste jaren sterk verminderde aanplant moet later weder op de vroegere hoogte zijn gebragt. — Dit laatste komt ons evenwel niet waarschijnlijk voor, omdat het in der tijd op hoog gezag gedane onderzoek, ter verkrijging van eene meer doelmatige regeling der suikerkultuur, de reductie van den aanplant tot een maximum van 400 bouws voor elke onderneming, die meer had, tot eene der eerste voorwaarden had doen stellen, en het niet denkelijk is, dat men daarvan zoo spoedig weder is teruggekomen.

Het getal huisgezinnen, bij de suikerteelt ingedeeld, bedroeg:

in	1856	9,481	huisgezinnen
〃	1857	9,659	〃
〃	1858	9,412	〃
〃	1859	11,110	〃
〃	1850	11,634	〃

dat is per bouw:

in	1856	4.5	huisgezinnen
〃	1857	4.6	〃
〃	1858	4.5	〃
〃	1859	5.7	〃
〃	1860	6.3	〃

Wat tot die vermeerderde indeeling, tegenover de vermindering van den aanplant, aanleiding kan hebben gegeven, kunnen wij niet nagaan. Wel is het bekend, dat de Samarangsche suikerfabrieken, zonder tusschenkomst van het gewestelijk bestuur, moeite hebben, om het riet gesneden en naar de fabriek getranspor-

teerd te krijgen en om het noodige werkvolk voor den arbeid in de fabrieken zelve te bekomen; maar aangezien dit geen nieuw opgekomen omstandigheid is en vroeger ook bestaan heeft, zoo kan daarin geene reden voor die vermeerdering gezocht worden. — Daarbij komt, dat, bij het hierboven bedoelde onderzoek, de wenschelijkheid meer en meer op den voorgrond is gesteld, om de aanplantingen niet meer te laten doen in groote tuinen, maar om iedere bij de suikerteelt ingedeelde dessa op hare eigen gronden te doen planten, hetgeen geacht werd te zullen strekken, niet alleen tot wegneming van het bezwaar eener aanwijzing van velden op de gronden van andere dessa's ten behoeve van degenen, die de hunne voor de suikerkultuur moesten missen, — maar ook tot gemak der suikerplantende bevolking zelve, die alzoo op geen verren afstand van hare woningen den veldarbeid behoefde te verrigten; — weshalve, indien daartoe is overgegaan, de arbeid der suikerplantende bevolking er niet door verzwaard is geworden, zoodat daarin eene reden voor de bedoelde vermeerdering te zoeken zou zijn. — Wij vermoeden, dat men in den kring der verschillende ondernemingen meer dessa's heeft getrokken dan vroeger het geval was, ten einde op sommige dessa's meer bijzonder de verpligting te kunnen leggen tot het verleenen van hulp voor het snijden en transporteren van het riet, en het leveren van werkvolk voor den arbeid in de fabrieken, om alzoo de andere dessa's slechts met den aanplant belast te doen blijven, — daar die vereeniging van den veldarbeid met andere dienstprestatiën voor den Javaanschen landbouwer zeer onaangenaam is.

Dat eene regeling in dien zin kan strekken tot gemak der suikerplantende bevolking, die alzoo er zich door genoopt kan voelen, om haren aanplant met meer zorg te bewerkstelligen, te onderhouden en te bewaken, valt niet te ontkennen, — en uit dat oogpunt kan men eene dessa's-gewijze aanplanting niet anders dan toejuichen; maar het lijdt geen twijfel, dat daartegenover bezwaren bestaan, die alles behalve van gewigt ontbloot zijn.

Vooreerst is het toezigt over den veldarbeid in groote tuinen voor de daarmede belaste ambtenaren veel gemakkelijker, dan bij kleine aanplantingen op de gronden der van elkander verwijderde dessa's. Daarbij komt, dat bij groote tuinen, vooral in streken waar men overlast heeft van wild gedierte, en meer bijzonder van wilde varkens, en waar dus het maken van paggers om de tuinen noch onnoodig, noch een gering werk is, die paggers veel minder moeite en materiëel zullen vereischen, dan wanneer men eene gelijke uitgestrektheid in 5 of 10 tuinen voor even zoo veel dessa's te verdeelen heeft; terwijl bij dit alles nog gevoegd kan worden, dat bij kleinere tuinen het verlies aan grond voor wegen als anderszins grooter moet zijn, dan bij groote aanplantingen. De vraag is dus, of het gemak der bevolking, om in de nabijheid van hare woningen te kunnen planten, door de hier vermelde bezwaren niet ruim wordt opgewogen.

En wat nu aangaat de meerdere zorg, welke de bevolking aan haren arbeid kan besteden, — ofschoon, bij eene oppervlakkige beschouwing, dit niet dan eenen gunstigen invloed op de produktie kan hebben, — zoo staat daartegenover weder iets, dat niet ligt mag geteld worden, en, naar het ons toeschijnt, het daarin gelegen voordeel eenigzins neutraliseert.

Het is bekend, dat het riet, zoodra het gesneden is, van de felle hitte veel te lijden heeft, zoodat het, gesneden zijnde, niet te spoedig naar de fabriek getransporteerd en daar vermalen kan worden, om de gisting van het suikersap zoo veel doenlijk te voorkomen. Die gisting is voor de kwantiteit zoowel als voor de kwaliteit van de uit het sap te verkrijgen suiker van zeer nadeeligen invloed, en het lijdt geen twijfel, dat het gevaar daarvan niet weinig moet toenemen, wanneer, bij dessa's-gewijze aanplanting, een groot gedeelte van het riet zich op veel grooteren afstand van de fabriek bevindt, dan bij aanplant in groote tuinen meer in de nabijheid der fabriek. Daarbij komt nog, dat het voor den fabriekant uiterst moeijelijk wordt, om den aanvoer van zijn riet behoorlijk te controleren [1]). In het artikel over de S u i k e r zullen wij misschien ook dit punt nader ter sprake brengen.

De totale produktie der vier genoemde fabrieken bedroeg:

---

[1]) Bij aanplanting in groote tuinen waren deze gewoonlijk niet verder dan 2, 3, hoogstens 4 palen van de fabriek gelegen. Bij dessa's-gewijze aanplanting zal men stellig meer dan de helft der kleine tuinen buiten dien rayon, ja sommige zelfs op eenen afstand van 7, 8 à 10 palen, krijgen. — Die meerdere afstand is gansch geene onverschillige zaak, want de wegen langs welke het transport door en uit de velden geschiedt, laten veel te wenschen over, en de karren gaan stapvoets en zoo langzaam, dat een gewoon voetganger ze met gemak kan bijhouden. Door het riet-transport raakt menige buffel en trekos gedurende den oogsttijd verloren.

in 1856	pikols	71,365.13
„ 1857	„	52,299.57
„ 1858	„	75,201,18
„ 1859	„	52,387.59
„ 1860	„	63,879.02

dat is per bouw:

in 1856	pikols	33.98$^{1}/_{2}$
„ 1857	„	24.90$^{1}/_{2}$
„ 1858	„	36.50$^{1}/_{2}$
„ 1859	„	27.00$^{2}/_{5}$
„ 1860	„	34.71$^{3}/_{4}$

Het blijkt uit de voorgaande berekening, dat de resultaten der beide laatste jaren [1]), toen de aanplant successivelijk met 120 en 100 bouws werd verminderd, geenen merkbaren vooruitgang aantoonen, en het zou daarbij niet onbelangrijk zijn te weten, of in die beide jaren tevens het beginsel eener dessa's-gewijze aanplanting is in toepassing gebragt. Hoezeer wij niet willen ontkennen, dat de resultaten van een paar jaren bezwaarlijk kunnen dienen ter beoordeeling van de meerdere of mindere deugdelijkheid van een nieuwen maatregel, zoo lijdt het evenwel geen twijfel, dat de vermindering van den aanplant op zich zelve *geen* invloed heeft gehad.

Het plantloon, dat de bevolking ontving, bedroeg:

in 1856	*f*	208,148.30
„ 1857	„	152,540.41$^{1}/_{2}$
„ 1858	„	219,336.77$^{1}/_{2}$
„ 1859	„	151,302.60
„ 1860	„	167,482.99

dat is:

a. per huisgezin:

in 1856	*f*	21.95$^{1}/_{2}$
„ 1857	„	15.79$^{1}/_{4}$
„ 1858	„	23.30$^{1}/_{3}$
„ 1859	„	13.62
„ 1860	„	14.40

b. per bouw:

in 1856	*f*	99.11$^{4}/_{5}$
„ 1857	„	72.64
„ 1858	„	106.47$^{2}/_{5}$
„ 1859	„	77.99
„ 1860	„	90.97

c. per pikol:

in 1856, „ 1857, „ 1858	*f*	2.91$^{2}/_{3}$
„ 1859	„	2.88$^{4}/_{5}$
„ 1860	„	2.62$^{1}/_{8}$

Hoe de berekening van het plantloon hier geschiedt, kunnen wij niet nagaan. Volgens de regeling van 1847 werd het bij eene produktie van 30 pikols per bouw berekend tegen *f* 2.91$^{1}/_{2}$ per pikol, van 30 tot 40 pikols *f* 2.08$^{1}/_{2}$, en van elken pikol boven de 40 *f* 1.25. Doch deze regeling schijnt hier niet te hebben gegolden; daar bij de hoogste produktie, die van 1858, de uitkomst per pikol gelijk staat met die van het vorig jaar, terwijl daarentegen in de beide laatste jaren de produktie, ofschoon staande beneden die van 1858, minder per pikol is betaald.

Wat hiervan evenwel wezen moge, zoo veel is zeker dat de resultaten der suikerteelt in Samarang niet gunstig te noemen zijn, terwijl de reeds schrale betaling, die de suikerplantende bevolking voor haren arbeid genoot, door eene indeeling van een grooter getal huisgezinnen, er niet op verbeterd is, hoezeer daartegenover staat, dat zij ook minder werk te verrigten moet hebben gehad. — Wij hebben ons niet goed kunnen vereenigen met eene indeeling van te veel huisgezinnen per bouw. De arbeid wordt wel is waar er door verminderd, maar niet het lastige van den aanplant, althans niet in evenredigheid tot de vermindering der verdienste die er mede gepaard gaat [1]).

Er is nog eene bijzonderheid bij de Samarangsche suikerkultuur, welke onze aandacht heeft getrokken.

Volgens de regeling van 1847 moesten de suikerfabriekanten minstens twee derde hunner produktie, voor zoo ver dat voldoende was tot afbetaling van het plantloon en de genoten jaarlijksche voorschotten, aan het Gouvernement leveren. Later heeft men in 1854 aan sommige ondernemingen, om verschillende redenen, toegestaan eene vaste levering per bouw, onverschillig hoe groot de produktie mogt zijn.

[1]) Aan de vermindering van den aanplant in 1858 met 40 bouws kan bezwaarlijk eenige invloed worden toegekend.

[1]) Op dit punt zullen wij bij het artikel Suiker nader de aandacht vestigen. Hierbij teekenen wij slechts aan, dat in Pasoeroewan, Probolinggo en Bezoeki, waar de beste resultaten werden verkregen, men het geringste getal huisgezinnen per bouw heeft gehad.

Uit de regeringsverslagen nu blijkt, dat de door de Samarangsche fabriekanten aan het Gouvernement gedane levering heeft bedragen:

in 1856	. . . . .	pikols	17,563.83
„ 1857	. . . . .	„	20,885.86
„ 1858	. . . . .	„	28,908.94
„ 1859	. . . . .	„	23,893.10
„ 1860	. . . . .	„	32,409.05

In verhouding tot de produktie heeft die levering bedragen:

in 1856	. . . . . .	$24^3/_5$ %
„ 1857	. . . . . .	$39^9/_{10}$ „
„ 1858	. . . . . .	$38^2/_5$ „
„ 1859	. . . . . .	$45^3/_5$ „
„ 1860	. . . . . .	$50^3/_4$ „

Met uitzondering van 1858 ziet men hier wel eene geregelde toeneming, maar toch niet het twee derde der produktie bereikt.

In verhouding tot het getal bouws van den aanplant bedroeg de levering, berekend per bouw:

in 1856	. . . . .	pikols	$8.36^2/_5$
„ 1857	. . . .	„	$9.94^1/_2$
„ 1858	. . . . .	„	$14.03^1/_3$
„ 1859	. . . . .	„	$12.31^3/_5$
„ 1860	. . . . .	„	$17.61^1/_3$

Hier is weder eene gestadige toeneming, met uitzondering evenwel nu van het jaar 1859; maar er is niets in deze berekening te vinden, wat aan eene vaste levering per bouw kan doen denken. Wij hebben niet kunnen nagaan, op welke grondslagen die levering berust en wat tot eene zoo exceptionele, onregelmatige behandeling aanleiding heeft kunnen geven.

De niet zeer gelukkige resultaten der suikerkultuur, — afgescheiden van de moeijelijkheden, verbonden aan de gedurige verwisseling van gronden en de schikkingen, daaruit voortvloeijende, ten einde hen, die hunnen grond in een gegeven jaar moeten missen, daarvoor elders schadeloos te stellen, — maken, dat die kultuur voor de daarbij betrokken bevolking niet voordeelig is en dus bij haar ook niet gewild kan zijn. Wij willen dit aantoonen door de volgende berekening, loopende over 1856—1860, — een tijdvak, waarin de resultaten nog gunstiger waren dan die van voorgaande jaren.

In de gemelde jaren heeft de suikerplantende bevolking ten behoeve dier kultuur moeten missen 10,040 bouws en eene gelijke uitgestrektheid, waarop zij anders *padi dalem* had kunnen verbouwen, met *padi gendjah* moeten beplanten. — Zonder de suikerkultuur zou zij derhalve twee maal 10,040 of te zamen 20,080 bouws meer voor den verbouw van *padi dalem* hebben gehad, dan nu het geval geweest is.

Al de Samarangsche suikerondernemingen liggen in het regentschap Kendal, en uit de verslagen der regering blijkt, dat in dat regentschap de verbouw van *padi dalem* op natte rijstvelden gemiddeld 30 pikols *padi* per bouw geeft [1]). De bevolking had dus van die 20,080 bouws aan *padi dalem* kunnen krijgen 602,400 pikols.

Blijkens de tabel N°. 10, te vinden op bl. 105 van het 3e Deel van dit Woordenboek, heeft in Samarang de prijs van *padi*, gedurende het tijdvak van 1856—1860, per pikol gemiddeld *f* 2.65 bedragen. Wij houden het er voor, dat dit gemiddelde dooreen berekend is, namelijk, zoowel voor de *padi dalem* als voor de *padi gendjah*. Daar nu de eerste soort, als veel deugdzamer, hooger in prijs staat dan de laatste, zoo is het waarschijnlijk, dat de *padi dalem* meer, de *padi gendjah* minder dan dat gemiddelde heeft gegolden. Wij willen echter, om onze berekening vrij te houden van alle overdrijving, aannemen, dat het aangewezen gemiddelde ad *f* 2.65 de prijs is der *padi dalem*, en dat, met een verschil, stelle van 25 cents, hetgeen zeker niet te groot is, de *padi gendjah* gemiddeld heeft gegolden *f* 2.40.

Volgens het voorafgaande zouden dus de 602,400 pikols *padi dalem*, die de bevolking meer had kunnen krijgen, voor haar eene waarde hebben gehad van.	*f* 1,596,360.—
of na aftrek van $^1/_5$ voor landrente ad.	„ 319,272.—
van.	*f* 1,277,088.—
In stede hiervan heeft zij van 10,040 bouws, welke niet dadelijk voor de suikerkultuur zijn gebezigd, maar ter voorziening in de behoefte van elk volgend jaar beschikbaar zijn gehouden, en die zij daarom niet dan met *padi gendjah* heeft	
Te transporteren. . .	*f* 1,277,088.—

[1]) Men neemt gewoonlijk de beste sawah's voor de suiker, en eene opbrengst van 30 pikols is dus eer te laag, dan te hoog gesteld.

Transport. . . ƒ 1,277,038.—

kunnen beplanten, tegen eene gemiddelde opbrengst van 20 pikols, niet meer gehad dan 200,800 pikols *padi gendjah*, waarvan de waarde ad ƒ 2.40 hoogstens kan gesteld worden op ƒ 481,920.—
of na aftrek van 1/5 voor landrente, ad. . . . „ 96.384.—

op. . . . . „ 385,536.—

zoodat de schade, welke de bevolking, door de suikerkultuur, in haren rijstbouw, gedurende het vijfjarig tijdvak van 1856 tot 1860, heeft geleden, veilig kan gesteld worden op. . . . ƒ 891,552.—

Daartegenover heeft zij aan plantloon ontvangen. . . . ƒ 898,811.08
waarvan evenwel moet worden afgehouden de van de suikerrietvelden geheven landrente ad. . . „ 102,634.25 [1])

zoodat zij zuiver heeft ontvangen „ 796,176.83

en hiermede blijkt dus de schade bij slot van rekening voor haar te hebben bedragen. . . . ƒ 95,375.17

en dat in weêrwil van den meerderen arbeid, welke door de suikerkultuur, in vergelijking met dien bij den rijstbouw, gevorderd wordt.

Men is gewoon, om, van de suikerkultuur sprekende, tevens te gewagen van de voordeelen, die de suikerbereiding geeft; ook wij deden dit meermalen, edoch meestal om, waar wij de geringe verdiensten der bevolking van de eene of andere residentie wilden aantoonen, de rekening zoo ruim mogelijk te maken, maar niet omdat die beide zaken, naar ons inzien, eigenaardig onder een en hetzelfde aspect te brengen zijn. Wie toch ziet met ons niet in, dat hier eene verwarring plaats grijpt, welke op huishoudkundig gebied niet mag toegelaten worden? Wanneer een boer in Nederland, die eene bouwhoeve in eigendom of in huur bezit, op de daaraan verbonden gronden granen verbouwt of vee teelt en daarvan boter of kaas verkrijgt, dan kan, indien hij zich in andere speculatiën begeeft, bijv. in het koopen van hout op houtveilingen, of in het in pacht nemen van boomgaarden van anderen, ten einde het gekochte hout of de geplukte vruchten weder te verkoopen, het voordeel, daaruit door hem te verkrijgen, niet gebragt worden onder de winst zijner bouwhoeve.

Evenzoo is het hier gesteld met de suikerkultuur; wil men daarvan het voor- of het nadeel berekenen, dan moet men zich strikt houden aan eene berekening van hetgeen de bevolking van hare *velden* had kunnen krijgen, en van hetgeen die velden, en niets anders, haar hebben opgeleverd, en geene andere industriën met het landbouwwerk verwarren. Heeft die bevolking riet gesneden en daarvoor loon ontvangen, dan zou het de vraag zijn, of zij haren tijd aan dat rietsnijden besteed niet voordeeliger had kunnen benuttigen. Heeft zij het riet getransporteerd, dan komt daartegenover weder de kwestie van tijd en tevens van de slijtage en het verlies van karren en beesten; en niet minder moet de kwestie van tijd in aanmerking komen bij het presteren van arbeid in de fabriek. Heeft zij aan den fabriekant potten, kalk, *krandjang's*, brandhout, *bamboe* of wat dies meer zij geleverd, dan zijn de daaruit voortspruitende verdiensten, daargelaten de vraag, of zij langs andere wegen niet meer had kunnen verdienen, niet te verwarren met het voordeel, dat de suiker-*teelt*, in vergelijking met de rijst-*teelt* of elke andere *teelt*, voor haar afwerpt. Buitendien worden de voordeelen, tot welke eene suikeronderneming de gelegenheid verschaft, dikwijls gedeeltelijk, hier en daar zelfs geheel genoten door menschen, die niet eens in het bezit zijn van velden of behooren tot de bij de suikerkultuur ingedeelde landbouwende bevolking. Dat deze, voor zooveel althans Samarang betreft, bij die kultuur schade lijdt, zal na al het voorafgegane moeijelijk zijn tegen te spreken. Of hare uitzigten in het vervolg zullen verbeteren, is eene kwestie, die moeijelijk vooralsnog is uit te maken, en die wij misschien later bij het artikel Suiker zullen bespreken.

De geheele teelt, gelijk wij reeds zeiden, vindt plaats in het regentschap Kendal, en aan

[1]) Namelijk:

in 1856	ƒ	22,517.—
„ 1857	„	20,787.50
„ 1858	„	22,466.50
„ 1859	„	18,243.25
„ 1860	„	18,620.—
te zamen. . .	ƒ	102,634.25

de vruchtbaarheid van de gronden in die afdeeling schijnt het niet te haperen, terwijl uit het riet ook veel sap wordt verkregen; maar het blijkt, dat de hoeveelheid sap, welke men bij de Samarangsche suikerfabrieken noodig heeft voor één pikol suiker, zeer groot is. De vraag is: ligt de schuld van dit laatste aan eene minder doelmatige inrigting en werkwijze der fabrieken, dan wel aan de mindere suikergehalte of de densiteit van het sap. Hoezeer de opgaven omtrent die densiteit, zoo als ze voorkomen in bijvoegsels van de Javasche Courant, betreffende de suikerproduktie der verschillende fabrieken in de verschillende suikerresidentiën niet te vertrouwen zijn, schijnt er grond te zijn voor de meening, dat het daaraan evenzeer als aan eene minder goede werkwijze en inrigting der fabrieken ligt.

Van de hierboven genoemde 4 Samarangsche suikerfabrieken werkten Poegoe en Gemoe in 1856 nog geheel op de oude wijze, dat is uitdamping van het sap en afkoking tot suiker met open pannen.

Op de fabriek Tjipiring werkte men gedeeltelijk op de oude wijze, gedeeltelijk door afkoking in luchtledige pannen; terwijl men op Kaliwoengoe zich geheel bediende van luchtledige pannen, waarvoor de luchtpompen evenwel gedreven werden door water, of, bij gebrek aan water, door eene stoommachine van hooge drukking.

Daaruit blijkt, dat de Samarangsche suikerfabrieken op het stuk der inrigting nog wel wat te wenschen overlaten. Indien zich daarbij nog voegt ongenoegzame capaciteit voor de verwerking van eenen zoo grooten aanplant als vroeger daaraan verbonden was, dan heeft de regering ongetwijfeld verstandig gehandeld met dien aanplant te verminderen, niet alleen in het belang der fabriekanten zelven, maar ook in dat der bevolking, voor wie, hoe grooter de aanplant is, ook het ongerief des te grooter wordt, uit de gedurige verwisseling van gronden ontstaande.

Nevens de Gouvernements suikerteelt wordt in Samarang ook suiker geplant op de partikuliere landen Simongan en Tjandi, waarvan het eerste toebehoort aan Europeanen, het laatste aan Arabieren. Op Simongan bedraagt de produktie gemiddeld 25 pikols, en op Tjandi 15 à 20 pikols per bouw. Dit resultaat is wel belangrijk minder dan de produktie bij 's Gouvernements teelt, maar toch niet geheel onbevredigend, wanneer men let op eenige bijzonderheden, wier invloed alles behalve gering is.

In de eerste en voornaamste plaats mogen wij daaronder rangschikken de geringe gelegenheid, die bij partikuliere ondernemingen bestaat tot jaarlijksche verwisseling der gronden. Op Simongan is die zoo gering, dat daar soms vijf jaren achtereen op denzelfden grond wordt geplant, als wanneer reeds met het derde jaar tot de bemesting met oliekoeken moet worden overgegaan; terwijl verwisseling van grond geen plaats vindt, dan voor zoo ver de reeds gebezigde niet meer dienen kan. Het blijkt, dat, bij den aanvang, de vruchtbare gronden op Simongan tot 40 pikols per bouw afwerpen, maar dat deze produktie gaandeweg vermindert. Op Tjandi schijnt men zelfs geene sawah's voor de kultuur te hebben, maar het riet op tegal-gronden te moeten planten, zoodat de beplanting, welke bij de Gouvernements teelt tegen het einde van Junij of het begin van Julij eenen aanvang neemt, er met het begin van den regentijd plaats vindt, daar anders het plantsoen van de droogte te veel te lijden zou hebben.

In de tweede plaats hebben vele ondernemingen op partikuliere landen, wanneer die niet zeer uitgestrekt zijn en er zich geene bosschen op bevinden, te kampen met moeijelijkheid in het aanschaffen van de noodige brandstoffen, zoodat zij daardoor van zelf verpligt worden, om de suikerbereiding te doen plaats hebben op de oude wijze (die wel minder kostbaar is, maar ook minder uitlevert), dewijl men daarbij voor brandstof meestentijds genoeg heeft aan het gedroogde, uitgeperste riet of de *ampas*. Bij eene bereiding met stoomtoestellen is de *ampas* geheel ontoereikende en heeft men bovendien eene groote hoeveelheid brandhout of steenkolen noodig.

In de derde plaats lijden die ondernemingen, bij eene geringe uitgestrektheid der landen, dikwijls aan gebrek aan stroomend water, zoo noodig voor het in beweging brengen der molens tot vermaling van het riet. Daardoor ontstaat wel eens de verpligting, om het riet te doen persen met trekmolens, die door buffels of trekossen in beweging worden gebragt. Dat dit eene zeer gebrekkige persing geeft, en dus een groot verlies van sap, dat in het riet blijft zitten, moet veroorzaken, valt ligtelijk te begrijpen. Men zou dit wel kunnen verhelpen door aanwending van stoomkracht, maar, daargelaten, dat het gebrek aan brandstof zich dan in meerdere mate weder doet gevoelen, zoo komt daarbij, dat die ondernemingen gewoonlijk op te kleine schaal moeten gedreven worden, om de aanzienlijke kosten van een stoomgemaal te kunnen dragen.

Kunnen die bezwaren ons eene voldoende oplossing geven voor de omstandigheid, dat de partikuliere ondernemingen, noch wat den aanplant van het riet zelve noch wat de bereiding der suiker aangaat, met de in kontrakt met het Gouvernement staande ondernemingen kunnen wedijveren, zoo moeten zij ons tevens doen inzien, dat de voordeelen voor de laatst bedoelde ondernemingen niet anders kunnen worden verkregen dan langs wegen en met middelen, die op economische gronden bezwaarlijk te verdedigen zijn. Men weet wel, op hoe veel de suiker komt te staan, maar de uitgaven, die men te doen heeft, en die het kostende van de suiker bepalen, berusten op geen enkelen redelijken, vasten grondslag. Wanneer in Europa eene suikeronderneming tot stand komt, dan weet de ondernemer wat hij, hetzij in huur, hetzij in eigendom te betalen heeft voor den grond, dien hij noodig heeft voor de teelt van den beetwortel, voor de bewerking van die velden of voor de grondstof, zoo hij zich die laat leveren. Alles regelt zich hier naar marktprijzen en naar vraag en aanbod, en bij slot van rekening is de ondernemer de man, die staat voor het verlies of de winst, die zijne zaak geeft.

Op Java is dit geheel anders. Daar worden aan de bevolking, zonder voorafgaande toestemming, hare gronden ontnomen, en wordt zij gedwongen die te bearbeiden, zonder dat zij stem heeft in de bepaling van de huur van den grond of in de belooning van haren arbeid. Alles wordt zamengevat in eene vergoeding, welke onder de benaming van *plantloon* aan haar wordt uitbetaald, naar rede van eene vast bepaalde som voor elken pikol suiker, die gefabriceerd wordt, zoodat zij, bij misgewas of bij eene slechte inrigting der fabrieken en gebrekkige werkwijze, gevaar loopt voor haren grond of haren arbeid in het geheel niet of slecht beloond te worden. Het is waar, bij een goed resultaat wordt zij misschien beter beloond dan zij anders had kunnen hopen, en zoo kan een goed jaar soms goed maken, wat in een slecht jaar te weinig is verdiend, maar, daargelaten dat de betrokken persoon tot het beloopen van de goede en kwade kansen zijne toestemming behoort gegeven te hebben, zoo lijdt het geen twijfel, dat eene goede economie alle kansrekening voor de belooning van den arbeid van den minderen man steeds afkeuren zal.

Bij de Gouvernements ondernemingen op Java worden voorts de gronden verwisseld en het water voor de fabrieken verstrekt zeer tot ongerief van de bevolking [1]). De koelies snijden het riet of werken in de fabrieken tegen een door het Gouvernement bepaald loon, en voor zoo ver de fabriekanten vrijwillige koelies bezigen, wordt het loon van dezen door dat der gedwongen koelies binnen zekere grenzen gehouden, want, vragen zij meer dan het den fabriekant conveniëert te betalen, zoo moeten de besturen weder door verstrekking van gedwongen koelies ter hulpe komen. Zelfs het kostende van het brandhout, een zoo uiterst belangrijk artikel in de zaak der suikerbereiding, berust op geenen enkelen redelijken grondslag. Meestal laten de fabriekanten het voor hunne rekening kappen en aanvoeren uit de bosschen, daartoe door het bestuur aangewezen. Zijn die bosschen in hunne nabijheid, dan is het hout goedkoop; liggen ze ver af, dan stijgen de kosten; en zijn de bosschen weggekapt en bestaat er geene gelegenheid, om zich met gemak, en tegen niet al te hooge prijzen, steenkolen te verschaffen, gelijk het geval is met meest alle meer binnenwaarts of niet digt bij groote havens gelegen ondernemingen, dan moeten de plaatselijke besturen weder met eene aanbeveling of bevel tot levering van brandhout door de bevolking tusschen beiden treden.

Zoo wascht de eene hand de andere, en voor die verschillende genoegelijke dienstbetooningen verbindt de fabriekant zich tot levering van een groot gedeelte zijner produktie tegen eenen prijs, die soms 100 en meer ten honderd beneden den marktprijs is, soms na daaraan grenst; maar wanneer het Gouvernement verlies voorziet, heeft het zich het regt voorbehouden, om voor de levering te bedanken.

Wij vragen het aan iederen onpartijdige in gemoede af, of dat eene industrie heeten mag, die op gezonde, economische grondslagen gevestigd is, en dus geacht kan worden tegen eenen stoot bestand te zijn. En de gewigtigste vraag zal bij dat alles dan nog wel deze zijn: Wie van de drie bij zulke ondernemingen betrokken partijen: het Gouvernement, de fabriekant of de bevolking, wel de lijdende partij zou wezen?

Behalve de suikerkultuur vindt men in Samarang, en wel in het regentschap Demak, de tabaksonderneming Penawangan, met eenen aanplant van Gouvernements-wege.

---

[1]) Hetgeen daaromtrent is aan den dag gekomen bij het gedane onderzoek, om tot eene betere regeling der suikerkultuur te komen, is alleropmerkelijkst.

De daarvoor benoodigde velden schijnen niet van de bevolking te worden genomen, maar opzettelijk daarvoor te zijn ontgonnen. De beplante uitgestrektheid bedroeg:

in 1856	$190^1/_4$ bouws
„ 1857	$198^3/_4$ „
„ 1858	$198^3/_4$ „
„ 1859	$199^1/_4$ „
„ 1860	188 „

Of de voor deze onderneming gevorderde arbeid te zwaar op de bevolking heeft gedrukt, dan wel of de rampen, die in 1849 en 1850 de Demaksche bevolking zoo schrikkelijk hebben geteisterd, daartoe aanleiding hebben gegeven, is ons onbekend, maar de arbeid wordt er geheel verrigt door boedjangs of vrijwillig ingehuurd werkvolk.

De produktie bedroeg:

in 1856	pikols 1,598.71
„ 1857	„ 1,984.56
„ 1858	„ $2,148.66^2/_3$
„ 1859	„ 2,316.16
„ 1860	„ $1,599.42^2/_5$

dat is gemiddeld per bouw:

in 1856	pikols 8.40
„ 1857	„ $9.48^1/_4$
„ 1858	„ 10.81
„ 1859	„ $11.62^1/_2$
„ 1860	„ $8.50^3/_4$

Het kostende der produktie heeft bedragen:

in 1856	ƒ 32,380.70
„ 1857	„ $41,265.58^1/_2$
„ 1858	„ $35,262.87^1/_2$
„ 1859	„ 31,379.35
„ 1860	„ 29,152.26

dat is gemiddeld per pikol:

in 1856	ƒ $20.23^1/_2$
„ 1857	„ $20.79^1/_3$
„ 1858	„ 16.41
„ 1859	„ 13.55
„ 1860	„ $18.22^2/_3$

De ondernemer, de Heer J. van Maanen, schijnt gehouden te zijn, de helft van zijn produkt aan het Gouvernement te leveren, aan hetwelk het kostende er van per pikol kwam te staan:

in 1856 op	ƒ 42.65
„ 1857 „	„ 46.90
„ 1858 „	„ 41.43
„ 1859 „	„ 35.07
„ 1860 „	„ 38.31

De door het Gouvernement in Nederland verkochte tabak heeft per pikol netto opgebragt:

in 1856	ƒ $36.36^4/_5$
„ 1857	„ $77.29^4/_5$
„ 1858	„ 23.32
„ 1859	„ $39.17^1/_2$

Van het jaar 1860 heeft men geene opgaaf, doch het vorenstaande is voldoende om te doen zien, dat de winst op die levering, welke op zichzelve reeds vrij onbeduidend is, weinig, zoo iets te beteekenen heeft.

De landen, die aan partikulieren in eigendom toebehooren, hebben eene uitgestrektheid van $20,821^1/_{10}$ bouws. In 1860 hadden zij eene bevolking van 22,994 zielen [1]) en waren zij in de verponding aangeslagen voor eene waarde van ƒ 1,955,000, waarvan aan verponding is geheven eene som van ƒ 14,020.50. Omtrent de produktie dier landen is, met uitzondering van hetgeen wij hierboven mededeelden omtrent de teelt en bereiding van suiker op de landen Simongan en Tjandi, weinig of niets bekend.

Buitendien had men in Samarang in 1860 25 ondernemingen tot ontginning van in huur uitgegeven woeste gronden, ter uitgestrektheid van 13,314 bouws. Dienaangaande is mede weinig meer bekend, dan dat zij zich grootendeels bij de teelt van koffij bepalen. Van 22 ondernemingen bedroeg in dat jaar de produktie 46,167 pikols, ongerekend 1,189.50 pikols, die als huurschat door 4 ondernemingen aan het Gouvernement werden opgebragt. De huur van andere ondernemingen wordt in geld voldaan en voor 17 ondernemingen bedroeg dit ƒ 48,859.84.

De namen dier ondernemingen vindt men vermeld op bl. 511 vv. van den *Almanak en Naamregister van Nederlandsch Indië* voor 1863, met bijvoeging van de namen der ondernemers en administrateurs, alsmede van de uitgestrektheid der aanplanting van elke onderneming.

[1]) Dit cijfer vindt men opgegeven in het verslag over dat jaar op pag. 134; maar uit de aan dat verslag toegevoegde bevolkingsstatistiek blijkt, dat in 1860 de bevolking der Samarangsche partikuliere landen heeft bedragen 81,258 zielen, welk cijfer door ons hierboven, bij de bevolkingstatistiek van Samarang, als het meer juiste is aangenomen.

Eindelijk nog bestaan er een paar ondernemingen, welke, krachtens daartoe bekomen concessie, zich bezighouden met den aankap van hout. De eene draagt den naam van Tempoeran, en behoort aan den Heer D. J. R. PIETERMAAT, wiens concessie loopt over eene uitgestrektheid van $20^{11}/_{16}$ vierkante palen, en waarvan de ondernemer zelf administrateur is. De andere onderneming, genaamd Gedong Panie, toebehoorende aan de Heeren J. A. RUHLE en J. A. STOK, wordt geadministreerd door P. N. GOETZEE, en heeft eenen omvang van 4 vierkante palen.

Uit het regeringsverslag over 1860 blijkt, dat die beide concessiën zijn verleend behoudens kostelooze levering van het een vijfde van den aankap. De eerstbedoelde onderneming, of Tempoeran, had te dier zake in 1860 afgeleverd 4,553 balken, ongerekend eenige mindere houtwerken, en de tweede onderneming 859 balken. Voor zoo ver die leveringen het verschuldigde een vijfde vertegenwoordigen, kan men daaruit reeds de belangrijkheid van dien aankap eenigzins nagaan.

Met de consumtie van opium, in het tijdvak van de ongelimiteerde verstrekking er van, zijn wij niet bekend.

In 1861, toen aan die ongelimiteerde verstrekking een einde is gemaakt, werd het maximum der legale consumtie voor 1862 bepaald op 5,067 katti's, en voor 1863 werd die zelfde hoeveelheid behouden. In 1860 bedroeg de totale bevolking 970,201 zielen, en het is waarschijnlijk, dat zij in 1862 en 1863 het cijfer van 1 millioen heeft overschreden, en dat men mitsdien alstoen voor de consumtie van 1 katti opium gemiddeld heeft gehad ruim 200 zielen.

In het algemeen schijnt de toestand der Samarangsche bevolking niet gelijk gesteld te kunnen worden met dien der meest verachterde gewesten, zoo als Pekalongan, Japara, Rembang of Banjoemaas, maar evenmin met dien in Pasoeroewan, Proboliuggo of Bezoeki.

Er is nog eene aangelegenheid, welke bij de behandeling der residentie Samarang eene bespreking verdient; wij bedoelen den aanleg van eenen spoorweg van de stad Samarang naar de Vorstenlanden. Men zal bezwaarlijk eene zaak kunnen vinden om welke door te drijven zooveel mystificatie en opwinderij te baat is genomen.

Men heeft tot aandrang gewezen op de onafzienbare rijen van karren, die dag en nacht bezig waren met het transporteren van goederen op den weg tusschen de Vorstenlanden en Samarang. Wij weten niet, of in de laatste jaren eene zoo buitengewone vermeerdering in het transport van goederen kan hebben plaats gehad; maar noch de handelsverslagen, noch de mededeelingen der regering omtrent de produktie van Java, geven aanleiding om het er voor te houden, dat die vermeerdering op verre na niet zoo groot heeft kunnen zijn, als men het heeft willen doen voorkomen. Het is overigens eene bekende zaak, dat de Javaan ongenegen is, veel op zijne karren te laden, zoodat men op Java op 3 of 4 karren ziet transporteren, waarvoor hier te lande naauwelijks één boerenwagen noodig zou worden geacht. Vooral is dit het geval met die oude Javaansche karren of pedatti's op ronddraaijende assen met daaraan bevestigde wielen, die niets meer zijn dan ruwe, slecht geronde schijven, uit boomstammen gemaakt. Die karren, ofschoon slechts met twee of hoogstens drie pikols *padi* beladen, worden dikwijls door een vierspan buffels voortgetrokken. — Vandaar dat men het geheele jaar door, maar meer bijzonder gedurende den *padi*-oogst, het werken der suikerfabrieken en den tijd, waarin het transport der koffij naar de stranden plaats vindt, eene beweging van karren ziet, waarvan men zich hier te lande, alwaar buitendien het vervoer te water zoo veel gemak aanbiedt, zich naauwelijks een denkbeeld kan vormen; — doch die beweging is eene zaak, welke al sedert eene reeks van jaren heeft bestaan en dus niet van gisteren of heden dagteekent.

En wat nu aangaat het teruggeven aan den landbouw van zoo veel handen, die daaraan voor dat menigvuldig transport worden onthouden, — iets, waarop mede met zoo veel nadruk is gewezen, — het is niet te loochenen, dat in verschillende residentiën eene hoogst treurige agglomeratie van bevolking, die van grondbezit verstoken is, wordt bespeurd; maar daaraan heeft het transporteren van goederen weinig, zoo eenige schuld. — Daarvan mogen wij met vrij wat meer grond de oorzaken zoeken in den gauschen maatschappelijken toestand der Javaansche bevolking, — een toestand, die onder het kultuurstelsel en het daardoor meer versterkt of liever meer gevitieerd communaal grondbezit er niet op verbeterd is. — Wat nu de residentie Samarang betreft, zoo maakt dit gewest op het punt dier agglomeratie eene niet ongunstige uitzondering. — Uit officiële cijfers, — en die hebben, wat zij ook te wenschen mogen overlaten, in ons oog vrij wat meer waarde dan losse beweringen in vlugschriften, — zagen wij reeds hierboven, dat

het van grondbezit verstoken gedeelte der inlandsche bevolking, over het tijdvak van 1856 tot 1860, gemiddeld naauwelijks $9^1/_4$ % heeft bedragen, en dus alles behalve groot is.

In 1860 bedroeg het $10^1/_4$ %, en toen was de inlandsche bevolking sterk.	953,198	zielen
trekt men daarvan af de inlandsche bevolking der partikuliere landen ad.	72,975	„
zoo blijven nog over.	880,223	zielen

waarvan dus $10^1/_4$ % iets meer geeft dan 90,200 zielen, die buiten grondbezit zijn.

Trekt men van dit laatste cijfer weder 40,000 zielen af voor de inlandsche bevolking der stad Samarang, dan reduceert zich het geheel, dat dan beschouwd zou kunnen worden aan den landbouw geen althans regtstreeksch deel als eigen geërfde te hebben, tot een 50,000tal zielen. Uit dat cijfer, waarvan ongeveer $26^1/_5$ %, dus hoogstens 13,100 volwassen mannen zijn [1]), moet worden gevonden:

1°. al wat zich bezig houdt met visscherij en scheepvaart, — beide zaken, die in de residentie Samarang iets te beteekenen hebben;

2°. al wat benoodigd is voor den arbeid in en bij de suikerfabrieken, voor zoo ver daarin niet wordt voorzien door verstrekking door het plaatselijk bestuur van koelies uit de bevolking der tot die ondernemigen behoorende dessa's;

3°. al wat wordt gevorderd voor den arbeid bij de ondernemingen tot ontginning van in huur uitgegeven woeste gronden, waarvan men er hier 25 heeft met eene uitgestrektheid gronds van 13,315 bouws;

4°. al wat er gevorderd wordt voor den aankap van hout, voor de twee in deze residentie verleende concessiën, hierboven vermeld, — eindelijk

5°. voor den Gouvernements aanplant van tabak in de afdeeling Demak, die ten behoeve van de aldaar nog bestaande onderneming met boedjangs of vrijwillig ingehuurd volk wordt verrigt.

Wat kan er nu, na al het opgenoemde, nog overblijven, om met zoo veel groote woorden te spreken van de menigte van handen, die aan den landbouw worden onttrokken door het transport? — Wij mogen het veilig er voor houden, dat de aan te leggen spoorweg in het Samarangsche geen enkele hand aan den landbouw zal teruggeven.

Verder heeft men tot aandrang gewezen op de geweldige vermindering van het trekvee, dat door de zware transporten wordt afgebeuld. Dat afbeulen ligt niet in den aard van den Javaan, vooral niet, wanneer het zijn geliefden karbouw geldt. Buitendien, moest dat afbeulen onvermijdelijk ten gevolge hebben vermindering en vernietiging van den veestapel, gelijk beweerd is, dan kunnen wij er van zeggen, dat er niet afgebeuld wordt, want van 1856—1860 is die veestapel, zoo als wij hierboven zagen, in stede van te verminderen, zeer sterk toegenomen.

In verband tot de aanwezige houtbosschen, die slechts op de bijl van den houthakker wachten, heeft men ook nog hoog opgegeven van het nut der spoorwegen voor het transport van houtwerken.

De houtwerken, die de Javaan voor zich noodig heeft, en volgens de bestaande bepalingen mag kappen, hebben nog weinig te beteekenen. Hij kan ze, zoo hij voor het transport er van zijne kar niet verkiest te gebruiken, des noods op zijne schouders naar huis brengen. Voor de woningen der Europeanen en de verschillende fabriekmatige inrigtingen in de binnenlanden is reeds zoo veel gedaan, dat niet waarschijnlijk hetgeen in dat opzigt nog te doen valt, daarbij in de verte zal halen, daargelaten nog, dat zoowel de Samarangsche spoorweg, als het door de Heeren Banck c. s. geprojecteerde spoorwegnet, bij preferentie de streken op verre afstanden laten liggen, waar op dit punt de grootste behoefte geacht kan worden te bestaan. Wij behoeven er hier slechts op te wijzen, dat Bantam, Cheribon, Tagal, Pekalongan, het westelijk gedeelte van Samarang, Japara, Rembang, het westelijk deel van Soerabaja, een groot gedeelte van Pasoeroewan, Probolinggo, Bezoeki en Banjoewangi in al die projekten geheel ter zijde worden gelaten.

En wat het masthout en het scheepstimmerhout aangaat, het schoonste en beste vindt men in de Rembangsche bosschen langs de Solorivier, en daaruit kan het, met meer gemak en minder kosten, te water naar Grissee worden afgevoerd, — gelijk dan ook Rembang wijselijk buiten de verschillende ontwerpen schijnt te blijven.

[1]) In 1860 bedroeg de totale bevolking van Java en Madura 12,718,717 zielen. Daaronder had men:

mannen.	3,334,310	of 26.21 %
vrouwen.	3,740,842	„ 29,11 „
kinderen.	5,643,565	„ 44,38 „

Op die berekening is hier ons cijfer van $26^1/_5$ % gegrond. — Zie de tabel N°. 2, te vinden op pag. 4 van de bij het regeringsverslag over 1860 gevoegde bevolkingstatistiek, als bijlage Ia. A.

Maar men spreekt ook van het transport in de binnenlanden van millioenen tonnen! Hoe brommender de argumenten worden, des te meer verschijnen zij in hunne naaktheid, — of liever, — en het doet ons leed, dit er te moeten bijvoegen, — des te armzaliger vertoont zich daarnaast de werkelijkheid. De Javaansche bevolking heeft, met uitzondering van eenige weinige streken, waar betrekkelijk eenige overvloed gezegd kan worden te bestaan, niets te transporteren en moeite om zelfs maar het noodigste voor haar levensonderhoud te bekomen. Laat men ons dan aanwijzen, waarin die millioenen tonnen voor het transport met spoorwegen moeten bestaan; want de geheele produktie van koffij, suiker of indigo in de genoemde gewesten ligt in de meeste hunner voor het geheel en in slechts enkele voor het grootste gedeelte buiten het bereik der geprojecteerde spoorwegen, en die produktie langs het Noorderstrand maakt stellig meer dan $^2/_3$ der produktie van geheel Java uit.

Wat er op Java te transporteren valt, is bestemd voor den grooten handel, en wat geven ons de handelsverslagen daaromtrent te kennen?

In 1861 bedroeg het getal der op Java en, let wel, ook op Madura, aangekomen en der vandaar vertrokken vaartuigen respectivelijk 2,762 en 3,047, terwijl de scheepsruimte der eerstbedoelden bedroeg. . . . . . . 175,096$^1/_2$ lasten
en der laatstbedoelden. . . 215,924$^1/_2$ "

of te zamen. . . 391,021 lasten

Neemt men nu aan, dat al die vaartuigen met volle lading zijn aangekomen en weder vertrokken, — hetgeen op verre na het geval niet is geweest, — dan staat het cijfer van lasten, — twee tonnen per last rekenende, — gelijk met 782,042 tonnen, of bijna 25 % minder dan zelfs *één* millioen tonnen. Het doet er niet toe, wij leven in eenen tijd, waarin brommende argumenten en hoogklinkende woorden niet zonder invloed blijven.

En wanneer wij nu bedenken, dat, behalve het transport van goederen, spoorwegen voor een zeer aanzienlijk gedeelte hunne kosten moeten goedmaken door het personenvervoer, wat geeft ons Java dienaangaande te verwachten?

De inlandsche bevolking op Java telde in 1860 wel is waar 12,514,262 zielen, maar hoe veel honderden, of liever, — laten wij het ruim nemen, — hoe veel duizenden meent men wel, dat er in dat 12$^1/_2$ millioenental te vinden zouden zijn, die van eenen spoorweg gebruik willen, of, wat meer zegt, gebruik kunnen maken? [1]) Het reizen van Regenten, distrikts- en dorps-Hoofden, daargelaten, dat de laatstgemelden op het stuk van hunne financiën weinig meer dan de gewone Javaan te beteekenen hebben, zal door het Gouvernement wel niet aangemoedigd worden, en te regt, want men heeft geen Hoofden om hen voor vermaak te laten reizen, anders zou men er een dubbel stel op mogen nahouden, en dat zou wat kostbaar zijn, niet zoozeer voor de regering, — want die betaalt ze voor het grootste gedeelte niet anders dan met kultuurprocenten en collecteloonen, welke niet vermeerderen, — als wel voor de bevolking, die nog altijd liever door één dan door twee geschoren wil worden.

Het getal Chinezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen bedroeg in 1861 nog geen 181,800 zielen, en wanneer wij daarvan het vierde gedeelte per spoorweg laten reizen, dan is dit de uiterste grens, waartoe wij komen kunnen.

Buitendien, zijn wij er tegen om de Chinezen en Arabieren, die eenmaal in de binnenlanden post gevat hebben, er uit te weren, omdat dit zonder eene groote mate van onregtvaardigheid en willekeur niet zou kunnen geschieden, nog minder zijn wij in het belang der bevolking er mede ingenomen, om het komen in en het doorkruisen van het binnenland voor hen zoo uiterst gemakkelijk te maken. Het denkbeeld, om elken Chinees of Arabier het driedubbele te laten betalen van hetgeen bij het tarief voor vracht van den Europeaan zou worden gesteld, zou ons zelfs toelachen, ware het niet, dat wij geen vrees koesteren, dat het zulk eene vaart zal nemen.

Wie blijven er nu nog over? De Europeanen. Hun getal bedroeg volgens den bevolkingstaat van 1861 niet meer dan 22,663, of met inbegrip der militairen misschien 30 à 35,000. Dit cijfer zou dus de grondslag moeten uitmaken, waarop de hoop der spoorwegen op vervoer van personen gevestigd moet blijven.

[1]) Wanneer men het inkomen van een Javaansch gezin gemiddeld op ƒ 100 's jaars stelt, dan neemt men een cijfer aan, dat stellig eer boven dan beneden de werkelijkheid is. Wat kan, — om hier nog niet eens van die afschuwelijke opium-consumtie te gewagen, waardoor dat geringe inkomen zoo gesmaldeeld wordt — wat kan daarvan voor een gezin van vijf zielen wel overschieten voor excursies per spoortrein? Naast het gebluf en den bombast, die in de tegenwoordige tijden verkocht worden, vertoont de naakte waarheid zich soms in een akelig licht.

Dit cijfer, — daargelaten nog, dat een groot gedeelte in 's lands dienst is en de regering het reizen harer ambtenaren, officieren en soldaten, die op hunnen post hoog noodig zijn, niet zal aanmoedigen, — maakt, met hoogstens 40 à 50,000 Chinezen en Arabieren en misschien daarbij nog 10 à 20,000 Javanen, de geheele pepinière uit van het reizend publiek op Java ter voeding van een spoorwegnet, dat, naar gis, 200 à 300 uren lengte zou krijgen.

Wij ondervinden zelden het genoegen, van de denkbeelden of de argumenten van schrijvers aan de zijde der conservative rigting tot de onze te kunnen maken. Daartoe is het standpunt van die rigting te ver van het onze verwijderd. Maar toch verbiedt ons de onpartijdigheid, om het goede, in de geschriften van die rigting voorkomende, voorbij te zien. Zoo is het betoog van den Heer VAN HERWERDEN [1]), dat de Samarangsche spoorweg geheel en alleen is of zal worden aangelegd in het belang van enkele Europesche ondernemers of landhuurders, en de kosten van exploitatie, daaronder niet eens begrepen de rente op het kapitaal, niet zal kunnen goedmaken, ons toegeschenen onwederlegbaar te zijn. In weêrwil daarvan is de spoorweg gedecreteerd geworden, en heeft het Europesche publiek te Samarang geïllumineerd, feest gevierd en adressen van dankbetuiging aan de Staten-Generaal ingediend, en niet zonder reden, voor zoo ver dat publiek er belang bij had; maar de regering houde er zich van verzekerd, dat, zoo lang de Javaansche bevolking voor dien weg niet mede feest viert en danst of illumineert, ook zoo lang de jaarlijksche uitkeering der daarvoor gewaarborgde rente voor 's lands kas telkens eene herinnering zal zijn aan iets, dat wel ongedaan had mogen blijven.

Men meene niet, dat wij tegen spoorwegen op Java zijn. Het tegendeel is waar. Zijn er menschen, die daarvoor hun geld ten beste hebben, dan hoe meer hoe liever, en wij zien niet in, dat, zoo als de genoemde Schrijver van oordeel is, met spoorwegen, hetzij bij hunnen aanleg, hetzij bij hunne exploitatie, het gevaar van ondermijning van het gezag der Hoofden in eenig opzigt iets te maken heeft, veelmin daarmede in een onverbrekelijk verband staat [2]); en wij gunnen aan ieder het vermaak om met zijn geld bij te dragen tot den aanleg van spoorwegen op Java; maar het verleenen van garantie van de zijde van het rijk komt ons voor onverdedigbaar te zijn.

Ondertusschen was er in de zaak der spoorwegen niets anders te verwachten dan hetgeen er werkelijk heeft plaats gehad. Toen men een Gouverneur-Generaal uitzond, omdat hij, behalve zijne vele goede hoedanigheden als mensch en zijne bekwaamheid en geschiktheid, daaraan den naam paarde van een groot voorstander van spoorwegen te zijn, zou hij zijne roeping hebben gemist, zoo er onder zijn bestuur geen spoorweg tot stand ware gekomen. Heeft de regering niet den moed of genoeg zelfstandigheid gehad, om aan het geroep en het geschrijf om eenen spoorweg het hoofd te bieden, of gemeend zich daardoor populariteit te zullen verwerven, zoo hopen wij voor haar, dat zij in hare verwachting niet moge worden teleurgesteld.

Het zou evenwel niet ongeraden zijn, om het voorloopig bij die eerste proef te laten, in afwachting dat de resultaten er van zullen aantoonen, of en in hoever er kan worden voortgegaan op het nu voor het eerst betreden pad; tenzij er zich liefhebbers mogten opdoen, die aannemen spoorwegen tot stand te brengen zonder eenige garantie van 's rijks wege, of zonder voordeelen van anderen aard, die in wezenlijkheid, hoezeer onder andere termen of vormen, niet dan ten koste van het algemeen belang kunnen verleend worden.

Onze Indische financiën hangen aan een zijden draad, — en geen wonder, want niets van hetgeen wij tot dusver deden, kan geacht worden te zijn in het wezenlijk belang der bevolking zelve, — niets daarvan heeft onder haar vaste wortelen geschoten. En toch is en zal de goede gezindheid dier bevolking altijd moeten blijven

[1]) Zie zijne brochure: *De Spoorwegkwestie op Java.* 's Gravenhage, bij H. C. SUSAN HCZN., 1863, pag. 30 vv.

[2]) Die ondermijning is letterlijk een *cauchemar* van den Heer VAN HERWERDEN en zijne rigting. De vrees daarvoor vindt wel is waar haren oorsprong in de omstandigheid, dat wij maar al te dikwijls tot onze groote schade hebben moeten ondervinden, hoe gevaarlijk het is, zich die Hoofden tegen te maken, en wij ontkennen dat gevaar niet; maar wij meenen niettemin te mogen volhouden, dat al de wrevel en onvergenoegdheid bij de Hoofden en alle botsingen en oproeren, die daaruit mogten zijn ontstaan, bij onpartijdig onderzoek zullen blijken te moeten worden toegeschreven aan moeijelijk te verdedigen maatregelen of handelingen onzerzijds. Dat gevaar zal zoo niet geheel, — omdat wij tegenover de Javaansche bevolking en hare Hoofden toch altijd vreemde overheerschers blijven, — evenwel voor het grootste gedeelte wijken, zoodra die bevolking en die Hoofden door onze maatregelen en handelingen tot de overtuiging worden gebragt, dat hun wezenlijk welzijn ons doel is. Dit laatste hun te doen ondervinden, ligt geheel in onze magt.

de grondslag, waarop al onze hoop op het gerust en ongestoord bezit dier kostbare gewesten gevestigd moet worden, en willen wij dien zwakken draad, waaraan reeds zulke zware lasten hangen, niet zien breken, maar veeleer versterken, laat het dan zijn door uitgaven, welke het kenmerk dragen, dat Nederland eindelijk zijne roeping tegenover die bevolking heeft ingezien en trachten wil haar aan zich te binden door de veel sterkere banden der dankbaarheid. Zulk eene staatkunde mag eerst aanspraak maken op de kwalificatie van echt liberaal te zijn, en Nederland zal er niet slechter bij varen, noch wat zijn financiëel belang, noch wat zijne aanwinst in zedelijke kracht betreft.

Wij zijn er verre af, van te willen beweren, dat het transport op Java geene groote verbeteringen eischt; maar dan bepale men zich niet tot maatregelen, die, onder den schijn van algemeene belangen te bevorderen, alleen die van eenige weinigen bevoordeelen. Wij gaan ook zoo ver niet van te gelooven, dat spoorwegen geen krachtig ontwikkelingsmiddel zijn; maar zullen zij dit in waarheid kunnen wezen, dan is het slechts onder een volk, dat op het stuk van vrije beweging en van een zelfbewust, min of meer zelfstandig maatschappelijk leven vrij wat meer vorderingen dan het Javaansche gemaakt heeft.

Men beroept zich op hetgeen Engeland in Britsch Indië gedaan heeft en nog doet op het stuk van spoorwegen; maar voor de welvaart van de aan ons toevertrouwde bevolkingen behoeven wij met Engeland waarlijk niet te rade te gaan, — des te meer met ons eigen, mits door geene hebzucht van het regte spoor afgebragt, gezond verstand.

Buitendien, en daargelaten nog, dat wij de geldelijke resultaten der Britsch Indische spoorwegen eerst zullen dienen af te wachten, zoo moet men toch in geen geval het groote verschil voorbijzien tusschen de bevolking van Java en die van het onmetelijke Hindostan, waar niet alleen onder het Mohammedaansche gedeelte er van, alsook onder de Parsen, maar zelfs onder de Hindoes, eene talrijke klasse aanwezig is, die èn door kennis en beschaving, èn door gegoedheid, vrij wat te beteekenen heeft, en waar men in menigte steden aantreft, in vergelijking van welke onze Javaansche kota's, om niet te spreken van de dessa's, niet veel meer dan gehuchten zijn. Voor een ieder, die de beide toestanden kent, is het genoeg op dat verschil te hebben gewezen.

Wil iemand evenwel toch in Britsch Indië gaan zoeken wat voor Java zou passen, dan verwijzen wij hem naar den *Guicowar* of Vorst van Baroda, die, op raad van Kolonel WALLACE, den Britschen Resident te Baroda, er toe overgegaan is, om zijne onderdanen met eenen *tramway* te begiftigen, waarvan de resultaten zoo voldoende zijn, dat hij het bij één niet zal laten, maar er meer in zijn land denkt aan te leggen [1]).

Wanneer wij in het ontwikkelen van Java door overdreven kunstmiddelen eene vlugt nemen, onbestaanbaar met eenen natuurlijken en daardoor juist meer gezonden gang van zaken, — onbestaanbaar vooral met den weinig ontwikkelden toestand der bevolking zelve, dan hebben wij niets anders te wachten dan teleurstelling en misrekening, — dan eene herhaling der fabel van Icarus en zijnen zoon.

Samarang, stad op Java, residentie, regentschap en distrikt Samarang, op 31 palen van Salatiga, 43 van Poerwodadi, 66 Noord-West van Soerakarta, 64 Oost van Pekalongan, 367 Oost van Batavia en 415 West van Banjoewangi, op 6° 57′ 20″ Z. Br. en 110° 26′ 30″ O. L., volgens MELVILL VAN CARNBÉE. Zij is de hoofdplaats der residentie, van het regentschap en het distrikt Samarang, het hoofdkwartier van de tweede groote militaire afdeeling en verblijfplaats van den Resident, den Adsistent-Resident voor de comptabiliteit en middelen en dien voor de policie van stad en voorsteden, en den Regent. Voorts zijn hier gevestigd: een Kapitein der Chinezen, twee Kapiteins-titulair en vier Luitenants voor die natie, een Majoor der Mooren, een Kapitein der Maleijers, een Hoofd der Arabieren, een Kapitein der Boeginezen en een Hoofd der Bengalezen, een Ingenieur en een Translateur. Samarang is eene volkrijke stad, gelegen aan den regter-oever der rivier van Samarang, en bevat negen Europesche wijken, aan den oostelijken oever der rivier gelegen.

De voornaamste gebouwen in deze wijken zijn: 's Gouvernements houtstapelplaats, de landswerf, de loods der genie, het kruidmaga-

[1]) Men zie hetgeen daaromtrent vermeld wordt in *the Illustrated London News* van 23 Mei 1863, op pag. 561. De bijzonderheid, daarbij vermeld, dat de bedoelde Vorst met goed succès zijne onderdanen in de gelegenheid heeft gesteld, om geldelijk deel te nemen in de kosten van aanleg en er voor zich geen monopolie van wil maken, is, naar het ons toeschijnt, een sprekend bewijs voor onze bewering omtrent het groot verschil in ontwikkeling en gegoedheid tusschen de bevolkingen van Hindostan en die van Java.

zijn, dat door een muur omgeven is, de hoofdwacht, de civile pakhuizen, het residentiebureau, het postkantoor, het stadhuis, dat in 1852 afgebrand, doch in 1854 weder opgebouwd werd en de bewaarplaats is der archieven en alsook het middelpunt der stad uitmaakt. Verder de Hervormde kerk, aan de voornaamste straat, die de stad in tweeën deelt; zij is in de 18e eeuw gebouwd en heeft, behalve den koepel, nog twee torentjes. In den oostelijken toren sloeg op 12 Maart 1858 de bliksem, waardoor het dak van dien toren verbrijzeld en de muur op 20 Rijnlandsche voeten hoogte, zoodanig beschadigd werd, dat eene spoedige voorziening noodzakelijk was. Ook vindt men er het arsenaal en de magazijnen achter en noordwaarts van de Hervormde kerk, en de Roomsch-Katholieke kerk op het plein, waar het stadhuis staat. Voorts is er een Roomsch-Katholiek weeshuis, welks algemeen bestuur door het Gouvernement benoemd wordt, terwijl het Gouvernement eenen binnen-Regent en eene binnen-Regentes bezoldigt. Het heeft een eigen hospitaal. Voor de opname van 240 kinderen ten laste der openbare schatkist is doorloopende magtiging verleend. Dit weeshuis heeft twee verdiepingen; het benedengebouw bevat de woning van den binnen-Regent en -Regentes en de eet- en schoollokalen, terwijl het bovenhuis door de slaapzalen is ingenomen. Het Hervormde weeshuis, even als het voorgaande, nabij de Hervormde kerk gelegen, kan 300 kinderen bevatten. Het wordt beheerd door een onbezoldigd bestuur, door den Gouverneur-Generaal benoemd en onder dat bestuur door eenen binnen-Regent en -Regentes, beide uit 's lands kas bezoldigd, beheerd. Verder heeft men in de Europesche stad de gevangenis, het ontvangerskantoor, het havenkantoor met den daarop in 1852 geplaatsten seinpost, een telegraafkantoor, de groote kazerne, waarbij in 1850 arrestantenkamers gebouwd zijn; de Wurtembergsche kazerne, die in 1850 vernieuwd is, even als de kazerne voor doorreizende troepen, de weeskamer, de societeit, tevens loge der vrijmetselaren en den schouwburg. Dit laatste gebouw was jaren gesloten geweest, uit gebrek aan personeel, toen in 1854 het eenen ingezetene dier plaats gelukte, eenige jonge lieden, allen tot de zoogenaamde inlandsche kinderen behoorende, te vereenigen tot een tooneelgezelschap, dat geregeld maandelijks eene voorstelling geeft. In datzelfde jaar is er ook een muziekgezelschap tot stand gekomen, onder den naam van St. Cecilia.

Den 17n November 1846 is de bliksem geslagen in het blokhuis N°. 1, hetwelk, sedert 1834, tot kruidmagazijn voor partikuliere rekening diende, ten gevolge waarvan het in de lucht sprong. Het bij dit blokhuis gelegen douanen-kantoor werd tevens vernield.

Aan den regter oever der rivier vindt men het groote hospitaal, dat voor 550 lijders is ingerigt. Het is een op de Europesche wijze opgetrokken ruim gebouw, dat door kanareboomen beschaduwd wordt. Het diende weleer voor kadettenschool. In 1851 werd het aanmerkelijk verbeterd. Het bevat het krankzinnigengesticht, dat in 1853, door den aanbouw eener badkamer, geheel voltooid is. Noordwaarts sluiten zich aan het hospitaal aan: de pakhuizen der Handelmaatschappij, de markten, de Maleische en Arabische buurten, waaraan zich weder het kantoor van recherche voegt.

Verdere voorname inrigtingen te Samarang zijn: een Chineesch hospitaal, gesteld onder beheer van de weeskamer te Samarang; het gebouw is ingerigt voor 60 personen, namelijk verminkte of met afzigtelijke kwalen behebte mannen en vrouwen, tot de Chinesche en andere vreemde onchristen natiën behoorende en afkomstig uit de gewesten beoosten Cheribon; voorts worden er in dit gebouw ook krankzinnigen, onverschillig van welken onchristen landaard, opgenomen. Het stadsverband, zijnde eene burgerlijk geneeskundige inrigting, waar tot dwangarbeid veroordeelde of andere behoeftige inlanders en huns gelijken ten koste van 's lands kas geneeskundig behandeld en verpleegd worden. Het bedelaarsgesticht, ingerigt ter verpleging en verzorging van inlanders, Chinezen en andere Oosterlingen met afzigtelijke ziekten behebt. Het proveniers- of oudemannenhuis, bestemd tot huisvesting van gepensioneerde militairen, zeevarenden en andere, die door hoogen ouderdom of ligchaamsgebreken belet worden, het land langer te dienen en tevens behoeftig zijn. In den loop van 1853 werd er te Samarang door de afdeeling der maatschappij tot Nut van 't Algemeen eene spaarbank opgerigt.

Voorts heeft men te Samarang drie Gouvernements lagere scholen, de Hervormde weeshuisschool, de Roomsch-Katholieke weeshuisschool en een twaalftal partikuliere onderwijzers en onderwijzeressen voor het lager onderwijs.

De wijken, bezet met de voormelde gebouwen, maken het oude Samarang uit en hebben het aanzien van een oud Hollandsch stadje, daar de huizen digt op elkander staan,

verdiepingen en zolders, maar geene galerijen hebben, en alzoo geheel ondoelmatig voor het klimaat ingerigt zijn. Hygieinische voorschriften schijnen hier onbekend te zijn, daar dit op elkander gepakt wonen de onreinheid bevordert en de lucht in zulk een heet klimaat verpest, waarbij nog komt dat de rivier van Samarang eene modderpoel en de stranden laag en moerassig zijn, terwijl bij springtij de rivier buiten hare oevers treedt en de stad onder water zet. Ondertusschen is de stad niet als ongezond bekend; alleen is de warmte er op den duur zeer afmattend. De oude stad was vroeger met wallen en grachten omringd; in 1824 zijn de wallen geslecht en de grachten gedempt, waarover men in 1825, bij de komst der muitelingen, te laat berouw had, toen Samarang met ondergang bedreigd, doch door de tijdige komst der expeditionaire troepen van Boni, onder den Generaal-Majoor VAN GEEN, gered werd.

Oostwaarts van de oude stad leidt een weg naar Demak; aan die zijde ligt de begraafplaats der Christenen, omgeven door een hek. Zij ligt halverwege het Chinesche kamp, dat vrij afgelegen is en uit een groot aantal kleine, bedompte, smerige, zwart berookte, doch voor den handel ingerigte huizen bestaat, die van gebakken steen gebouwd, met pannen gedekt, en door eene menigte donkere, naauwe straten en gangen van elkander gescheiden zijn. Er zijn echter eenige weinige breede straten, waar de woningen der Chinezen een eenigzins beter voorkomen hebben. De toegang tot dit kamp is over eene brug, welke over het kanaal ligt, dat van de rivier Tedoenan uit tot aan Samarang gegraven is, tweemalen door het kamp heen- en wederloopt en twee valbruggen heeft. In het Zuid-Oosten sluiten zich de Javaansche wijken aan de stad aan; zuidwaarts loopt de weg naar Salatiga en aan die zijde is de inlandsche koop- of handelstad en eene tweede Chinesche wijk, die zich tot om de Zuid-West uitstrekt, en daaraan sluit zich het midden der Javaansche stad, met het aloen-aloenplein, de moskee en de woning van den Regent. In het Noorden van de stad liggen, bewesten de rivier, de wijken der Arabieren en Maleijers, en beoosten deze de Makassaarsche en inlandsche. Ten Noord-Westen van de stad ligt, bewesten de rivier, het fort Prins van Oranje, opgehaald van steen en voorzien van vier bastions. Bij de citadel is een artesische put geboord, die onder den grond door tot aan de rivier loopt, om de schepen van water te voorzien; het water is zandig van smaak, doch in alle geval veel beter dan het allezins onreine rivierwater. Ook is er een artesische put geopend binnen den ringmuur van het R. K. weeshuis. Het scheikundig onderzoek van het water uit dezen put door P. J. MAIER is medegedeeld in het *Natuurk. Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Deel XXV, bl. 219—221, terwijl een dergelijk onderzoek van het water uit den artesischen put in de kampong Pasawangan op bl. 213—218 vermeld staat.

Te Samarang wonen vele der voornaamste ingezetenen, even als te Batavia, buiten de stad, zoodat men nu bewesten de groote stadsbrug, aan den fraaijen, met hooge boomen beplanten weg naar Bodjong, aan beide zijden schoone Europesche woningen, met lommerrijke tuinen ziet, waaronder aan het einde van dien weg het groote en fraaije residentiehuis, gelegen op $1^1/_2$ paal van de stad, ter hoogte, volgens UHLENBECK, van 12 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Van 1741 tot 1808 strekte deze woning den Gouverneur-Generaal tot verblijf. Naast haar staat de kazerne der inlandsche kavallerie of *Djajang Sekars*, die onder de bevelen van den Resident staat, benevens een goed logement „*Java-Hôtel*."

Rondom de oude stad zijn eenige fraaije wandelwegen naar het strand.

Samarang is de stapelplaats van den geheelen binnenlandschen handel van Midden-Java, vanwaar de voortbrengselen verder naar Europa worden ingescheept. De weg van Oengaran is dan ook dagelijks als bedekt met pakpaarden en ossen, beladen met koffij, rijst, tabak en andere produkten. De suiker wordt met karren vervoerd. Te Samarang behooren een dertigtal kustkoopvaarders te huis, die voornamelijk aan Arabieren, Chinezen en enkele Europeanen toebehooren. Tot wering der zeeroovers zijn in deze streken twee Gouvernements kruisbooten aanwezig.

De collegiën en departementen te Samarang gevestigd zijn: de raad van justitie, de landraad, de algemeene kas en het kantoor van ontvangst van Midden-Java, eene contrôle van de recherche en de ontvangst van inkomende en uitgaande regten, het vendudepartement voor de afdeeling, de pakhuis- en zoutadministratie, onder een Zoutverkooper, eene posterij, eene afdeeling van den waterstaat, een bureau van het kadaster en de verponding, een agentschap van de Javasche bank, eene subkommissie van onderwijs, een Protestantsche kerkeraad voor die gemeente in de afdeeling, met twee Predikanten, een Roomsch-Katholieke kerkeraad en een Zendelingleeraar voor de inlandsche Christenen, eene kommissie voor geneeskundig toe-

voorzigt, met twee van Gouvernements wege gesalariëerde Geneesheeren en twee partikuliere apotheken, eene subkommissie van weldadigheid voor de koloniën in Nederland, een agentschap der Handelmaatschappij, eene inspectie der kultures, een collegie van boedelmeesters en eene kommissie tot ondersteuning van behoeftige Christenen.

De schutterij bestaat te Samarang uit een bataillon van vier kompagniën Europeanen en eene kompagnie Mooren (infanterie); zij wordt gekommandeerd door een Europeschen Luitenant-Kolonel en een Majoor der Mooren.

Te Samarang verschijnt alle weken een advertentieblad, voorzien van het stadswapen: eene vrouw met een anker en een lauriertak. In 1863 had men, volgens den *Almanak van Nederlandsch Indië*, te Samarang Consuls en Consulaire Agenten van België, Groot-Brittannië, Frankrijk, Baden, en Zweden en Noorwegen.

De reede van Samarang heeft op $^3/_4$ of 1 à 2 mijl afstands uit den wal eene diepte van 5 of 6 vademen. Kleinere vaartuigen kunnen digter bij het strand op $^1/_2$ of $^3/_8$ mijl van de kust in 4 vademen diepte ankeren. Zij is voor Weste- en Noord-Weste-winden open en in den regentijd gevaarlijk, de ankergrond onvast en de branding sterk. De waterstand is in October het hoogst, doch het getij ongeregeld en slechts eenmaal in het etmaal is er vloed, die zich om de Oost wendt. Daar de havenwerken sedert een tal van jaren hoogst gebrekkig waren, heeft de regering het besluit genomen, om van de stad naar zee een kanaal te doen graven. In het laatst van 1858 was het reeds over de geheele lengte voor ongeveer de helft der diepte uitgegraven. Tusschen Batavia, Samarang en Soerabaja bestaat eene geregelde stoombootdienst.

Op eenigen afstand van Samarang zijn de omstreken zeer schoon; daaronder behooren vooral de wegen, welke om de West en de Zuid loopen.

Samarang (**Rivier van-**), rivier op Java, residentie Samarang, welke hare bronnen op den Oengaran heeft, van welken zij door eene diepe kloof afkomt; zij heeft een onaanzienlijk bed en modderig water. Binnen de stad heeft zij eene breedte van 80 Rijnlandsche voeten en is diep genoeg voor kleine vaartuigen, doch aan de monding is zij aan een modderpoel gelijk, aangezien geene hoofden haar in zee uitbrengen. Zij valt in zee en vormt de haven van Samarang. Vóór de monding is eene bank van 1 Rijnlandschen voet bij laag water; deze bank wordt door de sterke aanspoeling der zee meer en meer vergroot. De rivier heeft een loop van 18 palen.

Samarang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Samarang, eiland in de Sollok-groep, op 5° 28′ 30″ N. Br. en 120° 15′ 30″ O. L.

Samarang, dorp op Sumatra, aan de rivier van Benkoelen.

Samarang-berg, zie: Oengaran.

Samarangkei, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan het riviertje Limouw, met een 40tal huizen. Niet ver van deze plaats liggen goudwasscherijen en diamantmijnen; ook komt er antimonium-erts, graniet en op enkele plaatsen syeniet voor.

Samarinda, hoofdplaats van het rijk Koetei, op Borneo's Oostkust, op den regter oever der rivier Mahakkam, 41 mijlen van zee gelegen, op 0° 20′ N. Br. De Adsistent-Resident van Koetei houdt er verblijf. Zij is de grootste handelsplaats van het rijk en grootendeels bewoond door Boeginezen, die onder hunne eigene Hoofden staan. De meeste huizen zijn op drijvende vlotten gebouwd, even als die van Palembang op Sumatra en van de stad Borneo. Er komen te Samarinda steenkolen voor, die uitgegraven worden. In October 1860 kwamen te Samarinda aan twee en vertrokken vandaar vier koopvaardijschepen. De lading der laatsten bestond uit *rotán*, was en *getah pertja*, en had eene waarde van *f* 80,000.

Samaringa, eiland ten Oosten van Celebes, in de Moluksche zee, op 3° 24′ Z. Br. en 122° 52′ O. L.

Samaris, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Barito vloeit.

Samarlanga, landschap, haven en hoek op Sumatra, koningrijk Achin, 30 uren Oost-Zuid-Oost van Achin. De haven is het middelpunt van een aanzienlijken handel. De hoek ligt op 5° 51′ N. Br.

Samar Laut, een der Basilan-eilanden, ten Noord-Oosten van Borneo, groot, volgens Melvill van Carnbée, 2.5 vierkante geographische mijlen.

Samaro, hoek aan de Zuidkust van het eiland Groot Banda.

Samaroengi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan den linker oever der Kwajan, bewoond door 170 Dajaks (1853).

Samas, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang, bij den mond der Oepak.

Sama Sama, eilandje en dorp met eene Mohammedaansche bevolking aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Nias, ten Zuiden van de rivier Goenong Lemboe.

Sama Sama, hoek op de Zuid-Westkust van het eiland Nias.

Samasoeroe of Samasoeweroe, zie: Elpapoetih.

Samassa, eilandje ten Westen van Borneo, aan de Westzijde van het distrikt Montrado.

Samat, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Pemboeang valt.

Samat, hoek op Java, aan de Westkust van de residentie Japara, op 6° 35′ 10″ Z. Br.

Samat, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Koehin, welke in de Pemboeang valt.

Samat, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hatiling, bewoond door 150 Heidenen.

Samata, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak.

Samatang, dorp op de Noord-Westkust van Borneo, rijk Serawak.

Samatang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Palli.

Samatang, dorp op het eiland Madura, in het Westen der afdeeling Soemanap.

Samate, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, bezuiden de hoofdplaats Landak.

Samateis, hoofddorp van het Papoesche eiland Salawati, op zijne Zuidkust. Het is de zetel van den *Radja*, en bewoond door 85 Mohammedanen.

Samatello, drie eilanden ten Westen van Celebes, behoorende tot de Spermonde-groep. Het zuidelijkste ligt, volgens Gregory, gemiddeld op 4° 43′ Z. Br. en 119° 21′ O. L.

Samatoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter-oever der Lamandouw, met 56 Maleijers (1853).

Samatoean, rotsachtige berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de linkerzijde der bronnen van de Kahajan.

Samau, zie: Samang.

Samauw, zie: Samao.

Samawang, landschap en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, ten Noorden en ten Westen van de XX Kota's, ten Oosten van het meer Singkarah, en ten Zuiden van Blimbing gelegen. Men treft er een overvloed van vruchtboomen, vooral kokospalmen aan, waartusschen de woningen der inboorlingen gelegen zijn. Dit landschap wordt door een *Toewankoe* bestuurd, die in het dorp Samawang woont. De Engelschen hebben in 1819 te Samawang eene bezetting gehad, welke door de onzen is afgelost, doch sedert door den Overste Raaff, uit hoofde van de ongunstige positie, is ingetrokken. Uit Samawang loopt een weg Noord-Oost naar Batipo, een Noord naar Tanah Datar, een Zuid-Oost door de XX naar de VII Kota's. Er wordt te Samawang kopererts gevonden.

Samawang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kambang.

Samawang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VII Loerah's.

Samawang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, in het Oosten.

Samawang, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, die uit den Soembing ontspringt en zich met de Progo vereenigt.

Samawang, zie: Singkarah.

Samaweh, dorp op Sumatra, koningrijk Achin, landschap Samarlanga. De huizen, 150 in getal, zijn er digt bij elkander gebouwd en vormen eene straat. Samaweh heeft eene der veiligste havens aan de kust van Pedir. De ankerplaats is op $^1/_2$ mijl van het strand. Het dorp ligt op eene hooge zandbank, zoodat het bij zwaren vloed geheel door water omringd is, hetgeen voor den voetganger zeer onaangenaam is. De voornaamste voortbrengselen van het land zijn betelnoten en rijst; ook kan men er olie, wierook en olifantstanden in matige hoeveelheid verkrijgen. De handel in rijst wordt er door Chinezen van Poeloe Pinang gedreven. De invoer bestaat in opium, zijden stoffen, Bengaalsche kleedjes, geweren en sabels.

Samba, distrikt en rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei. De rivier valt tegenover Toembang Danoem in de Katingan en is aldaar 350 Rijnlandsche voeten breed. Zij heeft haren oorsprong op den berg Raja. Aan de Samba wordt goud- en ijzererts gevonden.

Samba, zijtak der Sepangouw, in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Samba, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Sepang.

Samba, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 3 huizen, bewoond door een 30tal zielen (1861).

Sambadin Darat en **-Laut**, twee eilandjes aan Borneo's Westkust, in de straat van Karimata, onderhoorig aan Pontianak. Het grootste wordt door een digt bewassen, 300 Rijnlandsche voeten hoogen heuvel gevormd. Men vindt er drinkwater en vruchten, alsook zwijnen, herten, vogels en schildpadden.

Sambaiba, dorp op het Sandelhout-eiland, dat met nog drie andere plaatsen onder eenen *Radja* staat.

Sambaja, zie: Solo.

Sambaja, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, 10 palen van Grissee, 21 van Soerabaja en 55 van Modjo Kerto. Er is een poststation.

Sambajang, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, op de grens van Matan, die, volgens de Dajaks, de rustplaats van alle zielen is. De hoogte bedraagt 4,360 Rijnlandsche voeten.

Sambakkira en **Sambakki Dikit,** twee rivieren op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Sambakkoeng, rivier en dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng. De rivier ontspringt op den berg Pentjiangan en heeft door eenen zijtak gemeenschap met de rivier Seboekkoe. Uit deze rivier leidt verder een oorspronkelijk kanaal, Gelagan genaamd, naar de rivier Sebauwang en een ander naar de Djawa-rivier. De hoofdplaats van dit riviergebied is Temelingan Djawa. Aan de monding der rivier, gelegen op 3° 50′ N. Br., zijn ondiepten. Er is bij Sambakkoeng eene vogelnestklip, die jaarlijks veel oplevert. De verdere voortbrengselen dezer streek zijn: was, *rotan*, honig, sago en matten.

Sambalia, dorp op het eiland Boneratta.

Sambalioeng, zie: Sambilioeng.

Sambalok, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Groote en Kleine Dajak, welke in de Kapoeas Moeroeng valt.

Sambanban, zie: Sabamban.

Sambang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan, aan de rivier Goudoengan.

Sambang, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan.

Sambang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de oostelijke grens van het distrikt Rongga.

Sambang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bewoond door ongeveer 400 zielen.

Sambangan, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekowati, aan de Solo.

Sambangan of Bodjong, een der Karimon Djawa-eilanden ten Noorden van Java.

Sambang Djiwa, rivier op Celebes' Westkust, in het Zuid-Westen van het landschap Goa.

Sambar, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Batang Hari Leko.

Sambar of Batoe Titi, kaap aan Borneo's Westkust, die den zuid-westelijken uithoek van Borneo vormt, gelegen volgens Melvill van Carnbée op 2° 52′ Z. Br. en 109° 0′ 58″ O. L., en, volgens Gregory, op 110° 12′ O. L. Zij bepaalt de Westzijde van de baai Ajer Hitam. Een gelijknamig eilandje ligt bij deze kaap. Ook vloeit er in Kandawangan eene rivier Sambar.

Sambar, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Sambaran, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Karang Intan, afdeeling Martapoera.

Sambar Glap, eiland ten Oosten van Poeloe Laut, aan Borneo's Zuid-Oostkust, ten Zuid-Oosten van Seboekoe.

Sambas, zie: Westerafdeeling van Borneo.

Sambas, rijk in Borneo's Westerafdeeling, ten Noorden begrensd door Serawak, ten Oosten en Zuid-Oosten door Landak, ten Zuiden door Mampawa, waarvan het door de Doeririvier gescheiden is, en ten Westen door de zee. Het is een der oudste rijken van de Westkust en schijnt omstreeks het jaar 1600, en zelfs nog omstreeks 1700, zeer aanzienlijk te zijn geweest en zijn gebied tot ver in het binnenland te hebben uitgestrekt. De bevolking bedraagt ongeveer 66,000 zielen, namelijk ruim 9,400 Maleijers, ruim 330 Boeginezen, ruim 100 Arabieren, ongeveer 35,000 Chinezen en 20,600 Dajaks, terwijl de Europeanen, met het garnizoen daaronder, op 200 zielen berekend worden. Men vindt er rijke goudmijnen, die door Chinezen bewerkt worden. Het luchtgestel wordt er voor niet ongezond gehouden, hoewel er vele koortsen heerschen, en de grond is er zeer vruchtbaar. In de zuidelijke afdeeling houdt de bevolking zich overal bezig met den rijstbouw. De bosschen leveren zeer veel gom-elastiek op. Behalve de heuvels, die benoorden de Sambas-rivier en iets verder bij kaap Raja zijn gelegen, is de geheele kust laag en vlak, en bestaat zij voornamelijk uit een fijn kiezelzand.

Onderscheidene rivieren doorstroomen het land, waaronder de Sambas de voornaamste is.

Deze is voor de scheepvaart zeer voordeelig, daar zij aan de monding veel water heeft. Zij heeft haren oorsprong uit het veraf gelegene Pandan-gebergte, doorloopt het distrikt Larah en vereenigt zich, bij Batoe Oedjong, met de Simpang Sambas, een grooten zijtak. Bij het dorp Ledo wordt zij voor kleine vaartuigen geschikt en neemt aldaar het riviertje Ledo op. Vervolgens ontvangt zij de wateren der Sambas Kiri of Simpang Siding, die uit het landschap Siding komt, en loopt daarna, in eene zuid-westwaartsche rigting, in zee, op 1° 12′ 24″ N. Br. en 109° 1′ 3″ O. L., met eene monding, die aan haren uitgang twee schoone ronde heuvels heeft, welke op de tegenover elkander liggende oevers staan. Vóór de monding ligt eene modderbank, die echter bij hoog water gemakkelijk door schepen van 17 à 18 Rijnlandsche voeten diepgang kan worden overzeild. Benoorden de hoofdplaats zendt de Sambas-rivier de takken Serabi, Tempapan, Bantanan en Sintangan uit.

Sambas wordt bestuurd door eenen Adsistent-Resident. Voorts heeft men er een Kommies, een Klerk en Havenmeester, een Klerk, tevens zout- en provisie-Pakhuismeester, een Klerk en Venduschrijver, een Ontvanger van 's lands kas, tevens Notaris, een Ambtenaar van den burgerlijken stand, een Vendumeester, tevens debitant van het klein-zegel, waarnemend Griffier bij den landraad en buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand. Verder zijn er ter hoofdplaats een Agentschap der Bataviasche weeskamer, een post-Kommies, tevens buitengewoon Deurwaarder van den raad van justitie te Batavia, een zoutverkoop-Pakhuismeester en twee civiele Gezaghebbers in de distrikten Pamangkat en Seminis.

De Chinezen hebben ter hoofdplaats een Kapitein en voorts zijn aldaar een *Djaksa* en een *Panghoeloe* gevestigd.

Sambas, hoofdplaats van het rijk Sambas, in Borneo's Westerafdeeling, in de afdeeling Sepang, aan de Kleine Sambas-rivier, op 1° 12′ 24″ N. Br. en 109° 1′ 30″ O. L. Zij is de verblijfplaats van den Resident en van den Sultan, wiens paleis in 1832 geheel vernieuwd is, en verder van het in het voorgaande artikel vermeld personeel van ambtenaren. De inwoners worden op ongeveer 10,000 zielen geschat, waaronder omstreeks 8,600 Maleijers, wier woningen op palen gebouwd zijn en grootendeels langs den linker oever der rivier liggen. Aan dezen oever bevindt zich ook het Chinesche kamp, dat uit planken huizen bestaat en nabij hetwelk zich de tempel bevindt. Voorts ziet men er eene aanzienlijke Mohammedaansche moskee. Deze plaats heeft eene Nederlandsche bezetting en veel handel, voornamelijk in opium. Deze handel wordt vooral langs de kust gedreven door inlandsche en ra-vaartuigen. De haven is voor den grooten handel opengesteld en drie kruisbooten waken voor de veiligheid in den omtrek.

Geen inkomende en uitgaande regten worden te Sambas gevorderd. Evenwel maken enkele artikelen daarop eene uitzondering: zoo wordt er belasting geheven op tabak, en wel *ƒ* 2½ en *ƒ* 10 per pikol, naar gelang de invoer geschiedt door Javanen, of door Chinezen en andere vreemdelingen.

Het fort van Sambas, aan den regter oever der gelijknamige rivier, op eenen moerasgrond, te midden van wildernissen gelegen, is in 1823 gebouwd. De daartoe behoorende gebouwen zijn van hout en bestaan slechts uit ééne verdieping. Er is een Officier van Gezondheid der tweede klasse geplaatst, alsmede een landraad gevestigd. Van Sambas naar Seminis geleidt een weg, aan welken men den 18n Mei 1857 is begonnen en die reeds meer dan 35,000 Rijnlandsche voeten lengte heeft bereikt.

In 1850 had er een opstand onder de Chinezen plaats, die door eene derwaarts gezondene expeditie spoedig gedempt is.

Sambas (Groote-), linker zijtak der Sambas-rivier, op Borneo's Westkust.

Sambas (Kleine-), regter zijtak der Sambas-rivier, op Borneo's Westkust, die zich met de groote rivier vereenigt en waaraan de hoofdplaats gelegen is. Hare oevers zijn begroeid en strekken tot verblijf aan vele apen.

Sambat, distrikt, rivier, dorp en hoek op Sumatra, residentie Benkoelen, in het Westen van de afdeeling Kauer.

Sambatok, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. Zij is een regter zijtak van de Toendau.

Sambeng, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo, distrikt Pitoeroeh.

Samberah, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Samber Redjo, zie: Sambiredjo.

Samberoe, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tomohon, nabij het dorp Tataäran, met eene laauwe zwavelachtige bron, waarvan gebruik wordt gemaakt tot genezing van wonden en huidziekten.

Samberaja, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 4 huizen en 27 zielen (1861).

Sambi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, welke bij Panjambahan in de Aroet valt. Aan deze wordt eene groote hoeveelheid goud, gemengd met platina, gedolven. Aan den regter-oever der Sambi ligt een dorp van gelijken naam, 3 uren gaans van de Aroet, met eene bevolking van 26 Maleijers en 280 Dajaks (1853).

Sambi, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Waroe, aan de rivier Delok.

Sambidjadjar, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Godean.

Sambi Gedé, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Kendeng.

Sambi Koentji, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Pelem, aan de rivier Medajoen.

Sambi Lahan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter oever der Boeliek, bewoond door 60 Dajak's (1853).

Sambilangan, stad op Sumatra, op de Noord-Oostkust van het rijk Achin, ten Westen van Oedjong Radja, waar veel handel bestaat. Men kan er in 12 tot 15 vademen water ankeren.

Sambilangan, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang, 24 palen van Madura, 6 van Bangkalang en $109^1/_4$ van Soemanap.

Sambilawang, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Djawana.

Sambilawang, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, in het Westen van het distrikt Ardjowinangon.

Sambiliga, poststation op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, op den weg van Djokdjokarta naar Soerakarta.

Sambiliga, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Kradenan.

Sambilioeng, rijk op Borneo's Oostkust, in het Zuiden van de landstreek Berou, grenzende ten Noorden aan Goenong Teboer, ten Westen aan het middellandsch gebergte, ten Zuiden aan Koetei, alwaar de grens begint aan Batoe Paggar en over de gebergten Tindah Hantoeng en Batoe Tampatoeng, den vijver Tebokh en den berg Brioen tot aan het westelijk gebergte loopt; ten Oosten is Sambilioeng bepaald door de zee. Dit rijk heette, sedert de splitsing van Berou, tot 1834 Tandjong, sinds dat jaar tot 1850 Batoe Poetih, naar eene kustplaats, waar de Vorst verblijf hield. In 1850 is de zetel des bestuurs naar Sambilioeng, aan de rivier van Koeran, verplaatst, waarnaar het rijk den officiëlen naam van Sambilioeng verkregen heeft. De vlakke inhoud van dit rijk wordt opgegeven te bedragen 551.8 vierkante geographische mijlen, met eene bevolking van 15,000 zielen, waaronder 5,800 Mohammedanen, die ter hoofdplaats en aan de oevers der rivier Kelai wonen, 200 Boeginezen en 9,000 Dajaks. Deze laatste zijn onafhankelijk en de andere bewoners staan onder het gebied van den Sultan. De aan Sambilioeng onderhoorige eilanden zijn: Bilang Bilangan, Kanioengan Besar en -Ketjil, Mataha, Malimborah, Bali Koekop, Sambiet, Bira Birahan, Kakaban en Belimbangan. De landbouw bestaat enkel in rijst, tabak, aardvruchten, maïs, suikerriet. Voorts levert het land steenkolen, goud, goede houtsoorten, *getah pertja*, *rotan*, was, witte en zwarte vogelnestjes, *tripang* en *karet*. Er moeten eenige goede goudsmeden zijn. De handel bepaalt zich slechts tot de kust, met eigen praauwen. De buitenlandsche handel is geheel in handen van Boeginezen en Sollok's, die er van Koetei tabak, opium, *gambir*, buskruid, vuurwapenen en lijnwaad aanvoeren; van Celebes olie, *aréng*-suiker en lijnwaad; van den Sollok-Archipel zout en lijnwaad. Er bestaat uitvoer naar Sollok en Celebes' Westkust van goud, vogelnestjes, *tripang* en was, en van *karet* naar Koetei.

De Sultan, die met een befaamden zeeroover heulde, is in September 1857 tot zijnen pligt gebragt. Eene zending van den Resident der Zuid- en Oosterafdeeling, met Z. M. stoomschip *Celebes* en schoener *Sylph*, is voldoende geweest, om, zonder tot vijandelijkheden over te gaan, den Sultan en de Hoofden voldoening te doen geven voor hunne misdragingen, en het landsbestuur zoodanig te doen regelen, dat vooreerst geene vrees voor afwijking van de kontrakten met het Gouvernement bestaat.

Sambin, zie: T j e n g a l.

Sambing, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuid-Oosten van het distrikt Minoreh.

Sambing, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoeng, in het Westen.

Sambing, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Noorden van het distrikt Semanoe.

Sambiramin, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Obi-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Sambi Rampok, poststation op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Pahitou.

Sambirata, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Adjibarang.

Sambirata, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Sambiredjo, poststation en dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Wirosari.

Sambiredjo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Sambiredjo, kampong op Java, welke tot de hoofdplaats Madioen behoort.

Sambiredjo, gehucht op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Sambirembi, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Poerwodadi, aan den postweg.

Sambirèntèng, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sambiron, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Nangoelan.

Sambiroto, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Demak, in het Noord-Westen van het distrikt Sambong.

Sambiroto, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Zuid-Oosten van het distrikt Kradenan.

Sambiroto, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Sambiroto, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, op de oostelijke grens van het distrikt Sleman.

Sambiroto, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Angkattan, $15^1/_2$ paal van Pati en 33 van Japara.

Sambiroto, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, in het Oosten van het distrikt Tjaroeban.

Sambiroto, berg op Java, residentie Bagelen, afdeeling Keboemen.

Sambiroto, rivier en dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Goenong Kendeng.

Sambiroto Belah, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Sambit, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong.

Sambit, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Ardjowinangon.

Sambo Dipa, zie: Samboepo.

Samboe, eilandje in den Riouw-Archipel, aan de Noord-Westkust van Battam.

Samboeboeang, eilandje bij het eiland Banka.

Samboejan, zie: Sembojang.

Samboeli, hoek aan de Oostkust van Celebes, rijk Laiwoei, op 3° Z. Br. en 122°37′ O. L.

Samboeloe, distrikt met gelijknamig hoofddorp en meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Pemboeang. Samboeloe wordt bewoond door ongeveer 680 Maleijers en 350 Dajaks.

Samboeng, zie: Sambong.

Samboepo, stad op Celebes' zuid-westelijke landtong, 2 mijlen ten Noorden van Toerateja. Het kasteel te Samboepo werd den 24n Junij 1669 door den Gouverneur-Generaal CORNELIS SPEELMAN stormenderhand ingenomen.

Samboer, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekowati.

Samboet, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen.

Samboet, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Samboi, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van Sintang, die in de Katoengouw vloeit.

Sambong, distrikt en dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Demak, met 37,161 zielen. De hoofdplaats van Sambong is Dempet, bij de westelijke grens. Het dorp Sambong ligt aan de rivier Tangoelangin.

Sambong, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalajoe.

Sambong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjipeudjed, hoog 4,100 Rijnlandsche voeten.

Sambong, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Zuid-Westen van het distrikt Kradenan.

Sambong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, in het Noord-Oosten van het distrikt Panolan.

Sambong, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Rembang, een in het distrikt Soelang, aan de rivier Randoe Goenting, en een in dat van Sedan.

Sambong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah, aan de rivier Tidoe.

Sambong, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Sambong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Sambong, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas.

Sambong, rivier op Java, residentie Pekalongan, die onder den naam van Lojahan van het gebergte Boetah komt, vervolgens dien van Sambong aanneemt, om dien in het distrikt Batang in dien van rivier van Batang te veranderen. Te Batang is zij onder de brug 120 Rijnlandsche voeten breed. Zij heeft een loop van 15 palen.

Sambong, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap en distrikt Batang, aan den grooten postweg en aan de rivier Batang.

Sambong, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan, aan de rivier Tangoelangin.

Sambong, eilandje in de zee van Borneo, aan de Noord-Westzijde van het eiland Billiton.

Sambong, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Sambongan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Sambong Djawa, verblijfplaats van den *Radja* van Makassar, op Celebes, op 1 uur afstands van het fort Rotterdam. Deze kampong behoort tot de stad Makassar.

Sambong Giri, berg op het eiland Banka, in het Noord-Westen van het distrikt Marawang.

Sambong Giri, heuvel op het eiland Banka, distrikt Marawang, van welken tinerts wordt verkregen.

Sambora, heuvel op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, niet ver van Sawarna, die zich 538 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheft.

Sambori, berg op het eiland Soembawa, rijk Bima.

Sambrang, rivier op Borneo's Oostkust, rijk Sambilioeng.

Sambris, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, bij Kedoerang.

Samedi, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Oostkust van Gilolo. Het staat onder den Sultan van Tidore.

Samelona, eilandje in de straat van Makassar, bij Klein Barring-eiland.

Samen, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, 10½ paal van de hoofdplaats, in de afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Samerangi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Sampit, aan de Koeajan, ter hoogte van 250 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Samet, dorp en hoek op de Zuid-Oostkust van het eiland Haroekoe, op 3° 50′ Z. Br. en 130° 46′ O. L. Het dorp staat onder een *Radja*, en is bewoond door 212 Christenen (1852). Er is eene Christenschool. In genoemd jaar telde men er 4,026 nagelboomen en 1,736 kokospalmen. Van de Zuidzijde steekt een steil koraalrif ongeveer ¾ mijl ver in zee uit.

Samete, zie: Samateis.

Samey, bogt op Nieuw-Guinea, door eenen hoek lands van de ten Zuiden van haar gelegen Rijckloff van Goens-baai gescheiden. Aan deze bogt ligt het dorp van gelijken naam.

Sam Hin, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Sami, rivier op de Oostkust van het eiland Boero, die in zee vloeit.

Samiedin, rif ten Westen van Sumatra, onder de Banjak-eilanden, groot ½ vierkante Sumatra-paal.

Samietna, gehucht op het eiland Boero, regentschap Tagalisa, stam of fenna Fraha.

Samigalo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kali Bawang.

Samilek, rivier op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, welke in de Torok Pahoe valt.

Samin, rivier op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, op de grens van de distrikten Laban en Ongobajan met Kadoewang. Zij is onbevaarbaar, doch voor den landbouw van groot nut.

Samin, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam.

Samindong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Meliouw, bewoond door 240 Dajaks.

Samingkir, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas.

Samiraë, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, met 4 huizen en eene bevolking van 31 zielen (1861).

Samirong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met 367 inwoners. Alhier is concessie verleend aan P. F. Voorneman ter ontginning van woeste gronden, over eene uitgestrektheid van 642 bouws.

Samit, eiland aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, onder den wal, op 130° O. L. Het staat onder den Sultan van Tidore.

Samiti, dorp op de Zuid-Westkust van het eiland Timor, rijk Amarassi.

Samja, zie: Temoel.

Samlagi, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Leliale.

Samli, dorp op de Oostkust van het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Samma of Noord-Westpunt, kaap op het eiland Boero, volgens Swart, op 3° 10′

N. Br. en 126° 3′ 30″ O. L. Zij bepaalt de bogt Bara.

Samoe, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in die van Pasir vloeit.

Samoedin, rivier en kaap in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Samoedra, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Samoehing of Samoeling, rivier, heuvel en versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe. De rivier ontlast zich op den regter oever in de Kapoeas Moeroeng, digt bij de kota Samoehing. Zij heeft zware stroomingen en rollingen, welke veroorzaakt worden door de menigvuldige rotssteenen, die in hare bedding liggen. Het dorp ligt aan den voet van den heuvel, die 800 Rijnlandsche voeten hoog, en aan verscheidene heuvels verbonden is, welke in den omtrek ook dezen naam dragen. De woningen van Samoehing staan op 13 Rijnlandsche voeten hooge stijlen, digt aan den oever der Kapoeas Moeroeng. Het getal inwoners bedraagt 300 zielen (1859). In den omtrek wordt stofgoud, *damar*, ijzer- en *lintang*-hout gevonden.

Samoekol, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Samoelaut, eilandje bij de Westkust van Nieuw-Guinea, bij den Noordhoek van de Samey-bogt.

Samoeng, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die in de Semangka-rivier valt.

Samoeprangan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die zich in de rivier van Pasir ontlast.

Samoeri, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, op den regter oever der Katingan.

Samoer Pangan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes.

Samoet, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Salimbouw, aan de Kapoeas-rivier. Deze plaats, gerekend langs de kronkelingen der rivier, ligt bijna 40 Duitsche mijlen boven Salimbouw en op 110 afstands van zee.

Samoet, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van Doeson en Bekompai, welke in de Barito loopt.

Samoet, een der Banjak-eilanden, ten Westen van Sumatra, groot $^1/_5$ vierkante Sumatra-paal.

Samoet (Laboehan-), baai aan de Oostzijde van het Banjak-eiland Toewankoe.

Samoetjawat, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Samoga, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Batoe Sirap.

Samohon, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe. Zij loopt digt bij het boveneinde van de Kowah en valt op den linker oever in de Kapoeas Moeroeng. In hare bedding wordt stofgoud gevonden.

Samolen, punt op het eiland Gilolo, 0° 13′ Z. Br. en 127° 45′ 30″ O. L.

Samora, dorp op Nieuw-Guinea, ten Westen van de Bitsjaroe-baai.

Samosir, eiland in het meer Tobah, op Sumatra, in de Batta-landen.

Samotengah, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Samoy, zie: Telokh Samoy.

Sampa, rivier in het binnenland van Borneo. Zij ontspringt op den 8,000 Rijnlandsche voeten hoogen en op 0° 0′ 30″ Z. Br. in Meliouw gelegen berg Raja en bereikt, verder afstroomende, de rivier Katingan. De monding ligt op 1° 30′ Z. Br. en 112° 48′ 30″ O. L. Hare oevers zijn bedekt met rijstvelden, die door vrucht- en groentetuinen worden afgewisseld. De rivier levert veel ijzer op.

Sampa (Toembang-), dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Roengan.

Sampadian, zie: Sambadin.

Sampai, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, bij Tjiseroea. Digt bij dit dorp is de hoogste suikerplantaadje van Java gelegen, ter hoogte van 3,104 Rijnlandsche voeten.

Sampajan, rivier op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, op de grens der distrikten Bondowosso en Wonosari.

Sampamangi, zie: Sampang Mangio.

Sampanahan, rijkje met gelijknamige baai en rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe. De grenzen zijn: ten Noorden Menoenggoel, ten Westen Bandjermasin, ten Zuiden Bangkalaän en de baai van Kloempang en ten Oosten de straat van Makassar en de baai van Pamoekan. Het heeft eene oppervlakte van 2.79 vierkante geographische mijlen. Het land bestaat grootendeels uit wildernissen; slechts zeer weinig grond is bebouwd en de bevolking arm. Er zijn vogelnestklippen aanwezig en er wordt stofgoud geëxploiteerd. Het bestuur is in handen van eenen *Pangeran*. De bevolking bedraagt nog geen 150 zielen, waarvan een 50tal Dajaks, en de overigen Maleijers.

De rivier is het geheele jaar door tot bijna aan de hoofdplaats voor groote praauwen be-

vaarbaar. Zij vormt onderscheidene kanalen en valt in eene westelijke rigting in de baai Sampanahan, die ook de wateren der Sajan opneemt.

Sampang, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op het eiland Madura, in het Zuid-Oosten der afdeeling Madura. Het wordt bestuurd door eenen *Wedono,* die een *Mantri* voor de politie onder zich heeft. Het distrikt is 451 vierkante palen groot en telt 147 kampongs, met 13,631 zielen, als: 13,410 Madurezen, 211 Chinezen en 2 Oosterlingen. De Christengemeente ter hoofdplaats bestaat uit 3 mannen, 4 vrouwen en 4 kinderen (1856). Sampang heeft een poststation en ligt op 42 palen van Bangkalang, 60 van Madura, 61$^1/_4$ van Soemanap. Er is een Kommies-Ontvanger geplaatst. Het is een uitgestrekt en rijk visschersdorp, met veel kleinhandel, aan den mond der Sampang-rivier gelegen, die, bij hare uitwatering in de straat van Madura, aldaar noordwaarts een kleinen inham vormt. Vroeger was Sampang de zetel der Vorsten.

Sampang, een der Batoe-eilanden, ten Noord-Oosten van Lorang.

Sampang, post op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap.

Sampang, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Kali Redjo.

Sampang, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Gombong.

Sampang, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Modjo Kerto, distrikt Modjosari Kidool.

Sampang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Bandongan.

Sampangan, kampong op Java, residentie Soerakarta, tot de hoofdplaats behoorende, aan de rivier Batoe Roero.

Sampangan, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Sampang Ilir, land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Sampang Ilir Tjampéa, land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Sampang Koeli, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Sampang Lameh, heuvel op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, op den weg van Bodjomanik naar Bodoer, 606 Rijnlandsche voeten hoog.

Sampang Mangio of Kalampoeran (ook Torong of Noordkaap), Noordpunt van Borneo, op 7° 3′ N. Br. en 116° 50′ O. L.

Sampang Mengajan, hoek aan Borneo's Noordkust, op de grens van Berou en Broenai, benoorden Toengkoe.

Sampang Pendeui, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, afdeeling Tjisimoet, 30 palen van Serang, 51$^1/_2$ van Anjer, 38$^1/_2$ van Tjiringin en 3$^1/_2$ van Lebak.

Sampang Tiga, bosch op Java, residentie Pekalongan, regentschap en distrikt Batang.

Sampang Toewan, goudmijn op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's, distrikt Soengei Pago. Deze mijn heeft eene oppervlakte van 1$^1/_4$ Sumatra-paal of ongeveer 4,287 vierkante Nederlandsche mijlen. Zij levert jaarlijks door elkander 70 thail's goud.

Sampara, rivier op Celebes' Zuid-Oostkust, rijk Laiwoei.

Sampara, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten van het distrikt Tjanggasa.

Samparingo, dorp op het Sandelhout-eiland, dat met Taimanok onder eenen *Radja* staat.

Sampa Toewa of Kampei, eilandje aan de Oostkust van Sumatra, in de straat van Malakka, bij het landschap Langkat, 4° 12′ N. Br.

Sampas, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Sampean, rivier op Java, residentie Bezoeki, die van het Zuiden naar het Noorden door de afdeeling Panaroekan stroomt.

Sampeang, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Adja, met 12 huizen en 141 zielen (1861).

Sampeang Tobing, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, omringd door sawah's.

Sampei, zie: Sampi.

Sampeng, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, op de noord-westelijke grens van het distrikt Loewar Kota.

Sampeniat, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Paneih.

Samper, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Pekadjangan, in het Zuid-Westen.

Sampé Rampok, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan.

Sampetarong, twee kleine eilanden in den Molukschen Archipel, bij den Zuid-Oosthoek van Maja, ten Zuiden van Groot Obi.

Sampi, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Reteh. Zij komt van het Noorden en valt in de Reteh. De streek langs deze rivier was getuige van het verzet van den *Panglima Besar* SOELOENG, wiens versterkingen door eene van Riouw uitgezondene militaire expeditie in

November 1858 genomen zijn, waarbij hij zelf sneuvelde. Sedert is de bevolking naar het hoogere gedeelte der rivier verhuisd. In het tijdschrift *de Gids*, Jaarg 1860, vindt men eene uitvoerige beschrijving van deze expeditie.

Sampi, tak der Lamandouw-rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Sampi, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Sindang Laut.

Sampi, zie: Tjisampi.

Sampiangiras, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Sampiangsira, dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, 26$^3/_4$ palen van Anjer, 100$^1/_4$ van Tjiringin, 118 van Lebak en 148$^1/_2$ van Serang.

Sampi Krep, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Kendeng.

Sampir, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de zuid-oostelijke grens van het distrikt Tjibaroesa, op 6° 39′ Z. Br.

Sampir, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Sampiran, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Loewar Kota

Sampiran, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Sampit, afdeeling op Borneo's Zuid-Oostkust, die het stroomgebied van de Kota Waringin-, Pemboeang-, Katingan- en Sampit-rivieren insluit en ten Zuiden van een circa 3,000 Rijnlandsche voeten hoog gebergte ligt, dat zich in west-zuid-westwaarsche rigting van den berg Raja tot de kusten van Matan uitstrekt. De noord-westelijke grensberg des lands is de hooge Boekit Raja, die volgens Schwaner, op 0° 36′ Z. Br. en 112° 43′ O. L. is gelegen en door hem geschat werd 7,500—8,500 Rijnlandsche voeten hoogte te bereiken. Op deze bergen volgen de 6,000′ hooge Kanapang, de 3,900′ hooge Basa, de 2,900′ hooge Asai en de 3,8 0′ hooge Roesa, gelegen op de waterscheiding der Katingan en Melawi, voorts de Sambajang, hoog 4,360, de Sakoempang 4,100′, de Boengar 3,300′, de Pamaring Badak, naar gis, 2,500′, de Batoe Hadji 1,900′, de Boeloe Hantoe en verder zuidelijk de Senampoengan 1,800′, de Lantjaoe 3,800′ de Merandaoe 3,000′ en de Niboeng. Meer oostwaarts scheiden de Koerongan Manoek, Kalong en Satoeweh het gebied van de rivier Pemboeang van dat der Sampit. In het Westen worden nog de 2,800′ hooge Telawi en de Boelau gevonden. Deze aanzienlijke bergen geven oorsprong aan tallooze rivieren, die hare vele zijtakken het lând inzenden, om het allerwege van water te voorzien. Als hoofdrivieren worden de Kota Waringin, de rivier van Pemboeang of Soerian-rivier en de Katingan aangemerkt, welke ieder afzonderlijk in dit werk beschreven zijn.

Deze streek, hoezeer ruim 1,300 vierkante geographische mijlen groot, heeft echter eene bevolking van slechts 35,000 zielen (1853). Vroeger behoorde zij onder den sultan van Bandjermasin, doch kwam krachtens een op den 4n Mei 1826 met hem gesloten kontrakt aan Nederland. Eerst in 1848 evenwel werd er een geregeld bestuur gevestigd. De tegenwoordige zetel van dat bestuur is te Talok Talaga, in het landschap Sampit, gevestigd. Deze afdeeling wordt bestuurd door eenen civielen Gezaghebber, een inlandsch schrijver, een eerste Hoofd van Mendawei, een van Pemboeang en Samboeloe, en een van Katingan. De civiele Gezaghebber is belast met de strandvonderij.

De kust vormt twee vooruitspringende hoeken, de Silaka en Poeting. Eerstgemelde scheidt de baaijen van Djelai en van Kota Waringin van elkander. Deze laatste is van meer belang dan de Djelai. Verder vormt de kust, op de grenzen van Pemboeang en Sampit, achter den hoek Pandaran, de diepe bogt van Sampit of Pandaran, op 3° Z. Br. en 113° O. L. welke, volgens von Gaffron, omtrent 2$^1/_4$ vierkante geographische mijl beslaat en gemakkelijk tachtig schepen kan bevatten. Tusschen de kapen Baki en Malatajoer is de baai van Mendawei gelegen, die grooter dan de vorige, doch minder belangrijk is.

Over de delfstoffen en over den handel raadplege men de artikelen over de onderdeelen der afdeeling met name: Kota Waringin, Pemboeang, Sampit, Mendawei en Katingan. De bosschen, die het geheele land bedekken, zijn rijk aan vele houtsoorten, geschikt voor timmerhout en scheepsbouw. Sampit is de voorraadschuur van rijst voor de geheele Zuidkust. Men vindt meest overal drooge velden, en slechts hier en daar in lage streken ook sawah's. Op en om de bergen wordt veel maïs verbouwd. Voorts groeijen er obi's, komkommers, pompoenen, *katjang*, uijen, *pisang*, suikerriet, *sirih*, *gambir* en kokospalmen. Op enkele plaatsen vindt men kleine koffijtuinen, die echter niet goed behandeld worden, en eenige tuintjes met kakao. Men heeft er ook proeven met de teelt van muskaatnoten en kruidnagelen genomen, doch

daarvan zijn de resultaten niet bekend. Uit het dierenrijk vindt men er panters, luipaarden, beeren, wilde katten, zeven soorten van apen, otters, marters, stekelvarkens, schubdieren, muskusdieren, herten, eekhorens, wilde runderen, wilde varkens, en rhinocerossen, welke laatste kleiner dan die op Java zijn; voorts zestig soorten van vogels, krokodillen, slangen, visschen, schildpadden en *tripang*.

De Dajaks in de landschappen langs de Zuidkust van Borneo worden onderscheiden in twee groote stammen: de „Orang Ot" en de „Ot Danom". Tot den eersten behooren de bewoners van Poeloe Petak, Kahajan en Katingan en tot den laatsten die van Sampit, Pemboeang en Kota Waringin. In hunne taal moet een gering verschil bestaan. De Ot Danom zijn zachter van aard dan de andere, terwijl de Dajaks van Katingan en de andere streken ruw en zeer wreed zijn en meermalen de Dajaks van Kota Waringin, Pemboeang en Sampit, en zelfs die langs de boven-Barito aanvallen en plunderen. Onder de zwervende stammen noordwaarts van den evenaar worden, volgens VON GAFFRON, ook menscheneters gevonden. Zoo hebben de Dajaks van Kanegoe, aan den berg Bamban en de bronnen van de Lahan, hier Tari genoemd, zoowel mannen als vrouwen en kinderen, de afgrijselijke gewoonte om de buit gemaakte gevangenen op te eten. Men wachte zich dezen met de Orang Ot te verwisselen, die alleen van boschvruchten en wild leven en in holen of tijdelijke hutten verblijf houden. Algemeen is de gewoonte om de Dajaks naar het gewest of de rivier te noemen, waar zij gewoond hebben of nog verblijf houden. Zoo onderscheidt men: Orang Kahajan, Orang Pinoh, Orang Katingan, Orang Koehin, Orang Kaningal en Orang Moeroeng.

De Dajaks van Sampit zijn over het algemeen gastvrij, maar sommige wantrouwend en andere vreesachtig. Enkele tatoeëeren zich, hetgeen zelfs door de vrouwen gedaan wordt, als teeken dat zij gehuwd zijn. Het volk is verdeeld in: hoofden, vrijen, slaven en pandelingen.

Over de zeden en gewoonten der Dajaks komt een hoogst belangrijk stuk voor in de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut te Delft*. Nieuwe Volgreeks. Dl. III, St. 2, bl. 321—346.

Sampit, landschap in bovenvermelde afdeeling, met 3,750 inwoners, als: 1,650 Dajaks, 300 Dajaks van elders, 1,600 Maleijers en 200 Maleische handelaars (1853). In 1826 is dit landschap, bij kontrakt, aan het Nederlandsch Gouvernement afgestaan. Vóór 1846 stond het, met Pemboeang te zamen, onder eenen *Djoeragan*, die beide landschappen bestuurde, tegen eene vaste, aan het Gouvernement te betalen pacht van *f* 1,000.— koper 's jaars. Met de verplaatsing van den civielen Gezaghebber van Kota Waringin herwaarts, is een groot gedeelte der vroeger aan den zijtak Tampaga gevestigde bevolking naar Talaga verhuisd, alwaar zich thans de zetel des bestuurs en een klein zoutmagazijn bevinden. De Ambtenaar van Sampit heeft slechts eenen civielen schoener of twee kruisbooten om de bevolking in toom te houden en den smokkelhandel en de zeerooverij tegen te gaan. Die magt is evenwel te gering om der bevolking ontzag in te boezemen.

Aan het hoofd der Mohammedaansche geestelijkheid staat een *Panghoeloe*, met eenige *Lebé's* voor het onderwijs onder zich. De Maleijers houden zich veel met den landbouw bezig. De Dajaks hebben veel te lijden van hunne naburen uit Katingan, die in het noordelijk gedeelte invallen doen, welke meest van moord vergezeld gaan. De Dajaks bouwen hier vele zeepraauwen ter grootte van 20 en meer kojang's en drijven veel handel, voornamelijk op Singapoera en ook op Java. Verder houden zich de Maleijers met den handel bezig. De uitvoer bestaat voornamelijk in: rijst, bindrotting, *bamboe*, *damar*, *garoe*-hout, was, vogelnestjes, stofgoud, fijn touwwerk, matwerk, gezouten visch, *trassi*, *djernang* en hout voor tafels. De invoer bestaat in: Gouvernements zout, zout van Mandhar, gezouten eijeren, *gambir*, tabak, kokosnoten, lijnwaden, Chineesch aardewerk, buskruid, ijzer- en koperwerk, geweren, opium en glazen parelen. Er worden met veel smaak mandjes en matten uit *poeron*-bladeren of *rotan* vervaardigd en de vaartuigen door de Dajaks gebouwd munten uit door stevigheid. De communicatie geschiedt voornamelijk langs de rivier, hoewel er ook eenige voetpaden naar de naburige landschappen leiden.

Boven Toka Raba en langs de geheele Koeajan komt stofgoud voor. Bij de Kalong worden steenkolen gevonden en de ijzerertsen vandaar worden tot naar Katingan vervoerd. Het noordelijk gedeelte van dit landschap bevat eenen bodem van vruchtbare teelaarde en kleigrond. Enkele niet begroeide bergtoppen schijnen uit kalkformatiën te bestaan.

De Heer VON GAFFRON heeft, in 1853, den

thermometerstand in de Oostmoesson, in de schaduw, waargenomen. Deze teekende:

6 uur, 's morgens, 74.6° Fahrenheit,
12 „ 's middags, 83.2° „
6 „ 's avonds, 80.7° „
12 „ 's nachts, 78.6° „

Sampit was in 1860, tijdens de onlusten, versterkt. Den 31n Mei 1859 is de haven van Sampit voor den algemeenen handel opengesteld.

Sampit of Mendaja, rivier in de gelijknamige afdeeling, op Borneo's Zuidkust. Zij vloeit voor de helft harer lengte door alluviaal terrein en haar geheele gebied heeft eene vrij aanzienlijke breedte, daar zij de uit het Noord-Westen komende Koeajan en digter bij de kust de Seranaoe regts en de Tampaga links opneemt. Deze rivier is voor schepen van 10 Rijnlandsche voeten diepgang tot Tampaga bevaarbaar en kleine praauwen kunnen tot Menoenting, alwaar de watervallen beginnen, varen. De Sampit is aan den mond 1,100 Rijnlandsche voeten breed en te Tampaga 240 Rijnlandsche voeten.

Sampit, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, welke in de Kapoeas valt, met een gelijknamig dorp aan haren oever.

Sampit, dorp in Borneo's Westerafdeeling, op het Westerstrand van het rijk Matan, aan den mond der Pawan-rivier.

Sampit, eene der wijken van Simpang, in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Sampit, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, 6 palen Zuid van Soebang.

Sampobia, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 6 huizen, 76 zielen en 7 klapperboomen (1861).

Sampoe, zie: Sempoe.

Sampoean, bergketen op Sumatra, in de Batta-landen, die veel kamfer en benzoïn levert.

Sampoedin, eilandje aan Borneo's Noord-Westkust, aan de Noordzijde van Serawak.

Sampoeng, zie: Sampong.

Sampoer, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XII Kota's, aan de rivier Sangit.

Sampoera, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar.

Sampoeran, dorp op Java, residentie Bantam, aan de Tjidoerian.

Sampok, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho, op de zuidelijke grens.

Sampong, twee dorpen op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, een in het distrikt Gorang Gareng, en een in Magettan.

Sampong, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Parang, in het Zuiden.

Sampong, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, bij de oostelijke grens van het distrikt Mandi Rantja.

Sampong, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, bij de oostelijke grens van het distrikt Sedan.

Sampong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sampong, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling VII Kota's, distrikt Sidjoendjoeng, welke kwik-erts bevat.

Samporno, dorp op Borneo's Noord-Westkust, rijk Serawak.

Samsa, zie: Temoel.

Samsoen, dorp op het eiland Makjan, met een Hoofd, dat den titel van *Kimalaha* voert. Het is, in December 1861, bij de uitbarsting van den vuurberg verwoest.

Sana, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Toelang Bawang.

Sana, dorp op het eiland Madura, in het Westen der afdeeling Soemanap, distrikt Barat Daja, alwaar steenkolen worden aangetroffen.

Sanaha, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van de afdeeling Kauer.

Sanahoe, Alfoersch dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, bij de baai Elpapoetih, in het rivier-gebied der Talla. De bevolking, vroeger zoo oorlogzuchtig, werd in 1858 tot onderwerping gebragt. Bij het strand van dit dorp liggen, over eene lengte van ongeveer 1,000 passen langs de zee, eene menigte warme bronnen, die, 's morgens te 7 uur, met laag water, eene warmte hebben van 96° tot 103° Fahrenheit. Met vloed zijn zij geheel door zeewater bedekt. Het water der wellen is zuurachtig onaangenaam van smaak.

Sanamang, zie: Senamang.

Sanan, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak.

Sanana, baai bij den Noord-Oosthoek van het eiland Soela Besi, residentie Ternate. Van de Zuidzijde steekt een rif om de Noord-Oost nagenoeg 3 kabellengten ver uit, en van de Noordzijde een rif 2 kabellengten ver om de Zuid, die gedeeltelijk droog vallen. Aan de buitenzijde dier riffen staan 16—25 vademen water. Aan dezen inham staat het fortje De Verwachting op 2° 2′ Z. Br. en 126° 2′ O. L.

Sanane, eilandje ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel.

Sanané, berg op het eiland Boero, in het middengedeelte van het regentschap Massaretch.

Sanawang, zie: Senamang.

Sanbawa, hoek aan Java's Zuidkust, adsistent-residentie Patjitan, die de Westzijde van de Panggool- en de Oostzijde van de Bawoer-baai bepaalt.

Sandakan, baai, rivier en dorp op Borneo's Noord-Oostkust, distrikt Maloedoe, onder den Sultan van Sollok, op 5° 45′ N. Br. De baai bevat drie uitmuntende havens met goeden ankergrond en veilige ligging. De rivier ontlast zich in deze baai. Aan hare monding ligt het dorp, bewoond door eenige Mohammedanen en overigens door Dajaks. De voortbrengselen van het land zijn: vogelnestjes, was, kamfer, parelen en *tripang*.

Sandan (Goenong-), lage hoek aan de Noordkust van het eiland Bali, 1¼ mijl ten Oosten van den Oosthoek der St. Nicolaasbaai. Ten Oosten van den Sandan-hoek ligt eene kleine klip met 7 en 9 vademen en benoorden dezen hoek een zeer groot rif met 2¾ vademen water op het oostelijk gedeelte. Verder in den omtrek is de vaart langs de kust niet zonder gevaar.

Sandanan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe, aan de Alas.

Sandang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo, aan de grens van Soerakarta.

Sandang Kali, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soemadangan.

Sandano, zie: Sedano.

Sandar, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Sandaranbagoe en **Sandarantingar,** twee rivieren op Borneo's Oostkust, rijk Sambilioeng.

Sandatangi, berg op Sumatra, op de oostelijke grens van het landschap Tanah Datar.

Sandawen, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan, distrikt Selilau.

Sandean, zie: Sanding Besar en -Ketjil.

Sandelhout- of Sandelbosch-eiland, door de inlanders Tjindana, Soemba, Tanah Tjoemba genoemd, eiland tot de Kleine Soenda-eilanden behoorende, op 0° 45′ bezuiden den Westhoek van Flores, van 9° 18′ tot 10° 20′ Z. Br. en van 118° 58′ tot 120° 43′ O. L. De oppervlakte bedraagt, volgens Melvill van Carnbée, 236.5 vierkante geographische mijlen. Het is eene onderhoorigheid van Timor en staat als zoodanig onder het bestuur van den Resident van Timor, die te Koepang verblijf houdt, en op het Sandelhout-eiland een Posthouder heeft. Op dit eiland zijn op 20 Junij 1860 met vier *Radja's* nieuwe kontrakten gesloten. Het inlandsch bestuur bestaat uit acht *Radja's* en eenen *Fettor* van Talolea, benevens een aantal Regenten en onder-Regenten. Men kan dit eiland, met uitzondering van de West-, Zuid- en Oosthoeken, met schepen tot zeer digt onder den wal naderen. Men vindt op vele plaatsen ankergrond, maar de beste is bij Kesoemba en vóór het dorp Taimano. De voornaamste havens zijn: op de Noordkust, te Nangamessi, en op het midden der Zuidkust over het dorp Tida. De Zuidkust is steil, met vrij hoog kalkgebergte. De dampkring is er aangenaam en gezond en de vruchtbare bodem vulkanisch en bergachtig, door valleijen afgewisseld en door vele rivieren doorsneden, welke echter slechts voor kleine vaartuigen geschikt zijn. Het water is er ongezond voor hen die er niet aan gewoon zijn: het heeft een zuurachtigen smaak, en men zegt dat het water van onderscheidene rivieren met kalkdeelen bezwangerd is, hetgeen waarschijnlijk is toe te schrijven aan de vele kalkrotsen, die vooral in het Zuiden gevonden worden. Het midden van het eiland heet Tafelland en is in vier deelen gesplitst.

Paarden zijn er in menigte en, in vergelijking met andere rassen in den Archipel, redelijk groot. Zij maken een belangrijk artikel van uitvoer uit naar Java, waar zij zeer gewild zijn, alsook naar Mauritius en Nieuw Zuid-Wallis. In 1852 werden er 500 stuks uitgevoerd. Verder levert het dierenrijk buffels, varkens, herten, geiten, schapen en honden, gevogelte, visschen, *tripang*, *karet*, vele slangen en ratten; deze laatste worden door de inboorlingen gegeten. Hoewel sommigen willen beweren, dat de naam van Sandelhout-eiland ten onregte aan dit eiland gegeven wordt, daar zij in den waan verkeeren dat het sandelhout er schaarsch is, zoo is het er toch in groote hoeveelheid aanwezig, dewijl er uitgestrekte bosschen van dit hout in het binnenland bestaan. Maar er wordt weinig van uitgevoerd en dit heeft zeker aanleiding gegeven tot zulk een ongunstig vermoeden. Boomwol groeit er in overvloed en wordt uitgevoerd. Verder produceert dit eiland verf- en ebbenhout en andere houtsoorten, katoen, rijst, peper, kakao, Turksche tarwe, koffij, suiker, wilde kaneel, *obi*'s, kokosnoten en vruchten. De maïs wordt

grootendeels voor den uitvoer naar Flores aangeplant. Gewis vindt men in den Indischen Archipel geen eiland, waar de vogelnestklippen zoo menigvuldig zijn als hier. De bodem bevat marmer, kalk en vulkanische stoffen. De bevolking van Flores drijft op het Sandelhout-eiland een weinig beduidenden handel. De slavenhandel is, niettegenstaande de maatregelen, daartegen door het Nederlandsche Gouvernement genomen, een belangrijk middel van bestaan voor vele Sandelhout-eilanders. Nog in 1860 heeft de Resident van Timor op dit eiland tien praauwen, die bestemd waren tot den overvoer van slaven, doen vernielen.

In de laatste jaren heeft zich aan de Noordkust een Arabier, SAID SARIF genaamd, te Nangamessi gevestigd, die er met een 50tal manschappen is heengegaan en thans reeds van een goed gedeelte der Noordkust meester is. De handel in paarden levert hem groote voordeelen op.

De invoer bestaat in rijst, zijden stoffen, katoen, kleederen, olifantstanden, koralen, koperen ijzerwerk en koperdraad. De uitvoer in: paarden, houtsoorten, boomwol, peper, was, vogelnestjes, *karet*, lak, touw van boombast.

De bevolking van het Sandelhout-eiland wordt begroot op één millioen zielen. De Sandelhout-eilanders behooren tot het Maleische ras, maar spreken eene bijzondere taal. Zij zijn kloek van gestalte, sterkgespierd en bruin van kleur. De bezigheid der mannen bestaat in het zoeken van vogelnestjes en *karet*, het slaan van touw, het matten-vlechten en netten-breijen. De vrouwen moeten het zware werk verrigten, als het land bebouwen, lijnwaad voor kleedjes weven, kalk branden voor het gebruik bij den betel en verder voor de kinderen en het huishouden zorgen.

Jegens den vreemdeling zijn de Sandelhout-eilanders oneerlijk, doch elkander zullen zij nimmer iets ontvreemden. Zij zijn zeer lafhartig, zoodat het in den oorlog zelden tot vechten komt en men zich uit de voeten maakt, zoodra er een gekwetst wordt. Zij zijn spoedig terneêrgeslagen en benemen zich zelven soms het leven, iets, dat in Indië onder de zeldzaamheden behoort. Hunne godsdienst is enkel op overleveringen gegrond: zij gelooven in eenen goeden geest, dien zij als een almagtig God eerbiedigen, in eenen beschermgeest, in eenen boozen geest en in een volgend leven, dat, volgens hunne meening, een lusthof zal zijn. Hunne offeranden hebben steeds met groote plegtigheid plaats en worden door de oudsten des volks verrigt.

De literatuur over het Sandelhout-eiland zal op Timor worden gegeven.

Sandji Awary, rivier en dorp op Sumatra, residentie Palembang. Het riviertje loopt met oostwaartsche rigting in de straat van Malakka. Het dorp is door Chinezen bewoond. Hunne sterkte wordt op 700 huisgezinnen geschat. Zij zijn meerendeels koop- en ambachtslieden. Digt bij deze plaats is eene kolonie van Arabieren, onder welke zich zeer rijke kooplieden bevinden.

Sandi, dorp op Java, residentie Samarang, op de oostelijke grens van het distrikt Grobogan.

Sandi, zie: Kira.

Sanding, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, aan de Tjikias.

Sanding, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, aan de Progo.

Sanding Besar en **-Ketjil**, twee onbewoonde eilandjes in den Mentawei-Archipel, ten Westen van Sumatra, tot de Pagei-eilanden behoorende.

Sandjai, landschap op Celebes' zuid-westelijk schiereiland. Het grenst ten Noorden aan Boni, waarvan het door de rivier Tanka gescheiden is, ten Westen aan Goa, ten Zuiden aan Kadjang en ten Oosten aan zee. De westelijke grens is de voet van het Lompo Battang-gebergte en de Maniko-rivier. De hoofdplaats heet Balong Nipa en is gelegen aan de Tanka-rivier. Het dorp Sandjai ligt nabij de hoofdplaats en de rivier van dien naam vloeit door dit landschap.

Den 25ⁿ November 1859 is Sandjai door de onzen veroverd. Tegenwoordig maakt het eene afdeeling uit. Van 1 Januarij 1863 af wordt er in Sandjai, met uitzondering van de bergdistrikten Manipi en Toeroengang, even als in de andere afdeelingen van het Gouvernement Celebes en onderhoorigheden, een tiende van het *padi*-gewas geheven.

Deze afdeeling is verdeeld in de distrikten: Wawo Boelo, Boelo Boelo, Lamatti, Oud Boelekomba, Kadjang, Lembang, en in de onderdeelen en vassalen: Tondong, Radja, Djodjolo, Manimpahooi, Toeroengang en Manipi. Verder behooren onder Sandjai de eilanden: Boeloenroeé, Liang Liang, Kamboeno, Lanreanreang, Katinroang, Poi Poi, Koeding Areng, Batang Lampe, Kanalo en Kanalo Doewa. Het getal kampongs bedroeg in 1861 697, met 5,032 huizen en bevolkt door 51,696 zielen, waarbij nog $^1/_6$ of 8,616 kunnen gerekend worden, welke, verspreid buiten de kampongs, in de tuinhuizen wonen, zoodat het totaal der bevolking 60,312 zielen bedraagt. De veestapel bestond in genoemd jaar uit: 12,109 buffels

en 3,640 paarden. Men telde 74 handels- en 185 visscherspraauwen, die hier te huis behooren. Het getal klapperboomen bedroeg 57,130.

Sandjai heeft, met inbegrip der tien eilanden, eene oppervlakte van $587^1/_2$ vierkante palen; daarvan zijn 88.879 vierkante palen bebouwd. De landbouw bestaat voornamelijk uit kultuur van rijst, *djagong* en koffij. De rijstkultuur is voor het grootste gedeelte van den regen afhankelijk, daar men alleen in de distrikten Oud Boelekomba en Toeroengang waterleidingen heeft gegraven. De mannen zijn niet ijverig en worden, meer dan elders op Celebes, door de vrouwen in den veldarbeid bijgestaan. Zoowel de Hoofden als de minderen zijn arm, en geven zich aan opium en dobbelspel over. In Oud Boelekomba en Wawo Boelo wordt hoofdzakelijk koffij geteeld, alsook in de hooge streken van Boelo Boelo, doch alleen als pagger- en bosch-koffij. Voorts heeft men er ook suikerriet, *djagong* en aardvruchten.

Er wordt zeehandel met Singapoera, Makassar, Bandjermasin, Samarang en Grissee gedreven. Verder is er handel over land met Goa, Boni, Maros, Makassar, Boelekomba en Bonthain, waarbij men voor het transport koelie's of paarden bezigt. De binnenlandsche handel bepaalt zich tot: koffij, *sirih*, *pinang*, *djagong* en lijnwaden.

Vee is er schaarsch en komt van Topédjawa, waar het van Soembawa wordt aangevoerd. Op enkele plaatsen zijn stoeterijen van 10 tot 60 paarden, die grootendeels als lastdieren gebruikt en soms aan paardenkoopers te Makassar verkocht worden.

Er bestaat in Sandjai schier in het geheel geene industrie. In de geheele afdeeling vindt men maar 2 of 3 smeden, die hun handwerk niet eens goed verstaan. De vrouwen maken vele grove lijnwaden.

Sandjai, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 13 huizen en eene bevolking van 229 zielen (1861). Men telde er in dat jaar 127 klapperboomen. Er behooren 4 handelspraauwen te huis. Hier wordt markt gehouden.

Sandjatan, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tondong, met 4 huizen en 46 inwoners (1861). Het getal klapperboomen bedroeg in dat jaar 38.

Sandoedoek, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Sandoel, spruit der Pemboeang-rivier, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, met veel goud. Het dorp Sandoel, aan den regter oever der Pemboeang gelegen, is bewoond door 150 Dajaks, „Orang Boloh" genaamd (1853). Eveneens heeten de 50 bewoners van Sandoel Launa, ook aan dien rivier-oever gelegen.

Sandraboni, verbastering van Saurabone. Zie dat woord.

Sanellat Toello, rivier op het eiland Boero, zijnde eene vertakking van de Abbo of rivier van Kajeli. Zij ontspringt in het gebergte Wassering. Na drie mijlen oostwaarts gestroomd te hebben, verdeelt zij zich in twee takken, waarvan de eene, Booi genaamd, in de baai van Kajeli uitloopt, terwijl de andere zich in de Abbo ontlast.

Sanen, rivier op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger, die zich in de Indische zee ontlast. Het is de Majang, die onder dezen naam haren loop voleindigt.

Sanga, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, aan den postweg.

Sanga Ajam, bergen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's, tot het Gaboes-gebergte behoorende.

Sanga Boeana, berg op Java, adsistent-residentie Krawang, die aan den voet eenigzins bewoond is.

Sanga Boeana, berg op Java, op de grenzen der adsistent-residentie Buitenzorg en der Preanger Regentschappen.

Sangahan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro.

Sangala, *karang* of ondiepte bij Borneo's Oostkust, bij den wal van Koetei, op 0° 24' N. Br.

Sangan Boeh, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sanga Poeranga, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de Zuid-Oostzijde van het distrikt Tjibaroesa.

Sangar, rijkje in het binnenland van het eiland Soembawa, ten Westen van Dompo en ten Oosten van Papekat, dat, in 1815, door de uitbarsting van den Tambora veel geleden heeft. De hongersnood was er toen zoo groot, dat zelfs eene der dochters van den Vorst van gebrek omkwam. Wind en water verwoestten de rijstvelden en wierpen huizen en boomen ter neder, daar de zee zich 12 Rijnlandsche voeten boven haar vlak verhief en van een hevigen wervelwind vergezeld ging. Tegenwoordig levert Sangar slechts rijst voor eigen behoefte op en telt het een 300tal inwoners, onder eenen onafhankelijken *Radja*. De bogt van Sangar, ook bogt van Dompo genaamd, is aan de Noordkust van Soembawa gelegen.

Sangar, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Sangar, twee bergen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikten Madjalaja, op de grens, en Tjihea.

Sangar, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bewoond door 44 zielen.

Sangara, rivier op Celebes, in de Noorderdistrikten, regentschap Pangkadjene.

Sangarang, rivier op de Zuidkust van het Riouw-eiland Bintang.

Sangaroemi, dorp op het eiland Kola, met 32 huizen en 345 Alfoeren, in 1852.

Sangaron, zie: Losari.

Sangar Wassi, armoedig Dajaksch dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Pattai, 4 uren gaans Oost-Zuid-Oost van Tamiang Lajang. De weg derwaarts is moeijelijk en loopt door moerassen. Tot dit dorp behooren nog de buurten Lajang, Jaar en Boeta, bewoond door Dajaks, en Moenai, bewoond door Maleijers. De bevolking dezer buurten maakt vaartuigen en heeft smederijen.

Sangas, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri, aan de rivier Pranap.

Sanga Sanga, rivier op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, die beneden Samarinda in de Mahakkam valt. Er komen hier steenkolen voor.

Sangati, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, die in de Ello valt.

Sangboys-eilanden, twee hooge digt bij elkander gelegen eilanden in den Sollok-Archipel, ongeveer 1$^3/_4$ mijl ten Noorden van Pilas. Van het zuidelijkste en grootste steekt een klein rif naar het Zuiden af.

Sangegee, dorp op de Westkust van het eiland Lombok.

Sangen, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Sangengan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, in het Zuiden van het distrikt Kalasan.

Sanget, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Wètan Bengawan, aan den postweg.

Sanger, zie: Sangar.

Sangey, zie: Sandjai.

Sanggai Oedang, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah Djoeloe, Zuid-Oost van Loeboeraja.

Sanggit, zie: Sangit.

Sanggo, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Sanggoel, gebergte op Sumatra, in het binnenland der Batta-landen.

Sanggrahan, zie: Sangrahan.

Sanggroek, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Zuid-Westen van het distrikt Kradenan.

Sanghalaki, eilandje aan Borneo's Noord-Oostkust, ten Oosten van Berou, op 2° 6′ N. Br.

Sanghinget, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Sanghjang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Sanghjang, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, bij den heuvel Sanienten en de rivier Tjibodja, 1,737 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De thermometer van FAHRENHEIT teekent er gewoonlijk 72° 59′.

Sanghjang Djawa, benaming eener plaats op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, distrikt Anjer, bij het dorp Tjikaloempang, welke door de bevolking voor heilig wordt gehouden.

Sanghjang Doas, heuveltje op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja, $^1/_4$ paal ten Westen van het dorp Rantja. Over dezen heuvel loopt de weg naar Tjiamies. Men vindt er verscheidene koperen beelden.

Sanghjang Eloet, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, 1,026 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sanghjang Idoeng, naam van de Zuid-Westpunt der residentie Bantam, op Java. Zij is hoog en steil, bar en klippig, open voor de woeste zee en felle branding en bevat langs de kust vogelnestklippen.

Sanghjang Idoeng, rivier op Java, in het Zuid-Westen der residentie Bantam, die met vier takken in het Pajong-gebergte ontspringt, welke zich op eenigen afstand van den oorsprong tot twee vereenigen, en verder inéénvloeijen.

Sanghjang Koeroengan Ajam, vogelnestklip op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Tjibilioeng, op de Westzijde van het onderdistrikt Patoedja, in het Pajonggebergte.

Sanghjang Penteh, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi. Hij verheft zich 3,450 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De noordelijke helling is met roode potaarde bedekt.

Sanghjang Sirah, dorp met vogelnestklip en kaap op Java, aan den Zuid-Westhoek der

residentie Bantam, afdeeling Tjiringin. De kaap ligt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 6° 52′ Z. Br. en 115° 17′ 20″ O. L. Van deze steken om de Zuid, tot op 1/4 mijl van de kust, klippen uit, waarvan enkele boven water.

Sanghjang Tikoro, plaats op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Sanghjang Tjiak, zie: Sidakling.

Sanghjang Tjomot, plaats op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, aan de grens van den berg Serang Lemo, welke als heilig wordt beschouwd.

Sangi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Boemboe, rijkje Sampanahan.

Sangi, eigenlijke naam van de Sangir-eilanden.

Sangi, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die in de Lampong-baai vloeit. Deze rivier moet men niet verwarren met de Ratté, welke ook wel Sangi heet. Een dorp Sangi ligt bij de rivier Oembar, en een aan de Semangka-baai.

Sangian, Soendasche naam voor het eiland Dwars-in-den-weg.

Sangian, hoek aan de Zuidkust van het ten Zuiden van Celebes gelegen eiland Kalao.

Sangian, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, bewoond door een 100tal Dajaks en omtrent even zooveel Chinezen.

Sangi Boemilo, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong, aan de Poendo-baai.

Sangiegie, dorp op het eiland Lombok, aan de baai van Ampanan.

Sangimoli, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Sanginauw, gehucht op het Papoesche eiland Sagil.

Sangir, rivier op Sumatra, die uit het landschap Korintji komt, naar het Noord-Oosten loopt, en zich met de Batang Hari vereenigt.

Sangir- of eigenlijk Sangi-eilanden, groep van meer dan 50 eilanden van verschillende grootte, gelegen ten Noorden van den noordoostelijken uithoek van Celebes, in eene noordnoord-oostelijke rigting van Manado, tusschen 2° en 4° N. Br. Zij bevat drie hoofdeilanden: Groot Sangir, Sjiauw of Siao en Tagolandang, die met de vele hen omringende eilandjes drie afzonderlijke groepen schijnen te vormen. Met uitzondering van slechts enkele onbebouwbare rotsen zijn al de Sangir-eilanden bewoond. Eigenlijke dorpen treft men er alleen op de drie hoofdeilanden en de eilandjes Makkalehi, Para, Karatitan, Kalama, Lipang, Noesa en Boekide aan; op de andere worden tuinen aangelegd en in den oogsttijd hutten opgeslagen, die dan tijdelijk door de eigenaars der tuinen bewoond worden. De Sangir-eilanden bevatten vele bergen en het land is tot aan de toppen der heuvelen bedekt met den schoonsten plantentooi. Hierop maken de vuurbergen van Groot Sangir, Sjiauw en Roeang eene uitzondering.

De vruchtbare grond levert *arèng-*, sago- en kokospalmen in groote menigte. De wouden zijn rijk aan de fijnste houtsoorten en was; terwijl er maïs, rijst, *katjang*, *obi*'s, boom- en aardvruchten in soorten worden geteeld, alsook met het beste gevolg een weinig tabak, kakao en suikerriet. Men vindt op deze eilanden zeer fraaije zeeschelpen, schildpad, visch, eetbare vogelnestjes, buffels, geiten en varkens.

Het klimaat wordt over het algemeen voor gezond gehouden, met uitzondering van enkele moerassige stranden, die dikwerf aanleiding tot koortsen en dysenteriën geven. De lucht wordt des daags door zee- en des nachts door landwinden afgekoeld, zoodat de warmte er niet zoo drukkend is, als anders het geval zou zijn met landen, zoo digt bij den evenaar gelegen.

Onder de bevolking zijn huidziekten, vooral het kaskado (eene schilferachtige voortdurende vervelling) zeer algemeen. In groote onzindelijkheid en gebrek aan zuiver drinkwater is de oorzaak dezer kwaal te vinden. Alleen de riviertjes, die slechts bij enkele dorpen in zee vloeijen, bieden goed water aan. Daar waar ze niet aangetroffen worden, verkrijgt men het water uit putten, die, wegens de geringe zorg voor onderhoud daaraan besteed, meest onrein zijn.

De bevolking wordt op omtrent 30,000 zielen geschat en is verdeeld in drie standen: de adel, de gewone onderdanen en de slaven. De vreeselijke uitbarsting van den Aboe of Awoe, die voor eenige jaren plaats had, heeft vele slagtoffers gemaakt. Men berekent het getal omgekomen menschen op 2,806 zielen, als: in het landschap Taroena 722, in Kandhar 45 en in Taboekan 2,039. Zij die zich met de vlugt trachtten te redden, werden door den gloeijenden lavastroom verzwolgen of bezweken door de verschroeijende hitte. (Zie hierover het woord Aboe).

De Sangirezen hebben een goeden ligchaamsbouw, knap uiterlijk en behooren tot het Maleische ras. Zij zijn onverschillig, achterhoudend, onopregt, listig en zeer traag, waaruit onzindelijkheid voortspruit; maar onder hunne

goede eigenschappen behooren moed en goede aanleg. De bevolking van Taboekan moet zich vooral door hare geaardheid zeer gunstig van de overige bevolking onderscheiden. Op Sjiauw staat de nijverheid op hoogeren trap dan op de andere eilanden. Sago, *pisang* en aardvruchten maken het hoofdvoedsel der Sangirezen uit. Voorts is er geen gebrek aan groenten, visch, geiten en kippen.

De kleeding bestaat bij de mannen uit eene broek, een lang baadje en eenen hoofddoek; bij de vrouwen uit eene sarong en een baadje, terwijl zij het haar in eene vlecht hoog opgebonden dragen. De kleur der kleeding is doorgaans zwart. Zij weven zelven hunne kleederen uit het vlas der koffoplant. De heerendiensten der Sangirezen bestaan in het onderhouden van de woningen hunner *Radja's*, de huizen der schoolmeesters en de praauwen, die aan hunne dorpen toebehooren, voorts in het doen der gewone en bijzondere wachten bij hunne *Radja's*, en in het kosteloos overbrengen van brieven en personen, die van wege het Gouvernement werkzaam zijn. Door enkele *Radja's* zijn aan de bevolking bepaalde opbrengsten opgelegd. Deze vindt haar bestaan in landbouw, vischvangst, handel, scheepsbouw, het smeden van wapenen en ijzeren gereedschappen, het trekken van koperdraad, dat naar Manado en Ternate wordt uitgevoerd, en het breijen van vischnetten. De vrouwen weven kleederen. De handel geschiedt door middel van ruiling en wordt gedreven op Manado en verder met de Boeginezen en Chinezen. De voornaamste handelsartikelen zijn vogelnestjes, kokosolie en eene soort van grof doek. De invoer bestaat in grove lijnwaden, ijzer, Chineesch porselein en eenige kramerijen.

Het land wordt bestuurd door zes *Radja's*, namelijk: vier op Groot Sangir, een op Tagoelandang en een op Sjiauw. Hunne regering is monarchaal, eenigzins beperkt door eenen raad van *Mantrie's*.

De gemeenschap tusschen de verschillende dorpen wordt meestal door praauwen onderhouden. Uit hoofde der menigvuldige bergen, rotsen en ravijnen heeft men er geene wegen kunnen aanleggen. Op Groot Sangir bestaan drie voetpaden, waarvan er slechts een tamelijk goed is. Op Sjiauw is ook een vrij goed voetpad tusschen Ondong en Oeloe; dat op Tagoelandang is daarentegen zeer slecht.

De taal der Sangirezen is ten naauwste verwant met die der Talaurezen. Zij is onbeschaafd en ongeregeld, doch zeer gemakkelijk aan te leeren. Nimmer wordt in de Sangirsche taal gepredikt; de voorkeur wordt daartoe aan het Maleisch gegeven. Behalve hunne gewone taal hebben de Sangirezen nog eene oude taal, die wel in volksgezangen voorkomt en veelal op zee gebezigd wordt. Zij, die van deze weinig bekende taal het meeste weten, worden voor zeer kundig gehouden.

Tot aan het einde der 15e eeuw waren de Sangirezen Heidenen. Sedert dien tijd tot het Mohammedanisme overgegaan, werden zij aan het einde der 16e eeuw, onder de heerschappij van Portugal, tot het Christendom gebragt. Sedert de eerste vestiging der Oost Indische Kompagnie werden onder hen scholen opgerigt en onderhouden, en de gemeenten van tijd tot tijd door een reizend Predikant bezocht. Thans zijn de Sangirezen, met uitzondering van een paar duizend heidensche slaven en circa 600 Mohammedanen op Groot Sangir, allen Christenen, hoewel meer in naam dan in der daad. In de onderscheidene rijkjes zijn kerken, te zamen 24 in getal. Zij worden zoowel tot het schoolonderwijs als tot de openbare godsdienstoefening gebezigd. Van Gouvernementswege zijn er 8 scholen; de overige 16 worden door de negorijen onderhouden. In 1857 zijn er van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap vier Zendeling-werklieden naar de Sangir-eilanden gezonden, om aldaar het Christendom verder te verbreiden. Op verzoek van den *Radja* en de Rijksgrooten van Sjiauw is, in het begin van 1860, een Vaccinateur naar de Sangir-eilanden gezonden, ten einde aldaar de vaccine in te voeren.

In April 1862 werd in de baai van Lobo door Z. M. stoomschip *Reteh*, onder bevel van den Luitenant ter Zee M. W. Bowier, een gevecht geleverd tegen zeeroovers. Van onze zijde werd met moed gestreden en de Luitenant ter Zee Jolly sneuvelde. Van de roovers werden een dertigtal gedood, twee gevangen genomen en verscheiden gewond; terwijl 92 geroofde menschen weder hunne vrijheid bekwamen. De Kommandant heeft het eiland, waar het gevecht plaats had, den naam van Jolly gegeven.

De literatuur over de Sangir-eilanden is vermeld bij de *Literatuur over de Molukko's* [1]).

Sangir (Groot-), het grootste der voormelde eilandengroep, dat den hoogen vulkaan Aboe bevat. Het is, volgens Melvill van Carnbée, 13 vierkante geographische mijlen groot, heeft een vruchtbaren grond en is goed van bergwater voorzien. Het was weleer in

[1]) Zie Deel II, pag. 525, 2e kolom.

zeven rijkjes verdeeld, die nu tot vier gebragt zijn, te weten: Taboekan, Kandàhr, Taroena en Mangenitoe. Het eerste is het grootste. De gewone ankerplaats voor Europesche schepen vindt men aan de Westzijde, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 3° 28′ N. Br. en 125° 44′ O. L. Tusschen Groot Sangir en Sjiauw wordt het vaarwater, dat ongeveer 9 mijlen wijd is, door de Karakita- of Passage-eilanden in twee deelen gescheiden. Men ziet bij Taboekan, de hoofdplaats van het eiland, nog de overblijfselen van een blokhuis, in hetwelk vroeger een Gezaghebber woonde; doch later is die post ingetrokken. Taboekan ligt op de Oostkust aan eene baai, die door verscheidene eilandjes omgeven is. De bevolking van dit eiland wordt op 13,000 zielen geschat. Zie verder het voorgaande artikel.

Sangiran, dorp met vier zoute bronnen, op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati.

Sangit, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XII Kota's.

Sangitan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel, aan de Solo-rivier.

Sangjang, zie: Sanghjang en de daarmede zamengestelde woorden.

Sangkala, leenvorstendom of palili op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 5 dorpen, 13 huizen en 120 zielen (1861).

Sangkalang, waterval in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Sangkalang, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Sangkalang, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee.

Sangkal Balari, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Sangkali, dorp op Java, adsistentie-residentie Krawang, distrikt Pegadeng, $1^1/_2$ paal benoorden Kamarong.

Sangkambi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Sangkan, stam of kaboewai op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong.

Sangkang Djojo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sangkang Wangi, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de Tjisimoet, bewoond door Badoeïs.

Sangkanoerip, dorp op Java, residentie en distrikt Cheribon, aan de oostelijke helling van de Tjeremeh, 1,331 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee. Nabij dit dorp liggen twee warme bronnen, waarvan er eene van een badhuis voorzien is. Voorbij deze bronnen vloeit de Tjiampar. Het scheikundig onderzoek van haar water, door P. J. MAIER, komt voor in het *Natuurk. Tijdschr. voor Nederl. Indië,* Dl. XXIII, bl. 390—398.

Het resultaat der analyse van het water der warmste bron is:

100 grammen water bevatten:

	grammen.
koolzure kalkaarde.	0,01039
〃 bitteraarde.	0,00361
koolzuur ijzerprotoxyde.	0,00087
chloorpotassium.	0,03683
〃 sodium.	0,32971
〃 calcium.	0,05922
〃 magnium.	0,03645
kiezelaarde.	0,01296
te zamen. . .	0,49004
zwavelwaterstofgas.	onbepaald
koolzuurgas.	〃
joodmagnium.	sporen
aluinaarde-hydraat.	〃
boorzure soda (zeer kleine hoeveelheid)	onbepaald
organische zelfstandigheden. . . .	〃

De tweede bron gaf bij de analyse het volgende resultaat:

100 grammen water bevatten:

	grammen.
koolzure kalkaarde.	0,00966
〃 bitteraarde.	0,00313
koolzuur ijzerprotoxyde.	0,00021
chloorpotassium.	0,02086
〃 sodium.	0,19228
〃 calcium.	0,03215
〃 magnium.	0,02006
kiezelaarde.	0,00808
te zamen. . .	0,28643
zwavelwaterstofgas.	onbepaald
koolzuurgas.	〃
joodmagnium.	sporen
aluinaarde-hydraat.	〃
boorzure soda (zeer kleine hoeveelheid)	onbepaald
organische zelfstandigheden. . . .	〃

Sangkapoeja, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden van het landschap Tanah Datar.

Sangkapoera, distrikt, baai en hoofdplaats op het eiland Bawean, residentie Soerabaja, beslaande de geheele Oostkust. Het distrikt bevat 17 dorpen, die eenen omtrek van $3^1/_2$ paal

beslaan en 1,079 huizen tellen, met 6,770 inwoners. In de nabijheid der baai worden in kalklagen 5 minerale bronnen aangetroffen. Het water daarvan is reukeloos en eenigzins zoutachtig van smaak. Het dorp Sangkapoera is de hoofdplaats van het eiland en van het distrikt, en alzoo de verblijfplaats van den Adsistent Resident, die in het fort Frederiksstad woont. Dit fort bevat verder het kruidhuis en de kazerne, is voorzien van twaalf ijzeren kanonnen en omgeven door eene gracht. Men heeft te Sangkapoera eene kleine bazar, die ook de eenige van het eiland is. De Mohammedaansche tempel ziet er zeer bouwvallig uit. Voorts zijn er een zoutpakhuis en eene gevangenis. De wegen zijn breed, goed onderhouden en beschaduwd door vele boomen. Goed drinkwater is hier niet aanwezig, zoodat dit uit eene bron op ½ paal afstands van de plaats gehaald moet worden. De baai biedt bij Sangkapoera eene ankerplaats aan.

Sangkar, kaap aan de Noordkust van het eiland Lepar, dat bij de Zuid-Oostkust van Banka ligt.

Sangkara, rivier op Celebes, in de Noorderdistrikten, in het Westen van het regentschap Pangkadjene.

Sangkaran, dorp op Sumatra, in de Battalanden, landschap Sikottam.

Sangkarean, berg op het eiland Lombok, zijnde de zuid-westelijke kruin van de piek van Lombok, 10,347 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sangket, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sangking, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Sekadouw.

Sangking, berg en twee dorpen, ook S e m o e n g k o geheeten, in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa. Een der dorpen ligt Noord-West van den berg Seboekit.

Sangkira, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, aan het Oosterstrand van het rijk Koetei.

Sangkoe, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Sangkoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak.

Sangkoe, vallei en rivier op het eiland Banka, distrikt Marawang. Na onderzoek is gebleken dat de rivier geen tinerts bevat.

Sangkoeang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Pati.

Sangkoeang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe, aan de rivier van Silebar.

Sangkoelirang, landstreek met gelijknamige baai en berg op Borneo's Noord-Oostkust, op de grens van Koetei, aan den regteroever der Koeran, bewoond door Bassap's, ten getale van 200 huisgezinnen.

Sangkoelirang, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioen, aan de baai Manoebar.

Sangkoenoer, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, die haren oorsprong neemt op den berg Pakoetan Toeas, in het distrikt Angkolah Djoeloe, en in eene westwaartsche rigting naar de rivier Dano Soelaïs loopt, waarmede zij zich vereenigt. Zij is voor groote praauwen bevaarbaar.

Sangkoer, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Sangkoer, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, in het Soekapoerasche distrikt Bandjar, hoog, volgens DE LANGE, 1,436 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sangkoer, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de oostelijke grens van het landschap Tanah Datar.

Sangkoerip, zie: S a n g k a n o e r i p.

Sanglar, zie: D o e r i a n (G r o o t -).

Sanglar (Valsch-) of D o e r i, eilandje in den Riouw-Archipel, in de straat Doerian.

Sangloor, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Sangmata, dorp op het Sandelhout-eiland, aan de rivier Mamboro.

Sangnga Boeana, zie: S a n g a B o e a n a.

Sangoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Poerwodadi.

Sangoelara, berg van omstreeks 150 Rijnlandsche voeten hoogte op Java, residentie Bagelen, aan den voet van den Merbaboe. Hier borrelt eenig warm water uit den grond, nabij het dorp Sempoer. Zie dat woord.

Sangoewatang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Sangon, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran, in het Westen.

Sangon, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Sangon, dorp op Java, residentie en distrikt Soerakarta, in het Zuid-Westen.

Sangonang, berg op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Alang.

Sangoong, dorp en onbevaarbare rivier op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang.

Sangora, klip aan Borneo's Zuidkust, bij den wal van Kota Waringin.

Sangouw, rijk in Borneo's Westerafdeeling, dat zich over het gansche gebied der rivier Sekajam uitstrekt en alzoo ten Noorden grenst aan Serawak en Sadong, ten Oosten aan Sekadouw, ten Zuiden aan Sekadouw en aan Simpang en ten Westen aan Meliouw en aan Tajan. Het telt ongeveer 30,000 zielen, onder welke circa 250 Chinezen, 3,000 Maleijers en Boeginezen en overigens Dajaks. Sangouw staat met Sekadouw onder eenen Controleur der derde klasse, die ter hoofdplaats Sangouw verblijf houdt. Verder is er een Kapitein der Chinezen te Soengei Aja en een te Sangouw. De inlandsche bevolking wordt bestuurd door eenen *Pancembahan*.

De hoofdplaats is aan den regter-oever der Kapoeas gelegen, op 0° 4′ 30″ N. Br. en 110° 45′ O. L., en door eene ijzerhouten palissadering omgeven en telt ongeveer 20 huizen, terwijl op de rivier eenige handelaren vlotten bewonen. Hier worden eenige in steen uitgehouwen figuren aangetroffen, onder anderen een beeld met eenen olifantskop, op de hurken zittende, en eene liggende koe, geheel in den stijl der Braminen.

Sangouw, kaap aan Borneo's Westkust, aan de Noord-Westzijde van het rijkje Mampawa.

Sangouw, distrikt en rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Loemar. De Sangouw is een zijtak der Sambas Kanan.

Sangpidié, dorp op het eiland Bali, rijk Mengoei.

Sangrahan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Westen.

Sangrahan, dorp op Java, residentie Soerakarta, in het Zuid-Oosten van het distrikt Soerakarta.

Sangrahan, kampong op Java, residentie Soerakarta, tot de hoofdplaats behoorende, aan de rivier Betjem.

Sangrahan, twee dorpen op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikten Wadjak en Pakoentjen.

Sangrahan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, 10 palen van Salatiga, 26½ van Samarang en 68½ van Poerwodadi.

Sangrahan, drie dorpen op Java, allen in de residentie Kadoe, regentschap Magelang, en wel distrikt Ngasinan, distrikt Ballak, Noord-Oost van de hoofdplaats, en distrikt Bandongan, aan de rivier Kantji.

Sangrahan, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Lengkong.

Sangrahan, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Sringat, alwaar eenige oudheden, bestaande in graftomben, worden aangetroffen.

Sangrang Hari, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuiden van Kroë.

Sangsit, twee dorpen op het eiland Bali, een aan de kust, in de vruchtbaarste streek van het rijk Boleling, gelegen en met eene groote pagode in de nabijheid, en een niet ver van Djagaraga. Het eerste wordt meest Pabéjan genoemd. Dit werd in 1848 gedeeltelijk door Z. M. schoenerbrik *Dolfijn* verbrand. De reede is slecht, heeft ongelijke diepten en veel klipgrond. Twee à drie kabellengten ten Oosten van dit dorp kan men in 8—11 vademen goeden ankergrond vinden. Het meer landwaarts in gelegene dorp, ook Sangsit Dalam genoemd, was in 1849, tijdens de overwinning van Djagaraga, het hoofdkwartier onzer troepen.

Sangsit, kaap op het eiland Bali, op 8° 2′ 47″ Z. Br. en 115° 10′ 18″ O. L.

Sani, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sani, hoek op Sumatra, in het Oosten van het meer Manindjoe, residentie Padangsche Bovenlanden.

Sanianen, kaap aan de Zuid-Westkust van het eiland Kelang.

Saning Bakar, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij het meer Sangkara, aan de Solok-rivier.

Sanioeng, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng.

Saniri, rivier op het eiland Amboina, schiereiland Leitimor.

Saniring, staat op het eiland Timor, behoorende onder Portugal.

Saniroengoi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Sampit, aan de rivier Kwalan.

Sankauwangi, dorp op Java, in het Zuiden der residentie Bantam, bewoond door Orang Kalocaran.

Sanke, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim-di-Atas, landstreek Aropin.

Sanké, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram.

Sankei, rivier op het eiland Banka, in het Westen van het distrikt Muntok.

Sankoe, dorp op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Sannana, zie: Sanana.

Sanoak, eiland ten Oosten van Sumatra, in de straat Riouw.

Sanodjati, rivier op Java, residentie Kadoe, die in de Progo valt.

Sanpamangies, zie: Sampang Mangio.

Sanrabone, meestal, doch ten onregte, Sandraboni genoemd, onafhankelijk rijkje met gelijknamige rivier en hoofdplaats op Celebes' zuid-westelijke landtong, gerekend tot de Zuider-distrikten. Het grenst ten Noorden aan Goa en ten Zuiden aan de straat van Makassar. De rivier loopt in de straat van Makassar uit. Den 11n Junij 1860 is door ons Gouvernement met de Vorsten en den hadat van Sanrabone een nieuw kontrakt gesloten. Hier wordt Makassaarsch gesproken.

Sanrangan, dorp op Celebes, in het Noorden van het rijk Boni.

Sanre, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 3 huizen en 45 zielen (1861).

Sansah, kleine goudmijn in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, nabij Mandhor, die voor rekening van den Regent bewerkt wordt.

Sanseak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Boedokh.

Santahan, rivier op Borneo's Oostkust, in het Westen van het rijk Koetei, welke in de Lawah valt.

Santam, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Santan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Santan, hoek op Java, residentie Preanger Regentschappen, aan de Zuidzijde der afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara.

Santan, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Boesoeng.

Santan, hoek op Borneo's Oostkust, aan de Oostzijde van het rijk Koetei.

Santana, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Ajer Bangies.

Santangkroat, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Santapak, bank in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Santapan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, aan de rivier Ogan.

Santara, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de Oostzijde van het landschap Tanah Laut.

Santas, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door 1,500 Dajaks.

Santato, zijtak der Sambas Kiri, in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado.

Santel, riviertje op de Noordkust van het eiland Singkep, in den Riouw-Archipel.

Santhoena, dorp op Celebes' zuid-westelijken landtong, afdeeling Maros.

Santi, kreek in Borneo's Westerafdeeling, bij de boven-Tajan-rivier, een zijtak van de Melawi. Er komen zoutbronnen voor.

Santja, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, aan den voet van den berg Tangkoeban Prahoe. Het bestaat uit een 30tal bamboezen huizen, die beschaduwd zijn door menigvuldige kokos- en *aréng*-palmen. De vrouwen houden zich met spinnen onledig en de mannen, die niet in het veld arbeiden, maken mat- en mandewerk. De rijstvelden, die zeer vruchtbaar zijn, bieden den inwoners een ruim middel van bestaan aan. Ook bestaat er paardenfokkerij.

Santja, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, op de westelijke grens van het distrikt Losari.

Santja, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Santja, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran.

Santjang of Gedé, hoek aan Java's Zuidkust, residentie Preanger Regentschappen, volgens Melvill van Carnbée, op 7° 42′ 30″ Z. Br. en 107° 5′ O. L.

Santoebong, voorgebergte aan Borneo's Noordkust, koningrijk Broenai, op 2° 22′ N. Br.

Santoebong, kaap aan de Noord-Westkust van Borneo, op 1° 48′ 20″ N. Br. en 110° 20′ O. L.

Santren, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Westen van het distrikt Minoreh.

Santren, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, op Soerakarta's grondgebied, distrikt Selo.

Santri, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, beoosten de rivier Mentjereh, 3½ paal van zee.

Santri (Goenong-), dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, 13 palen van Serang.

Saoe, eilandje aan Sumatra's Westkust, ten Westen van het distrikt Kota Tengah.

Saoebi, eiland ten Oosten van het eiland Madura, behoorende tot de residentie Madura, ten Zuiden van Kangean, op 6° 57′ Z. Br.

Saoegi, eiland in den Spermonde-Archipel, ten Westen van Celebes, bij den hoek van Labakang.

Saoengatang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredan.

Saoeng Djaja, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Saoeng Naga, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Kikim.

Saoeng Naga, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Oosten van de afdeeling Ogan Oeloe, aan de rivier Ogan.

Saoer, eiland ten Zuid-Oosten van Kangean, residentie Madura, op 7° 3′ Z. Br.

Saoerang, dorp op de Oostkust van het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Saoet, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Kawangkoang. Men heeft er eene school.

Saolampe, twee dorpen op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Boelo Boelo, leenvorstendom Talla of Poeloe, met 5 huizen en 60 zielen, en een in het distrikt Oud Boelekomba, met 4 huizen en 35 zielen (1861). Bij dit laatste groeit koffij.

Saong, kaap aan de Noordkust van het eiland Billiton, distrikt Boeding.

Saoraga, eilandje in den Molukschen Archipel, aan de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo, staande onder het gezag van den Sultan van Ternate.

Saoueba, hoek aan de Noord-Oostzijde van het noord-westelijk schiereiland van Nieuw-Guinea, op 0° 43′ Z. Br. en 134° 8′ O. L.

Sapa, kaap aan de Westkust van Celebes, op 1° 13′ N. Br.

Sapa, rivier op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tanawangko.

Sapa, dorp op het eiland Sapoedi, residentie Madura.

Sapada, rivier in Borneo's Westerafdeeling, mijndistrikt Mandhor.

Sapadan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Meliouw, die in de Kapoeas valt.

Sapadang, berg in Borneo's Westerafdeeling, in het Zuiden van het rijk Sambas.

Sapagar, kaap aan Borneo's Zuidkust, zijnde de Zuid-Oostpunt van het rijkje Kota Waringin.

Sapaja, leenvorstendom of palili op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang. Het telde in 1861 5 dorpen, 18 huizen, 173 zielen, 78 buffels, 9 paarden en 171 klapperboomen.

Sapalaloe, straat in de Moluksche zee, tusschen de Soela-eilanden Taliaboe en Mangoeli.

Sapalewah, landstreek, rivier en dorp op de Noord-Westkust van het eiland Ceram, en eilandje digt onder de Oostzijde van de baai Sawaai. De rivier valt met eene noordwaartsche rigting in zee.

Sapan, dorp op het eiland Batjan, Zuid-Oost van Ajer Mombia.

Sapan, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de grenzen van het Bandongsche distrikt Baloeboer, aan de vereeniging der rivieren Tjitariek en Tjitaroem.

Sapanang, rivier en dorp op Celebes' zuidwestelijke landtong, landschap Toerateja.

Sapang, dorp op Celebes' Westkust, rijk Wadjo, aan de rivier Tjenrana.

Sapanja, zie: Sandakan.

Sapanna, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 6 huizen, 64 inwoners en 194 klapperboomen (1861).

Sapanoengal, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Madjenang, aan de rivier Tjilo Padang.

Sapaoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's.

Saparang, zijtak der Sambas Kiri, in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado.

Saparang, eilandje bij de Noord-Oostkust van Borneo, in de Giong-baai, op 118° 25′ O. L. Men vindt er eene menigte groene schildpadden.

Saparo, eilandje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, dat door de armen der Kapoeas gevormd wordt.

Saparoea, ook wel Honimoa of Liase genoemd, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Ambonsche eilanden behoorende, ten Noord-Westen van Noesa Laut en ten Oosten van Haroekoe, met welke eilanden het wel onder den algemeenen naam van de „Uliassers" voorkomt. De Zuidpunt van Saparoea, de Dolfijns Neus genaamd, ligt op 3° 39′ Z. Br. en 128° 45′ O. L. Het heeft, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, eene oppervlakte van 2.3 vierkante geographische mijlen en eene bevolking van 11,665 zielen (1854), als: 161 Europeanen of Mestiezen, 2,912 burgers, 7,340 Christen dorpsbewoners, 1,154 Mohammedaansche dorpsbewoners en 97 slaven. Deze bevolking is verdeeld in de hoofdplaats Saparoea en verder in vijftien dorpen. Slechts drie plaatsen zijn door Mohammedanen bewoond. Ieder Christendorp heeft eene Christenschool, met uitzondering van Saparoea en Tiouw, die te zamen ééne

school hebben. De gezamenlijke scholen telden in 1854 ruim 2,100 scholieren.

Het eiland bestaat uit twee schiereilanden, waarvan het zuidelijke gewoonlijk Honimoa en het noordelijke Hatoewana genoemd wordt. In het binnenste gedeelte des eilands en aan de Oost- en Zuid-Westzijde zijn eenige bergen, waarvan de hoogste toppen echter niet meer dan 1,500 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee bereiken. Dit eiland bestaat voornamelijk uit koraalkalk, die tot op de toppen der bergen gevonden wordt. Tusschen Tiouw en Porto komen twee minerale bronnen voor, welke zoutdeelen bevatten, en Ajer Panas Besar en -Ketjil genoemd worden. Aan de Noordkust vindt men pijpaarde en op andere plaatsen eene soort van klei (*Batoe Ampoh*), die door de inboorlingen, vooral door de vrouwen, gegeten wordt, na alvorens eenigen tijd in den rook gedroogd te zijn. De lagere streken des lands bevatten sagobosschen, terwijl tamarinde-, kanarie- en katapang-boomen op vele plaatsen in het wild groeijen. De hoogere streken zijn nog bedekt met digte bosschen. Saparoea is, na Amboina, het belangrijkste eiland voor de nagelkultuur. In 1854 telde men er 91,124 nagelboomen, waarvan 29,732 werden geacht vruchtdragende te zijn, die eene opbrengst van 181,137 Amsterdamsche ponden afwierpen. Bovendien waren er op ultimo 1853 48,152 vruchtdragende en 39,017 jonge kokosboomen aanwezig. Er wordt veel klapperolie bereid, die voor een groot gedeelte in de behoefte aan olie op Amboina voorziet. Rijst wordt er weinig geteeld, daar sago het gewone voedsel der bevolking is. De geheele Oostkust is onbewoond en op het geheele noord-westelijke gedeelte wordt slechts één dorp, met name Koeloe, aangetroffen.

De bewoners van Saparoea worden als zeer traag, trotsch, wantrouwend, eigenzinnig en oproerig afgeschilderd en men klaagt dat zij moeijelijk te regeren zijn. Zij zijn gewoonlijk in het zwart gekleed, hetgeen hun een somber voorkomen geeft en der zindelijkheid, waarop zij buitendien geen aanspraak kunnen maken, geenszins bevorderlijk is. Het bestuur is in handen van eenen *Radja*, onder toezigt van den Adsistent-Resident van de afdeeling Saparoea en Haroekoe, welke bestaat uit de eilanden Sadaroea, Melano, Haroekoe en Noesa Laut, zoo mede uit het grootste gedeelte van Ceram's Zuidkust, te weten van Kaibobo aan de golf van Taroeno, tot het dorp Hatoemeten, waar het Bandasche gedeelte van Ceram een aanvang neemt. Voor deze afdeeling bestaat er een landraad, die door den Adsistent-Resident voorgezeten wordt. Verder zijn er te Saparoea een Ambtenaar van den burgerlijken stand, een Notaris en vendumeester, een Kommies, tevens Secretaris bij den gewonen landraad. Voorts zijn er in deze afdeeling een *Djaksa* bij de landraden te Saparoea en Noesa Laut, een Kommies te Haroekoe en een *Djaksa* bij den landraad te Haroekoe. De Adsistent-Resident is belast met de strandvonderij in deze afdeeling. Op Saparoea zijn twee 1e en twee 2e Luitenants gedetacheerd. Ter hoofdplaats woont een zendeling, die de Christenbevolking van het eiland voorgaat en onderwijst. Het gedeelte van Ceram's Zuidkust, dat onder deze afdeeling behoort, telt 10 scholen met een vrij groot aantal leerlingen (1859).

Men vindt op Saparoea weinig gedierte, doch de zee levert overvloed van visch op.

De straat, die dit eiland van Haroekoe scheidt, is op het naauwste gedeelte slechts 1 mijl wijd, heeft geen ankergrond en is onderhevig aan snelle stroomen of getijden. Een schip, dat haar bevaart, moet digt bij de kust van Haroekoe aanhouden. Onder de Westzijde kan men in de baai van Porto en Haria in 8—25 vademen water klip- en zandgrond ankeren. De beste ankerplaats is in de baai van Saparoea, in de nabijheid van het fort Duurstede.

De baai van Saparoea is ten Oosten door Tandjong Awer of Batoe Kapal en ten Westen door kaap Booi bepaald.

Bij de overneming van de Moluksche eilanden uit handen der Engelschen, ten jare 1817, werd met het bestuur over Saparoea belast de Resident VAN DEN BERG, die aan de verwachting der inlanders niet scheen te beantwoorden, hetgeen het vuur des oproers, dat sinds lang onder hen gesmeuld moet hebben, met alle hevigheid deed uitbreken. De inlanders, voornamelijk tegen het Gouvernement opgeruid door den inboorling THOMAS MARTHULESIA, schenen door een demon bezield en betoonden zich bloeddorstig als tijgers, daar zij den 15n Mei des jaars 1817 de gansche bezetting van het fort Duurstede vermoordden en daarna hunne woede koelden aan den ongelukkigen Resident, die door hen met kogels doorboord werd. En alsof er nu nog niet genoeg bloed gestort was, sleepte men de geheel onschuldige echtgenoote en kinderen ter slagtbank naar het kasteel, alwaar deze op eene ongehoord wreedaardige wijze werden om het leven gebragt. De gepleegde gruwelen kenden perk noch paal; op den

moord volgden plundering, brand en vernieling en het vuur des oproers sloeg over naar al de omliggende eilanden. Zoodra deze noodlottige gebeurtenis ter oore van Commissarissen-Generaal kwam, werd van Amboina, in het laatst van Mei, onder bevel van den Majoor der Genie BEETJES, eene expeditie naar het tooneel des oproers gezonden, die uit acht kleine en twee groote orembaai's (inlandsche vaartuigen) bestond en na eenen moeijelijken togt in de baai van Saparoea aanlandde. De Luitenant ter Zee der 2e klasse, MUNTER, werd door de oproerlingen, terwijl hij in zijn vaartuig stond en bevel gaf om te landen, ter neder geschoten, waarop dadelijk de toenmalige Adelborst der 2e klasse, 'T HOOFT, het bevel der manschappen op zich nam en hen ontscheepte. Ter naauwernood was de krijgsmagt door den Kapitein der Infanterie STAALMAN in drie divisiën verdeeld, of de door talrijkheid overmagtige vijanden, die in het struikgewas verscholen lagen, deden een geduchten uitval met hunne slagzwaarden, waarbij zij tevens zoo hevig vuurden, dat eene divisie, die, onder de bevelen van den Luitenant der Infanterie VERBRUGGE, langs het strand tegen het kasteel Duurstede was opgetrokken, geheel naar den oever werd teruggeworpen. Hierop kwam de moedige Officier tot het besluit, om met geveld geweer op den vijand in te stormen. Na twee pogingen, waarbij schitterende daden van dapperheid werden verrigt, maar die desniettemin door den vijand werden afgeslagen, vond deze moedige Officier met de zijnen den dood. Daar het bewaken der vaartuigen verzuimd was, waren dezen van het strand afgedreven en was alle aftogt afgesneden, zoodat de Kommandant BEETJES en andere Officieren, benevens een groot aantal troepen, na eene wanhopige verdediging, hun graf in de golven vonden, terwijl zelfs zij, die zich met zwemmen zochten te redden, door den vijand achterhaald en vermoord werden. De Adelborst 'T HOOFT verdedigde zich tot het uiterste, en daar hij de Nederlandsche vlag niet in de handen der vijanden wilde zien, sloeg hij haar om het lijf en wierp zich alzoo in zee. Hij ontdekt zwemmende den matroos VINK, van Z. M. schip *Evertzen*, met wiens medehulp hij de vlag om zijne beide pistolen en patroontasch windt en in de peillooze diepte laat zinken. Geheel uitgeput van vermoeijenis bereikten zij een der orembaai's, waarin het getal der vlugtenden weldra tot 13 was aangegroeid. Hiermede roeiden zij voort totdat zij in een zeilend vaartuig werden opgenomen, waarin zich onder anderen de Luitenant ter Zee, 2e klasse, N. SCHEIDIUS, zwaar gewond, de Chirurgijn der 3e klasse VAN OPDORP en de Stuurmans-leerling HAVERMAN bevonden. Met genoemd vaartuig stevenden zij naar Amboina, waar de droevige mare van onze nederlaag groote verslagenheid te weeg bragt. Het fregat de *Maria Reigersbergen* kreeg order, om naar de baai van Saparoea te zeilen, ten einde de oproerlingen aldaar aan te vallen. Het kwam den 9n Julij vóór Hatoewana ten anker, onder kommando van den Kapitein-Luitenant ter zee J. GROOT, bij wien zich spoedig de korvet *Iris*, onder bevel van den Kapitein-Luitenant POOL, voegde. Na eenige schoten op de vijanden gedaan te hebben, kwam men met hen in onderhandeling en verzocht hen de reden hunner misnoegdheid te willen opgeven, waaraan een opperhoofd voldeed, door als voorwendsel op te noemen: dat de gewezen Resident het volk mishandelde; dat men een Predikant en Schoolmeester begeerde, en verder dat men geen papieren geld meer wilde hebben.

De Luitenant der 2e klasse, BOELEN, werd met dit berigt naar de autoriteiten te Amboina gezonden, alwaar hij na vele moeijelijkheden den volgenden dag aankwam. Vandaar vertrok hij weder op den 17n Julij, en wist eenige orembaai's van den overmagtigen vijand te verrassen en alzoo met beleid en moed zich en de zijnen aan een groot gevaar te onttrekken, want de orembaai's waren sterk bemand, terwijl ons volk slechts klein in getal was.

Dewijl de oproerige bevolking het Gouvernement voortdurend vijandig gezind bleef, werd er in November eene tweede expeditie, onder kommando van den Majoor der Infanterie, A. J. MEYER, naar Saparoea gezonden, alwaar de oproerlingen dubbele, 6 voeten hooge muren hadden opgetrokken, om de onzen af te wachten. Eene dier verschansingen bij Ouw, een dorp nabij Saparoea, werd door den dapperen Majoor MEYER op den 12n November 1817 ingenomen, waarbij hij zelf echter doodelijk gewond werd, zoodat hij ook aan zijne bekomene wonden te Batoe Gadjah, op Amboina, overleed, terwijl de 1e Luitenants RICHEMONT en FRISSART sneuvelden en ook de Luitenant JENNY en de Kapitein KRIEGER gekwetst werden. Deze laatste werd hierdoor, zoo het schijnt, nog meer aangevuurd om zijne onderneming door te zetten, zoodat hij zich, door zijne schitterende overwinningen, grooten roem verwierf. Saparoea werd door de onzen ten onder gebragt. Vele grooten, en onder dezen de Kapitein THOMAS MARTHULESIA, de Lui-

tenant ANTHONY RHÉBOK en de *Radja* van Tiouw THOMAS PATTYWAAL, werden gevangen genomen en aan boord van *de Evertzen* in de boeijen geklonken en later te Amboina met den dood gestraft. Namens Z. M. den Koning, werd, bij besluit van den Gouverneur-Generaal in rade van den 24n Mei 1819, aan den Gouverneur der Molukko's magtiging verleend, om aan al de bewoners van Saparoea, welke in de amnestie door den Schout bij Nacht en Commissaris-Generaal A. A. BUYSKES in der tijd uitgevaardigd, niet begrepen waren geweest en nog niet in handen der justitie waren gevallen, eene algemeene vergiffenis te schenken.

Den 4n Mei 1824 werd Saparoea vereerd door een bezoek van Z. Exc. den Gouverneur-Generaal Baron VAN DER CAPELLEN en Z. Exc.'s echtgenoot. Het eiland genoot toen de volkomenste rust en geene andere sporen van de droevige onlusten werden gevonden dan de puinhoopen der meeste kerken en tempels.

In Februarij 1829 hadden op Saparoea eenige ongeregeldheden onder de krijgslieden plaats, die voornamelijk in verband schenen te staan met de afzetting en verbanning van den Resident van Saparoea, SCHMIDT DE HAARDT; bij tijds werd de regering van Amboina van een en ander onderrigt en zij maakte aan alle onrustige bewegingen een einde door het in hechtenis nemen van genoemden ex-Resident en van allen, die eenig deel aan den beraamden opstand genomen hadden. In genoemde zaak hebben de waarnemende Gouverneur MOORREES en de Militaire Kommandant STIJMAN veel ijver en beleid aan den dag gelegd.

Saparoea, hoofdplaats van de eilanden Saparoea en Noesa Laut, op de Noordzijde van eerstgenoemd eiland, aan de gelijknamige baai. Zij is de verblijfplaats van den Adsistent-Resident der afdeeling Saparoea en Haroekoe, van den *Radja* en verder personeel met het bestuur belast. In 1691 werd alhier door den Landvoogd SCHAGEN, op last der Hooge Regering, eene steenen vesting op een vooruitstekende rots gebouwd, aan welke de naam van Duurstede werd gegeven. Dit kasteel was gedurende den opstand in 1817 (in het voorgaande artikel vermeld) de schouwplaats van vele gruwelen. Thans is er eene militaire bezetting van 54 manschappen onder twee Officieren. Dit fort is gelegen, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 3° 36′ Z. Br. en 128° 39′ O. L. Voorts zijn er te Saparoea eene Christenkerk, eene school, die tevens voor Tiouw dient, eene in 1854 gebouwde gevangenis, eenige Gouvernementsgebouwen tot berging van kruidnagelen en eene overdekte bazar, die vlak tegenover het fort gelegen is. Enkele op Europeesch-Indische wijze gebouwde huizen, waaronder dat van den Adsistent-Resident het voornaamste is, strekken zich achter het fort langs eene breede straat uit. Achter deze huizen liggen nog eenige woningen, die door mestiezen of burgers bewoond zijn. De bevolking bedroeg in 1854 een getal van 1,394 zielen (Christenen), van welke er zich 150 met het nagelplanten bezighielden. De school te Saparoea wordt door meer dan 300 kinderen bezocht (volgens het verslag van 1859). Er waren in 1854 3,736 nagelboomen, 2,296 kokospalmen en 137 runderen aanwezig.

Saparoea staat als gezond bekend en heeft in de baai eene goede ankerplaats, in 12 vademen diepte, nabij het fort, veilig in de Westmoesson.

Sapat, rivier op het eiland Banka.

Sapat, ladang op Sumatra, in de Battalanden, aan den regteroever der Simpang Soelambi.

Sapata of Zuid-eiland, een der Zuid-Natoena's in de Chinesche zee, op 2° 26′ N. Br., volgens HORSBURGH.

Sapatan, bosch op Java, residentie Bantam, bij de grens van Batavia.

Sapat Dalam, zuidelijkste der hoofdmondingen van de Indragiri-rivier op Sumatra's Oostkust.

Sapateh, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Sapauk, ook Sepahoc geheeten, staat met gelijknamige hoofdplaats en rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Westen van het rijk Sintang, aan den linker-oever der Kapoeas, bij de grens der Westerafdeeling. De bevolking bedraagt 1,250 zielen, als 250 Maleijers, 20 Chinezen en verder Dajaks. Op den linker-oever der rivier Sapauk is door Dr. J. H. CROOCKEWIT Hz. eene minerale bron ontdekt, waarvan het water een zouten en eenigzins inktachtigen smaak heeft. In het Sapauksche, aan het riviertje Haris, zijn de belangrijkste zoutbronnen van de Westkust gelegen, waar Dajaks en Maleijers zout koken. De hoeveelheid zout die hier jaarlijks wordt aangemaakt, beloopt echter niet meer dan 800 gantangs. In het laatst van 1859 is in den omtrek van Sapauk een stuk gronds verzakt, ter lengte van 200 vademen, en in een meer herschapen, dat op enkele plaatsen 150 vademen diepte heeft.

Sapawera, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Sapó, eilandje ten Zuiden van Celebes' zuidoostelijke landtong, in de straat Boeton.

Sapearing, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 6 huizen en 37 zielen (1861).

Sapebonto, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 2 huizen en 25 zielen. Sapebonto levert veel koffij op.

Sapekan, ook wel Kambang genoemd, eilandje ten Oosten van Madura, tot de Kangean-eilanden behoorende, residentie Madura, bewoond door 1,237 Madurezen. De ankerplaats ligt op 7° 0′ 30″ Z. Br. en 115° 46′ O. L.

Sapelang, dorp op Celebes' Westkust, in het Westen van het rijk Mandhar.

Sapellale, zie: Sapalaloe.

Sapen, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Sapen, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Sapi, rivier op Java, residentie Soerabaja, die midden door de hoofdplaats heenstroomt, zich bij Simpang, met een bed van 50 voeten breedte, afzondert, de oostelijke jurisdictie der stad begrenst en te Simampir in zee valt. Over deze rivier liggen twee bruggen. Beoosten Kali Sapi liggen de graven van Kapasan.

Sapi, straat tusschen de eilanden Soembawa en Flores, ten Oosten van eerstgenoemd eiland, die bij den ingang aan de Zuidzijde 4 mijlen breed is en veel bezocht wordt. De winden zijn er zeer veranderlijk. In deze straat is aan de Oostkust van Soembawa de bogt van Sapi gelegen, welke aan de Noordzijde door het Middel-eiland, benevens door het aan de Oostzijde liggend eiland Sintodo bepaald wordt. De Noordzijde dezer baai is door eene koraalbank. begrensd, maar veilig te naderen is de Zuidzijde, alwaar de baai ongeveer $1^1/_4$ mijl wijd is en eene ankerplaats voor schepen heeft in 24 of 25 vademen. In de kampong Sapi, $^1/_2$ uur van het strand, aan de Zuid-Westzijde der baai, aan eene kreek gelegen, worden buffels, geiten, gevogelte, *obi's*, klappernoten en andere ververschingen door de inboorlingen met graagte verstrekt in ruiling tegen vuurwapens, messen, roode en blaauwe doeken en ledige fleschen. Sapi levert veel rijst op, zoodat daarvan uitvoer naar Makassar bestaat. De bewoners van Sapi zijn Boeginezen, die op Mangeraai handel drijven. Nabij Sapi is een put van circa 30 Rijnlandsche voeten, die aan de binnenzijde geheel verglaasd is.

Sapia, dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, in het Noord-Oosten van het landschap Toerateja.

Sapi Krep, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tengger, op het Tengger-gebergte, 20 palen van Probolinggo, 60 van Bezoeki en 153 van Banjoewangi. Bij deze plaats, waar de luchtstreek vrij koel is, worden nog eenige koffijtuinen gevonden.

Sapiktaboön, dorp op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of fenna Dimpoön.

Sapilang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, boven de monding der Senamang, op den linker-oever der Katingan.

Sapin, berg op het eiland Groot Banda, die 629 Rijnlandsche voeten hoog is.

Sapinang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, West van den grooten postweg.

Sapinis, tak der Aroet-rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Sapiran, rivier op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Likoepang.

Sapiri, twee dorpen op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Boelo Boelo, met 6 huizen en 71 zielen, en een in Kadjang, met 5 huizen en 45 zielen (1861). In dit laatste komt veel *bamboe* voor.

Sapisang, distrikt en dorp op Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Ajer Bangies.

Sapo, zie: Sappo.

Sapoe, dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, landschap Bonthain, in het gebergte. Nabij dit dorp treft men eenen waterval aan, waarvan het gedruisch op aanmerkelijken afstand gehoord wordt. In éénen straal stort het water van eene hoogte van ruim 500 Rijnlandsche voeten genoegzaam loodregt in eene waterkom van peillooze diepte neder.

Sapoe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Sapoeangin, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Bandjar. Het dorp van gelijken naam, aan de Tjitandoei gelegen, biedt eene pleisterplaats aan, op 22 palen afstands van Bandjar.

Sapoebaroe, dorp op Java, residentie Batavia, aan den oostelijken oever der Tangerang.

Sapoe Batoe, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Laoe, met 21 huizen en 177 zielen (1861).

Sapoe Beroe, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met

13 huizen, 95 inwoners en 338 klapperboomen (1861).

Sapoedi, eilandengroep gelegen ten Oosten van Madura, en behoorende tot die residentie. Zij bestaat uit de eilanden Sapoedi, Goewa Goewa, Kemoedi, Telangoe Ajer, Telangoe Tengah, Telangoe Timor, Tondok, Rabas, Manok, Sarok, Pandjangan en Gilian Pondi.

Sapoedi is het grootste eiland dezer groep en beslaat 25 vierkante palen. Het getal dorpen bedraagt 24, met eene bevolking, volgens de laatste opgave, van 14,365 zielen, als: 13,599 inlanders, 342 Chinezen en 424 overwalders. Het is laag en heuvelachtig en heeft rondom een smal rif in het Westen. De Westpunt van Sapoedi is gelegen op 7° 5′ Z. Br. en 114° 20′ 15″ O. L. Nabij Telangoe ligt de Zuid-Oost- of Jacoba Elizabeth-bank, welke echter, in weêrwil harer klippen, zelfs door schepen van den grootsten diepgang niet vermeden behoeft te worden, daar zij 7 vademen water heeft.

De straat Sapoedi, gevormd door dit eiland en Giliang of Pondi, is de doortogt, om van om de Noord van Madura naar straat Bali te komen. De passage is digter onder den wal van Sapoedi dan onder dien van Pondi. De koers is Noord-Noord-West en Zuid-Zuid-Oost. Deze straat is omstreeks $1^1/_2$ mijl breed. Twee gevaarlijke banken worden in haar gevonden, namelijk: de Karang Tambaga en het zandige eiland Gili Lawak. Deze banken vallen bij laag water droog. In hare nabijheid vindt men 10, 20 en 24 vademen diepte. De diepte bedraagt in het midden van het vaarwater 10 tot 18 vademen.

Sapoedi, eilandje ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel, bij den hoek van Labekang.

Sapoedjoer, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, voormalig rijk Bandjermasin.

Sapoe Doerian, dorp op Sumatra's Oostkust, aan eenen zijtak der Langkat-rivier, bewoond door een 500tal Batta's, die in het peperplanten hun bestaan vinden en aan Langkat onderhoorig zijn.

Sapoegaroet, dorp op Java, residentie en distrikt Pekalongan.

Sapoegladi, kaap aan Borneo's Westkust, aan de Westzijde van het distrikt Pontianak, dat de monding der Boengoer bepaalt.

Sapoekang, rif ten Oosten van Madura, aan de Westkust van Gili Genting.

Sapoelaut, kaap aan de Westkust van Borneo, aan de Westzijde van het distrikt Pontianak.

Sapoelewah, zie: Sapalewah.

Sapoeloeh, berg op Borneo's Oostkust, rijk Boeloengan, op de grens van Broenai.

Sapoeloeh, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Sapoeloeh, berg en dorp op het eiland en in de afdeeling Madura, distrikt Bangkalang.

Sapoeloeh (Karang-), rif ten Westen van Sumatra, $^1/_2$ mijl van het Priaman-eiland Anso.

Sapoeloeh Boa Bandar (Tien haven- of marktplaatsen), landschap op Sumatra's Westkust, residentie Padang, Noord-Oost van de adsistent-residentie Indrapoera. Het is in 10 distrikten verdeeld, die sedert 1680 onder Nederlandsch gezag behooren.

Sapoenegara, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Sapoengoeng, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Babatang.

Sapoepropoh, kaap aan Borneo's Westkust, aan de Westzijde van het distrikt Pontianak.

Sapoeran, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, bevolkt door ongeveer 3,400 zielen. Het hoofddorp heeft eene pasanggrahan, te midden van theetuinen gelegen, drie theefabrieken en een koffijpakhuis. Deze plaats ligt op 11 palen van Wonosobo, 22 van Poerworedjo, 50 van Keboemen en 50 van Ambal. Digt bij Sapoeran is een voor heilig gehouden graf van Kiai Goesti, een der aanvoerders van Browidjojo, den laatsten Koning van Modjo Pahit.

Sapoetan, vulkaan op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, op 1° 6′ 41″ N. Br., bezuiden den berg Sempo. De hoogste top verheft zich, volgens de Lange, 5,791 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee; hij is geheel kaal, onbegroeid en grijskleurig. In 1831 had er eene uitbarsting van den Sapoetan plaats, waardoor de huizen te Amoerang en in den omtrek onder den last van het nedervallende zand instortten. De laatste uitbarsting, die bekend is, dagteekent van 1838. Aan den voet van den Sapoetan ligt eene laauwe bron aan de zijde van het dorp Silian.

Sapoetoe, berg op Borneo's Oostkust, landschap Hawoeankaloe.

Sapo Hoehoen, rivier op Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli, wier bedding 1,417 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven is.

Saponda, drie eilandjes bij Celebes' Oost-

kust, onderscheiden in: Saponda-binnen, gelegen op 4° 6′ Z. Br. en 122° 54′ O. L.; midden-Saponda, op 3° 58′ Z. Br. en 122° 50′ O. L. en Saponda-op-zee, op 3° 53′ Z. Br. en 122° 53′ O. L. Bij dit laatste eilandje kan men in 20 à 25 vademen water ankeren. Het is langwerpig rond en door riffen omringd, waarop schildpad en *tripang* wordt gevischt.

Saponto, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Sapora, dorp op het eiland en in de afdeeling Madura, distrikt Bangkalang.

Sapotinge, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, bij Natal.

Sappa, dorp op Celebes' Westkust, rijkje Sopèng.

Sappa Beroea, rivier op Celebes' zuidwestelijke landtong, landschap Boelekomba.

Sappe, rivier op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Poerworedjo.

Sappi, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, zijnde een tak der Kapoeas.

Sappo, berg in Borneo's Westerafdeeling, in het Zuiden van het rijk Sambas.

Saprop Mani, zie: Bonpland en Seprop Maneh.

Sara, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Adi.

Saraban, eiland aan Borneo's Noordkust, ten Zuid-Westen van Tandjong Datoe, op 1° 59′ N. Br.

Sarabi, kampong op het Papoesche eiland Aropin.

Saradan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaran, bewoond door een 70tal zielen.

Saradjoko, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 7 huizen, 80 zielen en 44 klapperboomen (1861). Er groeit in den omtrek veel koffij.

Saradong, eiland aan Sumatra's Zuid-Oostkust, tot de Lagoendi-eilanden behoorende.

Saraga, dorp op Java, residentie Soerakarta, op den berg Lawoe, aan den oever van het meer Pasir. Van dit dorp leidt een weg naar Gandasoeli.

Saragan, dorp op Java, residentie Madioen, 8 palen van Magettan, op den weg naar Soerakarta.

Saragan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Saragawee, dorp op Java, adsistent-regentschap Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Djasinga.

Saragnen, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, op de grens van Oengaran.

Sarah, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Mapat Toengoel.

Sarah-droogte, ondiepte in de Chinesche zee, ten Oosten van Groot Natoena, volgens Melvill van Carnbée, op 4° 6′ N. Br. en 108° 32′ O. L.

Sarai, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda, alwaar een Zendeling geplaatst is en eene kerk staat.

Saraja, vuurspuwende berg op het eiland Bali, vorstendom Karang Asam, beoosten den berg Agong. Hij is 3,200 Rijnlandsche voeten hoog, zeer steil en door de vele trachietblokken moeijelijk te beklimmen. Beneden is hij met dik gras begroeid en hooger op wordt een klein dal met eene bron van heerlijk water en bebouwd met rijst, maïs en boomwol aangetroffen. De bron is door verscheidene beelden omringd, waarbij de Balinezen offeren.

Sarakan, bosch op Java, residentie Bantam, op de grenzen van Batavia.

Sarakan, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Saramankai, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de Kapoeas.

Saramauw, dorp op Nieuw-Guinea, bij de Triton-baai.

Sarampakan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de westelijke grens van het rijk Pasir.

Saranbau, zie: Babi.

Sarandjana, kaap aan de Zuid-Oostzijde van Poeloe Laut, welk eiland aan Borneo's Zuid-Oostpunt is gelegen.

Sarang, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Sarang, poststation op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan, 30 palen West van de hoofdplaats, 102 West van Samarang en 469 Oost van Batavia.

Sarang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, distrikt Kandawangan.

Sarang (Batoe-), hoek op het eiland Kambangan, dat aan Java's Zuidkust ligt, Oost-Zuid ten Oosten van de Zuidpunt van Wré. Van dezen steekt een rif af, waarop hevige branding gaat.

Sarang Alang, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Banka, die in de Rakan valt.

Sarang Alang, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de grenzen van Batoe Litjin en Tjantoeng.

Sarang Alang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Pagatan.

Sarangan, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, op den berg Kedhil, op de grens van Soerakarta.

Sarangan, kanaal en dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Langkat. Het kanaal vormt met de rivier Misgid het eilandje Misgid. De bewoners van Sarangan vinden hun bestaan in den peperaanplant.

Sarangan, eilandje aan de Oostkust van het eiland Bali.

Sarang Boelang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van het distrikt Taloe.

Sarang Boerong, zie: Koemei.

Sarang Djowo, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan.

Sarang Itam, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de zuid-oostelijke grens van het landschap Tanah Datar.

Sarani Baroe en **-Lama,** twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Likoepang. Zij bevatten te zamen een 180tal zielen.

Sarankoi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Kahajan, met een 60tal inwoners.

Saranten, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, 1,717 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen.

Sarationg, Dajaksch dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan.

Sarapat, kampong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Pattai, met 11 huizen en 220 zielen (1857). Zij ligt West-Zuid-West van Marantahoe, op eenen kleinen heuvel, aan welks voet de rivier Sarapat vloeit, welke zich in de Pattai ontlast. Deze rivier is, hoewel grooter dan de Siong, niet bevaarbaar. Tusschen Marantahoe en Salapat is een moeras gelegen, dat schoon en zwaar geboomte bevat.

Sarapo en **Sarapokeke,** twee eilandjes ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel.

Sarasat, zie: Seraset.

Sarat, eilandje in de Indische zee, aan Java's Zuidkust, ten Zuiden van Bezoeki, afdeeling Bondowosso.

Saratan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Sarawakki, eilandje in den Molukschen Archipel, bij Batjan.

Saraweri, straat, waaraan in 1828 de naam van straat Iris werd gegeven naar de schoener, welke haar bezocht. Zie: Iris-straat.

Sarawet, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Likoepang, met ongeveer 80 inwoners.

Sarbite, zie: Sabrao.

Sardang, dorp op Sumatra, op de Oostkust van het rijk Achin.

Sarea, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 6 huizen en 44 zielen (1861). Er groeit een weinig koffij.

Sareangan Tondjoen, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, met 6 huizen en 100 inwoners (1853).

Sarejal, landgoed op Java, in het Westen der adsistent-residentie Buitenzorg.

Saren, dorp op Java, residentie Soerakarta, $11^1/_2$ paal van de hoofdplaats, in het Westen van het distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Sareng, zie: Sarang.

Saretok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak. Men vindt er bosschen van *teng-kawan*-boomen, voorts groeijen er vele *arêng*-palmen, waaruit door de inwoners suiker wordt bereid, en vele vruchtboomen.

Saretta, eiland in den Molukschen Archipel, aan de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, staande onder den Sultan van Tidore.

Sari, zie: Sarie.

Sarian, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe, op de Oostergrens.

Saribas of Sariboe, staat, dorp en rivier op Borneo's Noordkust, aan de Westzijde van het rijk Broenai. Het dorp wordt bestuurd door eenen *Orang Kaja*. Buiten de Dajaksche bevolking bewonen eenige Maleijers hier omtrent 50 huizen. De handel is van weinig beteekenis; er bestaat eenige uitvoer van rijst en waskaarsen.

Sariboe (Goenong-) of Duizendgebergte, gebergte op Java, gedeeltelijk in de residentie Bantam en gedeeltelijk in de adsistent-residentie Buitenzorg gelegen.

Sariboe (Karang-), klip aan de Westkust van het eiland Banka, beoosten Muntok.

Sariboe (Poeloe-), eilandjes bij Sumatra's Oostkust, aan de kust van Palembang, omstreeks 1 uur roeijens van Palembang. Zij waren vroeger lusttuinen, doch zijn thans verwaarloosde stukken gronds, waarop slechts eenige vruchtboomen staan.

Sariboe Saratoes, gebergte op Borneo, op de noordelijke grens van Sintang met Broenai.

Sarie, eilandje aan Borneo's Zuid-Oostkust, in de Tjantoeng-baai, landstreek Tanah Boemboe.

Sarie, berg op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Sarie, berg op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Sarie, dorp op Java, residentie Soerakarta, in het Westen van het distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Sarie, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Sarie, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang.

Sarie, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VII Loerah's.

Sarie of Boeng, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, die uit verscheidene bronnen in het distrikt Karanglo ontspringt, en naar het Zuid-Oosten tot nabij de hoofdplaats Karanglo loopt, vanwaar zij zich om de West wendt, om zich in de Brantas te storten.

Sarie, rivier op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loenan.

Sarie, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam, tegen den Sengalang en Merapi gelegen, zijnde de grens der VI Kota's. Het dorp van gelijken naam ligt ter hoogte van ruim 3,000 Rijnlandsche voeten. Door deze plaats loopen wegen naar Fort de Kock en naar Basso.

Sarie, zie: Lajongliang.

Sarie Boelan, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, distrikten Tikoe en Kiambang.

Sarie Boelan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Matoea.

Sarie Lamah, zie Sirih Lama.

Sarie Lawas, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in de afdeeling L Kota's en een in de VII Loerah's.

Sarie Malintang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kiambang.

Sarien, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die in de Gadis valt.

Sarie Redjo, kampong met gelijknamige suikerfabriek op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, tot de hoofdplaats behoorende. De fabriek behoort aan den Chinees Han Swie Hien en heeft eenen aanplant van 210 bouws.

Saring, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Pagatan, met ruim 80 inwoners.

Saringsing, dorp op Java, residentie Batavia, aan de Westzijde der Tjiliwoeng, 16½ paal van Batavia.

Sario, naam van drie verschillende partikuliere landen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado. Een is groot ruim 113 vierkante bunders, en beplant met 5,000 kakaoboomen, 1,303 koffoheesters, 4,000 muskaatboomen en 400 kokospalmen; het tweede heeft eene uitgestrektheid van ongeveer 15½ vierkante bunders, en is beplant met 1,600 kakaoboomen, 3,000 klapperboomen en 7,000 koffoheesters; terwijl het derde land van dien naam ruim 3½ vierkante bunders groot is en 1,300 kakaoboomen, 349 koffoheesters, 590 muskaatboomen en •250 klapperboomen telt (1855).

Saripan, kampong op Java, residentie Japara, tot het hoofddorp Japara behoorende.

Sarissa, rivier op het eiland Ceram, schiereiland Hoewamohel, die met eene oostwaartsche rigting in zee vloeit.

Sarit, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Hamporoi.

Sariwangan, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, landschap Tobah Tobah.

Sariwanni, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tengger.

Sarmatta, zie: Sermatte.

Sarména of Lissateké, kaap aan de Westkust van het eiland Boero, regentschap Foggi, op nagenoeg 3° 36′ Z. Br. en 126° 8′ O. L. Van deze kaap steekt een rif af, dat men aan de verkleuring van het water kan kennen.

Saro, vroeger Klein-eiland genoemd, eilandje ten Oosten van het eiland Madura, waaronder het behoort, op 7° 5′ 30″ Z. Br. West ⅓ Zuid van dit eilandje ligt een steenen rif, waarop slechts 2 vademen water staan en dat zeer gevaarlijk is voor de schepen, die van Soemanap naar Kangean of Makassar gaan.

Saro, kaap aan de Noord-Westkust van het eiland Timor.

Saroas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa, afdeeling Martapoera.

Saroe, droogte aan de Zuidkust van het eiland Ceram, in de rivier Goligoli, tusschen Kaibobo en Laäla.

Saroedja, rivier en meer op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Westen der afdeeling Toelang Bawang. De rivier ontlast zich in de Masoedji.

Saroembah, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Socla-eilanden behoorende. Het staat onder den Sultan van Ternate.

Saroepa, onbevaarbaar riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, dat op den regter-oever in de Wai Kanan valt, afdeeling Toelang Bawang.

Saroepan, dorp op Java, residentie Bantam, 1,597 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Saroepat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Pattai.

Saroepoe, ook genaamd Djoeroe Kalang, geslacht (*bang*) op Sumatra, in Benkoelen, onder de Redjangers.

Saroepok, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Saroh, rolsteen-eiland in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Sarok, zie: Saro.

Saroka, zie: Seroka.

Saron, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, op de grens.

Saron, zijtak der Sekajam-rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw.

Sarongalang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op het Westerstrand van het landschap Tanah Laut.

Sarong Boerong, eilandje bij Celebes' Noordkust, Zuid ten Westen van de reede van Kema, op 0° 38′ 48″ N. Br. en 124° 34′ 30″ O. L.

Sarong Gading, eilandje bij de Westkust van Borneo, onderhoorig aan Pontianak.

Sarongi, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Timor Laut, aan den postweg.

Sarongsong, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano. Het bevat 11 dorpen, waaronder een mede Sarongsong geheeten, met eene bevolking op ultimo 1860 van 1,000 zielen, onder welke 772 Christenen. In het midden van dit dorp is een plein, dat 218 Rijnlandsche voeten lang en 180 voeten breed is en waarop de kerk staat, die in 1856 gebouwd en den 5n April 1857 plegtig ingewijd is. Ook bevindt zich te Sarongsong eene school. Volgens berigten van den Zendeling P. N. Wilken werden er in 1858 in dit distrikt geene offers meer gebragt en waren in de dorpen Tondango en Ramboenan de laatste Heidenen gedoopt. De Christengemeenten van dit distrikt staan onder de leiding van den Zendeling te Tomohon.

Sarontang, eilandje in de straat Saleijer, op 5° 41′ Z. Br.

Sarossou, eilandjes aan de Noord-Westkust van Borneo, op 2° 30′ N. Br., welker bewoners veel te lijden hebben van de zeeroovers der Datoe-baai, zelfs in die mate, dat zij zich reeds voorlang genoodzaakt zagen, om twee der eilandjes geheel te verlaten en zich op het grootste neder te zetten. Doch zelfs daar waren zij niet veilig, want in 1821 werd dit eiland door verscheidene roovers overvallen, die een derde gedeelte der bevolking vermoordden en de huizen in brand staken. De bevolking van Sarossou wordt op 1,200 zielen begroot, onder welke 300 à 350 weerbare mannen, onder eenen *Orang Kaja*. De grond is er bijzonder vruchtbaar en levert zoo vele tuinvruchten, dat het de naburige eilanden daarvan voorziet; verder wordt er eene groote hoeveelheid kokosnoten en kokosolie naar Sambas en Pontianak uitgevoerd, en de handel op deze plaatsen met veertien, hier te huis behoorende praauwen, die 4 of 5 kojang's laden, levendig gehouden. Op Sarossou worden bijzonder fijne en fraaije matten gemaakt, die gezocht zijn en een hoofdartikel van uitvoer uitmaken.

Sarotta, zie: Sirotta.

Sarrawai, eilandje en hoek in de Indische zee, aan de Oostkust van het eiland Nias.

Sarwodadi, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer.

Sasa, kaap aan de Noordkust van het Sandelhout-eiland, op 9° 20′ Z. Br.

Sasah, eilandje aan Java's Zuidkust, tusschen de baaijen Boemboen en Segoro Wedi.

Sasahan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Sasak, zie: Sassak.

Sasakoelan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Bentenang, met eene school.

Sasakoelan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang, distrikt Passan, bewoond door een 270tal zielen.

Sasang, twee dorpen in Borneo's Westerafdeeling, een in het rijk Simpang, en een in Sintang, aan de rivier Djonkong.

Sasang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Sasang, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die ten Oosten van den grooten weg in de Sepoetih valt.

Sasang, noordelijkste hoek van het Sandelhout-eiland op 9° 18′ Z. Br. en 120° O. L.

Sasaran, eilandje in de Lampong-baai, ten Noorden van het Lagoendi-eiland.

Sasaran, berg op Sumatra, residentie Padang, distrikt Batang Kapas.

Sasela of Zuid-Oosthoek, kaap aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Ceram.

Sasélo, dorp met zoutbron op Java, residentie Soerakarta.

Sasetjeh, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Sasi, meer op het eiland Ternate.

Saskalwane, rivier op het eiland Boero, in den omtrek van Kajeli.

Sasoma, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Sassak, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, op den weg naar Buitenzorg, 746 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sassak, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distfikt Tjabang Boengin, aan de Tjitaroem, tegenover Teka in de residentie Batavia.

Sassak, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari.

Sassak, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Karang Djati.

Sassak, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak.

Sassak, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Grobogan.

Sassak (Tanah-), zie: Lombok.

Sassak Laban, *râwa* op Java, residentie Bantam, op het land Tjikandi, in welke een dam is gelegd, waarover een weg van den grooten postweg naar het heerenhuis te Tjikandi leidt.

Sassak Pandjang, rivier en dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong. De eerste ontlast zich in de Angké.

Sassak Tiga, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, 5½ paal Oost ten Zuiden van Bekassi.

Sassang, zie: Sasang.

Sat, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Penangoengan, bij den berg Sméroe. Deze rivier heeft zich bij vroegere uitbarstingen van dien berg gevormd.

Sat, rivier op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, op de grens van het distrikt Boeloe met Maöspati in het regentschap Madioen.

Sat, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak, die zich in de Poetjang ontlast.

Sat, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Satabo, eiland ten Oosten van het eiland Kangean, residentie Madura, op 6° 58′ Z. Br.

Satak, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Noord-Westen van het distrikt Gempeng.

Satalan, kaap aan de Zuidkust van Borneo, in de zee van Java, 4° 13′ Z. Br.

Satalow, zie: Setalo.

Satan, dorp op Borneo's Oostkust, aan het strand van het rijk Koetei, op 0° 1′ N. Br.

Satando, eilandje aan Celebes' Westkust, in den Spermonde-Archipel, bij den hoek van Labakang.

Satanga, een der Drie Gebroeders-eilanden ten Westen van Celebes, ten Noord-Noord-Westen van Tanah Keke.

Satans-eiland, zie: Sétan.

Satapa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Tjantoeng, bewoond door een 200tal Dajaks.

Satar, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Kroë. Zij vloeit in zee.

Satarap, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Zuidzijde van het landschap Tanah Laut.

Satario, dorp op Sumatra, residentie Palembang, bij het dorp Pangkalan Bali. Het bestaat uit 15 woningen en eene paseiban.

Satawar, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, 24½ paal van Soemanap, 82½ van Bangkalang en 100½ van Madura. Van deze plaats geleidt een binnenweg, gedeeltelijk geschikt voor rijtuigen, naar de hoofdplaats.

Sateh, kaap aan Borneo's Westkust, zijnde de Zuid-Westpunt van het landschap Koeboe.

Sateh, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in die van Pasir valt.

Satelliten, klippen bij den Noord-Oosthoek van Rotti, op ongeveer 1 mijl afstands van het eiland, Zuid ¼ West van den Zuid-Westhoek van Timor. Rondom vindt men diep water.

Sathier, dorp op het eiland Groot Kei, distrikt Fehr, residentie Banda.

Satian, kampong op Java, residentie Japara, tot de hoofdplaats Pati behoorende.

Sati Sari, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Satja, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Satoe (Gosong-), rif ten Westen van Sumatra, in de Indische zee, 0° 0′ 30″ N. Br., op 1½ mijl ten Westen van Pasaman, in 15 vademen water. Op dit rif staat altijd branding.

Satoe (Moewara-), monding der Mahakkam-rivier, op Borneo's Oostkust, rijk Koetei.

Satoe (Poeloe-), zie: Sibontar.

Satoenga, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Loemar.

Satoeroek, kaap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit.

Satoeweh, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die het stroomgebied van de rivier van Pemboeang en dat der Sampit scheidt.

Satoï, berg, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, bij de noordelijke grens. De Satoï is een top van het Meratoes-gebergte.

Satoï, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Satonda, zie: Setonda.

Satong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Pesser, met de zoute bron Tjikoedjang.

Satonggat, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan.

Satrian, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong, aan den postweg.

Satrian, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar, in het Oosten.

Sattai, meer in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, dat zich door het riviertje Djimbadar in de Kapoeas ontlast.

Sau, zie: Sauw.

Saubah, meer in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan. Het heeft gemeenschap met het riviertje Djimbadar.

Sauer, eilandje onder de Kangean-groep, ten Zuiden van Paleat. Het is door klippen aan Seboetan en Spanke verbonden.

Sauer, dorp op Java, residentie Madioen, op het Willis-gebergte.

Saumbradji, rivier op het eiland Batjan.

Saumkokkeh, rivier op het eiland Batjan.

Saungnaga, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den linker-oever der Rawas.

Saut, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoang. Aan het strand nabij deze plaats ligt eene warme zoute zwavelachtige bron, waarvan gebruik wordt gemaakt tot genezing van verlammingen en huidziekten.

Saut, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuid-Westen van de afdeeling Banjoe Asin.

Sauva, zie: Savoe.

Sauvry of Zuidhoek, kaap aan de Zuidkust van het Sandelhout-eiland.

Sauw, distrikt op het Zuid-Wester-eiland Wetter, residentie Banda, met ongeveer 580 zielen (1852). In het dorp Sauw of Ilwakki lag ten tijde der Oost Indische Kompagnie eene Nederlandsche bezetting. Die plaats is, uithoofde van het salpeterachtige water, zeer ongezond. Zij is aan eene kleine bogt gelegen, waarin men op eene kabellengte afstands van het strand, in 50 vademen, kan ankeren en tegen de Zuid-Ooste-winden, door eene ver uitstekende landpunt, tamelijk beschut is. Sauw werd in 1823 door eenig volk van Letti vernield.

Sauw, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Oostkust van Gilolo, onder den Sultan van Tidore.

Sauw, eilandje ten Oosten van Sumatra, in de straat Riouw.

Sauw, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Lawas.

Sauw, zie: Kankong.

Sauw (Laboehan-), baai aan de Noordkust van het Banjak-eiland Toewankoe. Zij is zelfs voor groote schepen geschikt, doch staat bij Noord-Weste- en Westewinden aan hevigen golfslag bloot.

Sauwakoemkoem, rivier op het eiland Batjan.

Savedra, Westpunt van het Schouten-eiland, op 0° 36′ 55″ Z. Br. en 135° 15′ 49″ O. L.

Savoe-eilanden, groep tot de kleine Soenda-eilanden behoorende en gelegen ten Zuid-Westen van Timor en ten Zuid-Oosten van het Sandelhout-eiland. De voornaamste eilanden dezer groep zijn: Groot Savoe, Randjaka, Radjoea, Benjoar, Klein Savoe en Nieuw Savoe of Nieuw-eiland. Zij behooren tot de residentie Timor en hebben eene bevolking van 31,250 zielen (1853).

Het eiland Groot Savoe of Raihaiwoe, doorgaans enkel Savoe genoemd, is met de Noordpunt op 10° 25′ Z. Br. en 121° 56′ O. L. gelegen. Het is het grootste der groep en beslaat, volgens Melvill van Carnbée, eene oppervlakte van 11.3 vierkante geographische mijlen. Het bevat de regentschappen Timo, Laai of Liaé, Seba, Menia, Regekoena en Massara, terwijl ook Radjoea op het nabijgelegen eiland van dien naam er toe gerekend wordt. Ieder regentschap wordt door eenen *Radja* bestuurd, onder toezigt van den Resident van Timor. Op 23 Junij 1860 is er een kontrakt met de verschillende Regenten en Onderregenten van dit eiland gesloten. Er is op Savoe, te Seba, een Posthouder geplaatst, tot

werving van soldaten, daar de Savoe-eilanders als krijgslieden zeer geroemd worden. Deze Posthouder is tevens belast met de strandvonderij.

De Savoenezen behooren tot het Maleische ras en zijn, hoewel klein van gestalte, schoone, welgemaakte menschen, bruin van kleur en met zwart kroeshaar, dat door hen goed onderhouden en met eenen doek gedekt wordt. Zij beprikken of tatoëren hunne huid en evenaren in kleeding de Timorezen. De vrouwen hebben echter den opschik niet, waarop de Rottinesche en Timoresche vrouwen zoo zeer gesteld zijn. Hare dagelijksche kleeding bestaat uit een eenvoudig en wijd kleed, dat van den hals tot aan de enkels nederhangt en om het lijf met een band wordt vastgemaakt. De haren dragen zij op het midden van het hoofd gescheiden en van achteren met een knoop gebonden. De Savoenezen hebben eene eigene taal, eenigzins vermengd met Timoresche, Maleische en Javaansche woorden. Zij staan als goedig, getrouw, vernuftig en dapper bekend, en zijn zeer gehecht aan het Nederlandsche Gouvernement; daarbij onderscheiden zij zich voordeelig boven de bewoners der omliggende eilanden door hunne zindelijkheid. De Savoenezen zijn Heidenen; hunne godsdienst wordt door overgang van de ouden van dagen op de jeugd, en niet door onderrigt, in stand gehouden. Zij offeren dikwerf, en bij voorkeur honden, die zij tevens als het edelste voedsel nuttigen, met uitzondering van de bevolking van Laai, die uit vrees voor ziekten geen hondenvleesch eet.

Ieder regentschap heeft eene regtbank, voorgezeten door eenen Priester, die tevens scherpregter is en een groot zwaard draagt, waarmede hij de ter dood veroordeelden onthoofdt.

De Savoenezen wrijven het ligchaam in met welriekende olieën en laten op hun tiende jaar hunne tanden vijlen. De grooten sieren zich met ivoren armbanden en gouden halsketens, terwijl de vrouwen zich met eenen langen gordel van gele of zwarte koralen tooijen.

Het eiland Savoe is bergachtig en rotsig, met lage oevers. De lucht is er gezond en de warmtegraad van 76° tot 88°, des daags; en van 68° tot 70°, des nachts. De grond is vruchtbaar en overal door riviertjes en beken bevochtigd. De voortbrengselen van dit eiland zijn: Turksche tarwe en inlandsche aardappelen in overvloed, alsmede rijst, suikerriet, *pisang*, gierst, boonen, watermeloenen, boomwol, indigo, kaneel, betel en kokosnoten. Men plant er ook tabak, die er welig tiert en waarvan jaarlijks ongeveer 300 pikols naar Timor worden uitgevoerd. In de bosschen treft men kokos- en andere palmboomen, limoen-, tamarinde-, oranje- en *mangga*-boomen aan.

Men heeft op Savoe zeer goede paarden, die naar Koepang uitgevoerd worden; voorts buffels, schapen van Bengaalsch ras, geiten, zwijnen, katten en honden. Gevogelte, schildpadden en visch vindt men er in overvloed.

Aan ieder uiteinde des eilands steken lage zandige punten uit, waarop hevige branding staat, zoodat die niet in den nacht kunnen genaderd worden. Aan de Zuid-Westzijde van de zuid-westelijkste punt ligt eene kleine baai, waar schepen in de Westmoesson kunnen ankeren, maar de Seba-baai aan de Noord-Westkust is beter bekend; deze biedt in de Oostmoesson eene ankerplaats aan in 12 vademen water. Tusschen de Westzijde van Savoe en het kleine eiland Benjoar is een doortogt, terwijl het kanaal tusschen dit eilandje en Nieuw-eiland zeer veilig is. De straat tusschen Savoe en Sandelhout-eiland is breed en veilig.

Klein Savoe ligt ten Zuid-Oosten van Groot Savoe, is onbewoond en zeer onvruchtbaar, terwijl Nieuw Savoe of Nieuw-eiland, ook Rotsigeiland geheeten, dat op 10° 40′ Z. Br. en 121° 3′ O. L. en West van Savoe ligt, laag en met boomen bedekt is. Het eiland Savoe is in 1770 door Cook bezocht.

Savoe, (?) regter-spruit van de rivier van Pemboeang, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die oorsprong heeft op den Mahakim en fijn goud medevoert.

Savongie, dorp op het eiland Madura, in het Zuiden der afdeeling Soemanap.

Saw, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai.

Sawa, zie: Sawah.

Sawaai, regentschap op de Noordkust van het eiland Ceram, afdeeling Wahaai, alwaar veel sago voorkomt. Het telt eene bevolking van 773 zielen, deels Mohammedanen, deels Heidenen. Van de Mohammedanen heeft men 337 zielen in het dorp Sawaai, dat volgens Melvill van Carnbée, op 3° 1′ Z. Br. en 129° 10′ 30″ O. L. gelegen is. De baai van Sawaai, aan Ceram's Noordkust, is 4 mijlen wijd, en wordt ten Westen bepaald door de Tandjong Kraw of Para-punt en ten Oosten door kaap Tamalie of Hatuaro Solie, gelegen op nagenoeg 2° 49′ Z. Br. en 129° 23′ O. L. Aan de Zuid-Oostzijde liggen de eilandjes Attuee of Hatoeë en Klapper, die de Noordzijde der reede van Sawaai bepalen en door een rif

omringd zijn. Digt onder de Oostzijde zijn de eilandjes Sapalena en Salawai gelegen. Deze reede biedt bij de kust eene ankerplaats aan in 10—25 vademen water en is in de Oost- en Noord-Westmoesson eene veilige ligplaats voor schepen. Aan de Zuidzijde wordt zij begrensd door den Goenong Selema of Monnikskap, op 129° 11′ 30″ O. L. In 1824 bouwden de onzen te Sawaai eene sterkte, die in 1829 naar Wahaai is overgebragt.

Sawaait, zie: Sawait.

Sawadada, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, oostwaarts van het Ombilin-dal.

Sawadai, rivier op het eiland Batjan.

Sawah, zie: Sawaja.

Sawah, eilandje aan de Westkust van Poeloe Laut, dat ten Zuid-Oosten van Borneo is gelegen.

Sawah, dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Sawah, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Westen der afdeeling Telokh Betong, aan de Pedade-baai.

Sawah, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Sawah, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, 5 palen beoosten Tandjong Wètan.

Sawah, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 1½ paal West van den 23n paal op den weg over Tangerang naar Buitenzorg.

Sawah, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, een in het distrikt Buitenzorg, en een in het distrikt Tjibaroesa.

Sawah, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, 15 palen van de hoofdplaats, 3,230 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sawah, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het distrikt Pasaman, op den Ophir, 920 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en een in het landschap der XII Kota's.

Sawah, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang, aan den postweg.

Sawah, gehucht op het eiland Boero, regentschap Leliali, stam of fenna Tiengapi.

Sawah, gebergte op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, dat zich over het halve Oosterdeel van Kroë uitstrekt. Verder is Sawah de benaming van eenen berg in het distrikt Blimbing.

Sawah, klein kanaal op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, bij de rivier Rarem, dat in de Oostmoesson droog loopt.

Sawah (Boekit-), naam onder welken bij de inlanders in de Lampongs, op Sumatra, het Barissan-gebergte soms voorkomt.

Sawahai, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Roengan.

Sawahan, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikten Rembes en Rengel.

Sawahan, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, in het Noorden van het distrikt Klatten.

Sawahan, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gendeng.

Sawahan, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Siwalan.

Sawahan, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kalangbret.

Sawahan, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Bandongan en een in het distrikt Ngasinan, aan de rivier Ngella.

Sawahan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan, aan de Oepak.

Sawahan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, aan den postweg naar Magelang.

Sawahan, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sawahan Damarsi, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Sawah Badjoh, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de grenzen van Siang Moeroeng met de Groote en Kleine Dajak.

Sawah Baroe, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, aan de rivier Maroenda, 4 palen Oost van Antjol.

Sawah Batoean, dorp op Sumatra, in het binnenland van Benkoelen, op 15 palen van Goenong Agong. Er is een goed raadhuis, dat tevens tot verblijfplaats voor vreemdelingen dient. Van den landbouw wordt hier niet veel werk gemaakt. De voortbrengselen van den grond bepalen zich tot tabak en rijst.

Sawah Bemben, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Sawah Besi, vlakte op het eiland Boero, regentschap Kajeli.

Sawah Brah, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Sawah Djadjar, rivier, lage hoek en dorp

op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes, op ongeveer 8 palen West van Tagal. De rivier is eigenlijk de Pamali, die onder dezen naam zich noordwaarts wendt en bij dit dorp in zee valt.

Sawah Kares, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar.

Sawah Liat, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Palangai Ketjil.

Sawah Moesin, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loeboe Sikaping.

Sawah Tengah, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak, aan de rivier Oerang. Bij dit dorp had men vroeger eene indigo-plantaadje.

Sawah Tjengkar, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Sawah Toewan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van de Groote en Kleine Dajak.

Sawait of Soeheid, landschap in Borneo's Westerafdeeling, grenzende ten Noorden aan Malo, ten Oosten aan Salimbouw en ten Zuiden en Westen aan Silat. Het strekt zich langs den linker-oever der Kapoeas uit. Het land is laag, zoodat het jaarlijks onder water loopt. De Vorst voert den titel van *Pangeran Soema di Laga*, onder wiens bestuur 650 Dajaks en een 150tal Maleijers staan. De hoofdplaats Sawait, ook Tauwan genaamd, is aan de vereeniging der Kapoeas met de Tauwan gelegen en bevat slechts een 12tal huizen. Even vóór deze plaats ligt, aan den linker rivier-oever, een lage heuvel, die geheel uit groote brokstukken moeras-ijzererts bestaat. Het ijzer wordt door de inboorlingen gesmolten.

Sawait, wijk in de stad Simpang, in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Sawaja, berg op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas, tot het Slamat-gebergte behoorende.

Sawakoeng, dorp op Celebes' Zuid-Westhoek, in de Zuider-distrikten.

Sawal, berg op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe, tegenover den Galoenggoeng, op 7° 11′ 17″ Z. Br. en 108° 15′ 44″ O. L., hoog, volgens DE LANGE, 5,610 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Al de toppen en tusschenkloven zijn door een onafgebroken woud bedekt, maar op zijne tusschenzadels zijn talrijke dorpen verspreid.

Sawal, berg op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Kawali.

Sawalan, koraal-eilandje aan Java's Noordkust, in de baai van Rembang.

Sawaletta, dorp op het eiland Ceram, aan de Zuidkust, onder den *Radja* van Soehoelan.

Sawanang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, aan de rivier Sampa.

Sawang, dorp op het eiland Groot Sangir, rijkje Taroena, met eene kerk.

Sawang, gehucht op het Sangir-eiland Sjiauw.

Sawang, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang. Het dorp Sawang ligt aan de Silat-rivier.

Sawang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Noorden van het landschap Tanah Datar.

Sawang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Poerwodadi.

Sawang, dorp en hoek op Java, aan de Noordkust van de residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Sawang, dorp op Sumatra, koningrijk Achin, 4 Engelsche mijlen van Ajer Laboe.

Sawang, hoek aan Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Noord-Westzijde van de afdeeling Kroë.

Sawang (Oedjong Batoe-), hoek op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidajoe, distrikt Priedjik.

Sawang Aloe, een der Banjak-eilanden, aan Sumatra's Westkust.

Sawangan, distrikt op Java, residentie en regentschap Pekalongan, grenzende ten Noorden aan de distrikten Pekadjangan en Massin, ten Oosten aan Sidajoe, ten Zuiden aan Banjoemaas en ten Westen aan het distrikt Bandar Goeniwang. De hoofdplaats heet Karang Anjar, terwijl er in dit distrikt ook een dorp van gelijken naam ligt, aan den weg, die over Kedong Woeni naar Pekalongan voert. Het land is zeer bergachtig; het noordelijk gedeelte bevat vele suikerrietvelden en het midden is bedekt met koffijplantaadjes. De bevolking bedraagt ruim 28,000 zielen.

Sawangan, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Sawangan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Sawangan, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, bewoond door 4,330 zielen. Er worden belangrijke koolzuurhoudende bronnen gevonden.

Zij zijn in eene sawah-vlakte gelegen en bestaan uit drie voorname en een aantal kleine wellen. De temperatuur is 78° FAHRENHEIT. De smaak moet, volgens Dr. P. BLEEKER, veel met dien van het seltzerwater overeenkomen, doch iets prikkelender zijn. Ten Oosten van het dorp Sawangan is, aan den oever der Angsana, eene zoute bron gelegen, waarvan het water, bij wijze van bad, als geneesmiddel tegen huidziekten wordt gebezigd.

Sawangan, rivier en dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo, distrikt Pitoeroeh. De rivier ontspringt op den berg Wiendoe, in de afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Sawangan, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Sawangan, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, 4 palen van de hoofdplaats Wonosobo, ten Zuiden van paal 2. Er is in de nabijheid eene tempelruïne ontdekt, op een heuveltje, benevens een groot steenen altaar.

Sawangan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo, aan de rivier Koening.

Sawangan, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Kali Redjo.

Sawangan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Adjibarang.

Sawangan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Sawangan, twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, in de afdeeling Bandjar Negara, een in het distrikt Singomerto, en een in dat van Bandjar, op eenen afstand van 9 palen van Bandjar Negara, 41 van Banjoemaas, $38^1/_2$ van Poerbolinggo, 51 van Poerwokerto en 42 van Poerworedjo.

Sawangan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Aris, bewoond door een 360tal zielen (1852). Er is eene school.

Sawangan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelimambot, 9 palen van Tondano. De weg tusschen deze plaatsen geleidt over bergkruinen van bijna 4,000 Rijnlandsche voeten hoogte. Sawangan was in 1852 bewoond door 121 Christenen en 60 Heidenen. Thans worden er geene Heidenen meer gevonden. Men heeft er eene school.

Sawangan, dorp op Celebes, in de Minahassa van Manado, distrikt Bantik. In 1857 werd er eene school opgerigt, wat in dit aan het heidendom steeds stijf vasthoudend distrikt bijzonder de aandacht verdient.

Sawangan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea. Dit dorp werd altijd als het middelpunt der afgoderij in Tonsea geacht, zoodat de Christenschool ook steeds beneden het middelmatige bleef, doch in 1857 is door de ijverige pogingen van den Zendeling LINEMANN een groot gedeelte der bevolking tot het Christendom gebragt, terwijl hij de hoop koesterde dat er weldra onder de inwoners geen Heiden meer zou zijn. Hier vindt men eene school.

Sawangan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Likoepang, bewoond door ruim 100 zielen (1852).

Sawang Doerian, rivier in het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Sawang Poeding, hoek aan de Westkust van Sumatra, die de baai van Ajer Bangies bepaalt.

Sawani, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die in de Gadis valt.

Sawani (Oeli-), landschap op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, tusschen Hitoe Lama en Hila, naar den kant van het gebergte. In dit gebergte komt fijne bruine, zwarte en gele oker voor.

Sawantjan, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan de rivier Pasanggrahan.

Sawarahan, dorp op Borneo's Noord-Westkust, rijk Serawak.

Sawarangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Sawarna, onderdistrikt, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, in het Zuiden, distrikt Madhoor. Het dorp ligt 12 palen Zuid-Oost van Tjilangkahan, aan de rivier Sawarna, ter hoogte van ruim 48 Rijnlandsche voeten boven de zee. De rivier valt bij Palaboeau Ratoe in zee, en is in 1854 opgedamd. Niet ver ten Westen van haren mond zijn op de kust eenige vogelnestklippen aanwezig.

Sawatjou, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Zuiden van den berg Radja Bassa. Aan het strand tusschen deze plaats en Ngamboes komen warme bronnen voor.

Sawee, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Ngasinan.

Sawi, eilandje bij Borneo's Westkust, ten Westen van Matan, op 2° 22′ Z. Br. en 110° 7′ O. L. Het is onderhoorig aan Pontianak.

Sawi, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi, aan de rivier Seragi.

Sawi, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Besai.

Sawia, baai en vlek op Celebes' Westkust, rijkje Donggala. In den omtrek groeit veel sago.

Sawian, zijrivier der Lahej, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Docson Oeloe.

Sawing, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, op de zuid-oostelijke grens.

Sawir, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, een in het distrikt Bandjar, en een in het Zuid-Oosten van het distrikt Singahan.

Sawirarangan, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Sawito, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Celebes' Westkust, in het Noorden van het rijk Adja Tamparang, aan de rivier Sadang.

Sawito I en **II,** twee dorpen op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, het eerste met 7 huizen en 75 zielen, en het tweede met 6 huizen en 59 zielen (1861).

Sawlie, noord-westelijke hoek van het eiland Bawean.

Sawoe, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop, aan de rivier Randoe Goenting.

Sawoe, hoek op Java, aan de Oostzijde van de afdeeling Grissee, distrikt Bengawan Djero.

Sawoe, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Tengahan.

Sawoe, riviertje op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I, dat uit de Mangitan komt en naar het Oosten in zee vloeit.

Sawoe, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Poering.

Sawoe, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng, in het Oosten.

Sawoe, berg op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, bedekt met eene bijna onafgebrokene wildernis, welke tot aan de grenzen van Kediri voortduurt. Aan zijnen voet ligt op den weg van Madioen over Ponorogo naar Kediri, distrikt Ardjo Winangon, een gelijknamig dorp, met pasanggrahan, op 12 palen van Ponorogo, 30 van Madioen en 56 van Ngawi.

Sawoe, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Sawoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Sawoe, eilandjes gelegen bij en onderhoorig aan het Sandelhout-eiland.

Sawoe Djadjar, zie: Sawah Djadjar.

Sawoengan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, 13 palen van de hoofdplaats verwijderd, op den zuid-westelijken voet van den Merapi, 1,650 Rijnlandsche voeten boven Djokdjokarta. Er groeit een weinig *djagong*, *pisang* en koffij en verder de papaja-, de brood- en de wonderboom.

Sawohon, handelsplaats op Sumatra, op de Oostkust van het rijk Achin.

Sawoko, dorp op het eiland Ceram, aan de Zuidkust van groot Ceram. Het is eigenlijk eene wijk van het vlek Amahai.

Sawon, dorp op Java, residentie Bagelen, op den weg van Poerworedjo naar Djokdjokarta, 4 palen van Semanggir, 15 van Poerworedjo en 29 van Djokdjokarta, op de scheiding van Djokdjokarta.

Sawong, berg op het ten Oosten van Poeloe Laut gelegen eiland Seboekoe.

Sawong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Saya, eiland ten Oosten van Sumatra, volgens Melvill van Carnbée, op 0° 45′ 30″ Z. Br. en 104° 32′ O. L.

Saylessi (Oeli-), landschap op het eiland Amboina, op het noordelijke en noord-oostelijke gedeelte van het schiereiland Hitoe, Noord-Oost van Helawan. Het bestaat uit de dorpen: Latoe of Mamalo, Poloet, Hausihol en Liën, en bevat de rivieren Ila of Solopai en Oeme. In dit landschap ligt de steile berg Kapaha, waarop zich de inlanders in 1643 tegen de Hollanders verschansten, en zich onverwinnelijk waanden, totdat de Kapitein Verheiden hen in 1644 van het tegendeel overtuigde. Ten Oosten van den Kapaha is het gebergte Tanita gelegen, dat voor het hoogste van het eiland gehouden wordt en vooral op de kruin vochtig en zeer koud is. Op het midden van dat gebergte, waar het warmer is, groeijen boomen, die veel hars opleveren.

Sayowang, rivier op het eiland Batjan.

Schaarvogel, eilandjes ten Zuid-Oosten van het eiland Billiton, in de straat van Karimata, op 3° 16′ Z. Br. en 108° 28′ O. L.

Schadelijke Steen, benaming van eene klip, wier bestaan door sommigen in twijfel

wordt getrokken, en volgens anderen gelegen is in de straat Patientie, ten Zuid-Westen van Gilolo, Zuid-West ten Zuiden $2^3/_4$ mijl van den hoek van Gitta.

Schapat, zie: Skabat.

Schapoe, spruitje der Kajan-rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, alwaar kolen voorkomen.

Schelling (Ter-), zie: Mor.

Schenk, sterkte op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het middengedeelte van het distrikt Lintouw, volgens MÜLLER 1,692 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Schiedam, bij de inlanders Poeloe Obi Ketjil (Klein Aardappel-eiland), genaamd onbewoond eiland ten Noorden van Java, op 5° 59′ 40″ Z. Br. en 106° O. L., 1 mijl Noord van Onrust.

Schiedam's eilanden, twee eilandjes in de zee van Celebes, ten Zuiden van Saleijer en ten Noorden van Flores, tot de Toninelianden behoorende. Tanah Tjampea, door HORSBURGH Noord-West Schiedam genoemd, ligt met den Noord-Westhoek op 6° 59′ Z. Br. en 120° 46′ O. L. Zie daarover verder Tanah Tjampea. Het eiland, door HORSBURGH Zuid-Oost-Schiedam geheeten, is later onder den naam van Kalao meer bekend geworden, en zal in het Aanhangsel van dit Woordenboek beschreven worden. Op 4 of 5 Engelsche mijlen van het Zuid-Oost Schiedam-eiland is op 7° 27′ Z. Br. en 121° 13′ O. L. de Schiedam's klip gelegen, op welke in den nacht van 9 Maart 1820 het Hollandsche schip *Maria Anna*, Kapitein MARTIN, verongelukt is. Zij strekt zich van het Oosten naar het Westen 6, en van het Noorden naar het Zuiden 3 of 4 mijlen uit, en heeft op de Zuidzijde rotsen boven water. Tusschen deze klip en het Schiedam's eiland is een doortogt.

Schilderhuisje, naam dien het Karimon-Djawa-eiland Kombang ook wel draagt.

Schildersklip, deze moet ten Noorden van het eiland Lombok gelegen zijn, doch HORSBURGH meent dat zij niet bestaat.

Schildpad wordt voornamelijk in de zeeën van Celebes en der Moluksche eilanden tot aan de kusten van Nieuw-Guinea in overvloed gevonden. Het visschen naar schildpadden geschiedt doorgaans door de Badjo's, welke vier soorten van zee-schildpadden onderscheiden, als: *koelitan*, *akoeng*, *ratoe* en *boko*. De eerstgenoemde, algemeen bekend onder den naam van *karet*-schildpad, levert de kostbaarste schaal op, die op de Chinesche zoowel als op de Europesche markten zoo zeer gewild is. Eene beschrijving van de *karet* is te vinden in de *Verhandelingen van het Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen*, Dl. XVI. De *boko*, door de Maleijers *piennjoe* genoemd, wordt om haar smakelijk vleesch gezocht, doch haar groene schaal is daarentegen van geringe waarde. Deze schildpadden hebben soms eene zwaarte van 800 ponden. Zij worden ook rondom Java gevonden, doch daar zijn zij zoo zwaar niet als in den Molukschen Archipel. De *ratoe* of konings-schildpad is zeer zwaar, daar zij eene lengte van 5 tot 6 Rijnlandsche voeten heeft, maar zij wordt niet veel gevangen en hare schaal is ook van mindere hoedanigheid.

Men vangt de schildpadden door ze behendig op den rug te werpen, waarna zij zich niet weder kunnen omwentelen.

Aan Sumatra's Westkust, in de nabijheid der Banjak-eilanden, worden ook veel schildpadden aangetroffen, die echter geen *karet* van de beste kwaliteit opleveren. De Kei-eilanden leveren jaarlijks 6 à 8 pikols *karet* voor den handel. De Aroe-eilanden voeren ook eenig schildpad uit, hoewel *tripang* daar het voornaamste handelsartikel uitmaakt.

Uit de handelsverslagen blijkt:

1°. dat te Makassar de invoer van schildpad in 1856 eene waarde had van *f* 54,362 en de uitvoer van *f* 242,209;

2°. dat in datzelfde jaar de waarde van den uitvoer in de Molukko's bedroeg *f* 32,250, terwijl

3°. op Java en Madura in 1861 werden ingevoerd 17.11 pikols, ter waarde van *f* 15,194, en uitgevoerd, bijkans geheel naar Nederland, 53.33 pikols, ter waarde van *f* 16,200.

Schildpad-baai, zie: Sadeng.

Schildpad-eiland, naam die ook wel aan Goendoel, een der Karimon-Djawa-eilanden, gegeven wordt.

Schildpad-eiland, naam van een der Zuid-Wester-eilanden, gelegen ten Zuid-Oosten van Sermatta, op 8° 24′ Z. Br. en 129° 12′ O. L.

Schildpad-eiland is gelegen ten Noord-Oosten van Madura, bij het eiland Pondi.

Schildpad-eiland of Poeloe Latoer, een der Tenimber-eilanden, residentie Banda, bij de Zuid-Oostzijde van het eiland Vordate. Om de Noord steekt een rif af.

Schildpad- of Zand-eiland. Dit is gelegen aan de Westkust van Timor, in het midden van den ingang der baai van Koepang. Aan de Westzijde steekt een rif 2 Engelsche

mijlen West-Zuid-Westwaarts uit, dat bij laag water gedeeltelijk droog valt. Ook ligt aan de Noordkust een rif.

Schildpad- of Togian-eilanden, groep van drie en twintig eilanden in de straat der Molukko's, ten Oosten van Celebes, in het Oosten der golf van Tomini. De Schildpad-eilanden behooren onder de afdeeling Gorontalo, residentie Manado, en staan onder een Kapitein. Zij zijn boschrijk en door klippen en riffen omringd, die het vaarwater zeer gevaarlijk maken en menig schip hebben doen vergaan. De inheemsche bevolking is schatpligtig aan het landschap Todjo op Celebes. De bevolking bedraagt meer dan 700 zielen, onder welke 150 Boeginezen, 400 inboorlingen en 200 Saloewanezen. Boeginezen en Badjo's varen op deze eilanden en vangen in hunne nabijheid veel visch, *tripang* en schildpadden. De grond levert sago op.

Het eiland Togian heeft eene uitmuntende haven voor praauwen, beschermd door vele riffen. Er wordt aldaar veel handel gedreven door de Boeginezen, die in het dorp Balabatang gevestigd zijn. Langs de Westkust van Togian is in 1850 een uitgestrekt rif ontdekt, op sommige plaatsen tot op eenen afstand van ongeveer 2 Duitsche mijlen in zee uitstekende.

Schildpad-eilanden, groep van drie eilanden in de Banda-zee, ten Noord-Oosten van Timor, Oost-Noord-Oost ruim 3 mijlen afstands van de Lucipara-eilanden. Het oostelijkste is, volgens Gregory, op 5° 26′ Z. Br. en 127° 50′ O. L. gelegen. Zij zijn hoog, met boomen bedekt en gevaarlijk om in den nacht te naderen, daar zij op afzonderlijke koraalriffen liggen, die zich tot $^1/_2$ en $^3/_4$ mijlen afstands uitstrekken en zeer steil zijn. Het vaarwater tusschen deze en de Lucipara-eilanden is zonder eenig gevaar.

Schildpad-eilanden, eilandengroep in den Molukschen Archipel, ten Noord-Oosten van het Papoesche eiland Misool, 5 mijlen West ten Zuiden van de Engelsche punt op Nieuw-Guinea, op nagenoeg 1° 26′ Z. Br. Zij behooren onder Tidore en zijn door een rif omgeven, in welks nabijheid men ongelijke diepten van 12—34 vademen vindt.

Schildpad's eiland, zie: Schildpad-eiland.

Schoen-eiland. Dit ligt bij Wageoe, op korten afstand ten Noorden van den Westhoek der Arago-baai, op 0° 2′ Z. Br. en 130° 30′ O. L.

Schoorsteen-eiland ligt Oost van het eiland Soembawa, in den ingang van de straat Sapi, aan de Zuidkust van Komodo.

Schooteroog, eilandje ten Westen van Nieuw-Guinea, bij het Vlaming-eiland, nagenoeg 4 mijlen ten Noorden van Poppa.

Schot's eiland is een der Kokos- of Keeling-eilanden, gelegen in de Indische zee, tusschen 12° 10′ en 12° 14′ Z. Br. en 97° 8′ en 97° 13′ O. L. Het levert kokosnoten, circa 100,000 stuks jaarlijks, maïs, watermeloenen, pompoenen, bananen, groenten en vruchten. Er zijn op dit eiland twee wellen met goed drinkwater aanwezig.

Schotsche Mutsje (Het), is een hoek aan de Westzijde van Rotti, op 11° 1′ Z. Br. en 122° 57′ O. L.

Schouten-eilanden, zie: Willem Schouten-eilanden.

Schreijershoek of Babali, Noord-Oosthoek van het noord-oostelijk schiereiland van Gilolo.

Scola, hoek aan de Noordkust van Ceram, bij Wahaai, op 2° 44′ 24″ Z. Br. en 129° 35′ 18″ O. L., alwaar het eiland het breedste is. Deze hoek bepaalt de Westzijde van den inham van Wahaai en heeft een koraalrif vóór zich.

Scot (Kampong- of Gang-), eene der 25 wijken van de stad Batavia, op Java, die het Koningsplein met den weg van Tanah Abang vereenigt en door Europeanen en Armeniërs bewoond wordt.

Sea, kaap aan de Westkust van het eiland Boero.

Seangan, kaap aan de Noordkust van het eiland Banka, distrikt Jeboes.

Seasea, distrikt op het Banggaai-eiland Peling, residentie Ternate, met ruim 900 inwoners, waarvan 376 in het dorp Seasea (1852).

Seassi, eilandje in den Sollok-Archipel met het middelste en hoogste gedeelte op 5° 31′ N. Br. en 120° 52′ 30″ O. L. Het is hoog en met houtgewas begroeid en bevat zeer goed drinkwater. Seassi is sterk bevolkt en eene voorname zetelplaats van zeeroovers.

Seba, regentschap, dorp, baai en kaap op de Noord-Westzijde van het eiland Savoe, residentie Timor, bestuurd door een *Radja*. Ons Gouvernement heeft er een Posthouder, die ook belast is met de strandvonderij op Savoe. In de baai kan men op 10° 30′ N. Br. en 121° 54′ O. L., in 22 vademen water ankeren. In het dorp Seba ligt een zware steen, die voor heilig gehouden wordt en onder het aanraken van welken de inwoners hunne eeden afleggen. Hij is door midden gebarsten, omdat, volgens hun zeggen, hier eens door iemand een val-

sche eed gezworen is. Ook zegt de overlevering, dat onderscheidene personen, die hier valschelijk op den steen gezworen hebben, ter plaatse zijn dood gebleven. COOK, die in 1770 het eiland aandeed, vond in de haven van Seba een Hollandschen korporaal als Posthouder. LA PEYROUSE en D'ENTRECASTEAUX hebben Seba mede bezocht.

Sebadda, eiland aan Sumatra's Westkust, dat met het eiland Troesan de Setans-baai vormt.

Sebadi, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel. Op 1 mijl van de kust is er bij dit dorp eene goede ankerplaats, in 10 of 12 vademen water, beveiligd tegen de Noord-Westewinden. Soms wordt Sebadi door handelsvaartuigen aangedaan.

Sebadjinjak, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Groot Mandaheling.

Sebahoe, verkeerde schrijfwijs voor Sepahoe. Zie: Sapauk.

Sebahong, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gending.

Sebakal, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Sebakan, eilandje aan Celebes' Westkust, bij den hoek Labakang.

Sebakouw, zie: Sebangkouw.

Sebalo, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Ngantang.

Sebalouw, welvarend dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Larah. In den omtrek groeit koffij. Sebalouw is tevens de naam van eenen zijtak der Sambas Kanan, in dezelfde afdeeling.

Sebam, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, bij de westelijke grens der afdeeling Toelang Bawang.

Sebandar, dorp op Sumatra, aan het Westerstrand van de afdeeling Ommelanden van Benkoelen.

Sebandaran Koelon en **-Wètan,** twee kampongs op Java, tot de stad Samarang behoorende.

Sebandjar, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempeng, aan de rivier Kadanglarangan.

Sebangkoengan, riviertje op Borneo's Noord-Oostkust, dat aan het Oosterstrand van Boeloengan in zee vloeit

Sebangkouw, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, die in het distrikt Boedoek ook den naam van Boedoek draagt.

Sebangouw, baai aan Borneo's Zuidkust, aan de Zuidzijde van het landschap Mendawei, op 3° 10′ Z. Br. en 113° 20′ O. L.

Sebangouw, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, tusschen de Kahajan en Mendawei. Zij ontlast zich in de baai van Mendawei. Een gelijknamig dorp ligt aan deze rivier en telt 40 Maleijers (1853). Hier woont het distriktshoofd. Er wordt veel *rotan, damar, niboeng* en *garoe*-hout gezameld.

Sebani, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong.

Sebani, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Sebani, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, distrikt Kota Pasoeroewan.

Sebanka, eilandje aan de Noord-Westzijde van het eiland Lingga, en daarvan door de straat Dassi gescheiden, op omstreeks 0°. Het draagt eerst op de kaart in VERSTEEG's *Atlas van Nederlandsch Indië* eenen naam.

Sebanti, zie: Seranti.

Sebatoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan den regter-oever der Kleine Sambas-rivier.

Sebatoer, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Sebatten, berg op het eiland Batjan.

Sebaui, rivier op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi.

Sebauwang, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, die uit de zamenvloeijing der rivieren Melinau en Toeboe ontstaat, aan welker beider oevers wilde volkstammen wonen. Uit de Sebauwang voert een door de natuur gevormd kanaal naar de Betajau en een naar de Sambakkoeng. De monding is zeer goed bevaarbaar, daar er minstens 6 Rijnlandsche voeten water staan. Het eiland Boenjoe, vóór de uitwatering gelegen, verdeelt die monding in twee armen, met name de Moewara Kenawai en de Moewara Serajoeng. Het riviergebied is grootendeels onbewoond of strekt tot verblijf aan zeeroovers. Het wordt bestuurd door eenen *Pangeran.* Het dorp van gelijken naam ligt op den regter rivier-oever en telt 16 huizen, bewoond door *Orang Tidoeng.*

Sebauwang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Pemboeang, aan den linker-oever der Moengoel, bewoond door 400 Dajaks, *Orang Koehin* genaamd (1853).

Sebawi, Chinesche vestiging in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, distrikt Sepang, aan de rivier Seminis, met eene goudgraverij.

Sebeano, dorp in eene bogt aan de Westkust van het Tenimber-eiland Vordate. Even bezuiden dit oord ligt eene ankerplaats, de eenige op dit eiland in den Oostmoesson, op

7° 1′ 7″ Z. Br. en 135° 2′ 20″ O. L., volgens GREGORY. Hier kan men goed water verkrijgen.

Sebeba, berg op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Manna.

Sebedai, eiland in de rivier Sebauwang, op Borneo's Noord-Oostkust.

Sebekat, riviertje op Borneo's Noord-Oostkust, dat aan de Oostzijde van Boeloengan in zee vloeit.

Sebekori, strand op het eiland Ceram, op de Westzijde van het schiereiland Hoewamohel.

Sebelanka, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, welke in de Sebauwang valt.

Sebeloeng, zie: Sebetong.

Sebengen, kaap op Borneo's Noord-Oostkust, aan de Oostzijde van het rijk Boeloengan.

Sebenniky, een der zuid-oostelijkste eilanden van de Aiou-groep, ten Noorden van het eiland Wageoe. Het kan aan de Zuid- en Oostzijde niet binnen de $^3/_4$ mijl genaderd worden, wegens een rif dat daar afsteekt.

Sebenoen, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Goenong Teboer. Vóór haren mond ligt eene bank.

Sebequin, eilandje in den Sollok-Archipel, bij de Zuid-Oostzijde van het eiland Seassi.

Seberoeang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Silat, die zich in de Kapoeas ontlast. Aan hare monding komt kalksteen voor. Aan de oevers vindt men zandsteenlagen van verschillende kleur en hardheid, en op omstreeks 7 palen van de monding is eene ijzerader, waarvan het erts door de Dajaks gebruikt wordt.

Sebessi, eilandje met uitgebranden vulkaan in de straat Soenda, behoorende onder Telokh Betong (Lampongs). Het is 2,736 Rijnlandsche voeten hoog en staat als gezond bekend.

Sebetong, gebergte dat de Noordpunt van Poeloe Laut vormt.

Sebi, eilandje bij de Westkust van Nieuw-Guinea, in de straat Dampier, op 0° 30′ Z. Br. en 130° 40′ O. L.

Sebiano, dorp aan den Noord-Westkust van het Tenimber-eiland Vordate, residentie Banda, volgens KOLFF, op 6° 56′ Z. Br. en 132° 6′ O. L., met een 20tal huizen. De bevolking staat onder een afzonderlijk Hoofd.

Sebira, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Sebittikh, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, bij de noordelijke grens der landstreek Tidoeng, waartoe het behoort, 3 of 4 mijlen van het eiland Nenoekan, vóór de uitwatering der rivier Seboekoe. Het is bewoond door *Orang Tidoeng.*

Seblabar, *râwa* (moeras) op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, in het Noorden van het distrikt Mergotoeho.

Seblangaäng, gebergte en Maleisch dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Seblara, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier van Manna.

Seblat, zie: Sablat.

Sebo, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Sebobi, zijtak der Sepangouw, in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Seboeadin, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan.

Seboean, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den linker-oever der Samba. Het is bewoond door 360 Dajaks (1853).

Seboekit, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Seboekoe, twee eilandjes in de straat Soenda, aan de Oostzijde der Lampongsche distrikten, onderscheiden als Besar en Ketjil. Het grootste ligt op 5° 52′ Z. Br. Deze eilanden behooren onder Telokh Betong en zijn als zeer ongezond bekend. De piek van Seboekoe Besar ligt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 1,357 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Dit eiland is hoog en met bosch bedekt. Het wordt bewoond door menschen van Radja Bassa, die er peper planten. Aan de Oostzijde is eene kleine baai gevormd door den Oosthoek en het Beschutters-eiland, met 15—19 vademen water. Deze biedt eene geschikte ligplaats voor praauwen aan. Aan de Zuid- en Zuid-Westzijden steken riffen uit. Het vaarwater tusschen Seboekoe en Slebezee is 19—23 vademen diep en dat tusschen Seboekoe en de Poeloe Tiga ten Noorden $^3/_8$ of $^1/_2$ mijl wijd en 20—34 vademen diep.

Seboekoe, eiland aan de Oostkust van het ten Zuid-Oosten van Borneo gelegen eiland Laut, waarvan het door de straat Djohor gescheiden is. De berg Sawang strekt zich over dit eilandje uit. Aan de Noordpunt vloeit de rivier Seboekoe.

Seboekoe, groote rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng. Zij ontspringt in het binnenland op het gebergte Pentjieangan en heeft door eenen zijtak gemeenschap met de Sambakkoeng. Zij ontlast zich op 4° 6′ N. Br. in zee. Aan hare uitwatering liggen de eilanden Nenoekan en Sebittikh. Bij Teme-

lingar is deze rivier nagenoeg 400 Rijnlandsche voeten breed.

Seboekoeng, zie: Sambakkoeng.

Seboekop, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Kapoeas.

Seboeloe, rivier op Borneo's Oostkust, welke zich in die van Koetei ontlast. Aan de Seboeloe ligt een gelijknamig dorp.

Seboelokh, klein eiland aan Borneo's Zuid-Oostkust, in de baai Kloempang.

Seboen, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan de Simpang Kiri.

Seboengki, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de rivier van Pemboeang vloeit.

Seboenkalen, een der Palabalangan- of Kleine Paternoster-eilanden, in de straat van Makassar, op 2° 11′ Z. Br.

Seboer, eiland ten Zuid-Oosten van het eiland Kangean, residentie Madura, ten Oosten van Saoer.

Seboeroe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in de noord-westelijke binnenlanden, aan de rivier Rawas. Het is bewoond door Koeboe's.

Seboetan, eilandje onder de Kangean-groep, bezuiden Paleat. Het is door klippen aan Spanke en Sauer verbonden.

Seboetan, zie: Saboenten.

Sebohor, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Zuidzijde van het landschap Tanah Laut.

Sebolo, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali.

Sebong, rivier op de Noordkust van het eiland Bintang, residentie Riouw.

Sebongkok, eilandje aan de Westkust van het eiland Billiton, tusschen dit eiland en Mendanau.

Sebor, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak.

Seboro, dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Kraksan.

Seboro, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Poerworedjo.

Seboro, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, bewoond door een 150tal zielen.

Sebouw, kaap en *gosong* (ondiepte) aan Borneo's Zuid-Oostkust, aan de Oostzijde van Tanah Boemboe.

Sebrao, zie: Adanara.

Sebrogan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Sebtal, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Seclair, een der Tenimber-eilanden, residentie Banda.

Seda, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Poeloeng.

Seda, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Seda, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, een in het distrikt Pedangan, aan de rivier Gondoengan, en een in Tinawoen.

Sedaboelan, berg op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, hoog 2,800 Rijnlandsche voeten.

Sedadap, zie: Sedenap.

Sedadaren, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Wètan Bengawan, bij de zuid-westelijke grens.

Sedahan of Pesedahan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Soekadana, met 21 zielen (1855).

Sedahoerip, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanaradja.

Sedajo, zie: Sidajoe.

Sedan, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Java, residentie en regentschap Rembang, in het Zuid-Oosten, met 16,532 zielen. Het bevat houtbosschen, waarover een Controleur gesteld is. Een ander dorp van dien naam is gelegen in het distrikt Soelang, regentschap Rembang.

Sedan, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, land Djamboe, met eene zoutwaterbron ten Noorden.

Sedan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Padang Goetji.

Sedang, baai aan de Noord-Westkust van Borneo, op ongeveer 3° N. Br., die eene menigte kleine eilandjes bevat.

Sedang en **Sedang Besar**, twee eilandjes aan Borneo's Noord-Westkust, in de bogt Datoe. Op Sedang Besar kan men versch water verkrijgen.

Sedang Koelon en **-Lor**, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Sindang Laut.

Sedangoli, baai, berg en dorp aan de Westkust van het eiland Gilolo, tusschen Dodinga en Gilolo. De Sultan van Ternate heeft hier een jagtslot, vooral voor de hertenjagt, waarbij de herten door Alfoeren met honden opgejaagd worden. De baai is door een aantal eilandjes voor alle winden gedekt, doch het inwendige is gevaarlijk voor groote schepen, van wege de veelvuldige eilandjes en klippen,

hoewel er voor het overige van 3 tot 5 vademen diepte gepeild wordt. Onder die eilandjes zijn er velen eerst kort geleden uit zee opgerezen, bestaande geheel uit koraalkalk en bedekt met rhizophoren. De Oost-Indische Kompagnie had te Sedangoli eene timmerwerf voor kleine vaartuigen, en andere gebouwen, waarvan nog overblijfselen te zien zijn. De berg ligt bij den Noord-Westhoek, die, volgens Gregory, op 1° 5′ N. Br. en 127° 27′ gelegen is. De visscherij in deze baai heeft met groote bamboezen fuiken plaats.

Sedani, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, land Roemping. Aan den oever dezer rivier wordt, ten Zuiden van Totogan, eene zoutwaterbron aangetroffen.

Sedano of Baloeran, kaap aan Java's Oostkust, in de straat van Bali, die door het gebergte Telaga Warong gevormd wordt, volgens Melvill van Carnbée op 7° 49′ Z. Br. en 114° 27′ 10′ O. L. De hoogte bedraagt, volgens Smits 4,426, volgens Melvill van Carnbée 4,204, en volgens Zollinger 4,672 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De Sedano-kaap werd door Houtman „Sierra da Pagoda" genoemd, mogelijk naar het tempeltje Tjandi Bang, dat weleer aan zijnen noord oostelijken in zee nederdalenden voet stond. De voorhoek is afhellende met middelmatige glooijing. De diepte in de nabijheid is aanzienlijk. De bodem is woest en rotsig. Ten Westen dezer kaap is een kleine inham, aan de Noord- en Westzijde open, doch benoorden haar ligt de gevaarlijke Meindertsdroogte, 1 mijl uit den wal.

Sedaradja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Sedarasmi, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Gebang.

Sedarat, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Gemoelak.

Sedaratoe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, bij de grens van Buitenzorg, op de noordelijke grenzen der distrikten Tjiheulang, Tjimahi, Goenong Parang en Pesser, op 6° 48′ Z. Br. Hij is aan den Gedé verbonden, heeft een krater, en is, volgens Hasskarl, 9,124 Rijnlandsche voeten hoog, terwijl de Westpunt, waar een huis voor de zijdewormenteelt staat, zich 9,028 Rijnlandsche voeten boven de zee verheft.

Sedari, lage, zeer houtrijke hoek, rif, rivier en dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noord-Oosten van het distrikt Tjabang Boengin. De hoek ligt, volgens Gregory, op 5° 59′ 30″ Z. Br. en 107° 25′ 30″ O. L. Het rif van Sedari ligt met de uiterste drooge plek op 5° 54′ Z. Br. en 107° 27′ 45″ O. L., en heeft $3^1/_2$ à $4^1/_2$ vademen zwart zand met schelpen. Meer zuidwaarts zijn nog andere drooge plekken gelegen.

Sedaroem, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati.

Sedatiageng, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Sedawangi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Sedawarna, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang, in het Zuid-Oosten.

Sedawarna, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Seddeh, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Sedenap, groep eilandjes ten Zuid-Westen van Groot Natoena, waarvan het zuidelijkste ook Sedenap heet en, volgens Gregory, op 3° 34′ N. Br. en 108° 5′ 15″ O. L. gelegen is. Dit eiland is door een uitgestrekt en ondiep koraalrif omgeven, zoodat het strand, zelfs voor kleine vaartuigen, moeijelijk te genaken is. Op het midden ligt een dorp en nabij den Zuidhoek kan men drinkwater verkrijgen. Tusschen deze eilandjes en Groot Natoena is het vaarwater $^1/_3$ mijl breed, met 15—26 vademen diepte. In het midden ligt eene kleine gevaarlijke droogte, die men evenwel vermijden kan door den wal der Natoena's te houden.

Sedenreng, zie: Sidenreng.

Sedéwa, bouwval van eenen tempel op Java, op het plateau van den Diëng.

Sedibolo, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Sedan.

Sediki, dorpje op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, aan het Zuiderstrand.

Sedikoe, spruit in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Seding, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Seditan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Sedjaka, rivier en dorp op de Oostzijde van het ten Zuid-Oosten van Borneo gelegen eiland Laut.

Sedjame, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Sedjan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, bij den 6n paal van Temanggong. Hier loopt de weg noordwaarts naar Samarang en zuidwaarts naar Magelang.

Sedjati, bosch op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba, 24 palen zuidwaarts van Batang. Het beslaat eene lengte van 6 palen, en is rijk aan *waroe-*, *soeren-* en *rangas-*hout.

Sedjatouw, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Kapoeas, bewoond door 225 Dajaks.

Sedjigi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sambas.

Sedjiwan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maöspati.

Sedjo, dorp op het eiland Billiton, waar de Sultan verblijf houdt, met een 400tal inwoners.

Sedjoengoer, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door een 300tal Dajaks.

Sedjorei, Battasch dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan.

Sedjoro, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe.

Sedoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Sedoe, poststation op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in het Noord-Westen van het distrikt Sambong.

Sedoe, eiland aan de Noordzijde van het eiland Soembawa, in de baai van Bima.

Sedoe (Koewala-), eene der mondingen van de Djambi-rivier, op Sumatra's Oostkust.

Sedoea, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door een 600tal Maleijers.

Sedoea, een der Natoena-eilanden in de Chinesche zee, ten Westen van Groot Natoena, residentie Riouw.

Sedoelang, zie: Sadoelang.

Sedoelong, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, welke in de Sebauwang vloeit.

Sedoema, zie: Saloema.

Sedoengei, rivier op Borneo's Oostkust, landschap Hawoeankaloe.

Sedoeri, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III, aan den postweg.

Sedoeri, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Sari Lor.

Sedojo, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Sedomati, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Adiredjo.

Sedondong, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, distrikt Timor Daja.

Sedonegoro, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Sedong, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Sedong Banting, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Sedoua, zie: Sedoea.

Sedouw, gebergte, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling. adsistent-residentie en distrikt Montrado. Het dorp is door Chinezen bewoond.

Sedouw Malang, kaap aan Borneo's Westkust, distrikt Montrado.

Sedrag, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Pelem.

Sedun, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Sekajam.

Seedo, zie: Sedo.

See-il, eilandje ten Oosten van Madura, dat één dorp bevat, met 35 huisgezinnen en 158 zielen.

Seël, zie: Tjisehel.

Seeli, rivier op de Zuidkust van het eiland Batjan.

Seetang, berg op de Zuidkust van het eiland Ceram, op 128° 32′ O. L.

Seetang, berg op het eiland Amboina, op de Noord-Oostkust van het schiereiland Hitoe.

Sega, gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of fenna Reboe.

Segabin, dorp op het eiland Banka, distrikt Soengei Slan.

Segah, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan wier oevers een 70tal Dajaks wonen.

Segai, groote rivier op Borneo's Noord-Oostkust, op de zuidelijke grens van het rijk Goenong Teboer. Zij ontspringt op den berg Loeangi en ontlast zich in de Koeran-rivier. Aan haren regter oever komen rijke steenkolenlagen voor.

Segai, Dajaksche volksstam die op Borneo's Noord-Oostkust, in de rijken Boeloengan en Berou woont. In Boeloengan is deze stam 10,000 zielen sterk (1855), die in zes dorpen aan de oevers der Kajan wonen, namelijk te Longakkan, Bedjalin, Lempessoe, Njelong, Liemau en Brattan. Elk dorp heeft een eigen Vorst, die onafhankelijk is van den Sultan van Boeloengan. In Berou zijn de Segai's verdeeld in: Segai Kelai en Segai Sagakh, naar de twee hoofdtakken der Koeran-rivier. Zij zelven noemen zich echter Menggai's, De Segai's dragen kleederen van hooge kleur; de mannen

hebben namelijk rozenroode *sarong's* en citroengele middelbanden, terwijl de vrouwen vuurroode lakensche *badjoe's* aan hebben. Mannen en vrouwen zijn getatoeëerd. Aan de Vorsten van Berou zijn de Segai's zeer ongehoorzaam: zij weigeren dikwerf hunne schatting te betalen. Zij gaan naar andere wilde stammen en naar de Mohammedanen op koppensnellen uit. Wanneer een Segai geen kop, dien hij gesneld heeft, kan vertoonen, mag hij niet trouwen, geen geiten- of menschenhaar aan zijn zwaard hangen, noch zich met eene donkerblaauwe of zwarte *tjantoet* (middelband) versieren.

De Segai's planten tabak aan, dien zij ongeprepareerd in pijpen rooken. Hun handel geschiedt alleen des nachts en bestaat in ruil van vogelnesten, was en goud uit hun land, voor katoen, chits, laken, *sarong's*, *gambir*, zout en Javasche tabak, welke bij hen zeer gezocht is. Verdere bijzonderheden omtrent de Segai's kan men vinden in de *Aanteekeningen omtrent de Noord-Oostkust van Borneo* door H. VON DEWALL, voorkomende in het *Tijdschrift van het Bat. Gen.*, Dl. IV, bl. 447—453.

Segal, een der vogelnestholen van den berg Tjibodas, op Java, adsistent-residentie Buitenzorg.

Segala Herang, partikulier distrikt en hoofddorp op Java, adsistent-residentie Krawang. Het land is zeer bergachtig en heeft hetzelfde voordeelige klimaat en dezelfde vruchtbaarheid als de Preangerlanden. Segala Herang beteekent *alles zuiver* en moet aan dit distrikt gegeven zijn, omdat het water van al de rivieren, die deze streek doorstroomen, zeer helder is. Er komen hier vele minerale bronnen voor, als die van Batoe Kapor, Tjiberoeboe, Tjipabla, Tjipannas en Tjiratjas. Het hoofddorp ligt op eenen afstand van 22 palen van Poerwokarta.

Segala Herang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Segala Meda, kampong op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Sepoetih, in het Zuid-Westen der afdeeling Sepoetih.

Segalang, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Segaling, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de afdeeling Sampit in de Mentaja valt.

Segaloe, voormalig dorp op Java, residentie Banjoemaas, op den weg van Banjoemaas naar Magelang, 4 palen van Bandjar Negara.

Segal Tjoeit, dorp op Java, residentie Proholinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Segamoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, ten Noord-Westen van Batoetoe.

Seganan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuiden van het distrikt Minoreh.

Seganton, eilandje bij de Westkust van Java, nabij het strand van Bantam.

Segapong, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, aan den linker-oever der Asahanrivier.

Segara, naam die wel eens aan het dorp Lombok, aan straat Allas gelegen, gegeven wordt.

Segara, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Indramajoe, distrikt Sleman.

Segara, eilandje ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel.

Segara, hoek aan Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Noord-Westzijde van Kroë.

Segara, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja, hoog, volgens DE LANGE, 3,014 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Segara Anak, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, alwaar een moeras ligt, dat 1 paal in den omtrek heeft en 1 Rijnlandschen voet diep is.

Segara Anak, meer op het eiland Lombok, aan den voet van de bergen Wajan en Sangkarean gelegen. Het is in de rigting van het Zuid-Westen naar het Noord-Oosten iets langer dan breed, en ligt 8,060 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het water is zeer helder, doch bij de oevers ziet men eenige vlekken van lichtblaauwe kleur, door bronnen van heet water veroorzaakt.

Segara Anakan (Kleine Zee), ook Kinder-zee genoemd, baai aan Java's Zuidkust, aan de Zuid-Westzijde der residentie Banjoemaas en aan de Zuid-Oostzijde van de Preanger Regentschappen. Zij is geheel gesloten door het eiland Kambangan, heeft ruim eene mijl in het vierkant bij slechts 4 vademen water, en is alzoo voor zeeschepen ongeschikt en zelfs bij eb voor kleine vaartuigen onbevaarbaar. In deze baai ontlasten zich de Tjitandoei, Tjibeurum en Tjidonan. Hier houden zich eenige Javanen bezig met de parelvisscherij.

Segara Kembang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan eene der spruiten van de Ogan, midden in de wildernissen, bij paal 113 van Palembang, gelegen. In de nabijheid dezer plaats ligt eene hangbrug over de Ogan.

Segara Kiang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Segara Lama of -Lima, zie: Lima (Segara-).

Segara Langoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Segaran, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Padjarakan, aan een gelijknamig meer, nabij de helling van het Lamongan-gebergte. Op 1 paal Zuid-West van het meer is, vlak bij de rivier van Segaran (hooger op Tierees genoemd), eene bron gelegen, beschreven bij Padjarakan.

Segaran, buitengoed op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, niet ver van Batoenan.

Segara Wedi, zie: Segoro Wedi.

Segattel, eilandje aan de Westkust van het eiland Soembawa, in de straat Allas.

Segawee, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kalangbret.

Segelangang, koeria op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Angkolah Djai.

Segeloh, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Segemboe, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, welke in de Salambatoe valt.

Segendja, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Seger, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Segeré, zie: Si Boeroe-boeroe.

Segeri, regentschap en hoofddorp op Celebes' Westkust, in het Noorden der afdeeling Noorder-distrikten of Maros. De Boniërs zijn den 30n Augustus 1859 beoosten Segeri in het gebergte geslagen; eenige wapenen werden buit gemaakt, benevens veel *padi* en rijst. De versterking werd zoo veel mogelijk vernield en met de gebouwen verbrand. Chef dezer expeditie was de Kolonel, Kommandant te Segeri, J. C. Termijtelen. Met zeer veel moed en beleid werd hier gevochten; vooral muntten de Kapitein Termijtelen en de tweede Luitenant Biorn in dapperheid uit.

Segeri, benaming van twee bergen op Sumatra, residentie Padang, een op de grenzen der distrikten Loempoe en Tambang, en een op de grenzen van Seranti en Amping Para.

Segeri, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bewoond door een 60tal zielen.

Segeri, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba.

Seggel, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Segiri, zie: Segeri.

Segodo Ageng, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Segoeloeng, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Segoening, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Segoepong, zie: Sabon.

Segok, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met 80 zielen.

Segon, bosch op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba.

Segondia, zie: Lagoendi.

Segoro, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, op de grens der distrikten Ngasinan en Ballak. Zij valt in de Ello.

Segoro Aloe, rivier op het eiland Sempoe, dat bezuiden Java gelegen is.

Segoro Kidool, dorp op Java, residentie Bezoeki, op 23 palen zuidwaarts van Bezoeki, in het gebergte.

Segoro Kidool, zie: Goenong Kidool.

Segoro Lorong, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, die op de Zuidkust van het distrikt Sengoro in zee vloeit.

Segoro Poero, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Segoro Sangati, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, die in de Ello valt.

Segoro Wedi, dal en krater op Java, residentie Pekalongan, op de grenzen van Banjoemaas, aan de westelijke helling van den berg Tjimat (in Junghuhn's *Java* G. Pakaraman geheeten), op het Diëng-gebergte. Dit dal moet, volgens de inlanders, in vroegeren tijd, zelfs in hoogere mate dan het beruchte doodendal Pakaraman, de eigenschap hebben bezeten om menschen en dieren, die er in nedergedaalden, ja zelfs vogels, die er overheen vlogen, te dooden, door de gevaarlijke dampen die er uit opstegen. Dit dal dat zijnen naam Zandzee (Segoro Wedi) ontving naar de dorheid van den grond, is thans bedekt met kreupelgewas, dat er welig groeit.

De *kawa* (poel) Segoro Wedi nabij het dal is in en nabij het bed der rivier Poetih gelegen, ten Noorden van en ongeveer 160 Rijnland-

sche voeten hooger dan het dal. Hetgeen de Heer JUNGHUHN in zijn *Java* aangaande de Segoro Wedi zegt, heeft betrekking op de *kawa* Dringoe, welke hij met deze schijnt verward te hebben.

Segoro Wedi of Prigi, schoone baai aan Java's Zuidkust, residentie Kediri, regentschap Trengalek, aan de Zuid- en Oostzijde van het distrikt Prigi, met het midden van den ingang op 8° 21′ Z. Br. en 111° 47′ 15″ O. L. De ingang tusschen de eilanden Goenong en Kalapa is bijna $^1/_2$ mijl wijd en ruim 1 mijl diep. De Noesa Lima (vijf eilanden) zijn ruim $^1/_2$ mijl ten Zuid-Oosten van den ingang gelegen en vóór deze de klippen Batang en Skel, welke steeds eenigzins boven het water uitsteken. Binnen deze baai liggen de twee bogten Damas, aan de West-, en Gongso aan de Oostzijde. In deze laatste kan een schip in 14 vademen diepte moddergrond ankeren en is in de Oostmoesson tegen wind en zee beveiligd. Zij heeft geene gevaren dan het rif Selo Manoek. De beste ankerplaats is in eenen inham nabij het dorp Ngesrep ten Noorden van de klip Pegat, alwaar men digt onder den wal in 6—3 vademen tegen Zuide- en Oostewinden beschut ligt. In het midden der baai vindt men 20—40 vademen diepte, meest kleigrond. Zij wordt somwijlen bezocht door kustvaarders.

Segowo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met een 50tal inwoners.

Segra, kaap aan Sumatra's Oostkust, landschap Bangko.

Segra Moentjan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Redjang Moesi, met een 10tal woningen.

Segrana (Laboehan-), diep landwaarts inloopende bogt, aan Java's Noord-Oostkust, even ten Westen van Tandjong Loemoet of Telangoerang. De ingang is zeer naauw en ondiep en wordt nog vernaauwd door eene bank, die ten Westen van Tandjong Loemoet afsteekt. Deze baai heeft meermalen eene schuilplaats aan zeeroovers aangeboden.

Sehi, ook Laboers genaamd, berg op het zuidelijk gedeelte van het eiland Batjan, volgens GREGORY, op 0° 44′ Z. Br. en 127° 38′ O. L.

Sehiet Mahoepy, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den regter zijtak der Senamang. De bevolking, 200 Dajaks sterk, is in 1848 naar Malakka verhuisd.

Sehoe, eiland in den Molukschen Archipel, bij den Zuid-Westhoek van het Soela-eiland Taliabo, onder het gezag van den Sultan van Ternate.

Sehoekot, eiland ten Oosten van Borneo's Zuid-Oostpunt, bij Poeloe Laut, op 3° 30′ Z. Br. en 106° 34′ O. L.

Sehwoe, zie:Séwo.

Sei of Goentoer, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang, welke in de Katoengouw valt.

Seibi, landschap en dorp op de Oostkust van het Mentawei-eiland Siberoet, met 650 zielen (1855).

Seiding, berg op Java, adsisteut-residentie en distrikt Patjitan.

Seilale, stranddorp op het eiland Amboina, schiereiland Leitimor, afdeeling Amboina, bewoond door 178 Christenen (1854), die onder eenen Regent met den titel van *Patih* staan.

Seilan, zie: Prinsen-eiland.

Seinoa, eilandje bij Celebes' Oostkust, op 3° 7′ Z. Br.

Seitan, zie: Setan.

Seizo, eiland ten Oosten van Soemanap, tot de residentie Madura behoorende.

Sejr, dorp op de Oostkust van Manawoko, een der Goram-eilanden.

Sejrah of Cerra, eiland tot de Tenimber-eilanden behoorende, residentie Banda, West van Timor Laut. Het is aan de Westzijde laag, terwijl de Oostzijde hoog is. Het eiland bevat 6 dorpen, met minstens 2,500 zielen. Het wordt door handelsvaartuigen bezocht, die bij den Zuid-Oosthoek, en vooral aan de Noordzijde, op 7° 38′ Z. Br. en 131° 7′ 40″ O. L. kunnen ankeren, in 17 vademen kleigrond. Langs de Noordkust zijn de dorpen gelegen en daar is het eiland met riffen bezet, zoodat die kust bij laag water slechts met kleine sloepen te naderen is. De schildpad van dit en omliggende eilanden is beroemd, waarom dan ook de handelaren van Amboina en Banda zich hiervan bij voorkeur komen voorzien.

Seka Bibi, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, ten Noorden van de hoofdplaats.

Sekadang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, mijndistrikt Mandhor.

Sekadouw, rijk in Borneo's Westerafdeeling, ten Oosten aan de Zuid- en Oosterafdeeling, ten Noorden aan Sangouw, ten Westen aan Meliouw en Simpang, ten Zuiden aan Matan grenzende, en aan beide oevers der Kapoeas gelegen. Het behoort onder de adsistent-residentie Sintang en staat met Sangouw

onder eenen Controleur der derde klasse, terwijl te Soengei Aja een Kapitein der Chinezen is geplaatst. De bevolking bedraagt ongeveer 15,000 zielen, onder welke 1,600 Maleijers en Boeginezen, 400 Chinezen en 13,000 Dajaks. Dit rijk wordt bestuurd door eenen Sultan. Het bezit op meerdere plaatsen zoutbronnen en wel aan de zijtakken van de boven-Sekadouw-rivier, als twee bronnen aan de spruit Taman en twee aan het spruitje Kenaja.

De rivier van Sekadouw is van zeer veel belang voor den afvoer van verschillende voortbrengselen. Zij ontspringt op de grenzen van Matan en ontlast zich in de Kapoeas, met eene breede en diepe monding. In de drooge moesson is zij door eene bank gesloten. Aan de boven-Sekadouw-rivier moet antimonium-erts voorkomen.

De hoofdplaats Sekadouw, aan de monding der rivier gelegen, op 0° 1′ 5″ Z. Br. en 111° 2′ 30″ O. L., is de verblijfplaats van den Sultan en bestaat uit een 50tal huizen. Verder is er nog een berg Sekadouw, hoog 900 Rijnlandsche voeten.

Sekah (Orang-) of Orang Laut, volksstam, die zich op de kusten van Banka, Billiton en omliggende eilandjes ophoudt. Sedert onheugelijke tijden houden de Orang Sekah zich langs die kusten op, doch van hunne afkomst is niets bekend. De Orang Sekah bewonen praauwen, *gobang* geheeten, van middelmatige grootte, overdekt met *kadjang*-matten en ruim 200 in getal. Iedere praauw bevat een huisgezin en meermalen blijven eenige vaartuigen eenen tijd lang bij elkander, en maken als het ware eene kampong uit, totdat een onverwachte stormwind hen uit elkander drijft. De Sekah's van Billiton zijn verdeeld in vijf stammen of soekoe's, als Djoeroe, Katapang, Parak, Blantoe en Olim, bestuurd door een Hoofd *Kapala Besar*, die onder regtstreeksch beheer van den *Depati* des eilands staat. Deze *Kapala Besar* heeft weder mindere Hoofden, *Batin* en *Katoewa* genoemd, onder zich. Behalve de soekoe Djoeroe, die geheel de gewoonten en godsdienst van de Orang Darat of landbewoners van Billiton volgen, zijn de Orang Sekah's Heidenen van wier godsdienst slechts weinig blijkt. Zij eten bijna allen met graagte wilde varkens en schildpadvleesch, dat door de Maleijers voor hoogst onrein wordt gehouden. De Orang Sekah's vinden hun bestaan in de vangst van visch, *tripang* en *agar-agar*, welke voortbrengselen de zee in overvloed oplevert, terwijl de soekoe Djoeroe zich in het bijzonder op het steken naar schildpadden toelegt. De vrouwen vervaardigen *kadjang*-matten. Het hoofdvoedsel van dit volk is visch, doch, zoo zij door ruiling in het bezit van rijst, *obi's* of sago kunnen komen, dan voeden zij zich ook daarmede. Wijl in de Oostmoesson, door de vele windstilten, de *tripang*-vangst voordeelig is, kunnen zij in dien tijd ruimschoots in hunne behoeften voorzien, maar in de Westmoesson zijn zij dikwijls genoodzaakt zich enkel met visch of schelpdieren te behelpen.

De Orang Sekah zijn lang, grof van gestalte en vrij donkerbruin van kleur, terwijl de huid, ten gevolge eener bij hen eigenaardige ziekte, *gadoes* genaamd, met schubben bedekt is. Dit volk is stout op zee en bedreven in het visschen, voor het overige zacht van aard en op het land zelfs zeer vreesachtig. Men heeft hen wel eens voor zeeroovers gehouden, doch indien zij dit in den regel waren, zoo zouden zij door het bestuur, op de kusten van Banka en omliggende eilanden, niet ongestoord geduld worden. Zelfs doen de Sekah's van Billiton eenige diensten voor hunne hoofden, zoo als het bemannen van vaartuigen, het weren van den zeeroof en het doen van reizen langs de kusten. Het is evenwel niet onmogelijk, dat zij, zwakke vaartuigen ontmoetende, die soms aanvallen, ten einde zich van hunne lading meester te maken, gelijk dit ook met handelspraauwen op de kusten van Java en elders plaats grijpt. De praauwen der Sekah's ziet men voornamelijk op Banka in de Klabat-baai en te Koerouw, terwijl zij op Billiton meest te Tjeroetjoep, Blantoe en Siajak gelegen zijn.

Sekahion Arahan Tiga, landschapje op Sumatra, residentie Palembang.

Sekaja, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa. Het vormt met Liwason eene Christengemeente onder den Zendeling van Koemelemboeai.

Sekajam, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, die op den berg Bajang, op de grenzen van Sambas, Serawak en Landak ontspringt, en zich bij Sangouw met de Kapoeas vereenigt. Zij is wegens vele droogten en watervallen moeijelijk te bevaren en dan nog slechts voor praauwen. Langs hare oevers zijn graven van Dajaks gelegen.

Sekajam, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Sekajam of Koeboean, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan, die in de rivier van Kandawangan valt.

Sekajoe, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de rivier Moesi. Van hier gaat een vrij goede landweg naar Loempatan.

Sekajoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuiden van de afdeeling Moesi Oeloe.

Sekajoe, berg op de Noordkust van het eiland Billiton, distrikt Sidjoek, welke uit graniet bestaat. Bij dezen berg wordt tin gegraven.

Sekakat, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan, aan de Pesagoean-rivier.

Sekakeh, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, dat in de rivier van Kandawangan vloeit.

Sekako, zijtak der rivier Limmo, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Sekal, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes.

Sekalan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het rijkje Kota Waringin, bij welken magneetijzer voorkomt.

Sekallap, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regteroever der Delang, met 25 Dajaks (1853).

Sekambaran, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, op den weg naar Kinah, bewoond door 46 Dajaks (1853).

Sekampong, landschap op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Dit landschap strekt zich langs de rivier Sekampong en hare zijrivieren uit, alsmede langs een gedeelte der Oostkust tot aan den Varkenshoek, en wordt door den grooten weg in twee deelen gescheiden: Sekampong Ilir, regts van den weg, en Sekampong Oedik, links van den weg.

Sekampong vormt eene afdeeling onder eenen Controleur der tweede klasse en heeft verder een *Demang*, die onder den Regent van Telokh Betong staat. Sekampong grenst ten Noorden en Westen aan de distrikten Sepoetih en Semangka, ten Zuiden aan Telokh Betong en ten Oosten aan de Java-zee. Aan de kust worden eenige kleine havens gevonden, zoodat Sekampong voor den handel zeer gunstig gelegen is, te meer daar het, behalve door de Sekampong, ook nog door de rivieren Maringai, Nibong en Njellei doorsneden wordt. In het lager gedeelte van het land is de grond over het algemeen zeer vruchtbaar, hoezeer hij aan den linker oever der Sekampong-rivier voor vruchtbaarder wordt gehouden dan op den regter oever, terwijl men aan die zijde van de monding af tot aan Tiganennang Selatan slechts vier dorpen vindt. Van genoemde plaats tot aan den oorsprong der gezegde rivier is de grond geschikt voor de peperkultuur. Het land is rijk aan vele goede houtsoorten, gom-elastiek, hars en *rotan*. De bevolking houdt zich bezig met den rijstbouw op drooge gronden en het planten van boomwol, tabak, maïs, *obi's*, enz. De jongelieden verzamelen de gom-elastiek en andere boschprodukten. De oppervlakte van het distrikt Sekampong met dat van Telokh Betong moet nagenoeg 1,460 vierkante Engelsche mijlen beslaan, terwijl de bevolking op ultimo 1853 een cijfer van 4,707 zielen gaf. Men berekent dat meer dan $^{2}/_{3}$ van het benedendeel van Sekampong onbewoond is.

De rivier van Sekampong ontstaat door zes kleine bergstroomen, die op den Keizerspiek ontspringen, en zich verder benedenwaarts, bij Sekampong Halem, tot twee vereenigen, namelijk de Poelouw en Illahan. Deze vloeijen zamen en vormen de Sekampong, welke eerst noordwaarts tot aan Tiganennang loopt, alwaar zij den grooten weg doorsnijdt en ongeveer 200 Rijnlandsche voeten breed is. Bij het dorp Nagara Boemi neemt zij de rivier Bidoe op en loopt daarna met vele bogten in oostelijke rigting voorbij Laboehan Blanga in de Java-zee. De monding, die circa 470 Rijnlandsche voeten breed is, wordt aan beide zijden door zand- en modderbanken ingesloten. Even voordat men de monding nadert, heeft men twee goede ligplaatsen zelfs voor schepen: Laboehan Ratoe en Soemoer Koetjing. De Sekampong is tot aan Asahan met handelspraauwen van 10 kojang's bevaarbaar. De rivier heeft een sterk verval en buitengewoon snellen stroom, is veelvuldig met zware rotsen en rolsteenen bezet, en vormt eene menigte vallen, als de Djoeroep Halangan Ratoe, en die tusschen Batoe Badak en Boenkok. Beneden het dorp Tiganennang vormt zij eene engte, wanneer haar stroom zeer snel wordt, en dit wel te midden van het anders ver in het rond geheel vlakke land. De inlanders noemen haar Goerhoe. In deze afdeeling wordt ook nog een heuvel, Sekampong geheeten, gevonden.

Sekan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Sekana, baai in het Zuid-Westen van de bogt, die de Noordzijde van het eiland Singkep vormt. Vroeger was zij eene verblijfplaats van zeer gevreesde zeeroovers, die berucht waren om hunne stoutmoedigheid, doch sedert een paar jaren heeft de tegenwoordige Sultan het meerendeel dezer zeeroovers weten te bewegen om hun zoo ellendig bedrijf te laten varen en hunne rooversvaartuigen te vernielen. Thans zijn zij werkzaam bij de Chinesche *gambir*-plan-

ters, welke zich aan de baai hebben nedergezet. Het dorp Sekana aan deze baai staat onder eenen *Batin*. Zie verder *de baai van Sekana* door E. NETSCHER, in het *Tijdschr. van het Bat. Gen.* Dl. XII, bl. 248—250.

Sekana, rivier op Sumatra, residentie Palembang, aan den linker-oever der Moesi.

Sekandis, distrikt in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, met uiterst vruchtbaren grond, die echter meest onbebouwd is.

Sekanong, dorp op het eiland Banka, distrikt Koba.

Sekapar, eilandje aan de Oostkust van het eiland Billiton.

Sekapook, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidajoe, distrikt Tambangan.

Sekar, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Sekar, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, op de oostelijke grens van het distrikt Semanoe.

Sekar, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pringkoekoe.

Sekara Medar, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Blitang-rivier.

Sekarang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Sekarang, rivier op Java, residentie Pekalongan, die de beken Soerat, Inderagon, Telogo Indro, Perkoeto en Marong opneemt, en zich in twee takken splitst, waarvan de oostelijke in de Pabéjan valt en de westelijke Noord-Noord-West voortstroomt om links de Pajingan te ontvangen. Later neemt zij den naam van Seragi aan en stroomt noordwaarts, Tagal van Pekalongan scheidende.

Sekarang, *râwa* en dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Priedjik.

Sekarang, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Goenong Kendeng.

Sekarang, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, een in het distrikt Pelem, aan de Solo-rivier, en een in het distrikt Tinawoen.

Sekarang, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Koetoe.

Sekarang Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, het eerste met 355 en het tweede met 216 inwoners.

Sekar Bahoe, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, $29^1/_2$ palen van Grissee, $40^1/_2$ van Soerabaja en 44 van Modjo Kerto.

Sekardangan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Sekar Djati, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong.

Sekar Gadong, dorp op Java, residentie en afdeeling Proboliuggo, distrikt Dringo.

Sekar Gadong, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kebon Tjandi.

Sekaro, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Kabooh.

Sekaron, twee dorpen op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, een in het distrikt Berbek, en een in het distrikt Gemengeng.

Sekar Poetih, rivier op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Soemberwaroe.

Sekar Poetih, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling en distrikt Bondowosso.

Sekar Poetih, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Ngandjoek.

Sekar Poetih, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Sekar Wojo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan, dat den 18n November 1846 geheel afbrandde, waardoor 103 huizen eene prooi der vlammen werden.

Sekat, kaap aan de Westkust van het eiland Ceram.

Sekat, zie: Sekka.

Sekatakh Boedji, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, die op het middellandsche gebergte ontspringt en door het door de natuur gevormde kanaal Teladan met de rivier Betajan gemeenschap heeft. Op 2 mijlen afstands van de zee vereenigt zich de Sekatakh Boedji met de Sekatakh Djelandjan. Het gebied dezer rivier staat onder een *Pangeran* en heeft Soengei Tengah tot hoofdplaats.

Sekatakh Djelandjan, rivier op de Noord-Oostkust van Borneo, landstreek Tidoeng, die in het binnenland haren oorsprong heeft. De kanalen Piesau, Loemoet en Persau loopen uit deze rivier naar den noordelijken arm van de Kajan-rivier. De Sekatakh Djelandjan vereenigt zich met de Sekatakh Boedji en ontlast zich in zee. Dit riviergebied wordt bestuurd door eenen *Pangeran.* Een gelijknamig dorp is gelegen bij het Mintadan-gebergte.

Sekatap, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Sekati, eiland in de Java-zee, ten Noorden van Batavia, op 5° 46′ 24″ Z. Br. en 106° 39′ 30″ O. L.

Sekatip, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pesagoeau.

Sekatkakoe, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareté.

Sekedok, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo.

Sekeppel, eilandje aan Sumatra's Zuidkust, beoosten de Lampong-baai. Sekeppel of Paloeboe is tevens de naam van eene voorname handelsplaats in de Lampong-baai. De reede van Sekeppel is slechts voor kleine vaartuigen bevaarbaar.

Sekere, meer op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel.

Seketang, dorpje op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, op den berg Telerep, 4,930 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen.

Seketari, verbastering door de inlanders van Secretarie, zijnde eene buurt op Java, in de nieuwe stad Batavia, welke van de Noordzijde van het Koningsplein naar Rijswijk geleidt.

Seketie, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen.

Sekian, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, aan de rivier Menohing.

Sekian, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Sekindang, eilandje aan de Westkust van Billiton, tusschen dat eiland en Mendanau.

Sekiping, bosch op Java, residentie en afdeeling Soerabaja, distrikt Goenong Kendeng. Het bosch bevat eene soort van *djati*-hout; doch daar het schraal en uitgeput is, heeft het thans ter levering van timmerhout weinig te beteekenen.

Sekirang, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Sekka, rivier en dorp op het eiland Banka, distrikt Blinjoe. De weg, die van Blinjoe over Sekka naar Soengei Leat leidt, is bij dit dorp zeer bergachtig, daar men eene der hellingen van den Mapor moet overtrekken.

Sekling, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Westen van het eiland Tjoempoh.

Sekmeneng, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kraton.

Sekoebang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Sekoejoh, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Sekoekoe, zie: Seboekoe.

Sekoembang, berg op Borneo, op de grenzen van de rijken Matan en Kota Waringin.

Sekoenan, voormalig dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de monding der Slakkouw.

Sekoenier, zie: Bandar.

Sekoenkoeng, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Sekoero, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Sekoetan, rivier op Sumatra, in de Battalanden, een zijtak der Sossak.

Sekona, zie: Sekana.

Sekondjo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Sekroe, dorp op Celebes' Westkust, in het Westen van het rijk Wadjo.

Sekroejong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Sekroewe, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Sekwala, eilandje aan Celebes' Westkust, ten Noorden van den hoek Labakang.

Sela, voormalig dorp op de Zuidkust van het eiland Manipa.

Sela of Rompang, zuidelijke kratermuur van den berg Pangeranggo, op Java, residentie Preanger Regentschappen.

Sela, distrikt met gelijknamige rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe. Aan de rivier Sela wordt goud gevonden.

Selabajan, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang, aan den postweg.

Sela Batoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Menoenggoel, met een 30tal Dajaks.

Selabba, baai op het eiland Pora, dat ten Westen van Sumatra gelegen is.

Salabi, hoek aan Sumatra's Westkust, nabij Tapoes.

Seladewi, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Bajabang.

Seladi, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Wangkal.

Seladjambi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Selae, eiland in de Chinesche zee, tot de Anambas-eilanden behoorende, residentie Riouw.

Selaea, dorp op de Oostkust van het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Selagalar, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Selagambe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, aan den linkeroever der Tjidjolang, 1,014 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Selagangeng, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Selahaoer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Selajoe, dorp op Sumatra, residentie Padang, afdeeling XIII Kota's, alwaar men ziltachtige plassen heeft, die tot drinkplaatsen van het vee dienen. Ook liggen er warme bronnen.

Selakan, zie: Selangkan.

Selakeres, kleine inham aan Java's Noordkust, residentie Cheribon, aan de Noord-Oostzijde van het distrikt Indramajoe.

Selaki, kaap in het Oosten der Lampongbaai, aan Sumatra's Zuidkust, afdeeling Telokh Betong.

Selaki, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Manna.

Selakouw, zie: Slakkouw.

Selam, dorp op het eiland Groot Banda, distrikt Lonthoir, aan de Banda-baai. Het telt 100 inwoners, deels Christenen, deels Mohammedanen, die onder eenen *Orang Kaja* staan.

Selama, dorp op het eiland Ceram, aan de Sawaai-baai, op 2° 56′ Z. Br.

Selaman, zie: Salaman.

Selamata, straat in de Chinesche zee, tusschen de tot de Noord-Anambas-groep behoorende eilanden Mobour en Mata.

Salamawang, piek van het Sawah-gebergte op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Tenoembong.

Selambak, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, dat in de rivier van Kandawangan valt.

Selamoe, zie: Salamoe.

Selampawang of Silimpauwa, dorp op Sumatra, rijk Menangkabo, langs den weg die uit Tanah Datar komt, $^1/_2$ dag reizens van het fort van der Capellen. Er zijn ijzersmederijen, waar inlandsche geweren, uit den bij Toerawan gevondenen ijzererts vervaardigd worden.

Selampor, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, in het Noord-Westen van het distrikt Pakkies.

Sela Negara, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Selang, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Zuidkust van het eiland Batjan, residentie Ternate.

Selang, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, die in de Loempajoeng valt.

Sêlang, dorp op Java, residentie Batavia, bijna 7 palen beoosten Bekassi.

Selanga, eilandje in den Lingga-Archipel, ten Oosten van het eiland Pengallap, op 0° 29′ N. Br.

Selangarie, het oostelijkste der Talenadingeilanden, bij den Noord-Oostboek van Gilolo. Het is door een rif omgeven.

Selanger, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Selangies, voorname rivier op Sumatra, die het geheele land van Pasoemah Lebar en dat van Lamatang doorstroomt. Zij ontspringt op den berg Dempo en vloeit in noordoostelijke rigting in de Lamatang, welke, met haar vereenigd, zich als eene aanzienlijke rivier in de Moesi ontlast. Op sommige plaatsen is zij zeer smal en hare oevers bestaan uit een zwart, fijn zand. Zij bevat een grooten waterval en haar water is met zwavel bezwangerd.

Selangkan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin. Nabij Selangkan komen bij Tandjong Waringin vrij groote ijzersteenbeddingen voor en aan den berg Senampoengan veel bergkristal. Dit dorp is bewoond door 70 Dajaks (1853).

Selangsat, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Garoenggang.

Selapadjang, twee dorpen op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, aan de Oost- en Westzijde der Tjidani, $4^1/_2$ paal benoorden Tangerang.

Selapan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir.

Selapar, pleisterplaats op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, 7 palen van Bandjar Negara.

Selaparang of Karang Asam Lombok, dorp op de Westzijde van het eiland Lombok, dat ondergeschikt is aan den Sultan van Bali en Lombok, die te Klonkong zetelt. Naar dit dorp wordt door sommigen het geheele eiland bij verbastering Salemparang genoemd.

Selapiting, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Noorden van het distrikt Semanoe.

Selar, dorp op het eiland Manipa, residentie Amboina.

Selarang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Tjilatjap, op de oostelijke grens.

Selaroe, naam van het zuidelijk gedeelte van het eiland Timor Laut.

Selarong, dorp op Java, residentie Djok-

djokarta, afdeeling Mataram, aan de rivier Bodok.

Selassi, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de Zuidzijde van het distrikt Tjibaroesa.

Selassi, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in de distrikten Gempeng en Pandahan.

Selat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Poeloe Petak.

Selat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Tjanteeng, bewoond door een 60tal Dajaks.

Selat, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Selat, zie: Silat.

Selatan, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam.

Selatan, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan den linker oever der Simpang Sinoendang. Hier woont een *Panghoeloe*.

Selatan, kaap aan Borneo's Zuidkust, aan de Zuid-Westzijde van het landschap Tanah Laut, volgens HORSBURGH, op 4° 10′ Z. Br. en 114° 43′ O. L. Om de West-Zuid-West steken zandbanken af, zoomede noordwaarts tot nabij het eilandje Datoe, alwaar klippen liggen, zoodat men dezen hoek in niet minder dan 5 vademen diepte kan naderen. Op kaap Selatan is een bergje gelegen.

Selatan, gevaarlijke klip onder den Noordwal van Java, bij Soerabaja.

Selat Djaran, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Oosten van de afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Oepang.

Selat Djaran Besar en **-Ketjil**, twee rivieren op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin. Zij ontlasten zich in de Moesi.

Selat Djedan, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin.

Selatei, meertje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, langs den regter oever der Tjimpedeh.

Selatjaoe, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, bestaande uit de onderdistrikten Prigi en Djompong. Het hoofddorp Selatjaoe bevat een koffijpakhuis.

Selatjaoe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot, op de zuidelijke grens.

Selat Kantang, hoek aan de Noord-Oostkust van het Riouw-eiland Sebanka.

Selat Marang, oostelijk deel van het eiland Roepat aan Sumatra's Oostkust.

Selat Molo, zie: Molo.

Selawassa, dorp op de Oostkust van het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Selawé, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies.

Selawé, dorp op Sumatra, residentie Palembang, nabij Lahat.

Sele, dorp op Nieuw-Guinea, op de Westzijde van de afdeeling Wonim di Atas, behoorende onder Salawati.

Seleb, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Perboean, aan de rivier Tjangkring.

Selebang, dorp op Sumatra, adsistentresidentie Benkoelen, distrikt Lima Boea Badak.

Selébar, zie: Sillebar.

Seleboe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, op de oostelijke grens van het distrikt Mandi Rantja.

Selejap, dorp in Borneô's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Koehin, afdeeling Sampit.

Selekko, rivier op Borneo's Oostkust, in het Westen van het rijk Koetei, welke in de rivier van Koetei valt.

Selema, berg en dorp op het eiland Ceram, aan de Zuidzijde der baai van Sawaai. De berg wordt ook wel de Monnikskap geheeten en ligt, volgens GREGORY, op 3° 23′ Z. Br. en 130° 34′ O. L.

Seleman, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Enim.

Selembatoe (Moewara-) of Solok (op de kaarten Koewala Kamara Tidoeng), zie: Sulambatoe.

Selembi, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, aan de rivier Bagor.

Selemiangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijk Kota Waringin, aan de Tinkalap.

Selengah, zie: Selanga.

Seletta Ledjioe, Dajaksch dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Berou, rijk Sambilioeng, aan de Kelai, een Zuidertak der Koeran-rivier, die bij dit dorp nog 120 Rijnlandsche voeten breed is.

Seleyer, zie: Saleijer.

Selbitna, eilandje in den Molukschen Archipel, bij het Zuid-Westereiland Roma.

Seli, berg op het eiland Soembawa, rijk Soembawa.

Selia, rivier op de Oostkust van het eiland Boero, die met eene oostwaartsche rigting in zee vloeit.

Selibrihoet, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Sepoetih, aan de rivier Nagit.

Selida, zie: Salida.
Selienta, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang, aan het strand.
Selik, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.
Seliki, zie: Siliki.
Selillau, distrikt met gelijknamige rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe. Aan de rivier wordt goud gegegraven.
Selim, tak der Aroet-rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.
Selimallam, eilandje aan de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, nabij het eiland Adi, op 4° 29′ Z. Br. en 133° 40′ O. L. Het behoort tot het gebied van den Sultan van Tidore.
Seliman, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng. Zij ontlast zich in de baai Soembang.
Selimin, heuvels in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan.
Selimoeran, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan, aan de rivier van Koesan, met een 25tal inwoners.
Selimpawang, zie: Selampawang.
Selinay, rivier aan de Noord-Westkust van het eiland Boero, die in zee vloeit.
Selinga, Westhoek van het Banjak-eiland Toewankoe.
Seling Babi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, in het Westen, aan de rivier Pinoh.
Selingsing, rivier op Java, residentie Kadoe, die van den Merapi komt en in de Pabellan valt.
Selingsing, eilandje in den Lingga-Archipel, ten Noord-Westen van het eiland Rowah, op 0° 16′ Z. Br.
Selingsing, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Larah.
Selingsing, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van het landschap Tanah Laut.
Selinjak, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, landschap Tobah Tobah.
Selinta, zie: Salienta.
Selintahan, ladang op Sumatra, in de Batta-landen, aan den linker oever der Simpang Kanan.
Selio, eiland bij den Zuid-Westhoek van het eiland Billiton, op 3° 12′ Z. Br. en 107° 32′ O. L.
Selira, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in die van Pasir valt.
Selirang, rivier op Borneo's Noord-Oostkust welke, in het Westen van het rijk Koetei, in de rivier van Koetei vloeit.
Selisse, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster, afdeeling, in het Noorden van Bandjermasin, aan de Tabalong Kanan.
Selita Ledjioe, zie: Seletta Ledjioe.
Sella, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, bezuiden Kadoe Gedé.
Sella Blah, rotskloof op Java, residentie Banjoemaas, 1 paal buiten het dorp Adjibarang.
Sellak, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.
Sellan, zijtak der Moengoel, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Pemboeang.
Sellan, zie: Sello.
Sellang, zie: Selang.
Sellatoe, dorp op het middengedeelte van het eiland Poeteran, residentie Madura.
Sellim Allam, een der Waardenburg's eilanden, aan de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea. Het is hoog en zandig, 1 à $1^1/_2$ mijl groot, en wordt door visschers bewoond. Het is met houtgewas begroeid, waartusschen zich kruipende planten zoodanig geslingerd hebben, dat het bijna ondoordringbaar is.
Sello of Sellan, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar. Hare hoofdbronnen liggen aan de noordoostelijke helling van den Merapi. Zij neemt bij Tandjong verscheidene rivieren op, die uit het Noorden, Oosten en Westen komen, en hierdoor aanmerkelijk vergroot, zet zij haren loop zuidwaarts voort, om zich bij Talaweh in den Ombilin te storten.
Sellobodo, bosch op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Ngantang.
Sellodari, kalkheuvel op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Kabooh.
Sellokendogo, bosch op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenoeng Kendeng. Het hout van dit bosch is eene *djati*-soort, doch voor het tegenwoordige voor den huisbouw van weinig belang.
Selo, groentetuin op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, op 30 palen van de hoofdplaats, op den verbindingsrug van den Merbaboe met den Merapi, volgens JUNGHUHN, ter hoogte van 5,049 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De Resident heeft hier een landhuis. De luchtstreek is er overheerlijk, daar de thermometer er gedurende het geheele jaar tusschen de 40° en 60° FAHRENHEIT staat. Bijna alle

Europesche planten en vruchten groeijen hier goed, zoodat de meeste groenten, welke naar Soerakarta en Samarang ten verkoop gezonden worden, hier zijn gekweekt.

Selo, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Samarang, op Soerakarta's grondgebied, regentschap Grobogan.

Selo, rivier op Celebes' Westkust, op de grenzen van Boni met Sopèng.

Selo Adji, dorp op Java, residentie Madiöen, $1^1/_2$ paal van de hoofdplaats, $24^1/_2$ van Ngawi en $22^1/_2$ van Ponorogo.

Selo Awi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Selobang, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Wiroko.

Selo Blandong, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Pakkies.

Seloboro, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Remameh.

Selo di Nata, berg op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Selodjara, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan.

Selo Djarang, gevaarlijke rotsen aan Java's Zuidkust, op ruim $^1/_4$ mijl van den Zuid-Oosthoek der Pangool-baai. Zij liggen gedeeltelijk boven water, doch de zuidelijkste liggen soms onder water met hevige branding er op.

Seloe, een der Tenimber-eilanden, residentie Banda, met het hoogste gedeelte, volgens Gregory, op 7° 27′ Z. Br. en 130° 41′ O. L.

Seloe, rivier en dorp op het Sandelhouteiland, residentie Timor.

Seloean, een der Natoena-eilanden in de Chinesche zee, met de Noordpunt op 4° 11′ 15″ N. Br. en 107° 52′ O. L. Van de Zuidpunt steekt een rif ruim $^1/_4$ mijl af, met 30 en 20 vademen diepte.

Seloeboe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs.

Seloedan, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, welke in de Sebauwang valt.

Seloegan, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko. Zij heeft een snellen stroom.

Seloeki, dorp en poststation op Java, residentie en regentschap Rembang, 15 palen van de hoofdplaats, 49 van Toeban en 79 van Bodjo Negoro.

Seloekong, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Bedagch.

Seloema, afdeeling op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen. Zij is verdeeld in de distrikten Taloe of Tallo, Seloema en Allas, en bevat 20,439 zielen (ultimo 1853). Te Seloema, dat 10 uur ten Zuiden van Benkoelen ligt, is een Controleur der eerste klasse geplaatst, die tevens met de strandvonderij is belast. De bewoners van Seloema worden menigmaal verontrust door tijgers, die er voortdurend vele slagtoffers maken.

Seloema, eilandje ten Zuiden van het eiland Lombok, waartoe het behoort.

Seloemoed, rivier op de Westkust van het eiland Banka, die zich in de Klabat-baai ontlast.

Seloempa, rolsteenbank in Borneo's Westerafdeeling, in de rivier van Melawi.

Seloengei, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, in het Zuid-Westen van het rijk Boeloengan.

Seloepan, berg op Sumatra, op de zuidoostelijke grens tusschen de Ommelanden van Benkoelen en Palembang.

Seloëpoe, marga op Sumatra, residentie Palembang, in het onafhankelijk landschap Lebong, met Danau tot hoofddorp.

Seloessoem, riviertje op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, eene spruit der Tikala, in het distrikt Lotta. Het water van de Seloessoem oefent een nadeeligen invloed op de gezondheid uit, sedert de berg Passeki witte aarde en zwavel uitgeworpen heeft, zoodat de bewoners genoodzaakt zijn geworden twee daarbij liggende dorpen te verlaten.

Seloeting (Batoe Malang-), blinde klip in de zee van Borneo, aan de Noordzijde van Billiton.

Seloetong, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Batoe Bara, met een 40tal bewoners aan den oever, die *padi* planten.

Seloewai, berg op de Oostkust van het eiland Billiton, distrikt Lingang.

Selo Gadjah, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pringkoekoe.

Selo Gambé, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, aan den linkeroever der Tjidjolang, volgens Junghuhn, 1,014 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Selo Giri, berg op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Selogo, naam welke vroeger door de tegenwoordige hoofdplaats Malang, op Java, gedragen werd.

Selo Greteh, dorp met koffijtuin op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, in het Noorden van het distrikt Lempoejang.

Selo Grio, tempelruïne op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, op het zuid-oostelijk voorgebergte van den Soembing, in eene kloof, 2,300 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Zij is in het dorp Setro Wetjannan, op 7 palen ten Noorden van Magelang, gelegen, en werd in 1835 door den Resident HARTMANN ontdekt en door den Heer Dr. S. A. BUDDINGH het eerst beschreven in het *Tijdschr. v. Nederl. Indië*, Jaarg. I, Dl. 2, bl. 407—410. De tempel is uit trachietischen lavasteen gebouwd en beslaat 14 Rijnlandsche voeten in den omtrek. De koepel is gedeeltelijk ingestort, zoodat de oorspronkelijke hoogte daarvan niet bepaald kan worden.

Selo Ireng, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Selok, heuvel op Java, residentie Banjoemaas, volgens DE LANGE, 395 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Selok, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Westen van het distrikt Semanoe.

Selok, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, dat geheel door rijstvelden omgeven is.

Selokadjang, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Sringat.

Selokambing, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Selokarang, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pringkoekoe, aan de Zuidkust, met vogelnestklippen in zijne nabijheid.

Selokarang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang, aan de rivier Progo.

Selokasso, onderdistrikt en indigofabriek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Selokaton, eigenlijk Seloketingal, distrikt op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, met 23,665 inwoners. De hoofdplaats heet Soekaredjo. Selokaton is vermaard geworden na de ontdekking der bronnen van Wono Kambang, gelegen aan den west-noordwestelijken voet van het Prahoe-gebergte, in een schoon, door de rivier Koeto besproeid dal, op 10 à 12 palen van het poststation Willerie, 2,015 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Beneden het dorp Selokaton is mede de bron van Gebangan gelegen, waarover men dat artikel kan nazien. De eerstgemelden zijn gewoonlijk onder den naam van bronnen van Selokaton bekend en zullen daarom hier beschreven worden.

Dr. KREBS, die zich op het land Selokaton eenigen tijd heeft opgehouden, berekent de gemiddelde temperatuur op 73° FAHRENHEIT. De grootste wel ligt, volgens hem, 120 Rijnlandsche voeten oostelijk van de rivier en kan in het uur p. m. 2,000 kannen water opleveren.

Dit water is scheikundig onderzocht door de Heeren WAITZ en FRESENIUS, wier analysen voorkomen in het *Natuur- en Geneeskundig Archief*, Jaarg. I, bl. 328—333. Aan die van FRESENIUS wordt de voorkeur gegeven, weshalve hier alleen het resultaat zijner ontleding zal opgenomen worden.

Honderd deelen water bevatten grammen:

acidum carbonicum. .	onbepaald
bicarbonas sodae. . .	0,05012
〃 magnesiae.	0,04992
〃 calcis. . .	0,05936
〃 ferri. . .	0,00294
〃 manganesii	sporen
sulphus potassi. . .	〃
chloruretum potassi. .	0,00945
〃 sodii. . .	0,31254
joduretum potassi. .	zeer geringe hoeveelheid
bromuretum sodii. . .	sporen
oxydum alumini. . .	〃
acidum silicum. . .	0,01471

Wegens de voortreffelijke eigenschappen der bronnen en hare gunstige ligging in eene hoogst gezonde vallei, is van Gouvernementswege aldaar, in 1844, een bad-etablissement voor reconvalescenten opgerigt, onder geneeskundige behandeling van eenen Officier van Gezondheid.

Selokaton, dorp in bovenvermeld distrikt Selokaton, Zuid-West van de hoofdplaats Soekaredjo, op 3 palen ten Westen van Tjoeroek en 13 palen van Gebangan, 2,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op het Prahoe-gebergte gelegen. Het ligt op een uitgestrekt, heuvelachtig en vruchtbaar terrein, door vele riviertjes of beekjes doorsneden. Dit dorp is groot, doch onregelmatig gebouwd en heeft eene vrij talrijke bevolking. Er zijn eene fraaije moskee en eene pasanggraban, terwijl eene markt even buiten deze plaats onder hooge boomen gelegen is.

Selokerto, dorp op Java, residentie Bage-

len, regentschap Karang Anjar, distrikt Gombong.

Selo Kradenan, voormalig distrikt op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekowati, met 3,000 inwoners. Later is het bij een ander distrikt ingedeeld.

Selo Linggo, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Ngasinan.

Selolo, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, ten Noorden van het meer Lebak Deling.

Selolok, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Pemboeang valt.

Seloman, hoek aan de Westkust van Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Zuid-Westzijde van de afdeeling Kroë.

Selo Mangleng (*Selo* steen en *Mangleng* hol, dus holle steen of rotsgrot), grot op Java, residentie Kediri, 3 palen ten Westen van de hoofdstad, aan den voet van den heuvel Klotok. Zij bestaat uit vier kleine vertrekken, uitgehouwen in de harde rots, waaruit de heuvel tot op eene aanzienlijke hoogte bestaat. De wanden van de twee voornaamste vertrekken zijn met beeldhouwwerk versierd, en onderscheidene verhevenheden en uitstekken wijzen de plaatsen van godsdienstoefening en boetedoening aan. In deze grot wordt ook een steenen beeld gevonden.

Selo Manoek, boven water zigtbaar rif bij Java's Zuidkust, in de bogt Gongso, in het Oosten van de baai Segoro Wedi.

Selo Merto, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Leksono.

Selo Miring, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, bewoond door een 80tal zielen.

Selo Miring, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, op Samarang's grondgebied.

Selonda, vrij hoog eilandje bij de Noordkust van het eiland Soembawa, vóór de Saleebogt, met het midden, volgens GREGORY, op 8° 6′ 45″ Z. Br. en 117° 47′ O. L.

Selondo, berg op Java, residentie Soerabaja, distrikt Modjo Kerto, bij de grens van Pasoeroewan.

Selondok, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten.

Selo Negara, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Selong, dorp op de Westkust van het Riouw-eiland Bintang.

Selong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Selonka, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Selo Pajong, eilandje en hoek aan Java's Zuidkust, in de Indische zee, bij het distrikt Wadjak, residentie Kediri. De hoek bepaalt de Oostzijde der Boemboen-baai.

Selor, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, in het Oosten van het rijk Boeloengan, welke in de Kajan vloeit.

Selorentek, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Ngempit.

Selorok, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, in het Zuiden van het distrikt Pangool.

Selorok, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Selo Sendo, berg en dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuid-Westen van het distrikt Rengel.

Selo Sirah, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Magettan.

Selo Tawing, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, in het Zuid-Westen van het distrikt Baleh Pandjang.

Selo Toendo, tempelruïne op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil.

Seloton, eiland bij de Oostkust van Gilolo, onder het gezag van den Sultan van Tidore.

Seloton, rivier en eilandje aan Sumatra's Oostkust, landschap Langkat.

Selotor, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Selouan, zie: Seloean.

Selowessi, distrikt op Java, residentie Japara, regentschap Pati, met 115 dorpen en 37,600 zielen. De hoofdplaats is Wedaro Djekso.

Selowiri, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Selowogo, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Boengatan.

Seltorak, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Seluniangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den linker-oever der Plantikan, bewoond door een 50tal Dajaks (1853).

Sema, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong, welke op den berg Ratté ontspringt. Zij neemt de Taboe, Enda en Watas op, en ontlast zich op den regter-oever in de Sekampong.

Semaboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar, ten Noord-Westen van Toerawan, gelegen op

ruim 2,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De bodem is hier zeer vruchtbaar en bevat overvloed van water. Er wordt rijst verbouwd en na den oogst worden er op de velden maïs en pataten voor eigen gebruik of uijen en aardappelen ten verkoop aangeplant.

Semabong, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Semadang, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Semadjie, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto.

Semadjoe, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, op de grens van Serawak.

Semagandeng, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, rijkje Silindong.

Semagoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, bewoond door een 150tal zielen.

Semagoeng, rivier op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok.

Semah, zie: Sema.

Semait, eiland in de Kapauer-baai, aan de Westkust van Nieuw-Guinea.

Semaja, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Mandi Radja.

Semajan, meer en dorp op Borneo's Noord-Oostkust, rijkje Koetei, het meer op 0° 28′ N. Br. en het dorp aan de rivier Bongan.

Semajas, distrikt en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, bewoond door 1,485 Dajaks, van welke 300 in het dorp Semajas.

Semajas, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Semalantakan, kaap aan Borneo's Oostkust, landstreek Tanah Boemboe, die de baai Pamoekan ten Zuiden bepaalt.

Semalen, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Semali, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Semambat, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Semamboe, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, dat van Mata Waloe komt en zich in de Blitang ontlast.

Semambong, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III, in het Zuiden.

Semampir, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Semampir, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Semampir, dorp op Java, bij de stad Soerabaja.

Semampir, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, een in het distrikt Djenoe, en een in Djati Rogo.

Semampir, dorp op Java, residentie Pekalongon, distrikt Batang, in het Zuid-Oosten.

Semampir, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Semampir, dorp op Java, residentie en distrikt Kediri.

Semampir, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Wlingie.

Semampir, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Semampir, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang, aan de rivier Progo.

Semampir, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Semampir, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Semampir, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerwokerto.

Semampir, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Pedjarakan.

Semampir, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Moesi, afdeeling Moesi Ilir.

Semana, gehucht op het eiland Boero, regentschap Loemaëteh, stam of fenna Wohamohaf.

Semanakh, eiland met een rif aan de Zuidzijde, aan Borneo's Oostkust, op 2° 10′ Z. Br., behoorende onder Goenong Teboer.

Semandang, groote rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang, die op de grenzen van Sekadouw ontspringt. Zij is bevaarbaar voor vaartuigen van weinig diepgang. Tusschen haar en de Kapoeas bestond vroeger gemeenschap door de rivier Mata Mata, die tegenwoordig echter aan den kant van de Kapoeas digtgegroeid en onbevaarbaar geworden is. Hare oevers zijn door Dajaks bewoond. Aan deze rivier ligt een gelijknamig dorp.

Semandang Kanan en **-Kiri,** twee distrikten in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang. Het eerste bevat 3 dorpen en 270 Dajaks, en het andere 4 dorpen en ongeveer evenveel Dajaks (1855).

Semandela, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Kwantan, aan de rivier van Kwantan.

Semanding, onbevaarbare zijtak van de monding der Brantas, die op Java, residentie

Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I, in zee valt. Op 17 mijlen van de zuidelijke monding der rivier is in de afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjosari Lor, eene groote *ráwa*, mede Semanding geheeten.

Semanding, dorp met tabaksonderneming op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noorden van het distrikt Temajang. De onderneming behoort aan de erven J. VAN DER SLUIJS, en heeft eenen aanplant van 150 bouws.

Semanding, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Soemorotto.

Semanding, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Sringat, alwaar eenige oudheden, uit graftomben bestaande, aangetroffen worden.

Semanding, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Semandjoerin, heuvelreeks in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan.

Semane, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Semangal, een der Palabalangan- of Kleine Paternoster-eilanden, in de straat van Makassar.

Semangan, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, aan de Tjidani.

Semangan, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, distrikt Wanaradja.

Semanggih, kampong op Java, residentie Soerakarta, tot de hoofdplaats behoorende, aan de rivier Batoe Rono.

Semanggih, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Wonorotto, op de scheiding van Djokdjokarta, aan den weg van Poerworedjo naar Djokdjokarta, 14 palen van Poerworedjo, 24 van Ambal, 47 van Wonosobo en 36 van Keboemen. Er zijn een steenen postgebouw en eene pasanggrahan. Van deze plaats loopt een uitmuntende weg naar Poerworedjo.

Semanggih, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor, aan de Bogowonto.

Semangis, eilandje aan Sumatra's Westkust, ten Westen van de residentie Padang, distrikt Salida.

Semangit, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de Kapocas.

Semangit, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door 750 Dajaks.

Semangka, afdeeling op Sumatra, in het Zuid-Westen der Lampongsche distrikten, op ultimo 1853 met 9,750 zielen. Semangka grenst ten Noorden en Westen aan Benkoelen, ten Oosten aan de distrikten Telokh Betong, Sekampong en Sepoetih. Het civiel gezag over deze afdeeling is in handen van den militairen Kommandant, die gewoonlijk den rang van eersten Luitenant heeft. Verder staat Semangka onder eenen *Depati,* die ter hoofdplaats Bornei woont. Aan de Zuidzijde van Semangka is de baai van gelijken naam, ook Keizers-baai genaamd, gelegen, die aan de Noord- en Noord-Oostzijde door Tandjong Tjina gevormd wordt. Zij loopt in noord-westelijke rigting ongeveer 8 mijlen landwaarts in en heeft bij het Reigerseiland eene breedte van nagenoeg $4^1/_2$ mijlen, met verschillende diepten van 50 tot 100 vademen die naar den ingang toenemen, en 10 à 15 vademen aan den wester-oever en den noordwestwal, alwaar in een modderigen bodem goede ankergrond is. De oevers zijn nabij de zee in het algemeen moerassig en laag.

De kust aan de Westzijde biedt geene beschutting tegen Zuid-Ooste-winden aan.

De Oostkust heeft eene ankerplaats, op $^1/_2$ mijl van den wal, in 20 of 30 vademen diepte. De geschikste ankerplaats is echter ten Oosten van den mond der Semangka-rivier, waar schepen doorgaans beschut tegen Zuid-Oostewinden liggen.

De in deze baai gelegen eilanden behooren tot de afdeeling Semangka. Aan het Noord-Westeinde der baai vloeit de rivier Semangka, die in Palembang, landschap Blalouw, haren oorsprong neemt op den berg Gigok. Zij neemt eene menigte onbeduidende riviertjes op, waarvan de Somoöng de voornaamste is. Na dezen tak opgenomen te hebben, splitst zij zich in honderden zoo groote als kleine takken, welke door een moerassig terrein vloeijen, dat zij in den regentijd geheel overstroomen. De hoofdtakken der Semangka zijn bevaarbaar, doch zeer moeijelijk, daar de vaart door bovenstroomen en drijvende eilanden gevaarlijk wordt gemaakt. De Semangka vormt, van de Moerawa Harro af tot aan de Moerawa Lago, de grens tusschen de Lampongs en Benkoelen. Deze rivier ontlast zich bij Bornei in de baai van gelijken naam, met twee mondingen, die, niet ver van elkander verwijderd, eene kleine delta insluiten.

De inwoners van Semangka waren in 1846 tegen het Nederlandsch gezag in opstand gekomen, en nadat alle pogingen van den Gezaghebber, om door zachte maatregelen de rust te herstellen, vruchteloos bevonden waren, heeft hij daartoe kracht van wapenen moeten gebruiken. De inwoners vinden hun bestaan in de visch-

vangst en den kusthandel. Er bestaat uitvoer van peper, koffij, vogelnestjes, *rotan* en *damar*. Aan de zijde der rivieren Semangka en Ngarip wordt meer rijst dan elders in de afdeeling en wel op sawah's aangeplant. In deze afdeeling worden in het distrikt Ngarip warme bronnen gevonden. Deze zijn beschreven door den Heer WIJNEN, in het *Natuurk. Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Dl. XXII, bl. 63—72.

Semangkak, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, aan den postweg.

Semangka-piek, zie: Keizers-piek.

Semangkil, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Semangko, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas.

Semangoes, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, die in het distrikt Kikim ontspringt en met eenige kronkelingen in noord-westwaartsche rigting in de Moesi valt. Langs hare boorden treft men goede houtsoorten aan, waarvan vaartuigen gebouwd worden. Bij hare monding is een gelijknamig dorp met 60 woningen en een pasciban.

Semanoe, distrikt met gelijknamig hoofddorp en poststation op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool. Het behoort aan den Sultan en staat met het distrikt Awoe Awoe onder een Regent. Het telt ruim 900 inwoners. Het dorp ligt aan het Zuiderstrand, op 28 palen van Djokdjokarta. In het Noorden van Semanoe ligt het land Ngawen, toebehoorende aan den Prins PRANG WEDONO.

Semanoe (Karang-), punt aan Java's Noordkust, die de Patjitan-baai bepaalt.

Semanpir, zie: Semampir.

Semanten, distrikt op Java, adsistent-residentie Patjitan, waarvan het de Noord-Westzijde beslaat. Het bevat 18,000 inwoners. De hoofdplaats heet Ardjosari. Te Karang Ajam, in het Westen van dit distrikt, vindt men de eenig bekende warme minerale bron van de adsistent-residentie. Een dorp Semanten is in het distrikt Patjitan gelegen.

Semao, zie: Samao.

Semappi, rif in de Chinesche zee, ten Noorden van het eiland Groot Natoena.

Semar, oud gebouw op Java, op het plateau van den Diëng.

Semarang, zie: Samarang.

Semarau, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, met een 60tal inwoners.

Semarmendem, rivier op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir.

Semarong, rivier op de Noordkust van het eiland Lingga, met eene wijde monding.

Semasa, eilandje aan Borneo's Westkust, vóór Soengei Raja.

Semat, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Sematahan, een der Palabalangan- of kleine Paternoster-eilanden, in de straat van Makassar.

Semata Lajer, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan.

Semataloen, volksstam op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, die in de binnenstreken van de rivier Seboekoe woont. De Semataloen's leven in vijandschap met de Tinggalan's of Daut's, hoewel zij toch vreedzamer dan deze zijn.

Sematan, klein Maleisch visschersdorp op Borneo's Noord-Westkust, rijk Serawak, ten Oosten van kaap Datoe, aan de rivier van dienzelfden naam.

Semauw, zie: Samao.

Semawang, zie: Semawang en Singkarah.

Semawis, naam voor Samarang in het Krå̊må̊ of Hoog-Javaansch.

Semawit, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tamajang.

Semawoeng, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Tjangkreb.

Sembade, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Sembagat, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe, aan de rivier van Sillebar.

Sembak, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, distrikt Kendai.

Sembajang, zie: Sambajang.

Sembaki of Towali, straat in den Molukschen Archipel, gevormd door de Noord-Westkust van het eiland Batjan en het eiland Towali Besar. Zij is, wegens de vele eilanden, riffen en klippen, alsmede door de sterke stroomen moeijelijk te bevaren.

Sembaki, riviertje en berg op de Noord-Westkust van het eiland Batjan. De Sembaki is slechts op zeer korten afstand van de monding voor praauwen van weinig diepgang bevaarbaar.

Sembalan, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de oostelijke grens van het landschap Tanah Datar.

Sembambong, dorp op Java, residentie en distrikt Bezoeki.

Sembana Balong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Sembanban, distrikt en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan.

Sembanban, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Zuidkust van het landschap Tanah Laut.

Sembang, dorp op Java, residentie en distrikt Pekalongan.

Sembatan, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Goenong Kendeng.

Semberak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang, bewoond door 25 Maleijers (1855).

Sembiana, kaap aan de Oostzijde van het eiland Laut, dat aan Borneo's Zuid-Oostpunt ligt.

Sembier, dorp en indigofabriek op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen, distrikt Premboen.

Sembier, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Sembier, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling en distrikt Soemadang, onderdistrikt Rantja Poeroe, in 1856 met 61 huisgezinnen. De omtrek levert koffij op.

Sembilan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Sembilan, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Sembilan, eiland ten Oosten van Sumatra, in het Zuiden van de straat van Malakka.

Sembilan, kaap aan de Noord-Westkust van het eiland Singkep, in den Riouw-Archipel.

Sembilangan, rivier op Java, residentie Batavia, in het Noord-Westen van het Ooster Kwartier. Eigenlijk is zij een westelijke arm der Tjilingsi of Bekasi, die zich in de Javazee ontlast. Aan haren oever ligt een gelijknamig dorp aan het strand.

Sembilangan, dorp en hoek op het eiland Madura. Het dorp ligt 5 palen van Bangkalang.

Sembilan Kota, zie: Negen Kota's.

Sembilao, zie: Kilmoeri.

Sembioe, distrikt op het Banggaai-eiland Peling, met 314 zielen (1852).

Sembir, zie: Sembier.

Sembiran, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sembodjo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong.

Sembodo, dorpje op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen. In de nabijheid dezer plaats ligt, op 8 palen ten Noorden van Keboemen, eene zoutachtige bron, die boven den regter mondingsarm der rivier Lo Oeloe ontspringt en alleen in de goede moesson te naderen is, daar in den regentijd de rivier er overheen stroomt. Het water wordt gaarne door karbouwen gedronken. Het soortelijk gewigt is bij 28° C. 1.00107.

Semboeang, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap der V Kota's.

Semboeboer, rivier op de Westkust van het eiland Banka, die zich in de Klabat-baai ontlast.

Semboejan, zie: Sembojang.

Semboekan, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Grobogan.

Semboelaling, een der Batoe-eilanden, ten Zuiden van het eiland Pini.

Semboelan, rivier op de Westkust van het eiland Banka, distrikt Soengei Slan.

Semboelan, rivier op de Westzijde van het eiland Laut, dat ten Zuid-Oosten van Borneo is gelegen.

Semboeloe, zie: Samboeloe.

Semboeloe, riviertje en eilandje aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Billiton.

Semboeloengang, zie: Ikan.

Semboeng, zie: Semboong.

Semboengan, landschap op de Oostkust van het Mentawei-eiland Siberoet, met 300 zielen.

Semboengan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, in het Zuiden van het distrikt Bagi.

Semboengan, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Tambangan.

Semboengan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Karang Djati.

Semboengan, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gendeng.

Semboeraauw, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Semboet, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri, op de grens van Buitenzorg.

Semboewang, rivier op het eiland Banka, in het Noorden van het distrikt Blinjoe.

Sembojang, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang. Het bevat ongeveer 6,000 zielen.

Sembokėj, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Kakas. Men vindt er eene school.

Semboong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli. Hij heeft een krater, die thans naauwelijks eenige werking vertoont. De Semboong is, volgens REINWARDT, 5,787 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, de krater ligt omtrent 600 Rijnlandsche voeten beneden den hoogsten top.

Semboong, berg op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Semboong, voormalige indigofabriek op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa, ten Zuiden van het hoofddorp Goenawang Kidool.

Semboong, poststation op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba.

Semboong, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Soekoredjo, op de grens van Pasoeroewan.

Semboong, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Pakoentjen.

Semboong, dorp met markt op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Semboong, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Semboong, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noorden van het distrikt Soebang.

Semboong, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Karang Djati.

Sembowo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sembras, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin.

Sembroean, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Semedan, marga op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Seloema.

Semedan, klip aan Sumatra's Westkust, ten Westen van de residentie Padang, distrikt Soengei Toenoe.

Samedoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati, aan de Java-zee.

Semee of Semeeuw, eilandje dat door de Iris-straat van den vasten wal van Nieuw Guinea's Zuidkust gescheiden is. Het ligt met den Oosthoek op 3° 48′ Z. Br. en 134° 12′ O. L. Het vaarwater tusschen dit eiland en Aidoema is, om naar de Triton-baai te komen, te verkiezen boven de Iris-straat.

Semelouw, rivier en *ráwa* op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van het distrikt Moko Moko.

Sememi, zie: Semimi.

Semen, drie dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in de distrikten Ballak, Remameh en Bandongan.

Semen, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Modjorotto. Vroeger was hier eene indigofabriek.

Semen, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Rembang, een in het distrikt Sedan, en een in Soelang, aan de rivier Randoe Goenting.

Semen, rivier op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sepreh.

Semendo, zie: Semindo Darat.

Semenkaran, eilandje aan de Westkust van Poeloe Laut, ten Zuid-Oosten van Borneo.

Semenoeng, zie: Seminoeng.

Semenoesoer of Bokongan, eene der mondingen van de Koeran-rivier, op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Berou.

Semerak, berg op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran, behoorende tot het Moerja-gebergte, hoog 4,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Seméroe, zie: Sméroe.

Semesa, eilandjes in den Sollok-Archipel, op ongeveer 1 mijl afstands ten Oosten van Tandjong Tando of den Oosthoek van Sollok.

Semet, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak.

Semeteh, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Moesi, met 22 woningen en eene paseiban.

Semeter, dorp op de Noordkust van het Papoesche eiland Salawati.

Semgum, kaap aan de Noord-Oostkust van het eiland Ceram.

Semi, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Minoreh.

Semidang, berg en rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Semila, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Semimi, voormalig distrikt op Java, residentie en regentschap Soerabaja, in de westelijke Ommelanden der stad, thans stads-jurisdictie geheeten. Vroeger behoorde dit gedeelte onder Djabakota, doch is nu onderhoorig aan het distrikt Kota. Het is Gouvernementsland met 38 dessa's en 7,106 zielen (1857).

Semin (Toembang-), dorp in Borneo's

Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 5 huizen en 80 zielen (1853).

Semindjangan, dorp op Java, residentie Bantam, bij de zuidelijke grens van de afdeeling Serang.

Semindo Darat, landschap op Sumatra, residentie Palembang, ten Noorden van Semindo Oeloe Loeas. De handel is er vrij levendig. Er wordt eene zoutbron gevonden.

Semindo Oeloe Loeas, landschap op Sumatra, op de zuid-westelijke grens van de residentie Palembang, grenzende ten Noorden aan Semindo Darat en ten Oosten aan Kisam Saka en Makouw.

Semindoeng, zie: Seminoeng.

Semindong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Meliouw.

Semingkar, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, 6½ paal van Piongan en 13½ van Djokdjokarta.

Semingkir, dorp en bosch op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Mandiradja. In de nabijheid van Semingkir ligt eene zoute bron, op ongeveer 3 palen van de pasanggrahan te Randoe Dongkal.

Semingo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Seminis, distrikt, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas. Seminis is de hoofdzetel der kongsie Sam-ti-kiouw. Van Sambas is naar deze plaats een weg aangelegd. De rivier is bevaarbaar, doch de vaart wordt door de vele daarin liggende boomstammen zeer bemoeijelijkt. Te Seminis is een eerste Luitenant der Infanterie waarnemend civiel Gezaghebber.

Seminoeng, berg op Sumatra, residentie Palembang, in het Ranoe-gebied, op de grens van Benkoelen. Aan den voet, ter plaatse, waar deze door het meer Ranoe bespoeld wordt, zijn eenige warme bronnen ontdekt, waarvan het water eene hitte van 125° Fahrenheit met ijzerachtigen smaak heeft.

Semione, of Zadel-eiland een der Natoena-eilanden in de Chinesche zee, met het midden op 4° 30′ 40″ N. Br. en 107° 44′ O. L. Aan de zuidzijde ligt een rif en een aan het Noord- West-einde, waarop minder dan 3 vademen water staan, en digt daarbij 40 vademen water.

Semiring, dorp op Java, residentie en distrikt Bezoeki, aan de straat van Madura en aan de rivier Deloewang.

Semironan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Semissah, eiland aan Borneo's Westkust, bij Soengei Doeri (Montrado).

Semodo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, in het Oosten.

Semoe, zie: Semoet.

Semoeloen, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, aan den postweg naar Salatiga.

Semoenboeng, eilandje ten Westen van het eiland Banka, aan de Zuidzijde van het eiland Muntok.

Semoengko, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, aan de rivier Sampa.

Semoengko, zie: Sangking.

Semoenjoe, dorp op het eiland Billiton, distrikt Boeding.

Semoera, zie: Smora.

Semoeroep, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Semoet, eilandje ten Noorden van Java, tot de Duizend-eilanden behoorende, op 5° 40′ 18″ Z. Br. en 106° 36′ 25″ O. L.

Semoet, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, behoorende onder Goenong Teboer.

Semoet, kaap aan Borneo's Westkust, op 1° 32′ N. Br.

Semoet of Oost Domino, eilandje op 1½ mijl ten Noorden van den Oosthoek van Lingga, op 0° 9′ Z. Br. Aan de Noord- en Zuid-zijden steekt een rif af.

Semoet, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Semoet, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Porrong, op de grens van het land Alkmaar.

Semoet, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Longka, distrikt Djati Wangi, op de oostelijke grens.

Semoet, voormalige wijk in de stad Soerabaja, om de Zuid, op Java, die in 1840 plaats heeft moeten maken voor de kazerne der kavallerie met stallen.

Semoetra, riviereilandje in den mond van de Lamandow, op Borneo's Zuidkust, rijk Kota Waringin.

Semolo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Semondo, een der Batoe-eilanden, aan de Westzijde van het eiland Tanah Massa.

Semondo, kaap op Java, aan de Zuidzijde van het distrikt Patjitan, die de Westzijde der Polluxbaai bepaalt.

Semongan, zie: Simongan.

Semono, bergstroom en dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo, distrikt Tjangkreb.

Semowalan, zie: Simowalan.

Semowo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 780tal zielen.

Sempang, dorp op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Sempar, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pegadeng, bijna 2 palen Oost van Kamarong.

Sempatan, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan. Men vindt hier eenige oudheden, als een Doerga-beeld en een gemetseld bad.

Sempo, berg op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, ten Noorden van den Sapoetan, op 1° 8′ 20″ N. Br. Hij is, volgens Reinwardt, 4,744 Rijnlandsche voeten hoog.

Sempoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Sempoe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Sempoe, indigofabriek op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto.

Sempoe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, in het Zuiden van het distrikt Ngawen.

Sempoe, eiland in de Indische zee, ten Zuiden van Java, residentie Pasoeroewan, ten Westen van de baai Plélot, met den Westhoek, volgens Melvill van Carnbée, op 8° 28′ 30″ Z. Br. en 112° 47′ O. L. Het is 8 vierkante mijlen groot en onbewoond, en de kust is slechts voor kleine schepen te naderen. Aan de Noordzijde is in het Oosten van het kanaal, dat door dit eiland en den wal van Java gevormd wordt, eene goede ankerplaats voor groote schepen, die door het omliggend gebergte voor alle winden beschut is. De westelijke ingang van genoemd kanaal is bezet met verscheidene klippen en eilandjes. De Zuidzijde is steil, even als de Oostzijde; aan de eerste vindt men een groot vogelnesthol, Goea Sibanten genaamd. Aan de Zuid-Westkust vindt men, op een korten afstand van den wal, eene groote menigte boven water liggende rotsen. De Zuidkust is over het geheel woest; de daarin liggende bosschen worden slechts zelden bezocht door de inlanders van Malang en Lamadjang, zoowel om het aantal tijgers, die er zich ophouden, als om de booze geesten, die, volgens hun bijgeloof, daarin rondwaren, en begeven zij er zich heen om hout te kappen of was te zoeken, dan vasten en bidden zij eenige dagen te voren. Men kan zich op dit eiland van uitmuntend zoet water uit eene bron voorzien. Het land bevat klapper- en *arèng*-boomen. Varkens, herten, tijgers, gelijk ook schildpadden, zijn er in menigte.

Sempoel, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Oosten van het distrikt Awoe Awoe.

Sempoen, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Sempoer, riviertje op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, welke in de Mangoes vloeit.

Sempoer, klein dorp op Java, residentie Bagelen, op eenen afstand van 7 palen Noord-Noord-West van het fort Gombong, aan den voet van den berg Merbaboe. Bij deze plaats borrelt op den berg Sangoelara eenig warm water op, helder van kleur, zwavelachtig van reuk en flaauw zout van smaak. Het water dient tegen huidziekten. Het soortelijk gewigt bij 28° C. is 1.00032.

Sempoeran, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, 35 palen van Serang, 30 van Lebak, 55½ van Tjiringin en 56½ van Anjer.

Sempoeran, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Sempoeran, berg in Borneo's Westerafdeeling, op de grens van Mampawa en Sambas.

Sempoesari, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Sempok, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga.

Sempollan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Soekokerto.

Sempon, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikten Remameh en Probolinggo.

Sempon, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo.

Sempor, rivier op Java, residentie Djokdjokarta.

Sempora, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, aan de Tjikias.

Sempouw, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Loemar. De rivier Sempouw is een zijtak der Sambas Kanan.

Semrio, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, op de grens tusschen de distrikten Soemowono en Prapak.

Sena, rivier op het eiland Boero, aan de Oostkust.

Senaba, rivier en dorp op Sumatra, ad-

sistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Seblat.

Senaba, dorp op Sumatra, in het Noorden van de Ommelanden van Benkoelen.

Senabang, zie: Senoeang.

Senabang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Senajang, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, bewesten de Krokot, 9 palen boven Batavia.

Senalo, dorp op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, landschap Sawani. Het bevat ruim 100 inwoners.

Senalo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo, aan den postweg.

Senama, eiland aan Borneo's Oostkust, onder Goenong Teboer.

Senamang, landschap, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Mendawei. De bergachtige rivieroevers zijn hoog, steil en met bosschen bedekt. Deze rivier is tot aan het dorp Riam Batang voor kleine vaartuigen bevaarbaar. Zij is eene der noord-oostelijke hoofdbronnen van de Katingan. De oorsprong ligt op 112° 31′ O. L., op 3,248 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het dorp, gelegen aan eenen zijtak der rivier, en ook Toembang Senamang geheeten, heeft eene rustplaats of *balei* voor reizigers en is versterkt door eene schans. De *balei* ligt op 1° 10′ 30″ Z. Br. en 112° 18′ O. L. Het land is rijk aan goud. Het dorp is bewoond door 400 Dajaks (1853). Het Hoofd van Senamang woont te Paké.

Senamang, zie: Sinamang.

Senambo, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Senamboen, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, een in het distrikt Grati, en een in het distrikt Djati, aan den postweg.

Senamen Kranji, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den regter oever der Kahajan.

Senmapoengan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, hoog circa 1,800 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Aan dezen berg wordt bergkristal gevonden.

Senang, onderdistrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Sadjira.

Senanglong, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Senaning, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier van Manna.

Senanoi, kaap op het eiland Bonoa, in den Molukschen Archipel.

Senapakis, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Sleman, nabij de stad.

Senapang, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar.

Senappoe, eilandje aan de Oostkust van Sumatra, in de Brouwers-straat, bij Rantau.

Senaro of Lacrone, koraaleilandje, behoorende tot de Zeven-eilanden, in de Indische zee, ten Westen van Sumatra, op 1° 5′ Z. Br. en 100° 19′ O. L. Tusschen hetzelve en Thoren liggen vier riffen. Het is een laag eilandje, begroeid met klapperboomen.

Senawan, zie: Senamang.

Sendak, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Soengkei.

Sendalan, dorp op Celebes, residentie en distrikt Manado. Men heeft er eene school.

Sendang, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Sendang, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, op Samarang's grondgebied.

Sendang, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Modjo Kerto.

Sendang, dorp op het eiland Madura, op de Zuid-Westzijde der afdeeling Soemanap.

Sendang, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Poerworedjo.

Sendangan, twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, een in het distrikt Sonder, met eene bevolking van ongeveer 330 zielen, en een in het distrikt Tompasso, met ruim 210 zielen.

Sendangan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met ruim een 50tal zielen.

Sendang Delik, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Sendang Lebak en **-Poewoer,** twee dorpen op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Kedokan.

Sendawar, rivier op Sumatra, residentie Palembang. Zij valt in de Rawas.

Sendawar, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, aan de Kleber.

Sendawar, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Kikim.

Sendekan, rivier op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, welke in het meer Ketemoe valt.

Senden, partikulier land op Java, residentie

Soerabaja, afdeeling Grissee, bewoond door ruim een 40tal zielen.

Senden, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, regentschap Trengalek, distrikt Kampak.

Senden, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Senden, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Senden, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ngasinan, bij de grens van het distrikt Ballak.

Sender, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Kota.

Sendi, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, bewoond door Batta's.

Sendikat, rivier op Sumatra, residentie Palembang, landschap Moelak Oeloe.

Sending, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Lawas.

Sending, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Singahan.

Sendiri, eiland ten Oosten van Celebes, in de Moluksche zee, tot de Banggaai-eilanden behoorende.

Sendoek, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tombariri. Er is eene dorpsschool.

Sendoelang, klip in de Java-zee, ten Noorden van Java, bij de kust van Krawang, op 6° 6′ 30″ Z. Br.

Sendoro, zie: Sindoro.

Sendrongan, dorp op het eiland Nias, distrikt Nako, met eene naphta-houdende bron.

Senebing, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Soekadana, met 43 inwoners (1855).

Senên, dorp op Java, residentie Batavia, 3 palen van de stad Batavia verwijderd.

Senên, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Senên, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Lempoejang.

Senên, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Wonosobo.

Senên, twee dorpen op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, een in het Noord-Oosten van het distrikt Semanoe, en een in het distrikt Awoe Awoe.

Senga, gehucht op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Alaban. Men vindt er twee tempels, overblijfsels van het vroeger verblijf der Padries in deze streken.

Senga, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Sengal, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Roengan.

Sengalaki, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, behoorende onder Goenong Teboer.

Sengalang, zie: Singalang.

Sengarang, eiland in den Riouw-Archipel, ten Zuiden van Bintang. Er is eene steengroeve, waaruit zerksteenen gehouwen worden, die men in menigte naar Java uitvoert.

Sengaroe, drie eilanden in den Molukschen Archipel, aan de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Sengen, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Porrong.

Sengigi, dorp op de Noord-Westkust van het eiland Lombok.

Sengkâng, groot dorp op Celebes' Westkust, rijk Wadjo, aan het meer Tempe. Het is in Augustus 1859 door den Wadjoschen Prins Aroe Padali, wegens eene oude veete met den *Datoe* van Sopèng, aan wien dit dorp behoorde en tot verblijf strekte, in de asch gelegd.

Sengkarang, rivier en dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan. Uit de rivier is eene waterleiding gegraven.

Sengkoelir, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pawan.

Sengkoewang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, distrikt Djelei.

Sengkol, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, bij de Tjidani, in het Zuid-Oosten.

Sengo, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir.

Sengoelong, berg op Sumatra, residentie Padang, op de grens tusschen de distrikten Ajer Adji en Indrapoera.

Sengon, dorp op Java, residentie Pekalongan, ten Zuiden van de hoofdplaats.

Sengon, rivier op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III, zijnde eene afwatering der Brantas.

Sengoro, distrikt op Java, residentie Pasaroewan, in het Zuid-Westen van de afdeeling Malang. De hoofdplaats heet Kepandjen. Dit distrikt heeft eene bevolking van ongeveer 10,000 zielen en bevat 71 dorpen, een van welke mede Sengoro wordt geheeten.

Sengoro, dorp op Java, in het Zuiden der residentie Bagelen, aan de *râwa* Wawar.

Sengoro, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Sengoro, dorp op het eiland Bangkalis, dat aan Sumatra's Oostkust ligt.

Senibong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier van Sekadouw.

Senin-an, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Senipa, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Zuidkust van het landschap Tanah Laut.

Senjang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 3 palen ten Oosten van den 23ⁿ paal op den weg naar Tandjong Kaik.

Senjior, rivier op Borneo's Oostkust, in het Noord-Oosten van het rijk Koetei, welke in de Klintjouw valt.

Senkana, zie: Sekana.

Senkoean, kaap aan de Noordkust van het eiland Battam, in den Riouw-Archipel, op 104° 2′ O. L.

Sennaho, dorp op het eiland Ceram, onder de afdeeling Saparoea.

Senning Bakker, laras op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, aan de West- en Zuid-Westzijde van het meer Singkarah. Over de warme wellen, die in Senning Bakker ontspringen, zie men het woord Padang Blimbing.

Senoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Senoeang, eilandje in de Chinesche zee, bij Groot Natoena, met den Oosthoek op 3° 58′ 24″ N. Br. en 108° 33′ 2″ O. L.

Senoeang of Senabang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter oever der Aroet, met 12 Maleijers en 70 Dajaks (1853). Vroeger zijn in de nabijheid dezer plaats goud en diamanten gegraven, nabij de spruit Moeroendouw.

Senoebing of Oosthoek, kaap op het eiland Groot Natoena, in de Chinesche zee, op 3° 59′ 20″ N. Br. en 108° 55′ O. L., volgens Gregory.

Senoengoel, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Senoenok, meer in Borneo's Westerafdeeling, op 0° 53′ N. Br. en 111° 48′ O. L.

Senon, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Probolinggo.

Senoni, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe, aan de rivier Gong.

Senoro, zie: Sengoro.

Senoto, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, op de oostelijke grens van het distrikt Kali Bawang.

Senoubing, zie: Senoebing.

Senpat, bergtop van den Galoenggoeng op Java, residentie Preanger Regentschappen.

Senre, zie: Sinri.

Senseha, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, distrikt Boedoek.

Sentanen Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Soerabaja, regentschap en distrikt Modjo Kerto. Te Sentanen Lor is eene aan den Heer W. Twiss toebehoorende gelijknamige suikerfabriek, met eenen aanplant van 700 bouws.

Sentikou, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Aroet.

Sentimoe, landschap en rivier in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Loemar. De rivier is een zijtak der Sambas Kiri.

Senting, dorp op het eiland Banka, in het Noord-Westen van het distrikt Koba.

Sentoel, dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Tongas.

Sentoel, rivier en dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Kraksan.

Sentoel, dorp en poststation op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Kedokan, 41 palen van Soerabaja, 30 van Grissee en 75 van Modjo Kerto.

Sentoel, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I.

Sentoel, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Sentoel, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Awoe Awoe.

Sentoel, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Sentoel, dorp op Java, residentie Batavia, 32½ paal op den weg naar Bantam.

Sentoel, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Sentoel, oude tempel op Java, residentie Kediri, in een bosch ten Oosten van de hoofdplaats. Het is een aanzienlijk, bijna vierkant gebouw, welks zijden ongeveer 12 ellen lang zijn. Niet slechts de zijden der trappen, maar de loodregte wanden van dit gebouw zijn versierd met uitstekken, waarvan de inwendige gedeelten met sierlijk beeldhouwwerk zijn bedekt. Boven op het dak staat een fraai waterbekken van ongewone grootte. Het gebouw bevat een onderaardschen kelder, die drie vertrekken heeft en zoo laag is, dat men er niet regtop staan kan. In den omtrek liggen vele overblijfselen van oud beeldhouwwerk.

Sentoel, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Sentoel, suikertuin op Java, residentie Pekalongan, distrikt Sawangan, behoorende tot de fabriek Wonopringo.

Sentoel, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, aan de rivier Kleber.

Sentoel, dorp op het eiland Madura, in het Zuid-Westen van de afdeeling Soemanap, distrikt Barat Laut, aan den postweg.

Sentoel, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 4 huizen en 60 inwoners (1853).

Sentoeran, vijf bronnen op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, die nabij Lawang uit den voet der heuvels opborrelen en, met eene oostwaartsche rigting, vereenigd in een bed stroomen, gevormd door een dal, dat ongeveer 250 Rijnlandsche voeten breed is. Ter plaatse waar het dal den grooten weg te Lawang snijdt, is deze bedding opgevuld en vervangen door een smal gegraven kanaal. Het water, onder eene brug van 20 Rijnlandsche voeten lengte doorloopende, stroomt oostwaarts en maakt 100 voeten verder eenen waterval van 20 voeten. Daarna stroomt de Sentoeran weder in haar oud bed, terwijl haar water gedeeltelijk is opgeleid ten behoeve der rijstvelden, en vereenigt zij zich met de rivier Paras.

Sentok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, alwaar zich drie goudmijnen bevinden, die door Chinezen bewerkt worden.

Sentok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Sentol, zie: Sentoel.

Sentola, rivier op Toewankoe, een der Banjak-eilanden, die in de baai van Toewankoe vloeit.

Sentolo, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, met ongeveer 12,000 inwoners. Het dorp Sentolo ligt op den weg van Poerworedjo naar Djokdjokarta, 35 palen van Poerworedjo en 11 palen van Djokdjokarta, en bevat eene suikerfabriek. In dit distrikt zijn door zware bandjir's en aardstortingen op den 23ⁿ Februarij 1861 vele woningen en buffelkralen vernield.

Sentono, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sinch.

Sentsa, eilandje bij de Zuid-Oostzijde van het eiland Lingga, vóór de Tolo-baai, op 0° 20′ Z. Br.

Seoban, zie: Sioban.

Sepa, dorp op het eiland Ceram, bij de Elpapoetih-baai, onder Saparoea, bewoond door ruim 1,000 Mohammedanen en Heidenen. In het gebied dezer plaats ligt ten Noorden, op den regter oever der Koeatan, eene warme bron.

Sepada, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, welke in de Sebauwang vloeit.

Sepadien, eilandje aan Borneo's Westkust, aan de Westzijde van Soekadana.

Sepahoe, zie: Sapauk.

Sepai, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Boedoek.

Sepak, kleine rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan den regter oever der Kapoeas Moeroeng. In haren omtrek groeit veel *rotan*.

Sepakoon Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, het eerste bewoond door 315 en het tweede door 184 zielen.

Sepala, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Sepan, zie: Sepang.

Sepanda, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuiden van de afdeeling Kroë.

Sepandan, eilandje in het meer genaamd Danau Malajoe, in Borneo's Westerafdeeling.

Sepande, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Sepandjang, eiland ten Zuid-Oosten van Kangean, residentie Madura, tusschen 7° 4′ en 7° 11′ Z. Br. en op 115° 53′ O. L.

Sepandjang, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi.

Sepandjang, voornaamste plaats van het distrikt Djenggollo IV, op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo. Zij bestaat uit de kampongs Bebehan, Mangonan, Ngelom, Wonotjolo en Sepandjang en telde in 1857 4,712 zielen.

Sepandoe Kawa-), krater op het Diënggebergte, op Java, aan de westelijke helling van eenen bergkam, die van den Paggar Kendeng naar het Noorden loopt. Bij Sepandoe vloeit eene ziedende beek. De wanden van dezen krater, die sedert lang in rust en geheel met geboomte en struikgewas bedekt is, zijn zeer steil.

Sepang, landschap met gelijknamige hoofdplaats in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas. Te Sepang is een groot kongsiehuis. In dit landschap ligt de hoofdplaats Sambas.

Sepang, kaap aan de Noordkust van Serawak, op Borneo.

Sepang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 10 huizen en 200 inwoners (1853).

Sepang, kampong op de Noordkust van het eiland Sollok, aan de Zuidzijde der Toelian-baai, in welke, tusschen de eilanden Toelian en Kapal, op nagenoeg 5° 58′ N. Br. en 121° 22′ O. L., in 13—20 vademen eene goede ankerplaats is. Sepang is sterk bevolkt en vandaar gaan verscheidene rooversvaartuigen uit.

Sepang, heuvel op het eiland Billiton, distrikt Boeding.

Sepang, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sepang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Padang.

Sepang, twee dorpen op Sumatra, in de Batta-landen, een aan den linker oever der Simpang Kanan en een aan de Simpang Kiri.

Sepang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan. Zij is een zijtak der Katingan en ontspringt uit een zoutplas.

Sepang, een der toppen van den Radja Bassa, op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Sepang, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, distrikt Ngandjoek.

Sepang, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, aan den grooten weg naar Ponorogo, in Madioen. Hij is kegelvormig en 800 Rijnlandsche voeten hoog. De grond is zeer geschikt voor de koffijkultuur.

Sepangan, kliprif aan de Westzijde van het eiland Toehalobat, onder de Sollok-groep.

Sepangouw, zie: Sebangouw.

Sepankar, eiland ten Zuid-Oosten van Kangean, residentie Madura, op 7° 2′ Z. Br.

Sepansa, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Separi, rivier op Borneo's Oostkust, welke in de rivier van Koetei valt.

Separoe, eiland gevormd door twee armen der Kapoeas, in Borneo's Westerafdeeling, rijk Meliouw.

Sepat, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan eenen zijtak van de rivier Banjoe Asin. Het bestaat uit 27 woningen en heeft eene paseiban.

Sepata, rivier in Borneo's Westerafdeeling, die de grensscheiding tusschen Landak en Mandhor uitmaakt. Tegenover de monding ligt een gelijknamig kongsiehuis, door de Chinezen Koeboe Tengah genoemd.

Sepatang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 21½ paal op den weg naar Tandjong Kaik.

Sepatang, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, beoosten de Tjilingsi.

Sepatang, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kalangbret.

Sepaten, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Sepat Galeh en **-Rodjo,** twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, beiden aan de zuidelijke grens van het distrikt Rengel.

Sepauhan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, distrikt Pesagoean. De bevolking dezer plaats is belast met het bewaken en plukken van de vogelnesten van Pesagoean, hetgeen om de 100 dagen geschiedt, en geniet daarvoor vrijdom van belasting en heerendiensten.

Sepe, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 5 huizen en 39 zielen (1861).

Sepe, monding der Kali Mas op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Kota.

Sepi, rivier op Celebes' zuid-westelijke landtong, landschap Boelekomba.

Sepikkat, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, die zich in zee ontlast.

Sepinang, eilandje in de Koeran-rivier, op Borneo's Oostkust.

Sepintjan, berg, rivier en dorp op het eiland Lingga. De berg is 3,071 Rijnlandsche voeten hoog. De rivier ontlast zich ten Oosten van de rivier Dai in zee. Het dorp is bewoond door in vroegeren tijd uitgeweken Bankanezen, en bevat 6 huizen (1861).

Sepipa, eiland bij Wageoe, bij de Oostzijde van den ingang der Piapis-baai. Ten Noorden van dit eilandje liggen eenige klippen.

Sepo, dorp op Celebes' Westkust, rijk Goa.

Sepo Besar en **-Ketjil,** twee kleine spruiten van de rivier Lamandou, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Sepoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tjoebadak.

Sepoea, zijtak der Blitang-rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang.

Sepoedi, zie: Sapoedi.

Sepoejoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den linker-oever der Delang, bewoond door 55 Dajaks (1853).

Sepoenang, dorp op Borneo's Oostkust, in het Zuid-Oosten van het rijk Koetei.

Sepoenti, eilandje in de rivier Sebauwang, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng.

Sepoerang, zie: Sapoeran.

Sepoetang, vulkaan op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tonsawang. Hij is, volgens Reinwardt, 5,570 en, volgens Forsten, 5,606 Rijnlandsche voeten hoog. Deze berg heeft van het midden der 15e eeuw tot heden toe onderscheidene uitbarstingen gehad.

Sepoetih, landschap op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, grenzende ten Noorden aan Toelang Bawang, ten Oosten aan de Java-zee, ten Zuiden aan Sekampong en ten Westen aan Semangka, en gelegen langs de rivier Sepoetih. Dit landschap vormt eene afdeeling onder eenen Controleur. Het inlandsch Hoofd is een *Pangeran*, die te Tarabangi verblijf houdt.

Het terrein, hoewel over het algemeen vruchtbaar, is moeijelijk te bebouwen, omdat het in den regentijd, door de vele rivieren die het bevat, wordt overstroomd. De rijst wordt op *ladang's* in voldoende hoeveelheid voor de behoefte der bevolking aangeplant. Verder bestaat er aanplant van tabak, indigo en suikerriet. In het benedengedeelte van Sepoetih treft men alleen aan de rivier Batang Hari pepertuinen aan. In het hoogere gedeelte vindt men bij Gedong Harta een koffijtuin; het overige gedeelte van het land schijnt voor de koffijkultuur niet geschikt. In enkele streken groeit boomwol, hoezeer over het algemeen de grond daarvoor te schraal is.

De bevolking van Sepoetih bedroeg op ultimo December 1853 16,696 zielen. In 1860 telde het 2,271 huisgezinnen en in dat jaar zijn, ten gevolge van de onderhandelingen door den Resident, tijdens zijne inspectiereis, met Hoofden en bevolking over de afschaffing van de *djoedjoer* gevoerd, 423 huwelijken bijna zonder bruidschat gesloten. Voorts heeft hier ieder gezin vrijwillig op zich genomen 800 koffijboomen en 800 peperboomen aan te planten. De mannen houden zich met den veldarbeid bezig, terwijl de vrouwen *sarong's* weven, katoen verwen en zich met de zijdeteelt onledig houden. De uitvoer bedraagt ongeveer 300 tot 500 pikols peper, 2,000 tot 3,000 pikols boomwol en 50 tot 80 pikols koffij. De hoofdplaats heet Tarabangi.

De rivier Sepoetih ontspringt op den berg Oeloe Sepoetih en is van Negri Kapajongan af voor kleine praauwen bevaarbaar; bij Goenong Soghie, waar zij den grooten weg doorsnijdt, heeft zij eene breedte van nagenoeg 160 Rijnlandsche voeten. Even boven Seringkebouw neemt zij de Pengaboean op, en wordt dan voor 10kojangspraauwen en in den regentijd zelfs voor schoeners bevaarbaar. Tot aan Boejot kan men ebbe en vloed duidelijk waarnemen. Zij neemt onderscheidene rivieren op, als de Probian, Kertajang, Wahaja, Pengaboean, Troesan, Kommering, Sossang, Pengadoengan en andere. De Sepoetih ontlast zich in de Java-zee. De overvaart geschiedt met een vlot; doch reist men met paarden, dan moeten die de rivier overzwemmen. De monding heeft bij hoogen waterstand 3 tot $3^1/_2$ vademen diepte. Vóór haar ligt eene uitgestrekte modderbank, die alleen bij hoog water gepasseerd kan worden. Even binnen de uitwatering is eene zeer veilige en ruime ligplaats voor groote vaartuigen, met eene diepte van 5 tot 7 vademen.

De kaap Sepoetih is aan de Oostzijde der Lampongs gelegen, op 4° 43′ Z. Br. en 105° 57′ 15″ O. L.

Sepoeting, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Sepoetjong, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Langkat.

Sepolong, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Sepon, zie: Septon.

Sepontang, zie: Sepoetang.

Sepontjak, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Sepotong, Dajaksch dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, dat met Kapari en Bengaras een door 60 Dajaks bewoond distrikt uitmaakt (1852).

Sepotong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistènt-residentie Montrado, afdeeling Loemar, aan de rivier Santato.

Seppang, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tondong, met 2 huizen en 28 zielen (1861).

Seppoë, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, met 15 huizen en 157 zielen (1861).

Sepreh, distrikt op Java, residentie Madioen, regentschap Ngawi, met eene bevolking van ongeveer 13,000 zielen. Het hoofddorp heet Sepreh of Groedo. Het distrikt heeft drie bronnen, bekend onder de namen van Soember Karang, Banjoeasin en Pablingan, waarvan het water een ziltigen, bitterachtigen smaak heeft.

Sepreh, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Ngawi, aan de Solo-rivier.

Seprop Maneh of Bonpland, kaap aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, op 2° 37′ Z. Br. en 140° 55′ O. L.

Septon, steile rots op Celebes' zuid-westelijke landtong, afdeeling Maros, $^3/_4$ uur Noord-

Oost van Maros gelegen. Een in de rots uitgehouwen wenteltrap voert naar den top, die ongeveer 60 Rijnlandsche voeten hoog is.

Sera, dorp op het eiland Madura, in het Zuiden van de afdeeling Soemanap.

Sera, kampong op het Goram-eiland Manawoko, met 137 zielen (1863).

Seraai, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, distrikt Batoe Meaauw. Er is eene kerk en er woont een Christen schoolmeester. Het aantal Christenen bedroeg op ultimo 1861 293 zielen, onder welke 10 lidmaten.

Seraai, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Seraai Besar, rivier op de Zuidkust van het eiland Tandjong Pinang, residentie Riouw.

Serabi, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sambas, landschap Palo. De Serabi is eene der minst bewoonde rivieren op het grondgebied van den Sultan van Sambas. Aan deze rivier hebben de Maleijers aanplantingen van groenten, suikerriet, klapper-, *pisang-*, *pinang-* en andere boomen. De Serabi valt in de Groote Sambas-rivier.

Seraboeng, monding der Kajan-rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, en kaap in hare nabijheid.

Seraboeng, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Karraugebied, bewoond door 50 zielen.

Seraboengan, gebergte op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grenzen van de VII Loerah's en Bondjol.

Seradan, poststation op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Seragen, hoofddorp van het distrikt Soekawati Wètan Bengawan, op Java, residentie Soerakarta. Het heeft een poststation, dat 20 palen van Soerakarta is verwijderd. Hier wordt alle weken groote markt gehouden. Er is eene koffij-aanplanting van eenen partikulier, die den grond van den Keizer heeft gepacht.

Seragi, distrikt en dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, grenzende ten Noorden aan de Java-zee, ten Oosten aan Wiradessa en Pekadjangan, ten Zuid-Oosten en Zuiden aan Bandar Goeniwang en ten Westen aan Tagal. De hoofdplaats is Djati Malang. Het distrikt heeft eene bevolking van ongeveer 14,500 zielen. Het dorp Seragi ligt 8 palen van Pekalongan en 43 van Tagal. Er is in dit distrikt eene gelijknamige suikerfabriek, West van Djati Malang, welke den Heer L. Vitalis toebehoort en eenen aanplant heeft van 400 bouws. Voorts wordt er veel rijst verbouwd.

Seragi, rivier op Java, die de grens tusschen de residentiën Tagal en Pekalongan vormt. Zij ontspringt in het Prahoe-gebergte in vijf takken: de Marong, Perkoeto, Telogondro, Ingeragon en Soerat. Deze takken vereenigen zich bij kampong Tengah en verliezen zich in de Sekarang. Deze neemt nu den naam van Seragi aan en stroomt noodwaarts tot aan het dorp Oeloedjami, waar zij den naam van dat dorp aanneemt, onder welken zij in zee valt. Zij is op eenige mijlen van de monding bevaarbaar. De loop gaat over eene lengte van 40 palen, de stroom is middelmatig en de oevers zijn niet hoog.

Seragi, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, op de oostelijke grens van het distrikt Kali Salak.

Seragten, zie: Seragen.

Serahoa, ladang op Sumatra, in de Battalanden, aan den regter-oever der Simpang Kanan.

Serai, zie: Seraai.

Seraja, eiland ten Noord-Westen van het eiland Flores, in de straat Mangeraai, vóór de baai Badjak, op 8° 22′ Z. Br. Het is onbewoond en onderhoorig aan Bima.

Seraja, berg op den uitersten Oosthoek van het eiland Bali, rijk Karang Asam, hoog 3,920 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Serajap, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, op den regter-oever der Sebauwang, met 30 huizen en eene moskee. Het is bewoond door Tidoengs.

Serajoe, rivier op Java, residentie Banjoemaas. Zij ontstaat uit de vereeniging der Lopasir en Tadjoem, die al de wateren van de zuidelijke hellingen van het Serajoe-gebergte en van de westelijke afdalingen van den Sindoro en Soembing ontvangen. Verder ontlasten zich in de Serajoe al de stroomen der zuidelijke hellingen van de bergruggen tusschen den Diëng en Slamat, die naar haren regter-oever in korte riviertjes afvloeijen. Van de Zuidzijde ontvangt de Serajoe weinig beken. Met kronkelenden loop stroomt zij verder langs den voet van den Slamat Zuid-West en Zuid-Zuid-West. Op korten afstand van de zee neemt zij, door de kracht van de wateren, welke van de zuid-westelijke helling van den Slamat naar haren regter-oever afstroomen, eene zuidwaartsche rigting en vormt verder de grensscheiding tusschen de distrikten Tjilatjap en Adiredjo. Zij ontlast zich met drie

monden bij Plebeurum in zee. Daar de hevige branding, welke langs de kust heerscht, de vaart tot in zee niet toelaat, heeft men, tot vervoer der produkten, een kanaal uit de Serajoe naar Tjilatjap gegraven. Deze rivier is van zee bijna 30 palen opwaarts bevaarbaar. Vóór de monding zijn geene eilanden gelegen, maar op eenigen afstand ten Westen ligt het eiland Kambangan.

De Serajoe is in den nacht van den 22n op den 23n Februarij 1861 zoodanig gerezen, dat het water te Banjoemaas tot op 30 Rijnlandsche voeten op den grooten weg stond. In het distrikt Adiredjo heeft zij toen 3,500 bouws sawah's vernield.

Serajoe, dorp en bron op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerbolinggo, aan de oost-zuid-oostelijke helling van den berg Slamat, 1,080 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Serajoe, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Serajoeng, monding van de rivier Sebauwang, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng.

Serak, eiland in de Indische zee, aan Java's Zuidkust, bij de residentie Kediri.

Serakan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de rivier Mahakkam.

Serakan, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noorden van het distrikt Tjabang Boengin.

Serama Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah. Het ligt 564 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee en bestaat uit een 50tal bamboezen woningen. In de omstreken groeijen pataten, *pisang*, eenige rijst en maïs. Hoenders zijn er voor een matigen prijs te bekomen.

Serama Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, $^1/_4$ uur gaans van Kota Nopan. Het is een groot dorp, dat er zeer morsig uitziet.

Seramboe, eilandje en hoek aan de Westkust van het eiland Nias.

Seramit, berg op Java, adsistent-residentie Banjoewangi.

Serampej, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten, op de grens van Palembang.

Serampej, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Rawas.

Seranaoe, meer en rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit. De rivier ontlast zich regts in de Sampit.

Serang, afdeeling op Java, residentie Bantam, ook Noorder Regentschap genoemd, daar zij zich over het noordelijk gedeelte der residentie uitstrekt. Zij is verdeeld in de volgende elf distrikten: Serang, Bantam, Tjiroeas, Tjiligon, Tanara, Baros, Tjikandi, Kolelet, Pandeglang, Tjiomas en Anjer, welke distrikten weder in onderdistrikten of bekschappen gesplitst zijn, waaronder een dat ook den naam van Serang draagt. De hoofdplaats is Serang. Het bestuur over deze afdeeling is meer regtstreeks in handen van den Resident, daarin, behalve door een Controleur, bijgestaan door den Regent, benevens den onder dezen gestelden *Patih* en de distriktshoofden. De grond is vruchtbaar en levert voornamelijk rijst en indigo.

Serang, groot dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling, distrikt en onderdistrikt Serang, $21^1/_2$ paal van Anjer, 48 van Tjiringin, $33^1/_2$ van Lebak en 59 van Batavia, op 6° 6′ 45″ Z. Br. en 106° 8′ 37″ O. L. Het is de hoofdplaats van de afdeeling Serang of het Noorder Regentschap en van de residentie Bantam, weshalve het de verblijfplaats is van den Resident, den Secretaris, den Militairen Kommandant, den Controleur, eenige Officieren en Ambtenaren en verder van den Regent, Fiskaal, Hoofd-*Panghoeloe* en een aantal mindere Hoofden. Deze plaats ligt 68 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, aan den kruisweg van Anjer naar Batavia en van Bantam naar het Zuiderzee-strand.

Het is een zeer bloeijend dorp, dat door den aanbouw van vele huizen jaarlijks meer en meer in omvang toeneemt. De Europeanen wonen aan den noordelijken, de inlanders en Chinezen aan den zuidelijken oever der Tjikandi, een riviertje, wel te onderscheiden van de Tjikandi die op den Karang ontspringt en meer oostwaarts naar Bantam stroomt. Deze plaats biedt een schoon gezigt op den Karang aan, zij is veel hooger gelegen dan Bantam en alzoo gezonder. Er is te Serang een ruim 950 Rijnlandsche voeten lang en ongeveer 600 Rijnlandsche voeten breed plein, dat met gras begroeid en met waringin-boomen omplant is. Rondom dit plein wonen eenige Europeanen in deels houten, deels steenen huizen. Aan de Westzijde daarvan ligt het residentiehuis, aan de Noordzijde de woning van den Regent en aan de Zuidzijde het fort met de gevangenis. Het fort is een langwerpig vierkant, klein van omvang, voorzien van twee bastions en gewapend met twee stukken geschut. Binnen dit fort is de kazerne van het

garnizoen, dat uit 120 à 130 man infanterie en artillerie bestaat. De gevangenis is een vervallen steenen gebouw, door eenen ringmuur omgeven. Het hospitaal is een ruim steenen gebouw, dat in 1851 aanmerkelijk verbeterd werd en 60 lijders kan bevatten. Ook is er een in 1850 voltooid kettinggangerskwartier. Verder heeft men er een kerkje voor de Hervormden, eene Mohammedaansche moskee, eene Christelijke begraafplaats, een postkantoor, eene kazerne der *Djajang Sekar's* en eene infirmerie, benevens een kruidhuis.

Te Serang is een landraad en aldaar wordt door den omgaanden regter zitting gehouden. Een Gouvernements onderwijzer is er aangesteld, die godsdienstige voorlezingen houdt en de jeugd in de bijbelsche geschiedenis onderwijst. Den eerst aanwezenden Officier van Gezondheid is de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine opgedragen. Te Serang is een zoutverkoop-Pakhuismeester geplaatst.

De natuur is hier schoon, de wegen bieden fraaije gezigten aan en men is in de gelegenheid spoedig te Anjer, Pandeglang en Bantam te zijn. De levensmiddelen zijn hier zeer goedkoop. Op 6 palen van Serang, aan den eersten post op den grooten weg naar Batavia, heeft men in een rijstveld van het distrikt Kolelet wellen, waaruit onder veel gasontwikkeling, koud water met geweld te voorschijn komt en $1^1/_2$ Rijnlandsche voet hoog opspringt.

Serang, rivier op Java, residentie Samarang, regentschap Demak, distrikt Mangar.

Serang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, in het Zuiden van het distrikt Bodja.

Serang, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Nangoelan.

Serang, rivier en dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati. De rivier is onbevaarbaar, maar voor den landbouw van groot nut. Het dorp is $26^1/_4$ paal van Soerakarta en $55^1/_2$ van Samarang verwijderd.

Serang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibaroesa.

Serang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari.

Serang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de oostelijke grens van het distrikt Palimanang.

Serang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Serang, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Oosten van het distrikt Rembes. Zij worden onderscheiden in Serang Koelon en -Wètan.

Serang, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Serang, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Alang.

Serang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Serang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Serang, eilandje in den Lingga-Archipel, ten Noord-Oosten van het eiland Singkep.

Serang, eiland met reede aan de Westkust van Nieuw Guinea, in de baai van Kapaauw.

Serang, berg en rivier op Borneo's Oostkust, bij de noordelijke grens van het rijk Koetei. De rivier ontlast zich in de Belasan.

Serang, bergtop in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, tusschen de Tampoena- en Sapauk-rivieren.

Serangan, eiland aan de Oostkust van het eiland Bali, in de baai Panteh Timor.

Serangan, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan. In de nabijheid bevindt zich een sluiswerk.

Serangani, zie: S i r a n g a n.

Serangas, kaap aan de Oostkust van het eiland Billiton.

Serang Boelang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Serangei, distrikt met gelijknamige groote rivier en berg op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs. Serangei staat onder een Hoofd, met den titel van *Pembarab.*

Serangka (Batoe-), berg op Sumatra, in het Zuiden der Lampongsche distrikten.

Serang Lemo, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, 9 palen van het hoofddorp Koeningan, circa 5,000 Rijnlandsche voeten hoog. Hij is een voorgebergte van den Tjeremeh, waaraan hij door de smalle vallei van Paloetoengan, op 4,000 Rijnlandsche voeten hoogte, verbonden is. Aan de grens van dit gebergte vindt men eene als heilig beschouwde plaats, Sanghjang Tjomot geheeten.

Serangong (Toembang-), waterval in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Serang Tengah, eilandje in den Lingga-Archipel, aan de Noord-Oostkust van Singkep.

Seranjong, eiland aan Sumatra's Westkust,

ten Westen van het distrikt Troesan, residentie Padang.

Serankang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door 450 Dajaks.

Seranouw, meer en rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit.

Serantan, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, aan den regter tak der Asahanrivier.

Seranti, distrikt met gelijknamig dorp op Sumatra, residentie Padang. Het grenst ten Westen aan de zee, ten Noorden aan Tarata, Taloe en Batang Kapas en ten Oosten aan Alahan Pandjang. De hoofdplaats van Seranti heet Timboelan.

Serapajan, dorp op Java, residentie en distrikt Tagal.

Serapat, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, zijnde een zijtak der Pattai. Hare oevers zijn met bosschen omzoomd, waarin vele bijennesten gevonden worden. Aan deze rivier ligt een gelijknamig dorp.

Serapat of L o e m p a, digt begroeid eilandje in de rivier van Bandjermasin op Borneo. Men ontmoet het, de rivier opwaarts varende, na de splitsing bij Koelawa Andjaman.

Serapiek, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Pagagan Oedik.

Serapo, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Langkat, welker oevers tijdelijk door visschers bewoond zijn.

Serapong, dorp op Sumatra's Oostkust, onderhoorig aan Siak, met 300 zielen, onder een *Panghoeloe.* De grond levert sago.

Serasa, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Boengoes.

Serasa, rivier op de Oostkust van Sumatra, landschap Banka, die zich in de Rakan ontlast.

Seraset, een der Lagoendi-eilanden, aan Sumatra's Zuid-Oostkust, in straat Soenda.

Seraso, eilandje ten Westen van Sumatra, bij de Westzijde van Noord-Pagei, waarvan het door een naauw kanaal gescheiden is, in hetwelk 5—10 Rijnlandsche voeten water staan.

Serassan, zie: S a r o s s o u.

Serat, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Ellat.

Seratang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van het landschap Tanah Laut.

Serate, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de rivier van Pasir valt.

Seraten, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi, op den weg van Kradenan naar Gradjakan.

Seraten, dorp en poststation op Java, residentie en regentschap Soerabaja, aan de Kali Mas, om de Zuid-Oost der hoofdstad, distrikt Djabakota, op een partikulier land, in 1857 met 44 inwoners.

Seraten Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, het eerste bewoond door een 530tal, en het laatste door een 430tal zielen.

Seratoes, rivier op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, die op den linker oever in de Asahan valt.

Seratoes, ook M e r a t o e s en R a t o e s geschreven, bergreeks in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, die zich oostwaarts tot het eiland Laut uitstrekt. De hoogte bedraagt, volgens Horner, 3274 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Serawai, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi. De Serawai is eene niet onbelangrijke zijrivier der Melawi. Hare oevers zijn onbebouwd. Zij ontspringt op den berg Raja en bevat goud. Aan hare monding ligt het dorp, dat door Mohammedanen bewoond is, die hier handel drijven.

Serawak, rijk op Borneo's Noord-Westkust, voormaals eene onderhoorigheid van Broenai. Het grenst ten Zuiden aan Sambas, ten Oosten aan Broenai en is ten Noorden door de zee bepaald. Het heeft eene oppervlakte van 3,000 vierkante Engelsche mijlen, en is, op eenige bebouwde plekken na, geheel met bosschen bedekt, die door vele apen, herten en wilde zwijnen bewoond worden. Het klimaat is vochtig en heet, en de thermometer wijst doorgaans 83° Fahrenheit aan. De bodem bestaat uit zandsteen en graniet. Antimonium en kamferolie worden door de Kajans voor den handel afgevoerd; ook werden door hen in den laatsten tijd monsters van koper en pyriten aangebragt, terwijl aan de Sadang-rivier eene soort van fijne steenkool gevonden is. Dit vroeger weinig bekende land maakte in 1824 de opmerkzaamheid gaande door de ontdekking van zijnen rijkdom aan antimonium, dat gemakkelijk bewerkt en even voordeelig afgescheept kon worden. Sedert zijn Europa en Amerika voor het grootste gedeelte door Serawak van dit artikel voorzien. Thans is de aandacht ook gevestigd op de prachtige houtsoorten, die langs de oevers der meeste rivieren in Serawak groeijen en waarvan in 1862 twee scheepsladingen werden bestemd voor de koninklijke scheepswerven in Engeland.

De stad Serawak (vroeger K o e t j i n g) heeft

eene bevolking van 15,000 zielen. De inboorlingen zijn Dajaks, verdeeld in een 20tal stammen, die verschillende talen spreken. De kusten zijn door Maleijers bewoond. De Dajaks dezer strekcn maken zich meermalen schuldig aan koppensnellen op Gouvernements gebied.

In 1841 ontving een Engelschman, met name JAMES BROOKE, een deel van Serawak van den Sultan van Broenai, dat hij sedert als onafhankelijk souverein, met den titel van *Radja*, heeft bestuurd, met het gunstig gevolg, dat een aantal Maleijers, Dajaks en Chinezen zich daar hebben nedergezet en uitgebreid en de handel zoozeer is toegenomen, dat de uitvoer op eene waarde van een millioen Spaansche dollars en de invoer op die van 800,000 dollars wordt begroot. Ofschoon Serawak dien ten gevolge schier als eene Engelsche bezitting kan beschouwd worden, heeft echter de Engelsche regering de voorstellen van *Radja* BROOKE tot formele overdragt steeds geweigerd.

De rivier Serawak ontlast zich op 1° 42′ 30″ N. Br. en 110° 20′ 30″ O. L. in zee.

Serawak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, alwaar veel handel wordt gedreven door Dajaks van Sangouw en Siding.

Serawak, kleine waterval in de Batang Oeloe, in Borneo's Westerafdeeling.

Serawak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Serawan, dorp op het eiland Ceram, schiereiland Hoewamohel.

Serawet, berg op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi.

Serbajadi, dorp op Sumatra's Oostkust, aan de rivier Mangkoedoe, met een 100tal inwoners.

Serbette, zie: Adanara.

Serdaai, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Lor, aan den grooten postweg.

Serdang, landschap op Sumatra's Oostkust, dat zich van de Soengei Toewan tot Moentjang langs de kust uitstrekt, eene onderhoorigheid van Siak is en door een Hoofd met den titel van *Soetan* bestuurd wordt. Het telt 500 inwoners (1855). Er worden vele praauwen aangebouwd en lijnwaden vervaardigd. De rivier van Serdang heeft eene uitgestrekte modderbank aan de monding en eene diepte aan den ingang van 1 en $1^1/_4$ vadem. Zij is over het geheel ondiep; tot aan Kampong Besar kunnen bij hoogen springtijd praauwen komen, die peper innemen, waarvan eene niet onbelangrijke hoeveelheid wordt uitgevoerd naar Malakka en Poeloe Pinang. Voor de Battasche bevolking der binnenlanden wordt er veel opium ingevoerd. Te Peroengitan, op aanmerkelijken afstand van de monding der rivier opwaarts, moet veel tinerts voorkomen.

Serdang, dorp op Sumatra, in de noordwestelijke binnenlanden van de residentie Palembang, aan de rivier Lalan, bewoond door Koeboe's.

Serdang, hoek op Sumatra, aan de Oostzijde van de Lampongsche distrikten. Hij bepaalt de Zuidzijde van den mond der rivier van Toelang Bawang.

Serdang, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten van de afdeeling Kauer.

Serdang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 5 palen bezuiden den 23n paal op den weg naar Bantam.

Serdang, dorp op het eiland Banka, distrikt Toboali, 17 palen benoorden de hoofdplaats Toboali. Het bestaat uit een vierkant plein, waarop de huizen regelmatig gebouwd zijn en in welks midden een groot houten gebouw staat, dat tot vergaderplaats en ook tot nachtverblijf voor reizigers dient.

Serdang Koeming, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Babatang.

Serdang Pitja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Masoedji.

Serdjing, eiland gelegen ten Oosten van Soemanap, en behoorende onder de residentie Madura, op 7° 2′ Z. Br.

Serdjoedji, voorgebergte van den Ophir, op Sumatra, residentie Padang.

Sereangien, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Nirong, in het gebergte.

Serebas, zie: Saribas.

Serebong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi.

Sered, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Sereep, dorp op Java, residentie Soerakarta, $26^1/_2$ palen van Soerakarta en 56 van Samarang.

Sereh, zie: Serej.

Serei, zie: Api.

Serej, kaap aan de Oostkust van Sumatra, in de straat van Malakka.

Serej, *ladang* op Sumatra, in de Battalanden, aan den linker oever der Simpang Kanan.

Serej, berg op Java, residentie Preanger

Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Sereka, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de rivier Moesi, met 25 woningen.

Ser-èkor (Telokh-), zie: Rijckloff van Goens-baai.

Serelak, rivier op de Oostzijde van het eiland Laut, dat aan Borneo's Zuid-Oosthoek ligt.

Serello, heuvel op Sumatra, residentie Palembang, aan de Lamatang.

Sereloember, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, welke in de Kajan valt.

Serematang, zie: Sermatta.

Seremoh, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan een zijtak der Banjoe Asin, met 12 woningen.

Seren, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Soelang.

Seren, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Poerworedjo.

Serenan, dorp op het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Serendowarat, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eilandje Adi.

Serenge, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, die de waterscheiding tusschen de rivieren Tjinrana, Walawae en Salomati vormt.

Serengkebouw, zie: Seringkebouw.

Serengseng, dorp op Java, residentie Batavia, bij Pondok Tjina.

Serengseng, dorp op Java, adsisteut-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan de Tjiasem.

Serentjieb, *ladang* op Sumatra, in de Batta-landen, aan den linker-oever der Simpang Soelambi.

Sereping, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Soekadana.

Seret Berapi, vuurberg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, ten Zuiden van het fort Elout, nabij Penjaboengan. Aan de Noord-Oostzijde, waar men somtijds rook ziet opstijgen, halen de inlanders zwavel. Hij verheft zich 5,500 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sereteh, berg op het eiland Lingga, hoog 3,040 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Serewaroe, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda.

Sereweh, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Parong Koedjang, aan de Tjiliman, volgens JUNGHUHN, 1,190 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sergang, dorp op het eiland Madura, aan het Noorderstrand der afdeeling Soemanap, 12 palen van Soemanap, 115¼ van Bangkalang en 133¼ van Madura. Van dit dorp loopt een zijweg naar Soemanap.

Sergen, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan de Simpang Kiri.

Sergil, landschap op Nieuw-Guinea, ten Noorden van Onin. Het strekt zich van den hoek Sabelo, langs straat Gallowa, en verder ten Noord-Oosten tot omstreeks de kaap de Goede Hoop uit.

Seri, hoek aan de Zuid-Oostkust van het eiland Amboina.

Seriang of Krain, rivier op Celebes' Westkust, rijk Mandhar.

Seriang, heuvel op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, op den regter-oever der Kajan.

Seriang, meer in Borneo's Westerafdeeling, ten Zuiden van het Batang Loepar-gebergte, op 0° 46′ N. Br. en 111° 40′ O. L. In het bosch van den omtrek wordt door de Maleijers veel was gezameld. Dit meer bevat het eilandje Madjang.

Seriba, zie: Saribas.

Seriboe, eilandje aan den Zuid-Westhoek van het eiland Billiton.

Seriboe, rif ten Westen van het eiland Banka, in de straat Banka.

Seriboewan, berg op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, op 3° 42′ 30″ Z. Br.

Serie, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Serillo, heuvel op Sumatra, residentie Palembang, in het Oosten van het landschap Lahat.

Serimbang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de Zuidkust van de afdeeling Sampit, distrikt Samboeloe. Zij valt in de Java-zee.

Serimenang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Oosten van de afdeeling Ogan Oeloe, aan de Ogan.

Serimol, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, landschap Blalouw.

Sering, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Soelang.

Sering, bergstroom op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar, en afdeeling Ambal, distrikt Wonoroto.

Seringan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe,

Seringkebouw, landschap op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, onder eenen *Demang*. Het strekt zich uit over den heuvelachtigen linker-oever der Sepoetih. Het dorp Seringkebouw ligt circa 12 uren van Tarabangi. Er bestaat uitvoer van *rotan*, hars, was, *mangarawa*-planken, koffij, peper, katoen, olifantstanden en *tripang*, terwijl er zout, lijnwaden, *gambir* en *parang's*, aardewerk en pannen ingevoerd worden. De *Demang* is hier hoofdzakelijk geplaatst om den smokkelhandel tegen te gaan.

Seringoe, bron op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, waaruit eene waterleiding gegraven is.

Serintjing Besar en **-Ketjil,** twee eilanden der Kangean-groep, die onder de Kalkoeneilanden gerangschikt kunnen worden. Zij liggen ten Oosten van Sesevl, waarvan zij door vele riffen gescheiden zijn.

Serio, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het midden van het distrikt Djasinga.

Seripoelan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Serkapoek, moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang, bij de oostelijke grens.

Serkoer, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, bewoond door Christenen.

Sermatta, eilandengroep behoorende tot de Zuid-Wester-eilanden, residentie Banda, die zich van den Oosthoek van Timor tot Timor Laut uitstrekt. Zij bestaat uit de eilanden Sermatta, Kalapa, Loeang, Lakor, Metawarang, Fiata, Melawna en Oepersori. Bij sommige zijn riffen gelegen, die niet juist bekend zijn en veel omzigtigheid vereischen. Het eiland Sermatta is gelegen met den Oosthoek op ongeveer 8° 16′ Z. Br. en 129° 6′ O. L. en strekt zich nagenoeg 5 mijlen oost- en westwaarts uit. Aan de Noordzijde biedt Sermatta in de Zuid-Oostmoesson eene goede ankerplaats aan. Het is ondergeschikt aan het eiland Loewang en bestaat uit een hoog gebergte, dat aan alle kanten steil in zee afloopt en moeijelijk door schepen is te naderen. De bevolking wordt op 4,000 zielen geschat, verdeeld in de distrikten Roma Kisser en -Darat. De voortbrengselen zijn: een weinig rijst, Turksche tarwe en aardvruchten. De bevolking vervaardigt goede vaartuigen, welke zij aan andere eilanders verkoopt.

Sermauw, berg op het eiland Amboina, op de Oostzijde van het schiereiland Leitimor.

Sermoek, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Lamatang.

Serni, baai aan de Westkust van de afdeeling Wonim di Atas, op Nieuw-Guinea, op 1° 45′ Z. Br. en 132° O. L.

Serodja, meer op Sumatra, in het Noord-Westen der Lampongsche distrikten.

Serodjo, dorp op Java, residentie Pekalongan, 31 palen van de hoofdplaats. Het is aangenaam gelegen op een glooijenden heuvel en geheel omgeven door goed bebouwde velden. Een veertigtal Chinesche huisgezinnen, die hier gevestigd zijn, drijven veel handel in tabak, die naar de markt van Pekalongan afgevoerd wordt.

Seroe, berg op het eiland Billiton, distrikt Boeding, ten Zuiden van een dorp van gelijken naam, naar gissing 150 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee.

Seroea, een der Zuid-Wester-eilanden, residentie Banda, met het midden gelegen, volgens het gemiddelde van verscheidene waarnemingen, op 6° 19′ Z. Br. en 130° 5′ O. L. Het vormt slechts een enkelen vulkanischen kegel, die onmiddellijk uit zee oprijst en Legelala genoemd wordt. De Legalala bereikt eene hoogte van 600 Rijnlandsche voeten, en begon in Januarij 1815, na 150 jaren in rust te zijn geweest, hevig te braken. Ook in 1846 had er eene uitbarsting plaats, ten gevolge waarvan de bevolking het eiland heeft verlaten, ofschoon zij later is teruggekeerd. Aan de Noordzijde van Seroea is eene ankerplaats. De geheele grond is tot aan den kruin bebouwd met *obi's*; ook groeijen er veel klapperboomen.

Seroea, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Parong.

Seroean, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen.

Seroearak, dorp op Sumatra, in de Battalanden, rijkje Sinamora.

Seroeawan, dorp op het eiland Ceram, onder Haroekoe, bewoond door 150 Christenen.

Seroedjoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan het Westerstrand van het distrikt Pontianak.

Seroegoeng, kaap aan Borneo's Noord-Oostkust, aan de Oostzijde van de Tidoengsche landen, bepalende de Zuidzijde der monding van de Ledong of Takair.

Seroei, dorp op het midden der Zuidkust van het Papoesche eiland Jobi, met een *Radja*, onder den Sultan van Tidore.

Seroejang, rivier in Borneo's Zuid- en

Oosterafdeeling, distrikt Koehin, welke in de Pemboeang valt.

Seroekan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, aan de rivier Penaring.

Seroekan, verbastering van Slokkan, gewone naam die op Java door de inlanders aan het gegraven kanaal gegeven wordt, dat van Buitenzorg naar Batavia loopt. Men noemt het ook Kali Baroe naar de kampong Baroe, in Buitenzorg, waarlangs het leidt.

Seroekan, zie: Siroekan.

Seroemahoe, heuvel op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe.

Seroempa, rivier op Sumatra, landschap Korintji.

Seroempong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de Batang Tarang, bewoond door een 90tal Dajaks.

Seroendoeng, eiland in de Koeran-rivier, op Borneo's Oostkust.

Seroenga, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in die van Pasir valt.

Seroengang, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VI Kota's.

Seroengi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Batoe Litjin.

Seroengo, rotshol op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe, nabij het dorp Kapoe. In dit hol ontspringt eene bron met zeer helder water, dat voor den landbouw van veel nut is.

Seroeni, uitloopende tak van het Kendanggebergte, op Java, residentie Bagelen, afdeeling Keboemen.

Seroeni, bevaarbare rivier op Java, residentie Bagelen, die zich in de groote Rawa ontlast.

Seroeni, kaap aan de Oostkust van het eiland Karimata.

Seroeni, posterij en suikerfabriek op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo, aan de Kali Mas.

Seroeni Tebel, riviertje op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I, dat aan het Oosterstrand in zee valt.

Seroepan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Seroesa, dorp op de Oostkust van het Zuid-Wester-eiland Roma, residentie Banda. Het is de hoofdplaats van het eiland en bewoond door 618 vrijen en 157 slaven (1852).

Seroet, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Seroet, berg op Java, adsistent-residentie Krawang, die enkel aan den voet eenigzins bewoond wordt en eene redelijk goede soort van vogelnestjes oplevert, waarvan jaarlijks een 50 kati's worden ingezameld. Ook komt er kalksteen voor.

Seroet, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Oosten van het distrikt Semanoe.

Seroet, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, op de zuidelijke grens van het distrikt Gegesik.

Seroet, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelong Agong.

Seroet, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die in de Semangka-baai uitloopt.

Seroetoe, zie: Soeroetoe.

Seroewa, zie: Seroea.

Serogang, Zuidhoek van het eiland Sollok, op 5° 50″ N. Br. en 121° 6′ O. L. Bezuiden dezen liggen de eilanden Damakan, Kombekan, Pateau en Peamobal.

Seroka, dorp, kaap en rivier op het eiland Madura, afdeeling Soemanap. De rivier ontspringt op de grens van Soemanap en Pamakasan, stroomt in eene regte lijn naar het Oosten en neemt in dien loop verscheidene beekjes van weinig belang ter regter zijde op. Nabij de monding ontlast zich in haren linker oever een groote tak, die van het Noorden komt en uit 5 bronnen, op 14 mijlen afstands, ontstaat. De monding is breed en ligt eenige palen Zuid van Soemanap. De rivier is tot eene aanmerkelijke hoogte bevaarbaar. Het dorp ligt op 5 palen van Soemanap, 108¼ van Bangkalang en 126¼ van Madura.

Seroka, rivier op Sumatra, residentie Palembang, die in het binnenland op 15 palen van de hoofdplaats haren oorsprong neemt en tot eene aanmerkelijke hoogte bevaarbaar is.

Seroma, kaap aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Boero, gelegen bij Ilat, op 3° 40′ Z. Br. en 127° 19′ O. L.

Serombo, baai, hoek en eilandje aan de Westkust van het eiland Nias. De baai biedt, bij den Noord-Oostkant, eene veilige ligplaats aan voor een klein aantal schepen. Water, brandhout, varkens, *pisang*, pompoenen en *obi's* zijn daar voor billijken prijs te bekomen. Met het voornemen om den slavenhandel en den menschenroof op de Westkust van Nias te beteugelen, liet den 16n Februarij 1863 de *Reinier Claeszen* op de reede van Serombo het anker vallen. Meer dan tweehonderd slavenhandelaars waren daar in hunne versterking ver-

eenigd en het dorp, op eenen ongeveer 250 Rijnlandsche voeten hoogen berg gelegen, was zoo bijzonder goed versterkt, dat de bestorming te vergeefs is geweest, en men vooreerst geen tweeden anval kon wagen.

Seromo. Onder dezen naam komt bij Melvill van Carnbée het eiland Seronie voor.

Seronda of Bobek, eiland bij Sumatra's Westkust, in de Indische zee, bezuiden het Padang-hoofd. Het is vrij hoog, heeft rondom riffen en aan de Westzijde eene boven water uitstekende klip. Aan de Noordzijde is een naauw vaarwater met 15 à 17 vademen water, dat binnenwaarts vermindert tot 8 à 9 vademen.

Serondjong, eilandje aan de Westkust van Sumatra, residentie Padang, bij het distrikt Troesan.

Serondol, distrikt met gelijknamige bevaarbare rivier en dorp op Java, residentie en regentschap Samarang. Het bevat vier partikuliere landen: Panggoong, Tjandi, Penggiling en Mrietan, bewoond door 285 zielen, en verder vele dorpen op Gouvernements grond met eene bevolking van 13,855 zielen. Er groeit koffij en tabak voor de Europesche markt en een weinig rijst voor eigen gebruik. De hoofdplaats is Djoemblang.

Het dorp Serondol ligt op de zuidelijke grens, aan den postweg, bij paal 8, en heeft eene markt. Aldaar lagen in 1811 de batterijen, achter welke de overblijfselen van het Indische leger zich vereenigden, totdat de Gouverneur-Generaal Jansen, bij kapitulatie, Java aan de Engelschen overgaf. Te Serondol is van 1818 tot aan 1823 een kampement geweest.

Serong, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Tjendono.

Serongang, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, op de grens van Segeri, hoog 2,134 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Seronga, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die de grensscheiding uitmaakt tusschen Batoe Litjin en Tjantoeng, in de landstreek Tanah Boemboe.

Seronie of Welgemoeds-eiland, een der Karimon Djawa-eilanden, ten Noorden van Java.

Seropadan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Prapak, bij het hoofddorp Medono.

Serossan of Hoog-eiland, zie: Sarossou.

Seroto, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Seroto, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het Westen van het distrikt Salatiga en een in Ambarawa.

Serotte, zie: Sirotta.

Sero Voglio, fort op het eiland Boeton, bij de kust.

Serpong, land en dorp op Java, residentie Batavia, aan de Tjidani, bij den 26[n] paal op den weg van Tangerang naar Buitenzorg.

Serpong, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, 8 palen van de stad, 33 van Salatiga en 50 van Poerwodadi.

Serpong, dorp op het eiland Madura, aan het Noorderstrand van het distrikt Bangkalang.

Serra, groep eilandjes in den Molukschen Archipel, tot de Tenimber-eilanden behoorende, ten Noord-Westen van Timor Laut. Het eiland Serra is het voornaamste dezer eilandjes, alhoewel het slechts eene geringe bevolking heeft en moeijelijk met vaartuigen is te naderen. De inwoners, die Heidenen zijn, staan geheel op zichzelven en gaan jaarlijks met hunne vaartuigen naar Banda, om lijnwaden tegen varkens en geiten in te ruilen.

Serras of Mora Lima, vier lage eilandjes met boomen begroeid, ten Oosten van het eiland Borneo, tusschen 4° 59′ en 5° 3′ Z. Br. en 117° 4′ en 117° 7′ 30″ O. L. Nagenoeg 2 mijlen ten Noord-Westen en Noorden van deze eilanden liggen koraal- en steengroepen.

Serreweh, zie: Sereweh.

Serrit, eiland ten Oosten van Soemanap, behoorende tot de residentie Madura.

Sersendong, eiland, gevormd door de mondingsarmen der Koesan, op Borneo's Noord-Oostkust.

Serwaroe, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda, distrikt Toeteke. Het biedt in de Oost-moesson eene goede ligplaats. Er is een Christen schoolmeester werkzaam, die in een steenen huis verblijf houdt. Men heeft er eene nette steenen Christenkerk met kerkhof, die bevonden is te liggen op 8° 10′ 15″ Z. Br. en 127° 45′ O. L. Het aantal Christenen bedroeg op ultimo 1861 480 zielen, onder welke 18 lidmaten.

Serwatti, voornaam dorp op het Zuid-Wester-eiland Damma, residentie Banda.

Sesagoe, riviertje op het eiland Toewankoe, een der Banjak-eilanden, hetwelk zich in de baai van Toewankoe ontlast.

Sesaït, baai aan de Noordkust van het eiland Lombok.

Sesajap, distrikt op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, aan de Sebauwang-rivier, onder een *Pangeran*, en bewoond door

Beroessoe's. Een gelijknamig eilandje ligt in de rivier Sebauwang.

Sesan, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke van den berg Soedoe Soedoe komt en regts in de Rarem vloeit.

Sesan, vogelnestberg op Java, adsistent-residentie Krawang, die aan den voet eenigzins bewoond is. De nestjes kunnen niet geplukt worden, dewijl de opening der grot te klein is. De berg is te steenachtig om voor eenigen landbouw geschikt te zijn.

Sesan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door een 450tal Dajaks.

Sesangoei, zie: Sangouw.

Sesawa, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Boea.

Sesawa, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, bij de zuid-oostelijke grens van het distrikt Massin.

Sesei, gehucht op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Dramai.

Sesepan, zie: Sisipan.

Seseyl, twee eilandjes onder de Kangeangroep, 3/4 mijl Noord ten Oosten van de Westpunt van het eiland Pandjang. Zij zijn door riffen omringd, die zich ruim 1/4 mijl om de West uitstrekken en aan het eiland Paleat verbonden zijn. Aldaar is in 1843 de Nederlandsch-Indische bark de *Twee Gebroeders*, gezagvoerder BULLOT, vergaan.

Sesia, rivier op de Oostkust van het eiland Boero, die in zee vloeit.

Sesifle, onbewoond eiland, behoorende tot de Ceram-Laut-eilanden, residentie Banda. Het staat onder het gezag van den *Radja* van Kilwaroe.

Sesoea, onbevaarbare rivier op het eiland Nias, die uit den berg Limboe oorsprong neemt en zich op de reede van Samabawa ontlast.

Sesse, dorp op het eiland Bali, rijk Mengoei.

Sesset, berg op het eiland Soembawa, in het rijk Soembawa.

Set, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Setabakh, rivier op de Noord-Oost van Borneo, rijk Sambilioeng.

Setabelan, wijk in de hoofdplaats Soerakarta, op Java.

Setabo, eiland ten Oosten van de afdeeling Soemanap, dat tot de residentie Madura behoort.

Setail, rivier op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, nabij Kradenan.

Setait, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, distrikt Mandhor, aan welks linker oever eene menigte Dajaks wonen.

Setalo, dorp op het eiland Soembawa, aan de straat Allas.

Sètan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ngasinan, bij de grens van het distrikt Ballak.

Sètan, eiland aan Borneo's Noord-Westhoek, aan de Noord-Westzijde van Serawak, 1° 47′ 15″ N. Br. en 110° 10′ 30″ O. L.

Sètan, eilandje in den Mentawei-Archipel, ten Westen van Sumatra, in de Zeebloem-straat.

Sètan, eilandje bij Celebes' Westkust, in de straat van Makassar.

Setang, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 2 huizen en 27 inwoners (1861).

Setangit, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de Maloes.

Sètan's- of Hout-baai. Deze is gelegen aan Sumatra's Westkust, residentie Padang, aan de Westzijde van het distrikt Troesan. Zij wordt gevormd ten Noord-Oosten door de vaste kust en ten Noord-Westen door de eilanden Troesan en Sebadda. Zij is van het Noord-Westen naar het Zuid-Oosten 5 zeemijlen lang en van 1 tot 2 mijlen diep. Zij bevat de eilanden Serondjong Besar, Serondjong Ketjil, Pasoempahan, Bintanga, Pegang en het eilandje Sètan of Duivels-eiland, waarnaar de baai genoemd is. Dit eilandje is aan de Oostzijde vlak en koraalachtig, terwijl de Westzijde bergachtig is. Het is met kokospalmen bedekt. De baai is tegen alle winden beveiligd. In de bosschen, die haar omgeven, houdt zich de argus op. De Maleijers, die aan deze baai wonen, vinden hun bestaan in de vischvangst. Men houdt hen voor diefachtig en roofzuchtig.

Setanie, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, op de grenzen van Landak en Sambas.

Setegan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Soekadana, met 55 inwoners (1855).

Seteh, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hatiling, bewoond door ongeveer 2,300 Heidenen.

Setelok, meer en dorp op het eiland Soembawa, in het rijk Soembawa.

Setemper, berg op het eiland Soembawa, in het rijk Soembawa.

Setenga, eiland ten Westen van Borneo, aan de Westzijde van Mampawa.

Seteroea, dorp op het eiland Timor, rijk Dirma.

Sethian, dorp op het eiland Klein Kei, distrikt Danner, residentie Banda.

Setie, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Setienjang, eiland aan Borneo's Westkust, onderhoorig aan Pontianak.

Setioek, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in die van Pasir valt.

Setioeng, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan, met een 30tal inwoners.

Setjang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang, aan den hoofdweg van Samarang naar Magelang. Regts gaat men naar Magelang, links reist men door en over het Djamboe-gebergte naar Samarang. Verder gaat er van hier een weg over Temanggong naar Wonosobo, die tot aan Parahan berijdbaar is, en een naar Grabak, en verder over Ngablak en Kopping op Salatiga.

Setjang, dorp op Java, residentie Batavia, 25 palen van Batavia en 24 van Buitenzorg.

Setjawa, eiland aan het noord-westelijk gedeelte van het eiland Lingga, en daarvan door de straat Dassi gescheiden.

Setjawa of Pinto, straat in den Lingga-Archipel, tusschen de eilanden Setjawa en Sebanka, op 0° 10′ N. Br.

Setjitjing, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden van het landschap der L Kota's.

Setjoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, ten Noord-Westen van het meer Lebak Deling.

Setjojoedan, kampong tot de hoofdplaats Soerakarta behoorende, op Java.

Setjondem, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, ten Noord-Westen van het meer Lebak Deling.

Setodo, eilandje in het meer Lebak Deling, op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir.

Setoe, eiland tot de Tenimber-eilanden behoorende, residentie Banda, op 7° 30′ Z. Br. en 131° O. L.

Setoe, rivier op Java, op de oostelijke grens der adsistent-residentie Krawang.

Setoe, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, aan den voet van den berg Angsana, 349 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Setoe, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 29½ paal van Batavia.

Setoe, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 1 paal benoorden Buitenzorg's grens, aan de Krokot.

Setoe, dorp op Java, residentie Batavia, 2 palen ten Oosten van den grooten weg, 3 palen Oost van Tandjong Wètan.

Setoe, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Setoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga.

Setoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de Tjinosok.

Setoe, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Setoe, moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Setoe Bagindit, zie: Bagindit.

Setoekang, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Paneih. Hare oevers zijn bewoond door visschers.

Setoelan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Setoengoor, land op Java, residentie Samarang, ten Noord-Westen van Salatiga.

Setoe Randjeng, meer op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Setoerian, een der Palabalangan- of Kleine Paternoster-eilanden, in de straat van Makassar.

Setojo, dorp op Java, residentie Soerabaja, distrikt Modjo Kerto.

Setonda, eilandje aan de Noordkust van het eiland Soembawa, bij den ingang der baai van Soembawa.

Setong, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Setono, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling en distrikt Ponorogo.

Setren, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah, in het Westen.

Setren, rivier en twee dorpen op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban. Een der dorpen ligt aan de rivier Setren, en een aan de Plemoetan.

Setren, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, in het Westen van het distrikt Maöspati.

Settro of Djono Slower, ook Tangi en Lamong geheeten, rivier op Java, residentie en regentschap Soerabaja, die bij het dorp Kedong Poetjang, in het distrikt Lingkir, ontspringt en door de distrikten Grissee, Goenong Kendang en Djabakota loopt, alwaar zij eenen zijtak der Kali Mas opneemt en bij de dorpen Ngasinan, Glintong en Settro in zee valt. Zij is tot aan het dorp Wonosari voor praauwen bevaarbaar. De Settro vormt de grens tusschen Lamongan en Grissee en heeft zeer vele

kronkelingen. Zij wordt voor den afvoer van balken benuttigd. De bovenrivier heet Lamong Kidool, ter onderscheiding van den noordelijken tak Lamong Lor.

Settro, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Ambarawa, bewoond door een 140tal, en een in het distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied, bewoond door een 120tal zielen.

Settro, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Djabakota.

Settro, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe II.

Settro, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Karang Djati.

Settro Tjonan, verkorting van Settro Wetjannan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, alwaar zich de tempelruïne Selo Grio bevindt.

Seupat, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, een der hoogste toppen van den Galoenggoeng.

Seuseupan, zie: Sisipan en Tjissipan.

Sevel, berg op Sumatra, residentie Palembang, landschap Pasoemah Lebar, op welken eene zoutbron gelegen is.

Sevenhoven, fort op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Mandaheling. In den omtrek groeit koffij en wordt goud gevonden.

Severn-bank, ondiepte ten Noorden van het eiland Banka, in de Chinesche zee, welke, den 23n Mei 1802, door den Gezagvoerder John Wetton, van het Amerikaansche schip *Severn*, ontdekt is. Zij ligt in den weg voor schepen, die van Totti-eiland naar het eiland Gaspar gaan, doch hare ligging is als onzeker opgegeven op de kaart van H. D. A. Smits. Zij moet waarschijnlijk liggen beoosten het rif in 1857 ontdekt door den Gezagvoerder Mispelblom Beijer, op 0° 36′ 30″ N. Br. en 105° 4′ 30″ O. L.

Sewa, dorp en hoek op Celebes' Westkust, rijk Wadjo.

Sewaka, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Sewakoel, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met ongeveer 100 inwoners.

Sewali, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Sewanggi, zie: Swanggi.

Sewarangan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Zuidzijde van het landschap Tanah Laut.

Sewatoe, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap en distrikt Batang.

Sewer, dorp op het Aroe-eiland Watelei, residentie Banda, in 1850 met 15 huizen en 75 Alfoeren.

Sewilo, bergstroom en dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo, distrikt Tjangkreb.

Sewinak, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sewoe, rivier op Java, op de grens tusschen de adsistent-residentie Krawang en de residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang. Zij loopt over eene uitgestrektheid van 12 palen en heeft eene koraalbank aan de monding, op 107° 59′ 10″ O. L.

Sewoe, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, op 6° 30′ Z. Br.

Sewoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko, aan de rivier Koetoe.

Sewoe, twee kalkbergen op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, een in het Oosten en een bij de westelijke grens van het distrikt Semanoe. Zij worden onderscheiden in Sewoe Kidool en -Wètan.

Sewoeko, rivier op de Westkust van het eiland Banka, die zich in de Klabat-baai uitstort.

Sewoeran, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wonosobo.

Seylale, zie: Seilale.

Seylassi, zie: Silassi.

Shaftsbury, rif aan Sumatra's Westkust, in de Natal-baai. Het draagt dezen naam naar het schip dat daarop is verloren gegaan.

Shaggy, rots in den Wageoe-Misool-Archipel, met de Noordpunt op 0° 25′ Z. Br.

Shahbundar, bank in de straat Soenda, op ongeveer 1¾ mijl afstands ten Westen van de Twee Gebroeders. Op deze bank is het Hollandsche schip van dien naam bijna verongelukt.

Shanpee-eilanden, eilandjes ten Oosten van Gilolo, nagenoeg 2½ mijlen uit den wal en nagenoeg 4 mijlen ten Noorden van den hoek Tabo. Het zijn vier groote en eenige kleine eilanden, door een rif omringd, en met het midden op ongeveer 0° 30′ N. Br. en 128° 52′ O. L. Het vaarwater is aan de West- en Oostzijde veilig.

Shapat, zie: Skabat.

Shoal, Engelsche naam voor de kaap Aroe, gelegen aan Borneo's Oostkust, op 2° 33′ Z. Br. en 116° 25′ O. L.

Shoe, zie: Schoen-eiland.

Sia, rivier op het eiland Amboina, aan de Noordkust van het schiereiland Hitoe.

Si-aba, zie: Sihabe.

Si-aban, zie: Si-abong.

Si-abien, eilandje ten Noorden van den Noordhoek der baai van Manado. Het heeft op bijna 1 mijl afstands aan de Oostzijde een klein rif.

Si-abis, kampong op het Papoesche eiland Rhun.

Si-aboe, bosch en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling, 11 palen van het fort Elout. Het staat onder eenen *Mantri* en heeft een passantenhuis. De bevolking bestaat uit Batta's en Maleijers, die in meer dan 100 op palen gebouwde huizen wonen, welke eenige straten vormen en door eene bamboezen heining ingesloten zijn. Eerstgenoemden gaan langzamerhand tot het Islamismus over. Van Siaboe loopt een weg naar de grens van Angkolah. Er is in dit dorp eene marktplaats waar voornamelijk zout, gedroogde visch en lijnwaden verkocht worden. In den omtrek ziet men vele Turksche tarwe- en rijstvelden.

Si-aboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Batipoe.

Si-abong, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema.

Si-affou, stad op de Zuidkust van het eiland Timor, rijk Amanoebang.

Si-aja Boekit, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loempoe.

Si-ajak, dorp op het eiland Billiton.

Siak, bij verkorting voor Siak Sri Indrapoera, rijk op Sumatra's Oostkust, grenzende ten Noorden en Oosten aan de straat van Malakka, ten Zuiden aan Indragiri en Kwantan, ten Westen aan de Padangsche Bovenlanden en ten Noord-Westen aan de Batta-landen.

Siak is zamengesteld uit: 1. eigenlijk Siak, weder verdeeld in Siak Besar, Betong, Rempak, Siak Ketjil; 2. Boekit Batoe; 3. Pekan Baroe; 4. Mandau; 5. de aan de Oostkust gelegene eilanden Roepat, Bangkalis, Padangi, Pantjor en Rantau, welke onder vorstelijke Prinsen staan en dien ten gevolge niet meer als eigenlijke deelen van Siak, maar als onderhoorigheden beschouwd moeten worden; 6. de om het Noord-Westen gelegen onderhoorigheden van het Zuiden naar het Noorden: Tanah Poetih, Bangko, Koeboe, Bila, Paneih, Kwaloe, Asahan, Batoe Bara, Bedageh, Padang, Serdang, Pertjoet, Pebongoengan, Déli, Langkat en Temian; 7. de aan de zuidelijke grens van het rijk in het binnenland gelegene landschappen Tapong Kanan en Tapong Kiri.

Deze staten zijn verpligt bij buitengewone gelegenheden, als festiviteiten of oorlog, Siak daarbij met volk en vaartuigen te adsisteren en overigens eene schatting in geld op te brengen.

De bevolking wordt geschat op minstens 35,000 zielen. Het meerendeel is ingedeeld in vier soekoe's, Tanah Datar, Limapoeloeh, Pasisir en Kampar genaamd; bovendien bestaat er eene algemeene indeeling van standen. De binnenlanden zijn bewoond door een wild volk, dat echter niet op dien lagen trap van beschaving staat, als sommigen willen beweren, want zij maken eene menigte goede *kadjang*-matten en *atap* voor den uitvoer, en vangen en slagten wilde varkens, waarvan zij, door middel van koking, de reuzel bereiden en naar Singapoera ter markt brengen, waar dit artikel bij de Chinezen zeer gewild is.

Het bestuur van het rijk Siak is zamengesteld uit: een Sultan, een Onderkoning, de Hoofden der vier soekoe's en vier *Datoe's*. In zijne betrekking tot het Nederlandsch Gouvernement ressorteert Siak onder de residentie Riouw. Het Europeesch gezag wordt er vertegenwoordigd door een Adsistent-Resident en een Controleur.

De Arabieren en hunne afstammelingen staan onder een afzonderlijk Hoofd. De zoogenaamde vrijen (*hamba radja*), dat zijn de zoodanigen, die tot geene der genoemde soekoe's behooren, en de soekoe Talang of landbouwers worden bestuurd door vier *Panghoeloe's*, doch voor zooverre zij in de afdeelingen Mandau en Pekan Baroe gevestigd zijn door den *Panghoeloe* en den *Bandhar* van die gewesten.

De inkomsten door den Sultan genoten zijn: 1. de opbrengst der inkomende en uitgaande regten; 2. de boven een bedrag van 20 Spaansche matten opgelegde boeten en konfiskatiën, waarvan hij een derde uitkeert aan de gewone regters, de Hoofden der vier soekoe's en den *Datoe Laksamana;* 3. de voordeelen van een monopolie in *rotan*, ivoor, was en bezoar-steenen, die in de landschappen Mandau en Pekan Baroe gewonnen worden; dit monopolie is gebaseerd op eene levering van vier vijfden der waarde; en ten 4°. maakt de Sultan aanspraak op de helft van al het ivoor dat in Siak Besar, Siak Ketjil, Betong en Rempah gezameld wordt.

Door eenen raad, te zamen gesteld uit de Hoofden der vier soekoe's en den *Datoe Laksamana*, worden zoowel burgerlijke als strafzaken afgedaan.

Het krijgswezen is in geen voordeeligen

staat: het meeste ijzeren geschut moet onbruikbaar zijn en eene geregelde gewapende magt bestaat er niet. Wanneer er volk tot aanval of verdediging noodig is, verzamelt de Sultan daartoe de *hamba radja* en roept hij de kontingenten der rijksgrooten op, die ze uit hunne onderdanen bijeenbrengen. De vier soekoe's en hunne Hoofden zijn mede hiervan niet uitgesloten. In tijd van nood kunnen in Siak, buiten de onderhoorigheden om de Noord-West, een 50tal vaartuigen, allen gewapend met 2 tot 8 vuurmonden, bijeengebragt worden, maar het geschut laat, zoo als reeds gezegd is, veel te wenschen overig.

Alleen ter hoofdplaats Siak vindt men eenige geestelijken. De leden van het vorstelijk huis zijn even min als de onderdanen stipt in het volbrengen der godsdienstpligten. Daarentegen zijn de Arabieren getrouwe opvolgers der voorschriften van den Koran. De veelwijverij is in Siak toegestaan, doch heeft alleen plaats onder de hoogere standen. Bij het aangaan van een huwelijk wordt een bruidschat betaald; deze kan echter, met wederzijdsch goedvinden, achterwege worden gelaten, hetgeen dan ook meestal geschiedt. Vorsten en grooten zijn zeer verslaafd aan het opiumrooken; onder de mindere standen schijnt dit niet plaats te hebben. In de benedenlanden van Siak en onderhoorigheden zijn vele slaven aanwezig, die van de Batta-landen, Siam en elders herkomstig zijn en wier sterkte geschat wordt op 20 % der bevolking. Ook bestaat in de benedenlanden het pandelingschap op eene groote schaal, daar de sterkte der pandelingen gerekend wordt 50 % der bevolking te bedragen. Slaven en pandelingen doen in den regel al het huiselijk en landbouw-werk.

De nijverheid bepaalt zich, buiten den landbouw, die nog op een lagen trap staat, daar ploeg noch *patjol* worden gebruikt, tot het bouwen van huizen en schepen, de visscherij, het weven van zijden en katoenen stoffen en het inzamelen van *rotan*, was, *getah*, *gambir* en andere boschprodukten. Veestapels bestaan in Siak niet; alleen wordt ter hoofdplaats eene kudde runderen door den Sultan en nabij Boekit Batoe een troep buffels door den *Datoe Laksamana* aangehouden, welk vee er voortreffelijk moet uitzien, daar Siak eene uitmuntende grassoort, op Java onder den naam van *grenteng* bekend, oplevert. Op het eiland Bangkalis worden mede eenige verwilderde buffels gehouden.

Het land is vruchtbaar; de bodem bestaat uit vetten kleigrond, is vrij van overstroomingen zelfs aan de oevers der rivieren en aan zee, en bedekt met digte bosschen, waarvan hij door middel van vuur gezuiverd wordt. De voortbrengselen zijn: rijst, sago, Turksche tarwe, suikerriet, *pisang*, *sirih*, *laboe*, *terong* en *lombok*. Kokospalmen ziet men in de bewoonde plaatsen allerwege. De rijst wordt hoofdzakelijk voor eigen consumtie verbouwd; alleen bij algemeen misgewas moet er *padi* van elders worden aangevoerd. Dit gewas heeft veel te lijden van wilde varkens, olifanten en apen; desniettegenstaande werpt het gewoonlijk een honderdvoudigen oogst af. De sago is van zeer goede kwaliteit; het suikerriet wordt door middel van handmolentjes met een vertikalen cylinder uitgeperst en het verkregen sap wordt gekookt en tot suiker bereid. Te Mandau en Pekan Baroe worden *gambir* en peper aangeplant.

De kennis van den delfstoffelijken rijkdom is tot heden nog zeer ongewis; volgens zeggen der inlanders moeten diep in het binnenland van Siak steenkolen en goud aanwezig zijn. Tinerts wordt aan de Mandau-rivier gevonden, maar de inboorlingen verstaan zoo weinig de kunst om het te smelten, dat zij genoodzaakt zijn, om hetgeen zij noodig hebben van andere landen te doen aanvoeren.

De handel wordt zeer onderdrukt door de verschillende monopoliën ten voordeele van den Sultan en verdere grooten ingesteld. Met het binnenland wordt door de ten Noord-Westen van Siak gelegen landschappen vrij belangrijke handel gedreven. Aan Siak moeten 400 handelsprauwen van verschillende grootte toebehooren. Er bestaat aanzienlijke handel met Malakka en Singapoera en sommigen strekken hunne reizen uit tot Poeloe Pinang. De artikelen van invoer voor den binnenlandschen handel bestaan voornamelijk in: garens, lijnwaden, ruwe zijde, zout, amfioen, Java-tabak, wapenen, buskruid en gedroogde visch, terwijl de artikelen van uitvoer bestaan in: was, *rotan*, sago, kamfer, ivoor, *getah*, koffij, peper, *gambir*, *damar*, buffels, runderen, paarden, vischkuit, verw- en ebbenhout.

De gouden en zijden kleedingstukken, die door de vrouwen in Siak vervaardigd worden, zijn in de omliggende landen zeer beroemd; niets kan ze in smaak en rijkdom evenaren.

De dampkring is in Siak gezond. Het land heeft aan de kusten vele inhammen, waarbij ook vele eilanden liggen.

Siak was vroeger cijnsbaar aan Achin, doch door het toenemend verval der Achinesche magt steeg het meer en meer in aanzien, zoo-

dat de Sultan, hoewel niet in naam, toch inderdaad onafhankelijk was. De Oost-Indische Kompagnie vestigde aan den mond der Siak-rivier, op het eilandje Goenting, eene versterkte loge, zoo mede een klein etablissement hooger de rivier op, te Mandau. In het begin der 18e eeuw werd de Nederlandsche bezetting vermoord, en geene nieuwe vestiging beproefd.

In 1818 is er tusschen de Engelsche Kompagnie en Siak een handelsverdrag gesloten, door bemiddeling van den Resident van Malakka, Majoor FARQUHAR, die daartoe, gelijk van de Britsche zijde verzekerd wordt, last had van den Gouverneur van Poeloe Pinang.

Het Nederlandsch Gouvernement heeft op nieuw gepoogd zich in het rijk van Siak te vestigen na den val van BOUDJOL in 1837; doch ten gevolge van de ontruiming der Oostkust in 1843 zijn ook de reeds in Siak, Tanah Poetih, Paneih, Bila en elders gevestigde posten weder ingetrokken. In 1857 droeg de Sultan te Singapoera ten gevolge van binnenlandsche onlusten zijn rijk aan het Britsche Gouvernement op. Deze opdragt werd echter geweigerd; maar daarentegen bood zekere WILSON, te Singapoera gevestigd, den Sultan zijne hulp aan. Echter werd de Vorst den overmoedigen Engelschman weldra moede, en dit gaf aanleiding dat hij het rijk van Siak en onderhoorigheden aan het Nederlandsch Gouvernement opdroeg, hetwelk deze opdragt den 31n December 1857 aannam en den 1n Februarij 1858 met den Sultan een kontrakt sloot, waarbij zijn rijk als een gedeelte van Nederlandsch Indië werd erkend.

Een zeer uitvoerig stuk over het rijk Siak Sri Indrapoera, waaraan het bovenstaande grootendeels ontleend is, werd door den Heer F. N. NIEUWENHUIJZEN gegeven in het *Tijdschrift van het Bat. Genootschap* (1858), Dl. VII, bl. 388—438. Verder verscheen onlangs *Reis naar Siak*, door J. S. G. GRAMBERG, in hetzelfde tijdschrift Dl. XIII, vierde serie, Dl. IV, bl. 497—530. Aan dezen Heer zijn in Januarij 1863 door den Sultan van Siak drie landen afgestaan ter ontginning en bebouwing.

Siak, hoofdplaats van het rijk Siak, aan de rivier van gelijken naam, op Sumatra, op 1° 21′ N. Br., omtrent 16 geographische mijlen afstands van zee. Zij is de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Controleur en den Sultan. De zetel van het rijk was weleer te Boeatan gevestigd. In 1863 was men bezig met den aanbouw van een fort met kazerne en woningen voor Ambtenaren en Officieren, die vroeger op Bangkalis gevestigd waren. Overigens heeft deze plaats een ellendig en vervallen aanzien. De handel is hier verloopen en nijverheid bestaat te Siak ook niet. Door de vrouwen der Hoofden wordt zijde geweven en geverwd. Aan den Officier van Gezondheid te Bangkalis is de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine opgedragen.

De rivier van Siak, ook Tabong geheeten, ontspringt in het Menangkabausche, heeft in het landschap der Vijftig Kota's verscheidene takken, wordt te Pangkalan bevaarbaar, en loopt met eene noord-oostwaartsche strekking in de straat van Malakka uit, tusschen de eilanden Bangkalis en Tandjong Serej, op 1° 22′ N. Br. en 102° 10′ O. L. De voornaamste riviertjes, die zich op den regter-oever in deze rivier ontlasten, zijn: de Mandau en Perambang; die van den linker-oever zijn: de Mempoera, Senkeman, Boeatan, Garip en Tanajan. Op vier dagen opvarens van de monding der rivier, verdeelt zij zich in twee hoofdarmen; de regter loopt naar Tapong (8 dagen opvarens), en de linker naar Ka-ankan (6 dagen opvarens), vanwaar een tak naar de V Kota's, en een andere naar Kampar leidt. De Siak-rivier ontlast zich in zee met twee monden, die eene delta vormen. Wanneer men de bank, aan den ingang der rivier, gepasseerd is, die bij lagen waterstand meestal droog ligt, houdt zij, tot op 3 geographische mijlen, eene diepte van 6, 5 en 4 vademen; daarna vermeerdert die diepte tot 7, 8 en 9, en bedraagt op vele plaatsen zelfs 12 en 15 vademen. Vóór de hoofdplaats heeft de Siak eene diepte van 12 vademen en eene breedte van 670 Rijnlandsche voeten. Men noemt deze rivier ook de Batang Siak Besar of Groote Siak-rivier, in onderscheiding van de Betang Siak Ketjil of Kleine Siak-rivier, mede een belangrijke stroom, alhoewel minder breed en diep dan de Groote, en die zich ongeveer eene Duitsche mijl ten Noorden der monding van laatstgenoemde in zee stort.

Siak (Oud-), dorp op Sumatra, rijk Siak.

Siak Ketjil, inlandsche naam voor de Kleine Siak-rivier. Zie daarover bij de hoofdplaats Siak.

Si-akoet, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Si-al, zie: Sihel.

Si-ala, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar.

Si-ala, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal, aan de rivier van Natal.

Si-alagoendi, koeria op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Sipirok.

Si-alam, twee bergen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Pankalan Indalang, een in het middengedeelte en een op de grens van het landschap der L Kota's.

Si-alang, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan den linker-oever der Simpang Kanan.

Si-alang, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap der V Kota's.

Si-alang, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschappen Kota Lawas en Kopoer nan Sambilan.

Si-aloe, kaap aan de Zuid-Westzijde van het eiland Amboina, op 3° 46′ 20″ Z. Br.

Si-aloeang, onbewoond eiland ten Westen van Sumatra, tot de Batoe-eilanden behoorende.

Si-amang Banjakh, meest verkort tot Siambak, rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling. Het dorp is ruim 6 uren van Pakantan verwijderd en gelegen op 3,425 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het bestaat uit 15 ellendige hutten. In den omtrek groeit Turksche tarwe en pataten. Op een half uur gaans van deze plaats is eene groote goudmijn aanwezig.

Si-ambak, zie het voorgaande artikel.

Si-ambaton, landschap op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel, Oost van Tapoes.

Si-ambil, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, koeria Soeroeman Tinggi. Er wordt goud gevonden.

Si-ambil, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, aan de rivier Gadis.

Si-amel, eilandje aan Borneo's Noord-Oostkust, op 4° 30′ N. Br.

Si-ampa, dorp op Sumatra, in de Battalanden, distrikt Bila.

Si-ampel, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Si-ampik, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, met koffijtuinen.

Si-ampo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Si-ampoer, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, aan het meer der X Kota's, aan den regter-oever van een riviertje. Het land nabij dit dorp is vrij effen en rijk aan vruchtbare rijstvelden.

Si-anau, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in de III Loerah.

Siang, onbewoond eiland ten Oosten van Flores, op 8° 28′ Z. Br.

Siang, eilandje in den Wageoe-Misool-Archipel, ten Noord-Westen van Wageoe, op 0° 20′ N. Br. en 129° 55′ O. L. Van den Noord-Westhoek steekt een rif ongeveer 1/4 mijl ver af. Bij dien hoek kan men drinkwater verkrijgen. Dit eiland is laag en vlak en levert vele schildpadden. Aan de Westzijde vindt men, op 1 mijl afstands van den wal, 10—12 vademen water.

Siang, landschap in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van Sintang.

Siang, beek, die stofgoud bevat, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapocas Oeloe, aan den linker-oever der Kapocas Moeroeng.

Siang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, zijnde een zijtak der Pattai en slechts voor kleine vaartuigen bevaarbaar.

Siang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Si-anghim, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Berou, aan eene spruit der Kalai.

Si-angi, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die zich in de Gadis ontlast.

Siang Moeroeng, distrikt in het binnenland van Borneo, residentie Zuid- en Oosterafdeeling, dat, van de rivier Makoenjong af naar het Noorden, het geheele gebied der bronnen van de Barito of rivier van Bandjermasin, met andere woorden het stroomgebied der Moeroeng (zooals het bovendeel der Barito geheeten wordt) beslaat. Het land is bergachtig, zeer vruchtbaar en voor nuttige kultures geschikt. Vele rivieren besproeijen het en de bosschen leveren veel ijzerhout op. Men treft er ook vogelnestklippen aan. De bewoners van Siang Moeroeng, volgens Schwaner, in 1847, ongeveer 8,500, en volgens eene opgave in 1860, 12,340 in getal, staan op een zeer lagen trap van beschaving, zijn woest, wreedaardig en oorlogzuchtig. Zij verplaatsen dikwerf hunne woningen naar andere streken des lands en houden zich bezig met het smeden van wapenen, den wapenhandel, den rijstbouw, het verzamelen van was, *rotan* en *damar*, de vischvangst en zwijnenjagt, zoodat zij somtijds eenige weken in de bosschen doorbrengen, terwijl de vrouwen den zwaren veldarbeid moeten verrigten.

De rivier Moeroeng of Siang Moeroeng,

waarnaar dit landschap genoemd wordt, ontspringt op den Goenong Batoe Ajouw op de grenzen van Koetei, neemt de Belatong op, stroomt na de vereeniging eerst zuidwaarts, wendt zich dan, schoon met vele en sterke kronkelingen, plotseling regt oostwaarts, maar neemt, tegen het gebergte stuitende, op nieuw eene zuidwaartsche rigting en tevens den naam van Barito aan.

Si-angon, poststation en dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati, aan de Solo-rivier.

Si-ani, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grenzen tusschen Taloe en Loeboe Sikaping.

Si-anja, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar.

Si-ano, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam.

Siantan, het zuidelijkste der Noord-Anambas-eilanden in de Chinesche zee, residentie Riouw. De Zuidpunt ligt op 3° 8′ 45″ N. Br. en 106° 13′ 4″ O. L. Het eiland wordt bestuurd door een Kapitein der Chinezen. Siantan heeft twee havens, welke voor alle winden veilig zijn. Aan de Noordkust ligt het dorp Tarempa, alwaar het Hoofd der Anambaseilanden verblijf houdt.

Siantan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa, gelegen op een eiland, dat, ten gevolge eener doorgraving van den oever, door de rivier Mampawa gevormd wordt.

Si-antar, koeria en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling. Er bestaat uitvoer van was, ivoor, katoen, *katjang*, tabak en paarden. Het dorp ligt op 1/4 uur noordoostwaarts van het fort Elout. Het telt 300 huizen, overschaduwd met vruchtboomen en bevolkt door 1,000 zielen. Het Hoofd van deze plaats belijdt de Mohammedaansche leer.

Si-anto, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Kajoeng.

Si-antoe, eilandje in de zee van Borneo, aan de Noordzijde van het eiland Billiton.

Siao, zie: Sjiauw.

Siaoe, beek en dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe. Het dorp heeft 9 huizen en 100 zielen (1861).

Si-apal, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 12 huizen en 70 zielen (1861).

Si-apang, kampong op Sumatra, landschap Lebong, marga Toebai, soekoe Aman.

Si-apas, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah. Zij ontspringt in het gebergte dat zich ten Noorden van den Loeboe Raja uitstrekt. Nabij Goenong Toewah vereenigt zij zich met de Anang. Hare breedte bedraagt ongeveer 80 Rijnlandsche voeten.

Si-api-api, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die zich in de Gadis stort.

Si-api-api, kaap aan Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, van welke zich groote en gevaarlijke droogten uitstrekken.

Si-apitan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, distrikt Kandawangan.

Si-aporas, kampong op Sumatra, nabij de grenzen van de onafhankelijke Batta-landen. Hier hebben in Julij 1861, ten gevolge van zware regens, aardstortingen plaats gehad, welke veel schade aan huizen en velden te weeg bragten.

Si-aroe-aroe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, IX Kota's.

Si-assi, zie: Seassi.

Si-attang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal.

Si-awoe, tuinen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap L Kota's, op den weg van het fort van den Bosch naar Pangkalan Tjatjara.

Si-badakh, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, met een 20tal goed gebouwde huizen.

Si-badi, dorp op Sumatra's Westkust, ten Noorden van Taroemon.

Si-bagari, dorp op het eiland Pora, in den Mentawei-Archipel.

Si-baja, berg op Sumatra's Oostkust, landschap Boeloe Tjina.

Si-baja Lingga, Batta-staat op Sumatra, in het binnenland, op 6 dagreizens van Dèli, vanwaar peper, *gambir*, was, ivoor en paarden worden uitgevoerd.

Si-bajam, kampong op Sumatra, landschap Lebong, marga Seloepoe.

Si-bajang, rivier op Sumatra's Oostkust, rijk Siak, landschap Kapas, die aan de helling van den Sago ontspringt en na eenen loop van omstreeks 28 mijlen de uit het Oosten komende Sienjienjie, bij de handelsplaats Lipat, opneemt, om, na nogmaals een even grooten weg oostwaarts te hebben afgelegd, zich bij Langang Ketjil met de Kampar te vereenigen.

Si-baje, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban, in het Zuid-Oosten.

Si-bakal, berg in Borneo's Westerafdeeling, op de grenzen van Mampawa en Sambas.

Si-bakko, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Kota Toedjoe.

Sibal, rijkje op het eiland Flores, op Mangeraai, digt bij Pota.

Si-balik, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, bij de Tidoengsche landen, op 4° 9′ N. Br.

Si-balin, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XII Kota's.

Si-balouw, rivier in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Larah.

Si-bamban, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Si-banang-banang, distrikt en hoofdplaats op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XII Kota's, alwaar veel looderts voorkomt. Het distrikt wordt doorgaans enkel Banang genoemd.

Si-bandaran, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, aan den postweg.

Si-bangkong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, op de zuidelijke grens van het distrikt Oengaran.

Si-bango, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Si-bangoel, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landschap Tidoeng, die in de Sekatakh Boedji valt.

Si-bani, eiland aan Sumatra's Westkust, nabij Si-maloe of Babi.

Si-banka, rivier op de Westzijde van Poeloe Laut, dat aan Borneo's Zuid-Oostkust gelegen is.

Si-bantai, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-banten, vogelnestklip op Java, op de Zuidkust der residentie Pasoeroewan.

Si-bapatjat, zie: Sibepatjat.

Si-baran, landschap op het Mentawei-eiland Pora, met 200 zielen.

Si-baran, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Si-barangas, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-barang Siapoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam.

Si-barat, rif aan Sumatra's Westkust, $^1/_8$ mijl ten Zuid-Westen van het Priaman-eiland Oedjong. Het is bij laag water droog. De passage tusschen dit rif en Poeloe Oedjong is goed, met 10 à 13 vademen zachten grond.

Si-baroe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Oosten van het landschap Agam.

Si-baroe-baroe, een der Pagei-eilanden, ten Westen van Sumatra.

Si-batabat, dorp op Sumatra's Oostkust, aan de Langkat-rivier.

Si-batang, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan den linker-oever der Simpang Kanan.

Si-bawi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, aan de Kleine Sambas-rivier.

Sibbald-bank, koraalbank in de zee van Celebes, op 5° 46′ Z. Br. en 117° 15′ O. L., ten Zuiden van het eiland Komba. Er staan in den omtrek van 20 tot 7 vademen water. Zij is genaamd naar het Engelsche schip *Sibbald*, dat haar den 28n Maart 1816 ontdekte.

Si-bebek, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Si-bedoek, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Sibela, voornaamste gebergte van het eiland Batjan, dat het geheele zuidelijke gedeelte daarvan beslaat, met eene strekking van het Zuid-Westen naar het Noord-Oosten, en aan welks voet de heete bronnen van Atori gelegen zijn. In de nabijheid dier bronnen stijgen ook zwaveldampen op. Dit gebergte heeft, naar gissing, toppen van 2,000 tot 4,500 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Aan den voet worden graniet en oude schiefer-gesteenten gevonden. In het schiefer-gesteente komen kleine, niet zeer heldere granaatjes voor.

Si-belaboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Silago.

Si-beloeat, landschap op het Mentawei-eiland Siberoet, op de Oostkust, ten Oosten van Sibeloebet, met 350 zielen.

Si-beloebet, landschap op de Noord-Westkust van het Mentawei-eiland Siberoet, met 600 zielen.

Si-bembon, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-bepatjat, landschap op de Westkust van het Mentawei-eiland Siberoet. Het telt 500 inwoners.

Si-bewajer, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, in het Zuid-Westen van de afdeeling Mandaheling.

Si-beratta, ladang op Sumatra, in de Battalanden, aan den regter-oever der Simpang Kanan.

Si-beroet of Si-bero, eiland ten Westen

van Sumatra, tot de Mentawei-groep behoorende, Zuid van de Batoe-eilanden en daarvan gescheiden door de gelijknamige straat, in welker midden een gevaarlijk koraalrif gelegen is, waarvan de branding zich ver om de Noord uitstrekt, zoodat het niet raadzaam is de straat benoorden dat rif door te gaan. Dit eiland is verder ten Zuiden door de Zeebloem-straat van Pora gescheiden en ligt tusschen 0° 55′ en 1° 42′ 30″ Z. Br. en tusschen 98° 22′ 30″ tot 99° 10′ O. L., of, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, met de Noordpunt op 0° 50′ Z. Br. en 98′ 38′ O. L. Het bevat de volgende landschappen: Tepeket, Si-biri Siget, Mataloe, Si-beloebet, Si-bepatjat, Teleleoe, Telolagoe, Katorei, Si-beroet, Seibie, Semboengan, Si-beloeat, Tasilielat, te zamen met 7,090 inwoners, waarvan 400 in het landschap Si-beroet. De baaijen van dit eiland zijn die van Tepeket, Katjapoegan, Si-beroet, Katorei en Teleleoe.

De *Radja* woont ter hoofdplaats Si-beroet en drijft handel in sago. Maandelijks komen er 10 à 12 praauwen, grootendeels van Padang, om sago op te koopen. De grond is zeer vruchtbaar en geschikt voor koffijkultuur. De bevolking is oorlogzuchtig.

Si-beoi, eiland aan Sumatra's Zuidkust, bij de Lampongs, alwaar van de peperkultuur meer en meer werk wordt gemaakt.

Si-besoa, landschap op de Zuid-Westkust van het Mentawei-eiland Pora, met 100 inwoners.

Si-biloean, zie: Si-boeloean.

Si-biloear, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen. Zij valt in de rivier van Manna.

Si-biloeroe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soempoer.

Sibing Garong, ladang op Sumatra, in de Batta-landen, aan den linker oever der Simpang Kanan.

Si-binoeang, zie: Karang (Oedjong-).

Si-bintajan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Mapat Toengoel.

Si-binting, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Si-biri Benoea, landschap en baai aan de Noord-Westzijde van het Mentawei-eiland Pora, met 150 zielen.

Si-biri Oelan, landschap op de Westkust van het Mentawei-eiland Pora, met 200 zielen.

Si-biris, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Manna.

Si-biri Siget, landschap op de Noord-Westkust van het Mentawei-eiland Siberoet, met 700 inwoners.

Si-biro, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, op de grenzen van Sambas en Landak.

Si-biroe, zie: Si-beroet.

Si-biron, meer op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Sibo, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Si-boda, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tondong, met 2 huizen en 26 zielen (1861).

Si-bodo, een der Batoe-eilanden, ten Westen van Sumatra, aan de Noord-Westzijde van het eiland Tello. Het is onbewoond.

Si-boeang Anak, berg en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Si-boedjo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Si-boedjo, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Si-boengang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-boejong Gedang, rif ten Westen van Sumatra, vóór de reede van Natal.

Si-boekoe, zie: Seboekoe.

Si-boela-boali, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Sipirok. Aan de oostelijke helling liggen twee solfataras, op 3,455 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Si-boeloean, distrikt met gelijknamige rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha, bewoond door een 1,000tal Batta's uit den stam Odabarat. De rivier ontspringt op de oostelijke grens der afdeeling en is 2 à 3 uren ver voor kleine praauwen bevaarbaar.

Si-boemboen Betina en **-Djanten,** twee bergen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's. De laatste verheft zich, naar gissing, 2,000 Rijnlandsche voeten boven de oevers der Ombilin en bevat ijzererts.

Si-boengen, dorp op Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Ajer Bangies.

Si-boenti, tak der Blitang-rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang.

Si-boeroe-boeroe of Si-Geré, onbewoond eilandje tot de Mentawei-groep behoorende, aan het Noorderstrand van Zuid-Pora, in de Zeebloem-straat.

Siboes, eilandje onder de Kangean-groep, Noord-West ten Westen van Palcat, ruim $^1/_2$ mijl van Seseyl. Aan de Oost-Zuid-Oostzijde steekt een rif ongeveer $^1/_4$ mijl ver uit. Tus-

schen dit eiland en Sesayl is een doortogt van ¼ mijl breedte, met 20—15 vademen, waardoor men onder het eiland Sepekan kan komen.

Sibogha, afdeeling op Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli, verdeeld in de distrikten: Sibogha, Tapanoeli, Said Nahoeta, Toeka, Siboeloean, Bediri, Kala-ang en Siroedoek, welke te zamen eene oppervlakte van 450 vierkante Sumatra-palen beslaan.

Sibogha staat onder eenen Controleur der derde klasse. De Kommies-Ontvanger der inkomende en uitgaande regten, tevens Havenmeester, is belast met de strandvonderij.

De rivieren dezer afdeeling zijn: de Tapanoeli, Sibogha, Bediri, Siboeloean, Siroedoet en Kala-ang, welke slechts 2 à 3 uren ver voor kleine praauwen bevaarbaar zijn.

De hoofdplaats dezer afdeeling, eveneens Sibogha genaamd, is tevens de hoofdplaats der residentie Tapanoeli en gelegen op 1° 44′ N. Br. en 98° 42′ 7″ O. L., aan de baai van Tapanoeli, welke te allen tijde eene veilige en voortreffelijke ankerplaats aanbiedt, zoo voor groote als kleine vaartuigen. Tot digt onder den wal kunnen de schepen ten anker komen. Er gaat geen noemenswaardige stroom. De buitenreede van Sibogha is onder Klein Pontjang. Hier wonen de Resident, de Secretaris der residentie, een Kommies, een Algemeene Ontvanger, tevens Ambtenaar van den burgerlijken stand, Vendumeester en Collecteur van het klein zegel, een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand, een fungerend Post-Kommies en Pakhuismeester en verder twee Agenten der Sumatrasche wees- en boedelkamer.

Sibogha heeft geen grootsch aanzien; men ziet er eenige woningen van Europeanen, waaronder die van den Resident, den Controleur en den Kommies-Ontvanger en verder eene kazerne voor de militaire bezetting, een residentie-kantoor, een kettinggangerskwartier en een provisie-pakhuis. Te Sibogha heeft men eene inlandsche school. Van deze plaats loopt een karrenweg naar Angkolah.

Sibogouw, landschap in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang.

Sibon, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, in het Zuiden van het distrikt Kebon Tjandi.

Si-bontol, een der Zeven-eilanden, aan Sumatra's Westkust, bij de residentie Padang.

Si-boras, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, marga Blalouw.

Si-borella, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha, distrikt Siboeloean.

Sibot, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of fenna Mefa.

Sibouw, landschap en gelijknamige rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, op den linker oever der Kapoeas-rivier, bewoond door vele Dajaks.

Si-brambang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, bezuiden den berg Bekokko. Nabij dit dorp wordt veel kopererts gevonden.

Sibroeang, landschap met gelijknamige rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de Kapoeas-rivier.

Sibroeang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Loemar.

Sibroeng, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Sicca, zie: Sikka.

Sid, dorp op het eiland Banka, in het Westen van het distrikt Marawang.

Sidabowa, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerwokerto.

Sidadjeng, zie: Sidajoe.

Sidajoe, regentschap op Java, residentie Soerabaja, adsistent-residentie Grissee. Het grenst ten Noorden aan de Java-zee, ten Westen aan het Rembangsche regentschap Toeban, ten Zuiden aan het regentschap Lamongan, ten Zuid-Oosten aan het regentschap Grissee en ten Oosten aan de straat van Madura. Het is verdeeld in de distrikten Tambangan of Tambaga, Kedokan en Priedjik, met eene bevolking van 131,439 zielen, waarvan 26 Europeanen, 982 Chinezen, 52 Arabieren, Maleijers, enz. en voorts Javanen. Aan de Noordkust is het land kalkachtig; langs het strand strekken zich kalkbergen uit. De bevolking der dorpen aan het Noorderstrand vindt haar bestaan in de vischvangst en handel, terwijl de bewoners van het binnenland, alwaar een 8,000tal bouws sawah's en 2,000tal bouws tegal-velden gelegen zijn, zich met den rijstbouw bezig houden. Behalve rijst levert Sidajoe veel tabak en velerlei groenten, die voornamelijk aan de oevers der Bengawan geplant zijn. Het getal landbouwers moet 12,000 bedragen.

Sidajoe stond van oudsher onder de Vorsten van Madura en staat nog onder Regenten uit eene met den Sultan van Madura aanverwante linie. Voor de inlanders is er een Hoofdpriester. Een Controleur beheert de landelijke inkomsten en kultures. De Chinezen staan onder eenen Luitenant en over de Maleijers en Arabieren zijn er eveneens Hoofden gesteld.

Met den aanmaak van zout te Sidajoe, in 1850 ingetrokken, heeft men in 1862 weder eenen aanvang gemaakt. De groote zandbank van Sidajoe is in de straat Madura, bij de zoogenaamde „Trechter" gelegen, benoorden het Naauw.

Sidajoe, hoofdplaats van het gelijknamige, bovenvermelde regentschap, gelegen aan de straat van Madura, op 16 palen van Grissee, 27 van Soerabaja, 61 van Modjo Kerto. In de hooge taal heet deze plaats Sidadjeng. Zij is een inlandsch stadje met eene ruime Regentswoning, die een fraaijen tuin heeft. De paseiban of aloen-aloen is zeer fraai en groot en de tempel is een net gebouw. Zeven mijlen van Sidajoe, ten Noorden, is de hoek Pangka, alwaar steeds loodsen zijn, om de aankomende schepen naar Soerabaja te brengen. Noordwaarts uit Sidajoe loopt de groote landweg om de West naar Rembang.

Sidajoe, distrikt op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, dat ten Noorden aan Simbang, ten Westen aan Massin en Sawangan, ten Zuiden aan Banjoemaas en ten Oosten aan Kali Salak en Soeba grenst. De hoofdplaats is Sidajoe, 19 palen van Pekalongan, 13 van Keboemen en 29 van Banjoemaas gelegen.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Sidajoe, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Seroendol.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Kendal, distrikt Troeko, bij de oostelijke grens.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Grobogan.

Sidajoe, indigofabriek op Java, residentie Madioen, afdeeling en distrikt Soemorotto, bij het dorp Tagal Ombo.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Sapoeran.

Sidajoe, waterleiding uit de rivier Bogowonto, op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, lang 6 palen.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Sidajoe, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan.

Sidajoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang.

Sidajoe Goenong, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Sidajoe Kediri, dorp op het eiland Lombok, aan de rivier Bakong.

Sidajoe Lawas, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Priedjik.

Sidakaton, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Krangdon.

Sidakling of Sanghjang Tjiah, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, bij Wanakarta. Hij verheft zich, volgens Junghuhn, 2,000 Rijnlandsche voeten boven de zee. De inwoners van Melambong en Wanakarta noemen hem Roejang. De noordoostelijke helft wordt ook Lingaroetoe genoemd. Hij is het laatste (noord-oostelijkste) der vier gebergten Tjikorai, Kratjak, Telaga Bodas, Sidakling, welke door ruggen aan elkander verbonden zijn.

Sidam, twee dorpen in Borneo's Wester-afdeeling, rijk Matan, een aan de Kajoeng- en een aan de Pawan-rivier.

Sidamoeki, zie: Sidho Mookti.

Sidananja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Sidandang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Sidang, marga op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Iliran Banjoe Asin.

Sidangoli, zie: Sedangoli.

Sidano, zie: Sedano.

Sida Oerip, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Adiredjo.

Si-dapdap, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha.

Sida Poerna, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Krangdon.

Sidappat, berg op het zuidelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Sida Radja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Si-daranja, landschap op de Noordkust van het eiland Zuid-Pagei.

Sidari of Karang, kaap aan Java's Noordkust, zijnde de noordelijkste hoek van de adsistent-residentie Krawang.

Sida Sari, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de oostelijke grens van het distrikt Telaga.

Sida Tapa, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Siddo, zie: Sidoeh.

Sidem, inham en dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak, aan de baai van Gemah.

Sidengok, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer.

Sidenreng, landschap op Celebes' Westkust, in het Zuid-Oosten van het rijk Adja Tamparang, met eene gelijknamige hoofdplaats aan het meer Tamparang Labaja. De Sultan heeft steeds uitgemunt door zijne gehechtheid aan het Gouvernement. Men vindt er tamelijken overvloed van rijst; ook is Turksche tarwe hier een voornaam voedingsmiddel. Verder heeft men hier vele soorten van wortels, *pisang*, *djamboe* en andere vruchten. *Bamboe* en kokosnoten zijn er schaarsch.

Sidho Ardjo, afdeeling op Java, residentie Soerabaja, grenzende ten Noorden aan het regentschap Soerabaja, alwaar de Bengawan de grensscheiding vormt, ten Westen aan Modjo Kerto en daarvan door de Mangitan gescheiden, ten Zuiden aan Modjo Kerto en Pasoeroewan, alwaar de Porrong de grens uitmaakt, en ten Oosten aan de zee.

Deze afdeeling werd in 1859 georganiseerd, toen het regentschap Soerabaja in twee deelen is gesplitst. Tot Sidho Ardjo behooren de distrikten Djenggollo I, II, III en IV, en Rawa Poeloe I en II.

De hoofdplaats is Sidho Ardjo. Vóór 1859 droeg deze plaats den naam van Sidho-kari.

De afdeeling wordt bestuurd door eenen Adsistent-Resident, een Regent, een Kommies, tevens Griffier bij den landraad, een *Djaksa*, een Adjunkt-*Djaksa*, een *Panghoeloe*, een Luitenant der Chinezen. De Soerabajasche weesen boedelkamer heeft ter hoofdplaats een agentschap. In het distrikt Djenggollo I is te Gedangan eene school voor jonge Javanen tot onderwijs in godsdienstige zaken.

De hoofdplaats is gelegen op 15 palen ten Zuiden van Soerabaja, 26 van Grissee en 30½ van Modjo Kerto, aan den weg naar Pasoeroewan en aan de bevaarbare rivier van Sidho Ardjo of Peketiengan-rivier. Zij bestaat uit de kampongs Pandjoenan, Lemah Poetro, Dajoe, Daleman, Poetjang Anom, Kahoeman en eenige daarbij liggende gehuchten. Sidho Ardjo is eene volkrijke plaats, wier bevolking in 1858 1,700 Javanen en ongeveer 550 Chinezen bedroeg, welke laatsten in een honderdtal steenen huizen wonen. Onder de inlanders bestaat er eene Christengemeente, met een 80tal gedoopte Javanen, die eene bamboezen pendoppo tot kerk gebruiken en tevens eene school, mede van *bamboe*, bezitten. Men heeft hier verder een poststation en eene groote bazar. Bij Sidho Ardjo werd in 1851 eene steenen brug van vrij aanzienlijke spanning gelegd.

Sidho Ganti, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Sidhogin, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Ngempit.

Sidho Goro, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan. In 1791 werd alhier een salpeter-etablissement opgerigt, dat onder het bestuur van D. van Hogendorp, in 1796, naar Soetji werd verplaatst. Men vindt er nog eenige overblijfselen van de gebouwen die er toe behoorden.

Sidho Djomo, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Sidho Kangan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sidho Kangan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo.

Sidho-kari, zie: Sidho Ardjo.

Sidho-kari, zijtak der Kediri-rivier en dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Gemengeng.

Sidho Ladjoe, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Gendingan, aan de Solo-rivier.

Sidho Loko, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Sidho Mookti, woeste grond op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, op de grenzen van de distrikten Ambarawa en Oengaran, tot welks ontginning concessie is verleend aan de Erven A. Gevers. Sidho Mookti heeft een aanplant van 600 bouws. Hier ligt een gelijknamig dorp door ruim 500 Javanen bewoond.

Sidho Nganti, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuiden van het distrikt Rengel, aan de Solo-rivier.

Sidho Redjo, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir.

Sidho Sremo, dorp op Java, om de Zuid der stad Soerabaja, op een partikulier land, met 88 inwoners (1857).

Sidho Waja, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Sidho Waja, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Sidho Waja, dorp op Java, residentie en

regentschap Rembang, distrikt Binangoen, in het Zuiden.

Sidho Waja, rivier op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Gendingan.

Sidho Waja, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong.

Sidiabrit, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang.

Sidiatil, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong.

Sidiau, zie: Sidiouw.

Sidih, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Sidin, distrikt met gelijknamige rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas. De Sidin is een zijtak der Sambas Kiri. Sidin is door vele Dajaks bewoond. Door Chinezen van Sepang wordt er goud gegraven.

Siding, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, in het Westen van het distrikt Patjitan.

Sidiong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa, aan de rivier Pinjoe.

Sidiouw, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang, die in het oostelijke gebergte ontspringt en zich in de Simpang-rivier ontlast.

Si-djantan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar, aan de rivier Ombilin.

Si-djawi-djawi, benaming van twee rivieren op Sumatra's Oostkust, een in het landschap Batoe Bara, en een in Serdang.

Si-djengong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Si-djeroek, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool, aan de rivier Toembal.

Si-djeroek, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Si-djeroek, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Si-djeroek, dorp op Java, residentie Pekalongan, distrikt Karang Kobar.

Sidjoe, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Sidjoek, distrikt, rivier en dorp op het eiland Billiton. Te Sidjoe woont de *Ingebei* en de Luitenant der Chinezen van de binnenlanden.

Si-djoendjoeng, rivier en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden. Sidjoendjoeng is de hoofdplaats van het distrikt Kota Toedjoe en ligt 12 palen van Padang Siboesoek, ter hoogte van 444 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Elliott. De rivier vloeit met de Ampat Plankies en de grootere rivieren Sinamang en Ombilin zamen.

Si-djoengei, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Serdang, aan welke een klein dorp ligt, met een 70tal inwoners, die *padi* planten.

Si-djoep, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Asahan.

Sidjouw, zie: Sidiouw.

Sido, eiland aan de Zuidkust van het eiland Soembawa, in de Indische zee.

Sido, haven aan Sumatra's Noordkust, bij het Achinshoofd, met eene diepte van 12 tot 25 vademen. Men kan er vee innemen. Bij deze haven ligt de hoek Sido.

Si-doardoar, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal, op 0° 50′ N. Br.

Si-doardoar, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Groot Mandaheling.

Sido Ardjo, zie: Sidho Ardjo.

Sidoea, eilandje bij Gilolo, dat door een rif aan de kust is verbonden, op nagenoeg 1° 44′ N. Br.

Sidoeh of Doelah, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, op de grens van Soekadana. De mond is ongeveer 180 Rijnlandsche voeten breed en heeft 7 à 8 voeten water. Ongeveer drie dagen reizens de rivier op is een dorp, door Dajaks bewoond, die zich met het bewerken van ijzererts bezighouden, hetwelk zij tot staven smelten, die te Pontianak en elders verkocht worden.

Sidoeh, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, dat met Tolak een distrikt vormt, bewoond door Dajaks.

Si-doekari, zie: Sidho-kari.

Si-doeri, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, op den weg van Wonokromo naar Modjo Kerto.

Sido-goro, zie: Sidho-goro.

Sido-kari, zie: Sidho-kari.

Sidon, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bewoond door ruim 100 Javanen.

Sidondo, dorp op Celebes' Westkust, aan de bogt van Kajeli.

Sido-waja, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Sidowang, dorp op Celebes' Noordkust, residentie Manado, rijkje Moeton.

Sidringo, bron op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja, bij het dorp Kedong Batoe, aan de noord-westelijke helling van den Oengaran. Het water, dat uit eenen steen ontspruit, is gewoonlijk helder,

doch wel eens vermengd met aardolie. Bij gebruik daarvan, zegt het volksgeloof, zou men krankzinnig worden.

Si-eis, meer op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Siekan, zie: Sikan.

Siël, berg op den Noord-Westhoek van het eiland Boero, 5 mijlen ten Oosten van den berg Lamadang, op 3° 2′ Z. Br. en 126° 27′ O. L. Hij is 7,326 Rijnlandsche voeten hoog. Aan zijnen voet ligt het meer Wakaholo.

Siembang, zie: Simbang.

Siembou, opene vlakte op het eiland Boero, regentschap Kajeli, die grootendeels met *alang-alang* is begroeid, waartusschen groote plekken gras worden gevonden.

Siemoh, zie: Simo.

Siempor, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met 2 huizen en 40 inwoners (1853).

Siën, beek in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe. Zij valt in de rivier Barito.

Siendet, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Djaboeng.

Siendoeng-karta, zie: Sindang Kerta.

Siengaragi, vermaard lustverblijf van een der voormalige Sultans van Cheribon, op Java, dat zeer vervallen is, en waar men de overblijfselen van watervallen, badplaatsen, enz. aantreft.

Sienjienjie, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die in het gebergte Telaga Boros ontspringt en zich bij Lipat Kajin met de Sibajang vereenigt.

Sienlok, kongsie in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Montrado.

Siep, dorp op Java, residentie Samarang, onderregentschap Grobogan.

Si-epping, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Siewar, zie: Siwar.

Si-fika, eiland aan Sumatra's Westkust, tot de Batoe-eilanden behoorende, bewoond door ruim 100 Niassers.

Siflana, hoek op de Westkust van Timor, 2° Oost van Koepang.

Sigaai, dorp op het eiland Manawoko, een der Goram-eilanden, onder een *Radja*.

Sigadong, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Si-gajong, suikerfabriek op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba, op het huurland Simbang.

Si-galagan, zie: Pagei.

Si-galang-galang, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, aan den linker oever der Asahan, hoofdzakelijk bewoond door Batta's.

Sigale, rif aan Sumatra's Westkust, in de Indische zee.

Sigallewoed, bevaarbare rivier met gelijknamig dorp bij de monding, op Borneo's Noord-Oostkust, distrikt Maloedoe, bij de baai Sandakan.

Sigallis, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, aan de baai Sandakan.

Sigam, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de Noordzijde van Tanah Laut.

Si-gambir, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Si-game, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de oostelijke grens van het distrikt Soempoer.

Si-gamoeroe, rivier op Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli.

Sigandang (Boekit-), fort op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, tusschen de Singalang en Merapi, 3,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. In Maart 1833 werd dit fortje door de muitelingen ingenomen, die de bezetting op eene wreedaardige wijze vermoordden. Den 28n Mei daaraanvolgende werd het echter door den Kapitein Veltman met zijne kompagnie bestormd en hernomen.

Si-gandoe, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Si-gandoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Sigang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, op den regter oever der rivier van Melawi. Hare oevers zijn onbewoond.

Si-ganjang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Kota Lawas.

Si-ganlangin, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, in het Zuiden der afdeeling Angkolah.

Si-gantang, heuvel op Sumatra, residentie Palembang. Men heeft er een oud graf, dat, volgens volksverhaal, van Alexander den Groote is; het wordt altijd vereerd en in waarde gehouden. Deze heuvel heeft een rijken plantengroei. In den omtrek zijn verscheidene tuinen en uitgestrekte wateren.

Si-gantingan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden. In September 1860 werd een pad van Si-gantingan opwaarts langs de rivier Ombilin geheel voltooid.

Si-garek, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Sigaroe, berg op het eiland Batjan.

Si-gata of Gata, eiland in de Indische

zee, tot de Batoe-eilanden behoorende, ten Noord-Westen van Tello. Het is bewoond door 315 Niassers. Zie ook Si-gesse.

Si-gatal, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Si-gati, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Sigboye, eilandje in den Sollok-Archipel, bij het Oosteinde van het eiland Tawí Tawi.

Si-geblok, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Si-gedong, dorp en koffijtuin op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Kadoe.

Si-gedong, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Westen van Telokh Betong.

Si-gejang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan eenen zijtak der Sambas-rivier, afdeeling Larah.

Si-gentong, eilandje in het meer Djembang, op Borneo's Oostkust, rijk Koetei.

Si-gentong, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Si-gentong, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, op de oostelijke grens van het distrikt Probolinggo.

Si-geré, zie: Si-boeroe-boeroe.

Si-gesse, dorp op de Noord-Westzijde van het Batoe-eiland Si-gata, bewoond door een 60tal Niassers. Het Hoofd van dit dorp heeft zich in 1850 in het openbaar tegen het Gouvernement verzet, met dat gevolg dat in de maand Mei twee schoeners, de *Argo* en de *Dolfijn*, werden aangewezen tot eene expeditie naar deze plaats, onder bevel van den Luitenant ter zee der eerste klasse C. J. BERGHUIS, Kommandant van de *Dolfijn*. De *Argo* werd aangevoerd door den Luitenant ter zee der eerste klasse J. VAN MAURIK. Na eenen hardnekkigen tegenstand, waarbij men man tegen man streed, werd dit dorp door de onzen ingenomen en in brand gestoken. Het oproerig Hoofd, LAWAN OLANDA genaamd, die zich met de vlugt had gered, werd drie dagen later door de bevolking zelve uitgeleverd en aan boord van de *Dolfijn* naar Padang overgebragt.

Sigi, distrikt op Celebes' Westkust, rijk Kajeli, residentie Manado.

Sigi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 14 inwoners.

Si-ging, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Bentoehan, aan de rivier Padang.

Si-ging, hoek aan de Westkust van Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Narras, aan het westelijk uiteinde der Bengkoenat-baai. Van dezen hoek strekt zich een rif uit, tot op meer dan eene Engelsche mijl, waarbij 20 vademen water gepeild worden.

Si-ging, dorp op Java, residentie Batavia, in het Westen van het Wester Kwartier, 5 palen bezuiden den 37ⁿ paal op den weg naar Bantam.

Si-gingoe, koeria, rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling. De rivier ontlast zich in de Gadis.

Si-giran, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap IV Kota's.

Si-glati, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VII Kota's.

Si-gloeban, distrikt op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan de XII Kota's, ten Oosten aan de V Kota's, ten Zuiden aan Narras en ten Westen aan zee. Het hoofddorp heet Djoear.

Signy, dorp op Celebes' Westkust, rijk Boni, bij de kust, aan de rivier Tjenrana.

Si-goeboe, berg op Sùmatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha, distrikt Bediri.

Si-goede, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Si-goegoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Si-goehan, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap XII Kota's, aan zee.

Sigoek, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met 183 inwoners.

Si-goelandai, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loeboe Sikaping.

Si-goeli, dorp op het eiland Babi of Si Maloe, gelegen in eene bebouwde vlakte. Het telt een 40tal huizen, volgens den Maleischen trant van *bamboe* en *alang-alang* gebouwd. Het Hoofd voert den titel van *Radja*. De bevolking bedraagt 500 Maleijers en is niet cijnsbaar aan Achin.

Si-goempoelan, zie: Si-goppoelan.

Si-goenit, hoek aan Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, bij den mond der Tetrap.

Si-goenoeroe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-goenoet, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Sepang.

Si-goentoer, dorp op Sumatra, residentie

Padang, landschap Troesan, met een 30tal huizen, meest allen van hout. Er groeijen vele *kapas-*, klapper-, *pinang-* en *pisang-*boomen.

Si-goepak, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Si-goeragoera, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli, aan de rivier Lalang of Pertjoet. Het is eene voorname handelsplaats van peper.

Si-gok, zie: Si-goek.

Si-golandai, dorp op Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Ajer Bangies.

Si-gopolo, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, bij de oostelijke grens van het distrikt Kota Bangil.

Si-goppoelan, distrikt op Sumatra, in de Batta-landen, ten Oosten van de afdeeling Siboghа, met een 15tal dorpen, waaronder een, eveneens Si-goppoelan genaamd, met 50 à 60 huizen. De woningen in dit distrikt zijn grootendeels van ijzerhout gebouwd.

Si-gorek, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Si-goriti, zie: Singoriti.

Si-gota, zie: Si-gata.

Si-grontjo, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Sig-sig, dorp op het Goram-eiland Manawoko, staande onder eenen *Radja*, met 126 inwoners (1863).

Si-habe, baai aan de Noord-Oostkust van het eiland Nias, aan welke vele Achinezen gevestigd zijn, die slavenhandel drijven. Aan deze baai ligt een gelijknamig door Mohammedanen bewoond dorp en de kaap Si-habe.

Si-haboe, zie: Si-aboe.

Si-hali, dorp op het Batoe-eiland Simo, bewoond door een 40tal Niassers.

Si-haran Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran.

Si-hato, berg in het binnenland van het eiland Nias.

Sihel of Drooge Rijsthoek, Zuid-Westpunt van het westelijk schiereiland van Ceram, op 3° 33′ Z. Br. en 128° 1′ 30″ O. L., volgens Gregory. Deze hoek bepaalt de Westzijde van de bogt Piero, en kan tot op $^1/_4$ mijl afstands zonder gevaar genaderd worden.

Si-hilang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies.

Sihong, zie: Siong.

Si-janjie, rif onder de Banjak-eilanden, aan Sumatra's Westkust, groot $^1/_{30}$ vierkante Sumatra-paal.

Sijauw, zie: Sjiauw.

Sika, zie: Sikka.

Si-kabakang, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van het distrikt Taloe. Zij valt in de Seloema.

Si-kaban, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Noord-Oosten van het landschap Agam.

Si-kaboe, hoofdplaats van het distrikt Amping Para, op Sumatra, residentie Padang.

Si-kaboe-kaboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden der L Kota's.

Si-kabouw, hoek, onbevaarbare rivier, dorp en twee bij elkander liggende riffen aan Sumatra's Westkust, afdeeling Ajer Bangies. Tusschen beide riffen staan 13—15 vademen water. De hoek is een 500 Rijnlandsche voeten hooge heuvel, ook Boekit Ampat Kaki genaamd. De rivier is aan den mond 400 Rijnlandsche voeten breed, doch zeer ondiep.

Si-kadang, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, dat in de Peniti-rivier valt.

Si-kadjang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sangouw.

Si-kado, dorp op Celebes' Noordkust, residentie Manado, rijkje Gorontalo, aan de Tomini-baai.

Si-kadoedoek, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal.

Si-kadoedoek, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Si-kadoedoek, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Taloe.

Si-kajang, zie: Jans-eiland (St.).

Si-kajoe, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool.

Si-kajoen, rivier op Sumatra, in het Oosten van de Ommelanden van Benkoelen.

Si-kakap, eigenlijk Si-tekoko, straat ten Westen van Sumatra, die het Noord- en het Zuid-Pagei-eiland van elkander scheidt en een aantal schepen van het grootste charter kan bevatten, terwijl zij daarbij veilig en tegen alle winden beschut is.

Si-kala, rivier op Celebes' Noordkust, rijkje Bolang Mogondo. Zij valt in de Lombagin.

Si-kalaboe, berg op Sumatra, op de grens van de Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau, en het Mandahelingsche distrikt Pakanten.

Si-kaladi of Poeloe Tengah, eilandje aan Sumatra's Westkust, zijnde het westelijkste der Taboejong-eilanden, op 0° 51′ 40″ N. Br. Men vindt er in 10 vademen kleigrond eene veilige ankerplaats. Aan de Oostzijde kan men eenig zoet water verkrijgen.

Si-kaladi, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grensscheiding van Tanah Datar, Batipo en de VIII Kota's. Ter hoogte van 3,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee biedt hij den reiziger een schoon gezigt aan over de dalen der rivier Sello en het meer van Singkarah.

Si-kaladi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Oelakan.

Si-kalang, dorp op Java, residentie Bantam, Wester Regentschap, distrikt Tjiringin, onderdistrikt Tjarita.

Si-kalat, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het landschap Kandawangan.

Si-kambee, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Kampak, hoog 2,693 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Si-kambing, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Bentoehan.

Si-kambo, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal, op 12 palen van de monding der rivier Natal.

Si-kampang, zie: Sekampong.

Si-kampek, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Adiredjo.

Si-kampel, dorp met koffijtuinen op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Si-kan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, met ruim 400 zielen.

Si-kandang, eiland tot de Banjak-eilanden behoorende, aan Sumatra's Westkust, groot $1^1/_3$ vierkante Sumatra-paal en bewoond door eenige Banjak-eilanders.

Si-kaning, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Si-kaoeté, dorp op het eiland Noord-Pagei, een der Mentawei-eilanden, met een 50tal inwoners.

Si-kap, onderafdeeling op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Si-kapa, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Tanga, met 19 huizen en 209 zielen (1861).

Si-kapal, berg op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Si-kapoe, zie: Si-kapa.

Si-kara, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha, distrikt Tapanoeli.

Si-karbouw, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan de Simpang Kiri.

Si-karbouw, zie: Si-kabouw.

Si-karo, zie: Amar.

Si-karon, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek.

Si-karpollak, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong.

Si-kasam, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die in de Ombilin valt. Zij voert vele rolsteenen van siëniet, groensteen en veldsteen-porphier mede.

Si-katak of Lalawang, baai aan de Noord-Oostkust van Borneo, aan de Oostzijde van het landschap Mangedora. Bij deze baai worden vogelnestjes gevonden.

Si-katkakoe, dorp op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam Watoerea.

Si-kehoo, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Si-keroe, eilandje in den Molukschen Archipel, tot de Zuid-Ooster-eilanden behoorende, residentie Banda, lang $^1/_4$ en breed $^1/_4$ mijl en door riffen omgeven.

Si-ketjil, landschap op de Zuid-Oostzijde van het eiland Pora, in den Mentawei-Archipel, met 50 zielen. Een gelijknamig rif ligt bij de kust.

Siki, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Panggool.

Si-kiendjang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, 12 palen van Soepajang, aan den grooten karreweg die van Sollok naar Alahan Pandjang leidt.

Si-kihow, waterval op Sumatra, landschap Korintji.

Si-kilang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Loerah's. Weleer waren van hier tot Ajer Bangies vele pepertuinen, die echter, daar de inwoners zich op andere dingen hebben toegelegd, in verval zijn geraakt.

Si-kip, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de rivier Djamboe.

Si-kita, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw. De rivier ontlast zich in die van Sekadouw.

Sikka, rijk op het eiland Flores, dat weleer aan het Portugeesch Gouvernement behoorde, doch op 6 Augustus 1851 aan Nederland is afgestaan. Het land is hier door onderscheidene bergvolkeren bewoond, die naar de verschillende gebergten genoemd worden en allen de Endenesche taal spreken.

Sikka, afdeeling op het eiland Banka, distrikt Blinjoe, met 9 dorpen, bewoond door 773 Bankanezen, 43 Maleijers en 103 Chinezen.

Sikke (Boekit-), zie: Salindong Toelang.

Si-kobo, zie: Pora (Zuid-).

Si-koe, zie: S i k o u.

Si-koe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soepajang.

Si-koe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Ilir.

Si-koe, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Westen van het rijk Sintang, welke in de Kapoeas-rivier valt.

Si-koeboeng, een der Sollok-eilanden aan Borneo's Noord-Oostkust, circa twee dagreizen bewesten Sollok. Er worden door de Beadjoe's rooverspraauwen gemaakt.

Si-koedi, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Si-koekan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Si-koela, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van het distrikt Taloo. Zij valt in de Seloema.

Si-koembang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loender.

Si-koempoelan, zie: Si-goppoelan.

Si-koenar, landschap en rivier op Sumatra's Westkust, in de Batta-landen, ten Zuiden van Tapanoeli.

Si-koenir, tak der Koemai-rivier, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Si-koenir, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran.

Si-koenong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Si-koeristak, dorp op Sumatra, in de Battalanden, distrikt Padang Lawas, aan den linker oever der rivier Paneih.

Si-koetjong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, 28 palen van de hoofdstad.

Si-kokembang, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Si-kombo, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling. Hier wordt goud uit de rivier Natal gewasschen.

Si-kombor, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Kajoeng.

Si-konang, rivier op de Westzijde van het eiland Laut, dat ten Zuid-Oosten van Borneo gelegen is.

Si-konang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, beoosten de Sinamang, op de helling van den berg Gaboes.

Si-kondong, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Boender, op de westelijke grens.

Si-koning, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Si-kono, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuid-Oosten van het distrikt Semanoe.

Si-kopeki, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe, nabij de hoofdplaats.

Si-koram, ladang op Sumatra, in de Battalanden, op den regter oever der Simpang Sinoendang.

Si-koromin, rivier op Sumatra, residentie Padang.

Si-kottam, landschap, berg en dorp op Sumatra, in de Batta-landen, ten Oosten van het rijkje Silindong en ten Westen van Bila. De berg verheft zich 4,552 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en het dorp ligt op 3,891 Rijnlandsche voeten hoogte.

Si-kou, onbewoond eiland in den Molukschen Archipel, tot de Goearitji-eilanden behoorende, onder den Sultan van Ternate. Het ligt ten Oosten van Goenange.

Si-kra, eilandje in de straat van Malakka, ten Oosten van Sumatra, bij het Maleische schiereiland.

Sik-Sik, zie: Sigsig.

Sila, dorp op Noesa Laut, op de Noord-Westzijde van het distrikt Toelehoe, residentie Amboina. Het telde in 1854 125 Christeninwoners, van welke 116 tot de nagelkultuur verpligt waren. In datzelfde jaar waren er 1,803 nagelboomen en 879 kokospalmen aanwezig. Sila heeft met Leinitoe eene school en een oud doch net kerkgebouw. De grond te Sila bestaat uit eene vette, grijsachtige aarde, die, in het water gesmolten, eene zeepsoort schijnt te zijn. Sommige inlandsche vrouwen eten haar met graagte. Er is eene minerale bron, doch aan drinkwater is er gebrek. Sila staat onder een *Patih*. Men heeft er een steenen blokhuis, Beverwijk, dat reeds van 1654 dagteekent. De bevolking werd in 1817 door de Cerammers en Saparoewezen gedwongen tot den opstand, waaraan zij anders geen deel zoude genomen hebben.

Sila, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Melawi.

Si-labanja, landschap op het eiland Zuid Pagei, een der Mentawei-eilanden, met een 200tal inwoners.

Si-labba, baai op het eiland Zuid Pora, welke kenbaar is door eenen heuvel aan de Zuidzijde, Turk's-kap geheeten, op 2° 17′ Z. Br. Aan den ingang bedraagt de diepte van 45 tot 40 vademen, verminderende naar den binnenkant tot 14 en 12 vademen.

Si-laboe, landschap en baai aan de Noord-

Westkust van het Mentawei-eiland Noord Pagei, met 200 zielen. Aan de Noord-Oostzijde der baai ligt het dorp Si-laboe, aan een riviertje, alwaar water verkrijgbaar is.

Si-laboe Besar en **-Ketjil,** twee eilandjes ten Westen van Sumatra, bewesten de baai van Tapanoeli, bij het eiland Marsalah. Het grootste is gedeeltelijk bewoond.

Si-laboean, hoek en dorpje op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de Westzijde der afdeeling Singkel, ten Zuiden der hoofdplaats.

Si-laboean Gedang, groote rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel, welke twee uren opwaarts met sampans bevaarbaar is en bij het dorp Si-laboean eene breedte van 30 ellen bij eene diepte van $1^1/_2$ vadem heeft.

Si-laboean Ketjil, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel. Zij is $^1/_2$ uur opwaarts met sampans te bevaren, 10 ellen breed, gemiddeld 1 vadem diep en aan de monding doorwaadbaar.

Si-laborang, een der Batoe-eilanden, ten Noord-Westen van het eiland Tello.

Si-lading, eiland aan de Noordkust van Celebes, op 1° 37′ 30″ N. Br. en 124° 52′ 32″ O. L.

Si-lago, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, grenzende ten Westen aan Alahan Pandjang, ten Zuiden aan de XII Kota's, ten Noorden aan Kota Toedjoe en Banang, terwijl de oostelijke grens die der residentie zelve is. De hoofdplaats heet eveneens Silago.

Si-lahe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soempoer.

Si-lain, zie: Si-lian.

Si-laïn, dorp met minerale bron op het eiland Samao, residentie Timor.

Si-laja, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, in het Zuiden der afdeeling Angkolah, aan de rivier van Angkolah.

Si-laka, kaap aan Borneo's Zuidkust, die de baai van Djelai van die van Kota Waringin scheidt. Zij is de uiterste punt van het westelijk grensgebergte van Kota Waringin.

Si-lalang, hoofdplaats van het landschap III Loerah's, op Sumatra, residentie Padang.

Si-laloe, rots op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, bij de kust.

Si-laloeang, zie: Si-aloeang.

Si-lami, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kambang.

Si-lang, baai en rivier aan de Zuidkust van het eiland Batjan.

Si-langan, Westhoek van het eiland Sollok, op 5° 54′ N. Br. en 102° 55′ O. L.

Si-langoe, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko. Zij valt in de Latonggi.

Si-lankau, tak der Aroet-rivier, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Silan Maharadja, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan.

Si-lante, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soempoer.

Si-lanting, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die in de Gadis valt.

Si-lantom, distrikt en dorp op Sumatra, in de Batta-Landen.

Si-laoen, dorp op het eiland Bali, rijk Bangli.

Si-laoet, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Westen aan zee, ten Zuiden aan Benkoelen en ten Oosten aan de Padangsche Bovenlanden. Een gedeelte van de rivier van Indrapoera draagt ook den naam van Si-laoet, terwijl er verder door dit distrikt eene rivier Silaoet Baroe vloeit.

Si-lapil-lapil, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-lara, landschapje op Celebes' Westkust, in de Noorder-distrikten.

Si-laran, landschap op de Zuid-Oostkust van het Mentawei-eiland Pora.

Si-laran, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor, aan den weg naar Ambal.

Silas, rivier op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuid-Oosten van de afdeeling Ogan Oeloe.

Si-lasang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan het Westerstrand der afdeeling Natal.

Si-lassa, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuid-Oosten van het landschap Agam.

Si-lassi, dorp op de Zuid-Westzijde van het eiland Amblaauw, residentie Amboina. Het bestaat eigenlijk uit twee plaatsen, die aan eene kleine baai gelegen zijn.

Silat, landschap in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sintang, aan den linker oever der Kapoeas. Het bevat ongeveer 10,000 inwoners, als: 300 Maleijers, een 70tal Chinezen en verder Dajaks. De Chinezen graven er goud. Ook komen er steenkolen voor. Aan den linker rivier-oever vindt men eenige lage heuvelreeksen en ook noordwestwaarts enkele hooge bergen. De rivier van Silat is voor vrij groote vaartuigen bevaarbaar. Aan hare monding ligt de hoofd-

plaats Silat, met een 30tal huizen. Silat staat onder een *Panoembahan*.

Silat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Poeloe Petak, afdeeling Groote en Kleine Dajak.

Silat, kaap aan Borneo's Zuid-Oostkust, aan de Zuid-Westzijde van Tanah Laut.

Si-latang, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, die zich met een noordwaartschen loop in de Tangerang ontlast.

Si-lati, meer in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Si-latri, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Si-lau, rivier op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, die in de rivier van Asahan vloeit. Aan deze rivier wonen in het dorp Balei een 500tal Batta's.

Si-lawan, landschap op het eiland Timor, in het Noord-Oosten van Fialarang.

Si-lawan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool.

Si-lawasi, berg in het binnenland van het eiland Nias.

Si-laweh, berg op Sumatra, residentie Padang, hoog 700 Rijnlandsche voeten.

Si-lebar, eigenlijk Selébar, distrikt, rivier, dorp en baai op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden van Benkoelen, onder eenen *Pangeran* en met eene bevolking van 7,000 zielen. Den naam van Si-lebar-rivier neemt de Andalas Besar bij Tandjong Auer aan. Zij heeft aan de monding eene bank, waarop 4 Rijnlandsche voeten water staan. De baai van Si-lebar, ook Patoe-baai geheeten, strekt zich Zuid-Zuid-West van de hoofdplaats Benkoelen uit en levert eene tegen alle winden veilige reede op voor vele schepen, daar zij aan alle zijden door den wal gedekt is. Het land bestaat hier uit lagen moddergrond en wordt als zeer ongezond beschouwd; ook is het water der baai voor de gezondheid schadelijk.

Si-leboe, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Si-leboe, landschap op Sumatra, residentie Palembang.

Si-lehoe, dorp op de Noord-Westzijde van het eiland Amblaauw.

Si-lender, berg op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen, distrikt Kedong Tawon.

Si-leng, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh, die in de Progo valt.

Si-lensi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Larah, aan de rivier Sebalouw.

Silfiana of Kabaka, kaap aan de Westzijde van het landschap Koepang, op Timor.

Sili, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon. Er is eene markt.

Si-liago, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Pakanten.

Si-lian, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Sarongsong, nabij het dorp Kamboenan, met eene laauwe, zwavelachtige bron, die aangewend wordt tot genezing van wonden en huidziekten.

Si-lian, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tonsawang, in 1852 met 70 huisgezinnen. Niet ver van deze plaats ligt aan den voet van den Sapoetan eene laauwe bron.

Si-libaroe, rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal.

Si-libaroe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Si-liboelan, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Alang.

Si-ligan Lajan, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Langkat, met uitgestrekte peperaanplantingen.

Si-liki, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, behoorende tot de afdeeling L Kota's. Het grenst ten Westen aan de VII Loerah's, ten Zuiden aan het landschap L Kota's, ten Oosten en Noorden aan Kota Lawas.

Sili Kradjan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Si-lima, dorp op het Batoe-eiland Simo, bewoond door een 50tal Niassers.

Si-liman, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Si-lindi, gebergte op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies, op 1° 15′ N. Br., in welks omstreken was, kamfer en benzoïn voorkomen.

Si-lindjong, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Pankalan Indalang, bij de grens van de XII Kota's.

Si-lindong, rijkje op Sumatra, in de Battalanden, bewesten Tobah. Het ligt in een dal, dat geheel ingesloten is door bergen, die 600 tot 1,500 Rijnlandsche voeten hoog zijn. Het land is met rijst bebouwd en bevat een 50tal dorpen. De rivier Taroh doorstroomt het dal, doch heeft er slechts eene breedte van 12 à 15 schreden. De hoofdplaats Silindong is op 3,052 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen.

Si-lingoan, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, aan de rivier Taroh.

Si-linta, dorp op de Zuidzijde van het Papoesche eiland Misool.

Si-liti, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grenzen van Soengei Pago met de XII Kota's.

Sillebar, zie: Si-lebar.

Sillibol, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Sillida, zie: Salida.

Silling, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Westen van het rijk Sintang, aan de rivier Pinoh.

Si-loa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier van Sekadouw.

Si-lodjo, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, die in de piek van Tanette eene hoogte van 760 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee bereikt.

Si-lodrang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Kadoe.

Siloe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, bij de zuidelijke grens van het distrikt Sleman.

Siloe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Siloe, dorp op het eiland Soembawa, rijk Bima.

Si-loeda, zie: Satonda.

Si-loekang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der VII Kota's.

Si-loeki, dorp op Java, residentie Rembang, aan den grooten postweg, 18 palen Oost van Rembang, 123 West van Soerabaja en 454 Oost van Batavia.

Si-loeman, hoofdplaats van het distrikt Rantja, op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, bij de zuid-oostelijke grens.

Si-loeman, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalajoe.

Si-loeman, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, benoorden den weg naar Krawang, 4 palen Oost van Bekassi.

Si-loempoer, groote rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir. Zij loopt in de straat Banka uit.

Si-loenkong, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VIII Kota's.

Si-loer, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Barito, afdeeling Doeson en Bekompai.

Si-loetong, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Langkat, welke naar de groote menigte loetong-apen, die zich daar ophouden, genoemd is. Aan de monding ligt een gelijknamig eilandje.

Si-loewan, zwavelwellen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, bij de Kawa Badak, op den Tangkoeban Prahoe.

Si-loewek, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang, op de grens van Banjoemaas.

Si-logok, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, op de noordelijke grens van het distrikt Sawangan.

Si-lohoe, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, die uit den Loeboe Raja ontspringt.

Si-lok, rivier op Java, residentie Batavia, die zich in de Angké ontlast.

Si-lolandak, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, aan de rivier Koeto.

Si-lolo, hoek aan de Westkust van Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs.

Si-longkang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der VII Kota's.

Si-loome, zeer groot rif in de straat van Madura, dat Madura met Java verbindt.

Si-loro, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bewoond door ruim 90 zielen.

Si-lorongang, dorp op de Westkust van het eiland Nias, aan eene kleine baai, die, door koraalriffen omringd, eene veilige schuilplaats voor praauwen aanbiedt.

Si-lotingian, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Serdang, op 2 dagreizen van Kampong Besar. Het strekt tot verblijfplaats aan het Hoofd der Batta's van dit landschap. Er wordt peper, rijst, tabak, *gambir* en katoen aangeplant.

Silviano, dorp op de Westkust van het eiland Timor.

Sim, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko. Zij valt in de Ketaoen.

Sima, voormalig dorp op het eiland Amboina, op de Zuid-Oostzijde van Leitimor, nabij het strand.

Si-maän, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Daja.

Si-mabaja, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Si-maboer, distrikt en gelijknamig dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden,

afdeeling Tanah Datar. Den 13den October 1856 zijn in het dorp door eenen brand 23 groote huizen met have en goed en 36 met *padi* gevulde schuren vernield.

Si-madai of Si-maddal, eiland aan de Noord-Oostkust van Borneo, dat de geheele Oostzijde van de bogt van Pahitan bepaalt.

Si-magalo, landschap op de Zuidkust van het Mentawei-eiland Zuid-Pagei, met 250 inwoners.

Si-maglang, ladang op Sumatra, in de Batta-Landen, landschap Simpang Sinoendang, op den linkeroever der rivier.

Simak, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Barito vloeit, afdeeling Doeson en Bekompai.

Si-makalo, zie: Si-magalo.

Si-malakka, soekoe en voorname kampong op Sumatra, in het onafhankelijke landschap Lebong, marga Toebai. Van haar zijn de marga's Bermanie en Djoerkalang afhankelijk.

Si-malakota, landschap op de Oostkust van het Mentawei-eiland Zuid-Pagei, met 100 zielen.

Si-malamboe Boekit, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Si-maloe, dorp op de Zuidkust van het eiland Babi, dat ook wel Si-maloe wordt genoemd, in eene bebouwde vlakte gelegen. Het wordt bestuurd door een Maleischen *Radja* en telt 3000 zielen (Maleijers), en nagenoeg 200 Achinezen zijn hier als landbouwers gevestigd. Het dorp bevat twee deelen, ieder onder een afzonderlijk, den *Radja* ondergeschikt Hoofd.

Si-malello, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan den linker oever der Simpang-Kanan.

Si-maloeja, dorp op het Batoe-eiland Tello, bewoond door een 20tal Maleijers.

Si-malongan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der L Kota's.

Simam, eiland in de baai van Weda, bij Gilolo.

Si-mamang, een der Nako-eilanden, ten Westen van Nias.

Si-mamora, zie: Si-namora.

Si-mampir, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, aan de Oepak.

Siman, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Koetoe.

Siman, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Priedjik.

Siman, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Soekoredjo.

Si-manabon, dorp op Sumatra, in de Battalanden, afdeeling Pertibi, landschap Dollok.

Si-manahan, bank ten Noord-Oosten van Borneo en ten Zuid-Oosten van Balabak.

Si-manasser, zie: Si-mangassar.

Si-manang, eilandje ten Westen van Nias, in de Indische Zee.

Si-mandawe, distrikt op Sumatra, residentie Palembang.

Si-mandjangan, dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, 8 palen van Serang, 23 van Anjer, $29^1/_2$ van Tjiringin en 39 van Lebak.

Si-manewa, inham in de bogt Lakahia, aan de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea.

Si-mangabat, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, distrikt Boeroemon.

Si-mangar, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Si-mangaja, zie: Si-mengaja.

Si-mangassar, koeria en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Loemoet.

Si-mangienjan, landschap op het eiland Noord-Pagei, met 100 inwoners.

Si-maningir, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Si-maningkir, berg op Sumatra, in de Batta-Landen, rijkje Si-lindong.

Si-manoek-manoek, hoek van Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli, zijnde de zuidelijkste der afdeeling Singkel.

Si-manoellang, landschap op Sumatra, in de Batta-landen, in het land van Daïri.

Si-manoesoe, hoek aan de Oostzijde van het Batoe-eiland Pini.

Si-manombat, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling en distrikt Mandaheling.

Simanroe, zie: Zemanroe.

Si-mantjie, rivier op Sumatra, rijk Djambi.

Si-mapil-apil, koeria, dorp en bosch op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Angkolah Djoeloe.

Si-mapopo, een der Pagei-eilanden, ten Westen van Sumatra, met een 200tal inwoners.

Si-maran, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Bantoel Karang.

Si-mardona, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah. Hij is geheel met bosch bedekt en 1,600 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven.

Si-mare-mare, berg op Sumatra, residentie Tapanoelie, afdeeling en distrikt Sibogha.

Si-maroe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Sepang.

Si-marpingang, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Si-goppoelan, aan de rivier Torras.

Si-martellan, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, landschap Tobah Tobah.

Si-massé, distrikt op Sumatra, in de Battalanden, afdeeling Pertibi, landschap Dollok.

Si-mata, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 2 huizen en 31 inwoners (1861).

Si-matahan, eiland ten Westen van Celebes, tot de Balabalega-eilanden behoorende.

Si-matanan, berg op Sumatra, in de Battalanden, rijkje Si-lindong.

Si-matobé, landschap op de Noordkust van het eiland Noord-Pagei, met 80 zielen.

Si-matobé, landschap op de Noord-Oostzijde van het Mentawei-eiland Pora, met 200 inwoners.

Si-matontan, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-mauwang, zie: Samawang.

Si-mawalag, zie: Si-mowalan.

Si-mawang, zie: Samawang.

Si-mawoet, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe, in het Oosten.

Simba, klip in de Nautilus-straat, West ten Noorden van het eiland Oenaga en Noord ten Oosten van kaap Kajoe Ara.

Simbakoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der VII Kota's.

Simbang, landschap op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros, onder een Regent.

Simbang, huurland op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba, met gelijknamig hoofddorp en rivier. Men vindt hier bij paal 52 eene suikerfabriek en bij paal 51 koffijtuinen.

Simbang, drie dorpen van dezen naam zijn gelegen op Java, residentie en regentschap Pekalongan, in de distrikten Sawangan, Bandar Goeniwang en Pekalongan.

Simbang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Simbang, eilandje ten Oosten van het eiland Banka, aan de Oostzijde van het distrikt Blinjoe, omtrent 2 mijlen Zuid-Zuid-Oost van Tandjong Toewan.

Simbar, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan, met een 50tal Dajaks aan haren oever. Eene gelijknamige kaap ligt, volgens Muller, op 2° 54′ Z. Br. en 110° 18′ O. L.

Simbar, dorp op het eiland Banka, distrikt Koba.

Simbar, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer.

Simbaran, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Simbaran, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe, in het Oosten.

Simbar Tawang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Simbatan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Simbatjang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, XX Kota's.

Simbe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Simben, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Simboeboer, rivier op het eiland Banka, op de Westzijde van het distrikt Soengei Leat, landschap Njalouw.

Simboek Boekan, ladang op Sumatra, landschap Simpang Kanan, aan den linker oever der Simpang Kanan.

Simboeli, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda.

Simboeling (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel, aan de rivier van Singkel, met 160 inwoners.

Simboemboe, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, aan de Simpang Kiri.

Simboeng, berg op Java, op de grenzen van de Preanger Regentschappen en Buitenzorg.

Simbok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Simboro, dorp op het eiland Goram, distrikt Kenali.

Si-mego, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, op de grens van Banjoemaas.

Si-melongan, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's, ten Zuiden van den berg Bongso, ten Westen van Sirih Lama, ten Noorden van Paja Komba en ten Oosten van Ganting, in eene vlakte gelegen. De lagere landen van dit distrikt zijn met vele rijstvelden bedekt, terwijl er in de hoogere streken koffijkultuur bestaat. In dit distrikt heerscht veel welvaart. Het is verdeeld in de twee afdeelingen Loeboe Betinko en Soengei Baringan. Door Simelongan loopt een weg langs het gebergte naar Sirih Lama.

Si-mematan, dorp op het Batoe-eiland Sigata, bewoond door een 80tal Niassers.

Si-menabong, zie: Si-manabon.

Si-menassar (**Moewara-**), noordelijkste mondingsarm der Koeran-rivier, op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng. De Simenassar wordt veel bevaren.

Si-mengaja, landschap op de Oostkust van het Mentawei-eiland Noord Pagei, met 400 inwoners.

Si-menganjo, landschap op de Noordkust van het Mentawei-eiland Noord Pagei, met 200 zielen.

Si-mengatandera, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Angkolah Djoeloe.

Si-meronap, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Simin, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah. De rivier bevat stofgoud,

Simin, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, aan den grooten postweg, 13 palen Oost van Magelang, 271 West van Soerabaja en 428 Oost van Batavia.

Si-mingintei, beek op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die nabij het dorp Soengei Paka van den Merapi komt. Zij neemt eene andere beek op, met welke zij een 30 voeten hoogen waterval vormt.

Si-minis, zie: Seminis.

Simmo, zie: Simo.

Simo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Simo, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, in het Zuid-Oosten van het distrikt Djogorogo.

Simo, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Djebeng.

Simo, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Kota, aan den ouden weg van Soerabaja naar Grissee, 6¼ paal van Soerabaja, 17 van Grissee, 34 van Modjo Kerto en 575 Oost van Batavia.

Simo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Petanahan.

Simo, dorp en poststation op Java, residentie Rembang, afdeeling en distrikt Bodjo Negoro, aan de Solo-rivier.

Simo, twee dorpen en een poststation op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, het eerste dorp aan de zuidelijke grens van het distrikt Rembes, aan de Solo-rivier, het tweede dorp in het distrikt Bantjar, en het poststation in het distrikt Rengel.

Simo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Simo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan, onderdistrikt Gribak, met de minerale bron Soemoor Watoe.

Simo, hoofddorp van het distrikt Si-mowalan, op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Koelon.

Simo, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelang Agong.

Simo of Kalapa, een der Batoe-eilanden, ten Westen van Sumatra, op 0° 11′ Z. Br. en 97° 47′ O. L. Bij de aard- en zeebeving van 16 Februarij 1861, waardoor de West- en Noord-Westzijde bijna geheel vernield werd, stortten op het eiland Simo 96 huizen in. Zeven honderd acht-en-zeventig menschen moeten bij deze ramp het leven verloren hebben. Vóór dit ongeval telde Simo 13 dorpen en 120 huizen, en eene bevolking van 1,045 zielen. Het dorp Simo is gespaard gebleven.

Simo, een der Banjak-eilanden, aan Sumatra's Westkust, groot ½ vierkante Sumatrapaal, bewoond door Banjak-eilanders.

Simo, rivier in het binnenland van Nias. Zij valt in de Nohjo.

Si-moanni, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XX Kota's, aan het meer Singkarah.

Si-moedjos, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de groote Sambas-rivier.

Si-moenggoe, een der Pagei-eilanden, ten Westen van Sumatra.

Si-moenoer of Si-oenoeng, eiland in den Sollok-Archipel, ten Oosten van het eiland Sollok, alwaar door de Badjoe's rooverspraauwen gemaakt worden. Van dit eiland gaat jaarlijks eene vloot van 7 rooverspraauwen in zee. Zij hebben eene eigene roode vlag en leggen veel ontzag aan den dag voor *hadji's* of daarmede in betrekking staande personen, die zij dadelijk de vrijheid laten.

Si-moeran, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Sentolo, aan de Progo.

Si-moeroet, dorp op het Papoesche eiland Aidoema.

Si-moer Woasos, berg op Sumatra, in de Batta-landen, distrikt Si-lantom, die zich 4,656 Rijnlandsche voeten boven de zee verheft.

Simoet, berg op Java, op de grenzen van de Preanger Regentschappen en Buitenzorg.

Si-moeten, eiland ten Westen van Sumatra, tot de Batoe-eilanden behoorende.

Si-moewang, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moeroeng.

Si-mondong, eiland ten Westen van Sumatra, tot de Batoe-eilanden behoorende.

Si-monga, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Silat.

Si-mongan, partikulier land en suikerfabriek op Java, residentie en distrikt Samarang. Het land heeft 39 huizen.

Si-mongoentong, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, zijnde een zijtak der Natal-rivier.

Simons-baai, zie: Plelot.

Simon-tak, dorp op de Noord-Oostkust van Borneo, landschap Tiroen, alwaar langs de kust *tripang* gevischt wordt.

Simon-wal, perk op het eiland Groot Banda, distrikt Lonthoir, dat in 1854 27,742 muskaatnotenboomen bezat.

Si-moran, rivier op de Westzijde van het eiland Laut, dat aan Borneo's Zuid-Oostpunt ligt.

Simo-rauw, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Adi.

Simo Tengah, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, Zuid van Malang.

Si-mowalan, distrikt op Java, residentie Soerakarta, dat het zuidwestelijke deel van de afdeeling Soekawati Koelon beslaat. Het bevat ongeveer 5,000 inwoners en heeft Simo, in het Noorden, tot hoofdplaats.

Si-mowalan, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Gagatan Ampel. Er liggen twee zoute bronnen, die tevens aardolie opleveren.

Si-mowau, kampong op Java, residentie Soerabaja, om de Zuid-Oost der stad, distrikt Djabakota, in 1857 met 194 zielen.

Simpa, dorp op Celebes' Westkust, rijk Boni, onderhoorig aan Sopèng.

Simpai, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de grenzen van de Soemadangsche distrikten Dermaradja en Soemadang en het Tjiandjorsche distrikt Baloeboer Limbangan.

Simpai, ook wel Roejong geheeten, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjitjalengka, hoog 5,577 Rijnlandsche voeten boven de zee. Hij is de oostelijkste van al de Bandongsche bergketens.

Simpana, rivier op het eiland Banka, op de grens der distrikten Soengei Laut en Blinjoe. In deze is in de eerste helft der maand Mei 1859 eene putboring begonnen.

Simpang, rijk in Borneo's Westerafdeeling, grenzende ten Noord-Westen aan Koeboe en Pontianak, ten Noorden aan Meliouw en Sangouw, ten Oosten aan Sekadouw en Matan, ten Zuiden aan Matan en Soekadana, en ten Westen aan Koeboe en de straat van Karimata. Simpang staat onder eenen *Panoembahan*. De voornaamste rivieren zijn: de Padang Tikar, Mendauw, Lebai, Kwalon, Gerohdoh, Sidiouw, Matan Roempeh, Boeloe en Semandong. Eene bergketen doorsnijdt het land van het Zuid-Westen naar het Noord-Oosten. De hoogste toppen van dit gebergte zijn: de Batong, Spontjak, Lajang, Pangang, Menjohrah, Mengalat en Lebai. Het westelijke gedeelte van Simpang is laag en moerassig. Alleen is een gedeelte, dat op 17 palen van de hoofdplaats Simpang, aan het riviertje Matan ligt, zeer heuvelachtig. De luchtstreek is er gezond en wordt door de zeewinden afgekoeld. De thermometer van Fahrenheit teekent er in den regentijd, des morgens te 6 uur, 72°—73°, des middags, 82°, en des avonds te 6 uur, 76°—77°. De bevolking wordt op ongeveer 15,500 zielen begroot, als 12,000 Dajaks, 3,400 Maleijers en een 30tal Chinezen. De Dajaks zijn in de volgende zeven distrikten verdeeld: Koewolan Ilir en -Oeloe, Semandang Kanan en -Kiri, Gré-mantok, Baja-kembera en Laur. De Mohammedaansche of Maleische bevolking bestaat, even als die van Matan, uit de vijf soekoe's: Boekit, Maja, Kaum, Priahi en Bengkalang, en de zoogenaamde Orang Boemi of vreemdelingen, die door huwelijken met vrouwen van het land ingezetenen zijn geworden. Iedere soekoe heeft een eigen Hoofd, die onder het onmiddellijk gezag van den *Panoembahan* staat. De Dajaks bouwen rijst op drooge velden, vlakten en bergen. De produktie is evenwel niet toereikende voor de behoefte, zoodat er rijst van Pontianak of Panoraman moet aangevoerd worden. Ook planten de Dajaks vruchtboomen, alsmede sommige soorten van wortels, en voeden zij zich vaak met bladeren en struikgewassen. De bosschen leveren veel goed timmerhout op, alsmede vele heilzame planten, *rotan*, *damar*, wilde muskaatnoten, vogelnestjes, wilde kaneel, gom en *minjak kawang*, eene soort van boter, die in groote hoeveelheid uit de vruchten van den *kawang*-boom bereid en naar Pontianak en elders verzonden wordt.

Uit het gewone suikerriet en uit palmen wordt suiker bereid. Door de Dajaks wordt het ijzer, dat hier gevonden wordt, tot staven versmeed, die naar Pontianak en Koeboe uitgevoerd worden. Goud en edelgesteenten worden ook in deze streek aangetroffen, maar de

mijnen worden niet bewerkt. Hoewel men vroeger beweerde dat Simpang tin leverde, komt dit metaal er niet voor.

Huisdieren zijn er schaarsch; daaronder heeft men enkele buffels, koeijen, paarden en honden; geiten zijn er menigvuldiger. Ook vindt men er pluimgedierte, alsook valken, gieren, snippen en Juno-vogels. Aan het strand vindt men eene menigte wilde zwijnen, rhinocerossen, herten, zwarte beeren, orang-oetan's, wilde stieren en tijgerkatten. Vogelnestjes, bezoarsteenen, rhinoceroshorens (die voornamelijk op den berg Raja worden gevonden) en was zijn hier voor den handel van eenig belang.

De invoer bestaat in zijde, Chinesche stoffen, ruw Chineesch porselein, rijst, zout, dat van Java wordt aangebragt, opium, Java-tabak, lijnwaden, katoenen garen, glazen koralen, geel koperdraad en ijzeren gereedschappen. De wateren van Simpang leveren *karet*, die uitgevoerd wordt. Verder worden de meeste voortbrengselen des lands in den handel gebragt. De binnenlandsche handel bepaalt zich tot Pontianak en Soekadana en de overzeesche gaat over Soekadana naar Singapoera.

Simpang, hoofdplaats van het rijk Simpang op Borneo, aan den mond der Simpang-rivier en aan de vereeniging der rivieren Sidiouw en Matan. De huizen in deze plaats zijn door kokosboomen overschaduwd, doch klein en slecht gebouwd. De voornaamste gebouwen zijn: de woning van den *Panoembahan*, die stevig en goed gebouwd is en op zware pilaren rust, en in de nabijheid daarvan de moskee. Beiden dateren van 1815. Ook verdient de raadzaal eenige opmerking. Simpang wordt door twee inlandsche schansen verdedigd. Het getal inwoners bedroeg in 1855 350 zielen, onder welke 42 Maleijers in den dalm van den *Panoembahan*. Zij zijn meest behoeftig en leven van den rijstbouw of wel van den handel. Simpang bestaat uit verscheidene wijken, welke ieder onder een eigen Hoofd staan. Het terrein, waarop deze wijken staan, is moerassig, met uitzondering van de Chinesche wijk, welke op eenen heuvel gelegen is.

Simpang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Simpang, arieschap op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe II.

Simpang, eene der vier groote buitenwijken van de stad Soerabaja, op Java, $2^1/_2$ paal ten Zuiden van de stad, in het distrikt Kota. Men treft er fraaije buitenverblijven van eenige ingezetenen van Soerabaja aan, en verder is er het residentiehuis gelegen, oorspronkelijk het tijdelijk verblijf van den Gouverneur Generaal. De tuin rondom dit paleis bevat vele Hindoe-overblijfselen van Madjapahit, welke herwaarts gevoerd en met veel smaak tentoongesteld zijn. Te Simpang heeft men een uitmuntend en bij uitstek groot en welingerigt militair hospitaal, met twee verdiepingen, waarin 400 zieken verpleegd kunnen worden. Het is in 1857 aanmerkelijk verbeterd door de oprigting van een gebouw tot huisvesting van een twaalftal inlandsche élèves, aan welke de gelegenheid wordt verschaft om zich kosteloos voor het vak van inlandsche geneeskunde en vaccine te bekwamen. In 1853 kwam er te Simpang eene nieuwe sectie-kamer tot stand en werd de oude tot een chemisch laboratorium ingerigt en met de apotheek verbonden. Verder werd er ook eene badkamer, met stort-, regen- en druipbaden voltooid, terwijl in het daaropvolgende jaar een nieuw hospitaal voor Officieren tot stand kwam. De buiten-boeijen zijn in 1850 ingerigt tot eene kazerne voor de artillerie. Ook heeft men te Simpang een buskruidmagazijn.

Simpang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Simpang, berg op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala.

Simpang, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grens van het distrikt Soempoer.

Simpang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang.

Simpang, rivier en dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van het distrikt Taloe.

Simpang, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Simpang, dorp op Sumatra's Oostkust, aan den regteroever der Djambi-rivier.

Simpang, drie dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschappen III Loerah's, L Kota's en XIII Kota's.

Simpang, twee rivieren op het eiland Banka, eene in het distrikt Koba en eene in Blinjoe.

Simpang Ampat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Martapoera.

Simpangan, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, $10^1/_2$ paal van Bandong, $29^1/_2$ van Tjiandjor en $39^1/_2$ van Soemadang. Het ligt ten Zuid-Zuid-Westen van den berg

Tiloc, ter hoogte van 6,500 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Simpangan Pasir Kiamies, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemanap, $46\frac{1}{2}$ paal van Bandong, $86\frac{1}{2}$ van Tjiandjor en 43 van Soemadang.

Simpangan Tjibesi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, $13\frac{1}{2}$ paal van Bandong, $15\frac{1}{2}$ van Soemadang en $53\frac{1}{2}$ van Tjiandjor.

Simpang Banjak, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Pakanten.

Simpang Datar, riviertje en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling. De Simpang Datar is een zijtak der Botoeng en vereenigt zich met de Lahoewa. Bij het dorp treft men, te midden van het hooge woud, goudmijnen aan, welke 4,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen zijn. In den omtrek groeijen *pinang-* en *areng*palmen.

Simpang Djalan, zie: Moedjah (Boekit-).

Simpang Djalatan, post op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies, aan den linkeroever der rivier Kako, op ongeveer 50 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Bij dezen post bevinden zich een Gouvernementshuis en eene kleine markt.

Simpang Djermi, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan den voet van het Barisan-gebergte. De kort te voren daarover gelegde brug is in September 1859 door eene sterke overstrooming weggespoeld.

Simpang Djoeloe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Klein Mandaheling.

Simpang Doekoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tjoebadak.

Simpang Dreo, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha.

Simpang Gambir, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling. Nabij deze plaats vindt men eene goudmijn, die bewerkt wordt.

Simpang Kalim, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tjoebadak.

Simpang Kanan, zie: Melawi.

Simpang Kanan, landschap op Sumatra, dat zich langs de gelijknamige rivier uitstrekt. welke een groote zijtak der Singkel is. Het grenst ten Noorden aan Simpang Kiri [1]), ten Westen aan Singkel, ten Zuiden en Oosten aan de Batta-landen. Het staat onder een onafhankelijk Hoofd, dat echter sedert eenige jaren een vriendschapsverbond met het Nederlandsche Gouvernement gesloten heeft. De oppervlakte van dit landschap beslaat 100 vierkante Sumatra-palen, met, naar gis, 800 zielen. Het land is zeer moerassig tot aan Gala Gala, waar men aan drooge plekken komt. Het moeras is met bosch bedekt, waartusschen zich eenige heuvelreeksen verheffen. Het hoogste punt verheft zich omtrent 300 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee; het is de Radja Lello. In deze streek is het minder drukkend warm dan in de benedenlanden van Singkel; overigens is de weêrsgesteldheid gelijk aan die van dat landschap. Dit kan ook van de voortbrengselen uit het plantenrijk gezegd worden, alhoewel dit nog vele soorten van bruikbaar timmerhout oplevert. In de bosschen achter het dorp Kota Pinang groeit de kamferboom.

De bewoners van Simpang Kanan zijn in vele opzigten gelijk aan die van Singkel. Zij zijn over het algemeen arm en houden zich met visscherij, handel en landbouw bezig. Rijst is er niet toereikende voor de behoefte, weshalve daarvan eene groote hoeveelheid van Simpang Kiri moet aangevoerd worden. Men vindt er eene groote menigte wild gedierte, als: olifanten, rhinocerossen, tapirs, tijgers, herten, verwilderde buffels, wilde varkens, boschkatten, *kantjil's*, *kidang's*, Sumatrasche beeren en eene overgroote menigte van verschillende soorten van apen. De krokodil houdt zich in de rivier tot aan het dorp Tandjong Mas op.

De rivier is het eenige middel van communicatie. Deze ontstaat uit de zamenvloeijing van twee kleinere zijtakken, met name de Simpang Sinoendang, de zuidelijke, en de Simpang Soelambi, de noordelijke. Zij doorstroomen de twee landschappen, waaraan zij hunne namen geven, hebben meestal steile, tusschen de 15 en 20 voeten hooge oevers, zeer hevigen stroom, met rolsteenen gevulde bedding en helder water. Bij de ladang's Barampoe en Pinda vereenigen zij zich en ontvangen na hunne zamenvloeijing den naam van Simpang Kanan. Deze rivier loopt naar het Zuid-Westen en vormt, met de Simpang Kiri vereenigd, de

[1]) De namen Simpang Kanan en Simpang Kiri beteekenen eigenlijk den regter- en linkerarm of tak eener rivier.

groote rivier van Singkel. Bij hare vereeniging met de Simpang Kiri heeft zij eene breedte van 630 Rijnlandsche voeten. In haren loop neemt zij de kleine riviertjes Soeak Ramoa, Paja Sikamting en Lei Soping op. De stroomsnelheid is gewoonlijk gelijk aan 672 Rijnlandsche voeten in eene minuut. Bij hoogen stand overschrijdt het water de hoogste oevers en doet alle communicatie ophouden; zulk eene overstrooming heeft gewoonlijk eenmaal 's jaars plaats. Tot aan Tandjong Mas is zij met *kollek's* bevaarbaar.

Simpang Kanan, arm van de rivier Bangkalaän, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Boemboe, die, op eenigen afstand van zee, in de baai van Kloempang vloeit.

Simpang Kedji, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies, aan de rivier Bintoai.

Simpang Kiba, zie: Malik.

Simpang Kiri, groote zijtak der rivier van Singkel, op Sumatra, die in het gebergte van Allas zijn oorsprong moet hebben, een over het algemeen zuidelijken loop heeft en zich met de Simpang Kanan vereenigt, om de rivier van Singkel te vormen. Zij neemt in haren loop de Balehgan Koembi en Sama Doewa op en moet 15 dagen opwaarts bevaarbaar zijn. Hare oevers zijn grootendeels bewoond door Achinezen en meer opwaarts door Batta's. Het landschap, dat zich langs deze rivier uitstrekt, is eveneens Simpang Kiri geheeten en levert dezelfde produkten op als Simpang Kanan. Zie dat artikel.

Simpang Kiri, arm van de rivier Bangkalaän, op Borneo's Oostkust, landschap Tanah Boemboe, die zich in de Kloempang-baai ontlast.

Simpang Kiri of Bawang, tak der Kapoeas-rivier, in Borneo's Westerafdeeling. Zie: Kapoeas.

Simpang Kiri, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden. Zij is een tak van de Basmah-rivier, smal, ondiep en sterk kronkelend. In Simpang Kiri worden kolen, doch van slechte hoedanigheid, gevonden.

Simpang Koroe, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die zich beneden het dorp Simpang Tolang met de rivier van dien naam vereenigt.

Simpang Lidah, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het staatje Koeboe.

Simpang Mandopé, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Oeloe.

Simpang Manjoe, zie: Sampang Mangio.

Simpang Mendampa, zie: Simpang Mandopé.

Simpang Patei, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Simpang Rampeh, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Simpang Sambas, zijtak der Sambas-rivier, Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Larah, die op de grens van Landak ontspringt.

Simpang Sauw, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies, aan een zijtak der Bintoai.

Simpang Sidin, ook Sambas Kiri, is een zijtak der Sambas-rivier, Borneo's Westerafdeeling. Zie: Sambas Kiri.

Simpang Sinoendang of Soeak Troesan, rivier op Sumatra, die in de Batta-landen uit het hoogland van Pak-pak ontspringt, dat landschap doorstroomt en verder westwaarts vloeit om zich met de Simpang Soelambie te vereenigen en de Simpang Kanan te vormen. Het landschap Simpang Sinoendang, dat langs deze rivier gelegen is, ligt ten Oosten van Singkel en is verder ingesloten door de Batta-landen. De oppervlakte beslaat 23 vierkante Sumatra-palen en telt eene bevolking, naar gis, van 400 zielen. Het land wordt door heuvelreeksen doortrokken; de voornaamste heuvels zijn: de Batoe Oedjong en Mambang, welke laatste circa 160 voeten hoog is. De voetpaden zijn hier in vrij goeden staat. Het mineraalrijk levert in dit landschap kwarts, ijzerdeelen die lei bevatten, siëniet, trachiet, roodachtigen zandsteen en porfier. Wat het planteurijk betreft, vindt men er dezelfde voortbrengselen als in de afdeeling Singkel, terwijl de dieren gelijk zijn aan die van Simpang Kanan. De dorpen zijn meest met eene 10 à 12 Rijnlandsche voeten hooge omheining tegen de aanvallen der Batta's versterkt. Het landschap staat onder het bestuur van een onafhankelijk Hoofd, met den titel van *Radja*, die sedert eenige jaren met het Gouvernement in vriendschapsbetrekking staat.

Simpang Soelambi, rivier op Sumatra, in de Batta-landen, die aan het landschap, waardoor zij heen vloeit, haren naam medodeelt. Zij ontspringt meer ten Noorden dan de Simpang Sinoendang. Het landschap, ten Oosten van Singkel gelegen, is 24 Sumatra-palen groot en telt eene bevolking van, naar gis, 300 zielen. Het wordt bestuurd door een *Radja*, die sedert eenige jaren met het

Gouvernement een verbond van vriendschap heeft aangegaan. Het land is heuvelachtig en de voetpaden zijn vrij goed. Het mineraal-, planten- en dierenrijk is gelijk aan dat van Simpang Sinoendang.

Simpang Sragian, zijtak der Gosong Telaga op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel. Hij is 47 Rijnlandsche voeten breed en 9 diep.

Simpang Taro, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Pasaman.

Simpang Tolang, rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Klein Mandaheling. De rivier vormt den regter hoofdtak van de Soengei Ingon. Het dorp bevat een 20tal woningen en eene goudgroef.

Simpang Tolang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies.

Simpar, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Lima Boea Badak.

Simpar, plaats met zwavelwel op Java, residentie Tagal.

Simpar, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Noord-Oosten van het distrikt Pandahan.

Simpar Kidool en **-Wétan,** twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Simpata, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Sepang.

Simpatan, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, alwaar een oud gemetseld bad wordt gevonden.

Simpatan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Boedoek, aan de rivier Slakkouw.

Simpawa, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Simperem, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli, met de twee zoute bronnen Tjihaworan en Tjipoetjong.

Simping, kaap op het eiland Banka, bij de Boeboes-rivier.

Simpit, eilandje tot de Duizend-eilanden behoorende, ten Noorden van Java, 5° 45′ Z. Br., 106° 37′ 50″ O. L.

Simplicitas, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de rivier Pasanggrahan, 14 palen van Batavia en 24 van Buitenzorg. Er is eene markt.

Simpoeng, op zich zelven staande berg op Sumatra, in het landschap der III Kota's, aan welks voet kwik wordt gevonden. De omstreken bevatten goudmijnen.

Simpoengan, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, op het Diënggebergte, aan den oever van het meer Tjebong, 6,680 Rijnlandsche voeten boven de zee. Deze plaats is het hoogst gelegen dorp op Java.

Simpoepoes, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Simpoer, kanaal en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan llir. Het kanaal is slechts voor kleine vaartuigen toegankelijk. Het dorp telt een 40tal inwoners.

Simpoer, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, alwaar in 1858 door den Ingenieur 3de klasse P. van Dijk, op 10 verschillende plaatsen, kolen werden gevonden. De Simpoer valt in de Mangoes-rivier.

Simpol, rivier op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Porrong.

Simpollang, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Pradjekan.

Simpor, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, die de hoofdplaats doorsnijdt.

Simpora, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, waarvan een aan de rivier Lemabong.

Sina, zeer klein eiland in de straat Soenda, aan de Zuidzijde van Noord-eiland.

Sina, dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, aan het zeestrand.

Si-nabas, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Si-naboen, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Si-nagar, thee-etablissement op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang, 9 palen van Tjitjoeroek, 1,491 Rijnlandsche voeten boven de zee. Het behoort aan B. B. Crone en Tan Goan Pouw, en heeft een aanplant van 300 bouws.

Si-nagar, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikao, onderdistrikt Gandasoeli.

Si-naha, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer.

Si-nalagi, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Si-nam, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Si-namang of Si-namoe, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die

in eene vallei ontspringt en vele rivieren ontvangt, waarvan de Lampasei, Paloeboe en Agam de voornaamste zijn. Zij vloeit aan den voet van den Mambot met de kleinere rivieren Ampat Plankies en Sidjoendjoeng en de grootere Ombilin zamen. Hare oevers zijn met trachietachtig gesteente bedekt. Het dal der Si-namang omvat het landschap der L Kota's en dat der III Kota's, heeft eene zuid-oostelijke strekking, en is door gebergten omgeven, waarvan de Sago de hoogste is. Dit dal is ter hoogte van 1,400 Rijnlandsche voeten boven de zee gelegen en wordt door een aantal rivieren in alle rigtingen doorstroomd. In de geheele vlakte, waarin de Sinamang en Ombilin zich met de Kwantan vereenigen, wordt op vele plaatsen goud gewasschen, even als in vele harer zuidelijke takken en spruiten.

Sinamat, zijtak der Djambi-rivier, op Sumatra's Oostkust.

Si-nambang, berg op Sumatra, residentie Padang, op de grenzen van de distrikten Batang Kapas en Seranti.

Si-nambila, distrikt op Sumatra, in de Batta-Landen, Noord-Oostwaarts van Baros, aan den Noord-Westkant van het meer Tobah, met 120 dorpen.

Si-namoe, zie: Si-namang.

Si-namora, rijkje op Sumatra, in de Battalanden, dat vele dorpen bevat, van welke Kota Tinggi de verblijfplaats van den *Radja* is. Het levert veel goud op uit de mijnen van Batong en Soenajang.

Si-nanampaloe berg op Sumatra, in de Batta-landen, ten Oosten van Baros.

Si-nang (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Si-nang Djawi, zie: Sindang Djawi.

Si-nangkang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang, aan den grooten postweg.

Si-nangoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Si-nanra, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar, tegen den voet van den berg Merapi, alwaar de koffij welig groeit.

Si-naoeroe, dorp op het Batoe-eiland Tello, bewoond door een 20tal Boeginezen.

Si-napan, dorp op het eiland Bali, rijk Mengoei.

Sinat, zie: Sirat.

Si-natoe, voormalige indigofabriek op Java, residentie Pekalongan, regentschap en distrikt Batang.

Si-nawang, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, op de grenzen der distrikten Trengalek en Goenong Lor.

Si-nawang, zie: Si-namang.

Sinda Katapi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng, bewoond door een 120tal Ngadjoe's.

Sindaki, inham aan Sumatra's Westkust, residentie Padang, in de Boengoes-baai, met een gelijknamig dorp aan het strand, hetwelk door rijstvelden omgeven is.

Sindalan, zie: Sindoelan.

Sindamar, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van de afdeeling Ommelanden, ten Noorden der rivier van Benkoelen.

Sindang, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan, ten Westen van het hoofddorp.

Sindang, dorp op Java, residentie Madioen, in het Zuid-Oosten van het distrikt Soemorotto.

Sindang, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Pakoentjen.

Sindang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara, aan de rivier Lembaran.

Sindang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de Tjipamangies.

Sindang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal.

Sindang, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, bij de Noordergrens van het distrikt Sawangan.

Sindang, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Tagal, een in het distrikt Doekoe Wringin, en een in Gantoengan.

Sindang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Sindang, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, een in het distrit Telaga, en een in Radja.

Sindang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Loewar Kota.

Sindang, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, op de oostelijke grens van het distrikt Passekan.

Sindang, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap. Er is een poststation.

Sindang, rivier op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, op de grenzen van de distrikten Silaoet en Loenang.

Sindangan, benaming van twee dorpen, gelegen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, een in het distrikt Remboken, met ruim 370, en een in het

distrikt Kakas met ongeveer 570 bewoners. Het grootste gedeelte van de bevolking dier beide dorpen is reeds tot het Christendom overgegaan.

Sindangan, dorp op Celebes, in de Minahassa van Manado, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoan.

Sindang Anak, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de oostelijke grens van het distrikt Oengaran.

Sindang Atji, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Sindang Baka, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, aan de Zuid-Westzijde van het meer Singkarah.

Sindang Barang, hoofddorp van het distrikt Tjidamar, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan het Zuiderstrand, op 56 palen van Tjiandjor, 82 van Bandong en 111 van Soemadang.

Sindang Barang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Sindang Baroe, landgoed op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg, groot 5,100 bunders.

Sindang Djawa, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Sindang Djawa, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikten Loerah Agong en Kadoe Gedé.

Sindang Hajoe, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Sindang Heula, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem, 38½ paal van de hoofdplaats Tagal.

Sindang Ilir, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loenan.

Sindang Kadangan, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Sindang Kamal, dorp met indigo-fabriek op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maöspati.

Sindang Karang, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Sindang Kaseh, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasir Pandjang.

Sindang Kaseh, distrikt op Java, adsistent-residentie Krawang. Het is een der Gouvernements-distrikten en heeft eene bevolking van ongeveer 8,000 zielen.

Sindang Kaseh, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka, 30½ paal van Cheribon en 54½ van Indramajoe.

Sindang Kaseh, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Sindang Kaseh, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Sindang Kaseh, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Sindang Kempeng, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikten Mandi Rantja en Beber.

Sindang Kerta, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Sindang Kerta, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, met de zoute bronnen Tjitangkang, Tjiboeroei, Tjitjadas en Tjimalik.

Sindang Kerta, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Sindang Koelon, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, op de oostelijke grens van het distrikt Troeko.

Sindang Laja, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan. Het is de eerste post van Bandong naar Soemadang en ook naar Garoet, 6 palen Oost van Bandong, 23 van Soemadang en 46 van Tjiandjor, op eene hoogte van 2,257 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sindang Laja, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Sindang Laut, distrikt en gelijknamige hoofdplaats op Java, residentie en regentschap Cheribon, met 35,700 zielen. Nabij Sindang Laut ligt de suikerfabriek van gelijken naam, toebehoorende aan de Erven W. Dennisson, en met eenen aanplant van 500 bouws.

Sindang Laut, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan.

Sindang Lengoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibaroesa.

Sindang Lingir, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Sindang Mandi, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang.

Sindang Moedik en **-Oeloe,** twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loenang.

Sindangoli, zie: S e d a n g o l i.

Sindang Pandji, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Sindang Pandji, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de oostelijke grens van het distrikt Telaga.

Sindang Pane, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Sindang Rantja, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Sindang Sari, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Westen.

Sindang Wangi, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Sindang Wangi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Sindang Wangi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Sindang Wètan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, bij de Oostgrens van het distrikt Troeko.

Sindappa, gebergte op het eiland Batjan, hetwelk uit eruptief gesteente bestaat en naar gis 500 of 600 Rijnlandsche voeten hoog is. Aan de westelijke helling ligt een meer, door vrij steile oevers van 20 of 30 Rijnlandsche voeten hoogte besloten. Dit meer, dat, naar gis, een diameter van 1,300 Rijnlandsche voeten heeft, doet vermoeden dat er vroeger vulkanische werking heeft plaats gehad.

Sindar, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema, aan de rivier Simpang.

Sindaradja, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Sindawa, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Bantal.

Sindawangi, zie: S i n d a n g W a n g i.

Sindek, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan, op 40 palen van Tjilatjap, 53 van Poerwokerto, 55 van Banjoemaas, 66 van Poerbolinggo en 87 van Bandjar Negara. Weleer was het de hoofdplaats van het distrikt.

Sindjay, zie: S a n d j a i.

Sindjoe, dorp op Java, residentie Madioen, aan de rivier Djemoer, Zuid-West van het meer Ngebel.

Sindoe, een der Zutphensche eilanden, in de straat Soenda.

Sindoelan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado. De inlandsche vrouwen weten hier zeer smaakvolle handwerken van kruidnagelen te vervaardigen, zoo mede bloemen van vogelvederen, die op Java en elders zeer gezocht zijn.

Sindoelang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de westelijke grens van het distrikt Soemadang.

Sindoelingan, lustverblijf van den *Panoembahan*, Regent van Soemanap, op het eiland Madura, nabij Soemanap. Het bevat een uitgestrekt meer.

Sindoengkerta, zie: S i n d a n g K e r t a.

Sindoer, marga op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema.

Sindoer, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden. Zij valt in de Andalas Besar.

Sindoetan, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Sokka.

Sindor, heuvel op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op eenen afstand van 22 palen van de hoofdplaats.

Sindorangan, eilandje aan de Westkust van het eiland Nias, in de Indische zee. Aan den Oostkant is eene goede reede, waar men geen last van deining heeft en een Maleisch dorp gelegen is. Daar kunnen ververschingen en water ingenomen worden.

Sindoro, berg op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, op de grens van Pekalongan en Bagelen, op 7° 8′ 20″ Z. Br. en 110° 1′ 30″ O. L. Hij is tot op eene hoogte van 4,445 Rijnlandsche voeten met den Soembing verbonden, en draagt met dezen den naam van Twee Gebroeders. Zijne hoogte bedraagt, volgens DE LANGE, 10,018 en, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 10,388 Rijnlandsche voeten. Hij is tot op 7,000 Rijnlandsche voeten hoogte bebouwd met tabak, kool en uijen. Rijstvelden treft men aan tot op eene hoogte van 3,000 Rijnlandsche voeten. Op 7,000—8,000 Rijnlandsche voeten groeijen Alpenboompjes. Aan de Westzijde treft men digtere bosschen aan, die tot op eene hoogte van 5,000 en zelfs van 4,000 Rijnlandsche voeten afdalen. Op den top staan kleine boompjes, maar in den krater, die somtijds nog rook doet opstijgen, vertoont zich geen plantengroei. De laatste uitbarsting moet in 1811 hebben plaats gehad. Deze berg heeft op Java tot dusverre het grootste verschil in den stand van den thermometer opgeleverd. Deze teekende, volgens eene waarneming van den Luitenant HEYLAND, in Mei 1813, in den voornacht 36°, des nachts 36° en 44° en bij den dageraad 26° FAHRENHEIT. De ge-

heele vlakte aan den voet van den Sindoro is bedekt met oudheden, als verminkte steenen beelden en eenige voetstukken. Op eene hoogte van 2,936 Rijnlandsche voeten, aan de helling, is eene ongeveer 18 Rijnlandsche voeten hooge en 25 voeten diepe grot, in welke, uit drie verschillende plaatsen, wellen ontspringen met helder water, dat met een verval van 80 Rijnlandsche voeten naar beneden stort. Dit is de oorsprong van de rivier Progo, die bij Brossot, in Djokdjokarta, reeds als een breede stroom voortsnelt.

Sindoro, berg in Borneo's Westerafdeeling, landschap Djongkong, 4 à 5 palen van de hoofdplaats Djongkong. Hij bereikt geene aanzienlijke hoogte en bestaat uit eene porfiersoort.

Sineh, distrikt op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, met eene bevolking van ruim 7,250 zielen. Het hoofddorp heet Ngrambe. Een dorp Sineh is ook in dit distrikt gelegen.

Sineh, baai aan Java's Zuidkust, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Lodoyo, op 122° O. L.

Sineh, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak.

Sineh, rivier en dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Sembojang.

Sinelon, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sinemaje, rivier op Celebes' Westkust, rijk Wadjo, die bevaarbaar is en zich in de golf van Boni ontlast.

Sinenga, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Djasinga.

Sinenkenjan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Sonder. Het had in 1852 80 inwoners.

Sinettan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 90tal inwoners.

Singa, rivier en dorp op de Zuid-Westkust van het eiland Batjan. De Singa is slechts op zeer korten afstand van de monding voor praauwen van weinig diepgang bevaarbaar.

Singa, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Koppo.

Singa, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak. De rivier ontlast zich in die van Landak.

Singa, dorp in het binnenland van het eiland Taliabo, een der Soela-eilanden.

Singa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regter oever der Mendawei, bewoond in 1853 door 250 Dajaks. Landwaarts in zijn goudgronden gelegen en op den linker oever komt ijzererts voor.

Singadaras, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, die zich in de rivier van Natal ontlast.

Singahan, distrikt en dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban. Het distrikt telt 77 dorpen en heeft eene bevolking van 10,549 zielen. Het dorp is 29 palen van Bodjo Negoro, 46 van Toeban en 62 van Rembang verwijderd.

Singahan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Singahan, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Poeloeng.

Singajang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Singakanan, rivier op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Boeroemon.

Singalangan, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Singa Laut, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, op den linkeroever der Katingan, eenige mijlen boven de monding der Sampa. Het is de verblijfplaats van het distriktshoofd. De huizen staan op hooge palen en zijn met boomschors gedekt; rondom hen staan kokos-, *pinang-* en andere boomen. Vroeger was hier eene schans, waarvan men nog de overblijfselen vindt.

Singalbradja, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noord-Westen van het distrikt Djasinga.

Singallam, meer in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Singallang, gebergte op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, dat de grensscheiding tusschen de beneden- en bovenlanden uitmaakt en vele toppen heeft, waarvan de hoogste, ook Singallang geheeten, volgens Hörner 9,353, en volgens Melvill van Carnbée, 9,842 Rijnlandsche voeten hoog is. De noord-westelijke voet van dezen berg verbindt zich met de keten van den berg Ronjeng, ter hoogte van 3,600 Rijnlandsche voeten, terwijl de Zuid-Oosthoek zich, ongeveer ter zelfder hoogte, met een gedeelte der keten vereenigt. De noordelijke voet strekt zich uit tot in het dal Agam, terwijl de noord-oostelijke voet een 3,300 Rijnlandsche voeten hoogen rug vormt. De Singallang is tot op 4,332 Rijnlandsche voeten hoogte bewoond en tot 7,000 Rijnlandsche voeten hoogte begroeid. Deze berg wordt door een krater doorboord, waarin een meer gevonden wordt, ter hoogte,

volgens Osthoff, van 8,979 Rijnlandsche voeten. Uit het Singallang-gebergte loopen, in verschillende rigtingen, ravijnen (holle wegen), waarvan er een, noordwaarts gaande, eene lengte heeft van nagenoeg 300 en eene breedte van 100 Rijnlandsche voeten.

Singallang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VI Kota's, ten Zuiden van Pandasike, tegen de helling van den heuvel Goegoer Sigandang gelegen. Er worden Europesche groenten aangekweekt, welke er vrij welig voortkomen.

Singallang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regter oever der Mendawei, bewoond in 1853 door 450 Dajaks.

Singallang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Katingan.

Singallang, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, dat onder Goenong Teboer behoort.

Singa Najik, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de vereeniging der Kikim met de Moesi.

Singang, zijtak der Sambas Kiri, in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Loemar.

Singanten, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah.

Singapaja, berg op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Singaparna, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, met ongeveer 28,000 inwoners. Het is verdeeld in de onderdistrikten of troepen: Tjangkoedoe, Saoengdjaja, Tjigadok, Selokasso, Petidjaja, Maleër, Mangkaboemi, Tjikembang, Tjikleng. De hoofdplaats, eveneens Singaparna geheeten, bevat een koffijpakhuis, een zoutpakhuis, een poststation en eene fraaije pasanggrahan. Deze plaats ligt 66 palen van Soemadang, 69½ van Bandong en 119½ van Tjiandjor. Bij de uitbarsting van den Galoenggoeng, welke den 8n en 12n October 1822 plaats had, was het distrikt Singaparna tot den 17n dier maand ontoegankelijk, daar het ten gevolge der verstopping van de meeste rivieren geheel overstroomd en in eene zee herschapen was. Er waren 35 dorpen, 26 waterleidingen, 863,490 koffijboomen en 1,775 tjains *padi* van 500 pond geheel vernield, en 28 waterleidingen, 2,234 tjains *padi* en 825,550 koffijboomen beschadigd. 1,528 menschen, 48 paarden, 122 koeijen en 321 buffels verloren daarbij het leven.

Singaparna, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Indramajoe, bij de zuidelijke grens van het distrikt Karang Ampel.

Singapoera, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, in het Noorden van het distrikt Loewar Kota.

Singaporanan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, op de grens van het Samarangsche regentschap Grobogan. In den omtrek wordt veel tabak gekweekt.

Singa Radja, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Katingan.

Singa Radja, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling, aan het Noorderstrand, alwaar vele aanzienlijken wonen. Vroeger was het de verblijfplaats van den *Radja* van dat rijk, dat thans onder Bangli behoort. Er is eene zeer druk bezochte markt, waarop nimmer een vreemdeling mag komen, wijl aldaar de geheele handel door vrouwen wordt gedreven.

Singa Radja, rivier op Java, residentie en regentschap Cheribon, die in het distrikt Sindang Laut in zee valt.

Singa Radja, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Singarang, eiland in den Riouw-Archipel, onder den Zuiderwal van het eiland Bintang, op 0° 56′ N. Br. Op den hoek van dit eiland is in 1836 een steenen hospitaal gebouwd, waarin leprozen verpleegd worden. Er ligt eene steengroeve, die uitmuntenden harden steen oplevert, welke voor pilaren, zerken, vloersteenen, enz. uitgehouwen en naar Java en Siam uitgevoerd wordt. Deze groeve behoort aan en wordt bewerkt door eenige Chinezen. Het eiland staat onder het gezag van den onderkoning van Riouw.

Singaroeng, zie: Tjisingaroeng.

Singarouw, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang. Zij valt in de Katoengouw.

Singa Wada, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Singbok, zie: Sjonbok.

Singedeassi, staat op het eiland Nias, welks *Radja* in 1857 gehoorzaamheid aan het Gouvernement heeft beloofd. Het gelijknamige dorp ligt 1 uur gaans van Lagoendi, werwaarts een goede weg geleidt.

Singen Kidool, distrikt op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, met 47,157 inwoners. De hoofdplaats heet Goeboek.

Singen Koelon, distrikt op Java, residentie en regentschap Samarang. Het heeft eene bevolking van 20,345 zielen, waarvan 12,809 op Gouvernementsgrond en de overigen op de drie partikuliere landen Sajoeng, Groemoelak en Klajaran Torbaja. Het land is vlak,

wordt door vele riviertjes doorsneden en is met rijst bebouwd. De distriktsschool te Singen Koelon is te niet gegaan. De hoofdplaats is Genoek, gelegen aan den postweg

Singen Lor, distrikt op Java, residentie en regentschap Samarang, welks zuid-oostelijk gedeelte zeer boschrijk is. Er wordt koffij voor de Europesche markt gewonnen. De bevolking telt ongeveer 27,000 zielen. Het hoofddorp heet Broembong.

Singet, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Singhata, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op het Oosterstrand van het rijk Koetei.

Singhin, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Singian, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Soembreng.

Singil, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Bantik, bewoond in 1852 door een 390tal inwoners.

Si-ngingoe, zie: Si-gingoe.

Singit, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Singjangan, heuvel in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, nabij de rivier Peniti.

Singkal, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen, aan de Solo-rivier.

Singkallan, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Penangoengan, aan de Brantas.

Singkallan, tak der Melirip-rivier op Java, residentie en regentschap Soerabaja, die zich met de Gedongsono vereenigt. Nabij de Singkallan ligt eene steenbakkerij. Een dorp van dien naam ligt 20 palen van Soerabaja.

Singkap, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de zuidelijke grens van het distrikt Melamboug.

Singkang, dorp op Celebes' Westkust, rijk Wadjo, aan de rivier Tjinrana.

Singkar, riviertje op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli, waaraan tinerts gezegd wordt voor te komen. Hare oevers zijn bewoond door een 100tal Maleijers.

Singkarah, ook Samawang genaamd, meer op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, gelegen tusschen de landschappen Batipoe ten Noorden, Tanah Datar ten Oosten, en XX Kota's ten Zuid-Oosten, Zuiden en Westen, 12 mijlen ten Noorden van Padang en 6 mijlen zuid-oostwaarts van het meer der X Kota's. Het is door een ringgebergte ingesloten, dat meest flaauwe hellingen heeft en voor een gedeelte kaal en dor is. De westelijke oever is gevormd door eene zware, hooge bergketen, die 18 tot 20 palen in diameter heeft en met zware bosschen is bedekt. Het meer ligt, volgens DE PEREZ, ter hoogte van 1,047 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en 1,134 Rijnlandsche voeten, volgens ELLIOTT. Het heeft eene lengte van 15 palen, bij eene gemiddelde breedte van 5 palen en eene diepte van 24 vademen. Het ontvangt de wateren der rivieren Soempoer, Solok, Moewara Pinghay en Peninggahan en ontlast zich benoorden Samawang in de Ombilin, die oostwaarts naar de VII Kota's stroomt en zich aan de Oostkust onder den naam van Indragiri in zee stort. Aan de Westzijde van het meer is de helling vruchtbaarder dan aan de Oostzijde en daardoor ook meer bevolkt. Aan de Oost- en Zuid-Oostzijde van het meer is de laras Singkarah gelegen, met de hoofdplaats en de daartoe behoorende dorpen. Singkarah is op 17 palen afstands van Fort van der Capellen gelegen, op 1,046 Rijnlandsche voeten hoogte boven de oppervlakte der zee. De bewoners van den omtrek houden zich allen met de vischvangst bezig, daar er in het meer een 20tal vischsoorten voorkomen, waaronder van de grootste en edelste soort. Singkarah is de verblijfplaats van den Controleur, bij wiens woning een badhuis is opgerigt. Vroeger heeft er een fortje op eene hoogte gestaan. De temperatuur is ter dezer plaatse gewoonlijk 72° tot 74° des morgens, 82° des middags en 79° tot 80° des avonds.

In het jaar 1856 heeft men, ten einde den waterstand van dit meer te verlagen, de steenklompen aan zijne uitwatering in de Ombilin door middel van buskruid doen springen, zoodat de waterstand er nagenoeg 1 Nederlandsche el is gedaald, waardoor het gevaar van overstroomingen, vooral in de omstreken van Singkarah, grootendeels is weggenomen.

Op 5 palen ten Zuid-Westen van het meer liggen in de laras Senning Bakker, dorp Padang Blimbing, verscheidene warme bronnen van zeer verschillende temperatuur, daar zij van 115° tot 180° FAHRENHEIT teekenen. Vele inlanders maken van de minder heete een nuttig gebruik tegen rheumatismus en verouderde verzweringen.

Singkarah, dorp en berg op Sumatra, residentie Padang, op de grenzen der distrikten Poengasan en Ajer Adji.

Singkarang, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau.

Singkataloea, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 9 huizen en 107 zielen (1861). Er groeit een weinig koffij.

Singkawang, afdeeling, rivier, dorp en berg in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado. Singkawang staat met Koelor onder eenen Controleur 3e klasse, en heeft verder een Provisie-pakhuismeester, tevens Havenmeester, en een *Kapitan* (distriktshoofd) der Chinezen. Verder zijn er te Singkawang een Officier van Gezondheid 1e klasse, een der 3e klasse en een Apotheker geplaatst. Er wordt vrij wat suikerriet, om uit de hand te eten, aangeplant; ook wordt er veel visch gevangen en ingezout voor den uitvoer. De Chinesche kamp ligt aan beide rivieroevers; doch het grootste gedeelte met het kongsiehuis op den regteroever. De rivier heeft eene breedte van 47 Rijnlandsche voeten en is slechts bevaarbaar voor binnenlandsche vaartuigen, die van 8—10 kojangs inhouden.

Singkawoeng, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, bij de noord-westelijke grens van het distrikt Singen Kidool.

Singkel, voormalig rijkje op Sumatra's Westkust, welks *Radja* onafhankelijk van den Sultan van Achin was en met wien reeds in 1672 door de Oost-Indische Kompagnie een kontrakt gesloten is, daar hij zich geheel uit eigen wil aan haar onderworpen had. Daar het regt op Singkel door de Kompagnie niet gehandhaafd schijnt te zijn, hebben de Achinezen zich later weinig daarom bekreund, ten gevolge waarvan, in Mei 1840, Singkel door de onzen geheel vermeesterd is, zoodat het thans eene afdeeling van de residentie Tapanoeli uitmaakt. Deze afdeeling grenst ten Noorden aan Achin, ten Oosten aan de landschappen Simpang Kiri en Simpang Kanan en het door Batta's bewoonde land Daïri, ten Zuiden aan de afdeeling Baros en ten Westen aan de Indische Zee, tusschen 2° 5′ en 2° 22′ N. Br., en tusschen 97° 32′ en 98° 10′ O. L. De geheele oppervlakte beslaat pl. m. 480 vierkante palen. Tot de afdeeling Singkel, welke onder eenen Controleur der 1ste klasse staat, behooren de Banjak-eilanden, die eene uitgestrektheid van nagenoeg 105 vierkante palen hebben. De Kommies-ontvanger, tevens fungerend Havenmeester dezer afdeeling, is belast met de strandvonderij. Het land van Singkel vormt een groote alluviale vlakte, welke gedeeltelijk beneden het niveau der zee gelegen is en uit moerassen bestaat, die met eene digte wildernis bedekt zijn. Op enkele plaatsen langs het strand en langs de rivier van Singkel is de grond hooger en alzoo drooger, alhoewel slechts over eene zeer kleine uitgestrektheid. Nergens ontdekt het oog een berg of heuvel. Buiten de zandvlakte, die zich op eene breedte van 30—47 Rijnlandsche voeten langs het strand uitstrekt en enkele zandplaten op de door de rivier gevormde delta, bestaat de bodem uit een vetten, zwarten humus, die den rijksten plantengroei voortbrengt. *Kalapa*, *padi*, *obi's*, maïs, *pinang*, suikerriet, *pisang*, *djamboe*, *katjang*, *limon*, *kaladie* en *bajam* zijn de voortbrengselen, welke er aangekweekt worden. De peperkultuur is er langzamerhand geheel te niet gegaan. Het geheele land is met een uitgestrekt bosch bedekt, dat aan den rivierkant meest uit rhizophoren en langs het strand veelal uit *aroe*-boomen, *nipa* en *nibong* bestaat, terwijl het binnenste gedeelte slechts eene menigte van slechte houtsoorten bevat. Het land van Singkel wordt maar door ééne groote rivier besproeid, de zoogenaamde rivier van Singkel, door de inlanders Batang Ajer Besar (de groote rivier) genoemd. De overige wateren zijn van geene beteekenis, met uitzondering van de beken Koewala Toewa, Silaboean, Koewala Oedjong Bawang, Gosong Telaga en Koewala Tengah. Wegen treft men er bijna niet aan, en de voetpaden zijn in zulk een ellendigen staat, dat de Europesche reiziger ze bijna niet begaan kan. De beste weg van Singkel is die, welke van het dorp Teiling naar het strand der baai Telokh Berawej leidt; deze is hard en berijdbaar. De moessons zijn hier vrij geregeld; de Oostmoesson valt in November in en duurt tot Maart; de winden zijn in dezen tijd zeer veranderlijk, en loopen doorgaans van het Oosten naar het Zuiden en Zuid-Westen; de Zuid-Westewinden brengen, daar zij over de zee waaijen, groote kilheid mede, die der gezondheid schadelijk is, door hare tegenstelling met de heerschende hitte van 80° tot 94° Fahrenheit. Daarom wordt de Westmoesson, die van Mei tot October plaats heeft, voor het gezondste gedeelte des jaars gehouden, want in dezen tijd heerschen Noorde, Noord-Weste en Weste winden, die niet zelden van zware regenbuijen vergezeld gaan. De thermometer teekent in de Westmoesson 75° tot 92°. Verder waaijen er geregeld land- en zeewinden; de laatste van des middags tot zonsondergang, terwijl de landwind zich van middernacht tot 9 uren 's morgens doet gevoelen. Aardbevingen heerschen

soms vrij hevig; minerale bronnen heeft men er echter nog niet aangetroffen. Het dierenrijk levert in de landstreek Singkel de *orang oetan, loetong, tochinkoe* en *karu*, verder herten, rhinocerossen, beeren, *kantjil's*, boschkatten, *poekang's*, verscheidene soorten van vledermuizen, eekhorens en otters. Overal treft men den koningstijger aan; geheele troepen van wilde varkens houden zich in de bosschen op, terwijl men aan het strand wild gewordene karbouwen ziet. De olifant wordt alleen in den omtrek van Silaboean opgemerkt. Tot de huisdieren behooren eenige paarden en honden, koeijen, varkens, geiten, karbouwen en katten. Ratten en muizen zijn er talrijk. Krokodillen zijn er in menigte in de rivier van Singkel aanwezig, hoewel haar getal verminderd is, sedert er van Gouvernementswege eene premie van *f* 10 op het vangen van een kaaiman gesteld is. Voorts zijn er vele leguanen, slangen en eene groote hoeveelheid visschen, welke echter, uit hoofde van de hevige branding in zee en den fellen stroom der rivieren, niet altijd te vangen zijn. Verder zijn de muskieten in Singkel eene zoo groote landplaag, dat zij enkele plaatsen ten eenenmale onbewoonbaar maken.

De bevolking van de afdeeling Singkel is nagenoeg 2,100 zielen sterk en bestaat uit een mengsel van Achinezen, Maleijers, Batta's en Niassers, die allen Mohammedanen zijn. Hunne kleeding volgt de Achinesche wijze, even als de bouwtrant hunner woningen, die op 10 à 12 voeten hooge palen staan. De groote huizen zijn van planken, terwijl de kleinere uit *bamboe* en kokosbladeren zijn zamengesteld. Deze huizen zijn langs de rivieroevers en het strand gelegen en maken dorpen uit, welke door *Datoe's* bestuurd worden. Geregtelijke zaken van gewigt worden gebragt voor de te Singkel plaats hebbende *rapat*, van welke de civiele Gezaghebber aldaar voorzitter is; zij worden beslist volgens de adats des lands, en uitgewezen door het Hoofd met de oudsten van het dorp. De bevolking is over het algemeen lui, onwetend en arm. Vele inwoners houden zich bezig met den handel in benzoïn, kamfer, rotan en timmerhout. Het grootste gedeelte der bevolking bestaat echter uit landbouwers en visschers. Men heeft in Singkel vele scheepstimmerlieden, die vrij bedreven in hun vak zijn. Voorts houden zich eenige lieden met het draaijen van houten gereedschappen, het bereiden van bruine suiker en het machinale ontbolsteren der *padi* onledig. Er bestaat uitvoer van kamfer, benzoïn en een weinig *getah pertja*, welke produkten uit de Simpangsche Bovenlanden komen. Ter hoofdplaats Singkel wonen een vijftal Chinesche handelaren; voor het overige is er geen handel van belang, daar die te Silaboean gedreven niet noemenswaard is. De invoer bestaat in opium, lijnwaden, tabak, rijst, zout, Spaansche matten, buskruid en geweren.

Het vaarwater langs de kust van Singkel is vrij open; er liggen eenige banken, klippen en riffen, die echter de vaart weinig belemmeren. Langs het geheele strand staat eene hevige branding. De ankerplaatsen, welke deze afdeeling aanbiedt, zijn de baai van Singkel, de oude en nieuwe reeden, de ankerplaats van het eiland Toewankoe en die van Babirahan. De ankerplaats in de baai van Singkel, bij den ouden Westpost, is open voor noord-weste en weste winden.

De rivier van Singkel ontstaat uit de zamenvloeijing der Simpang Kiri en Simpang Kanan, doorstroomt met een zuid-westwaartschen loop de vlakte, om zich met eene scherpe zuid-oostelijke bogt in zee te ontlasten, op 2° 15′ 30″ N. Br. en 97° 43′ 7″ O. L. De breedte aan de uitwatering bedraagt bij gemiddelden waterstand 1600 Rijnlandsche voeten, de diepte 3 à 4 vademen. Bij gemiddelden stand heeft de stroom eene snelheid van 300 Rijnlandsche voeten in ééne minuut. Vóór de monding ligt eene groote zandbank, waarbij eene zware branding gaat. De rivier van Singkel is de schoonste van de geheele Noord-Westkust en tot ver in de binnenlanden, zelfs voor groote vaartuigen, bevaarbaar. Verdere bijzonderheden over Singkel zijn medegedeeld door den Heer H. von Rosenberg, in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het Bat. Genootsch. van Kunst. en Wetensch., Deel III, blz. 397—419.

Singkel, hoofdplaats van de afdeeling Singkel, op een door beide armen der rivier gevormd eilandje, volgens Melvill van Carnbée, op 2° 15′ 15″ N. Br. en 97° 43′ 40″ O. L. Zij is de zetel des bestuurs en tevens de eenige Gouvernementspost van de afdeeling. Hier wonen de Controleur en de Kommies-ontvanger. Verder heeft men te Singkel een agentschap der Padangsche wees- en boedelkamer. De aard- en zeebeving van 16 Februarij 1861 heeft hier groote schade aangerigt, daar de meeste gebouwen, waaronder de kazernes, onbruikbaar werden. Op den 25n dier maand kon men nog met schuiten over de markt varen. Een sedert lang verstopte mondingsarm der rivier werd geopend, en even boven de tegenwoor-

dige monding ontstond eene geul, die in zee uitloopt. Het etablissement bestond vóór die ramp uit eene aarden redoute, met een defensief wachthuis, te zamen met een garnizoen van 4 officieren, 100 onderofficieren en manschappen, verder uit officiers- en ambtenaarswoningen en eene bazar. De bevolking, de militairen daaronder begrepen, bedraagt een getal van 630 zielen. De inlanders zijn Mohammedanen. De haven van Singkel is voor den grooten handel opengesteld. Er wordt veel handel gedreven in peper, benzoïn, kamfer, koffij, stofgoud, was, *rotan*, klappernoten en *tripang*. De invoer bestaat in Madras-zout, lijnwaden van Padang en tabak. In de nabijheid van Singkel moeten parelbanken liggen.

Singkel is eene ongezonde plaats, waar ons fort door stinkende moerassen omgeven is.

Singkel, hoofdnegorij van het distrikt Bantik, op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado. Het mogt het bestuur gelukken hier in 1857 eene school tot stand te doen komen, hetgeen vooral merkwaardig is, wijl het distrikt Bantik de hardnekkigste Heidenen bevat. Aanvankelijk werd zij met voorbeeldigen ijver bezocht.

Singkel, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan, in het Westen.

Singkel, groote *rāwa* op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, ten Oosten van de rivier van Bekassi, 6° 9′ 30″ Z. Br.

Singkel, landgoed op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier.

Singkel, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, 3 palen van zee, op 6° Z. Br.

Singkel, dorp op Java, residentie Rembang, op de zuidelijke grens van het distrikt Rengel, aan de Solo-rivier.

Singkel, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Poerworedjo.

Singkel, dorp op Java, residentie Soerakarta, 6 palen van de hoofdplaats.

Singkel, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Gemoelak.

Singkel, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, 20 palen van Patjitan.

Singkep, eiland in den Lingga-Archipel, op 0° 30′ Z. Br. en 104° 25′ O. L. Het is door de straten Lima en Penoebo van den Zuid-Westhoek van Lingga gescheiden. De *Radja* heeft in 1858 den eed van getrouwheid aan den Sultan en Onderkoning van Lingga afgelegd. Het beslaat, volgens Melvill van Carnbée, 9.5 vierkante geographische mijlen. De Noordzijde is hoog en bergachtig; voor het overige is dit eiland laag en zandachtig en door kleine riviertjes doorsneden. Aan de Noordkust is de baai van Sekana, waaraan het dorp Sekana gelegen is, dat vroeger berucht was als schuilplaats van zeeroovers. Aan de Zuidkust ligt de baai Tello Baroe. Op Singkep wordt veel tinerts gevonden, dat door den Sultan van Lingga naar Singapoera wordt uitgevoerd. De berg van Singkep is volgens Smits 1,528 Rijnlandsche voeten hoog. Een dorp Singkep ligt op de Oostkust.

Singkep Laut, eilandje aan de Zuid-Oostkust van het eiland Singkep, op 0° 33′ Z. Br.

Singki, kampong op het Papoesche eiland Aropin.

Singkil, zie: Singkel.

Singkoeang, distrikt en rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal. De rivier ontstaat uit de zamenvloeijing der rivieren Angkolah en Gadis, in de afdeeling Mandaheling. Zij stroomt in eene noord-westwaartsche rigting en valt met vele kronkelingen bij het dorp Singkoeang in zee. Deze rivier is, van de monding af tot eene dagreis opwaarts, 250—300 Rijnlandsche voeten breed.

Singkoeang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Batipoe, aan het meer Singkarah.

Singkoeang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het landschap Kandawangan, aan de rivier Sikalat.

Singkoem, dorp op Sumatra's Oostkust aan den linkeroever der Asahan.

Singkoenar, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Singkoep, vulkanische berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, op de grenzen der distrikten Tjidjoelang en Pasir Pandjang.

Singkwali, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, dat ten Westen van den grooten weg in de Pengaboean valt.

Singo, eilandje in de Indische zee, bij de Zuidkust der residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso.

Singo, berg op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Singoan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Singodjoerong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaran.

Singoo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Singoelin, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Alang.

Singoenot, zie: Kedongdong.

Singolajan, riviertak op Java, residentie Bagelen, afdeeling Keboemen, komende uit het Kendang-gebergte.

Singolatren, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi.

Singolopo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Singomajan, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Singomerto, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara. De hoofdplaats der afdeeling is bij de Noordergrens van dit distrikt gelegen. Singomerto heeft eene bevolking van ongeveer 25,000 zielen.

Singon, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong.

Singon, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, bij de noordelijke grens van het distrikt Kanigoro.

Singon, dorp op Java, residentie Soerakarta, 14 palen van de hoofdplaats.

Singon, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Singon, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Singonalan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Singopada, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Perboean.

Singoradjan, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Wonorotto.

Singoredji, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong.

Singorit, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Singoriti, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Penangoengan, 3 palen Zuid-West van Sisir, met warme zwavelbronnen in de nabijheid, welke aan den noord-oostelijken voet van het Kawi-gebergte opwellen, met eene temperatuur van 110° FAHRENHEIT, en waarbij een aardig, tusschen hoog gebergte verscholen badhuisje is opgerigt. Er worden hier twee soorten van warme mineraalwateren gevonden, waarvan het eerste ijzerhoudend is en het andere niet. Nabij de wellen vindt men een overblijfsel van een Hindoesch tempeltje en een mannen- en vier vrouwenbeelden, allen beschadigd.

Singoro, dorp op Java, residentie Bagelen, 14 palen van Poerworedjo, 14 van Ambal, 26 van Keboemen en 47 van Wonosobo.

Singosari of Karanglo, dorp met koffijpakhuizen op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Karanglo, 26 palen van Pasoeroewan en 6 van Malang. Singosari is de hoofdplaats van het distrikt. Over eene groote uitgestrektheid liggen hier bouwvallen van tempels en andere gebouwen verspreid, op eene vlakke, door digte koffijtuinen omgevene plaats. De tempel Tjoemkoop, dien men er aantreft, is door den tijd zeer beschadigd, heeft 34 Rijnlandsche voeten hoogte en omtrent 100 voeten in omtrek. Het is een vierkant gebouw en heeft zijnen ingang aan den Westkant. In eene der nissen ziet men een beschadigd beeld op den grond liggen. Voorts zijn er vijf ruïnen van tempels, waarvan er drie bij de Javanen, onder de namen Bali Kambang, Bali Wertio en Wajang, bekend zijn; twee groote beelden van 13 Rijnlandsche voeten hoogte, in zittende houding, met 24 voeten omvang; zeven Ganesa-beelden, waarvan een zeer fraai bewerkt, hoewel geschonden, $4^1/_2$ voet hoog. De overige zes zijn kleiner en zeer beschadigd. Verder zijn er nog vele beelden en eenige steenen, waarvan een met Kawische karakters en goed bewaard. Deze plek gronds wordt goed onderhouden en dient tot offerplaats.

Singosari, twee dorpen op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikten Sleman en Kalasan.

Singosari, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojojali.

Singotroenan, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Sinhoep, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Siniboekan, laras op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's.

Sinibon, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Sinilada, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Noorden van het distrikt Semanoe.

Siningkeijen, zie: Sinenkenjan.

Sinipi, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden.

Sinipo, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, in het Zuiden van het distrikt Djebeng.

Sinita, zie: Toebei.

Sinjaboe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Sinjai, zie: Sandjai.

Sinjamoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de rivier Djamboe of Batang Oeloe.

Sinjang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Tarap.

Sinjawar, zie: Serawak.

Sinkara, zie: Singkarah.

Sinkel, zie: Singkel.

Sinking, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak.

Sinlie, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Sinoa, dorp op Celebes, zuid-westelijke landtong, landschap Bonthain, in het gebergte, met een 200tal inwoners. Er liggen koffijtuinen.

Sinoejan, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Kakas, met eene laauwe zwavelachtige bron, wier water aangewend wordt tot genezing van wonden en huidziekten en om te drinken.

Sinoenoekan, distrikt, rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal.

Sinoeroet, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden.

Sinoko, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Sinoman, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Sinoman, dorp en poststation op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 200tal inwoners.

Sinonoman, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sinri, landschap onder eenen vassaal op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 8 dorpen, 28 huizen, 339 inwoners, 85 buffels, 31 paarden en 106 klapperboomen (1861).

Sinri, landschap onder eenen vassaal op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met een gelijknamig dorp. Sinri bevat 15 huizen, 100 inwoners, 50 buffels, 20 paarden en 10 klapperboomen (1861).

Sinsingan, meer op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema, aan eenen tak der Simpang.

Sintakioe, zie: Sepang.

Sintalang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Larah, aan de Sebalouw.

Sintang, adsistent-residentie in Borneo's Westerafdeeling, bevattende al de landschappen gelegen ten Oosten van de residentie Pontianak in het stroomgebied van de Kapoeas, de Melawi en beider zijrivieren, groot, volgens Melvill van Carnbée, omstreeks 1,352 vierkante geographische mijlen. De voornaamste staten in dit gebied zijn: Sangouw, Sekadouw, Sepahoe (Sapauk), Blitang, Sintang, Silat, Soewahid (Sawait), Salimbouw, Piassa, Djongkong, Boenoet, Maloe, Taman en Pinoh. Deze adsistent-residentie heeft ter hoofdplaats van wege het Gouvernement een Controleur der eerste klasse, een Kommies, tevens Notaris, een Vendumeester en Ambtenaar van den burgerlijken stand, een *Djaksa*, een Kapitein der Chinezen. Over het distrikt Salimbouw en Boven-Kapoeas is een waarnemend Controleur gesteld. Over Sangouw en Sekadouw een Controleur der derde klasse, met een Kapitein der Chinezen te Soengei Aja en een Kapitein der Chinezen te Sangouw. Verder is er te Sintang een Officier van Gezondheid tweede klasse.

Sintang, rijk in Borneo's Westerafdeeling, grenzende ten Noorden aan Silat, Sawait en Salimbouw, ten Oosten en Zuid-Oosten aan het stroomgebied van den Melawi, ten Zuiden aan Pinoh en Matan en ten Westen aan Sapauk en Blitang. Het omvat het stroomgebied van de Katoengouw. De bevolking bedraagt ongeveer 52,000 Dajaks, 4,500 Maleijers 320 Chinezen en een 15tal Arabieren. De Dajaksche bevolking begint zich in den laatsten tijd meer en meer in dorpen langs de Kapoeasrivier te vestigen. De bevaarbare rivieren van Sintang zijn belangrijk voor den handel en leveren ook veel visch op. De produkten van het land zijn rijst, rotan en was. De was is een voornaam handelsartikel. Goud wordt op onderscheidene plaatsen gegraven.

De Vorst van Sintang voert den titel van *Pangeran Dipati.*

De hoofdplaats Sintang ligt aan de vereeniging der rivieren Melawi en Kapoeas, op 0° 1′ 30″ N. Br. en 111° 33′ O. L. Zij telt een 140tal huizen en is door eene ijzerhouten palisadering omgeven. Op de rivier wonen vele kooplieden op vlotten. Er is een paleis dat tot tijdelijk verblijf van den *Pangeran Dipati* dient. In het midden van Sintang staat eene Mohammedaansche moskee. Sintang is de stapelplaats van al de voortbrengselen der Melawi en Kapoeas, zoodat er een aanzienlijke handel bestaat. Boven Sintang zijn aan den regter rivieroever kolen aanwezig, welke alleen bij lagen waterstand zigtbaar zijn. Tot nu toe zijn er van de minerale bronnen bekend: ééne warme, die aan eenen zijtak der Katoengouw voorkomt, en meerdere koude zoutbronnen, bekend onder den naam van Ajer Angat.

Sintang, dorp in Borneo's Westerafdee-

ling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Larah, aan een zijtak der Sambas-rivier.

Sintang, tak der Aroet-rivier, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Sintangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa, afdeeling Martapoera.

Sintangan, zijtak der Groote Sambas-rivier, in Borneo's Westerafdeeling.

Sintas, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Sekajam.

Sintine, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, regts van de Bengawan-rivier.

Sintion, Chinesche begraafplaats op Java, residentie Batavia, Noorder-Kwartier, langs de Grogol gelegen.

Sintodo, eiland in straat Sapi, dat de Noordzijde van de Sapi-baai bepaalt. Onder dit eiland kan men ankeren.

Sintoe, berg op het zuidelijk gedeelte van het eiland Groot Natoena, 3° 42′ N. Br. en 108° 8′ 30″ O. L.

Sintoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar. Niet ver van deze plaats is eene ruïne, die door de Maleijers als een hunner oudste gedenkteekenen beschouwd wordt.

Sintoel, zie: Sentoel.

Sintoeroean, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Sintok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Tajan. In de goudmijn bij dit dorp komen zwartkolen voor.

Sintot, klein distrikt op Sumatra, residentie Padang, met een gelijknamig hoofddorp. Het grenst ten Westen aan Oelakan, ten Noorden aan Kiambang en ten Oosten en Zuiden aan Loeboe Alang.

Sinwak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado.

Si-oban, landschap en inham aan de Oostkust van het Mentawei-eiland Zuid Pora. Si-oban telt 100 zielen. De inham is gelegen ten Zuid-Oosten van kaap Tillero, met zuidwestwaartsche rigting. Een schip moet bij het inzeilen midden-vaarwater houden, waar 24 tot 30 vademen water staan, om de rotsen, welke aan beide zijden van den ingang zijn, te vermijden. In het Zuiden is de beste ankerplaats, in 8 tot 14 vademen diepte, en aan de Noord-Westzijde wordt eene beek met drinkwater gevonden.

Si-odrongan, een der Nako-eilanden, ten Westen van Nias.

Si-oemang, een der Pagei-eilanden, ten Westen van Sumatra.

Si-oemboek, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die in de Gadis vloeit.

Si-oendol, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-oengam, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, aan den linker oever der Soerimambeh, met een Nederlandschen post.

Si-oepas, bron op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja, nabij Wanasari. Het water is sterk bruin van kleur en bevat waarschijnlijk zwavelijzer, dewijl geen visch er een oogenblik in kan leven.

Si-oetkwiek, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-oleh (Oedjong-), Oosthoek van het eiland Toewankoe, een der Banjak-eilanden.

Si-olong of Apen-eiland is gelegen in den Riouw-Archipel, ten Zuiden van Bintang, op 0° 47′ N. Br.

Si-ompoe of Zuid-eiland, eilandje ten Zuiden van Celebes bij den Zuid-Westhoek van het eiland Boeton, op 5° 39′ Z. Br. en 122° 30′ O. L. Het is vrij hoog en rotsachtig en door vele kleine eilandjes omgeven. Men kan het op éene mijl afstand gerust naderen.

Si-ondop, koeria, berg, rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Angkolah Djai.

Siong of Napo, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Bekompai, die met vele kronkelingen loopt en een met houtmassa's gevuld bed heeft. Zij is zoo naauw en ondiep, dat ze alleen in de regenmoesson met eene zeer middelmatige reisprauw kan bevaren worden. De bodem van het distrikt Siong langs deze rivier bestaat uit zachtglooijende heuvels, welke aan de westzijde doorgaans steiler zijn en niet meer dan 40 of 50 Rijnlandsche voeten bereiken. Hoog geboomte wordt alleen in de nabijheid der kampongs en in de moerassen aangetroffen. Er zijn vele riviertjes, die van weinig beteekenis en ongeveer de helft van het jaar niet bevaarbaar zijn. De Siongers zijn Dajaks, die echter in taal, zeden, gewoonten en uiterlijk verschillen van de Dajaks van Poeloe Petak. Zij zijn zeer arbeidzaam, huishoudelijk en uiterst vlug in het gaan. Zij vinden hun bestaan in den rijstbouw, het vervaardigen van *djoekong's*, het smeden van gereedschappen en het vlechten van matten en grof

doek. De *djoekong's*, die men op de Barito en in de Vorstenlanden bezigt, worden bijna uitsluitend door de Dajaks van Siong vervaardigd. De aanplant van koffij is nog in zijn begin. Vruchtboomen vindt men er in overvloed. De algemeene kleeding bestaat uit een hoofddoek, buisje en gordel van geklopte boomschors, terwijl de vrouwen nog eene uit vezels gevlochten *sarong* dragen. Bij extra gelegenheden worden katoenen en zelfs zijden kleederen aangetrokken. De Siongers zijn zacht, geduldig, vreedzaam en geen koppensnellers. Het getal inwoners in het stroomgebied van den Siong werd in 1860 berekend op 200. In Siong is een zendeling van het Rhijnsche Genootschap werkzaam. Het dorp Siong is gelegen op een schoonen heuvel, die met oud geboomte bedekt is, aan een klein riviertje, 3 uren West-Noord-West van Tellang, met 6 huizen en 170 inwoners (1857).

Siong Ganting, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, zijnde de laatste plaats van het distrikt Siong, 1/2 uur gaans van Marantohoe, in noord-noord-oostelijke rigting. Het is de woonplaats van het dorpshoofd, die ook nog Marantohoe en Maipeh onder zijn beheer heeft. Het bevat 5 huizen en circa 100 zielen (1857).

Siong Panko, dorp op het eiland Sollok, aan het strand.

Siopo, rivier en marktplaats op het eiland Boero, regentschap Foggi, stam of fenna Faboti.

Sipa, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de bogt Haja.

Si-pahoetar, landschap op Sumatra, in de Batta-landen, dat zich ten Zuid-Oosten van het meer Tobah uitstrekt, met een gelijknamig dorp.

Si-pai, brug op Java, residentie Batavia, bij Weltevreden.

Si-pajang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Si-pajang, zie: Soepajang.

Si-pakal (Gosong-), rif aan Sumatra's Westkust, tusschen de eilanden Ajer en Sibontar. Op de hoogste punten staan van 6 tot 9 voeten water. Rondom dit rif is eene diepte van 32—60 vademen, zonder branding.

Si-pake, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 3 huizen en 27 inwoners.

Si-palpal, een der toppen van den Goenong Toewah, op Sumatra, in de Batta-landen, afdeeling Pertibie.

Si-panas, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuiden van de afdeeling Kroë.

Si-pandjang, ladang op Sumatra, in de Batta-landen, op den regter oever der Simpang Sinoendang.

Sipang, kampong op Sumatra, nabij de grenzen van de onafhankelijke Batta-landen. Hier hebben in Julij 1861, ten gevolge van zware regens, aardstortingen plaats gehad, welke veel schade aan huizen en velden teweegbragten.

Sipang, rivier op het eiland Madura, op de Zuidzijde van de afdeeling Madura.

Sipang, rivier op de Westkust van het eiland Banka, die zich in de Klabat-baai ontlast.

Sipang, kaap aan de Noordkust van Borneo, landschap Serawak, op 1° 49′ N. Br. en 110° 20′ O. L.

Sipang Maropat, berg op Sumatra, residentie en distrikt Tapanoeli.

Sipango, eiland aan Borneo's Oostkust, op 4° 18′ N. Br.

Sipa Obah, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Si-papal, zie: Si-palpal.

Si-parang, eilandjes aan Borneo's Noord-Oostkust, op 4° 15′ N. Br., onder Sollok.

Si-pari-pari, rivier en dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Batoebara, met een 100tal bewoners.

Si-pari-pari, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel.

Sipa-sipa, hoog eilandje in den Wageoe-Misool-Archipel, bij de Noordkust van Wageoe, in de baai Arago, behoorende onder den Sultan van Tidore. Men kan er versch water innemen. Ook heeft men er timmerhout, geschikt voor masten, kool-boomen en veel horens en schelpen.

Sipat, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de oostelijke grens van het distrikt Radja Galoe.

Sipat, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Katoengouw.

Si-patan, rivier op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba, die het huurland Simbang doorstroomt.

Si-pati, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen, distrikt Koeto Ardjo.

Si-pedang, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Si-pedang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Sipeh, riviertje op de Noord-Oostkust van het eiland Batjan.

Si-pentjit, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Si-peteh, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Sipi, rivier en vlakte op de Westkust van het eiland Banka, residentie Manado. De Sipi ontspringt uit verscheidene bronnen en bevat uitmuntend water. Sipi heeft een gezond klimaat, eene veilige ankerplaats met zandgrond en is tegen alle winden beveiligd.

Sipih, hoek aan Sumatra's Westkust, die de Westzijde der Boengoes-baai bepaalt.

Si-pilak, eiland aan Borneo's Noordkust, in den noord-oostelijken ingang der baai van Maloedoe.

Sipin (Negri-), dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong, aan de Watas.

Si-pintoe, eiland in den Riouw-Archipel, in de straat Abang.

Si-pirok, zie: Dollok.

Si-pisang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kajoe Tanam.

Si-poelak, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, landschap Tobah Tobah.

Si-poeloh, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Si-poepe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Parong.

Si-poet, riviertje op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli, waaraan tinerts voorkomt.

Si-poetih, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe.

Si-poetjong, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Langkat.

Si-poetoie, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Si-poko, zie: Si-pong.

Si-pong of Si-poko, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, hoog 1,974 Rijnlandsche voeten.

Si-popai, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Pankalan Indalang.

Si-pora- of Nassau-straat. Deze scheidt in de Indische zee, ten Westen van Sumatra, de Pagei- van de Mentawei-eilanden af.

Si-porik, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-pring, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Si-pring, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Sipsipa, zie: Sipa-sipa.

Sira, eilandje bij de Noordkust van Lombok, in de Java-zee. Het is laag, onvruchtbaar en heeft geen zoet water.

Sira of Rif-eiland, laag en vlak eiland in den Lingga-Archipel, in de straat Brahalla, ten Zuid-Westen van het eiland Singkep, op 0° 38′ 30″ Z. Br.

Sira, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Timor Laut.

Siraai, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda, met eene Christengemeente.

Siraauw, naam onder welken de Pattai-rivier, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in de Barito valt. Zij ontlast zich met vele bogten, in eene rigting van het Noord-Oosten naar het Zuid-Westen, op 2° 0′ 4″ Z. Br. in de Barito. Aan den ingang is zij 7 vademen diep en circa 130 Rijnlandsche voeten breed.

Sirah Boenga, gebergte op Sumatra, in de Padangsche Bovenlanden, nabij Palembajan. Aan dit gebergte komt veelvuldig *pakoe siempai* voor, met welks roodachtig pluis matrassen en draagzadels voor paarden gevuld worden.

Sirah Gadjah, kleine heuvel op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari. Aan zijnen zuid-oostelijken voet ligt eene warme bron, terwijl zich eene tweede in eene meer westelijke rigting vandaar bevindt. De Heer VAN Es, die deze bronnen den 29n Maart 1857 bezocht, bevond eenen warmtegraad van 112° FAHRENHEIT, ten 7½ uur 's morgens. Deze warmte moet 's morgens vroeg en 's avonds laat zeer toenemen. Het water, dat van sterk alkalischen smaak is, wordt veel door karbouwen gedronken.

Sirah Galoe of Duivelsberg, Zuid-Oosthoek van de Preanger Regentschappen, op Java, die de Oostzijde van de Maurits-baai bepaalt. Die baai heet naar dezen hoek ook wel Sirah Galoe. Hij vormt een schiereiland en kan aan de Zuid-Oost- en Oostzijden tot op ½ kabellengte, in 6 en 12 vademen diepte, genaderd worden.

Sirah Poeloe Kiliep, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Pagagan Oedik, aan het benedeneinde van de Troesan Kiliep.

Sirah Poeloe Padang of Rantoe Ali, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir.

Sirah Poeloe Padang, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Pladjoe.

Sirajoe, zie: Serajoe.

Sirak, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Siram, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-rambas, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Groot Mandaheling.

Siran, meer en rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Koetei. Het meer ligt op 0° 25′ N. Br. De rivier ontlast zich in de Bongan-rivier.

Si-ranak, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, op Soerakarta's grondgebied, distrikt Selo.

Si-randoe, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Wonosobo.

Si-randoe, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Si-randoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Sirang, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, $34^1/_2$ paal van Pekalongan en $36^3/_4$ van Samarang.

Si-rangan, twee groote eilanden in den Sollok-Archipel, die zich van 5° 20′ tot 5° 31′ N. Br. uitstrekken. Het westelijkste heeft eene hooge piek, nagenoeg Zuid van den Zuidhoek van Magindanao, en volgens Horsburgh op 125° 32′ O. L. Op het oostelijke zijn goed drinkwater en brandhout te verkrijgen. Het water op het westelijke eiland is brak. De doortogt tusschen beide eilanden is onveilig, wegens een rif dat zich van het oostelijke nagenoeg tot midden-vaarwaters uitstrekt. De vaart ten Oosten van deze eilanden is veilig.

Si-rangdoe, zie: Si-randoe.

Si-rangon, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Kahajan.

Si-rankan, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin. Zij ontlast zich in de Brahol.

Si-rankoe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Si-rantau, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan. De bevolking bestaat uit eenige Maleijers, eenige Batta's en een 50tal Chinezen.

Si-rapoe, riviertje op Sumatra's Oostkust, landschap Langkat.

Sirat, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe. De rivier komt uit het Westen en is bij haren mond even breed als de Kapoeas Moeroeng, van welke zij een zijtak is, doch kan door hare menigvuldige watervallen niet hooger dan 2 dagreizen bevaren worden. Het Hoofd van Sirat is het Gouvernement genegen. De bevolking langs deze rivier bedroeg in 1859 ongeveer 400 zielen in het versterkt dorp Hamiak.

Sira Talaga, berg op Java, in het Westen der residentie Cheribon.

Si-rawa, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Sirawaai, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hatiling, bewoond door een 1,000tal Alfoeren.

Sirawati, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, die eene vogelnestklip bevat.

Sirem, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Si-renda, koraaleilandje aan Sumatra's Westkust, bij Padang, ten Zuiden van het eiland Senaro.

Sirep, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met een 400tal inwoners.

Sirep, berg en dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban. De berg ligt in het Noord-Westen van het distrikt Singahan, en het dorp in het distrikt Djenoe.

Si-resek, dorp op Java, residentie Kadoe, aan de Progo, niet ver van het Zuiderstrand.

Siri-angké, zie: Sirih Angké.

Sirigar, dorp op Sumatra, in de Battalanden, rijkje Boetar.

Sirigwi, zie: Papolle.

Sirih, eiland aan Borneo's Westkust, onder de Karimata-groep, ten Westen van Penoembangan, onderhoorig aan Pontianak.

Sirih, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan. Aan hare oevers wonen een 50tal Dajaks.

Sirih, eilandje aan de Noord-Westkust van het eiland Ceram, op ongeveer 2° 56′ Z. Br. en 128° 14′ O. L. Het kan zeer digt genaderd worden.

Sirih, poststation op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, zuid-westelijk van Anjer.

Sirih Angké, gedempte gracht op Java, in de stad Batavia.

Sirih Dalam en **-Djaba,** twee dorpen op

Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, aan de rivier Ogan.

Sirih Kandi, oud gebouw op Java, op het plateau van den Diëng.

Sirih Koening, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Sirih Lama, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's, ten Oosten van Simelongan gelegen, ten Zuiden door de rivier Sinamang van Paja Komba gescheiden en verder begrensd door Taram. Het in de vlakte gelegen land is droog en moet door middel van schepraderen besproeid worden. De bevolking maakt véel werk van de *gambir*-teelt.

Ten Noorden van het dorp Sirih Lama ziet men vele uitgestrekte rijstvelden, in wier midden en tegen de zij-gebergten groepen van *pisang*-, klapper- en andere vruchtboomen aangetroffen worden.

Sirik, kaap aan Borneo's Noordkust, op 2° 30′ N. Br. en 111° 20′ O. L.

Siriki, dorp op Borneo, aan de Westzijde van het rijk Broenai, aan de rivier Radjang of Rajang.

Siring, dorp op Java, residentie Bantam, in het Westen der afdeeling Serang.

Siring Balak en **-Gelam,** twee rivieren op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë.

Siringklam, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong. Zij valt in de Blantong-baai.

Siriroempoet, rivier op de Westzijde van het eiland Laut, dat ten Zuid-Oosten van Borneo ligt.

Sirisek, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, aan het Zuiderstrand, bij de rivier Progo.

Sirisorri Islam en **-Serani,** twee dorpen op de Westkust van het zuid-oostelijk schiereiland van Saparoea, een der Uliassers. Het eerste was in 1854 bewoond door 665 Mohammedanen, die zich met de nagelkultuur bezig hielden. Er waren toen aanwezig 5,476 nagelboomen en 3,200 kokospalmen. Sirisorri Serani, dat is Sirisorri der Christenen, was bewoond door 674 Christenen, welke ook tot de nagelkultuur verpligt waren. Men telde er 6,293 nagelboomen en 5,600 kokospalmen. De nette kerk, de fraaiste van al de kerken der Molukko's, werd, even als de moskee van het Mohammedaansche Sirisorri, bij de onlusten van 1817 verbrand, doch later werden beide gebouwen weder opgerigt. Ook is er een schoolgebouw.

Sirjang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari.

Sirnobojo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Goenong Kendeng.

Siroe, dorp op het Talautsche eiland Salibabo, op de Noordzijde. Nabij deze plaats liggen twee eilandjes, tusschen welke en den wal eene veilige ankerplaats voor schepen is.

Si-roedjoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Si-roedoet, distrikt en rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha. De rivier ontspringt op de oostelijke grens der afdeeling, en is 2 à 3 uren ver voor kleine praauwen bevaarbaar.

Si-roedoet, eilandje aan Sumatra's Westkust, in het Noorden der baai van Tapanoeli.

Si-roekan, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, dat te zamen met Soepajang onder eenen Opziener der kultuur van de tweede klasse staat, in de afdeeling XIII en IX Kota's.

Si-roekem, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Si-roempah, rots in de straat van Madura, op 7° 25′ Z. Br.

Si-roengan, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling.

Si-roenkoe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kambang.

Si-roopan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, bij de westelijke grens.

Si-roessoe, een der Pagei-eilanden, ten Westen van Sumatra.

Si-roepi, dorp en riviertje op het Banjak-eiland Toewankoe. Het eerste bevat 9 huizen en 63 inwoners, het laatste ontlast zich in de baai van Toenankoe.

Si-rongan, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in de VI Kota's, op de grens van het tot de benedenlanden behoorende distrikt Kajoe Tanam.

Si-rongé, dorp en beek op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto, bij de zuidelijke grens.

Si-ronggentang, onbewoond eilandje, behoorende tot de Banjak-eilanden, aan Sumatra's Westkust, groot 1/7 vierkante Sumatrapaal.

Sirop, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, ten Noord-Westen van den berg Bongso.

Sirotta-eilanden, drie kleine zandsteenrotsen bij de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, in het Zuid-Zuid-Westen van de Arigoeni-baai. Op enkele plaatsen hebben ze een smal strand. Het voornaamste ligt op 3° 44′ Z. Br. en 133° 55′ O. L. en bevat een 5tal hutten, welker bewoners eenigen handel drijven in massooi en wilde noten. De eilandjes zijn met zwaar geboomte bedekt, dat rijk aan vogels is. Zij worden door schepen aangedaan, die er van de bevolking der baai en het gebergte wilde muskaatnoten, massooi, parelen, *karet* en *tripang* innemen.

Sirowo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sirpang, dorp op het eiland Madura, afdeeling Madura, distrikt Bangkalang.

Sisaleh, staat op het eiland Timor, die onder Beboki behoort.

Sisamoet, dorp op Sumatra, in de Battalanden, distrikt Boeroemon.

Sisang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam.

Siseer, zie: Sisir.

Si-serê, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, even Zuid-Oost van den 33_n paal op den weg naar Bantam.

Sisi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Palli.

Sisi of Sisio, dorp op de Noord-Oostzijde van het eiland Samao, residentie Timor.

Sisi, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Adi.

Si-siatap, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling en distrikt Sibogha.

Si-siomboek, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Sisipa, zie: Sipa-sipa.

Sisipan, benaming van eenige minerale bronnen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, als van drie op Djasinga, één op Bolang, één op Djanlapa en één nabij paal 47 van den grooten postweg over Java en nabij den hoofdingang van het landgoed Pondok Gedé, ter hoogte van ongeveer 1,600 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het water dezer wellen is zout en walgelijk van smaak. De karbouwen drinken het gaarne en de inlanders bezigen het soms om hunne rijst te kooken. Deze wateren zijn door den Heer J. Maier scheikundig onderzocht. Het resultaat zijner analyse [1]) is, dat

1000,0 grammen water bevatten:

	grammen.
koolzure kalkaarde	0,84036
〃 bitteraarde	0,01508
chloorsodium	11,7819
〃 calcium	1,75057
〃 magnesium	0,41135
jod	0,0098
drooge zwavelzure soda	0,07297
kiezelaarde	0,0192
aluinaarde met zeer weinig ijzeroxyde	0,004113
totaal der vaste deelen in het water	14,905343
koolzuur	0,61539
zwavelwaterstofgas	0,04091
organische zelfstandigheden	sporen

Sisipan, warme minerale bron op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, op $^1/_3$ paal afstands in zuidwaartsche rigting van de warme bron te Koeningan, aan den linker oever der Tjisangarong. Het bekken, waarin het water te voorschijn komt, is omstreeks 40 Rijnlandsche voeten lang en 20 voeten breed, en gemiddeld 1 voet diep. De kleur is helder, de reuk zwavelwaterstofgasachtig en de smaak eenigzins bitterachtig. Het door den Heer P. J. Maier bewerkstelligd scheikundig onderzoek van dit water is medegedeeld in het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Deel XXI, blz. 7—12.

Het resultaat van dat onderzoek was, dat:

100 grammen mineraalwater bevatten:

	grammen.
koolzure kalkaarde	0,09722
〃 bitteraarde	0,01361
koolzuur ijzerprotoxyde	0,00076
chloorpotassium	0,02516
〃 sodium	0,37165
〃 calcium	0,00228
〃 magnium	0,05240
aluinaarde	0,01050
kiezelaarde	0,01161
te zamen	0,58519
vrij koolzuurgas / zwavelwaterstofgas	onbepaald

voorts sporen van loodmagnium, phosphorzuur, strontium-aarde en organische zelfstandigheden.

Sisipan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melambong.

Sisipan, berg op Java, residentie Preanger

[1]) Zie *Natuur- en Geneeskundig Archief voor Nederlansch Indië*, 3e Jaargang, pag. 13—22.

Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Sisipan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Tjipoetri, onderdistrikt Tjipannas.

Sisipan Batoe, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Darma Radja.

Sisipan Girang, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikao.

Sisipan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Sisir, ook Batoe geheeten, hoofddorp van het distrikt Penangoengan, op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, aan den zuidelijken voet van den berg Ardjoeno. De gronden zijn er vruchtbaar en zeer geschikt voor tabakskultuur. Er is eene, aan de erven van wijlen den Heer A. van Vloten Jr. toebehoorende, inrigting om koffijboonen regelmatig te pellen, op West-Indische wijze. Ook heeft men er paardenstoeterijen. Het dorp Sisir is ter hoogte van 2,803 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen, op 12 palen van Malang, 16 van Ngantang, 45 van Pasoeroewan en $69^1/_2$ van Soerabaja. Er zijn twee koffijpakhuizen, en verder treft men er een beschadigd vrouwenbeeld uit de oudheid aan.

Vroeger was Sisir de naam van een distrikt in Malang, dat later bij de andere dier afdeeling gevoegd is.

Sisir, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel, in het Zuid-Oosten.

Sisir, laag eilandje, ten Noorden van Flores, tot de Saleijer-eilanden behoorende, met het midden op 6° 59′ Z. Br. en 120° 40′ O. L. Het heeft eene noord-oost- en zuid-westwaartsche strekking en in die rigting afstekende riffen, tot op eenen afstand van $^1/_4$ à $^1/_2$ mijl. Op $1^3/_4$ mijl Zuid-West ten Zuiden van dit eiland ligt op 7° 4′ Z. Br. en 120° 33′ O. L. een rif, waarop 9 vademen staan en digtbij heeft men 35, 32 en 52 vademen diepte. De doortogt tusschen Sisir en dit rif is vrij van gevaren en 35—40 en meer vademen diep.

Sisir, zie: Peling.

Sisit, kaap aan de Zuidkust van het eiland Ceram.

Si-soemboer, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Si-soendoeng, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah. Het is door eene gracht en eene heining van *bamboe* omgeven, en bevat een 50tal armoedige, op palen gebouwde huizen, die twee straten vormen. Deze plaats, die sterk bevolkt is, ligt op eene hoogte van 1,522 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Si-sombo, rivier op het eiland Nias, welker mond eene goede reede vormt.

Si-songal, dorp op Celebes, rijk Wadjo, aan de river Peneki.

Sisor, kaap aan Borneo's Noord-Westkust, tusschen de kapen Datoe en Api.

Sissere, zie: Si-serê.

Sissi, zie: Sisi.

Sisso, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, bij de westelijke grens van het distrikt Djepon.

Si-styte, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Si-taljoe, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool.

Si-tambong, rivier op Sumatra, residentie Palembang, landschap Adji.

Si-tampa, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling, hoog 5,070 Rijnlandsche voeten.

Si-tanang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Alaban, bij Gadoei. Van deze plaats loopt over den berg Sinipi een weg naar de handelsplaats Pangkalan Sari.

Sitangoeng, dorp op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, aan den mond der Lebahrending.

Sitangouw, zie: Sebangkouw.

Si-taoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XII Kota's.

Si-tapang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeuan.

Si-tapoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, XII Kota's, aan de rivier Sangit.

Si-tapoe en **Si-tapoe Lolo**, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Kota's.

Sita Toewan, berg op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Tobah.

Si-tawang, dorp op Sumatra, residentie Padang, III Locrah's.

Si-timpat, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang.

Si-tio-tio, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha, distrikt Kala-ang.

Si-tjintjin, dorp op Sumatra's Westkust, afdeeling Priaman.

Si-tjowan, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Pankalan Indalang.

Sitobondo, distrikt op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan. De hoofdplaats heet Dawoean en wordt ook wel Sitobondo genaamd. Het distrikt bevat 13 dorpen en 10,371 inwoners.

Sitoe, zijtak der Sebangkouw-rivier, in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Sitoe, zie: Petikalla.

Si-toea, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Loerah's.

Sitoe Bioek, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati.

Si-toedjoe, laras op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's, met de dorpen Si-toedjoe, Si-toedjoe Batoe, Sitoedjoe Gedang en andere.

Sitoe Gedó, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, gelegen ter hoogte van 2,500 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op den berg Sawal, distrikt Pendjaloe.

Sitoe Gedé, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong, op den berg Kiara Pajong, hoog, volgens de Lange, 2,704 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sitoe Hiang, heuvel op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, bij Pangerangan, 223 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sitoe Laran, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Rantja.

Si-toenkoes Nasi, op de Engelsche kaarten onder den naam van Sugar Loaf bekend, eilandje aan Sumatra's Westkust, in de baäi van Tapanoeli.

Si-toenong, voormalige indigofabriek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalajoe.

Sitoe Satoe, moeras of *râwa* op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot.

Si-toetoe, ladang op Sumatra, in de Battalanden, op den regter oever der Simpang Sinoendang.

Sitoe Wangi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Sitoli (Goenong-), zie: Goenong Sitoli.

Sitolo (Tanah-), land op Celebes' Westkust, rijk Wadjo, gelegen langs het meer Tempe.

Sitompo, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 6 huizen en 61 inwoners (1861).

Sitonan, eilandje bij de Noordkust van het eiland Soembawa.

Si-tongka, rif onder de Banjak-eilanden, bij Sumatra's Westkust, groot $^1/_{50}$ vierkante Sumatra-paal.

Si-topan, dorp op Sumatra, in de Battalanden, landschap Tobah.

Sittart-bank (Van). Deze is gelegen in straat Gaspar, 2° 10′ Z. Br.

Sittart-rif (Van) ligt ten Noord-Westen van het Papoesche eiland Batanta, vanwaar het eene rigting van nagenoeg om de Noord-Oost ten Oosten $^1/_4$ Oost heeft, tot op ongeveer $^3/_4$ mijl benoorden het Vuile eiland, vanwaar het eene oostwaartsche rigting aanneemt langs de Noordzijde van het Mansfield-eiland naar het Batanta-rif.

Siwa, zie: Masasanga.

Siwa, dorp op Celebes' Westkust, in het Noord-Oosten van het rijk Wadjo.

Siwadas, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, op den berg Diëng. Hier liggen bronnen, bekend onder den naam van Banjoe Koening.

Siwakol, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran.

Siwal, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, bewoond door ruim 330 zielen.

Siwalan, distrikt en dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, met 3,600 inwoners. De hoofdplaats heet Tjipoko.

Siwalan, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Ngasinan.

Siwalan, dorp op Java, om de Zuid der stad Soerabaja, op een partikulier land, in 1857 met 245 inwoners.

Siwalan, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Tambangan.

Siwalan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Siwalan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe, aan de rivier Tjankring.

Siwalan, eiland aan Java's Noordkust, tot de residentie Samarang behoorende.

Siwalan, Zuid-Oosthoek van het eiland Madura.

Siwalan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop.

Siwalan Kidool en -Lor, twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Westen van het distrikt Wirosari.

Siwaloe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noord-Westen van het distrikt Pelem.

Siwar, dorp op de Zuid-Westzijde van het eiland Amblaauw, bewoond door 53 zielen (1855).

Si-warat, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Si-waroe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa.

Si-watan Pandji, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II, aan de rivier Boedoeran.

Si-watoe, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, aan de rivier Koeto.

Si-weloet, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Lor.

Si-woelan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran, aan de rivier Tjatoor.

Si-woeni, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool.

Si-wota, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's.

Sjabat, moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Sjabok, plaats in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado. Er zijn koffijaanplantingen.

Sjepengfon, zie: Sjip-'ng-foen.

Sjephansen, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Sjèthan, zie: Sètan.

Sjiauw, ook wel Siao geschreven, een der Sangir-eilanden, ten Noord-Oosten van Celebes, volgens Melvill van Carnbée, op 2° 43′ N. Br. en 125° 28′ O. L. Het heeft eenen omtrek van 10 uren en aan de Noord-Oostkust eenen 6,000 Rijnlandsche voeten hoogen vulkaan, die nog van tijd tot tijd woedt en uit welks krater gedurig rook opstijgt. Het land is hoog en wordt als vruchtbaar beschouwd. De bewoners zijn lui, weshalve zij geen voordeel van den grond trekken, die dan ook niets dan kokosnoten, olie en eene soort van groote slechte aardakers oplevert. Bij gebrek aan visch eten de inboorlingen gedroogde haaijen, die een onaangenaam en ongezond voedsel aanbieden. De bevolking wordt op 3,000 zielen geschat, die onder eenen Vorst staan, aan wien het Talautsche eiland Kabroewang ondergeschikt is, met de verpligting, hem, in geval van oorlog, hulptroepen te leveren. Hij houdt aan de Oostkust, te Pehe, verblijf. Nabij deze plaats heeft men de eilandjes Mandang, Boegiassoe, Labeang, Massare en Mahono, welke de ankerplaats van Oeloe aan de Oostkust dekken. Op ongeveer 3 mijlen van de Westkust ligt het eilandje Makalehe, waar zoet water, kokosnoten, *pinang* en vruchten te krijgen zijn. Tusschen Sjiauw en Tagolanda is een veilige doortogt.

De Nederlanders hadden in de 17 eeuw op de Oostkust van Sjiauw eene sterkte „Doornenburg" genaamd, alwaar eene bezetting lag. In 1568 heeft de Spaansche geestelijke Didacus Magellanes den Koning van Sjiauw met verscheidene zijner onderdanen tot het Christendom bekeerd en gedoopt, doch daar laatstgenoemden niets van hun nieuw geloof begrepen, lieten zij het weldra varen en dwongen hunnen Vorst om het eiland te verlaten, zoodat hij zich genoodzaakt zag naar Ternate te vlugten; door de tusschenkomst van den Landvoogd werd hij echter weder in zijn rijk hersteld. Later hebben Spaansche priesters pogingen aangewend om op Sjiauw het Christendom in te voeren, doch de inwoners beleden het slechts in naam, en latere pogingen met het stichten van vier scholen op dat eiland, hebben tot nog toe weinig vruchten gedragen. Te Oeloe is thans een Zendeling werkzaam.

Sjinfo, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Soengei Leat.

Sjip-'ng-foen, groot meer en kongsie in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Sjobarauw, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Adi.

Sjoekoer, dorp op Celebes' Westkust, in het Westen van het rijk Wadjo.

Sjoe Samsin, goudmijn in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Mandhor, die door 60 à 70 man bewerkt wordt. Men gebruikt er twee kettingmolens om het welwater op te werken.

Sjonbok, rivier en goudmijn in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado. De rivier vereenigt zich met de Soengei Raja. De mijn ligt 1/2 paal van het kongsiehuis Habok.

Sjong Sjakkou, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, dat de grens tusschen Djintang en Singkawang vormt.

Skabat, landschap en rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang. De rivier ontlast zich op den regter-oever der Katoengouw-rivier.

Skajang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw.

Skajoe, dorp op Sumatra, residentie Pa-

lembang, aan de rivier Moesi. Het bestaat uit 60 woningen.

Skala, hoek aan Sumatra's Westkust, residentie Padang, distrikt Troesan.

Skalouw, landschap en rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang. De Skalouw valt in de Katoengouw-rivier.

Skanak, zie: Sakanak.

Skandouw, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Lebong.

Skapat, zie: Skabat.

Skat, een der Kei-eilanden, tusschen Kinaloor en Boen, residentie Banda.

Skel, eilandje aan Java's Zuidkust, vóór den ingang van de baai Segoro Wedi.

Skelton, een der Soela-eilanden, in den Molukschen Archipel, volgens Gregory, op 1° 34′ Z. Br. en 124° 36′ O. L. Het is door een groot en gevaarlijk rif omgeven.

Skere, kaap aan de Westzijde van het eiland Bintang, residentie Riouw.

Sketang, dorp op Java, residentie Bagelen, bij den berg Telerep, volgens Junghuhn, 5,098 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Skiema, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den linker-oever der Boeliek, met 100 Dajaks (1853). De grond schijnt hier goud te bevatten.

Skinnat, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Toelang Bawang-rivier.

Skintjouw, berg op Sumatra, op de grenzen van Benkoelen en Palembang, die de westelijkste punt van de Lampongsche distrikten vormt, op 5° 7′ Z. Br. en 103° 25′ O. L. Hij staat door eene hooge keten met den Abong in verband.

Skiouw, kampong op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Bentoenan. Zij is weleer door Lebongers gebouwd.

Skoemouw, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Skonet, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw.

Slagan, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Slagangeng, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli, met drie zoute bronnen, Tegalsedeh, Tjioentjal en Boerangrang.

Slagangeng, zie: Selagangeng.

Slagedan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pegadeng.

Slagi, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, ten Noord-Westen van de hoofdplaats.

Slagi, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Slahan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Slahan Roeboe, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die zich in de rivier Semangka ontlast.

Slahong, hoofddorp van het distrikt Djebeng op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, 12 palen van Ponorogo, 35 van Madioen, 58 van Ngawi en 12 van Ardjo Winangoon.

Slakkouw, landschap en rivier in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Boedoek. De haven, waar schepen ten handel komen, ligt op 1° 4′ N. Br. De Slakkouw is een zijtak der Sepangouw.

Slamaja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Slaman of Celamo, berg op de Noord-Westkust van het eiland Groot Banda.

Slaman's- of Oost-gat, straat die het eiland Neira van Groot Banda scheidt.

Slamat, ook wel Gedé geheeten, vulkaan op Java, residentie Tagal, op de zuidelijke grens, gedeeltelijk residentie Banjoemaas, met den zuid-westelijken top gelegen op 7° 14′ 33″ Z. Br. en 109° 12′ 18″ O. L. Hij is na den Sméroe de hoogste berg van Java, daar het hoogste punt van den top, volgens de Lange, 10,914 en, volgens Junghuhn, 10,999 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen is. Aan den voet is de Slamat bebouwd, de hellingen zijn tot op 8,000 Rijnlandsche voeten hoogte met wouden bedekt; verder op is alles dor en kaal. De krater ligt op het west-zuid-westelijk gedeelte der kruin. De bekende uitbarstingen van den Slamat hadden plaats in 1772, 1825, 1835 en 1849. Van 19 Maart tot 10 April 1860 heeft hij aanzienlijke hoeveelheden rook uitgeworpen, en den 4n was daarmede zelfs een aschregen gepaard, die opgemerkt is in de distrikten Soekorodjo, Poerbolinggo en Kerta Negara. In den nacht van den 1n April heeft zich op de kruin een licht aan een vuurklomp gelijk vertoond, vergezeld van hevige slagen, die men palen ver kon hooren.

Op de zuid-oostelijke helling ligt het dorp Serajoe, ter hoogte van 1,123 Rijnlandsche voeten. In de nabijheid bevindt zich een waterval, gevormd door de Kali Sapo. De zuidelijke helling van den Slamat daalt met regelmatige terrassen tot aan het bed der Serajoe-rivier.

Slamat, kaap aan Sumatra's Oostkust, landschap Boeloe Tjina.

Slambat, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Noord-Westen van het eiland Tjoempoh.

Slambitan, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Ploembon, op de noordelijke grens.

Slamboer, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Slanding, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Pelem, aan de Solo-rivier.

Slandok, eiland aan de Oostkust van het eiland Billiton, op 3° 2′ Z. Br. en 108° 16′ O. L.

Slangenberg of Piek van Boelekomba, berg op Celebes' zuid-westelijke landtong, landschap Boelekomba, op 5° 29′ 51″ Z. Br. en 120° 13′ 5′ O. L., hoog circa 2,000 Rijnlandsche voeten.

Slangen-eiland is gelegen ten Zuiden van Celebes, bij de baai van Boni.

Slaoong, zie: Slahong.

Slarang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe, op de noordelijke grens.

Slaring, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Magettan.

Slarong, berg en dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Slatan, gevaarlijke klip onder den Noordwal van Java, bij Soerabaja.

Slat Djarang of Slat Kemoedi, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Moesi.

Slatoenoeri, dorp op de Noordkust van het eiland Ceram, ongeveer $3^1/_2$ mijl West ten Zuiden van kaap Poa.

Slat Soediman, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Moesi.

Slavante, eiland aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, bij den ingang der binnenbaai van de Humboldt-baai. Het valt aan den Noord-Oostkant bij laag water droog.

Slawee, hoofddorp van het distrikt Doekoe Wringin, op Java, residentie en regentschap Tagal, alwaar een poststation gevonden wordt.

Slawee, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kampak.

Slawi, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Kroë. Zij valt in zee.

Slawoe, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Slebezee, Bèsi of Tamarinde-eiland is gelegen in straat Soenda, aan de Zuid-Westkust van Java, waartoe het behoort, Noord ten Oosten op 2 mijlen afstands van Krakatao, met de piek op 5° 57′ 55″ Z. Br. en 105° 33′ O. L. Deze is, volgens Melvill van Carnbée, 2,825 Rijnlandsche voeten hoog. Het eiland is zandachtig en tijdelijk bewoond door lieden, die in de Lampong-baai te huis behooren en er peper aanplanten. Rondom Slebezee vindt men 15—25 vademen water en goeden ankergrond, terwijl men op $^1/_3$ mijl ten Noord-Oosten in 13 vademen diepte eene goede ligplaats heeft.

Sleebon, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Pradjekan.

Sleetring, dorp op Java, residentie en distrikt Bezoeki, aan den grooten postweg.

Sleetring, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Kali Tikoes.

Slekak, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuiden van het distrikt Minoreh.

Slema, eilandje ten Westen van Billiton, in de Clement-straat.

Sleman, regentschap en dorp op de Noordkust van het eiland Ceram, afdeeling Wahaai, aan de baai van Sawaai, bewoond door 286 Mohammedanen.

Sleman, distrikt met gelijknamig dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, bevolkt door 16,000 zielen. De hoofdplaats heet Djati Barang.

Sleman, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, met 83,680 inwoners.

Slemba, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, tusschen Parapatan en Bidara Tjina, aan de Tjiliwoeng.

Slempet, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Kabooh.

Slengot, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sineh.

Slentring, rivier op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Slepo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Slerek, kaap aan Borneo's Zuidkust, die de Oostzijde van den mond der rivier van Sampit bepaalt.

Slerok, dorp op Java, residentie en distrikt Tagal.

Slettring, zie: Sleetring.

Sliar, eilandje ten Oosten van Sumatra, gelegen ten Zuid-Westen van het eiland Lingga.

Slidoh, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Sliëg, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Sleman.

Slijk-hoek, zie: Kijvershoek.

Slimpang, rivier op de Westkust van het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Slimpit, kaap op het eiland Madura, aan het Westerstrand van het distrikt Bangkalang.

Sloang, rivier en dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, bij de zuidelijke grens der afdeeling Toelang Bawang. De rivier valt in de Kedatoi.

Slodong, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Kradenan, bij de oostelijke grens.

Sloeas, zijtak der Sambas Kiri, in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado.

Sloeke, poststation op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Binangoen.

Sloekop, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, aan eenen zijtak der Sambas-rivier.

Sloenkop, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe.

Slogo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Slogost, eiland in den Wageoe-Misool-Archipel, bij de Zuidkust van het eiland Misool, op 2° 10′ Z. Br.

Slokawarawar, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Slok Gandang, poststation en dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Slokhan, zie: Selokkan.

Slokka, kaap aan Java's Oostkust, volgens Melvill van Carnbée, op 8° 43′ Z. Br. en 114° 89′ O. L. Van deze kaap strekt zich een rif uit.

Slomprettan, wijk op Java, in de stad Soerabaja. Deze vroeger welvarende wijk is in 1856 ontruimd voor de kazernen van de infanterie.

Slomprettan, kampong op Java, tot de hoofdplaats Soerakarta behoorende.

Slorek, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Sengoro.

Smalawi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Menoenggoel, bewoond door een 30tal Dajaks.

Smal-kaap, zie: Toppershoedje.

Smarang, berg op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Smatoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Lamandow.

Smeioor, eiland aan de Noordzijde van het, ten Oosten van Banka gelegen eiland Lepar.

Smenke, riviertje en dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Kota.

Sméring, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Sitobondo.

Sméroe of Mahaméroe, gebergte op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, dat zich oostwaarts tot aan Probolinggo uitstrekt, op 8° 8′ Z. Br. en 113° O. L. Het is het hoogste gebergte van het eiland, daar de top, volgens Zollinger, 11,911 Rijnlandsche voeten (hypsometer), volgens Junghuhn, 11,878 (barometer) en, volgens Smits, 11,610 (trigonometer) boven de oppervlakte der zee verheven is. De top is van allen plantengroei ontbloot, doch nimmer met sneeuw bedekt. De aan alle zijden gelijkelijk afhellende kegel heeft drie kruinen, welke gezamelijk den top uitmaken. De eerste of noord-oostelijke kruin is in rust; de tweede, meer zuid-oostwaarts, doet steeds dikke rookwolken opstijgen; de derde, namelijk de hoogste en zuid-westelijke, is tot dusverre van uitbarstingen vrij gebleven. Er heerscht hier eene verstijvende koude. In Junij 1860 viel in het distrikt Gondang Legi een zware aschregen, welke van dezen berg kwam.

Smith's bank. Deze ligt ten Oosten van het eiland Lingga, nagenoeg $5^1/_2$ à 6 mijlen afstands Zuid $^1/_2$ Oost van Taja, op 1° 7′ Z. Br. Zij is $^1/_2$ mijl groot en heeft van 5 tot $2^3/_4$ vademen harden grond.

Smoeloet, dorp op het eiland Banka, distrikt Jeboes.

Smora of Semoera, Zuid-Oosthoek van de Argoeni-baai, op de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea. Deze landtong sluit zich aan een ruim 1,000 Rijnlandsche voeten hoog gebergte aan en is zeer vruchtbaar. Vruchtboomen en kokospalmen groeijen er voordeelig, even als *katjang-idjoe* en eenige fraaije bloemen en welriekende heesters, alsmede ijpenhout. Vóór dezen hoek liggen koraalriffen. Het land achter de kaap is zeer bergachtig; de hoogten zijn grootendeels uit kalksteen gevormd.

Snahi, berg op het eiland Soembawa, in het Noorden van het rijk Dompo.

Snahrah, berg in Borneo's Westerafdeeling, landschap Piasa.

Snaman, klein Chineesch dorp in Borneo's Westerafdeeling, op ongeveer 3 uren gaans ten Noorden van Mandhor. Van deze plaats komt men in omstreeks 20 minuten aan den voet van het gebergte Snaman. Dit gebergte bestaat uit klei- en zandsteen. Vroeger werden aan den voet en ook op den berg goudmijnen ontgonnen, die bijna allen verlaten zijn.

Snaman, zie: Senamang.

Snaphaan, eiland in den Molukschen Archipel, aan de kust van het Papoesche eiland Salawati.

Sneeuw-gebergte. Dit ligt op Nieuw-Guinea en zal, hoezeer nog ongemeten, eene hoogte van minstens 15,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee bereiken, daar het met sneeuw bedekt is en de sneeuwlinie tusschen de keerkringen op 15,000 Rijnlandsche voeten gesteld wordt.

Snerogatan, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Snéwo, rivier op Java, residentie Kadoe, die op den Merapi ontspringt en zich later in de Pabellan ontlast.

Soa Handoewong, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Soak, het grootste en westelijkste van de Willem Schouten's eilanden, aan Nieuw-Guinea's Noordkust. Het is bergachtig en wordt bestuurd door 2 *Radja's* en 1 *Sengadji.*

Soakang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de Tjimadhor, 51 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soa Kanorra, dorp op de Zuidzijde van het eiland Tidore.

Soa Liang Dorong, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Soangi, rotsachtig eilandje in de straat Pantar, onder den Zuid-Westhoek van Lomblem, op $^1/_4$ mijl uit den wal, en nagenoeg op 8° 34′ Z. Br. en 123° 13′ 30″ O. L. In dit eilandje is een hol of poort, waar men, van om de Oost komende, doorheen ziet. Soangi kan van nabij genaderd worden.

Soasio, dorp op het eiland Banggaai, residentie Ternate, met 231 inwoners (1852).

Soasio, zie: T i d o r e.

Soba, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Simpata. De rivier valt bij Sambas in de Sambas Kiri.

Soba, dorp op het eiland Timor, rijk Amarassi.

Sobang, dorp op de Noord-Westzijde van het Papoesche eiland Poppa.

Sobar, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Narras.

Sobat, dorp op het eiland Soembawa, rijk Bima, aan het strand.

Sobatang, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Sobi, dorp op het Sandelhout-eiland, dat met nog drie andere dorpen onder eenen *Radja* staat.

Sobi Ajer, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Kota's.

Sobo, kaap aan de Noordkust van het Sandelhout-eiland. Bij deze kaap heeft men vóór Kabera eene ankerplaats.

Sobo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Sobo, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Sobo, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap der VII Kota's.

Soboe, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 2 huizen en 17 inwoners (1861). Er groeit veel *bamboe.*

Sobokingking, visschersdorp op Java, residentie Rembang, ten Westen van de hoofdplaats Toeban.

Sobongko, zie: L a.

Sobontoro, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelong Agong.

Sobontoro, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Sodang, bergstroom op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Sodiang, landschap op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros, onder eenen Regent.

Sodiang, dorp op de Oostkust van het eiland Lombok, aan straat Allas.

Soditan, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Binangoen.

Sodjan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Sodjomerto, twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, een in het distrikt Troeko, en een in het distrikt Kendal. Ten Zuid-Oosten van het laatste ligt eene bron, op omstreeks $1^1/_2$ paal afstands van het dorp, met helder water, dat veel jodium bevat.

Sodo, landschap en rivier op de Noord-Westkust van het Sandelhout-eiland.

Sodo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Sodohajoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, op de westelijke grens van het distrikt Madjenang.

Sodok, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, in het Zuiden van het distrikt Pamottan.

Sodong, rivier op Borneo's Noordkust, rijk Broenai, in een gelijknamig landschap. Zij valt in de Chinesche zee.

Sodong, kaap aan Java's Westkust, aan de Zuidzijde der residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Sodong, hoek aan Java's Zuidkust, West $^1/_2$ Noord van het hoofd te Tjilatjap.

Sodong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala.

Sodong, waterval op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Sodong, rivier op Java, residentie Tagal, die zich in de Tjiomal ontlast.

Sodong, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon, aan den postweg.

Sodong, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo.

Sodong, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, 16 palen van de hoofdplaats, 109 van Bezoeki en 149 van Probolinggo.

Sodongan, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Ballak, en een in Minoreh.

Sodong Paret, kaap aan Java's Zuidkust, residentie Preanger Regentschappen, aan de Westzijde der afdeeling Tjiandjor, op 7° 6′ 30″ Z. Br.

Sodong Tankoerak, hoek aan Java's Westkust, op 7° 34′ 40″ Z. Br. en 107° 39′ 20″ O. L.

Soeähid, zie: Sawait.

Soeai, staat op de Zuidkust van het eiland Timor, onder Portugal behoorende.

Soe-ais, meer op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, koeria Kampong Baroe, ongeveer eene dagreis van zee. Het is nagenoeg 3 palen lang en 2 breed. De omtrek is onbewoond.

Soeak Ramba, riviertje op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Simpang Kanan, dat aan den voet van den berg Radja Lello in de rivier Simpang Kanan vloeit.

Soeak Troesan, naam dien de rivier Simpang Sinoendang, in het landschap Pak-pak op Sumatra draagt.

Soealan, zie: Siwalan.

Soeamati Besar en **-Ketjil,** twee onbeduidende riviertjes en twee dorpen op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel.

Soeang, zie: Soewangi.

Soea Tapee, marga op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Iliran Banjoe Asin.

Soeba, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, grenzende ten Noorden aan de Javazee, ten Westen aan Simbang, ten Zuid-Westen aan Sidajoe, ten Zuiden en Zuid-Oosten aan Kali Salak en ten Oosten aan Samarang. Het bevat 14,000 inwoners.

Soeba, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Soeba, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Oosten van het distrikt Soemadangan.

Soeba, meertje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, langs den regter oever der Tjimpedeh.

Soebait Tanoe, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, distrikt Mangedora.

Soeba Keling, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Soeban, riviertje op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden. Het is smal, ondiep en sterk kronkelend en ontlast zich in de Basmah-rivier. De Soeban bevat steenkolen, doch van slechte hoedanigheid. Een dorp Soeban ligt aan de rivier Kamoemoe.

Soeban, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van het distrikt Taloe.

Soeban, rivier op Sumatra, residentie Palembang, landschap Semindo Darat. Zij ontlast zich in de Enim.

Soebang, berg op Java, residentie Cheribon, op de grens met Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Daja Loehoer. Hij bereikt, volgens DE LANGE, eene hoogte van 3,814 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en heeft steile rotswanden.

Soebang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong, aan den zuidelijken voet van den Kiara Nongkeng, volgens JUNGHUHN, 1,004 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op 52 palen van Cheribon en 87 van Indramajoe.

Soebang, benaming van twee bergen op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, een bij de Tjiloemoet, en een bij de Tjikawoeng, elk ongeveer 700 Rijnlandsche voeten hoog.

Soebang, land op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, bezuiden Kadoe Gedé.

Soebang, distrikt met gelijknamig dorp en suiker etablissement op Java, adsistent-residentie Krawang, op de Oostzijde. Het bevat ruim 8,000 zielen. Het suiker-etablissement ligt ter hoogte van 252 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Soebang is 36 palen van Poerwakarta verwijderd.

Soebang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Soebang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Soebiba, eiland aan de Noordkust van

Nieuw-Guinea, in de Groote Geelvink-baai, onder het gezag van Tidore.

Soebien, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Tjilatjap, op de oostelijke grens.

Soebiet, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Ranoe-gebied.

Soeboe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling.

Soeboe, rivier op het eiland Batjan.

Soeboe, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Mlandingan.

Soeboe Yorop, laras op Sumatra's Westkust, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Toedjoe. Er is in deze laras, te Batoe Adjoen, zwavelkwikerts in zandsteenformatie gevonden.

Soebong of Lage hoek, Noord-Westkaap van het eiland Bintang, residentie Riouw.

Soebontoro, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong.

Soebra, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten.

Soedadji, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Soedakeboem, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Soedalarang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanakerta.

Soedamanik, hoofddorp van het distrikt Tjibilong, op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, ter hoogte van 103 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op 36¼ paal van Tjiringin, 62¾ van Anjer, 62 van Lebak en 84¼ van Serang.

Soedamanik Giran, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt en onderdistrikt Tjibilong.

Soedan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Soedara, twee heuvels op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, de eene distrikt Barat Laut, hoog 75 Rijnlandsche voeten, en de andere distrikt Barat Daja, hoog 125 Rijnlandsche voeten.

Soedara, berg op Celebes, residentie Manado, volgens Forsten hoog 4,263 Rijnlandsche voeten.

Soedara Soedara, zie: Gebroeders (Twee).

Soedi, berg op het eiland Soembawa, in het rijk Soembawa.

Soedikampir, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Pekadjangan.

Soedikampir, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Soedikampir, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe, aan de rivier Tjankring.

Soedikampiran, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Indramajoe, distrikt Sleman.

Soedimanik, zie: Soedamanik.

Soedimara, dorp op het eiland Bali, rijk Tabanan.

Soedimara, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Soedimara, dorp op Java, residentie Batavia, in het Westen van het Zuider Kwartier, 1 paal van de Angké.

Soedimara, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Adjibarang.

Soedimara, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Soedimoro, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang.

Soedimoro, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Bandongan, aan de rivier Simawang, en een in het distrikt Probolinggo.

Soedimoro, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati.

Soedimoro, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Karanglo.

Soedimoro, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Magettan.

Soedimoro, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Westen van het distrikt Semanoe.

Soedimoro, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe, aan de rivier Tjankring.

Soedimoro, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Soedimoro, partikulier land op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan, met een 160tal bewoners.

Soedipoera, kolonie op Sumatra, in de Lampongs, aan de monding der rivier Toeba. Zij is in 1823 aangelegd door slaven, die zich vrij gemaakt hadden.

Soedjiehagara, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den linker oever der Lamandow, met 60 Dajaks (1853).

Soedjoeng, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Soedoe, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Soelang.

Soedoe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah, aan de Solo-rivier.

Soedoelan, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, een in het Zuiden en een in het Noord-Oosten van het distrikt Rengel.

Soedoe Soedoe, berg op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op de zuid-westelijke grens der afdeeling Sepoetih.

Soedoperno, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Westen van het distrikt Minoreh.

Soegagan, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Daja.

Soegalie, droogte bij Java's Noordkust, gelegen op nagenoeg 1 mijl ten Noord-Westen van den hoek Pamalang, en wel op 6° 49′ 20″ Z. Br. Zij is ook te zamen met de nabijliggende droogte Pemoelang onder den naam van Hoogermeer-bank bekend. Het minste water op haar is 16 Rijnlandsche voeten.

Soega Soega, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Pasar Iboe.

Soegean, zie: Soegian.

Soegeh, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen.

Soeger, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Soekokerto, 32 palen van Bezoeki, 72 van Probolinggo en 101 van Banjoewangi.

Soeger Lor, dorp met posthuis op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, op den weg van Djember naar Bondowosso, distrikt Penangoengan, volgens JUNGHUHN, 933 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, aan den oostelijken voet van den Ajang.

Soegi, eiland in den Riouw-Archipel, tot de Boelang-eilanden behoorende, op 0° 50′ N. Br. en 113° 50′ O. L., en door de straat Soegi of Mankaka van het eiland Tjambat gescheiden.

Soegi, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Soegian, druk bezochte baai en dorp aan de Noord-Oostkust van het eiland Lombok.

Soegian, dorp op Java, residentie Soerabaja, om de West der stad, op het partikulier land Manoekan, distrikt Kota, met 300 inwoners (1857).

Soegian, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Kampak.

Soegian, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met een 200tal inwoners.

Soegian, drie dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in de distrikten Djenoe, Rengel en Singahan.

Soegian, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Poeloeng.

Soegian, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Glonggong.

Soegikwara, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong, aan de rivier Tangoelangin.

Soegimanik, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Singen Kidool.

Soegingoe, zie: Si-gingoe.

Soegi Waras, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, een in het distrikt Temajang, en een in het Noord-Oosten van het distrikt Pelem.

Soegi Waras, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Soegi Waras, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Soegi Waras, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Kommering.

Soegi Waras, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Moesi.

Soegi Waras, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Toelang Bawang, ten Zuid-Westen van Boemi Agong.

Soegi Waras, hoofdplaats van het distrikt Pagagan Oedik, op Sumatra, residentie Palembang.

Soegoe, geheel begroeide berg op Sumatra, in de binnenlanden van Palembang.

Soegoe, *râwa* (moeras) op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Priedjik.

Soegoe, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Bagi, aan de Madioensche rivier.

Soegoegan, dorp op het eiland Madura, in het binnenland van de afdeeling Soemanap.

Soegoet, rivier, kaap en dorp op Borneo's Noord-Oostkust, distrikt Maloedoe, op 6° 24′ N. Br. De rivier ontspringt in het meer van Kinibaloe. Het land van Soegoet brengt eene menigte kamfer van de beste soort, een overvloed van nagelbast, was, *rotan* en rijst voort, welke produkten naar Sollok worden uitgevoerd.

Soeheid, zie: Sawait.

Soehoebai, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan het meer Ranoe.

Soehoek, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Soehoekoe, dorp op het eiland Ceram, onder Saparoea, bewoond door 250 Christenen en Heidenen.

Soeitare Male, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, rijkje Si-namore, aan het Oosterstrand.

Soei Toei, plaats die goud levert, op het eiland Flores, in het gebergte van Rokka.

Soeka, rivier op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Soeka, droogte bij Celebes' Oostkust, op 3° 24′ Z. Br. en 122° 43′ O. L.

Soeka, een der Karimata-eilanden, onder de Melapis-groep.

Soeka, berg op het eiland Soembawa, in het koningrijk Soembawa.

Soeka-adji, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka.

Soekabambah, dorp op Sumatra, aan de rivier van Benkoelen.

Soekabandjar, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Semangka-baai.

Soekabella, dorp op Sumatra, aan de rivier van Benkoelen.

Soekabiroes, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, in de vlakte van Bandong.

Soekabita, dorp op Sumatra, ten Zuiden van de rivier van Benkoelen, afdeeling Ommelanden.

Soekaboemi, hoofdplaats van het distrikt Goenong Parang, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, met een zout-, een koffij- en een *arĕng*-pakhuis. Deze plaats ligt, volgens JUNGHUHN, 1,914 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op den zuidelijken voet van den Gedé. Soekaboemi is de 3e post van Buitenzorg over Tjitjoeroek naar Tjiandjor, 19 palen van Tjiandjor, 59 van Bandong en 88 van Soemadang. Ten Zuid-Westen van Soekaboemi ligt eene warme bron ter hoogte van 1,702 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soekaboemi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Soekaboemi, rivier, land en dorp op Java, in het Zuid-Westen van de residentie Batavia. Het dorp ligt aan paal 7 op den ouden weg.

Soekaboemi of Bankalanbon, vroeger Nieuw Kota Waringin geheeten, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijk Kota Waringin, aan de rivier Aroet, waar deze zich met de Lamandow vereenigt, op een klein uur afstands boven de monding. De bevolking wordt op ruim 2,900 zielen geschat, als 2,600 Maleijers, 220 Dajaks, 28 Chinezen en 100 Boeginezen, Arabieren en Javanen (1853). Het is de hoofdplaats van het rijk en bestaat uit de twee dorpen Bankalanbon en Mendanow. Hier bestaat de meeste handel en scheepvaart van het rijk. De verblijfplaats van den Vorst is ellendig.

Soekabono, dorp op Madura, in het Noord-Oosten van de afdeeling Madura.

Soekadadi, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi, op den weg van Kradenan naar Gradjakan. Er is een etablissement van landbouw, waar de velden bebouwd worden door bannelingen, die hier hunnen straftijd moeten doorbrengen. Er liggen koffijtuinen en de omtrek is bedekt met rijstvelden.

Soekadalam, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, in het Westen, aan de Boering-rivier.

Soekadan, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Soengkei.

Soekadana, rijkje, onder eenen *Panoembahan*, in Borneo's Westerafdeeling, grenzende ten Noorden en Noord-Oosten aan Simpang, ten Zuid-Oosten en Zuiden aan Matan en ten Westen aan zee. Soekadana wordt ook wel Zuidelijke afdeeling van Pontianak geheeten. Onder dit rijkje ressorteren de Karimata-eilanden. Dit rijkje telde in 1855 10 dorpen, bewoond door 1,044 zielen, zonder inbegrip der Karimata-eilanden, als: 55 van de vorstelijke familie, 17 volgelingen, 727 Maleijers, 198 bergbewoners, 25 Javanen, 18 Boeginezen, 1 Balinees en 6 Chinezen. De grond is vruchtbaar en levert rijst, doch niet genoeg voor de consumtie, wortelen, groenten, vruchten en veel gom-elastiek. Door de zorg van den civielen Gezaghebber, die er het Nederlandsch gezag vertegenwoordigt, zijn er in de nabijheid der hoofdplaats Soekadana, in het laatst van 1857, een 2,000tal koffijboomen geplant. In 1858 bestond de aanplant van koffij uit ongeveer 4,000 heesters, die er eene goede produktie beloofden. Ook is er Nieuw-Orleans katoen gezaaid. Voorheen was er in dit distrikt ook peper geplant, die met voordeel verkocht werd. De zee wemelt er van visschen en schildpadden. Na gedaan onderzoek is het gebleken dat de bodem geen tinerts levert, maar wel goud, dat evenwel niet geëxploiteerd wordt. Op den berg Paloengan worden witte vogelnesten gevonden. In voordeelige jaren levert Soekadama 4—5 pikols was. De dampkring van Soekadana is zeer gezond.

De haven is voor den grooten handel open-

gesteld. De overzeesche handel bepaalt zich bijna uitsluitend tot Java en Singapoera. De uitvoer naar Java bestaat in *rotan*, was, *trasi* en boombast, en de invoer vandaar in tabak, lijnwaden, koper- en aardewerk. Naar Singapore worden vogelnesten, *rotan*, *getah pertja*, schildpad en bars uitgevoerd, in ruil waarvoor Soekadana lijnwaden, koper-, aarde- en ijzerwerk, zijden stoffen en zilveren munt ontvangt. De kusthandel wordt voornamelijk met Pontianak en Matan gedreven.

De hoofdplaats Soekadana of Nieuw Brussel, ligt op 1° 16′ 50″ Z. Br. en 109° 53′ 37″ O. L., aan de gelijknamige baai. Zij was eenmaal de beroemdste stad van het eiland, doch werd, in 1786, toen *Radja* ALI, een hevige vijand der Nederlanders, die uit Riouw gevlugt was, er Sultan werd, door de onzen ingenomen en vernield. De rijkszetel werd toen verlegd naar Matan, en Soekadana bleef in puin liggen tot het in 1828 werd gebouwd en als leen gegeven aan den Majoor in Nederlandsche dienst *Radja* AKIL, een afstammeling van het Vorstenhuis van Siak, doch die uit zijn vaderland verdreven, langen tijd als zeeroover had omgezworven. In Nederlandsche dienst overgegaan bewees hij gewigtige diensten in Palembang, Banka en in de tuchtiging van den weêrspannigen vorst van Matan, die van de regering vervallen werd verklaard. In de aloude, nu onder den naam van Nieuw-Brussel weder opgebouwde hoofdstad, werd *Radja* AKIL met het gezag van Sultan bekleed, terwijl de vorsten van Matan en Simpang, onder den titel van Panembahan, zijne suprematie moesten erkennen. Te gelijkertijd echter moest de Sultan van Soekadana het Nederlandsch Gouvernement als wettig opperheer van deze drie landen huldigen en zich als zijn vasal erkennen. De naam Nieuw-Brussel geraakte spoedig in vergetelheid en de plaats hernam haren ouden roemrijken naam, maar keerde, onder het zorgeloos en schraapzuchtig bestuur van *Radja* AKIL en zijne nakomelingen, niet tot vorigen bloei terug. In 1855 telde deze plaats 438 inwoners. Soekadana is echter eene der belangrijkste opiummarkten van den geheelen Archipel. Verder wordt er handel gedreven in kamfer, hout, stofgoud, diamanten, tin, benzoin, drakenbloed en rotan.

De rivier van Soekadana is 80 voeten breed en verscheidene vademen diep. Digt vóór den mond ligt eene bank, waar alleen kleine praauwen kunnen overkomen, daar er bij hoog water slechts $4^1/_2$ à 5 voeten water staan. De boomen, die aan de oevers staan, zijn er bijna geheel overheen gegroeid, zoodat men de rivier slechts met groote moeite een eind kan opvaren. De bogt van gelijken naam, gelegen op 1° 10′ Z. Br., is van aanmerkelijke uitgestrektheid; zij is 3,000 vademen lang en 1,200 vademen breed. Ten Noorden bepaald door kaap Malain en ten Zuiden door kaap Grenot, vormt zij een langwerpig halfrond, met zacht glooijende heuvels omgeven, die met boomen bedekt zijn. Bij het invaren heeft men bij vloed 13 en bij ebbe 10 voeten water. De ankergrond is goed, doch in de Westmoessou liggen de schepen er niet veilig. Tusschen de jaren 1780 en 1786 moeten aldaar zelfs Chinesche jonken van 300 lasten handel hebben kunnen drijven. Aan de uithoeken dezer bogt vindt men eenige boven water liggende klippen en riffen. De voornaamste rivieren, welke in deze baai uitloopen, zijn de Mendauw, Simpang en Soekadana. Het strand langs deze bogt is uiterst vruchtbaar.

Soekadana, zie: Soeka Tanah.

Soekadana, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Semangka, ten Noorden van de bogt van Semangka.

Soekadana, dorp en haven op het eiland Bali, rijk Karang Asam, aan het strand.

Soekadano, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de rivier Lajang.

Soekadatang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Napal.

Soekadatang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de Ketaoen.

Soekadedel, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, bij de oostelijke grens van het distrikt Passekan.

Soekaderma, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de Pladjoe.

Soekadjaja, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang, 11 palen van Serang, $26^1/_2$ van Lebak, $32^1/_2$ van Anjer en $30^1/_2$ van Tjiringin.

Soekadjaja, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Zij ontspringt op den Loeboe Iti, neemt de Sollan, Kalang en Natal op en valt op den regter oever in de Sekampong.

Soekadjaja, dorp op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Telokh Betong, aan de Lampong-baai.

Soekadjaja, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong. Het

behoort tot den stam Terlee en maakt ééne soekoe uit. Het heeft 3 huizen en 31 inwoners, en is zeer in verval, dewijl een gedeelte der bevolking verhuisd is (1855).

Soekadjawa, dorp op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Telokh Betong, aan de baai Ratté.

Soekahaid, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Soekahati, landgoed op Java, residentie Batavia, bij de stad Batavia, boven Bidara Tjina.

Soekahidjo, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan.

Soekajoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Soekajoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Soekakaja, twee dorpen op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, één bijna 5 uren gaans van Tebing Tinggi, met 22 woningen, en één ruim 14 uren gaans van Tebing Tinggi, bestaande uit 4 huizen.

Soekakandang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang, 18 palen van Lebak, 20 van Serang, 42 van Anjer en 22½ van Tjiringin.

Soekakerta, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala.

Soekala, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Soekalalang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Soekalanding, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, aan de rivier Kapoeas.

Soekalangoe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Laïs.

Soekalila, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Sleman.

Soekalirang, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Koetei.

Soekam, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die in de Sidjoendjoeng stroomt, welke weder in de Kwantan valt.

Soekamade, bogt op Java, aan de Zuidzijde der adsistent-residentie Banjoewangi.

Soekamandi, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang.

Soekamantri, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Soekamantri, dorp en poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, bij de Zuidzijde van het distrikt Tjiblagoeng, 3 palen van Tjiandjor, 37 van Bandong en 66 van Soemadang, ter hoogte van 1,155 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soekamarah, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Djellei.

Soekamarga, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Oeloe Ajer.

Soekamarinda, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Soekamarinda, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, aan den mond der Kinal-rivier.

Soekamarinda, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van het distrikt Taloe.

Soekamenak, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Soekamenanti, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de rivier Ketaoen.

Soekamerga, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Benkoenat.

Soekamoentjang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Soekan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Zuid-Westen van het rijk Sintang.

Soekananti, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe, één in het Zuid-Westen en één aan de Simpang.

Soekananti, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Manna.

Soekanata, dorp op Java, adsistent residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi, 18 palen van de hoofdplaats Banjoewangi, 111 van Bezoeki en 157 van Probolinggo.

Soekanegara, hoofdplaats van het distrikt Djampang Wètan, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan den oever der Tjilalaboean, 2,652 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Men heeft er een koffij- en een zoutpakhuis.

Soekanegara, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiblagoeng.

Soekanegara, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Soekang, berg op Celebe's Westkust, landschap Pandjai.

Soeka-oerip, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Soekapantjar, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Soekapinda, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de Ketaoen.

Soekapoelang, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Soekapoera, regentschap op Java, in het zuidelijk gedeelte der residentie Preanger Regentschappen, grenzende ten Noorden aan Bandong, Limbangan en Soemadang, ten Oosten aan Banjoemaas, ten Zuiden aan den Indischen Oceaan en ten Westen aan Tjiandjor. Het bevat de distrikten Bandjar, Kawasan, Kali Poetjang, Tjikemboelan, Prigi, Tjidjoelang, Mandala, Pasir Pandjang, Panjeredan, Tradjoe, Salatjaoe, Parong, Karang, Batoe Wangi, Nagara, Kandang Wesi. Op ultimo 1851 telde het 45,470 inwoners, op 3,396 vierkante palen, of 13 per vierkante paal. In dit regentschap worden 8 warme en 19 zouten bronnen aangetroffen. Het is slecht bevolkt en ook weinig bebouwd, daar de gronden ook niet zoo vruchtbaar zijn als in Bandong en een gedeelte van Limbangan. Soekapoera ressorteert onder den Adsistent-Resident van Soemadang en heeft een Controleur bij de landelijke inkomsten en kultures, een Regent, *Djaksa*, Adjunct-*Djaksa* en *Panghoeloe*. Manondjaja is de hoofdplaats. Zie daarover dien naam.

Soekapoera, hoofdplaats van het distrikt Tengger, op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, gelegen in het noord-oostelijk splijtingsdal van het Tengger-gebergte, 2,809 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Soekapoera ligt 15 palen van Probolinggo en heeft eene pasanggrahan. Vandaar heeft men een schoon gezigt op de vlakte van Probolinggo, de zee en het eiland Madura.

Soekapoera Ilir, dorp op Java, residentie Batavia, in het Westen van het Ooster Kwartier, $3^1/_2$ paal van zee.

Soekapoera Kollot, dorp op Java. residentie Preanger Regentschappen, 65 palen van Soemadang, $80^1/_2$ van Bandong en $120^1/_2$ van Tjiandjor.

Soekapoera Oedik, dorp op Java, residentie Batavia, Oosterkwartier, 1 paal benoorden Tjakong.

Soekaradja, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredan, met eene zoute bron, Tjiakar genaamd.

Soekaradja, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, met 3,200 bewoners.

Soekaradja, landgoed op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Soekaradja, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, digt beoosten Soekaboemi, 69 palen van Soemadang, $84^1/_2$ van Bandong en $124^1/_2$ van Tjiandjor.

Soekaradja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Soekaradja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Soekaradja, zie: Sokorodjo.

Soekaradja Baroe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibinong.

Soekaraja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, met 7 woningen.

Soekaraja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de Bliti-rivier.

Soekaramé, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempeng, in het Westen.

Soekaramé, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol, aan den postweg.

Soekaramé, meer op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikemboelan.

Soekaramé, dorp op de Noord-Westkust van het eiland Gili Radja. residentie Madura.

Soekaramé, rivier en warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean, onderdistrikt Nagrog.

Soekaramé, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Goemai Talang.

Soekaramé, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, aan de rivier Moesi, met een 30tal woningen.

Soekaramé, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuid-Oosten van de afdeeling Banjoe Asin.

Soekaramé, twee dorpen op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, één aan de rivier Penoekal en één aan de Moesi.

Soekaramé, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de Pino-rivier.

Soekaramé, dorp op Sumatra, aan de rivier van Benkoelen.

Soekaramé, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de rivier Rindoe Hati.

Soekarami, zie: Koemei.

Soekararang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang.

Soekaratoe, naam dien de rivier Ketibong op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, van haren oorsprong af tot aan het dorp Soekadjaja, draagt.

Soekarinen, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Krangdon.

Soekasadi, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling, ten Zuiden van de hoofdplaats.

Soekasari, dorp met koffijpakhuis op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga. Het ligt 2000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soekasari, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Soekasinga, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de rivier Rindoe Hati.

Soekasino, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden.

Soekat, berg op het eiland Banka, distrikt Jeboes.

Soekatan, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, in het Zuiden van het distrikt Semantan, bij het hoofddorp Ardjosari.

Soekatanah, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Oosten der afdeeling Sepoetih. Zij komt uit het lage terrein, tusschen de rivieren Alim en Sekampong, en neemt de Mahara en Bratja op. Verder vloeit zij met de Batang Hari zamen en draagt, na de vereeniging, den naam van Pengadoengan. De Soekatanah is alleen in den regentijd voor kleine praauwen bevaarbaar.

Soekatanah, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Noorden van Telokh Betong.

Soekatei, kampong in het Noord-Westen van Midden Flores, bewoond door Langa's.

Soekatingal, berg op Java, residentie Cheribon, volgens DE LANGE, hoog 1,523 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soekatingga, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, met slechts 4 woningen.

Soekatjaie, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang, aan den postweg.

Soekatjaie, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Soekatjerek, dorp op Java, residentie Bantam, distrikt Tjiringin.

Soekatjinta, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Oeloe, op eene rots, ter hoogte van 25 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der rivier.

Soekawana, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Djati Toedjoe, bij de zuidelijke grens.

Soekawanan, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Soekawangi, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Soekawati, dorp op het eiland Bali, rijk Gianjar.

Soekawati, partikulier land op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo, met 1,880 bewoners.

Soekawati Koelon, afdeeling op Java, residentie Soerakarta, van welke zij het noordelijke gedeelte beslaat, grenzende ten Noorden en Westen aan Samarang, ten Zuiden aan Padjang en Soekawati Wètan, en ten Oosten aan Madioen. Deze afdeeling is verdeeld in de distrikten Gagatan, Simowalan en Soekawati Koelon Bengawan. De hoofdplaats heet Soekawati.

Soekawati Koelon Bengawan, distrikt op Java in de afdeeling Soekawati Koelon, met ongeveer 8000 zielen.

Soekawati Wètan, afdeeling op Java, welke de oostzijde van de residentie Soerakarta beslaat. Zij bevat de distrikten Soekawati Wètan Bengawan, Laban, Ongobajan, Kadoewang en Wiroko. De hoofdplaats Seragen, is tevens het hoofddorp van het distrikt Soekawati Wètan Bengawan.

Soekawati Wètan Bengawan, distrikt op Java, in de afdeeling Soekawati Wètan, met 19,000 inwoners.

Soekawejana, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng.

Soekawira, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Adjibarang.

Soekebendo, zie: Soekobendo.

Soekeja, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Soekekit, berg op het noordelijk gedeelte van het eiland Timor, op Portugeesch gebied.

Soekela, dorp op het eiland Bawean, residentie Soerabaja, alwaar men vele *pinang*-boomen aantreft.

Soekelejr, eiland in den Moluksche Ar-

chipel, tot de Tenimber-eilanden behoorende, residentie Banda.

Soeket, berg op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, in het Noorden van het distrikt Rogo Djampi, hoog 9,208 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soeketan, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan.

Soeki, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. Het bestaat uit slechts vier huizen, welke een zeer net plein insluiten. De inwoners vinden hun bestaan in het goudwasschen en den landbouw.

Soekiwara, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Soeko, zie: Soekoeh.

Soeko Anjar, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Soekobendo, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir, 39 palen van Modjo Kerto, 34½ van Grissee, 33½ van Soerabaja en 10 van Ngimbang.

Soekodadi, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Sengoro.

Soekodadi, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi.

Soekodjember, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Soekokerto.

Soekodono, rivier op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Soekodono, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Soekoeh, tempelruïne en meerdere steenen oudheden op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Ongobajan, bij den berg Kedhil, op den Lawoe, ter hoogte, volgens Junghuhn, van 3,647 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soekoeh, dorp op Java, residentie en distrikt Kediri.

Soekoeh, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djati Rogo.

Soekoeh, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Kendeng. Hier vindt men onder de inlanders eenige Christenen.

Soekoeh, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Angkatan.

Soekoehdjaja, zie: Soekadjaja.

Soekoek, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Soekoeh Lanting, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, met een 20tal huizen.

Soekoen, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan.

Soekoenang, dorp op de Westkust van het eiland Bawean, distrikt Soewari.

Soekoep, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Kendal, aan den postweg.

Soekoer, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea, op den weg van Kema naar Manado. Het bevat ruim 440 inwoners, onder welke eenige Christenen. Men vindt er eene school.

Soekoer, zie: Linguete.

Soekoer, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kraton.

Soekogoening, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuid-Westen van het distrikt Djati Rogo.

Soekojosso, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Westen van het distrikt Minoreh.

Soekojosso, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Soekojosso, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Soekokemang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Lalang.

Soekokembang, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Soekokerto, distrikt op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, met 32 dorpen en 11,800 zielen. De hoofdplaats heet Soekowono. Ten Noord-Westen van die plaats ligt het dorpje Soekokerto, met eenen rijstpelmolen. In dit distrikt bestaat tabakskultuur op uitgebreide schaal.

Soekolelo, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe, 18 palen van Pati, 58¼ van Japara, 53¼ van Samarang.

Soekolelo, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Djabakota. Er wonen eenige Chinezen.

Soekolito, dorp op het eiland Madura, aan het Zuiderstrand van het distrikt Bangkalang.

Soekomali, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Soekomandi, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Soekomarga, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Ranoe-gebied.

Soekomerga, dorp op Sumatra, adsistent-

residentie Benkoelen, distrikt Benkoenat. Het is in het begin van September 1846 geheel afgebrand.

Soekonau, kampong op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, even buiten de hoofdplaats. In den nacht van 27 op 28 Julij 1862 heeft een brand 146 huizen, in de asch gelegd.

Soekopilo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Soekoran, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe, aan de rivier Alas.

Soekopoero, zie: Soekapoera.

Soekerodjo, distrikt op Java, residentie en regentschap Kediri, met eene bevolking van 7,779 zielen. De hoofdplaats heet Pareh. Een dorp Soekoredjo ligt ook in dit distrikt.

Soekoredjo, dorp met suikerfabriek op Java, residentie en distrikt Kediri, 10 palen van Kediri en 30 van Toelong Agong. De suikerfabriek heet Menang.

Soekoredjo, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelong Agong.

Soekoredjo, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wonosari.

Soekoredjo, hoofdplaats van het distrikt Selokaton, op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal.

Soekoredjo, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, 31 palen van Samarang, 73 van Poerwodadi en $38^1/_2$ van Pekalongan.

Soekoredjo, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, op de grenzen der distrikten Redjasa en Kebon Tjandi. Er is eene gelijknamige suikerfabriek, toebehoorende aan Han Siokkie, en met eenen aanplant van 300 bouws.

Soekoredjo, dorp met gelijknamige indigofabriek op Java, residentie Madioen, distrikt Soemorotto.

Soekoredjo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Karang Djati.

Soekoredjo, twee dorpen op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, één in het distrikt Pandahan, Zuid van het hoofddorp, en één in het Zuiden van het distrikt Gempeng.

Soekoreno, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Soekokerto.

Soekorodjo, distrikt op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, op de zuidelijke helling van den Slamat, met 25,186 inwoners. De hoofdplaats Soekaradja is in den nacht van 31 Julij op 1 Augustus 1861 gedeeltelijk onder water geloopen, waarbij 12 huizen zijn vernield. Soekorodjo ligt 4 palen van Banjoemaas, 6 van Poerwokerto, 7 van Poerbolinggo, 36 van Tjilatjap en 36 van Bandjar Negara.

In het distrikt Soekorodjo is aan de Heeren G. L. Dorrepaal en J. W. van Barneveld concessie verleend tot ontginning van woeste gronden, ter uitgestrektheid van 100 bouws. De onderneming staat bekend onder den naam van Tjiberem of Tjibeurum.

Soekorodjo, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi, 2 palen van de hoofdplaats, 95 van Bezoeki en 135 van Probolinggo. Het is belangrijk door het aldaar gevestigde etablissement van landbouw, dat voor de nopalkultuur en cochenilleteelt is ingerigt. Het bestaat uit 5 tuinen, die 200 voeten boven de oppervlakte der zee gelegen zijn, en door bannelingen en misdadigers, die er hunnen straftijd moeten doorbrengen, bewerkt worden. Op ongeveer 300 Rijnlandsche voeten hoogte is het buitenverblijf van den Adsistent-Resident. De verdere gebouwen zijn: de woning van den Opziener, twee bagno's en een ziekenhuis.

Soekorodjo, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Soekorodjo, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, op den weg van Selokaton naar Bedakka.

Soekorodjo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Soekorodjo Kidool, -Koelon, -Lor, -Tengah en **-Wètan,** vijf dorpen op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Soekorodjo, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekorodjo.

Soekorodjo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer.

Soekorodjo, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Soekosari, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja, Zuid-Oost van Madja.

Soekosari, dorp op Java, residentie Madioen, op de westelijke grens van het distrikt Ponorogo, $26^1/_2$ paal van Madioen, $49^1/_2$ van Ngawi en $5^1/_2$ van Ponorogo.

Soekosari, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Soekosari, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi, aan de rivier Lajangan.

Soekosari, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Penangoengan.

Soekosoenda, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan, aan de Tjikawon.

Soekosono, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Soekouw, afdeeling op het eiland Banka, distrikt Muntok, met 9 dorpen, bewoond door 280 Bankanezen.

Soekowangli, twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton, en distrikt Troeko.

Soekowara, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo, aan de rivier Djompo.

Soekowati, zie: Soekawati.

Soekowedi, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi, benoorden de hoofdplaats.

Soekowedi, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Boeloe, in het Westen.

Soekowedi, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Poerwodadi, distrikt Keniten.

Soekowiono, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sepreh.

Soekowono, hoofdplaats van het distrikt Soekokerto, op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso.

Soekowono, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wonosari.

Soekowono, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Soekran, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, in het Zuid-Oosten.

Soela, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Soela, rivier op de Noord-Westkust van het eiland Boero.

Soela, berg op Sumatra, in het Zuiden der Lampongsche distrikten, bij Partiwi gelegen. Aan den voet komen warme bronnen voor.

Soela Ati, dorp op Sumatra's Oostkust, aan een zijtak der Langkat-rivier, bewoond door een 600tal Batta's, die hun bestaan in het planten van peper vinden en aan Langkat onderhoorig zijn.

Soela Bèsi, het zuidelijkste der Soela-eilanden, ten Zuiden van Mangoli, met den Zuid-Oosthoek op 2° 27′ Z. Br. en 126° 9′ O. L. en den Zuidhoek op 2° 29′ Z. Br. en 126° 4′ O. L. Het is, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 17 vierkante geographische mijlen groot. Het is het meest bevolkte der geheele Soela-groep en bevat 3,000 zielen. Behalve het dorp Soela, dat de hoofdplaats der Soela-eilanden en de zetel van den Stedehouder is, bevat het de volgende tien dorpen: Falauw, Kabauw, Fattahoi, Talaga, Bega, Ipa, Facquerre, Fagoede, Fatze en Gay, welker inwoners de Mohammedaansche leer belijden. Er was voorheen een klein fortje, het „Klaverblad" genaamd, met eene militaire bezetting. Bij den Noord-Oosthoek ligt de Sanana-baai, die als het ware door een rif is ingesloten, en langs de Noordzijde en den Noord-Oosthoek liggen zeer steile riffen, aan welker Zuidzijde men goed drinkwater kan verkrijgen. Soela Bèsi levert veel hout op, dat zeer geschikt is voor schepen en meubelen. Het vaarwater tusschen Soela Bèsi en Mangoli is zuiver, met afwisselende en soms zeer sterke stroomen.

Soelabonang, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang.

Soela-eilanden, groep eilanden in de Moluksche zee, ten Oosten van Celebes, tusschen 1° 30′ en 2° 30′ Z. Br. en tusschen 123° 6′ en 126° 15′ O. L. Zij behooren tot het gebied van den Sultan van Ternate en heeten: Taliabo, Sehoe, Bawana, Djeni, Lemboe, Daloema, Aroe, Jano, Kano, Mangkololi, Toenassim, Matete, Damain, Tabalami, Ketoep, Makanateh, Hai, Mehoedjoe, Aäla, Saroembah, Passi Kaja, Toentangan, Lahi, Penoe; voorts Mangoli (waaronder Toeboeloe en Paskoro), Soela Bèsi, Liffa Matoela, Pagama en twee ongenoemde eilandjes, te zamen groot, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 113 vierkante geographische mijlen. Deze eilanden zijn hoog en bergachtig, en met bosschen bedekt, welke rijk aan fraaije houtsoorten zijn. Zij bezitten geene rivieren, doch wel eenige beken. Het land is vruchtbaar en levert zeer veel sago en jaarlijks 240 kojangs rijst op. Verdere voortbrengselen zijn: katoen, was, vogelnestjes, *karet*, *tripang*, gezouten buffelvleesch en best ebbenhout, welke produkten verruild worden aan Bandasche en Ternataansche handelaren, tegen chitzen, linnens of katoen, Chineesch aardewerk, *parangs*, zout en *damar*.

De bevolking der Soela-eilanden wordt geschat op ongeveer 6,500 zielen.

Soela Mangoli, zie: Mangoli.

Soelampoe, dorp op Sumatra, in de Battalanden, distrikt Bila.

Soela Medadek, plaats op de Noordkust van het eiland Ternate, alwaar weleer een bloeijend dorp heeft gestaan.

Soela Mèga, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Soelan, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, distrikt Toelang Amman.

Soelang, distrikt, hoofddorp en rivier op Java, residentie en regentschap Rembang, op de Zuid-Westzijde. Het distrikt telt 18,509 inwoners. Het dorp ligt 9 palen van Rembang, 13 van Blora, 73 van Toeban en 63 van Bodjo Negoro, op den weg van Rembang naar Madioen. De rivier heeft een stuwdam en eene waterleiding, waardoor ongeveer 1,200 bunders bouws rijstvelden van levend water kunnen voorzien worden.

Soelang, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, aan de rivier Koeto.

Soelang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de Tjiberang.

Soelang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Mandi Radja.

Soelang, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Soelanjar, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Soelasi, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, op het land Tjipaminkies.

Soelasi, zie: Talang.

Soelastri, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Sokka.

Soelat, eilandje ten Oosten van het eiland Lombok, in het Noord-Oosten van straat Allas.

Soela Taliabo, zie: Taliabo.

Soelematta (Oeli-), landschap op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, oostwaarts van de Pas van Baguala. Het bestaat uit de dorpen Tolehoe, Thiel en een gedeelte van Tengah Tengah.

Soeli, distrikt en dorp op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, aan de Noordzijde der golf van Baguala, bewesten Thiel, in de afdeeling Amboina. Dit dorp bestond op het einde van 1854 uit 36 huisgezinnen of 500 zielen (Christenen), onder eenen *Patih*. Zij onderhielden 6,900 nagelboomen, 6,500 kokospalmen en ruim 120 runderen. Er staat in dit dorp een net steenen kerkje en eene school, doorgaans bezocht door een 120tal scholieren. In het distrikt Soeli vindt men de twee zwavelbronnen Wat-pono-pono en Nieni, en de minerale bronnen Tonkandoewa, Hatoeasa en Leiriring. Bij Soeli ligt een vervallen kaneeltuin; ook is er eene kakao-plantaadje. De weg, die van deze plaats naar Tolehoe loopt, biedt allerlei afwisselingen van bergen en dalen, vlakten en zeegezigten aan, terwijl men zich hier met de herten- en wilde zwijnenjagt kan vermaken. In deze streken groeit de *kajoe-poetih*-boom, waarvan de onder dien naam bekende olie bereid wordt.

Soeliet Ajer, laras en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, aan het meer Singkarah en aan den voet van den berg Papan. Er komt bij Basilian ijzererts en bij Batoe Tiga en Gimboelan kopererts voor. In deze laras wordt, vooral in het dorp Boekit Kandong, eenig goud gevonden. De mijnen zijn van weinig beteekenis en worden bewerkt door ongeveer 500 menschen, meerendeels vrouwen.

Soeliman, voorgebergte op Sumatra, in de Lampongs, tusschen de Semangka- en Blimbing-baaijen.

Soeling, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Soeling, berg en dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuiden van het distrikt Bantjar.

Soelle, rivier op het eiland Boero aan wier oevers vele schelpen gevonden worden. Zij is ondiep en de mond is met zand opgevuld.

Soeloe, zie: Sollok.

Soeloe, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Sonder, in 1852 met 140 inwoners.

Soeloeaga, eilandje bij Celebes' Oostkust in de golf van Tomini, tot de Togian-eilanden behoorende.

Soeloeboe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, op het Zuid-Westerstrand van de afdeeling Laïs, aan de rivier Kerkap.

Soeloek, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Soeloeöen, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Sonder, met een 470tal inwoners. Er is eene dorpschool.

Soeloeöen, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tonsawang. Men heeft er eene school.

Soeloer, zie Soelor.

Soelong, dorp op Java, residentie Samarang, 100 palen van Salatiga, 27 van Poerwodadi en 69 van Samarang.

Soelopati, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Noorden van het distrikt Minoreh.

Soelor, dorp op Java, residentie Djokdjo-

karta, afdeeling Goenong Kidool, in het Westen van het distrikt Semanoe.

Soelor, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Kradenan.

Soelseleyr, een der Tenimber-eilanden, residentie Banda.

Soem, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Saugouw.

Soema, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Soemaboe, laras op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar.

Soemadang, afdeeling op Java, residentie Preanger Regentschappen, palende ten Noorden aan Krawang en Cheribon, ten Oosten aan Cheribon, ten Zuiden aan de regentschappen Soekapoera, Limbangan en Bandong, en ten Westen aan Bandong. Zij beslaat eene oppervlakte van 1,571 vierkante palen en had op ultimo 1851 eene bevolking van 208,805 zielen of 131 per vierkante paal. Soemadang is verdeeld in 11 distrikten, te weten: Tandjong Sari, Tjibeurum, Tjongeang, Derma Wangi, Derma Radja, Soemadang, Melamboeng, Tjiawi, Indihiang, Tassik Malajoe en Singaparna. Het bestuur is in handen van eenen Adsistent-Resident, wien een Regent ter zijde staat. Voorts heeft men op de hoofdplaats ook een *Djaksa*, een Adjunct-*Djaksa* en een *Panghoeloe*, terwijl er mede een plaatselijk Geneesheer gevestigd is. Deze afdeeling bevat 8 warme en 16 zoute bronnen. De hoofdplaats, eveneens Soemadang geheeten, ligt in het gelijknamige distrikt, aan de noordelijke grens, op 29 palen van Bandong, 69 van Tjiandjor en 143 van Batavia, aan den grooten postweg. Deze plaats ligt aan den voet van den Tampomas, volgens Junghuhn, ter hoogte van 1,407 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De wegen, die door deze plaats loopen, zijn met omheiningen bezet. Men vindt er eene in 1842 gebouwde gevangenis, een zoutpakhuis, een nachtverblijf voor reizigers. De regtbank van omgang en de landraad der afdeeling zijn hier gevestigd. Door deze plaats stroomt overheerlijk bergwater. Om de Zuid verheffen zich, digt achter Soemadang, eenige heuvelen van vrij aanzienlijke hoogte, waarop buffels grazen en waar hier en daar drooge rijstvelden en *katjang*-tuinen zijn aangelegd. Ten Noorden van Soemadang heeft men de warme zoutbron van Panirapan.

Soemadang, distrikt op Java, in de afdeeling Soemadang. Het is verdeeld in de onderdistrikten of troepen Pandjeleran, Rantjapoeroet, Doestan, Tjidolor, Tjimoeroei, Tjipeles en Ganeas.

Soemadang, distrikt op Java, dat weleer tot Bantam en later tot Buitenzorg behoorde en tegenwoordig onder Krawang gerekend wordt. Het bevat een gelijknamig landgoed.

Soemadang, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, distrikt Kisam.

Soemadang, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap III Loerah.

Soemadangan, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, nabij de Tjitaroem.

Soemalaja, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang. Het bevat 4 huizen en 46 inwoners (1861).

Soemalata, dorp op Celebes' Noordkust, bij Kwandang gelegen, met eene ankerplaats, volgens Melvill van Carnbée, op 1° 1′ N. Br. en 122° 34′ O. L. Deze reede biedt alleen in de Oostmoesson eene veilige ligplaats voor schepen aan. Men kan hier drinkwater, brandhout en ververschingen verkrijgen.

Soemalawi, gebergte op de Zuidzijde van het eiland Laut, dat ten Zuidoosten van Borneo is gelegen.

Soemaling, dorp op Celebes' Westkust, in het Oosten van het rijk Boni.

Soemamambel, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Soemampaoe, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Bentenang, met eene school.

Soemampir, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Soemampir, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Goenong Kendeng.

Soemampon, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang, distrikt Ratahan.

Soemanap of Soemenep, afdeeling, die het oostelijk deel van het eiland Madura beslaat en ten Westen aan Pamakasan grenst. Tandjong Lapa is de oostelijkste hoek op 6° 59′ Z. Br. en 114° 9′ 20″ O. L. De oppervlakte bedraagt 819¼ vierkante palen, met eene bevolking (in 1856) van 209,759 zielen, te weten: 245 Europeanen en daarmede gelijk gestelden, 195,225 Soemanappers, 3,759 Chinezen, waarvan 368 Singkés of in China geboren, 4,420 Maleijers, 727 Arabieren, 37 Mooren, menschen van de kust van Coromandel en Klingalezen, 23 slaven, 1,285 militairen en barisan's. Deze bevol-

king is verdeeld in 399 dorpen en gehuchten, die de zes distrikten Kota, Timor Daja, Timor Laut, Loewar Kota, Barat Daja en Barat Laut vormen. De Hoofden voeren den titel van *Raden* of *Mâs* en worden niet door het Gouvernement bezoldigd.

De kusten zijn moerassig, vooral aan de Oostzijde. Het land bevat vele kalkheuvels en meer bosschen en rivieren dan het westelijk deel van Madura. De heuvelen, wier getal op 88 wordt begroot, zijn niet hoog; de Soedara, in Barat Daja, verheft zich 125, en de Padjoedèn 207 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Deze hoogteopgaven zijn echter onzeker, daar volgens sommigen de hoogte veel aanzienlijker is.

De voornaamste rivier is de Sarokka, die bijna geheel Soemanap in de lengte doorstroomt en tot 4 palen boven de monding voor kleine vaartuigen geschikt is. Behalve deze vindt men er de rivier Maringan, kort van loop, maar diep, nabij de hoofdplaats, waar zij tot haven dient; voorts de Pasangsoengan, Amboenten, Kapedi, Lapa en eenige kleinere rivieren. Van dit water wordt zoo veel mogelijk gebruik gemaakt voor den landbouw, daar allerwegen kanalen en waterleidingen gegraven zijn, ter besproeijing der rijstvelden. Talrijke bronnen ontspringen op de menigte heuvelen en maken zelfs de kalkgronden voor den rijstbouw dienstbaar. Men heeft in dit landschap eenige *râwa's*, waarvan die van Lapa de grootste is, en eene breedte van 200 bij eene diepte van 4 Rijnlandsche voeten heeft. Meren vindt men er niet. In het Westen van Soemanap worden eenige *djati*-bosschen aangetroffen, waarvan het grootste slechts 3 palen lang en $^1/_2$ breed is. Groote binnenwegen doorsnijden dit landschap. De groote rijweg loopt van de Westergrens naar de kraton Soemanap, 29 palen om de Oost en Noord-Oost, en verder oostwaarts naar Lapa en westwaarts om de Noord-West naar de grens van Pamakasan.

De voornaamste kultuur bestaat in rijst. Voor de Europesche markt wordt er niets aangeplant. Onder het bestuur van wijlen den Sultan Pakoe Nata Ningrat heeft men aanplantingen van koffij, tabak en suiker beproefd. De veestapel bedraagt 60,000 runderen, 2,000 buffels en 6,000 paarden. Deze afdeeling levert slagtvee aan geheel oostelijk Java en zelfs aan de troepen op Borneo.

Het bestuur is in handen van eenen Regent en een Adsistent-Resident. De tegenwoordige Regent heeft den titel van *Panoembahan* en bestuurt alle landzaten. Hij heet Nata Kesoema, volgde zijn vader Pakoe Nata Ningrat, die den 31n Maart 1854 overleed, op, en werd den 20n Januarij 1855 als zoodanig te Soerabaja geïnstalleerd. Hij geniet, met eenige uitzonderingen, alle lands-inkomsten, en staat tot het Gouvernement in de betrekking van vassaal. Voor het binnenlandsch bestuur heeft hij een Rijksbestierder, die weder zes distriktshoofden, benevens een aantal beambten voor verschillende zaken onder zich heeft.

De Regent bezoldigt al deze ambtenaren en wel uit opbrengsten des lands.

De Adsistent-Resident bestuurt de Europeanen, Chinezen en alle vreemde Oosterlingen en heeft verder het beheer over 's lands inkomsten, de politie, het algemeen bestuur en den aanmaak van zout, waarvan het hoofddepôt te Soemanap onder een Pakhuismeester staat. Hij wordt voor het binnenlandsch bestuur bijgestaan door den Rijksbestierder en verder door een Luitenant der Chinezen, een Kapitein der Maleijers, een Luitenant der Peranakan-Chinezen en een Hoofd der Arabieren. Voorts heeft Soemanap een Hoofd-*Panghoeloe*, een eersten en tweeden Adjunct-Hoofd-*Panghoeloe*, een Hoofd-*Djaksa* en een Adjunct-*Djaksa*.

De Adsistent-Resident is voorzitter van den landraad der Chinezen en Mohammedanen, die ook justiciabel zijn voor de door een ommegaanden regter voorgezeten regtbank.

De Regent is verpligt op eigen kosten een barisan of korps hulptroepen te onderhouden. In 1856 was deze 1248 manschappen en 37 Officieren, allen Soemanappers, sterk. De Europesche krijgsmagt bestaat uit slechts een 30tal Europesche soldaten, onder een Luitenant, die in het fortje te Maringan verblijf houden. De Protestantsche gemeente van Soemanap heeft sedert 1856 een eigen Predikant en bestond in dat jaar uit 39 Hollandsch en 217 Maleisch sprekende leden. Ook heeft men er een 15tal Roomschgezinden, die tot de gemeente van Soerabaja behooren. Voor het kerkelijke wordt Soemanap verder bediend door vier ouderlingen, vier diakenen en een koster. Ter hoofdplaats is van Gouvernementswege eene lagere school voor Christenkinderen opgerigt.

Er worden in de afdeeling Soemanap vele handwerkslieden gevonden, die zich bezig houden met zeldzaamheden van verschillenden aard, in verband of ten dienste van landbouw, scheepvaart, visscherij, weverij, enz. Men maakt er wapenen, werkt in ijzer, goud, koper en ivoor, bereidt klapperolie, batisten doeken en kleedjes, weeft linnen en spint garen, maakt matten, manden en andere artikelen van *rotan*, touw-

werk, *arĕng*-suiker en graaft en houwt steenen uit. Te Soemanap vindt men timmerlieden, metselaars, goudsmeden, koperslagers, ijzersmeden, lederwerkers, wapensmeden, enz.

De visscherij is een voornaam middel van bestaan voor de inwoners; het regt daartoe is te Soemanap verpacht en levert eene aanzienlijke som gelds op.

De zoutpannen te Soemanap zijn 991 in getal en achter Maringan gelegen; zij behooren aan het Gouvernement, waaraan zij veel voordeel opleveren. De aanmaak heeft in 1856 bedragen 8,957 kojangs en 22 pikols zout. De produktie wordt geregeld naar de aanvraag. Deze pannen zouden jaarlijks 25,000 kojangs (84,375,000 Amsterdamsche ponden) kunnen opleveren.

De voornaamste inkomsten welke het Gouvernement van deze afdeeling, met inbegrip van Pamakasan, heeft, hebben in 1856, ongerekend de winst op het zout, ƒ 152,254 bedragen en wel van de opiumpacht ƒ 33,000, de visscherijpacht ƒ 33,588, de slagt van het rundvee ƒ 21,900, enz.

Sedert Madura tot residentie verheven is, behooren de eilanden, die vroeger onder het gezag van den Sultan van Soemanap stonden, regtstreeks aan het Gouvernement.

De weg, die van de zuid-westelijke grens uit Pamakasan oostwaarts om de Noord loopt, is tot aan de noord-westelijke grens meer dan 100 palen lang. De Noordkust is klip- en rotsachtig, dor en zandig, uit zee gezien met een geelwit strand, maar de Zuidzijde biedt eene goede haven aan voor inlandsche vaartuigen. Zij wordt gevormd door het eiland Telangoe en den hoek van Sarokka en heeft eene diepte van 2 tot 5 vademen. Menig kustvaartuig bezoekt haar om zout te laden of handel te drijven, voornamelijk in olie, *katjang*, rundvee, huiden, Javaansche lijnwaden, kleedjes, tamarinde en *djarak*. Het hoofdvoedsel der bevolking is Turksche tarwe.

Soemanap, door de inlanders meestal *Kota* genoemd, stad op het eiland Madura, in de gelijknamige afdeeling, aan de rivier Maringan, volgens Melvill van Carnbée, met den vlaggestok op 7° 2′ 30″ Z. Br. en 113° 58′ 30″ O. L. Zij ligt op eenen afstand van 4 palen van het Zuid Oosterstrand, 38 palen van Pamakasan, 111 van Kamal en 99 Oost van Bangkalang. Zij is de hoofdplaats van de afdeeling en alzoo de verblijfplaats van den Regent en den Adsistent-Resident. Zij is de aanzienlijkste stad van het eiland, en drijft veel handel op Java en andere eilanden.

Men nadert deze plaats langs eene ruime paseiban of voorplein, waarop de woningen van onderscheidene *Pangerans* en andere leden der vorstelijke familie staan. De kraton van den *Panoembahan* heeft een bevallig en zindelijk voorkomen. Nadat men drie poorten doorgereden heeft, houdt men voor de linker pendoppo stil, door welke men het hoofdgebouw van den Regent nadert. Nogmaals eene poort doorgaande, naast welke de hoofdwacht is, die met twee beelden prijkt, ziet men eene prachtige zaal, die aan drie kanten open en smaakvol gemeubeld is. De stad bevat de Europesche wijk Maringan, benevens eene Chinesche, eene Arabische, eene Maleische en voorts negentien inlandsche wijken of kampongs. Maringan ligt op 3 palen van Soemanap, aan den linker oever der rivier Maringan, en bevat een in 1785 gebouwd fortje, met vier bolwerken, vier kanonnen en eene bezetting van een 30tal Europesche manschappen onder eenen Luitenant. Er is eene, in 1824 opgerigte, Gouvernements lagere school voor Christenkinderen, gemiddeld bezocht door een 40tal scholieren. De steenen gevangenis is luchtig en goed ingerigt en door eenen ringmuur omgeven. Verder zijn er een residentiehuis, steenkolenpakhuis, 25 zoutpakhuizen, een zoutverkooppakhuis en eene loods aan het tolkantoor. De moskee heeft een goed aanzien en de markt wordt druk bezocht. Er behooren te Soemanap eene kruisboot en een tiental op Europeesche wijs getuigde koopvaardijschepen te huis, waarvan er drie het eigendom van den Sultan zijn. Er is een havendepartement en ontvangstkantoor der regten, met eenen Kommies-Ontvanger, een vendudepartement, een agentschap voor de Soerabajasche weeskamer en een hoofddepôt en verkoop van zout. De regtbank van omgang en de landraad der afdeeling zijn hier gevestigd. Sedert 1855 heeft men te Soemanap een partikulier Geneesheer, terwijl de militairen een eigen doktor hebben, en sedert 1856 is er voor de Protestanten een Predikant. De Adsistent-Resident heeft zijn buitenverblijf te Batoewan, een paar palen van den kraton gelegen. Het heeft een goed aangelegden tuin, waarin koffij, peper en vele soorten van vruchtboomen groeijen.

Achter de wijk Maringan, in de onmiddellijke nabijheid der woning van den Adsistent-Resident, strekt zich eene onafzienbare vlakte uit tot aan zee, waarop in het geheel geen plantengroei te ontdekken is. Slechts hier en daar ontwaart het oog een dorpje, bewoond door zoutmakers en hunne huisgezinnen. De vlakte is in onderscheidene vakken verdeeld, welke

vakken zoutpannen zijn, die door kleine dijkjes van elkander zijn gescheiden. Drie of vier vakken vormen een stel pannen. Men heeft hier 991 zulke stellen pannen. De bewoners van deze vlakte staan niet onder den Sultan, maar onmiddellijk onder den Adsistent-Resident. De zoutpannen behooren aan de meest welgestelden. Het getal der door hen bewoonde kampongs bedraagt elf, die tusschen de 3 à 4,000 zielen bevatten. Bij eene gunstige weêrsgesteldheid zouden te Soemanap in één jaar 25,000 kojangs zout kunnen worden aangemaakt.

De omstreken van Soemanap zijn schoon en bevatten vele lustverblijven van den *Panoembahan*. Drie palen Noord-West van den kraton zijn de graven der Vorsten op eene aanmerkelijke hoogte gelegen. Een weinig ten Noord-Oosten staat een waringin-boom, in welks lommer eenige duizenden menschen kunnen staan. Aldaar ligt een geëerd priester begraven, wiens naam gezegd wordt te zijn NATA KOESOEMA. Vroeger was dit oord onopgemerkt, doch in 1843 is er een muur om henen gemetseld en sedert worden daarheen bedevaarten gedaan.

De bogt van Soemanap is besloten door de kust van Madura en de eilanden Telangoe en Gili Genting en heeft ongeveer 6 vademen water. De ankerplaats met 4 of 5 vademen moddergrond is in de peiling: de Zuidpunt der baai West 13° Zuid, de Noordpunt Noord 23° West. Deze baai is geheel met eene zachte modderbank bezet, welke de schepen verpligt op een aanmerkelijken afstand van de stad te ankeren. Kleinere vaartuigen kunnen op nagenoeg $^5/_8$ mijl van Soemanap in 3 vademen diepte ten anker komen. Op eenige palen ten Noord-Westen van Soemanap komen koude modderbronnen voor, met eene temperatuur van 29,5 C. bij 28,5 luchtwarmte. Verder ontspringen er talrijke minerale bronnen, welke nog niet onderzocht zijn, behalve de Aing Pannas, 17 palen ten Westen van de hoofdplaats.

Soemani, dorp op Sumatra, in de XX Kota's van de Padangsche Bovenlanden, aan het meer Singkarah.

Soemanik, laras en hoofdkampong op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar. Het hoofddorp is $1^1/_2$ uur van Fort van der Capellen gelegen, op een zeer bergachtig terrein. Het grootste gedeelte der bevolking is arm en onzindelijk.

Soemarassa, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam.

Soemari, poststation op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan.

Soemaroendoe, lauwe zwavelachtige bron op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Remboken, nabij het dorp Leleko, waarvan het water dagelijks gedronken en tot baden gebezigd wordt.

Soemat, waterval in de rivier Kapoeas in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng.

Soematoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Kradenan, in het Zuid-Oosten.

Soemba, zie: S a n d e l h o u t - e i l a n d.

Soembah, zie: D a n a u M a l a j o e.

Soembai Besar, marga op Sumatra, in de Pasoemah's.

Soembajat, dorp en poststation op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Bengawan Djero, aan de Solo-rivier.

Soembaloen, berg en dorp op de Oostkust van het eiland Lombok.

Soembang, rivier en bogt op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng, aan welker oevers Mohammedanen wonen. De baai is gelegen op 1° 9′ N. Br. en 118° 50′ O. L.

Soembang Timon, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempak, aan de Solo-rivier.

Soembanolie, dorp op het Zuid-Westereiland Kisser, residentie Banda.

Soembawa, eiland behoorende tot de kleine Soenda-eilanden, bepaald ten Noorden door de zee van Flores, ten Westen door de straat Allas, ten Zuiden door den Indischen Oceaan, en ten Oosten door de straat Sapi. Het strekt zich om de Noord uit tot 8° 7′ Z. Br., om de West tot op 116° 47′, en om de Oost tot op 119° 12′ O. L. Het is verdeeld in de rijken Soembawa, Dompo, Bima en Sangar, welke door vier Vorsten bestuurd worden, en beslaat eene oppervlakte, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, van 278 vierkante geographische mijlen. Het westelijk gedeelte van dit eiland heeft de gedaante van een scherpen hoek, en het oostelijk gedeelte heeft onderscheidene armen, die onregelmatige vormen met bogten vertoonen. Het noord-oostelijk gedeelte heeft vele diepe inhammen, waarvan de baai van Soembawa of Salee-baai de grootste is, wier middenpunt op 8° 33′ Z. Br., 118° 10′ O. L. gelegen is. Deze baai is breed, open voor Noorde- en Noord-Weste winden, en heeft aan beide zijden van het land vooruitstekende riffen en eene goede haven, die zich diep binnenslands uitstrekt. Deze biedt in de Oostmoesson eene goede ankerplaats aan. De peilingen verminderen van 40 tot 20 en 15 vademen nabij den oever in het zuid-

oostelijk gedeelte der baai. In laatstgenoemde diepte dient men te ankeren. Eene kleine kampong aan deze baai is bewoond door eenige visschers. Op ongeveer 1 uur meer landwaarts in om de Zuid-Oost ligt de hoofdplaats Soembawa. De gesteldheid van den bodem des eilands is geheel bergachtig en vulkanisch. De hitte is hier niet zoo sterk als op Bali. De hoogte der bergen, die meest steil, steenachtig en op vele plaatsen slechts met eene dunne aardkorst bedekt zijn, en niets dan gras en kreupelhout opleveren, gaat 5,500 Rijnlandsche voeten niet te boven; maar de Tambora die zich 9,250 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheft, maakt hierop eene uitzondering. Bekend is de vreesselijke en schier weêrgalooze uitbarsting van dezen vulkaan in April 1815, die 12,000 menschen verdelgd en de rijken Tambora en Papekat geheel verwoest heeft. Zij ging van een zoo geweldig geluid vergezeld, dat daarvan geen voorbeeld in de geschiedenis bestaat. Te Makassar, op 70 uren van Tambora, werd het voor zwaar kanonvuur gehouden. Te Boni en te Makassar was het gedurende een etmaal door den aschregen over het gansche land duister. Te Djokdjokarta, 160 uren van Tambora, werden de slagen zoo duidelijk gehoord, dat de bezetting uitrukte, in het denkbeeld dat een naburige post werd aangevallen. De asch bragt op vele plaatsen groote schade aan planten en dieren te weeg. Te Banjoewangi stierven 126 paarden en 86 stuks vee door gebrek aan voedsel. Langs de geheele Westkust van Sumatra tot aan Taroemon, op ongeveer 500 uren afstands van Tambora, werden de slagen der uitbarstingen gehoord.

Het eiland Soembawa werd bij deze groote ramp ontvolkt, en de plantengroei was daardoor als het ware vernietigd, zoo zelfs, dat vijftien jaren later het plantenrijk zich van deze vernieling nog niet hersteld had. In het jaar 1836 deed zich wederom eene aardbeving gevoelen, die de bevolking aan de Noordkust van het eiland op nieuw met de bangste verwachtingen vervulde. Zij begon op 28 November, en hield aan tot op 5 December, doch was niet zoo zwaar als de vorige, hoewel reeds op den eersten dag onderscheidene huizen en vaartuigen der vernieling ten prooi werden.

Op 11 September 1860 had in Bima weder eene uitbarsting van den Goenong Api plaats.

Op enkele plaatsen is het eiland met zwaar hout, waaronder ook *djati*, begroeid; maar wegens de steilte is het moeijelijk te vervoeren. De Sultan maakt er voor zijnen scheepsbouw gebruik van. Onder het kreupelhout, waarmede de bergen bedekt zijn, merkt men sapan-, geel-, slangen-, kamoeni- en ander hout op. Onder en door dat kreupelhout slingeren zich verscheidene bloemsoorten met de schoonste schakeringen henen en leveren voedsel op voor de menigte bijen, die eene groote hoeveelheid honig en was voortbrengen. Onder de bloemen wordt ook die, welke het saffloers oplevert, gevonden. De tamarinde is er in zulk een grooten overvloed, dat men het der moeite niet waardig acht haar in te zamelen. Ook groeit er lange peper.

Groote verscheurende dieren zijn op Soembawa niet aanwezig. In de bosschen houden zich wilde varkens, herten, *landaks* en wilde katten op. Van de huisdieren heeft men er buffels, schapen, geiten en uitmuntende paarden. De buffel, het hert en het paard maken de voornaamste bron voor den handel uit. De weêrsgesteldheid heeft sedert de hevige uitbarsting van 1815 eene ongunstige verandering ondergaan, daar men sedert meer langdurige droogte heeft, die in de Oostmoesson gebrek aan voedsel te weeg brengt en daardoor voor de paarden en buffels zeer nadeelig is.

Vóór de uitbarsting van 1815 had Soembawa eene bevolking van ongeveer 170,000 zielen, verdeeld in zes rijken, als: Bima 90,000; Soembawa 60,000; Dompo 10,000; Tambora 6,000; Sangar 2,200; Papekat 2,000. Bij eene telling, in 1847 gedaan, was deze bevolking verminderd tot op 74,500 zielen, terwijl de twee kleinere rijken Tambora en Papekat geheel ontvolkt waren. Daaronder bedroeg het getal der Europeanen op Soembawa, met uitzondering van de militairen, 70, en dat der Chinezen slechts 6, terwijl er 2,000 Maleijers en Balinezen, 8,000 menschen van Celebes en 1,000 van Flores, Timor en Sandelhout-eiland werden geteld. De rijken Dompo en Soembawa zijn tegenwoordig ook schaarsch bevolkt; alleen Bima maakt in dit opzigt eene gunstige uitzondering, vooral aan de Oostzijde, door den aanvoer van slaven van Mangeraai.

De inboorlingen van Soembawa behooren tot den Maleischen volksstam en hebben in gebruiken en taal meer overeenkomst met de bewoners van Celebes, dan met die van Java en Sumatra, maar staan beneden hen wat vernuft en ondernemingsgeest aangaat. Zij worden naar de rijken genoemd, waartoe zij behooren. Er worden door hen drieërlei talen gesproken: in het rijk Soembawa is de taal uit Javaansch, Boegineesch en Bimaneesch, en in Bima uit Maleisch en Makassaarsch zamengesteld, terwijl zij elders veel van beiden afwijkt. Eigen

schrift hebben deze volken niet, doch onder de aanzienlijken wordt het Arabische en onder de minderen het Boeginesche karakter gebezigd. De levenswijs en kleeding zijn nagenoeg aan die der Maleijers gelijk. Over het algemeen heeft de bevolking een zeer rustigen aard, en is landbouwend en zeer genegen tot den opschik. De meest beschaafde bewoners hebben het Mohammedaansche geloof omhelsd, en bezitten moskeën voor hunne godsdienstoefeningen. Vele bergbewoners, een ruw en eenvoudig volk, zijn nog heidenen.

Er wordt meer werk van den landbouw gemaakt dan op eenig ander eiland ten oosten van Lombok. De hoofdkultuur is rijst, waarvan Bima en Sapi aan den Oosthoek, Soembawa aan den Noord-Westhoek, en Talewang aan den Zuid-Westkant, zoo veel leveren, dat er uitvoer van plaats heeft, waarom er dan ook praauwen van Makassar komen, om verscheidene eilanden van de Oost daarvan te voorzien. Jammer dat de rijst niet lang bewaard kan blijven, en alzoo voor de Europesche markt niet deugt. *Katjang* en de eenjarige katoenplant worden als tweede gewas geteeld, terwijl de Bimanezen nog als derde gewas eene soort van *djagong* verbouwen, die reeds 40 dagen na het zaaijen rijp is. Tegenwoordig heeft bijna ieder inwoner op Soembawa eene aanplanting van katoen. De rotsen in de wateren van Komodo en straat Sapi, aan den Zuid-Oostkant van Soembawa, leveren vogelnestjes op, waarvan de inzameling ten behoeve van den Sultan geschiedt. Zoo ook heeft voor zijne rekening de vangst van *tripang* en *karet* plaats door Badjoe's, die in de baai van Bima eene kampong hebben. Langs de Westkust van Soembawa zijn ook Badjoe's gevestigd, die de eilanden langs die kust en ook in het geheim de wateren van Komodo bezoeken, om *tripang* en *karet* te visschen en aan de Makassaren, welke in Mei ten handel komen, te verkoopen. De uitvoer van paarden naar Java is zeer belangrijk en bedroeg in 1861, volgens de handelsverslagen, 187 stuks van Bima en 2,870 van Soembawa. Ook komen er van Java praauwen met koperwerk en gebatikte kleedjes, die in hun retour was innemen. Van Saleijer worden er kokosnoten en olie aangebragt, daar de kokospalm op Soembawa zeer schaarsch is. Het sapan-hout is een monopolie van het Gouvernement, waaromtrent een kontrakt met de Vorsten bestaat. Een gedeelte is voor den Japanschen handel benoodigd, en het overige wordt door het Gouvernement op Java verkocht. Te Soembawa en Bima zijn vele Boeginezen gevestigd, die de verschillende produkten van het land opkoopen en naar Singapoera brengen, in ruil tegen *gambir*, opium en manufacturen. In de hoofdkampong te Bima en door de Vorsten wordt veel opium gebruikt, doch in het binnenland heeft dit minder algemeen plaats. Van moord, roof of diefstal wordt op Soembawa zelden of nimmer gehoord, en veelwijverij is in de binnenlanden zeldzaam.

Literatuur over Soembawa.

J. C. M. Radermacher, *Korte beschrijving van het eiland Celebes en de eilanden Floris, Sumbauwa, Lombok en Bali* (*Verhand. v. h. Bat. Genootsch.* Dl. IV, bl. 199).

[NB. Dit stuk is ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Rott. 1786.]

Narrative of the effects of the eruption from the Tomboro, mountain of Sumbawa (*Verhand. v. h. Bat. Genootsch.* Dl. VIII, bl. 1—25).

H. Zollinger, *Verslag van eene reis naar Bima en Soembawa, en naar eenige plaatsen op Celebes, Saleijer en Floris, in* 1847 (*Verhand. v. h. Bat. Genootsch.* Dl. XXIII, bl. 12—17 en *Tijdsch. v. N. I*, Jaarg. 1853, Dl. I, bl. 123—135).

[NB. Dit stuk is ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Batav. 1847.]

W. C. H. Toewater, *Sampela, een tafereel van Bimaneesche zeden, gewoonten en karakters* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VI, Dl. I, bl. 400 en 549).

Beknopte geschiedenis van het Macassaarsche Celebes en onderhoorigheden (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1848, Dl. I, bl. 65).

De rijken en Vorsten van het Gouvernement van Makassar (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1850, Dl. I [over Soembawa], bl. 425 en 426).

J. Francis, *Van Batavia naar Timor Koepang* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. I [over Soembawa], bl. 5, 6, 10 en 14).

Bijdragen tot de geschiedenis van Celebes (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1854, Dl. II [over Soembawa], bl. 232 en 233).

Een paar uren te Bima en een paar dagen te Makassar (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 236).

J. P. Freys, *Schets van den handel van Soembawa* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1859, Dl. II, bl. 268—283).

Nieuwe zoetwater-weekdieren van Soembawa en Celebes (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Batav. 1850. Dl. I. bl. 151).

P. Bleeker, *A contribution to the knowledge of the ichthyological fauna of Sumbawa* (*Journ. of the Ind. Archip.* Vol. II, 1848, p. 632—639).

P. Bleeker, *Nieuwe Bijdrage tot de ichthyologische fauna van Sumbawa Natuurk. Tijdschr. v N. I.* Dl. IX (1855), bl. 113—115).
P. Bleeker, *Derde Bijdrage tot de kennis der vischfauna van Soembawa* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XIX, bl. 434—440).
P. P. Roorda van Eijsinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van Ned. Indië*, Boek II, bl. 33—48.
P. P. Roorda van Eijsinga, *Aardrijksbeschrijving van Ned. Indië*, bl. 295—301.
Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, Dl. III, St. 2, bl. 118, 133, 141, 180.
De Hollander, *Land- en Volkenkunde*, Dl. II, bl. 295—312.
Temminck, *Coup d'oeil sur les possessions Neêrl. dans l'Inde Archipélagique*, Tom. III, p. 193.
Crawfurd, *Descriptive Dictionary*, art. *Bima* en *Sumbawa*.
Junghuhn, *Java*, 2e Afd. 3e Hoofdst. bl. 1205 vv.
C. W. M. van de Velde, *Gezigten uit Neêrl. Indië*, bl. 29.
J. Pijnappel, *Geographie van Nederl. Indië*, bl. 158.

Soembawa, rijk en groote kampong op het westelijk gedeelte van het eiland Soembawa, aan de straat Allas. Door deze straat is dit rijk van Lombok gescheiden, welk eiland er vroeger onder behoorde, maar voor ruim eene eeuw door de Balinezen werd veroverd. Soembawa wordt door eenen Sultan bestuurd, die in de gelijknamige kampong, aan de baai van Soembawa, op 8° 28′ Z. Br. en 117° 21′ 7″ O. L. gelegen, zijn verblijf houdt. De bevolking bedraagt ongeveer 6,000 zielen (Mohammedanen). De grond levert rijst en sapan-hout, waarvan het Nederlandsche Gouvernement den uitsluitenden handel heeft. De kampong Soembawa is door eenen muur gedekt en wordt bezocht door Boeginezen, Makassaren en Wadjorezen, als ook door Arabieren, die er amfioen en lijnwaden ruilen tegen rijst, boonen, sandelhout en was, welke produkten zij op Sumatra's Westkust en te Singapoera verkoopen. Evenwel was de handel vroeger levendiger. De Wadjorezen, die zich te Soembawa ophouden, bewonen eene afzonderlijke wijk en drijven eenigen handel. De reede ligt open voor noordeen noord-weste winden, doch is niet onveilig. De plaats werd bij de uitbarsting van den Tambora in 1815 schier geheel verwoest en hare bevolking, op 26 personen na, gedood. Nog altijd heeft zij zich van dezen slag niet hersteld. Te Soembawa geschiedt de invordering der inkomende en uitgaande regten bij den *Bandhar* van het strand.

Soembawa, plaats aan de Zuid-Oostkust van het eiland Nias, vroeger de voorname zetel van den slavenhandel, waartegen nu door eene kruisboot gewaakt wordt. Een gelijknamig eilandje en hoek zijn mede aan die zijde van Nias gelegen.

Soembawa, voormalig dorp op de kust van Boeton, dat in 1655 door de Vlaming vernield werd.

Soembawa, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Soembeng, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Tjendono, met eene suikerfabriek.

Soember, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Soember, riviertje op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II, dat oostwaarts in zee loopt.

Soember, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Djati Toedjoe.

Soember, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Cheribon, een in het distrikt Losari, en een in Mandi Rantja.

Soember, dorp op Java, residentie Soerakarta, $2^1/_2$ paal van de hoofdplaats.

Soember, voormalig dorp op Java, residentie Soerakarta, behoorende onder Selo. Het werd in Januarij 1823 door de uitbarsting van den Merapi verwoest.

Soember, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Randoe Blatong, aan de Kedoean.

Soember, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Soember, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Soelang.

Soember, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan, in het Noord-Westen.

Soember, dorp met bronnen op Java, residentie Probolinggo, distrikt Tengger, op het Tengger-gebergte. Uit deze bronnen ontstaat de beek Sentoeran, die zich later met de rivier Paras vereenigt.

Soember, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Soember, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, met een 50tal inwoners. In de nabijheid dezer plaats ligt de bron Pelantoengan, waarvan het water troebel is en veel aardolie bevat, die echter ongebruikt blijft.

Soember, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maöspati.

Soember, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Prigi.

Soember, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen.

Soemberan, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Djaboeng.

Soemberan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Soember Bakar, vallei op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Soember Banteng, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Wangkal.

Soember Bendo, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Penangoengan.

Soember Bendo, dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Tongas.

Soember Bendo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Oosten van het distrikt Ngoempah.

Soember Blik, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Soember Boeloes en **-Danti,** twee dorpen op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Soekokerto.

Soember Djati, dorp op Java, residentie Kediri, 14 palen van Toelong Agong en 26 van Kediri.

Soember Djati, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Soember Djerok, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Penangoengan.

Soemberdjo, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Madioen, een in het distrikt Oeteran en een in het Zuiden van Tjaroeban.

Soember Gading, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wonosari.

Soember Gajam, dorpje op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, aan den voet van het Kediri-gebergte, fraai gelegen tusschen suikerriet- en rijstvelden. De inwoners zijn Christenen, die er een bedehuis bezitten. In de nabijheid is eene suiker-fabriek.

Soember Gandoe, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Soember Ganging, rivier op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Boeloe.

Soember Gedong, zwavelbron op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, nabij den Oengaran.

Soember Glagah, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Ngempit.

Soember Kamen, bron op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, nabij den krater Oengaran. Zij bevat laauw zwavelwater, waarvan de stank zoo sterk is, dat men er zich naauwelijks een oogenblik in ophouden kan.

Soember Kareng, distrikt op Java, residentie en afdeeling Probolinggo. Het bevat 36 dorpen, bewoond door ongeveer 28,000 inwoners. De hoofdplaats is Poh Sangit. De in dit distrikt gelegen suiker-fabriek Soember Kareng, toebehoorende aan de Heeren J. A. Potter en D. van Aalst, met een aanplant van 400 bouws, is eene der best werkende suikerfabrieken in de residentie.

Soember Kareng, minerale bron op Java, residentie Madioen, distrikt Sepreh, met water van ziltig bitterachtigen smaak.

Soember Kedawong, dorp op Java, residentie en distrikt Probolinggo.

Soember Krang, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gendeng.

Soember Lele, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Kraksan.

Soember Malang, dorp op Java, residentie en distrikt Bezoeki.

Soember Pakem, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Soekokerto.

Soember Pangang, dorp op Java, residentie en distrikt Tagal, op de zuidelijke grens.

Soember Petoerag, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Soember Poetjong, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Sengoro.

Soember Ringin, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Zuid-Oosten van het distrikt Ngoempah.

Soember Sangki, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan.

Soember Seko, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Madioen, een in het distrikt Tjaroeban, en een in Oeteran.

Soember Soeko, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Pradjekan.

Soember Soeko, twee dorpen op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, een in het distrikt Dringo, en een in Tongas.

Soember Srewel, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes.

Soember Swirik, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir.

Soember Tantoe, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tongas.

Soember Waroe, distrikt op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, met 18 dorpen en 5,170 inwoners (Madurezen). De hoofdplaats is thans Asam Bagoes, maar vroeger was het Soemberwaroe, een dorp gelegen op 55 palen van Bezoeki, 38 van Banjoewangi en 95 van Probolinggo, Zuid-Oost van de tegenwoordige hoofdplaats. Deze plaats telt 300 inwoners en heeft eene pasanggrahan, omgeven door een hoog hek.

Van het vroeger beruchte bosch van Soemberwaroe vindt men thans nog slechts enkele boomen, die op groote afstanden staan, daar het geheele overige terrein in grasvlakten is herschapen. Wel houden zich in deze streken tijgers, wild rundvee, varkens, herten, enz. op.

Soember Winangon, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, bij het noord-oostelijk strand van het distrikt Kendal.

Soember Winong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Soembi, regentschap in het binnenland van het Sandelhout-eiland.

Soembilan, berg op Java, residentie Preanger regentschappen, afdeeling Soemadang, ongeveer 1$^1/_2$ mijl Zuid ten Westen van Soemadang. Tusschen dezen berg, die 6,700 Rijnlandsche voeten hoog is, en den ten Zuid-Oosten gelegenen Mandalawangi ligt de weg van Bandong naar Garoet en Limbangan, welke op zijn hoogste punt 3,165 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven is.

Soembin, waterval in de Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe.

Soembing, berg op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, op de grens van Bagelen, op 7° 22′ 40″ Z. Br. en 110° 6′ O. L. De hoogste spits van den kratermuur ligt, volgens de Lange, 10,602, en volgens Melvill van Carnbée 10,848 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, terwijl Junghuhn den bodem des kraters bepaalt als 10,205 Rijnlandsche voeten hoog gelegen. Deze berg is tot op eene hoogte van 4,326 Rijnlandsche voeten met den Sindoro verbonden en draagt met dezen den naam van Twee Gebroeders of Doewa Soedara. Tot op eene hoogte van 3,000 Rijnlandsche voeten treft men rijstvelden aan. Aanplantingen van thee liggen tot op 5,000 Rijnlandsche voeten, en kool- en uijenvelden, zoomede tabaksaanplantingen, vindt men tot op 7,000 Rijnlandsche voeten. De kruin is met bosch bedekt. Er is tot aan de kruin een weg gebaand. In eene kloof staat de oude tempel Selo Grio, 2,225 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soembing, zie: Soembreng.

Soembi Oeloe Loerah, volksstam op Sumatra, residentie Palembang, landschap Pasoemah Lebar.

Soemboe, dorp op het eiland Nias, distrikt Goenong Sitoli, dat den 16ⁿ Februarij 1861 geheel is afgebrand.

Soemboel, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar, hoog, volgens Hasskarl, 3,087 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soemboel, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Soemboel, streek op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, 8,247 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soemboel, klein meer op Sumatra, in de Batta-landen, afdeeling Mandaheling, dat 180 Rijnlandsche voeten middellijn heeft. Het water is donkerblaauw en bevat vele visschen, waarvan het gebruik, volgens het beweren der inlanders, doodelijk is.

Soemboena, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Westen van het rijk Sintang.

Soemboer, berg op het eiland Boero, regentschap Massareté.

Soembong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, een der toppen van het westelijk Kendan-gebergte. De Tjitaroem neemt aan den voet van dezen berg oorsprong uit een moeras.

Soembong, bewoonde baai en rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng.

Soembreng, distrikt op Java, residentie Kendiri, regentschap Trengalek, met 4,684 inwoners. Een gelijknamig dorp ligt 8 palen van de grens van Patjitan, 45 van Toelong Agong, 65 van Kediri en 5 van Panggool.

De baai van Soembreng is aan de Zuidzijde van dit distrikt gelegen, met den ingang op 8° 20′ Z. Br. en 111° 38′ O. L., volgens Melvill van Carnbée. De ingang is $^1/_2$ mijl wijd en 35—40 vademen diep. Aan den Zuid-

Oosthoek der baai ligt het eilandje Srojo, waar rondom klippen liggen, het eenige gevaar dat hier de scheepvaart dreigt; want het rif Gebos, Zuid-Zuid-Oost van dat eilandje, is boven water zigtbaar. De Oost- en Westzijden bestaan uit steile rotswanden, doch in het diepe der baai is een zandstrand, dat aan de uiteinden doorgaans met zware branding bedekt is. Aan de Oostzijde vormt de hoek Pakis of Djong Pakis ten Noorden eene kleine bogt, Krokoan genoemd, welke in de Oostmoesson eene vrij goede ankerplaats aanbiedt. In het Westen der baai is de bogt Ngadi Poero, alwaar een schip in de Westmoesson eene goede ankerplaats kan vinden. Wel staat langs de geheele kust der baai eene hooge branding, doch in de Westmoesson moet zij minder sterk zijn. De baai is breed en bevat langs de kust verscheidene eilandjes. De diepte bedraagt 26 vademen. Somwijlen wordt de Soembreng-baai door kustvaarders bezocht. Ten Noorden van haar wordt kalk gebrand. In de baai ligt de vogelnestklip Soembreng.

Soembro, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Poeloeng.

Soemegedé, zie: Soemogedé.

Soemei, linker zijtak der Djambi-rivier, op Sumatra, die in Korintji ontspringt.

Soememie, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja.

Soemengko, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Soemengko, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan.

Soemhoel, zie: Soemboel.

Soemia, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Soemiabagi, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Loewar Kota.

Soemiasisi, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Soemiawenang, koffijpakhuis op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjitjoeroek.

Soemiet, dorp op het eiland Ceram, aan de Talla-rivier. Het Hoofd van Soemiet heeft in Januarij 1861 den eed van onderwerping en getrouwheid aan het Nederlandsche Gouvernement afgelegd.

Soemilin, dorp op het eiland Kessewooi, residentie Banda.

Soemingki Lor, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Soemingkir, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Soemingkir, dorp op Java, residentie Banjoemaas, distrikt Poerbolinggo.

Soemirojo, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de oostelijke grens van het landschap Agam.

Soemmiek, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Soemoege, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Oosten van het distrikt Semanoe.

Soemoempoet, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiblagoeng.

Soemoen, eilandje nabij Java's Westkust, in de Welkomst-baai.

Soemoen, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Soemoeng Andeh, berg op het eiland Soembawa, rijk Soembawa, volgens Zollinger, hoog 2,440 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soemoer, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Tegenover deze kampong is bij de Zutphensche-eilanden eene ligplaats voor groote schepen.

Soemoer, hoek en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal.

Soemoer, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 1 paal ten Noorden van den 28n paal op den weg naar Bantam.

Soemoer, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Lor, aan de rivier Seragi.

Soemoer, rivier op Java, residentie Pekalongan, die met eene noordwaartsche rigting in de Java-zee vloeit.

Soemoer, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, op het huurland Simbang, aan de rivier Djoeragan.

Soemoer, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, op de westelijke grens van het distrikt Seragi.

Soemoer, dorp op Java, residentie en distrikt Samarang, aan den postweg.

Soemoer, poststation op Java, adsistentresidentie en distrikt Banjoewangi, 14 palen van de hoofdplaats, 79 van Bezoeki en 119 van Probolinggo.

Soemoer, eiland aan Borneo's Westkust, onderhoorig aan Pontianak.

Soemoeran, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Soemoer Bandjir, partikulier land op Java, residentie en distrikt Samarang, met 180 huizen.

Soemoer Bandong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Soemoer Barang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Oosten van het distrikt Soebang.

Soemoer Bolang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Soemoer Djoerang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met een 470tal inwoners.

Soemoer Gadong, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Soemoer Gemoeling, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Kota Bangil.

Soemoer Geneng, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe, aan den postweg.

Soemoer Goenong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met 488 zielen.

Soemoer Kendang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Sindang Laut.

Soemoer Koetjin, goede ankerplaats aan Sumatra's Zuidkust, voordat men de monding der rivier Sekampong bereikt. Zij is zelfs geschikt voor groote schepen. Vroeger was Soemoer Koetjin berucht als schuilhoek van zeeroovers, welke hier eene versterking hadden.

Soemoer Landoeng, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Soemoer Lembo, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool, aan de rivier Toembal.

Soemoer Oepas, door de natuur gevormde put op Java, residentie Samarang, distrikt Kradenan, op ongeveer 1 paal afstands van Koewoe. Hij is 6 of 7 Rijnlandsche voeten diep, en 10 in doorsnede. Het water, waarmede hij gevuld is, borrelt hoog op en schijnt te koken.

Soemoer Watoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Soemoer Watoe, bron op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelang, bij het dorp Simo, waaraan verscheidene geneeskrachten worden toegeschreven.

Soemoer Woengoe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Singahan.

Soemoet, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi, op de grens van Loeran Agong.

Soemogedé, rivier en dorp met indigofabriek op Java, residentie en regentschap Banjoemaas.

Soemojit, rivier op Celebes' Noordkust, rijkje Bolang Mogondo.

Soemoketro, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Remameh.

Soemoli, dorp op het eiland Ceram, in het Westen van Groot Ceram.

Soemontoro, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo IV.

Soemorotto, regentschap op Java, residentie Madioen, adsistent-residentie Ponorogo. Het is verdeeld in de distrikten Soemorotto (met 19,500 zielen), Goemoelak, Djebeng en Parang, en bevat ruim 44,000 inwoners. Men heeft er de indigofabrieken Wringin Poetih, Sempoe, Soekoredjo, Sidajoe, Pilang en Mantoop.

Het dorp Soemorotto is 4 palen van Ponorogo, 4 van Ardjo Winangoon, 20 van Madioen, 48 van Ngawi en 62 van Soerakarta verwijderd en ligt op den weg van Madioen, over Pono-rogo, naar Soerakarta.

Soemowono, distrikt op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, grenzende ten Noorden en Oosten aan Samarang, ten Zuiden aan Prapak, ten Zuid-Westen aan Kadoe en ten Westen aan Lampoejang. Het bevat 163 dorpen en 16,400 inwoners. Het hoofddorp heet Kaloran. In dit distrikt is een gelijknamig groot dorp gelegen op 21 palen van Magelang.

Soemowono, berg op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, de zuid-oostelijkste en hoogste top van het gebergte Oengaran, op de zuid-westelijke grens van het distrikt Oengaran. Bij de kruin liggen, ter hoogte van 3,000 Rijnlandsche voeten boven de zee, zwavelbronnen.

Soempalita, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lalolang, met 4 huizen en 31 inwoners (1861).

Soempa, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Soempan, dorp op Java, residentie Samarang, in het Oosten van het distrikt Salatiga.

Soempang, dorp op Celebes' Westkust, aan den mond der Barroe-rivier.

Soempang Minanga, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe. In de nabijheid ligt een vischvijver. Het dorp bevat 46 huizen en 500 inwoners (1861).

Soempang Palaë, dorp op Celebes' West-

kust, leenvorstendom Barroe, aan de Ladjari-rivier, die tot hier met kleine praauwen te bevaren en gemiddeld 60 Rijnlandsche voeten breed is.

Soempang Palaë, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette. Het heeft 30 huizen en 331 zielen (1861).

Soempang Poba, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Laoe, met 8 huizen en 134 zielen (1861).

Soempel, dorp met koffijpakhuis op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo, distrikt Tjangkreb.

Soempilan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Pradjekan.

Soemping, berg op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Soemping Hajoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Daja Loehoer.

Soempio of Kali Redjo, hoofdplaats van het distrikt Kali Redjo, op Java, residentie en regentschap Banjoemaas.

Soempit, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Karanglo, aan de rivier Sari.

Soempo, rivier op Borneo, in het Noorden van het rijk Sintang, landschap Batang Loepar. Zij valt in het meer Loear.

Soempoeang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, distrikt Bankalang, die zich in de baai van Kloempang ontlast. De noord-westelijke arm dier baai wordt ook Soempoeang of Telokh Poeloe Soeren genoemd, naar het groote eiland dat in de monding ligt.

Soempoel, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir.

Soempoeng, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in de III Kota's. Hij bevat kwikerts.

Soempoer, eiland bij Java's Noordkust, in de Welkomst-baai, nabij den Valschen Hoek. Het is een der „Gebroeders" van de oude kaarten.

Soempoer, distrikt en rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar. Het distrikt heeft een gelijknamig hoofddorp, en grenst ten Noorden aan Lintouw, ten Westen aan Kota Toedjoe en Boea, ten Zuiden aan Kota Toedjoe, ten Oosten aan het rijk Kwantan. De rivier, ook Jeïlang geheeten, heeft oorsprong in Rau, en vormt, vereenigd met de Onan en andere kleine rivieren en spruiten, de Rakan-rivier. Eene dagreis beneden Moewara Tibanan wordt zij bevaarbaar, en nog eene dagreis verder ontvangt zij den naam van Rakan. Aan den regter oever der rivier Soempoer komen aluin en aluinsteen voor.

Soempoer, dorp met bazar op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden van het distrikt Batipoe.

Soempoer, meer op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, distrikt Groot Mandaheling.

Soempoer, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo, aan de rivier Klawen.

Soempot, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Goenong Kendeng, in het Zuiden.

Soena, rivier op de Oostkust van het eiland Boero.

Soenaja, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de rivier Dahit.

Soenajang, dorp met goudmijn op Sumatra, in de Batta-landen, rijkje Si-namore.

Soenan, rivier in Borneo's Zuid- en Westerafdeeling, landschap Pemboeang, aan wier bronnen antimonium voorkomt.

Soenan Ampel, wijk op Java, residentie Soerabaja, in het noordelijk deel der stad. Deze wijk is bekend door hare oude moskee, met de ruim 80 Rijnlandsche voeten hooge minaret. Benoorden dezen tempel is een groot Javaansch kerkhof met eenvoudige steenklompen, aardhoopen en paaltjes, alles zonder eenige orde verspreid. Hier ligt onder anderen het graf van *Radja* Pandita, eigenlijk *Râdèn* Rahmat, *Soesoehoenan* van Ampel, een der eerste Mohammedaansche geloofshelden op Java.

Soenanting, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Soenapan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang, aan de Progo.

Soenat, riviertje op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Karanglo.

Soenawenang, zie: Soemiawenang.

Soenawenang, voormalige naam van een distrikt op Java, in de Preanger Regentschappen, dat thans Tjitjoeroek is geheeten.

Soenda, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, zijnde een der rotsachtige bergen van den Gedéschen bergketen.

Soenda, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier van Toelang Bawang.

Soenda (Straat-), zeeëngte tusschen Sumatra en Java. De doortogt tusschen beide eilanden begint aan den hoek Djongkoelon en

aan den in eene noordwestelijke strekking zich bevindenden hoek van Blimbing, op Sumatra, en is aldaar 50 Engelsche mijlen breed. Deze straat vereenigt de Indische met de Java-zee, en de stroom uit den Grooten Oceaan is zoo sterk, dat men slechts met gunstigen wind daartegen kan opzeilen. Zij bevat twee voorname vaarwaters: schepen van Bengalen of Europa naar eene der havens van Java of naar China bestemd, kiezen gewoonlijk het vaarwater tusschen het Prinsen-eiland en Java's Westhoek, dat de Behouden Passage wordt geheeten; terwijl de schepen, die uit straat Banka komen, hunnen koers door het vaarwater benoorden het Prinsen-eiland en dan langs de kust van Sumatra nemen. Stroomen en winden zijn echter dikwerf zoo ongunstig, dat van dezen algemeenen regel somwijlen moet worden afgeweken. Het naauw begint tusschen kaap Lesong en het eiland Krakatao, waar het 17 Engelsche mijlen breed is. Tusschen kaap Bangkoewan op Java en den Varkenshoek op Sumatra is de naauwte 12 Engelsche mijlen breed. De volle lengte bedraagt 70 Engelsche mijlen. Midden in het vaarwater liggen de eilanden Dwars-in-den-weg en Toppershoedje of Tampoerang. De overige in deze straat gelegen eilanden zijn: Prinseneiland, Krakatao, Slebezee, Meeuwen-eiland, Andilem, Bodoet, Lawongan, Papole, Oelar, Merak en Tamposo.

In straat Soenda is bij Anjer, op den vuurtoren, ter Vierde Punt, den 13n November 1855, het nieuw katadioptrisch kustlicht van de tweede orde ontstoken, hetwelk, naar men verneemt, thans volkomen aan zijne bestemming beantwoordt. De zeilaanwijzingen door straat Soenda vindt men gegeven in den *Zeemansgids voor de Vaarwaters rondom het eiland Java*, door P. MELVILL VAN CARNBÉE. Amst. 1844, blz. 1—22, en in GREGORY's *Zeemansgids*, Amst. 1853, blz. 89 en vg.

Soenda-Archipel of de Soenda-eilanden is de benaming van de eilanden, die zich in de Indische zee, van het schiereiland Malakka af tot aan Nieuw-Holland uitstrekken. Zij worden verdeeld in Groote Soenda-eilanden waaronder men verstaat Sumatra, Java, Borneo, Celebes, Banka en Billiton, met de kleinere aan hunne kusten gelegen eilanden, en in Kleine Soenda-eilanden, die eene voortzetting van de genoemde zijn, en zich uitstrekken van 8° tot 11° Z. Br. en van 114° 23 tot 127° O. L. De voornaamste Kleine Soenda-eilanden zijn: Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Sandelhout-eiland, Adanara, Solor, Savo, Lomblem, Pantar, Alor, Ombaai, Timor, Samao, Kambing, Rotti en Daw. Al deze eilanden zijn vulkanisch van aard en door smalle straten van elkander gescheiden. Hun bodem is in het algemeen vruchtbaar. De saizoenen zijn er zeer regelmatig; de Westmoesson waait van November tot April en de Oostmoesson van April tot November. De gemiddelde temperatuur op deze eilanden is 80° en 81° FAHRENHEIT. Zie verder ieder eiland op zich zelf.

Soenda Kalapa, naam van de voormalige hoofdplaats van het rijk Jakatra, op Java.

Soenda Langit, zandsteenheuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's.

Soendalar, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandangwesi.

Soendanezen, volksstam, die het westelijk gedeelte van Java tot aan de rivier van Pamali, bewesten Tagal, bewoont. Zij beschouwen zich als de *djalma boemi*, dat is menschen van den grond, oorspronkelijke bewoners van Java. Hoezeer zij in vorige eeuwen ook wel van het vaste land van Azië zullen zijn overgekomen, schijnen zij echter Java eerder bewoond te hebben dan de Javanen, tenzij wij mogen aannemen dat deze laatsten oorspronkelijk van denzelfden stam zijn, maar door den invloed der Hindoes van hunne broeders vervreemd zijn. Zij verschillen veel van de Javanen in zeden, gewoonten, kleeding, huishouding, landbouw, gereedschappen, grondeigendom en taal; maar hunne gelaatstrekken, kleur en ligchaamsbouw bieden geene groote afwijkingen aan. De Soendanezen zijn nog onvermengd met andere volken. Hunne taal is eene afzonderlijke tak van den Maleischen taalstam die over den geheelen Archipel verspreid is. Zij is minder ontwikkeld en minder met Sanskrietische en andere vreemde bestanddeelen vermengd dan het Javaansch, maar heeft overigens geheel dezelfde wijze van woordvorming. Het onderscheid tusschen de beleefde en platte taal, in het Javaansch zoo sterk uitgedrukt, bezit zij in veel mindere mate, daar het zich hier hoofdzakelijk tot de persoonlijke voornaamwoorden bepaalt. De beleefde taal heet bij de Soendanezen *Mènak*, de platte taal, die vele Maleische woorden heeft opgenomen, *Koering*. Het getal medeklinkers is slechts 18, terwijl het Javaansch er 20 heeft, omdat het onderscheid tusschen de linguale en dentale *d* en *t* hier wegvalt. Bijzonder eigen aan het Soendaneesch is de klank *eu*. Door Europeanen is de Soendanesche taal nog weinig be-

oefend. Wij bezitten daarvoor alleen het *Nederduitsch-Maleisch en Soendasch Woordenboek* van den Heer A. DE WILDE, uitgegeven door Prof. ROORDA, Amst. 1841, en *a Dictionary of the Sundalanguage of Java*, door JON. RIGG, in Dl. XXIX der *Verhand. v. h. Bat. Genootsch.* Proeven van Soendanesche versjes en spreekwoorden zijn gegeven door den Heer K. F. HOLLE, in het VIe en Xe Deel van het *Tijdschr. v. h. Bat. Genootsch.* Betere hulpmiddelen voor de beoefening dezer taal verwachten wij van den Heer W. H. ENGELMANN, die door het Bijbelgenootschap in dit jaar (1864) naar de Soenda-landen is afgevaardigd. Onderling schrijven de Soedanezen wel in het Soendaneesch, sommigen met Javaansch, anderen met Arabisch karakter; maar velen, wanneer zij zich tot een deftig persoon wenden, schrijven in het Maleisch met Javaansch karakter, dewijl de Soendanesche taal zoo onvolmaakt is, dat zij zich schijnen te schamen die te gebruiken.

De Soedanezen zijn zeer bijgeloovig. Daarover vindt men in het *Tijdschr. v. h. Bat. Genootsch.* Dl. IV en VI, bl. 96, en VII, bl. 45, eenige mededeelingen van den Heer F. E. WILSEN.

Soende, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe.

Soende, berg op Sumatra, residentie Padang, distrikt Palangai, bij de noordelijke grens.

Soendoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, aan den postweg.

Soendoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Katingan.

Soendeel, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Parang.

Soendotjoto, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Soendoro, zie: Sindoro.

Soenga, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Adi.

Soenga, dorp op het eiland Bali, rijk Gianjar.

Soengabring, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Padang.

Soengait, rivier op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Soengal, eiland aan Sumatra's Zuidkust, in de Lampong-baai. Het is een der oostelijkste van de Lagoendi-eilanden.

Soengan, rivier op het eiland Madura, in het Noorden van de afdeeling Soemanap, die van geen belang voor de scheepvaart is.

Soengapan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Soengara, klippen aan Borneo's Zuidkust, nabij den wal van Kota Waringin.

Soengbata, dorp op het eiland Bali, rijk Djembrana.

Soengding, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, in het Westen van het distrikt Patjitan.

Soengei is een Maleisch woord voor rivier. Namen hieronder niet vermeld, vindt men op het woord van onderscheiding.

Soengei, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Liwa Gedong.

Soengei, hoek aan Sumatra's Westkust, residentie Padang, distrikt Troesan.

Soengei, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Siliki.

Soengei Aboe, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het distrikt Alahan Pandjang, en een in de III Kota's.

Soengei Aboe, distrikt op Sumatra's Oostkust, rijk Kwantan.

Soengei Aboe Datar, beek op Sumatra, die in de residentie Padang op den Ophir ontspringt, en in de Ennango-rivier vloeit.

Soengei Aja, dorp en rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw. Te Soengei Aja is een Kapitein der Chinezen gevestigd.

Soengei Alang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, boven Karang Intan.

Soengei Angat, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het Zuid-Oosten van het landschap Agam, en een in het distrikt Alahan Pandjang.

Soengei Angoor, dorp op het eiland Bintang, in den Riouw-Archipel.

Soengei Anjar, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Nagara-rivier.

Soengei Anouw, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Sepang.

Soengei Atjimira, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Paneih, aan de rivier Paneih.

Soengei Bawang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Soengei Babi, rivier op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Soengei Bahoe Ketjil, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Soengei Baja, poststation op Java, resi-

dentie Batavia, Ooster Kwartier, aan den mond der rivier Troesan.

Soengei Bakamoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, distrikt Mantoeari, bewoond door een 150tal Dajaks.

Soengei Bakar, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, aan het meer Singkarah.

Soengei Bakau, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Pagatan, met een 50tal inwoners.

Soengei Bakong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan de rivier Bakong, die zich in de Mendawei ontlast. Het dorp heeft eene bevolking van ongeveer 200 Maleijers en 60 Dajaks (1853).

Soengei Balanti, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's.

Soengei Bamboe, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, 3 palen beoosten Antjol.

Soengei Bandoeng, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Soengei Bangalan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Padang.

Soengei Bangi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kota Tengah.

Soengei Banting, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Kalabang.

Soengei Barida, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Lempoejang.

Soengei Baringin, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in de VII Loerah's, en een in de L Kota's.

Soengei Baroe, beek en hoek in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, aan de Zuidzijde.

Soengei Baroe, kampong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, tot de hoofdplaats Bandjermasin behoorende.

Soengei Baroe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa, afdeeling Martapoera.

Soengei Batang, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap Indrapoera.

Soengei Batang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap IV Kota's, aan het meer Maniudjoe.

Soengei Begoegoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Pasaman.

Soengei Belida, dorp in Borneo's Westerafdeeling, op het Westerstrand van het distrikt Pontianak.

Soengei Benar, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Amoentai, $1/2$ uur roeijens van Amoentai.

Soengei Beré, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, in 1853 met 8 huizen en 120 inwoners.

Soengei Besar, dorp op het Riouw-eiland Bintang.

Soengei Besar, dorp op de Noord-Oostkust van Borneo, distrikt Maloedoe, aan de baai van Maloedoe. Het staat onder Sollok, waaraan het jaarlijks, als schatting, kamfer, vogelnestjes, parelen, katoen, was, *rotan*, dekriet en rijst levert.

Soengei Betoeng, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Pagatan, met een 40tal inwoners.

Soengei Bidaran, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, $1^1/_4$ paal van het strand.

Soengei Bitjara, dorp op Sumatra's Oostkust, aan eenen zijtak der Langkat-rivier, bewoond door Batta's, die zich met den peperaanplant bezig houden en aan Langkat onderhoorig zijn.

Soengei Boedja, dorp op Sumatra, in de noord-westelijke binnenlanden van Palembang, aan de Toenkal, bewoond door Koeboe's.

Soengei Boelakan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VII Loerah's.

Soengei Boeloe, afdeeling en dorp op het eiland Banka, distrikt Jeboes, met 4 dorpen, bewoond door 179 Bankanezen, 204 Maleijers en 260 Chinezen.

Soengei Boeloe, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Djambi, op den regter oever der Djambi-rivier.

Soengei Boeloe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, in het Zuiden.

Soengei Boeloe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Nagara.

Soengei Boeloe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Alang.

Soengei Boeloe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Matoea, in het Noorden.

Soengei Boeloe, rivier en tinmijn op de Noordkust van het eiland Singkep, in den Riouw-Archipel, waarvan de ontginning eenige jaren geleden voor rekening van den Sultan van Lingga werd aangevangen. De rivier bevat ook tindeelen in haar zand, dat soms gewasschen wordt; ook wordt er enkele malen onder de erts gedegen goud gevonden. Over Soengei Boeloe zie men

Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch., Deel XII, bl. 235—248, door E. Netscher.

Soengei Boeloe, zie: Jeboes.

Soengei Boenoet, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Moesi, niet ver van de monding der Kikim, met 15 woningen.

Soengei Boetak, plaats in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan. In 1860 was zij versterkt en stond zij onder het bevel van een Luitenant.

Soengei Bogok, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, ruim 1½ paal van zee en 6 palen beoosten Antjol.

Soengei Brama, hoek, die de Zuidzijde van de Brandewijns-baai bepaalt, op Sumatra, residentie Padang. Een dorp van dien naam ligt in het distrikt Salida.

Soengei Dalam, visschersdorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, tot Nagara behoorende.

Soengei Dana, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Koesan.

Soengei Danau, riviertje en diamantputten in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan. Het riviertje is ondiep, met zeer weinig stroom, en valt in de Soengei Bakarangan.

Soengei Daoen, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, aan den mond der Kajan.

Soengei Daran, beek op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Alaban, die over groote trachietblokken heenstroomt.

Soengei Datar, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, L Kota's.

Soengei Datoeng, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Westen der afdeeling Toelang Bawang, aan de Tahamirivier.

Soengei de Goejong, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, ten Noord-Westen van den berg Kaboe.

Soengei Djamboe, laras op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar, zeer hoog aan den zuid-oostelijken voet van den Merapi gelegen. De koffij groeit hier in overvloed en men vindt er veel bamboe en areng-palmen. Het land in den omtrek is met rijstvelden bedekt.

Soengei Djamok, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met een 25tal inwoners.

Soengei Djawi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der X Kota's, aan eene gelijknamige beek, met een kleinen militairen post aan de Noordzijde van het meer der X Kota's.

Soengei Djawi, dorp op Sumatra, bij de oostelijke grens van de afdeeling Agam.

Soengei Djawi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VI Kota's, benoorden het meer Manindjoe.

Soengei Djohor, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met 5 huizen en 100 inwoners (1853).

Soengei Doeren, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, IX Kota's.

Soengei Doeri, afdeeling in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, met eene gelijknamige rivier, die de grens met Mampawa vormt. Soengei Doeri staat met Soengei Raja onder een Controleur. Zie Soengei Raja.

Te Soengei Doeri is een fort met eene nette kazerne en magazijnen; tusschen het fort en de monding der rivier is een soldatenkamp aangelegd. Verder bevat deze plaats eene Chinesche en eene Maleische wijk. Een Officier van Gezondheid, derde klasse, is hier gevestigd. Het land is rijk beplant met *padi* en de grond is uiterst vruchtbaar. De bevolking van Soengei Doeri en den omtrek bedraagt ruim 1,000 inwoners.

Soengei Doerian, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap Indrapoera.

Soengei Doewa, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Berou, aan de rivier Doemaring.

Soengei Doewa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan.

Soengei Doewa Besar en **Soengei Doewa Poempoeng,** twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Pagatan, het eerste met een 70tal en het andere met ongeveer 100 inwoners.

Soengei Galapan, berg op Sumatra, residentie Padang, distrikt Palangai.

Soengei Gening, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Kedokan.

Soengei Gira, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Kilangan.

Soengei Goenting, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VII Loerah's.

Soengei Goenting, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap der VII Kota's.

Soengei Hiemba, dorp in Borneo's Zuid-

en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met 1 huis en 30 inwoners (1853).

Soengei Hoenoep, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Hawaung.

Soengei Ihalang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt en laras Alahan Pandjang. Hier komt looderts in groote hoeveelheid voor.

Soengei Ingon, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, aan eene gelijknamige rivier.

Soengei Ipoe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Soengei Irisan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Westen van de afdeeling Banjoe Asin.

Soengei Itam, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden. Het heeft een Regent met een Distriktshoofd-titulair onder zich. Dit distrikt is gesplitst in de onderdistrikten Soengei Itam, Lembah Selapan, Proatin doewablas di darat en Proatin doewablas tepi ajer. Hier wordt Lembahsch gesproken, behalve in Proatin doewablas di darat, dat een eigen tongval heeft.

Soengei Iteh, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan het Westerstrand van het rijk Pontianak. De inwoners zijn Boeginezen.

Soengei Jatoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Batoe Api, voormalig rijk van Bandjermasin.

Soengei Joekoetoek, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regteroever der Katingan, in het binnenland van Mendawei, aan een spruitje, bewoond door 70 Dajaks (1853).

Soengei Kakap, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, aan zee gelegen. Het is bewoond door Boeginezen, die er uitgebreide kokostuinen hebben aangelegd.

Soengei Kamajang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden der L Kota's.

Soengei Kapar, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Kapoeasrivier. Het is bewoond door 450 Dajaks.

Soengei Kasekan, landschap met gelijknamig hoofddorp op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan Kinali, ten Westen en Zuiden aan Loeboe Boesoeng en III Loerah's, en ten Oosten aan de Padangsche Bovenlanden.

Soengei Kemang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Padang.

Soengei Kendal, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, aan de rivier Maroenda, $8\frac{1}{2}$ paal ten Oosten van Antjol.

Soengei Kidang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den linker oever der rivier van Pembocang, met 200 Maleijers (1853).

Soengei Kiri, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Kandawangan, aan de Ajer Hitam.

Soengei Koembanan, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Amping Amping.

Soengei Koempa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Pagatan.

Soengei Kroh, distrikt op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, dat zich in Februarij 1853 aan ons Gouvernement heeft onderworpen.

Soengei Ladi, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Bondjol.

Soengei Lading, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap VII Kota's.

Soengei Lajong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het landschap Tanah Laut.

Soengei Lalan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang, aan het meer Danau di Atas.

Soengei Laloe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Tengah.

Soengei Landi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Soengei Lanoet, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soengei Pago.

Soengei Lansi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, Kota Toedjoe, aan de rivier Pawean.

Soengei Lari, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, distrikten Pau en Kota Tengah.

Soengei Lassi, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het landschap Bondjol, en een in de IX Kota's, waarvan het de hoofdplaats is.

Soengei Lawoer, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Soengei Leat, distrikt op de Oostkust van het eiland Banka. De grensscheiding van dit distrikt met Blinjoe is eerst de rivier Lajang, van hare uitwatering in de Klabat-baai tot aan hare noordelijkste bogt bij den berg Mapor; vandaar gaat zij over den top van dezen berg, en loopt verder langs de rivier Mapor, van haren oorsprong

tot aan de uitwatering. Ten Westen is dit distrikt door de Klabat-baai en ten Noorden en Noord-Oosten door de zee bespoeld. Soengei Leat stond vroeger met Marawang onder één Administrateur, maar sedert 1° Januarij 1852 zijn die beide distrikten onder een afzonderlijken Administrateur gesteld. Verder is ter hoofdplaats een Luitenant der Chinezen. Het distrikt bevat de afdeelingen Soengei Leat (met 21 dorpen, bewoond door 625 Bankanezen, 135 Maleijers en 575 Chinezen), Djemporak, Njalauw, Maras en Kendal, te zamen met 4,829 zielen. De grond is hier onvruchtbaar en bezaaid met roode miertjes. Dit distrikt wordt geschat jaarlijks nagenoeg 20,000 pikols tin op te leveren. De rivier van Soengei Leat heeft zeer vele kronkelingen, terwijl hare uitwatering door menigvuldige klippen is ingesloten, zoodat het inen uitvaren van geladen vaartuigen gevaarlijk en bij sterken Oostewind zelfs ondoenlijk is

De hoofdplaats heeft eene bevolking van 530 zielen, waarvan 96 Bankanezen, 104 Maleijers en 320 Chinezen. Men heeft er eene redoute met eene bezetting van een 30tal manschappen, en een Gouvernementshuis. Aan de riviermonding is verder eene versterkte strandwacht.

Soengei Lebak, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Kedokan.

Soengei Lemou, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden. Het staat met Oeloe Benkoelen onder éénen Regent, die te Pondok Kalapa een Distriktshoofd onder zich heeft. Soengei Lemou heeft eene bevolking van 12,800 zielen. De heerschende taal is het Redjangsch. De grond levert eenig goud op.

Soengei Lemou, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Soengei Lenkop, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw, alwaar twee goudmijnen gelegen zijn, die door een 50tal Chinezen bewerkt worden.

Soengei Lima, hoofdplaats van het landschap der XII Kota's, op Sumatra, residentie Padang.

Soengei Limo, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Bondjol.

Soengei Loeang, kampong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, nabij Amawang.

Soengei Loemboe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Pagatan, met een 30tal zielen.

Soengei Loempa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Barito.

Soengei Loempoe, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Pangkalan Djambi.

Soengei Loendang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Troesan, op ongeveer 30 palen van Padang, met eene minerale bron.

Soengei Loewah, gehucht en beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, distrikt Hadji.

Soengei Loman, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Soengei Mambawang, Dajaksch dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak. Er liggen zes goudmijnen, die door een 40tal Chinezen bewerkt worden.

Soengei Medang, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Kwantan, aan de rivier van Indragiri.

Soengei Moentie, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw.

Soengei Moerai, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in de Vorstenlanden van Bandjermasin, aan de rivier Batoe Api.

Soengei Montaren, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, in 1853 met 4 huizen en 90 zielen.

Soengei Nanang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Lawas.

Soengei Nanasig, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Noorden van het distrikt Alahan Pandjang.

Soengei Napal, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Soengei Ngamok, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met 10 huizen en 150 zielen (1853).

Soengei Niboeng, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Noord-Westen van de afdeeling Moesi Oeloe.

Soengei Nipa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Koeboe, met 40 Maleische huisgezinnen (1855).

Soengei Nipa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Boemboe, rijkje Pagatan, met een 30tal zielen.

Soengei Noelau, dorp op Sumatra's oostkust, landschap Pangkalan Djambi.

Soengei Noenok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, alwaar veel rijst groeit.

Soengei Pagoe, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's. Het grenst ten Westen aan de benedenlanden, ten Zuiden en Zuid-Oosten aan

de XII Kota's, ten Noord-Oosten en Noorden aan Alahan Pandjang. Het wordt bestuurd door een civiel Gezaghebber. De hoofdplaats heet Pasir Talang. Er ligt eene goudmijn Sampan Toewan genaamd, oostelijk van een dorp, dat mede Soengei Pagoe heet. De grootte dezer mijn wordt op $1^1/_4$ vierkante Sumatra-paal geschat en de jaarlijksche opbrengst berekend op 70 thail, terwijl de thail aldaar voor ƒ 60 van de hand gezet wordt. In Soengei Pagoe komen ook warme bronnen voor. Een gelijknamige berg ligt op de grens van Kwantan. De rivier Soengei Pagoe, die haren naam aan het distrikt geeft, vereenigt zich nabij Kota Baroe met de Loeboe Sampit.

Soengei Paka, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Agam, bij den Merapi, ter hoogte van 3,471 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soengei Pandahan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loeboe.

Soengei Pane, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, XII Kota's.

Soengei Petoong, bosch op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, alwaar vroeger eenige oudheden werden gevonden.

Soengei Pinang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, onder eenen *Patih*.

Soengei Pinang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Kerkap.

Soengei Pinang, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, aan de Ogan.

Soengei Pinang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in den staat Koeboe. Hoewel gelegen op het grondgebied van Koeboe, wordt het in naam van den Sultan van Pontianak bestuurd.

Soengei Pisang, klein distrikt op Sumatra, residentie Padang, aan zee, met een gelijknamig hoofddorp, grenzende ten Zuid-Westen aan de Boengoes-baai, ten Oosten aan Batoe Kaboen, ten Zuiden aan Troesan.

Soengei Ploembon, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Soengei Poea, hoofdplaats van het landschap VIII Kota's, op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, gelegen tegen den Merapi, 3,000 Rijnlandsche voeten hoog, op den weg van Bondjol, 2 étappen van Fort de Kock. Het land is hier rijk aan koffijboomen; ook groeijen er aardappelen en de inwoners houden zich, behalve met den landbouw, bezig met het gieten van doozen uit geel koper en het vervaardigen van geweersloten.

Soengei Poea, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap Agam, met 30 Maleische huisgezinnen (1855).

Soengei Poean, dorp op het eiland Batjan, alwaar steenkolenlagen en een weinig koper voorkomen.

Soengei Poelia, Battasch dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Paneih.

Soengei Poerou, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Zuiden van het landschap Tanah Laut.

Soengei Ragi, lustverblijf door een Chinees op zeer zonderlinge en kunstige wijze aangelegd op last van Sultan SEPOE, een der voormalige vorsten van Cheribon, waarvan nog de overblijfselen in de residentie van dien naam, een paar palen van de hoofdstad, te zien zijn.

Soengei Raja, afdeeling, dorp en rivier in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado. Soengei Raja staat met Soengei Doeri onder éénen Controleur. De rivier heeft haren oorsprong in het gebergte bezuiden Montrado en wordt op ongeveer 3 uren afstands van Montrado bevaarbaar, waarna zij in eene westelijke rigting naar zee stroomt.

Soengei Raja, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan beide oevers der Batoe Api, echter meerendeels op den regter oever.

Soengei Rami, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het aan Batipoe grenzende landschap IV Kota's.

Soengei Rampi, dorp op Sumatra, in de XII Kota's van de Padangsche Bovenlanden.

Soengei Range, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Kapoeasrivier.

Soengei Rasau, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang, bewoond door 50 Maleijers (1855).

Soengei Ratau, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Priaman.

Soengei Rawa, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, aan de rivier Kratan.

Soengei Rengas, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Soengei Rimbang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Lawas.

Soengei Roekoem, groot dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Marabahan.

Soengei Roenti, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, alwaar vele en tamelijk zuivere diamanten gevonden worden.

Soengei Rotan, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Ajer Adji.

Soengei Rotan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang.

Soengei Rotan, grensplaats van de Lamatang Ilir met Moesi Ilir op Sumatra, residentie Palembang.

Soengei Rottek, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den mond der Kapoeas Moeroeng. Bij deze plaats is in 1860 eene geregelde militaire versterking aangelegd, onder bevel van eenen Luitenant.

Soengei Sakoe, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap XII Kota's, aan zee.

Soengei Sala, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, distrikten Tambang en Troesan.

Soengei Sala, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, distrikt Tamboesei.

Soengei Sambeh, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, op het gebied van den *Pangéran*, alwaar zeer veel *getah pertja* verkregen wordt.

Soengei Sapi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Pau.

Soengei Sapoe Pampar, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, aan de Boengoer.

Soengei Sari, hoofdplaats van het landschap VII Kota's, op Sumatra, residentie Padang.

Soengei Sari, dorp op Sumatra, residentie Padang, XII Kota's, aan zee.

Soengei Sari, dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Silaoet, op de grens van Benkoelen.

Soengei Saring, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Pagatan, met een 50tal huizen en een 200tal zielen.

Soengei Serdang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Saleh.

Soengei Se-Tait, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, aan de Mandhor-rivier.

Soengei Sidajoeng, dorp op Borneo's Oostkust, landstreek Berou, aan de Kelai-rivier.

Soengei Slan, distrikt op de Westkust van het eiland Banka. Vroeger heette het Banka Kota, naar de toenmalige hoofdplaats, die sedert een 20tal jaren naar Soengei Slan verplaatst is. Het bevat vele bosschen, waarin goed hout, geschikt voor meubelen, wordt gevonden. Aan den voet van het Permissang-gebergte liggen warme bronnen. De opbrengst van tin wordt berekend jaarlijks 8,000 pikols te bedragen. Dit distrikt is in de volgende afdeelingen gesplitst: Soengei Slan (met 2 dorpen, bewoond door 1,581 zielen, namelijk 671 Bankanezen, 73 Maleijers en 837 Chinezen), Ajer Angat, Permissang, Pinjampan, Balar, Pring en Malik, welke te zamen 51 dorpen bevatten, bewoond door 4,225 zielen, als 3,289 Bankanezen, 99 Maleijers en 837 Chinezen. De rivier van Soengei Slan valt bij de Nangka-eilanden in zee.

De hoofdplaats, ook Soengei Slan of Pangkal Slan geheeten, ligt aan de gelijknamige rivier, en is de verblijfplaats van den Administrateur en eenen Luitenant der Chinezen. Er is eene redoute van palissaden, met eene bezetting van 30 man. De schepen, die deze plaats aandoen, hebben eene veilige reede tusschen de kust en de Nangka-eilanden.

Soengei Tabir, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Djambi, waar zich tegenwoordig de ex-Sultan ophoudt.

Soengei Talang, vallei op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang, aan den voet van den berg Sikka. Zij is ongeveer 300 Rijnlandsche voeten diep en heeft een steilen bergwand. Er wordt looderts gevonden. De bewoners houden zich met de goudwasscherij onledig.

Soengei Talang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Troesan, in het Zuid-Westen.

Soengei Talang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, L Kota's.

Soengei Taman, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Amping Para.

Soengei Tarap, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar, 1600 Rijnlandsche voeten boven de zee gelegen. Het was weleer een der drie voornaamste dorpen van Menangkabo en de zetel van eenen Vorst, en is nog een der welvarendste dorpen van het landschap. Er liggen vele vischvijvers en er is eene markt, op welke twee hooge vijgenboomen prijken.

Soengei Taras, drie dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschappen Bondjol, der III en der VIII Kota's.

Soengei Taro, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Soengei Tatas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Poeloe Petak.

Soengei Tawar, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, bij het strand, tusschen de rivieren Kratan en Maroenda.

Soengei Tenang, landschap op Sumatra,

in het Zuid-Westen van het rijk Djambi, tusschen 2° en 3° Z. Br. Het staat onder eenen *Pangéran*, die Regenten onder zich heeft. Er verheffen zich in dit landschap vele bergen, die digt begroeid zijn, en waartusschen vruchtbare valleijen liggen, die rijst, Turksche tarwe, tabak, suikerriet en patatten opleveren.

Soengei Tengah, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pawan.

Soengei Tengap, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, op den regter oever der Sekattakh Boedji. Het is de woonplaats van eenen der *Pangéran's* van de Tidoengs en bevat 7 van stevige palissaden voorziene huizen.

Soengei Tengapan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Sepang.

Soengei Tiang, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Berou, aan de rivier Kelai.

Soengei Tiban, dorp op het eiland Battam, residentie Riouw.

Soengei Timbara, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Bondjol.

Soengei Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, XIII Kota's, op den berg Talang.

Soengei Tinsak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa.

Soengei Tjoepa, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kajoe Tanam.

Soengei Toenoe, distrikt op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Westen aan zee, ten Noorden en Oosten aan Palangai, en ten Zuiden aan Poengasan. De hoofdplaats is Boekaras.

Soengei Toewah, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Soengei Toewan, berg en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's, op de oostelijke grens van het distrikt Taram. De berg is eene voortzetting van het gebergte van Sirih Lama en verheft zich tot eene hoogte van 2,000 Rijnlandsche voeten.

Soengei Toti, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe.

Soengei Trassik, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, landschap Sepang.

Soengei Tring, dorp op het eiland Battam, residentie Riouw.

Soengei Troes, dorp op het eiland Bawean, distrikt Wètan Negeri, eenzaam in het gebergte gelegen. De grond is zeer geschikt voor k··ijkultuur en het kweeken van groenten, doch de bevolking maakt hier weinig werk van. In de omstreken vindt men de beste *sirih*-bladeren van het geheele eiland.

Soengei Waras, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan den linker-oever der Moesi, dat uit 30 woningen en eene paseiban bestaat.

Soengei Waras, dorp op Java, residentie Japara, distrikt Pati, bij de zuidelijke grens.

Soengei Waras, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuid-Westen van het distrikt Rengel.

Soenghal, dorp op Sumatra's Oostkust, aan beide zijden der Boeloe Tjina-rivier. Het is eene voorname handelsplaats, hoezeer de rivier hier voor praauwen niet bevaarbaar is.

Soengian, zie: Dwars-in-den-Weg.

Soengian, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Tiga Loerah.

Soengil, kaap op het eiland Groot-Kei.

Soengingan, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali.

Soengkei, rivier op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Toelang Bawang. Zij ontspringt op den berg Abong en vloeit voorbij eenige dorpen, om zich bij Negri Oedjong Karang met de Rarem te vereenigen, en neemt alsdan den naam van Wai Kiri aan. De riviertjes door haar opgenomen zijn: de Baroe, Toeba, Toelang Mas, Meloengoen en Pagagalis regts, en de Toelang Boeloe en Toelang Boejot links. De Soengkei wordt eerst van Toelang Bawang af bevaarbaar voor praauwen van 1 à 2 kojangs. In de Oostmoesson heeft zij dikwijls zeer weinig water. Het terrein langs hare oevers wordt voor het vruchtbaarste gedeelte van het distrikt gehouden. De oevers zijn hoog en verheffen zich verder op zelfs tot heuvels. Aan de Soengkei zijn twaalf dorpen gelegen, die grootendeels sedert 1818 herbouwd zijn, daar de geheele streek omtrent drie jaren te voren geheel verwoest werd op bevel van den Sultan van Palembang, die in zijn belang de bevolking wilde noodzaken zich in de slecht bevolkte landen aan het bovendeel der Kommering neder te zetten.

Soengkei, rivier op het eiland Banka, in het Westen van het distrikt Muntok.

Soongkei, kampong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, Noord-Oost van Bandjermasin, aan de rivier Hallalak, landschap Moening, die in November 1859 door de onzen is verwoest. Een gelijknamige waterval ligt in de rivier Katingan.

Soengkei, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, distrikten Pau en Ajer Adji.

Soengkei Ballak en-**Loenak,** twee rivieren op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die haren oorsprong hebben in de bergen van Bandjermasin, aan den linker oever der Besai gelegen.

Soengki, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Tjantoeng.

Soengkia, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Benkenang.

Soengkoelirang, dorp op Borneo's Oostkust, rijk Koetei.

Soengkoeng, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, waarbij vogelnestklippen, die veel opleveren, gelegen zijn.

Soengkoep, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter oever der Boeliek, bewoond door 90 Dajaks (1853).

Soengkoep (Tjandi-), oudheden op Java, residentie Kediri, bestaande in eenen ingestorten tempel, die, behalve het front, waarvan nog een gedeelte is staande gebleven, in een puinhoop is veranderd, en nog een geheel onbeschadigd beeld.

Soengkoer, rivier op Java, residentie Madioen, in het Westen van het distrikt Soemorotto.

Soengloeg, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Soengo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro, in het Oosten.

Soengoan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Menoenggoel, bewoond door Dajaks.

Soengsang, naam der monding van de rivier Moesi, op Sumatra's Oostkust, residentie Palembang. Aan deze rivier ligt een gelijknamig dorp, op hooge palen gebouwd, dat door visschers bewoond is en waar een Hoofd woont, dat voor loodsen naar Palembang zorgt.

Soengsang, eilandje in de beneden-rivier der Barito of Bandjermasin, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Soengsang, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Westen van de afdeeling Toelang Bawang. Het valt in de rivier Tahami.

Soengsat, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi.

Soengsing, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Soenian, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Soenin, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Soenjabring, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Padang.

Soenja Keneng, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, tusschen den Sedaratoe en den top Gedé.

Soenja Wenang, voormalig distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, dat later bij andere distrikten is ingedeeld.

Soenkap, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Soenkar (Batoe-), zie: Capellen (Van der).

Soenkei, zie: Soengkei.

Soenko, dorp op Java, residentie Soerakarta, $25^1/_4$ paal van Soerakarta.

Soenkoel, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kapoeas Moeroeng, in de Groote en Kleine Dajak.

Soenoen Djawa, vulkaan op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang.

Soenoer, berg en rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden van Benkoelen. De rivier vloeit in de Konkei.

Soenoer, landschap op Sumatra, residentie Padang, met 800 inwoners.

Soenoer, kaap op het eiland Banka, aan de Noord-Westzijde van het distrikt Soengei Leat, in de Klabat-baai.

Soenoet, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Pemboeang-rivier valt.

Soeno-tinggi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe.

Soenouw, rivier op Borneo's Oostkust, in het Westen van het rijk Koetei. Zij valt in de Lawah.

Soenpoer, zie: Soempoer.

Soensang, zie: Soengsang.

Soentri, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Pamottan.

Soeo, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van de afdeeling Kroë.

Soeokh (Moewara-), zie: Selembatoe.

Soepa, landschap, baai en hoofddorp op Celebes' Westkust, in het Zuid-Westen van het rijk Adja Tamparang. De baai heeft 5, 6

en 7 vademen zandgrond, welke diepten bij de kusten afnemen, waar de bodem vuil en klippig is. Zij biedt eene veilige ankerplaats voor schepen aan en verdient de voorkeur boven die van Parre Parre, indien men zich hier eenigen tijd moet ophouden. Op het Groot Hartenbeesten-eiland of Kambing in deze baai kan men goed drinkwater uit een put verkrijgen.

Soepajang, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's. Het staat met Siroekan onder eenen Opziener der kultures van de 2de klasse. Dit distrikt grenst ten Westen aan het distrikt XIII Kota's, ten Zuiden en Oosten aan de III Kota's. Het is bijzonder rijk aan goud, daar geheel het zuid-oostelijke gedeelte met goudmijnen bedekt is. Men telt in Soepajang 158 mijnen en even zoo veel wasscherijen. Het goudwasschen geschiedt door vrouwen. De jaarlijksche opbrengst aan goud wordt geschat op 300 thails.

Het gelijknamige hoofddorp ligt op 11 palen van Sollok.

Soepandjang, zie: Sepandjang.

Soepan Koeïn, zoute bron in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Doeson en Bekompai, distrikt Pakoe.

Soepat, rivier en groot dorp op Sumatra, residentie Palembang. Het dorp ligt aan de rivier Banjoe Asin en werd omstreeks 1840 door zeeroovers van Lingga uitgeplunderd.

Soeperwang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, XII Kota's.

Soepoe, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 7 huizen en 79 zielen (1861). Er groeit een weinig koffij.

Soera, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Soera, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Ploembon.

Soera, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, distrikt Toelong Amman.

Soerabaja, residentie op Java, ten Noorden en ten Westen gelegen aan de Java-zee en de straat van Madura, terwijl zij ten Oosten en ten Zuiden grenst aan de residentiën Pasoeroewan en Kediri, en ten Westen aan Rembang. Zij bestaat uit de regentschappen Soerabaja, Sidho Ardjo, Modjo Kerto, Grissee, Sidajoe en Lamongan. — Daarvan staat Soerabaja onder de onmiddellijke leiding van den Resident, terwijl de regentschappen Sidho Ardjo en Modjo Kerto ieder onder eenen Adsistent-resident gesteld zijn, en de drie laatstgemelde regentschappen de adsistent-residentie Grissee uitmaken. Het eiland Bawean behoort mede tot dit gewest en is een afzonderlijk regentschap, waarin het Europeesch gezag in handen van een Adsistent-resident is. Vroeger was Madura ook eene onderhoorigheid van Soerabaja, doch in 1857 werd dat eiland eene afzonderlijke residentie.

De bodem is deels vlak, deels heuvel- en ook wel bergachtig. Langs het Noorderstrand loopt eene reeks van kalkheuvels. De regentschappen Soerabaja, Sidho Ardjo en Modjo Kerto zijn grootendeels vlak; maar de beide laatstgenoemden worden aan de Oost- en Zuidzijde tegen de grenzen van Pasoeroewan bergachtig. De voornaamste bergen zijn de Waliran en de Penangoenggan, welke laatste evenwel ook tot Pasoeroewan behoort. De Ardjoeno, hoezeer bijkans geheel in Pasoeroewan gelegen, strekt zich met zijne noord-westelijke helling tot in het Soerabajasche uit.

De grond is op sommige plaatsen zandig, maar, waar hij doorsneden wordt door rivieren, kreken en waterleidingen, vruchtbaar en voor de teelt van verschillende gewassen geschikt. Het heuvelachtige gedeelte is niet zeer vruchtbaar, en in het gebergte wordt grootendeels slechts koffij geteeld.

De voornaamste rivieren zijn: de Solo en de Kediri-rivier, waarvan de eerste in het regentschap Sidajoe, en de laatste bij de stad Soerabaja in straat Madura valt; voorts de Porrong, een zijtak van de Kediri-rivier, die in eene oostelijke rigting loopt en nabij de grens van Pasoeroewan in de gemelde straat uitstroomt, behalve nog andere riviertjes van mindere beteekenis.

Het klimaat is over het algemeen niet ongezond, maar aan de stranden heet en in de hoogere streken, waar des nachts de thermometer 60° Fahrenheit teekent, koel. Aan de stranden heeft men eene temperatuur van 70 à 73° des ochtends en des avonds, en van 83 à 84° op den middag.

De voornaamste produkten zijn: rijst, koffij, suiker, indigo, tabak, katoen, terwijl klapperboomen en *bamboe* er ook in menigte voorkomen. In de afdeeling Grissee is de aanmaak van zout zeer belangrijk, als ook het branden van kalk; terwijl zoowel in hare hoofdplaats Grissee als in de stad Soerabaja visscherij, kustvaart en scheepsbouw aan velen een middel van bestaan geven. Over het algemeen heeft in de geheele residentie, zoowel op de rivieren als langs de talrijke, goed onderhouden wegen,

die haar in alle rigtingen doorkruisen, veel vertier plaats en worden de van allerlei waren ruim voorziene passers of marktplaatsen druk bezocht.

In het gebergte vindt men holen, waarin tallooze vleêrmuizen de grondstof voor het salpeter leveren. In het regentschap Sidajoe vindt men steengroeven, waaruit zekere zachte steen wordt gehaald, die tot bouwen en vooral tot vervaardiging van sieraden gebruikt en in de open lucht hard wordt. Door den invloed van regen en wind verkrijgt die steen eene donkere kleur. Tijgers, rhinocerossen, apen en slangen houden zich in de bosschen op.

De bevolking is over het algemeen zeer nijver en oefent eene menigte van bedrijven uit, zoo als het bereiden van olie, het batikken en weven van kleedingstoffen, het garen spinnen, weven van lijnwaad, touw slaan, kalk branden, pannen en steen bakken, het bouwen van schepen en praauwen, het maken van meubelen, en het werken in ivoor, schildpad en steen. Men vindt onder haar timmerlieden, metselaars en smeden, goud en- zilversmeden, koper- en blikslagers, schoen- en kleêrmakers.

In het bestuur der residentie wordt de Resident, behalve door de reeds vermelde Adsistent-residenten, en door de Regenten als hoofden der inlandsche bevolking in de verschillende regentschappen, nog bijgestaan door den Secretaris, die tevens ambtenaar van den burgerlijken stand is, door twee Adsistent-residenten, waarvan één voor de komptabiliteit, die tevens superintendent van het Soerabajasche vendukantoor is, en één voor de policie; voorts door een elftal Controleurs bij de landelijke inkomsten en kultures.

Soerabaja behoort tot de derde financiële afdeeling, terwijl met de ontvangst der inkomende en uitgaande regten belast zijn een Ontvanger op de hoofdplaats, een Kommies-ontvanger te Grissee en een op Bawean. — Met de strandvonderij zijn belast de Controleur der inkomende en uitgaande regten te Soerabaja en de Kommies der ambulante recherche te Grissee.

Voor het regtswezen heeft men den raad van Justitie te Soerabaja, terwijl de ommegaande regter in de 4e afdeeling zitting houdt op de hoofdplaatsen der verschillende regentschappen, waar men ook de gewone landraden heeft. Op de hoofdplaats Soerabaja als ook te Grissee heeft men een residentsgeregt.

Voor de waterstaatswerken behoort Soerabaja tot de vierde waterstaats-afdeeling, en men heeft er voor de belangen van het onderwijs eene sub-kommissie, waarvan de tijdelijke Resident en Secretaris voorzitter en secretaris zijn.

Bij de hervormde gemeente heeft men twee Predikanten, en bij de Roomsch Katholieke één Pastoor met een Onderpastoor.

Voor de militaire zaken behoort Soerabaja tot de derde militaire afdeeling.

De totale bevolking van Soerabaja telde:

in 1857	1,111,361	zielen
" 1858	1,132,274	"
" 1859	1,163,133	"
" 1860	1,187,037	"
" 1861	1,218,827	"

en vermeerderde derhalve in vijf jaren met 107,466 zielen of ongeveer $9^2/_3$ %.

Voor de verschillende gedeelten, waaruit die bevolking bestond, worden ons de navolgende cijfers gegeven:

1°. Europeanen:

in 1857	3,464	zielen
" 1858	3,643	"
" 1859	3,485	"
" 1860	4,105	"
" 1861	4,217	"

waarvan op partikuliere landen:

in 1857	333	zielen
" 1858	374	"
" 1859	244	"
" 1860	296	"
" 1861	339	"

In weêrwil van eene vermindering in 1859, was dus het getal Europeanen in 1861 753 zielen of ongeveer $21^3/_4$ % hooger dan in 1857.

2°. Chinezen:

in 1857	6,521	zielen
" 1858	6,796	"
" 1859	7,154	"
" 1860	7,250	"
" 1861	7,436	"

waarvan op de partikuliere landen:

in 1857	2,875	zielen
" 1858	3,009	"
" 1859	51	"
" 1860	72	"
" 1861	74	"

Met eene onafgebrokene toeneming was dus het getal Chinezen in vijf jaren vermeerderd met 915 zielen of 14 %.

Waaraan de geweldige afneming van het getal Chinezen op de partikuliere landen in 1859, en bij gevolg ook het geringe cijfer er van in 1860 en 1861 moeten worden toegeschreven, wordt in de regerings-verslagen niet medegedeeld. Daar evenwel het totaal der Chinezen in 1859 toenemende is gebleven, zoo is het niet waarschijnlijk, dat hier aan eene verhuizing moet worden gedacht. Veeleer laat het zich vermoeden, dat men van het getal Chinezen op de partikuliere landen bij de telling der drie laatste jaren heeft doen wegvallen al wat niet geacht kon worden tot dat element, maar wel tot de inlandsche bevolking te behooren, of wat zich slechts tijdelijk op die partikuliere landen ophield.

3°. Arabieren en andere vreemdelingen:

in 1857	4,335	zielen
„ 1858	4,351	„
„ 1859	4,747	„
„ 1860	6,136	„
„ 1861	6,226	„

Zoodat deze kategorie in vijf jaren vermeerderde met 2,891 zielen of bijna $86^2/_3$ %.

Waaraan die enorme vermeerdering moet worden toegeschreven, hebben wij niet kunnen nagaan. Het is onmogelijk, dat het getal der geboorten dat der sterfte zoo bovenmate heeft kunnen overtreffen, dat daarin eene oplossing voor die vermeerdering is te zoeken. Meer waarschijnlijk zal zij in verband staan met eene naauwkeuriger opname. Deze kategorie houdt zich meer bijzonder op met handel en scheepvaart, en het is dus wel mogelijk, dat men bij vroegere tellingen de afwezigen over het hoofd heeft gezien.

Met het jaar 1859 is de regering begonnen in hare opgaven deze kategorie te splitsen in twee, namelijk die der Arabieren en die der andere vreemde Oosterlingen, en zoo blijkt het dat de eerstbedoelden sterk waren:

in 1859	1,279	zielen
„ 1860	1,438	„
„ 1861	1,484	„

en derhalve de laatstgemelden:

in 1859	3,468	zielen
„ 1860	4,698	„
„ 1861	4,742	„

Van deze kategorie bevonden zich op partikuliere landen:

in 1857	938	zielen
„ 1858	—	„
„ 1859	—	„
„ 1860	2	„
„ 1861	12	„

Even als bij de Chinezen zien wij ook bij deze kategorie, evenwel reeds met 1858, eene zoo groote vermindering, dat in het genoemde en het volgende jaar er zich geen enkele van op partikuliere landen bevond en in 1860 en 1861 respectivelijk slechts 2 en 12. Het is zeer waarschijnlijk, dat dit zal moeten worden toegeschreven aan eene meer naauwkeurige opname, waarbij is weggevallen al wat werkelijk tot de inlandsche bevolking behoort, maar door kleeding en het dragen van eenen tulband den schijn aanneemt van tot de kategorie der Arabieren te behooren, ten einde alzoo meer invloed op de bevolking te kunnen uitoefenen. In de laatste tijden moet de regering maatregelen hebben genomen, om zulke misbruiken te weren.

4°. Inlanders:

in 1857	1,098,041	zielen
„ 1858	1,117,484	„
„ 1859	1,147,747	„
„ 1860	1,169,546	„
„ 1861	1,200,948	„

waaronder wij opgenomen hebben:

in 1857	711	slaven
„ 1858	705	„

terwijl er later van slaven geene melding meer gemaakt wordt.

Van de inlandsche bevolking had men op partikuliere landen:

in 1857	53,505	zielen
„ 1858	53,139	„
„ 1859	53,806	„
„ 1860	54,549	„
„ 1861	52,852	„

Van dit gedeelte der inlandsche bevolking, waarvoor wij de cijfers ontleenden aan de bij de regeringsverslagen gevoegde bevolkingsstatistiek, vindt men evenwel in die zelfde ver-

slagen eene andere opgave, volgens welke het heeft bedragen [1]):

in 1857	 31,239	zielen
„ 1858	 34,698	„
„ 1859	 33,399	„
„ 1860	 34,347	„
„ 1861	 34,640	„

Weinig denkende, dat in officiële stukken zulk een enorm verschil kon bestaan tusschen de opgaven van cijfers betreffende eene en dezelfde zaak, hebben wij, eer wij dat verschil ontdekten, bij alle onze berekeningen, waar zulks te pas kwam, steeds de laatstgemelde cijfers gebruikt, doch, naar het ons nu toeschijnt, verkeerdelijk; aangezien wegens de uitvoerigheid, waarmede de bevolkingsstatistiek in de regeringsverslagen wordt behandeld, het waarschijnlijk is, dat de daarbij gegeven cijfers meer vertrouwen verdienen.

Waarin de reden van het groote verschil te zoeken zij, hebben wij niet met zekerheid kunnen nagaan. Misschien ligt het daarin, dat men bij de laatste cijfers slechts de volwassen, zoo mannelijke als vrouwelijke bevolking der partikuliere landen heeft genomen, zonder de kinderen, die in de eerste cijfers wel zijn begrepen. Met die oplossing van de bestaande duisterheid komt men evenwel ook niet geheel tot zekerheid; want in 1860, en dit is het eerste jaar waarin de regering in hare bevolkingsstatistiek voor de inlandsche bevolking op de partikuliere landen eene afzonderlijke opgave doet van mannen, vrouwen en kinderen, blijkt dat onder het totaal daarvan ad. . . . . . . 54,549 zielen de kinderen begrepen zijn voor een cijfer van. . . . . . . 23,545 „ zoodat het cijfer der volwassen mannelijke en vrouwelijke bevolking heeft bedragen. . . . . . 31,004 „

[1]) Zie: Verslag 1857, pag. 133,
„ 1858, „ 107,
„ 1859, „ 121,
„ 1860, „ 134.
„ 1861, „ 160,

Voor de andere hierboven medegedeelde cijfers zie men:

Verslag 1857, pag. 12
„ 1858, „ 12
„ 1859, „ 11
„ 1860, „ 11
„ 1861, „ 12
der achter aan het Verslag toegevoegde tabellen en statistiek der bevolking.

terwijl volgens de andere opgave der regering de bevolking der partikuliere landen in 1860 zou hebben bedragen 34,347 of 3,343 zielen meer.

Wat hiervan evenwel wezen moge, van de cijfers der bevolkingsstatistiek, welke naar ons oordeel meer vertrouwen verdienen, zullen wij bij latere berekeningen in dit artikel, voor zoo veel noodig, gebruik maken, en alsdan blijkt reeds dadelijk, dat de inlandsche bevolking van Soerabaja, die der partikuliere landen daarbij niet medegerekend, heeft bedragen:

in 1857	 1,044,536	zielen
„ 1858	 1,064,345	„
„ 1859	 1,093,941	„
„ 1860	 1,114,997	„
„ 1861	 1,116,694	„

Onder dit gedeelte der bevolking, hetwelk derhalve in vijf jaren vermeerderde met 72,158 zielen of $6^{9}/_{10}$ %, bedroeg het getal landbouwende huisgezinnen met velden:

in 1857	 116,860
„ 1858	 119,550
„ 1859	 124,138
„ 1860	 131,082
„ 1856	 136,278

weshalve men op één landbouwend huisgezin met velden heeft gehad:

in 1857	. . . . . 8.938	zielen
„ 1858	. . . . . 8.9	„
„ 1859	. . . . . 8.812	„
„ 1860	. . . . . 8.5	„
„ 1861	. . . . . 8.2	„

en gemiddeld over de 5 jaren bijna 8.66 zielen.

Wanneer men nu de sterkte van een landbouwend gezin met velden gemiddeld stelt op 5 zielen, dan zou daaruit volgen, dat het van grondbezit verstoken gedeelte der inlandsche bevolking van Soerabaja heeft bedragen:

in 1857	. . . . ruim	44	%
„ 1858	. . . . „	$43^{4}/_{5}$	„
„ 1859	. . . . „	$43^{1}/_{4}$	„
„ 1860	. . . . „	$41^{1}/_{5}$	„
„ 1861	. . . . bijna	39	„

Het blijkt daaruit, dat voor het van grondbezit verstoken gedeelte der bevolking de verhouding afnemende is geweest, en dat derhalve met de toename der totale bevolking het getal landbouwende huisgezinnen in evenredig-

heid sterker is geworden. Op zich zelve beschouwd, — dat is, voor zoo ver de toeneming der landbouwende bevolking niet heeft plaats gehad ten koste van de uitgestrektheid gronds, welke men gemiddeld per landbouwend huisgezin heeft gehad, — is dit geen ongunstig verschijnsel.

Uit de verslagen der regering evenwel blijkt, dat de uitgestrektheid van de velden der landbouwende bevolking heeft bedragen:

in 1857	237,222½	bouws
„ 1858	238,390½	„
„ 1859	239,241	„
„ 1860	244,626	„ [1]
„ 1856	246,062	„

zoodat men per landbouwend gezin gemiddeld heeft gehad:

in 1857	nagenoeg	2.03	bouw
„ 1858	ruim	1.994	„
„ 1859	„	1.927	„
„ 1860	„	1.866	„
„ 1861	bijna	1.806	„

Aangezien een bouw gelijk staat met 500 Rijnlandsche vierkante roeden, zoo volgt daaruit dat een landbouwend gezin in Rijnlandsche maat heeft gehad:

in 1857	1,015	vierkante	roeden
„ 1858	997	„	„
„ 1859	964	„	„
„ 1860	933	„	„
„ 1861	903	„	„

weshalve de uitgestrektheid gronds per landbouwend huisgezin niet alleen vrij belangrijk, namelijk met 112 vierkante roeden per gezin, maar ook zonder ophouden is verminderd; zoodat hier de aanwas der landbouwende bevolking, als niet opgewogen wordende door eene evenredige toeneming van de uitgestrektheid der bebouwde gronden, geen gunstig verschijnsel te noemen is. Dit schijnt in verband te staan met eene op Java bestaande gewoonte, om aan een ieder, die zich in eene dessa komt vestigen, na een tijdsverloop, zoo wij ons niet bedriegen, van 1½ jaar na zijne komst, indien hij zulks verlangt, een deel te geven in de bouwgronden der dessa, zonder verpligting zijnerzijds om door eigen ontginning tot de vergrooting der uitgestrektheid bij te dragen.

Hoezeer het feit, waarop wij wezen, niet gunstig te noemen is, willen wij daarmede evenwel niet beweerd hebben, dat het in het speciaal geval van Soerabaja eenen bijzonder nadeeligen invloed heeft gehad, omdat aldaar de uitgestrektheid gronds per huisgezin zelfs in 1861 nog vrij aanzienlijk is en ver overtreft het gemiddelde voor Java, zoodat, indien maar de produktie goed is, een landbouwend gezin met ruim 903 vierkante Rijnlandsche roeden meer dan genoeg heeft, om in zijne behoefte aan rijst te voorzien.

Van het totaal der aan de bevolking toebehoorende velden had men:

a. aan sawah's of natte rijstvelden:

in 1857	126,720	bouws
„ 1858	88,724	„
„ 1859	89,121⅜	„
„ 1860	92,910	„
„ 1861	93,875	„

b. aan drooge gronden:

in 1857	110,502½	bouws
„ 1858	149,666½	„
„ 1859	150,119⅝	„
„ 1860	151,716	„ [1]
„ 1861	151,187	„

Hier stuiten wij weder op eene van die onverklaarbare duisterheden, hoedanige men in de regeringsverslagen maar al te dikwijls aantreft. Van 1857 op 1858 vermindert de uitgestrektheid der natte rijstvelden, — dat is velden, die kunstmatig onder water gezet kunnen worden, — met niet minder dan 37,996 bouws en vermeerdert die der drooge gronden, — gronden namelijk, wier bevochtiging van de regens afhankelijk is, — met 39,164 bouws. Tusschen die beide cijfers bestaat een verschil van 1,168 bouws, of de uitgestrektheid, waarmede het totaal van de gronden der bevolking in 1858 is toegenomen. Hierin ligt niet de moeijelijkheid; maar hoe verklaart men, dat in één jaar bijna 38,000 bouws van den toestand van natte

[1]) Bij de tabel betreffende de rijstkultuur, gevoegd bij het regeringsverslag over 1860, wordt voor dat jaar de uitgestrektheid op 243,174 bouws opgegeven; maar uit het verslag over 1861 blijkt, dat de opgave voor 1860 met 1,452 bouws vermeerderd moet worden.

[1]) Bij de tabel betreffende de rijstkultuur, gevoegd bij het regeringsverslag over 1860, wordt hier een cijfer van 150,264 opgegeven. Maar in verband tot de voorgaande noot hebben wij dat cijfer vermeerderd met 1,452 bouws.

rijstvelden tot dien van drooge gronden zijn teruggekeerd? Dit grenst bijkans aan het onmogelijke. Het zou daaruit blijken, dat, terwijl in 1857 de verhouding tusschen sawah's en drooge gronden gunstig was voor de eerstbedoelde kategorie, die gunstige verhouding in 1858 plotseling in eene ongunstige is veranderd. Gold het hier alleen het jaar 1857, zoo zou men aan eene drukfout of fautive opgaaf kunnen denken; maar uit ons artikel „rijst" [1]) blijkt, dat die gunstiger verhouding der sawah's in 1857, ook in 1856, en, volgens de vroegere regeringsverslagen, ook vóór dat jaar heeft bestaan, zoodat de belangrijke waterstaatswerken, die in de laatste tijden in het Soerabajasche zijn tot stand gekomen, bepaaldelijk met het doel eener uitbreiding van de irrigatie der velden, geen ander gevolg zouden hebben gehad, dan om het cijfer der sawah's in 1858 plotseling met 38,000 bouws te doen afnemen. Dat dit niet aannemelijk is, valt dadelijk in het oog. Daarentegen zien wij, dat de in 1858 aangevangen ongunstige verhouding, hoezeer de uitgestrektheid der sawah's met elk jaar iets toeneemt, tot zelfs in 1861 voortduurt, en de veronderstelling, dat de opgaven dier jaren, — 1858—1861, — fautief zouden zijn, is even onaannemelijk. De eenige rationele oplossing voor dit raadsel meenen wij daarin te vinden, dat men vóór 1858 onder de uitgestrektheid der sawah's welligt heeft begrepen gronden, die geene sawah's in den strikten zin des woords waren, en dat men na 1858 in de opgaven dienaangaande met meer naauwkeurigheid is te werk gegaan. Is die veronderstelling juist, — en de meerdere aandacht, welke men in de laatste jaren aan de kultuuraangelegenheden der Javaansche bevolking heeft gewijd, pleit er voor, — dan zou daaruit volgen, dat de opgaven der laatste vier jaren meer vertrouwen verdienen dan die van 1857 en vroegere jaren. Daarvan uitgaande, willen wij dan ook in onze volgende berekeningen de opgaven voor 1857 omtrent de gronden der bevolking en de daarvan verkregen produktie er buiten laten, en alsdan blijkt, dat de Soerabajasche landbouwende bevolking heeft gehad:

a. aan sawah's:

in 1858	37.22 %
„ 1859	37.25 „
„ 1860	37.98 „
„ 1861	38.15 „

b. derhalve aan drooge gronden:

in 1858	62.78 %
„ 1859	62.75 „
„ 1860	62.02 „
„ 1861	61.85 „

Men ziet daaruit, dat de verhouding tusschen sawah's en drooge gronden, hoezeer zij in die vier jaren gaandeweg iets gunstiger is geworden, voor de eerstbedoelde soort van gronden toch ongunstig is gebleven, in vergelijking vooral met de overige residentiën op Java. Van die gewesten, — Soerabaja daaronder niet begrepen, — besloegen in 1861 de velden der bevolking eene uitgestrektheid van 2,059,797 bouws, waarvan:

aan sawah's	1,143,231 bouws	of 55 1/2 %
„ drooge gronden	916,566 „	„ 44 1/2 „

Die ongunstige verhouding kan wel voor verre het grootste gedeelte gesteld worden op rekening der uitgestrekte adsistent-residentie Grissee, alwaar voor den aanleg van sawah's met kunstmatige besproeijing weinig gelegenheid schijnt te bestaan.

Van de aan de bevolking behoorende velden heeft men gebezigd:

a. voor de Gouvernements kultures:

in 1857	8,152 bouws
„ 1858, „ 1859, „ 1860, „ 1861	8,155 „

b. voor de eigen kultuur der bevolking:

in 1857	205,650 bouws
„ 1858	215,410 1/4 „
„ 1859	198,910 1/2 „
„ 1860	201,768 „
„ 1861	225,454 „

zoodat onbeplant is gebleven:

in 1857	23,420 1/2 bouws
„ 1858	14,825 1/4 „
„ 1859	32,175 1/2 „
„ 1860	34,710 „ [1])
„ 1861	12,453 „

[1]) Zie Deel III, blz. 71, 2e kolom.

[1]) Dit cijfer bedraagt volgens het verslag van 1860 slechts 33,250 bouws. De vermeerdering daaraan door ons gegeven staat in verband met het opgemerkte bij de noot op de vorige bladzijde, 1e kolom.

Het blijkt daaruit, dat van het totaal der velden, over het geheele tijdvak, zijn gebezigd:

1°. voor de gouvernements kultures 3.38 %.
2°. voor de eigen kultuur der bevolking 86.86 %, terwijl
3°. onbeplant is gebleven 9.75 %.

Van de voor eigen kultuur gebezigde gronden heeft men beplant:

a. met *padi.*

in 1857	186,382	bouws
„ 1858	195,981$^1/_4$	„
„ 1859	182,030$^1/_4$	„
„ 1860	182,004	„
„ 1861	203,918	„

dat is:

in 1857	ruim	90$^3/_5$	%
„ 1858	bijna	91	„
„ 1859	ruim	91$^1/_2$	„
„ 1860	„	90$^1/_5$	„
„ 1861	„	90$^1/_2$	„

b. met tweede gewassen:

in 1857	19,268	bouws
„ 1858	19,429	„
„ 1859	16,880$^1/_4$	„
„ 1860	19,764	„
„ 1861	21,536	„

dat is:

in 1857	bijna	9$^2/_5$	%
„ 1858	ruim	8	„
„ 1859	bijna	8$^1/_2$	„
„ 1860	„	9$^4/_5$	„
„ 1861	ruim	9$^1/_2$	„

Het blijkt daaruit, dat men voor de paditeelt gemiddeld per landbouwend huisgezin heeft gehad:

in 1857	1.595	bouws
„ 1858	1.639	„
„ 1859	1.466	„
„ 1860	1.388	„
„ 1861	1.496	„

en gemiddeld over de 5 jaren 1.503 bouws of 756 vierkante Rijnlandsche roeden.

Omtrent de produktie blijkt dat zij heeft bedragen:

in 1857	pikols	2,502,783
„ 1858	„	3,314,034
„ 1859	„	2,940,419$^1/_2$
„ 1860	„	2,648,249
„ 1851	„	2,828,658

dat is per bouw:

in 1857	pikols	13.43
„ 1858	„	16.92
„ 1859	„	16.15$^1/_3$
„ 1860	„	14.55
„ 1861	„	13.87

en gemiddeld over het geheele tijdvak 14.98 pikols.

De regeringsverslagen maken evenwel melding van belangrijke uitgestrektheden gronds, waarvan de beplanting mislukt zou zijn, zoo als:

in 1857 ad	14,313	bouws
„ 1858 „	4,636	„
„ 1859 „	21,278	„
„ 1860 „	32,935	„
„ 1861 „	19,684	„

Wanneer men het cijfer der mislukte bouws aftrekt van de totale beplante uitgestrektheid, dan blijkt de Soerabajasche produktie te zijn verkregen:

in 1857	van 172,069.—	bouws
„ 1858	„ 191,345.25	„
„ 1859	„ 160,752.25	„
„ 1860	„ 149,069.—	„
„ 1861	„ 184.234.—	„

waarvan de gemiddelde opbrengst per bouw is geweest:

in 1857	pikols	14.54$^1/_2$
„ 1858	„	17.32
„ 1859	„	18.29$^1/_5$
„ 1860	„	17.76$^1/_2$
„ 1861	„	15.35$^1/_3$

en gemiddeld over de vier jaren 16.60 pikols.

Deze opbrengst van velden, die nog wel heeten moeten te zijn geslaagd, is niet gunstig, en het is onmogelijk, die slechte produktie geheel op rekening van den verbouw op drooge gronden te stellen. Wij willen dit aantoonen met de volgende becijfering, waarbij wij, uithoofde van het waarschijnlijk fautief cijfer der bouws, voor de uitgestrektheid der sawah's in 1857 opgegeven, ons zullen bepalen tot het vierjarig tijdvak van 1858—1861,

waarvan nog wel de produktie jaar voor jaar gunstiger is geweest dan die van 1857.

In die vier jaren heeft het totaal der geslaagde velden bedragen 685,400$^1/_2$, en dat van de

sawah's der bevolking . .	364,630$^3/_8$ bouws
trekt men nu daarvan af hetgeen in die vier jaren voor de gouvernements-kultures is gebezigd ad	32,120 〃
dan blijkt daaruit, dat de bevolking voor hare *padi*-teelt aan sawah's heeft kunnen hebben	332,510$^3/_8$ bouws
Voegt men nu hierbij eene uitgestrektheid van . . .	352,890$^1/_8$ 〃
dan verkrijgt men het zoo even vermeld totaal der velden, die geslaagd zijn en tot de Soerabajasche rijstproduktie hebben bijgedragen, namelijk	685,400$^1/_2$ bouws

De geheele produktie van de hier bedoelde vier jaren (1858—1860) heeft bedragen	11,731,360$^1/_2$ pikols
terwijl de 332,510$^3/_8$ bouws aan sawah's, welke de bevolking voor hare *padi*-teelt heeft kunnen hebben, tegen eene opbrengst van 30 pikols per bouw, — en die is zeer matig gesteld, omdat de Soerabajasche natte rijstvelden, waarop de suikerteelt zulke gunstige resultaten geeft, geacht kunnen worden tot de vruchtbare te behooren, — eene hoeveelheid hadden moeten uitleveren van minstens	9,975,311$^1/_4$ 〃
zoodat voor de 352,890$^1/_8$ bouws aan drooge gronden eene produktie overblijft van	1,756,049$^1/_4$ pikols

of nog geen 5 pikols per bouw.

Uit die berekening vermeenen wij tot de volgende gevolgtrekkingen te kunnen komen:

1°. de ongunstige resultaten der Soerabajasche *padi*-produktie kunnen niet geheel, zelfs niet voor het grootste gedeelte op rekening van den verbouw op drooge gronden gesteld worden; want zoo dit kon, dan zou die verbouw op drooge gronden, reeds op zich zelve in het algemeen niet aan te raden, in het speciale geval van Soerabaja blijken eene hoogst treurige, voor de bevolking uiterst onvoordeelige zaak te zijn;

2°. worden wij alzoo als van zelve gebragt tot de veronderstelling, dat derhalve ook de verbouw op sawah's of natte rijstvelden tot die ongunstige resultaten het zijne en zelfs voor geen gering gedeelte, heeft toegebragt, dan kan het niet anders, of zulks moet worden toegeschreven aan eene minder zorgvuldige behandeling der teelt of wel aan eenen toenemenden verbouw van *padi gendjah*, in stede van *padi dalem*, een en ander het gevolg of van overspanning van de krachten der bevolking ten behoeve der Gouvernements kultures, of van de omstandigheid, dat die bevolking, behalve hetgeen zij jaarlijks van hare sawah's voor die Gouvernements kultures moet missen, nog een zeer belangrijk gedeelte er van, en waarschijnlijk meer dan in elk jaar voor een volgend jaar daarvoor beschikbaar moet worden gehouden, niet anders dan met *padi gendjah* kan beteelen.

Hoezeer in de stukken betreffende het in 1857 afgeloopen onderzoek, — ten doel hebbende eene betere regeling der suikerkultuur, waarvoor zoo veel maar eenigzins kan sawah's of natte rijstvelden worden gebezigd, — van schraalheid en uitputting van den grond gesproken wordt, als ook van de waarschijnlijkheid, dat men tot eene bemesting er van zal moeten overgaan, schijnt ons daarin de reden niet te vinden voor de zoo ongunstige resultaten van den rijstbouw, omdat die bij de suikerkultuur sedert 1857, gelijk later blijken zal, al gunstiger en gunstiger zijn geweest, in weêrwil dat de aanplantingen steeds in denzelfden voor de verschillende ondernemingen bepaalden omtrek van gronden zijn bewerkstelligd.

In ons artikel „rijst" hebben wij getracht aan te toonen, dat de suikerkultuur, zoo als die van Gouvernementswege plaats vindt, zelfs daar, waar zij belangrijke resultaten geeft, een wezenlijk en niet gering nadeel aan de eigen kultuur der bevolking toebrengt, niet alleen door den meerderen arbeid, welken de suikerriet plantende bevolking daarvoor heeft te presteren, maar ook door de gedurige verwisseling van gronden daarvoor benoodigd, en ten gevolge waarvan eene zoodanige verschuiving van velden onder dat gedeelte der landbouwende bevolking plaats grijpt, dat geen

suikerrietplantend landbouwend huisgezin de zekerheid heeft van steeds hetzelfde stuk gronds ter bebouwing te zullen behouden, — hetgeen zoo noodig is, om den bezitter, voor zoo ver hij niet door te zware en veelvuldige werkzaamheden gedrukt wordt, aan de bebouwing er van al zijne zorg te doen wijden.

Daarbij komt, dat in het algemeen, wegens den belangrijken aanplant voor de suikerondernemingen bepaald, aan dien aanplant een zoo uitgestrekt distrikt is verbonden, dat de suikerrietplanters soms verre afstanden hebben af te leggen voor het verrigten van den hun opgelegden arbeid. Bij het in 1857 afgeloopen onderzoek betreffende de suikerkultuur, waarvan wij reeds meermalen gewaagden, is het gebleken, dat men in het Soerabajasche ondernemingen heeft, voor wier aanplant de bevolking van sommige dessa's 20 palen (ruim $6^1/_2$ uren!) heeft af te leggen, eer zij haren arbeid in de tuinen kan verrigten.

De hierboven vermelde produktie van *padi* heeft, berekend per landbouwend gezin, gemiddeld bedragen:

in 1857	pikols	$21.41^3/_4$
„ 1858	„	27.72
„ 1859	„	$23.68^2/_3$
„ 1860	„	20.20
„ 1861	„	20.76

en over het geheele tijdvak 22.67 pikols, hetgeen, met een verlies van 46 % bij de pelling, gelijk staat met $12.24^1/_5$ pikols gepelde rijst.

Aangezien wij bij die berekening het benoodigde voor zaai-*padi*, dat alligt 1 à $1^1/_2$ pikol per huisgezin kan bedragen, buiten aanmerking hebben gehouden, zoo lijdt het geen twijfel, dat de verkregen produktie reeds voor de landbouwende bevolking alleen ontoereikende is geweest, daar toch de behoefte per gezin veilig op minstens $12.77^1/_2$ pikols kan gesteld worden [1].

Bij eene berekening over het totaal der Soerabajasche bevolking valt het ontoereikende der produktie nog meer in het oog.

[1]) Wij hebben hier, gelijk elders, voor de behoefte per landbouwend gezin, gemiddeld bestaande uit 5 zielen, het cijfer van $12.77^1/_2$ pikols gesteld, daarbij uitgaande van eene behoefte van $2.55^1/_2$ pikols per hoofd. Dat wij ons in dit opzigt aan geen overdrijving schuldig maken, kan uit het volgende blijken.

Volgens de bevolkingsstatistiek, gevoegd bij het regeringsverslag over 1861, was in dat jaar de totale bevolking van Java en Madura 13,019,108 zielen sterk, en daaronder had men:

mannen.	3 394,904	of 26.08	%
vrouwen.	3,839,645	„ 29.49	„
kinderen.	5,784,559	„ 44.43	„
te zamen. . .	13,019,108		

Neemt men nu voor de dagelijksche consumtie:
1 katti voor de mannen,
$^3/_4$ „ „ „ vrouwen,
$^1/_2$ „ „ „ kinderen,
dan komt men voor de dagelijksche behoefte aan gepelde rijst tot de volgende cijfers:

3,394,904 mannen,	à 1 katti,	pikols	33,949.04
3,839,645 vrouwen,	„ $^3/_4$ „	„	$28,797.33^1/_4$
5,784,559 kinderen,	„ $^1/_2$ „	„	$28,922.79^1/_2$
te zamen. . .		pikols	$91,669.16^3/_4$

of voor 365 dagen $33,459.245.13^3/_4$ pikols.

Verdeeld over het totaal der bevolking wijst dit eene jaarlijksche behoefte aan gepelde rijst aan, per hoofd ad. . . . . . pikols 2.57
en dus per gezin van vijf zielen ad. . „ 12.85

Men ziet daaruit, dat wij nog beneden de hier verkregen uitkomsten blijven. Het verschil tusschen den door ons voor de behoefte aangenomen maatstaf en het hier verkregen resultaat is niet gering; want voor de totale bevolking geeft dit eene meerdere behoefte van 295,286.62 pikols gepelde rijst of 546.827 pikols *padi* of rijst in den bolster.

Volgens de hierboven gegeven en uit de regeringsverslagen overgenomen cijfers, bedroeg dat totaal over het vijfjarig tijdvak. . . . . 5,812,630 zielen
zoodat, na aftrek van de bevolking der partikuliere landen, ad. . . . . 276,490 „
de hier bedoelde produktie had te voorzien in de voeding van. . . . . 5,536,140 zielen

waarvoor de behoefte, ad $2.55^1/_2$ pikols per hoofd 's jaars, niet minder kan hebben bedragen dan 14,141,837.70 pikols
terwijl de geheele produktie ad 14,234,144.50 pikols *padi*, met een verlies van 46 % bij de pelling, aan eetbare of gepelde rijst niet meer heeft uitgeleverd dan 7,686,438.03 „
of minder dan voor de voeding in 5 jaren benoodigd was. . . . . . . 6,458,399.67 pikols

hetgeen op een jaarlijksch tekort aan gepelde rijst wijst van 1,291,679.93 pikols, die door invoer van elders heeft moeten worden gevonden, voor zoo ver door de teelt van andere

voedingsmiddelen als tweede gewas op eene andere wijze in het ontbrekende niet is voorzien.

Uit de hierboven omtrent de teelt van tweede gewassen gegeven cijfers blijkt, dat in het vijfjarig tijdvak daarmede is beplant geworden eene uitgestrektheid van 96,877¼ bouws, dat is gemiddeld 's jaars 19,375⁹/₂₀ bouws, en aangezien nu de totale met *padi* beplante uitgestrektheid heeft bedragen 950,315½ bouws, of gemiddeld 's jaars 190,063¹/₁₀ bouws, zoo volgt daaruit, dat de uitgestrektheid, gebezigd voor de teelt van tweede gewassen, waaronder die van katoen en tabak geene geringe plaats beslaan, nog niet 10¹/₅ % heeft bedragen van de uitgestrektheid voor den rijstbouw gebezigd.

Aangezien de *padi*produktie niet eens voor 54½ % in de behoefte voorzien en het tekort mitsdien ruim 45½ % bedragen heeft, zoo moet het, naar het ons toeschijnt, dadelijk in het oog springen, dat eene zoo geringe teelt van tweede gewassen tegen dat tekort niet heeft kunnen opwegen. — De hoogte, welke de prijzen der *padi* in het hier behandeld tijdvak hebben bereikt, heeft dan ook niets bevreemdends niet alleen, maar schijnt zelfs den twijfel te wettigen, of die prijzen nog niet hooger zijn geloopen. Wat hiervan evenwel wezen moge, volgens de opgaven der regering hebben de hoogste en laagste prijzen der *padi* per pikol bedragen:

in 1857	*f* 3.51	*f* 2.76½
„ 1858	„ 2.86	„ 2.75
„ 1859	„ 2.75	„ 2.50
„ 1860	„ 3.20	„ 1.60
„ 1861	„ 3.52	„ 2.61

Het gemiddelde kan dus gesteld worden:

in 1857 op	*f* 3.13¾
„ 1858 „	„ 2.80½
„ 1859 „	„ 2.62½
„ 1860 „	„ 2.40
„ 1861 „	„ 3.06½

Naar dien maatstaf, — en wegens de groote tekortkomst in de produktie mogen wij het veilig er voor houden, dat de prijzen, niet bij uitzondering, maar in den regel hooger zijn geweest, — heeft dus de *padi*-productie eene waarde gehad:

in 1857 van	*f* 7,852,481.66¼
„ 1858 „	„ 9,295,865.37
„ 1859 „	„ 7,718,601.18¾
„ 1860 „	„ 6,355,797.60
„ 1851 „	„ 8,669,836.77
te zamen. . .	*f* 39,892,582.59

waarvan mitsdien de landrente, bij eene heffing van het ⅕, had kunnen bedragen . . . . *f* 7,978,516.52

Uit de regeringsverslagen evenwel blijkt, dat de aanslag heeft bedragen:

in 1857 . .	*f* 1,168,360.16½	
„ 1858 . .	„ 1,292,694.75	
„ 1859 . .	„ 1,169,646.26	
„ 1860 . .	„ 1,143,383.50	
„ 1861 . .	„ 1,288,532.—	
		„ 6,012,616.67½
dus minder dan geheven had kunnen worden.		*f* 1,965,899.84½

In stede van 20 % of ⅕ der waarde heeft men dus slechts 15 % geheven, en ongetwijfeld is de derving aan landrente nog aanzienlijker geweest, aangezien onze berekening van de waarde der *padi*-produktie stellig veeleer te laag dan te hoog is geweest.

Volgens die berekening bedroeg de gemiddelde prijs der *padi* in het vijfjarige tijdvak *f* 2.80¼ per pikol, waarvan dus, ad ⅕, had kunnen geheven worden. . . *f* 0.56
terwijl de belasting bedragen heeft ruim „ 0.42
of minder nagenoeg. . . . . *f* 0.14

De heffing van 42 cents gemiddeld per pikol heeft echter niet geregeld plaats gehad, maar in de verschillende jaren zeer gevariëerd, daar zij, in verband tot de door ons gegeven cijfers van de produktie van *padi* en van den aanslag der landrente, heeft bedragen:

in 1857	*f* 0.46⅔
„ 1858	„ 0.39
„ 1859	„ 0.39¾
„ 1860	„ 0.43⅙
„ 1861	„ 0.43¾

of van de waarde:

in 1857	14.88 %
„ 1858	13.91 „
„ 1859	15.15 „
„ 1860	18.— „
„ 1861	14.28 „

In die variatiën zal men bezwaarlijk eenig verband zien tusschen de heffing en de produktie of waarde er van.

De produktie en de aanslag van 1855 blijken, wel is waar, de hoogste te zijn ge-

weest; maar daarentegen ziet men, dat, terwijl de produktie van 1858 die van 1861 overtroffen heeft met 485,376 pikols en de waarde van het produkt in 1858 die van 1861 met *f* 626,028.60 te boven ging, de aanslag der landrente in 1858 slechts *f* 54,162.75 hooger is geweest, zoodat, per pikol berekend, de heffing in 1861 $4^{3}/_{4}$ cents zwaarder is geweest, en, percentsgewijs berekend, in 1861 14.28 % tegen 13.91 % in 1858 is geheven.

De aanslag der jaren 1857 en 1859 is nagenoeg gelijk geweest. Het verschil bedraagt slechts *f* 1,286.09$^{1}/_{2}$ ten voordeele van het laatste jaar, hoezeer de produktie van dat jaar die van 1857 met 437,636$^{1}/_{2}$ pikols heeft overtroffen.

Doch waartoe meer? — De zoo even door ons gegeven berekeningen van de heffing, hetzij per pikol, hetzij van de waarde, toonen, dunkt ons, genoegzaam aan, hoe weinig op die beide grondslagen is gelet, en wij worden daardoor van zelve gebragt tot de vraag, of de aanslag niet is geschied naar eene vast bepaalde som per bouw.

Berekend over de geheele met *padi* beplante uitgestrektheid verkrijgt men eenen aanslag per bouw:

in 1857 van	*f*	6.27
″ 1858 ″	″	6.60
″ 1859 ″	″	6.42$^{1}/_{2}$
″ 1860 ″	″	6.28
″ 1861 ″	″	6.07

Hier ziet men eene regelmatigheid, welke ten aanzien der beide andere grondslagen voor den aanslag niet heeft bestaan. De kleine verschillen, welke onze berekening aanwijst, zijn waarschijnlijk te verklaren uit de betrekkelijke verhouding, waarin jaar voor jaar de beplanting is geschied, hetzij op drooge gronden, hetzij op natte rijstvelden, terwijl ten aanzien der laatst bedoelde soort ook nog de vraag zou kunnen gelden, hoe veel er van met *padi dalem*, hoe veel met *padi gendjah* is beteeld geworden. Wij behoeven overigens niet te doen opmerken, dat, hoezeer de aanslag, naar onze meening, volgens eene per bouw vastgestelde som heeft plaats gehad, die som hooger of lager kan zijn gesteld, naarmate het de belasting betrof van een der drie hier genoemde kategoriën voor den rijstbouw.

De verslagen der regering maken evenwel melding van mislukking van velden en wel tot een bedrag:

in 1857 van	14,313	bouws
″ 1858 ″	4,636	″
″ 1859 ″	21,278	″
″ 1860 ″	32,935	″
″ 1861 ″	19,684	″

en, wanneer men die cijfers van de elk jaar met *padi* beplante uitgestrektheid aftrekt, — hetgeen uit den aard der zaak gedaan moet worden, daar de landrente, als eene heffing van het produkt, niet verschuldigd kan zijn van gronden, die niets geproduceerd hebben, dan verdwijnt die regelmatigheid en komt men voor de heffing per bouw tot de volgende resultaten, te weten:

in 1857	*f*	6.79
″ 1858	″	6.75$^{1}/_{2}$
″ 1859	″	7.27$^{1}/_{2}$
″ 1860	″	7.67
″ 1861	″	6.72

Die uitkomst is hoogst opmerkelijk in verband tot het cijfer der mislukte bouws. Het verschil in de heffing per bouw, bij berekening over de geheele beplante uitgestrektheid, of wel over hetgeen daarvan geslaagd is, — dus na aftrek van het mislukte, — bedraagt:

voor 1857	*f*	0.52
″ 1858	″	0.15$^{1}/_{2}$
″ 1859	″	0.85
″ 1860	″	1.39
″ 1861	″	0.65

Wanneer men die cijfers rangschikt, bij opklimming van het mindere tot het meerdere, dan blijkt het verschil te hebben bedragen:

in 1858	*f*	0.15$^{1}/_{2}$
″ 1857	″	0.52
″ 1861	″	0.65
″ 1859	″	0.85
″ 1860	″	1.39

en rangschikt men op dezelfde wijze de opgegeven cijfers van hetgeen mislukt is, dan krijgen wij:

voor 1858	4,636	bouws
″ 1857	14,313	″
″ 1861	19,684	″
″ 1859	21,278	″
″ 1860	32,395	″

In deze beide reeksen van cijfers ontwaart

men tusschen de jaartallen eene opmerkelijke overeenstemming.

Uit al het voorafgegane meenen wij tot de conclusie te kunnen komen, dat bij den aanslag der landrente noch de geproduceerde kwantiteit, noch de waarde er van speciaal in aanmerking zijn genomen, maar dat hij is geschied naar eene vaste per bouw bepaalde som, met dien verstande evenwel, dat, ten einde den aanslag in de hoofdsom niet te zeer te doen verminderen door de derving aan landrente van hetgeen mislukt was, men waarschijnlijk de geslaagde velden zwaarder heeft aangeslagen [1]). Hoe dit kan zijn toegegaan, kunnen wij niet bepaald aanwijzen, maar waarschijnlijk heeft dit dessa'sgewijze plaats gehad.

Tot verdediging van de regtmatigheid van deze conclusie geven wij hier een percentsgewijs berekend overzigt van de verhouding, waarin de hoofdsom van den aanslag, de beplante en geslaagde uitgestrektheid, de produktie en de waarde er van jaar voor jaar tot de verschillende totalen hebben gestaan, met inachtneming eener rangschikking bij opklimming van het mindere tot het meerdere.

Aanslag der landrente.	Beplante uitgestrektheid.	Geslaagde uitgestrektheid.	Produktie.	Waarde der produktie.
1860 . . 19.02 %	1860 . . 19.15 %	1860 . . 17.38 %	1857 . . 17.58 %	1860 . . 15.93 %
1857 . . 19.43 "	1859 . . 19.16 "	1859 . . 18.75 "	1860 . . 18.61 "	1859 . . 19.35 "
1859 . . 19.45 "	1857 . . 19.61 "	1857 . . 20.07 "	1861 . . 19.87 "	1857 . . 19.68 "
1861 . . 20.60 "	1858 . . 20.62 "	1861 . . 21.49 "	1859 . . 20.66 "	1861 . . 21.73 "
1858 . . 21.50 "	1861 . . 21.46 "	1858 . . 22.31 "	1858 . . 23.28 "	1858 . . 23.30 "

Men kan uit al het bijgebragte eenigermate nagaan hoe zonderling er met die landrente is of nog wordt omgesprongen.

In 1818 bepaalden Kommissarissen Generaal, dat voorloopig en in afwachting, dat men naar betere grondslagen zou kunnen te werk gaan, de aanslag zou geschieden naar den stand van het produkt, waarbij voor eene kwijting in geld, gelijk van zelf spreekt, ook de *padi*-prijzen in aanmerking moesten komen.

Wij treden niet op als verdedigers van eene regeling, met welke Kommissarissen Generaal zelven niet ingenomen waren, doch waartoe de drang der omstandigheden en het gebrek aan de noodige kennis hen hadden gebragt; — evenmin willen wij er op wijzen, dat, 45 jaren later, een door hen voorloopig aangenomen gebrekkige grondslag nog door geen beteren is vervangen, — en naar ons inzien is zelfs eene vaste heffing per bouw, dus van den grond, vrij wat meer aan te prijzen, dan eene naar den stand en de waarde van het gewas; — maar wij mogen het toch niet onopgemerkt laten, dat, zoo lang het besluit van Kommissarissen Generaal niet formeel ingetrokken en door iets beters vervangen was, eene behandeling van eene zoo belangrijke zaak als de onderhavige geheel naar het goedvinden van dezen of genen, wie ook, door niets gewettigd wordt.

Men moge met eene zoo eigendunkelijke behandeling iets goeds gewild hebben; maar de goed- of afkeuring van de handelingen eener regering kan dáár, waar zij door eene wettelijke regeling gebonden is, niet afhangen van de vraag, of zij door eigendunkelijke terzijdestelling dier regeling al dan niet iets goeds beoogd heeft. Er is iets, dat op de maatschappelijke belangen eenen nog meer nadeeligen invloed uitoefent, dan eene slechte wet, en dat is de onzekerheid, waaraan men zich te houden hebbe, en de afhankelijkheid van de goede of kwade gezindheid, van den meerderen of minderen graad van verlichting en kennis van dezen of genen, met de uitvoering der bestaande wettelijke bepalingen belasten ambtenaar, hij zij hoog, hij zij laag geplaatst.

Het besluit van Kommissarissen Generaal had de kracht van wet, als zijnde geëmaneerd van eene kommissie, met volmagt bekleed door den Koning, bij wien onder de toen bestaande orde van zaken het uitsluitend gezag over de koloniën berustte. Dat besluit mogt

[1]) Vandaar, dat, terwijl de aanslag per beplante bouw in 1858 de hoogste was, namelijk *f* 6.60, het verschil bij berekening over het geslaagde het geringste wordt, aangezien het cijfer der mislukte velden het geringste is geweest. Omgekeerd ziet men, dat het verschil voor 1860 het grootste is, omdat in dat jaar de grootste mislukking heeft plaats gehad.

dus niet ingetrokken of geheel of gedeeltelijk terzijdegesteld worden, dan door de op het oogenblik der intrekking of terzijdestelling daartoe bevoegde magt, en dat nog wel door eene andere wet, waarbij de intrekking of terzijdestelling van het bestaande en de vervanging er van door iets anders ter algemeene kennis wordt gebragt.

Onverantwoordelijk is het, eene slechte wet zoo lang in werking gelaten en niets beters daarvoor in de plaats gesteld te hebben, — maar nog onverantwoordelijker, eene bestaande wet al of niet uit te voeren of wel uit te leggen naar willekeur, — en deze benaming verdient de handelwijze ten aanzien der landrente ten volle. De Indische regering, en niet minder de bevoegde magt in Nederland, — voor zoo ver deze met den gang van zaken bekend was of daarmede ingestemd heeft, — hebben, — bijaldien zij daartoe aanleiding gegeven of toegelaten hebben, dat ondergeschikte autoriteiten geheel naar eigen goeddunken handelden, — getoond, de heiligheid eener wet niet te waarderen, — en wanneer eene regering op dien weg voorgaat, hoe en met welk regt zou zij kunnen vorderen, dat de burger haar daarop niet mag volgen? Men mag niet met twee maten meten: goed regeren en de hoogst mogelijke graad van zedelijkheid zijn in ons oog zaken, die zeer naauw aan elkander verwant zijn.

De geschiedenis van de heffing der landrente is daar, om te doen zien, tot welk eenen anormalen toestand men langs dien weg komt. Wij willen er verder niet over uitweiden, maar verwijzen tot ons artikel over de Rijst, en, voor zoo ver men zou meenen, dat wij dáár de zaak hebben overdreven, door op den gang, welken de heffing der landrente heeft genomen, toe te passen de kwalifikatie eener ongeloofelijke en weêrgalooze vereeniging van stelselloosheid, wanorde en willekeur, leze men de in dat artikel aangehaalde brochure van een Oud-Resident op Java: *Iets over het landrentestelsel*, — een stuk, waarin de Schrijver, zonder zich evenwel bijzonder in te laten met de behandeling van deze, uit een zedelijk oogpunt beschouwd, zoo hoogstbelangrijke zaak, eene allercurieuste opgaaf doet van de wijze, waarop de heffing der landrente in Indië begrepen is geworden.

Aan landrente van de velden der bevolking, die voor Gouvernements kultures zijn gebezigd, is geheven:

in 1857	*f* 129,192.—	[1])
„ 1858	„ 107,348.41½	
„ 1859	„ 107,415.57½	
„ 1860	„ 109,207.50	
„ 1861	„ 109,374.—	

Wij kunnen niet nagaan, of die heffing alleen van de met suikerriet beplante velden is gedaan, dan wel of die voor de beplanting met tabak gebezigd [2]) mede daaraan onderhevig zijn geweest. Het verschil is evenwel niet groot, daar in het hier behandeld vijfjarig tijdvak de tabakskultuur jaarlijks slechts 125 bouws heeft ingenomen, tegen 8,030 bouws voor de suikerkultuur.

Berekend over het geheel der voor die beide kultures gebezigde gronden heeft de aanslag per bouw bedragen:

in 1857	*f* 15.85
„ 1858	„ 13.16
„ 1859	„ 13.17
„ 1860	„ 13.39
„ 1861	„ 13.41

[1]) Het cijfer, voor 1857 opgegeven, heeft, bij vergelijking met dat der andere jaren, den schijn van fautief te zijn. De suiker-produktie van 1857, — voor zoo ver de produktie van eenigen invloed is geweest op de bepaling der verschuldigde som, — is wel grooter dan die van 1858, maar daarentegen belangrijk minder dan die van 1859—1861. Men vindt het cijfer evenwel niet alleen in den staat betreffende de rijstkultuur gevoegd bij het verslag over 1857, maar ook in dien gevoegd bij het verslag over 1859, waarbij nog wel, volgens eene in de kolom van aanmerkingen geplaatste opheldering, eene verbeterde opgaaf wordt gedaan van de cijfers in den staat van 1857. De eenige aannemelijke verklaring voor het exceptioneel hoog cijfer van 1857, — indien het niet fautief mogt zijn, — is misschien daarin te zoeken, dat men door eene in vergelijking met het vorig jaar (1856) hoogere heffing van ongeveer *f* 22,000, getracht heeft eenigermate te vergoeden den minderen aanslag der landrente van de *padi*-velden, die in 1857 ongeveer *f* 60,000 lager was dan in 1856.

[2]) Hoezeer dit laatste ons onwaarschijnlijk voorkomt. In de door de regering gepubliceerde stukken betreffende het onderzoek naar de suikerkultuur, komt althans, als bijlage Lª. F, eene aantooning voor van de bij de suikerkultuur ingedeelde bevolking en van de door de suikerrietplantende dessa's verschuldigde landrente, — en uit dat stuk blijkt, dat voor Soerabaja de landrente, verschuldigd van de met suikerriet beplante velden, in 1855, dus een paar jaren vóór het door ons behandeld tijdvak, heeft bedragen *f* 107,378, of nagenoeg hetzelfde cijfer als in 1858 en 1859.

Wanneer men de berekening maakt alleen over de suikerrietvelden, — dus die voor de tabak er buiten latende, — dan komt men tot de volgende cijfers per bouw, als:

in 1857	. . . . . *f*	$16.08^{4}/_{5}$
„ 1858	. . . . . „	$13.36^{4}/_{5}$
„ 1859	. . . . . „	$13.37^{2}/_{3}$
„ 1860	. . . . . „	13.60
„ 1861	. . . . . „	13.62

Het cijfer voor het jaar 1857 is, gelijk wij reeds opmerkten, exceptioneel hoog, maar is mogelijk fautief. Overigens vertoont de heffing voor de jaren 1858—61 eene regelmatigheid, waaraan wij niet gewoon zijn.

Vreemd is het, dat in het aangrenzende Pasoeroewan, waar de resultaten der suikerkultuur voor die van Soerabaja niet behoeven onder te doen, zelfs gunstiger zijn, de aanslag per bouw suikerrietveld lager is dan hier; maar nog vreemder is het, dat, terwijl in Pasoeroewan een bouw suikerriet niet zoo zwaar belast is als een bouw met *padi*, men in het Soerabajasche juist het omgekeerde vindt. In Pasoeroewan heeft wel is waar de *padi*-teelt geheel of nagenoeg geheel op natte rijstvelden plaats kunnen hebben, terwijl in Soerabaja waarschijnlijk voor meer dan 40 $^{0}/_{0}$ aan drooge gronden voor de *padi*-teelt is gebezigd; maar al neemt men dit in aanmerking, dan wordt daardoor nog niet verklaard, hoe het komt, dat in het Soerabajasche de aanslag per bouw suikerriet, om nu niet te spreken van het dubbele, hooger is dan de aanslag per bouw *padi* [1]).

Afgescheiden van de kwestie, of en in hoe ver het met de billijkheid overeenstemt, om den bezitter van een stuk gronds, dat men hem ten behoeve van derden tijdelijk afneemt, wat meer zegt, dwingt te bewerken, daarvan landrente te doen betalen, in strijd nog wel met de bij de invoering van het kultuurstelsel gedane toezegging van vrijstelling daarvan, en desnoods aannemende, dat die betaling niet onredelijk is, althans dáár, waar die gedwongen kultuur aan den bezitter van den grond in werkelijkheid meer voordeel geeft, dan zijn eigen kultuur zou doen, zoo zal men toch moeten toestemmen, dat, bij den dwang, die hem wordt aangedaan, met al den aankleve van dien, eene heffing van zijnen grond, die hooger is dan zoo men hem met vrede had gelaten, iets is, waarvoor men te vergeefs naar eene goede reden heeft te zoeken. Doch bij de behandeling van Indische zaken zal men, hoe dieper men doordringt, des te meer op onverklaarbare dingen stooten [1]).

Wij kunnen van de zaak der landrente, in verband tot de eigen kultuur der bevolking en die ten behoeve van het Gouvernement, niet afstappen, zonder met opzigt tot Soerabaja niet alleen, maar ook voor al de andere residentiën den wensch te uiten, dat de rijstkultuurstaten mogten bevatten:

1°. eene opgave van de uitgestrektheid, welke in elk jaar, niet alleen in de geheele residentie, maar in elk regentschap, ja in elk distrikt, voor de *padi*-teelt is gebezigd aan natte rijstvelden en aan drooge gronden,

2°. zoo ook voor elk distrikt eene afzonderlijke opgaaf van de produktie der natte rijstvelden en drooge gronden,

3°. wijders eene afzonderlijke opgaaf van het in elk distrikt mislukte, zoowel bij de natte rijstvelden als bij de drooge gronden,

4°. voorts eene afzonderlijke opgaaf voor elk distrikt van den aanslag der landrente over de natte rijstvelden en de drooge gronden, en

5°. eindelijk eene afzonderlijke opgaaf van den aanslag der landrente van de voor suiker, indigo, tabak of wat dies meer zij gebezigde gronden van elk distrikt, met vermelding óf en hoeveel daarvan behoort tot de natte rijstvelden of tot de drooge gronden.

[1]) Uit de gepubliceerde stukken betreffende het onderzoek naar de suikerteelt (zie bijlage F) blijkt, dat de sawah's der suikerrietplantende bevolking in 1855 eene uitgestrektheid hadden van. . . . . 74,537 bouws
weshalve, na aftrek van het benoodigde voor de suikerkultuur ad. . . 8,030 „
aan haar voor eigen kultuur overbleven. . . . . 66,507 bouws

Voorts blijkt uit datzelfde stuk:

1⁰. dat de landrente van de eigen kultuur der suikerrietplantende bevolking geheven, in 1855 had bedragen *f* 667,953, dus, berekend over de 66,507 bouws aan haar verbleven, gemiddeld *f* 10.05 per bouw, terwijl

2⁰. de landrente van de voor het Gouvernement beplante uitgestrektheid ad 8,030 bouws in dat jaar heeft bedragen *f* 107,378, dat is gemiddeld *f* 13.37 per bouw, dus *f* 3.32, meer dan per bouw *padi*.

[1]) Echter niet zoo geheel onverklaarbaar, wanneer men slechts de oplossing wil zoeken in te overmatige, meer en meer geprikkeld wordende begeerte, om van de kolonie, onverschillig hoe, zoo veel te halen als maar eenigzins mogelijk is.

De klapperteelt is in het hier door ons behandeld tijdvak sterk uitgebreid geworden, zoodat de jonge aanplant telde:

op ultimo Dec. 1856 . . .	985,144	boomen
" " " 1857 . . .	1,060,401	"
" " " 1858 . . .	1,159,188	"
" " " 1859 . . .	1,248,976	"
" " " 1860 . . .	1,339,331	"
" " " 1861 . . .	1,423,167	"

of in het laatste jaar 438,023 boomen meer dan in 1856.

De vermeerdering van den vruchtdragenden aanplant heeft evenwel met die der jonge boomen geen gelijken tred gehouden, daar het getal vruchtdragende boomen blijkt te hebben bedragen:

op ultimo Dec. 1856 . . .	593,503	boomen
" " " 1857 . . .	600,098	"
" " " 1858 . . .	596,147	"
" " " 1859 . . .	604,000	"
" " " 1860 . . .	615,428	"
" " " 1861 . . .	635,472	"

of in 1861 slechts 41,969 boomen meer dan in 1856.

Terwijl derhalve de vermeerdering bij den jongen aanplant heeft bedragen ruim 44 %, is die bij den vruchtdragenden aanplant weinig meer dan 7 % is geweest. De klapperboom heeft wel is waar in den regel 6, 7 à 8 jaren noodig, om tot vruchtdraging te komen, en men kan dus niet verwachten, dat het getal jonge boomen op ultimo December 1856 aanwezig reeds op ultimo December 1860 of slechts 5 jaren later geheel tot de kategorie der vruchtdragende boomen kan zijn overgegaan; maar uit de verslagen der regering blijkt, dat reeds op ultimo December 1853 de jonge aanplant 1,496,983 boomen telde en de vruchtdragende 439,806 boomen, dus te zamen 1,936,789, en wanneer derhalve 8 jaren later of op ultimo December 1861 de opgaven geen hooger cijfer dan van 635,472 vruchtdragende geven, of nog geen 33 % van hetgeen er acht jaren vroeger in het geheel aanwezig was, dan kunnen de resultaten der klapperteelt niet als gunstig beschouwd worden en moet het getal uitgeroeide en gestorven boomen niet gering zijn geweest. Het streven naar uitbreiding der klapperteelt verdient allen lof, aangezien daardoor eene rijke bron van inkomsten voor de bevolking wordt geopend; maar indien daarbij met een onberaden ijver wordt te werk gegaan, dan kan de uitslag van zoodanig streven onmogelijk aan de verwachting beantwoorden, en loopt men veeleer gevaar van ontmoediging teweeg te brengen en zoodoende aanleiding te geven tot verwaarloozing of niet zorgvuldige behandeling van den aanplant, vooral wanneer die plaats vindt op gronden, die of weinig geschikt zijn of waar de boom eenen te langen tijd noodig heeft om tot vruchtdraging te komen.

De hooge prijzen der klappernoten, die per 100 stuks hebben gekost:

in 1856	f 7.60
" 1857	" 7.60
" 1858	" 6.53
" 1859	" 6.86
" 1860	" 5.—
" 1861	" 6.50

wijzen genoegzaam aan, dat de produktie niet voldoende voorziet in de behoefte. Wel schijnen de prijzen afnemend te zijn, maar uit de geringe toeneming van den vruchtdragenden aanplant is die afneming waarlijk niet te verklaren. Misschien heeft ruime aanvoer van elders daartoe bijgedragen.

De prijzen der klapperolie, die bedragen hebben:

in 1856 per pikol	f 33.80
" 1857 " "	" 32.37 1/3
" 1858 " "	" 27.77 1/2
" 1859 " "	" 31.08
" 1860 " "	" 28.—
" 1861 " "	" 27.50

zijn wel zeer hoog, maar geven toch geen aanleiding, om het er voor te houden, dat de bereiding van klapperolie onder de bevolking veel te beteekenen heeft, althans verder gaat dan ter voorziening in eigen behoefte noodig is. Wanneer men de prijzen der klappernoten, waarvan minstens 500 stuks noodig zijn ter verkrijging van 1 pikol olie, met die der olie zelve vergelijkt, dan is het onmogelijk, dat het vervaardigen van olie, als een object van handel, met eenig voordeel kan geschieden.

Omtrent den veestapel worden ons de volgende cijfers medegedeeld, als:

a. buffels:

in 1856	mannetjes. .	61,420	
	wijfjes.	81,198	
			142,618
" 1857	mannetjes. .	61,649	
	wijfjes.	82,485	
			144,134

in 1858	mannetjes. .	61,203		
	wijfjes.		82,500	
			——	143,703
„ 1859	mannetjes. .	64,950		
	wijfjes.		80,948	
			——	145,898
„ 1860	mannetjes. .	67,348		
	wijfjes.		83,842	
			——	151,190
„ 1861	mannetjes. .	67,904		
	wijfjes.		85,795	
			——	153,699

b. runderen:

in 1856	stieren. . .	33,092		
	koeijen.		41,770	
			——	74,862
„ 1857	stieren. . .	33,781		
	koeijen.		44,151	
			——	77,932
„ 1858	stieren. . .	37,064		
	koeijen.		45,066	
			——	82,130
„ 1859	stieren. . .	41,574		
	koeijen.		46,499	
			——	88,073
„ 1860	stieren. . .	43,826		
	koeijen.		48,715	
			——	92,541
„ 1861	stieren. . .	44,142		
	koeijen.		52,804	
			——	96,946

c. paarden:

in 1856	hengsten. .	15,189		
	merriën.		11,548	
			——	26,737
„ 1857	hengsten. .	16,510		
	merriën.		12,701	
			——	29,211
„ 1858	hengsten. .	18,079		
	merriën.		12,845	
			——	30,924
„ 1859	hengsten. .	17,473		
	merriën.		12,802	
			——	30,275
„ 1860	hengsten. .	18,310		
	merriën.		13,527	
			——	31,837
in 1861	hengsten. .	18,846		
	merriën.		14,427	
			——	33,273

In vergelijking met het cijfer van 1856 bedroeg dus de vermeerdering in 1861:

1°. voor de buffels 11,081 stuks of $7^3/_4$ %,
2°. voor de runderen 22,084 stuks of bijna 30 %, en
3°. voor de paarden 6,536 stuks of ruim 24 %.

Voor eene residentie als Soerabaja, waar veel bedrijvigheid gevonden wordt en door het groot aantal suikerfabrieken de behoefte aan en bij gevolg ook het verlies van trekvee niet gering is, mag de hier verkregen uitkomst als vrij voldoende worden beschouwd. In den zoogenaamden Oosthoek van Java, waartoe Soerabaja gerekend wordt te behooren, geeft men voor trekvee meer en meer de voorkeur aan runderen, waarvan de aanvoer van de nabijgelegen eilanden Madura en Bali zeer gemakkelijk is, terwijl door kruising met den wilden banteng het ras merkelijk verbeterd is, althans in sterkte gewonnen heeft.

De Gouvernements kultures bepalen zich hier tot de koffij, de suiker en den tabak.

Bij de koffijkultuur zijn ingedeeld geweest:

in 1857	2,962	huisgezinnen
„ 1858	3,131	„
„ 1859	3,131	„
„ 1860	3,455	„
„ 1861	3,605	„

wier produktie heeft bedragen:

in 1857	pikols	10,646.84
„ 1858	„	9,724.13
„ 1859	„	13,733.83
„ 1860	„	11,814.94
„ 1861	„	10,335.70

dat is gemiddeld per koffijplantend gezin:

in 1857	pikols	$3.59^9/_{20}$
„ 1858	„	$3.10^1/_2$
„ 1859	„	$4.38^3/_5$
„ 1860	„	3.42
„ 1861	„	2.87

en gemiddeld over de 5 jaren 3.52 pikols.

Het getal vruchtdragende boomen, waarvan de voorschreven produktie is geplukt, heeft bedragen:

in 1857	. . . . .	2,241,093 boomen
„ 1858	. . . . .	2,249,093 „
„ 1859	. . . . .	2,249,093 „
„ 1860	. . . . .	2,204,545 „
„ 1861	. . . . .	2,164,997 „

weshalve één pikol koffij gemiddeld is verkregen:

in 1857	van	211	vruchtdragende	boomen
„ 1858	„	231	„	„
„ 1859	„	164	„	„
„ 1860	„	176	„	„
„ 1861	„	209	„	„

en gemiddeld over de 5 jaren van ruim 197 vruchtdragende boomen,

terwijl het getal vruchtdragende boomen, per huisgezin geplukt, gemiddeld heeft bedragen:

in 1857	. . . . . .	757 boomen
„ 1858	. . . . . .	718 „
„ 1859	. . . . . .	718 „
„ 1860	. . . . . .	638 „
„ 1861	. . . . . .	600 „

In vergelijking met het tijdvak van 1854 tot 1858, waarover ons onderzoek in het artikel Koffij [1]) loopt, bespeurt men dus in het hier behandeld vijfjarig tijdvak eene niet onbelangrijke verbetering in den pluk, daar men nu 37 vruchtdragende boomen minder voor één pikol heeft noodig gehad, dan in het vroegere tijdvak. Daartoe heeft niet alleen eene betere betaling, maar ongetwijfeld ook het geringer getal boomen, per huisgezin geplukt, bijgedragen.

Voor hare produktie ontving de koffijplantende bevolking:

in 1857	. . . . .	*f*	88,546.41½
„ 1858	. . . . .	„	88,831.31½
„ 1859	. . . . .	„	135,970.71
„ 1860	. . . . .	„	123,797.17½
„ 1861	. . . . .	„	112,645.07

dat is per pikol:

in 1857	. . . . .	*f*	8.31½
„ 1858	. . . . .	„	9.13½
„ 1859	. . . . .	„	9.90
„ 1860	. . . . .	„	10.47⅘
„ 1861	. . . . .	„	10.90

en per koffijplantend huisgezin:

in 1857	. . . . .	*f*	29.90
„ 1858	. . . . .	„	28.37
„ 1859	. . . . .	„	43.42¾
„ 1860	. . . . .	„	35.83
„ 1861	. . . . .	„	31.24

Blijkens het *Staatsblad van Nederlandsch Indië*, N°. 109_a van 1860, N°. 122 van 1861 en N°. 78 van 1862 is de prijs, aan de koffijplantende bevolking op Java voor de belastingschuldige koffij per pikol te betalen, bepaald:

voor 1861 op	. . . . .	*f*	11.—
„ 1862 } „ 1863 } „	. . . . . .	„	11.50

Wanneer men voortgaat met den prijs te verhoogen, totdat de bevolking, gelijk haar toegezegd is, voor hare koffij ontvangt den marktprijs, na aftrek van het verschuldigde voor landrente en van *f* 2½ voor het transport en de verdere onkosten tot aan den afscheep, en daarbij tevens zoo veel mogelijk het getal boomen, per huisgezin te plukken, tracht te brengen tot een cijfer, waarmede een behoorlijk zorgvuldige pluk mogelijk wordt, dan zal men gewis de toekomst der koffijkultuur het best hebben verzekerd.

Onder eenen zoodanigen staat van zaken zal de winst op de koffij, per pikol berekend, ongetwijfeld minder bedragen dan tegenwoordig, maar voor het totaal grooter zijn door de vermeerdering der produktie. Eene betrekkelijk geringere winst op eene veel grootere produktie is voor 's lands geldelijk belang veel wenschelijker, dan eene grootere winst op eene veel geringere produktie; want niet alleen komt de zaak op zich zelve reeds voordeeliger uit, daar bij slot van rekening eene winst van bijvoorbeeld *f* 6 per pikol op eene produktie van 2 pikols beter resultaat geeft dan eene winst van *f* 10 met eene produktie van slechts 1 pikol; maar daarbij komt, dat eene ruimere betaling van het produkt, waardoor veel meer geld onder de bevolking komt, van zelf gunstig moet terugwerken op de heffing van andere belastingen, — gezwegen nog dat eene grootere produktie zoo veel meer leven geeft aan handel en scheepvaart.

De hierboven gegeven becijferingen, ofschoon ze slechts betrekking hebben tot de residentie Soerabaja, zijn meer dan voldoende, om daaruit voor het geheel der koffijkultuur te besluiten en de kracht van onze beweringen in een helder licht te stellen.

De Gouvernements suikerkultuur heeft in deze residentie eene grootere uitbreiding ge-

[1]) Zie Deel II, pag. 190.

kregen dan in eenig ander gewest van Java. Voor de bereiding van suiker heeft men achttien met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, te weten:

a. Regentschap Soerabaja:

Ketabang.	met	240 bouws
Waroe [1].	〃	520 〃

b. Regentschap Sidho Ardjo:

Sroenie.	〃	440 〃
Boedoeran.	〃	480 〃
Ketegan.	〃	480 〃
Krian	〃	500 〃
Watoetoelis.	〃	480 〃
Kremboong.	〃	450 〃
Tjandi.	〃	400 〃
Tangoelangin.	〃	480 〃
Porrong.	〃	400 〃
Balong Bendo.	〃	400 〃

c. Regentschap Modjo Kerto:

Sentanen Lor.	〃	700 〃
Gempol Krep.	〃	400 〃
Koning Willem II. . . .	〃	800 〃
Ketanen.	〃	200 〃
Djombang.	〃	450 〃
Goedo.	〃	210 〃
te zamen. . .		8,030 bouws

Met betrekking tot den aanplant der verschillende ondernemingen, waarvan wij de opgaaf ontleend hebben aan de door de regering gepubliceerde stukken, nopens het in 1857 afgeloopen onderzoek omtrent de suikerkultuur, schijnt evenwel voor de fabrieken Ketanen en Djombang later verandering te zijn gekomen. Uit de almanakken van Nederlandsch Indië voor de jaren 1858—1863 blijkt:

1°. dat de aanplant van Ketanen met 1859 is gebragt op 300 bouws, en daarop is gehouden,

2°. dat de aanplant van Djombang met 1859 is verminderd tot 350 bouws, maar in 1862 weder is vermeerderd tot 400 bouws,

zoodat in 1863 de aanplant der gezamenlijke fabrieken 8,080 bouws moet hebben bedragen, of 50 bouws meer dan de uitgestrektheid er van in het tijdvak van 1856—1861, welke, volgens de regeringsverslagen, jaar voor jaar 8,030 bouws heeft bedragen, — een cijfer, dat wij ten grondslag voor onze volgende berekeningen zullen nemen.

Volgens de gemelde verslagen waren bij de suikerteelt ingedeeld:

in 1856	51,936	huisgezinnen
〃 1857	50,268	〃
〃 1858	49,976	〃
〃 1859	52,379	〃
〃 1860	53,196	〃
〃 1861	55,866	〃

dat is per bouw:

in 1856 gemiddeld . . .	6.47	huisgezinnen
〃 1857 〃 . . .	6.26	〃
〃 1858 〃 . . .	6.22	〃
〃 1859 〃 . . .	6.52	〃
〃 1860 〃 . . .	6.62	〃
〃 1861 〃 . . .	6.96	〃

Hoezeer voor de vermindering der drie eerste jaren en de vermeerdering der drie laatste jaren geene bijzondere redenen worden opgegeven en daaromtrent dus niets met zekerheid valt te zeggen, zijn wij evenwel niet vreemd van het vermoeden, dat men aanvankelijk toegegeven heeft aan de door het gewestelijk bestuur betoogde wenschelijkheid, om de suikerriet-plantende bevolking te ontheffen van de op haar gelegde verpligting tot het leveren van werkvolk voor het snijden van riet en den arbeid in de fabrieken, en om de suikerfabriekanten daarvoor zelven te laten zorgen, en dat dit ten gevolge heeft gehad eene vermindering van het getal huisgezinnen; maar dat men wegens de moeijelijkheden, door de fabriekanten in het bekomen van vrijwillige arbeiders ondervonden, daarvan teruggekomen is niet alleen, maar zelfs het getal huisgezinnen nog vermeerderd heeft, ten einde de bedoelde, op de bevolking rustende verpligting voor haar meer dragelijk te maken.

Voor zoo ver onze veronderstelling dienaangaande gegrond mogt zijn, moeten wij evenwel doen opmerken, dat de moeijelijkheden, waarvan wij spraken, ons voorkomen niet zoo zeer te pleiten voor de meening, dat de Javaan nog alles behalve geneigd is tot vrijwilligen arbeid, — als wel het gevolg te zijn van de omstandigheid, dat in Soerabaja de behoefte aan werkvolk voor de vele publieke werken en fabriekmatige inrigtingen zeer groot is; weshalve voor de suikerfabriekanten het verkrijgen van vrije koelies niet anders mogelijk is dan tegen een loon, dat, bij de geringe

[1]) Een gedeelte van den aanplant van Waroe schijnt in het regentschap Sidho Ardjo te liggen.

betaling, welke de fabriekanten ontvangen voor het grootste gedeelte hunner produktie, hetwelk aan het Gouvernement moet geleverd worden, de kosten der suikerbereiding te zwaar zou drukken [1]).

De produktie heeft bedragen:

in 1856	. . . . .	pikols	326,647.09
„ 1857	. . . . .	„	353,583.66
„ 1858	. . . . .	„	336,695.79
„ 1859	. . . . .	„	377,866.41
„ 1860	. . . . .	„	404,398.92
„ 1861	. . . . .	„	382,002.74

dat is per bouw:

in 1856	gemiddeld	. . . .	pikols	40.55⅓
„ 1857	„	. . . .	„	44.04⅓
„ 1858	„	. . . .	„	41.93
„ 1859	„	. . . .	„	47.03½
„ 1860	„	. . . .	„	50.36
„ 1861	„	. . . .	„	47.57

De produktie per bouw is derhalve belangrijk vermeerderd, zoodat men tusschen het laatste en het eerste jaar een groot verschil ziet. Of en in hoever dit moet worden toegeschreven aan eene betere werkwijze bij de fabrieken, speciaal ten gevolge van een meer algemeen gebruik van centrifugale toestellen, dan wel aan eene betere regeling van den aanplant, waardoor die met meer zorg heeft kunnen geschieden, hebben wij niet kunnen nagaan.

Zoo veel is zeker, dat vermindering van den aanplant daartoe niet heeft bijgedragen; want, uitgezonderd Ketanen en Djombang, voor welke de uitgestrektheid, zonder evenwel voor het gezamenlijke te zijn verminderd, eenigzins gewijzigd is geworden, hebben de andere fabrieken in het hier behandeld tijdvak hunnen aanplant van vroeger behouden, in weêrwil dat het omtrent de suikerkultuur gedane onderzoek het als wenschelijk had doen uitkomen, om voor de fabrieken, die meer mogten hebben, den aanplant te reduceeren tot eene uitgestrektheid van hoogstens 400 bouws.

Het blijkt overigens niet, of men, ter vervanging van het stelsel van groote, in de nabijheid der fabrieken geconcentreerde tuinen, reeds was overgegaan tot eene dessa'sgewijze beplanting, — iets dat bij het bedoeld onderzoek mede als zeer wenschelijk was vooropgesteld. In de afdeeling Modjo Kerto, waar men de fabrieken Sentanen Lor en Koning Willem II met eenen aanplant respectivelijk van 700 à 800 bouws vindt, kan eene dessa'sgewijze beplanting voor de bevolking niet anders dan aangenaam zijn. In de door de regering gepubliceerde stukken betreffende het bedoeld onderzoek wordt althans gezegd, dat in de gemelde afdeeling de planters soms 20 palen (ruim 6½ gaans!) hadden af te leggen, eer zij aan den door hen te verrigten veldarbeid konden beginnen. Zulk een staat van zaken vordert zeer zeker voorziening; maar indien deze zich slechts bepaalt bij eene dessa'sgewijze beplanting, zonder inkrimping van den aanplant zelven binnen eenen minder uitgestrekten kring, dan lijdt het geen twijfel, dat sommige fabrieken in het geval zullen komen van een gedeelte van hun riet evenzoo 20 palen ver te moeten laten transporteren. Dat dit voor zulke ondernemingen de kosten van transport belangrijk moet doen toenemen, spreekt van zelf; maar het komt ons buitendien voor, dat het transporteren op zulke groote afstanden van het riet, dat, zoodra het getaxeerd is, voor rekening der fabriekanten staat, eene behoorlijke contrôle er over bij het snijden en onder het transporteren uiterst moeijelijk en onzeker maakt, en daarbij eenen zeer ongunstigen invloed op het riet zelve moet hebben en de gisting en verzuring van het sap bevordert tot nadeel zoowel van de kwantiteit als van de kwaliteit der daaruit te verkrijgen suiker.

Wij verwijzen naar hetgeen op dit punt door ons reeds is gezegd in het artikel Samarang [1]), en in het artikel Suiker zullen wij er waarschijnlijk op terugkomen.

Voor haren arbeid ontving de bevolking aan plantloon:

[1]) Door de verpligte levering aan het Gouvernement van een groot gedeelte van het produkt tegen prijzen, welke het kostende er van naauwelijks goed maken, zijn de fabriekanten, die alzoo hunne winsten moeten vinden in hetgeen ter hunner beschikking wordt gelaten, van zelf min of meer beperkt in hunne uitgaven voor arbeidsloonen.

[1]) Zie Deel III, pag. 210. Onze opmerkingen hebben niet de strekking om eene dessa'sgewijze beplanting af te keuren, maar om te doen zien, dat, zoo de suikerkultuur en bereiding op Java niet anders met succes kan plaats hebben dan met zulke groote ondernemingen, als daar tegenwoordig bestaan, de wederzijdsche belangen, dat is, die der fabriekanten en die der bevolking, moeijelijk zullen zijn overeen te brengen.

in 1856	. . . . .	*f* 842,851.16½
" 1857	. . . . .	" 892,787.37
" 1858	. . . . .	" 862,790 84
" 1859	. . . . .	" 922,561.86½
" 1860	. . . . .	" 950,182.66
" 1861	. . . . .	" 931,379.09½

Na aftrek van hetgeen die bevolking aan landrente van de voor het Gouvernement beplante gronden heeft moeten missen [1]), ontving zij dus:

a. per suikerrietplantend gezin:

in 1856	. . . . .	*f* 14.16⅕
" 1857	. . . . .	" 15.19
" 1858	. . . . .	" 15.07¾
" 1859	. . . . .	" 15.56¼
" 1860	. . . . .	" 15.81
" 1861	. . . . .	" 14.17½

b. per bouw, met suikerriet beplant [2]):

in 1856	. . . . .	*f* 91.58½
" 1857	. . . . .	" 95.09¼
" 1858	. . . . .	" 94.07¾
" 1859	. . . . .	" 101.51¼
" 1860	. . . . .	" 104.73
" 1861	. . . . .	" 102.36½

c. per pikol suiker:

in 1856	. . . . . .	*f* 2.25
" 1857	. . . . . .	" 2.16
" 1858	. . . . . .	" 2.24⅓
" 1859	. . . . . .	" 2.15¾
" 1860	. . . . . .	" 2.08
" 1861	. . . . . .	" 2.15

Men ziet daaruit, dat, in weêrwil van de grootere produktie, en van de grootere sommen, door de fabriekanten aan plantloon betaald, de belooning per huisgezin weinig is verbeterd, zelfs in 1861 niet meer bedroeg dan in 1856, en wel ten gevolge van het toenemend getal suikerrietplanters.

Gemiddeld over het geheele tijdvak heeft een suikerrietplantend huisgezin jaarlijks *f* 15.09 ontvangen. Wanneer men nagaat:

1°. dat de arbeid bij de suikerteelt veilig op 200 dagen kan gesteld worden, — voorts

2°. dat iedere, daarbij ingedeelde voor werk geschikte man van de vijf dagen één dag moet werken, en dus minstens 40 dagen arbeid te verrigtén heeft,

dan komt de genoten belooning neder op iets meer dan 37½ cents voor elken dag arbeidens.

Zoo beschouwd schijnt de betaling redelijk te zijn, ofschoon daarbij niet uit het oog moet worden verloren, dat hier sprake is van eene residentie, waar, met uitzondering van een paar andere gewesten, de suikerkultuur de meest gunstige resultaten heeft gehad, zoodat het er verre af is, dat die betaling van 37½ cents, — daargelaten of zij niet te hoog is berekend [1]), als algemeen geldend te beschouwen is.

Wat daarvan evenwel wezen moge, wanneer men de vraag stelt: of het voordeel, dat de suikerteelt, — niet de suikerbereiding, welke eene daarmede niet te verwarren afzonderlijke zaak is, — voor de bevolking afwerpt, opweegt tegen de schade, welke haar in hare eigen kultuur en meer bijzonder in hare *padi*-teelt er door wordt toegebragt, dan gelooven wij, dat het antwoord daarop minder gunstig uitvalt. Wij willen dit met de volgende berekening trachten aan te toonen.

Het totaal aan plantloon betaald, heeft over de 6 jaren bedragen.	*f* 5,402,552.99½
maar, na aftrek voor landrente ad.	" 699,959.99
heeft de suikerplantende bevolking in effecte genoten slechts.	*f* 4,732,593.00½

In dat tijdvak heeft de bevolking van hare gronden voor de suikerteelt moeten missen eene uitgestrektheid van 48,180 bouws [2]). Die

[1]) Zie de opgaaf daarvan hierboven pag. 405, 2e kolom.

[2]) Bruto heeft het plantloon per bouw in die zes jaren bedragen, *f* 104.96, *f* 111.18, *f* 107.44½, *f* 113,89, *f* 118.33 en *f* 115.98¾.

[1]) In zoo ver namelijk iedere voor werk geschikte man meer dan 40 dagen in het jaar bij de Soerabajasche kultuur te arbeiden heeft.

[2]) Daar dit cijfer de werkelijk beplante uitgestrektheid aanwijst, — daaronder dus niet begrepen die benoodigd voor wegen in en om de tuinen, als ook voor de omheiningen, — zoo mag men het er voor houden, dat het eer te laag is gesteld, dan dat het met de werkelijkheid zou overeenkomen. Aan de zijde der regering of wel der gewestelijke besturen althans heeft men meer dan eens het voornemen gehad, om onder de beplante uitgestrektheid te doen begrijpen zelfs die gedeelten der tuinen, welke in den strikten zin des woords niet beplant waren. Zoo wij ons niet bedriegen, heeft men op sommige plaatsen aan dat voornemen reeds een begin van uitvoering gegeven, maar is men daarvan later teruggekomen.

uitgestrektheid met *padi dalem* beplantende, zou zij daarvan, tegen eene produktie van 30 pikols per bouw, hebben verkregen 1,445,400 pikols *padi*, waarvan de waarde, ad *f* 2.80 [1]) per pikol, kan gesteld worden op *f* 4,047.120.

Afgescheiden daarvan heeft de bevolking eene uitgestrektheid, gelijkstaande met die, welke elk jaar voor de suikerteelt gebezigd is, voor den aanplant van een volgend jaar beschikbaar moeten houden, en dus niet anders dan met *padi gendjah* kunnen beplanten. Voor de teelt van *padi dalem* heeft zij dus nog eens 48,180 moeten missen, die aan *padi gendjah*, tegen eene produktie van 20 pikols per bouw, hoogstens 963,600 pikols hebben kunnen opleveren, waard, tegen *f* 2.55, *f* 2,457,180 of na aftrek van $^1/_5$ voor landrente slechts *f* 1,965,744.

Na het voorafgegane komt dus de rekening op het volgende neder:

De bevolking heeft aan plantloon zuiver genoten. . *f* 4,732,593.00 $^1/_2$
en bovendien heeft zij aan *padi gendjah*, na aftrek der landrente, zuiver kunnen hebben voor eene waarde van . „ 1,965,744.—

te zamen. . . *f* 6,698,337.00 $^1/_2$

terwijl zij daarentegen aan *padi dalem* van tweemaal 80,180 of 96,360 bouws heeft gemist 2,890,800 pikols, waard tegen *f* 2.80 de pikol. . . . . *f* 8,094,240
of na aftrek van $^1/_5$ wegens landrente ad. . . . „ 1,618,848
„ 6,475,392.—

zoodat de geheele winst gedurende 6 jaren zich reduceert tot een bedrag van. . *f* 222,945.00 $^1/_2$

[1]) De hier voor de *padi dalem* gestelde prijs is stellig eer te laag dan te hoog. Hierboven (pag. 402) is ons gebleken dat dit de gemiddelde prijs was voor de Soerabajasche *padi*-produktie; maar men verlieze niet uit het oog, aan den eenen kant, dat wij de middenprijzen eer te laag dan te hoog hebben berekend, — en aan den anderen kant, dat die gemiddelde prijs van *f* 2.80 zoowel geldt voor de *padi dalem* als voor de *padi gendjah*, terwijl het geen twijfel lijdt, dat de eerste soort duurder is dan de laatste. Om ons evenwel aan geene overdrijving schuldig te maken, nemen wij *f* 2.80 voor de *padi dalem*, en zullen voor de *padi gendjah* *f* 2.55 nemen, hoezeer een verschil van 25 cents tusschen die beide soorten waarschijnlijk ook te gering is.

welke som, verdeeld onder het totaal der in 6 jaren tijds bij de suikerteelt ingedeelde landbouwende bevolking, bedragende 313,720 huisgezinnen, gemiddeld 71 cents per huisgezin geeft. Wanneer wij nu bij zulk eene uitkomst nog in het oog houden, dat de resultaten der suikerteelt in Soerabaja hoogstens door die van Pasoeroewan en Probolinggo worden overtroffen, dan mag men, naar het ons voorkomt, zich wel geregtigd achten tot de vraag, of eene winst van 71 cents in het jaar per huisgezin eene vergoeding mag heeten voor den meerderen arbeid, dien de suikerkultuur, in vergelijking met de *padi*-teelt, vereischt en voor het ongerief, dat de bevolking ondervindt door de gedurige verwisseling harer velden. En toch hebben wij onze berekening zoo gunstig gemaakt, als maar eenigzins mogelijk was; daar het wel waarschijnlijk is, dat onder de bij de suikerteelt ingedeelde landbouwende bevolking, uithoofde van den meerderen arbeid, dien zij daarvoor te verrigten heeft, de verbouw van *padi gendjah* eene grootere uitbreiding heeft gehad dan bij onze berekening is aangenomen, en zich niet bepaald heeft tot de uitgestrektheid gronds, welke jaar voor jaar voor den suikeraanplant van een volgend jaar moest dienen en dus beschikbaar worden gehouden. Is deze veronderstelling niet geheel ongegrond, dan zou de suikerteelt, in stede van winst, welligt blijken zelfs in Soerabaja, — om niet te spreken van de gewesten, waar de produktie en dus ook de betaling per bouw zoo veel lager staat, — verlies te geven. Wij stellen ons voor, in het artikel Suiker dit gewigtig punt meer opzettelijk ter sprake te brengen.

De Gouvernements tabaksteelt heeft hier niet veel te beteekenen. Daarvoor bestaat slechts één met het Gouvernement in kontrakt staande onderneming, genaamd Telanak, toebehoorende aan den Heer F. van Delden, aan wien de vrije beschikking over het geheele produkt is gelaten.

In het hier behandeld tijdvak heeft de aanplant voor die onderneming bedragen 125 's jaars, terwijl daarvoor ingedeeld waren:

in	1856	 1,505	huisgezinnen
„	1857	 1,705	„
„	1858	 1,767	„
„	1859	 2,017	„
„	1860	 2,031	„
„	1861	 2,011	„

weshalve men per bouw heeft gehad:

in 1856	12	huisgezinnen
„ 1857	13.6	„
„ 1858	14	„
„ 1859	16.1	„
„ 1860	16.2	„
„ 1861	16.1	„

De produktie heeft bedragen:

in 1856	pikols	1,554.—
„ 1857	„	2,000.—
„ 1858	„	1,280.—
„ 1859	„	2,160.—
„ 1860	„	1,252.—
„ 1861	„	992.40

dat is per bouw:

in 1856	pikols	$12.43^1/_5$
„ 1857	„	16.—
„ 1858	„	10.24
„ 1859	„	17.18
„ 1860	„	$10.01^3/_5$
„ 1861	„	7.93

Men ziet daaruit, dat de opbrengst per bouw voor de verschillende jaren veel uiteen is geloopen, en dat de indeeling van een steeds toenemend getal huisgezinnen daarop van geen invloed is geweest. Men zou integendeel veeleer het er voor mogen houden, dat zulks nadeelig heeft gewerkt.

Voor haren arbeid ontving de bevolking:

in 1856	*f*	10,260.—
„ 1857	„	12,221.—
„ 1858	„	$11,352.08^1/_2$
„ 1859	„	11,541.14
„ 1860	„	10,419.27
„ 1861	„	9,331.74

dat is per bouw:

in 1856	*f*	82.08
„ 1857	„	$97.76^4/_5$
„ 1858	„	$90.81^2/_3$
„ 1859	„	92.33
„ 1860	„	$83.35^2/_5$
„ 1861	„	$74.65^1/_3$

per pikol tabak:

in 1856	*f*	$6.60^1/_4$
„ 1857	„	6.11
„ 1858	„	$8.86^4/_5$
„ 1859	„	$5.34^1/_3$
„ 1860	„	$8.32^1/_5$
„ 1861	„	$9.40^1/_3$

en per huisgezin:

in 1856	*f*	$6.81^3/_4$
„ 1857	„	7.17
„ 1858	„	$6.42^1/_2$
„ 1859	„	5.72
„ 1860	„	5.13
„ 1861	„	4.64

Uit geene van deze drie berekeningen is op te maken, naar welken maatstaf de betaling geregeld is. Ofschoon bij geene Gouvernements kultuur, voor welke een gedeelte der landbouwende bevolking dienstbaar is gesteld, de betaling anders dan in verhouding tot de produktie per bouw of per pikol geschiedt, zoo schiet ons toch niets over dan de veronderstelling, dat de arbeid hier in dagloon moet hebben plaats gehad; dewijl het anders onverklaarbaar zou zijn, dat, bij voorbeeld, hoezeer de produktie van 1856 ruim 300 pikols meer dan die van 1860 bedroeg, de in 1856 uitbetaalde som toch minder was dan die in 1860; voorts dat, hoezeer de produktie van 1859 die van 1857 met 160 pikols overtrof, de betaling toch ongeveer *f* 700 minder bedroeg; terwijl eindelijk de gelden, in 1858 en 1859 uitbetaald, nagenoeg gelijk stonden, ofschoon tusschen de produktie der beide jaren een verschil van 880 pikols heeft bestaan.

Per landbouwend huisgezin berekend, heeft de betaling weinig te beduiden, en mag zij zelfs uiterst karig heeten, maar daar tegenover staat, dat het aanzienlijk getal landbouwende huisgezinnen, bij deze ééne onderneming ingedeeld, den arbeid, door ieder huisgezin te verrigten, betrekkelijk van weinig beteekenis heeft doen zijn. Tenzij ook bij deze kultuur het beginsel mogt zijn aangenomen, om door elke dessa op hare eigen gronden te laten planten, moet, in het geval van groote, geconcentreerde aanplantingen, naar het ons toeschijnt, met zulk een groot getal van landbouwende huisgezinnen het geval zich voordoen, dat de planters voor den door hen te presteren veldarbeid soms groote afstanden hebben af te leggen.

In hoever de genoten betaling alleen geldt voor het te velde staande produkt, dan wel of daaronder ook begrepen zijn de kosten van transport, droogen en bereiding van den tabak, blijkt niet. Hoezeer dit laatste niet aannemelijk is, is er reden om te gelooven, dat de bevolking in elk geval met deze kultuur niet bijzonder ingenomen kan zijn.

Ondernemingen tot exploitatie van in huur

uitgegeven woeste gronden bestaan hier niet; daarentegen besloegen in 1860 de aan partikulieren in eigendom toebehoorende landen eene uitgestrektheid van $7,363^4/_5$ bouws, die in de verponding waren aangeslagen voor eene waarde van *f* 1,878,900, waarvan de heffing had bedragen *f* 14,091.75. De bevolking dier landen wordt in het regeringsverslag over het gemelde jaar [1]) opgegeven op 34,347 zielen; doch volgens de aan dat verslag toegevoegde statistieke tabellen [2]) heeft zij 54,919 zielen bedragen [3]).

De produktie dier partikuliere landen schijnt hoofdzakelijk te bestaan in rijst, tweede gewassen, indigo, waarschijnlijk zoogenaamde natte indigo, meest voor gebruik onder de inlandsche bevolking, en suiker. De teelt en bereiding van suiker heeft plaats op niet minder dan 12 partikuliere landen, waarvan er een met eenen aanplant van 140 en een met eenen van 212 bouws, terwijl voor dien der overige ondernemingen de uitgestrektheid afwisselt van 25 tot 66 bouws. Het blijkt daaruit, dat de meeste dier ondernemingen van weinig beteekenis zijn.

Volgens de door de regering gepubliceerde stukken betreffende de suikerteelt, waaraan wij de voorgaande bijzonderheden hebben ontleend, kan de produktie der partikuliere suiker-industrie in Soerabaja op ongeveer 15,000 pikols 's jaars gesteld worden. Het totaal der aanplantingen schijnt eene uitgestrektheid van 822 bouws jaarlijks te beslaan, zoodat de gemiddelde produktie nagenoeg $18^1/_4$ pikols per bouw bedraagt. Het verschil tusschen dit cijfer en dat der gemiddelde produktie bij de Gouvernements suikerteelt is zeer groot; maar hetgeen wij in het artikel Samarang ten aanzien van de partikuliere suikerteelt in die residentie in het midden hebben gebragt, is ook hier niet minder van toepassing.

In geene residentie van Java is de consumtie van opium, na de met 1855 aangevangen ongelimiteerde verstrekking er van, zoo hand over hand toegenomen als in Soerabaja. Nog het jaar te voren, namelijk in 1854, bedroeg de vaste hoeveelheid, welke de opiumpachters moesten nemen, 2,988 katti's [1]), en aangezien de extra-verstrekking niet meer dan één vierde der vaste hoeveelheid, dus hoogstens 747 katti's, mogt bedragen, kon de legale consumtie het cijfer van 3,735 katti's niet overschrijden.

Wij zijn niet bekend met den loop der opiumconsumtie gedurende den tijd der ongelimiteerde extra-verstrekkingen; maar zoo veel is zeker, dat, toen bij ordonnantie van den 12n October 1861 (*Staatsblad van Nederlandsch Indië*), aan die ongelimiteerde verstrekking paal en perk werd gesteld, de consumtie der eigenlijke residentie Soerabaja voor 1862 werd bepaald tot een maximum van 20,688 katti's of ruim $5^1/_2$ maal zoo veel, als die in 1854, acht jaren te voren, had mogen zijn [2]).

In verband tot het vóór 1854 voorgewende vermoeden van sluikerij op groote schaal van het artikel opium heeft men, tot dekmantel voor den zoo schandelijken maatregel der onbeperkte verstrekking, waarschijnlijk het argument gebezigd, dat men daardoor zou geraken tot de kennis van de werkelijke consumtie en behoefte. Dat men dat doel niet heeft bereikt, maar zich er over heeft moeten schamen, van de behulpzame hand te hebben geboden tot het verspreiden van een zoo vreesselijk kwaad, blijkt overigens uit de ordonnantiën van den 22n October 1862 (*Staatsblad van Nederlandsch*

---

[1]) Zie op pag. 134.

[2]) Zie tabel N°. 10.

[3]) Hetzelfde verschil tusschen de beide opgaven treft men ook in de verslagen van vroegere jaren. Opmerkelijk is het, dat voor sommige residentiën, zoo als Bantam, Cheribon en Japara, de beide opgaven overeenstemmen, terwijl voor Buitenzorg, Krawang en Tagal het verschil niet groot is. Wij hebben te vergeefs naar eene goede oplossing gezocht.

[1]) De hoeveelheid voor de geheele residentie, waaronder toen nog het eiland Madura was begrepen, werd bij de Publikatie van 16 October 1853 (*Staatsblad van Nederlandsch Indië*, N°. 89) voor 1854 bepaald op 322 katti's 's maands

of 's jaars.	3,864 katti's
Uit dat zelfde stuk blijkt, dat de Soerabajasche pacht was verdeeld in 4 perceelen en dat voor het 4e perceel, uitmakende het eiland Madura, de hoeveelheid zou bedragen 73 katti's 's maands of voor het geheele jaar. .	876 „
weshalve voor de residentie in haren tegenwoordigen omvang de vaste hoeveelheid was gesteld op.	2,988 katti's

[2]) Men mag het er voor houden, dat onder het stelsel der ongelimiteerde verstrekking de consumtie nog hooger is geloopen. De strekking toch der hier aangehaalde Publikatie van 12 October 1861 was blijkbaar beperking van het hand over hand toegenomen kwaad; want daarbij werd voor 1862 de totale consumtie voor Java en Madura teruggebragt tot een maximum van 87,528 katti's, nadat die in 1860 het cijfer van $105,537^1/_2$ katti's had bereikt.

Indië, N°. 125), en van den 16[.] October 1863 (*Staatsblad van Nederlandsch Indië*, N°. 129), waarbij voor 1863 het maximum der consumtie voor Soerabaja verder werd beperkt tot eene hoeveelheid van 13,500 katti's, of 7,188 katti's minder dan in 1862, en voor 1864 tot 11,400 katti's of weder 2,100 katti's minder dan in 1862 [1]).

Wanneer zal men toch beginnen te begrijpen, dat goed regeren en de hoogst mogelijke zedelijkheid zaken zijn, die naauw aan elkander verwant zijn niet alleen, maar tegenover een overwonnen vreemd volk nog meer dan ergens anders betracht moeten worden, omdat de verpligting tot vergoeding van het uit het oogpunt der zedelijkheid nooit te regtvaardigen feit der overheersching op den overheerscher eene zware schuld legt?

Het kultuurstelsel legde der bevolking van Java de verpligting tot gedwongen arbeid op. Het heette tot ontwikkeling dier bevolking te zullen strekken; maar terwijl het in effecte niets meer gedaan heeft dan voor Nederland het betalen zijner schulden en het bekostigen van groote, buitengewone werken mogelijk te maken, hebben wij in het artikel Rijst aangetoond, hoe schadelijk dat stelsel voor de eigen kultuur der bevolking heeft gewerkt. En toch, niet tevreden met de winsten, welke dat stelsel aan 's lands geldmiddelen verschafte, heeft men de door de bevolking bij de Gouvernements kultures zoo zuur verdiende karige belooning door middel van de opiumpacht in 's lands kas weten te doen terugvloeijen [1]).

Aan eene zoo afkeurenswaardige staatkunde, waardoor niet alleen de bevolking in Indië diep verontzedelijkt wordt, maar ook Nederland alles behalve in zedelijke kracht en waarde wint, moet een einde komen en daartegen moet door de Nederlandsche natie ernstig worden geprotesteerd, wil zij op haren weg aanspraak maken op zegeningen, die slechts het uitvloeisel kunnen zijn van wat waarlijk regtvaardig en zedelijk is.

Wij zijn de laatsten om den gruwel der slavernij maar eenigzins in bescherming te nemen, maar wat beteekent het, om millioenen uit te geven ter vrijmaking van een 50,000tal slaven en tegelijker tijd een volk van 12 millioen zielen in banden te houden, weinig minder knellende dan die der slavernij, en hare ontwikkeling tegen te houden niet alleen, maar haar meer en meer te verontzedelijken?

---

[1]) De totale consumtie van Java en Madura werd, van 87,528 katti's in 1862, bij de aangehaalde ordonnantiën, teruggebragt tot 76,560 katti's voor 1863, dus verminderd met 10,968 katti's, en tot 70,548 katti's voor 1864, dus weder 6,012 katti's minder. Men ziet daaruit, dat een groot gedeelte der vermindering, namelijk nagenoeg 66 % in 1863 en nagenoeg 35 % in 1864, komt op rekening van Soerabaja. Voor de 21 andere gewesten van Java (de Preanger Regentschappen en Banjoewangi daaronder niet begrepen, als zijnde de consumtie in deze landen verboden) bedroeg de vermindering 3,780 katti's, of ruim 34 % in 1863 en 65 % in 1864, en stond die in verband tot de uitbreiding, bij voortzetting, van den verboden kring voor de opiumconsumtie, zoodat die consumtie, waar zij toegelaten bleef, overal, uitgezonderd in Soerabaja, op dezelfde hoogte werd gelaten. Het vergrooten met elk jaar van den voor de consumtie verboden kring juichen wij van ganscher harte toe, daar men, naar ons inzien, langs dien weg het best de consumtie geheel zal kunnen doen ophouden; maar wij zien niet in, waarom daarmede niet zou kunnen gepaard gaan eene vermindering met elk jaar der hoeveelheden voor de consumtie der in den verboden kring nog niet opgenomen streken. Heeft men er geen bezwaar in gezien, om in Soerabaja de voor de consumtie bepaalde hoeveelheid zelfs aanzienlijk te verminderen, waarom zou hetzelfde niet elders ook kunnen geschieden, al zij het, dat die dáár niet zoo overmatig was opgevoerd geworden?

[1]) In 1861 bragt de opiumpacht aan 's lands kas op. . . . . . . *f* 12,430,179.50
Men mag het veilig er voor houden (zie de noot op pag 609, 2e kolom van het 2e Deel), dat de pachters die som, bij het debiet in het klein, verhoogd hebben met minstens 50 % of. . . . . „ 6,215,089.75
zoodat de bevolking van Java en Madura voor het genot van dat zoo verderfelijk heulsap heeft moeten betalen minstens. . . . . *f* 18,645,269.25

Daarentegen ontving de bevolking in hetzelfde jaar:

voor hare produktie van koffij. . .	*f* 8,848,312.05½	
aan plantloon bij de suikerteelt. . .	„ 4,304,692.33½	
voor hare indigo. .	„ 889,342.60	
bij de kaneelkultuur	„ 51,071.29½	
„ „ cochenilleteelt	„ 42.960.40	
„ „ tabaksteelt. .	„ 139,365.37½	
„ „ peperkultuur.	„ 1,974.52	
		„ 14,277,718.58

weshalve de verdiensten der bevolking bij de kultures ter betaling van haar opiumgenot nog tekort schoten tot een bedrag van. . . . *f* 4,367,550.67

Het regeren zal toch wel niet kunnen bestaan in eene kunst om behendig te speculeren op de onedele begeerten van een volk. Ware dit zoo, wat zou dan eene regering behoeven te beletten, zich niet alleen het uitsluitend regt toe te kennen, om eene bevolking met opium te verzadigen, maar ook dat op de exploitatie van bordeelen en kroegen?

Het bevreemde dan ook niemand, dat bij het onderzoek omtrent den toestand der Soerabajasche bevolking, die zich anders vatbaar genoeg voor ontwikkeling betoont, zoo weinig wordt gevonden, wat ons een gunstig denkbeeld van dien toestand kan geven.

Soerabaja, regentschap op Java, in de gelijknamige residentie. Het werd in 1859 in twee regentschappen gesplitst, waarvan het een den naam van Soerabaja heeft behouden en het andere dien van Sidho Ardjo ontving. Soerabaja heeft nu de drie distrikten Djabakota, Goenong Kendeng en Kota, terwijl de distrikten Djenggollo I, II, III, IV en Rawa Poeloe I en II tegenwoordig onder Sidho Ardjo behooren. In 1858, dus vóór hare splitsing, telde de afdeeling Soerabaja, zonder de stad en voorsteden, 411,425 zielen, verdeeld in 1,700 dorpen, gehuchten en etablissementen, over eene uitgestrektheid van 544 vierkante palen lands. De afdeeling in haar geheel genomen telde 513,181 zielen, onder welke 2,830 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 3,824 Chinezen, 2,003 andere vreemde Oosterlingen, 2,938 militairen. De overige zijn Javanen en Madurezen. De delta, die door de beide groote armen der Kediri- of Brantas-rivier en hare vele kleinere mondingen gevormd wordt, heeft eene inhoudsvlakte van 390 vierkante palen, met 1,590 dorpen en bijna een half millioen zielen, waarvan 48—50,000 op partikuliere landen wonen. Zij is de rijkst bevolkte, welvarendste en vruchtbaarste delta van geheel Java. Van het land zijn 54,198$^5/_{10}$ bouws beplant (opname van 1852), waarvan $^1/_{10}$ met suikerriet.

Het beheer der distrikten is opgedragen aan Javaansche Distriktshoofden, *Wedono's*, en de distrikten zijn onder-verdeeld in arieschappen, welke weder verdeeld zijn in bauwa- of onderarieschappen, onder welke de Dorpshoofden staan.

De minerale bronnen, in het distrikt Goenong Kendeng voorkomende, worden door partikuliere ondernemers geëxploiteerd, behoudens levering aan het land, tegen eenen geringen prijs, van het zout, dat daarvan verkregen wordt. De kalkstreken van het distrikt Goenong Kendeng worden vermoed rijk te zijn aan marmersoorten. Als merkwaardigheden dienen hier genoemd te worden de waterwerken, sinds 1842 begonnen en voltooid, waaraan belangrijke sommen ten koste zijn en nog worden gelegd. Tot deze behooren voornamelijk de groote verlaat, tevens stuwsluis, aan de splitsing der rivier, bij Melirip, en de groote penantstuwdam met bewegelijke waterkeering en irrigatiesluizen te Lengkong. Deze waterwerken zijn beschreven in het *Tijdschrift van het Instituut van Ingenieurs* (1857), terwijl de sluis van Melirip, die in 1844 gebouwd is, beschreven staat in de *Javasche Courant* van 1851, N°. 96, en van 1852, N°. 13 en 19.

Soerabaja, stad op Java, residentie Soerabaja, waarvan zij de hoofdplaats is, aan den mond der Brantas of rivier van Soerabaja, op 11 palen van Grissee, 34 van Modjo Kerto, 207 van Samarang, 199$^1/_2$ van Banjoewangi en 568 van Batavia. Deze plaats ligt op den noord-oostelijken hoek eener groote vlakte, door de zee aan twee zijden bespoeld en westwaarts door uitgestrekte moerassen bepaald, door welke de weg om de West loopt. De zuidelijke omtrek is sterk begroeid. De groote rivier van Kediri komt met eenen breeden en noord-westwaartschen loop binnen de stad, wordt aldaar smaller en dieper door de beschoeijingen en kaden en deelt haar in tweeën. Het westelijk gedeelte der rivier is door de Europesche stad ingenomen, terwijl de inlandsche wijken het oostelijk en zuid-westelijk deel beslaan. De Europesche stad bestaat uit steenen huizen en wordt door den grooten weg, die van het Westen komt, in twee deelen gesplitst. Genoemde weg wordt door eene brug over den westelijken riviertak of Kali Anak geleid, ontvangt den naam van Heerenstraat tot aan het stadhuis en loopt uit op het Willemsplein, dat aan de rivier gelegen is.

De voorsteden telden in 1857 eene bevolking van 38,357 zielen, meerendeels Javanen en Madurezen, verdeeld in 103 kampongs, terwijl de stad zelve 50,170 zielen had in 64 kampongs, zijnde dit te zamen 88,527 zielen in 167 kampongs. Vele wijken zijn ontruimd geworden voor de vestingwerken, en waar vroeger de bevolking woonde, worden thans wallen, grachten, kruidhuizen en waterwerken gevonden. In 1858 waren er 138 wijken en kampongs, van welke er slechts 46 tot de eigenlijke stad behoorden.

Bij een besluit van den Gouverneur-Generaal van 1861 is bepaald, dat na ultimo 1865 binnen de stad en voorsteden van Soerabaja

geen woningen met *atap* of andere ligt ontvlambare stoffen gedekt meer mogen bestaan, zoodat zij vóór dien tijd allen moeten voorzien zijn van pannen daken, en dat van stonde af aan geen opbouw van huizen met *atappen* daken zal mogen plaats hebben.

De Ommelanden waren in 1857 bevolkt met 84,973 zielen, verdeeld in 358 dessa's. De Europesche gemeente telde ruim 2,800 leden, onder welke ongeveer 2,100 Protestanten, ongeveer 700 Roomschgezinden, 25 Israëliten en 12 Armeniërs. Voor de Protestantsche eeredienst heeft men er twee Predikanten en voor de Roomsch-Katholijke een geestelijke, aan wien een helper is toegevoegd, die tevens ook voor geheel oostelijk Java en Madura bestemd is.

Alle Protestanten te Soerabaja worden gerekend tot de Hervormde gemeente te behooren, en bezitten eene kerk, die in het begin dezer eeuw gesticht en in 1840 vergroot is. Onder den werkkring der twee Predikanten behoort, behalve Soerabaja, het eiland Madura, met uitzondering van de afdeeling Soemanap, die sedert 1856 een eigen Predikant heeft.

Voor de zaken der Roomsch-Katholijke gezindte behoort Soerabaja tot de diocese van den praefectus apostolicus te Batavia.

In de stad treft men weinig oorspronkelijke Javanen aan, daar de inlanders aldaar meestal een gemengd ras uitmaken, uit Javanen met Madurezen en andere overwalders gesproten, zoodat zij ook in kleeding, zeden en taal eenigzins van de Javanen verschillen.

Het cijfer der bevolking in 1815 geeft ons voor de stad en voorsteden 24,574 zielen, zoodat in een tijdsverloop van ruim veertig jaren het getal inwoners meer dan verdriedubbeld is. In 1858 was dit cijfer reeds geklommen tot 89,039 zielen.

Een deel der stad en ommelanden van Soerabaja is, sinds 1809, overgegaan in partikuliere handen. Bijna al de ommelanden en het grootste gedeelte der erven binnen de stad en voorsteden gelegen, behooren aan partikulieren. Tot bewijs hiervan kan strekken, dat van de 528 wijken, gehuchten en kampongs 225 partikulier eigendom zijn. De bevolking dezer vrije landen bedroeg in 1857 44,084 zielen, te weten inlanders, terwijl het cijfer van Europeanen en vreemde Oosterlingen ter naauwernood een paar duizend zal beloopen.

In 1857 waren er aanwezig 18 priesters, en beliep het getal der kerk- en tempelbedienden 783 en dat der hadji's 160. Onder inlandsche Christenen, wier getal in 1857 300 bedroeg, worden verstaan de tot het Christendom bekeerden, die de Maleische taal als hunne eigene bezigen. Daartoe behooren de mestiezen of afstammelingen van Europeanen, de gedoopte Amboinezen, Manadorezen, Manillezen, Chinezen, enz. Men telde in 1857 te Soerabaja 3 Gouvernements en 8 partikuliere scholen voor Christenkinderen. Verder waren er nog minder beteekenende inrigtingen van onderwijs voor Christenen, Chinezen en inlanders. Aan niet minder dan 250 kinderen wordt in partikuliere inrigtingen onderwijs gegeven. In 1861 waren er te Soerabaja 4 Gouvernements en 6 partikuliere scholen. Ook werd er den 2n Mei 1853 eene ambachtschool geopend, die ten doel had om aan jongelieden boven de 14 jaren en in Indië uit Christenouders geboren, gratis onderwijs te geven in de wetenschappen, die met bouw-, werktuig- en landbouwkunde in verband staan; deze school is echter, ten gevolge der weigering van ondersteuning door de hooge regering, in September 1856 weder opgeheven. De belofte, toenmaals gegeven, dat van Gouvernementswege eene industrieschool te Soerabaja zou worden opgerigt, is tot dus verre niet vervuld.

Onder de instellingen van liefdadigheid, waarop Soerabaja mag roem dragen, verdienen vermelding: het Protestantsche weeshuis, het leprozengesticht en het stadsverband. Het eerste bevat gewoonlijk een 80tal kinderen. Het leprozengesticht staat onder het beheer der politie, maar wordt grootendeels uit bijdragen der gemeente onderhouden. Het strekt tot verpleging van inlanders, Chinezen en andere inboorlingen, die aan melaatschheid lijden. In Augustus 1862 heeft de regering eene som van *f* 70,000 voor den aanbouw van een nieuw leprozenhuis beschikbaar gesteld. Het stadsverband is eene burgerlijke geneeskundige inrigting, waar tot dwangarbeid veroordeelde en verder behoeftige inlanders en huns gelijken geneeskundig behandeld en verpleegd worden, ten koste van 's lands kas. Nog zijn er: een vrouwenhospitaal, waar de lijderessen geheel op 's lands kosten worden verzorgd; een armenhuis van weinig beteekenis en voorts eene commissie van weldadigheid en de diaconiën der beide gezindten. Ook zal er eene inrigting voor jongensweezen tot stand worden gebragt in den geest der weldadige instelling op Rijsselt bij Zutphen, en wijl de gebouwen voor die inrigting bestemd nog niet voltooid zijn, heeft men thans te Soerabaja provisioneel een gebouw gehuurd dat 60 kinderen kan bevatten. Den 20n Februarij 1862 is de eerste

steen voor deze nieuwe inrigting gelegd. In Julij 1863 is ook tot den bouw van een krankzinnigengestieht besloten.

Sedert 1833 bezat Soerabaja eene afdeeling van de Nederlandsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, met eene boekerij voor algemeen gebruik en eene school voor Javanen, die een 80tal leerlingen telde, welke door een gedoopten Chinees gratis onderwezen worden. Het onderwijs werd door het departement bekostigd. In 1858 is de betrekking van dit departement tot het hoofdbestuur in het moederland verbroken; het is echter in stand gebleven als afdeeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Oost-Indië, die haren hoofdzetel heeft te Batavia, maar weinig of niets meer van zich doet hooren. In 1853 werd te Soerabaja een fonds opgerigt, hetwelk bestemd is voor het Christelijk onderrigt van gedoopte Javaansche kinderen in de residentie, en den naam draagt van „Fonds des vredes door het bloed des kruises." Voorts heeft men te Soerabaja eene school voor de stuurmanskunst en eene subcommissie van onderwijs; eene commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzigt met twee door het Gouvernement gesalarieerde civiele Geneesheeren en eene partikuliere apotheek; de pakhuis- en zoutadministratie, met eenen Pakhuismeester en een Zoutverkooper; de posterij; den houtstapel onder eenen Opziener; eene afdeeling van den waterstaat; het departement der middelen en domeinen, met eene contrôle van recherche en een kantoor van ontvangst der inkomende en uitgaande regten; zegelcollecte; loodswezen; kadaster en de algemeene kas. Het agentschap der Javasche bank heeft hier eenen Agent en een paar Kommissarissen. Verder vindt men te Soerabaja de Wees- en Boedelkamer, een vendudepartement, een agentschap der Nederlandsche Handelmaatschappij voor geheel oostelijk Java.

Onder de inrigtingen ter bevordering van kunst, wetenschap en beschaving rekent men eenige leesgezelschappen; de loge der vrijmetselaren „de Vriendschap" genaamd, op 2 palen afstands buiten de stad, die in 1809 is opgerigt en in 1856—1857 69 leden telde; het muziekgenootschap „Cecilia," dat in 1848 tot stand kwam; de in 1852 opgerigte liedertafel „Apollo;" twee schouwburgen, waarvan de nieuwste in 1854 door vrijwillige bijdragen werd opgerigt en bestemd is voor tooneelvoorstellingen door de onderofficieren van het garnizoen. Ook vindt men te Soerabaja eene stad- en voorstad-societeit en zes logementen, waaronder twee of drie voorname, doch van minderen omvang dan die te Batavia.

In het begin van 1860 is er te Soerabaja eene nieuwe Assurantie Maatschappij tegen Zeegevaar opgerigt.

Tot de aanzienlijkste gebouwen behooren: het stadhuis of residentiegebouw, in het midden der stad, ten Westen der rivier; de Protestantsche kerk, op den hoek van de Heerenstraat en het Willemsplein; de Roomsch-Katholijke kerk, ten Westen der rivier; het stapelpakhuis der Handelmaatschappij nabij de scheepstimmerwerf; het bureau van in- en uitgaande regten; de in 1829 gebouwde groote landsgevangenis, vele pakhuizen, entrepôts, armenzalen, marinewerven, enz.

De constructiewinkel, zijnde eene hulpinrigting tot het vervaardigen en herstellen van allerlei voorwerpen van metaal, hout en leder, is sedert 1 Januarij 1851 veranderd in een militair etablissement, behoorende tot het wapen der artillerie en den naam voerende van „Artillerie constructiewinkel." Dit etablissement staat onder eene commissie van superintendentie, zamengesteld uit den Resident, als Voorzitter, en den Militairen Kommandant, den eerst aanwezigen artillerie-officier, den equipagemeester, den onderintendant der militaire administratie, als leden, en den Secretaris der residentie als zoodanig.

De fabriek „Phoenix," in September 1841 door eenen partikulier, met geldelijke hulp van eenige ingezetenen opgerigt, werd den 2_n April 1849 door het Gouvernement aangekocht en in 1851 onder het beheer der Marine gebragt, onder den naam van „Fabriek voor de Marine, het stoomwezen en de nijverheid," en gesteld onder de onmiddellijke bevelen van het Marine-departement te Batavia. Deze fabriek diende tot het vervaardigen van stoom- en andere werktuigen, maar is sedert door den aanbouw van eene modelmakerij, ijzergieterij, kopergieterij, smederij, draaijerij, ketelmakerij, koper- en blikslagerij, stelplaats, kuiperij, graveurs-, schilders- en zadelmakerswinkel in staat tot den bouw van ijzeren stoomschepen, ligters en stoomketels.

Na het overgaan dezer fabriek aan het Gouvernement, heeft de Heer Bayer eene derde fabriek voor ijzerwerk en alle takken van nijverheid te Soerabaja opgerigt, welke hij voor partikuliere rekening drijft.

Een drijvend droog dok werd in 1849 voltooid, waardoor in eene der voornaamste behoeften van het zeewezen voorzien is.

Aan den constructiewinkel sluit zich het Ha-

ven-departement aan. Verder heeft men in het zuidelijk gedeelte der Europesche stad de kazernen, waaronder de groote infanterie-kazerne, de pakhuizen voor de genie en artillerie en de droogplaatsen in één blok, alsmede de algemeene en geldkantoren, terwijl het laboratorium bewesten deze en het riviertje Kali Anak ligt. Voorts heeft Soerabaja eene garnizoens-apotheek en een telegraafkantoor.

De Resident van Soerabaja houdt op $2^1/_2$ palen buiten de stad in de wijk Simpang zijn verblijf. Aldaar is het groote militaire hospitaal, aan de Kali Mâs gelegen, dat voor 350 zieken ingerigt en in 1851 aanmerkelijk verbeterd is door de oprigting van een gebouw tot huisvesting van een twaalftal inlandsche élèves, aan welke de gelegenheid wordt verschaft, om zich kosteloos voor het vak van inlandsche geneeskunde en vaccine te bekwamen. Tot Soerabaja behooren twee buskruidmagazijnen, één te Simpang, en één bomvrij westwaarts buiten de stad. De buitenboeijen te Simpang, weleer eene gevangenis voor veroordeelden, zijn in 1850 tot eene kazerne voor de artillerie ingerigt.

Zuidwaarts van de brug, die over de Kali Anak ligt, heeft men de buitenstad, die zich nog twee palen ver uitstrekt en in vier groote wijken: Simpang, Kali Assim, Kapoetran en Denojo, verdeeld is. Simpang strekt, behalve tot verblijf van den Resident, ook tot woonplaats van eenige Europeanen. De inlandsche wijk te Soerabaja bevat de fraaije woning van den Regent, eene groote markt en een in 1818 gebouwden Mohammedaanschen tempel, die met twee torens prijkt. Tegenover de Europesche wijk of stad strekt zich langs den oostelijken oever der Kali Mâs het Chinesche kamp uit, met goede, meest steenen huizen en eenen Chineschen tempel. Ten Oosten is het Chinesche kamp door Javaansche wijken begrensd en verder binnen den omtrek der vestingwerken besloten. Aan die zijde vloeit een klein rivierspruitje uit de groote rivier en vereenigt zich met de rivier Sapi; het heeft slechts eene lengte van 300 passen en is smal van bedding. Het uitgestrekte noordelijk deel der stad bevat de plek, waar de eerste vestiging van Soerabaja, onder den naam van Ampel Dhento, plaats had. Die plek is thans eene wijk der stad, welke nog den naam van Ampel of Soennan Ampel draagt, naar den *Radja* PANDITA, *Soesoehoenan* van Ampel, een der eerste Mohammedaansche apostelen op Java, die, met vergunning van den Vorst van Modjopahit, zich hier met 3,000 volgelingen nederzette en wiens graf, benevens dat zijner volgelingen, hier op het groote Javaansche kerkhof gelegen is. Deze wijk is eene verzameling van ellendige huizen, in wier midden zich eene Arabische moskee bevindt. Het kerkhof is omgeven door hooge *bamboe*-bosschen en poelen, inlandsche woningen en oude vervallen muren. Ten Zuid-Westen grenst Soennan Ampel aan de wijk der Arabieren, die mede eene moskee bevat. De huizen zijn er somber en vuil, en opgepropt met allerlei koopwaren. Het getal der Arabieren te Soerabaja bedroeg op primo 1857 564, onder welke tevens hunne afstammelingen begrepen waren. Daaronder was de sterkte der mannelijke bevolking 171 zielen, waarvan 3 Hoofden, een Priester, 3 landeigenaren, 8 kontraktanten met het Gouvernement, een onderwijzer, 152 handelaren en 2 zonder beroep. De Chinesche wijken sluiten zich aan de Arabische aan, met netter gebouwde steenen huizen. De Chinesche bevolking der stad bedroeg in 1857 2,388 zielen, in de voorsteden 396, in het ommeland 43 en in de distrikten 997, hetgeen voor de afdeeling een cijfer van 3,824 zielen geeft. Bovendien telde men nog een 100tal Chinesche afstammelingen, die Mohammedaan of Christen geworden zijn. Op primo 1857 waren de Chinezen in de stad Soerabaja verdeeld als volgt: hoofden, landeigenaars en fabriekanten 25; pachters en ondergeschikten 37; groot- en zeehandelaars 38; winkeliers 403; geldwisselaars 26; onderwijzers der jeugd 10; priesters (voor de geheele afdeeling) 1; ambachtslieden 13; koelies, lieden zonder vast beroep 266; broodbakkers 4; gaarkeukenhouders 3; ouden en gebrekkigen zonder beroep 80.

Van de in 1856 te Soerabaja aanwezige 613 echte Maleijers, onder welke 258 mannen, waren 3 wijkhoofden, 20 groot- en 115 kleinhandelaren, 6 schoolmeesters, 7 geldwisselaars, 25 ambachtslieden, 66 bedienden en sjouwers en 16 personen zonder beroep.

Het getal der Mooren bedroeg in 1856 78 zielen, allen kleinhandelaren in lijnwaden en edelgesteenten. Onder deze telde men 2 hoofden, 1 schoolmeester, 1 priester en 1 zonder beroep.

De Bengalesche bevolking, groot 80 zielen, onder welke 33 mannen, was ingedeeld als volgt: 2 hoofden, 1 kerkelijk persoon, 18 kleinhandelaren, 11 bedienden, koelies, enz. en 1 man zonder beroep.

De Javanen en Madurezen waren 81,862 in getal en men rekende onder hen 70,902 landbouwers en ambachtslieden, 3,880 bedienden,

3,500 koelies, 2,073 militairen, 450 zeelieden, 367 gevangenen, 640 bannelingen, 60 leprozen.

Het getal slaven bedroeg destijds 608.

Over de Brantas liggen vijf groote bruggen, welke de gemeenschap tusschen de Europesche wijk en den oostelijken rivieroever onderhouden. Over de rivier Sapi liggen twee bruggen, de eene beoosten, de andere bewesten het midden der stad.

Aan het noord-oostelijk uiteinde der stad ligt in het strandmoeras aan de straat van Madura de citadel „Prins Hendrik," met bijgebouwen, pakhuizen en kazernen. Hare grondslagen zijn in 1837 gelegd; het fort is opgetrokken van steen en heeft vier bastions en ruimte voor 800 man. Dit fort staat volgens Melvill van Carnbée op 7° 4′ 30″ Z. Br. en 112° 40′ 40″ O. L. Het bevat het graf van den Gouverneur-Generaal Merkus, die den 5n October 1844 te Simpang overleed.

Omtrent de vestingwerken van Soerabaja raadplege men: *Bijdragen tot de kennis van Soerabaja,* door J. Hageman J. Czn., artikel *vesting,* voorkomende in het *Tijdschrift voor Nederl. Indië,* Jaarg. 1860, Dl. I, bl. 267.

De militaire gebouwen binnen de stad en vesting zijn (volgens genoemden schrijver) van het Noorden af: de citadel Prins Hendrik; de kazerne der sappeurs, opgerigt in 1833; de kazerne der kavallerie, met stallen (1840), in de wijk Semoet; de kazerne voor de infanterie in het zuidelijk gedeelte (1856), in de wijk Slomprettan; de kazerne voor de infanterie, in het middengedeelte (1809), in de wijk Djotangan; de kazerne voor de artillerie, in het westelijk gedeelte (1820), in de wijk Pantrailan; het arsenaal en de tuighuizen in het midden der stad; de constructiewinkel der artillerie, in het Noord-Oosten der stad; de kazerne voor de artillerie in een der westelijke voorwerken en eene kazerne voor de artillerie, in het Zuiden, even buiten den wal. Voorts kleinere militaire gebouwen, magazijnen van kleeding, enz.

Het militair personeel bestond op 1 Januarij 1858 (ook volgens genoemden Heer) uit:

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.
Europesche Officieren	83	24	38
Europesche minderen	1,017	38	50
Afrikaansche soldaten	2		
Te transporteren.	1,102	62	88
Transport	1,102	62	88
Javaansche officieren	1	2	6
Javanen, Madurezen, minderen	1,418	782	178
	2,521	846	272

Het corps schutterij bestaat alleen uit infanterie en is te zamen gesteld uit blanken en inlanders. Op 1 Januarij 1856 was de sterkte 469 man, waarvan 288 Europeanen en 181 inlanders.

Het militair departement heeft ter hoofdplaats een kommandement over oostelijk Java en een haven- en equipage-departement voor de Marine, benevens eene inspectie van administratie.

Het regtsgebied van den raad van justitie te Soerabaja strekt zich uit over geheel oostelijk Java, terwijl tot den werkkring van den alhier gevestigden ommegaanden regter slechts behooren de in de vierde afdeeling opgenomen residentiën, namelijk: Soerabaja, Pasoeroewan, Probolinggo, Bezoeki en Banjoewangi. Verder zijn er een landraad en een residentiegeregt.

Voor de Europesche wijken zijn er te Soerabaja 20 wijkmeesters aangesteld zonder bezoldiging, voor de Chinezen, Arabieren, Maleijers en Bengalezen 14 hoofden, en voor de verschillende overige kampongs of wijken, 150 hoofden, zonder bezoldiging.

Buiten Soerabaja, beoosten de Kali Sapi in de wijk Tjantian, liggen eenige oude graven in den omtrek eener bouwvallige, begroeide bemuring. Deze graven zijn van *Orang sabrang,* overzeesche mannen, welken naam Adji Saka, de mythische persoon, aan wien zich de herinnering van de eerste kolonisatie van Hindoes op Java en de aanvang der Javaansche tijdrekening knoopen, en zijne volgelingen in de geschiedenis dragen. Op 1½ paal ten Zuiden van Tjantian, liggen, beoosten de Sapi-rivier, de bekende graven van de dessa Kapasan en verder zuidwaarts eene heilige rustplaats, Batoe Poetih genaamd. In de wijk Krambangan, ten Westen der Kali Anak, ligt het Christenkerkhof, dat talrijke tombes en praalgraven bevat, welke echter op geene sierlijkheid kunnen aanspraak maken. In den regentijd is deze begraafplaats zeer moerassig. Te Simpang bestaat ook een kerkhof voor Christenen, tegenover het groote hospitaal, aan de Oostzijde der rivier. Men begraaft hier de in het hospitaal overledenen, ofschoon de lijken van personen van

rang naar het voormelde kerkhof te Krambangan gebragt worden.

De wegen zijn in Soerabaja bij droog weder zandig en stoffig, daarentegen bij regen modderig. Het klimaat is er zeer heet, daar de gewone middaghitte 90° FAHRENHEIT beloopt.

Er komen te Soerabaja twee nieuwsbladen uit, de *Soerabajasche Courant* en de *Oostpost*, alsmede een advertentieblad in de Chinesche en inlandsche talen.

Er bestaat van deze stad over Pasoeroewan en Probolinggo naar Bezoeki een geregelde stoomvaartdienst, met twee stoomschepen. De vaart op Samarang en Batavia wordt met een drietal stoomschepen onderhouden. Ook is Soerabaja sedert een paar jaren met gas verlicht.

De stad telt vele handelshuizen en een groot aantal winkels van Europeanen en Chinezen. De invoer bestaat in lijnwaden, provisiën, zilver- en ijzerwerk, huisraad, kramerijen, hout en aardewerk, terwijl de uitvoer in produkten des lands bestaat. In 1857 zijn ter reede van Soerabaja aangekomen 634 schepen, metende 34,789 lasten, en vertrokken 772 vaartuigen, metende 89,712 lasten. Volgens den *Almanak van Nederlandsch Indië* voor 1864 behoorden 62 zoo stoom- als zeilschepen van verschillend charter en tuigaadje te Soerabaja te huis, te zamen metende 8,362 lasten. De Nederlandsche Handelmaatschappij heeft hier een agentschap, terwijl men een 80tal kleinere handelshuizen, toko's, winkels en neringen telt onder de Europesche volksklasse. Onder de Oosterlingen, Mohammedanen en Chinezen is bijna een ieder handelaar en zelfs drijft een groot aantal vrouwen eenigen kleinhandel. Men telde er in het jaar 1857 1,046 handelaars of winkeliers. In en om Soerabaja zijn een aantal marktplaatsen, welke van overdekte loodsen voorzien zijn en waarin de waren op den grond uitgestald liggen.

Van Soerabaja geleidt een weg zuidwaarts naar Porrong, aan de Kali Anjer, over de poststations Djemok, Pegadangan en Sidhokari. Verder loopt een weg over Wonokromo naar Modjo Kerto. Het land waardoor deze heenleidt is laag en opgedamd. De weg naar Grissee, die vroeger ook over Wonokromo liep, leidt van uit het Westerdeel der stad door de strandmoerassen 8 palen ver tot aan Kali Tangi, vanwaar hij weder noordwaarts op het gebied van Grissee gaat. Tusschen Soerabaja en Probolinggo bestaat een geprivilegiëerde postwagendienst, die zeer goed voldoet.

De bogt van Soerabaja is een lage, zandige inham der zee, langs de moerassige kust, met eenen omtrek van 11 palen te land van de Oost naar de Noord. Zij biedt eene tegen zee en wind veilige ankerplaats aan. De monding der groote en schoone Kediri-rivier biedt de stad een goed kanaal naar zee aan, vooral na den opbouw der waterstaatswerken in de residentie. Evenwel is er vóór den mond der rivier eene bank gelegen, die bij laag getij het in- en uitvaren der landpraauwen zeer bemoeijelijkt, zoodat eene uitdieping hoogst wenschelijk ware. De ankerplaats is $^1/_8$ mijl ten Noorden van de monding in nagenoeg 9 vademen. Men kan te Soerabaja goed gezuiverd drinkwater bekomen. Ongeveer $2^1/_8$ mijl Oost van Soerabaja ligt het zoogenaamde gezonken fort, ook Fort Daendels genoemd. Het is slechts een hoop steenen, die daar gebragt zijn met het voornemen om er een fort te bouwen, dat echter nooit voltooid is. Hier is een bamboezen baken geplaatst.

Er behoort te Soerabaja eene kruisboot te huis.

Soerabaja, twee dorpen op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, een ten Noord-Oosten van Tarabangi, afdeeling Sepoetih, en een ten Zuid-Oosten van Seringkebouw.

Soerabaja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Benkoelen-rivier.

Soerabaja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Bantal.

Soerabaja, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, een in het distrikt Liwa Gedong, aan de Lahai, en een in Tambole.

Soerabaja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Oeloe, aan de Kommering.

Soerabi, eiland aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, op 139° 20′ O. L. Het behoort onder Tidore.

Soerabi, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim-di-Bawa, landschap Aropin.

Soeradadi, dorp in het binnenland van het eiland Lombok.

Soeradahan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor, aan den mond der Progo.

Soeradahan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataràm Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Soeradjaja, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Soerahan, dorp op Java, residentie Samarang, in het Oosten van het distrikt Salatiga.

Soerahoo, dorp op het eiland Gilolo, gelegen, volgens GREGORY, aan het strand, daar waar op de kaarten ten onregte Sahoe, dat in het binnenland ligt, aangeteekend staat. Het is door Alfoeren en Mohammedanen bewoond.

Soerak, kaap en meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng Tengah. Het meer loopt langs den voet van den heuvel Oerampang en staat op ongeveer 2,300 Rijnlandsche voeten Zuid-Zuid-West van de kaap Soerak, met den regter-oever der Kapoeas Moeroeng in verband. In den omtrek groeijen wasboomen, ijzerhout en andere houtsoorten, benevens boomen die *damar* opleveren.

Soerakarta, residentie op Java, grenzende ten Zuiden aan de Indische zee, ten Westen aan Djokdjokarta, ten Noord-Westen en Noorden aan Samarang, ten Oosten aan Madioen en ten Zuid-Oosten aan Patjitan. De oppervlakte beslaat 112.7 vierkante geographische mijlen of 1,398 vierkante palen. De grenzen loopen ten Zuiden 15 mijlen langs Patjitan, vandaar naar het Noorden over den top van den Lawoe tot benoorden de Solo-rivier; voorts van het Noord-Oosten tot het Noord-Westen langs Samarang kronkelende tot den top van den Merbaboe, vandaar tot den top van den Merapi, en van dezen tot de grens van Patjitan, 60 mijlen Zuid-Oostwaarts.

Soerakarta is verdeeld in de afdeelingen Padjang, in het Westen, Soekawati Koelon, in het Noorden, en Soekawati Wètan, in het Oosten, en in 1854 had men in dit gewest een getal van 5,674 dorpen.

Soerakarta vormt met Djokdjokarta de zoogenaamde Vorstenlanden, die nog door inlandsche Vorsten, den *Soesoehoenan* of Keizer van Soerakarta en den Sultan van Djokdjokarta, als vasallen van het Gouvernement, worden bestuurd.

Van wege het Gouvernement is hier een Resident, die het hoofd der vreemdelingen in Soerakarta is en voorts den Vorst moet leiden, voor de naleving der traktaten waken en de belangen van het Gouvernement aan 's Keizers hof behartigen. Hij wordt in zijn bestuur geadsisteerd door eenen Adsistent-Resident, belast met de politie, een Kommies, een Translateur en drie élèves-translateur voor de Javaansche taal, een Kapitein der Chinezen, een Hoofdregter en een Hoofdpriester, en verder voor den residentieraad, waarvan de Resident voorzitter is, door een Fiskaal en Griffier en een Deurwaarder.

De Keizer is het hoofd der Javaansche of inlandsche bevolking en als beheerder van den grond, zoolang hij de kontrakten naleeft, als de eerste persoon te beschouwen. Door het Gouvernement wordt hem de titel van Hoogheid toegekend; hij ontvangt zeventien saluutschoten, twee minder dan de Gouverneur-Generaal, doch twee meer dan de Sultan van Djokdjokarta. Zijn rang en titel zijn erfelijk in de mannelijke linie, zonder regt van eerstgeboorte; zijne regering is despotisch, hoezeer door de bemoeijingen van het Nederlandsche Gouvernement en diens vertegenwoordiger eenigzins getemperd, zoodat hij thans geene verminkende straffen kan opleggen, terwijl de vonnissen van de Javaansche regtbanken, waarbij de doodstraf wordt uitgesproken, niet zonder bekrachtiging van den Gouverneur-Generaal ten uitvoer kunnen gebragt worden. Hij wordt in zijn bestuur bijgestaan door eenen Rijksbestierder of *Pangeran Adipati*, wiens benoeming met goedkeuring van het Gouvernement geschiedt. In de binnenlanden heeft men Regenten voor de politie te Soekawati, Klatten, Kartasoera, Boejolali, Ampel en Gagatan. Verder zijn er ter hoofdplaats een Hoofdregent voor de politie, een *Wedono* en een *Penewoe*. Ter hoofdplaats zijn verder een fungerend Notaris en Vendumeester, een agentschap van de Samarangsche Wees- en Boedelkamer, een Opperwijkmeester en vier Wijkmeesters, onder welke twee voor de Chinezen, verder een *Patih* van den onafhankelijken Prins *Pangeran Adipati* MANGKOE NEGORO, en een *Djaksa* en Priester.

Soerakarta heeft in de residentie Samarang ook eenig grondgebied, als in de distrikten Salatiga, Tengaron en in het regentschap Grobogan het distrikt Selo.

De zoo even genoemde *Pangeran Adipati* heeft aanzienlijke bezittingen in deze residentie en is tevens Kolonel-Kommandant van een legioen, dat hij met een subsidie van het Gouvernement op de been moet houden. Dat korps is zamengesteld uit infanterie, kavallerie en artillerie en wordt door inlandsche officieren gekommandeerd.

De residentie Soerakarta is als het ware eene tusschen bergen ingeslotene kom. Van die bergen zijn de voornaamsten de Lawoe, op de grenzen van Madioen, hoog, volgens JUNGHUHN, 10,414 Rijnlandsche voeten, de Merbaboe, op de grenzen van Samarang en Kadoe en hoog 9,923 Rijnlandsche voeten, en de Merapi, voor een gedeelte tot Kadoe behoorende en hoog 8,940 Rijnlandsche voeten.

De zuidelijke streken van Soerakarta maken een deel uit van het Zuider-gebergte of Goe-

nong Kidool, een dor, kalkachtig, onbewoond en nog weinig bekend strandgebergte.

Het klimaat wordt hier, in weêrwil van de over het algemeen drukkende warmte, als gunstig en doorgaans gezond beschouwd, hoezeer er onder den minderen man meermalen besmettelijke ziekten, en daaronder de lepra, heerschen, waarschijnlijk ten gevolge van groote onzindelijkheid en armoede.

In het Oosten van Soerakarta, nabij en op den Lawoe, heeft men minerale en slijkbronnen, zoo als die van Kapoeran, Ploening, Karang Geming, Tekar, Ngoepit, Deren, Djolo Toendo, Ngoemboel, Halit, Tjokio, Gedang, Derkilo, Ngendo, Pengging, Kapat, Djemboeng, Slamatang en Pingok; terwijl die van Sangiran en Karang-Pandan zoutbronnen zijn. De meren in het Soerakartasche zijn klein, van weinig beteekenis en slechts uit het oogpunt van geschiedenis en overlevering van eenig belang. De voornaamsten zijn, in de afdeeling Padjang: Pawinian, Tenting, Klegan, Modjo Rogo en Kartosono, en in de afdeeling Soekawati: Djembangan, Pedangan en Nglason.

Uit de verschillende bergen ontspringen een aantal rivieren, welke, hoezeer van groot nut voor den landbouw door de gelegenheid, die zij voor de besproeijing der rijstvelden aanbieden, overigens, en met uitzondering evenwel van de groote Solo-rivier, onbevaarbaar zijn. De zoo even gemelde stroom ontstaat door de zamenvloeijing van twee vrij belangrijke rivieren, waarvan de eene uit het Zuiden van de grenzen van Patjitan, en de andere uit het Zuid-Westen komt, en die beiden gevormd worden door een aantal van de Merapi afkomende en in den linker oever zich ontlastende bergstroomen. De zamenvloeijing van die takken heeft plaats op twee mijlen ten Zuiden der hoofdplaats Soerakarta en vandaar krijgt de groote rivier den naam van Bengawan Solo. (Zie verder het artikel Solo-rivier.)

De voornaamste rivieren, die in de Solorivier uitstroomen, zijn, aan den linker oever: de Dengking, Ngloesah, Goendang, Merboeng, Karang-woeni-nongo, Pépé, Pitjes, Ngladjoen, Djebol, Sangoong en Djemis, en aan den regter oever de Samin, Srojo, Grompol, Mongkoong, Bonromo, Kedoong, Banting, Serang en Ngaribojo. Voorts doorstroomt, behalve de Solo-rivier, ook de Tedoenan het noordwestelijk gedeelte van dit gewest.

De wegen zijn in Soerakarta over het algemeen in goeden staat. De weg, die om de Zuid-West naar Djokdjokarta loopt, is zeer fraai en van dezen gaan een aantal bruikbare wegen zijdelings het land in, waaronder die van Megiri wel de voornaamste is. Twee wegen geleiden om de Oost naar Ngawi en Madioen en om de Zuid naar Patjitan, terwijl er een noord-westwaarts naar Samarang loopt.

Hoezeer de bergen, vooral het Zuider-gebergte, *djati*-hout opleveren, heeft deze residentie geene bepaalde *djati*-bosschen. Door de Javanen wordt er alleen timmerhout geveld tot eigen gebruik voor den huisbouw. Er bestaat een levendige handel, zoo binnen 's lands als met de naburige residentiën. De Solorivier is tot het vervoer van handelsartikelen van zeer veel nut. De Chinezen beginnen zich meer en meer op den handel toe te leggen. De uitvoer bestaat in de produkten des lands, namelijk: rijst, koffij, suiker, indigo, Turksche tarwe, tabak, thee, *djarak*, waaruit olie geperst wordt, en vruchten, zoomede in zadels, tuigen, gebatikte kleedjes en doeken, die zeer gewild zijn. De volgende artikelen worden ingevoerd: lijnwaden, lakens, meubelen, glaswerk en porcelein, ijzer, staal, goud, zilver, galon, was, gambir, specerijen, paarden, hoornvee, gedroogde visch, sterke dranken. De bevolking is ervaren in het bereiden van leder, het maken van zadels en schoeisel, het weven en borduren met goud, zilver, zijde en wol, en het batikken van zijden en katoenen stoffen. In de voorname plaatsen vindt men voorts goud- en zilversmeden, koper- en blikslagers, ijzersmeden, schrijnwerkers, timmerlieden, kuipers, geweer- en slotenmakers, draaijers en metselaars, enz.

De Javanen in Soerakarta zijn hoogmoediger en minder gedwee dan die van andere residentiën, waarvan de oorzaak welligt kan liggen in de omstandigheid, dat hun vorst een Keizer is; tegenover hem zijn zij evenwel zeer gehoorzaam, zelfs kruipend.

Nadat gedurende eenige dagen onafgebroken zware regens waren gevallen door de geheele residentie, steeg het water op den 21n Februarij 1861, zoowel in de Bengawan- of Solorivier, als in de Pépé, dermate, dat beide rivieren buiten hare oevers zijn getreden en veel schade en groote rampen hebben veroorzaakt. Ten 1 ure des nachts van 22 op 23 Februarij was het water reeds tot het hoogst bekende bandjir-peil gestegen en bleef nog stijgen tot 4 ure na middernacht, op 24 Rijnlandsche voeten: het had toen 2.22 el boven bedoeld peil. Onder Wonogeri zijn 300 huizen vernield geworden, onder Klatten, in het dorp Tembajat, 17 personen verdronken, in het regent-

schap Kartasoera kwamen 213 buffels, 24 runderen, 23 paarden en 20 schapen om, en op den weg van de hoofdstad naar Ngawi werden vele bruggen vernield of beschadigd.

Met betrekking tot den landbouw heeft men weinige, zeer onvoldoende opgaven, die daarbij slechts de produktie betreffen van aan partikulieren verhuurde landen.

Uit het regeringsverslag over 1861 [1]) blijkt, dat men toen niet minder dan 122 ondernemingen van landverhuring in Soerakarta had, zoodat het getal er van, hetwelk in 1854 slechts 78 bedroeg, in de laatste jaren zeer is toegenomen. De uitgestrektheid bedroeg voor 119 ondernemingen (zijnde van drie geene opgaven ontvangen) niet minder dan 275,078$^{157}/_{500}$ bouws. In 1854 was de geheele uitgestrektheid der verhuurde gronden slechts 35,282$^{3}/_{4}$ bouws. Terwijl men alzoo in 1854 gemiddeld ruim 452 bouws per onderneming heeft gehad, bedroeg 7 jaren later de uitgestrektheid gemiddeld ruim 2,300 bouws per onderneming. Daaruit blijkt, hoe die landverhuringen hier, niet alleen wat het getal er van betreft, maar ook in omvang, sterk zijn toegenomen. De totale uitgestrektheid in 1861 was, ongerekend de drie ondernemingen, van welke geene opgaven waren ontvangen, bijna het achtvoudige van die in 1854.

In die verhouding is evenwel de produktie dier aan partikulieren verhuurde landen op verre na niet gestegen, — althans voor zoo ver de opgaven der regering daartoe eenigen maatstaf van berekening aan de hand geven, — aangezien daaruit blijkt, dat de produktie zou hebben bedragen:

der koffij	in 1854	. . . pikols	60,702.—
	" 1861	. . . "	57,803.—
der suiker	in 1854	. . . pikols	35,480.—
	" 1861	. . . "	89,402.—
der indigo	in 1854	. . . pikols	12,150.—
	" 1861	. . . "	54,718.—

Ten aanzien van de opgaven voor het jaar 1861 moet evenwel opgemerkt worden:

1°. met betrekking tot de koffij:

Dat van 77 ondernemingen, die zich met de kultuur er van bezig hielden, 14 nog geen opgaaf van het verkregen produkt hadden gedaan. Van 63 ondernemingen blijkt het, dat het getal koffijboomen bedroeg 39,411,044, waarvan 25,653,014 vruchtdragende en 13,758,030 nog jonge boomen. Uit die verhouding kan men zien, dat de aanplantingen als het ware nog in hunne geboorte zijn, en dat, tenzij de produktie per vruchtdragenden boom ongunstiger mogt zijn dan die bij de Gouvernements koffijkultuur, men eerlang op een produkt van 180 à 200,000 pikols zal kunnen rekenen. Ondertusschen is nu reeds de voor 1861 opgegeven produktie, al neemt men daarbij in aanmerking, dat van 14 ondernemingen daaromtrent geene mededeelingen ontvangen waren, niet gunstig te noemen. — In 1861 toch is bij de Gouvernements koffijkultuur van 223,301,905 vruchtdragende boomen verkregen eene hoeveelheid van 875,697.32$^{13}/_{20}$ pikols koffij, dat is één pikol gemiddeld van 250 boomen [1]), en naar dien maatstaf, die niet eens gunstig te noemen is, had men dus van den *bekenden* vruchtdragenden aanplant der aan partikulieren verhuurde landen eene produktie moeten hebben gehad van minstens 100,000 pikols, of ongeveer 43,000 pikols meer, dan uit de opgaven blijkt. Het is niet zeer waarschijnlijk, dat, terwijl men opgaven heeft van 63 ondernemingen, met eene produktie van 57,803 pikols, de produktie van 14 ondernemingen, waarvan geene opgaaf is ontvangen, nagenoeg 43,000 pikols kan hebben bedragen. Omtrent eene al of niet gunstige produktie per boom zal men, aangezien de aanplantingen waarschijnlijk nog van versche dagteekening zijn, eerst later kunnen oordeelen. Mogt zij dan niet voordeeliger uitvallen dan die, welke bij de Gouvernements koffijkultuur wordt verkregen, zoo zou daaruit volgen, dat men op ongeschikte gronden heeft geplant, en alleen de tegenwoordige hooge koffijprijzen de ondernemers tot eene ongunstige kultuur op zoo uitgebreide schaal hebben uitgelokt, weshalve bij eventuele daling, — iets dat zeer mogelijk is, — het winstgevende der kultuur voor het minst kwestieus zal worden. Bij slot van rekening zal men alsdan welligt tot de gevolgtrekking kunnen komen, dat niet alleen in handen der regering, anders dan tegen eene zeer schrale betaling der koffijplantende bevolking, maar ook evenzeer in die van partikulieren, die uit den aard der zaak verpligt zijn hooger loon te geven, willen zij den te

[1]) Zie op pag. 162 van het verslag over dat jaar.

[1]) Van het jaar 1861 was de oogst niet voordeelig, want in 1860 had men verkregen 981,134.12$^{1}/_{2}$ pikols van 218,678,781 boomen, dat is één pikol van bijna 223 vruchtdragende boomen. Over beide jaren berekend heeft men één pikol verkregen van gemiddeld nog geen 238 boomen.

verrigten arbeid bewerkstelligd hebben, de koffijkultuur in Indië, althans op Java, weinig meer is dan eene kunstmatige zaak, die niet bestand zal zijn tegen de concurrentie, welke vroeger of later te wachten is, zoodra het doordringen van den Europeschen ondernemingsgeest in de noord-oostelijke tropische gedeelten van Afrika, waar, volgens de laatste, vertrouwen verdienende berigten, het vaderland van den koffijboom schijnt te zijn, aldaar tot eene meer regelmatige kultuur en exportatie aanleiding zal hebben gegeven.

Uit eene bij het regeringsverslag over 1860 [1]) gevoegde nota van den gewezen Resident Nieuwenhuijzen, betreffende de landverhuringen in zijn gewest, blijkt, dat in den regel de aanplantingen der partikuliere ondernemers geschieden op bosch- en woeste gronden, en dat hare uitgestrektheid gewoonlijk in evenredigheid staat tot de sterkte der bevolking, die den arbeid daarbij zonder betaling als heerendienst verrigt. Alleen ingeval de aanplant eene grootere, met de krachten der bevolking niet evenredige uitgestrektheid krijgt, hetgeen plaats vindt bij ondernemingen die over ruimere fondsen te beschikken hebben, wordt in den meerderen arbeid voorzien door het inhuren van daglooners tegen eene betaling van 20 cents daags. — Terwijl de ingehuurde daglooners *glidik* heeten, wordt de arbeid der heerendienstpligtigen genoemd: het werken met *padjak*-volk. Voor den pluk der koffij, onverschillig of die geschiedt door het *padjak*-volk of door *glidiks*-huurlingen, wordt eene betaling genoten, die gemiddeld op *f* 2 per pikol drooge koffij komt te staan. Als men nagaat, dat ter verkrijging van een pikol drooge koffij, gelijk staande met 6 pikols natte in den schil, — wij willen het maar matig stellen, — minstens 200 vruchtdragende boomen moeten geplukt worden, dan zou men haast genegen zijn, die betaling als zeer schraal te beschouwen; maar de bijzonderheid, dat ook ingehuurde vrijwilligers zich daartoe laten vinden, schijnt dit te weêrspreken.

Het is evenwel mogelijk, dat, terwijl de dienstpligtige bevolking zonder betaling tot den pluk medewerkte, het kostende van den pluk, ad *f* 2 per pikol over de geheele produktie, alleen door de ingehuurde vrijwillige arbeiders wordt genoten, die in dat geval een vrij hoog loon ontvangen. Want geschiedt de pluk bij voorbeeld voor de helft door dienstpligtig volk zonder eenige betaling, en voor de andere helft door vrijwillige arbeiders, dan hebben deze laatsten voor den pluk van één pikol niet *f* 2, maar *f* 4, gekregen.

De werkzaamheden voor het ontbolsteren, droogen en verder bereiden der koffij worden weder als heerendienst door het *padjak*-volk verrigt, met gebruikmaking evenwel van vrouwen en kinderen als *glidiks*-huurlingen, — dus tegen betaling, — dáár, waar, in verband tot de grootere uitgestrektheid van den aanplant, het verwerken van eene grootere produktie met de krachten der gezeten, dienstpligtige bevolking niet bestaanbaar is. — Op welke wijze en tegen welke betaling, zoo eenige, het transport van de koffij uit de tuinen naar de etablissementen, waar het produkt verwerkt wordt, geschiedt, wordt in de gemelde nota niet medegedeeld.

De indruk, op ons gemaakt door de mededeelingen van den Heer Nieuwenhuijzen ten aanzien van de partikuliere Soerakartasche koffijkultuur, — voor zoo ver wij onvoorwaardelijk daarop kunnen vertrouwen, — is over het algemeen niet gunstig.

Hoezeer eene goede, ruime betaling van den arbeid, — waaronder wij verstaan eene, die, zonder uit het oog te verliezen, wat de prijzen van het produkt of het artikel en de billijke winst van den ondernemer, als belooning van zijne industrie en de risico die hij beloopt, toelaten daarvoor te besteden, aan den anderen kant geregeld wordt naar de wezenlijke waarde van den arbeid, in verband tot de behoeften van den arbeider, die daarvoor zijnen tijd en zijne krachten ten beste geeft, — hoezeer zulk eene betaling op den langen weg niet anders dan de beste resultaten moet geven, willen wij echter uit den niet gunstigen indruk, dien de Soerakartasche koffijkultuur op den voet, waarop zij plaats heeft, op ons maakte, niet tot de bewering komen, dat de partikuliere ondernemers meer zouden kunnen betalen of aan den in heerendienst verrigten arbeid ook eenige belooning in geld zouden kunnen verbinden; daar het mogelijk is, dat door de hooge huurprijzen voor hunne landen te betalen, en door den onereusen voet, waarop de meesten hunner waarschijnlijk in het bezit komen van de voor hunne onderneming benoodigde gelden (waarbij nog komt, dat het geheel tijdelijke hunner ondernemingen hen van zelf er toe brengt, om binnen den gestelden termijn het grootst mogelijke voordeel er uit te halen), zij niet zoo veel kunnen besteden, als zij onder andere omstandigheden en in eenen geheel anderen maatschappelijken toestand zelven zouden inzien, dat door hun eigen, welbegrepen belang wordt gevorderd. Maar strekt

[1]) Zie Bijlage Litt. I, N°. 25.

dit een en ander tot eenige, zoo niet geheele verontschuldiging der ondernemers, over de zaak zelve wordt daarmede geen vrolijker tint geworpen. Zulke verschijnselen moeten den nadenkende gedurig terugwijzen naar den grondslag van ons bestaan in Indië, die, zoo lang daarmede gepaard gaat eene staatkunde of eene gedragslijn, welke zich tot hoofddoel stelt het verkrijgen van het grootst mogelijke voordeel tegen de minst mogelijke kosten, met geene mogelijkheid tot andere, voor de behoorlijke ontwikkeling der bevolking zelve meer verblijdende uitkomsten kan leiden. Waar men altijd zijn eigen voordeel en niets anders op den voorgrond stelt, wordt eene treurige miskenning van het belang van anderen hoe langer hoe moeijelijker te ontgaan.

2°. ten aanzien der suiker hebben wij het volgende op te merken:

Volgens het regeringsverslag over 1861 had men in dat jaar 36 ondernemingen voor de bereiding van suiker. De aanplant van 34 dier ondernemingen, — er zijn er twee, waarvan geene opgaaf is verkregen, — bedroeg 3,943 bouws, dat is gemiddeld voor ieder ongeveer 116 bouws. De produktie van slechts 33 ondernemingen wordt opgegeven en wel ad 89,402 pikols, dat is gemiddeld per onderneming ongeveer 2,710 pikols, zoodat naar dien maatstaf over het geheel der Soerakartasche suiker-industrie de produktie per bouw heeft bedragen 23 à 24 pikols; hetgeen nog minder is dan die van Banjoemaas, hoezeer van al de gewesten, waar de suikerteelt van Gouvernementswege plaats vindt, daarvan in die residentie tot dusver de minst gunstige resultaten zijn verkregen [1]).

Aangezien de gronden in Soerakarta, vooral die in de vlakte, gelijk algemeen bekend is, zeer vruchtbaar en voor de teelt van het suikerriet allezins geschikt zijn, kan die ongunstige produktie niet anders dan het gevolg zijn van omstandigheden, die, in weêrwil van de vruchtbaarheid van den grond, een nadeeligen invloed uitoefenen of uitgeoefend hebben.

[1]) In de nota van den Resident NIEUWENHUIJZEN, die evenwel, wat de cijfers der produktie in verschillende jaren aangaat, met de opgaven der regering weinig overeenstemming heeft, wordt de gemiddelde produktie per bouw op 20 pikols gesteld. In het algemeen komt het ons voor, dat in dat stuk, in weêrwil van betuigingen van het tegendeel, eene voor de zaak der landverhuringen niet bijzonder gunstige stemming heerscht.

Uit het regeringsverslag over 1861 en uit de meergemelde, bij het verslag over 1860 gevoegde nota van den Resident NIEUWENHUIJZEN blijkt:

1°. dat in den regel de landhuurders van de *bouw*gronden, die op hunne landen aanwezig zijn,

a. $^2/_5$ gedeelte voor zich houden ter beplanting met suikerriet, indigo of andere stapelartikelen,

b. ruim $^2/_5$ gedeelte overlaten aan de opgezetene landbouwende bevolking voor hare eigen kultuur, speciaal van *padi*, terwijl

c. nagenoeg $^1/_5$ gedeelte overblijft voor de hoofden, die daarvoor gehouden zijn tot het toezigt op den kultuurarbeid ten behoeve van den landhuurder, ongerekend hunne andere verpligtingen als hoofden;

2°. dat sommige landhuurders gronden aan de bevolking uitgeven ter beplanting met *padi*, onder voorwaarde eener beplanting met suikerriet van eene gelijke uitgestrektheid;

3°. dat anderen daarentegen op de hun verbleven gronden suikerriet laten telen in *paroan*, dat is, onder het beding, dat de eene helft van het gewas hun, en de andere helft den planter toebehoort, terwijl zij, wanneer het gewas tot rijpheid is gekomen, het den planter toekomend deel tegen eene betaling in geld van hem overnemen;

4°. dat sommigen, na aftrek van hetgeen zij voor hunnen suikerriet-aanplant noodig hebben, de overige velden aan de bevolking ter bebouwing met *padi* in *paroan* uitgeven, terwijl zij dan hunnen suikerriet-aanplant door oproeping der heerendienstpligtigen, dus als *padjak*-werk, doen bewerkstelligen en onderhouden, met inhuring van *glidiks* of daglooners ter aanvulling van hetgeen de krachten van den verpligten arbeid te boven gaat; en eindelijk

5°. dat ééne onderneming, nevens eenen aanplant van 265 bouws met *padjak*-volk en ingehuurde *glidiks*, in 1860 nog 85 bouws met suikerriet had beplant tegen eene aan de uitkomst geëvenredigde betaling, met dat gevolg, dat, terwijl van den eerstbedoelden aanplant slechts 15 potten, gelijk staande met ongeveer 15 pikols, suiker per bouw waren verkregen, de tweede aanplant van 85 bouws tot 57 potten suiker per bouw had afgeworpen. — Aangezien voor de laatst bedoelde beplanting eene betaling van *f* 2 per pot was te goed gedaan, hetgeen neêrkomt op *f* 114 per bouw, was daarmede de gepresteerde arbeid wel beloond geworden, zoodat men hoop

voedde, dat die regeling onder de bevolking bijval zou vinden en dat andere landhuurders haar insgelijks in toepassing zouden brengen.

Hoezeer wij in beginsel zijn en blijven tegen eene naar wisselvallige uitkomsten geregelde betaling van den arbeid van den minderen man, verdient het aangehaalde toch opmerking, in zoo ver daaruit weder blijkt, hoe goed beloonde arbeid tot goede uitkomsten leidt.

Ook met opzigt tot de suikerindustrie schijnt de zaak der landverhuringen ons toe veel te wenschen over te laten en op geene deugdelijke economische gronden te berusten. Wanneer men, bij hetgeen dienaangaande, blijkens het voorafgegane, bekend is geworden, verder verneemt, hoe gebrekkig de inrigting is van sommige suikerfabrieken, die, volgens de nota van den Resident Nieuwenhuijzen, nog in 1860 met trekmolens het riet persten, dan kan eene zoo geringe produktie van 23 pikols per bouw gemakkelijk worden verklaard, te meer indien daarbij, gelijk ten aanzien van sommige ondernemingen wel waarschijnlijk is, nog komt onvoldoende gelegenheid tot gedurige verwisseling der met suikerriet te beplanten velden; terwijl het overigens niet blijkt, in hoever de aanplantingen geheel of gedeeltelijk plaats hebben op velden, die geïrrigeerd kunnen worden.

Naar onze meening vordert de suiker-industrie, zoowel voor de eerste kosten van oprigting eener onderneming, als voor de jaarlijks terugkeerende uitgaven tot aanschaffing en bereiding van de grondstof, eenen te belangrijken uitleg van kapitaal, om in een tijdsverloop van 20 jaren, voor de overeenkomsten van landverhuring gesteld, goede uitkomsten van eene suikeronderneming te kunnen verkrijgen, anders dan langs wegen of met middelen, die, even als bij de met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, voor het belang der bevolking niet gunstig zijn. Het uitzigt op verlenging der overeenkomsten is aan de ondernemers wel is waar niet benomen, maar met de op zich zelve reeds eigenaardige strekking, welke bij de meeste Europeanen bestaat, om binnen den kortst mogelijken tijd fortuin te maken en zoo spoedig mogelijk naar het moederland te kunnen terugkeeren, kan de onzekerheid, of die verlenging der overeenkomsten werkelijk en wel op aannemelijken voet zal kunnen plaats grijpen, niet anders dan verderfelijk werken en een des te sterker prikkel worden.

Het streven om fortuin te maken heeft bij den in Indië gevestigden, doch aldaar niet t'huis behoorenden Europeaan niet noodig geprikkeld, maar wel integendeel getemperd te worden, voor zoo veel dit kan geschieden zonder de activiteit en energie van den ondernemingsgeest te niet te doen gaan. Een krachtig middel daartoe ligt naar ons inzien daarin, dat aan alle ondernemingen van den hier bedoelden aard zoo veel mogelijk worde ontnomen het kenmerk van slechts voor eenen bepaalden korten termijn te zijn opgezet. Van de nadeelige werking daarvan en van den weldadigen invloed daarentegen van het niet bepalen van eenen termijn voor ondernemingen, die alzoo meer duurzaam zijn, kan men zich niet beter overtuigen, dan door eene vergelijking van den toestand der opgezetene bevolking der particuliere landen en der voor eenen tijd in huur genomen gronden. In zeker opzigt en wel in de hoofdzaak hebben die beide inrigtingen groote overeenkomst met elkander. De particuliere landeigenaar heeft niet minder, maar ook niet meer regten dan de landhuurder, — die regten namelijk, waarvan hem de uitoefening door den Souverein in zijne plaats is toegekend geworden. Het groote onderscheid tusschen beiden bestaat slechts daarin, dat, terwijl de landhuurder in het genot er van slechts voor eenen bepaalden tijd treedt en daarvoor eene jaarlijksche retributie of pachtschat geeft, de landeigenaar zich zijne regten door de betaling eener koopsom voor altijd heeft verzekerd.

Daardoor verkrijgt de land*eigendom* eene waarde, die niet alleen blijvende is, maar bij een goed beheer met elk jaar toeneemt, terwijl omgekeerd de land*verhuringen* in waarde moeten verminderen naar gelang het oogenblik nadert, waarop de daarvoor gestelde termijn verstrijkt.

Elk geval, waarin, met afwijking van dien regel, bij het koopen en verkoopen van dergelijke tijdelijke ondernemingen, waarvan de termijn van duur reeds voor een gedeelte is verstreken, bijzonder hooge prijzen worden besteed, — gelijk, behalve bij de landverhuringen, speciaal bij de op kontrakt met het Gouvernement werkende suiker-, tabaks- en andere ondernemingen maar al te dikwijls plaats vindt, — berust dan ook niet op eene berekening van de werkelijke waarde in verband tot de reeds verkregen en met eenige zekerheid verder te verkrijgen uitkomsten, maar is niet veel meer dan een loterijspel, waarbij de slechte kansen, zoo niet grooter, voor het minst even groot zijn als de goede, en men, zonder nog te spreken

van de risico, uit den aard der zaak aan elke industriële onderneming verbonden, zijne verwachting bouwt op met geene mogelijkheid vooraf te berekenen eventualiteiten, namelijk de verlenging van den duur der onderneming en den voet, waarop daartoe kan worden overgegaan.

Men spreekt veel van de wenschelijkheid, om het geld naar Indië te doen toestroomen, en wie zou daar niet mede instemmen, die bedenkt, dat, hoe goedkooper het geld dáár wordt, ook de industrie eene des te hoogere vlugt zal kunnen nemen, met eene ruimere betaling van den arbeid der inlandsche bevolking, dan thans plaats vindt? Maar is men er nog ver af van in Indië de hoofdvoorwaarde te hebben bereikt voor het toevloeijen van geld, zekerheid namelijk van personen en goederen met de noodige vrijheid en veiligheid in zijne bewegingen, — omdat die niet gewaarborgd is door eene onafhankelijke regtsmagt en maar al te dikwijls gestoord kan worden door de eigendunkelijke handelingen en beschouwingen van dezen of genen hooger of lager geplaatsten ambtenaar, — zoo veel staat naar onze overtuiging vast, dat, zelfs met eene zekerheid, zoo groot als maar in redelijkheid onder eenen behoorlijk geordenden maatschappelijken toestand verlangd kan worden, dan nog het geld naar Indië niet zal vloeijen, zoolang het tijdelijke, dat aldaar op meest alle ondernemingen drukt, het rustig en veilig beleggen er van in den weg staat; zonder nog te spreken van den verren afstand, waarop men zijn geld waagt, en van de groote kosten, aan het rigtig beheer en gebruik er van verbonden. — Men doe slechts de vraag: wie goedkooper en op lange termijnen geld, als schuld op eene onderneming gevestigd, kan bekomen, de landeigenaar dan wel de landhuurder of de kontraktant met het Gouvernement, — en het antwoord daarop, dat niet anders dan ten gunste van den eerstgenoemde zal uitvallen, kan het beste bewijs leveren voor de waarheid van het hier in het midden gebragte.

3⁰. ten aanzien der indigokultuur blijkt het, dat de produktie in 1861, hoezeer het cijfer er van nog ver beneden dat van Djokdjokarta is gebleven, toch meer dan het viervoudige heeft bedragen van de produktie van 1854 [1]).

Die vermeerdering, te oordeelen althans naar de opgaven der regering, schijnt minder het gevolg te zijn van verbetering der kultuur en bereiding, dan wel van uitbreiding der teelt. In de nota van den Resident NIEUWENHUIJZEN wordt de Soerakartasche indigo, in vergelijking met die, welke van wege het Gouvernement wordt geproduceerd, gezegd van zeer inferieure kwaliteit en belangrijk zwaarder te zijn, terwijl de opbrengst per bouw door hem gemiddeld op 40 Amsterdamsche ponden wordt geschat. Is het eene zoowel als het andere maar eenigzins overeenkomstig de waarheid, dan kan de partikuliere indigokultuur in het Soerakartasche, indien zij voor de ondernemers al winsten heeft afgeworpen, voor de bevolking niet zeer voordeelig zijn geweest. Uit het zooeven gemelde stuk blijkt overigens, dat op de verhuurde landen de indigoteelt op denzelfden voet plaats vindt als die van de suiker.

Dat de uitbreiding hier niet zoo sterk is geweest als in Djokdjokarta is, bij de voortdurende stijging der indigoprijzen in de laatste jaren, misschien toe te schrijven òf aan mindere geschiktheid der gronden, òf wel aan de in Djokdjokarta verkregen ondervinding omtrent verbastering der indigoplant en vermindering dientengevolge der produktie, waardoor zelfs in het laatst genoemd gewest vele ondernemers tot het besluit waren gebragt, om, met verlating der indigoteelt, tot de suikerkultuur over te gaan.

Deze laatste zeer belangrijke bijzonderheden, vooral die van de verbastering der indigoplant, welke wij hebben ontleend aan eene bij het regeringsverslag over 1860 gevoegde, mede zeer belangrijke nota betrekkelijk de landverhuringen in zijn gewest van den Resident van Djokdjokarta BREST VAN KEMPEN, zoo men die niet toe te schrijven hebbe aan ongenoegzame landbouwkundige kennis van de zijde der landhuurders of hunne gemagtigden, of aan onvoldoende ruimte tot verwisseling der met indigo te beplanten velden, pleiten niet sterk voor de mogelijkheid, om de indigokultuur op Java vol te houden. En wat aangaat den overgang tot de suikerkultuur, bijaldien de verbastering der indigoplant soms het gevolg mogt zijn van onvoldoende gelegenheid tot verwisseling der daarmede te beplanten velden, lijdt het

[1]) Uit het regeringsverslag over 1861, waaruit blijkt, dat men in het Soerakartasche 17 indigoondernemingen en van slechts 10 eene opgave der produktie ontvangen had, is op te maken, dat de totale produktie van 1861 veel grooter moet zijn geweest, dan hierboven is gebleken. Maar daartegenover staat, dat hoogst waarschijnlijk het cijfer, voor de produktie van 1854 gegeven, mede beneden de werkelijkheid is geweest.

geen twijfel, dat het suikerriet, waarvoor eene grootere uitgestrektheid gronds vereischt wordt, wil men eene produktie verkrijgen die van eenige beteekenis is en beantwoordt aan de groote uitgaven welke de suikerbereiding medebrengt, onder die omstandigheden evenveel, zoo niet nog meer te lijden zal hebben.

Bij de Gouvernements suikerkultuur althans, hoezeer bij deze de gelegenheid tot verwisseling van gronden vrij ruim is, zoo zelfs dat bij sommige ondernemingen in geen vier of vijf jaren op dezelfde gronden behoeft geplant te worden, schijnt reeds hier en daar verbastering plaats te vinden, en is men om die reden verpligt geweest, om met groote kosten riet van ver verwijderde streken te doen overkomen. Hoe veel te meer zal mitsdien dat kwaad zich niet moeten doen gevoelen, wanneer voor de verwisseling van den grond eene veel mindere ruimte bestaat?

Het komt ons evenwel voor, dat door eene doelmatige behandeling van den aanplant, en vooral door eene goede bemesting van den grond, waaronder wij niet zoo zeer de aanwending van veel, als wel het gebruik van de geschiktste meststoffen verstaan, aan dat ongerief zoo niet geheel, dan toch in groote mate kan worden te gemoet gekomen. — Eene plant kan verbasteren, wanneer zoowel het klimaat als de grond, waarop zij geteeld wordt, voor haar ongeschikt zijn, — maar ook daar, waar op die beide vereischten niets af te dingen valt, door verarming, wanneer namelijk aan den grond door eene doelmatige bemesting niet wordt teruggegeven, hetgeen de plant er voor zijne voeding uit haalt. Wel wordt door de werking van de lucht op den grond daarin eenigermate voorzien, maar op eene wijze, die, zonder behoorlijke verwisseling van gronden en rotatie van kultuur niet voldoende schijnt te zijn.

In hoever met hetgeen wij daar zeiden al dan niet in strijd kan zijn eene zeer opmerkelijke bijzonderheid, welke in de nota van den Resident Brest van Kempen wordt medegedeeld, kunnen wij moeijelijk beslissen. — In dat stuk wordt gezegd, dat, terwijl van verschillende kanten aan de indigokultuur zoo vaak is ten laste gelegd, dat zij door uitmergeling der gronden schadelijk is voor de *padi*-teelt, de inlandsche hoofden in Djokdjokarta niet van die meening zijn. Zij beweerden zelfs het tegendeel, omdat de indigoplant zelve eene overvloedige bemesting afwerpt en zoo diepe wortels schiet, dat later, bij het uitroeijen dier wortels, de velden veel gemakkelijker met den weinig diepgaanden Javaanschen ploeg te bewerken zijn, en deze hunne meening staafden zij door de verklaring, dat zij op hunne eigen verhuurde gronden voor de *padi*-teelt de voorkeur gaven aan pas met indigo beplante velden.

De waarde dier verklaring wordt eenigzins verminderd door de omstandigheid, dat zij is gedaan in het jaar 1858 of vroeger zelfs, toen van die partikuliere indigoteelt in Djokdjokarta een groote roep opging en zelfs het Gouvernement eenen ambtenaar met een onderzoek daaromtrent belastte, ten einde naar aanleiding van zijne bevinding te kunnen nagaan, welke verbeteringen men bij de Gouvernementsteelt zou kunnen invoeren. Terwijl van die kommissie niet veel meer schijnt gekomen te zijn dan het daaromtrent door den bedoelden ambtenaar uitgebragte zeer gunstige rapport, zou men de vraag mogen doen, of de hoofden nu nog gebleven zijn bij hunne hierboven bedoelde, in 1858 geuite meening; en in verband daarmede zou het niet onbelangrijk zijn te weten, of de verbastering der indigo-plant, waarover in het Djokdjokartasche geklaagd wordt, niet vooral plaats vindt juist bij die ondernemingen, welke zich het langst met de indigoteelt hebben bezig gehouden.

Maar afgescheiden daarvan is het buitendien bekend, dat de indigoplant over het algemeen nog al houterig wordt, weshalve het waarschijnlijk is, dat de afval, welke als meststof wordt gebruikt, in den grond niet zoo spoedig tot ontbinding overgaat, en dat dus zijne vruchtbaarmakende kracht juist in een volgend jaar zich ten voordeele der *padi*-teelt ontwikkelt, en alzoo voor de indigoteelt geheel of gedeeltelijk verloren gaat.

Wat nu de uitputting van den grond aangaat, ofschoon die in den regel te wachten is van elk gewas, dat te dikwijls op eenen en denzelfden grond wordt geteeld, — hoezeer alle gewassen in dit opzigt niet op gelijke lijn kunnen geplaatst worden — zoo lijdt het geen twijfel, dat, blijkens de daarvan verkregen ondervinding, de kracht tot uitputting van den grond bij de indigoplant niet gering is. Vandaar dat, ofschoon volgens het rapport van den Heer van Beest Holle, den met het onderzoek naar de Djokdjokartasche indigoteelt belasten, hierboven bedoelden ambtenaar, de daarmede zich bezig houdende ondernemers in dat gewest beweerd moeten hebben, dat zij elken grond, mits voorzien van eene laag teelaarde, voor die teelt geschikt achten, zij echter het langst schijnt te kunnen worden volgehouden op gronden langs rivieren, die eene massa van

slib afvoeren en telkens door overstrooming op de bedoelde landen brengen. Dat eene kunstmatige besproeijing der velden daarmede niet gelijk staat, mag men gereedelijk aannemen, omdat het van de bergen daarvoor afstroomend water in vruchtbaarmakende kracht, hoe groot die ook bij den aanvang, dat is voor de meest nabij het gebergte gelegene velden moge wezen, toch bij iedere aftapping van het eene op een daarop volgend veld niet anders dan verliezen kan.

Wij zouden, als slotsom van het voorafgegane met opzigt tot de indigokultuur, genegen zijn, tot de gevolgtrekking te komen, dat, hoezeer die kultuur in de Vorstenlanden, ten gevolge eener meer doelmatige behandeling, er niet toe geleid heeft, althans tot nog toe, om de daarvoor gebezigde gronden voor de *padi*-kultuur te bederven, gelijk dit maar al te veel het geval schijnt te zijn geweest in de residentiën, waar de indigokultuur van Gouvernementswege plaats vindt, die meer doelmatige behandeling evenwel den achteruitgang der teelt zelve, blijkbaar in de verbastering der plant en de verminderde produktie per bouw, niet heeft kunnen tegenhouden [1]).

Behalve koffij, suiker en indigo, als zoogenaamde artikelen voor de Europesche markt, waarbij nog komt de rijst, waarvan de teelt uit het oogpunt der voeding verpligt is, worden op de ondernemingen van landverhuring in het Soerakartasche ook tabak, peper, kakao en vanille geproduceerd, maar tot nog toe geene zeer belangrijke hoeveelheden.

In 1861 werd de produktie van tabak opgegeven te bedragen 174,838 ponden, verkregen van 373 bouws, hetgeen neêrkomt op eene niet zeer gunstige produktie van 3³/₄ pikols per bouw. Van de peper had de produktie bedragen 584 pikols, van de kakao ongeveer 1,500 ponden of 12 pikols, terwijl van den aanplant van vanille nog niets was verkregen.

Wij kunnen van de landverhuringen niet afstappen, zonder aan het voorafgegane nog een enkel woord te hebben toegevoegd.

Na in 1823 te zijn vernietigd onder het reactionair bestuur van den Baron VAN DER CAPELLEN, werden zij op Hooger last door den Kommissaris-Generaal Burggraaf DU BUS DE GHISIGNIES weder toegelaten. De Baron VAN DER CAPELLEN had, naar het schijnt, met opzigt tot dien maatregel meer aan de inblazingen of argumenten en beschouwingen van vijandig gestemde ambtenaren gehoor gegeven, dan dat hij te rade was gegaan met zijn eigen gevoel van regt en billijkheid. Ook waren op hetzelfde oogenblik van de zijde des Gouvernements met zekeren aandrang pogingen aangewend, om uitgestrekte, toen nog tot de Vorstenlanden behoorende distrikten aan zich in huur te doen afstaan, zoodat het voor de vorsten en grooten van Soerakarta en Djokdjokarta al den schijn moest hebben, alsof de regering, zonder acht te slaan hetzij op de krenking, die hun door de vernietiging van door hen aangegane overeenkomsten werd aangedaan, hetzij op het grooter geldelijk voordeel, hetwelk die landverhuringen, in vergelijking met eene eigen exploitatie, aanbragten, hetzij eindelijk op de voor de verhuurders zoo bezwarende bepaling van schadeloosstelling der huurders ter zake van eenen maatregel, dien zij zelven niet geprovoceerd, veel minder genomen hadden, niets meer of minder in den zin had, dan zich ten koste der inlandsche vorsten in gezag en grondgebied uit te breiden.

Zij bestaan dan nu ook weder sedert ongeveer 35 jaren en de ongestoorde rust, welke in al dien tijd in de Vorstenlanden heeft geheerscht, is daar om te doen zien, tot welke drogredenen en verdraaijing van zaken de voorstanders van den maatregel der intrekking in der tijd hunne toevlugt hebben moeten nemen, om aan de landverhuringen zelve, en niet aan de intrekking er van, voor een groot gedeelte de uitbarsting in 1825 van den vijfjarigen oorlog met DIEPO NEGORO te kunnen toeschrijven.

Maar, gelijk het in zulke zaken gewoonlijk gaat, de verongelijkte landhuurders en hunne voorstanders hebben niet stil gezeten, om het hun aangedane onregt goed te doen uitkomen, en van de uitzigten op eene enorme produktie werd, waarschijnlijk met het doel om het cijfer der schadeloosstelling zoo hoog mogelijk te doen opvoeren, breed opgegeven [1]). Door die geheele toedragt ontstond meer en meer eene zekere ingenomenheid met al wat landverhuring heette, en wel zóó dat,

[1]) Wij verwijzen overigens, voor zoo veel aangaat de indigoteelt in Djokdjokarta, naar hetgeen in ons artikel Indigo voorkomt in het Iᵉ Deel, pag. 533, 2ᵉ kolom, en in de noot op bladz. 563 aan den voet der 2ᵉ kolom.

[1]) Het is bekend, dat onder anderen van eene onderneming, die tot de niet minst aanzienlijken behoorde, toen het er op aankwam, om het bedrag der aan haar uit te keeren schadeloosstelling te bepalen, de boeken, waaruit zou moeten blijken, van de door haar gemaakte kosten en van de op grond daarvan te verwachten uitkomsten, gezegd werden door de witte mieren te zijn vernield.

wanneer men sprak van de ellendige resultaten, welke ons bezit van Java tot het jaar 1832 onder het zoogenaamd stelsel eener vrije ontwikkeling had geleverd, zij, die dat tijdvak aanvielen, werden gewezen op de door de landverhuringen verkregen en verder daarvan te verwachten uitkomsten, terwijl omgekeerd, wanneer het er op aankwam om het kultuurstelsel als dwangstelsel in zijne uitkomsten aan te vallen, dan weder de landverhuring met hare resultaten daartegenover werd gesteld. En zoo werd men van lieverlede er toe gebragt, om met de landverhuringen in de Vorstenlanden eenigzins te vereenzelvigen het denkbeeld eener vrije ontwikkeling. Daartoe hebben ook niet weinig bijgedragen de toenmaals heerschende denkbeelden omtrent *ontwikkeling*, waarbij men veel minder dacht aan ontwikkeling der bevolking, dan wel aan vermeerdering der produktie, hoe dan ook; terwijl het feit, dat die vermeerdering te danken was aan partikulieren, aan hunne bemoeijingen, in tegenoverstelling van hetgeen er van Gouvernementswege gedaan werd, daaraan de benaming van *vrije ontwikkeling* deed toekennen.

Uit hetgeen wij evenwel hierboven mededeelden ten aanzien van de wijze, waarop men bij ondernemingen van landverhuring te werk gaat met de verdeeling der gronden, met de beschikking er over en met den arbeid der opgezeten bevolking, zou het een spelen met woorden zijn, bijaldien men aan de landverhuringen het karakter eener vrije ontwikkeling wilde hechten.

Wij zijn het met den Resident Nieuwenhuijzen volkomen eens, wanneer hij in zijne meermalen aangehaalde Nota beweert, dat op de in de Vorstenlanden in huur genomen gronden de dwang voor het minst wel zoo stringent is als die, welke bij het Gouvernements kultuurstelsel noodig is [1]), zoodat uit eene vergelijking van de landverhuringen met dat stelsel voor de kwestie omtrent eene vrije ontwikkeling der Javaansche bevolking weinig, zoo iets, gewonnen wordt, en hoogstens argumenten kunnen geput worden voor de vraag, wie den Javaan beter, dat is met meer voordeel voor zich exploiteert, de partikulier dan wel de regering.

Gewaagden wij zoo even van de ongestoorde rust, welke in de Vorstenlanden sedert het hernieuwd bestaan der landverhuringen heeft geheerscht, zoo legt die bijzonderheid bij de waardering van het voor en tegen der landverhuringen slechts een betrekkelijk gewigt in de schaal, waarbij men niet uit het oog moet verliezen aan den eenen kant, dat de overeenkomsten wegens de landverhuringen emaneren van de Javaansche Vorsten en grooten en dat de Javaansche bevolking in de Vorstenlanden, die steeds eenen hoogen eerbied en eene slaafsche onderwerping voor hen behouden heeft, het een zoowel als het andere overbrengt op den landhuurder, als den persoon, aan wien zijn heer en meester zijne regten tijdelijk heeft afgestaan, terwijl aan den anderen kant daarbij komt eene voor de zaak der landverhuringen zeer gunstige vergelijking van de meerdere orde en regelmaat in de verhuurde distrikten met den vrij ongeregelden of liever slecht geregelden toestand onder de eigen exploitatie der Hoofden. Staat de Javaan onder de laatsten bloot aan allerlei afpersingen en oproepingen voor dienstprestatiën, waardoor hij noch van zijnen tijd, noch van hetgeen hij het zijne kan noemen, kortom van niets zeker is, onder den landhuurder weet hij, ja, dat hij flink arbeiden moet, maar ook dat al het zijne, al wat hij heeft en verdient, het zijne is en blijft.

Uit dat oogpunt beschouwd mogen de landverhuringen betrekkelijk goed werken en niet

[1]) Dit is, behalve uit hetgeen is gebleken omtrent de beschikking over den arbeid der bevolking, in niet geringe mate af te leiden ook uit de beschikking over de bouwgronden der bevolking, ten aanzien van welk punt bij het regeringskultuurstelsel met meer matiging wordt te werk gegaan. Terwijl het Gouvernement bij de invoering van het kultuurstelsel zich de beschikking over slechts het $^1/_5$ der bouwgronden voor de teelt van stapel-artikelen voorbehield, doch bij de toepassing overal beneden dat maximum is gebleven, hebben de landhuurders het $^2/_5$ voor zich genomen, met het kennelijk doel, om daarvan, op welke wijze dan ook, ten volle partij te trekken. De bij het kultuurstelsel in de Gouvernementsresidentiën betrokken bevolking moet wel is waar landrente opbrengen niet alleen van de aan haar verbleven velden, maar ook van die, welke voor de Gouvernementskultures worden gebezigd, en is bovendien heerendienstpligtig; maar daar staat tegenover, dat zij voor haren arbeid bij de kultures betaling erlangt, terwijl bij de landverhuringen de heerendienstpligtige bevolking het $^2/_5$ harer gronden moet missen, haren veldarbeid gratis verrigt en waarschijnlijk bovendien nog heerendiensten, zoo als het betrekken van wachten, het onderhoud van wegen of wat dies meer zij, te presteren heeft. In hoever de landhuurders de bevoegdheid hebben, om van hunne opgezeten landbouwende bevolking heffingen te doen van hare eigen kultuur, en daarvan gebruik maken, blijkt niet; hoezeer wij het eene zoowel als het andere betwijfelen.

geheel zonder invloed blijven met opzigt tot het opwekken van eenige nijverheid onder de bevolking; maar daarin te zien een middel van overgang tot eenen meer geordenden maatschappelijken toestand, waarin ieder individu zich, behoudens de restrictiën, ter eerbiediging der regten van anderen gevorderd, vrij en onbelemmerd kan bewegen, valt ons moeijelijk. Dwang beschouwen wij op zich zelve als een slecht middel ter opleiding, en nog wel ter opleiding tot vrijheid. Alleen dan, wanneer de dwang geheel ten voordeele van den gedwongene wordt aangewend, en wel zoo, dat men den dwang meer en meer loslate, ten einde den gedwongene van lieverlede te gewennen aan een toenemend genot van vrijheid en hem alzoo te leeren daarvan een goed gebruik te maken, zou hij tot eenig resultaat kunnen leiden; maar die weg is te lang en de bedachtzame en consequente vooruitgang daarop te moeijelijk, om te kunnen verwachten, dat men het doel zonder zware schokken en geweldige beroeringen zou kunnen bereiken.

Wat den mensch het dierbaarste is, wordt door hem in den regel niet dan na veel strijden en opoffering verkregen, en dit is ook noodig om hem waarde daaraan te doen hechten. Niet anders is het met de volken gesteld, en de geschiedenis leert ons, dat juist die volken, welke het op den weg eener vrije ontwikkeling het verst hebben gebragt, ook het meest daarvoor hebben veil gehad. Kunnen wij om die reden, die in den aard der zaak ligt en door het getuigenis der historie zoo gestaafd wordt, eene langzame, geleidelijke opleiding tot vrijheid met zachte overgangen niet dan voor eene hersenschim houden, daaruit zal men wel niet tot de stelling kunnen komen, dat het voor een volk mitsdien wenschelijk is, om het den weg tot vrijheid te versperren, evenmin als men geregtigd zou zijn tot de gevolgtrekking, dat het derhalve niet noodig is, om waar het te pas komt telkens en gedurig het zaad voor eene vrije ontwikkeling uit te strooijen. Maar dan vragen wij, of men in gemoede kan volhouden, dat in de landverhuringen, — ondernemingen, voor welke de overeenkomsten aan beide zijden, dat is van huurders en verhuurders, aangegaan worden blijkbaar met het doel, om de exploitatie der bevolking uitsluitend aan het geldelijk voordeel van beiden dienstbaar te maken, — dat daarin eene gezonde en voor vrije ontwikkeling eigenaardige kiem ligt?

Men leze slechts het in 1857 omtrent de landverhuringen uitgevaardigde Reglement [1]), en wat vindt men er in, dat in de verte eenig verlangen naar ontwikkeling der bevolking aanduidt? Het eenige, wat tot haar betrekking heeft, vindt men in de §§ *a* en *b* van Art. 11, waarbij bepaald wordt:

1°. dat tot landverhuring in de Vorstenlanden geene andere personen zullen worden toegelaten, dan die goed met de Vorsten en Grooten of met de inlandsche bevolking weten om te gaan. In de officiële taal beteekent dit, dat zij zich tegenover de Vorsten en Grooten hoffelijk gedragen en hun de verschuldigde eerbewijzingen geven moeten, en zich ten aanzien van den minderen man niet schuldig maken aan mishandeling en kwade bejegening of aanmatiging van eenig gezag, dat hun niet toegekend is.

2°. dat van de gronden der ondernemers een voldoend gedeelte voor de teelt van rijst en andere voedingsmiddelen ten behoeve der bevolking moet overblijven.

Hoe zou ook eene regering, die in eene bezitting als Java tot dusver weinig anders gezien heeft dan eene industriële en commerciële exploitatie en speculatie op groote schaal, zonder zich aan eene groote mate van inconsequentie schuldig te maken of zich zelve een slag in het aangezigt te geven, aan andere exploiteurs op kleiner schaal verpligtingen opleggen of eene rigting voorschrijven kunnen, die in haren gezigtskring of in hare opvatting van koloniaal bezit niet vallen? En is het van den partikulieren ondernemer, die haast heeft om fortuin te maken en wiens streven er naar nog geprikkeld wordt door den korten termijn, waarop hij voor zijne geheel op winst aangelegde zaak kan rekenen, in redelijkheid te verwachten, dat hij eenen weg zal inslaan, die niet het spoedigste leidt tot de oplossing van het vraagstuk, dat hij zich gesteld heeft? En al ware het, dat één of meer, ja allen, door edeler motiven dan enkel winstbejag geleid, eigener beweging hunne ondernemingen dienstbaar wilden maken aan het wezenlijk welzijn der bevolking, hetwelk iets meer vereischt dan te zorgen, dat zij genoeg te eten en te drinken krijge, welke waarborgen zouden zij hebben, dat hetgeen zij opbouwden in wezen blijven en hun werk voortgezet worden zal?

Wij willen niets afgedongen hebben op de loyale wijze, waarop de landhuurders de bereiking van hun doel opgevat hebben, en meer dan eens werd daarop in dit Woordenboek met ingenomenheid gewezen; maar heeft het in dit opzigt door hen verrigte eene andere beteekenis,

[1]) *Staatsblad van Nederl. Indië*, N°. 116 van 1857.

dan dat zij begrepen hebben, zich het gebruik der ter hunner beschikking gestelde werkkrachten op die wijze het best te kunnen verzekeren?

Het zonderlingste is, dat, zoo iemand landhuurder zou willen worden met het voornemen, om zich eenvoudiglijk te gedragen als ware hij pachter van het land, die, de volle uitgestrektheid der in huur te nemen gronden aan de bevolking overlatende, zich tevreden houdt met de heffing van eene billijke, regelmatig werkende belasting, om daaruit zijne pacht of huurschat te betalen, het overige voor zich te houden [1]), en zich verder te bepalen tot den opkoop van hetgeen de aan hem toevertrouwde bevolking zou verkiezen te telen, voor zoover zij dit verlangt en doen kan zonder aan hare eigen behoeften te kort te doen, dit hem, volgens de bepalingen van het aangehaalde Reglement, niet mogelijk zou zijn. Volgens § *c* toch van het bereids aangehaald Art. 11 van dat stuk moet een huurland eene genoegzame uitgestrektheid hebben, om, na aftrek van het benoodigde voor de bevolking, aan den huurder voldoende ruimte over te laten voor zijne onderneming, de *verpligte* teelt namelijk van artikelen voor de Europesche markt. Zelfs mag hij, naar luid van § *d* van het artikel, het hem verbleven gedeelte des lands niet splitsen en aan anderen verhuren, tenzij het blijke, niet alleen dat hij zelf genoeg voor zijne eigene onderneming overhoudt, maar ook dat de stukken, die hij van het zijne afneemt en gesplitst aan andere onderhuurders uitgeeft, voldoende zijn, om door hen voor de teelt van voortbrengselen, geschikt voor het buitenland, gebezigd te kunnen worden. Wij vermoeden, dat daaraan zijn ontstaan te danken heeft de hierboven vermelde gewoonte van landhuurders, om hetgeen zij van het hunne niet noodig hebben voor den verbouw van de voor hunne onderneming bestemde gewassen, aan de bevolking ter beplanting met *padi* af te staan in *paroan*, dat is met verdeeling van het gewas tusschen den landhuurder en den landbouwer, ieder voor de helft [2]).

---

[1]) Men mag het er voor houden, dat de huurder van een huurland, die zich zou willen bepalen bij de heffing van het $^1/_5$ der produktie, daarin ruimschoots het middel zou vinden voor de betaling van eenen pacht of huurschat, verre te bovengaande het bedrag der van zoodanig land door den inlandschen Vorst of groote genoten inkomsten; en dat hij zelf zoowel als de bevolking er wel bij zou varen.

[2]) Men zou, indien ons vermoeden gegrond mogt zijn, daaruit mogen afleiden, dat rijst niet wordt gerekend tot de *voor het buitenland geschikte* voortbrengselen te behooren.

Waarschijnlijk heeft tot de bepaling van § *c* ten aanzien van de landhuurders aanleiding gegeven de vrees, dat zij, indien zij met het in huur nemen van gronden niet voornemens waren eene eigen onderneming aan te vangen, soms van hun overwigt misbruik zouden kunnen maken tot het doen van allerlei ongeoorloofde heffingen, of om de bevolking tot het verkoopen harer produkten tegen lage prijzen te dwingen. Is onze veronderstelling niet geheel ongegrond, wat zou de regering behoeven te beletten, om de bevoegdheid der landhuurders met betrekking tot dat punt te omschrijven, gelijk zij gedaan heeft ten aanzien der eigenaren van partikuliere landen? Bestaat er daarentegen geen grond voor eenige vrees te dien opzigte, wat gaat het dan der regering aan, hoe of op welke wijze de landhuurders hunne ondernemingen gelieven te exploiteren, mits slechts de noodige voorzorgen genomen worden ter verzekering, dat het belang der opgezetene bevolking zoowel als dat der verhuurders niet, althans niet straffeloos, kan of zal kunnen benadeeld worden?

En wat aangaat de bepaling van § *d* ten aanzien van het onderverhuren van gedeelten der in huur genomen gronden, zoo hebben wij daarvoor evenmin eenig goed motief kunnen vinden. Alleen heeft het in verband tot de 3e alinea van art. 1, waarbij vreemde Oosterlingen van het in huur nemen van gronden worden uitgesloten, den schijn, dat men die bepaling niet wil ontdoken hebben, gelijk het geval zou zijn, bijaldien Europesche landhuurders gedeelten der aan hen verbleven gronden aan Chinesche onderhuurders uitgaven; doch dan ware het eenvoudiger zulks uitdrukkelijk te verbieden, hoezeer wij niet inzien, welk kwaad er in gelegen kan zijn, dat, behoudens de verantwoordelijkheid van den principalen landhuurder, deze kleinere gedeelten van de aan hem verbleven gronden, voor zoo ver hij die zelf niet gebruikt, aan onderhuurders, welke ook, uitgeeft.

Wat van dit alles evenwel wezen moge, van de landverhuringen op den voet, waarop die thans plaats grijpen, verwachten wij weinig of geene resultaten voor de ontwikkeling der bevolking. Daartoe moeten geheel andere grondslagen gelegd worden, dan die in het reglement van 1857 te vinden zijn. Zij zouden, behoudens het tijdelijke er van, zoo veel mogelijk geschoeid moeten worden op dezelfde leest als de partikuliere landen. De termijn van duur zou evenwel langer dan op twintig jaren dienen gesteld te worden, hetgeen gepaard zou kunnen gaan met eene regeling van

den huurschat om de 5 of 10 jaren, in verband met de inkomsten of de voordeelen, die het land aan den ondernemer heeft afgeworpen.

De bevolking zelve trachte men de waarde van het individuëel grondbezit te leeren kennen, met tegengang van eene schadelijke versnippering der reeds op zich zelve kleine stukken gronds, die elk landbouwend gezin ten deel vallen. Wij bezigen met opzet het woord *grondbezit*, en niet dat van *grondeigendom*, omdat strikt genomen het laatste tot ontwikkeling van den landbouw en de landbouwende bevolking niet noodig is, maar wel het verzekerd behoud van een en hetzelfde stuk land, waaraan de bezitter al zijnen arbeid en zorg kan wijden. Den vollen grondeigendom, — zonder eene menigte van restrictiën omtrent de vervreemding of versnippering er van, waarmede toch eigendom niets meer dan een holle klank zou worden, — achten wij voor de Javaansche bevolking, op den lagen trap van beschaving, waarop zij thans staat en waarschijnlijk nog lang staan zal, hoogst ongeraden. Zonder er zich behoorlijk rekenschap van te kunnen geven, zou zij zich dien spoedig ontfutseld zien, en daardoor zou aanleiding gegeven worden tot wrevel en ontevredenheid, waarvan de betreurenswaardige gevolgen niet op zich zouden laten wachten.

Moet men zich, naar onze overtuiging, voor 'slands en nog gedurende langen tijd er bij bepalen, om slechts het individueel grondbezit onder de bevolking meer en meer ingang te doen vinden, ten einde later met meer gerustheid haar ook den vollen eigendom er van te kunnen toekennen, zoo willen wij daarmede niet geacht worden, den later in het leven te roepen toestand van den kleinen grondeigendom met het gevaar van voortgaande versnippering, als eenen met behoorlijke ontwikkeling op den duur bestaanbaren te beschouwen; maar dan zal het gevaar van den eigendom des gronds uit handen van kleine in die van groote meer gegoede eigenaren langzamerhand te zien overgaan, — een gevaar, waartegen voor het tegenwoordige niet genoeg kan gewaarschuwd worden, — zoo niet geheel, toch grootendeels zijn geweken. Wij zijn er ver van verwijderd, om de bestendiging van zoodanigen lateren toestand als wenschelijk te beschouwen, en de ondervinding, ten aanzien van het schadelijke van den kleinen grondeigendom in sommige Europesche landen verkregen, heeft allen redelijken twijfel daaromtrent doen ophouden; maar als overgang tot iets beters is hij niet te ontgaan, wil men niet roekeloos tot geweldige omkeeringen aanleiding geven.

Brengt alzoo de tegenwoordige maatschappelijke toestand van Java mede, dat men daarin aantreft een à twee millioen landbouwende huisgezinnen ieder met een of twee bouws land, en kan daarin zonder geweldige omkeeringen geene verandering gebragt worden, niets belet, om aan die landbouwende bevolking voorloopig en nog voor langen tijd het gerust genot harer velden te verzekeren; maar ook niets dwingt ons tot de toekenning aan haar van een regt van eigendom, waarvan de waarde door haar onmogelijk kan begrepen worden, doch een onverstandig gebruik onvermijdelijk tot de schromelijkste verwarring en beroeringen zou leiden.

Er is in de laatste tijden veel geschreven over die kwestie omtrent het regt van eigendom op den grond onder de bevolkingen in onze Indische bezittingen, en daarbij wordt niet weinig geleerdheid en scherpzinnigheid aan den dag gelegd met opzigt tot den waarschijnlijken toestand, waarin dat vraagstuk vroeger, eeuwen te voren, zich bevonden heeft. Van hoeveel belang de onderzoekingen daaromtrent ook zijn mogen, vooral omdat, zoo het bewijs kan geleverd worden, dat duizende jaren geleden, het begrip en het wezen van het privaat grondeigendomsregt niet alleen onder de daarbij betrokken bevolkingen bestaan hebben, maar ook in hare aloude wetgevingen erkend zijn geworden [1]), daaruit van zelf het bewijs zou voortvloeijen, dat wij te doen hebben met bevolkingen, die eenen meer gezonden toestand gekend hebben, daarvoor geschikt zijn geweest, en derhalve daartoe weder te brengen zijn; voor echte staatswijsheid, die, ter bereiking zelfs van het meest wenschelijke doel, den actuelen toestand niet zonder groot gevaar als niet bestaande beschouwen, of dien plotseling en gewelddadig omkeeren kan, hebben zulke nasporingen weinig meer dan eene antiquarische waarde. Na al hetgeen omtrent die

---

[1]) Die erkenning moet in allen geval met de meeste omzigtigheid worden aangenomen. Niet alleen toch is het Sanskrietsch, de taal, waarin die aloude wetgevingen geschreven zijn, eene doode taal, waaromtrent het altijd moeijelijk zal zijn, de *ware* beteekenis der woorden aan te geven, — niet alleen voorts komen die aloude wetten tot onze kennis door vertalingen van geleerden, die, hoe uitstekend ook als letterkundigen, daarom nog geene uitstekende regtsgeleerden behoeven geacht te worden; maar ook zal het niet gemakkelijk uit te maken zijn, of en in hoe ver men in de aloude tijden gekend heeft het onderscheid tusschen *bezit* en *eigendom* en die woorden niet *promiscue* gebruikt heeft, zonder het verschil in beteekenis scherp in het oog te houden.

kwestie van den eigendom van den grond voor of tegen geschreven is, komt het ons voor, dat de actuele toestand is, dat de Javaansche bevolking nog geen helder begrip heeft van een regt van eigendom, maar wel van een regt op het bezit van den grond, met de noodige restrictiën of heffingen ten behoeve van of door den Souverein; anders zou de invoering van het kultuurstelsel eene onmogelijkheid zijn geweest en de meest despotische Vorst het niet hebben durven wagen, om, gelijk in de Vorstenlanden is geschied, een zoo groot gedeelte van zijn grondgebied in landhuur, met beschikking over grond en bevolking, uit te geven of te laten uitgeven, en wel zonder de minste tegenkanting van de zijde der bevolking; en wij gelooven, dat de Heer NIEUWENHUIJZEN teregt in zijne meergemelde nota daaromtrent het volgende zegt:

„Ten minste zoowel hier (Soerakarta) als „op Madura, waar de oude instellingen buiten „Europeschen invloed bleven stand houden, be„zitten de gemeenten geene gronden, en is de „Vorst onvoorwaardelijk eigenaar van dezelve, „ze aan den meestbiedende verhurende, dan wel „tegen opbrengst der helft van het gewas in „bebouwing afstaande, al naarmate hij zulks „verkiest of in zijn belang wenschelijk acht."

Maar zien wij vooralsnog weinig heil in eene toekenning aan de bevolking van een individueel regt van *eigendom* op den grond, niets belet om het individueel grond*bezit* onder haar te doen wortel vatten, en daartoe kunnen de verhuringen van grond in de Vorstenlanden zeer goed dienstbaar worden gemaakt, wanneer men daarop zoo veel mogelijk van toepassing maakt, hetgeen ten aanzien van de opgezeten landbouwende bevolking der partikuliere landen bepaald is bij het voor die landen in 1836 gearresteerd reglement. Mogt de verwezenlijking van dit denkbeeld soms moeijelijkheid ontmoeten bij de Vorsten en grooten in de Vorstenlanden, als niet strookende met hunne begrippen en gewoonten, zoo kan het, dunkt ons, met belangstelling en verstand, doch zonder eenen ongepasten aandrang, waardoor slechts wantrouwen wordt gewekt, niet moeijelijk vallen hen tot andere gedachten te brengen en te overtuigen, dat uit een individueel grondbezit, waarbij zij evenwel het dominium directum of eminens blijven behouden, vrij wat meer voordeel voor de bevolking niet alleen, maar ook voor hen zelven te wachten is.

Het gebruik eindelijk, om bij de landverhuringen een vijfde deel der bouwgronden af te zonderen voor de hoofden, komt ons voor, niet vrij van bedenkingen te zijn.

Ten aanzien dier hoofden toch zal het wenschelijke wel niet betoogd behoeven te worden, dat zij door meerdere kennis, eerlijke, getrouwe en onpartijdige pligtsvervulling voor de bevolking worden, wat zij wezen moeten, — namelijk hare beschermers en de voorstanders van hare belangen. Maar onder eene bevolking, bij welke onderdrukking, willekeur en geringe waardering van de regten van den mensch aan de orde van den dag zijn, heeft men zoodanige uitkomst nog in lang niet te wachten; en het is niet onwaarschijnlijk, dat door ontslag wegens ongeschiktheid en misbruik van gezag, om van sterfte niet te spreken, het personeel nog lang gedurige, veelvuldige mutatiën zal ondergaan. Om die reden kan de toekenning aan hen van een vast bepaald, en in vergelijking met dat van den gewonen dessabewoner waarschijnlijk grooter deel in de bouwgronden niet anders dan tot vele ongelegenheden leiden. Aan minder bezwaar onderhevig en doeltreffend zou het daarentegen, naar ons inzien, zijn, zoo men hen gelijkelijk met de overige dessabewoners behandelde ten aanzien van het bezit van grond, maar hen als hoofden schadeloos stelde met eene geringe heffing, hetzij in geld, hetzij in natura, op de produktie eener dessa, waarvan het bedrag in evenredigheid zou moeten staan tot hetgeen zij aan grond volgens den *adat* missen en voor het ophouden van hunnen rang noodig kunnen hebben. Zoo worden zij, hoezeer hoofden der bevolking blijvende, toch langzamerhand gemeenzaam gemaakt met het denkbeeld, dat zij tevens ambtenaren zijn, wier inkomsten, niet aan den persoon, maar, als bezoldiging, aan de betrekking verbonden zijn en dus van zelf vervallen, zoodra de titularis, om welke redenen dan ook, ophoudt de betrekking te vervullen. In de Gouvernements residentiën is die gewigtige verandering met opzigt tot de regenten en de distriktshoofden, hoezeer wegens hunne magt, aanzien en invloed zoo veel meer te ontzien dan de dorpshoofden, reeds sedert jaren tot stand gekomen, en wat met hen zoo geleidelijk en zonder botsingen heeft kunnen geschieden, waarom zou dat tegenover de mindere hoofden, zoo men slechts met beleid, voorzigtigheid en zonder overbaasting te werk gaat, niet evenzeer kunnen plaats hebben [1])?

---

[1]) Wij behoeven wel niet te doen opmerken, dat hetgeen hierboven is gezegd ten aanzien van de positie, waarin de hoofden op de verhuurde landen

De bevolking van Soerakarta telde in 1861, volgens het regeringsverslag over dat jaar, 717,135 zielen, en daaronder bedroeg het cijfer:

der Europeanen	1,595	zielen
„ Chinezen	3,829	„
„ Arabieren	156	„
„ andere vreemde Oosterlingen	454	„
„ inlandsche bevolking . .	711,101	„
te zamen. . .	717,135	zielen

De regeringsopgaven omtrent de bevolking van Java laten, wat naauwkeurigheid aangaat, veel te wenschen over, hoezeer men gereedelijk mag aannemen, dat daarin gaandeweg verbetering komt; maar indien die omtrent Soerakarta niet onnaauwkeuriger zijn, dan de opgaven omtrent de overige residentiën, dan biedt de bevolking van dat gewest een verschijnsel aan, dat, hoezeer hetzelfde omtrent eenige andere gewesten is waar te nemen, evenwel zeer de aandacht verdient; — wij bedoelen de langzame, geringe toeneming van het cijfer der inlandsche bevolking.

Wij laten hierachter volgen eene tabel, waarbij die toeneming voor de verschillende gewesten wordt aangetoond over het zesjarig tijdvak van 1856—1861, en waarbij wij, gelijk wij meermalen deden, ten einde het in het oog loopend verschil goed te doen uitkomen, ze rangschikken bij opklimming van de geringste tot de aanzienlijkste toeneming, percentsgewijs berekend.

Dikwijls wordt sterke toeneming eener bevolking bijgebragt als bewijs voor welvaart. Wij hebben ons daarmede nooit gaaf kunnen vereenigen en wel om reden, dat, gelijk bekend is, de grootste vermeerdering van bevolking in den regel plaats vindt bij het meest onbemiddelde gedeelte, onder hetwelk welvaart, dat is eene zekere ruimte van middelen ter voorziening in het levensonderhoud, eene bijna onbekende zaak is. In warme klimaten bovendien, waar de grond, indien hij maar vruchtbaar is, zoo veel en mildelijk geeft tot onderhoud des levens, en waar dus dat onderhoud, bijaldien men zich slechts tot het strikt noodige gelieft te bepalen, weinig moeite en inspanning vordert, zal, indien er maar rust en vrede heerschen en de bevolking niet door onrust en oorlogen wordt gedecimeerd, de toeneming daardoor van zelve plaats grijpen. Is het misschien ongerijmd te beweren, dat welvaart bestaat, waar de sterkte der bevolking achteruitgaat of zelfs niet aangroeit, sterke toeneming der bevolking onvoorwaardelijk te houden voor een bewijs van welvaart, schijnt ons niet minder gewaagd te zijn.

Maar gesteld al eens, dat dit laatste onvoorwaardelijk kon worden aangenomen, wat wordt er van die stelling tegenover de resultaten, bij de achterstaande tabel verkregen, — resultaten, volgens welke de grootste toeneming van bevolking op Java plaats vindt juist in die gewesten, welke onder de ongelukkigsten kunnen gerangschikt worden?

Op de cijfers, door de regering van de sterkte der bevolking gegeven, moge veel af te dingen zijn, bezwaarlijk zal men het daarmede zoo ver brengen, dat het zoo even vermelde feit er door omvergeworpen wordt. En opmerkelijk is het, dat onder de residentiën, wier toeneming in bevolking minder is geweest dan het gemiddelde voor geheel Java, gevonden worden de gewesten, waar:

1°. individueel grondbezit onder de inlandsche bevolking bestaat,

2°. de meeste partikuliere landen aangetroffen worden,

3°. geene kultures van Gouvernements wege plaats hebben, voor welke de landbouwende bevolking een gedeelte harer gronden moet missen, — of

4°. voor zoo ver zoodanige kultures dáár bestaan, deze de beste en dus voor de bevolking voordeeligste of minst onvoordeelige uitkomsten hebben gehad.

In hoe ver de geringe, na die der Preanger Regentschappen zelfs de geringste, toeneming van bevolking in Soerakarta, waar geen der 4 zoo even vermelde bijzonderheden aangetroffen worden, maar wel de landverhuring, al dan niet pleit voor eenen meer of minder gunstigen toestand der inlandsche bevolking, wagen wij niet te beslissen. Zoo veel is evenwel zeker, dat Soerakarta, met uitzondering alleen van het gedeelte van het zuidergebergte, dat eene onherbergzame streek is, overigens sterk bevolkt is; terwijl het eene in Indië vrij algemeen bekende zaak is, dat volksverhuizing uit de Vorstenlanden naar de Gouvernements residentiën, waardoor de geringe toeneming van bevolking anders te verklaren zou zijn, zelden, zoo ooit, in eenigzins belangrijke mate plaats grijpt.

in de Vorstenlanden, naar onze meening, met betrekking tot hunne inkomsten zouden moeten gebragt worden, evenzeer van toepassing is op de dessa- en andere mindere hoofden in de Gouvernements residentiën. In de laatstbedoelde heeft het wel niet ontbroken aan een gedurig streven, om ook die mindere inlandsche hoofden tot ambtenaren te vervormen; maar men heeft zich, wat hen aangaat, weinig of niet bekreund aan het appendix van het ambtenaarschap, namelijk dat van behoorlijke vaste traktementen of inkomsten.

	Residentiën.	DE STERKTE DER INLANDSCHE BEVOLKING BEDROEG		IN ZES JAREN HEEFT DUS DE VERMEERDERING BEDRAGEN	
		in 1856.	in 1861.	in zielental.	percentsgewijs berekend.
1	Preanger Regentschappen. .	810,340	836,962	26,622	3.28 %
2	Soerakarta.	681,406	711,101	29,695	4.36 〃
3	Krawang	146,413	154,240	7,827	5.35 〃
4	Djokdjokarta.	333,907	354,300	20,393	6.08 〃
5	Kadoe.	441,653	473,665	32,012	7.25 〃
6	Patjitan.	99,517	107,768	8,251	8.29 〃
7	Bantam.	508,601	553,508	44,907	8.83 〃
8	Probolinggo.	287,882	317,588	29,706	10.32 〃
9	Pasoeroewan.	419,102	463,617	44,515	10.62 〃
10	Bezoeki.	273,646	303,609	29,963	10.95 〃
11	Buitenzorg.	305,593	341,719	36,126	11.82 〃
12	Soerabaja.	1,073,120	1,200,948	127,828	11.91 〃
13	Banjoewangi.	34,088	38,678	4,590	13.46 〃
14	Bagelen.	645,955	735,790	89,835	13.91 〃
15	Batavia.	377,249	431,282	54,033	14.32 〃
16	Rembang.	597,693	695,235	97,542	16.32 〃
17	Samarang.	827,841	974,295	146,454	17.70 〃
18	Cheribon.	756,622	900,295	143,673	19.— 〃
19	Kediri.	312,077	371,956	59,879	19.19 〃
20	Madioen.	354,997	424,636	69,639	19.61 〃
21	Japara.	443,157	556,119	112,962	25.50 〃
22	Pekalongan.	250,757	323,905	73,148	29.17 〃
23	Tagal.	330,472	464,341	133,869	40.51 〃
24	Banjoemaas.	418,228	611,608	193,380	46.24 〃
	Voor het geheel. . .	10,730,316	12,347,165	1,616,849	15.70 %

AANMERKINGEN.

Van de 24 residentiën zijn 15 gebleven beneden het gemiddelde, bij de vorige kolom voor geheel Java aangewezen, terwijl in 9 residentiën dat gemiddelde is overschreden.

Van de eerstbedoelde 15 gewesten bedroeg de inlandsche bevolking in 1856 6,438,472 zielen, of ruim 60 % van de totale inlandsche bevolking, en de vermeerdering in zes jaren 586,303 zielen, of 9.11 % op het cijfer der bevolking dier 15 gewesten in 1856 en 36.26 % van het totaalcijfer der vermeerdering in 1861.

Van de overige 9 residentiën bedroeg de inlandsche bevolking in 1856 4,291,844 zielen, of nog geen 40 % van het totaal van dat jaar, en de vermeerdering 1,030,546 zielen of 24 % van het cijfer der bevolking dier 9 gewesten in 1856, en 63.74 % van het cijfer der totale vermeerdering in zes jaren.

Onder het zielental der bevolking in 1856 hebben wij opgenomen de toen nog aanwezige slaven.

Het blijkt overigens uit deze tabel, dat de gemiddelde vermeerdering voor geheel Java ruim $3^1/_2$ maal grooter is geweest, dan die van Soerakarta.

Soerakarta, distrikt op Java, residentie Soerakarta. Zie: Karta Soera.

Soerakarta, veelal Solo genoemd, hoofdplaats van de gelijknamige residentie op Java en tevens die van de afdeeling Padjang en het distrikt Karta Soera, aan den linker oever der Solo-rivier, 44 palen Noord-Oost ten Oosten van Djokdjokarta, 66 Noord-Noord-West van Patjitan, 67 van Samarang, 76 West ten Noorden van Madioen, 276 van Soerabaja, 428 van Batavia, 481 van Banjoewangi. Soerakarta ligt in eene vlakte tusschen de bergen Merapi en Lawoe, volgens JUNGHUHN 292 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op 7° 31′ 30″ Z. Br. en 110° 46′ 7″ O. L.

Deze stad met de daarbij liggende kampongs of wijken wordt Negoro genoemd. De grenzen der Negoro zijn de rivier Ganggang, ten Oosten, de Tjemoro, ten Noorden, Gremet, ten Westen en het dorpje Grogol ten Zuiden; deze grens heeft eenen omtrek van 15 palen.

De kraton van den *Soesoehoenan* of Keizer scheidt het aloen-aloen-plein in een zuidelijk en noordelijk gedeelte. Behalve deze twee pleinen is er nog eene aloen-aloen. Op elk plein staan twee heilige waringin-boomen als teekens van vorstelijke magt. Naar de sitihinggil, de plaats, waar de Keizer zich aan het volk vertoont, geleidt een opgang, die aan elken kant een waringinboom, benevens twee kanonnen heeft, die beiden zeer in eere worden gehouden. De sitihinggil heeft aan weêrszijden poorten, die tot het binnenste gedeelte van het paleis toegang verleenen. Aan de zuidzijde dezer plaats gaat men door vier poorten tot aan de poort, genaamd Kori Sri-manganti, alwaar de Vorst den Gouverneur-Generaal ontvangt. Door de laatstgenoemde poort komt men over een plein in het eigenlijke Keizershof (*Probojoso*), dat van ouderwetsche Europesche, meubelen is voorzien. Regts en links van het Keizershof zijn de poorten, door welke men naar het vrouwenverblijf gaat. De kraton heeft een goed aanzien, en alle muren worden goed onderhouden en net gewit. In de nabijheid der kraton wordt door de muzikanten des Keizers des middags Europesche muziek gemaakt. In den voormiddag van 21 September 1862 is er in de kraton brand ontstaan, welke zich zoodanig heeft uitgesbreid dat er 64 huizen vernield zijn.

Ten Noord-Oosten van het aloen-aloen-plein ligt de Europesche stad (*Lodji wètan*), die drie straten met verscheidene steenen huizen bevat. Langs en achter deze vloeit het riviertje Pépé, dat slechts in den regentijd bevaarbaar is en waarover eene Amerikaansche hangbrug ligt. De voornaamste gebouwen van Soerakarta zijn: het residentiehuis en kantoor nabij de rivier, de woning van den Rijksbestuurder, de kraton van den *Prang Wedono*, de fraaije Protestantsche kerk, grootendeels gebouwd uit de bijdragen der gemeenten te Soerakarta, en waartoe verscheidene Javaansche grooten gelden hebben geschonken. Zij heeft *f* 24,000 gekost en hare stichting is vooral te danken aan den ijver van den Heer GERICKE. Den 24^n^ Augustus 1832 werd zij ingewijd. Verder vindt men er de Gouvernements lagere school, de kazerne van de keizerlijke lijfwacht, de militaire cantine, het civiel gevangenhuis dat in 1843 gebouwd werd, het liefhebberij-tooneel, het logement, tevens societeit, eene kweekschool ter opleiding van Javaansche onderwijzers gesteld onder het toezigt van den Resident, de moskee, de Javaansche begraafplaats en het Europesche kerkhof.

In het midden der stad staat vóór de Europesche wijk het groote fort Vastenburg, een regelmatige vierhoek, omgeven door eene breede gracht, waarover ophaalbruggen aan de vier courtines. Het werd in 1755 door de Kompagnie gebouwd, heeft vier bolwerken en is met een dertigtal vuurmonden van zwaar kaliber gewapend. Het bestrijkt het paleis des Keizers en ligt te midden van een ruim excercitieveld, dat door eene lommerrijke laan omgeven is, die langs de huizen der Europeanen loopt en een schoonen wandelweg vormt.

Aan de overzijde der rivier ten Noorden der Europesche wijk is het Chinesche kamp gelegen, waar veel kleinhandel bestaat, en eene marktplaats gevonden wordt.

De inlandsche wijken der stad zijn stukken gronds, waarop de huizen zonder eenige orde door elkander staan. Deze verzamelingen van huizen zijn door lange lanen van hooge en schaduwrijke boomen omgeven en rondom elk stuk gronds is eene sloot, waarover eene menigte kleine bruggen zijn gelegd. De meeste woningen der inlandsche bevolking zijn van *bamboe* met riet gedekt; enkele zijn van hout of steen.

De wijk van den onafhankelijken Vorst *Pangéran* MANGKOE NEGORO beslaat een groot deel van de Negoro. Zij bevat zijn paleis met eene verbazend groote pendoppo; de kazerne zijner troepen, 1,000 man sterk, waarvoor hij eene subsidie van het Nederlandsche Gouvernement geniet; en de aangrenzende inlandsche wijken of kampong's. Te Soerakarta is een residentieraad gevestigd, bestaande uit den

Resident als voorzitter, vier Europesche leden, den Adsistent-Resident, als fiskaal en griffier, en eenen deurwaarder. De Europeanen zijn justiciabel voor den raad van justitie te Samarang. Verder heeft men er eene regtbank van omgang, alsook drie Javaansche regtbanken, die aan den Keizer onderworpen zijn. De geneeskundige dienst staat onder het beheer van eenen Officier van Gezondheid. Voorts zijn er twee partikuliere Geneesheeren en eene partikuliere apotheek. De Gouvernements lagere school telt een 80tal leerlingen, terwijl er ook eene partikuliere meisjesschool, met een 40tal kweekelingen is. Er is te Soerakarta een Predikant met kerkeraad, voor de Protestantsche gemeente, die 600 zielen en 280 ledematen telt. Deze Predikant is gehouden tevens de dienst bij de Hervormde Gemeenten van Djokdjokarta en Madioen te verrigten.

Op eenige palen afstands van de stad bestaat eene liefdadige inrigting voor lijders aan lepra en andere afzigtelijke ziekten. Deze inrigting wordt door partikulieren onderhouden. Het aantal lijders waaronder het inlandsch bestuur ook blinden, kreupelen enz. rekent, wordt begroot op 450—500 zielen.

Soerakarta, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het zuiden van de afdeeling Toelang Bawang.

Soeran, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar, in het Zuid-Oosten.

Soera Nangala, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon.

Soerantaka, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, op de zuidelijke grens van het distrikt Gegissik.

Soerapatti, versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de kleine Dajak- of Moeroeng-rivier. De aldaar aanwezige benting werd in het begin van 1860 door de onzen ingenomen.

Soerat, beek op Java, die van den Diëng komt en zich in de rivier Sekarang ontlast.

Soerat, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, bij de zuid-westelijke grens van het distrikt Sawangan.

Soerat, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Soerat, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, alwaar veel handel bestaat. Reeds in 1624 hebben de Nederlanders met Soerat handel gedreven.

Soerau, dorp op Sumatra, residentie Padang, in de VII Kota's.

Soerau, dorp op Sumatra, in de Battalanden, landschap Simpang Kanan, aan den regter oever der groote rivier. Er wonen twee *Radja's*.

Soera Winangon, suikerfabriek op Java, residentie Cheribon, toebehoorende aan L. A. Saportas, en met eenen aanplant van 400 bouws.

Soerebabi, dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, op de westelijke grens van het landschap Bouthain.

Soerem, berg op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, die zich 3,131 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheft.

Soeren, rivier op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara.

Soeren, dorp op Java, residentie Bagelen, distrikt Koeto Ardjo.

Soeren, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Goenong Lor.

Soeren, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Laban.

Soeren, eiland aan Borneo's Oostkust, in de monding der bogt Soempoeang.

Soerenan, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, op de oostelijke grens van het distrikt Klatten, aan de Solo-rivier.

Soereng, zie: Soerian.

Soerengon, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Soereo, dorp op Java, residentie Soerakarta, nabij de hoofdplaats, aan den postweg.

Soerian, dorp op Celebes' Westkust, tusschen Onkona-punt en kaap Mandhar.

Soerian, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het Noorden van het distrikt Soengei Pago, en een op 14 palen afstands van Alahan Pandjang.

Soerian, naam, dien de rivier van Pemboeang, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, wel eens draagt.

Soeri Jerang, zie: Maros.

Soeri Kappa, rivier op het eiland Amboina, schiereiland Leitimor.

Soerimambeh, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, die zich niet ver van Pertibi met de rivier Paneih vereenigt. Haar water is troebel en haar bed 40 voeten breed.

Soeri Tandjong, dorp op Sumatra, in het binnenland van Palembang.

Soerkam, zie: Sokam.

Soermanassi, kaap aan de Noordkust van het eiland Groot Banda.

Soero, zie: Soeroeh.

Soero Admadjan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maöspati.

Soeroan, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, ten Zuiden van het hoofddorp Tersono.

Soeroan, dorp op Java, residentie Japara, distrikt Koedoes.

Soeroasso, vlakte, rivier, heuvel en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar. De vlakte is bijna aan alle zijden door een 400 Rijnlandsche voeten hoog gebergte omringd. Het dorp beoosten Pagar Roejong gelegen, is eene der drie oude hoofdplaatsen van Menangkabau, na de splitsing van dat rijk. Weleer was het eene bloeijende plaats met vele fraaije huizen, doch ten gevolge van haren wederstand tegen de Padries, welke de meeste huizen hebben verbrand, heeft Soeroasso een armoedig aanzien gekregen. De omtrek is met rijstvelden bedekt, op welke de inlanders, door middel van raderen van 6 of 8 Rijnlandsche voeten middellijn, door den stroom in beweging gebragt, het water weten op te voeren. Te Soeroasso is een kleine Mohammedaansche tempel, waarbij twee zeer groote steenen gelegen zijn, op welke eenige onverstaanbare oude karakters zijn uitgehouwen, die men voor oud Kawisch houdt.

De heuvel Soeroasso wordt van den Batoe Sangkar gescheiden door eene uitvloeijing van de rivier, waardoor een bekken gevormd wordt, waarin Soeroasso en Kota Tengah liggen.

Soerobajan, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Poerworedjo.

Soerodadi, zie: Soerwodadi.

Soerodinanan, dorp op Java, residentie Soerabaja, op de westelijke grens van het distrikt Modjo Kerto.

Soeroeaki, zie: Salawati.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Wlingie.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 360tal inwoners.

Soeroeh, dorp op Java, residentie en distrikt Samarang, aan den postweg.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Ngasinan.

Soeroeh, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Soeroeh, suikerrietveld op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, bij de fabriek Djati Barang.

Soeroeh, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas.

Soeroeh, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Klingi.

Soeroehan, dorpje op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri, aan de rivier Reteh. Aan weêrszijden der rivier liggen tuinen met *pisang* en ladangs met rijst.

Soeroeh Gateen, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Soeroeh Geding, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Matoea.

Soeroeh Langoen, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den regter oever der Rawas.

Soeroeh Lojo, zie: Soero Lojo.

Soeroeh Menggala, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gegissik.

Soeroeman Tinggi, veelal Soeromatinggi geheeten, koeria op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Angkolah Djai, onder eenen Opziener der 3de klasse. Het dorp van gelijken naam ligt op 10 palen van Siaboe. Tusschen beide plaatsen worden geheele troepen olifanten van 20 tot 30, en naar men wil wel tot 100 stuks gezien. Ook vindt men in deze streken veel rhinocerossen, waterherten, grijze herten, beeren, tijgers, varkens, wilde geiten, tapirs, otters, stekelvarkens, verscheidene soorten van apen, miereneters, eekhorens, vliegende vossen. enz. Onder de vogels merkt men er argusfaisanten en wilde hoenders op.

Te Soeroeman Tinggi is een passantenhuis met eenen *Mantri*. In Maart 1861 heeft men hier eene soort van bruinkolen ontdekt, die evenwel der exploitatie niet waardig zijn bevonden.

Soeroenegaran, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Soeroeng, berg op Java, op de grenzen der residentiën Bantam en Buitenzorg.

Soeroep, zie: Soesoep.

Soeroepati, berg op Java, op de zuidelijke grens van de residentie Japara met Samarang.

Soeroet, twee dorpen op Java, residentie

Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe, land Ngawen.

Soeroetoe, eiland ten Westen van Borneo, namelijk het westelijkste der Karimata-eilanden, gelegen op 104′ Z. Br. Het wordt door onderscheidene kleine bergen en heuvels gevormd, welke, aan elkander verbonden, van het Oosten naar het Westen loopen. Zij zijn allen tot aan den top met boomen bedekt, en geven oorsprong aan een aantal beekjes, die het vruchtbare land besproeijen. Het eiland was eertijds bewoond en in twee dorpen verdeeld, van welke het noordelijkste genoemd werd Negeri Siak en gebouwd was door de Hoofden van het verdreven vorstengeslacht van Siak, waartoe de bekende *Radja* Akil, later Sultan van Soekadana, behoorde. Ten Zuid-Westen van Soeroetoe strekken zich koraalriffen uit, waarvan men eene fijne soort van kalk brandt. De bewoners van het staatje Koeboe komen dan ook dikwijls hier, om koraal af te halen. Men vindt er ook rood koraal, dat door de Chinezen in hunne geneesmiddelen wordt gebruikt. Dit eiland moet aan zeeroovers wel eens tot tijdelijke schuilplaats strekken.

Soerogateen, zie: Soeroeh Gateen.

Soero Lojo, berg op Java, namelijk de noordoostelijke top van den berg Oengaran, in de residentie Samarang. Hij verheft zich, volgens de Lange, 6,552 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De kruin is met ondoordringbaar woud bedekt.

Soero Lojo, dorp op Java, residentie Pekalongan, distrikt Sawangan. In de nabijheid dezer dessa had in 1861 eene aardstorting plaats, waardoor 3 bouws sawah's bedolven en een gedeelte der waterleiding te Soero Lojo vernield werden.

Soero Menggala, zie: Soeroeh Menggala.

Soeroog, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, 8 palen van Poerwodadi, $36^1/_2$ van Salatiga en 50 van Samarang.

Soero Sowan, zie: Kapoewan.

Soerou, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de rivier Sablat.

Soerou, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Redjang Tengah, aan de rivier Moesi.

Soerowaso, zie: Soeroasso.

Soersoer, dorp op de Noordkust van het eiland Gili Radja, residentie Madura.

Soerwodadi, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Soerwodadi, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Singen Kidool, aan eenen zijtak der rivier Pringapoes.

Soerwodadi, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron.

Soerwodadi, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Maribaja.

Soerwodadi, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo, aan de rivier Pabellan.

Soesoe, baai, punt en dorp aan Sumatra's Westkust. Het dorp ligt in het Noord-Westen van het rijk Achin, volgens Horsburgh, op 3° 4′ N. Br. en 96° 52′ O. L. Soesoe, alwaar veel handel in peper bestaat, erkent den Sultan slechts in naam. De baai bevat vele gevaarlijke klippen, op welke 1, 2 en $2^1/_2$ vademen water gevonden worden, doch het vaarwater is veilig tusschen de ondiepten aan de Westzijde der baai, en die welke bezuiden Soesoe-punt gelegen zijn.

Soesoe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Zuid-Oostzijde der Semangka-baai.

Soesoe, dorp op het Batoe-eiland Mari, bewoond door 80 Niassers.

Soesoea, kaap aan de Westzijde van Celebes' zuid-oostelijk schiereiland, in de golf van Boni, op 3° 8′ Z. Br.

Soesoean, dorp op Java, residentie en distrikt Kediri.

Soesoean, dorp op het eiland Bali, rijk Karang Asam, ten Noorden van de hoofdplaats.

Soesoean, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Noorden van Telokh Betong, waartoe het behoort.

Soesoe Biroeroe, rivier op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Soesoek, gehucht op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong, aan de Kategoehan, die zich hier in twee armen verdeelt.

Soesoekan, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, in het Westen.

Soesoekan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Lor.

Soesoekan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka. Het werd in Februarij 1862 $2^1/_2$ Rijnlandsche voeten hoog overstroomd.

Soesoekan, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Koeningan, distrikt Tjiawi Gedang.

Soesoekan, dorpje op Java, residentie Cheribon, nabij de hoofdplaats.

Soesoekan, twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Soesoekan, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Tengaron, met een 330tal, en een in het distrikt Oengaran, met een 520tal inwoners.

Soesoekan, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Soesoekan, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Sindang Laut.

Soesoekan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pegadeng.

Soesoekan, drie dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikten Minoreh, Ngasinan en Bandongan.

Soesoekan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja.

Soesoekan, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Soesoekan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Soesoekan, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, een in het Zuiden, en een in het Westen van het distrikt Talo.

Soesoelang, kaap aan Borneo's Zuid-Oostkust, aan de Oostzijde van het landschap Tanah Boemboe.

Soesoelina, eilandje in de Moluksche zee, aan de Oostzijde van het eiland Lembeh, op 1° 27′ N. Br.

Soesoem Itji en **-Lawoe,** twee eilanden in den Molukschen Archipel, ten Noorden van Gilolo, nabij het eiland Morotai.

Soesoenang, rif bij Celebes' Oostkust, op 3° 57′ Z. Br., en 123° 2′ O. L.

Soesoep, twee rivieren op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih. Eene ontlast zich in de Soeka Tanah en eene in de Pennat. Verder is Soesoep de naam van een dorp aan de Pengaboean, in dezelfde afdeeling.

Soesoep, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, bij de rivier Rindoe Hati.

Soesoepan, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Sindang Laut.

Soesoepan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Soesoe Rara, dorp op het Sandelhout-eiland.

Soesoeroe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Soesoeroe, bergje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjibeurum.

Soesoeroe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Soeteng, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, op de grens van Rembang.

Soetjen, hoofddorp van het distrikt Remameh, op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Soetjen, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, aan den postweg.

Soetjen, dorp op Java, residentie Bagelen, distrikt Poerworedjo.

Soetji, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, met het hoofddorp Pasanggrahan en de onderdistrikten Tjihideng, Tjiledoeg, Tjipitjong, Tjikroewik en Tandjong Poera. Dit distrikt heeft eene bevolking van ruim 7,000 inwoners.

Soetji, hoofddorp van het distrikt Petambakan op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, op 5 palen van Grissee gelegen. Er is eene salpetermakerij, dewijl in de nabijheid belangrijke salpetergroeven gevonden worden. Het drinkwater is er uitmuntend, zoodat de Europesche ingezetenen van Grissee het gewoonlijk van hier laten halen. Soetji telt een 1,000tal inwoners.

Soetji, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas.

Soetji, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Soetji, dorp op Java, residentie Bagelen, 5 palen van Poerworedjo, bij de rivier Kesing.

Soeto Djajan, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, distrikt Kota Pasoeroewan.

Soetoe, eilandje in het Westen der Riouwstraat gelegen. In eene noord-westwaartsche strekking liggen banken, digt aan den westkant der straat, en eene drooge modderbank steekt aan de Zuid-Zuid-Westzijde uit.

Soetopronan, dorp op Java, residentie en distrikt Tagal.

Soetorengo, berg op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong, behoorende tot het Moerja-gebergte. Hij verheft zich 6,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Soetrana, rijkje op de Noordkust van het eiland Timor, zijnde een gedeelte van Ambenoe, dat sedert verscheidene jaren de Portugesche vlag voert, om welke reden het dan ook bij het kontrakt van 6 Augustus 1851

aan Portugal is gelaten. Eene gelijknamige rivier vloeit door dit landschap. Soetrana telt een 14,000tal inwoners, onder eenen *Radja*. Het heeft eene goede haven bij het vlek Soetrana, met 30 tot 40 vademen water op 1½ kabellengte van den oever. De ankerplaats ligt op 9° 20′ Z. Br., en 124° 6′ O. L. Te Soetrana is veel handel in was en sandelhout, en er ankeren dikwijls visschersvaartuigen om water en levensmiddelen in te nemen.

Soevat, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda. Reeds in 1624 dreven de Nederlanders handel met dit dorp.

Soewaän, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Klabat di Bawa, bewoond door een 90tal inwoners.

Soewadoek, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Soewajan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's.

Soewak, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, dat in de Kapoeas Moeroeng uitwatert.

Soewakong, riviertje op Java, residentie Tagal, dat zich in de Tjiomal ontlast.

Soewalang, eilandje aan Java's Noordkust, in de baai van Rembang.

Soewalon, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Soewang, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Soewangi, zie: Swanggi.

Soewang Soewang, rif onder de Banjak-eilanden, aan Sumatra's Westkust, groot $^1/_{20}$ vierkante Sumatra-paal.

Soewara, berg op Borneo's Noord-Oostkust, in het Oosten van de landstreek Berou.

Soewaran Koelon en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Soewari, distrikt dat het Westerdeel van het eiland Bawean beslaat, met een gelijknamig hoofddorp.

Soewaroe, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Kampak.

Soewaroe, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Soewawa, rijkje op Celebes' Noord-Oostkust, residentie Manado, aan de bogt van Tomini. Het staat onder het bestuur van den Adsistent-Resident van Gorontalo.

Soewawal, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Soewel, rivier op het eiland Boero, die zich op 1 mijl beoosten Kajeli in de bogt ontlast. Het water is zeer drabbig en het bed met klipsteenen opgevuld. De Soewel verdeelt zich op 1 mijl van den mond in twee takken, waarvan de zuidelijke Maja heet.

Soewi Siang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Soewoek, dorp op het eiland Sollok, aan het strand.

Soewoeloek, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tongas.

Soewoeng, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Soewout, landschap op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, alwaar in 1859 een 35,000tal koffijboomen zijn aangeplant.

Sofaïna, eiland in de Moluksche zee, bij Celebes' Oostkust, staande onder den Sultan van Ternate.

Soga, riviertje op de Westkust van het eiland Billiton, distrikt Tandjong Pandan.

Sogara, eilandje aan Celebes' Westkust, ten Noorden van den hoek Labakang.

Sogaten, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, in het Westen van het distrikt Bagi.

Sogeh, groote zijtak van de Palo-rivier, op Borneo's Westkust.

Sogenti, dorp op Celebes' Noordkust, residentie Manado, rijkje Moeton, welks inwoners zich aan het bestuur van Moeton onttrokken hebben en onder eenen eigen *Radja* staan.

Sogian, dorp op de Oostkust van het eiland Lombok, bij den noordelijken ingang van straat Allas, aan de Melanting, achter de Tweeling-eilanden. Vóór deze plaats ligt eene koraalbank. In de Oostmoesson valt het landen moeijelijk wegens de deining, die door den op het strand staanden wind wordt veroorzaakt. Er is eene ankerplaats in 8 à 12 vademen. Hier kan men drinkwater, hout en ververschingen innemen.

Sogiri, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, in het Oosten.

Sogra, rivier op Java, residentie Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Soho, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Ngasinan.

Soho, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijk Bandjermasin, die op de bergketen Poepoeng Dirai ontspringt en zuid-oostwaarts naar de rivier Moeroeng vloeit.

Soho, hoofdplaats van het distrikt Kaman, op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam, met zeer vele huizen en

eene fraaije moskee, voorzien van drie boven elkander verheven daken.

Sohokan Bolot, eiland in den Sollok-Archipel, ten Noord-Westen van Sollok, $^1/_2$ à $^3/_4$ mijl uit den wal. Het bepaalt de reede van Sollok aan de Noordzijde.

Sohrie (Laboehan-), baai en hoek aan de Oostzijde van het eiland Toewankoe, een der Banjak-eilanden.

Soja di Atas en **Soja di Bawa,** twee dorpen op het eiland Amboina, schiereiland Leitimor, afdeeling Amboina. Het eerste is bewoond door 78 Christenen (1854) en staat onder eenen Regent, die den titel van *Patih* heeft, terwijl het laatste door 138 Christenen bewoond is en eene school heeft met een 50tal scholieren.

Sok, riviertje op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Djogorogo.

Sokam of Sorkam, op de kaarten veelal Surkom geschreven, rivier en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros. De rivier heeft oorsprong op het gebergte van Tobah, is 3 à 4 dagen opwaarts voor sampans van 8 of 10 pikols bevaarbaar, en ontlast zich in zee. Aan haren mond is zij omtrent 200 Rijnlandsche voeten breed en aan de oevers zijn hier en daar hutten verspreid. De gemiddelde waterstand is vóór de monding bij eb $3^1/_2$ vademen en bij vloed 5 tot 6 vademen. De schepen liggen op de reede van Sokam in open zee. De oevers zijn laag en bij afwisseling begroeid met gras, struiken en palmboomen. Het dorp Sokam is aan den voet eens heuvels gelegen en door eene gracht en bamboezen borstwering versterkt. Onder de bevolking, die grootendeels uit Maleijers bestaat, heerscht welvaart; er wordt handel gedreven in kamfer en benzoïn, terwijl er uitvoer bestaat van paarden van het echte Batta-ras. Het dorp bevat een 45tal planken huizen. De bevolking wordt op 200 inwoners geschat. Aan de kust is een eilandje Sokam gelegen.

Sokanandi, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Karang Anjar, distrikt Sokka, in welks omtrek rijst en indigo gekultiveerd worden.

Soka Negoro, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto.

Sokang, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Sokatro, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Parang, op de noordelijke grens.

Soke, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de rivier Mahakkam.

Sokka, distrikt op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, met een gelijknamig hoofddorp en eene bevolking van 47,500 zielen.

Sokka, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Ploembon.

Sokkos, eilandje ten West-Zuid-Westen van het Papoesche eiland Aidoema.

Soko, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Soko, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Oengaran, met een 140tal, en een in het distrikt Salatiga, met een 70tal inwoners.

Soko, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Kendeng.

Soko, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali.

Soko, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap en distrikt Batang.

Soko, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Soko, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Soko, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, op de oostelijke grens.

Soko, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Soko, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pringkoekoe.

Soko, drie dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, een in het distrikt Pelem, aan de rivier Bezoeki, een in het distrikt Ngoempah, en een in Temajang.

Soko, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Tjangkrep.

Soko, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Koeto Ardjo.

Sokodono, zie: Soekodono. Eveneens zoeke men andere elders met Soko zamengestelde woorden op Soeko.

Sokonandi, zie: Sokanandi.

Sokori, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Sokot, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Sokot Oeloi, eiland aan Borneo's Westkust, onderhoorig aan Pontianak.

Sokouw, marga op Sumatra, in de Lampongs, die uit 13 kleine, niet ver van elkander, tusschen rijstvelden gelegen dorpen bestaat. Zij is rondom door hooge bergen in-

gesloten en wordt door eenige van die bergen afvloeijende beken besproeid, waarvan de Palakiha en de Oeloebau zich bij de hoofdplaats Negri Ratoe met de Warkoe-rivier vereenigen.

Sola, dorp op Celebes' Westkust, rijk Wadjo, aan de rivier Tjenrana.

Soladdie, eiland ten Zuiden van het eiland Sollok, op 5° 51′ 23″ N. Br. en 120° 49′ 29″ O. L. Van de Westzijde steekt een rif ongeveer $^1/_2$ mijl naar het Zuiden af, waarvan het drooge uiteinde Takat Tankapan heet. Ten Oosten van Soladdie bevindt zich een kliprif.

Solajo, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap XIII Kota's, in de vlakte van den Talang, digt bij een meertje.

Solakkan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, bij de westelijke grens.

Solan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Solar, eiland tot de Kangean-eilanden behoorende, residentie Madura, ten Oosten van Paleat, op 6° 57′ Z. Br.

Solastri, dorp op Java, residentie Bagelen, op de grensscheiding tusschen de afdeelingen Ambal en Keboemen, bij den 17ⁿ paal.

Solat, dorp op de Zuid-Oostkust van het Zuid-Wester-eiland Damme, distrikt Bebber, aan de Koelawata-baai, die ook wel Solat-baai heet. Het is door Alfoeren bewoond.

Solat, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Oostkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Solêman, zie: S l e m a n.

Soli Ajer, zie: S o e l i e t A j e r.

Soligie, heuvels op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Koetei, tegenover Samarinda. Zij bevatten twee kolenlagen.

Solil, eiland in den Wageoe-Misool-Archipel, behoorende onder Gebeh.

Solipogo, eilandje in den Molukschen Archipel, bij Batjan.

Solisa, gehucht op het eiland Amblaau, dat tot het dorp Siwar behoort.

Sollan, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke in de Soeka Djaja valt.

Sollat, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Goa, bewoond door een 20tal Alfoeren.

Sollo, onjuiste naam voor Solat, een dorp dat op het eiland Damme ligt.

Sollo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poelo I.

Sollok-Archipel, benaming van den grooten archipel, die zich ten Noord-Oosten van Borneo uitstrekt, en waarvan de voornaamste eilanden de volgende zijn: Sollok (in de taal van Bala-ngi-ngi Soög), Bala-ngi-ngi, Kankangan, Tetajan, Bakoen, Boean of Woan, Tontanna, Loewoes, Tapol, Siassi, Patian, Pata, Lombian, Banaran, Simoenoer en Taboean. Deze archipel bestaat uit minstens 156 eilanden en eilandjes, tusschen den hoek van Oensang, op 5° 17′ 17″ N. Br., en 119° 15′ 30″ O. L. op de Oostkust van Borneo en het zuid-westelijk gedeelte van Mindanao. Men kan ze gevoegelijk in drie hoofdgroepen verdeelen, namelijk de zuid-westelijke of Tawi Tawi-groep, de midden- of Sollok-groep en de noord-oostelijke of Basilan-groep. De Sollokgroep bestaat uit de eilanden Sollok, de Tapoel- en Pangoetaran-eilanden en verscheidene kleinere eilandjes en rotsen. Deze staan onder het oppergezag van Spanje, hetwelk door den Sultan en de rijksgrooten (*Datoe's*), die het bestuur in handen hebben, erkend wordt. De bevolking zelve, althans dat gedeelte dat zich met zeeroof ophoudt, schijnt daarvan weinig begrip te hebben. De dorpen staan onder een *Radja*, ook *Panglima* genoemd, een *Maha Radja* en een *Hakim*. De voornaamste dorpen, zoo als Boeal, Parang en Kanhadji, op het eiland Sollok gelegen, staan onder het onmiddellijk bestuur van eenen *Datoe*. Aan den Sultan van Sollok behoort, behalve al de Sollokschc eilanden, een gedeelte der Noord-Oostkust van Borneo.

De Sollokkers zijn gehouden eene schatting, in voortbrengselen des lands, te betalen aan hunne dorpshoofden, welke weder aan den Sultan en de *Datoe's* schatpligtig zijn. Deze eilanders zijn Mohammedanen, hoewel alleen in naam, en spreken eene eigen taal met verscheidene dialekten, waarvan die van Bala-ngi-ngi het meest afwijkende schijnt te zijn. Velen hunner, voornamelijk de hoofden, kunnen een weinig Maleisch spreken. Reeds zeer lang heerscht het Islamismus onder deze volkeren, want PIGAFETTA maakte er reeds in 1512 gewag van.

De kleine eilandengroepen moeten door het groot aantal riffen, die haar omgeven, bijna ongenaakbaar zijn; daarentegen bieden de voornaamste kustplaatsen van het eiland Sollok ankerplaatsen aan, zelfs voor vaartuigen van eenigen diepgang. Het eiland Bala-ngi-ngi, dat uit eene aaneenschakeling van moerassen, poelen en riffen bestaat, is eene vrijplaats voor misdadigers; schier de geheele mannelijke

bevolking van dat eiland gaat op zeeroof uit. Hier wordt het gezag der Solloksche hoofden geheel miskend. Ook de bewoners van Siassi, Tonkele en Simoenoer zijn beruchte zeeroovers.

Op de Sollok-eilanden moet het vooral aan de kusten zeer ongezond zijn. Het eiland Sollok heeft omstreeks 18 vierkante geographische mijlen in omtrek en telt 100,000 bewoners, verdeeld in de distrikten Sollok, Panchuar, Parang, Gitong Looke en Tando Gannon. Het is bedekt met hoog gebergte, waarop een vruchtbare bodem wordt aangetroffen. Het eenige metaal, dat men met zekerheid en in overvloed op Sollok weet te vinden, is ijzer. Ook zegt men dat er goud voorkomt. De grootste wilde dieren, die men er aantreft, zijn het zwijn en verscheidene soorten van herten. De vlakten tusschen de bergen worden door een aantal riviertjes besproeid, en de grond is overal bij uitstek vruchtbaar. De bevolking leeft grootendeels van den landbouw en verbouwt rijst en maïs in overvloed; vele slaven worden daartoe uitsluitend gebezigd. De bevolking van het strand geneert zich met de visscherij van *tripang*, *karet* en pareloesters, alsmede met het duiken naar parelen, en het inzamelen van vogelnestjes, welke artikelen in den Sollok-archipel op de vele ondiepten in menigte voorkomen en een voornaam bestanddeel uitmaken van den handel, welke met de omliggende eilanden en de landschappen Boeloengan, Tjina Batangan, Koelain en Toenkoe, op Borneo's Noord-Oostkust, Manilla en Magindanao gedreven wordt. Ter hoofdplaats Doemlahat komen Spaansche en Engelsche schepen ten anker. Ook wordt die haven door Engelsche en Amerikaansche walvischvaarders aangedaan. De reede van Sollok, op de Noord-Westzijde, op 6° 2′ 30″ N. Br., en 121° 12′ O. L., levert in de Zuid-Westmoesson eene goede ligplaats voor schepen op, doch in de Noord-Oostmoesson is zij open voor noordweste winden; op 1/4 mijl uit den wal vindt men in 18—20 vademen zandgrond eene goede ankerplaats. Ook is er aan de Noordkust, in de Toelian-baai, tusschen de eilanden Toelian en Kapal eene ankerplaats in 13—20 vademen diepte, op 5° 58′ N. Br. en 121° 22′ O. L. Op Sollok hebben zich te Doemlahat, Parang, Kadondong en Boeal vele Chinezen gevestigd, die in den handel hun bestaan vinden, en wel voornamelijk met het opkoopen van voortbrengselen voor de Chinesche markt. Singapoera moet in den handel van Sollok een aanzienlijk aandeel hebben, vooral door het aanvoeren van wapenen en kruid.

Hoezeer de geheele bevolking bekend staat als schuldig aan zeerooverij, zijn het echter meer bijzonder de op de kleinere eilanden te huis behoorende of rondzwervende beadjoe's, die zich aan dit misdadig beroep overgeven. Onder de voornaamste rooversplaatsen van het eiland Sollok telt men: Bakoen, Kanhadji, Tandjong, Assin en Kadondong. De meeste zeeroovers komen echter van het reeds genoemde eiland Bala-ngi-ngi, niettegenstaande dit rooversnest in 1847 door de Spanjaarden vernietigd werd. Het daaropvolgende jaar is er door het Nederlandsch Indisch Gouvernement eene expeditie naar dezen archipel, en wel bepaaldelijk naar de hoofdplaats van Sollok gezonden, ten einde den Sultan ernstig te vermanen de zeerooverij aan zijne onderdanen te beletten. Deze expeditie stond onder bevel van den Kapitein-Luitenant ter zee VAN BRAAM HOUCKGEEST. Zie over haren afloop *de Verhandelingen en Berigten* van JACOB SWART en Jhr. TINDAL, Jaarg. 1848, bl. 782, alsmede *Indiana* van J. F. G. BRUMUND, Dl. I, bl. 140—156.

De Spanjaarden zonden in 1851 weder eene expeditie tegen Sollok uit, waarbij krachtige maatregelen werden genomen tot fnuiking van den zeeroof. Ten gevolge eener Spaansche expeditie in 1858 tegen Sollok ondernomen, heeft zich een aantal roovers aan het Spaansch bestuur onderworpen en daaronder de beruchte *Panglima* TARIPAN.

Het hoofddoel van de Solloksche zeeroovers is om menschen magtig te worden, die zij tot slaven maken, ten einde deze voor den landbouw en de visscherij te bezigen, of wel om hen te verruilen en daarmede voordeel te behalen, en tevens om zich meester te maken van de voorwerpen van waarde, die onder hun bereik komen. Indien het land niet genoeg voortbragt, zou dit volk eenigzins te verschoonen zijn, maar dit is in het geheel het geval niet, daar het ruimschoots in de behoefte der bevolking kan voorzien en de zee daarbij overvloed van *tripang*, *karet* en parelen oplevert.

Op 3 Januarij 1863 zijn Z. M. stoomschepen *Madura* en *Sindoro* naar de Sollok-eilanden gezonden, ten einde aldaar de vaarwaters op te nemen, hetgeen naar men meent in verband staat met een plan, om later, in vereeniging met Engeland, eene groote magt derwaarts te zenden, en de magt der zeeroovers voor goed te vernietigen.

De rooversprauwen worden meestal door de orang beadjoe op de kleine eilanden Banaran, Saloeping, Sikoeboeng en Simoenoer gemaakt,

Zij zijn van goede houtsoorten zamengesteld en op snelle beweging ingerigt. Deze vaartuigen zijn bemand door Sollokkers en geroofde menschen. De grootste praauwen hebben doorgaans eene bemanning van 50 tot 60 koppen, terwijl de kleinere 20 tot 30 man voeren. De bewapening bestaat uit een paar kleine stukken geschut, eenige geweren, werpspiezen, knuppels, pieken, lange zwaarden, ijzeren vorken met twee van weêrhaken voorziene tanden en ronde houten schilden van nagenoeg 2 à 3 Rijnlandsche voeten diameter. De rooverspraauwen zijn immer rijkelijk voorzien van rijst, kippen, versche en gedroogde visch, *dingding* en andere versnaperingen. Deze praauwen vertrekken het geheele jaar door, doch de meeste kiezen daarvoor den tijd wanneer de noordewind waait, hetgeen gewoonlijk in December, Januarij, Februarij en Maart plaats heeft In het begin van 1856 vertrokken zestig rooverspraauwen te gelijk uit de havens van Sollok. De togten strekken zich doorgaans uit langs de kust van Borneo naar den Noord-Westhoek van Celebes, dien zij bij voordeeligen wind binnen vijf à zes dagen bereiken; aldaar verzamelen de vaartuigen zich bij de Pangalarian-eilanden, waar zij meestal drie of vier dagen vertoeven. Daar worden dan door de aanvoerders der praauwen (*anakhoda*) onderling de verdere koersen bepaald en tevens de vaartuigen, wanneer dit noodig is, schoongemaakt en hersteld. Ook begeven zich dan eenige Sollokkers met kleine praauwen naar Dampillas, op den vasten wal van Celebes, om daar *pinang*, tabak, vruchten en anderen benoodigdheden in te ruilen. Verdere aanlegplaatsen der zeeroovers zijn de eilandjes vóór de bogt van Kwandang, aan de kust van Manado, en wel inzonderheid het eiland Bonki, en de drie eilanden Poeloe Tiga in de baai van Bolango Oeki. De kust nabij Bolang, de hoofdplaats van Bolang Mogondo, wordt ook door hen bezocht, doch uit vrees voor wederstand van de vrij talrijke bevolking, verblijven zij er slechts korten tijd en trekken van het uiterste grensdorp af, langs de kust der Minahassa, steeds roovende, naar de weinig bevolkte stranden van Amoerang, om aldaar de visschers en strandbewoners te overvallen en buit te maken. In het Noorden der baai van Amoerang, en bijzonder ter hoogte van het eiland Tapaän, houden zij zich dikwijls op, om eenige dagen langs deze kust op roof uit te gaan. Het eilandje Naim, in de bogt van Manado, wordt somwijlen door hen aangedaan, en enkele malen verstouten zij zich met hunne kleine vaartuigen de door Badjoresche visschers bewoonde bogt van Kima in te varen. De voornaamste ververschingsplaatsen zijn de eilanden Talisse en Banka aan de Noord-Oostkust van Celebes, die door alle rooverspraauwen, zoo uitgaande als wederkeerende, worden aangedaan, en waar meermalen, op de tehuisreis, de geroofde menschen worden verdeeld.

Verdere ververschingsplaatsen der zeeroovers zijn de eilanden Biaro, Majo, Lembeh, de Benteina-eilanden, van welke laatste uit zij zich naar het strand van Palanbah begeven, om aldaar water in te nemen en tevens de bewoners van de distrikten Langowan, Ratahan en Passan, die aldaar zout branden en visschen, te overvallen. De kusten langs de Tominibaai worden ook veelvuldig door hen verontrust, daar de vele eilanden in die bogt hun goede schuil- en ververschingsplaatsen aanbieden. Verder strekken de Sollokkers hunne strooptogten uit in het gebied van Banggaai en voorts langs de Oostkust van Celebes.

De zeeroovers hebben een donker roodbruin of vaalzwart uiterlijk, middelmatige gestalte, heldere, eenigzins schuinsche oogen en meestal kroezig haar, dat zij kort afsnijden. De hoofden hebben meestal een forschen ligchaamsbouw en zijn goed, soms rijk gekleed. Zij dragen eene lange broek, eene kabaja en buikgordel, en dekken het hoofd met een kostbaren doek. De overige bevolking kleedt zich slechts met een grof wit broekje, welks pijpen gewoonlijk met rood lint omboord zijn.

De tegenwoordige Sultan van Sollok moet tegen den zeeroof zijn, doch daar zijn wil weinig geëerbiedigd wordt op de kleinere eilanden, en vele *Datoe's* hun voordeel uit den slavenhandel trekken en dezen alzoo eerder aanmoedigen dan tegengaan, is het gemakkelijk te begrijpen dat het Solloksche volk, niettegenstaande de maatregelen daartegen van het Nederlandsche Gouvernement, een schrik van de Moluksche wateren blijft. Eene uitvoerige beschrijving van Sollok en de Solloksche zeeroovers, waaraan deze grootendeels ontleend is, werd gegeven door den Heer A. J. F. Jansen, Resident van Manado, in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. VII, bl. 211—243 (1858). Zie ook Gregory's *Zeemansgids*, Amst. 1853, bl. 464—475. Vroegere berigten omtrent Sollok werden medegedeeld in 1792 *in the Oriental Repertory* door Alexander Dalrymple, die dat eiland in 1759 en 1761 bezocht, en door den Heer J. Hunt, die in 1811 eenigen tijd op Sollok woonde

en wiens berigt werd medegedeeld door RAFFLES in de *Malayan Miscellanies* en herdrukt in MOOR's *Notices of the Indian Archipelago*, App. pag. 31—60. Vergelijk ook CRAWFURD, *Descriptive Dictionary*, art. *Soolo.*

Solo, Soendasche naam van Soerakarta. Zie dat artikel.

Solo, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in de afdeeling L Kota's, en een in het landschap Taloe.

Solo, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, een in de XII Kota's, aan zee, en een in het distrikt Troesan.

Solo, Bengawan of Sambaja, grootste en meest diepgaande rivier van Java, welke haren loop neemt door de residentiën Soerakarta, Madioen, Rembang en Soerabaja. Zij ontspringt in Soerakarta met twee armen, waarvan de eene gevormd wordt door al de wateren die van de bergen Merapi en Merbaboe ten Zuid-Oosten en Oosten afstroomen, en de andere zijnen oorsprong heeft in het gebergte van Kadoewang, op de grenzen van Patjitan, op 8° 15′ Z. Br. en 111° O. L. Deze armen vloeijen bezuiden en niet ver van de hoofdplaats Soerakarta zamen, en ontvangen vereenigd den naam van Solo-rivier, of bij den inlander van Kali Solo. Zoo stroomt zij op verren afstand om en langs het gebergte Lawoe, ontvangt al de wateren die daarvan ten Westen afstroomen, benevens de rivieren Begendoe en Begel, die van den Merbaboe afkomen. Nu neemt zij eene oostwaartsche rigting tot aan Ngawi, waar zij zich vereenigt met de rivier van Madioen, welke, even als de Solo, een belangrijke stroom is. Na die vereeniging loopt de Solo onder de benaming van Bengawan in eene noordwaartsche strekking tot aan Padangan en vervolgens oostwaarts door de residentiën Rembang en Soerabaja, namelijk door de afdeelingen Bodjo Negoro, Sidajoe en Lamongan. Verder splitst de Bengawan zich in twee takken, waarvan die ten Noorden de breedste is; zij omspoelen een lang, moerassig eiland en vallen in zee tegenover Madura, in de zeestraat de Trechter.

Aan den mond is een stroomleider, waaraan in 1851 door de militaire genie is begonnen en die in 1854 voltooid werd. Hij dient om den modder en het zand, die deze rivier medesleept, in stede van oostwaarts langs het gewezen fort Erfprins noordwaarts van hare monding af te leiden, en de rivier alzoo langs Java's wal om de West in zee te doen stroomen. Deze leiding moet klaarblijkelijk aan hare bestemming beantwoorden.

De oevers der Solo-rivier zijn overal hoog en steil. Bij hare vereeniging met de rivier van Madioen zijn steile kalkrotsen gelegen, zoo mede eene ontzaggelijke menigte klippen. Aldaar zijn de oevers tot 50 en 100 Rijnlandsche voeten hoog, steil en afgesneden.

Behalve de Madioen-rivier neemt de Solo in haren geheelen loop tot aan zee geene enkele rivier van eenig belang op. Van Ngawi af stroomt de Bengawan sterk kronkelend, met een 150 Rijnlandsche voeten breed bed, sterken stroom en woest geweld door een kalkachtig boschgebergte heen. Beide oevers zijn onbewoond, digt begroeid met bosschen, grootendeels bestaande uit *djati*-boomen, en waarin zich eene menigte van apen en paauwen ophoudt. In die sterke kronkeling wendt zij zich dan noord-, dan west- en dan weder zuidwaarts, langs steile rotsen van 100 Rijnlandsche voeten hoogte, die hier en daar van weêrskanten den stroom insluiten en naauwe kanalen vormen, waardoor de groote watermassa, in een versmald bed, met verdubbelde hevigheid en kracht en versnelden stroom heenbruist. Van dusdanige engten telt men er acht binnen eene dagreis afstands van de zamenvloeijing der voormelde rivieren. De gewone engte neemt af tot op $^1/_3$ of de helft der breedte. De wateren hebben alsdan bij lagen stand, zelfs in Augustus, wanneer de stroom bij Ngawi doorwaadbaar is, nog eene diepte van 3 vademen. Men treft er alsdan niet zelden krokodillen aan. Door de vele kronkelingen wordt de afstand, dien de rivier tusschen Ngawi en Padangan of Djipang aflegt, meer dan tweemaal de hemelsbreedte tusschen die beide plaatsen. Op de helft van den afstand neemt de stroom meer in breedte toe, zoodat deze tot 500 Rijnlandsche voeten bedraagt, doch het bed wordt ondieper.

Nabij Padangan is, even als op meer plaatsen stroomafwaarts vandaar, een eilandje in de rivier gelegen, dat het bed in twee armen verdeelt, zoodat zich het dal tot op 600 Rijnlandsche voeten verbreedt. Hier worden de oevers allengs bewoond, en in de nabijheid tabaksplantaadjen gevonden. Van Padangan af tot Bodjo Negoro is de loop uiterst kronkelend, zich naar alle streken van het kompas wendende; aan de binnenzijde der bogten zijn de oevers loodregt, sterk afgespoeld en tot 50 Rijnlandsche voeten hoog. Aan de buitenzijde der bogten daarentegen zijn de oevers met zandplaten bezet en ook bevolkt. Van Bodjo Negoro tot Babadh is de loop wel uiterst kronkelend, maar niet zoo klippig en gevaarlijk bij laag water als

boven Bodjo Negoro. Nabij het dorp Badan doorsnijdt de rivier eenen kalkheuvel en heeft een 400 Rijnlandsche voeten breed bed, terwijl de breedte van het dal 800 Rijnlandsche voeten bedraagt. Op deze hoogte bevinden zich reeds krokodillen in menigte.

De beweging van eb en vloed is hier reeds merkbaar en geeft een verschil in den waterstand van 2 à 4 Rijnlandsche voeten op den middag. Bij Babadh wendt zich de stroom naar het Noorden, met minder kronkelingen, statigen stroom en een 500 Rijnlandsche voeten breed bed. Hare oevers blijven echter grootendeels onbewoond. Te Kibojo, op nagenoeg 86 palen van de monding, heeft de rivier eene breedte van 750 Rijnlandsche voeten, bij eene diepte van 7 vademen. De stroom is daar statig en de oevers slechts 10 à 15 Rijnlandsche voeten hoog. Van hier af is de stroom kalm, en valt of rijst het water bij eb en vloed tot 6 Rijnlandsche voeten, terwijl de oevers meer bewoond worden en de scheepvaart een beter aanzien krijgt, daar de inlandsche praauwen de rivier behoorlijk kunnen bevaren. De landstreek is bij Gedang en Doekoe schoon en opmerkenswaard even als het gezigt op de breede rivier, aan wier oevers zich lieve dorpen, te midden van hoog geboomte, verheffen. De linker oever vormt hier een kanaal, dat twee eilandjes van den oever afsnijdt. Nabij het groote dorp Modjo Poero, op ongeveer 40 palen van zee, is het water reeds zout, terwijl de oevers lager worden en weldra in strand-moeras overgaan. Nabij de plaats, waar voor den grooten landweg eene brug over de rivier is gelegd, valt de Kali Woengoe ter regter zijde in de Bengawan. Zij is circa 50 Rijnlandsche voeten breed en de eenige rivier, die, na die van Madioen, zich in dezen stroom ontlast. Eenige mijlen verder, aan de houtstapelplaats Bedanten, zendt de stroom een breeden arm Noord ten Oosten naar Sidajoe en een kleineren zuidwaarts. Deze laatste is in het eerst 80 Rijnlandsche voeten breed, doch neemt tot 400 voeten in breedte toe en ontvangt de wateren der Manjar, die 150 voeten breedte heeft, waardoor haar loop oostwaarts gaat, met eene breede bogt naar het Zuiden kromt en vervolgens, met eenen mond van circa 3,000 voeten, in de straat van Madura valt. De noordelijke of groote arm wendt zich naar het Oosten en vloeit, nabij het eiland Mengari, in zee. De afvaart der rivier is snel, maar de opvaart zeer langwijlig. Bij laag water, in de drooge moesson, ontmoeten de vaartuigen vele hinderpalen in de groote klipsteenen en omgevallen boomstammen, die zich in het bed vastwerken.

De Solo is aan de afdeelingen Bodjo Negoro, Lamongan en Sidajoe zeer dienstig voor den afvoer van houtwerken en andere produkten. Zij is tot ver binnen 's lands voor vrij groote praauwen bevaarbaar. De diepte in de monding bedraagt tot aan het dorp Boengan op vele plaatsen 5 en 7 vademen, terwijl op de bank, met gewoon laag water, $5^1/_2$ of 6 Rijnlandsche voeten water staan.

Solo, vulkaan op het eiland Morotaai, residentie Ternate, met een gelijknamig dorp aan zijnen voet, alwaar wij vroeger eenen Posthouder hadden.

Solo, enge straat in den Molukschen Archipel, tusschen het eiland Kelang en het Varkens-eiland.

Solobangkaja, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 17 inwoners (1861).

Soloeloek, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Pemboeang, in het binnenland, aan een meer, met eene bevolking van 150 Maleijers (1853).

Solok, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XIII Kota's, in het dal Talang, zuidwaarts van het meer Singkarah. Het is de hoofdplaats van de afdeeling XIII en IX Kota's, alwaar de Adsistent-Resident woont. Van deze plaats, die, volgens Elliott, 1,197 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen is, loopt naar Alahan Pandjang, over eenen afstand van 14 palen, een goede karrenweg. Men heeft er eene inlandsche school en er ligt een half bataillon infanterie in garnizoen, waarbij een Officier van Gezondheid. Er worden hier warme bronnen en ziltachtige plassen aangetroffen, welke laatste tot drinkplaatsen van het vee dienen. De vallei van Solok is zeer geschikt tot fabrikatie van aluin.

De rivier van Solok ontlast zich in het meer van Singkarah, na de XIII en XX Kota's doorstroomd te hebben.

Solok, dorp op Sumatra, nabij de hoofdplaats Benkoelen.

Solok, berg op de Zuidkust van Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Adiredjo, aan de Schildpadden-baai.

Solok, zie: Salambatoe.

Solok Bandang, kleine inham nabij het zuid-oostelijke einde van het eiland Kambangan. Deze inham is, wegens de branding die er altijd op staat, ongeschikt als lig- of ankerplaats voor vaartuigen.

Solok Batoer, kleine bogt aan de Westkust van Noesa Kambangan. Zij is $^1/_8$ mijl diep en $^3/_{16}$ mijl wijd en biedt met Oostewinden eene goede ankerplaats voor schepen aan, in 5 vademen diepte, op 1 kabellengte afstand van den wal. Aan den ingang is zij 7 en 8 vademen diep.

Solok Bèseh, Zuid-Westhoek van Noesa Kambangan, op 7° 41′ 45″ Z. Br. en 108° 49′ 30″ O. L.

Solokerto, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, in het Noorden van het distrikt Karang Djati.

Solok Kipoe, inham aan de Zuidkust van Noesa Kambangan, die, wegens de bestaande branding, voor de scheepvaart niet te gebruiken is.

Sololoet, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die in de baai van Pasir vloeit.

Solomatra, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Maros, in het gebergte Labakang.

Solombo (Groot en **Klein-**), twee eilandjes in de Java-zee, om de Noord van Kangean. Zij zijn onbewoond en behooren tot de residentie Madura. Het grootste, ook Vee-eiland geheeten, heeft slechts eenige palen in omtrek, is laag en vlak, ofschoon op de Zuid-Oostzijde een kegelbergje gelegen is, van ongeveer 300 Rijnlandsche voeten hoogte, volgens MELVILL VAN CARNBÉE op 5° 33′ Z. Br. en 114° 25′ 30″ O. L. Het is rijk begroeid en strekt enkele malen tot verblijfplaats aan zeeroovers, die er drinkwater innemen. Er worden buffels gevonden, die de vroegere Sultan van Soemanap ter voortteeling er zou hebben doen overbrengen. Klein Solombo, op oude kaarten Vuil Solombo genoemd, is laag, klein, boschachtig en, volgens MELVILL VAN CARNBÉE op 5° 21′ 30″ Z. Br. en 114° 28′ O. L. gelegen. De doortogt tusschen beide eilanden heeft eene diepte van 20 en 16 vademen en is 1 of $1^1/_2$ mijl wijd. Hij wordt voor veilig gehouden, behalve de riffen, die van den wal der eilanden uitsteken en aan de verkleuring van het water kenbaar zijn.

Solopay, zie: Ila-(Wai.)

Solor-eilanden, deze groep is gelegen in den zoogenaamden Kleinen Soenda-Archipel, ten Oosten van Flores, waarvan het voornaamste eiland Solor is geheeten, met den Zuid-Oosthoek op nagenoeg 8° 36′ Z. Br. en 122° 56′ 30″ O. L., en den Noord-Oosthoek op 8° 26′ 30″ Z. Br. en 123° 9′ 37″ O. L. Het noordelijkste eiland dezer groep heet Lomblem of Lombata, het zuidelijkste Adanara en het oostelijkste Pantar.

De Solor-eilanden behooren, volgens het op 6 Augustus 1851 met Portugal gesloten traktaat, geheel aan het Nederlandsch Gouvernement en ressorteren onder de residentie Timor. Zij staan onder het gezag van den militairen Kommandant te Larantoeka op Flores, terwijl er te Lawajang een Posthouder is, tevens belast met de strandvonderij van Flores, Adanara, Solor en Lomblem. Te Lawajang en te Lamakera zijn *Radja's*.

Solor is, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 5 vierkante geographische mijlen groot en telt eene bevolking van 15,000 zielen (ultimo 1853). Het is vulkanisch en deels steenachtig. De grond, die veel *bamboe* oplevert, is weinig bebouwd. Er wordt veel zwavel en salpeter gevonden, waarvan de inwoners buskruid maken.

Het binnenland wordt door Alfoeren bewoond, die donker vel en kroeshaar hebben en in gestalte en uiterlijk op de Timorezen gelijken. De bevolking der kusten bestaat uit eene soort van Maleijers, Lawajang geheeten, die grootendeels Mohammedanen zijn, hoewel reeds eenigen het Christendom hebben omhelsd. Deze kustbewoners leven genoegzaam enkel van de vischvangst en zijn goede zeelieden. De vrouwen weven eenige ruwe stof, waarvan zij tot kleeding gebruik maken. Onlangs heeft men op de Solor-eilanden uitheemsche katoen aangeplant, welke gebleken is goed te willen tieren. De Solorees draagt om het hoofd een doek of bindt zijne haren te zamen met een *lontar*-blad. De geheele overige kleeding bestaat uit eene broek.

Aan de Zuidzijde van Solor houden zich dikwijls noordkapers of kleine walvisschen op, waarvan de eilanders traan en amber trekken, die zij verruilen tegen ijzerwerk, zijden en andere stoffen, maar voornamelijk tegen olifantstanden, welke zij zoo hoog vereeren, dat zij die bij plegtige gelegenheden voor zich laten dragen. Ook worden er veel was en vogelnestjes gezameld In alle strandplaatsen op die eilanden wordt op vaste dagen geregeld markt gehouden, welke marktplaatsen druk bezocht worden.

De binnenlandsche bevolking is krijgshaftig en bedient zich van pijl en boog, schild en zwaard, alsmede van vuurwapens. Hunne woningen stellen zij van *bamboe* zamen en zij leven zeer eenvoudig. De Solorezen zijn ons zeer genegen en bewijzen gedurig vele diensten aan schepen, die in de straat komen, welke zij daardoor helpen boegseren.

Uit het dierenrijk treft men op de Solor-eilanden alleen geiten aan.

Aan de Zuid-Oostzijde van Solor is eene

groote baai, waaraan het vervallen Nederlandsche fort Frederik Hendrik gelegen is, volgens NORIE op 8° 32′ Z. Br. en 123° O. L. In de nabijheid daarvan vindt men aan de straat Zimanro eene goede reede. Ten Zuid-Westen van Solor liggen, op 1 mijl van den wal, vier eilandjes, die het invaren van de straat Flores zeer bemoeijelijken. Tusschen Flores en Adanara vindt men de straat Solor of straat Larantoeka, waaraan boven de overigen in den omtrek de voorkeur wordt gegeven, hoewel men er dikwijls zeeroovers ontmoet. Zij biedt geen ankergrond aan, dan op enkele plaatsen zeer digt onder den wal. Bij Lawajang kan men er in 15 vademen ankeren. Zij is zonder gevaren en heeft eene lengte van $2^1/_2$ à 3 mijlen en eene breedte op sommige plaatsen van $^1/_4$, $^1/_2$ en $^3/_4$ mijl. In deze straat heerscht eene vrij geregelde afwisseling van vloed en eb; de vloed loopt om de Oost en de eb om de West.

De Portugezen hadden zich reeds vroeg op de Oostkust van Solor gevestigd en in een fort bijzonder versterkt. Den 17^n Januarij 1613 verscheen de Hollandsche Zeekapitein APOLLONIUS SCHOT, met het schip *Terveer*, het jagt *de Halve Maan* en eene Ternataansche kora-kora, vóór het Portugeesch kasteel en beschoot het zoo hevig, dat een zijner batterijen spoedig vernield en een nabijgelegen dorp verbrand was. Terwijl de Portugezen om hulp naar hunne bezittingen op Timor zonden, liet SCHOT niet na ook zijne magt aanzienlijk te versterken en hij werd spoedig in staat gesteld het kasteel op te eischen met bedreiging, dat hij het, in geval van weigering, stormenderhand zou aantasten. Dit had ten gevolge, dat het kasteel in het laatst van April aan de Hollanders overging. Met de Mohammedaansche Hoofden van Solor sloot SCHOT een verbond en in het overwonnen fort werd een Posthouder geplaatst, om de belangen van den handel te behartigen.

Zekere JOHAN D'ORNAY, die in 1627 ons Opperhoofd op Solor was, had het voornemen opgevat om onze vestingen aldaar aan de Portugezen over te geven. De reden, die hem daartoe noopte, is onbekend. Zijn plan werd verijdeld door zekeren BROUWER, die met een paar anderen hem gevangen poogde te nemen, doch hij ontsnapte aan hunne waakzaamheid en liep tot de Portugezen over.

Het fort Frederik Hendrik moet reeds spoedig vervallen zijn, daar de Vorstin van Solor, in 1660, aan TRUIJTMAN en VAN DAM, die aldaar met eene vloot ten anker kwamen, verzocht met haar in vriendschap te leven en eene nieuwe vesting op haar eiland te bouwen, ten einde haar tegen de Portugezen te beschermen. Aan dit verzoek is niet voldaan, wegens de onbelangrijkheid van het eiland.

De Literatuur over de Solor-eilanden wordt bij de *Literatuur over Timor* opgegeven.

Solorang, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 5 huizen en 28 inwoners (1861).

Solothay, klip in den Molukschen Archipel, aan de Zuidkust van het eiland Ceram, $^1/_2$ mijl van Goeli-Goeli. Er stond hier vroeger eene vesting, waarin de inlanders zich, in 1660, zeer versterkt hadden, doch zij werd door den Landvoogd MUTSAART belegerd en vernield.

Solotring, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Soma, dorp op het eiland Makjan, dat in December 1861, bij de uitbarsting van den vuurberg, is verwoest.

Soma of Tomo, rivier op Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli, zijnde een zijtak der Natal-rivier. Zij ontspringt op den Seret Berapi en is bij het dorp Moewara Soma 60 Rijnlandsche voeten breed.

Somang, zie: Senang.

Somani, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soepajang.

Somarouw, rivier in Borneo's Westerafdeeling, welke in de rivier van Sekadouw valt.

Somba, zie: Sandelhout-eiland.

Sombei Besar, marga op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, distrikt Padang Goetji.

Somber, dorp op Java, residentie Soerabaja, op 21 palen van Modjo Kerto, dat in 1857 van de afdeeling Soerabaja gescheiden en onder Modjo Kerto gebragt is.

Sombo of Zuid-eiland, gelegen ten Zuiden van Celebes, aan de Zuid-Westkust van Boeton, op 5° 40′ Z. Br. en 122° 28′ O. L. Het is middelmatig hoog en gevormd door rotsen. In de nabijheid liggen eenige kleine eilandjes, waarvan twee aan de Noordzijde den zuidelijken ingang van straat Boeton vormen.

Sombo, Mohammedaansch dorp op de Oostkust van het eiland Nias, ten Noord-Oosten van Goenong Sitoli.

Sombo (Batoe-), eilandje aan den Noord-Oosthoek van het eiland Batjan, op 0° 15′ Z. Br. en 127° 38′ O. L. Het kan aan de Oost- en Noordzijden digt worden genaderd. Het vaarwater tusschen dit eiland en Batjan wordt gezegd veilig te zijn.

Sombokej, dorp op Celebes, residentie

Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Kakas. De bevolking bedraagt ruim 100 zielen.

Sombron, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Somingari, bergstroom en dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo, distrikt Tjangkreb.

Somogaweh, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 330tal inwoners.

Somogodé, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Somokè, eiland aan de Oostkust van het Papoesche eiland Misool.

Somokembang, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi, in het Oosten.

Somona, rivier in het binnenland van het eiland Batjan.

Somoöng, voornaamste tak van de Semangka-rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Somopoero, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, in het Zuid-Westen van het distrikt Klatten.

Somortompang, dorp op de Zuidzijde van het eiland Gili Genting, residentie Madura.

Somosari, dorp op Java, residentie en distrikt Japara, op de noordelijke grens.

Somowono, zie: Soemowono.

Sompo, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Manimpahooi, met 55 inwoners (1861).

Sompoe, zie: Si-ompoe.

Sompooan, eiland bij de Oostkust van Celebes, tusschen Banggaai en Tomboekoe. Het behoort tot het gebied van den Sultan van Ternate.

Sompoering, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Somyet, zie: Soemiet.

Sonaja, dorp op het eiland Madura, distrikt Balega, aan den postweg.

Sonali, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Laïs.

Sonangan, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, aan de rivier Koetan.

Sondalajan, zie: Sindang Lajang.

Sondar Nagoen, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Sondatoe, dorp op het eiland Billiton, 4 palen ten Zuiden van Badan.

Sonder, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang. Het bevat 27 dorpen, waaronder een van gelijken naam. De Christenen staan onder de leiding van den Zendeling te Tomohon. Hun getal bedroeg op ultimo 1860 in de dorpen Sonder, Kihawa, Lelem en Tintjip 597 en dat der Heidenen in die gemeenten 3,979. De koffij, die Sonder oplevert, is onder den naam van Manado-koffij in den handel gunstig bekend. In dit distrikt ligt de bron van Kihawa.

Het dorp Sonder zelf ligt 1,675 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het is eene welvarende plaats, op ultimo 1860 bewoond door 386 Christenen en 2,456 Heidenen. Men heeft er eene kerk en een schoolgebouw. De kweekschool, welke men hier vroeger had, is om verschillende redenen, ook van gezondheid, naar Tanawangko verplaatst. In de nabijheid van Sonder zijn twee watervallen en nabij den weg, die naar Samowang voert, een klein bekken, dat kokend zwavelwater bevat. Te Sonder is een koffij-pakhuismeester geplaatst.

Sonder Aris en **-Pandoeh,** twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Aris. Het eerste telt een 80tal en het laatste ruim 150 inwoners.

Sondong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, alwaar eene goudgraverij is.

Sondong, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Sondori, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja.

Sonebait, zie: Sonnebait.

Song, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Songa, eilandje en rivier aan de Oostkust van het eiland Batjan. Het eiland ligt in de straat Patientie en behoort onder Batjan.

Songang, dorp op het eiland Madura, aan de Noordzijde van de afdeeling Soemanap.

Songé, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 124 inwoners (1861). Er groeit veel koffij.

Songeng, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuiden van het distrikt Tjibaroesa.

Songkar, berg op het eiland Soembawa, rijk Soembawa.

Songkat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Songkei, zie: Soengkei.

Songkolang, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, hoog 2,331 Rijnlandsche voeten.

Songo, berg op Java, adsistent-residentie

Patjitan, in het Zuiden van het distrikt Lorrok.

Songo, rivier op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Songo, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Djati Toedjoe, op de zuidelijke grens.

Songo, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, distrikt Siwalan.

Songo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Songo, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, aan welke kolen ontdekt zijn.

Songo (Tjandi-), tempelruïne op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, op den bergtop Soemowono.

Songom, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, partikulier land Tjikandi Ilir, aan de Tjidoerian.

Songom, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen; 46 palen van Soemadang, 75 van Bandong en 115 van Tjiandjor.

Songong, zie: Songom.

Songoriti, zie: Singoriti.

Sonjong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Tajan.

Sonkai, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Poeloe Taloe, in het distrikt Kapoeas Ilir. Zij valt in de Kapoeas Moerong op den regter oever.

Sonkokang, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, met 41 inwoners (1861).

Sonnebait, rijk in het binnenland van het eiland Timor, met een 20,000tal inwoners, wier Hoofd den titel van *Lio-Rai* (Groot Keizer) voert. Het grenst ten Westen aan Amfoang, ten Noorden aan Ambenoe, ten Oosten aan Waihali en ten Zuiden aan Amanoebang en Amabi. Sonnebait was weleer het voornaamste staatje in magt, daar het heerschappij voerde over al de westelijke landschappen. Later is zijn gebied zeer verkleind door afscheuring van sommige deelen er van, vooral van Koepang. Dientengevolge heeft de Vorst van Sonnebait zich teruggetrokken op eene in het gebied van Amfoang gelegen en door versterkingen ontoegankelijk gemaakte rots, genaamd Tatoelei. De genoemde Vorst is tegenwoordig vassal van het Nederlandsch Gouvernement. Onder Sonnebait behooren Amakono en Toenebata.

Sonnebait (Klein-), landschap op de Westkust van het eiland Timor, bestaande uit de vruchtbare streken van Bakanasi en Oepara, op $1^1/_2$ uur ten Zuiden van Koepang gelegen. Het wordt bestuurd door een zoogenaamden Klein-Keizer.

Sono, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Sono, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Sono, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Perboean.

Sono, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, aan de oostelijke grens van het distrikt Semanten.

Sono, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo. Onder de Javaansche bevolking vindt men eenige Christenen.

Sonobajan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Sonoi Djamboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Sonor, gegraven kanaal, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir.

Sonoro, kaap aan de Oostkust van Celebes, op 1° 27′ Z. Br.

Sonosekar, rivier en vallei op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi. De rivier komt van den berg Smëroe.

Sono Sewoe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Sleman.

Sono Wingking, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Poerbolinggo, aan de Progo.

Sonthar, rivier op Java, residentie Batavia, welke ten Oosten van Weltevreden vloeit, en gelijknamige kampong ten Noord-Oosten van Weltevreden, zijnde eene der 25 wijken van de hoofdplaats.

Sonthar, dorp op Java, residentie Bantam, ten Noord-Oosten van Ponthang.

Soo, dorp op het zuidelijkste schiereiland van Gilolo, onder Ternate.

Soodie, berg op de Westkust van het eiland Ceram.

Soöen, eiland omtrent $^1/_2$ Eng. mijl van het Papoesche eiland Salawati gelegen.

Soöet, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoang, met ruim 180 inwoners.

Soög, naam, dien het eiland Sollok bij de bewoners van het eiland Bala-ngi-ngi draagt. Zie: Sollok.

Soök of Willem Schouten-eiland, zie: Soak.

Soök, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Soök, eilandje aan de Oostkust van het Papoesche eiland Misool.

Sopa, zie: Soepa.

Sopango, eilandje bij de Noord-Oostkust van Borneo, in het gebied van Sollok, op 4° 20′ N. Br.

Sopa Siala, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, koeria Si-andop. Hier wordt goud gevonden.

Sopèng, eigenlijk Sôppeng, aanzienlijke op zich zelven staande Boeginesche staat op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, aan de baai Para-Para, ten Zuiden van het meer Tamparang Labaja en ten Noorden van Lamoeroe, hetgeen oudtijds, nevens onderscheidene andere kleine rijkjes, aan Sopèng cijnsbaar was, welke rijkjes echter later op zich zelve of onder Boni gekomen zijn. De Koningen van dit rijkje zijn, van vroege tijden af, door wederzijdsche huwelijken met die van Boni verbonden geweest. Sopèng werd in Junij 1825 door den Generaal van Geen tot onderwerping gebragt, nadat eene vorige expeditie derwaarts, in weêrwil van den door onze troepen betoonden moed, was mislukt. Bij den oorlog tegen Boni in 1859 scheen de Vorst van Sopèng het Gouvernement vijandig te zijn, doch den 5n September van dat jaar kwam er te Makassar een gezantschap uit dat rijkje met eenen brief van den Vorst, waarin hij verklaarde geen vijandschap tegen het Gouvernement te voeden en zich slechts als raadgever met de Bonische aangelegenheden te hebben bemoeid, op grond van een onder de Celebesche rijken bestaand verbond, *Taloen Bolejo* genaamd. En hiermede verviel het vermoeden, dat de Vorst ons Gouvernement een innerlijken haat zou toedragen.

Het land is bijzonder vruchtbaar en levert zeer veel rijst op, waarvan het de naburige staten voorziet. De bevolking wordt op 18,000 inwoners geschat.

In 1660 is in Sopèng het Mohammedaansche geloof ingevoerd.

Sopèng grenst ten Noorden aan Adja Tamparang, ten Oosten aan Wadjo en Boni, ten Zuiden aan Mario, Lamoeroe en Tanette en ten Westen aan de straat van Makassar.

De voormalige hoofdplaats Sopèng ligt ten Noord-Oosten van de baai, geheel aan het strand, op 3° 57′ Z. Br. en 119° 50′ O. L. De tegenwoordige hoofdplaats is Sengkang.

Sopessi, distrikt op het eiland Peling, residentie Ternate, met 343 inwoners (1852).

Sopin, dorp op Sumatra, in de Battalanden, aan den regter oever der Simpang Kanan.

Sopokoor, landstreek op Nieuw-Guinea, op het gebergte bij de Karoefa-rivier, bewoond door Alfoeren. Deze worden bewoners van Sopokoor genoemd ter onderscheiding van de inlanders, die zich aan de gemelde rivier ophouden, en van de Tangin's of bewoners van het zeestrand aan de monden der Karoefa-rivier. De Sopokoor-bewoners zamelen wilde noten en massooi in, die zij aan Ceramsche handelaren te Karoefa of op het eiland Adi verruilen.

Sôppeng, zuivere spelling voor Sopèng. Zie dat woord.

Soppy, dorp op de Noord-Westzijde van het eiland Morotaai, residentie Ternate. Hier vindt men, volgens sommigen, in de Oostmoesson eene ankerplaats, en gelegenheid om varkens, gevogelte en goed drinkwater te bekomen.

Soproeang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Silat.

Sorajierang, wijk op Celebes' zuid-westelijke landtong, in de stad Maros, in welke het huis van den Adsistent-Resident der afdeeling Noorder-distrikten of Maros staat.

Sorajierang Laut, kampong op Celebes' zuidwestelijke landtong, landschap Maros.

Sorbian, distrikt op het eiland Timor, dat vroeger tot Amfoang werd gerekend.

Sordjing, eiland ten Oosten van Madura, waartoe het behoort.

Sorean, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Soreang, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lipoekasi, met 201 inwoners (1861). Er behooren 3 visschersprauwen te huis.

Soreang, gehucht op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, met 9 inwoners (1861).

Soreang, zie: Tanetalang Bata.

Soreh, eilandje in de straat van Riouw, dat met kokosboomen begroeid en door riffen omgeven is. Op het noord-westelijkste der Soreh-riffen is den 3n December 1857, ten gevolge van hevigen wind, de Nederlandsch Indische bark *Joedul Barie* aan den grond geraakt.

Soreh, eilandje aan Borneo's Zuid-Oostkust, in de Kloempang-baai, aan de kust van Tanah Boemboe.

Sorenge, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, hoog 1,592 Rijnlandsche voeten.

Sorg, fort in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, op den heuvel Pamangkat, aan den mond der groote Sambas-rivier. Dit fort werd in 1850 aldus genoemd naar den Luitenant-Kolonel Sorg, die hier eenen opstand onder de Chinezen dempte, en

aan zijne bij die gelegenheid bekomen wonden overleed.

Sorganong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Sori, eilandje in den Molukschen Archipel, bij de Westkust van het eiland Ceram.

Soriang, zie: Soerian.

Soriette, heuvel op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan het strand der Elpapoetih-baai. Hier ligt eene zeer heete bron van 185° tot 190° FAHRENHEIT, die bij vloed door het zeewater bedekt wordt.

Sorkam, zie: Sokam.

Soro, dorp op het Sandelhout-eiland.

Soroa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de rivier Djamboe.

Soroangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Soroeakkee, ware naam van het eiland Salawati. Zie dat woord.

Sorogénèn, kampong tot de hoofdplaats Soerakarta behoorende, op Java, tusschen de rivier Pépé en den weg naar Ngawi.

Sorogènèn, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met 116 inwoners.

Soroh, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang. Zij ontlast zich in de Kapoeas-rivier.

Sorojierang, zie: Sorajierang.

Sorok, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea.

Sorok, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Soro Loyo, zie: Soero Lojo.

Soro Mandi of Vader Smith, berg op het eiland Soembawa, in het Noord-Westen van het rijk Bima, op nagenoeg 8° 20′ Z. Br. en 118° 35′ 3″ O. L., en hoog, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 3,593 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Sorong, benaming van drie zelfstandige plaatsen op de Noordkust van Nieuw-Guinea, grenzende aan het oostelijk deel van Salawati. Elke plaats staat onder eenen *Sengadji*.

Sorong Aloe, onbewoond eiland tot de Banjak-groep behoorende, aan Sumatra's Westkust, groot $^1/_6$ vierkante Sumatra-paal.

Soropadan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Prapak, in het Zuiden.

Sorowahan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Sorre Sorre, zie: Sirisorri.

Sosedale, dorp op het eiland Rotti, regentschap Termano. Men heeft er eene dorpsschool.

Sosei, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier van Sekadouw.

Sosoit, eiland ten Zuid-Oosten van het eiland Kangean en ten Noord-Westen van Sepandjang, op 7° 4′ 30″ Z. Br., residentie Madura.

Sosolongan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelimambot, met ruim 100 inwoners.

Sosopan, koude bronnen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XIII Kota's, nabij Loeboe Sampit, tusschen Alahan Pandjang en Soengei Pagoe.

Sosopan, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Sosopan, zie: Sisipan.

Sosopoean, eiland in de Moluksche zee, tot de Banggaai-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Sosoran, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Djettis.

Sossa, berg op de Zuid-Westkust van het eiland Flores.

Sossak, groote rivier op Sumatra, in de Batta-landen, distrikt Tamboesei, die later onder den naam van Koeboe, tusschen de Rakan- en Paneih-rivieren, in de straat van Malakka valt.

Sossang, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die in de Sepoetih-rivier vloeit.

Sossoh, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Sossor, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, rijkje Silindong.

Sossor, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Sipirok.

Sotang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Sotie, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Sotja, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang, bij het strand en aan den postweg, 5 palen van Bangkalang, $108^1/_4$ van Soemanap en $121^1/_4$ van Madura.

Soto, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djati Rogo.

Sotoari, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe, bij den postweg.

Souhoeko, stranddorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, onder Saparoea.

Sout, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tombassian.

Souw, eiland in de straat van Riouw, ten Oosten van Sumatra.

Souw, eilandje in den Molukschen Archipel, ten Zuid-Westen van Groot-Towali.

Souwaroe, zie: Soewaroe.

Sowahatat, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja.

Sowakil, gehucht op het eiland Amblaauw, behoorende tot het dorp Loemooi.

Sowanta, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan den regter oever der Kapoeas Moeroeng. Zij bevat stofgoud, en in den omtrek worden *rotan* en een paar houtsoorten aangetroffen.

Sowinong, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Sowok, zie: Soak.

Sowolo Eneh, dorp op het Batoe-eiland Lirong, bewoond door een 20tal Niassers.

Sowook, post op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Spalo, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Westen van de afdeeling Sepoetih. Zij valt in de Pengaboean.

Spanke, eilandje onder de Kangean-groep, ten Zuiden van Paleat, residentie Madura. Het is door klippen aan Seboetan en Sauer verbonden.

Spantjebij, perk op het eiland Groot Banda, distrikt Voorwal. Het had in 1854 8,399 muskaatnotenboomen.

Spauk, zie: Sapauk.

Speelmans-baai, door de Ceramsche handelaren Telokh Bitsjaroe geheeten, is gelegen op de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, op 3° 50′ Z. Br. en 133° 56′ O. L., volgens VON ROSENBERG ongeveer 1 mijl ten Oosten van de Kaimani-baai (en niet ten Westen dezer baai, zoo als op de kaarten van MELVILL VAN CARNBÉE staat aangeteekend). Zij heeft eene noord-noord-westelijke strekking en eene lengte van circa 2½ mijlen. Aan de Oostzijde is zij door eene strook bergland van de Tritons-baai gescheiden. Het eiland Namatotte vormt in de Speelmans-baai twee ingangen, waarvan de oostelijke zeer eng en kronkelend, en de westelijke vlak en ongeveer 1 mijl breed is. Deze baai is, uitgezonderd het zuidelijk gedeelte, tegen alle winden veilig en biedt in het midden een goeden ankergrond aan. De oevers, die eene weelderige vegetatie vertoonen en aan welke eene menigte vogels zich ophoudt, bestaan grootendeels uit steile, hooge kalkrotsen, hoezeer men op enkele plaatsen ook een zandstrand vindt. Het gebergte rondom de baai is vrij sterk bevolkt.

De Speelmans-baai werd in 1678 door den Opperkoopman KEIJTS ontdekt, die haar dezen naam gaf ter eere van den lateren Gouverneur-Generaal SPEELMAN.

Speke-rots, ondiepte, gelegen aan Sumatra's Oostkust, ten Zuid-Westen van Singkep, in de Brahalla-passage, op 0° 33′ Z. Br. Op deze rots heeft het Engelsche schip van dien naam gestooten.

Spencer, ook wel Vuile Hoek genoemd, kaap aan de Westkust van Nieuw-Guinea, gemiddeld op 0° 51′ Z. Br. en 131° 18′ O. L. Aan de Noord-Westzijde steken riffen uit tot op ½ mijl en de kust bij deze is vol gevaren. Zij bepaalt den Noord-Oosthoek van straat Gallowa.

Spermonde-eilanden, groep eilanden ten Westen van Celebes, in de straat van Makassar, die zich langs het zuidelijk deel van de zuidelijke landtong van Celebes uitstrekt. Deze groep is verbazend talrijk. De bewoonde eilanden dragen, te beginnen met het noordelijkste, de volgende namen: Kalaroang, Sakoeala, Goesoeng, Salemo, Segara, Sabanko, Samatello, Sapoedi, Satando, Koelambing, Laja, Karanrang, Sarapo, Balong, Barrang, Koeding Aring en Samalokoe. Dit laatste, tegenover den staat Makassar gelegen, is het grootste en belangrijkste. Het heeft een uur gaans in den omtrek en eene bevolking, die op ongeveer 5,000 zielen geschat wordt, en zich met handel en visscherij bezig houdt.

Spihid, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Spinhuis-gracht, eene der wijken van de stad Batavia, op Java.

Spiri, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Zuid-Westen van het rijk Sekadouw.

Spitse hoek of Zuid-Oosthoek, kaap op het eiland Noesa Baron, in de Indische zee, op 8° 32′ Z. Br. en 113° 18′ O. L.

Spits-eiland, benaming van een eilandje in de straat Singapoera, ten Noord-Westen van het Riouw-eiland Battam.

Spontiak, hooge berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, op de noordelijke grens met Sekadouw.

Spruit (De) is bij de zeevarenden de eerste zijtak bij den mond der Bandjermasin-rivier op Borneo, waaraan het fortje van Tuyl ligt.

Sra, eiland in de Chinesche zee, tot de

Zuid-Anambas-eilanden behoorende, residentie Riouw, op 2° 49′ 20″ N. Br. en 105° 59′ 30″ O. L.

Sraai of Tandjong Api, noord-westelijkste uithoek van Borneo, die op de meeste kaarten met de meer noordelijk gelegene kaap Datoe tot eenen hoek is zamengetrokken, ofschoon hij daarvan door eenen afstand van verscheidene Duitsche mijlen gescheiden is. Deze hoek is voor de zeelieden niet zonder gevaar wegens de klippen, die, deels bloot en deels onder water, er voor liggen; weshalve het raadzaam is, om zich op 1/2 uur afstands van den wal te houden, waar 3 tot 5 vademen water met zandgrond, en op 3/4 uur afstands reeds 15 vademen staan.

Srabang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sambas, aan de rivier Sintangan.

Sragen, distrikt en dorp op Java, residentie Soerakarta, in het gebied van den Keizer. In dit distrikt komen eenige bronnen voor, als eene warme te Balong, eene warme te Bajanan, eene warme te Gamping, eene zoute te Karang Nonko, eene zoute te Baboengan en eene zoute, die tevens aardolie oplevert, te Wajoe.

Het dorp Sragen ligt aan den weg van Madioen naar Soerakarta, 8 palen van Poelee, 55 van Madioen, 7 van Pandak en 20 van Soerakarta.

Sragi, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Soemorotto.

Sragian, hoek, *ladang* en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel, ten Zuiden van de hoofdplaats.

Srambiong, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gegissik.

Sranak, dorp op Java, residentie Rembang, distrikt Bodjo Negoro, aan de Solo-rivier.

Srangei of Oerei, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, op de zuidelijke grens van de afdeeling Moko Moko.

Srangoen, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, met 60 inwoners (1853).

Srasah, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Bowerno, aan de rivier Banteran.

Srawe, tak der Melawi-rivier, in Borneo's Westerafdeeling.

Sredjadjangan, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, op de grenzen der afdeelingen Manna en Kauer.

Srending, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Srengawan, dorp op Java, residentie Soerabaja, bij de stad.

Srengseng, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo.

Srengseng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Srengseng, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de Tjiliwoeng.

Srepeng, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Srepot, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Zuid-Oosten van het rijk Sangouw.

Sribit, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Leksono.

Srigoewak, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sepreh.

Srigontjo, pasanggrahan op Java, residentie Pasoeroewan, op het strand van Malang, aan eenen kleinen inham, 33 palen van Malang en 66 van Pasoeroewan.

Srikandi, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Srikemoening, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Kandangan.

Srilaki, eilandje in de rivier Sakatakh Boedji, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng.

Srimenangtie, kaap aan de Zuidkust van de residentie Bagelen op Java, distrikt Karang Bollong.

Srimpadon, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool.

Srindong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, aan de rivier Sepangouw.

Sringat, voormalig op zich zelf staand distrikt op Java, residentie en regentschap Kediri, aan de grens van Pasoeroewan. In 1850 werden de distrikten Blitar en Sringat gevormd tot een op zich zelf staand onderregentschap, en later weder tot een regentschap, onder den naam van Blitar, en verdeeld in vier distrikten, namelijk: Blitar, Sringat, Wlingie en Lodojo; terwijl tevens het inlandsch personeel daarvoor werd vastgesteld. Het distrikt Sringat bevat 4,600 inwoners. De grond is vruchtbaar en rijk aan water. Er groeit koffij en rijst. Het hoofddorp Sringat is gelegen op 19 palen van Toelang Bawang en 31 van Kediri. De weg, die naar Sringat geleidt, is fraai, meestal door koffijtuinen en bosschen omzoomd. Als een overblijfsel uit de oudheid verdient de Tjandi Godai, een van gebakken

steen opgetrokken tempelgebouw, de aandacht.

Sringsing, zie: Srengseng.

Sripit, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Srirang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw.

Srobjong, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Srobogan, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, aan de rivier Djebel.

Srodjo, berg op Java, residentie Pekalongan, tot het Diëng-gebergte behoorende. Hij is door het meer Tjebong van den Pakoeödjo gescheiden.

Srodjo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II, aan den postweg.

Sroe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema, aan de Simpang.

Sroeaga, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan, bij de zuid-westelijke grens.

Sroedi, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Noorden van het distrikt Bantjar.

Sroemboong, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Ambarawa, met een 150tal inwoners, en een in het distrikt Oengaran, met een 120tal inwoners.

Sroemen, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron.

Sroenai, kaap aan den Zuid-Oosthoek van het eiland Karimata.

Sroeni, poststation en riviertje op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I. Het riviertje komt uit de rivier Mangitan en vloeit naar het Oosten in zee. Hier ligt de suikerfabriek Sroeni, toebehoorende aan de Erven J. P. J. van Bosstraeten, met eenen aanplant van 440 bouws.

Sroeni, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Lamongan.

Sroeni, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Sroeni, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Keboemen.

Sroenoek, poststation op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong.

Sroetjo, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kalangbret.

Sroewen, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Oengaran, met 87, en een in het distrikt Tengaron, met 512 inwoners.

Sroewen, poststation op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Sokka.

Srogo, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe.

Srogol, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg, aan de Tjitjoeroek.

Srojo, twee eilandjes aan Java's Zuidkust, een aan de kust der afdeeling Bondowosso, residentie Bezoeki, en een nabij den Zuid-Oosthoek der Soembreng-baai, nabij de residentie Kediri. Dit laatste is door klippen omringd.

Srojo, rivier op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekowati, die zich in de Solo-rivier ontlast en in de Oostmoesson bijna droog is, doch in den regentijd overvloed van water oplevert. Zij is ontoegankelijk voor vaartuigen.

Srokat Besar en **-Ketjil**, twee eilandjes aan de Zuid-Oostkust van het eiland Billiton.

Srowat Kidool en **-Lor**, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, op de zuidelijke grens van het distrikt Soekaradja.

Srowoe, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, aan het strand van het distrikt Tambangan.

Srowoe, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo, Zuid-West van Montilan.

Stabian, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grens van de landschappen der XX, IX en VII Kota's.

Stagel, laag eiland in de Moluksche zee, bij de Oostkust van Celebes, op 3° 14′ Z. Br. en 122° 39′ O. L.

Stahil, rivier op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi, die uit den berg Krikiel ontspringt en zich in de Pampang-baai ontlast.

Staman, berg op Sumatra, adsistent residentie Benkoelen, in het Zuiden van de afdeeling Kroë.

Stambang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Redjang Moesi.

Standang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Stapok, rif onder de Kangean-eilanden, residentie Madura, ten Oosten van Paleat.

Staring, baai aan de Oostkust van Celebes, op 4° 5′ Z. Br. en 122° 40′ O. L.

Staten-eiland, een der Shanpee-eilanden,

ten Oosten van het eiland Gilolo, in de baai van Bitjoli.

Steen (Roode-), zie: Batoe Merah.

Steen (Witte-), een der Zuid-Anambas-eilanden, residentie Riouw, in de Chinesche zee.

Steen-bank, deze ligt aan Java's Noordkust, in de baai van Rembang.

Steenboom, kaap op de Westkust van Nieuw-Guinea, digt bij de Valsche Oetanata-rivier, op 4° 43′ Z. Br. en 136° 23′ O. L. Langs deze kaap strekt zich een rif uit.

Steen-eiland, eilandje aan Sumatra's Noordkust, op de reede van Achin. Het is aan de Noordzijde steil en heeft 11 tot 14 vademen water bij den kant.

Steen-hoek of Tandjong Batoe, oostelijke hoek van den ingang der baai van Bima op Soembawa, 118° 41′ 9″ O. L.

Steenkolen. Deze komen voornamelijk voor op Borneo's Oostkust, in het rijk Koetei, en op de Zuid-Oostkust, aan de Riam-rivier. Over de kolenbeddingen op Laboehan, een aan Engeland afgestaan eilandje op Borneo's Noordkust, is op het art. *Laboehan* gesproken. De kolen aan de Koetei-rivier zijn het eerst in het jaar 1845 of 1846 boven Samarinda ontdekt, door een der vaartuigen van den Heer King, koopman te Samarinda, en door genoemden Heer naar Soerabaja gezonden, alwaar zij beproefd en bruikbaar bevonden zijn om mede te smeden. Daarop is de civiele Gezaghebber von Dewall door den Gouverneur van Borneo belast geworden met een onderzoek in Koetei naar kolen, waarop door hem 37 ton naar Soerabaja gezonden zijn, welke in September 1847 aldaar beproefd zijn geworden door den Hoofd-Ingenieur voor het stoomwezen S. Bennett, die in zijn rapport over deze kolen gunstig berigt gaf. Volgens berigt van den Heer von Dewall komen er op twaalf plaatsen, niet ver van de Mahakkam-rivier, kolen voor, als op vier plaatsen aan de rivier Karang Asam Ketjil, op drie plaatsen aan de Karbomo-rivier, op ééne plaats aan de rivier Sanga Sanga, op drie plaatsen in de tegenover Samarinda liggende heuvels Karamoemoes bij Tengaron, en nabij het dorp Karta. Den 25n April 1848 werd door het Gouvernement met den Heer King een kontrakt aangegaan, bij hetwelk genoemde Heer aannam ter reede van Makassar 3,400 Amsterdamsche ponden kolen te leveren tegen ƒ 42 recepis. Omtrent deze kolen is gunstig gerapporteerd, ten gevolge waarvan aan dien Heer prijsopgaaf is gevraagd voor de levering van kolen uit Koetei, zoo te Makassar als op vijf plaatsen van het Gouvernement der Molukko's, doch de Heer King heeft destijds van de levering afgezien.

De Heer D. J. van den Dungen Gronovius heeft in 1852 concessie gevraagd tot het ontginnen van kolen aan de Koetei- of Mahakkam-rivier. Deze Heer is sedert komen te overlijden, zoodat van zelf aan zijne aanvraag geen gevolg is gegeven. In 1855 werd de Mahakkam-rivier door den Heer Cornets de Groot bezocht, welke zijne nasporingen naar steenkolen heeft bepaald tot de kolen der Mahakkam-rivier, in den omtrek van Samarinda. De resultaten van zijn onderzoek komen daarop neder, dat de kolen in lagen van voldoende zwaarte voorkomen, om met voordeel te kunnen worden ontgonnen. De kolen zijn van gelijke kwaliteit als die uit de mijn Oranje Nassau, waarover men dat artikel kan raadplegen.

In November 1860 werd op nieuw in Koetei door den Ingenieur H. F. E. Rant naar steenkolen onderzoek gedaan, hetwelk zich hoofdzakelijk tot de heuvels van Pelarang bepaalde. Dit onderzoek gaf wegens den grooten daar aanwezigen voorraad het uitzigt op bevredigende resultaten. De daar sedert geopende kolenmijn heet Pelarang.

In het rijk Goenong Teboer werden op den regter oever der Segakh, door de bemanning van de schoener *Niobe*, in 1851 steenkolen van zeer goede kwaliteit ontdekt, alsmede op het eiland Tarakkan. Op den Noordhoek van het eiland Laut komen ook uitmuntende steenkolen aan de kaap Pamantjingan en aan de rivier en kaap Palinkar aan den dag. Zie daarover verder het artikel Laut (Poeloe-).

Het kolenterrein in de Westerafdeeling wordt alleen gevonden in het gebied van de Kapoeas-rivier. Dit terrein strekt zich van Tajan tot Sintang, ongeveer tusschen 4° Z. Br. en 2° N. Br., uit; boven Sintang strekt het zich veel verder uit, en bevat de tusschen de Melawi- en boven-Kapoeas-rivieren besloten landstreek. Zie eenige nadere bijzonderheden bij P. J. Veth, *Borneo's Wester-afdeeling*, Dl. 1, bl. 32—34.

Op Celebes komen in de afdeeling Maros bruinkolen voor en in 1857 zijn er in het gebied van Tanette ook steenkolen ontdekt.

Op Sumatra is een aanvang gemaakt met de ontginning van kolenbeddingen in de Ommelanden van Benkoelen. Over de kolenlagen aan de Reteh-rivier op Sumatra's Oostkust, zie men het art. *Reteh*.

De kolen aan de Meeuwen-baai, op Java's Westhoek aanwezig, moeten van slechte hoedanigheid zijn.

De eerste poging tot ontginning van steen-

kolen in Indië is tijdens het bestuur van den Gouverneur-Generaal ROCHUSSEN in het begin van 1846 ondernomen te Riam, in de Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo, aan den linker oever der rivier Riam Kiwa, aan welken thans, op 16 palen benedenwaarts van Riam, de kolenmijn Oranje Nassau ligt. Zie dat art.

Steile Hoek, punt aan Java's Zuidkust, volgens HORSBURGH, op 107° 23′ O. L.

Steile Hoek of Tandjong Bojo, kaap aan Celebes' Westkust, op ruim 1 mijl ten Zuiden van den hoek Lero of zuid-westhoek van de baai Pare-Pare.

Steile Hoek, deze is gelegen aan Celebes' Zuid-Oostkust, volgens J. N. VOSMAER op 2° 50′ 15″ Z. Br. en 122° 21′ O. L.

Stendjang, eilandje aan Borneo's Westkust, aan de Westzijde van het rijkje Mampawa.

Stengris, eilandje in de Soengsang-rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin.

Steno, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Koeboè.

Steward's eiland, een der Keeling- of Kokos-eilanden, op 12° 8′ Z. Br. en 97° 10′ O. L. Het levert vele kokosnoten op.

Stikvallei, zie: Pakaraman.

Stinkas, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sekadouw.

Stinkei, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Stoeah, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, die in de Mandallam valt.

Stoengal, berg in Borneo's Westerafdeeling, landschap Silat, aan de Kapoeas, boven Silat.

Stokong, een der Noord-Natoena-eilanden, in de Chinesche zee, op 4° 50′ N. Br. en 108° 2′ 42″ O. L.

Stonie, plaats op Java, residentie Samarang, alwaar concessie is verleend aan de Oost-Indische Maatschappij van administratie en lijfrenten ter ontginning van woeste gronden over eene uitgestrektheid van 19 bouws.

Storm-baai. Deze is gelegen aan Sumatra's Westkust, afdeeling Singkel.

Strand- of Litt-distrikten, landschap op de Westzijde van Celebes' zuid-westelijk schiereiland, grenzende ten Noorden aan Adja Tamparang, ten Oosten aan Sopèng, ten Zuiden aan de Noorder-distrikten en ten Westen aan de straat van Makassar.

Stricher's bank, ondiepte in de Moluksche zee, ten Oosten van Celebes, op 3° 6′ Z. Br. en 122° 30′ O. L.

Striksburg-eiland of Tjemara Ketjil, een der Karimon Djawa-eilanden, ten Noorden van Java, residentie Japara, Noord van Karimon Djawa.

Stroegoen, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Stroom-eiland, eilandje bij Celebes' Noordkust, oostwaarts van Gorontalo, nabij kaap Flosko. Om de West steekt een kliprif nagenoeg $^1/_2$ mijl ver af; het ligt voor eene bogt, de Elphinston-baai genoemd.

Stroomen- of Rivier-kaap (bij de Engelschen Rivers), Noord-Westhoek van Celebes, volgens MELVILL VAN CARNBÉE op 1° 15′ 30″ N. Br. en 120° 47′ 30″ O. L. Aan deze kaap ligt eene zandbaai, met een koraalrif er vóór.

Stroom-klip, drie of vier rotsige eilandjes ten Westen van Java, in de straat Soenda, ten Noord-Westen van Dwars-in-den-weg, Zuid 82° Oost van den Varkens-hoek. Zij steken een weinig boven water uit en hebben branding en bij den wal 40 en 60 vademen diepte. De doortogt tusschen deze eilandjes en Dwars-in-den-weg is veilig.

Struisvogel-klippen, vijf afzonderlijke koraalklippen ten Noorden van Java, met het midden Noord-West $^3/_4$ Noord van het Noorden van het Menscheneter-eiland, op ongeveer 5° 53′ Z. Br. Op de droogste plaatsen vindt men eene diepte van 2 vademen bij laag water en tusschen en digt rondom de droogte van 13 tot 17 vademen. Zij zijn zeer steil.

Struiswijk, eene der wijken van de stad Batavia, op Java. Haren naam ontleent zij aan het door den Raad van Indië D. J. SMITH in der tijd aangelegd landgoed *Struiswijk*, dat ook tot verblijf van den Gouverneur-Generaal WIESE gestrekt heeft. Men vindt er behalve dit landgoed ter wederzijden van den weg nog de landen: Karet, Menting, Kramat en Tanah Tinggi, en van den weg af het landgoed Materman.

Succès-riffen, droogten in de Chinesche zee, ten Zuiden van het Noord-Natoena-eiland.

Suffolk, rif ten Noord-Westen van de Banjak-eilanden, aan de Noord-Oostzijde van het eiland Tapak.

Sugar Loaf, zie: Sitoenkoes Nasi.

Sugie, zie: Soegi.

Suikerbrood, berg op de Noordkust van Nieuw-Guinea, aan de Westzijde der Humboldtbaai.

Suikerbrood, zie: Bongso.

Suikerriet (*Saccharum officinarum*), het gewas, waaruit de rietsuiker wordt vervaardigd, en behoorende tot de *gramineae* of grassen. In

hoever het suikerriet, dat in onzen Indischen Archipel groeit, daar inheemsch of uit andere streken overgebragt is, is een moeijelijk te beslissen punt, hoezeer de geleerden in het vak der plantenkunde, naar het schijnt, het vrij algemeen er voor houden, dat het er te huis behoort. De omstandigheid, dat het woord *teboe*, de Javaansche zoowel als de Maleische benaming van het suikerriet, met eenige kleine veranderingen, niet alleen op de meeste plaatsen van den Archipel, maar zelfs daarbuiten gebezigd wordt, schijnt voor die meening eenigzins te pleiten.

In onze Oost-Indische bezittingen treft men verschillende soorten van suikerriet aan. Volgens den Hoogleeraar MIQUEL [1]) moet het botanisch onderzoek nog beslissen, welke daarvan als *varieteiten*, welke als soorten te beschouwen zijn. In die onzekerheid willen wij ons onthouden van de mededeeling van eenig gevoelen in eene kwestie, die niet eigenaardig behoort tot het gebied, door dit Woordenboek ingenomen, van hoe veel belang voor de verdere ontwikkeling der kultuur van het suikerriet en der bereiding van suiker uit het sap van het riet eene meer volledige kennis van de verschillende soorten en van hare meerdere of mindere waarde voor de suikerindustrie en meerdere of mindere geschiktheid om op verschillende soorten van grond te worden geteeld, overigens moge zijn. Alleen kunnen wij mededeelen, dat de varieteiten, welke men volgens den Heer HASSKARL op Java aantreft, de volgende zijn [2]):

a. Saccharum officinarum calami, op Java bekend onder den naam van *teboe rotan*, vermoedelijk hetzelfde als de *yellow cane* bij ROXBURG, en in Bengalen genoemd *poori*.

b. Taïtense, op Java bekend onder den naam van *teboe hoe ota-heite*, en dat gezegd wordt de meeste suikerstof te bevatten.

c. Candelare, door den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH uit Brazilië overgebragt en in het Soendaneesch genaamd *teboe lilin*.

d. Luteum durum, of de zoogenaamde *teboe kònneng kras* [3]).

e. Luteum molle, of de *teboe kònneng amoh* [4]).

f. Rubrum humile, bekend onder den Maleischen naam van *teboe mèrah pendek* of den Soendaneeschen *teboe berrem lettik* [1]).

g. Rubrum altum, of in het Soendaneesch *teboe berrem tinggi* [2]). De Hoogleeraar MIQUEL houdt het voor waarschijnlijk, dat deze en de voorgaande soort overeenkomen met de *purple cane* van ROXBURG, in Bengalen bekend onder den naam van *kajooli*.

h. Luridum, of in het Soendaneesch *teboe rapoe*.

i. Fumosum, of in het Soendaneesch *teboe asrep* of *asrap*, en in het Maleisch *teboe assap*.

j. Nigrum, in het Soendaneesch *teboe hidoeng* of *berrem gedeh*.

k. Litteratum of *teboe soerat*, ook *teboe Djapara* en *teboe pekes* en

l. Litteratum breve of *teboe soerat pendek*.

De door den Heer HASSKARL gegeven Javaansche benamingen zijn meerendeels Soendanesche, terwijl in het centraal en oostelijk gedeelte van Java verschillende soorten van suikerriet meer bekend zijn onder de benamingen van *njamplong*, *awoe*, *rapoh*, *keyong*, *Djapara* en *Djapara bali*.

De teelt van suikerriet is niet alleen over geheel Java, maar ook over verschillende andere eilanden van den Archipel verspreid, daar het, behalve voor de fabriekmatige suikerbereiding op groote schaal, door de bevolkingen wordt aangeplant, eensdeels ter bereiding van suiker voor eigen consumtie, anderdeels ten verkoop op de markten, aangezien het in stukken gesneden door den inlander als eene lekkernij genuttigd en bij de bereiding van sommige spijzen gebezigd wordt.

Hoe en wanneer de bereiding van suiker uit het riet op Java bekend is geworden, is een vraagstuk, dat niet met zekerheid is uit te maken. Reeds de Romeinen waren met de suiker bekend, als ook met de bijzonderheid, dat zij vervaardigd werd uit het sap van eene soort van riet. Kan daaruit worden afgeleid, dat de suikerbereiding van uit de hooge oudheid dagteekent, de benaming van *saccharum*, door hen aan het artikel gegeven en zoo blijkbaar afkomstig van het Sanskrietsche *sarkara* of *sakara*, hetwelk in het Arabische *zoeccar* of *sakkar* en ook in ons *suiker* eenigermate teruggevonden wordt, schijnt ons voor de

---

[1]) Zie zijne *Flora van Nederlandsch Indië*, Dl. III, bl. 508.

[2]) De opgaaf daarvan vindt men mede in het gemeld werk van den Hoogleeraar MIQUEL, l. l.

[3]) *Kònneng kras*, beteekent geel hard.

[4]) Dat is geel zacht. In het Maleisch heet geel *koening*.

[1]) Dat is rood kort.

[2]) Dat is rood lang of hoog. Waarschijnlijk is deze, en misschien ook de voorgaande soort de in oostelijk Java onder den naam van *keyong* of *kejong* bekende.

kunst der suikerbereiding naar Hindostan te wijzen, en geene geringe kracht wordt daaraan bijgezet door de bijzonderheid, dat op Java, waar zooveel nog getuigt van Hindoesche herkomst, de suiker genaamd wordt *goela*, een woord niet weinig overeenkomst hebbende met het Sanskrietsche *goeda* of *goera*, waarmede evenwel aangeduid wordt de suiker in haren ruwsten toestand, dat is nog niet afgescheiden van de stroop. Desniettegenstaande zijn er, die, en wel op geene verwerpelijke gronden, van gevoelen zijn, dat de kunst der suikerbereiding in China is uitgevonden en vandaar naar andere landen is overgebragt.

Wij achten het even onnoodig als gewaagd om hier eene beslissende uitspraak te doen omtrent iets, dat uit het economisch oogpunt, waarbij wij ons bij dit Woordenboek meer bijzonder bepalen, van geringe, zoo eenige waarde is. Alleen kunnen wij, voor zooveel Java betreft, er dit van zeggen, dat, zoo bij onze eerste komst op dat eiland, de kunst der suikerbereiding er niet mogt hebben bestaan, — hetgeen evenwel niet waarschijnlijk is, omdat er toen reeds eene talrijke vestiging van Chinezen aanwezig was, — zij voor het minst zeer spoedig na de oprigting der Oost-Indische Kompagnie door dien landaard er gebragt is en de industrie der suikerbereiding zelve binnen korten tijd eenen voor die tijden niet onbelangrijken omvang moet hebben gekregen.

Uit een voorstel van den Gouverneur-Generaal Mossel aan den Raad van Indië, hetwelk de dagteekening heeft van 31 December 1750 en bespreekt, wat er ter bevordering der suikerproduktie zou dienen gedaan te worden, blijkt althans, dat reeds in 1710, dus nog geen honderd jaren na onze eerste vestiging, een getal van niet minder dan 131 suikermolens te vinden was in de Jacatrasche landen, voor een groot deel bestaande uit de tegenwoordige residentie Batavia.

Dat getal was, blijkens het zoo even aangehaald stuk, door verval van sommige ondernemingen gereduceerd tot 100, waarvan er bij den aanvang der Chinesche onlusten in 1740 slechts 82 aan den gang waren, hetgeen, aangezien iedere molen gerekend werd te kunnen produceren 600 pikols 1e en 2e soort en 200 pikols 3e soort suiker, voldoende geacht werd voor 's Kompagnie's handel in dat artikel [1]).

Het schijnt evenwel, dat het meerendeel dier suikermolens gedurende de bedoelde onlusten is vernield, en dat na het einde er van het getal is bepaald geworden op 70, doch dat er bij vergissing 7 meer, dus in het geheel 77 werden opgerigt, terwijl, tijdens de Gouverneur-Generaal Mossel zijne voorstellen deed, slechts 66 nog in staat waren om te werken. Hij gaf dus in overweging het getal door nieuwen aanbouw weder te brengen op 77, die hij met een 25tal, elders aanwezig, te weten 7 in Bantam, 8 in Cheribon en 13 in andere gedeelten van Java, dus te zamen 105, genoegzaam achtte tot het produceren van 9,000,000 ponden 1e en 2e soort, en 2 à 3,000,000 3e soort suiker, eene hoeveelheid, voldoende voor het debiet der Kompagnie in Nederland, Suratte, Perzië, de kust van Malabar en Japan, althans zoo men zorgde, dat minstens 100 molens geregeld aan den gang werden gehouden, dewijl het te verwachten was, dat door gebrek aan de noodige fondsen, alsmede door andere omstandigheden, enkele molens van tijd tot tijd zouden stilstaan [1]).

Behalve geldgebrek, waaraan nog het nadeel verbonden was, dat door crediteuren soms beslag op den molen werd gelegd, waardoor het werken er van werd verhinderd, kan men uit hetgeen dienaangaande in het voorstel van genoemden landvoogd voorkomt, genoegzaam opmaken, dat onder de omstandigheden, die het geregeld werken der molens belemmerden, behoorden moeijelijke afvoer, maar vooral gebrek aan brandhout, zoodat dan ook maatregelen door hem worden in overweging gegeven, ten einde de voorziening in die behoefte zooveel mogelijk te verzekeren.

Voor den aanplant der 77 Jacatrasche molens, die, volgens hem, 10 millioen ponden suiker zouden kunnen opleveren, stelt hij eene uitgestrektheid van 4,600 morgen, gelijk staande met 5,520 bouws. Zijne berekening van het cijfer van 4,600 morgen is evenwel blijkbaar fautief, daar hij zegt, dat iedere molen jaarlijks kan vermalen 20 laxa riet, en dat iedere laxa eene uitgestrektheid beslaat van 1,600 vierkante

---

[1]) In het bedoelde stuk van den Gouverneur-Generaal Mossel worden die drie soorten van suiker aangeduid met de woorden *cabessa*, *bariga* en *pee*. Volgens de in den tekst vermelde hoeveelheden voor de produktie der Jacatrasche molens, kon die dus voor de 82 molens gesteld worden op 49,200 pikols 1e en 2e soort, en 16,400 pikols 3e soort, hetgeen tegen 125 ponden per pikol een totaal bedrag geeft van 8,200,000 oude ponden.

[1]) In een later gedeelte van zijn opstel oppert de Gouverneur-Generaal Mossel het denkbeeld, om, ter instandhouding en bevoordeeling der Jacatrasche molens, die, welke men elders had, te doen vervallen of te belasten.

roeden, gelijk staande, volgens hem, met bijna 3 morgen, terwijl 1,600 roeden niet meer bedragen dan $2^2/_3$ morgen en dus naar dien maatstaf de aanplant voor iederen molen niet meer kon zijn dan $53^1/_3$ morgen, dus voor de 77 molens $4,106^2/_3$ morgen, gelijk staande met 4,928 bouws; weshalve, met eene jaarlijksche produktie van 10 millioen ponden, niet meer verkregen zou worden dan ongeveer 2,030 ponden of $16^1/_4$ pikols per bouw.

Met betrekking tot de bereiding der suiker komen in dat stuk verder eenige bijzonderheden voor, waaruit blijkt, dat een molen in een etmaal vermaalde 15,000 suikerrietstokken [1]) en daarvan verkreeg 16 à 20 (stelle gemiddeld 18) balies sap, ieder van 180 kannen, dus te zamen 3,240 kannen [2]), eene hoeveelheid voldoende voor twee kooksels, die te zamen uitleverden 9, 10 à 11 (stelle gemiddeld 10) potten, van ieder van welke men verkreeg 50 ponden 1e en 2e, en 20 ponden 3e soort suiker, ongerekend nog 16 à 20 ponden stroop; weshalve men van 600 bossen riet, ongerekend de stroop, produceerde gemiddeld 500 ponden 1e en 2e, en 200 ponden 3e soort suiker, dus te zamen 700 ponden of $5^3/_5$ pikol, waarvoor noodig waren 3,240 kannen, vermoedelijk gelijk staande met 4,860 Nederlandsche kannen sap [3]).

De hier gegeven cijfers zijn niet in staat om ons eenen hoogen dunk te geven van de suikerfabriekatie dier tijden, te minder nog, wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat wat men toen 1e soort suiker noemde, waarschijnlijk niet hooger stond dan ons tegenwoordig standmonster n°. 15, terwijl de 3e soort ook niet beter was dan ons standmonster n°. 7.

Dat de inrigtingen voor de bereiding van suiker op eene kleine schaal waren, kan, behalve uit het reeds vermelde, ook nog worden afgeleid uit de bijzonderheid, dat de Gouverneur-Generaal Mossel de kosten van oprigting stelt op 6,000 rijksdaalders, te weten: 1,500 voor den grond, voor den aanplant benoodigd, 1,500 voor het bosch tot aankap van brandhout, en 3,000 voor den bouw van eenen molen en pakhuis en den inkoop van buffels. Geen wonder dan ook, dat onder de winsten der ondernemers, die, voor zoo ver wij uit de niet zeer duidelijke voorstelling der zaak hebben kunnen nagaan, hun produkt aan de Kompagnie zouden leveren tegen den prijs van gemiddeld 4 rijksdaalders per pikol, ook berekend worden de voordeelen, door hen te behalen op den verkoop van opium en kramerijen.

Zonder een volledig historisch overzigt te willen geven van den gang der suikerindustrie op Java, hebben wij slechts bij de door den Gouverneur-Generaal Mossel daaromtrent gedane voorstellen, waartoe in rade werd besloten, iets langer stilgestaan, ten einde eenig denkbeeld te geven van den voet, waarop die industrie toen en later onder de Oost-Indische Kompagnie zich bevond. Vijftig à zestig jaren na hem, toen het bestuur in handen kwam van den Gouverneur-Generaal Daendels, vond deze de suikerkultuur in eenen bloeijenden toestand, hoezeer het produkt geen voordeel aanbragt, omdat de suiker, — waarschijnlijk wegens den gestremden handel, ten gevolge van den oorlogstoestand met Engeland, — onverkoopbaar was. Meer zegt de Gouverneur-Generaal Daendels er niet van in zijnen *Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen onder zijn bestuur;* maar misschien is aan dien toestand toe te schrijven, hetgeen hij in eene aanteekening er bij voegt, dat de hooge regering goed gevonden had, het getal suikermolens van tijd tot tijd te verminderen [1]).

Na de herstelling van ons gezag in Indië bleef de suikerkultuur en -fabriekatie buiten regtstreeksche bemoeijing der regering, en geraakte de industrie in diep verval, zoodat in 1825, toen voor het eerst een handelsverdrag van Java en Madura, op last van den Kommissaris-

---

[1]) Tegenwoordig wordt het suikerriet geleverd bij bossen van 25 stokken, zoodat 15,000 stokken 600 bossen uitmaken. Onze tegenwoordige suikerfabrieken vermalen tien, twaalf maal zooveel en meer zelfs in een etmaal.

[2]) Indien onder de benaming van *kan,* zoo als wel waarschijnlijk is, verstaan moet worden de zoogenaamde Bataviasche of Indische kan, die gelijk staat met ruim $1^1/_2$ Nederlandsche kan, dan zou daaruit volgen, dat van 600 bossen riet verkregen werden 4,860 Nederlandsche kannen sap, dat is ruim 8 Nederlandsche kannen per bos. Dit resultaat, hoezeer niet bijzonder in het oogloopend, bewijst toch, — tenzij het riet van buitengewone zwaarte is geweest, hetgeen niet waarschijnlijk is, omdat het niet met elk jaar op nieuw geplant werd, — dat de vermaling, aangezien de molens hoogst waarschijnlijk met buffels in werking werden gebragt, niet zoo slecht geschiedde.

[3]) De produktie kwam dus daarop neder, dat voor een pikol suiker gebruikt werden ruim 107 bossen riet en 868 Nederlandsche kannen sap.

[1]) In de bedoelde aanteekening zegt hij ook, dat aan den verkoop van koffij de gedwongen verkoop van $^1/_4$ suiker was verbonden. — Wat dit beteekent is niet regt duidelijk.

Generaal Burggraaf DU BUS DE GHISIGNIES, werd gepubliceerd, de uitvoer niet meer bedroeg dan 16,357 pikols [1]).

De aanmoediging evenwel, die de Heer DU BUS DE GHISIGNIES aan de suikerindustrie verleende, en betere prijzen gaven daaraan een nieuw leven, blijkbaar uit den toenemenden uitvoer, waarvan het cijfer, volgens de latere handelsverslagen, bedroeg:

in 1826	pikols	19,795.20
" 1827	"	32,229.—
" 1828	"	25,869.75
" 1829	"	73,779.51
" 1830	"	108,640.60
" 1831	"	120.297,96

Als eene bijdrage ter waardering van verschillende beschouwingen, welke later in het midden zullen worden gebragt, zal het niet onbelangrijk zijn, om bij de voorafgegane opgaaf van den uitvoer eene te voegen der waarde er van, te weten:

in 1825	*f*	237,793
" 1826	"	312,724
" 1827	"	503,299
" 1828	"	456,084
" 1829	"	1,231,776
" 1830	"	1,558,612
" 1831	"	1,660,340

dat is per pikol:

in 1825	*f*	14.50
" 1826	"	15.80
" 1827	"	15.60
" 1828	"	17.60
" 1829	"	16.70
" 1830	"	14.35
" 1831	"	13.80

Gelijk bij elk handelsartikel ziet men ook hier vrij belangrijke fluctuatiën in de prijzen, die, hoezeer niet veel verschillende van de prijzen, welke voor de suiker in de laatste jaren hebben gegolden en nu nog gelden, niettemin als vrij hoog te beschouwen zijn, daar waarschijnlijk de kwaliteit der destijds uitgevoerde suiker gemiddeld minder is geweest dan die van den tegenwoordigen uitvoer. — Voor de kwestie, of en in hoever de opgegeven prijzen ter instandhouding der toenmalige partikuliere suikerindustrie bestaanbaar mogten heeten, moet evenwel niet uit het oog worden verloren, dat, hoezeer eene gemiddelde produktie van 15 à 20 pikols per bouw, — zoo als die destijds schijnt verkregen te zijn geworden, en ook door den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH tot grondslag is genomen ter aantooning van het voordeel, dat door zijn stelsel aan de inlandsche bevolking zou worden verschaft, — niet gunstig te achten zij in vergelijking met de tegenwoordige produktie van 40, 50 en meer pikols per bouw, daartegenover staat, dat de vroegere partikuliere ondernemingen op eenen veel minder kostbaren voet dan de tegenwoordige waren ingerigt niet alleen, maar ook de beschikking behielden over het geheele produkt, terwijl de tegenwoordige, met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemers, — daargelaten nog de veel grootere uitgaven, die zij te doen hebben, — het grootste gedeelte hunner produktie aan het Gouvernement moeten leveren tegen prijzen, die de kosten van fabriekatie naauwelijks dekken, en dus hunne winst moeten vinden in hetgeen de verkoop der ter hunner beschikking verblijvende suiker, die uit lagere nommers bestaat dan de aan het Gouvernement geleverde, meer opbrengt dan zij gekost heeft.

Wij zijn nu in ons vlugtig overzigt van den loop der suikerindustrie genaderd tot op het tijdstip der invoering van het kultuurstelsel, en het eerste, wat zich aan ons opdringt, is de vraag: Wat toch bij de voor vooruitgang zoo krachtig sprekende cijfers, die wij zoo even gaven, althans voor de suikerkultuur kon wettigen of verdedigen de invoering van een stelsel, gegrond op eene gedwongene planting door de bevolking van het riet en op eene levering van de suiker aan het Gouvernement door de ondernemers tegen vast bepaalde prijzen.

Inderdaad niets, — ofschoon wij niet willen ontkennen, dat er omstandigheden hebben bestaan, welke zeer goed verklaren, dat en waarom men er toe is overgegaan.

Java was, met zoo vele andere gedeelten van den Archipel, door het regt van den oorlog onder de Oost-Indische Kompagnie, — aanvankelijk slechts een handelsligchaam, — eene Nederlandsche bezitting geworden. In de gedachten van slechts zeer weinigen, zoo van eenigen, was het opgekomen, dat dit regt, hetwelk niets meer of minder mogt heeten dan de berooving eener natie van het regt op een zelfstandig bestaan, in stede van een regt te zijn, de gewelddadigste krenking er van was. Anders

[1]) Dat is 2,032,625 oude ponden, of een vijfde van de produktie, waarop de Gouverneur-Generaal MOSSEL meende te kunnen rekenen.

zou men, bewust van het gepleegde onregt, getracht hebben aan de onder ons gezag gebragte bevolkingen daarvoor eene vergoeding te geven door ze tot eenen toestand te brengen, in vergelijking met welken die bevolkingen zelve zouden hebben moeten bekennen, dat haar zelfstandig bestaan verre achterstond. — In stede daarvan, zag men in die bezittingen niets anders, niets meer dan een terrein ter exploitatie in het voordeel van het moederland; zoo zelfs, dat geen maatregel tot verbetering werd genomen of aangewend, die niet regtstreeks medewerkte tot bevordering van het financiëel of handelsbelang van Nederland.

Zoo was het onder de Oost-Indische Kompagnie [1]), zoo bleef het nog na hare opheffing. Wel hadden de handelingen van het Britsch tusschenbestuur aan die heerschende meening eenen geweldigen slag toegebragt door die bevolkingen in haar doen en laten meer vrijheid te geven, door in hare ontwikkeling eenen meer natuurlijken gang te volgen, en er naar te streven, om de kosten van bestuur te dekken door regelmatige heffing van belastingen; terwijl alzoo het voordeel slechts gezocht moest worden in een gewoon handelsverkeer; — zelfs meenden Kommissarissen-Generaal voor de overneming der ons teruggegeven Oost-Indische bezittingen op den door Engeland ingeslagen weg te moeten voortgaan; maar toen hunne regelingen schipbreuk leden, eensdeels door tegenkanting en reactie, anderdeels doordien men niet gelijktijdig het noodige had verrigt, om ze voor de maatschappelijke toestanden dier bevolkingen passende te maken en alzoo vruchten te doen dragen, — toen dus Indië noch direkt, noch indirekt eenig voordeel afwierp, en integendeel Nederland tot het doen van geldelijke opofferingen werd opgeroepen, — bleek de vroegere als met de moedermelk ingezogen meening, dat het bezit van Indië voor Nederland alleen wenschelijk was voor zoo ver het een regtstreeksch voordeel afwierp, nog zoo krachtig te zijn gebleven, dat zelfs de vraag, of een opgeven van dat bezit niet door ons belang geboden werd, te berde werd gebragt.

In den zin dier vraag werd de zaak wel is waar niet beslist en voor het behoud van Indië, hoe noode dan ook, tot het doen van geldelijke opofferingen overgegaan; maar alleen omdat men de overtuiging van de onschatbare waarde van Java ingang had weten te doen vinden. Geen wonder derhalve, dat, zoodra maar het uitzigt op een herstel van ons, door den vijfjarigen oorlog met Diepo Negoro, zoo geweldig geschokt bestaan op Java daar was, al dadelijk werd in overweging genomen, door welke middelen eene ruime vergoeding van de gedane geldelijke offers zou zijn te verkrijgen.

In dien stand van zaken werd de kort te voren van eene zending als Kommissaris-Generaal naar 's rijks West-Indische bezittingen in Nederland teruggekeerde Generaal van den Bosch in Mei 1829 door Koning Willem I met de landvoogdij over Nederlandsch Indië bekleed en nog vóór zijn vertrek van hier geraadpleegd over de beste middelen ter bereiking van het verlangde doel.

De Heer van den Bosch, — wij hebben het reeds bij het artikel Koffij opgemerkt, en meenen het nu weder onder de aandacht te moeten brengen, — was een man, die zijn vroegeren leeftijd in Indië had doorgebragt en daar was opgegroeid in de denkbeelden en beginselen tijdens de Oost-Indische Kompagnie heerschende en nog na hare opheffing heerschende gebleven. Misschien heeft de omstandigheid, dat hij daar in militaire dienst was, er eenigzins toe bijgedragen, om hem die denkbeelden en beginselen met eene zekere mate van overtuiging te doen aannemen; en wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat zijne zending naar de West-Indische bezittingen hem in de gelegenheid had gesteld, om er de resultaten van den slavenarbeid na te gaan, dan heeft men, naar het ons toeschijnt, den sleutel tot beantwoording der vraag: hoe hij er toe gekomen is, om ook voor de suikerindustrie, hoezeer daarvoor, gelijk wij zagen, geene wettige reden in den bestaanden toestand dier industrie te vinden was, desniettemin het stelsel van dwang toe te passen.

Zijne zienswijze vond ingang bij Koning Willem I, voor wien, hetzij uit overtuiging, hetzij onze vereeniging met België hem er toe had gebragt, het kunstmatig uitbroeijen en koesteren van industrie een lievelingsdenkbeeld was; terwijl, alsof er niets mogt ontbreken aan hetgeen scheen te dringen tot wederinvoering onder gewijzigde vormen van het onder de Oost-Indische Kompagnie gehuldigd stelsel, bij dat alles nog kwam, dat de verwikkelingen met België onzen financiëlen toestand meer en meer zoo zorgelijk maakten, dat, om daaraan het hoofd te kunnen bieden, de noodzakelijkheid van krachtige, spoedig werkende maatre-

[1]) Die de prediking van het Christendom slechts toeliet en aanmoedigde, daar, waar die tot bevestiging van haar gezag en bevoordeeling van haren handel kon strekken.

gelen zich gemakkelijk liet verdedigen, althans voor hen, die, zonder naauw toe te zien op de gevolgen, alleen op de behoefte van het oogenblik letten. — Daardoor verklaart het zich dan ook, dat, sedert het kultuurstelsel is aangevallen, ter verdediging er van steeds gewezen wordt op het feit, dat zonder dit stelsel Nederland in der tijd het staatsbankroet niet zou zijn ontgaan, en nu nog zijne lasten niet zou kunnen dragen.

In zoo ver het blootelijk de vraag geldt, of het door dat stelsel verkregen voordeel Nederland niet werkelijk heeft in staat gesteld, om te doen, hetgeen toen is gedaan en nu nog als een uitvloeisel van het verledene geëischt wordt, willen wij die bewering niet geheel tegenspreken; maar eene andere vraag is het, of, zonder dat stelsel, Nederland niettemin onder eenen zoo enormen schuldenlast, het gevolg van een veel te lang volgehouden oorlogstoestand, gebukt zou hebben gegaan, — of, zonder dat stelsel Nederland niet veel vroeger het systema van volharding tegenover België en de groote mogendheden zou hebben laten varen, en, met gretigheid de voor ons zoo veel voordeeliger, aan België opgelegde conditiën aannemende, een einde zou gemaakt hebben aan eenen gewapenden toestand, die, hoezeer verre onze krachten te boven gaande, ruim negen jaren is volgehouden geworden, in de meening dat het kultuurstelsel de buitengewone uitgaven, door dien gewapenden toestand gevorderd, dekte; hoezeer dit bij slot van rekening en tot onze bittere teleurstelling gebleken is, niet het geval te zijn geweest. Nu nog, in weêrwil van alle de daaraan verbonden gevaren van wisselvallige oogsten en marktprijzen, waaraan de financiële belangen eener natie niet mogen worden blootgesteld, en die zich, sedert het dertigjarig bestaan van het kultuurstelsel, meer dan eens op eene zeer verontrustende wijze hebben voorgedaan, nu nog wordt het behoud van dat stelsel door te velen voorgespiegeld als de *conditio sine quâ non* voor het bestaan van Nederland.

Wanneer wij, afgescheiden van de vraag: wat het kultuurstelsel geweest is voor de bevolkingen in Indië, welke onder de werking er van zijn gebragt, uit het oogpunt alleen der gevolgen, die het voor Nederland gehad heeft, dat stelsel met aandacht beschouwen, dan verkrijgen wij daarvan denzelfden indruk, als wanneer wij eenen handwerksman, voor eene tijdelijke krachtsinspanning, het middel van den sterken drank zien te baat nemen. Wel volgt daarop eene grootere ontspanning, dan hij vroeger, vóór de aanwending van het middel, ooit heeft ondervonden. Niet daarop evenwel, slechts op de kunstmatig er door verkregen tijdelijke krachtsvermeerdering, wordt door hem gelet, en bij herhaling, telkens wanneer hij daaraan behoefte meent te hebben, wendt hij het aan, totdat hij, er aan verslaafd wordende, eindigt met de treurige ondervinding van zelfs zijne natuurlijke, gezonde krachten er door te hebben verspeeld.

Het is een onaangenaam, — men zou haast zeggen, een onvruchtbaar — werk, om telkens en telkens weder met afkeuring terug te komen op eenmaal gebeurde zaken, die geenen keer meer kunnen nemen. En toch, — wil men bij de natie meer en meer de overtuiging ingang doen vinden, dat een kunstmatig leven geen waar leven is en kunstmatig en door dwang verkregen voordeelen geen bloei kunnen geven, op de voortduring waarvan met eenige zekerheid te rekenen valt, — dan is zulks niet mogelijk zonder gedurig te wijzen op de onzuivere bron, waaruit een toestand zich heeft ontwikkeld, onder welken het vertrouwen op eigen kracht en het streven naar zelfstandigheid hoe langer hoe meer afnemen en de natie er toe gebragt wordt om haar heil te zoeken in, of te verwachten van hulpmiddelen, die ons ieder oogenblik kunnen ontvallen, en ons, wanneer die eventualiteit daar is, kracht- en hulpeloos gemaakt zullen hebben. Het heeft daarbij zijn nut, wanneer men tevens aantoonen kan, dat voor de partikuliere industrie op Java geene behoefte aan eene kunstmatige ontwikkeling bestond, omdat daaruit van zelf de overtuiging voortvloeit, dat er geene gronden kunnen bestaan voor de meening, dat zij ook later niet op hare eigene wieken drijven, op hare eigene krachten zou kunnen steunen. Wel laten de bouwstoffen voor zoodanige aantooning, met betrekking tot het aan het kultuurstelsel voorafgegane tijdvak, te wenschen over, maar zij zijn toch alles behalve der aandacht onwaardig.

In de naar eene memorie van den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH, met betrekking tot het kultuurstelsel, gepubliceerde „*Zakelijke extrakten,*" te vinden onder N°. 22 van het *Staatsblad van Nederlandsch Indië* van 1834, lezen wij ten aanzien van de suikerkultuur het volgende:

„De suikerkultuur was, zoo door de vrij „hooge prijzen, als door de aanmoediging daar„aan door het Gouvernement in de laatste „jaren gegeven, wederom eenigermate uit der„zelver diep verval herrezen. De uitvoer van

„suiker had in het jaar 1828 ongeveer 26,000 „en in 1829 ruim 55,000 pikols bedragen, en „dezelve was gedeeltelijk in de Ommelanden „van Batavia, gelijk voormaals, met behulp „van boeyangers uit het Cheribonsche, en deels „in de oostelijke distrikten voortgebragt."

Eer wij voortgaan met onze aanhaling, moeten wij doen opmerken, dat de uitvoer van 1829 ruim 18½ duizend pikols meer heeft bedragen, dan hier wordt opgegeven; terwijl wij daarbij tevens de vraag voegen: waarom men, daargelaten deze fautive opgaaf, voor de beschrijving van den toestand vóór de invoering van het kultuurstelsel, niet verder gaat dan het jaar 1829 en zwijgt van den steeds toenemenden uitvoer in de jaren 1830 en 1831, toen het kultuurstelsel nog niet in werking was gekomen? Zelfs zou het ons niet bevreemden, dat de uitvoer van 1832, die 245,872.19 pikols heeft bedragen, of meer dan het dubbele van het cijfer voor 1831, nog geheel voor rekening der partikuliere industrie zou kunnen gebragt worden. — Doch verder:

„Bij hooge prijzen is dit artikel, in vroegere tijdperken, op Java, altijd in noemwaardige hoeveelheden geteeld."

Wij hebben hierboven gezien, dat, — terwijl in 1831 de uitvoer, zonder nog te spreken van hetgeen voor de consumtie op Java zelve kon zijn geproduceerd, heeft bedragen 120,297.96 pikols of 15,037,245 oude ponden, — in 1750, toen door den Gouverneur-Generaal Mossel krachtige maatregelen in het belang der suikerindustrie werden voorgesteld, op geene hoogere produktie dan van 10 millioen ponden werd gerekend; en in verband tot hetgeen de Gouverneur-Generaal Daendels aangaande de suikerindustrie zestig jaren later mededeelt, dat namelijk de hooge regering goed gevonden had, het getal suikermolens van tijd tot tijd te verminderen, is het niet onwaarschijnlijk, dat het cijfer van 10 millioen ponden, zoo men dat al mogt hebben bereikt, het hoogste is geweest, waartoe de produktie onder de Oost-Indische Kompagnie het gebragt had.

Buitendien is de geheele voorstelling omtrent de meerdere of mindere produktie, als een gevolg van hoogere of lagere prijzen, zoo ingekleed, dat zij, voor zoo ver daarbij ook op de tijden onder de Oost-Indische Kompagnie wordt gedoeld, een verkeerd denkbeeld van de zaak geeft en ons in de meening moet brengen, alsof in die tijden de suikermolenaars van die hoogere prijzen profiteerden en er door geprikkeld werden tot vermeerdering der produktie, terwijl het ons gebleken is, dat de ondernemers eenen vasten prijs voor hun produkt ontvingen, en de vermeerdering of vermindering van het getal suikermolens, al naarmate het daarvan verkregen produkt winst of verlies gaf, van de regering afhing. Behoudens deze rectificatie, kunnen wij overgaan tot hetgeen er verder volgt:

„Dan op den duur heeft zich die kultuur „nimmer, zonder de ernstige tusschenkomst „van het Gouvernement, kunnen staande houden, hetgeen daaraan is toe te schrijven, dat „de prijs van dat produkt dikwerf beneden de „kosten der produktie daalde."

Wanneer men hier, in stede van: *kosten der produktie*, leest: *den prijs, waarvoor de suiker in handen der Kompagnie kwam*, dan hebben wij er vrede mede; maar dan ook springt het dadelijk in het oog, hoe onjuist het is, om die reden, geldig misschien voor den vroegeren toestand onder de Kompagnie, ook van toepassing te verklaren op den toestand der industrie van 1825—1831, alsof die, bij uitzondering van alle andere industriën, aan geene daling en rijzing der marktprijzen onderhevig zou mogen zijn. Ondertusschen wordt daarop gezegd:

„En met zoodanig eenen teruggang werden „de ondernemers in 1830 andermaal bedreigd."

Een tijdperk van lage prijzen is voor eenen ondernemer zeker geen aangenaam tijdperk; maar iedere industriëel, die goede rekening wil maken, heeft zich daarop voorbereid en rekent er op, dat de goede jaren de kwade moeten compenseren. Ook weet hij, dat, evenmin als dat hooge prijzen zich kunnen staande houden, omdat zij zeer spoedig aanleiding geven óf tot vermeerderde produktie en daardoor toenemende concurrentie, óf tot verminderde vraag, even zoo min ook lage prijzen lang stand kunnen houden, omdat men te wachten heeft óf vermeerderde consumtie, óf inkrimping der produktie.

„Reeds een aantal derzelve (namelijk dier ondernemingen) „in de oostelijke distrikten," zoo wordt de reeks der argumenten tot aanprijzing van het suikerkultuurstelsel gesloten, „vonden zich te gronde gebragt, zoodat, hoezeer „die tak van landbouw in dat oogenblik eene „zekere hoogte had bereikt, niettemin, zonder „gepaste schikkingen, op geen duurzamen bloei „van denzelven te rekenen was."

Wie is er, die zich in staat rekent, om eenigen tak van industrie van den invloed van afwisselende prijzen bevrijd te houden, anders dan met een onnatuurlijk, kunstmatig leven, waarvan de kosten altijd op de eene of andere wijze, meestal evenwel met krenking van

zeer groote, zoo niet nog grooter belangen, moeten gevonden worden?

Wij willen het hier vermelde feit, dat reeds een aantal ondernemingen in het oostelijk gedeelte van Java waren te gronde gebragt, niet tegenspreken, maar meenen toch te moeten vragen, of de steeds toenemende produktie daarvoor wel sterk getuigt, en, zoo neen, of dat te gronde gaan dan niet moet gezocht worden in andere omstandigheden dan die van lage marktprijzen [1]. Lage prijzen hebben zeer dikwijls eenen zeer weldadigen invloed, door de ondernemers als het ware te dwingen, om alle krachten aan te wenden, ten einde op allerlei wijze, met weinig of geene vermeerdering van kosten, meer te produceren. Zoo ziet men, dat lage prijzen met ruime oogsten voor den landman voordeeliger zijn, dan hooge prijzen met slechte of middelmatige oogsten.

En het zonderlingste van al die destijds ter aanprijzing van het kultuurstelsel bijgebragte beschouwingen en feiten is, dat, terwijl de achteruitgang en ondergang der suikerondernemingen aan lage prijzen toegeschreven worden, bijkans aan het einde van dat gedeelte der *„Zakelijke extrakten,"* hetwelk over de suikerkultuur handelt, met even zoo vele woorden gezegd wordt, dat de suiker destijds overal op Java tegen *f* 10 koper of *f* 8 [2]) zilver kon gemaakt worden, tegen eenen prijs derhalve, die vrij wat lager was dan de marktprijzen, waaronder dan bestaande partikuliere ondernemingen beweerd werden te zijn te gronde gegaan. En om de tegenspraak, waarin die bewering met de werkelijkheid stond, nog meer in het oog te doen springen, hebben wij slechts te wijzen op de bijzonderheid, dat bij de suikerkontrakten, door de regering onder het kultuurstelsel aanvankelijk uitgegeven en waarbij eene levering van het geheele produkt aan de ondernemers werd opgelegd, de prijs der te leveren suiker in den regel gemiddeld lager was bepaald dan de toen bestaande marktprijzen, met welke, zoo als beweerd werd, de partikuliere ondernemingen niet zouden kunnen staande blijven.

De conclusie van het hier bijgebragte is dus, òf dat de geheele bewering niets meer is dan een schijngrond, òf dat de bij de kontrakten vastgestelde prijzen zoo laag konden gesteld worden, alleen daarom, dewijl de kontraktanten langs andere wegen en door andere middelen in staat gesteld werden met voordeel te werken. Vraagt men, waarin die middelen en wegen hebben bestaan, dan weten wij die slechts te vinden in het verstrekken van enorme renteIooze voorschotten zoo voor den opbouw der fabrieken als voor de jaarlijksche kosten der fabriekatie, welke kosten voor de ondernemers zoo laag mogelijk werden gesteld door verpligten arbeid en verpligte levering van meest alle benoodigdheden tegen eene zeer geringe betaling. Het kan dus voor den nadenkende niet moeijelijk vallen na te gaan, ten koste van wie de toenmalige kontraktanten in de mogelijkheid werden gesteld, om tegen lagere prijzen te leveren, dan ter instandhouding van partikuliere ondernemingen bestaanbaar werd geacht.

Men moge lang en breed over de zaak redeneren, ten aanzien van het kultuurstelsel zal men, ook met betrekking tot de suikerkultuur, tot geene andere conclusie komen, dan dat het iets anders in zijn schild voerde, dan het als leus op zijne banier had geschreven, gelijk wij reeds met opzigt tot de koffijkultuur hebben opgemerkt in het daarover handelend artikel.

Wel werd er ter verdediging van dat stelsel mede beweerd, dat de Javaan veel ledigen tijd

---

[1]) Wij hebben in het artikel Samarang eenige der ongunstige omstandigheden opgenoemd, waaronder de partikuliere suikerindustrie nu nog en vroeger, toen ieder partikulier in de binnenlanden met een zeker wantrouwen werd toegelaten en bejegend, waarschijnlijk nog veel meer gebukt ging. Buitendien, om met eenigen grond te kunnen beweren, dat lage prijzen den hierboven bedoelden ondergang van verschillende ondernemingen inderdaad hebben bewerkt, zou men het bewijs moeten leveren, niet alleen dat de ondernemers in goede jaren niet uit het oog hadden verloren, dat er ook slechte tijden konden komen; maar ook, dat hunne ondernemingen op goede grondslagen gelegd waren, en oeconomisch beheerd werden. Op dit laatste willen wij bijzonder de aandacht gevestigd hebben, omdat het zoo heel lang niet is geleden, dat men in Indië wel veel geld wilde en wist te verdienen, doch niet om zich een fortuin te maken. Men zie slechts de menigte van advertentiën, in de Javasche couranten van de eerste 15 jaren voorkomende, omtrent insolvente boedels van personen, van wie men zoo iets niet zou hebben verwacht, om zich te overtuigen, dat onze bewering niet uit de lucht gegrepen is.

[2]) Volgens de hierboven uit de handelsverslagen door ons medegedeelde waarde der uitgevoerde suiker, bedroeg die nog in 1831 gemiddeld *f* 13.80 per pikol, terwijl de waarde van den uitvoer in 1832 ad 245,872.19 pikols, bij het handelsverslag van dat jaar wordt opgegeven tegen *f* 2,836,266, dat is gemiddel *f* 11.50 per pikol, zoodat in de jaren 1831 en 1832 de Indische marktwaarde der suiker nog ruim *f* 5 en *f* 3 hooger stond dan de prijs, waarvoor in dien tijd de vervaardiging van suiker gezegd werd overal op Java te kunnen geschieden.

overheeft, dien hij door traagheid en onverschilligheid niet wil of niet weet te benuttigen, en dat het dus beter is hem daartoe te dwingen, zoodat zelfs eene geringe belooning voor hem geacht kan worden winst te zijn; maar in den loop van ons onderzoek zal het waarschijnlijk genoegzaam blijken, wat wij daarvan te denken hebben.

Voor dat onderzoek, hetwelk wij, gelijk bij de artikelen Koffij en Rijst, residentiesgewijze zullen doen, zijn wij evenwel niet voornemens den geheelen gang der suikerkultuur sedert de invoering van het kultuurstelsel na te gaan, — daarvoor laten de gegevens voor de eerste 20 à 25 jaren te veel te wenschen over; — maar willen wij ons bepalen tot de laatste zes jaren, namelijk het tijdvak van 1857—1862, waaromtrent men vrij uitvoerige mededeelingen bezit, om naar aanleiding van de verkregen resultaten in eenige algemeene beschouwingen het drieledig belang bij de Gouvernements suikerkultuur, dat namelijk der bevolking, der suikerfabriekanten en der regering, ook uit een geldelijk oogpunt te bespreken.

Volledigheidshalve, en ook omdat bij die beschouwingen vergelijkingen kunnen te pas komen tusschen de op Java en elders verkregen resultaten, zal het niet ondienstig zijn het een en ander mede te deelen aangaande de teelt van het suikerriet zelf, zoo als die, — wij behoeven het naauwelijks te doen opmerken, — behoudens eenige wijzigingen, hier en daar hetzij door de ondervinding, hetzij door de plaatselijke gesteldheid van den grond aangeprezen, vrij algemeen bij de Gouvernements aanplantingen plaats vindt, naar aanleiding van eene handleiding, daarvoor ruim 20 jaren geleden bij de directie der kultures opgemaakt [1]).

Bij dat stuk wordt de kultuur zeer geregeld behandeld met aanwijzing:

Eerst, der soorten van gronden voor de teelt het meest geschikt;

Vervolgens van de bereiding of bewerking, die de grond moet ondergaan, alvorens met de beplanting een aanvang kan worden gemaakt;

Daarna van de verschillende rietsoorten, met aanwijzing van hare waarde;

Verder van de verschillende soorten van bibiet of stekken en hare behandeling;

Zoo ook van de wijze, waarop de beplanting geschiedt, en

Eindelijk van hetgeen er bij de inoogsting in acht te nemen valt.

Wij willen, hetgeen onder die verschillende rubrieken wordt voorgeschreven, kortelijk nagaan, met bijvoeging, waar wij daartoe aanleiding vinden, van enkele opmerkingen.

De voor de teelt meest geschikte gronden, zegt de handleiding, worden aan den uitersten voet van het gebergte aangetroffen.

Het lijdt geen twijfel, dat aan den voet van het gebergte de gronden te vinden zijn, die de geschiktste gelegenheid aanbieden tot ontlasting van overtollig water, terwijl de omstandigheid, dat die gronden het eerst het van de bergen afstroomend water, zoo rijk aan slib, gevormd door verrotting van het gebladerte, ontvangen, niet weinig tot hunne vruchtbaarheid moet bijdragen. Ondertusschen is het eene bekende zaak, dat, onder anderen, in Soerabaja verscheiden fabrieken zijn, wier aanplantingen, hoezeer vrij digt bij het strand, althans nog al vrij ver van het gebergte verwijderd gelegen, in geen opzigt iets behoeven onder te doen voor die van hooger gelegen fabrieken. Integendeel langs het strand, dat is aan den weg van de stad Soerabaja naar Pasocroewan, als ook aan den weg naar Modjo Kerto, heeft men juist eenige fabrieken, die de minste resultaten niet hebben verkregen.

Wij willen echter niet beslissen, of daarmede het beweren van den schrijver der handleiding geheel vervalt, daar toch tot de grootere resultaten, door de aan de stranden of althans niet diep in het binnenland gelegen fabrieken verkregen, ook kan bijdragen hunne plaatsing onder eene meer talrijke en waarschijnlijk ook meer intelligente bevolking, dan men in of digt bij het gebergte in den regel aantreft, als ook de meerdere nabijheid van de stad Soerabaja, met hare inrigtingen voor het vervaardigen en repareren van machineriën, waardoor de moeijelijkheden en ongelukken, die zoo dikwijls gedurende den oogsttijd voorkomen, veel spoediger en gemakkelijker kunnen worden verholpen.

Ondertusschen is het voor suikergronden van groot belang, dat zij gemakkelijk van water voorzien en ontlast kunnen worden.

Wat den grond zelven aangaat, daarvoor wordt:

In de eerste plaats de voorkeur gegeven aan de *tanah tarabang poetih*, of den uit klei en zand zamengestelden, geelachtigen grond;

Vervolgens aan de *tanah tarabang itam*, dat is den mede uit klei en zand zamengestelden, maar meer rooden, naar het zwart hellenden grond;

---

[1]) Het stuk is in 1845 ter landsdrukkerij te Batavia gedrukt en ontworpen door den in 1849 overleden Directeur der kultures, DE MUNNICK, toen hij nog Inspecteur der kultures was.

Eindelijk de *tanah besaar*, of de zware kleigrond, die toch altijd met eenig zand vermengd moet zijn, om voor de teelt geschikt te kunnen worden gemaakt.

Laag gelegen, moerassige, als ook leemachtige of witte kleigronden, die in den droogen tijd vaneensplijten, als ook steenachtige gronden, worden gezegd ten eenenmale ongeschikt te zijn.

Of evenwel de voorkeur zich regelen moet naar de in de handleiding gegeven rangschikking, zal wel niet door allen worden toegegeven, daar er zijn, die de *tanah tarabang itam* verkiezen, dat is niet, gelijk de handleiding zegt, roodachtige, naar het zwart hellende en uit klei en zand zamengestelde gronden, maar dezulke, die voorzien zijn van eene rijke laag bepaald zwarte teelaarde, hoedanige men juist in het Soerabajasche aantreft.

Wat evenwel in de handleiding verstaan wordt onder gronden, vermengd met zand, is ons niet regt duidelijk, omdat op Java, althans in de binnenlanden, weinig eigenlijk zand wordt aangetroffen, maar wel asch en gedecomposeerde steenen, die door de verschillende vuurbergen worden uitgeworpen, en wier vermenging met klei daaraan eene zekere rulheid geven, waardoor de bewerking dier gronden zeer wordt vergemakkelijkt. Zoo heeft een groot gedeelte van den Kedirischen grond, vooral die in het regentschap Kediri, den naam van zanderig te zijn, terwijl dat zanderige bestaat in een gruis van door de vulkanen uitgeworpen stoffen.

Met opzigt tot de bereiding of bewerking van den grond zegt de handleiding, dat, nadat in de maanden Mei of Junij het *padi*-gewas van het veld is en het *padi*-stroo of *damin* verzameld, gedroogd en verbrand is, om te dienen tot bemesting van den grond [1]), een aanvang kan worden gemaakt met den aan dien grond te verrigten arbeid.

Wanneer men nagaat, dat met al de tusschenpozingen, welke de ter bereiding van den grond gevorderde arbeid ondergaan moet, om den grond goed te kunnen laten uitwasemen en droogen, een tijd van minstens twee maanden verloopt van het oogenblik dat het veld voor de suikerkultuur beschikbaar wordt, tot op dat waarop de beplanting kan geschieden, — dat bovendien den grond, die, na met *padi* beplant te zijn geweest, voor de suikerteelt bestemd wordt, ook eenige rust, hoe kort ook, gegund moet worden, en eindelijk, dat de meeste fabrieken reeds medio Junij met de vermaling van het riet beginnen en van het eerste riet niet de slechtste stekken voor de beplanting worden verkregen, dan volgt daaruit, dat voor het aanvangen van den veldarbeid, wanneer dit op Mei of Junij wordt bepaald, het tijdstip te laat wordt aangegeven. In de meeste gevallen moeten dan ook reeds medio Maart de voor de teelt bestemde gronden, zoo niet alle, dan toch die, welke het eerst beplant worden, beschikbaar zijn, en met den daaraan te verrigten arbeid kan alzoo niet later dan in de eerste helft van April een aanvang worden gemaakt.

Wij behoeven evenwel niet te doen opmerken, dat niet alle gronden gelijktijdig bewerkt worden. Dit toch zou, — daargelaten nog de vraag, of zulks mogelijk ware, — voor de beplanting zelve niet gunstig zijn, aangezien die, zoodra de grond behoorlijk gereed is gemaakt, spoedig dient plaats te hebben, wil men niet het gevaar loopen, dat deze, te lang blijvende liggen, zich weder sluit, hetgeen niet anders dan tot vermeerdering van arbeid aanleiding kan geven.

Het afbakenen der door en om de tuinen ter breedte van 5 à 6 Rijnlandsche voeten te leggen wegen, die niet alleen dienen voor de karren, welke het riet transporteren, maar ook om met gemak overal bij den aanplant te kunnen komen, zoo mede het graven van goten langs de tuinen ter breedte van 2 en ter diepte van $1^1/_2$ Rijnlandsche voet, is het eerste werk, waartoe men overgaat.

Dit verrigt en de stoppelbrand afgeloopen zijnde, wordt de grond bewaterd, opdat men na 4 of 5 dagen kunne overgaan tot de eerste beploeging, die in de lengte en daarna in de

[1]) Dat de asch van het verbrande rijststroo, of eigenlijk slechts van de stoppels, eene uiterst onvoldoende bemesting moet geven, zal moeijelijk zijn tegen te spreken. Eene zonderlinge bepaling in de suikerkontrakten, waarbij den ondernemers de verpligting wordt opgelegd, om ter besparing zooveel mogelijk van brandhout, het uitgeperste riet of *ampas* als brandstof te gebruiken, — eene bepaling, die niet strekken kon, om het riet zoo sterk mogelijk te doen uitpersen, omdat, zoo vergruisd, de *ampas* als brandstof weinig waarde meer heeft, — heeft ook ten gevolge, niet alleen dat de *ampas*, door den kundigen Richardson Porter in zijn werk over den landbouw in de tropische gewesten zoo te regt als eene zeer goede bemesting aangeprezen, daarvoor verloren gaat, maar ook dat zelfs de bladeren van het suikerriet door vele fabriekanten als brandstof worden gebezigd. Waarschijnlijk heeft men gemeend in die bepaling eene goede oplossing van het voor de suikerindustrie zoo uiterst belangrijk punt van de brandstof te vinden, zonder te bedenken, dat men zoo doende zich vroeger of later zou vastwerken met betrekking tot het veel belangrijker vraagstuk omtrent de uitputting der gronden.

breedte ter diepte van 6 à 8 Rijnlandsche duimen behoort te geschieden. Telkens met eene tusschenpozing van 4 à 5 dagen wordt die beploeging drie- à viermalen herhaald, en de grond alzoo hoe langer hoe dieper omgewoeld [1]), totdat hij, gelijk de inlander dit noemt, de volle rijpheid heeft erlangd.

Na de laatste beploeging moet de grond eenige dagen onaangeroerd blijven liggen, ten einde te kunnen uitzuren, afkoelen en uitdampen.

[1]) Of evenwel overal de eerste beploeging 6 à 8 duimen diep geschiedt en de latere beploegingen nog dieper gaan, meenen wij eenigzins in twijfel te mogen trekken. Eene diepe beploeging evenwel achten wij over het algemeen, maar in het bijzonder voor het suikerriet, zeer wenschelijk, omdat het een gewas is, dat te sterker uitstoelt, naarmate het genoegzame diepte van grond mist om zich goed te kunnen vastzetten. Op Java, waar de grond onder het geploegde eene groote mate van vastheid, zelfs van hardheid heeft, waardoor het water, dat door regens of kunstmatige besproeijing op de velden wordt gebragt, er niet doordringen kan en dus te zeer er op blijft liggen, is eene diepe beploeging ook daarom te meer van groot belang; maar even als overal elders geldt het ook daar, dat het gemakkelijker is goede voorschriften te geven, dan de opvolging er van te verzekeren, waarbij nog komt, dat de Javaansche ploeg niet diep gaat en het ploegvee niet sterk genoeg is, om met dieper gaande ploegen te werken. Het is dan ook waarschijnlijk om die reden, dat men eene drie-, viermalen herhaalde beploeging noodig heeft geacht, wel wetende, dat met eene enkele maal de noodige diepte niet zou kunnen worden verkregen.

Die herhaalde beploegingen worden derhalve, naar het ons toeschijnt, door de noodzakelijkheid geboden en zijn alles behalve overtollig. Ondertusschen heeft de gewezen suikerfabriekant H. VAN BLOMMESTEIN in een geschrift, dat in 1864 te Samarang bij DE GROOT, KOLFF & C⁰. is uitgegeven, en ten titel voert: *Voorstel van eene belangrijke wijziging in het planten van het suikerriet op Java,"* die herhaalde beploegingen als weelde beschouwd en tot niets anders leidende dan tot onnoodige verzwaring van den veldarbeid voor de suikerrietplantende bevolking. Hij wil maar ééne beploeging en wel alleen ter vernietiging van het op het veld aanwezige onkruid. Het is blijkbaar, dat hij het weldadige van eene flinke, diepe beploeging van het geheele veld, ten einde den grond behoorlijk te openen voor den heilzamen invloed der lucht, geheel voorbijziet. Vandaar dan ook, dat hij, die behoudens ééne weinig beteekenende beploeging ter wegneming van het onkruid, de werkzaamheden voor de bereiding van het suikerrietveld wil bepaald hebben tot het graven op eene diepte van 20 à 22 en eene breedte van 18 à 20 Rijnlandsche duimen, van de geulen of voren, waarin de stekken komen te liggen. Of de opvolging van hetgeen hij in overweging geeft eene vermindering van arbeid voor den suikerrietplanter zou te weeg brengen, zouden wij niet zoo onvoorwaardelijk willen toestemmen, — maar gesteld al eens dat dit werkelijk zoo ware, dan toch zou bij de bewerking van het veld voor den onmiddellijk daarop volgenden rijstbouw, de arbeid niet weinig verzwaard worden door de meerdere vastheid, die de grond tusschen de volgens hem te graven voren zou gekregen hebben, en alzoo zou waarschijnlijk die verzwaring bij den rijstbouw opwegen tegen de vermindering van den arbeid, die hij zich bij de suikerteelt voorstelt. Maar afgescheiden daarvan komt het ons voor, dat tegen het door hem in overweging gegevene een gewigtig bezwaar is in te brengen, — daarin bestaande, dat de ruimte voor het uitstoelen der suikerrietplanten er geheel door beperkt wordt tot de breedte der voren, die hij gegraven wil hebben, en de plaats, welke iedere plant in de voren beslaat, daar toch buiten de voren de grond te vast is, om hetzij voor de uitstoeling, hetzij voor de voeding der plant van eenig nut te kunnen zijn.

In het voorwoord schijnt de schrijver ter aanprijzing van zijn voorstel te wijzen op het feit, dat de produktie van Batang (zijne voormalige suikerfabriek), in weêrwil *van het herhaald ploegen en het uitdampen der omgeploegde aarde*, gedurende 12 jaren door elkander niet meer dan 15½ pikols suiker per bouw heeft bedragen, terwijl door *het stelsel van niet ploegen*, de produktie van het zoo even gemeld gering cijfer is gestegen tot 38 pikols. Wij willen het feit der vermeerderde produktie op zich zelf niet tegenspreken, maar stellen daartegenover, dat onder anderen in de residentie Soerabaja, waar de gewezen Resident DE PEREZ het diep ploegen en goed bewerken van den grond met alle kracht doorzette, de produktie in de laatste 15 jaren ook niet weinig is vooruitgegaan. Om aan het tot aanprijzing van zijn voorstel door den Heer VAN BLOMMESTEIN bijgebragte feit, uit een zuiver landbouwkundig oogpunt, de noodige waarde te kunnen hechten, zou mitsdien het bewijs gevorderd worden, niet alleen dat de fabriek Batang vroeger in alle opzigten zoo goed werkte als later, — en dus de vermeerderde produktie ook niet daaraan, misschien wel voor een belangrijk deel, is toe te schrijven, — maar ook dat in het tijdvak der gemiddelde produktie van 15½ pikols per bouw, de aanplant voor die fabriek, zoo met opzigt tot de keus van het riet, als, en wel voornamelijk, met opzigt tot de bewerking van den grond, niets te wenschen heeft overgelaten. Wanneer wij nagaan, dat de suikeronderneming Batang gelegen is in de residentie Pekalongan, waar, gelijk wij in het artikel Rijst hebben aangewezen, zoo veel getuigt van jammerlijke verachtering, dan komt het ons voor, dat omtrent het laatste punt wel eenige twijfel mag gekoesterd worden. Wij weten overigens niet, of in het distrikt, waar de aanplant voor Batang plaats vindt, vroeger eenige indigokultuur kan hebben bestaan; maar, zoo ja, dan zou ook nog de vraag te pas

pen; terwijl, wanneer dit afgeloopen is tot het graven der waterleidingen wordt overgegaan. Naarmate de gronden hooger of lager liggen en alzoo de mogelijkheid van overstrooming in de Westmoesson of den regentijd minder of meer wordt, kunnen die leidingen worden aangelegd op eenen afstand van 3 of 4 Rijnlandsche roeden van elkander, met regtstandige kanten en ter breedte en diepte van 1 Rijnlandschen voet. Vervolgens wordt het veld weder even bevochtigd, moetende het water dadelijk worden afgeleid; terwijl, na eene tusschenpozing van 4 of 5 dagen, de kluiten gebroken en de grond gelijk gemaakt worden. Deze bewerking geschiedt met de *grabuk*, een zwaar stuk rondhout ter lengte van 8 à 10 Rijnlandsche voeten, voorzien in het midden van een boom, waaraan het trekvee wordt gespannen. De *grabuk*, waardoor de kluiten worden gebroken, wordt langzaam over het veld getrokken, en soms, om meer drukking te geven, gaat de drijver er op zitten of staan. Op deze bewerking volgt de laatste beploeging, die in de lengte en breedte van het veld wordt gedaan, terwijl alsdan de waterleidingen, die door de vooraf-gegane verschillende werkzaamheden zijn aangeslibt, weder op hare diepte worden uitgegraven.

Het maken der transportwegen rondom de tuinen, als ook het aanleggen van paggers, die, naar gelang men meer of minder overlast heeft van wilde varkens, stevig of ligt kunnen zijn, geschiedt in de tusschenpozingen tusschen de verschillende beploegingen. Na de laatste beploeging worden de beddingen op eenen afstand van 3 Rijnlandsche voeten afgestoken en opgehoogd, als wanneer het fijnmaken met de patjol der nog overgebleven kluiten plaats vindt. In de geulen of voren tusschen de beddingen, nadat men nog eenmaal de ploeg er doorheen heeft laten loopen, worden, op eenen afstand van $1^1/_2$ Rijnlandschen voet, ter diepte van 6 duimen, en op 8 duimen in het vierkant de gaten gegraven, waarin de rietstekken moeten geplant worden. Zoo toebereid laat men, voor en aleer tot de beplanting wordt overgegaan, den grond nog 8 à 12 dagen liggen, ten einde de uit de gaten uitgegraven aarde voldoende te doen uitzuren en eene zuivere aardlucht te verkrijgen, hetgeen door den inlander *wangi* genoemd wordt.

Volgens de handleiding zijn de meest bekende rietsoorten:

het Japara Bali,
" " Bima,
" " Klepon,
" " Gading,
het Ngamplong,
" Awoe,
" Malam,
" Banting (Otaheiti),
" Goelo,
" Itam,
" " Moeloes,
" Mangloe Itam,
" " Idjoe,
" " Soerat,
" Laree Idjoe,
" " Mérah,
" Padjek.

Men ziet, dat hier weder eene andere nomenclatuur geldt, dan die wij hierboven uit het werk van den Hoogleeraar MIQUEL naar HASSKARL gaven. Vele benamingen der verschillende soorten variëren naar verschillende residentiën. In het belang der wetenschap niet alleen, maar ook der teelt zelve zou het wenschelijk zijn, dat aan die verwarring een einde wierd gemaakt.

De vier soorten van het Japara-riet, hetwelk minder stokken in den stoel oplevert dan de drie daarop volgende soorten van wit riet, worden in de handleiding gezegd rijk aan sap te zijn. Met de 8e maand begint het te bloeijen en eene maand lang draagt het de bloem, waarna het ten spoedigste moet worden geoogst, omdat het na dien tijd begint uit te droogen.

Het witte riet, of het Ngamplong, Awoe en Malam, kan 14 maanden te velde staan, is sterker doch minder saprijk dan het Japarariet, en bestand zoowel tegen lange droogte als tegen overstroomingen.

Het Banting- of Otaheiti-riet staat van 16 tot 18 maanden te veld, schiet zeer hoog op en geeft op rijke gronden veel sap, doch verbastert spoedig, is wegens zijne houterige geaardheid moeijelijk te vermalen en wordt daarom weinig aangeplant.

De overige rietsoorten worden, als niet rijk in sap, minder voor de suikerbereiding dan

---

kunnen komen, of en in hoe ver de opheffing in 1858 van die den grond zoo uitputtende teelt mede kan hebben bijgedragen tot verbetering der suikerkultuur in het gezegd distrikt.

Hoezeer wij door het voorafgegane hetgeen er in den tekst volgt ten aanzien van de naar aanleiding der handleiding aan het suikerrietveld verder te verrigten werkzaamheden eenigzins zijn vooruitgeloopen, hebben wij het geschrift van den Heer VAN BLOMMESTEIN, dat ons onder het afdrukken in handen kwam, niet beter dan in deze noot kunnen bespreken.

wel ten verkoop op de markten, door de bevolking geteeld.

De keus van het voor den aanplant te bezigen riet hangt van den aard der gronden af, hoezeer men in den regel aannemen kan, dat de Japara-soorten verkieselijk zijn op zware, kleiachtige, en de witte op losse, zandachtige gronden. Waar zulks evenwel mogelijk is, doet men wel met van de beide soorten aan te planten, ten einde zoowel bij den aanvang van den maaltijd rijp riet te hebben, als om later geen riet te moeten bewerken, dat overrijp en dikwerf uitgedroogd is.

Men heeft vier soorten van bibiet of stekken, als:

poetjoean,
kebirian,
dederan en
kretan.

De eerste soort of *poetjoean* is de top van het riet en wordt dadelijk na de snijding naar de nieuwe suikerrietvelden overgebragt en geplant. Daarvan schieten de loten zoowel uit den top als uit de oogen.

De tweede soort of *kebirian* is mede de top van het riet, maar waarvan het uiteinde is afgesneden, zoodat slechts uit de oogen de loten kunnen uitschieten.

De derde soort of *dederan* is ook de top van het riet, gelijk de *poetjoean*, maar wordt op kweekbeddingen geplant, om, na 10 à 14 dagen te hebben gestaan en weder te zijn uitgeschoten, naar de velden te worden overgebragt en uitgeplant.

De vierde soort of *kretan* is het in stukken gesneden riet zelf, dat alzoo gaaf moet worden doorgekapt, zonder scheuringen in de huid of bast. Ieder stuk moet twee volle leden bevatten, met minstens nog één duim riet aan de uiterste oogen, zoodat in effecte drie oogen zigtbaar zijn. Even als de *dederan* wordt de *kretan* aanvankelijk op kweekbeddingen geplant, om, na 10 à 14 dagen te hebben gestaan en alsdan genoegzaam te zijn uitgeloopen, op de velden te worden overgeplant.

De *poetjoean* en *kebirian* komen het beste voort op zware, kleiachtige gronden; terwijl het voor losse, zandachtige gronden verkieslijk is de *dederan* en *kretan* te nemen. De laatstgenoemde soort van bibiet behoeft des noods niet eerst in kweekbeddingen te worden geplant, maar dient alsdan 3 à 4 dagen in het water [1]) te worden gelegd, om daardoor de scherpe, der ontkieming schadelijke deelen te doen uittrekken.

[1]) En nog wel in stroomend water, zoo wij ons niet bedriegen.

De *kretan* is ook, voor het geval dat de velden niet gereed voor de beplanting mogten zijn, of dat deze om andere redenen uitgesteld moet worden, de geschiktste soort van bibiet, om gedurende eenigen tijd bewaard te worden. In zoodanig geval wordt een kuil van 6 à 8 Rijnlandsche voeten in het vierkant, ter diepte van 3 Rijnlandsche voeten, in den grond gegraven en legt men daarin de stekken van die soort, waarna de kuil met rijststroo of blad gedekt wordt. Des avonds moeten de alzoo bewaarde stekken worden bevochtigd, doch slechts met spaarzaamheid, omdat zij anders beginnen te fermenteren en voor den aanplant ongeschikt zouden worden.

Als alles gereed is, om met den aanplant eenen aanvang te kunnen maken, moeten in ieder veld, in hetwelk daartoe wordt overgegaan, de waterleidingen met water worden gevuld.

Op rijke gronden, zegt de handleiding, kan met twee stekken in elk gat of *tjoeklak* worden geplant, terwijl op middelmatige gronden slechts met één bibiet mag geplant worden [1]).

De twee eerste soorten van stekken, namelijk de *poetjoean* en de *kebirian*, worden op de diepte van het gat of de *tjoeklak* in eene hellende rigting in den grond gelegd, zoodat de top zigtbaar blijft en eenigzins boven den grond uitsteekt. De stek wordt met de hand, doch niet te sterk, aangedrukt, terwijl het gat met de losse daaruit verkregen aarde wordt aangevuld en de stek daarna in den grond nog eenigzins wordt bevestigd.

Met de twee andere steksoorten, namelijk de *dederan* en de *kretan*, wordt op dezelfde wijze te werk gegaan, met dat onderscheid alleen, dat zij meer vlak gelegd en bijna geheel met aarde overdekt worden.

Bij het leggen der stekken moeten de oogen altijd op den zijkant komen; terwijl bij het bezigen van twee stekken voor één gat, zij op eene handbreedte van elkander moeten verwij-

[1]) Of het planten met één of twee stekken moet afhangen van den meerderen of minderen rijkdom van den grond, zouden wij niet zoo gaaf durven toegeven. Zoo veel is zeker, dat soms op rijke gronden één bibiet wordt gebezigd, en omgekeerd op minder rijke gronden met twee stekken wordt geplant. In den regel komt het ons voor, dat het planten met één bibiet de voorkeur verdient, en dat, wanneer men er twee bezigt, dit geschiedt tot verzekering dat een van beiden slaagt. In het geval, dat beiden mogten opkomen, zou het misschien beter zijn, er slechts één te laten staan.

derd zijn en de oogen naar de buitenzijde gekeerd moeten hebben.

Dadelijk na de beplanting worden de stekken matig begoten, waarbij het water aan de lage zijde van den stek wordt uitgestort. Vervolgens blijft het plantsoen een paar dagen onaangeroerd liggen, om daarna om de 3 of 4 dagen op dezelfde wijze te worden begoten. Het begieten mag evenwel slechts des avonds tegen zonsondergang plaats hebben.

Acht à tien dagen na de beplanting onderzoekt men, hoe zij geslaagd is, en wordt elke stek, die niet merkbaar is uitgeloopen, omzigtig ontbloot en door een nieuwen vervangen, wanneer van geene uitbotting blijkt, en dat onderzoek en die inboetingen worden herhaald, totdat men zich verzekerd heeft, dat alle stekken zijn uitgeloopen.

Twee à drie weken na den aanplant, wanneer het plantsoen 1 à $1^1/_2$ Rijnlandschen voet hoog is opgeschoten, wordt het veld voor de eerste maal bevochtigd, en die bevochtiging wordt later, naar gelang van omstandigheden, herhaald. Het water mag evenwel niet langer dan $^1/_2$ of $^3/_4$ uur op het veld blijven staan. De zware gronden hebben echter meer water noodig dan de ligte, en voor die kan de bevochtiging dus iets langer duren.

Bij langdurige droogte moeten de waterleidingen, wanneer het plantsoen mogt beginnen te kwijnen, met water worden gevuld, doch dadelijk weder geledigd, zoodra de planten weder een frisch en groen aanzien bekomen. Tot deze wijze van bevochtiging moet echter niet te dikwijls worden overgegaan, omdat voor het jonge riet te veel water doorgaans schadelijker is dan droogte [1]).

Na de eerste bevochtiging, dus 2 à 3 weken na de beplanting, en vervolgens van tijd tot tijd, moet de grond van onkruid worden gezuiverd, terwijl, al is er geen onkruid, de grond rondom elken rietstoel met de patjol los en rul moet worden gemaakt, hetgeen als een voornaam vereischte voor het welslagen van den aanplant, niet mag verzuimd worden.

Vijf à zes weken na de beplanting, als wanneer het plantsoen twee Rijnlandsche voeten hoog is opgeschoten, worden de voren of geulen, waarin geplant is, tot op de helft aangevuld met de aarde, waarmede de beddingen zijn opgehoogd. Later, en naar gelang van den wasdom van het riet, wanneer het 60 à 65 dagen oud is, worden die geulen nog tweemaal aangevuld, en de aarde om het riet aangehoogd, zoodat in drie keeren de opgehoogde beddingen geheel zijn weggeslagen. De derde keer wordt om de drie geulen de grond eenigermate uitgegraven, zoodat drie geulen eene bedding vormen, die dus drie rijen van rietstoelen heeft.

Aangezien hierboven is gebleken, dat de beddingen eene breedte van 3 Rijnlandsche voeten hebben, zoo volgt daaruit, dat, volgens de handleiding, de regels, waarin het riet geplant wordt, 3 Rijnlandsche voeten en minder zelfs van elkander verwijderd zijn, terwijl de planten zelve ook op $1^1/_2$ Rijnlandschen voet in den regel staan. Men vindt evenwel aanplantingen, waarbij de regels niet zoo ver van elkander verwijderd zijn. — Wij houden het er voor, dat op Java het riet over het algemeen te digt wordt geplant, althans wat betreft de beplanting in de regels, en dat men met eene wijdere beplanting belangrijke resultaten zou krijgen, vooral met betrekking tot eene meerdere saprijkheid van het riet, zonder het gehalte van het sap te doen dalen. — Wij kunnen niet nalaten hier melding te maken van eene merkwaardige proef in Engeland genomen met het zaaijen van tarwe, hetwelk, zoo als men weet, een gewas is, dat even als het suikerriet uitstoelt. Van de geheele zaak vindt men eene uitvoerige beschrijving in het Supplement van het nommer van 20 September 1862 van *The Illustrated London News*, waaruit blijkt, dat in zijne pogingen, om eene edele soort van tarwe en daarvan eenen geheelen oogst, onvermengd met andere soorten, te bekomen, de aandacht van den Heer HALLETT, van Brighton, een bekend veefokker en landbouwer, bij het lezen van oude geschriften over den tarweverbouw, toevallig viel op eene daarin voorkomende opmerking, dat een korrel tarwegraan, zoo het geplant wordende de noodige ruimte had, *achttien* duimen in het vierkant uitstoelt. Hij nam er de proef van in zijnen tuin, en uit de opbrengst nam hij de schoonste korrels, om ze weder op dezelfde wijze uit te planten met de noodige ruimte. Hij verkreeg evenwel aanvankelijk eene grove soort van tarwe, omdat hij eerst slechts op de grootte der aren had gelet. Maar in 1857 begon de Heer HALLETT weder zijne proeven met eene aar van eene middelmatige grootte, doch voorzien van eene edele soort van graankorrels, met dat gevolg, dat hij in 1862, dus 5 jaren later, niet minder dan 50 acres of ongeveer 20 bunders, gedeeltelijk bemest en

---

[1]) Er zijn bekwame suikerrietplanters, die het niet voor gunstig houden, wanneer het riet vóór den aanvang der regens in de Westmoesson weelderig staat, — maar het beter achten, wanneer het tegen dat tijdstip niet veel meer dan teeken van leven geeft.

gedeeltelijk onbemest, had beplant met het in die vijf jaren van de korrels van die éene aar successivelijk en in toenemende mate verkregen produkt, en wel korrel voor korrel in opzettelijk daartoe met een pootijzer gemaakte gaten op één Engelschen voet in het vierkant afstands. Hij had bij die wijze van bezaaijing slechts een zestiende gedeelte noodig gehad van hetgeen men anders bij uitstrooijing van het zaad verbruikt. Niet alleen werden de meerdere kosten der beplanting meer dan gedekt door hetgeen aan zaad was bespaard, en gewezen op de enorme kwantiteit, die alzoo voor de consumtie behouden werd; maar het gewas zelf stond zoo buitengewoon gunstig, dat, terwijl het, wat digtheid betrof, ruim de vergelijking kon doorstaan met dat der omliggende, op de gebruikelijke wijze bezaaide velden, de aren van het gewas der laatstbedoelde velden, wat zwaarte en soort betrof, in geene de minste vergelijking konden komen met die, welke men op de velden van den Heer Hallett voetstoots kon vinden. — Om niet in overdrijving te vervallen rekende de Heer Hallett, dat zijne wijze van beplanting de produktie minstens verdubbelde.

Past men nu de hier verkregene ondervinding toe op den aanplant van het suikerriet, dan zou men, naar ons oordeel, een suikerrietstek afzonderlijk moeten planten, om te weten te krijgen, welken omvang zijne uitstoeling neemt, en daarna te bepalen op welke ruimte de beplanting op groote schaal zou dienen te geschieden. Wij houden ons overtuigd, dat langs dien weg, zoo al geene vermeerdering van het getal rietstokken per bouw werd verkregen [1], althans het riet zelf in zwaarte en saprijkheid zou hebben gewonnen, zonder eenig nadeel voor het gehalte van het sap; terwijl het niet onwaarschijnlijk is, dat door het verkrijgen van een meer krachtig gewas, men ook minder last zal ondervinden van het omvallen van het riet. De te nemen proef zou ook zoo kunnen geschieden, dat men die met twee of drie der beste soorten nam en ze onvermengd hield, om zoo tot eene veredeling van iedere soort te geraken. Misschien zou men langs dien weg, met opzigt tot de voor een twintigtal jaren op Java genomen, doch alstoen mislukte proeven, om de stoelen van het suikerriet te laten staan voor het gewas van een volgend jaar, tot meer gunstige resultaten kunnen komen, ofschoon, in aanmerking nemende den aard der gronden op Java, eene jaarlijksche beplanting met verwisseling van gronden gedurende 3, 4 ja 5 jaren, naar onze meening, steeds de voorkeur verdient. In den regel, en waar men geene *terres vierges* vindt, — en

---

[1]) Van een bouw van 500 vierkante Rijnlandsche roeden kan men de breedte het gevoegelijkst stellen op 20 roeden of 240 voeten en de lengte op 25 roeden of 300 voeten. Hoe de beplanting ook geschiede, dat is, of men de regels legge over de breedte of over de lengte, is voor de berekening van het getal stoelen, dat men kan verkrijgen, vrij onverschillig. Maar gesteld, dat de regels in de lengte komen te liggen, dan zal iedere bedding van 3 voeten breedte met hare geul, daarvan de breedte stellende op 1 voet, eene ruimte innemen van 4 voeten, zoodat men op eene breedte van 240 voeten zal hebben 60 beddingen met de geulen, of, hetgeen op hetzelfde neêrkomt, 60 rijen, waarin geplant wordt, terwijl de lengte van iedere rij 300 voeten zal bedragen. De handleiding zegt, dat in de geulen de gaten moeten uitgegraven worden op $1^1/_2$ voet of 18 duimen van elkander. Voegt men des noods daarbij de gehéele breedte van het gat of de *tjoeklak* ad 8 duimen, — hoezeer het niet blijkt, of de ruimte, voor de *tjoeklak* gesteld, al dan niet begrepen is in den afstand, waarop die gaten moeten gegraven worden, — dan zou daaruit volgen, dat in de rijen zelve de planten eene ruimte hebben van hoogstens 26 duimen, zoodat in de lengte der rij ad 25 roeden of 300 voeten minstens 138 planten komen te staan. Dit cijfer nu vermenigvuldigende met het getal van 60 rijen, zoo even verkregen, zoo zou daaruit volgen, dat, naar de voorschriften der handleiding, op een bouw van 500 vierkante Rijnlandsche roeden, minstens 8,300 suikerrietplanten moeten komen. De gemiddelde opbrengst der suikerrietvelden op Java, — sommige geven 1,600, andere tot 3,000 bossen en meer, — bedraagt, naar eene daarvan door ons gemaakte vrij naauwkeurige berekening, ongeveer 2,050 bossen per bouw, dat is, ad 25 stokken per bos, 51,250 stokken; zoodat van 8,300 suikerrietstoelen, die men volgens de handleiding minstens per bouw moet hebben, de gemiddelde opbrengst niet meer is dan 6 stokken per stoel. Wij houden het er voor, dat bij eene ruimere beplanting wel het getal stoelen per bouw zal verminderen, maar hoogst waarschijnlijk niet het getal stokken en nog veel minder de hoeveelheid sap, daarvan te verkrijgen. Maar, — om nu terug te komen op het hierboven medegedeelde omtrent de in Engeland genomen proeve met de tarwe, — is het aannemelijk, dat, wanneer eene tarweplant bij noodige ruimte 18 duimen in het vierkant uitstoelt, een zoo veel krachtiger gewas als het suikerriet voor zijne uitstoeling genoeg zou hebben aan eene ruimte van 3 voeten op hoogstens 26 duimen? Blijkt het alzoo, — hetgeen wij aan de beslissing van meer bevoegden overlaten, — dat de ruimte voor de uitstoeling van eene suikerrietplant grooter moet zijn, dan is de eenvoudige gevolgtrekking, dat door te weinig ruimte de plant in haren groei te zeer wordt belemmerd, en dus niet kan opbrengen, wat van haar redelijkerwijs te wachten zou zijn.

daaronder kunnen die, waarop men op Java het suikerriet gewoonlijk plant, waarlijk niet gerekend worden te behooren, — is het noch voor het gewas, noch voor den grond zelven raadzaam, om herhaaldelijk achtereen hetzelfde gewas op denzelfden grond te telen.

Door gebrek voorts aan een genoegzaam verlicht en belangstellend toezigt gebeurt het dikwijls, dat men op Java velden aantreft, waarvan men meer dan éénе soort van riet ontvangt. Bekend is het, dat op die wijze dikwijls verbastering in een gewas kan worden te weeg gebragt, ofschoon wij niet durven beweren, dat dit ook ten aanzien van het suikerriet zou gelden.

Eindelijk moeten wij er nog de aandacht op vestigen, dat voor vele gewassen, die met stekken of door het poten van de vrucht worden voortgeplant, de verbastering, wanneer die plaats grijpt en niet toe te schrijven is hetzij aan ongeschiktheid, hetzij aan armoede van den grond, niet beter kan worden verholpen dan door bezaaijing, ten einde daardoor weder de oorspronkelijke soort te verkrijgen.

Met opzigt tot de inoogsting eindelijk schrijft de handleiding voor, om het riet van den stoel bij den wortel af te scheuren en niet af te snijden, omdat het meeste en het beste sap in het onderste gedeelte van den rietstok aanwezig is, waarvan bij het snijden derhalve te veel zou verloren gaan [1]).

Na aanhoudende of zware regenbuijen zou evenwel, volgens de handleiding, niet mogen geoogst worden, omdat, — zoo wordt er gezegd, — de ondervinding leert, dat alsdan het riet minder suikerdeelen bevat, daar het schijnt, alsof door het regenwater die suikerdeelen naar de wortels of in den grond worden afgeleid.

Het voor het niet inoogsten van het riet bij zware regens als reden opgegeven verlies van suikerdeelen, is, — hoezeer die meening op Java vrij algemeen aangenomen is, — eene, naar ons inzien, niet genoegzaam uitgemaakte zaak. Waarheid is het, dat bij regens het gehalte van het suikersap daalt en soms zelfs vrij sterk, en wij gelooven ook dat door regen het riet, dat eenmaal tot rijpheid is gekomen, veel te lijden heeft en spoediger deterioreert dan bij droogte; maar het is de vraag, of die daling wijst op verlies van suikerdeelen, dan wel daarop, dat de plant meer vocht opneemt en bij gevolg saprijker of liever nog waterachtiger wordt. Het blijkt althans niet, dat in regenachtige jaren de produktie over het algemeen zooveel minder is dan in drooge jaren, en zoo al, dan komt dit meerendeels daar vandaan, dat met regens aan het gesukkel in de werkzaamheden geen einde komt, omdat niet alleen eene spoedige uitdamping er door belemmerd wordt, maar ook de *ampas* niet gedroogd kan worden en dus de fabriekant meer brandhout moet verbruiken dan waarop hij gerekend heeft, en het verkrijgen van brandhout in de Oostmoesson noch zoo gemakkelijk noch zoo goedkoop is als in de Westmoesson, wanneer de fabrieken stilstaan. Het is evenwel nog niet bewezen, welke gevolgen, die namelijk van het sukkelen gedurende de regens, of die van het stilstaan der werkzaamheden, voor den fabriekant meer te betreuren zijn.

Doch het wordt tijd om over te gaan tot het onderzoek van den toestand der Javasche suikerindustrie in het tijdvak van 1857—1862.

Even als bij andere gelegenheden hebben wij daartoe bijeengebragt de door de regering daaromtrent medegedeelde cijfers en die vervat in de volgende hier bijgevoegde tabellen, als:

I. Van de uitgestrektheid van den aanplant;
II. Van het getal huisgezinnen, bij de suikerteelt ingedeeld, wordende bij
  IIa. Gegeven eene berekening van het getal huisgezinnen per bouw, en bij
  IIb. Van de uitgestrektheid, gemiddeld per suikerrietplantend huisgezin te bewerken;
III. Van de verkregen produktie, met de berekeningen, sub
  IIIa. Van de produktie per bouw, en
  IIIb. Van de produktie per suikerrietplantend huisgezin;
IV. Van het genoten plantloon, met de berekeningen, sub
  IVa. Van het bedrag van het plantloon per bouw,
  IVb. Per suikerrietplantend huisgezin, en
  IVc. Per pikol suiker;
V. Van de over de suikerrietvelden geheven landrente, met de opgaaf van het bedrag, sub
  Va. Per bouw,
  Vb. Per suikerrietplantend huisgezin,
  Vc. Per pikol suiker, en
  Vd. Percentsgewijs berekend over het genoten plantloon.

[1]) Het voorschrift is zeer goed en wordt dan ook vrij algemeen in acht genomen. Wij behoeven evenwel niet te doen opmerken, dat het niet te pas kan komen, wanneer men de stoelen voor een volgend jaar laat staan. In die afscheuring der stokken, zoo doelmatig, omdat daarmede niets voor den fabriekant verloren gaat, schijnt ook een krachtig argument te liggen tegen het laten staan der stoelen voor het gewas van een of twee volgende jaren.

N°. I. Uitgestrektheid van den aanplant van suikerriet, in bouws van 500 vierkante Rijnlandsche roeden.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Totaal der zes jaren.
	bouws.	bouws.	bouws.	bouws.	bouws.	bouws.	bouws.
Cheribon. . .	4,709	4,539	4,234	4,234	4,234	4,324	26,274
Tagal.	3,194	3,194	3,199	3,222	3,243	3,200	19,252
Pekalongan. .	1,500	1,500	1,500	1,500	1,500	1,520	9,020
Samarang. . .	2,100	2,060	1,940	1,840	1,800	2,100	11,840
Japara.. . . .	4,269	4,269	3,905	3,705	3,705	4,055	23,908
Rembang. . .	490	490	390	300	300	500	2,470
Soerabaja. . .	8,030	8,030	8,030	8,030	8,030	8,080	48,230
Pasoeroewan.	6,062	6,002	6,002	6,002	6,002	6,070	36,140
Probolinggo..	5,001	5,001	5,001	4,693	4,693	4,973	29,362
Bezoeki. . . .	2,200	2,200	2,200	2,000	2,000	2,000	12,600
Banjoemaas. .	400	400	320	320	320	320	2,080
Madioen.. . .	800	800	800	800	800	800	4,800
Kediri.. . . .	1,900	1,900	1,900	1,900	1,900	1,900	11,400
Te zamen. .	40,655	40,385	39,421	38,546	38,527	39,842	237,376

N°. II. Getal landbouwende huisgezinnen, bij de suikerkultuur ingedeeld.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Totaal der zes jaren.
Cheribon. . .	17,454	17,492	18,930	18,961	18,941	19,198	110,976
Tagal.	11,450	11,450	12,400	12,400	12,400	12,800	72,900
Pekalongan. .	7,965	8,205	8,362	9,402	10,909	9,900	54,743
Samarang. . .	9,659	9,412	11,110	11,634	12,075	12,432	66,322
Japara.. . . .	16,478	17,721	22,349	22,514	23,917	25,213	128,192
Rembang . .	1,960	1,960	1,560	1,200	1,200	2,000	9,880
Soerabaja. . .	50,268	49,976	52,379	53,196	55,865	54,625	316,309
Pasoeroewan.	21,089	21,831	21,936	22,221	22,319	22,367	131.763
Probolinggo..	15,888	15,664	16,970	15,954	16,266	16,770	97,512
Bezoeki. . . .	7,706	7,457	6,794	6,832	6,586	6,601	41,976
Banjoemaas. .	1,523	1,529	1,529	1,608	1,597	1,277	9,063
Madioen.. . .	3,672	3,690	3,530	3,772	3,282	3,295	21,241
Kediri.. . . .	8,784	9,492	9,646	9,631	9,899	10,392	57,844
Te zamen. .	173,896	175,879	187,495	189,325	195,256	196,870	1,118,721

N°. IIa. Getal landbouwende huisgezinnen per bouw.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld gedurende de zes jaren.
Cheribon. . .	3.71	3.85	4.47	4.48	4.47	4.44	4.22
Tagal.	3.59	3.59	3.88	3.85	3.82	4.—	3.79
Pekalongan. .	5.31	5.47	5.57	6 27	7.27	6.51	6.05
Samarang. . .	4.60	4.57	5.73	6 32	6.71	5.92	5.60
Japara.	3.86	4.15	5.72	6.08	6.45	6.22	5.36
Rembang. . .	4.—	4.—	4.—	4.—	4.—	4.—	4.—
Soerabaja. . .	6.26	6.22	6.52	6.62	6.96	6.76	6.56
Pasoeroewan.	3.48	3.64	3 65	3.70	3.72	3.68	3.64
Probolinggo..	3.17	3.13	3.39	3.40	3.47	3.37	3.32
Bezoeki. . . .	3.50	3.39	3.09	3.41	3.29	3 30	3.33
Banjoemaas..	3.81	3.82	4 78	5.—	4.99	3.99	4.36
Madioen.. . .	4.59	4.61	4.41	4.71	4.10	4.12	4.42
Kediri.	4.62	5.—	5.08	5.07	5.21	5.47	5.07
Voor 't geheel.	4.28	4.36	4.76	4.91	5.07	4.94	4.72

N°. IIb. Uitgestrektheid van den aanplant, gemiddeld per suikerriet-plantend huisgezin berekend [1]).

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
	bouw.	bouw.	bouw.	bouw.	bouw.	bouw.	bouw.
Cheribon. . .	0.269	0.260	0.229	0.224	0.224	0.225	0.237
Tagal.	0.279	0.279	0 258	0.260	0.260	0 250	0.264
Pekalongan. .	0.188	0.183	0.178	0.160	0.137	0.154	0.165
Samarang. . .	0.217	0.219	0.175	0.158	0 149	0.169	0.179
Japara.. . . .	0.260	0.241	0.175	0.165	0.155	0.161	0.186
Rembang. . .	0.250	0.250	0 250	0.250	0.250	0.250	0 250
Soerabaja. . .	0.160	0.161	0.153	0.151	0.144	0.148	0.152
Pasoeroewan.	0.288	0.280	0.274	0.270	0.269	0.271	0.274
Probolinggo..	0.315	0 319	0.295	0.294	0.288	0.296	0.301
Bezoeki. . . .	0,298	0.295	0.324	0.293	0.304	0.303	0.300
Banjoemaas. .	0.262	0.261	0.210	0.199	0.200	0.251	0.230
Madioen.. . .	0.218	0.217	0.226	0.212	0 244	0.243	0.226
Kediri.. . . .	0.216	0.200	0.197	0.197	0.192	0.183	0.197
Voor 't geheel.	0.234	0.230	0.210	0.204	0.197	0.202	0.212

[1]) Men heeft de in deze tabel voorkomende onderdeelen van den bouw slechts met 2 te deelen, om de uitgestrektheid van den aanplant per suikerrietplantend huisgezin in vierkante Rijnlandsche roeden te krijgen, waarvan 7 ongeveer gelijk staan met 1 Nederlandsche roede.

N°. III. Produktie van suiker.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Totaal der zes jaren.
	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Cheribon.	179,675.92	161,989.45	142,588.17	158,201.39	154,135.74	150,477.25½	947,057.92½
Tagal.	101,043.34	126,342.80	110,584.47	112,804.90	104,156.83	106,044.86	660,977.20
Pekalongan.	53,782.97	59,396.96	56,437.35	58,295.48	54,476.46	54,834.89	337,224.11
Samarang.	52,299.57	75,201.18	52,387.59	63,879.02	55,249.24	60,218.77	359,235.37
Japara.	149,173.44	152,105.12	135,281.86	145,043.09	153,965.65	147,347.47	882,916.63
Rembang.	12,737.31	12,623.25	11,632.27	10,659.38	10,261.30	16,787.45	74,700.96
Soerabaja.	353,583.66	336,695.79	377,866.41	404,398.92	382,002.74	387,663.17	2,242,210.69
Pasoeroewan.	307,875.25	338,277.43	325,289.17	369,550.64	352,815.51	334,533.96	2,028,341.96
Probolinggo.	218,374.53	230,649.62	225,174.83	235,247.56	235,990.55	241,530.58	1,386,967.67
Bezoeki.	119,795.38	96,629.61	90,814.65	98,015.87	87,713.55	89,441.16	582,410.22
Banjoemaas.	9,956.54	10,600.86	7,967.70	8,614.77	7,390.38	7,535.08	52,065.33
Madioen.	33,440.89	38,484.—	35,744.83	28,659.—	32,319.86	23,497.41	192,145.99
Kediri.	59,068.19	64,487.47	67,494.09	71,135.01	65,721.42	64,134.69	392,040.87
Te zamen. . .	1,650,806.99	1,703,483.54	1,639,263.39	1,764,505.03	1,696,199.23	1,684,046.74½	10,138,304.92½

N°. III*a*. PRODUKTIE PER BOUW, IN PIKOLS VAN 125 AMSTERDAMSCHE PONDEN.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Cheribon. . .	38.15$^{1}/_{2}$	35.69	33.67$^{1}/_{2}$	37.36	36.40	34.80	36.04$^{1}/_{2}$
Tagal.	31.63$^{1}/_{2}$	39.55$^{1}/_{2}$	34.57	35.01	32.11$^{1}/_{2}$	33.45	34.33$^{4}/_{5}$
Pekalongan. .	35.85$^{1}/_{2}$	39.59$^{3}/_{4}$	37.62$^{1}/_{2}$	38.86	36.31$^{3}/_{4}$	36.07$^{1}/_{2}$	37.38$^{3}/_{5}$
Samarang. . .	24.90	36.50$^{1}/_{2}$	27.—	34.72$^{1}/_{2}$	30.69	28.67$^{1}/_{2}$	30.34
Japara.. . . .	34.94	35.63	34.64	39.14$^{3}/_{4}$	41.55$^{1}/_{2}$	36.33$^{3}/_{4}$	36.93
Rembang. . .	25.99$^{1}/_{2}$	25.76	29.82$^{1}/_{2}$	35.53	34.20	33.57$^{1}/_{2}$	30.24
Soerabaja. . .	44.03	41.93	47.05$^{1}/_{2}$	50.36	47.56	47.98	46.23
Pasoeroewan.	50.79	56.36	54.19$^{3}/_{4}$	61.57	58.78	55.11	56.12
Probolinggo..	43.66$^{1}/_{2}$	46.12	45.02$^{1}/_{2}$	50.12$^{3}/_{4}$	50.28$^{1}/_{2}$	48.57	47.23$^{2}/_{3}$
Bezoeki. . . .	54.45	43.92	41.28	49.—	43.85$^{1}/_{2}$	44.72	46.21$^{1}/_{2}$
Banjoemaas. .	24.89	26.50	24.40	26.92	23.09$^{1}/_{2}$	23.55	25.03
Madioen.. . .	41.80	48.10$^{1}/_{2}$	44.68	35.82$^{1}/_{2}$	40.39$^{3}/_{4}$	29.36	40.03
Kediri.	31.08$^{1}/_{2}$	33.94	35.52	37.44	34.59	33.75$^{1}/_{2}$	34.39
Voor 't geheel.	40.60$^{1}/_{2}$	42.18	41.66	45.77$^{1}/_{2}$	44.02$^{1}/_{2}$	42.27	43.13

N°. III*b*. PRODUKTIE PER SUIKERRIETPLANTEND HUISGEZIN.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Cheribon. . .	10.29	9.26	7.53	8.34	8.14	7.83$^{4}/_{5}$	8.53$^{2}/_{5}$
Tagal.	8.82$^{1}/_{2}$	11.03	8.92	9.09$^{1}/_{2}$	8.40	8.28$^{1}/_{2}$	9.06$^{2}/_{3}$
Pekalongan. .	6.75	7.24	6.75	6.20	4.99	5.53$^{3}/_{4}$	6.16
Samarang. . .	5.41$^{1}/_{2}$	8.—	4.71$^{1}/_{2}$	5.49	4.54	4.84$^{1}/_{3}$	5.41$^{2}/_{3}$
Japara.. . . .	9.05	8.58	7.63$^{1}/_{2}$	6.49	6.44	5.84$^{2}/_{5}$	6.88$^{3}/_{4}$
Rembang. . .	6.50	6.44	7.45$^{1}/_{2}$	8.88	8.55	8.39$^{1}/_{3}$	7.56
Soerabaja. . .	7.03	6.74	7.21$^{1}/_{2}$	7.60	6.84	7.09$^{2}/_{3}$	7.09
Pasoeroewan.	14.60	15.50	14.83	16.63	15.81	14.96	15.39$^{1}/_{4}$
Probolinggo..	13.74$^{1}/_{2}$	14.72$^{1}/_{2}$	13.27	14.75	14.50$^{1}/_{2}$	14.40$^{1}/_{4}$	14.22$^{1}/_{3}$
Bezoeki. . . .	15.54$^{1}/_{2}$	12.96	13.37	14.35	13.32	13.55	13.87$^{1}/_{2}$
Banjoemaas. .	6.54	6.93	5.21	5.35$^{3}/_{4}$	4.63	5.90	5.74$^{1}/_{2}$
Madioen.. . .	9.11	10.43	10.32$^{1}/_{2}$	7.59$^{3}/_{4}$	9.85	7.13	9.04$^{3}/_{5}$
Kediri.	6.72	6.79$^{1}/_{2}$	7.—	7.38$^{1}/_{2}$	6.64	6.17	6.77$^{3}/_{4}$
Voor 't geheel.	9.49	9.68$^{1}/_{2}$	8.74	9.32	8.68$^{1}/_{2}$	8.55$^{2}/_{5}$	9.06$^{1}/_{4}$

N°. IV. Plantloon, door de suikerrietplantende bevolking genoten.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Totaal der zes jaren.
Cheribon.	*f* 484,558.60½	*f* 474,889.84	*f* 417,036.44	*f* 441,482.59	*f* 429,188.99	*f* 425,155.01½	*f* 2,672,311.48
Tagal.	" 255,236.90	" 283,565.—	" 276,413.96½	" 264,401.56	" 307,119.46	" 305,808.08½	" 1,692,544.97
Pekalongan.	" 147,812.22½	" 158,517.86½	" 154,361.90½	" 157,538.06	" 149,299.05	" 153,615.09	" 921,144.19½
Samarang.	" 152,540.41½	" 219,336.77½	" 151,302.60	" 167,482.99	" 159,870.31	" 176,725.38	" 1,027,258.47
Japara..	" 407,658,78½	" 405,037.68½	" 374,177.83	" 379,386.51	" 399,850.38½	" 413,016.22	" 2,379,127.41½
Rembang.	" 37,563.19½	" 36,992.80½	" 33,883.10	" 29,341.34	" 28,675,75	" 47,892.—	" 214,348.19
Soerabaja.	" 892,787.36½	" 862,790,84	" 922,561.86½	" 950,182.66	" 931,379.09½	" 960,084.92	" 5,519,786.74½
Pasoeroewan.	" 723,314.82½	" 771,723.06	" 756,213.29	" 812,755.22	" 789,703.20	" 785,612.56	" 4,639,322.15½
Probolinggo..	" 565,195.50½	" 583,534.57½	" 583,614.71	" 568,173.95	" 571,143.44½	" 601,469.49	" 3,473,131.67½
Bezoeki.	" 281,660.49	" 251,079.10	" 243,654.97	" 246,854.63	" 229,515.86	" 227,963.58	" 1,480,728.63
Banjoemaas.	" 29,039.90½	" 30,919.15	" 23,239.10	" 25,126.41	" 21.555.24½	" 22,605.30	" 152,485.11
Madioen..	" 79,472.78½	" 85,774.40	" 91,050.—	" 79,706.52	" 84,643.06	" 69,704.26	" 490,351.02⅓
Kediri.	" 162,576.34½	" 180,245.66	" 186,890.42	" 194,805.10	" 182,699.11½	" 184,054.12	" 1,091,270.76
Te zamen. . .	*f* 4,219,417.34½	*f* 4,344,406.75½	*f* 4,214,400.19½	*f* 4,317,237.54	*f* 4,284,642.96½	*f* 4,373,706.02	*f* 25,753,810.82

N°. IV*a*. Bedrag van het plantloon per bouw.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
Cheribon. . .	*f* 102.90	*f* 104.62	*f* 98.50	*f* 104.27	*f* 101.37	*f* 98.32 1/2	*f* 101.71
Tagal.	„ 79.91	„ 88.78	„ 86.40 1/2	„ 82.06	„ 94.70	„ 95 56	„ 87.91 1/2
Pekalongan. .	„ 98.54	„ 105.67 1/2	„ 102.91	„ 105.02	„ 99.53	„ 101.06	„ 102.12 1/4
Samarang. . .	„ 72 64	„ 106.47	„ 78.—	„ 91.02	„ 88.82	„ 84.15 1/2	„ 86.76
Japara.. . . .	„ 95.50	„ 94.88	„ 95.82	„ 102.40	„ 107.92	„ 101.85 1/2	„ 99.51
Rembang. . .	„ 76.66	„ 75.49 1/2	„ 86 88	„ 97.80	„ 95.58 1/2	„ 95.78 2/5	„ 86.78
Soerabaja. . .	„ 111.18	„ 107.44 1/2	„ 114.89	„ 118.33	„ 115.99	„ 118.82	„ 114.44
Pasoeroewan.	„ 119.32	„ 128.58	„ 125.99	„ 135.41	„ 131.57	„ 129.42 1/2	„ 128.37
Probolinggo..	„ 113.01 1/2	„ 116.68	„ 116.70	„ 121.07	„ 121.70	„ 120.94 7/10	„ 118.28
Bezoeki. . . .	„ 128.03	„ 114.30	„ 110.75	„ 123.42 1/2	„ 114.75 1/2	„ 113.98	„ 117.48 1/4
Banjoemaas. .	„ 72.60	„ 77.55	„ 72.62 1/2	„ 75.40	„ 67.36	„ 70.64	„ 73.31
Madioen.. . .	„ 99.34	„ 107.22	„ 113.81	„ 99.63	„ 105.80	„ 87.13	„ 102.15 2/3
Kediri.. . . .	„ 85.56 1/2	„ 94.86 1/2	„ 98.36 1/2	„ 102.53	„ 96.15	„ 96.87	„ 95.72 1/2
Voor 't geheel.	*f* 103.78 1/2	*f* 107.57 1/2	*f* 106.90 3/4	*f* 112.—	*f* 111.21	*f* 109.77 1/2	*f* 108.49 1/2

N°. IV*b*. Bedrag van het plantloon per suikerrietplantend huisgezin.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
Cheribon. . .	*f* 27.76	*f* 27.15	*f* 22.03	*f* 23.28	*f* 22.40	*f* 22.14 1/2	*f* 24.08
Tagal.	„ 22.29	„ 24.76 1/2	„ 22.39	„ 21.32	„ 24.77	„ 23.89	„ 23.21 1/2
Pekalongan. .	„ 18.56	„ 19.32	„ 18.46	„ 16.75 1/2	„ 13 68 1/2	„ 15.56	„ 16.83
Samarang. . .	„ 15.79	„ 23.30	„ 13.62	„ 14 40	„ 13.24	„ 14.21 1/2	„ 15 50
Japara.. . . .	„ 24.74	„ 22.30	„ 15.85	„ 16.85	„ 16.72	„ 16.38	„ 18.56
Rembang. . .	„ 19.16 1/2	„ 18.87	„ 21.72	„ 24.45	„ 23.89 1/2	„ 23.94 1/2	„ 21.70
Soerabaja. . .	„ 17.76	„ 17.26	„ 17.61	„ 17.86	„ 16.67	„ 17.57 1/2	„ 17.45
Pasoeroewan.	„ 34.30	„ 35.35	„ 34.50	„ 36 58	„ 35.38 1/2	„ 35.12 1/3	„ 35 21
Probolinggo..	„ 35 57	„ 37.25	„ 34.40	„ 35.61	„ 35.11	„ 35.86 1/2	„ 35.62
Bezoeki. . . .	„ 36 55	„ 33 67	„ 35.86	„ 36.—	„ 34.85	„ 34.55	„ 35.28
Banjoemaas. .	„ 19.07	„ 20.20	„ 15.20	„ 15.63 1/2	„ 13.50	„ 17.70	„ 16.82 1/2
Madioen.. . .	„ 21.64	„ 23.24 1/2	„ 25.80	„ 21.13	„ 25.79	„ 21.15 1/2	„ 23.09
Kediri.. . . .	„ 18.51	„ 19.—	„ 19.38 1/2	„ 20.23	„ 18.45 1/2	„ 17.71	„ 18.87
Voor 't geheel.	*f* 24.26 1/2	*f* 24.70	*f* 22.47 1/2	*f* 22.80	*f* 21.94	*f* 22.21 3/4	*f* 23.02

N°. IV*c*. BEDRAG VAN HET PLANTLOON PER PIKOL SUIKER.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
Cheribon. . .	*f* $2.69^{2}/_{3}$	*f* 2.93	*f* $2.92^{1}/_{2}$	*f* 2.79	*f* $2.78^{1}/_{2}$	*f* $2.82^{1}/_{2}$	*f* 2.82
Tagal.	„ $2.53^{3}/_{5}$	„ $2.24^{2}/_{5}$	„ 2.50	„ $2.34^{2}/_{5}$	„ 2.95	„ $2.88^{1}/_{3}$	„ 2.56
Pekalongan. .	„ $2.74^{4}/_{5}$	„ $2.66^{9}/_{10}$	„ $2.73^{1}/_{2}$	„ $2.70^{1}/_{4}$	„ 2.74	„ 2.80	„ 2.73
Samarang. . .	„ $2.91^{2}/_{3}$	„ $2.91^{2}/_{3}$	„ $2.88^{3}/_{4}$	„ $2.62^{1}/_{6}$	„ $2.89^{1}/_{3}$	„ $2.93^{1}/_{2}$	„ 2.86
Japara.. . . .	„ $2.73^{1}/_{4}$	„ $2.66^{1}/_{4}$	„ $2.67^{1}/_{2}$	„ $2.61^{1}/_{2}$	„ $2.59^{3}/_{4}$	„ $2.80^{3}/_{10}$	„ $2.69^{1}/_{2}$
Rembang. . .	„ $2.94^{9}/_{10}$	„ 2.93	„ $2.91^{1}/_{4}$	„ $2\ 75^{1}/_{4}$	„ $2.79^{1}/_{2}$	„ $2.85^{1}/_{4}$	„ 2.87
Soerabaja. . .	„ $2.52^{1}/_{2}$	„ $2.56^{1}/_{2}$	„ $2.44^{1}/_{6}$	„ 2.35	„ $2.43^{4}/_{5}$	„ $2.47^{2}/_{3}$	„ 2.46
Pasoeroewan.	„ $2.34^{3}/_{5}$	„ $2.28^{1}/_{8}$	„ $2.32^{1}/_{2}$	„ 2.20	„ $2.23^{4}/_{5}$	„ $2.34^{3}/_{4}$	„ $2.28^{3}/_{4}$
Probolinggo..	„ 2.59	„ 2.53	„ $2.59^{1}/_{6}$	„ $2.41^{1}/_{2}$	„ 2.42	„ 2.49	„ $2.50^{1}/_{2}$
Bezoeki. . . .	„ $2.35^{1}/_{8}$	„ $2.59^{4}/_{5}$	„ $2.69^{1}/_{6}$	„ $2.51^{4}/_{5}$	„ $2.61^{2}/_{3}$	„ $2.54^{4}/_{5}$	„ 2.54
Banjoemaas..	„ $2.91^{2}/_{3}$	„ $2.91^{2}/_{3}$	„ $2.91^{2}/_{3}$	„ $2.91^{2}/_{3}$	„ $2.91^{2}/_{3}$	„ $2.99^{9}/_{10}$	„ 2.93
Madioen.. . .	„ $2.37^{2}/_{3}$	„ $2.22^{4}/_{5}$	„ $2.50^{1}/_{2}$	„ $2.78^{1}/_{8}$	„ $2.61^{2}/_{5}$	„ $2.96^{2}/_{3}$	„ 2.55
Kediri.	„ $2.75^{1}/_{4}$	„ $2.79^{2}/_{5}$	„ 2.77	„ $2.73^{4}/_{5}$	„ 2.78	„ 2.87	„ $2.78^{1}/_{2}$
Voor 't geheel.	*f* $2.55^{3}/_{5}$	*f* 2.55	*f* 2.57	*f* $2.44^{2}/_{3}$	*f* $2.52^{3}/_{5}$	*f* $2.59^{3}/_{4}$	*f* 2.54

N°. V. Landrente, van de suikerrietvelden geheven.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Totaal der zes jaren.
Cheribon.	f 31,064.—	f 32,453.—	f 30,038.—	f 29,637.—	f 28,638.—	f 25,896.—	f 177,726.—
Tagal.	" 28,834.16 1/2	" 28,835.—	" 28,835.—	" 28,902.—	" 28,901.—	" 28,600.—	" 172,907.16 1/2
Pekalongan.	" 14,200.—	" 14,200.—	" 14,200.—	" 14,200.—	" 14,200.—	" 14,356,84	" 85,356.84
Samarang.	" 20,787.50	" 22,466.50	" 18.243.25	" 18,620.—	" 17,934.—	" 18,962.50	" 117,013.75
Japara. . . , ...	" 53,473.—	" 50,858.—	" 43,470.—	" 54.003.—	" 54,093.—	" 55,716.—	" 311,613.—
Rembang.	" 3,500.—	" 3,870.—	" 3,380.—	" 2,550.—	" 2,550.—	" 4,100.—	" 19,950.—
Soerabaja.	" 129,192.—	" 107,348.41	" 107,415.57 1/2	" 109,207.50	" 109,374.—	" 117,465.—	" 680,002.48 1/2
Pasoeroewan.	" 77,313.47	" 78,811.24	" 75,133.96	" 71,730.96	" 72,225.42	" 77,389.—	" 452,604.05
Probolinggo.	" 81,609.10	" 82,391.12 1/2	" 82,930.—	" 78,280.87	" 77,806.—	" 84,234.—	" 487,251.09 1/2
Bezoeki.	" 36,600.—	" 36,600.—	" 36,600.—	" 33,200.—	" 36,600.—	" 33,200.—	" 212,800.—
Banjoemaas.	" 3,546.66	" 4,291.66	" 3,200.—	" 3,872.60	" 2,356.20	" 1,901.—	" 19,168.12
Madioen. . . . , . . .	fict. landrente.	fict. landrente.	" 1,453.—	" 1,565.—	" 1,382.—	" 1,405.—	" 5.805.—
Kediri. . . . . . , , . .	idem.	idem.	" 7,600.—	" 11,400.—	" 11,400.—	" 11,850.—	" 42,250.—
Te zamen. . .	f 480,119,89 1/2	f 462,124.93 1/2	f 452,498.78 1/2	f 457,168.93	f 457,459.62	f 475,075.34	f 2,784,447.50 1/2

N°. V*a*. Bedrag der landrente per bouw suikerriet.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
Cheribon. . .	*f* 6.59$^1/_2$	*f* 7.15	*f* 7.09$^1/_2$	*f* 7.—	*f* 6.76$^1/_2$	*f* 5.99	*f* 6.76$^1/_2$
Tagal.	〃 9.02$^1/_2$	〃 9.02$^1/_2$	〃 9.01	〃 8.97	〃 8.91	〃 8 94	〃 8 98
Pekalongan. .	〃 9.46$^1/_2$	〃 9.46$^1/_2$	〃 9.46$^1/_2$	〃 9.46$^1/_2$	〃 9.46$^1/_2$	〃 9.44$^1/_2$	〃 9.46
Samarang. . .	〃 9.90	〃 10.90$^1/_2$	〃 9.40$^1/_2$	〃 10.12	〃 9.96$^1/_2$	〃 9.03	〃 9.88
Japara.. . . .	〃 12.52$^1/_2$	〃 11.91$^1/_2$	〃 11.13	〃 14.57$^1/_2$	〃 14.60	〃 13.74	〃 13.03
Rembang. . .	〃 7.14	〃 7.90	〃 8.66$^1/_2$	〃 8.50	〃 8.50	〃 8.20	〃 8.07$^1/_2$
Soerabaja. . .	〃 16.09	〃 13.37	〃 13.37$^1/_2$	〃 13.60	〃 13.62	〃 14.60	〃 14.10
Pasoeroewan.	〃 12.75$^1/_2$	〃 13.13	〃 12.51$^1/_2$	〃 11.95	〃 12.03$^1/_2$	〃 12.75	〃 12 52$^1/_2$
Probolinggo..	〃 16.31$^1/_2$	〃 16.47$^1/_2$	〃 16.58	〃 16.68	〃 16.58	〃 16.94	〃 16.59$^1/_2$
Bezoeki. . . .	〃 16.64	〃 16.64	〃 16.64	〃 16.60	〃 18.30	〃 16.60	〃 16.89
Banjoemaas..	〃 8.84$^1/_2$	〃 10.72	〃 10.—	〃 12.41$^1/_2$	〃 7.37	〃 5.94	〃 9.21$^1/_2$
Madioen.. . .	—	—	〃 1.81$^1/_2$	〃 1.96	〃 1.73	〃 1.76	〃 1.81$^1/_2$
Kediri.. . . .	—	—	〃 4.—	〃 6.—	〃 6.—	〃 6.—	〃 5.56
Voor 't geheel.	*f* 12.65	*f* 12.26	*f* 11.48	*f* 11.86	*f* 11.87	*f* 11.92	*f* 12.—

N°. V*b*. Bedrag der landrente per suikerrietplantend huisgezin.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld over de zes jaren.
Cheribon. . .	*f* 1.78	*f* 1.85$^1/_2$	*f* 1.58$^1/_2$	*f* 1.56	*f* 1.51	*f* 1.35	*f* 1.60
Tagal.	〃 2.51$^4/_5$	〃 2.51$^4/_5$	〃 2.32$^1/_2$	〃 2.33	〃 2.33	〃 2.22$^1/_2$	〃 2.38$^1/_2$
Pekalongan. .	〃 1.78	〃 1.73	〃 1.70	〃 1.51	〃 1.30$^1/_6$	〃 1.45	〃 1.56
Samarang. . .	〃 2.15$^1/_5$	〃 2.38$^2/_3$	〃 1.64$^1/_5$	〃 1.60	〃 1.48$^1/_2$	〃 1.52$^1/_2$	〃 1.76$^1/_2$
Japara.. . . .	〃 3.24$^1/_2$	〃 2.87	〃 1.94$^1/_2$	〃 2.40	〃 2.26$^1/_6$	〃 2.21	〃 2.43
Rembang. . .	〃 1.78$^1/_2$	〃 1.97$^1/_2$	〃 2.16$^2/_3$	〃 2.12$^1/_2$	〃 2.12$^1/_2$	〃 2.05	〃 2.02
Soerabaja. . .	〃 2.57	〃 2.14$^4/_5$	〃 2.05	〃 2.05$^1/_4$	〃 1 96$^2/_3$	〃 2.15	〃 2.15
Pasoeroewan.	〃 3.66$^3/_5$	〃 3.61	〃 3.42$^1/_2$	〃 3.22$^4/_5$	〃 3.23$^3/_5$	〃 3.46	〃 3.44
Probolinggo..	〃 5.13$^2/_3$	〃 5.26	〃 4.88$^3/_4$	〃 4.90$^2/_3$	〃 4.78$^1/_3$	〃 5.02	〃 5.—
Bezoeki. . . .	〃 4.74	〃 4.91	〃 5.38$^1/_2$	〃 4 86	〃 5.55$^1/_2$	〃 5.03	〃 5.07
Banjoemaas..	〃 2.33	〃 2.80$^1/_2$	〃 2.09	〃 2.41	〃 1.47$^1/_2$	〃 1.49	〃 2.11$^1/_4$
Madioen.. . .	—	—	〃 0.41	〃 0.41$^1/_2$	〃 0.42	〃 0.42$^1/_2$	〃 0.42
Kediri.. . . .	—	—	〃 0.78$^1/_2$	〃 1.18$^1/_3$	〃 1.15$^1/_8$	〃 1.14	〃 1.06$^1/_2$
Voor 't geheel.	*f* 2.97$^1/_2$	*f* 2.84	*f* 2.41$^1/_2$	*f* 2.42	*f* 2.34	*f* 2.41$^1/_2$	*f* 2.55

N°. Vc. Bedrag der landrente per pikol suiker.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld voor de zes jaren.
Cheribon. . .	f $0.17^{3}/_{10}$	f 0.20	f 0.21	f $0.18^{3}/_{4}$	f $0.18^{2}/_{3}$	f $0.17^{1}/_{5}$	f $0.18^{3}/_{4}$
Tagal.	„ $0.28^{1}/_{2}$	„ $0.22^{4}/_{5}$	„ 0.26	„ $0.25^{2}/_{3}$	„ $0.27^{3}/_{4}$	„ 0.27	„ $0.26^{1}/_{5}$
Pekalongan. .	„ $0.26^{2}/_{5}$	„ 0.24	„ $0.25^{1}/_{6}$	„ $0.24^{1}/_{3}$	„ 0.26	„ $0.26^{1}/_{5}$	„ $0.25^{3}/_{10}$
Samarang. . .	„ $0.39^{3}/_{4}$	„ $0.29^{9}/_{10}$	„ $0.34^{4}/_{5}$	„ $0.29^{1}/_{6}$	„ $0.32^{1}/_{2}$	„ $0.31^{1}/_{2}$	„ $0.32^{1}/_{2}$
Japara., . . .	„ $0.35^{4}/_{5}$	„ $0.33^{2}/_{3}$	„ $0.32^{1}/_{8}$	„ $0.37^{1}/_{4}$	„ 0.35	„ $0.37^{3}/_{4}$	„ $0.35^{1}/_{4}$
Rembang. . .	„ $0.27^{1}/_{2}$	„ $0.30^{2}/_{3}$	„ 0.29	„ 0.24	„ $0.24^{4}/_{5}$	„ $0.24^{2}/_{5}$	„ $0.26^{7}/_{10}$
Soerabaja. . .	„ $0.36^{1}/_{2}$	„ $0.31^{9}/_{10}$	„ $0.28^{4}/_{5}$	„ 0.27	„ $0.28^{2}/_{3}$	„ $0.30^{3}/_{10}$	„ $0.30^{1}/_{3}$
Pasoeroewan.	„ $0.25^{1}/_{10}$	„ $0.23^{3}/_{10}$	„ $0.23^{1}/_{10}$	„ $0.19^{2}/_{5}$	„ $0.20^{1}/_{2}$	„ $0.23^{1}/_{8}$	„ $0.22^{3}/_{10}$
Probolinggo..	„ $0.37^{3}/_{5}$	„ $0.35^{7}/_{10}$	„ $0.36^{4}/_{5}$	„ $0.33^{1}/_{4}$	„ 0.33	„ $0.34^{4}/_{5}$	„ $0.35^{1}/_{8}$
Bezoeki. . . .	„ $0.30^{3}/_{5}$	„ $0.37^{4}/_{5}$	„ $0.40^{3}/_{5}$	„ $0.35^{4}/_{5}$	„ $0.41^{3}/_{4}$	„ $0.37^{1}/_{8}$	„ $0.36^{1}/_{2}$
Banjoemaas. .	„ $0.35^{3}/_{5}$	„ $0.40^{1}/_{2}$	„ $0.40^{1}/_{6}$	„ 0.45	„ $0.31^{4}/_{5}$	„ $0.25^{1}/_{4}$	„ $0.36^{4}/_{5}$
Madioen.. . .	—	—	„ 0.04	„ $0.05^{1}/_{3}$	„ 0.04	„ 0.06	„ $0.04^{4}/_{5}$
Kediri.	—	—	„ $0.11^{1}/_{4}$	„ 0.16	„ $0.17^{1}/_{3}$	„ $0.18^{1}/_{2}$	„ $0.15^{3}/_{4}$
Voor 't geheel.	f $0.30^{4}/_{5}$	f $0.28^{4}/_{5}$	f $0.27^{3}/_{5}$	f 0.26	f 0.27	f $0.28^{1}/_{5}$	f 0.28

N°. Vd. Berekend over het genoten planiloon heeft men aan landrente van de suikerrietvelden geheven.

Residentiën.	1857.	1858.	1859.	1860.	1861.	1862.	Gemiddeld voor de zes jaren.
Cheribon. . .	6.41 %	6.83 %	7.20 %	6.71 %	6.67 %	6.09 %	6.61 %
Tagal.	11.30 „	10.17 „	10.43 „	10.93 „	9.41 „	9.35 „	10.22 „
Pekalongan. .	9.60 „	8.96 „	9.20 „	9.01 „	9.05 „	9.35 „	9.27 „
Samarang. . .	13.63 „	10.24 „	12.06 „	11 12 „	11.22 „	10.73 „	11.39 „
Japara.. . . .	13.12 „	12.55 „	11.60 „	14.23 „	13.53 „	13.50 „	13.10 „
Rembang. . .	9.32 „	10.46 „	9.98 „	8.70 „	8.89 „	8.77 „	9.30 „
Soerabaja. . .	14.47 „	12.44 „	11.64 „	11.50 „	11 74 „	12.23 „	12.50 „
Pasoeroewan.	10.69 „	10.21 „	9 94 „	8.82 „	9.15 „	9.85 „	9.75 „
Probolinggo..	14.44 „	14.12 „	14.21 „	13.78 „	13.62 „	14.— „	14.03 „
Bezoeki. . . .	13.— „	14.58 „	15.84 „	13.45 „	15.95 „	14.57 „	14.37 „
Banjoemaas. .	12.22 „	13.88 „	13.77 „	15.45 „	10.93 „	8.41 „	12.57 „
Madioen.. . .	—	—	1.60 „	1.96 „	1.63 „	2.01 „	1.78 „
Kediri.. . . .	—	—	4.06 „	5.85 „	6.24 „	6.44 „	5.64 „
Voor 't geheel.	12.07 %	11.33 %	10.74 %	10.59 %	10.68 %	10.86 %	11.03 %

Cheribon. Blijkens onze tabel N°. 1 is de uitgestrektheid voor den aanplant van suikerriet in deze residentie, van 4,709 bouws in 1857, verminderd tot 4,539 bouws in 1858 en verder tot 4,234 bouws in 1859. Na gedurende drie jaren op die hoogte te zijn gebleven, werd zij in 1862 weder vermeerderd met 90 bouws en dus gebragt op 4,324 bouws, welk cijfer, te oordeelen althans naar den *Almanak voor Nederlandsch Indië* van 1864, later geene verdere verhooging heeft ondergaan.

Die af- en toeneming in de uitgestrektheid schijnt in verband te hebben gestaan met de, bij gelegenheid van het ingestelde en in 1857 afgeloopen onderzoek naar de suikerkultuur, van de zijde van het gewestelijk bestuur betoogde wenschelijkheid, om eene vermindering te brengen in den te grooten aanplant van sommige fabrieken; hoezeer het niet in de bedoeling van dat bestuur lag, om den totalen aanplant voor de geheele residentie te verminderen, maar wel om, door de voorgestelde vermindering, de gelegenheid te doen ontstaan voor de uitgifte van een paar nieuwe suikerkontrakten.

In de onzekerheid, die sedert den afloop van het bedoeld onderzoek heeft bestaan, ook met opzigt tot de vraag omtrent het al of niet mogelijke en wenschelijke eener uitbreiding der suikerteelt, schijnt men aan het denkbeeld eener oprigting van twee nieuwe suikerondernemingen destijds geen gevolg te hebben gegeven, en zich eenvoudig te hebben bepaald bij eene reductie van den aanplant van sommige der bestaande ondernemingen, waarvan dus het getal op het vroeger cijfer van tien is gebleven, te weten:

Sindang Laut.	met	500	bouws
Karang Sambong. . . .	"	300	"
Tjiledoek.	"	450	"
Tersana.	"	350	"
Ardjo Winangon. . . .	"	600	"
Soera Winangon. . . .	"	400	"
Glaga Midang.	"	324	"
Parong Djaja.	"	500	"
Gempol.	"	400	"
Djati Wangi..	"	500	"
Te zamen. . .		4,324	bouws

Over de geheele residentie genomen is de produktie van dat tiental fabrieken gedurende het tijdvak van 1857—1862, gelijk uit de tabel N°. III*a* blijkt, niet gunstig te noemen, daar zij over die zes jaren niet meer dan 36.04½ pikols per bouw heeft bedragen; terwijl het ongunstige dier produktie nog wordt vermeerderd door de omstandigheid, dat men het hoogste cijfer der produktie vindt in het eerste jaar, hetwelk van 38.15½ pikols daalt tot 33.67½ pikols in 1859, om, na in 1860 te zijn gestegen tot 37.16 pikols, weder successivelijk te dalen tot 34.80 pikols in 1862, zoodat tusschen dit en het jaar 1857 een ongunstig verschil bestaat van ruim 3⅓ pikols. In 1862 kon dus de produktie, over het geheel der residentie genomen, niet eens gezegd worden stationair te zijn gebleven, veel minder nog te zijn vooruitgegaan.

Dat die ongunstige uitkomst niet geldt ten aanzien van alle de in deze residentie bestaande ondernemingen zonder onderscheid, behoeft naauwelijks opgemerkt te worden. Zoo is ons ten aanzien der produktie van de verschillende fabrieken gebleken, dat zij in 1862 heeft bedragen:

van	Sindang Laut.	20,745	pikols
"	Karang Sambong. . . .	15,894	"
"	Tjiledoek.	23,309	"
"	Tersana.	19,506	"
"	Ardjo Winangon. . . .	11,300	"
"	Soera Winangon. . . .	13,386	"
"	Glaga Midang.	7,064	"
"	Gempol..	7,157	"
"	Parong Djaja.	16,309	"
"	Djati Wangi.	15,683	"

dat is per bouw:

voor	Sindang Laut	41.49	pikols
"	Karang Sambong. . .	52.98	"
"	Tjiledoek.	51.80	"
"	Tersana.	55.73	"
"	Ardjo Winangon.. . .	18.83⅓	"
"	Soera Winangon.. . .	33.46½	"
"	Glaga Midang.. . . .	21.80	"
"	Gempol.	17.89	"
"	Parong Djaja	32.62	"
"	Djati Wangi.	31.37⅗	"

Verdient het eenigzins onze aandacht, dat Ardjo Winangon, die den grootsten aanplant, namelijk van 600 bouws, heeft, slechts 18.83⅓ pikols per bouw heeft geproduceerd, terwijl de produktie van Tersana, met eenen aanplant van 350 bouws, 55.73 pikols heeft bedragen; zoo hechte men aan die bijzonderheid evenwel niet zoo veel waarde, om op grond er van te komen tot de gevolgtrekking, dat de resultaten van ondernemingen met eenen grooten aanplant *per se* moeten staan beneden die van ondernemingen met eenen kleinen aanplant.

Die gevolgtrekking heeft men wel eens gemaakt, maar zij is onhoudbaar, gelijk ten overvloede daaruit blijkt, dat de produktie van Glaga Midang, met eenen aanplant van 324 bouws, heeft bedragen 21.80 pikols per bouw en die van Sindang Laut, met eenen aanplant van 500 bouws, 41.49 pikols per bouw; zoodat Sindang Laut, met 180 bouws meer aanplant, bijna het dubbele per bouw heeft geproduceerd. Veeleer komt het ons voor, dat de omstandigheid, dat de 4 eerstgenoemde fabrieken, wier produktie die der zes andere verre overschrijdt, gelegen zijn in de distrikten Sindang Laut en Losari, en de zes laatste in de distrikten Ploembon en Radjagaloe, niet geheel buiten aanmerking kan blijven, en dat het groot verschil in produktie, zoo niet geheel, althans voor een gedeelte, te wijten is aan meerdere of mindere vruchtbaarheid en geschiktheid van den grond voor de suikerkultuur; terwijl ten aanzien van het distrikt Ploembon, waarin de fabrieken Ardjo Winangon, Soera Winangon, Glaga Midang en Gempol gelegen zijn, de vraag zou kunnen te pas komen, of en in hoe ver de indigoteelt, die daar vrij belangrijk was, tot uitputting van den grond heeft bijgedragen en dus oorzaak kan zijn van de zeer ongunstige resultaten der vier fabrieken.

Gaarne hadden wij een tabellarisch overzigt gegeven van het werken in de laatste jaren van de met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, naar aanleiding van de tabellen, die deswege bij de *Javaansche Courant* worden geplubliceerd; maar het schijnt, dat men van de zijde der regering gaandeweg minder prijs heeft gesteld op de behoorlijke invulling en bekendmaking dier tabellen, zoodat het jaar 1859 het laatste is, waarvan tabellen bij de gezegde Courant te vinden zijn van al de 13 residentiën, in welke de suikerkultuur van Gouvernements wege plaats vindt.

Het is dan ook niet te ontkennen, dat de inrigting dier tabellen niet zeer doelmatig is. en weinig waarde heeft voor eene grondige beoordeeling van de hoogte, waarop de suikerindustrie het op Java gebragt heeft. Aangezien het in den loop van ons onderzoek genoeg zal blijken, van hoe veel belang het uit meer dan een oogpunt is, te weten hoe de bedoelde fabrieken werken; willen wij ons eenige aanmerkingen omtrent die inrigting veroorlooven.

In de eerste plaats komt in die tabellen eene opgaaf voor van de taxatie der velden, die weinig waarde heeft, omdat in den regel de taxatie verre blijft beneden de werkelijke produktie en slechts dient ter bepaling van hetgeen, waarop de bevolking als plantloon aanvankelijk te rekenen heeft, onverminderd haar regt op hetgeen de fabriekant bovendien te betalen heeft voor hetgeen hij meer produceert. Die opgaaf zou eenige meerdere waarde hebben, indien daarbij tevens kon vermeld worden, hoeveel de bij de taxatie in 1e, 2e, 3e en 4e soort geklassificeerde velden respectivelijk aan riet hebben opgebragt, en wat het gewigt er van is.

Zoo vindt men in de tweede plaats eene opgaaf van het getal bossen riet per bouw verkregen. Zonder vermelding tevens van het gemiddeld gewigt van een bos riet, alsmede van hetgeen, ná de vermaling, als *ampas* overblijft, heeft ook deze opgaaf weinig waarde. Zoo toch kan het niet blijken, welke fabriek het beste perst; terwijl eene zoo veel mogelijk behoorlijke constatering van het gewigt van het riet en van den *ampas* ook er toe leiden kan, om licht te geven ten aanzien van een hoogst belangrijk punt, de deterioratie namelijk van het riet in saprijkheid en ook in suikergehalte, naar gelang het nâ rijpwording korter of langer op de velden blijft staan. Het spreekt wel van zelve, dat wij hier niet op het oog hebben eene weging van de geheele hoeveelheid riet en even zoo van den *ampas*. Dit zou bijkans aan het onmogelijke grenzen; maar niets belet, om twee malen daags de proef te nemen, telkens met een 25 of 50tal bossen, en daarnaar het gewigt te bepalen van het in het etmaal aangebragte riet. Men zou bijvoorbeeld het getal bossen, dat dagelijks wordt aangevoerd, moeten vermenigvuldigen met het gemiddeld van die beide proefnemingen; terwijl later, door de som, die alzoo dagelijks gedurende den oogsttijd wordt verkregen, op te trekken en te deelen met het totaal getal bossen riet, het gemiddeld gewigt van een bos vrij wel zal aangewezen worden.

De opgaaf van de hoeveelheid sap, die verkregen wordt, en van de densiteit van het sap, vordert boven alles, dat zij beruste op naauwgezette waarnemingen en naauwkeurige aanteekeningen, omdat, ná de persing van het riet, het goed of slecht werken eener fabriek niet beter kan worden beoordeeld dan naar de hoeveelheid sap, die zij, in verband tot de densiteit er van, noodig heeft ter vervaardiging van één pikol suiker.

Of die opgaaf evenwel met de noodige juistheid kan geschieden, meenen wij ten aanzien van de fabrieken, die geene defecatiepannen hebben, eenigzins in twijfel te moeten trek-

ken; terwijl door den inhoud dier pannen welke steeds op dezelfde hoogte worden gevuld, te vermenigvuldigen met het getal defecatiën gedurende den oogsttijd vekregen, men van zelf komt tot eene vrij naauwkeurige bepaling der hoeveelheid sap.

Evenzoo betwijfelen wij, of de opgaaf der densiteit van het sap, welke in de derde plaats voorkomt, wel te vertrouwen is. Die densiteit moet ten minste 2 of 3 malen daags worden geconstateerd en het getal kannen sap, per etmaal verkregen, moet met het resultaat der drie verschillende vochtwegingen worden vermenigvuldigd. Door de totale som dier dagelijksche vermenigvuldiging eerst door drie en vervolgens door het getal kannen sap, dat men gedurende den geheelen oogsttijd heeft verkregen, te deelen, komt men tot eene vrij naauwkeurige bepaling der gemiddelde gehalte van al het sap. Voor fabrieken, die defecatie toestellen bezigen, kan het gemiddeld gehalte van de geheele hoeveelheid sap al zeer juist worden opgegeven, door het gehalte te constateren van het sap in elke defecatie pan, die gevuld wordt; vooral wanneer de vulling dier pannen altijd op dezelfde hoogte geschiedt en men zich bekend heeft gemaakt met hetgeen zij dan inhouden. Gewoonlijk bedraagt dit 1,500 Nederlandsche kannen per pan.

In de vierde plaats vindt men eene opgaaf van het getal potten hoofd-, 1e en 2e stroopsuiker. Die opgaaf is vrij overbodig, omdat men niet bekend wordt gemaakt met het gewigt dier potten, dat geweldig uiteenloopt, niet alleen bij verschillende fabrieken, maar zelfs bij eene en dezelfde fabriek [1]). Aangezien het een schroomelijk tijdverlies zou geven, om pot voor pot te wegen, kan die opgaaf gerust achterwege blijven.

[1]) In een door de Handelsvereeniging te Samarang in druk uitgegeven verslag, door de Heeren van Dolder en Morbotter aan de Kamer van Koophandel te Samarang uitgebragt, omtrent hunne bevindingen in de fabriek Poerwodadi (Madioen), ten aanzien van het procédé Montclar, komt op pag. 13 en volg. eene opgave voor van de weging van 93 potten suiker, waarvan het verschil in gewigt is tusschen 313 (N°. 63) en 205 (N°. 16) oude ponden, en dus meer dan 100 oude ponden bedraagt! In het netto-gewigt aan suiker, dat die potten uitleverden, vindt men mede een verschil van ruim 100 oude ponden, te weten tusschen 272 (N°. 63) en 160 (N°. 16). Een bewijs derhalve, dat het verschil in gewigt niet alleen in de meerdere zwaarte, maar ook en wel voornamelijk in den grooteren omvang der potten zelve moet worden gezocht.

Van groot belang daarentegen is eene gedetailleerde opgaaf van de sortering der suiker, waaruit de produktie van elke fabriek bestaat. Wij behoeven toch wel niet te doen opmerken, dat, wanneer, bij voorbeeld, twee fabrieken dezelfde produktie per bouw hebben, en voor één pikol suiker dezelfde hoeveelheid sap van gelijk gehalte hebben gebezigd, die toch stellig het beste gewerkt heeft, welke eene gunstiger verhouding voor de superieure nommers heeft aan te wijzen. Ondertusschen geven sommigen wel op hoe veel N°. 18 en 16 zij gemaakt hebben, maar het overige wordt gebragt onder de rubriek *beneden* N°. 16. Anderen daarentegen geven op, hoe veel aan het Gouvernement is geleverd en hoe veel ter beschikking van den fabriekant is verbleven, alsof de kennis daarvan van eenig belang zou kunnen zijn ter beoordeeling, hoe er gewerkt wordt!

Eindelijk is het van het hoogste belang te weten, hoe lang de oogsttijd, dat is de tijd voor de vermaling van het riet, heeft geduurd en hoe veel dagen men gedurende dien tijd met die vermaling doende is geweest. Men kan bijv. 100 dagen noodig hebben gehad om het riet te persen, en toch is het mogelijk, dat tusschen den eersten en den laatsten dag, waarop dit plaats vond, er, wegens herhaalden stilstand der werkzaamheden, 4, 5 maanden en meer zijn verloopen. — Eene der belangrijkste vraagstukken, welke de suikerfabriekatie op Java heeft op te lossen, bestaat, naar ons inzien, daarin, dat men met de vermaling van het riet van het begin tot het einde niet langer doende zij, dan 100, uiterlijk 120 dagen. Niet alleen toch wordt daardoor het afwerken van den oogst binnen den droogen tijd beperkt, zoodat men in den regel weinig of niet te lijden heeft van de regens, die eene gemakkelijke uitdamping zoo bemoeijelijken, maar ook heeft de ondervinding meer dan voldoende aangetoond, dat na medio September de saprijkheid van het riet en het gehalte van het sap sterk afnemen, terwijl hoe langer men na dien tijd werkt, des te minder de resultaten worden in vergelijking met de aanvankelijk verkregene.

Wij achten behoorlijke, en met alle naauwgezetheid gedane opgaven omtrent de hier door ons vermelde punten van het hoogste belang niet alleen voor het groote publiek of voor de wetenschappelijke wereld, maar ook en wel bijzonder voor het Gouvernement en niet minder voor de fabriekanten zelve, die van hunne naauwkeurige waarnemingen, bij eene verge-

lijking daarvan met die van anderen, in geene geringe mate partij kunnen trekken.

Van de zijde der regering is de te dien aanzien betoonde onverschilligheid, voor het minst genomen, onverklaarbaar. Uit den aard der door haar met de ondernemers aangegane kontrakten, waarbij op hen de verpligting werd gelegd, om eene behoorlijk ingerigte fabriek te hebben en zooveel suiker mogelijk uit het geleverd riet te maken, had zij niet alleen het regt, om zich in 's lands geldelijk belang te verzekeren, dat en hoe aan die verpligting was of werd voldaan; maar ook maakte de omstandigheid, dat zij niet voor zich zelve alleen, doch tevens voor de inlandsche bevolking optrad, die zij dwong, om hare gronden en haren arbeid voor de suikerkultuur te geven, het haar tot eenen heiligen pligt, om zich die zekerheid altijd en zonder ophouden te verschaffen.

Men zegge niet, dat zij zich zoo doende eene oneigenaardige bemoeijing met de suikerindustrie zou hebben aangematigd. Wij geven het des noods toe, en zoo iemand, dan zijn wij voorstanders van het beginsel, om eene industrie, zoo veel eenigzings mogelijk, vrij te houden van bemoeijing der regering. Maar is de fabriekatie van suiker op Java ten gevolge van met de regering aangegane overeenkomsten eene industrie in de ware, volle beteekenis des woords? Of wat is de suikerkontraktant of fabriekant tegenover de regering meer dan een aannemer? Men zou een werk laten aannemen en het regt niet hebben, om toe te zien, dat en hoe en met welke materialen het werk tot stand kome! Werd het riet aan den fabriekant verkocht tegen eenen vooraf bepaalden en van de resultaten der fabriekmatige bewerking geheel onafhankelijken prijs, zoo zou ons geheele betoog vervallen; maar het wordt hem op zoodanigen voet geleverd, dat het in zekeren zin van zijne resultaten afhangt, of de bevolking voor het gemis harer gronden en voor haren arbeid zal worden beloond naar eene produktie van 50, dan wel van 20 pikols per bouw. Wel schijnt de taxatie eenigen waarborg in dit opzigt te geven; maar in effecte heeft die waarborg weinig te beduiden, aangezien, gelijk wij zoo even opmerkten, de taxatie is en uit den aard der zaak niet anders kan zijn dan een zeer slechte maatstaf ter bepaling van hetgeen werkelijk geproduceerd kan worden [1]). Dat ook 's lands geldelijk belang, wegens de aan de fabriekanten opgelegde verpligte levering, die zich niet naar de taxatie, maar naar de werkelijke produktie regelt, bij het goed werken der fabrieken niet minder betrokken is, zal wel niet betoogd behoeven te worden.

[1]) Daargelaten toch de onmogelijkheid, om zelfs maar bij benadering vooraf te bepalen, hoeveel sap er uit het te velde staand riet te halen is, ook dan wanneer men zich er van verzekerd kan houden, dat de persing aan sap kan, moet en zal uitleveren, bijvoorbeeld 70 % van het gewigt aan riet, is bovendien de totale onbekendheid met het gehalte, dat het sap hebben *zal*, en dat afhangt van verschillende omstandigheden, die niet onder berekening te brengen zijn, een nog veel gewigtiger bezwaar tegen eene behoorlijke taxatie. De ervaring geeft hoegenaamd geenen maatstaf aan de hand voor eene voorafgaande bepaling van dat gehalte.

Wij behoeven hier nog niet te denken aan onverwachte omstandigheden, waardoor het riet langer te velde blijft staan dan verwacht werd; maar al kon men aannemen, dat dezelfde rietsoort, geteeld op dezelfde gronden, sap zal geven van hetzelfde gehalte, — ofschoon de ondervinding leert, dat op zulke vooropgestelde beweringen niet te bouwen valt, — dan nog zou bijvoorbeeld de weersgesteldheid, — om maar iets te noemen, — daaraan den bodem kunnen inslaan.

Ondertusschen treft men aan sap van 6° en lager tot 12° en hooger, en hoe dat verschil een enorm verschil in de produktie kan geven, zal uit de volgende becijfering kunnen blijken.

Men stelle bijvoorbeeld, dat eene fabriek uit haar riet verkrijgt 10 millioen kannen sap, en er zijn er, die 5, 6 en 7 millioen kannen meer krijgen, zoodat in dit opzigt onze berekening niet overdreven kan heeten. — Voorts dat die fabriek van het in haar sap aanwezig gewigt aan zuivere suiker maakt 70 %; — ook dit is niet overdreven, want wij zullen in den loop van ons onderzoek vrij wat fabrieken aantreffen, die hooger resultaat krijgen.

Met een gehalte nu van 6° zal in die hoeveelheid van 10 millioen kannen sap een gewigt van 1,124,000 Nederlandsche ponden aan zuivere suiker aanwezig zijn; terwijl, naar rede van 70 % van dat gewigt, de produktie zal bedragen 786,800 Nederlandsche ponden of ongeveer 12,700 pikols.

Is daarentegen het gehalte van 12°, dan zal men in diezelfde hoeveelheid sap een gewigt hebben van 2,360,000 Nederlandsche ponden aan zuivere suiker, waarvan 70 % voor de werkelijke produktie bedraagt 1,652,000 Nederlandsche ponden of ruim 26,700 pikols. Wie nu zal, met de hier gestelde uitersten voor zich, — uitersten nog wel van eene zeer matige hoeveelheid sap, — wie zal daarbij aanmatigend genoeg zijn, om te durven beweren, van het te velde staande riet eene taxatie te kunnen geven, die bij uitkomst blijken zou noch veel te hoog, noch veel te laag te zijn geweest; en welke fabriekant, wien het niet in zijne bovenste verdieping schort, zou zich aan zoodanige taxatie willen en kunnen onderwerpen?

Had de regering zich op het hier aangegeven standpunt geplaatst, dat wel niet aan hare roeping als regering paste, maar het eigenaardig gevolg was van het kultuur- en het daaruit voortgevloeide kontraktenstelsel, en had zij daarbij getoond prijs te stellen op eene welwillende medewerking der fabriekanten, zonder eenige nevenbedoeling om die medewerking later als wapen tegen hen te bezigen, de suikerfabriekatie op Java zou, wij houden er ons van verzekerd, vrij wat andere resultaten hebben opgeleverd en het drieledig belang der regering, der fabriekanten en der bevolking zou vrij wat beter zijn bevorderd geworden, dan nu het geval is geweest, nu de regering goedgevonden heeft, op allerlei wijze en zonder behoorlijke kennis van zaken, in te hakken op de zoo hoog opgevijzelde winsten der ondernemers.

Doch wij stellen ons voor, daarop later terug te komen, om nu weder te keeren tot de Cheribonsche suikerfabrieken. Wij hebben ons daaromtrent moeten bepalen bij het jaar 1859, terwijl wij slechts van zes der tien fabrieken de resultaten kunnen geven.

Zij zijn vervat in een drietal tabellen, waarvan:

N°. 1 inhoudt de algemeene opgaven of cijfers, op welke berusten de in
„ 2 voorkomende berekeningen, terwijl bij
„ 3 het werken der fabrieken wordt aangewezen met opzigt tot de bereiding der geproduceerde suiker uit de verkregene hoeveelheid sap in verband tot het gehalte er van.

Omtrent dat drietal tabellen, dat wij ook bij elke later volgende residentie zullen geven, hebben wij nog het een en ander te doen opmerken.

Bij ontstentenis van eenige mededeelingen omtrent het gewigt en de persing van het riet, is bij de derde tabel niets meer kunnen gegeven worden dan eene aanwijzing, hoe de werkelijk verkregen hoeveelheid sap door de verschillende fabrieken is benuttigd.

Hoe naauwkeurig onze berekeningen ook gemaakt mogen zijn, zoo hangt de waarde van die aanwijzing — wij behoeven het naauwelijks te zeggen — geheel af van de meerdere of mindere naauwkeurigheid der gedane opgave omtrent de hoeveelheid en het gemiddelde gehalte van het sap, dat werkelijk verkregen zou zijn.

In de berekening eindelijk van de gemiddelde kwaliteit der suiker zijn wij van de volgende regelen uitgegaan:

a. waar eene hoeveelheid suiker onder twee nummers is opgegeven, zonder specificatie, hoe veel van ieder dier nummers, hebben wij het gemiddelde dier beide nummers genomen. Waar bij voorbeeld worden opgegeven 1,000 pikols N°. 18 en 16, daar hebben wij in onze berekeningen genomen 1,000 pikols N°. 17, — enz.; terwijl

b. voor de suiker beneden N°. 16, voor zoo ver wij geene gelegenheid of geene eenigzins gegronde aanleiding hadden, om daarvan het gemiddelde nummer met eenige juistheid te berekenen, zonder uitzondering het N°. 14 als gemiddeld is genomen.

Hoezeer wij niet in de mogelijkheid zijn, om zulks aan te toonen, zonder veel te wijdloopig te worden, vermeenen wij evenwel het er voor te mogen houden, dat bij den door ons ingeslagen weg ter berekening van het gemiddeld nummer der produktie aan het goed werken der fabrieken zoo weinig wordt tekort gedaan, dat integendeel, in verre weg de meeste gevallen, het door ons voor elke fabriek aangewezen nummer voor de gemiddelde kwaliteit der suiker waarschijnlijk blijken zal eerder te hoog dan te laag te zijn gesteld.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN EEN ZESTAL FABRIEKEN IN CHERIBON.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan [1]) N°. 18.	N°. 16.	Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld N°. 14 wordt gesteld.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Sindang Laut . .	500	144	828,500	9,456,200	16,785.—	7,200.—	800.—	8,785.—
Karang Sambong .	300	90	347,100	7,150,400	12,300.—	6,800.—	—	5,500.—
Tjiledoek. . . .	400	141	717,600	5,848,200	16,400.—	4,857.50	7,200.20	4,342.30
Tersana	310	119	703,700	7,832,517	15,887.47	7,058.72	3,792.69	5,036.06
Ardjo Winangon .	600	152	1,167,000	10,624,600	16,718.87	10,168.22	977.69^5	5,272.95^5
Djati Wangi . .	500	130	1,160,500	11,763,850	15,633.72	10,422.61	1,388.56	3,522.55
Cheribon. . . .	2,610	776	4,924,400	52,675,767	93,725.06	46,507.05	14,159.14^5	32,758.86^5

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen.	De hoeveelheid riet, in bossen van 25 stokken, heeft bedragen. per bouw.	per pikol suiker.	De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen heeft bedragen. per bouw.	per bos riet.	per pikol suiker.
Sindang Laut . .	4.55 bouws	3.47 bouws	1,657	49.4	18,912	11.41	563.37
Karang Sambong .	2.73 〃	3.33 〃	1,157	28.2	23,835	20.6	581.33
Tjiledoek	3.64 〃	2.84 〃	1,794	43.7	14,620	8.15	356.60
Tersana	2.82 〃	2.60 〃	2,270	44.3	25,266	11.13	493.—
Ardjo Winangon .	5.46 〃	3.95 〃	1,945	69.8	17,708	9.1	635.49
Djati Wangi. . .	4.55 〃	3.85 〃	2,321	74.2	23,528	10.14	752.46
Cheribon	3.96 bouws	3.364 bouws	1,887	52.54	20,182	10.7	562.—

[1]) Bij optelling van de gespecificeerde totalen verkrijgt men 300 pikols minder dan het cijfer voor de totale produktie der zes fabrieken. De fout schuilt in de specificatie voor Ardjo Winangon; maar, terwijl wij de gedane opgaven getrouw overgenomen hebben, is het ons niet mogelijk het verschil uit den weg te ruimen. Dat verschil is evenwel te gering om veel invloed te kunnen hebben op de verhooging of verlaging der berekende gemiddelde kwaliteit der suiker.

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van BEAUMÉ geweest.	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker, dat is suiker N°. 24, aanwezig.		De werkelijke produktie heeft bedragen.		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker N°. 24.	Terwijl de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker is geweest.
		per bouw pikols.	in het geheel pikols.	per bouw pikols.	in het geheel pikols.		
Sindang Laut	7.—°	40.51^{26}	20,256.30	33.57	16,785.—	82.86^{3} °/₀	N°. 16.81
Karang Sambong . . .	9.—°	66.64^{76}	19,994.30	41.—	12,300.—	61.51^{17} "	" 16.22
Tjiledoek	8.—°	36.08	14,431.46	41.—	16,400.—	113.64 "	" 16.06
Tersana	8.5°	66.47	20,608.11	51.25	15,887.47	77.09^{3} "	" 15.—
Ardjo Winangon . . .	7.—°	37.95^{89}	22,775.34	27.86^{5}	16,718.87	73.40^{77} "	" 16.30
Djati Wangi	7.—°	56.39^{94}	25,199.71	31.26^{75}	15,633.72	62.04 "	" 16.84
Cheribon.	7.652°	47.22^{8}	123,265.22	35.91	93,725.06	76.03^{5} °/₀	N°. 16.276

Hetgeen ons, bij eene inzage dezer tabellen, het eerst in het oog valt, is de bijzonderheid, dat van de zes fabrieken slechts Karang Sambong, — en des noods zou men ook Tersana daarbij kunnen voegen, — het riet heeft vermalen binnen den termijn, door ons daarvoor als wenschelijk voorgesteld. — In hoe ver het langer of korter vermalen van invloed is geweest op de kwantiteit sap, die men verkregen heeft, en op de densiteit er van, is, bij het hoogst onvoldoende der gedane opgaven, met geene mogelijkheid door ons aan te wijzen; maar wij kunnen toch niet nalaten op enkele bijzonderheden de aandacht te vestigen.

Vooreerst, dat Karang Sambong [1]) met 90 dagen voor de vermaling ruim $20^1/_2$ Nederlandsche kannen sap per bos heeft gehad, en dat haar sap, in vergelijking met de andere fabrieken, het hoogste gehalte heeft gehad, terwijl Sindang Laut, welke fabriek in hetzelfde distrikt is gelegen, met 144 dagen voor de vermaling, per bos riet niet meer heeft gehad dan $11^3/_5$ kannen sap van gemiddeld 2 graden minder densiteit.

Ten tweede, bij eene vergelijking tusschen de fabrieken Tjiledoek en Tersana, beide in het distrikt Losari gelegen, ziet men weder, dat de eerstgemelde met 141 werkdagen per bos riet slechts 8.15 kannen sap van eene gemiddelde densiteit van 8° heeft gehad, en de tweede met 119 werkdagen 11.13 kannen van eene gemiddelde densiteit van 8.5°.

Bij eene rangschikking naar het getal werkdagen, komt het zestal fabrieken in de volgende orde voor:

Karang Sambong.	90 dagen
Tersana	119 „
Djati Wangi	130 „
Tjiledoek	141 „
Sindang Laut	144 „
Ardjo Winangon.	152 „

Rangschikt men ze naar de hoeveelheid sap per bouw, dan krijgt men voor

Tersana	25,266 kannen
Karang Sambong	23,835 „
Djati Wangi	23,528 „
Sindang Laut	18,912 „
Ardjo Winangon	17,708 „
Tjiledoek	14,620 „

De overeenstemming tusschen die beide rangschikkingen komt wel niet in alle deelen uit, maar verdient het geene opmerking, dat de drie eerstgenoemde fabrieken, die het spoedigste het riet hebben vermalen, ook het grootste rendement per bouw hebben gehad; terwijl dat rendement voor de drie laatste zooveel minder bedraagt?

Zelfs bij eene rangschikking naar het gemiddeld gehalte van het sap, hetwelk, volgens opgave, zou hebben bedragen voor

Karang Sambong	9.—°
Tersana	8.5°
Tjiledoek.	8.—°
Djati Wangi, Sindang Laut, Ardjo Winangon	7.—°

wordt eenig verband tusschen het hoogere of lagere van het gehalte en het korter of langer werken niet geheel gemist.

Is het aannemelijk, de reden voor die verschillen alleen te zoeken in de gesteldheid der gronden of ook wel in het goed of slecht persen, en geheel buiten rekening te laten het langer of korter werken der fabrieken? Zoo neen, dan zou daaruit volgen, dat er veel voor de produktie verloren gaat en het van groot belang is, zich te verzekeren, niet alleen dat er goed geperst wordt, maar ook dat de vermaling geschiedt binnen eenen termijn, die, aanvangende medio Junij, mits het riet alsdan tot behoorlijke rijpheid gekomen zij, naar ons inzien in verband tot den tijd, waarop de deterioratie van het riet en het sap begint, niet verder dan tot ultimo September mag gaan. Kunnen de fabrieken aan dien eisch niet voldoen, hetzij wegens gebrekkig transport van het riet of niet genoegzame kracht tot vermaling, hetzij omdat de capaciteit der fabriek niet toelaat meer te verwerken, en hebben de ondernemers in geene genoegzame ruimte over middelen te beschikken, ten einde in het eene zoowel als in het andere te voorzien, dan eischt hun belang niet minder dan dat der regering en der bevolking, dat de aanplantingen gereduceerd worden tot eene uitgestrektheid, bestaanbaar met de ca-

[1]) De opgaaf van de hoeveelheid sap, bij Karang Sambong per bos suikerriet verkregen, komt ons wel eenigzins verdacht voor, als te bovengaande het rendement bij eenige andere fabriek op Java; maar, hoeveel men daarop ook zou willen afdingen, zoo veel schijnt men veilig te mogen aannemen, dat bij de gemelde fabriek het riet per bos meer sap heeft uitgeleverd dan bij eene der vijf andere, in onze tabel opgenomen fabrieken.

paciteit hunner fabriek of met de middelen, waarover zij te beschikken hebben. Het voordeelige dier vermindering zullen wij waarschijnlijk later gelegenheid hebben aan te toonen.

Maar, afgescheiden van den invloed van het korter of langer vermalen van het riet, of van het krachtig persen er van op de kwantiteit en het gehalte van het sap, ziet men nog, hoe ongelijk het zestal fabrieken heeft gewerkt, met opzigt tot de zoo belangrijke kwestie omtrent de hoeveelheid sap, in verband tot het gehalte er van ter bereiding van één pikol suiker benoodigd.

De opgaven van Tjiledoek omtrent de hoeveelheid sap en het gemiddeld gehalte er van leveren het bewijs, hoe zonderling er met die opgaven soms omgesprongen wordt.

Van 100 kannen sap van 8°, gelijk Tjiledoek, volgens hare opgaaf, zou hebben gehad, bedraagt het specifiek gewigt 105.7 Nederlandsche ponden, en daarin is voor 14.42 % zuivere suiker, derhalve 15.24 Nederlandsche ponden. Naar dien maatstaf had men in 5,848,200 kannen sap, — de hoeveelheid, die Tjiledoek gezegd wordt gehad te hebben, — een gewigt van zuivere suiker ad 891,265.68 Nederlandsche ponden of 14,431 pikols [1]).

De gemiddelde kwaliteit der door Tjiledoek geproduceerde suiker was iets hooger dan N°. 16 en daarin is, volgens den Hoogleeraar G. J. Mulder, 96.3 % zuivere suiker [2]), en daar nu de produktie van Tjiledoek heeft bedragen 16,400 pikols, zoo komt de berekening daarop neder, dat bij Tjiledoek 15,793.2 pikols zuivere suiker is gemaakt van sap, waaruit slechts 14,431 pikols te halen waren, en dat nog ongerekend de stroop, waarin, tot welke hoogte eene fabriekmatige bereiding van suiker het moge brengen, toch altijd suikerdeelen zullen overblijven. Blijkbaar is derhalve de opgaaf der hoeveelheid sap beneden hetgeen men werkelijk heeft gehad en misschien is ook het gemiddeld gehalte van het sap te laag opgegeven.

Maar al laat men Tjiledoek buiten vergelijking, — hoezeer er geen reden bestaat om niet aan te nemen, dat die fabriek met opzigt tot de produktie van suiker uit het sap evenwel boven aan heeft kunnen staan, — dan nog vindt men, blijkens de voorlaatste kolom der 3e tabel, een zeer belangrijk verschil tusschen Sindang Laut, — de fabriek, die, wat het gewigt betreft, ná Tjiledoek de meeste suiker uit het sap heeft gehaald, — en Karang Sambong, wier produktie van suiker uit het sap de geringste is geweest. Wel is het gemiddeld nommer der suiker van de laatstgemelde fabriek iets hooger, maar het daarin bestaande verschil is te gering [1]), om eenen merkbaren invloed te kunnen hebben op het verschil ten aanzien van het gewigt der geproduceerde suiker, dat ruim $21^1/_3$ % bedraagt.

Rangschikt men de fabrieken naar het cijfer der procenten, die zij uit het in het sap aanwezig gewigt van zuivere suiker hebben gekregen, te weten:

Tjiledoek.	— ?
Sindang Laut	82.86 %
Tersana	77.09 „
Ardjo Winangon	73.41 „
Djati Wangi	62.04 „
Karang Sambong	61.51 „

dan verdient het onderscheid tusschen het beter werken der fabrieken, die eene mindere hoeveelheid sap per bouw hebben gehad, en de ongunstiger resultaten der fabrieken, die meer sap per bouw hebben gehad, eenige opmerking, in zoo ver het aanleiding zou kunnen geven tot de vraag: of de fabrieken, die het beste gewerkt hebben, niet slechter resultaten zouden hebben verkregen, zoo ze meer sap hadden gehad, en, omgekeerd of de fabrieken, die het meeste sap hebben gehad, met eene mindere hoeveelheid niet beter zouden hebben gewerkt.

Het daaromtrent bestaande verband, dat, hoezeer het niet geldt ten aanzien van de twee middelste fabrieken, namelijk Tersana en Ardjo Winangon, niet te miskennen valt, schijnt ons toe op onvoldoende capaciteit der fabrieken te wijzen.

Met betrekking tot de hoogst belangrijke vraag omtrent het gewigt aan suiker, dat uit de werkelijk verkregen hoeveelheid sap wordt gemaakt, kunnen de zes Cheribonsche fabrieken, tot welke ons onderzoek zich heeft moeten bepalen, niet gezegd worden tot de slecht werkende ondernemingen te behooren, vooral niet wanneer men daarbij let op de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker.

---

[1]) Één pikol = 61.7613 Nederlandsche ponden.

[2]) In zijn geschrift: *De Suiker van den Handel*, door G. J. Mulder, uitgegeven in 1851 te Rotterdam bij H. A. Kramers. Zie aldaar de tabel tusschen pag. 6 en 7.

[1]) In de aangehaalde brochure van Prof. Mulder, worden bij de bedoelde tabel de N°. 15, 16, 17 en 18, met opzigt tot de procenten zuivere suiker daarin aanwezig, op dezelfde lijn gesteld.

Met inbegrip van Tjiledoek, wijst het gemiddelde voor de zes fabrieken bij de voorlaatste kolom der 3e tabel een cijfer aan van 76.03 % en is de gemiddelde kwaliteit der suiker geweest N°. 16.276. Laat men Tjiledoek buiten de berekening, dan verkrijgt men voor de productie der vijf andere fabrieken een gemiddeld van 71.05 % van het in het sap aanwezig gewigt van suiker, terwijl daarentegen het gemiddeld nommer voor de kwaliteit der suiker iets hooger wordt. Onder de later volgende gewesten, alwaar Gouvernements suikerkultuur bestaat, zullen niet vele gevonden worden, van welke het gemiddeld der aldaar werkende fabrieken hooger uitvalt dan dat van het zestal in Cheribon.

Ondertusschen is het eindresultaat, dat is de produktie per bouw, hoe weinig, gelijk de hier gegeven tabellen bewijzen, daarvan afhangen kan het oordeel omtrent het al of niet goed werken eener fabriek, alles behalve gunstig.

Onverminderd hetgeen wij reeds opmerkten omtrent de zeer waarschijnlijk onvoldoende capaciteit der fabrieken, kan — althans voor zoo ver de bedoelde tabellen regt geven om die gevolgtrekking te maken — tot die ongunstige resultaten nog hebben bijgedragen:

1°. voor sommige fabrieken het langzaam afwerken van den oogst, waardoor het riet in saprijkheid en het sap in suikergehalte afnemen;

2°. eene misschien onvoldoende persing van het riet, waaromtrent wij evenwel, bij totaal gemis van de noodige gegevens, niets meer dan een vermoeden te kennen geven; terwijl, ingeval dat vermoeden ongegrond mogt zijn,

3°. de teelt zelve van het riet, getuige de geringe kwantiteit sap per bouw, hetzij die aan de gesteldheid van den grond, hetzij aan eene minder doelmatige en zorgvuldige behandeling van den aanplant moet toegeschreven worden, veel te wenschen overlaat.

Bij de van regeringswege gepubliceerde stukken, betreffende het in 1857 afgeloopen onderzoek naar de suikerkultuur, vindt men voor de verschillende residentiën, waar Gouvernements suikerkultuur plaats grijpt, overzigten omtrent den staat dier kultuur, die waarschijnlijk door de daarbij betrokken residenten zijn geleverd en opgesteld naar de voor de verschillende fabrieken in elk gewest, ten dienste van dat onderzoek, geleverde monographiën.

In het overzigt betreffende Cheribon heeft het voorkomende op pag. 6 onze aandacht getrokken. Daar leest men het volgende:

„De resultaten van de suikerkultuur hebben „in deze residentie nog niet die hoogte bereikt, welke men, den staat van het riet in „aanmerking nemende, zou verwachten.

„Toch is op eenige reeds 40 pikols en weinig minder dan 40 pikols per bouw verkregen [1]), en men houdt vooruitgang voor zeker, „bij de meerdere kennis van al de vereischten „eener zorgvuldige cultivatie van de grondstof, en voor een goed, meest voordeel gevend „fabriekaat.

„Ter bevordering van het eerste zal al wat „nog strekt tot bezwaar van den planter wel „inzonderheid moeten worden opgeheven, en „bovendien alles, wat de ondervinding als „nuttig heeft aan de hand gegeven, worden „aangewend.

„Ter bereiking van het in de tweede plaats „gestelde doel zal onder anderen medewerken, „dat geene te groote aanplantingen op één „etablissement behoeven te worden verwerkt, „hetgeen, zooals maar al te vaak bespeurd „wordt, te veel bedacht moet doen zijn op „eene spoedige door- en afwerking, zoodat „eene meer zorgvuldige behandeling daaraan „wel eens ten offer moet worden gebragt.

„Men kan eene fabriek van 800 bouws de „dubbele capaciteit geven van eene, die slechts „400 bouws te verwerken heeft, — zal men „zeggen; — doch, aangenomen dat dit het „geval ware, is de capaciteit der fabriek niet „alles afdoende.

„Afstanden, waarop geplant moet worden, „en een transportwezen, dat nog te wenschen „overlaat, dienen mede overwogen te worden. „De ondervinding heeft het doen zien, dat de „fabrieken met kleine aanplantingen gewoonlijk goede uitkomsten verkrijgen.

„Het belang der fabriekanten, welke groote „uitgestrektheden riet hadden te verwerken, „bragt altijd mede, moest ten minste altijd „hebben medegebragt, dat het op hunne fabrieken aan niets haperde, want daardoor moest „verlies worden geleden, en toch, de ondervinding heeft het geleerd, de groote fabrieken staan in voordeelige resultaten gewoonlijk achter."

De aangehaalde woorden geven ingewikkeld te kennen, dat het der Cheribonsche fabrieken

[1]) Men houde hierbij in het oog, dat dit gezegd is in 1855 of 1856, toen eene produktie van 40 pikols per bouw, welk gemiddeld de geheele Gouvernements suikerkultuur op Java nog niet had bereikt, als een niet ongunstig resultaat kon beschouwd worden.

aan genoegzame capaciteit ontbreekt en bevestigen eenigzins ons vermoeden dienaangaande. Ook kan men er uit opmaken, dat de voorziening in al, wat ter verzekering van eenen onafgebroken geregelden gang van zaken noodig is, te wenschen overlaat, en dat dit meer bijzonder geldt ten aanzien van het riettransport. Het is treurig te vernemen, dat op die wijze zoo veel verloren gaat. Wij willen door de volgende berekening trachten aan te toonen, hoe, zonder eenige de minste overdrijving, de produktie der Cheribonsche fabrieken belangrijk zou kunnen toenemen, eenvoudiglijk door een spoediger afwerken van den oogst en eene krachtiger persing van het riet.

Uit de 2e tabel blijkt, dat de gemiddelde opbrengst der velden is geweest 1,887 bossen riet, en dat men gemiddeld per bos riet heeft gehad 10.7 Nederlandsche kannen sap, hetgeen het rendement aan sap per bouw brengt op 20,182 kannen, waarvan het gemiddeld gehalte is geweest ruim 7.65°. Gesteld, dat men het riet spoediger en in eenen toestand, waarin nog geen belangrijke achteruitgang in saprijkheid zou hebben plaats gehad, vermaalde en zoo krachtig mogelijk perste, zoo zou eene vermeerdering van $1^1/_2$ kan sap per bos waarlijk niets buitengewoons zijn; terwijl men daarbij met allen grond zou mogen verwachten, dat het gemiddeld gehalte van het sap niet minder dan 9° zou zijn, gelijk ten overvloede blijkt uit de opgave der fabriek Karang Sambong, die in 90 dagen den oogst heeft afgewerkt. Dan zou men gemiddeld hebben gekregen:

per bos riet. .	12.2	Nederlandsche kannen
„ bouw. . .	22,921.4	„ „

terwijl over de geheele uitgestrektheid van den aanplant der 6 fabrieken, ad 2,610 bouws, de totale opbrengst van sap zou hebben bedragen.

bedragen. . .	59,824,854	Nederlandsche kannen
in stede, zoo als nu, van slechts. . .	52,675,766	„ „
dus meer. .	7,148,088	Nederlandsche kannen

Met een gemiddeld gehalte van 9° BEAUMÉ zou men, naar rede van 17.27 Nederlandsche ponden per .00 Nederlandsche kannen, in die hoeveelheid van 59,824,854 kannen sap, een gewigt van zuivere suiker of suiker N°. 24 hebben gehad van 10,331,752 Nederlandsche ponden of ruim 167,285 pikols. Dit zou per bouw hebben bedragen ruim 64 pikols, tegen nu slechts iets meer dan 47 pikols; terwijl, indien men even als nu van het in het sap aanwezig gewigt van suiker 76 pCt. had gekregen, de gemiddelde produktie per bouw ruim $48^1/_2$ pikols zou hebben bedragen, in stede van nog geen 36 pikols, die men nu gemiddeld heeft gemaakt.

Met deze berekening willen wij niet beweren, dat de 6 Cheribonsche fabrieken, waarvan hier sprake is, door eene gemiddelde produktie van nog geen 36 pikols per bouw in werkelijkheid $12^1/_2$ pikols minder hebben gemaakt, dan uit het geleverde riet had kunnen verkregen worden. Om dit met eenigen grond te kunnen doen, zouden wij volledige gegevens moeten hebben omtrent het gewigt van het riet, de persing er van en het gehalte van het sap op verschillende tijdstippen, ten einde te kunnen aantoonen, dat door eene spoediger vermaling en eene krachtiger persing werkelijk zoo veel meer sap van hooger gehalte, gelijk wij veronderstellen, had kunnen verkregen worden [1]). Maar men zal er uit kunnen nagaan, dat er èn voor de regering èn voor de plan-

[1]) Met opzigt tot het persen zou men evenwel eenigzins kunnen aanwijzen, dat dit beter kan geschieden. Het specifiek gewigt van 100 kannen suikerrietsap van 7.65° BEAUMÉ, dat als het gemiddeld voor de 6 fabrieken door ons is berekend, bedraagt 105.38 Nederlandsche ponden. In die verhouding moet het gewigt van 10.7 kannen, die gemiddeld per bos riet zijn verkregen, niet meer hebben bedragen dan 11.27^5 Nederlandsche ponden. Indien men nu op 70 % perst, dat is, indien men aan gewigt van sap krijgt 70 % van het gewigt aan riet, — en deze eisch is niet overdreven, daar toch wijlen de landbouwkundige Chemist in Indische dienst FROMBERG beweerde, dat men tot 80 % kan krijgen, — dan volgt daaruit, dat het gewigt van het riet der 6 fabrieken, per bos, gemiddeld niet meer dan 16.1 Nederlandsche ponden is geweest. Neemt men nu daarbij in aanmerking, dat een bos suikerriet bevat 25 stokken, dan volgt uit een en ander, dat het gemiddeld gewigt van één suikerrietstok niet meer heeft bedragen dan 0.64 Nederlandsche ponden. Ieder, die suikerriet op Java heeft gezien, zal moeten toestemmen, dat niet alleen het zwaarste, maar ook het middelmatige riet vrij wat meer moet wegen. Een van beiden schijnt dus waar te zijn: òf het Cheribonsche riet moet beneden het middelmatige zijn, — doch dit is moeijelijk te rijmen met den aanhef der in den tekst gedane aanhaling, volgens welken de resultaten der fabrieken niet geëvenredigd zijn aan den staat van het riet; — òf de persing laat veel te wenschen over.

tende bevolking, doch ook niet minder voor de fabriekanten zelve, in eene spoedige vermaling en krachtige persing van het riet een te groot belang is gelegen, om niet alles aan te wenden, wat ter bevordering van het eene zoowel als het andere zou kunnen strekken.

Zou men evenwel met eenigen grond mogen veronderstellen, — gelijk dit door den schrijver der aangehaalde woorden eenigzins ingewikkeld schijnt gedaan te worden, — dat de fabriekanten niet zouden inzien, wat hun belang in die verschillende opzigten medebrengt? — En, zoo neen, waaraan anders hebben wij de ontoereikende voorziening in het eene en het andere toe te schrijven, dan aan ongenoegzame ruimte in de beschikking over geld? Aangezien wij voornemens zijn, dit laatste punt bij onze algemeene beschouwingen te bespreken, zal het voor het tegenwoordige voldoende zijn, er de aandacht slechts op te vestigen, in verband tot de zoo hoog opgevijzelde winsten der kontraktanten en het streven der regering in de laatste jaren om die winsten te besnoeijen, eensdeels door vermindering der prijzen voor de aan haar te leveren suiker, anderdeels door opdrijving der uitgaven van de fabriekanten.

De uit het overzigt aangehaalde woorden geven ons voorts aanleiding tot eenige beschouwingen, die wij, hoezeer ze eenigzins van algemeenen aard zijn, evenwel, omdat zij ons bij het verder onderzoek meermalen kunnen te pas komen, niet beter dan hier weten te plaatsen.

Er zijn in de kultuur van het suikerriet en de bereiding van suiker uit het sap, drie of liever vier momenten, die men goed van elkander moet onderscheiden, wil men zich niet schuldig maken aan eene scheve beoordeeling der resultaten eener suikeronderneming. Wij bedoelen:

1°. de teelt zelve van het riet;

2°. het snijden en het transporteren van het riet van de velden naar de fabriek;

3°. het persen van het riet, eindelijk

4°. de bereiding van suiker uit het verkregen sap.

Het niet scherp uiteenhouden van die vier verschillende punten geeft dikwijls aanleiding tot eene beoordeeling van het werken eener fabriek naar de produktie per bouw. De hier door ons geleverde drie tabellen zijn reeds genoegzaam, om het verkeerde daarvan aan te wijzen. Sindang Laut bijv., bij welke fabriek men 82.86 % suiker N°. 15.81 uit het sap heeft gekregen, heeft ongetwijfeld beter gewerkt dan Tersana, bij welke men slechts 77.09 % suiker N°. 15 uit het sap heeft gemaakt; en toch bedraagt de produktie per bouw voor Sindang Laut $33\frac{1}{2}$ pikols tegen $51\frac{1}{4}$ pikols voor Tersana.

Bij den schrijver van het overzigt, — hoeveel goeds en waars daarin voorkomt, 'twelk getuigt, dat hij het gewigt van het vierledig oogpunt niet miskent, — worden die vier momenten toch niet scherp genoeg uiteengehouden. Vandaar dat hij komt tot eene bewering, die, hoezeer hij zich ter harer verdediging beroept op de ondervinding, door de ondervinding evenwel niet zoo wordt gestaafd, om haar onvoorwaardelijk te mogen volhouden, dat namelijk fabrieken met kleine aanplantingen in den regel beter resultaten geven, dan die met groote.

Naar de hoeveelheid sap toch, die zij verkregen, zijn de resultaten van Karang Sambong, met 300 bouws aanplant, zeer middelmatig, en die van Sindang Laut en Ardjo Winangon, respectivelijk met eenen aanplant van 500 en 600 bouws, vrij wat beter. Dat de beide laatstgenoemde fabrieken ettelijke pikols per bouw minder dan de eerstgenoemde hebben gekregen, is dus niet zoo zeer het gevolg van eenen zoo veel grooteren aanplant, als wel van de omstandigheid, dat zij respectivelijk 5000 à 6000 kannen sap per bouw minder dan Karang Sambong hebben gehad, en dat het gehalte van haar sap een paar graden lager is geweest. Het is wel mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat het langer werken dier beide fabrieken kan hebben bijgedragen tot deze voor haar, met opzigt tot de hoeveelheid van het sap en het gehalte er van, zoo onvoordeelige uitkomst; maar dat lang werken is geen noodwendig gevolg van eenen grooten aanplant. Wij zullen in den loop van ons onderzoek meer dan eens fabrieken ontmoeten, die, hoezeer ook met eenen vrij grooten aanplant gezegend, toch in eenen betrekkelijk korten tijd den oogst afwerkten. Wat daarvoor meer bijzonder gevorderd wordt is genoegzame capaciteit der fabriek, om al het sap, dat men krijgt, spoedig en toch met de noodige zorg te kunnen verwerken, — doelmatige inrigting der fabriek, waardoor gemakkelijk kan worden gewerkt en er weinig of niets verloren gaat, — behoorlijke regeling der werkzaamheden, behoorlijk toezigt daarover, ruime voorziening in al wat noodig is tot verzekering van den gang dier werkzaamheden, zoo als brandhout, kalk, olie en vet, potten en krandjangs en wat dies meer zij, en eindelijk — voldoende beschikking over transportmiddelen voor den

aanvoer van het riet en den afvoer van de suiker.

Maar in al dat noodige kan bij fabrieken met eenen kleinen aanplant even zoo slecht worden voorzien als bij fabrieken met eenen grooten; en hoe men ook voor alles moge zorgen, bij slot van rekening hangt toch het definitief resultaat, — eene al of niet groote productie per bouw, — af van het geteelde riet.

Desniettemin zijn wij, evenwel hoofdzakelijk om andere redenen, tegen groote aanplantingen.

Hebben zij plaats dessa'sgewijs, dat is door elke suikerrietplantende dessa op hare eigen gronden; heeft men alzoo, bij aanplantingen van 500, 600 en 700 bouws, een honderdtal kleine tuinen van 5, 6 of 7 bouws, dan wordt het toezigt over den aanplant moeijelijker, en voor den fabrikant de contrôle over het snijden en het transporteren van zijn riet, alsook de kosten er van verzwaard; terwijl het twijfelachtig is, of de veldarbeid, dien de bevolking te verrigten zal hebben, minder zal zijn, dan bij groote geconcentreerde tuinen.

Zoo zal bijv. het maken van paggers of omheiningen om de tuinen, hetgeen in streken, waar men overlast heeft van wilde varkens, alles behalve eene kleinigheid is, voor twintig tuinen van 5 bouws vrij wat meer arbeid, moeite en geld kosten, dan voor een paar tuinen, ieder van 50 bouws. Daarbij komt, dat, om den fabriekant het transporteren van zijn riet mogelijk te maken, bij aanplanting in eene menigte van kleine, uit elkander verspreide tuinen, van de bevolking voor het maken van wegen, die slechts voor eenen korten tijd noodig zijn, meer zal moeten gevorderd worden, dan bij groote in de nabijheid der fabriek geconcentreerde tuinen; terwijl het buitendien zeer waarschijnlijk is, dat voor haar het verlies van grond, waarop zij niet kan planten en waarvan zij dus geen voordeel hoegenaamd heeft, — een verlies, dat, blijkens het jongste onderzoek naar de suikerkultuur, op 4 à 8 % van de uitgestrektheid der met suikerriet beplante velden kan gesteld worden [1]), — voor het minst niet geringer zal zijn, wanneer men een groot aantal heinde en verre verspreide aanplantingen zal hebben.

Blijft men daarentegen aan het stelsel van enkele groote, bij de fabrieken geconcentreerde tuinen hechten, dan zal, hoezeer de arbeid daarin betrekkelijk minder moet zijn dan met een aantal ver uiteenverspreide kleine tuinen, het voor de suikerrietplantende bevolking zeer drukkend ongerief blijven bestaan, dat al wat van die bevolking gelegen is buiten den kring, binnen welken de groote tuinen liggen, voor het verrigten van den arbeid in die tuinen verre afstanden heeft af te leggen. Zoo is het onder anderen gebleken, dat in het Soerabajasche voor den aanplant der fabriek Modjo Sari of Koning Willem II suikerrietplanters van sommige aan die onderneming geaffecteerde dessa's tot 20 palen of bijna 7 uren gaans hadden af te leggen, eer zij met hunnen arbeid in de tuinen een aanvang konden maken.

Maar behalve het reeds opgenoemde bestaat er een ander, misschien nog wel het gewigtigste bezwaar tegen groote aanplantingen.

Men heeft de vruchtbaarheid van den grond op Java hoog geroemd en teregt; maar niet bedenkende, dat door misbruik aan alles spoedig een einde kan en moet komen, heeft men op die vruchtbaarheid voortgezondigd, alsof zij onuitputtelijk moest zijn en van den grond, zonder eenig middel of zonder eenige gelegenheid tot herstel van zijne produktieve kracht, niet te veel kon worden gevergd.

De Javaansche bevolking is over het algemeen tegen bemesting, vooral van de velden, waarop zij *padi* verbouwt, en die juist bij voorkeur voor de suikerkultuur genomen worden. Wij wagen het niet te beslissen, of die afkeer toe te schrijven zij aan hetgeen de ondervinding haar dienaangaande heeft geleerd, dan wel voortspruit uit louter vooroordeel en onkunde [1]). Maar zelfs in het laatste geval zou het met kracht doorzetten van de bemesting der gronden ons niet boven

[1]) Tijdens het onderzoek besloeg de totale aanplant van suikerriet eene uitgestrektheid van ongeveer 40,000 bouws, terwijl ten dienste van dien aanplant buitendien nog 1400 à 3200 bouws gerekend werden voor de bevolking verloren te zijn, zoodat het een punt van overweging heeft uitgemaakt, of onder de uitgestrektheid, welke volgens de kontrakten voor eene fabriek moest worden *beplant*, niet ook behoorde te worden begrepen die, welke, hoezeer niet beplant, voor sloten, wegen in en om de tuinen en wat dies meer zij benoodigd was.

[1]) Zoo wordt onder anderen beweerd, dat de rijst van bemeste gronden niet zoo aangenaam van smaak is als die, verkregen van geïrrigeerde velden; voorts ook dat met bemesting de toeneming van witte mieren enorm is. — Wij voeren die beweringen slechts aan, zonder voor de waarde er van in het minst borg te willen staan.

alle bedenking voorkomen. In het kultuurstelsel is er te veel, dat voor de bevolking tot bezwaar strekt en dat voor haar niet aangenaam kan zijn, om niet met de uiterste omzigtigheid te werk te gaan zelfs in het bestrijden van vooroordeelen. — Hetgeen de noodzakelijkheid om voorzigtig te zijn nog moet vermeerderen is de omstandigheid, dat, welke vooruitgang op het stuk van landbouw door de landbouwkundige chemie onder gematigde luchtstreken moge teweeggebragt zijn, en welke waarheden en beginselen zij daar ook moge hebben uitgesproken, de toepassing er van, — de wetenschappelijke en practische mannen in dat vak zullen waarschijnlijk de eersten zijn om zulks te erkennen, — zich onder tropische klimaten zeer zal moeten wijzigen. — In de kennis, hoe die toepassing in Indië zal moeten geschieden, is men daar nog niet genoeg gevorderd, om bij de bestrijding van den bedoelden afkeer der bevolking, haar iets te kunnen geven, wat niet voor eenen korten tijd, maar op den duur, de overtuiging kan bezorgen, dat zij er werkelijk wel bij gevaren is. Er is geen gebrek aan voorbeelden ten bewijze van de ongenoegzaamheid der door ons bedoelde kennis.

Wie zal bijv. beslissen, of de ziekte, welke eenige jaren geleden op het eiland Bourbon het suikerriet zoo heeft geteisterd, dat men er heeft moeten overgaan tot de teelt van eene andere, minder voordeelige rietsoort, niet een gevolg kan zijn geweest van eene al te sterke en zoo verhittende bemesting als de guano? Op Singapore heeft men jaren geleden de notenmuskaatteelt met kracht willen doorzetten en men dacht de zaak te hebben overwonnen door krachtige en kostbare bemesting; maar ook daar werd niet weinig teleurstelling ondervonden. In de Vorstenlanden op Java heeft men hoog opgegeven van de resultaten der partikuliere indigoteelt en van de groote kosten voor bemesting door de landhuurders gemaakt, en thans hoort men van verbastering der plant, van verminderde opbrengst en van voornemens onder die landhuurders, om de indigoteelt door die van het suikerriet te vervangen.

Zoo lang derhalve de wetenschap en de praktijk niet met onwederlegbare, op eene lange ervaring gegronde bewijzen zal hebben aan de hand gegeven, wat op het stuk van bemesting op Java proefondervindelijk goed is en bij voortduring moet zijn, zoo lang wachte men zich er voor, om de bevolking op groote schaal te dwingen tot allerlei proeven van bemesting, waarvan de goede gevolgen nog alles behalve boven twijfel verheven zijn, en de mislukking haar geene geringe teleurstelling zou veroorzaken. Maar zoo lang ook blijft eene veelvuldige verwisseling der gronden voor de suikerteelt eene hoofdvoorwaarde, om die teelt, in de opbrengst der velden, — wij zeggen niet, te doen vooruitgaan, maar zelfs niet te doen achteruitgaan.

Er is een zeer opmerkelijk feit, dat ons uit het jongst gedane onderzoek gebleken is.

Tijdens dat onderzoek besloeg de totale Gouvernementsaanplant van suikerriet eene uitgestrektheid van ruim 40,000 bouws, en, hoezeer onder de sawah's der suikerrietplantende bevolking, ad ongeveer 388,000 bouws, eene uitgestrektheid van niet minder dan 250,800 bouws gezegd werd voor de suikerkultuur geschikt te zijn, had men slechts 140,400 bouws daarvoor afgezonderd. Terwijl derhalve de gelegenheid daar was, om voor den suikerrietaanplant tot $6^1/_5$ maal van gronden te verwisselen, heeft men zich vergenoegd met dit nog geen $3^1/_2$ maal te kunnen doen.

Onder opmerking, dat die verwisseling niet overal in dezelfde mate plaats vindt of mogelijk is, achten wij het niet ondienstig hier daarvan eene tabel te geven.

Residentiën.	Uitgestrektheid van den suikerriet-aanplant (in 1856?).	Daarvoor waren afgezonderd.	Zoodat de gelegenheid tot verwisseling werkelijk was.	Uitgestrektheid der voor de suikerkultuur geschikte gronden, toebehoorende aan de suikerriet plantende bevolking.	Zoodat men bij benuttiging dier uitgestrektheid eene verwisseling had kunnen hebben van
	bouws.	bouws.		bouws.	
Cheribon. . .	4,709	20,729	$4^{1}/_{3}$ maal	35,118	bijna 8 malen
Tagal.	3,100	10,860	$3^{1}/_{2}$ "	26,746	ruim $8^{1}/_{2}$ "
Pekalongan. .	1,500	7,294^{5}	$4^{4}/_{5}$ "	8,951^{5}	bijna 6 "
Samarang. . .	2,100	5,267	$2^{1}/_{2}$ "	18,269	" 9 "
Japara.. . . .	4,269	13,499	3 "	25,570	" 6 "
Rembang. . .	490	1,573	$3^{1}/_{5}$ "	1,573	" $3^{1}/_{5}$ "
Soerabaja. . .	8,030	26,376	$3^{1}/_{3}$ "	39,757^{75}	" 5 "
Pasoeroewan.	6,062	27,972^{5}	$4^{1}/_{2}$ "	29,500^{5}	" 5 "
Probolinggo..	5,001	12.236	$2^{1}/_{2}$ "	21,669	ruim 4 "
Bezoeki. . . .	2,200	7,041	$3^{1}/_{5}$ "	16,072	" 7 "
Banjoemaas..	400	800	2 "	981^{25}	bijna $2^{1}/_{2}$ "
Madioen.. . .	800	2,435	3 "	3,435^{5}	" $4^{1}/_{2}$ "
Kediri.. . . .	1,900*	4,312	$2^{1}/_{4}$ "	23,182^{5}	ruim 12 "
	40,561	140,395	$3^{1}/_{2}$ maal	250,826	bijna $6^{1}/_{5}$ malen

Zeer opmerkelijk is het, — en dit is het feit, waarop wij wilden wijzen, — dat, gelijk ons bij het verdere onderzoek kan blijken, behoudens de meerdere of mindere vruchtbaarheid van den grond, een zeker verband tusschen de meerdere en mindere opbrengst van sap per bouw en de meerdere of mindere gelegenheid, die men zich tot verwisseling van gronden heeft voorbehouden, niet is te miskennen. Slechts schijnt de residentie Soerabaja, alwaar men, in weêrwil van eene niet zeer ruime gelegenheid tot verwisseling, althans in 1859, de hoogste gemiddelde opbrengst van sap per bouw heeft gehad, daarop eene uitzondering te maken; maar bij die exceptie, welke voor eene groote mate van vruchtbaarheid pleit, moet men evenwel een viertal belangrijke punten niet uit het oog verliezen:

Vooreerst de waarschijnlijkheid, dat, wegens de nabijheid der stad Soerabaja met hare groote inrigtingen tot vervaardiging en reparatie van suikermolens, de Soerabajasche fabriekanten, minder bevreesd om hunne molens sterk aan te zetten, ook krachtiger persen.

Ten tweede, dat eene uitputting van den grond eenigzins is tegengehouden door eene diepere beploeging, welke wijlen de Heer de Perez, tijdens hij Resident van Soerabaja was, met kracht heeft doorgezet.

Ten derde, dat, in weêrwil daarvan, reeds bij het onderzoek naar de suikerkultuur, in de stukken betreffende den toestand dier kultuur in het Soerabajasche werd gesproken van uitputting en van de waarschijnlijkheid, dat eerlang tot bemesting zou moeten overgegaan worden; terwijl eindelijk,

Ten vierde, ook in Soerabaja een enorm verschil bestaat in de opbrengst van sap voor verschillende fabrieken. In 1859 althans had Tjandi met eenen aanplant van 400 bouws 38,123^{5} Nederlandsche kannen sap per bouw en de fabriek-Koning Willem II, met eenen aanplant van 800 bouws, slechts 19,450 kannen of naauwelijks de helft [1]).

Wanneer men nu bij dat alles bedenkt, dat voor verre het grootste gedeelte de op kontrakt met het Gouvernement werkende fabrieken opgerigt zijn in tijden, toen men in de verte niet vermoedde, tot welke hoogte de opbrengst der velden en de produktie uit het sap zou kunnen stijgen, — dat dus ook de meeste fabrieken niet bij magte zijn, om de hoeveelheid sap, die nu verkregen wordt, goed en behoorlijk te verwerken, — dat eindelijk, dewijl eene vermeerdering der capaciteit eener fabriek in de meeste gevallen niet anders is te verkrijgen dan ten koste eener doelmatige inrigting, zoo noodig, om gemakkelijk te kunnen werken en verlies voor tijd en grondstof te vermijden,

[1]) Weshalve het niet onmogelijk is, dat ook in Soerabaja tusschen de meerdere of mindere opbrengst van sap per bouw en de meerdere of mindere gelegenheid tot verwisseling van gronden eenig verband kan bestaan.

slechts door eene geheele vernieuwing aan al de eischen van het oogenblik niet alleen, maar ook aan alle verwachtingen voor den vervolge op eene behoorlijke en voldoende wijze zou kunnen voorzien worden; zoo meenen wij, na al het voorafgegane, tot de conclusie te mogen komen, dat groote aanplantingen in alle opzigten nadeelig zijn, dat is niet alleen voor de bevolking, maar ook voor de teelt en bij gevolg ook voor de ondernemers zelve.

Wil men derhalve den op de suikerrietplantende bevolking gelegden druk verligten door eene strenge vasthouding aan het beginsel eener dessa's gewijze beplanting, zonder dat daardoor in het snijden en het transporteren van het riet aan de fabriekanten te groote moeijelijkheden en uitgaven worden veroorzaakt, — wil men de teelt zelve niet zien achteruitgaan, zoo mogelijk zelfs doen vooruitgaan door eene ruime verwisseling van gronden, die minstens eene vijfmalige moet zijn en niet te verkrijgen is dan met benuttiging van alle de voor de teelt geschikte, aan de bevolking toebehoorende gronden; dan moeten de aanplantingen tot een daarmede bestaanbaar peil verminderd worden. Eene uitgestrektheid van 300 bouws schijnt daarvoor ruim voldoende te zijn. — Alsdan zullen de meeste fabrieken, die nu heeten voor 400, 500, 600 en meer bouws te zijn ingerigt, doch in werkelijkheid niet bij magte zijn om den oogst spoedig, goed en behoorlijk te verwerken, van zelf zonder eenige kosten de noodige capaciteit erlangen. Is dit op zich zelve reeds een voordeel voor de ondernemers bij de geldelijke moeijelijkheden, die de meeste hunner tegenwoordig ondervinden, niet minder voordeelig moet het voor hen zijn, om, bijv., 20,000 pikols van 300, in stede van 400, 500 of 600 bouws te maken. Pasoeroewan, in welke residentie de aanplantingen der meeste fabrieken beneden de 400 bouws zijn, kan het overtuigendst bewijs leveren, dat wij hierin niet overdrijven.

Behalve eene hoogere produktie per bouw als een gevolg van de reduktie van den aanplant voor elke fabriek, kan men nog veilig daarbij voegen het voordeel eener vermindering van uitgaven voor den arbeid in de fabrieken, die, in stede van in 150 tot 180 dagen, gelijk bij zoo vele het geval is, in 100, hoogstens 120 dagen kan afloopen [1]).

Wil men, met eene zoodanige reduktie van den aanplant der meeste fabrieken, desniettemin de uitgestrektheid van den geheelen Gouvernementsaanplant behouden, dan spreekt het van zelve, dat dit niet anders kan en ook niet anders moet dan door de oprigting van een dertig- of veertigtal nieuwe fabrieken boven de reeds bestaande, waarbij men moet zorgen ze zoo te plaatsen, dat de gelegenheid tot eene minstens vijfmalige verwisseling van gronden niet ontbreekt en dat die verwisseling met eene dessa'sgewijze beplanting volgehouden kan worden, zonder wezenlijk bezwaar voor de fabriekanten, wat betreft het transport van hun riet.

Waar de beschikbare gronden, zelfs bij eenen aanplant van 300 bouws, geene zoo veelvuldige verwisseling zouden toelaten, moest men met de reduktie nog verder gaan. Doch aangezien een aanplant van 150 à 200 bouws ontoereikende is, om, in den bestaanden staat van zaken, dat is, met de zoo onereuse verpligte levering aan het Gouvernement, de kosten eener suikeronderneming goed te maken en daarop eenig voordeel te geven, zou men, tot eene zoo groote reduktie overgaande, de ondernemers op de eene of andere wijze in staat moeten stellen om zonder verlies te kunnen blijven voortwerken.

Doch keeren wij tot de Cheribonsche suikerproduktie terug.

Na al het voorafgegane zullen wij wel niet behoeven te doen opmerken, dat, met eene gemiddelde produktie voor de geheele residentie gedurende zes jaren van iets meer dan 36 pikols per bouw, de suikerkultuur voor de landbouwende bevolking, die daarbij is ingedeeld, niet voordeelig kan zijn geweest; vooral wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat niet alleen het plantloon, hetwelk gemiddeld *f* 101.70 per bouw heeft bedragen, moet worden verminderd met het bedrag der van de suikerrietvelden geheven landrente, gemiddeld ad *f* 6.76 per bouw, maar ook dat, gelijk uit het in 1854 afgeloopen onderzoek gebleken is, de beplanting niet zonder kosten voor de bevolking wordt bewerkstelligd. Men zal moeten toestemmen, dat hetgeen er, na aftrek van een en ander, zuiver overschiet, voor de bevolking

---

[1]) Gemiddeld kan men rekenen, dat gedurende den oogsttijd dagelijks ongeveer *f* 70 aan koelieloonen, loonen van mandors en stookers worden uitgegeven. — Daar voor een spoediger afwerken van den oogst niet zoo zeer vermeerdering van personeel noodig is, als wel genoegzame ruimte en capaciteit der fabriek om het sap te verwerken, voorts geregelde aanvoer van riet en genoegzame kracht tot vermaling daarvan, kan men eenigzins berekenen, hoe groot de besparing moet zijn alleen aan arbeidsloonen, — om hier niet te spreken van brandhout, olie voor de machinerie en de verlichting, en wat dies meer zij.

niet opweegt tegen het gemis harer gronden en den arbeid, dien zij te verrigten heeft ten koste meestal van eene zorgvuldige behandeling van hare eigen kultuur [1]).

Bij eene indeeling toch van vier man per bouw kan het getal werkdagen voor ieder man gesteld worden op 90 dagen; zoodat indien ieder zuiver aan plantloon geniet *f* 20, dit neerkomt op eene betaling van iets meer dan 20 cents per dag, en het is niet waarschijnlijk, dat zulk een loon strekken kan, om den landbouwer met de suikerteelt ingenomen te maken. Men moge hem den opgelegden last dragelijker maken door hem in de nabijheid zijner woonplaats te laten planten, zoo lang de betaling niet den arbeid en de opoffering, die hij zich getroosten moet, beloont, zoo lang zal ook de kultuur niet ophouden een last voor hem te zijn.

Maar is het voordeel der suikerkultuur, gemiddeld over den geheelen aanplant berekend, met eene produktie van 36 pikols per bouw, voor de daarbij ingedeelde landbouwende bevolking van Cheribon, voor het minst zeer twijfelachtig, hoe moet het dan niet met de zaak gesteld zijn voor de suikerrietplantende bevolking, welke werkzaam is geweest ten behoeve van ondernemingen, wier produktie 20 pikols per bouw of minder nog heeft bedragen?

Behalve voor de met het Gouvernement in kontrakt staande tien fabrieken, wordt in deze residentie ook riet aangeplant voor partikuliere ondernemingen, en wel grootendeels op woeste gronden, door het Gouvernement in huur uitgegeven, terwijl eenige kleine beplantingen, waarvan de uitgestrektheid tusschen de 20 en 40 bouws bedraagt, doch niet altijd even groot is, meestal voor rekening van Chinezen geschieden op gronden, die door hen van de bevolking in huur worden genomen.

Onder de meer aanzienlijke partikuliere ondernemingen worden genoemd:

1°. Kadipatten, in handen van de Oost-Indische maatschappij van administratie en lijfrente, met eenen aanplant van 400 bouws en eene gemiddelde produktie van 25 à 30 pikols per bouw;

2°. Tjigobang, in handen van eenen Europeschen ondernemer, met eenen aanplant van 156 bouws en eene gemiddelde produktie van 20 pikols;

3°. Tondjong met eenen aanplant van 100 bouws en eene gemiddelde produktie van 12 pikols;

4°. Loewoeng Gadjah met eenen aanplant van 175 bouws, en

5°. Blender met eenen aanplant van 300 bouws en eene gemiddelde produktie van 20 pikols. Het riet dezer laatste onderneming wordt op de met het Gouvernement in kontrakt staande fabriek Karang Sambong vermalen en bewerkt, na te zijn getaxeerd; terwijl hetgeen boven de taxatie wordt geproduceerd, komt ten voordeele van de produktie van den aanplant, die voor de genoemde fabriek van wege het Gouvernement wordt gedaan, zoodat de opgegeven gemiddelde produktie van 20 pikols per bouw geen maatstaf kan zijn voor de werkelijke produktie dier partikuliere beplanting [1]).

Van de kleinere ondernemingen heeft men mede een vijftal, te weten:

---

[1]) In een gedrukt, doch niet algemeen verkrijgbaar gesteld geschrift van den Heer E. A. VAN VLOTEN, getiteld: *De mededinging der beetwortel- en rietsuikerproduktie met betrekking tot het eiland Java*, beweert de schrijver, op pag. 85, dat van den Javaanschen suikerrietplanter een aantal kleine diensten en uitgaven ten behoeve der rietaanplanting worden gevorderd, die, volgens eene matige berekening, op *f* 20 per bouw komen te staan, daaronder niet eens begrepen het bedrag der landrente. Voor zoo ver dit ook op den Cheribonschen suikerrietplanter van toepassing is, zou daaruit voortvloeijen, dat van de *f* 101.70, welke aan plantloon gemiddeld per bouw gedurende zes jaren zijn betaald, nog moeten worden afgetrokken *f* 20 + *f* 6.76 voor landrente, of te zamen *f* 26.76, zoodat hetgeen de suikerrietplanter zuiver heeft ontvangen, slechts *f* 73.24 bedraagt, hetgeen verdeeld over 4.22 man, die gemiddeld per bouw zijn ingedeeld geweest (zie tabel N°. II*a*), voor ieder geeft nagenoeg *f* 17.40, of berekend over 90 dagen arbeid iets meer dan 18 cents per dag.

Bij gelegenheid van het in 1857 afgeloopen onderzoek naar de suikerkultuur is gebleken, — en dit strekt eenigzins ter bevestiging van het beweerde door den Heer VAN VLOTEN, — dat de kosten, welke de suikerrietplantende bevolking te maken heeft voor de suikerrietaanplanting eener fabriek, naar gelang van de uitgestrektheid er van, loopen van *f* 1,100 tot *f* 10,000, en 8 tot 16 % van het plantloon bedragen.

[1]) Zou uit de hier vermelde bijzonderheid soms ook kunnen verklaard worden het groote rendement van sap per bos suikerriet, dat voor Karang Sambong exceptioneel is boven alle andere fabrieken op Java, hoezeer, gelijk men heeft kunnen zien, het riet in Cheribon over het algemeen niet saprijk is?

Tjikantjas.	met 24	bouws
Tjikeling	„ 20	„
Djambang.	„ 24	„
Segara Hiang	„ 20	„
Sakerta	„ 40	„

De gemiddelde produktie dier kleine ondernemingen wordt gezegd 15 à 25 pikols per bouw te bedragen.

Men ziet daaruit, dat behalve de Gouvernements kultuur nog ruim 1,250 bouws voor partikuliere rekening worden beplant, waarvan de produktie op 20 à 25,000 pikols kan gesteld worden.

Tagal. In deze residentie heeft men acht ondernemingen, met het Gouvernement in kontrakt staande, en eene, wier aanplanting na 1855 niet langer door tusschenkomst van het Gouvernement is geschied, maar plaats vindt krachtens overeenkomsten, daartoe door den ondernemer, hetzij met de bevolking, hetzij met inlandsche hoofden aangegaan.

De volgende opgaaf van de namen dier ondernemingen en van de uitgestrektheid van den aanplant voor iedere fabriek heeft betrekking tot het jaar 1862.

Pangkah	500	bouws
Pagongan.	150	„
Kemanglen	400	„
Doekoe Wringin	400	„
Bandjar Dawa	400	„
Tjiomal	550	„
Djatibarang	400	„
Adiwerna.	400	„
Lemahabang [1])	—	„
Te zamen. . .	3,200	bouws

Eene vergelijking van die opgave met die, welke in onze tabel N°. I voorkomt, zal doen zien, dat in de drie eerste jaren de uitgestrektheid iets minder, en in 1860 en 1861 daarentegen iets meer dan in 1862 heeft bedragen.

Het getal landbouwende huisgezinnen, hier bij de suikerkultuur ingedeeld, is gedurende het voor ons onderzoek genomen zesjarig tijdvak van 1857—1862 successivelijk verhoogd, zoodat men in 1857 gemiddeld had 3.59, en in 1862 4 man per bouw. Gemiddeld over de zes jaren heeft dit cijfer 3.79 bedragen. — Uitgezonderd Pasoeroewan, Probolinggo en Bezoeki, is de uitgestrektheid der beplanting, berekend per huisgezin, in geene der andere residentiën, waar de suikerteelt van Gouvernements wege plaats vindt, en men gemiddeld 4 en meer huisgezinnen per bouw heeft gehad, blijkens onze tabel N°. II^b, zoo groot geweest als in Tagal.

Wanneer men bij deze laatste bijzonderheid in aanmerking neemt, dat, uitgezonderd Cheribon en Madioen, in geene der zoogenaamde suikerresidentiën de landbouwende bevolking, gelijk blijken kan uit de tabel N°. 7, voorkomende op pag. 103 van het 3e Deel, eene zoo groote uitgestrektheid gronds met *padi* te beplanten heeft gehad als in Tagal, dan zou men genegen zijn tot de gevolgtrekking te komen, dat aan de suikerkultuur hier eene in verhouding tot de krachten der bevolking te groote uitbreiding is gegeven [1]).

In hoever die waarschijnlijk te groote uitbreiding van invloed kan zijn geweest op de resultaten der Tagalsche suikerproduktie, wagen wij niet te beslissen, maar zeker is het, dat die resultaten, welke, blijkens onze tabel N°. III^a, over het zesjarig tijdvak van 1857—1862 eene gemiddelde produktie van 34.34 pikols per bouw aanwijzen, nog ongunstiger zijn dan die in Cheribon verkregen.

Blijkens de monographiën, in der tijd voor de verschillende fabrieken geleverd, moet de uitgestrektheid der gronden, voor de Gouvernements suikerrietaanplantingen alhier afgezonderd, niet meer dan 10,860 bouws bedragen, zoodat bij eene beplanting van ruim 3,200 bouws met suikerriet, niet veel meer dan eene driejarige verwisseling van gronden mogelijk is. Ook deze bijzonderheid, welke waarschijnlijk in verband staat met de omstandigheid, dat men den aanplant der Tagalsche onderne-

[1]) Lemahabang is de onderneming, wier aanplant geschiedt krachtens partikuliere overeenkomsten, zonder tusschenkomst des Gouvernements. De uitgestrektheid er van schijnt niet jaarlijks dezelfde te zijn.

[1]) Volgens de gepubliceerde stukken nopens het in 1857 afgeloopen onderzoek naar de suikerkultuur, bedroeg destijds het getal landbouwende huisgezinnen, voor den aanplant der Tagalsche suikerondernemingen, — daaronder begrepen die van Lemahabang, — 11,750, en daarbij wordt de uitgestrektheid der sawahs dier bevolking ad 35,150 bouws opgegeven, dat is gemiddeld 3 bouws per huisgezin. Zie de bij die stukken onder La F. gevoegde bijlaag.

mingen, die niet ver van elkander verwijderd liggen, zóo veel mogelijk in de nabijheid der fabrieken heeft willen plaatsen, kan, naar ons inzien, tot die ongunstige resultaten eenigzins hebben bijgedragen, aangezien voor een zoo krachtig gewas als het suikerriet, dat voor zijne voeding zooveel noodig heeft, eene driemalige verwisseling op den duur stellig onvoldoende is, althans indien geene bemesting daarbij komt, en het vruchtbaar houden der gronden alleen moet afhangen van eene irrigatie, die veel van hare vruchtbaarmakende kracht moet verliezen, wanneer, zoo als hier, de suikerrietaanplantingen niet ver van het noorderstrand verwijderd zijn, en het van de bergen afstroomend water dus ook niet uit de eerste hand krijgen.

Even als van Cheribon, hebben wij omtrent het werken der Tagalsche fabrieken in het jaar 1859 het hierachter volgend drietal tabellen gemaakt, [waarbij de fabrieken Pangkah, Pagongan en Lemahabang niet zijn opgenomen, omdat van de eerstgenoemde niets wordt opgegeven, van de tweede geene opgaaf van de verkregen hoeveelheid sap is gedaan, en de opgaven betreffende de derde fabriek blijkbaar geen vertrouwen verdienen, zoodat ons overzigt zich hier weder tot een zestal fabrieken moet bepalen.

Suikerproduktie in 1859 van een zestal fabrieken in Tagal.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan N°. 18 en 17.	Waarvan N°. 16.	Waarvan Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld N°. 14 wordt gesteld.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Kemanglen . . .	400	116	830,800	7,594,000	14,362.04	10,800.—	—	3,562.04
Doekoe Wringin .	400	109	771,600	6,264,000	13,712.02	8,000.—	—	5,712.02
Bandjar Dawa . .	500	131	912,500	9,303,000	17,299.39	11,184.41	6,114.98	—
Tjiomal	450	119	003,600	9,604,320	10,000.—	2,134.93	1,346.19	6,518.88
Djatibarang . . .	400	119	746,000	7,247,000	14,611.60	11,297.61	—	3,313.99
Adiwerna . . .	400	145	827,600	8,836,000	15,316.41	10,893.59	39.28	4,383.54
Tagal	2,550	739	4,992,100	48,848,320	85,301.46	54,310.54	7,500.45	23,490.47

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	De hoeveelheid riet, in bossen van 25 stokken, heeft bedragen per bouw,	De hoeveelheid riet, in bossen van 25 stokken, heeft bedragen per pikol suiker,	De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen heeft bedragen per bouw,	De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen heeft bedragen per bos riet,	De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen heeft bedragen per pikol suiker,
Kemanglen . . .	3.64 bouws	3 448 bouws	2,077	57.85	18,985	9.14	528.75
Doekoe Wringin .	3.64 „	3.67 „	1,929	56.27	15,660	8.12	456 82
Bandjar Dawa . .	4.55 „	3.718 „	1,825	72.75	18,606	10.19^{5}	537.76
Tjiomal	4.1 „	3.78 „	2,008	90.36	21,343	10.63	960.43
Djatibarang . . .	3.64 „	3.36 „	1,865	51.06	18,117^{5}	9.71	496.—
Adiwerna	3.64 „	2.85 „	2,069	54.03	22,090	10.69	576.90
Tagal	3.87 bouws	3.45 bouws	1,958	58.52	19,156	9.78^{5}	572.54

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van BEAUMÉ geweest	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker, dat is suiker N°. 24, aanwezig		De werkelijke produktie heeft bedragen		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker N°. 24	Terwijl de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker is geweest
		per bouw pikols	in het geheel pikols	per bouw pikols	in het geheel pikols		
Kemanglen	8.5°	49.97^{57}	19,990.27	35.90^{5}	14,362.04	71.84^{5} %	N°. 16.63
Dockoe Wringin . . .	9.25°	45.75^{54}	18,302.16	34.28	13,712.02	74.92 〃	〃 16.—
Bandjar Dawa. . . .	8.—°	45.91^{15}	22,955.75	34.59^{88}	17,299.39	75.36 〃	〃 16.97
Tjiomal	8.—°	52.66^{5}	23,699.29	22.22	10,000.—	42.20 〃	〃 15.12
Djatibarang.	9.75°	54.13^{45}	21,653.71	36.52^{9}	14,611.60	67.94 〃	〃 16.7
Adiwerna	8.75°	59.94^{5}	20,078.02	38.29	15,316.41	63.87^{7} 〃	〃 16.49
Tagal.	8.62°	49.67^{8}	126,679.20	33.45	85,301.46	67.33^{7} %	N°. 16.51

Uitgezonderd Bandjar Dawa, die in 131 dagen en Adiwerna, die in 145 dagen heeft afgewerkt, heeft de vermaling bij de vier overige fabrieken vrij grif plaats gehad, dat is binnen de 120 dagen. Tenzij de vermaling langer geduurd hebbe dan het getal dagen daarvoor opgegeven, hetgeen het geval zou kunnen zijn, indien er van tijd tot tijd om de eene of andere reden stilstand in de werkzaamheden mogt hebben plaats gehad, schijnt dus in de vermaling zelve geene aanleiding te kunnen gevonden worden voor het geringe rendement van sap per bos suikerriet. Neemt men daarbij in aanmerking de vrij voldoende gemiddelde densiteit van het sap zelve, als ook dat het getal bossen suikerriet per bouw alles behalve overmatig is, dan meenen wij uit een en ander te mogen afleiden, dat het riet vrij schraal moet zijn, welligt het gevolg van de niet voldoende gelegenheid tot verwisseling der gronden, waarop wij zoo even de aandacht hebben gevestigd.

Dat deze laatste veronderstelling niet geheel ongegrond is, kan, — zoo men althans niet aannemen wil, dat tot het ongunstig rendement van sap, zoowel per bouw als per bos suikerriet, ook eene zeer onvoldoende vermaling van het riet heeft bijgedragen, — nog uit de volgende berekening blijken.

Van 100 kannen sap van gemiddeld 8.62°, welk gehalte volgens onze 3e tabel het gemiddelde is geweest, dat het zestal fabrieken heeft gehad, bedraagt het specifiek gewigt 106.134 Nederlandsche ponden. Naar dien maatstaf is het specifiek gewigt van 9.786 kannen sap, die men gemiddeld van een bos suikerriet heeft gekregen, 10.38^5 Nederlandsche ponden. Heeft men nu het riet op 70 % geperst, dan volgt daaruit, dat een bos suikerriet van 25 stokken niet meer heeft gewogen dan 14.83 Nederlandsche ponden, hetgeen neêrkomt op iets meer dan 0.59 Nederlandsche ponden per stok. — Daaruit zou dan blijken, dat in Tagal de zwaarte van het riet gemiddeld nog minder is dan in Cheribon.

Ten aanzien van het rendement van sap, berekend per bos suikerriet, leveren de Tagalsche fabrieken het zonderling verschijnsel op, dat de fabrieken Tjiomal, Bandjar Dawa en Adiwerna, die het langst met de vermaling van het riet doende zijn geweest, het meeste sap per bos riet hebben gekregen. Dit kan alleen verklaard worden òf uit de meerdere of mindere vruchtbaarheid der gronden, òf uit de mogelijkheid, dat het spoediger afwerken der drie andere fabrieken is geschied ten koste van eene krachtige persing.

In het algemeen staat het werken der hier vermelde zes fabrieken niet achter bij dat der Cheribonsche fabrieken. Deze toch hebben, gelijk wij zagen, ongerekend Tjiledoek, waaromtrent de opgaven ons zeer verdacht voorkwamen, gemiddeld 71 % suiker N°. 16.3 uit het sap gemaakt, terwijl het zestal in Tagal ruim $67^1/_3$ % suiker N°. 16.5 hebben gekregen. Wanneer men van het zestal afzondert Tjiomal, welke fabriek zeer slecht gewerkt heeft, daar hij $42^1/_5$ % suiker N°. 15 uit het sap heeft vervaardigd, dan verkrijgt men voor de 5 andere zelfs iets meer dan 72 %.

Uit de 3 laatste kolommen van de 1e tabel en uit de daarop bij de laatste kolom van de 3e tabel gemaakte berekening omtrent de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker blijkt, dat over het algemeen de Tagalsche fabrieken hooge nommers krijgen. Het is zelfs mogelijk, dat onze berekening der gemiddelde kwaliteit te laag is gemaakt en dat hetgeen opgegeven wordt onder de gecombineerde nommers 18 en 17, waaruit de totale produktie voor nagenoeg 64 % bestaat, en waarvoor wij gemiddeld 17.5 hebben genomen, niet voor de helft, maar voor verreweg het grootste gedeelte uit N°. 18 heeft bestaan, omdat N°. 17 geen nommer is, op de verkrijging waarvan men zich bijzonder toelegt.

Mag men derhalve uit een en ander met eenigen grond aannemen, dat de Tagalsche fabrieken, — die althans, welke wij in ons onderzoek hebben kunnen begrijpen, — met uitzondering van Tjiomal, niet geacht kunnen worden te behooren tot de ondernemingen op Java, welke met opzigt tot de bereiding van suiker uit het verkregen sap bepaald achterlijk zijn, waaraan moeten dan wel de zeer middelmatige resultaten worden toegeschreven, niet alleen van 1859, maar van het geheele tijdvak van 1857—1852, waartoe de door ons geleverde algemeene tabellen betrekking hebben en volgens welke (zie tabel N°. III, pag. 481) de gemiddelde produktie per bouw gedurende die zes jaren niet meer dan $34^1/_3$ pikols heeft bedragen, dat is ruim $1^2/_3$ pikols minder dan in Cheribon?

In het bij gelegenheid van het onderzoek naar de suikerkultuur geleverd overzigt van den staat dier kultuur in dit gewest, komen bijzonderheden voor, welke ons eenige opheldering ten aanzien van die vraag kunnen geven.

In de eerste plaats komt hier in aanmerking de capaciteit der fabrieken, waaromtrent

in het bedoelde stuk (pag. 7) gezegd wordt, dat die voor de fabrieken Kemanglen, Doekoe Wringin, Adiwerna en Djatibarang nog al te wenschen overlaat, zoodat eene vermindering van den aanplant voor die fabrieken wenschelijk zou zijn, indien de eigenaars er niet toe mogten overgaan, om aan hunne fabrieken eene grootere capaciteit te geven en alzoo den oogst spoediger te kunnen afwerken.

De bewering omtrent de onvoldoende capaciteit dier fabrieken klinkt wel eenigzins vreemd tegenover de bijzonderheid, dat het aan de oprigters dier fabrieken niet ontbroken heeft aan zeer ruime rentelooze voorschotten, hun daartoe indertijd uit 's lands kas verstrekt en die zoo aanzienlijk waren, dat, gemerkt de mindere kosten, waarvoor zij indertijd, met behulp des bestuurs, de benoodigde materialen en arbeiders konden bekomen, niets hen behoefde te beletten om fabrieken te bouwen, die, wat ruimte en capaciteit aangaat, voor weinige fabrieken op Java, zelfs die voor eenen grooteren aanplant dan de hunne bestemd waren, behoefden onder te doen.

Of door de bedoelde eigenaren, na den afloop van het bewuste onderzoek, gevolg is gegeven aan het bij het overzigt geopperd denkbeeld eener uitbreiding hunner fabrieken, is ons niet bekend; maar zoo zij dit niet gedaan hebben, dan is die beweerde onvoldoende capaciteit ook eenigzins vreemd tegenover de bijzonderheid, dat zij, met uitzondering van Adiwerna, in 1859 althans vrij grif hebben gewerkt, zonder dat de bereiding van het sap tot suiker er veel onder geleden kan hebben, voor zoo ver de aantooning bij onze 3e tabel regt geeft daaromtrent eenig oordeel te vellen.

Kunnen wij, niet dan met zekere reserve, eene onvoldoende capaciteit hier doen gelden, dit neemt de mogelijkheid niet weg, dat, bij een grooter rendement van sap, ten gevolge van eene betere beplanting of van eene krachtiger persing, de capaciteit zeer ligt zou kunnen bevonden worden ontoereikende te zijn.

Wat echter de persing van het riet aangaat, zonder juist te kunnen staande houden, dat die niet krachtig genoeg is geweest, zoo worden er toch in het overzigt aangaande de plaatsing dier fabrieken bijzonderheden medegedeeld, welke tot het vermoeden aanleiding geven, dat de vermaling te wenschen kan hebben overgelaten.

Uit dit stuk toch blijkt, dat die vier fabrieken zeer digt bij elkander geplaatst zijn en dat dit indertijd opzettelijk is geschied, met het doel, dat ze gezamenlijk hetzelfde water voor de molens zouden kunnen gebruiken. Dit schijnt niet te pleiten voor grooten overvloed van water, en waar die niet bestaat, daar moet het krachtig persen van het riet, voor zoo ver men geen stoomgemaal heeft, noodwendig er onder lijden.

Er is nog eene andere, evenwel niet aan het overzigt, maar aan den staat nopens de suikerproduktie van Tagal in 1859 [1]) ontleende bijzonderheid, welke niet pleit voor krachtige persing.

Toen 25 jaren geleden het bezigen van stoomtoestellen, als zeer wenschelijk voor de suikerfabrieken op Java, in aanmerking werd gebragt, besloeg eene belangrijke besparing op de brandstof niet de minste plaats onder de voordeelen, welke van die toestellen, vooral van die van Derosne & Cail, met welke de genoemde fabrieken werken, luide werden uitgebazuind. Wij vinden het zeer verklaarbaar, dat een ieder, die zijne waar aan den man wil helpen, niet karig is in de aanprijzing er van, en dat dus fabriekanten van stoomtoestellen de voortreffelijkheid dier toestellen in verschillende opzigten hemelhoog verheffen; maar op dit oogenblik zal men niet ligt iemand vinden, die, bekend met het werken der suikerfabrieken op Java met en zonder stoomtoestellen, en onbevangen en onbevooroordeeld voor zijne verkregen ondervinding uitkomende, niet zal verklaren, dat de ondervinding met opzigt tot die voorgespiegelde besparing juist het tegendeel heeft geleerd en wel op eene zoo weinig twijfelachtige wijze, dat bij de staten, die jaarlijks omtrent de suikerproduktie in de verschillende residentiën bij de *Javasche Courant* worden uitgegeven en waarin eene afzonderlijke kolom gevonden wordt van de verbruikte brandstof, men zonder zich te vergissen, naar het meerder of minder verbruik van andere brandstof dan *ampas*, zou kunnen aanwijzen, welke fabrieken al en welke niet met stoomtoestellen werken.

En toch zien wij, in strijd met deze ondervinding, dat de vier bedoelde fabrieken in 1859 weinig brandhout hebben verbruikt en men zou dus mogen vragen: of voor het werken met de toestellen van Derosne & Cail de behoefte aan brandhout werkelijk zoo gering is, als indertijd beweerd werd, dan wel of eene besparing van brandstof is verkregen ten koste van eene krachtige persing. Hoe krach-

[1]) Gevoegd bij de *Javasche Courant* van 12 Januarij 1861, N°. 4.

tiger toch de persing geschiedt, hoe minder ook de *ampas* als brandstof deugt en hoe grooter de behoefte aan hout of steenkolen wordt.

Maar welke niet geheel ongegronde vermoedens wij ook ten aanzien van eene niet zeer krachtige persing van het riet bij de genoemde fabrieken kunnen in te brengen hebben, zoo veel, dunkt ons, kan daaraan niet ontbreken, dat daardoor de opbrengst der voor die fabrieken beplante velden, op het stuk van de per bouw verkregen hoeveelheid sap, van schraal, gelijk zij is, ruim zou kunnen worden. En geen wonder; want hier schijnt men bij uitnemendheid te hebben gezondigd op de vermeende onuitputtelijke vruchtbaarheid van den grond. — Wat, in verband eenigzins met het hier bijgebragte, in het overzigt voorkomt, verdient allezins de aandacht. Daar lezen wij op bladz. 2 het volgende:

„De ligging der fabrieken in het regent„schap Tagal kan niet doelmatig genoemd wor„den. Kemanglen en Doekoe Wringin liggen „nagenoeg naast elkander in het distrikt van „laatstgenoemden naam. Een derzelve zou „veel westelijker en tevens in eene meer noor„delijke rigting hebben kunnen worden ge„plaatst; Adiwerna ligt er niet ver van ver„wijderd en is zelfs gebouwd op grondgebied „van de dessa Oedjong-Roessi, behoord heb„bende onder Doekoe Wringin, doch bij Kran„don gevoegd, omdat dit het distrikt was, „waarin de onderneming Adiwerna moest zijn „gelegen of behoorde te werken.

„Die fabriek ligt dan ook aan den zuidelijk„sten uithoek van het distrikt, aan haar dienst„baar gemaakt of voor de onderneming afge„zonderd, namelijk Krandon, het gevolg waar„van is, dat jaarlijks ongeveer de helft harer „aanplantingen op gronden van een ander „distrikt, Doekoe Wringin, „*zelve jaarlijks* 800 „„*bouws voor de beide in hetzelve gelegen fabrie*„„*ken moetende aanplanten*", worden aangelegd.

„De reden tot het zoo digt bij elkander „plaatsen van deze drie fabrieken kan gedeel„telijk worden gevonden in de omstandigheid, „dat alle drie hetzelfde water bezigen tot „voortstuwing der molens, loopende het van „de eene fabriek na gemaakt gebruik naar de „andere, en overigens schijnt men er minder „bezwaar in gezien te hebben, de aanplantin„gen zoo veel mogelijk te concentreren in de „nabijheid der fabrieken, waartoe ook de ter„men van het kontrakt betrekkelijk de afstan„den kunnen hebben bijgedragen."

Wanneer men zulke dingen leest, heeft men zich er dan nog over te verwonderen, dat die suikerindustrie in vele gedeelten van Java op geene zeer verblijdende uitkomsten heeft te wijzen? Hier vindt men drie fabrieken, die, om hetzelfde water voor de molens te kunnen benuttigen, zoo digt bij elkander zijn geplaatst, dat de aanplantingen van twee, ad 800 bouws, geheel, en die van de derde voor de helft, dat is voor 200 bouws, dus te zamen 1000 bouws, in een en hetzelfde distrikt geschieden en liefst nog zoo veel mogelijk in de nabijheid der fabrieken. Dit alles heeft plaats ten gevolge van stipulatiën van de zijde der ondernemers, die, hoezeer geheel met 's lands geld werkende, waarschijnlijk bevreesd zijnde, dat hunne winsten door een iets kostbaarder transport van het riet eenigzins zouden kunnen verminderen, niet bedacht hebben, wat de zoo hooggeroemde onuitputtelijke rijkdom van den grond door hunne onnadenkendheid en — wij zouden er haast kunnen bijvoegen — door die der betrokken autoriteiten kon te lijden hebben.

Volgens de tabel, die wij op pag 502 gaven van de sawah's der suikerrietplantende bevolking in de verschillende residentiën en van de uitgestrektheid daarvan voor de suikerkultuur afgezonderd, is eene $3^1/_2$ malige verwisseling van gronden het gemiddelde voor den Gouvernements aanplant in Tagal; maar, in verband tot de uit het overzigt gedane aanhaling, zou men haast de vraag mogen doen: of voor de vier bedoelde fabrieken de verwisseling zelfs wel zoo dikwijls kan geschieden, en zoo neen, ligt dan de reden niet voor de hand, waarom in een gewest, dat, gelijk wij in het artikel „rijst" zagen, van natte en drooge rijstgronden gemiddeld $27^1/_2$ pikols *padi* per bouw gedurende eene reeks van jaren heeft voortgebragt, — eene produktie, welke slechts in zeer weinige andere gewesten is overtroffen, — waarom dáár bij de suikerkultuur eene opbrengst van suikersap per bouw wordt verkregen, die zoo verre beneden de opbrengst is der suikerrietvelden in de oostelijk gelegen residentiën?

Wat betreft de in vergelijking met de vijf andere Tagalsche fabrieken zoo veel ongunstiger resultaten van Tjiomal, die kunnen, gelijk uit de 2e en 3e tabel blijkt, aan niets anders dan het slecht werken dier fabriek worden toegeschreven. Met een eenigzins lager gehalte was evenwel de hoeveelheid sap, die zij per bouw kreeg, belangrijk meer, dan de andere fabrieken, met uitzondering van Adiwerna, hebben gehad, en in verband tot het gehalte van haar sap berekenden wij, dat daarin ongeveer $52^2/_3$ pikols zuivere suiker per bouw

waren, en had zij daarvan 72 % gewigt aan suiker gemaakt, dat het gemiddelde der vijf andere fabrieken was, zoo zou hare produktie, in plaats van $22^{1}/_{5}$ pikols N°. 15.12, hebben kunnen bedragen nagenoeg 38 pikols suiker N°. 16.5 per bouw.

Ten aanzien van de Tagalsche suikerkontrakten valt nog op te merken, dat de Oost-Indische maatschappij van administratie en lijfrente, die, zoo wij ons niet bedriegen, tegen verevening van aanzienlijke schulden in het bezit is gekomen der kontrakten Tjiomal en Bandjar Dawa, geene verlenging er van heeft gekregen, omdat zij niet is toegetreden tot de zoogenaamde suikerregeling van 1860, en dat de ondernemer van Pagongan, die zijne fabriek met eigen middelen heeft opgerigt, mede geweigerd heeft tot die regeling toe te treden, — terwijl daarentegen voor de kontrakten Kemanglen, Doekoe Wringin, Djatibarang en Adiwerna, welke met renteloozе voorschotten uit 's lands kas zijn tot stand gekomen en steeds in handen van dezelfde ondernemers of hunne erfgenamen zijn gebleven, die weigering niet heeft plaats gehad.

Wij maken die opmerking slechts ter loops, om later bij onze algemeene beschouwingen er op terug te komen, hierbij slechts aanteekenende, dat in Cheribon, waar de fabrieken of met eigen middelen opgerigt, of door overname van de eene in de andere hand gekomen zijn, al de kontraktanten, met uitzondering van die van Soera Winangon, tot de regeling van 1860 zijn toegetreden.

Heeft de suikerkultuur in Cheribon, waar gedurende zes jaren het plantloon gemiddeld *ƒ* 101.71 per bouw heeft bedragen, voor de daarbij betrokken bevolking niet voordeelig kunnen zijn, nog onvoordeeliger moet zij in Tagal zijn geweest. Daar heeft het plantloon gemiddeld slechts *ƒ* $87.91^{1}/_{2}$ per bouw bedragen, of na aftrek der landrente ad gemiddeld *ƒ* 8.98 niet meer dan *ƒ* $78.93^{1}/_{2}$, zoodat, zelfs ongerekend de kosten, die de bevolking voor den aanplant te maken heeft, per huisgezin zuiver niet meer is genoten dan *ƒ* 20.83. Dit is niet alleen minder dan in Cheribon, maar komt als dagloon nog onvoordeeliger uit, omdat men hier slechts 3.79 man per bouw gehad hebbende, het waarschijnlijk is, dat het getal dagen voor den arbeid bij den suikerrietaanplant voor iederen werkbaren man ook grooter is dan in Cheribon [1]).

Bij het artikel Rijst is ten aanzien van Tagal [1]) aangetoond geworden, dat in het tijdvak van 1856—1860 de produktie van *padi* gemiddeld $27^{1}/_{2}$ pikols per bouw heeft bedragen. Wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat die gemiddelde produktie berekend is over het totaal der met *padi* beplante velden, waarvan waarschijnlijk minstens 20 % drooge rijstgronden zijn geweest, die veel minder opbrengen dan de natte rijstvelden, dan kan men de produktie dier laatste kategorie van velden veilig op 30 pikols per bouw stellen, waarvan de waarde, tegen den door ons berekenden middenprijs ad *ƒ* 3.21 per pikol [2]), dus bedragen heeft ruim *ƒ* 96. En deze berekening is veeleer als te laag dan als overdreven te beschouwen; want, terwijl wij daarvoor eene gemiddelde opbrengst van 30 pikols *padi* aannemen, blijkt het uit de omtrent het onderzoek naar de suikerkultuur gepubliceerde stukken [3]), dat men voor die kultuur neemt de vruchtbaarste gronden, wier opbrengst dus waarschijnlijk hooger zou kunnen gesteld worden, en meer dan waarschijnlijk is, wegens de steeds stijgende prijzen der rijst op Java ten gevolge der ontoereikende produktie, ook de hier door ons aangenomen middenprijs te laag gesteld.

Uit de voor dat onderzoek geleverde monographiën, betreffende de verschillende suikerondernemingen, is verder gebleken, dat, gelijk wij in het artikel Rijst reeds hebben aangewezen, door de suikerteelt niet alleen aan de teelt van de zoogenaamde *padi gendjah*, eene spoedig rijpende, doch minder producerende rijstsoort, eene steeds toenemende uitbreiding was gegeven, maar ook eene minder zorgvuldige behandeling door de bevolking van hare eigene kultuur plaats vond.

---

[1]) De Heer van Vloten stelt het getal dagen voor den arbeid bij de suikerrietaanplantingen op 360 per bouw, zoodat bij eene indeeling van gemiddeld 3.79 huisgezinnen per bouw, gelijk in het tijdvak van 1857—1862 in Tagal heeft plaats gehad, ieder werkbare man 95 dagen in de tuinen moet werken, waarvoor eene betaling ad *ƒ* 20.83 aan plantloon dus nederkomt op een dagloon van nog geen 22 cents. Van dat dagloon moet dan nog worden afgetrokken hetgeen de suikerrietplanter aan kosten voor den aanplant te betalen heeft.

[1]) Zie Deel III, pag. 56 1e kolom.

[2]) Zie de laatste kolom der tabel N°. 10 op pag. 105 van het IIIe Deel.

[3]) Zie de onder die stukken te vinden Bijlaag P, bevattende eene zamentrekking voor Tagal van de antwoorden op een 12tal vragen, en wel op vraag 1, omtrent het planten van suikerriet op rijstvelden, die al dan niet tot de gemeentegronden behooren.

Ongerekend echter het nadeel, dat daaruit voor de bevolking ontstaat, zien wij uit het voorafgegane, dat het in Tagal genoten plantloon, zelfs het onzuiver bedrag er van, niet eens gelijk staat met de waarde aan *padi*, welke de bevolking van de door haar voor de suikerteelt af te stane gronden zou kunnen krijgen, terwijl de kosten, die de bevolking voor hare *padi*-teelt te maken heeft, vrij wat minder zijn dan die, welke door haar ten behoeve der suikerteelt moeten gemaakt worden.

Pekalongan. In deze residentie heeft men een drietal fabrieken, te weten:

Seragi . .	met een aanplant van	400 bouws
Batang . .	〃 〃 〃 〃	400 〃
Wonopringo	〃 〃 〃 〃	700 〃
	Te zamen. . .	1,500 bouws

In geene der andere gewesten, waar Gouvernements suikerkultuur bestaat, heeft men het voor die teelt afgezonderde getal gezinnen zoo sterk vermeerderd als hier. Volgens de tabel N°. II[a] is dat getal per bouw van 5.31 in 1857 toegenomen tot 7.27 in 1860, dat is nagenoeg twee man per bouw meer. In 1862 bedroeg het cijfer 6.51. Waarschijnlijk staat die vermeerdering in verband met de opheffing der indigoteelt in 1858, en heeft men gemeend partij te moeten trekken van de indigoplantende bevolking, die nu van die Gouvernements kultuur ontslagen was. Dat hierdoor de arbeid bij de suikerkultuur moet verligt zijn, kan wel niet ontkend worden; maar eene andere vraag is het, of die verligting, waardoor ook de betaling per huisgezin zoo veel minder is geworden, gestrekt heeft, om de taak zoo veel aangenamer voor de bevolking te maken en om haar het suikerriet met meer lust en zorg te doen planten. Te oordeelen naar de produktie per bouw, zoo als die bij de tabel N°. III[a] over den geheelen aanplant wordt berekend, is dit niet merkbaar.

Volgens die tabel toch had men de hoogste produktie, namelijk van 39.60 pikols per bouw, in 1858, toen de vermeerdering der suikerrietplantende bevolking nog weinig te beteekenen had, en na dat jaar is, met uitzondering van 1860, de produktie weder gaandeweg verminderd tot 36.07 pikols in 1862, dat is nog geen 20 katti's per bouw meer dan in 1857, zoodat zij in effecte niet veel meer dan stationair is gebleven.

Een drietal tabellen, dat wij, gelijk bij de twee voorafgegane residentiën, ook omtrent het werken der drie Pekalonganche ondernemingen in 1859 hebben vervaardigd, geeft daarvan geen gunstig denkbeeld.

De opgaaf van het getal dagen voor de vermaling van het riet, voor zoo ver daarmede te kennen gegeven wordt het tijdsverloop tusschen den dag, waarop de vermaling aanvangt, en dien, waarop zij een einde neemt, is voor de fabrieken Seragi en Batang gunstig, terwijl voor Wonopringo de vermaling 2 à 3 weken langer heeft geduurd dan wegens de deterioratie van het riet wenschelijk schijnt. Voor Wonopringo heeft dit oogenschijnlijk geen kwaad gedaan ten aanzien van het gehalte van het sap, dat gemiddeld hooger wordt opgegeven dan dat der twee andere fabrieken; doch dit neemt niet weg, dat, zoo de vermaling 2 à 3 weken spoediger ware afgeloopen, het gemiddelde gehalte misschien hooger had kunnen zijn.

In verband tot den langeren duur der vermaling bij Wonopringo verdient het misschien eenige opmerking, dat de hoeveelheid sap per bos suikerriet voor die fabriek minder is geweest dan voor de beide andere; maar het verschil is niet groot. Dat Wonopringo nagenoeg zoo veel sap per bouw had als Batang, en ruim 4,000 kannen meer dan Seragi, heeft die fabriek alleen te danken gehad aan het grooter getal bossen riet, dat zij per bouw heeft gekregen.

Wanneer men nagaat, hoe allerongelukkigst de resultaten der in 1858 alhier opgeheven indigokultuur zijn geweest, alsook die van de *padi*kultuur der bevolking, dan is het nog al opmerkelijk, dat de gemiddelde opbrengst van sap, per bouw berekend, zoo veel aanzienlijker is dan de gemiddelde opbrengst van sap in de residentiën Cheribon en Tagal is gebleken te zijn.

In een gewest, waar, gelijk in Pekalongan, nagenoeg alles getuigt voor treurige verachtering, zou het eenigzins gewaagd zijn, die meerdere gemiddelde opbrengst toe te schrijven aan eene grootere vruchtbaarheid der aldaar voor de suikerkultuur gebezigde gronden; en om eene misschien krachtiger persing van het riet zelve daarvoor in aanmerking te brengen, ontbreekt het ons aan de noodige gegevens, welke eene vergelijking mogelijk maken. Niet onaannemelijk komt het daarentegen voor, dat die meerdere opbrengst het gevolg kan zijn van eene meerdere ruimte tot verwisseling der met suikerriet te beplanten gronden. Uit de op pag. 502 geleverde tabel toch blijkt, dat hier bijna 5maal de gelegenheid bestaat tot eene verwisseling, tegen slechts $3^1/_2$maal in Tagal en ruim 4maal in Cheribon.

Suikerproduktie in 1859 van het drietal fabrieken in Pekalongan.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan N°. 20 en 18, of gemiddeld N°. 19.	N°. 18.	N°. 17.	N°. 17 en 16, of gemiddeld N°. 16.5.	N°. 16.	Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld N°. 14.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Seragi	400	105	728,400	7,821,000	12,101.63	4,589.24	—	—	1,182.06	—	6,330.33
Batang	400	114	844,000	9,463,000	13,688.—	—	8,171.06	—	—	739.53	4,777.41
Wonopringo .	700	135	1,586,900	16,527,400	30,647.72	14,475.95	—	3,597.18	—	—	12,574.59
Pekalongan .	1,500	354	3,159,300	33,811,400	56.437.35	19,065.19	8,171.06	3,597.18	1,182.06	739.53	23,682.33

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen,	De hoeveelheid riet, in bossen van 25 stokken, heeft bedragen, per bouw,	per pikol suiker,	De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen heeft bedragen, per bouw,	per bos riet,	per pikol suiker,
Seragi	3.64 bouws.	3.81 bouws.	1,821	60.10	19,552^{5}	10.74	646.27^{7}
Batang	3.64 "	3.51 "	2.110	61.66	23,657^{5}	11.21^{2}	691,41
Wonopringo	6.36 "	5.18^{6} "	2.267	51.78	23.610^{6}	10.41^{5}	539.27
Pekalongan	4.55 bouws.	4.23^{7} bouws.	2.106^{3}	55.97^{8}	22.541	10.70^{2}	599.10

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van Beaumé geweest,	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.	De werkelijke produktie heeft bedragen, per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.	Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker	Terwijl de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker is geweest
Seragi	8.5°	47.91	19,165.—	30.25^{4}	12,101.63	63.14 %	N°. 16.14
Batang	8.5°	62.25	24,899.70	34.22	13,688.—	54.97 "	" 16.48
Wonopringo	9.3°	68.40^{7}	47.884.90	43.78^{25}	30,647.72	64.— "	" 17.12
Pekalongan	8.55°	61.30	91,949.60	37.62^{5}	56.437.35	61.38 "	N°. 16.76

Met opzigt tot het zoo belangrijke punt der bereiding van suiker uit de verkregen hoeveelheid sap kan het werken der Pekalonganscbe fabrieken niet gunstig genoemd worden.

In Cheribon toch hebben wij gezien, dat het zestal fabrieken aldaar gemiddeld 76 $^0/_0$ heeft gemaakt van het in het sap aanwezig gewigt van suiker, met eene gemiddelde kwaliteit, gelijk staande met N°. 16.28. Zelfs wanneer men Tjiledoek er buiten laat, uithoofde der waarschijnlijk foutive opgaven omtrent de hoeveelheid en het gehalte van haar sap, verkrijgen wij voor de 5 fabrieken ruim 71 $^0/_0$.

Ten aanzien van Tagal verkregen wij ook van een zestal fabrieken, ofschoon zich daaronder bevond Tjiomal, waar blijkbaar zeer slecht gewerkt was, een gemiddeld van $67^1/_3$ $^0/_0$.

Voor de drie Pekalonganscbe fabrieken wijst de voorlaatste kolom der 3e tabel, daartoe betrekkelijk, een gemiddeld aan van slechts $61^1/_3$ $^0/_0$. Zelfs staat Wonopringo, welke fabriek blijkbaar het beste van de drie heeft gewerkt, niet eens gelijk met het gemiddelde der twee andere gewesten. Wel is de gemiddelde kwaliteit der in Pekalongan geproduceerde suiker iets hooger dan die van Cheribon en Tagal, maar dit doet het oordeel omtrent het werken der Pekalonganscbe niet gunstiger uitvallen, daar toch in de drie hier bedoelde gewesten de gemiddelde kwaliteit der suiker zich beweegt tusschen de nommers 16 en 17, en het ons uit de hierboven aangehaalde brochure van den Hoogleeraar MULDER gebleken is, dat er in die beide nommers en zelfs in het nommer 18 bijna geen verschil is met opzigt tot de daarin aanwezige zuivere suiker.

Wij kunnen van het werken der Pekalonganscbe fabrieken niet afstappen, zonder nog, met referte tot het op pag. 472 in eene noot in het midden gebragte, betreffende de daarbij besprokene brochure van den Heer VAN BLOMMESTEIN, terug te komen op de daar door ons gedane vraag, of de in de laatste jaren toegenomen produktie van Batang, — de fabriek, waarvan de schrijver eigenaar is geweest, — wel zoo zeer aan de door hem bij dat geschrift aanbevolen wijze van beplanting moest worden toegeschreven, als wel daaraan, dat de fabriek beter begon te werken. — Onze 3e tabel, betreffende de Pekalonganscbe fabrieken, levert het bewijs, dat die vraag niet geheel uit de lucht gegrepen was of zonder eenigen grond werd gedaan.

Daaruit toch blijkt, dat het werken van Batang veel te wenschen overlaat, en dat hare produktie per bouw vrij wat hooger had kunnen zijn, zonder dat de door haar verkregen hoeveelheid sap met ééne enkele kan had behoeven te vermeerderen, indien zij in 1859, in stede van slechts 55 $^0/_0$, ongeveer 72 $^0/_0$ van het in het sap aanwezig gewigt van zuivere suiker had gemaakt, gelijk dit gemiddeld door de Cheribonsche en Tagalsche fabrieken is geschied.

In het speciale geval van de fabriek Batang bestaan buitendien nog andere bijzonderheden, ten bewijze, dat de door den schrijver aangeprezen en, zoo het schijnt, op Batang in toepassing gebragte beplanting weinig, zoo iets, op die hoogere produktie van invloed is geweest.

In het oogstjaar toch van 1856, — dus 3 jaren vroeger dan dat van 1859, waartoe onze tabellen zich bepalen, — had Batang 22,819 kannen sap per bouw, dat is 838 kannen of $3^1/_2$ $^0/_0$ minder dan in 1859. — Daarentegen bedroeg in 1856 de produktie per bouw 30.41 pikols, dat is 3.81 pikols of ruim 11 $^0/_0$ minder dan in 1859. In 1856 maakte Batang één pikol suiker van 750.44 kannen sap van 8.7°, en in 1859 van 694.43 kannen van 8.5° BEAUMÉ; weshalve het blijkbaar is, dat, zoo er vooruitgang heeft plaats gehad, die bijna geheel op rekening van het werken der fabriek zou moeten gebragt worden. — Maar zelfs is, althans voor de beide hier bedoelde jaren, de vooruitgang meer schijnbaar dan werkelijk; want in 1856 had Batang 78.62 $^0/_0$ van hare produktie aan suiker N°. 16 en daarboven, en in 1859 slechts 65.10 $^0/_0$. Daaruit blijkt, dat, terwijl Batang in 1859 voor één pikol suiker $7^1/_2$ $^0/_0$ sap minder dan in 1856 heeft noodig gehad, zij daar tegenover in 1859 ook 17 $^0/_0$ minder, dan in 1856, aan superieure suiker heeft gekregen.

Wij hebben bij dit bijzonder geval iets langer stilgestaan, omdat het ons voorkomt, gelijk dit ook later misschien meer dan eens zal blijken, dat men dikwijls genegen is, om redenen voor het een of ander te zoeken, waar ze niet te vinden zijn, en voorbij te zien, wat voor de hand ligt en door feiten maar al te sterk spreekt.

De bijzonderheid dat Wonopringo, met een aanplant van 700 bouws, in 1859 het voordeeligste gewerkt en eene produktie van ruim $43^3/_4$ pikols per bouw verkregen heeft, tegen $30^1/_4$ pikols voor Seragi, en $34^1/_5$ pikols voor Batang, van welke beide fabrieken de aanplant 400 bouws voor ieder heeft bedragen, toont ook hier aan, dat de bewering, dat in den regel kleine ondernemingen voordeeliger werken dan groote, niet opgaat [1]); terwijl,

[1]) Of men zou de voordeeliger produktie van Wonopringo daaraan moeten willen toeschrijven,

gelijk wij reeds opgemerkt hebben, de voordeeligste resultaten in eene groote mate afhangen van de al of niet voldoende capaciteit der fabriek, van eene ruime voorziening in al wat er vereischt wordt voor eenen geregelden gang der werkzaamheden, en bovenal van eene doelmatige inrigting der fabriek en van een behoorlijk toezigt, waardoor er zoo weinig mogelijk verloren gaat [1]). En het is waarschijnlijk, dat Wonopringo, waarvan het kontrakt in handen is van de faktorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, in geene van die opzigten voor eene enkele fabriek op Java onderdoet, althans behoeft onder te doen.

Overigens verdient het opmerking, dat, van het drietal ondernemingen in Pekalongan, juist voor Wonopringo de toetreding is geweigerd tot de suikerregeling van 1860. Berust die weigering op de overtuiging, dat van die regeling niets dan verlies te wachten is, of op de meening, dat het in den werkkring der faktorij, in wier handen het kontrakt is overgegaan in verevening van eene groote schuldvordering, die zij ten laste van den vorigen eigenaar had, niet eigenaardig ligt, om zich in zulke ondernemingen te steken, — of welligt op beide die gronden? Daarentegen zijn de kontraktanten voor Seragi en Batang, welke beide ondernemingen tot dus ver slechte zaken hebben gemaakt, en wier rekening dus niet gunstig kan staan, tot die regeling aanvankelijk toegetreden, doch hebben zij later verklaard, de voorwaarden dier regeling onmogelijk in haar geheel te kunnen aannemen.

De rijstproduktie in Pekalongan, hoezeer daarin eenige verbetering schijnt te komen, verkeert echter nog in eenen zoo ongunstigen toestand, dat, tenzij de opbrengst van de sawah's der suikerrietplantende bevolking daarop eene uitzondering mogt maken, de suikerkultuur, waarvoor de bevolking in de laatste zes jaren gemiddeld *f* 102.12 per bouw aan plantloon heeft genoten, zelfs na aftrek der landrente en der kosten, die zij voor die teelt te maken heeft, waarschijnlijk voordeeliger moet zijn geweest dan hare eigen *padi*-kultuur. Wij behoeven evenwel niet te doen opmerken, dat dit meer voordeelige der suikerkultuur iets accidenteels is, dat niet uit den aard der zaak voortvloeit, — alsof in ieder geval het plantloon, zoo als het thans berekend en van de resultaten der fabrieken afhankelijk gesteld wordt, bij eene niet grootere produktie, dan die bij de Pekalongansche fabrieken wordt verkregen, *per se* opweegt tegen het voordeel der *padi*kultuur of van de teelt van tweede gewassen, — maar het gevolg is van of in verband staat tot omstandigheden, die op de Pekalongansche *padi*-kultuur eenen zeer ongunstigen invloed hebben gehad; weshalve, zoodra die omstandigheden zullen hebben opgehouden, en de eigen kultuur der bevolking gaandeweg weder in eenen meer gunstigen en normalen toestand zal zijn gekomen, alsdan eene vergelijking van het betrekkelijk voor- of nadeel der suikerteelt tegenover de eigen kultuur der bevolking eerst mogelijk is, en waarschijnlijk niet ten gunste der suikerkultuur zal of kan uitvallen, zoo lang deze althans op geene betere resultaten heeft te wijzen.

De teelt van suikerriet en fabriekmatige bereiding van suiker uit het sap, geheel voor partikuliere rekening, dat is, buiten eenige overeenkomst met het Gouvernement, schijnt in dit gewest alleen plaats te vinden op het land Simbang, hetwelk als woeste grond ter ontginning door het Gouvernement in huur is afgestaan aan wijlen den Heer HERDERSCHEE en sedert aan zijne erven is gekomen.

De uitgestrektheid der op dat land met suikerriet beplante velden bedraagt volgens opgaaf ongeveer 650 bouws, en de produktie

dat bij die fabriek de suiker in luchtledige pannen wordt afgekookt, terwijl dit bij de twee andere fabrieken in open pannen geschiedt, hoezeer het ons toeschijnt, dat het verkrijgen eener hoogere produktie door het afkoken in luchtledige pannen nog geene ten volle bewezen zaak is.

In 1862 bedroeg de totale produktie van Pekalongan 54,834.89 pikols, waarvan:

voor Wonopringo	pikols	27,793.92
„ Seragi	„	11,540.97
„ Batang	„	15,500.—

dat is per bouw:

voor Wonopringo	pikols	39.75
„ Seragi	„	28.85
„ Batang	„	38.75

Men ziet daaruit, dat, hoezeer het cijfer der produktie van Batang merkelijk is toegenomen en dat van Wonopringo zeer nabij komt, deze laatste fabriek toch nog bovenaan staat.

[1]) Wij willen daarmede de mogelijkheid niet ontkennen, dat bij eene reductie van den aanplant van Wonopringo tot op de helft bijv. van de tegenwoordige uitgestrektheid, of dat bij eene verwerking van dien aanplant in twee fabrieken, ieder behoorlijk en voldoende ingerigt, de resultaten niet beter zouden kunnen wezen; maar in zoodanig geval zouden die betere resultaten het gevolg welligt zijn van omstandigheden, die met de bereiding van suiker uit het sap niets gemeens behoeven te hebben.

gemiddeld 18 à 20 pikols per bouw, hetgeen ver beneden de produktie staat der op kontrakt met het Gouvernement werkende Pekalongansche ondernemingen. — Die mindere produktie schijnt te moeten worden gezocht vooreerst daarin, dat een belangrijk gedeelte van den aanplant, volgens zeggen ongeveer de helft, op dezelfde stoelen wordt aangehouden, hetgeen wij, in aanmerking nemende den aard der gronden op Java, als niet voordeelig beschouwen; en in de tweede plaats daarin, dat slechts een gering gedeelte van den aanplant geschiedt op sawah's en dus het grootste gedeelte op hooge, voor irrigatie ongeschikte gronden, waarop de beplanting in Maart of April wordt bewerkstelligd, ten einde van de alsdan nog vallende regens partij te trekken voor het jonge plantsoen. Voor eenen behoorlijken groei der plant, welke alzoo grootendeels gedurende den droogen tijd moet plaats hebben, kan de doelmatigheid ook daarvan welligt in twijfel worden getrokken. — De bereiding der suiker geschiedt er op de oude wijze, dat is uitdamping en afkoking in open pannen.

Met het jaar 1857 is voorts ten einde geloopen een mede in dit gewest bestaand huurkontrakt van woesten grond, genaamd Tagal-Tjawet of Klidang, waarop suikerriet ter uitgestrektheid van 120 bouws, nagenoeg op denzelfden voet als op Simbang werd geteeld. De bereiding der suiker geschiedde mede op de oude wijze en de produktie bedroeg ongeveer 17 pikols per bouw.

Samarang. In dit gewest heeft men vier in kontrakt met het Gouvernement staande ondernemingen, die allen gelegen zijn in het regentschap Kendal, te weten:

Poegoe, in het distrikt Perboean, met eenen aanplant van 500 bouws;

Gemoe, in het distrikt Troeko, met eenen aanplant van 500 bouws;

Tjipiring, in het distrikt Kendal, met eenen aanplant van 600 bouws en

Kali Woengoe, in het distrikt van dien naam, met 500 bouws.

De opgave der uitgestrektheid, die te zamen bedraagt 2,100 bouws, is van het jaar 1862, en blijkens den *Almanak voor Nederlandsch Indië* van 1864 is zij op dat cijfer gebleven.

Bij eene inzage evenwel van de tabel N°. II bespeurt men, dat de aanplant, welke in 1857 mede 2,100 bouws groot was, in de vier daarop volgende jaren successivelijk is verminderd tot 1,800 bouws, en toen in 1862 weder op de vorige hoogte is gebragt. Die vermindering was, gelijk elders, ook hier een gevolg van de betoogde wenschelijkheid, om de aanplantingen der fabrieken in het belang der bevolking zoo veel mogelijk te reduceren tot eene uitgestrektheid van 400 bouws. Zoo ergens, dan mogt ten aanzien der fabrieken in Samarang, waar, gelijk onze tabel N°. III^a aanwijst, gedurende zes jaren eene gemiddelde produktie is verkregen van $30^1/_3$ pikols per bouw, zoodanige maatregel wel in aanmerking komen; te meer, omdat, bij eene aandachtige inzage van de aangehaalde tabel, met uitzondering van het jaar 1862, eene zeer opmerkelijke vermeerdering en vermindering der produktie om het andere jaar is waar te nemen [1]); zoodat het niet onwaarschijnlijk is, dat, juist wegens den te grooten aanplant der fabrieken, daarvoor om het andere jaar velden moeten worden gebezigd, die voor de teelt van het suikerriet minder geschikt zijn; terwijl daarbij nog komt onvoldoende verwisseling van gronden. Uit de monographiën van de verschillende fabrieken, geleverd ten dienste van het in 1857 afgeloopen onderzoek, blijkt, althans ten aanzien van dit laatste punt, dat, hoezeer de sawah's der suikerrietplantende bevolking in Samarang eene uitgestrektheid hadden van 22,114 bouws, niet

---

[1]) Wanneer men de produktie van een drietal jaren vóór het door ons gekozen tijdvak nagaat, dan ziet men dat die afwisseling ook toen heeft plaats gehad. Volgens de regeringsverslagen bedroeg de gemiddelde produktie per bouw:

in 1854	gunstig	pikols	27.37
„ 1855	ongunstig	„	19.46
„ 1856	gunstig	„	33.98

en vervolgens van het door ons behandeld tijdvak:

in 1857	ongunstig	pikols	24.90
„ 1858	gunstig	„	36.50$^1/_2$
„ 1859	ongunstig	„	27.—
„ 1860	gunstig	„	34.72$^1/_2$
„ 1861	ongunstig	„	30.69

Het is vooral bij de ongunstige jaren, dat men eene voortgaande verbetering bespeurt, te weten:

in 1855	pikols	19.44
„ 1857	„	24.90
„ 1859	„	27.—
„ 1861	„	30.69

Ligt daarin iets bemoedigends voor de Samarangsche suikerteelt, in het meer stationaire daarentegen der produktie in de gunstige jaren, voor zoo ver het werken der fabrieken daaraan geen schuld heeft, is naar ons inzien iets ongunstigs gelegen.

meer dan 5,267 bouws voor de suikerteelt waren afgezonderd, weshalve bij eenen aanplant van 2,100 bouws er niet eens gelegenheid was voor eene driemalige verwisseling. Wel blijkt het uit diezelfde monographiën, dat van de gronden der bevolking eene uitgestrektheid van niet minder dan 18,269 bouws als voor de suikerteelt geschikt wordt geacht, maar vermoedelijk heeft men, ten einde de reeds zoo aanzienlijke aanplantingen der verschillende ondernemingen niet al te ver van de fabrieken te doen bewerkstelligen, van die groote uitgestrektheid geschikte gronden geen gebruik kunnen of willen maken. Wij behoeven wel niet te doen opmerken, dat, bij eene strenge vasthouding aan het beginsel, om door elke suikerrietplantende dessa zoo veel mogelijk op hare eigen gronden, dus in de nabijheid harer woningen, te doen planten, het benuttigen van alle voor de teelt geschikte gronden de moeijelijkheden en de kosten van het riettransport niet weinig zou verzwaren [1]).

[1]) Een groot gedeelte dier voor de suikerteelt geschikte gronden ligt meer zuidwaarts, digter bij het gebergte, en dus hooger, zoodat het transporteren van het riet vandaar naar de lager gelegen fabrieken, afgescheiden van den grooten afstand, door wel niet onoverkomelijke, maar toch groote bezwaren, voortspruitende uit de gesteldheid van het terrein, niet weinig bemoeijelijkt en kostbaar gemaakt zou worden.

In verband tot het voorafgaande verdient het bijzondere opmerking, dat in het jaar 1862, toen, volgens de door ons waargenomen geregelde afwisseling, eene hoogere produktie aan de beurt lag, zij integendeel beneden die van 1861 is gebleven, en waarschijnlijk is de oorzaak van dit — indien wij het zoo noemen mogen — onregelmatig verschijnsel te zoeken in de bijzonderheid, dat juist in dat jaar de aanplant weder is gebragt op de uitgestrektheid van vóór 1858, en men dit waarschijnlijk niet heeft kunnen doen zonder weder op minder geschikte gronden te planten.

Afgescheiden hiervan komt het ons voor, indien althans de opgaven omtrent de verkregen hoeveelheid sap en de zwaarte er van vertrouwen verdienen, — dat de ongunstige produktie ook en voor geen gering gedeelte moet worden gebragt op rekening der fabrieken zelve, waarvan het werken in dat geval veel te wenschen overlaat. Wij hebben daarvan weder een drietal tabellen gemaakt, waarbij wij ons, om de reeds vermelde redenen, hebben moeten bepalen bij het jaar 1859, hoezeer dat jaar ongelukkigerwijs niet behoort tot de voor de Samarangsche suikerproduktie gunstige jaren. In zekeren zin is het evenwel onverschillig, of wij het gunstigste dan wel het ongunstigste jaar nemen, daar de bedoeling dier tabellen slechts is, om aan te toonen, dat van het aanwezige sap niet zoo veel is gemaakt, als mogelijk zou zijn geweest.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN HET VIERTAL FABRIEKEN IN SAMARANG.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan					
						N°. 18.	N°. 17 en 16, of gemiddeld N°. 16.5.	N°. 16.	Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld N°. 14.	1e soort, waarvoor N°. 16.	2e soort, waarvoor N°. 14.
	bouws.			kannen.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Poegoe	400	77	835,600	6,950,200	8,222.64	—	—	4,620.94	3,601.70	—	—
Gemoe	400	126	856,400	9,272,100	13,793.44	—	—	6,400.16	7,393.28	—	—
Tjipiring . . .	600	117	1,242,600	8,256,080	15,426.24	—	—	—	—	11,325.45	4,100.79
Kali Woengoe	540	80	879,120	9,027,000	14,945.27	3,646.09	7,370.66	—	3,928.52	—	—
Samarang . .	1,940	400	3,813,720	33,505,380	52,387.59	3,646.09	7,370.66	11,021.10	14,923.50	11,325.45	4,100.79

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120 of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	De hoeveelheid riet, in bossen van 25 stokken, heeft bedragen		De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, heeft bedragen		
			per bouw,	per pikol suiker,	per bouw,	per bos riet,	per pikol suiker,
Poegoe	3.64 bouws.	5.20 bouws.	2,089	101.62	17,376^{5}	8.31^{7}	845.25
Gemoe	3.64 „	3.18 „	2,141	62.02	23,180	10.82^{7}	672.21
Tjipiring	5.46 „	5.13 „	2,071	80.55	13,760	6.64^{4}	535.20
Kali Woengoe . . .	4.91 „	6.75 „	1,628	58.82	16,717	10.27	604.—
Samarang	4.41 bouws.	4.85 bouws.	1,727	72.80	17,271	8.78^{5}	639,56^{7}

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van BEAUMÉ geweest,	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker,		De werkelijke produktie heeft bedragen,		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker,	Terwijl de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker is geweest:
		per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.	per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.		
Poegoe	10.—°	54.44	21,777.—	20,55^{66}	8,222.64	37.76 %	N°. 15.12
Gemoe	9,5°	68.72	27,488.43	34.48^{36}	13,793.44	50.18 „	„ 14,92
Tjipiring	10.—°	43.11	25,865.—	25.71	15,486.24	59.64 „	„ 15.47
Kali Woengoe . . .	8.—°	41.24^{6}	22,273.—	27.67^{5}	14,945.27	67.10 „	„ 16.45
Samarang	9.33°	50,21	97,403.43	27.—	52,387.59	53.79 %	N°. 15.59

Het getal dagen, door de Samarangsche fabrieken aan de vermaling van het riet besteed, laat over het algemeen niets te wenschen over. Alleen is Gemoe één à twee weken langer daarmede bezig geweest, dan wij daarvoor wenschelijk achten. Aan die spoedige vermaling is dan ook waarschijnlijk te danken de opgaaf van een vrij hoog gehalte voor het sap; maar eene andere vraag is het, of het krachtig persen van het riet er niet onder geleden heeft. Het verdient althans eenigzins de aandacht, dat Gemoe, welke fabriek het langste met de vermaling bezig is geweest en gemiddeld niet meer dan 6,800 bossen riet per etmaal heeft vermalen, per bouw en per bos suikerriet meer sap heeft gehad dan de drie andere fabrieken, die ieder gemiddeld ongeveer 4,000 bossen meer per etmaal te vermalen moeten hebben gehad. — Vooral is de geringe hoeveelheid sap per bos ten aanzien van Tjipiring zeer in het oogvallend, te meer nog, omdat, volgens de gepubliceerde stukken betreffende het onderzoek naar de suikerkultuur, men bij de genoemde fabriek met 1857 eenen aanvang dacht te zullen maken met de vermaling door stoomkracht, en hier dus het geringe rendement aan sap niet kan worden toegeschreven aan gebrek aan water voor het waterrad. Bij gemis van zoo veel gegevens, die anders tot eene beoordeeling in staat zouden kunnen stellen, zoo als omtrent de soort en het gewigt van het riet als ook het gewigt aan *ampas* na de persing, wagen wij het niet hier meer te doen dan op het feit zelf te wijzen [1].

Er zijn evenwel twee bijzonderheden, die, naar het ons voorkomt, niet sterk pleiten voor eene zeer krachtige persing van het riet bij de Samarangsche fabrieken.

Indien toch die fabrieken dag aan dag met de vermaling bezig zijn geweest en de molens, in verband tot de gewoonte, om elken dag één uur af te zonderen voor het schoonmaken er van en van het zoogenaamd molenhuis, 23 uren per etmaal aan den gang hebben gehouden, dan blijkt het, dat per minuut vermalen zijn:

	suikerrietstokken
bij de fabriek Poegoe . . .	196
" " " Gemoe . . .	123
" " " Tjipiring . .	192
" " " Kali Woengoe.	199

Zelfs wanneer men met twee molens werkte, is deze hoeveelheid reeds zeer aanzienlijk; maar met één molen is eene zoo spoedige vermaling onmogelijk, anders dan ten koste eener zelfs maar matige persing.

De tweede bijzonderheid meenen wij te vinden in de geringe uitgaaf voor brandhout bij de vier fabrieken. Vooral valt dit in het oog ten aanzien der met stoomtoestellen werkende fabrieken Tjipiring en Kali Woengoe; daar toch bij fabrieken, die daarvan voorzien zijn, de behoefte aan brandstof veel grooter moet wezen dan bij die, welke op de gewone wijze werken, en eene besparing op de uitgave voor hout of steenkolen moeijelijk anders kan worden gecompenseerd dan door eene betere kwaliteit van den *ampas* als brandstof, welke niet dan ten koste eener krachtige vermaling te verkrijgen is.

Maar, onverminderd de vraag, of de Samarangsche fabrieken uit het geleverde riet zoo veel sap hebben gekregen, als in redelijkheid kon, levert de 3e tabel het bewijs, dat het werken dier fabrieken zeer veel te wenschen overlaat, althans voor zoo veel het jaar 1859 aangaat.

Zonder nog eene vergelijking te maken met de resultaten van fabrieken in andere residentiën, zouden die in Samarang, zoo zij alleen uit het in het sap aanwezig gewigt van zuivere suiker zoo veel gemaakt hadden als Kali Woengoe, — de fabriek, die het best van het viertal werkte en 67.10 % verkreeg, — ongeveer 13,000 pikols meer hebben kunnen produceren; terwijl de gemiddelde kwaliteit der suiker 1 à 2 nommers hooger had kunnen zijn. Als wij aannemen, dat in de werkelijk geproduceerde suiker ongeveer 90 % zuivere suiker is geweest, en dit is voor de Samarangsche produktie waarschijnlijk niet te laag, dan

[1] Bij eene redelijke persing van het riet moet men van het gewigt aan riet krijgen minstens 68 % aan sap, dus hoogstens 32 % aan *ampas*. Neemt men daarbij in aanmerking dat 100 kannen sap van 10° gehalte wegen ongeveer 107.2 Nederlandsche ponden, dan moet het gewigt van 6.64⁴ kannen sap van 10°, in de fabriek Tjipiring gemiddeld van een bos riet verkregen, nagenoeg 7.12 Nederlandsche ponden bedragen. Vertegenwoordigen die 7.12 Nederlandsche ponden gewigt van sap 68 % van het gewigt aan riet, dan heeft een bos van het suikerriet van Tjipiring in 1859 gemiddeld niet meer gewogen dan 10½ Nederlandsche ponden of ongeveer 21 oude ponden. Een van beiden is dus waar, of dat riet moet, zoo de persing redelijk is geweest, ongelooflijk ligt en schraal zijn geweest, — of de persing moet veel te wenschen hebben overgelaten. Het is bijna niet aan te nemen, dat over een geheelen aanplant van 600 bouws het gewigt der suikerrietstokken, waarvan er 25 op een bos gaan, gemiddeld nog geen oud pond zou hebben bedragen.

volgt daaruit, dat door die produktie in 1859 niet meer is verkregen dan 48 à 49 % van de in het sap aanwezige zuivere suiker.

Overigens moeten wij hier weder op de bijzonderheid wijzen, dat van de vier Samarangsche fabrieken, hoe onvoldoende zij allen gewerkt hebben, de minst ongunstige resultaten, met opzigt tot het punt der bereiding van suiker uit het sap, verkregen zijn bij Tjipiring en Kali Woengoe, van welke beide de aanplant veel grooter is dan die der twee andere fabrieken.

In hoe ver de minder ongunstige resultaten, blijkens de voorlaatste kolom der 3e tabel bij de twee zoo even genoemde fabrieken verkregen, te danken zijn aan het bezigen van stoomtoestellen, terwijl de beide andere fabrieken nog op de gewone wijze werken, is eene vraag, die wij onbeslist moeten laten. Nog te weinig er van overtuigd, dat met zulke toestellen eene grootere produktie wordt verkregen, die daarbij opweegt tegen de daaraan verbonden grootere kosten, moeten wij er ons toe bepalen, om slechts de aandacht er op te vestigen.

In het Kendalsche, waar, zoo als wij gezien hebben, de vier Samarangsche fabrieken liggen, bedraagt de gemiddelde opbrengst aan *padi* voor de sawah's der landbouwende bevolking, volgens het regeringsverslag van 1855 [1]), 30 pikols per bouw, en aangezien voor de suikerteelt de beste sawah's worden genomen, zoo kunnen wij er ons van verzekerd houden, dat voor de suikerrietvelden eene gemiddelde produktie van 30 pikols *padi* eerder veel te laag, dan te hoog is gesteld.

Bij de tabel N°. 10 op pag. 105 van dit Deel berekenden wij den middenprijs der *padi* in het tijdvak van 1856—1860 voor Samarang op *f* 2.64½ per pikol. Ook die prijs is stellig hooger geweest. Doch nemen wij desniettemin dien prijs en de gemiddelde produktie van 30 pikols *padi* tot grondslag aan, dan blijkt de Samarangsche suikerrietplantende bevolking door het gemis harer velden eene waarde aan *padi* te hebben gederfd ad *f* 79.35, of van *f* 72.88, na aftrek der landrente ad *f* 6.47 per bouw [2]). Daarentegen heeft het genoten plantloon gedurende het zesjarig tijdvak van 1857—1862, per bouw gemiddeld *f* 86.76, — of, na aftrek der landrente ad *f* 9.88, — zuiver *f* 76.88 bedragen.

Met de voorgaande berekening der waarde, welke een bouw *padi* voor de bevolking in de tegenwoordige tijden kan hebben, kunnen wij, hoezeer die waarde ongetwijfeld te laag is gesteld, tot geene andere slotsom komen, dan dat hier de suikerteelt, in vergelijking met de *padi*-teelt, een zeer twijfelachtig voordeel geeft van hoogstens *f* 4 per bouw. En kan dan dat voordeel geacht worden eene genoegzame vergoeding te zijn voor den meerderen arbeid, welke de suikerteelt, vóór en ná den afloop er van, medebrengt, — voor de kosten, die de bevolking daarbij te maken heeft, — voor de belemmeringen, welke zij er door ondervindt in eene behoorlijke verzorging van hare eigen kultuur, — voor de noodzakelijkheid, waarin zij waarschijnlijk er door gebragt wordt, om aan de zoo veel minder voordeelige teelt van *padi gendjah* eene grootere uitbreiding te geven dan anders noodig zou zijn, — eindelijk voor al de moeijelijkheden, voortvloeijende uit de zoogenaamde opschuiving der velden, met het doel, om dessa's, wier gronden voor de suikerteelt worden gebezigd, daarvoor eenigzins schadeloos te stellen met gronden van verder afgelegen dessa's, die daarvan vrij blijven?

Wij hebben waarlijk niet noodig te overdrijven, om, dit alles in aanmerking nemende, tot de bewering te komen, dat de ingenomenheid met de suikerkultuur althans bij de Samarangsche suikerrietplantende bevolking niet groot kan zijn, en ook niet grooter zal worden, zoo lang het werken der fabrieken op geene betere resultaten heeft te wijzen [1]).

---

[1]) Pag. 105 der officiële uitgave.

[2]) Bij de tabel N°. 15, te vinden op pag. 110 van dit Deel, berekenden wij voor de Samarangsche *padi*-teelt het gemiddeld bedrag der landrente per bouw op *f* 4.07 in het tijdvak van 1856—1860. Doch die berekening liep over de geheele *padi*-teelt van Samarang, dus over de drooge gronden zoowel als over de natte rijstvelden. Tot het in den tekst genomen cijfer van *f* 6.97 zijn wij gekomen door hetgeen in de stukken betreffende het onderzoek naar de suikerteelt dienaangaande wordt medegedeeld. Daaruit blijkt, dat de sawah's der suikerrietplantende bevolking, — vermoedelijk na aftrek van de voor de suikerkultuur benoodigde gronden, — in 1855 ongeveer 19,869 bouws bedroegen, waarvan in dat jaar aan landrente verschuldigd was *f* 126,610, dat is gemiddeld per bouw *f* 6.47. — Daaruit zou dan tevens blijken, dat de landrente van de suikerrietvelden ongeveer *f* 2⅜ meer bedraagt, dan die over de met *padi* beplante sawah's.

[1]) Onder het afdrukken komt ons in handen eene aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch In

En toch werd in de voor het onderzoek naar de suikerteelt geleverde monographiën, betreffende de vier Samarangsche suikerondernemingen, onder erkenning der bezwaren, waaronder die teelt gebukt gaat, het raadzame om die bezwaren op te heffen, *uit aanmerking van de tevredenheid der bevolking met den bestaanden staat van zaken*, in twijfel getrokken. Bij het overzigt evenwel, dat van de suikerteelt in Samarang voorkomt onder de stukken, met betrekking tot het bedoeld onderzoek in druk uitgegeven, en dat waarschijnlijk afkomstig is van het toenmalig hoofd van het gewestelijk bestuur van Samarang, wordt die tevredenheid niet aan de bestaande regeling der teelt toegeschreven, maar aan de strenge maatregelen der regering tegen de grove misbruiken, waaraan de bevolking van de zijde van het inlandsch bestuur had blootgestaan en waaronder zij veel moet hebben geleden [1]). Dit laatste komt ons veel aannemelijker voor, dan de bewering, dat de bevolking met de toen en, zoo het schijnt, ook nu nog bestaande regeling tevreden zou zijn. Dat de zoo lijdzame bevolking, bij hare ervaring, dat niet elke verandering eene verbetering is, berust in den haar eenmaal opgelegden last, willen wij des noods gelooven; maar tusschen berusting in en tevredenheid met eenen bestaanden staat van zaken is een groot onderscheid.

Japara. In 1862 had men in dit gewest negen suikerondernemingen, te weten:

a. in het regentschap Patti,

1e Afdeeling.

Langsee, met een aanplant van	600 bouws
Trangkil Lor „ „ „	400 „

2e Afdeeling.

Tandjong Modjo „ „	400 „
Klaling „ „	350 „

b. in het regentschap Koedoes,

Besito, met een aanplant van	500 „
Rendeng „ „ „ „	405 „

c. in het regentschap Japara,

De Hoop of Majong, met een aanplant van	500 „
Petjangahan, met een aanplant van	400 „

d. in het regentschap Djawana,

Pakkies, met een aanplant van	500 „
Te zamen. . .	4,055 bouws

Uit onze tabel N°. I blijkt, dat de aanplant in 1857 en 1858 heeft bedragen 4,269 bouws, en verminderd werd in 1859 tot 3,905, en in 1860 en 1861 tot 3,705 bouws.

Blijkens het overzigt, nopens de suikerkultuur in Japara, te vinden onder de gepubliceerde stukken betreffende het gedane onderzoek naar de suikerteelt, had men vroeger in dit gewest nog vier fabrieken meer, te weten, Dopan, Kadean of Angkattan, Mlongo en Pekiringan met eenen aanplant van 1,350 bouws, en bedroeg die van Tandjong Modjo en Klaling voor elke dier fabrieken 100 bouws meer dan in 1857.

De overspanning echter, welke ten aanzien der suikerkultuur in Japara had plaats gevonden en voor een groot gedeelte had bijgedragen tot de in 1848 en twee volgende jaren onder de bevolking van dat gewest geheerscht hebbende ellende, gaf aanleiding tot schikkingen, waardoor de vier zoo even genoemde fabrieken kwamen te vervallen en de aanplant der fabrieken Tandjong Modjo en Klaling voor ieder met 100 bouws werd verminderd, terwijl daarentegen die voor de fabrieken Langsee en Pakkies respectivelijk werd vermeerderd met 200 bouws, zoodat de totale vermindering bij slot van rekening op eene uitgestrektheid van 1,150 bouws neêrkwam. Wanneer men dit cijfer voegt bij het getal van 4,269 bouws in 1857 aanwezig, dan blijkt het, dat vóór

---

diè door de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Samarang ingediende „Memorie over de suiker„produktie in de Gouvernements residentiën van „Midden Java", in 1865 te Samarang in druk verschenen bij G. C. T. van Dorp. Volgens dat stuk (zie pag. 44) moet de Samarangsche suikerproduktie in 1863 101,649.50 pikols hebben bedragen, dat is, over eenen aanplant van 2,100 bouws 48.40 pikols per bouw. Het zou onredelijk zijn te willen volhouden, dat een betere aanplant voor die hoogere produktie niet in aanmerking kan worden gebragt; maar, na hetgeen wij hierboven in het midden bragten, omtrent het waarschijnlijk slecht persen van het riet en het slecht werken der Samarangsche fabrieken, met opzigt tot het punt der bereiding van suiker uit het sap, zou het even onredelijk zijn niet aan te nemen, dat verbetering in het eene zoowel als in het andere tot de hoogere produktie mede, en wel in geene geringe mate, kan hebben bijgedragen.

[1]) Zie pag. 5 van het aangehaald overzigt.

1848, toen de bevolking veel minder talrijk was dan nu en ook de uitgestrektheid harer velden niet zoo groot was, voor de suikerteelt niet minder dan 5,419 bouws jaarlijks werden afgezonderd.

Geen wonder dan ook, dat in een zoo klein gewest als Japara, waar buitendien de uitgestrektheid vruchtbare gronden, vooral van die, welke onder een stelsel van irrigatie te brengen zijn, zelfs betrekkelijk niet groot is, de gevolgen van een zoo zwaren druk niet achterwege bleven. Al had men niet van elders gehoord van die duizenden, die van gebrek omkwamen, en van die tienduizenden, die een goed heenkomen in andere gewesten zochten, dan zou reeds het eenvoudige feit van eene intrekking van vier ondernemingen, welke op grond van de daarmede aangegane kontrakten niet zoo gemakkelijk op te ruimen waren, reeds voldoende zijn, om ons te doen vermoeden, dat de ellende groot moet zijn geweest, om tot zulke doortastende maatregelen aanleiding te hebben kunnen geven.

Wij veroorloven ons met betrekking tot dien vroegeren toestand en hetgeen tijdens het meergemeld onderzoek nopens de suikerkultuur nog te verrigten viel, eene aanhaling te doen uit het voor dit onderzoek geleverd overzigt van den staat der suikerteelt in Japara. Daar lezen wij op bladz. 2 het volgende:

„In welke mate de suikerkultuur in deze „residentie tot eene overdreven hoogte, met „het oog op de bestaande regelingen en werk„wijze, was opgevoerd, is na te gaan uit de „omstandigheid, dat *thans nog* [1]) eene niet on„aanzienlijke vermindering van aanplantingen „noodig voorkomt, om tot opheffing van be„zwaren en alzoo tot betere en meer hechte „grondslagen te geraken.

„Om die groote uitbreiding aan de gedwon„gen suikerkultuur te kunnen geven, heeft „men tot maatregelen moeten overgaan, die „zeker veel dat knellend en onaangenaam is „voor den Javaan moesten in zich bevatten.

„Groote geconcentreerde aanplantingen, waar„aan door menschen, op verren afstand woon„achtig, moest worden gearbeid; het planten „op gronden van andere dessa's en van andere „distrikten, waardoor verwisseling met afge„legen velden voor den rijstbouw tot eenen „gewonen staat van zaken was geworden; de „indeeling van ver verwijderde distrikten voor „koelie-arbeid en transportdiensten en dien ten „gevolge eene bovenmatige beschikking over de „krachten der bevolking en van den veestapel, „bij niet ruime belooning van al dien gedwon„gen arbeid, — al die bezwaren waren slechts „door groote veranderingen uit den weg te „ruimen.

„Veel is daartoe door de bereids vermelde „inkrimping der uitgestrekte suikerrietaanplan„tingen en door andere maatregelen gedaan. „Veel is er intusschen nog te doen overge„bleven, enz."

Wanneer men de namens het gewestelijk bestuur in die woorden afgelegde verklaring omtrent vroegere bovenmatige overdrijving in verband brengt met het slot, dat er namelijk, in weêrwil van het reeds verrigte, nog veel te doen was overgebleven, om tot eenen met de krachten der bevolking meer bestaanbaren toestand te geraken, zoodat, volgens de voor de Japarasche suikerondernemingen geleverde monographiën, eene verdere inkrimping van den aanplant met 800 bouws werd aanbevolen, — ongerekend andere maatregelen en schikkingen tot betere regeling zoo van den veldarbeid als van het leveren van koelies en het snijden en transporteren van het riet, — dan hebben wij daarin eene voldoende opheldering voor de in de jaren 1859—1861 plaats gehad hebbende vermindering van 564 bouws, hoezeer die nog 236 bouws beneden het voorgestelde bleef. Terwijl toch bijna algemeen op het onraadzame was gewezen, om aan eene fabriek eenen grooteren aanplant dan van 400 bouws te verbinden, overschreed niettemin het cijfer van 3,705 bouws, waartoe in 1860 en 1861 de totale aanplant van het negental Japarasche suikerondernemingen was gereduceerd, nog met 105 bouws de uitgestrektheid, waartoe men zou hebben moeten komen, bijaldien men zich gehouden had aan het voor elke fabriek gestelde maximum.

Maar wat kan er dan wel aanleiding toe hebben gegeven om in 1862 weder over te gaan tot eene vermeerdering van den totalen aanplant met 350 bouws? — En men schijnt het daarbij niet te hebben gelaten, daar, volgens den *Almanak voor Nederlandsch Indië van* 1864, de aanplant voor dat jaar is gebragt tot 4,509 bouws, dat is 464 meer dan in 1862, en 250 meer zelfs dan in 1857. Had men, wat evenwel niet geschied is, het getal ondernemingen vermeerderd, en in verband daarmede ook den aanplant, zoo zou dit, met het oog op de toeneming der bevolking en van de uitgestrektheid harer velden, ons minder vreemd zijn voorgekomen; maar, volgens den aange-

[1]) Deze woorden hebben wij cursief laten drukken, om er de aandacht op te vestigen.

haalden Almanak, is het getal der fabrieken hetzelfde gebleven, en heeft de vermeerdering van den aanplant slechts gestrekt, om dien van sommige fabrieken weder te brengen ver boven het normaal cijfer van 400 bouws [1]).

De toeneming der bevolking heeft wel is waar de indeeling van een grooter getal huisgezinnen mogelijk gemaakt, zoodat men, tegen gemiddeld 3.86 per bouw in 1857, in 1862 heeft gehad 6.22, en het lijdt geen twijfel, dat daarmede de arbeid der bevolking merkelijk moet zijn verligt; maar de op goede gronden betoogde wenschelijkheid, om geen grooteren aanplant dan van 400 bouws aan eene fabriek te geven, schijnt men in het geheel niet meer te hebben geteld. Wij zouden het nog hebben kunnen verklaren, indien eene hoogere produktie, niet van een enkel jaar, maar van jaren achteréén had doen zien, dat er geene noodzakelijkheid bestond, om aan dien regel langer vast te houden.

Wanneer men de tabel N°. III[a] inziet, dan ontwaart men wel eenigen vooruitgang in de produktie voor de jaren 1860 en 1861; maar was die vooruitgang voldoende en, wat meer zegt, genoegzaam gewaarborgd, om weêr dadelijk tot uitbreiding te kunnen overgaan? Opmerkelijk is het, dat in 1862, toen weder voor het eerst vermeerdering plaats greep, de produktie, van $41^1/_2$ pikols in het vorig jaar, op nieuw is gevallen tot $36^1/_3$ pikols, dus ruim 5 pikols per bouw minder bedroeg.

Wij weten niet, of met die uitbreiding ook een ander beginsel, namelijk het planten door elke dessa op hare eigene gronden, is ter zijde gesteld. Wat ons doet veronderstellen, dat men ook dit heeft prijs gegeven, is de in het overzigt van de Japarasche suikerteelt vermelde bijzonderheid, dat voor Petjangahan, wier aanplant in 1848 van 300 op 400 bouws was vermeerderd, die vermeerdering eene *onmogelijkheid* zou zijn geweest, zoo men zich aan den bedoelden regel had gehouden. Ondertusschen zien wij, dat Petjangahan van 400 bouws, die zij in 1862 nog had, volgens den Almanak voor 1864, in dat jaar is gebragt op 500 bouws. Was dus de eerste vermeerdering van 100 bouws eene onmogelijkheid zonder loslating van dat beginsel, hoe veel te meer dan niet de tweede? En ofschoon wij uit dit bijzonder geval nog niet volkomen kunnen afleiden, dat men ten behoeve van alle de Japarasche fabrieken het beginsel heeft vaarwel gezegd, zoo is zulks toch niet onwaarschijnlijk en dit althans vrij zeker, dat in de toepassing van dat beginsel uitzonderingen worden gemaakt.

Omtrent het werken der Japarasche fabrieken hebben wij ons bij het drietal tabellen, dat wij daarvan hierbij voegen, weder tot het jaar 1859 bepaald, terwijl ons onderzoek zich zelfs maar tot een zevental dier fabrieken uitstrekt, aangezien de opgaven betreffende twee fabrieken, namelijk Trangkil lor en Rendeng, te onvolledig waren, om ze in de tabellen te kunnen opnemen.

---

[1]) In den meergemelden Almanak (zie pag. 399) wordt de aanplant der Japarasche fabrieken gezegd te bedragen als volgt:

Langsee.	600 bouws
Tandjong Modjo.	464 „
Trangkil lor.	500 „
De Hoop of Majong.	550 „
Besito.	500 „
Pakkies.	600 „
Petjangaän.	500 „
Klaling.	400 „
Rendeng.	405 „
Te zamen. .	4,519 bouws

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN EEN ZEVENTAL FABRIEKEN IN JAPARA.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan Boven N°. 20.	N°. 20.	N°. 19.	N°. 18.	N°. 17.	N°. 16.	Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld N°. 14.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Pakkies	600	147	1,206,000	17,113,200	19,692.96	—	—	—	555.80	1,945.19	7,684.20	9,507.77
Langsee	600	170	1,225,200	13,183,200	14,648.—	—	—	72,26	103.07	237.33	3,091.73	11,143.61
Klaling	300	77	552,900	6,215,352	8,415.37	8.67	87.10	545.28	1,819.35	1,379.51	1,266.78	3,308.68
Tandjong Modjo	400	118	859,268	10,573,000	16,067.79	—	—	144.24	1,747.49	6,004.74	2,171.44	5,999,88
Besito	400	84	908,800	10,629,000	20,945.50	—	170,43	1,034.91	3,712.39	4,231.48	1,834.55	9,961.74
Majong	400	102	732,000	10.030,000	13,999.80	—	—	779.72	8,460.89	462.24	1,558 43	2,638.52
Petjangahan. . .	400	138	780,400	11,333,000	15,314.22	—	—	—	3 599.29	1,131.98	2,081.87	8,600.98
Japara. . . . , . .	3,100	836	6,264,568	79,076,752	109,083.54	8.67	257.53	2,576.41	19,998.28	15,392.47	19,789.00	51,161.18

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	De hoeveelheid riet, in bossen van 25 stokken, heeft bedragen per bouw,	per pikol suiker,	De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, heeft bedragen per bouw,	per bos riet,	per pikol suiker,
Pakkies	5.46 bouws	4 08 bouws	2,010	61.24	28,522	14.19	869.—
Langsee	5.46 〃	3.53 〃	2,042	83.65	21,972	10.76	900 —
Klaling	2.73 〃	3.90 〃	1,843	65.70	20,718	11.24	738.57
Tandjong	3.64 〃	3.39 〃	2,148	53.48	26,432[5]	12.30	658.02
Besito	3.64 〃	4.76 〃	2,272	43.40	26,572[5]	11.70	507.47
Majong	3.64 〃	3.92 〃	1,830	52.30	25,075	13.70	716.44
Petjangahan	3.64 〃	2.90 〃	1,951	50.96	28,332[5]	14.52	740.—
Japara.	4.03 bouws	3.70 bouws	2,021	57.43	25,508[5]	12.62	724.92

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van BEAUMÉ geweest	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker		De werkelijke produktie heeft bedragen		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker	Terwijl de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker is geweest
		per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.	per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.		
Pakkies	7.—°	61.09^{75}	$36,658.49^{5}$	32.82^{16}	19,692.96	53.72 %	N°. 14.73
Langsee	8.5°	57.81	$34,686.28^{4}$	24.41^{33}	14,648.—	42.23 〃	〃 14.—
Klaling	7.5°	47.73^{64}	14,320.37	28.05^{12}	8,415.37	58.76^{5} 〃	〃 14.89
Tandjong Modjo . . .	6.—°	48.10^{5}	$19,241.90^{7}$	40.16^{95}	16,067.79	83.50^{4} 〃	〃 15.60
Besito	10.—°	83.25^{24}	$33,300.97^{5}$	52.36^{37}	20,945.50	62.89^{76} 〃	〃 13.70
Majong	6.—°	45.59^{38}	18,237.51	34.99^{95}	13,999.80	76.76^{6} 〃	〃 17.—
Petjangahan	6.—°	51.56^{25}	$20,625.03^{9}$	38.28^{53}	15,314.12	74.25 〃	〃 13.64
Japara	7.33°	57.12	177,070.58	35.18^{82}	100,083.54	61.60^{46} %	N°. 15.10

Van de vier voorafgegane gewesten, over welke ons onderzoek tot dusver heeft geloopen, staat slechts Samarang met opzigt tot het goed of slecht werken der fabrieken beneden Japara, en van het zevental Japarasche fabrieken, die wij in de tabellen hebben kunnen opnemen, hebben juist de twee, die den grootsten aanplant hebben, namelijk Pakkies en Langsee, ieder met 600 bouws, het slechtste gewerkt met opzigt tot het belangrijk punt der bereiding van suiker uit het sap; en wat de zaak voor die beide fabrieken nog ongunstiger maakt, is de niet zeer gunstige verhouding der hoeveelheid suiker van hooge nommers tot het totaal harer produktie, hoezeer Langsee, wat aangaat hare slechte resultaten, in beide die opzigten nog de kroon spant.

Bij beide die fabrieken heeft dan ook de vermaling het langst geduurd, en, hoezeer de nadeelige invloed daarvan op het rendement van het uit het riet verkregen sap, althans bij eene vergelijking met de vijf andere fabrieken, niet merkbaar is, neemt dit het waarschijnlijke niet weg, dat het sap zelf gaandeweg van eene zoo slechte kwaliteit is geworden, dat men een zoo enorm getal kannen sap voor één pikol suiker bij beiden heeft gebezigd, als in de laatste kolom der 2e tabel wordt aangewezen.

Hoe weinig eene opgaaf der produktie per bouw, alsook eene van de hoeveelheid sap voor één pikol suiker gebezigd, zoo men niet tevens let op het gehalte van het sap, afdoende is ter beoordeeling, of eene fabriek al dan niet goed werkt, kan weder uit de 3e tabel blijken.

Volgens de voorlaatste kolom dier tabel toch heeft Tandjong Modjo het voordeeligste gewerkt en na haar komt Majong. Met het oog op de hoogere gemiddelde kwaliteit harer suiker staat de laatstgenoemde fabriek, zoo zij al niet op gelijke lijn kan geplaatst worden, niet ver achter bij de eerstgenoemde. En toch bedraagt de produktie per bouw voor beide die ondernemingen respectievelijk 40.17 en 35 pikols; terwijl Besito, hoezeer die veel minder goed werkte, ruim 52.36 pikols gemaakt heeft. En tegen 507.5 kannen sap, door Besito voor één pikol suiker gebezigd, hebben Tandjong Modjo en Majong daarvoor noodig gehad respectivelijk 658 en 716.44 kannen. De reden voor de grootere produktie per bouw van Besito en voor de mindere hoeveelheid sap, door haar voor één pikol suiker gebezigd, zal dus moeten gezocht worden in het soort van riet, in het rendement van sap per bouw, en bovenal in het belangrijk hooger gehalte van haar sap. Vandaar dat Besito, volgens onze berekening, aan zuivere suiker in het sap aanwezig een gewigt had van 83.25 pikols per bouw, tegen 48.10 en 45.59 pikols voor Tandjong Modjo en Majong. Had Besito met haar sap even goed gewerkt als Tandjong Modjo, zoo zou hare produktie per bouw nagenoeg 70, in stede van $52^1/_3$ pikols hebben moeten bedragen.

Aangezien de drie hier genoemde fabrieken, te oordeelen althans naar het opgegeven getal werkdagen, den oogst in eenen betrekkelijk korten tijd hebben afgewerkt, en er dus aan deterioratie van het riet of het sap bezwaarlijk te denken valt, kan het aanzienlijk verschil in het gehalte van het sap, waaraan Besito hare grootere produktie te danken heeft gehad, bijaldien de opgaven omtrent dat gehalte op waarheid beustern, wel niet anders dan aan verschil in de hoedanigheid der gronden of der daarmede beplante rietsoorten worden toegeschreven. Dat daarentegen Besito, bij welke fabriek het riet, volgens opgaaf, in 84 dagen is vermalen, uit het sap, dat zij kreeg, in stede van 70, slechts $52^1/_3$ pikols gemaakt heeft, kan, zoo het niet aan de geschiktheid van den suikerkoker heeft gelegen, in de gegeven omstandigheden aan niets anders worden geweten, dan dat de spoedige afwerking van den oogst heeft plaats gehad ten koste van eene zorgvuldige behandeling van het sap. Of die minder zorgvuldige behandeling wijst op ongenoegzame capaciteit en ondoelmatige inrigting der fabriek, dan wel het gevolg is geweest van eene gebrekkige voorziening in het benoodigde voor eenen behoorlijken gang der werkzaamheden, is moeijelijk na te gaan. Het spreekt overigens van zelf dat de waarde van onze conclusiën geheel afhangt van de naauwkeurigheid der gedane opgaven omtrent sap en gehalte.

Dat voorts eene kleine aanplanting niet altijd medebrengt het goed werken eener fabriek, kan ook hier weder blijken. Wel hebben Pakkies en bovenal Langsee, met verreweg den grootsten aanplant van het zevental, het slechtste gewerkt; maar na die beiden komt Klaling, met eenen aanplant van slechts 300 bouws, of 100 bouws minder dan de vier overige fabrieken respectievelijk hadden.

Hoezeer op het werken van Besito, gelijk wij zagen, niet te roemen valt, zijn het evenwel vooral de resultaten van Pakkies, Langsee en Klaling, — van welk drietal Langsee op het stuk van slecht werken de kroon spant, — welke bij eene berekening van het gemiddelde, dat het zevental uit de in het sap aanwezige zuivere suiker heeft gekregen, althans voor het

jaar 1859, een ongunstig licht op de Japarasche suikerproduktie werpen.

Dat gemiddelde der produktie heeft, zoo als bij de voorlaatste kolom der 3e tabel wordt aangewezen, voor het zevental 61.6 °/0 bedragen, terwijl, volgens de laatste kolom dier tabel, de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker niet veel hooger dan N°. 15 kan zijn geweest. Om evenwel te weten te komen, hoeveel procenten zuivere suiker in de werkelijke produktie gevonden worden, is zelfs dat gemiddeld nommer niet tot grondslag van berekening te nemen, omdat het scheikundig onderzoek heeft aangetoond, dat het cijfer der procenten aan zuivere suiker in de verschillende bij den handel aangenomen nommers aanwezig, niet in eene geregelde evenredigheid toe- of afneemt bij elk hooger of lager nommer [1]).

In de bij de *Javasche Courant* van 23 Januarij 1861 gevoegde tabel van de resultaten der Japarasche suikerproduktie van 1859, vindt men eene vrij gedetailleerde opgaaf, tot en met N°. 12, van de nommers en hoeveelheden, waaruit die produktie heeft bestaan. Alleen komt daarbij ook eene opgaaf van suiker beneden N°. 12, waarvoor wij gemiddeld N°. 9 hebben genomen, en, overeenkomstig de door den Hoogleeraar Mulder verkregen resultaten, hebben wij eene berekening gemaakt van de hoeveelheid zuivere suiker, die er in de produktie van 1859 kan zijn geweest, en een cijfer van 102,267.18 pikols verkregen, dat is ongeveer 93.66 °/0 van het gewigt der werkelijke produktie. Vermenigvuldigt men nu dit getal procenten met het gemiddeld der procenten ad 61.60[46], aangewezen bij de voorlaatste kolom der 3e tabel, of deelt men die hoeveelheid van 102,267.18 pikols met het cijfer van 176,070.58 pikols, die aan zuivere suiker in het sap aanwezig waren, dan blijkt het, dat daarvan slechts 57.7 °/0 door de werkelijke produktie is verkregen.

Afgescheiden van de vraag: of de persing niet krachtiger had kunnen zijn, en of alsdan de produktie door de aanzienlijker hoeveelheid sap niet gunstiger had kunnen uitvallen, zijn mitsdien de resultaten der Japarasche suikerfabrikatie in weêrwil van het niet onvoordeelig werken der fabrieken Tandjong Modjo, Majong en Petjangahan, zoo ongunstig, dat zij van de vier tot dusver beschouwde gewesten slechts door die van Samarang daarin worden overtroffen.

Hoezeer het rendement van sap per bouw in Japara gemiddeld minder is dan dat in de residentiën Soerabaja, Pasoeroewan en Probolinggo, zoo als ons later blijken zal, is dat rendement toch belangrijk grooter dan in de reeds onderzochte gewesten. Dat derhalve de gemiddelde produktie der zeven Japarasche fabrieken niet meer heeft bedragen dan $35^1/_2$ pikols per bouw, of slechts 57.7 °/0 van de in het sap aanwezige zuivere suiker, — eene uitkomst beneden de in Cheribon, Tagal en Pekalongan verkregen resultaten, — is dus niet aan gebrek aan sap toe te schrijven, maar aan het gebrekkige werken der fabrieken Pakkies, Langsee, Klaling en Besito.

Daargelaten, dat het gemiddelde voor de kwaliteit der door die vier fabrieken geproduceerde suiker lager is dan dat der drie overige fabrieken, namelijk Tandjong Modjo, Majong en Petjangahan, blijkt het uit onze 3e tabel, dat de laatstgenoemden in haar sap een gewigt van zuivere suiker hadden ten bedrage van 58,104.45[6], waarvan mitsdien hare gezamenlijke produktie ad 45,381.71 pikols, wat het gewigt betreft, ruim 78 °/0 bedraagt. Daarentegen hebben de vier eerstgenoemde fabrieken 118,966.12[4] pikols aan zuivere suiker in haar sap gehad en heeft hare werkelijke produktie 63,701.83 pikols of iets meer dan $53^1/_2$ °/0 bedragen. Had de produktie dier vier fabrieken het gemiddelde der drie andere bereikt, zoo zouden zij ruim 29,000 pikols meer hebben moeten maken; hetgeen, verdeeld over haren aanplant ad 1900 bouws, in 1859 eene meerdere produktie van ruim 15 pikols per bouw zou hebben gegeven.

Tandjong Modjo en Majong, die in eenen betrekkelijk korten tijd den oogst vrij goed hebben afgewerkt, uitzonderende, komen wij ten aanzien der andere fabrieken tot de slotsom:

1°. dat bij Langsee, Pakkies en Petjangahan, die respectivelijk in 170, 147 en 138 dagen afgewerkt hebben, onvoldoende capaciteit der fabrieken heeft bestaan, of ook wel gebrekkige voorziening in hetgeen voor eenen geregelden, maar tevens spoedigen gang der werkzaamheden noodig kan zijn; terwijl

2°. het zeer spoedig afwerken van Klaling en Besito, in verband tot de zeer middelmatige resultaten dier beide fabrieken, niet zoo zeer op onvoldoende capaciteit, als wel op eene weinig zorgvuldige behandeling van het sap schijnt te wijzen.

[1]) Zoo blijkt onder anderen uit de brochure van den Hoogleeraar Mulder, dat in de nommers 18—15 96.3 °/0 zuivere suiker zijn gevonden, en dat dus voor die nommers in het zuivere suikergehalte geen verschil bestaat.

De fabriek Langsee, welke met stoom en zelfs met centrifugale toestellen werkt, en in 1859 van 57.81 pikols zuivere suiker, die zij per bouw had, niet meer dan 24.41 pikols, gemiddeld N°. 14, heeft gemaakt, kan hier weder het bewijs leveren, dat het groote voordeel, in het bezigen van stoomtoestellen gelegen, althans op Java eene alles behalve besliste zaak is.

De gelegenheid tot verwisseling der met suikerriet te beplanten velden is in deze residentie niet groot. Uit de door ons op pag. 502 geleverde tabel kan men zien, dat men vóór 1857, toen de aanplant eene uitgestrektheid had van 4,269 bouws, van 25,570 bouws, die voor de suikerkultuur geschikt waren, slechts 13,299 bouws voor dien aanplant had afgezonderd, — dat is, dat, terwijl er gelegenheid bestond voor eene zesmalige verwisseling bij eene meer rationele regeling der uitgestrektheid van den aanplant voor elke fabriek, men zich heeft vergenoegd met eene iets meer dan driemalige verwisseling, daartoe waarschijnlijk eenigzins genoodzaakt door den te grooten aanplant van sommige fabrieken, en den wensch om dien niet al te ver van de betrokken fabrieken te bewerkstelligen en alzoo voor de fabriekanten het transporteren van hun riet niet te moeijelijk en te kostbaar te maken. Tasten wij hierin niet mis, dan is het waarschijnlijk, dat door de in 1862 en 1864 plaats gehad hebbende uitbreiding van den aanplant der meeste fabrieken, de zaak der verwisseling van gronden er alhier niet op verbeterd is.

De opbrengst van sap, per bouw berekend, staat gemiddeld voor de Japarasche suikerrietvelden, althans in 1859, wel boven die in de vier tot dusver onderzochte gewesten, maar is belangrijk lager dan in Soerabaja, Pasoeroewan en Probolinggo. Het is mogelijk, dat het een zoowel als het ander te verklaren is uit het verschil in de vruchtbaarheid der gronden tusschen die verschillende gewesten; maar eene andere vraag is het, of en in hoever die onvoldoende gelegenheid tot verwisseling der gronden soms de oorzaak kan zijn van het zoo lage gehalte van het sap, dat men hier gehad heeft. Wij achten ons niet bevoegd, hierin eene uitspraak te doen; maar meenen daarom niettemin die vraag te moeten opperen, in de veronderstelling, dat ook uit het hier aangegeven oogpunt het nadeelige van eene ongenoegzame verwisseling van gronden kan blijken.

Eene berekening van het voordeel, hetwelk de Japarasche bevolking als plantloon van de suikerteelt geniet, vergeleken met dat der *padi*-produktie, zou hier wegens de zeer ongunstige resultaten der *padi*-teelt weinig nut hebben. Was men er zeker van, dat de gronden, welke met suikerriet beplant worden, bij eene beplanting met *padi dalem*, 30 pikols en misschien meer per bouw kunnen afwerpen, dan zou het, bij de bestaande hooge rijstprijzen, reeds dadelijk blijken, dat het voordeel van de suikerkultuur, met een plantloon, dat gedurende ons zesjarig tijdvak (1857—1862) gemiddeld ƒ 99.51 per bouw heeft bedragen, zoodat, na aftrek der landrente gemiddeld ad ƒ 13.03 per bouw, zuiver is overgebleven ƒ 86.48, met eene gemiddelde indeeling van 5.36 man per bouw, niet groot kan zijn geweest, althans niet om te kunnen opwegen tegen den meerderen arbeid, voor de suikerkultuur gevorderd, de kosten, welke de bevolking daarvoor te maken heeft, en het nadeel, dat aan hare eigen kultuur er door toegebragt wordt.

Nadat wij evenwel uit de hierboven gedane aanhaling uit het overzigt van de suikerkultuur in Japara gezien hebben, welk een overmatig misbruik hier ten behoeve dier kultuur is gemaakt van de krachten der bevolking en van haren veestapel, waaraan zij voor hare eigene kultuur zoo groote behoefte heeft, zou men wel de vraag mogen doen, of de omstandigheid, dat geene vergelijking te maken is tusschen het betrekkelijk voordeel der beide kultures, niet juist aan die overspanning te danken is; en bij de gedachte aan de mogelijkheid daarvan, is het treurig te zien, hoe de regering, zonder te letten op de zoo duur gekochte ondervinding, of op hetgeen het zoo kostbaar onderzoek [1]) naar de suikerkultuur omtrent den bestaanden toestand aan den dag gebragt en als wenschelijk aangetoond heeft, met terzijdestelling van de daarbij aangeprezen en aanvankelijk reeds in toepassing gebragte beginselen of regelen, zich weder op den ouden weg heeft begeven, en dat nog wel blijkbaar zonder zich te hebben verzekerd, of het voordeel der suikerkultuur niet langs andere wegen, vooral door eene meer naauwlettende en des noods gestrenge contrôle op het werken der fabrieken, vrij wat beter dan door eene ondoordachte uitbreiding van den aanplant had kunnen vermeerderd worden. Het spreekwoord zegt, dat een ezel zich niet tweemaal aan den-

[1]) Alleen aan traktementen van de leden der Kommissie en van het verder daaraan toegevoegd personeel moet het onderzoek, dat 3 à 4 jaren geduurd heeft, meer dan anderhalve ton gouds gekost hebben.

zelfden steen stoot, maar van menschen en regeringen, die door hebzucht gedreven worden, schijnt hetzelfde niet gezegd te kunnen worden.

Rembang. In dit gewest vindt men slechts twee fabrieken, namelijk Toelis in het regentschap Rembang, en Wringin Agoong in het regentschap Toeban. In de twee eerste jaren van het hier behandeld zesjarig tijdvak was de uitgestrektheid van den aanplant voor die beide fabrieken respectivelijk 250 en 240, dus te zamen 490 bouws.

Van den aanplant van Toelis, ad 250 bouws, waren 200 bouws in het distrikt Binangoon en 50 bouws in het distrikt Waroe. De geheele aanplant van Wringin Agoong ad 240 bouws geschiedde in het distrikt Djenoe. Het blijkt, dat laatstgemelde fabriek in de jaren 1843 en 1844 eenen aanplant van 400 bouws heeft gehad, en dat toen daaraan ook werd deelgenomen door het distrikt Rembes, hetwelk bij de vermindering tot 240 bouws, waartoe, uit hoofde van gebrek aan water, moest worden overgegaan, van verdere deelneming aan den aanplant werd vrijgesteld.

Hoe gering dus de aanplant voor die beide fabrieken was, wegens gebrek aan geschikte gronden en aan water voor de besproeijing der velden, ter voorziening waarin zelfs putten moesten gegraven worden, bleef hij evenwel bezwarend voor de bevolking, en, aangezien de verkregen resultaten niet aanmoedigend waren, werd tijdens het onderzoek naar de suikerkultuur eene verdere reductie, tot 150 bouws voor elke fabriek, in overweging gegeven, met vrijlating aan de fabriekanten, om, voor zooverre die verminderde aanplant onvoldoende mogt zijn tot instandhouding hunner ondernemingen, in het ontbrekende te voorzien door met de bevolking aan te gane overeenkomsten over vrijwillig te doene aanplantingen.

Als een gevolg van die consideratiën, welke wij ontleend hebben aan het overzigt van de Rembangsche suikerkultuur, te vinden onder de gepubliceerde stukken betreffende het bedoeld onderzoek, werd dan ook waarschijnlijk de aanplant voor het jaar 1859 met 100 bouws verminderd en tot 390 bouws gereduceerd, waarvan 150 voor Toelis en 240 voor Wringin Agoong, terwijl voor 1860 en 1861 de laatstgemelde fabriek mede werd gereduceerd tot 150 bouws, zoodat gedurende die twee jaren de geheele aanplant der beide fabrieken niet meer dan 300 bouws bedroeg.

Behoudens behoorlijke schadeloosstelling der ondernemers op de eene of andere wijze voor den aanleg hunner fabrieken op grootere schaal, dan ter bewerking van eenen aanplant van 150 bouws anders noodig zou zijn geweest, was niet alleen die inkrimping zeer rationeel, maar ook een daarmede gepaard voorstel van het gewestelijk bestuur, om, indien na zoodanige vermindering van den aanplant de resultaten niet beter mogten worden, alsdan de kultuur, voor zoover die van Gouvernementswege plaats vond, geheel op te heffen.

De uitkomst der vermindering was dan ook niet geheel onbevredigend. Want, gelijk uit onze tabel N°. III[a] blijkt, klom de produktie van nagenoeg 26 en $25^3/_4$ pikols per bouw in de jaren 1857 en 1858, in 1859, bij de eerste vermindering van den gezamenlijken aanplant met 100 bouws, tot ruim 29.82 pikols per bouw, en in 1860, bij de tweede vermindering met 90 bouws, tot ruim $35^1/_2$ pikols. Het is zeer waarschijnlijk, dat die minder ongunstige resultaten, hoezeer zij voor 1861 eenigzins minder waren, aanleiding hebben gegeven tot wederuitbreiding van den aanplant, die, zoo als uit onze tabel N°. I blijkt, in 1862 werd gebragt op 500 bouws, dus 200 bouws meer dan in het voorgaande jaar en zelfs 10 bouws meer dan in het eerste jaar van het tijdvak, waarover ons onderzoek loopt.

Hetgeen de tijdens het onderzoek naar de suikerkultuur voorgestelde inkrimping vooral behartigingswaardig had moeten doen voorkomen, was, naar ons inzien, de geringe ruimte voor de verwisseling der met suikerriet te beplanten gronden, iets, waarop hier misschien meer dan ergens elders had behooren gelet te worden wegens de bekende mindere vruchtbaarheid van den grond en de moeijelijkheid om daaraan door irrigatie eenigzins te gemoet te komen, — eene moeijelijkheid zoo groot, dat, gelijk wij reeds zagen, in het gebrek aan water voor de besproeijing der velden door het graven van putten moet worden voorzien.

Uit het op pag. 502 door ons gegeven staatje kan men zien, dat, terwijl, tijdens het onderzoek naar de suikerkultuur, de Rembangsche suikerrietaanplant eene uitgestrektheid had van 490 bouws, daarvoor toen waren afgezonderd 1573 bouws, of de geheele uitgestrektheid der aan de suikerplantende bevolking toebehoorende velden, die als geschikt voor de suikerkultuur waren opgegeven; weshalve eene meer dan driemalige verwisseling van gronden, — zoo ergens dan vooral hier ten zeerste aan te

prijzen, — zelfs met den besten wil niet te verkrijgen was.

Terwijl die omstandigheid, bij de zoo geringe resultaten, waarop de Rembangsche suikerproduktie had te wijzen, eene dringende aanleiding had behooren te zijn, om den aanplant tot zoodanig peil te brengen, dat althans eene minstens vijfmalige verwisseling mogelijk was, heeft men, na eene reductie, waarbij dat doel zou zijn bereikt, den aanplant weder vermeerderd tot eene uitgestrektheid, welke zelfs 10 bouws grooter is dan die men tijdens het onderzoek had!

Het is niet aangenaam, zoo herhaaldelijk te moeten wijzen op eenen gang van zaken, getuigende van zoo veel stelselloosheid en van zoo weinig kennis van hetgeen werkelijk tot bevordering der suikerproduktie zou kunnen strekken. In werkelijkheid hebben wij hier geene andere vertooning, dan die in de Japarasche suikergeschiedenis te aanschouwen is gegeven. Jammer maar, dat de Javaansche bevolking van zulk eene wijze van handelen steeds het slagtoffer is.

Hoezeer wij des noods willen aannemen, dat de ongelukkige resultaten der Rembangsche suikerproduktie niet geheel op rekening van den aanplant moeten komen, lijdt het toch geen twijfel, dat zij daaraan voor het grootste gedeelte zijn toe te schrijven, gelijk, althans voor het jaar 1859, blijken kan uit het drietal tabellen, dat wij van de Rembangsche suikerproduktie in dat jaar hebben vervaardigd en hier bijvoegen.

Suikerproduktie in 1859 van het tweetal fabrieken in Rembang.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan N°. 18.	Waarvan N°. 16.	Waarvan Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld N°. 14 stelle.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Toelis	150	50	202,500	1,875,000	3,825.—	950.—	1,220.—	1,655.—
Wringin Agoong .	240	75	414,428	2,832,700	7,807.27	1,764.26	3,049.34	2,693.67
Rembang . . .	390	125	616,928	4,707,700	11,632.27	2,714.26	4,269.34	4,648.67

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	De hoeveelheid riet, in bossen van 25 stokken, heeft bedragen per bouw,	per pikol suiker,	De hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, heeft bedragen per bouw,	per bos riet,	per pikol suiker,
Toelis	1.37 bouws	3.— bouws	1,350	52.94	12,500	9.26	490.17
Wringin Agoong .	2.19 〃	3.20 〃	1,727	53.08	11.386	6.83	362.82
Rembang	1.77 bouws	3.12 bouws	1,528	53.03	12,071	7.63	404.71

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van Beaumé geweest.	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker aanwezig per bouw pikols	in het geheel pikols	De werkelijke produktie heeft bedragen per bouw pikols	in het geheel pikols	Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker	Terwijl de gemiddelde kwaliteit der geproduceerde suiker is geweest
Toelis	8.—°	30.84⁴	4,626.66	25.50	3,825.—	82.67 %	N°. 15.16
Wringin Agoong .	10.—°	36.98⁵⁷	8.876.57	32.53	7,807.27	87.95 〃	〃 16.68
Rembang	9.25°	34.62³⁷	13,503.23	29.82⁶	11,632.27	86.14 %	N°. 15.50

Men ziet daaruit, dat de vermaling met veel spoed heeft plaats gehad, zoodat, in plaats van 110 dagen, Toelis slechts 50 en Wringin Agoong 75 dagen daarmede doende is geweest. Er is daarin echter niets bevreemdends gelegen, want in werkelijkheid heeft Toelis per etmaal niet meer dan 4,050, en Wringin Agoong 5,526 bossen vermalen. Wel is het mogelijk en, in aanmerking genomen de niet zeer groote hoeveelheid brandhout, door die beide fabrieken verbruikt, zelfs waarschijnlijk, dat die spoedige vermaling niet bevorderlijk is geweest voor eene krachtige persing; maar hetgeen die beide fabrieken in dit opzigt kunnen zijn te kort geschoten, kan alleen onmogelijk verklaren waarom de opbrengst der velden in riet en sap eene zoo uiterst schrale geweest is.

Toelis toch had 1.350 bossen riet per bouw en kreeg gemiddeld per bos 9.26 Nederlandsche kannen sap; terwijl Wringin Agoong, die 1,727 bossen riet kreeg, daaruit niet meer dan 6.83 kannen per bos perste. Gemiddeld had Toelis 12,500 kannen per bouw en Wringin Agoong slechts 11,386 kannen. Voor de beide fabrieken bedroeg het gemiddelde 12,071 kannen per bouw. Gesteld nu dat zij van het gewigt aan riet slechts voor 60 % gewigt aan sap hebben kunnen krijgen, — en dit mag wel als eene zeer middelmatige persing worden beschouwd, — en dat zij door krachtiger persing 70 % hadden gekregen, zoo zou de vermeerdering voor beide gemiddeld 2000 kannen per bouw hebben bedragen en daarmede de gemiddelde opbrengst per bouw van 12,071 tot 14,083 kannen zijn gestegen. Vergelijkt men nu deze uitkomst, — niet met de opbrengst der velden in Soerabaja, Pasoeroewan en Probolinggo, waar een 45tal fabrieken, met ruim 19,000 bouws aanplant, gemiddeld 28,000 kannen sap per bouw hebben gehad, — maar met die in de vijf tot dusver onderzochte gewesten, moet het dan niet dadelijk in het oog springen, dat voor verreweg het grootste gedeelte aan den aanplant de ongunstige resultaten der Rembangsche suikerproduktie zijn toe te schrijven?

De berekening, in de voorlaatste kolom der 3e tabel gegeven, toont aan, dat, met opzigt tot het gewigtig punt der bereiding van de suiker uit de verkregen hoeveelheid sap, de Rembangsche fabrieken zoo goed gewerkt hebben, als maar met zeer weinige fabrieken op Java het geval is [1]).

Hoezeer wij, met het oog op de groote kosten aan de zaak der suikerbereiding op Java verbonden, het er voor houden, dat zeer weinige fabrieken zich met eenen aanplant van 150, zelfs van 200 bouws, kunnen staande houden, althans niet zoo lang de verpligting tot de zoo onereuse levering aan het Gouvernement op de fabriekanten blijft drukken, kunnen wij evenwel ten aanzien der Rembangsche fabrieken tot geene andere conclusie komen, dan dat eene scheeve opvatting van het belang der ondernemers, en miskenning van dat der bevolking, — een en ander daaruit voortvloeijende, dat men niet verkiest te letten op hetgeen voor de hand ligt en als van zelve in het oog springt, — geheel hebben doen voorbijzien, dat met eenen aanplant ad 300 bouws te zamen voor de beide fabrieken en de gelegenheid tot eene ruim vijfmalige verwisseling van gronden, èn de ondernemers, èn de bevolking vrij wat beter gebaat zouden zijn geworden, dan nu de aanplant tot 500 bouws is vermeerderd en men daardoor slechts driemaal kan verwisselen. Indien door die inkrimping de opbrengst van sap kon worden gebragt tot slechts 20,000 kannen per bouw, — en dit is waarlijk geen overdreven eisch, — zoo zouden zij minstens evenveel sap krijgen dan nu van 500 bouws met eene opbrengst van 12,000 kannen, zonder nog te spreken van de waarschijnlijkheid, dat die reeds zoo geringe hoeveelheid, zonder bemesting althans, gaandeweg nog kan verminderen. Als dan het gehalte van het sap hetzelfde bleef, zou men 57.61 pikols zuivere suiker per bouw in het sap hebben, en zoo de fabrieken even goed werkten, dat is gemiddeld 86.14 %, gelijk nu, verkregen, zou de produktie tot ruim 49 pikols per bouw kunnen stijgen.

Mogt evenwel, nadat men met het hier aangeprezene gedurende een vijf- of tiental jaren de proef had genomen, de Rembangsche suikerkultuur toch even ongunstige resultaten blijven geven en alzoo het bewijs zijn geleverd, dat daarvan op goede gronden geene verbetering te wachten is, dan behoorde men niet terug te deinzen voor het alternatief, door het gewestelijk bestuur in het overzigt, be-

[1]) Uit de aantooning van de wijze, waarop de grondstof bij de verschillende fabrieken op Java verwerkt wordt, — welk stuk als Bijlaag sub litt. I te vinden is bij de gepubliceerde stukken betreffende het onderzoek naar de suikerkultuur, — is eenigzins op te maken, dat de twee Rembangsche fabrieken, wat hare inrigting betreft, vrij voldoende moeten zijn.

treffende den staat dier kultuur, gesteld, om haar van Gouvernementswege op te geven en het aan de fabriekanten over te laten, die voor eigen rekening en risico voort te zetten, door het aangaan van overeenkomsten met de bevolking, zoo deze daartoe genegen mogt zijn.

Soerabaja. In geene andere residentie heeft de suikerteelt van Gouvernementswege eene zoo groote uitbreiding gekregen als hier. In het door ons ter behandeling genomen tijdvak heeft de aanplant jaar voor jaar eene uitgestrektheid gehad van 8,030 bouws, met uitzondering alleen van 1862, toen hij nog met 50 bouws werd vermeerderd [1]).

Men vindt er dan ook 18 suikerfabrieken, waarvan wij de namen, met opgave van het getal bouws voor den aanplant in 1862, hier laten volgen:

a. in het regentschap Soerabaja,

Ketabang, in het distrikt Djaba Kota, met	240	bouws

b. in het regentschap Sidho Ardjo,

Waroe, distrikt Djengollo I, met	520	〃
Sroeni, distrikt Djengollo I, met	440	〃
Boedoeran, distrikt Djengollo II, met	480	〃
Ketegan, distrikt Djengollo IV, met	480	〃
Krian, distrikt Djengollo III, met	500	〃
Watoetoelis, distrikt Djengollo III, met	480	〃
Kremboong, distrikt Rawapoeloe II, met	450	〃
Tjandi, distrikt Djengollo II, met	400	〃
Tangoelangin, distrikt Rawapoeloe I, met	480	〃
Porrong, distrikt Rawapoeloe I, met	400	〃
Balong Bendo, distrikt Djengollo III, met	400	〃

c. in het regentschap Modjo Kerto,

Sentanen Lor, distrikt Modjo Kerto, met	700	〃
Gempol Krep, distrikt Modjo Kasri, met	400	〃
Te transporteren. . .	6,370	bouws
Transport. . .	6,370	bouws
Koning Willem II of Modjo Sari, distrikt Modjo Sari Lor, met	800	〃
Ketanen [1]), distrikt Modjo Sari Kidool, met	300	〃
Djombang [2]), distrikt Modjo Redjo, met	400	〃
Goedo, distrikt Modjo Kerto, met	210	〃
Te zamen. .	8,080	bouws

Uit die opgave blijkt, dat er nog in 1862, — en, volgens den Indischen Almanak, zelfs in 1864, — van het achttiental ondernemingen tien waren, wier aanplant eene grootere uitgestrektheid had dan van 400 bouws, waartoe het gewestelijk bestuur, blijkens het overzigt van den staat der suikerkultuur in Soerabaja, dien wilde gereduceerd hebben, als wenschelijk in het belang der suikerrietplantende bevolking, die bij verschillende ondernemingen op te verren afstand van hare woningen moest gaan planten. Zoo blijkt, onder anderen, dat bij den aanplant van Djombang, die destijds 450 bouws bedroeg, dessa's waren ingedeeld, die op eenen afstand van 15 palen (5 uren gaans) van de fabriek verwijderd waren, terwijl zelfs bij eene vermindering van dien aanplant tot 350 bouws, gelijk voorgesteld werd en in 1859 ook werkelijk heeft plaats gehad, dan nog dessa's, op eenen afstand van 8 à 9 palen verwijderd, er bij ingedeeld zouden moeten blijven. Van de fabriek Koning Willem II of Modjo Sari, wier aanplant eene uitgestrektheid van 800 bouws had, wordt zelfs gezegd, niet dat daarbij dessa's waren ingedeeld die 20 palen ver van de fabriek waren gelegen, maar dat vele suikerrietplanters 20 palen ($6^1/_2$ uur gaans) hadden af te leggen, eer zij zich aan den arbeid in de tuinen konden begeven.

Bij het voorstel ter vermindering van den aanplant tot een maximum van 400 bouws voor de verschillende fabrieken lag het evenwel niet in de bedoeling van het gewestelijk bestuur, om den totalen aanplant van Soerabaja te verminderen. Men wilde slechts uit hetgeen sommige fabrieken zouden missen, den aanplant van andere fabrieken, die minder dan 400 bouws hadden, eenigzins vergrooten, terwijl hetgeen er dan nog overbleef de gelegenheid zou geven voor de oprigting van een twee- of drietal

[1]) In den *Almanak van Nederlandsch Indië voor* 1864 wordt voor den aanplant van dat jaar nog dezelfde uitgestrektheid van 1862, namelijk 8,080 bouws, opgegeven.

[1]) In 1857 had Ketanen maar 200 bouws.

[2]) In 1857 had Djombang eenen aanplant van 450 bouws, die in 1859 op 350 bouws, en in 1862 weder op 400 bouws gebragt is.

nieuwe fabrieken. — Wel verre van eene vermindering te beoogen, was men bij het gewestelijk bestuur veeleer bedacht op eene belangrijke uitbreiding der suikerteelt, en meende men, dat het groote, aan de Westzijde der Kediri-rivier gelegen en tot het regentschap Soerabaja behoorende distrikt Goenoong Kendeng, met eene bevolking van 60,000 zielen en 18,000 bouws aan gronden, ruime gelegenheid daarvoor aanbood.

Aan de uitbreiding der teelt in het gemeld distrikt is voor als nog wel is waar geen gevolg gegeven, maar ook evenmin aan de voorgestelde reductie van den aanplant der verschillende fabrieken tot een maximum van 400 bouws. Alleen werd de aanplant van Djombang van 450 bouws teruggebragt op 350 bouws, doch later weder verhoogd tot 400 bouws; terwijl die van Ketanen, ad 200 bouws, op 300 werd gebragt.

Ten aanzien van den aanplant der fabrieken Sentanen Lor en Koning Willem II of Modjo Sari, respectivelijk 700 en 800 bouws bedragende, behield de regering zich, bij de verlenging der daarvoor bestaande kontrakten in 1861, de bevoegdheid voor, om aan ieder der ondernemers de verpligting tot aanbouw van eene tweede fabriek op te leggen; doch, hoezeer deze reeds in 1862 daartoe werden aangeschreven, blijkt het tot in het jaar 1864 niet, dat daaraan eenig gevolg is gegeven [1]).

Het is mogelijk, dat voor die Soerabajasche fabrieken, welke in het regentschap Sidho Ardjo liggen, de kring voor elke onderneming bepaald, niet zoo groot is, dat zelfs een aanplant van meer dan 400 bouws in groote, bij de fabrieken geconcentreerde tuinen voor de bevolking een groot ongerief is; maar in dat geval is het te vreezen, dat een ander bezwaar, onvoldoende ruimte namelijk voor eene behoorlijke verwisseling van gronden, zich des te sterker moet doen voelen [2]).

Hetgeen ons tot die gevolgtrekking aanleiding geeft, is de uit de monographiën voor de Soerabajasche fabrieken gebleken bijzonderheid, dat van de gronden der suikerrietplantende bevolking, die vóór 1857 eene uitgestrektheid besloegen van 85,481 bouws, waarvan nagenoeg 92 % konden geïrrigeerd worden, slechts 26,376 bouws waren afgezonderd, hoezeer eene uitgestrektheid van bijna 40,000 bouws als geschikt voor de suikerkultuur werd opgegeven; zoodat voor niet veel meer dan eene driemalige verwisseling de noodige gelegenheid aanwezig was. Is nu die ruimte, berekend over den totalen aanplant, reeds niet groot, hoe veel beperkter moet zij dan niet zijn voor den aanplant van zoo digt bij elkander gelegen ondernemingen? Terwijl men dus de gelegenheid had tot eene bijna vijfmalige verwisseling van gronden, hetgeen tot voorkoming van uitputting zoo wenschelijk zou zijn, heeft men, waarschijnlijk ten einde zulke aanzienlijke aanplantingen niet al te ver van de fabrieken te laten doen, zich tot eene veel geringere uitgestrektheid voor de verwisseling moeten bepalen.

De omstandigheid, dat men, met eene zoo ontoereikende verwisseling, zulke aanzienlijke aanplantingen tot nu toe heeft kunnen volhouden, pleit wel is waar sterk voor de vruchtbaarheid dier gronden; maar daarom niettemin behoeft het ons niet te bevreemden, dat reeds tijdens het in 1857 afgeloopen onderzoek gewaagd werd van uitputting hier en daar, en van de waarschijnlijkheid, dat men eerlang tot bemesting zou moeten overgaan.

Onder zulke omstandigheden, waarbij nog komt de wenschelijkheid, om elke bij de suikerteelt ingedeelde dessa op hare eigen gronden te doen planten, was dus niet alleen eene vermindering van den aanplant van iedere fabriek op zich zelve zeer rationeel, maar komt het ons zelfs voor, dat men daarin verder had moeten gaan, dan door het gewestelijk bestuur werd in overweging gegeven, en dat, voor zoo ver men de uitgestrektheid van den totalen aanplant niet wilde verminderen, behoudens eene vermeerdering van het getal fabrieken, de aanplant voor ieder bepaald had moeten worden tot eene uitgestrektheid, welke zou toelaten, om van alle voor de suikerteelt geschikte gronden met eene vijfjarige verwisseling partij te trekken. Indien dan daarbij tevens de standplaats voor elke fabriek zoo ware aangewezen, dat, met onvoorwaardelijke vasthouding aan het beginsel eener dessa's-gewijze beplanting, het riet niettemin gemakkelijk, spoedig en dus ook goedkoop kon worden getransporteerd, zoo zou, wij houden er ons van overtuigd, de Soerabajasche suikerproduktie op vrij wat belangrijker resultaten hebben te wijzen, dan zij tot nu toe heeft kunnen doen.

---

[1]) Bij den *Almanak voor Nederlandsch Indië van* 1864 althans wordt op pag. 400 de aanplant dier beide fabrieken *voor den oogst van* 1864 nog opgegeven ad 700 en 800 bouws.

[2]) Sommige dier fabrieken, zoo als Waroe, Ketegan en Sroeni, zijn zoo digt bij elkander gelegen, dat bij afwisseling een gedeelte van den aanplant van de eene fabriek op gronden van de andere geschiedt.

Voor eene regeling in dien geest bestond eene reden te meer in de omstandigheid, dat, te oordeelen althans naar de gedane opgaven, niet zoo zeer de teelt van het riet, als wel de bewerking van het sap bij de Soerabajasche fabrieken veel te wenschen overlaat, gelijk dit, naar ons inzien, voldoende kan blijken uit het drietal tabellen, dat wij van de produktie dier fabrieken in 1859 hebben vervaardigd en hierachter laten volgen.

Wegens de belangrijkheid evenwel van de Soerabajasche suikerproduktie hebben wij, onder N°s. 4 en *4a*, 5 en *5a* en 6 en *6a*, aan dat drietal nog zes tabellen toegevoegd, waarbij omtrent de produktie van 1859, ten aanzien van den aanplant, de vermaling van het riet en de suikerbereiding uit het verkregen sap, eenige berekeningen worden gegeven, die dienen kunnen ter beoordeeling van den invloed eener mindere of meerdere uitgestrektheid van aanplant op het rendement van sap, van het verband tusschen dat rendement en de dagelijksche vermaling van een grooter of kleiner getal bossen suikerriet, en, voor zooveel dit door de verkregen resultaten der suikerbereiding wordt aangetoond, van de al of niet voldoende capaciteit der fabrieken.

Daar ons de kennis ontbreekt van een aantal bijzonderheden, — zoo als de meerdere of mindere ruimte tot verwisseling der gronden voor elke fabriek, de gesteldheid dier gronden en de soorten van riet daarop geplant, voorts de zwaarte van het riet en van den *ampas*, het vermalen van het riet met één of meer molens en de beweegkracht, waarover de verschillende fabrieken te beschikken hebben, om de molens hetzij door water, hetzij met stoom in beweging te brengen; eindelijk de meerdere of mindere ruimte der lokalen en de al of niet doelmatige inrigting er van, het al of niet toereikende der toestellen voor de uitdamping en het afkoken van het geconcentreerde suikersap, mitsgaders het al of niet bezigen van centrifugale toestellen, — hebben wij in die tabellen ons er toe moeten bepalen, om de Soerabajasche fabrieken uit elk der drie gezigtspunten te verdeelen in groepen of kategoriën, daarbij telkens een gemiddeld nemende tot scheiding der fabrieken, die boven of beneden dat gemiddeld zijn geweest; terwijl wij ze daarbij, met eene opklimming van het mindere tot het meerdere, steeds zoo gerangschikt hebben, dat het verschil tusschen de beide uitersten niet alleen, maar ook tusschen de onderdeelen gemakkelijk in het oog valt.

Zoo zijn bij de tabellen N°s. 4 en *4a*, die betrekking hebben tot den aanplant, de fabrieken, in twee afdeelingen gesplitst, gerangschikt in N°. 4 naar de mindere of meerdere uitgestrektheid van den aanplant, en in N°. *4a* naar het minder of meerder rendement van sap per bouw. Voor die beide gezigtspunten berust de splitsing, bij tabel N°. 4 op het gemiddelde van den aanplant ad 8,030 bouws, verdeeld over de 18 fabrieken, zoodat de 1^e^ afdeeling bevat de fabrieken, die minder dan dat gemiddelde ad $446^1/_9$ bouws hebben, en de 2^e^ afdeeling de fabrieken, wier aanplant grooter is; terwijl bij tabel N°. *4a* de grens der splitsing is de gemiddelde opbrengst van sap per bouw ad 28,645 Nederlandsche kannen, berekend over den totalen aanplant ad 8,030 bouws, en de verkregen totale hoeveelheid sap ad 230,018,854 Nederlandsche kannen.

Terwijl bij die twee tabellen het geheele achttiental fabrieken is opgenomen geworden, hebben wij bij de 4 volgende, namelijk N°. 5 en *5a*, en 6 en *6a*, twee er van, te weten Ketabang en Watoetoelis, moeten laten wegvallen, omdat bij die vier tabellen het getal werkdagen voor de waardering der verkregen uitkomsten eene belangrijke plaats inneemt, en de daarvan voor die beide fabrieken gedane opgaaf hoogstwaarschijnlijk, — wij zouden haast zeggen zeker, — fautief is [1]).

---

[1]) Volgens die opgaven toch zouden Ketabang, met eenen aanplant van 240 bouws, 202 dagen, en Watoetoelis, met eenen aanplant van 480 bouws, 274 dagen hebben gewerkt; terwijl voor Tangoelangin, mede met een aanplant van 480 bouws, en voor welke fabriek ná de twee bedoelde het hoogste cijfer wordt opgegeven, het getal werkdagen niet meer dan 154 bedraagt. Het is bijna zeker, dat in de opgaven voor Ketabang en Watoetoelis is begrepen de tijd, besteed aan hetgeen er, ná afloop der vermaling, nog te doen valt met het opkoken der stroop en het in leverbaren staat brengen der produktie. Aangezien daarmede gewoonlijk een tijd van één of hoogstens twee maanden verloopt, blijft, zelfs na aftrek van een paar maanden, het voor die beide fabrieken opgegeven getal dagen enorm groot. Noch het getal bossen riet, dat zij te vermalen hebben gehad, noch de hoeveelheid sap, die zij moesten verwerken, wettigt het voor geloofwaardig houden der opgave. Het zou mogelijk kunnen zijn, dat die beide fabrieken buitengewone tegenspoeden hebben ondervonden, maar in dat geval zouden de door haar verkregen resultaten toch buiten rekening moeten gelaten worden. Wel blijkt uit de laatste kolom der 3e tabel, dat zij vrij slecht gewerkt hebben; maar wanneer men daar tegenover stelt de opgaaf van een gehalte van sap, hooger dan dat der

In de tabellen N°. 5 en 5*a* berust de splitsing, bij de eerste, op een gemiddeld van sap ad 13.64 Nederlandsche kannen per bos suikerriet, en, in de tweede, op een gemiddeld van het getal bossen riet, dat dagelijks is vermalen en voor de 16 fabrieken heeft bedragen 7,268 bossen. Bij elke dier tabellen wordt opgegeven, hoe wij tot ieder gemiddeld zijn gekomen.

In de tabellen 6 en 6*a* berust de splitsing, bij de eerste, op een gemiddeld van 62.63 $^0/_0$ [1]), dat de produktie der 16 fabrieken, wat het gewigt aangaat, uit de in het sap aanwezige suiker heeft gemaakt, en, bij de tweede, op een gemiddeld van 99,574 Nederlandsche kannen sap, dat dagelijks, berekend over de 16 fabrieken, is verwerkt. Ook bij elke dier tabellen wordt aangewezen, waarop de berekening van die gemiddelden gegrond is.

Aangezien die 6 tabellen dienen, om uit het aangegeven drieledig oogpunt van aanplant, vermaling van het riet, en bereiding van suiker uit het sap, aangaande de Soerabajasche suikerproduktie eenen algemeenen indruk te geven, moet men, — wij behoeven het naauwelijks te zeggen, — zeer voorzigtig zijn, met uit de door ons gegeven berekeningen, die slechts slaan op kategoriën of afdeelingen, gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van enkele fabrieken.

Wanneer wij bijv. om aan te toonen, dat een kleiner aanplant een grooter opbrengst van sap geeft, de fabrieken groeperen in twee afdeelingen, waarvan de eene afdeeling bevat de fabrieken met eenen aanplant beneden het gemiddelde, en de tweede de fabrieken, wier aanplant boven dat gemiddelde is, dan volgt daaruit nog niet, dat voor elke fabriek in de eerste afdeeling het rendement van sap per bouw hooger is of moet zijn dan dat voor de verschillende fabrieken in de andere afdeeling. Zoo zal men er onder de fabrieken met kleineren aanplant vinden, die vrij wat minder sap hebben gehad dan sommige fabrieken met eenen aanplant boven het gemiddelde. Evenzoo en niet anders is het gesteld met de tabellen 5 en 5*a* betreffende de vermaling, en 6 en 6*a* betreffende de suikerbereiding.

meeste andere fabrieken, — hetgeen in het geheel geen bewijs is voor een langen duur van den tijd van vermaling, — dan kan het weglaten dier beide fabrieken als genoeg geregtvaardigd worden beschouwd. Wij zijn daartoe te eerder overgegaan, omdat het opnemen dier beide fabrieken niet weinig zou hebben bijgedragen tot versterking van hetgeen wij door onze tabellen aangetoond wilden zien.

[1]) Dit cijfer is iets hooger dan dat, voorkomende aan den voet van de laatste kolom der 3e tabel; maar daarin waren begrepen de fabrieken Ketabang en Watoetoelis, die hier wegvallen.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VA

Alge

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produk
	bouws.				pikols
Tjandi	400	152	818,800	15,249,400	22,253.
Boedoeran	480	123	929,280	12,154,000	24,483.
Waroe	520	142	987,480	11,584,500	22,230.
Porrong	400	121	813,200	12,743,368	17,784.
Tangoelangin	480	154	977,280	17,168,000	23,347.
Ketegan	480	152	1,031,600	17,349,000	24,537.
Ketabang	240	? 202	432,000	5,090,386	8,235.
Sentanen Lor	700	142	1,572,900	14,720,000	31,473.
Koning Willem II . .	800	135	1,483,200	15,599,000	31,545.
Djombang	350	112	841,400	10,684,000	18,552.
Watoetoelis	480	? 274	1,078,080	14,030,000	19,558.
Balong Bendo	400	128	955,200	12,740,000	21,942.
Sroeni	440	142	970,640	15,474,000	25,036.
Gempol Krep	400	130	729,600	11,970,200	18,661.
Krian	500	151	1,127,500	17,402,000	26,539.
Kremboong . . . . ,	450	121	1,019,250	12,862,600	20,331.
Ketanen	300	122	742,800	9,030,400	11.676.
Goedo	210	91	456,120	4,168,000	8,713.
Soerabaja	8,030	2,594	16,966,330	230,018,854	376,904.

Berekeningen

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	Hoeveelheid riet, in bosse 25 stokken,	
			per bouw,	per pikol s
Tjandi	3.64 bouws	2.63 bouws	2,047	36.8
Boedoeran	4.36 〃	3.90 〃	1,936	37.9
Waroe	4.74 〃	3.66 〃	1,899	44.4
Porrong	3.64 〃	3.30^{5} 〃	2,033	45.7
Tangoelangin	4.36 〃	3.12 〃	2,036	41,8
Ketegan	4.36 〃	3.15^{8} 〃	2,170	42.0
Ketabang	2.19 〃	? 1.18^{8} 〃	1,800	52.4
Sentanen Lor	6.36 〃	4.93 〃	2,247	49.9
Koning Willem II . .	7.28 〃	5.92^{5} 〃	1,854	47.0
Djombang	3.19 〃	3.12 〃	2,404	45.3
Watoetoelis	4.36 〃	? 1.75^{2} 〃	2,246	55.1
Balong Bendo	3.64 〃	3.12^{5} 〃	2,388	43.5
Sroeni	4.— 〃	3.10 〃	2,206	38.7
Gempol Krep	3.64 〃	3.08 〃	1,849	39.1
Krian	4.55 〃	3.31 〃	2,255	42.4
Kremboong	4.10 〃	3.72 〃	2,265	50.1
Ketanen	2.73 〃	2.46 〃	2,476	63.6
Goedo	1.91 〃	2.31 〃	2,172	52.3
Soerabaja	4.05^{6} bouws	3.09^{56} bouws	2,113	45.0

ENTAL FABRIEKEN IN SOERABAJA.

n.

0.	N°. 19.	N°. 18.	N°. 17.	N°. 16.	N°. 15.	N°. 14.	N°. 13.	N°. 12.	vrije beschikking, waarvoor gemiddeld N°. 14.
	Waarvan								
s.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
	—	14,835.69	—	—	—	—	—	—	7,417.84
	—	16,022.32	—	302.—	—	—	—	—	8,159.32
	—	12,480.47	—	—	—	—	—	—	9,750.21
	—	9,202.85	—	—	—	—	—	—	8,581.50
	—	11,040.—	—	—	—	—	—	—	12,307.13
	—	15,535.36	—	822.91	—	—	—	—	8,179.02
	—	921.91	1,548.04	815.58	428.32	146.30	660.41	279.44	3,435.26
	—	19,680.51	—	1,301.97	—	—	—	—	10,491.24
	—	11,051.79	—	—	—	—	—	—	20,493.51
.30	62.96	2,566.77	341.74	1,426.33	1,780.62	267.21	210.25	1,008.58	8,752.23
	—	7,132.39	—	—	—	—	—	—	12,425.70
	—	12,000.—	—	—	—	—	—	—	9,942.73
	—	6,870.31	264.22	492.14	—	—	—	—	17.409.48
	—	9,200.—	—	—	—	—	—	—	9,461.92
	—	7,919.01	—	—	—	—	—	—	18,620.82
	—	13,554.30	—	—	—	—	—	—	6,777.14
	—	3,514.80	—	—	—	—	—	—	8,161.74
	—	3,990.—	—	—	—	—	—	—	4,725.90
.30	62.96	177,518.48	2,154.—	5,160.93	2,208.94	413.51	870.66	1,288.02	185,092.69

tabel gegrond.

Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,			Vermoedelijk gemiddeld nommer der produktie.
per bouw,	per bos riet,	per pikol suiker,	
38,236	18.68	687.28	N°. 16.66
25,321	12.08	496.41	" 16.64
22,278	11.73	522.1	" 16.25
$31,858^{4}$	15.67	715.55	" 16.—
$35,766^{6}$	17.56^{7}	735.34	" 15.89
36,144	16.80^{8}	707.04	" 16.6
21,210	11.78^{4}	618.12	" 15.11
$21,028^{5}$	9.36	467.7	" 16.6
19,499	10.51	494.5	" 15.4
30,526	12.70	575.86	" 15.45
29,229	13.01^{3}	717.35	" 15.46
31,850	13.33^{7}	580.6	" 16.19
35,168	15.94^{2}	617.4	" 15.17
$29,925^{5}$	16.40^{6}	641.42	" 16.—
34,804	15.43	655.69	" 15.2
28,584	12.62	632.64^{5}	" 86.66
30,101	12.16	773.38	" 15.2
19,848	9.14	478.31^{6}	" 15.83
28,650	13.56	610.4	N°. 15.97^{6}

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van BEAUMÉ geweest	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker,		De werkelijke produktie heeft bedragen		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker,
		in het geheel pikols	per bouw pikols	in het geheel pikols	per bouw pikols	
Tjandi	7.—°	32,666.01^{6}	81.66^{5}	22,253.53	55.63^{38}	68.12 %
Boedoeran.	9.—°	33,985.61^{5}	70.80^{33}	24,483.64	51.00^{75}	72.04 〃
Waroe	7.5 °	26,691.05^{6}	51.32^{9}	22,230.68	42,76^{3}	83.28^{9} 〃
Porrong	10.—°	39,925.35^{3}	99.81^{39}	17,784.35	44.46	44.54^{4} 〃
Tangoelangin.	7.75°	40,959.38^{4}	85.33^{2}	23,347.13	48.64	57.— 〃
Ketegan	9.5 °	51,433.53^{3}	107.15^{3}	24,537,29	51.11^{93}	47,70^{7} 〃
Ketabang	10.5 °	16,813.74^{3}	70.05^{72}	8,235.26	34.31^{36}	48.98 〃
Sentanen Lor	8.—°	36,322.55^{15}	51.88^{93}	31,473.72	44.96^{24}	86.65 〃
Koning Willem II	10.—°	48,872.13^{5}	61.09	31,545.30	39.43^{16}	64.55 〃
Djombang	7.5 °	24,616.29^{2}	70.33^{22}	18,552.99	53.06^{8}	75.37 〃
Watoetoelis	9.5 °	41,593.89^{4}	86.65^{4}	19,558.09	40.74^{6}	47.02 〃
Balong Bendo	9.—°	35,624.21^{8}	89,06^{5}	21,942.73	54.85^{68}	61.59^{5} 〃
Sroeni	9.—°	43,269.16	98.34	25,036.15	56.90	57.86 〃
Gempol Krep	8.5 °	31,494.77^{3}	78.73^{7}	18,661.92	46.65^{48}	59.25 〃
Krian	8.5 °	45,786.35^{8}	91.57^{27}	26,539.83	53.07^{96}	57.96^{5} 〃
Kremboong	8,5 °	33,842.75^{4}	75.20^{6}	20,331.44	45.18	60.08 〃
Ketanen	8.—°	22,283.09^{57}	74.28	11,676.54	38.92^{18}	52.40 〃
Goedo	7.—°	9,603.20^{5}	44.73	8,713.90	41.49	90.74 〃
Soerabaja	8.65°	615,783.13^{62}	76.68^{53}	376,904.49	46.93^{7}	61.20^{7} %

N°. 4.

Ter aanwijzing van een verband tusschen eene mindere of meerdere uitgestrektheid van den aanplant der fabrieken en het meerder of minder rendement der velden aan riet en sap.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Gemiddelde uitgestrektheid van den aanplant per fabriek.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,		Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen,		
			in het geheel.	gemiddeld per bouw.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per pikol suiker.
(1e *Afdeeling.*)	bouws.	bouws.					
Goedo	210	—	456,120	—	4,168,000	—	—
Ketabang	240	—	432,000	—	5,090,386	—	—
Ketanen.	300	—	742,800	—	9,030,400	—	—
Djombang	350	—	841,400	—	10,684,000	—	—
Gempol Krep . . .	400	—	729,600	—	11,970,200	—	—
Balong Bendo. . .	400	—	955,200	—	12,740,000	—	—
Porrong.	400	—	813,200	—	12,743,368	—	—
Tjandi	400	—	818,800	—	15,249,400	—	—
Sroeni	440	—	970,640	—	15,474,000	—	—
	3,140	$348^{8}/_{9}$	6,759,760	2,153	97,149,754	$30,939^{4}$	ruim 14.37
(2e *Afdeeling.*)							
Kremboong. . . .	450	—	1,019,250	—	12,862,600	—	—
Boedoeran	480	—	929,280	—	12,154,000	—	—
Watoetoelis . . .	480	—	1,078,080	—	14,030,000	—	—
Tangoelangin . . .	480	—	977,280	—	17,168,000	—	—
Ketegan.	480	—	1,031,600	—	17,349,000	—	—
Krian	500	—	1,127,500	—	17,402,000	—	—
Waroe	520	—	987,480	—	11,584,500	—	—
Sentanen Lor. . .	700	—	1,572,900	—	14,720,000	—	—
Koning Willem II .	800	—	1,483,200	—	15,599,000	—	—
	4,890	$543^{1}/_{3}$	10,206,570	2,087	132,869,100	$27,171^{8}$	bijna 13.02

OPHELDERING.

De totale aanplant der 18 Soerabajasche fabrieken heeft in 1859 bedragen 8,030 bouws, dat is gemiddeld $446^{1}/_{9}$ bouws per fabriek.

In verband hiermede bevat de 1e *Afdeeling* de fabrieken, wier aanplant beneden, en de 2e *Afdeeling* de fabrieken, wier aanplant boven dat gemiddelde is.

De rangschikking der fabrieken regelt zich in deze tabel naar de uitgestrektheid van den aanplant.

N°. *4a.*

Ter aanwijzing van een verband tusschen een minder of meerder rendement van riet en sap per bouw en der uitgestrektheid van den aanplant der fabrieken.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Gemiddelde uitgestrektheid van den aanplant per fabriek.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,		Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen,		
			in het geheel.	gemiddeld per bouw.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per bos suikerriet.
(1e *Afdeeling.*)	bouws.	bouws.					
Koning Willem II .	800	—	1,483,200	—	15,599,000	19,499	—
Goedo	210	—	456,120	—	4,168,000	19,848	—
Sentanen Lor. . .	700	—	1,572,900	—	14,720,000	21,028^5	—
Ketabang	240	—	432,000	—	5,090,386	21,210	—
Waroe	520	—	987,480	—	11,584,500	22,278	—
Boedoeran	480	—	929,280	—	12,154,000	25,321	—
Kremboong. . . .	450	—	1,019,250	—	12,862,600	28,584	—
	3,400	485$^5/_7$	6,880,230	2,023^6	76,178,486	22,405^4	11.07^2
(2e *Afdeeling.*)							
Watoetoelis . . .	480	—	1,078,080	—	14,030,000	29,229	—
Gempol Krep . . .	400	—	729,600	—	11,970,200	29,925^5	—
Ketanen.	300	—	742,800	—	9,030,400	30,101	—
Djombang	350	—	841,400	—	10,684,000	30,526	—
Balong Bendo. . .	400	—	955,200	—	12,740,000	31,850	—
Porrong.	400	—	813,200	—	12,743,368	31,858^4	—
Krian	500	—	1,127,500	—	17,402,000	34,804	—
Sroeni	440	—	970,640	—	15,474,000	35,168	—
Tangoelangin . . .	480	—	977,280	—	17,168,000	35,766^6	—
Ketegan.	480	—	1,031,600	—	17,349,000	36,144	—
Tjandi	400	—	818,800	—	15,249,400	38,123^5	—
	4,630	420$^{10}/_{11}$	10,086,100	2,178^4	153,840,368	33,226^8	15.28^2

OPHELDERING.

De totale aanplant der 18 Soerabajasche fabrieken bedroeg in 1859 8,030 bouws, en de totale hoeveelheid sap door die fabrieken verkregen 230,018,854 Nederlandsche kannen, weshalve het gemiddeld rendement van sap per bouw heeft bedragen 28,645 Nederlandsche kannen.

Naar dat gemiddelde is deze tabel in twee *Afdeelingen* gesplitst, waarvan de 1e bevat de fabrieken, die gemiddeld minder, — en de 2e de fabrieken, die gemiddeld meer per bouw hebben gehad.

De voorlaatste kolom wijst de rangschikking der fabrieken aan, bij opklimming van het mindere tot het meerdere.

N°. 5.

Ter aanwijzing van een verband tusschen een minder en meerder rendement van sap en de vermaling van een grooter of kleiner aantal bossen suikerriet per etmaal.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Getal werkdagen.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,			Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen,		
	bouws.		in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per etmaal vermalen.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per bos suikerriet.
(1e *Afdeeling.*)								
Goedo.	210	91	456,120	—	—	4,168,000	—	9.14
Sentanen Lor . . .	700	142	1,572,900	—	—	14,720,000	—	9.36
Koning Willem II .	800	135	1,483,200	—	—	15,599,000	—	10.51
Waroe	520	142	987,480	—	—	11,584,500	—	11.73
Boedoeran	480	123	929,280	—	—	12,154,000	—	12.08
Ketanen	300	122	742,800	—	—	9,030,400	—	12.16
Kremboong	450	121	1,019,250	—	—	12,862,600	—	12.63
Djombang	350	112	841,400	—	—	10,684,000	—	12.70
Balong Bendo . . .	400	128	955,200	—	—	12,740,000	—	13.34
	4,210	1,116	8,987,630	2,135	8,053	103,542,500	24,594[4]	11.52
(2e *Afdeeling.*)								
Krian	500	151	1,127,500	—	—	17,402,000	—	15.43
Porrong	400	121	813,200	—	—	12,743,368	—	15.67
Sroeni	440	142	970,640	—	—	15,474,000	—	15.94
Gempol Krep . . .	400	130	729,600	—	—	11,970,200	—	16.41
Ketegan	480	152	1,031,600	—	—	17,349,000	—	16.81
Tangoelangin . . .	480	154	977,280	—	—	17,168,000	—	17.57
Tjandi	400	152	818,800	—	—	15,249,400	—	18.68
	3,100	1,002	6,468,620	2,087	6,456	107,355,968	34,631	16.60

OPHELDERING.

Zonder de fabrieken Ketabang en Watoetoelis hebben de 16 overige Soerabajasche fabrieken in het geheel gehad 15,456,250 bossen suikerriet en 210,898,468 Nederlandsche kannen sap. Het gemiddelde per bos suikerriet, door die 16 fabrieken verkregen, bedraagt derhalve 13.64 Nederlandsche kannen sap.

In verband tot dat gemiddelde bevat de 1e *Afdeeling* dezer tabel de fabrieken, die minder, — en de 2e *Afdeeling*, die meer hebben gekregen.

De laatste kolom dezer tabel wijst de rangschikking der fabrieken aan, bij opklimming van het mindere tot het meerdere.

N°. 5*a*.

Ter aanwijzing van een verband tusschen de vermaling van een grooter of kleiner aantal bossen suikerriet per etmaal en het rendement van sap.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Getal werkdagen.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,			Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen,		
(1e *Afdeeling.*)	bouws.		in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per etmaal vermalen.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per bos suikerriet.
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
Goedo.	210	91	456,120	—	$5,012^{3}$	4,168,000	—	—
Tjandi	400	152	818,800	—	5,387	15,249,400	—	—
Gempol Krep . . .	400	130	729,600	—	5,612	11,970,200	—	—
Ketanen	300	122	742,800	—	$6,088^{5}$	9,030,400	—	—
Tangoelangin . . .	480	154	977,280	—	6,346	17,168,000	—	—
Kremboong	460	121	1,019,250	—	$6,720^{6}$	12,862,600	—	—
Ketegan	480	152	1,031,600	—	6,787	17,349,000	—	—
Sroeni	440	142	970,640	—	$6,835^{5}$	15,474,000	—	—
Waroe	520	142	987,480	—	6,954	11,584,500	—	—
	3,680	1,206	7,733,570	$2,101^{5}$	6,478	114,856,100	31,211	14.85
(2e *Afdeeling.*)								
Balong Bendo . . .	400	128	955,200	—	$7,462^{5}$	12,740,000	—	—
Krian	500	151	1,127,500	—	7,467	17,402,000	—	—
Djombang	350	112	841,400	—	$7,512^{5}$	10,684,000	—	—
Boedoeran	480	123	929,280	—	7,555	12,154,000	—	—
Porrong	400	121	873,200	—	$8,423^{5}$	12,743,368	—	—
Koning Willem II .	800	135	1,483,200	—	$10,986^{6}$	15,599,000	—	—
Sentanen Lor . . .	700	142	1,572,900	—	$11,070^{4}$	14,720,000	—	—
	3,630	912	7,722,680	$2,127^{6}$	$8,467^{7}$	96,042,368	26,458	12.73^{7}

OPHELDERING.

In deze tabel hebben de fabrieken Ketabang en Watoetoelis niet kunnen worden opgenomen wegens de hoogstwaarschijnlijk fautive opgaaf van het getal werkdagen.

Het totaal der 18 Soerabajasche fabrieken heeft bedragen 16,966,330 bossen suikerriet, welk cijfer, na aftrek van het riet van Ketabang en Watoetoelis, wordt gereduceerd tot een getal van 15,456,250 bossen.

Het totaal der in deze tabel begrepen 16 fabrieken bedraagt 2,118 werkdagen; zoodat gemiddeld per etmaal is vermalen eene hoeveelheid van 7,298 bossen.

De 2 *Afdeelingen* dezer tabel bevatten de fabrieken die minder en meer dan dat gemiddelde dagelijks hebben vermalen.

De 5e kolom wijst de rangschikking der fabrieken aan, bij opklimming van het mindere tot het meerdere.

N°. 6.

III. Ter aanwijzing van een verband tusschen het slechter of beter werken der fabricken en een grooter of kleiner rendement van sap per bouw.

Namen der fabricken.	Aanplant.	Gemiddelde uitgestrektheid van den aanplant per fabriek.	Getal werkdagen.	Gemiddeld getal werkdagen per fabriek.	Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per pikol suiker.	Opgegeven gehalte van het sap.	Hoeveelheid zuivere suiker in het sap aanwezig, in het geheel.	gemiddeld per bouw.	Werkelijke produktie, in het geheel.	gemiddeld per bouw.	Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker.
(1e *Afdeeling.*)	bouws.	bouws.							pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	
Porrong . .	400	—	121	—	12,743,368	—	—	10.— °	$39,925.35^{3}$	—	17,784.35	—	44.54 %
Ketegan . .	480	—	152	—	17,349,000	—	—	9.5 °	$51,433.53^{3}$	—	24,537.29	—	47.71 "
Ketanen . .	300	—	122	—	9,030,400	—	—	8.— °	$22,283,09^{57}$	—	11,676.54	—	52.40 "
Tangoelangin .	480	—	154	—	17,168,000	—	—	7.75 °	$40,959.38^{4}$	—	23,347.15	—	57.— "
Sroeni . . .	440	—	142	—	15,474,000	—	—	9.— °	43,269.16	—	25,036.15	—	57.86 "
Krian . . .	500	—	151	—	17,402,000	—	—	8.5 °	$45,786.35^{8}$	—	26,539.83	—	57.96^{5} "
Gempol Krep.	400	—	130	—	11,970,200	—	—	8.5 °	$31,494,77^{3}$	—	18,661.92	—	59.25 "
Kremboong .	450	—	121	—	12,862,600	—	—	8.5 °	$33,842.75^{4}$	—	20,331.44	—	60.08 "
Balong Bendo.	400	—	128	—	12,740,000	—	—	7.5 °	$35,624.21^{8}$	—	21,942.73	—	61.59^{5} "
	3,850	$427\frac{7}{9}$	1,221	$135\frac{2}{3}$	126,739,568	$32,919^{4}$	667.55	8.762°	$344,618.62^{87}$	89.51	189,857.48	49.31	55.09^{2} %
(2e *Afdeeling.*)													
Koning Willem II . .	800	—	135	—	15,599,000	—	—	10.— °	$48,872.13^{5}$	—	31,545.30	—	64.55 %
Tjandi . . .	400	—	152	—	15,249,400	—	—	7.— °	$23,666.01^{6}$	—	22,253.53	—	68.12 "
Boedoeran. .	480	—	123	—	12,154,000	—	—	9.— °	$33.985.61^{5}$	—	24,483,64	—	72.04 "
Djombang. .	350	—	112	—	10,684,000	—	—	7.5 °	$24,616.29^{2}$	—	18,552.99	—	75.37 "
Waroe . . .	520	—	142	—	11,584,500	—	—	7.5 °	$26,691.05^{6}$	—	22,230,68	—	83.29 "
Sentanen Lor.	700	—	142	—	14,720,000	—	—	8.— °	$36,322.55^{15}$	—	31,473.72	—	86.65 "
Goedo . . .	210	—	91	—	4,168,000	—	—	7.5 °	$9,603.20^{5}$	—	8.713.90	—	90.74 "
	3,460	$494\frac{2}{7}$	897	$128\frac{6}{7}$	84,158,900	$24,323^{4}$	528.46	8.177°	$212,756.87^{05}$	61.49	159,253.76	46.02^{7}	74.85 %

OPHELDERING.

Ongerekend de fabrieken Ketabang en Watoetoelis, die wegens hoogstwaarschijnlijk fautive opgaaf van het getal werkdagen in deze tabel niet kunnen opgenomen worden, bedraagt de zuivere suiker in het sap voor de overige 16 fabrieken $557,375.49^{92}$ pikols en de werkelijke produktie 349,111.24 pikols; derhalve ruim 62.63 % van het gewigt zuivere suiker.

Naar dat gemiddelde zijn de 16 fabrieken in deze tabel verdeeld in twee *Afdeelingen*, waarvan de 1e bevat de fabrieken, die minder, en de 2e die, welke meer uit het sap hebben gehaald.

De laatste kolom wijst de rangschikking der fabrieken aan, bij opklimming van het mindere tot het meerdere.

N°. 6*a*.

Ter aanwijzing van een verband tusschen de meerdere en mindere hoeveelheid sap dagelijks bij de fabrieken verwerkt en de verkregen meer of minder gunstige resultaten met opzigt tot de bereiding van suiker uit het sap.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Gemiddelde uitgestrektheid van den aanplant per fabriek.	Getal werkdagen.	Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, in het geheel.	Hoeveelheid sap, gemiddeld per bouw.	Hoeveelheid sap, gemiddeld per etmaal verwerkt.	Gewigt zuivere suiker in het sap.	Werkelijke produktie.	Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker, gemiddeld.
	bouws.	bouws.					pikols.	pikols.	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
(1e *Afdeeling.*)									
Goedo	210	—	91	4,168,000	—	45,253	9,603.20^{5}	8,713.90	—
Ketanen.	300	—	122	9,030,400	—	74,020	22,283.09^{57}	11,676.54	—
Waroe	520	—	142	11,584,500	—	81,581	26,691.05^{6}	22,230.68	—
Gempol Krep . . .	400	—	130	11,970,200	—	92,079	31,494.77^{3}	18,661.92	—
Djombang	350	—	112	10,684,000	—	95,393	24.616.29^{2}	18,552.99	—
Boedoeran	480	—	123	12,154,000	—	98,813	33,985.61^{5}	24,483.64	—
Balong Bendo. . .	400	—	128	12.740,000	—	99,531	35,624.21^{8}	21,942.73	—
	2,660	380	848	72,331,100	27,192	85,296	184,298.25^{47}	126,262.40	69.05 %
(2e *Afdeeling.*)									
Tjandi	400	—	152	15,249,400	—	100,325	32,666.01^{6}	22,253.53	—
Sentanen Lor. . .	700	—	142	14,720,000	—	103,662	36,322.55^{15}	31,473.72	—
Porrong.	400	—	121	12,743,368	—	105,317	39,925.35^{3}	17,784.35	—
Kremboong. . . .	450	—	121	12,862,600	—	106,302	33,842.75^{4}	20,331.44	—
Sroeni	440	—	142	15,474,000	—	108,972	43,269.16	25,036.15	—
Tangoelangin . . .	480	—	154	17,168,000	—	111,480	40,959.38^{4}	23,347.13	—
Ketegan.	480	—	152	17,349,000	—	114,138	51,433.53^{3}	24,537.29	—
Krian.	500	—	151	17,402,000	—	115,245	45,786.35^{8}	26,539.83	—
Koning Willem II .	800	—	135	15,599,000	—	115,325	48,872.13^{5}	31,545.30	—
	4,650	516$^{2}/_{3}$	1,270	138,567,368	29,800	109,108	373,077.24	222,848.74	59.73 %

OPHELDERING.

Ongerekend de fabrieken Ketabang en Watoetoelis, hebben de overige 16 Soerabajasche fabrieken 210,898,468 Nederlandsche kannen sap verwerkt in 2,118 dagen, — dat is gemiddeld per etmaal ruim 99,574 Nederlandsche kannen.

In verband tot dat gemiddelde wordt deze tabel gesplitst in twee *Afdeelingen*, waarvan de 1e bevat de fabrieken, die minder, — en de 2e de fabrieken, die meer hebben verwerkt.

De 6e kolom wijst de rangschikking aan, bij opklimming van het mindere tot het meerdere.

Hetgeen, bij eene inzage dier tabellen, het eerst onze aandacht moet trekken, is de groote hoeveelheid sap, die men per bouw heeft gehad. Wel bestaat er groot verschil tusschen de rendementen der verschillende fabrieken, zoodat, terwijl men bij de fabriek Tjandi heeft gehad 38,236 Nederlandsche kannen per bouw, die hoeveelheid voor de fabriek Koning Willem II niet meer dan 19,499 kannen, of iets meer dan de helft heeft bedragen; maar daargelaten de vraag, of en in hoe ver het verschil soms, tot zekere hoogte althans, aan eene meer of minder krachtige persing van het riet of aan eenen langeren duur van den tijd voor de vermaling zou kunnen worden toegeschreven, is en blijft toch het resultaat over het algemeen zoo bevredigend, dat men in 1859, over eenen aanplant van 8,030 bouws, gemiddeld 28,650 Nederlandsche kannen per bouw heeft gehad, — eene opbrengst, verre overschrijdende die der voorafgegane gewesten en zelfs met 1,500 Nederlandsche kannen te boven gaande de gemiddelde opbrengst in Pasoeroewan voor dat jaar.

Over de hoeveelheid sap heeft men dus bij de Soerabajasche fabrieken niet te klagen. Ook is, in aanmerking genomen de tijd voor de vermaling van het riet, bij de meeste fabrieken gebezigd, het gehalte of de densiteit van het sap redelijk te noemen en staat het gemiddelde er van nagenoeg zoo hoog als in Pasoeroewan, hoezeer dáár bij de meeste fabrieken de vermaling veel spoediger was afgeloopen.

Doch laat ons met de laatste 6 tabellen in de hand zien, wat de Soerabajasche suikerproduktie van 1859 te aanschouwen geeft.

Bij de tabel N°. 4 worden, naar een gemiddeld van $446^1/_9$ bouws voor elke der 18 Soerabajasche fabrieken, deze in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de 1e bevat 9 fabrieken, wier aanplant minder, en de 2e mede 9 fabrieken, wier aanplant meer dan dat gemiddelde bedraagt.

Van die beide afdeelingen zien wij:

1°. dat de eerste per bouw gemiddeld heeft gehad. . . 2,153 bossen riet
en de tweede. . . . . . 2,087 „ „

2°. dat de eerste per bouw gemiddeld heeft gehad. . . . 30,939 Nederlandsche kannen sap
en de tweede 27,172 „ „ „

3°. dat de eerste van een bos suikerriet gemiddeld heeft gekregen . . 14.37 Nederlandsche kannen sap
en de tweede 13.02 „ „ „

Het blijkt daaruit, dat voor de opbrengst der velden aan riet en sap een groote aanplant niet voordeelig is.

Wanneer men, gelijk bij de tabel N°. 4*a* is gedaan, de fabrieken in twee afdeelingen splitst, naar gelang zij of minder of meer sap per bouw, dan het gemiddelde ad 28,645 Nederlandsche kannen, hebben gehad, komt het onvoordeelige van eenen grooten aanplant nog sterker uit.

Uit die tabel toch blijkt, dat, terwijl in de 1e afdeeling slechts voorkomen 7 fabrieken met eenen gemiddelden aanplant van $485^5/_7$ bouws, en in de 2e afdeeling 11 fabrieken met eenen gemiddelden aanplant van $420^{10}/_{11}$ bouws, de 1e afdeeling gemiddeld heeft gehad:

riet per bouw. . . . . . . 2,023[6] bossen

sap per bouw. 22,405[4] Nederlandsche kannen

en sap per bos riet 11.07[2] Nederlandsche kannen,

terwijl de tweede afdeeling gemiddeld heeft gehad:

riet per bouw. . . . . . . 2,178[4] bossen

sap per bouw. 33,226[8] Nederlandsche kannen

en sap per bos riet 15.28 Nederlandsche kannen,

zoodat niet alleen het getal bossen per bouw grooter, — maar ook het riet zelf veel saprijker was.

Wat nu aangaat de vermaling van het riet, wijst de tabel N°. 5, waarbij de fabrieken zijn gerangschikt naar de opbrengst van sap per bos suikerriet, bij de laatste kolom aangegeven, ons aan, dat, naar een gemiddeld van 13.64 Nederlandsche kannen sap per bos, met weglating van Ketabang en Watoetoelis, de 16 andere Soerabajasche fabrieken zijn gesplitst in twee afdeelingen, waarvan de eerste, die minder dan dat gemiddeld kreeg, 9 fabrieken telt met eenen aanplant van 4,210 bouws, dat is gemiddeld voor ieder $467^7/_9$ bouws, en de tweede afdeeling 7 fabrieken met eenen aanplant van 3,100 bouws of gemiddeld $442^6/_7$ bouws voor ieder.

De 1e afdeeling kreeg gemiddeld:

11,52 Nederlandsche kannen sap per bos riet en

24,594 Nederlandsche kannen sap per bouw;

terwijl voor de 2e afdeeling het resultaat was:

16.60 Nederlandsche kannen sap per bos riet en

34,631 Nederlandsche kannen sap per bouw.

Het zonderlingste van die uitkomst is, dat het getal dagen voor de eerste afdeeling bedraagt 1,116, dat is gemiddeld per fabriek 124 dagen, en voor de tweede afdeeling 1,002, of gemiddeld 143 dagen voor ieder; zoodat het, in strijd met hetgeen wij vroeger als wenschelijk hebben aangegeven, om namelijk zoo spoedig doenlijk het riet te vermalen, den schijn heeft, alsof een langere duur van den tijd voor de vermaling voordeelig is voor het rendement van sap.

Ons gevoelen wordt evenwel door hetgeen deze tabel doet uitkomen, niet in het minst omvergeworpen; want, daargelaten dat de meeste fabrieken veel langer hebben gewerkt, dan, naar onze meening, wenschelijk zou zijn, en dat het derhalve nog bewezen zou moeten worden, dat zij korter werkende niet meer sap zouden hebben gekregen, moeten wij bovendien doen opmerken, dat het in het geheel niet in onze bedoeling heeft kunnen liggen, om eene spoedige vermaling aan te prijzen ten koste eener krachtige persing; en dat het daaraan waarschijnlijk gehaperd heeft, kan, dunkt ons, eenigzins worden afgeleid uit de omstandigheid, dat de 1e afdeeling, die wel het minste getal dagen gemiddeld heeft gewerkt en de geringste hoeveelheid sap per bouw en per bos riet gehad heeft, ook het grootste getal bossen riet per etmaal, te weten gemiddeld 8,053, heeft moeten vermalen, tegen 6,456 bossen bij de 2e afdeeling.

Het verschil tusschen het kleiner of grooter getal bossen riet, dat men dagelijks te vermalen heeft gehad, komt nog meer uit in de tabel N°. 5*a*, waarbij de fabrieken, weder in twee afdeelingen gesplitst naar een gemiddeld van 7,298 bossen per etmaal, bij opklimming van het mindere tot het meerdere zijn gerangschikt. Daaruit blijkt, dat, terwijl voor de 1e afdeeling het gemiddeld is geweest een cijfer van 6,478 bossen per dag, dat gemiddelde voor de 2e afdeeling heeft bedragen 8,468 bossen, of nagenoeg 2,000 bossen meer. Daarentegen is bij die 2e afdeeling gemiddeld slechts verkregen eene hoeveelheid van 26,458 Nederlandsche kannen per bouw en 12.74 kannen per bos, tegen 32,211 Nederlandsche kannen per bouw en 14.85 kannen per bos voor de 1e afdeeling.

Het blijkt daaruit, dat voor het rendement van sap de vermaling van een grooter of kleiner getal bossen riet per etmaal alles behalve eene onverschillige zaak is, en wij mogen het er veilig voor houden, dat de fabrieken, die zoo veel meer per etmaal te vermalen hadden, zich hebben moeten haasten, om zich er doorheen te slaan, maar ten koste eener behoorlijke persing. — Wel zou men daartegen kunnen inbrengen de mogelijkheid, — de waarschijnlijkheid zelfs, — dat de fabrieken, die het meest hebben vermalen, met meer dan één molen kunnen gewerkt hebben; maar deze tegenwerping zou eerst dan eene beslissende waarde hebben, indien het bewezen was, dat voor elke molen meer de fabriek over eene in evenredigheid grootere beweegkracht, hetzij van water, hetzij van stoom, te beschikken heeft gehad [1]).

Doch wat hiervan ook wezen moge, altijd blijft de uitkomst, bij de tabellen N°. 5 en 5*a* verkregen, met eene tweeledige rangschikking, eerst naar het getal kannen sap per bos, en vervolgens naar het getal bossen riet per dag vermalen, hoogst opmerkelijk, in zoo ver namelijk telkens die afdeeling, welke het minste per dag vermaalde, de hoogste opbrengst van sap heeft gehad.

Wanneer wij dus een spoedig afwerken van den oogst hebben aangeprezen, dan hebben wij dit gedaan met het oog op de deterioratie van het riet en het sap, maar niet met het denkbeeld, dat men beter doet met 10,000 dan 5,000 bossen per dag te vermalen. Indien eene onderneming een zoo grooten oogst heeft af te werken, en dit niet kan met één molen, dan moet zij met twee werken, zoo daarvoor allezins voldoende beweegkracht aanwezig is; en zoo niet, dan is de eenvoudige conclusie deze: dat eene genoegzame capaciteit ontbreekt en die dus gevonden moet worden of door vermeerdering der beweegkracht, of, waar dit niet kan, door vermindering van den aanplant.

De uitkomsten, bij de tabellen N°. 6 en 6*a* op het stuk der suikerbereiding aangewezen, zijn niet minder opmerkelijk.

Bij de eerste worden de fabrieken, in twee afdeelingen gesplitst, naar een gemiddeld van 62.63 $^0/_0$, bij opklimming van het mindere tot

[1]) Ons is het geval bekend van een Resident, welke aan een fabriekant, die langzaam maalde, omdat hij voor eene redelijke persing naauwelijks over genoeg water te beschikken had, den raad gaf, om met twee molens te werken; alsof daarmede alleen de zaak gevonden zou zijn, en met water, niet eens genoeg voor één molen, twee molens zouden kunnen werken!

het meerdere, gerangschikt naar de procenten, die zij uit de in het sap aanwezige suiker hebben gekregen. Het blijkt daaruit dat voor de 1e afdeeling, bestaande uit 9 fabrieken, het gemiddeld cijfer 55.09 $^0/_0$ is geweest, en voor de 2e afdeeling, ten getale van zeven, 74.85 $^0/_0$, of ruim $19^3/_4$ $^0/_0$ meer. — Het zonderlingste evenwel van de zaak is, dat de afdeeling, die de slechtste uitkomst aanwijst, verreweg de kleinste gemiddelde uitgestrektheid van aanplant per fabriek heeft; zoodat de 2e afdeeling, met eene veel grootere gemiddelde uitgestrektheid van aanplant per fabriek, op veel betere resultaten heeft te wijzen. Ook voor dat verschijnsel is de reden niet ver te zoeken; want uit de 6e kolom blijkt, dat men in de 1e afdeeling gemiddeld 32,919 Nederlandsche kannen sap per bouw heeft gehad, tegen slechts 24,323 Nederlandsche kannen in de 2e afdeeling; en wanneer men het totaal kannen sap voor de 1e afdeeling, ad 126,739,568 kannen, deelt met het getal dagen ad 1,221, dan ziet men, dat in die afdeeling dagelijks eene hoeveelheid van ongeveer 103,800 kannen sap heeft moeten verwerkt worden; terwijl voor de 2e afdeeling die hoeveelheid gemiddeld slechts 93,820, of nagenoeg 10,000 kannen minder heeft bedragen. Vandaar dat de 1e afdeeling, hoezeer voor haar de gemiddelde aanplant per fabriek geringer is, een grooter gemiddeld getal van werkdagen, namelijk $135^2/_3$, heeft aan te wijzen dan de 2e afdeeling.

De verklaring voor het eene zoowel als het andere ligt voor de 1e afdeeling in eene onvoldoende capaciteit, — niet van alle daarin voorkomende fabrieken, zonder onderscheid, maar over het geheel beschouwd. Met die gevolgtrekking echter is de voldoende capaciteit der 2e afdeeling niet bewezen. Dat zij meer procenten uit de in het sap aanwezige suiker maakte en iets spoediger werkte, was alleen te danken aan het groot verschil in de opbrengst van sap per bouw, en bij gevolg in de hoeveelheid van sap, die zij dagelijks te verwerken had; zoodat het te betwijfelen valt, of, zoo zij in stede van 24,313 Nederlandsche kannen sap per bouw, of 93,820 kannen per etmaal, even als de 1e afdeeling 32,919 kannen per bouw had gehad, of 103,800 kannen per etmaal had moeten verwerken, het gemiddeld getal werkdagen per fabriek niet veel grooter en het cijfer der procenten niet aanmerkelijk lager zouden zijn geweest.

De tabel N°. 6*a* kan strekken om het gegronde dier gevolgtrekking boven allen twijfel te stellen. Daar worden de fabrieken gerangschikt naar de hoeveelheid sap, die zij ieder per etmaal te verwerken hebben gehad en, met eene gemiddelde hoeveelheid van 99,574 kannen, in twee afdeelingen gesplitst. Daar is wel het verschil in de procenten veel geringer, maar ook dat in de opbrengst van sap per bouw.

De uitslag van ons onderzoek omtrent de Soerabajasche fabrieken is alleropmerkelijkst en zal waarschijnlijk nog in belang winnen bij eene vergelijking met de resultaten, welke ons onderzoek omtrent de Pasoeroewansche fabrieken opleveren kan. De gevolgtrekkingen uit het voorafgegane zullen wij aan het einde bij onze algemeene beschouwingen geven.

Van al de Soerabajasche fabrieken is er geene, die, althans voor zoo veel aangaat de produktie van 1859, eene zoo goede vertooning maakt als Djombang. Wel wordt zij in de opbrengst van sap per bouw overtroffen door Balong Bendo, Porrong, Krian, Sroeni, Tangoelangin, Ketegan en Tjandi; maar waarschijnlijk is die mindere opbrengst, zoo niet geheel, dan grootendeels toe te schrijven aan den aanplant of liever aan de gesteldheid der gronden [1]).

Tegenover dat zevental zijn er evenwel 10 fabrieken, die minder sap hebben gehad, — en terwijl Djombang in 112 dagen afwerkte, dus veel spoediger dan eenige andere fabriek, uitgezonderd Goedo, wier aanplant 140 bouws minder was, bedraagt het cijfer harer procenten 75.37 $^0/_0$, dat is 14.27 $^0/_0$ boven het gemiddelde bij de laatste kolom van de 3e tabel aangewezen. Is zij op het stuk dier procenten overtroffen geworden door de fabrieken Waroe, Sentanen Lor en Goedo, zoo moet men daartegenover niet uit het oog verliezen, dat

[1]) Hetgeen ons doet vermoeden, dat de mindere opbrengst van sap voor Djombang moet worden gezocht in den grond, is de omstandigheid, dat van al de Soerabajasche fabrieken de velden van Djombang het meest in de nabijheid van het Kedirische liggen; terwijl wij later zien zullen, dat in Kediri de opbrengst der velden zeer aanzienlijk is wat aangaat het getal bossen riet per bouw, maar zeer middelmatig wat aangaat het rendement van sap per bos suikerriet. Als men dit in het oog houdt en daarbij let op de bijzonderheid, dat, ná Ketanen, Djombang onder de Soerabajasche fabrieken het grootste getal bossen riet per bouw heeft gehad, dan vindt men daarin de gronden voor onze meening, dat de, in vergelijking der zeven genoemde fabrieken, mindere opbrengst van sap voor Djombang meer in den aard der gronden, dan in eene onvoldoende persing te zoeken is.

die drie fabrieken respectievelijk 8,428, 9,497 en 10,678 Nederlandsche kannen sap minder per bouw hebben gehad; zoodat Djombang met een aanplant van 350 bouws dagelijks 95,393 Nederlandsche kannen sap verwerkt heeft, tegen 45,253 kannen voor Goedo met 210 bouws, 81,581 kannen voor Waroe met 520 bouws, en 103,662 kannen voor Sentanen Lor met 700 bouws, of het dubbele van den aanplant van Djombang.

Die uitkomsten zijn voor Djombang wel niet schitterend, maar toch redelijk, zoo zelfs, dat, bijaldien al de Soerabajasche fabrieken in haar werken op gelijke lijn met Djombang hadden gestaan, niet uit hetgeen aan sap zou zijn gewonnen, maar reeds uit de werkelijk verkregen hoeveelheid, de produktie van 1859, in stede van 376,904½ pikols, ruim 464,105, of 87,200 pikols meer, had kunnen bedragen.

De gunstige resultaten, door Djombang in 1859 verkregen, heeft zij naar ons inzien hoofdzakelijk daaraan te danken, dat haar aanplant, die vroeger 450 bouws had bedragen, tot 350 bouws was gereduceerd, weshalve hare capaciteit, zoo die misschien vroeger te wenschen heeft overgelaten, daardoor van zelf meer voldoende moest worden; en de uitbreiding met 50 bouws, later weder aan dien aanplant gegeven, is derhalve, om er niets meer van te zeggen, een onverklaarbare maatregel geweest.

Uit alles is het blijkbaar, dat het doen van een opzettelijk, ernstig onderzoek naar de capaciteit, de doelmatige inrigting, en in het algemeen naar den toestand der verschillende fabrieken, waarvan, naast de teelt zelve van het riet, de resultaten der suikerproduktie in zoo hooge mate afhankelijk zijn, — bij de regering nooit een punt van overweging heeft uitgemaakt, maar dat men dit geheel aan het oordeel der fabriekanten heeft overgelaten.

Wij zijn geen voorstanders van het kultuur- en het daarop gebouwd kontraktenstelsel; maar zoo lang men meent beide in stand te moeten houden, zijn de fabriekanten op het punt der capaciteit hunner etablissementen de minst bevoegde, of beter gezegd de minst onpartijdige beoordeelaars. Hun streven, — en dit ligt geheel in den aard der zaak, — is wel om eene groote produktie te krijgen, maar niet zoo zeer door zoo veel mogelijk suiker uit het sap te halen, gelijk èn het belang der regering èn bovenal dat der bevolking medebrengt, — als wel door veel riet en veel sap te krijgen, bij gevolg door eenen uitgebreiden aanplant. Met andere woorden: terwijl het voor het belang eener onderneming, die bijv. op eene produktie van 20.000 pikols is aangelegd, in zekeren zin onverschillig is, langs welken weg dat doel bereikt wordt en het veel gemakkelijker valt om, slechts 50 % uit het sap makende, dit te doen met eenen aanplant van 600 bouws, dan het te doen met 400 bouws, maar daarentegen 75 % uit het sap te krijgen, lag het in den aard der zaak, dat een fabriekant voor de bereiking van zijn doel zijn heil meer zocht in eenen uitgebreiden aanplant en in het verkrijgen langs dien weg van eene groote hoeveelheid grondstof, dan in het zuinig en zorgvuldig bewerken dier grondstof, hoezeer juist het laatste, in het belang der regering en der bevolking, meer bijzonder, ja bijna uitsluitend op den voorgrond had moeten staan. Wel schijnt de betaling van plantloon, dat, naar gelang de produktie per bouw stijgt, per pikol suiker minder bedraagt, een prikkel te zijn, om uit het sap zoo veel suiker mogelijk te krijgen; maar het verschil, dat door eene hoogere produktie ontstaat, weegt niet op tegen hetgeen door eene goed ingerigte, goed onderhouden en van alles ruim voorziene fabriek van behoorlijke capaciteit gevorderd wordt.

Wij vereenzelvigen hier het belang der regering en der bevolking, maar in werkelijkheid moest ook dat der fabriekanten niets in zich hebben, dat daarmede onvereenigbaar was; maar men leest geen druiven van distels, noch vijgen van doornen, en hoe is van een stelsel, waarvan de totale miskenning van het belang der bevolking en de bevoordeeling van het overheerschend element de grondslag en de schering en inslag is, hoe is van zulk een stelsel te wachten, dat het overeenstemming brenge tusschen de belangen van drie partijen, waarvan er twee zijn, die meenen, dat haar de *pars leonis* toekomt?

Nog uit een ander oogpunt eindelijk verdient de Soerabajasche suikerproduktie van 1859 onze aandacht.

De vier fabrieken, die haar sap het voordeeligste hebben bewerkt, zijn Djombang, Waroe, Sentanen Lor en Goedo. Het is niet zoo zeer om op het werken der drie laatstgenoemden te roemen, dat wij ze hier bijbrengen. De meer zorgvuldige bewerking toch van het sap bij die drie fabrieken was grootendeels, zoo niet geheel, te danken aan de zoo veel geringere kwantiteit, die zij per bouw verkregen; maar wat van die vier fabrieken bijzonder op te merken valt, is, dat slechts Waroe stoomtoestellen bezigt en de drie andere op de gewone oude wijze werken, dat is uitdampen en afkoken in open pannen; zoodat hier weder

feitelijk het bewijs is geleverd, dat alleen van eene zorgvuldige behandeling en bewerking, en niet zoo zeer van het al of niet bezigen van stoomtoestellen, afhangt, of men van de in het sap aanwezige zuivere suiker veel maakt. Al neemt men aan, dat de opgaven omtrent Sentanen Lor en Goedo, die in dit opzigt bovenaan staan, niet geheel te vertrouwen zijn en dat zij misschien meer sap, of sap van een hooger gehalte, hebben gehad, dan zij hebben opgegeven; onwaarschijnlijk blijft het evenwel, dat meer naar waarheid gedane opgaven ten gevolge zouden kunnen hebben, om het werken dier beide fabrieken van gunstig, gelijk het volgens onze berekening is, ongunstig te maken. Wij willen dit nog met de volgende beeijfering aantoonen.

Gesteld, dat beide die fabrieken 1,000 kannen sap per bouw meer hebben gehad, dan wij volgens de gedane opgaven berekenden, en dat het gemiddeld gehalte van haar sap 1° hooger is geweest, dan heeft:

1°. Sentanen Lor, over eenen aanplant van 700 bouws, 700,000 kannen sap meer gehad, dus 15,420,000 in stede van 14,720,000 kannen sap van 9°, in stede van 8°, en

2°. Goedo, over eenen aanplant van 210 bouws, 210,000 kannen meer, of in het geheel 4,378,000, in stede van 4,168,000 kannen sap van 8°, in stede van 7°.

In dat geval zou:

a. Sentanen Lor in haar sap aan zuivere suiker een gewigt hebben gehad van 43,118 pikols [1]), waarvan dus hare produktie, ad 31,473.72 pikols, wat het gewigt betreft, ruim 73 % vertegenwoordigt, terwijl

b. Goedo in haar sap aan zuivere suiker zou hebben gehad een gewigt van 10,803 pikols [2]), waarvan dus hare produktie, ad 8,713.90 pikols, wat het gewigt betreft, ruim 80 % vertegenwoordigt.

Hoe veel wij dus ook toegeven, en dit is ten aanzien van die beide fabrieken waarlijk niet gering, nog altijd meenen wij geregtigd te zijn, om tot de conclusie te komen, dat het groote voordeel van het bezigen van stoomtoestellen boven het werken op de gewone oude wijze, althans op Java, voor het minst genomen eene alles behalve uitgemaakte zaak is.

[1]) Dat is over eenen aanplant van 700 bouws, ongeveer 7,000 pikols, of 10 pikols per bouw meer.

[2]) Dat is over eenen aanplant van 210 bouws, ongeveer 1,200 pikols, of nagenoeg 6 pikols per bouw meer.

In ons artikel Soerabaja is, op bladz. 412 van dit Deel, aangetoond, dat de suikerteelt, in vergelijking met de *padi*-kultuur, weinig, zoo eenig voordeel aan de bevolking verschafte; en tot dat resultaat kwamen wij nog wel door de aanneming voor de *padi* van een middenprijs, die, in aanmerking nemende de steeds stijgende rijstprijzen, stellig te laag was. Hoe meer die prijzen stijgen, gelijk sedert 1862 maar al te zeer schijnt plaats te hebben gehad, des te nadeeliger, — wij behoeven het naauwelijks op te merken, — moet de vergelijking voor de suikerteelt uitvallen. Onder zulke omstandigheden is en blijft het evenwel zeer bemoedigend, dat, zoo de teelt van het suikerriet kan worden gehouden op de hoogte, die zij thans reeds heeft bereikt, — en, wanneer de aanplant voor elke fabriek zoo wordt geregeld, dat er steeds gelegenheid is voor eene ruim vijfmalige verwisseling der gronden, bestaat er geen enkele reden, waarom de opbrengst der velden niet voordeeliger zelfs zou kunnen worden, — het alleen van het goed werken der fabrieken afhangt, of in dit gewest de suikerkultuur voor de bevolking een voordeelig en bij gevolg ook een aangenaam bedrijf zal worden.

Behalve bij de met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, wordt in deze residentie ook suiker geproduceerd van riet, geteeld op landen, aan partikulieren in eigendom toebehoorende, of op gronden in het bezit der bevolking, krachtens daartoe met haar aangegane overeenkomsten.

Ten aanzien van de produktie der partikuliere landen blijkt uit de door de regering gepubliceerde stukken, betreffende het in 1857 afgeloopen onderzoek naar de suikerkultuur, dat die destijds plaats vond in een dertiental fabrieken, waarvan wij de namen, met bijvoeging van eene opgaaf van den aanplant en de gemiddelde jaarlijksche produktie hier laten volgen.

Fabrieken.	Aanplant.		Gemiddelde jaarlijksche produktie.	
Ketabang . .	48	bouws	1,000	pikols
Simo. . . .	40	"	700	"
Patemon . .	40	"	800	"
Ketampon . .	40	"	600	"
Dermo . . .	60	"	1,200	"
Goebing. . .	40	"	700	"
Bagong . . .	52	"	700	"
Ngagel . . .	140	"	3,500	"
Pedagoengan .	60	"	900	"
Karangpoh. .	24	"	300	"
Ketientang. .	66	"	1,300	"
Karah . . .	212	"	4,000	"
Te zamen. .	822	bouws	15,700	pikols

dat is gemiddeld iets meer dan 19 pikols per bouw.

Uit het regeringsverslag over 1862 blijkt voorts, dat met de bereiding van suiker uit riet, volgens daartoe aangegane overeenkomsten, geteeld op gronden der bevolking en door haar geleverd, zich bezighouden een drietal ondernemingen, waarvan wij de namen, met eene opgaaf van den aanplant en de produktie in de jaren 1861 en 1862, hier laten volgen:

Namen der ondernemingen.		bouws.	pikols.
Kagok . . .	1861	110	2,500.—
	1862	25	423.19
Pandjinan. .	1861	34	800.—
	1862	276	5,500.—
Ngelom . .	1861	52	486.—
	1862	$135^3/_4$	620.—
Te zamen in 2 jaren. .		$632^3/_4$	10,329.19

weshalve voor dat drietal ondernemingen in de beide jaren de gemiddelde produktie niet meer heeft bedragen dan $16^1/_3$ pikols per bouw.

Zoowel van deze laatste kategorie van ondernemingen als van die, welke op partikuliere landen bestaan, steekt dus de produktie zeer af bij de resultaten, door de op kontrakt met het Gouvernement werkende fabrieken verkregen, hoeveel die ook in menig opzigt nog te wenschen overlaten.

In ons artikel Samarang hebben wij reeds aangewezen, aan welke redenen het groot verschil moet worden toegeschreven, en daar wij voornemens zijn, in onze algemeene beschouwingen het punt der partikuliere suikerteelt en -fabriekatie niet onaangeroerd te laten, kunnen wij, met verwijzing tot het bijgebragte in het bedoelde artikel, ons hier voorshands bij de bovenstaande opgaven bepalen.

Pasoeroewan. In deze residentie heeft men 17 in kontrakt met het Gouvernement staande ondernemingen, waarvan wij de namen, met opgaaf der uitgestrektheid van den aanplant in 1862, hier laten volgen:

a. in het regentschap Bangil,

1. Wangoon Redjo, in het distrikt Gempol, met. . . .	407 bouws
2. Ardjo Sari, in hetzelfde distrikt, met	471 „
3. Ardi Redjo, in het distrikt Pandakan, met.	353 „
Te transporteren. . .	1,231 bouws
Transport . .	1,231 bouws
4. Yoso Wilangoon, in het distrikt Gemping, met . . .	307 „
5. De Hoop, in het distrikt Kota Bangil, met. . . .	433 „
b. in het regentschap Pasoeroewan,	
6. Djakatra Oost, in het distrikt Kraton, met.	490 „
7. De Onderneming, in het distrikt Ngempit, met . . .	425 „
8. Wono Redjo, in het distrikt Porrong, met	423 „
9. Kloerahan, in het distrikt Wangkal, met	368 „
10. De Goede Hoop, in het distrikt Kebon Tjandi, met .	245 „
11. Gajam, in hetzelfde distrikt, met.	423 „
12. Bekassi Oost, in het distrikt Winongan, met. . . .	300 „
13. Dankbaarheid, in het distrikt Grati, met	294 „
14. Soeko Redjo, in het distrikt Redjassa, met	300 „
15. Kawis Redjo, in hetzelfde distrikt, met.	300 „
16. Sari Redjo, in het distrikt Kota Pasoeroewan, met. .	210 „
17. Pleret, in hetzelfde distrikt, met.	321 „
Te zamen. . . .	6,070 bouws

Uit de tabel N°. I, op pag. 478, blijkt, dat de aanplant der gezamenlijke fabrieken in 1857 groot was 6,062 bouws, en in 1858—1861 60 bouws minder. Deze afwisselingen in de uitgestrektheid gelden meer bijzonder de fabrieken Bekassi Oost en Sari Redjo, waarvan de eerste in 1857—1861 292 bouws had en in 1862 op 300 bouws gebragt werd; terwijl Sari Redjo in 1862 weder werd gebragt op 210 bouws, de uitgestrektheid, welke zij in 1857 had, doch die in de volgende 4 jaren tot 150 bouws was verminderd.

In geen gewest op Java heeft de suikerproduktie op zulke resultaten te wijzen, als die hier in het voor ons onderzoek genomen zesjarig tijdvak van 1857—1862 verkregen zijn.

Uit de tabel N°. III*a* (pag. 481) blijkt toch, dat in dat tijdvak de gemiddelde produktie per bouw heeft bedragen 56.12 pikols, dat is 9 à 10 pikols meer dan in Soerabaja, Probolinggo of Bezoeki, de residentiën in welke ná Pasoeroewan de gunstigste resultaten werden ver-

kregen. Zeer natuurlijk is dus de vraag: waaraan die hoogere produktie wel te danken moge zijn.

Voor eene beantwoording dier vraag hebben wij, even als ten aanzien van Soerabaja, behalve het gewone drietal, nog een zestal tabellen gemaakt. Zij worden hier gezamenlijk bijgevoegd, met opmerking, dat bij de tabellen N°. 5 en 5*a* de fabriek Dankbaarheid en bij de tabellen N°. 6 en 6*a* bovendien ook de fabriek Kloerahan niet zijn opgenomen, — de eerste wegens hoogstwaarschijnlijk fautive opgaaf van het getal werkdagen en de tweede wegens waarschijnlijk fautive opgaaf van het gehalte van het sap.

Wat toch de fabriek Dankbaarheid aangaat, het is niet aannemelijk, dat zij met eenen aanplant van 294 bouws 175 dagen, gelijk de opgaaf luidt, met de vermaling van het riet bezig zou zijn geweest; terwijl geene der andere fabrieken, zelfs van die, welke 100 à 200 bouws meer hadden, langer dan 129 dagen heeft gewerkt. Het is waarschijnlijk, dat in die opgaaf begrepen is de tijd, gevorderd voor hetgeen er ná de vermaling nog te doen valt. Wel schijnt de opgaaf van een laag gehalte van sap, — lager dan dat van de overige fabrieken, uitgezonderd Kloerahan, — eenigzins op eenen langeren duur der vermaling van het riet te wijzen; maar daarvoor pleit weder niet eene opbrengst van sap per bouw en per bos suikerriet, verre te boven gaande het gemiddelde voor de overige fabrieken. Doch al hadden wij in onze veronderstelling van eene fautive opgaaf van het getal werkdagen misgetast, dan nog zou een tijdsverloop van 175 dagen voor het afwerken van eenen aanplant van 294 bouws, — zoo buiten alle verhouding tot den duur voor de andere fabrieken opgegeven, — ons moeten doen gelooven aan het bestaan van buitengewone omstandigheden of tegenspoeden, waardoor het spoedig afwerken is verhinderd geworden, en in dat geval zou het toch niet billijk zijn van zulke exceptionele feiten partij te trekken als bewijs. Wij hebben te eerder vrijheid gevonden, om deze fabriek buiten onze berekeningen te laten, omdat hare opneming daarin niet weinig zou gestrekt hebben tot versterking van onze zienswijze op verschillende punten.

Ten aanzien der fabriek Kloerahan kan de opgaaf van het gehalte van haar sap, — wij zouden haast zeggen, — onmogelijk juist zijn, omdat alsdan het gewigt harer produktie grooter zou zijn dan het gewigt aan zuivere suiker in het sap aanwezig. Nu hebben wij werkelijk reden om te gelooven, dat de opgaaf fautief is ten aanzien van het gehalte, en niet ten aanzien van de hoeveelheid sap. Deze blijkt toch, althans per bouw, zoowel als per bos suikerriet, zeer aanzienlijk en verre boven het gemiddelde voor de gezamenlijke fabrieken te zijn geweest [1]).

---

[1]) De aantooning der resultaten van de Pasoeroewansche suikerproduktie in 1859 vindt men in eene bij de *Javasche Courant* van 2 Februarij 1861, N°. 10, gevoegde tabel. Wanneer men dat stuk oplettend inziet, bestaat er wel reden, om het er voor te houden, dat het gemiddelde van het gehalte van het sap van Kloerahan is geweest niet 6°, zoo als in die tabel opgegeven is, maar 9°, gelijk dat van zeer vele andere fabrieken, en dat dit cijfer door den drukker het onderste boven is gezet; maar wij hebben geene vrijheid gevonden, om dit gaaf aan te nemen. Het verschil tusschen 6 en 9 graden gehalte is ondertusschen zeer groot; want in 100 Nederlandsche kannen sap van 6° heeft men slechts 11.24 Nederlandsche ponden zuivere suiker, en bij een gehalte van 9° 17.27 Nederlandsche ponden. Indien het gehalte van het sap van Kloerahan, in stede van 6°, gemiddeld werkelijk 9° had bedragen, zoo zou het gewigt zuivere suiker, in het sap aanwezig, voor eene hoeveelheid van 11,930,600 Nederlandsche kannen, welke die fabriek in 1859 heeft gehad, nagenoeg 33,361 pikols hebben bedragen, en in dat geval zou het gewigt van de produktie dier fabriek, ad 21,962.91 pikols, nog geen 66° zijn geweest van het alsdan in haar sap aanwezig gewigt van zuivere suiker.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN HET ZEVENTIENTAL FABRIEKEN IN PASOEROEWAN.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan: Suiker N°. 18, aan het Gouvernement geleverd,	Waarvan: Suiker ter vrije beschikking der fabrieken verbleven, — waarvoor gemiddeld stelle N°. 14,	*AANMERKING.*
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	
Wangoon Redjo .	407	129	788,359	9,389,520	16,872.65	10,582 39	6,290.26	De fabrieken Kloerahan en Dankbaarheid worden hier afzonderlijk onderaan geplaatst, — de eerste wegens hoogstwaarschijnlijk fautive opgaaf van het gehalte van het sap, — en de tweede om dezelfde reden met opzigt tot het getal werkdagen; zoodat wij in de tabellen N°. 5 en 5*a* de fabriek Dankbaarheid, en in de tabellen N°. 6 en 6*a* beiden buiten de daarbij gemaakte berekeningen hebben moeten laten.
Ardjo Sari . . .	471	124	865,698	13,662,000	27,607.30	14,130.—	13,477.30	
Ardi Redjo. . .	353	106	722,591	13,478,600	23,635.45	16,000.11	7,635.34	
Yoso Wilangoon .	307	93	612,770	6,394,000	11,662.16	7,789.72	3,872.44	
De Hoop . . .	433	105	888,083	9,594,870	17,969.21	12,113.77	5,855.44	
Djakatra Oost. .	490	120	1,053,010	10,174,500	24,516.01	9,800.—	14,716.01	
De Onderneming .	425	83	799,000	11,375,000	25,668.22	11,050.01	14,618.21	
Wono Redjo . .	423	128	868,842	9,074,000	19,551.29	9,306.—	10,245.29	
De Goede Hoop .	245	104	502,740	7,915,050	17,085.30	6,860.—	10,225.30	
Gajam	423	119	809,199	13,827,070	25,710.64	10,998.—	14,712.64	
Bekassi Oost . .	292	109	554,216	9,940,000	21,008.91	7,884.—	13,124.91	
Soeko Redjo . .	300	122	646,500	7,064,100	18,787.07	7,500.08	11,286.99	
Kawis Redjo . .	300	122	609,900	7,883,700	17,293.30	11,530.57	5,762.73	
Sari Redjo . . .	150	71	316,800	3,927,500	7,166.10	3,000.10	4,166.—	
Pleret	321	108	633,975	8,436,840	15,756.61	10,272.03	5,484.58	
	5,340	1,643	10,671,683	142,136,750	290,290.22	148,816.78	141,473.44	
Kloerahan . . .	368	120	738,576	11,930,600	21,962.91	10,304.04	11,658.87	
Dankbaarheid . .	294	? 175	515,676	8,884,092	13,036.04	7,056.—	5,980.04	
Pasoeroewan . .	6,002	1,938	11,925,935	162,951,442	325,289.17	166,176.82	159,112.35	

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.		Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,			AANMERKING.
			per bouw.	per pikol suiker.	per bouw.	per bos suikerriet.	per pikol suiker.	
Wangoon Redjo.	3.70 bouws	3.15 bouws	1,937	46.72	23,070	11.91	556.50	Zie de *Aanmerking* bij de vorige tabel gemaakt.
Ardjo Sari . . .	4.28 〃	3.80 〃	1,838	31.36	29,006	15.76	494.87	
Ardi Redjo. . .	3.21 〃	3.33 〃	2,047	30.57	38,194	18.65	570.27	
Yoso Wilangoon.	2.80 〃	3.30 〃	1,996	52.54	20,827	10.45	548.27	
De Hoop . . .	3.94 〃	4.12 〃	2,051	49.42	22,159	10.80	533.96	
Djakatra Oost. .	4.46 〃	4.08 〃	2,149	42.95	20,764	9.66	415.01	
De Onderneming.	3.87 〃	5.12 〃	1,880	31.13	26,767	14.24	443.15^{5}	
Wono Redjo . .	3.85 〃	3.30 〃	2,054	44.44	$21,451^{5}$	10.44	464.11	
De Goede Hoop.	2.23 〃	2.36 〃	2,052	29.42	32,506	15.74	463.26^{6}	
Gajam	3.85 〃	3.56 〃	1,913	31.47	32,688	17.09	537.80	
Bekassi Oost . .	2.66 〃	2.68 〃	1,898	26.38	34,041	17.94	473.13	
Soeko Redjo . .	2.73 〃	2.46 〃	2,155	34.41	23,547	10.92	376.01	
Kawis Redjo . .	2.73 〃	2.46 〃	2,033	35.27	26,279	12.92	455.88	
Sari Redjo. . .	1.36 〃	2.11 〃	2,112	44.21	26,183	12.40	548.07	
Pleret	2.91 〃	2.97 〃	1,975	40.23	26,937	13.31	535.45	
	3.24 bouws	3.25 bouws	1,998	36.76	26,617	13.32	489.63^{5}	
Kloeraban . . .	3.35 〃	3.07 〃	2,007	33.63	34,420	16.15	543.22	
Daukbaarheid . .	2.67 〃	1.68 〃	1,754	39.56	30,218	17.23	681.50	
Pasoeroewan . .	3.21 bouws	3.09^{7} bouws	1,987	36.66	27,251	13.66	500.94	

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap, naar den areometer van BEAUMÉ geweest:	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker aanwezig		De werkelijke produktie heeft bedragen		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker,	Terwijl het gemiddeld nommer der geproduceerde suiker vermoedelijk is geweest:	*AANMERKING.*
	bouws.		in het geheel pikols.	per bouw pikols.	in het geheel pikols.	per bouw pikols.			
Pleret	321	10.— °	26,432 87	82.34	15,756 61	49 09	59.61 °/₀	N°. 16.60	In deze tabel worden de fabrieken gerangschikt naar het uit het sap verkregen resultant, zoo als het bij de voorlaatste kolom wordt aangewezen.
Yoso Wilangoon.	307	9.5 °	18,952.50	61.73	11,662.16	37.99	61.53 〃	〃 16.67	
Sari Redjo. . .	150	9.— °	10,980.65	73.20	7,166.10	47.77	65.26 〃	〃 15.68	
Gajam	423	9.— °	38,663.93	91.40	25,710.64	60.78	66.50 〃	〃 15.71	
Ardi Redjo . .	353	8.— °	33,259.31	94.22	23,635.45	66.95^5	71.07 〃	〃 16.71	
Wangoon Redjo.	407	8.— °	23,169.23	56.92^5	16,872.65	41.45^6	72.82 〃	〃 16.51	
Bekassi Oost . .	292	9.— °	27,794.72	95.19	21,008.91	71 98	75.59 〃	〃 15.50	
De Hoop . . .	433	8.— °	23,675.96	54.68	17,969.21	41.50	75.90 〃	〃 16.72	
Djakatra Oost. .	490	10.— °	31,877.01	65.05^5	24,516.01	50.03	76.91 〃	〃 15.60	
Wono Redjo . .	423	9.— °	25,373.17	60.—	19,551.29	46.22	77.05 〃	〃 15.90	
De Goede Hoop.	245	9 — °	22,132.45	90.34	17,085.30	69.74	77.19 〃	〃 16.19	
De Onderneming.	425	9.— °	31,791.14	74.80	25,668.22	60.25^5	80.74 〃	〃 15.72	
Ardjo Sari. . .	471	8.— °	33,711.87	71.58	27,607.30	58.61	81.89 〃	〃 16.05	
Kawis Redjo . .	300	8.— °	19,453.54	64.84^5	17,293.30	57.64	88.89 〃	〃 16.66	
Socko Redjo . .	300	9.— °	19,752.99	65.84	18,787.07	62.62	95.11 〃	〃 15.60	
	5,340	8.837°	387,021.34	72.48	290,290.22	54 36	75.— °/₀	N°. 16.05	
Dankbaarheid . .	294	7.5 °	20,469.23	69.62	13,036.04	44.34	63.68 〃	〃 16.16	
Kloerahan . . .	368	? 6.— °	21,712.62	59.—	21,962.91	59.68	101.15 〃	〃 15.88	
Pasoeroewan . .	6,002	8.556°	429,203.19	71.51	325,289.17	54.03	75.79 °/₀	N°. 16.04	

N°. 4.

Ter aanwijzing van een verband tusschen eene mindere of meerdere uitgestrektheid van den aanplant der fabrieken en het meerder of minder rendement der velden aan riet en sap.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Gemiddelde uitgestrektheid van den aanplant per fabriek.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,		Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen,	
			in het geheel.	gemiddeld per bouw.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.
(1e *Afdeeling*.)	bouws.	bouws.				
Sari Redjo	150	—	316,800	—	3,927,500	—
De Goede Hoop . .	245	—	502,740	—	7,915,050	—
Bekassi Oost. . . .	292	—	554,216	—	9,940,000	—
Dankbaarheid . . .	294	—	515,676	—	8,884,092	—
Kawis Redjo. . . .	300	—	609,900	—	7,883,700	—
Socko Redjo. . . .	300	—	646,500	—	7,064,100	—
Yoso Wilangoon . .	307	—	612,770	—	6,394,000	—
Pleret	321	—	633,975	—	8,436,840	—
Ardi Redjo	353	—	722,591	—	13,478,600	—
	2,562	$284^2/_3$	5,115,168	$1,996^5$	73,923,882	28,854
(2e *Afdeeling*.)						
Kloerahan.	368	—	738,576	—	11,930,600	—
Wangoon Redjo . .	407	—	788,359	—	9,389,520	—
Gajam	423	—	809,199	—	13,827,070	—
Wono Redjo. . . .	423	—	868,842	—	9,074,000	—
De Onderneming . .	425	—	799,000	—	11,375,000	—
De Hoop.	433	—	888,083	—	9,594,870	—
Ardjo Sari	471	—	865,698	—	13,662,000	—
Djakatra Oost . . .	490	—	1,053,010	—	10,174,500	—
	3,440	430	6,810,767	$1,979^9$	89,027,560	25,880

OPHELDERING.

De totale aanplant der 17 Pasoeroewansche fabrieken bedraagt 6,002 bouws, hetgeen eene gemiddelde uitgestrektheid van aanplant ad $353^1/_{17}$ bouws per fabriek uitmaakt.

Naar dat gemiddeld zijn de 17 fabrieken in twee *Afdeelingen* gesplitst, waarvan de 1e 9 fabrieken bevat, wier aanplant beneden, en de 2e *Afdeeling* 8 fabrieken, wier aanplant boven dat gemiddelde is.

De 1e kolom wijst hier de rangschikking aan.

N°. 4*a*.

Ter aanwijzing van een verband tusschen een minder of meerder rendement van riet en sap per bouw en der uitgestrektheid van den aanplant der fabrieken.

Namen der fabrieken.	Aanplant.	Gemiddelde uitgestrektheid van den aanplant per fabriek.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,		Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen,		
			in het geheel.	gemiddeld per bouw.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per bos suikerriet.
(1e *Afdeeling.*)	bouws.	bouws.					
Djakatra Oost. . .	490	—	1,053,010	—	10,174,500	20,764	—
Yoso Wilangoon. .	307	—	612,770	—	6,394,000	20,827	—
Wono Redjo . . .	423	—	868,842	—	9,074,000	21,451^5	—
De Hoop	433	—	888,083	—	9,594,870	22,159	—
Wangoon Redjo. .	407	—	788,359	—	9,389,520	23,070	—
Soeko Redjo . . .	300	—	646,500	—	7,064,100	23,547	—
Sari Redjo. . . .	150	—	316,800	—	3,927,500	26,184	—
Kawis Redjo . . .	300	—	609,900	—	7,883,700	26,279	—
De Onderneming. .	425	—	799,000	—	11,375,000	26,767	—
Pleret	321	—	633,975	—	8.436,840	26,937	—
	3,556	355$^3/_5$	7,217,239	2,029^6	83,314,030	23,429	11.54
(2e *Afdeeling.*)							
Ardjo Sari. . . .	471	—	865,698	—	13,662,000	29,006	—
Dankbaarheid . . .	294	—	515,676	—	8,884,092	30,218	—
Kloerahan	368	—	738,576	—	11,930,600	32,420	—
De Goede Hoop. .	245	—	502,740	—	7,915,050	32,506	—
Gajam	423	—	809,199	—	13,827,070	32,688	—
Bekassi Oost . . .	292	—	554,216	—	9,940,000	34,041	—
Ardi Redjo. . . .	353	—	722,591	—	13,478,600	38,194	—
	2,446	349$^3/_7$	4,708,696	1,925	79,637,412	32,558	16.91

OPHELDERING.

In deze tabel worden de fabrieken, bij opklimming van het mindere tot het meerdere, gerangschikt naar de opbrengst van sap per bouw voor ieder, gelijk dit is aangewezen bij de voorlaatste kolom.

De splitsing in twee *Afdeelingen* berust op het bij de 5e kolom van tabel N°. 3 verkregen gemiddelde van 27,149^5 Nederlandsche kannen per bouw.

N°. 5.

Ter aanwijzing van een verband tusschen het getal werkdagen en de opbrengst van sap per bouw en per bos suikerriet.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant, van elke fabriek. bouws.	Uitgestrektheid van den aanplant, gemiddeld per fabriek. bouws.	Getal dagen voor de vermaling van het riet, van elke fabriek.	Getal dagen voor de vermaling van het riet, gemiddeld per fabriek.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken, in het geheel.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken, gemiddeld per bouw.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen, in het geheel.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen, gemiddeld per bouw.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen, gemiddeld per bos suikerriet.	OPHELDERING.
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	
(1e *Afdeeling*.)										
Sari Redjo	150	—	71	—	316,800	—	3,927,500	—	—	
De Onderneming. .	125	—	83	—	799,000	—	11,375,000	—	—	
Yoso Wilangoon . .	307	—	93	—	612,770	—	6,394,000	—	—	
De Goede Hoop . .	215	—	104	—	502,740	—	7,915,050	—	—	
De Hoop	483	—	105	—	888,083	—	9,594,870	—	—	
Ardi Redjo. . . .	353	—	106	—	722,591	—	13,478,600	—	—	
Pleret	321	—	108	—	633,975	—	8,436,840	—	—	
Bekassi Oost . . .	292	—	109	—	554,216	—	9,940,000	—	—	
	2,526	315 3/4	779	97 3/8	5,030,175	1,991	71,061,860	28,132	14.07	
(2e *Afdeeling*.)										
Gajam	423	—	119	—	809,199	—	13,827,070	—	—	
Djakatra Oost. . .	490	—	120	—	1,053,010	—	10,174,500	—	—	
Kloeraban	368	—	120	—	738,576	—	11,930,600	—	—	
Soeko Redjo . . .	300	—	122	—	646,500	—	7,061,100	—	—	
Kawis Redjo . . .	300	—	122	—	609,900	—	7,883,700	—	—	
Ardjo Sari	471	—	124	—	865,698	—	13,662,000	—	—	
Wono Redjo . . .	423	—	128	—	868,842	—	9,074,000	—	—	
Wangoon Redjo . .	407	—	129	—	788,359	—	9,389,520	—	—	
	3,182	386[illegible]	981	123	6,380,084	2,005	83,005,490	26,086	13.01	

OPHELDERING.

In deze tabel, waarin het getal werkdagen een hoofdzakelijk gezigtspunt aanbiedt, is, wegens hoogstwaarschijnlijk foutive opgaaf daarvan, de fabriek Dankbaarheid niet opgenomen.

Blijkens de 2e kolom van tabel N°. 1 bedraagt het totaal werkdagen voor de 17 Pasoeroewansche fabrieken 1,938 dagen, of, na aftrek van het cijfer voor de gemelde fabriek, ad 175 opgegeven, 1,763 dagen, dat is gemiddeld $110^3/_{16}$ voor elke fabriek. Op dat gemiddeld berust de splitsing in twee *Afdeelingen*.

De rangschikking der fabrieken wordt hier bij de 3e kolom aangewezen.

N°. 5*a*.

Ter aanwijzing van een verband tusschen de dagelijksche vermaling van riet en het rendement van sap.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant,		Getal dagen voor de vermaling van het riet,		Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,		Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen,			OPHELDERING.
	van elke fabriek. bouws.	gemiddeld per fabriek. bouws.	van elke fabriek.	gemiddeld per fabriek.	in het geheel.	gemiddeld per etmaal vermalen.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld per bos suikerriet.	
(1e *Afdeeling.*)	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	
Sari Redjo	150	—	71	—	316,800	4,462	3,927,500	—	—	Ook hier is de fabriek Dankbaarheid buiten rekening gelaten om dezelfde reden als bij de vorige tabel is opgegeven.
De Goede Hoop . .	245	—	104	—	502,740	4,911	7,915,050	—	—	
Kawis Redjo . . .	300	—	122	—	609,900	4,998	7,883,700	—	—	
Bekassi Oost . . .	292	—	109	—	554,216	5,084	9,940,000	—	—	
Soeko Redjo . . .	300	—	122	—	646,500	5,387	7,064,100	—	—	Het totaal getal bossen suikerriet bedraagt volgens tabel N°. 1 11,925,935 bossen, of, — na aftrek van het cijfer voor de fabriek Dankbaarheid ad 515,676, — voor de 16 overige Pasoeroewansche fabrieken 11,410,259 bossen, terwijl het getal werkdagen voor die 16 fabrieken heeft bedragen 1,763, hetgeen voor de dagelijksche vermaling een gemiddeld geeft van 6,472 bossen. Op dat gemiddeld berust bij deze tabel de splitsing der 16 fabrieken in twee *Afdeelingen*.
Pleret	321	—	108	—	633,975	5,863	8,436,840	—	—	
Wangoon Redjo . .	407	—	129	—	788,359	6,111	9,389,520	—	—	
Kloerahan	368	—	120	—	738,576	6,155	11,930,600	—	—	
	2,383	$297^7/_8$	885	$110^5/_8$	4,791,066	5,414	66,487,310	27,900	13.88	
(2e *Afdeeling.*)										
Yoso Wilangoon . .	307	—	93	—	612,770	6,589	6,394,000	—	—	
Wono Redjo . . .	423	—	128	—	868,842	6,788	9,074,000	—	—	
Gajam	423	—	119	—	809,199	6,800	13,827,070	—	—	
Ardi Redjo. . . .	353	—	106	—	722,591	6,817	13,478,600	—	—	
Ardjo Sari	471	—	124	—	865,698	6,820	13,662,000	—	—	
De Hoop	433	—	105	—	888,083	8,458	9,594,870	—	—	De rangschikking der verschillende fabrieken naar het getal bossen, door ieder dagelijks vermalen, is hier aangewezen in de 6e kolom.
Djakatra Oost. . .	490	—	120	—	1,053,010	8,775	10,174,500	—	—	
De Onderneming. .	425	—	83	—	799,000	9,627	11,375,000	—	—	
	3,325	$415^5/_8$	878	$109^3/_4$	6,619,193	7,539	87,580,040	26,330	13.23	

III.

N°. 6.

Ter aanwijzing van een verband tusschen het verkregen resultaat en de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet,		Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,			Opgegeven gehalte van het sap.	Hoeveelheid suiker,		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker, gemiddeld.	OPHELDERING.
		van elke fabriek.	gemiddeld per fabriek.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld dagelijks verwerkt.		in het sap aanwezig.	werkelijk geproduceerd.		
(1e *Afdeeling.*)	bouws.							pikols.	pikols.		
Pleret	321	108	—	8,436,840	—	84,788	10.— °	26,432.87	15,756,61	59.61 %	De rangschikking geschiedt naar het resultaat, aangewezen bij de laatste kolom.
Yoso Wilangoon . .	307	93	—	6,394,500	—	68,758	9.5 °	18,952.50	11,662.16	61.53 "	
Sari Redjo. . . .	150	71	—	3,927,500	—	55,318	9.— °	10,980.65	7,166.10	65.26 "	
Gajam	423	119	—	13,827,070	—	116,194	9.— °	38,663.93	25,710.64	66.50 "	
Ardi Redjo	353	106	—	13,478,600	—	127,157	8.— °	33,259.31	23,635.45	71.07 "	
Wangoon Redjo. .	407	129	—	9,389,520	—	72,788	8.— °	23,169.23	16,872.65	72.82 "	
	1,961	626	$104^1/_3$	55,454,030	28,278	88,583	8.797°	151,458.49	100,803.61	66.55^5 %	De fabrieken Dankbaarheid en Kloerahan zijn om de reeds vermelde redenen weggelaten.
(2e *Afdeeling.*)											
Bekassi Oost . . .	292	109	—	9,940,000	—	91,193	9.— °	27,794.72	21,008.91	75.59 %	De splitsing in twee *Afdeelingen* berust op het gemiddeld van 75 %, voor de 15 overige Pasoeroewansche fabrieken verkregen bij de voorlaatste kolom van de tabel N°. 3.
De Hoop	433	105	—	9,594,870	—	91,380	8.— °	23,675.96	17,969.21	75.90 "	
Djakatra Oost . .	490	120	—	10,174,500	—	84,788	10.— °	31,877.01	24,516.01	76.91 "	
Wono Redjo . . .	423	128	—	9,074,000	—	70,890	9.— °	25,373.17	19,551.29	77.05 "	
De Goede Hoop. .	245	104	—	7,915,050	—	76,106	9.— °	22,132.45	17,085.30	77.19 "	
De Onderneming. .	425	83	—	11,375,000	—	137,048	9.— °	31,791.14	25,668.22	80.74 "	
Ardjo Sari. . . .	471	124	—	13,662,000	—	110,177	8.— °	33,711.87	27,607.30	81.89 "	
Kawis Redjo . . .	300	122	—	7,883,700	—	64,620	8.— °	19,453.54	17,293.30	88.89 "	
Soeko Redjo . . .	300	122	—	7,064,100	—	57,902	9.— °	19,752.99	18,787.07	95.11 "	
	3,379	1,017	113	86,683,220	25,661	85,234	8.746°	235,562.85	189,486.61	80.44 %	

N°. 6*a*.

Ter aanwijzing van een verband tusschen de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap en het verkregen resultaat.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet,		Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,			Hoeveelheid suiker,		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker, gemiddeld.
		van elke fabriek.	gemiddeld per fabriek.	in het geheel.	gemiddeld per bouw.	gemiddeld dagelijks verwerkt.	in het sap aanwezig.	werkelijk geproduceerd.	
(1e *Afdeeling*.)	bouws.						pikols.	pikols.	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Sari Redjo. . . .	150	71	—	3,927,500	—	55,318	10,980.65	7,166.10	65.26 °/₀
Soeko Redjo . . .	300	122	—	7,064,100	—	57,902	19,752.99	18,787.07	95.11 〃
Kawis Redjo . . .	300	122	—	7,883,700	—	64,620	19,453.54	17,293.30	88.89 〃
Yoso Wilangoon. .	307	93	—	6,394,500	—	68,758	18,952.50	11,662.16	61.53 〃
Wono Redjo . . .	423	128	—	9,074,000	—	70,890	25,373.17	19,551.29	77.05 〃
Wangoon Redjo. .	407	129	—	9,389,520	—	72,788	23,169.23	16,872.65	72.82 〃
De Goede Hoop. .	245	104	—	7,915,050	—	76,106	22,132.45	17,085.30	77.19 〃
Pleret	321	108	—	8,436,840	—	78,119	26,432.87	15,756.61	59.61 〃
Djakatra Oost. . .	490	120	—	10,174,500	—	84,788	31,877.01	24,516.01	76.91 〃
	2,943	997	110 7/9	70,259,710	23,873	70,471	198,124.41	148,690.49	75.05 °/₀
(2e *Afdeeling*.)									
Bekassi Oost . . .	292	109	—	9,940,000	—	91,193	27,794.72	21,008.91	75.59 °/₀
De Hoop	453	105	—	9,594,870	—	91,380	23,675.96	17,969.21	75.90 〃
Ardjo Sari. . . .	471	124	—	13,662,000	—	110,177	33,711.87	27,607.30	81.89 〃
Gajam	422	119	—	13,827,070	—	116,194	38,663.93	25,710.64	66.50 〃
Ardi Redjo . . .	353	106	—	13,478,600	—	127,157	33,259.31	23,635.45	71.05 〃
De Onderneming. .	425	83	—	11,375,000	—	137,048	31,791.14	25,668.22	80.74 〃
	2,397	646	107 2/3	71,877,540	29,986	111,281	188,896.93	141,599.73	74.53 °/₀

OPHELDERING.

In deze tabel geschiedt de rangschikking naar de bij de 6e kolom aangewezen gemiddeld dagelijks verwerkte hoeveelheid sap.

Ook hier zijn de fabrieken Dankbaarheid en Kloerahan niet opgenomen.

De splitsing in twee *Afdeelingen* berust op een gemiddeld van 86,511 Nederlandsche kannen sap, hetwelk men verkrijgt door deeling van de hoeveelheid sap der 15 overige Pasoeroewansche fabrieken, ad 142,136,750 Nederlandsche kannen, met het getal dagen, ad 1,643, een en ander bij de tabel N°. 1 aangewezen.

Uit de tabel N°. 2, bij welke in de 5e en 6e kolommen is aangewezen het gemiddelde, dat de gezamenlijke fabrieken zoowel per bouw, als per bos suikerriet hebben gekregen, ziet men, bij eene vergelijking met hetgeen ons uit de tabellen betreffende Soerabaja is gebleken, dat in het rendement van sap, vooral per bouw berekend, Pasoeroewan, in 1859, tot een vrij aanzienlijk bedrag beneden het gemiddelde voor de Soerabajasche fabrieken heeft gestaan. In de hoeveelheid sap per bouw is dus geene verklaring te vinden voor het feit, dat de Pasoeroewansche fabrieken, in dat jaar, gemiddeld 54 pikols per bouw hebben geproduceerd, en de Soerabajasche slechts 45 pikols. In een hooger gehalte van het sap is het evenmin te vinden; daar het verschil tusschen het gemiddelde voor de Pasoeroewansche fabrieken en dat voor de Soerabajasche zoo gering is, dat het op verre na niet geacht kan worden op te wegen tegen eene hoeveelheid van ongeveer 1,500 Nederlandsche kannen sap, die de Pasoeroewansche fabriekanten minder per bouw hebben gehad. Evenmin komt men tot eene bevredigende oplossing bij eene vergelijking van het gemiddeld nommer voor de produktie, dat, in 1859, voor de beide gewesten geacht kan worden voor het minst gelijk te staan.

Er schiet dus niets anders over dan om de hoogere produktie van Pasoeroewan te zoeken in het beter werken der fabrieken.

Wij hebben vroeger reeds beweerd, dat in zekeren zin het al of niet goed werken eener fabriek niet zoo zeer afhangt van de uitgestrektheid van den aanplant, als wel van hare capaciteit ter bewerking van haar sap en van eene behoorlijke en tijdige voorziening in al hetgeen noodig is, om eenen geregelden, onafgebroken gang der werkzaamheden zoo veel mogelijk te verzekeren, — en, zoo ver wij nu reeds in ons onderzoek gevorderd zijn, is dat beweren nog door niets omvergeworpen, — integendeel bevestigd door veel, waarop wij, ten aanzien van verschillende fabrieken, hebben gewezen.

Ondertusschen, en afgescheiden van het gewigtig punt eener al of niet krachtige persing van het riet, is een verband tusschen die uitgestrektheid van den aanplant en de capaciteit eener fabriek niet geheel ter zijde te stellen, vooral wanneer men, gelijk wij reeds bij het onderzoek omtrent de Soerabajasche fabrieken in het midden bragten, in aanmerking neemt, dat de meeste fabrieken gebouwd zijn in tijden, toen noch de teelt zelve van het riet, noch de persing er van in de verte deden vermoeden, dat de opbrengst van sap zoo veel aanzienlijker kon worden dan zij vroeger was. Maar, ofschoon deze aanmerking ook op de Pasoeroewansche fabrieken toepasselijk schijnt te zijn, is dit hier althans niet veel meer dan schijn. Het blijkt toch uit alles, dat de opbrengst van sap voor de Pasoeroewansche suikerrietvelden ook vroeger reeds vrij aanzienlijk is geweest, en dat derhalve de fabrieken in Pasoeroewan steeds en dus ook vroeger belangrijke hoeveelheden sap te verwerken hebben gehad; weshalve het verschil in de Pasoeroewansche suikerproduktie tusschen vroeger en nu niet zoo zeer te vinden is in de meerdere of mindere capaciteit der fabrieken, als wel in eene meer zorgvuldige bewerking der grondstof [1]).

Voor zoo ver er dus eenig verband bestaat tusschen de uitgestrektheid van den aanplant en de capaciteit der fabriek, is het dan ook een zeer opmerkelijk feit, dat, behoudens enkele uitzonderingen, in de meeste residentiën het gemiddelde van den aanplant per fabriek grooter is dan hier.

In 1859, — om ons nu bij dat jaar weder te bepalen, — had men:

---

[1]) Vijftien à twintig jaren geleden werd de hoogere produktie per bouw in Pasoeroewan, dat ook toen aan de spits stond der suikerproducerende gewesten op Java, verklaard door de zeer inferieure suiker, waaruit die produktie bestond; maar nadat de regeling van 1847 en bij gevolg het werken op standmonsters en het leveren aan het Gouvernement van suiker, die niet beneden het nommer 16 mogt zijn, ook bij de Pasoeroewansche fabrieken in werking was gebragt, is het produceren van suiker van inferieure nommers bij die fabrieken grootendeels opgehouden. Ook beweerde men destijds, dat voor de Pasoeroewansche aanplantingen de bouw zeer ruim werd gemeten. Voor zoo ver die bewering op waarheid gegrond kan zijn geweest, kan zij evenwel, ná 1857, niet meer gelden. Bij het toen afgeloopen onderzoek werden de aanplantingen zoo naauwkeurig als in elk ander gewest opgemeten, en men kan zich er van verzekerd houden, dat onder het cijfer der bouws voor de Pasoeroewansche fabrieken, sedert dat onderzoek althans, geene grootere uitgestrektheid verscholen ligt, dan in de opgaven voor andere residentiën. — Afgescheiden daarvan komt het voor de beoordeeling van het werken der verschillende fabrieken er weinig op aan, of voor de eene een bouw gronds het dubbele bedraagt van hetgeen die voor eene andere fabriek is; maar des te meer op de vraag: welke fabriek uit eene gegevene hoeveelheid sap van zeker gehalte het meeste maakt.

1°. in Cheribon 10 fabrieken, met eenen aanplant van 4,234 bouws of gemiddeld per fabriek . . . . . $423^{2}/_{5}$ bouws
2°. in Tagal 7 fabrieken, met 2,700 bouws of gemiddeld $385^{5}/_{7}$ „
3°. in Pekalongan 3 fabrieken, met 1,500 bouws of gemiddeld. . . . . . . 500 „
4°. in Samarang 4 fabrieken, met 1,940 bouws of gemiddeld 485 „
5°. in Japara[1]) 9 fabrieken, met 3,905 bouws of gemiddeld $433^{8}/_{9}$ „
6°. in Rembang 2 fabrieken, met 390 bouws of gemiddeld 195 „
7°. in Soerabaja 18 fabrieken, met 8,030 bouws of gemiddeld. . . . . . . $446^{1}/_{9}$ „
8°. in Probolinggo 10 fabrieken, met 5,001 bouws of gemiddeld. . . . . . $500^{1}/_{10}$ „
9°. in Bezoeki 5 fabrieken, met 2,200 bouws of gemiddeld 440 „
10°. in Banjoemaas 1 fabriek, met 320 „
11°. in Madioen 2 fabrieken, ieder met . . . . 400 „
12°. in Kediri[2]) 6 fabrieken, met 1,900 bouws of gemiddeld $316^{2}/_{3}$ „

Tegenover die cijfers had Pasoeroewan, in 1859, 17 fabrieken met eenen aanplant van 6,002 bouws of gemiddeld $353^{1}/_{17}$ bouws per fabriek; zoodat, op een paar uitzonderingen na, het gemiddelde in de meeste residentiën, en in sommige zelfs, zoo als Cheribon, Pekalongan, Samarang, Japara, Soerabaja, Probolinggo en Bezoeki, met een belangrijk cijfer, dat van Pasoeroewan overtreft.

[1]) Ten gevolge van de vermeerdering in 1864 van den totalen aanplant van Japara tot 4,519 bouws, bedraagt het gemiddelde van aanplant per fabriek ruim 502 bouws.

[2]) Kediri kan, met opzigt tot de gemiddelde uitgestrektheid van aanplant per fabriek, niet wel een punt van vergelijking aanbieden; omdat van de 6 fabrieken drie eigenlijk slechts eene onderneming uitmaken. Die onderneming, toebehoorende aan wijlen den Kapitein-Chinees TAN TJAIJHONG, werkte vroeger met een aantal kleine inrigtingen met trekmolens, en hem werd, in 1850, bij de verlenging van het kontrakt de verpligting opgelegd, om de bestaande inrigtingen te vervangen door een drietal behoorlijk ingerigte fabrieken, waarvoor de aanplant op 650 bouws werd vastgesteld; terwijl de aanplant der drie, aan andere ondernemingen toebehoorende fabrieken bedraagt 1,250 bouws of gemiddeld $416^{2}/_{3}$ bouws voor ieder.

Uit onze opgave van den aanplant van elke fabriek in Pasoeroewan kan men dan ook zien, dat van het 17tal er tien zijn, die beneden de 400 bouws blijven; terwijl van de zeven andere de aanplant van een 7, van twee 23, van een 25, van een 33, en eindelijk van de twee grootste respectivelijk 70 en 90 bouws meer bedroeg.

Hetgeen, behalve die mindere uitgestrektheid, er voor pleit, dat de capaciteit der fabrieken alhier, — niet die van elke in het bijzonder, — maar over het algemeen, — minder dan elders te wenschen overlaat, is, naar ons inzien, gelegen in het getal werkdagen. Het totaal-cijfer daarvan, — zelfs de waarschijnlijk fautieve opgaaf voor de fabriek Dankbaarheid daaronder begrepen, — bedraagt niet meer dan 1,938 dagen of gemiddeld 114 per fabriek [1]); zoodat de tijd voor het afwerken van den oogst, over het geheel berekend, niet langer heeft geduurd, dan in verband tot de deterioratie van het riet en het sap wenschelijk is.

Hoezeer nu het afwerken van den oogst, in weêrwil van een vrij belangrijk rendement van sap, gemiddeld niet langer heeft geduurd dan daarvoor als wenschelijk te beschouwen is, bedraagt het gewigt der produktie ruim 75 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

Deze uitkomst is nog wel niet het hoogste, waartoe de fabriekmatige bewerking van het sap tot suiker het kan brengen, maar toch verre te boven gaande het in andere residentiën verkregen resultaat. In Soerabaja zijn wij tot een gemiddeld resultaat van 61 % gekomen. In Cheribon, hetwelk van de tot dus ver onderzochte gewesten het hoogste cijfer voor de bereiding van suiker uit het sap heeft aangetoond, zijn wij ten aanzien van slechts vijf der 10 aldaar aanwezige fabrieken tot geen hooger resultaat dan 71 % kunnen komen; waarbij nog in het oog moet worden gehouden, dat die vijf fabrieken gemiddeld niet meer dan 22,190 Nederlandsche kannen sap per bouw hebben gehad, tegen gemiddeld 27,151 Nederlandsche kannen of nagenoeg 5,000 meer voor 17 fabrieken in Pasoeroewan.

Ondertusschen, hoe gunstig de Pasoeroewansche suikerproduktie bij die van andere resi-

[1]) Zonder de gemelde fabriek bedraagt het gemiddeld getal werkdagen voor de 16 overige Pasoeroewansche fabrieken 110 dagen per fabriek. Voor de Soerabajasche fabrieken, daaronder niet begrepen Ketabang en Watoetoelis, wier opgaven waarschijnlijk fautief zijn, is het gemiddelde $132^{1}/_{2}$ dagen, en, met inbegrip dier beide fabrieken ruim 144 dagen.

dentiën afsteekt, het blijkt toch uit de resultaten, in verschillende opzigten, dat is, van aanplant, persing van het riet en bewerking van het sap, bij de Pasoeroewansche fabrieken verkregen, dat onze beweringen, ten aanzien van hetgeen aan de Javasche suikerindustrie bevorderlijk zou kunnen zijn, niet alleen niet omvergeworpen, maar veeleer bevestigd worden.

Ook ten aanzien van de Pasoeroewansche fabrieken wordt bij de tabel N°. 4 aangetoond, dat de meerdere uitgestrektheid van den aanplant, niet voor elke fabriek op zich zelve beschouwd, maar over het geheel, schadelijk is voor de opbrengst van sap. Bij die tabel hebben wij de 17 fabrieken, naar het gemiddelde van den aanplant, ad $353^1/_{17}$ bouws, in twee afdeelingen gesplitst, en men ziet, dat bij de 1e afdeeling, bestaande uit 9 fabrieken, met eenen aanplant beneden dat gemiddelde, de gemiddelde opbrengst van sap per bouw is geweest 28,854 Nederlandsche kannen, tegen 25,880 kannen voor de 8 fabrieken in de 2e afdeeling, wier aanplant het gemiddelde van $353^1/_{17}$ bouws te boven gaat.

Zelfs wanneer men de beide afdeelingen, naar het voor ieder verkregen gemiddeld van aanplant, respectivelijk $284^2/_3$ en 430 bouws bedragende, weder in onderafdeelingen splitst, komt het verschil in de opbrengst van sap, naar gelang van de uitgestrektheid van den aanplant, nog sterker uit. Want dan verkrijgt men:

1e afdeeling:

- 1e onderafdeeling, 2 fabrieken, te zamen met 395 bouws en 11,842,550 Nederlandsche kannen sap of gemiddeld per bouw 29,981 kannen,
- 2e onderafdeeling, 7 fabrieken, met 2,167 bouws en 62,081,332 kannen sap of gemiddeld per bouw $28,648^5$ kannen;

2e afdeeling:

- 1e onderafdeeling, 5 fabrieken, met 2,046 bouws en 55,596,190 Nederlandsche kannen sap of gemiddeld per bouw 27,173 kannen, — en eindelijk
- 2e onderafdeeling, 3 fabrieken, met 1,394 bouws en 33,431,370 kannen sap of gemiddeld per bouw 23,983 kannen [1]).

Is het aannemelijk deze graduële afneming van de opbrengst per bouw, naar gelang de uitgestrektheid van den aanplant grooter is, liever aan het toeval toe te schrijven, dan aan den nadeeligen invloed van verschillende omstandigheden, die, gelijk wij reeds vroeger hebben uiteengezet, met de uitgestrektheid van den aanplant in verband staan en over het algemeen, niet in elk op zich zelf staand geval, zich te krachtiger moeten doen gevoelen, naarmate die uitgestrektheid toeneemt?

Zelfs wanneer men de fabrieken rangschikt naar de opbrengst van sap en ze, naar het gemiddelde over den totalen aanplant verkregen, in twee afdeelingen splitst, gelijk dit is gedaan bij de tabel N°. 4*a*, — en deze proef is zeer kritiek, omdat daarbij meer op den voorgrond treedt het verschil in vruchtbaarheid der gronden en deze zich niet regelt naar de uitgestrektheid van den grond, — zelfs dan blijkt het, dat met grootere opbrengst van sap per bouw gepaard gaat een kleiner gemiddeld van aanplant. Wel is hier het verschil tusschen de beide gemiddelden van uitgestrektheid, respectivelijk ad $355^3/_5$ en $349^3/_7$ bouws, niet groot, en zelfs zeer gering in vergelijking met de twee gemiddelden van opbrengst per bouw, respectivelijk ad $23,569^7$ en 32,558 Nederlandsche kannen; maar dit kan ook niet anders, want bij zoodanige rangschikking geldt juist het verschil in de meerdere of mindere vruchtbaarheid der gronden bijna uitsluitend en is dat van de uitgestrektheid der aanplantingen een zeer ondergeschikt punt. En toch, wanneer men de zaak uit dat oogpunt beschouwt, is het dan niet een zeer opmerkelijk verschijnsel, *dat* er een verschil bestaat en dat de afdeeling, waarin naar orde gebragt zijn de fabrieken, die de geringste opbrengst van sap per bouw hebben gehad, tevens aantoont het grootste gemiddeld van aanplant?

Bij de tabellen N°. 5 en 5*a* worden de resultaten, ten aanzien van de hoeveelheid sap verkregen, in verband gebragt, — bij de eerste met het getal dagen, aan de vermaling van het riet besteed, — en bij de tweede met het getal bossen suikerriet, dat gemiddeld dagelijks is vermalen.

In beide die tabellen, waarbij de fabriek Dankbaarheid, om de reeds vermelde reden, niet is opgenomen, worden de 16 overige Pasoeroewansche fabrieken respectivelijk in twee afdeelingen verdeeld, in de eerste tabel naar een gemiddeld van ruim 110 werkdagen, en in de tweede naar een getal van 6,472 bossen suikerriet, dat dagelijks gemiddeld is vermalen.

De uitkomst, bij die stukken verkregen, ver-

[1]) De laatste fabriek, Djakatra Oost, met den grootsten aanplant, ad 490 bouws, heeft ook van de 17 fabrieken de geringste opbrengst per bouw, namelijk 20,764 Nederlandsche kannen.

dient te meer opmerking, omdat, terwijl de aanplant der meeste Pasoeroewansche fabrieken, althans bij eene berekening van het gemiddelde over het geheel, niet bovenmatig groot is, en zoo ook het getal dagen, aan het afwerken van den oogst besteed, over het algemeen de grens van het in dit opzigt wenschelijke niet overschrijdt, weshalve naauwelijks eenig verschil te wachten zou zijn, er toch nog altijd verschil heeft bestaan, zoodat in de tabel N°. 5, bij de afdeeling die het kleinste gemiddeld van werkdagen heeft aan te wijzen, de grootste opbrengst van sap per bouw en per bos suikerriet is verkregen, en in de tabel N°. 5*a* de geringste opbrengst van sap gevonden wordt bij de afdeeling, bij welke het grootste getal bossen suikerriet is vermalen.

Wel wijst de tabel N°. 5*a* aan, dat bij de afdeeling welke de grootste opbrengst van sap per bouw heeft gehad, in tegenstelling met de bij de tabel N°. 5 verkregen uitkomst, het gemiddeld getal werkdagen het grootste is, maar daarmede wordt het wenschelijke eener spoedige afwerking van den oogst niet weggecijferd; dewijl in het aanprijzen daarvan zelfs niet ingewikkeld opgesloten ligt de gedachte, om die des noods ten koste eener krachtige persing te doen plaats hebben. En wanneer men de tabel N°. 5*a* met aandacht inziet en opmerkt, hoe bij de afdeeling, die het geringste gemiddeld van werkdagen en het geringste gemiddeld voor de opbrengst van sap aanwijst, daarentegen verreweg het grootste gemiddeld én van aanplant én van dagelijksche vermaling heeft bestaan, dan volgt daaruit, niet dat een spoedig afwerken van den oogst, dat is een afwerken binnen een termijn van 100 à hoogstens 120 dagen, op zich zelf nadeelig is, maar dat bij de bedoelde afdeeling, in verhouding tot de ter beschikking staande beweegkracht voor het werken der molens, een te overhaast afwerken heeft plaats gehad, waarschijnlijk mitsdien ten koste eener krachtige persing.

De beide laatste tabellen eindelijk, N°. 6 en 6*a*, waarbij, behalve de fabriek Dankbaarheid, ook Kloerahan om de reeds aangegeven reden niet is opgenomen, hebben betrekking tot het punt der suikerbereiding uit het verkregen sap. Bij de eerste worden de fabrieken gerangschikt naar het eindresultaat, dat is naar hetgeen door de werkelijke produktie, wat het gewigt er van aangaat, percentsgewijs berekend, is verkregen uit het gewigt aan zuivere suiker in het sap aanwezig; en de splitsing in twee afdeelingen regelt zich daarbij naar een gemiddeld van 75 %, dat door de 15 in die tabellen opgenomen fabrieken is gemaakt; terwijl bij de tabel N°. 6*a* de rangschikking zich uitsluitend regelt naar de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap en de splitsing daarvan berust op een gemiddeld daarvan, ad 86,511 Nederlandsche kannen.

Uit die beide tabellen blijkt, dat, hoe ook de rangschikking gedaan worde, men in beide opzigten voor die afdeeling tot het hoogste cijfer van procenten komt, bij welke de opbrengst van sap per bouw, alsook de dagelijks verwerkte hoeveelheid de geringste, maar daarentegen het gemiddeld der werkdagen het aanzienlijkste is geweest.

Deze uitkomst verdient te meer de aandacht, omdat zij, onverminderd de veel gunstiger resultaten, hier, in vergelijking met andere residentiën, verkregen, en daargelaten de nadeelige invloed van een overhaast werken, er blijkbaar op wijst, dat bij de Pasoeroewansche fabrieken, wat aangaat eene doelmatige inrigting of, en wel voornamelijk, eene voldoende capaciteit der fabrieken, nog meer te wenschen overblijft dan hare vrij belangrijke produktie zou doen vermoeden, welke waarschijnlijk om die reden minder is, dan anders met eene zorgvuldige bewerking van het sap te verkrijgen zou zijn.

Zoo wij aannemen, dat de Pasoeroewansche produktie van 1859, welke in gewigt gemiddeld 75 % vertegenwoordigt van de in het sap aanwezige zuivere suiker, in gehalte 93 % zuivere suiker bevat, — en dit cijfer is waarschijnlijk niet te laag, — dan komt bij slot van rekening het verkregen gemiddeld resultaat daarop neder, dat men van de in het sap aanwezige zuivere suiker in werkelijkheid niet meer dan $69^3/_4$ % heeft gekregen en dat er dus een verlies van ruim 30 % zuivere suiker heeft bestaan.

Het is verre van ons, te willen beweren, dat met eene fabriekmatige bewerking al de in het sap aanwezige suiker kan verkregen worden, of zoo veel als door scheikundige proeven op kleine schaal mogelijk is; maar toch komt een verlies van ruim 30 % ons voor te groot te zijn, te meer omdat door vele fabrieken het feitelijk bewijs wordt geleverd, dat men zich daarmede niet tevreden behoeft te houden. Daargelaten toch de zeer uiteenloopende opbrengst van sap, waarvan de hoeveelheid wel afhankelijk is van een aantal omstandigheden, die daarop eenen voor- of nadeeligen invloed uitoefenen, maar met de eigenlijk gezegde bereiding van de suiker uit het sap

weinig, zoo iets, te maken hebben, kunnen er geene waarlijk geldende redenen bestaan, waarom, bij eene betrekkelijk even voldoende capaciteit der fabriek, bij eene even zorgvuldige bewerking van het sap en eene ruime voorziening in al wat er noodig is, om ongehinderd, onafgebroken en geregeld te kunnen voortwerken, de eene fabriek van de in haar sap aanwezige zuivere suiker niet zoo veel zou kunnen krijgen als eene andere, — waarom, terwijl de eene daaruit 80 % en meer weet te halen, de andere slechts 60 % of minder zelfs maakt.

Afgescheiden van het punt der opbrengst van sap per bouw, en de vraag, in hoever het meerdere of mindere daarvan in verband staat hetzij met de mindere of meerdere uitgestrektheid van den aanplant, hetzij met de vruchtbaarheid der gronden, hetzij eindelijk met eene minder of meer krachtige persing van het riet, is er onder de Pasoeroewansche fabrieken, althans voor zoo veel naar de resultaten van 1859 te oordeelen valt, geene, die, ten aanzien der capaciteit, eenen meer gunstigen indruk geeft dan de fabriek de Onderneming, welke in 83 dagen dagelijks eene hoeveelheid van 137,048 Nederlandsche kannen sap verwerkende, in het gewigt harer produktie 80³/₄ % verkreeg van het gewigt aan zuivere suiker in het sap aanwezig. In dat cijfer wordt zij wel is waar overtroffen door de fabrieken Ardjo Sari, Kawis Redjo en Soeko Redjo; maar, daargelaten, of de opgaven omtrent de hoeveelheid en het gehalte van het sap, bijzonder der beide laatste fabrieken, alle vertrouwen verdienen, en of dus onze daarop gemaakte berekening wel de ware uitkomst aanwijst, moet men voor eene vergelijking niet over het hoofd zien èn de meerdere hoeveelheid sap, dagelijks door de Onderneming verwerkt, èn den veel korteren duur van haren werktijd, die ongeveer 40 dagen spoediger dan bij de drie gemelde fabrieken was afgeloopen. De Onderneming toch zou in 114 dagen, het gemiddelde van het getal werkdagen voor de gezamenlijke fabrieken, in 1859, even zoo goed ruim 15,600,000 Nederlandsche kannen hebben kunnen verwerken, als dat zij met 11,375,000 kannen slechts 83 dagen bezig is geweest en bij gevolg zou hare opbrengst van sap per bouw, die in 1859 26,767 kannen heeft bedragen, nog met 10,000 kannen kunnen vermeerderen, eer de capaciteit der fabriek blijken zou onvoldoende te zijn.

Ná de fabriek de Onderneming zouden wij, in aanmerking nemende het verkregen resultaat en het getal werkdagen, met opzigt tot het vereischte eener behoorlijke capaciteit, de fabrieken de Goede Hoop en Bekassi Oost stellen.

Het verdient eenige opmerking, dat van de drie genoemde fabrieken de Onderneming en Bekassi Oost toebehooren aan de firma A. VAN HOBOKEN & ZONEN, eene der aanzienlijkste handelshuizen in Nederland. Wij vestigen daarom te meer de aandacht op deze bijzonderheid, omdat het dienen kan tot bewijs, hoezeer het, om van eene suikeronderneming op Java op den langen duur goede resultaten te verkrijgen, een eerste vereischte is, om in zich zelven, dat is zonder tot onereuse geldopnemingen te behoeven over te gaan, de middelen tot eene ruime voorziening in al het noodige te bezitten.

Dat, — hoezeer de resultaten der Pasoeroewansche suikerproduktie nog de hoogte niet bereikt hebben, tot welke men komen kan en dus ook komen moet, — in weêrwil daarvan de suikerkultuur, zoo ergens op Java, dan zeker hier voor het daarmede belaste gedeelte der landbouwende bevolking, in vergelijking met hare *padi*-teelt, voordeeliger moet zijn, zullen wij naauwelijks meer behoeven aan te toonen.

In het door ons behandeld zesjarig tijdvak van 1857—1862 ontving zij, blijkens de tabel N°. IV*a* (pag. 483), aan plantloon gemiddeld *f* 128.37 per bouw, of, na aftrek der landrente ad gemiddeld *f* 12.52¹/₂ per bouw, zuiver *f* 115.84¹/₂, en men mag het er voor houden, dat zelfs in Pasoeroewan, hoezeer daar 35 pikols *padi* per bouw gemiddeld worden geoogst, de waarde van een bouw *padi*, na aftrek der daarvan verschuldigde landrente, in den regel niet gelijk staat met het zuiver bedrag van het genoten plantloon. Mogt evenwel de buitengewone stijging in de prijzen der rijst, die ook hier niet achterwege is gebleven, het meer voordeelige der suikerkultuur voor het oogenblik eenigzins twijfelachtig gemaakt hebben, zoo verlieze men daarbij niet uit het oog, aan den eenen kant, dat zelfs de Pasoeroewansche suikerproduktie, gelijk wij aangetoond hebben, nog niet is, wat zij wezen kan en worden moet, weshalve het voordeelige er van voor de suikerrietplantende bevolking nog grooter kan worden; en aan den anderen kant, dat die buitengewone hoogte der rijstprijzen niet als normaal behoeft beschouwd te worden en die prijzen weder tot een redelijk peil te brengen zijn, zoo maar door doelmatige maatregelen, ter uitbreiding der teelt zoowel als ter vermeerdering van de productiviteit der gronden,

gelijk wij in het artikel **Rijst** hebben aangewezen, de verbouw van *padi* meer in verhouding tot de behoefte voor de consumtie worde gebragt.

Volgens de gepubliceerde stukken betreffende het indertijd gedane onderzoek naar de suikerkultuur wordt, behalve bij de met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, in deze residentie nog suiker geproduceerd zoowel op partikuliere als op door het Gouvernement in huur afgestane landen, zoo als: Kedawoong, Genitri, Alkmaar en Rust en Lust.

Van Kedawoong wordt daarbij de uitgestrektheid van den aanplant niet opgegeven, maar wel voor Genitri ad 200 bouws en voor de beide andere landen ieder ad 150 bouws; terwijl de produktie wordt gezegd per bouw te bedragen voor:

Kedawoong.	ongeveer	60	pikols
Genitri	„	30	„
Alkmaar.	„	14	„
Rust en Lust. . . .	„	20 à 27	„

Ten aanzien van Kedawoong evenwel vindt men, met betrekking tot de aldaar in 1864 verkregen resultaten, in het *Bataviaasch Handelsblad* van 1865, N°. 24, een, ook bij de vroeger vermelde memorie van de Kamer van Koophandel als bijlaag overgenomen berigt, dat, vooral om de opgaaf van een aantal voor de beoordeeling zeer belangrijke bijzonderheden, allezins opmerking verdient. Uit dat stuk toch blijkt, dat van eenen aanplant van 202½ bouws, daaronder niet begrepen 13 bouws voor slooten en wegen, is verkregen eene produktie van 19,286.68 pikols, dat is gemiddeld ruim 95.24 pikols per bouw; terwijl de suiker gezegd wordt gemiddeld te zijn geweest van N°. 15.87.

Deze produktie is hooger dan ooit op Java zelfs bij eene der met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen is verkregen, en het zal dus niet van belang ontbloot zijn na te gaan, waaraan zij moet worden toegeschreven.

Vooreerst wordt de oogst gezegd te hebben uitgeleverd 449,700 bossen suikerriet, dat is 2,221 bossen per bouw, en daarvan is verkregen eene hoeveelheid van 7,970,400 Nederlandsche kannen sap, dat is 39,360 kannen per bouw en 17.72 kannen per bos suikerriet.

Wanneer men deze uitkomsten vergelijkt met hetgeen onze tabel N°. 2, ten aanzien van de Pasoeroewansche fabrieken in 1859, aantoont, dan blijkt, dat geene der 17 daarbij vermelde fabrieken zoo veel bossen suikerriet per bouw heeft gehad. In saprijkheid staat het riet van Kedawoong evenwel achter bij dat van Bekassi Oost, maar nog meer bij dat van Ardi Redjo, welke fabriek, ofschoon zij 174 bossen suikerriet per bouw minder dan Kedawoong gehad heeft, toch 38,194 Nederlandsche kannen sap per bouw kreeg, dat is slechts 1,176 kannen minder dan Kedawoong. Het gehalte van het sap wordt ook voor Kedawoong veel hooger opgegeven (te weten 9.83°) dan het gemiddelde voor de 17 fabrieken is geweest, en dat speciaal voor Ardi Redjo 8° heeft bedragen. Vandaar dan oòk, dat, — terwijl wij voor het gewigt van zuivere suiker in het sap van Ardi Redjo aanwezig, blijkens de tabel N°. 3, eene hoeveelheid hebben verkregen van 33,259.31 pikols, dat is, berekend over haren aanplant van 353 bouws, 94.22 pikols per bouw, — in het sap van Kedawoong, in verband tot het gehalte er van, eene hoeveelheid van 24,519.82 pikols zuivere suiker is geweest [1]), dat is, berekend over eenen aanplant van 202½ bouws, ruim 121.08 pikols per bouw of 26.86 pikols meer dan Ardi Redjo en 25.89 pikols meer dan Bekassi Oost, welke beide fabrieken onder het 17tal Pasoeroewansche fabrieken bovenaan staan.

In verhouding tot het gewigt zuivere suiker, ad 24,519.82 pikols, bedraagt dus de werkelijke produktie ad 19,286.68 pikols, voor zoo ver het gewigt aangaat, nagenoeg 78.66 %, dat is ruim 3½ % meer dan het gemiddelde voor de Pasoeroewansche fabrieken, waaronder er evenwel zijn, die, zoo als de Onderneming, Kawis Redjo en Soeko Redjo, beter gewerkt hebben, ofschoon daar tegenover staat, dat zij vrij wat minder sap per bouw hebben gehad en dus waarschijnlijk met meer gemak konden werken.

Het is wel te bejammeren, dat de Heer Lebret, vermoedelijk eigenaar, huurder of administrateur van Kedawoong, en van wien de bewuste mededeeling afkomstig is, niet tevens opgegeven heeft, hoe veel dagen hij met de vermaling van het riet bezig is geweest, of liever het tijdsverloop daarvan met vermelding van den aanvang en het einde.

Indien men aanneemt, dat in de werkelijke produktie, die, volgens opgaaf, gemiddeld uit

[1]) In 100 Nederlandsche kannen sap van 9.83° Beaumé heeft men 19 Nederlandsche ponden zuivere suiker. In 7,970,400 kannen, of de hoeveelheid, die Kedawoong heeft gehad, was dus aan zuivere suiker een gewigt van 1,514,376 Nederlandsche ponden, of — 1 pikol = 61.7613 Nederlandsche ponden, — 24,591.82 pikols.

N°. 15.87 heeft bestaan, voor 93 % zuivere suiker is geweest, en het is niet waarschijnlijk dat dit cijfer te laag is gesteld, dan komt bij slot van rekening het in 1864 bij Kedawoong verkregen resultaat daarop neder, dat bij die onderneming ruim 72 % is gemaakt van de in het sap aanwezige zuivere suiker, en dus ongeveer 28 % daarvan verloren is gegaan.

Deze uitkomst nu is wel niet onbelangrijk, maar heeft toch niets, dat ons verwonderd behoeft te doen staan, daar het blijkt, dat de hooge produktie per bouw voor een zeer groot gedeelte moet worden gezocht in een groot rendement van sap per bouw en in een betrekkelijk hoog gehalte van het sap.

Wat de persing van het riet aangaat, die is wel niet slecht te noemen, maar zij is toch inderdaad niet veel meer dan middelmatig geweest. Naar de opgaaf toch van het gehalte van het sap, bedroeg het specifiek gewigt van de geheele hoeveelheid, berekend tegen 107.04 Nederlandsche ponden per 100 Nederlandsche kannen van 9.83°, ongeveer 138,140¼ pikols [1]), terwijl het gewigt van het riet, ad 0.464 pikols gemiddeld per bos riet, zoo als door den Heer LEBRET is opgegeven, 208,702.56 pikols heeft bedragen, zoodat het gewigt van het sap niet meer is geweest dan 66⅕ % van het gewigt van het riet. Deze uitkomst is nog ver verwijderd van eene persing op 80 %, die, volgens wijlen den Heer FROMBERG, mogelijk zou zijn. Het lijdt geen twijfel, dat er op Java fabrieken zijn, die wel geen 80 % aan gewigt van sap uit het gewigt van riet halen, maar die toch krachtiger persen dan op Kedawoong is geschied.

Nog in drie opzigten verdienen de uitkomsten, tot welke wij door de opgaven omtrent Kedawoong zijn geraakt, bijzonder onze opmerking.

Vooreerst blijkt daaruit, dat de aldaar verkregen produktie in gewigt heeft uitgeleverd ongeveer 9¼ % van het gewigt aan riet. Uit het werk van MALAVOIS, *De la culture de la canne et de la fabrication du sucre à l'île de la Réunion* [2]), in 1861 te Parijs uitgegeven, blijkt, dat op het gezegde eiland de fabriekatie uitlevert 102.5 kilo's suiker, bonne quatrième, van 1,000 kilo's riet, dus 10¼ % of 1 % meer. Dat verschil ligt in de bewerking van het sap en wordt niet verkregen door eene krachtiger persing, daar die, volgens den Heer MALAVOIS, ook op Réunion geacht kan worden op 65 à 70 % te geschieden. Op dat verschil vestigen wij te meer de aandacht, omdat op Réunion de bereiding der suiker, volgens den Heer MALAVOIS, zoo niet op alle, dan toch op de meeste fabrieken geschiedt met zeer onkostbare toestellen, op de gewone wijze.

Volgens wijlen Dr. FROMBERG, op wiens gevoelen wij ons zoo even en vroeger reeds meermalen beroepen hebben, kan de persing tot op 80 % worden gebragt. Er is geen reden, om te kunnen gelooven, dat een der zaak kundige als de genoemde landbouw-chemist eene onmogelijkheid als mogelijk zou hebben voorgesteld. Doch bepalen wij er ons toe aan te nemen, dat de persing kan geschieden tot 75 %, — en dit is stellig geen te hooge eisch, — dan zou reeds daarmede, — en dit is het tweede gezigtspunt, dat onze aandacht verdient, — dan zou reeds daarmede de opbrengst van sap, die voor Kedawoong in 1864 heeft bedragen 39,360 Nederlandsche kannen per bouw, hebben kunnen gebragt worden tot ruim 44,500 kannen. Wij zien daaruit, welke hoogte de opbrengst van sap des noods zou kunnen bereiken. Wel is het niet aan te nemen, dat van alle gronden op Java zonder onderscheid dezelfde opbrengst te wachten is, alsof er voor dezelve geen verschil in vruchtbaarheid of in geschiktheid voor de suikerkultuur zou bestaan, maar het is toch een gewigtig resultaat, te weten hoe ver de verwachtingen dienaangaande zich des noods kunnen uitstrekken.

De zeer aanzienlijke opbrengst van het sap op Kedawoong, — en dit is het derde gezigtspunt, dat ons de mededeeling omtrent hare produktie van 1864 aanbiedt, — is wel verkregen door bemesting der gronden; — uit de stukken, omtrent het indertijd gedane onderzoek naar de suikerteelt gepubliceerd, blijkt althans, dat daar bemesting met stalmest, guano en oliekoeken plaats vindt, — maar er is geen reden, om niet te mogen verwachten, dat ook zonder bemesting, mits met eene ruime verwisseling der gronden, vooral wanneer die bestaan uit velden, welke geïrrigeerd kunnen worden, eene gelijke opbrengst te verkrijgen is. Uit onze tabel N°. 2 betreffende de Soerabaja-sche suikerproduktie blijkt, dat in dat gewest de gemiddelde opbrengst per bouw, in 1859, is geweest voor:

Tjandi. . . .	38,236	Nederlandsche	kannen
Ketegan . . .	36,144	"	"
Tangoelangin .	35,766[6]	"	"
Froeni. . . .	35,168	"	"
Krian	34,804	"	"

[1]) De pikol = 61.7613 Nederlandsche ponden.

[2]) Zie pag. 96.

terwijl wij onder de Pasoeroewansche fabrieken in dat jaar aantreffen:

Ardi Redjo	met 38,194	Nederlandsche kannen
Kloerahan	„ 34,420	„ „
Bekassi Oost	„ 34,041	„ „

Hier hebben wij dus reeds een 8tal fabrieken, die 6 jaren vroeger eene vrij aanzienlijke opbrengst van sap per bouw, niet ver beneden het resultaat van Kedawoong in 1864, verkregen. Het resultaat van Kedawoong ligt dus voor de aanplantingen van dat Stal niet alleen niet ver buiten het bereik; maar het komt ons zelfs voor, dat behoudens eene ruime verwisseling van gronden, eene dessa'sgewijze beplanting en eene reductie der aanplantingen tot een redelijk peil, waar dit noodig is, de mogelijkheid om tot eene gelijke opbrengst te komen voor de gemelde ondernemingen, — en wie weet voor hoe vele andere? — grooter is, dan de waarschijnlijkheid, dat Kedawoong zich op de in 1864 bereikte hoogte van opbrengst lang zal kunnen staande houden, aangezien op dat land slechts voor eene driemalige verwisseling gelegenheid bestaat, een deel der aanplantingen op drooge gronden moet geschieden, en van bemesting, — ongeacht het kostbare er van en het onzekere, of wel *die* bemesting plaats vindt, welke voor den aard der gronden en de voeding van het suikerriet de meest gepaste is, — op den duur, naar ons inzien, niet zoo veel goeds is te verwachten als van gedurige verwisseling van gronden, die behoorlijk kunnen geïrrigeerd worden.

Eindelijk verdient de mededeeling van den Heer Lebert nog onze aandacht, voor zoover daaruit weder blijkt, dat, om tot eene zoo belangrijke produktie te komen, als hij, ten bedrage van 19,286.68 pikols, in 1864 heeft gehad, zulke uitgestrekte aanplantingen, als die voor verreweg de meeste der in kontrakt met het Gouvernement staande ondernemingen in gebruik zijn, geen onmisbaar vereischte zijn.

Op hetgeen in die mededeeling voorkomt ten aanzien van het kostende der produktie van Kedawoong in 1864 zullen wij waarschijnlijk gelegenheid hebben later terug te komen.

Probolinggo. In deze residentie heeft men een 10tal fabrieken, die krachtens met het Gouvernement aangegane kontrakten werken. De namen dier ondernemingen, met opgaaf van den daaraan verbonden aanplant, ontleend aan den *Indischen Almanak* voor het jaar 1862, zijn de volgende:

Bayoeman	met	515 bouws
Soember Kareng	„	500 „
Oembool	„	528 „
Wonolangin	„	475 „
Gending	„	600 „
Pedjarakan	„	660 „
Kandang Djati	„	580 „
Djaboong	„	265 „
Pahiton	„	600 „
Lemadjang	„	250 „
Te zamen.		4,973 bouws

Wanneer men dit cijfer voor de uitgestrektheid van den totalen aanplant, welke, volgens den *Indischen Almanak* van 1864, ook voor dat jaar dezelfde is gebleven, vergelijkt met de opgaaf van den aanplant, in de tabel N°. I, op pag. 478, dan ziet men, dat de uitgestrektheid heeft bedragen in de jaren 1857—1859 5,001 bouws, en in de jaren 1860—1861 4,693 bouws maar dat zij in het jaar 1862 weder is vermeerderd tot 4,973 bouws, of het cijfer hier boven aangegeven.

Deze af- en toeneming heeft meer bijzonder den aanplant der fabrieken Soember Kareng en Kandang Djati gegolden, waarvan de eerstgenoemde van 528 bouws, welke zij in de jaren 1857—1859 had, in de jaren 1860—1861 werd gebragt op 400 en in 1862 op 500 bouws; terwijl de aanplant van Kandang Djati, die in 1857—1859 had bedragen 580 bouws, na in de beide daarop volgende jaren mede tot 400 bouws te zijn gereduceerd, in 1862 weder op de vorige uitgestrektheid van 580 bouws is gebragt. Bij slot van rekening bedraagt dus het verschil tusschen het eerste en het laatste jaar van het door ons behandeld tijdvak slechts 28 bouws, waarmede de aanplant van Soember Kareng verminderd is gebleven.

In een gewest, waar de gemiddelde aanplant van een 10tal fabrieken ruim 500 bouws per fabriek bedraagt, ofschoon er daaronder 2 zijn, wier aanplant niet grooter is dan 265 en 250 bouws, zoodat de gemiddelde aanplant voor de 8 overigen nagenoeg 561 bouws is, bepaalt zich dus het gevolg, aan het indertijd gedane onderzoek gegeven, tot eene vermindering, die bij slot van rekening op 28 bouws neêrkomt; — en dat, in weêrwil tijdens het bedoeld onderzoek van de zijde van het gewestelijk bestuur werd aangedrongen op eene vermindering met 1,000 bouws van den totalen aanplant ad 5,001 bouws, met dien verstande, dat de resterende 4,000 bouws zoo zouden worden verdeeld, dat alle fabrieken, — die met grooteren aanplant

door vermindering, en die met minderen aanplant door vergrooting, — zouden worden gebragt op een normaal cijfer van 400 bouws. Het gewestelijk bestuur ging zelfs ten aanzien van dit normaal cijfer in zijne voorstellen nog verder; daar het van oordeel was, dat, zoo men het getal ondernemingen wilde vermeerderen, daartoe niet moest worden overgegaan met eenen grooteren totalen aanplant dan van 4,000 bouws, maar met reductie van den aanplant der bestaande ondernemingen tot beneden het cijfer van 400 bouws.

Uit het overzigt betreffende den staat der suikerkultuur in Probolinggo, te vinden onder de stukken, nopens het meergemeld onderzoek gepubliceerd, blijkt, dat de vermindering van den totalen aanplant meer bijzonder om twee redenen als wenschelijk werd beschouwd. Vooreerst wegens de moeijelijkheid, om alle velden, voor de suikerkultuur gebezigd, behoorlijk te kunnen besproeijen, en vervolgens om een einde te kunnen maken aan de zoo drukkende indeeling bij de kultuur van een aantal landbouwende huisgezinnen zonder velden, die alzoo, gedwongen om aan de kultuur deel te moeten nemen en de beplanting te moeten bewerkstelligen op gronden, aan anderen toebehoorende, overeenkomstig de plaatselijke *adat*, als in *paroän* werkende, van het verdiende plantloon slechts de helft konden genieten, daar de andere helft regtens toekomt aan den bezitter van den grond.

Zou men, in verband tot het voorafgegane, niet met eenig regt de vraag mogen doen: waartoe toch wel dat kostbaar, langdurig onderzoek moge gediend hebben? Toch wel niet om aan den dag te brengen het lastige van die zoogenaamde opschuiving van velden, waardoor dessa's, die gedurig in de termen vallen van hare gronden ten behoeve der suikerrietaanplantingen te moeten missen, schadeloos gesteld worden met verder afgelegen gronden van dessa's, die daarvan bevrijd bleven; — of wel om te weten te krijgen, wat voor de bevolking aangenamer moest zijn, te gaan planten en arbeiden in groote geconcentreerde tuinen, ver van hare woningen, maar in de nabijheid der fabrieken, dan wel om in de gelegenheid te worden gesteld haren arbeid digt bij hare woningen te kunnen verrigten? Maar zulke kwestiën kan de eenvoudigste, zelfs zonder eenig onderzoek, begrijpen en uitmaken. Een verwarde en misselijke staat van zaken is nog zoo treurig niet als het openbaar maken van zoodanigen toestand, zonder vasten wil om daarin verandering ten goede te brengen.

Aan de redenen, waarom door het gewestelijk bestuur eene belangrijke inkrimping van den totalen suikerrietaanplant van Probolinggo wenschelijk werd geacht, kunnen wij er nog twee bijvoegen.

De eerste is, — en hier moeten wij ons weder gedragen naar het op pag. 502 medegedeeld staatje, — de eerste is, dat, ofschoon tijdens het onderzoek eene uitgestrektheid van 21,669 bouws als voor de suikerteelt geschikt werd opgegeven, zoodat met eenen aanplant van 5,001 bouws er gelegenheid bestond tot eene ruim 4malige verwisseling van gronden, waarschijnlijk wegens den zoo grooten aanplant althans van 8 van het 10tal fabrieken, en wegens het bewerkstelligen van dien aanplant in digt bij de fabrieken gecontreerde tuinen, daarvoor niet meer dan 12,236 bouws afgezonderd waren, zoodat de verwisseling van gronden niet eens $2^1/_2$ maal kon plaats hebben.

Het getuigt voor groote vruchtbaarheid van den grond, dat, althans in 1859, gelijk blijken kan uit de tabellen, die wij later betreffende Probolinggo zullen geven, de opbrengst van sap per bouw gemiddeld zelfs iets hooger staat dan in Pasoeroewan, waar de verwisseling van gronden $4^1/_2$ malen kan plaats grijpen; maar een minder gunstig verschijnsel is het, dat die niet onaanzienlijke opbrengst van sap per bouw daaraan moet worden toegeschreven, dat men in Probolinggo gemiddeld $2,469^5$ bossen suikerriet per bouw heeft gehad, tegen gemiddeld 1,987 bossen in Pasoeroewan, dus niet meer of minder dan 482^5 bossen meer; gelijk dan ook tegen 13.66 Nederlandsche kannen per bos suikerriet in Pasoeroewan, men in Probolinggo gemiddeld niet meer dan 11.08 kannen heeft verkregen, weshalve het Probolinggosche suikerriet in saprijkheid heel wat achterstaat bij dat van Pasoeroewan.

Vandaar ook, gelijk mede door het slechter werken der Probolinggosche fabrieken, — zoo als ons later blijken zal, — dat die fabrieken gemiddeld uit 54,82 bossen suikerriet één pikol suiker hebben gekregen tegen slechts 36.66 bossen voor de Pasoeroewansche fabrieken.

Een tweede reden tegen den te grooten aanplant der Probolinggosche fabrieken, — wij hebben er zoo even reeds op gewezen, — ligt naar ons inzien in het niet gunstig werken dier fabrieken, dat niet alleen verre achterstaat bij dat der Pasoeroewansche fabrieken, maar zelfs nog minder is dan dat der Soerabajasche, hoe veel die ook, gelijk ons is gebleken, te wenschen overlieten.

Om dit een en ander te doen uitkomen, ge-

ven wij van de Proboliuggosche suikerproduktie het gewone drietal tabellen, met weglating der zes tabellen, zoo als wij die van de Soerabajasche en de Pasoeroewansche fabrieken hebben geleverd. Tabellen, als de zes bedoelde, ontleenen hare grootste waarde daaraan, dat zij betrekking hebben tot een groot getal ondernemingen, zoodat men, zonder in een onderzoek te behoeven te treden van een aantal onbekende bijzonderheden, waarmede men uitsluitend in gissingen vervalt, ze slechts in groote groepen heeft te verdeelen, om enkele belangrijke zaken er door te doen uitkomen. Dit nu is met de Probolinggosche fabrieken, 10 in getal, doch waarvan er 2 uitvallen wegens fautive opgaaf van het getal werkdagen, niet het geval. Ondertusschen hebben wij voor ons de proef op de som genomen, gelijk wij later door eenige becijferingen zullen aantoonen, om ons verzekerd te houden, dat door de resultaten der Probolinggosche suikerfabrieken in 1859 niet worden omvergeworpen de zoo belangrijke uitkomsten, die wij ten aanzien van de Soerabajasche en Pasoeroewansche fabrieken verkregen hebben met opzigt tot het verband tusschen een minder of meerder rendement van sap per bouw en de meerdere of mindere uitgestrektheid van den aanplant, — tusschen het rendement van sap per bos suikerriet en de dagelijksche vermaling van het getal bossen, — eindelijk tusschen de hoeveelheid sap, dagelijks verwerkt, en de resultaten door de produktie, wat het gewigt betreft, uit de in het sap aanwezige zuivere suiker verkregen.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN HET TIENTAL FABRIEKEN IN PROBOLINGGO.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan N°. 20.	Waarvan N°. 19.	Waarvan N°. 18.	Waarvan N°. 17.	Waarvan N°. 16.	Waarvan Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld N°. 12 [1]).
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Bayoeman . . .	515	167	1,115,232	12,433,600	23,526.42	—	—	13,208.52	10,317.90	—	—
Soember Kareng .	528	161	1,087,152	15,092,400	25,001.89^{5}	—	—	16,667.93	8,333.96^{5}	—	—
Oembool . . .	528	? 283	1,279,344	15,380,036	25,003.32	—	—	16,669.17	—	1,107.45	7,226.70
Wonolangin . .	475	? 346	1,187,975	14,449,152	24,363.33	—	—	16,244.90	—	—	8,118.43
Gending. . . .	600	180	1,558,200	15,326,220	22,177.81	—	—	14,837.31	—	1,000.—	6,340.50
Pedjarakan. . .	660	168	1,609,410	18,902.400	32,013.11	—	—	21,929.94	1,330.60	2,644.23	6,108.34
Kandang Djati .	580	149	1,362,420	15,662,000	26,420.82	—	—	15,381.44	—	2,536.24	8,503.14
Djaboong . . .	265	111	794,205	8,013,802	15,062.14	1,883.57	805.25	7,155.56	311.96	3,200.87	1,704.93
Pahiton	600	161	1,725,300	16,232,000	22,234.17^{6}	—	—	12,560.54^{4}	—	2,270.27^{2}	7,403.36
Lemadjang. . .	250	74	630,750	5,388,000	9,469.95	—	—	2,821.72	—	3,314.85	3,333.38
Probolinggo . .	5,001	1,800	12,349,988	136,879,610	225,272.97^{1}	1,883.57	805.25	137,477.03^{4}	20,294.42^{5}	16,073.91^{2}	48,738.78

[1]) Deze kolom hebben wij wegens gebrek aan ruimte zamengesteld uit de hoeveelheden suiker beneden de N°. 16, door de verschillende fabrieken opgegeven, waarvan het gemiddelde voor de geheele kolom nog iets beneden N°. 12 is gebleven. Bij de berekening evenwel van het gemiddelde voor de totale produktie van elke fabriek is elke post, waaruit de laatste kolom bestaat, volgens de gedane opgave in de beeijfering opgenomen geworden. Het gemiddelde N°. 12, dat zelfs iets te hoog is, geldt dus alleen voor het totaal ad 48,738.79 pikols, aan den voet der kolom aangewezen.

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het suikerriet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,		Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,		
			per bouw,	per pikol suiker,	per bouw,	per bos suikerriet,	per pikol suiker,
Bayoeman . . .	4.68 bouws	3.08^4 bouws	$2,165^5$	47.40	24,143	11.15	528.50
Soember Kareng .	4.80 〃	3.28 〃	2,059	43.48	28,584	13.18	603.65
Oembool . . .	4.80 〃	? —	2,423	51.14	29,129	12.02	615.12
Wonolangin . .	4.32 〃	? —	2,501	48.76	30,419	12.16	593.07
Gending. . . .	5.46 〃	3.33 〃	2,597	70.26	$25,543^7$	9.83	691.10
Pedjarakan. . .	6.— 〃	3.93 〃	$2,438^5$	50.27	27,731	11.74	590.46
Kandang Djati .	5.27 〃	3.89 〃	2,349	51.57	27,003	11.50	592.83
Djaboong . . .	2.41 〃	2.39 〃	2,997	52.73	30,241	10.09	533.83
Pahiton. . . .	5.46 〃	3.73 〃	$2,875^5$	77.60	27,053	9.41	730.05
Lemadjang. . .	2.28 〃	3.38 〃	2,523	66.60	21,552	8.54	567.90
Probolinggo . .	4.55 bouws	3.41^4 bouws [1])	$2,469^5$	54.82	$27,370^5$	11.08	607.62

[1]) In de berekening van dit gemiddeld zijn de fabrieken Oembool en Wonolangin niet begrepen, wegens de stellig fautive opgaaf van het getal werkdagen voor die beide fabrieken.

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Volgens opgaaf is het gemiddeld gehalte van het sap naar den areometer van BEAUMÉ geweest:	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker		De werkelijke produktie heeft bedragen		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker,	Terwijl het gemiddeld nummer der geproduceerde suiker vermoedelijk is geweest:	*AANMERKING.*
		in het geheel, pikols.	per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.	per bouw, pikols.			
Pahiton	9.—°	45,388.72	75.64⁷	22,234.17⁶	37.05	48.45 %	N°. 14.85	In deze tabel zijn de fabrieken gerangschikt naar het resultaat, bij de voorlaatste kolom aangewezen.
Kandang Djati .	10.—°	49,069.51	84.60	26,420.82	45.55	53.84 "	" 15.88	
Lemadjang. . .	9.5 °	15,973.48	63.89	9,469.95	37.88	59.28 "	" 14.97	
Bayoeman . . .	9.—°	38,949.98	77.63	23,526.42	45.68	60.40 "	" 17.56	
Pedjarakan. . .	9.—°	52,855.82	80.08	32,013.11	48.50	60.57 "	" 16.65	
Soember Kareng.	9.—°	41,101.11	77.84	25,001.89⁶	47.35	60.83 "	" 17.66	
Gending. . . .	7.5 °	35,312.26	58.85	22,177.81	36.96	62.80 "	" 17.05	
Wonolangin . .	8.25°	36,835.67	77.55	24,363.33	51.29	66.14 "	" 16.—	
Djaboong . . .	9.—°	22,408.59	84.56	15,062.14	56.84	67.21 "	" 18.67	
Oembool . . .	7.—°	32,945.85	62.40	25,003.32	47.35	75.89 "	" 16.18	
Probolinggo . .	8.75°	370,840.99	74.15	225,272.97¹	45.04⁵	60.74⁶ %	N°. 16.40	

Onze bewering, dat door de resultaten der Probolinggosche fabrieken niet worden gelogenstraft de uitkomsten, die wij ten aanzien der Soerabajasche en Pasoeroewansche fabrieken hebben verkregen, willen wij nu met de volgende becijferingen staven.

Met eenen totalen aanplant van 5,001 bouws voor 10 fabrieken bedraagt het gemiddelde van aanplant per fabriek ruim 500 bouws.

Naar dat gemiddelde zijn de fabrieken, die minder hebben gehad:

Lemadjang	met	250 bouws
Djaboong	"	265 "
Wonolangin	"	475 "
Te zamen. . . .		990 bouws

en die welke meer hebben gehad:

Bayoeman	met	515 bouws
Soember Kareng	"	528 "
Oembool	"	528 "
Kandang Djati	"	580 "
Gending	"	600 "
Pahiton	"	600 "
Pedjarakan	"	660 "
Te zamen. . . .		4,011 bouws

Het verkregen sap heeft bedragen:

in de 1e kategorie,

voor Lemadjang. . . .	5,388,000 kannen
" Djaboong	8,013,802 "
" Wonolangin . . .	14,449,152 "
Te zamen. . . .	27,850,954 kannen

of gemiddeld ruim 28,133 Nederlandsche kannen per bouw, en

in de 2e kategorie,

voor Bayoeman	12,433,600 kannen
" Soember Kareng. .	15,092,400 "
" Oembool	15,380,036 "
" Kandang Djati . .	15,662,000 "
" Gending.	15,326,220 "
" Pahiton.	16,232,000 "
" Pedjarakan. . . .	18,902,400 "
Te zamen. . . .	109,028,646 kannen

of gemiddeld ruim 27,182 Nederlandsche kannen.

Wat nu de vermaling van het suikerriet betreft, zoo bedraagt het getal werkdagen, — ongerekend de fabrieken Oembool en Wonolangin, wier opgaaf stellig fautief is, — voor de acht overblijvende Probolinggosche ondernemingen 1,171 dagen, met een getal van 9,882,679 bossen riet, zoodat gemiddeld nagenoeg 8,440 bossen per etmaal zijn vermalen. Naar dat gemiddelde de 8 fabrieken in twee afdeelingen splitsende, blijkt het, dat in de 1e afdeeling komen:

Bayoeman, met eene dagelijksche vermaling van . . .	6,678 bossen
Soember Kareng, met	6,752 "
Djaboong, met.	7,155 "
Gemiddeld. . . .	6,826 bossen

dat het getal bossen suikerriet, in het geheel vermalen, heeft bedragen:

voor Bayoeman	1,115,232 bossen
" Soember Kareng . . .	1,087,152 "
" Djaboong	794,205 "
Te zamen. . . .	2,996,589 bossen

waarvan eene hoeveelheid sap is verkregen,

bij Bayoeman. . . .	ad	12,433,600 kannen
" Soember Kareng .	"	15,092,400 "
" Djaboong.	"	8,013,802 "
Te zamen. . . .		35,539,802 kannen

of 11.86 Nederlandsche kannen per bos;

terwijl in de 2e afdeeling vallen:

Lemadjang, met eene dagelijksche vermaling van	8,524 bossen
Gending, met.	8,657 "
Kandang Djati, met	9,144 "
Pedjarakan.	9,580 "
Pahiton	10,716 "
Gemiddeld. . . .	9,407 bossen

Het getal bossen suikerriet, in het geheel door die afdeeling vermalen, heeft bedragen:

voor Lemadjang	630,750 bossen
" Gending	1,558,200 "
" Kandang Djati . . .	1,362,420 "
" Pedjarakan.	1,609,410 "
" Pahiton . . , . . .	1,725,300 "
Te zamen. . . .	6,886,080 bossen

en de daarvan verkregen hoeveelheid sap,

voor Lemadjang. . . .	5,388,000 kannen
" Gending.	15,326,220 "
" Kandang Djati . .	15,662,000 "
" Pedjarakan. . . .	18,902,400 "
" Pahiton.	16,232,000 "
Te zamen. . . .	71,510,620 kannen

of 10.38 Nederlandsche kannen per bos.

Blijkt derhalve uit de gegeven becijferingen, dat ook door de Probolinggosche fabrieken worden bevestigd de resultaten, ten aanzien der Soerabajasche en Pasoeroewansche fabrieken verkregen omtrent het verband tusschen de meerdere of mindere uitgestrektheid van den aanplant en de meerdere of mindere opbrengst van sap per bouw, — als ook tusschen het grooter of kleiner getal bossen suikerriet, dat dagelijks is vermalen en de opbrengst van het sap per bos, — niet anders is het met betrekking tot den invloed, dien de dagelijksche verwerking van eene grootere of geringere hoeveelheid sap op de resultaten der suikerbereiding heeft, gelijk men uit de volgende becijferingen betreffende het werken der Probolinggosche fabrieken kan zien.

Ongerekend Oembool en Wonolangin toch, heeft het getal werkdagen voor de acht andere fabrieken, gelijk wij zagen, 1,171 bedragen en is door haar eene hoeveelheid van 107,050,422 Nederlandsche kannen in het geheel, of van 91,418 kannen sap gemiddeld per etmaal verwerkt.

Naar dat gemiddeld de acht fabrieken verdeelende, krijgen wij in de 1e afdeeling, welke daarbeneden is gebleven:

Djaboong	dagelijks	72,196	kannen
Lemadjang . . .	"	72,801	"
Bayoeman. . . .	"	74,452	"
Gending	"	85,146	"
Gemiddeld. . . .		77,371	kannen

en in de 2e afdeeling, bij welke meer is verwerkt:

Soember Kareng. .	dagelijks	93,742	kannen
Pahiton.	"	100,820	"
Kandang Djati . .	"	105,114	"
Pedjarakan . . .	"	112,514	"
Gemiddeld. . . .		103,112	kannen

In de 1e afdeeling heeft het gewigt aan zuivere suiker, in het sap aanwezig, bedragen:

voor Djaboong	pikols	22,408.59
" Lemadjang.	"	15,973.48
" Bayoeman.	"	38,949.98
" Gending	"	35,312.26
Te zamen. . . .	pikols	112,644.31

en de werkelijke produktie:

voor Djaboong	pikols	15,062.14
" Lemadjang	"	9,469.95
" Bayoeman	"	23,526.42
" Gending	"	22,177.81
Te zamen. . . .	pikols	70,236.32

of ruim 62.35 % van het gewigt aan zuivere suiker.

Daarentegen heeft bij de 2e afdeeling het gewigt aan zuivere suiker bedragen:

voor Soember Kareng. . .	pikols	41,101.11
" Pahiton.	"	45,388.72
" Kandang Djati . . .	"	49,069.51
" Pedjarakan	"	52,855.82
Te zamen. . . .	pikols	188,415.16

en de produktie:

voor Soember Kareng . .	pikols	25,001.89[5]
" Pahiton	"	22,234.17[6]
" Kandang Djati. . .	"	26,420.82
" Pedjarakan	"	32,013.11
Te zamen. . . .	pikols	105,670.00[1]

of iets meer dan 56.08 % van het gewigt aan zuivere suiker; zoodat de produktie der 2e afdeeling, bevattende de fabrieken, die meer dan 91,418 Nederlandsche kannen sap per etmaa hebben verwerkt, ruim $6^1/_4$ % beneden het resultaat der 1e afdeeling is gebleven.

Wanneer men voorts nog het oog slaat op de voorlaatste kolom der 3e tabel en ziet:

1°. dat Oembool, de fabriek die het beste gewerkt heeft, slechts even boven het gemiddelde voor de 17 Pasoeroewansche fabrieken staat,

2°. dat het gemiddelde voor de 10 Probolinggosche fabrieken 14 à 15 % staat beneden het gemiddelde der 17 Pasoeroewansche fabrieken, en

3°. dat het gemiddelde der 10 Probolinggosche fabrieken lager is dan zelfs dat der 18 Soerabajasche fabrieken, hetwelk reeds vrij ongunstig was,

dan moet men wel tot de gevolgtrekking komen, dat het werken der Probolinggosche fabrieken veel te wenschen overlaat.

Let men tevens op het aanzienlijk cijfer der werkdagen, dat, — ongerekend Oembool en Wonolangin, wier opgaaf fautief is, alsmede Djaboong en Lemadjang, die eenen aanplant van slechts 265 en 250 bouws respectivelijk te verwerken hadden, — voor de 6 overige fabrieken heeft bedragen 996, of gemiddeld 166 dagen per fabriek, zoo zal men het ongunstig resultaat, — behalve misschien aan ondoelmatige inrigting, of ook wel aan slecht onderhoud, door welk een en ander zoo veel verloren gaat, — wel aan niets anders dan onvoldoende

capaciteit der fabrieken kunnen toeschrijven, onverminderd de nadeelige invloed, dien een te groote aanplant en misschien ook eene niet zeer krachtige persing op het rendement van sap per bouw en per bos suikerriet kunnen gehad hebben.

Niet bedenkende, dat eene groote produktie wel eens te duur kan gekocht worden en dat voor het bestaanbare eener nijverheid niet zoo zeer eene groote, als wel eene goedkoope produktie een eerste vereischte is, meent men, om de produktie hooger op te drijven, de toevlugt te moeten nemen tot allerlei kostbare toestellen en kunstmiddelen, waarvan men niet eens zeker is of zij de kosten eener hoogere produktie zullen goedmaken, — en terwijl men zich zoo doende hoe langer hoe meer vastwerkt, wordt er niet eens onderzocht of en in hoe ver de oorzaak der min gunstige resultaten soms te zoeken is in de geheele inrigting der onderneming. Doch hierover nader, — wij maakten slechts de opmerking, om in verband daarmede tevens te kunnen wijzen, op hetgeen ook de Probolinggosche fabrieken weder aan den dag brengen. Dit namelijk, dat van het tiental slechts twee, Djaboong en Lemadjang, op de gewone wijze werken, dat is uitdamping en afkoking in open pannen; terwijl de acht overige voorzien zijn van stoomtoestellen. Van die twee fabrieken nu heeft Djaboong, na Oembool, het beste gewerkt, en als men daarbij in aanmerking neemt, dat de produktie van Djaboong waarschijnlijk heeft bestaan uit suiker, die $2^1/_2$ nummers gemiddeld hooger staat dan die van Oembool, zou het misschien nog te bezien staan, wie van beiden in werkelijkheid het beste resultaat heeft verkregen. Wel heeft Lemadjang vrij slecht gewerkt; maar wij beweren ook niet, dat men met fabrieken op de gewone wijze ingerigt niet slecht kan werken; — wel daarentegen, dat, om goed te kunnen werken, stoomtoestellen niet onmisbaar zijn.

Gelijk uit de tabel N°. IV*a* (pag. 483) blijkt, heeft gedurende het tijdvak van 1857—1862 het plantloon in deze residentie gemiddeld bedragen *f* 118.28 per bouw, waarvan, na aftrek der landrente ad gemiddeld *f* $16.59^1/_2$ per bouw (zie de tabel N°. V*a*, pag. 486), voor den planter mitsdien overblijft *f* $101.68^1/_2$, ongerekend nog de kosten, welke hij voor de teelt zelve te maken heeft. Hoezeer bij eene vergelijking met de resultaten der *padi*-teelt, zelfs bij de stijgende prijzen van het artikel in de laatste jaren, die som misschien niet onvoordeelig uitkomt, en, daargelaten de vraag, of en in hoe ver de bevolking van de voor de suikerkultuur bestemde velden, die, gelijk reeds meermalen is gezegd, tot de vruchtbaarste behooren, niet met meer voordeel partij kan trekken voor de teelt van tweede gewassen, valt het buitendien te betwijfelen, of, met zulk een niet onaanzienlijk plantloon, de suikerkultuur, zoo die geheel vrijwillig moest geschieden, zich lang zou staande houden. Het indertijd gedane onderzoek naar die kultuur heeft omtrent de wijze, waarop zij onder de bevolking hier geregeld is, meer dan eene bijzonderheid aan den dag gebragt, waardoor die twijfel gewettigd wordt.

In de eerste plaats toch blijkt het uit de voor Probolinggo geleverde monographiën, dat men hier niet alleen de grondbezitters, *kentjeng's* geheeten, bij de kultuur heeft ingedeeld, gelijk uit den aard der zaak had behooren te geschieden, omdat de gedwongen kultuur, als in zekeren zin een last op den grond, slechts den bezitter van den grond kan worden opgelegd, — maar ook landbouwers zonder velden of *paroäns*, en zelfs anderen, bekend onder den naam van *kendo's*, die noch grondbezitters, noch landbouwers zijn, doch die, zonder van den landbouw een hoofdbedrijf te maken, daaraan toch meermalen, gewoonlijk voor rekening van anderen, deelnemen.

Die regeling, waartoe men van lieverlede schijnt te zijn gekomen, ten einde aan de suikerkultuur, voor welke de krachten der landbouwende bevolking met velden waarschijnlijk tekort schoten, de uitbreiding te kunnen geven, welke zij hier heeft erlangd, — brengt mede, dat de beide laatstgenoemde kategoriën voor hetgeen zij met hunnen arbeid tot de kultuur bijdragen, niet meer genieten dan de helft van hetgeen aan plantloon zuiver overblijft, na aftrek der verschuldigde landrente en gemaakte kosten.

Er ligt in die op de *adat* berustende schikking in zekeren zin niets onbillijks, — daar het toch voor den bezitter van een stuk grond hard moet vallen, zijnen grond gratis te moeten afstaan, ten einde dien te laten beplanten door een ander, die met het voordeel er van geheel zou gaan strijken; maar toch is het niet waarschijnlijk, dat de zoogenaamde *paroäns* en *kendo's*, zoodra de dwang voor hen zal hebben opgehouden, zich lang zullen laten vinden, om aan de teelt te blijven deelnemen op eenen voet, die, zonder nog te spreken van de kosten, welke zij zelven te maken kunnen hebben, voor eenen veldarbeid van niet veel minder dan 100 dagen, zoo weinig remunera-

tief is en blijven moet, zoo lang het plantloon niet hooger loopt, dan tot nu toe het geval is geweest. En mogten zij zich daaraan onttrekken, gelijk wel te verwachten is, dan zou het voor het minst te betwijfelen vallen, of de alzoo aan hare eigen krachten overgelaten landbouwende bevolking met velden de teelt, gesteld al eens, dat die voordeelig voor haar kon heeten, zou kunnen en willen voortzetten tot schade voor de teelt niet alleen van andere meer voordeel afwerpende tweede gewassen, maar ook der voor hare voeding benoodigde artikelen, zoo als *padi*, *djagong* en wat dies meer zij.

Behalve dat, is hierdoor en in verband met de suikerkultuur een staat van zaken ontstaan, die, afgescheiden van het vorafgegane, bij opheffing van den dwang, de vrijwillige voortzetting der teelt niet weinig onzeker maakt.

In de behoefte aan water bij de fabrieken voor de vermaling van het suikerriet en in de daaruit ontstane moeijelijkheid, om, bij versnippering van den aanplant over het geheele aan eene suikeronderneming verbonden distrikt, al de met suikerriet te beplanten velden behoorlijk te besproeijen, schijnt hier een groot bezwaar te hebben bestaan tegen eene dessa's-gewijze beplanting, en, behalve aan andere redenen, is het waarschijnlijk ook daaraan toe te schrijven, dat men hier de voorkeur heeft gegeven aan eene beplanting in groote geconcentreerde tuinen.

Deze laatste wijze van beplanting bragt evenwel ten aanzien van de daarvoor benoodigde verwisseling van gronden, in verband tot het hier bestaand individuëel grondbezit, zoo vele moeijelijkheden mede, dat, om die te voorkomen, in vele, zoo niet in alle dessa's de werkelijke grondbezitters er toe overgingen, om een gedeelte van hunne gronden eens voor altijd voor de kultuur ten beste te geven en om den alzoo afgestanen grond als gemeen goed te beschouwen. Vandaar waarschijnlijk de zoo geringe gelegenheid tot verwisseling, waarop wij reeds gewezen hebben, daar de bevolking vermoedelijk de uitgestrektheid, die zij alzoo prijs gaf, zoo naauw mogelijk heeft willen beperken.

Kan men, uit hetgeen de landbouwende bevolking met velden zich ten behoeve der haar opgelegde verpligte suikerteelt heeft moeten getroosten, reeds eenigzins nagaan, dat hare ingenomenheid met die kultuur, althans op haren tegenwoordigen voet, niet groot kan zijn; nog eene andere omstandigheid bestaat er, welke niet heeft kunnen strekken, om haar de zaak welgevalliger te maken.

Gelijk overal, waar op Java individuëel grondbezit onder de bevolking bestaat, zijn de hoofden, onverschillig langs welken weg of door welke middelen, ook hier de grootste bezitters van gronden geworden. Hoezeer het bij de invoering van het kultuurstelsel niet in de bedoeling schijnt te hebben gelegen, om hen eenig regtstreeksch deel in de kultures te doen nemen en om hun belang er bij zich verder dan tot het genot der voor hunne bemoeijingen toegezegde kultuurprocenten te doen uitstrekken, hebben zij evenwel hier als groote grondbezitters zich een belangrijk deel in die kultuur weten te bezorgen, — schijnen zij regtstreeks betrokken te zijn geweest bij den zoo even vermelden afstand van gronden en hebben zij daartoe van het hunne bijgedragen, ten einde dat gedeelte hunner gronden, hetwelk niet in de gemeenschap viel, bevrijd te houden van kultuurpligtigheid, terwijl het hun tevens niet aan gelegenheid kon ontbreken, om het afgestane voor hen, door *paroäns* tegen de helft van de zuivere opbrengst te doen bewerken.

Het aandeel in de uit te betalen plantloonen, dat zij zich alzoo reeds dadelijk verschaften, hebben zij evenwel gaandeweg weten te vergrooten. — Doch laat ons, om zeker te zijn, dat de juiste toestand door ons wordt aangegeven, hier opnemen, hetgeen dienaangaande in het overzigt betreffende Probolinggo aangetroffen wordt.

„Het is landsgebruik," zoo luidt het daar [1], „dat de zoogenaamde *paroän* nimmer meer kan „genieten dan de helft der opbrengst van zij„nen arbeid, omdat de grond, dien hij bewerkt „en bebouwt, altijd is de eigendom eens ande„ren. Hij, — de *paroän*, — maakt dan ook „op niet meer aanspraak.

„Vele dessa's hebben den afstand van den „benoodigden grond voor hare suikerrietaan„plantingen zoodanig geregeld, dat het ge„deelte, voor suikerriet vereischt, als het ware „gemeentegrond is geworden.

„Een hoofd nu, aandeel wenschende te be„komen in de betaling van plantloon, doet een „gedeelte der aanplanting bewerkstelligen, of „hij laat de indeeling dier *paroäns* op zijn naam „over aan het dessabestuur. De *paroän* weet, „dat hij in geen geval meer dan de helft van „de betaling kan ontvangen. Naarmate er meer „*paroäns* zijn ingedeeld, behoeven er minder „grondbezitters tot den veldarbeid te worden „geroepen. Deze, de grondbezittende landbou-

---

[1]) Zie op pag. 4 van het overzigt, de achtste alinea.

„wers, — die aanspraak zouden kunnen maken „op een gedeelte van de opbrengst der suikerrietvelden, maar dezelve als afgestane gronden beschouwen, waartoe ieder een deel van „het zijne heeft bijgedragen, zonder dat echter „ieders aandeel te herkennen is, omdat het „een algemeene tuin is geworden, — deze „grondbezittende landbouwers reclameren in „den regel niet. Zelven medeplantende, genieten zij het volle plantloon, omdat de grond „primitief als hun eigendom en dien van de „mede-grondeigenaren der dessa beschouwd „werd. Geen suikerriet plantende, deelen zij „ook niet in de opbrengst van eenen grond, „die eenmaal als het ware voor de suikerkultuur ten beste is gegeven.

„Onder zulke omstandigheden valt het dus „den hoofden niet moeijelijk zich een aandeel „in de suikerriet-plantloonen te verzekeren „dáár, waar de bovenbedoelde regeling in de „dessa met betrekking tot grondafstand bestaat, zelfs zonder dat hunne velden met suikerriet beplant worden.

„Zijn de zoogenaamde *paroäns* in meerdere „of mindere mate persoonlijk afhankelijk van „de hoofden, op wier namen of voor welke „zij zijn ingedeeld als planters, dan laat het „zich denken, dat zij nog wel meer dan de „helft van het plantloon zullen moeten afstaan."

Uit de voorafgegane aanhaling blijkt, hoe de hoofden het in hunne magt hebben, om zich het genot te verschaffen van een groot deel der plantloonen in die dessa's, waarvan de grondbezittende bewoners een gedeelte hunner gronden ten beste der kultuur hebben afgestaan; zoodat, wanneer bijv. een twintigtal grondbezitters daartoe het hunne hebben bijgedragen en de hoofden zoo veel menschen, om in *paroän* te werken, voor den arbeid in den gemeenschappelijken suikerriettuin weten te doen indeelen, dat slechts een klein gedeelte der werkelijke grondbezitters behoeft te worden opgeroepen, de helft van hetgeen als plantloon verschuldigd is of uitgekeerd wordt voor den arbeid der *paroäns* of *kendo's* aan die hoofden toevalt; maar tevens ziet men er uit, hoe storend hier op de huishouding der Javaansche landbouwende bevolking is ingewerkt door een stelsel, dat nog wel heette geheel in overeenstemming met die huishouding te zijn.

Het is niet waarschijnlijk, dat men tot den zoo even beschreven toestand zou zijn gekomen zonder de uitbreiding, hier aan de suikerteelt gegeven, ten minste niet zonder de zoo groote uitgestrektheid der aanplantingen voor het meerendeel der fabrieken. Wij maken daarvan zoo zeer geen verwijt, omdat, zoo lang men niet voorgelicht werd door de kennis, die men later heeft opgedaan van hetgeen er èn voor eene goede teelt van het riet, èn voor eene behoorlijke bereiding van suiker uit het sap gevorderd werd, in het kultuurstelsel, — waarbij het wezenlijk belang der landbouwende bevolking, in weêrwil dat het tegendeel werd beweerd, zoo jammerlijk is verwaarloosd, — eene eigenaardige strekking lag, om, onverschillig langs welken weg, tot eene groote produktie te komen; en, — terwijl het streven er naar geprikkeld werd *aan den eenen kant* door de geringe prijzen, waartegen de regering zich de suiker door de fabriekanten liet leveren, *aan den anderen kant* door het natuurlijk daaruit voortvloeijend verlangen, om de fabriekanten daartoe in staat te stellen door eene groote produktie, zouden hunne zoo kostbare ondernemingen eenig voordeel afwerpen, bedacht men niet, of liever zag men niet in, dat die weg onvermijdelijk tot eenen staat van zaken moest leiden, waarin niet alleen verdere vooruitgang, maar ook het volhouden van het eenmaal tot stand gebragte onmogelijk zou worden.

Het jongste onderzoek naar de suikerkultuur had wel geleid tot het voorstel, om als regel aan te nemen, dat de aanplantingen der fabrieken zoo veel mogelijk dessa'sgewijze moesten geschieden en tot een maximum van 400 bouws moesten worden gereduceerd; maar het was te onvolledig en daardoor te eenzijdig, om op onwederlegbare gronden en op de overtuigendste wijze aan te toonen, dat en waarom men tot dien regel moest komen. Had het zich niet enkel bepaald bij de vraag, wat der bevolking aangenamer kon zijn, eene beplanting in groote nabij de fabrieken geconcentreerde tuinen, dan wel voor iedere dessa op hare eigen gronden, — niet enkel bij hetgeen in de suikerkultuur voor de bevolking drukkende kon zijn met opzigt tot de verschillende dienstprestatiën, welke zij ten behoeve der suikerondernemingen te doen had; — had het zich buitendien bewogen op het terrein der landbouwkunde, om te weten te krijgen, wat deze ter bevordering der teelt zelve kon aan de hand geven, — zoo mede op dat der fabriekmatige bereiding, om te komen tot de kennis, of en in hoe ver die aan de meest billijke aan haar te doene eischen voldeed, zoo zou men resultaten hebben erlangd, die op eene onweêrlegbare wijze de noodzakelijkheid hadden aangetoond van, — maar ook den weg zouden hebben aangewezen om te komen tot eene geheele herziening van

de grondslagen, waarop de Javasche suikerproduktie rustte, ten einde, zonder het voordeel der regering en der fabriekanten uit het oog te verliezen, haar bovenal voordeelig en mitsdien aangenaam voor de bevolking te maken. In stede van dien is het gevolg, aan dat onderzoek gegeven, uiterst onbeduidend geweest niet alleen, maar heeft zelfs datgene, wat men gedaan heeft, tot niets anders geleid, dan om, zonder eenig nut voor de bij die produktie betrokken partijen, de geheele zaak zelve te ondermijnen en uit haar verband te rukken.

Niet minder dan de Soerabajasche suikerproduktie en die van andere gewesten kan de Probolinggosche ons voorlichten omtrent hetgeen er in werkelijkheid aan ontbreekt en ter verbetering te doen valt. Door geene dessa's gewijze beplanting, zelfs door geene teruggaaf aan de regtmatige bezitters van de door hen in der tijd voor de suikerkultuur ten beste gegeven gronden, evenmin als door een einde te maken aan de machinatiën der hoofden, om zich een onwettig deel der plantloonen te bezorgen, zal de bevolking met de kultuur verzoend worden en deze daardoor in de toekomst verzekerd zijn, zoo lang de fabrieken zelve, door gebrekkige inrigting en meer nog door onvoldoende capaciteit, niet bij magte zijn, om uit het sap, dat van het geteelde riet wordt verkregen, gelijk hier, meer dan 50 à 60 % zuivere suiker te halen [1]).

Bezoeki. In 1862, en ook in 1864, volgens den *Indischen Almanak* voor dat jaar, had men hier 5 met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, te weten:

in het regentschap Bezoeki:	
De Maas, in het distrikt Bezoeki, met	400 bouws
Boedoean, in het distrikt Mandingan, met	400 "
in het regentschap Panaroekan:	
Wringin Anom, in het distrikt Panaroekan, met	400 "
Pandji, in het distrikt Kapongan, met	500 "
Olean, in het distrikt Sitoebondo, met	300 "
Te zamen. . . .	2,000 bouws

Bij eene vergelijking van deze opgaaf met die van tabel N°. I, op pag. 478, ziet men evenwel, dat de totale aanplant in de drie eerste jaren van ons tijdvak 2,200 bouws heeft bedragen, en in de drie laatste jaren op 2,000 bouws gebragt en dus met 200 bouws verminderd is, waarmede de aanplant van Wringin Anom van 600 op 400 bouws werd gereduceerd.

Daarmede is het gemiddeld van aanplant per fabriek van 440 bouws, gelijk het vroeger was, gebragt op het normaal cijfer van 400 bouws. Uit de hierboven gedane opgaaf blijkt evenwel, dat dat normaal cijfer niet voor alle de fabrieken van Bezoeki geldt, daar Pandji eenen aanplant van 500 bouws en Olean eenen van slechts 300 bouws behouden heeft.

Wij laten hier volgen het drietal tabellen, dat wij, gelijk van die der voorafgegane residentiën, zoo ook van de suikerproduktie van Bezoeki in 1859 hebben vervaardigd.

---

[1]) Uit de 3e tabel toch blijkt, dat in gewigt de produktie van het tiental Probolinggosche fabrieken in 1859 gemiddeld niet meer heeft bedragen dan 60.75 % van het gewigt aan zuivere suiker in het sap aanwezig. Neemt men nu aan, dat in de geproduceerde suiker zelve, welke voor $^1/_5$ gedeelte heeft bestaan uit gemiddeld N°. 12, niet meer dan 93 % zuivere suiker is geweest, dan komt de zaak daarop neder, dat door die produktie ongeveer $56^1/_2$ % van de zuivere suiker is verkregen, waarvan alleen dus het verlies, ongerekend de mindere opbrengst van sap, hetzij door lang werken, hetzij door eene niet genoegzaam krachtige persing, hetzij eindelijk door hetgeen de teelt zelve te wenschen laat wegens onvoldoende verwisseling van gronden, — niet meer of minder dan $43^1/_2$ % bedraagt. Ditzelfde geldt evenzeer ten aanzien der produktie van Soerabaja en de meeste der andere gewesten.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN HET VIJFTAL FABRIEKEN IN BEZOEKI.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrekt-heid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan	
						Suiker N°. 18, aan het Gouvernement geleverd.	Suiker ter vrije beschikking der fabriekanten verbleven, — waarvoor gemiddeld stelle N°. 14.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.
Boedoean	400	121	805,400	9,026,867	14,116.07	8,803.01	5,313.06
De Maas	400	101	964,400	9,024,000	14,164.99	8,981.60	5,183.39
Wringin Anom. . .	600	155	1,314,900	10,824,000	21,461.89	9,000.—	12,461.89
Pandji.	500	106	1,363,500	13,692,500	28,002.—	14,000.—	14,002.—
Olean	300	89	853,200	8,118,900	13,069.70	7,500.—	5,569.70
Bezoeki	2,200	572	5,301,400	50,686,267	90,814.65	48,284.61	42,530.04

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,		Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,		
			per bouw.	per pikol suiker.	per bouw.	per bos suikerriet.	per pikol suiker.
Boedoean	3.64 bouws	3.31 bouws	2,013^{5}	57.06	22,567	11.20^{8}	639.48
De Maas	3.64 〃	3.96 〃	2,411	68.08	22,560	9.36	637.07
Wringin 'Anom. . .	5.46 〃	3.87 〃	2,191^{6}	61.27	18,040	8.23	504.34
Pandji.	4.55 〃	4.72 〃	2,727	48.70	27,385	10.04	489.—
Olean	2.73 〃	3.37 〃	2,844	65.28	27,063	9.51^{6}	621.20
Bezoeki	4.— bouws	3.85 bouws	2,409^{7}	58.37	23,039	9.56	558.13

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Opgegeven gemiddeld gehalte van het sap, naar den areometer van BEAUMÉ:	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker aanwezig		De werkelijke produktie heeft bedragen		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker,	Terwijl het gemiddeld nummer der geproduceerde suiker vermoedelijk is geweest:	*AANMERKING.*
		in het geheel pikols.	per bouw pikols.	in het geheel pikols.	per bouw pikols.			
Olean	8.5 °	21,361.61	71.20^5	13,069.70	43.56	61.19 %	N°. 16.30	In deze tabel zijn de fabrieken gerangschikt naar de verkregen resultaten, bij de voorlaatste kolom aangewezen.
Boedoean	8.—°	22,274.23	55.68^5	14,116.07	35.29	63.37 "	" 16.50	
Pandji	10.—°	42,899.—	85.79^8	28,002.—	56.—	65.27 "	" 16.—	
Wringin Anom . . .	9.—°	30,266.60	50.44^4	21,461.89	35.77	70.91 "	" 15.67	
De Maas	7.—°	19,330.49	48.32^6	14,164.99	35.41	73.28 "	" 16.53	
Bezoeki	ruim 8.65°	136,131.93	61.88	90,814.65	41.28	66.71 %	N°. 16.12^7	

Uit het op pag. 502 door ons medegedeeld staatje blijkt, overeenkomstig de geleverde monographiën ten dienste van het jongst gedaan onderzoek naar de suikerkultuur, dat van de velden der suikerrietplantende bevolking in dit gewest eene uitgestrektheid van niet minder dan 16,072 bouws als geschikt voor de suikerteelt aanwezig was, doch dat daarvoor slechts afgezonderd was eene uitgestrektheid van 7,041 bouws; dat is, dat, terwijl bij eenen aanplant ad 2,200 bouws, gelijk men tijdens het onderzoek en ook gedurende de drie eerste jaren van ons tijdvak had, er gelegenheid bestond tot eene ruim 7malige verwisseling van gronden, men zich om verschillende redenen tevreden heeft moeten houden met iets meer dan 3 maal te verwisselen.

Indien dit niet reeds voldoende ware, om te doen vermoeden, dat de saprijkheid van het riet niet groot kan zijn, zoo zouden de in 1859 verkregen resultaten ons tot meerdere overtuiging dienaangaande kunnen brengen. — Uit de 2e tabel blijkt, dat in dat jaar gemiddeld per bouw zijn verkregen 23,039 en per bos suikerriet 9.56 Nederlandsche kannen sap, — eene opbrengst verre beneden die in de drie laatstvoorgaande residentiën. Daar echter in Probolinggo de gelegenheid tot verwisseling der gronden nog geringer is dan hier, zoo mag men het tevens er voor houden, dat de Bezoekische gronden, althans die welke meer bepaald voor de suikerkultuur zijn afgezonderd, in geschiktheid voor die kultuur bij de Probolinggosche achterstaan.

Wanneer men in aanmerking neemt, dat, behalve Wringin Anom, voor welke fabriek een cijfer van 155 werkdagen wordt opgegeven, de vijf andere fabrieken, met eenen gezamenlijken aanplant van 1,600 bouws, slechts 417 werkdagen te zamen tellen en eene hoeveelheid van 3,986,500 bossen suikerriet hebben vermalen, dat is nagenoeg 9,560 bossen per etmaal [1]), dan bestaat er wel eenige reden om te denken, dat eene krachtige persing onder eene zoo belangrijke dagelijksche vermaling moet hebben geleden. Opmerkelijk althans is het, dat Boedoean, — bij welke fabriek het geringste getal bossen suikerriet, namelijk 6,657, per etmaal is vermalen, — de grootste opbrengst van sap per bos heeft gehad; maar wanneer men tegenover dit een en ander stelt:

1°. dat Wringin Anom met eenen aanplant van 600 bouws, de grootste van het vijftal, de geringste opbrengst van sap per bouw en per bos suikerriet heeft gehad;

2°. dat daarentegen de grootste opbrengst van sap per bouw is verkregen bij de fabrieken Pandji en Olean, wier oprigting van latere dagteekening is, dan die der drie andere;

3°. dat de zoo veel belangrijker opbrengst van sap per bouw voor Pandji en Olean niet zoo zeer het gevolg is van grootere saprijkheid van het suikerriet, als wel van eene, in vergelijking met de drie andere fabrieken, veel aanzienlijker opbrengst van riet per bouw;

dan schijnen de meerdere of mindere geschiktheid der gronden en bovenal de geringe gelegenheid tot verwisseling wel hoofdzakelijk in aanmerking te moeten worden genomen ter verklaring der niet zeer bevredigende opbrengst van sap.

Uit het betreffende den staat der suikerkultuur in dit gewest geleverd overzigt, te vinden onder de door de regering gepubliceerde stukken nopens het jongste onderzoek naar die kultuur, blijkt, dat bij de aanplantingen der fabrieken Wringin Anom, Pandji en Olean, alle drie in de afdeeling Panaroekan gelegen, 5,000 suikerrietplanters zijn ingedeeld, en dat daaronder 1,600 planters zijn, die, van grondbezit verstoken en altijd op gronden van anderen moetende planten, voor hunnen arbeid, even als in het Probolinggosche, niet meer kunnen genieten dan de helft van het door de fabriekanten verschuldigd plantloon. — Aan deze indeeling van niet-kultuurpligtigen wilde men, tijdens het onderzoek, ook hier een einde gemaakt hebben, omdat zij onbillijk en drukkende was voor hen, die er in begrepen waren, terwijl het genot van slechts de helft van het plantloon, — eene zoo onevenredige betaling voor den te verrigten arbeid, — niet strekken kon tot aanmoediging, om zich met lust en zorg van de opgelegde verpligting te kwijten. Om deze reden werd de vermindering der aanplantingen van Wringin Anom en Pandji, respectivelijk ad 600 en 500 bouws, tot eene uitgestrektheid van 400 bouws aanbevolen; terwijl dan tevens die van Olean ad 300 bouws op 400 zou kunnen gebragt worden.

Hoezeer eene meer algemeene vermindering van den aanplant der verschillende fabrieken ook zou gestrekt hebben, om de gelegenheid

[1]) Met eene vermaling van 23 uren per etmaal bedraagt dit nagenoeg 416 bossen per uur en ongeveer 7 bossen of ruim 173 suikerrietstokken per minuut. Met één molen werkende, is, bij eene vermaling van een zoo groot getal stokken per minuut, eene krachtige persing van het riet niet zeer waarschijnlijk.

tot verwisseling der gronden, die hier, even als in Probolinggo, waarschijnlijk in verband tot het individuëel grondbezit, zeer beperkt is, iets ruimer te maken en zoodoende de over het algemeen niet zeer voldoende opbrengst van sap te verbeteren, was de vermindering van den aanplant van Wringin Anom met 200 bouws het eenige gevolg, dat het bedoeld onderzoek hier heeft gehad.

Op het stuk der suikerbereiding staat het gemiddeld der in 1859 bij de Bezoekische fabrieken verkregen resultaten veel achter bij dat in Pasoeroewan, maar daarentegen hooger dan dat der Soerabajasche en Probolinggosche fabrieken. Maar men moet hierbij niet uit het oog verliezen, dat eene vergelijking van het gemiddeld resultaat van een 5tal fabrieken met dat van een 10-, 17- of 18tal fabrieken niet billijk is, daar er veel meer kansen voor zijn, dat de vergelijking ten gunste van het kleinste getal uitvalt dan omgekeerd. Uit dat oogpunt mag men het er voor houden, dat het werken der Pasoeroewansche fabrieken verre staat boven dat der Bezoekische fabrieken, terwijl de laatsten niet beter gewerkt hebben dan misschien de grootste helft der Soerabajasche en Probolinggosche fabrieken. Alleen daarin dat de Bezoekische fabrieken over het algemeen zoo veel korter gewerkt hebben, kan — voor zoo ver dit soms niet moet worden toegeschreven aan meer krachtige medewerking, die de ondernemers van de zijde van het gewestelijk bestuur kunnen ondervonden hebben, — iets gunstigs gelegen zijn met opzigt tot het punt der al of niet voldoende capaciteit der fabrieken. — Wanneer men evenwel daarbij in het oog houdt:

1°. dat, uitgezonderd Pandji, voor de vier andere fabrieken de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap niet groot is geweest, namelijk gemiddeld 79,386 Nederlandsche kannen per etmaal, en

2°. dat daarentegen van Pandji, bij welke fabriek dagelijks gemiddeld 129,175 Nederlandsche kannen sap zijn verwerkt, de resultaten vrij middelmatig zijn [1],

dan schijnt men het er voor te mogen houden, dat over het algemeen de capaciteit der Bezoekische fabrieken niet zoo geheel boven allen twijfel verheven is.

In hoever een plantloon van nagenoeg *f* 117½, dat, blijkens de tabel N°. IV*a* (pag. 483), hier gedurende zes jaren gemiddeld per bouw is genoten, na aftrek van de landrente, ad gemiddeld *f* 12.57 per bouw, en van de kosten, die de suikerrietplanters te maken hebben, kan worden beschouwd als op te wegen tegen het voordeel, dat de teelt van *padi* of van andere tweede gewassen geeft, is mede niet met zekerheid uit te maken.

Wanneer men nagaat, dat, blijkens onze tabel N°. 8, op pag. 103 van dit Deel, in het tijdvak van 1856—1860, de gemiddelde produktie van *padi*, berekend over de drooge zoowel als over de natte rijstvelden, hier ruim 31½ pikols per bouw heeft bedragen, en dat de produktie der natte rijstvelden, welke bij voorkeur voor de suikerkultuur genomen worden, waarschijnlijk eenige pikols per bouw meer heeft bedragen, dan zou misschien het genoten plantloon tegenover de steeds stijgende *padi*-prijzen [1]), als niet remuneratief beschouwd moeten worden. Wel blijkt uit de stukken, betreffende het gedane onderzoek naar de suikerkultuur gepubliceerd, dat de landbouwende bevolking tevreden is met de hier bestaande regeling; maar die tevredenheid sproot niet zoo zeer voort uit eene overtuiging, dat de suikerteelt meer voordeel geeft dan de *padi*-teelt, als wel daaruit, dat een groot gedeelte van de velden dier landbouwende bevolking daardoor bevrijd blijft, van voor de suikerteelt te worden gebezigd; terwijl aan haar tevens de helft toevalt van het plantloon, verdiend door den arbeid der suikerrietplanters, die, geen eigen gronden bezittende, op gronden van anderen moeten planten. — Ook hier mag men het veilig er voor houden, dat, zonder verbetering der kultuur door eene meer ruime verwisseling der gronden, ten einde tot eene grootere opbrengst van sap te komen, en zonder doelmatige verbeteringen van de zijde der ondernemers, ten einde door eene wel spoedige, maar daarom niet minder zorgvuldige bewerking van het sap meer van de daarin aanwezige suiker er uit te halen, hetgeen niet zoo zeer te verkrijgen is door allerlei kostbare

[1]) In 1859 toch bedroeg het gewigt der werkelijke produktie van Pandji 65.27 % van het gewigt aan zuivere suiker in het sap aanwezig. Neemt men nu aan, dat in de geproduceerde suiker voor ongeveer 93 % zuivere suiker is geweest, dan volgt uit een en ander, dat de produktie van Pandji in 1859 vertegenwoordigt 60.6 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap, waarvan dus nagenoeg 40 % is verloren gegaan.

[1]) Welke hier, volgens het regeringsverslag over 1862 zich bewogen hebben tusschen een maximum van *f* 6.42 en een minimum van *f* 3.79, dat is gemiddeld *f* 5.10 per pikol.

maatregelen, die veelal door geen daaraan geëvenredigd voordeel worden opgewogen, als wel door voldoende capaciteit en doelmatige inrigting der fabrieken en door eene ruime voorziening in al hetgeen er voor een behoorlijken en geregelden gang der werkzaamheden vereischt wordt, er weinig uitzigt bestaat, dat de suikerkultuur geheel vrijwillig en zonder eenige bemoeijenis der regering door de landbouwende bevolking zou worden aangehouden.

Banjoemaas. In dit gewest vindt men slechts ééne suikeronderneming, met name Kali Bagor, in het distrikt Soekaradja, regentschap Banjoemaas. De aanplant voor deze fabriek, welke, blijkens de tabel N°. I (pag. 478), in de eerste jaren van ons tijdvak nog 400 bouws bedroeg, werd met het jaar 1859 gereduceerd tot eene uitgestrektheid van 320 bouws.

Wij hebben niet kunnen nagaan, om welke reden tot die vermindering van aanplant is overgegaan, daar er in de voor het jongste onderzoek geleverde monographie geen sprake van is geweest. Alleen blijkt het, dat eene dessa'sgewijze beplanting ook hier als zeer wenschelijk werd beschouwd. Mogelijk is het derhalve, dat men daartoe is overgegaan en dit doende van zelve tot de overtuiging is gekomen, dat zij zonder vermindering van den aanplant niet zou zijn vol te houden.

Wat hiervan wezen moge, met het oog op de niet zeer gunstige resultaten dezer fabriek, wier produktie, gelijk uit de tabel N°. III*a*, op pag. 481, blijken kan, gedurende ons zesjarig tijdvak niet meer dan 25 pikols per bouw heeft bedragen, kan die vermindering voor de suikerrietplantende bevolking niet dan welgevallig geweest zijn. Zij toch heeft in het geheele tijdvak aan plantloon niet meer dan *f* 73.31 gemiddeld per bouw ontvangen; — en deze betaling, waarvan nog afgetrokken moeten worden de landrenten, ad gemiddeld *f* 9.21½ per bouw [1]), en de kosten, welke de bevolking ten behoeve der suikerkultuur te maken heeft, zijn dan ook op zich zelve weinig geschikt, om die bevolking in de kultuur smaak te doen vinden.

De redenen voor de ongunstige resultaten der fabriek Kali Bagor moeten evenwel niet alleen, zelfs niet hoofdzakelijk, in het werken der fabriek worden gezocht, althans te oordeelen naar de produktie van 1859; maar tevens ook in den aanplant zelven.

Daar wij slechts met ééne fabriek te doen hebben, zal het niet noodig zijn hier het gewone drietal tabellen van die produktie van 1859 te geven, en meenen wij te kunnen volstaan met eene opgaaf van de volgende dienaangaande vermelde bijzonderheden.

Met eenen aanplant van 320 bouws kreeg de fabriek in dat jaar 638,720 bossen suikerriet of 1,996 bossen per bouw.

De hoeveelheid sap daaruit verkregen bedroeg 5,306,000 Nederlandsche kannen, dat is ruim 16,581 kannen per bouw, en nagenoeg 8.31 kannen per bos suikerriet.

Het gemiddeld gehalte van het sap is opgegeven ad 7.25°, hoezeer het afwerken van den oogst in 98 dagen, dus betrekkelijk in eenen korten tijd, anders een hooger gehalte had doen verwachten.

Het blijkt daaruit, dat de opbrengst van sap per bouw en per bos suikerriet vrij schraal was. Het is mogelijk, dat de persing van het suikerriet krachtiger had kunnen zijn, maar eene vermaling van gemiddeld 6,518 bossen per etmaal geeft geene aanleiding tot het vermoeden, dat althans meer bijzonder door de spoedige vermaling eene krachtige persing er onder heeft behoeven te lijden.

In verband tot het opgegeven gemiddeld gehalte heeft het gewigt van zuivere suiker, in de geheele hoeveelheid sap voorhanden, ongeveer 11,795.63 pikols bedragen of ruim 36.86 pikols per bouw. Daarentegen wordt de produktie opgegeven ad 7,967.87 pikols of 24.90 pikols per bouw, zoodat het gewigt der geproduceerde suiker ruim 67.56 % van het gewigt der zuivere suiker is geweest. Dit nu is wel geene schitterende uitkomst, maar staat toch hooger dan hetgeen men als het gemiddeld resultaat der gezamenlijke fabrieken op Java kan beschouwen.

Maar al had de fabriek Kali Bagor in gewigt 75 % gekregen van het gewigt aan zuivere suiker, dat, gelijk wij zoo even zagen, niet meer dan 36.86 pikols per bouw is geweest, dan nog zou hare produktie per bouw niet hooger dan 27.64 pikols hebben bedragen.

Het is dan ook voor een groot, misschien wel voor het grootste gedeelte in den aanplant zelven, en bij gevolg in de schrale opbrengst van sap, dat wij de redenen voor de ongunstige resultaten van Kali Bagor hebben te zoeken, — en wat zou men in dit opzigt ook meer kunnen verwachten met eene zoo geringe gelegenheid tot verwisseling van gronden als hier bestaat? Uit het door ons, op pag. 502, geleverd staatje blijkt, dat, tijdens het onderzoek naar de suikerkultuur, toen de

---

[1]) Zie de tabel N°. V*a*, op pag. 486.

aanplant van Kali Bagor nog 400 bouws bedroeg, men daarvoor niet meer dan 800 bouws had afgezonderd, zoodat om het andere jaar op dezelfde gronden moest geplant worden. — Door vermindering van den aanplant tot 320 bouws is dus de gelegenheid tot verwisseling wel iets ruimer geworden, maar toch altijd hoogst onvoldoende gebleven. Al bezigde men al de voor de suikerkultuur geschikte, aan de suikerrietplantende bevolking toebehoorende gronden, waarvan de uitgestrektheid bij het staatje is opgegeven ad $981^1/_4$ bouws, dan nog zou een aanplant zelfs van 200 bouws geene gelegenheid geven tot eene vijfmalige verwisseling.

Men mag het er dus veilig voor houden, dat, even als de beide Rembangsche ondernemingen Teelis en Wringin Agoong, zoo ook Kali Bagor geene gunstige toekomst te wachten heeft en behoort tot die fabrieken, welke, zoo de ondernemers er niet slecht bij staan, althans voor de bevolking alles behalve voordeelig zijn. Dit is te meer te bejammeren, omdat het uit de voor het onderzoek geleverde monographie betreffende deze onderneming blijkt, dat het met de welvaart dier bevolking niet gunstig gesteld is.

Madioen. In deze residentie heeft men twee fabrieken, namelijk:

in het regentschap Ngawi:

Poerwodadi, in het distrikt Poerwodadi, met . . . . 400 bouws

en in het regentschap Magettan:

Redjo Sari, in het distrikt Gorang Gareng, mede met . . . . . 400 „

Te zamen. . . . 800 bouws

De uitgestrektheid van den aanplant dier beide fabrieken is niet alleen gedurende het geheele zesjarig tijdvak van ons onderzoek, maar ook tot in 1864, volgens den *Indischen Almanak* voor dat jaar, dezelfde gebleven.

Het drietal tabellen, dat wij hier van de bij die twee ondernemingen in 1859 verkregen resultaten laten volgen, geeft ten aanzien van het werken dier fabrieken een vrij ongunstig denkbeeld.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN HET TWEETAL FABRIEKEN IN MADIOEN.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabricken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan N°. 18.	Waarvan N°. 16.	Waarvan Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld stelle N°. 14.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Redjo Sari. . .	400	107	992,800	7,908,000	15,733.83	9,627.21	27.47	6,077.15
Poerwodadi . .	400	112	1,382,800	11,064,600	20,011.—	9,200.—	5,150.—	5,661.—
Madioen. . . .	800	219	2,375,600	18,972,600	35,744.83	18,827.21	5,177.47	11,738.15

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken, per bouw.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken, per pikol suiker.	Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, per bouw.	Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, per bos suikerriet.	Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, per pikol suiker.
Redjo Sari. . .	3.64 bouws	3.74 bouws	2,482	63.10	19,770	7.96	502.6
Poerwodadi . .	3.64 〃	3.57 〃	3,457	69.10	27,661[5]	8.—	552.97
Madioen. . . .	3.64 bouws	3.65 bouws	2,969[5]	66.46	23,716	7.98[6]	532.46

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Opgegeven gemiddeld gehalte van het sap, naar den areometer van BEAUMÉ:	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker aanwezig in het geheel pikols.	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker aanwezig per bouw pikols.	De werkelijke produktie heeft bedragen in het geheel pikols.	De werkelijke produktie heeft bedragen per bouw pikols.	Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker,	Terwijl het gemiddeld nummer der geproduceerde suiker vermoedelijk is geweest:
Redjo Sari. . .	12.—°	30,217.75	75.58[5]	15,733.83	39.33[5]	52.08 %	N°. 16.45
Poerwodadi . .	10.5 °	36,546.81	91.36	20,011.—	50.02[8]	54.75 〃	〃 16.35
Madioen. . . .	11.15°	66,764.56	83.47[6]	35,744.83	44.68[1]	53.53 %	N°. 16.40

Wat in de eerste plaats de aandacht moet trekken, is het groot getal bossen riet per bouw, dat voor Redjo Sari 2,482 en voor Poerwodadi 3,457 bedraagt; terwijl bij beide ondernemingen het riet vrij schraal schijnt te zijn, daar het niet meer dan ongeveer 8 kannen per bos heeft uitgeleverd. Vandaar ook, dat Poerwodadi, welke fabriek ongeveer 980 bossen per bouw meer had dan Redjo Sari, ook 7,890 kannen sap per bouw meer heeft verkregen, en aan dat verschil moet voornamelijk worden toegeschreven, dat Poerwodadi 50 pikols suiker per bouw heeft gemaakt tegen $39^1/_3$ pikols bij Redjo Sari.

Het is mogelijk, dat eene niet genoeg krachtige persing van het riet tot de schrale opbrengst van sap per bos heeft bijgedragen, en de opgaaf van het getal werkdagen, in verband waarmede gemiddeld per etmaal moet zijn vermalen bij Redjo Sari eene hoeveelheid van ongeveer 9,270, en bij Poerwodadi van ongeveer 12,350 bossen, maakt het niet onwaarschijnlijk, dat de persing onder de dagelijksche vermaling van een zoo aanzienlijk getal bossen heeft geleden; maar — terwijl reeds het zoo groot getal bossen riet per bouw, als hier verkregen zijn, op zich zelve niet pleit voor een krachtig en saprijk gewas, — is het buitendien niet onwaarschijnlijk, dat eene te geringe verwisseling van gronden daartoe bijdraagt. Uit het staatje op pag. 502 blijkt, dat men hier voor de suikerkultuur slechts heeft afgezonderd 2,435 bouws, zoodat bij een aanplant van 800 bouws er slechts gelegenheid voor eene driemalige verwisseling bestaat. Ten aanzien der fabriek Redjo Sari, welke niet alleen minder riet per bouw, maar ook iets minder sap per bos riet heeft gehad, komt daarbij nog de omstandigheid harer ligging in het regentschap Ngawi, waar over het algemeen de vruchtbaarheid van den grond nog al te wenschen overlaat.

Afgescheiden evenwel van het voorafgegane, is het werken der twee Madioensche fabrieken, indien althans de opgaven omtrent de hoeveelheid en het gehalte van sap eenig vertrouwen verdienen, op het stuk der bereiding van suiker uit het verkregen sap, zoo ongunstig, als maar bij weinige fabrieken op Java het geval is.

Redjo Sari geeft een gemiddeld gehalte van sap op van 12° en Poerwodadi van $10^1/_2$°, en het vrij grif afwerken van den oogst bij die beide fabrieken maakt een zoo hoog gehalte ook niet onwaarschijnlijk; maar in verband tot die opgaaf van het gehalte had Redjo Sari in haar sap aan zuivere suiker een gewigt van 30,217.75 pikols of 75.44 pikols per bouw, en Poerwodadi van 36,546.81 pikols in het geheel, of 91.36 pikols per bouw, terwijl daarvan door de werkelijke produktie, niet in kwaliteit, maar in gewigt verkregen is, bij Redjo Sari 52.04 % en bij Poerwodadi 54.75 %. Neemt men nu aan, dat in de geproduceerde suiker voor 93 % zuivere suiker is geweest, dan komt de produktie der beide fabrieken in 1859 bij slot van rekening hierop neder, dat van de in het sap aanwezige zuivere suiker verkregen is bij Redjo Sari 48.60 % en bij Poerwodadi 50.92 %; weshalve het verlies aan zuivere suiker heeft bedragen bij de eerstgemelde fabriek 51.60 % en bij de tweede 49.08 %.

Het is blijkbaar, dat bij de beide fabrieken eene overhaaste en slordige bewerking van het sap plaats heeft gevonden. In hoe ver die het gevolg kan zijn geweest van ondoelmatige inrigting en onvoldoende capaciteit der fabrieken, of wel van de omstandigheid, dat de ondernemers, boven en behalve den Gouvernements aanplant, krachtens met de bevolking aangegane overeenkomsten, nog aanzienlijke aanplantingen laten doen, waarvan het riet niet mag worden vermalen dan na den afloop van den oogst van den Gouvernements aanplant, zoodat zij de bewerking van dien oogst zeer moeten bespoedigen, ten einde het vrijwillig aangeplante riet niet al te zeer te zien achteruitgaan in hoedanigheid, — wagen wij niet bepaald aan te wijzen.

Hoezeer met opzigt tot de laatstbedoelde omstandigheid, de regering, zoo wij ons niet bedriegen, eindelijk tot het besluit moet zijn gekomen, om aan de ondernemers de verpligting op te leggen, het vrijwillig aangeplante riet in opzettelijk daarvoor op te rigten afzonderlijke etablissementen te laten afwerken, zoodat dit in de op kontrakt met het Gouvernement werkende fabriek niet langer mag geschieden, weten wij echter niet, of reeds in 1859 dat verbod was uitgesproken. Het zou moeijelijk vallen, om iets uit te denken, dat minder te verdedigen was dan de maatregel, om aan met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemers te vergunnen, in dezelfde distrikten, waar de Gouvernements aanplantingen moeten geschieden, vrijwillig riet te laten aanplanten en dat riet te laten bewerken op dezelfde fabriek, welke voor het afwerken van den Gouvernements oogst moest dienen. Gelijk zoo veel, wat wij op onzen weg ontmoet hebben, getuigt ook dit, en zeker niet het minst, van stelselloosheid en absentie van kennis omtrent hetgeen er vereischt werd,

om het kultuurstelsel, dat wegens zijnen slechten grondslag reeds zoo weinig levensvatbaarheid bezat, althans zoo lang gaande te houden, en goed gaande te houden, totdat men er iets degelijks en iets gezonds voor in de plaats zou kunnen stellen.

Hetgeen bovendien misschien dienen kan, om ook hier in eene ondoelmatige inrigting en onvoldoende capaciteit der fabrieken de verklaring te zoeken van het hierboven aangetoond zeer ongunstig resultaat, meenen wij te vinden in de geheele geschiedenis der Madioensche suikerproduktie.

Het is bekend, dat in dit gewest het Gouvernement, bij de invoering van het kultuurstelsel, zelf de taak van suikerfabriekant op zich nam. De aanplantingen werden gebragt tot eene uitgestrektheid van 2,100 bouws, en voor de verwerking van het daarvan afkomstige riet had men een vijftal fabrieken. Nadat men het met die eigen produktie zoo ver had gebragt, dat elke pikol suiker, zoo wij ons niet bedriegen, op ƒ 60 kwam te staan, werden de bestaande ondernemingen aan partikulieren overgedaan, onder de voorwaarden, bij de daartoe aangegane kontrakten bepaald.

In 1846 evenwel werd tot de intrekking van drie dier vijf ondernemingen besloten, te weten, Oeteran in het regentschap Madioen, en Djarakan en Madellan in het regentschap Ponorogo. De motiven voor die intrekking vond men in het hoogst gebrekkige der machineriën, de zeer onvoldoende capaciteit der gebouwen, door welk een en ander men niet bij magte was om zelfs maar een zeer middelmatig produkt te verwerken, — voorts in den zeer moeijelijken en kostbaren afvoer der suiker, en eindelijk in het zeer aanzienlijk bedrag van de schulden der ondernemers aan den lande, die tot een cijfer van ruim 7 tonnen gouds waren geklommen; en op grond van dat alles werd tot vernietiging der bestaande kontrakten geprocedeerd.

Met de twee in stand gebleven ondernemingen, Redjo Sari en Poerwodadi, ging het evenwel niet beter, en vier of vijf jaren later moesten de eigenaren, wegens den hoogst ongunstigen staat hunner zaken, zich van hunne ondernemingen ontdoen, en zoo kwamen ze in handen der tegenwoordige eigenaren, die met opzigt tot de aflevering der suiker gunstiger voorwaarden van het Gouvernement verkregen, waardoor het bezwaar van eenen moeijelijken en kostbaren afvoer der suiker voor hen, zoo niet geheel, dan toch grootendeels werd opgeheven.

Uit de hier kortelijk uiteengezette toedragt van zaken blijkt, dat tot op dat oogenblik de toestand der Madioensche fabrieken alles behalve gunstig was geweest, en, ofschoon zulks van de beide ondernemingen, die in het leven zijn gebleven, niet uitdrukkelijk wordt gezegd, is het toch meer dan waarschijnlijk, dat ze beide, niet veel minder dan de drie ingetrokken etablissementen, lijdende waren aan eene gebrekkige inrigting en onvoldoende capaciteit. Zoo veel is zeker, dat in beide die opzigten de toestand dier fabrieken bij haren overgang in handen der latere eigenaren in den volsten zin des woords jammerlijk was. Wel is het bekend, dat die latere eigenaren groote kosten tot verbetering hebben gemaakt, maar verbetering van primitief slecht ingerigte fabrieken kan, wanneer daarbij tevens onvoldoende capaciteit komt, eigenlijk gezegd niet veel meer dan lapwerk zijn; terwijl in zulke gevallen maar twee wegen openstaan, — óf vermindering van den aanplant, waardoor men minder produkt te verwerken krijgt en alzoo de capaciteit van zelf meer voldoende wordt, óf het oprigten van eene geheel nieuwe fabriek, die, met inachtneming van hetgeen door doelmatige inrigting voor eene goede, zorgvuldige en zuinige bewerking der grondstof gevorderd wordt, tevens aan den eisch eener behoorlijke capaciteit voldoet. In zulke gevallen kan het bestaan van fabrieken met radikale gebreken niet anders dan door radikale middelen worden verzekerd en niet door palliativen, hoe kostbaar ook.

In hoe ver van de beide Madioensche fabrieken nog steeds gezegd kan worden, dat zij niet doelmatig ingerigt zijn of geene voldoende capaciteit hebben, weten wij niet; maar de zeer ongunstige resultaten, volgens ons drietal tabellen verkregen, geven, wanneer althans de opgaven omtrent de hoeveelheid en het gehalte van het sap maar eenigzins vertrouwen verdienen, van het werken dier fabrieken geen hoog denkbeeld, — zelfs dan niet, wanneer men daarbij in rekening brengt den nadeeligen invloed, dien het verwerken van het vrijwillig aangeplante riet op de verwerking van den Gouvernements aanplant kan gehad hebben.

Het bij onze tabellen aangewezen ongunstig resultaat der beide fabrieken verdient nog uit een ander oogpunt, en wel meer bijzonder voor zoo ver Poerwodadi betreft, dat wij daarbij eenige oogenblikken stilstaan.

In eene noot op pag. 490 maakten wij melding van een gedrukt verslag, door de Heeren

VAN DOLDER en MORBOTTER aan de Handels-vereeniging te Samarang uitgebragt, omtrent hunne bevinding der resultaten, die bij de gezegde fabriek werden verkregen door het procédé Montclar.

Al nemen wij des noods aan, dat, — gelijk uit dat verslag zou kunnen afgeleid worden, — door aanwending der toestellen, voor het bedoeld procédé benoodigd, eene fabriek van 400 bouws, die bijv. 16,000 pikols 's jaars maakt, 25 % of 4,000 pikols 's jaars meer kan krijgen, — hoezeer het niet aan betwijfeling van een zoo groot voordeel schijnt te hebben ontbroken, — dan nog kan het werken van Poerwodadi, waar, gelijk onze tabellen aantoonen, in 1859 naauwelijks 50 % van de in het sap aanwezige zuivere suiker is verkregen, en waar dus nagenoeg 50 % verlies heeft bestaan, bezwaarlijk tot maatstaf van dat groote voordeel worden genomen.

Wij laten daar, dat op de door de Heeren VAN DOLDER en MORBOTTER gegeven berekening van kosten vrij wat aan te merken valt, zoo als:

1°. dat zij voor amortisatie en rente een kapitaal in rekening brengen van slechts *f* 35,000; terwijl, volgens het voorkomende op bladz. 23, die som nog moet verhoogd worden met *f* 14,000, namelijk *f* 8,000 aan den Heer MONTCLAR te betalen voor de installatie en het in werking brengen, en *f* 6,000 als betaling voor het octrooi bedongen;

2°. dat voor de jaarlijks terugkeerende uitgaven niet gerekend is op onderhoud, reparatie en vernieuwing der toestellen; — terwijl eindelijk

3°. voor elken pikol suiker, dien men meer maakt, nog dient in rekening te worden gebragt ongeveer *f* 3 per pikol voor plantloon, emballage en transport, wat die beide Heeren geheel schijnen over het hoofd te hebben gezien;

ongeacht nu dit een en ander, moeten wij er op wijzen, dat wij reeds verscheiden fabrieken, die even als Poerwodadi op de gewone wijze werken, op onzen weg hebben ontmoet, die in hetzelfde oogstjaar van 1859 in het gewigt der produktie 75 80, en meer procenten zelfs uit het gewigt aan zuivere suiker in het sap hebben gehaald en die dus feitelijk het bewijs hebben geleverd, dat zulke kostbare kunstmiddelen, tot aanprijzing waarvan zoo veel opwinderij dikwerf plaats vindt en zoo veel gezegd, geschreven of gedaan wordt, wat den toets van een bedaard en onbevangen oordeel niet kan doorstaan, niet noodig zijn, om 25, 30 procenten meer te maken dan Poerwodadi in 1859 verkreeg.

Wat eindelijk het door de suikerrietplantende bevolking in Madioen genoten plantloon betreft, hetwelk in het tijdvak van 1857—1862 gemiddeld *f* 102,15½ per bouw heeft bedragen, hoezeer het wel mogelijk is, dat die betaling, zelfs na aftrek der zeer geringe landrente ad gemiddeld *f* 1.81½ per bouw, alsook der kosten, die de bevolking voor de suikerkultuur te maken heeft, gelijk staat, des noods iets meer bedraagt dan de waarde der *padi* per bouw [1]), is het evenwel niet waarschijnlijk, dat zij, bij opheffing der Gouvernements kultuur, zonder een hooger plantloon, geheel vrijwillig suikerriet zou blijven telen. Voor de beide bestaande ondernemingen is het dus van het hoogste belang, om langs eenen eenvoudigen en rationeelen weg, dat is door eene doelmatige inrigting en door eene behoorlijke capaciteit der fabrieken, alsook door eene onbekrompen voorziening in al het benoodigde voor eene goede en zorgvuldige bewerking der grondstof, te trachten tot eene betere fabriekatie, en bij gevolg tot eene hoogere produktie te komen, en niet door aanwending van allerlei hoog opgevijzelde procédés, die, — gezwegen nog van de vraag, of het voordeel opweegt tegen de kosten, — de behoefte aan brandstof vermeerderen, de uitgaven daarvoor met elk jaar moeten doen klimmen, en buitendien voor de diep in het binnenland gelegen ondernemingen nog dit speciaal nadeel hebben, dat, dewijl men geene groote inrigtingen bij de hand heeft voor het maken of repareren van de daarvoor benoodigde toestellen, de daaraan

---

[1]) Hoezeer het een zoowel als het ander betwijfeld mag worden. Uit de tabel N°. 8 op pag. 103 van dit Deel blijkt, dat in het tijdvak van 1856—1860 de gemiddelde produktie van *padi* per bouw in Madioen is geweest ruim 22.81 pikols. Dit gemiddelde geldt voor de *padi*-teelt op drooge zoowel als op natte rijstvelden, en er ligt niets overdrevens in, om voor de produktie der laatstbedoelde soort van velden, welke meer bijzonder voor de suikerteelt worden gebezigd, 25 à 30 pikols aan te nemen. Wanneer men nu daarbij in aanmerking neemt, dat, volgens het regeringsverslag over 1862, in dat jaar de hoogste en laagste *padi*-prijzen in Madioen hebben bedragen *f* 6.78 en *f* 5.18, dus gemiddeld *f* 5.97 per pikol, dan zou men wel tot eene andere conclusie kunnen komen. De prijzen van 1862 zijn wel zeer hoog; maar, — terwijl ze in de beide volgende jaren nog hooger schijnen te zijn geloopen, — zou, zelfs met eene vermindering van een paar gulden per pikol, het meerder voordeel der suikerkultuur nog zeer kwestieus blijven.

ontstaande gebreken niet gemakkelijk zijn te verhelpen en alzoo dikwijls groote ongelegenheid kunnen veroorzaken.

Kediri. In deze residentie heeft men een zestal met het Gouvernement in kontrakt staande fabrieken, te weten:

in het regentschap Kediri:	
Poerwo-assi, in het distrikt Papar, met	276 bouws
Mingiran, mede in het distrikt Papar, met	207 〃
Menang, in het distrikt Soeko Redjo, met	167 〃
Pesantren, in het distrikt Kota, met	400 〃
in het regentschap Berbek:	
Djati, in het distrikt Berbek, met	600 〃
in het regentschap Ngrowo:	
Modjo Pangoong, in het distrikt Toelong Agoong, met . . .	250 〃
Te zamen. . . .	1,900 bouws

In het cijfer van den totalen aanplant, hetwelk in het zesjarig tijdvak, waarover ons onderzoek loopt, hetzelfde is gebleven, is evenwel ná 1862, gelijk hieronder blijken zal, eenige verandering gekomen.

De drie eerstgenoemde fabrieken maken slechts ééne onderneming uit, gelijk dan ook een groot gedeelte van den aanplant der in het distrikt Soeko Redjo gelegen fabriek Menang plaats vindt in het distrikt Papar, waarin de fabrieken Poerwo-assi en Mingiran gelegen zijn. De bedoelde onderneming, in handen van nu wijlen den Kapitein-Chinees Tan Thay Hong, had vroeger eenen aanplant van 800 bouws en verwerkte den oogst in een tal van kleine fabrieken, waarin het riet met zoogenaamde trekmolens werd geperst. Bij de verlenging van het bestaande kontrakt in 1849 werd de aanplant verminderd tot 650 bouws en den ondernemer opgelegd om de bestaande kleine fabrieken met trekmolens te vervangen door drie fabrieken, werkende met de gewone suikerrietmolens. Die vermindering van aanplant stond in verband met de voorgenomen oprigting eener nieuwe onderneming, welke dan ook in 1850 tot stand kwam.

Voor de fabriek Pesantren, de zoo even bedoelde onderneming, ofschoon daaraan mede verbonden in het distrikt Modjo-rôto, geschiedt de geheele aanplant in het distrikt Kota, aan de Oostzijde der Kediri-rivier. Deze schikking was hoofdzakelijk het gevolg van de omstandigheid, dat, terwijl het distrikt Kota eene genoegzame ruimte van velden, maar daarentegen eene voor den geheelen aanplant ontoereikende bevolking had, de gebrekkige communicatie over de Kediri-rivier, waardoor het transport van riet over de sedert 1848 bestaande noodbrug uiterst moeijelijk zou zijn geweest, het bewerkstelligen van een gedeelte van den aanplant in het aan de West- of overzijde der gemelde rivier gelegen distrikt Modjo-rôto voor de onderneming hoogst bezwarend zou gemaakt hebben. Daardoor kwam het, dat 100 bouws van den aanplant van Pesantren door de bevolking van Modjo-rôto op de velden van het distrikt Kota moesten worden bezorgd. Tijdens het jongste onderzoek naar de suikerkultuur werd eene verandering in die regeling voorgesteld. Men wilde namelijk den aanplant van Menang geheel in het distrikt Papar doen plaats hebben, en dien ten gevolge zouden de 100 bouws, waarmede de suikerrietplantende bevolking van Modjo-rôto belast was geworden, geheel kunnen komen voor rekening van het distrikt Soeko Redjo, dat aan het distrikt Kota paalde; terwijl daardoor tevens de gelegenheid zou ontstaan voor eene nieuwe suikeronderneming in het distrikt Modjo-rôto, dat door de voorgestelde schikking geheel vrij viel. Aangezien later niets is vernomen van eene nieuwe onderneming in Modjo-rôto, is het niet onwaarschijnlijk, dat de tijdens het onderzoek bestaande regeling onveranderd is gebleven.

De aanplant der fabriek Djati ad 600 bouws geschiedde in de distrikten Berbek, Ngandjoek en Godean. Eene vermindering van den aanplant tot 400 bouws werd evenwel tijdens het onderzoek wenschelijk geacht, omdat van groote aanplantingen, gelijk men meende, niet de voordeelen worden getrokken, welke de suikerkultuur kon opleveren en eene vermindering hier ook eene betere regeling van den kultuurarbeid door doelmatiger indeeling van dessa's mogelijk maakte. Daarbij kwam, dat de voorgestelde vermindering de gelegenheid zou verschaffen tot het oprigten van een paar nieuwe fabrieken met 150 à 200 bouws, of van eene met 400 bouws aanplant. Tot op het jaar 1864 evenwel bleef de aanplant van Djati op dezelfde uitgestrektheid, maar werd toen, volgens den *Almanak voor Nederlandsch Indië* voor dat jaar, gebragt op 350 bouws. Het blijkt evenwel niet, dat met die vermindering, welke aanzienlijker was dan men zich had voorgesteld,

de oprigting eener nieuwe onderneming gepaard is gegaan.

Ten aanzien van den aanplant der fabriek Modjo Pangoong, die 250 bouws groot was, werd, tijdens het onderzoek naar de suikerkultuur, bij de voor die fabriek geleverde monographie de mogelijkheid aangetoond, om dien geleidelijk tot eene uitgestrektheid van 400 bouws uit te breiden. Eerst in 1863, dus het jaar ná het voor ons onderzoek genomen zesjarig tijdvak, had, volgens den *Almanak voor Nederlandsch Indië*, eene uitbreiding tot 325 bouws plaats. Van latere uitbreiding is ons niet gebleken.

In verband tot het voorafgegane heeft dus de totale suikerriet-aanplant voor Kediri bedragen:

van 1857—1862.	1,900 bouws
in 1863	1,975 „
en in 1864	1,725 „

Blijkens het overzigt van den staat der suikerkultuur in dit gewest, te vinden onder de door de regering gepubliceerde stukken betreffende het gedane onderzoek naar die kultuur, verwachtte men hier, zoowel voor de suiker- als voor de koffijteelt, eene belangrijke verbetering van eene opheffing van het stelsel der fictive landrente, — hetwelk, gelijk bekend is, medebragt, dat, in verrekening van verschuldigde landrente, de bij de kultures ingedeelde bevolking voor haren arbeid daarbij een lager gesteld vast loon ontving, — en van eene vervanging er van door eene kwijting der landrente in geld, waartegen dan de kultuurpligtige bevolking, hetzij voor de koffij, hetzij als plantloon voor het suikerriet, de volle betaling zou ontvangen, gelijk die werd genoten in andere residentiën, waar het fictive landrente-stelsel niet bestond, en de landrente in geld werd gekweten.

Het kan niet ontkend worden, dat er in het fictive landrente-stelsel, — afgescheiden nog van het irrationele van zulke exceptionele toestanden, — eene groote onbillijkheid gelegen was, daarin bestaande, dat de landrente, hoezeer verschuldigd door de geheele landbouwende bevolking met velden, geheel of althans voor ver het grootste gedeelte moest worden opgebragt door het bij de kultures in het werk gestelde deel dier bevolking. Als een maatregel van strikte regtvaardigheid en om een einde te maken aan eene zoo ongelijkmatige verdeeling van lasten, verdiende derhalve de opheffing van dat stelsel alle aanprijzing. In de artikelen Kediri en Rijst hebben wij dan ook de invoering van het elders in werking zijnde stelsel van kwijting der landrente in geld in eenen algemeenen zin en uit het aangegeven oogpunt niet anders dan kunnen toejuichen.

Hoe hard het evenwel voor de kultuurpligtige bevolking mogt zijn, dat op haar speciaal de verpligting drukte tot het opbrengen eener belasting, die zij slechts voor een gedeelte verschuldigd was, zoo was niettemin van de opruiming dier zoo regtmatige grieve bezwaarlijk met eenigen grond te verwachten, dat zij zou bijdragen tot verbetering der koffij- en suikerkultuur en wel om de eenvoudige reden, dat onder het fictive landrente-stelsel, — zelfs met de groote onregtvaardigheid, die daaraan kleefde, — de toestand der kultuurpligtige bevolking zoo niet beter, zeer zeker niet minder was dan die der kultuurpligtige bevolkingen in residentiën, waar de kwijting der landrente in geld plaats vindt.

Ten aanzien althans der Kedirische suikerrietplantende bevolking kan dit niet beter aangetoond worden dan door de volgende op cijfers gebaseerde vergelijking tusschen haren toestand in 1858, het jaar vóór de opheffing van het fictive landrente-stelsel, en dien in 1859, of het jaar, waarin de kwijting der landrente in geld eenen aanvang nam.

In 1858 ontving zij, na verrekening van een bedrag van *f* 61,777.83 voor fictive landrente, aan plantloon voor het suikerriet zuiver in geld eene som van *f* 118,467.82½, hetgeen, daar de produktie van dat jaar 64,487.47 pikols had bedragen, neêrkwam op eene betaling van ruim *f* 1.83 per pikol suiker. Hoe is het nu, in vergelijking daarmede, met de zaak in 1859 gesteld geweest?

Volgens de gepubliceerde stukken betreffende het gedane onderzoek naar de suikerkultuur, hebben de sawah's der suikerrietplantende bevolking eene uitgestrektheid van 27,013 bouws, zoodat zij, na aftrek van 1,900 bouws voor den totalen suikerrietaanplant, ruim 25,100 bouws overhield voor hare eigen kultuur. Naar rede van minstens *f* 2.28½ per bouw (zie de tabel N°. 15, op pag. 110 van dit Deel) heeft zij daarvan in 1859 aan landrente voor hare eigen kultuur hoogstwaarschijnlijk moeten opbrengen ruim . . . . *f* 57,353
terwijl daarbij komt voor landrente van 1,900 bouws met suikerriet ad gemiddeld *f* 4 per bouw . . . . „ 7,600
zoodat zij in het geheel opbragt . *f* 64,953

Daarentegen ontving zij voor het volle verschuldigde plantloon een som van *f* 186,890,42, weshalve zij, na aftrek der betaalde landrente ad *f* 64,953 te zamen, zuiver overgehouden heeft een bedrag van *f* 121,937, hetgeen, berekend over de suikerproduktie van dat jaar ad 67,494.09 pikols, neêrkomt op eene betaling van iets meer dan *f* 1.83 per pikol suiker, of hetzelfde, wat zij in het vorig jaar onder het fictive landrente-stelsel had genoten.

Blijkt nu reeds uit deze becijfering, dat er zelfs in 1859, — toen, waarschijnlijk om den overgang voor de bevolking smakelijk te maken, de landrente zoowel van hare voor eigen kultuur als van de met suikerriet beplante velden zeer laag werd gesteld, — in eene opheffing van het fictive landrente-stelsel voor haar geen dadelijk voordeel gelegen was, welke kon dan de uitkomst wel zijn bij latere successive verhooging dier belasting, om die, zoo niet geheel, dan toch eenigzins in evenredigheid te brengen met hetgeen in andere gewesten deswege wordt opgebragt?

In 1862 heeft de landrente van de *padi*-velden der bevolking gemiddeld bedragen *f* 3 per bouw en die van de suikerrietvelden gemiddeld *f* 6 per bouw.

In dat jaar ontving de bevolking aan plantloon van het suikerriet . . .		*f* 184,054.12
daarentegen bragt zij op:		
aan landrente van de *padi*-velden ad gemiddeld *f* 3 van ruim 25,000 bouws .	*f* 75,000	
aan landrente van de suikerrietvelden, ad *f* 6 van 1,900 bouws, ongeveer.	„ 11,400	
		„ 86,400.—
zoodat zij zuiver overhield . .		*f* 97,654.12

hetgeen, berekend over eene suikerproduktie van 64,134.69 pikols, neêrkomt op een plantloon van zuiver *f* 1.52 per pikol suiker.

In dat jaar bedroeg derhalve hetgeen de suikerrietplantende bevolking van haar plantloon zuiver overhield, reeds 30 cents per pikol minder dan in 1858 onder het fictive landrente-stelsel. En toch zal in Kediri de landrente zoowel van de *padi*- als van de suikerrietvelden nog vrij wat moeten stijgen, zal zij eenigzins gelijk staan met de heffing er van in andere gewesten.

Terwijl dus reeds uit het voorafgegane genoegzaam is na te gaan, hoe weinig gegrond de verwachting kon zijn omtrent den gunstigen invloed der opheffing van het fictive landrente-stelsel tot verbetering der suikerkultuur in dit gewest, wordt zulks ten overvloede nog door de uitkomst bevestigd.

Uit de tabel N°. III*a*, op pag. 481 van dit Deel, waarbij wij eene berekening gaven van de suikerproduktie per bouw in het tijdvak van 1857—1862, blijkt wel, dat in de eerste vier jaren eene vrij geregelde toeneming in de produktie heeft plaats gehad; maar, terwijl van die vier jaren twee behooren tot den tijd, waarin het fictive landrente-stelsel nog van kracht was, ziet men, dat zij in de twee volgende jaren (1861 en 1862) weder afgenomen is, en wel zóó, dat het cijfer van 1862 lager is dan zelfs dat van 1858, het jaar vóór de opheffing.

Men zal dan ook moeten toegeven, dat van een verschil van een paar gulden per bouw aan landrente meer of minder op te brengen, of aan plantloon per bouw meer of minder te genieten, de kwestie van den vooruitgang althans der suikerkultuur niet kon afhangen; maar des te meer van de vraag, wat bij slot van rekening voor de bevolking voordeeliger en bij gevolg haar ook welgevalliger moet zijn, — eigen kultuur of Gouvernements suikerkultuur?

Eene vergelijking van het betrekkelijk voordeel dier beide kultures is evenwel hier niet met eenige naauwkeurigheid te maken, omdat, — gelijk in de artikelen **Kediri** en **Rijst** bereids is aangetoond, — zoo ergens, hier, juist in verband tot den maatregel van kwijting der landrente in geld, verzwijging der produktie, of althans veel te lage taxatie van de opbrengst der *padi*-velden schijnt plaats te hebben gehad. Vooral blijkt dit daaruit, dat, terwijl de opgaven der regering op vermindering der produktie in het geheel zoowel als per bouw wezen, daartegenover de rijstprijzen steeds daalden.

Neemt men evenwel tot grondslag voor de vergelijking de gemiddelde produktie van vroegere jaren, toen de bevolking en hare hoofden nog niet konden vermoeden, dat men eene opheffing van het fictive landrente-stelsel en eene betaling van landrente in geld in den zin had, dan lijdt het geen twijfel, dat het voordeel der Kedirische suikerproduktie niet gelijk staat met dat der teelt van *padi* en andere gewassen.

Zelfs wanneer men de vergelijking maakt tusschen de uitkomsten van het jaar 1862,

valt zij niet ten voordeele der suikerkultuur uit. In dat jaar bedroeg de uitgestrektheid der met *padi* beplante velden 58,586 bouws, terwijl de landbouwende bevolking slechts 48,482 bouws aan natte rijstvelden had. Trekt men nu van dit laatste cijfer af de 1,900 bouws voor de suikerkultuur, dan heeft de landbouwende bevolking van de met

padi beplante uitgestrektheid ad	58,586	bouws
aan sawahs niet meer kunnen hebben dan hoogstens . . .	46,582	"
zoodat voor ruim	12,004	bouws

de *padi*-teelt heeft moeten plaats grijpen op drooge gronden, waarvan de opbrengst, noch wat de kwantiteit, noch wat de kwaliteit der *padi* betreft, met die der sawahs gelijk staat.

Terwijl nu in het algemeen, dat is over de drooge zoowel als over de natte rijstvelden, de produktie in 1862 gemiddeld $23^1/_5$ pikols heeft bedragen, is het stellig niet te veel, wanneer wij voor de suikerrietvelden, welke tot de beste gronden behooren, indien zij met *padi* beplant waren geworden, eene produktie van 27 pikols per bouw aannemen. In 1862 hebben de hoogste en laagste prijzen der *padi* *f* 5.25 en *f* 3.70, of gemiddeld *f* $4.47^1/_2$ per pikol bedragen, zoodat men met eene produktie van 27 pikols eene waarde aan *padi* zou hebben gehad ten bedrage van ruim *f* 120 per bouw. Gesteld al eens, dat de daarvan verschuldigde landrente gelijk had gestaan met hetgeen van de suikerrietvelden wordt geheven, — hoezeer dit nergens het geval is, — dan staat daartegenover het genoten plantloon, onzuiver ad gemiddeld *f* 87.13 per bouw (zie de voorlaatste kolom der tabel N°. IV*a*, op pag. 483); in mindering waarvan dan nog komen de kosten, welke voor de suikerriet-aanplantingen door de bevolking moeten gemaakt worden, en in het Kedirische stellig niet minder zijn dan die, welke voor de *padi*-teelt gevorderd worden.

Wanneer men bij al het voorafgegane nog in het oog houdt, dat Kediri onder de vroegere Soerakartasche en Djokdjokartasche Vorsten een verbanningsoord was, — dat de bevolking, behalve dat zij reeds door hare herkomst niet tot het beste gedeelte der Javaansche bevolking behoort, daarbij door een bovenmatig verbruik van opium in zedelijk gehalte niet vooruit is gegaan, — dat voorts door den waterweg, langs de aanzienlijke Kediri-rivier, het handelsvertier hier nog al wat te beteekenen heeft en aan de bevolking bij de teelt van klappers, tabak, *djarak* en *kapas* en den verkoop van huiden, *kemiri*-noten en *bamboe* geen gering voordeel oplevert, dan moet het dadelijk in het oog springen, dat niet in eene opheffing van het fictive landrente-stelsel, — gesteld al eens, dat zij bij uitkomst werkelijk voordeeliger ware geweest, — des neen, eenige verbetering te zoeken is voor de suikerkultuur, maar wel daarentegen in eene betere behandeling der teelt zelve, en bovenal in een beter werken der fabrieken. Dat eene produktie van 34.39 pikols per bouw, gelijk men hier, blijkens de laatste kolom van tabel N°. III*a*, op pag. 481, in een tijdvak van zes jaren gemiddeld heeft gehad, voor geen van beiden gunstig getuigt, behoeven wij ter naauwernood te doen opmerken.

Omtrent de produktie van 1859 laten wij hier het drietal tabellen volgen, gelijk wij die voor de voorafgegane residentiën hebben geleverd.

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN HET ZESTAL FABRIEKEN IN KEDIRI.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Namen der fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.	Waarvan N°. 18.	Waarvan N°. 16.	Waarvan Beneden N°. 16, waarvoor gemiddeld stelle N°. 14.
	bouws.				pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
Mingiran . . .	207	143	632,592	6,344,650	7,305.40	1,575.28	2,604.40	3,125.72
Poerwo-äsri . .	276	134	606,372	6,518,820	9,523.30	3,869.20	3,651.21	2,002.89
Menang. . . .	167	156	546,591	4,123,180	4,132.70	901.49	1,372.71	1,858.50
Pesantren . . .	400	150	1,142,000	10,242,000	16,337.06	8,311.71	8,025.35	—
Djati	600	151	1,422,600	12,784,200	19,065.84	10,048.18	2,662.38	6,355.28
Modjo Pangoong.	250	117	592,500	6,932,450	11,129.79	5,508.89	1,910.97	3,709.93
Kediri	1,900	851	4,942,655	46,945,300	67,494.09	30,214.75	20,227.02	17,052.32

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Namen der fabrieken.	Om in 100 à 120, of gemiddeld 110 dagen, den oogst af te werken, had men gemiddeld per etmaal het riet moeten vermalen van	Gemiddeld heeft de vermaling per etmaal bedragen	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken, per bouw.	Hoeveelheid suikerriet, per pikol suiker.	Hoeveelheid suikerriet, Gemiddeld dagelijks vermalen.	Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen, per bouw.	Hoeveelheid sap, per bos suikerriet.	Hoeveelheid sap, per pikol suiker.	Hoeveelheid sap, Gemiddeld per etmaal verwerkt.
Mingiran . . .	1.88 bouws	1.45 bouws	3,056	86.6	4,284	$30,650^{6}$	10.03	868.5	44,368
Poerwo-äsri . .	2.51 "	2.06 "	2,197	63.6^{7}	4,525	23,619	10.75	864.5	48,648
Menang. . . .	1.52 "	1.07 "	3,273	132.2^{6}	3,505	$24,689^{7}$	7.54	997.7	26,431
Pesantren . . .	3.64 "	2.66^{6} "	2,855	69.9	7,613	25,605	9.—	627.0	68,280
Djati	5.45^{5} "	4.— "	2,371	74.6^{2}	9,421	21,307	8.98^{6}	670.5	84,664
Modjo Pangoong.	2.27 "	2.16 "	2,370	53.2^{4}	5,064	27,730	11.7	622.8^{7}	59,252
Kediri	2.88 bouws	2.23^{3} bouws	2,601	73.2^{3}	5,808	24,708	9.49^{8}	695.5^{6}	55,164

N°. 6.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Namen der fabrieken.	Opgegeven gemiddeld gehalte van het sap, naar den areometer van BEAUMÉ.	In verhouding tot het gehalte was er in het sap een gewigt van zuivere suiker aanwezig		De werkelijke produktie heeft bedragen		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige suiker	Terwijl het gemiddeld nommer der geproduceerde suiker vermoedelijk is geweest
		in het geheel pikols	per bouw pikols	in het geheel pikols	per bouw pikols		
Mingiran.	7.—°	13,590.99	65.66	7,305.40	35.29	53.75 %	N°. 15.57
Poerwo-äsri. . . .	7.—°	13,964.08	50.60	9,523.30	34.50	68.20 „	„ 16.39
Menang	6.—°	7,503.81⁵	44.93	4,132.70	24.75	55.08 „	„ 15.54
Pesantren	7.5 °	23,597.90	58.99	16,337.06	40.84	69.61 „	„ 17.02
Modjo Pangoong . .	8.75°	18,812.40	75.25	11,129.79	44.52	59.16 „	„ 16.32
	7.38°	77,469.18⁵	59.59	48,428.25	37.25	62.51 %	N°. 16.39
Djati	? 5.—°	19,266.60⁵	32.11	19,065.84	31.77⁶	98.96 „	„ 16.39
Kediri.	6.75°	96,735.79	50.91	67,494.09	35.52	69.77 %	N°. 16.39

De opbrengst van sap per bouw, hoezeer minder bedragende dan het door ons verkregen gemiddelde voor de residentiën Soerabaja, Pasoeroewan, Probolinggo en Japara, staat boven het gemiddelde der andere gewesten. Het riet op zich zelve muntte evenwel niet uit in saprijkheid, zoodat men niet daaraan, maar aan het groot getal bossen riet, dat men gemiddeld per bouw verkreeg, deze redelijke opbrengst te danken heeft gehad.

Het is wel waarschijnlijk, dat de geringe verwisseling der voor de suikerteelt bestemde gronden [1]) bijdraagt tot deze zoo groote opbrengst van weinig saprijk riet, alsook tot het zeer in 't oog vallend lage gehalte van het sap, daar dit een en ander wijst op schraalheid der gronden; maar het lijdt ook geen twijfel, dat zoowel de saprijkheid van het riet, als het lage gehalte van het sap door den langen duur van de vermaling van het riet bij de meeste fabrieken er niet op is verbeterd. Van het zestal fabrieken heeft slechts Modjo Pangoong, met eenen aanplant evenwel van niet meer dan 250 bouws, in 117 dagen afgewerkt; terwijl voor de vijf overige fabrieken het getal werkdagen heeft bedragen 734, of gemiddeld 147 dagen per fabriek. Onder dat vijftal vindt men nog wel drie fabrieken, wier gezamenlijke aanplant slechts 650 bouws, dat is $216^2/_3$ bouws per fabriek bedraagt, en die een getal van 433 werkdagen hebben; zoodat bij dit drietal gemiddeld niet meer dan $1^1/_2$ bouw per etmaal is afgewerkt.

In hoe ver die lange duur van den oogsttijd moet worden toegeschreven aan ongenoegzame beweegkracht voor de molens, of aan onvoldoende capaciteit der fabrieken, om meer sap per etmaal te verwerken, dan werkelijk is gedaan, of eindelijk aan gebrekkige regeling van het snijden en aanvoeren van het riet, is niet bepaald aan te wijzen; maar opmerking verdient het, dat voor elke fabriek de opbrengst van sap per bos suikerriet afneemt, naarmate de vermaling langer heeft geduurd, gelijk uit het volgende blijkt:

	Getal werkdagen.	Nederl. kannen sap per bos.
Modjo Pangoong .	127	11.7
Poerwo äsri . . .	134	10.7^5
Mingiran	143	10.03
Pesantren . . .	150	9.—
Djati	151	8.98^6
Menang	156	7.54

Hoezeer, wat aangaat het gehalte van het sap, het verband tusschen het cijfer der graden en den tijd der vermaling niet evenzoo is aan te wijzen [1]), zoo lijdt het toch geen twijfel, of dat gehalte zou, bij eene afwerking van den oogst in 110 dagen, gemiddeld minstens 9° hebben kunnen bedragen [2]).

Indien men dit in aanmerking nemende, daarbij in rekening brengt, dat door een spoediger afwerken van den oogst en door een krachtiger persen van het riet, — dat hier ook te wenschen schijnt over te laten [3]), — gemiddeld ten minste 1 Nederlandsche kan sap meer per bos waarschijnlijk had kunnen ver-

[1]) Uit het staatje op pag. 502 kan men zien, dat voor den totalen aanplant ad 1,900 bouws eene uitgestrektheid van slechts 4,312 bouws was afgezonderd; zoodat men zich vergenoegt met eene $2^1/_4$ malige verwisseling, terwijl er mogelijkheid bestaat, om 12 malen van grond te verwisselen, daar toch onder de aan de suikerrietplantende velden, volgens de geleverde monographiën, er eene uitgestrektheid van niet minder dan $23,182^5$ bouws, geschikt voor de suikerkultuur, aanwezig moet zijn.

[1]) Uit de verschillende opgaven blijkt evenwel, dat Modjo Pangoong, bij welke fabriek men het spoedigste heeft afgewerkt, het hoogste gehalte heeft gehad; terwijl daarentegen, — wanneer men Djati uitzondert, waarvan de opgaaf hoogst waarschijnlijk niet naar waarheid is gedaan, — van de 5 andere fabrieken Menang, die het langste heeft gewerkt, het laagste gehalte heeft gehad.

[2]) Een gehalte van 11 en 12°, en hooger zelfs, is vooral van het sap van Japara-riet in het Kedirische geen ongewoon verschijnsel. Maar met eene zoo geringe verwisseling van gronden, als hier plaats vindt, moet, onverminderd het nadeel van eene zoo langdurige vermaling op zich zelf, ook het gehalte van het sap er noodwendig onder lijden.

[3]) Bij een gehalte van 7.38°, dat, ongerekend Djati, de vijf andere fabrieken gemiddeld hebben gehad, is het specifiek gewigt van 9.49^8 Nederlandsche kannen sap, dat men gemiddeld van een bos suikerriet heeft gekregen, nagenoeg 10 Nederlandsche ponden. Heeft men nu het riet zoo geperst, dat van het gewigt 70 % aan sap is gekregen, dan volgt daaruit, dat met eene opbrengst aan sap van nog geen 10 Nederlandsche ponden per bos suikerriet, het gewigt van het riet niet meer dan 14 Nederlandsche ponden per bos heeft bedragen. Dit komt neder op iets meer dan $5^1/_2$ ons per stok. Het blijkt alzoo, dat òf het riet alles behalve zwaar is, òf de persing veel minder uitlevert dan 70 % van het riet. Op Kedawong woog het riet gemiddeld ad 0.464 pikol per bos, of bijna $28^2/_3$ Nederlandsch pond, en ruim $1^1/_7$ Nederlandsch pond per stok, en dáár is, gelijk wij uitgerekend hebben, niet meer dan 68 % aan sap verkregen. Zie hierboven op pag. 568.

kregen worden, dan kan men nagaan, hoe reeds door spoediger afwerken en krachtiger persen alleen de produktie van 1859 hooger zou zijn uitgevallen, dan werkelijk het geval is geweest. Alsdan toch zou men, in stede van 46,945,300, 51,887,955 kannen sap hebben gehad, waarin, met een gemiddeld gehalte van 9°, het gewigt zuivere suiker 145,091 pikols in het geheel, of 76.36 pikols per bouw, zou hebben bedragen. En hadden dan de gezamenlijke fabrieken niet beter gewerkt dan nu door het vijftal, zonder Djati, is gedaan, zoo zou reeds daardoor alleen de produktie tot 90,696 pikols of 47.70 pikols per bouw, tegen nu slechts $35^1/_2$ pikols, zijn gestegen. En welke zou de uitkomst zijn geweest, indien men, in stede van $62^1/_2$ %, van het gewigt zuivere suiker, 75 % had gemaakt, gelijk gemiddeld met de Pasoeroewansche fabrieken het geval is geweest? [1])

Het werken der Kedirische fabrieken laat op het stuk der suikerbereiding, ofschoon het gemiddeld resultaat, zelfs ongerekend dat van Djati, hooger staat dan wat men in Soerabaja en Probolinggo verkreeg, nog te veel te wenschen over.

Het resultaat der fabriek Djati, — hoezeer er alle reden is om de naauwkeurigheid der opgaaf omtrent de hoeveelheid en het gehalte van het sap te betwijfelen, — staat toch waarschijnlijk boven aan, al wilde men aannemen, dat de opbrengst van sap bij die fabriek 1,000 kannen per bouw of 600,000 kannen in het geheel meer heeft bedragen, en dat het gemiddelde gehalte van het sap 1° hooger, dat is in stede van 5° op 6°, kan gesteld worden. In dat geval toch zou Djati, niet 12,784,100, maar 13,384,200 kannen sap hebben gehad, waarin, met een gemiddeld gehalte van 6°, het gewigt aan zuivere suiker ruim 25,977 pikols zou hebben bedragen, in plaats van $19,266.60^5$ pikols, zoo als wij volgens hare opgaaf kregen. Hare werkelijke produktie ad 19,065.84 pikols zou alsdan in gewigt toch nog altijd ongeveer $77^1/_4$ % hebben bedragen van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

De uitkomst van deze laatste berekening, — indien zij meer overeenkomstig de waarheid mogt zijn dan die, waartoe de gedane opgaaf van sap en gehalte ons bragt, — verdient weder uit meer dan een oogpunt opmerking.

Vooreerst toch zou daaruit blijken, dat, dewijl Djati van het zestal der Kedirische fabrieken verreweg den grootsten aanplant heeft, de uitgestrektheid van den aanplant met het werken der fabrieken, voor zooveel namelijk aangaat het punt der bereiding van suiker uit het sap, weinig, zoo iets, te maken heeft. Daartoe wordt, behalve eene doelmatige inrigting, ook en bovenal eene voldoende capaciteit der fabriek gevorderd tot verwerking van het sap, dat zij krijgt.

Dat die capaciteit bij de fabriek Djati niet groot en zelfs zeer onvoldoende is, blijkt daaruit, dat zij, hoezeer, zelfs met onze verhoogde berekening der totale hoeveelheid, de geringste opbrengst van sap per bouw gehad hebbende, toch nog altijd 151 dagen aan het afwerken van den oogst heeft moeten besteden. In zoover haar definitief resultaat, — gesteld dat het ten naasten bij $77^1/_4$ % van het gewigt der zuivere suiker heeft bedragen, — niet ongunstig mag heeten, zoo is het waarschijnlijk, dat zij dit verkreeg, door dagelijks veel minder sap te verwerken dan zij had behooren te doen, om in 110 dagen met den oogst gereed te kunnen zijn.

Indien onze gevolgtrekking juist is, dan kan de reductie van den aanplant van Djati tot 350 bouws, waartoe die later is gebragt, gelijk wij hierboven zagen, niet anders dan voordeelig werken, aangezien de capaciteit der fabriek daardoor van zelve meer voldoende moet zijn geworden en zij in staat zal zijn, om dezelfde hoeveelheid sap dagelijks te verwerken en toch 6 à 7 weken vroeger met den oogst gereed te zijn. Zij heeft nu 2,371 bossen riet per bouw gehad, en, hoezeer het getal harer werkdagen 151 heeft bedragen, toch gemiddeld 9,421 bossen riet per etmaal moeten vermalen. Indien zij dezelfde opbrengst van riet per bouw behoudt, — hetgeen evenwel niet waarschijnlijk is, omdat de vermindering van haren aanplant de gelegenheid tot verwisseling der gronden, die nu zeer gering is, nagenoeg verdubbelt, en het dus zeer wel mogelijk is, wel dat het riet zal winnen in saprijkheid, maar dat daarentegen de opbrengst van het getal bossen per bouw zoo niet minder, zeer zeker niet grooter zal zijn, — dan zal zij, om in 110 dagen af te werken, slechts 7,544 bossen of bijkans 1,900 bossen minder dan nu te vermalen hebben, en alzoo vrij wat krachtiger kunnen persen.

Eindelijk verdient het werken van Djati ook nog daarin onze aandacht, dat de suikerbereiding er plaats vindt op de gewone wijze, dat is met uitdamping en afkoking in open pannen, zoodat ook hier weder feitelijk het

[1]) Alsdan zou men eene produktie hebben verkregen van ruim 108,818 pikols in het geheel of 57 pikols per bouw.

bewijs is geleverd, dat de op die wijze werkende inrigtingen niet behoeven achter te staan bij fabrieken, die van stoomtoestellen zijn voorzien.

Zoodanig eene is de fabriek Pesantren, die beneden het resultaat van Djati is gebleven, zelfs volgens onze becijfering met eene veel grootere opbrengst van sap en een hooger gehalte er van voor laatstgenoemde [1]. Het definitief resultaat van Pesantren, hetwelk, in aanmerking genomen het hooge nommer harer produktie, veilig kan gesteld worden op 67 % van het gewigt aan zuivere suiker, waarvan dus het verlies 33 % heeft bedragen, is wel niet ongunstig, in vergelijking althans met hetgeen op verreweg de meeste fabrieken op Java gemaakt wordt; maar ook hier getuigt deze uitkomst, in verband tot den langen duur van den oogsttijd, niet voor de capaciteit der fabriek [2]. Om in 110 dagen af te werken had er, zelfs met de nu verkregen matige opbrengst van sap, eene hoeveelheid van ongeveer 93,110 Nederlandsche kannen gemiddeld dagelijks moeten verwerkt worden, terwijl dit niet meer dan 68,280 of bijna 25,000 kannen minder heeft bedragen; maar hoe zou de rekening uitvallen, indien men een paar duizend kannen sap meer per bouw had gehad?

Van het overige viertal fabrieken laat de capaciteit veel te wenschen over. Wel heeft de fabriek Modjo Pangoong het spoedigste gewerkt en slechts 7 dagen meer besteed dan 110; maar daartegenover staat, dat haar resultaat ook niet gunstig is, en dat zij daarin slechts door de fabrieken Mingiran en Menang wordt overtroffen. Het spoedig afwerken heeft dus bij Modjo Pangoong blijkbaar ten koste eener zorgvuldige bereiding plaats gehad.

Die onvoldoende capaciteit der Kedirische fabrieken springt ook eenigzins in het oog bij eene vergelijking van het cijfer der procenten met de opbrengst van het sap per bouw. Die vergelijking gaat wel niet op voor elke fabriek in het bijzonder, alsof het cijfer der procenten zou dalen, naarmate de opbrengst van sap per bouw toeneemt, maar leidt toch ten aanzien van de twee uitersten tot eene merkwaardige uitkomst.

Waarschijnlijk toch heeft Djati, — al nemen wij gaaf aan, dat hare opgaaf van sap en gehalte niet naar waarheid is gedaan, — het beste van het zestal gewerkt; maar daartegenover staat ook, dat zij de geringste opbrengst van sap per bouw gehad heeft, zelfs dan, wanneer men die opbrengst, gelijk wij deden, met niet minder dan 600,000 Nederlandsche kannen of 1,000 kannen per bouw vermeerdert. Daarentegen heeft Mingiran, met de grootste opbrengst van sap per bouw, ook het slechtste gewerkt.

Na al het voorafgegane vermeenen wij ten aanzien der Kedirische suikerproduktie met eenig regt tot de slotsom te mogen komen, dat, — terwijl van de plaats gehad hebbende verandering in het stelsel van landrente voor die produktie, gelijk wij aangetoond hebben, weinig heil te wachten was, — eene toenemende ingenomenheid der bevolking met de suikerteelt slechts het gevolg zal kunnen zijn van eene meer doelmatige teelt, met eene dessa's gewijze beplanting en eene meer ruime verwisseling van gronden, — voorts van een krachtiger persen van het riet en van een spoediger afwerken van den oogst, hetzij dit laatste verkregen worde door reductie van den aanplant, om alzoo de capaciteit der fabrieken daarmede in overeenstemming te brengen, hetzij door de capaciteit te vergrooten, om den bij de kontrakten bedongen aanplant behoorlijk en met meer zorg te kunnen verwerken, opdat door dit alles de produktie zoo hoog klimme, dat, in vergelijking met de teelt van andere gewassen, het voor het suikerriet te genieten plantloon werkelijk als voordeelig te beschouwen zij.

Hoe weinig evenwel de regering op de hoogte is, om met opzigt tot de bepaling van de uitgestrektheid van den aanplant, met het oog niet alleen op de gelegenheid tot verwisseling der gronden, maar ook en wel bijzonder op de voldoende capaciteit der fabrieken, stelselmatig en zonder oogluiking te werk te gaan, daarvan kunnen ons de Kedirische fabrieken weder het bewijs leveren. Nadat toch de aanplant der fabriek Djati na 1859 van 600 tot op 350 bouws verminderd is geworden, — hetgeen niet te misprijzen is, — wordt bijkans gelijktijdig die van Modjo Pangoong met 75 bouws vermeerderd, hoezeer die fabriek met de

---

[1]) Indien Djati in hare produktie niet meer heeft gekregen dan 77½ % van het gewigt der zuivere suiker, en in de geproduceerde suiker ongeveer 93 % zuivere suiker is geweest, dan komt de zaak bij slot van rekening daarop neder, dat zij 71.84 % zuivere suiker heeft gekregen. Het cijfer der procenten bedraagt voor Pesantren slechts 69.61; maar daarentegen bestond hare geheele produktie uit N°. 18 en 16 en daarin is 96.3 % zuivere suiker, zoodat voor Pesantren het definitief resultaat is ruim 67 % of waarschijnlijk 4.84 % minder dan dat van Djati.

[2]) Onder *capaciteit* der fabriek verstaan wij niet alleen de noodige ruimte der gebouwen en het voldoende der toestellen tot behoorlijke verwerking van het sap in eenen betrekkelijk korten tijd; maar ook de noodige beweegkracht voor het vermalen van het riet.

verwerking van haren vroegeren aanplant van 250 bouws blijkbaar meer dan genoeg te doen heeft gehad.

Ons onderzoek naar de Gouvernements suikerkultuur in de verschillende residentiën, waar die plaats vindt, en meer bijzonder naar aanleiding van de gegevens, die wij bezitten omtrent de in 1859 verkregen resultaten bij de verschillende met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, afgeloopen zijnde, zoo kunnen wij alsnu er toe overgaan, om bijeen te trekken, wat ons daarbij is voorgekomen ten aanzien van den aanplant, het persen van het suikerriet en het werken der fabrieken.

Van de hier bedoelde ondernemingen had men in 1859 er niet minder dan 95, waarvan in:

	fabrieken.		bouws.
Cheribon	10	met een aanplant van	4,234
Tagal	8	〃 〃 〃 〃	3,100
Pekalongan	3	〃 〃 〃 〃	1,500
Samarang	4	〃 〃 〃 〃	1,940
Japara	9	〃 〃 〃 〃	3,905
Rembang	2	〃 〃 〃 〃	390
Soerabaja	18	〃 〃 〃 〃	8,030
Pasoeroewan	17	〃 〃 〃 〃	6,002
Probolinggo	10	〃 〃 〃 〃	5,001
Bezoeki	5	〃 〃 〃 〃	2,200
Banjoemaas	1	〃 〃 〃 〃	320
Madioen	2	〃 〃 〃 〃	800
Kediri	6	〃 〃 〃 〃	1,900
Te zamen	95	met een aanplant van	39,322 [1]

Daarvan zijn wegens gemis aan de noodige opgaven in ons onderzoek niet begrepen geworden

	fabrieken.		bouws.
in Cheribon	4	met eenen aanplant van	1,624
〃 Tagal	2	〃 〃 〃 〃	550
〃 Japara	2	〃 〃 〃 〃	805
Te zamen	8	met eenen aanplant van	2,979

[1]) Dit cijfer bedraagt 99 bouws minder dan de uitgestrektheid voor den aanplant van 1859 aangegeven bij de tabel N°. I, op pag. 478. Het verschil ligt in het cijfer van den aanplant van Tagal, waarin bij die tabel de aanplant der fabriek Lemahabang is begrepen, gelijk dit ook bij het regeringsverslag over 1859 is gedaan. Aangezien evenwel Lemahabang reeds een paar jaren te voren geen kontrakt met het Gouvernement had en haar aanplant geschiedt krachtens met de bevolking en de Hoofden aangegane overeenkomsten, zonder eenige tusschenkomst van het Gouvernement, hebben wij haar in het onderzoek naar de Gouvernements suikerkultuur er buiten moeten laten, — daargelaten dat hare opgaven blijkbaar geen vertrouwen verdienden.

zoodat ons onderzoek zich bepaald heeft tot 87 fabrieken met eenen aanplant van 36,343 bouws.

In den loop daarvan is ons evenwel gebleken, dat wegens hoogst waarschijnlijk fautive opgaaf, hetzij van de verkregen hoeveelheid sap, hetzij van het gehalte van het sap, hetzij eindelijk van het getal werkdagen, geene berekeningen te maken waren op die

					bouws.
van	Tjiledoek	in	Cheribon	met	400
〃	Ketabang	〃	Soerabaja	〃	240
〃	Watoetoelis	〃	〃	〃	480
〃	Kloerahan	〃	Pasoeroewan	〃	368
〃	Dankbaarheid	〃	〃	〃	294
〃	Oembool	〃	Probolinggo	〃	528
〃	Wonolangin	〃	〃	〃	475
〃	Djati	〃	Kediri	〃	600
	Te zamen 8 fabrieken			met	3,385

Bij dat achttal voegen wij bij deze nog de fabriek Soeko Redjo in de residentie Pasoeroewan, omdat de bij die fabriek verkregen resultaten, hoezeer ze niet geacht kunnen worden buiten de grens der mogelijkheid te liggen, toch niet ver van het onwaarschijnlijke verwijderd zijn. Wij kunnen daartoe te eerder overgaan, omdat het opnemen dier resultaten in onze berekeningen niet weinig zou strekken, om meer kracht bij te zetten aan hetgeen ons onderzoek heeft aan den dag gebragt; weshalve het weglaten er van kan dienen tot bewijs voor de onpartijdigheid, waarmede wij in deze wenschen te werk te gaan.

Daarmede bepalen zich de door ons verkregen resultaten, voor zoover daarop staat te maken valt, tot een getal van 78 fabrieken met eenen gezamenlijken aanplant van 32,658 bouws.

Dit hebben wij gemeend te moeten laten voorafgaan ter opheldering, waarom het drietal tabellen, — dat wij, gelijk van elke residentie in het bijzonder, nu van de gezamenlijke gewesten hier laten volgen, — zich slechts bepaalt tot dat getal fabrieken, waarvan de opgaven eenig vertrouwen verdienen en die dus tot grondslag kunnen dienen voor de daaruit te maken berekeningen.

Dit verklaart dan ook, waarom in het nu volgend drietal tabellen de berekeningen in de tabellen N°. 2 en 3 ten aanzien

1°. van het getal bossen riet per bouw en per pikol suiker,

2°. van het getal kannen sap per bouw, per bos suikerriet en per pikol suiker,

3°. van het gehalte van het sap,

SUIKERPRODUKTIE IN 1859 VAN EEN 78TAL, MET HET GOUVERNEMENT IN KONTRAKT STAANDE SUIKERONDERNEMINGEN.

N°. 1.

Algemeene opgaven.

Residentiën.	Getal fabrieken.	Uitgestrektheid van den aanplant.	Getal dagen voor de vermaling van het riet.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken.	Hoeveelheid daarvan verkregen sap, in Nederlandsche kannen.	Produktie.
		bouws.				pikols.
Cheribon	5	2,210	635	4,206,800	46,827,567	77,325.06
Tagal	6	2,550	739	4,992,100	48,848,320	85,301.46
Pekalongan	3	1,500	354	3,159,300	33,811,400	56,437.35
Samarang	4	1,940	400	3,813,720	33,505,380	52,387.59
Japara	7	3,100	836	6,264,568	79,076,752	109,083.64
Rembang	2	390	125	616,928	4,707,700	11,632.27
Soerabaja	16	7,310	2,118	15,456,250	210,898,468	349,111.14
Pasoeroewan	14	5,040	1,521	10,025,183	135,072,650	271,503.15
Probolinggo	8	3,998	1,171	9,882,669	107,050,422	175,906.32[1]
Bezoeki	5	2,200	572	5,301,400	50,686,267	90,814.65
Banjoemaas	1	320	98	638,720	5,306,000	7,967.87
Madioen	2	800	219	2,375,600	18,972,600	35,744.83
Kediri	5	1,300	700	3,520,055	34,161,100	48,428 25
	78	32,658	9,488	70,253,293	808,924,626	1,371,643.58[1]

N°. 2.

Berekeningen op de vorige tabel gegrond.

Residentiën.	Gemiddelde uitgestrektheid van den aanplant per fabriek.	Gemiddeld getal werkdagen per fabriek.	Hoeveelheid suikerriet, in bossen van 25 stokken,				Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,				
			per bouw.	per pikol suiker.	gemiddeld per etmaal		per bouw.	per bos suikerriet.	per pikol suiker.	gemiddeld per etmaal	
	bouws.				vermalen.	te vermalen om in 110 dagen den oogst te kunnen afwerken.				verwerkt.	te verwerken, om in 110 dagen den oogst te kunnen afwerken.
Cheribon	442	127	1,903^{5}	54.40	6,625	7,648	21,189	11.13	605.59	73,744	85,141
Tagal	425	$123^{1}/_{6}$	1,957^{7}	58.52	6,742	7,564	19,156	9.79	572.65^{5}	66,100	71,013
Pekalongan . . .	500	118	2,106	55.98	8,925	9,574	22,541	10.70	599.09^{6}	95,512	102,159
Samarang	485	100	1,966	72.80	9,534	8,667	17,270	9.05	639.57^{7}	83,763	76,149
Japara	$442^{6}/_{7}$	$119^{3}/_{7}$	2,021	57.43	7,493	8,136	25,508	12.61	724.92	94,589	102,697
Rembang	195	$62^{1}/_{2}$	1,582	53.04	4,935	2,804	12,071	7.63	401.71	37,662	21,399
Soerabaja	$456^{7}/_{8}$	$132^{3}/_{8}$	2,114^{4}	44.28	7,298	8,782	28,851	13.64^{5}	604.10	99,574	119,829
Pasoeroewan . . .	360	$108^{9}/_{14}$	1,989	36.92	6,591	6,510	26,800	13.47	497.50	88,805	87,709
Probolinggo . . .	$499^{3}/_{4}$	$146^{3}/_{8}$	2,472	56.18	8,410	11,230	26,776	10.84	608.50^{8}	91,418	121,618
Bezoeki.	440	$114^{2}/_{5}$	2,409^{7}	58.38	9,268	9,639	23,039	9.56	558.13	88,612	92,157
Banjoemaas . . .	320	98	1,996	80.17	6,518	5,806	16,581	8.31	665.92	54,143	48,236
Madioen	400	$109^{1}/_{2}$	2,969^{5}	66.46	10,847	10,798	23,716	7.98^{6}	530.78	86,633	86,239
Kediri	260	140	2,707^{7}	72.69	5,028	6,400	26,278	9.70	705.39^{6}	48,802	62,111
	$418^{9}/_{13}$	$121^{25}/_{39}$	2,151	51.22	7,404	8,188	24,766	11.51^{4}	589.75	85,258	94,280

N°. 3.

Aanwijzing, hoe er met het verkregen sap is gewerkt.

Residentiën.	Hoeveelheid sap, in Nederlandsche kannen,			Berekend gemiddeld gehalte van het sap, naar de opgaven der verschillende fabrieken.	Gewigt der in het sap aanwezige zuivere suiker,		Gewigt der geproduceerde suiker,		Dat is, wat het gewigt betreft, van de in het sap aanwezige zuivere suiker,	Terwijl het gemiddeld nummer der geproduceerde suiker vermoedelijk is geweest
	in het geheel.	per bouw.	gemiddeld per etmaal verwerkt.		in het geheel, pikols.	per bouw, pikols.	in het geheel, pikols.	per bouw, pikols.		
Cheribon	46,827,567	21,189	73,744	7.55 °	108,833.76	49.25	77,325.06	34.99	71.05 %	N°. 16.43
Tagal	48,848,320	19,156	66,100	8.6 °	130,255.37	51.08	85,301.46	33.45	65.48 „	„ 16.40
Pekalongan . . .	33,811,400	22,541	95,512	8.75°	91,949.60	61.30	56,437.35	37.62	61.38 „	„ 16.54
Samarang	33,505,380	17,270	83,763	9.34 °	97,403.43	50.21	52,387.59	27.—	53.78 „	„ 15.55
Japara	79,076,752	25,508	94,589	7.3 °	177,070.58	57.12	109,083.64	35.19	61.60 „	„ 15.65
Rembang	4,707,700	12,071	37,662	9.23 °	13.503.23	34.62	11,632.27	29.83	86.14 „	„ 15.67
Soerabaja	210,898,468	28,851	99,574	8.54 °	$557,375.49^{9}$	76.25	349,111.14	47.76	62.63 „	„ 16.—
Pasoeroewan . . .	135,072,650	26,800	88,805	8.76 °	367,268.35	72.87	271,503.15	53.87	73.93 „	„ 16.05
Probolinggo . . .	107,050,422	26,776	91,418	9.1 °	301,059.47	75.30	$175,906.32^{1}$	44.—	58.24 „	„ 16.60
Bezoeki, ...	50,686.267	23,039	88,612	8.66 °	136,131.93	61.88	90,814.65	41.28	66.71 „	„ 16.13
Banjoemaas . . .	5,306,000	16.581	54,143	7.25 °	11,795.63	36.86	7,967.87	24.90	67.56 „	„ 16.52
Madioen	18,972,600	23,716	86,663	11.13 °	66,764.56	83.45^{5}	35,744,83	44.68	53.53 „	„ 16.40
Kediri	34,161,100	26,278	48,802	7.38 °	$77,469.18^{5}$	59.59	48,428.25	37.25	62.51 „	„ 16.39
	808,924,626	24,769	85,258	8.53°	$2,136,880.59^{4}$	65.43	$1,371,643.58^{1}$	42.—	64.19 %	N°. 16.14

4°. van de procentsgewijze berekening der verhouding van het gewigt der produktie tot het gewigt der in het sap aanwezige zuivere suiker, eindelijk

5°. van het gemiddeld nommer der geproduceerde suiker

eenige verandering hebben ondergaan. Het verschil, dat daaruit ontstaat tusschen onze voorafgegane berekeningen en die, welke wij in de volgende tabellen geven, is echter zoo gering, dat het, voor een overzigt van het geheel, weinig, zoo eenigen invloed heeft op de gevolgtrekkingen en beschouwingen, waartoe onze bevinding ons de stof schijnt te leveren.

Bij het mededeelen dier gevolgtrekkingen willen wij ze zoo veel mogelijk brengen onder de drie rubrieken van aanplant, persing van het riet en suikerbereiding.

Wat nu den aanplant betreft, hoezeer wij ons wenschen te houden bij hetgeen ons onderzoek aan den dag heeft gebragt omtrent het verband tusschen de uitgestrektheid van den aanplant en de opbrengst van sap, en wij dus, als geheel daartoe onbevoegd en buitendien ook de noodige kennis van een aantal bijzonderheden missende, ons niet willen wagen aan eene aanwijzing van hetgeen, op landbouwkundig terrein, zoowel theoretisch als praktisch zich aanbeveelt tot verbetering der teelt, zoo kunnen wij toch niet nalaten te wijzen op de wenschelijkheid, dat door behoorlijk in te stellen proefnemingen worde onderzocht en uitgemaakt:

1°. welke soort van gronden voor de suikerkultuur de meest geschikte is, en

2°. wat men als doelmatig heeft te beschouwen met opzigt tot

a. de verwisseling van gronden,
b. de bemesting,
c. de beploeging der velden,
d. het tijdstip der beplanting,
e. de keus der rietsoorten, en
f. de in acht te nemen plantwijdte.

Dat men, — uitgaande van de meening, dat, waar rijst groeit, ook suikerriet kan geteeld worden, — in vele gevallen in de keus der gronden niet gelukkig is geweest voor de verschillende suikerondernemingen, schijnt men veilig te mogen opmaken uit de omstandigheid, dat er, gelijk bij ons onderzoek is gebleken, in de opbrengst van sap een verschil wordt aangetroffen van nagenoeg 27,000 Nederlandsche kannen per bouw, tusschen de opbrengst der fabriek Wringin Agoong in het Rembangsche en die der fabrieken Tjandi in Soerabaja en Ardi Redjo in Pasoeroewan.

Wij zijn er ver van af van te willen beweren, dat er op eene zoo groote uitgestrektheid als die, waarover de verschillende suikerfabrieken op Java verspreid zijn, geen verschil en zelfs geen groot verschil in de produktiviteit en geschiktheid der gronden zou mogen bestaan, en wij geven des noods toe, dat door een krachtiger persen van het riet bij de eerstgenoemde fabriek de afstand tusschen hare opbrengst van sap en die der beide andere genoemde fabrieken met 2,000, zelfs 3,000 Nederlandsche kannen per bouw misschien had kunnen verminderd worden, — daarmede zou evenwel het feit van het enorme verschil maar weinig in kracht hebben verloren.

In de opbrengst van sap per bos suikerriet is het verschil niet minder groot. Al laten wij de opgaaf voor de fabriek Karang Sambong in Cheribon, welke 20.60 Nederlandsche kannen per bos kreeg, er buiten, — omdat er ten aanzien dier fabriek omstandigheden bestaan, welke het niet onmogelijk maken, dat zij in hare opgaaf van de hoeveelheid sap kan hebben begrepen een gedeelte van het sap, afkomstig van voor partikuliere rekening geteeld riet, dat zij op haren molen perst, — dan toch zien wij, dat op de fabriek Tjipiring in Samarang gemiddeld niet meer dan 6.54 Nederlandsche kannen van een bos suikerriet is geperst, terwijl daarentegen weder bij Tjandi in Soerabaja, gelijk ook bij Ardi Redjo in Pasoeroewan, de opbrengst respectivelijk heeft bedragen 18.68 en 18.65 kannen.

Zou het, met zulke uitersten voor zich, geene overweging verdienen, dat eens goed onderzocht worde, waaraan zulke enorme verschillen zijn toe te schrijven, en wat er ter verbetering zou behooren gedaan te worden?

Het schijnt ons toe, dat men vooral op het punt der verwisseling der gronden zeer heeft gezondigd tegen hetgeen, zelfs maar met eene geringe landbouwkundige kennis, het eenvoudig gezond verstand aan de hand had moeten geven, om uitputting van den grond te voorkomen.

Het gaat waarschijnlijk niet altijd door, dat, naarmate de aanplant eener fabriek kleiner of grooter is, ook in die mate eene meer of minder ruime verwisseling van grond werkelijk plaats vindt. Bij de invoering van het kultuurstelsel had de Gouverneur-Generaal van den Bosch wel is waar bepaald, dat voor eene suikeronderneming niet meer dan het vijfde gedeelte van de gronden der bevolking mogt

genomen worden, zoodat, waar b. v. eene fabriek kwam met eenen aanplant van 400 bouws, de bevolking eene uitgestrektheid van ten minste 2,000 bouws aan ontgonnen gronden moest hebben, — en in den regel is men beneden dien maatstaf gebleven, — maar die bepaling had met het punt der verwisseling van gronden in zekeren zin niet te maken. Zij stond meer in verband met het regt van den Souverein tot heffing van een vijfde van de opbrengst van den grond, en het was dan ook daarom, dat primitief in de denkbeelden van den stichter van het kultuurstelsel heeft gelegen — vrijstelling van landrente tegen beplanting van een vijfde gedeelte der gronden ten behoeve van den Souverein, in deze het Nederlandsch Gouvernement.

Ondertusschen lijdt het geen twijfel, dat bij kleineren aanplant in den regel de gelegenheid tot verwisseling ruimer moet zijn dan bij meer uitgestrekte aanplantingen, en dat bij de eerste die gelegenheid meer is benuttigd dan bij de laatste, omdat dit vermoedelijk mogelijk was zonder de tuinen te ver van de fabrieken verwijderd te doen zijn.

Dat dit werkelijk plaats heeft gevonden, — hoezeer wij het niet in de bijzonderheden hebben kunnen aantoonen, — moet, dunkt ons, boven allen redelijken twijfel zijn gebleven na de opmerkelijke resultaten, die wij bij de residentiën Soerabaja en Pasoeroewan verkregen omtrent het verband tusschen de opbrengst van sap en de uitgestrektheid van den aanplant. Hetgeen wij ten aanzien van die beide residentiën hebben aangetoond, geldt evenzeer ten aanzien van het geheel. Van de 87 fabrieken, waarvan wij voor het jaar 1859 eene opgaaf hebben van het verkregen sap, bedroeg die hoeveelheid 904,412,392 Nederlandsche kannen, of, berekend over den gezamenlijken aanplant dier 87 fabrieken ad 36,343 bouws, 24,803 kannen per bouw. Wanneer men nu die 87 fabrieken brengt onder drie kategoriën, waarvan:

de eerste bevat die met eenen aanplant beneden de 400 bouws,

de tweede die met eenen aanplant van 400 tot 500 bouws, en

de derde die met eenen aanplant van 500 bouws en daarboven,

dan verkrijgt men:

in de eerste kategorie 27 fabrieken met 7,365 bouws aanplant en eene opbrengst van 191,479,039 Nederlandsche kannen sap, of gemiddeld ruim 26,039 kannen per bouw,

in de tweede kategorie 37 fabrieken met 15,607 bouws aanplant en eene opbrengst van 402,043,967 Nederlandsche kannen sap, of gemiddeld 25,760 kannen per bouw, en

in de derde kategorie 23 fabrieken met 13,371 bouws aanplant en eene opbrengst van 310,889,386 Nederlandsche kannen sap, of gemiddeld 23,251 kannen per bouw.

Hoezeer het verschil tusschen de eerste en tweede kategorie niet groot is, — hetgeen vooral daarvandaan komt, dat in de eerste kategorie, wier cijfer van aanplant verreweg het geringste is en waarbij dus elk ongunstig resultaat van deze of gene fabriek op het gemiddeld zwaar drukt, de drie fabrieken van Rembang en Banjoemaas met hare ellendige opbrengst van sap vallen, — ziet men desniettemin, dat met grooteren aanplant gepaard gaat mindere opbrengst van sap per bouw. Er bestaat buitendien eene reden, om te gelooven, dat onze berekening van het verschil tusschen de eerste en tweede kategorie de zaak niet geheel naar waarheid aangeeft, deze namelijk, dat een groot gedeelte der in de eerste kategorie vallende fabrieken met eenen aanplant beneden de 400 bouws werkt op de gewone wijze, derhalve zonder stoomtoestellen. Wij hebben er reeds op gewezen, hoe het bezigen van stoomtoestellen alles behalve tot eene besparing van brandstof heeft geleid, en op Java is het eene algemeen bekende zaak, dat de op de oude of gewone wijze werkende fabrieken als brandstof genoeg hebben aan de *ampas* of althans weinig meer voor brandhout behoeven uit te geven. Houdt men dit in het oog, dan is er wel grond om te gelooven, dat in den regel bij geene der drie kategoriën van aanplant de persing van het riet over het algemeen meer te wenschen overlaat dan juist bij de eerste en dat dus voor haar de opbrengst van sap per bouw grooter zou zijn, zoo zij meer brandhout gebruikte en de *ampas* als brandstof niet hoofdzaak voor haar ware.

Hoe dit ook zij, meer dan waarschijnlijk is het, dat die hoogere opbrengst van sap te danken is aan eene ruimere verwisseling van gronden, terwijl het concentreren der aanplantingen in groote tuinen, wilde men die niet al te ver van de fabrieken plaatsen, onvermijdelijk ten gevolge moest hebben, dat de ruimte tot verwisseling afneemt, naarmate de uitgestrektheid van den aanplant grooter is.

Brengt men nu de conclusie, welke de door ons verkregen uitkomsten ons regt geven te

maken, — deze namelijk dat veelvuldige verwisseling leidt tot verhoogde opbrengst van sap, — brengt men die conclusie in verband met het zoo ontwijfelbaar wenschelijke, dat elke dessa op hare eigen gronden plante, — hetgeen in het belang der fabriekatie, zoowel wegens het kostbare transport, als uit het oogpunt van de noodzakelijkheid om het riet, nadat het gesneden is, zoo spoedig mogelijk aan den molen te brengen, met uitgestrekte aanplantingen onmogelijk is vol te houden; — dan moet men, onzes inziens, wel tot de slotsom komen, dat alleen van aanplantingen op kleiner schaal met veelvuldige verwisseling van grond op den duur iets goeds voor de toekomst der suikerkultuur te wachten is.

In hoever daarmede de noodzakelijkheid eener bemesting der gronden voor altijd vervalt, wagen wij niet te beslissen; maar zeker is het, dat, zoo iets die bemesting nog voor eenigen tijd onnoodig kan maken, dit niet beter dan door eene veelvuldige verwisseling kan geschieden; hoezeer wij het niet voor aannemelijk houden, dat zonder bemesting de grond, hoe vruchtbaar die ook moge zijn, op den duur in zijne produktive kracht niet zou afnemen, vooral wanneer men daarop gewassen teelt, die, zoo als het suikerriet, zoo veel voor hare voeding noodig hebben. Wel wordt op Java het suikerriet bij voorkeur geteeld op natte rijstvelden, wier vruchtbaarheid krachtig wordt in stand gehouden door besproeijing met het van de bergen afstroomend water; doch het is te voorzien, dat niet alleen het water zelf, maar ook de vruchtbaarmakende kracht er van gaandeweg zullen afnemen, omdat die hoofdzakelijk daaraan te danken is, dat het afstroomend water eene massa van slib medevoert, gevormd door het tot ontbinding overgegane gebladerte dat afvalt van de wouden, waarmede de bergen bedekt zijn, en het zigtbaar is, hoe vooral in de nabijheid der meest bevolkte en voor kultuur meest ontgonnen streken de bergen op eene roekelooze wijze meer en meer ontbloot worden [1]).

Het punt der bemesting verdient derhalve, dat men er nu reeds op bedacht zij en dat het onderzocht worde door der zaak kundige en in de kennis van landbouw wetenschappelijk en praktisch gevormde mannen. Waarschijnlijk zal dan, bij den bekenden afkeer van den Javaan tegen het gebruik van dierlijke meststoffen voor zijn *padi*-veld, in overweging komen de vraag, of en in hoe ver tot bemesting althans der met suikerriet te beplanten gronden partij zal kunnen getrokken worden van de *ampas*, die nu tot brandstof dient.

De kundige Richardson Porter ijvert in zijn werk over den landbouw in de tropische landen sterk voor de bemesting met *ampas;* en geen wonder, want hoe krachtig men het riet ook perse, altijd blijft er in het uitgeperste veel over, dat men er met geene mogelijkheid uit halen en dus voor de voeding van het nieuwe suikerriet weder dienstbaar maken kan.

Is eenmaal op goede gronden bewezen, dat de *ampas* meer nut doet als mest dan als brandstof, dan zal men van zelf eene meer krachtige persing van het riet en bij gevolg reeds daardoor eene verhoogde opbrengst van sap te wachten hebben. De aan de fabriekanten opgelegde zonderlinge verpligting, om ter besparing van brandhout zoo veel mogelijk *ampas* te bezigen kon onmogelijk tot het krachtig persen van het riet bevorderlijk zijn.

Tegen het gebruiken van de *ampas* als meststof, bestaat evenwel het bezwaar van het transport er van naar de velden en van de meerdere behoefte aan andere brandstof, die er door ontstaan zal.

Wat het eerste betreft, zoo gelooven wij, of liever houden wij er ons van verzekerd, dat, indien maar door deugdelijke proeven aan de bevolking het bewijs wordt geleverd, dat de *ampas* als meststof waarlijk eene groote waarde heeft, — wat wij voor het oogenblik nog geheel onbeslist moeten laten, — zij, mits daartoe aangemoedigd, dat bezwaar voor hare rekening zal nemen. Er is niets, waartoe de Javaan niet te brengen is, wanneer men maar met verstand te werk gaat en hem doet inzien, dat het voordeelig voor hem is en dat de behartiging zijner belangen zich niet bepaalt bij fraaije woorden, die slechts tot dekmantel van baatzuchtige bedoelingen moeten dienen.

De vervanging van de *ampas* als brandstof is in ons oog een vraagstuk, in de oplossing waarvan eene grootere moeijelijkheid gelegen is, — doch op dit punt, als meer speciaal behoorende tot hetgeen wij hebben in het midden te brengen met opzigt tot de bevordering

[1]) Het is niet onwaarschijnlijk, dat aan die omstandigheid, boven en behalve al hetgeen drukt op de eigen kultuur der bevolking, tot zekere hoogte zal moeten worden toegeschreven de niet zeer voordeelige opbrengsten der rijstvelden in de laatste jaren; daar ongetwijfeld de produktie van *padi* per bouw over het algemeen niet op dezelfde hoogte is gebleven, als een dertigtal jaren geleden, veel minder nog vooruitgaande is geweest.

der fabriekmatige bereiding van suiker, behouden wij ons voor later terug te komen.

Eene flinke, diepe beploeging van den grond, — wij hebben reeds gezien, dat er op Java zijn, die zich daartegen verklaren, en niet gering was de ontevredenheid bij sommige fabriekanten, toen wijlen de Heer DE PEREZ als Resident van Soerabaja haar in dat gewest doorzette, — eene flinke, diepe beploeging, dieper zelfs dan de zoo even genoemde ambtenaar dit verlangde, houden wij voor eene groote schrede tot verbetering, — al mogten aanvankelijk de resultaten niet geheel aan de verwachting beantwoorden. — Men beweerde destijds, dat het omvallen van het riet er veel meer door plaats vond, dan vroeger het geval was; maar heeft men zich daarover nog in dezelfde mate te beklagen, en verdient het geene opmerking dat in het Soerabajasche de opbrengst van sap per bouw zoo aanzienlijk is als in geen ander gewest op Java, uitgezonderd Pasoeroewan, waar ook de bewerking der velden met niet minder zorg geschiedt [1])?

Met opzigt tot den meest geschikten tijd voor de beplanting kwam wijlen de Heer FROMBERG in een verslag [2]), dat hij uitbragt over hem medegedeelde resultaten van verschillende fabrieken betreffende het oogstjaar 1851, tot de conclusie, dat, aangezien van het in de maanden Augustus en September gesneden riet van 12 en 13 maanden oud de meest voordeelige opbrengst van sap was verkregen, het wenschelijk zou zijn, om in de maanden Junij en Julij te planten, indien dit niet te kort op den rijstoogst volgde. Dewijl het den Heer FROMBERG niet onbekend kon zijn, *dat* er in de maanden Junij en Julij werkelijk reeds wordt geplant, zoo moeten wij het er voor houden, dat het in zijne bedoeling heeft gelegen, om, niet een gedeelte slechts, maar den geheelen aanplant in die beide maanden zoo veel mogelijk te doen bewerkstelligen, zoodat er in de maanden Augustus en September niet, gelijk nu, nog veel te planten overblijft.

Indien dit werkelijk in de bedoeling van den Heer FROMBERG heeft gelegen, dan gelooven wij, dat het daartegen, naar zijne meening, bestaande bezwaar niet zoo overwegend is, dat, indien de wenschelijkheid der zaak overigens aan geenen twijfel onderhevig is, daaraan geen gevolg zou zijn te geven. Nu reeds toch begint de beplanting, in verband met het tijdstip, waarop de meeste fabrieken met de vermaling van het riet eenen aanvang maken, in de tweede helft der maand Junij en wordt zij in de maand Julij krachtig voortgezet, zoodat met het einde van die maand nagenoeg de helft van den aanplant eener fabriek bezorgd is. De zaak zou dus nederkomen op de vraag, — of men met half Junij en gaandeweg tot ultimo Julij, of uiterlijk tot half Augustus zoo veel velden gereed kan hebben, als voor den geheelen aanplant noodig zijn, en of de krachten der bevolking toereikende zijn, om de geheele beplanting, waarmede men nu 3 à $3^1/_2$ maanden bezig is, in 6 à 9 weken te bewerkstelligen. Alsdan zal wel is waar door de suikerrietplantende bevolking een zwaarder arbeid moeten gepresteerd worden, — maar daartegen staat dan ook, dat zij, in stede van 3 à $3^1/_2$ maanden, slechts de helft van dien tijd in het touw zou zijn. Gaat het de krachten der bevolking niet te boven, dan komt het verder aan op de vraag, of in een zoo kort tijdsbestek genoeg bibiet te krijgen is voor den geheelen aanplant; want, is het waar, dat van riet van 12 en 13 maanden oud de voordeeligste opbrengst van sap verkregen wordt, dan volgt daaruit, dat het ook geen zaak is, om in de maanden Junij en Julij veel riet te vermalen, maar te meer om verreweg het grootste gedeelte van den oogst in de maanden Augustus en September te verwerken. Bij de onvoldoende capaciteit der meeste fabrieken, is dit zonder

[1]) Verdient het daarbij ook niet eenige opmerking, dat, in weêrwil de fabrieken er zoo veel langer werken, dan die in Pasoeroewan, het verschil in gehalte tusschen de beide residentiën zoo uiterst gering is? En zou men niet met eenigen grond mogen verwachten, dat, bijaldien door reductie van den aanplant, de Soerabajasche fabrieken in staat waren gesteld, om, even als de Pasoeroewansche, den oogst in 100 à 110 dagen af te werken, het gemiddeld gehalte van het sap alsdan 1 à 2 graden zou rijzen?

[2]) Wij hebben ons reeds meermalen beroepen op denkbeelden van den Heer FROMBERG, die wij ontleenden aan het hier bedoeld verslag. Dat stuk schijnt een door hem, vermoedelijk aan de Directie der kultures, uitgebragt rapport te zijn, dat later waarschijnlijk, — want ook dit blijkt niet, — bij de landsdrukkerij te Batavia is gedrukt. Het heeft zelfs geen titel, maar bij den aanvang blijkt uit het daarboven geplaatste hoofd, dat het bevat of handelt over: *Bijzonderheden omtrent de suikerkultuur op Java naar statistische opgaven*, door Dr. P. S. H. FROMBERG. Hoezeer het stuk aan het slot de dagteekening draagt van 19 Mei 1853, had het echter bepaald betrekking tot den oogst van 1851. Ook blijkt aan het slot, dat de uitgaaf in druk is geschied op verlangen of op bevel van het Gouvernement.

eene groote reductie van den aanplant niet mogelijk. Want terwijl de meeste ondernemingen, die eenen aanplant van 400 bouws en meer hebben, nu reeds 4, 5 maanden, en sommige zelfs langer werken, zouden ze den werktijd moeten inkrimpen tot een getal van 100, of hoogstens 110 dagen, waarvan nog wel in de eerste 30 of 40 dagen weinig behoort te worden vermalen, om dan alle krachten in te spannen voor de 60 of 70 daarop volgende dagen [1]).

Blijkt derhalve ook uit dit oogpunt het nadeelige van groote aanplantingen, nog om eene andere reden verdient de verwezenlijking van het denkbeeld van den Heer FROMBERG de ernstigste overweging.

In verband tot het verschil, hetwelk er met opzigt tot de drooge en regentijden tusschen Java en Suriname bestaat, is hij wel is waar van gevoelen, dat men voor de beplanting van het suikerriet op Java niet dezelfde plantwijdte kan aannemen, als waaraan in Suriname eene aanzienlijke opbrengst van sap is te danken; maar toch schijnt hij van eene grootere plantwijdte, dan men op Java over het algemeen in acht neemt, veel goeds te wachten; hoezeer hij er bijvoegt, dat zij niet aan te raden zou zijn, indien de beplanting niet kan plaats hebben in de maanden Junij en Julij, omdat alsdan de regens, — die nu en dan nog vallen en in de maand Augustus minder worden, om in September nagenoeg geheel op te houden, — zeer voordeelig zijn voor het spoedig opschieten van het jonge plantsoen, en dit weder bijdraagt, om den grond vochtig te houden.

Hebben wij nu, wat de vermaling van het riet aangaat, — uit de resultaten van het jaar 1859 gezien, dat de grootste opbrengst van sap verkregen is bij de kategorie van fabrieken met eenen aanplant beneden de 400 bouws, in weêrwil zelfs van de waarschijnlijkheid, dat over het algemeen bij die kategorie de persing niet zoo krachtig is, omdat daar de *ampas* als brandstof meer hoofdzaak, en het brandhout daarentegen meer bijzaak is, — zoo lijdt het geen twijfel, dat tot die hoogere opbrengst ook heeft bijgedragen het korter werken der tot die kategorie behoorende fabrieken.

In 1859 bedroeg het totaal werkdagen voor de 87 fabrieken, die wij in ons onderzoek begrepen hebben, een cijfer van 11,302. Daarvan komen:

1°. voor rekening der 1e kategorie of der 27 fabrieken met eenen aanplant beneden de 400 bouws 2,990 dagen. Trekt men daarvan af, voor de fautive opgaaf der fabrieken Ketabang in Soerabaja en Dankbaarheid in Pasoeroewan, een getal van 377 dagen, dan blijft er over een cijfer van 25 fabrieken, met eenen gezamenlijken aanplant van 6,881 bouws of $263^{4}/_{25}$ bouws per fabriek, en 2,613 werkdagen of gemiddeld nagenoeg $104^{1}/_{2}$ dagen per fabriek;

2°. voor rekening der 2e kategorie, bestaande uit 37 fabrieken met eenen aanplant van 400 tot 500 bouws, 4,855 dagen. Trekt men daarvan af, voor de fautive opgaven van Watoetoelis in Soerabaja en Wonolangin in Probolinggo, een getal van 620 dagen, dan behoudt men voor de overblijvende 35 fabrieken, met eenen aanplant van 14,652 bouws of gemiddeld $418^{32}/_{53}$ bouws per fabriek, een cijfer van 4,235 dagen, dat is gemiddeld 121 dagen per fabriek, en

3°. voor rekening der 3e kategorie, bestaande uit 23 fabrieken, met eenen aanplant van 500 tot 800 bouws, 3,457 dagen. Trekt men daarvan af een getal van 283 dagen voor de fautive opgaaf der fabriek Oembool in Probolinggo, dan blijft er een cijfer over van 3,174 dagen voor 22 fabrieken met 12,843 bouws aanplant, dat is gemiddeld nagenoeg 144 dagen per fabriek, met gemiddeld bijkans 584 bouws aanplant.

Het lijdt geen twijfel, dat het verschil in de opbrengst van sap ook voor een gedeelte moet gezocht worden in den langeren duur van den tijd voor de vermaling van het riet, en men schijnt niet begrepen te hebben, dat tegenover eenen meer uitgebreiden aanplant niet zoo zeer moest staan een grooter getal dagen voor het afwerken van den oogst, als wel eene in alle opzigten grootere capaciteit der fabriek, om eenen zoo veel grooteren oogst in denzelfden tijd behoorlijk, zorgvuldig en met gemak, dat is zonder overhaasting, te kunnen afwerken.

Blijkt het alzoo, dat eene groote uitgestrektheid van aanplant niet voordeelig is voor de opbrengst van sap per bouw, niet minder ongunstig is de invloed er van op de resultaten

[1]) Men zou des noods 3 à 4 bouws van het te velde staande riet prijs kunnen geven voor de eerste helft der te doene beplanting; terwijl men, in verband tot den op medio Julij te bepalen aanvang van den maaltijd, de toppen van den alsdan voor den fabriekant te snijden riet, even als nu reeds geschiedt, tot bibiet voor de tweede helft van den aanplant zou kunnen bezigen. De vermaling van het riet zelve zou evenwel op ultimo September of uiterlijk in de eerste week van October moeten afgeloopen zijn.

der vermaling, omdat de fabrieken er door in de noodzakelijkheid worden gebragt, om een groot getal bossen riet te vermalen; terwijl alsdan een van beiden moet plaats hebben, — òf dat de dagelijksche vermaling van eene te groote hoeveelheid riet niet anders dan met overhaasting en ten koste eener krachtige persing mogelijk is, — òf dat, zoo men werkelijk krachtig perst, dit niet anders kan dan met eene zoo langzame afwerking van den oogst, dat de saprijkheid van het riet en het suikergehalte van het sap er onvermijdelijk onder moeten lijden.

Dien nadeeligen invloed kunnen wij niet beter dan door de volgende berekeningen aantoonen.

De werktijd van de 78 fabrieken begrepen in de op pag. 602, 603 en 604 voorkomende tabellen, en op wier opgaven omtrent het getal der werkdagen en der bossen suikerriet, als ook omtrent de daarvan verkregen hoeveelheid sap, eenigzins staat kan worden gemaakt, bedraagt 9,488 dagen, waarin een getal van 70,253,293 bossen riet is vermalen, hetgeen voor de dagelijksche vermaling een gemiddeld geeft van nagenoeg 7,405 bossen riet. Splitst men de 78 fabrieken naar dat gemiddeld in twee afdeelingen, dan krijgt men:

in de 1e afdeeling 47 fabrieken, met 17,150 bouws aanplant, 5,675 werkdagen, 34,794,670 bossen riet en 438,738,386 kannen sap, zoodat in die afdeeling per fabriek

a. de gemiddelde aanplant bedraagt $364^{42}/_{47}$ bouws,

b. de gemiddelde werktijd heeft geduurd $120^{35}/_{47}$ dagen, terwijl

c. gemiddeld dagelijks is vermalen eene hoeveelheid van 6,131 bossen suikerriet, en

d. de opbrengst van sap per bos suikerriet gemiddeld 12.61 kannen heeft bedragen;

in de 2e afdeeling, 31 fabrieken met 15,508 bouws aanplant, 3,813 werkdagen, 35,458,623 bossen riet en 370,186,240 kannen sap, zoodat in deze afdeeling per fabriek:

a. de aanplant gemiddeld $580^{8}/_{31}$ bouws heeft bedragen,

b. de gemiddelde werktijd 123 dagen heeft geduurd, terwijl

c. gemiddeld dagelijks is vermalen eene hoeveelheid van nagenoeg 9,300 bossen riet, en

d. de opbrengst van sap per bos suikerriet is geweest 10.44 kannen.

Wanneer men die beide afdeelingen, naar het voor elke verkregen gemiddeld van dagelijksche vermaling, ieder weder in twee onderafdeelingen verdeelt, dan komen:

in de 1e afdeeling:

1e onderafdeeling, 21 fabrieken met 6,225 bouws aanplant, 2,449 werkdagen, 12,635,593 bossen riet, en 161,145,527 kannen sap,

2e onderafdeeling 26 fabrieken met 10,925 bouws aanplant, 3,226 werkdagen, 22,159,077 bossen riet en 277,592,859 Nederl. kannen sap,

in de tweede afdeeling:

1e onderafdeeling 17 fabrieken met 8,083 bouws aanplant, 2,223 werkdagen, 18,251,893 bossen riet en 200,068,160 kannen sap,

2e onderafdeeling 14 fabrieken met 7,425 bouws aanplant, 1,590 werkdagen, 17,206,730 bossen riet en 170,118,080 kannen sap;

zoodat men heeft:

a. voor de 1e afdeeling:

1e onderafdeeling:

gemiddelde aanplant per fabriek $296^{3}/_{7}$ bouws
" werktijd " " $116^{13}/_{21}$ dagen
" dagelijksche vermaling 5.159 bossen
" opbrengst sap per bos 12.75 kannen

2e onderafdeeling:

gemiddelde aanplant per fabriek $420^{5}/_{26}$ bouws
" werktijd " " $124^{1}/_{13}$ dagen
" dagelijksche vermaling 6,869 bossen
" opbrengst sap per bos 12.53 kannen

b. voor de 2e afdeeling:

1e onderafdeeling:

gemiddelde aanplant per fabriek $475^{8}/_{17}$ bouws
" werktijd " " $130^{13}/_{17}$ dagen
" dagelijksche vermaling 8,210 bossen
" opbrengst sap per bos 10.96 kannen

2e onderafdeeling:

gemiddelde aanplant per fabriek $530^{5}/_{14}$ bouws
" werktijd " " $113^{4}/_{7}$ dagen
" dagelijksche vermaling 10,822 bossen
" opbrengst sap per bos 9.89 kannen

Men ziet daaruit, dat, hoe hooger het cijfer van den aanplant stijgt, ook het getal bossen riet, gemiddeld dagelijks vermalen, grooter wordt, maar dat daarentegen de opbrengst van sap per bos suikerriet geregeld afneemt. — Indien al de 78 fabrieken van haar riet evenzoo veel sap per bos hadden verkregen als bij de 1e on-

derafdeeling der 1e afdeeling, zoo zou de geheele hoeveelheid sap van de 70,253,293 bossen riet te bekomen bedragen hebben. . 894,324,420 Nederl. kannen terwijl men nu slechts gehad heeft 808,924,626 " "

te bekomen bedragen hebben. .	894,324,420 Nederl. kannen
terwijl men nu slechts gehad heeft	808,924,626 " "
dus minder. . .	85,399,794 Nederl. kannen

of nagenoeg 10 %, welke veilig kunnen gerekend worden te zijn verloren, òf door te lang werken, òf door onvoldoende persing, het eene zoowel als het andere ten gevolge van de groote hoeveelheid, die men dagelijks te vermalen had.

Ongerekend derhalve de schade, die in de opbrengst van sap geleden wordt, hetzij door eene onvoldoende verwisseling van gronden, hetzij door eene over het algemeen niet genoeg krachtige persing van het riet, waardoor in het gewigt van het sap 75, of minstens 70 % moet verkregen worden van het gewigt aan riet, ontstaat daardoor alleen een verlies in de opbrengst van sap, dat, berekend over den totalen aanplant der 78 fabrieken ad 32,658 bouws, niet minder bedraagt dan 2,615 kannen per bouw [1]).

Afgescheiden daarvan is de schade, die ten gevolge van het lang werken in het suikergehalte van het sap wordt geleden, ook niet gering.

De werktijd der gezamenlijke 78 fabrieken heeft een cijfer van 9,488 dagen bedragen, terwijl zij in 808,924,626 kannen sap, naar de opgaaf van het gehalte er van, een gewigt van zuivere suiker ad 2,136,880.59[8] pikols hebben gehad, dat is gemiddeld 1 pikol zuivere suiker in 378^{554} kannen sap.

Wanneer men nu de 78 fabrieken naar het gemiddelde van den werktijd, ad $121^{50}/_{78}$ dagen per fabriek, splitst in twee afdeelingen, waarvan de 1e bevat de fabrieken, die korter hebben gewerkt, en de tweede, die, welke dat gemiddelde hebben overschreden, dan krijgt men:

in de 1e afdeeling 41 fabrieken, met 4,170 dagen, of gemiddeld $101^{29}/_{41}$ dagen per fabriek, en 349,361,086 kannen sap, waarin 951,999.68 pikols suiker, of gemiddeld 1 pikol op bijna 367 kannen sap [2]); terwijl men in de 2e afdeeling heeft 37 fabrieken met 5,318 werkdagen, of gemiddeld $143^{29}/_{37}$ dagen per fabriek, en 459,563,540 Nederlandsche kannen sap, waarin 1,184,880.91[8] pikols zuivere suiker, of gemiddeld 1 pikol op nagenoeg 388 kannen sap [1]).

Het blijkt daaruit, dat de tweede afdeeling voor 1 pikol zuivere suiker 21 kannen sap meer dan de 1e afdeeling heeft gehad, — dat is, berekend over de hoeveelheid zuivere suiker ad 1,184,880.91[8] pikols, 24,882,499 kannen, die dus door het langer werken voor de produktie als verloren kunnen beschouwd worden.

Zoo komen wij, met het zoo even berekende verlies, tot een totaal van 110,282,293 kannen sap, waarin men, naar rede van 16.83 Nederlandsche ponden zuivere suiker in de 100 kannen, of met een gehalte van 8,8° BEAUMÉ, gelijk de 1e afdeeling gemiddeld gehad heeft, 300,517 pikols zuivere suiker zou hebben gehad. De gemiddelde produktie der 78 fabrieken heeft bedragen 64.19% van de zuivere suiker, en reeds naar dien maatstaf, welke 10 % minder is dan het gemiddelde der Pasoeroeansche fabrieken, zou de werkelijke produktie ongeveer 193,000 pikols meer hebben kunnen bedragen.

Doch het wordt tijd, dat wij ons nog eenige oogenblikken bezig houden met het werken der fabrieken zelve.

Men kan een onderzoek naar dat werken in verband brengen, hetzij met de opbrengst van sap per bouw, hetzij met de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, hetzij eindelijk met het cijfer der procenten, dat door de produktie uit het gewigt der zuivere suiker is verkregen; maar uit welk der drie aangegeven oogpunten men de resultaten ook moge nagaan, altijd komt daarbij de onvoldoende capaciteit voor den dag. Hetgeen ons te dien aanzien speciaal van de Soerabajasche en Pasoeroewansche fabrieken is gebleken, wordt door een onderzoek naar het werken der gezamenlijke 78 fabrieken niet omvergeworpen.

Laat ons dit door eenige berekeningen aantoonen, waarbij wij de uitkomsten willen geven, in verband:

eerstens, tot de opbrengst van sap per bouw,

---

[1]) Eigenlijk komt het verlies aan sap op rekening der 57 fabrieken, die niet in de 1e onderafdeeling der 1e afdeeling geplaatst zijn en wier aanplant 26,433 bouws bedraagt, zoodat, daarover berekend, het verlies per bouw op 3,231 Nederlandsche kannen komt te staan.

[2]) Dit komt neder op 16.83 Nederlandsche ponden zuivere suiker in 100 Nederlandsche kannen sap, hetwelk alzoo een gehalte aanwijst van 8.8° BEAUMÉ.

[1]) Dit staat gelijk met 15.92 Nederlandsche ponden zuivere suiker in 100 Nederlandsche kannen, en wijst alzoo een gehalte aan van 8.33° BEAUMÉ.

vervolgens, tot de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, en

eindelijk, tot het cijfer der procenten, door de produktie uit het gewigt der zuivere suiker verkregen.

Met betrekking tot het eerste punt, moeten wij doen opmerken, dat de aanplant der 78 fabrieken heeft bedragen 32,658 bouws, waarvan de opbrengst van sap is geweest 808,924,626 Nederlandsche kannen, dus gemiddeld ruim 24,766 kannen per bouw.

Splitst men naar dat gemiddeld de 78 fabrieken in twee afdeelingen, dan krijgt men:

1°. in de 1_e afdeeling 39 fabrieken, met 16,818 bouws aanplant, 4,579 werkdagen, 340,517,259 kannen sap, waarin $905,156.80^5$ pikols zuivere suiker, terwijl daarvan is verkregen eene produktie van 594,891.57 pikols, zoodat wij hier hebben:

a. gemiddelde aanplant per fabriek $430^6/_{13}$ bouws,

b. gemiddelde werktijd per fabriek $117^{16}/_{39}$ dagen,

c. gemiddelde opbrengst van sap per bouw nagenoeg 20,271 kannen,

d. gemiddelde hoeveelheid sap, dagelijks verwerkt, 74,365, terwijl

e. de produktie niet in gehalte der suiker, maar slechts in gewigt, ruim 65.72 $^0/_0$ bedraagt van het gewigt der zuivere suiker in het sap;

2°. in de tweede afdeeling, 39 fabrieken met 15,860 bouws aanplant, 4,909 werkdagen, 468,407,367 kannen sap, waarin $1,231,723.79^3$ pikols zuivere suiker, terwijl de produktie heeft bedragen $776,752.01^1$ pikols, zoodat wij hier verkrijgen,

a. gemiddelde aanplant per fabriek, $406^{26}/_{39}$ bouws,

b. gemiddelde werktijd per fabriek, $125^{34}/_{39}$ dagen,

c. gemiddelde opbrengst van sap per bouw, nagenoeg 29,534 kannen,

d. gemiddelde hoeveelheid sap, dagelijks verwerkt, 95,418 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 63.06 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

Blijkt hieruit reeds, dat voor de 2^e afdeeling, met meer sap per bouw dan bij de 1^e afdeeling, daarentegen het cijfer der procenten lager is, — bij eene splitsing der beide afdeelingen, ieder in twee onderafdeelingen, naar het gemiddelde der opbrengst van sap voor elke afdeeling, komt het verschil in de procenten nog beter aan den dag; want dan krijgen wij:

in de 1^e afdeeling:

1°. onderafdeeling 17 fabrieken, met 7,460 bouws aanplant, 1861 werkdagen, 131,055,780 Nederlandsche kannen sap, waarin 359,272.08 pikols zuivere suiker, en eene produktie van 241,239.76 pikols, zoodat wij hier hebben,

a. gemiddelde aanplant per fabriek, $438^{14}/_{17}$ bouws,

b. gemiddelde opbrengst van sap per bouw, 17,565 kannen,

c. gemiddelde hoeveelheid sap, dagelijks verwerkt, 70,422 kannen, terwijl

d. de produktie bedraagt 67.34 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker.

2^e onderafdeeling met 22 fabrieken, 9,338 bouws aanplant, 2,718 werkdagen, 209,461,479 kannen sap, waarin $545,884.72^5$ pikols zuivere suiker, en eene produktie van 353,651.81 pikols, zoodat men hier heeft:

a. gemiddelde aanplant per fabriek $424^5/_{11}$ bouws,

b. gemiddelde werktijd per fabriek $123^6/_{11}$ dagen,

e. gemiddelde opbrengst van sap per bouw 22,431 kannen,

d. gemiddelde hoeveelheid sap, dagelijks verwerkt, 77,065 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 64.78 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

in de 2^e afdeeling:

1^e onderafdeeling, 23 fabrieken, met 9,925 bouws aanplant, 2,853 werkdagen, 269,077,827 kannen sap, waarin $705,815.62^5$ pikols zuivere suiker, en eene produktie van $456,611.71^1$ pikols, zoodat men hier heeft gehad,

a. gemiddelde aanplant per fabriek $431^{12}/_{23}$ bouws,

b. gemiddelde werktijd per fabriek $124^1/_{23}$ dagen,

c. gemiddelde opbrengst van sap per bouw, 27,111 kannen,

d. gemiddelde hoeveelheid sap, dagelijks verwerkt, 94,314 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 64.69 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

2^e onderafdeeling, 16 fabrieken met 5,935 bouws aanplant, 2,056 werkdagen, 199,329,540 kannen sap, waarin $525,908.16^8$ pikols zuivere suiker, en eene produktie van 320,140.30 pikols, zoodat hier de gemiddelden zijn,

a. voor den aanplant der fabriek $370^{15}/_{16}$ bouws,

b. voor den werktijd per fabriek $128^{1}/_{2}$ dagen,

c. voor de opbrengst van sap per bouw, 33,585 kannen,

d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 96,950 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 60.87 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

Komt het door het voorafgegane reeds uit, hoe, bij toenemende opbrengst van sap per bouw, het getal werkdagen grooter wordt, maar daarentegen het cijfer der procenten afneemt, — al hetgeen wijst op onvoldoende capaciteit, — niet minder komt die voor den dag, wanneer men, naar het gemiddelde der dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, dat voor de gezamenlijke 78 fabrieken nagenoeg 85,258 kannen heeft bedragen, ze weder in twee afdeelingen splitst; want dan komen:

in de 1e afdeeling, 43 fabrieken met 16,073 bouws aanplant, 5,159 werkdagen, 350,529,068 Nederlandsche kannen sap, waarin $916,058.94^{6}$ pikols zuivere suiker, en eene produktie van 602,480.74 pikols, zoodat voor deze afdeeling de gemiddelden zijn,

a. aanplant per fabriek $373^{32}/_{43}$ bouws,

b. werktijd per fabriek $119^{42}/_{43}$ dagen,

c. opbrengst van sap per bouw 21,834 kannen,

d. dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, 67,945 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 65.77 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

in de 2e afdeeling, 35 fabrieken, met 16,585 bouws aanplant, 4,329 werkdagen, 458,395,558 kannen sap, waarin $1,220,821.65^{2}$ pikols zuivere suiker, en eene produktie van $769,162.84^{1}$ pikols, zoodat voor deze afdeeling de gemiddelden zijn:

a. aanplant per fabriek $473^{4}/_{7}$ bouws,

b. werktijd per fabriek $123^{24}/_{35}$ dagen,

c. opbrengst van sap per bouw, 27,639 kannen,

d. dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, 105,889 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 63 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

Nog meer evenwel blijkt die onvoldoende capaciteit, wanneer men de beide afdeelingen, naar het gemiddelde der dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, voor ieder zoo even aangegeven, weder in twee onderafdeelingen splitst; want dan krijgt men:

in de 1e afdeeling:

1e onderafdeeling 16 fabrieken, met 4,680 bouws aanplant, 1,809 werkdagen, 97,141,717 Nederlandsche kannen sap, waarin 243,672 28 pikols zuivere suiker, en eene produktie van 175,539.17 pikols, — dat is:

a. voor aanplant per fabriek, gemiddeld $292^{1}/_{2}$ bouws,

b. voor den werktijd per fabriek, gemiddeld $113^{1}/_{16}$ dagen,

c. voor opbrengst van sap per bouw, gemiddeld 20,757 kannen,

d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, gemiddeld 53,699 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 72.04 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

2e onderafdeeling, 27 fabrieken met 11,393 bouws aanplant, 3,350 werkdagen, 253,387,351 kannen sap, waarin $672,386.66^{6}$ pikols zuivere suiker, en eene produktie van 426,941.57 pikols; dat is gemiddeld:

a. voor aanplant $421^{26}/_{27}$ bouws,

b. voor werktijd $124^{2}/_{27}$ dagen,

c. voor opbrengst van sap per bouw $22,240^{6}$ kannen,

d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 75,628 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 63.50 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

en in de 2e afdeeling:

1e onderafdeeling, 20 fabrieken met 8,903 bouws aanplant, 2,402 werkdagen, 233,333,788 kannen sap, waarin $605,632.87^{5}$ pikols zuivere suiker, en eene produktie van $383,902.80^{1}$ pikols; zoodat hier de gemiddelden zijn:

a. voor aanplant $445^{3}/_{20}$ bouws,

b. voor den werktijd $120^{1}/_{10}$ dagen,

c. voor de opbrengst van sap per bouw 26,096 kannen,

d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 96,725 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 63.39 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

2e onderafdeeling, 15 fabrieken, met 7,682 bouws aanplant, 1,927 werkdagen, 225,061,770 kannen sap, waarin $615,188.77^{7}$ pikols zuivere suiker, — en eene produktie van 385,260.04 pikols; zoodat hier de gemiddelden zijn:

a. voor den aanplant $512^2/_{15}$ bouws,
b. voor den werktijd $128^7/_{12}$ dagen,
c. voor de opbrengst van sap per bouw 29,284 Nederlandsche kannen,
d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 116,794 kannen, terwijl
e. de produktie heeft bedragen 62.62 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

Blijkt daaruit, dat het cijfer der procenten voor elke onderafdeeling afneemt, naarmate de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap aanzienlijker is geweest; nog sterker bewijs voor de, behoudens enkele uitzonderingen, over het algemeen onvoldoende capaciteit der fabrieken erlangt men, wanneer men ze naar het gemiddeld cijfer der procenten, waarin de verhouding van het gewigt der produktie tot het gewigt der zuivere suiker in het sap staat, — welk gemiddeld voor de gezamenlijke 78 fabrieken 64.19 $^0/_0$ heeft bedragen, — in twee afdeelingen splitst; want dan krijgt men:

in de 1e afdeeling 38 fabrieken, met 16,385 bouws aanplant, 4,818 werkdagen, 428,074,777 kannen sap, waarin $1,173,901.93^7$ pikols zuivere suiker, — en eene produktie van $659,134.04^1$ pikols, — dat is gemiddeld:

a. voor aanplant $431^7/_{38}$ bouws,
b. voor den werktijd $126^{15}/_{19}$ dagen,
c. voor de opbrengst van sap per bouw 26,126 kannen,
d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 88,849 kannen, terwijl
e. de produktie heeft bedragen 56.06 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

in de 2e afdeeling, 40 fabrieken, met 16,273 bouws aanplant, 4,670 werkdagen, 380,849,849 kannen sap, waarin $962,978.66^1$ pikols zuivere suiker, — en eene produktie van 712,509.54 pikols; zoodat hier de gemiddelden zijn:

a. voor aanplant $406^{33}/_{40}$ bouws,
b. voor den werktijd $116^3/_4$ dagen,
c. voor de opbrengst van sap per bouw 23,404 kannen,
d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 81,552 kannen, terwijl
e. de produktie heeft bedragen nagenoeg 74 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

Wanneer men de beide afdeelingen, naar het gemiddelde van het cijfer der procenten, voor ieder, weder in 2 onderafdeelingen splitst, zijn de uitkomsten niet minder opmerkelijk; want dan komen:

in de 1e afdeeling:

1e onderafdeeling 15 fabrieken, met 6,384 bouws aanplant, 1976 werkdagen, 166,043,218 Nederlandsche kannen sap, waarin 465,168.77 pikols zuivere suiker, — en eene produktie van $229,881.14^6$ pikols; dat is gemiddeld:

a. voor aanplant $423^3/_5$ bouws,
b. voor den werktijd $131^{11}/_{15}$ dagen,
c. voor de opbrengst van sap per bouw 26,009 kannen,
d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 84,030 kannen; terwijl
e. de produktie heeft bedragen 49.44 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

2e onderafdeeling, 23 fabrieken met 10,001 bouws aanplant, 2,842 werkdagen, 262,031,559 kannen sap, waarin $708,733.16^7$ pikols zuivere suiker, — en eene produktie van $429,252.89^5$ pikols; dat is gemiddeld:

a. voor aanplant $434^{11}/_{23}$ bouws,
b. voor den werktijd $123^{13}/_{23}$ dagen,
c. voor de opbrengst van sap per bouw, $26,200^5$ kannen,
d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 92,000 kannen, terwijl
e. de produktie heeft bedragen 60.56^6 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

in de 2e afdeeling:

1e onderafdeeling, 18 fabrieken met 7,514 bouws aanplant, 2,150 werkdagen, 179,950,212 kannen sap, waarin 473,430.35 pikols zuivere suiker, — en eene produktie van 323,421.88 pikols; zoodat hier de gemiddelden zijn:

a. voor aanplant $417^4/_9$ bouws,
b. voor den werktijd $119^4/_9$ dagen,
c. voor de opbrengst van sap per bouw 23,949 kannen,
d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, 83,689 kannen, terwijl
e. de produktie heeft bedragen 68.31 $^0/_0$ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

2e onderafdeeling, 22 fabrieken met 8,759 bouws aanplant, 2,520 werkdagen, 200,899,637 kannen sap, waarin $489,548,31^1$ pikols zuivere suiker, — en eene produktie van 389,087.66 pikols; zoodat hier de gemiddelden zijn:

a. voor aanplant $398^3/_{22}$ bouws,
b. voor den werktijd $114^6/_{11}$ dagen,
c. voor de opbrengst van sap per bouw 22,936 kannen,
d. voor de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap 79,722 kannen, terwijl

e. de produktie heeft bedragen 79.47[8] °/₀ van het gewigt der zuivere suiker in het sap.

Door al de voorafgegane becijferingen meenen wij de onvoldoende capaciteit der 78 fabrieken over het algemeen te hebben aangetoond. Over het algemeen, zeggen wij, omdat, indien de opgaven omtrent het getal werkdagen, de verkregen hoeveelheid sap en het gehalte er van eenig vertrouwen verdienen, onder die allen, voor zoo veel aangaat de resultaten van 1859, slechts eene, en wel de fabriek de Onderneming in Pasoeroewan, het bewijs van eene vrij voldoende capaciteit heeft geleverd. Zij verwerkte in 83 dagen tijds 11,375,000 kannen sap, dat is gemiddeld 137,048 dagelijks, en verkreeg in het gewigt harer produktie 80.74 °/₀ van het gewigt der zuivere suiker in het sap. Onder de 77 overige fabrieken vindt men er maar vier, die eenigzins met de bij de Onderneming dagelijks verwerkte hoeveelheid sap in vergelijking kunnen komen, te weten:

	Nederl. kannen.
Wonopringo, die dagelijks verwerkte	122,425
Besito, 〃 〃 〃	126,536
Ardi Redjo, 〃 〃 〃	127,157
Pandji, 〃 〃 〃	129,174

maar terwijl de werktijd van dat viertal heeft bedragen:

Voor Wonopringo	135 dagen
〃 Besito	84 〃
〃 Ardi Redjo	106 〃
〃 Pandji	106 〃

zoodat slechts Besito in dit opzigt met de Onderneming in vergelijking zou kunnen komen, heeft, in verhouding tot het gewigt der zuivere suiker in het sap, de produktie bedragen:

Van Wonopringo	64.— °/₀
〃 Besito	62.90 〃
〃 Ardi Redjo	71.07 〃
〃 Pandji	65.27 〃

Van dat viertal heeft slechts Besito, hoezeer eenen aanplant hebbende van 400 bouws, of 25 bouws minder dan de Onderneming, 1 dag langer gewerkt. Heeft dus de eerstgenoemde alle krachten ingespannen om in een zoo kort tijdsbestek af te werken, dit heeft zij, aangezien er in het cijfer der procenten tusschen haar resultaat en dat der Onderneming een verschil bestaat van niet minder dan 18 °/₀, blijkbaar niet dan ten koste eener behoorlijke behandeling van het sap kunnen doen.

Hadden de 3 andere fabrieken de bij ieder verkregen hoeveelheid sap, even als de Onderneming, in 83 dagen willen afwerken, zoo zou de dagelijks te verwerken hoeveelheid hebben moeten bedragen:

Voor Wonopringo	199,125 kannen
〃 Ardi Redjo	162,393 〃
〃 Pandji	164,970 〃

dat is meer dan zij werkelijk hebben verwerkt:

Voor Wonopringo	76,700 kannen
〃 Ardi Redjo	35,236 〃
〃 Pandji	35,796 〃

en daarbij zou dan nog het cijfer der procenten hooger hebben moeten bedragen:

Voor Wonopringo	16.90 °/₀
〃 Ardi Redjo	9.67 〃
〃 Pandji	15.47 〃

Het verschil tusschen de dagelijks bij die drie fabrieken verwerkte hoeveelheid sap, en die, welke zij zouden hebben moeten verwerken, om even als de Onderneming in 83 dagen gereed te zijn, is vooral met het oog op het zoo veel lager cijfer der procenten van hare produktie in verhouding tot het gewigt der zuivere suiker, te groot, om daaruit niet te kunnen besluiten tot hare betrekkelijk zeer onvoldoende capaciteit, die van Besito daarvan niet uitgesloten. Want met opzigt tot de laatstgemelde fabriek zal wel niet behoeven opgemerkt te worden, dat er geen kunst in ligt, om eene groote hoeveelheid sap dagelijks te verwerken; maar wel om dit te doen zonder schade voor het definitief resultaat, dat zich niet laat aanwijzen door het getal pikols suiker per bouw gemaakt, maar door het cijfer der procenten voor de verhouding, waarin het gewigt der produktie staat tot het gewigt der zuivere suiker.

Eene andere vraag is het, of door het afwerken van den oogst in 83 dagen, de persing van het riet bij de fabriek de Onderneming niet veel te wenschen kan hebben overgelaten. Zonder de mogelijkheid daarvan te willen betwisten, aangezien bij de gezegde fabriek gemiddeld niet minder dan de belangrijke hoeveelheid van 9,626 bossen riet dagelijks is vermalen [1]), komt het ons, in verband tot de

[1]) De geheele hoeveelheid riet, bij de fabriek geoogst, had 799,000 bossen bedragen.

gedane opgaaf omtrent de verkregen hoeveelheid sap en het gehalte er van, toch voor, dat de persing waarschijnlijk krachtiger is geweest, dan over het algemeen schijnt plaats te hebben. Bij die fabriek toch werden gemiddeld 14.24 Nederlandsche kannen sap per bos suikerriet verkregen, hetgeen ruim eene halve kan meer was dan het gemiddelde voor de gezamenlijke Pasoeroewansche fabrieken in hetzelfde jaar, en ruim 3¼ kannen meer dan het gemiddelde der gezamenlijke 78 fabrieken, — en, naar de opgaaf van een gemiddeld gehalte van het sap ad 9° BEAUMÉ, waarmede het specifiek gewigt van 14.24 kannen kan gesteld worden op 16.15 Nederlandsche ponden, komt men, met eene persing, waardoor van het gewigt aan riet 70 % aan sap wordt verkregen, tot eene gemiddelde zwaarte van 23.07 Nederlandsche ponden voor elke bos suikerriet. Uit deze becijfering, waarmede men tot een niet onbelangrijk cijfer van het gewigt van het riet komt [1]), blijkt, dat de persing niet veel minder dan 70 % kan hebben uitgeleverd.

Het werken der Javasche fabrieken in 1859 biedt ons eindelijk ééne bijzonderheid aan, die, om tot eene conclusie te komen ten aanzien van de vraag, omtrent de al of niet voldoende capaciteit der fabrieken, een groot gewigt tegen een gunstig antwoord op die vraag in de schaal legt.

Naar de resultaten van dat jaar te oordeelen, mogen wij het veilig er voor houden, dat, gelijk wij zoo even aantoonden, de fabriek de Onderneming het beste bewijs heeft geleverd van eene, zoo al niet geheel, dan toch vrij voldoende capaciteit.

De fabrieken, die in dit opzigt, — in aanmerking genomen het getal werkdagen, de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap en het verkregen cijfer der procenten, — het meest met de Onderneming in vergelijking kunnen worden gebragt, zijn Majong in Japara, Djombang in Soerabaja en Bekassi Oost in Pasoeroewan.

Van dat drietal bedroeg:

a. het getal werkdagen:

Voor Majong	102 dagen
〃 Djombang.	112 〃
〃 Bekassi Oost.	109 〃

b. de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap [1])

Voor Majong	98,333 kannen
〃 Djombang	95,393 〃
〃 Bekassi Oost	91,192 〃

c. en het cijfer der procenten, voor de verhouding van het gewigt der produktie tot het gewigt der zuivere suiker:

Voor Majong	76.77 %
〃 Djombang	75.37 〃
〃 Bekassi Oost	75.59 〃

De bijzonderheid nu, waarop wij de aandacht wilden vestigen, bestaat daarin, dat de aanplant zoowel van de Onderneming, als die van de drie zoo even genoemde fabrieken vóór 1859 veel grooter was geweest.

De Onderneming heeft jaren lang (van 1842 —1846) 674 bouws gehad. Langzamerhand werd die uitgestrektheid verminderd tot 630 bouws, totdat zij in 1854 werd gebragt op het tegenwoordig cijfer van 425 bouws.

Majong had vóór 1859 nog 550 bouws, en werd, zoo wij ons niet bedriegen, in dat jaar tot 400 bouws gereduceerd.

Djombang had nog tot in 1858 450 bouws aanplant, en

Bekassi Oost werd in 1853 van 490 op 292 bouws gebragt.

Daaruit blijkt, dat die vier fabrieken primitief bestemd zijn geweest voor de verwerking van een veel grooteren aanplant, weshalve de vooronderstelling, — dat de capaciteit, van onvoldoende, gelijk zij hoogstwaarschijnlijk vroeger was, door de reductie van den aanplant meer in evenredigheid is gebragt tot hetgeen die fabrieken te presteren hadden, — eene

[1]) Namelijk 0.923 Nederlandsch pond per suikerrietstok. Het riet van Kedawoong woog in 1864, volgens opgaaf van den Heer LEBRET, 0.464 pikol = 25.66 Nederlandsche ponden per bos, of 1.146 Nederlandsch pond per suikerrietstok. Indien bij de fabriek de Onderneming de persing slechts 65% van het gewigt van riet mogt uitgeleverd hebben, dan komt men reeds tot een gewigt van 25 Nederlandsche ponden per bos of 1 Nederlandsch pond per suikerrietstok, nagenoeg gelijk aan het gewigt van het riet van Kedawoong.

[1]) Bij deze opgaaf van de dagelijks verwerkte hoeveelheid sap, welke, hoezeer ver beneden het bedrag voor de Onderneming, niettemin vrij aanzienlijk mag heeten, moet men evenwel niet uit het oog verliezen, dat, terwijl de aanplant voor de Onderneming in 1859 heeft bedragen 425 bouws, de uitgestrektheid er van was:

voor Majong.	400 bouws
„ Djombang.	350 „
„ Bekassi Oost. . . .	292 „

hooge mate van waarschijnlijkheid voor zich heeft [1]).

Wij komen na al het voorafgegane tot de volgende conclusiën:

1°. In het belang der kultuur ware het wenschelijk geweest, dat men, bij de invoering van het kultuurstelsel, nevens het beginsel, om voor eene suikeronderneming niet meer te mogen nemen dan het eenvijfde der gronden, toebehoorende aan de bevolking, onder welke zoodanige onderneming zou gevestigd worden, ook tot regel had aangenomen, om de uitgestrektheid van den aanplant in verhouding tot die van de voor de suikerteelt bepaaldelijk geschikte gronden zoo te bepalen, dat er gelegenheid zou zijn voor eene minstens vijfmalige verwisseling van grond [2]).

2°. Nu dit evenwel niet is geschied, omdat men destijds vrij algemeen uitging van de meening, dat de vruchtbaarheid van den grond op Java onuitputtelijk is, eischt het belang der zaak en de ondervinding, daaromtrent verkregen, dat men, eer het te laat is, alsnog tot dien regel besluite.

3°. Daarmede is evenwel eene groote uitgestrektheid van aanplant op den duur onbestaanbaar, omdat, hetzij men het stelsel aankleve eener beplanting in groote geconcentreerde tuinen, hetzij men elke dessa op hare eigen gronden late planten, niet alleen het algemeen toezigt over den aanplant, maar ook voor den fabriekant de contrôle over het snijden en het transporteren van het riet er moeijelijker door worden. Daarbij komt nog dat het transport zelf moeijelijker en bij gevolg ook veel kostbaarder zou worden, terwijl onder de felle hitte van een tropisch klimaat, die het zoo wenschelijk maakt, dat het riet, nadat het gesneden is, ten spoedigste aan den molen gebragt worde, het transporteren op groote afstanden niet anders dan zeer nadeelig kan zijn.

4°. Behalve met eene veelvuldige, minstens vijfmalige verwisseling van grond, kwamen wij tot de conclusie, dat eene groote uitgestrektheid van aanplant ook onbestaanbaar is met eene dessa'sgewijze beplanting. Hoezeer van eene dessa'sgewijze beplanting niet, gelijk ter aanprijzing er van is beweerd, eene vermindering van arbeid voor de suikerrietplantende bevolking te wachten is, moet het aangename, dat daarin voor haar gelegen is, zoo in het oog springen, dat, ter verzekering van de suikerkultuur op Java, niet te sterk kan worden aangedrongen op eene onvoorwaardelijke toepassing van die wijze van beplanting. — De bezwaren toch, aan de beplanting in groote, in de nabijheid der fabrieken geconcentreerde tuinen verbonden, waren, afgescheiden van de daaruit voortvloeijende beperking der gelegenheid tot verwisseling van gronden, te groot, om niet als eene wezenlijke grief te worden beschouwd; daar aan den eenen kant de buiten den kring dier tuinen geplaatste bevolking, welke aan de teelt moest deel nemen, verre afstanden had af te leggen, om den haar opgelegden arbeid te kunnen verrigten, terwijl aan den anderen kant op de meer in de nabijheid der fabrieken gelegen dessa's meer bijzonder de verpligting drukte, om altijd hare gronden ten beste der kultuur te moeten geven, tot groote schade in de meeste gevallen voor de produktiviteit er van. Wel werden de in de laatste plaats bedoelde dessa's voor dien afstand van gronden schadeloos gesteld met verder afgelegen velden van dessa's, die daarvan bevrijd bleven; maar, — zonder nog te spreken van al de knoeijerijen, waartoe die opschuiving van velden, gelijk men het noemde, aanleiding konde geven en werkelijk gaf, — zoo had die wijze van vergoeding voor hen, die heetten schadeloos gesteld te worden, in bijna alle gevallen weinig, zoo eenige waarde. Aan dat alles wordt door eene dessa'sgewijze beplanting een einde gemaakt, en men moet wel bevooroordeeld zijn, om niet te willen erkennen, dat de opheffing van zulk eenen verwarden en irrationelen staat van zaken voor de bevolking hoogst aangenaam zou zijn.

5°. Het uit eene dessa'sgewijze beplanting

[1]) Het is daarom te meer te betreuren, dat de aanplant van die drie fabrieken later weder vergroot is geworden. Die uitbreiding getuigt, — gelijk zoo veel, waarop wij gewezen hebben, — van de weinige kennis van zaken, waarmede men te werk gaat in de bepaling der uitgestrektheid van den aanplant, niet alleen naar de gelegenheid tot verwisseling van gronden, maar ook naar de capaciteit der fabrieken.

[2]) In het 2e Deel van de door den Heer VAN DEVENTER geleverde *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, wordt op pag. 620 mededeeling gedaan van een verslag, door den Gouverneur-Generaal ad interim, J. C. BAUD, aan het Ministerie van Koloniën ingezonden, van eene door hem in den aanvang van 1834 gedane inspectiereis over Java. Uit dat stuk blijkt, hoe het als wenschelijk werd beschouwd, om de suikerrietaanplantingen niet verder dan tot op één paal van de fabrieken te doen bewerkstelligen; maar ook tevens hoe toen reeds hier en daar over uitputting van den grond geklaagd werd. Zie aldaar de 1e noot op pag. 659.

ontstaande ongerief eener versnippering van den aanplant in eene menigte van kleine tuinen, — waarbij nog komt, dat het verlies van grond, die niet beplant wordt en waarvan dus geen voordeel genoten wordt, voor de suikerriet-plantende bevolking hoogst waarschijnlijk belangrijker zal zijn, dan bij beplanting in groote geconcentreerde tuinen, — dat ongerief is evenwel te wezenlijk, dan dat het niet in ernstige overweging zou dienen genomen te worden, op welke wijze daarin zou kunnen worden voorzien.

6°. Naar ons inzien zou daartoe misschien kunnen bijdragen eene regeling, waarbij de voor suikerkultuur bepaaldelijk geschikte gronden in het distrikt of in de streek, waar eene suikeronderneming gevestigd is of zal worden, in vijf gelijke deelen worden verdeeld, met dien verstande, dat elk deel eens in de vijf jaren geheel voor den aanplant van een gegeven jaar worde gebezigd, zoodat het daarmede gedurende de vier volgende jaren van de suikerkultuur bevrijd zou blijven.

7°. Bij reductie van den aanplant tot een maximum van 300 bouws, zou het misschien mogelijk bevonden worden, om dien geheel en alleen te doen bewerkstelligen door de bevolking van het voor de beplanting van een gegeven jaar bij rotatie aangewezen deel of perceel der suikerrietgronden, terwijl, zoo dit niet kon, men de bevolking der meest nabijgelegen dessa's daaraan deel zou kunnen doen nemen.

8°. Bij eene zoodanige regeling zou de bevolking van het perceel, voor een gegeven jaar aangewezen, ongetwijfeld een grooter gedeelte dan het $^1/_5$, misschien zelfs nagenoeg het geheel harer gronden moeten missen; maar daartegenover staat dan ook, dat aan haar gedurende de vier volgende jaren het gebruik van al hare velden zou zijn verzekerd; terwijl het daarbij overweging zou verdienen, om aan haar, voor zoo ver door geene buiten het perceel gelegen dessa's aan den arbeid wordt deel genomen, ook het genot toe te kennen van het geheele plantloon, voor de produktie van zoodanig jaar verschuldigd.

9°. In verband tot de ter voorkoming van uitputting zoo wenschelijke bepaling van eene minstens vijfmalige verwisseling van grond, zou evenwel, opdat daarin geene stoornis worde gebragt, in de vrije beschikking door de bevolking over de voor de suikerkultuur geschikte gronden, die voor den aanplant van een gegeven jaar niet in gebruik mogten zijn, eenige beperking dienen gebragt te worden, daarin bestaande, dat

a. op die gronden, anders dan in het klein voor eigen verbruik of ten verkoop op de passars, buiten 's tijds en op groote schaal geen suikerriet, indigo of tabak zouden mogen geteeld worden ten behoeve van wien ook, en dat

b. door de teelt van andere gewassen, welke ook, geene belemmering worde gebragt in de tijdige beschikking over de voor suikeraanplant van een gegeven jaar benoodigde gronden.

10°. Uit een ander, niet minder belangrijk oogpunt prijst zich de bepaling aan van eene minder groote uitgestrektheid, dan men tot nu toe voor den aanplant eener fabriek heeft genomen. Hebben toch de onderzoekingen van wijlen Dr. Fromberg geleid tot de uitkomst, dat riet van 12 en 13 maanden oud de beste resultaten geeft met opzigt tot de opbrengst van sap en het gehalte er van, en geeft hij in verband tot die bevinding in overweging, om, kan het zijn, de beplanting zoo veel mogelijk geheel in de maanden Junij en Julij te doen plaats hebben, — hetgeen te wenschelijker zou zijn, omdat wegens de alsdan nog vallende regens eene eenigzins grootere plantwijdte zou kunnen aangenomen worden, dan tot nu toe is geschied, en ook dit door hem beschouwd wordt te kunnen bijdragen tot vermeerdering van de opbrengst van sap, — dan staat daartegenover, of liever daarmede in een naauw verband, dat de werktijd der fabrieken zich zou moeten bepalen tusschen den 15 Julij en den laatsten September, of tot een getal van 75, hoogstens 80 dagen.

11°. Aan zoodanige regeling zou evenwel, behalve de daarvan te verwachten meerdere opbrengst van sap, nog dit voordeel verbonden zijn, dat de bevolking van het voor de besproeijing harer velden benoodigde water, dat voor de vermaling van het riet gebezigd wordt, niet zoo lang verstoken zou blijven, als nu veelal het geval is, terwijl zij ook de gronden, die met suikerriet beplant zijn geweest, vroeger te harer beschikking zou terug bekomen.

12°. Behalve al het opgenoemde hangt het resultaat van eenen suikerriet-aanplant, zoo als die zich formuleert in de opbrengst van sap per bouw of per bos suikerriet, alsook in het gehalte van het sap, in geene geringe mate af van eene krachtige, maar daarom niettemin spoedige persing van riet. Noch met het eene, noch met het andere strookt het, dat eene fabriek eene groote hoeveelheid riet te verwerken krijgt, omdat alsdan het getal bossen voor de dagelijksche vermaling te aanzienlijk wordt,

dan dat, gelijk uit ons onderzoek is gebleken, de krachtige persing niet aan den spoed, of omgekeerd de spoed niet aan de krachtige persing ten offer zou worden gebragt.

13°. Is derhalve ook om die reden eene reductie van den aanplant wenschelijk tot eene uitgestrektheid, zelfs ver beneden het maximum van 400 bouws, hetwelk men tijdens het jongste onderzoek naar de suikerkultuur als regel aangenomen, doch, uitgezonderd enkele weinige gevallen, niet algemeen in toepassing gebragt heeft; zij wordt buitendien ook aanbevolen door de omstandigheid, dat verre de meeste fabrieken op Java niet bij magte zijn, om het sap, dat zij van de tegenwoordige uitgestrektheid van haren aanplant nu reeds krijgen, doch waarvan, bij eene betere regeling, zoowel, als door een krachtiger persen en spoediger vermalen van riet, eene vermeerdering van opbrengst per bouw of per bos suikerriet met eenigen grond te wachten zou zijn, — in een tijdsbestek van 75, hoogstens 80 dagen behoorlijk en zoo zorgvuldig te verwerken, dat door de produktie minstens 75 % van het gewigt der zuivere suiker in het sap werd gemaakt. Wij willen dit nog door eene korte becijfering trachten aan te toonen.

Voor de 78 fabrieken, die in onze tabel N°. 1 op pag. 602 zijn opgenomen, bedroeg in 1859 de hoeveelheid sap 808,924.626 kannen, en het getal werkdagen 9,488, zoodat gemiddeld per etmaal zijn verwerkt 85,258 kannen sap. Daarmede is men gemiddeld per fabriek doende geweest $121^{25}/_{39}$ dagen, zoodat, zonder nog te spreken van eene vermeerderde opbrengst van sap, om hetzelfde werk in 75 of 80 dagen te verrigten, en in stede van 64.19 %, zoo als in 1859 het geval was, 75 % uit het gewigt aan zuivere suiker te maken, eene hoeveelheid van 138,090, minstens 130,000 kannen sap zou moeten verwerkt worden. In 1859 was er slechts ééne fabriek, de Onderneming, welke in 83 dagen eene zoo groote hoeveelheid verwerkte, en dit deed zonder te kort te doen aan eene zorgvuldige suikerbereiding. Pandji, de fabriek, die na de Onderneming komt, verwerkte in 106 dagen gemiddeld 129,174 kannen per etmaal, doch verkreeg in hare produktie slechts 65,27 % van het gewigt der zuivere suiker in haar sap, tegen 80.74 % bij de Onderneming.

Laat ons nu nagaan, hoe het met de zaak gesteld zou zijn bij eene reductie van den aanplant tot een maximum van 300 bouws.

Voor de bedoelde 78 fabrieken heeft de opbrengst der suikerrietvelden in 1859 gemiddeld 2,151 bossen per bouw bedragen. Bij eene betere regeling van den aanplant, overeenkomstig de hierboven ontwikkelde denkbeelden omtrent verwisseling van grond en meerdere plantwijdte, is het eenigzins waarschijnlijk, dat de opbrengst der velden, wat aangaat het getal bossen riet, niet zou toenemen, maar wel verminderen; doch dat daarentegen het riet zelf in saprijkheid zal winnen. Gesteld, dat in dat geval de opbrengst der velden 100 bossen minder, en dus gemiddeld 2,050 bossen per bouw bedroeg, zoo zou eene fabriek van 300 bouws te vermalen krijgen 615,000 bossen, dat is in 75 dagen gemiddeld 8,200, en in 80 dagen gemiddeld nagenoeg 7,700 bossen per etmaal. In 1859 bedroeg de gemiddelde vermaling 7,405 bossen per bouw, en van de 78 fabrieken had men er 47, die minder, en slechts 31, die meer vermaalden, en de laatsten nog wel met eene gemiddeld veel mindere opbrengst van sap per bos suikerriet [1]). Het blijkt daaruit, dat zelfs met eenen aanplant van 300 bouws, om den oogst in hoogstens 80 dagen af te werken, de meeste fabrieken, wat de vermaling van het riet betreft, meer dan genoeg te doen zouden hebben.

Niet minder zou dit het geval zijn met de dagelijks te verwerken hoeveelheid sap. Gesteld toch, dat de opbrengst van sap per bos suikerriet, die nu voor de 78 fabrieken gemiddeld 11.51 kannen heeft bedragen, door de meerdere saprijkheid van het riet, alsmede door een krachtiger en spoediger vermalen, met $2^1/_2$ kan vermeerderde, en dus op een gemiddeld van 14 kannen gebragt werd, — en dit is eene alles behalve overdreven verwachting, — zoo zou men, met eene gemiddelde opbrengst van 2,050 bossen riet per bouw, gemiddeld 28,700 kannen per bouw krijgen, of in het geheel van 300 bouws 8,610,000 kannen, in verband tot welke hoeveelheid, eene fabriek in 75 dagen 114,800, en in 80 dagen 107,625 kannen gemiddeld per etmaal zou moeten verwerken, dat is, 26 à 30,000 kannen meer, dan nu het gemiddelde voor de 78 fabrieken is geweest. Van die 78 fabrieken had men er slechts 21,

---

[1]) Van die 31 waren er maar 24, die meer dan 7,687 of 8,200 bossen riet per dag vermaalden, en de geringe opbrengst van 10.10 Nederlandsche kannen sap per bos suikerriet voor die 24 fabrieken, terwijl de 58 andere nagenoeg $12^1/_2$ kan per bos gemiddeld verkregen, bewijst, hoe onder eene zoo aanzienlijke dagelijksche vermaling de krachtige persing van het riet moet geleden hebben.

die in 1859 gemiddeld meer dan 100,000 kannen dagelijks verwerkten, en daaronder 14, die boven het cijfer van 107,000 kannen kwamen, terwijl daarvan weder slechts 9 fabrieken meer dan 114,800 kannen verwerkt hebben.

Het blijkt daaruit, dat het getal fabrieken, bij welke het afwerken van eenen aanplant van 300 bouws in 75 of hoogstens 80 dagen mogelijk zou zijn, niet groot is; en het spreekt dus van zelve, dat, de capaciteit der andere ondernemingen in aanmerking genomen, voor dezulken de reductie van den aanplant zich niet tot het cijfer van 300 bouws zou behooren te bepalen, hoezeer wij het, uithoofde der kostbaarheid dier inrigtingen en der steeds stijgende uitgaven van fabriekatie niet raadzaam zouden achten, om daarmede verder dan tot 250 bouws te gaan; terwijl er wel geene sprake kan zijn van eene vermeerdering van den aanplant voor die ondernemingen, welke nu reeds minder dan het cijfer van 250 bouws hebben [1]). Voor deze kategorie zou slechts noodig zijn eene betere regeling van den aanplant naar het beginsel eener dessa'sgewijze beplanting, met eene minstens vijfmalige verwisseling van gronden, — alsook een onderzoek naar de capaciteit ter verwerking in 75 à 80 dagen van de hoeveelheid sap, die men, ten gevolge der betere regeling van den aanplant, en door het krachtiger persen en spoediger vermalen van het riet, met eenigen grond verwachten mag in den vervolge te zullen krijgen.

De verwezenlijking der hier aangeprezen maatregelen achten wij hoogst wenschelijk, om de toekomst der suikerproduktie op Java eenigzins te verzekeren. Daardoor toch zou in de eerste plaats de kultuur voordeelig en aangegenaam voor de bevolking worden gemaakt, en tevens de produktie in staat worden gesteld, om te kunnen concurreren tegen de elders steeds toenemende produktie, vooral die der beetwortelsuiker in Europa.

Daar evenwel die maatregelen, — wij ontkennen zulks niet, — van eenen zeer doortastenden aard zijn, zoo meenen wij, om het wenschelijke er van aan te toonen, nog in eenige beschouwingen te moeten treden, waarbij de zaak wordt behandeld uit het drieledig oogpunt van het daarbij betrokken belang der bevolking, der fabriekanten en der Regering.

Met betrekking tot de bevolking, zal het wel niet noodig zijn bij al het gezegde, nog veel te voegen ten voordeele van eene dessa'sgewijze beplanting. Uit het oogpunt van het aangename er van voor de bevolking, is het beginsel zoo eenvoudig, dat het onbegrijpelijk is, hoe men voor de vraag, of daartoe zou worden overgegaan, een zoo langdurig en kostbaar onderzoek, als waartoe in 1854 werd besloten, noodig heeft kunnen achten. Het drukkende van eene beplanting in groote, nabij de fabrieken geconcentreerde tuinen, waarbij het gemis der voor die tuinen te bezigen gronden geheel kwam ten laste van de bevolking der in de nabijheid der fabrieken gelegen dessa's, die dan door allerlei omslagtige en voor haar in het algemeen weinig, zoo eenige waarde hebbende schikkingen heette schadeloos gesteld te worden; terwijl daarentegen op de bevolking der ook bij de teelt ingedeelde, doch buiten den kring dier tuinen gelegen dessa's de verpligting rustte, om haren arbeid op verre afstanden te moeten gaan verrigten, — het drukkende van dit een en ander moest, dunkt ons, zoo luide spreken, dat de wenschelijkheid eener verandering in dien toestand zelfs voor het eenvoudigste verstand geen betoog vereischte.

---

[1]) Van die kategorie heeft men er 7 in het 78tal, namelijk:

Toelis	met	150	bouws
Sari Redjo	„	150	„
Menang	„	167	„
Mingiran	„	207	„
Goedo	„	210	„
Wringin Agoong	„	240	„
de Goede Hoop	„	245	„
Te zamen	met	1,369	bouws

Het totaal werkdagen bedroeg in 1859 voor dat 7tal 690 en de hoeveelheid sap 31,186,080 Nederlandsche kannen, zoodat gemiddeld per etmaal is verwerkt 45,200 kannen. Menang verwerkte het minste, namelijk 26,431, en de Goede Hoop het meeste, of 76,106 kannen dagelijks.

De gemiddelde uitgestrektheid van aanplant is voor die 7 fabrieken $195\frac{4}{7}$ bouws, waarvan, bij eene eventuële opbrengst van 28,700 Nederlandsche kannen per bouw, dus zouden worden verkregen 5,612,900 kannen, om welke in 75 of 80 dagen te verwerken, dagelijks 74,840 of minstens 70,160 kannen vereischt zouden worden. Daar evenwel voor een paar van het 7tal, namelijk Toelis en Wringin Agoong in Rembang, de aanplant geschiedt op gronden, die blijkbaar voor de suikerkultuur ongeschikt zijn, mag men het er voor houden, dat eene gemiddelde opbrengst van 28,700 kannen per bouw voor het 7tal waarschijnlijk niet zal zijn te bereiken. Anders zou het uit de gegeven becijfering blijken, dat ook voor deze kategorie, uitgezonderd de fabriek de Goede Hoop, de capaciteit over het algemeen vrij onvoldoende is.

Bij de weinige kennis, die men van het werken der fabrieken bezat, en waardoor men niet regt wist, in hoe ver de persing van het riet al of niet krachtig genoeg was, — voorts welk nadeel aan de opbrengst van sap kon worden toegebragt door de vermaling van eene te groote hoeveelheid riet per dag, of wel door een al te spoedig of een al te langzaam afwerken van den oogst, — welken invloed het een zoowel als het ander op het gehalte van het sap had, — alsook hoe het gesteld was met de capaciteit en de doelmatige inrigting der fabrieken, — had men, zonder, zoo het schijnt, in te zien, dat al wat aan het een zoowel als aan het ander tekort werd gedaan, eenen enormen invloed moest hebben op het al of niet gunstige van het definitief resultaat, waarbij èn de Regering èn de bevolking een zoo groot belang hebben, het oordeel over al die punten en over zoo veel, wat daarmede in verband staat, nagenoeg geheel aan de fabriekanten overgelaten, alsof er hoegenaamd geen gevaar was, dat dit oordeel, wegens eene menigte van omstandigheden, grootendeels van geldelijken aard, niet onbevangen kon zijn en niet onpartijdig kon uitvallen.

Dat daaruit, omdat men er zich niet behoorlijk rekenschap van wist te geven, eene zekere onbestemde vrees ontstond, dat eene vermindering van aanplant voor de meeste fabrieken ten gevolge zou kunnen hebben, dat ze niet langer konden blijven werken, en dat dus ook het voordeel, hetwelk de suikerproduktie aan 's lands financiën bezorgde, zoo niet geheel, dan toch voor een groot gedeelte verloren zou gaan, valt ligt te begrijpen; maar daardoor alleen ook is het te verklaren, hoe het kwam, dat men bij het bewuste onderzoek zich voornamelijk bepaalde bij hetgeen er in de suikerkultuur drukkend voor de bevolking kon zijn, en er hoofdzakelijk kwestie was van eene wegruiming zoo veel mogelijk der bezwaren, die door het onderzoek aan den dag mogten komen, zonder zich overigens het hoofd te breken over de vraag: hoe de teelt zelve voor haar geldelijk voordeeliger zou kunnen gemaakt worden.

Geen wonder derhalve, dat het belangrijkste resultaat van het bewuste onderzoek daarop nederkwam, dat in beginsel werd aangenomen, om de uitgestrektheid van aanplant voor eene fabriek te bepalen op een maximum van 400 bouws. Met de toepassing evenwel heeft men zich niet gehaast; want nog in 1864, volgens den officiëlen Almanak van N. I. voor dat jaar, dus zeven jaren later, waren er onder het 95tal fabrieken op Java nog 47 met eenen aanplant boven de 400 bouws. Zelfs is de aanplant van sommige fabrieken, na eenmaal te zijn gereduceerd, in de laatste jaren weder op de vroegere uitgestrektheid gebragt!

Zoo kwam het, dat een op zich zelve zoo eenvoudig vraagstuk hoogst ingewikkeld was geworden, en de oplossing er van te moeijelijker werd, naarmate het langzamerhand meer en meer bleek, dat de fabriekanten in groote geldelijke ongelegenheid verkeerden, — wel is waar deels door eigen schuld, daar zij, bij het koopen of in huur nemen van fabrieken op eene ten eenenmale onberedeneerde wijze waren te werk gegaan, zoodat er geene de minste zekerheid, zelfs weinig uitzigt bestond voor eenen maar redelijken uitslag van hunne speculatiën, terwijl zij bovendien groote uitgaven deden voor zoogenaamde verbeteringen, welke dien naam niet verdienden, omdat ze niet opgewogen werden door een daaraan geëvenredigd voordeel; — maar ook deels door eene reeks van maatregelen van de zijde der Regering, waaraan, op zijn zachtst gesproken, geene andere kwalifikatie toekomt, dan dat zij ondoordacht waren, en waarvan het gevolg was, dat, terwijl aan den eenen kant de leveringsprijs der suiker al lager en lager werd gesteld, de uitgaven voor kosten van fabriekatie aan den anderen kant zoo zijn gestegen, dat het voor zeer velen, zoo niet de meesten, de vraag is, of zij niet nu reeds met verlies werken.

Desniettemin, en onder voorbehoud, om later, waar wij over het belang der fabriekanten zullen spreken, nader aan te toonen, hoe dat belang daarmede zou kunnen worden overeengebragt, is en blijft het onze innige overtuiging, in de eerste plaats, dat, aangezien het ter verzekering van de toekomst der suikerkultuur er voornamelijk op aankomt, om die zoo aangenaam mogelijk voor de bevolking te maken, tot het beginsel eener dessa'sgewijze beplanting onvoorwaardelijk moet worden overgegaan; in de tweede plaats, dat dit beginsel, wanneer daarmede gepaard gaat eene minstens vijfmalige verwisseling van gronden, onmogelijk is vol te houden zonder eene reductie van den aanplant tot een zelfs veel lager maximum dan het in der tijd vastgestelde van 400 bouws.

Die minstens vijfmalige verwisseling, — de meening omtrent de onuitputtelijke vruchtbaarheid van den bodem van Java en de weinige kennis van landbouw bij de meeste hunner, die, hetzij als Gouvernements-Ambtenaren, hetzij als fabriekanten, bij de kultuur betrokken waren, mogt de noodzakelijkheid er van

gering hebben doen achten, — onze becijferingen uit verschillende oogpunten hebben het aangetoond, hoe de behoefte daaraan werkelijk groot genoeg is, om geenen redelijken twijfel meer over te laten omtrent de wenschelijkheid, dat daartoe worde overgegaan. Wij hebben aangewezen, hoe door eene verdeeling in vijf perceelen der voor de suikerkultuur geschikte, aan elke fabriek te affecteren gronden de zaak te vinden zou zijn, zoodat, met instandhouding van het beginsel der dessa'sgewijze beplanting, de beplantingen zelve niet te zeer uiteenverspreid zouden zijn, en daarmede de contrôle over en de kosten van het snijden en het transporteren van het riet voor de fabrieken niet bezwarender zouden worden, dan nu het geval is.

Voor den Javaanschen landbouwer kan eene regeling in den voorgestelden zin in werkelijkheid geen bezwaar hebben. Zoo hij het inzigt niet heeft, dat eene veelvuldige verwisseling waarlijk wenschelijk is, — wat wij evenwel betwijfelen, — dan zeer zeker kan het niet moeijelijk vallen om hem daartoe te brengen. Hij is wel geen wetenschappelijk gevormde landbouwer, maar zijne ervaring en zijn praktische zin leveren genoegzamen waarborg op, dat hij het wenschelijke eener veelvuldige verwisseling niet zal miskennen, — vooral dan niet, wanneer men hem de overtuiging weet te geven, dat het werkelijk ernst is met de behartiging van zijn genoegen, zijn belang en zijn voordeel.

Toen wij het denkbeeld opperden eener verdeeling der suikerrietvelden in vijf percelen, met dien verstande, dat in elk perceel slechts eens in de vijf jaren de geheele aanplant zou geschieden, rezen er bij ons evenwel een drietal vragen op, wier beantwoording wij niet willen ontwijken.

1°. Door wie moet de beplanting geschieden?

2°. Hoe zal het gaan met de verdeeling van het verdiende plantloon? En,

3°. aangezien in het perceel, dat voor de beplanting aan de beurt ligt, de bevolking zoo niet het geheel, dan toch het grootste deel harer gronden moet missen, en dit niet anders kan, dan ten koste, geheel of althans voor een groot gedeelte, van hare *padi*-produktie, wat zou er, in verband tot het daardoor ontstaande tekort in hare behoefte aan *padi*, kunnen en moeten gedaan worden, om dat bezwaar voor haar weg te nemen?

Wat nu de eerste vraag betreft, daarop meenen wij eenvoudig te moeten antwoorden, dat de beplanting van elk jaar, kan het zijn, geheel en alleen moet geschieden door de bevolking van het perceel, dat daarvoor aan de beurt ligt. Bij de invoering van het kultuurstelsel had men wel is waar tot regel aangenomen, dat er voor den aanplant eener suikerfabriek vier landbouwende huisgezinnen, of, wat op hetzelfde neêrkomt, vier landbouwers of voor den arbeid bekwame mannen per bouw moesten zijn; maar, terwijl die regel noch in Pasoeroewan, noch in Probolinggo of Bezoeki is nagekomen, en het uit onze tabel N°. II*a* op pag. 479 van dit Deel blijkt, dat men in het zesjarig tijdvak, waarover die tabel loopt, nog andere residentiën heeft gehad, zoo als Cheribon, Tagal, Japara en Banjoemaas, waarin het getal landbouwers minder dan vier heeft bedragen, zoo is het eene bekende zaak, dat die bepaling van een cijfer van vier man per bouw niet zoo zeer in verband stond met de behoefte voor den veldarbeid, als wel daarmede, dat uit de ingedeelde bevolking tevens moesten worden gevonden de koelies, die, volgens de kontrakten, in de eerste tijden, zoowel voor het snijden en het transporteren van het riet, als voor den fabrieksarbeid, van Gouvernementswege moesten worden geleverd.

Daarin ligt, dunkt ons, het bewijs opgesloten, dat voor de bewerking en beplanting van een bouw suikerrietgrond geen vier man benoodigd zijn. Wij gaan verder, en meenen de vraag te mogen doen, of, zoo eene bij den aanplant eener suikerfabriek ingedeelde bevolking geene koelies ten dienste der onderneming had te leveren, en tevens niet voor hare eigene kultuur, vooral die der *padi*, had te zorgen, men dan niet genoeg zou hebben gehad aan één, hoogstens twee man per bouw? Meer dan waarschijnlijk wel; want van meer dan ééne zijde zal men van bekwame Javaansche landbouwers kunnen vernemen, dat een landbouwend huisgezin, zoo het maar geene andere werkzaamheden te verrigten heeft, de bebouwing van twee, des noods van $2^1/_2$ bouws grond zonder bezwaar voor zijne rekening kan nemen. Is nu de bevolking van het perceel, dat voor den suikerriet-aanplant van een gegeven jaar bestemd is, in het geval van een groot gedeelte, zoo niet het geheel harer gronden daarvoor in dat jaar te moeten missen, dan lijdt het geen twijfel, dat, hoe geringer de uitgestrektheid gronds is, die zij voor eigen kultuur overhoudt, haar ook des te meer tijd overblijft voor den arbeid bij de suikerteelt. Hoezeer wij gaarne toegeven, dat niet waarschijnlijk de verhouding van het cijfer der bevolking tot de uitgestrektheid zoowel

harer bebouwbare gronden, als van den te bewerkstelligen aanplant in elk perceel dezelfde zal zijn, en het dus gebeuren kan, dat er gedeelten zijn, waarin de bevolking te veel gronden bezit, om die naar behooren te kunnen bebouwen en tevens belast te worden met den geheelen suikerrietaanplant voor een gegeven jaar; zoo komt het ons toch voor, dat zulks geen bezwaar tegen die perceelsgewijze verdeeling der suikerrietgronden behoeft te zijn.

Wanneer niet overal die verdeeling in vijf perceelen zoo kan geschieden, dat de bevolking van ieder perceel in staat is, om den aanplant van een jaar geheel voor hare rekening te nemen, zoo zou men nog de keus hebben tusschen twee alternativen.

Indien de hulp, die het betrokken perceel noodig kan hebben, niet groot is, zoo zou die kunnen worden verleend door de bevolking der aan weêrszijden aangrenzende en naastbijgelegen dessa's, — of, wat misschien nog doelmatiger zou wezen, de verdeeling der suikerrietgronden zou, waar zulks noodig mogt zijn, in tien, in stede van in vijf, zoo veel mogelijk gelijke perceelen kunnen geschieden, en dan zou de aanplant in twee diametraal tegenover elkander gelegen perceelen, ieder voor de helft, moeten plaats hebben, met bepaling, dat alsdan de bevolking, voor zoo veel noodig, daarin zou moeten worden bijgestaan door die der twee aan weêrszijden gelegen perceelen. Zoo doende zou steeds de bevolking van zes der 10 perceelen aan den kultuurarbeid deel nemen, zonder gevaar, dat de afstand, waarop de arbeid moet worden verrigt, voor de bevolking der aan weêrszijden gelegen perceelen een ernstig bezwaar zou worden.

Overigens spreekt het van zelf, dat, voor zoo ver met het verstrekken van koelies voor het snijden van het riet en voor de werkzaamheden in de fabrieken van Gouvernementswege nog mogt worden voortgegaan, de bevolking van het perceel, waarin de aanplant plaats vindt, voor dat jaar ook geheel van de levering bevrijd zou moeten blijven, en dat dus het benoodigde werkvolk zou moeten worden gevonden uit de bevolking der andere perceelen.

En wat nu de tweede vraag, betreffende het plantloon, aangaat, zoo komt het ons voor, dat de bevolking van het perceel, waarin in een gegeven jaar de aanplant geschiedt, ook regt heeft op het geheele voor dat jaar verschuldigd plantloon, en dat de arbeid door de aangrenzende dessa's verrigt, moet beschouwd worden als in *paroän* te zijn gedaan, of op zoodanigen voet, als bij onderling goedvinden bepaald wordt, behoudens de noodige voorzorgen, dat met de uitbetaling van het deswege verschuldigde niet geknoeid worde. Hierin kan niets wezenlijk hards gelegen zijn, aangezien al de perceelen, ieder op zijne beurt, in hetzelfde geval zouden verkeeren.

Eer wij nu tot de derde vraag overgaan, zal het niet ondienstig zijn, hier ten aanzien van dat plantloon nog een enkel woord in het midden te brengen.

Het zou moeijelijk, zijn, voor de berekening van dat plantloon, — in het bedrag waarvan moet opgesloten liggen de vergoeding voor het gemis van den grond en de betaling van den daaraan verrigten arbeid en der gemaakte kosten, — eenen meer oneigenaardigen maatstaf aan te nemen dan het resultaat der suikerbereiding. Alleen in het gemis van de noodige kennis, aan den eenen kant van al de eventualiteiten, waaraan die fabriekmatige suikerbereiding is blootgesteld, — aan den anderen kant van de hoogte, waarop de geheele zaak te brengen was, èn door doelmatige behandeling der teelt èn door gedurige verbetering van het fabriekmatig gedeelte der suikerproduktie, — zonder hier nog te spreken van de niet geringe miskenning van het belang der plantende bevolking, door de belooning voor hetgeen zij in grond en in arbeid ten beste moest geven, te doen afhangen van het al of niet goed werken der fabriekanten, of door alle uitzigt op die belooning aan haar te benemen, wanneer door de weêrsgesteldheid, door overstroomingen of andere omstandigheden de aanplant buiten hare schuld mislukt, — alleen daarin kan de verklaring van eene zoo groote absurditeit gezocht worden. Want, terwijl voor den fabriekant het plantloon per pikol suiker, hetwelk met het snijloon en de kosten van transport van het riet tot aan de fabriek, uitmaakt het kostende der grondstof, in verhouding tot de uitgaven van fabriekatie te hoog was en bleef, zelfs toen later een andere maatstaf van berekening werd aangenomen, volgens welken, bij eene produktie boven de 30 en 40 pikols per bouw, het plantloon telkens met ongeveer 83 cents per pikol verminderde, was daarentegen de betaling voor de bevolking, die afhing van eene menigte van eventualiteiten, waarvoor haar arbeid niet aansprakelijk kon gesteld worden, te laag of liever in de hoogste mate onzeker en wisselvallig.

Voor haar moest het al of niet toereikende der betaling afhangen van de tweeledige vraag: Of zij kon heeten eene billijke compensatie te zijn voor hetgeen zij door den afstand van hare gronden derfde, en eene voldoende beloo-

ning van den arbeid en de kosten daaraan besteed, — en of zij van dien grond en van dien arbeid niet meer voordeel op eene andere wijze had kunnen trekken.

Geen wonder dan ook, dat men reeds eenige jaren geleden pogingen aanwendde, om tot eenen voor de fabriekanten zoowel als voor de bevolking meer rationelen maatstaf te komen. Men bragt toen het denkbeeld in overweging eener betaling naar het gewigt van het riet of naar het getal kannen sap, dat zou worden verkregen. Met slechts eenige kennis van zaken moest het onpraktische dier denkbeelden, — zoo zij bij eene oppervlakkige beschouwing al iets minder irrationeel dan het bestaande mogten toeschijnen, — toch spoedig in het oog vallen Of wist men niet, dat b. v. niet elke 1000 ponden riet altijd even veel sap, of, wat meer zegt, altijd sap van hetzelfde gehalte uitlevert? En bovendien waarom moet, terwijl het riet, dat ná rijpwording dikwerf 3 en 4 maanden nog te velde staat en in zwaarte en gehalte van sap achteruitgaat, de planter van het laatstgesneden riet, dat van betere kwaliteit zou zijn geweest, zoo men het een paar maanden vroeger had gesneden en weggehaald, er minder voor ontvangen, nu men het buiten zijn toedoen een paar maanden te lang op het veld heeft laten staan? En wat de regeling der betaling aangaat naar een zeker getal kannen sap, gesteld al eens, dat men eerlijk en juist het bedrag der geheele hoeveelheid opgeeft, hoe zou het uitgemaakt worden, wiens riet 6, 8, 10, 12, 14 of meer kannen sap per bos had uitgeleverd, en van wiens riet sap van 6 of van 12 graden was verkregen? Of is het verschil van 2 of 3 kannen sap per bos meer of minder, of van 2 of 3 graden in het gehalte van het sap van zoo geringe beteekenis, dat men zich van de zaak kan afmaken met den knoop eenvoudig door te hakken? Heeft men soms gemeend, dat zoo doende de zaak al vrij wel geregeld was tegenover eene bevolking, die, als met het fijne van de mis niet bekend, het zoo naauw niet zou kunnen narekenen, of en aan wien schade werd toegebragt, — voor hem, die naar eene waarlijk goede oplossing van het vraagstuk zoekt, zonder zich daarbij door vooroordeelen of door het bekrompen eigenbelang van den regten weg te laten brengen, en die tevens overtuigd is, dat het niet aangaat, om zoo om te springen met eene bevolking, die in intellectuële ontwikkeling zoo ver beneden ons staat, — voor zoo iemand kan het niet lang twijfelachtig blijven, of het mogelijk is op zoodanige wijze tot een gewenscht resultaat te komen.

Wanneer men maar wezenlijk billijk wil zijn, wordt de oplossing van zulke vraagstukken veel minder ingewikkeld en moeijelijk. Hoe en uit welk oogpunt wij dan ook de zaak beschouwden, ons is het na rijpe overweging voorgekomen, dat de betaling, waarop de bevolking regt heeft, onafhankelijk van het al of niet slagen van den aanplant, voor zoo ver zij niet door eigen schuld tot het laatste heeft bijgedragen, en onafhankelijk nog veel meer van het resultaat der suikerbereiding, moet worden geregeld naar twee grondslagen, — te weten van huur van den grond en van behoorlijke betaling van den arbeid en de kosten, die daaraan besteed worden, — of, om het in één woord zamen te vatten, dat het een met het ander per bouw minstens zoo veel moet bedragen, als de waarde van de opbrengst van een bouw *padi;* met dien verstande, dat hier geene sprake kan zijn van uitgeputte of bedorven gronden, maar van een bouw gronds in soort volkomen gelijk staande met de gronden, die voor de suikerkultuur gebezigd worden. Wij zeggen *minstens*, omdat hier bovendien in rekening moet worden gebragt, niet alleen dat de kultuur niet vrijwillig plaats vindt, maar ook dat de bevolking, zoo zij geene gronden ten behoeve der suikerkultuur had af te staan, daarvan voor de teelt van andere meer voordeel gevende gewassen dan de *padi* desnoods partij zou kunnen trekken [1]).

Wij ontveinzen het niet, dat het met de toepassing van den hier aangegeven regel, hoe eenvoudig onze oplossing van het vraagstuk ook moge zijn, niet zoo gemakkelijk zal gaan, als het zoo dadelijk op het oog toeschijnt; maar het beginsel is zuiver en regtvaardig, en heeft men die overtuiging voor zich, dan kunnen bij eenigen goeden wil, geene moeijelijkheden bestaan, die niet op te ruimen zouden zijn. In een gezond beginsel, — wij hebben het reeds meermalen gezegd, — ligt, hoe men ook aanvankelijk in de toepassing moge gefaald hebben, eene eigenaardige kracht

---

[1]) Tijdens wijlen de Heer J. C. BAUD Gouverneur-Generaal ad interim was, werd, blijkens het verslag van zijne in 1834 gehouden inspectiereis over Java, ook door hem het gevoelen geuit, dat de verdiensten bij den suikerriet-aanplant *minstens* moesten gelijk staan met de opbrengst der *padi*-kultuur. Zie pag. 654 en vooral pag. 670 van het 2e Deel der *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java* van den Heer VAN DEVENTER, waarin dat verslag wordt medegedeeld.

tot gedurig voortgaande verbetering, terwijl men bij al wat op eenen slechten grondslag berust hoe langer hoe meer verkeerd moet uitkomen.

En wat nu betreft de derde vraag, aangaande de tekortkomst, welke de bevolking van het perceel, dat in een gegeven jaar voor de suikerkultuur gebezigd wordt, in dat jaar met opzigt tot hare behoefte van *padi* zou ondervinden, — hetgeen wij zoo even omtrent eene betere betaling der bevolking in het midden bragten, kan, dunkt ons, tot zekere hoogte ook het antwoord op die vraag aan de hand geven.

Ontvangt zij toch bij de suikerteelt iets meer dan, of desnoods zoo veel als de waarde der opbrengst van een bouw *padi*, zou men dan niet met grond mogen aannemen, dat het aan de bevolking van het betrokken perceel niet moeijelijk kan vallen, om zich, voor zoo veel hare behoefte vereischt, te voorzien van *padi* door inkoop bij de omliggende bevolking, wier velden van de suikerkultuur voor dat jaar zijn vrij gebleven en dus waarschijnlijk meer hebben opgebragt, dan voor eigen consumtie noodig kan zijn? Nu reeds ontbreekt het niet aan eene menigte van voorbeelden, dat Javaansche landbouwers, ten koste hunner *padi*-produktie, andere meer voordeel gevende gewassen telen, en hoe moeten die het stellen met de voorziening in hunne behoefte aan padi? En wat voor de zoodanigen, zij het dan ook individueel, mogelijk is, waarom zou dat een bezwaar moeten opleveren voor de bevolking wel is waar van een geheel perceel, maar onder de omstandigheid eener veel ruimere produktie in de aangrenzende, vrij gebleven perceelen? En mogten er toch moeijelijkheden ontstaan, zou het dan zoo onmogelijk zijn, die met behulp der hoofden door onderlinge overeenkomsten weg te ruimen?

Met betrekking tot de belangen der bevolking bij de suikerteelt schiet ons nog één punt ter behandeling over, — dat namelijk der landrente van de voor die teelt gebezigde velden.

Het spreekt van zelve, dat, hoe ook de belooning der bevolking bij de suikerkultuur worde geregeld, — oók dan wanneer de hier aangegeven grondslag, waarop de betaling moet rusten, niet mogt aangenomen worden, — de kwijting der landrente voor hare rekening blijft. De billijkheid brengt evenwel mede, dat het bedrag er van in aanmerking worde genomen, om te komen tot eene juiste bepaling van hetgeen haar ter zake van de gezegde kultuur toekomt.

Maar al geven wij toe, dat in het heffen van landrente van de bedoelde velden niets onredelijks gelegen is, — althans niet, wanneer de bevolking voor het gemis harer gronden en den haar opgelegden arbeid met den aankleve van dien ruim en billijk beloond wordt, — en dat derhalve voor de indertijd bij de invoering van het kultuurstelsel aan haar gedane toezegging van vrijstelling geen wezenlijk goede gronden hebben kunnen bestaan, dan alleen voor zoo ver men, bij het bewustzijn, dat der bevolking een zware druk werd opgelegd, zonder eene daaraan eenigzins geëvenredigde belooning, haar een toegift heeft. willen geven, ten einde alzoo de opgelegde verpligte kultuur smakelijker voor haar te maken, zoodat, naarmate de betaling, welke de bevolking voor haren kultuurarbeid ontving, meer en meer het peil naderde, waarop zij gezegd kon worden billijk te zijn, ook in die mate de gronden voor vrijstelling gaandeweg in waarde moesten afnemen, — zoo is er toch niets, dat eenen, in vergelijking met de *padi*-velden, zooveel hoogeren aanslag der suikerriet-gronden kan wettigen.

Het is dan ook te hopen, dat al hetgeen in de laatste tijden is en nu nog wordt gedaan, om tot eene betere regeling der landrente te komen, er toe moge leiden, om in de bepaling van het deswege verschuldigde uit te gaan, niet van de waarde van het produkt, maar van die van den grond, onverschillig wat daarop geteeld worde. Alsdan zal eene klassifikatie van die waarde naar de soort en ligging der gronden en naar andere omstandigheden, die daarbij in aanmerking kunnen komen, — al zij het, dat men, bij gebreke van beter, aanvankelijk de *padi*-produktie daarbij tot grondslag neme, — van zelf eenen meer rationelen maatstaf aan de hand geven voor het cijfer der landrente, van de met suikerriet beplante velden verschuldigd.

Het is er ver vandaan, dat in Nederland, na de kadastratie der gronden, alle grieven omtrent het bedrag der daarvan verschuldigde grondbelasting zouden zijn verdwenen. Het zou ook eene ongerijmdheid zijn geweest te verwachten, dat die kadastratie een voor goed afgesloten werk had kunnen en moeten zijn, waaraan niets meer behoefde veranderd te worden, — alsof bijv. van een heideveld, dat vroeger weinig of niets opbragt, maar later in goeden, althans redelijken bouwgrond was herschapen, de eenmaal vastgestelde belasting eens voor altijd op dezelfde hoogte kon blijven, en alsof de waarde van een stuk grond, waarop de verre afstand van gemakkelijke communicatiën zwaar drukte,

niet belangrijk zou zijn toegenomen door den aanleg van goede wegen of kanalen er langs of in de nabijheid er van. Maar het beginsel, — om de verschuldigde belasting te bepalen naar de waarde van den grond, onverschillig of daarop koolzaad, tabak, granen of andere gewassen worden geteeld, dan wel of ze gebezigd worden tot weide voor vee, of tot den aanleg van bosschen of wat dies meer zij, — dat beginsel is zuiver en geeft steeds gelegenheid tot voortgaande verbetering, hier door vermindering, elders door verhooging der waarde, naargelang van omstandigheden, die daarop van invloed zijn. Zoo zou het in Indië, bij eene betere regeling der landrente, eveneens gaan; maar wat hier rationeel is, waarom zou dat dáár niet evenzeer mogen gelden? De inheemsche maatschappij aldaar moge geschoeid zijn op eene leest, die met de onze weinig overeenkomst heeft, en onder haar mogen denkbeelden of gebruiken heerschen, die aandruischen tegen hetgeen het gezond verstand en eene lange ervaring ons als proefhoudend heeft doen erkennen; voor zoover dit eene reden kan en moet zijn, om niet dan met de grootste omzigtigheid te werk te gaan met het in toepassing brengen van nieuwe zaken of beginselen, — ten aanzien der landrente heeft men niet meer noodig die groote mate van omzigtigheid in acht te nemen. Die belasting. — eene uit Britsch Indië herkomstige plant — moge teregt of ten onregte, wij beslissen het niet, op Java zijn ingevoerd als iets geheel passende in den daar bestaanden toestand, zoo veel is zeker, dat de bevolking er reeds sedert een vijftigtal jaren aan gewoon is, het verschil in de waarde der gronden te goed kent, en al het onregelmatige en willekeurige in de bepaling van het cijfer der verschuldigde belasting naar de produktie tot haar nadeel te zeer heeft ondervonden, om niet dadelijk, althans spoedig, in te zien, dat eene heffing naar de waarde van den grond, vooral wanneer daarbij met gematigdheid en billijkheid wordt te werk gegaan, eene wezenlijke verbetering is.

Bovendien komt hier ter aanprijzing van eene heffing van den grond naar eenen goed geregelden maatstaf nog dit bij, dat, zoo men. niet voor de leus, maar in werkelijkheid beoogt, om vroeger of later te komen tot eene produktie uit eigen vrijen wil van artikelen voor den algemeenen handel, onder veel, wat de bereiking van dat doel zou kunnen bemoeijelijken, geene geringe plaats zou beslaan eene heffing, die hooger of lager zou zijn, naarmate het de teelt geldt van artikelen, meer of minder winstgevend dan de *padi*.

Wij gaan nu over tot de mededeeling in de tweede plaats van hetgeen naar ons inzien tot bevordering der suikerfabrikatie en van de belangen der fabrikanten zou kunnen strekken.

Het is eene zonderlinge geschiedenis, die der suikerfabrieken op Java, werkende krachtens met het Gouvernement aangegane kontrakten wegens den aanplant van het suikerriet en de bereiding van suiker uit het verkregen sap. Behalve door hetgeen wij ten aanzien van de behandeling der bevolking bij die kultuur hebben opgemerkt, kan er van het kultuurstelsel en de wijze, waarop het, bij den aanvang zoowel als later, is begrepen geworden, geen scherper kritiek geleverd worden, dan juist door die geschiedenis. Wij willen trachten, eenige korte trekken er van te geven, die ons op den weg kunnen brengen, om de middelen ter verbetering aan te wijzen.

Terwijl de fabrikanten in den aanvang door aanzienlijke rentelooze voorschotten, zoowel voor den bouw der fabrieken als voor de jaarlijksche uitgaven van fabrikatie in staat gesteld waren tot de nakoming der aangegane overeenkomsten, waren de prijzen, waartegen zij hunne geheele produktie aan het Gouvernement moesten leveren, wel niet hoog, maar toch voordeelig genoeg, om groote winsten te kunnen behalen, omdat door bepaling van een zeker maximum voor het te betalen plantloon, door levering van koelies tegen een bijna niet noemenswaardig dagloon, voorts door het opleggen aan de bevolking van allerlei prestatiën ten dienste der fabrieken, zoo als het leveren van brandhout, krandjangs, potten en wat niet al, en het transporteren van het riet en de suiker, alles tegen zeer lage prijzen, tusschen het bedrag der kosten van fabrikatie en den leveringsprijs der suiker een zoo groot verschil bleef bestaan, dat gemiddeld de winst der fabrikanten, zelfs bij eene vrij middelmatige produktie, weinig minder bedroeg dan het kostende der suiker.

De ondernemers bragten niets van het hunne bij en hadden in zekeren zin dan ook niets te wagen, en om in ruime mate het genot te erlangen van het voordeel, dat er te behalen viel, werd er hunnerzijds slechts eene zeer matige inspanning van krachten gevorderd, want als gesneden brood werd hun door de gewestelijke besturen alles verschaft, wat zij maar noodig konden hebben. — Hierin werd dus reeds een misslag begaan tegen eene der eerste voorwaarden voor eene gezonde industrie, — namelijk om door de grootst mogelijke inspan-

ning van eigen krachten de vruchten te plukken van hetgeen men zelf daarbij op het spel zet.

In weêrwil evenwel van al hetgeen het Gouvernement bereid was voor de ondernemers te doen, was de lust om een suikerkontrakt te bekomen, aanvankelijk niet zeer groot. Een gewezen Bengaalsche kok werd tot suikerfabriekant gepromoveerd, — den toenmaligen Kapitein-Chinees van Bangil werd, als het ware met het mes op de keel, een suikerkontrakt opgedrongen, — en zelfs ging de Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH er toe over, om een zijner zonen met een kontrakt te begiftigen, ten einde alzoo een krachtig bewijs voor het winstgevende er van te geven.

Langzamerhand begon men dit dan ook in te zien, en zoo huiverig als men in den beginne was geweest, om zich aan een kontrakt te wagen, zoo groot en nog grooter werd later de gretigheid, om er een te bekomen, — en geen wonder, want, terwijl de bevolking zich tevreden mogt stellen met de kruimels, die van de tafel vielen, kon men al spoedig van de fabrikanten zeggen, dat ze over het algemeen in het geld zwommen. — Dat, in weêrwil van de groote voordeelen, die de kontrakten afwierpen, de fabrikanten behoudens enkele uitzonderingen, geen fortuin maakten, lag eenigzins in den aard der zaak. Zoo gewonnen, zoo geronnen, zegt het spreekwoord, en, al kon de ondervinding van alle tijden en van alle oorden der wereld niet tot getuige worden ingeroepen, dat geld, op die wijze en met zoo weinig inspanning gewonnen, geen zegen aanbrengt, uit Indië, — waar toen vooral de meening gold, dat, om het daar lang te kunnen uithouden, een vrolijk en geheel onbekommerd leven een eerste vereischte was, en waar die meening niet ten halve werd in toepassing gebragt, — uit Indië behoefde men te dien opzigte wel het minst eene logenstraffing te wachten.

Hoe dit ook zij, zelfs onder de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, zoo hoogere als lagere, die in het ingevoerde kultuurstelsel, — behalve dat men vrij algemeen van oordeel was, dat de pas herstelde rust op Java er ernstig door bedreigd werd, — aanvankelijk niet veel meer zagen dan eene belangrijke vermeerdering van werkzaamheden, vreemd aan hunnen vroegeren werkkring en ten behoeve van partikuliere fortuinzoekers, bragt het aangename der bij elke uitbreiding van kultuur toenemende kultuurprocenten eenen geheelen ommekeer te weeg, zoodat de eerste voor het stelsel niet zeer gunstige stemming plaats maakte voor eenen wedijver, — waarin zij vooral van de zijde der hoogere inlandsche hoofden geen de minste tegenkanting te vreezen hadden [1]), — om nieuwe gelegenheden aan te wijzen voor de uitgifte van nieuwe kontrakten. Zelfs had men er onder, die, goed bezoldigd en met alle uitzigten op belangrijke vermeerdering hunner inkomsten bij opklimming in rang, er toch niet afkeerig van waren, om niet alleen hunne goed verzekerde positie, maar bovendien nog het *prestige*, waarmede zij in de schatting der bevolking omgeven waren, ten beste te geven, en in het gild der suikerfabrikanten te treden.

Hoezeer men aan de Javasche suikerproduktie van die dagen wel den naam van industrie wilde geven, zal het toch wel geene bevreemding verwekken, dat, onder de voormelde omstandigheden, de fabrikanten zelve niet gevormd werden tot industriëlen in den echten zin des woords; dat is tot menschen, die, terwijl zij nagenoeg alles te danken moeten hebben aan inspanning van eigen krachten, steeds meer en meer trachten door te dringen tot de kennis, die vereischt wordt, om een goed fabrikaat te leveren en toch zuinig te werken; zuinig, niet door slechte betaling van grondstof en arbeid, — maar door eene doelmatige bewerking van de grondstof, om er alzoo uit te halen, wat er met eenig voordeel uit te halen valt, en daarbij niet meer handenarbeid te bezigen, dan strikt noodig is. Zoo eerst wordt men industrieel, en zoo eerst verkrijgt men eenigen grond, om te kunnen nagaan, of eene industrie oeconomisch bestaanbaar is en levensvatbaarheid bezit.

Het fabrikaat liet dan ook zeer veel te wenschen over, en kon, tot welk laag peil men de kosten van fabrikatie ten nadeele der bevolking had weten te brengen en tot welke lage prijzen in verband daarmede de suiker aan het Gouvernement werd geleverd, bij de wisselingen in de marktprijzen moeijelijk de mededinging volhouden tegen de van elders

---

[1]) Alleen, waar door de uitbreiding der suikerkultuur, die der indigo eenig gevaar kon loopen, waren de hoogere inlandsche hoofden niet altijd en overal even meêgaande, omdat, gelijk wel eens beweerd werd, met de voordeelen, welke de indigokultuur voor hen afwierp, niet in vergelijking kwamen die, welke bij de suikerkultuur te behalen waren. Doch dit geldt meer van latere tijden, toen eene inkrimping der indigokultunr, waarvan in de eerste 15 jaren na de invoering van het kultuurstelsel geene kwestie was, meer en meer ter sprake werd gebragt.

herkomstige suiker. Men verhaalt, of liever het is een bekend, geconstateerd feit, dat aan het Gouvernement soms suiker werd geleverd, waaromtrent men in twijfel verkeerde, of het wel wezenlijk suiker was en geen modder of slijk, terwijl, op het inroepen van deskundige handelaren tot arbiters, dezen het pleit gewoonlijk ten nadeele van het Gouvernement beslisten, daarbij slechts afgaande op den zoeten smaak, welke er aan te herkennen was.

Het is moeijelijk te bepalen, hoe lang die staat van zaken wel zou hebben kunnen duren, zoo het Gouvernement, dat zich tot de aanneming der geheele produktie had verbonden, bij de steeds dalende markt en de kunstmatig opgevoerde hooge scheepsvrachten, geene enorme verliezen op zulke leveringen had geleden.

Reeds kort na het optreden in 1840 van den Heer J. C. Baud als hoofd van het ministerie van koloniën, hetwelk met den verkoop der suiker, door tusschenkomst der Nederlandsche Handelmaatschappij, meer speciaal te maken had, en dat dus, bij de steeds klimmende behoefte aan een ruim batig slot, om daaraan te kunnen voldoen door het verlies op de suiker in geene geringe verlegenheid gebragt werd [1]), was men op middelen van verbetering bedacht, en vooral stelde men zich voor, die te zullen vinden in het toekennen aan de fabrikanten van vrije beschikking over een gedeelte hunner produktie, onder voorwaarde, dat de aan het Gouvernement te leveren suiker van hoogere kwaliteit zou zijn.

Hoe valsch de geheele toestand was, kan nog daaruit blijken, dat een der hoofdargumenten, waarom het produceren van hoogere kwaliteiten van suiker als bijzonder wenschelijk werd beschouwd, daarin bestond, dat de inferieure kwaliteiten de vracht niet waard waren. Hoezeer wij volmondig toestemmen, dat een produkt, waaromtrent men, althans voor een gedeelte, in twijfel mogt staan of het wel suiker was, geen vracht waard was; zoo was het gebezigde argument, daargelaten, dat het er verre van af was, dat het toepasselijk zou zijn op alle inferieure suiker, toch in allen geval niet gelukkig gekozen, omdat hetgeen toen onder vracht verstaan werd, iets geheel conventioneels en het uitvloeisel was van eenen kunstmatig in het leven geroepen toestand, waarin eene totale miskenning plaats vond van hetgeen in den gewonen loop van den handel de waarde van alles bepaalt. Het zou er met de koloniale remise-rekening vrij wat anders uitgezien hebben, indien men, instede van die conventioneel bepaalde vracht, voor den overvoer der produkten en mitsdien ook der suiker niet meer had betaald, dan waarvoor elke partikuliere koopman, die gebruik maakt van de vrije concurrentie, dit doen kon. Men roemde destijds zeer onze prachtige Oost-Indische handelsvloot; en wat den bouw en de inrigting der schepen betrof, was de kwalifikatie over het algemeen niet overdreven; jammer maar, dat het geen handels-, en niets meer dan beurtschepen waren. En hoezeer men het er voor mogt houden, dat ze, uit dat oogpunt beschouwd, onder zeer ongunstige conditiën voeren, aangezien ze tegen hoogstens ééne reis in het jaar maanden lang in onze havens onttakeld bleven liggen, was toch die conventionele vracht zoo hoog, dat, ofschoon ze nagenoeg geene uitvracht hadden en mitsdien de t'huisreize bijna geheel de kosten der reis moest dekken, menig schip, gelijk het heette, zich in vijf of zes jaren had vrijgevaren. Is dat een toestand, waarnaar het oordeel zich moet regelen, of en in hoever inferieure suiker de vracht waard is? Zulk een toestand behoeft ons niet te bevreemden; want, terwijl men al wat aan het kultuurstelsel deelnam, — de inlandsche bevolking natuurlijk daaronder niet begrepen, — in zoo ruime mate het vette der aarde liet genieten, waarom zou men de reederijen, alsof ze met dat stelsel niets te maken hadden, van dat genot hebben moeten uitsluiten? Doch keeren wij terug tot de geschiedenis der zoogenaamde suikerindustrie.

Behalve het aangegeven middel van eene vrije beschikking over het één derde der produktie, en aangezien wegens de tot op dien tijd verkregen zoo ongelukkige resultaten der op de gewone oude wijze werkende fabrieken daarvan weinig heil meer verwacht werd, begon men zijne aandacht te vestigen op het aanwenden van verbeterde, met stoom werkende toestellen, als mede kunnende bijdragen tot de zoo gewenschte verbetering. De nood was zoo groot, dat aan een paar ondernemers, die met de toestellen van Derosne en Cail wilden werken, kontrakten werden gegeven met eenen aanplant van niet minder dan 1600 bouws voor vier fabrieken, terwijl een paar andere ondernemers naar Indië gingen met de

[1]) Het was evenwel niet enkel het verlies op de suiker, dat op het batig slot drukte. De koffij bragt in die dagen niet veel meer op dan 18 c. per $^1/_2$ Nederl. pond, en de tinprijzen waren tot beneden de ƒ 40 gedaald; maar die beide artikelen, als ook de indigo, gaven nog geen bepaald verlies, gelijk met de suiker het geval was.

toezegging van een suikerkontrakt, ten einde in toepassing te brengen de door hen aangeprezen maceratie van het riet, en, hoezeer van die maceratie, — gelijk wel te verwachten was, — niets kwam, belette zulks niet, dat aan de gedane toezegging gevolg werd gegeven. Anderen werden, wegens betoonde diensten aan den lande, tot de overname van bestaande ondernemingen, met vernieuwing der daarvoor vroeger aangegane kontrakten, door voorschotten in staat gesteld, met dien verstande, dat daarmede ook de verbetering der fabrieken en het in werking brengen van stoomtoestellen konden bekostigd worden.

Na de verschillende hier bedoelde speciale maatregelen kwam er in 1847, toen het bedrag der door de bestaande suikerfabriekanten aan 's lands kas verschuldigde gelden, zoo wij ons niet bedriegen, tot een cijfer van ongeveer 10 millioen gulden was geklommen, onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Rochussen eene nieuwe regeling voor de uitgifte van suikerkontrakten tot stand. Van de vroegere ongelooflijke vrijgevigheid ten aanzien der fabriekanten, sloeg men daarbij tot een ander uiterste over.

De hoofdbepalingen dier regeling waren:

1°. opbouw der fabrieken geheel voor rekening der ondernemers;

2°. betaling van plantloon over de geheele produktie, met dien verstande, dat tot en met 30 pikols per bouw zou verschuldigd zijn *f* 3½ koper per pikol, terwijl van 30 tot 40 pikols *f* 2½ koper en van al wat boven de 40 pikols per bouw werd geproduceerd, *f* 1½ koper per pikol moest betaald worden [1]);

3°. taxatie der velden naar de vermoedelijk daarvan te verkrijgen produktie van suiker ter bepaling van hetgeen, waarop de bevolking als plantloon aanvankelijk kon rekenen, onverminderd het verschuldigde voor hetgeen meer werd gemaakt;

4°. bepaling van eene belooning ten behoeve van de hoofden der suikerrietplantende bevolking;

5°. vaststelling voor den geheelen duur van het kontrakt van een minimum van levering per bouw, dat, naarmate van de produktie, waarop men meende te kunnen rekenen, voor de fabrieken in verschillende residentiën niet evenveel bedroeg;

6°. beperking der jaarlijks te verstrekken voorschotten tot de waarde der minimumlevering, na aftrek van het daarvoor verschuldigde plantloon;

7°. geene verstrekking van meerdere voorschotten, dan voor zoo ver er zekerheid bestond, dat er meer dan het minimum zou worden geleverd;

8°. onverminderd de minimumlevering, verpligte levering van het twee derde der produktie en zelfs van zoo veel meer, als eventueel noodig kon zijn voor de betaling van het plantloon en de verrekening der genoten voorschotten;

9°. de verpligte levering aan het Gouvernement mogt niet bestaan uit suiker beneden N°. 16, en de fabrikant mogt over geene suiker beschikken van hoogere nommers dan de aan het Gouvernement geleverde;

10°. voor suiker N°. 16 en N°. 18 werd de kontraktsprijs bepaald respectivelijk op *f* 10 en *f* 12 koper = *f* 8⅓ en *f* 10 zilver, met dien verstande, dat voor suiker N°. 17 niet meer werd te goed gedaan dan voor suiker N°. 16, en voor suiker boven de N°. 18 niet meer dan voor dat nommer was bepaald;

11°. verpligting op de ondernemers, om met eigen middelen en zonder tusschenkomst van het bestuur te voorzien in het snijden en het transporteren van het riet, in hunne behoefte aan koelies voor den fabrieksarbeid, en in de aanschaffing van brandhout en verdere benoodigdheden [1]), terwijl, als compensatie voor al die beperkingen der vroegere voordeelen,

12°. behoudens voldoening aan hetgeen men verpligt was te leveren, de fabrikanten mogten beschikken over het één derde der produktie, dat, aangezien de levering aan het Gouvernement minstens suiker N°. 16 moest zijn, nagenoeg geheel bestond uit suiker beneden dat nommer; waarbij nog kwam, dat, voor elken pikol suiker, waarover het den fabrikant vergund was te beschikken, door hem voor kultuurprocenten in 's lands kas moest worden gestort ½ gulden koper of nagenoeg 42 cents.

---

[1]) In Nederlandsch courant, of naar het thans in Indië vigerend muntstelsel kwam die schaal voor het plantloon neder op *f* 2.91½, *f* 2.08 en *f* 1.25 per pikol. Die afdalende schaal voor de betaling, welke heette tot prikkel te moeten strekken om eene hooge productie te bekomen, — alsof dit niet eigenaardig het zoeken moet zijn van elke industriële onderneming! — was weder niet in het belang der plantende bevolking.

[1]) Met opzigt tot de behoefte aan rietsnijders en koelies was het evenwel aan de gewestelijke besturen vergund, om daarin de behulpzame hand te bieden, wanneer het bleek, dat daaraan dringende behoefte bestond.

Alsof men begrepen had, dat die vrije beschikking over het één derde, die, gelijk wij zagen, enkel betrekking had tot de kwantiteit en niet tot de kwaliteit der geproduceerde suiker, een ongenoegzame prikkel voor de ondernemers zou zijn, en misschien ook wel naar aanleiding van de verkregen ondervinding ten aanzien van de wijze, waarop vroeger door sommige fabrikanten aan hunne verpligtingen was voldaan, werden aan het kontrakt, tot verzekering der nakoming er van, eenige strafbepalingen toegevoegd, van welke wel niet, gelijk van de wetten van Drako, kon gezegd worden, dat ze met bloed geschreven waren, maar die daarom niettemin alles behalve malsch waren door de zware en veelvuldige beboetingen en vergoedingen [1]).

Hoezeer velen onder de aanwezige fabrikanten in het aangeboden lokaas van vrije beschikking niet hard beten en, — verwend, gelijk ze waren, dat men hun de pap in den mond gaf, — de expiratie der bestaande kontrakten verkozen af te wachten, ten einde gedurende al de jaren, die hun nog overbleven, op dezelfde voor hen zoo gemakkelijke, aangename en voordeelige wijze te kunnen blijven voortwerken [2]), en inmiddels de werking der nieuwe regeling gade te slaan; waren er echter sommige, die, waarschijnlijk omdat ze hunne ondernemingen vrijgewerkt hadden en dus bij het kostende der suiker niets voor rente of aflossing van het voor de onderneming bestede kapitaal meer behoefden in rekening te brengen, of wel om andere redenen, zoo als vergrooting van aanplant, regeling tot gemakkelijke afdoening van aan 's lands kas verschuldigde gelden, of zeer op handen zijnde expiratie der kontrakten, en wat dies meer zij, tot de nieuwe voorwaarden toetraden [3]); terwijl ongeveer 17 nieuwe ondernemingen, geheel op den voet der nieuwe regeling, tusschen de jaren 1847 en 1853 tot stand kwamen.

Men ziet daaruit, dat, in weêrwil van de zoo veel minder voordeelige voorwaarden van 1847, de lust tot het bekomen van suikerkontrakten nog niet bekoeld was. Zelfs had het koopen en vooral het in huur nemen van bestaande ondernemingen tot eene vroeger ongekende hoogte plaats.

Wij kunnen dit aan niets anders toeschrijven, dan aan de onbekendheid, waarin men algemeen verkeerde ten aanzien van het kostende der suiker, — welligt ook aan de meening, dat het met de toepassing der nieuwe kontraktsbepalingen, hoe donker die er ook mogten uitzien, vooral op het stuk van het al of niet verleenen van hulp door de plaatselijke autoriteiten, niet zeer streng opgenomen zou worden.

Wat nu die laatste meening betreft, — hoezeer het niet aangenaam was, om zoo geheel afhankelijk te zijn van de meerdere of mindere bereidwilligheid en welwillendheid dier autoriteiten of van verschillende omstandigheden, die daarop van invloed konden zijn, — over die bereidwilligheid, — hetzij het gevaar van vermindering der kultuurprocenten, hetzij andere beweegredenen daartoe het hunne bijdroegen, — hebben de meesten niet te klagen gehad, — zoo weinig zelfs, dat nu nog, in weêrwil van al hetgeen er beweerd is geworden omtrent de mogelijkheid, om tot geheel vrijen arbeid over te gaan, blijkens de regeringsverslagen in meer dan ééne residentie en ten behoeve van meer dan ééne fabriek, de tusschenkomst der plaatselijke besturen tot het doen verleenen van hulp in verschillende opzigten niet ontzegd wordt.

Wat evenwel de onbekendheid met het kostende der suiker betreft, niet zeldzaam is het, dat in Indië, zoo ergens, berekeningen, waar het zoo op aankomt om te kunnen nagaan of hetgeen men voornemens is aan te vangen, eenig uitzigt geeft op voordeelige resultaten, op zeer losse gronden gemaakt worden. Zoo ging men, bij de vaststelling der nieuwe regeling van 1847, om aan te toonen, dat de daarbij aangenomen leveringsprijs der suiker

[1]) Zelfs liep een fabrikant gevaar van uitzetting wegens aanmatiging van gezag en mishandeling der bevolking, en werd hij bovendien in beide die opzigten verantwoordelijk gesteld voor de handelingen zijner ondergeschikten. Het aan de kontrakten toegevoegd artikel omtrent de vergoedingen en beboetingen geeft, vooral door de keur der bewoordingen, den indruk, alsof men bij het gouvernement meende, met een hoop gelukzoekers niet van den besten stempel te doen te hebben.

[2]) Benevens een paar in Cheribon, één in Pekalongan, drie in Samarang, één in Japara, één in Soerabaja, één in Probolinggo, één in Bezoeki en één in Kediri, bleven al de Pasoeroewansche fabrieken op den ouden voet voortwerken.

[3]) Het getal der hier bedoelde ondernemingen heeft waarschijnlijk niet meer dan zes bedragen. Bovendien waren er andere ondernemingen, ten getale van 34, voor zoo veel wij hebben kunnen nagaan, die reeds vóór 1847, onder de voorwaarde van vrije beschikking over het $^1/_3$ der produktie, en zonder andere wijziging der bestaande kontrakten, dan voor zoo veel dit punt aanging, zich verbonden hadden tot het werken en leveren op standmonsters.

niet onvoordeelig was, uit van de blijkbaar door geen grondig onderzoek genoegzaam gestaafde bewering, dat in het algemeen de fabrikatiekosten gerekend konden worden tusschen de ƒ 5 en ƒ 6 per pikol te bedragen. Daargelaten nog, dat in dat cijfer niet eens begrepen was het verschuldigde voor aflossing en rente van het kapitaal, dat voortaan niet meer renteloos uit 's lands kas zou verstrekt worden, en door de ondernemers uit eigen middelen of door opneming moest worden gevonden, zoo bleek het al spoedig, dat, zelfs ongerekend die kleinigheid, de raming, welke waarschijnlijk gebouwd was op het vroeger bestaande, verre beneden de werkelijkheid was.

Zooveel is zeker, dat tegen het einde van 1849 of in het begin van het volgend jaar aan den Gouverneur-Generaal eene bij de Directie der kultures opgemaakte nota werd ingediend, waarbij men, alweder ongerekend het verschuldigde wegens rente en aflossing, voor het kostende van een pikol suiker kwam tot een cijfer van ongeveer ƒ 8 [1]).

Dat die latere raming der kosten van fabrikatie meer naar waarheid was gemaakt, willen wij, voor zoo verre dit in twijfel mogt worden getrokken, door de volgende, voor de meeste uitgaven zeer matig gestelde rekening aantoonen, waarbij wij uitgaan van de volgende punten:

1°. dat het hier geldt eene met stoomtoestellen werkende fabriek, welke bij den opbouw gekost heeft ƒ 350,000, voor welke som eene rente is bedongen van $7^1/_2$ %, dat is zoo laag, als waarvoor men in Indië bijna met geene mogelijkheid geld kan bekomen, althans niet zonder meer soliden waarborg, dan in een suikerkontrakt te vinden was, —

2°. dat aan zoodanige fabriek verbonden was een aanplant van 400 bouws,

3°. dat van dien aanplant gemiddeld was verkregen 40 pikols per bouw [2]),

4°. dat van de verkregen produktie gemiddeld $^1/_3$ bestond uit suiker N°. 18, $^1/_3$ uit N°. 16 en $^1/_3$ uit suiker beneden N°. 16, waarvoor wij gemiddeld N°. 12 mogen stellen.

5°. dat voor koelieloonen, — daaronder begrepen niet alleen de koelies, die door de besturen werden geleverd, maar ook het zoogenaamd vast werkvolk, alsmede de mandors en de stokers bij de vuren [1]), — gemiddeld 25 cents daags per man betaald werd, —

6°. dat gemiddeld de werktijd, dat is de tijd voor het afwerken van den oogst, 120 dagen bedraagt, waarbij nog 1 à 2 maanden komen voor hetgeen er na den afloop van den maal-tijd nog te doen valt met het koken der stroop en het in leverbaren staat brengen van de productie, —

7°. dat de betaling van den suikerkoker en zijn personeel bedraagt 30 cents per pikol suiker [2]), —

8°. dat de gemiddelde opbrengst der velden kan gesteld worden op 2,150 bossen per bouw, en voor snijloon betaald werd $^1/_2$ duit, en voor transport $1^1/_2$ duit [3]) per bos, —

9°. dat de emballage der suiker geschiedde naar rede van $3^3/_4$ pikols per krandjang [4]), —

10°. dat gemiddeld een krandjang met dek-

---

[1]) Wij kunnen niet met zekerheid zeggen, of daarmede koper- dan wel zilvergeld bedoeld werd. Waarschijnlijk het laatste, omdat, hoezeer het rekenen in guldens koper van 100 duiten, vooral in de binnenlanden, nog veel in gebruik was, zelfs ná de invoering der recepissen, vertegenwoordigende guldens zilver van 120 duiten, in officiele stukken destijds reeds alle berekeningen gemaakt werden in zulke recepissen.

[2]) In 1847 kon de gemiddelde produktie der Javasche suikerfabrieken nog niet op 40 pikols gesteld worden. Zelfs een 13tal jaren later, toen eene nieuwe regeling op de uitgifte van suikerkontrakten werd vastgesteld, werd dat gemiddelde met niet meer dan 2 à 3 pikols overschreden. Maar wat hier nog meer te beteekenen heeft, van hoeveel fabrieken zou het wel kunnen aangetoond worden, dat ze, van het begin tot het einde van het kontrakt, de jaren dooreengeslagen, gemiddeld 40 pikols per bouw hebben gemaakt?

[1]) Gewoonlijk kreeg men de Gouvernements-koelies destijds tegen 20 à 25 duiten per man dagelijks. Het vaste werkvolk werd geëngageerd tegen meestal 30 duiten per man dagelijks. De bezoldiging van 10 à 12 mandors kwam op ongeveer ƒ 12 à ƒ 14 koper 's maands voor ieder te staan. Een 8tal stokers bij de uitdamping en een 4tal bij de stoomvuren werden gewoonlijk betaald de eersten met ƒ 12 koper, en de laatsten met ƒ 25 à ƒ 30 koper 's maands per man.

[2]) Er waren fabrieken, bij welke die betaling 25 cents bedroeg, — andere weder, bij welke zij berekend werd naar rede van 35 cents per pikol. Wij nemen hier het gemiddelde.

[3]) Tegenwoordig wordt door verschillende fabrieken reeds $^3/_4$ cent en $1^1/_2$ cent per bos voor snij- en transportloon betaald.

[4]) Volgens de kontraktsbepalingen mogt een krandjang niet minder dan $3^1/_2$ en niet meer dan 4 pikols suiker inhouden. Het gemiddelde daarvan bedraagt dus $3^3/_4$ pikols.

sel, kadjangmatten, rottan en stamploon kwam te staan op ƒ 1 koper of ongeveer 83 cents, en 11°. dat het transport der suiker van de fabriek naar de plaats van afscheep of aflevering kwam te staan op ƒ 1 zilver [1]) per krandjang.

In verband tot dit een en ander kwam de rekening zoo wat neder op het volgende:

		zilver.
Rente en aflossing in 20 jaren van een kapitaal van ƒ 350,000 opgenomen tegen $7^1/_2$ % rente 's jaars, ruim	ƒ	34,000
Assurantie, onderhoud der gebouwen, onderhoud en slijtage der machineriën, waarvoor, het een met het ander, gesteld kan worden 2 % van het kapitaal	"	7,000
Traktement van den fabrikant of administrateur à ƒ 600 's maands .	"	7,200
Traktement van één opziener à ƒ 100 's maands	"	1,200
Bezoldiging van een tweeden opziener of klerk à ƒ 50 's maands .	"	600
Traktement van den machinist à ƒ 300 's maands	"	3,600
Betaling van den suikerkoker en zijn personeel à 30 cents per pikol	"	4,800
Plantloon van 16,000 pikols, waarvan:		
12,000 pikols à ƒ 3.50 koper. .	"	35,000
4,000 " " " 2.50 " . .	"	8,333
Belooning der dessa's hoofden à ƒ 2 koper per bouw van 400 bouws	"	666
Kultuur-procenten à 50 duiten per pikol van $5,333^1/_3$ pikols, of het één derde der produktie, waarover aan den fabrikant de vrije beschikking was gelaten.	"	2,222
Snijloon à $^1/_2$ duit per bos van 860,000 bossen riet, de opbrengst van 400 bouws, tegen gemiddeld 2,150 bossen per bouw.	"	3,583
Transport van 860,000 bossen riet à $1^1/_2$ duit.	"	10,750
Emballage van 16,000 pikols suiker in 4,266 krandjangs, à ƒ 1 ko-		
Te transporteren. . . .	ƒ	118,954

[1]) Er waren fabrieken, die niet meer dan 35 cents per krandjang betaalden, maar dit was slechts bij uitzondering wegens de nabijheid der afleveringsplaats. Er waren ook ver afgelegen fabrieken, aan welke het transport der suiker tot zelfs op ƒ 3 koper of ƒ $2^1/_2$ zilver kwam te staan. Het in den tekst gesteld cijfer van ƒ 1 is dus nog ver beneden het gemiddeld tusschen die beide uitersten, en stellig minder dan in den regel betaald werd.

Per transport. . . .	ƒ	118,954
per per krandjang, het stamploon daaronder begrepen	"	3,555
Transport van 4,266 krandjangs suiker à ƒ 1 zilver per krandjang .	"	4,266
Betaling van Gouvernements-koelies, vast werkvolk, mandors en stookers, te zamen ongeveer 270 man daags, gedurende 120 dagen, ad gemiddeld 25 cents per man . .	"	8,100
Uitgaaf voor ongeveer 60 man nog gedurende een paar maanden, ad gemiddeld 25 cents per man daags.	"	900
Brandhout, calculatief	"	7,000
Uitgaven voor potten, tjapeels, kalk, klapper- en *djarak*-olie, vet, menie, *bamboe* enz. calculatief . .	"	2,200
Uitgaven van diversen aard, als voor kleine transporten, reiskosten, kantoorbehoeften, kosten op de keuring en aflevering der suiker en een oogstfeest aan de bevolking, calculatief	"	1,200
Te zamen. . . .	ƒ	146,175

of gemiddeld ruim ƒ 9.13^5 per pikol; en hoe stond nu daartegenover de rekening der ontvangsten?

Bijaldien de levering aan het Gouvernement ad 10,666.66 pikols of het $^2/_3$ der produktie voor de helft bestond uit N°. 18 en voor de andere helft uit N°. 16, dan ontving de fabrikant gemiddeld ƒ 11 koper per pikol, of zilver. . . ƒ 97,777.77
en na aftrek, voor kommissie aan het met de aflevering belaste handelshuis ad 1 %, van . . . . " 977.77

zuiver. . . . . ƒ 96,800.—

terwijl de verkoop van het $^1/_3$ ter vrije beschikking, gemiddeld bestaande uit suiker N°. 12, tegen ƒ 12 zilver [1]) per pikol, opbragt nagenoeg. . . . . ƒ 64.000
of na aftrek van $2^1/_2$ % voor kommissie ad. . " 1.600
" 62,400.—

weshalve hij in het geheel ontving . . . . ƒ 159,200.—

[1]) Tegen ƒ 12 zilver voor gemiddeld N°. 12, was de marktprijs van N°. 16 ƒ 14 per pikol. Deze laatste prijs is, berekend over het tijdvak van 1847 tot 1860, toen weder eene nieuwe regeling tot

of ƒ 9.95 per pikol, zoodat de winst, berekend over de geheele produktie, ongeveer 81½ cent per pikol bedroeg.

Uit deze rekening, waarbij wij eene menigte van eventualiteiten buiten aanmerking hebben gelaten, zoo als: het tegenvallen van den oogst, onvoorziene tegenspoeden gedurende den oogsttijd, wanlevering ten gevolge daarvan, met de daaruit voortvloeijende vergoedingen en beboetingen, eindelijk de mogelijkheid, dat de fabrikant door ziekte als anderzins verhinderd werd zelf de onderneming te beheeren, en dus in de verpligting kwam, om er eenen administrateur op na te houden, — uit deze rekening, waarop men niet ligt de aanmerking zal kunnen maken, dat zij te hoog is opgevoerd, blijkt alzoo hoe weinig er noodig was, om de winst, zoo al niet in verlies te doen veranderen, dan toch zoo gering te maken, dat men billijkerwijs de vraag zou mogen doen, wie, met de noodige kennis van den waren stand van zaken en met zulk een uitzigt voor zich, zelfs maar met eene geringe mate van gerustheid, een zoo aanzienlijk kapitaal op eenen zoo grooten afstand en in zulk eene zaak zou willen wagen?

Men zegge niet, dat er fabrieken zijn, die meer dan 40 pikols, ja 50 en 60 pikols per bouw gedurende eene reeks van jaren maakten. Tegen misschien een twintig-, of hoogstens een dertigtal, aan wie een zoo gunstig resultaat te beurt viel, omdat zij misschien het geluk hadden van uitstekende gronden voor haren aanplant te krijgen, zouden wij op meer dan het dubbeltal kunnen wijzen, wier gemiddelde produktie vrij wat minder heeft bedragen dan het door ons genomen gemiddelde ad 40 pikols per bouw [1]).

stand kwam, niet te laag bepaald. Wij hebben bij ons onderzoek naar de resultaten der verschillende fabrieken in de tabellen voor elke residentie steeds N⁰. 14 genomen voor het gemiddeld nommer der produktie beneden N⁰. 16. Zonder bepaalde opgaven omtrent de verschillende nommers en de kwantiteit, waaruit dat gedeelte der produktie bestond, meenden wij, dat N⁰. 14 daarvoor niet te hoog zou zijn, en toen wij eenmaal dat nommer als gemiddeld hadden genomen, zijn wij daarmede ook voor de verschillende residentiën voortgegaan. Maar in ons onderzoek genaderd tot Probolinggo, van welk gewest de nommers, waaruit de produktie bestond, zeer gedetailleerd zijn opgegeven, bleek het ons, dat het gemiddeld der produktie beneden N⁰. 16, hoezeer in Probolinggo blijkbaar gewerkt wordt op het verkrijgen van suiker van hooge nommers, niet eens N⁰. 12 kon halen. Op grond dier bevinding is het, dat wij hier dat nommer nemen voor de berekening der verkoopwaarde van de zoogenaamde vrije beschikking suiker. Men moet hierbij niet uit het oog verliezen, dat de bedoelde residentie'sgewijze gegeven tabellen meer speciaal betrekking hebben tot het jaar 1859; terwijl onze rekening betrekking heeft tot het geheele tijdvak, waarin de regeling van 1847 werkte.

Wij hadden dus regt, om te beweren, dat men in Indië zeer dikwijls slecht rekent. Wat anders zou het kunnen verklaren, dat er onder het regime der regeling van 1847 niet alleen een 17tal nieuwe fabrieken werden opgerigt, maar ook dat met het koopen en in huur nemen van bestaande ondernemingen, soms tegen fabuleuse prijzen, meer zelfs dan vroeger werd voortgegaan?

Geen wonder dan ook, dat men hier te lande, onbekend met den waren stand van zaken, en niet bedenkende, dat het niet alles goud is wat er blinkt, door die onberedeneerde speculatiën er toe gebragt werd, om het oog te slaan op de, zoo het heette, grove winsten der fabrikanten en op de besnoeijing dier winsten niet genoeg meende te kunnen aandringen.

Wij treden niet op als verdedigers van onberedeneerde speculatiën; maar van de zijde der regering, die, zoo zij het maar met ernst gewild had, omtrent den waren stand van zaken zoo naauwkeurig kon ingelicht worden, als noodig was, en die dus weten kon, dat op zulke speculatiën niet te bouwen valt, was het onverantwoordelijk, — wij weten er geen zachter woord aan te geven, — om toe te geven aan eenen aandrang, die het uitvloeisel was van eene zeer gebrekkige kennis van den waren toestand, en in 1860 over te gaan tot eene nieuwe, nog drukkender regeling, niettegenstaande inmiddels, ten gevolge van allerlei door haar genomen maatregelen, de meeste uitgaven voor de fabrikanten eene hoogte hadden bereikt, waardoor voor hen over het algemeen de toestand niet meer houdbaar was. Wij zijn geen voorstanders van het kultuurstelsel; — wat ons begrip evenwel te boven gaat, is de wijze, waarop het is en dagelijks nog wordt ondermijnd. Wel ligt in de maatregelen der regering de blijkbare bedoeling, om de Gouvernements-suikerteelt op Java en

[1]) Onder de stukken, betreffende het onderzoek naar de suikerkultuur gepubliceerd, vindt men eene aantooning van de gemiddelde jaarlijksche produktie per bouw der verschillende fabrieken, en eene inzage van dat stuk kan de overtuiging geven dat hier niets te veel gezegd wordt.

de in verband daarmede aangegane kontrakten voor de bereiding en levering van suiker meer en meer voordeelig te maken, niet alleen voor 's lands financiën, maar ook voor de suikerrietplantende bevolking; doch dit geschiedde en geschiedt nog op eene wijze, die noodwendig moet uitloopen op den ondergang der meeste ondernemingen en op de vernietiging der daarin gestoken kapitalen; — en wat zal men dan bij dat alles gewonnen hebben?

Hetgeen de fabrikanten in staat kan stellen, om zoo te werken, dat zij, met eene billijke winst voor zich zelven, aan den eenen kant de aan het Gouvernement te leveren suiker tegen lage prijzen kunnen geven, terwijl aan den anderen kant aan de bevolking eene betere betaling verzekerd wordt voor al hetgeen zij ten behoeve der teelt en van de fabrikanten te presteren heeft, wordt niet zoo gemakkelijk verkregen, door aan hen eenvoudigweg hoe langer hoe bezwarender conditiën op te leggen. Vooral nu gaat het niet aan zoo te handelen, nu de kontraktanten, deels ja door eigen schuld, maar deels ook en in geene geringe mate door den geheelen loop van het kontraktenstelsel en door de maatregelen der regering, in eenen toestand zijn geraakt, waarin zij, om niet reeds dadelijk tot eene likwidatie te komen en daarbij alle uitzigt op redding hunner kapitalen op te geven, wel verpligt zijn, om alles aan te nemen, wat hun voorgeschreven wordt, in de hoop dat de tijd ook voor hen rozen kan baren.

Wij gelooven niet aan eenig opzet van de zijde der regering, om de kontraktanten in den grond te werken, in verband tot het streven, om aan het kultuurstelsel een einde te maken; maar des te meer zijn wij er van overtuigd, dat in de laatste vijftien jaren eene voor de suikerfabrikanten niet zeer gunstige stemming heeft geheerscht, ontstaan uit eene zekere wangunst over hunne breed uitgemeten enorme winsten, en die, voor zoo ver daarvoor eenige grond heeft bestaan, ten aanzien der eerste kontraktanten nog te regtvaardigen is, maar zeker niet jegens hunne opvolgers, die op eenen zoo veel onereuser voet werkten; terwijl uit alles blijkt, dat de kwestie, hoe men tot de eventuële opheffing van het kultuurstelsel zou kunnen komen zonder schromelijke benadeeling van de nu eenmaal daarop gevestigde belangen, van de zijde der regering niet flink onder de oogen is gezien.

Van den tegen het kultuurstelsel aangevangen strijd gewagende aan het einde van ons onderzoek omtrent de Java-koffijproduktie [1], en den uitslag van dien strijd als niet twijfelachtig meer beschouwende, voegden wij aan deze onze overtuiging nog het volgende toe: „Om den wille der vele en uiterst gewigtige „belangen, die zich aan het stelsel hebben „vastgeknoopt, hopen wij, dat de slooping met „geenen onbedachtzamen ijver moge geschieden „en dat de Nederlandsche regering nooit uit „het oog moge verliezen, dat, heeft de op„trekking van het gebouw eene buitengewone „mate van schranderheid, volharding en ge„duld gevorderd, er bij het afbreken, om niet „onder het puin te worden bedolven, nog vrij „wat meer wijsheid, vastberadenheid, kalmte „en matiging noodig zullen zijn."

In stede hiervan is eene koortsachtige stemming ontstaan, die, bij de zucht, om der bevolking het aangedane onregt te vergoeden, tot allerlei partiële maatregelen van verbetering doet overgaan, zonder te bedenken, hoe schromelijk de boel er door uit zijn verband gerukt, en alzoo het kultuurstelsel niet opgeheven, maar tot *„a dead lock"* gebragt wordt, zonder voordeel voor de bevolking, met benadeeling van 's lands geldelijke belangen en onder de ruïne van een tal van ondernemers, die door dat stelsel uitgelokt waren, om er hunne kapitalen, industrie en geheele toekomst aan te wagen.

Of meent men, dat het verlies van zoovele kapitalen en de wijze waarop ze te niet gingen, voor anderen tot aanmoediging kunnen dienen, om zich weder te wagen aan eenen staat van zaken, waaromtrent men nog geheel in het onzekere is, wat daarin voor den partikulieren ondernemer te doen valt zonder al te zeer in de lucht te schermen?

Hoe zonderling er ondertusschen met de kontraktanten wordt omgesprongen, daarvan kan het koninklijk besluit van 20 Julij 1863 weder een staaltje leveren.

De regeling van 1860, — hoezeer een groot getal fabrikanten haar hadden aangenomen, waarschijnlijk daartoe gedreven door verschillende redenen, waardoor voor de meesten eene weigering weinig minder dan een zelfmoord zou zijn geweest, — die regeling was onhoudbaar bevonden, eensdeels door den lagen prijs, waartegen de suiker aan het gouvernement moest worden geleverd, — anderdeels door de ontzegging van alle tusschenkomst van het gouvernement tot verkrijging van het noodige werkvolk. In den considerans van het aange-

[1] Deel II, pag. 218 1e kolom.

haald besluit wordt de noodzakelijkheid erkend tot hare intrekking en vervanging door andere tijdelijke maatregelen. — Men zou daaruit, dunkt ons, met eenigen grond mogen afleiden, dat de geweigerde toetreding tot de regeling van 1860, waarop de straf was bedreigd van verlies van alle aanspraak op verlenging der bestaande kontrakten, een zeer excusabel feit was, waarvoor *des circonstances très atténuantes* waren bij te brengen; weshalve de door de regering stilzwijgend erkende onaannemelijkheid der voorwaarden van 1860 er van zelf toe had moeten leiden, om de weigering te beschouwen als iets, dat de bedreigde straf in geenen deele regtvaardigde. Maar neen, zij wordt bij dat besluit gehandhaafd.

Het zonderlingst van de geheele zaak bepaalt zich evenwel niet alleen daarbij. Terwijl de toetreding tot de bepalingen van 1860, bij art. 3 van het besluit van 1863, blijkbaar wordt aangemerkt als eene handeling, die aanspraak geeft op meerdere welwillendheid van de zijde der regering, zijn de toegetredenen met opzigt tot de verpligte levering aan het gouvernement van slechtere conditie dan de zoodanigen, die door uitbesteding in het genot van een suikerkontrakt komen; aangezien de eerstbedoelden gehouden zijn aan eene levering van twee derden der produktie, en ten aanzien van de gunning der uit te besteden kontrakten, zonder vaststelling van een minimum van levering, hetwelk, om consequent te zijn, althans ook het $^2/_3$ der produktie had moeten bedragen, slechts bepaald wordt, dat die gunning zal geschieden aan hem, die aangeboden heeft het grootste getal pikols suiker per bouw te leveren; zoodat, wanneer het hoogste bod is eene levering van bijv. slechts de helft der produktie, het gouvernement, aangezien er niets gezegd wordt van eenig voorbehoud, om tot eene herbesteding over te gaan in geval van een te laag bod, strikt genomen verpligt is, het aan te nemen.

Als men, bij het reeds opgemerkte, verder het oog slaat op de artt. 4, 7, 9 en 11 van het besluit, dan mag men zich wel de vraag doen, waarin eigenlijk de verbetering ligt, welke in de regeling der kultuur zoowel, als in den toestand der kontraktanten, door dat besluit kan zijn gebragt.

Art. 4 bevat de bepaling, dat de beplanting dessa'sgewijze zal geschieden; maar de speelruimte, welke aan den Gouverneur Generaal in de toepassing van dat beginsel wordt gegeven, maakt het meer dan waarschijnlijk, dat die wijze van beplanting, waar zij niet reeds mogt bestaan, niet regel worden, maar uitzondering blijven zal. Zoo lang de aanplant eener fabriek 400 bouws en meer bedraagt kan het ook niet anders.

Art. 9 bepaalt de uitgestrektheid van den aanplant op een maximum van 400 bouws. De aan den Gouverneur Generaal toegekende bevoegdheid, om daarvan af te wijken, ontneemt evenwel aan die bepaling, — daargelaten, dat dat maximum, naar ons inzien, nog veel te hoog is, — alle waarde. Het is dan ook gebleken, dat na 1863 voor sommige fabrieken zelfs vergrooting van aanplant is toegestaan.

In Art. 7 vindt men de zonderlinge bepaling, dat, terwijl het gouvernement eigenlijk de leverancier van het riet is en dus in eenen gezonden zin, en bij eene loyale opvatting van de wederzijds aangegane verbindtenis, gehouden is goed riet te leveren, de ondernemer geene verbetering in de opbrengst van riet of sap door het bezigen van betere rietsoorten of door bemesting der velden te wachten heeft, tenzij hij zelf de kosten er van drage. Ja, zelfs wanneer het bibiet, dat van het te velde staande riet wordt verkregen, niet deugt, is hij verpligt voor zijne rekening ander bibiet te leveren.

Aan de bepaling van art. 11 omtrent het plantloon, hoezeer de bedoeling daarvan schijnbaar moge wezen, om aan de bevolking eene goede betaling te verzekeren, door het bedrag er van vast te stellen op een minimum van *f* 90 per bouw, wordt weder nagenoeg alle waarde benomen door de bij de laatste alinea van het artikel gemaakte reserve ten behoeve van hen, wier kontrakten vernieuwd mogen worden als belooning voor hunne toetreding tot de voorwaarden van 1860, daar zij minstens het $^{11}/_{12}$ deel uitmaken der gezamenlijke fabrikanten, en voor hen bij de regeling van 1860 een minimum van *f* 75 per bouw was aangenomen.

Op die wijze, waarbij men met de eene hand terugneemt, wat met de andere is gegeven, komt men nimmer tot eene voor allen wenschelijke oplossing van het omtrent de suikerkultuur bestaande vraagstuk, en zal de val van het kultuurstelsel een ramp worden niet alleen voor 's lands geldelijke belangen en voor hen, die op dat stelsel hun alles hebben verspeeld, maar waarschijnlijk ook voor de bevolking zelve.

Nadat men eenmaal, gelijk het heette, tot ontwikkeling dier bevolking de toevlugt had genomen tot het middel van dwang, kon eene

latere overtuiging, dat dit middel niet deugde en aanleiding had gegeven tot erge benadeeling der bevolking, wel geen irrationeeler oplossing voor de opheffing van het kultuurstelsel aan de hand geven, dan om het stelsel los te werken en het tot eenen staat van stilstand te brengen, zonder er bepaaldelijk iets anders, iets beters voor in de plaats te kunnen doen treden. Want, hoe men ook moge denken omtrent de vraag, of het kon worden vervangen door een stelsel van vrije kultuur, viel het zelfs voor de voorstanders van vrije kultuur niet te ontkennen, dat men zich te groote illusiën zou maken door te gelooven, dat aanvankelijk en zelfs gedurende eenereeks van jaren de resultaten van een stelsel van vrije kultuur zoo zouden kunnen uitvallen, dat de overgang van het eene tot het andere weinig, zoo al eenigzins, gevoeld zou worden. Vooral was het gevaar van eenen geweldigen schok voor 's rijks financiën, die nu eenmaal van het kultuurstelsel zoo diep afhankelijk waren geworden, niet gering, en vorderde 's lands belang, dat die vermeden of althans zoo dragelijk mogelijk gemaakt zou worden. Uit dat oogpunt vooral, maar ook uit dat der partikuliere belangen, die zich aan dat stelsel hadden vastgeknoopt, was de eenige weg, dien men, nadat het van zoo vele kanten en op zoo onwederlegbare gronden was afgekeurd geworden, verder had te volgen, geen andere dan het zoo spoedig mogelijk op te ruimen, maar om het, zoo lang dit niet kon, krachtig te handhaven, met die verandering evenwel, dat, terwijl men tot dus ver het belang der bevolking daarbij jammerlijk had verwaarloosd en er slechts op uit was geweest, om zich ten haren koste vet te mesten, het streven voortaan moest zijn, om haar, niet in woorden, maar in werkelijkheid te doen ondervinden, wat goed beloonde arbeid voor haar te beteekenen kan hebben. Zoo zou men zeer spoedig het punt hebben bereikt, waarop als in een oogenblik des tijds het stelsel had kunnen worden losgelaten; en noch de bevolking, noch de partikuliere ondernemingsgeest zouden de regtmatige verwachting hebben teleurgesteld, die men ten aanzien van een stelsel van vrije kultuur mag koesteren. Het eenige, wat daarbij nog te doen viel, was het zoeken naar eene oplossing, hoe men tot eene zoo gewenschte uitkomst zou geraken.

Maar, om nu tot de suikerkultuur terug te keeren, het gaat niet aan zoodanig doel te willen bereiken alleen ten koste van de fabrikanten, zonder eenige opoffering van de zijde der regering. Waarop toch kon voor deze de verwachting steunen, om die teelt voor de bevolking voordeelig en aangenaam te maken en daarin al die verbeteringen te brengen, waarvoor zij nog in zoo ruime mate vatbaar is, zoo lang op de fabrikanten steeds de verpligting blijft rusten, om het grootste gedeelte hunner produktie te leveren tegen prijzen, beneden zelfs het kostende van het fabrikaat?

De suikerindustrie op Java, gelijk wij gezien hebben, — staat wel is waar niet op de hoogte, waarop zij had kunnen en behooren te staan; maar het is er verre vandaan, dat daarvan de schuld geheel op rekening der fabrikanten moet worden gelegd. Schieten de fabrieken te kort in hetgeen van eene degelijke fabriekmatige bewerking met regt te verwachten was, — aan den goeden wil der ondernemers, om de produktie hooger op te voeren, heeft het waarlijk niet ontbroken. Hebben zij daartoe, naar ons inzien, niet den geschiktsten weg ingeslagen, en, door verkeerd begrepen eigenbelang verleid, niet ingezien, onder welke voorwaarden eene groote produktie voor hen waarde kon hebben, namelijk niet door slechte betaling van grondstof en arbeid, noch door het beproeven van allerlei nieuwigheden, waarvan het voordeel, voor het minst, betwistbaar was, — noch eindelijk door uitbreiding van hunnen aanplant tot eene uitgestrektheid, die, terwijl hunne fabrieken niet bij magte waren, om zoodanigen aanplant naar behooren te verwerken, onvermijdelijk eenen nadeeligen invloed op de teelt zelve hebben moest, — door hare handelingen en door haar verlangen, om van de suiker eene groote winst te behalen, heeft de regering hen op dien verkeerden weg al verder en verder gebragt. Heeft zij aangevangen met het geld in de zakken der eerste kontraktanten te jagen, toen aan die te ver gedreven mildheid te regt een einde werd gemaakt, had de billijkheid gevorderd, dat niet werd voorbijgezien de veel onereuser voet, waarop latere ondernemers hunne fabrieken hadden gebouwd, of in het bezit van een kontrakt waren gekomen.

Aan weêrszijde derhalve, aan die der regering zoowel als aan die der fabrikanten, is er gedwaald en te kort gekomen, — en hoe kon het anders, waar men aan beide kanten er op uit was, om zijn voordeel ten koste der bevolking te zoeken? Nu evenwel hoe langer hoe meer stemmen zich verheffen tegen de behandeling der bevolking onder het kultuurstelsel en men begrijpt, dat daarin verbetering

dient gebragt te worden, is het niet billijk de kosten van het proces geheel en alleen door de fabrikanten te willen doen dragen, vooral niet, nu de meesten hunner geldelijk in eenen toestand zijn geraakt, waarin zij de grens van alle opofferingen hebben bereikt, en hun eigen bestaan gevaar loopt. De afloop van de onlangs plaats gehad hebbende uitbesteding van een paar kontrakten, waarop zelfs geen bod is ingekomen, moet, dunkt ons, aan de regering eindelijk de oogen hebben geopend ten aanzien van den toestand, waarin de zaak der kontrakten met het gouvernement wegens de bereiding en levering van suiker tegenwoordig verkeert.

Het bij de Staten-Generaal aanhangig ontwerp van kultuurwet, — een ontwerp, waaraan wij hulde brengen, voor de bedoeling, waarmede bij de zamenstelling van dat stuk blijkbaar is te werk gegaan, maar waarin wij, wat betreft de toekenning aan de bevolking van het regt van eigendom op den grond, niet veel meer zien dan eene zeer gevaarlijke, weinig geregtvaardigde proefneming, omdat de bevolking voor het genot van dat regt niet rijp is en ook volgens het ontwerp niet rijp geacht wordt, getuige de beperking in de uitoefening van dat regt, — dat ontwerp zal, naar onze overtuiging, ook niet strekken, om de toekomst der suikerkultuur te verbeteren, laat staan te verzekeren.

Daargelaten de inconsequentiën, welke het bevat, veroorloven wij ons ten aanzien van het hoofdpunt slechts deze vraag: heeft de bevolking regt van eigendom op den grond en is zij zich ten volle er van bewust, dat haar dit regt toekomt? — Zoo ja, dan is de toekenning bij de wet een bloote, nietsbeteekenende klank, maar de beperking in de volle uitoefening er van eene krenking, en dus een gevaar, dat niet zal nalaten zich spoedig te openbaren. Zoo neen, waartoe haar dan iets toegekend, waarvan men haar het volle genot niet eens durft toevertrouwen?

Wat de ontwikkeling der Javaansche bevolking tegenhoudt, is niet het gemis van het bedoelde regt, maar het gemis van de noodige waarborgen voor de veiligheid van persoon en goed, de natuurlijke gevolgen van het stelsel van willekeur en onderdrukking, waaronder zij tot den huidigen dag gebukt ging. Wanneer met zoodanigen toestand gepaard gaan een lage trap van beschaving, verwarde, bekrompen en den mensch in geen opzigt verheffende begrippen omtrent godsdienst en zedelijkheid, en een klimaat, hetwelk zoo weinig prikkelt tot inspanning van krachten en ontwikkeling van vermogens, wat heeft men daar meer noodig, om de ontwikkeling eener geheele maatschappij te stremmen? Geef haar in zoodanigen toestand regten, waarvan zij de hooge waarde niet regt kent, en het zal er mede gaan als met kinderen, aan wie men kostbare dingen tot speelgoed geeft, die zij, na zich een oogenblik er mede verlustigd te hebben, weder spoedig wegwerpen, omdat zulke dingen in hunne handen zelfs niet het genot schenken en dus ook niet de waarde van eigenlijk speelgoed hebben. Heeft de vroegere meening, dat van den Javaan weinig goeds te wachten was, — eene meening, waaruit van zelve voortvloeide, dat hij in eenen staat van onmondigheid moest gehouden worden, — heeft die meening langzamerhand plaats gemaakt voor eene betere waardeering van zijn karakter, welke hem de vatbaarheid tot ontwikkeling in den ruimsten zin toekent, zou men daarom toch niet te ver gaan, met op grond van die vatbaarheid dadelijk over te gaan tot zijne meerderjarigverklaring? Welk verstandig vader zal een kind, hoe vatbaar ook in elk opzigt voor ontwikkeling, zonder voldoende voorbereiding in het maatschappelijk leven zelfstandig willen laten optreden? In het leven der volken is het niet anders met de zaak gesteld. In zoo ver dan ook is de toepassing van Westersche denkbeelden op Oostersche toestanden een gevaarlijk iets, — niet omdat wat in het Westen rationeel is, in het Oosten irrationeel zou moeten zijn, — maar wegens het groot verschil in de trappen van ontwikkeling tusschen Oostersche en Westersche maatschappijen. Hebben wij meermalen onze stem doen hooren tegen wat men noemde de staatsvoogdij, welke over de bevolking moest gevoerd worden, — dan deden wij dit niet, omdat eene goed begrepen staatsvoogdij niet heilzaam voor de bevolking zou kunnen zijn, maar om het schandelijk misbruik, hetwelk van dat woord werd gemaakt, ten einde daaronder te regtvaardigen een stelsel van uitzuigerij en van dienstbaarmaking der bevolking enkel en alleen ten behoeve van hare overheerschers [1]).

[1]) In de memorie van toelichting, bij het bedoeld ontwerp van wet behoorende, wordt het denkbeeld eener staatsvoogdij ver weggeworpen en beweerd, dat, als men vrijheid wil, men ook de vrijheid moet durven vertrouwen. Tegen zulke beweringen valt niet veel te zeggen, en toch leert de ondervinding maar al te zeer, dat in de toepassing zelden iets anders dan jammerlijke teleurstelling er van te wachten is. — Men leze slechts het verslag

Zoo als het kultuurstelsel tot nu toe is begrepen en ten uitvoer gelegd, heeft het de vatbaarheid der bevolking, om onder een stelsel van vrije kultuur te worden gebragt, maar zeer weinig ontwikkeld of vermeerderd. Met eenigen grond is het zelfs te verwachten, dat de opheffing van dat stelsel de bevolking in eene stemming van apathie, ja van tegenzin in het telen op groote schaal van produkten voor den algemeenen handel zal laten en nog lang zal houden. Dat, in weêrwil van de liberale strekking van het bedoeld ontwerp en tegen alle gezonde begrippen omtrent een stelsel van vrije kultuur, niet alleen de verpligte koffijkultuur, maar ook de beschikking over de velden der bevolking ten behoeve der suikerkultuur nog voor geruimen tijd wordt bestendigd, is naar ons inzien een bewijs, dat men ten aanzien van de uitkomsten van een stelsel van vrije kultuur voor als nog geene groote verwachting heeft. — Onberedeneerd en gevaarlijk als wij de opheffing van elken ook op den duur onhoudbaren toestand achten, zoo lang men niet eenigzins gewaarborgd is dat er dadelijk iets beters voor in de plaats zal treden, — gevaarlijk bovendien in het onderhavig geval, omdat er een geweldige schok door gegeven zal worden aan 's lands financiën en aan de belangen van ondernemers, die met vol vertrouwen hunne toekomst op dat stelsel hebben gebouwd — keuren wij die bestendiging op zich zelve niet af, maar slechts in zoo ver, als daarmede weder het bewijs wordt geleverd, hoe men op twee gedachten blijft hinken en stilzwijgend de bekentenis aflegt, dat de bevolking niet rijp is voor den toestand, dien men in het leven wil roepen.

Nu er van de zijde dier bevolking geene voldoende blijken zijn geleverd van een hunkeren naar het geschenk, dat men haar geven wil, nu houden wij het in de gegeven omstandigheden voor meer bestaanbaar met eene eerlijke en voorzigtige staatkunde, dat het kultuurstelsel nog voor eenigen tijd krachtig gehandhaafd worde, maar in diervoege, dat, terwijl de bevolking gedurende de verloopen vijf en dertig jaren al de weeën er van heeft ondervonden, zij nu de voordeelen deelachtig worde, die het stelsel haar had kunnen aanbrengen, zoo het slechts getrouw aan zijne leus ware gebleven. Gaat dit hand aan hand met de vereischte maatregelen voor hare intellectuële ontwikkeling, voor hare beveiliging tegen de willekeur en de afzetterijen harer hoofden, als ook tegen de schade, die haar van de zijde van partikuliere ondernemers zou kunnen toegebragt worden, dan heeft men, onzes inziens, alles gedaan, wat er, zonder benadeeling van algemeene en partikuliere belangen, voor'shands noodig kan zijn, om haar later met gerustheid zonder eenige beperking te doen overgaan in den toestand, welken men haar nu, hoezeer slechts ten halve, wil opdringen.

Wij willen eene poging wagen, om aan te wijzen, hoe men, met betrekking tot de suikerkultuur, tot dat doel zou kunnen geraken, na vooraf te hebben nagegaan, hoe groot het geldelijk voordeel van 's lands kas bij die kultuur in de laatste jaren en wel meer bijzonder in het zesjarig tijdvak van 1858—1863 kan zijn geweest [1]).

Uit de regeringsverslagen blijkt:

1°. dat de hoeveelheid suiker, door de fabrikanten aan het gouvernement geleverd, heeft bedragen:

in 1858	pikols	905,162.87
„ 1859	„	830,580.41
„ 1860	„	888,715.52
„ 1861	„	877,313.67
„ 1862	„	1,031,594.21
„ 1863	„	1,068,331.78
Te zamen	pikols	5,601,698.46

van den Heer VAN SPALL, omtrent zijne zending naar Ceylon, en zie, wat daar van de inlandsche bevolking is geworden, onder de toepassing van uiterst liberale beginselen. Het Turksche rijk verkeert in eenen staat van ontbinding, sedert men dáár aan liberale denkbeelden, waarvan geen enkele Mohammedaan een regt begrip heeft, ingang heeft zoeken te geven, terwijl de geheele maatschappelijke toestand er tegen aandruischte. Wij willen daarmede niet beweren, dat men alzoo het streven moet opgeven, om tot eene toepassing van liberale beginselen te komen; maar voorzigtigheid, en nog meer voorbereiding en boven alles geduld worden daartoe gevorderd.

[1]) Het jaar 1857 hebben wij voor de berekening van dat voordeel opzettelijk in het tijdvak niet willen begrijpen, omdat de buitengewoon hooge prijzen der suiker in dat jaar het gevolg waren van eene geheel accidentele omstandigheid, welke bij zoodanige berekening buiten aanmerking moet blijven, — de buitengewone mislukking namelijk van den suikeroogst in de zuidelijke gedeelten der Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Zoo onze berekeningen over een langer tijdvak hadden geloopen, dus ook over jaren, toen het gouvernement in stede van winst, verlies op de suiker leed, dan zou de billijkheid gevorderd hebben, dat de resultaten van 's gouvernements suikerhandel in 1857 ook in rekening werden gebragt.

2°. en dat die suiker, bij den afscheep, daaronder dus begrepen de inkoop van de fabrikanten volgens de kontraktsprijzen en de verdere daarop gevallen uitgaven, aan het gouvernement heeft gekost:

in 1858	*f* 9,065,130.95
„ 1859	„ 8,291,081.52
„ 1860	„ 8,718,621.88
„ 1861	„ 8,506,417.99[5]
„ 1862	„ 9,387,824.78
„ 1863	„ 9,705,167.27[5]
Te zamen	*f* 53,674,244.40

zoodat gemiddeld de suiker aan het gouvernement kwam te staan op ruim *f* 9.58 per pikol.

De in Nederland voor 's gouvernements rekening verkochte hoeveelheid suiker heeft bedragen:

in 1858	pikols	836,160.96
„ 1859	„	810,365.40
„ 1860	„	784,984.67
„ 1861	„	748,628.14
„ 1862	„	763,974.22
„ 1863	„	839,201.64
Te zamen	pikols	4,783,315.03

welke netto hebben gerendeerd:

in 1858	*f* 13,313,124.27
„ 1859	„ 11,619,891.24
„ 1860	„ 11,672,306.55
„ 1861	„ 11,156,983.—
„ 1862	„ 11,579,050.70
„ 1863	„ 11,794,372.97
Te zamen	*f* 71,135,728.73

of gemiddeld *f* 14.87 per pikol.

In hetzelfde tijdvak is in Indië door het gouvernement verkocht eene hoeveelheid van 800,000 pikols, waarvan de netto opbrengst ons niet bekend is. Maar om de rekening zoo ruim mogelijk te maken, nemen wij aan, dat die suiker per pikol netto heeft opgebragt *f* 16, — dat is *f* 1.13 meer, dan het gemiddelde der in Nederland verkochte suiker, en zoo krijgen wij als het resultaat der in het tijdvak van 1858—1863 verkochte suiker, het volgende:

a. pikols 4,783,315.03 in Nederland verkocht voor . . .	*f* 71,135,728.73
b. pikols 800,000 in Indië tegen *f* 16 per pikol of. . .	„ 12,800,000.—
dus te zamen 5,583,315.03 pikols of nagenoeg de door de fabrikanten geleverde hoeveelheid tegen	*f* 83,935,728.73

De totale verkochte hoeveelheid heeft dus netto gemiddeld per pikol stellig niet meer opgebragt dan	*f* 15.03
Trekt men nu daarvan af het kostende in Indië ad.	„ 9.58
zoo blijkt het dat 's gouvernements winst op de geleverde suiker niet meer kan hebben bedragen dan	*f* 5.45

Slaat men nu die winst per pikol over de geheele geleverde hoeveelheid ad pikols 5,601,698.46, dan mogen wij het veilig er voor houden, dat in die zes jaren 's gouvernements winst op de geleverde suiker hoogstens heeft beloopen eene som van *f* 30.529,856.60 of gemiddeld 's jaars *f* 5,088,209.43.

Naar aanleiding van deze berekening, waarvan wij vertrouwen dat zij de behaalde winst vrij juist, althans niet te laag aangeeft, komen wij tot de vraag: langs welken weg of op welke wijze zou het kontraktenstelsel voor de levering van suiker zoo gewijzigd of ingerigt kunnen worden, dat, met behoud van die winst voor 's lands kas gedurende den tijd, dat het kultuurstelsel nog in stand zou kunnen blijven, de suikerkultuur en suikerproduktie met zoo veel voordeel èn voor de bevolking èn voor de fabrikanten worde volgehouden, dat men, bij eene opheffing van het kultuurstelsel, omtrent eene voortzetting der kultuur en der produktie, zonder eenige tusschenkomst van het gouvernement, geen de minste vrees behoeft te koesteren?

Ten einde het middel of den weg daartoe te kunnen aanwijzen, achten wij ons verpligt, om nog bij een paar punten stil te staan, om te doen zien:

1°. hoe zwaar de verpligte levering op de suikerkontraktanten drukt, en

2°. hoe met die verpligte levering het niet mogelijk is, om de bevolking voor het gemis harer gronden, alsmede voor den arbeid en de kosten, die zij ten behoeve van 's gouvernements suikerkultuur te verrigten en te maken heeft, eene zoo bevredigende betaling te doen

erlangen, dat men met eenigen grond mag verwachten, dat zij, onder een stelsel van vrije kultuur, zich genoopt zal vinden, om het voordeel der suikerkultuur niet op te geven en dus de teelt geheel vrijwillig voort te zetten.

Met betrekking tot het eerste punt moeten wij weder de toevlugt nemen tot cijfers, waaruit ons het drukkende der verpligte levering kan blijken.

Volgens de Indische handelsverslagen heeft de uitvoer van suiker voor gouvernements rekening bedragen:

in 1858	pikols	912,543.24
„ 1859	„	823,216.49
„ 1860	„	671,695.46
„ 1861	„	783,586.53
„ 1862	„	776,854.24
„ 1863	„	933,520.32
Te zamen	pikols	4,901,416.28

Voor de opgave der Indische marktwaarde dier uitgevoerde suiker moeten wij evenwel eene opmerking doen voorafgaan.

Van de jaren 1860—1863 vindt men eene opgaaf van die waarde, maar niet voor de jaren 1858 en 1859. Wij hebben dus voor die beide jaren naar eenen maatstaf van berekening moeten zoeken. Het blijkt uit de handelsverslagen van die beide jaren, dat van de voor partikuliere rekening uitgevoerde suiker gemiddeld de marktwaarde per pikol is geweest [1]):

in 1858.	ƒ 16.96
„ 1859.	„ 15.82

Neemt men nu daarbij in aanmerking, dat de gemiddelde kwaliteit der uitgevoerde gouvernements suiker minstens een paar nommers hooger is, dan die van den partikulieren uitvoer, dan volgt daaruit en in verband tot de omstandigheid, dat elk nommer een verschil van 50 Cts. per pikol in den marktprijs geeft, dat de marktwaarde der uitgevoerde gouvernements suiker stellig ƒ 1 hooger is geweest, dan die der uitgevoerde partikuliere suiker, en dus voor de in 1858 en 1859 uitgevoerde gouvernements suiker per pikol veilig mag gesteld worden:

voor 1858 op	ƒ 17.96
„ 1859 „	16.82 [1])

Na dit te hebben laten voorafgaan, krijgen wij dus voor de opgaaf der waarde van de in het tijdvak van 1858—1863 uitgevoerde gouvernements suiker de volgende cijfers:

in 1858	calculatief	ƒ 16,389,176
„ 1859	„	„ 13,846,501
„ 1860		„ 11,255,126
„ 1861		„ 13,107,328
„ 1862		„ 13,561,219
„ 1863		„ 14,332,957
	Te zamen	ƒ 82,492,307

dat is, berekend over de geheele uitgevoerde hoeveelheid ad pikols 4,901,416.28, gemiddeld per pikol ruim ƒ 16.83.

Verder blijkt het uit de regeringsverslagen, dat de kontraktanten met het gouvernement voor de door hen geleverde suiker hebben ontvangen:

in 1858	ƒ 8,589,894.96
„ 1859	„ 7,775,777.20
„ 1860	„ 8,186,636.34
„ 1861	„ 8,002,352.42
„ 1862	„ 8,812,991.87[5]
„ 1863	„ 9,237,101.50
Te zamen	ƒ 50,604,754.29[5]

[1]) Voor die jaren vindt men de opgaaf in eene sub La F bij elk jaar gevoegde „aantooning.”

[1]) Dat een verschil van een paar nommers tusschen den gouvernements- en den partikulieren uitvoer voor de jaren 1858 en 1859 eer te gering, dan te groot is, kan ook nog blijken uit de verslagen van 1860—1863, volgens welke de waarde per pikol berekend wordt als volgt:

in 1860	Gouvernements-suiker	ƒ 16.75
	partikuliere „	14.70
„ 1861	Gouvernements „	ƒ 16.72
	partikuliere „	13.80
„ 1862	Gouvernements „	ƒ 17.46
	partikuliere „	13.77
„ 1863	Gouvernements „	ƒ 15.36
	partikuliere „	13.30

Men ziet daaruit, dat in die vier jaren het verschil in waarde per pikol vrij wat meer bedragen heeft dan ƒ 1, gelijk wij hebben aangenomen, en dat dus onze berekening van de waarde der Gouvernements-suiker bij den uitvoer voor de jaren 1858 en 1859 waarschijnlijk nog ver beneden de werkelijkheid is gebleven.

of, berekend over de geheele geleverde hoeveelheid ad pikols 5,601,698.46, gemiddeld per pikol ruim ƒ 9.03.

Indien nu de fabrikanten de vrije beschikking hadden behouden over de door hen geleverde suiker, en die hadden verkocht tegen de marktwaarde per pikol ad .	ƒ 16.83
zoo zouden zij, na aftrek voor kommissie en andere ongelden op den verkoop, ad hoogstens 4 % of	„ —.67
zuiver per pikol hebben ontvangen .	ƒ 16.16
voor suiker, die zij hebben moeten leveren gemiddeld tegen	„ 9.03
zoodat door hen op de geleverde suiker is gederfd per pikol minstens . .	ƒ 7.13
Trekt men nu hiervan af de door het Gouvernement behaalde winst op die geleverde suiker, hierboven door ons berekend ad	„ 5.45
zoo volgt uit dit alles, dat op de aan het Gouvernement geleverde suiker tusschen hetgeen daarop door de fabrikanten gederfd en door het Gouvernement gewonnen is, nog een verschil per pikol blijft bestaan van minstens	ƒ 1.68

Berekend over de totale geleverde hoeveelheid ad pikols 5,601,698.46, geeft dit over het geheele tijdvak van 1858—1863 een cijfer van niet minder dan ƒ 9,410,853.41, of van ƒ 1,568,475 50 's jaars, waarmede noch 's lands kas, noch de fabrikanten, noch eindelijk de bevolking, — de drie bij de Javasche suikerproduktie betrokken hoofdpartijen — met een enkelen cent zijn bevoordeeld geworden, en dat dus kan worden beschouwd als een offer, hetwelk door het Gouvernement is gebragt aan het behoud der verpligte levering en ter wille van haar mercantiel stelsel, ongerekend nog de derving voor 's lands kas van het uitgaand regt, dat van die suiker zou zijn betaald, althans op dat gedeelte, hetwelk welligt met vreemde schepen of naar vreemde havens zou zijn uitgevoerd.

Zonder nog te gewagen van het feit, dat de fabrikanten voor eene concessie, welke hun niet veel meer geeft dan de bezorging van den aanplant door 's Gouvernements tusschenkomst, zich de verpligte levering moeten getroosten van het grootste en nog wel het beste gedeelte hunner produktie tegen eenen prijs, die niet eens het kostende er van dekt, is de hier door ons verkregen uitkomst reeds voldoende, om te doen zien, hoe drukkend die verpligte levering is en hoe, zoo lang zij moet behouden blijven, elke poging om de Javasche suikerproduktie zoo gaande te houden, dat niet alleen de kontraktanten met eenig voordeel kunnen voortwerken, maar ook dat de suikerrietplantende bevolking beter betaald worde, ijdel moet zijn.

En toch, — hiermede zijn wij tot het tweede punt genaderd, — verlangt men werkelijk tot eene opheffing van het kultuurstelsel te komen met de volle gerustheid, dat daarmede geen einde aan die suikerproduktie behoeft te komen, dan zal het wel in de eerste plaats in aanmerking dienen genomen te worden, om die bevolking gedurende den tijd, dat men het stelsel nog zou willen behouden, voor hetgeen zij ten behoeve der kultuur te presteren heeft, zoo te beloonen, dat zij zelve inziet, hoe de vrijwillige voortzetting er van voordeelig voor haar moet zijn.

Wij moeten hier weder in eenige becijferingen treden, om aan te toonen, hoe ver men, onzes inziens, met opzigt tot die belooning zou kunnen en ook moeten gaan. De zaak is van te groot belang, om haar niet van alle kanten te bezien en te bespreken.

Uit de tabel N°. 1II op pag. 480 van dit Deel blijkt, dat in het zesjarig tijdvak van 1857—1862 de totale produktie bij de Gouvernements suikerkultuur heeft bedragen pikols 10,138,304.92½, terwijl blijkens de tabel N°. IV op pag. 483 de suikerrietplantende bevolking aan plantloon daarvoor heeft genoten ƒ 25,753,810.82, dat is gemiddeld ruim ƒ 2.54 per pikol en, berekend per bouw, gemiddeld ƒ 108.49½.

Volgens de tabel N°. 2 op pag. 603 van dit Deel kan de gemiddelde opbrengst van sap gesteld worden op 24,766 kannen sap, doch op pag. 611, 2e kolom, hebben wij, naar aanleiding van verschillende door ons gegeven berekeningen, aangetoond, hoe groot het verlies aan sap in 1859 was geweest ten gevolge van het lang werken der fabrieken en het vermalen van een te groot getal bossen riet per etmaal. Wanneer men dit een en ander in het oog houdt en dan nog daarbij in rekening brengt, wat in de opbrengst van sap zou gewonnen worden door eene betere regeling der teelt met veelvuldige verwisseling van gronden, dan ligt er geene de minste overdrijving in, om aan te nemen, dat de gemiddelde opbrengst van sap minstens op 28,000 Nederlandsche kannen per bouw te brengen is. Zoo nu het gemiddeld gehalte van het sap, dat, volgens de tabel N°. 3 op pag. 604, in 1859 ruim 8⅓

is geweest, bij een spoediger afwerken van den oogst, gelijk redelijkerwijs te verwachten is, 1 graad en dus tot $9^1/_2{}^\circ$ stijgt, dan komt men met eene zeer matige berekening tot een gewigt van 83 pikols [1]), waarop men aan zuivere suiker in het sap per bouw gemiddeld kan rekenen.

In 1859 heeft het gewigt der geproduceerde suiker gemiddeld 64.19 % bedragen van het gewigt der zuivere suiker in het sap. Wanneer nu, bij eene meer voldoende capaciteit der fabrieken en door eene meer zorgvuldige bewerking van het sap, de produktie gebragt wordt op gemiddeld 70 % — en dit is nog 4 à 5 % beneden het gemiddelde der gezamenlijke Pasoeroewansche fabrieken in 1859, — dan volgt daaruit dat de produktie, zonder eenige overdrijving in onze berekeningen, zelfs met het meeste gemak te brengen is op 58 pikols per bouw gemiddeld. Wanneer men nu daarvan uitgaande het plantloon gemiddeld stelt op *f* 140 per bouw, zoo zou de bevolking, — om nu bij de berekening per pikol suiker te blijven, hoezeer wij die zeer ondoelmatig achten, — gemiddeld per pikol ontvangen *f* 2.41 of nog 13 cents minder, dan zij over het tijdvak van 1857—1862 per pikol ontving, ofschoon toen de ontvangst per bouw (zie de tabel N°. IV*a* op pag. 483) slechts *f* 108.49½ gemiddeld heeft bedragen.

Het spreekt van zelf, dat dat cijfer van *f* 140 per bouw als betaling der bevolking, een gemiddeld is. Het komt ons evenwel voor, dat het bedrag niet lager dan op *f* 115 per bouw zou moeten gesteld worden, terwijl het maximum, dat niet te bepalen is, waarschijnlijk tot *f* 165 en hooger zelfs kan loopen. Met zoodanige betaling, waarvan nog afgaat het verschuldigde wegens landrente, zou de suikerrietplantende bevolking, naar ons inzien, naar billijkheid worden vergoed voor hetgeen door de suikerkultuur te kort wordt gedaan aan haren verbouw van *padi*.

Wij willen nu, in verband tot al het voorafgegane, de verschillende denkbeelden, waarvan wij de verwezenlijking voor het behoud niet alleen, maar ook voor den bloei der Javasche suikerproduktie wenschelijk achten, nog kortelijk bijeenbrengen, onder bijvoeging van hetgeen ons, in verband tot onze meening omtrent eene nog tijdelijke handhaving van het kultuurstelsel, voorgekomen is, noodzakelijk te zijn en tot de verwezenlijking dier denkbeelden te zullen bijdragen:

1°. Onvoorwaardelijke toepassing eener dessa's gewijze beplanting,

2°. met dien verstande evenwel, dat het voor den aanplant eener fabriek bestemde distrikt, in 5 of, waar dit noodig mogt zijn, in 10 perceelen worde verdeeld, zoodat

3°. voor den aanplant van elk jaar slechts een perceel, of, waar eene verdeeling in 10 perceelen noodig mogt zijn, slechts twee diametraal tegenover elkander gelegen perceelen zouden gebezigd worden, om dan voor de vier volgende jaren van de suikerteelt bevrijd te blijven;

4°. eene minstens vijfmalige verwisseling van gronden, en in verband met het daarmede beoogde doel, — om namelijk de produktiviteit der gronden in stand te houden, des noods te doen toenemen, — verbod

a. om op de suikerrietgronden in de andere perceelen, die voor den aanplant van een gegeven jaar niet worden gebruikt, behalve in het klein voor eigen gebruik of ten verkoop op de passers suikerriet in het groot te telen, als ook indigo of tabak ten behoeve van wien ook;

b. om op de sub *a* bedoelde gronden in het algemeen zoodanige tweede gewassen te telen, waardoor het onmogelijk zou worden tijdig te beschikken over de voor het volgend jaar benoodigde gronden [1]);

5°. de betaling voor den gedanen aanplant, ad gemiddeld *f* 140 per bouw, wordt genoten door de bevolking van het perceel, waarin de aanplant heeft plaats gevonden, met dien verstande, dat de betaling voor de hulp, die zij van de omliggende bevolking bij den aanplant mogt hebben genoten, in dier voege zal worden geregeld, alsof de gepresteerde arbeid in *paroän* is geschied, of op zoodanigen anderen voet, als bij onderlinge schikking zal worden overeengekomen, behoudens de noodige maatregelen of waarborgen ter verzekering, dat die betaling aan de daarop regthebbenden werkelijk geschiede;

6°. het rietsnijden blijft ten laste der bevolking tegen betaling van 1 cent per bos;

7°. verstrekking van koelies ten dienste der

[1]) In 100 Nederlandsche kannen sap van $9^1/_2{}^\circ$ heeft men 18.31 Nederlandsche ponden zuivere suiker; dus in 28,000 kannen 5,126.8 Nederl. ponden of 83 pikols. — Eén pikol = 61.7613 Nederl. pond.

[1]) Het spreekt van zelf dat het sub *b* bedoeld verbod slechts behoeft te gelden voor de suikerrietgronden van het perceel, dat met den aanplant van het volgend jaar te maken heeft.

fabriekwerkzaamheden, naar rede van 4 man voor elken bouw aanplant, en te vinden uit de bevolking van die perceelen, welke gedurende het loopend jaar noch met den aanplant noch met het rietsnijden te maken hebben;

8°. aan de alzoo van Gouvernementswege te verstrekken koelies, die niet dan voor dagwerk mogen gebezigd worden en alzoo opkomen van 6 uur des ochtends tot 6 uur des avonds, behoudens een uur rust op het midden van den dag, een dagloon toe te leggen van minstens 25 cents per dag;

9°. die verstrekking van koelies te beperken tot den werktijd der fabrieken, waaronder verstaan wordt de tijd, gedurende welken het riet wordt vermalen;

10°. in de behoefte aan werkvolk, boven en behalve de van Gouvernementswege te verstrekken koelies benoodigd, moet buiten eenige bemoeijenis der plaatselijke besturen worden voorzien;

11°. de vermaling van het riet vangt aan met den 15 Julij van elk jaar, en zal naar gelang van de uitgestrektheid van den aanplant niet langer dan 70, uiterlijk 85 dagen mogen duren;

12°. bij den aanvang der vermaling van het riet zal de aanplant voor het volgend jaar reeds voor de helft moeten afgeloopen zijn;

13°. ter verkrijging van de voor die eerste helft benoodigde bibiet zullen, boven en behalve de voor de fabriek bepaalde uitgestrektheid, elk jaar zoo veel bouws met suikerriet worden beteeld, als noodig zal worden bevonden voor de beplanting van die eerste helft [1]);

14°. de kosten van die extra-beplanting blijven voor rekening der bevolking, en speciaal van dat gedeelte er van, hetwelk het daarvan afkomstige riet moet gebruiken [2]);

15°. voor de tweede helft der beplanting wordt de benoodigde bibiet als naar gewoonte verkregen van het riet, dat voor de fabriek gesneden wordt;

16°. het toezigt over den aanplant blijft op den bestaanden voet aan de inlandsche hoofden overgelaten;

17°. voor de zorg, die zij moeten dragen dat de aanplant behoorlijk geschiede en onderhouden worde, zal hun worden toegekend eene billijke belooning, naar rede van hoogstens *f* 2 voor elken bouw aanplant;

18°. die belooning, te vinden uit eene daarvoor door den fabrikant te doene uitkeering, wordt genoten door de hoofden van het perceel, waarin de aanplant plaats vindt;

19°. voor het transport van het riet zorgt de fabrikant zonder eenige bemoeijenis of tusschenkomst van het plaatselijk bestuur;

20°. behoudens verpligting, om aan het plaatselijk bestuur het bewijs te leveren, dat hij daarvoor het vereischte getal karren ter zijner beschikking heeft, om dagelijks zoo veel riet aan te brengen, als noodig is, om binnen den bepaalden termijn den geheelen oogst te kunnen vermalen;

21°. de fabrieken te verdeelen in 4 kategoriën, met eenen aanplant:

voor de	1e	kategorie	van	300 bouws
" "	2e	"	"	250 "
" "	3e	"	"	200 "
" "	4e	"	"	150 "

22°. den duur van den werktijd of den tijd voor de vermaling van het riet voor de fabrieken te bepalen als volgt:

1e	kategorie	op	85 dagen
2e	"	"	80 "
3e	"	"	75 "
4e	"	"	70 "

23°. gedurende den werktijd aan de fabriek zoo veel water te verstrekken als noodig is voor de vermaling;

24°. met opzigt tot de capaciteit der fabrieken zouden de vereischten kunnen bepaald worden als volgt [1]):

[1]) Bij eene gemiddelde opbrengst van 2,150 bossen riet per bouw, zal men van een bouw 53,750 rietstokken hebben. Indien van elken stok gemiddeld zes stekken worden verkregen, dan geeft dit een getal van 322,500 stekken. Naar dien maatstaf kan men eenigzins berekenen, hoeveel men noodig heeft voor de eerste helft van den aanplant.

[2]) Ten einde het dragen dier kosten gemakkelijk te maken, zou men op de betaling, welke de bevolking ontvangt, jaarlijks zoo veel kunnen korten als noodig kan zijn, om de kosten dier extra-beplanting goed te maken. Wanneer men dit bijv. bepaalde op *f* 2 per bouw aanplant, dan zou dit bij eenen aanplant van bijv. 300 bouws *f* 600 bedragen.

[1]) De opbrengst van riet per bouw is zeer uiteenloopende, hoezeer het wel te verwachten is, dat bij eene betere regeling van den aanplant, met veelvuldige verwisseling van grond, het verschil geringer zal worden. Hier is de berekening ruim gemaakt over eene gemiddelde opbrengst van 2,150 bossen per bouw.

De cijfers over de gemiddelde hoeveelheid sap,

1_e kategorie:
a. dagelijksche vermaling van minstens 7,600 bossen riet, en
b. dagelijksche verwerking van minstens 110,000 Nederlandsche kannen sap;

2e kategorie:
a. dagelijksche vermaling van minstens 6,800 bossen riet, en
b. dagelijksche verwerking van minstens 94,000 Nederlandsche kannen sap;

3e kategorie:
a. dagelijksche vermaling van minstens 6,000 bossen riet, en
b. dagelijksche verwerking van minstens 80,000 Nederlandsche kannen sap;

4e kategorie:
a. dagelijksche vermaling van minstens 4,700 bossen riet, en
b. dagelijksche verwerking van minstens 65,000 Nederlandsche kannen sap.

25°. De bepaling, tot welke kategorie eene fabriek, met opzigt tot haren aanplant, behoort, moet niet alleen afhangen van hare capaciteit, maar ook in verband worden gebragt met de gelegenheid tot minstens vijfmalige verwisseling van gronden en de wenschelijkheid om den aanplant te beperken binnen een rayon van hoogstens 4 palen van de fabriek;

26°. ter verkrijging van het noodige brandhout zal, waar dit mogelijk bevonden wordt, aan elke fabriek eene voldoende uitgestrektheid bosch voor den kap van brandhout in een of meer perceelen, op eenen afstand van 8 of hoogstens 10 palen, worden toegewezen;

27°. voor het regt om daarin, met uitsluiting van anderen, te mogen kappen, betaalt de fabrikant eene retributie, naar billijkheid te bepalen, hetzij aan de bevolking, hetzij aan 's lands kas, naar gelang het aangewezen bosch gemeentegrond of staatsdomein mogt wezen;

28°. aan de hoofden der dessa's, in en om het aangewezen bosch gelegen, wordt de zorg opgedragen, dat daarin niet door anderen gekapt worde;

29°. de uitgestrektheid regelt zich naar de jaarlijksche behoefte en den tijd, noodig voor het jonge plantsoen, ter vervanging van het gekapte, om tot den vereischten wasdom te komen en weder tot brandhout gebezigd te worden [1]);

30°. de retributie, door den fabrikant te betalen, moet worden berekend in verhouding tot de kosten, vereischt voor de beplanting van het jonge plantsoen en met inachtneming van het ongerief, dat het uitsluitend regt tot aankap soms aan de bevolking zou kunnen veroorzaken;

31°. de aankap en de aanvoer van het hout zelf worden aan den fabrikant overgelaten buiten bemoeijenis van het plaatselijk bestuur, behoudens de noodige maatregelen ter verhindering dat de aankap geschiede op eene roekelooze wijze, waardoor de aangewezene uitgestrektheid ontoereikende zou kunnen worden om in de eenmaal geconstateerde jaarlijksche behoefte geregeld en bij voortduring te voorzien.

Wij gelooven, dat men tot de verwezenlijking van al hetgeen zoo even is in overweging gegeven bezwaarlijk zal kunnen komen anders dan door eene onteigening van de aanwezige, met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen.

Die onteigening zou zoo moeten plaats hebben, dat tusschen het besluit, om daartoe over te gaan, en het tijdstip, waarop de onteigening gerekend kan worden haar volle beslag te hebben gekregen, een tijd van 2 à 3 jaren verloopt, om, terwijl de ondernemers op den bestaanden voet blijven voortwerken, zoodat er geene stagnatie ontsta, het Gouvernement in de gelegenheid te stellen, inmiddels al het noodige te verrigten voor het in werking brengen der nieuwe regeling.

Door die onteigening zou derhalve het Gouvernement eigenaar van de bestaande ondernemingen worden en het komt ons voor, dat men, onder de nieuwe inrigting, de bestaande zoowel als de nieuw te bouwen fabrieken in huur zou moeten uitgeven voor den tijd van twintig jaren, tegen vrije beschikking voor de huurders over het geheel hunner produktie, en wel op zoodanigen voet, gelijk wij later zullen opgeven, dat zij, na expiratie van het kontrakt en behoudens behoorlijke voldoening aan alle hunne verpligtingen, eigenaars worden der fabrieken, die zij in huur hebben gehad, om verder te kunnen blijven voortwerken door middel

---

dagelijks te verwerken, zijn mede ruim berekend naar eene gemiddelde opbrengst van 30,000 Nederlandsche kannen sap per bouw, hoezeer ook daarin groote verschillen bestaan.

[1]) Heeft men bijv. jaarlijks noodig hout te laten kappen ter uitgestrektheid van 5 bouws, en heeft het jonge plantsoen 20 jaren noodig, om weder als brandhout te kunnen dienen, dan moet de uitgestrektheid minstens 100 bouws zijn.

van met de bevolking aan te gane overeenkomsten tot geheel vrijwilligen aanplant, zonder verdere bemoeijenis of tusschenkomst van het Gouvernement, dat alzoo, voor zoo veel de suikerkultuur betreft, een einde aan het kultuurstelsel zou maken.

Wij willen ten besluite nagaan, op welken voet de in overweging gegeven onteigening zou kunnen geschieden, en welke, in verband daarmede, de geldelijke resultaten van de uit te geven huurkontrakten zoowel voor de ondernemers als het Gouvernement zouden zijn.

Wat nu in de eerste plaats den voet van onteigening betreft, zoo komt het ons voor, dat de daarvoor aan de tegenwoordige eigenaars uit te keeren vergoeding zou kunnen bepaald worden als volgt:

1°. voor de op de gewone wijze werkende fabrieken met eenen aanplant van 400 bouws en daarboven naar rede van *f* 600 per bouw aanplant;

2°. voor de op de gewone wijze werkende fabrieken met eenen aanplant van minder dan 400 bouws, naar rede van *f* 625 per bouw;

3°. voor de met stoomtoestellen werkende fabrieken met eenen aanplant van 400 bouws en daarboven, naar rede van *f* 650 per bouw en

4°. voor de met stoomtoestellen werkende fabrieken met eenen aanplant van minder dan 400 bouws, naar rede van *f* 675 per bouw.

Zoo zou, bij voorbeeld, de vergoeding voor onteigening bedragen:

a. voor eene op de oude wijze werkende fabriek met 500 bouws aanplant *f* 300,000;

b. voor eene op de oude wijze werkende fabriek met 300 bouws aanplant *f* 187,500;

c. voor eene met stoomtoestellen werkende fabriek met 500 bouws aanplant *f* 325,000 en

d. voor eene met stoomtoestellen werkende fabriek met 300 bouws aanplant *f* 202,500 [1]).

Het is wel mogelijk, dat op dien voet de vergoeding voor sommige ondernemers niet gelijk staat met hetgeen zij hebben betaald, om in het bezit hunner onderneming te komen. Maar de prijs, dien zij daarvoor gegeven hebben, behoeft geen punt van consideratie uit te maken voor het Gouvernement, dat niet geacht kan worden onder eenige verpligting te liggen, om regard te slaan op het spel, dat met het koopen of in huur nemen van fabrieken gedreven is.

Voor het Gouvernement, hetwelk zich bij de kontrakten alleen verbonden heeft voor den duur der kontrakten, en dus de bevoegdheid heeft, om elk kontrakt, bij expiratie, eenvoudiglijk te laten afloopen, in welk geval de ondernemers slechts het regt hebben tot amotie der fabriek, behoeft alleen de vraag te gelden: hoe veel eene fabriek bij den opbouw kan gekost hebben en welke hare waarde kan zijn, op het oogenblik der onteigening, dus na een verloop van een zeker aantal jaren na den opbouw.

Wanneer men uit dat oogpunt de zaak beschouwt, zal de voorgestelde vergoeding wel niet anders dan als zeer billijk kunnen beschouwd worden, vooral zoo men daarbij in het oog houdt, dat de materiële waarde der fabriek er niet op vooruitgegaan is. — Doch gaan wij verder.

Indien men aanneemt, dat op den voorgestelden voet het Gouvernement voor de onteigening gemiddeld zal hebben te betalen *f* 650 per bouw, en wij houden het er voor, dat het eer minder dan meer zal behoeven te zijn, zoo zou, in verband tot de uitgestrektheid van den geheelen Gouvernements aanplant, ad ongeveer 40,000 bouws, het totaal der voor onteigening te besteden som calculatief niet meer dan *f* 26,000,000 bedragen.

Aangezien nu het doel zou zijn, om den aanplant der te onteigenen fabrieken merkelijk te reduceren, zoo zou een groot gedeelte van den tegenwoordigen aanplant onbenuttigd blijven, en hiervoor bestaat geene noodzakelijkheid.

Gesteld dat voor de later in huur uit te geven fabrieken de aanplant gemiddeld 225 bouws per fabriek bedraagt, zoo zou de totale aanplant voor de nu te onteigenen 95 fabrieken bedragen 21,375 bouws, weshalve er van den tegenwoordigen totalen aanplant nog ongeveer 19,000 bouws zouden overblijven.

Het is moeijelijk te bepalen, hoe veel nieuwe fabrieken daarvoor noodig kunnen zijn, omdat dit afhangt van het in te stellen onderzoek naar de uitgestrektheid van den aanplant voor elke nieuwe fabriek; maar dit belet niet, om eene vrij goede en waarschijnlijk zelfs vrij ruime raming te maken van hetgeen voor de oprigting dier nieuwe fabrieken zou moeten besteed worden, wanneer men daarvoor eene uitgaaf van *f* 700 per bouw stelt. Daarmede zou dus

[1]) Het spreekt van zelve, dat de hier voor vergoeding bij onteigening opgegeven cijfers afhankelijk blijven van een naauwkeurig onderzoek naar den toestand der verschillende fabrieken, van welke sommige goed onderhouden zijn, andere daarentegen veel te wenschen overlaten.

de totale uitgaaf voor de nieuwe fabrieken op hoogstens *f* 13,300,000 komen te staan [1]).

Wanneer men nu nog rekent op eene uitgaaf van *f* 2,700,000 voor hetgeen er te doen valt, om de onteigende fabrieken in behoorlijken staat te brengen of om daaraan, waar dit noodig mogt zijn, de capaciteit te geven, die zij hebben moeten, om te kunnen voldoen aan de vereischten gesteld voor de kategorie, waarin ze vallen, dan komt de geheele zaak neder op eene som van *f* 42,000,000. Om die te vinden, zou de regering eene leening onder garantie van het Rijk moeten aangaan, welke, in verhouding tot den tegenwoordigen koers der staatsfondsen, zeer zeker tegen $4^1/_2$ % *a pari* te plaatsen zou zijn.

Bedingt nu de regering, onder toekenning aan de huurders van vrije beschikking over het geheel hunner produktie, eene huur berekend tegen *f* 150 per bouw, onder verpligting, om bovendien, en in verband tot de omstandigheid, dat de fabrieken gedurende den tijd der verhuring het eigendom van het Gouvernement zijn, jaarlijks voor assurantie der gebouwen in 's lands kas te storten eene som, berekend naar rede van *f* 10 voor elken bouw aanplant, zoo zou het Gouvernement jaarlijks ontvangen aan huur der fabrieken met eenen totalen aanplant van 40,000 bouws

tegen *f* 150 per bouw	*f* 6,000,000
aan storting in 's lands kas tegen *f* 10 per bouw voor assurantie der fabrieken	400,000
Te zamen	*f* 6,400,000
zoodat na aftrek van de rente à $4^1/_2$ % op de leening van *f* 42,000,000 of van.	1,890,000
hare jaarlijksche winst zou bedragen.	*f* 4,510,000

Voegt men hierbij hetgeen waarschijnlijk meer aan uitgaande regten op de suiker zou worden ontvangen, dan blijkt het, dat wij niet ver meer af zijn van de winst, door de regering in het tijdvak van 1858—1863 op de suiker behaald, en de opoffering harerzijds om tot eene betere regeling te kunnen komen niet groot is. Op pag. 639 toch berekenden wij, dat het Gouvernement in dat tijdvak hoogstens *f* 5,088,209 gemiddeld jaarlijks op de verpligte levering heeft kunnen winnen.

Ondertusschen zou desniettemin de zaak hiermede nog niet zeer voordeelig voor de regering uitkomen, daar zij, terwijl na 20 jaren de fabrieken het eigendom der huurders zouden worden, het bedrag der leening voor hare rekening zou blijven behouden.

Om hierin te gemoet te komen zouden de huurders bij de aanvaarding van het huurkontrakt voor eens in 's lands kas moeten storten eene som, berekend tegen *f* 350 per bouw aanplant, met dien verstande,

1°. dat aan de onteigende eigenaars tegen die storting het kontrakt voor de verhuring hunner voormalige fabriek zou kunnen gegund worden, terwijl

2°. voor de verhuring der nieuw te bouwen fabrieken het bedrag der storting, behoudens een minimum van *f* 350 per bouw, bij uitbesteding zou dienen bepaald te worden.

Zoo zou de regering ter zake der storting eene som ontvangen van 14 à 15 millioen gulden, om met rente op rente voor aflossing der leening te worden gebezigd.

De storting zou, aangezien de huurders anders, gelijk vroeger, weder niets van het hunne zouden hebben bijgebragt en er dus hunnerzijds geen waarborg zou bestaan voor de naleving hunner geldelijke verpligtingen tegenover het Gouvernement en de bevolking, daarvoor subintreren en wel indiervoege, dat bij niet stipte nakoming dier verpligtingen de verhuurder, in deze het Gouvernement, zich het regt voorbehoudt, om het huurkontrakt te vernietigen onder verbeurte, ten behoeve van den verhuurder, van alle regten op den eventuëlen eigendom der fabriek, terwijl, gelijk van zelf spreekt, van de gestorte som, welke bestemd is eensdeels tot waarborg voor de naleving van het kontrakt, anderdeels om, bij geregelden afloop van het huurkontrakt, aan den huurder den eigendom der fabriek te verzekeren, geene de minste restitutie geëischt zou kunnen worden, onverminderd het regt aan de zijde van het Gouvernement, om de door niet naleving van het kontrakt geleden geldelijke schade op den gewezen huurder te verhalen, voor zoo ver de gestorte som daarvoor onvoldoende mogt worden bevonden.

Eindelijk kan die storting het Gouvernement in staat stellen, om, tegen eene rente van 6 %, aan de verhuurders, zoo zij dit verlangen,

[1]) Indien men, gelijk wij zoo even voor de onteigende fabrieken deden, ook voor de nieuw aan te bouwen fabrieken een gemiddeld neemt van 225 bouws voor den aanplant per fabriek, dan zou de zaak daarop nederkomen, dat er ongeveer 84 nieuwe fabrieken zouden komen, die gemiddeld ieder ongeveer *f* 160,000 zouden kosten.

een jaarlijksch voorschot te geven, waarvan het bedrag, om aan den in de storting aanwezigen waarborg niet alle waarde te benemen, zou kunnen gesteld worden op hoogstens *f* 180 per bouw, zoodat voor den waarborg zelven nog minstens *f* 170 in handen van het Gouvernement zouden blijven.

Op dien voet zou het Gouvernement jaarlijks aan voorschotten verstrekken een bedrag van *f* 7,200,000 welke tegen eene rente van 6 % zouden opbrengen *f* 432,000.

In verband tot die storting, waarvan slechts *f* 7,200,000 beschikbaar zou moeten blijven voor het verstrekken van voorschotten, zou de aan te gane leening zich kunnen bepalen tot een cijfer van 34 à 35 millioen gulden.

Bij vernietiging van een huurkontrakt, ingeval van niet nakoming aan de zijde des huurders van zijne geldelijke verpligtingen, zou het Gouvernement het huurkontrakt voor den nog overigen tijd weder kunnen uitbesteden, voor zoo veel betreft de als storting te betalen som, met uitsluiting van den gewezen huurder.

Wij willen nu nagaan, welke uitzigten een op den voorschreven voet uitgegeven huurkontrakt voor den huurder zou aanbieden, en tot dat einde eene berekening geven voor twee fabrieken, de eene met 300, en de andere met 150 bouws aanplant, daarbij uitgaande van eene produktie van 50 pikols per bouw, hoezeer hierboven reeds is aangetoond, hoe, zonder te overdreven verwachting, eene produktie van zelfs 58 pikols mogelijk is.

Bij eenen aanplant van 300 bouws:

Huur aan het Gouvernement ad *f* 150 per bouw	*f* 45,000
Uitkeering aan 's lands kas voor assurantie à *f* 10 per bouw . . .	„ 3,000
Rente à 6 % 's jaars van een voorschot van *f* 54,000, naar rede van *f* 180 per bouw.	„ 3,240
Onderhoud der fabriek en toestellen, berekend tegen 2 % over de waarde der fabriek calculatief ad *f* 210,000	„ 4,200
Traktement van den huurder of zijn administrateur à *f* 24 per bouw	„ 7,200
Idem van eenen opziener à *f* 4 per bouw	„ 1,200
Idem van een klerk of 2e opziener	„ 500
Idem van een machinist à *f* 10 per bouw	„ 3,000
Te transporteren. . . .	*f* 67,340

Transport. . . .	*f* 67,340
Betaling van den suikerkoker en zijn personeel naar rede van 35 cents per pikol over eene produktie van 15,000 pikols	„ 5,250
Betaling aan de bevolking voor het gemis harer gronden en haren arbeid bij den aanplant, ad *f* 140 per bouw	„ 42,000
Snijloon van 645,000 bossen riet, naar eene gemiddelde opbrengst van 2,150 bossen per bouw, tegen 1 cent per bos	„ 6,450
Transport naar de fabriek van 645,000 bossen riet, tegen 1½ cent per bos	„ 9,675
Uitkeering ten behoeve der dessa's hoofden voor hun toezigt over den aanplant, ad *f* 2 per bouw. .	„ 600
Koelieloonen:	
120 koelies, dagelijks gedurende 85 dagen van Gouvernements wege te verstrekken tegen 25 cents per man daags	„ 2,550
120 man vast werkvolk [1]) bovendien à gemiddeld 35 cents per man daags	„ 3,570
60 man daags, gedurende nog 1½ maand, à 35 cents	„ 945
Betaling van mandors, calculatief	„ 400
Brandhout, daaronder begrepen de uitkeering voor het uitsluitend regt van aankap, calculatief.	„ 8,500
Uitgaven voor suikerpotten, tjapeels, djarak- en klapper-olie, vet, kalk en bamboe, calculatief . . .	„ 2,000
Emballage van 15,000 pikols suiker, naar rede van 3¾ pikols per krandjang, in 4,000 krandjangs, tegen *f* 1 het stuk, het stamploon daaronder begrepen	„ 4,000
Transport van 4,000 krandjangs suiker gemiddeld des noods tegen *f* 2 per krandjang	„ 8,000
Diverse uitgaven als voor kleine transporten, reiskosten, kantoorbehoeften, kosten op de aflevering der suiker, en een oogstfeest aan de bevolking, calculatief	„ 1,380
Te zamen	*f* 162,660

Daarentegen verkoop van 15,000 pikols suiker, gemiddeld N°. 16, tegen *f* 14 per

[1]) Daaronder begrepen de stokers bij de vuren.

pikol	ƒ 210,000
af $2^1/_2$ % voor kommissie. . .	„ 5,250
Rest	ƒ 204,750
af uitgaven ad.	„ 162,660
blijft winst	ƒ 42,090

Bij eenen aanplant van 150 bouws:

Huur der fabriek ad ƒ 150 per bouw	ƒ 22,500.—
Uitkeering voor assurantie à ƒ 10 per bouw	„ 1,500.—
Rente à 6 % 's jaars van het Gouvernements voorschot ad ƒ 27,000	„ 1,620.—
Onderhoud der fabriek, berekend à 2 % over de waarde der fabriek ad ƒ 105,000.	„ 2,100.—
Traktement van den huurder of administrateur à ƒ 30 per bouw .	„ 4,500.—
Idem van den opziener . . .	„ 1,200.—
Betaling van den suikerkoker en zijn personeel tegen 35 cents per pikol over eene produktie van 7,500 pikols	„ 2,625.—
Betaling aan de bevolking ad ƒ 140 per bouw	„ 21,000.—
Snijloon van 322,500 bossen riet à 1 cent	„ 3,225.—
Transport van idem à $1^1/_2$ cent.	„ 4,837.50
Uitkeering ten behoeve der dessa's hoofden à ƒ 2 per bouw . .	„ 300.—
Koelieloonen:	
60 koelies, dagelijks gedurende 70 dagen door het bestuur te verstrekken tegen 25 cent per man daags	„ 1,050.—
100 man vast werkvolk gedurende 70 dagen à 35 cents per man daags	„ 2,450.—
40 man daags nog gedurende 35 dagen, à 35 cents per man. . .	„ 560.—
Traktement van mandors. . .	„ 350.—
Brandhout, calculatief. . . .	„ 4,160.—
Uitgaven voor suikerpotten, tjapeels, klapper- en djarak-olie, vet, kalk en bamboe	„ 1,000.—
Emballage van 7,500 pikols suiker, in 2,000 krandjangs, à ƒ 1 per krandjang	„ 2,000.—
Transport van 2,000 krandjangs suiker à ƒ 2.	„ 4,000.—
Diverse andere uitgaven, calculatief	„ 1,000.—
Te zamen	ƒ 81,977.50

Daarentegen verkoop van 7,500 pikols suiker, gemiddeld N°. 16, tegen

ƒ 14 per pikol.	ƒ 105,000.—
af $2^1/_2$ % voor kommissie. .	„ 2,625.—
Rest	ƒ 102,375.—
af uitgaven ad.	„ 81,977.50
Winst. . . .	ƒ 20,397,50

Uit deze berekening [1]), welke vrij ruim is gemaakt wat de uitgaven betreft, terwijl de verkoop der suiker ad ƒ 14 zeer matig is gesteld, ziet men, dat er nog genoeg winst voor den huurder overblijft, om, zelfs met eene mindere produktie dan van 50 pikols per bouw, nog met voordeel te kunnen werken op den voet van het door ons voorgestelde huurkontrakt.

Het eenige wat eene groote vermindering in de berekende winst, althans in de eerste jaren, te weeg brengt, is de rente en aflossing voor de gelden, die de verhuurder noodig heeft voor de bij de aanvaarding van het huurkontrakt in 's lands kas te doene storting ad ƒ 350 per bouw.

Bij eenen aanplant van 300 bouws bedraagt die storting ƒ 105,000.— en bij eenen van 150 bouws de helft of ƒ 52,500.

Wanneer evenwel de huurder die gelden opneemt desnoods tegen 10 %, dan kan de aflossing met rente in $4^1/_2$ jaren bewerkstelligd worden in het eerste geval met ƒ 30,000 's jaars en in het tweede geval met ƒ 15,000.— De huurder eener fabriek met 300 bouws zal alsdan in de eerste 4 jaren nog ruim ƒ 12,000 's jaars overhouden, en die van eene fabriek met 150 bouws nagenoeg ƒ 5,400.

Het eenige, wat wij aan de verschillende door ons voorgestelde punten nog toe te voe-

---

[1]) In de beide voorafgegane berekeningen zijn verschillende posten veel hooger gesteld dan bij de berekening op pag. 632, omdat deze laatste geschoeid was op den toenmaligen stand van zaken en later vele uitgaven eene aanzienlijke verhooging hebben ondergaan. Buitendien houde men ten aanzien van de op pag. 632 voorkomende en de twee zoo even gegeven berekeningen nog in het oog, dat van de vroegere berekening het doel was, om te doen zien, hoe onder het regime der regeling van 1847 de kontrakten voor de ondernemers onereus waren zelfs met eene matige berekening van uitgaven; terwijl hier omgekeerd de bedoeling is, om aan te toonen, dat, zelfs met eenen ruimen maatstaf voor de verschillende uitgaven, de huurkontrakten op den voorgestelden voet voor de ondernemers nog voordeelig zouden zijn.

gen hebben, is, dat het Gouvernement, hetwelk gedurende het kontrakt eigenaar blijft van de fabriek c. a., zich het regt moet voorbehouden, om den huurder, zoo deze daarin nalatig mogt zijn, te verpligten, om de fabriek tot het laatst behoorlijk te onderhouden.

Wat de inrigting der fabrieken zelve betreft, zoo kunnen wij niet genoeg wijzen op het feit, dat ons onderzoek aan den dag bragt, — namelijk dat, om een goed resultaat te verkrijgen, dat is om van de in het sap aanwezige zuivere suiker 70 tot 80 $^0/_0$ te maken, het bezigen van stoomtoestellen geen onmisbaar vereischte is, — daargelaten nog, dat de kosten van fabrikatie voor eene met stoomtoestellen werkende fabriek ongetwijfeld hooger loopen dan voor eene, die op de gewone wijze werkt; terwijl, zoo het al een voordeel is, om eene hooge produktie te krijgen, eene goedkoope produktie een nog grooter voordeel is.

Vooral geldt het niet zeer raadzame, om stoomtoestellen te bezigen ten aanzien van fabrieken, die, ver van de groote etablissementen voor reparatie van zoodanige toestellen, dieper in het binnenland gelegen zijn.

Wel kan het niet ontkend worden, dat men met stoomtoestellen voor het koken der suiker meer zeker van zijne zaak is dan bij eene bereiding op de gewone wijze; maar daartegenover staat, dat het in Indië gemakkelijker valt, om bekwame suikerkokers te vormen en te bekomen, dan om overal, waar de fabrieken verspreid liggen, een etablissement voor reparatie bij de hand te hebben.

Het voorbeeld trouwens van het eiland Bourbon, waar, blijkens het door ons reeds aangehaald werk van den Heer Malavois, de meeste suiker-etablissementen nog op zeer eenvoudige wijze ingerigt zijn en de verkregen resultaten, voor zoo ver wij hebben kunnen narekenen, de vergelijking met die der Javasche suikerproduktie zeer goed kunnen doorstaan, zoo zij ze niet zelfs overtreffen, is daar om ons te overtuigen, hoe noodzakelijk het is, om zich niet te laten wegslepen door het ophemelen van allerlei verbeteringen en nieuwigheden, waarvan het voordeel, om er niets meer van te zeggen, voor het minst, althans uit een economisch oogpunt, nog alles behalve bewezen is.

Van al de latere uitvindingen, waarvan wij het gebruik met meer gerustheid zouden durven aanraden, is er geene, die, naar ons inzien, op gelijke lijn staat met de zoogenaamde centrifugale toestellen. Uit twee oogpunten zijn die toestellen ongetwijfeld dienstig.

Vooreerst dragen zij bij, om de suikerbereiding spoediger te doen afloopen, en ten tweede, terwijl bij de kleijing der suiker, vooral van de stroopsuiker, veel verloren gaat, wordt met de centrifuges, door welke de kleijing des noods geheel zou kunnen vervallen, al wat in de afgekookte suiker tot grein is gebragt, behouden.

Hetgeen in het regeringsverslag over 1862 (op pag. 169 der officiële uitgaaf) ten aanzien van het gebruik der centrifugale toestellen voorkomt, alsof suiker, met centrifugale toestellen verkregen, in gehalte niet gelijk zou staan met suiker, waarbij men geene centrifugale toestellen bezigt, getuigt niet sterk voor de kennis, die men in Indië hetzij bij de regering, hetzij bij hen, die voor het Gouvernement met de keuring der suiker belast zijn, op het stuk der suikerbereiding heeft. Wanneer toch eenmaal de suiker afgekookt is, dan kan de verdere bewerking er van in de centrifugale toestellen tot het gehalte der suiker niets toe- of afdoen.

Wij willen de mogelijkheid niet tegenspreken, dat suiker, afkomstig van met centrifugale toestellen werkende fabrieken, werkelijk, in verhouding tot de kleur, in gehalte te wenschen kan hebben overgelaten; maar dan is dit niet zoo zeer aan het bezigen van centrifugale toestellen, als wel aan iets geheel anders toe te schrijven.

Op Java bezigen vele, zoo niet alle fabrieken, die met zoodanige toestellen werken, ze meer uitsluitend voor de stroopsuiker, weshalve men in den regel het er voor houden kan, dat de met centrifugale toestellen verkregen suiker stroopsuiker is. Het is wel mogelijk, dat de stroopsuiker, hoe fraai ook van kleur, noch in gehalte, noch wat het grein aangaat, gelijk staat met de zoogenaamde hoofdsuiker, dat is met de suiker, die dadelijk uit het sap verkregen wordt. Is dit zoo, dan is het waarschijnlijk, dat de in het regeringsverslag bedoelde suiker, over het gehalte waarvan men bij de keuring niet geheel tevreden was, stroopsuiker is geweest, of hoofdsuiker met stroopsuiker vermengd. Die vermenging vindt dikwijls plaats, omdat zij, zoo lang men de wijze van keuring naar de kleur behoudt, een middel is, om de stroopsuiker tegen eenen hoogeren prijs kwijt te raken.

Hebben wij in het voorafgegane den weg aangewezen en het middel aan de hand gegeven, om na afloop der huurkontrakten een einde te kunnen maken aan de verpligte suikerteelt, welke alzoo ophouden zou aan 's lands

kas de voordeelen te blijven geven, die nu nog daarvan genoten worden, zoo spreekt het van zelf, dat men zich den nog voorhanden tijd dient ten nutte te maken, om alsdan die voordeelen te kunnen ontberen zonder ongerief voor 's lands geldmiddelen. Ons schiet nog over aan te toonen, dat het toekennen van geheel vrije beschikking aan de fabrikanten kan geschieden zonder eenige vrees, dat zulks eenen ongunstigen invloed op de marktprijzen in Indië zou kunnen hebben, hoezeer men vroeger beweerde, dat de prijzen der stapelprodukten in Indië zouden dalen, naarmate daarvan meer en meer ter markt werd gebragt.

In het artikel Nederlandsch Indië toonden wij, op bladz. 427 van Dl. I, het ongegronde dier bewering aan, door eene becijfering, waaruit bleek, dat in het tijdvak van 1848 tot 1856 de verkoop van suiker in Indië veel voordeeliger uitkwam, dan die in Nederland, hoezeer toen reeds voor partikuliere rekening eene hoeveelheid suiker ter markt in Indië werd gebragt, die over het aangehaalde tijdvak veilig op gemiddeld 700,000 pikols 's jaars kan gesteld worden.

Sedert dien tijd heeft de loop van den suikerhandel het ongegronde dier bewering nog meer aan den dag gebragt.

Hierboven [1]) is reeds aangetoond, dat de van 1858—1863 voor rekening van het Gouvernement in Nederland verkochte suiker netto per pikol had opgebragt *f* 14.87. In datzelfde tijdvak heeft men, volgens de Indische handelsverslagen, voor rekening van partikulieren uitgevoerd:

in 1858	. . . . pikols	1,199,106.32
〃 1859	. . . . 〃	1,314,342.39
〃 1860	. . . . 〃	1,409,548.85
〃 1861	. . . . 〃	1,344,765.92
〃 1862	. . . . 〃	1,543,022.83
〃 1863	. . . . 〃	1,137,525.16

tegen eenen gemiddelden prijs per pikol:

in 1858	ad . . . . . *f*	16.95
〃 1859	〃 . . . . . . 〃	15.82
〃 1860	〃 . . . . . . 〃	14.70
〃 1861	〃 . . . . . . 〃	13.80
〃 1862	〃 . . . . . . 〃	13.77
〃 1863	〃 . . . . . . 〃	13.80

waarmede de waarde van den partikulieren uitvoer derhalve bedragen heeft:

[1]) Zie pag. 639, 1e kolom.

in 1858	. . . . . *f*	20,324,852
〃 1859	. . . . . . 〃	20,792,896
〃 1860	. . . . . . 〃	20,720,368
〃 1861	. . . . . . 〃	18,557,769
〃 1862	. . . . . . 〃	21,247,424
〃 1863	. . . . . . 〃	15,697,847
te zamen.	. . . *f*	117,341,156

of gemiddeld *f* 14.76 per pikol, dat is slechts 11 cents minder dan het netto-rendement der in Nederland verkochte Gouvernements suiker, hoezeer deze in kwaliteit minstens 3 à 4 nommers hooger is geweest dan de partikuliere suiker. Deze uitkomst is te opmerkelijker, omdat in het tijdvak van 1858—1863 de partikuliere uitvoer gemiddeld jaarlijks heeft bedragen 1,324,718 pikols, of ongeveer 625,000 pikols 's jaars meer dan het gemiddelde, door ons voor het tijdvak van 1848—1856 verkregen.

Het blijkt alzoo, dat de suiker op Java, in weêrwil van de belangrijke vermeerdering der hoeveelheid in handen van partikulieren, betrekkelijk, dat is in verhouding tot de gemiddelde kwaliteit er van, steeds meer heeft gegolden, dan voor de Gouvernements suiker in Nederland is gemaakt.

Men kan zich er dan ook van verzekerd houden, dat, al kwam de geheele produktie van Java daar ter markt, dit niet alleen geenen invloed op de marktprijzen zou hebben, maar ook dat hetzelfde verschijnsel, waarop wij nu, even als vroeger, weder wijzen, — het meer voordeelige namelijk van eenen verkoop ter plaatse der produktie boven een geforceerden verkoop in Nederland, — ook dan niet minder zou blijven bestaan.

Wat nu de vraag betreft: of — wanneer de geheele Javasche suikerproduktie voor rekening van partikulieren werd uitgevoerd, — in dat geval het behoud der suikermarkt in Nederland en het vervoer van suiker met Nederlandsche schepen geen gevaar zouden loopen; — hoezeer wij het niet wagen te voorspellen, welken loop alsdan de suikerhandel zou kunnen nemen, — zoo komt het ons toch voor, dat men zich omtrent dat gevaar niet te zeer heeft te verontrusten.

Zoo lang toch Java eene Nederlandsche bezitting blijft, moeten de banden, die de kolonie aan het moederland vasthouden, eenen beslissenden invloed uitoefenen, om aan het moederland het overwigt op de Indische markt te verzekeren. Niet alleen toch zal het grootste gedeelte van het Europeesch element in

Indië, en zelfs van al wat zich aldaar met handel en industrie ophoudt, blijven bestaan uit onze landgenooten, die hier hunne betrekkingen behouden, — niet alleen zal Nederlandsch kapitaal dáár zijn en blijven de groote beweegkracht tot ontwikkeling van land en volk, en vloeijen daaruit van zelf verbindtenissen voort, die weder gunstig moeten werken tot instandhouding van handel en scheepvaart tusschen het moederland en de kolonie; maar ook de ligging van Nederland, waardoor wij ons steeds krachtig zullen kunnen doen gelden voor de voorziening in de behoeften van al wat op het vaste land van Europa beoosten ons, zoo noord- als zuidwaarts ligt, zal ons, zoo wij maar niets doen, waardoor dat voordeel voor ons verloren zou gaan, bij voortduring kunnen doen staat maken op het behoud van eene aanzienlijke markt voor de koloniale stapel-artikelen.

Men zegge niet, dat vóór 1830 een tijdvak heeft bestaan, waarin wij in Indië op onze eigen markten niets meer te beteekenen hadden, — wij ontkennen zulks niet; maar zou men wel tusschen den tegenwoordigen toestand en dien vóór 1830, ter goeder trouw of zonder bewijs te leveren van volslagen onbekendheid met de beide toestanden, eene vergelijking kunnen maken, om daaruit tot de gevolgtrekking te komen, dat wat toen gebeurd is, ook nu weder plaats zou moeten vinden?

Toen in 1816 Java aan ons teruggegeven werd, nadat het vier à vijf jaren in handen der Engelschen was geweest, was het Engelsch element er overwegend; de betrekkingen tusschen Nederland en de kolonie waren gedurende een twintigtal jaren van zoo weinig beteekenis geweest, dat Java voor ons als een onbekend land was geworden; en, terwijl onze kennis op zich zelve zeer gering was, kwamen wij er, in onze koloniale en handelspolitiek nog steeds vervuld met de traditionele, zoo bekrompene denkbeelden en beginselen, die onder de voormalige Oost-Indische Compagnie heerschende waren. Onze geheele handel geschiedde nog altijd volgens den ouden sleur, hoezeer rondom ons, vooral bij de Engelschen en Amerikanen, op dat stuk zoo veel veranderd was. Neemt men bij dat alles in aanmerking, hoe weinig Java in die dagen voor den algemeenen handel produceerde, en hoe het der tot een zoo laag peil gezonken produktie nog door de averegtsche maatregelen der regering moeijelijk werd gemaakt, om zich eenigzins op te heffen, dan hebben wij, — zonder nog te spreken van den vijfjarigen oorlog met Diepo Negoro, — reeds meer dan genoeg bijgebragt ter verklaring van den treurigen loop der zaken vóór 1830. — Maar hoe is ook sedert alles veranderd!

Hoezeer het steeds onze overtuiging is geweest en nog is, dat, gelijk overal en ten allen tijde, zoo ook hier het kwaad zijne eigen genezing zou hebben medegebragt, indien men maar minder ongeduldig ware geweest, en zonder de toevlugt te nemen tot kunstmiddelen en met losmaking der banden, waarin men toen gekneld was, wat meer had willen overlaten aan of vertrouwen op de natuurlijke werking van eigen, inwendige krachten, zoo willen wij toch niet onbillijk genoeg zijn om aan de aangewende middelen de gevolgen te ontzeggen, die zij tot verbetering van den toestand werkelijk hebben gehad.

Wel is het mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat men zonder die kunstmiddelen en op meer natuurlijke wijze tot dezelfde, nu bereikte hoogte zou zijn gekomen; maar zonder ons te verdiepen in gissingen of berekeningen omtrent de resultaten, welke langs dien weg hadden kunnen verkregen worden, mogen wij toch de werkelijk verkregene niet over het hoofd zien. Hier komt het niet zoo zeer aan op de vraag: Wat er had kunnen gedaan worden, en tot welke resultaten men alsdan zou zijn gekomen; — maar, wat er werkelijk is gedaan en hoedanig de toestand op dit oogenblik is. En dan zal men moeten toegeven, dat de produktie van Java eene hoogte bereikt heeft, waarbij die van elk ander vroeger tijdvak in geene vergelijking komt; — dat de betrekkingen tusschen het moederland en de koloniën veelvuldiger en levendiger geworden zijn; — dat onze kennis van die bezittingen en hare bevolkingen merkelijk is toegenomen; eindelijk dat onze landaard er domineert en op de Indische markten een beslist overwigt kan doen gelden.

Op de vraag: of dat overwigt verloren zou gaan, ingeval de maatregelen, waardoor het verkregen werd, opgegeven worden, — op die vraag meenen wij, nu de ondernemingsgeest eenmaal onder ons weder wakker is geworden, veilig een ontkennend antwoord te kunnen geven.

Het is wel waar, dat wat door kunst en bescherming in het leven is geroepen, nog geenen waarborg geeft voor een zelfstandig bestaan; maar juist het artikel suiker, waarin de Nederlandsche ondernemingsgeest zich het best heeft kunnen vertoonen, bewijst, dat men daaromtrent geene vrees behoeft te hebben.

De partikuliere uitvoer heeft, gelijk wij zoo even zagen, in het tijdvak van 1858—1863 bedragen 7,948,311.57 pikols. — Daarvan is verzonden:

1°. naar Nederland:

in 1858	pikols	969,132.89	
〃 1859	〃	1,115,149.75	
〃 1860	〃	1,226,748.94	
〃 1861	〃	1,199,818.18	
〃 1862	〃	1,353,168.50	
〃 1863	〃	1,000,020.71	
			pikols 6,864,038.97

2°. naar den Indischen Archipel:

in 1858	pikols	12,872.15	
〃 1859	〃	5,448.22	
〃 1860	〃	4,374.77	
〃 1861	〃	6,679.42	
〃 1862	〃	8,049.72	
〃 1863	〃	8,226.26	
			〃 45,650.54

Te transporteeren. . . . pikols 6,909,689.51

Transport. . . . pikols 6,909,689.51

3°. naar vreemde havens:

in 1858	pikols	217,101.28	
〃 1859	〃	193,744.52	
〃 1860	〃	178,425.14	
〃 1861	〃	138,268.32	
〃 1862	〃	181,804.61	
〃 1863	〃	129,278.19	
			〃 1,038,622.06

totaal partikuliere uitvoer als boven. . . . . . pikols 7,948,311.57

waarvan dus is gegaan:

naar Nederland. . . .	voor	84.35 %
〃 elders	〃	13.64 〃

Ook uit het oogpunt van de vlag, waaronder de uitvoer is geschied, kunnen de Nederlandsche schepen gezegd worden aan de concurrentie krachtig het hoofd te hebben geboden.

Met betrekking tot de vlag toch verdeelt de uitvoer zich als volgt:

1°. Onder Nederlandsche vlag:

a. naar Nederland:

in 1858	pikols	866,899.85		
〃 1859	〃	1,011,156.36		
〃 1860	〃	838,650.25		
〃 1861	〃	782,764.68		
〃 1862	〃	910,411,68		
〃 1863	〃	699,481.58		
			pikols 5,109,364.40	

b. naar den Indischen Archipel:

in 1858	pikols	9,059.04		
〃 1859	〃	5,421.72		
〃 1860	〃	4,272.77		
〃 1861	〃	6,673.42		
〃 1862	〃	7,869.07		
〃 1863	〃	8,226.26		
			〃 41,522.28	

c. naar vreemde havens:

in 1858	pikols	38,506.69		
〃 1859	〃	48,383.47		
〃 1860	〃	19,967.08		
〃 1861	〃	38,775.67		
〃 1862	〃	63,511.80		
〃 1863	〃	65,511.46		
			〃 274,656.17	
				pikols 5,425,542.85

Te transporteeren. . . . pikols 5,425,542.85

		Transport. . . .	pikols 5,425,542.85	
2°. Onder vreemde vlag:				
a. naar Nederland:				
in 1858	pikols 102,233.04			
„ 1859	„ 103,993.39			
„ 1860	„ 388,098.69			
„ 1861	„ 417,053.50			
„ 1862	„ 442,756.82			
„ 1863	„ 300,539.13			
		pikols 1,754,674.57		
b. naar den Indischen Archipel:				
in 1858	pikols 3,813.11			
„ 1859	„ 26.50			
„ 1860	„ 102.—			
„ 1861	„ 6.—			
„ 1862	„ 180.65			
„ 1863	—			
		„ 4,128.26		
c. naar vreemde havens:				
in 1858	pikols 178,594.59			
„ 1859	„ 145,361.05			
„ 1860	„ 158,458.06			
„ 1861	„ 99,492.65			
„ 1862	„ 118,292.81			
„ 1863	„ 63,766.73			
		„ 763,965.89		
			„ 2,522,768,72	
Totaal partikuliere uitvoer als boven. . . .			pikols 7,948,311.57	

In den partikulieren uitvoer van suiker is dus het aandeel geweest:

1°. der Nederlandsche vlag:

naar Nederland	64.28 %	
„ den Indischen Archipel	0.52 „	
„ vreemde havens . . .	3.46 „	
		68.26 %

2°. der vreemde vlag:

naar Nederland	22.08 %	
„ den Indischen Archipel	0.05 „	
„ vreemde havens . . .	9.61 „	
		31.74 „
		100.— %

Hieruit blijkt, dat ruim het $^2/_3$ gedeelte van den uitvoer is geschied onder Nederlandsche vlag.

Opmerking verdient het wel is waar, dat de uitvoer naar Nederland met vreemde schepen, welke in de twee eerste jaren niet veel meer dan 100,000 pikols gemiddeld 's jaars had bedragen, in de 4 volgende jaren zoo belangrijk is toegenomen; maar waarschijnlijk staat dit in verband met de ongewoon lage vrachten, welke in die vier jaren voor den overvoer met vreemde schepen konden bedongen worden. Als iets exceptioneels is daarin derhalve niets op den duur verontrustends voor de Nederlandsche scheepvaart te vinden; en het blijkt dan ook, dat in het laatste jaar (1863), toen de vrachten weder hooger liepen, in de bedoelde kategorie van uitvoer, hoezeer nog altijd aanzienlijk in vergelijking met het cijfer der jaren 1858 en 1859, toch reeds eene belangrijke vermindering heeft plaats gehad.

Daarentegen verdient het onze opmerking niet minder, dat de uitvoer naar vreemde havens met Nederlandsche schepen, uitgezonderd het jaar 1860, gaandeweg is toegenomen, en die met vreemde schepen evenzoo is verminderd. In het jaar 1863 was het cijfer voor den uitvoer met Nederlandsche schepen zelfs grooter dan dat voor vreemde schepen. In

het algemeen evenwel is de uitvoer naar vreemde havens sterk afgenomen, en wel vrij geregeld van 217,101 pikols in 1858 tot 129,278 pikols in 1863. Welligt is de reden daarvoor te zoeken in de omstandigheid, dat de Javasche suikerproduktie steeds meer en meer bestaat uit hooge nommers, welke, terwijl zij, gelijk wij later zullen zien, niet goed in consumtie kunnen worden gebragt zonder voorafgaande raffinering, om die reden op de buitenlandsche markten niet erg gewild zijn, als onvoordeelig voor de raffinade.

Doch, wat van dit alles ook zij, het komt ons voor, dat de resultaten, door ons ten aanzien van den partikulieren uitvoer in het tijdvak van 1858—1863 in verschillende opzigten verkregen, eenigzins de gevolgtrekking wettigen, dat, zoo lang de Australische markten geene gelegenheid aanbieden tot ruimere plaatsing der Java-suiker, — en, bij behoud van het uitgaand regt op den uitvoer naar vreemde havens, is hierin voor 's hands geene verandering te wachten, — het grootste gedeelte der partikuliere suiker, — zelfs dan wanneer aan de fabrikanten de vrije beschikking wordt gelaten over hunne geheele produktie, dus ook over de suiker, die nu aan het Gouvernement wordt geleverd, — naar Nederland met Nederlandsche schepen zal worden overgevoerd; daar het niet waarschijnlijk is, dat de concurrentie voor de Nederlandsche vlag moeijelijker zou zijn vol te houden, naar gelang de hoeveelheid suiker toeneemt, die voor partikuliere rekening op de Indische markt komt.

Wel is het niet te denken, dat de overvoer van dat gedeelte der produktie, hetwelk nu aan het Gouvernement geleverd, en, onder het kunstmatig consignatiestelsel, voor diens rekening uitsluitend met Nederlandsche bodems overgebragt wordt, als iets voor hen speciaal weggelegd, geheel ten voordeele van die schepen zal blijven, wanneer partikulieren daarover de beschikking krijgen; maar wat de Nederlandsche vlag in dat opzigt mogt verliezen, zal haar waarschijnlijk ruimschoots vergoed worden in hetgeen zij zou winnen door de belangrijke toeneming der produktie, welke, — wij houden er ons van overtuigd, — niet achterwege zou blijven, bij eene betere regeling zoowel der teelt als der fabriekmatige bereiding overeenkomstig of in den geest van den daartoe door ons aangewezen weg [1]).

Maar al ware het, dat, ten aanzien althans der Nederlandsche markt, — want voor onze scheepvaart koesteren wij geene vrees, nu bij haar het leven weder eenmaal is ontwaakt, — onze verwachtingen mogten blijken ongegrond te zijn geweest, zoo verlieze men toch niet uit het oog, dat, hoe men ook door allerlei argumenten en cijfers het wenschelijke van het behoud dier markt heeft getracht aan te toonen, men daarbij toch altijd het bewijs schuldig is gebleven, dat het voordeel der zoo kunstmatige instandhouding dier markt, — want kunstmatig was en is zij nog, — niet meer dan opgewogen wordt door de opofferingen, die men zich daarvoor moet getroosten, — opofferingen, die, hoezeer misschien ten voordeele van enkele niet onbelangrijke industrieën hier te lande, daarom niettemin stellig ten nadeele der algemeene belangen strekken.

Nu nog een enkel woord over de partikuliere suikerproduktie op Java, — want aangaande die der buitenbezittingen valt uit het oogpunt van het algemeen handelsbelang bij ontstentenis van de noodige gegevens nog weinig te zeggen, — om dan dit artikel te kunnen besluiten met eenige beschouwingen betreffende de vraag: Of en in hoever het met het belang der Javasche suikerproduktie strookt, dat de fabrikanten, gelijk in de laatste jaren meer en meer het geval is geweest, er zich bijzonder op toeleggen, om suiker van al hooger en hooger nommers te vervaardigen.

Wij houden het er voor, dat op Java de rietsuikerproduktie moeijelijk anders dan op groote schaal zal zijn vol te houden. Wij bedoelen daarmede, dat de etablissementen voor de bereiding van suiker eenen aanplant dienen te hebben, die, wat de uitgestrektheid aangaat, niet beneden een zeker peil komt, waarop, in verhouding tot het kostende eener fabriek en de uitgaven, die men voor de fabrikatie te doen heeft, de fabrieksprijs der suiker te duur zou komen te staan, om met voordeel op de markt te kunnen gebragt worden, zoodat men niet met voordeel zou kunnen voortwerken.

Hoe men ook eene fabriek wil laten werken, met of zonder stoom- en centrifugale toestellen, indien men maar de eischen eener doelmatige inrigting en behoorlijke capaciteit niet voorbij-

---

[1]) Als de produktie bij de Gouvernements suikerkultuur, volgens de in het geheel niet overdreven berekening, die wij daaromtrent gaven, op den door ons voorgestelden voet gebragt werd op gemiddeld 58 pikols per bouw, zoo zou die produktie alleen, — de geheel partikuliere er dus nog buitengelaten, — tot ruim 2,320,000 pikols stijgen, dat is ruim 600,000 pikols meer, dan tot nu in het gunstigste jaar zelfs is verkregen.

ziet of miskent, in elk geval is de uitleg van kapitaal voor den bouw eener suikerfabriek groot, en, aangezien noch de kosten van opbouw, noch die van fabrikatie in dezelfde evenredigheid toe- of afnemen als de uitgestrektheid van den aanplant, dien men te verwerken heeft, zoo volgt daaruit niet alleen, dat de fabriek met den grootsten aanplant, natuurlijk bij gelijke resultaten, goedkooper zal werken dan die met den kleinsten aanplant, maar ook dat er, met opzigt tot de uitgestrektheid van aanplant, een zeker peil moet bestaan, beneden hetwelk men niet meer met voordeel zou kunnen werken, omdat, hoe geringer die uitgestrektheid wordt, des te zwaarder ook het kostende der fabriek zal drukken op het kostende der suiker.

Het hier beweerde schijnt wel is waar te strijden met het door ons in een vroeger gedeelte van dit artikel aangetoonde nadeel van groote aanplantingen; maar dat nadeel bragten wij in verband niet alleen met de ongenoegzame capaciteit der meeste fabrieken op Java, maar ook en vooral met de onmogelijkheid, om met eenen grooten aanplant eene dessa's gewijze beplanting en eene veelvuldige verwisseling van gronden vol te houden, zonder groote schade voor het riet, bij transport op verre afstanden, ongerekend nog het verlies aan sap bij slechte persing wegens onvoldoende beweegkracht voor de molens; zoodat het een met het ander niet zoo zeer verhinderde, dat eene groote fabriek met voordeel kon werken, als wel, dat zoo veel meer en zoo veel beter sap verkregen wordt, wat uitloopen moet op verlies èn voor de bevolking èn voor de regering. Met opzigt tot de uitgestrektheid van den aanplant kwam het daarbij aan op de vraag: — niet zoo zeer, of eene fabriek met bijv. 600 bouws aanplant niet met voordeel werkte bij eene produktie van 24,000 pikols, — als wel of uit het riet, waarvan eene produktie van 24,000 pikols was verkregen, niet 30,000 pikols en meer hadden kunnen gemaakt worden, zoo die aanplant van 600 bouws was verwerkt geworden in twee fabrieken, ieder voor de helft.

Met betrekking tot de uitgestrektheid van den aanplant komt het ons voor, dat, even als er eene grens bestaat, buiten welke men niet kan gaan zonder te kort te doen aan de produktie, er even zoo een peil is, beneden hetwelk men niet meer met voordeel kan werken en suiker maken tegen eenen marktbaren prijs.

Hoe ver men in dit laatste opzigt zou kunnen gaan is moeijelijk in cijfers juist te bepalen. Voor de met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen namen wij, met het oog op de drukkende verpligtingen, waaronder de ondernemers tegenover het Gouvernement liggen, voor de laatste of vierde kategorie een cijfer aan van 150 bouws, als het minimum, waartoe de uitgestrektheid van den aanplant zich zou moeten bepalen.

Met die drukkende verpligtingen nu hebben de geheel voor eigen rekening werkende partikuliere ondernemingen wel niet te maken, — althans niet die in de Gouvernements residentiën, want in de Vorstenlanden hebben de landhuurders eene hooge pacht te betalen aan de inlandsche Hoofden, van wie zij de gronden in huur hebben; — maar toch, wanneer wij nagaan, wat het kostende moet zijn eener aan al de eischen voldoende fabriek, komt het ons voor, dat voor de benoodigde uitgestrektheid van aanplant de grens niet ver kan verwijderd zijn van een cijfer van 150 bouws.

Dwalen wij hierin niet, — en wij hebben de zaak van te veel kanten bezien, om te kunnen gelooven, dat dit het geval zou zijn, — en kan derhalve een aanplant ter uitgestrektheid van niet veel minder dan 150 bouws beschouwd worden als eene hoofdvoorwaarde voor eene suikeronderneming, om met voordeel te kunnen werken, dan moet, hetgeen wij in den loop van ons onderzoek naar de Gouvernements suikerkultuur hier en daar mededeelden met betrekking tot de geheel partikuliere suikerproduktie, hebben doen zien, dat bij deze over het algemeen, — want de uitzonderingen zijn niet vele, — de bedoelde hoofdvoorwaarde niet bestaat.

Bij de vele moeijelijkheden, welke onder het kultuurstelsel den partikulieren ondernemer in den weg stonden, om steeds goede, voor de suikerteelt geschikte gronden in voldoende ruimte te bekomen of met suikerriet te doen beplanten, kon het in de Gouvernements residentiën ook niet anders; en wie zou, zonder behoorlijke zekerheid van gedurende eene reeks van jaren, jaar voor jaar, te kunnen rekenen op eenen aanplant van voldoende uitgestrektheid, dwaas genoeg zijn, om een, twee of drie tonnen gouds voor den opbouw eener fabriek te besteden, met de kans, dat hem vroeger of later, in het eene of het andere jaar, het benoodigde riet zou kunnen ontbreken?

Vandaar dat de partikuliere suikerproduktie in de Gouvernements residentiën grootendeels plaats grijpt op partikuliere landen en, gelijk wij zagen, behoudens enkele uitzonderingen,

meestal op kleine schaal, omdat de uitgestrektheid dier landen geenen grooten aanplant gedoogt. Wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat bij vele, zoo niet de meeste, dier partikuliere ondernemingen, — de meer aanzienlijke zelfs niet uitgezonderd, — wegens gebrek aan genoegzame gronden, die geïrrigeerd kunnen worden, de beplanting geheel of gedeeltelijk geschiedt op tegal- en wel meer dan eens achtereen op dezelfde gronden, terwijl ook dikwijls de suikerrietstoelen voor het gewas van een of twee volgende jaren worden aangehouden, al hetgeen voor de opbrengst van riet of sap niet voordeelig kan zijn, — dat wijders gebrek aan het noodige water als beweegkracht voor de molens de toevlugt doet nemen tot zoogenaamde trekmolens, die door buffels in beweging worden gebragt, maar slecht persen, terwijl door eene gebrekkige persing goede *ampas* wordt verkregen, en dit weder zijne verklaring vindt in de moeijelijkheid, om het noodige brandhout voor de vuren te bekomen, dan heeft men genoeg om te begrijpen, dat op de resultaten, welke bij die partikuliere produktie verkregen worden, over het algemeen niet te roemen valt.

En wat nu de ondernemingen in de Vorstenlanden aangaat, hoezeer de landhuurders aldaar waarschijnlijk over grootere uitgestrektheid van grond te beschikken hebben, en zich alzoo misschien eenen aanplant van voldoende grootte kunnen bezorgen, terwijl voor hen noch de beschikking over water voor de molens, noch het planten op gronden, die geïrrigeerd kunnen worden, welligt eenig bezwaar behoeft op te leveren, is het toch te vreezen, dat aldaar, door de ondernemers, zoo slecht en gebrekkig als zij voorgelicht kunnen zijn door hetgeen bij de Gouvernements suikerkultuur plaats vindt, op het wenschelijke eener veelvuldige verwisseling van gronden of op het vereischte eener spoedige afwerking van den oogst en in verband daarmede eener behoorlijke capaciteit der fabriek niet genoeg is of zal gelet worden, en dat dus de resultaten niet zullen zijn wat zij konden wezen [1]).

Dat evenwel in weêrwil van de bezwaren, die op de partikuliere suikerproduktie drukken, en op sommige van welke wij reeds in ons artikel Samarang hebben gewezen, die produktie zich staande houdt en zelfs gaandeweg uitbreidt, gelijk wij later zullen zien, pleit niet alleen voor de levensvatbaarheid van den partikulieren ondernemingsgeest, maar kan ook verklaard worden uit de omstandigheid, dat op haar geene verpligte levering aan het Gouvernement loodzwaar drukt, zoodat het, zelfs met zeer middelmatige resultaten, voor haar mogelijk is om met voordeel te werken.

Aangezien wij ons, bij gebrek aan behoorlijke gegevens, waarop met eenig vertrouwen staat te maken valt, met opzigt tot die partikuliere suikerproduktie moeten bepalen bij de enkele voorafgegane beschouwingen, kunnen wij nu overgaan tot de aantooning van hare uitbreiding.

In het tijdvak van 1857—1863 heeft de totale uitvoer bedragen eene hoeveelheid van.	pikols	15,546,062
Voegt men nu hierbij hetgeen voor de consumtie op Java kan zijn achtergebleven, en waarvan het cijfer, hoezeer niet bekend, veilig op 30,000 pikols 's jaars kan gesteld worden, dus voor 7 jaren op	"	210,000
dan zal, naar het ons toeschijnt, de totale produktie in het gemeld tijdvak waarschijnlijk niet veel minder hebben bedragen dan . . .	pikols	14,756,062
Trekt men nu van dat cijfer af de produktie bij de Gouvernements suikerkultuur, welke in hetzelfde tijdvak heeft bedragen	"	11,880,373
zoo verkrijgt men eene hoeveelheid van	pikols	2,875,689

of van gemiddeld 410,812 pikols 's jaars, welke, wel niet naauwkeurig, maar toch ten naasten bij, de produktie aangeeft, door de voor eigen rekening werkende ondernemingen, zoo groote, als kleine, geleverd.

In het artikel Nederlandsch Indië (zie Deel I, pag. 425) toonden wij aan, evenwel

[1]) Kedawong, bij welke onderneming (zie pag. 568) in 1864 eene produktie van $95\frac{1}{4}$ pikols per bouw is verkregen en in vroegere jaren van 60 pikols, maakt daarop eene zeer gunstige uitzondering. Maar Kedawong heeft eenen aanplant van ruim 200 bouws en het is zeer waarschijnlijk, dat die fabriek eene allezins voldoende capaciteit heeft, omdat, behalve eenen aanplant voor partikuliere rekening, zij, zoo het schijnt, vroeger krachtens een bestaand kontrakt, dat in 1853 afgeloopen en niet weder verlengd is, ook nog eenen aanplant, die van Gouvernements wege plaats had, te verwerken heeft gehad.

zonder iets voor de consumtie op Java daarbij in rekening te brengen, dat in het tijdvak van 1848—1856 waarschijnlijk was verkregen eene hoeveelheid van 2,498,525 pikols of gemiddeld 277,614 pikols 's jaars. Voegen wij nu hierbij, met het oog op de omstandigheid, dat in het vroegere tijdvak de bevolking van Java 2 à 3 millioen zielen minder telde, voor de eigen consumtie in die jaren een cijfer van 25,000 pikols, dan komen wij tot een gemiddeld van ruim 302,600 pikols 's jaars, toen door de partikuliere produktie verkregen, of ruim 108,000 pikols minder dan in het latere tijdvak.

Deze toeneming is wel niet bovenmatig, maar verdient toch onze aandacht in meer dan een opzigt.

Waren toch de suikerprijzen in het tijdvak van 1848—1856 niet zeer aanmoedigend voor uitbreiding en hebben die voor de jaren 1857—1863 een paar gulden of iets meer gemiddeld per pikol bedragen, zoo stond evenwel daartegenover de aanzienlijke stijging, welke in meest alle uitgaven bij de suiker-industrie heeft plaats gehad en op de partikuliere produktie waarschijnlijk niet minder dan op die bij de Gouvernements suikerkultuur gedrukt heeft.

Maar wat bijzonder in het oog loopt is het feit, dat, terwijl in de laatste jaren de suikerprijzen naauwelijks de hoogte bereikt hebben, welke de prijzen in het tijdvak vóór de invoering van het kultuurstelsel hadden, destijds, hoezeer toen alle uitgaven van fabrikatie zonder twijfel merkelijk lager waren dan nu, als eene reden voor de invoering van het bedoeld stelsel werd beweerd, dat de ondervinding had bewezen hoe zonder krachtige tusschenkomst de suikerproduktie op Java onmogelijk is vol te houden. Hier zien wij juist het tegendeel door de ondervinding bewezen, en dit bewijs heeft nog te meer waarde door de omstandigheid, dat, zoo de vroege ondernemers met vele moeijelijkheden te kampen hebben gehad, die voor de latere ondernemers onder het kultuurstelsel, dat steeds blijken heeft gegeven van eenen voor partikuliere ondernemingen niet zeer vriendelijken geest, hoogst waarschijnlijk er niet op verminderd zijn.

Doch gaan wij over tot hetgeen wij nog in het midden hebben te brengen ten aanzien der zoo even gestelde vraag: omtrent het belang, dat er voor de suikerfabrikanten kan gelegen zijn in het produceren van suiker van al hooger en hooger nommers.

Door de maatregelen van het Gouvernement daartoe gedreven, hebben de op kontrakt werkende ondernemingen steeds er naar gestreefd, om suiker van al hooger en hooger nommers te maken. Bestond een vijftiental jaren geleden de produktie voor geen derde gedeelte uit suiker N°. 18, tegenwoordig kan men het er voor houden, dat meer dan de helft is suiker van N°. 18 en hooger.

Zoo lang de maatstaf eener betaling der bevolking naar het getal pikols, dat men per bouw maakt, als ook de verpligte levering aan het Gouvernement blijft bestaan, ligt in dat streven der fabrikanten waarschijnlijk niets wat hun geldelijk nadeelig kan zijn; want, terwijl hunne levering geheel in suiker van hooge nommers kan bestaan en dus de waarde dier levering daardoor vermeerdert, heeft de zaak nog dat voordeel voor hen, dat, aangezien het produceren van hooger nommers niet anders mogelijk is dan ten koste der kwantiteit, zij voor eene mindere produktie, die door de hooge kwaliteit der suiker eene minstens gelijke, zoo niet meerdere waarde heeft, dan eene grootere met lagere nommers, minder aan plantloon, emballage en transport der suiker te betalen hebben.

Wij kunnen niet bepaald opgeven, in welke verhouding eene produktie in gewigt toe- of afneemt, naar gelang men suiker van lagere of hoogere nommers maakt; maar veilig mag men het er voor houden, dat, — afgescheiden van het belang, hetwelk de fabrikanten er bij hebben, om zeker te zijn van, zonder bij anderen te moeten inkoopen, in hunne eigene produktie over zoo veel superieure suiker te beschikken te hebben, als noodig is, om aan de verpligte levering te kunnen voldoen, — het voordeel eener grootere produktie maar van lagere nommers wel opgewogen wordt door dat van eene mindere produktie, maar van hooge nommers [1]).

Terwijl alzoo de rigting, welke de Javasche suikerproduktie in dit opzigt genomen heeft, alweder uitloopt op benadeeling der bevolking en dit dan ook een der gronden is geweest, waarom eene vaste betaling per bouw ons wenschelijk toescheen, liet de geheele zaak niet na bij ons aanleiding te geven tot de vraag: Wat hier op den duur het welbegrepen belang der Javasche suikerproduktie wel zou vorderen?

Het spreekt van zelf, dat, om op die vraag een behoorlijk antwoord te kunnen geven, men

[1]) Wat hier gezegd wordt, gaat wel niet overal en altijd op; maar staat in verband met de suikerindustrie op den voet van het kontrakten-stelsel.

eerst goed moet weten, welk doel men zich heeft voorgesteld bij het streven naar eene produktie van hooge nommers. Bedriegen wij ons niet, dan kan dat doel niet anders geweest zijn, dan om suiker te vervaardigen, die, om in consumtie gebragt te kunnen worden, niet noodig heeft, vooraf nog te worden geraffineerd.

De Heer MONTCLAR, met wiens procédé wij niet zoo hebben weggeloopen, als dit door anderen is geschied, om de eenvoudige reden, dat het ons toescheen, — gelijk trouwens ons onderzoek voldoende heeft aan den dag gebragt, — dat de daarvan voorgespiegelde aanzienlijke vermeerdering der produktie even goed, maar met vrij wat minder kosten dan door aanwending van dat procédé, langs den gewonen weg bereikbaar is, — kan het evenwel in de aanprijzing van zijne uitvinding, — of hoe men de zaak ook noemen wil, — niet zoo ver brengen, om het raffineren der op zijne manier vervaardigde suiker als onnoodig te verklaren; hoezeer hij het bijzonder op de raffinadeurs gemunt heeft, en het in sommige van zijne op Java in het licht verschenen vlugschriften [1]) wil doen voorkomen, dat de winsten, die deze behalen, door de suikerfabrikanten zelve kunnen genoten worden.

Op pag. 15 eener van hem in den loop van dit jaar te Glasgow verschenen brochure, getiteld: *On the necessity for the complete decoloration of Cane Sugar in the Colonies*, bekent hij althans, dat de lange reis, welke de koloniale suiker te maken heeft, oorzaak is, dat zij, van hoe hooge kwaliteit ook, noch zoo frisch, noch zoo aangenaam van reuk of smaak op de Europesche markten kan komen, om de raffinade geheel te kunnen ontberen en dadelijk in consumtie te kunnen gebragt worden.

Hoezeer de Heer MONTCLAR, in verband tot den strijd, dien hij tegen de raffinaderijen voert, geacht zou kunnen worden, dit te hebben gezegd ad captandam benevolentiam, ten einde in Engeland, waar hij voornemens is eene maatschappij op te rigten onder de benaming van „The universal Colonial Sugar decoloring Company," niet het geheele gild der suikerraffinadeurs tegen zich en zijn procédé in het harnas te jagen, komt het ons voor, dat hij hier waarheid spreekt, en dat, ook naar ons inzien, het raffineren van ruwe suiker, van welk hoog nommer ook, steeds een onvermijdelijk iets zal blijven [1]).

De gevolgtrekking, welke uit het voorafgegane te maken is, — want welk ander dan het opgegeven doel zou men voor het vervaardigen van zeer hooge nommers kunnen hebben? — komt derhalve daarop neder, dat men zich opofferingen getroost, die tot het daarmede beoogde doel niet leiden.

Het raffineren van suiker N°. 18, 20 of hooger nog, moge zooveel niet kosten, als bijv. van suiker N°. 12 of 16, het verschil in de kosten zal toch waarschijnlijk niet zoo groot zijn als dat in de marktprijzen tusschen die nommers [2]), en het kan dus niet anders, of voor de raffinadeurs, die de groote koopers der ruwe suikers blijven, moeten de lagere nommers betrekkelijk eene hoogere waarde hebben. En aangezien het in de strekking ligt, om de ongeraffineerde suiker van hooge nommers te rangschikken onder de geraffineerde suiker, gelijk reeds geschied is bij het onlangs tusschen Nederland, Engeland, Frankrijk en België gesloten traktaat, zoo zal men voor die hooge nommers, tegenover gedrukte marktprijzen, nog het voorregt genieten van ze zwaarder belast te zien.

---

[1]) Zie onder anderen: *La Sucrerie exploitée* enz., *La Canne à Sucre* en *La Canne à Sucre et la Betterave*; allen in 1865 verschenen te Soerabaja, bij CHS. KOCKEN. Voorts nog *La Sucrerie Indo-Neérlandaise* enz., te Amsterdam bij VAN LANGENHUIJSEN, 1866.

[1]) Wij hebben op Java meermalen ongeraffineerde geraspte witte suiker gezien, waarvan op het oog moeijelijk te zeggen viel, dat zij niet geraffineerd was. Alleen bleek zulks, zoodra men er geraffineerde suiker naast hield, aan de min of meer blaauwachtig witte tint der laatste, terwijl de ongeraffineerde daarentegen, hoezeer even wit, eene min of meer geelachtige tint heeft. Doch het verschil in smaak was niet te miskennen, zijnde die der ongeraffineerde niet zoo zuiver, noch zoo aangenaam. Was dit een en ander reeds merkbaar zoo kort na de bereiding er van en op de plaats der produktie zelve, hoe veel te meer dan niet, na eenigen tijd in de pakhuizen te hebben gelegen en na eene lange zeereis?

[2]) In den regel bedraagt het verschil tusschen twee opvolgende nummers een halven gulden, dus tusschen N°. 12 en 20 *f* 4, en het is niet waarschijnlijk dat dit verschil, in verhouding tot het kostende der raffinade, wordt opgewogen door het meerder rendement van het hooger nommer bij raffinering. De vraag, waar het op aan komt, is deze: Is het kostende van het raffineren van N°. 20 zoo veel minder, en hetgeen dat nommer aan geraffineerde suiker uitlevert, zoo veel meer dan bij N°. 12, dat daarmede wordt goed gemaakt een verschil van *f* 4 in den marktprijs van die beide nommers?

Oppervlakkig derhalve, — want wij vermeten ons niet, om in een zoo ingewikkeld vraagstuk, als het onderwerpelijke, in verband tot de belasting van het artikel en den daarop bestaanden accijns, een bepaald gevoelen te uiten, — maar oppervlakkig beschouwd, komt het ons voor, dat, zoo de geheele strekking van het kontraktenstelsel, waarop de Javasche suikerproduktie voor het grootste gedeelte berust, er toe geleid heeft, om suiker steeds van hooger nommers te doen vervaardigen, en dit, voor zoover wij kunnen nagaan, nog niet heeft gestrekt tot nadeel der fabrikanten, deze evenwel, zoodra zij mogten worden ontslagen van den band der verpligte levering, — wat wij hopen dat spoedig moge geschieden, — en zoodra tevens de betaling der bevolking mogt worden geregeld, niet naar de zoo wisselvallige uitkomsten der fabriekmatige bereiding, maar naar eenen vasten, billijken maatstaf, — wat ons niet minder wenschelijk toeschijnt, — tot het inzigt zullen komen, dat hun belang niet bijzonder medebrengt, om zulke superieure suiker te vervaardigen, en alzoo te treden op het gebied der raffinaderij. Deze zal wel waarschijnlijk, in welk land ook, een tak van industrie blijven, welke de regeringen steeds trachten zullen zoo te beschermen, dat zij de concurrentie van raffinaderijen in andere landen kan volhouden. Door dus suiker te produceren, die, hoezeer ongeraffineerd, toch onder de geraffineerde wordt gerangschikt, wordt in landen, waar men raffinaderijen vindt, voor suiker van zulke hooge nommers de markt van zelve gesloten.

Ten slotte voegen wij nog hierachter eene schaal voor de berekening van het gewigt der in het sap aanwezige zuivere suiker naar de aanwijzing der graden van densiteit volgens den areometer van Beaumé. Bij de meeste Javasche suikerfabrieken wordt die areometer gebezigd; maar wij gelooven niet, dat alle exemplaren het suikergehalte met juistheid aangeven. Het zou zeer wenschelijk zijn, zoo daarin kon worden voorzien. Misschien zou het geschiktste middel daartoe zijn, dat van regeringswege maatregelen werden genomen tot het doen vervaardigen van zuivere vochtwegers, die dan door alle fabrikanten met gerustheid gebruikt zouden kunnen worden [1]).

---

[1]) Wij hebben geene betere plaats kunnen vinden, dan hier, om eene fout te herstellen bij de berekening in de 3e tabel op pag. 508 van het gewigt der zuivere suiker in het sap der fabriek Adiwerna, hetwelk daar is opgegeven ad 20,078.02 pikols, terwijl het cijfer had behooren te zijn 23,654.19 pikols. Vandaar dat het gewigt der zuivere suiker voor de residentie Tagal op pag. 604, waar het goed is opgegeven, 3,576.17 pikols meer bedraagt, dan het totaal der tabel op pag. 508. In de beoordeeling van het werken der Tagalsche fabrieken maakt dit verschil evenwel geene belangrijke verandering.

SCHAAL voor de berekening van het gewigt aan Suiker, in 100 Nederlandsche kannen Suikerrietsap, in verhouding tot het gehalte er van, aanwezig.

Gehalte van het sap, volgens den areometer van Beaumé.	Soortgelijk gewigt van 100 Nederlandsche kannen suikerrietsap. Nederlandsche ponden.	Procenten suiker, daarin aanwezig.	Gewigt aan suiker in 100 Nederlandsche kannen sap. Nederlandsche ponden.
3.—°	102.—	5.39 %	5.50
3.5 °	102.4	6.29 "	6.44
4.—°	102.8	7.19 "	7.39
4.5 °	103.1	8.09 "	8.34
5.—°	103.4	8.99 "	9.30
5.5 °	103.7⁵	9.90 "	10.27
6.—°	104.1	10.80 "	11.24
6.5 °	104.5	11.70 "	12.23
7.—°	104.9	12.61 "	13.23
7.5 °	105.3	13.51 "	14.23
8.—°	105.7	14.42 "	15.24
8.5 °	106.0⁵	15.32 "	16.25
9.—°	106.4	16.23 "	17.27
9.5 °	106.8	17.14 "	18.31
10.—°	107.2	18.05 "	19.35
10.5 °	107.6	18.96 "	20.40
11.—°	108.—	19.87 "	21.46
11.5 °	108.4	20.78 "	22.53
12.—°	108.8	21.69 "	23.60

Sulla-eilanden, zie: Soela-eilanden.

Sultansdroogte. Deze is gelegen in de nabijheid van Riouw, in den westelijken ingang van de straat van Singapoera.

Sumadang, zie: Soemadang. *Eveneens zoeke men andere woorden, die hier onder* Su *niet voorkomen, op* Soe.

Sumalatte, zie: Soemalata.

Sumatra, na Java het belangrijkste, na Borneo het uitgestrektste der Groote Soenda-eilanden, ligt tusschen 5° 40′ N. Br. en 5° 59′ Z. Br., zoodat het door de linie nagenoeg midden door wordt gesneden, en tusschen 95° 16′ en 106° 3′ 45″ O. L. (van Greenwich). De lengte bedraagt 227, de grootste breedte ongeveer 50 geographische mijlen. De lengte-as snijdt de linie onder een hoek van ruim 45°. De oppervlakte wordt geschat op 8,035 vierkante geographische mijlen, en staat nagenoeg gelijk met die van Spanje en met 13 malen de oppervlakte van Nederland.

De naam Sumatra is eene verbastering van Samoedera, zoo als een rijkje genoemd werd, dat in de veertiende eeuw tusschen Pasei en de Diamant-kaap aan de Noordkust des eilands gelegen was, en, tijdens de invoering van den Islam, eene groote rol speelde, maar later door het rijk van Pasei verzwolgen werd. Deze naam, door de Arabieren tot Schamatara verbasterd, is van dezen in den vorm van Sumatra tot de Portugezen overgegaan, die hem op het geheele eiland toepasten, even als Broenei, de naam van een rijkje op Borneo's Noordkust, in den verbasterden vorm Borneo de gewone naam van een ander der Groote Soenda-eilanden geworden is. In de Hindoe-periode had Sumatra den naam Djawa, d. i. Java, met het tegenwoordige Java gemeen, en dit is nog het geval bij de Arabieren. Tot onderscheiding werd Sumatra Klein-Java genoemd, niet omdat het werkelijk kleiner is, maar omdat het eene ondergeschikte rol speelde. De eigenlijke inlandsche namen zijn Poeloe Pertja en Poeloe Andalas.

Sumatra's Noord- en Westkust worden bespoeld door den Indischen Oceaan. De Oostkust wordt door de straat van Malakka van het Maleisch schiereiland en door de straat Banka van het eiland van dien naam gescheiden, en voor het overige door de Chinesche en Java-zeeën bespoeld. Aan het zuidelijk uiteinde stroomt straat Soenda tusschen Sumatra en Java.

De gedaante van Sumatra is tamelijk regelmatig en heeft geene zeer diepe insnijdingen. De breedte neemt van de noordelijke punt allengs toe tot op de hoogte waar het eiland door de linie gesneden wordt. De helft bezuiden de linie behoudt over het algemeen de grootste breedte, ofschoon zich aan de Oostkust een paar inhammen vormen, totdat zich bezuiden Banka het eiland weder toespitst. De Zuidkust vertoont zich als drie punten die door de diep indringende Semangka- of Keizers- en Lampong-baai gevormd worden. Het eiland wordt in zijne grootste lengte, van het hoofd van Atjih of de noordelijke spits tot aan de drie vermelde punten aan de Zuidkust, door een gebergte doorsneden, dat onder den algemeenen naam van Boekit Barisan of Keten-gebergte bekend is. Dit gebergte nadert overal tot digt aan de Westkust, ja op vele plaatsen rijst het aan deze kust onmiddellijk uit zee op en vormt er een steilen rotswand, die somber en dreigend op de zeevarenden nederziet. Van zee uit gezien, schijnt het gebergte een onafgebroken en bijna regtlijnige keten te vormen, geheel met digte bosschen bedekt; men zou zich kunnen voorstellen dat een aap, van tak tot tak springende, de gansche lengte van het eiland zou kunnen doorreizen zonder eens den bodem te raken. Dit is intusschen niet meer dan schijn. Inderdaad bevat het gebergte, dat schier de geheele westelijke helft des eilands beslaat, eene groote verscheidenheid van terreinformatiën in zijnen schoot. Evenwijdig loopende ketens vormen uitgestrekte lengte-dalen en wisselen af met wijde hoogvlakten, en op vele plaatsen openen zich dwars-dalen, die aan schuimende bergstroomen den doortogt verleenen, ofschoon deze in den overal smallen kustzoom aan de Westzijde nergens schier gelegenheid vinden om zich tot stroomen van eenige beteekenis te vormen. Slechts door naauwe bergpaden baant men zich van de Westkust den toegang tot de veelsoortige bevolking die op de plateau's of in de lengtedalen, hier en daar door dwarsliggende ketens plotseling afgebroken, een afgezonderd leven leidt. Maar naar de Oostzijde is het gebergte meer geopend. Grootere watermassa's worden derwaarts afgevoerd en hebben door het medegevoerde slib allengs uitgestrekte en zich nog gedurig uitbreidende alluviale vlakten gevormd, die de geheele oostelijke helft van het eiland uitmaken, en waardoor zich die wateren als breede en statige stroomen kronkelen. Onder de stralen der tropische zon ontwikkelt zich in die moerassige vlakten de plantengroei met eene kracht, waarvan wij ons naauw een denkbeeld kunnen vormen; doch door de verpestende dampen die uit de moerassen opstijgen,

zijn deze wildernissen grootendeels onbewoonbaar. De gemeenschap is hier alleen mogelijk door middel der doorstroomende wateren, langs welke men tot in het hart des eilands kan doordringen, en het zijn dan ook alleen de oevers der rivieren, langs welke woningen gebouwd en akkers aangelegd zijn. Om golvend terrein en voor een akkerbouw op breeder schaal geschikten bodem te vinden, moet men veelal tot eene aanmerkelijke diepte landwaarts zijn ingedrongen. Nog moet worden opgemerkt dat zich uit het gebergte hier en daar vervaarlijke eruptie-kegels verheffen, die zich door hunne eigene uitwerpselen tot eene hoogte ver boven de gemiddelde der overige bergen hebben opgehoopt, en als groote middelpunten zoo vele afdeelingen in het geheele bergstelsel vormen, dat zij door lagen van vulkanische stoffen tot de voortbrenging eener geheel andere flora dan die der aangeslibde vlakten hebben toebereid.

Na het beeld des eilands in deze algemeene trekken vlugtig geteekend te hebben, willen wij ons in de eerste plaats thans met het beloop der kusten, d. i. met de uitstekende landpunten en de inhammen der zee wat nader bekend maken. Beginnende met Tandjong Atjih of het hoofd van Atjih, de noordelijkste punt, volgen wij in de eerste plaats de Westkust. Wij ontmoeten dan eerst T. Dahwai en vervolgens T. Bahoe en T. Riah, allen in het noordelijk nog onafhankelijk deel des eilands. In de residentie Tapanoeli verdienen onze aandacht T. Singkel, bij den mond der rivier van dien naam, eene ver uitstekende landpunt tusschen de baai van Singkel ten Noorden en die van Telokh Beramei ten Zuiden, vervolgens Oedjong Badang, O. Mangkir, O. Selabi en O. Tapoes de noordelijke en zuidelijke punt van een klein schiereiland dat zich op de hoogte van Tapoes vormt, O. Sibinoeang of Karang een weinig ten Noorden van Baros, O. Batoe Boeroe en O. Batoe Mana de noordelijke en zuidelijke grens van de schoone en uitgestrekte baai van Tapanoeli, waarbij wij een oogenblik moeten stilstaan. Vóór deze baai ligt op eenigen afstand de groep der Marsalah- (Moesala-, Mensala-) eilanden, waarvan Marsalah het grootste is; terwijl de landpunten O. Siboeloewa, O. Goenong Toewa, O. Tanah Tandang en O. Sama de kleinere inhammen vormen, die men in de groote baai kan onderscheiden. De belangrijkste dezer binnenbaaijen is die tusschen O. Batoe Boeroe en O. Siboeloewa, de baai van Tapanoeli in engeren zin. Deze dringt noordwaarts diep in het land, is door de ver vooruitstekende landpunt van Batoe Boeroe geheel gedekt, bevat de eilandjes Bala, Pandjang en Pontjang Ketjil, en wordt door het eiland Pontjang Gedang, dat vóór den ingang ligt, tegen de kracht der golven beschermd. Deze baai is de veiligste ankerplaats van geheel Sumatra, waarom hier ook de belangrijke handelsplaats Siboga gelegen is. Den loop der kust verder zuidwaarts volgende ontmoeten wij O. Taboejong tegenover het eilandje van dien naam, O. Palintangin, O. Kara-Kara tegenover de eilandjes Kapetjong en Kara-Kara, en O. Ragat, welke beide laatste de open en niet zeer veilige baai of reede van Natal insluiten, O. Soemoer tegenover het eiland Doerian en O. Palamboeang of Palemboengan tegenover het eiland Tamang. Bij O. Toewa begint de residentie Padang, langs welker kust wij verder ontmoeten O. Briang tegenover P. Niboeng; O. Batoe Belajar en O. Sawang Poeding ten Noorden en Zuiden der baai van Ajer Bangies, vóór welke de eilandjes Pangalarang, Begaga, Pandjang, Panka en Tello liggen en de kracht der golven breken; O. Sikabouw; O. Masang ten N. van Tikoe; het voorgebergte bij Padang door den Apen-berg of Boekit Monjet gevormd, en daarop eene opeenvolging van baaijen, bij de namen Brandewijn-, Boengoes-, Pisang- en Sètans- of Hout-baai bekend, die ieder weder onderscheiden inhammen hebben en begrensd worden door voorgebergten of punten, waarvan O. Sirih het meest bekend is. In en om de genoemde baaijen liggen een aantal eilandjes, zoo als: P. Pisang Gedang, P. Pisang Ketjil, P. Senaro, P. Serinda, P. Bintang, P. Koea, P. Pikar, P. Mèrah, P. Njamok, P. Tjoebadak, P. Sètan enz. Het voorgebergte dat de Sètans-baai ten Zuiden dekt, en waarvan O. Loendang de noordelijkste punt is, heeft nog de kapen O. Lambo of Telokh Lambo en O. Gedang of Batoe Kalong, terwijl zich een weinig verder zuidwaarts wederom twee bekende baaijen, die van Salida en van Tjingko, vormen, waarvan de laatste door het eiland Tjingko wordt gedekt. Onderscheidene andere eilandjes op wat grooteren afstand van de kust gelegen, zoo als Bala, Auer Gedang, Auer Ketjil en Pinjoe, breken eenigermate de kracht van den golfslag op deze kusten. Nu volgen verder zuidwaarts O. Telokh Kaseh, O. Tampoeran, O. Batoe Pandjang, O. Radja, en eindelijk, op geruimen afstand van laatstgenoemde, O. Tandjong of de hoek van Indrapoera, ten Zuiden der monding van de rivier van dien naam. In de nu volgende adsistent-residentie Benkoelen vinden wij

eene over het algemeen weinig geaccidenteerde kust. Voornamelijk verdienen vermelding de baai of reede van Benkoelen, die open en onveilig is, en de baai van Silebar, welker zuidelijke binnenbaai, die door de Buffel-kaap (Oedjong Poeloe) gedekt wordt, een groote, fraaije kom vormt, Poeloe-baai geheeten, waarin verscheidene schepen veilig ten anker kunnen liggen; voorts de punt van Manna, O. Bintoehan ten Noorden der baai van Kauer, O. Karang Pingang ten Zuiden van Kroë, en eindelijk T. Rata of T. Blimbing, ook de Vlakke hoek geheeten, de Westpunt van het zuid-westelijk einde van Sumatra.

Hier ombuigende ontmoeten wij langs de Zuidkust in de residentie Lampongsche distrikten in de eerste plaats T. Tjina en T. Raja, de beide spitsen aan de Oostpunt van het zuidwestelijk einde des eilands; vervolgens de groote en diep indringende Semangka- of Keizersbaai, aan de andere zijde begrensd door eene landtong die in T. Kamantara of T. Tikoes eindigt en door straat Lagoendi van het eilandje van dien naam wordt gescheiden, terwijl aan den ingang der baai het eiland Taboean of Semangka ligt; dan de Lampong-baai, in vorm en uitgestrektheid het evenbeeld der vorige, met de eilanden Siboekoe en Sibesi aan den ingang, en eindelijk den Varkenshoek of T. Toewah, de Zuidpunt van het zuid-oostelijk uiteinde des eilands.

Wij willen thans de Oostkust van hier af in noordwaartsche rigting volgen en ontmoeten dan, nog in de Lampongs, T. Telokh Baroe, T. Serdang, T. Langan en T. Boeboeajan aan de inhammen die zich bij de monding der rivier Toelang Bawang vormen. Vervolgens, in de residentie Palembang, Lucipara-punt tegenover het eilandje Lucipara, den Eersten hoek aan den zuidelijken ingang van straat Banka, den Tweeden hoek of T. Tjapat, den Derden hoek of T. Kesoegian ter plaatse waar straat Banka zich westwaarts wendt, den Vierden hoek of T. Palima Bangko ten Oosten van de Saleh (den oostelijksten mond der rivier van Palembang), T. Batakarang aan den noordelijken ingang van straat Banka, en T. Djaboeng of kaap Bon ten Oosten van den hoofdmond der rivier van Djambi. Op de grens van Djambi, dat de noordelijkste afdeeling der residentie Palembang vormt, en van het gebied van Indragiri ligt T. Tongkal Laboe; voorts op het zuidelijkste der Delta-eilanden aan den mond der rivier van Indragiri, T. Laut; en tusschen de noordelijke Delta-eilanden en T. Baroe of T. Datoe, tegenover het eiland Lingga, de Amphitrite-baai, de eenige bruikbare voor grootere vaartuigen aan de Oostzijde van Sumatra, waar de zee, ten gevolge der aanslibbing, ondiep en met zandbanken bezet is. T. Baroe is de Zuidhoek van een vooruitspringend stuk laag en moerassig land, waaraan men, noordwaarts op, nog een Derden, Tweeden en Eersten hoek onderscheidt, terwijl zich bij laatstgenoemden weder een inham vormt, waarin zich de rivier Dener of Kampar Ketjil ontlast en het eiland Mendol ligt, door straat Mendol van den wal van Sumatra gescheiden. Verder noordwaarts liggen, tegenover de mondingen der rivieren van Kampar en Siak, de eilanden Rantau, Pantjor, Padangi en Bangkalis, door de Brouwers-straat (Salat T. Djati) van den wal afgezonderd, van welke het laatste ten Noorden in T. Djati eindigt; en tegenover de monding der rivier Tanah Poetih het eiland Roepat met T. Bantam als noordelijk uiteinde, terwijl tusschen de Tanah Poetih en de Rokan, eigenlijk twee monden derzelfde rivier, een groot delta-eiland ligt met T. Perbabian als noordelijke punt. Voorts vinden wij T. Bangsi aan den mond der rivier van Panei, T. Mati in het gebied van Batoe Bara, T. Boenga in dat van Asahan, T. Tamiang in het gelijknamig landschap, T. Koewala Langsa, T. Prahoe Ila en T. Perlak of de Diamant-kaap op de Oostkust van het gebied van Atjih.

Het gedeelte der kust van Sumatra dat zich van T. Perlak of den noord-oostelijken hoek tot het hoofd van Atjih uitstrekt, kan men de Noordkust des eilands noemen. Men vindt hier de Telokh Samoi of Samoi-baai tusschen T. Perlak en T. Samoi, en voorts T. Pasangan, T. Radja, T. Pedir, T. Batoe Poetih en T. Batoe.

Behalve de reeds genoemde delta- en kusteilanden op de Oostkust, die, als door de rivieren van Sumatra geheel of gedeeltelijk gevormd, als integrerend deel van het hoofdeiland kunnen beschouwd worden, liggen in de nabijheid der Oostkust de talrijke eilanden van den Riouw-Lingga-Archipel, alsmede Banka, Billiton, en de kleinere eilanden Lepar, Leat en Mendanau in de beide vaneen scheidende Gaspar-straat, die allen nog tot de geographische groep van Sumatra worden gerekend. Hetzelfde is het geval met de keten van gedeeltelijk vrij aanzienlijke eilanden die zich, parallel met de Westkust, op eenigen afstand van haar uitstrekt, en waartoe Poeloe Babi of Si Maloe, de Banjak-eilanden, P. Nias, de Batoe-eilanden, de Mentawei-eilanden, de Pageh- of Nassau-eilanden en Engano behooren.

Wij wenden ons thans tot eene nadere terreinbeschrijving van het binnenland, maar moe-

ten daarbij al aanstonds opmerken, dat sommige gedeelten van het eiland gebrekkig, andere, zoo als de binnenlanden van Atjih en een deel der onafhankelijke Batak-landen, in het geheel niet zijn onderzocht, zoodat aan eene volledige beschrijving van het rivier- en bergstelsel niet te denken is. Het rijk van Atjih schijnt bijna geheel met bergen bezet te zijn, de zijtakken van de groote bergketen strekken zich hier uit tot nabij de Oostkust, vooral eene keten die langs de Noordkust gaat en waartoe de vulkaan Samalanga of de Olifantsberg, hoog, zoo men zegt, 6,155 voet, en, in de nabijheid van T. Perlak, de Tafelberg, op 4,920 voet geschat, behooren. De hoogste toppen vindt men echter in de hoofdketen, die zich in de nabijheid der Westkust uitstrekt. Zij zijn de Goenoeng Ja Moera, ook Goud-berg of Koninginnen-berg geheeten, een vulkaankegel in de nabijheid van T. Batoe Poetih, geschat op 6,460 voet; de G. Abong-Abong op de breedte van T. Bahoe, waarschijnlijk mede een vulkaan, en, vermoedelijk niet zonder overdrijving, op 10,000 voet gerekend; de G. Loeseh op de breedte van T. Riah, ook naar allen schijn een vulkaan, en met dezelfde overdrijving op eene hoogte van 11,000 voet gesteld; de G. Batoe Gapit, meer oostwaarts op de grenzen van het rijkje Baloe Tjina, stellig een vulkaan, op 6,155 voet gerekend; en eindelijk de G. Tampat Toewan, zeer nabij de Westkust en nabij de grenzen onzer residentie Tapanoeli, volgens Melvill van Carnbée 4,920 voet hoog. Rivieren van aanbelang worden in dit gedeelte van Sumatra niet gevonden. De rivier van Atjih heeft hare meerdere bekendheid alleen aan de daaraan gelegen hoofdstad te danken, en is slechts een klein eind landwaarts voor kleine praauwen bevaarbaar. De belangrijkste rivier bevindt zich reeds hier aan de Oostkust; het is de Langsa, die het vlakke zuid-oostelijk deel van het rijk van Atjih doorstroomt en bij T. Koewala Langsa in zee valt.

Ten Zuiden van de Langsa stroomen onderscheidene andere vrij belangrijke rivieren van de bergen der binnenlanden van Atjih naar de Oostkust af, maar deze behooren niet meer tot het rijk van Atjih. Zij vormen met het gebied dat zij met hunne takken besproeijen, eene reeks van kleine Maleische staatjes, die langen tijd in een dubbelzinnigen toestand verkeerd hebben, daar zij, schoon geacht tot het rijk van Siak te behooren, vaak met Atjih heulden, totdat zij, ten gevolge der vestiging van het Nederlandsch gezag in Siak, deels vrijwillig in 1862, deels door eene militaire expeditie genoodzaakt in 1865, de suprematie van onzen vazal den Sultan van Siak en van het Nederlandsch Gouvernement erkenden. De Tamiang, schoon zij haren naam aan het noordelijkste dezer staatjes geeft, is slechts eene onbeduidende kustrivier; de Pasitan maakt de noordelijke grens uit van het rijkje Langkat, dat verder door de Batang Boebon of rivier van Langkat doorstroomd wordt. De Batang Baloe Tjina ontspringt op den G. Batoe Gapit en stort zich met een wijden mond in zee. Het gebied langs dezen stroom wordt tot het volgend rijkje gerekend. De Batang Dèli, wier gebied wederom een gelijknamig rijkje vormt, dat zich ook eene soort van suprematie over Langkat en Tamiang toeschrijft, ontspringt veel verder zuidwaarts, heeft een noord-oostwaartschen loop, neemt onderscheidene zijriviertjes op, is voor vrij groote vaartuigen bevaarbaar en staat nabij den mond met de B. Baloe Tjina in verband. Nu volgen de rivieren van Serdang, Batoe Bara, Asahan, Ledong en Kwaloe (bij Junghuhn Hoealoe), allen met gelijknamige rijkjes, doch deze ontspringen niet meer in het gebergte van Atjih, maar in zijne zuidelijke voortzetting in de bergen der Batak-landen. De Batang Serdang draagt, naar een dieper binnen 's lands gelegen landschap met gelijknamige kampong, ook den naam van Batang Bedagi [1]).

Alvorens deze topographische schets voort te zetten, moet ik hier eenige opmerkingen inlasschen omtrent de grenzen der Batak-landen en eenige wenken geven tot verbetering der bestaande kaarten, die hier allen in hooge mate foutief zijn. Zonder deze voorafgaande opmerkingen zou het onmogelijk zijn, met de kaart in de hand, de volgende topographische détails te begrijpen.

Het Atjinesche rijk strekt zich langs de

---

[1]) In de regeringsverslagen over 1858, bl. 1, en 1862, bl. 18, waar de onderhoorigheden van Siak worden opgenoemd, wordt Baloe Tjina niet vermeld, waarschijnlijk als onder Dèli begrepen. Daarentegen worden daar als onderhoorigheden van Serdang, behalve Bedagi nog Pertjoet, Danai, Pebaoengan (of Pebangoengan) en Padang genoemd. Dèli maakt aanspraak op de suprematie over Serdang en zijne onderhoorigheden, Langkat en Tamiang; Asahan op die over Batoebara, Ledong en Kwaloe. Siak eigende zich tijdens onze vestiging aldaar de suprematie toe over al de genoemde staatjes, terwijl te gelijker tijd de geheele kust van Batoe Bara tot Tamiang meer of min onder den invloed van Atjih stond. Ziedaar een voorbeeld van de strijdige aanspraken en verwarringen uit het Maleische leenstelsel geboren.

Westkust uit tot O. Petikalla, tusschen Poeloe Samak en Singkel op 2° 22′ N. Br., en geheel ten onregte worden dus op de meeste kaarten Teroemon en Poeloe Samak als in de afdeeling Singkel van de Nederlandsche residentie Tapanoeli begrepen, voorgesteld. Zij vormen, gelijk vroeger ook Singkel zelf, meer of min onafhankelijke en onderling verbonden staatjes onder de suprematie van den Sultan van Atjih; maar bij de verovering van Singkel in 1840 door den Generaal Michiels werd het Nederlandsch gezag niet tot Poeloe Samak en Teroemon uitgebreid [1]).

Ook wat de oostelijke grenzen betreft is de afdeeling Singkel op onze kaarten veel te ruim genomen; alleen die in den *Atlas van Nederlandsch Indië* van Melvill van Carnbée en Versteeg heeft zich teregt van de aanwijzing dier grenzen onthouden, daar, zoo als von Rosenberg opmerkt, eene vaste grensscheiding met de oostelijk liggende landen ontbreekt. De afdeeling bestaat alleen uit Singkel en Ommelanden en de Banjak-eilanden, en strekt zich landwaarts niet verder uit dan tot de plaats waar de Simpang Kiri en Simpang Kanan, de beide boventakken der rivier, zich, ongeveer drie mijlen boven de hoofdplaats, vereenigen. Derhalve wordt Singkel ten Oosten door de landen langs de Simpang Kiri en de Simpang Kanan begrensd. De staatjes langs de Simpang Kiri, den noordelijksten tak, zijn nog zeer gebrekkig bekend; de magtigste *Radja* is die van Binanga. Bij de bevolking van den benedenloop drijft, volgens von Rosenberg, het Atjinesche element boven; meer opwaarts heeft men Bataks. De landen aan de Simpang Kanan worden nader onderscheiden in de staatjes Simpang Kanan, Simpang Sinoendang en Simpang Soelambi, alle drie met Mohammedaansche, en in Pak-Pak met Bataksche bevolking. De drie eerstgenoemde worden geacht deel uit te maken van het Atjinesche, of liever van het Teroemonsche rijk, maar staan onder eigene Hoofden, die voor eenige jaren een verbond van vriendschap met het Nederlandsch Gouvernement gesloten hebben. Pak-Pak ligt ten Oosten van genoemde landschappen, maar zijne bevolking behoort nog tot de Daïri's of westelijke Bataks, die zich door een eigen dialekt van de verder oostwaarts wonende of Toba's onderscheiden. De Daïri's sluiten Singkel en Ommelanden ook nog ten Zuiden der Simpang Kanan-landen in, zoodat voor die afdeeling slechts eene smalle strook langs de kust overblijft, die zich zuidwaarts uitstrekt tot O. Simanok-manok, een weinig benoorden Tapoes, op 2° 5′ N. Br., en daar aan de afdeeling Baros grenst.

De onafhankelijke Batak-landen (dus genoemd in tegenstelling met de aan het Nederlandsch gezag onderworpen en bij de residentie Tapanoeli ingelijfde Bataksche distrikten) hebben dus de Maleische landen aan het lager deel der Simpang Kiri en Simpang Kanan, vervolgens nog een deel der afdeeling Singkel en dan Baros en de verdere onderhoorigheden van de residentie Tapanoeli tot westelijke grens.

Hoe ver nu de Bataks noordwaarts tusschen de Atjinesche havens aan de Westkust en de bovengenoemde Maleische staatjes aan de Oostkust zich uitstrekken, is moeijelijk te bepalen, en nog moeijelijker in hoe verre zij daar inderdaad onafhankelijk kunnen genoemd worden. Zeker is het dat zij zich tot in de binnenlanden van Dèli over het hooge gebergte uitstrekken, maar even zeker dat zij daar grootendeels, tot zekere hoogte, de soevereiniteit der Maleische Vorstjes erkennen [1]).

Wij hebben gezien dat tot aan de Batang Kwaloe de mondingen der rivieren aan de Oostkust van Sumatra door Maleische koloniën bezet zijn, en dus de Bataks zich daar nergens tot aan het strand uitstrekken. Verder zuidwaarts schijnt tot aan de rivier van Koeboe ook aan de stranden de bevolking meer gemengd te zijn, met dien verstande echter dat ook daar eenige Maleische nederzettingen met eigene Hoofden gevonden worden. Dit is het geval met Bila en Panei, twee staatjes onder Maleische Soetans, onder het oppergezag van Siak, die gelegen zijn aan den uitloop der uitgestrekte rivieren van Bila en Panei, die uit het hart der Batak-landen komen, en zich ten laatste bij T. Bangsi in eene zeer wijde monding vereenigen. Ook hier vind ik een paar onnaauwkeurigheden onzer kaarten te verbeteren. Op de meeste wordt de rivier van Panei ook B. Boeroemon of zelfs alleen B. Boe-

[1]) Vgl. von Rosenberg, *Geographische en ethnographische beschrijving van het distrikt Singkel*, in het *Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. III, bl. 397. Poeloe Samak is daar tot Boelalama en elders in hetzelfde stuk tot Baloesama verbasterd. Ik heb dien naam ook Boeloe Sama, Boelon Sama en Batoe Sama geschreven gezien. Doorgaans wordt Poeloe Samak onder Teroemon begrepen. Hoe weinig regt men heeft dat gebied als een deel van Nederlandsch Indië aan te merken, blijkt daaruit, dat in het regeringsverslag over 1860, bl. 10, gezegd wordt: „Eene onmiddellijke aanraking met Atjih en Te„roemon werd zoo veel mogelijk vermeden."

[1]) Zie over hen Netscher, in het *Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. XIV, bl. 344 en 348.

roemon genoemd; dit is onjuist, want de Boeroemon is slechts een boventak van de Panei, die zich een weinig beneden Pertibi met haar vereenigt [1]). Op die kaarten, die de rivier van Panei alleen onder den naam van Boeroemon kennen, is dan ten onregte de Panei, als een zeer klein kustriviertje, een weinig meer zuidwaarts afzonderlijk geteekend [2]).

Reeds in 1838 werd, als een gevolg der oorlogen met de Padries, het Nederlandsch gezag langs de rivieren van Boeroemon en Panei tot aan de landschappen Bila en Panei aan de Oostkust uitgebreid. Wij vestigden hier aanvankelijk een militairen post te Kota-Pinang aan de Panei-rivier, ongeveer op de helft van haren loop gelegen. Later werd eene benting in Bila opgeworpen, op den uitersten landtong der vlakte, die door de zamenvloeijende rivieren van Bila en Panei wordt ingesloten, juist op het punt harer vereeniging gelegen. Te midden van onbewoonde wildernissen en moerassen en op een afstand van verscheiden dagreizen van den naasten militairen post, werden daar 75 Ambonesche en eenige weinige Europesche soldaten in bezetting gelegd. Ten gevolge dezer uitbreiding werd destijds eene nieuwe afdeeling aan de onder Nederlandsch gezag staande Batak-landen toegevoegd, die den naam droeg van Pertibi en uit de distrikten Tamboesei, Boeroemon, Padang-Lawas, Dolok, Panei en Bila bestond. Ofschoon nu al deze landen weder verlaten werden, toen in 1841 tot de ontruiming aller posten op de Oostkust noordwaarts van Djambi besloten werd, is echter, door de tijdelijke bezetting, het zuidelijk deel der onafhankelijke Batak-landen eenigzins beter dan het meer noordwaarts gelegene bekend geworden.

De zuidelijke grens der onafhankelijke Batak-landen wordt in het algemeen gevormd door de Batang Koeboe, eene aanzienlijke rivier die op die van Panei volgt, en aan wier mond weder eene gelijknamige Maleische kampong gelegen is, die door een Siaksch hoofd wordt bestuurd. Deze rivier is, op het voorbeeld van Junghuhn, op de gewone kaarten met de Rokan Kanan of den noordelijken bovenarm der Rokan-rivier verward en heeft waarschijnlijk een veel korteren, in allen gevalle een geheel anderen loop dan haar op die kaarten wordt toegeschreven.

Wij keeren thans terug tot onze topographische schets. Ik sprak reeds van de westelijke en oostelijke Bataks, de Daïri's en Toba's. Het schijnt dat deze namen inderdaad slechts de betrekkelijke ligging aanduiden, en dus op andere personen worden toegepast, naarmate van het standpunt van den spreker; doch het is thans algemeen gebruikelijk de Bataks in het stroomgebied der rivier van Singkel en der rivier van Baros of B. Batoe Grigi Daïri's te noemen, Toba's daarentegen hen die verder oostwaarts wonen in de weinig bekende landen om het groote meer, dat bij de kustbewoners Eik (of Aèk) Daho, d. i. het verre water, maar bij ons het meer van Toba heet, en in het ten Zuiden daaraan grenzende plateau, dat sedert Junghuhn het plateau van Toba wordt geheeten. Aan het meer liggen een aantal dorpen, waaronder Bakara, welks vorst nog een schaduw is van de vroegere Bataksche monarchen. Het meer wordt op eene lengte van 4 of 5 uren en eene breedte van ongeveer 1 uur geschat, en ligt ten minste 4000 voet boven den zeespiegel. Alle wouden zijn hier uitgeroeid en de omtrek is geheel met rijstvelden bedekt. Von Rosenberg noemt het meer Eik Silalahé en ontkent dat het zich ontlast door een zijtak der Simpang Kanan, of den zuidelijken arm der rivier van Singkel, zoo als door sommigen beweerd is. Op een MS. kaartje, waarvan mij de herkomst onbekend is, ontlast het zich aan het Noordwest-einde door een aanzienlijke rivier, die zich beneden Binanga, bij Kota Baroe, met de Simpang Kiri vereenigt.

Het volkrijke plateau van Toba ligt volgens Junghuhn 3,740 voet boven den zeespiegel, en wordt ten Zuiden begrensd door den Dolok (d. i. berg) Dsaoet, een stompen vulkanischen kegel van wijden omvang, die zich met zeer zachte hellingen tot een hoogte van ongeveer 5,000 voet verheft. Ten Oosten van het plateau van Toba ligt dat van Opper-Bila, van het vorige afgezonderd door de ketens van Sitatoewan en Gadja-Gadja, ten Noorden door de bergketen van Bila van het land aan de B. Kwaloe of Tanah Kwaloe gescheiden, en ten Zuiden door de geheel met bergen bedekte distrikten Silantom, Hoeroeng (met een gelijknamige rivier, een tak der B. Bila) en Rampeh begrensd. In dit plateau liggen de bronnen en boventakken der B. Bila, welke vervolgens in Beneden-Bila komt door een smalle kloof die, aan de Oostzijde van het plateau, de digt tot elkander

[1]) Zie Willer, in het *Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. VIII, Dl. II, bl. 254.

[2]) Deze tweede misslag is een gevolg der onduidelijkheid van een kaartje in Anderson's *Mission to the eastcoast of Sumatra;* de tekst bevestigt op bl. 329 mijne voorstelling.

naderende ketens van Bila en van Rampeh (de Dolok Batoe Goring) vanéén scheidt. Het gebergte, dat hier nog vrij digt tot de Oostkust nadert, wijkt zuidwaarts van Rampeh aanmerkelijk terug, zoodat hier die breede zoom van vlak land en moerassen aanvangt, waardoor zich de zuidwaarts steeds in lengte en omvang van gebied toenemende rivieren der Oostkust kronkelen.

De rivier van Singkel is eene der aanzienlijkste van de Westkust en wordt door de inlanders B. Ajer Besar genoemd. De Simpang Kiri komt uit het Noorden uit de Atjinesche bergen, de Simpang Kanan, door de zamenvloeijing der Simpang Sinoendang en Simpang Soelambi gevormd, uit de Bataksche bergen ten Oosten. Beide Simpangs kunnen 5 à 6 dagen worden opgevaren, en na hunne vereeniging is de rivier zelfs voor groote vaartuigen bevaarbaar. Zij stort zich met twee hoofdmonden, de Koewala Atjih en de Koewala Baroe, in zee. De Ommelanden van Singkel die zij doorstroomt, vormen eene groote alluviale en gedeeltelijk moerassige vlakte, eene der uitgestrektste die op de Westkust gevonden worden.

Ten Westen van het plateau van Tobah en van het naar den boven beschreven berg genoemde distrikt Dolok Dsaoet, loopen twee parallelle ketens, die het stroomdal vormen van de Batang Toroe (Tarroe), eene rivier die van de oostelijke grensgebergten van het plateau van Toba komt, en dit in westelijke rigting doorsnijdt, voordat zij, zich zuidwaarts ombuigende, in het gemelde dal komt, dat de distrikten Silindong en Sigopoelan uitmaakt. De keten ten Westen van het dal rijst het hoogst in den Dolok Mertimbang, waarschijnlijk een ouden vulkaan, een weinig noordelijker dan de D Dsaoet gelegen, en op eene hoogte van 5,000 voet geschat. Zuidwestwaarts van den Mertimbang en ten Westen van het dal der B. Toroe strekken zich drie of meer parallelle ketens uit, die te zamen het met ondoordringbare bosschen bedekte hoogland van Tapanoeli uitmaken, de baai van Tapanoeli ten Noorden omsluiten, en de vlakte van Loemoet, ten Zuiden dezer baai, van de zuidwaartsche voortzetting van het stroomdal der Batang Toroe scheiden. Eene met de Tapanoeliketens zamenhangende heuvelenrij gaat westwaarts, bezuiden de vlakte van Loemoet om, en scheidt deze van de veel uitgestrektere golvende vlakte van Singkoenar, die zich tot O. Taboejong langs de Westkust uitstrekt. Door deze vlakte, en wel door het distrikt dat den naam van Toba-Toba of Klein Toba draagt, stroomt de Batang Toroe, na zich om de heuvelen van Loemoet westwaarts te hebben omgebogen, als een aanzienlijke stroom in zee. Een weinig verder zuidwaarts wordt de vlakte van Singkoenar door de onaanzienlijke rivier van dien naam, vervolgens door de van het Zuid-oosten komende Batang Gadis of Singkoeang, die op de Westkust de grens der Bataks aanwijst, en eindelijk aan haar zuidelijk einde door de rivier Taboejong besproeid.

Ten Zuiden van Dolok Dsaoet en Silantom vormt het centraal-gebergte het plateau van Sipirok, waarvan de rivier van dien naam afstroomt, die zich in Sigopoelan met de Batang Toroe vereenigt. Ten Oosten van Silantom en Sipirok ligt een tot omstreeks 4,000 voet rijzend en naar de Oostzijde zacht uitloopend gebergte, dat eenvoudig Dolok genoemd wordt, en daaraan grenst het vlakke en moerassige stroomgebied der rivier van Panei, waarvan het bovendeel tot aan de kampong Sikoeristak, waarin de Panei met de Tjirimamboe zamenvloeit, den naam draagt van Padang Lawas. Dit distrikt is een dorre, onvruchtbare vlakte, door moerassen en ravijnen doorsneden, en blootgesteld aan verzengende stormen. De zuidelijke tak der Panei-rivier daarentegen, de Batang Boeroemon, doorstroomt een gelijknamig terrein, waarin heuvelen, vlakten en bosschen elkander afwisselen en dat zich door groote vruchtbaarheid en rijstbouw op sawahs onderscheidt. Van het gebied dat de Panei van Sikoeristak tot aan zee doorstroomt, is nagenoeg niets bekend dan de rivieroevers. Men weet slechts dat het vlak en moerassig is, met een heet en vochtig klimaat, en aan de zeezijde met ondoordringbare *nibong*-bosschen bedekt [1]).

Aan het zuidwestelijk uiteinde van het plateau van Sipirok verheft zich de Dolok Siboelaboali, een 4,000 voet hooge vulkaan, uit wiens oostelijke helling uit twee solfatara's sterke zwaveldampen oprijzen. Door een bergrug, die ongeveer 3,000 voet bereikt, is hij verbonden met een tweeden vulkaan, den Dolok Loeboe Raja, waartegen de Batang Toroe stuit, als zij hare wending westwaarts maakt. Deze berg ligt in Opper-Angkola, is 5,850 voet hoog, aan het benedendeel zijner hellingen bebouwd, maar verder tot aan den top met zware wouden bedekt.

---

[1]) Dit gedeelte heet bij Junghuhn verkeerdelijk Boeroemon; het is het landschap Panei van Willer, *Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. VIII, Dl. II, bl. 231 en 254, en daartoe behoort het aan Siak cijnspligtige Panei aan den mond der rivier, dat boven vermeld werd.

Wij hebben hier het zuidelijk grenspunt der eigenlijke Batak-landen bereikt, een merkwaardig punt, dewijl het zeer ingewikkeld berg- en rivierstelsel van Sumatra's noordelijk deel hier door eene terrein-formatie van zeldzame regelmatigheid wordt vervangen. Van den Loeboe Raja af bestaat het centraalgebergte uit slechts twee parallelle ketens, nergens hooger dan 3000 voet, die een dal insluiten dat volmaakt de rigting van den lengte-as van Sumatra volgt, wanneer wij daarvoor de regte lijn van het hoofd van Atjih tot Tandjong Kamantara aannemen. De breedte van dit dal, dat de landschappen Beneden-Angkola, Mandaïling, Rau, Loender en Loeboe Sikaping bevat, wisselt af van 8 tot 15 geographische minuten; de lengte bedraagt ruim 36 uren tot op het punt waar, langs den noordelijken oever der Batang Alahan Pandjang of rivier van Bondjol, eene lage dwarsketen de beide parallelle ketens van het centraal-gebergte verbindt. Van den Loeboe Raja kon JUNGHUHN dit gansche uitgestrekte dal en zelfs, over gemelden lagen bergrug heen, de vallei van Bondjol overzien, zoodat eerst de ruim 40 uren ver verwijderde kruin van den Merapi zijn gezigteinder bepaalde. In dit dal vormen zich twee aanzienlijke rivieren. De zuidoostwaarts stroomende Batang Angkola vereenigt zich met de in Mandaïling gevormde en de noordwestwaartsche rigting volgende Batang Gadis of Singkoeang juist ter plaatse waar deze, op 1° N. Br.. door eene kloof het dal verlaat, om verder, zoo als reeds gezegd is, door de vlakte van Singkoenar westwaarts naar zee te spoeden. De Soempoer komt van het zuidelijk grensgebergte der vallei, welker rigting zij volgt totdat zij zich in de nabijheid van Rau vereenigt met de uit het Noorden komende Sabin Ajer, om zich dan onmiddellijk oostwaarts te wenden, door eene kloof ten Noorden van den Goenoeng Seligi (hoog 4,500 voet) de vallei te verlaten, en, na het landschap Mapat Toenggoel doorsneden en zich met eenige kleinere riviertjes vereenigd te hebben, den naam van Rokan Kiri aan te nemen. In de oostelijke keten verdient de Goenoeng Maleh (of Malea), tegenover de kloof waardoor de Gadis de vallei verlaat, onze opmerking. Hij is misschien een vulkaan en 3,800 voet hoog. De westelijke keten heeft, wat verder zuidwaarts, een vulkaan in den Seret Berapi (op sommige kaarten Merapi genoemd, maar niet met den bekenden Merapi in de Padangsche bovenlanden te verwarren). Deze berg is 5,500 voet hoog en doorboord door een krater aan welks randen zwavel gevonden wordt. Naast den Seret Berapi verrijst de slechts weinig lagere Sidoedoek (Sikadoedoek). Een andere aanzienlijke berg in de westelijke keten is de G. Kalaboe, 4,900 voet hoog, en gelegen tegenover de kloof waardoor de Soempoer de vallei verlaat.

Op den G. Maleh liggen de bronnen van de Rokan Kanan, den noordelijken bovenarm der Rokan-rivier. Zij vormen eerst de breede B. Sossak, waaraan Daloe-Daloe, de bekende sterkte van Toewankoe Tamboesei, die in 1838 door onze wapenen veroverd werd, gelegen is, en de B. Loeboe of Lobo, die zich vervolgens onder den naam van Rokan Kanan vereenigen. Het gebied der B. Sossak en B. Loeboe vormt het landschap Tamboesei, dat gedeeltelijk vlak en moerassig, maar grootendeels golvend, boschrijk en vruchtbaar is. Het ontstaan der Rokan Kiri is boven beschreven. Na hunne vereeniging vormen de Rokan Kanan en Rokan Kiri de groote Rokan-rivier, die de moerassige en onbewoonbare vlakten der Oostkust in noordwaartsche rigting doorsnijdt, en zich door twee monden, waarvan de westelijke den naam van Rokan behoudt en de kleinere, met de Rokan schier parallel loopende B. Bangka opneemt, de oostelijke den naam van Tanah Poetih ontvangt, en beiden te zamen het groote delta-eiland vormen, waarvan reeds vroeger bij de beschrijving der Oostkust is gewaagd. Aan de mondingen dezer rivieren liggen de Maleische vestigingen Bangka en Tanah Poetih, die, even als die aan den mond der B. Koeboe, door Siaksche hoofden bestuurd worden [1]).

De volgende groote rivier op de Oostkust is de rivier van Siak of B. Tapoeng. Ook deze rivier ontstaat uit de zamenvloeijing van twee hoofdtakken, de Tapoeng Kiri en Tapoeng Kanan, die beiden ontspringen op den Boekit Gedang, zoo als de oostelijke keten ten Zuiden van den G. Seligi genoemd wordt. Aan deze boventakken vindt men de landschappen IV

---

[1]) De kaarten van MELVILL VAN CARNBÉE, PIJNAPPEL en andere maken de Sossak tot een boventak der B. Koeboe, en de Loeboe tot een boventak der B. Bangka, eene vergissing waartoe, zoo als reeds boven werd aangeduid, de kaart van JUNGHUHN aanleiding geeft. De voorstelling der door mij gevolgde kaarten van BEIJERINCK en LANGE wordt bevestigd door WILLER, in het *Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. VIII, Dl. II, bl. 254. DE HOLLANDER, *Land- en Volkenk.*, Dl. I, bl. 617, stemt hiermede overeen, maar had dan ook niet op de volgende blz. moeten zeggen dat de bronnen der B. Koeboe op den G. Maleh liggen.

Kota's, Tapoeng en V Kota's, in welk laatste zij zich vereenigen. Verder op zijn slechts de oevers hier en daar bewoond. De belangrijkste plaats is Pakan Baroe, tot waar de rivier voor groote praauwen bevaarbaar is. Beneden deze plaats neemt zij aan den linkeroever de Mandau op, die uit een noordelijk gelegen meer, Danau Tasik, ontspringt. Nog lager, op 40 à 45 palen van zee, ligt de hoofdplaats Siak Sri Indrapoera. Op vier palen van de monding ligt in de rivier het eiland Gombong, waar eenmaal de O. I. Compagnie eene factorij had, die door de Siakkers is uitgemoord. Aan hare monding is de rivier een halven paal breed. Zij ontlast zich in de Brouwers-straat, aan welke, tegenover den Nederlandschen post op het eiland Bangkalis, het door de troeboek-visscherij bekende Boekit Batoe aan een gelijknamig riviertje ligt. Schier de geheele uitgestrekte kuststreek van Tanah Poetih tot Boekit Batoe is tot diep landwaarts in een onbewoonbaar moeras.

Van de westelijke keten van het centraal-gebergte, dat hier ver genoeg van de kust terug wijkt om nog een breeden zoom lands aan de Westzijde vrij te laten, loopen echter zijtakken naar de Westkust, die de vlakten langs het strand beperken en splitsen. Van de vlakte van Singkoenar is boven gesproken. Ten Zuiden der B. Taboejong die haar begrenst, tusschen deze en de rivier van Natal (B. Lingabaja), die op den Seret Berapi ontspringt, ligt de G. Sidoardoar, die op een hoogte van 4,500 voet geschat wordt, en door een bergrug met den Seret Berapi verbonden is. Ten Zuiden der rivier van Natal is weder een vlakte, door de rivier Bataban doorsneden, de vlakte van Ajer Bangies, die echter langs de kust door heuvelenrijen, geheel van het centrale stelsel afgezonderd, doorsneden wordt. Oostwaarts is die vlakte begrensd door den G. Malintang in Klein Mandaïling, een bergtop die op 5,000 voet geschat wordt, en met het centraal-gebergte zamenhangt, dat ook hier zijne takken westwaarts uitzendt.

De kustvlakte verruimt zich weder bij Pasaman, waar zij door de B. Pasaman doorsneden wordt, totdat ten Zuiden dier rivier de vervaarlijke massa van den Goenoeng Pasaman, dien de Europeanen Ophir noemen, door een zijtak met het centraal-gebergte verbonden, tot dicht aan de kust vooruitdringt. Deze berg ligt ongeveer op gelijke breedte met de dwarsketen, die de vallei van Mandaïling en Rau van die der B. Alahan Pandjang of van Bondjol scheidt, Het is een regelmatige kegel, die op 9,000 voet geschat wordt, en wiens top door een uitgebluschten krater doorboord is. Vroeger heeft men dezen berg eene veel grootere hoogte toegeschreven, en hem geheel ten onregte voor den hoogsten berg van Sumatra gehouden. Dit verklaart zich daaruit dat hij schier van alle kanten vrij uit de vlakte oprijst en daarmede eene verbazende tegenstelling vormt, en dat ook het op grooten afstand gezien centraal-gebergte ten Zuiden van de zijketen des Ophirs tot zulk eene laagte daalt, dat het zich schier als geheel afgebroken vertoont.

Ten Zuiden van het uitgestrekte lengtedal dat door het dwarsdal van Bondjol begrensd wordt, vertoont het centraal-gebergte weder een zeer ingewikkeld stelsel van bergruggen en vulkaankegels, van lengte- en dwarsdalen, van plateau's en bergmeren, waarvan het uiterst moeijelijk is eene aanschouwelijke voorstelling te geven. Wij zijn hier genaderd tot de zoogenaamde Padangsche bovenlanden, die met meer juistheid bovenlanden van Kampar en Indragiri zouden heeten, daar naar de zijde van Padang of de Westzijde de bergen doorgaans steil afdalen en slechts enkele kloven den toegang tot het bergland openen, terwijl daarentegen het gebergte naar de Oostzijde zacht afhelt en door ruime openingen de wateren doorlaat, waardoor de magtige rivieren van Kampar en Indragiri gevoed worden. De eenige aanzienlijke rivier die hier uit het gebergte naar de Westkust afstroomt is de B. Masang, die de strandvlakte slechts een weinig ten Zuiden van den Ophir doorsnijdt en bij Katiagam in zee valt. Zij ontspringt op den berg Singalang in het Zuiden van Agam, doorsnijdt het dus genoemde hooge dal in noordwestwaartsche rigting, baant zich vervolgens een weg door de enge kloof die de VII Loerah's van Matoea en de VIII Kota's scheidt, neemt vervolgens de vischrijke B. Alahan Pandjang op, die het dwarsdal van Bondjol, dat wij reeds boven als grenzend aan het groote lengtedal van de B. Gadis en B. Soempoer leerden kennen, in zijne geheele lengte van het Noorden naar het Zuiden doorsnijdt, en verlaat onmiddellijk daarop met westwaartsche rigting het gebergte, juist waar zich dit, zoo als wij zoo even opmerkten, schier als afgebroken vertoont, en inderdaad meer dan op eenig ander punt naar de Westzijde geopend is. Een linkerarm, die zich in de vlakte van de Masang afzondert, stort zich wat meer zuidwaarts bij O. Masang in zee.

Op de B. Masang volgt op de Westkust

de B. Antokan, waardoor zich het meer der X Kota's of de Danau Manindjoe ontlast, en die zich ten Noorden van Tikoe in zee stort. Langs deze rivier en door de kloof die zij vormt in den bergrug, die het meer omgeeft, en verder om de Noordzijde van het meer over Malintang en Manindjoe, ligt de gedeeltelijk zeer moeijelijke weg van Loeboe Boesoeng naar Matoea, de noordelijkste der drie waardoor de benedenlanden met de bovenlanden gemeenschap hebben. Van Tikoe tot nabij Priaman reiken de uitloopers van het gebergte tot aan het strand, zoodat zich een steile rotswand onmiddellijk uit zee opheft, doch zuidwaarts van Priaman tot aan de hoofdplaats Padang is de kuststreek weder vlak. De rivieren zijn hier echter onbeduidend; alleen de Aneh, die ongeveer in het midden tusschen Priaman en Padang in zee valt, verdient eene opzettelijke vermelding. Zij ontstaat in Agam bij Kota Baroe, op eene hoogte van 3,400 voet, uit eenige plassen, en vloeit tusschen den G. Singalang en den G. Merapi door, een bed vormende, dat op sommige punten wel honderd voet diep is. Vervolgens wendt zij zich om den Singalang westwaarts, en daalt door eene enge kloof, tusschen de hellingen van den Singalang ten Noorden en van den Ambatjang ten Zuiden, van het plateau van Padang Pandjang naar de ongeveer 1,400 voet lagere vlakte van Kajoe Tanam af, om verder de strandvlakte te doorsnijden en zich bij Aneh, ten Zuiden van Oelakan, in zee te storten. De tweede weg die uit de beneden- naar de bovenlanden voert, lag vroeger over den Ambatjang ter linkerzijde van de Aneh. Welke moeijelijkheden hij opleverde ondervond de luitenant-kolonel Raaff, toen hij in Januarij 1822 langs dezen weg de eerste expeditie tegen de Padries aanvoerde. Maar in 1833 werd, op last van den Commissaris-Generaal van den Bosch, een gemakkelijkere weg door de kloof der Aneh aangelegd, waardoor de gemeenschap tusschen boven- en benedenlanden aanmerkelijk werd verbeterd. Deze weg is even merkwaardig als een zege van de kunst over de natuur, als om de schoone tooneelen die hij aanbiedt. Langs het ravijn in de rots uitgehouwen, is hij aan de andere zijde door een steilen rotswand begrensd. Tusschen de rotsblokken door, die aan den ravijnkant zijn blijven staan, ziet men in een ijzingwekkende diepte, waardoor de Aneh zich schuimende en bruischende een weg baant, en over haar bed heen op een steil gebergte, met zwaar geboomte begroeid, waarin groote troepen apen zich ophouden. De weg daalt over een afstand van 6 palen van het 2000 voet hooge plateau van Padang-Pandjang naar de 600 voet hooge vlakte van Kajoe Tanam af. Om de helling te verminderen, gaat hij *en zigzag* naar beneden, óf de kronkelingen van de Aneh volgende, óf, waar het noodig is, door middel van bruggen den linkeroever met den regter- of omgekeerd verwisselende. Iedere bogt levert een nieuw verrassend schouwspel, een trotsch natuurtooneel op. De zware regens die in het gebergte vallen, spoelen de grint gedurig van de hellingen af, en maken daardoor het onderhoud even kostbaar als moeijelijk, waarom de bevolking der bovenlanden duizend gulden in de maand voor het onderhoud moet opbrengen, waarin door een honderdtal arbeiders voorzien wordt. Al de koffij der bovenlanden gaat langs dezen weg naar Priaman, zoodat hij dagelijks door meer dan honderd karren op en af wordt bereden.

De derde weg die naar de bovenlanden voert, gaat van Padang naar Solok, de hoofdplaats der XIII Kota's, en volgt grootendeels het bed van een riviertje, dat in genoemd distrikt ontspringt en bij Nangalo, een weinig ten Noorden van Padang, in zee valt. Ook deze weg loopt gedeeltelijk door moeijelijke bergpassen.

Ten Zuiden van Padang ontmoet men verder geene rivieren van eenig aanbelang voordat men komt aan de rivier van Indrapoera, in het zuidelijk deel der residentie Padang, waar zij aan Benkoelen grenst. Ook nadert bezuiden Padang het gebergte weder digt tot het strand en laat slechts een smallen kustzoom vrij. Vooral op de hoogte der baai van Tjingko rijzen de bergen, door een zeer smallen rand van zee gescheiden, dadelijk tot een vervaarlijke hoogte en hebben een woest en trotsch karakter. Onder de eilandjes in de baai zelve rijzen een drietal als zonderling gevormde rotspilaren omhoog, terwijl een vierde dergelijke pijler, van basalt gevormd, als een reusachtige, vierkante en van boven geknotte toren geheel op zich zelf op het strand staat. Achter deze fantastische rotspilaren stijgen de bergketens als de banken van een theater omhoog. De voorste keten wordt van diepe dwarsdalen doorsneden, wier gansche helling met ondoordringbaar bosch bedekt is. Daarachter ziet men zich een tweede en derde verheffen, terwijl de bovenrand met talrijke kleine toppen is uitgetand.

Bij Ajer Adji, op de grens van het regentschap Indrapoera, valt een gelijknamig riviertje

in zee, dat van de bergen van Soengei Pago komt, en kort daarop ondergaat, bij den hoek van Indrapoera, de strandvlakte eene aanzienlijke verbreeding, door wijking minder van het gebergte dan van de zee. Hierdoor vinden de wateren die van het gebergte afstroomen, gelegenheid om zich te verzamelen en eene rivier te vormen, die met hare takken een belangrijk stroomgebied beslaat. De rivier van Indrapoera zelve ontstaat uit de zamenvloeijing van verschillende beken, die aan den piek van Indrapoera ontspringen, en volgt een zuidwestwaartsche rigting, totdat zij, niet ver van de kust, de Soengei Tapan of Silaoet ontmoet, eene vrij breede rivier, die uit het Zuiden van het regentschap komende en de noordwestwaartsche rigting van het strand volgende, al de wateren opneemt die van de hellingen der bergen, van den G. Raja tot nabij den piek van Indrapoera, afvloeijen. Na de vereeniging met de Soengei Indrapoera blijft de rigting noord-westwaarts tot aan den mond, zoodat strikt genomen de S. Silaoet eerder als de hoofdrivier te beschouwen is. De kuststreek is hier op vele plaatsen moerassig en onbewoonbaar.

Nadat wij gezien hebben hoe het gebergte zich naar de westzijde afsluit, willen wij thans een blik op het bergland zelf werpen. Hier treft ons, als wij het oog op de kaart slaan, dat het, op de breedte van Tikoe, midden door wordt gesneden door een dwarsliggende keten, door drie elkander van het Westen naar het Oosten opvolgende en onderling verbonden vulkanen gevormd. Het naast aan het strand ligt de reeds vermelde Singalang, hoog 9,040 (volgens eene andere meting 9,510) voet, en doorboord door een krater, waarin een meer is gelegen. Een zadelvormige rug verbindt hem met den Merapi, hoog 8,980 (volgens eene andere meting 9,080) voet en van drie kraters voorzien, den werkzaamsten vulkaan van Sumatra, waarvan uitbarstingen in 1807, 1822, 1833 en 1845 bekend zijn, die echter, om eene uitdrukking van Dr. KORTHALS te bezigen, niet meer waren dan „kleine schaduwen der werkingen die dezen berg vroeger „moeten geschokt hebben.” De derde iets meer noordelijk liggende kegel is de G. Sagoe, die op slechts 4,600 voet wordt geschat en door het ruim 3,000 voet hooge gebergte van Tandjong Alam met den Merapi zamenhangt.

Aan den noordelijken voet van den Singalang en den Merapi breidt zich het uitgestrekte en 3,000 voet hooge vulkanische plateau van Agam uit. Aan de Westzijde van dit, door de vroeger beschreven B. Masang doorsneden plateau ligt het meer van Manindjoe, naar de landschappen VI Kota's aan zijne Noord- en IV Kota's aan zijne Zuidzijde ook wel het meer der X Kota's en niet zelden alleen Danau, d. i. het meer, genoemd. Het ligt 1,500 voet boven den zeespiegel en is omgeven door een 3,500 voet hoogen, boschrijken bergrug, ongetwijfeld het overblijfsel van een ingestorten vulkaan, en is dus als een katermeer te beschouwen. Het is langwerpig rond, ruim 37,000 Rijnlandsche voeten lang en 20,000 breed, en ontlast zich door de Batang Antokan, zoo als reeds vroeger vermeld is. Ten Noorden van de Danau Manindjoe vindt men die boven beschreven sterke verlaging en opening van het gebergte aan den ingang der vallei van Bondjol, waardoor de B Masang naar de Westzijde afvloeit. Ten O. is het plateau van Agam door een bergrug gescheiden van het dal der Sinamoe of Sinamang, een der hoofdtakken van de rivier van Indragiri, met welke zich echter de uit Agam komende B. Agam vereenigt, die zich door den pas van Padang Tero een doortogt heeft gebaand.

Terwijl de noordelijke en noord-oostelijke helling van den Merapi zich in het hooge plateau van Agam verliezen, daalt de zuid-oostelijke veel lager af in een dal, tusschen ter wederzijde oprijzende bergen ingesloten, dat zich weder geheel in de rigting van Sumatra's lengte-as, d. i. van het Noordwesten naar het Zuidoosten, over een lengte van ongeveer 20 uren uitstrekt, en, gelijk het bij een vulkaan aanvangt, zoo ook aan het andere einde door een vulkaan, den G. Salasi, wordt gesloten. In het noordelijke hoogere deel van dit dal liggen de VI Kota's aan het einde der kloof van de Aneh, de IV Kota's aan den voet van den G. Ambatjang (hoog bijna 3,000 voet), en vervolgens het distrikt Batipoe, dat bij Sipinang warme bronnen heeft. Ten Zuiden van Batipoe daalt het dal aanmerkelijk dieper en vormt een uitgestrekt meer, waarvan het niveau ruim 1,000 voet boven de zee ligt. Dit is het meer van Singkarah, ook wel het meer van Samawang genoemd. Het is ruim drie geographische mijlen lang en ruim één geographische mijl breed, en moet op sommige plaatsen eene zeer aanmerkelijke diepte hebben. Het wordt aan de Noordzijde gevoed door het riviertje Soempoer of Djelang, dat de vruchtbare velden van Batipoe besproeit, en aan de Zuidzijde door de rivier van Solok. De waterstand schijnt vroeger veel hooger geweest te zijn, doch aan de Oostzijde heeft zich een doorbraak gevormd,

in 1856 kunstmatig verwijd, waardoor het water zich thans voor een groot gedeelte ontlast. Dit is de rivier Ombilin, die, oostwaarts door Tanah Datar stroomend, eene der hoofdbronnen is van de rivier van Indragiri.

Rondom de zuidelijke helft van het meer liggen de XX Kota's, en vervolgens in het zuidoostelijk einde der vallei, tot tegen de hellingen van den G. Salasi, de vruchtbare velden der XIII Kota's. In dit laatste landschap is het dal breeder en de voet der bergen ter wederzijde zacht hellend en voor den aanleg van sawah's geschikt. De hoogere streken zijn met koffij beplant. De kruinen der bergen zijn naar de zeezijde met hooge bosschen bedekt, maar aan de Oostzijde grootendeels kaal. Doch dit oostelijk gebergte is rijk aan metalen en bergt vruchtbare valleijen in zijn schoot. Het dal wordt doorstroomd door een net van riviertjes, die van den G. Salasi en de bergen ten Oosten en Westen afdalen, en zich meest allen vereenigen in de Solok-rivier, die bij Soemani in het meer van Singkarah valt.

De G. Salasi zelf, ook Talang genoemd, is 7,000, volgens anderen 7,700 voet hoog, en heeft drie kraters, van welke één is uitgebluscht, één dikke zwaveldampen opwaarts zendt, en de derde met een kokend zwavelmeer gevuld is. In October 1833 werden zware rookzuilen en gloeijende steenen uit den berg geslingerd, en in April 1845 werden de bewoners van den omtrek door het opstijgen van buitengewoon sterke, zwarte rookzuilen uit zijn krater verontrust. Ten Zuidoosten van dezen berg liggen de meren Danau Talang en Danau di Bawah, welk laatste zich door een riviertje in de B. Solok ontlast. Een derde meer, de Danau di Atas, ten Zuiden van het laatstgemelde, ligt hooger, meer dan 4,000 voet boven de zee, en heeft zijne uitwatering zuidwaarts door de B. Goemani, die wij later als een der boventakken van de rivier van Djambi zullen leeren kennen.

Wij zullen namelijk van het nog overige zuidelijke deel en van al de meer oostwaarts gelegen deelen der Padangsche bovenlanden ons het best eene voorstelling vormen door hunne beschrijving met die der groote rivieren van Kampar, Indragiri en Djambi te verbinden, wier bronnen en bovenarmen in deze landschappen gelegen zijn. Beginnen wij met de rivier van Kampar, die op de Oostkust op de rivier van Siak volgt, wanneer wij de minder beduidende B. Wanrawa, die tegenover de Noordpunt van het eiland Rantau in de Brouwers-straat uitwatert, buiten aanmerking laten.

De linkerarm van de Kampar-rivier, die al dadelijk dezen naam draagt, ontspringt in het bergachtig landschap Mapat Toenggoel, ten Oosten van Loender, door de oostelijke hellingen van den Boekit Gedang gevormd. Vervolgens doorsnijdt hij, met westwaartschen loop, de weinig bekende noordoostelijke distrikten der Padangsche bovenlanden: Kampar di Oeloe (of VI Kota's, volgens de kaart van Beijerinck III Kota's) en Kampar di Tengah (of XII Kota's). Boven Alahan Tikoe, de hoofdplaats van laatstgenoemd landschap, neemt hij, bij Moeara Baka, de Baka op, die een deel der wateren afvoert van het aangrenzende hoogland van Kopoer nan sambilan, terwijl een ander deel de B. Mahi voedt, die zich beneden Alahan Tikoe, bij Moeara Mahi, mede met de Kampar vereenigt. De Mahi ontspringt ook op den Boekit Gedang, doch meer zuidwaarts, in het gedeelte dat de vallei van Bondjol aan de Oostzijde sluit en met zijne hellingen het landschap Mahi (of Mahek) vormt, dat zijn naam aan de rivier geeft. Deze kronkelt zich, na Mahi verlaten te hebben, door het distrikt Pangkalan Kota Baroe (of VI Kota's) [1]) en betreedt eerst daarna het gebied van Kampar di Tengah. Na de vereeniging wordt de rivier door sommigen Mahi, maar doorgaans en beter Kampar (Kampar Kanan) genoemd. Zij vormt een kleinen waterval, Antoko geheeten, en komt spoedig daarna bij Poeloe Gedang in Kampar di Ilir (V Kota's), welk distrikt niet meer tot de Padangsche bovenlanden behoort. Tot hiertoe zijn de oevers van de Kampar en hare takken hoog en steil, hare bedding klipachtig en haar waterstand zeer afwisselend,

---

[1]) Met betrekking tot dit landschap heerscht in kaarten en beschrijvingen groote verwarring. 1°. Op de kaart van Versteeg heet het, geheel ten onregte, Pangkalan Indalang. Wij zullen dit landschap straks op eene andere plaats ontmoeten. 2°. Op de overige kaarten heet het Pangkalan di Baroe, een naam die mij mede foutief schijnt. S. Muller (*Gids* voor 1837, *Wetensch. bijdr.*, bl. 27 vg.) noemt het landschap VI Kota's en de hoofdplaats (elders Kota Pandjang geheeten) Kota Baroe of Pangkalan Kota Baroe, alsmede Pangkalan Tjatjaran. *Pangkalan*, een woord dat ons meermalen in zamengestelde eigennamen zal voorkomen, beteekent de plaats vanwaar iets begint, inzonderheid de plaats van afvaart, tot waartoe eene rivier kan worden opgevaren, en dus eene handels- of stapelplaats. Kota Baroe beteekent Nieuwe Kota. De naam Pangkalan Kota Baroe schijnt mij van de hoofdplaats op het landschap overgedragen, en Pangkalan di Baroe door misverstand ontstaan te zijn. Kampar di Tengah heet bij S. Muller, t. a. p., VIII Kota's.

maar wanneer zij in Kampar di Ilir, bij Koewo, het vlakke land betreden heeft, worden hare oevers laag en vlak en het verschil in waterstand aanmerkelijk minder. Hier wordt zij ook voor grootere praauwen bevaarbaar, maar zij neemt nog zeer in grootte en diepte toe nadat zij, de III Kota's besproeid hebbende, bij Moeara Sako een andere aanzienlijke rivier, de Sibajang (Kampar Kiri), heeft opgenomen. De bronnen van de Sibajang liggen meer zuidwaarts aan de hellingen van het oostelijk gebergte der vallei van de Sinamoe, in het landschap Pangkalan Kapas. Na de zamenvloeijing van onderscheidene beken wordt zij bij Pangkalan Sari voor kleine praauwen bevaarbaar, neemt bij Kota Lama de B. Rio op, die, meer noordwaarts in hetzelfde gebergte ontspringende, bij de kota Pangkalan Kapas bevaarbaar wordt, komt bij Koentoe in het vlakke land en wordt eene aanzienlijke rivier, nadat zij zich bij Lipat Kajin met de B. Sinjiji heeft vereenigd, die meer zuidwaarts aan het oostelijk grensgebergte van Soempoer, in het landschap Pangkalan Indalang, ontspringt, en bij de kota Pangkalan Indalang bevaarbaar wordt.

Van Pangkalan Kota Baroe, waar de Mahi bevaarbaar wordt, tot Moeara Sako, waar door de vereeniging der Kampar Kanan en Kampar Kiri de groote Kampar-rivier (Kampar Besar) gevormd wordt, rekent men bij de afvaart 10 à 12 dagen roeijens. In nog 3 à 4 dagen komt men bij Poeloe Lawang, de hoofdplaats van het met Siak verbondene rijkje Kampar, en eene niet onaanzienlijke handelsplaats. Hier wordt door de rivier nog de B. Poeloe Lawang opgenomen en is men nog 7 à 8 geographische mijlen van hare monding verwijderd. Boven Poeloe Lawang zijn de oevers der rivier en van al hare boventakken vrij sterk bewoond, beneden deze plaats vertoonen zij weder niets dan moeras en wildernis, totdat zij zich, tegenover het eiland Rantau, in de Brouwers-straat ontlast.

Op de Kampar-rivier volgt langs de Oostkust de onbeduidende Dener of Kampar Ketjil en dan de zeer uitgestrekte rivier van Indragiri, waarvan de bovenarmen, de Sinamoe en de Ombilin, het hart der Padangsche Bovenlanden doorkruisen.

De uitgestrekte vallei van de Sinamoe heeft wederom in het algemeen de rigting van Sumatra's lengte-as van het Noordwesten naar het Zuidoosten, maar met een onregelmatigen, nu eens sterk verwijden, dan tot eene enge kloof vernaauwden vorm. Zij strekt zich uit over de distrikten Poea Datar (d. i. Kota Lawas met Siliki), Lima Poeloe of L Kota's, Alaban, Lintau, Boea en Kota Toedjoe. Langs hare Noordoostzijde liggen de distrikten Mahi, Pangkalan Kota Baroe, Pangkalan Kapas en Pangkalan Indalang (het laatste nog door Soempoer van Lintau en Boea gescheiden), die wij als tot het stroomgebied der Kampar-rivier behoorende hebben leeren kennen. Op de vallei van Bondjol, waarvan zij in het Noordwesten door een bergrug gescheiden is, volgen langs hare zuid-westelijke zijde de VII Loerah's, die zich zuidwaarts van den voet van den G. Seraboengan uitbreiden en ten Westen door de kloof der B. Masang van de VIII Kota's en Matoea gescheiden worden, dan het plateau van Agam, en eindelijk Tanah Datar, de klassieke grond van het oude rijk van Menangkabau.

De Sinamoe ontstaat in het Noorden van Kota Lawas uit verschillende beken, die meest van den Boekit Gedang afdalen, en kronkelt zich langs Siliki door een eng en bogtig dal, dat zich vervolgens in de L Kota's tot een onregelmatigen vierhoek verwijdt. De bergen die deze schoone vlakte ten Noorden tegen Pangkalan Kota Baroe begrenzen, vormen een voorsprong, die onder den naam van Goenoeng Boengsoe tot aan de Sinamoe vooruitdringt, en ten Oosten van dezen een diep dal of kloof, waardoor (langs fort Veltman) de B. Arau stroomt, die zich met de Sinamoe vereenigt tegenover de plaats waar zij ook de B. Agam opneemt. Deze komt uit Agam en breekt bij Padang Tero door het gebergte dat Agam van de L. Kota's scheidt, en dat ten Zuiden van dien pas wel 3,000 Rijnlandsche voeten hoog is en het woeste voorkomen der kalkformatie heeft, maar ten Noorden zich meer zacht hellend met platte of afgeronde koppen vertoont. In het Zuidoosten worden de L Kota's begrensd door den zacht hellenden voet van den G. Sagoe, die, zoo als wij reeds boven zagen, door het dwarsloopend gebergte van Tandjong Alam met den Merapi verbonden is. In dit gebergte en wel in het Zuidwesten der L Kota's, ligt het kleine bekkendal der B. Balante, die zich met de B. Agam vereenigt, waarna deze langs Pajakombo, de hoofdplaats der L Kota's, hare wateren aan de Sinamoe toevoert.

Het vooruitdringen van den Sagoe vernaauwt zeer het dal van de Sinamoe, die nu ten Oosten van dien berg het distrikt Alaban (IV Kota's) betreedt, dat aan de andere zijde door het gebergte Gaboes van Pangkalan Kapas gescheiden wordt. Na Alaban verlaten te hebben komt de rivier in Lintau, dat ten Oosten van Tanah Datar gescheiden wordt door eene bergreeks die

met den zuidelijken voet van den G. Sagoe zamenhangt. Hier ligt de berg Marapalam, hoog 3,200 voet, waartegen het dal van Andalas, een oostelijke zijtak van dat van Tanah Datar, stuit, en die dus Lintau van deze zijde krachtdadig beschermt, zoo als in de Padrische oorlogen in 1823 en 1831 gebleken is. Aan dezen berg ontspringt de B. Selo, die vervolgens uit Lintau in Boea komt, het westelijke vruchtbaarste deel van dit distrikt besproeit en zich bij Taloe, digt bij de grenzen van Koemani, zoo als het zuidelijk deel van Boea genoemd wordt, met de Sinamoe vereenigt, die inmiddels haren kronkelenden loop door het oostelijk deel van Boea heeft voortgezet. Kort daarop betreedt deze rivier het gebied van Kota Toedjoe, waar zij zich vereenigt met de Ombilin, wier loop wij thans, eer wij verder gaan, moeten leeren kennen.

Wij hebben boven reeds gezien dat zich door de Ombilin het meer van Singkarah naar de Oostzijde ontlast. Zij maakt dan eerst, in het Zuidwesten van Tanah Datar, ongeveer de grensscheiding uit tusschen dat distrikt en de 500 voet hooge vlakte aan de Oostzijde van het meer, waarop de XX Kota's gedeeltelijk gelegen zijn, en die gegroefd is door vrij diepe dalen, waardoor onderscheidene riviertjes, van welke het voornaamste langs de hoofdplaats Soli Ajer stroomt, noordwaarts in de Ombilin afwateren. De ligging van Tanah Datar is uit al het voorafgaande duidelijk geworden. Het heeft Batipoe ten Westen, Agam, waarvan het door den Merapi en het gebergte van Tandjong Alam gescheiden wordt, ten Noordwesten, de L Kota's. waarvan het door den G. Sagoe is afgezonderd, ten Noordoosten, Lintau en Boea ten Oosten, Kota Toedjoe ten Zuidoosten en de XX Kota's ten Zuidwesten. Hierbij moet alleen nog gevoegd worden dat het zuidwaarts tusschen de XX Kota's en Kota Toedjoe nog een grooten vooruitspringenden hoek vormt. Het geheel is een zamengesteld dal met zijdalen in verschillende rigting. Naar de zijde van Batipoe verdient de kleine komvormige vlakte van Toerawan opmerking, ten Zuidwesten bepaald door den Goenoeng Besi (IJzerberg), een regelmatigen kegel ter hoogte van bijna 3,000 voet. De vele wateren van Tanah Datar vloeijen grootendeels zamen in de Batang Selo (niet te verwarren met de gelijknamige rivier in Boea), die aan de oostelijke hellingen van den Merapi ontspringt en zich, in het zuidwaarts uitspringend deel van Tanah Datar, een weinig boven Talawé in de Ombilin ontlast. Deze rivier doorsnijdt nu verder in zuid-oostwaartsche rigting den geheelen zuidelijken uithoek van Tanah Datar, maar in Kota Toedjoe gekomen, wendt zij zich plotseling noord-oostwaarts, om zich met de Sinamoe te vereenigen. Deze vereeniging heeft plaats in het Noorden van genoemd landschap, in een naauwen en steilen bergpas aan den voet van den G. Mamboe, op de grens tusschen Kota Toedjoe en Boea. Op dit merkwaardig punt voeren nog drie andere rivieren hunne wateren aan de Sinamoe toe: de B. Soempoer, die eerst het distrikt van dien naam ten Oosten van Boea in zijne geheele lengte besproeit en zich dan door Boea heen westwaarts naar de Sinamoe spoedt; de Ampat Plankies, die uit het Zuidwesten een groot deel der wateren van de IX Kota's, Soepajoeng en de III Kota's, allen landschappen ten Oosten der XIII Kota's, aanvoert, en de Sidjoendjoeng, die van het Zuiden af Kota Toedjoe doorstroomt en waaraan de gelijknamige hoofdkampong van dat distrikt is gelegen. De gansche dus zaamgevloeide onstuimige watermassa wordt dan, als ware het door een trechter, oostnoord-oostwaarts gestort. In die rigting doorkruist de rivier nu nog het zuidelijk deel van Soempoer, om daarop de Padangsche bovenlanden te verlaten en het gebied van Kwantan of Loeboe Djambi te betreden.

De rivier neemt nu den naam van B. Kwantan aan en heeft bij Doerian Gedang, even nadat zij de Padangsche bovenlanden verlaten heeft, reeds eene breedte van 200 tot 250 voet en eene diepte die van $2^1/_2$ tot 11 vademen afwisselt. In weêrwil dat haar bed vol rotsen is, waartegen het water schuimt en breekt, wordt zij van hier af met kleine praauwen bevaren. De oevers zijn bezaaid met dorpen en gehuchten, die tot kleine landschappen, ieder onder een eigen bestuur, zijn vereenigd. De voornaamste handelsplaats is Loeboe Djambi, die men van Doerian Gedang in één dag bereiken kan, terwijl men dan nog van 6 tot 8 dagen roeijens van den mond der rivier verwijderd is. Bij Tjerantji verlaat zij het gebied van Kwantan en komt in dat van het rijk van Indragiri, waarom zij van hier af rivier van Indragiri wordt genoemd. Kort daarna neemt zij de Pranap op, verder oostwaarts de Eko, en voorbij Ringat (de hoofdplaats van Indragiri) de Tjenako, allen aan hare regterzijde. Eindelijk stort zij zich met vier monden, die onderscheidene delta-eilanden vormen, de Koewala Toealako, die in de Amphitritebaai uitloopt, de Koewala Trebong, de Koewala Ladjouw en de Koewala Sapat Dalam, op ongeveer 0° 20′ Z. Br. in zee.

Alvorens tot de Djambi-rivier over te gaan, moet ik hier nog even de rivier Retch vermelden, die, na zich met de Gansal vereenigd te hebben, een weinig bezuiden de rivier van Indragiri met drie wijde monden in zee valt, en merkwaardig is door de kolenbeddingen aan hare oevers en door de expeditie in 1858 ondernomen tegen een Maleischen *Panglima*, die zich aan haren mond had nedergezet.

Het stroomgebied der rivier van Djambi is nog veel uitgestrekter dan dat van eenige der tot dusver beschrevene; maar is voor een groot gedeelte zeer gebrekkig bekend. Alleen de linker bovenarm heeft zijne bronnen in de zoogenaamde Padangsche bovenlanden, die van den regter bovenarm liggen meer zuidelijk in distrikten die nog hunne onafhankelijkheid bewaard hebben, en schier nooit door den voet van een Europeaan zijn betreden.

De linker bovenarm draagt den naam van Batang Hari en ontspringt in het landschap Alahan Pandjang, dat zich uitbreidt ten Zuid-Oosten der meren, die bij den G. Salasi zijn gelegen, en van de aan Soepajoeng grenzende III Kota's. Na haar ontstaan ten Zuiden van het meer Danau di Atas loopt de Hari eerst zuid-oostwaarts door Alahan Pandjang en dan meer oostwaarts door Soengei Pagoe, het zuidwestelijk distrikt der Padangsche bovenlanden. Juist op het punt waar zij de Noordgrens van Soengei Pagoe bereikt, neemt zij de B. Goemani op, waardoor zich de Danau di Atas ontlast en die de geheele zuid-westelijke helft van Alahan Pandjang in zuid-oostwaartsche rigting doorsnijdt. Na de vereeniging maakt de Hari, hare oostwaartsche rigting behoudende, de grensscheiding tusschen Alahan Pandjang en Soengei Pagoe, totdat zij de grens bereikt der XII Kota's, het zuid-oostelijk distrikt der Padangsche bovenlanden. Op dat punt vereenigt zij zich met de Siliti, die uit het Noorden van Soengei Pagoe komt en eene bij uitnemendheid vruchtbare vallei met schoone rijstvelden doorstroomt, die regt op den piek van Indrapoera, in het Zuiden der XII Kota's, aanloopt. Bij Kota Baroe, in het laagste deel der vallei, vereenigt zich de Siliti met een andere rivier (waarvan mij de naam onbekend is), die van den piek van Indrapoera in het zuidelijk deel der vallei naar hetzelfde punt afstroomt, waarna zij zich oostwaarts wendt en vervolgens met noord-oostwaartsche rigting de grens tusschen Soengei Pagoe en de XII Kota's volgt, totdat zij de Hari bereikt. Deze vormt nu, de noord-oostwaartsche rigting der Siliti behoudende, de grens eerst tusschen de XII Kota's en Alahan Pandjang en dan tusschen de XII Kota's en Silago, welk laatste distrikt zich langs de Oostgrens der Padangsche bovenlanden van Kota Toedjoe tot de XII Kota's uitstrekt. Juist op het punt waar zij de grens van Silago bereikt, ligt Moeara Poedor, waar zij weder eene aanzienlijke rivier opneemt, vermoedelijk B. Poedor geheeten [1]), die, na de noord-oostelijke helft van Alahan Pandjang met twee armen besproeid te hebben, een deel der grens tusschen dat distrikt en Silago gevormd heeft. Eindelijk neemt zij nog, even voor dat zij de Padangsche bovenlanden verlaat, de Batang Sangit op, die met hare beide bovenarmen, waarvan de noordelijkste B. Liki heet, en die beiden op den piek van Indrapoera ontspringen, het geheele distrikt der XII Kota's doorsnijdt.

De Hari komt nu in het distrikt Rantau di Baroe, maar onze kennis van haren verderen loop is zeer gebrekkig. Zij neemt aan hare linkerzijde eerst de B. Spatar op, waarvan de bronnen in het middengedeelte van Silago liggen, daarna aan dezelfde zijde de B. Mamoen (of B. Manoek), die in Banang, een distrikt ten Oosten van Silago, ontspringende, vervolgens het Noorderdeel van Silago besproeit, en daarna in Loeboe Alang komt, maar voordat zij zich met de Hari vereenigt, bij Sigoentok de B. Pinigin (of B. Panean) opneemt, die in het Zuiden van Kota Toedjoe door de zamenvloeijing van twee riviertjes is ontstaan. Uit al het gezegde blijkt, welk een groot deel der Padangsche Bovenlanden tot het stroomgebied der Djambi-rivier behoort.

De Hari vervolgt nu haren, ons slechts in de hoofdtrekken bekenden loop door de Oostkustvlakten tot zij, even voordat zij het meer van Djambi bereikt, aan hare regterzijde de Simanta (of Kiboe?) opneemt, die op de noord-oostelijke hellingen of uitloopers van den piek van Indrapoera ontspringt. Na het meer te hebben doorstroomd, vereenigt de Hari zich aan dezelfde zijde met de Tabir, die uit onderscheidene bronnen ten Oosten van den piek van Indrapoera ontstaat, en vloeit niet lang daarna met den anderen hoofdarm der Djambi-rivier te zamen.

Eer wij dezen gadeslaan moet ik een woord over den piek van Indrapoera zeggen, die zoo dikwijls in de voorafgaande beschrijving genoemd is. Hij wordt voor den hoogsten berg van Sumatra gehouden en door JUNGHUHN op 11,500, door MELVILL VAN CARNBÉE zelfs op

---

[1]) Omdat Moeara Poedor zoo veel als Mond van de Poedor beteekent.

12,700 voet geschat [1]). Hij is een regelmatig gevormde, spits toeloopende kegel, waaruit somtijds zware rookwolken opstijgen. Zuidwestwaarts van dezen berg breidt zich naar het strand het regentschap Indrapoera uit, noord-westwaarts Soengei Pagoe met de vallei der Siliti en het grensgebergte der Padangsche boven- tegen de benedenlanden, noordoostwaarts het gebied der XII Kota's, en zuid-oostwaarts de voortzetting van het centraal-gebergte in de vallei van Korintji en de bergketens die haar omsluiten, naar welke vallei de genoemde berg ook wel G. Korintji genoemd wordt. Aan het andere einde wordt deze vallei door den G. Raja begrensd, en zij ligt zoo hoog dat de kokosboom er geene vrucht draagt. Eene rivier, die van den piek van Indrapoera afvloeit, de B. Sangkir, doorsnijdt het dal in de lengte, vormt eerst een kleiner meer en ontlast zich eindelijk in het groote meer van Korintji (Danau Korintji), dat wel twee uren breed, zeer vischrijk en door kampongs en rijstvelden omgeven is. De vallei heeft eene aanzienlijke breedte. Het centraal-gebergte schijnt zich ook hier weder, behoudens zijne uitloopers vooral naar de Oostzijde, tot de ketens die het dal insluiten, te bepalen.

De hoofdarm der Djambi-rivier, ook S. Maringin (of Maragin) geheeten, ontstaat uit beken die op of nabij den G. Raja ontspringen en wordt volgens sommige kaarten ook door water uit het meer van Korintji gevoed. Na het gebergte verlaten te hebben komt zij in het distrikt Pangkalan Djambi, ongetwijfeld dus genoemd naar eene gelijknamige kampong, die de plaats aanwijst waar de rivier bevaarbaar begint te worden.

Zuidwaarts van Korintji strekt zich, met Pangkalan Djambi ten Oosten en Noordoosten, het gebied van Serampei en Soengei Tenang uit, dat van de Westkust gescheiden wordt door een keten hooge bergen, waartoe de G. Bantal, G. Ipoe, G. Berapi (een vulkaan, waaruit JUNGHUHN, in 1842, een rookzuil zag opstijgen), G. Pandan, G. Soengoenoeng en G. Sablat behooren. Gelijk aan de westelijke hellingen der bergen van Korintji zich het reeds beschreven gebied van Indrapoera uitstrekt, zoo vormen die der zoo even genoemde bergen met de strandvlakte, die zij van de rivier Mandjoeta, de zuidelijke grens van het regentschap Indrapoera, tot aan de rivier Oerei, de noordelijke grens der Benkoelensche afdeeling Laïs, vrijlaten, de verschillende landschappen die de afdeeling Moko-Moko, de noordelijkste van de adsistent-residentie Benkoelen, uitmaken. De voornaamste riviertjes zijn hier die van Moko-Moko, Bantal, Ipoe, Sablat en Ketahoen. De Sablat ontspringt op den G. Sablat op de grenzen van Soengei Tenang en Lebong; de Ketahoen, de grootste van allen, reeds in Lebong, het zuidwaarts op Soengei Tenang volgende deel der Palembangsche bovenlanden. De betrekkelijke ligging der dalen van Serampei en Soengei Tenang is niet duidelijk, daar onze kaarten hier uiterst gebrekkig zijn. Serampei schijnt een lengtedal in dezelfde rigting als dat van Korintji; Soengei Tenang schijnt zich om het Zuiden en Zuidoosten daarvan heen te slingeren. Dit laatste bevat het schoone meer Danau Pau, dat van alle zijden omgeven is door hooge en steile, met digt bosch begroeide bergen, die een ontzaggelijk amphitheater vormen. Niet ver vandaar ontspringt de S. Tambesi, de tweede hoofdtak van de Djambi-rivier. Ten Zuiden van deze rivier en oostwaarts van Soengei Tenang ligt het naar de Oostzijde geopende dwarsdal van Batang Asei, waardoor eene gelijknamige rivier vloeit, die, in de vlakte gekomen, zich vereenigt met de S. Limoen, die de wateren uit een dwarsdal van denzelfden naam, ten Zuiden van Batang Asei gelegen, afvoert. Na deze vereeniging stort zich de Batang Asei in de Tambesi, en daarna deze op hare beurt in de Maringin, die nu den naam van S. Djambi aanneemt. Deze behoudt haren naam waar zij zich een weinig meer oostwaarts, een paar geographische mijlen boven de hoofdstad Djambi en op 12 geographische mijlen van zee, met de Hari vereenigt. Beneden Djambi splitst zij zich in twee takken, die een rivier-eiland insluiten en zich bij Moeara Kompeh hereenigen. Deze naam, die „mond van de Kompeh" beteekent, verklaart zich daaruit, dat de regtertak den naam van Kompeh draagt. Na de hereeniging stroomt de rivier noord-oostwaarts tot Simpang, waar zij zich weder in twee takken splitst, waarvan de eene, Koewala Njioer geheeten, noord-oostwaarts, de andere, de Koewala Sedoe, noord-westwaarts naar zee stroomt, terwijl de door die beiden gevormde delta door nog eenige kleinere uitwateringen doorsneden wordt. Ook hier zijn de oevers der beneden-rivier en de geheele delta onbewoond en met ondoordringbaar bosch bedekt.

Wij zijn nu genaderd tot het gebied van

---

[1]) Namelijk op zijne kaart van Sumatra; vroeger, in het *Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1844, Dl. I, bl. 535, schatte hij dezen berg veel lager.

Palembang, met andere woorden het stroomgebied van de Moesi, het uitgestrektste dat op geheel Sumatra wordt aangetroffen. Eer ik tot de beschrijving daarvan overga is een woord over de Palembangsche Bovenlanden noodig, waarvan ons tot dusverre eene duidelijke en zamenhangende beschrijving geheel ontbreekt, terwijl de verschillende namen aan dezelfde gewesten gegeven, de verwarring grootelijks vermeerderen.

De Palembangsche Bovenlanden bestaan uit de Redjang- en Pasoemah-landen, Semindo, Kisam, Makakau en Belalau. De Redjanglanden beslaan de lengte-dalen en plateaus van het centraalgebergte van den G. Sablat op de grenzen van Soengei Tenang tot aan den G. Dempo op ongeveer 4° Z. Br. Zij bestaan uit de distrikten Redjang Lebong, Redjang Ampat Petoelai en Redjang Ampat Lawang.

Redjang Lebong, meestal enkel Lebong genoemd, is een plateau dat gedeeltelijk golvend, gedeeltelijk vlak en moerassig en daardoor voor de natte rijstteelt uitnemend geschikt is, en doorsneden wordt door de Ketahoen, die, in het Zuiden des landschaps ontspringende, noordwestwaarts loopt tot zij zich om den G. Lebong henen westwaarts wendt en dan weldra naar de Westkustvlakte afdaalt. Redjang Ampat Petoelai (d. i. Redjang der vier volksstammen) is slechts een andere, thans meer gebruikelijke naam voor Redjang Tengah (of midden-Redjang) en Redjang Moesi (wijl het door de Moesi doorstroomd wordt) [1]), welke namen in vroegere geschriften gebruikt worden. Redjang Ampat Lawang, d. i. Redjang der vier poorten, wordt thans gemeenlijk enkel Ampat Lawang genoemd, soms ook Lintang naar eene rivier die eene schoone vlakte in het oostelijk gedeelte besproeit. Op de grenzen van Redjang Lebong en Redjang Ampat Petoelai en van de landschappen Rawas en Moesi Oeloe, die de oostelijke hellingen der Redjangsche bergen beslaan, ligt de Boekit Oeloe Moesi of Boekit Besar, een vulkaankegel, die door Junghuhn op 9,500 en door Melvill van Carnbée op slechts 4,770 voeten geschat wordt, en zuidzuid-oostwaarts van dezen, op de grens tusschen Redjang Ampat Petoelai en Moesi Oeloe, de vulkaan G. Kaboe of Kaba (op de kaart van Versteeg, zoo het schijnt, G. Hitam geheeten), die in 1833 eene hevige uitbarsting ondergaan heeft. Bewesten de Redjang-landen liggen de schier geheel door de uitloopers van het gebergte bedekte Benkoelensche afdeelingen Laïs en Ommelanden van Benkoelen, en in het laatstgemelde, digt bij de grenzen van Redjang Ampat Petoelai, de berg Bongso of Suikerbrood, op eene hoogte van omstreeks 3,300 voeten geschat.

Onder de Pasoemah-(of Pasĕmah-)landen verstaan wij hier alleen Pasoemah Oeloe Lintang en Pasoemah Lebar. De landschappen Pasoemah Oeloe Ajer Kroë en Pasoemah Oeloe Manna behooren, zoo al niet administratief, dan toch geographisch tot Benkoelen, daar zij, ofschoon door hetzelfde ras als de eigenlijke Pasoemah-landen bevolkt, langs de westelijke hellingen der bergen liggen en de bronnen bevatten der rivieren van Seloema, Tallo, Manna en Padang Goetji, de voornaamste die in de Benkoelensche afdeelingen Tallo en Manna gevonden worden [1]). De Pasoemah Oeloe Ajer Kroë en Pasoemah Oeloe Manna vormen een strook, die zich langs de Zuidwestzijde der eigenlijke Pasoemah-landen van den G. Kamoening, een weinig bezuiden de breedte van Benkoelen, tot aan den G. Patah, hoog 6,150 voeten, op de grens van Semindo, en de op dien berg ontspringende rivier van Padang Goetji uitstrekt. Pasoemah Oeloe Manna is eene schoone en vruchtbare vallei, die een onmetelijk amphitheater vormt, van alle zijden door hoog gebergte ingesloten, en waarin een

[1]) Soms worden Redjang Tengah en Redjang Moesi als afzonderlijke distrikten voorgesteld, doch de kaart van Versteeg geeft beiden als identisch, en beide namen passen voor het geheel der Redjang Ampat Petoelai.

[1]) De naam Pasoemah Oeloe Ajer Kroë, d. i. Pasoemah van den oorsprong der wateren van Kroë, is mij duister, daar in dat gewest alleen de rivieren van Seloema en Tallo ontspringen en de afdeeling Kroë nog ten Zuiden van Kauer ligt. Op de kaart van Versteeg is Pasoemah Oeloe Manna stellig niet goed geteekend, daar de oorsprong van de Manna volgens die teekening in Pasoemah Oeloe Lintang liggen en dit laatste zich verder westwaarts uitstrekken zou dan met zijn naam is overeen te brengen. Ook Pasoemah Lebar, dat in zijn geheel ten Oosten van Pasoemah Oeloe Lintang en Pasoemah Oeloe Manna moet liggen, is daar vreemd geteekend. Pasoemah Oeloe Manna moet een strook vormen, die zich van Pasoemah Oeloe Ajer Kroë tot Semindo Oeloe Lawas uitstrekt. Voorts zou Moelak Oeloe als afzonderlijke divisie beter geheel van de kaart verdwijnen. De bovenloop van de Lematang met hare zijtakken tot beneden den mond der Endikat behoort tot Pasoemah Lebar, terwijl Moelak Oeloe niets anders is dan eene marga van Lematang Oeloe, aan het riviertje Moelak gelegen. Vgl. vooral Gramberg, *De inlijving van het landschap Pasoemah*. Bat., 1865.

meer ligt, dat zich door de rivier van Manna ontlast. De uitloopers der bergen reiken ook hier in de aangrenzende deelen van Benkoelen op vele plaatsen tot aan het strand.

Pasoemah Oeloe Lintang grenst ten Noorden aan dat gedeelte van Ampat Lawang dat door de Lintang besproeid wordt, en ligt ten Westen en Zuidwesten van den Goenong Dempo, terwijl Pssoemah Lebar zich ten Oosten en Zuidoosten daaraan sluit. Te zamen vormen zij een hoog dal of plateau, dat zich van het Noordwesten naar het Zuidoosten (dus weder in de rigting van Sumatra's lengte-as) uitstrekt en van 1,800 tot 2,200 voeten hoog is. Het is van alle zijden door bergen ingesloten, behalve aan den kant der vlakte van Lintang, en ter plaatse waar het oostwaarts afhelt naar de aangrenzende afdeeling Lematang. Aan de Zuidzijde wordt de grens met Semindo door de bergen Djamboel, Pandan, Balahi, Pantjang en den reeds vermelden Patah gevormd. Het plateau is omstreeks 25 palen lang en 15 breed en met schoone sawah's bedekt.

De zoo even genoemde G. Dempo is de hoogste berg der Palembangsche landen. Junghuhn schat zijne hoogte op 10,000, Melvill van Carnbée op 9,850 voet. De inlanders beschouwen hem als een verblijf van geesten. Zijn bovendeel toont de sporen van vroegere hevige uitbarstingen en uit zijn krater stijgen nog aanhoudend rookwolken op. Het benedengedeelte is met ondoordringbare bosschen bedekt.

Even als de Pasoemah-landen bestaat ook Semindo uit een westelijk deel, dat geographisch tot Benkoelen, en een oostelijk dat tot Palembang behoort. Het eerste ligt weder aan de westelijke afhelling der bergen, wier uitloopers de Benkoelensche afdeeling Kauer schier geheel bedekken. In dit gedeelte van Semindo liggen op den G. Patah de bronnen van de rivier Kinal en op de oostelijke grenzen die van de rivier Loewas, die het distrikt van het Oosten naar het Westen doorstroomt, en er den naam van Semindo Oeloe Loewas aan gegeven heeft. Beide deze rivieren vloeijen naar de Westkust, en laatstgenoemde neemt nog de Saboen op, die het zuidelijk deel van Semindo Oeloe Loewas besproeit. Het eigenlijke of Palembangsche Semindo heet Semindo Darat en vormt een dwarsdal tusschen de bovengemelde bergreeks, die het ten Noordwesten van Pasoemah Lebar scheidt, en eene andere bergreeks, die het ten Zuiden en Oosten van Semindo Oeloe Loewas, Kisam en Oeloe Ogan afzondert en waartoe de G. Baragoei, G. Penindjawan, G. Ringit en G. Oemang behooren. Naar het Noordoosten stort deze vallei hare wateren uit in het distrikt Enim of Inim.

Makakau vormt weder een lengte-dal in de rigting van Sumatra's lengte-as, dat zich, door Semindo Oeloe Loewas in het Noordwesten en door Kisam in het Noordoosten begrensd, uitstrekt langs het zuidelijk deel der afdeeling Kauer, terwijl dan, langs het noordelijk deel der afdeeling Kroë, de laatste van den langen smallen kustzoom die de adsistent-residentie Benkoelen vormt, het Ranau-gebied volgt. Makakau, naar de zijde der Westkust geheel door bergen ingesloten, voert zijne wateren naar de Moesi af, nadat zij het dal in de lengte doorsneden hebben. Van het Ranau-gebied is het dal gescheiden door den bergrug Pematang Sengang, ten Zuiden van welken zich het bekken van het meer Ranau uitstrekt, dat van alle kanten door hooge bergen is ingesloten, en aan de Zuidwestzijde door den G. Poegoeng [1]), wiens voet tot de Westkust nadert en die op 5,200 à 6,000 voeten geschat wordt, en aan de Zuidzijde door den G. Seminoeng, een uitgebranden vulkaan, is begrensd. Dat meer heeft van het Oosten tot het Westen eene uitgestrektheid van 2, van het Noorden tot het Zuiden van $1^1/_2$ à $1^3/_4$ geographische mijlen. Het Ranau-gebied, zoo als de omtrek van het meer geheeten wordt, strekt zich echter nog verder oostwaarts uit, want daartoe behoort ook het dwarsdal Sokau, dat zich heenslingert door de bergen die het meer ten Oosten begrenzen, en eindigt aan den G. Pesagi, mede een uitgebrande vulkaan, die het gebied in het Zuidoosten tegen Belalau begrenst. Dit laatste gebied vormt eene hooge bergvlakte, die het Palembangsche distrikt Kemering [of Kommering] Oeloe ten Noorden heeft, aan de West- en Zuidwestzijde naar het gebied van Kroë afdaalt en in het Oosten en Zuiden, naar den kant der Lampongsche distrikten, door uitgestrekte, nooit door eens menschen voet betreden wildernissen, vol olifanten, bepaald wordt. Het klimaat is er ruw en koud, maar voor de tabakskultuur uitnemend geschikt. Dit landschap wordt ook Boeai Beloengo genoemd.

Kisam ligt ten Noordoosten van Makakau en heeft Semindo ten Westen; het bestaat uit de valleijen van de Kisam en de Saka, waarom het ook Kisam Saka genoemd wordt. Langs de Oostgrenzen van Kisam en Makakau en de Noordzijde der oostwaartsche verbreeding van

---

[1]) Men heeft hier weder te kiezen tusschen Poegoeng, Poegoen, Pogong, Poejong, Pajong, Panjong.

het Ranau-gebied liggen de tot Kemering Oeloe behoorende marga's Boeai Roendjoeng, Hadji en Boeai Rawang, en ten Oosten van deze Boeai Pematja en Boeai Bawan, allen kleine distrikten aan de oostelijke helling der bergen, die gedeeltelijk bij de beschrijving van den bovenloop der Kemering, den zuidoostelijken hoofdarm der Moesi, nader zullen vermeld worden.

Nadat wij ons dus in de bovenlanden georienteerd hebben, zal het gemakkelijk vallen den loop der Moesi en harer takken te volgen.

De Moesi ontspringt in het Noorden van Redjang Ampat Petoelai op den Boekit Oeloe Moesi en doorstroomt het genoemde gewest eerst in zuidwestwaartsche en, nadat zij de rivier Ajer Poetih heeft opgenomen, in zuidoostwaartsche rigting. Na de grenzen van Ampat Lawang overschreden te hebben, wendt zij zich bijna regt oostwaarts en doorstroomt dat gebied van het Westen naar het Oosten, maar steeds in de nabijheid der Noordgrens. Bij Tandjong Radja neemt zij de Lintang op, die in Pasoemah Oeloe Lintang aan de westelijke hellingen van den G. Dempo ontspringt, en wel in twee armen, Lintang Kiri en Lintang Kanan geheeten, die het schoone plateau van Lintang in het oostelijk deel der Ampat Lawang doorstroomen en zich vereenigen voordat zij zich in de Moesi storten, die spoedig daarna het gebied van Moesi Oeloe (Boven-Moesi) betreedt, en Tebing Tinggi, den zetel van den Adsistent-Resident der Bovenlanden besproeit. De eerste belangrijke zijrivier die zij hier opneemt is de Kikim. Deze en hare zijtakken de Ampang en Lingsi ontspringen aan de noordelijke hellingen van den G. Dempo en besproeijen de divisie Kikim, die zich langs de geheele Zuidoostgrens van Moesi Oeloe uitstrekt. De vereeniging van de Kikim met de Moesi heeft plaats bij Poeloe Linkoeang, een weinig boven Singanaik. Na deze zamenvloeijing wendt zich de Moesi noordwaarts en neemt bij Moeara Klingi aan de tegenovergestelde (linker-) zijde een tweeden zijtak op, namelijk de Klingi, die, uit een meertje aan den voet van den G. Hitam op de grenzen van Redjang Ampat Petoelai ontspringende, bij Moeara Bliti de uit het Zuiden komende Bliti opneemt, die zelve weder de Kati tot westelijken zijtak heeft. Nog wat meer noordwaarts stort zich bij Moeara Semangoes de rivier Semangoes aan de regterzijde in de Moesi. Deze, op de grenzen van Kikim ontspringende, doorstroomt het oostelijk deel van Moesi Oeloe en heeft de uit Kikim komende Kroh tot zijrivier. De vierde belangrijke zijtak van de Moesi is de Lakitan. Deze ontspringt mede op de grenzen van Redjang Ampat Petoelai, tusschen de bergen Oeloe Moesi en Hitam, doorstroomt het noordelijk deel van Moesi Oeloe, neemt links de Doeboe en regts de Maloes en Magang op, heeft weinig diepte en slecht bevolkte oevers en valt bij Moeara Lakitan in de Moesi.

Van de oostelijke hellingen van het plateau van Lebong af strekt zich tusschen Limoen en Moesi Oeloe het heuvelachtige landschap Rawas uit, het stroomgebied der rivier de Rawas, die als de tweede hoofdarm van de Moesi kan beschouwd worden. Zij ontstaat uit de zamenvloeijing van een aantal beken, die allen van de oostelijke hellingen van het plateau van Lebong afstroomen, en wel in twee armen, waarvan de zuidelijke of regterarm Roepit heet en zich bij Moewara Roepit met de Rawas vereenigt. Later neemt de Rawas nog links de Hari Kloempang en de Soengei Poetih op. Zij is breed en bevaarbaar, heeft buitengemeen vruchtbare oevers, en een kronkelenden loop, waarvan echter de hoofdstrekking bijna regt oostwaarts is. Slechts een weinig beneden Moeara Lakitan vereenigt zij zich bij Moewara Rawas aan de linkerzijde met de Moesi, even voordat deze het gebied van Moesi Ilir (Beneden-Moesi) betreedt.

Op dat punt krijgt de Moesi eene oostwaartsche en zelfs eenigzins zuidoostwaartsche rigting, totdat zij even boven de hoofdplaats Palembang de divisie Moesi Ilir verlaat. In haren loop door dit landschap voedt zij zich weder met een groot aantal, maar grootendeels weinig beduidende takken. Bij Sikajoe neemt zij regts de Langran en de Kroeh op, wat lager aan dezelfde zijde de Doema Besar, en nog wat lager, bij Moeara Lekoh, links de Batang Lekoh, die uit het Noorden, van de grenzen van Djambi, komt en met haar bovendeel de wildernissen doorstroomt waarin de Orang Koeboe zwerven. Deze rivier heeft bovendien nog door twee natuurlijke kanalen, de Troesan Loempar en de Troesan Goetji, gemeenschap met de Moesi. Aan de linkerzijde worden, beneden Moeara Lekoh, de Penoekal en de Abab opgenomen en daarna eene rivier van meer gewigt, de Lematang.

Deze aanzienlijke rivier ontspringt in Pasoemah Lebar op den Boekit Dingin, een top van het grensgebergte tegen Pasoemah Oeloe Manna, noordwestwaarts van den G. Patah. Zij neemt aan de linkerzijde de wateren op die verder van het genoemde gebergte en van

het grensgebergte tegen Semindo Darat afstroomen, t. w. de Pasoemah, een onbeduidend riviertje, dat echter aan het landschap zijn naam geeft, de Endikat [1]), merkwaardig door hare op sommige plaatsen tot eene diepte van 1,200 voet ingesneden oevers en haar snellen loop, en de Pematang Lintang. Op den Boekit Oemang, verder noordoostwaarts van den Boekit Dingin in hetzelfde gebergte gelegen, ontspringt de Salangis Besar, die, met hare takken Salangis Ranik, Betong, Dendan en Loekoe, het noordelijk deel der Pasoemah-landen besproeit. De Salangis Besar vereenigt zich met de Lematang digt bij Poeloe Pinang, kort nadat zij het Pasoemah-gebied verlaten en dat van Lematang Oeloe betreden heeft. Een weinig lager neemt de Lematang, bij Tandjong Moelak, de Moelak op, en op de grenzen van Lematang Ilir, bij Moeara Inim (of Enim), de rivier Inim, die in het Zuiden van Semindo Darat uit de zamenvloeijing van de Inim Kanan, Inim Tengah en Inim Kiri ontstaat en vervolgens dit landschap en de divisie Inim in noordoostelijke en later noordelijke rigting doorsnijdt. De Lematang volgt in het algemeen eene noordoostelijke rigting, doch met vele kronkelingen, en stort zich regts in de Moesi bij Rantoe Bajoer, ongeveer 5 geographische mijlen boven de hoofdplaats Palembang.

De volgende belangrijke tak van de Moesi is de Ogan. Deze ontstaat uit de vereeniging van de Ogan Kanan en Ogan Kiri, die op de grenzen van Semindo Darat en Kisam ontspringen. Hare rigting door de divisiën Ogan Oeloe en Ogan Ilir is in het algemeen noordoostwaarts. Door de opneming van vele beken en zijriviertjes, zoo als de Silas, Deal, Loebai, Maranjat, wordt zij eene schoone en breede rivier, die zich een weinig boven de hoofdstad met de Moesi vereenigt.

De hoofdrivier betreedt op dit punt de divisie Banjoe Asin en Iliran. Zij bereikt de hoofdplaats op 13 geographische mijlen afstands van zee en heeft hier eene breedte van 450 Nederlandsche ellen en voldoende diepte voor de zwaarste fregatten. Ongeveer eene mijl beneden Palembang neemt zij nog de Peladjoe op, tegenover het eilandje Kombaroe of Gombora, en verandert daarna hare van Moeara Rawas af oostwaartsche rigting in eene noordwaartsche.

---

[1]) Waarschijnlijk de Sendikat van VERSTEEG, die dan echter, gelijk trouwens met den geheelen bovenloop der Lematang het geval is, geheel verkeerd is geteekend.

Peladjoe is de naam van het benedendeel der Kemering (of Komering), die van al de zijtakken der Moesi den uitgestrektsten loop heeft. Men zegt gewoonlijk dat zij uit het meer Ranau haren oorsprong neemt, en dit is inderdaad waar, mits men echter in aanmerking neemt dat zij den naam Kemering eerst veel later ontvangt.

Aan de noordelijke inbuiging van het meer, bij de kampong Bandong Agong en tegenover de plaats waar het door de van den berg Pesagi komende en door de vallei van Sokau stroomende Warkoe gevoed wordt, ontlast het zich door het riviertje Wala (bij VERSTEEG Klabang), dat de kloof doorstroomt, waardoor het Ranau-meer gemeenschap heeft met Makakau, zich daar zelfs een tijd lang in de holen van den bergrug Pematang Sengang verliest, en als het daaruit te voorschijn komt zich vereenigt met de wateren van de Makakau, die het van de andere zijde, van de grenzen van Semindo, toestroomen. Na die vereeniging ontvangt de rivier den naam van Salaboeng (bij VERSTEEG Sitambong), doorsnijdt in noordoostelijke rigting de tot Kemering Oeloe behoorende marga Hadji, waar zij de rijstvelden der kampong Koeripan bevochtigt, en wendt zich dan oostwaarts, de Boewai Rawang doorsnijdend, tot zij zich met de Saka vereenigt. Deze rivier ontspringt aan den voet van den G. Besar in het westelijk grensgebergte van Kisam en stroomt wild en schuimend door eene diepe en donkere vallei. Bij Kisam Dalam vereenigt zij zich links met de Kisam, die het eigenlijke gebied van Kisam, een door kleine heuvels, diepe kloven en uitgestrekte plassen afgewisseld plateau, doorsnijdt en zijne hoofdplaats Padang Biendoe bespoelt. Het gebied van Kisam verlatende, stroomt de Saka zuidoostwaarts door de marga Boewai Roendjoeng, digt langs de hoofdplaats Blambangan, neemt vervolgens bij Moeara Koemoe de Koemoe op, doorsnijdt daarop oostwaarts de marga Boeai Rawang en ontmoet de Salaboeng bij Moeara Doea, de hoofdplaats van Kemering Oeloe, op de grens der marga Boewai Bawan. Op dit punt stort zich een beekje, dat den naam van Kemering draagt, met zoo geweldige kracht van de hoogten af, dat het water zich nog zeer ver duidelijk van dat der beide veel grootere rivieren laat onderscheiden. Die beide rivieren worden dus beschouwd als in de Kemering mondende, en vandaar de naam van Moeara Doea, d. i. twee monden. Kemering blijft dus nu ook de naam der rivier, die verder Boeai Bawan in noord-noordoostelijke rigting

doorstroomt. Daarna neemt zij regts de Talma op, ontwringt zich allengs aan het gebergte, vereenigt zich een weinig beneden Negri Ratoe met de Saka Ketjil, die uit het Zuiden, van den G. Pesagi, komt, en vormt nu, in de vlakte gekomen, een schoonen, breeden, in lange bogten vloeijenden, maar doorgaans ondiepen stroom. Met een aan dien van de Ogan ongeveer evenwijdigen loop komt zij weldra bij Goenoeng Batoe in het lage, moerassige land van Kemering Ilir. Hier ontvangt zij links, bij Benawa, de Hari Gitas (of -Gilas), die het midden der vlakte tusschen de Ogan en de Kemering doorstroomt, en regts, beneden Padamaran, de Lampoejang [1]), die gevormd wordt door de Matja, Blitang, Ajer Itam en Daboe, die allen ontstaan uit de poelen en moerassen tusschen de Kemering en de Lampongsche grenzen. Hare rigting noordwaarts nemende, stroomt de Lampoejang door de sawah's om het meer Danau Loewar henen, waarmede zij door de Troesan Kaloeb verbonden is. Daarna vereenigt zij zich door middel van het meer Ajer Itam, waarin beiden zamenvloeijen, met de Babatan, eene smalle rivier, die uit het meer Talang Batin op de grenzen der Lampongs ontspringt en daardoor gemeenschap heeft met de Masoedji, de grensrivier tusschen Palembang en de Lampongs. De streek, waar de Babatan door stroomt, is zoo laag en moerassig, dat in den regentijd vaak de geheele omtrek onder water staat en de oevers niet te herkennen zijn. Na het meer Ajer Itam verlaten te hebben, vormt de rivier twee sterke kronkelingen of zoogenaamde tandjongs, en vereenigt zich onmiddellijk daarna met de Kemering.

Op deze hoogte heeft de Kemering door meer dan éene doorvaart met de Ogan gemeenschap. De voornaamste is de Troesan Kilip, dus genoemd naar zekeren RADEN KILIP, die haar gegraven heeft; zij begint aan de Kemering bij Talang Pangeran en komt bij Sirapoeloe in de Ogan. Eene tweede doorvaart is de Troesan Djawa, die van de Kemering uitgaat beneden Sirapoeloe Padang, de hoofdplaats van Kemering Ilir, en het is te dezer plaatse dat de rivier den naam van Peladjoe aanneemt. Het rivier-eiland door de Ogan ten Oosten, Peladjoe ten Westen, Troesan Djawa ten Zuiden en Moesi ten Noorden gevormd, wordt dan nog weder doorsneden door de Troesan Begajoet, die van de Troesan Djawa naar de Peladjoe terugvloeit. De vereeniging van de Peladjoe met de Moesi bij het eiland Kombaroe is reeds boven vermeld.

Ofschoon de Peladjoe nog een grooten watertoevoer en een sterken stroom behoudt, heeft zich toch bij Sirapoeloe Padang een breede en bevaarbare arm van de Kemering afgescheiden, die onder den naam van Padang haar van eene groote watermassa ontlast. Nagenoeg op dezelfde breedte ligt een weinig oostwaarts het meer Lebak Deling of Seboedjang, waarmede de Padang gemeenschap heeft door het riviertje Poepoeang. Uit dit meer neemt verder de Loempoer of Siloempoer haren oorsprong, die de uitgestrekte en onbewoonbare wildernissen en moerassen van het oostelijk deel van Kemering Ilir nagenoeg regt oostwaarts doorstroomt, grootendeels verslijkt is, en bij den ingang van straat Banka in zee valt. De Padang zelve loopt noordwaarts tot Moeara Padang, waar zij zich in de Koembang uitstort, een arm van de Moesi dien wij zoo aanstonds zullen leeren kennen. Tusschen de Peladjoe en de Padang ligt nog het meer Lingkis, dat met beiden in verband staat.

Wij zijn nu genaderd tot de delta van de Moesi, die door een zeer ingewikkeld net van rivierarmen en kanalen gevormd wordt, waarvan het moeijelijk is een duidelijk denkbeeld te geven. Eer ik dit beproef moeten wij ons bekend maken met de rivier Banjoe Asin ten Westen van de Moesi, omdat hare mondingen met die van laatstgenoemde rivier in verband staan. De Banjoe Asin behoort met al hare takken geheel tot de benedenlanden. Zij ontstaat uit de zamenvloeijing van een aantal riviertjes, waarvan de Toengkal en de Dawas de voornaamste zijn. Daarop verdeelt zij zich, bij het eilandje Poeloe Baroe, in twee armen, die, zich later in een ontzaggelijk wijden mond of haven, die zelfs liniescheper bevatten kan, hereenigende, het eiland Rinau omsluiten. De linkerarm, die den naam van Banjoe Asin behoudt, wordt nog gevoed door de Lalang, die van de grenzen van Djambi en de door de Orang Koeboe bewoonde wildernissen komt. De regterarm heet de Poentiang en neemt een verbazend aantal riviertjes op, waarvan de S. Balei de voornaamste is. Een weinig beneden den mond der Balei zendt de Poentiang een zij-arm af naar de monden van de Moesi, die den naam van Tjitar draagt [1]).

Beneden den mond der Peladjoe vormt de Moesi de eilandjes Salanama en Barang, en

[1]) Ik ben zeer onzeker omtrent de schrijfwijze van dien naam, waarvoor ik ook Lampoeijing, Lampajang, Lampoejang en Loempajoeng vind.

[1]) Op de kaart van VERSTEEG heet deze arm Pontiau en de regterarm der groote rivier Bantong.

zendt daarna aan de regterzijde eén arm noordnoordoostwaarts af, die den naam van Koembang draagt en, na zijne reeds vermelde vereeniging met de Padang, onder den naam van Saleh den oostelijksten mond der Moesi vormt. Voor dezen mond ligt eene bank, waarop echter bij gewone ebbe nog drie vademen water staan, zoodat zij de invaart weinig belemmert. Beneden de afscheiding der Koembang zendt de Moesi aan hare linkerzijde twee doorvaarten af, waarvan de noordelijkste Selat Djarang Besar, de zuidelijkste Selat Djarang Ketjil of Troesan Batang genoemd wordt. Met de Boelian Padi en Plobo, die ze nog weder onderling verbinden, vormen zij drie delta-eilanden, en beiden vereenigen zich ten laatste met de Tjitar, die nu, onder den naam van Rantau Selenno, nog het riviertje Talang opnemende, zeewaarts stroomt, om zich met den westelijken mond der Moesi, de Soengsang, bij de uitwatering te vereenigen. De Moesi heeft namelijk bij Oepang hare laatste splitsing ondergaan in twee armen, waarvan de westelijke Soengsang, de oostelijke Oepang heet. In de Soengsang liggen nog weder eenige eilandjes en zandbanken, en voor hare uitwatering eene uitgestrekte modderbank, die bij laag water de invaart voor groote schepen belemmert. Voor de Oepang, die nog door de Selat Kamoedi met de Saleh gemeenschap heeft, ligt insgelijks eene zware bank. De Banjoe Asin kan als een vierde mond van de Moesi beschouwd worden, daar in den Oostmoeson de schepen van Palembang dikwijls den weg naar zee kiezen door een der *Selats*, die naar de Tjitar en vandaar naar de Poentiang en den mond der Banjoe Asin voeren.

Wij moeten thans nog een blik werpen op het zuidelijk deel van Sumatra, de Lampongs en het daaraan grenzend deel der afdeeling Kroë.

Bij den G. Poegoeng aan het zuidwestelijk einde van het meer Ranau, die ver naar de zeezijde vooruitspringt, begint een dwarsketen die het Ranau-gebied ten Zuiden en het plateau van Belalau ten Noorden begrenst, en waartoe de bergen Seminoeng, Koekoesan, Pesagi, Kaja en Gigok behooren. Van deze keten strekt zich zuidoostwaarts, weder in de rigting van Sumatra's lengte-as, een lengte-dal uit, namelijk het dal der rivier Semangka, die zich in de baai van Semangka uitstort, zoodat deze baai als de zuidelijke voortzetting van het dal te beschouwen is. Deze rivier, de grootste die aan de Zuidkust uitwatert, ontspringt aan de zuidelijke hellingen van den Seminoeng en den Pesagi. Waar zij het plateau van Belalau verlaat, ligt oostwaarts van haar de G. Sekintjau (of Siketjau), waarop haar voornaamste zijtak, de Samoeng, ontspringt, welker dal parallel loopt met dat van de Semangka, totdat de rivier zich aan den voet van den G. Oeloe Sikampong westwaarts wendt, om zich bij Radja Bassa met de Semangka te vereenigen, die ten laatste met twee monden, de Soengei Ngarip en de Soengei Borneh genaamd, in de baai valt. De bergreeks ten Westen van dit dal, die in het algemeen de Benkoelensche afdeeling Kroë tegen de Lampongsche afdeeling Semangka begrenst (ofschoon het Benkoelensche gebied op de hoogte van den Sekintjau inspringt en tot aan de bergen tusschen het dal van de Semangka en de Samoeng reikt), en die met hare uitloopers zich op vele plaatsen tot het strand uitstrekt, heeft geene aanzienlijke toppen. Haar zuidelijk deel, dat de landtong ten Westen der Semangka-baai doorsnijdt, is onder den naam van Boekit Sawah bekend. De Westkust heeft ook hier ontelbare riviertjes, maar niet één van eenige beteekenis.

Van den G. Sekintjau gaat een dwarsrug, die het plateau van Belalau van het dal der Samoeng scheidt, oostwaarts tot aan den G. Abong, en van hier af loopt een keten met aanzienlijke toppen langs de Oostzijde der dalen van de Samoeng en Semangka en vervolgens langs de Oostzijde der Semangka-baai, tot zij tegen straat Lagoendi stuit, ofschoon zij zich inderdaad in de eilanden aan de andere zijde dier straat nog voortzet. Hier volgen op den G. Abong de bergen Oeloe Sipoetih en Oeloe Sikampong en daarna de G. Tangamoes, een vulkaankegel, meer bekend onder de namen van G. Semangka en Keizerspiek, die op eene hoogte van 7,000 voeten (volgens Junghuhn slechts 5,500) geschat wordt en met zijn voet tot aan het Noordeinde der baai reikt, die daarom ook wel Keizersbaai geheeten wordt. Dan volgt de G. Deba, dezelfde zoo ik meen die ook wel G. Lampong genoemd en op 6,700 voeten geschat wordt, en op de landtong tusschen de Semangka- en Lampongbaaijen, de G. Bidada, op 6,000 voet geschat (waarschijnlijk dezelfde als de G. Tangka op de kaart van Versteeg); terwijl eindelijk ook tot deze bergreeks schijnen te behooren de piek op het eiland Taboean, mede Keizerspiek genaamd (ofschoon deze vulkaan, op de wijze van den berg Ophir, een weinig westwaarts van de keten ligt), en de vulkaan van het eiland Sibesi, die intusschen ook met die van Krakatau en Poeloe Panitan ten Westen en den straks te vermelden G. Radja Bassa ten Oosten kan zamenhangen, zoodat zij een dwarsketen vormen,

waarachter een dwarsdal ligt door de Prinsenstraat en straat Soenda aangewezen.

De oostelijke keten breidt zich intusschen met zijne zijtakken verder oostwaarts over de geheele landtong tusschen de Semangka- en Lampong-baaijen uit, en verheft zich aan de Westzijde dezer laatste nog weder in de hooge toppen G. Ratté en G. Telokh, die verder door een heuvelenrei, die slechts van 100 tot 400 voeten hoogte heeft en onder den naam van G. Talang den achtergrond der baai vormt, zamenhangen met een keten, die langs de Oostzijde der Lampong-baai loopt, en waaruit zich de G. Loeboe Iti verheft. Eindelijk ligt, geheel op zich zelven, aan het uiteinde der oostelijke landtong de G. Radja Bassa, hoog 4,130 voet, een uitgebrande vulkaan, in wiens nabijheid op verschillende plaatsen warme bronnen gevonden worden. Vermoedelijk vormde hij eenmaal een eiland dat door aanslibbing met Sumatra verbonden is. Op de hoogte van den G. Abong en den G. Oeloe Sipoetih vormt de oostelijke keten nog een paar oostwaartsche zijtakken, waartoe de G. Soedoe Soedoe en de G. Tangkil Tjenang en G. Tjaran behooren. Al het overige land der Lampongs is, behoudens eenige heuvelrijen in het Noordoosten, die als uitloopers van het plateau van Belalau en de bergen van Kemering Oeloe te beschouwen zijn, vlak en voor een groot gedeelte zoo laag, dat het in den regentijd geheel overstroomd wordt. Dit geheele oostelijke gedeelte is gesplitst in het gebied van drie aanzienlijke rivieren, de Toelang Bawang, de Sipoetih en de Sikampong, die echter, daar het eiland zich meer en meer versmalt, niet meer zoo uitgestrekten loop hebben als de Moesi, terwijl elke volgende korter wordt dan de voorgaande.

De Toelang Bawang, die in haren bovenloop, tot hare vereeniging met de Wai Rarem, den naam van Wai Oempoe draagt (*Wai* is Lampongsch voor *rivier*), ontspringt op den Sekintjau, stroomt noordwaarts door het plateau van Belalau en vervolgens, hier en daar met meer oostelijke rigting, tot Boemi Agong, vanwaar af zij, ofschoon met groote bogten, oostwaarts naar zee gaat. De voornaamste der talrijke zijtakken, die haren bovenloop voeden, zijn de Tahami, die mede in Belalau ontspringt en zich beneden Balambangan in de Wai Oempoe stort; de Giham, een aanzienlijke en voor inlandsche praauwen bevaarbare stroom, die, aan den westelijken voet van den Sekintjau ontspringende, Belalau doorsnijdt, zich langs den voet van den Pesagi en den Gigok heenkronkelt, dan noordwaarts gaat en zich wat lager dan de Tahami met de Wai Oempoe vereenigt; de Pisang, een kleine rivier, maar met sterken stroom, die uit de Rawa Papepoeh (bij Versteeg Meer Saroedja), op de grenzen van de Lampongs met Kemering Oeloe ontspringt, en, de scheiding tusschen die gewesten vormende, evenwijdig met de Kemering loopt, totdat zij de zuidoostwaartsche wending neemt, die haar bij Boemi Agong aan de Wai Oempoe toevoert. Deze takken komen allen aan de linkerzijde in de hoofdrivier; de nu volgende Wai Besai, die uit het Zuiden, van den G. Abong, komt en zich een weinig beneden Boemi Agong, bij Pakoewon Ratoe, met de Oempoe vereenigt, valt in hare regterzijde. Doch de allerbelangrijkste zijtak van de Wai Oempoe is de Wai Rarem, die, mede op den G. Abong ontspringende, de Wai Abong (die de Wai Saboek tot zijtak heeft) en de voor groote praauwen bevaarbare Wai Soengkai, beiden aan hare linkerzijde, opneemt, en zich bij Pagar Dewa in de regterzijde der hoofdrivier stort, die van nu af den naam van Toelang Bawang aanneemt. Hier komt zij in de Oostkust-vlakte, waarin zij nog regts de Bakong en links, niet ver van de kust, de Pedada of Bidada opneemt, waarna zij zich op 4° 21′ Z. Br. in zee stort. Van de vereeniging met de Rarem tot aan den mond, is zij zelfs bij ebbe, die zich tot eerstgenoemd punt doet gevoelen, voor de grootste praauwen bevaarbaar.

De Sipoetih ontspringt op den G. Oeloe Sipoetih, breekt tusschen de bergen Tangkil Tjenang en Tjarang door, en loopt verder door de vlakte, eerst noordoostwaarts tot Sering Kebau en vandaar oostwaarts naar zee. Hare voornaamste zijrivieren zijn: de Wai Pangaboeang, die bijna op dezelfde hoogte als de Sipoetih een weinig meer westwaarts ontspringt, schier evenwijdig met haar voortloopt, regts de Kapoean en links de Lampoejang opneemt, en zich bij Sering Kebau in de linkerzijde van de Sipoetih stort; de Troesan, die niet ver van de kust links in de Sipoetih valt, en de Pagadoengan, die, door de Raman en Soeka Tanah gevoed, zich nog wat lager links met haar vereenigt. De monding der Sipoetih ligt ruim vier geographische mijlen ten Zuiden van die der Toelang Bawang.

Tusschen de Sipoetih en de Sikampong vindt men, op 5° 9′ Z. Br., den wijden mond van de Penuat, die uit de zamenvloeijing eeniger kleine riviertjes, digt bij de kust ontstaat. De laatste rivier, die wij te vermelden hebben, de Sikampong, ontspringt op den berg Oeloe Si-

kampong, loopt eerst oost- en vervolgens zuidoostwaarts, neemt, allen aan hare regterzijde, de Boelo (bij Versteeg Poelon), de Semah en de Kendis op, en valt in zee, op 5° 45′ Z. Br. Ofschoon de rivier een uitgestrekten loop en genoegzame diepte heeft, is zij wegens hare sterke kronkelingen en menigvuldige watervallen moeijelijk te bevaren.

Het klimaat is op Sumatra even verscheiden als de bodem; kustland en bergland maken een belangrijk verschil. De warmte is er over het algemeen veel gematigder dan men uit de ligging zou opmaken. Een eiland, waarvan het breedste gedeelte onder de hoogste isotherme ligt, zou zeker tot de warmste gedeelten van den aardbodem behooren, indien niet de uitgestrekte met digt bosch bedekte bergruggen, de menigvuldige regens en de omringende zee door hunnen invloed de warmte aanmerkelijk temperden. Het onderscheid tusschen het natte en drooge jaargetijde is op Sumatra niet scherp uitgedrukt en de windrigting is er zeer onregelmatig. Dit is niet te verwonderen, wanneer wij bedenken, dat de stiltegordel over dit eiland heen- en wedertrekt, en dat de rigting zijner gebergten op de regelmatigheid der winden een verstorenden invloed heeft.

Naauwkeuriger metereologische waarnemingen zijn voor de kuststreek te Padang en Palembang, voor het binnenland op Fort de Kock in Agam gedaan. Zij zijn bijeengebragt door Miquel, *Flora van Nederlandsch Indië*, 1e Bijv., *Sumatra*, bl. 11—23. De jaarlijksche gemiddelde temperatuur te Padang is 26.49 centigraden (ongeveer 80° Fahrenheit). In Mei is de gemiddelde temperatuur het hoogst, in October het laagst; maar het verschil tusschen de warmste en koudste maand is uiterst gering en bedraagt slechts 0.84 graad. De jaarlijksche wisselingen worden verre door de dagelijksche overtroffen. 's Morgens ten 6 ure, het tijdstip der laagste warmte, is de gemiddelde temperatuur 23.76 (bijna 75° Fahrenheit), 's middags ten 2 ure, het tijdstip der hoogste warmte, 29.04 centigraden (ruim 84° Fahrenheit). De veranderingen van uur tot uur zijn onregelmatig, maar het grootst tusschen 8 en 9 ure des morgens, wat met het doorkomen van den zeewind schijnt zamen te hangen. Te Palembang is de gemiddelde temperatuur iets hooger, t. w. 26.89 centigraden; het maximum valt in Mei, het minimum in Januarij, maar het verschil bedraagt slechts 0.79 graad. Ook hier is de dagelijksche wisseling veel grooter dan de jaarlijksche. De gemiddelde thermometerstand is het laagst, namelijk 23.72 centigraden (bijna 75° Fahrenheit), des nachts ten 4 ure, het hoogst, t. w. 31.31 centigraden (ruim 88° Fahrenheit), des namiddags ten 3 ure.

Tusschen de kustlanden en de berglanden bestaat ten aanzien der temperatuur een zeer gevoelig verschil. Vooral wanneer men van de Westkust naar de bovenlanden gaat, vermindert de warmtegraad zoo snel, dat de inlanders reeds achter de eerste heuvelruggen zich in den morgen gaarne bij een vuurtje verwarmen. De Engelsche Luitenant Dare, die met eene expeditie in den regentijd het hooge gebergte van Serampei betrad, vond er des nachts een thermometerstand van 4.4 centigraden, die op het gestel zijner door het tropische klimaat gevoelig geworden reisgenooten zoo nadeelig werkte, dat verscheidenen bezweken. Bij het beklimmen van den Talang of Salasi heeft men des morgens 10.6 en des avonds 8.3 centigraden op den top waargenomen. Volgens de waarnemingen op Fort de Kock gedaan, welke plaats 3,000 voet boven den zeespiegel ligt, is daar het verschil tusschen de dag- en nacht-temperatuur zeer aanmerkelijk, en is er tusschen het maximum en minimum in dezelfde maand een verschil tot van 16 centigraden. De gemiddelde thermometerstand is daar 23.8 graden (bijna 75° Fahrenheit), maar het maximum stijgt tot 6 of 7 graden boven, het minimum daalt tot 10 of 11 graden beneden dit bedrag. Nogtans wordt in het gebergte het dalen der temperatuur in den nacht door den vaak bewolkten hemel meer of min belet. Voor het overige is er in de bergstreken een verbazend groot verschil tusschen de plaatsen, waar de bodem, zoo als gewoonlijk, met digte bosschen bedekt is, en die enkele, waar naakte zandvlakten of alang-alang-velden de warmte door terugstraling aanmerkelijk doen stijgen.

De vochtigheid van de lucht is te Padang zeer groot; ofschoon zij er hoogst zelden haar maximum bereikt, zoodat de lucht geheel met waterdamp verzadigd is, daalt zij er even zelden tot een zeer lagen stand; de maandelijksche gemiddelden der vochtigheid in de verschillende jaargetijden loopen slechts zeer weinig uiteen. De hoeveelheid regen is er zeer groot en bedroeg over de jaren 1850—1856 gemiddeld in millimeters:

In Jan.	338	In Mei	327	In Sept.	400
„ Febr.	251	„ Junij	263	„ Oct.	587
„ Maart	408	„ Julij	386	„ Nov.	462
„ April	397	„ Aug.	391	„ Dec.	587.

Het verschil tusschen het eene jaar en het andere kan echter zeer groot zijn: in 1854 viel nagenoeg de dubbele hoeveelheid regen van die in 1851. De grootste hoeveelheid schijnt in October en December, de kleinste in Februarij en Junij te vallen. Maar een duidelijk uitgedrukte moeson of kentering is niet te bespeuren. De onweders zijn onregelmatig over het jaar verdeeld, en het aantal in verschillende jaren verschillend. In 1850 telde men er 69, in 1852 slechts 52.

Te Palembang is de jaarlijksche betrekkelijke vochtigheid nog iets grooter dan te Padang. In den loop des jaars hebben daarin slechts geringe veranderingen plaats; maar de dagelijksche verschillen zijn merkelijk grooter dan te Padang. 's Morgens ten 6 ure is de lucht zeer vochtig, ten 9 ure is die vochtigheid bij het klimmen der temperatuur reeds zeer verminderd, en 's namiddags ten 3 ure is de lucht, vooral omstreeks September, vrij droog. Het aantal regendagen was te Palembang in 1855 168, in 1852 225; gemiddeld zal het omstreeks 203 bedragen. Het grootste aantal regendagen leveren December en Januarij, het kleinste September. Hiermede stemt overeen, dat in Januarij de rivieren de grootste hoeveelheid water afvoeren en schier bestendig buiten hare oevers zijn getreden. Doch in andere opzigten bestaat er tusschen het aantal regendagen en den waterstand der rivieren geene overeenstemming, hetzij omdat in de bovenlanden de regens anders verdeeld zijn, hetzij omdat een klein getal regendagen met groote sterkte van den regen gepaard gaat. De overstroomingen nemen van Februarij tot Mei gedurig af; in Junij, Julij en Augustus is de capaciteit der rivierbeddingen voldoende om het water te bevatten; in September begint het water weder buiten de oevers te treden, en die overstroomingen nemen toe tot zij in Januarij weder het maximum bereiken. Het getal onweders bedroeg te Palembang in 1851 151, in 1855 slechts 65.

Ten opzigte van de windrigting is het verschil tusschen Padang en Palembang zeer groot. Op laatstgenoemde plaats, die op ongeveer 3° Z. Br. ligt, is de afwisseling der moesons vrij regelmatig en niet zeer van die op Java verschillend. Van November tot Maart hebben de Weste- en Noordweste-winden de overhand. Dit is de tijd van den Westmoeson, die met het grootste aantal regendagen en de sterkste overstroomingen gepaard gaat. In April volgt de kentering, met het maximum van onweder. Van Mei tot September heerschen Ooste- en Zuidooste-winden, met afneming van regendagen en weinig of geen overstrooming. Dit is dus de tijd van den Oostmoeson, met andere woorden van de weinig gestoorde werking van den Zuidoost-passaat. In October wordt de najaarskentering weder door toeneming van het getal regendagen gekenmerkt.

Te Padang doet zich het verschil der moesons nagenoeg niet, maar juist daarom ook de geregelde afwisseling van land- en zeewind te sterker gevoelen, terwijl de rigting dier winden in den regel loodregt op die der kustlijn staat. Hier laten zich dus, wat niet overal het geval is, de land- en zeewinden eenvoudig uit de sterkere verkoeling van het land bij nacht, de sterkere verwarming van het land bij dag verklaren. Des nachts stroomt de koudere, zwaardere lucht zeewaarts en er is een oostnoordoostelijke landwind. Des morgens ten 9 ure begint zich de verhouding om te keeren en de koelere zeelucht landwaarts te stroomen. Des namiddags ten 3 ure komt die zeewind nog sterker door en zijne rigting is westzuidwest. Echter wordt deze regelmatige gang van tijd tot tijd verstoord, wat dan doorgaans met regens en onweders gepaard gaat.

Daar Sumatra gedeeltelijk ten Noorden van de linie ligt, geldt in het noordelijk deel voor de wisseling der saizoenen in het algemeen de volgende regel. De Oostmoeson is er de natte moeson en is eigenlijk niets anders dan de Noordoost-passaat, die ongestoord waait van October tot April, wanneer zich de zon in het Zuiderhalfrond bevindt. De Westmoeson is er de drooge moeson en waait van April tot October, wanneer de zon ten Noorden van den evenaar staat. De Noordoost-passaat is dan door den Zuidoost-passaat verdrongen, die zich bij den overgang van de linie in zuidwestelijke rigting ombuigt. Doch dit geldt slechts in het algemeen; de gegevens ontbreken om te bepalen, welke wijzigingen in de windrigting door plaatselijke omstandigheden worden teweeggebragt.

Zware nevels ziet men op Sumatra in alle tijden des jaars des morgens op het gebergte rusten. Vooral schijnt dit het geval te zijn in de noordelijke gedeelten des eilands. De hooglanden van Tapanoeli blijven soms tot 9 ure des morgens in nevelen gehuld.

Dat het verblijf in de koele hooglanden voor de gezondheid van den Europeaan veel gunstiger is dan dat in de heete kustlanden, behoeft naauwelijks opmerking. Op Fort

de Kock en Padang Pandjang is de verhouding der sterfte tot de sterkte der Europeesche militairen bij uitstek gunstig; voor het geheele Gouvernement van Sumatra's Westkust was de verhouding van 1850—1857 als volgt:

In 1850	op	1,119	Eur.	mil.	sterfte	50 = 4.46	pCt.
〃 1851	〃	1,125	〃	〃	〃	45 = 4	〃
〃 1852	〃	1,131	〃	〃	〃	42 = 3.7	〃
〃 1853	〃	1,093	〃	〃	〃	70 = 6.4	〃
〃 1854	〃	1,042	〃	〃	〃	36 = 3.45	〃
〃 1855	〃	1,103	〃	〃	〃	36 = 3.3	〃
〃 1856	〃	1,038	〃	〃	〃	46 = 4.5	〃
〃 1857	〃	1,097	〃	〃	〃	24 = 2.2	〃[1]).

In deze opgave is het jaar 1853 ongunstig wegens de cholera, en 1856 wegens een expeditie naar Nias. In weêrwil dezer twee ongunstige jaren is de gemiddelde jaarlijksche sterfte voor dat achtjarig tijdvak slechts 4 pCt., wat zeker niet ongunstig is, wanneer men in aanmerking neemt, dat de militairen (de officieren zijn niet medegerekend) ten aanzien der sterfte aan veel slechter kansen dan andere ingezetenen zijn blootgesteld.

Moet de klimatologische beschrijving van Sumatra, bij gebrek aan gegevens, tot dusverre zeer onvolledig blijven, in nog hoogere mate is dit het geval wanneer men eene geognostische beschrijving wil beproeven. Op een aantal plaatsen wordt graniet aangetroffen, en Sal. Muller heeft gegist, dat de massa van het eiland daaruit bestaat, en dat graniet de grondslag vormt zijner gebergten, die hij in verband daarmede als de voortzetting beschouwt van het Himalaja-gebergte en Malakka, maar daarentegen als geheel van de bergen van Java verschillend. De juistheid dezer beschouwing in het midden latende, merk ik op, dat, zoo ver de waarneming strekt, veel meer trachiet, althans in Midden-Sumatra, als het vormend gesteente der bergen moet beschouwd worden; die rotssoort komt overal voor en heeft een zwartgrijze kleur en fijnkorrelig zamenstel. Korthals onderscheidt in de L Kota's drie vormen waarin het trachiet zich voordoet: de eerste is porphierachtig, met een blaauw-grijs deeg van veldspaad, waarin halfverglaasde veldspaad-kristallen, hornblende en mica-plaatjes verspreid zijn; de tweede is mat, donkerblaauw, schilferig van breuk en bevat veel verglaasden veldspaad en naaldvormige hornblende-kristallen; de derde is trachiet-conglomeraat. Op sommige plaatsen zijn basalt-zuilen waargenomen, die de trachiet-massa doordringen; op andere wordt het graniet, dat ook in den vorm van syeniet voorkomt, door trachiet of basalt doorboord.

Op deze plutonische gesteenten rusten op vele plaatsen laagvormige gesteenten van tertiairen oorsprong, die soms uitgebreide terreinen vormen. Hiertoe behooren de kalkgesteenten van witte en blaauwe kleur, die een ring vormen om den Singalang, Merapi en Sagoe. Kalkbergen met grotten worden in de L Kota's en elders in de Padangsche bovenlanden gevonden en bestaan waarschijnlijk, even als de vogelnestklippen in Ampat Lawang en andere deelen der Palembangsche bovenlanden, uit ouden koraal-kalksteen. Aan den oorsprong der Oerei-rivier in Benkoelen vindt men uitgestrekte holen van dergelijken aard, die aan tallooze vogels tot woonplaats verstrekken; de bodem door den mest dezer vogels gevormd levert belangrijke hoeveelheden salpeter op. Junghuhn zag marmerstukken als rolsteenen in de rivieren van Angkolah en op andere plaatsen. Van Dijk vond in de kloof van de Aneh een opgeheven en gescheurde laag van kalkgesteente van kristallijnen aard, dat door de inwerking van het eruptief gesteente tot wit-geaderd blaauw marmer is overgegaan. Zeker zouden op vele andere plaatsen van de Padangsche bovenlanden fraaije marmersoorten kunnen gegraven worden. Ook de krijtformatie ontbreekt op Sumatra niet, maar krijtfossielen worden er weinig of niet gevonden. In het geheel schijnen de sedimentaire lagen in het gebied van Sumatra's Westkust, ten gevolge van metamorphose, arm aan fossielen te zijn.

Niet minder uitgebreid zijn de zandsteenterreinen. In de L Kota's onderscheidt Korthals een rooden zandsteen van zeer afwisselenden bouw, een donkergraauwen en een geelgraauwen of bonten, welke laatste het meest, zoowel in hellende als waterpasse lagen, voorkomt. Ook in de Batak-landen strekt zich de zandsteen ver uit. Men vindt hem op de oostelijke hellingen der bergen, zelfs tot op eene hoogte van 4500 voet, en hij strekt zich tot naar Atjih in het uiterste Noorden van het eiland uit. Deze steen is fijnkorrelig, week, leemachtig, van grijs-witte kleur en met laagjes leem afgewisseld. De kust-eilanden zijn gedeeltelijk uit trachiet, gedeeltelijk uit zand-

[1]) Zie *Brief van den Luitenant-Generaal van Swieten aan den Heer F. H. van Vlissingen betreffende Europeesche kolonisatie op Sumatra* ('s Gravenhage, 1858), blz. 13.

steen gebouwd. Het geologisch karakter dezer zandsteenvorming is moeijelijk te bepalen, zoo lang de daarin voorkomende fossielen niet onderzocht zijn.

Door de verweering der plutonische gesteenten hebben zich op vele plaatsen ook lagen van leem of klei gevormd, waaronder eene fijne pottebakkers-klei wordt aangetroffen, van welke door de Maleijers hier en daar eenig aardewerk wordt vervaardigd.

De steenkolen, die op Sumatra worden aangetroffen, schijnen allen van tertiairen oorsprong en zoogenaamde bruinkolen te zijn. Aan de boven-Moesi komt op sommige plaatsen eene soort van steenkool voor, die als zwam ontgloeit, maar weinig hitte geeft. Ook aan de Inim en Lematang wordt bij de oppervlakte van den grond eene soort van bruinkolen van geringe hoedanigheid gevonden, door de inlanders Batoe Kiling genoemd [1]). Niet veel beter en, zoo het schijnt, de kosten en moeite der ontginning niet waardig, zijn de kolen aan de Retch-rivier [2]). Beter schijnt de hoedanigheid der kolen te zijn, die aan de Ajer Kemoemoe, een onbevaarbaren arm der rivier van Benkoelen, worden aangetroffen, maar ook deze zijn toch geene ware steenkolen [3]). Ontginning van die kolen heeft tot dusverre nergens plaats.

Dat vooral de Oostkust uitgestrekte vlakten van alluvialen oorsprong aanbiedt, is boven uit de topographische beschrijving des eilands gebleken; van haar inwendig zamenstel schijnt tot dusverre niets bekend te zijn. Hare uitgebreidheid wordt genoegzaam verklaard uit den aard der op Sumatra aan de oppervlakte blootliggende gesteenten, in verband met de ontzettende regenmassa's en de weelderige vegetatie, waardoor de verweering der vaste rotsen in hooge mate bevorderd wordt.

De vulkanische gesteenten, waaronder wij hier alleen de vulkanische uitwerpselen van het hedendaagsche tijdvak of de lava's verstaan, schijnen veel minder tot de vorming van den bodem van Sumatra dan van dien van Java te hebben bijgedragen. Wel schijnen de hoogste punten van het gebergte in den regel door vulkanen gevormd; maar in hoeverre alle hoogere punten als vulkanisch zijn te beschouwen, zal eerst later onderzoek kunnen uitmaken. De minerale bronnen, de bronnen van aardolie of petroleum, de solfatara's of zwavelbronnen, die reeds op onderscheidene plaatsen zijn waargenomen en vermoedelijk bij nader onderzoek in nog veel grooteren getale zullen aan het licht komen, ook het voorkomen van aluin in het zuidwestelijk gedeelte van Palembang, pleiten echter voor een uitgebreid vulkanisme, ofschoon, daar geene belangrijke uitbarstingen in later tijd zijn voorgekomen, een scherp oog noodig is om de sporen van dat vulkanisme, overal, waar zij nog voorhanden zijn, te ontdekken. Dit is evenwel niet het geval in de kloof van de Aneh, waar de opvolging der lagen over eene groote uitgestrektheid bloot ligt. Een bleekkleurig graniet met zwarte mica-stippen scherp geteekend, en waarin zich hier en daar een fijnkorrelige groensteen als ganggesteente vertoont, vormt hier de onderlaag, waarop een overgangsgesteente van 2 à 3 el dikte rust, dat weinig zamenhang heeft en bij verweering tot wit zand uiteenvalt. Op sommige plaatsen liggen tegen het graniet schilferlagen, vooral chloriet-schilfer, nu zuiver, dan met aderen van kalkspaad doortrokken en veel fijn gekristalliseerd ijzerpyriet bevattende. De bovenlaag wordt gevormd door vulkanisch tuf, meer of minder met lavablokken vermengd, en hier en daar door enkel lavablokken vervangen. De bodem in die streek bestaat oorspronkelijk uit graniet, dat door lava van den Singalang overstroomd is. Ook elders komen in de Padangsche bovenlanden uitgebreide tuflagen van verschillenden aard voor, met veel verschil in graad van fijnheid en zamenhang [1]).

De slotsom van het weinige dat wij uit de geognostische waarnemingen omtrent Sumatra kunnen opmaken is, dat oudere plutonische vormingen (trachiet en basalt) door een massief van graniet en syeniet zijn heengedrongen, en de bij haar verschijnen reeds aanwezige sedimentaire lagen van kalk en zandsteen hebben opgeheven; dat lava-eruptiën, ofschoon allengs

---

[1]) Deze brandstof is onderzocht door R. Everwijn. Zie *Onderzoek naar kolen in de residentie Palembang*, in *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, D. XXI, bl. 81.

[2]) Zie *Indisch Archief*, I, bl. 331; J. Low, in *Journal of the Indian Archipelago*, I (1847), pag. 153; de Bruijn Kops, in *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, IV, bl. 624.

[3]) Zie P. van Dijk, *Ontginbare kolenlagen in de Ommelanden van Benkoelen*, in *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, D. XXII, bl. 181.

[1]) Zie P. van Dijk, *Inleiding tot de Geologie van Sumatra's Westkust* (met eene geologische kaart van de kloof der Aneh), in *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, D. XXII, bl. 145.

zeer schaarsch geworden, de vulkanische werking nog in het tegenwoordig tijdvak voortzetten, en dat de verweering der blootliggende gesteenten, onder den invloed van tropische regens en tropischen plantengroei, het uitgestrekte alluvium heeft voortgebragt, dat, naast de bergruggen gelegerd, den omvang van Sumatra aanzienlijk heeft doen toenemen. Indien de theorie juist is, die de Soenda-eilanden, en met name Java, Sumatra en Borneo, beschouwt als een gedeeltelijk onder de Java-zee en de wateren tusschen Sumatra en Borneo bedolven hooggebergte, waarvan alleen de hoogere ruggen boven den waterspiegel verrijzen, terwijl het aan den omtrek door de diepe wateren van de Indische zee en Straat Makassar is afgesloten, dan is het ook duidelijk, waarom de ontwikkeling van het alluvium het sterkst moest zijn aan die kusten, die naar het middelpunt van dat eilanden-rijk gekeerd zijn, en dat de uitgestrektste alluviale vlakten zich aan de Oostkust van Sumatra, aan de Noordkust van Java en aan de Westkust van Borneo moeten bevinden.

Onderscheidene metalen komen op Sumatra, niet enkel in secundaire ligplaats, maar ook in het vaste gebergte voor. In de eerste plaats verdient het *goud* genoemd te worden, dat op drieërlei wijze voorkomt. Vooreerst vindt men goudaderen in kwartsgangen aan den voet der gebergten; ten andere diluviaalgoud in afgeronde kleine en grootere stukjes, in aderen en lagen, nabij de oppervlakte van den bodem; ten laatste stofgoud, dat uit de rivieren en beken wordt verzameld. Eene exploitatie van goudmijnen op grootere schaal is beproefd door de Oost-Indische Kompagnie in de nabijheid van Salida (residentie Padang), door tusschenkomst meestal van Duitsche mijnwerkers. Met onbegrijpelijke volharding heeft de Kompagnie deze exploitatie voortgezet, niettegenstaande het klimaat voor de arbeiders doodelijk was en zij daaraan groote schatten verspilde. De mijnarbeid, in 1668 begonnen, werd tot 1696 voor rekening der Kompagnie gedreven, daarna in 1697 verpacht, in 1732 op nieuw door de Kompagnie opgevat en eerst in 1737 voor goed opgegeven [1]. Van de goudmijnen door inlanders bewerkt zijn die van Soepajong ons door den Heer Teysmann [2], die van Mandaïling door den Heer S. Muller [1]), die van Rau door den Heer van Dijk nader beschreven. Laatstgenoemden werden als vaste begeleiders en aanwijzers van gouderts zekere ronde steenen gewezen, die bij onderzoek bleken zuiver magneet-ijzererts te zijn. In de Padangsche bovenlanden komt goud op vele plaatsen voor, maar voornamelijk in de afdeeling XIII en IX Kota's, waartoe ook Soepajong behoort. In de residentie Tapanoeli vindt men veel goud in het Zuiden en Zuidwesten, en noordwaarts tot in Angkola. Het aantal goudgraverijen in Mandaïling wordt er op bij de 80 geschat, zonder de goudwasscherijen mede te rekenen, waarbij het goud uit rivierzand verkregen wordt. Benkoelen bevat goud in den omtrek der hoofdplaats, doch van het delven wordt geen werk gemaakt. In de Lampongs wordt slechts een weinig stofgoud gevonden. In Palembang komt goud in geringe hoeveelheid voor aan de boven-Rawas, maar vooral in de Djambische bovenlanden, in de landschappen Korintji, Limoen en Batang Asei [2]. Doch, in weêrwil der uitgestrektheid van het goudveld op Sumatra, blijft de productie onbelangrijk en draagt zij, vooral waar het Nederlandsch gezag is gevestigd, weinig tot den bloei des handels bij. De Heer Willer [3]) maakt ten aanzien van dien tak van nijverheid de volgende zeer juiste opmerkingen: „De goudmijnen van Klein-Mandaïling leveren onder ons gezag veel minder op, dan waar het volk geheel aan zich zelf blijft overgelaten. Dewijl honger, vrees voor slavernij, gedwongen slavendienst voormaals de voorname drijfveêren tot dien arbeid waren, spreekt het van zelf, dat die arbeid vermindert, naarmate een geregeld bestuur de levensmiddelen doet vermeerderen en de vexatiën moeijelijker maakt. Over het algemeen is het goudgraven de ondankbaarste van alle takken van nijverheid; voor één geval dat de gravers eene winst van aanbelang behalen, telt men drie gevallen dat zij hunne kosten niet goed maken; terwijl het werk bij gemiddelde opbrengst den ondernemers en arbeiders slechts schrale uitkomsten geeft."

Van het voorkomen van *zilver* op Sumatra is weinig bekend; alleen Radermacher maakt

[1]) Zie daarover Elias Hesse, *Reys nae en in Oost-Indiën*, bl. 239; S. Muller, *Bijdragen tot de kennis van Sumatra*, bl. 164.

[2]) *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Dl. XIV, bl. 306.

[1]) *Tijdschrift van het Delftsch Instituut*, Dl. II (1854), bl. 212.

[2]) *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Dl. VIII, 3, bl. 336.

[3]) *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Dl. VIII, 2, bl. 375.

daarvan gewag, maar zegt, dat het wegens de groote kosten niet wordt gegraven. *Tin* komt voor als tinsteen of tinzand in het gebergte van Soengei Pagoe, waar het vroeger gegraven werd, te Soengei Koening bij den oorsprong der rivier van Siak, in de Palembangsche bovenlanden en hier en daar aan de Oostkust. De hoedanigheid schijnt voor die van het tin van Banka merkelijk onder te doen. *Koper* is gevonden in de Padangsche bovenlanden, vooral in de XX Kota's [1]), alsmede in Rau, en wordt gegraven bij Moeki, in het Atjinesche rijk, in de nabijheid van Laboehan Adji. *IJzer* komt in verschillende vormen voor, in de Padangsche en Palembangsche bovenlanden. Van den Goenoeng Besi of IJzerberg bij Toerawan, in Tanah Datar, is boven gesproken; ik voeg er hier bij, dat hij aan zijne Oostzijde eene ertslaag van magneet-ijzersteen vertoont, die eenige honderden voeten dik is en waarop eene kalklaag rust, die den top van den berg uitmaakt. „De groote rijkdom aan erts," zegt de Heer Korthals [2]), „waarin deze bedding met de rijkste kan wedijveren, maakt het te betreuren dat de kosten van vervoer er de bewerking van verhinderen." Eindelijk vind ik ook *lood-* en *kwikertsen* [3]) in de Padangsche, en *arsenicum* in de Palembangsche bovenlanden vermeld. Wat de Heer van Dijk zegt van Klein-Mandaïling: „Het geheel duidt meer op menigvuldigheid en groote verspreidheid van nuttige mineralen, dan op grooten rijkdom van enkele punten," laat zich, naar het schijnt, schier op geheel Sumatra toepassen.

De plantbekleeding van Sumatra's bodem is ons vrij wat beter bekend dan die bodem zelf en de schatten die hij in zijnen schoot bergt. Indien ook al onze kennis van de Flora van Sumatra nog in de eerste beginselen verkeert, van het algemeen karakter zijner vegetatie weten wij meer dan genoeg voor eene algemeene schets, als waartoe wij ons hier moeten bepalen, en wij hebben het voordeel dat het beeld daarvan ontworpen werd door de hand eens meesters, die onder de kenners der tropische plantenwereld eene der eerste plaatsen

[1]) O. F. U. J. Huguenin, *Mijnbouwkundig onderzoek der koperertsen in de Padangsche Bovenlanden*, in *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, D. VI, bl. 223.

[2]) *Topographische schets van een gedeelte van Sumatra*, Leiden, 1847, bl. 25.

[3]) Zie o. a. C. de Groot, in *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, D. VI, bl. 252.

inneemt. Uit Miquels *Beschrijving van Sumatra's Plantenwereld* zouden wij wenschen het geheele hoofdstuk over „het algemeen karakter der vegetatie" hier te mogen inlasschen. Men houde het ons althans ten goede, dat wij hem op den voet volgen en ons, schoon met de meest mogelijke bekorting, gedeeltelijk van zijne woorden bedienen.

De natuurkundige, die van Java over de smalle zeestraat naar Sumatra oversteekt, wordt al dadelijk getroffen door de vele nieuwe vormen, die hij reeds in de kuststreken ontmoet, en hoe verder hij landwaarts naar de wouden bergstreken doordringt, des te sterker vindt hij dit verschil met de Flora van Java uitgedrukt. Van de hem bekende geslachten ontmoet hij andere soorten; eigenaardige geslachten treffen zijne aandacht; de grootere groepen zijn in andere verhouding over het land verdeeld; het digte woud tiert reeds meer nabij de vlakte, en reeds in de lagere berggewesten groeijen hier de eiken, kastanjes en andere trotsche woudboomen, die op Java alleen het hoogere gebergte bedekken.

Het land bestaat voor een groot deel uit bergen en bergvlakten, die beiden schier overal met wouden bedekt zijn, in zamenstelling naar het verschil der berghoogten verschillend. Waar het gebergte zich tot nabij de kust uitstrekt, is er bijkans geen scheidingslijn tusschen het woud dat van de hooge kruinen tot hunnen voet afdaalt, en de eigenaardige strandwouden, die zich in den Indischen archipel tot ver in zee voortzetten. Is echter het woud hier of daar door vroegere bebouwing of andere oorzaken verwoest, dan bedekt het alanggras met zijne digte zoden de opene plekken. De verhouding tusschen bosch, alang en bebouwd land is intusschen in de verschillende deelen des eilands natuurlijk geheel onderscheiden. Junghuhn schat het door hem onderzochte deel der Batak-landen op 7813 vierkante minuten, waarvan 638½ bebouwd zijn, 1635 met alang en 5539½ met bosch bedekt. Van de alang-velden komen 1167½ op het vlakke land, 467½ op de bergen; van de wouden 2801¼ op de vlakten, 2738¼ op het gebergte [1]). In de alluviale gewesten van Palembang wordt de oppervlakte, alom door rivieren en beken doorsneden, onderscheiden in *tanah rawang* of moerassen, die altijd onder water staan of slechts bij uitzondering in den

[1]) Ik heb hier Junghuhn's werk: *die Battaländer*, zelf geraadpleegd. Bij Miquel komt, bl. 25, eene zonderlinge misstelling voor.

droogen tijd kunnen bebouwd worden; *tanah renah* of *tanah lebak*, die alleen in den regentijd meer of min onder water komen en dan met padi, maar in den droogen tijd met katoen worden beplant; *tanah talang renah*, vlakke, vruchtbare gronden, altijd vrij van overstrooming; en *tanah talang*, hoogere heuvelachtige gronden, waarop *ladangs* en tuinen worden aangelegd.

Het is niet te verwonderen, dat een bodem zoo als die van Sumatra, grootendeels door de verweering van verschillend plutonisch gesteente voortgebragt, en tevens in ruime mate met kalk bedeeld; door gestadige regens bevochtigd, terwijl ontelbare beken en stroomen de stoffen over de ongelijke oppervlakte gedurig bewegen en verplaatsen; nergens stijgende tot eene hoogte die voor den plantengroei schadelijk is, en aan den altijddurenden invloed der tropische temperatuur blootgesteld, met de rijkste en krachtigste vegetatie getooid is. En waar het plantenrijk zich eenmaal in zulk een omvang gevestigd heeft, daar schept en verbetert het gestadig den grond voor zijn eigen bestaan. Een veelal roodachtig leem is alom de natuurlijke bodem, en de voortgaande verweering der rotsen vult ligtelijk aan wat door de waterstroomen wordt weggevoerd. Waar de menging der verschillende bestanddeelen, ik meen van de leemaarde met zand, kalk, eenig ijzer en organische overblijfselen, het best is volbragt, daar is de grootste vruchtbaarheid: derhalve in de alluviale streken der lagere landen, en vooral daar, waar de overstrooming de vruchtbaarheid door het aanvoeren van nieuwe elementen jaarlijks herstelt, en in de wouden, waar een vermolmende bodem, door de wortels losgemaakt, ten gevolge der verrotting van hout en bladeren, behalve de organische verbindingen, ook een nuttig mengsel van aschbestanddeelen, door de wortels uit verschillende lagen bijeengebragt, ophoopte. Op zulke plaatsen tiert de landbouw of schiet de wilde vegetatie met ongekende weligheid op. Op de alluviale landen van Palembang kan men gemakkelijk twee oogsten van padi of katoen in één jaar verkrijgen, en men zou vijf jaren achtereen zonder bemesting kunnen bouwen, indien men zich wilde inspannen om het alom indringend alang-gras weg te houden. Doch die zorg laat men aan de natuur over. Tusschen het alang-gras vestigen zich soms hooge heesters, die het verstikken, en wanneer men deze verbrandt, heeft men nieuwen bodem. Is echter de door verweering ontstane klei nog niet of niet genoegzaam vermengd, dan schijnt de bodem nog weinig geschiktheid voor den plantengroei te hebben, en hieruit laat zich verklaren waarom Marsden den bodem op Sumatra's Westkust van natuur onvruchtbaar noemt, en waarom de Engelschen zoovele vergeefsche pogingen hebben aangewend om den tuinbouw in Benkoelen te doen slagen.

Bij de beoordeeling van Sumatra's bodem mag de invloed der dierenwereld niet worden voorbijgezien. De uitwerpselen en lijken der dieren voeren de geringe hoeveelheden van stikstofhoudende beginselen, ammoniak, nitrum, phosphor- en zwavelverbindingen, die voor den plantengroei onmisbaar zijn, in betrekkelijk ruime mate aan, en de dierlijke bewoners brengen ook dierlijke stoffen uit de zee op het land, die behulpzaam zijn om het evenwigt tusschen verbruik en toevoer te bewaren, en de uitputting te voorkomen, die van het wegvoeren van den oogst en de wegspoeling naar zee zou te duchten zijn.

Wat de verhouding der plantenwereld tot de temperatuur betreft, komen uit physiologisch oogpunt vooral de verschillen van dag en nacht en die naar de hoogte in aanmerking. De belangrijke afkoeling gedurende den nacht brengt de weldaad aan van bevochtigenden dauw en nevel, en reeds de sterke afwisseling op zich zelve mag voor het leven der planten nuttig geacht worden. Maar wat vooral onze aandacht verdient, is het verschil van de vegetatie naar de hoogte, van het strand der zee tot op de toppen der bergen, waarin men meer of min duidelijk bepaalde streken of zonen kan onderscheiden.

In de zee tusschen de koraalrotsen, die een wal vormen vóór de rotsachtige deelen der kust, vindt men hoofdzakelijk algen of wieren en slechts enkele phanerogamen, waaronder veelvuldig *Enhalus Koenigii.*

Waar de kustzoom moerassig is en bij den vloed door het zeewater overstroomd wordt, vertoonen zich de hoogst eigenaardige zeestrandbosschen, die overal langs de kusten van den archipel worden aangetroffen. Hier is het gebied der *rhizophoren* of wortelboomen (Mal. *bakau*), wier donkere stammen niet tot den grond reiken, maar met uit de hoogte nederdalende en als traliewerk vertakte wortels in den modder bevestigd zijn, terwijl de kruinen een digt en donker loofgewelf vormen. Slechts weinige andere boomen en heesters zijn met deze rhizophoren vermengd.

Het strand achter dezen moerassigen zoom of ook onmiddellijk aan zee, waar het te hoog ligt om door den vloed overstroomd te wor-

den, biedt reeds eene grootere verscheidenheid van vegetatie aan. Is de bodem zandig en tot duinen opgehoogd, dan is hij veelal bedekt door ver kruipende of zich windende planten uit de familiën der *Gramineën*, *Cyperaceën*, *Leguminosen*, *Amarantaceën*, *Convolvulaceën*, of verrijzen boschjes van strand-casuarinen (*Cas. equisetifolia*, Mal. *arau*), — pyramidale boomen in gezelligen groei, wier fijne, naaldvormige, bladerlooze takjes hun het voorkomen geven van reusachtige paardenstaarten, — vergezeld door den breedbladerigen, met groote gele bloemen gesierden *waroe*-boom (*Hibiscus Tiliaceus*). In andere woudstrooken prijken de hooge, lommerrijke kruinen, het levendige, blinkende groen en de witte, geurige bloesems van *Calophyllum Inophyllum* (Mal. *bintangoer*), nevens *Terminalia Catappa* (Mal. *ketapang*), *Heritiera litoralis* en de fraai bloeijende, maar vergiftige *Cerbera's* en *Lactaria's*. Waar zich rivieren in zee storten tieren in den modderbodem verschillende *Sonneratia's* naast den *Nipa*-palm, wiens lange, vedervormige, schier onmiddellijk uit den grond schietende bladeren op den kruin van een kokosboom zonder stam gelijken. Elders vertoont het duinstrand op lager gelegen plaatsen, die door kreken bij vloedtijd onder water kunnen geraken, eene ware moeras-vegetatie: de bolgewassen *Pancratium* en *Crinum*, de varens van het geslacht *Acrostichum*, onderscheidene soorten van riet en biezen, en langs de randen der plassen de prachtige roode bloemtrossen van *Barringtonia*. Dieper landwaarts verandert het beeld van lieverlede en ziet men hoogere palmen, zooals de *Niboeng*, de *Areca-rendah* en eenige *Caryota*-soorten, het terrein innemen, terwijl zich daartusschen de lange, dunne stammen der *rotan*-palmen en de bekerplanten (*Nepenthes*), met hare fraaije bladkruiken, in alle rigtingen heenslingeren. Waar het strand rotsachtig is en steil in zee afdaalt, groeijen *ficus*-soorten met hare talrijke luchtwortels, langbladerige *pandanen* die de groeiwijze der rhizophoren navolgen, *myrtaceën* en zelfs eene soort van *rhododendron*, op de verbrijzelde rotsen; ja het is alsof het woud, dat het oprijzende binnenland bekleedt, hier naar de zee is vooruitgedrongen, daar *Terebinthaceën*, *Artocarpeën*, *Dilleniaceën*, *Araliaceën*, *Guttiferen*, *Gomocti*-palmen, *rotans* en eenige eikensoorten, die anders slechts dieper landwaarts gevonden worden, hier naderen tot de grenzen door den Oceaan aan het land gesteld. In de alluviale vlakten van Oost-Sumatra eindelijk, die zich van het strand tot aan den voet der voorbergen uitstrekken, verrijzen langs de boorden der vaak buiten hare oevers tredende rivieren *Nauclia grandifolia*, *Pterospermum Suberifolium*, *Hibiscus Similis*, *Kleinhovia Hospita*, met velerlei *rotans* en kolossale rietsoorten; terwijl verder het land deels met moeras, deels met woudboomen, zooals in de lager gelegen bosschen gevonden worden, bedekt is. Overal, waar in deze lage streken de mensch eenigen grond op de wildernis heeft veroverd, bezaait hij dien voornamelijk met rijst, terwijl hij zijne woning met kokos- en pinang-palmen beschaduwt.

Het lagere woud begint reeds op eene hoogte van 500 voet, en op sommige plaatsen nog lager. Wij noemden reeds een deel der boomvormen waaruit het bestaat, bij welke zich, naarmate men hooger komt, meer en meer zware en wijd vertakte eiken, kastanjes, vijgen, *Laurineën* en *Podocarpus*-soorten voegen, terwijl sommige plekken geheel door bamboesoorten zijn ingenomen. *Dipterocarpeën*, *Meliaceën*, *Sapindaceën*, *Bombaceën*, *Mimoseën*, wedijveren met elkander in reuzengestalte, en velerlei heesters en kruiden, niet zelden met prachtige bloemen, waaronder de purperroode der *Ardisia's* en de stervormige der *Melastomen*, vormen het onderhout. *Rotans* en *Cissus*-soorten slingeren zich tot in de hoogste toppen, *varens* en *Lycopodiaceën* bedekken den vermolmenden, van beekjes doorsijpelden grond. Vrij aanzienlijke heesters van de familie der *Loranthaceën* wortelen als parasieten op de boomen zelve; de beroemde *Rafflesia Arnoldi*, de kolossaalste aller bloemen, komt, vooral in West-Sumatra, op geheimzinnige wijze uit de *Cissus*-stengels te voorschijn; en een heirleger van *Asclepiadeën*, *Orchideën*, *Aroïdeën*, *Piperaceën* hebben op oude stammen en takken een tweeden bodem gevonden, terwijl dikke moszoden elk opengebleven plekje aanvullen. Op sommige plaatsen hebben de talrijke waterloopen een moeras doen ontstaan, dat den boschgroei vernielt, zoodat de bodem met duizenden omgevallen en vermolmende stammen bedekt is. Elders ontmoet men, soms naast rijk begroeide rotsen, geheel kale rotswanden, of wordt het tooneel door alang-velden afgewisseld.

Maar het woud zet zich ook voort tot op de kruinen der hoogere bergen, en schoon deze hoogere zone door geene scherpe grenzen van het lagere woud is gescheiden, kenmerkt zij zich toch door het verdwijnen van sommige en het toetreden van andere soorten, geslachten en familiën. *Ternstroemiaceën*, *Podocarpus*-soorten, nieuwe vormen van *Laurineën*, eiken en *Meliaceën* beginnen zich te vertoo-

nen; *Rhododendron*, *Vaccinium*, *Leptospermum*, verschillende boomvarens, vervullen onder de heesters eene belangrijke rol; *Gnaphalium*, lang gras en moszoden bedekken den bodem; *Lichenen* (korstmossen) zijn in milden overvloed over den grond en de boomstammen verspreid; en nog op eene hoogte van 9000 voet en bij eene temperatuur van 7.2 centigraden, ziet men bekerplanten over den grond kruipen.

De alang-velden nemen, als een vorm die op verschillende hoogten vertegenwoordigd is, in de physiognomie des lands eene belangrijke plaats in. Deze 3—4 voet hooge grassoort staat ook op Sumatra steeds gereed om de door het woud en de kultuur verlaten plaatsen dadelijk in te nemen. Terwijl zij op Java zelden beneden eene hoogte van 3,000 voet voorkomt, ontmoet men haar op Sumatra reeds op eene hoogte van 700 à 800 voeten, en volgens JUNGHUHN's waarnemingen moet haar gebied er in den historischen tijd aanmerkelijk zijn uitgebreid. Kreeg zij eenmaal bepaaldelijk de overhand, de rijkdom aan water en daarmede ook de vruchtbaarheid des eilands zou gevoelig verminderen. Waar dit gras eenmaal meester is, zal het natuurlijke bosch niet ligt weder ontkiemen, daar de zaden tusschen de digte zoden verstikt worden. Somtijds echter ziet men *Rhodomyrtus Tomentosa*, *Vitex Trifolia* en *Melastomaceën* hunne struiken in het alang-veld ontwikkelen en het gras allengs overwinnen en dooden, zoodat de grond voor nieuwe woudvorming gelegd wordt. Enkele kruidachtige planten zijn steeds hier en daar onder het alang-gras gemengd; maar het rust doorgaans slechts op een dunne humuslaag, zoodat de afbranding van het alang-veld slechts een schralen akker voor het rijstgewas oplevert.

Ofschoon het verschil van geographische breedte in een land gelegen als Sumatra geen belangrijken invloed op de vegetatie schijnt te kunnen oefenen, is echter de Flora van Noord-Sumatra, voor zooverre de schaarsche berigten ons in staat stellen daarover te oordeelen, door het optreden van vormen op de bergen en hoogvlakten, die in de zuidelijke gewesten onbekend zijn, zeer eigenaardig gekarakteriseerd. Hier vertoont zich de *Pinus Merkusii*, die de geldigheid der wet, dat het geslacht *Pinus* tot het noorder-halfrond beperkt is, te bedreigen schijnt en toch bevestigt, daar zij aan de andere zijde van den evenaar niet meer voorkomt. De schoone *Casuarina Sumatrana*, die op de hoogten van Tapanoeli in de plaats der *Casuarina Junghuhniana* en *Montana* van Oost-Java optreedt, is evenzeer tot het Noorden des eilands beperkt; zoo ook eenige boomvarens en *rotan*-palmen, eigenaardige *Podocarpi* en een groote *Pandanus*, *Dacrydium Elatum* en *Junghuhnii*, en vooral de beroemde *Dryobalanops Camphora*, die de Sumatrasche kamfer oplevert. Maar ook andere deelen des eilands hebben hunne eigenaardigheden, en bepaaldelijk schijnen de Lampongdistrikten eenige toenadering tot de Flora van Java te vertoonen.

Dit zij genoeg voor eene vlugtige schets van het algemeen karakter der Sumatrasche vegetatie. Wij willen thans wat nader stilstaan bij de kultuurgewassen en zoodanige wilde boschprodukten, als voor handel en nijverheid van gewigt zijn.

Onder de voedingsmiddelen neemt op Sumatra, zoowel als op Java, en in het algemeen in de westelijke helft van den Indischen Archipel, de *rijst* de eerste plaats in. Naarmate de rijst op drooge of overstroomde velden gekweekt wordt, heet zij hier *padi-ladang* of *padi-sawah*. De ladang-rijst wordt op Sumatra, althans in sommige gewesten, boven de sawah-rijst geprezen, als witter, vaster, meer voedend en aangenamer van smaak. Ook is de verbouwing niet zoo nadeelig voor de gezondheid. Desniettemin heeft zich in de laatste jaren de sawah-bouw aanmerkelijk uitgebreid, omdat zijne opbrengst veel overvloediger is. Voor de beide kultuurwijzen worden bijzondere verscheidenheden van het rijstgewas gebezigd en steeds wordt op sawahs zaad van sawah-rijst, op ladangs zaad van ladang-rijst verbouwd. In ieder der beide hoofdsoorten komen ondergeschikte verscheidenheden voor, in vorm, grootte en kleur van korrel, en in snelheid van groei verschillend.

Eene minder belangrijke plaats neemt onder de voedingsmiddelen de *maïs* in. Zij wordt in het Gouvernement der Westkust dikwijls op de reeds afgeoogste rijstvelden of op drooge gronden tusschen de rijst geplant. Van meer belang is hare teelt in de Batak-landen, vooral in de bergstreken. Zij staat echter in de schatting der bevolking steeds beneden de rijst en wordt aan de arme bevolking overgelaten of tot veevoeder gebezigd. Hier en daar wordt ook *randa-djawa*, eene soort van gierst, in kleine hoeveelheden verbouwd.

Na de granen verdienen de palmen vermelding. De belangrijkste is de kokos-palm, die om zijn veelvuldig nut zeer verspreid is, behalve in de hoogere bergstreken, daar hij op 3,000 à 4,000 voet geen vrucht meer draagt, en in de lage, aan gedurige overstrooming

blootgestelde landen, wijl de boom daar wegkwijnt of door kevers vernield wordt. De aanplant is in de laatste jaren zeer uitgebreid, en in het regeringsverslag over 1863 wordt zelfs van meer dan een millioen boomen gewaagd. Een goede boom wordt op Sumatra's Westkust op eene opbrengst van 150 noten 's jaars geschat en men verkrijgt een Bataviasche kan = 1.51[6] litre olie van 12 à 16 noten. De meeste olie wordt gefabriceerd te Padang, in de L Kota's en Rau, op de Batoe-eilanden en Nias. Een Europeaan, die in 1857 tot verbetering der gebrekkige bereiding een perstoestel in werking bragt, heeft echter de concurrentie met de inlandsche fabricatie niet kunnen volhouden en zijne onderneming reeds het volgende jaar gestaakt. De prijs der kokos-olie bedroeg te Padang in 1862 *ƒ* 22, in 1863 *ƒ* 25 de pikol, die der noten per 100 stuks in 1862 *ƒ* 3 à *ƒ* 3.75, in 1863 *ƒ* 3 à *ƒ* 4.50. In Benkoelen werden alleen in 1862 185,792 boomen geplant. In 1863 bedroeg daar de prijs der noten van *ƒ* 2 tot *ƒ* 5 de 100 stuks. Ter hoofdplaats Benkoelen en te Kroë heeft een toenemende aanmaak van kokos-olie plaats. In de Lampongs waren op het einde van 1862 omstreeks 150,000 kokosboomen aanwezig, waarvan de helft vruchtdragende. De uitvoer van noten bedroeg 247,300 stuks, tegen 166,100 in 1861 en 195,800 in 1860. De prijs der noten was van *ƒ* 4 tot *ƒ* 6 de honderd stuks. De olie gold *ƒ* 30 à *ƒ* 35 de pikol, en was geen artikel van uitvoer, maar moest zelfs nog ten deele van Java worden ingevoerd. In Palembang treft men alleen in de bovenlanden eenigzins belangrijke aanplantingen van kokosboomen aan. De kokos-olie wordt er meest van Java of elders aangevoerd, en men beweert dat de daar voorkomende noten in oliegehalte bij andere achterstaan. Men heeft er eenige proeven genomen met den oliepalm van de Kust van Guinea, die aanvankelijk niet ongunstig geslaagd zijn.

Na den kokospalm komt de *areng-* of *gomoeti*-palm (hier *anau* geheeten) in aanmerking. Deze komt juist het meest voor in de hoogere streken, waar de kokospalm niet meer groeit, terwijl, wat zeer opmerkelijk is, ook de aan overstrooming blootgestelde landen in het bezit eener varieteit (waarschijnlijk *Arenga Obtusifolia*) voor het gemis van den kokosboom eene vergoeding vinden. Voor 't overige wordt deze boom op Sumatra veel minder dan op Java gewaardeerd, en hoofdzakelijk slechts geplant om bij rijstgebrek het zetmeel dat zijn stam bevat, bij wijze van sago, te bereiden. In de L Kota's en Sipirok wordt echter eenige *areng*-suiker bereid, en in de afdeeling Kroë, adsistent-residentie Benkoelen, waren in 1862 ruim 30,000 *areng*-boomen, aangekweekt deels om de suiker, deels om de bladeren tot bedekking der woningen te gebruiken.

De derde palmsoort die vermelding verdient, is de *pinang-* of *areka*-palm, die op de Noordkust van Sumatra zoo overvloedig is, dat deze daaraan den naam van Areka-kust ontleent. De *pinang*-noten, die, gelijk bekend is, bij het betel-kaauwen gebruikt worden (waarom men ze ook wel betel-noten heet), zijn ook op Sumatra een belangrijk handelsartikel. De uitvoer alleen van Padang bedroeg in 1856 2,425 pikols, in 1857 5,057 pikols, in 1858 3,862 pikols, in 1859 2,500 pikols.

Vervolgens komt de *sago*-palm (*roembia*) in aanmerking, die vooral menigvuldig is in de distrikten der Oostkust, tusschen de rivieren van Kampar en Indragiri, vanwaar het sagomeel in groote hoeveelheden naar Singapore wordt uitgevoerd, om daar gereinigd en tot parelsago bereid te worden. Belangrijk is ook de hoeveelheid sago die de Batoe-eilanden voortbrengen. In 1861 werd voor eene waarde van *ƒ* 9,000 vandaar uitgevoerd; doch in 1862 slechts voor *ƒ* 4,500, in 1863 voor *ƒ* 1,852. Sago met geraspte kokos in zeewater gekookt is een hoofdvoedsel van de bevolking der Mentawei-eilanden op Sumatra's Westkust. Waar echter de rijstkultuur ontwikkeld is, treedt de sago op den achtergrond, ofschoon de boom noch in het Gouvernement der Westkust noch in Benkoelen ontbreekt. Het schijnt dat de sago van Sumatra doorgaans van *Metroxylon Sagus* of eene verwante soort afkomstig is, ofschoon er ook het zetmeel van den *areng*-palm onder den naam van sago begrepen wordt. De uitvoer van sago is te Padang niet onbelangrijk en bedroeg in 1857 5,105 pikols sagomeel en 25 pikols geparelde sago, in 1858 7,398 pikols sagomeel en 155 pikols geparelde sago, in 1859 8,801 pikols sagomeel en 1,156 pikols geparelde sago.

Of de *Nipah*-palm (*Nipa fruticans*), gelijk op Banka het geval is, ook op Sumatra opzettelijk geplant wordt, is mij niet gebleken. Maar hij is in de moerassige kuststreken algemeen verspreid. Zijne bladeren dienen tot dekking der huizen en tot vervaardiging van matten, deksels voor schotels en inlandsche hoeden, welk een en ander voor beide seksen eene niet onbelangrijke industrie vormt. De vruchtpitten worden ook geconfijt.

In de derde plaats verdienen de aardvruchten

onder de voedingsmiddelen vermeld te worden. Zij worden op Sumatra zamengevat onder den naam van *Oebi* en onderscheiden in: *Oebi ketjil*, onder welken naam de vleezige knollen van verschillende soorten van *Dioscoreae* of *Jams* worden zamengevat; *Oebi gedang* of *Oebi djawa* (*Batatas Edulis*), een langwerpige, zoetachtige, sterk voedende knol, die tot de *Convolvulaceën* behoort, en waarvan men in Benkoelen eene verscheidenheid heeft, die tot 40 ponden weegt; *Keladi* (*Colocasia Antiquorum*), de meelrijke en welsmakende knol eener plant die zich door groote, breede bladeren onderscheidt en tot de *Aroideën* gerekend wordt; en *Oebi welanda* of Europesche aardappelen. Ofschoon deze aardvruchten in de voeding der inlanders eene ondergeschikte plaats innemen en slechts bij mislukking van den rijstoogst van gewigt worden, zijn er echter kampongs op Sumatra wier inwoners zich schier uitsluitend met de *keladi* behelpen.

Onder den naam van *katjang* worden velerlei peulvruchten zamengevat van de geslachten *Phaseolus*, *Dolichos*, *Vigna* en *Lablab*. Op Sumatra komen voor: *katjang tjina* (*Vigna Sinensis*), *katjang poetih* (*Vigna Catjang*), *katjang kakara* (*Dolichos Lignosus*), *katjang idjau* of *-ketjil* (*Phaseolus Radiatus*) en waarschijnlijk meer andere soorten. Ook de zoogenaamde aard-amandelen (*katjang tanah*, *Arachis Hypogaea*), wier onder den grond zich ontwikkelende peulen olierijke zaden bevatten, komen op Sumatra voor en worden in Palembang, de Lampongs en elders om de olie als tweede gewas gekweekt. Het blijkt echter niet dat de kultuur van eenige *katjang*-soort op Sumatra eene noemenswaardige ontwikkeling heeft erlangd.

Onder de groote rubriek van *sajoran* of groenten kunnen verschillende soorten van komkommers (*lapang*, *timoen*), de watermeloenen (*semangka*), de *lobak*, eene soort van radijzen, en velerlei Europeesche groenten, die vooral in de Padangsche Bovenlanden op den Singalang en den Merapi gekweekt worden, zooals kool, radijs, selderij, spinazie, postelein, pieterselie, uijen, pompoenen, salade, snijboonen enz., worden gerekend. De inlanders gebruiken als groente de bladen, stelen of jonge vruchten van velerlei gewassen, b. v. *pringi*, de jonge scheuten der pompoenen (*Cucurbita Pepo*); *bagoe*, de jonge bladeren van *Gnetum Gnemon*, een boom die veel in de binnenlanden van Palembang voorkomt en ook eetbare vruchten heeft, en andere verwante soorten; *reboeng*, de jonge uitspruitsels van het bamboe-riet, vooral veel in de Batak-landen gegeten; *pakoe-bindoe*, de jonge bladknoppen van *Cycas Circinalis*, als een fijne lekkernij beschouwd; de kool door de nog onontwikkelde bladeren der palmen gevormd, vooral van den kokos- en *niboeng*-palm, enz.

Een aantal soorten van boomen worden deels om de woningen der inlanders, deels (vooral in de Padangsche Bovenlanden) langs de openbare wegen geplant, omdat hunne vruchten tot voedsel, toespijs of versnapering dienen of eenig huishoudelijk gebruik hebben. Hiertoe behooren de *Parkia's* (vooral *Parkia Africana* of *-Biglobosa* en *Parkia Macrocarpa*), boomen die zich door fraai gevind loof onderscheiden en de bekende toespijs bij de rijst leveren, die op Java *peté* wordt genoemd; de tamarindeboom (*Tamarindus Indica*), die de bekende zure vruchten (*Mal. asam djawa*) oplevert, die de inlanders confijten; de *blimbing* (*Averrhoa Carambola* en *Averrhoa Bilimbi*), die kleine zure vruchten verschaft; de granaatboom (*Dalima*), die ook overal in het wild groeit; verschillende soorten van *Djamboe* (*Jambosa*), zooals *Djamboe mèrah* (*Jambosa Domestica*), *Djamboe ajer mawar* (*Jambosa Vulgaris*), *Djamboe ajer* (*Jambosa Aquea*); de Guajave-boom of *Djamboe bidji* (*Psidium Guayave*), door de Portugezen uit tropisch Amerika naar den Archipel overgebragt; de *Djamboe monjet* of *Mangga monjet* (*Anacardium Occidentale*), van denzelfden oorsprong, met zeer zure vruchten, waarvan het zaad een scherpe olie bevat; de *Doerian* (*Durio Zibethinus*), welker sterk verhittende vrucht bij de inlanders zeer geliefd is; de *Tjampedak* (*Artocarpus Polyphema*) en de *Nangka* (*Artocarpus Integrifolia*), beide op Sumatra onder den naam van *Djaka* begrepen, met groote uit den stam voortkomende vruchten, die bij de *Tjampedak* soms tot 60 pond wegen; de *Papaja*, Mal. *Kaliki* (*Carica Papaya*), weder een boom uit West Indië afkomstig, met groote meloenachtige vruchten; de *Lanseh* (*Lansium Domesticum*), met kleine ovale vruchten; verschillende soorten van *Djeroek* of oranjes en citroenen, zooals de *Limo gedang* of pompelmoes (*Citrus Nobilis*), de *Limo manis* of China's appel (*Citrus Aurantium*), in vele verscheidenheden voorkomende, de *Limo kapas* of limoen (*Citrus Limetta*), de *Limo karbau* of citroen (*Citrus Medica*); de *Mangga* (*Mangifera Indica*), een zeer verspreide vruchtboom met velerlei verscheidenheid, en de *Ambatjang* (*Mangifera Foetida*), een minder geachte vrucht, maar die in de binnenlanden van Palembang menigvuldig voorkomt; de *Manggista* (*Garcinia Mangostana*), door de Europeanen veelal als de smakelijkste der Indische vruchten beschouwd;

de *Pisangs* of bananen (*Musa Sapientum* en een aantal andere soorten), waarvan *Pisang amas* de meest geachte vruchten levert; de *Ramboetan* (*Nephelium Lappaceum*), met sterk behaarde vruchten; de broodboomen of *Soekoens* (*Artocarpus Incisa*), in twee vormen, waarvan *Soekoen kapas*, die geene zaadpitten voortbrengt, de echte eetbare broodvruchten levert, en de pitten-dragende verscheidenheid *Soekoen bidji* heet; de *Siri kaja* (*Anona Squamosa*) en de *Boewah nonna* (*Anona Reticulata*), beide uit West Indië afkomstig. De wijnstok komt goed voort, maar wordt slechts door de Europeanen, niet door de inlanders geplant; daarentegen wordt veel werk gemaakt van de *nanas* of West Indische ananas (*Ananassa Sativa*), die in vele verscheidenheden en zelfs hier en daar verwilderd voorkomt.

Bij de vruchten in tuinen gekweekt kunnen eenige in het wild groeijende gevoegd worden, die door de inlanders gegeten worden. Hiertoe behooren eenige soorten van kastanjes (*Barangan*), de vrucht van *Castanea Tungurrut* en *Castanea Brevicuspis;* de zaden van de *Djaring* (*Pithecolobium Bigeminum*), die, voordat ze nog geheel rijp zijn, gekookt worden genuttigd; de vruchten van *Pinting kajoe* (eene nog niet bepaalde soort van *Laurineu*), die veel op de avocaat-vrucht (*Persea Gratissima*) gelijken; de sappige vruchten van verschillende soorten van *Lierardia* en *Hedycarpus*, de wilde druiven (*Pringat*) van *Vitis Indica* en verwante soorten, eene soort van aardbezie met gele bloemen, en de vruchten van sommige *rotan*-soorten.

Onder de specerijen en andere dergelijke toevoegsels tot de spijzen, die de inlanders op Sumatra kweeken, behooren de *Lada pandjang* en *Lada mèrah*, of lange en roode peper, soorten van *Capsicum* of Cayenne-peper, die schier bij iedere soort van spijzen genuttigd worden. De gewone peper of *lada* (*Piper Nigrum*) wordt op Sumatra vooral in het noordelijk gedeelte, d. i. in Atjih en in de kleine Maleische staatjes op de Oostkust, van Tamiang tot Asahan, op groote schaal, niet voor eigen gebruik, maar voor den uitvoer geplant. De Atjinezen verkeeren, volgens den Heer VAN DER TUUK, in het denkbeeld, dat de korrelpeper door den Europeaan in zijn koud en vochtig land gebruikt wordt tot vulling van bultzakken, opdat hij warm zou kunnen slapen. In de Nederlandsche bezittingen ter Westkust is de peperkultuur van weinig belang. Baros en Natal leverden in 1861 495 pikols, in 1862 900 pikols. De prijs, die in het laatstgenoemde jaar *f* 17 per pikol bedroeg, werd als onvoldoende belooning voor den arbeid beschouwd. De uitvoer van peper te Padang bedroeg in 1862 11,132, in 1863 14,459 pikols; doch deze kwamen schier uitsluitend uit Atjih, en toch gaat ook daar, zegt men, de kultuur achteruit en maakt zij meer en meer voor die der koffij plaats. In de adsistent-residentie Benkoelen bestaat nog gedwongen peperteelt, maar met steeds slechtere resultaten. De opbrengst bedroeg in 1861 3,717, in 1862 2,534 pikols; het aantal ranken was van 3,806,456 in 1862, in 1863 tot 2,990,905 gedaald. Men beweert dat de bodem voor de peperkultuur uitgeput raakt en tracht haar thans meer en meer door koffijkultuur te doen vervangen. In de Lampongs daarentegen, waar de bevolking voor de peperkultuur meer hart schijnt te hebben dan voor eenigen anderen tak van landbouw, is de opbrengst toenemend, ofschoon de prijzen slechts van *f* 10 tot *f* 15 per pikol bedragen. In 1861 bedroeg de opbrengst 6,068, in 1862 8,947, in 1863 10,067 pikols. Het aantal ranken, dat in Maart 1863 2,023,786, waaronder 530,290 vruchtdragende, beliep, was in Maart 1864 tot 2,051,849, waaronder 641,442 vruchtdragende, gestegen.

De teelt van notenmuskaat en kruidnagelen, door de Engelschen in Benkoelen ingevoerd, is in diep verval geraakt. De uitvoer van notenmuskaat bedroeg daar in 1861 165, in 1862 138 en in 1863 ruim 60 pikols, die van kruidnagelen in 1861 30, in 1862 4 en in 1863 32½ pikols. Eenigzins beter is het gesteld met de aanplantingen van notenmuskaat in Priaman, in 1863 op omstreeks 160,000 boomen geschat. Van 1857—1860 was de kultuur der muskaatnoten toenemende in de Padangsche Bovenlanden, vooral in de Danaudistrikten; doch sedert schijnt zij ten gevolge van lage prijzen en hooge uitvoerregten weder in verval te zijn geraakt. In 1862 werden uit het Gouvernement van Sumatra's Westkust 454 pikols noten en 129 pikols foelie, in 1863 1,064 pikols noten en 118 pikols foelie uitgevoerd.

De *Koelit-manis* of kassia-kaneel (*Cinnamomum Cassia*) groeit in de Padangsche bovenlanden, in Tapanoeli en aan de Moesi alom in het wild en tiert goed van het strand tot op eene hoogte van 4,000 voet. Van kultuur wordt weinig werk gemaakt, ofschoon de boom veel in tuinen wordt aangetroffen. Alleen in Tanah Datar bestaan geregelde aanplantingen. De Heer TEYSMANN meent dat het produkt bij zorgvuldige kweeking, en wanneer men in plaats van de oude dikke basten te nemen, de jonge krachtige loten schilde en zorgde ze niet met andere minder goede cin-

namomum-soorten te vermengen, de Ceylonsche kaneel zeer nabij zou komen. De ijver tot inzameling van dit produkt is in de laatste jaren toegenomen. Padang is de voorname plaats van uitvoer van dit artikel, de *Cassia vera* van den handel. De uitvoer bedroeg er

in	1856	1,358	pikols
„	1857	457	„
„	1858	1,636	„
„	1859	818	„
„	1860	3,073	„
„	1861	9,490	„
„	1862	3,719	„
„	1863	6,482	„

De prijs varieërde in laatstgenoemd jaar, naar het verschil van soort, van *f* 12 tot *f* 16 de pikol.

Verder kweekt men op Sumatra twee soorten van *Halia* of gember, *Halia djaë* of de gewone (*Zingiber Officinale*) en een zeer heete en scherpe soort, *Halia pedas* genaamd en botanisch onbekend. Een derde soort, de *Lampoejang* (*Zingiber Zerumbet*), wordt slechts voor geneeskundig gebruik gezocht of geplant. Andere inlandsche kruiderijen zijn: de wortels van *Koenjit mèrah*, eene botanisch niet bepaalde soort van kurkuma, de zaden van kardamom of *poeah* (*Amomum Cardamomum* en andere verwante soorten), komijnzaad of *Djintan* (*Cuminum Cyminum*), korianderzaad of *Katoembar* (*Coriandrum Sativum*), en de scherpe wortels van *Meroengi* of *Kelor* (*Moringa Pterygosperma* en *Moringa Polygona*), een heester waarvan ook de lange peulen gegeten worden.

Onder de dranken bij de bewoners van Sumatra geliefd, behoort een aftreksel van koffijbladeren, dat op de wijze van thee wordt genuttigd en werkelijk, naar men zegt, met groene thee eenige overeenkomst heeft. Op vele plaatsen wordt de koffijheester niet om de vrucht, maar alleen om de bladeren door de inlanders gekweekt. De bereiding geschiedt door de bladeren (die der jonge takken worden daartoe uitgekozen) boven het vuur te roosten en daarna met de hand tot poeder te wrijven, waarna men ze als thee laat trekken. Waar het Nederlandsch gezag voldoende gevestigd is, wordt veelal ook koffij geteeld voor de Europesche markt. In het Gouvernement van Sumatra's Westkust is die koffijteelt eene verpligte kultuur, die in de laatste jaren zeer in belangrijkheid is toegenomen. De inlandsche planter ontvangt thans voor koffij 1e soort *f* 11.50, voor tweede soort (die eerst sedert 1862 wordt aangenomen) *f* 5.— de pikol. De afvoer geschiedt meestal bij aanneming. De oogst bedroeg in 1863 125,605 pikols, doch dit was door de langdurige droogte een ongunstig jaar. In 1862 had de oogst 159,157 pikols bedragen. In Benkoelen, waar de koffijkultuur geheel in verval was geraakt, is sedert 1853 verpligte koffijkultuur ingevoerd, maar tot dusverre met onbeduidende uitkomsten. De levering bedroeg in 1863 nog slechts 146 pikols. Intusschen is de aanplant in de laatste jaren zeer uitgebreid. Hij bedroeg in 1861 872,487, in 1862 1,016,904, in 1863 1,881,598 boomen. Men zal dus, wanneer die nieuwe boomen vrucht beginnen te dragen, op grootere opbrengst mogen rekenen, te meer daar in 1864 tot bevordering der koffijkultuur in Benkoelen bepaald is, dat daar voortaan dezelfde inkoopsprijs als in het Gouvernement van Sumatra's Westkust aan de bevolking zal betaald worden. In de Lampongs is in de laatste jaren de aanplant verminderd, omdat de minder goed gekozen gronden verlaten zijn, maar toch het aantal vruchtdragende boomen vermeerderd. Men had in 1862 3,106,352, in 1863 2,665,920 boomen, maar daarentegen in 1862 slechts 806,129, in 1863 1,057,976 vruchtdragende. De uitvoer bedroeg in 1861 1,775, in 1862 1,076, in 1863 5,390 pikols. De geheele oogst werd in het laatste jaar op 6,000 pikols geschat. Pluk en bereiding laten nog veel te wenschen over. In Palembang is de koffijkultuur onbeduidend, niettegenstaande de bodem in sommige deelen der residentie daarvoor uitnemend geschikt schijnt. In de nabijheid van Moeara Enim zag Teysmann koffijtuinen die, vóór twintig jaren geplant en sedert verlaten, door de afgevallen en ontkiemende vruchten en door het opkomen van wildhout in ondoordringbare wildernis veranderd waren, maar nog even weelderig stonden alsof ze onderhouden werden. Pogingen tot aanmoediging ontbreken niet geheel en hadden nog in 1863 ten gevolge dat in de onderafdeeling Blida 60,000 koffijboomen geplant werden.

De prijzen die thans voor de Sumatra-koffij betaald worden, geven van de hoedanigheid een gunstige getuigenis. In vier veilingen in 1863 te Padang gehouden werd voor 124,600 pikols eerste soort een middenprijs van *f* 41.37, voor 5,800 pikols tweede soort een middenprijs van *f* 32.57 per pikol verkregen. Honderd pikols te Benkoelen verkocht bragten in dat jaar op *f* 31.17[5] de pikol. In de Lampongs bedroegen de prijzen der koffij in de binnenlanden van *f* 25 tot *f* 30, aan de stranden van *f* 28 tot *f* 35,

Gelijk in het algemeen de bergvegetatie op Sumatra lager afdaalt dan op Java, schijnen er ook de koffijaanplantingen op lagere berghoogte te moeten geschieden. Volgens de opmerkingen van TEYSMANN eindigen in de Padangsche bovenlanden de koffijtuinen op sommige punten verre beneden de 2,500 voet, en staan zij nog wel welig op eene hoogte van 4,000 voet, maar geven er minder vruchten dan in lagere streken. Daarentegen leest men in het regeringsverslag over 1863: „De meeste „nieuwe aanplantingen vinden plaats in de „nabijheid der kampongs, waar wel is waar „de gronden minder vruchtbaar zijn dan in „de hoogere streken, maar daarentegen het „onderhoud minder bezwarend voor de bevol„king en de contrôle gemakkelijker is.” Dit is evenwel met TEYSMANN's opmerkingen niet bepaaldelijk in strijd, maar leert ons slechts dat men om bijzondere redenen zoowel beneden als boven den gordel plant, waarin de koffij het best gedijt.

Het suikerriet komt op Sumatra algemeen als kultuurplant voor, maar de teelt is nergens van veel belang en het produkt is alleen voor de inlandsche markt geschikt. De inboorlingen zuigen het riet uit als lekkernij en zijn daarvan groote liefhebbers. De kultuur vroeger door de Engelschen met tusschenkomst van Chinezen in Benkoelen beproefd, is geheel vervallen. Maar op de hellingen van den Merapi en den Singalang worden tot op eene hoogte van ruim 4,000 voet uitgebreide aanplantingen aangetroffen, die jaren lang blijven produceren. Er worden daar groote hoeveelheden bruine suiker vervaardigd. Behalve de plaatselijke consumtie werden in 1860 8,015, in 1861 6,011 en in 1862 11,474 pikols uit de Padangsche bovenlanden naar de benedenlanden afgevoerd. De prijs was *f* 9 à *f* 10 de pikol.

De tabak slaagt op Sumatra bij uitnemendheid in de Ranau-distrikten. Men betaalt te Palembang voor den tabak daar geteeld tot *f* 150 den pikol, terwijl voor anderen tabak zelden meer dan *f* 15 wordt gegeven. In het Gouvernement van Sumatra's Westkust wordt alleen in de Padangsche bovenlanden op eenigzins uitgebreide schaal tabak geteeld; doch de slechte bereiding maakt ze ongeschikt voor de Europesche markt. In 1863 hebben zich echter twee Europeanen in de L Kota's nedergezet, met het oogmerk om kooltabak uit Manilla- en Havannah-zaad te doen aanplanten en van de bevolking ter bereiding voor de verzending naar Europa op te koopen. Dien ten gevolge zijn reeds op verscheidene plaatsen kweekbeddingen aangelegd. In Benkoelen wordt over het algemeen slechts tabak voor eigen gebruik geplant; doch de afdeeling Kroë leverde in 1863 100 pikols voor den uitvoer, die met *f* 80.— de pikol betaald werden.

De *sirih* of betel (*Chavica Betle*) wordt ook op Sumatra overal in de tuinen gekweekt, daar het gebruik om de *sirih*-bladeren met bijvoeging van *pinang*-noot, tabak en kalk te kaauwen, ook hier onder de inboorlingen algemeen is. Vaak wordt daarbij ook *gambir* gevoegd, eene zamentrekkende stof, die door het uitkoken der bladeren van *Uncaria Gambir* verkregen wordt. De *gambir* wordt ook als looistof gebruikt en tot dat einde uitgevoerd. De *gambir*-teelt is vooral te huis op Sumatra's Oostkust, in Siak, Kampar en Indragiri. TEYSMANN vond ze op vele plaatsen in de Palembangsche bovenlanden. Volgens het regeringsverslag over 1863 heeft zij er plaats in de afdeelingen Ampat Lawang, Rawas en Moesi Oeloe, en is het produkt van goede hoedanigheid. In 1861 werden 190,577, in 1862 omstreeks 130,000 en in 1863 201,074 pakken uit de bovenlanden te Palembang aangebragt. In het Gouvernement der Westkust is dit produkt schier uitsluitend beperkt tot het distrikt Pajakomba in de L Kota's, niettegenstaande de bodem overal voor de *gambir*-struik geschikt is en onderhoud en bereiding weinig zorg vereischen. Ofschoon er de plant voornamelijk gekweekt wordt voor eigen consumtie, werden in 1860 4,397, in 1861 8,230 en in 1862 9,120 pikols naar de benedenlanden uitgevoerd. De uitvoer te Padang bedroeg in 1860 583, in 1861 347, in 1862 870 en in 1863 970 pikols.

Onder de planten die verfstoffen en oliën leveren, komen op Sumatra, behalve de reeds vermelde (kokos en *katjang*), vooral nog de volgende in aanmerking: de *Kemiri*-boom (*Aleurites Moluccana*), alom vooral in de bergstreken aangeplant; uit de zaden wordt eene aangename olie verkregen, die met *kapok* vermengd en op dunne *bamboesjes* gesmeerd, hier en daar ook bij wijze van kaarsjes wordt gebezigd. De *Kadam-kadam* of *Beloengking* (*Trichosanthes Kadam*), veel voorkomende in het distrikt Priaman, waar men uit de groote zaden olie slaat. De *Djarak* (*Ricinus Communis*), die overal, vooral aan de kusten, in het wild voorkomt, en wier zaden de bekende wonder- of kastor-olie opleveren. De *Kapetjong*, *Boengoer* of *Samaun* (*Pangium Edule*), zoo geplant als in het wild; de zaden worden gegeten en leveren de *minjak Samaun*, eene onzuivere, roodachtige olie,

die alleen voor de lampen gebruikt wordt. De *Bidjin* of *Lenga* (*Sesamum Indicum*, op Java *Widjen*), veel als tweede gewas in de binnenlanden verbouwd, waar de olie der zaden veelal de kokos-olie in de lampen vervangt. De *Kroien*, soorten van *Dipterocarpus* (*D. Eurynchus* en andere), die eene olie of hars leveren die in groote hoeveelheid uit in den stam gemaakte holten geschept, gedeeltelijk ook uit de zaden verkregen wordt. De *Selako* (*Elaeogone Sumatrana*) in de Lampongs, waar olie uit de vruchten wordt geperst. De *Lagam*, een boom wiens olie onder de uitvoeren te Padang, b. v. in 1857 voor 23 pikols voorkomt, maar die botanisch niet bepaald schijnt te zijn.

Tot de vezelstoffen overgaande ontmoeten wij in het katoen (*kapas*) een der hoofdprodukten van den Sumatraschen landbouw. Zoowel de heesterachtige katoenplant (*kapas besar*) als de kruidachtige is in alle deelen van het eiland bekend; en beiden leveren er sedert lang genoegzaam katoen van tamelijk voldoende hoedanigheid voor het inlandsch verbruik. In het Gouvernement der Westkust heeft de invoer van Europesche katoenen goederen tegen zeer geringe prijzen den verbouw voor inlandsch verbruik een tijd lang zeer gedrukt, doch in 1863 merkte men op, dat de kultuur in Angkola en Mandaïling weder toenam, in verband met toenemenden uitvoer naar de Oostkust tegen hoogere prijzen. In de ommelanden van Siboga werd katoen gekweekt voor den uitvoer naar Tobah. Proeven op de Westkust met Fernambuc-katoen en andere vreemde soorten genomen, zijn door de ongestadige weêrsgesteldheid van jaar tot jaar mislukt. De Lampongs leveren katoen van vrij goede hoedanigheid, dat, hoewel ongezuiverd ter markt komende, goeden aftrek vindt. In 1860 werden 1,700, in 1861 2,262, in 1862 slechts 928 en in 1863 1,112 pikols uitgevoerd. De prijs varieerde in laatstgenoemd jaar van *f* 10 tot *f* 15 de pikol. Maar vooral in Palembang, waar de alluviale gronden voor de katoenkultuur bijzonder geschikt zijn, is zij in de laatste jaren meer en meer een volkskultuur geworden. Hier bedroeg de produktie:

in 1857	10,066	pikols
„ 1858	17,850	„
„ 1859	29,148	„
„ 1860	25,266	„
„ 1861	19,900	„
„ 1862	31,087	„
„ 1863	35,000	„

Het produkt wordt in massa en ongezuiverd naar de hoofdstad afgevoerd, en daar doorgaans door de Chinezen opgekocht. De prijzen waren in 1863 buitengewoon hoog gestegen en bedroegen toen *f* 12 à *f* 14 de pikol in de binnenlanden, *f* 18 à *f* 19 ter hoofdplaats, tegen *f* 6 à *f* 7 in de binnenlanden en *f* 9 à *f* 10 ter hoofdplaats in 1862. De wisselvalligheid van den katoenoogst wordt ook in Palembang vaak gevoelig ondervonden. Zoo had men in 1863, bij belangrijk vermeerderden aanplant, op een oogst van 50,000 pikols gehoopt, maar onophoudelijke regens gedurende den tijd der rijping verminderden de werkelijke inzameling tot 35,000 pikols. Maar ook in Palembang bepaalt zich de katoenteelt tot inlandsche soorten, en is de bevolking van proeven met Amerikaansche soorten, ofschoon ze niet geheel ontbroken hebben, veelal afkeerig bevonden.

Van veel minder belang is de *kapok* of boomkatoen, het voortbrengsel van *Eriodendron Anfractuosum*. Deze stof, schooner en fijner dan zijde, is, wegens de kortheid der vezels, voor de industrie onbruikbaar, en wordt slechts voor vulsel van matrassen en kussens gebezigd. Eene uitmuntende vezelstof is daarentegen de *poelus*, *keloewi* of *rameh* (*Boehmeria Nivea*), eene netelplant, die vooral in Palembang gekweekt en er veel tot zeilgaren verwerkt wordt. Onder den naam van *rameh*-vlas of Chineesch gras heeft deze stof ook in de Europesche industrie eene plaats erlangd. Het *jute*-vlas (*Corchorus Capsularis*), dat uit Bengalen op groote schaal wordt ingevoerd tot vervaardiging van *goeni*-zakken, zag TEYSMANN in de omstreken van Padang Sidempoean, 5 à 6 voeten hoog in het wild. De verbouwing schijnt zeer gemakkelijk en het ware welligt wenschelijk, dat die op Sumatra werd beproefd. Andere vezelstoffen leveren op Sumatra de bast van *Gnetum Gnemon*, een reeds vroeger genoemd gewas, de stengels van den *Waroe* (*Hibiscus Tiliaceus*), de bladeren en stam van *Musa Textilis* (welke vezelstof thans het meest onder den naam van *koffo* bekend is), en eindelijk het haarpluis van de stammen en bladstelen van eenige varensoorten, dat tot vulling van kussens de *kapok* soms vervangt.

Onder de planten die aan de inlanders verwstoffen leveren, komen op Sumatra vooral de volgende in aanmerking. De indigo (*Indigofera Tinctoria* en *Indigofera Anil*). Van deze plant worden in de omstreken van Padang vrij uitgestrekte aanplantingen aangetroffen, die niet alleen de talrijke door Chinezen gedreven blaauwververijen ter hoofdplaats, maar

schier het geheele Gouvernement van blaauwe verwstof, doch steeds in de gedaante van natte indigo, voorzien. Drooge indigo voor uitvoer wordt niet bereid. Evenwel gewaagt het regeringsverslag over 1862 van een uitvoer van 1,229 pikols buiten het Gouvernement, waarschijnlijk dus ook in natten staat en naar nabijgelegen plaatsen. Ook in Palembang en in de Lampongs wordt eenige indigo voor eigen gebruik gekweekt, doch in geringe hoeveelheid.

Over het geheel schijnen de inlanders op Sumatra boven de eigenlijke indigo-plant de *Taroem-akar* (*Marsdenia Tinctoria*) te verkiezen, omdat deze slingerplant grootere bladeren heeft en daardoor meer kleurstof levert. In de Padangsche bovenlanden, in de L Kota's bij voorbeeld, wordt het loof dezer plant in kleine bosjes op de pasars verkocht en veelvuldig tot blaauwverwen gebezigd. De bereiding verschilt niet van die der indigo. MARSDEN meende dat deze plant een belangrijk artikel van koloniale industrie kon worden; maar tot dusverre is daarvan geen werk gemaakt.

Andere kleurstoffen op Sumatra gebruikelijk zijn: de kurkuma, eene gele verwstof, verkregen uit den wortel van *Curcuma Longa* en *Curcuma Viridiflora*, en waarvan te Padang eenige uitvoer plaats heeft, in 1858 ten bedrage van 55 pikols; de *inei* of henna, zijnde het uitgeperste sap van *Lawsonia Inermis*, eene roodgele kleurstof, vooral gebruikt tot het verwen der nagels; de *kasoemba djawa* of saffloer (*Carthamus Tinctorius*), op kleine schaal verbouwd om de saffraankleur, die de bloemen opleveren; de *kasoemba kling* of orleans, ook *galoega* geheeten, een roodachtig meel dat de zaden van *Bixa Orellana* omgeeft; de *bangkoedoe* of *mangkoedoe*, een roode verwstof getrokken uit de wortels van *Morinda Citrifolia*. Eene gele kleurstof wordt ook verkregen uit de wortels van de *tjampedak*, en eene zwarte leveren de vruchtschalen van de *ketapang* en de *manggista*. Ook levert Sumatra eenige roode verwhouten op, zoo als het *sapan*-hout (*Caesalpinia Sappan*); het *kajoe-laka* of *boelangan* (*Dalbergia Zollingeriana*); de *oebar* of *sapi-oebar* (*Mappa Tanaria*), tot het tanen der netten gebezigd. De ruige bladeren van *Ficus Ampelas*, *Delima Sarmentosa* enz., dienen tot het polijsten van ivoor en hout.

Onder de wijdstrekkende benaming van harsen en gommen kunnen vele der belangrijkste voortbrengselen van Sumatra worden zamengevat: kamfer, benzoë, drakenbloed, gom-elastiek, *getah-pertja*, *damar*, *agila*-hout enz. De kamfer van Sumatra, *kapoer Baroes* geheeten, omdat Baros van ouds de stapelplaats was van dit produkt, is het voortbrengsel van *Dryobalanops Camphora*, een boom die tot een gedeelte van Sumatra en Borneo beperkt is. Dit produkt wordt schier uitsluitend naar China en Japan uitgevoerd, terwijl daarentegen de bij ons gebruikelijke kamfer afkomstig is van *Laurus Camphora*, een voortbrengsel vooral van Japan. Het gebied van den kamferboom op Sumatra is schier beperkt tot de residentie Tapanoeli en de onafhankelijke Batak-landen. De exploitatie heeft plaats op de meest roekelooze wijze en het is zeer te betreuren, dat voor het behoud en den geregelden aanplant van dezen kostbaren boom niet meer zorg wordt gedragen. De uitvoer heeft plaats van Singkel, Tapoes, Baros, Sorkam, Natal en Padang, en bedroeg in 1860 6, in 1861 9¼ en in 1862 ruim 6 pikols.

De benzoë of *kemenjan* is het produkt van den *Styrax Benzoïn*, die bijkans uitsluitend op Sumatra en wel voornamelijk in de onafhankelijke Batak-landen voorkomt. Men beweert dat hij niet wordt gevonden in Atjih en zelden ten Zuiden van de linie; doch TEYSMANN zag hem in de Padangsche bovenlanden tot in de omstreken van Solok, en DE STURLER verzekert dat hij in de Palembangsche bovenlanden alom in het wild groeit. Zoowel in de Batak-landen als in Palembang wordt de boom in sommige distrikten ook gekultiveerd. De Heer VAN DER TUUK verhaalt ons, dat de Bataks, die zelven geen wierook gebruiken, van meening zijn dat deze gomsoort bestemd is voor een volk zonder mond, dat zich door den neus met den vetten geur voedt. Des te merkwaardiger is het, dat de Batak den benzoëboom zonder dwang aankweekt. De uitvoer uit het Gouvernement ter Westkust bedroeg in 1860 6,346, in 1861 6,433 en in 1862 6,395 pikols.

Het drakenbloed (*djernang*) is het produkt van een soort van rotting-palm (*Daemonorops Draco* [1]), die vooral menigvuldig is in de moerassige wouden van Palembang en Djambi, en bestaat in eene bloedroode, harsachtige stof, die de rijpe vruchten van dien boom omgeeft, en door schudden in een zak afgescheiden wordt. Gezuiverd en in roode stukjes gekneed wordt die stof, in palmbladen gewikkeld, in den handel gebragt, en deels naar China, deels

---

[1]) Men moet dezen boom vooral niet verwarren met *Dracaena Draco*, den tot de *Liliaceën* behoorenden drakenbloedboom van Teneriffe.

naar Europa uitgevoerd. Het drakenbloed wordt doorgaans door de Orang Koeboe ingezameld, en vaak door de Maleijers, door vermenging met andere harssoorten, vervalscht. Men schat de jaarlijksche opbrengst op een 1,000 pikols.

De gom-elastiek van Sumatra, een belangrijk handelsartikel, wordt van verschillende gewassen verkregen, omtrent welke ten deele nog veel onzekerheid bestaat. De *karet*-boom (*Urostigma Elasticum*), eene schoone vijgensoort, die hier en daar wordt aangeplant, en in de Padangsche bovenlanden *kadjai* heet, levert echter stellig een groot deel van het produkt. Een ander deel wordt geleverd door *Urceola Elastica* en andere verwante slingerplanten, bij de inlanders zamengevat onder den naam van *Djintan*. De echte *getah-pertja* is het produkt van *Isonandra Gutta*. Teysmann heeft dezen boom op Sumatra ontdekt, het eerst in de Padangsche bovenlanden, doch reeds vóór die ontdekking werd het melkwitte sap door de inlanders afgetapt. Het veelvuldig voorkomen van dien boom op Sumatra is van te meer belang, daar hij op Singapore schier geheel is uitgeroeid. Er zijn op Sumatra nog meer andere boomen die *getah* opleveren; maar in hoe verre het produkt van deze de *getah-pertja* kan vervangen of mede onder dien naam in den handel komt, is nog niet voldoende onderzocht.

In de opgaven omtrent den uitvoer vind ik gom-elastiek en *getah-pertja* soms zamengevat, soms gescheiden, soms alleen de eerste genoemd, waar het schijnt dat ook de tweede er onder begrepen is. Uit het Gouvernement der Westkust werden van beide produkten te zamen in 1860 8,316, in 1861 3,401 en in 1862 2,168 pikols uitgevoerd. In de Lampongs bedroeg de uitvoer van gomelastiek in 1859 6,046, in 1860 11,689, in 1861 8,503, in 1862 7,377 en in 1863 6,020 pikols. In Palembang werden in 1860 3,175, in 1861 1,112 en in 1862 624 pikols gom-elastiek uit de binnenlanden ter hoofdplaats aangebragt; in 1863 slechts 119 pikols gom-elastiek, maar 680 pikols *getah-pertja*, welk produkt in de voorafgaande jaren in het geheel niet genoemd wordt, hetgeen doet vermoeden dat in de opgave der vroegere jaren de *getah-pertja* in de gom-elastiek is begrepen. De prijs van een pikol gom-elastiek was hier in 1862 *f* 65, iets hooger dan in het vorige jaar.

Onder den naam van *damar* worden door de bewoners van den Indischen Archipel een aantal zeer verschillende harssoorten en harsachtige zelfstandigheden zamengevat, die door uitstrooming of insnijding deels van wilde, deels van gekweekte boomsoorten verkregen worden. Onder de harsboomen van Sumatra is de voornaamste de *damar*-den (*Dammara Alba*), die de witte *damar* (*damar poetih*) oplevert; de hars stroomt zonder insnijding in groote hoeveelheid uit den stam, en vormt zich, door den wind verhard, tot vaste klompen (vanwaar de naam van *damar batoe* of steenhars), die, daar de boom veel langs de boorden der rivieren voorkomt, vaak in groote hoeveelheden door hun stroom worden afgevoerd. Andere *damar*-soorten worden verkregen uit verschillende *Dipterocarpeën*, groote en schoone boomen, die in de Padangsche bovenlanden, de Lampongs, Palembang enz., in groot getal in de wouden gevonden worden. Ook *Liquidambar Altingia*, op Java zoo bekend onder den naam van *Rasamala*, maar niet minder op Sumatra voorkomende, en *Liquidambar Tricuspis*, door Teysmann op den berg Talang ontdekt, leveren fijne harssoorten op, die door haren geur de benzoë nabijkomen. Uit den stam van den *Sindoer* (*Sindora Sumatrana*) wordt eene harsachtige olie verkregen, die bij het breeuwen der schepen wordt gebruikt, terwijl de vrucht, *sarapantoe* geheeten, tot geneeskundig gebruik naar Java wordt uitgevoerd. Aanzienlijke hoeveelheden *damar* worden uitgevoerd uit de Lampongs en Palembang. Uit de Lampongs bedroeg die uitvoer in 1859 10,806, in 1860 11,740, in 1861 10,475, in 1862 11,631 en in 1863 10,873 pikols. Te Palembang werden in 1863 aangebragt 3,384 pikols witte en 5,409 pikols zwarte *damar*.

Het *agila*-hout of *lignum-aloës* (*kajoe gaharoe* of *kelembak*) is het produkt van *Aquilaria Agallocha* en *Aquilaria Malaccensis*. De harsachtige stukken van het hout zijn om hun aangenamen geur bij de verbranding in Indië zoo vermaard en gezocht, dat de boom uit dien hoofde ook wordt aangeplant.

De verschillende gommen en harsen worden doorgaans begrepen onder den algemeenen naam van boschprodukten, waartoe men ook gewoon is de *rotan* of rotting te rekenen. Sumatra is verbazend rijk aan soorten uit de geslachten *Calamus* en *Daemonorops* (eigenlijk geslachten van palmen, maar die door hunne lange, dunne, zich van boom tot boom slingerende stammen van andere palmen zeer in voorkomen verschillen), waarvan talrijke rottingsoorten verkregen worden, die zoowel tot bindrotting als tot wandelstokken dienen; maar zij zijn grootendeels nog niet botanisch bepaald. Vooral op de Oostkust en in de lagere streken der Palembangsche binnenlanden groeijen de *rotans*

met groote weelderigheid; maar die der Bataklanden schijnen nog meer in den handel gezocht te zijn. De reeds vermelde drakenbloedrotting behoort ook voor dit produkt tot de meest geachte soorten. Te Padang bedroeg de uitvoer van bindrotting in 1856 16,810, in 1857 27,612, in 1858 17,655 en in 1859 22,013 pikols. De uitvoer uit de Lampongs bedroeg in:

	bindrotting. bossen.	handrotting. stuks.
1859	10,580	1,050,200
1860	6,887	1,031,724
1861	12,933	406,010
1862	22,079	33,300
1863	16,359	onbekend

Te Palembang werden in 1863 aangebragt 6,580 pikols bindrotting en 171,023 stuks rottingstokken.

Eindelijk behoort tot die boschprodukten ook het timmerhout, dat op Sumatra in zulk eene menigte van voortreffelijke soorten voorkomt, dat met de beschrijving een boekdeel ware te vullen. De inlanders zijn in de kennis dier boomen en van de eigenschappen van iedere houtsoort zeer ervaren. *IJzerhout* is een algemeene naam van de hardste en duurzaamste soorten, en geenszins die eener enkele soort. De *Djati*-boom komt op Sumatra, zoo veel men weet, niet in het wild voor, maar de Engelschen hebben dien op sommige plaatsen geplant, en in 1858 is eene dergelijke proef in Benkoelen genomen, die aanvankelijk schijnt te slagen. Voor het overige behooren tot de beste houtsoorten van Sumatra, dat van *Angsana* (*Pterocarpus Indicus*), bij de Europeanen bekend onder den naam van zonnehout (verbastering van het Javaansche Sônô), en in de Molukken onder dien van lingoa-hout; *Ambaloe* (*Dysoxylon Acutangulum* en verwante soorten); *Temboesoe* (*Fagraea Peregrina*), tot de ijzerhouten gerekend; *Belian* (niet met zekerheid bepaald, maar waarschijnlijk eene *Intsia* en misschien *Intsia Palembanica*), mede een ijzerhout, waarvan de balk te Palembang met *f* 7 tot *f* 9 betaald wordt; *Merbau* (*Intsia Amboinensis*), zeer belangrijk voor huis- en scheepsbouw en op Sumatra het *djati*-hout vervangende; *Bintangoer* (*Calophyllum Inophyllum*), die op de kustplaatsen eenvoudig *pohon*, d. i. boom bij uitnemendheid genoemd wordt, zeer geschikt voor scheepsmasten; *Ijoewar* (*Cassia Florida*), weder een ijzerhout, waarvan oude stammen het ebbenhout nabijkomen; *Kapini* (*Artocarpus Elongatus*), ook al onder de ijzerhouten gerangschikt; *Kajoe aroe* of bastaardden (*Casuarina Equisetifolia*); *Madung pari* (*Mezoneuron Grande*); *Kemoening* (*Murraya Sumatrana*), een fraai lichtgeel meubelhout; *Rangas* of *Rangi* (*Gluta Bengas*), waarvan het hout het mahoniehout nabijkomt, enz. Inzonderheid moet nog de *bamboe* vermeld worden, waarvan ook Sumatra een aantal soorten bevat, die hier op gelijke wijze als in andere deelen van den Archipel tot den huisbouw en velerlei ander gebruik worden aangewend. De *bamboe*-soorten groeijen overal in het wild in zoo milden overvloed, dat het niet noodig is ze aan te planten; dit geschiedt echter vaak rondom de kampongs als een middel tot beveiliging en verdediging, daar de harde stammen en digte, doornige takken een ondoordringbaren muur vormen. Een goed bouwmateriaal levert ook de *Niboeng*-palm (*Areca Nibung*), wiens kool wij reeds als eene gezochte groente leerden kennen.

De bewoners van den Indischen Archipel zijn over het geheel veel meer dan de volksmassa in meer beschaafde landen met de hen omringende natuur vertrouwd, en kennen inzonderheid naauwkeurig de eigenschappen en krachten der planten. Het aantal der geneeskrachtige planten die ook door de bewoners van Sumatra worden gezocht, is verbazend groot, maar de meeste zijn botanisch niet bepaald. Onder anderen behoort daartoe de *Ampadoe broeang* (*Brucea Sumatrana*), waarvan de bittere vruchtjes thans ook in de Europesche geneeskunde worden aangewend. Ook met de vergiften zijn de inlanders goed bekend, vooral de *ipoeh*, het produkt van den vermaarden *Oepas*-boom (*Antiaris Toxicaria*). De hennep (*ganja*) wordt door hen aangekweekt, niet om de vezels, maar ter bereiding van een bedwelmende stof, *bang* geheeten, die zij met tabak rooken. Vooral ook zijn vele planten bij hen geliefd om de schoonheid of om den geur der bloemen. Op Sumatra behooren daartoe: de *Kenanga* (*Cananga Odorata*), een groote boom met groenachtige, zeer geurige bloemen; de *Tjampaka* (*Michelia Tjampaka*), met wier sterk riekende gele bloemen de vrouwen het haar versieren; de *Boenga-tandjong* (*Mimusops Elengi*), van wier geelachtig witte bloemen kransen gevlochten worden; *Patjah paring* (*Gardenia Florida*), met groote witte dubbele bloemen, die den liefelijksten geur verspreiden; de *Boenga-raja* (*Hibiscus Rosa-sinensis*), ook schoenbloem genoemd, omdat er de schoenen mede zwart gemaakt geworden; de *Kambodja* (*Plumeria Acutifolia*), die om de groote, witte,

sterk riekende bloemen, gedurende wier bloeitijd de lange takken bladerloos zijn, veel op de graven geplant wordt; de *Melati* (*Nyctanthes Sambac*), eene soort van jasmijn, voor kransen en versieringen gezocht; de *Boenga-troeking* (*Pergularia Odoratissima*), eene der meest om haren geur vermaarde bloemen; de *Angsoeka* of *Boenga djaroem-djaroem* (*Pavetta Coccinea*), door hare prachtig roode bloemen bekend; de *Boenga-mèrah* (*Caesalpinia Pulcherrima*), met schoone bloemen van een geelachtig scharlaken; de *Nagasari* (*Mesua Ferrea*); de *Soendal malam* (*Polyanthes Tuberosa*), een bolgewas, dat des nachts een aangenamen reuk verspreidt; de *Katjoebong* (*Datura Alba*), met prachtige groote witte bloemen; de *Bajam* of hanenkam (*Celosia Cristata*), sommige soorten van Pandanen (*Pandan*) en van Orchideën (*Angrek*), en de *Doelanali*, eene soort van *Dendrobium*, wier bladeren in *Pisang*-bladen gewikkeld en in rijst gestoomd worden, waardoor zich een sterke, maar niet aangename geur ontwikkelt, die echter bij de inlanders zoo geliefd is, dat zij de dus bereide bladeren vaak in de haren dragen.

Bestaat er in de Flora van Sumatra een belangrijk verschil met die van Java, niet minder in het oog loopend is dat verschil met betrekking tot de Fauna. De *orang hoetan* (*Simia Satyrus*), die in de lage, moerassige wildernissen van Sumatra's Oostkust leeft, ontbreekt op Java geheel. Van de langarmige gibbons, die in het gebergte op de toppen der boomen leven en bekend zijn door hun eentoonig geschrei, heeft Sumatra twee soorten (*Hylobates Syndactylus*, Mal. *Siamang*, en *Hylobates Variegatus*), die geen van beiden op Java voorkomen, waar dit geslacht door eene andere soort (*Hylobates Leuciscus*) wordt vertegenwoordigd. De slank-apen (*Semnopithecus*) zijn op beide eilanden menigvuldig, maar door andere soorten vertegenwoordigd: aan de meest gewone soort van Java, den in troepen levenden *loetoeng* (*S. Maurus*), beantwoordt op Sumatra eene gekuifde verscheidenheid (*S. Cristatus*); en de schuwe, eenzaam levende *soerili* (*S. Mitratus*) van eerstgemeld eiland wordt op het laatste vervangen door twee naauwverwante soorten, zamengevat onder den naam van *simpei* (*S. Melalophus* en *S. Flavimanus*). Onder de meerkatten komt de zeer verspreide *Cercopithecus Cynomolgus* op beide eilanden voor, maar de zachtzinnige *beroek* of Lampongsche aap (*Inuus Nemestrinus*, gemeenlijk Laponder-aap geheeten), die op Sumatra tot het plukken der kokosnoten wordt afgerigt, is aan Java vreemd. De trage, den ganschen dag slapende en des nachts insecten jagende *Stenops Tardigradus* en eene soort van vliegende kat (*Galeopithecus Variegatus*) vertegenwoordigen op beide eilanden de halfapen of lemurinen, maar zoo het voorkomen van het spookdier (*Tarsius Spectrum*) op Sumatra, dat nog eenigzins onzeker schijnt, zich bevestigt [1]), heeft ook hier dit eiland eene soort die op Java ontbreekt.

Van de handvleugeligen of vledermuizen kent men 37 soorten op Java tegen slechts 24 op Sumatra, waarvan 18 met Javasche overeenkomen. Onder de laatste noemen wij den bekenden *kalong* of vliegenden hond (*Pteropus Edulis*), de grootste, talrijkste en wegens het goede voedsel, dat haar vleesch oplevert, ook tevens nuttigste soort. Het verschil bepaalt zich niet tot soorten; drie geslachten die op Java voorkomen (*Megaderma*, *Nycteris* en *Emballonura*) zijn op Sumatra niet waargenomen. Intusschen mag men aannemen, dat op Sumatra nog soorten zullen voorkomen, die tot dusverre aan de opmerkzaamheid onzer natuuronderzoekers zijn ontsnapt.

Niet minder in het oog loopend is het verschil bij de verscheurende dieren, vooral bij de grootere soorten. Van de insektenetende zijn de sierlijke en dartele *toepei's* (*Tupaja*, *Cladobates* of *Hylogale*) in twee soorten aan beide eilanden gemeen, terwijl Sumatra nog eene derde telt (*Hylogale Tana*). Ook hebben beiden den zeldzamen *Hylomys Suillus* en dezelfde soort van spitsmuis (*Sorex Myosurus*); maar Sumatra alleen de *Gymnura Rafflesii*, die in uiterlijk voorkomen naar de buideldieren van Amerika zweemt. Onder de kleinere vleeschetenden zijn aan beide eilanden gemeen *Mydaus Meliceps* of *sigoeng* (stinkdas), dien de natuur een verdedigingsmiddel schonk in den walgelijken reuk, dien hij van zich geeft als gevaren hem dreigen; *Lutra Leptonyx*, eene soort van otter, die zoowel in stille als wild bruisende stroomen gevonden wordt; de moedige en boosaardige *Herpestes Javanicus*, ook wel de Javaansche ichneumon genoemd; *Linsang Gracilis*, een diertje dat de inlanders onder de tijgers rangschikken en *matjan tjongkok* noemen; *Mustela Hardwickii*, eene soort van wezel, die op Java slechts op hooge bergen, op Sumatra daarentegen ook in de moerassige bosschen nabij het strand is aangetroffen; *Paradoxurus Musanga*, de bekende *moesang*, die gaarne in de koffijtuinen rondsluipt en op de koffijbessen aast,

[1]) Zeker is zijn voorkomen op het naburige Banka.

waarom hij soms koffij-rat genoemd wordt; en *Arctictis Penicillata* of de *bintoeroeng*, die zich liefst in weinig toegankelijke bosschen met wilde woudvruchten voedt. Maar nevens deze soorten heeft Java alleen *Mydaus Orientalis* en *Paradoxurus Trivirgatus;* Sumatra alleen *Lutra Simung*, *Mustela Nudipes* en *Paradoxurus Leucomystax*. Of de wilde hond van Sumatra (*Canis Sumatranus*) van den *adjak* van Java (*Canis Rutilans*) al of niet verschilt, is nog niet uitgemaakt. De buitengewone schuwheid dezer dieren is oorzaak dat zij zich aan de nasporingen onttrekken. De civetkat van Sumatra (*Viverra Zibetha*) wordt op Java door de *Viverra Rasse* vervangen. Onder de kattensoorten zijn de gestreepte tijger (*Felis Tigris*) en de panther (*Felis Pardus*), alsmede de kleine *Felis Minuta*, aan beide eilanden gemeen, maar *Felis Macrocelis* en *Felis Planiceps* worden slechts op Sumatra gevonden. Eindelijk is het geslacht der beeren op Java in het geheel niet vertegenwoordigd, terwijl op Sumatra de Maleische beer of *broeang* (*Ursus Malayanus*) in het geheel niet zeldzaam is.

Wat de knaagdieren betreft is Sumatra bijzonder rijk aan eekhorentjes (*Sciurus*, in het Maleisch onder den naam van *toepei* begrepen). Het heeft daarvan acht soorten, waaronder drie die op Java niet voorkomen, terwijl daarentegen Sumatra twee Javasche soorten mist. Van de vliegende eekhorens heeft men op Sumatra alleen *Pteromys Nitidus* waargenomen, op Java, behalve deze, nog drie andere soorten. De soorten van ratten zijn op beide eilanden dezelfde. Daartoe behoort *Mus Decumanus*, de gewone of bruine rat, die, uit Azië afkomstig, thans ook in Europa de zwarte rat schier geheel verdrongen heeft. De roode boschrat van Java (*Pithechir Melanurus*) is op Sumatra niet waargenomen. Van de stekelvarkens bezitten beide eilanden den *Landak* (*Hystrix Fasciculata*), maar *Hystrix Macroura* behoort alleen aan Sumatra. Eindelijk mist laatstgenoemd eiland het geslacht haas. dat op Java door *Lepus Nigricollis* vertegenwoordigd is.

Uit de orde der tandeloozen bezit de geheele Archipel slechts eene enkele soort, het Javaansche schubdier (*Manis Javanica*), dat ook op Sumatra niet ontbreekt.

Maar nergens loopt het verschil tusschen de beide eilanden meer in het oog dan in de orde der dikhuidigen. Het geslacht olifant, in het algemeen meer aan het vaste land van Azië eigen, leeft op Sumatra in eene slechts hier voorkomende soort (*Elephas Sumatranus*), terwijl het op Java in het geheel niet gevonden wordt. De rhinoceros die Java bewoont (*Rhinoceros Sondaïcus*), verschilt van dien van Sumatra (*Rhinoceros Sumatranus*), daar de eerstgenoemde slechts één hoorn bezit en laatstgenoemde een tweeden kleineren, dien hij boven den gewonen draagt, met de Afrikaansche soorten gemeen heeft. Ook de tapir van Sumatra wordt op Java gemist. Van de wilde zwijnen wordt *Sus Vittatus* op beide eilanden, *Sus Verrucosus* alleen op Java gevonden. Het voorkomen van den hippopotamus op Sumatra, door Marsden verdedigd, wordt thans algemeen voor eene fabel gehouden.

Onder de herkaauwers eindelijk is het geslacht *Bos* op Java vertegenwoordigd door den *banteng* of wilden stier (*Bos Sondaïcus*), terwijl het op Sumatra geen vertegenwoordiger heeft; daarentegen mist Java het geslacht *Antilope*, terwijl Sumatra de schuwe *Antilope Sumatrensis* bezit. Van de herten is de *kidang* of *mintjak* (*Cervus Muntjac*) op beide eilanden aanwezig, maar het waterhert (*Cervus Equinus*, *Mendjangan Ajer* der Maleijers), dat in de moerassen in afzondering leeft, wordt alleen op Sumatra gevonden, terwijl daarentegen de *Roesa* (*Cervus Russa*), die op Java zoo bijzonder menigvuldig is, op Sumatra niet schijnt te zijn waargenomen. Eindelijk is het sierlijk en snelvoetig geslacht der muskusdieren (*Moschi*) op Java door eene eigene soort (*Moschus Javanicus*), op Sumatra door den meer verbreiden *Napoeh* (*Moschus Napu*) vertegenwoordigd.

Aan het groote verschil dat wij in de zoogdieren tusschen Java en Sumatra hebben opgemerkt, beantwoordt een niet minder in het oog loopend verschil van vogelen. Daar de straat, die beide eilanden scheidt, slechts 15 palen breed en nog met eilandjes bezaaid is, kan er ten opzigte dier vogels, die zich, gelijk vele roof- en watervogels, aan verre togten wagen, natuurlijk geene scherpe scheiding zijn, maar des te scherper is zij in de geslachten der neushoornvogels (*buceros*), der *pitta's*, der baardvogels (*bucco*), der koeroekoes (*trogon*), der eurylaimen enz., vooral ook in de orde der duif- en hoenderachtige vogels en al het kleine gevogelte, dat in de lommer der digte bosschen huist. Hier zijn de soorten van beide eilanden met weinige uitzonderingen verschillend; waar de soorten dezelfde zijn, hebben de exemplaren ven Sumatra doorgaans grooter gestalte en schitterender vederdos.

Eenige weinige voorbeelden van geslachten, die meer bepaald met het oog op de verbreiding over de eilanden van den Archipel onderzocht zijn, zullen den aard van het verschil

nader ophelderen. Van den neushoornvogel (*Anggang*) heeft Sumatra negen soorten, Java slechts drie, waarvan twee ook onder de Sumatrasche voorkomen. De fraai gekleurde *pitta's*, naauw verwant met de lijsters, maar door hun bouw bestemd om op den grond, niet op de boomen te leven, zijn op Sumatra vertegenwoordigd door vier soorten, waaronder *P. Venusta* en *P. Boschii* door schoonheid uitmunten, allen verschillend van *Pitta Cyanura*, de eenige soort van Java. Bij de honigvogels (*Nectariniae*), de colibri's der oude wereld, is het verschil minder groot. Van de echte nectariniën zijn zes soorten aan beide eilanden gemeen, terwijl Sumatra drie eigen soorten telt, Java slechts ééne. Van de verwante arachnotheren heeft Sumatra vijf soorten, waarvan drie of vier ook op Java voorkomen. De argus-fazant (*Argus Giganteus*), een der schoonste vogels van Sumatra, wordt op Java geheel gemist. De staart van dezen vogel is meer dan drie voet lang en de slagpennen der vleugels zijn over hare geheele lengte getooid met eene rij van vlekken in den vorm van oogen, waarvan de tint aan het oude brons doet denken. Deze vogels leven in boschrijke streken en de mannetjes komen bijeen om te spelen en met hunne vederen te pronken, even als dit elders de paradijsvogels doen. Het vleesch van den argus is zeer smakelijk, maar zijn gekrijsch, waaraan hij den inlandschen naam *koewau* ontleend, even onaangenaam als dat van den paauw. Hij wordt gemakkelijk levend gevangen door strikken te stellen op plaatsen waar hij komt spelen of pronken, of waar de mannetjes de wijfjes vervolgen, maar komt daarentegen niet ligt onder schot. De paauw van Sumatra schijnt dezelfde te zijn als die van Java (*Pavo Muticus* of *Spiciferus*), maar in het met de paauwen verwante geslacht der spoorvogels schijnt de fraai gevederde *Polyplectron Chalcurum* alleen aan Sumatra eigen te zijn.

Het verschil tusschen de beide eilanden verloochent zich evenmin in de reptiliën. De krokodil van Sumatra verschilt, wel is waar, niet van dien van Java, maar bij de schildpadden zien wij de gewone verhouding weder te voorschijn treden, ten minste wanneer wij afzien van de zeeschildpadden, daar deze een element bewonen, dat aan hunne verspreiding geene bepaalde grenzen stelt. Van de zoetwater- en land-schildpadden kent men vier soorten van Sumatra en vijf van Java; onder deze zijn er slechts twee aan beide eilanden gemeen. Ook tusschen de slangen van beide eilanden bestaat groot verschil. Nemen wij tot voorbeeld de vergiftige slangen van het geslacht *Trigonocephalus*. Sumatra heeft daarvan drie soorten, *Viridis*, *Wagleri* en *Formosus*, die allen groen van kleur zijn en den staart kunnen ineenrollen, om zich aan de boomtakken te klemmen; Java heeft slechts twee soorten, waarvan *Puniceus* wel een rolstaart heeft, maar bruin van kleur is, en *Rhodostoma* zeer van alle andere soorten van den Archipel afwijkt en ook geen rolstaart bezit.

Het zou ons te ver leiden en een te omslagtig onderzoek vorderen, indien wij wilden voortgaan het verschil ook in de andere afdeelingen van het dierenrijk aan te toonen. Het ontwijfelbaar gezag van den Heer Temminck kan ons ten waarborg strekken, dat ook onder de visschen en ongewervelde dieren een groot aantal op Sumatra voorkomen, die men op Java niet vindt [1]). Wij willen nog één merkwaardig voorbeeld noemen, daar het voor een bekend natuuronderzoeker, den Heer Wallace, een punt van bijzondere nasporingen heeft uitgemaakt. Die schrijver had 21 soorten van ridder-kapellen (*Papilioniden*) op Sumatra leeren kennen, en 27 soorten op Java. Onder deze waren slechts 11 soorten aan beide eilanden gemeen. Onder de Sumatrasche soorten, aan Wallace bekend, is waarschijnlijk niet begrepen de prachtige, eerst voor weinige jaren door Ludeking ontdekte *Papilio Trogon*, die, daar hij op Java onbekend is, het aantal der soorten waardoor beide eilanden verschillen nog met één vermeerdert [2]).

Vergelijken wij de Fauna van Sumatra met die van Borneo, dan vinden wij ook wel eenig verschil, maar in het algemeen eene veel grootere overeenkomst dan tusschen de Fauna van Sumatra en Java. Borneo heeft met Sumatra den *orang hoetan* gemeen; of de soort geheel dezelfde is mag nog betwijfeld worden. De *Semnopithecus Cristatus*, de *Inuus Nemestrinus*, de *Tarsius Spectrum*, de *Galeopithecus Variegatus*, allen apen en half-apen die Sumatra van Java onderscheiden, komen op Borneo voor. De *bintangan* of neusaap van Borneo (*Semnopithecus Nasicus*) is volgens oude getuigenissen ook op Sumatra te huis, ofschoon onze latere natuuronderzoekers hem daar niet hebben gevonden. De Fauna van Borneo is voor een

---

[1]) *Coup d'oeil*, Vol. II, pag. 93.

[2]) Deze overschoone vlinder, die zijn naam aan de overeenkomst zijner kleuren met den vogel *Trogon Resplendens* dankt, is beschreven en afgebeeld in het derde Deel van het *Tijdschrift voor entomologie* (1860).

groot deel nog te weinig bekend, dan dat zij ons vergunnen zou die toenadering door vele zekere voorbeelden te staven. Zoo is b. v. door onze natuuronderzoekers geen olifant of rhinoceros op Borneo gezien. Olifantstanden van Borneo's Oostkust te Singapore [1]) aangebragt, hebben evenwel het zekere bewijs geleverd, dat dit dier aan Borneo niet geheel vreemd is of althans geweest is, maar de mogelijkheid blijft bestaan dat het er door de Chinezen van het vaste land van Azië is ingevoerd. Ook de berigten omtrent het voorkomen van rhinocerossen zijn niet geheel te vertrouwen, en laten het in ieder geval onzeker of de soort met die van Sumatra of met die van Java overeenkomt. Onder de dieren die Sumatra van Java onderscheiden, heeft het echter nog met zekerheid de volgende met Borneo gemeen: *Pteropus Funereus*, *Hylogale Tana*, *Lutra Simung*, *Felis Macrocelis* en *Planiceps*, *Mustela Nudipes*, *Viverra Zibetha*, *Paradoxurus Leucomystax*, *Ursus Malayanus*, *Sciurus Modestus* en *Exilis*, *Tapirus Indicus*, *Moschus Napu* en *Cervus Equinus*. Ook de Argusfazant is aan Borneo met Sumatra gemeen en van de neushoornvogels heeft men er zes soorten waargenomen, allen, behoudens eene kleine verscheidenheid in éene, met soorten van Sumatra overeenkomende, terwijl van de 21 soorten van Papilioniden, die door Wallace op Sumatra zijn waargenomen, 20 ook voorkomen op Borneo.

Het ontbreekt evenwel ook niet aan punten van verschil tusschen Borneo en Sumatra, en van overeenstemming tusschen Borneo en Java juist daar waar laatstgenoemd eiland van Sumatra verschilt. Zoo mist Borneo b. v. geheel den tijger, den panther en de antilope, heeft het in *Hylobates Concolor* een gibbon die zoowel van de soorten van Java als van Sumatra verschilt, heeft het een eigen *toepei* in *Hylogale Murina*, en nevens *Viverra Zibetha* een eigen civetkat in *Viverra Boiei*, drie eigen soorten van eekhoorns, een eigen wildzwijn in *Sus Barbatus*, en in *Potamophilus Barbatus* zelfs een eigen geslacht van zoogdieren, dat nergens elders wordt weêrgevonden. Ook heeft het drie eigen soorten van *Pitta's*, zoowel van die van Java als van Sumatra verschillende, en drie eigen soorten van zoetwater- en landschildpadpen, nevens eene die het met Java en Sumatra beiden en eene die het alleen met Java gemeen heeft. Merkwaardige voorbeelden van overeenstemming met Java, bij afwijking van Sumatra, biedt het vooral nog in *Cervus Russa* en *Bos Sondaïcus*. Maar welligt teekent niets beter de verhouding van Borneo tot Java en Sumatra beiden dan zijne Papilioniden. Het telt daarvan 29 soorten, waarvan het er 20 met Sumatra en even zoo veel met Java gemeen heeft, wat, in vereeniging met hetgeen de zoogdieren en vogelen ons leeren, duidelijk toont, dat Sumatra en Java beiden eene veel naauwere betrekking tot Borneo hebben dan tot elkander.

Vergelijkt men echter Sumatra, Java en Borneo, wat hunne Fauna betreft, met de eilanden ten Oosten eener lijn, die door straat Makassar en straat Lombok getrokken wordt, dan vertoonen zich de drie eerstgenoemde eilanden te zamen als deelen van één groot zoölogisch gewest, dat met het vaste land van Azië zamenhangt, en de overige met hunne schier geheel Australische Fauna, hun buideldieren en papegaaijen, hun paradijsvogels en megapodii, en hun gebrek aan apen en katten, herkaauwers en dikhuidigen, als deelen van een geheel verschillend zoölogisch gewest, dat even naauw met Australië verbonden is. Wel hebben ook Celebes en Batjan apen, maar het zijn uitsluitend bavianen, die in het Westen van den Archipel niet voorkomen; wel hebben Sumatra, Java en Borneo ook papegaaijen, maar het zijn uitsluitend de soorten met geringden nek, het ondergeslacht *Palaeornis*, dat aan de overzijde van Straat Makassar nergens meer vertegenwoordigd is. Neemt men hierbij in aanmerking, dat de zeeën die Sumatra, Java en Borneo van het vaste land en van elkander scheiden, zeer ondiep zijn, maar daarentegen de grenslijn van dit met het Indische vastland zamenhangend gewest door zeer diepe wateren gevormd wordt, dan kan het wel naauwelijks twijfelachtig zijn, of de Indische Archipel is gesplitst in twee groote deelen, waarvan het eene in geologischen oorsprong even zeker met Australië als het andere met Azië verbonden is. Het zal de taak der botanici zijn te onderzoeken, of ook in de geographische verbreiding der planten steun voor dit gevoelen te vinden is. De enkele bijzonderheden die wij hier zouden kunnen aanvoeren, staan nog te veel op zich zelf, dan dat wij er groote waarde aan kunnen toekennen. Maar vormen werkelijk, gelijk reeds boven werd aangeduid, Java, Sumatra en Borneo de deelen van een zamenhangend hoog-gebergte, waarvan, ten gevolge eener daling van den bodem, welligt in verband staande met het ontstaan der vulkanen van Sumatra en Java, de lagere deelen door de zee bedekt zijn, dan

[1]) Zie *Singapore-Freepress* van 5 Sept. 1851.

zal men al verder door de onderlinge verhouding van de Fauna der drie eilanden tot de conclusie gevoerd worden, dat de zamenhang van Java met Sumatra het eerst werd verbroken en die van Sumatra met Borneo het langst bleef bewaard [1]).

Het dierenrijk draagt tot de voeding, den handel, de nijverheid, in één woord tot de welvaart der bevolking van Sumatra bij door de veeteelt, de jagt, de visscherij en de inzameling eeniger dierlijke produkten, die in de bosschen gevonden worden.

Van de tamme runderen, die op de Oost-Indische eilanden niet inheemsch, maar van elders aangebragt zijn, is de buffel of *karbau* de gemeenste en meest verbreide soort. Waarschijnlijk werd hij er door de Hindoes te gelijk met de rijstkultuur ingevoerd. In den loop der eeuwen is hij van het oorspronkelijke Indische ras eenigzins afgeweken, zoodat hij thans eene eigene verscheidenheid (*Bos Bubalus*, var. *Sondaïca*) vormt. Hij wordt op Sumatra even als op Java gemeenlijk gebezigd als trek- en ploegdier, maar zoo het schijnt merkelijk meer tot voedsel aangewend. Witte buffels worden echter zelden gegeten, daar men hun vleesch voor ongezond houdt. In de bosschen van Sumatra leven soms kudden wilde buffels (*Karbau djalang*), die men echter niet als tot de oorspronkelijke Fauna des eilands behoorend, maar slechts als verwilderd beschouwen moet. De oorzaak dier verwildering wordt aangeduid door hetgeen het regeringsverslag over 1861 omtrent Palembang aanmerkt: „het vee loopt „in het wild rond, waardoor het veeltijds eene „prooi wordt van tijgers en op sommige „plaatsen tot den wilden staat overgaat." De wilde buffel is even vlug als zich de tamme door traagheid onderscheidt [2]).

De *Sapi*, die als het rund in engeren zin beschouwd wordt, behoort tot het gewone Indische of Zebu-ras; op Java echter is dit ras niet zelden met den *banteng* gekruist, terwijl er ook soms Europesche koeijen zijn ingevoerd, zoodat er de runderen voor een groot gedeelte uit bastaarden van verschillende vermengingen bestaan. Op Sumatra zijn in Padang en de Padangsche bovenlanden de runderen doorgaans kleiner, fijner en sierlijker gebouwd dan op Java, en bijna zonder uitzondering vaal geelrood van kleur, behalve de billen en de benedenhelft der pooten, welke deelen doorgaans wat lichter en witachtig zijn. Even als op Java is er bij den stier de bult boven de schoft, die het Zebu-ras kenmerkt, weinig of niet te bespeuren. In Benkoelen en de Lampongs vindt men meer het zuivere Zebu-ras van Bengalen, welks stieren zich door een hoogen bult doen kennen. In het Gouvernement der Westkust wordt het rundvee meer dan de buffel voor kar en ploeg gespannen; in Benkoelen en de Lampongs wordt, gelijk op Java, bij voorkeur de buffel tot den arbeid gebruikt. Trouwens het getal runderen is daar, even als in Palembang, zeer onbeduidend.

Het paard is mede sedert onheugelijke tijden op Sumatra ingevoerd. Volgens Crawfurd onderscheidt men er de rassen van Atjih en

---

[1]) Vgl. over dit onderwerp Wallace, *Over de zoölogische geographie van den Indischen Archipel*, *Gids*, 1864, Dl. II, blz. 164 vv., en *Over de physische geographie van den Indischen Archipel*, *Tijdschrift voor Nederl. Indië*, 1865, Dl. II, blz. 1 vv.

[2]) In het werkje van den Heer Pruys van der Hoeven, *Een woord over Sumatra*, I, blz. 63, vinden wij over de buffels in Benkoelen de volgende merkwaardige plaats, die op die wilde buffels een geheel ander licht werpt en ons in een nieuw voorbeeld toont, hoe doelmatig soms de handelingen van den inlander zijn, waar zij bij oppervlakkige beschouwing ons geheel verkeerd voorkomen, en hoe vaak wij hem zorgeloosheid verwijten, waar hij dit verwijt geenszins verdient: „Ge weet dat „de eigenaars van de groote kudden buffels of „karbouwen — die ze gemaks- en veiligheidshalve „in een staat van verwildering laten losloopen, „waardoor ze bij geen mogelijkheid gestolen kun„nen worden en zich beter dan in de kralen tegen „de tijgers kunnen verdedigen — ieder een afzon„derlijk teeken aan de ooren van hun vee hebben „gemaakt, welke teekens behoorlijk in het register „zijn aangegeven. Iedere vier jaar nu vereenigen „zich de eigenaars en drijven de buffels in een „daartoe gemaakte kraal, die, fuiksgewijze ver„vaardigd, uitloopt in een sterk omheind moeras, „met een naauwe opening. Zijn de buffels allen „binnen, dan wordt de valdeur digtgelaten en „ieder merkt nu de jonge buffels, die den hem „toebehoorenden troep volgen. Die welke zij er „uit willen houden om te verkoopen, te slagten „of te dresseren, worden met rotan-touwen om de „horens gegooid, aan de omheining vastgemaakt „en de anderen weêr losgelaten. Zijn er volwas„sen buffels die zoo verwilderd zijn, dat zij niet „in een kraal kunnen gedreven worden en die dus „ongemerkt zijn en waarvan alzoo de eigenaar „onbekend is, dan heeft het hoofd, in wiens dis„trikt zulk een buffel zich vertoont, het regt dien „te schieten. De eerste heeten *karbouw betingas*, „de tweede *karbouw djeroendjoengan*. Dit schieten „moet echter niet heimelijk geschieden, en de „ooren en de horens waaraan men kan zien dat „het dier volwassen was, in de kampong vertoond „worden."

Batoe-bara; beiden zijn klein (kleiner nog dan het Javasche paard), maar vlug en beter geschikt voor trek- dan voor rijdier. Pogingen in de laatste jaren door het Gouvernement aangewend om door Makassaarsche dekhengsten het paardenras in de Padangsche bovenlanden te verbeteren, hebben weinig resultaat gehad. In het geheel wordt over de zorgeloosheid van den inlander met betrekking tot zijn vee geklaagd, ofschoon men getracht heeft zelfs door het houden van tentoonstellingen de belangstelling te verlevendigen [1]).

Geiten vindt men op Sumatra in Atjih, op de Westkust en in Palembang. Zij dragen den naam *Kambing*, terwijl de *Antilope Sumatrensis* door de inlanders *Kambing hoetan*, boschgeit, genoemd wordt. Men zou kunnen gissen dat de tamme geit van die boschgeit afstamt, doch het is waarschijnlijker dat zij door de Hindoes is ingevoerd. De schapen zijn stellig van vreemden, waarschijnlijk Europeschen oorsprong. Hun getal is zeer gering en zal tot dat der geiten staan ongeveer als 1 tot 6 of 8.

De jongste regeringsverslagen bevatten omtrent den veestapel op Sumatra de volgende opgaven, die ons eenigermate een denkbeeld daarvan geven kunnen, ofschoon naar het eigen oordeel der regering die opgaven niet geheel te vertrouwen zijn, en bovendien niet genoegzaam blijkt over welke gewesten zij zich uitstrekken. Wat Palembang betreft is het b. v. niet waarschijnlijk dat die opgaven ook betrekking hebben tot de gewesten die destijds nog onafhankelijk waren en dit ten deele nog zijn, of zelfs tot Djambi, waar het bestuur ten deele aan den Sultan gelaten is. Bij de opgaven omtrent Palembang in 1862 is de opmerking gevoegd, dat zij niet uit alle distrikten waren ingekomen.

[1]) Mr. A. E. Croockewit, *Twee maanden in de Padangsche Boven- en Benedenlanden*, *Gids*, 1866, Dl. IV, blz. 306.

		Sumatra's Westkust.	Benkoelen.	Lampongs.	Palembang.
Buffels	1860	177,251	onbekend	6,809	onbekend
"	1861	176,504	"	7,536	9,898
"	1862	177,621	18,035	onbekend	12,870
"	1863	175,867	12,979	8,243	15,935
Runderen	1860	107,457	onbekend	onbekend	onbekend
"	1861	108,220	"	"	175
"	1862	114,196	584	"	265
"	1863	122,450	503	345	332
Paarden	1860	15,454	onbekend	onbekend	onbekend
"	1861	13,983	"	"	35
"	1862	14,807	170	"	18
"	1863	13,992	296	349	117
Schapen en geiten .	1860	onbekend	onbekend	onbekend	onbekend
" " " .	1861	"	"	"	12,704
" " " .	1862	18,573	"	"	12,862
" " " .	1863	onbekend	"	7,735	19,562

In Mandaïling en Angkola werden door de Bataksche bevolking in vroeger tijd veel varkens gehouden. Het regeringsverslag over 1862 begroot het aantal dier dieren in het Gouvernement der Westkust nog op 8,240; doch het volgende verslag zegt, dat, wegens de toeneming van het Islamisme, het houden van varkens schier geheel heeft opgehouden.

De veeteelt schijnt betrekkelijk niet onbelangrijk te zijn bij de onafhankelijke Bataks. De verslagen van 1861 en 1863 gewagen van een invoer van buffels en runderen uit die gewesten in de Padangsche bovenlanden, Mandaïling en Angkola. Geiten worden op de Westkust aangebragt van het eiland Si Maloe. De Lampongs ontvangen eenige paarden en runderen van Java; Palembang daarentegen eenige buffels uit de Lampongs.

Het tam gevogelte van Sumatra bestaat vooral uit hoenders, duiven, eenden en ganzen.

De hoenders zijn op Sumatra ongeveer zoo algemeen als in de meeste andere landen. Zij stammen vermoedelijk af van den boschhaan (*hajam hoetan* of *biroega*), door onze ornithologen *Gallus Bankiva* genoemd, die aan Sumatra met Java, maar ook met het vasteland van Indië gemeen is, en dien men gewoonlijk voor den stamvader ook van onze Europesche hoenders houdt. Onder de tamme hoenders onderscheidt men verschillende rassen; MARSDEN noemt eene kolossale soort, *djago* geheeten en zoo groot, dat hij een haan van eene gewone tafel zag pikken, en eene zeer kleine, die *bantam* genoemd wordt. Gelijk de meeste andere eenigzins meer beschaafde volken van den Archipel, zijn ook de Maleijers van Sumatra hartstogtelijke liefhebbers van hanengevechten (*saboeng*) en men vindt op vele plaatsen opzettelijk daarvoor ingerigte vechtbanen (*galanggang*), waarin de hanengevechten naar bepaalde regelen gehouden worden. Evenwel laten zij ook buiten de banen hanen tegen elkander los, zoo vaak de gelegenheid zich daartoe aanbiedt. De Maleijers geven, even als de Engelschen, aan de vechthanen kunstmatige sporen; de regte heeten *golok*, de zeisvormige *tadji*. Door het gebruik dezer kunstmatige sporen wordt het gevecht misschien bloediger, maar niet wreeder, daar het spoediger beslist is. De gewone verderfelijke gevolgen van iedere hartstogtelijke speelzucht blijven ook bij deze hanengevechten niet achter, waarom zoowel de Padries als vele Nederlandsche beambten pogingen hebben aangewend om ze zoo veel mogelijk tegen te gaan. Doch de eenige vrucht daarvan is geweest, dat men in het geheim voldeed aan eene neiging, die vroeger in het openbaar bevrediging vond. Men kent zelfs een geval waarin de bevolking van zeker distrikt, waar de hanengevechten verboden waren, naar een naburig verliep, zoodat het verbod moest worden ingetrokken [1]).

Van duiven vindt men op Sumatra vele fraaije soorten, o. a. eene lichtbruine soort, die *balam*, en eene groene, die *poenei* heet; terwijl van deze laatste fraaije verscheidenheden voorkomen, zoo als *poenei andoe*, donker karmozijnrood met wit, en *poenei djamboe*, groen met paarsch, zoodat zij de kleuren van de *djamboe* nabootst, aan welke vrucht zij haren naam ontleent. Uit MARSDEN blijkt, dat de Sumatranen somtijds duiven houden en met rijst voeden; maar hij gewaagt van geen bepaald onderscheid in soort tusschen de tamme en wilde.

De wilde eend van Sumatra en Java is de *Anas Arcuata*, eene kleine, maar fraaije soort, op Java *meliwi*, in het Maleisch *balibis* geheeten. Geheel verschillend hiervan is de gewone tamme eend, *itik*, die van elders schijnt ingevoerd. De gans, die slechts weinig voorkomt, wijst zelfs door haren Sanskrietschen naam (*hangsa* of *gangsa*) hare Hindoesche afkomst aan.

De jagt heeft zoowel de vernieling van schadelijke dieren ten doel, als de verkrijging van het vleesch van sommige als voedsel en van de voorwerpen die andere voor den handel leveren. Ofschoon de olifanten in sommige gedeelten van Sumatra zeer menigvuldig zijn en er soms in scholen van 25 en meer worden aangetroffen [1]), die elke plantaadje, waarheen het toeval hen voert, met geheele verwoesting bedreigen, en ofschoon deze dieren in hunne slagtanden een produkt van groote waarde opleveren, wordt er echter zelden jagt op gemaakt. Men tracht hen echter somtijds te vergiftigen door suikerriet met rattenkruid te leggen langs de wegen die zij gewoonlijk betreden. De olifanten nemen, zoodra zij de werking van het gif beginnen te voelen, de wijk naar eenzame boschstreken. De waarde der tanden verschilt naar hunne grootte en zwaarte; de gemiddelde prijs wordt door den Heer DE STURLER [2]) op *f* 180 de pikol gesteld. De inzameling van ivoor (*gading*) bepaalt zich meest tot de tanden van doode olifanten die in de bosschen gevonden worden, maar aan het zoogenaamd levend ivoor wordt, om de meerdere doorschijnendheid, eene grootere waarde toegekend. Het ivoor van Palembang wordt meestal naar China uitgevoerd, en men beweert dat de inzameling voor groote uitbreiding vatbaar zou zijn. Vroeger was de kunst van de olifanten te temmen en af te rigten, zoo gewoon in Hindostan, ook op Sumatra niet onbekend. Men vindt ze in oude reisverhalen vaak vermeld als door de Vorsten van Atjih tot staatsie aangewend.

---

[1]) Zie PRUYS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra*, I, blz. 64.

[1]) PRUYS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra*, I, blz. 50, zag in Benkoelen eene kudde van meer dan honderd olifanten door een *alang*-veld trekken. Vgl. ook W. A. VAN REES, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch Officier*, 1e Serie, I, bl. 154, en het verhaal eener olifantenjagt in het *Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Jaarg. VIII, Dl. 4, bl. 97.

[2]) *Proeve eener beschrijving van Palembang* (1843), blz. 119.

De rhinoceros-hoornen (*tjoela*) zijn een artikel, waarvan de waarde hoofdzakelijk door het bijgeloof van Arabieren en Chinezen wordt bepaald. Zij meenen dat zulk een hoorn, als amulet verwerkt en gedragen, een onfeilbaar behoedmiddel is tegen ongelukken; ook bestaat hier en daar de meening, dat een beker van rhinoceroshoorn vervaardigd door zekere teekenen toont of de drank dien hij bevat, vergiftigd is. Zulk een hoorn heeft dus in den handel eene waarde van tien tot twintig gulden en soms meer. Ook maken de Chinezen van de rhinoceros-huid, versch in reepen gesneden, eene soort van zweepen; sommige deelen van het dier behooren bovendien tot hunne *materies medica*. De neushoorn van Sumatra is kleiner en minder moedig dan die van Java, waarom ook de jagt op hem minder gevaarlijk is. De Maleijers vangen de neushoorns even als de tapirs levend in kuilen, die met takken en dorre bladeren bedekt worden, en, met gespleten boomstammen of paalwerk rondom voorzien, aan het eens gevangen dier elken uitweg afsnijden.

Ofschoon de tijgers op Sumatra niet zelden het leven van den mensch belagen [1]), bestaat er ook tot bestrijding van dezen vijand weinig ijver bij de bevolking, in weêrwil zelfs der premiën (ten bedrage van *f* 22 per stuk , die het Gouvernement op het dooden van tijgers heeft gesteld. Zij worden echter somtijds geschoten of men vangt ze door middel van vallen op verschillende wijzen ingerigt, of benut de gelegenheid, verschaft door de gewoonte van den tijger om de prooi, die hij gedood heeft, eerst den volgenden nacht te verslinden, tot het bereiden van water met rattenkruid, waaraan hij zijnen dorst lescht, na zijn honger verzadigd te hebben.

Een ander dier dat de inlander ongaarne doodt, ofschoon het menig menschenleven aan zijne vraatzucht opoffert, is de krokodil. In beide die gevallen, gelijk ook in dat van den olifant, schijnt daarvoor eene gemeenschappelijke reden te bestaan: een geloof van verwantschap van deze dieren met den mensch, dat vermoedelijk zamenhangt met de Hindoesche leer der zielsverhuizing, die niet zonder invloed op de bevolking van den Archipel is gebleven.

[1]) PRUYS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra*, I, blz. 51, zegt dat eens in het Benkoelensche distrikt Tallo, op eene bevolking van 7,000 zielen, in acht maanden tijds 65 menschen eene prooi der tijgers werden.

De groote hertenjagten, zoo geliefd bij de Vorsten en aanzienlijken op Java, in Bandjermasin en op Zuid-Celebes, schijnen op Sumatra niet in zwang te zijn. En dit is niet te verwonderen. Het waterhert, de eenige groote soort van dat eiland, is niet zeer menigvuldig, komt nooit bij troepen en zelfs alleen in den bronstijd bij paren voor, en kiest zijn verblijf in waterrijke en moerassige wildernissen. Ook is zijn vleesch minder geurig, grover en drooger dan dat van *Cervus Russa*, de gewone soort van Java. Ook de Muntjak of Kidjang (*Cervus Muntjac*), die meer op onze reeën gelijkt, leeft in het hoog gebergte of de woeste kuststreken alleen of bij paren; en vele inlanders hebben van zijn vleesch een bijgeloovigen afkeer. De uiterst schuwe antilope of wilde geit van Sumatra kan slechts door strikken gevangen worden. De wilde zwijnen, die zeer menigvuldig zijn, worden voornamelijk slechts gedood om de groote schade, die zij in de rijst en andere plantsoenen aanrigten; door de Mohammedaansche bevolking althans wordt hun vleesch, als onrein, niet gegeten. De civetkatten tracht men levend te vangen, om ze half getemd in kooijen te houden, uit hoofde der kostbare, bij aanzienlijke inlanders zeer geachte reukstof, die zij afscheiden. Op vogels wordt zelden geschoten, doch men vangt ze door strikken van *idjoek* (gemoeti), die soms vademen lang zijn en waarin zij zich met de pooten verwarren, of door eene soort van knippen.

Van oneindig veel meer belang dan de jagt voor de voeding en de nijverheid der bevolking is de vischvangst. De verscheidenheid van zeevisch, die de kusten van Sumatra oplevert, van zoetwatervisch, die zijne rivieren en meren bevolkt, is even groot, als dit in het algemeen op de eilanden van den Archipel het geval is. Omtrent de visscherijen van Palembang lezen wij bij den Heer DE STURLER [1]) het volgende: „Buiten aan de Soengsang is „de eenige plaats waar langs de kust geregeld „gevischt wordt. De geschikte tijd hiertoe is de „Oost-moeson; in het overige gedeelte van het „jaar houdt men zich meestal bezig met het „herstellen der oude of het breijen van nieuwe „netten. Het voorname net, dat tot visschen „gebezigd wordt, is de zegen, die van 50 tot „100 vademen lengte heeft. Voor de kampong „Soengsang, die aan den gelijknamigen mond „der Soengsang ligt, is de visscherij, nevens

[1]) *Proeve eener beschrijving van Palembang* (1843), bl. 154.

„het maken van *atap* uit de bladeren van den „poelpalm (*nipah-palm*), het eenige middel van „bestaan. Ten gevolge van den verren afstand „van de hoofdplaats en van andere doesons „wordt de visch meestal gezouten en gedroogd; „zij dient, behalve eenigen uitvoer naar het „eiland Banka, alleen tot binnenlandsch ge- „bruik. Alleen de *tripang* (*holothuria*), die „soms ver van de kust op de rotsbanken ge- „vangen wordt, dient tot uitvoer en wordt „door de Chinezen gebruikt om aan eenige „vloeibare spijzen eene zekere lijvigheid bij te „zetten.

„Aan de zeer schaars bevolkte mondingen „der overige in zee uitwaterende rivieren „wordt uit vrees voor menschenroof zelden „gevischt. Maar de binnenlandsche visschc- „rijen in de uitgestrekte meren leveren aan „een gedeelte der bevolking een middel van „bestaan op, en uit die der beneden-rivieren „wordt de hoofdplaats van levende visch voor- „zien, terwijl de overige voorraad, voor ver- „zending naar elders, bij het vuur gedroogd „of ingelegd wordt."

Marsden maakt ons bekend met eene bijzondere manier van vischvangst, die op Sumatra (en naar wij meenen ook elders in den Archipel) in gebruik is. De wortel van een zekere klimplant, *toeba* genaamd (*Anamirta Cocculus* en *Anamirta Flavescens*), die sterk narcotische eigenschappen bezit, wordt in het water gelegd, met dat gevolg dat de visschen bedwelmd worden, en, schijnbaar dood, op de oppervlakte drijvende, met de hand kunnen gegrepen worden. Dit geschiedt vooral in de kommen die langs de kusten door de koraalriffen gevormd worden, en, door den vloed gevuld, daar zij geene uitwatering hebben, het water bij eb niet kunnen loozen. Dezelfde schrijver spreekt ook met veel lof van de vaardigheid der bewoners van Sumatra in het maken en gebruiken van werpnetten, die op de kusten bijna in geen huisgezin ontbreken. Het garen daartoe dienende is het reeds vroeger vermelde *poelas* of *kelocwi*. De fijnheid van het werk, dat de inlanders zonder behulp van werktuigen verrigten, wekt onze billijke verbazing. Marsden spreekt van een zijden net, vervaardigd in de Padangsche bovenlanden, waarvan de mazen niet breeder waren dan de dikte van een nagel, en dat ter wijdte van 16 voet kon worden uitgezet. Met zulke netten worden kleine visschen gevangen in het meer van Singkarah.

De bewoners van de monden der rivier van Siak vinden hun voorname middel van bestaan in het visschen van eene soort van elft, *troeboek* genaamd (*Alausa Macrurus* en *Alausa Ctenolopis*), waarvan de kuit (*telor troeboek*) wordt gezouten en naar alle deelen van den Archipel verzonden, daar zij eene zeer geliefde toespijs bij de rijst vormt.

Behalve visch levert de zee in de omstreken van Sumatra een overvloed van kreeften, krabben, garnalen, oesters, *tripang*, schildpadden (niet slechts als voedsel, maar ook om de waarde van de schalen, het zoogenaamde *karet*, gezocht), enz. De *doejoeng* (*Halicore Dugong*), een kruidetend walvischaardig dier, maar dat in uitwendig voorkomen tot de zeehonden nadert en waarschijnlijk het meest tot de voorstelling van meerminnen heeft aanleiding gegeven, wordt ook aan de kusten van Sumatra gevonden. Deze dieren worden door de *tripang*-visschers, gewoonlijk bij nacht, geharpoend, omdat hun vleesch, ofschoon tranig, een goed voedsel oplevert. Ook hun vet en tanden hebben waarde: de laatste worden gebruikt als ivoor. De baai van Tapanoeli is rijk aan de schoonste koralen; ook komt er menigvuldig de reuzenschelp (*Tridacna Gigas*) voor, het grootste bekende schelpdier, door de Maleijers *Kima* genoemd.

De overige dierlijke voortbrengselen van eenige beteekenis, die op Sumatra worden ingezameld, zijn vogelnestjes, was en gomlak. De vogelnestklippen worden het meest in het zuidelijk deel des eilands en vooral in de nabijheid der kusten aangetroffen; maar men vindt ze ook in de Palembangsche bovenlanden: in de Ampat Lawang, aan de Rawas en aan de boven-Ogan. Marsden spreekt van een groot vogelnesthol, 4 Engelsche mijlen opwaarts aan de rivier van Kroë. De hoedanigheid der Sumatrasche vogelnestjes staat verre beneden die der nestjes van Java, wat aan geringe bedrevenheid in het inzamelen en nalatigheid in het reinigen der holen wordt toegeschreven. De vogels die deze nestjes vervaardigen, behooren tot de gierzwaluwen (*Cypselus*), en zijn van twee soorten (*Cypselus Esculentus* en *Cypselus Nidificus*). Het nestje zelf, tegen de wanden der kalkrotsen gebouwd, heeft den vorm eener smalle, diepe oesterschelp. De gomachtige zelfstandigheid, waaruit het bestaat, wordt door eene afscheiding in den krop des vogels gevormd.

De was neemt onder de boschprodukten eene vrij belangrijke plaats in. De aanvoer te Palembang bedroeg in 1863 469 pikols en de waarde van een pikol zal men op een *f* 80 kunnen schatten. Ook te Padang wordt veel

was aangebragt. Zij wordt voortgebragt door zwervende bijen, die zich op de stammen der boomen nederzetten en daartoe boomen uitzoeken met hooge naakte stammen en horizontale takken, die geene te sterke belommering hebben. Aan TEYSMANN werd verhaald, dat er soms wel 250 nesten op éénen boom gevonden worden. Tamme bijen zijn in den Archipel onbekend, en vermoedelijk zou de regelmatige bijenkultuur niet kunnen slagen in landen waar de bloemen het gansche jaar door overvloedig zijn en de bijen geen behoefte hebben om een grooten voorraad op te leggen. De honig dezer wilde bijen is dun en smakeloos, maar toch aangenaam genoeg om de beren te lokken, die vaak, onbekommerd om het steken der bijen, de raten naar beneden rukken. Het bezit van boomen met bijenzwermen, even als dat van hars- of gomboomen, wordt door de inlandsche wetten verzekerd aan hem, die ze van een merk heeft voorzien.

De gomlak is eene fraaije roode verfstof, het voortbrengsel van *Coccus ficus*, een insekt van hetzelfde geslacht als *Coccus cacti*, dat ons de cochenille levert. *Coccus ficus* zuigt zich vast op onderscheiden soorten van ficus, ook op den doerian en op eene wilgensoort, en op die plaats druipt eene dikke vloeistof uit, die zich tot eene broze, doorschijnende zelfstandigheid verhardt. De kleurstof dezer zelfstandigheid vervangt de cochenille in het verwen van zijde en andere stoffen; wat na afscheiding dezer kleurstof overblijft, vormt de schellak, die als bestanddeel van lakvernis, van zegellak en als isolerend ligchaam bij elektrische toestellen gebruikt wordt. In Britsch Indië wordt dit insekt kunstmatig gefokt, en in dien staat levert het eene ruimere opbrengst en van betere hoedanigheid.

De bevolking van Sumatra is ongetwijfeld in verhouding tot de uitgestrektheid van het eiland over het algemeen zeer gering, maar zeer onregelmatig over zijne oppervlakte verspreid. In de oostelijke helft zijn doorgaans slechts de oevers der rivieren bewoond; de bevolking is sterker op de Westkust en waarschijnlijk het sterkst op de plateau's en in de hooge dalen van het centraal gebergte. Het aantal der bevolking met eenige naauwkeurigheid op te geven, is onmogelijk. Indien zelfs de opgaven, die wij in de regeringsverslagen vinden, geheel te vertrouwen waren, zouden zij nog eene zeer onvolledige voorstelling geven van de bevolking des ganschen eilands, dewijl daarin noch Atjih en de onafhankelijke Batta-landen zijn begrepen, noch die deelen van Sumatra, die, voor zoo ver zij het Nederlandsch gezag erkennen, administratief tot de residentie Riouw gerekend worden. Om der waarheid zoo veel mogelijk nabij te komen, zullen wij eerst zien wat in het jongste regeringsverslag, dat over 1863, wordt opgegeven omtrent de sterkte der bevolking van die deelen des eilands, die afzonderlijke Nederlandsche gewesten vormen, te weten: het Gouvernement der Westkust, de adsistent-residentie Benkoelen, de residentie Lampongsche distrikten en de residentie Palembang. Dit zal blijken uit de volgende tabel:

	Europeanen.	Chinezen.	Andere vreemde Oosterlingen.	Inlanders.	Totaal.
Gouvernement van Sumatra's Westkust. .	1,386	2,973	1,304	865,090	870,753
Benkoelen	200	463	87	112,821	113,571
Lampongs	46	152	4,783	86,987	91,968
Palembang	132	2,900	1,821	403,216	408,069
Totaal. . . .	1,764	6,488	7,995	1,468,114	1,484,361
Hierbij naar gissing te voegen voor Djambi, Pasoemah, Semindo, Kisam en Makakau					118,600
					1,602,961 [1]

[1]) Volgens het regeringsverslag over 1862 was dit totaal 1,577,009. Ieder afzonderlijk gewest is voor 1863 op een hooger cijfer gesteld, met uitzondering van Benkoelen, waar de bevolking, indien men zich op de opgaven van beide jaren verlaten mag, met 2,658 zielen zou verminderd zijn.

Omtrent deze opgaven hebben wij de volgende opmerkingen te maken:

a. Dat de regering er nog naar gissing 200,000 à 230,000 zielen bijvoegt voor de bevolking van Nias en de Mentawei-eilanden, die wij buiten aanmerking laten, omdat zij, ofschoon administratief tot Sumatra gerekend, evenwel in waarheid niet meer daartoe behooren dan Banka en de Riouw-Lingga-Archipel.

b. Dat onder „andere vreemde Oosterlingen" begrepen zijn de Arabieren, waarvan het getal in het Gouvernement der Westkust 46, in Benkoelen 10 en in Palembang 1,754 bedraagt, maar die voor de Lampongs niet afzonderlijk zijn opgegeven, waarom wij ze in de tabel ook voor de andere gewesten niet afzonderlijk hebben vermeld.

c. Dat het hooge cijfer der vreemde Oosterlingen in de Lampongs waarschijnlijk daaruit te verklaren is, dat de Javanen en Boeginezen, die zich in vrij grooten getale in de handelsplaatsen, vooral in Telok Betong, Mengala en Sering Kebau ophouden, niet onder de inlanders, maar onder de vreemde Oosterlingen begrepen zijn.

d. Dat de cijfers in deze opgave zeer aanmerkelijk verschillen van die van vroegere jaren, b. v. in het regeringsverslag over 1849, waarin voor Benkoelen 70,000, voor de Lampongs 80,000, voor Palembang 280,000, maar daarentegen voor het Gouvernement der Westkust 3,000,000 zielen, en dus voor het geheele Nederlandsche gedeelte van Sumatra 3,430,000 zielen zijn opgegeven. Men zou verkeerd handelen met hierbij aan eene werkelijke vermindering der bevolking te denken. Die vroegere opgaven waren niets dan ruwe gissingen, terwijl daarentegen de latere, ofschoon zeker nog verre van naauwkeurig, op gedétailleerde mededeelingen der Hoofden rusten. De bevolking is ongetwijfeld gestadig, ofschoon langzaam, vooruitgegaan, en zeker niet het minst in het Gouvernement der Westkust, waarin de welvaart in de laatste jaren bestendig is toegenomen. Voor dien vooruitgang geven evenwel de opgaven der regeringsverslagen geen maatstaf aan de hand. Indien de latere cijfers van de vroegere verschillen, is dit veelal niet zoo zeer aan afneming of toeneming of fluctuatie der bevolking, als aan allengs toenemende naauwkeurigheid der opgaven toe te schrijven. Uit dien hoofde komt het ons voor, dat de laatste cijfers voor de beste te houden zijn, en dat de vermelding van vroegere hoegenaamd geen nut zou hebben.

e. Dat noch in het cijfer bepaaldelijk voor Palembang opgegeven, noch in het naar gissing daarbij gevoegde bedrag der bevolking van eenige bovenlandsche distrikten en van Djambi, begrepen schijnt te zijn de bevolking der nog schier geheel onbekende en zoo goed als onafhankelijke bovenlandsche distrikten van Djambi, te weten: Korintji, Serampei, Soengei Tenang, Pangkalan Djambi, Batang Asei en Limoen. Van deze distrikten moeten sommige althans eene vrij talrijke bevolking bezitten.

De deelen van Sumatra omtrent wier bevolking wij alle officiële opgave missen, zijn derhalve:

1. De onafhankelijke Djambische bovenlanden;
2. Indragiri, Kwantan en Reteh;
3. Kampar;
4. Siak;
5. De onafhankelijke Batak-landen;
6. De Maleische staatjes aan de Noordoostkust;
7. Atjih en Teroemon.

Het gemis van officiële opgaven omtrent deze gedeelten wordt niet vergoed door andere waarop eenigzins staat is te maken. De beste zijn nog die betreffende de gedeelten van Sumatra die tot de residentie Riouw gerekend worden. Zoo wordt de bevolking van Indragiri op 12,000 zielen geschat, maar alleen wat de hoofdplaats en de onder haar gezag staande boorden van de Indragiri-rivier en haren tak de Pranap betreft, en dus met uitsluiting van het veel volkrijkere Kwantan en van de boorden der Reteh-rivier [1]). Eene gedétailleerde opgave van de bevolking van Siak en de Maleische staatjes op de Noordoostkust door den Heer NIEUWENHUIJZEN brengt haar op 31,550 zielen [2]), doch die schrijver voegt er bij, dat, naar hetgeen hij van elders vernam, de bevolking der Maleische staatjes veel te laag is gesteld. De boorden der Kampar-rivier, veel meer bevolkt dan die der rivier van Siak, zijn in deze opgave niet begrepen. De bevolking der gezamenlijke hier genoemde landschappen zal dus bij gissing op 100,000 à 150,000 zielen kunnen geschat worden. LOGAN kent aan Korintji eene bevolking toe van 75,000 zielen [3]), en wanneer wij aannemen, dat dit gewest het volkrijkste is der Djambische bovenlanden, zullen wij daarbij toch gerustelijk even zoo veel voor de overige kunnen voegen. JUNGHUHNS

---

[1]) *Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 276.

[2]) *Tijdschrift van het Bat. Gen.*, Dl. VII, bl. 392.

[3]) CRAWFURD, *Descript. Dict.*, in voce *Korinchi*.

begrooting van de bevolking der Batak-landen geeft voor de thans nog onafhankelijke gedeelten een getal van 106,500 zielen. De bevolking van Atjih en Teroemon zal althans niet minder kunnen bedragen, en wij zullen dus aan het bovenvermelde cijfer van ruim 1,600,000, zonder gevaar van overdrijving, ongeveer een half millioen voor de niet daarin begrepen deelen des eilands kunnen toevoegen, waardoor het totaal-cijfer op 2,100,000 à 2,200,000 zielen gebragt wordt [1]). Wil men nu hierbij de 200,000 à 230,000 zielen voegen, in de opgaven der regering voor de eilanden op de Westkust aangenomen, dan kan men toch nog het cijfer van $2^1/_2$ millioen niet halen. Men kan hieruit nagaan wat men te denken heeft van de schatting van $4^1/_2$ millioen, die de Heer Temminck uit officiële documenten van 1837 heeft opgemaakt. Terwijl op de vierkante geographische mijl Nederland 5,892 en Java 5,585 zielen telt, kan dit getal op Sumatra op niet meer dan 273 [2]) begroot worden. De digtheid zijner bevolking staat tot die van Java ongeveer als 1 : 20.

Deze dun gezaaide bevolking is ongetwijfeld eene groote belemmering voor den bloei en de produktie des lands. Men moet daarbij echter niet uit het oog verliezen dat zij zeer ongelijk verdeeld is. Van het Nederlandsch gedeelte des eilands is het Gouvernement van Sumatra's Westkust, dat het best bevolkt is, eene voordeelige bezitting, ook wat de directe baten voor de schatkist betreft. Deze worden echter door de nadeelige uitkomsten van het bestuur der overige landschappen weder grootendeels verslonden. Bovendien zijn zij, als grootendeels van het welslagen der koffijkultuur afhankelijk, zeer wisselvallig. Doch eer wij dit door cijfers in bijzonderheden toelichten, moeten wij nog iets nader over de bevolking zeggen.

De Heer Junghuhn, die aanneemt dat de bevolking van den Indischen Archipel in het algemeen, afgezien van de geringe overblijfselen van den zwarten stam der Negrito's of Australische Negers, en van de vreemdelingen die zich hier later hebben nedergezet, uit twee hoofdrassen bestaat, waaraan hij de namen van Maleisch en Bataksch ras geeft, meent dat de bevolking van Sumatra en de omliggende kleinere eilanden uit deze beide rassen is zamengesteld. Tot het Maleische ras behooren, volgens hem, de Atjinezen, de eigenlijke Maleijers in het Gouvernement der Westkust, de bevolking van Benkoelen, Korintji en Redjang, de bevolking van Palembang, Djambi en Indragiri, die uit een mengsel van eigenlijke Maleijers en Javanen bestaat, en de bevolking van Siak met Kampar en verdere onderhoorigheden. Tot het Bataksche ras rekent hij de bevolking der Bataklanden of de eigenlijke Bataks, de Pasoemanezen, de Lampongers en de bevolking van al de eilanden langs Sumatra's Westkust, van Poeloe Babi tot Engano [1]).

Met al den eerbied, dien wij aan het gezag van een zoo groot natuuronderzoeker verschuldigd zijn, komt ons het aannemen eener oorspronkelijke rasverscheidenheid, of liever nog de bepaling in hoe verre zij tot de in het oog loopende verscheidenheid der bevolking van den Archipel in het algemeen en van Sumatra in het bijzonder kan hebben bijgedragen, zeer bedenkelijk voor; zij schijnt aannemelijk wanneer men de bevolkingen met elkander vergelijkt, die het verst van elkander verwijderd zijn; maar men vindt ook bevolkingen die zoo zeer op de grenzen van beide rassen schijnen te staan, dat het twijfelachtig wordt tot welk van beiden men ze zal rekenen. Vaste kenmerken tot onderscheiding der beide rassen

---

[1]) De Heer Logan komt langs een anderen weg tot hetzelfde resultaat. Hij berekent de talrijkheid der onderscheiden rassen, die Sumatra bewonen, als volgt:

Maleijers	898,650
Atjinezen	450,000
Palembangers	201,000
Sarawi's of Pasoemanezen	160,000
Redjangers	72,000
Lampongers	92,000
Bataks	311,860
Wilde stammen	6,000
Totaal.	2,191,510

Voor de eilanden op de Westkust rekent Logan hierbij 294,900 zielen en krijgt dus een totaal van 2,486,410. Zie Crawfurd, *Descriptive Dictionary*, pag. 418.

[2]) In Europa laat zich hiermede het best Noorwegen vergelijken, dat in 1855 slechts 257 zielen op de geographische mijl telde, maar sedert eenigzins is vooruitgegaan.

[1]) De Heer von Rosenberg, in het *Tijdschrift van het Bat. Gen.*, Dl. III, bl. 375, wil de bewoners van Engano, wegens hunne donkere kleur, tot een Negritenras brengen; maar voegt er schier in denzelfden adem bij, dat neus, mond en oogen de karakteristieke kenmerken van het Maleische ras dragen. Dit is eene kleine bijdrage tot hetgeen in den tekst gezegd wordt over de onzekerheid der kenmerken, waardoor men de rassen onderscheidt.

schijnen niet te kunnen worden opgegeven, en de geheele zaak krijgt daardoor eene hooge mate van onzekerheid. Over den geheelen Archipel vindt men bevolkingen verspreid die in zeden en begrippen met elkander de treffendste overeenkomst toonen, en waartoe de Bataks van Sumatra, de Dajaks van Borneo, de Alfoeren van Celebes en de Molukken, de Timorezen en andere stammen der kleine Soenda-eilanden behooren. Wij hebben reden die allen als de verspreide deelen van een groot volk te beschouwen, als de oorspronkelijke bevolking van den Archipel, welken zin men ook aan die uitdrukking moge hechten. Maar de overige bevolkingen verschillen van hen hoofdzakelijk slechts door kultuurtoestand; het verschil in trap van beschaving loopt althans veel meer dan de veronderstelde rasverscheidenheid in het oog. Hierbij moet intusschen worden in het oog gehouden, dat de hoogere beschaving in den Archipel is aangebragt door vreemde kolonisten, die zich vermengd hebben met de bevolkingen, aan wie ze haar hebben medegedeeld. Voegt men de zamensmelting met vreemde avonturiers bij den invloed dien verschil van beschaving, en dus van kleeding, woning, levenswijze en begrippen, na verloop van eeuwen, zelfs op de physische gesteldheid van een volk moeten uitoefenen, en bij de meer algemeen werkende invloeden van het verschil van bodem en klimaat, dan zal men de verscheidenheid der bevolking van den Archipel, en in het bijzonder van Sumatra, naar het ons toeschijnt, zich wel kunnen verklaren, zonder de hypothese der rasverscheidenheid te hulp te roepen.

Voor zoo ver wij thans kunnen nagaan, is Sumatra, even als Java, de eerste beginselen der beschaving verschuldigd aan de Hindoes; maar het is er verre van af dat hun invloed zich op eerstgenoemd eiland even sterk heeft doen gelden of zich zoo gelijkmatig over de bevolking heeft verdeeld als op het tweede het geval was. De invloed der Hindoes heeft in sommige deelen van Sumatra diep ingegrepen en andere naauwelijks beroerd.

Ofschoon Java het middelpunt der Hindoe-beschaving in den Archipel in de eerste eeuwen onzer tijdrekening heeft uitgemaakt, volgt daar volstrekt niet uit dat de eerste Hindoes, die de kust van Koromandel verlieten en zich aan de leiding van den Westmoeson toevertrouwden, om in het Oosten andere landen op te zoeken, ook het eerst op Java zijn aangeland. Veel waarschijnlijker is het dat zij, gelijk de zeevaarders van alle andere vreemde natiën westwaarts van den Archipel gelegen, het eerst met Sumatra hebben kennis gemaakt, en dat dit eiland de vroegste zetel van Hindoe-koloniën in den Archipel geweest is. En deze op den aard der zaak rustende gissing wordt door historische getuigenissen bevestigd. Indien al de overleveringen der inlandsche bevolking slechts gewagen van veroveringen der Hindoe-Javanen, waardoor Palembang, Djambi en Indragiri op de Oostkust en eindelijk ook Pasei in het Noorden aan het rijk van Madjapahit op Java onderworpen werden, de ontcijfering door den Heer FRIEDERICH van inscriptiën in de Padangsche bovenlanden heeft ons een verrassenden blik doen werpen op Sumatra's vroegere geschiedenis en ons doen zien, dat daar, lang vóór de verbreiding der Hindoe-Javanen op de Oostkust, een magtig Hindoe-rijk heeft bestaan, waarvan echter in de herinneringen des volks geen spoor schijnt te zijn overgebleven [1]). De zetel van dat rijk lag in Tanah-Datar, niet ver van de plaats waar later Priangan, de hoofdplaats van het beroemde Maleische rijk van Menangkabau, heeft gebloeid. De inscriptiën zijn afkomstig uit de zevende eeuw onzer jaartelling, en hebben betrekking tot een magtig Vorst, Adityawarma geheeten, die zijn gezag door de wapenen had uitgebreid en wiens rijk in zeven afdeelingen was gesplitst. Zijne hoofdstad droeg den naam van Soerattala pattana, d. i. de stad van den grond der Goden. De heerschende godsdienst in zijn rijk was het Boeddhisme, maar ook de belijders der Brahmaleer werden er geduld.

Wij weten niets verder van de volgende geschiedenis van dat rijk; maar het is niet onwaarschijnlijk dat het zich spoedig heeft ontbonden en in kleinere staten is verdeeld, daar bij die onderstelling nog het best kan worden verklaard, hoe de herinnering van dit rijk zoo geheel bij de bevolking is verloren gegaan. In ieder geval is reeds in die vroege periode in een groot gedeelte van Sumatra door invloed en vermenging eene half-Hindoesche bevolking ontstaan, waaraan wij, tot onderscheiding van de Hindoe-Javanen, die zich later op de Oostkust vestigden, den naam van Hindoe-Sumatranen kunnen geven. Die bevolking heeft zich, naar wij meenen, vooral over het tegenwoordig gebied van Padang en de Padangsche bovenlanden en verder noordwaarts langs de Westkust tot Atjih en Pasei uitgebreid; op de

[1]) Zie R. FRIEDERICH, *Over Inscriptiën van Java en Sumatra*, in de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXVI.

Bataks, die zij aldus ten Noorden en Zuiden omklemde, eenigen invloed geoefend, zonder hen echter aan zich te assimileren; en langs de rivieren die uit het centraal-gebergte oostwaarts vloeijen, een uitweg gevonden naar de Oostkust en vandaar het middel om zich over de eilanden van den Riouw-Archipel en het Maleisch schiereiland te verspreiden. Wat de Maleische kronieken [1]) verhalen van Sri Tri Boewana, die met eene schaar van kolonisten Palembang verliet en Singapoera stichtte, dat spoedig tot eene bloeijende handelsplaats opwies, doch later zijne door de magt van Madjapahit verdreven bevolking genoodzaakt zag zich door het bouwen van Malaka een nieuw toevlugtsoord te verschaffen, moet als eene herinnering van die kolonisatie der Hindoe-Sumatranen beschouwd worden. De naam van *Singapoera*, de leeuwenstad, is zuiver Hindoesch en hetzelfde geldt van de namen zijner oudste Vorsten, die de kronieken vermelden. Ook zijn te Singapoera, bij den aanleg der tegenwoordige stad, ruwe in steen gehouwen inscripties in een soort van Kawi-schrift en muren van gebakken steen opgedolven, even als andere dergelijke overblijfselen in Province Wellesley en eene inscriptie die de Boeddhistische geloofsbelijdenis bevat, te Keidah, beide op het Maleisch schiereiland gevonden zijn. Doch wij kunnen het niet als historisch beschouwen, wanneer de reeds gemelde kronieken ons leeren dat destijds eene rivier in Palembang, aan wier boorden die kolonisten vroeger woonden, Melajoe heette, zoodat die volkplantelingen daaraan den naam van Orang Melajoe of Maleijers ontleenden, dien zij uit Sumatra naar het schiereiland overbragten. Want die naam Maleijers is in het geheel niet tot deze kolonie en hare afstammelingen beperkt; wil men verklaren waarom hij aan de bewoners van Padang en de Padangsche bovenlanden met die van het Maleisch schiereiland gemeen is, dan moet men een geheel anderen oorsprong aannemen. Wij komen hierop straks terug.

Al waren ook de Hindoes die Sumatra bezochten, niet van Java derwaarts gekomen, er schijnt toch in de Hindoe-periode een naauwe zamenhang en veelvuldige gemeenschap tusschen de beide eilanden te hebben bestaän. Wij hebben reeds vroeger opgemerkt, dat de naam Djawa aan beide eilanden gemeen was; het oudste bewijs daarvoor leveren juist de inscripties van Adityawarma, waarin Sumatra „het voorste Java” genoemd wordt. Die betrekkingen konden ook ligt tot verwikkelingen met Java en aanspraken van Javaansche Vorsten op gedeelten van Sumatra aanleiding geven, en daaraan is het vermoedelijk toe te schrijven, dat zich in de veertiende eeuw Hindoe-Javanen op Sumatra's Oostkust vestigden en Palembang, Djambi en Indragiri het oppergezag van Madjapahit erkenden.

Wanneer men de sporen der Hindoes op Sumatra tracht na te gaan, is het natuurlijk thans niet meer mogelijk met juistheid te onderscheiden, in hoeverre zij van den regtstreekschen invloed der Hindoes zelven en in hoeverre van dien der Hindoe-Javanen moeten worden afgeleid; maar dat die sporen zeer menigvuldig zijn, zal ieder moeten toegeven, die zich met de geographie en ethnologie van Sumatra heeft bezig gehouden. Behalve de inscripties door FRIEDERICH ontcijferd, heeft men in Tanah-Datar nog andere steenen met beeldhouwwerk en opschriftèn in Kawi-karakters, alsmede oude graven en een steenen beeld gevonden, terwijl het zeer waarschijnlijk is dat vele andere overblijfselen van dien aard door den geloofsijver der Padries vernield zijn. In het rijk van Atjih zag RAFFLES onderscheidene verminkte Hindoebeelden. Te Boetar, in het gebied van Dèli, heeft men overblijfselen gevonden van een Hindoeschen tempel. Wat meer zuidwaarts, aan de rivier van Batoe-Bara, zijn de muren ontdekt van een vierkant gebouw, waarop menschelijke gestalten in relief zijn uitgehouwen, en met een hoogen pilaar aan een der hoeken. Nog verder zuidwaarts en diep in het binnenland vindt men aan de Panei-rivier bij Pertibi fundamenten van tempels en overblijfselen van muren van gebakken steen, geheel in den stijl der ruïnen van Madjapahit. In het rijk van Indragiri, en vooral in het binnen 's lands gelegen distrikt Kwantan, worden Hindoesche graven en andere dergelijke gedenkteekenen aangetroffen. Te Djambi vond de Engelsche reiziger ANDERSON onderscheiden Hindoe-beelden en overblijfsels van gebeeldhouwde steenen sieraden van een tempel afkomstig. In de binnenlanden van Palembang, boven Lahat, zijn groote steenen beelden van Hindoeschen oorsprong ontdekt, die door de tegenwoordige bevolking voor versteende reuzen gehouden worden. Indragiri, berg van Indra, is niet de eenige plaats op Sumatra, die thans nog een Hindoeschen naam draagt. Siak wordt vollediger Siak Sri Indrapoera geheeten, en bekend is op de Westkust het voormalige rijk, thans regentschap, van

[1]) *Schadjara Melajoe*, uitgave van DULAURIER, pag. 33.

Indrapoera, de stad van Indra. Een der bergen van Palembang, misschien de Goenong Dempo, heet in Maleische kronieken Mahaméroe, even als de verblijfplaats van Indra en de Dewa's in de Hindoe-mythologie. In de Maleische kronieken en overleveringen van Menangkabau, Palembang, Pasei enz., stuit men ieder oogenblik op eigennamen, die zich alleen uit de talen van Hindostan laten verklaren. De alphabets op Sumatra, bij de Bataks, de Korintjiërs, de Lampongers en de Redjangers in gebruik, komen in vele punten met het Javaansche overeen, en zijn, even als dit, onder Hindoeschen invloed ontstaan. In de talen van Sumatra komt een aantal woorden voor, die van de Sanskrietsche taal afkomstig, en aan de godsdienst, de nijverheid, de kunsten en wetenschappen der Hindoes ontleend zijn. Zelfs dragen de goede geesten, door de Bataks en Pasoemanezen vereerd, den Hindoeschen naam van Débata of Déwata. In den bijgeloovigen eerbied voor tijgers, olifanten en krokodillen gekoesterd, merkten wij reeds vroeger de sporen op van de Hindoesche leer der zielsverhuizing. De heilige boom der Hindoes, de *waringie* of *ficus religiosa*, wordt ook door de Bataks in eere gehouden. Kortom, in het gansche weefsel van het volksleven, zoowel der minder als vooral der meer beschaafde stammen, zijn draden gevlochten, die van het aanwezen en den invloed der Hindoes op Sumatra getuigen.

Maar voordat nog de heerschappij der Hindoe-Javanen voor goed op de Oostkust gevestigd was, had zich reeds in het Noorden van Sumatra eene andere vreemde natie vertoond, die, als de bode eener nieuwe godsdienst, weldra met het Hindoeïsme in het strijdperk treden en ten laatste eene volkomen overwinning behalen zou. Van de tiende eeuw tot op de komst der Portugezen in de Oostersche wateren, in de vijftiende, waren de Arabieren de voornaamste handelaars in het Oosten. Hunne kooplieden waren de eersten, die de kennis van den Islam naar de Indische eilanden overbragten. Door de bekeering van inlandsche vrouwen, die zij huwden, of van slaven, die in hunne dienst kwamen, hebben zij vermoedelijk de vestiging van den Islam op breeder schaal op weinig opzien barende wijze voorbereid. Zij werden gevolgd door predikers, opzettelijk uit het Westen gekomen om de leer van Mohammed te verkondigen. De eerste pogingen waren op het noordelijk deel van Sumatra gerigt, en moeten ten laatste omstreeks den aanvang der dertiende eeuw in het werk zijn gesteld. Volgens de kronieken van Atjih kwam in het jaar 1205 onzer jaartelling een zendeling uit het Westen, die het volk van dat rijk bekeerde, eene dochter des lands huwde en, onder den titel van Sultan Djehán Schah, de grondlegger werd der Atjinesche dynastie. In dit berigt is, bij vergelijking met hetgeen ons Portugesche schrijvers van de opkomst van Atjih verhalen, eene groote zwarigheid gelegen, die zich echter welligt zou oplossen, zoo wij naauwkeuriger met de vroegere geschiedenis van Sumatra's noorderdeel bekend waren. Hierop komen wij beneden terug. Volgens andere berigten uit eene op Sumatra's Westkust gangbare overlevering geput, zou reeds in de twaalfde eeuw zekere Scheich Abdoe'llah Aríf den Islam te Atjih verkondigd hebben en dus de voorlooper van Sultan Djehán Schah geweest zijn. Vervolgens zou Borhánoe'd-dín, een leerling van Abdoe'llah Aríf, langs de Westkust van Sumatra zuidwaarts zijn getogen en reeds in 1177 de nieuwe godsdienst gepredikt hebben te Oelakan, een weinig ten Noorden van Padang. Vandaar zou zij zich — maar dan toch zeker merkelijk later — verbreid hebben over Agam en zoo tot het hart der Padangsche bovenlanden zijn doorgedrongen.

Langs de Noordkust van Sumatra, de zoogenaamde betelnootkust, liggen onderscheiden plaatsen, die in de oude geschiedenis van dit eiland eene gewigtige rol vervullen; van eene dier plaatsen echter, die in de dertiende en veertiende eeuw het meest bekend was, is thans, voor zoover wij weten, geen spoor meer te vinden. Wij bedoelen Samoedera, dat, gelijk wij reeds in het begin van dit artikel opmerkten, aan het geheele eiland zijn naam heeft gegeven. Die plaats moet eenige palen landwaarts in gelegen hebben, aan een riviertje, bij welks monding hare haven Djamboe Ajer te vinden was. Zij had Perlak op kleinen afstand ten Oosten, gelijk Pasei ten Westen. Perlak werd in 1290 door den Venetiaan Marco Polo bezocht, die ons verhaalt, dat de bevolking, wel is waar, over het algemeen nog afgodisch was, maar dat daar en elders vele bewoners der zeehavens door Arabische kooplieden tot den Islam bekeerd waren.

In eene Maleische kroniek van Pasei wordt zekere Marah Siloe, afkomstig van het nog verder westwaarts liggende Samarlanga, als de stichter van Samoedera voorgesteld. Hij had zich bij de bevolking dezer streken groot aanzien verworven en was door haar tot de waardigheid van Radja verheven, toen hij door zekeren Scheich Isma'íl uit Mekka tot den

Islam bekeerd en met den titel van Sultan Malikoe'ts-Tsalih begiftigd werd. Hij huwde eene dochter van den Vorst van Perlak, wiens hoofdstad kort daarna verwoest werd. De uitgeweken bevolking zocht een toevlugt bij den Vorst van Samoedera, die nu ook de stad Pasei bouwde, waarover hij zijn zoon, onder den titel van Sultan Malikoe'dh-Dhahir, als Vorst aanstelde. Met hoevele ongerijmde verdichtselen dit verhaal ook in de Maleische kroniek moge doorweven zijn, het heeft ongetwijfeld een grond van waarheid, daar wij in de veertiende eeuw, in de geschriften van den Arabischen reiziger Ibn Batoeta, Samoedera als den hoofdzetel van den Islam in dit gedeelte van Sumatra vermeld vinden. Ibn Batoeta bezocht deze stad omstreeks 1345 en noemt haren Vorst Malikoe'dh-Dhahir. Dit noopt ons tot het vermoeden, dat de Maleische kroniek de namen van vader en zoon met elkander heeft verwisseld. De volgende woorden uit het berigt van Ibn Batoeta doen ons zien hoe het omstreeks het midden der veertiende eeuw met de verbreiding van den Islam in Sumatra's noordelijk gedeelte gesteld was: „De Sultan Malikoe'dh-Dhahir is een „der voortreffelijkste en edelmoedigste Vor„sten. Hij behoort tot de Schafe'itische sekte „en bemint de wetgeleerden, die zich dikwijls „naar zijn paleis begeven om den Koran te „lezen en over zijn inhoud te spreken. Ook „is hij ijverig in den heiligen krijg tegen de „ongeloovigen en zoo nederig, dat hij zich „des Vrijdags te voet naar het bedehuis be„geeft. De bevolking des lands belijdt mede „de Schafe'itische leer en is zoo vol ijver „voor den heiligen oorlog, dat zij met den „Vorst vrijwillig ten strijde trekt. Zij heeft „dan ook de omliggende ongeloovige bevol„kingen overwonnen, zoodat deze haar schat„ting betalen, ten einde in vrede met haar „te leven." Daar het nu waarschijnlijk is, dat destijds de kustbewoners in dit gedeelte van Sumatra reeds algemeen tot den Islam bekeerd waren, mag men aannemen, dat door de ongeloovige volken, waarvan de Arabische schrijver spreekt, die der aangrenzende binnenlanden, de zoogenaamde Bataks, moeten verstaan worden, die, reeds vroeger van de Hindoe-Sumatranen verschillend, nu, terwijl dezen alom den Islam aannamen, dien zij, aan de voorvaderlijke gewoonten getrouw blijvende, tot op den huidigen dag verwerpen, zich meer en meer tot een van dezen geheel verschillend volk moesten vormen.

Maar terwijl reeds de Hindoe-Sumatranen grootendeels afvallig waren geworden van de voorvaderlijke godsdienst en hunne volkplantingen op het Maleische schiereiland door dezelfde beweging waren medegesleept, werd het Hindoesche element op Sumatra's Oostkust door de veroveringen en volkplantingen van Madjapahit versterkt. Hier vormde zich dus in Palembang, Djambi en Indragiri eene sterk met Javanen gemengde bevolking, die voor als nog aan het in Madjapahit beleden Sivaïsme getrouw bleef, en natuurlijk de Hindoe-Sumatranen van het Noorden, vroeger als broeders en volksgenooten aangemerkt, als afvalligen begon te beschouwen. Zij gaven hun dus — naar de hoogst waarschijnlijke gissing van den Heer VAN DER TUUK [1]) — den naam van *wong malajoe*, d. i. *wegloopers, afvalligen*, die dan ook aan de bevolking van het Maleisch schiereiland met de Maleijers van Sumatra gemeen is. De taal dezer Maleijers, die zich uit de landtaal van Sumatra, onder den invloed der Hindoe-beschaving en met opneming veler Hindoe-woorden, reeds lang tot een afzonderlijk dialekt had gevormd, onderging nu, door de bijmenging van een aantal Arabische woorden, tot godsdienst en regtsgeleerdheid betrekking hebbend, eene nieuwe wijziging, terwijl zij tevens, met verzaking van het Kawische schrift, dat vroeger althans in Menangkabau gebruikelijk geweest was, zich van het naar hare behoefte gewijzigd Arabisch alphabet begon te bedienen, waarmede nog de Maleische taal geschreven wordt. De nieuwe, op den Koran gebaseerde regtstoestand strekte almede om dit volk meer van zijne voormalige broeders te vervreemden, naarmate hij dieper bij hen wortel schoot, en zoo ontstond allengs eene natie, die zich door godsdienst, instellingen, taal en schrift, zoowel van de Bataks als van de Hindoe-Javanen aanmerkelijk onderscheidde.

Die Maleijers vormden echter geene geheel gelijksoortige massa. De kolonisten op het schiereiland en de omliggende eilanden werden langzamerhand als de ware vertegenwoordigers van den Maleischen naam aangemerkt. Zij waren het die alom in den Archipel handelsstations en volkplantingen stichtten, aan de verbreiding der Mohammedaansche godsdienst zoo zeer behulpzaam waren, dat Maleijer schier synoniem werd met Mohammedaan, en aan hunne taal zoo groote verbreiding gaven, dat zij, ofschoon met velerlei verbastering, de algemeene taal van den Archipel werd. Zij

[1]) *Bataksch Leesboek*, Dl. IV, blz. 43.

stichtten zelfs volkplantingen aan de mondingen der rivieren van Sumatra's Oostkust, waardoor, naar het schijnt, de rijken van Kampar, Siak en de kleinere Maleische staatjes noordwaarts van Siak, die thans als onderhoorigheden van het laatstgenoemde beschouwd worden, ontstaan zijn.

Geheel anders waren de lotgevallen der Maleische bevolking van Sumatra, die zich in twee hoofdgroepen splitste: de Atjinezen en de Maleijers van Menangkabau.

In de veertiende eeuw was Samoedera de magtigste staat op Sumatra's Noordkust; doch de stad van dien naam en de naam zelf geraakten allengs in vergetelheid, nadat de zetel des rijks naar Pasei verlegd was. De tijdelijke onderwerping van Pasei aan Madjapahit, waarvan de Maleische kronieken gewagen, heeft, indien zij al historisch is, geen blijvenden invloed geoefend, daar zij plaats had kort voordat dit rijk, door de toenemende verbreiding van den Islam, werd ten val gebragt. Toen de Portugezen in 1509 het eerst Sumatra's Noordkust bezochten, was Pasei nog bloeijend en magtig, maar had die stad eene mededingster in Pedir, dat meer westwaarts, tusschen Pasei en Atjih, was verrezen, terwijl Atjih zelf als onderhoorigheid van Pedir beschouwd werd. De glans van Pasei begon te tanen, toen het in 1521 genoodzaakt was de oppermagt der Portugezen te erkennen en een Portugeesch garnizoen binnen zijne muren te ontvangen.

In datzelfde jaar plaatsen de berigten der Portugezen de opkomst van het rijk van Atjih, dat, volgens de inlandsche kronieken, reeds drie eeuwen bestaan had. Dit laat zich overeenbrengen, indien men aanneemt, dat de persoon, dien de Portugezen Radja Ibrahim noemen, dezelfde is, wien de Maleische kronieken van Atjih den titel van Sultan Tsalahoe'd-dín toekennen, en dat deze niet zoo zeer, gelijk de Portugezen het voorstellen, als stedehouder namens Pedir, maar als afstammeling der vroegere Vorsten, die vasallen van Pedir geworden waren, over Atjih regeerde. Deze Vorst kwam in opstand tegen zijn Suzerein, onderwierp Pedir, Pasei en de geheele Noordkust van Sumatra, dwong zelfs de Portugezen om Pasei te ontruimen, maar kwam in 1528 of 1529 door vergif om het leven, nadat hij in bloed en verraad de grondslagen der grootheid van zijn rijk had gelegd. Zijn opvolger Sultan Alaoe'd-dín bevestigde de magt des rijks en breidde die nog verder uit, terwijl hij den trotschen bijnaam van Al-Qahir of „de overwinnaar" aannam. Zijne opvolgers handhaafden de grootheid van Atjih, die ten toppunt steeg onder Iskander Moeda, van 1607 tot 1636. Onder dezen Vorst strekte het rijk zich uit over het geheele tegenwoordige gebied van Atjih tot aan de grenzen der onafhankelijke Bataks, over Dèli, Aroe [1]) en Siak op de Oostkust, over onderscheidene distrikten langs de Westkust, t. w. Baros, Pasaman, Tikoe, Priaman en Salida, en over een aanmerkelijk deel van het Maleisch schiereiland. Voor de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, toen reeds op Sumatra's Westkust gevestigd, was hij een geduchte vijand, die haar zelfs in 1621 van Padang verjoeg. Het was echter vooral door toedoen der Nederlanders dat Atjih zijne bezittingen op de Oost- en Westkust later allengs verloor en binnen zijne tegenwoordige grenzen werd beperkt.

De Atjinesche Vorsten hebben in de oorlogen, die zij tot uitbreiding van hun rijk, hetzij met de inlandsche Vorsten of met de Portugezen en Nederlanders voerden, steeds ook de belangen van hunne godsdienst behartigd. In den bloeitijd van dit rijk heerschte er eene bekendheid met de Arabische taal en de instellingen van den Islam, en een zich in verschillende rigtingen openbarend godsdienstig leven, als in de geschiedenis van den Archipel zelden, zoo ooit, is geëvenaard geworden. Er was echter klaarblijkelijk onder de hoofden eene partij, die de voorvaderlijke instellingen, en daarmede haar eigen gezag, tegen den steeds veld winnenden invloed van de Arabieren en hunnen aanhang zocht te handhaven. Toen Iskander Moeda in 1636 gestorven en vijf jaren later ook zijn schoonzoon en opvolger Sultan Moeql bezweken was, gelukte het aan deze nationale partij de dochter van Iskander Moeda en weduwe van Moeql, onder den naam van Tadjoe'l-alam Tsafiatoe'd-dín, op den troon te handhaven en haren invloed door vier achtereenvolgende vrouwenregeringen te bestendigen. Eerst nadat die vrouwenheerschappij 58 jaren geduurd had, was de Arabische partij in staat eene omwenteling te bewerken. In 1699 werd Kamálat-Schah, de laatste dezer Koninginnen, onttroond, ten gevolge van een brief door den Qadhi Malikoe'l-adil uit Mekka

---

[1]) Aroe is een naam, die in de oude geschiedenis van Sumatra dikwijls voorkomt, maar thans (even als Samoedera) van onze kaarten verdwenen is. Op de kaart van VALENTIJN ligt het aan den linkeroever der Rokan-rivier en dus tusschen Dèli en Siak.

gezonden, waarin hij aan de hoofden en het volk van Atjih te kennen gaf, dat de uitoefening van het opperste gezag door eene vrouw met de wetten van den Islam in strijd was.

Van de Maleische geschriften over Mohammedaansche godsdienst en regt zijn eenige der beste en merkwaardigste onder de regeringen van Iskander Moeda en zijne dochter Tadjoe'l-alam in het rijk van Atjih geschreven. Hiertoe behoort de *Bostánoe's-Salatín* (*Lusthof der Vorsten*), een zeer uitgebreid en als een soort van encyclopaedie te beschouwen werk, in zeven boeken, op last van Iskander Moeda zamengesteld door Noeroe'd-dín ar-Raníri. Een uitgebreid werk over Mohammedaansch regt, *de Spiegel der leergierige Wetgeleerden* getiteld, werd, op last van Koningin Tadjoe'l-alam, uit Arabische bronnen getrokken, om tot leiddraad bij de regtspraak te dienen. Maar vooral merkwaardig is het, dat in dit tijdvak ook een soort van mystisch pantheïsme uit Arabië naar Sumatra overwaaide, en in het Atjinesche rijk voorname voorstanders vond in den dichter Hamza Pantsoeri, dus genaamd naar Pantsoer, den ouderen naam van Baros, en in Schamsoe'd-din as-Schamatraï, die zijn bijnaam aan den Arabischen vorm van den naam zijner woonplaats Samoedera ontleent. Wij kennen nog de titels van een aantal werken door deze beide mannen geschreven en van sommige worden nog exemplaren gevonden, in weêrwil van den kruistogt onder Sultan Moeql tegen de aanhangers dezer sekte gepredikt. De reeds genoemde Noeroe'd-dín ar-Raníri werd door den Sultan met de taak belast om deze kettersche leer te bestrijden, en kweet zich daarvan in eene reeks van geschriften. De aanhangers der sekte, die konden worden opgespoord, werden ter dood gebragt, en vóór de groote moskee van Atjih, bekend onder den naam van Baitoe'r-rahmán, werd een auto da fé gehouden, waarbij de werken hunner hoofden in het openbaar werden verbrand [1]).

Het blijkt uit de aangehaalde en andere werken dat destijds in het Atjinesche rijk zuiver Maleisch werd geschreven. De volkstaal werd er echter allengs met vele vreemde woorden vermengd, en thans wordt het Atjinesch als een zeer verbasterd dialekt van de Maleische taal beschouwd. Het verval der taal heeft gelijken tred gehouden met de verachtering van het geheele rijk. De bevolking bestaat thans gedeeltelijk uit Menangkabausche Maleijers en Pedirezen, welke laatste, als minder met vreemd bloed gemengd, zich door eene donkerder huidkleur onderscheiden. De eigenlijke Atjinezen zijn in drie afdeelingen of stammen gesplitst, welke naar het aantal gemeenten (*sagi's* of *moekims*), dat zij oorspronkelijk bevatten, de XXII, XXV en XXVI sagi's genoemd worden. Aan het hoofd van ieder dezer afdeelingen staan twee hoofden, met den titel van *Panglima* of *Toewankoe*, wier waardigheid erfelijk is. Over alle gewigtige zaken moet de Sultan met deze hoofden raadplegen, en zonder hunne toestemming kan niets belangrijks worden uitgevoerd. Ook berust bij deze zes hoofden de keuze van een nieuwen Sultan, die echter tot het regerend stamhuis beperkt is, en het vermogen om hem af te zetten, wanneer hij de landsgebruiken schendt. Elke kampong heeft voorts een afzonderlijk hoofd, onder verschillende titels; doch de dorpshoofden kunnen niets zonder toestemming van de leden der gemeenten verrigten. De Pedirezen en Maleijers zijn niet in de drie genoemde afdeelingen begrepen; zij hebben afzonderlijke dorpsbesturen, die schier geheel van hooger gezag onafhankelijk zijn. De Sultan benoemt een *schahbandar*, die belast is met het toezigt op den handel en het heffen der regten, die een voornaam deel van de inkomsten van den Sultan uitmaken. Overigens heerschen hier al de verwarring, willekeur, knevelarij en wanbestuur, die thans alle Maleische staten kenmerken waarin de orde niet door het Europeesch gezag wordt gehandhaafd. De voorschriften van den Islam worden zeer gebrekkig gekend en opgevolgd, en het volk is aan het gebruik van opium, dobbelspel en hanengevechten verslaafd.

Aanmerkelijk verschillend waren de lotgevallen van het Maleische rijk van Menangkabau. Ook hier nam wel is waar de bevolking den Islam aan, maar hare kennis der nieuwe godsdienst en hare geneigdheid tot de maatschappelijke hervorming, die zij uit haren aard moet met zich brengen, waren te allen tijde gering. De Islam was dus onvermogend om de eigenaardige instellingen en gebruiken, die dit volk óf reeds vóór zijne invoering had aangenomen, óf onder den drang van bijzondere omstandigheden later aannam,

---

[1]) Zie over de hier genoemde schrijvers en hunne werken H. N. van der Tuuk, *Malay Manuscripts of the Royal Asiatic Society*, en S. Keyzer, in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* van het Delftsch Instituut, Nieuwe volgreeks, Dl. VII, bl. 211.

maar die in allen geval met den regtstoestand op den Koran gebouwd overeenigbaar zijn, in belangrijke mate te wijzigen. Over den oorsprong dier instellingen ligt een digte sluijer gespreid, die niet is opgeheven door het bekend worden der *oendang-oendang* of volksinstellingen en daarmede verbonden overleveringen [1]). Die overleveringen missen, wat zeer opmerkelijk is, allen zamenhang met hetgeen ons thans door ontcijferde opschriften uit de vroegere geschiedenis van dit rijk in de Hindoe-periode bekend is. Evenmin wordt daarin eenige duidelijke herinnering van tijd en wijze der invoering van den Islam in deze gewesten aangetroffen. Integendeel zijn reeds in hetgeen zij van de vroegste lotgevallen des volks verhalen, Mohammedaansche en Hindoesche voorstellingen en begrippen, namen uit den Koran en uit de Hindoesche mythologie op de zonderlingste wijze dooreen gemengd. Vreemd is het ook dat geene kroniek van Menangkabau, geenerlei berigt van de opvolging zijner Vorsten schijnt te bestaan, ofschoon schier alle andere Maleische staten zulke historische gedenkstukken bezitten. Wij vinden echter enkele, maar tamelijk ongerijmde bijzonderheden in de *Schadjara Malajoe* en de kroniek van Pasei. De *Schadjara Malajoe* [2]) beschouwt de Menangkabausche Vorsten als de afstammelingen van Sang Sapoerba, een afstammeling van Iskander Dzoe'l-Karnein (Alexander den Groote), en vader van den bovengenoemden Sri Tri Boeana, die op den berg Mahaméroe in Palembang was nedergedaald, en vervolgens, de rivier van Kwantan opvarende, in Menangkabau kwam, waar hij door de bevolking, die hij van eene vervaarlijke slang verloste, tot Koning werd uitgeroepen. De kroniek van Pasei [3]) verhaalt van eene poging der Javanen van Madjapahit om ook dit gebied te onderwerpen; men kwam echter overeen, dat de beslissing van het lot des lands aan een kampstrijd van twee buffels zou worden toevertrouwd, en daar, ten gevolge eener bijzondere kunstgreep, de buffel der Sumatranen de overwinning behaalde, moesten de Javanen met schande naar hun land terugkeeren, terwijl de plaats waar de buffel overwonnen had, ter herinnering dier gebeurtenis, *Menangkabau* (d. i. overwinning des buffels) werd geheeten.

Het komt ons waarschijnlijk voor dat eene reeks van inwendige beroeringen en omwentelingen, gevolgd door de prediking en aanneming van den Islam, de herinnering van den vroegeren luister van het rijk van Adityawarma geheel had uitgewischt, toen Hindoe-Javanen uit Palembang, Djambi of Indragiri tot Tanah-Datar doordrongen, en er ongeveer in de veertiende eeuw de stichters werden eener nieuwe dynastie, met Priangan Padang Pandjang tot hoofdplaats. Behalve een onklaar besef dat het rijk tot veel hoogeren ouderdom opklimt, waarom het door alle Maleijers steeds met bijzonderen eerbied wordt beschouwd, schijnen alle eenigzins duidelijker herinneringen uitsluitend tot dit nieuwe rijk betrekking te hebben, dat waarschijnlijk ook alleen op den naam Menangkabau aanspraak heeft. De Javaansche bestanddeelen in de namen der Vorsten en Hoofden, in de overlevering vermeld, en onderscheidene geographische namen, waaronder zelfs die der hoofdstad Priangan, geheel gelijk aan dien van het landschap op Java, dat wij de Preanger Regentschappen noemen, pleiten voor den invloed door Hindoe-Javanen op het Menangkabausche rijk geoefend. In hoe verre ook het Menangkabausch dialekt onze gissing begunstigt, is moeijelijker te bepalen, daar het nog weinig onderzocht is en het Javaansch in het algemeen invloed op het Maleisch heeft gehad; wij wijzen echter op de Menangkabausche uitspraak der lange *a* met den middenklank tusschen *a* en *o* [1]), die ook aan het Javaansch eigen is. Maar is onze gissing juist, dan schijnen zich ook de nieuwe Vorsten spoedig tot den Islam bekeerd te hebben. Sommige overleveringen gewagen van een Scherif van Mekka, Ibrahim geheeten, die zich in Menangkabau kwam nederzetten en door de Vorsten des lands goed ontvangen werd. Zeer karakteristiek zeggen de *Oendang-Oendang*, dat, kort na de stichting van Priangan Padang Pandjang, daar eene moskee werd gebouwd, waarin volgens het boek Gods (den Koran) zou worden regt gesproken, maar dat tevens een balé of raadhuis werd opgerigt, waar regt werd gesproken volgens de landsgebruiken, om het goddelijk regt te versterken.

De Vorsten van Menangkabau voerden gewoonlijk den titel van *Jang di pertoewan*, maar pronkten daarnevens ook met den grootschen,

[1]) E. NETSCHER, *Verzameling van overleveringen van het rijk van Menangkabau*, in het *Indisch Archief*, Dl. II, St. 2, bl. 33.

[2]) Uitgave van DULAURIER, pag. 75.

[3]) Uitgave van DULAURIER, pag. 97 vv. Ook bij NETSCHER, t. a. p., blz. 53, komt het verhaal van het buffelgevecht voor, maar buiten alle betrekking tot eene verovering door Madjapahit.

[1]) Zie VAN DER TUUK, *Bataksch Leesboek*, Dl. IV, blz. 109 v.

ook aan de Hindoe-Vorsten van Java vaak gegeven naam van *Maharadja*. Maar ofschoon zij zich in den aanhef hunner brieven zelfs de broeders noemden der Keizers van China en Turkije, en door Vorsten van den Archipel, veel magtiger dan zij zelven, met allerlei eerbewijzen werden behandeld, schijnt hun wezenlijk gezag te allen tijde zeer gering geweest te zijn. De geheele staat bestond uit een aantal kleine foederatieve republieken, en de *Jang di pertoewan* was niet zoo zeer boven als buiten hare aartsvaderlijke instellingen geplaatst. Hij was meer het voorwerp van eerbied dan van gehoorzaamheid en zijn gezag was te allen tijde bijna meer als priesterlijk dan als koninklijk te beschouwen. Dat blijkt zelfs uit de *Oendang-Oendang*, waarin de Vorsten te naauwernood handelend optreden, en alles verrigt wordt door *Penghoeloe's*, de door de bevolking zelve gekozen plaatsvervangers van den Vorst in de verschillende afdeelingen des lands. Hierbij kwam nog eene verdeeling van het gezag, toen in 1680 Sultan Alif zonder regtstreeksche erfgenamen overleden was. Drie Opperhoofden, allen van koninklijken bloede, maakten zich ieder van een deel des gezags meester. Een hunner vestigde zich te Soengei Terap, eenige uren ten Noordoosten van Priangan; de tweede trok meer oostwaarts en stichtte Soeroasso; terwijl de derde zich te Pagar Roejong, aan den voet van den Bockit Bongsoe, nederzette. Het blijkt niet of deze drie Vorstenhuizen in vijandschap leefden, dan of zij met gemeenschappelijk overleg handelden; maar ieder hunner nam in den aanhef zijner brieven al de titels der vroegere Vorsten aan, zonder eenige toespeling op zijne mededingers. De bevolking schijnt ze allen als even vereerenswaardige leden van hetzelfde Vorstengeslacht beschouwd, maar de erkenning hunner waardigheid slechts in ijdele eerbewijzen betoond te hebben. Echter leert ons RADERMACHER, dat de Vorst van Soeroasso, in wiens gebied de kampong Menangkabau gelegen was, zich te allen tijde een zeker gezag aanmatigde over de stranddistrikten, waarin zich de Oost-Indische Compagnie gevestigd had, en dikwijls zijne gezanten met trotsche brieven naar Padang zond, aan wie de beambten der Compagnie, om aan de vooroordeelen der inlanders tegemoet te komen, kleine geschenken plagten te geven. Door het opkomen der Padries in 1803 en de daaruit voortgevloeide oorlogen en eindelijke vestiging van het Nederlandsch gezag in het gansche gebied van Padang en de Padangsche bovenlanden, is het gezag der Menangkabausche Vorsten geheel te niet gegaan. De linie van Soengei Terap is sedert lang geheel uitgestorven; de laatste Vorst van Pagar Roejong, door het Nederlandsche Gouvernement tot Regent van Tanah Datar aangesteld, is in 1834, wegens vermeende, maar onbewezen deelneming aan eene zamenzwering, naar Batavia verwijderd; alleen uit het stamhuis van Soeroasso zijn nog eenige leden op Sumatra aanwezig, maar geheel van den vroegeren luister beroofd.

In de uiterst verwarde overleveringen, die de verklaring moeten geven van den oorsprong der instellingen van de Menangkabausche Maleijers, komen vooral twee broeders op den voorgrond, die de namen dragen van Datoe Ketoemengoengan en Datoe Perpatih Sebatang. Deze maken eene verdeeling der bevolking en bekreunen zich daarbij volstrekt niet om den *Jang di pertoewan*, wiens rijkszetel inmiddels eerst naar Soengei Terap, en later, omdat hij daar te streng regeerde, naar Pagar Roejong werd overgebragt. De verdeeling, door de genoemde broeders tot stand gebragt, splitst de bevolking in de beide *laré's* [1]) of hoofdstammen van Kota Piliang en Bodi Tjeniaga, van welke de eerste zich ten Zuiden van den Merapi tot aan het gebied der Redjangs, de andere ten Noorden tot aan het gebied der Bataks uitbreidde. In iedere *laré* werd een zeker aantal huisgezinnen tot eene kleinere afdeeling of *soekoe* vereenigd, aan elke *soekoe* een bijzondere naam gegeven, en de oudste of wijste harer leden tot *Penghoeloe* over haar aangesteld. Aan het hoofd der beide hoofdstammen voerden daarna de broeders met elkander oorlog en men wijst nog in de vlakte van Tanah Datar een gedenkteeken van dien krijg, bestaande in een zonderlingen steenhoop, waaruit zich een trachietblok met een lange, smalle spleet verheft. Perpatih zou dien steen in woede over zijne verliezen met een kris doorstoken hebben; hij wordt daarom *batoe bertikam*, de doorboorde steen, genoemd.

Na hunne verzoening wilden de beide broeders te zamen naar Atjih varen. Hunne praauw werd op het strand geworpen, en daar het water laag was, zeiden zij tot hunne kinderen: „komt hier om tot rollen voor onze gestrande „praauw te dienen.” Hunne kinderen weigerden dit, maar hunne neven (zusters-kinderen) boden zich bereidwillig daartoe aan. Daarom werd bepaald dat onder de Maleijers der beide *laré's* de nalatenschap niet in de regte lijn aan

[1]) *Laré* is Menangkabausch voor *laras*.

kinderen of kindskinderen, maar aan de zusterskinderen zou overgaan.

Deze proeven van de fantastische wijze waarop de *Oendang-Oendang* 's lands instellingen verklaren, zullen meer dan genoeg zijn. Maar die instellingen zelve zijn eene werkelijkheid. De *laré's* Kota Piliang en Bodi Tjeniaga bestaan nog heden. Hare leden wonen niet meer overal gescheiden, maar vaak door elkander, en toch weet elke Maleijer tot welke *laré* hij behoort. Evenzoo is het met de *soekoe's* gesteld. De leden eener *soekoe* mogen niet in dezelfde *soekoe* trouwen. Zij zijn wijd en zijd verspreid, omdat de man de vrouw volgt, die de eigenlijke stamhoudster is, zoodat de kinderen tot de *soekoe* der moeder gerekend worden. Maar ieder Maleijer, waar hij zich ook bevindt, weet tot welke *soekoe* hij behoort, en in iedere *kota* hebben de leden derzelfde *soekoe* een gemeenschappelijk Hoofd of *Penghoeloe*, die steeds uit eene bepaalde familie gekozen wordt, en de *Penghoeloe's* van alle op die plaats vertegenwoordigde *soekoe's* vormen met elkander den dorpsraad, *Penghoeloe-rapat*, aan welks hoofd een *Penghoeloe-kapala* is gesteld. Op dezelfde wijze vormen vervolgens de gezamenlijke Hoofd-*Penghoeloe's* der dorpen van een distrikt den distriktsraad, voorgezeten door een distriktshoofd, die soms ook een weidscheren titel voert, en de distrikten worden meestal eenvoudig genoemd naar het aantal *kota's* dat zij bevatten. Voorts gaat de man, die meer dan ééne vrouw hebben mag en dikwijls heeft, tijdelijk bij zijne vrouw of vrouwen inwonen, maar wordt niet als lid harer familie, maar altijd als vreemdeling beschouwd. Wat hij gedurende dat tijdelijk verblijf in het huis of op den akker zijner vrouw verrigt, is te haren voordeele; maar zijne eigenlijke woonplaats is steeds bij zijne moeder of bij zijne zusters, onder wier opzigt zich al zijn persoonlijk eigendom bevindt, en terwijl de kinderen alleen van de moeder erven, is de nalatenschap van den man voor de kinderen zijner zuster bestemd.

Dit zijn de grondtrekken der eigenaardige instellingen van het Maleische rijk van Menangkabau. De stamverdeeling, eigen aan alle volken in het eerste stadium der beschaving en aan de Maleijers met de Atjinezen, Bataks en andere naburige volken gemeen, is hier op eene bijzondere wijze met het gezeten leven verbonden, eene wijze die klaarblijkelijk beheerscht wordt door het inderdaad, vooral waar veelwijverij heerscht, zeer natuurlijke denkbeeld, dat de naauwste en zekerste banden des bloeds die zijn, welke de vrouw met hare kinderen, den man met zijne moeder verbinden.

Dit eigenaardig zamenstel van regten en gebruiken is met de Mohammedaansche leerstellingen in volkomen tegenspraak, en zou zich onmogelijk tot op heden hebben kunnen handhaven, indien de Maleijers van Menangkabau evenzeer van den Islamitischen geest doordrongen waren geworden als de Atjinezen. Trouwens, ook hunne geschriften, in een zeer eigenaardig Maleisch dialekt vervat, toonen van den invloed des Islams doorgaans al zeer weinig sporen. En toch heeft zich onder hen omstreeks den aanvang dezer eeuw eene eigenaardige reformatorische beweging vertoond, die in de geschiedenis van den Archipel wel als eenig in hare soort mag beschouwd worden. Die beweging hangt naar allen schijn eenigermate zamen met de Wahhabietische hervorming in Arabië, en was niet enkel tegen het *soekoe*-bestuur en den aankleve van dien, maar ook tegen het bederf der zeden en vele onreine gewoonten, en daaronder vooral het tabak-rooken en sirih-kaauwen gekant. De Padries — zoo noemden zich, met een aan het Portugeesch ontleenden naam, de hoofden der hervorming — konden aanvankelijk op schitterende resultaten bogen; doch de gehechtheid aan oude gewoonten en ingekankerde misbruiken behield in het eind de overhand. De afgezette en door priester-regeringen vervangen *Penghoeloe's* riepen de hulp in van het Nederlandsch gezag. Een hardnekkige en bloedige oorlog werd met de Padries gevoerd, waarvan de uitkomst was, dat de hervormers bedwongen en de Maleische instellingen gehandhaafd werden, maar tevens dat het gezag der Vorsten van Menangkabau geheel werd vernietigd en hun geheele rijk aan Nederlandsch Indië, als een zijner schoonste provinciën, werd toegevoegd, waarin de nieuwe Opperheer het hoogste gezag met vrij wat meer klem dan de voormalige *Jang di pertoewan* wist te doen gelden.

Ingesloten tusschen de Atjinezen ten Noorden, de Menangkabausche Maleijers ten Zuiden en eenige Atjinesche en Maleische nederzettingen ten Westen en Oosten, wonen de Bataks, een merkwaardig volk, waarvan wij de volgende schildering aan het werk van den Heer Junghuhn over de Batak-landen ontleenen: „Zij zijn een volk dat op een eigenaar„digen trap van beschaving staat, dien men, „ofschoon hij niet met den toestand der na„tiën van Europa kan vergeleken worden, toch

„niet *laag* zou kunnen noemen, zonder aan de „waarheid te kort te doen. Zij hebben een „eigen schrift, zij vervaardigen boeken, zij „hebben vaste, ten deele zeer doeltreffende „wetten, die streng worden in acht genomen; „zij zijn zacht van karakter, zeer goedaardig en „dankbaar voor genoten weldaden, vatbaar voor „vriendschap en onkreukbaar in hunne trouw; „zij beminnen de muzijk en hebben genegd-„heid tot stille bezigheden en de kunsten des „vredes; zij weven fraaije kleederen en bou-„wen groote, sterke huizen, met kunstig snij-„werk aan de balken; zij verstaan de kunst „om metaal te bearbeiden, verschillende meta-„len met elkander te versmelten en om aller-„lei voorwerpen uit elpenbeen te draaijen; zij „zijn vrij gematigd in hunne hartstogten en „handelen schier nimmer zonder voorafgaand „overleg; zij laten elke gewigtige handeling „door eene gepaste rede vergezeld gaan; zij „beraadslagen over alle gemeenschappelijke be-„langen in openbare volksvergaderingen en — „eten menschenvleesch.” Wij moeten hierbij voegen, dat ook hun kannibalisme aan wettelijke regeling is onderworpen en zich tot het verslinden hunner krijgsgevangenen en van veroordeelde misdadigers bepaalt.

Een gedeelte der Batak-landen, dat door de Padries overheerd was, is, ten gevolge van den oorlog met deze ijveraars, onder het Nederlandsch gezag gekomen en vormt thans het grootste gedeelte der residentie Tapanoeli. In dit gedeelte hebben de Bataks veel van hunne eigenaardigheid verloren en zijn zij vooral in de laatste jaren zeer geïslamiseerd, niet het minst omdat het Gouvernement, hetwelk op Sumatra veel voor het onderwijs gedaan heeft, dit echter grootendeels aan Maleijers heeft overgelaten, die het als een middel tot propaganda gebruiken. Om de instellingen der Bataks in hare zuiverheid te vinden, moet men hen gadeslaan in de binnenlandsche distrikten, waar zij hunne onafhankelijkheid tot dusverre hebben bewaard. Hier vinden wij nog dat aartsvaderlijke bestuur, die wreede oorlogsgebruiken, die voorvaderlijke godsdienstbegrippen, die zij in de hoofdzaak met de Dajaks en Alfoeren gemeen hebben, maar tevens menig spoor van den beschavenden invloed der Hindoes in taal en schrift, in kunsten en handwerken. Onder dien invloed heeft zich daar zelfs ook — boven en buiten het gewone bestuur der dorpen door de vergadering aller mannen, met een erfelijken Radja aan het hoofd — eene soort van eenhoofdig gezag gevormd, 'twelk met dat der *Jang di pertoewans* van Menangkabau kan vergeleken worden. Een schaduw daarvan is nog aanwezig in den Vorst van Bakara, aan het meer van Toba, wien, onder den verbasterden titel van Si-Singa-Mangaradja, eene soort van goddelijke eer wordt bewezen, zoo zelfs, dat zijn zegen over den oogst wordt afgebeden. Hij onthoudt zich, ten minste in schijn, van varkens- en hondenvleesch, anders een gewoon voedsel der Bataks, en het volk gelooft, dat hij haar op de tong heeft. De Heer VAN DER TUUK, die hem bezocht en daarbij het gevaar van te worden opgegeten ter naauwernood ontkwam, merkte op dat hij den mond zoo veel mogelijk gesloten hield, ten einde zijn tong niet te vertoonen.

Maar bij al die sporen van den invloed der Hindoes op de Bataks, is het merkwaardig dat ook zij van eene Hindoesche overheersching geene herinnering bewaard hebben, en dat zij zelfs de Hindoe-ruïnen bij Pertibi thans beschouwen als het werk van booze geesten, wier nabijheid niet te vertrouwen is. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de sporen van Hindoeïsme bij dit volk afkomstig zijn uit den tijd van het oude Hindoerijk van Adityawarma, waarvan de Menangkabausche Maleijers evenmin eenige heugenis bewaard hebben, maar dat de Hindoe-Javanen en Arabieren hunnen invloed niet of althans in geringe mate tot hen hebben uitgestrekt. De historische overleveringen der Bataks, ons door JUNGHUHN medegedeeld, geven ons, zoo wij ze ontdoen van de droombeelden eener gouden eeuw, toen hun de krijg en het kannibalismus vreemd was, en van den invloed van booze geesten, die tweedragt en verderf onder hen zaaiden, van hunne lotgevallen de volgende voorstelling. Het plateau van Toba vormde het middelpunt van het door hen bewoonde gewest en was de zetel van een eenhoofdig bestuur, totdat een hunner Vorsten bij zijn sterven zijn rijk onder zijne negen zonen verdeelde, aan ieder eene eigene kampong, als zetel van zijn bewind, aanwijzende. Dezen stelden op hunne beurt hunne zonen aan tot hoofden over de nieuwe dorpen, die bij de gedurige vermeerdering der bevolking werden aangelegd, en zoo ontstond die verbrokkeling, waarbij aan iedere kampong een eigen Radja werd toegekend.

Intusschen hoopte zich de bevolking in Toba zoodanig op een, dat een deel genoodzaakt werd andere woonplaatsen te zoeken. Zoo verspreidde zij zich eerst over Silindong, vervolgens over Silantom en Sipirok, dan naar Angkola, en eindelijk near Mandaïling en Per-

tibi, en vandaar langs de Panei-rivier tot aan het Oosterstrand bij Bila [1]). Zij volgden hierbij den regel door hunne *adat* voorgeschreven. Ieder vrij man wordt bij hen als onafscheidelijk aan de gemeente, waarin hij geboren is, verbonden beschouwd, en het grondgebied van elke gemeente wordt bij hare stichting naauwkeurig afgebakend. Wanneer de grond, die alzoo aan eene gemeente is toegewezen, te klein wordt, wordt eene volkplanting gevestigd in de omliggende landen, waar alsdan de bosschen worden opgeruimd om voor drooge of natte rijstkultuur plaats te maken. Zoo worden telkens nieuwe gemeenten, altijd onder eigen opperhoofden, gesticht, doch die veelal met de moedergemeenten een bondgenootschappelijk ligchaam blijven uitmaken, dat in den grond van de foederatieve republieken der Menangkabausche Maleijers weinig verschilt. Volgens Junghuhn is de gesteldheid der gronden met de voorstelling, die de Bataks van hunne opvolgende verhuizingen geven, vrij wel in overeenstemming.

De Bataks beweren, dat al die verhuizingen vreedzaam en zonder twist hebben plaats gehad, en dat krijg en tweedragt hun onbekend waren tot voor ongeveer twee eeuwen, toen hevige oorlogen onder hen uitbarstten en de hartstogten tot zulk eene woede klommen, dat men het bloed der verslagenen dronk en hun nog lillend vleesch verslond. De gewoonte van de gevangenen en misdadigers te verslinden, en de aanvankelijke ontvolking der Batak-landen worden door hen van dit tijdstip afgeleid. Hieruit blijkt ten minste dit, dat zij reeds lang door binnenlandsche twisten verzwakt waren, toen de Padries aanvingen de leer van den Koran met het zwaard onder hen voort te planten.

In al het tot dusver gezegde vinden wij vele punten van overeenkomst tusschen de Bataks en hunne naburen ten Noorden en Zuiden, en geene verschillen, die zich niet uit het verschil van woonplaats, lotgevallen, bezigheden en godsdienst laten verklaren. Het moeijelijkst te verklaren verschil is welligt dat der taal. Want ofschoon het Bataksch naauw met het Maleisch verwant is, verschilt het daarvan niet alleen door grooteren rijkdom van grammatikale vormen (wat zich welligt door afslijting van het Maleisch, ten gevolge van meerdere aanraking met vreemde talen zou laten verklaren), maar vooral ook daardoor, dat het meer consonantisch is en althans veel meer medeklinkers dan het Menangkabausch Maleisch als sluiters van woorden of lettergrepen bezigt. Intusschen schijnt dit onderscheid niet van dat gewigt, dat het als bewijs eener rasverscheidenheid tusschen Maleijers en Bataks zou kunnen gelden. De Makassaren en Boeginezen, die men toch tot het Bataksch ras heeft willen brengen, onderscheiden zich juist door de meest vokalische dialekten van den geheelen Archipel.

Er bestaan in de Bataksche taal drie hoofddialekten: het Tobasch, het Daïrisch en het Mandaïlingsch. Dit laatste is de heerschende taal bij de Zuidelijke Bataks, van Sipirok en de vallei der Batang Toroe tot aan den berg Ophir. Van de overige Bataks spreken de westelijke, in het gebied der rivieren van Singkel en Baros, Daïrisch, de overige, in de landen om het meer, Tobasch, terwijl in de binnenlanden der Oostkuststaten deels Tobasch, deels Daïrisch gebruikt wordt. Van het echt Tobasch onderscheidt men nog tweeërlei sub-Tobasch, waarvan het eene meer naar het Mandaïlingsch, het andere naar het Daïrisch neigt. In het algemeen bestaat het verschil tusschen de dialekten hoofdzakelijk in eene gewijzigde uitspraak derzelfde woorden, met veranderingen van letters en klinkers, die tamelijk bepaalde regels volgen. Het Daïrisch onderscheidt zich van het Tobasch vooral door het gebruik eener zachte, maar duidelijk hoorbare *h* aan het einde van sommige lettergrepen, en door den *o*-klank van het Tobasch vaak door de toonlooze *e* (als in ons lidwoord *de*) te vervangen, een klank dien de andere Bataksche dialekten niet kennen. Het Mandaïlingsch onderscheidt zich door een vrij groot verschil in woorden en in klankstelsel, en vooral door het gebruik van letters met de Maleische *tja* en *nja* overeenkomende, die in de beide andere dialekten ontbreken. Dit dialekt wordt thans meer en meer verbasterd, omdat in de zuidelijke Batak-landen de Islam groote vorderingen maakt, en de nieuw-bekeerden gaarne met Maleische woorden pralen.

Behalve het verschil van dialekt komt bij de Bataks ook dat van taalsoort in aanmerking. Men onderscheidt bij hen: de *hata andoeng* of taal der vrouwen die over een lijk weeklagen; de *hata ni begoe sijar* of de taal van gewaande geesten, die in sommige menschen gevaren zijn en geacht worden door hunnen mond te spreken; de *hata poda* of onderwijstaal, gebruikt in boeken die over de

[1]) De bewoners van Mandaïling en Pertibi of Padang-lawas hebben nog zeer duidelijke herinneringen van deze verhuizing bewaard.

wigchelarij handelen; de *hata pangaraksaon* of taal die de wigchelaars bij geestaanroepingen en feestelijke gelegenheden bezigen; de *hata tabas* of taal der gebeds- en tooverformulieren; de *hata ni partodoeng* of taal der kamferhalers, enz. Iedere dezer taalsoorten onderscheidt zich door het gebruik van eenige bijzondere woorden, overdragtelijke spreekwijzen, vooral personsverbeeldingen. Er is ook nog een dieventaal, die door het willekeurig verplaatsen der lettergrepen van een woord wordt gevormd.

Dat het schrift der Bataks, ofschoon uit schijnbaar willekeurige teekens bestaande, echter, gelijk de verwante alphabets der Korintjiërs, Redjangers en Lampongers, waarschijnlijk onder Hindoeschen invloed is gevormd, hebben wij reeds vroeger opgemerkt. In sommige lettervormen wijken de drie dialekten van elkander af. Men schrijft van de linker- naar de regterzijde, en daar bamboestokken het gewone schrijfmateriaal zijn, waarop, wegens den kokerachtigen vorm, de letters het gemakkelijkst in de lengte gegrift worden, altijd van onder naar boven. Somtijds schrijft men ook met een zeer zwarte inkt en pennen, gesneden uit de stokjes die in het harig omkleedsel der arengpalmen gevonden worden, op eene soort van papier, uit boomschors bereid, en maakt daarvan boeken, *poestaha* (het Sanskrietsche *poestaka*) of *lopijan* geheeten. Deze boeken bevatten schier uitsluitend voorschriften omtrent de wigchelarij, en daar zulke wigchelboeken in ieder landschap voorkomen, zijn ze van veel belang voor de kennis der dialekten. Voor het overige bestaat de literatuur der Bataks uit formulieren voor weeklagten en aanroepingen van geesten, uit korte liedjes en enkele grootere gedichten, uit raadsels, waarvan de oplossing in een verhaal wordt gegeven, en uit vele vertellingen, die doorgaans ruw en onkiesch, maar vaak van geest en luim niet ontbloot zijn. De meeste stukken zijn in proza, maar met vele ingevlochten rijmpjes. Eigenlijke vertalingen worden onder de Bataksche geschriften niet aangetroffen; wat uit eene andere taal wordt ontleend, krijgt toch eene zoo Bataksche kleur, dat alleen de eigennamen een vreemden oorsprong doen vermoeden [1]. Opmerking verdient het, dat de kunst van lezen en schrijven bij de Bataks vrij algemeen is.

In een afgelegen hoek der residentie Tapanoeli, in het Zuidoosten der afdeeling Mandaïling, wonen twee kleine stammen, de Orang Oeloe en Orang Loeboe, die in beschaving zoo achterlijk zijn gebleven, dat zij daarin schier met de woestste stammen van Borneo's binnenlanden gelijk staan, en op het hedendaagsch Sumatra nog vrij wel de oude bevolking uit het tijdvak vóór allen invloed der Hindoes vertegenwoordigen. Gewoonlijk echter beschouwt men ze niet als eene wilde, maar als eene verwilderde bevolking, als een verachterde tak der Menangkabausche Maleijers, door de burgeroorlogen vóór de invoering van het *soekoe*-bestuur naar de wildernissen uitgedreven. Wat daarvan zij, zouden wij niet durven bepalen. De Orang Oeloe hebben eenigzins betere woningen dan de Orang Loeboe, en bij hen zijn de hoofden en vrouwen ook eenigzins beter gekleed. In het algemeen echter dragen deze stammen slechts een stuk boomschors om de lendenen en eenige barbaarsche sieraden. Zij zijn gewapend met het blaasroer en de daarbij behoorende kleine, soms giftige pijltjes, kennen den rijstbouw slechts in den ruwsten vorm en leven grootendeels van hetgeen hun de jagt en de inzameling van boschprodukten, hetzij regtstreeks of door tusschenkomst van ruilhandel, voor levensonderhoud oplevert.

De Maleische staatjes op Sumatra's Oostkust zijn waarschijnlijk grootendeels ontstaan door volkplantingen, die door de Maleijers van het Schiereiland en den Riouw-Lingga-Archipel aan de mondingen der rivieren werden gevestigd, onder opperhoofden van vorstelijke afkomst, die later hun gezag, den loop der rivieren volgende, door nieuwe volkplantingen en onderwerping der vroegere bevolking verder uitbreidden. Het is intusschen ook mogelijk dat de kolonisatie ten deele van Siak is uitgegaan; maar van de Maleische bevolking van Siak kan men als zeker stellen, dat zij, althans grootendeels, van de Menangkabausche Maleijers afstamt. Het grootste deel der bevolking bestaat er uit 4 *soekoe's*, die de namen dragen van Tanah Datar, Lima Poeloe, Pasisir en Kampar, van welke althans de beide eerste kennelijk op eene afkomst uit de Padangsche bovenlanden wijzen. De hoofden der 4 *soekoe's* vormen een raad, die den Sultan en den rijksbestuurder ter zijde staat. Ook hier wonen de leden der verschillende *soekoe's* door elkander, en blijft toch ieder

[1] Vergelijk vooral G. K. NIEMANN, *Mededeelingen omtrent de letterkunde der Bataks*, in *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* van het Delftsch Instituut, Derde Volgreeks, I, bl. 245.

aan zijne eigene *soekoe* getrouw, en ook hier volgen de kinderen de *soekoe* der moeder. Of echter ook de oude Vorsten van Siak, die in het tijdvak der oorlogen van de Portugezen met Atjih zoo dikwijls vermeld worden en met dat rijk, zoowel om eigen onafhankelijkheid, als om de suprematie over Dèli en aangrenzende staatjes streden, van Menangkabausche afkomst waren, kunnen wij niet bepalen. Zeker is het dat een deel der bevolking van Siak buiten de genoemde *soekoe's* staat en de klasse der *hamba-radja*, of onmiddellijke onderdanen van den Vorst vormt, waarvan echter weder een deel onder den naam van de *soekoe* Talang wordt zamengevat [1]). Deze *hamba-radja* moeten dus eene andere afkomst hebben; misschien kwamen zij, geheel of ten deele, eerst naar Siak in het gevolg van Radja Ketjil, die, van Djohor op het Maleisch Schiereiland afkomstig, zich hier van het gezag meester gemaakt en de regering onder den naam van Dewananta of Abdoe'l-djalil Mohammed Schah, aanvaard moet hebben [2]). Daar het naauwelijks twijfelachtig kan zijn, of dit is dezelfde Radja Ketjil, die in 1719 met de Boeginezen in het rijk van Djohor in oorlog geraakte en aanleiding gaf tot de vestiging van een Boegineschen Onderkoning te Riouw, kan men hiernaar den tijd dier gebeurtenis ongeveer bepalen.

Het tegenwoordige Vorstenhuis van Siak werd gesticht door een Arabier, Saijid Othman, die omstreeks 1760 eene zuster huwde van den regerenden Sultan Mohammed Ali. Deze Vorst werd, onder den titel van Sultan Ahmed Schah, opgevolgd door zijn zoon Radja Jahja, die zijne dochter uithuwelijkte aan Saijid Ali, den zoon van den genoemden Arabier. Door eene zamenspanning met drie andere rijksgrooten bragt Saijid Ali zijn schoonvader ten val en aanvaardde zelf de regering, onder den titel van Sultan Abdoe'l-djalil Saifoe'd-din. De leden van het verdreven Vorstengeslacht vonden, na lange omzwervingen, in 1829 een toevlugtsoord te Soekadana op Borneo, waar Radja Akil, kleinzoon van Radja Jahja, tot loon voor zijne aan het Nederlandsch Gouvernement bewezen diensten, tot Sultan verheven werd. Saijid Ali schijnt een ondernemend man geweest te zijn. Hij bouwde Kota-tinggi, de versterking die het binnenkomen der Siak-rivier verdedigt, en handhaafde krachtig het gezag van Siak over al de noordwaarts gelegen Maleische staatjes, tot Tamiang toe, ofschoon de Sultan van Atjih daarom zijne aanspraken niet liet varen. Daarentegen werd Kampar of Poeloe Lawang, dat vroeger namens Siak door een *mantri*, met den titel van Maharadja Depati, bestuurd werd, onder zijne regering tot een onafhankelijken staat verheven, daar hij een ouderen zoon, met den titel van Tongkoe Besar, met het beheer over Kampar belastte en dat over Siak zelf aan een jongeren zoon naliet. Poeloe Lawang wordt thans te Siak als een broederstaat beschouwd en de Vorst als een oudere broeder van den Sultan van Siak, zonder dat hij echter eenig regt heeft om zich met de zaken van dat rijk te bemoeijen.

Wij hebben reeds boven vermeld, dat de O. I. Compagnie in Siak eene faktorij had op het eiland Gombong (of Gontong). Deze werd den 7den November 1759 door die van Siak afgeloopen en uitgemoord, maar hersteld nadat in 1761 een van Malakka gezonden eskader geduchte wraak had genomen. Deze vestiging liep echter met het gezag der Compagnie ten einde; maar in 1858 werd hier, ten gevolge van binnenlandsche onlusten en de wederregtelijke handelingen van den Engelschman WILSON, het Nederlandsch gezag hersteld. De Sultan erkende de opperheerschappij van het Nederlandsch Gouvernement, dat daarentegen in de noordwaarts gelegen staatjes den Atjineschen invloed krachtig bestreed en ze goed- of kwaadschiks tot erkenning der suzereiniteit van Siak noodzaakte. De nieuwe bezitting werd onder het beheer van den Resident van Riouw gesteld, en een post, onder het bestuur van een Adsistent-Resident, op het eiland Bangkalis gevestigd.

Op de rijkjes van Indragiri, Djambi en de landschappen die de uitgestrekte residentie Palembang uitmaken, hebben de koloniën der Hindoe-Javanen een eigenaardigen stempel gedrukt. Vroeger onderworpen aan Madjapahit op Java, werden deze landen medegesleept door dezelfde beweging, die de zegepraal van den Islam op Java bewerkte. Raden Rahmat, een der apostelen van Java, deed, op zijne reize uit Siam derwaarts, Palembang aan en bekeerde Arja Damar, den zoon en stedehouder van Angka Widjaja, Vorst van Madjapahit, tot de leer van Mohammed, in de eerste helft der vijftiende eeuw. Door een zoon of ver-

---

[1]) Zie hierover F. N. NIEUWENHUYZEN, *Het rijk Siak Sri Indrapoera*, in het *Tijdschr. van het Bat. Gen.*, Dl. VII, blz. 394 vv., 403 v.v., en E. NETSCHER, *Togtjes in het gebied van Riouw en Onderhoorigheden*, ibid., Dl. XII, blz. 372.

[2]) Zie NETSCHER, t. a. p., blz. 372.

meenden zoon van Arja Damar, Raden Patah geheeten en, tot het verkrijgen van grondig onderwijs in den Islam, naar Java gezonden, werd de omwenteling ten behoeve der Koranleer op dat eiland schier geheel voltooid en Madjapahit ten val gebragt. Door die gebeurtenis werd Palembang, zoo het schijnt, onafhankelijk en de nazaten van Arja Damar hielden er de regering in handen. Intusschen leeren de overleveringen, dat in 1544 eene nieuwe kolonie van Javanen, ten gevolge van inlandsche beroeringen op dat eiland, naar Palembang overkwam, en dat haar opperhoofd Gedang Soera de grondvester werd van eene nieuwe lijn van Palembangsche Vorsten.

Indragiri was lang te voren een vazalstaat geworden van het Maleische rijk van Malakka, later verlegd naar Djohor. Volgens de Maleische kronieken was het reeds door den Vorst van Madjapahit als een huwelijksgift aan Sultan Mantsoer Schah van Malakka geschonken, en de Vorsten van Djohor hebben in hunne oorlogen met Siak en Atjih zich op den duur in de opperheerschappij over dat rijk weten te handhaven. Bij de splitsing van het Maleische rijk, in 1824 door ons verdrag met Groot-Brittanje bekrachtigd, bleef de Vorst van Indragiri, die den titel niet van *Sultan*, maar van *Soetan* voert, vazal van den Sultan van Lingga. Ofschoon de Compagnie ook hier een tijdlang eene loge had, staande onder het Gouvernement van Malakka, en ofschoon in 1837 die vestiging hernieuwd en een contract met den Sultan gesloten werd, is echter, sedert in 1843 onze posten op Sumatra's Oostkust door ons ontruimd werden, de betrekking tot Indragiri weder verbroken of liever alleen daardoor in stand gehouden, dat het als leen van Lingga een achterleen van het Ned. Gouvernement is. Uit dit kort berigt der lotgevallen van Indragiri kan men gemakkelijk nagaan, waarom in dit rijk het Hindoe-Javaansche element gedeeltelijk door het Maleische verdrongen is. In hoeverre dit ook het geval is in het binnenlandsche distrikt Kwantan of Loeboe Djambi, dat tot Indragiri in soortgelijke betrekking schijnt te staan als Kampar tot Siak, kunnen wij wegens gebrek aan eenigzins naauwkeurige berigten niet bepalen.

Ofschoon de legenden van het Djambische rijk niet onbekend zijn [1]), is zijne geschiedenis daarom niet duidelijker. Het staat vast dat het veroverd is door Madjapahit, en het schijnt reeds destijds als een afzonderlijk leen, geheel afgescheiden van Palembang, bestuurd te zijn. Later schijnen zijne Vorsten zich met die van Menangkabau vermaagschapt en hunne suprematie erkend te hebben. Sultan Agong Sri Inglaga was de eerste Djambische Vorst die, omstreeks het einde der zeventiende eeuw, den Sultans-titel aannam. Met de O. I. Compagnie, die hier in 1616 een vast kantoor had, werden de betrekkingen nu eens afgebroken, dan weder hersteld, en somtijds hadden ernstige verwikkelingen plaats, waarbij de dienaren der Compagnie niet altijd van schuld waren vrij te pleiten. Nadat Palembang onder het Nederlandsch bestuur gebragt was, wierp in 1834 Sultan Mohammed Fachroe'd-din zich in de armen van het Nederlandsch Gouvernement, waarmede hij een traktaat sloot, dat hem tegen zijne eigene weêrspannige hoofden beschermde en aan de Nederlanders het regt gaf de sterkte van Moeara Kompeh te herbouwen. Zijn broeder en opvolger Sultan Abdoe'r-rahman deed in 1839 afstand van zijne souvereine regten, onder beding van een jaargeld. Djambi werd eene afdeeling der residentie Palembang, en in 1858 werd den Sultan een politiek agent toegevoegd om voor de nakoming der contracten te waken en hem in het bestuur der zaken tot leidsman te verstrekken. Ook in dit rijk heeft de toenemende invloed der Maleijers het Hindoe-Javaansche element meer en meer naar den achtergrond gedrongen.

De Sultans van Palembang, opvolgers van Gedang Soera, hadden inmiddels hun gezag gedurig verder landwaarts in uitgebreid, totdat zij in aanraking kwamen met de bevolkingen die aan de oostelijke hellingen en in de dalen en hoogvlakten van het gebergte gevestigd waren. Dit gebergte scheidt Palembang van de lange, smalle kuststrook, die thans de Nederlandsche adsistent-residentie Benkoelen vormt, en door een mengsel van de gemelde bergvolken, Redjangers en Pasoemanezen geheeten en uit hunne hooge woonplaatsen derwaarts afgedaald, en van Maleische kolonisten bewoond is. Ten Noorden is Benkoelen begrensd door het voormalige Maleische rijk van Indrapoera, dat zich reeds vroeg als zelfstandige staat, onder een meer eenhoofdig bestuur, van Menangkabau had gescheiden, en in de achttiende eeuw, na herhaalde oorlogen, onder het gezag der O. I. Compagnie werd gebragt. Thans vormt Indrapoera een regentschap, in de Zuidelijke Afdeeling der residentie Padang

[1]) Ze zijn te lezen in het *Tijdschr. voor Ned. Indië*, Jaarg. III, Dl. I, blz. 372, Jaarg. VI, Dl. IV, blz. 107, Jaarg. VIII, Dl. IV, blz. 33.

begrepen; maar de regent heeft van de waardigheid zijner voorouders nog den titel van Sultan behouden.

In het Zuiden is Benkoelen ten Oosten begrensd door de Lampongs, die op de Oostkust door de rivier Mesoedji van Palembang gescheiden worden en den tegenover Bantam gelegen Zuidoosthoek van Sumatra beslaan. Deze Lampong-distrikten werden door Hasanoe'd-din, den zoon van den beroemden Apostel van West-Java, Soenan Goenong Djati, en den grondlegger van het Bantamsche rijk, onderworpen en uiterst gebrekkig geïslamiseerd, en zijn sedert eene onderhoorigheid van Bantam gebleven, totdat zij, met den val van dit rijk, onder het Nederlandsch gezag zijn geraakt. De veroveringen der Bantammers hebben zich ook uitgestrekt tot het zuidelijk deel der tegenwoordige adsistent-residentie Benkoelen, terwijl het noordelijk deel tot Indrapoera werd gerekend, met de rivier van Benkoelen als grensscheiding. Aan die rivier vestigden zich later de Engelschen en breidden er hun gezag allengs verder uit; maar ten gevolge van het traktaat met Engeland in 1824 is ook dat geheele gebied in Nederlandsche handen overgegaan. Omstreeks denzelfden tijd werd ook Palembang, welks onafhankelijkheid reeds sedert lang door de O. I. Compagnie ondermijnd was, na eene bloedige worsteling, die den geheelen ondergang der dynastie ten gevolge had, onder het regtstreeksch gezag van Nederland gebragt. Alleen de bergvolken, in de grenslanden tusschen Indrapoera en Benkoelen aan de eene, Djambi en Palembang aan de andere zijde, bleven vooreerst nog in het genot hunner vrijheid. Sedert 1854 is echter het eene gewest na het andere, nu eens op verzoek der hoofden en bevolking, dan eens om politieke redenen, bij Palembang ingelijfd; het laatst in 1866 de Pasoemanezen, die dapperen wederstand hebben geboden, een wederstand die welligt, terwijl wij dit schrijven, nog niet geheel bedwongen is. Alleen Korintji en de aangrenzende valleijen in de Djambische bovenlanden heeft deze zucht tot annexie nog niet bereikt.

Ook in dit zuidelijk gedeelte van Sumatra is, zoover wij kunnen nagaan, het verschil in den toestand der bevolking gemakkelijk te verklaren uit hare hier vlugtig geschetste lotgevallen, in verband met de verschillende gesteldheid van den bodem dien zij bewoont. De grondtrekken van karakter, denkwijze en volksinstellingen zijn dezelfde als bij de Bataks en zelfs bij de Maleijers, en slechts gewijzigd door den invloed dien de beschaving der Hindoe-Javanen, de vestiging van den Islam en de werking van het Europeesch gezag met velerlei schakeringen op de bevolking hebben geoefend. Merkwaardig is het bijv. dat wij in Palembang, Benkoelen en de Lampongs, en zelfs onder de bergvolken, overal, even als in de Batak-landen, het huwelijk bij *djoedjoer* aantreffen, waarbij de bruidegom eene betrekkelijk aanzienlijke som als koopschat aan den vader der bruid voldoet, maar dan ook de vrouw als zijne slavin beschouwt en tevens vergoeding zoekt in de *djoedjoer*, waarvoor hij later zijn eigen dochters afstaat. Vrouwen van hoogere geboorte daarentegen huwen in al de genoemde gewesten, de Lampongs alleen uitgezonderd, bij wijze van *ambil-anak*, dat is overeenkomstig de manier, die bij de Maleijers van Menangkabau de eenig gebruikelijke is, en volgens welke de man bij de vrouw komt inwonen en haar dient, terwijl de kinderen bij de moeder blijven en tot haar geslacht gerekend worden. Huwelijken, geheel volgens de voorschriften van den Islam gesloten, komen slechts voor ter hoofdplaats Palembang en op andere kustplaatsen, waar de Islam dieper wortelen heeft geschoten.

De invloed van Java is het duidelijkst zigtbaar in Palembang en het allermeest ter hoofdplaats. Zelfs het uiterlijk voorkomen der bevolking verschilt er weinig van dat der Javanen, en de Vorsten voerden er den Javaanschen titel van *Pangéran*, totdat in 1660 een nieuwe Vorst door de O. I. Compagnie op den troon werd gesteld, die den titel van Sultan aannam, ofschoon de Palembangers zelven aan hem en zijne opvolgers den Javaanschen titel van *Soesoehoenan* gaven. De kleeding der Palembangers is voor beide seksen schier geheel aan die van Java gelijk. Hunne taal is thans ter hoofdplaats bijna geheel Maleisch, ofschoon met eigenaardige uitspraak en inmenging van eenige Javaansche woorden; maar in de binnenlanden is zij veel sterker Javaansch gekleurd, en zoo lang de Sultansregering duurde was het Javaansch de hoftaal. Men heeft zelfs een bevelschrift van den *Soesoehoenan* van Palembang aan een *Pangéran* of hoofd der Pasoemanezen gevonden, dat met Javaansche letters op zilver gegraveerd en in een eenigzins gebrekkig Javaansch gesteld is [1]). Wij houden dit hetzij voor den oorspronkelijken tekst, hetzij voor eene latere

---

[1]) Zie *Tijdschrift v. h. Bat. Gen.*, Dl. IV, blz. 186 en 516.

wijziging van de beroemde *Atoeran Sindang Mardéka* of regeling der vrije grensbewaking, die aan den zoo even vermelden eersten Sultan van Palembang, beter bekend bij den naam van *Soesoehoenan* Tjindeh Balang, wordt toegeschreven, en bij de grensvolken in zoo hooge achting staat, dat zij tot heden de grondslag van de overeenkomsten tusschen het Nederlandsch Gouvernement en de Pasoemanezen en Redjangers is gebleven.

Ter hoofdplaats Palembang schrijven thans de voornameren ten minste het Arabisch karakter, maar het gewone schrift der bevolking is het *satra rentjong* (ingesneden schrift?), dat zij met de Redjangers en Pasoemanezen gemeen heeft, en dat gemeenlijk het Redjangsche schrift wordt genoemd, terwijl de Bataksche, Lampongsche en Korintjische [1]) schrijfstelsels, hoezeer in het aantal en den vorm der karakters verschillend, toch in vele punten daarmede overeenstemmen. Al deze Alphabets geven den indruk van vereenvoudigde navolgingen van het Hindoe-schrift, gepast gemaakt voor de gewone schrijfwijze van al deze bevolkingen, die in het griften der letters op bamboestokken of lontarbladen bestaat. De talen van de bergvolken en de Lampongers zijn nog weinig onderzocht, en het schijnt voorzigtig er niets anders van te zeggen, dan dat het Lampongsch zijn zeer eigenaardige kleur zeker ten deele aan de inmenging van vele Soendasche elementen verschuldigd is.

De Korintjiërs zijn zoo slecht bekend, dat wij hen liever geheel laten rusten, ofschoon wij vermoeden dat zij van de Redjangers en Pasoemanezen slechts weinig zullen verschillen. En deze laatsten komen weder in godsdienstige begrippen, in levenswijze en gebruiken schier geheel met de Bataks overeen, behalve dat zij geen menschenvleesch eten. Zij die de grensdistrikten tusschen Benkoelen en Palembang bewonen, onderscheiden zich door een zeer levendig gevoel van onafhankelijkheid, dat hen den titel van „vrije grensbewakers" op hoogen prijs doet stellen; maar zij worden verscheurd door onderlinge veeten en leven gedurig met elkander in kleinen oorlog, terwijl zij de aangrenzende distrikten door hunne rooverijen verontrusten. Juist dat heeft aan de zucht om hen te annexeren en onder geregeld bestuur te brengen, gedurig voedsel gegeven. De toestand dezer grenslanden, waar van ouds de mededingende magten van Bantam en Palembang op elkander stieten, heeft eenige overeenkomst met dien der Schotsche *borders*, wier wetteloosheid in de aanhoudende oorlogen tusschen Engeland en Schotland schier ten spreekwoord geworden was.

Ook de Lampongers hebben veel overeenkomst met de Bataks, en, ofschoon zij in naam Mohammedanen zijn, hebben zij althans in de binnenlanden nog geheel dezelfde godsdienstbegrippen met hen gemeen. In hunne kleeding openbaart zich de invloed van West-Java. Wat hen het meest onderscheidt is de groote ijdelheid, die hen een overmatigen prijs doet stellen op velerlei opschik, en zich vooral vertoont in de dwaze onderscheidingsteekenen, in het zitten op eene soort van troon of het doorgaan door eene soort van eerepoort bestaande, waarvoor de Hoofden groote geldsommen veil hebben, die aan feesten en maaltijden worden ten koste gelegd. Voor de vrouwen der Hoofden is het de hoogste eer het regt te bezitten om bij het beklimmen van draagbaar of staatsiewagen den voet te zetten op een man, die zich daartoe voorover in het stof werpt. Het schijnt dat de Sultans van Bantam die ijdelheid opzettelijk gevoed hebben, omdat zij hun een gemakkelijk middel verschafte om de Hoofden tevreden te stellen en zoo ook de bevolking in onderwerping te houden.

In de wildernissen tusschen het stroomgebied der rivier van Palembang en die van Djambi doolt eindelijk de geheel wilde stam der Orang Koeboe om, eene soortgelijke bevolking als de Orang Oeloe en Orang Loeboe, maar hen in barbaarschheid nog overtreffende. Zij vooral vertegenwoordigen ons de bevolking van Sumatra vóórdat zij den beschavenden invloed der Hindoes ondervond. Zij hebben geene vaste woonplaatsen, maar brengen den nacht in holle boomen of onder eene beschutting van takken en digt gebladerte door. Zij hebben geene kleeding dan een lap gestampte boomschors om den middel; maar besmeren zich de huid met hars of klei om haar tegen de steken der insekten te beveiligen. Zij hebben zelfs geen zweem van landbouw, maar leven van de wortels en vruchten, de slangen en andere dieren, die hun de wildernis oplevert. Zij hebben in het geheel geene Hoofden: elke familie doolt op zich zelve rond, vergezeld door groote honden, die haar bij de nadering van tijgers of menschen waarschuwen. Zij hebben geene gemeenschap met de

---

[1]) Dit laatste is uit MARSDEN'S *Miscellaneous Works* overgenomen in de *Preliminary Dissertation* voor CRAWFURD'S *Grammar and Dictionary of the Malay language*, pag. LXII.

overige bevolking des lands, maar brengen, voor zoo verre zij met haar eenigen ruilhandel drijven, de ingezamelde boschprodukten naar dezelfde plaats, waar zij, na door het slaan op een bekken of hollen boomstam gewaarschuwd te zijn, eenige lijnwaden, rijst of zout door Palembangsche kooplieden vinden nedergelegd.

De middelen van bestaan van Sumatra's bevolking hebben wij in het algemeen reeds door ons overzigt van de delfstoffelijke, plantaardige en dierlijke voortbrengselen leeren kennen. Over sommige echter willen wij nog in eenige nadere bijzonderheden treden.

De landbouw staat op Sumatra in het algemeen op een lagen trap; maar er is te dien aanzien groot verschil tusschen de verschillende gewesten, en, door de aanhoudende zorgen van het Europeesch bestuur, in sommige, vooral in de laatste jaren aanmerkelijke vooruitgang te bespeuren. De rijstkultuur is schier overal de hoofdzaak, maar de wijze waarop zij gedreven, en het gereedschap dat daarbij gebruikt wordt, zijn in vele streken zeer gebrekkig; en het is moeijelijk daarin verbetering te brengen, daar de bevolking meestal hardnekkig aan oude gebruiken vasthoudt. De betere uitkomsten der laatste jaren zijn dan ook minder aan eene verbeterde werkwijze, dan aan het ontginnen van steeds uitgebreider terrein en inzonderheid aan vermeerderden *sawah*-bouw toe te schrijven.

In de adsistent-residentie Benkoelen, waar vroeger alleen een ruwe rijstbouw op drooge gronden, op de wijze van den *gaga*-bouw op Java, in zwang was, en een belangrijke invoer van rijst noodig was om in de behoeften der bevolking te voorzien, is die invoer, ten gevolge der invoering van den *sawah*-bouw, in de laatste jaren zeer verminderd. Van 1858 tot 1861 is door de regering jaarlijks eene som van *f* 2,000 beschikbaar gesteld om de bevolking van Benkoelen door Maleijers uit de Padangsche bovenlanden in den aanleg van *sawah's* te doen onderrigten en vele *sawah*-ontginningen zijn daarvan het gevolg geweest. De invoer van rijst bedroeg in 1860 nog 19,222, in 1861 15,941, in 1862 13,001, in 1863 slechts 10,085 pikols, en heeft voornamelijk plaats uit het Gouvernement der Westkust (Padang, Priaman en Painan). Maar hoe groot de eigen rijstproduktie van Benkoelen is, vind ik voor de laatste jaren niet opgegeven; in 1857 bedroeg zij 209,900, in 1858 229,085, in 1859 254,376, in 1860 253,909, in 1861 302,283 pikols gepelde rijst, dat is gemiddeld per jaar 250,000 pikols. De prijzen van de rijst varieeren in dit gewest zeer sterk in de verschillende afdeelingen en beliepen in 1862 van *f* 3 tot *f* 7.50 en in 1863 van *f* 3.34 tot *f* 8.

Nog ongunstiger is de gesteldheid van den rijstbouw in de Lampongsche distrikten. Ook daar wordt de rijst meest verbouwd op drooge velden, die spoedig uitgeput zijn en een geringen oogst van slechte hoedanigheid opleveren; van den ploeg wordt geen gebruik gemaakt, maar men laat den grond door buffels fijn trappen. Echter is in de laatste jaren ook hier belangrijke verbetering merkbaar. In het regeringsverslag over 1858 lezen wij, dat het bestuur den aanleg van *sawah's* en het gebruik van den ploeg zooveel mogelijk bevordert, en dat in gemeld jaar bijna 500 stuks ploegen werden ingevoerd; terwijl bijna ieder volgend verslag van uitbreiding van den *sawah*-bouw door het aanleggen van waterleidingen en dammen, en van toenemenden aanvoer van landbouw-werktuigen van Java en Singapore gewag maakt. In 1863 werden belangrijke waterwerken in het distrikt Telokh Betong voltooid, die voor het volgend jaar het vooruitzigt op nieuwe ontginningen van *sawah's* openden. Maar in weêrwil dezer verbeteringen blijft de opbrengst nog zeer gering. In 1862 werden verkregen 229,818 pikols *padi* (rijst in den bolster), waarvan 97,453 van *sawah's*. In 1863 was de oogst, ten gevolge van het drooge weder, op vele plaatsen mislukt en leverde slechts 174,399 pikols *padi*, waaronder 61,235 van *sawah's*. Deze produktie, die op een gemiddeld van 100,000 pikols gepelde rijst schijnt te wijzen, is nog niet toereikend voor de behoefte der bevolking, zoodat invoer van Java en Palembang noodig is om het tekort aan te vullen. De hoeveelheid van Java aangevoerd was in 1862 23,662 en in 1863 24,561 pikols; van den aanvoer uit Palembang wordt geen cijfer vermeld. Men beweert dat vooral het groote voordeel dat de verzameling van boschprodukten aan de bevolking der Lampongs oplevert, aan de uitbreiding van den rijstbouw in den weg staat. De marktprijzen van de rijst varieerden op de hoofdplaatsen in 1862 en 1863 van *f* 6 tot *f* 10 en stegen in de binnenlanden zelfs tot *f* 12 per pikol.

In Palembang is de ontwikkeling der nijverheid in vroeger tijden zeer belemmerd door de willekeurige handelingen der Vorsten, en heeft knevelarij en onzekerheid van bezit eene groote

onverschilligheid te weeg gebragt. Ook hier zijn de akkergereedschappen zeer gebrekkig en de veldarbeid wordt voor een groot deel aan de vrouwen overgelaten. De *ladangs*, veelal in moerassige streken aangelegd, zijn doorgaans aan overstroomingen blootgesteld, die aan den oogst niet zelden groote schade toebrengen. *Sawah's* vindt men hoofdzakelijk in de landschappen Lematang Oeloe, Rawas en Ampat Lawang; in de laatste jaren zijn zij ook toegenomen in de nabijheid der hoofdstad. Omtrent de produktie vinden wij eenige opgaven in het regeringsverslag over 1862, die aldus luiden: „De oogst in de binnenlanden „zou, volgens de vandaar ontvangen doch „weinig vertrouwbare opgaven, bedragen heb„ben aan rijst 525,035 pikols en aan *padi* „982,471, welke cijfers in 1861 zouden ge„weest zijn 433,063 en 1,222,244, en in 1860 „292,805 en 695,173. Aan deze cijfers, vooral „aan die van 1860, ontbreken echter de op„gaven van enkele divisiën." In het verslag over 1863 worden geene zoodanige opgaven aangetroffen. De gegevens zijn derhalve ontoereikend om eene raming te maken der gemiddelde opbrengst, maar geven ons het regt niet om deze hooger dan ongeveer een millioen pikols gepelde rijst te stellen. De aanvoer uit de binnenlanden ter hoofdplaats bedroeg als volgt:

	Pikols rijst.	Pikols *padi.*
In 1860	76,127	49,028
„ 1861	78,813	76,746
„ 1862	61,138	40,593
„ 1863	25,489	54,969

In 1862 varieerde de prijs der rijst in de binnenlanden van *f* $4^1/_2$ tot *f* 6 den pikol, terwijl hij ter hoofdplaats *f* 7 à *f* 8 beliep. In 1863 bedroegen de prijzen in de binnenlanden van *f* 6 tot *f* 9 en ter hoofdplaats gemiddeld *f* 7 per pikol.

Gunstiger is de stand van de rijstkultuur in het Gouvernement der Westkust, inzonderheid in de Padangsche boven- en benedenlanden. Het verslag over 1862 zegt daaromtrent het volgende: „De rijst wordt voor „het grootste gedeelte op natte velden (*sa„wah's*) verbouwd, met uitzondering van eenige „streken in de residentie Tapanoeli en de af„deeling Ajer Bangies en Rau, alwaar men „nog vele drooge rijstvelden (*ladangs*) aan„treft, die een ruim produkt leveren, doch „reeds na twee of drie oogsten worden ver„laten. In laatstgemelde afdeeling en in „Tapanoeli is eene goede contrôle over de „verschillende werkzaamheden der rijstkul„tuur nog voortdurend noodig [1]).

„In de Padangsche boven- en benedenlan„den, waar slechts enkele *ladangs* zijn, wordt „veel zorg aan de bewerking der *sawah's* be„steed en is de rijstkultuur eene der rijkste „bronnen van welvaart voor de bevolking. „Gronden aan rivieren gelegen, en waarop „van hooger streken geen water te brengen „is, worden besproeid door schepraderen, van „ligte materialen vervaardigd, welke door den „stroom in beweging gebragt worden. In de „zuidelijke afdeeling van Padang werd dit „jaar een aanvang gemaakt met het aanleg„gen van acht waterleidingen van eenig ge„wigt."

De buitengewoon gunstige uitkomsten der rijstkultuur in het Gouvernement der Westkust in 1863 gaven in het verslag over dat jaar nog tot de volgende opmerkingen aanleiding: „Deze gunstige uitkomst was niet „alleen toe te schrijven aan het vrij gunstige „weder, maar ook aan de omstandigheid dat „de bevolking meer en meer hare *ladangs* „door *sawah's* vervangt, en dat in de land„schappen Oelakan en Priaman dit jaar, door „het aanleggen van nieuwe waterleidingen, „groote uitgestrektheden braakliggende gron„den in rijstvelden herschapen waren." Het verslag over 1860 doet opmerken, dat men het in de Padangsche boven- en benedenlanden in het aanleggen van besproeide velden tot eene groote hoogte heeft gebragt, en dat de praktische blik van den inlander hem met een oogopslag den loop eener te graven waterleiding doet bepalen, daar waar de Europeaan zich door opmeting en waterpassing van de uitvoerbaarheid zou moeten overtuigen. Maar ook de weêrsgesteldheid werkt in deze streken doorgaans tot den goeden uitslag van den rijstoogst mede. „De voortdurende afwisse-

---

[1]) Het verslag over 1860 zegt hieromtrent: „Het „streven der Europesche ambtenaren bleef steeds „om den rijstbouw zooveel mogelijk aan te moe„digen, hetgeen in de residentie Tapanoeli bepaal„delijk noodig was, wilde men gebrek aan rijst „voorkomen, daar de zorgelooze Batak den goeden „tijd voor het beplanten zou laten voorbijgaan. „In dit Gouvernement wordt dan ook in het al„gemeen, en vooral in het evengenoemde gewest, „de dag van de opening der waterleidingen, van „het uitwerpen der zaad-*padi* enz., door het Euro„peesch bestuur in eene algemeene vergadering „van Hoofden bepaald en aan den volke mede„deeld, op de naleving waarvan streng toezigt „gehouden wordt."

„ling van regen en droogte," zegt het verslag over 1862, „en het gemis der moesons maken „dat het gewas zelden mislukt, zij het ook dat „de oogst in het eene distrikt beter uitvalt „dan in het andere."

Met de verbetering van den rijstbouw schijnt ook de kwaliteit van de rijst te zijn vooruitgegaan. In de verslagen over 1852 en 1853 wordt gezegd, dat de rijst van Sumatra's Westkust niet geschikt is voor verzending naar Europa, omdat zij niet duurzaam is en spoedig door de klander wordt aangetast. De regering heeft zich veel moeite gegeven om door den aanvoer van zaad-*padi* uit Java een deugdzamer gewas te verkrijgen, en deze pogingen schijnen werkelijk tot verbetering geleid te hebben. De proeven van 1851—1857 en wederom in 1860 en 1861 met Carolina-rijst genomen zijn echter mislukt, daar de korrel verbasterde en de opbrengst minder was dan van de Sumatrasche soorten.

Sedert 1853 vinden wij in de regeringsverslagen opgaven van de uitkomsten van den rijstbouw in het Gouvernement der Westkust, die op schattingen van de inlandsche Hoofden berusten en, ofschoon niet geheel te vertrouwen, toch eenig denkbeeld van den omvang en de toeneming van dezen tak van industrie kunnen geven. Bij deze opgaven is aangenomen dat 2 pikols *padi* of rijst in den bolster noodig zijn om 1 pikol gepelde rijst te leveren [1]). Op Java rekent men gewoonlijk het verlies aan gewigt bij de ontbolstering op 46 per cent, en men mag dus hieruit opmaken dat de pelling op Sumatra vooral niet met meer zorg dan op Java geschiedt. Zij heeft dan ook doorgaans plaats in het rijstblok, ofschoon hier en daar in de Padangsche bovenlanden handmolens gebruikt worden, en de afdeelingen Padang en Priaman vele pelmolens tellen, die door water worden gedreven.

De bedoelde opgaven omtrent den rijstoogst moeten in twee periodes verdeeld worden. In de eerste periode, van 1853 tot 1860, wordt slechts het totaal der opbrengst medegedeeld; in de tweede, van 1861 af, wordt bovendien opgegeven hoeveel de bijzondere afdeelingen tot dit totaal hebben bijgedragen.

EERSTE PERIODE.

Jaren.	Opbrengst in gepelde rijst.
1853	2,271,305 pikols
1854	2,633,913 „
1855	2,553,438 „
1856	2,440,000 „
1857	2,174,396 „
1858	2,668,807 „
1859	2,616,992 „
1860	2,809,597 „

In deze periode is dus, volgens de verstrekte opgaven, de opbrengst fluctuerend zonder in het oog loopenden vooruitgang. De gemiddelde opbrengst per jaar is ruim $2^1/_2$ millioen pikols. De uitvoer over zee van Padang en Priaman bedroeg in dit tijdvak in 1856 68,700, in 1857 72,000, in 1858 82,034, in 1859 84,748, in 1860 61,580 pikols [2]). Van den uitvoer over land naar de oostelijke distrikten komt alleen in het verslag over 1856 eene raming voor, waarbij deze op 30,000 pikols wordt geschat.

[1]) In het verslag over 1859 wordt de opbrengst in *padi* van dat jaar geschat op 5,405,482 pikols, en dus bij berekening de opbrengst in rijst op 2,702,741 pikols. Doch in het volgend verslag worden als werkelijke opbrengst van den rijstoogst van dat jaar slechts 2,616,992 pikols rijst opgegeven, waaruit men zou opmaken dat de pelling nog minder dan 50 per cent heeft opgeleverd. Ook voor 1854 en 1857 vind ik verschillende opgaven (2,798,271 en 2,633,913; 2,339,000 en 2,174,396), die zich welligt op dezelfde wijze kunnen laten verklaren, en waarvan ik om die reden in onderstaande tabel de laagste genomen heb.

[2]) Voor 1851 en 1852 worden uitvoeren over zee van 142,201 en 148,947 pikols opgegeven. „Deze belangrijke uitvoer," zegt het verslag over 1852, „is te opmerkelijker, daar slechts weinige jaren „geleden niet onaanzienlijke invoeren van rijst „voor de behoefte ter Sumatra's Westkust plaats „hadden." Maar de cijfers zelve hier gegeven, die het bedrag van den uitvoer zelfs in het gunstigste jaar der laatste periode schier evenaren, komen mij zeer verdacht voor.

TWEEDE PERIODE.

Jaren.	Opbrengst in gepelde rijst.						Uitvoer over zee.
	Padang.	Priaman.	Ajer Bangies en Rau.	Padangsche bovenlanden.	Tapanoeli.	Totaal.	
	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.	pikols.
1861	363,079	205,758	135,285	1,913,282	163,417	2,810,828	83,015
1862	378,794	215,370	94,410	2,216,000	186,896	3,091,183	157,072
1863	354,013	242,700	94,698	3,444,554	188,629	4,324,594	47,609

In deze jaren zien wij dus eene belangrijke vermeerdering van de rijstproduktie, inzonderheid in de Padangsche bovenlanden. De gemiddelde opbrengst over deze drie jaren is bijna een millioen pikols hooger dan in de periode van 1853—1860. Ook de uitvoer over zee is aanmerkelijk toegenomen en bereikte in 1862 een hooger bedrag dan ooit te voren. Daarentegen is de uitvoer in 1863, volgens de opgaven, tot beneden een derde van dien van het vorige jaar gedaald, en daar zulk eene aanzienlijke en plotselinge vermindering onverklaarbaar schijnt, wagen wij de gissing dat hier eene drukfout bestaat en 147,609 pikols moet gelezen worden. De uitvoer over land naar de oostelijke distrikten wordt in het verslag over 1861 op 8,000 à 10,000 pikols, in dat over 1862 op 6,000 à 8,000 pikols geraamd en in dat over 1863 eene belangrijke hoeveelheid genoemd. De prijzen der rijst varieerden in 1861—1863 in Padang van *f* 4 tot *f* 5, in Priaman van *f* 3 tot *f* 4.40, in Ajer Bangies en Rau van *f* 3.75 tot *f* 5, in de Padangsche Bovenlanden van *f* 4 tot *f* 4.50, in Tapanoeli van *f* 5 tot *f* 7.

Omtrent den rijstbouw in de overige deelen van Sumatra bezitten wij in het geheel geene opgaven. Alleen lezen wij in het verslag over 1862, dat in het Siaksche rijk, waar de grond zich tot velerlei kultuur eigent, de landbouw nog weinig beoefend wordt, en dat, ofschoon er eenige rijst wordt geteeld, de hoeveelheid op verre na niet genoegzaam is, zoodat dit artikel grootendeels van elders moet worden aangevoerd.

Indien wij ons bepalen tot de vier meer bekende gewesten: het Gouvernement der Westkust, Palembang, de Lampongs en Benkoelen, dan verkrijgen wij, volgens de boven gegeven berekeningen, eene gemiddeld rijstproduktie van:

3,500,000	pikols	voor het	Gouvernement der Westkust,
1,000,000	„	„	Palembang,
100,000	„	„	de Lampongs,
250,000	„	„	Benkoelen,

of te zamen 4,850,000 pikols voor eene bevolking, die wij vroeger op 1,600,000 zielen geschat hebben, dat is ruim 3 pikols per hoofd. Op Java en Madura werden, met uitsluiting der Vorstenlanden en der partikuliere landen, verkregen:

	pikols *padi.*		landbouwende huisgezinnen.
In 1861 . . .	33,668,511	op	1,459,092
„ 1862 . . .	32,651,269	„	1,472,593
„ 1863 . . .	35,456,608	„	1,549,349

d. i. over de 3 jaren 101,776,388 pikols *padi* of, na aftrek van 46 % verlies bij de pelling, 54,959,250 pikols rijst op 4,481,034 landbouwende huisgezinnen.

Dit geeft slechts ruim 12 pikols per huisgezin van gemiddeld 5 personen, zoodat de uitkomst op Sumatra aanmerkelijk gunstiger schijnt te zijn. Maar nog veel gunstiger wordt deze, wanneer wij alleen de Padangsche boven- en benedenlanden, die verreweg het grootste rijstprodukt leveren, aan Java overstellen. In die gewesten zijn dan ook de prijzen van de rijst veel lager dan in Tapanoeli, Benkoelen, Palembang en de Lampongs, en betaalde men van 1861—63 gemiddeld voor een pikol gepelde rijst niet meer dan op Java voor een pikol *padi.* Wat voor zaad-*padi* benoodigd is hebben wij hierbij niet in rekening gebragt, omdat dit de verhouding niet verandert. En ofschoon, wat Sumatra betreft, de schatting zoowel der bevolking als van den rijstoogst op zeer gebrekkige gegevens berust, vindt de uitkomst in de prijzen van de rijst in het algemeen eenigen steun.

Van tweede gewassen wordt op Sumatra's Westkust over het algemeen weinig werk gemaakt; want wat op Java als tweede gewas wordt geplant, wordt hier in de meeste gevallen op afzonderlijke stukken grond gekweekt, zoodat de rijstvelden een gedeelte van het jaar braak blijven liggen en tot weide strekken voor het vee. Hierdoor wordt ook eenigermate in de bemesting voorzien. Bovendien zijn de landbouwers gewoon bij het beplanten der *sawah's* de plantjes te doopen in fijne, gebrande karbouwenmest, wat zij als een voorbehoedmiddel tegen het ongedierte beschouwen. Waar bij uitzondering, wegens de bijzondere vruchtbaarheid van den grond, tweede gewassen geplant worden, bestaan deze in uijen, boontjes, aardappelen, Spaansche peper, *katjang* en *djagong*. Dit heeft bijna alleen plaats in de afdeeling Agam. In Palembang en de Lampongs komen, behalve katoen, *widjen*, *katjang*, *djagong* en aardvruchten, in de Lampongs bovendien ook tabak, en in Benkoelen vooral *djagong* als tweede gewassen voor. Over al deze gewassen en andere, die op kleine schaal hier en daar verbouwd worden, alsmede over de kultuur van koffij en peper, is reeds bij het overzigt der plantaardige voortbrengselen het noodige gezegd.

Nevens den landbouw komen mijnbouw, veeteelt, jagt, visscherij, inzameling van boschprodukten, de fabricatie van sommige artikelen en de handel, als middelen van bestaan der bevolking, het meest in aanmerking. Na het vroeger gezegde kunnen wij over de vijf eerste hier het stilzwijgen bewaren en onze opmerkingen tot de twee laatste bepalen.

In de nijverheid der Sumatranen neemt de bewerking der metalen de eerste plaats in. De Maleijers en Palembangers munten uit als goud- en zilversmeden, vooral in het draad- of zoogenaamde filigraan-werk, dat zelfs door Europeanen bewonderd wordt. Vooral is Kota Gedang in Agam, nabij Fort de Kock, voor deze soort van werk beroemd. Men ziet daar geheele moskeeën, woonhuizen, paardenstallen uitvoerig in zilverdraad nagebootst. De Bataks zijn ervaren in het smelten, vermengen en bearbeiden van koper, en vervaardigen uit dit metaal tabakspijpen, die van $^1/_2$ tot 4 voet lang, eenige ponden zwaar en over de geheele lengte met allerlei figuren *en relief* bewerkt zijn. Atjih heeft eigen koperen muntstukjes, waarvan 180 een Spaanschen mat gelden. Uit vroeger tijd zijn tinnen en gouden munten van dat rijk in de muntverzamelingen voorhanden, gelijk ook tinnen munten of zoogenaamde *pities* van Palembang en Djambi; en men mag daarbij als bewijs van kunstvaardigheid vermelden, dat in 1824 valsche ropijen van tin te Palembang vervaardigd zijn in vormen uit het zachte *gaboes*-hout (*Alstonia Scholaris*) gesneden. Het ijzer weten de Maleijers en Palembangers goed te harden en te verwerken tot lilla's, geweren, krissen, klewangs, messen en andere wapenen en werktuigen. Ook gieten zij kogels van tin en vervaardigen buskruid. Vooral in de Palembangsche afdeeling Rawas heeft men bekwame geschutgieters, die zelfs goede draaibassen vervaardigen. Het spinnen, weven en rood- of blaauwverwen van katoen is bekend en in gebruik bij de Bataks; maar de vrouwen der Maleijers en Palembangers hebben daarin grootere bedrevenheid en vervaardigen lijnwaden van allerlei kleuren, dikwijls met goud- en zilverdraad doorweven. Ook zijden kleedjes, borduur- en kantwerk worden te Palembang vervaardigd. Vooral geacht en in den geheelen Archipel gezocht zijn de met goud doorweven *sarongs*, die te Palembang door aanzienlijke vrouwen door de zamenspinning van ruwe zijde met ananasvezelen vervaardigd worden en, daar ze door stevigheid en duurzaamheid uitmunten, soms met 100 en meer gulden betaald worden. De Heer CROOCKEWIT zag een zijden doek met gouddraad, te Kota Gedang vervaardigd, niet grooter dan twee voeten in het vierkant en op eene waarde van *f* 300 geschat [1]). Over de kunstige vischnetten der Sumatranen werd reeds vroeger gesproken. Het vlechten van fraai mand- en matwerk uit *rotan*, stroo of biezen is vooral te huis in Palembang, niet het minst onder de Pasoemanezen. De Bataks snijden uit ivoor armringen, die zoo volkomen rond en zoo glad gepolijst zijn alsof ze gedraaid waren. Ook munten zij uit in de bearbeiding van hout, zooals blijkt uit het snijwerk aan de balken en stijlen der huizen van hunne *radja's* en der *soppo's* of gemeentehuizen, en uit hunne ebbenhouten, met snijwerk versierde krijgsbanieren, waarvan het bovenste gedeelte een menschenhoofd voorstelt. Ook het snijwerk in hout en bamboes van het meermalen genoemde Kota Gedang heeft eenige vermaardheid. Palembang heeft goede kunstdraaijers, meubelmakers, timmerlieden, steen- en pannenbakkers en scheepmakers, en is vooral beroemd door zijne *pentjalangs*, eene soort van vaartuigen, die soms ter lengte van 60 en ter breedte van 6 à 7 voet uit één boomstam vervaardigd worden. Grof

---

1) *Gids* voor 1866, Dl. IV, blz. 298.

aardewerk wordt vervaardigd door de Palembangers en Maleijers; vooral de smeltkroezen, die vroeger op Banka voor het smelten van tin werden gebezigd, waren in Palembang een belangrijk fabrikaat. De Maleijers houden zich ook bezig met de fabricatie van reukstoffen tot eigen gebruik. Bijzonder verdient nog de aandacht, dat in 1855 door den Resident van Palembang, DE BRAUW, aan het Bataviaasch Genootschap een exemplaar van den Koran ten geschenke werd aangeboden, dat door zekeren Hadji Mohammed Azhari, te Palembang geboortig, maar die vele jaren te Mekka had doorgebragt, vervaardigd was. Bij onderzoek is gebleken, dat deze inlander zich te Singapoera voor *f* 500 eene lithographische pers had aangeschaft en daarmede eenige honderden Korans had gedrukt, waarvoor hij, tegen *f* 25 het stuk, gerede koopers vond [1]. Dit een en ander getuigt voor den goeden aanleg, waardoor zich de meeste volksstammen van Sumatra onderscheiden, en het ontbreekt in den laatsten tijd niet geheel aan pogingen tot aanmoediging van de zijde der Nederlandsche Regering. Zoo werd onder andere in 1865 te Fort de Kock eene tentoonstelling van vee en voortbrengselen van landbouw en nijverheid gehouden, waarvan de Heer A. E. CROOCKEWIT, die haar bezocht, het volgende verhaalt [2]: „Veel rijker dan ik verwacht had „was de verscheidenheid van nijverheidsvoortbrengselen; men vond hier niet enkel de „bekende goud- en zilverwerken, met gouddraad bewerkte stoffen, gebeeldhouwde (gesneden) sigarenkokers en krisgevesten, maar „ook velerlei artikelen van koper- en ijzerwerk, geheel door Maleische industriëlen „vervaardigd. En onder de laatstbedoelde zag „ik, niet zonder eenige bevreemding, behalve „landbouw-gereedschappen, huisraad, wapens en „dergelijken, ook sloten met hunne sleutels. „Het is waar, de voorwerpen der Sumatrasche ijzer-industrie konden, wat fraaije vormen en nette afwerking betreft, in geene „vergelijking treden met hetgeen de Engelsche en Duitsche fabrieken opleveren; maar „beschouwen wij de gebrekkige gereedschappen, waarmede de Maleische werkman zijne „taak volbrengt, dan moet het onze bewondering opwekken, dat hij nog zulk goed werk „leveren kan, en onwillekeurig dringt zich de „gedachte aan ons op, dat het Maleische volk „voor groote ontwikkeling vatbaar is, zoo het „slechts behoorlijk wordt opgeleid.”

[1]) Zie *Tijdschrift v. h. Bat. Gen.*, Dl. VI, blz. 193.
[2]) *Gids* voor 1866, Dl. IV, blz. 305.

Door de menigvuldige voortbrengselen van de natuur en de nijverheid van Sumatra wordt, in de laatste plaats, een handel gevoed, die, ofschoon nog voor belangrijke uitbreiding vatbaar, reeds nu niet onaanzienlijk kan genoemd worden. Wij willen onze beschouwing van dit onderwerp door eenige statistieke opgaven uit de regerings-verslagen en andere bronnen geput laten voorafgaan.

De uitvoerigste mededeelingen bezitten wij hier weder omtrent het Gouvernement der Westkust, waar trouwens te Padang de hoofdzetel van den Sumatraschen handel is gevestigd. Er is daar een agentschap van de Nederlandsche Handelmaatschappij, terwijl er het aantal Europesche handelshuizen, volgens den *Regerings-Almanak voor Ned. Indië* van 1866, 14 bedraagt. Behalve Padang zijn hier voor het overige nog de havens van Ajer Bangies, Siboga, Baros, Singkel, Natal en sedert 1858 ook Priaman voor den algemeenen en transitohandel opengesteld. Van 1822—1830 is, volgens het regerings-verslag over 1850, de in- en uitvoer van het Gouvernement Sumatra's Westkust over zee geweest als volgt:

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1822	*f* 1,870,429	*f* 1,597,709	*f* 3,468,138
1823	„ 1,866,418	„ 1,168,641	„ 3,035,059
1824	„ 1,507,772	„ 1,034,511	„ 2,542,283
1825	„ 1,317,676	„ 1,142,435	„ 2,460,111
1826	„ 2,175,095	„ 1,776,049	„ 3,950,144
1827	„ 1,959,675	„ 2,066,433	„ 4,026,108
1828	„ 1,682,341	„ 1,542,474	„ 3,224,815
1829	„ 1,376,657	„ 1,451,865	„ 2,328,523
1830	„ 1,093,996	„ 973,427	„ 2,076,423
		Te zamen. . .	*f* 27,602,603

of gemiddeld 's jaars ruim drie millioen gulden omgezet handelskapitaal.

Hetzelfde verslag stelt ons ook de resultaten voor van een later, eveneens negenjarig tijdvak, te weten van 1842—1850, die wij hieronder laten volgen:

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1842	*f* 4,213,919	*f* 3,996,912	*f* 8,210,831
1843	„ 3,853,552	„ 3,988,891	„ 7,842,443
1844	„ 3,143,961	„ 3,725,614	„ 6,869,575
1845	„ 4,164,857	„ 3,648,877	„ 7,813,734
1846	„ 5,187,122	„ 4,685,976	„ 9,873,089
1847	„ 5,197,003	„ 3,885,055	„ 9,082,058
1848	„ 4,788,972	„ 4,072,666	„ 8,861,638
1849	„ 5,028,067	„ 4,064,562	„ 9,092,629
1850	„ 4,877,406	„ 3,816,281	„ 8,693,687
		Te zamen. . .	*f* 76,339,684

of gemiddeld 's jaars bijna $8^1/_2$ millioen gulden omgezet handelskapitaal.

Doch bij de vergelijking der beide tijdvakken mag niet worden uit het oog verloren, dat Baros eerst in 1839 en Singkel in 1840 aan het Nederlandsch gezag onderworpen waren, en deze beide havens in 1841 voor den algemeenen handel waren opengezet. In de jaren 1842—1850 bedroeg de invoer in deze beide havens *f* 5,844,282, de uitvoer vandaar *f* 5,244,518, te zamen *f* 11,088,820. Deze behooren dus, om de vergelijking zuiver te maken, van het totaal der jaren 1842—1850 te worden afgetrokken, als wanneer ruim 65 milloen overblijven, d. i. gemiddeld 's jaars $7^1/_4$ millioen.

Met deze opgaven kunnen nog over de jaren 1846—1850 vergeleken worden die in de *Overzigten van den handel en de scheepvaart in de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië buiten Java en Madura,* over de jaren 1846—1862 afzonderlijk door de Regering publiek gemaakt, en bovendien geresumeerd, wat de jaren 1846—1856 betreft, in Bijlage Y van het regeringsverslag over 1856, en wat de jaren 1857—1859 aangaat, in Bijlage EE van het regeringsverslag over 1861. Zij leveren met de opgaven uit het aangehaalde regeringsverslag over 1850 een belangrijk, nu eens na-, dan weder voordeelig verschil. Om deze opgaven met de voorafgaande te kunnen vergelijken, was het noodig de uitkomsten van den handel van Benkoelen en onderhoorigheden, die in de *Overzigten* bij die van het Gouvernement der Westkust gevoegd zijn, daarvan af te trekken en de bedragen in specie met die der koopmanschappen zamen te trekken. Zoo doende krijgen wij de volgende uitkomsten:

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1846	*f* 4,816,380	*f* 3,766,740	*f* 8,583,120
1847	„ 5,054,119	„ 3,581,128	„ 8,635,247
1848	„ 5,082,854	„ 3,267,259	„ 8,350,113
1849	„ 5,865,062	„ 4,620,924	„ 10,485,986
1850	„ 5,089,197	„ 5,016,338	„ 10,105,535
		Te zamen. . .	*f* 46,160,001

Nemen wij den handelsomzet van dezelfde 5 jaren uit de hooger staande opgaven te zamen, dan verkrijgen wij, bij al het verschil van ieder jaar in het bijzonder, een eindcijfer dat maar 5 ton met het hier verkregene verschilt, te weten *f* 45,603,101. In ieder geval is in die vijf jaren de gemiddelde handelsomzet ruim 9 milloen gulden. De oorzaken der verschillen hebben wij niet kunnen uitvorschen. Wel zegt de Directeur der Middelen en Domeinen, in eene missive aan den Gouverneur-Generaal geplaatst voor het *Overzigt* van 1849 tot 1853: „De cijfers bij de onderwerpelijke „overzigten zijn overgenomen uit de staten „van de autoriteiten op de Buitenbezittingen „ontvangen. Voor derzelver naauwkeurigheid „durf ik niet instaan, bij het veelal weinig „ervaren personeel op de bezittingen buiten „Java, met de zaken der tolregten belast, „speciaal ten aanzien van taxatiën der waar„den van de in- en uitvoeren, waaromtrent „meestentijds moet worden afgegaan op op„gaven van de in- en uitvoerders der goede„ren, die zich omtrent de juistheid hunner „opgave over het algemeen weinig bekomme„ren en dikwerf niet eens in staat zijn naauw„keurige opgaven te doen." Doch dit alles verklaart nog niet, hoe dezelfde autoriteiten in de Buitenbezittingen zoo verschillende opgaven hebben kunnen verstrekken.

Ik laat nu volgen de opgave van den handelsomzet van Sumatra's Westkust van 1851 tot 1856, aan de bovengenoemde *Overzigten* ontleend.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1851	*f* 7,198,670	*f* 6,829,268	*f* 14,027,938
1852	„ 9,130,414	„ 8,281,643	„ 17,412,057
1853	„ 8,754,190	„ 9,765,002	„ 18,519,192
1854	„ 10,843,757	„ 11,303,659	„ 22,147,416
1855	„ 9,811,147	„ 9,270,730	„ 19,081,877
1856	„ 11,682,868	„ 11,110,477	„ 22,793,345
		Te zamen. . .	*f* 113,981,825

of gemiddeld 's jaars bijna negentien millioen gulden omgezet handelskapitaal.

Deze cijfers, al kan op hunne juistheid veel worden aangemerkt, zullen toch van den vooruitgang des handels op Sumatra een denkbeeld geven. Tot nadere toelichting der opgegeven cijfers moet nog vermeld worden, dat daarin alleen partikuliere in- en uitvoeren, met uitsluiting dus van in- en uitvoeren voor rekening van het Gouvernement, begrepen zijn, uitgezonderd alleen den invoer van Gouvernements zout. Maar inzonderheid moet worden opgemerkt dat in die cijfers de geheele handelsbeweging der voor den grooten handel opengestelde havens bevat is, ook de handel tusschen die havens onderling of de doorvoer in hetzelfde tolgebied daaronder begrepen.

De handelsverslagen der Buitenbezittingen na 1856 zijn naar geheel andere regelen opgemaakt en kunnen dus met de voorafgaande niet in vergelijking gebragt worden. Men heeft namelijk sedert 1857 de handelsbeweging tus-

schen de verschillende havens onderling buiten aanmerking gelaten, ten gevolge waarvan de handel, schijnbaar, plotseling tot beneden de helft teruggaat.

Ook moet nog worden opgemerkt, dat wij in de hieronder volgende opgaven alleen den in- en uitvoer van koopmanschappen, met uitsluiting van dien van speciën, vermelden, omdat wij voor de laatste jaren onzer tabel, 1860—1863, alleen konden putten uit de *Vergelijkende Staten van in- en uitvoer van koopmanschappen* in de verschillende havens der Buitenbezittingen, medegedeeld in de regeringsverslagen over 1862 en 1863. De *Overzigten* over die jaren waren ons niet ter hand, en dat over 1863 is nog niet uitgegeven.

Zie hier het overzigt van den handel van het Gouvernement der Westkust van 1857 tot 1863, het laatste jaar waaromtrent ons officiële opgaven verstrekt zijn:

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1857	ƒ 3,191,978	ƒ 5,971,979	ƒ 9,163,957
1858	„ 4,028,148	„ 6,017,449	„ 10,045,597
1859	„ 3,920,243	„ 5,120,542	„ 9,040,785
Te transporteren. . .			ƒ 28,250,339
Transport. . .			ƒ 28,250,339
1860	„ 4,151,727	„ 6,137,504	„ 10,289,231
1861	„ 4,759,004	„ 6,919,351	„ 11,669,355
1862	„ 4,228,647	„ 7,368,684	„ 11,590,331
1863	„ 3,922,303	„ 6,832,018	„ 10,754,321
Te zamen. . .			ƒ 72,553,577

of gemiddeld 's jaars ruim ƒ 10,360,000, welk bedrag, met bijvoeging van den in- en uitvoer van speciën, tot ruim elf millioen zou stijgen.

Wanneer men de opgaven van deze laatste periode in bijzonderheden met de vroegere vergelijkt, dan blijkt het, dat Ajer Bangies en Natal alleen van eenige beteekenis zijn voor den handel van haven tot haven in hetzelfde tolgebied, terwijl de invoer van en de uitvoer naar andere landen hoofdzakelijk slechts te Padang plaats hebben, ofschoon Baros en Singkel, vooral door den handel met Atjih, in dat opzigt van eenig meer belang zijn dan de overige havens. Om dit te verduidelijken zullen wij het jaar 1850, waarvoor de opgaven tevens den handel van haven tot haven bevatten, vergelijken met het jaar 1863, waarvoor deze niet in de opgegeven cijfers begrepen is.

Jaren.	Padang.	Ajer Bangies.	Natal.	Siboga.	Baros.	Singkel.	Priaman.
Invoer.							
1850	ƒ 3,457,936	ƒ 135,069	ƒ 265,549	ƒ 237,884	ƒ 462,850	ƒ 318,188	ƒ —
1863	„ 3,645,020	„ 55	„ 5,540	„ 36,125	„ 72,129	„ 123,423	„ 40,011
Uitvoer.							
1850	„ 2,431,282	„ 90,764	„ 324,618	„ 155,366	„ 305,212	„ 299,699	„ —
1863	„ 6,600,702	niets	„ 2,046	„ 5,249	„ 32,887	„ 153,459	„ 37,675

Uit deze cijfers kunnen wij ook het best zien hoe zeer de handel van Padang is vooruitgegaan, daar in 1863 de invoer merkelijk grooter is dan in 1850, en de uitvoer zelfs veel meer dan het dubbel bedraagt, ofschoon in de cijfers voor eerstgenoemd jaar de handel van haven tot haven en de in- en uitvoer van speciën niet begrepen zijn, die voor een zeker niet onaanzienlijk bedrag in de cijfers voor 1850 schuilen.

In het gebied van Benkoelen is slechts de haven der hoofdplaats voor den grooten handel opengesteld, en men vindt daar geene handelshuizen dan van vreemde Oosterlingen. De handel is van niet veel beteekenis en bijna stationnair. Onze opgaven splitsen zich hier in twee periodes. In die over de jaren 1846—1856 is de handel met de havens der Westkust, die met Benkoelen tot hetzelfde tolgebied behooren, alsmede de in- en uitvoer van speciën begrepen. De schijnbare teruggang in de periode van 1857—1863 verklaart zich ook hier daaruit, dat deze twee posten niet in de opgaven voor die jaren bevat zijn.

EERSTE PERIODE.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1846	ƒ 457,337	ƒ 233,563	ƒ 690,900
1847	„ 329,045	„ 207,083	„ 536,128
1848	„ 355,421	„ 284,729	„ 640,150
1849	„ 397,246	„ 268,024	„ 665,270
1850	„ 358,984	„ 204,289	„ 563,273
Te transporteren. . .			ƒ 3,095,721

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
	Transport. . .		ƒ 3,095,721
1851	ƒ 384,334	ƒ 228,735	„ 613,069
1852	„ 349,352	„ 298,378	„ 647,730
1853	„ 328,137	„ 315,601	„ 643,738
1854	„ 507,020	„ 351,564	„ 859,484
1855	„ 410,022	„ 292,347	„ 702,369
1856	„ 430,625	„ 299,385	„ 730,010
	Te zamen. . .		ƒ 7,292,121

of gemiddeld 's jaars ruim ƒ 650,000.

TWEEDE PERIODE.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer	Totaal.
1857	ƒ 166,888	ƒ 178,516	ƒ 345,404
1858	„ 185,542	„ 123,191	„ 308,733
1859	„ 201,630	„ 117,511	„ 319,141
1860	„ 319,735	„ 178,151	„ 497,886
1861	„ 302,589	„ 135,148	„ 437,737
1862	„ 279,150	„ 168,632	„ 447,782
1864	„ 297,966	„ 152,241	„ 450,207
	Te zamen. . .		ƒ 2,806,890

of gemiddeld 's jaars ƒ 400,000.

In de Lampongs is eerst met 1 Jan. 1866 eene haven (Telokh Betong) voor den algemeenen handel opengesteld en er wordt dus in de handelsverslagen daarvan nog geen gewag gemaakt. De handel op de Lampongs wordt meest gedreven aan de Zuidkust door Javanen van plaatsen in Bantam en door eenige Boeginezen en Madurezen, gevestigd op Poeloe Pandjang, in de bogt van Bantam; ook worden zij door enkele handelaars van Sumatra's Westkust, vooral van Benkoelen, bezocht. Geld is er in de Lampongs bijna niet, zoodat de handel schier uitsluitend in de ruiling van boschprodukten voor kleedingstoffen of andere benoodigdheden bestaat. Omtrent de waarde van den in- en uitvoer kan ik niets vermelden [1].

Wij wenden ons thans tot de residentie Palembang, waar, behalve de hoofdstad Palembang, ook nog voor den algemeenen handel is opengesteld de haven van Moeara Kompeh, in het rijk van Djambi. Voor deze laatste plaats, waar reeds de O. I. Compagnie een kantoor en fort had, en waar, krachtens het traktaat met Djambi van 1834, een nieuwe sterkte werd gesticht en een militaire commandant en civiele gezaghebber gevestigd, werd, bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 23 April 1847 (*Ind. Staatsbl.*, n°. 19), een exceptioneel tarief vastgesteld, waardoor haar belangrijke voorregten en vrijdommen zijn verzekerd. Dit exceptioneel tarief voor Moeara Kompeh is gehandhaafd bij art. 6 der Wet van 3 Julij 1865 (*Ind. Staatsbl.*, n°. 99), waarbij een nieuw tarief van in-, uit- en doorvoer voor geheel Ned. Indië, behoudens deze exceptie en die der vrijhavens, is vastgesteld.

Den handelsomzet te Palembang leeren wij kennen uit de volgende door de Regering verstrekte opgaven, in welke ook na 1856 de kusthandel schijnt begrepen te zijn, waarom wij hier geene vermindering in de cijfers waarnemen. Indien wij hier desniettemin twee perioden onderscheiden, is het geschied omdat wij, om redenen die reeds vroeger zijn aangeduid, na 1857 den in- en uitvoer van speciën niet in onze opgaven begrijpen.

EERSTE PERIODE.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1846	ƒ 1,041,312	ƒ 691,270	ƒ 1,732,582
1847	„ 1,021,662	„ 660,448	„ 1,682,110
1848	„ 1,032,613	„ 584,065	„ 1,616,678
1849	„ 954,141	„ 548,114	„ 1,502,255
1850	„ 870,019	„ 383,692	„ 1,253,711
1851	„ 1,042,888	„ 517,071	„ 1,559,959
1852	„ 1,044,946	„ 521,526	„ 1,566,472
1853	„ 1,179,346	„ 576,346	„ 1,755,692
1854	„ 1,455.039	„ 929,250	„ 2,384,289
1855	„ 1,375,799	„ 854,013	„ 2.229,812
1866	„ 1,487,447	„ 861,640	„ 2,349,087
	Te zamen. . .		ƒ 19,632,647

of gemiddeld 's jaars bijna ƒ 1,800,000.

TWEEDE PERIODE.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1857	ƒ 1,195,643	ƒ 748.272	ƒ 1,943,915
1858	„ 1,206,756	„ 797,966	„ 2,003,722
1859	„ 1,399,255	„ 868,658	„ 2,267,913
1860	„ 1,913,140	„ 1,253,761	„ 3,166,901
1861	„ 1,699,553	„ 903,053	„ 2,602,606
1862	„ 1,407,664	„ 915,625	„ 2,323,279
1863	„ 1,462,914	„ 1,131,104	„ 2,594,018
	Te zamen. . .		ƒ 16,902,354

of gemiddeld 's jaars ruim ƒ 2,400,000. De vooruitgang bij vergelijking met het vroegere tijdvak, blijkt eerst dan, wanneer wij hier bijvoegen, dat de invoer van speciën gemiddeld 3 à 4 ton, de uitvoer $1^1/_2$ à 2 ton, — stel voor totaal van in- en uitvoer ruim een half

[1]) Zie over den handel der Lampongs vooral het *Tijdschr. voor Ned. Indië*, Jaarg. 1852, Dl. I, blz. 327.

millioen 's jaars, — zal bedragen hebben, zoodat de geheele handelsomzet, die in het eerste tijdvak gemiddeld naauw ƒ 1,800,000 's jaars bedroeg, in het tweede tot bijna drie millioen gulden is gestegen.

De handel van Moeara Kompeh kan niet bij dien van Palembang gevoegd worden, dewijl deze plaats, zoo als wij reeds opmerkten, een eigen tolgebied vormt, waarom ook van kusthandel hier geen sprake kan zijn. Wij missen te haren aanzien de opgaven omtrent de jaren 1857—1859. Voor de eerste periode, van 1846—1856, is de zeer onbeduidende uit- en invoer van speciën in onze cijfers begrepen; voor de tweede periode, die hier alleen de jaren 1860—1863 omvat, is enkel de waarde der in- en uitgevoerde koopmanschappen opgegeven.

EERSTE PERIODE.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1846	ƒ 15,184	ƒ 5,689	ƒ 20,873
1847	„ 36,686	„ 2,269	„ 38,955
1848	„ 29,508	„ 18,818	„ 48,326
1849	„ 32,336	„ 33,825	„ 66,161
1850	„ 35,820	„ 40,528	„ 76,348
1851	„ 34,738	„ 42,641	„ 77,379
1852	„ 67,924	„ 36,086	„ 104,010
1853	„ 227,101	„ 139,086	„ 366,187
1854	„ 147,751	„ 102,469	„ 250,220
1855	„ 126,429	„ 57,898	„ 184,327
1856	„ 105,607	„ 57,589	„ 163,196
		Te zamen. . .	ƒ 1,395,982

of gemiddeld 's jaars bijna ƒ 127,000.

TWEEDE PERIODE.

Jaren.	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
1860	ƒ 132,705	ƒ 55,810	ƒ 188,515
1861	„ 232,837	„ 87,793	„ 320,630
1862	„ 174,474	„ 104,686	„ 279,160
1863	„ 220,521	„ 193,336	„ 413,857
		Te zamen. . .	ƒ 1,202,162 [1]

of gemiddeld 's jaars ruim ƒ 300,000.

Moeara Kompeh drijft voornamelijk handel met Singapoera en de overige Engelsche nederzettingen aan Straat Malakka, en dit is evenzeer, zoo niet in nog hoogere mate, het geval met de overige handelsplaatsen op Sumatra's Oostkust en met die in het rijk van Atjih. Van den handel dier plaatsen bezitten wij echter geene statistieke opgaven, zelfs niet voor zoo verre zij thans tot de Nederlandsche residentie Riouw behooren. Alleen is ons eene opgave der waarde van den in- en uitvoer te Bangkalis, Siak en Boekit Batoe over 1862 bekend, medegedeeld door den Heer J. S. G. Gramberg [1]). De invoer bedroeg namelijk ƒ 112,875, de uitvoer ƒ 87,495. Onder de overige handelsplaatsen der Oostkust schijnt Dèli wel de voornaamste te zijn. Volgens eene opgaaf van den *bandar* in Augustus 1862, waren daar in de tien verloopen twaalf maanden uitgevoerd, in ronde cijfers, 8,300 pikols peper, 2,000 bossen *rotan*, 200 paarden, 500 pikols *pinang*-noten, 500 pikols notenmuskaat en foelie, 500 pikols tabak, 500 pikols *gambir*, 400 pikols *getah pertja*, 300 pikols was, 250 pikols *widjen* en 400 paar olifantstanden. De invoer had bedragen 10 kisten opium en voor eene waarde van 10,000 Spaansche matten of ruim ƒ 26,000 aan zout, lijnwaden, ijzerwerk, oorlogsbehoeften enz. De Heer Netscher, die deze opgaven mededeelt, acht ze veel te laag gesteld, althans wat den invoer betreft, daar de Bataks algemeen opium gebruiken en al het zout, dat zij noodig hebben, van buiten moet worden aangevoerd [2]). Van Indragiri vind ik aangeteekend, dat er, sedert de ontruiming van onzen post aldaar in 1843, de handel zeer is verminderd, en dat alle uitvoerartikelen van daar uitsluitend naar de markt van Singapoera worden gezonden [3]).

Eenigzins beter dan naar deze onbepaalde opgaven, kunnen wij over den handel der Oostkust en van het onafhankelijk gedeelte van Sumatra oordeelen, naar de Engelsche opgaven omtrent den handel dien de *Straits-Settlements* (Singapoera, Poeloe Pinang en Malakka) met Sumatra drijven. De volgende cijfers zijn ontleend aan het werk van J. Cameron, *Our tropical possessions in Malayan India* (London, 1865), en hebben betrekking tot het jaar eindigende den 30sten April 1863.

[1]) In de regeringsverslagen, waaruit de cijfers voor deze tweede periode geput zijn, worden zij gezegd den handel van Moeara Kompeh en Moeara Saba te vertegenwoordigen. Deze tweede plaats is ons van elders in het geheel niet bekend; zij moet met Moeara Kompeh naauw verbonden zijn, of er zelfs een geheel mede uitmaken.

[1]) Zie zijne *Reis naar Siak*, in *Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. XIII, blz. 528, 529.

[2]) *Tijdschrift v. h. Bat. Gen.*, Dl. XIV, blz. 345.

[3]) *Tijdschrift v. Ned. Indië*, Jaarg. 1852, Dl. I, blz. 281.

Invoer van Sumatra.

Te Singapoera. .	£ 109,933	of	ƒ	1,319,196
„ Poeloe Pinang.	„ 172,133	„	„	2,065,596
„ Malakka. . .	„ 8,217	„	„	98,604
Totaal. .	£ 290,283	of	ƒ	3,483,396

Uitvoer naar Sumatra.

Van Singapoera. .	£ 72,489	of	ƒ	869,868
„ Poeloe Pinang	„ 310,496	„	„	3,725,952
„ Malakka. . .	„ 15,228	„	„	182,736
Totaal. .	£ 398,213	of	ƒ	4,778,556

Deze bedragen zijn veel aanzienlijker dan men geneigd zou zijn te verwachten, en bewijzen dat het bezit van Sumatra's Oostkust (ook dan wanneer men den handel met Pinang grootendeels stelt op rekening van Atjih en Teroemon), met het oog op den handel van meer gewigt is, dan men zich veelal voorstelt. Cameron verzekert, dat men zich op zijne cijfers volkomen kan verlaten, en dat de zoo aanzienlijke handel van Pinang met Sumatra eenige jaren geleden van nog vrij wat meer belang was, terwijl de vermindering aan de uitbreiding van het Nederlandsch gezag op Sumatra en onze traktaten met de inlandsche Vorsten wordt toegeschreven. Pinang is vooral de stapelplaats van de peper van Noord-Sumatra; Singapoera ontvangt van dat eiland voornamelijk sago, koffij, *getah pertja*, benzoë, mastik en ivoor. De invoer uit de Britsche bezittingen op Sumatra bestaat hoofdzakelijk uit opium, katoenen stoffen, rijst (waarvan de Oostkust niet genoegzaam voor de behoefte voortbrengt) en speciën.

Wij zullen het belang der Oostkust voor den handel te beter beseffen, wanneer wij ons herinneren dat bijna alle groote, bevaarbare rivieren des eilands naar deze zijde afvloeijen, zoodat zelfs die deelen der binnenlanden die veel digter bij de Westkust gelegen zijn, met de Oostkust veel gemakkelijker gemeenschap hebben. Langs die waterwegen worden de harsen en gommen, de rotting en peper van Sumatra afgevoerd. Ter plaatse waar de rivieren bevaarbaar beginnen te worden, zijn doorgaans bloeijende handelsplaatsen gevestigd, die onder den naam van *Pangkalans* bekend zijn, en ons boven in de topographische schets des eilands herhaaldelijk zijn voorgekomen. Vooral op de rivier van Kampar, het gunstigst voor den handel met Singapoera gelegen, schijnt het verkeer zeer levendig te zijn. Wij vonden aan hare verschillende bovenarmen de *Pangkalans* Kota baroe, Kapas, Sari en Indalang, en op eenige mijlen van hare monding het bloeijende Poeloe Lawang, de hoofdplaats van Kampar, „vanwaar," zegt de Heer Sal. Muller [1]), „de handel met groote vaartuigen, „welke drie masten voeren, en met 20—30 „personen bemand zijn, naar Singapore en „elders over zee gedreven wordt." — „De in„landers," zoo gaat hij voort, „zeilen, tot „dat einde, uit de Koewala Kampar komende, „oostelijk om het eiland Pantjor naar Groot-„Karimon, en vervolgen alsdan vanhier de „reis noordoostwaarts naar Singapore, welk „laatstgemeld eiland, onder de inlandsche koop„lieden in onze bezittingen alhier algemeen „onder den naam van *Selat* (de straat) be„kend is.... Den geheelen overtogt van Poe„loe Lawang tot Singapore stellen de inwo„ners gewoonlijk op zes dagen reizens."

Het is dus niet te verwonderen, dat het Nederlandsch Gouvernement reeds in 1838, na de voltooide onderwerping der Padangsche bovenlanden, naar het bezetten van de mondingen der Oostkust-rivieren gestreefd heeft; maar evenmin, dat de kooplieden van Singapoera en Poeloe Pinang, voor de gevolgen onzer illiberale handelspolitiek vreezende, zich met de grootste volharding tegen onze vestiging aldaar hebben gekant, tot eindelijk de Britsche vertoogen ons genoopt hebben de reeds bezette posten te verlaten. En niet minder natuurlijk ook, dat wij sedert 1857 van de omstandigheden waarin het Siaksche rijk verkeerde, op nieuw hebben gebruik gemaakt om het vroeger opgegeven plan te hervatten, maar ook nu weder op denzelfden weêrzin der Britsche kooplieden aan de straat van Malakka stuiten, minder heftig evenwel, naarmate eenige schreden op den weg der liberale handelspolitiek thans minder dan vroeger voor onzen geest van monopolie doen vreezen. Wanneer wij, met geheele terzijdestelling der thans reeds merkelijk gereduceerde differentiële regten, ons met eene matige vergoeding voor de kosten der bescherming tevreden stellen, ons overigens vergenoegende met de indirecte voordeelen die de toenemende bloei van het handelsverkeer ons van zelf zal in den schoot werpen, dan zal het niet moeijelijk zijn onze Britsche naburen te bewegen, in onze bezetting van Siak te berusten, en het lijdelijk aan te zien, dat wij ons gezag allengs ook in Kampar en Indragiri

[1]) *Gids* voor 1837, *Wetenschappelijke Bijdragen*, blz. 29.

laten gelden, gelijk dit schier met noodwendigheid ons streven moet zijn. Wat meer is, zij zullen de meerdere veiligheid op prijs stellen, die het Nederlandsch gezag aan hunnen handel verzekert, en zich den verhoogden bloei dier landen ten nutte maken, die hun de vestiging van een geregeld bestuur alleen kan verzekeren. Eener liberale staatkunde zal het gemakkelijk vallen van Engeland de erkenning van ons oppergezag op Sumatra's Oostkust te verwerven; het volharden op den ouden weg zou tot slechts gedurige herhaling der oude botsingen leiden.

Over de werking van het nieuwe, in 1865 bij de wet vastgestelde tarief (eene schrede op den goeden weg, maar die door meerdere moet gevolgd worden) op den handel van Sumatra, kunnen wij nog niet oordeelen, daar wij geene opgaven van dien handel bezitten later dan van 1863. De plaats die in de algemeene ontwikkeling van Sumatra's handel verreweg het grootste aandeel heeft gehad, de hoofdplaats van het Gouvernement der Westkust, Padang, dankt dien vooruitgang juist niet aan maatregelen, die als een uitvloeisel van een liberaal stelsel van regering kunnen beschouwd worden; want die vooruitgang is voor het grootste gedeelte gebaseerd op de verpligte koffijkultuur. Maar zoo al het Gouvernement der Westkust tot zekere hoogte de lasten van het kultuurstelsel moet dragen, het is althans bevrijd van den verderfelijken invloed, dien het daarmede verbonden consignatiestelsel op de ontwikkeling van den handel van Java oefent. Al de Gouvernements-koffij van Sumatra wordt te Padang geveild. Op de regeling der koffijkultuur, die als eene belasting in arbeid kan gelden, komen wij beneden terug bij de behandeling der inkomsten van het Gouvernement. Hier bepalen wij ons tot een overzigt der koffijveilingen te Padang, waartoe ons de regeringsverslagen sedert 1856 in staat stellen. Om den grooten invloed dien zij op den handel dier plaats oefenen, scheen het ons hier de geschiktste gelegenheid om deze tabel te plaatsen.

Koffijveilingen te Padang.

Jaren.	Hoeveelheid in pikols.	Middenprijzen.	Totaal der opbrengst.
1856	125,000	ƒ 31.38	ƒ 3,922,000
1857	160,000	„ 33.55[5]	„ 5,049,000
1858	170,000	„ 26.61[5]	„ 4,524,000
1859	120,000	„ 32.42	„ 3,890,000
1860	151,000	„ 34.55	„ 5,217,000
1861	150,000	„ 34.46[5]	„ 5,170,000
1862	144,000	„ 40.34	„ 5,825,000
1863	130.400	„ 40.97[5]	„ 5,342,000
1864	172,800	„ 38.97 [1])	„ 6,725,000
		Te zamen . .	ƒ 45,664,000

of gemiddeld 's jaars ruim ƒ 5,000,000.

Wanneer men deze uitkomst der koffijveilingen te Padang met de boven opgegeven cijfers van den uitvoer uit het Gouvernement der Westkust sedert 1857 vergelijkt, springt het dadelijk in het oog dat het bedrag van den uitvoer voornamelijk van het resultaat der koffijteelt en koffijveilingen afhangt. In 1859, het jaar waarin de koffij het minst opleverde, is ook de totale uitvoer het geringst; en 1864, dat voor de koffij een voordeeliger jaar is geweest dan eenig voorafgaand, zal waarschijnlijk blijken ook een grooter cijfer van uitvoer te hebben, dan eenig der voorafgaande jaren, wanneer de uitkomsten van den handel over dat jaar zullen zijn bekend gemaakt.

De handel van Benkoelen wordt nog het meest gevoed door de veilingen van de opbrengst der verpligte peperkultuur, die het

[1]) Voor de jaren 1862, 1863 en 1864 zijn in de regeringsverslagen de middenprijzen voor koffij 1e soort en koffij 2e soort afzonderlijk opgegeven. Wij hebben hier de middenprijzen berekend over de geheele geveilde hoeveelheid.

Gouvernement daar ter plaatse laat houden. De uitslag dezer veilingen is sedert 1857 geweest als volgt:

Geveilde peper.

Jaren.	Witte.	Zwarte.	Opbrengst.
1857	185 pikols	2,525 pikols	ƒ 58,536
1858	241 "	2,305 "	" 56,654
1859	700 "	1,880 "	" 55,187
1860	415 "	2,055 "	" 50,958
1861	249 "	3,699 "	" 60,686
1862	525 "	3,499 "	" 66,356
1863	270 "	1,215 "	" 23,957

Ofschoon de verpligte peperkultuur — welk onderwerp mede bij de behandeling der inkomsten nader zal ter sprake komen — in Benkoelen sedert 1854 hier en daar door koffijkultuur is vervangen, levert de veiling van koffij ter hoofdplaats nog geene noemenswaardige uitkomsten op. In 1862 werden 7 pikols verkocht à ƒ 30, in 1863 100 pikols à ƒ 31.17[5].

Een algemeen overzigt van den handel van Sumatra is door de hier verstrekte opgaven niet te verkrijgen, maar ten hoogste eenig denkbeeld van de mate der bedrijvigheid die door den handel in de meest bekende en meest volkrijke deelen van dit eiland wordt te weeg gebragt. Van den kleinhandel, die ongetwijfeld zeer levendig is, vernemen wij slechts weinig. In het verslag over 1861 wordt gezegd, dat de kleinhandel in alle voortbrengselen van landbouw en nijverheid in het Gouvernement der Westkust buitengemeen snel toeneemt en het aantal der marktplaatsen bij voortduring eene belangrijke uitbreiding ondergaat. In Palembang bepaalt zich, volgens hetzelfde verslag, de binnenlandsche handel hoofdzakelijk tot ruilhandel op de in alle divisiën opgerigte bazar-loodsen. Doch liever dan meerdere getuigenissen uit de Gouvernements-verslagen bijeen te zoeken, laat ik hier de korte beschrijving van den handel van Pajakombo, de hoofdplaats der L Kota's, volgen, die ons door den Heer A. E. Croockewit, in zijne lezenswaardige schets van zijne reis door de Padangsche boven- en benedenlanden gegeven wordt [1]): „Te Pajakombo „wordt een zeer levendige handel gedreven, „ook met de oostelijke, onafhankelijke land- „schappen, en men wil dat hier de grootste „markt van geheel Sumatra's Westkust ge- „vestigd is. Op het ruime marktplein zijn „16 groote, overdekte loodsen, bestemd om „de handelaren en koopwaren tegen zon en „regen te beschutten; doch verreweg het „grootste getal der kooplieden vindt daar „binnen geene plaats, zóó groot is de toeloop. „Even als men op de Amsterdamsche beurs „een effectenhoek, een suikerhoek kent, zoo „heeft men op de markt te Pajakombo een „tabakshoek, een lijnwadenhoek, een kippen-, „eenden- en duivenhoek; verder afzonderlijke „plaatsen voor het koopen van paarden, rund- „vee, buffels, enz. Dat de handel hier leven- „diger is dan op andere binnen 's lands gele- „gen plaatsen, wordt ook bewezen door het „feit, dat er een onder-agentschap van de fak- „torij der Nederlandsche Handelmaatschappij „is gevestigd, misschien het eenige in de bin- „nenlanden onzer Oost-Indische bezittingen."

Wij keeren thans terug tot de uitkomsten die het bestuur over Sumatra uit financiëel oogpunt voor de Nederlandsche regering heeft opgeleverd. Wij vinden daaromtrent in de verslagen opgaven die zich uitstrekken over de jaren 1854—1858. Eerst in het verslag over 1863 worden de uitkomsten over 1858 medegedeeld. Natuurlijk bepalen zich de opgaven tot die gedeelten van Sumatra die als afzonderlijke gewesten bestuurd worden, en moeten wij dus ten aanzien van dit punt de onderhoorigheden der residentie Riouw geheel buiten aanmerking laten. Men kan echter veilig aannemen dat voor als nog de vestiging in het rijk van Siak veel meer onkosten veroorzaakt, dan zij baten oplevert. Daarentegen kan worden opgemerkt dat de nadeelige uitkomst van het bestuur der Lampongs niet zoo groot is als zij schijnt, daar dit gewest wat de opbrengsten van zoutmonopolie en opiumpacht betreft onder Java gerekend wordt.

[1]) *Gids* voor 1866, Dl. IV, blz. 322.

Jaren.	Gewesten.	Baten.	Lasten.	Verschillen. Voordeelig.	Verschillen. Nadeelig.	Totaal van voordeelige verschillen.	Totaal van nadeelige verschillen.
1854.	Gouvernement der Westkust.	ƒ 5,640,985	ƒ 4,480,422	ƒ 1,160,563			
	Benkoelen. . .	" 304,777	" 404,542		ƒ 99,765		
	Lampongs. . .	" 3,669	" 41,599		" 37,930		
	Palembang . .	" 661,558	" 1,035,281		" 373,723		
	Totaal . . .	ƒ 6,610,989	ƒ 5,961,844	ƒ 1,160,563	ƒ 511,418	ƒ 649,145	
1855.	Gouvernement der Westkust.	ƒ 4,822,463	ƒ 4,829,649		ƒ 7,186		
	Benkoelen. . .	" 385,934	" 449,615		" 63,681		
	Lampongs. . .	" 2,561	" 42,824		" 40,263		
	Palembang . .	" 617,054	" 1,079,152		" 462,098		
	Totaal . . .	ƒ 5,828,012	ƒ 6,401,240		ƒ 573,228		ƒ 573,228
1856.	Gouvernement der Westkust.	ƒ 6,235,288	ƒ 4,692,975	ƒ 1,542,313			
	Benkoelen. . .	" 300,324	" 441,662		ƒ 141,338		
	Lampongs. . .	" 1,566	" 142,342		" 140,776		
	Palembang . .	" 606,896	" 964,874		" 357,978		
	Totaal . . .	ƒ 7,144,074	ƒ 6,241,853	ƒ 1,542,313	ƒ 640,092	" 902,221	
1857.	Gouvernement der Westkust.	ƒ 7,965,884	ƒ 5,876,276	ƒ 2,089,608			
	Benkoelen. . .	" 187,604	" 340,618		ƒ 153,014		
	Lampongs. . .	" 2,052	" 138,353		" 136,301		
	Palembang . .	" 611,640	" 983,853		" 372,213		
	Totaal . . .	ƒ 8,767,180	ƒ 7,339,100	ƒ 2,089,608	ƒ 661,528	" 1,428,080	
1858.	Gouvernement der Westkust.	ƒ 6,972,834	ƒ 5,982,658	ƒ 990,176			
	Benkoelen. . .	" 223,256	" 338,381		ƒ 115,125		
	Lampongs. . .	" 2,954	" 178,138		" 175,184		
	Palembang . .	" 655,776	" 1,113,100		" 457,324		
	Totaal . . .	ƒ 7,854,820	ƒ 7,612,277	ƒ 990,176	ƒ 747,633	" 242,543	
						ƒ 3,221,989	ƒ 573,228

Rest als voordeelig verschil over de vijf jaren . . . . ƒ 2,648,761

of gemiddeld 's jaars . . . . " 529,725

Naar de uitkomsten der vijf genoemde jaren te oordeelen, kan dus worden aangenomen dat de voordeelige saldo's van het Gouvernement der Westkust de tekorten van de overige gewesten dekken en nog ongeveer een half millioen 's jaars beschikbaar laten. Het zal ons echter uit het overzigt der middelen, dat wij thans wenschen te laten volgen, ten duidelijkste blijken dat de uitkomsten van de administratie ter Westkust in zeer hooge mate afhankelijk zijn van den koffijoogst, zoo zelfs dat ons ook daar, bij mislukking van dien oogst, het gevaar van een nadeelig saldo boven het hoofd hangt. Zoo moet het groote verschil tusschen 1858 en het voorgaande jaar daaraan worden toegeschreven, dat in 1858 ruim 60,000 pikols koffij minder werden geoogst, en de winst op de koffij *f* 1,028,749 minder bedroeg dan het jaar te voren. Ook 1855 was op Sumatra een nadeelig koffijjaar; intusschen was toen het verschil van den oogst met het voorafgaande en vooral met het volgende jaar niet zeer aanzienlijk en moeten dus andere omstandigheden, vermoedelijk ook de lage prijzen der koffij, tot de slechte uitkomst hebben medegewerkt.

De voornaamste bronnen van inkomsten voor het Gouvernement op Sumatra kunnen onder de volgende rubrieken worden gerangschikt:

a. De persoonlijke diensten of zoogenaamde heerediensten, in sommige gevallen door belasting in geld vervangen.
b. De verpligte koffij- en peperkultuur.
c. De in- en uitgaande regten.
d. Het zoutmonopolie.
e. De opiumpacht.
f. De kleine verpachte middelen.
g. De vertiening of landrente in de residentie Palembang.

Behalve deze zijn er nog eenige belastingen van zeer ondergeschikt belang, zoo als de haven-, ankerage- en loodsgelden, de regten van successie en overgang, het zoogenaamd collateraal van onchristenen, het regt op de overschrijving van vaste goederen en het regt van het klein-zegel, die allen over geheel Nederlandsch Indië geheven worden; ook nog een regt op den eigendom van vaste goederen (verponding) dat jaarlijks op Sumatra's Westkust ten bedrage van $^3/_4$ percent, maar alleen van perceelen waarvan de geschatte waarde *f* 400 te boven gaat, gevorderd wordt. Wij wenschen echter, niet enkel kortheidshalve, maar omdat van de werking en opbrengst der hier genoemde en misschien nog andere belastingen uit de mededeelingen der regering weinig of niets blijkt, onze nadere opmerkingen tot de bovengenoemde te bepalen [1]).

a. De persoonlijke diensten zijn als eene belasting in arbeid aan te merken, en ofschoon zij geen regtstreeksch inkomen aan 's lands kas leveren, verhoogen zij toch de baten of verminderen de lasten door besparing. Zij worden echter gedeeltelijk met meer of minder ruimte vergolden. De regelingen zijn in de verschillende gewesten van ons gebied op Sumatra verschillend en moeten dus voor ieder afzonderlijk behandeld worden.

Op Sumatra's Westkust worden de verpligte diensten onderscheiden in betaalde en onbetaalde. De eerste bepalen zich tot de levering van koeli's voor in dienst reizende ambtenaren of militairen, en voor het vervoer van Gouvernements goederen langs wegen, waar geene transportondernemingen tot dat einde gevestigd zijn, en tot de levering van werklieden voor de civiele en militaire bouwdepartementen, wanneer geene vrijwillige arbeiders kunnen verkregen worden. De koeli's voor transporten ontvangen 25 cents per étappe, de arbeiders bij het bouwdepartement worden betaald in evenredigheid van hetgeen bij vrijen arbeid gewonnen wordt. Ook voor de levering van materialen, die verpligt is wanneer vrijwillige te kort schiet, ontvangen zij voldoende betaling.

De onbetaalde diensten zijn hier geenszins drukkend en bepalen zich tot het maken en onderhouden van wegen, bruggen, bazarloodsen, wachthuizen, en schoollokalen voor de inlandsche jeugd. Sedert 1863 wordt ook voor deze vroeger onbetaalde diensten somtijds eene geldelijke tegemoetkoming aan het werkvolk gegeven of eene subsidie aan de gemeenten verstrekt om werkvolk aan te nemen, waar de taak de krachten der bevolking zou te boven gaan. Het Gouvernement levert doorgaans het tot dat alles benoodigde ijzerwerk; de arbeid wordt verrigt onder het toezigt en de leiding van ambtenaren. Bovendien rust op de bevolking de verpligting om de Gouvernements eigendommen en gebouwen, voor zoo veel die niet binnen de forten of kampementen

---

[1]) Eenige bepalingen omtrent het debiet van het klein-zegel in het Gouvernement van Sumatra's Westkust komen voor in het *Staatsblad van Nederlandsch Indië* voor 1863, N°. 150. Het verbruik van zegels is toenemend. De opbrengst der verponding op Sumatra's Westkust is in de Memorie van Toelichting op de Indische begrooting voor 1867 geschat op *f* 15,738.

gelegen zijn, te bewaken en de établissementen schoon te houden. De persoonlijke diensten ten behoeve der hoofden zijn hier geheel onbekend, tenzij men eenig geheel vrijwillig hulpbetoon bij het bouwen van woningen, het bewerken van sawah's of het vieren van feesten, als zoodanig mogt willen beschouwen. Misbruiken zijn in dit opzigt, wegens de groote mate van onafhankelijkheid der bevolking tegenover hare hoofden, in het geheel niet te vreezen. Voor de uitoefening der politie hebben de hoofden *doebelangs* of volgelingen, die van andere diensten zijn vrijgesteld. De bezoldigde hoofden hebben bovendien eenig wachtvolk, dat zij ook voor eigen werk bezigen.

„Alle heerediensten," dus lezen wij in het regeringsverslag over 1859, „hoe weinig drukkend ook, hebben uit haren aard en wel voornamelijk ten gevolge van de daarmede gepaard gaande ongelijkmatige verdeeling en verspilling van volkskrachten, eigenaardige bezwaren; zoo ook hier. Maar wanneer men in aanmerking neemt, dat de bevolking van dit Gouvernement, behalve de in- en uitgaande regten en de weinige verpachte belastingen, hoegenaamd geene belasting van welken aard ook opbrengt, en met uitzondering van de koffij geheel vrijwillig beschikt over hetgeen zij teelt en voortbrengt, en dat zelfs de verpligting om de koffij aan het Gouvernement te leveren voor haar veel grootere voordeelen afwerpt dan zulks bij vrije beschikking vroeger ooit het geval was, dan mag men gerustelijk en zonder eenige overdrijving beweren, dat de verpligtingen, die op de bevolking van Sumatra's Westkust rusten, al zeer gering zijn, en er maar zeer weinig volkeren zullen kunnen worden aangewezen, die onder een behoorlijk en geregeld bestuur zoo zeer bevoorregt zijn."

De vervanging der heerediensten door een aequivalent in geld schijnt in Padang en de Padangsche bovenlanden door de regering begunstigd te worden. Reeds vroeger kwam ons daarvan een voorbeeld voor bij de vermelding van den weg door de Kloof. In 1858 (*Ind. Staatsbl.*, n°. 66) werd bepaald, dat aan de dienstpligtige bevolking te Padang de keus werd gelaten tusschen persoonlijke praestatie der verpligte diensten en de betaling van een aequivalent van *f* 4 per hoofd 's jaars, om daarvoor dagloonners te huren. In 1859 werd in het distrikt Lintau en Boea een vast getal bezoldigde arbeiders aangesteld om de bruggen en wegen te onderhouden, waarvoor ieder dienstpligtige 20 cents in de maand bijdroeg; maar ofschoon deze maatregel aanvankelijk gezegd werd uitmuntend te werken, leest men in het verslag over 1860, dat hij niet aan het doel bleef beantwoorden, zoodat men tot het oude stelsel was teruggekeerd. Het verslag over 1861 zegt, dat het denkbeeld om de heerediensten door een aequivalent in geld af te koopen tot dus verre geen gevolg heeft gehad, en zelfs ter hoofdplaats Padang alleen onder de vreemdelingen heeft kunnen verwezenlijkt worden.

In Benkoelen is de bevolking tot geene persoonlijke diensten verpligt behalve de zoogenaamde koelidiensten bij reizende officieren en ambtenaren, die billijk betaald worden, en het onderhoud der binnenwegen. De hoofden vorderen eenige hulp van hunne ondergeschikten voor het schoonhouden der rijstvelden en den oogst, doch dit bepaalt zich tot enkele dagen in het jaar.

In de Lampongs werden tot dus verre onbetaalde heerediensten gevorderd voor het onderhoud van den grooten weg, de voornaamste binnenwegen en de bruggen, voor het overbrengen van brieven, en voor het begeleiden van ambtenaren en politiedienaren op reis. Voor de Gouvernements werken werden koeli's opgeroepen, die 20 cents daags ontvingen. Als regel was aangenomen om niet meer dan één man van de tien heeredienstpligtigen te doen uitkomen. Bij besluit van 5 December 1866 (*Ind. Staatsblad*, N°. 137) is echter bepaald dat, met ingang van 1 Januarij 1867, in deze residentie geene andere persoonlijke diensten, betaald of onbetaald, mogen gevorderd worden, dan die onvermijdelijk noodig zijn voor het onderhoud der wegen en bruggen, het vervoeren van 's lands goederen en dienaren en tot wering van rampen van hooger hand [1]).

De regeling der heerediensten in Palembang is meer ingewikkeld. Het schijnt dat omtrent regten tot vordering en verpligting tot praestering dezer diensten tot 1857 veel onzekerheid heerschte, eene erfenis van het oude Sultansbestuur. In het verslag over 1857 wordt gezegd, dat nu de zaak in zoo verre was geregeld, dat het getal der dienstpligtigen behoorlijk was opgenomen en in de verschillende distrikten aan elke doeson haar bepaald aandeel was aangewezen. De diensten door de bevolking in de binnenlanden kosteloos te verrigten, waren de volgende: de *antaran*- of geleidediensten; het onderhoud van bruggen, wegen

[1]) Indien de verslagen den vroegeren toestand naar waarheid schilderen, begrijpt men naauwelijks waartoe dat besluit genomen is, hetwelk alsdan in den staat van zaken weinig verandert.

en étappe-plaatsen en het bevaarbaar houden der rivieren; het gewoon onderhoud en de bewaking der civiele gebouwen. Alle overige diensten werden vergolden óf door voeding óf door voldoende betaling, en het bestuur trachtte de bevolking zoo veel mogelijk van bezwarende diensten te ontheffen en daarin trapsgewijs vermindering te brengen. Ten dienste van het militair transport-établissement werden in 1858 en 1859 geregeld 300 koeli's daags opgeroepen, die geene betaling in geld, maar een *katti* rijst daags met het benoodigde zout voor voeding ontvingen. Bij grootere troepenbewegingen hadden buitengewone ligtingen van koeli's plaats. In 1860 werd, door eene wijziging in deze diensten, het aantal koeli's van 300 tot 50 teruggebragt. Bovendien arbeidden koeli's voor loon aan de militaire werken; hun aantal wisselde af van 30 tot 150.

De bewoners der hoofdplaats waren van het praesteren van koelidiensten voor de openbare werken en transporten vrijgesteld, maar waren verpligt zonder betaling voor het onderhoud van bruggen en wegen te zorgen. Doch ook deze laatste diensten werden reeds sedert lang niet meer door hen verrigt, maar door koeli's uit de zoogenaamde beneden-divisiën, wier betaling bestreden werd door eene belasting, door de gehuwde ingezetenen opgebragt. De som daarvoor gevorderd was *f* 6,570 's jaars. De verschillende kampongs werden daarin aangeslagen naar het aantal koeli's die zij anders zouden hebben moeten leveren. In 1860 werd die som door 6,620 huisgezinnen opgebragt. Opdat evenwel de lasten niet te zeer uitsluitend op de gehuwden zouden rusten, en het ongehuwde leven daardoor worden aangemoedigd, werd in 1861 voorloopig bepaald, dat de voor de publieke werken te Palembang benoodigde koeli's zouden getrokken worden uit de ongehuwden aldaar, tegen een dagloon van hoogstens 35 cents. Deze maatregel was tevens in het belang van den landbouw in de beneden-divisiën, waaraan nu niet zoo vele handen onttrokken werden.

In 1862 eindelijk werden in deze residentie in de persoonlijke diensten belangrijke veranderingen gebragt. Het verstrekken van koeli's aan ambtenaren werd afgeschaft. Het onderhoud der wegen in de Europesche wijk ter hoofdplaats, waartoe steeds vijftig koeli's uit de binnenlanden waren opgeroepen, werd uitbesteed, met dat gevolg dat de kosten van *f* 2,400 tot *f* 1,700 daalden. In de bovenbedoelde belasting, door de gehuwde ingezetenen der hoofdstad op te brengen, werd deze verandering gemaakt, dat ieder gehuwde die niet viel in de termen van vrijstelling, eene vaste jaarlijksche som van *f* 3 zou voldoen, en het voordeelig excedent daaruit ontstaande ten bate der schatkist zou komen. Reeds het eerste jaar bedroeg de opbrengt der belasting [1]) *f* 12,273, zoodat het voordeel voor de schatkist betrekkelijk niet onbelangrijk was. Eindelijk werden de persoonlijke diensten, door verbetering van het postwezen en de opheffing der verpligting om de wachthuizen in de doesons ook bij dag te betrekken, aanmerkelijk verminderd.

Uit dit alles blijkt dat Sumatra ten opzigte der verpligte diensten in veel gunstiger toestand verkeert dan Java, en dat eene algemeene afkoopbaarstelling daar reeds door vele maatregelen is voorbereid.

b. Verpligte kultures bestaan op Sumatra alleen in Benkoelen en in het Gouvernement der Westkust.

De gedwongen peperkultuur in Benkoelen is van zeer oude dagteekening. „Bij de komst „van RAFFLES te Benkoelen in 1818 was het „sedert meer dan eene eeuw op deze kust inge„voerde stelsel van alleenhandel in de peper „en de dwangkultuur daarvan op nieuw in „werking gebragt. De Engelsche Compagnie „betaalde den pikol peper met zes gulden, „behalve eene premie van één gulden aan den „tijdelijken *Pangeran* van het landschap en 50 „cents aan de onmiddellijke hoofden der in„boorlingen voor elken pikol. De dwangkul„tuur was derwijze geregeld, dat aan ieder „hoofd van een huisgezin de verpligting was „opgelegd om 1000 peperranken te planten „en schoon te houden, en aan ieder ongehuwd „jong man boven de twintig jaren of op zich „zelven staande, het planten van 500 ranken. „Twee à drie duizend ranken werden zooveel „doenlijk tot een pepertuin vereenigd. Streng „toezigt en straffen die met eene goddelooze „knevelarij der Engelsche residenten in de „buitendistrikten gepaard gingen, verzekerden „aan de Compagnie een ruimen peperoogst" [2]).

RAFFLES, een vijand van alle dwangkultuur en monopolie, verklaarde de gedwongen peperkultuur onmiddellijk na zijne komst te Benkoelen voor afgeschaft. Zij werd, na de overgave van Benkoelen aan het Nederlandsch gezag in 1826, onder het bestuur van den Adsistent-Resident KNOERLE, hersteld, met dien verstande

---

[1]) Zie over deze belasting het regeringsverslag over 1863, blz. 136.

[2]) J. H. KNOERLE, *Aanteekeningen*, in *de Oosterling*, Dl. I, blz. 58.

dat de hoeveelheid ranken die geplant en onderhouden moeten worden, voor een huisgezin tot 500 en voor een ongehuwde tot 250 is teruggebragt. Op dien voet is de peperkultuur tot heden gebleven, doch de prijzen zijn van tijd tot tijd verhoogd, en terwijl zij voor 1855 *f* 5.50 voor een pikol zwarte en *f* 6.60 voor een pikol witte peper bedroegen, bedragen zij thans in het eerste geval *f* 8, in het tweede *f* 12. Bovendien is in 1854 (*Ind. Staatsblad*, N°. 101) bepaald, dat, waar de grond voor de peperkultuur minder geschikt is, maar zich eigent voor de koffijteelt, de ambtenaren bevoegd zullen zijn, in overleg met de inlandsche hoofden, de pepertuinen door koffijaanplantingen te doen vervangen, in dier voege dat een gehuwd man met den aanplant en het onderhoud van 600, en een ongehuwd man van 300 koffijboomen in geregelde tuinen zal belast zijn.

De opbrengst der peperkultuur in Benkoelen wordt in de regeringsverslagen sedert 1850 opgegeven en was als volgt:

Jaren.	Opbrengst.	Jaren.	Opbrengst.
1850	5,690 pikols	1857	1,485 pikols
1851	6,211 „	1858	3,373 „
1852	4,605 „	1859	2,108 „
1853	3,027 „	1860	2,487 „
1854	3,237 „	1861	3,717 „
1855	2,406 „	1862	2,542 „
1856	2,969 „	1863	2,534 „

Uit deze opgaven blijkt dat de peperkultuur sedert 1850 en 1851 tot beneden de helft is gedaald. Men klaagt over de uitputting der gronden, over het wegsterven der ranken voordat zij vruchten dragen, over den tegenzin der bevolking in deze kultuur. Het aantal peperranken dat in 1850 4,712,932 bedroeg, waaronder 2,653,210 vruchtdragende, was in 1863 tot 2,990,905, waaronder 1,558,815 vruchtdragende, gedaald. De vermindering der oogsten is echter nog sterker dan die van het getal boomen.

Ofschoon in de regeringsverslagen meermalen gewezen wordt op het oordeel der hoofden van het gewestelijk bestuur dat de peperkultuur niet nadeelig is voor de bevolking, is de tegenwoordige Adsistent-Resident van Benkoelen, de Heer A. Pruys van der Hoeven, die dit gewest reeds vroeger grondig leerde kennen, eene andere meening toegedaan: „De „pepertuinen," zegt hij [1]), „vereischen veel „zorg en zijn voor de bevolking een groot „bezwaar. Wanneer men nu bovendien weet, „dat in ieder distrikt alleen aan het strand „een inkoops-pakhuis staat, en de inlander, die „soms 10 paal daar van daan woont, zijn pe„per daarheen moet voeren, en soms een week „onderweg is eer hij met zijn geld weêr thuis „is; dat eerst in het vijfde jaar vruchten te „verkrijgen zijn, en van een tuin, als hij zes „jaren achtereen vruchten afwerpt, de oogst „zelden meer dan acht pikols bedraagt, en de „planter dus voor elf jaren arbeid, last en „moeite (want onophoudelijk wordt hij ter „wille van dien pepertuin achter de hielen ge„zeten), vijftig of tachtig gulden ontvangt; „dan behoeft het niet te bevreemden dat die „kultuur niet populair is en de planter daarop „geld moet toeleggen, al was het alléén om „zijne reiskosten te voldoen."

[1]) *Een woord over Sumatra, in brieven*, II, blz. 43.

De vermindering van de winsten op de peperkultuur wordt tot dusverre op verre na niet door de vermeerdering der koffij-opbrengst opgewogen, schoon wij reeds vroeger hebben opgemerkt dat die kultuur in de laatste jaren eenige uitbreiding ondergaan heeft. Dit is vooral het geval in de afdeeling Kroë, alsmede in Soengei Itam, waar de peperkultuur nimmer bestaan heeft, waar men in 1858 is aangevangen, bij wijze van proef, honderd koffijboomen per huisgezin te doen planten. Van de geregelde tuinen is echter niets gekomen. Al de koffij van Benkoelen is pagger-koffij.

In het Gouvernement der Westkust werd de verpligte koffijkultuur in 1847 door den Gouverneur-Generaal Michiels op eigen verantwoordelijkheid ingevoerd. De oorlogen op Sumatra gevoerd hadden groote sommen verslonden, en de veroveringen geene evenredige voordeelen opgeleverd: de geheele bezitting bleef een lastpost. Eene navolging van het koffijstelsel op Java scheen den Gouverneur het gereedste middel om in dezen toestand verandering te brengen. De verpligte koffijteelt werd in de Padangsche bovenlanden op de volgende grondslagen ingevoerd: dat ieder voor den arbeid geschikt man 500 boomen zou planten en onderhouden; dat al de koffij tegen vastgestelde prijzen aan het Gouvernement zou geleverd worden; dat in elk distrikt, op kosten der bevolking, pakhuizen zouden worden opgerigt, waar de aflevering der koffij zou plaats hebben tegen comptante betaling en bij elke hoeveelheid, zelfs van één katti; dat het transport uit de binnenlanden naar Padang voor rekening van het Gouvernement zou geschieden; dat de koffij te Pa-

dang in publieke veiling zou worden verkocht; en dat de inlandsche hoofden, wier belang men aan het stelsel wilde verbinden, voor elken geleverden pikol een halven gulden premie zouden ontvangen. De betaling werd aanvankelijk vastgesteld op *f* 7 per pikol voor de eerste, *f* 6 voor de tweede en *f* 5 voor de derde soort. Met 1°. November 1847 kwam het stelsel in werking, en weldra heerschte alom eene ongekende bedrijvigheid, daar overal pakhuizen verrezen en eene krachtige hand aan de verbetering der wegen werd gelegd, om ze voor het transport met karren geschikt te maken.

Had vroeger hier in het geheel geen koffijkultuur bestaan, men had natuurlijk eenige jaren op uitkomsten moeten wachten. Doch eene vrije koffijteelt had hier sedert lang plaats gehad, terwijl van de uitgevoerde koffij, even als van de peper, behalve de gewone uitgaande regten, nog een territoriaal regt werd geheven. De qualiteit was echter gering, zoo als aan de buitengewoon lage prijzen merkbaar was, en de kultuur had, wegens de moeijelijkheid en kostbaarheid van het vervoer naar Padang, bij gebrek van goede wegen, slechts geringen omvang. In de eerste jaren kwam hierin nog weinig beterschap, doch in 1852, toen de nieuwe aanplant begon vrucht te dragen, nam de koffijkultuur eene grootere vlugt. Zij bleef stijgende tot 1857, doch schijnt toen haar maximum bereikt te hebben, en is sedert stationnair gebleven of zelfs afgenomen.

De Heer PRUYS VAN DER HOEVEN [1]) geeft de volgende tabel van de produktie sedert 1848, doch alleen van de Padangsche bovenlanden, en dus met uitsluiting van de residentie Tapanoeli, waarop, ten minste in de afdeelingen Mandaïling en Angkola, hetzelfde stelsel is toegepast, en van de residentie Padang, waar althans hier en daar een weinig koffij geteeld wordt.

Jaren.	Opbrengst.		Jaren.	Opbrengst.	
1848	50,949	pikols	1855	99,752	pikols
1849	45,164	"	1856	107,206	"
1850	62,446	"	1857	157,389	"
1851	71,687	"	1858	107,360	"
1852	106,512	"	1859	115,460	"
1853	102,354	"	1860	129,303	"
1854	112,720	"	1861	99,666	"

In de regeringsverslagen vinden wij de totale opbrengst van het geheele Gouvernement

[1]) *Een woord over Sumatra*, II, blz. 31.

der Westkust vermeld, maar eerst sedert 1852 en dan voortgezet tot 1864. De verschillen dezer tabel met de vorige zullen doen zien, hoe groot een aandeel in de koffijproduktie aan de benedenlanden en de residentie Tapanoeli toekomt [1]). Daar eerst met 1852 de koffijproduktie in normalen toestand kwam, zijn juist deze jaren de geschiktste om eene berekening te maken van de gemiddelde opbrengst.

Jaren.	Opbrengst.	
1852	122,903	pikols
1853	119,420	"
1854	131,522	"
1855	127,547	"
1856	128,259	"
1857	190,947	"
1858	129,121	"
1859	140,648	"
1860	157,571	"
1861	123,772	"
1862	159,157	"
1863	125,605	"
1864	187,505	"
Te zamen. . .	1,843,977	pikols

of gemiddeld 's jaars ruim 140,000 pikols.

Om te kunnen beoordeelen in hoeverre deze uitkomst voldoende is, zou men moeten bekend zijn met de hoegrootheid van den aanplant. Dit is echter hoogst moeijelijk; want de aanplant der koffij heeft op Sumatra op geheel andere wijze dan op Java plaats. Men heeft er, om aan de neigingen van den Maleijer te gemoet te komen, de gemeenschappelijke koffijteelt in geregelde tuinen bijna overal laten varen, maar aan de bevolking vergund hare koffij paggersgewijze of in kleine tuinen, in de nabijheid harer woningen, of te midden der bosschen, langs de berghellingen te planten, waar dan het kleine hout wordt weggekapt, en de koffij in de schaduw van het hoog geboomte gezaaid wordt. Bij deze wijze van verbouwing kon natuurlijk de hand aan de teelt van een bepaald getal boomen

[1]) Voor 1861 en 1862 blijkt dat onmiddellijk door de volgende opgave in het verslag over laatstgenoemd jaar.

	In 1861.	In 1862.
Padangsche bovenlanden.	99,666¾ pik.	125,503 pik.
Mandaïling en Angkola .	18,427¾ "	25,026 "
Ajer Bangies en Rau . .	2,588¾ "	3,516 "
Priaman	95 "	186 "
Padang.	2,993¾ "	4,926 "
Totaal . . .	123,772 pik.	159,157 pik.

niet gehouden worden. „Het is niet mogelijk,” zegt de Heer PRUYS VAN DER HOEVEN, „het „aantal boomen zelfs bij benadering op te „geven, veel minder die in vruchtdragenden „en jongen aanplant te verdeelen, en alzoo de „gemiddelde produktie per boom en den aan- „plant per huisgezin op te geven. Ik ben in „boschtuinen geweest, waar langs de berg- „hellingen hier en daar dwars door paden „aangelegd waren, van verscheidene palen in „omtrek. Tegen dat de koffijboon rijp wordt „gaan de opzieners en de mantrie-koffij met „de planters derwaarts, en blijven het toezigt „houden totdat de pluk is afgeloopen. Nu „en dan wordt van bestuurswege aan de hoof- „den gelast weder eenige duizenden boomen „aan te planten of liever te zaaijen. Dit „wordt dan globaal opgenomen; want zoo als „gezegd is, naauwkeurig kan men zich daarvan „niet overtuigen.”

Men kan hieruit nagaan wat de waarde is der opgaven omtrent de uitgestrektheid van den aanplant, dien men nu en dan in de regeringsverslagen aantreft. Volgens het verslag over 1861 bedroeg de aanplant in het geheele Gouvernement:

	73,468,466	vruchtdragende boomen
en	26,606,334	jonge „
te zamen	100,074,800	boomen,

zijnde ongeveer 2 millioen meer dan in het vorige jaar.

In het verslag over 1862 wordt een meer gedetailleerde opgave gedaan, die het aantal koffijboomen op eenmaal wel 20 millioen hooger opvoert. Ofschoon dit onze meening bevestigt, dat op die opgaven volstrekt geen staat is te maken, deelen wij toch de cijfers mede, omdat zij ons in het algemeen doen zien, hoe de koffijkultuur over de verschillende residentiën van het Gouvernement verdeeld is:

Padangsche bovenlanden.	103,339,839	boomen
Mandaïling en Angkola.	5,590,379	„
Ajer Bangies en Rau. .	1,923,000	„
Priaman.	3,492,000	„
Padang.	7,000,000	„
	121,345,218	boomen

waarvan naar schatting ongeveer 80 millioen vruchtdragende.

Vergelijkt men deze cijfers met die der produktie, dan zou er uit volgen, dat één pikol koffij zou verkregen zijn, in 1861 op 816 boomen in het geheel of op nagenoeg 594 vruchtdragende, en in 1862 op 763 boomen in het geheel of ruim 500 enkel vruchtdragende.

Deze cijfers, die nog zeer veel ongunstiger zijn dan de toch reeds zoo geringe gemiddelde produktie per boom op Java, zijn niet geschikt om ons van de koffijteelt op Sumatra een hoogen dunk te geven. Indien men ook aannam, dat de bevolking een niet onbelangrijk deel van het produkt voor eigen consumtie achterhield (eene onderstelling, waarvoor niet veel grond schijnt te zijn, daar zij het aftreksel der bladeren van den koffijboom verkiest), dan nog zou dit de uitkomst niet gunstig kunnen maken. Meer grond zou er misschien bestaan om clandestienen uitvoer naar de Oostkust, langs de rivieren van Kampar en Indragiri en verder naar Singapoera, aan te nemen; want de prijzen aan de bevolking betaald, hoezeer allengs aanmerkelijk verhoogd, zijn nog altijd gering in verhouding tot den marktprijs, die, zoo als ons boven bleek, te Padang in de laatste jaren omstreeks *ƒ* 40 bedroeg. Waarschijnlijk zijn echter de cijfers van den aanplant te hoog opgegeven, ofschoon wij toch ook geenszins willen beweren, dat de behandeling en de pluk met bijzondere zorg plaats hebben. Omtrent het overvloedig voorhanden zijn van goede koffijgronden kan geen twijfel bestaan, maar bij een stelsel van verpligte teelt tegen lage prijzen moet men veel door de vingers zien, en men vergunt dus den Maleijer, waar zijn gemak dit medebrengt, op minder vruchtbare gronden te planten.

De prijzen voor de koffij aan de bevolking betaald, hebben op Sumatra in de laatste jaren aanmerkelijke verhooging ondergaan, zonder dat dit op de produktie een zigtbaar gunstigen invloed geoefend heeft, waaruit men met eenige waarschijnlijkheid kan afleiden, dat de Maleijer ook nu nog den prijs te gering voor zijne moeite vindt. Met 1 Januarij 1854 werd de prijs voor eerste soort op *ƒ* 8.40, voor tweede op *ƒ* 7, voor derde op *ƒ* 6 per pikol gesteld. In 1858 werd de prijs der koffij van superieure qualiteit op *ƒ* 9.20 gesteld, met behoud van den ouden prijs voor de mindere soorten. Het besluit van den Gouverneur-Generaal van 29 Nov. 1858 (*Ind. Staatsblad*, N°. 129) bragt den prijs van de Sumatra-koffij, even als dien van de Java-koffij, voor het volgende jaar op *ƒ* 10, zonder van verschil van soort te gewagen. Inferieure koffij werd toen in het geheel niet meer aangenomen. Sedert deelde de Sumatra-koffij steeds in de opvolgende verhoogingen van den prijs der Java-koffij: tot *ƒ* 10.50 bij besluit van 2 Febr. 1860 (*Staatsblad*, N°. 13), tot *ƒ* 11 bij besluit van 4 Dec. 1860 (*Staatsblad*, N°. 109a), tot *ƒ* 11.50 bij besluit van 29 Dec. 1861 (*Staatsblad*, N° 122),

en eindelijk tot *f* 12 bij besluit van 27 Nov. 1864 (*Staatsblad*, N°. 187). In 1862 heeft men op Sumatra ook weder aangevangen inferieure koffij, uit minder gave en gebroken boonen bestaande, tot *f* 5 den pikol aan te nemen. Later schijnt die afval op *f* 6 gebragt te zijn.

Het aantal der koffijplantende huisgezinnen wordt nergens door de regering opgegeven. De Heer PRUYS VAN DER HOEVEN stelt het op ongeveer 50,000, eene begrooting die ons waarschijnlijk dunkt. Voor eene gemiddelde opbrengst van 140,000 pikols, berekend à *f* 12 (zoodat wij de rekening eigenlijk met een te hoogen prijs voor eenige duizenden pikols tweede soort bevoordeelen), verkrijgen wij dan *f* 1,680,000, of per huisgezin *f* 33.60. Deze uitkomst is merkelijk hooger dan bij den Heer PRUYS VAN DER HOEVEN, die, omdat hij de jaren 1848—1851 in de rekening opneemt, slechts eene gemiddelde produktie van 110,000 pikols aanneemt, en alzoo, bij een prijs van *f* 11.50, slechts *f* 23 per huisgezin verkrijgt. Maar ook op het hooger bedrag door ons verkregen blijft zijn uitroep van toepassing: „Voorwaar geene belooning voor het werk, „dat de Sumatraan verrigten moet! Men be„hoeft, als men den bovenlander kent, niet te „vragen, of hij uit vrije beweging zich op die „kultuur toelegt."

Maar ziedaar dan ook waarom de regering genoodzaakt is geweest gedurig naar middelen om te zien, om de bezwaren der koffijkultuur zooveel mogelijk te temperen. Het is daarom, dat het getal der inkoopspakhuizen in de belangrijkste koffijdistrikten telkens wordt vermeerderd, en die gebouwen thans ook niet meer op kosten der bevolking opgerigt en onderhouden worden. Het is daarom, dat men heeft toegelaten, dat de kultuur plaats heeft op eene wijze die de contrôle schier onmogelijk maakt, zoodat haar karakter van verpligte kultuur schier alleen nog in de verpligte levering tegen lage prijzen bestaat.

Voorzeker zou eene gezonde staathuishoudkunde in eene goed geordende maatschappij een ander stelsel van belasting vorderen; maar het kan zijn, dat de Maleijer daarvoor nog niet rijp is. In ieder geval kan men het koffijstelsel met dat van Java niet op éene lijn stellen. De Maleijer betaalt geen landrente en de arbeid in de koffijtuinen is, behalve de belasting op eenige artiken van consumtie, schier de eenige, die hij te voldoen heeft. De koffij wordt in het land zelf verkocht en de opbrengst strekt dus tot stijving zijner welvaart. De druk der heerediensten is veel minder zwaar. En zoo de koffijkultuur hare nadeelen heeft, zij heeft ook het onmiskenbaar voordeel gehad van Sumatra's Westkust met uitmuntende communicatiën te begiftigen, die veel tot de welvaart des lands hebben bijgedragen.

„De koffij," zegt de Heer PRUYS VAN DER HOEVEN, „wordt in de inkoopspakhuizen, die „in ieder distrikt zoodanig verdeeld zijn, dat „zelden groote afstanden door de planters „behoeven te worden afgelegd, om hun produkt „daarheen te brengen, door inlandsche pakhuis„meesters opgekocht bij de maat, en vandaar „door den transport-aannemer pikolsgewijze „en dus bij gewigt in ontvangst genomen. „Men zegt dat hierdoor en door het opschu„ren dikwijls groote verschillen ontstaan, „waarmeê èn de pakhuismeester èn de aan„nemer, indien zij het eens zijn, dikwijls hun „voordeel doen, 'tgeen niet gemakkelijk is „tegen te gaan. De koffij wordt van de ver„schillende pakhuizen uit de bovenlanden te „Padang Pandjang in een depôt-huis in ont„vang genomen. Vandaar is weder een ander „transport dat gaat naar Priaman en vandaar „over zee met praauwen naar Padang, waar „het door de algemeene pakhuismeesters in „ontvang wordt genomen. Hier wordt ze bij „partijen op publieke veilingen verkocht en „door de handelaren naar Europa of Amerika „verscheept. Het transport geschiedt bijna „overal met vrije pedati's. De transport„aannemer betaalt een zeker loon voor iedere „karvracht, en heeft dus geen of weinig risico, „daar hij er zelf geen materiëel op behoeft na „te houden. Zijne winsten, die vrij aanzienlijk „zijn, bestaan uit het verschil van de sommen, „die hij van het Gouvernement per pikol „ontvangt en aan de vrije karvoerders betaalt."

c. Ten opzigte der in- en uitgaande regten heeft natuurlijk op Sumatra eene verandering plaats gegrepen door de tariefwet van 3 Julij 1865, in werking gekomen met 1 Januarij 1866 en, met het oog op eene verdere hervorming, van kracht verklaard tot 1 Januarij 1872. Vroeger golden op het Nederlandsch gedeelte van Sumatra drie verschillende tarieven:

1°. Sumatra's Westkust en Benkoelen stonden voor den invoer onder hetzelfde tarief als Java, met eenige bijzondere bepalingen omtrent opium, buskruid, vuurwapenen en beenzwart. Katoenen stoffen en garens op Java vervaardigd en vandaar aangebragt met Nederlandsch-Indische of daarmede gelijk gestelde vaartuigen, konden vrij worden ingevoerd. De eerste in-

voer van Westersche katoenen en wollen goederen, die vroeger voor geheel Nederlandsch Indië tot de drie groote havens van Java beperkt was, werd in 1837 ook te Padang vergund; en ofschoon die vergunning bij besluit van 23 Dec. 1841 (*Ind. Staatsblad*, N°. 46) tot alle voor den groothandel opengestelde havens werd uitgestrekt, behielden toch de bovengenoemde dit voorregt, dat alleen dáár de katoenen goederen van Nederlandschen oorsprong lagere invoerregten dan die van vreemden oorsprong betaalden. Maar ook dit voorregt werd ingetrokken bij de ordonnantie van 20 Oct. 1859 (*Staatsblad*, N°. 79). Het is echter niet waarschijnlijk, dat de lijnwaden ooit veel tot de som der in- en uitvoerregten te Padang hebben bijgedragen, daar zij, blijkens de handelsverslagen, grootendeels van Java werden aangevoerd, en de invoer van goederen die op Java reeds de regten betaald hadden, op de buitenbezittingen vrij was. Van de uitgaande regten, door den Heer DE WAAL [1]) over de jaren 1853—1855 op *f* 210,000 's jaars begroot, werden *f* 187,000 op de koffij, *f* 700 op de peper, *f* 10,730 op de benzoë ontvangen. De territoriale regten op de koffij en peper, die vroeger nog boven de uitvoerregten geheven werden, en in 1840 *f* 463,240 bedroegen, maar in 1848 tot *f* 73,741 waren gedaald, werden, althans wat de koffij betreft, in 1853 (*Ind. Staatsblad*, N°. 45), opgeheven. In- en uitgaande regten en territoriale regten te zamen bragten vóór 1830 op het hoofdkantoor te Padang gemiddeld *f* 240,000 's jaars op. In de eerste jaren na de uitbreiding bedroegen zij als volgt:

In 1839	*f*	1,048,000
„ 1840	„	1,278,000
„ 1841	„	1,096,000
„ 1842	„	1,108,000
„ 1843	„	1,107,000
„ 1844	„	779,000

De groote vermindering in 1844 is het gevolg van verminderd vertier, toen de oorlogsbewegingen hadden opgehouden, die millioenen uit de schatkist over Sumatra verpreid hadden [2]). Later is deze post van ontvangst zeker nog meer gedaald, wegens de verminderde en eindelijk geheel vervallen opbrengst van het territoriaal regt op de koffij; doch behalve het zoo even opgemerkte omtrent den uitvoer zijn ons van latere jaren volstrekt geene cijfers bekend.

2°. Palembang stond voor inkomende regten onder hetzelfde tarief als Banka, Zuid- en Oost-Borneo en Timor, dat in menig opzigt van het tarief voor de Westkust verschilde. Ook hier kunnen wij omtrent het bedrag dezer regten niets opgeven. De uitvoerregten, die van 1853—1855 gemiddeld *f* 47,000 opleverden, werden voor *f* 27,000 verkregen uit den uitvoer van katoen, welk artikel met *f* 1 à *f* 2 per pikol, naar gelang der vlag, belast was.

3°. Over het exceptionneel tarief voor Moeara Kompeh hebben wij reeds gesproken. In de Lampongs, waar slechts kleinhandel bestond, werden geene regten geheven.

De veranderingen door de wet van 3 Julij 1865 gemaakt, komen op het volgende neder. Het algemeene tarief voor Java en Madura en de buitenbezittingen die niet speciaal zijn uitgezonderd, is toepasselijk verklaard op het Gouvernement der Westkust, Benkoelen, Palembang en de Lampongs. In deze laatste is, bij besluit van 3 Dec. 1865 (*Ind. Staatsblad*, N°. 138), de haven van Telokh Betong, te gelijk met het in werking komen van het nieuwe tarief, voor den algemeenen handel opengesteld. Het exceptionneel tarief van Moeara Kompeh blijft. Ofschoon in de residentie Riouw geene in- of uitvoerregten geheven worden, is dit niet toepasselijk op hare onderhoorigheden ter Oostkust van Sumatra. Deze uitzondering staat in verband met hetgeen wij lezen in het regeringsverslag over 1863, dat, te rekenen van 1 Januarij 1864, voorloopig bij wijze van proef, het beheer der inkomende en uitgaande regten te Siak van den Sultan en zijne rijksgrooten is overgenomen, doch voor hunne rekening en tegen uitkeering aan hen van een minimum van *f* 1,543 's jaars. Men schijnt hieruit te mogen opmaken, dat het tarief voor deze heffingen hetzelfde is gebleven als onder het Sultansbestuur.

Voorts zijn bij de nieuwe tariefwet onderscheidene artikelen, die vroeger belast waren, vrijgesteld, en op andere de regten verminderd. Koffij, die vroeger als uitvoerregt 6 percent der waarde bij uitvoer naar Nederland en 12 percent bij uitvoer naar elders betaalde, is thans wat dit laatste regt betreft op *f* 9 teruggebragt. Teregt merkt de Heer DE WAAL op, dat deze wijziging op Sumatra's Westkust geen invloed zal hebben op de ontvangst, omdat het Gouvernement ook eigenaar van de koffij is,

[1]) *Aanteekeningen over koloniale onderwerpen*, I, blz. 203.

[2]) H. J. J. L. Ridder DE STUERS, *Vestiging en uitbreiding der Nederlanders op Sumatra's Westkust*, II, blz. 173.

en dus wat het door vermindering der regten derft, door hoogeren verkoopprijs zal vergoed zien. Peper en benzoë zijn thans van uitvoerregten vrij.

d. Het zoutmonopolie bestond reeds op Sumatra's Westkust ten tijde der Oost-Indische Compagnie. Het werd na het herstel van ons gezag aldaar spoedig weder ingevoerd, met verbod van allen aanmaak en invoer van vreemd zout. Het vernielen van de zoutpannen der bevolking was de eerste oorzaak der onlusten, die wij te bekampen hadden [1]). De winst op dat middel was aanvankelijk *ƒ* 15,000 's jaars, maar steeg onder het bestuur van den Generaal DE STUERS (1824—1826), bij zeer liberale toepassing der bestaande bepalingen, tot *ƒ* 72,000, niettegenstaande toen het zoutmaken langs de kust was vrijgelaten. Met 1 Januarij 1827 werd het zoutmonopolie in zooverre gewijzigd, dat de invoer van zout, mits uit 's Gouvernements zoutpannen afkomstig, werd vrijgesteld, welke maatregel het debiet zeer deed toenemen; doch in 1833 werd het monopolie in zijne geheele kracht (echter zonder vernieuwing van het verbod tot aanmaak) hersteld, met de verzwarende bepaling dat het bestuur, zelfs in de binnenlanden, het debiet in het klein zich voorbehield, om daartegen koffij in te ruilen, maar met dat ongelukkig gevolg, dat de winst tot eenige weinige honderden guldens daalde en in 1837 tot verlies oversloeg. Het debiet was vóór 1830 in het oude grondgebied van Padang omstreeks 800 kojans 's jaars. Na de bevrediging van Sumatra in 1838, die met zoo groote uitbreiding van ons grondgebied gepaard ging, was het debiet:

in 1839	. . . . .	1,080 kojans
" 1840	. . . . .	1,200 "
" 1841	. . . . .	1,270 "
" 1842	. . . . .	1,270 "
" 1843	. . . . .	1,186 "
" 1844	. . . . .	1,324 "

De winst kan toen ongeveer *ƒ* 90,000 's jaars bedragen hebben. Vreemd zout was van 1825 af nooit verboden, maar door zeer hooge regten bezwaard.

In Benkoelen bestond van 1825 tot 1833 vrije handel in zout, met inkomend regt op vreemd zout als te Padang. Doch sedert 1833 was aanmaak en invoer van vreemd zout verboden.

In de Lampongs is de invoer van ander dan Java-zout verboden, doch het Gouvernement zelf bemoeit zich daar niet met den verkoop, zoodat van de winst op het daar verbruikte zout geene afzonderlijke rekening wordt gehouden. Zij is in de rekening voor Java en Madura begrepen.

In Palembang werd het monopolie in 1819 ingevoerd, in 1823 werd de vrije invoer van Java-zout toegestaan, in 1827 het verbod van vreemd zout door hooge regten vervangen, in 1836 het monopolie geheel hersteld.

In Siak hadden de Sultan en rijksgrooten het uitsluitend regt van het debiet van zout. Ook dat regt is door het Gouvernement tegen schadeloosstelling van hen overgenomen. De bestaande regeling der verpachting van het zout-debiet werd voorloopig behouden, maar voor goed geregeld bij ordonnantie van 13 Sept. 1865 (*Ind. Staatsblad*, N°. 100).

Het bovenstaande bevat alles wat wij aangaande de bepalingen omtrent den zoutverkoop op Sumatra en hunne werking konden vinden. Alleen geeft het verslag van 1863 de volgende opgave der uitkomsten van den verkoop van Gouvernements-zout aldaar over de beide laatste jaren.

1862.	Hoeveelheid.		Opbrengst.
Gouvernement der Westkust.	539	kojans	*ƒ* 105,545
Benkoelen. . .	259	"	" 51,911
Palembang. .	1,003	"	" 175,630
Totaal. .	1,801	kojans	*ƒ* 333,086
1863.	**Hoeveelheid.**		**Opbrengst.**
Gouvernement der Westkust.	630	kojans	*ƒ* 123,023
Benkoelen. . .	302	"	" 60,425
Palembang. .	1,008	"	" 176,458
Totaal. .	1,940	kojans	*ƒ* 359,906

De reden van het geringe debiet op Sumatra's Westkust in vergelijking met de jaren 1839—1844 durven wij niet bepalen. Het wekt het vermoeden, dat daar thans veel zout moet worden aangemaakt of veel Siameesch zout moet worden aangevoerd, maar wij weten niet, welke door het Gouvernement na 1844 genomen maatregelen daartoe aanleiding kunnen gegeven hebben.

e. De opiumpacht dankt Sumatra aan het streven van het hersteld Nederlandsch gezag

[1]) Generaal DE STUERS, a. w., I, blz. 44. Uit dit werk en uit DE WAAL's *Aanteekeningen over koloniale onderwerpen*, I, blz. 277 v., zijn ook de hier volgende bijzonderheden geput.

naar eenparigheid van belastingen en financiëele inrigtingen. De Compagnie had handel in opium gedreven, maar de verpachting was eerst door DAENDELS op Java ingevoerd, en werd nu allengs ook naar de buitenbezittingen overgebragt [1]). Op Sumatra's Westkust droeg de opium in de eerste jaren voor omstreeks *f* 50,000 's jaars tot de inkomsten bij. Over de inrigting der pacht aldaar zegt de Generaal DE STUERS [2]) het volgende: „Sedert 1831 verkocht het bestuur (dat den opium tegen „*f* 2,800 de 125 oude ponden van Java ontving) „dit artikel in het klein aan de hoofden, deze „weder aan de geslachtshoofden, en deze eindelijk aan de gemeenteleden, zoodat ieder er „zijne winst op behaalde. Bovendien werd in „1835 de opiumpacht op de soldaten toegepast, „en dat wierp ongeveer *f* 30,000 af. Allengs „klom, met de uitbreiding, de opbrengst van „dit middel, zoodat zij reeds vóór 1838 tot „*f* 290,000 rees. Er was te veel op dit heulsap „te verdienen, dan dat het niet bovendien „van alle kanten zou zijn binnengesmokkeld." De volgende jaren leerden echter hoe waar het is, wanneer dezelfde schrijver opmerkt, dat goede resultaten voor de opiumpacht op Sumatra alleen te verkrijgen zijn door eene dure verspreiding van troepen, die meer dan hare winsten verslindt, en wel omdat een groot getal en eene groote verspreiding van troepen noodig is om de slijters in het klein te beschermen. Van hier dat, toen in 1843 een deel der troepen was teruggetrokken en de krijgsbewegingen meerendeels gestaakt waren, in weêrwil der grootere uitgebreidheid van ons gebied, de winst op den opium afnam, zoo als uit straks te verstrekken opgaven zal blijken.

De opiumpacht op Sumatra's Westkust wordt thans nog beheerscht door de bepalingen in de publikatie van 22 Sept. 1854 (*Staatsblad*, N°. 70), die later door de ordonnantie van 16 Nov. 1857 (*Staatsblad*, N°. 105) met bepalingen omtrent de pacht voor de bovenlanden werden aangevuld. Beiden verleenden den pachter het regt tot invoer (zoodat geene verstrekking van Gouvernementswege gelijk op Java plaats heeft). Het inkomend regt boven den pachtschat te betalen, dat van *f* 200 tot *f* 525 per pikol naar gelang van soort en vlag bedroeg, is door de tariefwet van 3 Julij 1865, waarbij het verschil van vlag is weggevallen, tot een bedrag van *f* 200 à *f* 350 beperkt. Doch bij besluit van 28 Julij 1864 (*Staatsblad*, N°. 112 zijn de invoer en het debiet van opium (reeds bij besluit van 20 Julij 1858, *Staatsblad*, N°. 84, verboden op het eiland Nias) [1]) in dit Gouvernement aanmerkelijk beperkt. De Gouverneur-Generaal, „gesteund," zoo als de aanhef van het besluit zegt, „door de „wenschen der inlandsche hoofden," verklaart daarbij na 31 Dec. 1864 den invoer en het bezit van opium voor verboden in de geheele residentie Padangsche Bovenlanden, in de adsistent-residentie Mandaïling en Angkola, behoorende tot de residentie Tapanoeli, en in de distrikten Rau, Panti, Loeboe-Sikaping en de Ophir-distrikten, behoorende tot de Padangsche afdeeling Ajer Bangies en Rau, op straffe van verbeurdverklaring van al den gevonden opium en van eene boete van *f* 25 daarenboven voor elke overtreding van het verbod.

De opiumpacht in Benkoelen is het laatst geregeld bij ordonnantie van 22 Jan. 1857 (*Staatsblad*, N°. 4), op soortgelijken voet als in het Gouvernement der Westkust, terwijl ook hier geldt wat over den invoer en het inkomend regt in dat Gouvernement gezegd is; maar ook hier heeft men in de laatste jaren tot beperking van het verbruik het stelsel der verboden kringen toegepast. Bij ordonnantie van 24 Sept. 1862 (*Staatsblad*, N°. 110) is de invoer en het bezit van opium, op verzoek der hoofden, verboden in de afdeelingen Moko-Moko, Laïs, Seloema, Manna, Kauer en Kroë.

De Lampongs, vroeger een deel van de residentie Bantam, schijnen nog altijd in de Javasche opiumpacht begrepen te zijn.

Voor Palembang werd de opiumpacht het laatst geregeld bij ordonnantie van 1 Nov. 1855 (*Staatsblad*, N°. 71). De invoer was ook hier vrij, tegen betaling van een regt van *f* 200 tot *f* 350 per pikol. Daar hier het verschil van vlag geene verhooging medebragt, is dit regt bij de tariefwet van 1865 niet veranderd. Eene reeks van besluiten getuigt voorts van de zucht, die de regering in de laatste jaren bezielde, om ook hier het opiumverbruik te beperken. Tot verboden kringen werden verklaard: in 1861 het landschap Ranau (*Staatsblad*, N°. 91) en het landschap Redjang (*Staatsblad*,

---

[1]) Zie over de invoering op Sumatra's Westkust het aangehaalde werk van den Generaal DE STUERS, I, blz. 45.

[2]) Zie het aangehaalde werk, D. II, blz. 172.

[1]) Daarentegen behelst eene ordonnantie van 31 Dec. 1860 (*Staatsblad*, N°. 122) de voorwaarden der opiumpacht en verdere verpachte middelen op de Batoe-eilanden.

N°. 94), en in 1862 de afdeelingen Ampat Lawang en Moesi Oeloe (*Staatsblad*, N°. 114), de afdeeling Rawas (*Staatsblad*, N°. 137), de afdeeling Kikim (*Staatsblad*, N°. 156). Bij besluit van 28 April 1863 werd echter nader bepaald, dat het verbod van opium in Ampat Lawang en Moesi Oeloe zich niet uitstrekt tot Tebing Tinggi, de hoofdplaats der adsistent-residentie, waartoe deze afdeelingen behooren.

In de *Aanteekeningen* van den Heer de Waal vinden wij de volgende opgaven van de opbrengst der opiumpacht op Sumatra over de jaren 1846—1855:

Jaren.	Gouvernement der Westkust.	Benkoelen.	Palembang.	Totaal.
1846	*f* 193,100	*f* 20,000	*f* 19,600	*f* 232,700
1847	„ 188,200	„ 20,400	„ 23,400	„ 232,000
1848	„ 193,800	„ 21,100	„ 25,200	„ 240,100
1849	„ 203,500	„ 21,100	„ 29,800	„ 254,400
1850	„ 203,500	„ 21,200	„ 29,800	„ 254,500
1851	„ 203,500	„ 21,200	„ 29,800	„ 254,500
1852	„ 216,100	„ 22,400	„ 14,900	„ 253,400
1853	„ 216,100	„ 22,400	„ 24,000	„ 262,400
1854	„ 216,100	„ 29,400	„ 13,300	„ 258,800
1855	„ 218,800	„ 29,400	„ 19,200	„ 267,400

Van latere jaren zijn mij geene opgaven bekend, zoodat wij over den invloed der laatst vastgestelde pachtvoorwaarden, indien deze van de vroegere verschillen, en van de verboden kringen niet kunnen oordeelen. In het algemeen is de opbrengst, althans in het Gouvernement der Westkust, veel minder dan in 1838—1842, waarvan ons de reden reeds vroeger bleek, en het is niet waarschijnlijk dat zij in de laatste jaren, bij de steeds grootere uitbreiding der verboden kringen, zal zijn toegenomen.

In Siak hadden de Sultan en zijne rijksgrooten het uitsluitend regt tot debiet van opium te Boekit-Batoe en onderhoorigheden en langs de Siak-rivier. Ook dit regt heeft het Gouvernement tegen schadeloosstelling van hen overgenomen, en daarop, bij ordonnantie van 6 Febr. 1863 (*Staatsblad*, N°. 11), op Siak toepasselijk verklaard het reglement op de opiumpacht in de residentie Riouw, vastgesteld bij ordonnantie van 16 Nov. 1857 (*Staatsblad*, N°. 105).

f. De verpachting der zoogenaamde kleine middelen bestaat, sedert het herstel van ons gezag of vroeger, in alle deelen van ons gebied op Sumatra; maar de middelen zelve verschillen in de verschillende gewesten, en de opbrengst is van niet veel beteekenis, daar de meeste dezer heffingen slechts konden worden ingevoerd waar Christenen of Chinezen gevestigd zijn, die schier alleen de lasten er van dragen. De vischpacht, die alleen in de Lampongs bestond, is daar te gelijk met hare opheffing op Java uit de rij der middelen verdwenen. De bazarpacht, vroeger alleen in Palembang bestaande, waar zij van 1846—1855 gemiddeld *f* 2,400 's jaars opbragt, is er door de ordonnantie van 9 Nov. 1855 (*Staatsblad*, N°. 72) met ingang van 1 Januarij 1856 opgeheven.

De voorwaarden voor de nog bestaande verpachtingen komen voor in de verzameling van reglementen gevoegd bij de ordonnantie van 16 Nov. 1857 (*Staatsblad*, N°. 105), aangevuld, wat de Batoe-eilanden betreft, door die van 31 Dec. 1860 (*Staatsblad*, N°. 122); terwijl de in Palembang werkende pachten bij besluit van 15 Jan. 1862 (*Staatsblad*, N°. 6) zijn uitgebreid tot Tebing Tinggi; eenige in de residentie Riouw werkende pachten, op den voet der daar geldende voorwaarden, volgens besluit van 9 Sept. 1863 (*Staatsblad*, N°. 107), ook te Siak zijn in werking gebragt [1]); en eindelijk eene groote territoriale uitbreiding is gegeven aan de, vroeger alleen ter hoofdplaats Padang ingevoerde pacht der lombardhuizen, in het Gouvernement der Westkust, bij ordonnantie van 20 Oct. 1864 (*Staatsblad*, N°. 155). Volgens deze verschillende bepalingen worden thans de volgende middelen op Sumatra voor de bij ieder middel genoemde plaatsen verpacht:

1°. De sterke dranken (het stoken en verkoopen van arak, rhum en tjoe) te Padang, Priaman en onderhoorigheden, Natal, Tapa-

[1]) In 1863 werden de bestaande belastingen van den Sultan en de rijksgrooten van Siak overgenomen. Wij hebben reeds gezien hoe er dien ten gevolge de in- en uitgaande regten, de zoutverkoop en de opiumpacht werden geregeld. De belastingen op den doortogt van vreemdelingen en op de voortbrengselen der bosschen zijn afgeschaft, en door de verpachting der sterke dranken, dobbelspelen en lombardhuizen vervangen. Eene bijzondere belasting wordt daar bovendien nog geheven op de troeboekvisscherij, het voorname middel van bestaan der bevolking. Zij werd van den Sultan en zijne rijksgrooten overgenomen tegen eene schadevergoeding van *f* 19,375 's jaars, en is door het Gouvernement verminderd en gebragt op eene maandelijksche heffing van *f* 3.40 voor elke voor die visscherij gebruikt wordende *sampan*. De inning dier belasting is geheel aan inlandsch personeel overgelaten.

noeli, de Batoe-eilanden, Benkoelen, Palembang en Siak.

2°. De dobbelspelen (toptafels of pho- en topho- en andere spelen) te Padang, Priaman, Siboga, Baros, Singkel, Natal, de Batoe-eilanden, Benkoelen, Palembang, Tebing Tinggi en Siak.

3°. Het slagten van varkens te Padang en daar benoorden gelegen strandplaatsen.

4°. Het slagten van runderen en buffels te Benkoelen.

5°. De lombard- of pandjeshuizen te Padang, Priaman, Ajer Bangies, Fort de Kock, Fort van der Capellen, Pajakombo, Solok, Padang-Pandjang, Siboga, Baros, Singkel, de Batoe-eilanden, Benkoelen, Palembang, Tebing Tinggi en Siak.

6°. De *tambangans* of overvaarten te Palembang en te Tebing Tinggi.

7°. De vogelnestklippen te Kroë, Wai Ngian en Mahanai in Benkoelen, alsmede op de Batoe-eilanden.

Van de tegenwoordige opbrengst dezer middelen kunnen wij niets mededeelen. De Heer de Waal geeft in zijne *Aanteekeningen*, I, blz. 476, de uitkomsten op in afgeronde sommen over de jaren 1846—1855. Wij hebben getracht ze in het volgend overzigt zamen te vatten.

Jaren.	Gewesten.	1°. Sterke dranken.	2°. Dobbelspelen.	3°. Varkensslagt.	4°. Runderslagt.	5°. Lombardhuizen.	6°. Overvaarten.	7°. Vogelnestklippen.	Totaal.
1846.	Gouvernement der Westkust.	*f* 12,000	*f* 7,000	*f* 2,200	—	*f* 500	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 2,400	〃 4,600	—	*f* 700	〃 1,600	—	*f* 600	*f* 46,000
	Palembang . .	〃 2,600	〃 7,000	—	—	〃 2,300	*f* 2,700	—	
1847.	Gouvernement der Westkust.	〃 12,000	〃 6,200	〃 2,000	—	〃 600	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 2,400	〃 5,000	—	〃 500	〃 3,100	—	〃 600	〃 50,300
	Palembang . .	〃 2,500	〃 9,500	—	—	〃 2,900	〃 3,000	—	
1848.	Gouvernement der Westkust.	〃 13,200	〃 6,000	〃 1,800	—	〃 700	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 2,800	〃 3,300	—	〃 600	〃 3,100	—	〃 600	〃 46,400
	Palembang . .	〃 2,700	〃 6,200	—	—	〃 2,200	〃 3,200	—	
1849.	Gouvernement der Westkust.	〃 14,200	〃 7,300	〃 2,200	—	〃 2,000	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 2,900	〃 3,600	—	〃 600	〃 1,100	—	〃 600	〃 58,700
	Palembang . .	〃 2,600	〃 15,000	—	—	〃 3,100	〃 3,500	—	
1850.	Gouvernement der Westkust.	〃 16,200	〃 8,600	〃 2,200	—	〃 2,800	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 3,300	〃 4,800	—	〃 800	〃 1,200	—	〃 600	〃 60,000
	Palembang . .	〃 2,500	〃 11,400	—	—	〃 2,400	〃 3,200	—	
1851.	Gouvernement der Westkust.	〃 14,400	〃 7,100	〃 2,500	—	〃 3,000	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 3,200	〃 5,200	—	〃 900	〃 1,200	—	〃 300	〃 52,800
	Palembang . .	〃 1,900	〃 7,600	—	—	〃 2,500	〃 3,000	—	
1852.	Gouvernement der Westkust.	〃 11,800	〃 7,700	〃 1,900	—	〃 3,600	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 2,800	〃 7,600	—	〃 900	〃 2,400	—	〃 300	〃 51,300
	Palembang . .	〃 1,300	〃 5,500	—	—	〃 2,800	〃 2,700	—	
1853.	Gouvernement der Westkust.	〃 12,000	〃 7,700	〃 1,900	—	〃 3,600	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 2,100	〃 5,400	—	〃 800	〃 2,400	—	〃 300	〃 48,300
	Palembang . .	〃 1,300	〃 5,600	—	—	〃 2,600	〃 2,600	—	
1854.	Gouvernement der Westkust.	〃 12,000	〃 7,000	〃 2,000	—	〃 2,300	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 1,900	〃 5,400	—	〃 1,000	〃 3,100	—	〃 300	〃 45,300
	Palembang . .	〃 1,000	〃 5,800	—	—	〃 1,300	〃 2,200	—	
1855.	Gouvernement der Westkust.	〃 12,000	〃 6,100	〃 2,100	—	〃 2,900	—	—	
	Benkoelen. . .	〃 1,600	〃 5,000	—	〃 1,000	〃 1,200	—	〃 300	〃 46,500
	Palembang . .	〃 1,600	〃 7,200	—	—	〃 3,200	〃 2,300	—	

Het blijkt uit deze tabel dat de verpachting der kleine middelen van 1846 tot 1850 in opbrengst steeg, maar van 1851 tot 1855 weder aanmerkelijk daalde, en dat zij, zelfs met bijrekening der bazarpacht te Palembang, slechts het maximum van ƒ 62,600 [1]) bereikte. Het is niet waarschijnlijk dat zelfs thans, bij alle uitbreiding der pachten en vermeerdering van welvaart, de som dezer opbrengsten eene ton gouds veel zal te boven gaan.

f. De laatste belasting waarbij wij willen stilstaan, is de vertiening, eene soort van landrente, die alleen in Palembang geheven wordt. In de Memorie van Toelichting op de Indische begrooting voor 1867 wordt deze belasting *huistax* genoemd, en teregt, zoo als blijkt uit de volgende beschrijving van den aard dezer belasting, aan een verslag van de residentie Palembang over 1832 ontleend: „Deze belasting wordt ten onregte *landrente* genoemd, „daar zij tot nog toe, bij gebrek aan kennis „der hoegrootheid van de bebouwde gronden, „die trouwens bij de gebrekkige wijze van cultuur alhier ieder jaar verandert, niets anders „is dan een huisgezinnengeld, welks bedrag „in het algemeen op ƒ 6.— in het jaar is berekend, maar minder bedraagt waar, wegens „verre verwijdering van de hoofdplaats, gebrekkige middelen van vervoer of de onafhankelijke geaardheid der bevolking, eene lagere heffing billijk of geraden is voorgekomen, waarom in eenige bovenlandsche distrikten deze belasting naauwelijks ƒ 1.— per „huisgezin bedraagt.” Wij voegen er alleen nog bij dat de bevolking der hoofdstad in deze belasting niet deelt en dat zij nog steeds op denzelfden voet wordt geheven, maar zoo, dat door de uitbreiding van ons gezag, de toeneming der bevolking en de vermeerdering der bebouwde gronden, de opbrengst in de laatste jaren over het geheel aanmerkelijk is toegenomen. In het regeringsverslag over 1849 wordt de opbrengst dezer belasting medegedeeld over de jaren 1839 tot 1848, terwijl wij sedert 1853 jaarlijks in de verslagen daarvan melding vinden. De opbrengst over de jaren 1849—1852 vinden wij nergens medegedeeld. Wij hebben dus hier de opgaven van twee periodes door eenige tusschenliggende jaren gescheiden.

[1]) In het gunstigste jaar 1850 leverde de bazarpacht ƒ 2,600.

EERSTE PERIODE.

Jaren.		Opbrengst.
1839	ƒ	149,571
1840	„	148,265
1841	„	149,539
1842	„	127,410
1843	„	145,812
1844	„	206,183
1845	„	168,006
1846	„	208,381
1847	„	208,041
1848	„	168,289
Totaal. . .	ƒ	1,679,497

of gemiddeld ’s jaars ƒ 168,000.

TWEEDE PERIODE.

Jaren.		Opbrengst.
1853	ƒ	296,298
1854	„	270,119
1855	„	255,949
1856	„	261,914
1857	„	266,248
1858	„	269,977
1859	„	279,773
1860	„	280,193
1861	„	286,010
1862	„	289,380
1863	„	293,288
Totaal. . .	ƒ	3,049,149

of gemiddeld ’s jaars ƒ 277,000.

Bij de Indische begrooting voor 1867 wordt de opbrengst van dit middel op ƒ 288,730 geraamd. Welke de reden is dat 1848 bij 1846 en 1847 zoo ver achter staat, en dat 1853 een hooger bedrag dan eenig volgend jaar opleverde, is niet duidelijk. In het algemeen echter is er in de opbrengst dezer belasting vooruitgang, en dit is een verblijdend bewijs dat de landbouw werkelijk is toegenomen.

Ofschoon wij bij ons overzigt van de middelen van inkomsten op Sumatra vele bewijzen van vooruitgang en huldiging van gezonder economische begrippen mogten aantreffen, blijft toch ook nog veel te doen overig, en is er nog altijd reden genoeg om dit overzigt met de volgende woorden te eindigen, waarmede de Generaal DE STUERS zijn overzigt van de financiële uitkomsten van het bestuur over de Westkust in 1819—1844 besluit: „Sumatra is „geen land dat met dwang te exploiteren is. „Laat er eens alles onder matige regten, met „weinig omslag geligt, binnenkomen; verstoot „geene voorwerpen van handel hoegenaamd,

„zelfs geen kruid en wapenen; geeft *zekerheid*, „hebt stabiliteit, dan eerst zullen kapitalisten „opkomen en koffij, peper, goud, kassia, benzoïn, schildpad, rotan, huiden, dammar, gambier, olie, was, tripang, idjoe en paarden weten op te doen en uit te voeren. Geeft bescherming aan de industrie, dwarsboomt die „niet uit afgunst dat men te groote winst behalen zou, en gij zult zelfs kwik, lood, salpeter en ijzer zien voor den dag komen. „Geeft wel de voorkeur aan bekwame en „schrandere Nederlanders, maar zoo deze zich „niet voordoen, weest grootmoedig, vergunt „den vreemdeling zijne industrie uit te oefenen en maakt er gebruik van!" [1]).

Wij moeten thans overgaan tot de politieke verdeeling van Sumatra, de inrigting van het bestuur en het regtswezen. Het valt dadelijk in het oog dat het eiland in een onafhankelijk en een aan het Nederlandsch gezag onderworpen deel moet gesplitst worden; doch de grenzen dier beide deelen zijn niet zoo gemakkelijk te bepalen. Kampar, Indragiri, Kwantan, Reteh en de Djambische bovenlanden worden doorgaans tot het Nederlandsch gedeelte gerekend, maar zijn naauwelijks met sterker banden aan het Nederlandsch gezag verbonden dan Atjih en de niet in de residentie Tapanoeli begrepen Batak-landen, die doorgaans geacht worden het onafhankelijk gedeelte uit te maken. Wij zullen ons echter aan de gewone verdeeling houden.

I. Onafhankelijk gedeelte.

A. Atjih. — Dit rijk strekt zich langs de Westkust uit tot Oedjong Petikalla, langs de Oostkust tot Tandjong Tamiang; in het binnenland zijn de grenzen niet te bepalen. Het voormaals magtige rijk staat nog onder het bestuur van een Sultan, van wien echter het regeringsverslag over 1858 verzekert, dat hij in onmagt verkeert tegenover het meerendeel der tot zijn rijk gerekende landschappen, en dat de toestand aldaar aan regeringloosheid grenst. Slechts in naam behoort tot Atjih het gebied van den *Radja* van Teroemon, die eene eigene vlag voert [2]) en een onafhankelijk gezag oefent. Dit gebied begint even ten Zuiden van Bakongan, eene der peperhavens aan de Westkust, en strekt zich uit tot Singkel, dat er vroeger toe behoorde, maar in 1840 door de Nederlanders veroverd en bezet werd. Noordwaarts van Bakongan liggen de peperhavens Asahan, Moeki, Soesoe, Koewala Batoe, Analaboe, Telokh Glompong en eenige minder beduidende, allen onder het bestuur van opperhoofden die, ofschoon zij den Sultan van Atjih eenigzins als hun hoofd erkennen, zijne bevelen, zelfs al zijn zij van het groot zegel voorzien, niet verder opvolgen dan hun goeddunkt. Deze hoofden heffen doorgaans een regt van 5 pCt. op den invoer van alle handelswaren, en van een Spaansche mat per pikol peper door hunne onderdanen verkocht, en betalen van een en ander — zoo heet het althans — de helft aan den Sultan van Atjih of aan het lid zijner familie, waaraan de Vorst zijn regt heeft afgestaan. In geheel Atjih en zijne onderhoorigheden heerscht thans diep verval; welvaart en beschaving gaan zigtbaar achteruit.

Omtrent de tegenwoordige betrekkingen van het Nederlandsch Gouvernement tot Atjih kan het volgende gemeld worden. De aard dier betrekkingen wordt eenigermate bepaald door de nota's gevoegd bij het traktaat in 1824 met Engeland gesloten. De Britsche gevolmagtigden verklaarden dat het verdrag in 1819 door Britsche agenten met den Sultan van Atjih aangegaan, maar dat, als een monopolie ten behoeve van Engeland vestigende, met art. 3 van het traktaat van 1824 onbestaanbaar was [1]), vervangen zou worden door eene eenvoudige overeenkomst voor de gastvrije ontvangst van Britsche schepen en onderdanen in de haven van Atjih, terwijl de Nederlandsche gevolmagtigden uit naam van hun Gouvernement verzekerden, dat het zou zorgen zijne betrekkingen met Atjih in dier voege te regelen, dat deze Staat, zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, den zeevaarder en handelaar die bestendige veiligheid zou aanbieden, die er niet scheen te kunnen bestaan dan door de gematigde uitoefening van Europeschen invloed.

Wat naar aanleiding dezer verklaringen van Nederlandsche zijde in de eerste jaren gedaan is, zou moeijelijk zijn op te sporen, doch sedert 1855 bevatten de regeringsverslagen een geregeld overzigt van onze betrekkingen tot

---

[1]) *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*, II, blz. 197.

[2]) Te weten: een witte kris op een blaauw veld, terwijl Atjih zelf zulk een kris op een rood veld voert. Over de opkomst van het rijkje van Teroemon zie von Rosenberg in het *Tijdschrift v. h. Bat. Gen.*, Dl. III, blz. 416, en *de Gids* voor 1850, Dl. I, blz. 170.

[1]) Zie den hoofdinhoud van dat traktaat in *Memoir of the life and services of Raffles*, pag. 397.

Atjih, waarvan wij de hoofdpunten zullen trachten zamen te trekken. In de eerste plaats blijkt dat een jaarlijksche kruistogt wordt gedaan door een schip der Nederlandsche marine om de vlag in de zoogenaamde peperhavens te vertoonen. In 1855 werden onze zeelieden in al deze havens goed ontvangen; doch te Atjih zelf was de ontvangst zoo onheusch, dat besloten werd die haven in het volgend jaar door een schip van groot charter te doen bezoeken, ten einde den Sultan eenig meerder ontzag in te boezemen. Het bezoek van het fregat *Prins Frederik der Nederlanden* in het volgend jaar had de gewenschte uitkomst. De Sultan Aláoe'd-din Mantsoer Schah gaf in een brief aan den Gouverneur-Generaal zijn verlangen te kennen om in goede verstandhouding met ons Gouvernement te leven en een traktaat te sluiten. Diensvolgens werd in 1857 aan den Gouverneur van Sumatra's Westkust opgedragen zich met het rijksstoomschip *Amsterdam* ter onderhandeling naar Atjih te begeven. Het traktaat werd den 30n Maart gesloten en den 9n Mei 1857 door den Gouverneur-Generaal goedgekeurd. Bij dit traktaat werd van weêrszijden afgezien van alle vorderingen en aanspraken uit vroegere geschillen spruitende. De onderdanen van Atjih werden in Nederlandsch Indië, die van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement in Atjih ten handel toegelaten op den voet der meest begunstigde natiën en van hulp en bescherming verzekerd. De Sultan verbond zich den strandroof in zijn rijk tegen te gaan en met het Gouvernement zamen te werken tot beteugeling van den zeeroof [1]).

De volgende verslagen prijzen de resultaten die dat traktaat voor den handel tusschen Padang en de Atjinesche havens had opgeleverd; doch in 1861 had eene nieuwe verwikkeling plaats. Het aan den Sultan ondergeschikte hoofd van Kloeang had, in strijd met het traktaat, als pand voor zekere schuldvordering met geweld vaartuigen aangehouden, die aan Gouvernements onderdanen toebehoorden. De verschijning van een oorlogsbodem voor Atjih verschafte dadelijk volkomen genoegdoening; maar de Sultan, ofschoon de billijkheid der hem opgelegde schadevergoeding erkennende, kon, wegens den slechten staat zijner financiën, de verschuldigde som niet dadelijk betalen, waarom hem eenig uitstel verleend werd. In 1862 werd, bij het bezoek van ons oorlogschip, op nieuw over de schuld onderhandeld. De Sultan toonde zijn goeden wil door het hoofd van Kloeang te ontslaan, maar van de betaling kwam niets, omdat de Sultan daartoe onvermogend was, hoewel trotschheid hem belette daarvoor uit te komen. Tegen het einde des jaars schreef de Gouverneur-Generaal zelf aan den Sultan om hem tot betaling te vermanen; het blijkt niet wat daarvan het resultaat is geweest. Dat sedert onze vestiging te Siak de Maleische Staatjes op de Oostkust tot Tamiang toe geheel aan den Atjineschen invloed onttrokken zijn, is ons reeds vroeger gebleken.

B. De onafhankelijke Batak-landen. Er behoeft hier niets gevoegd te worden bij hetgeen reeds vroeger over de — niet naauwkeurig te bepalen — grenzen dezer landschappen, over hare gedeeltelijke bezetting door Nederland in 1838, en hare latere ontruiming (volbragt in Mei 1843) gezegd is. Het blijkt niet in hoeverre deze landen geheel of ten deele begrepen zijn onder de oostelijke onafhankelijke landschappen, die, volgens het verslag over 1859, meermalen den wensch hebben te kennen gegeven om bij de Nederlandsche bezittingen te worden ingelijfd. Het volgend verslag doet zelfs denken dat daarmede meer op de Kamparsche en Kwantansche landen gedoeld wordt, waarover beneden. Het kan intusschen naauwelijks missen of onze vestiging in Siak, Batoe Bara, Dèli, enz. op de Oostkust, zal vroeger of later tot de annexie der tusschen onze bezittingen op de Oost- en die op de Westkust geënclaveerde Batak-landen leiden, en het zal ons beneden bij de behandeling van het bestuur der residentie Tapanoeli blijken, dat niet alle invloed van het Gouvernement op die deelen der Batak-landen, die vroeger reeds ons gezag erkenden, heeft opgehouden.

II. Nederlandsch gedeelte.

A. Onderhoorigheden der residentie Riouw.

De geheele Oostkust van Sumatra van Tamiang af tot aan de grenzen van het Djambische rijk behoort in naam tot de residentie Riouw. Die landen zijn echter geheel of gedeeltelijk gelaten onder het bestuur hunner eigene Vorsten, die tot het Nederlandsch gezag in zeer verschillende verhouding staan. Wij spreken daarom over elk afzonderlijk.

1. *Siak.* Over de aanleiding tot onze hernieuwde vestiging in dit rijk werd reeds boven

[1]) Zie dit traktaat in het *Bijblad van de Nederlandsche Staatscourant*, 1857—58, *Bijlagen*, blz. 85.

gesproken. Wij gaan daarom onmiddellijk over tot het traktaat met den Sultan Jang di Pertoewan Besar Radja Ismaël, den Onderkoning Jang di Pertoewan Moeda Tongkoe Poetra en de hoofden der *Soekoe's*, gesloten den 1[n] Februarij 1858 en door den Gouverneur-Generaal bekrachtigd den 30[n] April deszelfden jaars [1]), dewijl daardoor de tegenwoordige betrekking van dat rijk tot het Nederlandsch Gouvernement uitsluitend bepaald wordt [2]). In art. 1 verklaren de Sultan en rijksgrooten voor zich en hunne nakomelingen dat het rijk Siak en onderhoorigheden een deel uitmaakt van Nederlandsch Indië en gevolgelijk geplaatst is onder de opperheerschappij van Nederland, waarna in art. 2 eene naauwkeurige omschrijving volgt der landschappen onder den naam van „Siak en onderhoorigheden" begrepen. Zij zijn: *a.* het eigenlijke Siak, tusschen Kampar ten Zuidoosten en Tanah Poetih ten Noordwesten; *b.* Mandau, op de zuidelijke grens van eigenlijk Siak; *c.* Pakan Baroe, ten Zuidwesten van Mandau; *d.* Tapoeng Kiri en Tapoeng Kanan of de landschappen aan de beide bovenarmen der rivier van Siak; *e.* de ten Noordwesten van eigenlijk Siak langs de kust gelegen landschappen Tanah Poetih, Bangka, Koeboe, Bila, Panei, Kwaloe, Asahan, Batoe Bara, Bedagi, Padang, Serdang, Pertjoet, Pebangoengan, Dèli, Langkat en Tamiang; *f.* de eilanden Bangkalis, Padang, Pantjor, Rantau en Roepat. Verder komen de voornaamste bepalingen op het volgende neêr. De Sultan en rijksgrooten verbinden zich om, op aanzoek, het Nederlandsch Gouvernement tegen zijne vijanden met manschappen, wapenen en vaartuigen bij te staan; zij erkennen het regt van het Gouvernement om zich binnen het rijk van Siak te vestigen en daar gebouwen op te rigten, terwijl aanvankelijk Mangkalis op het eiland Bangkalis als plaats voor die vestiging wordt aangewezen. Zij verbinden zich om het Gouvernement in het oprigten der noodige versterkingen, magazijnen en andere gebouwen behulpzaam te zijn; om geene vijandelijkheden te plegen en geenerlei onderhandelingen met vreemde natiën aan te knoopen, tenzij met voorkennis en toestemming van het Gouvernement; om geene concessiën voor mijnontginningen te verleenen of geene gronden af te staan aan personen, niet tot hunne inheemsche onderdanen behoorende, dan in overleg met het Gouvernement; om den zeeroof zoo veel mogelijk tegen te gaan, schipbreukelingen en gestrande goederen in bescherming te nemen, geen menschenroof of slavenhandel te dulden, geen Europeanen of Oostersche vreemdelingen in hun rijk toe te laten zonder verlof van het Gouvernement. Daarentegen belooft het Gouvernement het rijk te beschermen, zijne welvaart te bevorderen, den Sultan en zijne rijksgrooten in hunne regten te handhaven en aan de handelaren en vaartuigen uit het rijk van Siak, mits van zeebrieven van den Sultan en jaarpassen voorzien, op Java en elders alle voorregten te verleenen, die aan de onderdanen van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement zijn toegekend. Voorts wordt bepaald dat alle Europeanen en met hen gelijkgestelde personen, hetzij in of buiten dienst van het Gouvernement, in het gebied van Siak gevestigd, onmiddellijk staan onder het gezag van den Resident van Riouw, en dat dit ook, zoodra het Gouvernement het verlangt, op Oostersche vreemdelingen kan worden toegepast. De regtspraak over de onderdanen van het Gouvernement of in zaken waarin te gelijker tijd Europeanen en inlanders betrokken zijn, wordt opgedragen aan regters door het Gouvernement aan te wijzen. Martelende en verminkende straffen worden ook voor de inlanders afgeschaft; doodstraffen eischen de bekrachtiging door den Sultan. Het Gouvernement heeft het regt de heffing der belastingen aan zich te trekken tegen billijke schadeloosstelling aan den Sultan en zijne rijksgrooten. De vrije aankap van hout in de Siaksche bosschen is aan het Gouvernement toegestaan. De overige bepalingen betreffen de troonsopvolging en de regeling van het inwendig bestuur, en geven den waarborg dat dit laatste, zonder inmenging van het Gouvernement, aan den Sultan en zijne rijksgrooten zal worden overgelaten, zoo lang zij de voorwaarden der gesloten overeenkomst getrouwelijk vervullen.

Als een uitvloeisel van dit traktaat is vervolgens, bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 11 December 1858 (*Staatsblad*, N°. 132), het bestuur ter hoofdplaats Siak zamengesteld uit een Adsistent-Resident der 1e klasse, een Controleur der 3e klasse, een klerk, acht policie-oppassers en een *djaksa* bij den op te rigten landraad. Bovendien werd op het

---

[1]) Zie dit traktaat in het *Bijblad van de Nederlandsche Staatscourant*, 1858—59, *Bijlagen*, blz. 223.

[2]) De vroegere contracten met de Oost Indische Compagnie, gesloten 14 December 1745, 16 Januarij 1761 en 1 Augustus 1782, blijven echter volgens art. 38 verbindend, voor zoover zij niet door deze latere overeenkomst gewijzigd of door de verandering der omstandigheden vervallen zijn.

eiland Bangkalis een militaire post gevestigd.

Het traktaat en de daaruit vloeijende maatregelen hadden een gunstigen invloed op de geschillen tusschen den Sultan en zijn broeder den Onderkoning, en beteugelden de rooverijen en gewelddenarijen der Grooten. De handel in de Brouwerstraat nam toe met de vermeerderde veiligheid; doch onderscheidene deelen des rijks, die onder den invloed stonden van Atjinesche hoofden, bleven de onderwerping aan het gezag des Sultans weigeren.

In 1859 braken de geschillen tusschen den Sultan en den Onderkoning met nieuwe woede uit, zoo zelfs dat men voor een binnenlandschen oorlog vreesde. Een onderzoek leerde dat de Onderkoning de voornaamste bewerker was dezer oneenigheden, waarom de Resident van Riouw den 17n Februarij 1860 een manifest uitvaardigde, waarbij die Prins van zijne waardigheid ontzet en zijne verwijdering naar eene nader aan te wijzen verblijfplaats aangekondigd werd. Doch voordat hij werd opgevat, wist hij met hulp van eenige vertrouwelingen te ontvlugten, zijne wapenen en een groot deel zijner goederen achterlatende. Een jonger broeder des Sultans werd nu als rijksbestuurder aangesteld, doch op verzoek van den Sultan en den rijksraad niet met den titel van Onderkoning, zoo als bij art. 32 van het traktaat bepaald was, maar met dien van *Mangkoe Boemi*. Om die reden werd den 28n Maart 1863 een suppletoir contract met den Sultan aangegaan [1]). De afgezette Onderkoning zwierf twee jaren lang in Kampar rond, zonder echter iets tegen de rust in Siak te ondernemen, en kwam in September 1862 onverwachts te Bangkalis, waar zich toen de Resident van Riouw bevond, om zijn lot in handen te stellen van het Gouvernement. Hij woonde sedert te Riouw, waar hem van Gouvernements wege een onderstand werd toegelegd.

Middelerwijl verbeterde zich de toestand, en het voor den handel zoo bijzonder gunstig gelegen établissement op Bangkalis werd het middenpunt van eene niet onbelangrijke nederzetting van inlanders en Chinezen. Overeenkomstig een regt dat zich het Gouvernement bij het traktaat had voorbehouden, werden de Chinezen in Siak, op hun eigen verzoek, bij besluit van 29 Januarij 1863 (*Staatsblad*, N°. 11), onder het onmiddellijk gezag van den Resident van Riouw of zijn plaatsvervanger te Siak geplaatst. Zij werden gesteld onder een hoofd hunner eigene natie, met den titel van Kapitein. Ook werd bij besluit van 2 Maart 1862 (*Staatsblad*, N°. 20) een afzonderlijk vendukantoor te Siak gevestigd en de betrekking van Vendumeester aan den Adsistent-Resident opgedragen.

Inmiddels werd het gezag van den Sultan van Siak door de Maleische Staatjes aan Straat Malakka niet of gebrekkig erkend. De Sultan, wien ze ten deele door Atjih ontweldigd waren, had steeds tegen dien staat van zaken geprotesteerd en bij het Gouvernement herhaaldelijk aangedrongen op de handhaving van zijn gezag. En toen in 1862 de Vorst van Langkat zelf te Siak kwam om den Sultan op nieuw als Souverein te erkennen en zijne hulp tegen de aanmatiging der Atjinesche grooten in te roepen, besloot het Gouvernement ernstige pogingen aan te wenden om die Staatjes langs den minnelijken weg tot gehoorzaamheid aan den Sultan terug te brengen. De Resident van Riouw bezocht daarop, met magtiging der Regering en door eene commissie van wege den Sultan vergezeld, de verschillende Staatjes. Het bleek hun dat van Batoe Bara tot Tamiang de geheele kust onder den invloed van Atjih stond, dat in al de Staatjes, behalve Dèli en Asahan, regeringloosheid heerschte, en dat de behoefte aan eene beschermende magt vrij algemeen gevoeld werd. Zelfs bood de Vorst van Kota Pinang, een binnenlandsch Staatje aan de boven-Panei, uit eigen beweging onderwerping aan de Nederlandsche Souvereiniteit aan en vroeg om een Nederlandsch ambtenaar en eene Nederlandsche bezetting. De Resident nam de erkenning der Nederlandsche Souvereiniteit aan, hem door Panei, Bila, Batoe Bara, Serdang, Dèli, Langkat en Tamiang aangeboden. Panei, Bila en Serdang legden verklaringen af waarbij zij den Sultan van Siak, onder de Souvereiniteit van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, als hun Vorst erkenden, terwijl Dèli verklaarde eenigermate op den voet van gelijkheid met Siak aan dat rijk verbonden te zijn. Aan de Vorsten der vier laatstgenoemde landschappen werden acten van erkenning uitgereikt, de overigen werden beschouwd als feitelijk onder het gezag van andere Vorsten staande, zoodat hunne onderwerping in die hunner Suzereinen begrepen was. Het ontbrak echter niet aan pogingen van den Sultan van Atjih om den invloed van het Nederlandsch gezag tegen te werken en de Vorsten tot ontrouw aan hunne verklaringen te bewegen. Vooral in Serdang en Asahan droegen die pogingen vruchten. In weêrwil

[1]) Zie deze overeenkomst in het *Bijblad van de Nederl. Staatscourant*, 1864—65, *Bijlagen*, blz. 221.

van herhaalde waarschuwingen legden de Vorsten eene vijandige gezindheid jegens het Nederlandsch Gouvernement aan den dag en maakten zij zich schuldig aan feitelijkheden jegens zijne bondgenooten en onderdanen. Dit noopte eindelijk de Indische regering om in Augustus 1865 eene militaire expeditie tegen deze Vorsten af te zenden, om den verderfelijken invloed der Atjinezen in de onderhoorigheden van Siak te fnuiken. De expeditie had een gunstigen en vreedzamen afloop, zoodat thans het gezag van den Sultan, onder de Souvereiniteit van Nederland, in alle onderhoorigheden van zijn rijk wordt erkend.

Maar de maatschappelijke toestand, inzonderheid van het eigenlijke Siak, liet nog veel te wenschen over. Om daarin verbetering te brengen en de bevolking tegen afpersingen te beschermen, werden in 1863 de belastingen tegen schadeloosstelling van den Sultan overgenomen, zoo als reeds vroeger in bijzonderheden is ontvouwd.

In verband met deze vermeerderde inmenging in de zaken des rijks en de uitbreiding van ons gezag werd het personeel van het burgerlijk bestuur aanmerkelijk vermeerderd bij besluit van 27 Maart 1864 (*Staatsblad*, N°. 48). Het aantal controleurs werd tot vijf gebragt, namelijk twee der eerste en drie der tweede klasse. Het inlandsch personeel zou bestaan uit een zendeling, een schrijver, zeven oppassers, drie *djoeroe-moedi*'s of stuurlieden en twaalf roeijers. De aanstelling van stuurlieden en roeijers staat in verband met de vestiging van eenige beambten op plaatsen ver van het hoofd-établissement verwijderd. Een der Controleurs werd te Dèli geplaatst, een tweede te Batoe Bara, een derde ter hoofdplaats Siak, een vierde (aanvankelijk voor Bila of Panei bestemd) te Laboehan Batoe, waarschijnlijk een andere naam voor Boekit Batoe, de bekende handelsplaats die, tegenover het établissement op Bangkalis, aan de Brouwerstraat ligt [1]).

Kort daarna had weder eene omwenteling in het bestuur van Siak plaats, omtrent welker oorzaken wij nog niet naauwkeurig onderrigt zijn. De Sultan Alaoe'd-din Mantsoer Schah werd door den rijksraad van de regering vervallen verklaard. Zijn broeder de rijksbestierder aanvaardde daarop de regering onder den naam van Sjerief Kasim Abdoe'l-djalil Seifoe'd-din, terwijl wij den vroegeren Onderkoning, den gebannen Tongkoe Poetra, in 1865 weder als waarnemend rijksbestierder zien optreden. De nieuwe Sultan werd bij besluit van 14 November 1864 door den Gouverneur-Generaal als zoodanig erkend en bevestigd.

2. *Kampar.* Welke betrekking tusschen Siak en Kampar bestaat, is vroeger aangeduid. Kampar is echter niet begrepen binnen de bij het traktaat omschreven grenzen van Siak en wordt dus inderdaad als onafhankelijk beschouwd. Het regeringsverslag over 1860 noemt Kampar het eenige Staatje der Oostkust dat de Souvereiniteit van Nederland niet erkend heeft. Men wenschte echter in dat jaar in Indië eene betere regeling der betrekkingen, en er werd dus eene commissie, uit inlandsche hoofden bestaande, derwaarts gezonden, om den staat van zaken te onderzoeken. De bevolking toonde zich over het algemeen zeer geneigd om een deel uit te maken van 's Gouvernements bezittingen en op de wijze der Padangsche bovenlanden te worden bestuurd; alleen in de V Kota's (Kampar di Ilir) werd de commissie slecht ontvangen. Maar de Sultan scheen in het geheel niet genegen om nadere betrekkingen met het Gouvernement aan te knoopen. Later schijnt evenwel zijne denkwijze eenigzins gewijzigd te zijn, en daarom werd in het laatst van 1863 de Resident van Riouw gemagtigd om met den Vorst van Kampar een contract te sluiten, zoodra zich eene gunstige gelegenheid daartoe mogt voordoen, en onder voorwaarde dat daaruit voor het Gouvernement geene verpligting zou volgen om zijn regtstreeksch gezag uit te breiden of zich met de inwendige aangelegenheden van het rijk te bemoeijen. Uit de latere verslagen blijkt niet dat eenig gevolg aan dit plan is gegeven.

3. *Indragiri.* Wij zagen boven dat Indragiri een vazalstaat is van den Sultan van Lingga en dus als zoodanig reeds onder de Souvereiniteit van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement staat. Bovendien werd den 27n September 1838 met den *Soetan* (zoo luidt de titel van den Vorst van Indragiri, die een minderen rang dan die van Sultan aanduidt) een contract gesloten, waarbij hij de Souvereiniteit over zijne landen regtstreeks aan het Nederlandsch Gouvernement opdroeg. Daar het voornemen bestond tot eene vestiging ter hoofdplaats Ringat, werden in het contract ook bepalingen opgenomen omtrent de heffing der regten op in- en uitvoer, vooral op den invoer van zout namens het Gouverne-

[1]) *Laboehan* beteekent ankerplaats. *Laboehan Batoe* zal dus wel zoo veel zijn als: de haven van (Boekit) Batoe.

ment, alsmede omtrent den afstand van grond voor het établissement en de daarbij te verleenen hulp. Voor een en ander ontvingen de *Soetan* en *Soetan moeda* of Onderkoning schadeloosstellingen ten bedrage van *f* 4,200 en *f* 2,400. Een Adsistent-Resident onder de bevelen van den Resident van Riouw en eene bezetting van 40 man werden te Ringat geplaatst. Bij de ontruiming in 1843 vervielen de meeste voorwaarden van het contract en werd dus eene nieuwe overeenkomst met den *Soetan* gesloten, die den grondslag vormt onzer tegenwoordige betrekkigen tot dit rijk, maar den 14n Julij 1858 is geamplieerd met twee artikelen, waarbij zich de *Soetan* verbond geene concessiën tot mijnontginning of tot den verhuur van woeste gronden aan vreemdelingen in het rijk te verleenen zonder toestemming van het Gouvernement. Volgens de overeenkomst van 1843 worden de regten door de Vorsten weder voor eigen rekening geheven; maar zijn zij tevens gebleven in het genot van de helft der vroeger bepaalde schadeloosstelling, omdat de verbreking der aangegane overeenkomst zeer nadeelig was voor hunne belangen. De toegekende sommen worden thans jaarlijks door een gezantschap bij den Resident van Riouw afgehaald [1]).

Het Gouvernement is met den *Soetan* van Indragiri in goede verstandhouding. In 1858 zond hij vijf wel bemande praauwen om onze expeditie tegen den *Panglima besar* van Reteh bij te staan; daarentegen ondersteunde hem het Gouvernement in 1859 door een geschenk van *f* 6,600 en door eene proclamatie aan de Grooten in de bovenlanden tot handhaving van zijn gezag. De oneenigheden tusschen den *Soetan* en de Grooten in de bovenlanden bleven echter voortduren, en daarbij voegden zich ook twisten tusschen den *Soetan* en zijn broeder den Onderkoning of Rijksbestierder. Het rijkje verkeert dus steeds in hoogst ongunstigen toestand, die welligt vroeger of later eene krachtiger inmenging van het Nederlandsch gezag zal vereischen.

4. *Kwantan* (beter Koeantan; de eerstgenoemde schrijfwijze is echter algemeen aangenomen). Dit binnenlandsch rijkje, dat van Indragiri eenigzins afhankelijk schijnt te zijn, heeft in 1838 of 1839 het Oppergezag van Nederland uit eigen beweging erkend. Eenige werkelijke oefening van gezag namens ons Gouvernement heeft daar echter nooit plaats gehad. Het behoort, naar allen schijn, tot die ten Oosten aan de Padangsche bovenlanden en Rau palende landschappen, waar, volgens de verslagen over 1859 en 1860, de wensch levendig is om onder het Nederlandsch gezag te worden gebragt, ofschoon het Gouvernement eene strikte onzijdigheid blijft in acht nemen.

5. *Reteh.* Aan de rivier de Reteh is eene Maleische vestiging, die als eene regtstreeksche onderhoorigheid van den Sultan van Lingga beschouwd wordt. In 1858 stond deze vestiging onder een door het Gouvernement begenadigd zeerooversboofd, met den titel van *Panglima besar.* Bij de verandering van het bestuur in Lingga in 1857 had dit hoofd de zijde gekozen van den vervallen verklaarden Sultan; hij weigerde dus, in weêrwil van herhaalde aanmaning, naar Riouw te komen, om aan de nieuwe Vorsten hulde te bewijzen, en men vernam dat hij zich krachtdadig tegen de nieuwe orde van zaken wilde verzetten. Toen alle minnelijke pogingen waren uitgeput, werd in November 1858 eene expeditie tegen den *Panglima* gezonden, die zich dapper verdedigde, maar in den strijd omkwam [1]). Een nieuw hoofd, Radja Hoesein genaamd, werd nu namens den Sultan van Lingga over Reteh gesteld, dat sedert in de gehoorzaamheid aan zijne bevelen volhardde.

B. De residentie Palembang.

Terwijl de onderhoorigheden van Riouw op Sumatra uitsluitend bestaan uit landschappen wier Vorsten het regt van zelfbestuur ten deele behouden hebben, en daarentegen de Lampongs, Benkoelen en het Gouvernement der Westkust geheel uit landen regtstreeks aan het Nederlandsch gezag onderworpen [2]), is de residentie Palembang uit landen van beide soorten zamengesteld. Eene der afdeelingen waarin men haar onderscheidt, wordt gevormd door het Djambische rijk, dat nog, even als Siak, Indragiri enz., zijn eigen Sultan heeft. Al de andere afdeelingen worden regtstreeks door Nederlandsche ambtenaren bestuurd.

---

[1]) Daar geen der genoemde overeenkomsten met Indragiri textueel is gepubliceerd (ook niet de overeenkomst van 1858, die wel aan de Staten-Generaal medegedeeld, doch even als een aantal andere traktaten met inlandsche Vorsten in 1859 en 1860 overgelegd, alleen voor de leden gedrukt is), konden wij den aard der betrekkingen tot Indragiri slechts uit verspreide berigten eenigzins opmaken.

[1]) Zie een verhaal van deze expeditie in *de Gids* voor 1859, Dl. II, bl. 301.

[2]) Vergelijk over die onderscheiding het Regeringsreglement, art. 27.

a. *Het rijk Djambi.*

Wij achten het billijk dat rijk hier het eerst te bespreken, dewijl het èn aan Indragiri en Retch grenst, èn in gelijksoortigen toestand verkeert.

Wij hebben reeds vroeger vermeld dat de Sultan van dat rijk in 1839 zijne souvereine regten afstond aan het Nederlandsch Gouvernement. Djambi bleef echter onder het zelfbestuur des Sultans, met uitzondering van Moeara Kompeh, welke sterkte reeds krachtens het verdrag van 1834 was herbouwd. Hier werden een militaire Kommandant en civiele Gezaghebber geplaatst.

In 1855 ontstonden nieuwe verwikkelingen die tot eene gewijzigde regeling der betrekkingen met Djambi leidden. De Sultan Ratoe Jahja Tsafioe'd-din, die in 1855 den troon beklom, bepaalde zich tot eene eenvoudige kennisgeving van deze gebeurtenis en verzuimde de erkenning van het Nederlandsch Oppergezag te vernieuwen. Op grond hiervan en van de veranderde omstandigheden wenschte de Regering een nieuw en meer stringent contract met hem aan te gaan, waarom de Resident van Palembang zich in September 1857 naar Djambi begaf, om daarover met den Sultan te handelen. Doch deze toonde zich geheel onhandelbaar, zelfs nadat de Gouverneur-Generaal hem in 1858 een brief had geschreven om hem tot andere inzigten te brengen. Eene expeditie was hiervan het gevolg, voorafgegaan van een manifest, waarbij de Sultan van de regering werd vervallen verklaard. Den 6n September 1858 werd na een hardnekkig gevecht de kraton ingenomen, terwijl de Sultan naar de binnenlanden vlugtte. De onderhandelingen daarop met de hoofden aangeknoopt, leidden tot een contract waarbij de regering werd opgedragen aan Panembahan Praboe, oom van den vervallen verklaarden Sultan, onder den naam van Ratoe Natsroe'd-din. Dit contract werd gesloten den 2n November 1858 en den 28n door den Gouverneur-Generaal bekrachtigd [1]). Daar dit contract niet is publiek gemaakt, kunnen wij aangaande den inhoud niets mededeelen. De politieke agent aan den Sultan toegevoegd, om voor de naleving dezer overeenkomst te waken, werd reeds vroeger vermeld. De nieuwe Sultan toonde zich steeds gewillig in het nakomen zijner verpligtingen en de bevolking, die in 1858 naar de bovenlanden was uitgeweken, keerde langzamerhand naar hare woonsteden terug, begon zich meer en meer op de rijstkultuur toe te leggen en dreef een bij toeneming levendigen handel. In het verslag over 1860 wordt echter geklaagd dat de gevlugte Sultan, die zich in de verre bovenlanden ophield, zijn invloed bezigde om het vervoer van vee, ivoor, was, stofgoud en andere handelsartikelen uit het Djambische naar de Rawas tegen te gaan. In 1862 gelukte het den politieken agent de grenzen van het nog weinig bekende rijk gedeeltelijk op te nemen en in kaart te brengen.

Omtrent den politieken toestand der bovenlandsche distrikten Korintji, Serampei, Soengei Tenang, Pangkalan Djambi, Batang Asei en Limoen kunnen wij niets anders mededeelen, dan dat zij in naam tot Djambi behooren, maar in waarheid zoo goed als onafhankelijk zijn, en dat ook het Nederlandsch Gouvernement daar geenerlei gezag uitoefent.

b. *Het Gouvernements gebied.*

Al de overige afdeelingen van de residentie Palembang, die thans regtstreeks onder het Nederlandsch gezag staan, vormden voormaals het rijk van Palembang. Doch de laatste Sultan van dat rijk gaf zich den 9n Augustus 1825 aan den Commissaris VAN SEVENHOVEN op lijfsgenade over, en sedert werd zijn geheele rijk als Nederlandsch grondgebied aangemerkt. De onderwerping was echter daarmede niet geheel voltooid, want de bovenlandsche distrikten, de Redjang- en Pasoemahlanden, met Kisam, Semindo enz., hadden te allen tijde gebrekkig aan het gezag des Sultans gehoorzaamd en bleven ook nu zoo goed als onafhankelijk. De strooperijen, door de bevolking dier gewesten bedreven, gaven echter meermalen tot moeijelijkheden en tuchtigingen aanleiding. Vooral sedert 1851 werden de bovenlanden zeer onveilig gemaakt door den beruchten Radja Tiang Alam, die uit de *marga* Lintang Kiri in Ampat Lawang stamde. Eerst in het voorjaar van 1856 gelukte het hem tot overgave te dwingen. Inmiddels was, in verband met deze onlusten, in 1852 Tebing Tinggi, nabij de grenzen van Ampat Lawang, tot zetel van een ambtenaar met den rang van Adsistent-Resident aangewezen. Daar nu ook na den val van Tiang Alam al spoedig nieuwe redenen tot klagten gegeven werden, nam de Gouverneur-Generaal, op voordragt van het mili-

[1]) Ook dit contract, in de zitting 1859—1860 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal overgelegd, is alleen voor de leden gedrukt. Het verslag daarover komt voor in de *Bijlagen* op het *Bijblad der Staatscourant*, 1860—1861, bl. 422.

tair departement, den 3[n] December 1858 het besluit om over te gaan tot duurzame aanhechting van de landschappen Redjang Ampat Lawang en Redjang Ampat Petoelai, waarvan echter het eerstgenoemde reeds vroeger als Nederlandsch grondgebied beschouwd was. In Mei en Junij 1850 is deze bezetting met het beste gevolg en zonder verzet volbragt door den Majoor COBET met 2 inlandsche compagniën infanterie, nadat zij door den Controleur PRUYS VAN DER HOEVEN met moed en beleid was voorbereid [1]). Bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 18 Maart 1860 (*Staatsblad*, N°. 30[n]) werd nu Redjang Ampat Petoelai, onder den naam van Redjang, als nieuwe onderafdeeling aan de adsistent-residentie Tebing Tinggi toegevoegd, en tevens het personeel zoowel voor deze onderafdeeling als voor die van Ampat Lawang georganiseerd.

Op hetzelfde tijdstip waarop tot de aanhechting van Redjang Ampat Petoelai besloten werd, wijdde het Indisch bestuur ook zijne aandacht aan de betrekkingen met Lebong (juister Redjang Lebong). De Hoofden, ofschoon niet kwalijk gezind, schenen onvermogend te zijn om daar de orde te bewaren, en men kwam tot de overtuiging dat eene inlijving bij 's Gouvernements grondgebied het eenige middel zou zijn om hier rust en veiligheid te verzekeren. Derhalve werd bij besluit van 9 Junij 1861 het landschap Lebong met Redjang vereenigd, en op den 20[n] Augustus daaraanvolgende werd zonder eenige moeijelijkheid die inlijving tot stand gebragt. Sedert heet die onderafdeeling: Redjang en Lebong. In 1864 werd wederom een stap gedaan in dezelfde rigting. Op aanzoek der Hoofden en met het doel om de rooverijen meer en meer te beteugelen, werden in Maart door den Resident van Palembang de landschappen Semindo, Kisam, Makakau en Belalau met Batoe Brah [2]), bij het gebied van Palembang ingelijfd, en ook die vreedzame annexie werd bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 30 November 1864 (*Staatsblad*, N°. 188) bekrachtigd [3]). Nu bleven nog alleen de Pasoemah-landen overig; want het Ranau-gebied wordt nooit onder de onafhankelijke distrikten gerekend en schijnt reeds sedert lang tot Kemering Oeloe behoord te hebben. De inlijving van de Pasoemah-landen heeft in 1866 plaats gehad, niet zonder heftigen tegenstand der bevolking, die echter thans langzamerhand voor rust en vertrouwen plaats maakt. Hiermede is thans de onderwerping van het geheele gebied van Palembang voltooid. Reeds vroeger is gezegd dat de gewesten Pasoemah Oeloe Manna en Semindo Oeloe Loewas geographisch eer tot Benkoelen dan tot Palembang behooren. Terwijl wij dit schrijven lezen wij in de Indische bladen een besluit van 28 December 1866, waarbij Oeloe Manna en Oeloe Loewas ook administratief tot Benkoelen gebragt worden [1]).

Sedert jaren is er van eene algemeene reorganisate van het bestuur van Palembang sprake geweest; maar uit de Staatsbladen blijkt alleen van partiëele regelingen, in verband ook met de herhaalde annexiën. Het regeringsverslag van 1855 maakt ons bekend met de volgende verdeeling in vijf afdeelingen:

I. Hoofdplaats Palembang, Iliran en Banjoe Asin, Kemering Ilir, Ogan Ilir, Moesi Ilir, Lematang Ilir (onder bestuur van Europesche ambtenaren).

II. Tebing Tinggi, Ampat Lawang, Lematang Oeloe, Moesi Oeloe, Kikim (onder bestuur van Europesche ambtenaren), Redjang, Pasoemah (binnenlandsche grensgewesten, in naam aan het Nederlandsch gezag onderworpen).

III. Ogan Oeloe, Kemering Oeloe, Enim (onder Europesche ambtenaren), Semindo, Kisam, Makakau (binnenlandsche grensgewesten).

IV. Rawas (onder Europesche ambtenaren).

V. Djambi. Zie boven.

---

[1]) Zie daarover W. VAN REES, *De annexatie der Redjang*, Rott. 1860.

[2]) Batoe Brah is de zuidwestelijke *marga* van Belalau, ten Westen van de Semangka.

[3]) Vergelijk hierover J. S. G. GRAMBERG, *Schets van Kesam, Semindo, Makakau en Blalau*, uit het *Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch.* voor 1866 overgenomen in het *Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Jaarg. 1866, Dl. II, bl. 361. Volgens GRAMBERG is Bocai Beloengo niet, zoo als vroeger werd gezegd, synoniem met Belalau, maar omvat laatstgenoemde naam vier *marga's* of distrikten: Bocai Beloengo, Batoe Brah en twee reeds vroeger onder Benkoelen gerekende, die den inspringenden hoek tusschen het Ranau-meer en Batoe Brah vormen, Soekau en Kembahang genaamd. Zie beneden bij Benkoelen.

[1]) Het distrikt dat op de kaart van VERSTEEG Pasoemah Oeloe Ajer Kroë en in het regeringsverslag van 1859, bl. 8, Pasoemah Ajer Kroh heet, wordt hierbij niet genoemd. Dit schijnt dus bij Palembang gebleven te zijn, ten ware het soms als een deel van Oeloe Manna mogt beschouwd worden. Dit zou niet wel kunnen volgens de kaart van VERSTEEG, maar wij hebben reeds vroeger gezegd, dat deze de ligging der Pasoemah-landen niet naar waarheid schijnt voor te stellen.

Uit de Staatsbladen blijkt niet van eenige verandering in deze hoofdverdeeling gebragt, dan dat Lematang Ilir (Afd. I) en Lematang Oeloe (Afd. II) tot eene afzonderlijke zesde afdeeling zijn vereenigd bij besluit van 28 April 1861 (*Staatsblad*, N°. 29a). Maar uit den *Regerings-Almanak* voor 1866 blijkt dat meerdere veranderingen hebben plaats gehad en nog andere nieuwe afdeelingen zijn gevormd, ofschoon aan het hoofd nog de oude verdeeling in vijf afdeelingen, zelfs met voorbijgang van de nieuwe afdeeling Lematang Oeloe en Lematang Ilir, vermeld is. Ofschoon de indeeling volgens den *Regerings-Almanak* niet geheel duidelijk is, gelooven wij dat de volgende voorstelling vrij wel aan den staat van zaken beantwoordt.

Het geheele gebied, met uitzondering van Djambi, is in de eerste plaats verdeeld in twee hoofdafdeelingen: I. De landschappen die regtstreeks onder den Resident ter hoofdplaats staan; II. De adsistent-residentie Tebing Tinggi.

I. Tot de eerste hoofdafdeeling behooren:

a. De hoofdstad met haar onmiddellijken omtrek. Behalve den Resident bestaat hier het Europeesch personeel voornamelijk uit een Adsistent-Resident-Magistraat tevens Fiskaal, een Secretaris tevens Vendumeester en algemeen Ontvanger, een eersten Kommies, een Kommies-Boekhouder, een derden Kommies, een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand en een Havenmeester. De voornaamste inlandsche beambten zijn: een adsistent bij de politie, de leden en de *Djaksa* van den landraad en een eerste en tweede Hoofdpriester, terwijl het bestuur over de Oostersche vreemdelingen wordt uitgeoefend door een eerste en tweede Hoofd der Arabieren en een Kapitein en Luitenant der Chinezen (vergelijk besluit van 18 Augustus 1861, *Staatsblad*, N°. 71).

b. De afdeeling Iliran en Banjoe Asin, onder een ambtenaar ter beschikking (in 1865 een Controleur der 3e klasse), ter standplaats Pangkalan Balei.

c. De afdeeling Kemering Ilir, onder een ambtenaar ter beschikking, ter standplaats Sirapoeloe Padang.

d. De afdeeling Ogan Ilir, onder een Controleur der 3e klasse, ter standplaats Tandjong Radja [1]).

Onderafdeeling Blida [1]), in 1865 onder een Controleur der 3e klasse, in 1866 vakant.

e. De afdeeling Moesi Ilir, onder een Controleur der 2e klasse, ter standplaats Sekajoe.

f. De afdeeling Rawas, onder een Controleur der 2e klasse, ter standplaats Moeara Roepit.

g. De afdeeling Lematang Oeloe en Lematang Ilir, onder een Controleur der 1e klasse, ter standplaats Lahat.

Onderafdeeling Lematang Ilir, onder een ambtenaar ter beschikking, ter standplaats Moeara Enim.

h. De afdeeling Ogan Oeloe, Kemering Oeloe en Enim, onder een Controleur der 1e klasse, te Moeara Doea. Tot het ressort van dezen ambtenaar schijnen ook Semindo, Kisam, Makakau, het Ranau-gebied en Belalau te behooren.

Onderafdeeling Ogan Oeloe en Enim, onder een Controleur der 3e klasse, te Batoe Radja.

II. Tot de adsistent-residentie Tebing Tinggi behooren:

a. De hoofdplaats met haar omtrek, op de kaart van Versteeg nog begrepen in het gebied van Moesi Oeloe. Tebing Tinggi is de zetel van een Adsistent-Resident, wien nog een Controleur der 3e klasse is toegevoegd. Daar de geheele adsistent-residentie doorgaans slechts eene afdeeling genoemd wordt, heeten hare onderdeelen onderafdeelingen.

b. De onderafdeeling Moesi Oeloe, onder een Controleur der 1e klasse, te Moeara Bliti.

c. De onderafdeeling Kikim, onder een Controleur der 2e klasse, te Boengamas.

d. De onderafdeeling Ampat Lawang, onder een Controleur der 1e klasse, te Talang Padang.

e. De onderafdeeling Redjang en Lebong, onder een Controleur der 1e klasse, ter standplaats Kapahiang.

Sub-onderafdeeling Lebong, standplaats Tapoes. Vakant.

f. De Pasoemah-landen (Pasoemah Lebar en Pasoemah Oeloe Lintang), die vermoedelijk wel reeds tot eene nieuwe onderafdeeling gevormd zijn of spoedig zullen worden.

---

[1]) Deze plaats vind ik niet op de kaart van Versteeg, wel Tandjong Saga, dat misschien foutief is.

[1]) Blida schijnt het gebied te zijn doorsneden door de riviertjes Blida (Blidah, Blidang) en Kramassan, die even boven de Ogan in de Moesi vallen. Doch volgens de kaart van Versteeg zou dit gebied niet tot Ogan Ilir, waaraan het echter onmiddellijk grenst, maar tot Moesi Ilir behooren. Vergelijk de Sturler, *Bijdrage tot de kennis van het Palembangsche gebied* (Groningen, 1855), bl. 48.

Deze verdeeling is, althans wat de benedenlanden betreft, gebaseerd op de verdeeling in divisiën, die hier tijdens het Sultans-bestuur bestond. Het inwendig beheer dier divisiën is thans opgedragen aan inlandsche, door het Gouvernement benoemde Divisie-hoofden. De verdeeling dier divisiën in een grooter of kleiner aantal distrikten, *marga's* geheeten, en ieder onder een afzonderlijk hoofd, met den titel van *Depati*, gesteld, is insgelijks in stand gehouden, zoowel als de vereeniging van vier of vijf *marga's* tot een kreits of *Pasirah*, die met het oog op zekere bijzondere belangen in sommige gevallen plaats heeft. Elke *marga* bestaat uit een zeker aantal *doesons* of dorpen met Dorpshoofden onder verschillende titels, die met den *Depati* den *marga*- of distriktsraad vormen, en als zoodanig collectief den naam voeren van *proatin*. Deze raad handhaaft regt en politie en is bevoegd tot het opleggen van boeten. Gewigtige zaken moeten echter voor hoogere regtbanken behandeld worden. Tot dat einde bestaat er ter hoofdplaats voor de regtspraak over inlanders en Oostersche vreemdelingen een landraad, bekend onder den naam van „regtbank van burgerlijke en lijfstraffelijke regtspleging," ingesteld bij besluit van 16 Augustus 1825, voorgezeten door den Resident, en met een Europeschen in regten gegradueerden Griffier, en verder bestaande uit vijf inlandsche leden, het Hoofd der Arabieren en den Kapitein Chinees als geassumeerde leden voor zaken waarin Arabieren of Chinezen betrokken zijn, den *Djaksa* of inlandschen Officier van justitie, en den eersten of tweeden Hoofdpriester als adviserend lid. Voor zaken die het huwelijks- en erfregt en wat daarmede zamenhangt betreffen, is er bovendien een geestelijke regtbank of priesterraad, zamengesteld uit een der beide Hoofdpriesters en vier Priesters (*Chatibs*). Eindelijk is er ook een „regtbank van kleine zaken," bestaande uit een der leden van den landraad en een ander inlandsch Hoofd, terwijl van deze regtbank beroep op den Resident kan gedaan worden. Voor het overige behoort Palembang onder het ressort van den Raad van Justitie te Batavia, alsmede onder dat van de Bataviasche wees- en boedelkamer, die ter hoofdplaats twee agenten heeft.

Voor het inlandsch onderwijs is in Palembang van Gouvernements wege niets gedaan. De scholen der Chinezen worden geprezen. Voor kinderen van Europeanen is er ter hoofdplaats eene Gouvernements lagere school, die in 1864 24 leerlingen telde. Zij staat onder het toezigt eener sub-commissie van onderwijs, waarvan de Resident voorzitter is. Ook heeft de hoofdplaats een protestantschen kerkeraad en een vasten Predikant.

C. De residentie Lampongsche distrikten.

Wij weten reeds dat de Lampongs voormaals eene onderhoorigheid waren van den Sultan van Bantam, die een Stedehouder had te Mangala. Toen DAENDELS in 1808 den Sultan van Bantam afzette, vervielen zij aan het Gouvernement, maar eer er het bestuur behoorlijk geregeld was, ging Java met zijne onderhoorigheden in handen der Engelschen over. Nadat de Lampongs ons in 1819 waren teruggeven, bleven zij het tooneel van telkens herhaalde woelingen en ongeregeldheden, totdat in Julij 1856 tot eene expeditie besloten werd, wier succes aan de weêrspannige Hoofden leven of vrijheid kostte. Tot dusverre waren deze landen bestuurd door een civielen en militairen Gezaghebber; thans besloot men, voorloopig voor den tijd van drie jaren, een Resident aan te stellen, maar als hoofdbeginsel van bestuur aan te nemen, dat de bevolking onderworpen zou blijven aan het onmiddellijk gezag harer Hoofden. Welvaart en veiligheid namen sedert jaarlijks toe, vooral wijl het civiel bestuur een krachtigen steun erlangde in de bezetting der forten te Telokh Betong en te Borneh aan den mond der Semangka-rivier opgerigt. Ten gevolge dier gunstige resultaten is de voorloopige regeling van het bestuur stilzwijgend gecontinueerd.

De geheele residentie is door de natuur zelve gesplitst in vijf afdeelingen: het land om de twee groote baaijen en het gebied der drie hoofdrivieren. De administratieve indeeling houdt hiermede gelijken tred. Deze afdeelingen zijn de volgende:

a. Telokh Betong of het land om de Lampong-baai. Hoofdplaats Telokh Betong, tevens hoofdplaats der geheele residentie. De voornaamste Europesche beambten aldaar zijn: de Resident, een Secretaris tevens Vendumeester, en een Commies. Verder is er een *Demang* of Regent als hoofd der inlandsche bevolking en een *Djaksa*, een Luitenant der Chinezen, een Luitenant der Boeginezen en een Luitenant der Maleijers en andere vreemdelingen.

Onderafdeeling Ommelanden van Telokh Betong, onder een Controleur der 1e klasse.

Onderafdeeling De Vier Marga's (Radja Bassa, Wai Orang, Dantaren en Negara Ratoe), onder een Controleur der 1e klasse.

b. Sikampong, onder een Controleur der 3e

klasse, ter hoofdplaats Natar, en een *Demang* te Soekadana.

c. Sipoetih, onder een Controleur der 1e klasse, ter hoofdplaats Tarabangi, en *Demangs* te Tarabangi en te Sering Kebau.

d. Toelang Bawang, onder een Controleur der 3e klasse en een *Demang*, ter hoofdplaats Mangala.

Onderafdeeling Boemi Agong, onder een Controleur der 3e klasse en een *Demang*, ter hoofdplaats Boemi Agong.

e. Semangka, onder een Controleur der 2e klasse, ter hoofdplaats Borneh, en een *Demang* te Tandjongan.

De afdeelingen in deze residentie zijn weder verdeeld in distrikten, *marga* of *mego* genoemd, onder een *Kapala marga* of Distriktshoofd, en iedere *marga* bevat eenige dorpen, in de taal der Lampongs *tioe* geheeten. Ieder dorp heeft een Dorpshoofd onder verschillende titels. De Dorpshoofden vormen met de hoofden der wijken of *soekoe's* den dorpsraad. Met betrekking tot de regtspleging behooren de Lampongs onder den Raad van Justitie te Batavia. Europeanen, militairen en Oostersche vreemdelingen, alsmede inlanders die misdrijven plegen tegen het Gouvernement, staan te regt voor den landraad of voor de regtbank van omgang te Batavia (*Staatsblad* voor 1859, N°. 16). Voor 't overige is, wat de inlanders betreft, de regtspleging overgelaten aan de inlandsche regtbanken of *proatins*, die, naar gelang der omstandigheden door de Distrikts- Dorps- of Wijkhoofden worden voorgezeten. Er waren hier van ouds zeer wreede straffen in zwang, waarvan echter de toepassing sedert de betere vestiging van het Nederlandsch gezag veelal wordt tegengegaan.

Te Telokh Betong is sedert eenige jaren eene inlandsche school gevestigd, waarin de leerlingen op kosten der Regering gratis-onderwijs genieten in het lezen en schrijven met Romeinsche, Arabische en Lampongsche karakters, het rekenen tot en met de tiendeelige breuken, de aardrijkskunde van Nederlandsch Indië en de natuurkundige aardrijksbeschrijving. De onderwijzer is een élève van de inlandsche school te Padang, en de Controleur der afdeeling Telokh Betong is met het toezigt belast. Het schoollokaal is een eenvoudig bamboezen gebouw met atap gedekt. De leerlingen, die tot de meest verschillende standen behooren en van 7 tot 21 jaren tellen, zijn gewoonlijk omstreeks 30 in getal. De inlandsche schrijvers in 's lands dienst worden bij voorkeur uit de leerlingen dezer school genomen.

D. De adsistent-residentie Benkoelen.

De Engelsche Oost-Indische Compagnie, steeds de mededingster der Nederlandsche op Sumatra's Westkust, vestigde zich in 1686 te Bangka Hoeloe, bij verbastering Benkoelen genoemd, en breidde van daar haren invloed en haar gezag over het zuidelijk deel der Westkust gedurig verder uit. Zij rigtte kantoren op te Bantal en Moko Moko, legde in 1714 de grondslagen van Fort Marlborough, dat Benkoelen bestrijkt, en keerde, na in 1719 door een opstand verdreven te zijn, in het volgende jaar terug. Na den vrede van Parijs in 1763 werd Fort Marlborough met zijne onderhoorigheden tot een afzonderlijk presidentschap verheven; maar in 1802 werd het ondergeschikt gemaakt aan het presidentschap van Fort William in Bengalen. Ofschoon het Opperhoofd van Benkoelen slechts den titel van Resident voerde, aanvaardde in 1818 de gewezen Luitenant Gouverneur van Java, Sir STAMFORD RAFFLES, het bestuur over deze bezitting onder dienzelfden titel van Luitenant Gouverneur, hem uit aanmerking zijner bijzondere verdiensten geschonken. De grootsche ontwerpen en het doorzettend karakter van dezen Staatsman schonken tijdelijk aan Benkoelen eene belangrijkheid, waarin het zich later als ondergeschikte Nederlandsche bezitting niet kon staande houden. In Februarij 1824 verliet RAFFLES voor altijd Benkoelen, dat in Maart 1825, ten gevolge der ruiling van grondgebied met Engeland, vastgesteld bij het Londensche traktaat van 17 Maart 1824, aan de Nederlandsche Commissarissen DE STUERS en VERPLOEGH werd overgegeven. In dien afstand was begrepen het geheele gebied van den voormaligen Sultan van Moko Moko, dat aan de Engelsche Compagnie moet zijn overgedragen, ofschoon het tijdstip daarvan onbekend is en men in het archief te Benkoelen te vergeefs naar het bewijs heeft gezocht. De Regent van Moko Moko, de afstammeling dier vroegere Vorsten, heeft, even als de Regent van Indrapoera, van hunne vroegere waardigheid alleen den titel van Sultan overgehouden. Het bestuur in Benkoelen werd nu opgedragen aan een Resident, doch die post werd in 1826 als bezuiningings-maatregel ingetrokken en een Adsistent-Resident benoemd, ondergeschikt aan den Resident van Padang en onderhoorigheden. Later evenwel is Benkoelen weder van Padang afgescheiden en heeft zelfs op papier eene vereeniging met Palembang plaats gehad, die echter niet werkelijk tot stand gekomen is. Het is thans een op

zich zelf staand gewest, regtstreeks ondergeschikt aan het Opperbestuur te Batavia, maar het hoofd van het gewestelijk bestuur heeft den onder deze omstandigheden weinig passenden titel van Adsistent-Resident behouden.

Benkoelen bestaat thans uit de volgende afdeelingen:

a. De hoofdplaats, verdeeld in negen wijken. Het Europeesch personeel bestaat voornamelijk uit den Adsistent-Resident en een eersten en tweeden Commies. Ook is er een Kapitein der Chinezen (vgl. *Indisch Staatsblad* voor 1862, N°. 81).

b. De Ommelanden van Benkoelen, bestaande uit de regentschappen: 1°. Soengei Lemau en Oeloe Benkoelen en 2°. Soengei Itam, en verdeeld in de volgende negen distrikten: Soengei Lemau, Oeloe Benkoelen, Soengei Itam, Proatin doeablas tapi ajer, Proatin doeablas di darat, Lambak Selapan, Andalas Soengei Kroë, Lima Boeah Badah en Silebar. Het bestuur in de Ommelanden is opgedragen aan een Controleur der 1e klasse. Door het Gouvernement bezoldigde inlandsche hoofden zijn: de Regent van Soengei Lemau en Oeloe Benkoelen en eenige Distriktshoofden (besluit van 22 Januarij 1864, *Staatsblad*, N°. 9).

c. Laïs, bestaande uit de distrikten: Bentoehan, Ajer Padang, Laïs, Ajer Besi en Palé, onder een ambtenaar ter beschikking ter standplaats Laïs.

d. Moko Moko, verdeeld in de 6 distrikten: Mandjoeta, Moko Moko, Bantal, Ipoe, Seblat en Ketaun. Het bestuur is opgedragen aan een Controleur der 3e klasse te Moko Moko en aan den Regent van Moko Moko, die den titel voert van Sultan.

e. Seloema, bestaande uit de 4 distrikten: Ngalam, Seloema, Tallo en Allas, onder een Controleur der 2e klasse te Seloema.

f. Manna, verdeeld in 5 distrikten: Manna, Pino, Bengkenang, Kadoerang en Padang Goetji, onder een Controleur der 3e klasse te Manna.

g. Kauer, bestaande uit de 11 distrikten: Kinal, Loewas, Tetap, Oeloe Sambat, Sinaha, Negri en Oeloe Loewas, Sambat marga Sidjagoe, Bandar, Nasal, Linau en Bentoehan, onder een ambtenaar ter beschikking en een inlandschen posthouder, beiden te Kauer.

h. Kroë, bestaande uit 17 distrikten, t. w.: Peningahan, Malaga, Bamban, Tapa, Oeloe Pandan, Poeloe Pisang, Pangawa Lima, Oeloe Kroë, Tenoembang, Ngamboer, Ngaras, Benkoenat, Blimbing, Liwa, Soekau, Kembahang en Kroë. Van dezen waren de distrikten Soekau en Kembahang oorspronkelijk twee marga's van Belalau, dat voor 't overige thans tot Palembang behoort. Kroë is de standplaats van een Controleur der 1e klasse, en te Liwa is een opziener der koffij-kultuur geplaatst (zie *Staatsblad* voor 1864, N°. 104).

i. Pasoemah Oeloe Manna en Semindo Oeloe Loewas, welke distrikten, zooals boven gemeld werd, in het laatst van 1866 aan Benkoelen zijn toegevoegd, maar omtrent wier organisatie nog niets bekend is.

k. Het eiland Engano, in 1862 door den Adsistent-Resident van Benkoelen bezocht, die er te Boeroehaoe een Chinees tot zijn gemagtigde aanstelde en bij zijne woning de Nederlandsche vlag deed hijschen.

De inlandsche hoofden der verschillende landschappen voeren in Benkoelen den ambtstitel van *Toewankoe*, doch hunne persoonlijke titels zijn zeer verschillend. Slechts enkelen ontvangen geldelijke toelagen van het Gouvernement, de overigen moeten geheel in hun eigen onderhoud voorzien. Het strekt niet tot bevordering eener billijke regtspleging dat zij een aandeel genieten in de boeten, die zij als straf voor misdrijven mogen opleggen. Zij zijn verpligt in alles de voorvaderlijke instellingen te volgen, en mogen daarvan slechts afwijken met toestemming der mindere hoofden en oudsten des volks. Kleine geschillen worden door de Dorpshoofden beslist; zaken van meer belang en misdrijven komen voor een raad der hoofden (raad der *proatins*), zamengesteld uit den *Toewankoe* des landschaps en de mindere Distriktshoofden, en in sommige gevallen vergaderende onder voorzitting van den Nederlandschen Gezaghebber der afdeeling. Over de inheemsche bevolking der hoofdplaats wordt regt gesproken door den *Pangérans*-Raad, voorgezeten door den Adsistent-Resident, die door een Europeschen griffier wordt bijgestaan, en verder bestaande uit drie of vier inlandsche leden, een inlandschen *Djaksa* en den hoofdpriester als adviserend lid. Voor zaken van Europeanen of waarin Europeanen betrokken zijn, is ter hoofdplaats een Residentie-Raad, met den Adsistent-Resident als voorzitter, twee ambtenaren of Europesche ingezetenen als leden, en een Europeschen fiskaal tevens griffier, terwijl voor 't overige ook Benkoelen tot het ressort van den Raad van Justitie te Batavia behoort, en er een agentschap van de wees- en boedelkamer te Batavia is gevestigd.

Voor het onderwijs der kinderen van Europeanen is te Benkoelen eene subcommissie en eene Gouvernements lagere school, die gemid-

deeld omstreeks 40 leerlingen telt. Van het inlandsch onderwijs is sedert 1857 in Benkoelen veel werk gemaakt. Wij laten hier eene opgave volgen van de scholen en van het aantal leerlingen dat zij in de jaren 1862—1864 op ultimo December bevatten:

Scholen.	Getal leerlingen op ultimo Dec. 1862.	op ultimo Dec. 1863.	op ultimo Dec. 1864.
Benkoelen .	184	181	94
Kroë . . .	25	40	42
Tallo . . .	32	21	15
Moko Moko	48	38	49
Manna . .	42	32	35
	331	312	235

De aanzienlijke vermindering in het laatste jaar moet vooral geweten worden aan eene opzettelijke verwijdering te Benkoelen van de minder belovende of slecht opkomende leerlingen. Men wenschte namelijk het getal tot 80 te beperken, omdat de onderwijzers onder een grooter getal de orde niet konden handhaven. Het onderwijs in deze scholen omvat: lezen en schrijven in het Maleisch met Romeinsche en Arabische karakters, rekenen tot den regel van drieën, boekhouden, een weinig aardrijkskunde en de beginselen van landbouwkunde of van het landmeten. De scholen staan onder toezigt der Gouvernements-ambtenaren. De leeftijd der leerlingen varieert van 7 tot 19 jaar.

E. Het Gouvernement Sumatra's Westkust.

Ofschoon de kustlanden ten Zuiden van Baros tot aan het gebied der Sultans van Indrapoera oudtijds een deel uitmaakten van het Menangkabausche rijk, waren de Atjinezen, ten tijde dat de Compagnie hare blikken naar die streken begon te wenden, er meesters van de voornaamste zeehavens, waar de Atjinesche Sultans door *Wakils* of Stedehouders vertegenwoordigd werden. Reeds in 1637 verwierven de Hollanders van Atjih den alleenhandel op deze kust; doch de strenge handhaving van het monopolie leidde tot gedurige vijandelijkheden met de Atjinezen, die de Compagnie in 1660 tot het besluit noopten om hen geheel van deze kusten te verdrijven. Gebruik makende van den onderlingen naijver der Vorsten, verbond zij zich met de Sultans van Menangkabau en van Indrapoera, streed herhaaldelijk met de Atjinezen en vestigde kantoren op verschillende punten. In 1667 werd JACOB JORISZOON PITS tot eerste Opperhoofd van de Westkust benoemd, en deze vestigde het volgende jaar het hoofdkantoor te Padang, waar een fort en pakhuizen gebouwd werden. Dit was het begin onzer heerschappij op Sumatra's Westkust; maar de strijdige aanspraken van Atjih, Menangkabau en Indrapoera, de mededinging der Engelschen, de onstaatkundige handelingen en geweldenarijen der Compagnie zelve, veroorzaakten zulk een tal van conflicten, zulk een weefsel van verwarringen, dat men gerust zeggen kan dat, zoolang het bestuur der Compagnie duurde, nimmer een half jaar achtereen op deze geheele kust rust heerschte. Onder die omstandigheden werd de Westkust voor de Compagnie een lastpost, en ging de welvaart der bevolking gedurig meer achteruit. De ellendige heerschappij der Compagnie nam een einde, toen in 1795 onze bezittingen op Sumatra's Westkust door de Engelschen, in naam van den Prins van Oranje, werden opgeeischt. Het duurde tot 1819 eer zij aan het inmiddels op geheel andere grondslagen gevestigd bestuur van Nederlandsch Indië werden teruggegeven, dat Padang en onderhoorigheden onder het bestuur stelde van een Resident.

Tijdens de teruggave werd het rijk van Menangkabau verscheurd door inwendige oorlogen, waarvan de hervormingen der Padries de oorzaak waren. De verdreven Maleische hoofden riepen de hulp in van het Nederlandsch bestuur en verwierven wat zij vroegen door eene plegtige akte, waarbij zij, den 10ⁿ Februarij 1821, alle landen behoord hebbende tot het rijk van Menangkabau aan Nederland afstonden. Hieruit ontspon zich een krijg die met zeer afwisselende kansen, met korte tusschenpoozen van rust, en niet zelden met zware verliezen onzerzijds voortduurde tot 1837, toen de val van Bondjol aan de heerschappij der Padries een einde maakte. De Kolonel MICHIELS trad toen als Gouverneur en Militair Kommandant van Sumatra's Westkust op. In de organisatie en administratieve indeeling werden onderscheidene malen wijzigingen gebragt. Thans bestaat het Gouvernement uit drie residentiën: Padang, Padangsche bovenlanden en Tapanoeli, waarvan de eerste in het algemeen gesproken het oude gebied der Compagnie, de tweede het nieuwe gebied door den oorlog met de Padries verworven bevat, terwijl de derde, die tot het gebied der Bataklanden behoort, is zamengesteld uit de voormalige Engelsche bezittingen Natal en Tapanoeli, die ons te gelijk met Benkoelen werden afgestaan, uit eenige Bataksche landschappen die, door de Padries onderworpen, ons door

den oorlog met hen in handen vielen, en uit de landen van Baros, Tapoes en Singkel, in 1839 en 1840 op de Atjinezen veroverd.

Nog lang na de bevrediging der Westkust bleef hier het hoogste civiele gezag met het militaire vereenigd; doch bij besluit van 21 October 1862 (*Staatsblad*, N°. 121) is bepaald, dat de betrekking van Gouverneur van Sumatra's Westkust aan een civiel ambtenaar zou worden opgedragen. Die Gouverneur houdt zijn zetel te Padang en voert tevens het onmiddellijk bestuur over de residentie van dien naam. Zijn bureau is zamengesteld uit een Secretaris, tevens belast met het toezigt op de comptabiliteit, en uit vier Commiezen, waarvan een bij de comptabiliteit.

De administratieve verdeeling en organisatie van het Gouvernement is in de officiële bescheiden nergens volledig en in goeden zamenhang te vinden. De volgende opgave komt der waarheid zoo nabij als ons mogelijk was.

I. *De residentie Padang.*

Deze residentie is verdeeld in de drie volgende afdeelingen.

a. Padang. Ter hoofdplaats bestaat het personeel der Europesche beambten, behalve den Gouverneur en zijn bureau, hoofdzakelijk uit een Adsistent-Resident tevens Magistraat, een eersten en tweeden Commies, een Schout, een Havenmeester, en een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand tevens griffier bij den grooten en kleinen landraad. De voornaamste inlandsche hoofden zijn de Hoofdregent (wiens titel, volgens besluit van 22 April 1863, *Staatsblad*, N°. 45, bij eventuele vervanging in dien van *Regent* zal veranderd worden), de Hoofd-*Djaksa* en de Hoofdpriester. Voor de Oostersche vreemdelingen zijn er een Kapitein en twee Luitenants der Chinezen (vergelijk besluit van 7 December 1860, *Staatsblad*, N°. 112) en een Kapitein der overwalsche vreemdelingen. Voor het overige behooren tot de afdeeling Padang:

1°. De Ommelanden van Padang (bestaande, volgens besluit van 27 Augustus 1861, uit de larassen Pau nan Sembilan, Pau nan Berlima, Nangalo en Kota Tengah, en uit de landschappen Boengoes, Loeboe-Kilangan, Limau Manis en Kasan) en Troesan, onder een Controleur der 2e klasse, en met een Opziener 1e klasse bij de cultures te Troesan.

2°. De zuidelijke Afdeeling, bestaande uit:

α. De zuiderdistrikten, bij besluit van 14 April 1857 verdeeld in: Poeloet-Poeloet, met een Opziener 2e klasse bij de cultures; Painan, onder een Controleur der 1e klasse; Batang Kapas, met een Opziener der 3e klasse bij de cultures; Ajer Adji, onder een Controleur der 2e klasse. Ieder dezer distrikten heeft een inlandsch Distriktshoofd.

β. Het regentschap Indrapoera, waar nog de Regent den titel van Sultan voert. Het Europeesch gezag is er vertegenwoordigd door een ambtenaar ter beschikking te Indrapoera.

b. Priaman. Ter hoofdplaats Priaman resideert de Adsistent-Resident tevens Ontvanger en Vendumeester. Verder zijn er: een Commies, een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand, een Havenmeester, een Regent en een *Djaksa* bij den landraad, een Luitenant der Chinezen, enz. Te Kajoe Tanam zijn een Controleur der 2e klasse en een Opziener der wegen, te Loeboe Boesoeng een Controleur der 3e klasse, te Oelakan een Opziener der 3e klasse bij de cultures, te Tikoe een ambtenaar van gelijken rang en functie, te Loeboe Alang een Opziener der wegen geplaatst.

c. Ajer Bangies en Rau. Deze afdeeling bestaat uit:

1°. Ajer Bangies met de Ophir-distrikten en de Batoe-eilanden. Ter hoofdplaats Ajer Bangies zijn: een Adsistent-Resident tevens Vendumeester, een Commies tevens buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand, en een Havenmeester. In de Ophir-distrikten is een Controleur der 1e klasse en een Opziener der wegen, op de Batoe-eilanden een Posthouder.

2°. Rau en Loeboe Sikaping, onder een Controleur der 1e klasse te Rau, een Opziener der 2e klasse te Loeboe Sikaping, en een Opziener der 3e klasse te Panti.

Tot de residentie Padang worden ook gerekend de Mentawei- en Pagei-eilanden (zie *Staatsblad* voor 1864, N°. 104). Doch het Gouvernement oefent daar geenerlei gezag uit en zendt slechts nu en dan een oorlogschip derwaarts om de vlag te vertoonen en onderzoekingen te doen.

II. *De residentie Padangsche bovenlanden.*

De residentie Padangsche bovenlanden was tot 1865 verdeeld in vier afdeelingen: Agam, Tanah Datar, Lima Poeloh en XIII en IX Kota's (vergelijk *Staatsblad* voor 1863, N°. 45), ieder met een Adsistent-Resident aan het hoofd en allen gezamenlijk onder het beheer van den Resident te Fort de Kock of Boekit Tinggi.

Doch bij besluit van 28 Maart 1865 (*Staatsblad*, N°. 29) is daarin deze verandering gebragt, dat het distrikt Batipoe en X Kota's van de afdeeling Agam is gescheiden en onder het bestuur van een afzonderlijken Adsistent-Resident geplaatst, terwijl de post van Adsistent-Resident van Agam is ingetrokken, en de overblijvende distrikten dier afdeeling onder het regtstreeksch gezag van den Resident te Fort de Kock zijn gesteld. De tegenwoordige administratieve verdeeling en organisatie is derhalve als volgt:

a. Afdeeling Agam. Ter hoofdplaats Fort de Kock is de zetel van den Resident der Padangsche bovenlanden en den Secretaris tevens algemeen Ontvanger en Vendumeester, een Commies en een Controleur der 3e klasse ter beschikking. De afdeeling bevat thans nog de volgende distrikten:

1°. Agam (oud-Agam), onder een Controleur der 2e klasse en een Opziener der 2e klasse bij de cultures, ter standplaats Fort de Kock.

2°. Danau en Matoea, onder een Controleur der 3e klasse, te Manindjoe, en een Opziener der 3e klasse, te Matoea.

3°. VIII Kota's en VII Loerah's, onder een Controleur der 2e klasse, te Palembajang.

4°. Bondjol, onder een Controleur der 3e klasse, te Bondjol.

b. Afdeeling Batipoe en de X Kota's, onder een Adsistent-Resident tevens Vendumeester ter hoofdplaats Padang Pandjang, waar ook een Opziener der 3e klasse bij de cultures, een Opziener der wegen en een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand geplaatst zijn. Batoe Beragong is de standplaats van een Opziener der 2e klasse.

c. Afdeeling Limapoeloh of L Kota's, bestaande uit de volgende distrikten:

1°. Limapoeloh, hoofdplaats Pajakombo, de zetel van den Adsistent-Resident der afdeeling tevens Vendumeester, van een Controleur der 3e klasse ter beschikking, van een Opziener der 3e klasse voor de cultures en van een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand.

2°. Poea Datar (d. i.: Kota Lawas en Siliki) en Mahi, onder een Controleur der 3e klasse te Poea Datar. [1])

3°. Alaban (of Halabang), onder een Opziener der 1e klasse voor de cultures te Alaban.

d. Afdeeling Tanah Datar, zamengesteld uit de volgende distrikten:

1°. Tanah Datar, hoofdplaats Fort van der Capellen of Batoe Sangkar, waar de Adsistent-Resident der afdeeling tevens Vendumeester, en een Opziener der 3e klasse voor de cultures verblijf houden.

2°. XX Kota's, onder een Controleur der 3e klasse te Singkarah.

3°. Lintau en Boea (waartoe ook Soempoer behoort), onder een Controleur der 3e klasse te Lintau.

4. Kota Toedjoe of VII Kota's, onder een Controleur der 3e klasse te Sidjoendjoeng en een Opziener der 2e klasse te Tandjong Ampalo. Tot dit distrikt behoort ook Silago.

e. Afdeeling XIII en IX Kota's, bestaande uit de distrikten:

1°. XIII en IX Kota's, hoofdplaats Solok, de zetel van den Adsistent-Resident der afdeeling, van een Opziener der 3e klasse voor de cultures en van een Opziener der wegen.

2°. Soepajoeng en Siroekam, onder een Opziener der 1e klasse voor de cultures te Soepajoeng. Tot dit distrikt behooren ook de ten Zuidoosten van Soepajoeng liggende III Kota's en Banang.

3°. Alahan Pandjang en Salimpot, onder een Opziener der 1e klasse voor de cultures te Alahan Pandjang.

4°. Lolo [1]) en Soengei Pagoe (een eerst in

---

[1]) Tot dit distrikt behoort, blijkens het aangehaalde besluit van 22 April 1863, ook Kopoer nan Sambilan; doch de landschappen Kampar di Oeloe of VI Kota's, Kampar di Tengah of XII Kota's en Pangkalan Kota Baroe worden wel op onze kaarten tot de Padangsche bovenlanden gerekend, maar zijn geheel aan het bestuur hunner eigene Hoofden overgelaten, die ook geene bezoldiging van het Gouvernement genieten. Zij kunnen dus bijna als onafhankelijk beschouwd worden, ofschoon zij ongetwijfeld het Oppergezag van Nederland hebben erkend. Vergelijk C. DE GROOT, *Kota Tjandi*, in het *Tijdschr. v. h. Bat. Genootsch.*, Dl. IX, bl. 531. Uit dat opstel blijkt dat de hoofdstad van Kampar di Tengah of XII Kota's, op onze kaarten Alahan Tikoe genoemd, juister Alahan Tiga heet, en dat Kota Tjandi, op 3 Sumatra-palen van daar gelegen, niet, zoo als op de kaart van BEIJERINCK staat, een oud fortje is, maar de ruïne eener Hindoesche begraafplaats. Op de kaart van VERSTEEG is die plaats als eene Hindoesche tempelruïne aangeduid. Bij de optelling der Hindoe-oudheden op Sumatra, boven bl. 715, is verzuimd van dit Kota Tjandi melding te maken.

[1]) Lolo behoorde vroeger tot Alaban Pandjang. Zie over deze plaats TEYSMANN in het *Natuurk. Tijdschrift v. Nederl. Indië*, Dl. XIV, bl. 291—295. In de XII Kota's, het zuidoostelijk aan Korintji grenzend distrikt der Padangsche bovenlanden, schijnt geen gezag door het Nederlandsch Gou-

1860 gevormd distrikt, onder een civiel Gezaghebber te Lolo (Besluit van 2 Junij 1860, *Staatsblad* N°. 60).

III. De residentie Tapanoeli.

Deze residentie heeft tot hoofdplaats Siboga, de zetel van den Resident, van een Secretaris, tevens algemeen ontvanger en Vendumeester, een eersten en derden Commies, een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand, en een Luitenant der Chinezen. Verder is zij verdeeld in de volgende zes afdeelingen:

1°. Ommelanden van Siboga (bevattende, behalve het landschap Tapanoeli, de binnenlandsche distrikten Silindong en Sigopoelan), onder een Controleur der 3e klasse belast met het civiel gezag, en Opzieners der wegen te Hoeraba, te Loemoet en te Batang Toroe.

2°. Baros, bestaande uit de landschappen Baros, Tapoes en Sorkam (juister Sokam), onder een Controleur der 2e klasse te Baros.

3°. Singkel, bestaande uit Singkel en Ommelanden, onder een Controleur der 3e klasse te Singkel. Tot deze afdeeling worden ook de Banjak-eilanden gerekend, waar echter geen Nederlandsch Ambtenaar gevestigd is.

4°. Mandaïling en Angkola. De hoofdplaats, vroeger Padang Sidempoean, is thans Penjaboengan in de nabijheid van Fort Elout. Hier is dus de zetel van den Adsistent-Resident dezer uitgebreide afdeeling, terwijl het verdere Europesche personeel ter hoofdplaats bestaat uit een Commies, een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand, een Opziener der 1e klasse, enz. Tot deze afdeeling behooren de landschappen: Angkola Dolok of Sipirok, met een Opziener der 1e klasse voor de kultures te Sipirok; Angkola, met een Controleur der 1e klasse (te Tobing?) en een der 3e klasse (waar?), een Opziener voor de kultures der 3e klasse te Padang Sidempoean, en een der 2e klasse te Soeroeman Tinggi; Groot Mandaïling, met de hoofdplaats der afdeeling Penjaboengan (zie boven), Opzieners der 2e klasse te Tanah Batoe en te Moeara Sama en een Opziener der wegen te Tapoes [1]); Klein Mandaïling, onder een Controleur der 3e klasse te Kota Nopan; Oeloe en Pekanten, met een Opziener der 2e klasse voor de kultures te Moeara Sipongi.

5°. Natal, bestaande uit: Singkoeang, Taboejong, Koenkoen, Natal en Batahan, onder een Controleur der 1e klasse te Natal.

6°. Het eiland Nias, onder een civiel Gezaghebber te Goenong Sitoli.

De opgenoemde afdeelingen bevatten al de Bataksche landschappen die onder geregeld bestuur gebragt zijn en waarvan de inlandsche hoofden van wege het Nederlandsch Gouvernement bezoldigd worden. Tusschen die landschappen geënclaveerd of oostwaarts daarvan zijn nog distrikten, die, ofschoon op onze kaarten doorgaans tot de residentie Tapanoeli gerekend, niet tot het Gouvernementsgebied behooren. Zoo spreekt het Regeringsverslag over 1857, bl. 25, over Nai Pospos, dat tusschen Baros en Tapanoeli geënclaveerd is, als van een onafhankelijk landschap, en vermeldt dat het tot de vrije Batak-landen behoorende Singapollang (waarschijnlijk slechts een andere spelling voor Sigopoelan), schoon reeds in 1841 tot Gouvernements-grondgebied verklaard, eerst in 1857 tot werkelijke erkenning der Souvereiniteit van het Nederlandsch Gouvernement is overgegaan. De landschappen Silantom en Dolok Dsaoet ten Oosten van Silindong en Sigopoelan vonden wij nergens tot het Gouvernements-gebied gerekend, ofschoon onze kaarten ze doorgaans in de residentie Tapanoeli begrijpen. Over de landschappen ten Westen op onze kaarten in het gebied van Singkel begrepen, is reeds bij het topographisch overzigt gesproken. Aan den anderen kant ontbreekt niet alle politieke betrekking van het Gouvernement tot de hoofden in die distrikten, die onze kaarten tot de onafhankelijke Batak-landen rekenen, met name tot Padang Lawas en aangrenzende landschappen, die tot de in 1843 ontruimde afdeeling Pertibi behooren. In 1855 vormde de bevolking van Boeroemon het plan om in massa naar Groot-Mandaïling te verhuizen, ten einde rust en veiligheid op het Gouvernementsgebied te zoeken. Die van Sossak (Tamboesei) wilden zulks verhinderen, en dit gaf aanleiding tot eene militaire expeditie, die tevens aan de invoering eener betere orde van zaken in deze landen werd dienstbaar gemaakt. Die van Boeroemon werden in staat gesteld om hun plan uit te voeren, en werden ten getale van omstreeks 3,000 in 17 kampongs van Groot-Mandaïling en ééne kampong van Angkola ingedeeld. De hoofden van Sossak vroe-

vernement geoefend te worden. Van dit landschap geldt vermoedelijk hetzelfde wat in de vorige noot omtrent eenige distrikten in het Noordoosten werd opgemerkt.

[1]) Moeara Sama en Tapoes liggen aan de rivier van Natal en zouden naar onze kaarten tot de afdeeling Natal behooren.

gen vergiffenis en verbonden zich, even als die van Padang Lawas, om hunne geschillen aan den Adsistent-Resident van Groot-Mandaïling te onderwerpen en geene oorlogen te voeren zonder zijne toestemming. In het volgende jaar werden deze bemoeijingen voortgezet, met dit gevolg dat ook de hoofden van Pertibi en Adjoran schriftelijk soortgelijke verbindtenissen op zich namen, en daarop van Gouvernementswege in hun gezag bevestigd werden. Op gelijke wijze werd in 1857 met het hoofd van Pasir gehandeld. Eindelijk lezen wij in het Regerings-verslag over 1858, bl. 7: „Tot voorbereiding eener meerdere ontwikkeling van een gedeelte der Batak-landen, waartoe de bemoeijenis van het Europeesch bestuur zich nog nagenoeg niet had uitgestrekt, werd door het opperbestuur in beginsel goedgekeurd de aanleg of opening van gemeenschapswegen in de distrikten Nai Pospos, Silindong, Singapollang (Sigopoelan), Sipahoetar, Sikottam, Pangariboean en Silantom. De afkeer van de Bataks van heerediensten maakte evenwel, dat ondanks herhaalde aansporing, dit jaar tot aanleg dier wegen nog weinig gedaan was." In de volgende verslagen wordt over de uitvoering van dit plan niets meer gelezen.

Uit al het gezegde is het blijkbaar, dat de grenzen der residentie Tapanoeli, vooral in het noordelijk deel, niet wel te bepalen zijn, waarom zich dan ook de kaart van VERSTEEG voorzigtiglijk daarvan heeft onthouden.

De *Soekoe*-besturen der Maleijers hebben wij reeds vroeger beschreven. Om ze met het Nederlandsch gezag in beter verband te brengen, zijn overal door de bevolking gekozene en door het Gouvernement bevestigde Dorpshoofden aangesteld, die, onder den titel van *Panghoeloe Kampong* of *Panghoeloe Kapala*, de bevelen der Regering aan de *Panghoeloe's* der *Soekoe's* overbrengen. Deze Dorpshoofden zijn ondergeschikt aan de op dezelfde wijze benoemde *Panghoeloe Laras* of Distriktshoofden, die de tusschenpersonen tusschen de Nederlandsche ambtenaren en de Dorpshoofden zijn. Dit *Soekoe*-bestuur met den aankleve van dien bestaat niet in het regentschap Indrapoera. Daar worden de Dorpshoofden, die er den naam van *Mantri* dragen, door den Regent benoemd. In de Bataksche distrikten komt de *Koeria* in de plaats der *Soekoe* in de Maleische; maar met dit verschil dat de *Koeria* ook eene territoriale afdeeling vormt, dewijl de leden van hetzelfde geslacht bij elkander wonen. Hier heeft men dus *Koeria*-hoofden, die Dorpshoofden met den titel van *Pamoesoek* onder zich hebben, en boven hen, te Kota Siantar, een hoofd met den titel van *Jang di pertoewan*. Wederom anders is het inlandsch bestuur geregeld in het vroeger Atjinesche distrikt Singkel. De Kampongshoofden voeren daar den titel van *Datoe*, en vormen met elkander te Singkel een *Datoe-rapat*. In andere stranddistrikten, zooals Tapoes, Baros en Natal, worden weder andere verscheidenheden aangetroffen.

In vroeger tijd ontvingen alleen de voornaamste hoofden eenig traktement van Gouvernementswege, terwijl zij verder hun onderhoud vonden in eenig aandeel in den rijstoogst der bevolking, in geschenken hun voor de beslissing van geschillen of bij feestelijke gelegenheden gegeven, en in hun aandeel in de door hen opgelegde boeten. De geheele som in het Gouvernement der Westkust voor traktementen aan de inlandsche hoofden bestemd, bedroeg naauwelijks *f* 80,000. Doch in 1863 is hierin verandering gebragt. „Een belangrijke maatregel," zegt daaromtrent het verslag over dat jaar, bl. 11, „door billijkheid en staatkundige redenen geboden, was vervat in het besluit van den Gouverneur-Generaal van 22 April 1863 (*Staatsblad*, N°. 145), houdende eene algemeene verbetering van de inkomsten der onder het Europeesch bestuur ter Sumatra's Westkust in het leven geroepen betrekkingen van *Laras*- of Distriktshoofd en van *Panghoeloe Kapala* (hoofd van één of meer kampongs). De traktementen der *Laras*-hoofden werden namelijk, in verband tot hunnen rang en stand en den omvang hunner dienstpligten, op voldoende wijze verhoogd, terwijl aan de in rang op hen volgende *Panghoeloe's Kapala*, tot dusver met uitzondering van enkele weinigen geene vaste bezoldiging genietende, zoodanige bezoldiging werd toegelegd." Uit het besluit zelf blijkt dat het ook op de *Koeria*-hoofden in de Bataksche distrikten en den *Jang di pertoewan* van Kota Siantar is toegepast. De gezamenlijke som voor die traktementen aangewezen bedraagt nu *f* 262,940, waarvan *f* 72,624 voor de hoofden in de residentie Padang, *f* 165,900 voor die in de Padangsche Bovenlanden, en *f* 24,416 voor die in de residentie Tapanoeli bestemd zijn. Bij het overlijden of aftreden van sommige hoofden zou echter eene kleine vermindering, gezamenlijk ten bedrage van *f* 5,124, moeten plaats grijpen.

Voor het regtswezen heeft het Gouvernement der Westkust een eigen Raad van Justitie te Padang, die ongeveer dezelfde regtsbevoegdheid heeft als de Raden van Justitie op Java.

De Voorzitter, de Officier en Substituut-Officier van justitie en de Griffier zijn allen in regten gegradueerd. Voorts zijn er vier leden en een buitengewoon Substituut-Griffier. Behalve een gewonen, d. i. door den Gouverneur-Generaal benoemden deurwaarder te Padang, zijn er buitengewone of door het plaatselijk bestuur benoemde deurwaarders bij den Raad van Justitie gevestigd te Priaman, te Ajer Bangies, te Fort de Kock, te Fort van der Capellen, te Padang Pandjang, te Pajakombo, te Solok, te Siboga, te Natal, te Penjaboengan, te Padang Sidempoean, te Tanah Batoe, te Baros, te Singkel en op het eiland Nias. De Raad van Justitie spreekt regt over Europeanen en vreemde Oosterlingen. Voorts zijn er te Padang en Priaman Landraden, bestaande uit den Adsistent-Resident als Voorzitter, een Europeschen Secretaris en eenige inlandsche leden. De functiën van deze Landraden komen in de hoofdzaak overeen met die der Landraden op Java. In buitengewone gevallen vergaderen zij onder voorzitting van den President van den Raad van Justitie te Padang, en worden dan *Groote Landraad* genoemd. Voor 't overige heeft de inlandsche bevolking hare eigene regtspleging, welke door de *rapats* wordt uitgeoefend. Hoogst belangrijk voor de kennis der regterlijke organisatie van Sumatra's Westkust en voor de beraamde, maar, voor zoover ons bekend is, nog niet tot stand gekomen hervorming van het inlandsch regtswezen, volgens welke de *rapats* onder voorzitting van Europesche ambtenaars vergaderen en in naam des Konings, — wat het strafregt betreft naar aanmerkelijk gewijzigde beginselen, — zouden regt spreken, is het opstel van Mr. A. E. Croockewit: *Twee Maanden in de Padangsche Boven- en Benedenlanden*, in *de Gids* voor 1866, Dl. IV, bl. 308. De heer Croockewit woonde in April 1865 te Fort de Kock de algemeene vergadering bij, door den Gouverneur, een Gouvernements-Commissaris, den Resident en de Adsistent-Residenten der Padangsche Bovenlanden en omstreeks 90 *Laras*-hoofden gehouden, om over de hervorming van het inlandsch regtswezen te beraadslagen.

Het Gouvernement der Westkust heeft ook te Padang zijn eigen wees- en boedelkamer, met agentschappen te Priaman, Ajer Bangies, Fort van der Capellen, Padang Pandjang, Pajakombo, Solok, Siboga, Penjaboengan, Baros en Singkel.

Voor kinderen van Europeanen zijn in het Gouvernement Sumatra's Westkust twee Gouvernements lagere scholen te Padang, eene te Fort de Kock, en eene te Padang Pandjang. Op de eerste school te Padang bedroeg op ultimo December 1864 het aantal leerlingen 58, waarvan 39 jongens en 19 meisjes, op de tweede school 156, waarvan 98 jongens en 58 meisjes; te Fort de Kock waren op dat tijdstip 14 leerlingen en te Padang Pandjang 31. Een groot deel der kinderen genoot het onderwijs gratis.

Het inlandsch onderwijs was in dit Gouvernement sedert 1851 het voorwerp van de bijzondere zorg der Regering, die hare pogingen met gunstig gevolg en groote belangstelling van de zijde der bevolking bekroond zag.

In 1856 werd eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Fort de Kock opgerigt, waar gelijktijdig slechts 10 kweekelingen worden toegelaten, een getal dat schier altijd voltallig is, terwijl doorgaans zich voor elke vacature meer dan één aspirant voordoet. De kweekelingen zijn meestal kinderen van hoofden en genieten uit 's lands kas eene toelage van *f* 10 in de maand. De geschiktheid van den onderwijzer, een Maleijer uit Agam, die uit 's lands kas *f* 40 in de maand ontvangt, wordt zeer geprezen. Volgens besluit van 8 November 1864 is thans ook eene kweekschool voor Bataksche onderwijzers op soortgelijken voet opgerigt te Tanah Batoe, in de residentie Tapanoeli. Aan het hoofd staat Willem Iskander uit Mandaïling, een Christen-Batak, die in Nederland tot onderwijzer werd opgeleid. Bij de oprigting dezer school, die mede voor 10 leerlingen is ingerigt, maar waarvan slechts 5 de maandelijksche tegemoetkoming kunnen ontvangen, heeft echter het Gouvernement in het oog gehouden, dat van bestuurswege alles behoort vermeden te worden, wat naar eene directe bemoeijing met de bekeering der Bataksche bevolking tot het Christendom zou gelijken. Nogtans mag men hopen dat de verbreiding van den Islam onder de Bataks, waaraan het door Maleijers gegeven onderwijs zoozeer bevorderlijk was, door de oprigting der nieuwe kweekschool zal worden beperkt.

Wij laten hier voor 't overige eene lijst volgen van de scholen voor inlanders en het aantal kinderen daar aanwezig op ultimo December van de jaren 1862—1864.

. . . .

Scholen.	Getal leerlingen op ult°. Dec. 1862.	op ult°. Dec. 1863.	op ult°. Dec. 1864.
Residentie Padang.			
Padang	106	105	170
Painan	25	27	38
Plangei	33	31	39
Indrapoera	10	12	8
Troesan	38	37	39
Asam Koembang	20	15	13
Batang Kapas	52	50	52
Priaman	38	34	39
Soengei Limau	5	45	40
Tikoe	27	38	26
Ajer Bangies	15	16	9
Taloe	8	28	16
Loeboe Sikaping	26	20	18
Rau	21	36	11
Panti	4	9	niet opgegeven
Poeloe Tello (Batoe-eilanden)	12	11	10
Totaal.	440	514	528
Residentie Padangsche Bovenlanden.			
Fort de Kock	20	35	63
Pajakombo	37	87	81
Alaban	16	20	35
Poea Datar	24	36	41
Bondjol (eerst in 1864 opgerigt)	—	—	niet opgegeven
Fort van der Capellen	23	41	43
Solok	48	49	47
Lolo	niet opgegeven	12	6
Totaal.	168	280	316
Residentie Tapanoeli.			
Toeka (eerst in 1864 opgerigt)	—	—	11
Baros	20	20	22
Sipirok	21	46	90
Boenga Bandar	15	21	33
Pargaroetan	20	20	32
Oeta Rimbaroe (opgerigt in 1863)	—	12	65
Penjaboengan	10	8	25
Tanah Batoe	7	18	22
Kota Nopan	20	19	19
Moeara Sipongi	13	23	22
Totaal.	126	187	341
RECAPITULATIE.			
Padang	440	514	528
Padangsche Bovenlanden	168	280	316
Tapanoeli	126	187	341
Totaal.	734	981	1185

In de Maleische scholen wordt doorgaans lezen en schrijven met Arabische en Romeinsche karakters en rekenen tot den regel van drieën, soms ook een weinig aardrijkskunde onderwezen. Godsdienstig onderwijs wordt niet opzettelijk gegeven, maar de keus der leerboeken geeft aan vele scholen eene sterk sprekende Mohammedaansche kleur. De ouderdom der leerlingen wisselt af van 7 tot 25 jaren. De scholen staan onder het toezigt van de Gouvernements ambtenaren.

In de Bataksche scholen wordt het lezen en schrijven met Romeinsche en Bataksche letters onderwezen, benevens het rekenen en de aardrijkskunde. Doch hier hebben de scholen, vooral in den laatsten tijd, eene meer Christelijke kleur gekregen, daar er doorgaans eenig bijbelsch onderwijs wordt gegeven en stukken der Bataksche bijbelvertaling als leesboeken worden gebruikt. Bij Gouvernements-besluit van 8 November 1864 zijn de in de niet-Mohammedaansche Batak-landen opgerigte of nog op te rigten scholen geplaatst onder het toezigt en de leiding van de zendelingen van Asselt, Dammerboer en van Dalen, onder toekenning aan ieder hunner van eene maandelijksche toelage van ƒ 75 [1]).

Wat de kerkelijke aangelegenheden betreft kan nog worden opgemerkt dat Padang een Protestantschen kerkeraad en een vasten Predikant, alsmede een Roomsch-Katholiek kerken armbestuur en een Pastoor heeft. Ook is er een vast Predikant te Fort de Kock. De drie hierboven reeds vermelde zendelingen in de Batak-landen zijn derwaarts gezonden door het Genootschap voor in- en uitwendige zending te Batavia. Bovendien is in 1862 verlof gegeven aan een zendeling van het Rijnsche Genootschap te Barmen om zijn dienstwerk te Padang uit te oefenen, en aan twee andere om werkzaam te zijn in de Bataksche landschappen Angkola, Sipirok, Silindong, Singapollang (Sigopoelan) en in de omstreken van Baros. De jongste berigten melden dat de zendelingen in de kennis der taal vooruitgaan en daarin des zondags voor de verzamelde bevolking toespraken houden, en dat zij meer en meer het vertrouwen der bevolking winnen.

[1]) Vgl. over het onderwijs ter Westkust van Sumatra: *Zondagsblad*, maandelijksche uitgave, Augustus 1860, bl. 25. Uit de vergelijking van dat opstel kan blijken, hoezeer in de laatste jaren het getal scholen en leerlingen is vooruitgegaan en aan vroegere klagten is te gemoet gekomen.

Eer wij dit artikel eindigen verdient nog het gewigtig feit vermeld te worden, dat in het laatst van 1866 de telegraphische gemeenschap van Sumatra met Java is tot stand gekomen door het welgeslaagd leggen van een diepzee-kabel dwars door straat Sunda, van Anjer naar Telokh Betong. Men is thans bezig eenige der voornaamste punten van onze bezittingen op Sumatra, met name Lahat (in Lematang Oeloe), Palembang, Benkoelen, Padang, Fort de Kock, Siak en Bangkalis met dezen kabel te verbinden, om verder Bangkalis door een onderzeeschen kabel te verbinden met Singapoera, en alzoo vergoeding te zoeken voor het mislukte plan eener regtstreeksche telegraphische gemeenschap van Singapoera met Batavia. De noodige fondsen voor de voltooijing dezer belangrijke onderneming zijn in Maart 1867 bij een voorstel tot verhooging der Indische begrooting door de Regering van de Staten-Generaal gevraagd. [1])

Literatuur over Sumatra.

I. Algemeene Beschrijvingen van Sumatra.

W. Marsden, *History of Sumatra, containing an account of the government, laws, customs and manners of the native inhabitants, with a description of the natural productions and a relation of the political state of that island.* 1st ed. 1783. 2d ed. 1784. 3d ed. with corrections, editions and plates. London. 1811. 4°.

(Er bestaat van dit werk eene Fransche vertaling door Parraud [Paris. 1788. 2 Vol. 4°.]; ook is er eene Duitsche vertaling, doch beiden zijn gemaakt naar de oude uitgaven, die door de uitgave van 1811 geheel in de schaduw zijn gesteld.)

Valentijn's *Oud en Nieuw Oost-Indië Beschrijving van Sumatra*, Dl. V, St. 1.

[1]) Bij de vermelding der successieve verhooging van de koffijprijzen op bl. 749, moet nog gevoegd worden dat zij, ook voor Sumatra's Westkust, bij besluit van 23 Maart 1866 (*Staatsblad*, N°. 24), op ƒ 12.50 en bij besluit van 28 Februarij 1867 (*Staatsblad*, N°. 21) op ƒ 13.— per pikol zijn gebragt. Nog merken wij op dat, terwijl dit artikel op de pers was, uit eene mededeeling in het *Tijdschrift v. Nederl. Indië*, Jaarg. 1867, Dl. I, bl. 540, gebleken is, dat wat in dit artikel, bl. 666, over het meer van Toba voorkomt, niet geheel juist is. Het meer heet bij de inlanders niet *Aèk Daho*, maar alleen *Tao*, d. i. *het meer*, terwijl bijzondere deelen daarvan door de namen *Tao Silalahé*, *Tao Bakara*, enz. worden aangeduid.

Mr. J. C. M. Radermacher, *Beschrijving van het eiland Sumatra* (*Verh. v. h. Bat. Gen.*, Dl. III, bl. 3—144).

A. Eschels-Kroon, *Beschreibung der Insel Sumatra.* Hamburg. 1782.

(Vertaald onder den titel: *Beschrijving van het eiland Sumatra.* Haarlem. 1783).

J. J. de Hollander, *Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederl. Oost-Indië.* Breda. 1861. Dl. I, bl. 431—651; 2e uitg. Breda. 1866. Dl. I, bl. 471—723.

Dr. J. Pijnappel Gzn., *Geographie van Ned. Indië.* 's Gravenhage. 1863. bl. 90—112.

P. P. Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Ned. Indië.* Breda. 1838. bl. 1—60.

(G. Lauts,) *Handleiding tot de Aardrijkskunde van Neêrlands Oostindische bezittingen*, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Leyden, Deventer en Groningen. 1863. bl. 106—153.

Temminck, *Coup d'Oeil.* Vol. II, p. 1—127.

Comte C. S. W. de Hogendorp, *Coup d'oeil sur l'île de Java et les autres possessions Neêrlandaises dans l'Archipel des Indes.* Bruxelles. 1830. p. 356—366.

Teenstra, *Beknopte beschrijving van de Ned. Overzeesche bezittingen.* Groningen. 1852. St. 2, bl. 331—428.

J. Crawfurd, *Descriptive Dictionary*, art. *Sumatra*, *Achin*, *Batak*, *Bencoolen*, *Indragiri*, *Kampar*, *Lampong*, *Padang*, *Palembang*, *Siak*, etc.

G. W. Earl, *The trading ports of the Indian Archipelago* (*Journ. of the Ind. Archip. and Eastern Asia.* Vol. IV: *Achin*, p. 240—245; *Analabu*, p. 483; *Assahan*, p. 493; *Ajer Bangis*, p. 495; *Ajer Raja* [Ajer Adji], p. 495).

J. Olivier, *Tafereel van Oost-Indië voor jongelieden.* Amsterd. 1840. Dl. I, bl. 140—185.

F. Epp, *Schilderungen aus Ost-Indiëns Archipel.* Heidelberg. 1841. p. 65—91.

F. Epp, *Schilderungen aus Holländisch Ost-Indiën.* Heidelberg. 1852. p. 91—122.

J. H. Moor, *Notices of the Indian Archipelago.* Singapore. 1837.

(Over Sumatra handelen de stukken voorkomende op bl. 97—137.)

B. Heyne, *Tracts historical and statistical of India, also an account of Sumatra in a series of letters.* London. 1814.

A. Huysers, *Beknopte beschrijving der Oost-Indische établissementen.* Amsterdam. 1792. *Palembang*, bl. 55—58; *Padang*, bl. 71, 72.

D. van Hogendorp, *Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-indië.* 1799. *Sumatra's Westkust*, bl. 159—161; *Palembang*, bl. 181—183.

Ch. Miller, *An account of the island of Sumatra* (*Philosophical Transactions*, Vol. LXVIII, P. 1. [London. 1778.] p. 160—180).

(Vertaald in *Beiträge zur Völker- und Länderkunde* van J. R. Forster en M. C. Sprengel. Leipzig. Th. I, S. 1—57; in *Neue Sammlung von Reisebeschreibungen.* Hamburg. Th. II, S. 1—24, en in *Hannoverisches Magazin* voor 1781.)

Leconte, *Sumatra* (*Revue de l'Orient.* Vol VII. 1845. p. 238).

Logan, *A general sketch of Sumatra* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. III, 1849, p. 345—365).

Iets over het eiland Sumatra (*de Oosterling.* Dl. I, bl. 37—48, 124—139).

Meinicke, *Bemerkungen über die Geographie der Insel Sumatra* (*Annalen der Erdkunde.* Th. VIII, 1833, p. 137).

E. Francis, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch Ambtenaar.* Dl. I. Batavia. 1856. *Lampongs*, bl. 136—226; *Palembang*, bl. 227—242. Dl. II. Batavia. 1856. *Benkoelen*, bl. 79—108. Dl. III. Batavia. 1860. *Sumatra's Westkust*, bl. 1—202.

A. Pruys van der Hoeven, *Een woord over Sumatra in brieven.* I. *Benkoelen.* II. *Sumatra's Westkust en Palembang.* Rotterdam. 1864.

In tallooze oude reizen komen berigten over Sumatra voor; doch wij verwijzen daaromtrent naar Dl. I, bl. 512, van dit Woordenboek, en laten hier slechts de titels volgen van enkele die voor Sumatra bijzonder belangrijk zijn en daar gedeeltelijk onvermeld zijn gebleven. Toqten door bijzondere gedeelten van het eiland zijn opgenomen onder N°. II.

Peregrinação de Fernão Mendez Pinto. Nova ediçao. Lisboa. 1829. 4 Deelen.

Nieuwste uitgave van deze dikwijls gedrukte, zeer avontuurlijke reis, waarin, hoofdst. V—X, vele merkwaardige bijzonderheden voorkomen over *Atjih, de Bataks*, *Aroe*, enz. Vgl. over het gezag van den Schrijver Marsden's *Sumatra*, 3d ed., p. 429. Bernardo Figuero schreef eene verdediging van zijne waarheidsliefde.

De reis van Mendez Pinto werd in onderscheidene talen vertaald. Ik vind o. a. twee Fransche uitgaven vermeld,

verschenen te Parijs in 1628 en 1645. Voorts:

Historia Oriental de las peregrinaciones de FERNAN MENDEZ PINTO, *Portugues*, vertaald door FRANCISCO DE HERRERA MALDONADO. Valencia. 1645.

Wonderlijke reizen in Europa, Asia en Afrika, door FERNANDO MENDEZ PINTO, vertaald door J. H. GLAZEMAKER. Amst. 1652.

In het uittreksel uit PINTO's verhaal in de *Historische Beschrijving der Reizen*, Dl. XIV, bl. 355—513, is juist het gedeelte Sumatra betreffende met stilzwijgen voorbijgegaan.

A. DE BEAULIEU, *Rampspoedige scheepvaart der Franschen naar O. Indiën.* Uit het Fransch door J. H. GLAZEMAKER. Amsterdam. 1669.

BEAULIEU geeft eene vrij uitvoerige beschrijving van Sumatra, die men in haar geheel met een aanhangsel terugvindt in *Historische Beschrijving der Reizen*, Dl. XIV, bl. 330—354.

W. DAMPIER, *New voyage round the world.* London. 1691. Beste uitgave: London. 1729. 4 Deelen.

W. DAMPIER, *Voyage autour du monde.* Amsterdam. 1701.

W. DAMPIER, *Nieuwe reistogt rondom de wereld*, vertaald door W. SEWEL. 's Gravenhage. 1698—1704. 3 Deelen. 2e druk. Nijmegen. 1771. 2 Deelen, 4 Stukken.

Bij DAMPIER vindt men bijzonderheden over Atjih en Benkoelen. Een uittreksel uit zijne reis vindt men in de *Historische Beschrijving der Reizen*, Dl. XIX, bl. 72—178.

W. SCHOUTEN, *Reistogt naar en door Oost-indië.* 4e druk. Amsterd. 1780. Dl. II, bl. 44—48.

Drie seer aanmerkelyke reysen na en door veelerley gewesten in O. Indiën, door C. FRIKIUS, E. HESSE en C. SCHWEITZER, vertaald door S. DE VRIES. Amsterdam. 1705.

De reis van HESSE bevat, bl. 237—267, belangrijke berigten over Sumatra, inzonderheid over het goudgraven te Salida.

J. G. WORM, *Ost-Indianische und Persianische Reisen.* Dresden und Leipzig. 1737.

Hierin eene beschrijving van Sumatra, bl. 317—379.

Tour in Sumatra (*Asiatic Journ.* 1823, p. 230, 321, 449).

J. OLIVIER, *Land- en Zeetogten in Neêrland's Indië.* Dl. II, bl. 325—442. Amst. 1828.

S. A. BUDDINGH, *Neêrlands Oost-Indië.* Rott. 1858—61. Dl. III, bl. 80—274.

II. Beschrijvingen van bijzondere gedeelten van Sumatra.

J. ANDERSON, *Acheen and the ports on the north- and east-coasts of Sumatra.* London. 1840.

W. L. RITTER, *Korte aanteekeningen over het rijk van Atjin en over de onafhankelijke staten Sinkel, Tapoes en Baroes; opgemaakt op eene reis langs de kust in het begin van* 1837 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. I, Dl. II, bl. 454—476; Jaarg. II, Dl. I, bl. 1—27, 67—90).

Het tweede, politieke gedeelte van dit rapport, dat niet in het *Tijdschr. v. N. I.* mogt worden opgenomen, is bij uittreksel medegedeeld door den Generaal DE STUERS, *Vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*, Dl. II, bl. 101—121. Het eerste gedeelte is herdrukt in RITTER's *Indische herinneringen, aanteekeningen en tafereelen* (Amsterdam. 1843), bl. 209—280.

De kust van Pedir [uit *the Malacca Observer*] (*Indisch Magazijn*, 2e twaalftal, Dl. III, bl. 68—73).

Journal of a visit to several of the northern ports of Sumatra in 1823 (*Asiatic Journal.* Vol. XVIII, 1824, p. 453).

The north-coast of Sumatra (*Asiatic Journal.* Vol. XXII, 1826, p. 637).

Schetsen van het Noordelijk gedeelte van Sumatra. I. *Algemeen overzigt.* II. *Atjin.* III. *Battaklanden.* IV. *Siak.* V. *Djambi* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IX, Dl. IV, bl. 149—213).

F. JUNGHUHN, *Die Battaländer auf Sumatra, in den Jahren* 1840 *und* 1841 *untersucht und beschrieben.* Berlin. 1847. 2 Theile.

Aankondiging van dit werk in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. X, Dl. I, bl. 127—144.

A. L. WEDDIK, *Beschrijving der Batta-landen op Sumatra's Westkust* (*Ind. Archief*, Dl. II, bl. 81—114).

BURTON and WARD, *Report of a journey into the Batak country in the interior of Sumatra* (*Trans. of the royal Asiatic Society.* Vol. I, 1827, p. 485).

Verslag van eene reis in het land der Bataks, ondernomen in 1824 *door de Heeren* BURTON en WARD, Zendelingen der Baptisten (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. 1, bl. 270—308).

O. VAN KESSEL, *Reis in de nog onafhankelijke Bataklanden van Klein-Toba, op Sumatra, in* 1844 (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Dl. IV, bl. 55—97).

L. H. Osthoff, *Fragmenten over Sumatra* (1839). I. *De door de Maleijers bewoonde landen*: a. *de Beneden-*, b. *de Bovenlanden van Padang.* II. *De door Battaks bewoonde landen*: a. *Mandaheling en Ankola*, b. *de Battak Silindoeng*, c. *Baai van Tapanoeli* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VII, Dl. 1, bl. 1—27).

Het meer van Toba (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1867, Dl. I, bl. 540.

Ida Pfeiffer, *Meine zweite Weltreise.* Wien. 1865. 4 Theile. Th. II, S. 1—101.

Beschryvingh van de Westcust van Sumatra, medegedeeld door P. A. Leupe (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Dl. III, bl. 106—141).

Uittreksels van een verslag over Sumatra's Westkust, 1829 (*Indisch Magazijn*, 2e twaalftal, Dl. VI, bl. 78—99).

Short description of the Netherlands' territory on the westcoast of Sumatra, 1837 (*Calcutta Christian Observer.* Vol. IX, 1840, p. 199, 394).

West-coast of Sumatra (*Asiatic Journ.* Vol. XI, 1821, p. 248).

E. Francis, *Korte beschrijving van het Nederlandsch grondgebied ter Westkust van Sumatra*, 1837 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. II, Dl. I, bl. 28—45, 90—111, 131—154, 203—220).

Herdrukt in de onder N°. I vermelde *Herinneringen.*

Fragmenten eener beschrijving van Sumatra's Westkust, door een Indisch Ambtenaar. I. *Agam.* II. *Matoea.* III. *De zeven Loera's.* IV. *De Paderies.* V. *Gebruiken en instellingen der Maleijers* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1851, Dl. II, bl. 1—16).

Dr. S. Muller en Dr. L Hörner, *Reizen en onderzoekingen in Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Dl. II, bl. 212—271; Dl. III, bl. 65—72, 193—249, 313—388).

Reizen over Sumatra. Uittreksel uit het dagboek van wijlen L. Hörner (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. X, bl. 322—373).

J. T. Gevers Deynoot, *Herinneringen eener reis naar Ned. Indië in* 1862. 's Gravenhage. 1864. Vijfde hoofdstuk: *Uitstap naar de Westkust van Sumatra en de Padangsche bovenlanden.* bl. 166—190.

P. Th. Couperus, *De residentie Tapanoeli* [Sumatra's Westkust] *in* 1852 (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 216—256).

H. von Rosenberg, *Geographische en ethnographische beschrijving van het distrikt Singkel, de landen liggende langs de Simpang Kanan en de Banjak-eilanden, benevens eene korte aanteekening nopens de Simpang Kiri* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 397—476).

A. P. Godon, *De adsistent-residentie Mandaheling en Ankola, op Sumatra's Westkust*, van 1847—1857 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. I, bl. 1—41).

D. der Kinderen, *Herinneringen van eenen togt op Sumatra* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. II, bl. 354—359).

Van Oort en Korthals, *Verslag van eenen togt van Padang naar de Boengas- en Setans- of Hout-baaijen* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IV, Dl. I, bl. 451—461).

E. S., *Het rijk Pasaman op Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1865, Dl. I, bl. 60, 61).

Overgenomen uit de *Sumatra-Courant.*

H. Burger, *Aanmerkingen gehouden op eene reize door eenige districten der Padangsche bovenlanden* (*Verh. v. h. Bat. Gen.* Dl. XVI, bl. 159—226).

Mr. A. E. Croockewit, *Twee maanden in de Padangsche boven- en benedenlanden* (*de Gids.* Jaarg. 1866, Dl. IV, bl. 278—331).

F. H. J. Netscher, *Reis door de Z. Oostelijke grensdistrikten der Padangsche bovenlanden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VI, bl. 166—184).

J. A. Susanna, *Berigten over Sumatra. Uittreksel uit het dagboek van den Heer* S. Muller (*de Gids*, Jaarg. 1837, *Wetenschappelijke Bijdragen*, bl. 1—36).

Bondjol (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. II, Dl. I, bl. 456—458).

O. von Kessel, *Herinneringen aan Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Dl. IV, bl. 208—220. Vertaald uit *das Ausland*, 1854).

Kol. Nahuys, *Brieven over Bencoolen, Padang, het rijk van Menangkabau, Riouw, Sincapoera en Poelo-Pinang.* 2e druk. Breda. 1823.

Mr. G. H. Nahuys, *Schets van Benkoelen op de Westkust van het eiland Sumatra* (*Verh. v. h. Bat. Gen.* Dl. X, bl. 211—245).

H. J. Domis, *Aanteekeningen betreffende Benkoelen* (*de Oosterling*, Dl. I, bl. 424—440).

E. A. Francis, *Benkoelen in* 1833 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IV, Dl. I, bl. 417—450).

Herdrukt in de onder N°. I vermelde *Herinneringen.*

L. van der Vinne, *Benkoelen zoo als het is en de Benkoelezen zoo als zij zijn in* 1843 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. V, Dl. II, bl. 550—570).

Korte aanstippingen nopens de afdeeling Benkoelen (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. I, Dl. II, bl. 343—366).

T. C. Bogaardt, *Moko-moko in* 1840 (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks. Dl. II, bl. 26—42).

J. H. Knoerle, *Aanteekeningen, gehouden op*

eene reize in de binnenlanden van Sumatra, bijzonder met betrekking tot Benkoelen en Palembang. April 1832 (*de Oosterling.*, Dl. I, bl. 49—90, 276—280).

Capt. SALMOND, *Journey from fort Marlborough to Palembang* (*Malayan Miscellanies.* Vol. II. Benkoelen, 1821, 22. Herdrukt in *Journ. of the Ind. Arch.* New Series. Vol. II, 1857, p. 176—181).

E. PRESGRAVE, *Journey to Pasummah Lebar and Gunung Dempo in the interior of Sumatra.* (*Malayan Miscellanies.* Vol. II. Benkoelen, 1821, 22. Ook in *Journ. of the Ind. Arch.* New Series. Vol. II, 1857, p. 1—45).

E. PRESGRAVE, *Excursion dans l'intérieur de l'île de Sumatra de Mannah à Pasummah-Lebar et au sommet du Gunung-Dempo, faite dans l'année* 1817 (*Journ. d. Voyages.* 1824, Vol. XXIV, p. 5, 137).

J. W. BOERS, *Iets over de Passumah-landen op het eiland Sumatra* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. II, Dl. II, bl. 553—577).

J. S. G GRAMBERG, *De inlijving van het landschap Pasoemah.* Batavia. 1865.

F. G. STECK, *Extract uit de beschrijving eener reis naar het tusschen Benkoelen en Palembang gelegen onafhankelijke landschap Lebong, in* 1857 (*Tijdschr. v. h. Delftsch Inst.* Nieuwe Volgreeks. Dl. IV, bl. 31—41).

J. S. G. GRAMBERG, *Schets van Kesam, Semindo, Makakau en Blalau* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XVI. Overgenomen in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1866, Dl. II, bl. 361—377).

J. M. JOUKES, *Kort topographisch verslag van een reisje dwars door het eiland Sumatra* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. V, Dl. II, bl. 124—146).

W. L. DE STURLER, *Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang.* Groningen. 1843.

W. L. DE STURLER, *Bijdrage tot de kennis en rigtige beoordeeling van den zedelijken, maatschappelijken en staatkundigen toestand van het Palembangsche gebied.* Groningen. 1855.

Kritiek van dit werk in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 409—412.

CÔURT, *Description du royaume de Palembang et particulièrement de l'île de Banca* (*Annal. d. Voyages Nouv.* Vol. XIV, 1822, p. 289; XV, p. 20).

Uittreksel uit het werk van COURT, *Relations* enz., nader vermeld onder het hoofd *Geschiedenis*, N°. VII.

Descriptive account of Palembang (*Asiatic Journ.* Vol. XVII, 1824, p. 28).

Schetsen van Palembang. I. *De hoofdplaats Palembang.* II. *De Palembangsche hoofden en bevolking.* III. *Palembang Lama.* IV. *De moord der Hollanders in* 1811. V. *De goudhandel te Palembang.* VI. *Oude Palembangsche legenden.* VII. *Latere geschiedenis van Palembang* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VIII, Dl. III, bl. 281—376).

Aanteekeningen en schetsen over Palembang. I. *Vorstelijke begraafplaatsen te Lamabang* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VI, Dl. III, bl. 198—202). II. *Bijgeloof* (Aldaar, bl. 202—206). III. *Eene eendenjagt te Kamal* (Aldaar, bl. 320—324). IV. *Een zesde December* (Aldaar, Dl. IV, bl. 95—99). V. *Het leven van Machmoed Badaroedin, laatste alleenheerschende Sultan van Palembang* (Aldaar, bl. 99—107). VI. *Val van de Djambische vorstenheerschappij* (Aldaar, bl. 107—112).

C. F. E. PRAETORIUS, *Eenige statistieke bijdragen tot de kennis der residentie Palembang* (*de Indische Bij*, bl. 376—479).

J. J. VAN SEVENHOVEN, *Beschrijving van de hoofdplaats van Palembang* (*Verh. v. h. Bat. Gen.* Dl. IX, bl. 41—126).

[Vgl. *Annales Marit.* 1824, Vol. II, p. 445.]

F. J. B. STORM VAN 'S GRAVESANDE, *De stad Palembang* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 448—470).

Een raket op de Moesie te Palembang (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VIII, Dl. I, bl. 392—399).

J. B. J. VAN DOREN, *Fragmenten uit reizen in den Indischen Archipel.* Dl. I. Amsterdam. 1858. *Palembang*, bl. 57—104.

Herinnering aan een reisje in de residentie Palembang (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. V, Dl. II, bl. 1—24).

Iets over de landstreek Blida, residentie Palembang (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XIV. Overgenomen in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1865, Dl. I, bl. 311, 312).

W. M. GIBSON, *The prison of Weltevreden and a glance at the East-Indian Archipelago.* London. 1856. p. 105 ff. (Over *Palembang, Djambi*, enz.)

E. H. RÖTTGER, *Berigten omtrent Indië.* Uit het Hoogd. Deventer. 1846. p. 275—284. (Over *Indragiri* en *Palembang.*) De Hoogduitsche titel is *Briefe über Hinter-Indiën.*

P. P. ROORDA VAN EYSINGA, *Verschillende reizen en lotgevallen.* Amsterdam. 1830—32. 4 Deelen. (Dl. III, bl. 152—233, *Palembang;* Dl. IV, bl. 240—253, *Lampongs.*)

F. G. STECK, *Topographische en geographische beschrijving der Lampongsche distrikten* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks. Dl. IV, bl. 69—113, 123—126).

J. H. T(OBIAS), *De Lampong* (*Ned. Hermes.* Jaarg. V, N°. 7, bl. 1—44).

H. ZOLLINGER, *De Lampongsche distrikten en hun tegenwoordige toestand* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IX, Dl. I, bl. 1—38, 121—141, 249—320).

H. ZOLLINGER, *The Lampong districts and their present condition* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. V, p. 625—641, 691—703).

De Lampongs (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1856, Dl. II, bl. 347—374; Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 1—49, 89—117).

De Lampongsche distrikten op het eiland Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 245—275, 309—333).

Blik op de Lampongsche distrikten en hunne bevolking (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. I, bl. 166—176).

J. C. KÖHLER, *Verslag eener reis in de Lampongsche distrikten* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 495—515).

J. C. KÖHLER, *Verslag eener reis door een gedeelte der Lampongsche distrikten* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 132—149).

VIATOR, *Reisje van Batavia naar de Lampongs en door een gedeelte dier residentie* (J. T. GRASHUIS, *Indisch Tijdschrift.* [Proefnummer.] Padang. 1864. bl. 1—9).

Jhr. J. DE ROVERE VAN BREUGEL, *Beschrijving van Bantam en de Lampongs*, in 1787 (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. I, bl. 309—362).

J. ANDERSON, *Mission to the east-coast of Sumatra in* 1823. Edinburgh. 1826.

E. NETSCHER, *Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden.* IV. *Reteh* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XII, bl. 251—254). V. *Het rijk Siak.* VI. *Boekit Batoe.* VII. *Siak Sri Indrapoera.* VIII. *Pekan Baroe* (Aldaar, bl. 357—375). XI. *Het landschap Dèli* (Aldaar, Dl. XIV, bl. 340—351).

F. N. NIEUWENHUYZEN, *Het rijk Siak Sri Indrapoera* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VII, bl. 388—438).

J. S. G. GRAMBERG, *Reis naar Siak* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XIII, bl. 497—530).

Indragiri in 1850 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 276—282).

Eenige berigten omtrent Indragiri op de Oostkust van Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IV, Dl. I, bl. 540—546).

G. F. DE BRUYN KOPS, *Togt naar de Retch-rivier ter onderzoeking van steenkolen-lagen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 611—626).

J. H. TOBIAS, *Verslag van eenen togt naar Lingga, Reteh en Manda* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. X, bl. 81—104).

J. W. BOERS, *Bezoek ter hoofdplaats van het Djambische rijk op Sumatra in* 1834 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1850, Dl. II, bl. 463—470).

III. Eilanden langs Sumatra's Westkust.

F. H. J. NETSCHER, *Poeloe-Si-Maloe* [*Hog-island* der Engelsche zeekaarten], (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 397—406).

H. VON ROSENBERG, *De Bunjak-eilanden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen..* Dl III, bl. 419—437).

NB. De *literatuur over het eiland Nias* is reeds vermeld bij het artikel Nias, Dl. II, bl. 570. De volgende stukken worden slechts ter aanvulling opgegeven:

J. T. NIEUWENHUISEN en H. C. B. VON ROSENBERG, *Verslag omtrent het eiland Nias en deszelfs bewoners*, met platen en eene kaart. (*Verh. v. h. Bat. Gen.* Dl. XXX [1863].)

Notice sur l'île Pulo-Nias, par un voyageur qui l'a visitée en 1822 (*Journ. d. Voyages.* Vol. XX, 1823, p. 44).

[Vgl. *Annales des Voyages Nouv.* Vol. XIX, 1823, p. 358; *Asiatic Journ.* Vol. XV, 1823, p. 563.]

Aanteekeningen over het eiland Nias (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1863, Dl. I, bl. 369—374).

Nias in 1856 (*Koloniale Jaarboeken.* Jaarg. 1861—1862, bl. 193—219).

L. HÖRNER, *De Batoe-eilanden, ten Westen van Sumatra gelegen* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. III, Dl. I, bl. 313—371).

De Batoe-eilanden in 1850 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. II, bl. 81—97).

P. J. VETH, *De Mantawei-eilanden ten Westen van Sumatra. Inleiding.* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1849, Dl. I, bl. 201—213).

H. VON ROSENBERG, *De Mentawei-eilanden en hunne bewoners* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. I, bl. 399—440).

Verslag van een onderzoek der Poggi-eilanden in 1852, door P. A. M. HINLOPEN en P. SEVERIJN (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 319—337).

De Pageh-eilanden (*Album der Natuur.* Jaarg. 1858, bl. 129).

Verslag omtrent het eiland Engano, door den *Djoeragan* BOEWANG (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. II, bl. 379—393).

Verslag van een in 1854 *bewerkstelligd onderzoek op het eiland Engano*, door J. VAN DER STRAATEN en P. SEVERIJN (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 338—369).

H. von Rosenberg, *Beschrijving van Engano en van deszelfs bewoners* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 370—386).

J. Walland, *Het eiland Engano* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XIV, bl. 93—124, 330—339).

IV. Taal- en Letterkunde van Sumatra.

A. *Maleische letterkunde.*

Vgl. het artikel Maleijers, waar reeds de voornaamste werken over de Maleische taal- en letterkunde zijn opgegeven. Wij vermelden hier nog tot aanvulling:

J. Pijnappel, *Maleisch-Nederduitsch Woordenboek.* Haarlem en Amsterdam. 1863.

H. N. van der Tuuk, *On the existing dictionaries of the Malay language* (*Journ. of the Royal Asiatic Society.* 1864).

J. Pijnappel, *Maleische spraakkunst voor eerstbeginnenden.* 's Gravenhage. 1862.

J. Pijnappel, *Maleische spraakkunst.* 's Gravenhage. 1866.

H. von de Wall, *De vormveranderingen der Maleische taal.* Batavia. 1864. (Ook gedrukt in Dl. XXXI der *Verh. v. h. Bat. Gen.*)

H. C. Klinkert, *Eenige Maleische spreekwoorden en spreekwijzen verzameld, vertaald en opgehelderd* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* 3e Volgreeks. Dl. I, bl. 37—87).

J. J. de Hollander, *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal- en letterkunde.* 3e druk. Breda. 1864.

Kritiek door H. N. van der Tuuk, in *de Gids.* Jaarg. 1865, Dl. IV, bl. 525—532.

H. von de Wall, *Vaststelling der beteekenis en afstamming van eenige in 't Maleisch gebruikelijke woorden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XI, bl. 197—214).

A. B. Cohen Stuart, *Repliek aan den heer H. von Dewall* [Vgl. het aangeteekende artikel Maleijers, Dl. II, bl. 426, 2e kolom] (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XII, bl. 1—116, 354—356).

H. N. van der Tuuk, *Short account of the Malay manuscripts, belonging to the royal Asiatic Society* (*Journ. of the royal Asiatic Society.* 1865).

H. N. van der Tuuk, *Kort verslag der Maleische handschriften, toebehoorende aan de Royal Asiatic Society te Londen* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* 3e Volgreeks. Dl. I, bl. 409—470).

(Vertaling van het vorige door den Schrijver zelven, met enkele wijzigingen en verbeteringen. Dit geschrift verdient hier vooral ook vermelding om de belangrijke aanteekeningen over *Sumatraansche* Schrijvers, bl. 462—466.)

Afstamming en literatuur der Maleijers. De talen en oudheden op Java. Recensie van Marsden's Woordenboek en Spraakkunst der Maleische taal. [Uit de *Edinb. review.* 1813.] (*Indisch Magazijn.* 1e twaalftal. Dl. IV, bl. 250—313).

H. C. Klinkert, *Iets over de Maleische school- en volksleesboeken bekroond door het Nederl. Gouvernement* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* 3e Volgreeks. Dl. I, bl. 88—112).

Repliek door J. R. P. F. Gonggrijp (Aldaar, bl. 402—408).

Eene vrij volledige optelling van alle uitgegeven Maleische geschriften komt voor in:

G. K. Niemann, *Overzigt der taal- en letterkunde van Ned. Oost-Indië* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* 3e Volgreeks. Dl. I, bl. 113—146, 332—336).

Als meer bijzonder belangrijk voor Sumatra vermelden wij hier de volgende:

Tjermin segala marika jang menoentoet 'ilmoe fiqh (d. i. *Spiegel der leergierige wetgeleerden*), door een Atjineesch priester. De voorrede (belangrijk voor de Atjinesche geschiedenis), met vertaling en aanteekeningen, is uitgegeven door S. Keyzer in het *Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks. Dl. VII, bl. 211—226; de tekst grootendeels overgenomen in A. Meursinge, *Handboek van het Mohammedaansch regt.* Amsterdam. 1844; gedeeltelijke vertaling van den tekst in S. Keyzer, *Het Mohammedaansche strafregt naar Arabische, Javaansche en Maleische bronnen.* 's Gravenhage. 1857. bl. 121—176.

Ed. Dulaurier, *Chronique du royaume d'Atchéh* (*Journ. Asiatique.* 3e Serie. 1839, Tom. VIII, p. 47—81).

Een klein fragment van deze kroniek komt ook voor in de Chrestomathie achter Marsden's *Maleische spraakkunst,* Nederduitsche vertaling, bl. 331.

Translation of the annals of Acheen (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. IV, 1850, p. 598—606).

(Engelsche vertaling naar een afwijkenden tekst.)

P. J. V., Een paar opmerkingen omtrent Maleische teksten over de geschiedenis van Atjih op Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1867, Dl. I, bl. 291—293).

(Deze opmerkingen hebben betrekking op de beide voorafgaande werken.)

Bruchstück aus den Annalen des Königreichs Atschin (*Westphalia*. 1826.)
Annals of Achin, translated from an original manuscript (*Malayan Miscellanies*. Vol. I. Benkoelen. 1820.)
Ceremony observed at the Court of Acheen on the King's going to the mosque bait al-rhaman in the month of raamlan. Translated from the *Majellis Ache*, with explanatory notes (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. IV. p. 728—733).
Translations from the Majellis Ache (*Journ. of the Ind. Archip.* Vol. V, p. 26—32).
ED. DULAURIER, *Collection des principales Chroniques Malayes*. I. *Chronique du Royaume de Pasey*. II. *Annales Malayes* (*Schedjaret-Malayou*). 1r fasc. Paris. 1849; 2d fasc. Paris. 1856.
(Het vervolg is niet verschenen en de tekst van de *Schadjara Melajoe* is incompleet gebleven. De geheele tekst van deze kroniek is echter omstreeks 1830 gedrukt te Singapore (zonder titel of jaartal), en gedeeltelijke vertalingen daarvan zijn vervat in:
J. LEYDEN, *Malay Annals*, translated from the Malay, with an introduction by Sir TH. ST. RAFFLES. London. 1821.
T. BRADDELL, *Abstract of the Sijara Malayu or Malayan Annals*, with notes (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. V, p. 125—134, 173—179, 244—249, 312—322, 451—458, 543—548, 642—649, 729—740; Vol. VI, p. 33—55).
E. NETSCHER, *Verzameling van overleveringen van het rijk van Mănang-Kabau*, uit het Maleisch vertaald (*Indisch Archief*. Dl. III, bl. 33—68).
[Vgl. hiermede de uittreksels uit den Maleischen tekst in MEURSINGE's *Maleisch leesboek voor eerstbeginnenden en meergevorderden*. 3e Stukje. bl. 108—112, en eene zeer afwijkende, zoo niet willekeurig misvormde, voorstelling in J. T. GRASHUIS, *Indisch Tijdschrift* [Proefnummer]. Padang. 1864. bl. 14—18; Iets over de betrekkingen tusschen Menangkabau en het Maleische schiereiland, uit een Maleisch HS., komt voor in *Asiatic Researches*, Vol. XII.]
LEWIS, *A code of laws as established bij the Pangeran's court at Fort Marlborough*. Benkoelen. 1821.
TH. ST. RAFFLES, *Laws of Moco-Moco* [Maleisch en Engelsch] (*Malayan Miscellanies*. Vol. II. Benkoelen. 1821, 1822).
Verhaal van den aanvang der Padri-onlusten op Sumatra door SJECH DJILA'LOE'D-DÍN. Maleische tekst bij uittreksel door A. MEURSINGE in *Maleisch leerboek voor eerstbeginnenden en meergevorderden*. 3e Stukje (Leiden. 1847), bl. 91—107, en daaruit vertaald door W. R. VAN HOËVELL in de bijlagen achter DE STUERS, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*. Dl. II, bl. 243—251).
Volledige uitgave van hetzelfde werk door J. J. DE HOLLANDER in *Maleisch leesboek voor eerstbeginnenden en meergevorderden*. 5e Stukje. Leiden. 1857.
Memorie van TOEWANKOE IMAM *aangaande de komst der Hollanders op Sumatra's Westkust en den aldaar door hen gevoerden oorlog* (vertaald uit het Maleisch), in de Bijlagen achter het tweede Deel van DE STUERS, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*. bl. 221—242.
Poem in the Malay language, description of the journey of the Lt. Gov. to Menangkabow in 1818 (*Malayan Miscellanies*. Vol. I. Benkoelen. 1820).

B. *Bataksche letterkunde.*

Spécimen des caractères de la langue des Batta's, gravés et fondus par N. TETTERODE, sous la direction de Mr. H. C. MILLIES.
Aangekondigd door P. J. VETH in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1856, Dl. II, bl. 192—196. Vgl. ook *Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V. bl. 315.
H. N. VAN DER TUUK, *Bataksch-Nederduitsch woordenboek*. Met eenige verklarende platen. Amsterdam. 1861.
H. N. VAN DER TUUK, *Over schrift en uitspraak der Tobasche taal* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Dl. IV, bl. 1—54).
H. N. VAN DER TUUK, *Tobasche spraakkunst*. Eerste Stuk. *Klankstelsel*. Amsterdam. 1864. Tweede Stuk. *De woorden als zindeelen*. Amsterdam. 1867.
A. SCHREIBER, *Kurzer Abriss einer Batta'schen Formenlehre nach einem Dictat von* H. N. VAN DER TUUK. Barmen. 1866.
H. N. VAN DER TUUK, *Opgemerkte fouten in* A. SCHREIBER'S *Kurzer Abriss einer Batta'schen* [lees: *Bataksche*n] *Formenlehre* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* 3e Volgreeks. Dl. I, bl. 361—364).
H. N. VAN DER TUUK, *Bataksch leesboek*. 1e Stuk, *Stukken in het Tobasch*. Amst. 1860. 2e Stuk, *Stukken in het Mandaïlingsch*. Amst. 1861. 3e Stuk. *Stukken in het Daïrisch*. Amst. 1861. 4e Stuk. *Taalkundige aanteekeningen en blad-*

wijzer, vertaalde stukken en inhoudsopgave. Amst. 1862.
H. N. van der Tuuk, *Het scheppingsverhaal, Genesis I, in het Bataksch.* Amst. 1853. 8° obl.
H. N. van der Tuuk, *Genesis, Exodus, Lukas, Johannes, in het Tobasch.* Amsterdam. 1859.
G. K. Niemann, *Mededeelingen omtrent de letterkunde der Bataks* (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* 3e Volgreeks. Dl. I, bl. 245—303).

C. *Overige dialekten.*

Van deze bestaan slechts woordenlijsten en schriftproeven, opgenoemd bij G. K. Niemann, *Overzigt der taal- en letterkunde van Ned. Oost-Indië* [zie bl. 783, 2e kolom], bl. 122, 123. Alleen de volgende stukken verdienen hier vermeld te worden, omdat zij betrekking hebben op een tekst in de Pasoemah-landen gevonden:

Iets betreffende de verhouding der Pasemah-landen tot de Sultans van Palembang (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 186—196).
C. A. de Brauw, *Aanmerkingen op het stuk getiteld „Iets betreffende de verhouding der Pasemah-landen tot de Sultans van Palembang* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 516—520).

V. Oudheden.

R. H. Th. Friederich, *Over inscriptiën van Java en Sumatra* (*Verh. v. h. Bat. Gen.* Dl. XXVI).
(Over de inscriptiën van Sumatra handelen bl. 18—86).
R. H. Th. Friederich, *Indische Inschriften aus Java und Sumatra* (*Zeitschr. der Deutschen Morgenl. Gesellsch.* Bd. X, 1856, S. 591—602).
Inscriptiën van Pager-Roejoeng en Batoe-Beragoong (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 107).
R. H. Th. Friederich, *Over eenige inscriptiën op ringen en gesneden steenen, meest afkomstig van Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VII, bl. 141—146).
Dr. S. Muller, *Over eenige oudheden van Sumatra* [met 5 platen] (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Dl. IV. bl. 114—122).
H. von Rosenberg, *Hindoebouwvallen in het landschap Padang-Lawas* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 58—62).
C. de Groot, *Kota Tjandi* [*Sumatra's Westkust*] (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IX, bl. 531—533).
Hindoe-oudheden op de Oostkust van Sumatra (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XII, bl. 230—232).
Oudheden ter Westkust van Sumatra (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. xv—xviii).
Oudheden ter Westkust van Sumatra (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 549).
Afgodsbeeld uit Benkoelen (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. X, bl. 80).
v. d. C., *Oud beeld in Benkoelen* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XIV, bl. 188).
Oude kris uit de residentie Palembang (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. ix).

VI. Numismatiek.

E. Netscher en Mr. J. A. van der Chys, *De munten van Nederlandsch Indië beschreven en afgebeeld.* Batavia. 1863. (Ook in Dl. XXXI der *Verh. v. h. Bat. Gen.*)
(Over de munten van Sumatra handelen bl. 161—174).
Gouden Hindoe-munt van Sumatra (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 485).
Gouden munt van Atjeh (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VI, bl. 463).
Munt van Atjeh (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 313).
Munten van de Oostkust van Sumatra (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VI, bl. 461—463).
Oude munt uit Palembang (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. xiii).
Oorspronkelijke munten uit Palembang (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 275—281).

VII. Geschiedenis.

Algemeene werken over de geschiedenis van den Indischen Archipel, waarin ook de geschiedenis van Sumatra behandeld wordt, vermelden wij hier niet, omdat zij reeds Dl. I, bl. 494 vv., zijn opgenoemd. Alleen de Portugesche hoofdschrijvers zonderen wij uit, omdat zij voor Sumatra van bijzonder gewigt zijn en daar ter plaatse minder naauwkeurig zijn opgegeven. Ook voegen wij er enkele werken bij die later dan gemelde opgave verschenen zijn.

Da Asia de João de Barros *e de* Diogo de Couto. *Nova edição offerecida a sua Magestade D. Maria I.* Lisboa. 1778 en vervolgens. 18 Deelen.
Dit is de beste uitgave van deze twee hoofdschrijvers over de heerschappij der Portugezen in Azië, waarin ook hunne betrekkingen tot Pasei, Pedir, Atjih, Aroe en andere deelen van Sumatra beschreven worden. De eerste *decade* van de Barros verscheen in 1552, de tweede in 1553 en zoo vervolgens.

Fernão Lopes de Castanheda, *Historia da India*. Lisboa. 1610. Nieuwste uitgave: Lisboa. 1833.

F. L. de Castanheda, *Histoire des Indes de Portugal*, trad. par N. de Grouchy. Anvers. 1654.

M. de Faria y Sousa, *Asia Portuguesa*. Lisboa. 1666.

M. de Faria y Sousa, *Portuguese Asia*, translated by Capt. J. Stevens. London. 1695. 3 Voll.

A. C. do Amaral, *Observaçoes sobre as principaes causas da decadencia dos Portuguezes na Asia, escritas por* Diogo de Couto, *em forma de dialogo com o titulo de soldado pratico, publicados da ordem da Academia real das sciencias de Lisboa*. Lisboa. 1790. 8°.

C. Lassen, *Indische Alterthumskunde*. 4 Bände. Bonn. 1847—1861.

A. W. de Klerck, *Lassen's Geschiedenis van den Indischen Archipel*. Utrecht. 1862.

(Vertaling van die gedeelten van Lassen's werk die tot den Indischen Archipel [en bepaaldelijk ook tot Sumatra] betrekking hebben, met vele aanteekeningen en verbeteringen, ten deele van den heer van der Tuuk. De vertaling eindigt plotseling op bl. 528 van het vierde Deel, ofschoon de geschiedenis van den Archipel aldaar nog van bl. 529 —568 wordt voortgezet.)

Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië* (1595 —1610). *Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-Koloniaal Archief*. 's Gravenhage en Amsterdam. 1862—1865. 3 Deelen.

G. Lauts, *Geschiedenis van de Nederlandsche regering in Indië gedurende* 1816—1858. Amsterdam. 1866. 2 Deelen. Ook als Deel VI en VII van het Dl. I, bl. 495, 1e kol. en bl. 498, 1e kol., vermelde werk.

Mr. I. H. J. Hoek, *Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden in de jaren* 1816—1819. 's Gravenhage. 1862.

J. A. Spengler, *De Nederlandsche Oost-indische bezittingen onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal van der Capellen*. 1819—1825. 1e Gedeelte. Utrecht. 1863.

H. van der Wijck, *De Nederlandsche Oost-indische bezittingen onder het bestuur van den Kommissaris-Generaal du Bus de Ghisignies*. 1826—1830. 's Gravenhage. 1866.

P. J. Veth, *De geschiedenis van Sumatra* (*de Gids*, Jaarg. 1849, Dl. II, bl. 437—460, 529—600, 677—704; Jaarg. 1850, Dl. I, bl. 19—58, 150—180).

Bijvoegsels en verbeteringen hierop in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1850, Dl. I, bl. 358—363, en Jaarg. 1851, Dl. I, bl. 178—184.

S. Muller, *Bijdragen tot de kennis van Sumatra, bijzonder in geschiedkundig en ethnographisch opzigt*. Leyden. 1846.

S. Müller, *Ueber die Namen, unter denen die Insel Sumatra von den frühesten Zeiten an bei verschiedenen Völkern bekannt gewesen ist* (*Zeitschr. f. vergl. Erdkunde*. Th. X, 1850, p. 32, 97).

Ed. Dulaurier, *Description de l'Archipel d'Asie par Ibn Batoutah, traduite de l'Arabe* (*Journ. Asiat.* 1847. 4e Série. Tom. IX, p. 93—134, 218—259).

Vooral belangrijk voor de oude geschiedenis van Sumatra.

T. Braddell, *On the history of Acheen* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. V, 1851, p. 15—25)

Legende van de afkomst der Sumatranen en van hunne instellingen (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1859, Dl. I, bl. 379—389).

Legenden van Djambi. I. *Oude legenden omtrent Toean Palanie*. II. *Oorsprong en lotgevallen van het tegenwoordige vorstelijke huis van Djambi* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VIII, Dl. IV, bl. 33—56).

De eerste Nederlanders op Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1860, Dl. I, bl. 13—32).

Begin en voortgang van onzen handel en bezittingen op Sumatra's Westkust (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IX, Dl. II, bl. 1—96; Dl. IV, bl. 27—96, 213—241).

Verbeteringen en aanvullingen van dit stuk in:

H. M. Lange, *Bijzonderheden uit de Nederlandsche krijgsbedrijven op Sumatra* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1849, Dl. II, bl. 191—204).

E. Francis, *De vestiging der Nederlanders ter Westkust van Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 8—121).

Herdrukt in des Schrijvers onder N°. I vermelde *Herinneringen*.

Dr. Wap, *Het gezantschap van den Sultan van Achin in* 1602 *aan Prins Maurits van Nassau en de Nederl. republiek*. Rotterdam. 1862.

Beoordeeling in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. II, bl. 117—122.

H. von Rosenberg, *Opgave der bestuurders ter Westkust van Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VII, bl. 439—444).

J. C. Baud, *Palembang in* 1811 *en* 1812 (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Dl. I, bl. 7—40).
Memoir of the life and public services of Sir Thom. St. Raffles. Lond. 1830. 4°. (Chap. XV, X—XX).
A memoir of Major-General Sir R. R. Gillespie. London. 1816. p. 145—171.
Maj. M. H. Court, *An exposition of the relations of the British Government with the Sultaun and State of Palembang.* London. 1821.

—

H. J. J. L. Ridder de Stuers, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra.* 2 Deelen. Amst. 1849, 1850.
H. M. Lange, *Het Nederlandsch Oost-Indisch leger ter Westkust van Sumatra.* 1819—1845. 2 Deelen. 's Hertogenbosch. 1852.
Beoordeeling in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. II, bl. 469, 470.
H. J. J. L. Ridder de Stuers, *Aanmerkingen op het werk „Het Nederlandsch Oost-Indisch leger ter Westkust van Sumatra* (1819—1845) *door den Luit.-Kol.* Lange (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. II, bl. 25—59).
Ook afzonderlijk uitgegeven. Zalt-Bommel. 1853.
A. W. P. Weitzel, *Het leven van den Generaal-Majoor* Jhr. H. J. J. L. Ridder de Stuers. Breda. 1862.

—

Oorsprong der Padaries (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. I, Dl. I, bl. 113—132).
H. A. Steyn Parvé, *De sekte der Padaries in de bovenlanden van Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 249—278).
De secte der Padaries in de Padangsche bovenlanden (*Indisch Magazijn.* 1e Twaalftal, Dl. II, bl. 21—40).
B. .d, *De Padries op Sumatra* (*Indisch Magazijn.* 2e Twaalftal, Dl. III, bl. 167—180).
Episoden uit de geschiedenis der Nederlandsche krijgsverrigtingen op Sumatra, door een officier van het Indisch leger (*Indisch Magazijn.* 1e Twaalftal, Dl. III, bl. 113—144, 217—232; Dl. IV, bl. 1—20).
J. C. van Rijneveld, *Sumatra of staats- en krijgsgeschiedkundige schetsen der Nederlandsche bezittingen op Sumatra* (*Militaire Spectator.* 1e Serie, Dl. IX, bl. 116, 150, 159, 181).
S. van Deventer Jzn., *Aan de nagedachtenis van A. T. Raaff, Luit.-Kol., Resident van Padang en onderhoorigheden* (*Warnasari, Ind. Jaarboekje.* Batavia. 1849).
J. C. Boelhouwer, *Herinneringen van mijn verblijf op Sumatra's Westkust gedurende de jaren* 1831—1834. 's Gravenhage. 1841.
Reis van den Commissaris Generaal [van den Bosch] *naar Sumatra* (van Deventer, *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java,* Dl. II, bl. 598—607).
Ook in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1865, Dl. II, bl. 480—488).
De executie te Goegoer Sigandong (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. I, bl. 100—109).
A. V. Michiels, *De toestand van Sumatra's Westkust in* 1848. 's Hertogenbosch. 1851.
Laatste gebeurtenissen ter Westkust van Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1851, Dl. II, bl. 440—445).
Hoe het er op Sumatra's Westkust uitziet (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1856, Dl. I, bl. 288—297).

—

Waarom is de vestiging op Sumatra's Oostkust ingetrokken? (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. II, bl. 74—77).
Het inbezitnemen en ontruimen van établissementen op de Oostkust van Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. II, bl. 145—169, 209—225, 425—453).
Een Engelsch établissement op Nederlandsch grondgebied in Indië (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 214—221).
N. C. Sieburgh, *De krijgsverrigtingen tegen den Panglima Bezar van Reteh* (*de Gids.* Jaarg. 1859, Dl. II, bl. 301—331).

—

De heldhaftige bevrediging van Palembang. Rotterdam. 1822.
Togt naar Palembang in 1821 (*Militaire Spectator.* 1e Serie, Dl. I [Breda. 1833], bl. 85, 91, 97, 105, 115).
A. Meis, *Verhaal van den Palembangschen oorlog in* 1819—1821 (*Militaire Spectator.* 1e Serie, Dl. X, bl. 112, 136, 158, 181, 225).
J. B. J. van Doren, *Twee episodes uit de geschiedenis van Palembangs hoofdstad.* 's Gravenhage. 1853.
De Heer Rochussen en Palembang (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1854, Dl. I, bl. 321—326).
De onlusten in Palembang en de val van Djati (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1859, Dl. II. bl. 61).
Gebeurtenissen te Palembang (*Militaire Spectator.* 2e Serie, Dl. IV [1852], bl. 183).
Onlusten in het Palembangsche (*Militaire Spectator.* 2e Serie, Dl. IV, bl. 276).
Krijgsverrigtingen in Palembang (*Militaire Spectator.* 2e Serie, Dl. V, bl. 90).
Verwikkelingen met Djambi en vreemde invloed (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1858, Dl. II, bl. 209).

Verwikkelingen met den Sultan van Djambi (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1858, Dl. II. bl. 268, 269).

W. A. van Rees, *De annexatie der Redjang, eene vredelievende militaire expeditie.* Rotterdam. 1860.

Beoordeeling in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1860, Dl. II, bl. 328—335.

Eene heldendaad op de grenzen van Bengkoelen tegen de Pasoemah's in 1857 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1858, Dl. II, bl. 179—184).

De uitroeijing der Orang Aboeng in de Lampongs op Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IV, Dl. II, bl. 35—41).

H. D. Canne, *Bijdrage tot de geschiedenis der Lampongs* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* D. XI, bl. 507—524).

A. W. P. Weitzel, *Schetsen uit het oorlogsleven in Nederl. Indië. De Lampongs in* 1856. Gorinchem. 1862.

Beoordeeling in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. II, bl. 180—187, en in den *Tijdspiegel.* Jaarg. 1863.

Verslag van een gebeurtenis voorgevallen bij het doen eener expeditie tegen de Marga Binawang, op de Zuidkust van de Lampongs, op 6 *Sept.* 1832 (*Militaire Spectator.* 1e Serie, Dl. XII, bl. 197).

Expeditie naar Nias (*Koloniale Jaarboeken.* Jaarg. 1863, bl. 387, 575—578).

VIII. Politieke aangelegenheden.

De denkbeelden van den Generaal van den Bosch over het Nederlandsch gezag op Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1867, Dl. I, bl. 385—414).

A. V. Michiels, *Neêrlands souvereiniteit over de schoonste en rijkste gewesten van Sumatra.* Amsterdam. 1846.

De staatkundige verhouding der volken van Sumatra's Westkust (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1863, Dl. II, bl. 193—205).

S., *Iets over het beheer van Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1863, Dl. I, bl. 150—152).

Tegenwoordige toestand en ontwikkeling der buitenbezittingen. — Sumatra. [Indisch Genootschap, Algemeene Vergadering van 27 Maart 1866 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1866, Dl. II, bl. 52—78).]

J. A. W. van Ophuyzen, *Iets over het ontstaan van eenige regentschappen in de adsistent-residentie Benkoelen* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. XI, bl. 193—196).

J. van Swieten, *De invoering en werking van het koffijstelsel in het Gouvernement van Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1863, Dl. I, bl. 203—224).

Heeft men wel gedaan door aan den planter op Sumatra eene kleine verhooging van prijs voor zijne koffij te geven? (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1858, Dl. I, bl. 353—357).

Het verpligte overwigt op Sumatra's Westkust afgeschaft (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1856, Dl. I, bl. 210—215).

Plan van afschaffing der heerendiensten in Mandaheling en Ankola (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. I, bl. 42—46).

De pandelingen op Sumatra's Westkust (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1856, Dl. I, bl. 313, 314).

F. H. van Vlissingen, *Ontwerp van eene kolonisatie voor de eilanden Sumatra, Borneo, Celebes en Boeroe.* Amsterdam. 1857.

Kritiek van dit ontwerp in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 227, 228.

Merkwaardige brief van den Luit.-Gen. J. van Swieten *aan den Heer* F. H. van Vlissingen, *betreffende Europesche kolonisatie op Sumatra.* 's Gravenhage. 1858.

Kritiek van dezen brief in het *Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1859, Dl. I, bl. 57—59.

Kolonisatie op Sumatra (*Hand. en geschrift. van het Ind. Genootsch.* te 's Gravenhage. Jaarg. V [1858], bl. 207—232).

Kolonisatie van gedeporteerden op de Pageieilanden (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. II, bl. 454).

P. J. V., *Het onderwijs ter Westkust van Sumatra, volgens het verslag over* 1858 (*Zondagsblad, maandelijksche uitgave.* Augustus 1862, bl. 25—33).

Welk middel men ter Westkust van Sumatra te baat neemt om de waarde van het lager onderwijs beter te doen schatten? (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1858, Dl. I, bl. 39—45).

Een Roomsch-Katholijk priester en een afgevaardigde van het Bijbelgenootschap onder de Bataks (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 417, 418).

Waarom wordt er geen weg aangelegd van Solok naar Singkara? (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 168, 169).

De telegraphische verbinding van Java en Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1867, Dl. I, bl. 99—102).

Hoe men met de korting in 's lands kas op Sumatra's Westkust te werk gaat (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1856, Dl. I, bl. 226, 227).

Verdienstelijke ambtenaren op Sumatra's Westkust (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1857, Dl. I, bl. 164—167).

Benoemingen en noodzakelijke verbeteringen op Sumatra's Westkust (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1860, Dl. I, bl. 131—133).

Arme Palembangsche ambtenaren! (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1861, Dl. II, bl. 124—126).

Wat de Gouverneur-Generaal op Sumatra's Westkust niet heeft gezien (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 214).

Een brief aan de redactie uit Padang tot teregtwijzing eener onjuiste mededeeling (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1859, Dl. II, bl. 318).

Een brief aan den redacteur over een paar Sumatraansche kuriositeiten (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1860, Dl. I, bl. 59, 60).

Twee artikelen over de inspektiereis van Dr. S. A. Buddingh *op Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 136—140).

IX. Inlandsche wetten, volksinstellingen en gebruiken.

Th. Stamford Raffles, *On the Malayan nation, with a translation of its maritime institutions* (*Asiatic Researches.* Vol. XII [London. 1818]).

Bevat een en ander over wetten van Atjih, Siak en Palembang.

C. Th. Couperus, *De instellingen der Maleijers in de Padangsche bovenlanden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 1—22).

Het inlandsch bestuur ter Westkust van Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. II, Dl. I, bl. 112—129).

J. van der Linden, *Het inlandsch bestuur in het gouvernement van Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 257—284).

Berigten van een staatsgevangene omtrent het soekoebestuur ter Westkust van Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1861, Dl. II, bl. 269—281).

De vrije arbeid en het soekoebestuur op Sumatra's Westkust (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 91—103).

L., *Wreede strafoefening op Sumatra's Westkust* (*Indisch Magazijn.* 1e Twaalftal, Dl. IV, bl. 322—325).

S., *Over de wijziging van het erfregt bij de Maleijers ter Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1864, Dl. I, bl. 111—115).

C. B., *Nog iets over het erfregt der Maleijers ter Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1864, Dl. II, bl. 385—392).

Overgenomen uit de *Sumatra-Courant.*

A. van der Hart, *Het grondbezit in de residentie Tapanoeli* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VI, bl. 185—192).

J. A. W. van Ophuysen, *Over het grondbezit en de onderscheiding der gronden in de XIII Kota's* [Sumatra's Westkust], *verzameld en uit het Maleisch overgebragt* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. III, bl. 477—486).

Bijdragen tot de kennis van het grondbezit op Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 109—117).

(J. van Swieten,) *Over het grondbezit ter Sumatra's Westkust* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1863, Dl. I, bl. 300—305).

A. W. P. Verkerk Pistorius, *Ontginning van woeste gronden in de Padangsche Bovenlanden* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1867, Dl. I, bl. 317—332).

De regtstoestand der inheemsche bevolking van Sumatra's Westkust [uit eene Memorie van den Generaal van Swieten] (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1864, Dl. I, bl. 31—36).

T. J. Willer, *Verzameling der Battahsche wetten en instellingen in Mandheling en Pertibie, gevolgd van een overzigt van land en volk in die streken* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VIII, Dl. II, bl. 145—424).

J. C. Reynst, *Iets over het inlandsch bestuur in de binnenlanden van Palembang, aldus bevonden in* 1822 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. I, Dl. I, bl. 258—267).

Bijdrage tot de kennis der oorspronkelijke instellingen van Palembang (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1853, Dl. II, bl. 454—462).

Afschaffing van de djoedjoer in Palembang (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 225—230).

J. W. Boers, *Oud volksgebruik in het rijk van Jambi* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. III, Dl. I, bl. 372—384).

Kort overzigt van de inrigting des binnenlandschen bestuurs en van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Ommelanden van Benkoelen (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. IV, bl. 255—270).

Overzigt der zeden, gewoonten en instellingen in de afdeeling Laïs in gebruik (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. IV, bl. 271—274).

Kort overzigt van de inrigting des binnenlandschen bestuurs en van de wetten, gewoonten en instellingen in de afdeeling Kroë (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. IV, bl. 275—290).

Kort overzigt betreffende de wetten en instellingen, benevens de inrigting van het inlandsch bestuur in de afdeeling Seloema (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. IV, bl. 291—300).

Kompendium over de afdeeling Manna (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. IV, bl. 301—308).

Nota van toelichting nopens instellingen onder de bevolking van de afdeeling Kauer (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. IV, bl. 309—316).

A. W. M. van Hasselt, *Over het gebruik van vergiftigde boogpijlen in Oost-Indië* [Poggi-eilanden] (*Verslagen en Mededeel. d. Kon. Akad. v. Wetensch. Afdeeling Natuurkunde.* Deel VIII, 1858, p. 316—330).

X. Kennis der natuur van Sumatra.

S. Muller, *Aanteekeningen over de natuurlijke gesteldheid van een gedeelte der Westkust en binnenlanden van Sumatra* (*Tijdschr. v. Natuurl. Geschiedenis en Physiologie*, Dl. II, bl. 315—355).

P. W. Korthals, *Blik op de natuurlijke gesteldheid en vegetatie van een gedeelte van Sumatra* (*Nederl. Kruidkundig Archief*, Dl. I [1846], bl. 58—83).

(Vertaald onder den titel: *Coup d'oeil sur la constitution physique et la végétation d'une partie de l'île de Sumatra* (*Moniteur des Indes*, 1846—47, p. 205—212).

P. W. Korthals, *Brieven uit Sumatra geschreven* (*Tijdschr. v. Natuurl. Geschiedenis en Physiologie*, Dl. III, bl. 7 vv.).

J. Macdonald, *Natural productions of Sumatra* (*Asiatic Researches*, Vol. IV).

A. *Plaatsbepaling, opneming van kusten en vaarwaters.*

Opgaven van de lengte en breedte van eenige plaatsen, gelegen op en in de nabijheid van de Oostkust van Sumatra, volgens de waarnemingen van J. P. Machielsen, 1832—1835 (*Verhandelingen en berigten over eenige onderwerpen der zeevaartkunde*, uitgegeven door J. T. L. Schröder, 1837—1840, Dl. I, XII, bl. 641).

Opname van Sumatra's Westkust, tusschen Poelo Biberang en Singkel, door J. P. L. Groeneyk en A. G. Harteveld in 1841, met eene kaart (*Tijdschrift toegewijd aan het zeewezen*, uitgegeven door J. C. Pilaar en M. Obreen, 1846, Dl. VI, bl. 177).

H. L. Osthoff, *Beschrijving van het vaarwater langs de Westkust van Sumatra tusschen Padang en Tapanoly* (behoorende bij eene kaart daarvan). Batavia. 1840.

Memorie betrekkelijk het vaarwater tusschen Padang en Sinkel door J. W. Moll (*Verhandelingen en berigten* door Schröder, 1837—1840, Dl. I, XXIV, bl. 659).

Opname van de Lampong-baai en een gedeelte der Zuidkust van Sumatra door P. A. J. Blois van Treslong en J. J. Boelen (*Verhandelingen betrekkelijk het zeewezen, de zeevaart en de koloniën*, uitgegeven door J. Swart en Jhr. G. A. Tindal, 1847, Dl. VII, I, bl. 1).

Bepaling der ligging van eenige reven in de Lampong-baai door de officieren der Medusa (*Verhandelingen* door Swart en Tindal, 1857, Dl. XVII, XIV, 1e afd., bl. 199).

P. Melvill van Carnbée, *Kort rapport over de wijze van zamenstelling der kaart van de vaarwaters tusschen Sumatra en Borneo*, (1e ged., *Verhandelingen* door Swart en Tindal, 1846, Dl. VI, XIX, bl. 419; 2e ged. ibid. XXX, bl. 640).

D. A. Smits, *Over de zamenstelling der kaart van de vaarwaters tusschen Sumatra en Borneo* (*Verhandelingen* door Swart en Tindal, Dl. VII, XIX, bl. 422).

B. *De bodem.*

F. W. Junghuhn, *Java* [zie Dl. I van dit Woordenboek, bl. 511].

(Over Sumatra handelen meer bijzonder Dl. I, bl. 19—174 [de ligchamelijke gedaante van Java en Sumatra, waarbij zeven hypsometrische kaarten van Sumatra, t. w.: eene lengte-doorsnede en zes dwars-doorsneden] en Dl. II, bl. 1234—1246 [beschrijving der vulkanen van Sumatra]. Ook worden in het overzigt der aardbevingen, Dl. II, bl. 1381—1435, de tot 1851 op Sumatra waargenomen aardbevingen opgesomd.)

On the geology of Sumatra (*Transactions of the geological Society*, Vol. I, p. 397).

P. van Dijk, *Inleiding tot de geologie van Sumatra's Westkust*, met eene kaart (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 145—180).

S. Muller, *Gezigten van bergen, kraters, kusten en eilanden van Java, Sumatra en de Straat Sunda* (*Verhand. over de Natuurl. Geschiedenis der Ned. Overzeesche bezittingen*, Afd. *Land- en Volkenkunde*, bl. 447—469).

[Bepaaldelijk over Sumatra handelen bl. 464 vv.]

R. Everwijn, *Verslag van eene onderzoekingsreis in het rijk van Siak* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIX, Aflev. 5 en 6.

P. W. Korthals, *Geognostische opmerkingen op eene reis in Julij* 1833 *in de Padangsche bovenlanden* (*Tijdschr. v. Natuurk. Geschied. en Physiol.* Dl. I [1834], bl. 190).

P. W. Korthals, *Aanteekeningen over de L Kotta's in de Padangsche bovenlanden* (*Tijdschr.*

v. Natuurk. Geschied. en Physiol. Dl. II [1835], bl. 6).
P. W. Korthals, *Topographische schets van een gedeelte van Sumatra.* Leyden. 1847.
H. L. Osthoff, *Topographische schetsen van Sumatra* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 134—152).
J. J. de Wilde, *Topographische schets van Siboga, Westkust van Sumatra* (*Geneesk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XI).
Wassink, *Schets eener geneeskundige topographie van Kotta Generaal Cochius, zoo als zij was op het einde van* 1838 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VIII, Dl. IV, bl. 270—297).
J. F. Buning, *Topographische schets van Ampat-Lawang* (*Geneesk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IX [1861], bl. 620—631).
G. F. Weinecke, *Geneeskundig-topographische schets van Telok Betong en onderhoorigheden* (*Geneesk. Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. IV, N°. 5).
Topographische beschrijving van Telok Betong en deszelfs naaste omstreken (*Tijdschr. v. h. Delftsch Instit.* Nieuwe Volgreeks, Dl. IV, bl. 114—122).
Memorandum of a journey to the summit of Gunong Benko or the Sugarloaf mountain in the interior of Bencoolen (*Malayan Miscellanies*, Vol. II. Benkoelen, 1821, 22).
[Ook in *Journ. of the Ind. Arch.* Vol. IX, p. 125—138, en in *Asiatic Journ.* Vol. XV (1823), p. 127. Vgl. *Geographische Ephemeriden*, N°. XVI (1825), p. 353; *Journ. des Voyages*, XXIII (1824), p. 257].
J. M. Kern, *Uitstapje naar den berg Talang, eigenlijk genaamd Soelassie, ter Westkust van Sumatra, in de maand October* 1843 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VII, Dl. I, bl. 93—109).
De beklimming van den berg Ophir door L. Horner, *medegedeeld uit eenen brief aan* H. L. Osthoff (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VI, Dl. II, bl. 605—622).
J. Macdonald, *On the coral of Sumatra* (*Asiatic Researches* [ed. London], Vol. IV [1801], p. 7—13).

—

Notice of a volcanic eruption in the interior of Sumatra (*Asiatic Journ.* 1828, p. 577).
Rélation de l'éruption d'un vulcan dans l'intérieur de Sumatra (*Journ. des Voyages* [1826], N°. 92, p. 343).
J. du Puy, *Een paar aanteekeningen omtrent vuurbergen en aardbevingen op Sumatra* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VII, Dl. III, bl. 110—116).
Iets over de aardbevingen, waargenomen ter Sumatra's Westkust in Jan. en Febr. 1843 (*Natuur- en Geneesk. Archief*, Jaarg. I [1844], bl. 338).
Aardbeving op Sumatra (*Indisch Magazijn*, 2e Twaalftal, Dl. VI, bl. 205).
Aardbeving in Padang (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 180).
Aardbeving in de Lampongsche distrikten (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 344).
Aardbeving in West-Java en Zuid-Sumatra op 9 Jan. 1852 (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 119).
Aardbeving in de Padangsche bovenlanden op 20 Junij 1852 (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 863).
Aardbeving ter Sumatra's Westkust (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 201).
Aardbeving in de Lampongsche distrikten in 1852 (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 202).
Aardbeving in de Lampongsche distrikten (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 415).
Aardbeving ter Sumatra's Westkust (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. V, bl. 365).
Aardbeving te Brahoe, eiland Engano (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VIII, bl. 339).
Aardbeving op Sumatra's Westkust in 1861 (*Kolon. Jaarb.* Jaarg. 1861—62, bl. 191).

—

P. J. Maier, *Onderzoek van lood-, koper-, kwik- en ijzerertsen en van kolen, door den Heer* Schwanenfeld *op de Westkust van Sumatra aangetroffen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 831—846).
Lood en koper van Sumatra (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 184).
P. J. Maier, *Nieuw onderzoek van kwikerts van Sumatra en onderzoek van kortelings ontdekte kopererts en aldaar* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 577—580).
J. H. Croockewit Hzn., *Scheikundig onderzoek van looderts van Mandheling* [*Sumatra's Westkust*] (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. V, bl. 475—480).
O. F. U. J. Huguenin, *Mijnbouwkundig onderzoek der kopererts en in de residentie Padangsche bovenlanden* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VI, bl. 223—251).
P. van Dijk, *Koperaders in de Padangsche bovenlanden*, met 2 kaartjes (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXVII, bl. 87—109).
A. Scharlee, *Kwikerts en kwik van Sumatra scheikundig onderzocht* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 322—325).
Titaanhoudend ijzerzand van Telok Betong (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 352).
A. G. Veltman, *Titaanhoudend magneetijzerzand van Telok Betong* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 86).

J. C. R. MOENS, *Brief over tinerts van Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXV, bl. 315, 316).

Tinerts van Sumatra's Westkust (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 370).

NAGEL, *Wit en zwart goudhoudend zand uit de rivier Sepoetih* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 108—110).

P. J. MAIER, *Over eenige ertsen en mineralen afkomstig van de Padangsche bovenlanden* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. V, bl. 269—274).

Ertsen van Palembang (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXVII, bl. 433).

J. H. CROOCKEWIT HZN., *Scheikundig onderzoek van zwavel, afkomstig van den berg Talang* [Sumatra's Westkust] (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. V, bl. 463—472).

F. W. H. KUYPERS, *Over Sumatrasche zwavel* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VII, bl. 160, 161).

J. C. BERNELOT MOENS, *Gipssoorten uit de Lampongsche distrikten* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 181—183).

Gips van Telok Betong en Samangka (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 140).

Lt.-Col. LOW, *Memoranda respecting Sumatra coal* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. II. 1848, p. 755—757).

Over steenkolen op Sumatra en in Bantam (*Bijdragen tot de Natuurk. Wetensch.* Dl. III, 1828, bl. 144).
[Vgl. FRORIEP's *Notizen.* Bd. XIX, p. 10].

Steenkolen van Sumatra (*Indisch Magazijn*, 2e Twaalftal, Dl. III, bl. 74—76).

P. VAN DIJK, *Zwartkolen in en nabij de baai van Tapanoeli* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXVI, bl. 41—63).

P. VAN DIJK, *Ontginbare kolenlagen in de Ommelanden van Benkoelen*, met 2 kaartjes (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 181—213).

C. DE GROOT, *Aanhangsel tot het voorgaande* (Ibid, bl. 213—217).

P. VAN DIJK, *Bruinkool van Ketaoen in de afdeeling Moko-Moko*, met 1 kaartje (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXVII, bl. 259—264).

R. EVERWIJN, *Onderzoek naar kolen in de residentie Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXI, bl. 81—88).

Bruinkolen van Palembang (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 416).

Bruinkolen in Palembang (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 370).

J. E. DE STURLER, *Batoe Kiling* [eene soort van brandstof]. (*Indisch Magazijn*, 2e Twaalftal, Dl. III, bl. 100, 101).

Beschrijving der kolenlagen aan de Reteh rivier (*Ind. Archief*, Dl. I, bl. 331—342).

GRAMBERG, *Over aard-olie te Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXVIII, bl. 467).

J. GERSEN, *Aardharslaag in de divisie Lematang-Oeloe* [residentie Palembang] (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXVI, bl. 517—519).

Rapport over een scheikundig onderzoek van een delfstof gevonden ter Westkust van Sumatra (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 246—250).

Witte delfstof in het distrikt Redjang (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 96).

J. L. WARNAS, *Verslag over twee zandsoorten uit de rivier Sipoetih* [Lampongsche distrikten] *Natuurk. Tijdsch. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 219, 220).

J. VAN DER LINDEN, *Minerale bronnen in de residentie Tapanoeli* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 189—191).

L. B. VAN POLANEN PETEL, *Minerale bronnen in de afdeelingen Ajer-Bangies en Rau* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 221, 222).

Minerale bronnen ter Sumatra's Westkust (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 151).

H. M. ANDREE WILTENS, *Minerale wateren in de Padangsche Bovenlanden* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 164—166).

P. J. MAIER, *Scheikundig onderzoek van mineraal-water van Manindjoe* [Padangsche bovenlanden] (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 221—226).

A. G. VELTMAN, *Qualitatief onderzoek van twee bronnen van Bondjol, benevens eenige in hare nabijheid voorkomende mineralen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XV, bl. 177—180).

P. J. MAIER, *Scheikundig onderzoek van het water eener heete bron, die aan den voet van den berg Kaba nabij de Doeson Kesambeh in het landschap Redjang wordt aangetroffen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 378—382).

P. J. MAIER, *Scheikundig onderzoek van het water van de rivier Ajer-poetih, waaraan de Doeson Kesambeh gelegen is* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 382, 383).

A. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Mededeeling aangaande minerale wateren in de Redjang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 69, 70).

P. F. COUPERUS, *Over eene zoutbron bij Motang in Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 333).

P. F. COUPERUS, *Minerale bron in het Palembangsche* [Kikim] (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 374, 375).

E. C. F. HAPPÉ, *Zoutwaterbron in Kikim* [Palembang] (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXI, bl. 336).

S. A. BLEEKRODE Jr., *Scheikundig onderzoek van drie minerale wateren in de residentie Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII. bl. 224—236).

R. WIJNEN, *Minerale wateren in de Lampongsche distrikten* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 66—72).

Mineraal-water van Kalianda in de Lampongsche distrikten (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 525).

C. *Het klimaat.*

ZOLLINGER, *Ueber die Gewitter und andere damit verwandte meteorologische Erscheinungen im Indischen Archipel.* Zürich. 1858.
(Behoort eigenlijk in de *Literatuur over Nederlandsch Indië* in het algemeen.)

MIQUEL in *Flora van Nederl. Indië,* 1e bijv. *Sumatra,* bl. 11—23.

Barometer-waarnemingen in de jaren 1834—1839 *verrigt op Sumatra,* verzameld door H. L. OSTHOFF (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 153—156).

P. VAN DIJK, *Regen-waarnemingen te Padang Pandjang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIV, Tabel).

D. *De planten.*

F. A. W. MIQUEL, *Flora van Nederlandsch Indië. Eerste bijvoegsel: Sumatra, zijne plantenwereld en hare voortbrengselen.* Utr. en Amst. 1860.

G. F. DE BRUYN KOPS, *Lijst van boomen en planten in de residentie Riouw en op de Oostkust van Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. II, bl. 271—317).

J. MOTLEY, Brieven over den Indischen Archipel, bepaaldelijk ook over Sumatra, in *Kew-Garden Miscellany,* Vol. VII, N°. 73, 77, 81.

W. JACK, *Description of Malayan plants* (*Malayan Miscellanies.* Benkoelen. 1820—22. 2 Vol.).
[Overgenomen in: HOOKER's *Companion,* Vol. I; *Botanical Miscellanies,* Vol. I, II; *Journal of Botany.* Vol. I.]

J. E. TEYSMANN en S. BINNENDIJK, *Nieuwe plantensoorten in 's lands plantentuin te Buitenzorg* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 303—316; Dl. III, bl. 326—332; Dl. IV, bl. 393—398).
[Hieronder ook planten van Sumatra.]

J. H. R. KÖHLER, *Iets over eenige houtsoorten van de Lampongsche distrikten* (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. II, bl. 257—261).

F. G. STECK, *Nominatieve staat van houtsoorten in de Lampongsche distrikten* (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. III, bl. 266—276).

J. E. TEYSMANN, *Dagverhaal eener botanische reis over de Westkust van Sumatra* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XIV, bl. 249—376).

J. E. TEYSMANN, *Botanische reis over Banka en de Palembangsche binnenlanden* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVIII, bl. 1—96).

H. T. COLEBROOKE, *On the Dryobalanops Camphora or Camphor-tree of Sumatra* (*Asiatic Researches.* Vol. XII [London. 1818], p. 537—543).

C. A. J. A. OUDEMANS, *Bijdrage tot de kennis van de morphologische en anatomische structuur van de vrucht en het zaad des kamferbooms van Sumatra.* Rotterdam. 1855.

W. H. DE VRIESE, *De kamferboom van Sumatra volgens* Dr. F. JUNGHUHN's *waarnemingen op de plaats zelve, en door nadere onderzoekingen toegelicht.* Leiden. 1851.

W. H. DE VRIESE, *Mémoire sur le camphrier de Sumatra et de Bornéo.* Leide. 1856.
(Vrij vertaald onder den titel: *Nieuwe onderzoekingen aangaande den kamferboom van Sumatra en Borneo,* in W. H. DE VRIESE's *Tuinbouw-Flora,* Dl. III [1857], bl. 86—112).

Dr. W. HUNTER, *Remarks on the species of pepper and on its cultivation at Prince of Wales Island* (*Asiatic Researches,* Vol. IX, p. 383).

Over eene Casuarina op Sumatra ontdekt door F. JUNGHUHN, *beschreven door* W. H. DE VRIESE (*Natuur- en Geneesk. Archief,* Jaarg. II [1845], bl. 55).

J. E. TEYSMANN, *Rapport over Amomum Cardamomum, afkomstig van de Lampongsche distrikten* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 135—137).

NAGEL, *Cardamomum of Kapoer-laga uit de Lampongsche distrikten* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 109, 110).

R. WIJNEN, *Over het voorkomen van Minjak-Kroëng in de bosschen der Lampongsche distrikten* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 355, 356).

SCHULTZE, *Mededeelingen omtrent de karet* [*gomelastiek*] *uit het rijk van Djambi* en *brief* over hetzelfde onderwerp door J. E. TEYSMANN (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXV, bl. 355—359).

J. E. TEYSMANN en ROST VAN TONNINGEN, *Berigt aangaande eenige plantendeelen, elastieke*

gom en plantensappen, voorkomende in de Lampongsche distrikten (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXIII, bl. 72—74).

J. E. TEYSMANN, *Planten en planten-voortbrengselen van de Padangsche bovenlanden, aangeboden door* E. W. A. LUDEKING (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 323, 324).

W. H. DE VRIESE, *De getah-pertja-boomen van Nederlandsch Oost-Indië, eene populaire en wetenschappelijke beschouwing* (*Tuinbouw-Flora*, Dl. III, bl. 193—238).

J. E. TEYSMANN en S. BINNENDIJK, *Over eenige planten uit den Indischen Archipel, welke gezegd worden getah op te leveren* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VI, bl. 115—122).

E. *De dieren.*

TH. ST. RAFFLES, *Descriptive catalogue of a zoölogical collection* [*Mammalia and Aves*], *made on account of the Hon. East India Company, in the island of Sumatra and its vicinity; with additional notes illustrative of the natural history of those countries* (*Transactions of the Linnean Society.* Vol. XIII, 1822, p. 239—340).

G. F. DE BRUYN KOPS, *Fauna der residentie Riouw met inbegrip der Oostkust van Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. II, bl. 480—490).

CLARKE ABEL, *Some account of an orang-utan of remarkable size, found on the island of Sumatra, together with a description of certain remains of this animal* (*Asiatic Researches.* Vol. XVI, 1825, p. 489).

W. F. H. TUCKERMAN, *Tarsius Spectrum van de Lampongs* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 87).

H. SCHLEGEL, *Bijdrage tot de geschiedenis van de olifanten, voornamelijk van Elephas Sumatranus* (*Verslagen en Mededeel. d. Kon. Akad. v. Wetensch. Afdeeling Natuurkunde.* Deel XII, 1861, p. 101—112).

De olifanten op Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1859, Dl. II, bl. 291—294).

De oliphantenjagt op Sumatra (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. VIII, Dl. IV, bl. 97—109).

Des éléphants à Sumatra (*Moniteur des Indes.* 1847—48, p. 79—84).
[Vertaling van het vorige].

EDW. BLYTH, *Rhinocerus Crossii* GRAY = *Rhin. Sumatranus* (*Proceedings of Zoöl. Societ.* London. 1861, p. 306).

TH. HORSFIELD en VIGORS, *Beschrijving van twee nieuwe katsoorten van Sumatra* (*Bijdragen tot de Natuurk. Wetensch.* Dl. V, 1830, bl. 88).
[Zie ook FÉRUSSAC, *Bulletin des sciences naturelles*, 1829, bl. 104].

TH. HORSFIELD, *Description of the rimau-dahan of the inhabitants of Sumatra* (*Zoölogical Journal*, 1825, p. 542).

TH. HARDWICK, Maj. Gen., *Description of the wild dog of Sumatra* [*Canis Sumatrensis*], *a new species of Viverra* [*Viverra Linsang*] *and a new species of pheasant* [*phasianus cruentus*] (*Transact. of the Linnean Society.* Vol. XIII, 1822, p. 235—238).

P. BLEEKER, *Over de reptiliën-fauna van Sumatra* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXI, bl. 284—298).

P. BLEEKER, *Opsomming der tot dusverre van het eiland Sumatra bekend geworden reptiliën* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XV, bl. 260—263).

P. BLEEKER, *Berigten omtrent eenige reptiliën van Sumatra, Borneo, Batjan en Boero* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XIII, bl. 470—475).

E. W. A. LUDEKING, *Slangen van fort de Kock* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 241).

E. W. A. LUDEKING, *Reptiliën van fort de Kock* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 388).

E. W. A. LUDEKING, *Reptiliën uit de omstreken van fort de Kock* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 102).

E. W. A. LUDEKING, *Reptiliën van Sumatra's Westkust* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXI, bl. 437).

P. BLEEKER, *Reptiliën van Agam, aangeboden door* E. W. A. LUDEKING (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 325—329).

P. BLEEKER, *Slangen van Rau, aangeboden door* J. A. JAMES (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 416).

P. BLEEKER, *Reptiliën van Bankalis* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 416, 417).

H. J. ALKEN, *Reptiliën van Ampat-Lawang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXI, bl. 334).

Reptiliën van Lahat (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXVII, bl. 387, 388).

E. W. A. LUDEKING, *Visschen van Tikoe, reptiliën van Agam* (*Natuurk. Tijdsch. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 26).

E. F. MEIJER, *Vischsoorten en reptiliën van Bintang en Siak* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 86—88).

C. F. W. HUNNIUS, *Reptiliën en visschen van Tandjong aan de Samangka-baai* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 218—221).

P. BLEEKER, *Overzigt der ichthyologische Fauna van Sumatra, met beschrijving van eenige nieuwe soorten* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VII, bl. 49—108).

P. Bleeker, *Diagnostische beschrijvingen van nieuwe of weinig bekende vischsoorten van Sumatra* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 590—608; Dl. IV, bl. 243—302; Dl. V, bl. 495—534).

P. Bleeker, *Visschen van Tikoe [Sumatra's Westkust]* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VIII, bl. 345).

P. Bleeker, *Nalezingen op de vischfauna van Sumatra [visschen van Lahat en Sibogha]* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IX, bl. 257—280).

H. Diepenhorst, *Vischsoorten van Priaman* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 336—338; Dl. XX, bl. 198, 199).

Tjindjan Kassik van Priaman (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 211).

J. A. W. van Ophuysen, *Visschen van Benkoelen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 239, 243, 244, 273—275).

J. A. W. van Ophuysen, *Vischsoorten van Benkoelen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 65, 66).

R. V. Heyliger, *Vischsoorten van Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 338—341).

A. Lange en F. J. P. Storm van 's Gravesande, *Visschen van Palembang en Djambi* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 263—266).

P. Bleeker, *Verslag omtrent vischsoorten van Palembang, verzameld door* E. A. Lange en G. A. van Delden (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 384—388).

Troeboek van Bankalis (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 241).

Mungo Park, *Description of eight new fishes from Sumatra* (*Transactions of the Linnean Society*, Vol. III [1797], p. 37—39).

P. Bleeker, *Over eenige nieuwe soorten van Homaloptera v. Hass. van Java en Sumatra* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. IV, bl. 155—164).

P. Bleeker, *Bijdragen tot de kennis der ichthyologische fauna van de Batoe-eilanden* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VIII, bl. 305—328; Dl. IX, bl. 65—72; Dl. XII, bl, 229—242).

Over visschen van Nias vgl. de *Literatuur over Nias*, Dl. II, bl. 570.

W. M. Smit, *Conchyliën van Sumatra's Westkust [Tikoe en de bergen Merapi en Singalang]*, aangeboden door E. W. A. Ludeking (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 324, 325).

E. W. A. Ludeking, *Conchyliën van Sumatra* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 96, 97).

E. W. A. Ludeking, *Over Mygale Sumatrense en haren beet* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XX, bl. 191, 192).

Snellen van Vollenhoven, *Description du Papilio Trogon* (*Tijdschr. v. Entomologie*, Dl. III, bl. 67—70).

Brilman, *Eenige opmerkingen over de houttor [Koembang] van Benkoelen* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. II, Dl. I, bl. 360—364).

Snellen van Vollenhoven, *Beschrijving eener nieuwe soort van kakkerlak uit Sumatra [Archiblatta Hoevenii]* (*Tijdschr. v. Entomologie*, Dl. V [1862], bl. 106—110).

F. *De menschen.*

Typhus-epidemie in de Padangsche bovenlanden (*Natuur- en Geneesk. Archief*, Jaarg. 1 [1844], bl. 159).

Verslag daarover door M. F. Schmitt, Aldaar, bl. 497.

C. Swaving, *Eenige aanteekeningen over de Sumatrasche volksstammen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXV, bl. 295—313).

Low, *An account of the Batta-race in Sumatra* (*Journ. of the royal Asiatic Society*, Vol. II [1835], p. 43).

Short account of the Batta's (*Malayan Miscellanies*, Vol. I. Benkoelen. 1820.)

Short account of the Batta's (*Asiatic Journ.* Vol. XII [1821], p. 215).

T. J. Willer, *The Batta's of Mandheling and Pertibi* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. III, p. 366—378).

[Gedeeltelijke vertaling van het stuk onder N°. IX vermeld.]

F. Junghuhn, *Die menschenfressenden Battaker* (*Freihafen*, 1842, V^tes Heft, 1, S. 109).

Burton, *Cannibalism among the Batta's* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. IX, p. 358).

P. Favre, *An account of the wild tribes inhabiting the Malayan Peninsula, Sumatra and a few neighbouring islands* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. II, p. 237—282).

E. Netscher, *Iets over de Loeboes en Oeloes in de binnenlanden van Sumatra, naar mededeelingen van* T. J. Willer (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 56—70).

W. A. Henny, *Nog iets over de Loeboes en Oeloes in de binnenlanden van Sumatra* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. IV, bl. 401—410).

A. P. Godon, *Bijdrage tot de kennis der Loeboes op Sumatra* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1864, Dl. I, bl. 261—266).

Report on the population of the town and suburbs of Marlborough, in the Island of Sumatra (*Asiatic Journ.* Vol. XIII [1822], p. 427).

J. E. de Sturler, *De Orang-Koeboes* [Koeboes-

volk] *in de binnenlanden van Palembang* (*Indisch Magazijn.* 2e Twaalftal, Dl. III, bl. 102—104).

J. W. Boers, *De Koeboes* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. I, Dl. II, bl. 286—295).

The Orang Komring (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. III, p. 534).

E. Jacquet, *Notice sur les Orang Aboung de l'île de Sumatra, extraite des Mémoires d'une famille Malaye, traduits et publiés par* Marsden (*Nouv. Journ. Asiatiq.* 1833, Tom. XII, p. 170—176).

J. R. Logan, *The Maruwi of the Baniak Islands* (*Journ. of the Ind. Arch.* New Series, Vol. I [1856], p. 1—42).

H. von Rosenberg, *De afstamming der bewoners van Nias* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 316—318).

Crisp, *An account of the inhabitants of the Poggy-islands lying off Sumatra* (*Asiatic Researches,* Vol. VI [1807], p. 77).
[Vgl. *Minerva,* 1802, Dl. IV, bl. 75.]

XI. Landbouw, Nijverheid, Handel.

Proceedings of the agricultural Society established in Sumatra. Benkoelen. 1821.

P. Th. Couperus, *Aanteekeningen omtrent de landbouwkundige nijverheid in de residentie Padangsche bovenlanden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 285—312).

Over de landbouwprodukten der Lampongs (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. II, bl. 141—157).

Cultures op Java en Sumatra [Tweede verslag der hoofdcommissie van landbouw] (*Indisch Magazijn,* 2e Twaalftal, Dl. III, bl. 146—164).

Gersens, *Kort verslag van de uitkomsten verkregen met de uitplanting van eenige Java padisoorten te Moeara-Enim, divisie Lematang-Ilir, residentie Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl. 443—450).

Schets van de bereiding der gambir te Paja-Komba [*Padangsche bovenlanden*] (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. III, bl. 21—27).

A. Meis, *Getah Pertja in Palembang als artikel van industrie* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. II, bl. 184—188).

P. J. Maier, *De lagam-olie van Sumatra* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. III, bl. 487—490).

Over het gebruik der koffijbladen op Sumatra (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. VI, bl. 370—375).

Dr. Lumsdaine, *Cultivation of nutmegs and cloves in Bencoolen* (*Journ. of the Ind. Arch.* Vol. V [1851], p. 78—84).

Nota betrekkelijk monsters van getah soentei, garen van koffo-hennep, sagomeel, garoehout, tabak en gambier, afkomstig van Siak (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. VIII, bl. 245—248).

Gersens, *Iets over de katoenkultuur in de divisie Lematang-Ilier, residentie Palembang* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXII, bl 435—442).

J. E. Teysmann, *Verslag over de katoenkultuur in de Lampongsche distrikten* (*Tijdschr. v Nijverheid in N. I.* Dl. V, bl. 161—187).

Kapok Mejrah van Agam (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XVI, bl. 78).

Dr. G. Wassink, *Onderzoek van eene verwstof voorkomende en gebezigd wordende in de Padangsche bovenlanden* (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. X, bl. 434—437).

Eenige verwstoffen op Java en Sumatra (*Indisch Magazijn,* 2e Twaalftal, Dl. IV, bl. 162—167).

J. H. R. Köhler, *Iets over de zijdeteelt in de Lampongsche distrikten* (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. II, bl. 262, 263).

Zijdeteelt in Benkoelen (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.* Dl. XXI, bl. 432).

F. M. G. van Cattenburch, *De bijenteelt in de Lampongsche districten* (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. X, bl. 253—261).

A. P. Godon, *Iets omtrent de goudmijnen in de afdeeling Mandaheling* (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1864, Dl, II, bl. 49—51).

P. Th. Couperus, *Eenige aanteekeningen betreffende de goudproduktie in de Padangsche bovenlanden* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. V, bl. 122—131).

Goudmijnen van Benkoelen (*Indisch Magazijn,* 2e Twaalftal, Dl. III, bl. 141—143).

S. A. Bleekrode, *Scheikundig onderzoek van eene zeer oude metselspecie van Poelo Tjinko* (*Tijdschr. v. Nijverheid in N. I.* Dl. X, bl. 274—278).

H. von Dewall, *Eene inlandsche drukkerij te Palembang* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.* Dl. VI, bl. 193—198).

H. D. Campagne, *Kort overzigt van den voormaligen handel der Nederlanders van Azië in Azië.* 's Gravenhage en Amsterdam. 1816. Over Sumatra bl. 139—150).

Overzigt van den handel van Padang gedurende het 1e halfjaar 1827 (*Nederl. Hermes,* Jaarg. III, N°. 2, bl. 57—61, met tabel).

M. J. van der Vinne, *Tableau du commerce et de la navigation à Padang, pendant l'année 1831* (*Moniteur des Indes,* 1847—48, p. 125—128).

De handel op Padang (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. II, bl. 158—171).

De koffijveilingen te Padang (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1862, Dl. II, bl. 217—224).
Ouverture du port de Mocara-Kompéh à Sumatra au commerce de toutes les nations (*Moniteur des Indes*, 1847—48, Revue coloniale, p. 44).
Handel van de Britsche bezittingen op de Oostkust van Sumatra. Memorie van den Heer CRAWFURD *van* 18 *Mei* 1864 (*Koloniale Jaarboeken*, Jaarg. 1864, bl. 732—735).

XII. Kaarten.

A map of the island of Sumatra by W. MARSDEN. Geplaatst in zijn *History of Sumatra.*
A map of the island of Sumatra by Sir TH. ST. RAFFLES.
Carte de l'île de Sumatra d'après Sir TH. ST. RAFFLES. Établissement Géogr. de Bruxelles, fondé par PH. VANDERMAELEN en 1830.
Karte von der Insel Sumatra von BERGHAUS. Gotha. 1837 (behoorende tot BERGHAUS' *Atlas von Asiën*).
Algemeene Kaart van Nederlandsch Indië van C. F. Baron VON DERFELDEN VAN HINDERSTEIN. 1842. In acht bladen (*Sumatra* komt voor op blad 1).
Carte de l'Ile de Sumatra, par le Baron P. MELVILL DE CARNBÉE. la Haye. 1858. Ook opgenomen in den *Moniteur des Indes.*
General-Karte vom mittleren Sumatra von Padang bis Singkel, nach eigenen und fremden trigonometrischen Aufnahmen, von FR. JUNGHUHN. Vijf bladen en verzamelingsblad, vormende met nog eenige platen den Atlas bij JUNGHUHN'S *Battaländer.*
Kaart van het middengedeelte van Sumatra, behoorende bij het werk van den Generaal DE STUERS, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra.*
Kaart van een gedeelte der Westkust van Sumatra, behoorende bij het werk van den Luit.-Kol. LANGE, *Het Nederlandsche leger ter Westkust van Sumatra.*
Kaart van het Gouvernement Sumatra's Westkust, opgenomen en zamengesteld in de jaren 1843—1847, door L. W. BEIJERINCK. Twee bladen. Breda. 1852.
Kaart van het eiland Sumatra en *Kaart van het Gouvernement Sumatra's Westkust*, in PIJNAPPEL'S *Atlas van de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië.* 's Gravenhage. 1855.
Algemeene Land- en Zeekaart van de Nederlandsche overzeesche bezittingen door A. J. BOGAERTS. Breda. 1857. In zes bladen (*Sumatra* komt voor op blad 1 en 2).
W. F. VERSTEEG, *Kaart van het Gouvernement Sumatra's Westkust*, in vier bladen, 1857; *Kaart van de adsistent-residentie Benkoelen*, in drie bladen, 1860; *Kaart van de residentie Lampongsche distrikten*, 1860; *Kaart van de residentie Palembang*, in twee bladen, 1860. Allen in *Algemeene Atlas van Nederlandsch Indië*, door P. Baron MELVILL VAN CARNBÉE en W. F. VERSTEEG. Batavia. 1853—1862. Tweede Deel.

De opgave der voornaamste zeekaarten, zoo Engelsche als Nederlandsche, is te vinden in den *Catalogus van het algemeen établissement voor de zeevaart van de* WED. G. HULST VAN KEULEN te Amsterdam.

Summa, rivier op de Westkust van het eiland Billiton.

Sunda, zie: Soenda.

Surat-Castle, koraalbank in de straat Allas, een weinig bezuiden den landpunt, West ten Zuiden van het zuidelijkste der Rotsige eilanden gelegen, tegenover eenen inham, alwaar eene versch waterkreek is. Nabij en beoosten deze koraalbank is de diepte ongelijk van 7 tot 14 vademen en aan de binnenzijde naar den wal van Lombok 10 en 11 vademen.

Sunthy, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Soengei Leat.

Suntol, dorp op Java, 33 palen van de stad Batavia.

Surilah, berg op Sumatra, residentie Palembang, in de binnenlanden, aan de Lamatang, die men bij Merapi passeert, hoog, naar gissing, 1,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Surot, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Swait, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang. De rivier valt in de Kapoeas-rivier.

Swalow, kliprif op eenen grooten afstand ten Noorden van Borneo, in de Chinesche zee, op 7° 23′ N. Br. en 113° 44′ O. L.

Swanggi, eilandje bij Borneo's Oostkust, in de straat Laut, tegenover de monding der rivier Batoe Litjin.

Swanggi of Manoekan, een der Banda-eilanden, 4 uren varens ten Noord-Oosten van het eiland Rhun, op 4° 21′ 30″ Z. Br. en 129° 47′ O. L. Het is eene groote ronde rots, met een klein strand, zeer onvruchtbaar en onbewoond.

Swanggi of Setan, rotsig eilandje in den Molukschen Archipel, ten Westen van Manipa, op 3° 17′ Z. Br. en 127° 33′ 30″ O. L. De

doortogt tusschen dit eilandje en Manipa is, volgens zeggen der inlanders, vrij van gevaar.

Swaroe, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kalangbret.

Swassa, rivier in het binnenland van het eiland Batjan.

Swondo, zie: Seronda.

Syela, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de Kapoeas-rivier, ten Zuiden van Sintang.

Sypeh, zie: Sipeh.

T.

Ta, het zuidelijkste der Drie Gebroeders of Noesa Tello, onder de Kei-eilanden.

Ta, dorp op Celebes' Westkust, rijkje Wadjo, aan het meer Tamparang Labaja.

Ta, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, met 4 huizen en 37 inwoners (1861).

Ta, klip aan de Noord-Westkust van het eiland Amboina. Deze klip wordt wegens hare langwerpig piramidale gedaante ook wel het Suikerbroodje genoemd. De omtrek ligt vol klippen en moet veel rood koraal opleveren.

Taäar, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Toeallah.

Taai Koeskoes, zie: Tai Koeskoes.

Taail, gebergte op Sumatra, in de Padangsche Bovenlanden.

Taba, vier kleine eilanden aan de Oostkust van Borneo, welke op 2° N. Br., in eene strekking van het Noord-Westen naar het Zuid-Oosten nevens elkander liggen. Zij behooren onder Goenong Teboer.

Taba, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de rivier Tajan, bewoond door 480 Dajak's.

Taba, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, een in de afdeeling Ommelanden, aan de rivier Andalas Besar, en een aan de rivier van Benkoelen, daar waar de Basmah in zee vloeit

Taba, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, met 7 woningen.

Taba, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Bentoehan.

Taba, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van het distrikt Talo.

Taba Djemiki, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe.

Taba Doerian Saba, dorp op Sumatra, ten Noorden van de rivier van Benkoelen.

Tabaen, versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan de rivier Kowab, met ongeveer 100 inwoners (1859).

Tabag, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe.

Taba Gedang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Redjang Moesi, met een 10tal huizen.

Taba Gedang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, tusschen de rivieren Hitam en Basmah.

Tabahan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op den linker oever der Batoe Api.

Tabai Gedong, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko. Zij ontlast zich in de Ketaoen.

Tabajan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, aan de rivier Tambajan.

Tabak. De benaming *tambaco*, waaronder dit artikel in Indië vrij algemeen bekend is, is blijkbaar afkomstig van het Portugesche woord *tabaco*, en zet niet weinig waarschijnlijkheid bij aan de overlevering, volgens welke de Portugezen èn het gewas èn de teelt er van in Indië hebben gebragt, terwijl tot meerdere bevestiging van die bewering misschien ook nog zou kunnen worden gewezen op de wijze, waarop de inheemsche bevolking, even als de Portugezen, den tabak gebruiken als rook- en pruimtabak.

In weêrwil evenwel, dat de tabak, gelijk uit het voorafgegane is op te maken, niet wel kan worden gehouden voor eene inheemsche plant, waarvan de teelt reeds in overoude tijden moet hebben plaats gehad, is de consumtie er van, zoowel op Java als in den geheelen Archipel, zoo algemeen en bij gevolg ook zoo groot, dat, buiten de rijst of andere voedingsmiddelen, er geen artikel bestaat, waarvan de verbouw zoo algemeen of aanzienlijker dan die van tabak is, terwijl de teelt schier overal plaats grijpt, waar de grond maar de vereischte geschiktheid er voor heeft.

Die teelt is dan ook bij de bevolkingen in den Archipel over het algemeen zeer gewild, en het behoeft ons niet te verwonderen, dat, met het oog hierop en wetende, hoe reeds vroeger sommigen, zoo als de Heer A. de Wilde, destijds eigenaar van het later weder aan het Gouvernement afgestane land Soekaboemi, en anderen van de teelt van tabak hun werk hadden gemaakt, de Kommissaris-Generaal du Bus de Ghisignies, aan wien speciaal was aanbevolen, om te trachten de produktie van Java voor den uitvoerhandel uit den staat van verval, waarin die was geraakt, zoo mogelijk krachtig op te heffen, zijne aandacht vestigde op den tabak en vooral op de wenschelijkheid om de produktie er van te veredelen, ten einde het artikel eenen uitweg te doen vinden naar

de Europesche markten; terwijl hij als het meest geschikte middel daartoe zaden van de beste soorten, zoo als van den Manilla-, en bijzonder ook van den Havana-tabak liet ontbieden, om op Java gebezigd te kunnen worden.

Op hetgeen de Heer DU BUS reeds in dit opzigt had gedaan en in afwachting van hetgeen de zending naar het eiland Cuba van iemand, die zich grondig moest bekend maken met de wijze waarop de teelt en de bereiding van tabak aldaar geschiedde, als ook met de beste soorten en met den aard der meest geschikte gronden, tot verbetering der teelt op Java zou kunnen bijdragen, werd door den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH verder voortgebouwd, evenwel in dier voege, dat de teelt van tabak voor de Europesche markt een deel zou uitmaken van het veelomvattend door hem ingevoerd kultuurstelsel [1]), waarvoor de tusschenkomst werd ingeroepen van partikuliere ondernemers, met wie door het Gouvernement overeenkomsten werden aangegaan, waarbij het zich verbond, eene bepaalde uitgestrektheid gronds voor hen te laten aanplanten; terwijl daarentegen de ondernemers, die door rentelooze voorschotten uit 's lands kas werden in staat gesteld hunne ondernemingen tot stand te brengen en het aan hen door de bevolking te leveren produkt en de kosten van bereiding er van te betalen, gehouden waren het alzoo verkregen produkt geheel of gedeeltelijk tegen de bij de kontrakten bedongen prijzen aan het Gouvernement te leveren ter verrekening der aan hen verleende voorschotten.

De tabakskultuur verdient in tweeërlei opzigt onze meeste belangstelling, te weten daarin, dat, terwijl zij ons aan den eenen kant het bewijs levert van den krachtigen invloed van den partikulieren ondernemingsgeest tot ontwikkeling der produktie van Java, aan den anderen kant juist met dat bewijs tevens het vonnis wordt geveld over het kultuurstelsel.

De consumtie op Java zelf is zeer aanzienlijk en wij mogen het er veilig voor houden, dat die gemiddeld wel op 1 Amsterdamsch pond per hoofd kan gesteld worden. Wel kunnen de kinderen beneden de vijftien jaren in den regel niet onder de verbruikers worden geteld, maar daartegenover staat, dat voor allen, welke dien leeftijd hebben overschreden, zoowel vrouwen als mannen, de consumtie per hoofd eerder boven dan beneden de drie ponden in het jaar kan gesteld worden. Houdt men dit in het oog en bedenkt men daarbij, dat de consumtie per hoofd in de tegenwoordige tijden zoo niet meer, althans niet minder dan in 1830 bedraagt, en dat sedert dien tijd de bevolking meer dan verdubbeld is, dan ziet men daaruit, hoe de toeneming der teelt met opzigt tot de voorziening in de eigen behoefte ten minste gelijken tred heeft gehouden met de toeneming der bevolking. Wij zeggen *ten minste*, omdat uit een paar bijzonderheden met eenigen grond zelfs de gevolgtrekking kan worden gemaakt, dat de teelt van den zoogenaamden inlandschen tabak betrekkelijk, dat is in verhouding tot de sterkte der bevolking, op dit oogenblik zelfs aanzienlijker is dan vroeger.

Uit de handelsverslagen althans blijkt, dat de uitvoer van inlandschen tabak naar den Oosterschen Archipel, werwaarts die soort haren meest eigenaardigen uitweg vindt, heeft bedragen:

in 1831 [1])	pikols	1,894.77
〃 1832	〃	13,059.75
〃 1833	〃	22,333.75
〃 1834	〃	2,447.15
〃 1835	〃	388.70
te zamen. . .	pikols	40,124.12

terwijl volgens de vijf laatste der ons bekende handelsverslagen, die namelijk van 1860—1864, de uitvoer naar den Archipel heeft bedragen:

in 1860	pikols	18,092.83
〃 1861	〃	14,127.12
〃 1862	〃	19,162.32
〃 1863	〃	14,338.—
〃 1864	〃	9,432.61
te zamen. . .	pikols	75,152.88

dus ruim 35,000 pikols meer dan in het eerst vermelde tijdvak, — eene vermeerdering mitsdien van ruim 87 %.

[1]) Eigenlijk is men eerst in 1835 begonnen met van Gouvermentswege tabak te doen planten ten behoeve van ondernemers, met welke het Gouvernement overeenkomsten had aangegaan wegens de betaling van den aangeplanten tabak, de bereiding voor de Europesche markt en de levering van het produkt aan de regering.

[1]) De hier voorkomende 5jarige opgaaf wordt met het jaar 1831 aangevangen, omdat dit het eerste jaar was na de beëindiging van den oorlog op Java. Ook moet ten overvloede worden opgemerkt, dat in de handelsverslagen van die jaren de uitgevoerde hoeveelheid wordt opgegeven gedeeltelijk in pikols, gedeeltelijk in kodi's. — De in kodi's opgegeven hoeveelheden zijn tot pikols herleid. Het gewigt van 1 kodi tabak bedraagt 40 Amsterdamsche ponden, dat van 1 pikol 125 Amsterdamsche ponden.

Ook op de waarde van den uitvoer dient hierbij gelet te worden. Deze bedroeg voor het eerstbedoeld vijfjarig tijdvak:

in 1831	*f*	419,672.—
„ 1832	„	326,605.—
„ 1833	„	452,186.—
„ 1834	„	468,946.—
„ 1835	„	328,491.—
te zamen.	*f*	1,995,900.—

of gemiddeld ruim *f* 49.75 per pikol;

en voor het laatste vijfjarig tijdvak:

in 1860	*f*	520,008.—
„ 1861	„	435,450.—
„ 1862	„	647,128.—
„ 1863	„	401,552.—
„ 1864	„	385,816.—
te zamen.	*f*	2,389,954.—

of gemiddeld per pikol ongeveer *f* 31.80, dat is nagenoeg *f* 18.— per pikol minder dan in het eerste tijdvak.

Wij zien hier dus aan den eenen kant belangrijke toeneming van uitvoer tegenover belangrijk lagere prijzen aan den anderen kant, en beide deze verschijnselen schijnen, naar het ons voorkomt, te wijzen op eene zoo aanzienlijke uitbreiding der teelt, dat zij, in weêrwil dat de sterkte der bevolking tusschen 1830 en 1864 meer dan verdubbeld was, niet alleen ruim voorziet in de eigen behoefte dier bevolking, maar zelfs de gelegenheid verschaft tot eenen met 87 % vermeerderden uitvoer.

Blijkt alzoo reeds hieruit, dat de Javaansche bevolking geene aansporing zelfs, en dus veel minder nog dwang noodig heeft, om zich toe te leggen op de produktie van artikelen voor den algemeenen handel zoowel als voor eigen consumtie, wanneer zij er maar voordeel in ziet, en dat zij mitsdien niet afkeerig zal worden bevonden, om het hare bij te dragen tot aanzienlijke vermeerdering van den uitvoer, mits zij verzekerd is van eene betaling, die haren arbeid loont, en van het gerust genot dier betaling, — nog sterker komt dit uit, wanneer wij letten op de resultaten, die verkregen zijn met opzigt tot de produktie van tabak, bestemd, gelijk het heet, voor de Europesche markt. — Daarvan, — wij willen hier een langer tijdvak, dat van 1856—1864, in beschouwing nemen, omdat, terwijl met het jaar 1856, of kort te voren, het opkoopen of telen van tabak voor geheel partikuliere rekening ter verzending naar de Europesche markt, eenen aanvang heeft genomen, het door ons genomen negenjarig tijdvak ons het bewijs levert, hoe dat gedeelte van de tabaksteelt is toegenomen, naast de belangrijke vermeerdering der produktie van den inlandschen tabak, — daarvan heeft de uitvoer bedragen:

in 1856	pikols	25,764.54
„ 1857	„	35,729.77
„ 1858	„	70,558.98
„ 1859	„	67,195.74
„ 1860	„	79,323.59
„ 1861	„	97,887.52
„ 1862	„	96,759.22
„ 1863	„	138,993.80
„ 1864	„	128,048.93
te zamen.	pikols	740,262.09

zoodat, met eene vrij geregelde opklimming der cijfers, de uitvoer van het laatste jaar nagenoeg [1]) het vijfvoudige bedraagt van dien in het eerste jaar van het negenjarig tijdvak.

In de zoo even opgegeven cijfers der produktie van tabak, die voor de Europesche markt bestemd is, zijn wel is waar ook begrepen die der produktie van de Gouvernements tabakskultuur, maar daarvan is het bedrag, althans in de laatste jaren van het door ons genomen negenjarig tijdvak, zoo onbeduidend in vergelijking met de resultaten door den vrijwilligen aanplant verkregen, dat het, wel verre van iets te ontnemen aan de waarheid van het gezegde omtrent de geneigdheid der bevolking, om, behoudens eene goede betaling, zonder eenigen dwang voor den algemeenen handel te produceren, daaraan integendeel nog meerdere kracht bijzet. Het blijkt toch, dat de produktie der Gouvernements kultuur heeft bedragen:

in 1856	pikols	21,104.—
„ 1857	„	21,815.—
„ 1858	„	21,739.—
„ 1859	„	21,627.—
Te transporteren.	pikols	86,285.—

[1]) Eigenlijk *ruim* het vijfvoudige, want in het handelsverslag van 1864 vindt men nog vermeld eenen, in het door ons voor 1864 opgegeven cijfer van pikols 128,048.93 niet begrepen uitvoer naar Nederland van 462,598 Amsterdamsche ponden of pikols 3,700.78 tabak in bladen, zoodat hiermede de uitvoer van 1864 werkelijk heeft bedragen pikols 131,741.21.

Transport. . .	pikols	86,285.—
in 1860	"	17,030.—
" 1861	"	8,604.—
" 1862	"	14,981.—
" 1863	"	4,368.—
" 1864	"	4,588.— [1])
te zamen. . .	pikols	135,856.—

zoodat, bijaldien wij aannemen, dat de oogst van een gegeven jaar in datzelfde jaar wordt uitgevoerd, de hoeveelheid tabak voor de Europesche markt verkregen door vrijwilligen aanplant zou kunnen gesteld worden:

in 1856 op	pikols	4,660.54
" 1857 "	"	13,914.77
" 1858 "	"	48,879.98
" 1859 "	"	45,568.74
" 1860 "	"	62,293.59
" 1861 "	"	89,283.52
" 1862 "	"	87,778.22
" 1863 "	"	134,625.80
" 1864 "	"	127,153.21

en zoo komt men tot het resultaat, dat de partikuliere produktie van 1864 niet het vijf- maar ruim het 27voudige heeft bedragen van die in 1856.

De vermindering in de produktie bij de Gouvernements kultuur is, in verband tot het voornemen om een einde te maken aan 's Gouvernements tusschenkomst voor die kultuur en om mitsdien de deswege bestaande kontrakten bij expiratie niet weder te vernieuwen, grootendeels toe te schrijven aan vermindering van het getal ondernemingen en bij gevolg ook van den aanplant.

Deze had bedragen [2]):

in 1856 voor	13	ondernemingen	1,760½	bouws
" 1857 "	13	"	1,640¼	"
" 1858 "	13	"	1,769¾	"
" 1859 "	13	"	1,770¼	"
Te transporteren. . .			6,940¾	bouws
Transport. . .			6,940¾	bouws
in 1860 voor	13	ondernemingen	1,770¼	"
" 1861 "	11	"	1,498¼	"
" 1862 "	10	"	1,418½	"
" 1863 "	9	"	1,183½	"
" 1864 "	5	"	600	"
te zamen. . .			13,411¼	bouws

Het cijfer voor het jaar 1864 wordt hier gegeven naar aanleiding der 1e noot op bl. 174 van het regeringsverslag over 1863, waaruit blijkt, dat in 1864 de produktie heeft bedragen 4,588 pikols, of gemiddeld 7.63 pikols per bouw, weshalve over het geheele tijdvak de produktie der velden, niet die beplant waren geworden, maar waarvan men geoogst had, gemiddeld iets meer dan 10 pikols per bouw had bedragen.

Met uitzondering van eene in het regentschap Demak bestaande onderneming, voor welke de van Gouvernementswege te verrigten veldarbeid in dagloon geschiedde door daartoe ingehuurde arbeiders, had de tabakplantende bevolking voor haren arbeid ten behoeve der andere met het Gouverment in kontrakt staande ondernemingen als plantloon ontvangen:

a. per bouw [1]):

in 1856	*f*	88.90
" 1857	"	86.76½
" 1858	"	102.66½
" 1859	"	86.15
" 1860	"	83.70
" 1861	"	87.09
" 1862	"	95.64
" 1863	"	74.30

b. per huisgezin [2]):

in 1856	*f*	12.86½
" 1857	"	10.86½
" 1858	"	12.26
" 1859	"	10.61
" 1860	"	8.87
" 1861	"	8.95
" 1862	"	10.15
" 1863	"	6.34

Hoezeer de door de bevolking genoten betaling, per bouw berekend, geen *f* 20 verschilt

[1]) Dit cijfer vindt men opgegeven in het regeringsverslag over 1863, in de 1e noot op bl. 174.

[2]) De cijfers, die volgen, wijzen de uitgestrektheid aan der velden, waarvan geoogst is, en niet die beplant is geworden, daar deze heeft bedragen van 1856—1860 jaarlijks 1,771 bouws, en in 1861, 1862 en 1863 respectivelijk 1,580, 1,479 en 1,350 bouws, dus van 1856—1863 te zamen 13,264 bouws, terwijl in hetzelfde tijdvak het totaal, waarvan geoogst is, heeft bedragen 12,811¼ bouws, of ruim 433 bouws minder, die alzoo mislukt zijn.

[1]) In deze opgave is het jaar 1864 niet begrepen kunnen worden, bij ontstentenis van het regeringsverslag over dat jaar.

[2]) Zie de vorige noot.

met het plantloon, dat bij de suikerkultuur wordt betaald, komt het onvoldoende er van meer uit, wanneer men de berekening per huisgezin maakt, aangezien het alsdan blijkt naauwelijks de helft te bedragen van hetgeen een suikerrietplantend huisgezin gemiddeld ontvangt. Dit komt daar vandaan, dat de arbeid bij de tabaksteelt zeer bezwarende voor de bevolking moet zijn en men om die reden het getal huisgezinnen, daarbij ingedeeld, gaandeweg heeft vermeerderd [1]), ten gevolge waarvan het plantloon onder een grooter getal wordt verdeeld. Uit de zoo even gegeven cijfers toch blijkt, dat het getal huisgezinnen per bouw, hetwelk in 1856 nog geen 7 bedroeg, successivelijk tot gemiddeld 9 is gestegen, terwijl nagenoeg in hetzelfde tijdvak het gemiddelde cijfer der bij de suikerkultuur ingedeelde bevolking slechts 4.72 huisgezinnen [2]) per bouw had bedragen.

Dat eene zoo geringe belooning per huisgezin niet heeft kunnen strekken, om de Gouvernements tabaksteelt aangenaam voor de bevolking te maken, zal wel niet aangewezen behoeven te worden; maar het schijnt, dat bovendien nog andere omstandigheden het hare hebben bijgedragen, om de bevolking afkeerig te maken van eene teelt, die haar blijkbaar niet ongevallig is, wanneer zij zich uit eigene beweging daarmede bezig houdt. Allerzonderlingst ten minste is het, dat de teelt van tabak voor de Europesche markt, voor zoo ver die geheel voor partikuliere rekening plaats vindt, zich op Java uitbreidt, niet alleen in gewesten, waar zij vroeger niet bestond, maar zelfs dáár, waar zij van Gouvernementswege geschiedt en zelfs vlak er naast en ten behoeve van met het Gouvernement in kontrakt staande ondernemingen, en dit nog wel terwijl het Gouvernement hare teelt, om het bezwarende er van voor de bevolking, al meer en meer heeft moeten inkrimpen. Zoo iets, dan zijn het wel zulke verschijnselen, die krachtig tegen het op dwang gebaseerd kultuurstelsel getuigen.

Doch het heeft geen nut meer, om te onderzoeken, welke bijzondere redenen de bevolking van de Gouvernements tabaksteelt afkeerig hebben gemaakt en wat er zou dienen gedaan te worden, om haar tot eene gunstige stemming te brengen, aangezien men, naar hetgeen in het regeringsverslag over 1863 wordt vermeld, het er voor houden mag, dat met het jaar 1867 aan de Gouvernements tabaksteelt voor goed een einde zal zijn gemaakt [1]). Voor het Gouvernement zelve bestond er geene reden meer om haar langer vol te houden, omdat het de bestaande ondernemingen, op één na, namelijk die in het regentschap Demak, had ontslagen van alle verpligte levering en de kontrakten slechts liet voortloopen, ten einde die ondernemingen in staat te stellen tot afkwijting aan 's lands kas van de nog onafgedane schulden van vroegeren tijd.

Met opzigt tot de produktie van tabak, voor de Europesche markt bestemd, die verkregen wordt door overeenkomsten, welke partikuliere ondernemers met de bevolking aangaan wegens de teelt en levering er van, blijkt het uit de regeringsverslagen over 1862 en 1863, dat, uitgezonderd Bantam, de Preanger Regentschappen, Batavia, Buitenzorg, Krawang, Banjoemaas, Bagelen en Patjitan, er van de 12 overige residentiën geen enkele is, waar die soort van tabak niet wordt aangeplant, terwijl het getal der ondernemingen, die, geheel voor eigen rekening werkende, in de laatste jaren zijn tot stand gekomen, in 1863 niet minder dan 132 bedroeg, ongerekend 1 in Cheribon, waarvan in het verslag van 1862 melding is gemaakt, en 1 op het eiland Madura; terwijl bovendien ook bij de ondernemingen van landverhuringen in de beide Vorstenlanden die teelt eene niet onbelangrijke hoogte bereikt heeft. De cijfers evenwel, welke door de regering worden medegedeeld omtrent de geproduceerde hoeveelheid zijn zeer onvolledig en het is dan ook om die reden, dat wij de hoogte, welke die produktie reeds heeft bereikt, hebben getracht aan te toonen door de cijfers, die men in de handelsverslagen aangaande den uitvoer van dien tabak vermeld vindt.

Wat evenwel dien uitvoer betreft, zoo worden wij in de opgaven der bedoelde handelsverslagen gewezen op iets, dat bijzonder de aandacht verdient.

Volgens die stukken toch heeft de uitvoer

---

[1]) Hoezeer het schijnt, dat omgekeerd vroeger de sterkte der bij de teelt ingedeelde bevolking per huisgezin is verminderd. In 1845 althans, toen de tabaksaanplant nog eene uitgestrektheid had van 8,687 bouws, waren er voor de teelt afgezonderd 33,772 huisgezinnen, of ruim 9 huisgezinnen per bouw. In datzelfde jaar bedroeg het gemiddelde der per huisgezin genoten betaling *f* 10.61[5].

[2]) Zie de tabel N^0^. II*a*, op bl. 479 van dit Deel.

[1]) Op bl. 174 van het aangehaald verslag blijkt, dat van de in 1863 nog bestaande 5 kontrakten, 3 zouden expireren in 1864, 1 in 1865 en het laatste in 1866.

van den zoogenaamden inlandschen Java-tabak bedragen:

in 1856 . . .	pikols	12,815.67	ter waarde van ƒ	404,641	of gemiddeld ƒ	31.58
〃 1857 . . .	〃	21,603.88	〃 〃 〃 〃	597,965	〃 〃 〃	27.68
〃 1858 . . .	〃	16,186.01	〃 〃 〃 〃	442,443	〃 〃 〃	27.34
〃 1859 . . .	〃	19,399.95	〃 〃 〃 〃	542,118	〃 〃 〃	27.94
〃 1860 . . .	〃	18,092.83	〃 〃 〃 〃	520,008	〃 〃 〃	28.74
〃 1861 . . .	〃	14,127.12	〃 〃 〃 〃	435,450	〃 〃 〃	30.82
〃 1862 . . .	〃	19,162.32	〃 〃 〃 〃	647,128	〃 〃 〃	33.77
〃 1863 . . .	〃	14,338.—	〃 〃 〃 〃	401,552	〃 〃 〃	28.—
〃 1864 . . .	〃	9,432.61	〃 〃 〃 〃	385,816	〃 〃 〃	40.90
te zamen. . .	pikols	145,158.39	ter waarde van ƒ	4,377,121	of gemiddeld ƒ	30.17

terwijl de uitvoer van tabak voor de Europesche markt heeft bedragen:

in 1856 . . .	pikols	25,764.54	ter waarde van ƒ	655,708	of gemiddeld ƒ	25.45
〃 1857 . . .	〃	35,729.77	〃 〃 〃 〃	707,174	〃 〃 〃	19.79
〃 1858 . . .	〃	70,558.98	〃 〃 〃 〃	1,074,263	〃 〃 〃	15.22
〃 1859 . . .	〃	67,195.74	〃 〃 〃 〃	990,229	〃 〃 〃	14.74
〃 1860 . . .	〃	79,323.59	〃 〃 〃 〃	970,249	〃 〃 〃	12.23
〃 1861 . . .	〃	97,887.52	〃 〃 〃 〃	1,278,849	〃 〃 〃	13.06
〃 1862 . . .	〃	96,759.22	〃 〃 〃 〃	1,161,072	〃 〃 〃	12.—
〃 1863 . . .	〃	138,993.80	〃 〃 〃 〃	2,079,494	〃 〃 〃	14.82
〃 1864 . . .	〃	128,048.93	〃 〃 〃 〃	1,426,822	〃 〃 〃	11.15
〃 〃 . . .	〃	3,700.78	〃 〃 〃 〃	97,134	〃 〃 〃	26.25
te zamen. . .	pikols	743,962.87	ter waarde van ƒ	10,440,994	of gemiddeld ƒ	14.03

De bijzonderheid, welke onze aandacht verdient, is het groote verschil tusschen de prijzen voor den inlandschen tabak en dien voor de Europesche markt; een verschil zoo groot, dat, terwijl het gemiddelde voor de eerste kategorie over een tijdvak van negen jaren heeft bedragen ƒ 30.17 per pikol, het gemiddelde voor de tweede kategorie slechts ƒ 14.03 of niet eens de helft is geweest.

Het is wel waar, dat de tabak, die voor de inlandsche markten bestemd is, in den handel wordt gebragt in eenen voor dadelijke consumtie geschikten staat van bereiding, hetgeen nooit het geval is met den voor de Europesche markt bestemden tabak; maar daarin kan geene voldoende verklaring voor het groote verschil worden gevonden, te minder nog omdat de laatste soort, alleen om haar voor de verzending geschikt te maken, reeds eene zeer zorgvuldige bewerking moet ondergaan, die, gevoegd bij de kosten, welke de daarvoor bestaande ondernemingen hebben te maken, zoo niet geheel, dan toch voor een groot gedeelte opweegt tegen de kosten, welke de planter van den zoogenaamden inlandschen tabak te maken heeft, om zijn produkt voor dadelijke consumtie gereed te bereiden.

Ook valt het bezwaarlijk aan te nemen, dat, indien bij de handelsverslagen de waarde van den inlandschen tabak naar den wezenlijken marktprijs wordt opgegeven, dit niet zou geschieden ten aanzien van den voor de Europesche markt bestemden tabak, alsof daarvoor slechts wordt opgegeven òf eene geheel fictive waarde, òf hetgeen die tabak aan den ondernemer kan gekost hebben. Tegen die laatste veronderstelling althans pleit meer dan eene bijzonderheid. Vooreerst toch ziet men in den gemiddelden prijs, welken die tabak jaar voor jaar per pikol gegolden heeft, dezelfde variatiën, als die, welke men bij de prijzen voor den inlandschen tabak aantreft. Vindt men bij de laatste soort een verschil tusschen gemiddeld ƒ 40.90 in 1864 en ƒ 27.34 in 1858, — bij den naar Europa bestemden tabak loopt het verschil tusschen ƒ 25.05 per pikol in 1856 en ƒ 11.15 in 1864. Daarbij moeten wij er nog op letten, dat in het handelsverslag van 1864, volgens hetwelk de waarde van den naar Europa uitgevoerden tabak zou hebben bedragen ƒ 11.15 per pikol, nog afzonderlijk melding wordt gemaakt van den uitvoer naar Nederland eener partij Java-tabak in bladeren tot eene hoeveelheid van 462,598 Amsterdamsche ponden of pikols 3,700.78 en ter waarde van ƒ 97,134 of van nagenoeg ƒ 26.25 per pikol [1]).

---

[1]) Die afzonderlijke opgaaf heeft, naar het schijnt,

Eindelijk verdient nog onze bijzondere aandacht hetgeen ten aanzien van de vrijwillige teelt van voor de Europesche markt bestemden tabak gezegd wordt in het regeringsverslag van 1860 [1]). Daar blijkt het, 1°. dat in het Rembangsche een bouw, met die soort van tabak beplant, beweerd wordt aan den planter op te brengen *ƒ* 200 en meer. De resident achtte wel is waar eene opbrengst van *ƒ* 150 als zeer aanzienlijk, en die niet in den regel wordt verkregen, en wij willen zelfs verder gaan en aannemen eene gemiddelde opbrengst van *ƒ* 120, maar dan nog zou daaruit reeds volgen, dat, bij eene gemiddelde produktie van 10 pikols per bouw [2]), de tabak, die nog te velde staat, aan de ondernemers reeds komt te staan op *ƒ* 12 per pikol, ongerekend de kosten van bewerking en transport naar de havens van afscheep; — 2°. dat in het Kedirische dezelfde kategorie van tabak, gereed om te worden verzonden, aan de ondernemers, komt te staan op *ƒ* 25 per pikol. Stelt men nu tegenover die twee bijzonderheden betreffende een paar residentiën, waar in 1860 stellig de grootste hoeveelheid vrijwillig geteelden tabak is verkregen, dat in datzelfde jaar de waarde van den algemeenen uitvoer van tabak voor de Europesche markt, volgens het handelsverslag, niet hooger is geweest dan *ƒ* 12.23, dan kan, dunkt ons, met dat laatste cijfer onmogelijk zijn bedoeld het kostende van den tabak aan de ondernemers of opkoopers, en, zoo niet, wat kan er dan anders dan de marktprijs onder zijn verstaan?

Mogen wij alzoo met opzigt tot het jaar 1860 het er voor houden, dat de in het handelsverslag van dat jaar opgegeven waarde van den voor de Europesche markt uitgevoerden tabak vertegenwoordigt de marktwaarde er van, zoo bestaat er geene enkele reden om hetzelfde niet voor de andere jaren aan te nemen; terwijl wij zelfs aan geene gefingeerde of willekeurig bepaalde marktwaarde hebben te denken, aangezien op dien uitvoer geen uitgaand regt van eenig belang drukt en niets derhalve de uitvoerders nopen kan, om eene valsche faktuurswaarde daarvoor aan te nemen of op te geven.

Na dit alles schiet ons met opzigt tot het enorm verschil in waarde tusschen den inlandschen tabak en dien voor de Europesche markt bestemd, slechts over te veronderstellen, òf dat de partikuliere ondernemers slecht betalen, minder zelfs dan de bevolking bij de gouvernementsteelt voor haar produkt ontvangt, doch dit, — al ware het te rijmen met de door ons uit het regeringsverslag van 1860 overgenomen bijzonderheden, — is niet wel aan te nemen, omdat het niet te denken is, dat de bevolking tot hare schade zou blijven planten; òf dat de produktie van een bouw, voor geheel partikuliere rekening met tabak beplant, veel grooter is dan die, welke bij de gouvernementsteelt wordt verkregen; doch er bestaan geen goede gronden om dit, maar wel het tegendeel aan te nemen [1]); òf eindelijk dat de kwaliteit van den voor de Europesche markt uitgevoerden tabak zeer inferieur moet zijn geweest en dat het daaraan moet worden toegeschreven, dat hij na 1856 meer en meer in prijs is achteruitgegaan. Is dit zoo, — en wij gelooven, dat de zware verliezen, welke op den voor Europa bestemden tabak zijn geleden [2]),

---

eene bijzondere beteekenis en staat waarschijnlijk in verband met de betere kwaliteit der partij, alsof men om die reden haar niet heeft willen begrijpen in het totaal der naar Europa uitgevoerde hoeveelheid.

[1]) Zie bl. 128 der officiële uitgave, 4e en 6e alinea.

[2]) Hierboven, op bl. 801, is het reeds gebleken, dat de Gouvernements aanplant van 1856—1864 in het geheel heeft ingenomen eene uitgestrektheid van 13,421¼ bouws, — daaronder niet begrepen het getal bouws, die mislukt zijn en waarvan dus niet geoogst is, — en dat de daarvan verkregen produktie heeft bedragen pikols 135,856 of gemiddeld pikols 10.12 per bouw. — Over de geheele beplante uitgestrektheid ad 13,864 bouws bedraagt de produktie slechts 9.80 pikols per bouw. Het door ons in den tekst gesteld gemiddeld van 10 pikols per bouw is dus zeker niet te laag; en wij mogen dat gemiddelde veilig aannemen, omdat in den regel de Gouvernements aanplant, zoo niet met meer, dan toch niet met mindere zorg geschiedt dan de eigen aanplant der bevolking.

[1]) Zoo blijkt onder anderen uit het regeringsverslag van 1860, dat de in Kediri bestaande partikuliere ondernemingen gezamenlijk eene produktie van 24,207 pikols hadden verkregen, en dat de aanplant in het geheel 4,712 bouws had bedragen, — hetgeen alzoo neêrkomt op iets meer dan 5 pikols per bouw. Wij moeten ons bij dit enkel geval bepalen, omdat meerendeels de opgaven zich bepalen tot het cijfer der verkregen produktie, zonder vermelding van de uitgestrektheid, waarvan zij is verkregen, of ook wel omgekeerd de uitgestrektheid mededeelen, maar zonder het cijfer der daarvan verkregen produktie.

[2]) In verband tot onze geheele redenering moeten de door ons bedoelde verliezen zijn geleden door hen of door de ondernemingen, die den tabak opkochten of tot den aanplant er van overeenkomsten hadden aangegaan met de bevolking.

voor de laatste veronderstelling maar al te zeer pleiten, — dan zou nog de vraag overblijven: of die inferieure kwaliteit te wijten is aan de wijze van telen of aan mindere geschiktheid van den grond [1]), dan wel daaraan, dat zich met dien tak van industrie hebben ingelaten menschen, die van de zaak hoegenaamd geen kennis hadden.

Wij zijn niet genoegzaam op de hoogte der zaak, om in deze met vertrouwen en op goede gronden eene uitspraak te doen, en daarom hebben wij er ons toe moeten bepalen, om op het bedoelde verschijnsel de aandacht te vestigen.

Wanneer men bedenkt, dat de invoer van tabak op Java, hoezeer niet onbeduidend voor zoo veel aangaat de waarde er van, evenwel met het oog op de kategoriën, waaruit die invoer bestaat, van geenen invloed kan zijn op de teelt van Java-tabak, voor zoo ver die bestemd is, hetzij voor de eigen consumtie der bevolking, hetzij ter verzending naar de Europesche markt of naar den Archipel, voor welk een en ander de produktie in 1864 minstens op 32 à 33 millioen Amsterdamsche ponden [2]) kan gesteld worden, dan kan men daaruit opmaken, van hoe groot belang de teelt van Java-tabak is en meer en meer worden kan, wanneer de partikuliere ondernemingsgeest er zich maar regt goed van doordringt, dat, om aan den Java-tabak met goede prijzen eenen gereeden aftrek op vreemde markten te verschaffen, niets zoo zeer dit doel kan bevorderen dan goede betaling van den inlandschen planter, goede keus van gronden en behoorlijke kennis, zoowel van de teelt en de bereiding van den tabak, als van het artikel zelven.

In de derde Aflevering van het *Handboek voor den Landbouw van Nederlandsch Oost-Indië* van W. L. de Sturler wordt op pag. 493 en volgende mededeeling gedaan eener handleiding voor de teelt en de bereiding van tabak op Java. Te weinig bekend met al hetgeen er ten opzigte der kultuur en bereiding van tabak gevorderd wordt, wagen wij het niet te bepalen, of en in hoever die handleiding tot leiddraad zou kunnen strekken voor hen, die bij tabaks-ondernemingen belang hebben of zich daarin zouden willen begeven; maar de omstandigheid, dat de Heer N. G. de Voogt, door wien de „Handleiding" is geleverd, de persoon is, aan wien in der tijd eene zending naar Havana van Gouvernementswege is opgedragen geweest, om zich aldaar grondig bekend te maken met de teelt, terwijl hij later zelf tabakskontraktant op Java is geweest en dus daar zijne verkregene kennis in toepassing heeft kunnen brengen, zet, dunkt ons, aan de bedoelde handleiding genoeg waarde bij, om de kennismaking er mede aan belanghebbenden aan te bevelen.

Ofschoon, gelijk wij hier hierboven beweerden, in den invoer van tabak op Java niets te vinden is, wat eenen nadeeligen invloed zou kunnen uitoefenen op de teelt van Java-tabak, is die invoer toch niet onbeduidend geweest; want terwijl de waarde van den uitvoer heeft bedragen:

in 1856	*f* 1,086,842	
„ 1857	„ 1,337,470	
„ 1858	„ 1,544,802	
„ 1859	„ 1,572,636	
„ 1860	„ 1,542,352	
„ 1861	„ 1,752,844	
„ 1862	„ 1,841,242	
„ 1863	„ 2,515,916	
„ 1864	„ 1,929,295	
		f 15,123,399

is die van den invoer opgegeven:

in 1856 op . . .	*f* 640,680	
„ 1857 „ . . .	„ 815,116	
„ 1858 „ . . .	„ 437,745	
„ 1859 „ . . .	„ 940,585	
„ 1860 „ . . .	„ 1,810,704	
„ 1861 „ . . .	„ 748,589	
„ 1862 „ . . .	„ 541,835	
„ 1863 „ . . .	„ 3,234,430	
„ 1864 „ . . .	„ 1,163,793	
		„ 10,333,477

zoodat in 9 jaren tijds de waarde van den uitvoer die van den invoer te boven gaat tot een bedrag van slechts . . . . . . *f* 4,789,922

Bij eene ontleding van den invoer in de verschillende kategoriën, waarin hij heeft plaats gehad, komt het evenwel voor den dag, waarom de

[1]) Namelijk voor de teelt van in Europa gewilden tabak; want de prijzen van den inlandschen tabak wijzen aan dat hij voor de teelt daarvan zeer geschikt is.

[2]) De uitvoer van Java-tabak zoo naar de Europesche markt als naar den Archipel heeft in 1864 bedragen 141,184.32 pikols of ruim 17,648,000 Amsterdamsche ponden, en hierbij voegende het benoodigde voor de eigen consumtie der bevolking, die men veilig op 15 à 16 millioen kan stellen, zoo verkrijgt men het door ons opgegeven totaal van 32 à 33 millioen Amsterdamsche ponden.

invloed er van niet te vreezen is voor de teelt van den Java-tabak. Hij verdeelt zich in 4 kategoriën, te weten: invoer van tabak uit den Archipel, van zoogenaamden Chineschen tabak, van Manilla-sigaren en eindelijk van tabak, sigaren en snuif, die plaats vindt uit Europa en Amerika en dus niet tot eene der drie voorgaande kategoriën behoort.

De invoer van tabak uit den Archipel heeft bedragen:

in 1856 . .	pikols	9,553.90	ad	ƒ 252,551
„ 1857 . .	„	2,147.86	„	„ 61,577
„ 1858 . .	„	2,433.88	„	„ 59,896
„ 1859 . .	„	1,573.69	„	„ 34,468
„ 1860 . .	„	1,329.10	„	„ 34,889
„ 1861 . .	„	2,553.33	„	„ 67,992
„ 1862 . .	„	5,035.44	„	„ 181,465
„ 1863 . .	„	3,747.72	„	„ 104,455
„ 1864 . .	„	4,560.39	„	„ 146,951
te zamen. .	pikols	32,935.31	ad	ƒ 944,244

Daartegenover hebben wij hierboven gezien, dat in hetzelfde tijdvak de uitvoer van Java-tabak naar den Archipel heeft bedragen 145,158.39 pikols, ter waarde van ƒ 4,377,121; dus 4- à 5maal zoo veel als de invoer, zoowel in waarde als in hoeveelheid.

Voor de drie andere kategoriën heeft de invoer meer bijzonder plaats ter voorziening in de comsumtie der daarbij betrokken, niet zeer talrijke, elementen onder de bevolking van Java.

Zoo heeft de invoer van zoogenaamden Chineschen tabak ter verbruik van de Chinesche bevolking op Java bedragen:

in 1856	ƒ 21,641.—
„ 1857	„ 17,044.—
„ 1858	„ 37,028.—
„ 1859	„ 16,989.—
„ 1860	„ 448,286.— [1])
„ 1861	„ 41,541.—
„ 1862	„ 29,927.—
„ 1863	„ 11,684.—
„ 1864	„ 32,003.—
te zamen. . .	ƒ 656,143.—

terwijl de waarde van den invoer van Manilla-sigaren is geweest:

[1]) Voor het exceptioneel hoog cijfer van den invoer dezer kategorie in 1860 kunnen wij geene opheldering geven.

in 1856	ƒ 359,979.—
„ 1857	„ 724,389.—
„ 1858	„ 332,318.—
„ 1859	„ 858,288.—
„ 1860	„ 1,313,882.—
„ 1861	„ 602,724.—
„ 1862	„ 252,523.—
„ 1863	„ 2,814,383.—
„ 1864	„ 873,472.—
Te zamen . .	ƒ 8,131,958.—

zoodat aan den totalen invoer nog te kort komt eene waarde van ƒ 601,132, welke aan tabak, snuif en sigaren in het negenjarig tijdvak is ingevoerd uit Europa, Amerika en andere streken, en niet onder eene der drie voormelde kategoriën valt.

Aangezien de uitvoer van Chineschen tabak in het gezegde tijdvak slechts eene waarde van ƒ 12,630 heeft gehad, zoo blijkt daaruit, dat de invoer nagenoeg geheel voor de consumtie op Java heeft gediend.

Opmerking evenwel verdient de zeer belangrijke invoer van Manilla-

sigaren ad	ƒ 8,131,958
waarvan, aangezien de wederuitvoer bedragen heeft . . .	„ 121,185 [1])
dus voor de comsumtie op Java is achtergebleven eene waarde van	ƒ 8,010,773

Het is niet mogelijk met eenige naauwkeurigheid op te geven het getal of het gewigt aan sigaren, hetwelk door die waarde wordt vertegenwoordigd; maar wanneer men den prijs per 1,000 stuks stelt op ƒ 35, en dit is

[1])

In 1856	ƒ 7,678
„ 1857	„ 5,195
„ 1858	„ 14 260
„ 1859	„ 26,941
„ 1860	„ 27,493
„ 1861	„ 20,517
„ 1862	„ 4,308
„ 1863	„ 11,158
„ 1864	„ 3,635
te zamen. . .	ƒ 121,185

Men moet in het oog houden, dat de hier gedane opgaven van in- en uitvoer slechts betrekking hebben tot hetgeen op Java in- en uitgevoerd is, en dat daaronder niet begrepen is het doorgevoerde bij de entrepôts.

stellig eer te hoog dan te laag [1]), dan reeds verkrijgt men met die berekening een cijfer van nagenoeg 230 millioen sigaren voor het geheele tijdvak. Houdt men daarbij in het oog, dat wij hier te doen hebben met eene opgave der waarde bij den invoer en niet bij het debiet in het klein, alsook, dat de consumtie zich bepaalt bij de meer gegoeden onder het Europesche element, de inlandsche hoofden van hoogeren rang, en de meer gegoeden onder de Chinezen en Arabieren, — al hetgeen ons stellig tot geen hooger cijfer dan van 30,000 of 40,000 consumenten brengt, — dan kan men eenigzins nagaan, hoe enorm wel is waar die invoer is, maar ook hoe gering tevens de invloed er van ten nadeele der produktie van Java-tabak.

Omtrent den uitvoer van Java-tabak voor de Europesche markt, welke in het negenjarig tijdvak heeft bedragen 743,962.87 pikols, valt nog op te merken, dat, op 40 pikols na, die geheele hoeveelheid naar Nederland is verzonden, — eene bijzonderheid, die niet weinig het belang verhoogt, dat die produktie voor ons hebben moet.

Uit al het voorafgegane blijkt, dat de teelt van tabak op Java eene zaak is van zeer groot belang, niet alleen voor de regtstreeks daarbij betrokkenen, te weten voor de inlandsche bevolking en de partikuliere ondernemers, maar ook voor handel en scheepvaart; maar zullen de vooruitzigten, welke die teelt aanbiedt, niet in rook verdwijnen, dan dienen de opkoopers of de partikuliere ondernemers, — wij behoeven het naauwelijks te doen opmerken, — er voor te waken, dat de reputatie van den Javatabak goed gevestigd worde en blijve. Niets kan daartoe beter bijdragen, dan aan den eenen kant eene ruime betaling der bevolking, die plant, ten einde haar meer en meer lust in de zaak te doen krijgen en naar verbetering der kultuur te doen streven, en aan den anderen kant eene zorgvuldige behandeling van het produkt, die getuigt van behoorlijke kennis der zaak, mitsgaders eene goede, eerlijke sortering. De zucht om veel te winnen en spoedig fortuin te maken mag dezen en genen verleiden om het eene zoowel als het andere ligt te tellen, doch de nadeelige gevolgen daarvan zouden niet lang op zich laten wachten.

Gelijk de teelt van tabak over een groot gedeelte van Java verspreid is, evenzoo vindt men haar in bijkans al de overige onder Nederlandsch gezag staande bezittingen in den Indischen Archipel. Ten aanzien van die bezittingen moeten wij ons om verschillende redenen bepalen bij eene hoofdzakelijke mededeeling van hetgeen dienaangaande in de verslagen der regering sedert het jaar 1856 voorkomt. Vóór dat jaar toch bevatten die verslagen weinig, zoo iets, dat der vermelding waardig is.

Op Sumatra's Westkust is de produktie vrij aanzienlijk en wordt de teelt gezegd der bevolking niet ongevallig te zijn. Grootendeels vindt zij plaats in de Padangsche bovenlanden en meer bijzonder in de afdeeling Tanah Datar. De produktie is grooter dan voor eigen consumtie noodig is, zoodat de afvoer naar de benedenlanden dan ook had bedragen 3,140 pikols in 1860 [1]), 2,303 pikols in 1861 en 3,451 pikols in 1862.

In het algemeen evenwel schijnt de tabak der Padangsche bovenlanden van inferieure kwaliteit te zijn. Vandaar dat aan de stranden het produkt niet zeer gewild is en bij de verbruikers minder aftrek vindt dan de Javatabak. Uit de handelsverslagen van Java en Madura blijkt dan ook, dat vandaar naar Sumatra's Westkust de uitvoer van Java-tabak heeft bedragen:

in 1856	pikols	3,437.70	ter waarde van	ƒ 86,631
„ 1857	„	6,432.20	„ „	„ „ 163,222 [2])
„ 1858	„	3,901.61	„ „	„ „ 94,870
„ 1859	„	5,609.56	„ „	„ „ 125,623
„ 1860	„	4,784.37	„ „	„ „ 97,152
„ 1861	„	3,890.25	„ „	„ „ 84,012
„ 1862	„	4,085.15	„ „	„ „ 92,043
„ 1863	„	4,971.—	„ „	„ „ 99,054
„ 1864	„	2,097.21	„ „	„ „ 74,783

Wanneer men nagaat, dat de consumtie van Java-tabak op Sumatra's Westkust zich, gelijk wij zagen, meer speciaal bepaalt bij het gedeelte der bevolking, dat zich aan de stranden ophoudt,

[1]) Uit de bij de handelsverslagen gevoegde staten van in- en uitvoer bij de entrepôts blijkt, dat bij partijen van enkele kisten de waarde soms berekend wordt tegen hoogstens ƒ 50, terwijl bij eenigzins belangrijken in- of uitvoer de waarde meestal berekend wordt tegen ƒ 20, zelden hooger dan ƒ 30 per mille.

[1]) In het verslag van 1860 wordt de afgevoerde hoeveelheid opgegeven ad 8,000 pikols; doch uit het verslag van 1862 blijkt dat die opgaaf fautief is geweest, en de afvoer niet meer dan het hier opgegeven cijfer heeft bedragen.

[2]) In het regeringsverslag voor 1857 wordt de waarde van den op Sumatra's Westkust ingevoerden Java-tabak opgegeven ad ƒ 273,500.

dan ziet men daaruit, dat de invoer niet onbelangrijk is.

In het regeringsverslag van 1857 wordt nog vermeld, dat de pogingen tot verbetering der kwaliteit van den op Sumatra geteelden tabak vruchteloos waren geweest, en in het verslag van 1863 wordt die tabak, wegens slechte bereiding, ongeschikt verklaard tot uitvoer naar Europa. In 1863 hadden zich evenwel twee Europeanen in de Vijftig kota's gevestigd met het doel om zoogenaamden kool-tabak uit Havana- en Manilla-zaad te doen planten en de bevolking was daartoe niet ongenegen bevonden.

In Benkoelen heeft de teelt van tabak, voor zoo ver zij van eenige beteekenis is, meer speciaal plaats in de afdeeling Kroë en grootendeels voor binnenlandsche consumtie. Het produkt wordt gezegd van zeer goede hoedanigheid te zijn. In het regeringsverslag van 1861 wordt dan ook melding gemaakt van eenen uitvoer van 200 pikols, waarschijnlijk naar Palembang, omdat er bijgevoegd wordt, dat die tabak te Palembang betaald werd met *f* 80 à *f* 125 per pikol, terwijl in het verslag van 1863 weder gesproken wordt van 100 pikols tegen *f* 80 per pikol. Ook had in dat jaar een uitvoer ter hoofdplaats Benkoelen plaats gehad van 105,000 stuks sigaren.

Van uitvoer van Java naar Benkoelen vinden wij in de handelsverslagen geene melding gemaakt, omdat Benkoelen begrepen is in den uitvoer naar Sumatra's Westkust.

Omtrent de Lampongs wordt in de regeringsverslagen medegedeeld, dat daar de tabak wordt geteeld als tweede gewas. Hoezeer er bijgevoegd wordt, dat er veel werk van gemaakt wordt, schijnt evenwel het produkt niet van zeer goede kwaliteit te zijn en ook, wat de bereiding aangaat, veel te wenschen over te laten. De teelt geschiedde geheel voor eigen consumtie, zoodat er geen uitvoer plaats vindt. Zelfs schijnt de produktie nog ontoereikende te zijn voor eigen verbruik, aangezien volgens het verslag van 1862 nog tabak van Benkoelen en Palembang wordt ingevoerd. Van invoer van tabak uit Java hebben wij geen spoor gevonden.

In het Palembangsche heeft de tabaksteelt eene groote uitbreiding gekregen. Zij vindt plaats in de onderafdeelingen Moesi Oeloe en Kikim, alsook in de afdeelingen Ogan, Kommering Oeloe en Enim, en wel in de Ranau-distrikten, Blalauw en Makakau, voorts in de afdeelingen Rawas, Moesi Ilir, Ogan Ilir en Kommering Ilir. De beste tabak, die zeer geroemd wordt, en waarvan de prijs tot *f* 150 per pikol loopt, en zelden beneden de *f* 100 is, komt uit de Ranau-distrikten, alwaar de bevolking bijna uitsluitend haar bestaan in die teelt zoekt. Op dien van de Ranau-distrikten wordt de tabak van Blalauw en Makakau gezegd in kwaliteit te volgen. Die, welke in de andere zoo even genoemde plaatsen geproduceerd wordt, schijnt meer voor eigen gebruik bestemd te zijn, en is van inferieure kwaliteit, zoodat daarvoor zelden een hoogere prijs dan *f* 15 à *f* 20 gemaakt wordt.

Omtrent den aanvoer te Palembang van tabak uit de binnenlanden vindt men in de regeringsverslagen geene mededeeling van het jaarlijksch bedrag er van. Alleen blijkt het, dat aangevoerd is:

in 1859	. . . . .	pikols	1,446
„ 1861	. . . . .	„	551
„ 1862	. . . . .	„	600

Daarentegen heeft de invoer van tabak van Java, volgens de Indische handelsverslagen, bedragen:

in 1856	pikols	420.11	ter	waarde	van	*f*	11.857
„ 1857	„	269.75	„	„	„	„	12.679
„ 1858	„	395.22	„	„	„	„	15.842
„ 1859	„	286.40	„	„	„	„	13.294
„ 1860	„	305.50	„	„	„	„	10.322
„ 1861	„	423.64	„	„	„	„	19.537
„ 1862	„	501.80	„	„	„	„	28.171
„ 1863	„	244.—	„	„	„	„	11.616
„ 1864	„	288.40	„	„	„	„	19.397

Wanneer men in aanmerking neemt, dat bij die handelsverslagen onder den uitvoer naar Palembang ook begrepen is die naar Banka, zoodat het onzeker is hoe veel van den opgegeven uitvoer bestemd is geweest naar het laatstgemelde eiland, waar geen tabak wordt geteeld, dan schijnt men het er voor te mogen houden, dat in het Palembangsche de eigen teelt voldoende voorziet in de eigen behoefte. — Voor zoo ver men althans kan staat maken op het hoogst onvolledig en zeer gebrekkig zamengesteld *Overzigt van den handel en scheepvaart der Buitenbezittingen over de jaren* 1854—1856 [1]), is de invoer van tabak te Palembang zeer onbeduidend en heeft daarentegen uitvoer plaats. — Het is wel waarschijnlijk, dat het gebrekkig transport in de Palembangsche binnenlanden bijdraagt tot den hoogen prijs van den tabak der Ranau-distrikten; maar zeker is het, dat, zoo die tabak

[1]) In 1858 te 's Gravenhage bij de GEBROEDERS GIUNTA D'ALBANI in druk verschenen.

in kwaliteit niet verre stond boven den inlandschen Java-tabak, de consummateur in het Palembangsche den Ranau-tabak niet tegen *f* 150 zou blijven inkoopen, terwijl hij den Java-tabak voor een derde van dien prijs kan krijgen. Dit een en ander in het oog houdende kan het niet anders dan van groot belang zijn te onderzoeken, of en in hoe ver van dien tabak partij zou zijn te trekken ter verzending naar de Europesche markt en daarin een middel te vinden tot vermeerdering der welvaart in de Palembangsche binnenlanden.

Op de eilanden Banka en Billiton vinden wij geene melding gemaakt van tabaksaanplant.

Ten aanzien der residentie Riouw wordt slechts medegedeeld, dat aldaar in 1862 uitdeelingen van tabakszaad hadden plaats gehad, waarvan evenwel geene goede resultaten waren verkregen. Alleen blijkt het, dat in de noordelijke gedeelten van Siak, een onder Riouw ressorterend, op de Oostkust van Sumatra gelegen gewest, veel tabak wordt geteeld, en dat uit de onderhoorigheden Dèli en Serdang veel uitvoer bestaat van tabak, die zeer gewild is op de markten van Poeloe-Pinang en Singapoer.

In de residentie van Borneo's Westerafdeeling en wel speciaal in het distrikt Boven-Kapoeas, behoorende tot de adsistent-residentie Sintang, wordt, volgens het regeringsverslag van 1863, door de Dajaks voor eigen gebruik tabak geteeld, die gezegd wordt van inferieure kwaliteit te zijn. Het blijkt evenwel niet, in hoe ver die slechte kwaliteit moet worden toegeschreven aan den aard der gronden, of aan de wijze van beplanting, en de soort van zaad, die men daarvoor bezigt, dan wel aan de bewerking of bereiding van het produkt.

De uitvoer van Java-tabak naar Borneo is vrij aanzienlijk, daar die volgens de handelsverslagen heeft bedragen:

in 1856	pikols	4,121.70
„ 1857	„	6,574.25
„ 1858	„	4,832.27
„ 1859	„	5,910 26
„ 1860	„	5,621.35
„ 1861	„	5,008.50
„ 1862	„	6,532.80
„ 1863	„	5,144.91
„ 1864	„	4,245.84

Aangezien evenwel die uitvoer vermeld wordt onder de algemeene benaming Borneo, is het niet uit te maken, hoeveel daarvan bestemd is geweest naar elke der Nederlandsche bezittingen op dat eiland. In allen geval blijkt uit de vorenstaande opgaaf, dat, behoudens eenige rijzing of daling nu en dan, de invoer en dus ook de consumtie in het negenjarig tijdvak zoo goed als stationair is gebleven, hetgeen — tenzij er vermeerdering van eigen produktie mogt hebben plaats gehad, wat ons niet bekend is, doch onwaarschijnlijk voorkomt wegens den steeds voortdurenden onrustigen toestand der binnenlanden in de Zuid- en Oosterafdeeling, — in verband tot de openstelling der Borneosche havens voor den algemeenen handel, niet sterk zou pleiten voor toeneming van bevolking, welvaart, scheepvaart en handel.

Uit de regeringsverslagen van 1862 en 1863 blijkt, dat in de residentie Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, en bijzonder in het Doesonsche en in de afdeeling Amoenthay teelt van tabak bestaat. In 1863 had men in de laatstgenoemde afdeeling met zaad van Java en kooltabak, afkomstig uit Rembang, proeven genomen, die uitmuntend geslaagd waren [1]).

Op het eiland Celebes wordt in alle distrikten tabak geteeld, doch meest voor eigen consumtie. In de afdeeling der Noorderdistrikten heeft zij evenwel op meer uitgebreide schaal plaats en wel langs de lage oevers der rivieren. Ofschoon het produkt gezegd wordt van zeer goede hoedanigheid te zijn, schijnt zij evenwel voor de Europesche markt minder geschikt te zijn, althans te oordeelen naar monsters, die in 1863 ten fine van onderzoek naar Java waren gezonden. Of dit ongunstig oordeel gegrond is geweest op den aard of de soort van tabak, dan wel op de onvoldoende bereiding er van, blijkt uit de regeringsverslagen niet. De bereiding van tabak voor de Europesche markt, waarvoor droogschuren in ruimte gevorderd worden, vindt in het gouvernement van Celebes een grooten hinderpaal in het gebrek aan houtwerken tot oprigting van zulke schuren benoodigd.

Ook had men, zoo het schijnt reeds in 1858, proeven genomen met het planten van kooltabak, gelijk die op Java voor de Europesche markt wordt geteeld, — proeven, die zeer goed geslaagd waren; maar er wordt bijge-

[1]) Al wat men van verschillende kanten verneemt omtrent de vruchtbaarheid van den bodem op Borneo, geeft regt om de schoonste verwachtingen te koesteren van de invoering van allerlei kultures op dat eiland. Het is wel jammer, dat onze bezittingen aldaar, die jaarlijks alleen voor de handhaving der rust vrij wat meer kosten, dan zij opbrengen, door gebrek aan bevolking, die daarbij nog op zeer lagen trap van beschaving staat, zoo uiterst moeijelijk tot ontwikkeling zijn te brengen.

voegd, dat die teelt bij de bevolking minder gewild was.

Ten aanzien van de residentie Manado wordt vermeld, dat in de Minahasa, alsmede in Gorontalo tabak wordt geteeld. De Minahasatabak moet van voortreffelijke hoedanigheid zijn, en zou, wegens de grootte en fijnheid van het blad, bij eene behoorlijke bereiding uitnemend geschikt zijn voor de Europesche markt. Niet in alle de distrikten der Minahasa legt men zich in gelijke mate toe op de teelt. Het is vooral in het distrikt Bantik, waar de grond bijzonder geschikt geacht en ook voortreffelijke tabak geproduceerd wordt, dat men geregelde aanplantingen aantreft. De kultuur, hoezeer nog beperkt binnen de grenzen van het benoodigde voor eigen consumtie, werpt niet onbelangrijke voordeelen voor de bevolking af.

In de residentie Ternate geschiedde de teelt van tabak, ofschoon overal inheemsch, toch meer op groote schaal op het eiland Makjan, vanwaar in vroegere jaren eene hoeveelheid van 700 pikols 's jaars werd uitgevoerd naar Amboina en andere plaatsen, waar de Makjansche tabak zeer gewild was. Zelfs had zich vóór 1858 een Europeesch ingezeten van Ternate op Makjan gevestigd, om aldaar tabak van de bevolking op te koopen, te droogen en verder voor de Europesche markt te bereiden. In 1861 werden evenwel de aanplantingen door vulkanische uitbarstingen, die op Makjan voorvielen, zoo verwoest, dat in dat jaar de uitvoer afnam tot een cijfer van 35 pikols. Na dien tijd schijnt de tabakskultuur er niet weder tot hare vroegere hoogte te zijn gekomen, zoodat, in stede van uitvoer naar elders, zelfs in de consumtie der residentie, hoezeer de teelt er inheemsch is, door aanvoer van elders moet worden voorzien.

In het onder Ternate ressorterend gedeelte van Nieuw Guinea wordt tabak geteeld, waarvan in 1858 naar Java overgezonden monsters bij de faktorij der Nederlandsche Handelmaatschappij niet ongunstig werden beoordeeld. Een der in die streken aanwezige zendeling-werklieden zou trachten de bereiding en pakking van het produkt te verbeteren, om alzoo, bij goede uitkomst, de bevolking tot navolging aan te sporen.

In de Molukkos wordt op Amboina, Saparoea en Hila tabak, maar in het klein en voor eigen gebruik, geplant. Eene in 1857 door eenige partikulieren genomen proef met eene verbouwing van tabak op grooter schaal was een paar jaren later weder gestaakt geworden, niet omdat zij mislukt was, maar omdat de ondernemers er geen zijde bij gesponnen hadden.

Op Boero en Ceram evenwel schijnt de teelt van meer beteekenis te zijn, althans te kunnen worden. Naar de opgaven van verschillende jaren beweegt zich de produktie van Boero wel is waar tusschen een cijfer van slechts 5,000 à 6,000 oude ponden, maar die van Ceram, welke in 1858 geraamd werd op 15,300 oude ponden, had in 1861 uitgeleverd 30,000, en in 1869 ongeveer 25,000 ponden. Tot nog toe evenwel schijnt de produktie van Boero en Ceram ontoereikende te zijn voor de behoefte op de andere Moluksche eilanden, waar aldus nog invoer van Java, Bali en elders plaats grijpt.

De Ceramsche tabak, die overal op de omliggende eilanden zeer gezocht is, wordt gezegd van zeer goede kwaliteit, en, wat bijzondere opmerking verdient, gelijk te zijn aan den Manilla-tabak. Deze bijzonderheid, wanneer men daarbij in aanmerking neemt de enorme consumtie van Manilla-sigaren, verdient wel, dat zich de aandacht van den partikulieren ondernemingsgeest daarop vestige. Een Europeaan, die in 1859 op de Zuidkust, nabij de negorij Hatoesawa, eene proeve had genomen met het planten of opkoopen van tabak, was in zijne onderneming aanvankelijk vrij goed geslaagd en voor het produkt werd op Java een bevredigende prijs gemaakt.

Uit het regeringsverslag van 1855 blijkt, dat op Ceram de Alfoeren de tabaksbladeren laten broeijen, totdat zij de verlangde bruine kleur krijgen. Vervolgens gekerfd, wordt de tabak in bamboezen vast ingestampt en op die wijze kan hij jaren lang bewaard worden.

Ook op Nieuw Guinea wordt in de omstreken der Geelvinksbaai, met name in het landschap Amberbaki, eene goede soort van tabak geteeld. Aan de Geelvinksbaai worden de bladeren uitgespreid op stellingen van 4 à 5 voeten hoogte, waaronder een kolenvuur wordt aangelegd. Zoo verkrijgt het produkt, bij eene gelijkmatige warmte door zonnehitte van boven en het vuur van onderen, eene bijzonder goede kwaliteit. Van eenigen aanplant van tabak op Banda wordt niets gemeld.

Op Timor, en speciaal in het landschap Amanoebang, alsook op het eiland Savoe wordt mede veel en, gelijk beweerd wordt, ook uitmuntende tabak geteeld. De tabak van Savoe is bijzonder gewild op de markt te Koepang en haalt daar *f* 30 à *f* 50 per pikol. Aan de *Radja's* van Timor en Rotti had men in 1859

tabakszaad ter uitplanting verstrekt, die, volgens het regeringsverslag van 1860, goed geslaagd zijn. Ook had in 1861 eene uitdeeling van Manilla-zaad plaats gehad, maar daaromtrent wordt tevens gezegd, dat men geene zekerheid had, dat zij werkelijk uitgeplant is geworden. In het gemeld landschap Amanoebang en op het eiland Savoe worden vele gronden gevonden, geschikt voor de teelt van zwaren tabak, en daarbij komt, dat eene bestendige droogte in den regel eenen goeden oogst schijnt te waarborgen.

In 1856 had de uitvoer van Savoe bedragen 210 pikols. In het regeringsverslag van 1859 wordt de jaarlijksche uitvoer geschat op 200 à 300 pikols, terwijl het verslag van 1863 melding maakt van eenen jaarlijkschen uitvoer van 500 pikols, al hetgeen wijst op toenemende produktie, voor zoo ver de opgaven van vroegere jaren niet geheel uit de lucht gegrepen zijn.

Omtrent de kultuur van tabak op Bali worden in de regeringsverslagen geene bijzonderheden medegedeeld. Dat de produktie niet onbelangrijk moet zijn, kan men eenigzins daaruit opmaken, dat, behalve naar andere gedeelten van den Oosterschen Archipel, ook naar Java veel tabak wordt uitgevoerd. Zoo blijkt het uit de handelsverslagen van Java en Madura, dat aldaar de invoer van Bali had bedragen:

in 1856	pikols	8,312.31	ter waarde van	ƒ193,915
〃 1857	〃	851.89	〃 〃 〃	〃 15,620
〃 1858	〃	1,468.34	〃 〃 〃	〃 30,357
〃 1859	〃	448.55	〃 〃 〃	〃 9,661
〃 1860	〃	525.77	〃 〃 〃	〃 13,437
〃 1861	〃	2,102.84	〃 〃 〃	〃 51,010
〃 1862	〃	4,427.47	〃 〃 〃	〃 140,834
〃 1863	〃	2,831.15	〃 〃 〃	〃 47,185
〃 1864	〃	2,712.59	〃 〃 〃	〃 76,483 [1]

Uit de prijzen evenwel, waartegen de invoer bij die verslagen wordt verhandeld, zou men moeten opmaken, dat de Balische tabak van geene superieure, althans van geene op Java bijzonder gewilde kwaliteit is.

Uit al het voorafgegane blijkt, dat de teelt van tabak niet alleen op Java van groot belang is, maar ook, gelijk wij reeds in den aanvang van dit artikel zeiden, dat zij zich verspreid heeft over de meeste van onze buitenbezittingen in den Indischen Archipel, terwijl van sommige streken, zoo als het landschap Kroë in de adsistent-residentie Benkoelen, de Ranau-districten in de Palembangsche binnenlanden, de afdeeling Amoenthay in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, de Noorder-distrikten van Celebes, en vooral de Minahassa, voorts de eilanden Boero en Ceram, alsook Timor en het eiland Savoe, ja zelfs Nieuw Guinea, het produkt, dat daar verkregen wordt, bijzonder de aandacht schijnt te verdienen. Het lijdt alzoo geen twijfel, dat met opzigt tot het artikel tabak, niet alleen Java, maar ook de buitenbezittingen een ruim veld aanbieden voor den ondernemingsgeest van partikulieren. Zullen evenwel hunne bemoeijingen tot exploitatie van dat veld niet leiden tot treurige misrekeningen, dan wordt, wij behoeven het naauwelijks te zeggen, daartoe vereischt eene zeer grondige kennis van het artikel tabak en van hetgeen te dien aanzien in den handel wordt verlangd, — zoo mede eene behoorlijke kennis van de teelt en de daarvoor geschikte gronden, en van de wijze van bereiding en afpakking. Maar zelfs, hoe gunstig het met opzigt tot dit een en ander bij de ondernemers mogt gesteld zijn, nog zouden de kansen op een goed resultaat niet groot wezen, zoo met de gestelde eischen niet tevens gepaard gaat ruime beschikking over fondsen, — ruim genoeg om zich niet spoedig uit het veld te laten slaan, wanneer bij den aanvang de zaken weinig winst, zelfs nadeel opleveren. De bevolkingen in den Archipel zijn over het algemeen te weinig ontwikkeld, om niet wantrouwend te zijn, vooral tegenover den Europeaan, van wiens intellectueel overwigt zij maar al te dikwijls eene niet zeer aangename ondervinding hebben gehad. Er is maar één middel, om dat wantrouwen te overwinnen, en wel eene in alle opzigten loyale handelwijze, waarbij men in den beginne niet te naauw op de rekening van winst en verlies toezien en zelfs geene oneerlijke praktijken of bedriegerijen van de zijde van den inlander te hoog opnemen moet. Zoo dwingt men hem tot vertrouwen en kan men er zeker van zijn, al de moeite, al de winstderving of schade bij slot van rekening dubbel vergoed te zullen zien. Op Java heeft men menschen zich zien begeven in tabakspeculatiën met den inlander, zonder ten aanzien der daarvoor hierboven gestelde eischen op een enkel punt voldoende te zijn toegerust, en groote schade is daarvan het gevolg geweest. Dit is te meer te betreuren, omdat, bij zoo vele andere redenen, die het toevloeijen van kapitalen naar Indië reeds zoo zeer bemoeijelijken, zich daarbij waarlijk niet behoeft te voegen mislukking van onbe-

[1] Ongerekend nog 1,148.71 pikols ter waarde van ƒ 34,123 uit het entrepôt.

kookte en zonder genoegzame kennis aangevangen speculatiën, waardoor kapitalisten afgeschrikt worden, om hetzij door regtstreeksche deelneming, hetzij door het voorschieten der benoodigde gelden, er zich mede in te laten.

Nadat dit artikel reeds zoo ver bewerkt en zelfs afgedrukt was, ontvingen wij betreffende de partikuliere tabaksteelt in Kediri eenige mededeelingen, die daarop een niet onbelangrijk licht werpen. Om het gewigt der zaak willen wij de beschouwingen, waartoe zij bij ons aanleiding hebben gegeven, niet achterwege houden, en wij weten daarvoor geene betere plaats dan hier in te ruimen.

Uit de door ons op bl. 680 van het 1e Deel van dit Woordenboek vermelde brochure van nu wijlen den Heer DE MOL VAN OTTERLOO, getiteld: *de vrije arbeid te Rembang en Kediri* [1]), heeft men kunnen zien, dat de schrijver met den sedert ook overleden Heer DE WILDT, gewezen controleur der landelijke inkomsten en kultures op Java, in 1853 in het tot de residentie Kediri behoorend ronggoschap Blitar, dat later tot een regentschap en adsistentresidentie is verheven, eene geheel partikuliere onderneming had tot stand gebragt tot het opkoopen en het doen planten van tabak voor de Europesche markt.

De resultaten, aanvankelijk door die onderneming verkregen, waren niet ongunstig. Van 35,000 $^1/_2$ Ned. ponden, of ongeveer 280 pikols in 1853 steeg de produktie tot 1,100,000 $^1/_2$ Ned. ponden, of ongeveer 8,800 pikols in 1857, dus tot ruim het dertigvoudige in vijf jaren tijds. Ook schijnen de prijzen, welke die ondernemers voor hunnen tabak aanvankelijk maakten, niet onvoordeelig te zijn geweest, en dit lokte natuurlijkerwijs anderen uit, om het gegeven voorbeeld te volgen. Menigvuldig waren de aanvragen ter bekoming van het regt, om in het Blitarsche, als ook in de tot het regentschap Kediri behoorende distrikten Soekoredjo en Pareh loodsen te mogen opslaan voor den inkoop en de bereiding van tabak voor de Europesche markt. In al die streken was de teelt van tabak reeds vrij aanzienlijk, voordat men er aan gedacht had, om daarvan partij te trekken voor de exportatie naar Europa. Geen wonder derhalve, dat, nu eenmaal de lust was aangewakkerd, het getal ondernemingen in zeer korten tijd aangroeide tot 13, en dat der tabaksloodsen tot 208. In 1861 bedroeg het cijfer der produktie van naar Europa bestemden tabak ongeveer 25,300 pikols, of nagenoeg het drievoudige van hetgeen in 1857 werd verkregen, en, nadat daarop een paar minder voordeelige jaren waren gevolgd ten gevolge van ongunstige weêrsgesteldheid, steeg het in 1864 tot ongeveer 30,000 pikols.

In de aangehaalde brochure van den Heer DE MOLL werd ook nog mededeeling gedaan van een kontrakt, door zijnen associé voor den tijd van 5 jaren aangegaan met eenige bewoners der dessa Padangan, gelegen in het Blitarsche distrikt Sringat, wegens de levering van tabak, tegen den prijs van *f* 16, *f* 12 en *f* 8 koper voor de 1000 te velde staande tabaksplanten of boomen, gelijk het daar heet, van de 1e, 2e en 3e soort. Men rekende toen in de binnenlanden nog in kopergeld. Een gulden koper had 100 duiten, en een gulden recepis of zilver 120, zoodat de opgegeven prijzen overeenkwamen met *f* 13$^1/_3$, *f* 10 en *f* 6$^2/_3$ recepis of zilver.

Het getal planten op één bouw van 500 vierkante Rijnlandsche of ruim 71 Ned. roeden is verschillend. Sommigen stellen het op 8000, — anderen beweren, dat een bouw er tot 10,000 bevat. Dat dit afhangt van de plantwijdte, behoeven wij wel niet te doen opmerken. Voor alle zekerheid willen wij daarvoor het gemiddeld of 9000 planten nemen, en verder ook voor onze berekeningen stellen, dat een redelijk geslaagd gewas bestaat voor $^2/_3$ uit 1e, en voor $^1/_3$ uit 2e soort. Op dien voet en naar den maatstaf, bij het zoo even bedoeld kontrakt aangegeven, kwam dus de betaling van zijn gewas voor den planter per bouw te staan op het volgende, als:

$^2/_3$ of 6000 planten 1e soort ad *f* 13$^1/_3$ zilver	*f* 80.—
$^1/_3$ of 3000 planten 2e soort ad *f* 10 „	30.—
Te zamen . . .	*f* 110.—

Deze berekening is waarschijnlijk niet te hoog gemaakt; want in een artikel van den Heer J. H. HUYSER, waarvan nog maar het eerste gedeelte ter onzer kennis gekomen en geplaatst is in het Pasoeroeansche Nieuws- en Advertentieblad van den 11n Mei 1867, zegt de schrijver, die daarin over de Kedirische tabaksteelt handelt, dat een met tabak beplante bouw, bevattende volgens hem 10,000 planten, aan den planter opbrengt *f* 100 à *f* 130.

Voorts deelt de Heer HUYSER in het bedoeld artikel nog mede, dat voor het transport

---

[1]) Uitgegeven in 1859 bij KEMINK EN ZOON te Utrecht.

der tabaksplanten naar de loods betaald wordt *f* 1.80 per 1000 stuks, hetgeen dus voor de 9000 bedraagt *f* 16.20. Voor het bossen der gedroogde bladeren wordt volgens den Heer HUYSER betaald 33 cents per 100 bossen. Het is moeijelijk om van deze laatste uitgaaf eene naauwkeurige berekening per bouw te geven. Het getal bladeren per bos bedraagt, zoo wij ons niet bedriegen, 35 à 40; maar het verschil in het getal bladeren, die men van ééne plant krijgt, loopt van 8 tot 25 bladeren en meer zelfs. Dit verschil staat niet alleen in verband tot de mindere of meerdere vruchtbaarheid van den grond, maar hangt ook eenigzins daarvan af, of men zwaren of ligten tabak wil hebben. Zoo wij evenwel stellen, dat men gemiddeld één bos maakt van de bladeren van drie planten, dan gelooven wij de rekening niet te hoog te maken; en alzoo komen wij tot een getal van 3000 bossen, van een cijfer van 9000 planten, waarvoor de uitgaaf, naar rede van 33 cents per 100 bossen, dus komt te staan op *f* 9.90.

Laat ons nu, na al het voorafgegane, en *ongerekend de rente op het in de onderneming gebezigd kapitaal, de kosten van het beheer der onderneming, alsmede die voor de bereiding, de afpakking en het transport naar Soerabaja van het produkt,* omtrent al welke posten van uitgaaf wij wel gissingen kunnen maken, maar toch niets meer dan gissingen zonder eenige gegevens [1]), zoodat het beter is die buiten rekening te laten, — laat ons nu, zeggen wij, nagaan, op hoeveel reeds zonder dat alles een met tabak beplante bouw aan den ondernemer komt te staan.

Voor het gewas te velde kregen wij	*f* 110.—
Voor het transporteren naar de tabaksloods	„ 16.20
Voor het bossen van den tabak . .	„ 9.90
te zamen . . .	*f* 136.10

In het reeds bekende eerste gedeelte van het artikel van den Heer HUYSER zegt de schrijver, dat de produktie van 1861 heeft bedragen ongeveer 30,000 pikols, en hij stelt dit als het produkt van eenen aanplant ter uitgestrektheid van 6000 bouws, zoodat in verband daarmede 5 pikols gedroogde en bereide tabak kunnen worden beschouwd het produkt van één bouw uit te maken. Dit komt vrij wel overeen met hetgeen op bl. 128 van het regeringsverslag van 1860 gezegd wordt, namelijk, dat de Kedirische partikuliere produktie van tabak voor de Europesche markt in dat jaar had bedragen 24,207 pikols, en was verkregen van 4712 bouws, — hetgeen neêrkomt op ongeveer $5^1/_8$ pikols per bouw.

Is het nu waar, dat men van een met tabak beplanten bouw aan produkt niet meer krijgt dan 5 pikols, dan volgt daaruit, dat, zonder de kosten zelfs, waarvan wij geene berekening konden geven, de pikol tabak aan den ondernemer reeds op *f* 27.22 komt te staan. Deze uitkomst stemt wel niet geheel overeen met hetgeen voorkomt in het reeds vermeld regeringsverslag, waar op de aangehaalde plaats gezegd wordt, dat één pikol tabak aan de ondernemers komt te staan op *f* 25, en dat nog wel wegens inkoop, *bereiding* en *afpakking;* maar, — daargelaten de vraag, of en in hoe ver die opgaaf soms heeft berust op losse gegevens zonder behoorlijke adstructie door gedetailleerde cijfers, — wij hebben eene andere reden, om het er voor te houden, dat onze berekening niet te hoog is.

In 1862 werd het punt der plaatsing in de residentie Kediri van de aan verschillende ondernemingen toebehoorende tabaksloodsen bij het Indisch bestuur ter sprake gebragt. Omtrent die plaatsing had, naar aanleiding van ontstane moeijelijkheden en ten einde een behoorlijk toezigt der policie mogelijk te maken, een vorig resident eene regeling vastgesteld, die, hoezeer het schijnt, dat zij algemeen genoegen had gegeven, zijn opvolger zich evenwel niet bevoegd achtte te handhaven, omdat zij buiten voorkennis van het Indisch bestuur was tot stand gekomen, en ook, zoo wij ons niet bedriegen, hem toescheen te strijden met bestaande regeringsbeginselen ten aanzien van eene vrije concurrentie en van inmenging van de plaatselijke besturen, waardoor die concurrentie gestremd en dwang op de bevolking zou kunnen schijnen uitgeoefend te worden. Dit had ten gevolge, dat daaromtrent de beslissing van het Indisch bestuur door hem werd gevraagd.

Het is ons voornemen niet, om in eenige beschouwingen aangaande die zaak te treden. Wij zijn niet genoeg op de hoogte om daarover met genoegzame kennis te kunnen oor-

[1]) Het is ons onder anderen wel gebleken, dat sommige ondernemers voor het regt, om een zestal loodsen te mogen opstellen, op zes verschillende plaatsen betaald hebben *f* 2,500; maar daarmede blijven wij nog onbekend met het kostende der opstelling zelve. Omtrent de overige onbekende posten van uitgaaf kunnen wij zelfs niet bij benadering tot eenig resultaat komen.

deelen; maar, al ware dit niet het geval, het zou ons buitendien ook te ver leiden van het doel, waarmede wij deze toevoeging aan het reeds afgewerkte artikel wenschten te doen. Wij spraken er slechts ter loops over, om, in verband tot onze zoo even gegeven berekening en het al of niet te hooge er van, melding te maken van eene bijzonderheid, welke bij gelegenheid der overwegingen aangaande de bewuste zaak van de zijde der ondernemers moet zijn gebleken, — deze namelijk, dat hun de tabak te Soerabaja, dus gereed ter verzending naar Europa, komt te staan op 34 cents het Amst. pond, dat is op *f* 42.50 per pikol, of *f* 15.28 meer dan wij berekenden. — Dat verschil zou dus moeten vertegenwoordigen de kosten, waarvan wij, als daarmede in detail onbekend, geene berekening konden geven. Zulks is wel niet onmogelijk, maar toch niet zeer waarschijnlijk, want daarvoor komt het verschil ons voor, veel te groot, bijkans fabuleus te zijn.

Doch wat hiervan wezen moge, hetzij wij blijven vasthouden aan de door ons verkregen uitkomst, met eene bijberekening voor de kosten, die wij niet konden opgeven, hetzij wij aannemen het kostende van den tabak te Soerabaja, zoo als die, volgens de zoo even bedoelde bijzonderheid, zou zijn, — wanneer wij daarnevens plaatsen de door ons in het eerste gedeelte van ons artikel verkregen uitkomst, waarbij ons uit de Indische handelsverslagen is gebleken, dat in het tijdvak van 1856—1864 aan tabak, voor de Europesche markt, van Java is uitgevoerd eene hoeveelheid van 743,954½ pikols, ter waarde, volgens die zelfde handelsverslagen, van *f* 10,440,714, dat is gemiddeld *f* 14.03 per pikol, dan moet men wel van zelf tot de conclusie komen, dat door die opkoopers of door die ondernemingen tot opkoop van tabak in het Kedirische een enorm verlies op hunne speculatien is geleden [1]).

Het zou mogelijk kunnen zijn, òf dat de bij de handelsverslagen opgegeven waarde schromelijk fautief is, òf dat, aangezien de Kedirische tabak, althans in de laatste jaren, slechts een derde of vierde gedeelte van den totalen uitvoer uitmaakt, het gemiddeld van de waarde per pikol voor dien totalen uitvoer, veel te laag is voor den Kediri-tabak, in zoover namelijk het overige eene nog veel mindere, en de Kedirische produktie daarentegen eene veel hoogere waarde dan het gemiddelde heeft gehad; maar ongelukkigerwijs hebben wij niets kunnen vinden wat ons zou wettigen om eene van die beide veronderstellingen als waarschijnlijk, veel minder nog als waarheid aan te nemen. Om zich daarvan te overtuigen, behoeft men slechts na te gaan de opgaven van de prijzen der in de laatste jaren hier te lande verkochte hoeveelheden Java-tabak [1]).

Het zij ons vergund, nog het een en ander in het midden te brengen, naar aanleiding van het voorafgegane en van de verdere bijzonderheden, waarmede wij bekend zijn geworden.

De Javaan, wanneer hij geheel naar eigen lust en naar eigen inspiratie te werk gaat, teelt slechts Java- of kanarie-tabak. Die teelt heeft in zijn oog meer dan eene voordeelige zijde. Zij vereischt zijnerzijds zoo veel moeite en zorg niet als bijv. de teelt van den kooltabak. Buitendien levert hem de binnenlandsche consumtie — die namelijk onder de inlandsche bevolking — welke zeer aanzienlijk is en waarvoor uitsluitend naar Java- of kanarie-tabak gevraagd wordt, eenen vrij zekeren grondslag voor het maken zijner berekening en voor eene behoorlijke belooning van zijnen arbeid. Ofschoon hij zeer gaarne zijn produkt afzet, reeds zoo als het te velde staat, is hij toch in dit opzigt in het geheel niet afhankelijk van de opkoopers van het gewas; want geven die hem niet zoo veel daarvoor, als hij meent te mogen vragen, dan brengt hij het naar zijne woning, alwaar hij den tabak bereidt en kerft, zoodat hij geschikt is voor dadelijke

[1]) Behalve dat de tabak te Soerabaja kosten zou 34 cents per Amst. pond, beweert men, dat daarbij nog komt 10 cents per pond voor de verzending naar en de onkosten van verkoop in Europa, zoodat, om niet met schade te hebben gewerkt, — gezwegen nog van het behalen van eenige winst, de tabak op de Europesche markt gemiddeld 44 cents per Amst. pond of *f* 55 per pikol bruto zou moeten opbrengen.

[1]) Nog van de laatste veiling vindt men in de Haarlemsche Courant van 2 Augustus 1867 eene zoodanige opgave. De daarbij medegedeelde middenprijzen voor de verschillende perceelen kunnen doen zien, hoe treurig de afloop dier veiling is geweest. Wij zijn niet bekend met de merken, die daarbij vermeld zijn, om te kunnen nagaan, hoeveel van de verkochte hoeveelheid afkomstig is van Kediri, hoeveel van elders; maar van ééne partij geeft het merk blijkbaar de herkomst van Kediri aan, en daarvan was de gemiddelde opbrengst 11 à 12 cents per ½ Ned. pond, dat is *f* 13.75 à *f* 15 per pikol. Men vergelijke nu met de in de Haarlemsche Courant opgegeven middenprijzen hetgeen in de voorgaande noot is gezegd omtrent hetgeen de tabak, om niet meer dan de kosten goed te maken, bruto moet opbrengen.

consumtie. De kosten, die hij daarvoor te maken heeft, zijn betrekkelijk niet groot, en van de meerdere waarde, welke aan zijn produkt er door gegeven wordt, is een groot gedeelte in zekeren zin zuivere winst voor hem, omdat veel van den arbeid, die voor dat bereiden en kerven gevorderd wordt, door hem geschiedt in oogenblikken, die anders verloren zouden zijn, of die waarschijnlijk door hem niet zouden zijn benuttigd geworden. Het telen van kool-tabak, welke meer bijzonder voor de Europesche markt verlangd wordt en voor de binnenlandsche consumtie niet gewild is, en ook om het eigenaardige der soort door hem voor de binnenlandsche comsumtie niet bereid of gekorven kan worden, is er dus ver af van hem dezelfde faciliteiten aan te bieden. Tot het telen van kool-tabak gaat hij derhalve niet ligt over en dan nog maar alleen, ingeval hij door een behoorlijk voorschot gedekt wordt tegen alle eventualiteiten omtrent den uitslag zijner beplanting, waaraan hij buitendien meer arbeid en grootere zorg moet ten koste leggen, en het zal niet noodig zijn te doen opmerken, dat ook dit laatste hem de teelt van kool-tabak niet aangenamer maakt. Dat het verleenen van voorschot voor het telen van kool-tabak voor de opkoopers iets is, waartoe zij niet gaarne overgaan, omdat daarmede de risico van het al of niet slagen der beplanting geheel of althans voor het grootste gedeelte voor hunne rekening komt, valt ligt te begrijpen. Voor de levering van Java- of kanarie-tabak wordt ook wel voorschot verleend, maar, zoo als blijkt uit het door den Heer DE MOLL medegedeeld kontrakt, slechts berekend naar den voor de minste soort van planten bedongen prijs. Is het nu dat de opkooper van Java- of kanarie-tabak, zoodra het gewas voor inoogsting geschikt is, de beste planten voor zich uitkiest en daarmede zijn voorschot geheel of gedeeltelijk verrekent, dan zijn daarmede toch de planten, die hij niet wil aannemen, voor den planter nog niet verloren of van onwaarde, daar deze ze nog altijd voor de binnenlandsche consumtie kan benuttigen. Dit nu is met den kool-tabak niet het geval, omdat daarvan de planten, gesteld dat de opkooper ze niet wilde aannemen, voor den planter weinig waarde meer hebben. Het is wel waarschijnlijk, dat om al die redenen het voorschot — hetwelk op den Java- of kanarie-tabak wordt verleend naar een zeker bepaald getal planten, dat men eventueel kan nemen of krijgen — bijv. zoo veel per 1000 stuks, — voor het telen van kool-tabak moet worden berekend naar de te beplanten uitgestrektheid, onafhankelijk van het getal planten, dat daarvan komt. De risico op het te verleenen voorschot voor het telen van kool-tabak wordt daardoor niet alleen grooter, maar ook het voorschot zelve is waarschijnlijk ook aanzienlijker, dan voor de levering van Java- of kanarie-tabak bedongen wordt, omdat het zich laat denken, dat de planter, zoo niet geheel, dan toch voor een belangrijk deel gedekt wil zijn tegen alle eventualiteiten van den al of niet goeden uitslag van den oogst.

Uitgelokt door de groote vermeerdering, welke de Heeren DE MOLL en DE WILDT in hunne produktie verkregen, en waarschijnlijk ook door de niet onvoordeelige prijzen, die zij — gelijk meestal het geval is, wanneer een nieuwe soort van een algemeen courant artikel ter markt wordt gebragt — voor hun produkt aanvankelijk maakten, gingen de ondernemers, naar het ons toeschijnt, in dien opkoop van tabak voor de Europesche markt te werk met eene voortvarendheid en eene onbedachtzaamheid, zoo als in Indië, wanneer het op geld verdienen aankomt, maar al te dikwijls en al te veel aan den dag worden gelegd, gedreven, gelijk zoo velen worden, door het geheel tijdelijke der meeste ondernemingen en door den prikkel, die daaruit ontstaat, om dat geldverdienen te maken tot eene zaak, die niet bijster lang mag duren, omdat hij, die er zich op toelegt, òf haast heeft om weder naar het Moederland terug te keeren, òf in een klimaat, dat voor velen zoo ongunstig is, niet al te lang wil blijven, om niet de kans te loopen van het genot der te verwerven schatten te worden verstoken.

Hadden al deze omstandigheden niet ten nadeele medegewerkt, zoo zou men — met de voorzigtigheid te rade gaande — waarschijnlijk òf eerst afgewacht hebben, of de gunstige resultaten van de Heeren DE MOLL en DE WILDT van eenen bestendigen aard waren, òf wel men zou zich door herhaalde proeven op kleine schaal gedurende eenige jaren hebben verzekerd, dat de kanarie-tabak, met eene bereiding voor de Europesche markt, een artikel was en blijven zou, dat, mits goed bewerkt, op die markt steeds voordeelige prijzen zou kunnen opbrengen.

Door dit niet te hebben gedaan, hebben de ondernemers zich groote verliezen op den hals gehaald, en tot hunne schade zijn zij tot het inzigt gekomen, dat zij op eenen verkeerden weg waren en dat het niet enkel op de wijze van bereiding — daargelaten, of die in alle opzigten aan de eischen voldeed — maar wel

degelijk ook op de soort van tabak aankwam.

Wil men daartegen soms inbrengen, dat de daling in de prijzen van den naar Europa gezonden tabak nog niet bewijst, dat hij niet gewild is, maar het gevolg heeft kunnen zijn van eene te groote produktie, waardoor de markt werd overvoerd, meer dan zij voor de consumtie noodig had, dan komt het ons voor, dat die tegenwerping niet veel voor zich heeft, en wel om de volgende redenen.

Volgens het Indisch Handelsverslag van 1856 bedroeg in dat jaar de uitvoer naar Nederland 25,764.54 pikols, of de geheele hoeveelheid, die voor de Europesche markt en consumtie bestemd was. De waarde van dien uitvoer was *f* 655,708, of gemiddeld iets meer dan *f* 25.40 per pikol, — een prijs, die op de Kediri-tabak waarschijnlijk toen reeds verlies moet hebben gegeven.

Het zou evenwel mogelijk hebben kunnen zijn, dat het verkochte op de Nederlandsche markt netto meer had opgebragt, dan de waarde, waarvoor het in Indië, volgens het handelsverslag, was gefaktureerd. Doch ook hiervoor bestaat weinig waarschijnlijkheid, want, volgens het handelsverslag van 1857, bedroeg de uitvoer 35,729.77 pikols, of 9,965.25 meer dan in 1856, en ofschoon het niet waarschijnlijk is, dat die meerdere uitvoer, welke gelijk staat met 1,245,625 Amsterdamsche ponden, zoo bijzonder sterk op de marktprijzen kon drukken, — daargelaten nog, dat de invloed er van nog moest blijken, — wordt ondertusschen in het handelsverslag van 1857, waarschijnlijk op grond der — of in verband met de in 1856 in Nederland verkregen resultaten van den verkoop, de waarde van den uitvoer van 1857 reeds gesteld op *f* 707,174, dat is op nagenoeg *f* 19.80 per pikol, of *f* 5.60 minder dan die van het vorige jaar, terwijl later met elk jaar de waarde per pikol achteruitgaat. Het is wel waar, dat ook met elk jaar de uitvoer toeneemt; maar, voor zoo ver men daaruit de voortgaande daling zou willen verklaren, meenen wij daartegenover te moeten stellen de steeds toenemende consumtie in Europa, als ook en wel bijzonder het nagenoeg geheel te niet gaan der tabaksteelt in de Vereenigde Staten ten gevolge van den daar in 1861 uitgebarsten burgeroorlog; terwijl in weêrwil van die omstandigheid, welke eenen grooten invloed moest hebben, om de prijzen te doen rijzen, gelijk dit het geval is geweest met de katoen, de prijzen van den naar Europa uitgevoerden Java-tabak zich niet alleen niet meer tot hun vorig standpunt weder hebben kunnen verheffen, maar zelfs zeer laag zijn gebleven.

Er bestaan dus geene redenen om die daling te willen verklaren uit den steeds toenemenden aanvoer, maar wel om haar toe te schrijven aan de kwaliteit van den tabak.

Het is ons buitendien gebleken, dat de ondernemers, waarschijnlijk nadat zij tot het inzigt waren gekomen, dat zij de zaak verkeerd hadden aangevat, en op den ingeslagen weg niets dan groote verliezen verder hadden te wachten, het niet aan pogingen hebben laten ontbreken, om òf kool-tabak te doen aanplanten, òf betere zaden te krijgen, hetzij uit andere residentiën, hetzij van buitenbezittingen, van welke men wist, dat aldaar betere soorten van tabak worden geteeld. Zelfs getroostten zij zich de uitgaaf van het aanleggen van kweekbeddingen voor eigen rekening, ten einde de daarvan te verkrijgen plantjes te kunnen benuttigen, en dit een en ander strekt niet weinig tot versterking van ons vermoeden, dat het, zoo niet geheel, dan toch grootendeels aan de kwaliteit te danken was, dat de opkoop zoo ongunstig voor de ondernemers was uitgevallen. Niets evenwel hielp en alles stuitte af op den onwil der bevolking, die voortsproot uit een wantrouwen, dat zij op die wijze zou worden gebragt tot het produceren van eene tabaksoort, die voor de inlandsche consumtie niet meer geschikt of gewild zou zijn. Het haar verstrekte zaad werd door de bevolking niet gebruikt, en tegenover de kweekbeddingen der ondernemers legde zij op verwijderde plaatsen dergelijke voor zich aan, om daarvan voor hare beplanting gebruik te maken. En wat aangaat het planten van kool-tabak, daartoe was de bevolking ongenegen, zonder aanzienlijke voorschotten, terwijl de verstrekking daarvan voor de ondernemers natuurlijk al gewaagder en moeijelijker moest worden, naar gelang de ongunstige staat hunner zaken het opnemen van de daarvoor vereischte gelden gaandeweg al meer bezwarend, zoo al niet geheel onmogelijk had gemaakt.

Op die wijze is men, althans naar ons inzien, tot eenen toestand gekomen, waarin weinig heils te verwachten is voor de toekomst van een met zoo veel haast en helaas met zoo veel opofferingen opgetrokken gebouw. Wil men zich overtuigen, dat wij er niets te veel van zeggen, zoo leze men een artikel van een der Kedirische ondernemers, den Heer H. J. Staverman, dat in het 13e Deel van het *Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch Indië* voorkomt en daaruit is

overgenomen door het *Pasoeroeansche Nieuws- en Advertentieblad*, in zijne nommers van 8 en 11 Mei 1867.

Uit de lezing van dat stuk, alsook van het vroeger vermeld artikel van den Heer HUYSER, gelijk mede door de andere mededeelingen, die wij kregen, hebben wij overigens den indruk ontvangen, dat die geweldige uitbreiding der Kedirische tabaksteelt voor de Europesche markt, zoo niet geheel, althans voor het grootste gedeelte heeft plaats gehad, zonder dat de eigenlijke gezeten landbouwende bevolking er veel toe heeft medegewerkt. Hoe toch is het anders te verklaren, dat men zoo heeft opgezien tegen het verleenen van voorschotten, ten einde kool-tabak geplant te krijgen? Men moge het trachten te werpen op de vrees, dat die bevolking de door haar aan te gane verbindtenissen niet zou naleven, — ons komt het voor, dat er bij eene loijale handelwijze weinig grond bestaat, om zich daaromtrent ongerust te maken. Het is, naar het ons toeschijnt, niet onwaarschijnlijk, dat die bevolking òf reeds genoeg te doen had met hetgeen, waarvoor zij stond, òf het voordeeliger heeft geacht, om tabak voor de inlandsche markt te blijven telen, òf eindelijk door den sterken aandrang tot opkoop van de zijde der opkoopers veeleer tot wantrouwen, dan tot vertrouwen in de geheele zaak is gebragt.

Dat het vermoeden omtrent het gering vertrouwen in de zaak niet geheel uit de lucht gegrepen is, daarvoor meenen wij een zijdelingsch bewijs te vinden in het artikel van den Heer STAVERMAN, daar hij zegt, dat de bevolking, in weêrwil der welvaart, welke door de tabaksteelt onder haar was gebragt, nog maar weinig voor fraaije woningen over heeft. Het is blijkbaar, dat de schrijver hier niet het oog heeft op de reeds vroeger gevestigde landbouwende bevolking, maar op het groot aantal van menschen, die van andere residentiën waren overgekomen en, volgens hem, *niet direct genegen zijn, om zich dadelijk op eene plaats te vestigen.* Bij die cursief gegeven woorden van den Heer STAVERMAN, voegt hij er nog bij, dat daartoe het hare heeft toegebragt eene bestaan hebbende, maar een paar jaren vóór zijn schrijven ingetrokken bepaling, volgens welke een inlander zijne woning bij verhuizing niet mogt afbreken en medenemen. — Wat bewijst die ongeneigdheid aan de zijde der overgekomenen om zich op hunne nieuwe woonplaatsen voortdurend te vestigen, — wat bewijst de invloed der bedoelde bepaling, wanneer die zoo groot is geweest als de Heer STAVERMAN zegt, veel meer dan dat de nieuw aangekomenen wel partij hebben willen trekken van het geopend uitzigt, om goede zaken te maken, maar op de voortduring der bestaande gelegenheid niet genoeg vertrouwen hebben gehad, om het voornemen te laten varen van eenen terugkeer naar hunne vorige woonplaatsen? En indien bij de zoodanigen dat vertrouwen reeds niet groot was, hoeveel te minder moet het niet bij de gezeten landbouwende bevolking zijn geweest?

Doch stappen wij hiervan af, om nog eenige oogenblikken te blijven stilstaan bij hetgeen naar het oordeel van den Heer STAVERMAN zou kunnen bijdragen tot verbetering en bestendiging der Kedirische tabaksproduktie voor de Europesche markt.

In de eerste plaats brengt hij daartoe in aanmerking het draineren der gronden, die met tabak beplant worden, — vervolgens het bezigen der zoogenaamde Hohenheimsche ploegen en der Europesche eggen; terwijl hij in de laatste plaats al zijne hoop gevestigd heeft op de aanneming van het tijdens zijn schrijven bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal aanhangig ontwerp van kultuurwet, als wanneer de ondernemers in de gelegenheid zouden komen, om gronden van de bevolking in huur te nemen voor den tijd van 10 jaren, en alsdan die gronden zouden kunnen laten bewerken naar de regelen en de eischen der wetenschap en met aanwending der beste soorten van zaden.

Wat het draineren van den grond betreft, zoo zien wij daarvan in het onderhavig geval het onvoorwaardelijk nut niet in, — althans geen nut, geëvenredigd aan de groote kosten daarmede verbonden. De gronden, die voor de tabaksteelt gewoonlijk worden gebezigd, behooren tot de kategorie der zoogenaamde tegalgronden, die voor hunne bevochtiging geheel van de regens afhankelijk zijn en meestal te hoog liggen, om ze in natte rijstvelden te herschapen — gronden alzoo, aan welke de gelegenheid voor het behoorlijk afloopen van het water niet ontbreekt. Wanneer derhalve het water op die gronden te veel en te lang blijft liggen, dan is dit niet iets dat in den regel voortvloeit uit den aard dier gronden, maar dat het gevolg is van eene geheel andere omstandigheid. Op Java ploegt men over het algemeen niet diep, meestentijds niet dieper dan 3 à 4 Rijnlandsche duimen. Of dit welligt moet worden toegeschreven aan den gewonen Javaanschen ploeg, dat daarmede niet dieper kan worden geploegd, dan wel aan eene welligt bij de bevolking eenmaal opgevatte

meening, dat het diep ploegen niet wenschelijk is, of aan andere oorzaken, willen wij liefst niet beslissen. Wij constateren slechts het feit, om er op te kunnen wijzen, hoe juist daardoor het ongerief wordt vermeerderd, dat de velden het water niet kwijt kunnen raken. Door de felle hitte, die door den zoo ondiepen bovengrond doordringt, wordt de ondergrond, die op eene diepte van hoogstens 4 Rijnlandsche duimen ligt en nooit omgewerkt wordt, zeer hard, zoo zelfs, dat het water er moeijelijk doorheen dringt.

Het draineren van den grond zou dus een zeer kostbaar middel zijn, waarvan de uitwerking wel eens bevonden zou kunnen worden niet aan de verwachting te beantwoorden, terwijl misschien een beter resultaat op eene veel minder kostbare wijze door diep ploegen zou zijn te verkrijgen. Als men die harde, maar niet zeer dikke korst van den ondergrond door is, dan is de grond, die er onder ligt, veel minder vast, en het zou ons niet bevreemden, dat, indien hij door eene diepe beploeging van 8 tot 10 Rijnlandsche duimen gedurig werd omgewerkt, men bij eenen merkelijk verminderden invloed der zonnehitte, veel minder zou te lijden hebben van die verharding der bovenkorst van den ondergrond, en dat alzoo van zelf een einde zou komen aan het er op blijven staan van het regenwater [1]).

Uit dien hoofde komt ons het aanwenden der Hohenheimsche ploegen voor een middel te zijn van veel grooter praktisch nut. Het grootste bezwaar, hetwelk er tegen te maken is, ligt in de vraag: of het Javaansche ploegvee krachtig genoeg voor dat werktuig is, want, dat hoe dieper de ploeging geschiedt, des te zwaarder ook de arbeid voor het ploegvee wordt, behoeven wij wel niet te doen opmerken en het is er ver af dat het Javasche ploegvee in krachten gelijk staat met ploegpaarden in Europa. De Heer STAVERMAN zegt wel is waar, dat de door hem met de Hohenheimsche ploegen genomen proeven hebben aangetoond, dat de karbouw sterk genoeg daarvoor is, maar zulke vraagstukken worden, dunkt ons, niet opgelost of beslist door proeven, gedurende een paar jaren genomen; want wij zien de onmogelijkheid niet in, dat een span karbouwen best in staat kan zijn geweest, om gedurende twee of drie jaren voor de Hohenheimsche ploeg te worden gebruikt en dat het eerst later blijkt, hoe het er door geknakt is geworden.

Wordt het evenwel bij herhaalde en voortgezette proefnemingen uitgemaakt, dat dit niet te vreezen is, dan kan het tweede bezwaar tegen het gebruiken der Hohenheimsche ploegen, daarin bestaande dat zij te kostbaar voor de bevolking zijn, om zich die te kunnen aanschaffen, geen wezenlijk bezwaar meer zijn; want dan vordert zelfs het welbegrepen belang van den ondernemer, die de bevolking voor zich laat planten, dat hij die kosten van aanschaffing als voorschot voor zijne rekening neme, om bij termijnen en in verrekening tegen levering van produkt te worden afgedaan.

De hoop van den schrijver op eene aanneming van het ontwerp van kultuurwet, dat door den gewezen Minister FRANSEN VAN DE PUTTE was aangeboden, is niet verwezenlijkt, en op dit oogenblik is het onzeker, of de daarin opgenomen bepaling, betreffende het in huur nemen van dessagronden voor den tijd van 10 jaren, spoedig eene werkelijkheid kan worden. Maar al ware het anders, zoo zouden wij daarin nog niet veel heil zien voor de vestiging der teelt van tabak voor Europa op duurzame grondslagen. Een tijdverloop van 10 jaren moge lang schijnen, wanneer men daartegen overstelt, dat nu geene gronden, dan bij zeldzame uitzonderingen, in huur kunnen verkregen worden, maar is daarom niettemin, naar ons inzien, nog veel te kort, om aan eenen voor dien tijd in huur genomen grond, zonder eenige de minste zekerheid van verlenging van den huur, al datgene ten koste te leggen en zoo in te rigten en te doen bewerken, als men meent naar de regelen en de eischen der wetenschap te moeten doen, — daargelaten nog, dat wij de vraag wel zouden willen doen: wat de wetenschap ten aanzien van den landbouw onder de keerkringen en speciaal op Java als onvoorwaardelijk en ontwijfelbaar goed en nuttig reeds heeft uitgemaakt en aangewezen.

Het overbrengen toch van zaden en gewassen uit andere gewesten met het doel om ze daar, waar ze gebragt werden, of inheemsch te maken of te gebruiken tot veredeling eener bestaande kultuur, is ook iets, waarvan de re-

[1]) Ons gevoelen omtrent het draineren, dat wij hier uitspreken onder voorbehoud van het oordeel van meer bevoegden, waaronder wij ver af zijn ons te rekenen, behoeft evenwel het nemen van zooveel mogelijk onkostbare proeven op kleine schaal niet te beletten. Waar wij tegen waarschuwen moeten, is het maken van groote kosten, zonder zekerheid, dat ze meer dan vergoed zullen worden door het daarvan te wachten voordeel.

sultaten nog niet aan de verwachtingen hebben beantwoord.

Met groote moeite en kosten immers heeft men den kaneelboom uit Ceylon en den kinaboom uit Zuid Amerika op Java overgebragt, en men heeft toch geen kaneel op Java kunnen produceren, gelijk aan het Ceylonsche, en omtrent het voldoende kinagehalte van den op Java overgebragten kinaboom met al zijne varieteiten, wordt onder de deskundigen nog een hevige strijd gevoerd. Men heeft er den theeheester uit China overgebragt, en men produceert er thee, die gaandeweg wel in kwaliteit en waarde verbetert, maar toch altijd ongelijk is aan de Chinesche thee. In verschillende tropische gewesten heeft men de kultuur der Moluksche specerijen overgebragt, maar nergens een produkt gekregen, dat de Moluksche specerijen evenaart. En wat zullen wij van den tabak zeggen?

In 1827 of 1828 liet de toenmalige kommissaris generaal Du Bus ter veredeling van de tabakskultuur op Java de beste Manilla-zaden ontbieden en tegelijkertijd werd op zijn verlangen onze Consul Generaal te Havanah, wijlen de Heer Lobé, door het ministerie van marine en kolonien uitgenoodigd tot de overzending van Havana-zaad van de beste soorten. De Heer Lobé trok zich die zaak bijzonder aan en wist zich zaden te bezorgen van tabaksoorten, die niet in den handel voorkwamen, maar bestemd waren tot vervaardiging van sigaren ten gebruike van den koning van Spanje of om door hem ten geschenke te worden gegeven aan aanzienlijke personen van den hoogsten rang. Later hebben ontbiedingen van Manilla- en Havana-zaad nog meermalen plaats gehad. Nog meer, — onder het toezigt en de leiding van den genoemden Heer Lobé werd de Heer de Voogt naar Cuba gezonden, om zich grondig bekend te maken met de kultuur, de gronden, de soorten van tabak, de bereiding en wat niet al. Na eenige jaren verblijf ging de Voogt naar Java, waar hij eerst in dienst werd gesteld als Inspecteur voor de tabakskultuur, en later zelf kontraktant met het Gouvernement is geweest, en zoo wij ons niet bedriegen, wat het maken van fortuin aangaat, niet zonder succes; maar waar en wanneer heeft men sedert op de Europesche markten tabak van Java afkomstig kunnen koopen, die, niet geheel, neen zelfs maar eenigzins gelijk stond met den Havana- of den Manilla-tabak? Men verwachte dan ook niet te veel van al zulke maatregelen.

Nu de Java- of Kanarie-tabak in Europa niet gewild is en buitendien niet geteeld en bereid kan worden dan tegen prijzen, hooger dan men er in Europa voor besteden wil, moet men zich bepalen bij de vraag, of zulks wel mogelijk is met de onder den naam van kooltabak bekende soort. Is dit niet mogelijk, — en de ervaring, die men te dien opzigte door de Gouvernements tabakskultuur heeft opgedaan, beschouwen wij als in het geheel niet afdoende, [1]) — dan moet men niet willen volharden in eene kultuur, die niet winstgevende is te maken anders dan ten koste van de bevolking.

Is echter de zaak wel mogelijk, dan gelooven wij, dat, instede van door het in huur nemen van dessa-gronden voor 10 jaren, de partikuliere ondernemers het door ontginning van woeste gronden geheel voor eigen rekening veel verder zullen brengen. Wordt daarvoor de concessie verleend op lange termijnen en tot eene uitgestrektheid, welke den ondernemer toelaat, om, behalve den grond, dien hij noodig heeft, om daarop eene inlandsche bevolking te vestigen, nog genoeg over te houden voor zijnen eigen aanplant met behoorlijke ruimte voor de verwisseling, dan kan hij aan zijne onderneming alles ten koste leggen, wat tot verzekering zoo veel mogelijk van een goed resultaat zou kunnen strekken en, terwijl hij voor de inrigting, de bewerking en de beplanting zijner gronden, als ook voor het gebruik der daarvoor meest geschikte soorten van tabakszaden kan te werk gaan, zoo als hij met eene hoogere kennis van landbouw, dan de inlander bezit, noodig oordeelt, zal hem het verkrijgen der daarvoor benoodigde gelden veel minder moeijelijk vallen en op veel minder bezwarenden voet mogelijk zijn, dan nu, om de eenvoudige reden, dat zijne onderneming voor den geldschieter alsdan een meer veiligen waarborg aanbiedt, dan hij nu met mogelijkheid geven kan. Wat tot nu toe toch voor de teelt van tabak voor de Europesche markt door den partikulieren ondernemingsgeest is verrigt, is in ons oog weinig meer geweest dan het uitvloeisel eener koortsachtige beweging en opwinding zonder werkelijk goeden grondslag.

Een nog zekerder middel ter verzekering der teelt van tabak voor Europa zou het naar ons inzien zijn, wanneer de gezeten landbou-

---

[1]) Omdat er weinig kunst in ligt om tabak door eene bevolking te doen telen, dien men met winst alleen kan verkoopen, door den planter te dwingen om tegen eene slechte betaling te planten en te produceren.

wende bevolking haar voor eigen rekening en uit eigen beweging bij de hand nam, ten gevolge van een welgevestigd vertrouwen, dat het haar tot afzet van haar produkt aan solide en goede koopers niet zou ontbreken. Daartoe moet zij langzamerhand opgeleid worden en ook een vol vertrouwen krijgen in haren eigen toestand, want zonder dat voelt eene landbouwende bevolking als die van Java weinig opgewektheid, om meer te produceren, dan zij voor de voorziening in hare geringe dagelijksche behoeften strikt noodig acht. Hoezeer de partikuliere ondernemingsgeest, door betooning van de meest mogelijke loyauteit en welwillendheid in zijne aanrakingen met de bevolking, er veel toe kan bijdragen, om de bereiking van zulk eenen toestand te bespoedigen, zoo zou men toch waarschijnlijk te ver gaan met zich een zoodanig resultaat als zeer aanstaande voor te stellen; en bij slot van rekening zal toch het meeste, zoo niet alles, afhankelijk blijven van de wijsheid en bezadigdheid der maatregelen, die de regering en de wetgeving voor de opleiding dier bevolking noodig zullen achten.

Hoe men evenwel over die opleiding moge denken, op één feit, dat door die bemoeijingen van den partikulieren ondernemingsgeest in het helderste licht is geplaatst, willen wij nog ten slotte de aandacht vestigen.

Het kultuurstelsel ging bij zijne invoering, zoo niet geheel, dan toch eenigermate uit van de bewering, dat van de vatbaarheid der Javaansche bevolking om te produceren zonder dwang weinig was te verwachten. Al wilde de stichter van het stelsel niet toegeven, dat het op dwang was gegrond, hij was daarom niettemin van gevoelen, dat, zonder een krachtigen stoot van de zijde van het Gouvernement en zonder een aanhoudend streven in de eerste jaren, om te zorgen, dat men het bij dien eersten stoot niet zou laten, de produktie van Java voor den groothandel weinig te beteekenen zou hebben, — weinig ook om Java in staat te stellen tot de kwijting der haar opgelegde verpligtingen.

Op die bewering nu werd het gebouw al hooger en hooger opgetrokken en de dwang, waarvan zelfs de schijn bij den aanvang zoo noode werd erkend, trad met elk jaar meer openlijk voor den dag, en zoo gebeurde het, dat de voorstanders van het stelsel, de aanvankelijk daardoor verkregen resultaten stellende tegenover die van een vijftiental daaraan voorafgegane jaren, bijkans tot een axioma verhieven, wat eigenlijk niets meer was of kon zijn dan de slotsom eener ervaring, opgedaan wel is waar gedurende een vijftienjarig tijdvak, maar onder eenen staat en gang van zaken, zoo weinig geschikt, om ons het antwoord op de bedoelde bewering te kunnen doen geven, als zulks met mogelijkheid wezen kon; en, terwijl men uit dien hoofde zich op zijn hoogst genomen geregtigd mogt achten om slechts aan te wijzen, wat dat tijdvak en die staat van zaken hadden te zien gegeven, meenden die voorstanders een gebrekkig ingesteld en daarbij nog geheel onvoldongen pleit te mogen beschouwen als eene besliste zaak, en zich daarop te kunnen beroepen tot bewijs voor hetgeen met opzigt tot die vatbaarheid van den Javaan in de toekomst wel te wachten kon zijn. De strijd, — voor de eer van Nederland ware het te wenschen, dat hij nooit had behoeven gevoerd te worden, — de strijd, waartoe die al hardnekkiger en stouter gewraakte bewering aanleiding gaf, duurde lang en wordt helaas nog volgehouden, hoezeer eindelijk het bewijs is geleverd, waardoor het staketsel van redeneringen en feiten, welke dienen moesten, om als waarheid te doen aannemen, wat geen waarheid kon zijn, voor goed en voor altijd in duigen moet vallen.

De dwang van het kultuurstelsel drukt meer bijzonder op het landbouwend gedeelte der bevolking, en op dat gedeelte valt, zoo lang en overal, waar het onder dien dwang gebukt gaat, wel is waar voor als nog niet veel te rekenen; maar ziet, naauwelijks heeft de partikuliere ondernemingsgeest voor zich eene streek weten te vinden, waar hij door de werking van het kultuurstelsel niet kon worden belemmerd, omdat het er niets te doen had gevonden, of van heinde en verre stroomt eene menigte menschen er naar toe, om daadwerkelijk een krachtig protest te leveren tegen de haar aangewreven smet, dat zij uit eigen, vrijen wil zich niet tot arbeid zou laten vinden. Eene verlaten streek wordt dientengevolge in een tien of twaalftal jaren zoo bevolkt en neemt in belangrijkheid zoo toe, dat men haar tot een regentschap en assistent residentie moet verheffen, en dáár, gelijk ook in een paar andere aangrenzende distrikten, waar men nog zoo kort geleden weinig meer zag dan bosschen, wemelende van tijgers en ander wild gedierte, kan men nu het oog laten gaan over uitgestrekte velden, voor den rijstbouw zoowel als voor de tabaksteelt nieuw ontgonnen.

Het doet er niet toe, of zij, aan wier tusschenkomst wij dat bewijs te danken hebben, de vruchten niet hebben geplukt van hunne bemoeijingen, — vruchten, welke wij hun

gaarne hadden toegewenscht en die hun ook niet zouden zijn ontgaan, zoo zij hun werk anders en beter hadden aangepakt. Ja zelfs, al moesten zij hunne ondernemingen geheel opgeven en al zouden dien ten gevolge de daarvoor door hen uitgekozen plekken weder ontvolkt en verlaten worden, — nog zou de uitkomst, waartoe zij zoo veel, ja alles hebben bijgedragen, niets van hare beteekenis en waarde hebben verloren; en het feit, waarop wij wezen, kan gelukkigerwijs nimmermeer worden weggecijferd, ten einde eene irrationele en den mensch onwaardige behandeling der Javaansche bevolking zonder ophouden te kunnen voortzetten.

Tabaka, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen. Zij valt in het Noordwestelijk gedeelte van de afdeeling Kroë in zee.

Tabakoeboe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Manna-rivier.

Tabal, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah-Laut.

Tabala, onbewoond eiland, behoorende tot de Banjak-eilanden aan Sumatra's Westkust, groot $^1/_9$ vierkante Sumatra-paal.

Tabalagan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden van Benkoelen, aan de rivier Lagan.

Tabal Alip, riviertje op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko-Moko. Het valt in de rivier Ketaoen.

Tabalenang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Ommelanden.

Tabalar, zie: Taballar.

Tabali, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de oostelijke grens van de afdeeling L Kota's.

Tabali, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota-Waringin, aan den linkeroever der Aroet.

Tabali, dorp op Celebes, residentie Manado, in het midden der bogt van de baai Kajeli. Het is de zetel van den *Radja,* die 23 opperhoofden onder zich heeft.

Taballar, rivier, berg, dorp en hoek op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng, op 2° 12′ N. Br. De rivier-oevers zijn grootendeels bewoond door Bassap's.

Tabalo, berg in het Noord-Westen van het eiland Billiton.

Tabaloelan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah-Datar.

Tabalong, distrikt en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. Tabalong staat te zamen met Balangan onder eenen Controleur der 2e klasse en maakt eene afdeeling uit van de adsistent-residentie Amoenthay. Hier worden fraaije manden, matten en ander vlechtwerk vervaardigd, welke voorwerpen naar elders ter markt gebragt worden en zeer gezocht zijn. Ook zamelen de bewoners vogelnestjes in en wasschen veel stofgoud uit de bergrivieren.

Tabalong Kanan en **-Kiri,** twee hoofdtakken van de rivier Nagara in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Bekompai. Zij komen van het Loeang-gebergte.

Taban, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan.

Tabanan, een der uitgestrektste rijken van het eiland Bali, op de Zuidkust, grenzende ten Noorden aan Boleling, ten Oosten aan Bangli en Mengoei, ten Zuiden aan straat Bali en ten Westen aan Djembrana. Tabanan heeft vele groote vlakten en de bodem is vruchtbaar en levert genoeg levensmiddelen voor de behoefte van de talrijke bevolking. Deze bedroeg, volgens VAN DEN BROEK, die Bali in 1818 bezocht, minstens 180,000 zielen, en volgens HUSKUS KOOPMAN, die in 1831 en 1832 als Commissaris van het Nederlandsch Gouvernement op Bali doorbragt, 150,000 zielen. De uitvoer bestaat in rijst, katoen, kleedjes en slaven, welke laatsten ter sluik verkocht worden, en de invoer in opium en Chinesche waren. De hoofdplaats heet eveneens Tabanan. Men heeft getracht er eene zeehaven aan te leggen, doch dit plan heeft men uithoofde der ongenaakbaarheid van het strand moeten laten varen. De berg Tabanan aan de Noordergrens van dit rijk is 7,645 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens MELVILL VAN CARNBÉE.

Tabandong, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Tabang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier Melawi.

Tabang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de rivier Tjimpede.

Tabang, dorp op Borneo, in het Noord-Oosten van het rijk Koetei, aan de rivier Maleh.

Tabang, zie: Siak.

Tabang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VII Loerah's.

Tabang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Tabang, dorp op Celebes, residentie Manado, rijkje Bolang Mongondo.

Tabang, naam, dien het regentschap Opa Opa op het eiland Saleijer ook wel draagt.

Tabang, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuiden van het Wester-Kwartier, aan de Meutjereh.

Tabanio, onderdistrikt, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, bezuiden de rivier van Bandjermasin. De rivier is in de Oostmoesson, nabij Pleari, genoegzaam geheel droog en tot nabij het dorp Mentiwa onbevaarbaar voor groote praauwen. Zij komt uit het gebergte Sakoempang en vloeit met eenen zuidwaartschen loop in de Java-zee. Tabanio is de hoofdplaats van Tanah Laut en de verblijfplaats van den Gezaghebber, die tevens met de strandvonderij in deze afdeeling belast is. Verder wonen er een inlandsch Hoofd en een *Pangkoeloe*. Nabij het strand kan men ankeren in 2 à $2^1/_2$ vademen harden grond. Het aan zee gelegen steenen fort is voorzien van vier bastions, waarop elf stukken geschut staan. Het moet nog in goeden staat verkeeren en bevat een steenen kruidhuis. Dit fort werd den 27ⁿ Augustus 1859 stormenderhand ingenomen en bezet, nadat daarop den 14ⁿ te voren een vergeefsche aanval was gedaan. De zeemagt, onder bevel van den Kapitein-Luitenant ter Zee J. A. K. van Hasselt, bestond uit de schepen *Ardjoeno*, *Montrado*, *Celebes*, *Onrust*, *Boni*, met eene krijgsmagt van ongeveer 230 manschappen, ter versterking van het reeds ter plaatse aanwezige personeel, terwijl de landmagt stond onder bevel van den Kolonel Andresen. Den 1n Mei 1860 werden de Posthouder met vrouw en kind door eene bende inlandsche opstandelingen vermoord. Reeds vroeger was het fortje verlaten geworden. In dat jaar is Tabanio versterkt en gesteld onder het bevel van eenen Luitenant. De kampong in de nabijheid van het fort gelegen is zamengesteld uit een 50tal huizen, eenen tempel en eene in 1849 zeer verbeterde gevangenis. Tabanio bestaat uit eene smalle strook lands, welke langs de zee ligt en door bosschen en moerassen is omgeven. De bewoners generen zich met de zee-vischvangst en bij ruw weder, met de inzameling van den bast van den sagoboom, die daar in overvloed voorkomt en naar Java wordt uitgevoerd. In den omtrek van Tabanio komt veel ijzererts voor. Er is bijna geen goed water te verkrijgen, daar de putten brak zijn.

Tabanio, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Taban Kanoh, zijriviertje van de Boenoet, in Borneo's Westerafdeeling, landschap Boenoet. Hieraan worden uitmuntende steenkolen aangetroffen.

Tabaoto-chie, rivier op Celebes' Oostkust, rijk Laiwoei, die in de Vosmaers-baai uitloopt.

Taba Padang, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, een aan de rivier Padang, en een in het distrikt Oeloe Palli.

Taba Pajangit en **-Pandjang,** twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, een aan de rivier Amo, en een aan de Rindoe Hati.

Taba Plahin, landschap op Sumatra, residentie Palembang, in het onafhankelijke Redjang.

Taba Rawang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Soekadana, met 105 inwoners (1855).

Tabar Bingan en **-Djinoekei,** twee dorpen op Sumatra, residentie Palembang, aan de Klingi.

Tabaroekan, dorp op het Papoesche eiland Aidoema.

Tabat, kaap aan de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Waisama.

Tabat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het landschap Tanah Laut.

Taba Tengah, kampong op Sumatra, onafhankelijk landschap Lebong, marga Toebai, soekoe Aman.

Taba Tengah, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, ten Noorden van de rivier Lajang.

Tabat Gedang, zie: Taba Gedang.

Tabauw, landschap op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe.

Tabear, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Tabeh, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Palangai, aan de rivier Palangai Ketjil.

Tabeh, vier dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in de landschappen Pasaman, Tanah Datar, Kota Lawas en XIII Kota's.

Tabeh Pandjang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's.

Tabeh Pata, dorp op Sumatra, rijk Menangkabo, distrikt Tandjong Ampalo, aan den weg uit Tanah Datar. Hier groeit veel koffij.

Tabeh Pata, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XIII Kota's, op den berg Talang.

Tabei, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Tabelalo, rivier en dorp op de Westkust

van het eiland Gilolo, in Bata Tjina, onder Tidore's gezag.

Tabeliën, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, aan de rivier Bomban. Het is een der verst afgelegen punten, waar de Dajaksche bevolking zich gevestigd heeft.

Tabeliën, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Ilir, landschap Mentangei. De rivier valt in de Kapoeas Moeroeng, aan den linker oever.

Tabello, distrikt op de Oostkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo, met 2,234 inwoners, onder het gezag van den Sultan van Ternate. De zeeroovers, gevestigd te Taboenko en Tabello, gewoonlijk bekend onder den naam van Tabellorezen, zijn oorspronkelijk afkomstig van Ternate, Batjan en Ceram en hebben hun land omstreeks 1780 en 1790 verlaten, na de vlugt van den *Radja* NIKOE van Tidore en ten gevolge der oneenigheden die daaruit voortsproten. Hun getal is langzamerhand nog vermeerderd door bewoners van Taboenko en Tabello. Zij behooren tot het gebied van den Koning van Loehoe, die meermalen zijn gezag onder hen niet kon handhaven. Vele pogingen zijn door het Gouvernement in het werk gesteld om dit volk te beteugelen. In 1824 werd er met de Sultans van Ternate en Tidore een traktaat gesloten, waarbij deze Vorsten zich verbonden, om het Gouvernement met volk en vaartuigen bij te staan ter bestrijding dezer zeeroovers.

Op de Banda-eilanden worden ook Tabellorezen aangetroffen, die echter minder te vreezen zijn.

Tabello, eilandjes aan de Oostzijde van het eiland Gilolo, in de baai van Galela, O. Z. O. van den hoek Lorie, op 127° 44′ O. L. Zij zijn van gevaren omringd, zoodat men ze aan de Oost- en Zuidzijde niet te digt moet naderen.

Tabelo, zie Tabeno.

Tabelongkang, berg op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng.

Tabeniouw, zie: Tabanio.

Tabeno, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tabenoe, landschap op het eiland Timor, ten Zuid-Westen van Koepang, welks *Radja* vroeger van Amfoang afhankelijk was, doch door een huwelijk met de dochter van den Vorst van Koepang in bezit is gekomen van een stuk lands, waarover hij gezag voert. Dit landschap telt een 4,000tal inwoners. In het Zuiden van de bogt van Koepang verheft zich de berg Tabenoe, die, naar gis, 400 Rijnlandsche voeten hoog is. De *Radja* heeft op dezen zijne woning.

Taberau, rivier en hoek in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling aan den linker-oever der Kapoeas Moeroeng, ten N. N. O. van de rivier Moeroi of Morai.

Taberna, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Taberoea, een der Pagei-eilanden aan Sumatra's Westkust, met 100 inwoners.

Tabetien, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Groote en Kleine Dajak, aan de Kapoeos Moeroeng.

Tabi, riviertje op het eiland Boero, dat in de Ila valt.

Tabi, twee eilandjes aan de Noordkust van Nieuw Guinea, een ten Noorden van het eiland Oeakedeh, op 139° 35′ O. L., en een ten Zuiden van Koeromba, op 138° 48′ O. L., onder den Sultan van Tidore. Tabi is ook de naam van eene streek op de Noordkust van Nieuw Guinea, ten Oosten van de Amberno-rivier.

Tabian, een der grootste van de Noord-Anambas-eilanden, residentie Riouw.

Tabian, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang. Het valt in de Sei- of Goentoer-rivier.

Tabian Tinggi, aanzienlijk dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Alaban. In het midden van dit dorp staat de grootste tempel, door de Padrie's op Sumatra gesticht. Hij is rondom ingesloten door groote bakvormige vijvers, voornamelijk bestemd tot het wasschen der voeten van de boetvaardigen, alvorens zij de kerk betreden. De tempel heeft vijf boven elkander geplaatste daken, 148 Rijnlandsche voeten in middellijn en 150 voeten hoog. Behalve genoemden tempel worden er nog meer, doch aanmerkelijk kleinere tempels te Tabian Tinggi aangetroffen.

Tabian Tinggi, dorp op Sumatra, rijk Siak, landschap V Kota's, aan de rivier Sibajang.

Tabian Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kota Tengah, aan zee.

Tabian Tinggi, zie: Tebingtingi.

Tabide, tak der Kahajan-rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Tabier, zie: Tabir.

Tabile, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's,

Tabilo, zie: Chabrols-baai.

Tabilolo, voormalig fort op de Zuidkust van het eiland Makjan, dat reeds bestond toen dit eiland door de Hollanders veroverd werd, die er eene kleine bezetting in plaatsten, welke

evenwel reeds in 1660 werd ingetrokken.

Tabindjai, dorp op Celebes, leenvorstendom Ninomoe.

Tabing, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Adja, met 10 huizen en 99 inwoners (1861).

Tabing, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Oosten van de afdeeling Sekampong, aan de rivier Asahan.

Tabing, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij de oostelijke grens van het landschap Agam.

Tabinge, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo Ri Tanga, met 16 huizen en 177 inwoners (1861).

Tabinonel, dorp op het eiland Ceram, op de Oostkust van Hoewamohel.

Tabir, rivier op Sumatra, die zich in het binnenland met de Tamboesei, Maringi, Simantjie, Nior en Kampar vereenigt, om de Djambirivier te vormen.

Tablan, kaap aan Borneo's Oostkust, aan de Noord-Oostzijde van de landstreek Berou.

Tabo, Toetseli of Patani-punt, kaap aan de Zuidpunt van het zuid-oostelijk schiereiland van Gilolo, op 0° 10′ N. Br. en 128° 56′ 4″ O. L.

Tabo (Nanga-), vulkaan op de Noordkust van het eiland Flores, te Geliting. Hij rookt steeds.

Taboe, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in de VIII Kota's, en een in Tanah Datar.

Taboe, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Zij ontspringt op de Lampong-piek en ontlast zich in de Sema.

Taboe, berg op Sumatra, residentie Padang, distrikt Palangai.

Taboean, eiland in de rivier Kahajan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Taboean of Keizers-eiland, hoog eilandje gelegen in het midden van den ingang der Semangka-baai, aan Sumatra's Zuidkust, residentie Lampong. Aan de Noord-Oostzijde is de eenige geschikte ankerplaats in 25 of 30 vademen, zeer digt bij den wal. Men vindt er drinkwater en het eiland is vrij goed bebouwd en levert uitmuntend timmerhout, ook geschikt voor masten, op.

Taboean of Duifjes-eiland ligt ten Zuid-Oosten van het eiland Bali, waartoe het behoort.

Taboean, eiland ten Noord-Oosten van Borneo, in den Sollok-Archipel.

Taboean, zie: Gilboan.

Taboe Berajer, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in de ten Zuiden van Agam gelegen VI Kota's.

Taboe Bintang, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling.

Taboeë, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lipoekasi, met 13 huizen en 155 inwoners (1861).

Taboehoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Natal.

Taboejong, distrikt op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal, met een 200tal inwoners, meest Batta's. De gelijknamige rivier ontspringt op den berg Sidoardoar, en ontlast zich in zee bij den hoek Taboejong, aan welken voortreffelijk timmerhout voorkomt.

Taboejong-eilanden, groep eilanden ten Westen van Sumatra, op omtrent $^1/_2$ mijl van de monding der Taboejong-rivier. Op de Engelsche kaarten komen zij onder den naam van Poeloe Zelody voor en zijn aldaar te noordelijk geplaatst. Het westelijkste ligt op 0° 51′ 30″ N. Br. Zij heeten Sikaladi, Taboejong en Laboe Laboe, welk laatste met Taboejong door een rif verbonden is. Aan de binnenzijde van Taboejong staan $4^1/_2$ vademen water.

Taboekan, rijkje met gelijknamig dorp op het eiland Groot Sangir, residentie Manado, dat zich over de geheele oosterhelft van het eiland uitstrekt en het grootste rijk van Sangir is met 31,400 inwoners. Taboekan is de hoofdplaats van het eiland Sangir en gelegen aan eene ruime veilige baai. Hier houdt de *Radja* zijn verblijf zoomede een Zendeling van het Nederlandsche Zendelinggenootschap. Men heeft er eene kerk en eene school. Bij Taboekan hadden de Nederlanders eertijds eene sterkte met eene bezetting en een Posthouder.

Taboelan, hoek en eilandje aan Java's Zuidkust, residentie Preanger Regentschappen, aan de Zuidzijde van de afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala.

Taboeloe, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, bevattende ijzererts.

Taboen, zie: Gilboan.

Taboende, regentschap op het Sandelhout-eiland, in het binnenland.

Taboenge, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 3 huizen en 33 inwoners (1861).

Taboeng Koelo, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alaban.

Taboe Olip, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de rivier Ketaoen.

Taboer Bintang, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling. Het is een zijtak der Poenkoet-rivier.

Taboe Taboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap VII Loerah's.

Taboe Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kiambang.

Taboetjang, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in Doeson en Bekompai. De Taboetjang valt in de Lawoeng-rivier.

Taboewie, regentschap op de Zuidkust van het Sandelhout-eiland.

Tabojan (Orang-), volksstam in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, die van de monding der Teweh af tot beneden het dorp Goyoh woont. Het Opperhoofd van dezen stam houdt zijn verblijf te Teroembang.

Tabonang, dorp op Celebes, op de Oostzijde van het rijk Boni.

Tabong, dorp op de Noord-Westkust van het eiland Moena of Pangasane.

Tabong of Mandaut, benaming waaronder de rivier van Siak op Sumatra's Oostkust haren loop begint. Zie: Siak.

Tabor Djontor, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer, op de grens der Preanger Regentschappen, aan de Tjitandoei.

Taborojo, dorp op het eiland Timor, rijk Amarassi.

Tabouw, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam.

Tacesson, klippen aan de Zuidkust van Borneo, ten Noorden van kaap Salatan, waarvan éene met het hoogste water zigtbaar is.

Tacomi, zie: Takomi.

Tadah, kaap aan de Westkust van het eiland Banka, aan de Zuidzijde van het distrikt Muntok, op 2° 7′ 35″ Z. Br.

Tadan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier Singang, afdeeling Loemar.

Tadang, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang, aan den postweg.

Tadja Koelo, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling, aan het Noorderstrand.

Tadjem, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek-baai.

Tadjem, berg in het binnenland van het eiland Billiton, distrikt Boedjong, waarvan hij de hoogste is, hoewel hij, volgens C. DE GROOT, nog geene 3,000 Rijnlandsche voeten bereikt. Op den top liggen drie graven van Arabieren, die zeer in eere worden gehouden. De weg die over dezen berg loopt is slecht en moeijelijk.

Tadjen, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang, bij de noordelijke grens.

Tadjeppo, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, hoog 796 Rijnlandsche voeten.

Tadji, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Tadji, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng, in het Oosten.

Tadji, rivier en dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Poerwodadi.

Tadji Boentoe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tadjoem, rivier op Java, residentie Banjoemas, regentschap Poerwokerto. Zij ontspringt op den Talaboga, op de grens van Tagal, en doorstroomt de distrikten Adjibarang en Djamboe, in welk laatste zij zich in de Serajoe ontlast.

Tadjoeroe, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 11 huizen en 101 inwoners (1861).

Tadjoeroe Sipolong, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 5 huizen en 53 inwoners (1861). Er groeit veel koffij.

Tadjoloo, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, hoog 955 Rijnlandsche voeten.

Tadjok Lonok, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. Zij valt in den linker oever der Kapoeas Moeroeng en is door eene kleine *troesan* met de rivier Pandong vereenigd.

Tadjook, zwavelachtige bron op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, nabij het dorp Kendal, noord-westwaarts van het perceel Setoengoor en ten Zuiden van Salatiga.

Tadjoor, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tadjoor, dorp op het eiland Bali, rijk Tabanan, westwaarts van den berg Tabanan.

Tadjoor, poststation en rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin. Het is de eerste post van Tjiringin naar Anjer, op 21½ palen afstands van Anjer.

Tadjoor, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tadjoor Allang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tado, onderdistrikt op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Tado, dorp op Sumatra, residentie Padang-

sche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies.

Tadoal, een der Zuid-Ooster-eilanden, bij de Kei-eilanden, op 6° Z. Br. en 133° 4′ O. L., breed 1 en lang 1 mijl.

Tadoe, hoek aan de Noordkust van Boneratta, een der Saleijer-eilanden.

Tadoelang Janja, dorp op het Sandelhout-eiland.

Tadon, dorp op Java, residentie en distrikt Tagal, aan zee.

Tadoro, dorp op het eiland Nias, welks *Radja* ons Gouvernement welgezind is. Van Lagoendi gaat een vrij goede weg naar deze plaats.

Taeng, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 8 huizen en 57 inwoners (1861).

Tafakai, landschap op het eiland Timor, op Portugeesch gebied.

Tafaroe, dorp op Celebes' Oostkust, rijk en distrikt Tomboekoe, met 73 huizen en 518 inwoners (1852).

Tafaroe, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Toe Eppé, met 25 huizen en 236 inwoners (1852).

Tafasaho, dorp op het eiland Makjan, staande onder eenen *Kimalaha.* In 1608 werd de vesting Tafasaho door den Nederlandschen Zeevoogd van Caarden, na hevigen wederstand, op zeer heldhaftige wijze, daar deze sterkte op eene klip gelegen was, stormenderhand ingenomen. In December 1861 is het bij de uitbarsting van den vuurberg verwoest.

Tafea, een der Boeton-eilanden aan Celebes' Zuidkust.

Tafelberg, berg op het eiland Soembawa, rijk Soembawa.

Tafelberg, berg op Celebes, residentie Manado, rijkje Parigi, op 0° 54′ Z. Br.

Tafelberg, berg op de Westkust van het eiland Boeton.

Tafelberg, berg op Sumatra, op de Noord-Oostzijde van het rijk Atsjin.

Tafelberg, berg op het eiland Madura, afdeeling Soemanap.

Tafelberg, zie: Sedano.

Tafelberg van Gallat, berg op het eiland Lingga, bij den ingang der straat Lingga, hoog 530 Rijnlandsche voeten.

Tafel-eiland. Dit is gelegen ten Westen van het eiland Billiton, in de Stolze-straat.

Tafelhoek, zuidelijkste landtong van het eiland Bali, die door de landengte van Toeban met het overige gedeelte van Bali wordt vereenigd en waarvan de Zuid-Westhoek of Tandjong Boekit op 8° 52′ 30″ Z. Br. en 115° 6′ 30″ O. L. gelegen is, volgens Melvill van Carnbée. Deze hoek vormt de grens van den zuidelijken ingang der straat Bali. Dit schiereiland heeft geen zoet water en is daardoor voor uitgebreide bebouwing ongeschikt; ook is de grond rotsachtig.

Taffan, onbewoond eiland aan de Noord-Westkust van het Papoesche eiland Misool.

Taffoeri, eiland in den Molukschen Archipel, ten Westen van Ternate, waaronder het behoort. Aan de Noordkust ligt een groot rif; ook is daar eene baai, alwaar 25 of 30 vademen water staan, doch in het Noorden is zij slechts $2^1/_2$ vadem diep. Hier stond vroeger op eenen berg, welks opgang zeer steil was, eene Spaansche vesting, welke de vaandrig David Haak den 30n April 1695 is beginnen te sloopen.

Tafoe Bahasat, gehucht op het eiland Boero, regentschap Foggi, stam of fenna Ilfatoe, met 13 inwoners (1855).

Tafoeti, meer op Celebes' Zuidkust, rijk Loewoe, op 2° 20′ Z. Br.

Tafösoho, zie: Tafasaho.

Tagaga, zie: Tegaga.

Tagahoewang, dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Tagal, residentie op Java, grenzende ten Westen aan Cheribon, ten Zuid-Westen en Zuiden aan Banjoemaas, ten Oosten aan Pekalongan, terwijl zij aan hare Noordzijde door de Java-zee wordt bespoeld.

Hare oppervlakte beslaat 53.1 [1]) geographische mijlen of 1,284 vierkante palen. De groote landweg, die uit de residentie Cheribon komende tot aan de residentie Pekalongan, meestal langs of in de nabijheid van het strand door dit gewest loopt, is 59 palen lang, op welken zich 12 poststations, dus op eenen afstand van 5 palen van elkander, bevinden. Buitendien heeft men nog andere wegen, die van het Noorden naar het Zuiden loopen, en, even als de groote landweg, in goeden staat van onderhoud zijn.

De bodem is over het algemeen vlak, en loopt naar de Zuidzijde op. Daar wordt hij eenigzins heuvelachtig, terwijl op de grens van Banjoemaas slechts één berg van naam wordt gevonden, namelijk de Slamat, ook in de wan-

---

[1]) De hier opgegeven uitgestrektheid van 53.1 vierkante geographische mijlen is die, aangenomen bij de statistieke kaart van Melvill van Carnbée van 1849. Volgens den *Atlas van Nederlandsch Indië*, in verband tot latere, evenwel nog voorloopige topographische berekeningen, bedraagt zij 63 vierkante geographische mijlen of ruim 1,523 palen.

deling bekend onder den naam van den berg van Tagal, die evenwel de grootste is op Java ná den Smeroe, en, volgens DE LANGE, eene hoogte heeft van 10,914 Rijnlandsche voeten.

Over het algemeen is de grond vruchtbaar, waartoe een aantal van meer of min belangrijke rivieren, die uit het gebergte afstroomen, niet weinig bijdraagt; maar de winden, die meestal uit het Zuid-Westen en Noord-Oosten waaijen, zijn voor het gewas niet voordeelig, en hebben ook eenen nadeeligen invloed op de gezondheid, bijzonder voor hen, die niet in het gewest woonachtig zijn. Vooral klaagt men over den wind, bekend onder den naam van *angin koembang*, die uit het Koembang-gebergte komt en over de moerassen in het regentschap Brebes waait. In de regenmoesson worden ze minder, maar heeft men daarentegen dagelijks zeer hevige regenvlagen, die gewoonlijk tegen 4 uur na den middag vallen en vergezeld gaan van zware donderbuijen, waardoor menigeen getroffen wordt. Op de vlakte en aan het strand is het zeer heet en de warmtegraad zelfs hooger dan te Batavia. De Noordkust biedt slechts ankergrond aan op slijkerigen bodem. De reede van Tagal, de hoofdplaats, de eenige, die door zeeschepen wordt aangedaan, is open en bij harden wind niet veilig, terwijl op $1^1/_2$ mijl ten Noord-Oosten van haar eene droogte ligt, bekend onder den naam van Kali Djerok.

Het getal van rivieren wordt op 43 begroot en daarvan is de Tjiomal de voornaamste, hoezeer zij slechts tot op 20 uren van hare monding bevaarbaar is. Na haar, beginnende van het Westen, komen in aanmerking de Losari of Sangaron, Keboeioetan, Pamali, Gangsa, Tagal, Maribaja, Pamalang en Ramboet. De Tagal-rivier is eigenlijk slechts een tak van de Maribaja, en heeft eene breedte van niet meer dan 40 à 50 Rijnlandsche voeten, die zelfs nabij de hoofdplaats afneemt, door het kanaal Pagongan, hetwelk van haar zijn water ontvangt, en ter besproeijing der omliggende rijstvelden dient.

De residentie Tagal bevat 3 regentschappen met 16 distrikten, te weten:

a. het regentschap Tagal, met 6 distrikten, genaamd: Tagal, Krangdon, Maribaja, Doekoe Wringin, Pangka en Gantoengan;

b. het regentschap Pamalang, met 5 distrikten, namelijk: Pamalang, Tjiomal Lor, Tjiomal Kidool, Mandi Radja en Bongas; en

c. het regentschap Brebes, met 5 distrikten, Brebes, Losari, Boemi Ajoe, Lebaksioe en Salem.

Volgens den *Regerings-Almanak voor Nederlandsch Indië van* 1866 telde men in de geheele residentie 992 dessa's [1]).

Terwijl het regentschap Tagal onder de onmiddellijke leiding van den Resident staat, zijn de regentschappen Pamalang en Brebes gesteld onder het gezag van Adsistent-Residenten. Blijkens den *Almanak van Nederlandsch Indië* van 1863 stond het regentschap Pamalang in dat jaar onder eenen Adsistent-Resident, doch is van hem geene spraak in den *Almanak van* 1862. De verheffing van dat regentschap tot eene adsistent-residentie was evenwel reeds

---

[1]) Gelijk men in vele Indische opgaven stuit op fautive opgaven of slechte optelling, zoo ook hier. Op bl. 202 van den aangehaalden Almanak, waar het totaal der dessa's op 992 in getal wordt opgegeven, blijkt, dat men had:

in het regentschap Tagal:
in de distrikten:

Tagal	31 dessa's	
Krangdon	32 „	
Maribaja	68 „	
Doekoe Wringin	70 „	
Pangka	64 „	
Gantoengan.	46 „	
		311 dessa's

in het regentschap Pamalang:
in de distrikten:

Pamalang	76 dessa's	
Tjiomal Lor	60 „	
Tjiomal Kidool	55 „	
Mandi Radja	57 „	
Bongas	40 „	
		282 „

in het regentschap Brebes:
in de distrikten:

Brebes	121 dessa's	
Losari	105 „	
Boemi Ajoe	67 „	
Salem.	73 „	
		413 „
te zamen. . .		1,006 dessa's

dus 14 dessa's meer. — In den *Almanak* van 1865, waarin mede het getal van 992 dessa's als het totaal wordt opgegeven, komt het cijfer goed uit bij optelling van het getal dessa's in de verschillende 16 distrikten. Is die opgave de ware, dan heeft men in de distrikten:

Maribaja . . .	67 dessa's, dus	1 dessa minder
Pamalang . . .	74 „ „	2 „ „
Brebes	119 „ „	2 „ „
Losari	96 „ „	9 „ „
te zamen. . .		14 dessa's minder.

bepaald bij besluit van den Gouverneur Generaal dato 10 November 1861 N°. 47 (*Staatsblad* N°. 111*b*), terwijl bij de ordonnantie van den Gouverneur-Generaal dato 25 Januarij 1866 (*Staatsblad* N°. 5) het regentschap Brebes onder het bestuur van eenen Adsistent-Resident is gesteld.

Tagal behoort tot het regtsgebied van den Raad van Justitie te Samarang en van den ommegaanden regter in de tweede afdeeling, die zijne zittingen houdt in de hoofdplaatsen der drie regentschappen. Voor de regtspleging onder de inlanders heeft men bij de landraden een Hoofd-*Djaksa* en Adjunkt-Hoofd-*Djaksa*, mitsgaders een Hoofd-*Panghoeloe* in het regentschap Tagal, en eenen *Djaksa* en *Panghoeloe* in ieder der twee andere regentschappen.

Voor de belangen van het onderwijs is hier eene sub-kommissie van onderwijs en eene Gouvernements lagere school, terwijl de eeredienst bij de Hervormde gemeente wordt waargenomen door eenen Predikant, die ook voor de residentie Pekalongan dienst doet.

Met opzigt tot de heffing der inkomende en uitgaande regten behoort Tagal tot de tweede afdeeling op Java en is die heffing opgedragen aan eenen Kommies-Ontvanger ter hoofdplaats, die tevens Havenmeester en met de strandvonderij belast is, gelijk ook de Regenten in hunne respective regentschappen en de Distriktshoofden der aan zee gelegen distrikten.

Voor de uitvoering van en het toezigt over de publieke werken is er een eerst aanwezend Ingenieur en ressorteert Tagal onder de tweede waterstaatsafdeeling op Java.

De zaken der Samarangsche Wees- en Boedelkamer, tot wier werkkring Tagal behoort, zijn hier aan een paar Agenten opgedragen.

Eindelijk ook behoort Tagal tot de tweede groote militaire afdeeling op Java.

In zijn bestuur van het gewest wordt de Resident bijgestaan door eenen Secretaris, die tevens Vendumeester is, door de twee Adsistent-Residenten van Pamalang en Brebes, ieder Vendumeester in zijne afdeeling, en door een drietal Controleurs bij de landelijke inkomsten en kultures.

Het notariaat wordt, daar er geen afzonderlijk benoemd Notaris hier gevestigd is, voor zoo ver wij hebben kunnen nagaan, door den Secretaris der residentie en vermoedelijk door de beide Adsistent-Residenten, ieder in zijne afdeeling, waargenomen.

Ter hoofdplaats Tagal heeft men een Post-Kommies en te Pamalang een Hulp-Kommies. Ook heeft men een Pakhuismeester voor de bewaring van 's lands goederen en produkten.

Voor den verkoop van zout heeft men te Tagal eenen Europeschen Pakhuismeester, terwijl de zoutverkooppakhuizen te Boemi Ajoe, Randoe Dongkal, Oeloe Djami, Tandjong Kemoerang en Plawangan onder het beheer zijn van inlandsche Pakhuismeesters.

Terwijl de Javaansche bevolking onder het onmiddellijk bestuur staat harer Regenten, Distrikts- en verdere mindere Hoofden, is het gezag over de Chinesche bevolking in deze residentie in handen van eenen Kapitein der Chinezen, die drie Luitenants onder zich heeft, waarvan een te Tagal en de twee anderen respectivelijk te Pamalang en te Brebes geplaatst zijn, — en heeft men ook een Hoofd over de Maleijers en een over de Boeginezen.

Wij willen nu, gelijk wij dit gedaan hebben ten aanzien der andere gewesten op Java, den toestand der inlandsche bevolking trachten na te gaan, zoo als die is op te maken uit de door de regering medegedeelde statistieke opgaven.

De sterkte der totale bevolking heeft bedragen:

in 1859	onder	ultimo	December	427,779	zielen
" 1860	"	"	"	454,246	"
" 1861	"	"	"	469,945	"
" 1862	"	"	"	492,592	"
" 1863	"	"	"	510,088	"

zoodat er in vier jaren tijds eene vermeerdering is geweest van 82,309 zielen of nagenoeg $19^1/_4$ % op het cijfer onder ultimo Dec. 1859.

Onder die totalen bedroeg het getal

a. Europeanen:

in 1859	360
" 1860	364
" 1861	370
" 1862	408
" 1863	448

b. Chinezen:

in 1859	3,149
" 1860	3,240
" 1861	3,431
" 1862	3,618
" 1863	3,803

c. Arabieren:

in 1859	67
" 1860	89
" 1861	115
" 1862	146
" 1863	145

d. Andere vreemde Oosterlingen:

in 1859	1,591
„ 1860	1,629
„ 1861	1,688
„ 1862	1,754
„ 1863	1,790

derhalve was het cijfer der

e. Inlandsche of Javaansche bevolking:

in 1859	422,612 zielen
„ 1860	448,924 „
„ 1861	464,341 „
„ 1862	486,666 „
„ 1863	503,902 „
te zamen in 5 jaren. .	2,326,445 zielen

hetgeen eene vermeerdering aanwijst van 81,290 zielen of weder van nagenoeg $19^1/_4$ % op het cijfer van 1859. Daaruit volgt, dat de vermeerdering der andere kategoriën onder de Tagalsche bevolking gelijken tred heeft gehouden met die der inlandsche bevolking. Dit geldt slechts voor zoo ver men de berekening maakt over de gezamenlijke vier bedoelde kategoriën, daar voor iedere derzelve de toeneming zeer verschillend is geweest en bedragen heeft:

a. voor de Europeanen 88 zielen of ruim $21^2/_3$ %,
b. voor de Chinezen 654 zielen of nagenoeg $17^1/_6$ %,
c. voor de Arabieren 78 zielen of ruim $116^2/_5$ %, en
d. voor de andere vreemde Oosterlingen 199 zielen of nog geen $11^1/_8$ %.

Het getal landbouwende huisgezinnen onder de inlandsche bevolking heeft bedragen:

in 1859	42,665 huisgezinnen
„ 1860	46,065 „
„ 1861	48,888 „
„ 1862	55,629 „
„ 1863	48,130 „
te zamen. . .	241,377 huisgezinnen

Aangezien de toeneming van het zielental der bevolking tot zekere hoogte ook wordt toegeschreven aan meer juiste opgaven, in verband tot de opnamen, welke in deze residentie hebben plaats gehad, is het mogelijk dat wij daarin eene verklaring hebben te zoeken voor de vermeerdering, die de cijfers van de landbouwende bevolking tot en met het jaar 1862 aanwijzen; maar reeds in het regeringsverslag van 1860 werd bij den bevolkingstaat over dat jaar gewezen op de bedoelde opnamen en op de daardoor verkregen meer juiste opgaven, — zoodat men des noods berusten kan in het cijfer der landbouwende huisgezinnen voor 1861 en zelfs in dat van 1862, hoezeer eene enorme vermeerdering aanwijzende [1]); — maar waaruit, vraagt men welligt, moet dan de zoo aanzienlijke vermindering in 1863, waardoor het cijfer van dat jaar, in weêrwil der steeds toenemende sterkte der bevolking, daalt tot beneden het cijfer zelfs van 1861, wel worden verklaard? — Zoo eene in 1862 op sommige plaatsen, maar vooral in het regentschap Pamalang, plaats gehad hebbende mislukking van het rijstgewas, waarbij nog kwam dat door de sterke droogte ook de oogst van tweede gewassen niet gunstig was uitgevallen [2]), geene aanleiding heeft gegeven tot aanzienlijke volksverhuizing of liever tot pogingen bij de landbouwende bevolking, om zich in 1863 andere middelen van bestaan dan in den landbouw te zien te verschaffen, moeten wij een antwoord op die vraag geheel schuldig blijven.

Of onder de gegeven cijfers voor het getal landbouwende huisgezinnen alleen begrepen zijn de huisgezinnen met velden, dan wel of daaronder ook gerekend zijn die, welke, hoezeer zich wel met landbouw bezig houdende, echter niet in het bezit van velden zijn, is uit de regeringsverslagen niet met zekerheid te zeggen; maar, wat hiervan ook zij en aannemende dat een landbouwend huisgezin gemiddeld uit vijf zielen bestaat, zoo zou, in verband daarmede, de sterkte der landbouwende bevolking hebben bedragen:

---

[1]) Die enorme vermeerdering in 1862 is misschien ook voor een gedeelte te zoeken in de omstandigheid, dat de helft van het aan den Regent van Brebes behoorend partikulier land Ketangoengan door het Gouvernement is overgenomen, zoodat de landbouwende bevolking, welke zich daarop bevond en vroeger, gelijk altijd, is begrepen geweest onder de bevolking der partikuliere landen, met 1862 is gebragt in de sterkte der landbouwende bevolking op de Gouvernements landen. Zie hetgeen omtrent die overname in het regeringsverslag van 1861 gezegd wordt op bl. 7 in voce Tagal.

[2]) Zie met betrekking tot die beide bijzonderheden het regeringsverslag van 1862, bl. 8 in voce Tagal.

in 1859 . . .	calculatief	213,325	zielen
„ 1860 . . .	„	230,325	„
„ 1861 . . .	„	244,440	„
„ 1862 . . .	„	278,145	„
„ 1863 . . .	„	240,650	„
of te zamen in 5 jaren . .		1,206,885	zielen

terwijl alsdan de sterkte der niet landbouwende inlandsche bevolking zou moeten gesteld worden

in 1859 . . .	calculatief op	209,287	zielen
„ 1860 . . .	„ „	218,599	„
„ 1861 . . .	„ „	219,901	„
„ 1862 . . .	„ „	208,521	„
„ 1863 . . .	„ „	263,252	„
te zamen in 5 jaren. . .		1,119,560	zielen

Hierboven hebben wij gezien, dat de sterkte der inlandsche bevolking in ons vijfjarig tijdvak heeft bedragen 2,326,445 zielen, — weshalve uit de zoo even gegeven berekening zou volgen, dat van de totale sterkte der inlandsche bevolking nog geen 52 % tot het landbouwend gedeelte er van behoort, en dus ruim 48 % tot het niet-landbouwend gedeelte.

Deze berekening is wel niet volkomen zuiver, omdat wij daarbij de bevolking op de partikuliere landen geheel er buiten gelaten hebben, maar daarvan zijn de cijfers, welke in de regeringsverslagen worden gegeven, te onbeduidend, dan dat de opname er van in onze berekeningen, — gesteld al eens, dat wij dit hadden kunnen doen, wat niet mogelijk was, omdat van die bevolking op de partikuliere landen niets dan de sterkte er van wordt medegedeeld, — eenig verschil van beteekenis zou hebben gegeven omtrent de verhouding tusschen de landbouwende en niet-landbouwende bevolking [1]).

[1]) Het blijkt toch, dat de inlandsche bevolking op de partikuliere landen in Tagal heeft bedragen:

in 1859	10,418	zielen
„ 1860	10,803	„
„ 1861	4,539	„
„ 1862	4,579	„
„ 1863	4,579	„
te zamen. . .	34,918	zielen

of ongeveer 1½ % van de totale inlandsche bevolking van Tagal. — De vermindering in 1861 staat in verband met de hierboven reeds vermelde overname door het Gouvernement van de helft van het aan den Regent van Brebes toebehoorend partikulier land Ketangoengan.

Hoe dit ook zij, de door ons verkregen uitkomst omtrent die verhouding is voor eene residentie als Tagal niet gunstig, en doet ons gelooven:

in de eerste plaats: òf dat onder het getal landbouwende huisgezinnen slechts zijn opgenomen die, welke in het bezit van velden zijn; *in de tweede plaats:* òf dat die landbouwende huisgezinnen met velden voor hare eigen kultuur en voor de kultures ten behoeve van het Gouvernement te veel arbeid te verrigten heeft, om krachtige hulp van buiten te kunnen ontberen.

Het onderzoek naar de rijstkultuur der bevolking en naar de Gouvernements kultures, waartoe wij zullen overgaan, zal ons moeten doen zien, of en in hoe ver er eenige grond bestaat voor de tweede veronderstelling.

De totale uitgestrektheid van de velden der landbouwende bevolking heeft bedragen:

in 1859	84,493	bouws
„ 1860	86,948	„
„ 1861	89,084	„
„ 1862	94,270	„
„ 1863	96,192	„
te zamen. . .	450,987	bouws

zoodat, op het cijfer van 1859, er eene vermeerdering is geweest van 11,699 bouws of nagenoeg $13^{17}/_{20}$ %. Volgens de regeringsverslagen kan men die vermeerdering tot zekere hoogte toeschrijven aan nieuwe ontginningen, afgescheiden van hetgeen ook door betere opgaven daartoe kan zijn bijgedragen.

Van die totale uitgestrektheid had men

a. aan sawah's, die van levend water kunnen worden voorzien:

in 1859	64,766	bouws
„ 1860	66,784	„
„ 1861	68,354	„
„ 1862	69,493	„
„ 1863	70,252	„
te zamen. . .	339,649	bouws [1])

b. aan velden, wier bevochtiging van den regen afhankelijk zijn:

[1]) De vermeerdering bij de sawah's heeft dus van 1859—1863 bedragen 5,486 bouws of $7^{4}/_{5}$ % op het cijfer van 1859.

in 1859	. . . . .	19,727 bouws
„ 1860	. . . . .	20,164 „
„ 1861	. . . . .	20,730 „
„ 1862	. . . . .	24,777 „
„ 1863	. . . . .	25,940 „
te zamen.	. .	111,338 bouws [1])

Uit het vorenstaande blijkt, dat, terwijl het totaal der velden van de bevolking in het vijfjarig tijdvak van 1859—1863 heeft bedragen 450,987 bouws, zij daarvan aan sawah's of natte rijstvelden heeft gehad 339,649 bouws of ruim 73 %, dus 111,338 bouws of ongeveer 27 % aan zoogenaamde tegal- of drooge gronden.

Die verhouding is niet ongunstig, want in 1863 wordt het totaal der velden van de landbouwende bevolking op Java, — daaronder niet begrepen die van Batavia, Buitenzorg, Tagal en de Vorstenlanden, alsook die van het eiland Madura, — opgegeven op 2,273,290 bouws en daaronder had men aan sawah's of natte rijstvelden 1,229,399 bouws of slechts iets meer dan 54 %, dus 19 % minder.

Verder en in verband tot de door ons gegeven cijfers van de landbouwende huisgezinnen, waarvan het totaal in het vijfjarig tijdvak heeft bedragen 241,377 huisgezinnen, blijkt het:

1°. dat het totaal der velden neêrkomt op nagenoeg 1.87 bouw per huisgezin, en

2°. daarvan nagenoeg 1.41 bouw aan sawah's en ruim 0.46 bouw aan tegal- of drooge gronden.

Ook wat het totaal der velden aangaat is de verhouding er van tot het totaal landbouwende huisgezinnen voor Tagal niet ongunstig bij eene vergelijking met de landbouwende bevolking in het overige gedeelte van Java, — behoudens de uitzonderingen, zoo even gemaakt, want dan blijkt het dat deze in 1863 heeft gehad gemiddeld per huisgezin bijna 1.54 bouw, waarvan nagenoeg 0.83 bouw aan sawah's en dus 0 67 bouw aan drooge gronden [2]).

Maar is de toestand der landbouwende bevolking in Tagal, voor zoo veel aangaat het bezit van ontgonnen velden, en vooral van kunstmatig besproeibare velden, niet ongunstig te noemen, daar zij in dit opzigt verre boven het gemiddelde van het overige gedeelte der landbouwende bevolking op Java staat, zoo blijkt daaruit reeds, dat voor de bebouwing harer gronden voor eigen kultuur meer arbeid moet worden verrigt dan gemiddeld elders, en dat, zoo zij al niet krachtige hulp daarvoor noodig heeft van dat gedeelte der bevolking, hetwelk niet in het bezit van velden is, de arbeid, dien zij voor de Gouvernements kultures te presteren heeft, geen geringen invloed moet hebben, om die behoefte aan hulp bij haar te vermeerderen.

Eer wij evenwel overgaan tot een onderzoek, of en in hoe ver de Gouvernements kultures, ter verrigting van den daarvoor gevorderden arbeid, voor de landbouwende bevolking de behoefte aan hulp van buiten hebben doen toenemen, weshalve misschien ook hierin eene verklaring te vinden is voor het verschijnsel, dat hier een zoo aanzienlijk gedeelte der bevolking aanwezig is, dat niet in het bezit is van velden, en zonder hetwelk de landbouwende bevolking de op haar gelegde taak waarschijnlijk niet zou kunnen volbrengen, willen wij nog eenige oogenblikken stilstaan bij het onderzoek naar hare rijstproduktie, hare teelt van tweede gewassen, naar hare klapperteelt en haren veestapel.

Voor de beplanting met *padi* heeft men eene uitgestrektheid gebezigd:

in 1859 van	. . . . .	78,697 bouws
„ 1860 „	. . . . .	82,219 „
„ 1861 „	. . . . .	84,180 „
„ 1862 „	. . . . .	89,100 „
„ 1863 „	. . . . .	91,497 „
te zamen.	. .	425,693 bouws

of berekend over het getal landbouwende huisgezinnen in hetzelfde tijdvak ad 241,377, gemiddeld ruim 1.76 bouw per huisgezin, en op 25,294 bouws na de geheele uitgestrektheid harer velden. — In 1863 telde de landbouwende bevolking op Java, — die van Tagal en het eiland Madura, alsook die in de residentiën Batavia en Buitenzorg en in de

[1]) De vermeerdering bij de tegal-gronden heeft bedragen 6,213 bouws of bijna 24 % op het cijfer er van in 1859.

[2]) Uit den rijstkultuur-staat, gevoegd bij het regeringsverslag van 1863, blijkt, dat men in de door ons bedoelde gewesten, namelijk: Bantam, Krawang, Preanger Regentschappen, Cheribon, Pekalongan, Samarang, Japara, Rembang, Soerabaja, Pasoeroewan, Probolinggo, Bezoeki, Banjoewangi, Banjoemaas, Bagelen, Kadoe, Patjitan, Madioen en Kediri heeft gehad 1,481,327 landbouwende huisgezinnen, met eene totale uitgestrektheid van ontgonnen gronden ad 2,273,290 bouws, waarvan 1,229,399 bouws aan sawah's of natte rijstvelden en 1,043,891 bouws aan tegal- of drooge gronden.

Vorstenlanden daaronder niet begrepen, — 1,481,327 huisgezinnen, en de uitgestrektheid der met *padi* beplante velden 1,681,386 bouws, dus gemiddeld iets meer dan 1.13 bouw per huisgezin, zoodat de beplanting in Tagal per huisgezin 55 % aanzienlijker is geweest dan het gemiddelde voor het overige Java, zelfs in 1863.

De produktie van de beplante uitgestrektheid heeft bedragen:

in 1859	2,104,679	pikols *padi*
„ 1860	2,083,924	„ „
„ 1861	2,309,013	„ „
„ 1862	2,042,915	„ „
„ 1863	2,353,699	„ „
te zamen. . .	10,894,330	pikols *padi*

of gemiddeld:

a. per bouw nagenoeg 25.6 pikols en
b. „ huisgezin „ 45.— „

In 1863 bedroeg de produktie van *padi* voor het overige gedeelte der landbouwende bevolking op Java 32,929,265 pikols, dat is gemiddeld:

a. per bouw nagenoeg 19.6 pikols en
b. „ huisgezin „ 22.23 „

zoodat in beide die opzigten de *padi*-teelt in Tagal verre staat boven het gemiddelde voor het overig gedeelte der landbouwende bevolking op Java.

Met betrekking tot het al of niet voldoende der Tagalsche *padi*-produktie voor de voeding, verkrijgt men:

a. berekend over de landbouwende bevolking gemiddeld per hoofd iets meer dan 9 pikols *padi* en

b. berekend over de totale bevolking per hoofd ruim $4^3/_5$ pikols;

terwijl voor het overige gedeelte van Java, — daaronder niet begrepen de reeds meermalen uitgezonderde gewesten, — de *padi*-produktie in 1863 ons voor de voeding de navolgende resultaten geeft:

a. berekend over de landbouwende bevolking, per hoofd gemiddeld nagenoeg 4.45 pikols, dus niet eens 50 % van hetgeen wij voor Tagal verkregen, en

b. berekend over de totale bevolking van het bedoeld overig gedeelte, per hoofd gemiddeld bijna $3^1/_{10}$ pikols of 67 % van hetgeen de Tagalsche produktie in dit opzigt heeft opgeleverd.

Dat in dit laatste opzigt de gunstige verhouding voor Tagal iets minder is dan waar het enkel de voeding der landbouwende bevolking geldt, heeft men daarin te zoeken, dat in het overige gedeelte van Java de landbouwende bevolking gemiddeld niet veel meer heeft bedragen dan 69 % van de totale bevolking, zoodat wij voor het gedeelte, dat niet onder de landbouwende bevolking kan gerekend worden, overhouden ongeveer 31 %, terwijl wij hierboven voor Tagal hebben verkregen 52 % voor de landbouwende, en ruim 48 % voor de niet-landbouwende bevolking.

Dat, in weêrwil van het gunstige der Tagalsche *padi*-produktie, de prijzen der *padi* vrij hoog zijn geweest, behoeft ons evenwel niet te bevreemden, wanneer wij maar in het oog houden, dat Tagal grenst ten Oosten aan Pekalongan, waar de produktie ten eenemale onvoldoende is, en ten Zuiden aan Banjoemaas, waar zij mede ontoereikende is, zoodat waarschijnlijk naar die beide gewesten een sterke uitvoer van *padi* plaats vindt.

Omtrent die *padi*-prijzen blijkt het uit de regeringsverslagen, dat zij per pikol hebben bedragen:

in 1859	*f* 3.50	à *f* 2.25,	dus gemiddeld *f* $2.87^1/_2$
„ 1860	„ 4.22	„ „ 2.29,	„ „ „ $3.25^1/_2$
„ 1861	—	—	„ „ „ 2.09 [1])
„ 1862	„ 3.24	„ „ 2.86,	„ „ „ 3.05
„ 1863	„ 3.75	„ „ 2.31,	„ „ „ 3.03

Volgens de hier door ons verkregen middenprijzen der *padi* kan men de waarde der Tagalsche produktie calculatief stellen:

in 1859 op	*f*	$6,050,952.12^5$
„ 1860 „	„	6,781,172.62
„ 1861 „	„	4,825,837.17 [2])
„ 1862 „	„	6,230,890.75
„ 1863 „	„	7,131,707.97
te zamen. . .	*f*	$31,020,560.63^5$

[1]) Voor het jaar 1861 vinden wij geene *padi*-, maar rijstprijzen opgegeven, en deze hebben bedragen *f* 4.60 à *f* 3.15, of gemiddeld *f* $3.87^1/_2$ per pikol. Ons cijfer van *f* 2.09 verkregen wij door aan te nemen dat 1 pikol *padi* uitlevert gemiddeld 54 katti's rijst, zoodat 54 pikols rijst ad *f* $3.87^1/_2$ gelijk staan met 100 pikols *padi* ad *f* 2.09. Deze laatste prijs is wel veel lager dan die in de beide voorgaande jaren, maar is, zoo niet geheel, toch eenigzins te verklaren uit de veel grootere produktie in 1861 verkregen.

[2]) Zie de volgende noot.

De daarvan geheven landrente heeft bedragen:

in 1859	. . . . . *f*	474,499.16½
〃 1860	. . . . . 〃	476,609.—
〃 1861	. . . . . 〃	521,387.—
〃 1862	. . . . . 〃	447,877.25
〃 1863	. . . . . 〃	499,107,—
te zamen. . .	*f*	2,419,479.41½

of ongeveer 7⁴/₅ % van de door ons berekende waarde der produktie. Waarschijnlijk is de verhouding nog iets gunstiger geweest. Met het oog althans op het exceptioneel hoog cijfer der in 1861 geheven landrente vreezen wij de waarde der *padi*-produktie van dat jaar veel te laag te hebben gesteld, en kunnen wij niet nalaten te gelooven, dat de voor dat jaar door de regering medegedeelde prijzen, als zouden zij voor rijst hebben gegolden, in werkelijkheid *padi*-prijzen zijn geweest [1]).

Overigens heeft over de vijf jaren de geheven landrente gemiddeld bedragen:

a. per landbouwend huisgezin iets meer dan *f* 10.—;
b. per beplante bouw *padi* ruim *f* 5.68 en
c. per pikol *padi* ruim *f* 0.22.

Voor de teelt van tweede gewassen heeft men beplant:

in 1859	1,833½	bouws
〃 1860	1,980	〃
〃 1861	2,175	〃
〃 1862	4,264	〃
〃 1863	2,550	〃
te zamen. . .	12,802½	bouws

of iets meer dan 3 % van de uitgestrektheid, welke voor de *padi*-teelt is gebezigd, terwijl voor het overige der landbouwende bevolking op Java de met tweede gewassen beplante uitgestrektheid heeft bedragen nagenoeg 21 % van die voor de *padi*-teelt gebezigd. Dit groote verschil schijnt te moeten worden toegeschreven in de eerste plaats daaraan, dat door de vrij ruime *padi*-produktie van Tagal er minder behoefte heeft bestaan aan het telen van andere gewassen voor de voeding, terwijl in de tweede plaats in andere gewesten meer tabak, suikerriet en katoen dan in Tagal voor partikuliere rekening wordt geplant.

Met betrekking tot de klapperteelt in deze residentie wordt ons in de regeringsverslagen medegedeeld, dat het getal klapperboomen heeft bedragen:

op 1°. Jan. 1859	644,780
〃 〃 1860	752,641
〃 〃 1861	825,344
〃 〃 1862	890,203
〃 〃 1863	967,135
〃 ult°. Dec. 〃	1,004,048
te zamen. . .	5,084,151

zoodat in 5 jaren tijds de aanplant was vermeerderd met 359,268 boomen of bijkans 56 % op het cijfer van 1859.

Uitgezonderd de meermalen genoemde gewesten, bedroeg de totale aanplant van de overige residentiën op Java

onder ultimo Dec. 1863 .	20,135,559	boomen
en op 1°. Januarij 1859 .	15,373,227	〃
zoodat daarbij eene vermeerdering had plaats gehad van	4,762,332	boomen

of van ongeveer 31 % op het cijfer van 1°. Januarij 1859 en 25 % minder dan in Tagal.

Van het totaal-getal had men aan vruchtdragende boomen:

op 1°. Jan. 1859	258,435
〃 〃 1860	290,374
〃 〃 1861	317,142
〃 〃 1862	337,396
〃 〃 1863	365,103
〃 ult°. Dec. 〃	371,939

en aan jonge boomen:

op 1°. Jan. 1859	386,345
〃 〃 1860	461,767
〃 〃 1861	508,202
〃 〃 1862	552,807
〃 〃 1863	602,032
〃 ult°. Dec. 〃	632,109

zoodat vermeerderd is:

1°. de vruchtdragende aanplant met 113,504 boomen of ruim 44 % op het cijfer van 1859 en

2°. de jonge aanplant met 245,764 jonge boomen of ongeveer 64 %.

[1]) Volgens die veronderstelling zou dan de prijs der *padi* in 1861 gemiddeld zijn geweest *f* 3.87½ per pikol, en de waarde der produktie van 1861 niet bedragen hebben calculatief *f* 4,835,837.17, maar naar gissing *f* 8,929,425.17½. Daarmede zou de totale waarde der vijfjarige produktie gebragt worden op *f* 35,124,148.84 en de heffing van landrente over het geheele tijdvak gemiddeld nog geen 7 % hebben bedragen.

Het blijkt voorts, dat:

1°. uitgestorven of uitgeroeid zijn:

in 1859	19,048	boomen
„ 1860	30,470	„
„ 1861	35,706	„
„ 1862	33,588	„
„ 1863	16,288	„
te zamen. . .	135,100	boomen

2°. en bijgeplant:

in 1859	126,909	boomen
„ 1860	103,173	„
„ 1861	100,565	„
„ 1862	110,520	„
„ 1863	53,201	„
te zamen. . .	494,368	boomen

Terwijl de totale klapperaanplant van Tagal, van en met die onder 1°. Januarij 1859 tot en met die onder 1°. Januarij 1863 heeft bedragen 4,080,103 boomen, is gedurende die 5 jaren het verlies geweest 135,100 boomen of ongeveer $3^1/_3$ %. Daarentegen heeft de totale aanplant der overige hierboven bedoelde andere residentiën op Java van 1°. Januarij 1859 tot en met 1°. Januarij 1863 bedragen 86,619,703 boomen en is het verlies geweest 2,975,874 boomen of bijna $3^1/_2$ %, zoodat Tagal ook in dit opzigt niet achter staat bij het gemiddelde voor die andere gewesten.

De prijs der klappers per 100 stuks heeft, volgens de regeringsverslagen, bedragen:

in 1859	*f* 3.56
„ 1860	„ 4.—
„ 1861	„ 4.68
„ 1862	„ 5.—
„ 1863	„ 5.50

Wanneer wij eene zeer gematigde opbrengst van gemiddeld 50 noten per vruchtdragenden boom aannemen, dan verkrijgen wij hiermede eene produktie:

in 1859 van	12,921,750	noten
„ 1860 „	14,543,700	„
„ 1861 „	15,857,100	„
„ 1862 „	16,869,800	„
„ 1863 „	18,596,950	„
te zamen. . .	78,789,300	noten

waarvan de waarde, volgens de opgegeven prijzen per 100 stuks, kan worden gesteld:

in 1859 op	*f* 460,014
„ 1860 „	„ 581,748
„ 1861 „	„ 742,112
„ 1862 „	„ 843,490
„ 1863 „	„ 1,022,832
te zamen. . .	*f* 3,650,196

In de, in weêrwil der toeneming van den aanplant, steeds stijgende prijzen der noten, en daarbij gevoegde zeer hooge prijzen der klapperolie in deze residentie, welke, per pikol hebben bedragen:

in 1859	*f* 30.—
„ 1860	„ 30.—
„ 1861	„ 34.—
„ 1862	„ 33.—
„ 1863	„ 37.—

ligt dunkt ons het bewijs, dat, hetzij uitvoer of eigen consumtie daarop van invloed zijn geweest, de produktie nog verre is van aan de eigen behoefte of aan de vraag naar klapperolie geëvenredigd te zijn.

Uit de door ons gegeven cijfers, die met opzigt tot de produktie van noten zeer matig zijn gesteld, kan men nagaan, hoe de klapperteelt voor de bevolking eene belangrijke bron van welvaart reeds is en meer en meer worden moet. Ondertusschen kunnen wij niet nalaten er de aandacht op te vestigen, dat zij, in verband tot de vergelijkingen, die wij van den toenemenden aanplant hebben gegeven, bijdraagt tot vermeerdering van den arbeid onder de landbouwende bevolking en dus ook tot zekere hoogte in rekening moet worden gebragt ter aantooning, dat hier groote behoefte voor die bevolking moet bestaan aan hulp buiten haren eigen boezem, en derhalve het aanwezen van een zoo aanzienlijk deel der totale bevolking, hetwelk van het bezit van velden verstoken, mede verklaard wordt.

Ten aanzien van den veestapel worden ons in de regeringsverslagen de volgende cijfers medegedeeld:

1°. Buffels of karbouwen:

in 1859	66,339
„ 1860	71,198
„ 1861	75,872
„ 1862	79,814
„ 1863	83,876

waarvan:

a. mannetjes:

in 1859	26,741
" 1860	28,990
" 1861	31,756
" 1862	33,181
" 1863	33,171
b. wijfjes:	
in 1859	39,598
" 1860	42,208
" 1861	44,116
" 1862	46,633
" 1863	50,705
2°. Runderen:	
in 1859	1,988
" 1860	1,859
" 1861	1,844
" 1862	1,960
" 1863	1,893
waarvan:	
a. stieren:	
in 1859	1,222
" 1860	1,047
" 1861	983
" 1862	995
" 1863	902
b. koeijen:	
in 1859	766
" 1860	812
" 1861	861
" 1862	965
" 1863	991
3°. Paarden:	
in 1859	8,461
" 1860	8,971
" 1861	9,381
" 1862	10,057
" 1863	11,507
waarvan:	
a. hengsten:	
in 1859	4,581
" 1860	4,664
" 1861	4,890
" 1862	5,044
" 1863	5,588
b. merriën:	
in 1859	3,880
" 1860	4,307
" 1861	4,491
" 1862	5,013
" 1863	5,919

De eerste bijzonderheid, waarop wij de aandacht moeten vestigen, is het overwegend veel grooter getal van karbouwen in vergelijking met dat van het rundvee. Over het algemeen, — wij hebben het elders reeds meer dan eens doen opmerken, — is dit, behoudens enkele uitzonderingen, het geval in de meer westelijke residentiën van Java. Hoe meer men naar het Oosten gaat en vooral bij de aan het Noorderstand gelegen residentiën, hoe gunstiger de verhouding wordt voor de runderen, waarvan het getal in sommige gewesten, zoo als: Pasoeroewan, Probolinggo, Bezoeki en Banjoewangi, zelfs dat der buffels overtreft, terwijl men in Soerabaja in 1863 tegen 157,738 karbouwen 107,973 runderen had. Welke redenen daarvoor kunnen bestaan is moeijelijk te zeggen. In de zoo evengenoemde vijf residentiën is het wel waarschijnlijk, dat men het bezit van het groot getal runderen eenigzins in verband moet brengen met den gemakkelijken aanvoer van het zoo bekend Maduresche ras van rundvee. Zelfs is het niet onwaarschijnlijk, dat dezelfde bijzondere reden kan worden aangevoerd voor het aanwezig zijn van een groot getal runderen in Samarang en Rembang, hoezeer daar de verhouding tegenover de buffels weder minder is dan in Soerabaja, om niet te spreken van de vier andere hierboven genoemde oostelijke gewesten. Maar het gaat niet aan, om in dien invoer van Madura alleen de oplossing te willen zoeken van het aangewezen verschijnsel, want dan zou men wel mogen vragen hoe het komt, dat men in 1863 heeft gehad in Bagelen 70,550 runderen tegen 79,430 buffels, in Kadoe 94,928 runderen tegen 67,646 buffels, in Madioen 50,133 runderen tegen 97,163 buffels, — drie gewesten diep in het binnenland gelegen en twee er van zelfs aan het Zuiderstrand, voor welke dus aanvoer uit Madura, wegens de groote daaraan verbonden kosten, niet voordeelig kan wezen, — daargelaten nog, dat het niet wel aan te nemen is, dat het eiland Madura op den duur zou kunnen blijven voorzien in eenen zoo aanzienlijken uitvoer, als noodig zou zijn om op Java ten aanzien van het rundvee den veestapel op dezelfde hoogte te houden of zelfs uit te breiden. Het komt ons derhalve voor, dat er alle reden bestaat, om het er voor te houden, dat onder de Javaansche landbouwende bevolking meer en meer de overtuiging veld wint, dat het rundvee en meer bijzonder de trekos in vele opzigten als werkdier om te trekken en te ploegen gelijk staat met den buffel. Hetgeen aan die meening eenige meer-

dere kracht bijzet, is de bijzonderheid, dat in die gewesten, waar het getal runderen vrij aanzienlijk is, hoe verder men van het eiland Madura verwijderd is en dus hoe kostbaarder de aanvoer van Madureesch vee moet zijn, ook het getal koeijen des te grooter is tegenover dat der stieren [1]), en dat dus, aangezien de koeijen in den regel niet gebruikt worden voor zwaren arbeid, en ook voor de bemelking zeer weinig waarde hebben, het grootere getal schijnt te wijzen op een toenemend streven om ook runderen en wel bijzonder stieren voor trek- en ploegvee te fokken.

Hoe dit ook zij, in Tagal is het getal der runderen zeer gering en staat het in 1863 tot dat der buffels als 1 tot 44, — terwijl in het overig gedeelte van Java, daaronder niet begrepen Batavia, Buitenzorg, Tagal en de Vorstenlanden, gelijk mede Madura, de verhouding in 1863 niet eens was als 1 tot $2^1/_4$.

Het getal buffels is in het vijfjarig tijdvak vermeerderd met 17,537 stuks of 26 $^0/_0$; — daarvan had de vermeerdering bedragen voor de mannetjes 6,430 of 24 $^0/_0$, en voor de wijfjes 11,107 stuks of 28 $^0/_0$. Het verschil tusschen die beide laatste verhoudingen schijnt mede te wijzen op toenemende behoefte tot aanfokking.

Het getal runderen was zelfs niet stationair gebleven, maar veeleer afnemende geweest. Ten aanzien der runderen en in verband tot de voorafgegane beschouwingen verdient het evenwel de aandacht, dat, terwijl het getal stieren gestadig afnemende, dat der koeijen daarentegen gestadig toenemende is geweest. In hoever daaruit de gevolgtrekking zou zijn te maken, dat de bevolking ook hier meer en meer de behoefte tot aanfokking van rundvee schijnt te voelen en dus vermeerdering der runderen eerlang te wachten is, durven wij niet bepalen.

Wanneer men het getal buffels en runderen te zamen voor de jaren 1859 en 1863 in verhouding brengt tot het zielental der bevolking, en tot het getal landbouwende huisgezinnen, dan komt men tot de volgende resultaten:

1°. Voor Tagal:

in 1859:

a. op 6 zielen 1 karbouw, en
b. op 1 landbouwend huisgezin 1.6 karbouw;

in 1863:

a. op ruim 6.1 zielen 1 karbouw, en
b. op 1 landbouwend huisgezin bijna 1.7 karbouw.

2°. Voor het overige Java, daaronder niet begrepen de meermalen uitgezonderde gewesten:

in 1859:

a. op nog geen 4 zielen 1 karbouw, en
b. op 1 landbouwend huisgezin bijna 1.8 karbouw;

in 1863:

a. op 3.9 zielen 1 karbouw, en
b. op 1 landbouwend huisgezin ruim 1.8 karbouw.

Men ziet daaruit, dat, in verhouding tot het cijfer der landbouwende huisgezinnen zoowel als tot het zielental der bevolking, de residentie Tagal met opzigt tot den veestapel achterstaat bij het gemiddelde van het overige van Java, en dat die verhouding in 1863 ongunstiger is geworden dan zij het in 1859 was.

Ten aanzien van het getal paarden komen wij tot de volgende cijfers:

1°. In 1859 stond:

a. het zielental der inlandsche bevolking van Tagal tot dat van het overige Java, daaronder niet begrepen de reeds meermalen door ons uitgezonderde gewesten, als 1 tot ruim $22^1/_3$, en

b. het getal der landbouwende huisgezinnen in Tagal tot dat van het overige, als 1 tot ruim $31^2/_5$; terwijl

c. het cijfer der paarden in Tagal tot dat van het overige Java was 1 tot $49^2/_5$.

2°. In 1863 stond in Tagal:

a. het zielental der inlandsche bevolking tot dat van het overige van Java, als 1 tot bijna 20, en

b. het getal der landbouwende huisgezinnen in Tagal tot dat in het overige Java, als 1 tot 30; terwijl

c. het getal paarden tot dat in het overige Java was 1 tot 40.

[1]) Zoo vindt men in den tabel van den veestapel in 1863:

in Samarang	tegen	11,905	stieren	24,888	koeijen,
„ Rembang	„	31,685	„	34,321	„
„ Bagelen	„	20,429	„	50,121	„
„ Kadoe	„	25,482	„	60,496	„

daarentegen:

in Pasoeroewan	tegen	51,458	stieren	55,418	koeijen,
„ Probolinggo	„	56,092	„	51,447	„
„ Bezoeki	„	52,339	„	42,075	„
„ Banjoewangi	„	13,997	„	13,122	„

Men ziet daaruit, dat de verhouding, hoezeer zij tusschen 1859 en 1863 iets verbeterd is, in het laatstgemeld jaar met opzigt tot het getal paarden voor Tagal ook niet gunstig was, en dat dus ten aanzien van den veestapel in het algemeen dit gewest beneden het gemiddelde voor het overige Java staat. Ten aanzien van de paarden in het bijzonder, die voor een zoo belangrijk gedeelte op Java gebruikt worden als draagpaarden, bewijst de voor Tagal aangewezen ongunstige verhouding niet voor een binnenlandsch vertier, betrekkelijk gelijkstaande met dat van het overige Java, en men zou, waarschijnlijk niet geheel zonder grond, wel mogen vragen, of daarin niet een zijdelingsch bewijs gelegen is voor de omstandigheid, dat de landbouwende bevolking met hare eigen kultuur en die ten behoeve van het Gouvernement de handen zoo vol heeft, dat de behoefte van hulp van buiten voor haar niet gering is, weshalve ook daarmede verklaard wordt het verschijnsel eener zoo talrijke, van het bezit van velden verstoken bevolking.

Doch laat ons nu overgaan tot een onderzoek naar de bestaande Gouvernements koffij- en suikerkultures, — de eenigen, die men hier heeft, — om te kunnen nagaan, hoe ook welligt die beide kultures er toe kunnen bijdragen, om voor de Tagalsche landbouwende bevolking de behoefte aan werkkrachten buiten haren eigen boezem groot te maken.

Ten aanzien van de koffijkultuur vindt men in de regeringsverslagen vermeld:

1°. dat daarbij ingedeeld zijn geweest:

in 1859	8,585	huisgezinnen
„ 1860	8,733	„
„ 1861	8,967	„
„ 1862	9,907	„
„ 1863	10,431	„
te zamen. . .	46,623	huisgezinnen

2°. dat de totale aanplant bestond:

op ult°. Maart 1859 uit	5,680,882	boomen
„ „ „ 1860 „	6,843,293	„
„ „ „ 1861 „	6,912,625	„
„ „ „ 1862 „	6,901,170	„
„ „ „ 1863 „	6,965,382	„
te zamen. . .	33,303,352	boomen

waarvan:

a. aan vruchtdragende boomen:

in 1859	3,345,762	boomen
„ 1860	4,710,063	„
„ 1861	5,175,855	„
„ 1862	5,104,520	„
„ 1863	5,497,232	„
te zamen. . .	23,833,432	boomen

b. aan jonge, niet vruchtdragende boomen:

in 1859	2,335,120	boomen
„ 1860	2,133,230	„
„ 1861	1,736,770	„
„ 1862	1,796,650	„
„ 1863	1,468,150	„
te zamen. . .	9,469,920	boomen

In strijd met de sub 2 *a* voorkomende opgaaf van het getal vruchtdragende boomen, op ultimo Maart van elk jaar van het tijdvak aanwezig, blijkt dat men geplukt heeft:

in 1859	4,472,622	boomen
„ 1860	4,710,063	„
„ 1861	5,035,910	„
„ 1862	5,104,530	„
„ 1863	5,499,182	„
te zamen. . .	24,822,307	boomen

of 988,875 boomen meer dan er volgens de bedoelde opgaaf aanwezig waren.

Het groote verschil ligt in de opgaaf voor het jaar 1859, waaruit het blijkt, dat, terwijl

men geoogst heeft van. . .	4,472,622	boomen
die vrucht droegen, er op ultimo Maart van dat jaar, dus korten tijd vóór den pluk, slechts aanwezig waren . .	3,345,762	„
of	1,126,860	boomen

minder. — Aangaande de vier volgende jaren blijkt, dat het getal boomen, onder ultimo Maart van elk dier vier jaren aanwezig, te zamen heeft be-

dragen	20,487,670	boomen
terwijl voor den oogst zijn geplukt	20,349,685	„
of	137,985	boomen

minder, dan men volgens de opgaven onder ultimo Maart van elk jaar kon hebben. — Dit laatste laat zich eenigzins verklaren, omdat tusschen ultimo Maart van een gegeven jaar en den tijd waarop in datzelfde de pluk ge-

schiedt, het niet onmogelijk is, dat door verschillende omstandigheden eene vermindering in het getal boomen heeft plaats gehad; maar hoe men in een en hetzelfde jaar 1,126,860 boomen meer heeft kunnen plukken, dan er eenige weken te voren gezegd worden aanwezig te zijn geweest, is iets, waarvoor wij het niet wagen eene bepaalde oplossing te geven. De eenige, die misschien eenigzins aannemelijk is, zou welligt daarin te vinden zijn, dat men een getal van ruim 11 maal honderd duizend boomen bij twee verschillende gelegenheden heeft geplukt en zoo de cijfers der tweemaal geplukte boomen heeft bijeengetrokken; maar ook hiertegen bestaat een bezwaar, dat wij niet uit den weg kunnen ruimen. Op ultimo Maart 1859 bestond de aanplant van zoogenaamde

pagger- of kampong-koffij uit	1,259,368 boomen
die vrucht droegen, en jonge, nog niet vruchtdragende	763,633 〃
dus in het geheel uit. . .	2,023,001 boomen

Ondertusschen wordt ons medegedeeld, dat op ultimo Maart 1860, dus een jaar later, bij die kategorie van aanplant alleen aanwezig zijn geweest 2,461,698 boomen of 438,697 meer dan in het vorige jaar aan vruchtdragende en jonge boomen te zamen. Zulke hoogst zonderlinge statistieke opgaven omtrent Indië hebben wij reeds meermalen aangetroffen en aangewezen. Als de statistiek eenig nut moet doen en geene aanleiding zal geven, dat men schromelijk mistast in de gevolgtrekkingen, die daaruit gemaakt kunnen worden, dan dient zij in de eerste plaats wel zoo naauwkeurig in hare opgaven te zijn als maar eenigzins mogelijk is. In Indië schijnt men de noodzakelijkheid van zoodanig vereischte nog niet geheel in te zien.

Hoe dit ook zij, wij zullen dus, voor zoo veel het te pas komt, voor onze berekeningen het jaar 1859 er buiten laten, en ons bepalen bij de vier volgende jaren.

De produktie, daaronder begrepen de later bij de pakhuizen bevonden overwigten, heeft bedragen:

in 1859	pikols	24,238.44
〃 1860	〃	34,802.53
〃 1861	〃	34,934.13
〃 1862	〃	$27,760.07^{3}/_{6}$
〃 1863	〃	$55,008.10^{1}/_{10}$
te zamen. . .		$176,743.27^{7}/_{10}$

doch voor de jaren 1860—1863 slechts $152,504.83^{7}/_{10}$ pikols.

Voor het produkt heeft de bevolking ontvangen:

in 1859	*f*	240,675.54
〃 1860	〃	$364,067,26^{5}$
〃 1861	〃	$388,357.81^{5}$
〃 1862	〃	318,863.62
〃 1863	〃	$630,822.70^{5}$
te zamen. . .	*f*	$1,942,786.94^{5}$

en over de 4 jaren (1860—1863) *f* $1,720,111.40^{5}$.

Het blijkt uit die verschillende opgaven:

1°. dat van 1859—1863 in het geheel zijn werkzaam geweest 46,623 huisgezinnen, die geproduceerd hebben $176,743.27^{7}/_{10}$ pikols koffij, dat is gemiddeld 3.79 pikols per huisgezin. Wanneer de berekening wordt gemaakt over de jaren 1860 tot 1863, dan krijgt men 38,038 huisgezinnen met eene produktie van $152,504.83^{7}/_{10}$ pikols of van bijna 4.01 pikols per huisgezin.

2°. dat de betaling van het produkt over 1859—1863 heeft bedragen *f* $1,942,786.94^{5}$ of *f* 41.67 per huisgezin en nagenoeg *f* 11.— per pikol. Wanneer men de berekening maakt over 1860—1863, dan krijgt men een getal van 38,038 huisgezinnen, met eene produktie van $152,504.83^{7}$, en eene betaling van *f* $1,702,111.40^{5}$, dat is *f* $44.74^{1}/_{2}$ per huisgezin en *f* 11.16 per pikol; terwijl

3°. in 1860—1863 zijn geoogst $152,504.83^{7}$ pikols van 20,349,685 vruchtdragende boomen, dat is gemiddeld één pikol van bijna $133^{1}/_{2}$ boomen.

Het is vooral het sub N°. 3 verkregen resultaat, hetwelk ongunstiger zou zijn geweest, indien wij het jaar 1859 in onze berekening hadden kunnen opnemen, dat eene bijzondere aandacht verdient.

Wij hebben altijd volgehouden, dat eene betere betaling krachtig zou bijdragen om de bevolking lust te doen krijgen in de koffijteelt, en om dus de produktie, speciaal per vruchtdragenden boom, te doen toenemen, en wij hebben geene redelijke gronden kunnen vinden, om van die bewering iets terug te nemen. Ondertusschen wordt zij niet geregtvaardigd door het resultaat der Tagalsche koffijproduktie in het door ons behandeld tijdvak; want in dat van 1854—1858, waarover in het artikel Koffij ons onderzoek naar de koffijkultuur heeft geloopen, is het gebleken, dat in Tagal gemiddeld één pikol is verkregen

van ruim 126 vruchtdragende boomen [1]), dus 7 boomen minder dan in 1860—1863, ofschoon in deze laatste 4 jaren de bevolking, zoo als wij zagen, heeft genoten *f* 44.74½ per koffijplantend huisgezin en *f* 11.16 per pikol koffij, tegen *f* 33.60½ per huisgezin en *f* 8.42 per pikol in het eerstgemeld tijdvak [2]). Laat ons zien of voor dit verschijnsel, hetwelk met onze bewering zoo weinig is overeen te brengen, goede redenen zijn aan te wijzen.

Het spreekt van zelf, — wij behoeven het naauwelijks te doen opmerken, — dat eene betere betaling der bevolking, — hoe krachtige aansporing daarin ook gelegen zij, — niet alles vermag en zeer zeker dan niet, wanneer tegelijkertijd de conditiën niet worden vervuld, waaronder alleen eene betere betaling goede vruchten kan dragen. Dit nu heeft ten aanzien der Tagalsche koffijteelt niet plaats gehad.

Wij willen hier niet eens spreken van de onberedeneerde uitbreiding der koffijteelt in het eerstgemeld tijdvak, waardoor, gelijk wij op zoo vele plaatsen in het bedoeld artikel hebben aangewezen, de krachten der koffijplantende bevolking op Java hier en daar zoo zeer zijn overspannen geworden, en aanplantingen zijn gedaan blijkbaar op ongeschikte gronden, omdat men gebrek aan goede had; ofschoon het niet onwaarschijnlijk is, dat Tagal onder die onberedeneerde uitbreiding te lijden heeft gehad, want ook in dat tijdvak bedroeg het getal van den totalen aanplant van Tagal als ook het getal vruchtdragende boomen, waarvan geoogst is geworden, gemiddeld per huisgezin meer dan het gemiddelde in die beide opzigten voor de overige koffij producerende residentiën. — Uit de tabel N°. 6 [3]) toch blijkt, dat van 1854—1838 de verkregen produktie is geoogst van . 1,080,495,024 vruchtdragende boomen, of na aftrek van het cijfer voor Tagal ad 19,487,186

van de verkregen produktie is geoogst van	1,080,495,024
of na aftrek van het cijfer voor Tagal ad	19,487,186
van	1,061,007,838

vruchtdragende boomen, terwijl het getal huisgezinnen bij de geheele koffijteelt heeft bedragen 2,265,984 huisgezinnen of na aftrek van het cijfer er van voor Tagal ad 38,687 "

koffijteelt heeft bedragen	2,265,984 huisgezinnen
of na aftrek van het cijfer er van voor Tagal ad	38,687 "
	2,227,297 huisgezinnen

zoodat in het gezegde tijdvak een koffijplantend huisgezin in de overige residentiën heeft geplukt bijna 477 vruchtdragende boomen, terwijl toen dat cijfer voor een koffijplantend huisgezin in Tagal heeft bedragen bijna 504 boomen of 27 boomen méer dan het gemiddeld elders.

Wij hebben op bl. 186 van het 2e Deel, alwaar wij van Tagal spraken, er op gewezen, hoe het getal boomen, dat geplukt is, van 1854—1858 per huisgezin gaandeweg is afgenomen, en wel van 707 tot 420, en aangetoond, hoe daartegenover stond eene toenemende produktie per boom. De verwachting, dat men op dien goeden weg zou voortgaan, — eene verwachting, waarvoor een goede grond bestond, omdat de regering in het verslag van 1855 niet onduidelijk had te kennen gegeven, dat de teelt in Tagal overspannen was geworden, — is evenwel niet vervuld.

Terwijl in 1854 tot en met 1858, zooals gezegd, de pluk van 707 vruchtdragende boomen in het eerste jaar, tot 420 in het laatste per huisgezin was afgenomen, en het gemiddelde voor het geheele tijdvak had bedragen 503 boomen, heeft in het nu in behandeling genomen tijdvak een koffijplantend huisgezin gemiddeld geplukt:

in 1860	539	boomen
" 1861	562	"
" 1862	515	"
" 1863	527	"

en gemiddeld over de 4 jaren 535 boomen, dus 32 boomen meer dan in het vroeger tijdvak.

De regering of liever de ambtenaren, die harentwege met de aangelegenheden der kultures in de binnenlanden zijn belast, schijnen in de meening te verkeeren, dat met eene betere betaling eene verzwaring van den arbeid kan gepaard gaan, en niet in te zien, dat die verzwaring van den arbeid hare grenzen heeft tegen wier overschrijding wel bijzonder mag gewaakt worden onder eene landbouwende bevolking als die van Tagal, welke, gelijk ons is gebleken, voor hare eigen kultuur reeds zooveel te doen heeft. Buiten die bevolking is wel is waar een aanzienlijk deel der totale inlandsche

[1]) Zie de tabel N°. 11 op bl. 240 van Deel II van dit Woordenboek, bij de residentie Tagal.

[2]) In 1854—1858 hebben deelgenomen aan de koffijteelt 38,687 huisgezinnen, die geproduceerd hebben pikols 154,314.12 en daarvoor hebben ontvangen *f* 1,300,097.14; terwijl de verkregen produktie is geoogst van 19,487,186 vruchtdragende boomen. Zie met opzigt tot dit laatste cijfer de tabel N°. 6 op bl. 232 van Deel II van dit Woordenboek.

[3]) Te vinden op bl. 232 van Deel II van dit Woordenboek.

bevolking van Tagal verstoken van het bezit van velden, en kan dus door dat gedeelte belangrijke hulp aan de landbouwende bevolking worden verleend, maar, — gezwegen nog dat die omstandigheid niet gunstig pleit voor eene residentie als Tagal, — het lijdt geen twijfel, dat, zoodra de eigenlijke koffijplanter bij die kultuur en bij de andere werkzaamheden, die hij voor zichzelven te verrigten heeft, de handen zoo vol heeft, dat hij krachtige hulp noodig heeft, het gedeelte van den arbeid, dat hij alzoo aan huurlingen of de zoogenaamde *orang menoempang* geheel en zonder behoorlijk toezigt moet overlaten, noodwendig zeer daaronder moet lijden.

Is dit reeds voldoende om ons te doen begrijpen, hoe het komt, dat, in weêrwil eener betere betaling, de produktie per boom in de laatste jaren toch is achteruit gegaan, er komt buitendien nog eene andere omstandigheid daarbij, welke op die verminderde produktie per boom waarschijnlijk ook niet zonder invloed is gebleven.

De teelt van zoogenaamde pagger- of kampongkoffij moge in zekeren zin voor de bevolking aangenamer zijn, daar zij in de nabijheid der dessa's plaats vindt, uit het oogpunt van het rendement per boom staat zij in den regel niet gelijk met de teelt van koffij in geregelde tuinen en van zoogenaamde boschkoffij, die aan de hellingen der bergen plaats vindt, daargelaten nog dat de boom bij de pagger- en kampongkoffijteelt niet zoolang vruchten draagt als bij de twee andere kategoriën van aanplant, zoodat daaruit weder meer werkzaamheden voortvloeijen om die teelt, voor zoover daarvoor genoegzame gronden aanwezig zijn, op eene eenmaal bereikte hoogte te houden, — afgescheiden van de vraag: of de zoogenaamde paggerkoffij, die meestal op lager liggende gronden wordt geteeld, van even goede kwaliteit is als die, welke aan de hellingen der bergen wordt geproduceerd.

Om nu evenwel te komen op de tweede omstandigheid, die naar onze meening ook het hare heeft kunnen bijdragen, om het rendement per boom in de laatste jaren ongunstiger te doen worden, in weêrwil van eene steeds vooruitgaande hoogere betaling, zij is onzes inziens hierin te vinden, dat in den pluk der vier laatste door ons behandelde jaren een belangrijk deel is ingenomen door die paggerkoffij.

In het tijdvak van 1854—1858 heeft men, zooals wij reeds vroeger zeiden, 19,487,186 boomen geplukt, en daaronder had men 8,420,920 boomen of ruim 43 % bij de pagger- of kampongkoffijteelt; terwijl van de 20,349,685 vruchtdragende boomen, die in 1860—1863 zijn geplukt, 9,570,503 boomen [1]) of ruim 47 % behoorden tot de kategorie der pagger- of kampongkoffij.

Op bl. 216 van het 2e Deel deden wij het wenschelijke uitkomen, om voor de inlandsche hoofden en Europesche ambtenaren, aan wier leiding de koffijteelt is toevertrouwd, de uitzigten op bevordering en het genot van buitengewone belooningen afhankelijk te maken van hun ernstig streven, om de teelt zoo hoog mogelijk op te voeren, niet door uitbreiding *quand-même*, maar door al wat, zonder aan de reputatie der Javakoffij schade te doen, het rendement per boom en, bijgevolg van dien, de produktie per koffijplantend huisgezin kon doen toenemen; terwijl in verband daarmede, naar onze meening, het zoeken moest zijn om zooveel, maar ook niet meer te planten dan men vooraf zeker berekenen kon, zonder nadeel voor de bevolking en voor de beschikking over genoegzame gronden te kunnen volhouden, en om den naar dien maatstaf geregelden aanplant zoo goed en zoo zorgvuldig mogelijk te behandelen en *daarvan* de meest mogelijke partij te trekken.

Uit het voorafgegane is het blijkbaar, dat er bij de koffij-kultuur in Tagal maar weinig werk van is gemaakt, om in dien geest te handelen, en dat men gemeend heeft, dat eene verhoogde betaling voldoende zou zijn, om de toekomst der teelt te verzekeren, des noods met eene verzwaring van den arbeid. Het is alsof hetgeen wegens die verhoogde betaling door de bevolking meer voor haar produkt zou worden ontvangen, en dus minder op de geleverde koffij zou worden gewonnen, eenigermate moest worden gecompenseerd door eene meerdere produktie, onverschillig hoe die zou worden verkregen. Dat men alzoo langzamerhand en meer en meer den krachtigen invloed eener betere betaling problematiek moet maken, heeft men niet ingezien. De Tagalsche koffijteelt althans kan ons daarvan het bewijs leveren, en het lijdt, naar ons inzien, geen twijfel, dat, als men op dien weg voortgaat, — daargelaten dat te zware arbeid, omdat die niet naar behooren kan worden

[1]) Te weten:

in 1860	2,461,698	boomen
„ 1861	2,575,768	„
„ 1862	2,244,206	„
„ 1863	2,288,831	„
te zamen. . .	9,570,503	boomen

gepresteerd, van zelf moet brengen tot verminderde produktie, — het gebrek aan geschikte gronden zich van lieverlede weder meer en meer zal doen gevoelen, en dat men dan even als vroeger, om den aanplant in het getal der boomen niet te doen afnemen, weder zal gaan planten op gronden waarvan in redelijkheid geene voordeelige resultaten te wachten zijn. Zoodoende zal eene betere betaling hare beteekenis geheel verliezen en geen effect meer sorteren.

Wat die betere betaling aangaat, zoo willen wij, aangezien de bewerking van dit Woordenboek haar einde nadert, en er waarschijnlijk geene gelegenheid meer zal zijn, om over de koffijteelt later veel te spreken, aan dat punt hier nog voor eenige oogenblikken de aandacht schenken, naar aanleiding van onze bevindingen bij het onderzoek naar de Tagalsche koffijteelt.

Ofschoon aan de koffijplantende bevolking in 1832 is toegezegd eene betaling van haar produkt naar den marktprijs, na aftrek van $^2/_5$ voor landrente en van *f* $2^1/_2$ per pikol voor transport der koffij van de plaats der produktie naar de afscheepspakhuizen aan de stranden, achten wij het, in de gegeven omstandigheden, nu die bevolking sedert eene reeks van 35 jaren gedwongen is geworden koffij te telen zonder dat op die toezegging eenig regard is geslagen, en nu de koffijprijzen zoo hoog zijn, het niet raadzaam, om plotseling en niet geleidelijk tot eene volledige vervulling dier belofte over te gaan, hoezeer ons welbegrepen belang, vooral ten einde de voortzetting der kultuur te verzekeren, vordert, dat men er toe kome en wel zoo spoedig mogelijk. Voor 's lands financieel belang zou zulk een plotselinge overgang niet de gevolgen hebben, welke men bij geleidelijke opklimming er van verwachten mag, maar veeleer tot schade kunnen strekken. Niet veel betere resultaten zou de zaak voor de bevolking hebben. Voor haar, zoo gebrekkig ontwikkeld en zoo ongewoon aan eene goede belooning van haren arbeid, als zij is, zou eene verhoogde betaling naar den maatstaf, waarop zij regt heeft, niets meer zijn dan een voor het oogenblik sterk werkende prikkel, om binnen den kortst mogelijken tijd de grootste winsten te behalen.

Die prikkel zou te sterker werken, bijaldien bij de koffijplantende bevolking het vermoeden mogt opkomen, dat de vervulling der vroegere toezegging slechts een lokaas is, om haar hare uiterste krachten te doen inspannen, doch waarop zij niet bij voortduring zou kunnen rekenen. Men zou dus gevaar loopen, — en zoowel het zorgeloos karakter van den Javaan bij al het onzekere dat er in zijnen toestand bestaat, als de ervaring die hij heeft, hoe weinig aan *zijn* belang gehecht wordt en hij rekenen kan op vervulling van gedane toezeggingen, wettigen de vrees voor dat gevaar allezins, — men zou dus, zeggen wij, gevaar loopen, dat de bevolking, gebruik makende van het gunstig oogenblik, en alleen om er uit een geldelijk oogpunt dadelijk de meeste partij van te trekken, bij de teelt zelve, als ook bij den pluk, te werk ging met veronachtzaming van hetgeen er vereischt wordt voor eene behoorlijke instandhouding der aanplantingen, om zich ook langs dien weg het voortdurend genot te verzekeren der voordeelen, die voor haar uit de koffijteelt in werkelijkheid kunnen voortvloeijen.

Is het, in verband tot de hier ontwikkelde denkbeelden, naar ons inzien van wezenlijk groot belang, om tot den in 1832 toegezegden maatstaf van betaling niet anders dan trapswijze te komen, — er toe komen, dit lijdt bij ons geen twijfel, moeten wij, wil men niet spelen met woorden en eenmaal werkelijk komen tot eene koffijkultuur, die zonder eenigen den minsten dwang in waarheid vrij mag heeten. Die langzame, trapswijze opklimming in den voor de koffij te betalen prijs, met bijv. $^1/_2$ gulden of *f* 1 per pikol 's jaars, totdat men eindelijk het doel heeft bereikt, namelijk de vervulling der in 1832 gedane toezegging eener betaling der volle marktwaarde na aftrek der belasting en der kosten van transport, zal, juist omdat er enkele jaren mede verloopen en de bevolking daarin het bewijs zal vinden, dat het voortgaan op dien weg nu toch ernstig gemeend is, nog dat gevolg kunnen hebben, dat wanneer men er toe komt, om de kultuur aan den vrijen wil der bevolking over te laten, zij niet alleen zal blijven telen, maar ook nu, met hare betere ervaring te rade gaande, liever aan het Gouvernement verder zal willen leveren, dan haar produkt aan partikuliere ondernemers of opkoopers afstaan; want het is onze overtuiging, dat, mits men slechts met de meeste loyauteit tegenover de bevolking blijve handelen, partikulieren bezwaarlijk in den opkoop van koffij zullen kunnen concurreren tegen het Gouvernement, hetwelk de koffij alsdan aan zich laat leveren, met het doel slechts om zich te verzekeren van de opbrengst der daarvan verschuldigde belasting.

Het ligt wel is waar niet in onze denkbeelden, om het voor wenschelijk en eigenaardig te houden, dat de regering de rol van koopman blijve vervullen; maar er zijn van die toestanden, zooals die, waarin onze Oost-Indische bezittingen tegenwoordig verkeeren, in welke eene

onvoorwaardelijke toepassing van rationele denkbeelden en zuivere beginselen, — en daaronder brengen wij dat eener onthouding van de zijde der regering van al wat haar, gelijk het regtstreeks belang hebben bij handelsspeculatiën, noodwendig in eene valsche stelling moet brengen en haar plaatst op een voor hare roeping geheel oneigenaardig standpunt, — in welke, zeggen wij, zulk eene onvoorwaardelijke toepassing althans aanvankelijk niet mogelijk of liever niet raadzaam is. Vooral is dit het geval nu men, niet alleen hier te lande, maar ook, en wel nog veel meer, in Indië zelve de huishouding van staat tot eene zoodanige hoogte heeft opgevoerd, dat het letterlijk aan het onmogelijke grenst, om voor de bestrijding der te doene uitgaven niets dan belasting in geld van de bevolking te heffen, en er geen andere uitweg overblijft, dan om er naar te streven, een gedeelte van het benoodigde te doen opbrengen *in natura*. Maar, vraagt men welligt, komt dan eene opbrengst in natura niet op hetzelfde neder als eene opbrengst in geld, — en, wanneer eene bevolking geen geld, althans niet voldoende kan opbrengen, volgt dan daaruit, dat zij het wel in natura kan doen? Wij zijn de laatsten om de kracht dier tegenbedenking te willen ontzenuwen, en erkennen gaarne, dat door eene voortdurende levering van produkt aan den lande het wel eenigzins den schijn heeft, alsof daarmede ingewikkeld gehuldigd zou worden het vroegere, zoo afkeurenswaardig stelsel der contingenten en gedwongen leveringen onder de voormalige O. I. Kompagnie, en dat van 1832 tot nu toe.

Het is evenwel niet meer dan schijn. Onder de Kompagnie werden, en onder het kultuurstelsel worden nog produkten geleverd tegen willekeurig bepaalde zeer lage prijzen, bijzonder met het doel, om daarop zooveel mogelijk winst te behalen, terwijl hier eene levering wordt voorgestaan tegen eene betaling tot de volle waarde, alleen om zich alzoo te verzekeren van de op het produkt verschuldigde belasting. Welken waarborg toch, — men veroorlove ons deze wedervraag op de zoo even gedane, — welken waarborg zou de regering hebben, dat, zoo zij die levering plotseling losliet, zij niettemin verzekerd zou blijven van de ontvangst der belasting? Nog meer, — welken waarborg zou zij hebben, dat de bevolking al de voordeelen zou genieten, die zij, na aftrek der belasting, van haar produkt hebben kan en hebben moet? Niet een enkelen, — of is de ongelukkige geschiedenis van het tijdvak van 1816 tot 1830 niet daar, om te doen zien, tot welke resultaten eene onbekookte toepassing van op zichzelve onwederlegbare liberale en rationele denkbeelden en beginselen leiden kan en leiden moet onder eene bevolking als de Javaansche, welke — hoeveel er ook in haren toestand sedert moge veranderd zijn, — op het stuk harer weerloosheid tegenover het intellectueel overwigt van den partikulieren ondernemingsgeest, helaas! maar weinig, zoo iets is verbeterd, terwijl van hare hoofden, die hare natuurlijke beschermers moesten zijn, noch nu, noch in lang, — wie weet hoe lang? — eene andere ervaring te wachten is, dan die men in gemeld tijdvak van hen gehad heeft.

Eene andere zaak zou het zijn, bijaldien de financiële toestand zoodanig was, dat men zich kon bepalen bij de heffing eener matige landrente van den grond en van een matig regt op den uitvoer van koffij. Dan zou er niets zijn wat het Gouvernement zou kunnen regtvaardigen, om nog langer de rol van koopman te blijven vervullen; doch wij zijn, helaas! zeer ver van zoodanigen toestand verwijderd.

Maar hoe dit ook zij, — en ofschoon wij van meening zijn, dat, dank zij onzer irrationele en eigenbaatzuchtige koloniale staatkunde, de regering zich vooreerst nog niet zal kunnen ontslaan van de rol van koopman, die zij nooit op zich had moeten nemen, — er bestaat geene enkele goede reden voor haar, om bij de vervulling dier rol verder te gaan dan strikt noodig is, en zich te begeven in allerlei kunstmatige regelingen en combinatiën, welke zij aan den partikulieren handelaar moet overlaten, om zich eenvoudig te bepalen bij den inkoop en den verkoop op de Indische markt van de aan haar geleverde koffij. Hiermede zou hare bemoeijing niet verder gaan en ook geene andere strekking hebben, dan om zich te verzekeren, dat aan den eenen kant de bevolking den marktprijs der koffij en aan den anderen kant 's lands kas de daarvan verschuldigde belasting met de kosten van transport ontvange.

Wij hebben reeds meermalen, ja tot vervelens toe, in dit Woordenboek, van verschillende tijdstippen, zelfs bij successive vermeerdering van de hoeveelheden, die ter markt werden gebragt, aangetoond, hoe altijd de verkoop in Indië voordeeliger uitkwam, dan op de Nederlandsche markt, bij gedwongen overvoer door het kostbaar intermediair der Handelmaatschappij. — Al wat tegen eenen verkoop in Indië is aangevoerd, bijv. dat er geene kapitalen naar toe zouden vloeijen, voldoende tot betaling der massa van produkten, die geleverd konden worden, — voorts dat men uit dien hoofde niets an-

ders te wachten had dan daling van prijzen en vernietiging bovendien van onze scheepvaart, — en nog meer andere bezwaren, die niet anders konden komen dan van de zijde dergenen, die bij het kunstmatig consignatiestelsel en de voortzetting er van belang hadden, — dat alles is door de ondervinding gelogenstraft, en het kon ook niet anders, want de argumenten druischten aan tegen alle huishoudkundige beginselen, die niet anders zijn dan de slotsom van ervaring en van het eenvoudig gezond verstand. Men verge dus niet van ons, om hier weder op te treden tot wederlegging van zulke ongerijmdheden, maar vergunne ons nog uit een geldelijk oogpunt na te gaan, welke resultaten eene betaling der volle waarde voor de koffij, na aftrek van het verschuldigde voor belasting en transport, voor 's Rijks financiën en bijzonder voor de koffijplantende bevolking hebben kan en waarschijnlijk ook hebben zou. Wij willen daartoe tot grondslag onzer verdere berekeningen en beschouwingen de resultaten nemen der geheele Gouvernements koffijteelt in de vier jaren van 1860—1863, — resultaten, die stellig niet de minst voordeelige zijn geweest, veeleer tot de gunstige behooren, zoowel wat aangaat de geheele produktie als het rendement per vruchtdragenden boom.

Uit de regeringsverslagen blijkt, dat de totale produktie heeft bedragen:

In 1860	pikols	$982,134.12^1/_2$
„ 1861	„	$875,697.32^{13}/_{20}$
„ 1862	„	$643,346.62^4/_5$
„ 1863	„	$1,102,264.07^7/_{20}$
te zamen. . .	pikols	$3,603,442.17^3/_{10}$

en dat zij is geoogst:

in 1860	van 218,678,781	vruchtdragende boomen
„ 1861	„ 223,301,905	„ „
„ 1862	„ 226,054,147	„ „
„ 1863	„ 226,466,412	„ „
te zamen .	894,501,245	vruchtdragende boomen

Alzoo heeft men gemiddeld 's jaars verkregen 900,860.54 pikols koffij van gemiddeld 223,625,311 vruchtdragende boomen, hetgeen gemiddeld neêrkomt op 1 pikol van ruim 248 vruchtdragende boomen.

Hoezeer de opbrengst der aanplantingen uit den aard der zaak in verschillende gedeelten van Java zeer uiteen moet loopen, als afhankelijk zijnde niet alleen van de weêrsgesteldheid, maar ook van eene menigte van lokale omstandigheden, waaronder de meerdere of mindere geschiktheid van den grond eene zeer voorname plaats bekleedt, zal er toch bezwaarlijk iemand gevonden worden, die, voor zoover hij de koffijteelt op Java op verschillende plaatsen behoorlijk heeft gadegeslagen, niet voor zich tot de overtuiging is gekomen, dat de mogelijkheid eener gemiddelde opbrengst van 1 katti per vruchtdragenden boom, of, wat op hetzelfde neêrkomt, van 1 pikol per 100 vruchtdragende boomen, iets is, dat, bij eene zorgvuldige behandeling van den aanplant, en bijzonder ook van den pluk, alles behalve tot het overdrevene behoort, terwijl, gelijk wij zoo even zagen, van niet minder dan 248 of bijna $2^1/_2$ maal zooveel boomen maar één pikol is verkregen. Naar den als mogelijk gestelden maatstaf zouden mitsdien de 894,501,245 vruchtdragende boomen, waarvan men in het tijdvak van 1860—1863 heeft geoogst, zoo ze, mits behoorlijk en op geschikte gronden geplant, ook met de noodige zorg geplukt waren geworden, niet $3,603,442.17^3/_{10}$ pikols, gelijk nu, maar 8,945,012.45 of 5,341,570.28 pikols meer hebben opgebragt. Wij willen evenwel nog niet eens zoo ver gaan, om daarop onze berekeningen te maken, maar aannemen, dat, in stede van 100, van 124 vruchtdragende boomen één pikol wordt geoogst, — en dan blijven wij stellig nog ver beneden het middelmatige, — maar dan nog verkrijgen wij van het gemeld totaal boomen, waarvan in die 4 jaren geoogst is, eene produktie van 7,213,719 pikols, of gemiddeld 1,803,430 pikols 's jaars en het dubbele van het als werkelijk geproduceerd opgegevene.

Volgens de verslagen der regering verder heeft de in Nederland verkochte koffij per pikol netto gerendeerd:

in 1860	ƒ $38.52^1/_2$
„ 1861	„ $39.69^1/_2$
„ 1862	„ 46.75
„ 1863	„ 46.79

Naar dien maatstaf bedroeg derhalve de zuivere waarde der geproduceerde koffij:

in 1860	ƒ 37,836,717.16
„ 1861	„ 34,756,426.63
„ 1862	„ 30,076,454.95
„ 1863	„ 51,574,935.83
te zamen. . .	ƒ 154,244,534.57

Gemiddeld heeft dus die koffij, naar de verkoopprijzen in Nederland, eene waarde gehad van *f* 42.80 per pikol. — Wij willen ook hier die waarde niet aannemen, maar eene van *f* 38.50, of nog iets beneden den netto prijs van het eerste jaar, hoezeer die toen het laagste is geweest, en dan zou, daarnaar gerekend, voor eene produktie van 7,213,719 pikols, waartoe wij ons zoo even bepaalden, aan de bevolking zijn te goed gedaan . . . . *f* 277,828,181.50

of, na aftrek van $^2/_5$ voor landrente ad *f* 111,131,272.60 en van *f* $2^1/_2$ per pikol voor transport, ad „ 18,034,297.50		„ 129,165,570.10
zuiver. . .		*f* 148,662,611.40

Van de netto waarde, die de in het tijdvak van 1860—1863 werkelijk geleverde koffij, volgens de Nederlandsche marktprijzen [1]) heeft gehad, en door ons is berekend op *f* 154,244,534.57 aftrekkende hetgeen de koffij tot aan den afscheep in Indië aan het Gouvernement had gekost, namelijk:

in 1860	. *f* 11,250,856,27	
„ 1861	. „ 10,657,458.78	
„ 1862	. „ 8,215,215.62	
„ 1863	. „ 13,716,352.76	
		„ 43,839,883.43

zoo zal de winst op de werkelijk verkregen produktie niet meer hebben bedragen dan . *f* 110,404,651.14

of ruim $7^1/_2$ ton minder dan wij met eenen marktprijs, die nog *f* 4.30 lager is dan het gemiddelde, door het Gouvernement in de vier jaren verkregen, edoch met eene hoogere produktie ten gevolge van eene rationele en loyale regeling der zaak, voorgesteld hebben als meer dan waarschijnlijk als belastingopbrengst verkrijgbaar [2]). Wij willen niet eens spreken van hetgeen het Gouvernement aan uitgaand regt zou ontvangen van de koffij, die zij nu zelve zonder eenig uitgaand regt uitvoert, en van den invloed, dien eene ruime betaling der bevolking hebben zou op het rendement van andere door haar op te brengen belastingen.

Zelfs van de som van ruim 18 millioen, die wij in rekening hebben gebragt voor transport der koffij naar de stranden tegen *f* $2^1/_2$ de pikol, zou een belangrijk gedeelte ten bate van het Gouvernement komen.

Wij hebben zooeven toch gezien, dat de in 1860—1863 geleverde hoeveelheid van 3,603,442.17 pikols tot aan den afscheep aan het Gouvernement gekost heeft . . . . *f* 43,839,883.43

daarvan was voor inkoop der koffij aan de bevolking betaald

in 1860	. . *f* $9,278,231.82^5$	
„ 1861	. . „ $8,848,312.05^5$	
„ 1862	. . „ $6,837,135.93^5$	
„ 1863	. . „ $11.495.040.30^5$	
		„ 36,458.720.12

zoodat de verdere kosten tot aan den afscheep [1]) hebben bedragen . . . . „ 7,381,163.31

of *f* 2.05 per pikol. Zonder de kultuurprocenten, waarvoor, gelijk uit de laatste noot blijkt, ruim $58^1/_2$ cents per pikol is uitgegeven, zouden de onkosten tot aan den afscheep dus niet meer zijn dan *f* 1.47, zoodat op de door ons bedoelde onkosten ad 18 millioen, die berekend zijn tegen *f* $2^1/_2$ per pikol, nog ruim *f* 1 per pikol of minstens *f* 7,200,000 op het geheel als bate van het Gouvernement komen.

Laat ons nu zien, hoedanig het met de koffijplantende bevolking zou gesteld zijn onder de voorgestelde regeling.

Volgens de regeringsverslagen heeft het getal huisgezinnen, bij de teelt ingedeeld, bedragen:

[1]) Die nettowaarde verkrijgt men door van den brutoprijs af te trekken het kostende van het vervoer naar Nederland en de verdere op het artikel vallende kosten van assurantie en verkoop.

[2]) Eigenlijk doet het er niet toe, welke de marktwaarde is der koffij. Al wilden wij daarvoor een cijfer van *f* 30 per pikol of zelfs nog minder stellen; wanneer men slechts uitgaat van de mogelijkheid en waarschijnlijkheid zelfs eener dubbele produktie met hetzelfde getal huisgezinnen en hetzelfde getal boomen, als men nu heeft, zal altijd de uitkomst pleiten tegen het tot nu gevolgd stelsel.

[1]) Waaronder nog wel de kultuurprocenten ten bedrage:

in 1860 van	*f*	563,914.88
„ 1861 „	„	$504,251.36^5$
„ 1862 „	„	381,004.99
„ 1863 „	„	$670,406\ 68^5$
te zamen. . .	*f*	2,119,577.92

of ruim $58^1/_2$ cents per pikol.

in 1860	. . . .	466,207	huisgezinnen
„ 1861	. . . .	461,358	„
„ 1862	. . . .	483,100	„
„ 1863	. . . .	496,141	„
of te zamen	. .	1,906,806	huisgezinnen

die, gelijk wij zoo even zagen, voor de van hen ingekochte koffij hebben ontvangen *ƒ* 36,458,720.12, of gemiddeld per gezin *ƒ* 19.12, terwijl dat zelfde getal gezinnen, — want men heeft er ter verkrijging eener zooveel hoogere produktie niet meer noodig, — naar onze berekening zouden ontvangen *ƒ* 148,662,611.40, gemiddeld nagenoeg *ƒ* 78 per huisgezin, of viermaal zooveel als zij thans gemiddeld werkelijk ontvangen. Waarschijnlijk zou de ontvangst per huisgezin nog voordeeliger uitvallen, wanneer, gelijk er alle reden bestaat om dit te verwachten, de produktie nog hooger loopt dan waarop wij, naar eene zeer matige berekening, haar meenden te mogen stellen. en de koffijprijzen der laatste jaren zich staande houden ver boven het cijfer daarvoor door ons aangenomen.

Ons schiet alleen nog over te antwoorden op eene bedenking, die tegen onze voorstelling en uiteenzetting der zaak zou kunnen gemaakt worden. Zij is deze.

In het tijdvak van 1860 tot 1863 hebben 1,906,806 koffijplantende huisgezinnen, ongerekend hetgeen er voor den jongen aanplant te doen viel, geplukt 894,501,245 vruchtdragende boomen, dat is gemiddeld per huisgezin nagenoeg 470 boomen, en daarvan verkregen 3,603,442,17 pikols koffij, of gemiddeld per huisgezin 1.89 pikol, en, terwijl wij in het artikel Koffij op meer dan eene plaats aangetoond hebben, hoe de pluk per huisgezin van een te groot aantal vruchtdragende boomen noodwendig leiden moet tot eenen slordigen en overhaasten pluk en bijgevolg eenen nadeeligen invloed op de produktie moet hebben, stellen wij hier de zaak anders voor en nemen zelfs aan, dat een gelijk getal koffijplantende huisgezinnen met een even groot getal vruchtdragende boomen als men nu heeft gehad, tot eene dubbele produktie, ja meer zelfs, kan komen.

Die bedenking heeft den schijn van al onze redeneringen en berekeningen omver te werpen. Maar het is ook hier niet veel meer dan schijn; want er is een punt, dat men hierbij vooral niet uit het oog moet verliezen.

Het hoofdbedrijf der landbouwende bevolking bestaat in hare *padi*-teelt, den verbouw van tweede gewassen, hare klapperteelt en haren veestapel. Nevens dat hoofdbedrijf, waarvoor zij reeds niet weinig te doen heeft, wordt haar nog opgelegd de teelt van koffij, en daarvoor ontvangt zij, gelijk wij zagen, hier wat minder daar wat meer, maar gemiddeld niet eens *ƒ* 20 per gezin. Wij behoeven niet te doen opmerken, hoe met zulk eene betaling de koffijteelt voor haar niets meer is dan eene bijzaak, en wel eene zeer onaangename, wegens den daaraan verbonden dwang en de belemmeringen, die zij er door ondervindt in de behartiging harer eigen kultuur, — belemmeringen te onaangenamer, naargelang de bevolking verder van hare woonplaatsen moet gaan arbeiden, om een zoo karig loon te kunnen verdienen. Maar wanneer zij begint te ondervinden, dat zij, instede van nog geen *ƒ* 20, viermaal zooveel, ja meer zelfs, met hare koffijproduktie kan verdienen, krijgt dan de zaak niet een geheel ander aanzien, en zou men te ver gaan met te veronderstellen, dat de koffijteelt, in plaats van bij-, hoofdzaak zou worden? Nog meer: — wordt het niet zeer waarschijnlijk, dat een groot gedeelte der nu van het bezit van gronden verstoken bevolking zich op of in de nabijheid der koffijgronden zal gaan vestigen, en dat dit deel, voor zoover de landbouwende bevolking mogt verkiezen bij hare eigen velden te blijven, de koffijteelt meer en meer in handen zal krijgen, als wanneer het onderhouden van een 700tal en het plukken van een 500tal boomen, nu zoo bezwarend, omdat daarmede gepaard gaat hetgeen men voor eigen kultuur te verrigten heeft, zelfs met de vereischte zorg gemakkelijk geschieden kan? Één ding is er maar noodig, — men zorge slechts, dat er uitzigt besta voor de koffijplantende bevolking, om bij de koffijteelt zoo veel, des noods meer te verdienen, dan bij de paditeelt, en die beide kultures zullen elkander niet meer in den weg staan, en de arbeid, die bij de eerstgemelde nu zoo zwaar valt, zal door en ten gevolge van het winstgevende er van hoogstwaarschijnlijk bevonden worden zeer dragelijk te zijn.

Van de voorafgegane beschouwingen kunnen wij niet afstappen zonder nog een gewigtig punt te hebben aangeroerd, dat naar ons inzien hierbij overweging verdient, als krachtig er toe kunnende bijdragen, om de koffijkultuur in werkelijkheid tot eene volkskultuur te maken.

Vorderen de goede trouw, en niet minder ons eigen welbegrepen belang, dat men streve naar eene volledige nakoming der in 1832 gedane toezegging eener betaling van het koffijprodukt naar den werkelijken, vollen marktprijs, behoudens aftrek daarvan van het ver-

schuldigde wegens landrente en transport der koffij naar de stranden, — ons schijnt het toe, dat men zich zelfs daarbij niet moet bepalen, maar eene schrede verder kan en moet gaan.

Hoezeer wij wel willen toegeven, dat de tegenwoordige financiële toestand zoowel van Indië, als van het moederland, het schier onmogelijk maakt, om vooralsnog het voordeel te kunnen missen, hetwelk de koffijkultuur aanbiedt, en wij dan ook, daarvan uitgaande, aangewezen hebben, hoe dat voordeel, in weêrwil van of liever juist door eene veel ruimere betaling der koffijproducerende bevolking, even groot kan zijn, ja zelfs grooter zou worden, onder eene regeling, waarvan de strekking zou moeten wezen, dat men, zonder eenige winst op de koffij als handelsartikel te behalen, zich slechts wil verzekeren van de heffing der daarvan verschuldigde belasting, terwijl wij het uit dat oogpunt als wenschelijk beschouwen, dat de regering blijve vasthouden aan de verpligte levering der koffij, zoo zijn wij er toch ver van verwijderd, om het voortdurend behoud van dat voordeel, zelfs in den vorm eener heffing van belasting, aan te prijzen als iets, dat billijk, regtvaardig en uit een economiesch oogpunt verdedigbaar is.

Naar onze meening, — en in het artikel Rijst hebben wij er in gelijken zin over gesproken, — vordert eene gezonde huishoudkunde, dat de landrente worde eene belasting, waarvan het bedrag zich regelt naar de waarde van den grond en niet naar de wäarde van hetgeen daarop wordt geteeld. Daardoor verkrijgt de belasting in hare opbrengst eene vastheid, welke voor den bezitter of gebruiker van den grond niet minder wenschelijk is, dan voor 's lands financiëel belang, dat men altijd zooveel mogelijk tegen hoogst wisselvallige ontvangsten moet trachten te vrijwaren. Geheel het gevaar van het wisselvallige op het stuk van belasting-opbrengst te willen doen ophouden is wel is waar hetzelfde, als het onmogelijke te willen; maar niet te verdedigen is het, dat gevaar niet te tellen en de financiële toekomst van den staat voor een zoo belangrijk deel te bouwen op de eventualiteiten eener koffijproduktie. Men heeft jaren gehad, waarin de koffijoogst tot elf maal honderd duizend pikols en meer heeft afgeworpen, en jaren, waarin die naauwelijks 5 maal honderd duizend pikols bedroeg. Evenzoo heeft men tijden beleefd, waarin de prijs der koffij tot *f* 46 per pikol steeg, — en tijden, waarin hij tot *f* 23 en minder zelfs daalde.

Hetzij men derhalve het voordeel der koffijproduktie bouwe op de winst, die het artikel geeft, dat is op het verschil tusschen den prijs van inkoop en verkoop, hetzij men dat voordeel zoeke in de heffing eener belasting van het produkt, altijd wijzen de zoo even door ons vermelde verschillen in produktie en marktprijzen zoo krachtig als mogelijk is op het gevaarlijke er van.

Men meene niet, dat gevaar te kunnen vermijden door slechts rekening te maken op een gemiddeld van produktie en van marktprijzen over een zeker getal van jaren. Zij, die het als mogelijk en waarschijnlijk zouden willen stellen, dat men zich bestendig en zonder afwijking aan eene regeling in dien zin zal vasthouden, bedriegen zich zelven en anderen, en toonen weinig t'huis te zijn in de geschiedenis van volken en regeringen. Op hoe menige bladzijde toch blijkt ons niet daaruit, met hoe weinig voorzigtigheid en bedachtzaamheid er in tijden van voorspoed en welvaart wordt te werk gegaan, — en hoe weinig er tegen gewaakt wordt, om zich daardoor niet te laten wegslepen, en in zijne uitgaven te blijven binnen de grenzen van hetgeen, waarop, in verband tot de krachten van een volk, bij voortduring kan worden gerekend? Wij behoeven waarlijk niet ver te zoeken, om dit aan te toonen, en slechts te wijzen op onze eigen geschiedenis der laatste twintig of dertig jaren en op den verderfelijken invloed van het kultuurstelsel op den gang onzer zaken.

Is het alzoo ook uit dit oogpunt wenschelijk, dat de landrente van de koffij worde eene belasting van den grond, waarop koffij wordt geteeld, volgt daaruit dan niet van zelve, dat de waarde van het produkt onmogelijk op den duur kan worden genomen tot grondslag voor de berekening van het cijfer der op te brengen belasting, en dat er geen enkele reden kan bestaan, waarom een grond, alleen omdat daarop koffij wordt geteeld, twee, drie, ja viermaal en meer zelfs mag worden bezwaard, dan elke andere grond, onverschillig wat men daarvan verkrijgt?

Zoolang wij er niet toe zullen gekomen zijn, om ten aanzien der koffijgronden tot grondslag van belasting aan te nemen de waarde er van, zoo als die, gelijk van alle andere gronden, wordt bepaald door de meerdere of mindere vruchtbaarheid, door de meer of minder verwijderde ligging van groote centrum's van bevolking en handelsbeweging, en door het meerder of minder gemak tot af-

voer van het produkt, verwachte men dan ook niet, de koffijkultuur eene volkskultuur in den volsten zin des woords te zullen zien worden.

Brengt 's lands financiële toestand mede, dat men niet op eens tot eenen zoo rationelen staat van zaken kan overgaan, wenschelijk is het daarom niettemin, dat men er geleidelijk toe kome door eene trapswijze vermindering der belasting tot het peil eener billijke grondbelasting, en niets behoeft ons te beletten, om in die vermindering te werk te gaan in verband tot de toenemende welvaart en ontwikkeling der bevolking en bijgevolg tot de toenemende opbrengst der andere belastingen, zoodat daardoor gecompenseerd wordt, wat men aan landrente op de koffij successivelijk zou opgeven. — Dan eerst zal de regering, hare ontvangsten op eenen hechten grondslag gevestigd hebbende, de koffijkultuur aan den vrijen wil der bevolking geheel kunnen overlaten, terwijl, zoo er hier en daar nog streken mogten overblijven met gronden voor de koffijteelt geschikt, waarvan de bevolking geen partij zou willen trekken, men die alsdan op behoorlijk lange termijnen en tegen betaling der eenmaal vastgestelde grondbelasting aan partikuliere ondernemers zou kunnen concessioneren.

Is evenwel de koffijkultuur langs den hier door ons aangewezen weg tot eenen rationelen toestand gebragt, nog een gevaar blijft er voor haar te duchten over.

Door de zorg, welke de regering steeds gedragen heeft voor de bereiding der koffij en hare goede sortering geniet de Java-koffij op de Europesche markten eene welverdiende reputatie; maar is het te verwachten, dat, zoodra de koffijkultuur geheel aan de bevolking zal zijn overgelaten, deze zal voortgaan in de bereiding en sortering van hare produktie met dezelfde zorg te werk te gaan? Dit is eene vraag, waarop moeijelijk een bepaald antwoord is te geven.

Doet zij het niet, dan moet zulks noodwendig nadeelig terugwerken op de marktprijzen, en dat dit den lust der bevolking om te blijven telen zeer moet doen verminderen, laat zich eenigzins verwachten. Het gevaar, waarop wij wijzen, is niet gering, wegens het in vele opzigten onverschillig karakter van den Javaan. Wanneer evenwel die onverschilligheid niet zoo zeer, althans niet geheel voortvloeit uit iets, dat hem, bijzonder als bewoner van een warm klimaat, eigenaardig is, maar ook tot zekere hoogte in verband staat tot zijne gebrekkige ontwikkeling onder eenen toestand van willekeur en onderdrukking, dan is er geene reden om niet te hopen, dat bij verbetering van dien toestand en bij toenemende ontwikkeling het bedoelde gebrek meer en meer zal verminderen. Bovendien verwachten wij, dat bij geheel vrije kultuur en vrije beschikking over het produkt, er al dadelijk eene menigte van ondernemers zich zal opdoen, om van de bevolking de koffij op te koopen en die verder te bereiden en te sorteren naar de eischen van de Europesche markten. —

De denkbeelden, hier door ons ontwikkeld, wijken af van die, welke wij in het artikel Rijst op bladz. 135 van dit 3e Deel van het Woordenboek hebben aangeprezen, en volgens welke de regering zou moeten trachten, hare koffij-aanplantingen over te doen aan partikuliere ondernemers, behoudens eene kapitalisatie van den daarvoor door die ondernemers te betalen pachtschat. Wij meenen de redenen voor deze veranderde zienswijze nog kortelijk te moeten opgeven.

Vooreerst waren wij, toen het artikel „Rijst" werd bewerkt, nog niet met den algemeenen financiëlen toestand van het rijk bekend, zoo als die nu gebleken is uit de sedert bij de Staten Generaal behandelde begrootingen zoowel van Indie als van het moederland. Daardoor zijn wij tot de overtuiging gekomen, dat de behoefte aan het voordeel, dat de koffijkultuur, zoo als zij nu geregeld is, aan 's lands kas afwerpt, grooter is, dan wij vermoed hadden, — veel grooter althans dan zou kunnen worden opgewogen door den pachtschat, dien de partikuliere ondernemers voor de door hen over te nemen aanplantingen zouden kunnen opbrengen, om niet in het geval te komen van met verlies te werken, — te meer omdat, hoeveel redenen er ook mogen bestaan, om het er voor te houden, dat, zonder eenige uitbreiding der koffij-aanplantingen, de daarvan te verkrijgen produktie minstens kan verdubbelen, voor den te bedingen pachtschat, en bijgevolg ook voor eene kapitalisatie er van bezwaarlijk iets anders tot grondslag zou kunnen genomen worden dan de tot nu toe verkregen zeer onvoldoende produktie. Het gevolg eener op dien voet geregelde voortzetting der koffijkultuur zou dus in werkelijkheid daarop neêrkomen, dat aan den ééenen kant de regering een groot gedeelte van de inkomsten, welke de koffijkultuur kan afwerpen, ten behoeve van partikuliere ondernemers zou hebben opgegeven, terwijl aan den anderen kant het deel der Javaansche bevol-

king in die kultuur, — welke voor haar eene goudmijn kan worden, zoo zij die zelve als volkskultuur aanhoudt, — zou blijven, wat het nu is, betaling namelijk van arbeid ten behoeve van anderen, — eene betaling, die, al mogt zij iets beter zijn, dan wat zij nu ontvangt, toch bezwaarlijk geëvenredigd kan wezen aan het voordeel, dat zij, voor eigen rekening handelende, zou kunnen hebben.

Daarbij komt voorts nog, dat de overname der koffijaanplantingen slechts voor een gedeelte zou kunnen plaats hebben, aangezien de regering geen regt zou hebben, om op die wijze te beschikken over de aanplantingen van paggerkoffij en waarschijnlijk ook niet over een groot gedeelte der boschkoffij, — daargelaten nog dat haar regt op de aanplantingen in geregelde tuinen om twee redenen zeer betwistbaar kan zijn: *vooreerst*, omdat het grootste gedeelte, zoo niet het geheel dier tuinen, hoogst waarschijnlijk zal bevonden worden op dessa's gronden te zijn aangelegd en *ten tweede*, omdat die aanleg is geschied geheel op kosten der koffijplantende bevolking, dewijl zij geen loon daarvoor ontvangt, maar slechts eene willekeurig bepaalde betaling voor het produkt, die eerst aanvangt wanneer de boomen, na drie of vier jaren en op sommige plaatsen zelfs langer te hebben gestaan, vruchten beginnen af te werpen.

Wel hebben wij in het artikel Rijst de verwachting te kennen gegeven, dat de bevolking, om van de gedwongen koffijkultuur bevrijd te zijn, welligt niet ongenegen zou worden bevonden, van haar regt op de aanplantingen des noods afstand te doen; maar bij nader inzien zijn wij tot het gevoelen gekomen, dat, hoe voordeeliger de kultuur door eene hoogere betaling voor haar zou uitvallen, het ook des te onwaarschijnlijker zou worden, dat zij zich dien afstand zou laten welgevallen, en dat het dus ook des te bedenkelijker zou zijn, haar daartoe te dwingen. Alleen dan en dáár, wanneer en waar het boven alle tegenspraak bewezen mogt kunnen worden, dat de bevolking geene regten op den aanplant kan doen gelden, zou derhalve de regering daarover kunnen beschikken door overdragt aan partikuliere ondernemers; maar eene overdragt hier en daar van sommige gedeelten van aanplantingen, liggende te midden van andere, waarvan het produkt nog bij voortduring aan het Gouvernement zou moeten worden geleverd, schijnt ons toe, wegens de knoeijerijen en de misbruiken, die daaruit tot nadeel van het Gouvernement kunnen voortvloeijen, niet raadzaam te zijn. — Doch laat ons terugkeeren tot hetgeen wij ten aanzien der residentie Tagal ten besluite nog te zeggen hebben.

Behalve de koffijteelt bestaat hier van Gouvernementswege nog alleen die van het suikerriet. Dienaangaande nemen wij evenwel de vrijheid, om, aangezien wij er niets meer van weten mede te deelen, dan hetgeen bereids voorkomt in het artikel Suiker op bl. 505 tot en met bl. 513 van het derde Deel, daartoe kortheidshalve te verwijzen.

De houtbosschen hebben, volgens het regeringsverslag van 1863, hier eene uitgestrektheid van $577^1/_4$ vierkante palen, waarvan $78^3/_4$ palen bevattende geheel of voor het grootste gedeelte djatihout, benevens $110^1/_2$ palen wel eenig djatihout, maar meestal ander hout bevattende, en 388 palen, waarin geen djatihout aanwezig is. Er wordt in den staat betreffende de houtbosschen gezegd, dat de opgave der uitgestrektheden naar gissing is geschied, weshalve daarop niet veel vertrouwen kan gesteld worden. Het is dan ook bijkans niet aannemelijk, dat van een gewest als Tagal, hetwelk, gelijk wij gezien hebben, volgens de laatste opnemingen, eene oppervlakte heeft van niet meer dan 1,523 vierkante palen, dat daarbij weinig gebergte bevat, zoodat het grootste gedeelte vlak of zacht glooijend land is, en dat bij dat alles eene talrijke bevolking heeft, meer dan een derde uit bosch zou bestaan [1]). Partikuliere aankap van hout vindt men hier niet en wat er gekapt wordt is voor 's Lands dienst bestemd. In 1863 werden er 79,731 jonge djatiboomen aangeplant, waarvan 67,497 in geregelde plantsoenen en 12,234 minder geregeld of bij de bosschen zelve.

Wij zeiden hierboven, dat de bevolking, buiten haren *padi*-verbouw, weinig werk maakt van het telen van andere gewassen. Ondertusschen blijkt het, dat men hier eene suikeronderneming heeft, die geheel voor eigen rekening werkt en in 1863 van eenen, krachtens met de bevolking aangegane overeenkomsten bewerkstelligden aanplant van $39^1/_2$ bouws had gemaakt 1536.90 pikols per bouw, — een resultaat, dat niet door vele dergelijke ondernemingen wordt overtroffen. Zij heet Pagongan, ligt in het regentschap Tagal en heeft haren aanplant in de distrikten Tagal, Krangdon en Doekoe Wringin [2]).

---

[1]) Hoezeer het zich wel eenigzins laat verklaren uit de omstandigheid, dat ongeveer 48 % van de bevolking geen grondbezit heeft.

[2]) Buiten hetgeen zij voor eigen rekening verwerkt, heeft de gemelde onderneming een suikerkontrakt met het Gouvernement.

Ook vindt men hier een drietal ondernemingen tot opkoop van tabak, met name Kalimas, in het regentschap Pamalang, distrikt Mandiradja, Randoedoengka, mede in hetzelfde regentschap en distrikt, en Padoeraksa, ook in hetzelfde regentschap, maar in het distrikt Pamalang. De opgaven omtrent het door die ondernemingen verkregen produkt zijn weinig te vertrouwen, maar schijnen niet op eene belangrijke produktie te wijzen.

De uitgestrektheid der partikuliere landen, waarvan het niet blijkt, in wier handen zij zijn, bedroeg in 1863 3,673 bouws, met eene inlandsche bevolking van 4,579 inwoners, en voor de verponding waren die landen aangeslagen tot eene waarde van *f* 150,000. Andere bijzonderheden worden er niet van medegedeeld.

De merkwaardigheden, welke men hier op het stuk van oude overblijfselen aantreft, bestaan in een graf van SAIDI PRAKIDIEN, een der eerste te Grissee aangekomen predikers van den Islam, dat in bijzondere eere wordt gehouden en te Pamalang is te zien. Voorts het graf van den *Soesoehoenan* MANGKOE RAT SENOPATI HINGNGALOGO, die op zijne terugkomst van Batavia, waar hij de hulp der Kompagnie had ingeroepen, overleed. Het ligt op 13 palen ten Zuiden van de hoofdplaats Tagal, tusschen Bandjaran en Lebaksioe. Eindelijk heeft men ook nog de heilige graven te Soera en de graven der voormalige regenten van Brebes.

Tagal, regentschap in bovenvermelde residentie, grenzende ten W. aan Brebes, ten Z. aan Brebes, Banjoemaas en Pamalang, ten O. aan Pamalang en ten N. aan de Java-zee, en verdeeld in de distrikten. Tagal, Maribaja, Krangdon, Pangka, Doekoe Wringin en Gantoengan.

Tagal, hoofdplaats van de residentie, regentschap en distrikt Tagal, op Java, gelegen op 6° 54′ Z. Br. en 109° 8′ 37″ L., 20 mijlen N. N. W. van den Slamat, 14 N. W. ten N. van den Goenong Gadjah, 261 palen W. van Batavia, 47 O. van Cheribon en 74 N. van Banjoemaas. Er is een fort, uit den tijd der Kompagnie, dat vroeger door moerassen omgeven was, die door hunne uitdamping voor de gezondheid schadelijk waren, doch nu gedempt zijn, waardoor de ongezondheid der plaats merkelijk is verbeterd. Sedert lang is dit fortje door de militaire bezetting verlaten en dient het tot het bewaren van 's lands eigendommen. Het Europesche gedeelte der stad ligt aan de zee, om een groot plein, waaraan ook het residentiehuis gelegen is, tegenover het fort. Vóór het residentiehuis staan aan zee de pakhuizen en achter dat gebouw zijn de fondamenten eener koepelkerk gelegen.

De Gouvernementsherberg te Tagal is in 1852 ingerigt tot het geven van onderwijs aan de zonen van inlandsche ambtenaren. Later is er een ander schoollokaal gebouwd, dat op 31 October 1857 plegtig is ingewijd.

De Javanen wonen in de oostelijke wijk der stad en de Chinezen in de zuidelijke. Er zijn te Tagal een havenkantoor, een kantoor van ontvangsten, een zoutverkoop en verder een postkantoor.

Tagal is eene zeer levendige plaats, die door den afvoer van voortbrengselen uit de binnenlanden, zoowel als door de twee in hare nabijheid gelegene suikerfabrieken Kemanglen en Doekoe Wringin, veel vertier en welvaart heeft. De stad is regelmatig gebouwd en heeft regthoekige straten, die goed onderhouden en met tamarinde-boomen beplant zijn.

Hier is een civiel-geneesheer gevestigd, die van Gouvernementswege eene geldelijke toelage geniet. Er behoort hier eene kruisboot te huis.

De openstelling der haven op 31 Mei 1859 voor den algemeenen handel, is later weder ingetrokken.

Men heeft voor eenige jaren te Tagal een havenhoofd aangelegd, dat echter spoedig onbruikbaar is geworden, terwijl dit hoofd ook eene verzanding van de riviermonding heeft veroorzaakt. Op $^1/_4$ of $^3/_8$ mijl van den wal, Noord ten Westen van het fort, is de ankerplaats in 4—5$^1/_2$ vademen water. De Tagalklip of Karang Djeroek is ruim 1$^1/_8$ mijl van Tagal en nagenoeg $^3/_4$ mijl van het naastbij gelegen strand verwijderd. De diepte rondom deze klip op $^1/_2$ kabellengte afstand bedraagt 9 vademen. Behalve te Tagal is er in de residentie nog eene goede ankerplaats bij Oedjong Pamalang in 6 of 7 vademen, alsmede ruim 1$^1/_3$ mijl meer naar het Oosten, vóór de rivier Oeloe Djami, eene in 4 of 5 vademen diepte.

De uitvoer van Tagal bestaat in suiker, koffij, peper, *gambir*, *katjang*, benzoë, tabak, rijst, *rotan*, arak, vogelnestjes, lijnwaden, enz.

Tagal, vlakte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tagal, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de Tjitaroem, 9$^1/_2$ paal benoorden den weg naar Krawang (in eene regte lijn).

Tagal, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tagal Ageng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel, aan het strand.

Tagalaja, eiland ten Noorden van het eiland Gilolo, bij het eiland Morotai.

Tagal Ajam, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Tagal Alang, dorp op het eiland Bali, rijk Bangli.

Tagal Alas, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Tagalan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Remameh.

Tagalan Doloewan, dorp op Java, residentie Bezoeki, volgens ZOLLINGER 6,668 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tagal Angoel, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, aan de Tjidani, $1^1/_2$ paal Zuid van de zee.

Tagal Areng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Tagal Aroem, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maöspati, in het Zuid-Oosten.

Tagal Badoeng, *râwa* op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Madjalaja.

Tagal Bangsri, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Tagal Batjang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, bezuiden Madang Asam.

Tagal Bong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Tagal Djembangan, klein plateau op Java, residentie Bezoeki, op het Ajang-gebergte, in de nabijheid van Bezoeki, dat met het bergjuk Tjemoro Kendeng in verband staat.

Tagal Dowo, berg en dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Pamottan.

Tagal Gawak, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met een 40tal inwoners.

Tagal Gedé, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tagal Glap, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel, aan het strand.

Tagal Goeboek, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gegissik, op de westelijke grens.

Tagal Goenir, dorp op Java, residentie Batavia, in het Noorden van het Wester-Kwartier, 28 palen op den weg naar Tandjong Kaik.

Tagal Goenongan, dorp op het eiland Bali, rijk Mengoei.

Tagal Gonda, lustverblijf van den Sultan van Soerakarta, op Java, in de afdeeling Padjang, 11 palen van de stad.

Tagal Goroe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, Noord-West van de hoofdplaats.

Tagal Hoa, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah, aan de Tjibalapoelang, op de grens van Djampang Wètan.

Tagalinga, dorp op het eiland Bali, in het Oosten van het rijk Karang Asam.

Tagalisa, regentschap op de Noordkust van het eiland Boero, dat schaars bevolkt is. Nabij de handelsplaats Waipohte ligt eene vlakte van ongeveer 3 palen lengte en 1 paal breedte. Er is uitvoer van *damar, dingding* en *padi,* en invoer van zout, lijnwaden, messen, ringen en andere versierselen. Tagalisa is verdeeld in de stammen Wahangan, Waikibo, Teraha en telt 144 inwoners, Alfoeren (1855). Bij het voormalige dorp Tagalisa, aan de Noordkust, is eene kleine ankerplaats.

Tagalisa, eene der wijken van de hoofdplaats Kajeli, op het eiland Boero, in 1855 bewoond door 91 Mohammedanen.

Tagal Kankoong, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Tagal Katjang, dorp op Java, residentie en distrikt Cheribon.

Tagal Koenir, dorp en rijstland op Java, in de Bataviasche Ommelanden, op het land Katapang.

Tagal Ladja, volkrijk dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, 1 mijl van Tjililin. De inwoners leven van den rijstbouw, den aanplant van areng-suiker en houden verder eenige buffels.

Tagal Laloer, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, $1^1/_2$ paal Zuid-West van de zee en 4 palen benoorden den weg naar Tangerang.

Tagal Landong, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Doekoe Wringin.

Tagal Lingga, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tagal Loa, zie: Tagal Hoa.

Tagal Loerong, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Tagal Lontar, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi, ten Oosten van Djati Malang.

Tagal Modjo, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Dringo.

Tagaloenang, dorp op het eiland Bali, rijk Djembrana.

Tagaloenda, zie Tagolanda.

Tagaloendi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang, aan het meer Danau di Atas.

Tagaloes, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Tagal Ombo, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, in het Oosten van het distrikt Semanten.

Tagal Ombo, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Soemorotto, met de indigofabriek Sidajoe.

Tagal Ombo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Tagal Pandjang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg.

Tagal Pandjang, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Tagal Pari, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tagal Pasir, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Simpang Kanan, aan den regter-oever der groote rivier.

Tagal Patjar, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer.

Tagal Pilasa, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Loewar Kota.

Tagal Randoe, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Tagal Redjo, hoofddorp van het distrikt Ballak, op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Tagal Rotan, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, bij Babakan.

Tagal Sambi, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Tagal Saren, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ngasinan, ten Zuid-Oosten van Grabak.

Tagal Sari, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri.

Tagal Sari, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kali Salak.

Tagal Sari, dorp op Java, om de Zuid der stad Soerabaja, op een partikulier land, in 1857 met 181 inwoners.

Tagal Sari, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Samarang, een in het distrikt Serondol, aan den postweg, en een in het distrikt Grogol.

Tagal Sari, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Kradenan.

Tagal Sari, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, met een 60tal inwoners.

Tagal Sari, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Noorden van het distrikt Minoreh.

Tagal Sari, groot dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Koetoe, op den weg van Madioen over Ponorogo naar Kediri, 24 palen van Madioen. Er is eene zoogenaamde priesterschool of pesantrian, werwaarts zich vele priesters begeven, om van de hoogepriesters, die er zich ophouden, onderwijs te ontvangen. Hun getal groeit wel tot 200 en 300 aan. Dit dorp is vroeger tot perdikan-dessa verheven, ter belooning van de door het toenmalige Hoofd bewezene diensten, bij gelegenheid van het herstellen der door Chinezen verwoeste kraton te Karta Soera.

Tagal Sari, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, op den Diëng, met bronnen, bekend onder den naam van Banjoe Koening.

Tagal Sedeh, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikao, troep Slagangeng.

Tagal Semaja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Tagal Sempoda, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Tagal Sinalan, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Dringo.

Tagal Soemoer, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de Tjibehet.

Tagal Tjangkring, dorp op het eiland Bali, rijk Djembrana.

Tagal Tjawet, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Tagal Tjawet of Klidang, woeste grond op Java, residentie Pekalongan. Hierop werd suikerriet ter uitgestrektheid van 120 bouws geteeld, doch in 1857 is het huurkontrakt van dezen grond ten einde geloopen.

Tagal Tjikaroria, vlakte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Ganda Soeli.

Tagal Toenangan, plateau op Java, residentie Pekalongan, behoorende tot het Diëngsysteem, ten Oosten van den berg Timpang. Het is van vulkanischen oorsprong.

Tagal Trepes, plateau op het Diënggebergte op Java, residentie Pekalongan, dat door den berg Timpang van het plateau Tagal Toenangan gescheiden is. Dit plateau is geheel door een ringmuur omsloten, met uitzondering van de Noordzijde, waar het riviertje Trepes, dat op dit plateau oorsprong neemt, afvloeit. De Tagal Trepes wordt als een groote kraterketel beschouwd. De kratermuur, die 9,000 Rijnlandsche voeten in omtrek en eene eivormige gedaante heeft, wordt bepaald in het Westen en Noord-Westen door den Boedak, in het Zuiden door den Tagal Trepes en in het Oosten en Noorden door den Timpang. Hij wordt alleen van Pekalongan uit bezocht.

Tagal Wangi, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Krangdon.

Tagal Wareng, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Tagal Waroe, distrikt en land op Java, adsistent-residentie Krawang, in het zuid-westelijk gedeelte. Het hoofddorp heet eveneens Tagal Waroe en ligt 20 palen van Poerwakarta. Aan den noordelijken voet van den bergkam Pasir Bentang, die dit land van het Oosten naar het Westen doorsnijdt, ligt, op 20 palen van het dorp Tjiampel, eene thermale minerale bron.

Tagal Waroe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Tagal Waroe of Kassoeran, huurland op Java, residentie Djokdjokarta, met kakao- en vanielje-aanplant. In 1862 werd er 50 pond vanielje geoogst.

Tagal Waroe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Tagal Waroe, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, bij de Tjitaroem.

Tagal Waroe, landgoed op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Tagal Waton, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met een 170tal inwoners.

Tagal Wero, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Bogorami.

Tagal Wirangroeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel, op de zuid-westelijke grens.

Tagal Woelong, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Tagal Woenie, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met een 100tal inwoners.

Tagal Wringin, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Oosten van het distrikt Pandaban.

Taganak, eiland in den Sollok-Archipel, 6 Engelsche mijlen van de Noordkust van Borneo verwijderd, ten Noord-Oosten van de baai Sandakan, op 6° N. Br.

Tagangsier, dorp op het eiland Madura, op de Noord-Westzijde van het regentschap Soemanap.

Tagat, zie: Tagolanda.

Tagèjan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar, in het Westen.

Tagelan, eilandje in de Indische zee, aan de Zuidkust van Java, bezuiden de residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso.

Tagelan, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal.

Tagia, zie: Belet.

Tagipeel, eiland ten Noord-Oosten van het eiland Borneo, 6° 29′ N. Br.

Taglam, zie: Pas-op.

Tagoem, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kambang.

Tagoja, dorp in het zuidelijk gedeelte van het eiland Tidore.

Tagokerip, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong.

Tagolanda of Pangasare, eilandengroep, tusschen Celebes' Noord-Oostkust en de Sangir-eilanden. De kusten zijn rijk aan visch. De Zuidpunt van het eiland Tagolanda ligt, volgens Melvill van Carnbée, op 2° 20′ N. Br. en 125° 30′ O. L. Het vaarwater tusschen de eilanden Bejaren en Tagolanda is veilig en 3 mijlen wijd. Tagolanda heeft twee pieken en bevat een gelijknamig rijkje en dorp op de Westzijde, alwaar een Christelijk bedehuis en eene school zijn, en de *Radja* verblijf houdt. Te Tagolanda is een Zendeling gevestigd. Dit eiland telt 6,550 inwoners. In het begin van 1860 is op verzoek van den *Radja* en de Rijksgrooten een vaccinateur derwaarts gezonden, ten einde aldaar de vaccine in te voeren.

Tagong, berg op Java, adsistent-residentie Banjoewangi.

Tagono, dorp op het eiland Makjan, residentie Ternate, onder een Hoofd, *Kimelaha* ge-

heeten. Het is in December 1861 bij de uitbarsting van den vuurberg verwoest.

Tago Soengei, eilandje, door een rif aan de kust van Gilolo verbonden, op 1° 44′ N. Br.

Tahalap, zie: Tjitahalap.

Tahami, rivier op Sumatra, in de Lampongs, in het Westen van het distrikt Toelang Bawang, die zich in de rivier Oempoe ontlast, op den linker-oever.

Tahan (Karang-), zie: Rhijnlandsdroogte.

Tahane, dorp op het eiland Makjan, residentie Ternate, onder eenen *Sengadji*. Het is in December 1861 bij de uitbarsting van den vuurberg vernield.

Tahat Moni, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Redjang Tengah, bij de grens van Benkoelen.

Tahatong, heuvel in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan den regter-oever der Kapoeas Moeroeng. Hij is 50 Rijnlandsche voeten hoog en met den heuvel Kahoengkong verbonden. De Tahatong bezit steenkolen van goede hoedanigheid. Op dezen heuvel en in den omtrek worden eenige houtsoorten aangetroffen.

Tahatong, berg op de Zuidkust van het eiland Groot Natoena, residentie Riouw.

Taho, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Tahoedjang, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moeroeng. De rivier is een zijtak van de Lawoeng en ontspringt uit moerassen. Zij heeft watervallen en is slechts op korten afstand bevaarbaar. Het dorp ligt aan de rivier Topo.

Tahoela, voormalige sterkte op het eiland Ternate, die later tot paleis van den Sultan is ingerigt. Zij is in de 16e eeuw door de Portugezen gebouwd en van vijf bolwerken voorzien.

Tahoeloe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Tahoenan, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Tahojan, zijtak der rivier Kahajan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. Hij is voor kleine vaartuigen bevaarbaar en heeft watervallen, zandbanken en in de bedding boomstammen, die de vaart bemoeijelijken.

Tahop, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moeroeng. Zij ontlast zich in de Barito.

Tahotong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de boven-Katingan-rivier.

Tahow, parelbank in den Sollok-Archipel, onder de groep der Tawi Tawi-eilanden, op ongeveer 6° 44′ N. Br. Hier is het vaarwater zeer gevaarlijk.

Tai, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de Batang Tarang, bewoond door 350 Dajaks.

Taibenoe, klein distrikt op het eiland Timor, dat vroeger tot Amfoang behoorde.

Taidjok, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Taidono, een der Batoe-eilanden, aan Sumatra's Westkust.

Taija, zie: Taja.

Taijoe, zie: Tajoe.

Taikebel, eiland bij de kust van het eiland Soembawa, in de baai van Soembawa.

Taikoeskoes, gebergte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna, ten Zuid-Westen van den Galoenggoeng.

Taikong, zie: Larah.

Tailana, een der Banjak-eilanden aan Sumatra's Westkust, groot $^1/_8$ Sumatra-paal en bewoond door Banjak-eilanders.

Taimaka, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Koiwai.

Taimanoe, dorp aan het Noorderstrand van het Sandelhout-eiland, waarbij eene goede ankerplaats gevonden wordt. Het staat met Samparingo onder eenen *Radja*.

Tainama, dorp op het Zuid-Wester-eiland Moa, residentie Banda.

Taïpa, dorp op Celebes' Westkust, rijk Kajeli, aan de baai van Palos.

Taïpa, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 5 huizen en 31 inwoners (1861).

Taja, dorp op het zuidelijk schiereiland van Gilolo, onder het gezag van den Sultan van Ternate.

Tajakoesin, rivier op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tonsea.

Tajan, rijk in Borneo's Westerafdeeling, dat ten Noorden en Noord-Westen aan Landak, ten Zuid-Westen aan Pontianak, ten Zuiden aan Meliouw en ten Oosten aan Sangouw grenst. De grond levert rijst, suikerriet, koffij, arêng, vele soorten van aardvruchten en hout. De aanvoer en opkoop van houtwerken neemt er dagelijks toe. De bodem bevat goud, diamanten, ijzer en tin. Tajan staat met Landak onder eenen Controleur der 2e klasse. De *Panoembahan* van het rijk en de Kapitein der Chinezen zijn ter hoofdplaats gevestigd. In Tajan ligt een berg van dien naam. De hoofdplaats Tajan aan de uitwatering der rivier van

Tajan, die zich in de Kapoeas ontlast, gelegen op 0° 3′ Z. Br. en 110° 17′ O. L., is bewoond door 420 Maleijers en een 130tal Chinezen.

Tajan, rivier op het eiland Karimata, met een ondiepen mond.

Tajan, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Tajan, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, bij de noordelijke grens van het distrikt Lorok.

Tajap, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan. Zij vloeit in de Kajoeng-rivier.

Tajap Ilir en **-Oeloe,** twee distrikten in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan. Het eerste is bewoond door 560 en het tweede door 645 Dajaks (1857).

Tajem, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Tajer, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap L Kota's.

Tajiman, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, op den berg Merbaboe.

Tajoe, riviertje op Java, residentie Japara. afdeeling Djawana, op het Oosterstrand van het distrikt Mergotoeho. De Tajoe komt van den berg Moerja en is alleen voor kleine vaartuigen geschikt.

Tajoe Angat, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Soembreng.

Tajoe Koelon, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Tajoewan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ngasinan, op de grens met Samarang.

Tajoe Wètan, hoofddorp van het distrikt Mergotoeho op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, 73 palen van Japara.

Tajom of Kasuaris-eiland, eilandje aan de Oostkust van Celebes, in de bogt van Tomini.

Taka, dorp op Celebes, afdeeling Sandjai, aan de baai van Boni.

Takabakang, bij de Engelschen Teignmouth, bank ten Oosten van Borneo, op 5° 1′ Z. Br. en 118° 39′ O. L.

Takabollo, rif in de straat van Saleijer. aan Celebes' Zuidkust, op 5° 49′ Z. Br.

Takahan Sapoendoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Takai, dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Takaip, staat op het eiland Timor, welks Hoofd een ondergeschikt Stedehouder van den Keizer van Sonnebait is. Takaip heeft zich in 1859 aan het Nederlandsche Gouvernement onderworpen. De bevolking bedraagt 11,000 inwoners.

Takair, zie: Ledong.

Takala, bogt aan de Noordkust van het eiland Ceram.

Takalala, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 3 huizen en 19 inwoners (1861). Het behoorde vroeger met een vischvijver aan den tegenwoordigen leenvorst van Boni.

Takalaman, dorp op Celebes' Westkust, in het Oosten van de Noorder-distrikten.

Takalan, rivier in Borneo's Zuid en Oosterafdeeling, welke in de rivier Toedji valt, afdeeling Doeson en Bekompai.

Takalar, zie: Zuider-distrikten.

Takalara, regentschap op Celebes' Westkust, in de Zuider-distrikten.

Takalasse, rivier op Celebes' Westkust, die een gedeelte der grens van Barroe met Sopeng vormt en zich in zee ontlast. Zij ontspringt op den berg Lapadjoeng uit meer dan 20 beken. Aan den mond ligt een groot dorp, Madallo geheeten. Deze rivier is tot Sawito met praauwen bevaarbaar en gemiddeld 100 Rijnlandsche voeten breed en bij den mond ongeveer 175 voeten.

Takalata, dorp op Celebes' Westkust, rijkje Mario.

Takalit, heuvel, versterkt dorp of *kota* en kaap, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng. De heuvel ligt aan den linker-oever der Kapoeas Moeroeng, is 30 Rijnlandsche voeten hoog en op dezen ligt het dorp, in 1859, in welk jaar het met Kota Baroe vereenigd werd, met ongeveer 150 inwoners.

Bij de kaap Takalit ligt in de rivier eene zanddroogte aan den regter-rivier-oever, zoodat men aan den linker-oever moet houden.

Takanen, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Takang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Takaras, waterval in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Takari, kaap aan het zuid-oostelijk schiereiland van Celebes, in de golf van Boni, op 4° 25′ Z. Br.

Takat (Karang-), zie: Gebroeders (de vier-).

Takat Kababawan, rots in den Sollok-Archipel, aan de Westzijde van het eiland Paliangan gelegen. Er staan slechts 4 vademen water op.

Takatong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Katingan.

Takat Paboenoeang, kliprif in den Sollok-Archipel, op 6° 15′ N. Br., ongeveer $4^1/_2$ mijl Noord ten Westen van het Oosteinde van Sollok. Op dit rif stootte in 1798 het Zweedsche schip *Gustavus Adolphus*, dat daar slechts 3 en $3^1/_2$ vadem diepte vond.

Takat Ramata, of de Bril, ondiepte ten Zuid-Westen van Celebes' Zuid-Westpunt, op 6° 5′ Z. Br. en 118° 55′ O. L.

Takat Rankap, rif ten Zuiden van Celebes, in de straat Saleijer, op 5° 40′ Z. Br.

Takat Sanga, koraalbank in den Sollok-Archipel, ten Westen van Bali Tonkel, het Zuid-Oostelijkste der Sollok-eilanden. Er staan 3 à 4 vademen water op.

Takat Tankapan, rif in den Sollok-Archipel, dat aan de Westzijde van het eiland Soladdie uitsteekt.

Takat Widi, ondiepte in de straat van Madura, ten Westen van Gili Radja.

Takawo, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Oostkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Take, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 5 huizen en 27 inwoners (1861).

Takeran, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng.

Takeran, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Kedokan.

Takesan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op het Westerstrand van het landschap Tanah Laut.

Taketei, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op den regter-oever der Katingan.

Takilap, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak.

Takison, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng, bewoond door een 30tal Ngadjoe's.

Takkair, rivier op de Noord-Oostkust van Borneo, landschap Tiroen.

Takkamoek, hoek aan de Zuidkust van het Papoesche eiland Misool.

Takken, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai.

Takkermoro, perk op het eiland Groot Banda, distrikt Lonthoir, met 25,493 muskaatnotenboomen (1854).

Takoeam, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai.

Takoelok Batoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, met 25 inwoners (1853).

Takoelok Bentang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Takoelok Noesa en **-Tandjong**, twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Takoem, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden. Zij ontspringt op den berg Ophir. Aan de uitwatering ligt een gelijknamig dorp.

Takoenro, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 7 huizen en 58 inwoners (1861).

Takoi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Moratjai.

Takokok, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Takomi of Willemstad, voormalig fort op de Noord-Oostkust van het eiland Ternate, dat in 1609 door den Zeevoogd HAAN gebouwd werd en een groot gedeelte der kust bestreek. In 1651 werd het, onder den Landvoogd VAN DEN BOOGAARDE, verlaten en is later in een puinhoop veranderd.

Takoong, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Tal, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso.

Tala, rivier en dorp op Celebes' Westkust, in de Noorder-distrikten, regentschap Segerie, in het Westen.

Tala, eilandje onder den wal van Nieuw-Guinea, bij de Humbold-baai.

Tala, zie: Talla.

Tala Bahoe, dorp op Celebes' Oostkust, rijk en distrikt Tomboekoe, met 75 huizen en 634 inwoners (1852).

Talabangi en **Talabangi Tjopeng**, twee dorpen in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tjondong. Het eerste bevat 7 huizen en 82 inwoners, en het andere 5 huizen en 57 inwoners (1861).

Talabo of Taliabo, kaap aan de Oostkust van Celebes, op 0° 55′ Z. Br. en 123° 30′ O. L., volgens MELVILL VAN CARNBÉE. Zij is eene hooge en uitstekende landtong, die de bogten Tolo en Gorontalo van elkander scheidt.

Talabo of Batoe Tette, Zuid-Westhoek van het eiland Kangeang, op 6° 59′ 7″ Z. Br. Bij dezen hoek liggen riffen, die ruim $^1/_4$ mijl uitsteken en waarop gewoonlijk branding staat.

Talaboga, berg op Java, op de grenzen der residentiën Banjoemaas en Tagal, grootendeels in de eerstgenoemde residentie. Hij verheft zich,

volgens DE LANGE, 1,885 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Talada, kaap aan de Westkust van het eiland Seboekoe, in de Lampong-baai.

Taladja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Talaga, zie: Telaga.

Talago, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soepajong.

Talai, zie: *Tilli.*

Talaitad, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Kawangkoang. De Christengemeente staat onder de leiding van den Zendeling te Amoerang. Hier heeft men eene school.

Talaka, rivier op Sumatra, residentie Padang, distrikt Lakitan.

Talaken, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kajahan Ilir. Het dorp ligt aan de Menohing.

Talaki, dorp in het binnenland van het eiland Moena of Pangasane.

Talaki, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XII Kota's, aan de rivier Sangit.

Talakia, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten van de afdeeling Kroë.

Talaki Madon, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin.

Talalahong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moeroeng.

Talali, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi.

Talaloe, dorp op het Banjak-eiland Toewankoe, met 15 huizen en 86 inwoners (1855).

Talam, eilandje onder den wal van het eiland Marsalah, in eene bogt, ten Westen van Sumatra.

Talam, dorp op den Zuid-Oosthoek van het eiland Marsalah. Het is de eenige bewoonde plaats van het eiland.

Talambahen, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir.

Talam Nangka, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang, aan den postweg.

Talan, zie: Talang.

Talanakan, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan.

Talandoeka, dorp op Sumatra, rijk Djambi, gelegen op een eilandje in de Djambi-rivier. Er groeit suikerriet en *maïs.*

Talang. *Dit woord beteekent gehucht, zoodat hiermede zamengestelde woorden, welke hieronder niet voorkomen, op het woord van onderscheiding moeten gezocht worden.*

Talang of Soeloeasi, vuurspuwende berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's. Hij is zeer steil en circa 8,000 Rijnlandsche voeten hoog. Op 5,000 voeten ligt eene solfatara, waar zich heete zwaveldampen uit den gespleten bodem ontlasten, over eene oppervlakte van 150 voeten. De eigenlijke krater is nog iets hooger gelegen dan het centrum van den top des bergs, dat geheel van plantengroei ontbloot en met steenen bedekt is. De berg is met eene rijke vegetatie bekleed, waarbij eene groote verscheidenheid heerscht. De kruin is bedekt met eene groote massa zwavel, die een niet onbelangrijk artikel van handel voor de bevolking uitmaakt en op alle bazar's aanwezig is. Van den voet van dezen nog werkenden vulkaan strekt zich een breed dal uit, en daar liggen warme bronnen. Volgens het zeggen der inboorlingen had de berg sedert lange jaren geene uitbarsting gehad, toen hij den 15n Maart 1859 hevig begon te woeden. Een meer en dorp Talang vindt men ook in de XIII Kota's. Bij Talang zijn ziltachtige plassen, welke tot drinkplaatsen voor het vee dienen.

Talang, berg op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, hoog, volgens ZOLLINGER, 120 Rijnlandsche voeten. Van dezen heeft men een heerlijk gezigt op de baai Telokh Betong en de eilanden van straat Soenda. Een gehucht Talang genaamd ligt ten Noorden van Telokh Betong.

Talang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Bentoehan.

Talang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van de afdeeling Ommelanden.

Talang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Talo, aan de rivier Koengkei.

Talang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, ten Noorden van het meer Leba Deling.

Talang, rivier op Sumatra, residentie Palembang, in het Oosten van de afdeeling Banjoe Asin. Zij neemt het riviertje Moewara Talang op en ontlast zich in de straat Banka.

Talang, een der Riouw-eilanden, ten Zuid-Oosten van Bintang, op 0° 44′ N. Br.

Talang, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi.

Talang, poststation op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan.

Talang, dorp op het eiland Madura, in het Westen van de afdeeling Soemanap.

Talang, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, distrikt Boender, aan het strand en aan den postweg.

Talang, zie: Timor Daja.

Talang, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's, distrikt Ajer Tabier. Zij ontspringt op den Sago en ontlast zich in de rivier van Agam. Aan haren oever is een gelijknamig dorp gelegen.

Talang, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Talang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling.

Talang en **Talang Ketjil,** twee eilandjes aan de Noordkust van Serawak, op Borneo, 1° 54′ N. Br.

Talang (Soengei-), kleine vallei op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bezuiden Alahan Pandjang. Zij is in eene onbewoonde streek gelegen en zeer rijk aan bosch en water. Er komen belangrijke kolenlagen voor, alsmede looderts. De weinige bewoners zijn mijnwerkers, welke zich met de goudwasscherij onledig houden. De vallei is 300—400 Rijnlandsche voeten diep en wordt besproeid door de rivieren Liki en Ngalo, die zich met elkaâr vereenigen en de rivier Talang vormen.

Talangami, dorp op de Zuidzijde van het eiland Gilolo, behoorende onder Ternate.

Talangami, dorp op het eiland Ternate, zuidelijk van de hoofdplaats. Er wonen eenige visschers. Het land in den omtrek is moerassig.

Talangang, rivier op de Noord-Oostkust van Borneo, landschap Tiroen, die zich in de Sikatak-baai ontlast.

Talang Anoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Lawas.

Talang Asa, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Ipoe, aan de rivier Ikan.

Talang Assai, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Talang Auwer, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Pegagan Ilir.

Talang Bakir, dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Tapan.

Talang Bali, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Pegagan Ilir.

Talang Banjoewan, gehucht op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Talang Betoetoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Gasing.

Talang Boboengo, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang.

Talang Doendei, dorp op Sumatra, in het binnenland van de adsistent-residentie Benkoelen.

Talang Doerian Amas, dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Tapan.

Talang Doeroeman, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Allas. Den 21ⁿ Augustus 1847 deden de Pasoemah's hier een aanval, met het doel om het dorp in de asch te leggen, welke poging door tusschenkomst van den Europeschen Gezaghebber Pruys van der Hoeven is verijdeld geworden.

Talang Drian, dorp op Sumatra, in het gebied van Benkoelen, distrikt Allas.

Talang Gedong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Bentoehan, aan de Padangrivier.

Talang Giring, meer op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, bij de rivier Soenoer.

Talanggoe, zie: Poeteran.

Talanggoe, dorp op den Noord-Westhoek van het eiland Poeteran, residentie Madura.

Talanggoe Ajer, -Gentah, -Tengah en **-Timor,** vier eilanden ten Oosten van Madura, waaronder zij behooren. Het laatste ligt, volgens Machiels, op 7° 15′ 20″ N. Br. en 114° 49′ 9″ O. L.

Talang Kalapa, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, niet ver van Palembang.

Talang Lagoendi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de rivier Ipoe.

Talang Lia, kampong op Sumatra, residentie Palembang, landschap Lebong, marga Toebai, soekoe Simalaka.

Talang Maranggai, hoofdplaats van het distrikt Pegagan Ilir, op Sumatra, residentie Palembang.

Talang Pinang, kampong op Sumatra, residentie Palembang, landschap Lebong, marga Toebai, soekoe Aman.

Talang Rassau, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier van Laïs, welke men hier passeert.

Talangsir, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Daja.

Talangson, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Siong-gebied, met een 60tal inwoners.

Talang Sono, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Talang Tengah, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Ketaun. Tusschen deze plaats en Pondok Bakir is in October 1862 eene rijke bruinkoollaag ontdekt, op ongeveer 9 palen van de zee, welke evenwel van geringe technische waarde is.

Talang Tengah, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de Soengei Kroë.

Talanka, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Tinkalap.

Talankow, berg op Celebes, residentie Manado, op 1° 16′ 41″ N. Br.

Talanoeroe of Kallawai, noord-oostelijke hoek van het eiland Ceram, op 2° 53′ Z. Br. en 128° 17′ O. L.

Talao, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling. Zij valt in de rivier Gadis.

Talapam, dorp op de Noord-Oostkust van Borneo, in het Solloksche gebied, distrikt Mangedora, tusschen de Sandakan-baai en het eiland Tambisan, aan de baai Gikong, met eene goede haven.

Talapao, dorp op het eiland Makjan, residentie Ternate, onder eenen *Kimelaha*. Het werd in December 1861 bij de uitbarsting van den vuurberg verwoest.

Talapoe, hoek op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Ipoe.

Tala Poeloe, kaap aan de Oostkust van het Zuid-Pagei-eiland, in de Indische zee.

Talasa, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, distrikt Kota.

Talasian, dorp, en **Talasian Beatan,** rivier op Borneo's Noord-Oostkust, op de Oostzijde van de landstreek Berou.

Tala Siring, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Oosten van het distrikt Taloe.

Tala Tala, dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, landschap Bonthain, met 100 inwoners.

Talatjoe, landschap op Celebes' Westkust, afdeeling Noorder-distrikten of Maros, onder eenen Regent.

Talaurd, dorp op het eiland Groot Sangir, residentie Manado, rijkje Kandàhr, bewoond door Mohammedanen.

Talaut-, Salibabo- of Méangis-eilanden, groep van dertien eilanden ten Noord-Oosten van Celebes, behoorende onder de residentie Manado. Zij maken een onderdeel van de Sangir-eilanden uit en staan onder het gezag van Hoofden, welke door de *Radja's* van de Sangir-eilanden worden aangesteld. Deze groep is 25 vierkante mijlen groot en telt 5,000 inwoners op de vier bewoonde eilanden: Noesa, Karkalang, Lirong en Kabrocang, welk laatste het zuidelijkste is en met de Zuidpunt, volgens Gregory, op 3° 47′ N. Br. en 126° 45′ O. L. ligt.

Het onbewoonde eiland Ariaga ligt, volgens Melvill van Carnbée, op 4° 50′ N. Br. en 126° 25′ 30″ O. L.

Deze eilanden zijn gedeeltelijk bergachtig en goed voorzien van water. Zij leveren brandhout, veel rijst, katoen, koffij, *obi's*, pisang, pompoenen en eenige klappernoten. Men vindt er varkens, hoenders en visch.

De Talaut-eilanden zijn tegenwoordig eene voorname aanlegplaats voor Engelsche en Amerikaansche walvischvaarders, zoodat het Gouvernement opmerkzaam is geworen op het belang, om toezigt over deze eilanden te houden, opdat ze niet aan vreemde overheersching worden prijs gegeven. Aan de Oostkust van het eiland Salibabo ligt de reede Lirang. De Talaut-eilanders spreken, behalve het gewone Sangirsch, de oude taal, „de taal der voorvaderen" genoemd. Er worden pogingen aangewend om op deze eilanden het Christendom te verspreiden, zoodat er in 1859 vier zendelingen waren.

Talawa, dorp op het zuid-westelijk schiereiland van Celebes, rijk Wadjo, aan de rivier Peniki.

Talawaän, dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, te weten een in het distrikt Aris, met een 170tal inwoners, een in Bantik met 163 en een in Tonsea met ongeveer 400 inwoners. In het laatstgemelde is eene school. Eene rivier Talawaän vloeit door het distrikt Manado. Bij den hevigen storm van 10 December 1860 stortte de groote brug nabij Talawaän in Tonsea in.

Talawas, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Kopoer nan Sambilan.

Talawatoe, twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, een in de afdeeling Tondano, met een 250tal inwoners, en een ten Zuid-Oosten van Kakas.

Talaweh, drie dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschappen

Agam, Tanah Datar en L Kota's. Dat in de L Kota's is in het dal van de Ombilin gelegen, ongeveer 100 Rijnlandsche voeten boven de rivier. Het heeft eene markt en eene verblijfplaats voor reizigers.

Talawid, zie: Talaurd.

Talba, landschap op het eiland Timor, rijk Amarassi.

Tale, dorp op het zuid-westelijk schiereiland van Celebes, in het Noorden van het rijk Boni.

Talee, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tanawangko.

Taleha, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, landschap Amasing, met 7 huizen en 72 inwoners (1861). Er groeit een weinig koffij.

Talekata, landstreek op de Zuidkust van het eiland Ceram, die zich van Elpapoetih tot Kaibobo uitstrekt.

Talek Talagan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Sampit.

Talemale, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tonsawang, met 223 inwoners (1852).

Talempong, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Binor.

Talenadeng, zie: Telenading.

Talenako, poststation op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Taler, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tondano Toelimambot.

Tales, eilandje aan Java's Zuidkust, residentie Kediri, ten Zuiden van het distrikt Soembreng.

Taletap, klein meer op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, aan den voet van den heuvel Tompang. Het bevat visch. Op 1/2 paal boven dit meer ligt eene warme waterwel.

Talete, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tomohon, bewoond door een 540tal inwoners (1852).

Talgoeno, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Tali, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loeboe Sikaping.

Talia, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang, aan den postweg.

Taliabo of Soela Taliabo, een der Soela-eilanden, in de Moluksche zee, bewesten Mangoeli, groot, volgens Melvill van Carnbee, 26.5 vierkante geographische mijlen. Het heeft aan de Noordkust het dorp Taliabo, volgens Breunwald, op 1° 42′ 2″ Z. Br. en 124° 36′ 18″ O. L., en in het binnenland: Wojo, Singa, Lede, Kakibo, Samade, Made en eenige gehuchten aan een meer gelegen. Het eiland staat onder een Hoofd, dat den *Salakakan* van Soela Bèsi ondergeschikt is en verblijf houdt op de Zuidkust, in het dorp Lekitobo, dat met meer dan 600 Mohammedanen bevolkt is. Op het oostelijk gedeelte des eilands wonen ongeveer 2000 inwoners, die het gezag van den Sultan van Ternate niet erkennen, zeer schuw en onbeschaafd zijn, geheel naakt gaan en geene gemeenschap met de strandbewoners hebben.

De Oostzijde van Taliabo ligt, volgens Gregory, op 1° 52′ Z. Br. en 125° 28′ O. L. Bij het dorp Taliabo is eene ankerplaats, doch alleen geschikt voor kleine vaartuigen. Aan de Oostzijde is het vaarwater, zoowel door klippen als zwaren stroom, zeer gevaarlijk. De Zuidkust heeft geene klippen, dan eenige digt bij den wal. Taliabo levert veel sago op, het hoofdvoedsel der bevolking, en overvloed van visch.

Taliabo, zie: Talabo.

Talian, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir, onder direkt beheer van den Gezaghebber. Het is bewoond door een 90tal Maleijers en Dajaks (1857).

Talikoerang, drie dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, als: een in het distrikt Kawangkoang, een in Tompasso, met een 220tal inwoners, en een in Sonder, met ruim 500 inwoners.

Talikoerang, twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, een in het distrikt Kakas, met 480 inwoners, en een in het distrikt Remboken, met 450 inwoners. Nabij het laatste dorp is ter plaatse Perongan eene warme zwavelachtige bron gelegen, waarvan het water aangewend wordt tot baden en drinken.

Talingen, dorp op het eiland Madura, in het Noorden van de afdeeling Madura.

Talinsoeri, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Poerwodadi.

Talio, dorp op Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Talio, hoek eener bogt in de rivier Kahajan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Talisian, rivier, berg en dorp op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng.

Talissee, het noordelijkste der Banka-eilanden, ten Noord-Oosten van Celebes, residentie Manado, tusschen 1° 48′ en 1° 52′ N. Br. en

op 125° 10′ O. L. Het is onbewoond en eene voorname ververschingsplaats van de Solloksche zeeroovers, die er water, brandhout en sago innemen. Over dit geheele eiland strekt zich een hooge berg uit, met twee toppen. De straat Talissee ligt aan de Noord-Westzijde van het eiland Banka.

Taliwaha, dorp op het eiland Nias, dat ten Westen van Sumatra ligt.

Taliwang, bogt aan de Westzijde van het eiland Soembawa, in de straat Allas, met een gelijknamig dorp in het rijk Soembawa.

Talkanda, dorp op Java, residentie Tagal, distrikt Brebes, aan de rivier Sawah Djadjar.

Talla, rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, die zich in de baai van Elpapoetih ontlast. Zij vormt aan den mond een klein eiland van $1^1/_2$ mijl lengte en $^1/_2$ mijl breedte. Voor den oostelijken tak ligt een groot rif. Talla is de vermaarde stroom, aan welken vroeger de groote Sanihi of vergadering der Alfoeren aan de Zuidkust gehouden werd. Thans hebben verschillende Alfoersche stammen aan de monding dezer rivier zich aan ons Gouvernement onderworpen en den eed van getrouwheid afgelegd. Deze stroom heeft aan het boveneinde drie takken, als: de Noi, de Waloe en de Talla, welke laatste voorbij Kairatoe stròomt. Aan de Talla ligt eene mijl landwaarts in het Alfoersche dorp Tomilehoe.

Talla of Poeloe, landschap in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo; met 14 kampongs, 76 huizen, 948 inwoners, 304 buffels, 76 paarden en 284 klapperboomen (1861).

Talla, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan het strand van de afdeeling Natal.

Talla Boro, plaats op het noordelijk gedeelte van het eiland Gilolo.

Tallai, zie: Tilli.

Tallan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Singahan.

Talla Noeroe, zie: Talanoeroe.

Tallapou, zie: Telokh Pau.

Talli, kaap aan Borneo's Zuidkust, aan de Zuidzijde van het landschap Koeboe.

Tallo of Taloe, afdeeling op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, grenzende ten Noorden aan de Ommelanden en ten Zuiden aan Manna. In het hoofddorp Tallo vindt men een bouw-departement en eene inlandsche school.

Talloempanoewae, landschap op Celebes' zuid-westelijke schiereiland, in het vassalland of de palili Lili ri Adja van Boni. Tot dit landschap behooren de hoofdnegorijen Soera Soera, Alienge en Teamoesoe.

Talloen Limpo ri Awang, landschap op Celebes, in Boni, palili of vassalland Lili ri Laoe. Hiertoe behooren de hoofdnegorijen Mara, Salangketo en Tonra.

Tallo Ledo en **-Toda,** twee rijkjes op het eiland Flores.

Talmah, rivier op Sumatra, residentie Palembang, welke in de Kommering valt.

Taloe, distrikt op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan Batang Kapas, ten Westen aan zee, ten Zuid-Oosten aan Seranti. Het hoofddorp heet Tandjong Kandi. Een dorp Taloe ligt aan het strand, terwijl de gelijknamige berg op de grens van het distrikt Batang Kapas is gelegen.

Taloe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Taloe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies, distrikt Ajer Baloe.

Taloe, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Taloe, kaap aan Borneo's Zuidkust, aan het strand van Tanah Laut.

Taloe Ambon, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loeboe Sikaping.

Taloe Balei, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal, aan het strand.

Taloe Balibis, rivier en dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Batang Kapas.

Taloe Boelei, landschap op de Noord-Westkust van het eiland Zuid-Pagei.

Taloe Boenga, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal, aan het strand.

Taloe Boenko, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap XX Kota's.

Toeloe Dalam, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Taloe.

Taloe Doejoen, westelijke arm van de rivier van Pagoat, op Celebes' noord-oostelijke landtong. Langs de oevers vindt men vele goudmijnen, waar het goud zoowel door spoeling als door graving verkregen wordt.

Taloek, laag eiland in den Sollok-Archipel, ten Zuid-Oosten van het eiland Sollok.

Taloek, zie: Telokh.

Taloe Kaboen, ook Batoe Kaboen genoemd, klein distrikt op Sumatra, residentie Padang, aan de Boengoes-baai. Het grenst ten Westen aan Soengei Pisang, ten Zuiden aan Troesan en ten Oosten aan Tjindaki. Het hoofddorp heet eveneens Taloe Kaboen.

Taloekko, zie: Terlokko.

Taloe Landjago en **-Liedei,** twee dorpen op Sumatra's Oostkust, aan de rivier van Kampar.

Taloen, berg, dorp en poststation op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel.

Taloen, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Noorden van het distrikt Ambarawa.

Taloen, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe.

Taloen, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Taloen, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Djettis.

Taloen, twee dorpen op Java, residentie Kediri, een in het regentschap Brebek, distrikt Gemenggeng, en een in het regentschap Trengalek, distrikt Pakkies.

Taloenombo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Taloep, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs.

Taloer, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir.

Talok, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuid-Oosten van het distrikt Djati Rogo.

Talok, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi.

Talok, dorp op Java, residentie Bagelen, volgens DE LANGE hoog 1,610 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Talok, laag eilandje ten Zuiden van het eiland Sollok. Het is door een rif aan de Noord-Westzijde van het eiland Kabingan verbonden.

Talok, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Talok, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Boea.

Talok, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, landstreek Takisson.

Talokan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

[1]) **Talok Baroe,** dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Napal.

Talok Bombong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir, onder direkt beheer van den Gezaghebber. Het telt 30 Dajaks (1857).

Talok Gala, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden van Benkoelen, aan de rivier Rindoe Hati.

Talok Imam, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden van Benkoelen, bij de grens van Laïs.

Talok Katjang, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kapoeas Moeroeng.

Talok Langa, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, tusschen de rivieren Napal en Ladang.

Talok Lemba, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Bessi.

Talok Limbing, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir, onder direkt beheer van den Gezaghebber, met 20 Dajaks (1857).

Talok Mandon, buitenplaats van den Vorst van Kota Waringin, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Aroet. Er wonen 10 Maleijers en 30 Dajaks (1853).

Talok Pawangin, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden van Benkoelen, bij de grens van Laïs.

Talok Pinang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden van Benkoelen, bij den berg Kaboe.

Talok Rosau, -Siging en **-Tala,** drie dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, een aan de rivier Laïs, een aan de Padang-, en het laatste aan de Serangei-rivier.

Talok Talaga, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan beide zijden der Mentaja-rivier. Hier is de tegenwoordige zetel van het bestuur der Zuidkust gevestigd. Het bevat 400 Maleijers en 100 Dajaks (1853).

Talok Tengah, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, een in de afdeeling Laïs, aan de rivier Bessi, en een in de Ommelanden van Benkoelen, aan de Kroë.

Talolea, dorp onder eenen Fettor op het Sandelhout-eiland.

Talolo, hoek aan de Oostkust van het eiland Kelang, residentie Amboina.

Talong, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, bij de zuidelijke grens van het distrikt Pandahan.

Talor, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt

---

[1]) Met Talok zamengestelde woorden, welke hier niet voorkomen, zoeke men op Telokh.

Tondano Toelimambot, bewoond door ongeveer 400 inwoners.

Talour, zie: Karkalang.

Talowa, baai aan Celebes' Oostkust, op 2° 50′ Z. Br.

Talpat, een der toppen van den berg Telaga Waroeng of Baloearan, op Java.

Talsawit, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, bij de *râwa* Klindoengan.

Tamaän, twee dorpen op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, een in het distrikt Soeba, aan den grooten postweg, en een in Kali Salak.

Tamada, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Moesi.

Tamadan, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Doelah.

Tamadjoe, eilandje aan Borneo's Westkust, aan de Noord-Westzijde van Mampawa.

Tamadohong, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 8 huizen en 80 inwoners (1861).

Tamah, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die zich in de baai van Ajer Bangies uitstort.

Tamahin, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Tamahoe, zie: Tomahoe.

Tamak, dorp op Java, residentie en afdeeling Soerabaja.

Tamakko, dorp op het eiland Sangir, residentie Manado. Het werd in 1680 door de Spanjaarden met geweld onder den Koning van Sjiauw gebragt, doch later is het weder onafhankelijk geworden. Te Tamakko is eene inlandsche Christenschool.

Tamalada, dorp op Celebes' Westkust, in het Noord-Westen van het rijk Adja Tamparang.

Tamalasi, dorp op Celebes, in het Zuid-Westen van het rijk Boni.

Tamalie of Hatuaro Solie, Oosthoek van de baai Sawaai, op de Noordkust van het eiland Ceram, op 2° 49′ Z. Br. en 129° 23′ O. L. Hij kan digt genaderd worden.

Taman, distrikt in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, op ongeveer 110° 10′ O. L.

Taman, eilandje in de Kapoeas-rivier, in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak.

Taman, landschap op Borneo's Noord-Oostkust, in de bovenlanden van Goenong Teboer, onder eenen *Radja*. Het is in onderscheidene kleine gewesten verdeeld.

Taman, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Noordzijde van den berg Radja Bassa gelegen. Van hier uit kan men den berg gemakkelijk beklimmen.

Taman, *râwa* op Java, residentie Cheribon, distrikt Kandang Hawor.

Taman, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo IV. Hier liggen eenige kalkheuvels in den omtrek.

Taman, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Taman, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling en distrikt Bondowosso.

Taman, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidoel, distrikt Semanoe.

Taman, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Larok, aan de Solo-rivier.

Taman, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling en distrikt Poerwodadi.

Taman, rivier op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, op de westelijke grens van het distrikt Mangar.

Taman, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Taman, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, met eene goudgraverij.

Taman, riviertje in Borneo's Westerafdeeling. Het is eene spruit van de boven-Sekadouw-rivier en heeft twee zoutbronnen aan den oever.

Taman, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier van Melawi.

Taman, zie: Tamiang.

Tamanan, berg en dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Modjo Roto.

Taman Aroem, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Parang.

Taman Bangli, zie: Bangli.

Tamandam, dorp op de Noordkust van het eiland Klein Kei, residentie Banda, volgens Owen Stanley op 5° 32′ Z. Br. en 132° 50′ O. L. Vóór dit dorp heeft men, op 1/4 mijl afstand uit den wal, in 14 en 15 vademen diepte, goeden ankergrond.

Tamando, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Tamang, zie: Taman.

Tamanjala, landschap op Celebes' Westkust, in het Noord-Oosten van de Noorderdistrikten.

Taman Lor, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Zuiden van het distrikt Kradenan.

Tamanrodjo, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Oud-Boelekomba, met 2 huizen en 16 inwoners (1861).

Tamansaat, hoogste kraterrand van den berg Patoeha op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjisondari, volgens JUNGHUHN ter hoogte van 7,677 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tamansari, hoofdplaats van het distrikt Ardjowinangon op Java, residentie Madioen, regentschap Ponorogo.

Tamansari, hoofdplaats van het distrikt Djenggollo IV op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho-Ardjo, aan de Porrong-rivier.

Tamansari, twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikten Adjibarang en Poerwokerto, aan de rivier Loowo.

Tamansari, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, nabij de grens van Soerakarta, op de scheiding der Pringkoekoe en Semanten.

Tamansari, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Timor Daja.

Tamansari, plaats met tabaksonderneming op Java, residentie Bezoeki, toebehoorende aan den Heer J. G. BERKHOLST.

Tamao, rivier op de Noord-Oostkust van Borneo, die de grensscheiding tusschen de distrikten Mangedora en Tiroen uitmaakt.

Tamaranten, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tamarin, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Barito valt, afdeeling Doeson en Bekompai.

Tamarinde-Eiland, zie: Slebezee.

Tamarinde-Eiland (Klein-), eilandje in de straat Soenda, aan de Noord-Oostzijde van Slebezee.

Tamaroena, dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, landschap Bonthain, met 125 inwoners.

Tamarong, hoek op Borneo's Oostkust, bij de monding der Koetei-rivier.

Tamasar, rivier op het eiland Madura, regentschap Soemanap.

Tamasengo, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, in de Zuider-distrikten.

Tamasoe, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, ten Zuid-Oosten van den berg Siboemboen Djanten.

Tamba, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang. Zij ontlast zich in de Soengkei.

Tamba, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen der afdeeling Kauer.

Tamba, rivier op Java, residentie Bantam, die uit de Tjikadoe ontstaat en het distrikt Serdang doorstroomt.

Tamba, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo, aan den linker-oever der Goedoel, met eene indigo-fabriek en kaneeltuin, op $^1/_2$ paal afstand van Poerworedjo. De omtrek is vruchtbaar en levert veel indigo, rijst, kaneel, suiker, koffij en tabak.

Tamba, zie: Petjangakan en Tambahan.

Tamba Agong, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Daja.

Tambaga, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, bij den Pamatang Damar. De grond bevat ijzererts.

Tambaga, rif aan de Westkust van het eiland Banka, distrikt Soengei Slan, in de straat Banka, in de nabijheid van punt Lalarie. Tusschen dit rif en den wal is een veilig vaarwater voor kleine vaartuigen. Dit rif heeft $7^1/_4$ vadem koraalklippen op zijn rug.

Tambaga, twee gevaarlijke bankjes, ten Zuid-Oosten van het eiland Poeteran, residentie Madura, op 7° 8′ Z. Br. Bij laag water zijn zij gelijk met de oppervlakte en digt bij staan 10, 20 en 24 vademen water.

Tambaga, rots ten Oosten van het eiland Bawean, residentie Soerabaja.

Tambaga, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tambaga, *râwa* op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, op 6° 15′ Z. Br.

Tambaga, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's. Hij behoort tot het Siboemboen Djantengebergte en bevat kopererts.

Tambaga, zie: Tambangan.

Tambaga (Batoe-), naam van het zuidelijk gedeelte van het eiland Ceram, van Kahila af tot aan Lokki. Er woont aan het strand een Arabische *Hadji*, die vergunning heeft gekregen aldaar goud te zoeken.

Tambagaän, eilandje in den Sollok-Archipel, bij het Oosteinde van Tawi Tawi-eiland.

Tambah, zie: Tambak.

Tambahan of Tamba, rivier op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kraton. Zij is een tak van de Kediririvier en valt, na eenen loop ter lengte van 20 palen, met eene noordwaartsche rigting in de straat van Madura. Bij Sidhokari is zij 50 Rijnlandsche voeten breed en diep genoeg voor kleine vaartuigen.

Tambah Roejong, zie: Tambang Roejong.

Tambai, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut. Nabij Tambai sneuvelden in 1859, bij een gevecht tegen de onzen, twee hoofdaanvoerders der opstandelingen, terwijl van onze zijde de Luitenant BLONDEAU zijn leven verloor.

Tambajan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak.

Tambajoe, of Leling Kihoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den linker-oever der Katingan, bewoond door 50 Dajaks (1853).

Tambak, hoofddorp van het distrikt Japara op Java, residentie Japara.

Tambak, rivier op Java, residentie Kediri, distrikt Lengkong.

Tambak, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Tambak, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Boeloe.

Tambak, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Sringat.

Tambak, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Petanahan.

Tambak, poststation op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Kali Redjo.

Tambak, dorp op het eiland Bawean, distrikt Wètan Negeri, dat de rijkste ingezetenen van het eiland bevat.

Tambak, dorp op de Noordkust van het eiland Bawean, distrikt Soewari. Hier is eene wacht tegen de zeeroovers geplaatst.

Tambak, Westhoek van de baai Gradjagan, aan Java's Zuid-Oosthoek, op 8° 46′ 10″ Z. Br. en 114° 20′ 30″ O. L.

Tambak, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Wètan Bengawan, aan de Solo-rivier.

Tambak, rivier op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Tambak, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Tambak, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, op de zuidelijke grens van het distrikt Rengel, aan de Solo-rivier.

Tambak, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kebon Tjandi, in het Zuiden.

Tambak, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap Indrapoera.

Tambak Adji, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe, aan den postweg.

Tambak Agong, rivier op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Tambakan, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, die van het Zuiderstrand van het distrikt Gondang Legi in zee vloeit.

Tambakan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Tambakan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, 4 palen ten Oosten van Segala Herang.

Tambakanja, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Martapoera.

Tambak Baja, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Tambak Bojo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met 275 inwoners.

Tambak Bojo, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Tambak Bojo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Bantoel Karang. Hier valt de Progo in zee.

Tambak Bojo, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kraton.

Tambak Bojo, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Goenong Kendeng.

Tambak Bojo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar, bij het Zuiderstrand.

Tambak Bojo Aliet, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak. Het ligt ter hoogte van 800 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tambak Bras, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Tambak Bras, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, op de noordelijke grens van het distrikt Goenong Kendeng.

Tambak Dahan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pamanoekan.

Tambak Grinsing, dorp op Java, residentie Soerabaja, bij de stad.

Tambak Josso, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Kota.

Tambak Kromo, zie: Tambak Romo.

Tambak Lama, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het landschap Tanah Laut.

Tambak Linik, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Martapoera.

Tambak Malang, dorp op Java, resi-

dentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Tambak Mas, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran, in het Zuid-Westen.

Tambak Merak, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen.

Tambak Merang, berg op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, hoog 3,459 Rijnlandsche voeten.

Tambak Midjen, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Tambak Mokatir, heuvel in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Bekompei, op den regter-oever der Siraauw, op het oog 50 Rijnlandsche voeten hoog en 222 voeten in doorsnede.

Tambak Oekir, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Binor.

Tambak Permissan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I.

Tambak Pranti, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I, aan de rivier Tambak.

Tambak Roejong, zie: Toembak Roejong.

Tambak Romo, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Tambak Romo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen.

Tambak Romo, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Kota.

Tambak Roto, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tambak Sari, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tambak Sari, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer.

Tambak Selo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met 367 inwoners.

Tambak Selo, dorp op Java, residentie en regentschap Grobogan.

Tambak Toejon, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I.

Tambala, hoek aan Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë.

Tambalaja, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala.

Tambali, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Mapat Toenggoel.

Tambali, dorp op het Batoe-eiland Biang, bewoond door 60 Niassers.

Tambang, eilandje in den oostelijken mondingsarm der rivier van Bandjermasin, na de splitsing bij Koewala Andjaman, op Borneo's Zuid-Oostkust.

Tambang, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa.

Tambang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met een 150tal inwoners.

Tambang, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Waringin.

Tambang, klein distrikt op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan Loempoe, ten Westen aan Salida, ten Zuiden aan Painan en ten Oosten aan Alahan Pandjang. Het hoofddorp heet eveneens Tambang.

Tambang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, ten Noorden van de rivier van Benkoelen.

Tambang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, koeria Kampong Baroe. In de nabijheid wordt goud gevonden.

Tambang, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, ten Zuid-Oosten van den berg Siboemboen Djanten.

Tambang, dorp en berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, het dorp in de afdeeling Rau en de berg op de zuidelijke grens van het distrikt Soepajang.

Tambang Ajer Tjoro, dorp op Samatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, alwaar eene goudmijn ligt.

Tambangan, distrikt op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, met eene oppervlakte van 119 vierkante palen. Het bevat 167 dorpen en 46,000 inwoners (Javanen) (1857). De grond levert rijst en tabak. De hoofdplaats van het regentschap is in dit distrikt gelegen bij het oosterstrand. Het hoofddorp van Tambangan heet Mrioenan.

Tambangan, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang.

Tambangan, koeria en rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling. De rivier ontspringt oost-zuid-oostwaarts van Rau Rau in het gebergte en neemt vele riviertjes op, waarna zij zich in de Gadis ontlast. Het dorp Tambangan Ilir, in onderscheiding van Tambangan Oedikh en Tengah, is gelegen ter hoogte van 1,426 Rijn-

landsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tambangan, vlakte en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op den voet van den Merapi, landschap der IV Kota's.

Tambangan, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikten Batipoe en Loender.

Tambangan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Moesi, bezuiden Poeloe Pangoeng, met 50 woningen.

Tambangan, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Kramasan-rivier.

Tambangan, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Oeloe, aan de rivier Loebai.

Tambangan, dorp met zwavelbron, op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, nabij Panti.

Tambangan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Manna.

Tambangan, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Westen van de afdeeling Telokh Betong.

Tambangan, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri, aan de Reteh-rivier. In den omtrek dezer plaats groeijen vele vruchtboomen. De grond levert veel rijst, die alleen goed is voor spoedig verbruik, en niet lang bewaard kan blijven. De huizen zijn meest van *atap* of boomschors en staan op palen 7 à 8 voeten boven den grond.

Tambangan, beek en kaap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, aan het Westerstrand.

Tambangan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Barito valt, afdeeling Doeson en Bekompai.

Tambanga Roba, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier Natal.

Tambang Baleoe, goudwasscherij op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling en distrikt XIII Kota's, laras Goegoe.

Tambang Besi, plaats welke ijzer bevat op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, tusschen Padang Pandjang en Fort de Kock.

Tambang Gadang, goudmijn op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling en distrikt XIII Kota's, laras Goegoe, nabij het dorp Batang Baroes.

Tambang Idjoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij de westelijke grens van het landschap L Kota's.

Tambang Kanjer, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, op de grens der Zuid- en Oosterafdeeling.

Tambang Koeloe, eilandje ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel.

Tambang Obi, goudwasscherij op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling, $2^1/_2$ à 3 palen Zuid-Zuid-West van Pagaran Kandies.

Tambang Rimba, goudmijn op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, in het midden van een bosch, aan het riviertje Taboe Bintang.

Tambang Roejong, zie: Toembak Roejong.

Tambang Salir, dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Tapan.

Tambang Tile, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Tambang Toelang, rivier en hoek op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan.

Tambang Toetji, dorp op Sumatra, in het binnenland, landschap Korintji.

Tambarangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Margasari.

Tambarawang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Soekadana.

Tambare, dorp op Celebes' Westkust, in het Westen van het rijk Kajeli.

Tambaselo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa.

Tambawatoe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, aan de Bengawan.

Tambean, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Karrau.

Tambedjak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Barito, afdeeling Doeson en Bekompai.

Tambehgo, baai, hoek en heuvel aan de Oostzijde van het Banjak-eiland Toewankoe, aan het noordeinde der Panghoeloe-baai. De heuvel is geheel begroeid, en naar gissing 120 Rijnlandsche voeten hoog.

Tambelan, kaap op het eiland Billiton, waarbij eene groote hoeveelheid van een mineraal gevonden wordt, dat hoofdzakelijk uit ijzer- en titanium-verbindingen bestaat.

Tambelan, dorp op Java, residentie Bezoeki, tusschen Bezoeki en Bondowosso.

Tambelan-eilanden (juister Timbalan-eilanden), zuidelijkste groep van de eilanden in de Chinesche zee, die tot de residentie Riouw behooren. Zij bestaat uit 41 eilanden, verdeeld in twee hoofdgroepen, namelijk de eigenlijke Tam-

belan-eilanden, ten Noorden, en de Watas-eilanden (St. Esprit-eilanden der zeekaarten), ten Zuiden. Deze groep wordt door den 1n graad N. Br. in twee deelen gescheiden en ligt verder tusschen 106° en 107° O. L. Tambelan is het grootste eiland dezer groep, dat volgens MELVILL VAN CARNBÉE 7 vierkante geographische mijlen groot is. Het is het eenige bewoonde eiland, met den 2,000 Rijnlandsche voeten hoogen Koeta en den ongeveer 1,500 voeten hoogen Pedjantan en Pedjali. De kust is met groote riffen van koraal en klipsteen bedekt. Aan de Westzijde ligt eene ruime, doch zeer ondiepe baai, die met riffen bezet is. Vóór haar is eene goede ankerplaats voor schepen.

Aan de Zuid- en Westzijde zijn veilige doortogten. Dwars door de baai heeft de bevolking een wal van koraalstukken, waarachter een houten fortje, opgetrokken ter wering der zeeroovers, die evenwel nog dikwerf lieden, die met de vischvangst of in klappertuinen bezig zijn, wegrooven. Zoo moeten er nog in 1860 een 100tal personen in handen der roovers (vermoedelijk van Balangngigi) gevallen zijn. De bevolking bedroeg in 1862 ruim 1,000 inwoners, die 180 huizen bewoonden in de kampong Melajoe, achter de vermelde baai. Het bestuur is in handen van eenen *Petinggih* en een *Orang Kaja*, met eenige *Panghoeloe's*. Men vindt in de kampong eene vrij goed onderhouden moskee en eene *balei*. De bevolking bouwt zeer goede praauwen, bereidt klapperolie en maakt zijden kleedjes. Zie verder E. NETSCHER, *Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden* (*Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XIV, 4e Serie, Dl. V, blz. 21—23).

Tambeli, een der Batjan-eilanden, in den Molukschen Archipel, tusschen Batjan en Tawali, op 0° 30′ Z. Br. en 127° 18′ O. L.

Tambengei, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, aan de monding der Senamang, op den regter oever der Katingan.

Tamberoe of Barat Daja, distrikt op het eiland Madura, regentschap Pamakasan, met 42 dorpen.

Tamberoe, dorp op het eiland Madura, in het Noorden van de afdeeling Madura.

Tambesan, zie: Tambisan.

Tambi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Sleman.

Tambikel, eiland aan Sumatra's Zuidkust, in het Noorden der Lampong-baai.

Tambilalan, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Toffi, met 100 huizen en 480 inwoners (1852).

Tambilan, zie: Tambelan-eilanden.

Tambilongkong, vogelnestberg op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng, nabij het Dajaksche dorp Lopitboe. Hij is naar gis 3,000 Rijnlandsche voeten hoog.

Tambiran, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe.

Tambisan, verblijfplaats van zeeroovers op Borneo's Noord-Oostkust, benoorden kaap Oensang, bij een eilandje van dien naam, dat met de kust eene uitmuntende baai vormt, voor de grootste schepen, tegen alle winden veilig. Het eilandje Tambisan is onbewoond, doch levert schoon timmerhout en goed drinkwater, terwijl de grond voor den landbouw geschikt is.

Tambisso, zie: Tamboesei.

Tamblang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Tamblang, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tamblang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, op de grens der distrikten Krawang en Adiarsa, aan den weg naar Poerwakarta.

Tamblingan, meer op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tamboe, een der Spermonde-eilanden, in de straat van Makassar, ten Westen van Celebes.

Tamboean, hoek in het meer, genaamd Ranoe, op Sumatra, op de zuidelijke grens van Palembang.

Tamboean, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, aan de rivier Nasal.

Tamboean, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de rivier Maroenda, 16 palen oostelijk van de stad, benoorden den weg van Krawang.

Tamboean, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regter oever der Katingan, vanwaar een pad naar Sampit voert. Het is bewoond door 130 Dajaks (1853).

Tamboeka, dorp op het eiland Madura, in het Westen van het regentschap Soemanap.

Tamboekoe, zie: Tomboekoe.

Tamboekoes, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tamboeloean, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Klabat di Bawa.

Tamboeloengan, eilandje, op ruim 1½ mijl Zuid ten Westen van de Zuid-Westpunt

van Saleijer, met het midden op nagenoeg 6° 33′ Z. Br. en 120° 35′ O. L. Bij de Zuid-Oostzijde liggen 3 kleine eilandjes, waarvan het grootste Lasseh heet.

Tamboen, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het rijk Matan.

Tamboen, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Moesi, benoorden Pangkalan Taroem, met 10 woningen.

Tamboen, dorp op Java, residentie Batavia, tusschen de rivieren Komidjin en Menambo.

Tamboen Gaip, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den linker oever der Hairan, met 160 Dajaks.

Tamboer, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Tamboer, rivier op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Passekan.

Tamboeran, dorp op Java, residentie Batavia, 4½ palen ten Zuiden van de stad, boven Tanah Abang.

Tamboesei, distrikt op Sumatra, in de Batta-landen, ten Oosten van Mandaheling en Rau en ten Zuiden van Boeroemon. Het land wordt door de rivieren Sossak en Loeboe doorsneden.

Tamboesei of Tambesi, rivier op Sumatra. Zij is een tak van de Djambi-rivier en heeft drie voorname zijtakken, namelijk de Batang Asei regts, en de Merangin en Ajer Itam links. Deze rivieren zijn allen voor praauwen bevaarbaar.

Tamboi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op den regter oever der Katingan-rivier.

Tamboi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Tambok, berg op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Tambok Agor, dorp op Java, residentie Soerabaja, aan de straat van Madura.

Tambokan, eilandje ten Zuid-Oosten van het eiland Sollok, bij den Noordhoek van Dong-dong.

Tambolangang, een der Saleijer-eilanden. Er groeijen *obi's* en *djagong.*

Tambole, distrikt en rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë.

Tambole, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 8 huizen en 80 inwoners (1861).

Tambomania, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Martapoera.

Tambong, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die met de aangrenzende heuvels de waterscheiding tusschen de Kapoeas Moeroeng en de Kahajan vormt. Hij is ongeveer 600 Rijnlandsche voeten hoog.

Tambong, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak.

Tambong, rivier op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, op de grens tusschen de distrikten Rogo Djampi en Banjoewangi. Zij ontspringt op den berg Rantee en loopt zuidwaarts van het fort Utrecht naar de straat Bali. Aan de monding ligt eene zandbank en aan de rivier een gelijknamig dorp.

Tambong, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier op den weg naar Krawang, aan de Tjitaroem. Tegenover deze plaats ligt in Krawang een gelijknamig dorp.

Tambong, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Tambong, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling.

Tambora of Aron, vuurspuwende berg op de Noordkust van het eiland Soembawa, volgens MELVILL VAN CARNBÉE op 8° 14′ 30″ Z. Br. en 117° 55′ 30″ O. L. De hoogste top, Tambora of Triding geheeten (zijnde de oostelijke rand des kraters), is volgens MELVILL 9,017 en volgens ZOLLINGER 8,780 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven. In de maand April des jaars 1815 heeft deze berg eene uitbarsting gehad, die voor geheel Soembawa noodlottig was, en waarbij de rijken Tambora en Pekat verwoest werden die sedert nog onbewoond bleven.

Tambora, een der monden van de rivier van Koetei, op Borneo's Oostkust.

Tambora, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, met 1 huis en 20 inwoners (1859).

Tambo Tabing, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan het Westerstrand van de afdeeling Manna.

Tambou, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Bekompai, distrikt Dajoe, op 1⅓ uur ten Noorden van Dajoe, met 6 huizen en 40 Dajaks (1857). Het is gelegen in een bosch van vruchtboomen.

Tambridjak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, bewoond door Mohammedanen.

Tambroe Barat en **-Timor,** twee dorpen op het eiland Madura, op de Noordzijde van de afdeeling Soemanap.

Tamea, eiland tot de Toekang Bèsi-eilanden behoorende, in de zee van Flores, 1 mijl

noordelijk van het Visschers-eiland. Aan den Zuid-Oostkant ligt een rif, dat zich wel eene mijl buiten den wal uitstrekt.

Tameai, een der Lage-eilanden in de straat Dampier, ten Westen van Nieuw-Guinea, op nagenoeg $4^1/_2$ mijl afstands van de Noord-Oostkust van Batanta. De geheele groep wordt meermalen naar dit eiland genoemd.

Tameang, zie Tamiang.

Tamekoe, rivier op het zuid-westelijk schiereiland van Celebes, in het Zuiden van het rijk Loewoe.

Tamelang, kaap aan de Westkust van Celebes, bij de baai Tanawangko, op 1° 25′ 30″ N. Br.

Tamelio, eilandje in den Molukschen Archipel, ten Zuiden van de Goearitji-eilanden.

Tamengan, eilandje in de Indische zee, aan de Zuidkust van Java, ten Zuiden der residentie Kediri, bij den ingang der baai Segoro Wedi.

Tameti, eiland bij de Westkust van het zuidelijk schiereiland van Gilolo, onder den Sultan van Ternate.

Tamiang, koeria en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling. In deze streek liggen 6 goudmijnen, die bewerkt worden. Aan den weg van Tamiang zijn eenige praalgraven gelegen en het dorp telt een 100tal huizen.

Tamiang of Taman, eilandje aan Sumatra's Westkust, bij het strand van Natal, alwaar vaartuigen komen om *rotan* te laden. Tusschen Tamiang en den vasten wal is een klein kanaal, dat eene tegen alle winden veilige ankerplaats aanbiedt. Achter dit eiland kunnen zelfs schoeners en brikken ankeren.

Tamiang, landschap, rivier en kaap op Sumatra's Noord-Oostkust, ten Noorden van Langkat, de kaap op 4° 22′ N. Br. Tamiang is eene onderhoorigheid van Siak, onder een Hoofd, met den titel van *Orang Kaja*, doch poogde zich vroeger bij Achin aan te sluiten totdat het in 1865 door het Nederlandsch Gouvernement gedwongen werd het gezag van Siak te erkennen. Het telt 1,500 inwoners (1855). Het gezag van Tamiang strekt zich tot aan de Diamant-punt uit. De bevolking bestaat oorspronkelijk uit Achinezen. Ook hebben zich hier eenige Maleijers nedergezet. Het land levert *damar*, oliën uit het plantenrijk, *padi* en was. Van de Tamiang-kaap steekt een rif met branding uit.

Tamiang, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin. Zij valt in de Betong.

Tamiang, een der Midden-Anambas-eilanden in de Chinesche zee, residentie Riouw.

Tamiang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sintang. Zij valt in de Ambalo.

Tamiang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Karrau-rivier, afdeeling Doeson en Bekompai.

Tamiang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, op den linker oever der Kahajan.

Tamiang, kaap aan de Oostkust van Borneo, aan de Oostzijde van de landstreek Tanah Boemboe.

Tamiang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Tamiang, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewong Malang.

Tamiang, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang.

Tamiang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Salimbouw.

Tamiang Lajang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Bekompai, distrikt Pattai, op den top van een ruim 100 Rijnlandsche voeten hoogen en steilen heuvel, $1^1/_2$ uur ten Noord-Oosten van Kiri. Het getal inwoners bedraagt 300 Dajaks (1857). Tamiang Lajang is door een bosch van vruchtboomen omringd en bevat een zeer ruime *balei*. Het Hoofd van Pattai houdt hier zijn verblijf. De Zendeling Klammer van het Rhijnsche Genootschap is hier sedert 1857 werkzaam.

Tamiang Tebteh, gehucht op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Blitang.

Tamidjeng, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjokerto, distrikt Modjosari Kidool.

Tamidoeng, dorp op het eiland Madura, in het binnenland van het regentschap Soemanap.

Tamiel, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Nirong.

Tamilouw, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, onder Saparoea, bewoond door een 450tal Mohammedanen.

Tamin, eiland bij de Westkust van het oostelijk schiereiland van Gilolo, onder den Sultan van Tidore.

Tamin, dorp op Sumatra's Westkust, afdeeling Ajer Bangies.

Tamin, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Taminang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang. Zij valt in de rivier van Djongkong.

Tamirik, waterval in de rivier Senamang, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Tamoboan, rivier en versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan den linker oever der Kowab, met 100 inwoners (1859).

Tamoe, eiland aan de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo, onder den Sultan van Tidore.

Tamoeloel, gehucht op het Papoesche eiland Misool, onder het dorp Faffanlaf, met 3 huizen en 30 inwoners (1860).

Tamoeni, distrikt op Borneo's Zuid-Oosthoek, landstreek Koesan.

Tamohing, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng, bewoond door 500 Ot Danom's.

Tamok, het zuidelijkste der Basilan-groep, in den Sollok-Archipel, op 6° 28′ N. Br. en 120° 56′ O. L. Nabij de Zuidzijde liggen koraalriffen.

Tamon, dorp op het eiland Bali, rijk Tabanan.

Tamona, dorp op Celebes' zuidwestelijke landtong, landschap Bonthain, in het gebergte, met circa 150 inwoners.

Tamonang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Pattai-rivier.

Tamonta, berg op het Sangir-eiland Sjiauw. Hij is met zwaar bosch bewassen.

Tamoong, eiland aan de Westkust van het eiland Soembawa, bewoond door Badjoe's.

Tamoongs, berg op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Hij is volgens Melvill van Carnbée 7,206 Rijnlandsche voeten hoog.

Tampa, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Tampa, rivier op het eiland Ceram, op de Noordkust van Groot Ceram.

Tampa, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Zuid-Westzijde der Semangka-baai.

Tampa, hoek aan Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Noordzijde van Kroë.

Tampaän, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den regter oever der Enim. Hier in de nabijheid liggen kolenlagen.

Tampabara, kleine bogt aan de Oostkust van het eiland Celebes, op 3° 11′ Z. Br. en 122° 30′ O. L.

Tampaga, linker zijtak der Mentaja-rivier en dorp aan dien tak in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. De rivier is hier nog ongeveer 500 Rijnlandsche voeten breed, met genoegzame diepte voor schepen, die over de bank kunnen. Het dorp is bewoond door 1,000 Maleijers en 300 Dajaks (1853).

Tampagang, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, rijk Wadjo, aan de rivier Tjenrana.

Tampajas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Tampak, twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, een aan de Kahajan, en een in de Groote en Kleine Dajak, aan de Poeloe Petak-rivier.

Tampakeh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Mantalat-rivier, afdeeling Doeson en Bekompai.

Tampak Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Tampak Siring, dorp op het eiland Bali, rijk Bangli.

Tampak Tengah, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Tampalang, staatje en rivier op Celebes' Westkust, in het rijk Mandhar.

Tampale, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Noorder-distrikten.

Tampalis, eilandje aan Sumatra's Oostkust, bij het landschap Langkat, in de straat van Malakka, op 4° 16′ N. Br.

Tampang, hoofdplaats van het distrikt Kahajan Tengah, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op 1° Z. Br., aan de noordelijke grens van het distrikt. Zij bestaat uit een enkel huis, dat goed onderhouden en 360 Rijnlandsche voeten lang is en op 30 voeten hooge palen rust. Het is goed versterkt en bevat 250 inwoners. Onder dit huis heeft men rijstschuren opgerigt.

Tampang, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, distrikt Gemenggeng.

Tampang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noorden van de afdeeling Manna.

Tampang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Brahol.

Tampang, kleine vallei op het eiland Banka, distrikt Marawang. Zij levert een weinig tinerts op.

Tampang-baai, inham in de Semangka-baai, aan de Zuidpunt van Sumatra. Zij heeft een goeden ankergrond op ¼ mijl afstands van den wal, in 12—15 vademen diepte, doch is open voor Zuid-Ooste winden.

Tampang Pau, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de Pawan-rivier.

Tampaon, zie: Tampaän.

Tamparang Karadja, meer in Celebes' zuid-westelijk schiereiland, rijk Wadjo.

Tamparang Labaja of Tempe, meer op Celebes, gelegen tusschen Sopèng, Adja Tamparang en Wadjo, op 3° 57′ Z. Br. en 120° O. L. Het meer ligt op ongeveer 100 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het is uiterst vuil van water en rijk aan visch en eendvogels. De diepte in het midden bedraagt 30 voeten. De oevers zijn grootendeels met houtgewas begroeid. Het noordelijk gedeelte van dit meer is Tamparang Poerahit of *het kleine meer* geheeten. Volgens de kaart van Versteeg ontlast zich dit meer door de rivier van Tjenrana; doch volgens Bakkers, *het leenvorstendom Boni*, in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, ontspringt de Tjenrana ten Noorden van het meer op den berg Latiboedjong op de grenzen van Loewoe en Toradja. Men mag echter misschien aannemen dat het meer door een zijtak met de Tjenrana gemeenschap heeft.

Tamparawang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Tamparis, dorp op Borneo's Oostkust, rijk Pasir.

Tampasali, zie: Tampalis.

Tampasang, berg op Borneo's Noord-Oostkust, op de westelijke grens van het rijk Boeloengan.

Tampaso, onbewoond eilandje aan Java's Westkust, nabij de residentie Bantam, ten Noorden van Poeloe Merak.

Tampasoek, punt aan Borneo's Noordkust, ten Oosten van de Abai-haven.

Tampasoek, zie: Pandasan.

Tampat Demang moeda, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng.

Tampat Itam, berg op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Likoepang, op 1° 32′ N. Br.

Tampat Kajoe, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Tampat Pakentet, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Barito, afdeeling Doesoň en Bekompai.

Tampat Toewan, dorp, berg en punt op Sumatra, koningrijk Achin. De kaap ligt volgens Melvill van Carnbée op 3° 16′ 30″ N. Br. en 97° 21′ O. L. Van deze steekt een rif uit, met ankergrond van 15—20 vademen diepte, digt aan de Oostzijde der punt. Het dorp is van weinig belang en wordt voor een groot gedeelte door Maleijers bewoond. De bewoners staan als trotsch en hatelijk bekend. Zij zijn onafhankelijk van den Sultan van Achin en worden op 300 zielen geschat.

Tampaukladdi, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, mijndistrikt Mandhor.

Tampaumangis of Noordpunt van Borneo is gelegen, volgens Melvill van Carnbée, op 7° 3′ N. Br. en 116° 50′ O. L.

Tampedjong, dorp op het eiland Madura, in het Westen van het regentschap Soemanap.

Tampeer, dorp op Java, residentie Soerakarta, ten Westen van Bojolali, Oost-Noord-Oost van den berg Merapi. Men vindt er een oud vrouwenbeeld van 4 Rijnlandsche voeten hoogte, met acht armen, dat op eenen buffel staat, en verder een groot eenvoudig steenen beeld, waaraan nog geofferd wordt.

Tampejlang, voornaam dorp aan eene gelijknamige rivier op het eiland Banka, distrikt Soengei Slan, bewoond door Maleijers.

Tampelas, landtong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Mentangi, in de rivier Kapoeas Moeroeng.

Tampenek, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Poeloe Petak-rivier, afdeeling Groote en Kleine Dajak.

Tampeng, waterval in de rivier Teweh in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Tampeng, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikalong.

Tampi, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, mijndistrikt Mandhor, op den oever der rivier Peniti. Het bereikt eene hoogte van ongeveer 270 Rijnlandsche voeten. Aan den voet wordt kopererts gevonden en daar even bezuiden eene goudontginning.

Tampia, eilandje in het Oosten van de golf van Boni, aan Celebes' Zuidkust.

Tampika, zie: Tamori.

Tampili, eiland aan Sumatra's Noordkust, vóór de baai Koewala Boebon, welke op 4° 1′ N. Br. en 98° 29′ O. L. gelegen is.

Tampillang, zie: Tampelang.

Tamping, berg op Celebes, in het Noorden van het rijk Boni. Hij is, naar gissing, 1,428 Rijnlandsche voeten hoog.

Tampingan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Tampingan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe.

Tampini, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den linker oever der Delang, met 50 Dajaks (1853).

Tampir, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak, op de zuidelijke grens.

Tamplan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, aan de Kapoeas-rivier.

Tamplong, poststation op het eiland Madura, distrikt Sampang.

Tampo, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Soengei Kasekan, aan de rivier Massang.

Tampo, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden. Zij ontspringt aan den zuidelijken voet van den berg Sago en loopt ongeveer 4 uren lang aan den westelijken voet van dat gebergte, in gelijke rigting met de Sinamang, van welke zij door een laag plateau gescheiden is. Zij voert vele rolsteenen mede en ontlast zich vóór Taloe in de Sinamang.

Tampoen, hoek aan de Westkust van Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel.

Tampoen, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, een in het distrikt Ngempit, en een in het distrikt Djati.

Tampoengan, dorp op Java, residentie Soerakarta, in het Noorden van het distrikt Soekawati Wètan Bengawan. Hier woont een *Demang* van Solo.

Tampoeni, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kambang, aan de rivier van Kambang.

Tampoenog, rivier in Borneo's Westerafdeeling, bij den berg Koedjauw.

Tampoera, rivier en dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe. De rivier doorstroomt het rijk gedeeltelijk en is 6 à 7 mijlen ver voor praauwen bevaarbaar.

Tampoerang, Toppershoedje of Smalkaap, eiland in de straat Soenda, tusschen Dwars-in-den-Weg en St. Nicolaas-punt, Z. 77° W. van die punt en N. 88½° O. van den Varkens-hoek. Het is klein, rotsig, met kreupelgewas bedekt en zeer steil, zoodat men digt bij den wal nog 5 vademen water heeft. Bij dit eiland is eene klip gelegen, met het midden van Tampoerang Z. 63¾° O. en met den Zuidhoek van Dwars-in-den-Weg Z. 27¾° W. Op deze klip staan 17 Rijnlandsche voeten water en rondom haar is spoedig toenemende diepte van 12—16 vademen. Nog eene klip ten Zuid-Westen, op sommige kaarten opgegeven, schijnt niet te bestaan, ten minste heeft de Luitenant ter Zee Rietveld er in 1841 te vergeefs naar gezocht.

Tampoerang, klip aan Sumatra's Westkust, aan de Zuid-Westzijde van het distrikt Batang Kapas, residentie Padang.

Tampoerong, zie: Tempoeran.

Tampoki, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de rivier Mantalat.

Tampoki, berg op Celebes, op de grenzen van Loewoe en Taboenkoe, 121° 15′ O. L.

Tampo Langit, Maleisch dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Siong, zijnde het eenige Maleische dorp van het distrikt Siong, met 90 inwoners in 8 huizen (1857). Deze zijn een vreedzaam volk, die weinig gemeenschap met de Maleijers der benedenlanden hebben en zich voornamelijk met rijstbouw en vischvangst generen.

Tampolong, rivier op Java, residentie Cheribon, distrikt Kandang Hawor, die zich in de Java-zee ontlast.

Tampomas, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de grens der distrikten Tjibeurum en Tjongeang, 6° 45′ 51″ Z. Br. en 107° 57′ 7″ O. L. De hoogste kruin stijgt, volgens Junghuhn, 5,276 en, volgens de Lange, 5,345 Rijnlandsche voeten boven de zee. De voet is met digt houtgewas en hoog woudgeboomte begroeid, en de helling is zoo steil, dat de beklimming moeijelijk is. Aan de hellingen zijn koffijtuinen gelegen, waarin zich vele wilde varkens ophouden. Aan den noord-oostelijken voet, in het distrikt Tjongeang, op ongeveer 2½ palen N. W. van den post Tjiamdah, worden twee heete zoetwaterbronnen gevonden. Zij ontspringen op ongeveer 150 Rijnlandsche voeten van elkander. De noordelijkste is grooter in uitgestrektheid en heeft daarbij een hoogeren warmtegraad dan de andere. Zij ligt circa 1,137 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee en heeft 180° Fahrenheit, bij eene luchttemperatuur van 82°. Ook ligt aan den noord-oostelijken voet eene warme zoutwaterbron, op eenen afstand van omtrent 500 Rijnlandsche roeden in noord-noord-oostelijke rigting van de warme zoetwaterbron. Zij ontspringt uit eene kalksteenlaag over eene oppervlakte van 2 vierkante Rijnlandsche voeten. Het water heeft eene warmte van 100° Fahrenheit, bij eene luchttemperatuur van 81°. Er bevindt zich eene kleine waterleiding. Deze bron wordt veel bezocht door paarden, karbouwen en gevogelte, die het water gaarne drinken. Voor geneeskundig gebruik wordt het niet aangewend. Hoewel gezegd wordt, dat de vulkaan Tampomas tot rust is gekomen, doen de bronnen

in zijne nabijheid met grond veronderstellen, dat hij nog steeds werkzaam is. Op de zuidoostelijke helling ontwikkelen zich op 1½ paal afstands van het dorp Narimbang, op een terrein van, naar gis, 400 vierkante Rijnlandsche voeten, verstikkende zwaveldampen, hetgeen ook pleit voor de veronderstelling, dat er nog onderaardsche werking bestaat.

Tampomas, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tampon, kaap aan Borneo's Zuid-Oostkust, in de baai Pamoekan, landstreek Tanah Boemboe.

Tampong Malam, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Soekadana.

Tampora, trachiet-heuvel op Java, residentie Probolinggo. Hij is circa 25 Rijnlandsche voeten hoog en wordt bespoeld door de zee.

Tamporrok, vulkaan op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Belang.

Tamporrong, Westhoek van de baai van Bezoeki, op Java. De Tamporrong is een kegelrond voorbergje, met eene bultige afhelling in zee, ongeveer 400 Rijnlandsche voeten hoog. Aan den voet liggen zwarte klippen.

Tamposo, eilandje in de straat Soenda.

Tamsoeroean, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Bawa, in het Merkus-oord.

Tamtelas, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, bewoond door 147 Heidenen.

Tamtello, zie: Jamtillo.

Tanadjei, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Sleman.

Tanah, eiland ten Zuid-Oosten van het eiland Saleijer, ten Zuiden van Celebes.

Tanah, kaap aan Borneo's Zuidkust, bij den mond der Kahajan-rivier.

Tanah, rivier op Sumatra's Oostkust, die in de Amphitrite-baai valt.

Tanah, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema.

Tanah, dorp op Celebes' Westkust, op de Zuid-Oostzijde van het rijk Boni.

Tanah, rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, die smal en ondiep is, daar zij door groote steenen versperd wordt.

Tanah, hoek op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel, op 6° 29′ 20″ Z. Br. Van dezen hoek strekt zich Oostwaarts een rif uit van 6° 26′ 40″ tot aan 6° 35′ Z. Br., gewoonlijk *het rif van Cheribon* genoemd.

Tanah, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Goenong Kendeng.

Tanah Abang, dorp op Java, residentie Batavia, 1 uur boven de stad, aan de rivier Krokot, meest door Chinezen bewoond, met Woensdagsche en Zaturdagsche markt. Tanah Abang is eene der 25 wijken van Batavia, onder eenen Europeschen wijkmeester.

Tanah Abang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Lekoh, met 16 woningen en eene paseiban. Het land in den omtrek is onbebouwd en onbewoond.

Tanah Abang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Ilir.

Tanah Abang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Basmah, afdeeling Ommelanden.

Tanah Abang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Noorden van de afdeeling Ogan Oeloe, aan de rivier Ogan.

Tanah Abang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Batang Hari Leko.

Tanah Abang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, 34 minuten gaans van Toelang Bawang, aan de rivier Soengkei.

Tanahala, berg op Sumatra, in het Zuid-Westen van de Lampongsche distrikten, hoog 3,207 Rijnlandsche voeten.

Tanahala, naam dien het dorp Tanara ook wel draagt. Zie dat woord.

Tanah Asa, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 15 huizen en 158 inwoners (1861).

Tanah Bajan, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Demak, aan den postweg.

Tanah Bakal, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor, aan den weg naar Poerworedjo.

Tanah Balla, zie: Balla.

Tanah Baloe, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, bij het distrikt Mangidora, op 4° 55′ N. Br.

Tanah Baloemboeng, kampong in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 1 huis en 10 inwoners (1861).

Tanah Baroe, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibinong, met een 260tal bewoners.

Tanah Baroe, twee dorpen op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, het eene 3 palen van zee, aan de rivier Maroenda, en het andere bezuiden den 33sten paal op den weg naar Krawang, aan de Tjikarang.

Tanah Batoe, dorp op Sumatra, residen-

tie Tapanoeli, distrikt Groot Mandaheling, op den voet van den Seret Berapi. Het telt een 60tal huizen, grootendeels door boomen beschaduwd. Hiervan zijn in April 1860 een 9tal in de asch gelegd. Ook is er een bazar. Er groeijen kokosboomen, suiker en *pinang*. Deze plaats ligt, volgens ELLIOTT, 1,657 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tanah Batoe, koeria op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling. In de nabijheid van den Merapi worden vele scheuren in den grond gevonden, waaruit warm, soms kokend water opwelt, dat dikke, zwavelachtige dampen uitwasemt.

Tanah Bau, landschap op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, op de grens van Pasir.

Tanah Beroe, regentschap op de Zuidkust van Celebes, landschap Boelekomba. Het heeft eene bevolking van 200 inwoners. De grond is voor den rijstbouw ongeschikt en er bestaat geen handel, zoodat de bevolking haar bestaan moet vinden in de vischvangst en de Turksche tarwe-teelt.

Tanah Beurem, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Parong Koedjang, hoog, volgens JUNGHUHN, 1,531 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tanah Boemboe, landstreek in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, bestaande uit de rijkjes Tjantoeng met Boentar Laut, Bangkalaän, Sampanahan, Menoenggoel en Tjengal. Zij wordt begrensd ten Noorden door Pasir, ten Oosten door de straat van Makassar, ten Zuiden door Koesan en ten Westen door het land van Bandjermasin, waarvan zij gescheiden is door het gebergte Meratoes. In de bergstroomen van den Meratoes worden vele groote diamanten en zeer veel goud aangetroffen. De kust bezit slechts twee bogten of baaijen, die van Kloempang en van Pamoekan, welke zeer belangrijk zijn. Zeven rivieren, die van genoemd gebergte komen, besproeijen het land van Tanah Boemboe, te weten de Tjantoeng, de Bangkalanan, de Soempoeng, de Sampanahan, de Menoenggool, de Pangerangan en de Tjengal. Van deze zijn de Tjantoeng en de Tjengal de voornaamste. Zij zijn voor het grootste gedeelte van haren loop, die zeer bogtig is, onbevaarbaar. Aan den ingang der meeste rivieren liggen zand- of modderbanken, die bij laag water droog zijn. In den regenmoesson kunnen de rivieren echter tot aan de meer binnen 's lands gelegene plaatsen bevaren worden, daar zij dan door het opnemen van vele beeken, die in den Oost-moesson droog zijn, opzwellen. Behalve deze rivieren en hare zijtakken, zijn er in deze streek nog verscheidene kanalen, die de gemeenschap in alle rigtingen gemakkelijk maken. Hiervan zijn de voornaamste de Troesan Tandjong Batoe en de Troesan Bantilan. Het land is grootendeels met digte wouden bedekt; slechts een klein gedeelte is bebouwd. In de hoogere streken vindt men alleen rijstvelden en vruchtboomen. Het rijk van Pagatan, hoewel het kleinste, is goed bebouwd. Voor de gemeenschap te land heeft men er geen wegen; alleen smalle voetpaden leiden door de wildernissen. De voetpaden naar Bandjermasin en over den Meratoes zijn vrij goed, daar er nog al drukke gemeenschap met die landen bestaat.

De voornaamste voortbrengselen van Tanah Boemboe zijn: diamanten, goud, rijst, vele vogelnestjes, *damar*, was, *karet*, *tripang*, houtsoorten en *rotan*. In het begin van 1861 is aan het Hoofd van Bangkalaän, Tjengal en Menoenggoel door ons Gouvernement toegestaan om in zijn land steenkolen te delven. De buitenlandsche handel heeft niet veel te beteekenen.

De bevolking bestaat, met uitzondering der Dajaks, uit vreemdelingen, voornamelijk Maleijers en Boeginezen, die de kusten of de oevers der rivieren, voor zoo ver deze bevaarbaar zijn, bewonen. De geheele bevolking moet 7,500 bedragen. De oorspronkelijke bewoners zijn zacht van karakter, leven stil onder elkander, afgescheiden van de vreemdelingen, door welke zij sedert vele jaren verdrongen zijn. Zij lijden zeer aan ellendige huidziekten en gaan bijna geheel naakt; echter dragen zij bij bijzondere gelegenheden korte Boeginesche broeken en katoenen buizen. De vrouwen dragen *sarong's* en katoenen *kabaja's*. Hunne godsdienst bestaat in het vereeren van een goed en van een kwaad wezen. Zij hebben vele fabelachtige legenden en beminnen den oorlog-dans, het spelen en feestvieren. De mannen houden zich bezig met den landbouw, het maken van kleine praauwen, het inzamelen van was, honig, *rotan*, *damar*, vogelnestjes en het vlechten van matten. De taal van de binnenlandsche bevolking van Tanah Boemboe heeft eenige overeenkomst met het Maleisch.

Tanah Danderi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Pagatan, met een 150tal inwoners.

Tanah Datar, afdeeling op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, grenzende ten Noorden aan Agam en de L Kota's, ten Oosten aan Alaban, Lintouw en Boea, ten Zuiden aan Kota Toedjoe en de XX Kota's en ten

Westen aan Batipoe en de IV Kota's. Tanah Datar is een bergachtig land, begrensd ten Westen gedeeltelijk door den Merapi, ten Noorden en Oosten door kleinere bergketens, achter welke zich noord-oostelijk de berg Sago verheft. Ten Zuiden en Zuid-Oosten zijn verscheidene geïsoleerd staande bergen of rotsen. Bij Toerawan ligt de zoogenaamde IJzerberg (Goenong Bèsi). In het distrikt Tanah Datar worden twee warme en eene koude bron gevonden.

Deze afdeeling is verdeeld in 15 larassen en heeft Fort van der Capellen of Batoe Sangkar tot hoofdplaats. Zij wordt bestuurd door eenen Adsistent-Resident en eenen Opziener der kultures van de 3e klasse, ter hoofdplaats gevestigd, een Controleur der 3e klasse voor het landschap XX Kota's te Singkarah; een Controleur der 3e klasse voor Lintouw en Boea (waartoe ook Soempoer behoort), te Lintouw, en een Controleur der 3e klasse te Sidjoendjoeng en een Opziener der 2e klasse te Tandjong Ampalo, voor het landschap Kota VII. Tot dit landschap behoort ook Silago. Voor het inlandsch beheer is een Regent aangesteld. De bevolking van Tanah Datar is in het algemeen veel minder beschaafd dan die van Agam. De produkten van het land zijn: rijst, koffij, eenig suikerriet, sago, djagong en klappernoten in overvloed. Het landschap Tanah Datar omvat het gebied van het vroegere rijk van Menangkabo. Sedert het begin van 1822 en reeds vroeger zijn meest alle distrikten van Tanah Datar aan het Nederlandsch gezag onderworpen, nadat de inwoners, het juk der Padrie's moede geworden, het hadden afgeworpen, veelal daarin door het Nederlandsch Gouvernement ondersteund. Ter hoofdplaats heeft een hevige brand op 30 October 1860, binnen weinige uren, 59 huizen in de asch gelegd.

Tanah Djampeja, een der Saleijer-eilanden, ten Zuiden van Celebes.

Tanah Djawa, naam door de inlanders aan het eiland Java gegeven.

Tanah Djawa, Batta-staat op Sumatra's Oostkust, 5 dagreizen van Dèli, die de souvereiniteit van Dèli erkent. Van hier worden naar Dèli goud, was, ivoor, katoen, tabak en slaven uitgevoerd.

Tanah Doang, eilandje aan de Noordkust van het eiland Saleijer, op 5° 46′ Z. Br.

Tanah Doerian, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soepajang.

Tanah Doro, drie dorpen op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, een aan de rivier Bebel, een op de noordelijke grens, en een ten Noord-Oosten van Randoe Koening.

Tanah Eassa, een der Batoe-eilanden ten Westen van Sumatra.

Tanah Ela, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, bij de rivier Rindoe Hati.

Tanah Eteh, dorp op het ten Oosten van Celebes gelegene eiland Manoei, met 84 inwoners (1852).

Tanah Hoealoe, distrikt op Sumatra's Oostkust, in de Batta-landen.

Tanah Itam, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soemadangan.

Tanah Kadoega, dorp op de Noordkust van het Sandelhout-eiland. Het staat met Mambora en Palindi onder eenen *Radja*.

Tanah Kampong, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Tanah Keke, laag en door boomen begroeid eilandje, bij de Zuid-Westkust van Celebes, aan den zuid-oostelijken ingang der straat van Makassar, op 5° 29′ 36″ Z. Br. en 119° 19′ 30″ O. L. Tanah Keke behoort onder Glissong en alzoo tot de afdeeling Zuiderdistrikten. Eenige inlandsche huisgezinnen van Glissong en Topedjawa hebben zich in April 1861 bereid verklaard, om zich op het toenmaals onbewoonde Tanah Keke te vestigen, alwaar zij reeds waterputten hadden gegraven en kleine tuinen aangelegd. Vóór dien tijd was dit eiland steeds eene schuilplaats van zeeroovers. Tusschen den wal van Celebes en Tanah Keke is een vaarwater, met 6 vademen bij den wal en 10 of 12 vademen nabij het rif, dat de Oostzijde van Tanah Keke bezet. Op ongeveer $1\frac{1}{2}$ mijl ten Westen van de Drie Gebroeders, die Noord-Noord-West van Tanah Keke liggen, is het zoogenaamde *Rif van Tanah Keke* gelegen, met 6—10 vademen water daarop.

Tanah Keke, kasteel op Celebes' Westkust, 2 mijlen ten Noorden van Toeratea. Het is in 1538 door de Portugezen gebouwd, en in 1666 door de onzen onder het bevel van de Admiraals VAN DAM en TRUYTMAN op de Makassaren veroverd.

Tanah Keke (Bogt van Valsch-), inham op Celebes' Zuidkust, tusschen de hoeken Laïkang en Petang.

Tanah Kenapan, kleine doch gevaarlijke droogte ten Zuid-Oosten van de Meinderts-droogte, aan Java's Noordkust. Bij laag water heeft zij $2\frac{3}{4}$ en $2\frac{1}{2}$ vadem als minste diepte en rondom 6 en 7 vademen, die spoedig tot 7

en 9 toenemen. Op deze droogte staat een baken zonder kruis.

Tanah Koening, riviertje op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, dat in zee vloeit.

Tanah Koesier, landgoed op Java, in de Bataviasche Ommelanden, aan den Westerweg.

Tanah Krompa, zie: Kompa (Groot en Klein-).

Tanah Laboe, dorp op de Oostzijde van Karkalang, een der Talautsche eilanden. Hier kan men groenten en ververschingen verkrijgen.

Tanah Lagan, dorp op het eiland Madura, in het Zuiden der afdeeling Pamakasan.

Tanah Laut of Laut Darat, landschap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, grenzende ten Noord-Westen aan het land van Bandjermasin, ten Noord-Oosten aan Tanah Boemboe, en ten Westen, Zuiden en Oosten aan zee.

Het vormt eene afdeeling onder den Resident van Bandjermasin en heeft een Gezaghebber, een eerst inlandsch Hoofd te Tebanio de hoofdplaats, en verder een *Panghoeloe*, een Kapitein der Chinezen en een eerste inlandsch Hoofd in het onderdistrikt Maloeka. De Posthouder is tevens belast met de strandvonderij. Het land is zeer schoon en vruchtbaar. De bosschen bevatten fraaije boomen, die goede houtsoorten, gommen en harsen opleveren. Men vindt er het beste goud van het eiland en verder op enkele plaatsen diamanten. Ook levert de bodem, voornamelijk ten Zuiden der kolenmijn van Banjoe Irang, magnetische ijzererts, welke in 1846 onderzocht is, en waarvan de hoedanigheid zeer goed is gebleken te zijn. Aan de rivier Asam Asam worden rijke kolenlagen gevonden. Langs de kust wordt visch gevangen, terwijl enkele klippen rijk aan eetbare vogelnestjes zijn. De uitgestrektheid van het landschap bedraagt 194 vierkante geographische mijlen, met eene bevolking van 9,600 zielen (1860). De bevolking graaft goud, plant rijst, peper, koffij, vruchten en groenten, vischt op zee, droogt hertevleesch en hoornen, maakt *trassi* en matten, verzamelt sago, snijdt *rotan* en drijft handel met Bandjermasin.

De Zuidkust van Tandjong Salatan af tot Pagatan is op de meeste punten moeijelijk voor de schepen om gedurende den Oostmoesson nabij de kust te ankeren; ook zijn de mondingen der rivieren in dat jaargetijde genoegzaam verstopt door verzanding.

Tanah Laut is in 1859 in opstand geweest. Van 10—24 December van dat jaar werd er een kruistogt van Martapoera en Bandjermasin uit naar deze streek ondernomen. Te Pléari werd eene versterking opgeworpen en 70 manschappen onder bevel van eenen Luitenant geplaatst. Den 20n December werden de opstandelingen verjaagd uit twee bentings te Moengo Tajoe en in eene derzelve werd mede eene bezetting van 100 soldaten onder eenen Luitenant geplaatst. Twee hoofdaanvoerders sneuvelden, terwijl de Luitenant BLONDEAU den 5n Februarij bij deze expeditie zijn leven verloor. Later van 2—12 Maart en in Mei 1860 werd het land doorkruist en de opstandelingen verjaagd of gedood, hunne dorpen verbrand en te Tantian Terras mede eene vesting opgeworpen met eene bezetting van 70 man onder bevel van eenen Luitenant. Later bleef de rust in Tanah Laut ongestoord en de bevolking toonde zich genegen tot de bewerking der diamantmijnen.

Tanah Lentang, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de Tjiliwoeng.

Tanah Mahoe, zie: Mahoe.

Tanah Mardika, dorp op Java, residentie Batavia, 14 palen ten Zuiden van de stad.

Tanah Mas, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Sipirok.

Tanah Massa, zie: Massa.

Tanah Mèrah, poststation op het eiland Madura, in het Zuiden van de afdeeling Soemanap, distrikt Loewar Kota.

Tanah Mèrah, dorp en poststation op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Tanah Mèrah, twee dorpen op Sumatra, in de Batta-landen, een aan den regter- en een aan den linker oever der Simpang Kanan. In het eerste woont een *Panghoeloe*.

Tanah Mèrah, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan den benedenloop der Pawanrivier, rijk Matan, op 12 palen van de uitwatering der Kandawangan.

Tanah Mèrah, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Batoe Litjin, met 15 huizen en een 70tal inwoners.

Tanah Mèrah, eiland aan de Noord-Oostkust van Borneo, bij de Tidoengsche landen, op 3° 43′ N. Br.

Tanah Mèrah, dorp op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, aan de rivier Bongan.

Tanah Merak, kaap aan Borneo's Oostkust, landstreek Tanah Boemboe, die de Noordzijde der baai van Pamoekan bepaalt.

Tanahnahoe, zie: Mahoe.

Tanah Nasi, hoek aan de Noordkust van het eiland Nias.

Tanah Oeroeng, landschap op Sumatra, in de Batta-landen.

Tanah Ongkong, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, 8 palen Noord-Oost van Bekasi, bij de *râwa* Lintang.

Tanah Patak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, met eene diamantmijn, die sedert 1857 ontgonnen is. De diamanthoudende laag wordt aangetroffen op eene diepte van 2 à 3 Nederlandsche ellen en heeft eene dikte van 0,06 à 0,08 Nederlandsche ellen. In deze mijn werkten in 1857 300 arbeiders, meestal Maleijers uit de naburige dorpen.

Tanah Pileh, zie: Djambi.

Tanah Poetih, landschap op Sumatra's Noordkust, in het Noorden van het rijk Siak, met eene gelijknamige rivier. Het is eene onderhoorigheid van Siak, wordt bestuurd door een Hoofd, met den titel van *Setia Maharadja*, en bevat 2(0 inwoners (1855). Er is uitvoer van slaven, was, kamfer, benzoïn, rotan, ivoor, kaneel, hout en vele andere artikelen. De rivier ontlast zich in de rivier Rokan. Zij is ondiep en gevaarlijk door de snelheid der getijden.

Tanah Preangan, zie: Preanger Regentschappen.

Tanah Priok, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Klingi. Te dezer plaatse zijn het bed en de oevers der rivier gevormd door eene zware steenmassa, waardoor hare breedte zeer wordt verminderd.

Tanah Rana, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap L Kota's.

Tanah Redika, dorp op Java, residentie Batavia, in het Oosten van het Zuider Kwartier.

Tanah Rendah, laag land op Java, residentie Batavia, boven Kebon Djaï, beneden Tanah Abang.

Tanah Rendah, dorpje op Java, residentie Batavia, bij de stad, tusschen Parapatan en Bidara Tjina, aan de Tjiliwong.

Tanah Riwoe, dorp op het Sandelhouteiland.

Tanah Roeboe, dorp op het eiland Amboina, op de Zuid-Oostzijde van het schiereiland Hitoe.

Tanah Sandjaiï, dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo ri Laoe, met 3 huizen en 20 inwoners (1860).

Tanah Sari, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Tanah Sira, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Pau.

Tanah Sira, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het distrikt XIII Kota's, en een in het Noorden van Soengei Pago.

Tanah Sopo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor.

Tanah Tamata, eilandje in den Sollok-Archipel, ten Zuid-Oosten van Mataha.

Tanah Tangah, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 6 huizen en 80 inwoners (1861).

Tanah Ternate, plek gronds van ongeveer één paal in het vierkant, op het eiland Boero, regentschap Kajeli, die schaars met eene dunne grassoort begroeid is.

Tanah Tinggi, landgoed op Java, residentie Batavia, bezuiden de stad, aan den weg van Struiswijk.

Tanah Tinggi, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 2 palen ten Oosten van Tangerang en 13 palen op den weg naar Bantam.

Tanah Tinggi, dorp op Java, residentie Batavia, in het Noord-Oosten van het Zuider-Kwartier, 3 palen ten Oosten van Kampong Snèn.

Tanah Tjampea, door HORSBURGH *Noord-West-Schiedam* genoemd, eiland ten Noorden van Flores, met den Noord-Westhoek op 6° 59′ Z. Br. en 120° 46′ O. L, Ten West-Zuid-Westen van den Zuid-Westhoek ligt een gevaarlijk rif. Aan de Zuid-Westzijde van Tanah Tjampea ligt de Kambarragkie-baai, alwaar in 1843 Z. M. expeditionaire schepen eenige rooversvaartuigen hebben genomen. In die baai is eene goede ankerplaats in $10^1/_2$ vademen, op 7° 6′ Z. Br. en 120° 46′ 10″ O. L. Ten Oosten dier baai is de Maringi-baai gelegen, met ankergrond in 16 vademen zandgrond. Het vaarwater tusschen dit eiland en Kaloa is zuiver. Dit voor weinige jaren geheel onbewoonde eiland is tegenwoordig bewoond. Het is vruchtbaar en met wouden bedekt.

Tanah Tjumba, zie: Sandelhouteiland.

Tanah Woelan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Penangoengan.

Tanakeke, zie: Tanah Keke.

Tanalo, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Tanaloon, bosch op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wonosobo.

Tanaloon, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Tanambat, dorp op de Noord-Westkust van het eiland Lombok, aan de rivier Menin-ting.

Tanambonoa, dorp op het eiland Banggaai, residentie Ternate, met 96 inwoners (1852).

Tanangaran, rivier op het eiland Sempoe, dat in de Java-zee ligt.

Tanapoen, rivier op de Westzijde van het ten Zuid-Oosten van Borneo gelegen eiland Laut.

Tanara, eigenlijk **Tanahala** (slecht land), distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang. Het is verdeeld in de onderdistrikten Tanara en Ponthang, te zamen met 19,000 inwoners. Het hoofddorp Tanara ligt 24 palen van Serang en 39 van Batavia, aan eene gelijknamige rivier. Het hoofddepôt van zout voor Bantam is hier gevestigd, onder eenen Pakhuismeester. Het zout wordt in zoutpannen op de Westkust uitgedampt. De aanmaak van zout heeft in 1854 bedragen 5,810 kojangs zout. Men vindt te Tanara eene moskee, eene in 1846 gebouwde gevangenis en eene menigte graftomben van aldaar overledene Nederlandsche ambtenaren, belast met de administratie van het depôt. Deze plaats is open; er heerschen ongezonde dampen en het is er brandend heet en vol muggen. Te Tanara is een Posthouder, tevens fungerend Havenmeester, die aldaar ook belast is met de strandvonderij. Ook ligt er eene kleine bezetting.

In Tanara heeft men meermalen overlast van tijgers. Van deze plaats loopt een weg langs Pasalan en Pasar Mauk, altijd bezijden het strand, naar Katapang.

Tanara, benaming van het gedeelte der rivier Ponthang dat in zee uitloopt, op Java, residentie Bantam.

Tanato, distrikt op het Banggaai-eiland Peling, residentie Ternate, met 244 inwoners (1852).

Tanau, eiland in den Wageoe-Misool-Archipel, ten Westen van Nieuw-Guinea. Het behoort onder Gebeh.

Tanawah, dorp op het eiland Bali, rijk Tabanan.

Tanawan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar.

Tanawangko, hoofdplaats van het distrikt Tombariri, op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, aan de gelijknamige baai, die op 1° 25′ N. Br. ligt. Te Tanawangko is een onder-Pakhuismeester gevestigd. Er is een fort en buiten hetzelve staan eene kerk en een schoolgebouw. Hier is eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers, waarover men lezen kan het door den Zendeling N. GRAAFLAND, in 1855, uitgebragt Verslag, voorkomende in *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendeling-Genootschap*, Dl. 3, St. 3, bl. 282 enz. In den omtrek van Tanawangko ziet men koffij-, kakao-, rijst- en andere kultuur.

Tanawanna, een der Banggaai-eilanden, in de Moluksche zee, residentie Ternate.

Tanawing, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de Katingan-rivier valt.

Tanbilangan, meer op het eiland Bali, in het Westen van het rijk Boleling.

Tanboen, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de Tjitaroem.

Tanda, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die zich in de Semangka-baai ontlast.

Tanda, berg op het eiland Lingga, ten Zuiden van de Lingga-piek en daaraan verbonden, hoog 2,317 Rijnlandsche voeten.

Tanda Bessie, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Semangka, distrikt Ngarip.

Tandan, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Minoreh, en een in Magelang.

Tanda Olio, dorp op Celebes' Oostkust, rijk en distrikt Tomboekoe, met 13 huizen en 83 inwoners (1852).

Tandengan, dorp op Celebes, residentie Manado, distrikt Tondano-toelian, aan den oostelijken oever van het meer Tondano, met 250 inwoners. Het heeft te zamen met Eris eene kerk en school.

Tandes Kidool en **-Lor**, twee dorpen op Java, residentie Soerabaja, om de West der stad, distrikt Kota, op het land Manoekan. In 1857 telde het eerste 230 en het andere 283 inwoners.

Tandi, dorp op de Noord-Oostkust van Borneo, distrikt Maloedoe, aan de baai Maloedoe.

Tandia, dorp op Nieuw-Guinea, aan den westelijken oever der Geelvink-baai.

Tandiki, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Noorden van het landschap Kajoe Tanam, op de grens van Padang. De hellingen zijn zeer vruchtbaar. De berg bereikt eene hoogte van 7000 voeten.

Tandiki, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Poengasan.

Tandianoro, dorp en poststation op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Temajang, aan de rivier Pitjal.

Tandjakan, dorp op Java, residentie Ba-

tavia, Wester Kwartier, 2 palen West ten Zuiden van den 26en paal op den weg naar Tandjong Kaik.

Tandjakan Pandjang, naam van den zuidelijken bergrug van den berg Patoeha, op Java, residentie Preanger Regentschappen.

Tandjakan Polo, hoogte op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den grooten postweg bij Soemadang. Hij wordt afgegraven, ten einde hem gelijk met den weg te maken.

Tandjang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Tandjengang, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 7 huizen en 62 inwoners (1861).

Tandjoe, dorp op Sumatra, residentie Padang, aan de rivier van Kambang.

Tandjoengan, zie: Tandjongan.

Tandjoerah, een der Zutphensche eilanden, in de straat Soenda.

Tandjo Laut, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Tjikemboelan. Van dezen stortte in den nacht van den 22n Januarij 1850 eene massa aarde neder, die 10 huizen overdekte, waardoor ongeveer 100 menschen het leven verloren.

Tandjoloh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Teweh.

Tandjong, berg en dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de rivier Lemabang.

Tandjong, vier dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, een in het distrikt Djasinga, en drie in Parong.

Tandjong, dorp en post op Java, residentie Batavia, bij de stad, op 177 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tandjong, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de rivier Troesan, 5 palen ten Westen van de Tjitaroem, $2^1/_2$ palen beoosten de zee.

Tandjong, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Tandjong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran.

Tandjong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de grenzen van het distrikt Soemadang en het Tjiandjorsche distrikt Baloeboer Limbangan.

Tandjong, warme bron op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Soekapoera, distrikt Bandjar.

Tandjong, zoute bron op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalaja.

Tandjong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de oostelijke grens van het distrikt Radja Mandala.

Tandjong, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, aan den voet van den Brengbreng, op 1,003 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tandjong, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, een in het distrikt Tagal Waroe, en een in Pegadeng.

Tandjong, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Losari, in welks nabijheid eenige oudheden gevonden zijn.

Tandjong, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang.

Tandjong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Tandjong, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Soelang.

Tandjong, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikten Tengger en Djati.

Tandjong, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Tengahan.

Tandjong, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Madioen, een in het oosten van het distrikt Bagi, en een in Maospatti.

Tandjong, twee dorpen op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikten Djaboeng en Pahiton.

Tandjong, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Tandjong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi, aan de rivier Seragi.

Tandjong, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Tandjong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Tandjong, twee dorpen op Java, residentie Japara, distrikten Oendahan en Bandjaran.

Tandjong, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Angkattan.

Tandjong, poststation op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Tandjong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Tjilatjap.

Tandjong, dorp op het eiland Madura, aan het Zuid-Westerstrand van het distrikt Bangkalang.

Tandjong, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Timor Laut.

Tandjong, onbewoond eiland in de Javazee, onder de residentie Madura.

Tandjong, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Semangka-baai. Hier is een Officier van Gezondheid gevestigd, wien tevens de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine is opgedragen.

Tandjong, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Moesi, 3 uren roeijens van de monding der Klingi, met een 13tal woningen.

Tandjong, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Oeloe, aan de Ogan, 6 palen van Pandan Doelan.

Tandjong, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den linker-oever der Enim. Hier in den omtrek komen kolen voor.

Tandjong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema.

Tandjong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Benkoenat.

Tandjong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Bentoehan.

Tandjong, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Ranoe-gebied.

Tandjong, vier dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschappen Agam, der VII Kota's, Tanah Datar en XII Kota's.

Tandjong, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, rijk Wadjo, aan het meer Tamparang Labaja.

Tandjong, rooversplaats op het eiland Sollok, aan het strand.

Tandjong, eilandje aan Borneo's Westkust, aan de Noord-Westzijde van het rijk Sambas.

Tandjong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Tandjong, Mohammedaansch dorp aan de Noord-Oostkust van het eiland Nias, aan de baai Sihabe.

Tandjong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, distrikt Djelei.

Tandjong, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, hoog 2,293 Rijnlandsche voeten.

Tandjong (Karang-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der VI Kota's, aan het meer Manindjoe.

Tandjong (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kenali.

Tandjong (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Siliki.

Tandjong (Oedjong-), uitstekende punt op Sumatra's Oostkust, landschap Batoebara. Van deze kaap strekt zich eene gevaarlijke zandbank uit, waarop branding staat. Tusschen deze en eene andere bank is op circa 5 mijlen van de kust een veilig, doch eng kanaal, dat naar Batoebara geleidt.

Tandjong (Oedjong-), hoek aan Sumatra's Westkust, aan de Westzijde van het landschap Indrapoera.

Tandjong (Soengei-), rivier op Sumatra's Oostkust, ten Noorden der Batoebara-rivier. Aan haren mond ligt een dorp met een 400tal inwoners. De produkten van het land zijn *rotan*, was en peper.

Tandjong Adji, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Oosten van de afdeeling Sekampong, aan de Asahan-rivier.

Tandjong Adji, heuvel op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Pak-pak, aan den regter-oever der Simpang Soelambi.

Tandjong Agam, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Pakanten.

Tandjong Agong, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, met een 30tal huizen.

Tandjong Agong, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Enim. Tot hier wordt deze rivier nog met praauwen bevaren.

Tandjong Agong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, met *sawah*-velden, langs de rivier Pati.

Tandjong Agong, dorp op Sumatra, aan de rivier van Benkoelen.

Tandjong Agong, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang, marga Oeloe.

Tandjong Agong, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Westen van Telokh Betong.

Tandjong Agong, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Soengkei.

Tandjong Ajer Mas, uithoek op het eiland Banka, tusschen de rivieren Soengkei en Rambat.

Tandjong Ajoe, dorp op Sumatra, adsistent residentie Benkoelen, distrikt Taloe.

Tandjong Alam, distrikt en dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de noordelijke grens van de afdeeling Tanah Datar. Hier ligt de redoute Thouloup, waaruit men een fraai uitzigt heeft op Agam en de L Kota's. De redoute ligt 3,321 Rijnland-

sche voeten boven de oppervlakte der zee. Te Tandjong Alam houdt de civiele Gezaghebber verblijf. Er is eene arakstokerij.

Tandjong Alam, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, landschap Pasoemah Oeloe Manna, met een veertigtal huizen en eene goede *balei* of raadhuis.

Tandjong Alang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Karrau-gebied, met een 40tal inwoners.

Tandjong Aleh, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, XX Kota's, aan het meer Singkarah.

Tandjong Aleh, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, een in de afdeeling Moko Moko, aan de Ketaoen, en een in het Zuiden van het distrikt Taloe.

Tandjong Aleh, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Palangai.

Tandjong Ampalo, sterkte op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar, landschap der VII Kota's, 11 palen van Sidjoengdjoeng, 604 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Osthoff. Hier is een Opziener der kultures 2e klasse gevestigd. Bij Tandjong Ampalo worden vele oude weder ingestorte goudmijnen gevonden.

Tandjongan, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Tandjongan, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Tandjongan of Borne, baai en dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Semangka, in het Noord-Westen der Semangka-baai. Tandjongan behoort tot het distrikt Ngarip.

Tandjongan, rivier en dorp op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Sekampong. De rivier valt in de Ngillei. Het dorp bevat 8 huizen en 120 inwoners (1855), behoorende tot den stam of kaboewai Binjata, en verdeeld in 3 soekoe's.

Tandjongan, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong, aan de Soekadjaja.

Tandjongan, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan.

Tandjong Anam, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Kabooh.

Tandjong Anam, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, aan den postweg en op de noordelijke grens.

Tandjong Anom, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe II, met eene *râwa*, die 21 vierkante roeden breed en 1 voet diep is.

Tandjong Anom, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo IV, aan de Brantas.

Tandjong Anom, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Grati.

Tandjong Anom, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soeka Radja.

Tandjong Antara, uithoek op de Zuidkust van het eiland Bali.

Tandjong Arau, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden der L Kota's.

Tandjong Auer, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Kikim.

Tandjong Auer, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuid-Westen van de afdeeling Moesi Oeloe.

Tandjong Auer, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuiden van het distrikt Taloe.

Tandjong Auer, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de Andalas Besar.

Tandjong Auer, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Tandjong Auer, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier van Laïs.

Tandjong Awang, zie: Ampinan.

Tandjong Balam, ladang op Sumatra, in de Batta-landen, aan den regter oever der Simpang Kanan.

Tandjong Bali, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Ogan, distrikt Pegagan. Het is de verblijfplaats van het distriktshoofd.

Tandjong Bali, dorp op Sumatra, rijk Siak, landschap der VI Kota's.

Tandjong Bali, benaming van vier dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschappen der VII Kota's, Pankalan Indalang, Alahan Pandjang en Soepajong.

Tandjong Baliet, laras op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, oostelijk van Singkarah gelegen. Zij is zeer uitgestrekt en bergachtig. Op de toppen der bergen liggen vele dorpen. In Tandjong Baliet wordt kopererts aangetroffen.

Tandjong Bangko, dorp op Sumatra, risidentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's.

Tandjong Baringin, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loeboe Sikapping.

Tandjong Baroe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier Singkel, met 330 inwoners.

Tandjong Baroe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, ten Zuid-Oosten van Bintoehan.

Tandjong Batang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XII Kota's.

Tandjong Batik, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's.

Tandjong Batoe, plaats in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Zuidkust van Tanah Laut, om de Oost van Tandjong Salatan, op 115° 36′ O. L. Er worden hier aardachtige bruinkolen aangetroffen, welke veel aardhars bevatten. De hoedanigheid der kolen is, volgens Corn. de Groot, die in September 1855 deze plaats bezocht, te gering geacht, om daarvan eene ontginning of verder onderzoek voor het tegenwoordige aan te raden, alhoewel volgens hem de plaatselijke gelegenheid, met het oog op het vervoer, als gunstig mag aangemerkt worden, daar de schepen tot binnen de halve geographische mijl den wal kunnen naderen.

Tandjong Batoe, kanaal in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, tusschen de baai van Sampoeang en de zee.

Tandjong Batoe, drie dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het landschap der XX Kota's, een in het distrikt Soepajong, en een in het distrikt Kota Lawas. Dat der XX Kota's ligt aan den noord-oostelijken oever van het groote meer en is bewoond door visschers.

Tandjong Batoe, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan.

Tandjong Batoe, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir, aan de Maranjat.

Tandjong Batoeang, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der X Kota's.

Tandjong Batong, eilandje in het meer Manindjoe, en dorp aan dat meer op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VI Kota's.

Tandjong Benoeang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Ommelanden, aan de rivier Amo.

Tandjong Berikoet, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Oempoe, beneden den mond der Giham.

Tandjong Beroela, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in de afdeeling Tanah Datar, en een in het distrikt Batipoe.

Tandjong Beroela, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Kilangan.

Tandjong Berroek, rivier op Java, op de oostelijke grens der residentie Bantam.

Tandjong Besar, voornaam dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, bij den mond der Nipi-rivier.

Tandjong Besar, dorp op Sumatra, rijk Kampar, aan de rivier Kampar Besar.

Tandjong Besar, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Makakau.

Tandjong Betik, *ladang* op Sumatra, in de Batta-landen, aan den linker oever der Simpang Kanan.

Tandjong Bidara, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Toelang Bawang, aan de Rarem.

Tandjong Bieat, plaats op het eiland Banka, distrikt Muntok, alwaar een detachement militairen is geplaatst ter wering der zeeroovers.

Tandjong Bindoe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de rivier Rindoe Hati.

Tandjong Birah, *ladang* op Sumatra, in de Batta-landen, aan den linker oever der Simpang Sinoendang.

Tandjong Bleh, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, ½ dag varens van Pankalangan.

Tandjong Boejat, eilandje bij Celebes' Noord-Oostkust, nabij de Minahassa van Manado.

Tandjong Boelakan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden van het landschap der L Kota's.

Tandjong Boemi, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Tandjong Boenga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Kota Lawas.

Tandjong Boenga, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Napal.

Tandjong Boenga, dorp op de Oostkust van het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang, alwaar eenig goud wordt gevonden.

Tandjong Boenoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Kopoer nan Sambilan.

Tandjong Boentar, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Tandjong Boetoe, land op Borneo's Zuid-Westhoek, dat de grensscheiding tusschen de rijken Matan en Kota Waringin vormt.

Tandjong Boni, benaming van drie dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het distrikt Boea, een in Mahekh en een in Lintouw, alwaar de sterkte „Schenk" gelegen is.

Tandjong Brahim, dorp op de Westkust van Sumatra, aan de rivier van Benkoelen.

Tandjong Bri, dorp in Borneo's Wester-afdeeling, rijk Matan, aan den mond der Katapan, alwaar zich soms zeeroovers ophouden.

Tandjong Bringin, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Tandjong Bringin, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de Nipi-rivier.

Tandjong Bringin, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de Bèsi.

Tandjong Bringin, verlaten kampong op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op den weg van Moewara Sipongi naar Rau. Hier werd vroeger naar ijzererts gegraven.

Tandjong Brissi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Tandjong Dalam, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Oeloe.

Tandjong Dalam, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Kisam Saka II.

Tandjong Dalam, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de rivier Latonggi.

Tandjong Djambi, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan het groote meer en aan de uitwatering der Warkoe.

Tandjong Djati, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Moesi, met een 30tal woningen.

Tandjong Djati of Pentiwie, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die zich in de Semangka-baai ontlast. Tandjong Djati is tevens de naam van een dorp aan de Oostzijde der Semangka-baai.

Tandjong Djati, straat aan Sumatra's Oostkust, tusschen den vasten wal van Siak en het eiland Bangkalis.

Tandjong Djawa, eilandje in de beneden-rivier der Barito, op Borneo's Zuid-Oostkust.

Tandjong Djawa, twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, een in het distrikt Doeson Oeloe, en een in Doeson Ilir aan de Barito. Dit laatste is bewoond door een 50tal Dajaks (1857), die zich met rotan-snijden en het zamelen van was bezig houden.

Tandjong Djiramba Medang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Westen van de afdeeling Banjoe Asin.

Tandjong Doeren, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Troesan.

Tandjong Doeri, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, distrikt Sikoempoelan.

Tandjong Doerian, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Bajan.

Tandjong Gading, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Noorden van Telokh Betong.

Tandjong Ganting, dorp op Sumatra, in het binnenland van Benkoelen. Men heeft er steenkolen ontdekt.

Tandjong Gargoe, zuidelijkste voet van den berg Radja Bassa op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, landschap Vier marga's.

Tandjong Gedang, twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, een in het distrikt Soengei Toenoe, en een in het distrikt Amping Para.

Tandjong Gedang, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een op een juk van den berg Sago, en een in de VII Kota's.

Tandjong Gedang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Bentoehan.

Tandjong Genti, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Klam.

Tandjong Genting, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, tusschen de rivieren Bèsi en Napal.

Tandjong Genting, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de rivier Panawei.

Tandjong Goenong, fort op de Westkust van het eiland Billiton, distrikt Sidjoek. Het werd in 1823 gebouwd op eenen uitspringenden heuvel, aan de monding der Tjeroetjoep. De kust is hier moeijelijk te naderen.

Tandjong Goenong, dorp op het eiland Banka, distrikt Soengei Slan.

Tandjong Goenong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten van de afdeeling Kroë, ten Westen van den berg Koekoesan.

Tandjong Goenong Prang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Palik.

Tandjong Hadji, zie: Tandjong Adji.

Tandjong Henning, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Westen van Telokh Betong.

Tandjong Herang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Westen van de afdeeling Sekampong, aan de Mintiang.

Tandjong Herang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Ketaun, aan de Langlangie.

Tandjong Herto, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tandjong Iman, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Bentoehan.

Tandjong Iman, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe.

Tandjong Iman, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, bij de noordelijke grens van de afdeeling Sekampong.

Tandjong Intan, *ladang* op Sumatra, in de Batta-landen, aan den regteroever der Simpang Kanan.

Tandjong Kaik, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier. Hier woont een Onderschout.

Tandjong Kali, dorp op Java, residentie Japara, regentschap en distrikt Koedoes, op de zuidelijke grens.

Tandjong Kaloempang, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli. Het ontleent zijnen naam aan den boom *kaloempang*, die hier in menigte gevonden wordt, en waarvan koffers gemaakt worden.

Tandjong Kamal, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Kapongan.

Tandjong Kamala, zie: Tandjong Koemala.

Tandjong Kandi, hoofdplaats van het distrikt Taloe op Sumatra, residentie Padang.

Tandjong Kapok en **-Karama,** twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Tapan.

Tandjong Karang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Palli.

Tandjong Karang, dorp op de Westkust van het eiland Lombok, waar eenige handel gedreven wordt. Hier digt bij ligt een rif, waarop bij hoog water 3 vademen staan.

Tandjong Karangan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Enim.

Tandjong Kari, zie: Ketibon.

Tandjong Kawin, kleine heuvel op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Pak-pak, aan den regter oever der Simpang Soelambi.

Tandjong Kensai, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier Laïs.

Tandjong Kepoh, dorp op Java, residentie Madioen, in het Zuid-Oosten van het distrikt Soemorotto.

Tandjong Ketapang, dorp op Java, residentie Batavia, bewesten de stad. Hier ligt een oud voor heilig gehouden graf van den Arabier *Sjeich* ACHMAD TAUASSI.

Tandjong Kinalo, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Oeloe, aan de rivier Kommering.

Tandjong Klabang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den regter oever der Rawas.

Tandjong Kladi, dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Tandjong Kling, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Tandjong Koelon, dorp op Java, residentie Batavia, 14 palen ten Zuiden der stad, bewesten de Tjiliwoeng.

Tandjong Koemala, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, ten Zuid-Westen van den berg Kaboe.

Tandjong Koemala, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Oeloe, aan de rivier Loebai.

Tandjong Koemala, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Westen van de afdeeling Sepoetih, aan de rivier Sepoetih.

Tandjong Koemala, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Westen van Telokh Betong.

Tandjong Koerong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten van het distrikt Taloe.

Tandjong Koerong, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, bij de Zuid-Oostzijde der Semangka-baai.

Tandjong Krang, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Padang.

Tandjong Kwan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe, aan de rivier Koengkei.

Tandjong Lagi, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Lima Boca Badak.

Tandjong Lagong, een der Natoena-eilanden in de Chinesche zee, residentie Riouw.

Tandjong Lajang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, aan de rivier Soekatanah.

Tandjong Lalang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Enim.

Tandjong Lama, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Kilangan.

Tandjong Lambai, dorp op het Anambas-eiland Siantan, residentie Riouw.

Tandjong Laut, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang, aan den postweg.

Tandjong Laut, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Boender, aan de straat van Madura.

Tandjong Lawé, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Lintouw, aan den voet van het gebergte Soerian.

Tandjong Loenoek, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de Kahajan, met een 40tal inwoners.

Tandjong Loera, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Matoea.

Tandjong Loewar, gehucht op het eiland Lombok, op de Zuidzijde der punt van Pidjoe, die hier een klein schiereiland vormt. Er is eene veilige reede.

Tandjong Malo, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Tandjong Mangong, dorp op de Oostkust van het eiland Banka, distrikt Marawang.

Tandjong Mangosta, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli.

Tandjong Manik, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, ten Noord-Oosten van Taloe.

Tandjong Manoe, dorp op het eiland Nias.

Tandjong Mantong, dorp op het eiland Banka, in het Westen van het distrikt Blinjoe, met 114 inwoners, als 57 Bankanezen, 31 Maleijers en 26 Chinezen. Men ziet er nog eenige overblijfselen van oude verschansingen, die tot wering der zeeroovers gediend hebben.

Tandjong Marok, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Tandjong Mas, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema, aan de Simpang.

Tandjong Mas, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Simpang Kanan, aan den linker oever der Simpang Kanan. Er wonen twee *Radja's*.

Tandjong Medan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden. Het is onze laatste post in die residentie, op 35 palen afstands boven Alahan Pandjang. Er ligt eene bezetting, midden in de vallei, welke regt op den piek van Indrapoera uitloopt.

Tandjong Medem, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Ajer Adji.

Tandjong Medem, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Klam.

Tandjong Menang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong, aan den voet van den Radja Bassa.

Tandjong Meng, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Bliti.

Tandjong Mèrah, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Kema, met 129 inwoners (1864). Men heeft er eene school en in 1864 werd er een kerkje gebouwd.

Tandjong Merandjang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Westen van de afdeeling Banjoe Asin.

Tandjong Mirawa, dorp op Sumatra's Oostkust, op den regter oever der Serdang-rivier.

Tandjong Modjo, suikerfabriek op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, toebehoorende aan H. J. A. van Son, met eenen aanplant van 464 bouws (1864).

Tandjong Moeda, dorp op Sumatra's Oostkust, aan eenen zijtak der Langkat-rivier. Het is bewoond door Batta's, die zich met den peperaanplant generen en aan Langkat onderhoorig zijn.

Tandjong Moelak, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Tandjong Napal Malintang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Tandjong Nioer, dorp op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Tandjong Oakoe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier van Manna.

Tandjong Oost, dorp en landgoed op Java, residentie Batavia, aan den weg naar Buitenzorg, 14 palen Oost van Batavia. Er is een posthuis ter hoogte van 185 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen. Men vindt in den omtrek eenige koffijtuinen. De marktplaats te Tandjong Oost werd reeds den 2n Julij 1762 opgerigt.

Tandjong Pajong, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Tandjong Pakoe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Klam.

Tandjong Paloni, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, tusschen de rivieren Pino en Manna.

Tandjong Pandan, hoofdplaats van het eiland Billiton, op de Westkust, distrikt Tandjong Pandan, met 84 woningen en 400 inwoners. Hier woont het Distriktshoofd. In 1857 is er een gasthuis voor de mijnwerkers opgerigt. Van deze plaats loopt een groote weg naar Sidjoek en Bedouw.

Tandjong Patjinan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Kapongan.

Tandjong Pau, dorp op het eiland Banka, distrikt Toboali, aan eene kleine rivier gelegen.

Tandjong Pau, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, 1/2 dag varens van Tandjong Bleh.

Tandjong Pau, dorp op Sumatra, rijk Siak, landschap der VI Kota's.

Tandjong Pau, dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap Indrapoera.

Tandjong Pau, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan den regter oever der Kwajan, bewoond door 100 Dajaks (1853).

Tandjong Pelas of Boeloengan, hoofddorp van het rijk Boeloengan, op Borneo's Noordkust, aan het riviertje van gelijken naam, daar waar het in den stroom Kajan vloeit. De dalm en de grootste helft der huizen zijn op den linker oever gelegen. De bevolking wordt geschat op 2 à 3,000 inwoners, grootendeels Mohammedanen, en 200 à 300 Boeginezen. De handel, die er gedreven wordt door inwoners van Pasir, Koetei en Sollok, is van weinig beteekenis.

Tandjong Petoes, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Tandjong Piatoe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, ten Zuid-Westen van Tarabangi.

Tandjong Pilang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Tandjong Pinang of Riouw, uithoek aan den Zuid-Oostwal van het eiland Bintang, in den Riouw-Archipel, zijnde de residentieplaats van de Nederlandsche bezitting, gelegen op 0° 59′ N. Br. en 104° 27′ O. L. Tandjong Pinang kan eenigermate als een afzonderlijk eiland beschouwd worden, daar het door de kreken Ajoe, Dompo, Simpang en Poelei geheel van Bintang gescheiden is. De grond is onvruchtbaar en steenachtig. Er worden vele veengronden aangetroffen. Op de bergen en hoogten staan zware boomen en veel kreupelhout en in de laagten, waar de Maleijers en Chinezen wonen, is alles moeras. De gewone spijs der inboorlingen is rijst, visch en hoenders. De reede van Riouw tusschen dezen uithoek en het eiland Mars wordt in buiten- en binnenreede verdeeld. De buitenreede heeft 4 en 5 en de binnenreede 2 vademen water.

Tandjong Pinggang, *ladang* op Sumatra, in de Batta-landen, aan den linker oever der Simpang Soelambi.

Tandjong Pinis of Kapinis, noordelijkst eiland der Groot Anambas- of Siantangroep, op 3° 28′ N. Br.

Tandjong Poejoe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Troesan.

Tandjong Poeka, dorp op Java, residentie Batavia, op den weg van Batavia naar Krawang.

Tandjong Poera of Nieuw Deratie, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, aan den regter oever der Bliti.

Tandjong Poera, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Napal.

Tandjong Poera, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Tandjong Poera, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Tandjong Poera, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, distrikt Soetji.

Tandjong Poera, landgoed en dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang, 3 palen van het hoofddorp.

Tandjong Poera, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pawan, circa 10 mijlen boven haren mond, bewoond door 381 Mohammedanen. Vroeger was het de hoofdplaats van Matan. Thans bekleedt Padang Poerong dien rang.

Tandjong Poerahit, dorp op Celebes zuid-westelijk schiereiland, rijk Wadjo, aan het meer Tamparang Labaja.

Tandjong Poetoes, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli.

Tandjong Poetoes, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Silaoet.

Tandjong Poetoes, dorp op Sumatra,

adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Palik.

Tandjong Pora, dorp op het eiland Madura, distrikt Balega.

Tandjong Prapat, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati, aan de Java-zee.

Tandjong Radja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang, aan de rivier Moesi.

Tandjong Raja, marga op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuiden der afdeeling Manna.

Tandjong Raja, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Adji.

Tandjong Raja, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Penoekal.

Tandjong Rambajan, bogt in de Pamangkat-rivier, in Borneo's Westerafdeeling.

Tandjong Ratasan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Westen van de afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Tajat.

Tandjong Ratoe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, aan de Pangaboeang.

Tandjong Redjo, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Soemorotto.

Tandjong Ridoe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Westen van de afdeeling Sekampong, aan de Mintiang.

Tandjong Rio, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 7 huizen en 140 inwoners (1853).

Tandjong Roe, dorp op het eiland Banka, in het Oosten van het distrikt Jeboes, aan de Klabat-baai. Men vindt hier nog de overblijfselen van oude verschansingen, die vroeger dienden, om aldaar den doortogt aan zeeroovers te beletten.

Tandjong Sabdi, dorp op Sumatra's Oostkust, landschap Dèli, alwaar vele kokos- en pinang-boomen groeijen.

Tandjong Saga, voornaam dorp met indigofabriek op Sumatra, residentie Palembang, landschap Ogan Ilir, aan de Ogan.

Tandjong Saki, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Ilir.

Tandjong Sakti, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Kroë, aan den mond der Satar.

Tandjong Sari, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang. De hoofdplaats van het distrikt draagt denzelfden naam, heeft een koffijpakhuis en poststation, hetwelk de derde is van Bandong naar Soemadang, en ligt ter hoogte van 2,850 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op 11 palen van Soemadang. Het distrikt Tandjong Sari telt ongeveer 19,000 inwoners, en is verdeeld in de onderdistrikten of troepen Patrol-tjikramas, Depok, Radja-kalong, Manglajang, Tjibemben, Tjikeroe, Lingar en Rantja-ekek. In Tandjong Sari ligt de warme bron van Sirah Gadja, en de laauwe van Tjikramas.

Tandjong Sari, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuid-Westen van het distrikt Parong.

Tandjong Sari, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, aan de Tjiasem, een in het distrikt Tjiasem, een in Pegadeng.

Tandjong Sari, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Tandjong Sari, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tandjong Sari, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Tandjong Sari, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Poeloeng.

Tandjong Sari, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan.

Tandjong Sari, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi, in het Westen.

Tandjong Sari, dorp op de Noordzijde van het eiland Lombok.

Tandjong Saui of -Sawa, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der X Kota's.

Tandjong Sawa, zie: Tandjong Saui.

Tandjong Sedjaroe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Pagagan Ilir.

Tandjong Sekoppo, eilandje in de Javazee, aan Sumatra's Zuid-Oostkust, aan de Noord-Oostzijde van de Lampongsche distrikten, digt bij den wal.

Tandjong Selassi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan den mond der Bentoehan.

Tandjong Seling, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Tandjong Sirih, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Lamatang Oeloe.

Tandjong Sirih, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de westelijke grens van de XX Kota's.

Tandjong Slamat, dorpje op Sumatra's

Oostkust, landschap Boeloe Tjina. Hierbij is eene zeer uitgestrekte begraafplaats.

Tandjong Soengei Poetih, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Tandjong Soengian, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar.

Tandjong Sonang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Oostzijde der Semangka-baai.

Tandjong Sorba, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal, aan de rivier Singkoeang.

Tandjong Swele, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kauer, aan de rivier Koela.

Tandjong Telang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, op ongeveer 5 palen afstands van Lahat.

Tandjong Tirto, dorp en huurland op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan. Op dit land is in 1862 een Chinesche suikermolen in werking gekomen, getrokken door karbouwen. De indigofabriek van gelijken naam is in Junij 1867 ten gevolge der hevige aardbeving geheel vernield.

Tandjong Tjaring, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Koebon.

Tandjong Waringin, twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, een in het rijkje Kota Waringin, aan den regter oever der Lamandou, met 12 Maleijers en 140 Dajaks, en een in het landschap Mendawei, aan den linker oever der Mendawei, met 270 Dajaks en vele Dajaksche gedenkteekenen. De rivier is hier 220 Rijnlandsche voeten breed.

Tandjong West, landhuis op Java, residentie Batavia, op den weg naar Buitenzorg, 15 palen van Batavia, 160 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tandjong Wringi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Bondjol.

Tandjou, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Nagara- of Tabalong-rivier.

Tando, Oosthoek van het eiland Sollok, op 5° 56′ N. Br. en 121° 24′ O. L. Hij is hoog en er verrijst daarop een berg. Digt bij Tando ligt het hooge eiland Kapal.

Tando of Toendoek, eiland ten Oosten van Rahas, residentie Madura, op 7° 16′ 30″ Z. Br. en 114° 47′ 15″ O. L. Men moet het niet te digt naderen, daar er eene gevaarlijke koraalklip van uitsteekt, met 12 Rijnlandsche voeten water, waarop in 1843 de Engelsche brik *Islay* is vergaan.

Tandoe, rivier in Borneo's Westerafdeeling, welke in de rivier van Tajan valt.

Tandoei, zie: Tjitandoewi.

Tandoek, dorp op het eiland Sollok, aan het strand.

Tandoek, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met een 250tal inwoners.

Tandoeran, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Wiroko, aan de rivier Gerpan.

Tandoeran, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Tanelikoe, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Tanette, ook wel Aganonsja geheeten, leenvorstendom op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, grenzende ten Oosten aan Mariowawo en Lamoeroe, ten Noorden aan Barroe en Mario, ten Zuiden aan Segeri, Balotjie, Tondong Koeroe en de Noorder-distrikten, en ten Westen aan de Noorder-distrikten en de straat van Makassar. Het kwam in Julij 1824 in opstand tegen ons Gouvernement, doch werd spoedig tot onderwerping gebragt door de onzen, onder kommando van den Luitenant-Kolonel de Stuers. In 1840 op nieuw in opstand gekomen, heeft het zich, in het begin van 1841, weder aan het Gouvernement onderworpen, met betuiging van leedwezen over het gebeurde. Het wordt bestuurd door eene Vorstin, die het van ons Gouvernement in leen heeft, en wier benoeming als zoodanig bekrachtigd is door den Gouverneur-Generaal bij besluit van den 26n November 1856. Gedurende geruimen tijd had er tweedragt bestaan tusschen den Regent en de *anakh krain's* benevens de verdere grooten van Tanette, toen dit geschil in het laatst van 1859 door den waarnemenden Gezaghebber van Saleijer werd uit den weg geruimd. Den 26n Junij 1861 is er met de Vorstin een kontrakt aangegaan tot vaststelling der grenzen van dit rijk. Behalve door genoemde Vorstin wordt het door vier leenmannen bestuurd. Dit vorstendom bevat de vijf distrikten Lompo ri Laoe, Lompo ri Tanga, Lompo ri Adja, Patapa, Gatarang en de vier vassallanden Lipoekasi, Lalolang, Tjinako, Pantjana. Verder behoort tot Tanette het eiland Poetih Angin.

Tanette heeft eene oppervlakte van 218.94 vierkante palen en telt 142 dorpen, 1,458 huizen, 13,462 inwoners (1861). Over eene

grootte van 22.52 vierkante palen is het land bebouwd. Het land is heuvel- en bergachtig, doch in het westelijke gedeelte vindt men aan het zeestrand een vlak kustland, dat met rijstvelden bedekt is. De hoogste berg is de Tille, 3,121 Rijnlandsche voeten hoog. Andere aanzienlijke bergen zijn: de Oengaë, Doudong Karamboe, Patjiro, Botto Ala, Laposo, Barang, Mareno, Topolawara, Maroekoe, Botto Pakka, Latolli, Boeloe Doewa, Data Salaë, Betteng en vele anderen. De piek van Tanette is een top van den Silodjo en 2,331 Rijnlandsche voeten hoog. Zij ligt op 4° 35′ Z. Br. en 119° 41′ O. L.

De rivieren zijn de Lipoekasi- en Tanetterivieren in het Noord-Westen, de Ladjari op de noordelijke grens, de Poenranga en Pariemba in het Zuiden, en de Balang Baroe op de grens met de bergregentschappen. De rivier van Tanette ontspringt op den berg Serongang en heeft, de kronkelingen medegerekend, een loop van 16½ paal en eene gemiddelde breedte van 60 Rijnlandsche voeten. Zij ontvangt de wateren, die van de bergen Oedjong Lakoajang, Latiangang, Tjapia, de gebergten op de grens van Segeri, de Botto Batoea, Bontjing, Silodjo, Songkolang, Alaparang en Matindra afstroomen. Verder ontlasten zich de Paleangieng en Lompaë in de Tanette. Zij is tot Boengi voor praauwen van 1—8 kojans bevaarbaar, doch alleen bij vloed.

Tanette heeft door middel van voetpaden gemeenschap met de rijkjes Soppeng, Mario, Lamoeroe en de Gouvernements-landen. Deze paden zijn echter noch van bruggen noch van overvaart-middelen voorzien, hetgeen vooral in den Westmoesson het reizen meermalen onmogelijk maakt.

De bevolking plant rijst en *djagong* en verder een weinig tabak, *sirih*, *arĕng* en klapperboomen. Van deze laatsten telde men er in 1861 7,054. De vrouwen vervaardigen grove lijnwaden, hetwelk het eenige bedrijf van nijverheid is, dat aldaar wordt uitgeoefend. Te Padang Api komen steenkolen voor en ten Noorden van het dorp Lalle, waar de Ralla in de Oelo valt, liggen drie warme bronnen. De veestapel bedroeg in genoemd jaar 2,415 buffels en 249 paarden.

De handel is van weinig beteekenis en bepaalt zich tot het binnenland. Er bestaat alleen uitvoer van *sirih*, die eerst meerendeels van Mario en Lamoeroe is ingevoerd. De invoer bestaat uit klappernoten en klapperolie, zout, gedroogde visch, *sirih*, *gambir*, lijnwaden, katoenen garens en kramerijen.

Ter hoofdplaats Tanette ligt eene bezetting. De kust vormt van deze plaats tot aan kaap Mandhar een grooten en diepen inham, bekend onder den naam van Bogt van Tanette of Badjoekeke. Deze heeft een goeden ankergrond voor wel honderd schepen. Binnen aan den Noordwal is eene klip boven water, de Olifantsklip genoemd.

Zie verder *Tanette en Barroe, door* J. A. Bakkers, in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, Dl. XII, bl. 255—353.

Tanette, twee dorpen in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, een met 3 huizen en 31 inwoners, en een met 2 huizen en 16 inwoners (1861).

Tanette, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Baringang ri Laoe, met 3 huizen en 21 inwoners (1861).

Tanette, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 5 huizen en 47 inwoners (1861). Er wordt markt gehouden.

Tanette, drie dorpen in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, een met 3 huizen en 23 inwoners, een met 5 huizen en 62 inwoners en een in het onderdeel Tondong, met 5 huizen en 72 inwoners (1861).

Tanettea, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 19 huizen en 169 inwoners (1861).

Tanette Lampe, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 18 huizen en 209 inwoners (1861).

Tanette Langbata of Soreang dorp in het Gouvernement van Celebes, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo ri Laoe, met 12 huizen en 195 inwoners (1861).

Tanette Pakita, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 5 huizen en 78 inwoners (1861).

Tanette ri Awang, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tondong, met 13 huizen en 155 inwoners (1861).

Tang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Salimbouw.

Tanga, zie: Tangga.

Tangadjaran, berg op Java, adsistentresidentie Patjitan, op de grens van de distrikten Lorok en Pangool.

Tangado, eilandje aan de Westkust van het eiland Karimata.

Tangalan, zie: Tanggalan.

Tangamoes, zie: Keizers-piek.

Tangan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Tangan Batoe, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grenzen van de distrikten Soepajang en III Kota's.

Tangan Taroem, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, in het Noord-Westen van het landschap Tanette.

Tangan Tiga, zie: Bawen.

Tangarang, zie: Tengaron.

Tangari, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea, met een 130tal inwoners. Men heeft er eene school.

Tangaring, zie: Tangirang.

Tangbatan, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap.

Tangder, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, zijnde de tweede post, 11 palen van Garoet, op 4,827 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL.

Tangel, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Glonggong.

Tangela, rivier op het eiland Boero, die zich in het meer Wakoholo ontlast.

Tanger, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moeroeng.

Tanger, riviertje in Borneo's Westerafdeeling, aan het Westerstrand van het rijk Matan.

Tanger, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee.

Tangerang, hoofdplaats van het Wester-Kwartier op Java, residentie Batavia, op den weg naar Bantam, 3 uren ten Westen van Batavia, waarmede die plaats door eene vaart gemeenschap heeft, op 6° 10′ Z. Br. Deze plaats is zeer levendig, daar zij eene druk bezochte markt heeft, werwaarts vele inlanders en Chinezen van ver in den omtrek zamen komen. De bevolking bestaat grootendeels uit Chinezen, ten getale van ongeveer 2,000, die eene met straten doorsneden wijk bewonen, welke zich langs den oostelijken oever der Tjidanie of rivier van Tangerang uitstrekt. Hier zijn twee Luitenant-Chinezen van het distrikt gevestigd en verder een plaatselijk Geneesheer en een Zoutverkoop-pakhuismeester. Er ligt aan den rivier-oever eene nette woning van den Schout. Verder zijn er eene steenen gevangenis en een kleine Chinesche tempel. De bevolking bedrijft vele ongeregeldheden en maakt zich niet zelden aan moorden en diefstallen schuldig. Er zijn eene regtbank van omgang en een landraad gevestigd. Van Tangerang loopen verschillende wegen, als: een over Bergzigt, Djampang Ilir en Parong naar Buitenzorg, een naar Ketapang en Tandjong Kaik, en een naar Djasinga.

Tangeroengan, eilandjes onder de Kangean-groep, residentie Madura.

Tangeung, zie: Tanggeung.

Tangga, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Panei.

Tangga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tiga Kota.

Tangga, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier van Singkel.

Tangga, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, in het Westen van Wadjo.

Tangga (Kota-), hoofdplaats van het landschap der VI Kota's of Kampar di Oeloe, op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden.

Tanggal, moeras (*râwa*) op Java, residentie Probolinggo, distrikt Lamadjang, op ongeveer 1 paal van zee. Het heeft eene uitgestrektheid van meerdere bouws, en vormt gedeeltelijk een meer, dat van krokodillen moet wemelen. Er houdt zich in deze onbewoonde wildernis een groot aantal moerasvogels op.

Tanggala, eilandentrits ten Zuiden van Java, in de Indische zee. Het zuidelijkste en grootste ligt, volgens HORSBURGH, op 8° 26′ Z. Br. en 112° 26′ O. L.

Tanggala, inham en hoek aan Java's Zuidkust, residentie Madioen, regentschap Ponorogo.

Tanggalagan, dorp op Java, residentie Samarang, 30 palen ten Oosten van de stad, 180 palen ten Westen van Soerabaja en 497 palen ten Oosten van Batavia, aan den postweg.

Tanggalan, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, ten Zuiden van de hoofdplaats, aan de rivier van Patjitan.

Tanggalo, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soempoer.

Tangga Madata, dorp op het Sandelhout-eiland.

Tanggara, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Tanggarang, dorp op Java, residentie Cheribon, ten Zuiden van Koeningan.

Tangga Rasa, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Tangga Rasa, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Semindo. Een half uur gaans van deze plaats worden in eene moerassige streek vier warme bronnen aangetroffen. Het water kookt voortdurend. Verder

liggen in tegenovergestelde rigting, op 1 uur van het dorp, mede twee heete bronnen, die zeer bezwaarlijk te naderen zijn. Deze bronnen liggen vrij hoog in het Ringitgebergte en de omtrek levert zwavel op.

Tanggaroe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Taloe.

Tangga Tangga, rivier en dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, landschap Bonthain. De rivier ontspringt op den berg Lompo Battang en ontlast zich in de Java-zee. Het dorp telt een 200tal inwoners.

Tangga Wesia, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tanggerang, zie: Tangerang.

Tanggeung, onderdistrikt of troep op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, met de warme bronnen Tjikorondjo, Tjihaoer en de zoute Tjisentoel en Tjisatong.

Tanggong, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool.

Tanggool, een der Pagei-eilanden, ten Westen van Sumatra.

Tanggool, zie: Tangoel.

Tangi, rivier in Borneo's Westerafdeeling, welke bij Sambas in de Sambas Kiri valt.

Tangi, zie: Settro.

Tangilang, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool.

Tanginin, dorp op Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir.

Tangir, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen.

Tangirang, rivier en kaap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van het distrikt Kapoeas Oeloe. Bij de kaap liggen in de rivier aan weêrszijden zanddroogten, gemengd met koraalsteen.

Tangiri, benaming van het zeestrand aan de monden der Karoefa-rivier op Nieuw-Guinea.

Tangis, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, op den oever der Senamang.

Tangka of berg van Pidada, berg op Sumatra, in het Zuiden van de Lampongsche distrikten, op de grenzen der afdeelingen Telokh Betong en Semangka. Hij is een tak van de Keizers-piek, en, volgens ZOLLINGER, 6,200 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee.

Tangka, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 35 huizen en 350 inwoners (1861). Hier behooren drie handelspraauwen te huis. Er is eene voorname markt, die dagelijks wordt gehouden.

Tangka, rivier op Celebes' Westkust, op de zuidelijke grens van Boni met Sandjai.

Tangkahen, meer en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah. Het dorp telt 4 huizen en 160 inwoners (1853).

Tangkahan Passa Negara, -Toembang Soengei en **-Toetop Rantau**, drie dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah. Het tweede bevat 10 huizen en 200 inwoners en het laatste 2 huizen en 30 inwoners (1853).

Tangkai, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, ten Westen van de Oempoe, en dorp in die afdeeling, aan de rivier Tahami.

Tangkai Batoe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, nabij Seloema, aan de Simpang.

Tangkal, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tangkalap, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Kota Waringin. Zij is een arm van de Balantjikan.

Tangkandoewa, minerale bron op het eiland Amboina, afdeeling Amboina, distrikt Soeli.

Tangkaran, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Koemai, bewoond door 30 Maleijers (1853).

Tangkas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Martapoera.

Tangkau, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan de rivier Mantekeh, bewoond door 380 Dajaks (1853).

Tangkeel, zie: Tangkil.

Tangkena, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Banggaai, distrikt Batoei, met 234 inwoners (1852).

Tangkena, dorp in het binnenland van het eiland Moena of Pangasane.

Tangkeran, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Tangkes, dorp op het eiland Bali, rijk Klongkong.

Tangkesi, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan.

Tangkia Tjeran, berg op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, welke door een rug met den Oeloe Sepoetih verbonden is.

Tangkid, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tangkiet Soedoe Soedoe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan den voet van den berg Dompo. Bezuiden dit dorp wordt goud gegraven.

Tangkil, eilandje aan Sumatra's Zuidkust, in het Noorden der Lampong-baai.

Tangkil, dorp op Java, residentie en distrikt Cheribon, aan het strand, op 2 palen afstands van de hoofdplaats Cheribon. Het is in eene gezonde en hooge landstreek gelegen en strekt den Resident en den Secretaris tot verblijfplaats. Uit de woning van den Resident heeft men een fraai uitzigt op de zee en den berg Tjeremeh. Hier vindt men de kazerne en de stallen van de inlandsche cavallerie. Van Tangkil loopen twee wegen naar de hoofdplaats, namelijk een langs het strand, beplant met oude, lommerrijke boomen, en een meer binnenwaarts.

Tangkil, berg op Java, residentie Bantam, aan de zuid-westelijke grens, afdeeling Tjilangkahan, distrikt Madhoor, nabij het strand. Deze heeft een doorgang, langs welken een tak der Sawarna-rivier, in eene zuidwaartsche rigting, ter lengte van $^1/_4$ uur onder den berg doorstroomt, waarna zij zich in de Indische zee uitstort.

Tangkil, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de west-noord-westelijke helling van den Panggeranggo, 1,934 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tangkil, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, 1 paal ten Noorden van het hoofddorp.

Tangkil, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Wonoroto.

Tangkil, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Blitar, distrikt Wlingie.

Tangkil, eiland aan Sumatra's Zuidkust, in de Lampong-baai.

Tangkil, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri.

Tangkil, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, troep Goenong Haloe.

Tangkil, zijtak der Blitang-rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang.

Tangkil, meer in Borneo's Westerafdeeling, in het gebied der Kapoeas, op 0° 52′ N. Br. en 111° 47′ O. L.

Tangkilan, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Gombong.

Tangkilan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Tangkilan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Tangkilan, inham in de baai Gemah, aan Java's Zuidkust.

Tangkil Girong en -Ilir, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Zuiden van het distrikt Kali Djati.

Tangkil Tjenang, berg op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Westen van de afdeeling Sepoetih.

Tangking, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de rivier Mahakkam.

Tangking Sokê, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moerong.

Tangkip, rivier in Borneo's Westerafdeeling, op de Zuid-Westpunt van het rijk Sintang.

Tangkisan, dorp met postgebouw op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten.

Tangkisan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Pengasih.

Tangkisan, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Poerworedjo.

Tangkoe, riviertje op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Tangkoean, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikemboelan.

Tangkoeban, berg op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, op de westelijke grens van het distrikt Djebeng.

Tangkoeban Prahoe, berg op Java, gedeeltelijk residentie Preanger Regentschappen, gedeeltelijk Krawang, op de grenzen van het Bandongsche distrikt Oedjong Bron Koelon en de Krawangsche distrikten Segala Herang en Wanajassa, 4 palen van Lembang en 13 palen van Bandong, op 6° 45′ 30″ Z. Br. en 107° 46′ 30″ O. L. Hij is een nog steeds werkende vulkaan, die met groot geraas van zijn middenpunt eene dampkolom uitlaat, in welker nabijheid een klein waterbekken aanwezig is. Aan de Westzijde van den grooten krater, Kawa Ratoe, is er nog een meer verhevene, kleine krater, welke mede rook ontwikkelt en Kawa Oepas heet. De Kawa Ratoe verheft zich, volgens JUNGHUHN, 5,411 Rijnlandsche voeten, en is de grootste krater van geheel Java, hebbende 6,000 Rijnlandsche voeten in doorsnede. De berg draagt zijnen naam naar zijne gedaante, die veel overeenkomst heeft met eene omgekeerde (*tangkoeban*) boot

(*prahoe*). Hij verheft zich, volgens Junghuhn, 6,239 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en, volgens de Lange, 6,433 Rijnlandsche voeten (namelijk de Zuid-Zuid-Oostpunt van den kratermuur).

Men kan dezen berg te paard beklimmen. Hij is beplant met koffijtuinen tot op meer dan 4,600 Rijnlandsche voeten hoogte, wijl de glooijing zijner hellingen zeer zacht is. Daar waar geene plantaadjen zijn aangelegd, is de berg bedekt met eiken-, vijgen-, laurier- en andere boomen, die een digt woud vormen en waarin zich vele wilde runderen en rhinocerossen ophouden. Op dezen berg zijn aan de noordelijke helling de kinaplantsoenen van Nagrok gelegen en op de zuidelijke en zuidwestelijke helling het plantsoen Genting, onder eenen Opziener 3e klasse. Van den oostelijken rand des kraters heeft men een schoon vergezigt. Bij de geringe inlanders staat de Tangkoeban Prahoe als de verblijfplaats van magtige geesten bekend, zoodat zij nog op heden derwaarts bedevaarten doen. Op 1 Mei 1829 heeft de Tangkoeban Prahoe eene uitbarsting gehad.

Tangkoeban Prahoe, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tangkoeloe, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Manimpahooi, met 6 huizen en 59 inwoners (1861).

Tangkoenej, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Sonder, met een 270tal inwoners. De Christenen staan onder den Zendeling te Amoerang. Er is eene dorpsschool.

Tangkoeng Soke, berg op Borneo's Oostkust, rijk Pasir.

Tangkoerat, dorp op Java, residentie Bantam, distrikt Tanara.

Tangkoeroe, landschap op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros, onder eenen Regent.

Tangkoeta, een der Banggaai-eilanden aan Celebes' Oostkust, residentie Ternate.

Tangkohis, meer en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den linker oever der Kahajan. Het dorp bevat 6 huizen en 150 inwoners (1853).

Tangkolot, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea.

Tangkolot, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djambang Koelon.

Tangkong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Roengan.

Tangkorap, dorp op Celebes' Westkust, in het Westen van het rijk Adja Tamparang.

Tangkoro, rivier op Sumatra, residentie Palembang.

Tangkreb, zie: Tjangkreb.

Tanglar, onderdistrikt en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kawasan.

Tanglar, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de monding der Tjikarang.

Tangloer, rivier op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, in het Noorden van het distrikt Tjengkal Sewoe.

Tango, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Katingan.

Tango, rivier op het eiland Banka, distrikt Jeboes. Zij levert zeer weinig tinerts op.

Tangoain, eiland, behoorende onder Klein Kei, residentie Banda, distrikt Danner.

Tangobis, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Tangoehan, zie: Tangohan.

Tangoel, distrikt op Java, residentie Kediri, regentschap Ngrowo, met 10,500 inwoners. De hoofdplaats is Mergajoe. In dit distrikt ligt een gelijknamige berg.

Tangoel, rivier en dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger. Er is eene tabaksonderneming.

Tangoel, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Tangoel, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noorden van het distrikt Soebang.

Tangoel, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Tangoelahan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Tangoelanan, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Penangoengan.

Tangoelang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radjamandala.

Tangoelangin of Tjerongo, onbevaarbare zijtak van de Troesan der Brantas-rivier, op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, tusschen de distrikten Rawa Poeloe I en Djenggollo II. Zij is 70 à 80 Rijnlandsche

voeten breed. Aan deze rivier ligt een gelijknamig dorp, alwaar eenige Chinezen wonen, die werkzaam zijn aan het suikeretablissement Tangoelangin, dat in het distrikt Rawa Poeloe I is gelegen. Deze fabriek behoort aan den Chinees HAN TJIAAUW HIEN, en heeft eenen aanplant van 480 bouws.

Tangoelangin, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Singahan.

Tangoelangin, belangrijke rivier op Java, ontstaande uit de zamenvloeijing van de Kali Serang, die uit het Zuid-Westen, van den Merbaboe komt, en de Kali Loesi, die in het regentschap Blora ontspringt. Na de vereeniging neemt de Tangoelangin eene noord-westwaartsche rigting en vormt de grensscheiding tusschen de residentiën Samarang en Japara. Zij is 43 palen landwaarts in bevaarbaar.

Tangoelangin, hoofdplaats van het distrikt Wedong, op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, aan den grooten postweg, nabij de noord-oostelijke grens.

Tangoelangin, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Tangoelangin, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Wiroko.

Tangoelangin, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Wangkal.

Tangoelangin, rivier en dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Koedoes.

Tangoelangin, dorp met zoutpakhuis op Java, residentie Japara, distrikt Mantoop. Hier is een Zoutverkoop-Pakhuismeester gevestigd.

Tangoelangin, twee dorpen op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikten Petanahan en Ambal.

Tangoelangin, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Tangoeloen, zie: Tangoelan.

Tangoenan, zie: Tangoengan.

Tangoeng, poststation op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Oosten van het distrikt Djati Rogo.

Tangoeng, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Kraksan.

Tangoeng, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga.

Tangoeng, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Tangoeng, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak.

Tangoengan, onbevaarbare zijtak van de Troesan der Brantas-rivier en arieschap beiden op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I. Een dorp van dien naam ligt in Rawa Poeloe II.

Tangoengan, dorp op Java, ten Zuid-Oosten der stad Soerabaja, distrikt Djabakota, op een partikulier land, met 70 inwoners (1857).

Tangoengan, dorp en poststation op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Tangoengan, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, op de noordelijke grens van het distrikt Tengahan.

Tangoengan, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, een in het distrikt Padangan, en een in het Noorden van Pelem.

Tangoengan, dorp op Java, residentie Rembang, distrikt Rengel, aan de Solo-rivier.

Tangoengan, partikulier land op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, met ongeveer 6,500 inwoners.

Tangoengan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Tangoer, zie Tangor.

Tangohan of Pahadjil, versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Mentangi, langs de Kleine Dajak- of Kapoeas Moeroeng-rivier. Men vindt er eene kerk en schoolgebouw. Tangohan is bewoond door 180 Ngadjoe's, in een 21tal huizen (1859). Het hoofd van deze plaats heet *Toemengong*. Eene gelijknamige rivier valt aan den linker-oever in de Kapoeas Moeroeng.

Tangohis, zie: Tangkohis.

Tangoi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahagan Oeloe, die zich in de rivier Brawoi ontlast.

Tangolanda, zie: Pangasare.

Tangolangin, zie: Tangoelangin.

Tangonkep, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kapoeas Moeroeng-rivier.

Tangor, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, bij de grens van Pasir. Hij levert vele vogelnestjes, welke naar Pasir verzonden worden.

Tangorasan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Tangot, zie: Tjitangot.

Tangpau, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Sampit, aan de Kwalang.

Tangsi, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh, die de gedeeltelijke grensscheiding uitmaakt van

dit distrikt met Bagelen en in de Progo vloeit.

Tangsil, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wirosari.

Taniejor, *ladang* op Sumatra, in de Battalanden, aan den regter-oever der Simpang Kanan.

Tanimbang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Madjenang, aan de Tjikawong.

Tanins, kaap aan Borneo's Zuidkust, bij den mond der Kahajan.

Tanita, berg op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, benoorden den Pas van Baguala, landschap Saylessi, die voor de hoogste berg van het eiland gehouden wordt en vooral op den kruin vochtig en zeer koud is. Op het midden van dezen berg, waar het warmer is, vindt men harsboomen.

Tanjak, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Tanjakan, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, beoosten de Tjilelles.

Tanjakan Malang, bergtop op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, bij de Tjisangarong.

Tanjang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Tanja Saba, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Kilangan.

Tanjawang, dorp op Celebes' Westkust, op de Zuidzijde van het rijk Mandhar.

Tanjeroei, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi. Zij ontspringt op den berg Kanjalla en vereenigt zich met de Mandatai, waarvan zij een zijtak is.

Tanjo, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regter oever der Katingan, bewoond door 40 Dajaks (1853).

Tanjoengan, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang.

Tanjoli, dorp op Celebes, $2^1/_2$ mijl ten Zuiden van Boni. Tanjoli is tevens de naam van een eilandje, dat aan de kust van Boni gelegen is.

Tanka, zie: Tangka.

Tankandoewa, zie: Tangkandoewa.

Tanke, kampong op Java, te Batavia, bij het Molenvliet.

Tankil, zie: Tangkil.

Tankoenej, zie: Tangkoenej.

Tankong, zie: Tangkong.

Tangewang, rivier op Celebes' zuid-westelijk schiereiland. Zij valt op 2 mijlen van Bonthain in zee.

Tanoebaja, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met 186 inwoners.

Tanoebajoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong.

Tanoenoe, dorp op het eiland Ceram, afdeeling Hila, bewoond door een 50tal Christenen. Tanoenoe is tevens de naam van de landengte, die Hoewamohel met Groot Ceram verbindt, en der bogt tusschen genoemde schiereilanden.

Tanoessa, een der Pagei-eilanden ten Westen van Sumatra.

Tanot, dorp op het eiland Timor, rijk Koepang, bij de straat Samao. De Zuid-Westhoek van de baai van Koepang heet eveneens Tanot. Van dezen steekt om de Noord een rif af.

Tanralli, regentschap op Celebes' Westkust, afdeeling Noorder-distrikten of Maros. De Regent houdt zijn verblijf te Amarang. Het hoofddorp heet Tjindako.

Tanroe, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, vassalland Talla, met 3 huizen en 26 inwoners (1861).

Tantama, rivier op Celebes, rijkje Bolang Mogondo. Zij valt in de Lombagin.

Tantian Taras, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut. Hier werd in het begin van 1860 eene benting aangelegd, met eene bezetting van eenen Luitenant en 70 man.

Tantjawasi, bosch op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tantjing Parri, hoek in de Welkomstbaai aan Java's Noordkust, ten Zuiden van het eilandje Baddoe.

Tao, inlandsche naam van het meer van Tobah op Sumatra, volgens Neubronner van der Tuuk ten onregte door Junghuhn Dao genoemd.

Tao (Oedjong Karang-), hoek op Java, residentie Preanger Regentschappen, aan de Westzijde van de afdeeling Tjiandjor, op 7° 9′ 5″ Z. Br.

Taoedi, dorp op het Sandelhout-eiland.

Taoedoe, groot dorp op het eiland Sollok.

Taoekeh, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam Hoemawan.

Taoeman, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Taoena, dorp op de Westzijde van het eiland Gilolo, nagenoeg ten Oosten van het eiland Motir, onder den Sultan van Tidore.

Taoenan, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Semanten.

Taoetama, bergje op het eiland Boero, regentschap Massareteh, aan den regter oever der Wai Mala, 3 palen boven de monding, naar gissing 300 Rijnlandsche voeten hoog.

Taoe Taoe, eilandje ten Noord-Westen van het eiland Sollok, tusschen Boboan en Pallicangan.

Tapa, twee eilanden in den Molukschen Archipel, behoorende onder Batjan, gelegen ten Noord-Westen van Obi, op 1° 18′ Z. Br. Zij zijn rijk aan muskaatnoten.

Tapa, dorp aan den Zuid-Oosthoek van het eiland Si Maloe of Babi, in eene met rijke *sawahs* bedekte vlakte gelegen. Het telt eene bevolking van 4,500 Maleijers en 900 Achinezen (1855), en is het tijdelijk toevlugtsoord van boosdoeners van Nias, die aldaar achtervolgd worden. Tapa wordt bestuurd door eenen *Radja.* Dit dorp heeft eene veilige ligplaats voor groote vaartuigen, welke die plaats van den Zuid- of Oostkant behooren te naderen, omdat aldaar het vaarwater het zuiverst is. Er wordt handel gedreven met Achin, Troemon, Singkel en Nias, van welke plaatsen lijnwaden, amfioen, *gambir* en tabak worden aangevoerd.

Tapa, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Tapa, hoek aan Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Westzijde van de afdeeling Kauer, ten Zuiden van Bintoehan.

Tapa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Nagara of Tabalong.

Tapa, waterval in de Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe.

Tapa, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir.

Tapada, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Toffi, met 55 huizen en 224 inwoners (1852).

Tapada en **Tapadodong,** twee dorpen op Celebes, landstreek Posso, aan het meer Tolagi, bewoond door Alfoeren.

Tapana, gehucht op het eiland Poetih Angin, behoorende onder Tanette, aan Celebes' Westkust, met 2 huizen en 17 inwoners (1861).

Tapaja, een der Saleijer-eilanden, ten Zuiden van Celebes.

Tapajan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, ten Westen van den postweg.

Tapak, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang. Zij valt in de Malo of Ambalo.

Tapak of Vlak-eiland, eilandje ten Noord-Westen van de Banjak-eilanden, op 2° N. Br. en 96° 31′ O. L.

Tapak, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja, bij het Noorderstrand.

Tapakis, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Oelakan, aan zee.

Tapakis, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's.

Tapak Serang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, aan de Tjitaroem, op 6° 5′ Z. Br., tegenover Tapak Serang, dat in het Wester-Kwartier van Batavia ligt.

Tapalan, koeria op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Batang Taroh.

Tapalan, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Loemoet, aan de rivier Djandi Maria.

Tapalan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan eene gelijknamige rivier.

Tapalang, zie: Tappalang.

Tapalouw, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden van het rijk Sintang. Zij ontlast zich in de Malo of Ambalo.

Tapalwatas, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto.

Tapalwatas, dorp en poststation op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek.

Tapame Noela, baai aan Sumatra's Westkust, aan de Noord-Westzijde van de afdeeling Kroë, adsistent-residentie Benkoelen.

Tapan, eilandje aan de Noordkust van het eiland Soembawa, in de baai van Soembawa.

Tapan, distrikt op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, grenzende ten Westen en Noorden aan Indrapoera, ten Oosten aan de Padangsche Bovenlanden en ten Zuiden aan Loewang. Het hoofddorp heet Malabau. Door dit distrikt vloeit de rivier Tapan, ook Salaut geheeten, die in de rivier van Indrapoera valt.

Tapan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Westen van het distrikt Kradenan.

Tapan, twee dorpen op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelong Agoong en distrikt Tangoel.

Tapan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, aan de rivier Sampa.

Tapan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den linker oever der Senamang, met 220 Dajaks (1853).

Tapan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, met diamantmijnen.

Tapan, kaap aan de Zuidkust van het eiland Ceram.

Tapan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wirosari. Er ligt een grootendeels begraven muur, volgens de inlanders een overblijfsel van de kratons der Vorsten, die weleer het land regeerden.

Tapan, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Tapan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Tapan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, bij de zuidelijke grens van het distrikt Selowessi.

Tapan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuid-Westen van het distrikt Singahan.

Tapan, versterkt dorp, hoek, heuvel en troesan in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan den regter oever der Kapoeas Moeroeng. De troesan doorsnijdt de hoeken Tapan en Traus. Het dorp bevat 500 inwoners (1859). Bij deze plaats vindt men ijzerhout, was, *damar*, stofgoud en vruchten in soorten. *Kapas* komt er ook goed op. De heuvel ligt achter de kota.

Tapan Bini, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den linker oever der Lamandou, bewoond door 20 Maleijers en 150 Dajaks (1853).

Tapandjeng, kampong op het zuid-westelijk schiereiland van Celebes, op den weg naar Boeloekomba. Hier woonde de Zendeling GOUDSWAARD, die den 1[en] December 1864 is overleden.

Tapane, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, op de westelijke grens van het landschap Bonthain.

Tapanga, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura, aan het strand.

Tapanoeli, eigenlijk Tepianoeli, residentie, die het noordelijkste gedeelte van het Gouvernement van Sumatra's Westkust beslaat, en ten Noorden aan Troemon, ten Oosten aan Groot Tobah, ten Zuiden aan de afdeelingen Ajer Bangies en Rau en ten Westen aan de Indische zee grenst. Zij is verdeeld in zes afdeelingen, met name Singkel, Baros, Sibogha, Angkolah en Mandaheling, Natal en het eiland Nias. De oppervlakte beslaat, naar gissing, nagenoeg 3,300 vierkante Sumatra-palen. De luchtgesteldheid is in de bovenlanden over het algemeen niet ongezond en de warmte gematigd. Onweders en regens hebben daar veel plaats en vooral in de kentering heerschen er sterke meest westelijke winden. De thermometer staat daar gewoonlijk op 86° tot 90° FAHRENHEIT. De stranden zijn vochtig door de talrijke strandmoerassen, die voor de gezondheid schadelijk zijn. Daarbij is de dampkring warm; deze wordt echter afgekoeld bij dag door zee- en bij nacht door landwinden. Hier teekent de thermometer des morgens 73°, des namiddags 92° en des avonds ten 6 ure 81° FAHRENHEIT. Zeer dikwerf doen zich aan de stranden aardbevingen gevoelen.

Het land is aan de kust slechts weinig bebouwd; verder op is de bodem, over het geheel, niet onvruchtbaar, echter met afwisseling; zoo is in Sipirok de grond schraal, terwijl de afdeeling Angkolah zeer vruchtbare en voor allerlei kultuur geschikte gronden bevat. Daarentegen is in de vallei van Mandaheling de bodem over het algemeen kalkachtig en zandig.

Grootendeels door gebrek aan bevolking is meer dan $^7/_{10}$ gedeelte der residentie Tapanoeli onbebouwd. Zeer vele rivieren doorsnijden deze residentie; de belangrijkste zijn: de rivier van Singkel, de Batoe Grigi, Tapoes, Sorkam, Angkolah, Saleih, Sangkoenoer, Taroh, Mika, Djandi Maria, Loemoet, Torras, Pinang Soreh, Gadis, Plampoengan, Nanali, Batahan, Natalrivier, Taboejong, Gadis of Singkoean en vele anderen. Slechts enkelen daarvan zijn geschikt voor den afvoer van produkten uit het binnenland, zoo als de rivier van Singkel, de Loemoet en de Natal. Aan de mondingen van de meesten staat eene zeer hevige branding, die het in- en uitvaren moeijelijk en gevaarlijk maakt. In het belang der rijstkultuur in Mandaheling en Angkolah heeft men eene menigte kleine waterleidingen. Zoo is er in 1851 uit het riviertje Pertelaban eene waterleiding van nagenoeg 6,000 Rijnlandsche voeten lengte gegraven ten behoeve der rijstvelden in de nabijheid van Natal.

De meren in Tapanoeli zijn: een niet ver van Singkel, Anak Laut genaamd, vier in de afdeeling Angkolah, waarvan een den naam van Soe-ais draagt, en een aan den Zuidhoek der baai van Tapanoeli, Pandan geheeten.

Het zuidelijk gedeelte van Tapanoeli bestaat uit eene aaneenschakeling van bergketens en slechts op korten afstand van de kust verrijst eene bergreeks, die van het Noorden naar het

Zuiden voortloopt. De aanzienlijkste bergen zijn: de Loeboe Radja, Merapi, Koelaboe, Pakoetan Tolas, Na Galang Goelang, Malintang, Oeloe Poenkoek, Boel Boeali, Tengah Begoe, Batara. De meeste bergen in Mandaheling en Angkolah zijn tot eene hoogte van 2,000 à 3,000 Rijnlandsche voeten bewoond.

De wegen en bruggen zijn over het algemeen in goeden staat, uitgenomen die, welke van Moewara Sipangi naar Pakanten geleidt. De weg langs het strand is op vele plaatsen alleen geschikt om te paard te begaan. De groote weg loopt van de grens van Rau door de distrikten Oeloe, Klein Mandaheling, Groot Mandaheling, Angkolah Djai, Angkolah Djoeloe en Batang Taroh tot aan Loemoet.

De reeden en havens zijn die van Singkel, Tapoes, Baros, Sorkam, Sibogha (in de baai van Tapanoeli), Batahan, Natal, Kara Kara en Taboejong.

Van de bevolking van dit gewest kunnen wij geene cijfers geven, die op eenigzins te vertrouwen gegevens berusten, In 1851 werd het zielental geschat op 282,248, waaronder 68 Europeanen en daarmede gelijk gestelden, 244 Chinezen, en 336 Javanen en andere vreemde Oosterlingen, terwijl onder het restant ad 281,600, welke mitsdien bevatte de Sumatranen, bestaande uit Maleijers, Battaks en Niassers, nog begrepen waren 100 pandelingen en 7,093 slaven, welke evenwel na 1861 opgehouden hebben slaven te zijn. Omtrent toeneming of afneming der bevolking na dien tijd, — hoezeer dit laatste niet zeer waarschijnlijk is, — moeten wij derhalve het stilzwijgen bewaren.

Wat het karakter van de Battaks aangaat, daaromtrent loopen de beschrijvingen zeer uiteen. Terwijl sommigen hen afschilderen als lui, inhalig, stijfhoofdig, overgegeven aan zingenot, verslaafd aan het spel, jaloersch, wreedaardig en wraakgierig, kan men in het artikel Sumatra op pag. 723 van dit 3e deel eene aldaar medegedeelde beschrijving van JUNGHUHN vinden, die geheel anders luidt. Het spreekt van zelf, wij behoeven het naauwelijks op te merken, dat, naar gelang wij in kennis van dat merkwaardig volk vooruitgaan, het ook in diezelfde mate zal blijken, wat van die uitersten geloofd kan worden.

Tapanoeli heeft tot hoofdplaats Siboga, waar de Resident, een Secretaris, tevens algemeen Ontvanger en Vendumeester, een eerste en derde Kommies, een Ambtenaar van den burgerlijken stand, en een Luitenant der Chinezen verblijf houden. Verder is zij verdeeld in de volgende afdeelingen: ommelanden van Siboga, Baros, Singkel, Mandaheling en Angkolah, Natal, het eiland Nias. Zie verder over het bestuur dier afdeelingen bl. 773 van dit deel.

Op de hoofdplaatsen der distrikten, waar ambtenaren zijn gevestigd, bestaan inlandsche scholen, waarin onderwijs wordt gegeven in het lezen en schrijven der Battasche taal en der Maleische, met Arabische en Latijnsche karakters, zoo mede in de beginselen der rekenkunde. De inlandsche jeugd moet over het algemeen vlug van begrip zijn. Er zijn gevangenissen kosteloos door de bevolking gebouwd, welke goed voldoen, en waarvan die te Baros uitmunt.

Omtrent den veestapel kunnen wij mede geene bepaalde cijfers geven. In het algemeen schijnt men het er voor te mogen houden dat hij in verhouding tot de sterkte der bevolking nog niet zeer veel te beteekenen heeft.

Het land, dat zoo rijk aan bosschen is, levert vele goede houtsoorten op, alsmede kamfer, benzoïn, *getah pertja* en *getah kadjai* (kaoutchouck), welke artikelen voor den buitenlandschen handel dienen, en *damar*, waarvan binnen 's lands gebruik wordt gemaakt voor fakkels of kaarsen en die ook gedeeltelijk wordt uitgevoerd.

De vruchtboomen en planten, die men in de residentie Tapanoeli aantreft, zijn: pompelmoes, *djamboe*, citroen, *doerian*, *sirikaja*, zuurzak, *nangka*, *langsat*, *pisang* en ananas. Voor eigen gebruik wordt er *pinang*, *sirih*, katoen en indigo aangekweekt. Om de benzoïn te verkrijgen, worden door den inlander geregelde tuinen aangelegd, maar aan de vruchtboomen besteedt hij geene moeite.

De grond levert goud in de afdeelingen Mandaheling en Angkolah. Loodmijnen zijn aanwezig in het distrikt Oeloe, nabij het dorp Pianjang; deze worden echter niet bewerkt. De goudmijnen van Mandaheling benevens de goudwasschingen van rivierzand uit de Natal en Gadis worden geacht minstens eene hoeveelheid van 1,200 thails 's jaars op te leveren. De goudmijnen van Angkolah, 5 in getal, worden niet bewerkt. In en nabij de baai van Tapanoeli komen kolen voor, doch van te weinig beteekenis om ontgonnen te worden. Zie wat de Ingenieur P. VAN DIJK daaromtrent zegt in het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Dl. XXVI, bl. 41—63: *Zwartkolen in en nabij de baai van Tapanoeli.*

De nijverheid bestaat, behalve in den land-

bouw, in scheepvaart, ijzersmeden, weven van grove lijnwaden, borduren in goud, blaauwverwen, maken van aarden potten, pannen en waterkruiken, bereiden van olie en vervaardigen van matten.

De visscherij langs de stranden is belangrijk: een zesde gedeelte der strandbewoners houdt zich met de vischvangst bezig. Een groot gedeelte der visch wordt ingezouten en gedroogd en verder naar de binnenlanden vervoerd. Ook wordt op vele plaatsen langs het strand *tripang* en schildpad gevangen.

De handel neemt steeds in bloei toe. Er bestaat uitvoer naar verschillende plaatsen van het Gouvernement der Westkust, naar de kusten van Koromandel en Malabar en naar Poeloe Pinang, voornamelijk van benzoïn, *damar*, gedroogde visch 1,300 pikols, planken 3,000 stuks, ivoor, kamfer, koperwerk, enz. De invoer geschiedt van verscheidene plaatsen van het Gouvernement der Westkust en van Troemon, Tampat Toewan, enz. en bestaat voornamelijk in aardewerk, om weder uit te voeren, tabak, rijst, katoen en zijden kleedingstukken, en van andere gewesten arak, dranken, geweren, glaswerk, ruw katoen, lijnwaden, kramerijen, suiker, Chinesche en Javatabak, zout, ijzer, enz. Op alle voorname plaatsen zijn bazars, die op vastgestelde dagen bezocht worden.

De scheepvaart is in den laatsten tijd ook toegenomen. In Tapanoeli behooren de volgende vaartuigen te huis: 2 schoeners, ieder van 18 lasten, 1 toop, 8 *pantjalang's*, 20 *tambangan's*, 33 *kollek's*, 30 *lelajang's* en eene menigte *sampan's*. Jaarlijks worden er in Tapanoeli, behalve van deze laatsten, nog zeven of acht vaartuigen aangebouwd. De hoofdplaats van Tapanoeli is Sibogha, alwaar de Resident met verder personeel verblijf houdt. De haven is voor den algemeenen handel opengesteld. In de afdeeling Sibogha bevindt zich een distrikt en een dorpje Tapanoeli.

Tapanoeli (Baai van), de schoonste baai van de Westkust van Sumatra, met het middelpunt, volgens Horsburgh, op 1° 38′ N. Br. en 98° 40′ O. L. Zij vormt eene zeer uitgestrekte haven, die vele kleine baaijen heeft, welke door verscheidene kapen en eilandjes gevormd worden. De baai van Tapanoeli biedt eene veilige en uitmuntende ankerplaats aan voor groote en kleine vaartuigen, daar zij honderden schepen kan bevatten. De reede van Sibogha wordt meest aangedaan. In het Zuiden en Noorden van de baai vindt men kleinere inhammen, die goeden ankergrond aanbieden, doch zelden of nooit worden aangedaan. Op vele plaatsen liggen riffen en platen, die het vaarwater onveilig maken; zij zijn voornamelijk digt onder den wal en om de eilanden Pontjang Gedang, Pontjang Ketjil, Babi en Palla gelegen. Tusschen deze riffen en digt onder den wal kunnen de schepen nog tot op 4 à 5 voeten ten anker komen en bij lagen waterstand tot op 7 à 8 voeten. De diepte der reede buiten de riffen bedraagt 40 à 50 voeten. Het dorpje Tapanoeli ligt aan het noordelijkst gedeelte der baai en drijft veel handel in kamfer.

Tapa Radja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Ommelanden, bij Pedati.

Tapar Sekading, dorp op Sumatra, ten Noorden van de rivier van Benkoelen.

Tapartjeda, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan het Westerstrand van de Ommelanden.

Tapat Boenga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Bondjol.

Tapean Doerian, rivier en dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landschap Tiroen, dat door wreedaardige en woeste menschen bewoond is.

Tapean Olak, dorp op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, ten Noorden van het meer Djembang.

Tapean Tanah, eiland in den Sollok-Archipel, dat ten Noorden te zamen met Lanawan het zoogenaamde Tapean Tanah-vaarwater bepaalt, hetwelk ten Zuiden als het ware afgesloten wordt door de eilanden Tataran, Dipolool, Balawan en Bali Tonkel. Op de Westzijde van Tapean Tanah is een berg gelegen. De Zuid-Oosthoek ligt, volgens Horsburgh, op 6° 14′ 30″ N. Br. en 122° 8′ O. L.

Tapeen, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Amontai.

Tapee Oeloena, zie: Tapoe Oeloena.

Tapel, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Wiroko.

Tapelan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Tapelan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Ngawen, aan de rivier Loesi.

Tapelan, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Boeloe.

Tapen, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Tapen, zie: Tapan.

Tapi, een der Obi-eilanden in den Moluk-

schen Archipel, met den Westhoek op 0° 19′ Z. Br. en 127° 6′ 30″ O. L.

Tapi, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Boender, aan de straat van Madura.

Tapi, berg op het eiland Banka, distrikt Toboali, ten Zuiden van den berg Badji.

Tapi, rivier in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, distrikt Katingan, op den regter oever der Sampa.

Tapi, dorp en lage kaap aan de Oostkust van het Sandelhout-eiland, op 9° 59′ Z. Br. en 120′ 53′ 30″ O. L.

Tapi, kaap aan de Zuidkust van het eiland Amboina, op 3° 46′ 30″ Z. Br.

Tapi Ajer, landschap op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Soengei Itam.

Tapiejan Kandi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Soengei Kasekan.

Tapiejan Nauli, dorp op Sumatra, in de Batta-landen.

Tapies, eilandje in den Riouw-Archipel, in de straat van Riouw.

Tapies, eilandje aan de Westkust van Sumatra, ten Zuid-Westen van de reede van Tiko, op 0° 24′ 15″ Z. Br. Bij Tapies ligt een rif, waar op den uithoek altijd groote branding staat. Dit eiland is voor kleine vaartuigen eene veilige ankerplaats in 3 vademen kleigrond. Het levert bijzonder goed drinkwater.

Tapilassa, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Manimpahooi, met 5 huizen en 48 inwoners (1861).

Tapinas, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, landschap Tanah Laut.

Tapiola, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Obi-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Tapi Sello, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Lintouw, tusschen de rivieren Sinamang en Sello gelegen. In deze streek werd vroeger de grootste moskee van de bovenlanden gevonden. In Tapi Sello ligt het dorpje Lintouw, waar weleer de *Toewanko* PASSAMAN verblijf hield.

Tapobaloe, dorp in het binnenland van het eiland Batjan.

Tapodidi, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Toe Eppé, met 27 huizen en 131 inwoners (1852).

Tapoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de rivier van Djongkong.

Tapoekan, dorp op het eiland Sollok, aan het strand.

Tapoel, een der Sollok-eilanden, ten Zuid-Oosten van het eiland Sollok, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, groot 5.2 vierkante geographische mijlen en gelegen ten Westen van Sollok, met het midden op 5° 42′ N. Br. en 120° 56′ 30″ O. L. Tusschen de Oostzijde van dit eiland en Talok heeft het vaarwater $^1/_2$ mijl breedte en 15 à 25 vademen diepte.

Tapoelang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, landschap Tobah Tobah, ter hoogte van ongeveer 300 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen.

Tapoeng, zie: Tapong.

Tapoe Oeloena, hoek aan de Oostkust van Celebes, op 3° 9′ Z. Br. en 122° 32′ 30″ O. L., volgens VOSMAER.

Tapoes, rivier, landschap en belangrijk dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros. De rivier ontspringt in het gebergte Paloeman Dalin, in de Batta-landen, en is 3 dagen opwaarts bevaarbaar voor kleine praauwen. Zij ontlast zich in zee. De gemiddelde waterstand vóór de monding is bij eb 4 en bij vloed 6 tot $6^1/_2$ vademen. Het dorp is aan zee gelegen en bestaat uit een 15tal huizen, waaronder eene omheinde woning van den *Radja*. Verder op is alles bosch en moeras. Tapoes is de stapelplaats van zout, dat tegen benzoïn en kamfer met de volkeren uit de Batta-landen verruild wordt. De uitvoer wordt geschat op 3 pikols kamfer en 1,500 pikols benzoïn 's jaars. Den 12en April 1840 is Tapoes door ons in bezit genomen.

Tapoes, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli. Het behoort tot het distrikt Groot Mandaheling, en is de verblijfplaats van een Opziener der wegen.

Tapoes, dorpje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan paal 40, op den weg van Telokh Betong naar Manggala, 8 palen van Natar, aan de rivier Sepoetin. Er worden pepertuinen gevonden en den koffijboom treft men er aan als paggerplant. Dit dorp telt een 200tal inwoners.

Tapoes, groote kampong op Sumatra, onafhankelijk landschap Lebong, marga Djoerhalang.

Tapoes, rivier en dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuiden van de afdeeling Banjoe Asin. De rivier valt in de afdeeling Moesi Ilir in de Batang Hari Leko.

Tapoes, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Padang.

Tapoes, berg op Java, adsistent-residentie

Buitenzorg, op de oostelijke grens van het distrikt Djasinga, op 6° 31′ Z. Br.

Tapoes, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de west-noord-westelijke helling van den Pangeranggo, volgens JUNGHUHN, ter hoogte van 2,751 Rijnlandsche voeten.

Tapoes, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuid-Westen van het distrikt Parang Koedjang.

Tapoes of Tapos, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, op de westelijke grens van het distrikt Kali Bawang.

Tapoes Landjar, dorp en koffijtuin op Java, residentie Preanger Regentschappen, 20 palen van Tjiandjor, volgens HASSKARL, 3,575 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee.

Tapoes Lombang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Sipirok.

Tapok, kaap aan de Oostkust van het eiland Billiton.

Tapol, zie: Tapoel.

Tapolong, zie: Tapoelang.

Tapong Kanan en **Tapong Kiri,** twee landschappen op Sumatra's Oostkust, aan de zuidelijke grens van het rijk Siak, in het binnenland gelegen. Zij zijn aan Siak onderhoorig en worden bestuurd ieder door eenen *Bandhara*. Tapong Kiri telt 500 inwoners (1855). In deze landschappen vloeijen de rivieren Tapong Kanan en -Kiri, uit welker zamenvloeijing de rivier van Siak ontstaat. Men schrijft ook Tabong en Tapoeng.

Tappa Koeda, rivier, hoek en eiland aan Sumatra's Oostkust, landschap Langkat. De rivier heeft gemeenschap met de Langkat-rivier. Op $1^1/_2$ mijl van de monding ligt het eilandje, waarop eenige huizen staan. De hoek vormt met de Oedjong Damar eene diepe baai.

Tappalang, staat op Celebes' Westkust, rijk Mandhar. Den 31en October 1862 werd er een nieuw kontrakt door den Vorst met ons Gouvernement gesloten. Het dorp Tappalang of Palla, aan de Labanei-baai gelegen, biedt aan de Zuidzijde eene plaats met goed drinkwater aan.

Tappalang, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tondong, met 3 huizen en 45 inwoners (1861).

Tappan, zie: Tapan.

Tapparang Karadja en **-Labaja,** zie: Tamparang Karadja en Tamparang Labaja.

Tappi, zie: Tapi.

Tapplong, zie: Tapoelang.

Tara, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Tara, eilandje bij de Noord-Westkust van het eiland Siassi, in den Sollok-Archipel.

Tara (Batoe-), zie: Komba.

Tara (Laboehan-), inham in de Boengoes-baai, aan Sumatra's Westkust. Hij biedt eene goede ankerplaats aan, daar hij tegen de Noord-Weste winden beschut is en 5—8 vademen diepte heeft.

Taraba, regentschap op de Zuidkust van het Sandelhout-eiland.

Taraban, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong, aan de Oostzijde der Lampong-baai.

Tarabangie, hoofdplaats van het distrikt Sepoetih, op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan paal 46 van den weg van Telokh Betong naar Manggala, aan den linker oever der rivier Pangaboeang, 167 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens ZOLLINGER. Tarabangie strekt tot verblijfplaats aan den *Pangeran* van Sepoetih en aan eenen *Demang*. Het is het fraaiste dorp der residentie, met 9 welgebouwde huizen, waaronder eenige met pannen gedekt, en een door een klein plein omgeven gebouw (*balei* of *sesset*), dat aan de inwoners tot vergaderzaal en tot nachtverblijf voor reizigers dient. Er ligt nabij deze plaats een klein fort met eene bezetting van 25 man. De bevolking bedraagt 850 zielen (1855).

Tarabangie Agong, -Boemi, -Ilir en **-Loeni,** vier dorpen op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Sepoetih, het eerste aan de rivier Pangaboeang, het tweede aan de Pennat, het derde aan de Pangaboeang en het vierde aan de Redjobra.

Taragan, eilandje aan Java's Westhoek, in de Bantam-baai.

Tarahan, dorp op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong, langs het zeestrand, met 10 huizen en 63 inwoners (1855). De bevolking bestaat uit eene soekoe van den stam Binjata en geneert zich met landbouw, handel en vischvangst. Vóór de kust bij Tarahan liggen de eilanden Tjondong Darat, Tjondong Laut en Tjondong Tinggi, die allen met klapperboomen beplant zijn. Van Tarahan voert een weg naar Telokh Betong.

Tarahan, rivier op Sumatra, in de Lampongs, die op den Loeboe Iti ontspringt, en in eene westwaartsche rigting naar de Lampong-baai kronkelt.

Tarahan, zie: Loeboe Iti.

Taraih, gehucht op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Dramai.

Tarajoh, zuidelijke arm van de rivier Pendreh, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe. Zij ontspringt op den berg Montei.

Tarajoh (Tewang-), versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de monding der Katingan.

Tarak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Tarakan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Tarakan, onbewoond eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, bij de kust van Tidoeng, waartoe het behoort, op 3° 20′ N. Br. De bewoners, die onder eenen *Pangeran* stonden, hebben het in 1848 verlaten, daar het voor den landbouw uitgeput was.

Tarakian, eilandje in den Molukschen Archipel, bij Batjan.

Taram, *laras* op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuid-Oosten der L Kota's. Het land is zeer laag en vormt de plek waar al de rivieren van het landschap zamenloopen en de Agam zich mede in de Sinamang ontlast. De gambir-kultuur maakt er een voornaam middel van bestaan uit.

Taram, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de westelijke grens van het distrikt Ambarawa.

Taramano, dorp op het eiland Timor, landschap Takaip, aan de Noi Bekoel.

Taramboe of Sultan-klip. Deze ligt in de straat van Malakka, ten Noord-Westen van Boelang.

Taran, zie: Taren.

Taranege, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Tarang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Tarangan, een der Achterwals-Aroe-eilanden in de Banda-zee.

Tarangan, dorp op het midden van het eiland Kree, een der Achterwals-Aroe-eilanden in de Banda-zee. Hier worden vele vogelnestjes verzameld.

Tarantang, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Ilir, landschap Mentangi. Zij valt op den linker oever in de Kapoeas Moeroeng.

Tarantang, dorp op Sumatra, rijk Siak, landschap der III Kota's, aan de rivier Kampar.

Tarantang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Kilangan.

Tarantang Toenga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Bondjol, aan de oostelijke helling van den berg Ophir.

Tarapoeng, berg op Celebes' zuid-westelijke landtong, in het Zuiden van Boni, naar gissing 2,063 Rijnlandsche voeten hoog.

Tarara, zie: Tarera.

Tarat, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempol, op de grens van Soerabaja.

Tarata, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Asahan, bewoond door Maleijers en Batta's.

Tarata, klein distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan Taloe, ten Westen aan zee en ten Oosten en Zuiden aan Seranti.

Tarata, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het distrikt Alaban, en een in Siliki.

Tarata Baroe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Poeloet Poeloet.

Tarata Baroe, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, een in het distrikt Soepajong, en een in Kota Toedjoe.

Tarata Boeloe, dorp op Sumatra, rijk Siak, landschap der III Kota's, aan de rivier Kampar. Van deze plaats geleidt een weg noordwaarts door een laag en moerassig bosch naar Pakenbaroe. Vroeger hadden wij er een post, die in 1842 is ingetrokken.

Tarata Boeloekaso, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Kota Toedjoe.

Tarata Brangan, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Kampar.

Tarata Panas, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Amping Para.

Tarata Pau, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang, aan het meer Danau di Atas.

Tarata Pisang, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Poeloet Poeloet.

Taratas, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi, aan straat Bali.

Tarata Tempali, rivier en dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Batang Kapas.

Tarata Tengah, hoofddorp van het distrikt Loempoe op Sumatra, residentie Padang.

Tarati, westelijk onderdistrikt van Tjilagon op Java, residentie Bantam, met eene gelijknamige rivier en dorp aan zee.

Tarawea, hoek op de Zuidkust van Borneo, die met den hoek Parambaran de monding der rivier Kahajan bepaalt.

Tarawitang, kaap aan de Westkust van Celebes, op 1° 40′ 30″ N. Br. en 125° O. L.

Tarayoh, zie: Tarajoh

Tarbajen, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan het strand,

Tardana, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Semangka-baai.

Tareban, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan. Er komen zoutbronnen voor, die echter eene geringe kwantiteit water bevatten en in een bijna ontoegankelijk terrein gelegen zijn. Het scheikundig onderzoek van dat water door de Heeren A. Scharlée en J. C. Bernelot Moens is medegedeeld in het *Natuurkundig Tijdschrift van Nederlandsch Indië*, Dl. XXVI, blz. 384—387. Het resultaat daarvan is, dat 1000 C. C. of 1 Nederlandsche kan water bevatten:

koolzure kalkaarde . . .	0.005	grammen
〃 magnesia . . .	0.087	〃
jodmagnesium	0.054	〃
chloormagnesium	1.158	〃
chloorcalcium	1.264	〃
chloorsodium	25.680	〃
chloorpotassium	0.580	〃
kiezelzuur	0.030	〃
Totaal der vaste bestanddeelen	28.858	grammen

koolzure soda	sporen
zwavelwaterstofgas	〃
chloorammonium	〃
koolzuur ijzeroxyde	〃
koolzuurgas	〃

Tarega Belcengoe, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Tarem, zie: Taram.

Taren, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe. De rivier is een regter zijtak van de Kapoeas Moeroeng. Zij ontspringt op den berg Merimang en is tot $^1/_2$ dagreis van hare monding voor kleine vaartuigen geschikt. Taren is tevens de naam van eenen waterval in de rivier Kapoeas Moeroeng. Het dorp is versterkt en ligt aan den linker oever der gelijknamige rivier en aan den voet van den heuvel Palawan. Het telt ongeveer 300 inwoners (1859). In den omtrek groeit veel suikerriet.

Taren, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tarera, inham in de Lokahia-bogt op Nieuw-Guinea, en dorp op de Zuid-Westkust van dat eiland, in de Etna-baai. De Tarera-inham is ruim 2 mijlen opwaarts voor schepen bevaarbaar en verder alleen voor inlandsche kano's geschikt, daar hij zich in verscheidene kleine armen verdeelt. De oevers staan bij vloed onder water en zijn digt met rizophoren begroeid, Het hooger, meer binnenwaarts gelegen land is met sago-bosschen en *arèng*-palmen bedekt, en op enkele hooge plekken liggen kleine kampongs, te midden van kokosbosschen.

Tariang, groot dorp op het eiland Groot Sangir, dat bij de laatste hevige uitbarsting van den Aboe geheel verwoest is.

Tariën, rivier op Celebes' Westkust, in het Noord-Westen van het rijk Kajeli.

Tarik, rivier op Java, die de scheiding tusschen de residentiën Soerakarta en Madioen uitmaakt. Zij ontspringt op den Lawoe en ontlast zich in de Solo-rivier.

Tarik, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Wètan Bengawan, aan den noord-noord-westelijken voet van den berg Lawoe, ter hoogte van 361 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Junghuhn. De rivier Tarik stroomt er langs en het is omgeven door rijstvelden en koffijtuinen.

Tarik, eene afwatering der Brantas op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, die het distrikt Djenggollo III van het Westen naar het Oosten doorstroomt.

Tarik, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari, op de zuidelijke grens.

Tarikan, zie: Tarakan.

Tarik di Bata, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, landschap Tobah Tobah.

Tarikolot, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tarikolot, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Tarikolot, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tarikolot, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibinong.

Tarimba, regentschap, rivier en dorp op de Zuidkust van het Sandelhout-eiland.

Taringgoel, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, tusschen Wanajasa en Poerwakarta.

Taripa, dorp op Sumatra, in het Westen van het koningrijk Achin, aan de Arigas-baai, alwaar een weinig peper groeit.

Tarita, dorp op Java, residentie Bantam, tusschen Tjiringin en Anjer.

Taritjo, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, landschap Bonthain.

Taro, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Wètan Bengawan.

Taro, zie: Taroh (Batang-).

Taroe, hoofdplaats van het distrikt Lakitan op Sumatra, residentie Padang.

Taroe, dorp op de Westkust van het eiland Timor, aan de baai van Koepang.

Taroean, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, landschap Toerateja, dat schoone paarden voor den handel oplevert.

Taroean, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa.

Taroean, rivier en dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati. De rivier is enkel voor kleine vaartuigen bevaarbaar.

Taroean, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong, ten Noorden van Modjo Warno. Hier zijn onder de inlandsche bevolking eenige Christenen, welke met die van elf wijd uit elkander liggende dessa's van den omtrek eene gemeente uitmaken, die 99 zielen telt, als 28 mannen, 28 vrouwen en 43 kinderen (1864). Zij behoort onder de leiding van den Zendeling te Modjo Warno.

Taroeb, berg op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, hoog 5,863 Rijnlandsche voeten.

Taroei, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, bewoond door 165 Mohammedanen.

Taroekan, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, ten Oosten van de stad, distrikt Djabakota, met 83 inwoners (1857).

Taroekan, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Modjo Kerto, distrikt Modjo Sari Lor.

Taroekan, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gendeng.

Taroekan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, op de zuid-oostelijke helling van den Ngoengroengan. Het bevat een 25tal inwoners en men vindt er eene fraaije pasanggrahan. Op 1 paal afstands van Taroekan ligt in het distrikt Ambarawa de minerale bron Kali Pawon.

Taroekan, dorp op het eiland Madura, in het Zuiden van het regentschap Soemanap.

Taroem (Tji-), zie: Tjitaroem.

Taroeman, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan.

Taroemon, rijkje op Sumatra's Westkust, op 2° 41′ N. Br. en 97° 48′ O. L. Het heeft zich geheel onafhankelijk van Achin weten te maken en voert eene eigen vlag met donkerblaauw veld en witte kris, terwijl die van Achin een rood veld met witte kris heeft. De Vorst is met ons Gouvernement bevriend. Taroemon bevat eene veel bezochte haven en drijft handel in peper. In de bosschen bij Taroemon is de orang oetan (*simia satyrus*), zeer algemeen. De rivier van Taroemon is, behalve aan de monding, niet goed bevaarbaar.

Taroemon, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan.

Taroena, rijkje met gelijknamige verblijfplaats van den *Radja* op het eiland Groot Sangir, aan de Westkust, met 5,000 inwoners. Te Taroena zijn eene kerk en eene inlandsche Christenschool. De Westkust biedt in de baai van Taroena, op 3° 30′ N. B., eene ankerplaats aan. In het midden der baai heeft men met 50 vademen geen grond. Alleen langs de Zuidzijde der baai strekt zich een rif uit, dat bij laag water gedeeltelijk droog valt.

Taroenbang, landschap op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë.

Taroeno, baai en dorp aan de Zuidkust van het schiereiland Hoewamohel op Ceram, 128° 10′ O. L.

Taroep, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Taroep, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, op Soerakarta's grondgebied, distrikt Selo.

Taroep, benaming van den oostelijken top van den Lamongan, op Java, hoog, volgens Smits, 5,238 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Taroepok, kota of versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan de rivier Kowab, met ongeveer 250 inwoners (1859).

Taroes, plaats op de Westkust van het eiland Timor, ten Oosten van Koepang, alwaar in 1822 door den Resident Hazaart eene Rottineesche volkplanting is gevestigd.

Taroh (Batang-) (eig. Toroe) of Raragan Bego, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah. Zij ontspringt in Tobah, heeft eenen loop van het Noord-Westen naar het Zuid-Oosten, neemt nabij den berg Loebo Radja eene westwaartsche rigting aan, ontvangt de wateren der Pasareran, Malambo en Djandi Maria en ontlast zich, bij Djamboeran, in zee. Van hare uitwatering tot aan Pisang is de Taroh bevaarbaar, doch aan de monding, die 300 voeten breed is,

staat hevige branding. Over deze rivier zijn twee bruggen, die in het midden der rivier, behalve op de beide oevers, op een eilandje hangen. Aan de overzijde der rivier is eene kleine bezetting onder eenen Officier. Het dorp Batang Taroh, in het gelijknamige distrikt, ligt rondom in het gebergte; alleen aan de zeezijde is het land nagenoeg vlak. Te Batang Taroh is een opziener der wegen gevestigd. Het dal van gelijken naam, gelegen tusschen Sipirok en Sigopoelang, vormt eene wildernis ter lengte van drie dagreizen en is zeldzaam door iemand betreden.

Taroh na pitjar, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Batang Taroh.

Tarong, eiland in den Riouw-Archipel, ten Zuiden van Garas en ten Oosten van Galapig. Er is eene grot vlak aan zee, waarin hier en daar spleten zijn, in welke vledermuizen en zwaluwen nestelen.

Tarongtong Doewa, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Toe Eppé, met 20 huizen en 160 inwoners (1852).

Taros, dorp op het eiland Timor, rijk Koepang, tusschen Koepang en Babaauw, dat grootendeels door Rottinezen bewoond is. Men heeft er velden, waarop rijst en turksche tarwe wordt geteeld.

Tarrang Boerong, landschap op Celebes, in het Zuiden van de Noorder-distrikten.

Tasah, riviertje op Borneo's Oostkust, dat zich in de rivier van Koetei ontlast.

Tasiabeng of Tabinege, kampong op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo ri Laoe, met 1 huis en 8 inwoners (1861).

Tasiadang, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo ri Laoe, met 3 huizen en 36 inwoners (1861).

Tasik Malaja, zie: Tassikmalajoe.

Tasilibat, landschap en dorp op de Noord-Oostkust van het eiland Siberoet, een der Mentawei-eilanden, met 400 inwoners (1855).

Taslata, stam of fenna op het eiland Boero, regentschap Massareteh.

Tasnan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Penangoengan.

Tasoeda, hoek aan Sumatra's Westkust, in de baai van Tapanoeli, ten Noord-Westen van het eiland Pontjang Gedang.

Tasoemar, dorp op het Aroe-eiland Kobroor, residentie Banda, in 1850 bewoond door 20 Alfoeren in 3 huizen.

Tasoemeper, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Remboken, met eene laauwe zwavelachtige bron, die gebruikt wordt tot baden en drinken.

Tasora, zie: Tossôra.

Tasoso, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 4 huizen en 45 inwoners (1861).

Tassik Biawang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den regter-oever der Mendawei, met 98 Dajaks (1853).

Tassikmalajoe, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, met ruim 18,000 inwoners. Het bevat de onderdistrikten Sambong, Siloeman, Tjibodas, Tjisangkir, Tjihideung, Pagaden, Mangkoeboemi en Tjibeuti. Bij de uitbarsting van den Galoenggoeng, op 8 en 12 October 1822, zijn in dit distrikt 14 dorpen vernield waarbij 851 menschen omkwamen, om niet te spreken van het gedoode vee en de vernielde rijstvelden en koffijtuinen. Het hoofddorp is tevens een poststation, op 7 palen van Manoundjaja en 55 van Soemadang gelegen, volgens Junghuhn op 1,035 en volgens Hasskarl op 961 Rijnlandsche voeten boven de zee. Er is een Controleur gevestigd. Nabij deze plaats worden koude, ijzer- en koolstofzuur bevattende bronnen aangetroffen, ter hoogte van 1,345 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, omgeven door rijstlanden.

Tassikmalajoe, dorp op Java, residentie en distrikt Cheribon.

Tassik Tandjong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, met 40 Dajaks (1853).

Tassoi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Hamporoi.

Tataäran, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tondano Toelian. Behalve eenige personen, welke niet geregeld in deze plaats wonen, is Tataäran een dorp, waarvan het 400tal inwoners allen christenen zijn. Op den weg, welke naar Tomohon geleidt, ontmoet men twee warme bronnen van gelijken naam. Tusschen deze plaats en Tondano ligt de warme minerale bron Passo Jockoeloh, zeer heilzaam tegen huidziekten en rheumatiek. Ook ligt nabij Tataäran de laauwe zoutwaterbron Waroewoe. Te Tataäran is in 1858 eene kerk gebouwd.

Tataäran, dorp op Celebes, in de Minahassa van Manado, afdeeling Tondano, distrikt

Tomohon, op ultimo 1860 bewoond door 853 Christenen en 71 Heidenen. Men heeft hier eene school. In de nabijheid ligt de bron van Samberoe.

Tatagen, eiland ten Westen van Soembawa, in de straat Allas.

Tata Kajoe Bauoeng, vallei in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, niet ver van den berg Indang Oreng. Door dit dal vloeit de rivier Kowang.

Tatakoloi, distrikt op het Banggaai-eiland Peling, dat in 1852 216 inwoners telde.

Tatal, dorp op Sumatra, residentie Palembang, nabij de hoofdplaats.

Tatalahoeng, hoofddorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siang Moeroeng, aan de rivier Bomban. Het is door eene schans versterkt.

Tatalo, riviertje op het eiland Toewankoe, een der Banjak-eilanden. Het is het grootste van dat eiland, met gemiddeld 3 Rijnlandsche voeten water aan de monding en iets verder opwaarts 1 vadem diepte. De breedte bedraagt nagenoeg 30 Rijnlandsche voeten. Het ontlast zich in de baai van Toewankoe.

Tatalwina, gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam Toeaai.

Tataman, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der VIII Kota's.

Tatan, punt en rivier aan de Noordkust van Borneo, op 3° 6′ N. Br. en 112° 52′ O. L.

Tatang, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, in het Westen van het rijk Wadjo.

Tatangaar, landschap op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Bawa, onder eenen *Radja*.

Tatang Agong, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Enim.

Tatang Tiko, gehucht op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Redjang Moesi. Hier verzamelen zich de naburige volkeren van Merigi, Bramaai, enz. tot het houden van hanengevechten.

Tatapaän, eilandje bij Celebes' noordoostelijk schiereiland, aan den noordelijken ingang der baai van Amoerang, op het rif gelegen, dat van den Noordhoek der baai afsteekt. Dit eiland wordt meermalen door Sollokschezeeroovers aangedaan, die van daar uit de strandbewoners overvallen.

Tatapan, eiland in den Riouw-Archipel, ten Zuid-Oosten van Pengallap.

Tataran, eiland in den Sollok-Archipel, op ongeveer 6° 10′ N. Br., dat de Zuidzijde van het Tapean Tanah-vaarwater bepaalt. Op ongeveer ½ mijl van den Noord-Westhoek bevindt zich de boven water gelegene klip Batoe Manda.

Tatas, riviereilandje op Borneo's Zuid-Oostkust, gevormd door de kleine Bandjersche of Martapoerasche rivier, welke door de hoofdplaats Bandjermasin loopt. Het vormt eene afdeeling, met Bandjermasin tot hoofdplaats, en bevat de kampong Lodjie of Chinesche kamp, de kampong Amarong met het residentiehuis, de kampongs Antassan Besar, — Ketjil, Kwee, Gajam Benjioer, Rawa Kween, Bindjei en Djawa. Het had, volgens eene opgave van J. Hageman, in 1860 eene bevolking van 5,000 inwoners, terwijl het te zamen met Bandjermasin 15,000 zielen bevatte. Dwars door dit eilandje loopt een weg, de militaire weg geheeten, over welken men in 1½ uur tijds aan het eilandje Kambang, dat in de rivier van Bandjermasin ligt, komt. Deze weg is vrij breed en vooral in het drooge jaargetijde zeer geschikt tot het vervoeren van geschut. Groote schepen kunnen tot vlak voor Tatas komen. De huizen tot 's Gouvernements etablissement behoorende, als bureaux, zout- en steenkolenpakhuizen, bestaan uit bamboe of planken. In het Oosten van het eilandje heeft men het fort Tatas en in het Zuid-Westen, in de wijk Amarong, het fort Amerongen van Tuyll, dat in 1709 gebouwd en in 1827 door eene houten palisadering aanmerkelijk verbeterd is.

Tatas, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Poeloe Petak, afdeeling Groote en Kleine Dajak.

Tatas, kleine eilandjes in den Pitt's doortogt, aan de Zuid-Westzijde der Poppa-eilanden, op 1° 16′ Z. Br. en 129° 40′ O. L.

Tata Talali, uitgestrekte bergvlakte in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi.

Tata Tiejang, dorp op het eiland Madura, op de Noordzijde van de afdeeling Soemanap.

Tatawang, zie: Tataäran.

Tatawe, eilandje aan de Oostkust van het eiland Banka, ten Oosten van Pangkal Pinang.

Tatawirang, berg op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, op 1° 22′ N. Br.

Tateleu, bergketen in het binnenland van het eiland Timor.

Tateli, rivier en dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Kakaskassen, met ongeveer 1,050 inwoners (1852). Er is eene Gouvernementsschool.

Tateloe, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt

Tonsea, met 650 inwoners (1852). Men heeft er eene school.

Tatengesan, dorp met school op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Bentenang.

Tater, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, tot Tondano behoorende, in het gedeelte Toelimambot.

Tatibiaroen, dorp op het Aroe-eiland Kree, residentie Banda, in 1850 met 21 huizen en 255 Alfoeren.

Tatipi, landschap onder eenen *Radja*, op Nieuw-Guinea's Westkust.

Tatiri, rivier op het eiland Amboina, op de Oostkust van het schiereiland Hitoe, die zuidwaarts in de baai van Baguala loopt.

Tatjongo, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 6 huizen en 45 inwoners (1861).

Tato, dorp op het eiland Soembawa, rijk Bima, in een kleinen inham aan de Westzijde der Bima-baai.

Tatoel, dorp op het Aroe-eiland Kree, residentie Banda. Het levert vele vogelnestjes.

Tatoeleo, rots of klip op het eiland Timor, in het gebied van Amfoang, in de vlakte Neffo. Op deze heeft zich de Vorst teruggetrokken ten gevolge van oneenigheden, die vroeger tusschen Koepang en Sonebait hebben plaats gehad.

Tatoemea, Portugesche staat op het eiland Timor.

Tatoemoeti, dorp op het eiland Timor, rijk Amanoebang.

Tatoempoe, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Gatarang, met 9 huizen en 71 inwoners (1861).

Tatoeng, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Gemoelak.

Tatoepa, dorp op het eiland Boero, regentschap Massareteh, in den stam of de fenna van gelijken naam.

Tătrasana, zie: P a t r a s a n a.

Tatul, zie: T a t o e l.

Tau, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Westen van de afdeeling Kroë. Zij valt in zee.

Tau, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de Djamboe-rivier of Batang Oeloe.

Tau, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het distrikt Kahajan Oeloe.

Taugee, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, op het land Bollang. Ten Oosten van Taugee ligt eene zoutwaterbron.

Taun, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in de Ommelanden, aan de rivier Kerkajo.

Taunio, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tauring Tinga, waterval in de rivier Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe.

Tauw, zie: T e o n.

Tauwan, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, die de noordelijke grens van de nog onder Nederlandsch gezag behoorende landstreek Tidoeng uitmaakt.

Tauwan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Sawait, die in de Kapoeas vloeit. Zij is niet lang, maar breed en diep.

Tauwan, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe. Het dorp telt een 200tal inwoners.

Tauwan, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, in het Zuiden van het distrikt Sedan.

Tauwan, zie: S a w a i t.

Tauwer Soesoesin, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hotti, met ruim 100 inwoners, die Heidenen zijn.

Tawa, riviertje op de Oostkust van het eiland Batjan.

Tawaän, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Romohon, alwaar in 1857 eene dorpsschool is opgerigt.

Tawaän, dorp op Celebes, in de Minahassa van Manado, afdeeling Kema, distrikt Klabat di Bawa.

Tawaka, dorp met eene Christengemeente op de Noord-Oostzijde van het eiland Saparoea.

Tawalla Beroe, een der Batjan-eilanden, in den Molukschen Archipel.

Tawalla Gading, dorp op het eiland Manoei, dat bij de Oostkust van Celebes gelegen is.

Tawalli, landschap op Celebes, aan de Oostzijde der baai van Palos, met 7,000 inwoners.

Tawalli, twee eilanden in den Molukschen Archipel, ten Westen van Batjan, waaronder zij behooren. Zij worden onderscheiden in Groot Tawalli of Kassiroeta, ook Sigara genoemd, en in Klein Tawalli. Het grootste vormt met een derde deel der Westkust van Batjan de straat Sembaki, die een veiligen doortogt aanbiedt. De Zuidpunt van Groot Tawalli is gelegen, volgens MELVILL VAN CARNBEE, op 0° 33′ Z. Br. en 127° 9′ 30″ O. L. Er

worden op Groot Tawalli koper en diverse edele gesteenten gevonden en bij het eiland liggen parelbanken. Er groeijen nagelen en muskaatnoten in het wild, zoomede uitmuntende en duurzame houtsoorten. Het eiland is 5 vierkante geographische mijlen groot, volgens MELVILL, en onbewoond. Aan de Westzijde is een vaarwater zonder gevaren. Bij de Zuid-Oostzijde liggen verscheidene eilandjes. Aan de Zuid-Oostkust hield vroeger de Sultan van Batjan verblijf. Aan de Westkust is eene kleine baai, de Bessorie-haven, op 0° 24′ Z. Br. en 127° 12′ O. L. Bij de Noordzijde dier baai ligt een klein eilandje en steken riffen af. Klein Tawalli ligt aan de Oostkust van Groot Tawalli op 0° 5′ Z. Br. en 127° 20′ O. L.

Tawang, plek gronds aan den zuid-westelijken voet van den berg Kawi op Java, die alzoo genoemd is naar een dorp van dien naam, dat hier vroeger geweest is.

Tawang, twee dorpen op Java, residentie Soerakarta, een in het distrikt Soekawati Koelon Bengawan, aan de Solo-rivier, en een in Soekawati Wètan Bengawan.

Tawang, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikten Oeteran en Bagi.

Tawang, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng.

Tawang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met een 440tal inwoners.

Tawang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, op Soerakarta's grondgebied, distrikt Selo.

Tawang, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Djambean.

Tawang, dorp op Java, residentie Soerakarta, op de noord-westelijke helling van den berg Lawoe, op ongeveer 2 palen van Balong.

Tawang, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de oostelijke grens van het distrikt Loeboe Sikaping, behoorende tot den Boekit Gedang.

Tawang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Barito, afdeeling Doeson en Bekompai.

Tawang, tak der Kapoeas-rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, welke uit het meer Tean komt.

Tawang, zie: Kampak en Tauwan.

Tawang Gili, partikulier land op Java, residentie en distrikt Samarang, met 26 huizen.

Tawang Kali, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Tawang Kebon Lawoet, partikulier land op Java, residentie en distrikt Samarang, met 630 huizen.

Tawang Njaroe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Tawang Pandjang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Katingan-rivier.

Tawang Redjo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Bowerno. Eene bij het dorp gelegen tabaksonderneming ook genaamd Tawang Redjo en toebehoorende aan den Heer G. F. M. G. GRISSART, had vroeger eenen Gouvernementsaanplant van 200 bouws.

Tawang Redjo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, in het Zuiden van het distrikt Tjaroeban.

Tawang Redjo, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng.

Tawang Redjo, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Pakoentjen.

Tawang Redjo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Tawang Sari, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Mandi Radja.

Tawang Sari, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelong Agong.

Tawang Sari, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tawang Sari, indigofabriek op Java, residentie Madioen, afdeeling en distrikt Ponorogo, bij het dorp Setono.

Tawang Sari, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjosari Lor. Men heeft er een pletmolen.

Tawang Trassi, dorp op Java, residentie Samarang, alwaar een Opziener der recherche geplaatst is.

Tawani, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Tawar, stam of fenna op het eiland Boero, regentschappen Kajeli en Waisama.

Tawar, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Paneih.

Tawar, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan, aan de rivier Bliton.

Tawaran, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djati Rogo, in het Westen.

Tawaran, baai aan Borneo's Noord-Oostkust,

distrikt Maloedoe, in welke zich de rivier Tawaran ontlast.

Tawas, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tonsea.

Tawas, zijtak der rivier Ajer Poetih, op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Redjang.

Tawassi, plaats op de Noordkust van het Papoesche eiland Adi, alwaar de *Radja* van dit eiland woont.

Tawati, dorp op Celebes, residentie Manado, rijkje Parigi.

Tawe, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Poeloe Teloe. Zij valt in de Kapoeas Moeroeng op den linker oever.

Tawein of Zuid-eiland, eilandje aan de Zuid-Oostzijde van het eiland Pantar, residentie Timor. De straat Pantar heet ook wel Tawein.

Taweng, heuvel op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Tawengan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Tawera, rij eilanden in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, tusschen welken zich een waterval van gelijken naam neêrstort.

Tawi, dorp op de Oostkust van het eiland Gilolo, dat onder het gezag van den Sultan van Tidore staat.

Tawing, berg op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Nangoelan.

Tawing, drie dorpen op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, in de distrikten Prigi, Soembreng en Pakkies.

Tawing, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Ngrowo, distrikt Wadjak.

Tawing, dorp en poststation op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, $11^1/_2$ paal van Anjer.

Tawing, zie: Kampak.

Tawiri, dorp op het eiland Amboina, schiereiland Leitimor, afdeeling Amboina, met 190 Christenen (1854).

Tawi Tawi, eilanden ten Noord-Oosten van Borneo, in den Sollok-Archipel, waarvan zij de zuid-westelijkste zijn. Zij zijn volgens Melvill van Carnbée 26 vierkante geographische mijlen groot. Tawi Tawi en Siboetoe zijn de voornaamste eilanden der groep; het eerste is 15 vierkante mijlen groot en heeft twee rivieren en twee meren, waarvan Dongon het grootste is. Bij de kust liggen parelbanken, onder welke de Tahow, op 6° 44′ N. Br., in het bijzonder zeer gevaarlijk voor de scheepvaart is. De bevolking dezer eilanden geneert zich met parel- en *tripang*-visscherij. Men vindt er vogelnestjes en goede soorten van timmerhout.

Tawlalé, gebergte op het eiland Boero, regentschap Massareteh, naar gissing 2,800 Rijnlandsche voeten hoog.

Tawoa, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Negri Baroe.

Tawoe, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, op den weg van Tondano naar Manado.

Tawoe, dorp op Java, residentie Soerakarta, aan de Solo-rivier.

Tawoeng, berg en dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban. Het dorp ligt in het Oosten van het distrikt Djati Rogo, en de berg in het distrikt Singahan.

Tawoeng, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Pati, distrikt Glonggong.

Tawohi, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Westkust van het zuidelijk schiereiland van Gilolo, staande onder het gezag van den Sultan van Ternate.

Tawooi, dorp op het Sandelhout-eiland.

Taya, zie: Saja.

Tayang, zie: Tajan.

Taymaka, zie: Taimaka.

Tayoe, zie: Tajoe.

Tean, meer in Borneo's Westerafdeeling, in het Noorden van het rijk Sintang, landschap Batang Loepar.

Tebak Radja, meer op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe.

Tebal, rivier op het eiland Billiton, aan de Westkust.

Tebalar, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng. De oevers zijn bewoond door eenige Mohammedanen.

Tebalat, dorp aan de Zuid-Westkust van het eiland Manipa, residentie Amboina.

Tebalo, berg op de Noordkust van het eiland Billiton, distrikt Sidjoek.

Tebaloan, rivier en dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan.

Tebalong, dorp met fort in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai. Dit dorp, dat den naam van Nieuw Martapoera had aangenomen en lang tot verblijfplaats had gestrekt van eenige het Gouvernement vijandige Hoofden, heeft zich in Maart 1860 aan de verdere ondersteuning der kwaadwilligen onttrokken en den eed van trouw afgelegd. Tebalong levert vogelnestjes, was, goud en matten. De bevolking plant rijst, verzamelt

bovengemelde produkten, kapt hout voor huisen scheepsbouw en drijft handel met de oostwaarts liggende plaatsen.

Teban, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Poerwodadi, distrikt Keniten.

Tebang, berg op Borneo's Oostkust, bij de westelijke grens van het rijk Koetei.

Tebang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, aan de Batang Tarang, met 240 Dajaks.

Tebangkit, rivier op de Zuidkust van het eiland Batjan.

Tebang Sabian, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Tebanio, zie: Tabanio.

Tebas, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kebon Tjandi.

Tebassan, berg op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo. Op dezen berg vindt men eene grot.

Tebat Gedang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan den linker oever der rivier van Benkoelen, 5 uren gaans van de hoofdplaats.

Tebatoeng, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Barito, afdeeling Doeson en Bekompai.

Tebat Tengah, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Tebe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan het Zuid-Westerstrand van de afdeeling Laïs, aan de Kerkap.

Tebel, riviertje op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I. Het komt uit de rivier Magitan en stroomt naar het Oosten in zee.

Tebel, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempol, bij de oostelijke grens.

Tebet en **Tebet Gaboes,** twee dorpen op Sumatra, residentie Palembang, landschap Kisam.

Tebet Gedang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van de Ommelanden.

Tebing, zijtak der Telokh-rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Tebing Boelan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir.

Tebing Goenting, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Pegagan Ilir.

Tebing Soeloeh, dorp en klein kanaal op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, bij de rivier Rarem. Het kanaal loopt in den Oostmoesson droog.

Tebing Soeloeh, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Loempajoeng.

Tebing Tinggi, hoofdplaats eener afdeeling van de residentie Palembang op Sumatra, waarover een Adsistent-Resident is gesteld en die de onderafdeelingen Moesi Oeloe, Kikim, Ampat Lawang, Redjang en Lebong omvat. Tebing Tinggi ligt in Moesi Oeloe op de grenzen van Ampat Lawang en aan de Moesi-rivier. Op eene hoogte in de nabijheid ligt een defensief kampement, besloten binnen een steenen muur met zes bastions, en kazernen, officierswoningen, magazijnen en een hospitaal, allen van steen en met pannen gedekt, bevattende. Er is een Adsistent-Resident geplaatst. Op 21 October 1857 ontstond er brand op den bazar, waardoor 42 huizen in de asch werden gelegd.

Tebing Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Palangai.

Tebing Tinggi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Lima Boea Badak.

Tebing Tinggi, twee dorpen op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, een aan de rivier Besai, en een aan de Oempoe.

Tebing Tinggi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Meliouw.

Tebing Tinggi, dorp op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Tebing Tinggi, hoofdplaats van het eiland Rantau, dat aan Siak onderhoorig is.

Tebioh, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Oeloe Sibouw, die in de Sibouw-rivier valt.

Tebo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong.

Teboe, gehucht op het eiland Boero, regentschap Tagalisa, stam Wahangan.

Teboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's.

Teboe, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Westen van de afdeeling Sekampong, aan de Zuidkust. Zij komt van de Keizerspiek en valt in de Poelouw-rivier.

Teboean, eiland aan Borneo's Oostkust, vóór de baai Kloempang, in Tanah Boemboe.

Teboean, zie: Keizers-eiland.

Teboengkoes, reede en dorp op het eiland Bali, rijk Boleling, volgens Melvill van Carnbée op 8° 9′ Z. Br. en 115° 2′ O. L. Vóór Teboengkoes is een koraal rif, op 350 ellen uit den wal, gedeeltelijk boven water gelegen, en waarachter men in den Noord-Westmoesson beschut ligt.

Teboes, eilandje aan de Zuidkust van het eiland Samao, residentie Timor.

Teboe Teboe, onbewoond eilandje, behoorende tot de Banjak-eilanden, ten Westen van Sumatra, en groot 1$^1/_3$ Sumatra-paal.

Tebokh, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, op de zuidelijke grens van het rijk Sambilioeng.

Tebon, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, op de zuidelijke grens van het distrikt Tjaroeban.

Tebonan, rivier in Borneo's Westerafdeeling, landschap Boenoet, die zich met de Bojan en Mertibah vereenigt, en alzoo de Boenoet-rivier vormt. Aan den regter oever, op 3 palen van de monding, worden kolen gevonden, doch in geringe hoeveelheid, en hooger op worden er geene sporen meer van gezien.

Techatoe, berg op het zuidelijke gedeelte van het eiland Groot Natoena, op 3° 39′ 40″ N. Br. en 105° 11′ 45″ O. L.

Tedadjien, onderafdeeling van het distrikt Ampat Lawang op Sumatra, residentie Palembang.

Tedeng, berg op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh, in het Noord-Westen. Ten gevolge van zware regens is deze berg den 11en December 1843 ingestort, waardoor eene menigte koffijboomen zijn vernield en de rivieren, opgestopt door de nedergestorte aarde, zoodanig zwollen, dat eenige bruggen zijn weggespoeld.

Tedia, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Tédjakoela, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tedjoe, rivier op Java, op de grens van de residentie Bagelen.

Tedjoe, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong, aan den postweg.

Tedjoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Tedjoen, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, nabij de grens van Laïs.

Tedjokalan, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Tedoenan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Taloe, aan de rivier Alas.

Tedoenan, dorp op Java, residentie, regentschap en distrikt Japara.

Tedoenan, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes.

Tedoenan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, bij het strand van het distrikt Wedong.

Tedoenan, zie: T a n g o e l a n g i n.

Teedja, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan. Hier vindt men eene suikerfabriek, aan eenen partikulier toebehoorende, welke tevens de eenige van het eiland is. Te Teedja wonen eenige Christenen, die kerkelijk onder Soemanap behooren.

Teehengan, eiland aan de Noord-Oostkust van Borneo, in den Sollok-Archipel, 7° 52′ N. Br.

Teen, zie: T e o n.

Teetoe, partikulier land op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, met 133 bewoners.

Teeuwkia, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Koiwai.

Teewe, zie: T e w e h.

Teewkia, zie: T e e u w k i a.

Tefdoela, berg op het eiland Boero, regentschap Massareteh, naar gissing 4,000 à 5,000 Rijnlandsche voeten hoog, strekkende van West Zuid-West naar Noord-Noord-Oost.

Tefnai, dorp op het eiland Timor, rijk Sonnebait.

Tegaga, een der Batoe-eilanden, ten Westen van Sumatra, Noord-West van het eiland Massa.

Tegaga, distrikt op Sumatra, adsistent residentie Benkoelen, afdeeling Kroë.

Tegah, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier.

Tegake, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tegal, zie: T a g a l *en de daarmede zamengestelde woorden.*

Tegal, eiland in het Noord-Westen der Lampong-baai, aan Sumatra's Zuidkust.

Tegalaga, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Pesser.

Tegalei, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko.

Tegantong Parapottang, eilandje in den Molukschen Archipel, bij het eiland Batjan.

Tegaran, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Tegaron, twee dorpen op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Tegaron, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Remameh.

Tegaron, dorp op Java, residentie Rem-

bang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen, aan de Solo-rivier.

Tegawa, een der Batoe-eilanden, ten Westen van Sumatra.

Tegawan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Teges, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Sapoeran.

Teges, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Wonorotto.

Tegir, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Tegiri, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noord-Westen van het distrikt Padangan.

Tegoewan, rivier op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikten Gendingan en Sepreh. In het laatste distrikt is eene waterleiding uit deze rivier gegraven.

Tegoewan, rivier in Borneo's Zuid en Oosterafdeeling. Zij valt in de rivier Karrau.

Tegoewan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maospati.

Tegoewan Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Grobogan.

Tegonteja, eilandje in de Moluksche zee, bij Celebes' Oostkust, behoorende onder Tomboekoe.

Tegorono, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noorden van het distrikt Bowerno, aan de Solo-rivier.

Tehang, vier dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, twee in het distrikt Kahajan Tengah, een in Kahajan Ilir, aan de rivier Lambahong, en een in Kahajan Oeloe, aan de rivier Menohing. In het distrikt Kahajan Tengah valt de rivier Tehang op den linker oever in de Kahajan.

Tehesan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Tehi, heuvel in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, aan den linker oever der Kapoeas Moeroeng. Hij is 400 Rijnlandsche voeten hoog en levert ijzer, *bankarei-* en *lintang*-hout, was en *rotan* op.

Tehiang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, bij Tabanio.

Teho, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 50 inwoners.

Tehoea, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, onder Saparoea, tusschen Teioeti en Laimoe.

Tehoelalei, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, alwaar tabak wordt aangekweekt.

Tehoeng, zie: Toho.

Teidja, zie: Teedja.

Teignmouth, zie: Takabakang.

Teiling, partikulier land op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, groot 30 vierkante bunders, met eenen aanplant van kakao- en notenmuskaatboomen en van kokospalmen.

Teiling, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier van Singkel, bewoond door Niassers. Van deze plaats loopt een goede weg naar het strand der baai Berawej.

Teingolan, eiland in den Sollok-Archipel, ten Zuid-Oosten van Mataha.

Teino, rivier en dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, landschap Boelekomba.

Teinoera, eilandje in den Riouw-Archipel, bij de Oostzijde van het eiland Klelong, op 0° 51′ 30″ N. Br.

Tejar, baai aan Celebes' Westkust, rijk Mandhar.

Tejesar, dorp op Celebes' Westkust, in het Westen van het rijk Mandhar.

Tejouw, zie: Teon.

Tekadjoe, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tekah, zie: Tegah.

Tekako, landschap en dorp op de Zuid-Westkust van Noord-Pagei, een der Mentawei-eilanden, met 400 inwoners (1855).

Tekampong Halam, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Semangka.

Tekaöete, landschap op de Zuid-Oostkust van het eiland Noord-Pagei, een der Mentawei-eilanden, met 50 inwoners (1855).

Tekaran, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, in het Noorden van het distrikt Sembojang.

Tekee, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Tekeë, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Lipoekasi, met 5 huizen en 43 inwoners (1861).

Tekelang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, op eenen rug van den Merbaboe. Het telt slechts 8 houten woningen, wier bewoners een bestaan vinden in het kappen van hout, dat de vrouwen naar de omliggende plaatsen te koop brengen.

Tekisson, landstreek in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, gelegen aan zee, ten Zuiden van Tabanio. Er wordt ijzererts gevonden.

Tekka, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de Tjitaroem.

Teko, rivier op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, landschap Boelekomba, regentschap Gantaran, die bij de hoofdplaats in zee valt. In eene bogt dezer rivier, bij den Slangenberg, houden zich bijzonder groote en dikke palingen op, aan welke door de inlanders geofferd wordt.

Tekoem, poststation en dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Lamadjang.

Tekoewan, zie: Tegoewan.

Tekol, klein eilandje tot de Sollok-groep behoorende, digt onder de Oostzijde van Oebian. Om de Noord steekt een rif uit.

Tekolampe, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 49 huizen en 392 inwoners. Het heeft 12 handelspraauwen en 6 onbewoonde huizen (1861).

Tekoleh, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Noord-Westen van Sebanka.

Tekongan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, digt bij de vereeniging der Troesan met de Tjitaroem.

Tekoraba, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Sampit, aan de Mentaja.

Tela, dorp op het Zuid-Wester-eiland Babber, residentie Banda.

Telabo, eiland en dorp ten Westen van Gilolo, in den Molukschen Archipel. Het eilandje, ook Damar geheeten, ligt bij den Westhoek van Gilolo, die op 1° 5′ N. Br. en 127° 27′ O. L. bepaald wordt.

Teladan, door de natuur gevormd kanaal op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng, dat uit de Betajan-rivier naar de Sekatakh Boedji geleidt.

Teladan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan den linker oever der Rawas.

Teladjong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de rivier Nossok.

Telaga, distrikt en hoofdplaats op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka. Het distrikt telt ongeveer 58,000 inwoners. Het hoofddorp ligt aan de zuid-westelijke helling van den Tjeremeh, volgens JUNGHUHN, 2,055 Rijnlandsche voeten boven de zee, bevat eene fraaije pasanggrahan en is tevens de hoofdplaats der afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent-Resident en den Regent. Er worden oudheden bewaard, die poesaka of heilige erfstukken zijn en bestaan in eene kris en eenige ijzeren gereedschappen.

Telaga, berg en dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedeh.

Telaga, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Telaga, drie dorpen op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, een even ten Zuid-Oosten van den 31en paal op den weg naar Bantam, een 3/4 paal ten Zuiden van den 34en paal en een 3/4 paal Noord-West van den 26en paal op den weg naar Bantam.

Telaga, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Het is de tweede post van Buitenzorg over Tjitjoeroeg naar Tjiandjor, 13 palen van Buitenzorg, volgens HASSKARL ter hoogte van 1,922 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Telaga, naam van twee heuvelen op den berg Halimoen, op Java, in het Zuid-Oosten van de residentie Bantam. De eerste is hoog 3,383 en de tweede 3,902 Rijnlandsche voeten, volgens HASSKARL.

Telaga, berg en riviertje op Java, op de grenzen van de Preanger Regentschappen en Buitenzorg. Het riviertje stort zich in de Tjibodas.

Telaga, rivier op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas, die zich in de Tjiomal ontlast.

Telaga, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Telaga, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Massareteh.

Telaga, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Telaga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's, op den berg Talang,

Telaga, meer, dorp en berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, het meer en het dorp in het Zuid-Westen van de afdeeling L Kota's, en de berg op de oostelijke grens.

Telaga, meer op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het ten Zuiden van Agam gelegen landschap der VI Kota's.

Telaga, punt aan de Zuid-Westkust van het eiland Banka, residentie Manado.

Telaga, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den regter oever der Kahajan.

Telaga, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kapoeas Moeroeng.

Telaga, meer op het eiland Bawean, op de grenzen van de distrikten Soewari en Daön.

Telaga, dorp op het Soela-eiland Bèsi, residentie Ternate.

Telaga, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Telaga Ajer [1]), eilandje aan de Oostkust van het eiland Billiton.

Telaga Baros, gebergte op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op 3° 5′ N. Br. en 105° 57′ 30″ O. L.

Telaga Besar of Piek-eiland, een der Midden-Anambas-eilanden in de Chinesche zee, residentie Riouw, op 3° 5′ N. Br. en 105° 57′ 30″ O. L.

Telaga Biroe, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang, aan het strand.

Telaga Bodas (Wit meer), gebergte op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanaradja, op de grenzen van Soemadang, ter hoogte van 6,200 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN. Op den top van dezen berg ligt een zwavelmeer van gelijken naam, dat plus minus 2,000 voeten in doorsnede heeft en waarvan het water, even als de grond, wit is. Het ligt, volgens JUNGHUHN, 5,401 voeten boven de zee. De hoogste wanden om het meer, dat ongeveer $2^1/_4$ mijlen ten Oosten van Garoet verwijderd is, zijn 700 à 800 voeten boven zijne oppervlakte verheven. Dit meer is een uitgebrande krater, welke later met water is aangevuld, dat aan de Noordzijde eene kleine uitwatering heeft. De steile wanden zijn rondom met plantgewassen bedekt. Aan den oostelijken rand zijn nog sporen van vulkanische werking, daar het water in den krater opborrelt en er eenige zwaveldampen uit opstijgen. Er houden zich een paar soorten van wilde eenden in op. Om het meer vindt men de sporen van rhinocerossen, die van de Oostzijde een weg gebaand hebben. Aan de oostelijke zijde van den berg ligt de stikgrot Padjagalang.

Telaga Darah, plaats op Sumatra, landschap Korintji. Zij draagt dezen naam, naar een gevecht, dat in vroegeren tijd hier tusschen Palembangers en Korintjiërs heeft plaats gehad, waarbij veel bloed vergoten werd, want Telaga Darah beteekent *bloedmeer.*

Telaga Dowo, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Pakkies.

Telaga Goenong, twee dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschappen XX Kota's en Tanah Datar.

Telaga Heran, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, aan de Tjitaroem, digt bij de vereeniging van deze rivier met de Troesan.

Telaga Jasa, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Telaga Ketjil, een der Midden-Anambas-eilanden, in de Chinesche zee, op 3° 6′ N. Br. en 105° 54′ 8″ O. L.

Telaga Koening, ketelvormige vlakte op Java, residentie Soerakarta, digt onder den top van den berg Lawoe.

Telaga Nangka, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang.

Telaganing, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Telaga Pakkies, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Telaga Patengan, kinaplantsoen op Java, residentie Preanger Regentschappen op den berg Patoea. De woning van den Opziener ligt, volgens JUNGHUHN, ter hoogte van 5,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Telaga Plelen, poststation op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, op de grenzen van Soeba en Kali Salak.

Telaga Sari, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Telaga Sari, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, op de oostelijke grens van het distrikt Lelea.

Telaga Warna, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, aan den voet van den Gedé. Uit dezen ontspringt de Tjiliwoeng.

Telaga Warna, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot.

Telaga Waroe, naam door de Javanen aan den berg gegeven, die door de Madurezen Baloeran wordt geheeten. Zie: Baloeran.

Telagi Toedjoe, eilandje aan de Oostkust van Sumatra, bij de monding der Langsarivier.

Telah, dorp op het eiland Banka. Van deze plaats loopt een weg naar Klabat Laut.

Telahap, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong.

Telaï, zie Tilli.

Telaka, dorp op Sumatra, residentie Palem-

[1]) Wijl Telaga „meer" beduidt, zoeke men de namen der meren, elders door dit woord voorafgegaan en hier niet voorkomende, op het woord van onderscheiding.

bang, afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Pladjoe.

Telakai, kaap aan Borneo's Oostkust, aan de Oostzijde van het rijk Pasir, die de Noordzijde van de Adang-baai bepaalt.

Telakai, rivier op Borneo's Oostkust, rijk Koetei.

Telam, eilandje en klippen in den Noord-Anambas-Archipel, residentie Riouw.

Telaman, hoogste top van den berg Ophir op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Pasaman, hoog, volgens OSTHOFF, 9,329 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en volgens MELVILL VAN CARNBÉE 9,655 voeten.

Telaman, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Sinoeroet.

Telambon, dorp op het eiland Bali, rijk Karang Asam, aan het strand.

Telami, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Seranti.

Telamoe, dorp in het Gouvernement van Celebes, in het Noorden van het rijk Boni.

Telan, kaap in de rivier Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Kapoeas Tengah. Op ongeveer 750 Rijnlandsche voeten ten Noorden van deze is aan den regter oever der Kapoeas Moeroeng de monding der rivier Telan, welke eene breedte heeft van 30 voeten. Langs hare boorden worden wasboomen, *kahor*-hout en *damar* gevonden.

Telanak, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lengkir. Er is eene tabaksonderneming van den Heer A. C. J. ANEMAET, waaraan vroeger een Gouvernements aanplant van 125 bouws verbonden was.

Telandjang (Poeloe-), zie: Engano.

Telang, dorp op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Telang, zie: Tellang.

Telang, eilandje bij den Noord-Westhoek van Borneo, op 1° 55′ 15″ N. Br. en 109° 47′ O. L.

Telanggoe, poststation op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Kali Bawang.

Telanggoe, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang.

Telanggoe, zie: Poeteran.

Telangoeran, kaap op Java, eigenlijk Loemoet geheeten. Zie dat woord.

Telangsangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Siong, afdeeling Doeson en Bekompai.

Telanka, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter oever der Plantikan, met 50 Dajaks (1853). Hier wordt ijzererts gesmolten, dat landwaarts in gegraven wordt.

Telanka, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir.

Telanka, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regter oever der Mendawei, met 90 Dajaks (1853).

Telap, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, aan den oostelijken oever van het meer. Het bevat 450 inwoners. Er is eene Zondagsschool.

Telapak, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Djepon.

Telas, rivier en dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan.

Telas, riviertje op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering. Het valt in de rivier Pladjoe.

Telasieh, arieschap op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe II.

Telasinan, landschap op de Oostkust van Pora, een der Mentawei-eilanden, met 300 inwoners (1855).

Telatahan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Telatang, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs. Aan deze rivier zijn de dorpen Langar Agong en Loeboe Loeboe door de Lebongers gebouwd.

Telawa, eiland bij de Oostkust van Banka, in de zee van Borneo, ten Zuid-Oosten van Poeloe Pandjang, op 2° 14′ Z. Br. en 106° 23′ O. L.

Telawas, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Telaweh, zie: Talaweh.

Teleboeje, dorp op Celebes' Noordkust, residentie Manado, rijkje Gorontalo.

Telekomboe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier van Singkel.

Teleleoe, landschap en baai op de Zuid-Westkust van Siberoet, een der Mentawei-eilanden. Teleleoe bevat 500 inwoners (1855).

Telemojo, zie: Telomojo.

Telèn, noordelijke arm van de Koetei-rivier op Borneo's Oostkust.

Telenadeng, vier eilanden door eene veilige straat van ongeveer $1^1/_2$ mijl breedte van den Noord-Westhoek van Gilolo gescheiden. Het noordelijkste heet Toeakara en ligt op

9° 18′ N. Br. en 127° 37′ O. L. Het westelijkste heet Poeang, het zuidelijkste Gowaai en het oostelijkste Selangarie. Allen zijn door riffen omringd.

Telenagaga, nachtverblijf voor reizigers in het binnenland van het eiland Ceram, ten Noorden van de Elpapoetih-baai, en de vlakte van Makariki, aan een gelijknamig riviertje, dat een zijtak van de rivier Pia is.

Teleng, zie: Teling.

Telensing, een der Palabalangan- of Kleine Paternoster-eilanden, in de straat van Makassar.

Telep, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Telerep, berg op Java, op de grenzen der residentiën Kadoe en Bagelen, op 7° 15′ 30″ Z. Br. en 110° 0′ 30″ O. L. Hij verheft zich ter hoogte van 10,017 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Aan de Noord-Westzijde is hij door een zadel met den Prahoe en aan de Zuid-Oostzijde mede door een zadel met den Sindoro verbonden, aan welks noord-noordwestelijken voet hij zich onmiddellijk aansluit.

Teleroe, hoek aan de Oostkust van het Mentawei-eiland Pora.

Teliban, een der Midden-Anambas-eilanden, in de Chinesche zee, residentie Riouw.

Telibibi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de Malo-rivier.

Teling, groot dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, aan den regter oever der Bengawan, welke rivier hier vol zandplaten en ondiepten is.

Teling, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Oosten van het distrikt Semanoe.

Teling, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Teling, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Karang Djati.

Teling, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Alahan Pandjang.

Teling, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel. Het is in April 1861 door Niassers aangelegd.

Telingi, kaap aan de Oostkust van Celebes, op 1° 20′ Z. Br.

Telingi Mendi, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Oostkust van Gilolo, onder den Sultan van Tidore.

Teling Kering, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den regter oever der Mendawei. Het is bewoond door 300 Dajaks (1853).

Teling Wiar, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang.

Telirip, zie: Telerep.

Teliroe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Bajan.

Teliwagaga, zie: Telenagaga.

Tella, dorp op het Zuid-Wester-eiland Babber, distrikt Blawas.

Tellalora, dorp op het Babber-eiland Marsella.

Tellang, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die zich in het meer der X Kota's ontlast.

Tellang, dorp en rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Doeson en Bekompai, distrikt Siong. Het dorp is de verblijfplaats van het eerste Hoofd van Siong en gelegen op eenen omstreeks 40 Rijnlandsche voeten hoogen heuvel in eene wildernis. Echter worden in dit dorp kleine koffijtuinen en vele soorten van vruchtboomen aangetroffen. In 1857 waren er 7 huizen en een paar in aanbouw. De bevolking bedroeg in genoemd jaar 130 inwoners. De rivier ontlast zich in die van Siong.

Tellang, dorp op het eiland Madura, distrikt Bangkalang, aan den postweg.

Tellapo, dorp op het eiland Timor, in het Oosten van het rijk Sonnebait.

Tello, een der Batoe-eilanden in de Indische zee, ten Westen van Sumatra. Het is 2 geographische mijlen groot en bewoond door 569 zielen, als 405 Niassers, 104 Maleijers, 20 Boeginezen en 40 Chinezen, waarvan 60 Maleijers en 20 Chinezen in het dorp Tello. Het eiland wordt bestuurd door een Posthouder, die tevens belast is met de strandvonderij op Tello en onderhoorige eilanden. Tello is heuvelachtig; de heuvelen zijn met digte bosschen bedekt, terwijl de stranden met kokosboomen begroeid zijn. Aan den Noord-Oosthoek steekt een rif uit.

Dit eiland heeft bij de aard- en zeebeving van 16 Februarij 1861 veel geleden. De kampong Geho, bestaande uit 6 huizen, werd vernield en de woning van den Posthouder zwaar beschadigd.

Tello, landschap op Celebes' Westkust, dat ten Noorden door de rivier van Maros en ten Zuiden door die van Goa bepaald wordt. Het is in 1856 bij het bestuur van Celebes en onderhoorigheden ingelijfd en gevoegd bij de afdeeling Makassar. De Leenvorst werd, wegens onwil om aan zijne verpligtingen te voldoen, vervallen verklaard. Eene gelijknamige rivier doorvloeit dit rijkje en ontlast zich in

de straat van Makassar. De voorheen vermaarde stad Tello bestaat thans slechts uit eenige hutten van *bamboe*. Zij is evenwel de hoofdplaats van het landschap, terwijl er nog eene kampong Tello in het rijkje ligt. In de nabijheid liggen de aloude grafsteden van de Vorsten van Tello. Op den weg van Maros naar Tello zijn een paar zoutpannen gelegen.

Tello, eilandje aan Sumatra's Westkust, ten Westen van de afdeeling Ajer Bangies.

Tello, eilandje in de rivier Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng, bij de monding der Kapoeas. Te Poeloe Tello zijn in Mei 1859, bij den moord in Poeloe Petak aan de zendelingen gepleegd, ook woningen en een kerkje verbrand en de kokosboomen omgehakt.

Tello of Drie Gebroeders, drie eilanden in den Molukschen Archipel, onder de Kei-eilanden, bewesten de Tjoufolokker-groep, op ongeveer 2 mijlen ten Zuiden van Kanaloor. Bij de inlanders worden zij onderscheiden in Onenlin, Ta en Dal. Zij liggen op nagenoeg 5° 30′ Z. Br., 132° 4′ O. L. Het vaarwater tusschen Kanaloor en deze eilandjes is bijna 2 mijlen breed en zonder gevaar.

Tello, stad op het eiland Lombok, aan de Westkust, 8° 24′ Z. Br.

Tello (Goenong-), zie: Gorontalo.

Tello Anou, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen. Er is eene kleine muskaatnoot-plantaadje.

Tello Balikka, distrikt op het eiland Nias, met eene weinig belangrijke haven.

Tello Belanko, rivier op de Noordkust van het eiland Nias.

Tello Boenga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VII Kota's.

Tellokko, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Pladjoe.

Tello Limo, hoek aan de Westkust van het eiland Toewankoe, een der Banjak-eilanden.

Tello Limpoe, Toerongan of Boele Boele, landschap op Celebes, gelegen in de bogt van Boni, met drie groote hoofddorpen, Boele Boele, Lamanti en Radja, welke van elkander onafhankelijk zijn.

Tellonga, baai aan de Zuid-Westkust van het eiland Nias.

Tello Tello di oedjong en **-di tengah** twee eilanden ten Westen van Sumatra, tot de Batoe-eilanden behoorende.

Telo, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Tenoembang.

Teloamboa, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tjoebadak.

Teloaroe, baai op het eiland Pora, een der Mentawei-eilanden.

Telobo, eiland in den Molukschen Archipel, aan de Westkust van het eiland Gilolo, 1° 6′ Z. Br.

Teloboelei, landschap op het eiland Zuid-Pagei, een der Mentawei-eilanden, met 150 zielen (1855).

Teloe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier van Natal.

Teloe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grens der distrikten Bandjaran en Tjisondari.

Teloe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Teloe, dorp op Sumatra, in de Battalanden, afdeeling Mandaheling, distrikt Pekanten.

Teloeai, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei. Zij valt op den linker oever in de Samba.

Teloe Ajer, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de grens van het distrikt Loeboe Sikaping, tot den Boekit Gedang behoorende.

Teloe Boetjoe, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelong Agong.

Teloe Doerian, kampong op Sumatra, onafhankelijk landschap Lebong, marga Djoerkalang.

Teloejan, eiland tot de Midden-Anambas-eilanden behoorende, in de Chinesche zee, residentie Riouw.

Teloek, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Minoreh.

Teloek, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de Batang Hari Leko.

Teloekan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bij de grens van Ambarawa.

Teloekan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Teloe Loekari, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Bajan.

Teloeng, dorp op Java, residentie Rembang, op de zuidelijke grens van de afdeeling Toeban.

Teloe Pandan, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Soengei Pisang.

Teloeti, baai en dorp aan de Zuidkust van het eiland Ceram, op 129° 20′ O. L.

Telogo, poststation op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati.

Telogo, drie dorpen op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikten Singomerto, Karang Kobar en Batoer.

Telogo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Alang.

Telogo, poststation op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Ambal.

Telogo. *Namen, elders met Telogo gespeld, en welke hier niet voorkomen, zoeke men op het woord van onderscheiding, daar* telogo *op Java de naam voor een meer is.*

Telogo Djadjar, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang, op de grenzen van Tagal en Banjoemaas.

Telogo Gatel, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Telogo Kidool, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga. Het telt 200 inwoners.

Telogo Lelli, dorp op Java, residentie Soerakarta, behoorende onder Sello. Dit dorp is in Januarij 1823 door eene uitbarsting van den Merapi verbrand.

Telogo Lor, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Telogo Moentjar, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman.

Telogondro, zijtak der rivier van Pekalongan op Java.

Telogo Pandan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Telogo Pawiman, dorp met tempel-ruïne op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, op de grens van Djokdjokarta.

Telogo Poetjan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Telogo Sendi, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ngassinan.

Telogo Waroe, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi. Men vindt er twee beschadigde beelden als oudheid.

Telogo Woerong, berg op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, op de zuidelijke grens van het distrikt Djebeng met Patjitan.

Telokaba, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pawan.

Telokh, twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, een aan de rivier Katingan, en een aan het Westerstrand van Tanah Laut.

Telokh, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Zie over deze op het woord Telokh Betong.

Telokh, berg, zie: Lampong-piek.

Telokh, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong. Het valt in de Sekampong.

Telokh. *Namen, elders met Telokh (d. i.* baai, ankerplaats) *zamengesteld en welke hier niet mogten voorkomen, gelieve men te zoeken op het woord van onderscheiding.*

Telokh Adoa, ankerplaats op het Papoesche eiland Misool, waarbij weleer een dorp van gelijken naam lag.

Telokh Agong, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap en distrikt Indramajoe.

Telokh Alla, ankerplaats voor kleine vaartuigen aan de Zuidkust van het eiland Ceram, in de Elpapoetih-baai.

Telokh Amboeloe, dorp op Java, residentie Batavia, aan de Tjitaroem, op de grens van Krawang.

Telokh Ambon, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier van Singkel, met 150 inwoners.

Telokhan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tenga, met 3 huizen en 30 inwoners (1853).

Telokhan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga. Het telt een 170tal inwoners.

Telokh Baleh, distrikt en dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Natal. Men vindt er pepertuinen.

Telokh Banaga, riviertje en kaap op Sumatra, aan de Zuidkust van de Lampongsche distrikten, in het Westen van de Semangka-baai.

Telokh Bango, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, aan de Tjitaroem, tegenover Telokh Amboeloe in Batavia.

Telokh Baroe, baai aan den Zuidhoek van het eiland Lingga.

Telokh Baroe, hoek op Sumatra, in de Lampongs, aan de Zuid-Oostkust der afdeeling Toelang Bawang.

Telokh Batok, baai aan de Zuidkust van het eiland Billiton.

Telokh Beeoekoe, dorp op het eiland Nias, distrikt Goenong Sitoli.

Telokh Bengionang, dorp in Borneo's

Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Nagara- of Tabalong-rivier.

Telokh Berawej, *ladang* en baai aan Sumatra's Westkust, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel.

Telokh Berau, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Bekompai, in het Karrau-gebied, met 20 inwoners.

Telokh Bernia, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Karrau.

Telokh Betong, afdeeling op Sumatra, op de Zuidkust der Lampongsche distrikten. Zij beslaat de kuststreek van de Lampong-baai en wordt ten Noorden begrensd door Sekampong, ten Westen door Semangka, ten Zuiden bepaald door straat Soenda en ten Oosten door de Java-zee. Over deze afdeeling is een Controleur der 2e klasse gesteld en verder een Regent, welke te Telokh Betong verblijf houden. Onder deze afdeeling behooren al de eilanden der Lampong-baai en onder de Oostkust der Lampongs gelegen, en verder de eilanden Krakatao, Lagoendi, Seboekoe en Sebessi. Zij beslaat met Sekampong eene oppervlakte van nagenoeg 1,460 vierkante Engelsche mijlen. Op de hellingen der bergen, welke de vlakte van Telokh Betong omringen, wordt rijst, boomwol, tabak, *maïs*, *katjang* enz. aangeplant. Bij de gehuchten Tapoes, Goenong Priang, Kemiling Djadjar, Tinga en meer anderen, treft men pepertuinen aan en ziet men den koffijboom als *pagar*-plant gebezigd. Overigens is de vlakte binnenwaarts met boomen en struiken begroeid, terwijl het lager gedeelte met vruchtbare natte rijstvelden bedekt is, welke eene oppervlakte van $276^1/_2$ vierkante bouws beslaan. Meer naar het zandige strand ziet men klapperboomen. Aan den voet van den berg Menjang ligt eene warme bron; ook worden te Saboe, aan de Westzijde der baai en Telokh Betong warme bronnen gevonden, die echter alleen met groot gevaar te naderen zijn. Nabij de hoofdplaats ligt aan den oever der zee, nabij den mond der rivier Kedjadian, de warme bron Gosong-daratan-moewara-Kedjadian. Het water is kokend heet. Tegenover den mond der Kategoehan ligt de bron Pomonggotan Biding en te Kedoendoeng eene kleine bron. Deze afdeeling telde op ultimo 1853 eene bevolking van 9,081 inwoners, als: 4,252 in de vallei, 2,485 in de *marga* Wajorang en 2,344 in de *marga* Radja Bassa; maar volgens eene latere opgave had zij 16,267 inwoners. De bevolking is zeer vermengd, waardoor verscheidene talen ontstaan; evenwel is het zoogenaamde laag-Maleisch de algemeene taal. De rivier van Telokh Betong ontspringt òf op den bergrug, die den Rathé met de Lampong-piek verbindt, door den inlander Pamatang Oeloe Betong geheeten, òf, volgens anderen, op den Oostkant van den Lampong-piek zelven. Zij heeft eenen loop met verscheidene kronkelingen van het Westen naar het Oosten, ontvangt de riviertjes Doerian, Tebing, Pampangan, Balak, Panjawatang en verscheidene andere en vloeit voorbij de dorpen Negri, Gedong Pakoean, Koeripan, Pasisir, Parawata en Kota Karang, om zich bij Telokh Betong in de Lampong-baai te ontlasten. Binnen de monding is eene veilige ligplaats, behalve bij sterke Zuidewinden. Haar water is als zeer goed bekend, zoodat vele schepen zich hiervan komen voorzien. Zij is tot op eenen afstand van 500—1000 passen van de monding bevaarbaar voor praauwen. Op eenigen afstand van de uitwatering ligt het eiland Pasaran, dat tot scheepstimmerwerf dient.

Telokh Betong, hoofdplaats van bovenvermeld distrikt, zijnde tevens sedert 1848 de hoofdplaats der residentie, gelegen op den linker oever der rivier, aan hare uitwatering. Deze plaats ligt bijna op de noordelijkste punt der Lampong-baai, op 5° 25′ 30″ Z. Br. en 105° 19′ 30″ O. L., in eene vlakte, rondom op eenen afstand van ongeveer 1000 Nederlandsche ellen met *sawah's* omgeven. Telokh Betong wordt gevormd door de 8 kampongs Lontar, Pasar, Kangkong, Madja, Boemi Waras, Pasisir, Parawata en Kota Karang, van welke de drie eerste naast elkander langs het zeestrand zijn gelegen, de drie volgende aan den linker oever der rivier en de twee laatste aan haren regter oever. Lontar wordt bewoond door vreemdelingen en ook door Lampongers, welke laatste 5 soekoe's tellen en tot den stam of kaboewai Hadji Djiegat behooren, terwijl Pasar uitsluitend wordt bewoond door vreemdelingen, die handel drijven. Eene zijde van Pasar vormt het Chinesche kamp. Telokh Betong bevat 180 huizen en 928 inwoners, onder welke begrepen zijn 47 Chinezen of Chinesche afstammelingen, en met de naaste omstreken, die het distrikt vormen, 856 huizen en 3,581 inwoners (1855). Van het strand loopen door deze plaats twee wegen, waarvan de eene zich verlengt tot aan het fort Valkenoog. Deze versterking, die in 1737 gebouwd werd, is omgeven van eene gracht en aarden wal met vier cirkelbastions en bevat twee zesponders geschut. In het fort heeft men de kazerne, het steenen buskruidmagazijn,

de arrestantenkamers, het kleedingmagazijn, de infirmerie, de apotheek, de keukens, de gevangenis en het civiele pakhuis. Buiten het fort bevinden zich de woningen van ambtenaren en Officieren. De bezetting bestaat uit een 50tal onderofficieren en manschappen, onder bevel van een tweeden Luitenant. Den Officier van Gezondheid 2e klasse, die aan het hoofd der infirmerie staat, is tevens de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine opgedragen. De handel op Telokh Betong was in 1855 minder levendig dan in het vorige jaar; daar door de overgroote uitvoer van gomelastiek in 1854, waarvan alleen naar Java, zoo ver bekend is, 11,189 pikols uitgevoerd werden, de boomen in het daarop volgende jaar uitgeput waren. Desniettemin bedroeg de uitvoer in voortbrengselen van de Lampongsche distrikten, gedurende 1855, van Januarij tot en met Augustus:

3861	pikols	gomelastiek.
2215	„	*damar.*
2033	„	peper.
258½	„	koffij.
819½	„	*kapas.*
1028	bossen	bindrotting.
2000	stuks	klappernoten.
58	pikols	*trassie.*

Verder werd weder uitgevoerd eene hoeveelheid van 567 pikols rijst, welke, grootendeels van Java aangebragt, hier niet geveild was.

De invoer van Java bedroeg in dezelfde tijdruimte:

4147	pikols	rijst.
21½	„	poedersuiker.
79	„	klapperolie.
2	„	thee.
24½	kojan's	zout.
453	stuks	geiten.
9400	„	aardewerk.
200	„	vloersteenen.

De haven van Telokh Betong is 1 Januarij 1866 voor den algemeenen handel opengesteld.

Behalve in den handel vindt de bevolking haar bestaan in de scheepvaart en den landbouw; onder haar heeft men eenige goudsmeden, timmerlieden, krissenmakers en eenen ijzersmid. De vrouwen in de omliggende dorpen weven lijnwaden voor eigen gebruik. De visscherij wordt meestal uitgeoefend door lieden van Tjiringin (Bantam) en door eenige alhier woonachtige vreemdelingen. Hoewel Telokh Betong als zeer ongezond bekend staat, kan hier vermeld worden, dat de sterfte er gering en de gezondheidstoestand over het algemeen gunstig mag genoemd worden. In den omtrek van Telokh Betong wordt de vaccine met goed resultaat uitgeoefend.

Telokhbio, naam dien de top Abang met een lageren top, waaraan hij door een zadel verbonden is, draagt, op het eiland Bali, tot het Bator-gebergte behoorende.

Telokhboe, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling, aan het Noorderstrand.

Telokh Boedak, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tegah.

Telokh Dah, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, aan de Kapoeas, alwaar zwartkolen voorkomen van goede hoedanigheid.

Telokh Dalam, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, aan de rivier van Pontianak.

Telokh Dalam, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, aan den mondingsarm der Kajan, rijk Boeloengan.

Telokh Dalam, dorp en hoek op de Zuid-Westkust van het eiland Nias. De *Radja* van Telokh Dalam is weinig te vertrouwen. Hier had de Oost-Indische Kompagnie eene versterking. Van Singedeassi loopt een pad naar deze plaats.

Telokh Dalam, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Sepoetih.

Telokh Dalam, dorp op het eiland Bawean, in welks omstreken de Ambonsche sagopalm in menigte gevonden wordt. Hier worden vele steenen morticren en wrijfsteenen vervaardigd.

Telokh Daun, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Amoentai.

Telokh Djambi, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, 18 palen van Tagal Waroe. Het is de hoofdplaats van het distrikt Soemadangan. Men heeft er een proefaanplant van verscheidene soorten van suikerriet.

Telokh Djambi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka, op de westelijke grens.

Telokh Djati, dorp op de Westkust van het eiland Bawean, distrikt Soewari.

Telokh Gedong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pawan.

Telokh Ghour, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de Tjitaroem.

Telokh Hioen, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, met 2 huizen en 40 inwoners (1853).

Telokh Ippel, voornaam dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landschap Tidoeng, aan

de Betajau, met 11 huizen, bewoond door Tidoeng's.

Telokh Kaboean, visschersdorp op Sumatra, residentie Padang, in het zuidelijk gedeelte der Boengoes-baai.

Telokh Kadauw, kaap aan den linker oever der Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Telokh Kadjang, rivier en kaap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den linker oever der Kapoeas Moeroeng, Noord ten Westen van Telokh Kadauw.

Telokh Kalapa, kaap op Sumatra, in het Zuiden der Lampongs, aan de Westzijde der Semangka-baai.

Telokh Kambal, dorp op de Noord-Westkust van het eiland Lombok.

Telokh Kangkoeng, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, aan de Tjitaroem.

Telokh Kaseh, hoek, baai en dorp op Sumatra, residentie Padang, aan de Westzijde van het distrikt Batang Kapas. De baai is ten Noord-Westen van de Batang Kapas-baai gelegen en heeft goeden ankergrond in middelmatige diepte, doch is open voor zuid-westelijke winden.

Telokh Kedjing, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir, aan de rivier Moesi, met 20 huizen.

Telokh Koelan, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Telokh Kompei, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de Kapoeas-rivier, op ruim $3^1/_2$ uren roeijens van Pontianak.

Telokh Kridjing, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir. In de nabijheid dezer plaats valt de Lekoh in de Moesi.

Telokh Kroek, rivier en dorp op Sumara, op de Westzijde van het rijk Achin.

Telokh Limoen, stranddorp aan de Noordkust van het eiland Ceram, nabij het riviertje Telohi.

Telokh Mahang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa.

Telokh Mampait, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Telokh Maroeroe, ankerplaats voor kleine vaartuigen aan de Zuidkust van het eiland Ceram, in de Elpapoetih-baai.

Telokh Moenka, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang.

Telokh Naga, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, aan de Tjidani, 7 palen ten Noorden van Tangerang.

Telokh Nama en- **Namagno,** benaming van twee ligplaatsen voor kleine vaartuigen aan de Zuidkust van het eiland Ceram, in de Elpapoetih-baai.

Telokh Oedang, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Tamiang.

Telokh Pau, dorp op Sumatra, in het Westen van het rijk Achin, ten Zuiden van Mukki, op 3° 22′ N. Br., volgens HORSBURGH.

Telokh Poeli, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Tanah Poetih.

Telokh Poetih, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong. Zij valt ten Oosten van den grooten weg in de Sekampong.

Telokh Poetjong, rijstland en dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de Tjilingsi, 3 palen benoorden den weg naar Krawang.

Telokh Prahoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa.

Telokh Renda, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Djambi, alwaar zich de ex-Sultan ophoudt (Mei 1860).

Telokh Roebia, rivier op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Telokh Samoy, kaap, baai en dorp op Sumatra, aan de Oostkust van het rijk Achin, de punt op 5° 13′ N. Br. en het dorp op 5° 10′ N. Br., aan de binnenzijde der baai, Zuid-Oost van de punt. Te Telokh Samoy bestaat eenige handel. Schepen komen hier water en ververschingen innemen.

Telokh Sepang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, bij de Poeloe-baai.

Telokh Serdong, groot dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Moesi.

Telokh Soembang, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, in het Zuiden van het landschap Sambalioeng. Hare oevers zijn grootendeels door Bassaps bewoond.

Telokh Tamsang, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Telokh Tauw, naam dien de baai van Salawai aan Ceram's Oostkust ook wel draagt. Die baai stond op geene enkele der kaarten van Ceram vermeld, tot dat H. VON ROSENBERG van haar gewag maakte in zijne beschrijving van een gedeelte der Noordkust van Ceram (*Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XVI, 5e serie, Dl. II, blz. 138). Op zijne daarbij gevoegde kaart vindt men haar ten Oosten van de baai van Sawaai en daar-

van door eene landtong gescheiden, met Oeleaton tot westelijken hoek en Makama tot Oostpunt. Zij is eene zeer goede ankerplaats, waaraan anders de Noordkust van Ceram over het algemeen arm is.

Telokh Tengiri, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Noord-Westen van de afdeeling Kommering Ilir, aan de rivier Koembang.

Telokh Toekoeng, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng.

Telokh Waringin, dorp op de Noord-Oostzijde van het eiland Lombok, aan de rivier Poetih.

Telolago, landschap op de Zuid-Westpunt van het eiland Siberoet, in den Mentawei-Archipel, met 40 inwoners (1855).

Telomojo, hoogste spits in het midden van het voorgebergte van den Merbaboe, op Java, residentie Samarang. Zij is geheel met geboomte begroeid en bereikt, volgens DE LANGE, 9,924 Rijnlandsche voeten.

Telonaker, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, distrikt Kota, aan den postweg.

Telong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen.

Telopallat Besar en **Ketjil,** twee dorpen aan de Noordkust van het eiland Ceram, aan de Noord-Westzijde van de baai van Sawaai.

Teloplana, baai aan de Oostzijde van Zuid-Pora, een der Mentawei-eilanden.

Telopoeloi, een der Pagei-eilanden ten Westen van Sumatra, in den Mentawei-Archipel, met 80 inwoners (1855).

Telopoeloi, hoek aan de Oostkust van het eiland Zuid-Pagei.

Telor, eilandje ten Westen van Sumatra, behoorende tot de Padangsche eilanden, in het midden der Brandewijn-baai, op 1° 33′ Z. Br. en 100° 35′ O. L., tegenover den hoek Telor, benoorden welken eenige rotsen liggen, die bij laag water droog zijn.

Telor, eilandje aan Sumatra's Westkust, in het Zuid-Oosten der baai van Ajer Bangies, op 0° 7′ 16″ N. Br. Tusschen dit eiland en Sumatra's wal is een veilige doortogt met 10 of 11 vademen water en eenen zachten bodem.

Telor, laag eilandje aan de Westkust van Sumatra, bij de afdeeling Natal, op 0′ 43′ 10″ N. Br. Het is met kokosboomen bedekt.

Telor Poetjong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana, op de westelijke grens.

Telor Soempar, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het landschap Tanah Laut.

Telouw, rivier op Borneo's Oostkust, welke in de rivier van Koetei valt.

Temada, eilandje in den Riouw Archipel, bij de Zuid-Oostzijde van het eiland Potto, op 0° 52′ N. Br.

Temada, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Moesi.

Temadji, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Noorden van het distrikt Djenoe.

Temadjoe, eilandje bij Borneo's Westkust, vóór Soengei Doeri, ten Westen van Mampawa, op 0° 30′ N. Br., onderhoorig aan Pontianak. Er worden vele *getah-pertja*-boomen gevonden en er heeft veel uitvoer van *getah-pertja* naar Singapoera plaats. Aan de Zuid-Oostzijde van dit eiland is eene goede ankerplaats alwaar versch water te verkrijgen is.

Temagoei, eiland ten Westen van Nieuw-Guinea, in den Wageoe-Misool-Archipel, onder het gezag van den Sultan van Tidore.

Temah, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel, bewoond door Atjinezen. In den omtrek groeit peper.

Temaja, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Zuiden van het distrikt Gempol.

Temajang, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, met 17,844 inwoners. Het dorp ligt 12 palen oostwaarts van den weg.

Temajang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Oosten van het distrikt Bandjar.

Temandjang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Temanga, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Nangoelan.

Temangat, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Noorden van het distrikt Minoreh.

Temanggil, onderdistrikt op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan. Bij het dorp van gelijken naam ligt de bron, genaamd Tjankring.

Temanggong, regentschap op Java, dat het noordelijk gedeelte der residentie Kadoe beslaat. Het bevat de distrikten Lempoejang, Soemowono, Kadoe, Djettis en Prapak. Het grenst ten Noorden en Oosten aan Samarang, ten Zuiden aan het regentschap Magelang, ten Westen aan Bagelen. De hoofdplaats, eveneens

Temanggong genoemd, is gelegen in het distrikt Djettis, waarvan zij tevens het hoofddorp is, aan de noordelijke grens, aan de rivier Koewos, 15 palen van Magelang en 25 van Wonosobo. Op 3 palen van deze plaats passeert men de Progo. Temanggong ligt, volgens DE LANGE, 1,856 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het regentschap telt eene bevolking van 357,098 zielen, als 174 Europeanen, 354,367 Javanen, 2,484 Chinezen en 73 Arabieren, Maleijers en andere vreemdelingen. De hoofdkultuur in dit regentschap is tabak.

Ter hoofdplaats zijn eene gevangenis, eene regtbank van omgang, een landraad en verder een zoutverkoop-pakhuis.

Temanggong, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, een op de grens van de distrikten Bandongan en Minoreh, regentschap Magelang, en een in dat regentschap, distrikt Soemowono, in het Zuid-Oosten.

Temanggong, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Wonosobo.

Temanggong, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Temanggong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, in het Noorden van het distrikt Panolan.

Temanggong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met ongeveer 190 inwoners.

Tembaga, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XX kota's. Hij bevat koper.

Tembaga, gevaarlijke klip ten Westen van het eiland Banka, op 2° 44′ 33″ Z. Br., 105° 53′ O. L.

Tembajang, rivier op het eiland Banka, distrikt Toboali. Zij ontspringt op den Pajong.

Tembajat, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, alwaar, aan de rivier Denkeng, bij de overstrooming van 21 Februarij 1861, 17 personen zijn omgekomen.

Tembakon, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den linker oever der Kahajan.

Tembalang, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Tembang, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XX Kota's.

Tembang, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandaban.

Tembang Amok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Simpang, bewoond door 35 Maleijers (1855).

Tembanganten, zie: Timbanganten.

Tembaur, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, 9½ palen van Lorrok, aan eene kleine onbevaarbare rivier.

Tembel, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi.

Tembelan, kaap aan de Zuid-Westkust van het eiland Billiton, distrikt Blantoe.

Tembi, oude naam van het eiland Kambangan, dat aan Java's Zuidkust ligt.

Tembiloetan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Temblang, eilandje aan Java's Zuidkust ten Zuiden van de residentie Kediri, distrikt Soembreng.

Temblang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Temblang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Temblang, rivier op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok. Zij ontspringt te Ngadirodjo, regentschap Wonosobo, distrikt Sapoeran, en valt in Poerworedjo, distrikt Loano, in de Djaler.

Temblang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Singahan.

Temblang, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawagan.

Tembling, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen, aan de Solo-rivier.

Temboen Goenong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasir Pandjang, met eene zoute bron.

Temboeran, zie: Tempoeran.

Temboeran, dorp op Sumatra's Oostkust, aan eenen zijtak der Langkat-rivier, bewoond door een 500tal Batta's, die hun bestaan in den peper-aanplant vinden en aan Langkat onderhoorig zijn.

Temboeroe, dorp aan de Noordkust van het eiland Madura.

Tembok, dorp op het eiland Bali, op de noord-oostelijke grens van het rijk Boleling.

Tembok, berg op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe. Uit dezen ontspringt de Tjipamali.

Tembong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tembong, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong, aan den voet van den Radja Bassa.

Tembong Mangsir, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Doekoe Wringin.

Tembong Raja, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Tembora, zie: Tambora.

Temboradja, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Temboro, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Poerwodadi.

Temeda, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang. Het is aan eene bogt der Moesi, hoog boven de oppervlakte der zee gelegen.

Temeda, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang. Zij valt in de Besai.

Temeh, verkeerde spelling volgens von Rosenberg van de eilanden Femen, zijnde 2 groote en een 12tal kleine, ten Zuiden van het Papoesche eiland Misool gelegen, waaronder zij behooren.

Temelingan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, op de westelijke grens van het rijk Pasir.

Temelingan, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, landschap Tidoeng, op den linker oever der rivier Sambakoeng, die hier eene breedte van nagenoeg 400 voeten heeft. Het dorp telt 32 huizen, bewoond door Tidoengs.

Temelingan Djawa, hoofdplaats van het riviergebied Sambakoeng, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng.

Temengoengan, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Pedjarakan.

Temengong, zie: Temanggong.

Temerankan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Katingan.

Temetoer, vallei op het eiland Banka, distrikt Marawang, die in de rivier Dajong uitloopt. Zij bevat, volgens een in 1862 ingesteld onderzoek, geen tinerts.

Temian, zie: Tamiang.

Temianga, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Toelang Bawang, ten Zuid-Westen van Boemi Agong.

Temisan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Temkaän, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, ten Zuid-Westen van de hoofdplaats.

Temmandem, riviertje op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lingkir. Het maakt de grensscheiding met de afdeelingen Grissee en Bodjo Negoro uit en valt in de Bengawan.

Temmeda, beek op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, die op den linker oever in de rivier Besai valt.

Temmee, zie: Temeh.

Temmer Barat en **Timor,** twee dorpen op het eiland Kissoei, een der Mattabella-eilanden, residentie Banda.

Temmoloos, zie: Temoeloes.

Temo, zie: Timoe.

Temoe, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Ngasinan.

Temoe, dorp op Java, residentie Probolinggo, 12 palen Noord-Oost van Lamadjang.

Temoe, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe II, aan de noordelijke grens.

Temoegoeroeh, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi, aan de rivier Menarang.

Temoe-iring, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Temoe-iring, dorp op Java, residentie Madioen, aan de Solo-rivier, in welker bedding bij deze plaats bergolie voorkomt.

Temoe-iring, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Temoel of Samsa, kaap aan de Westkust van Celebes, volgens Melvill van Carnbée, met de Noordpunt, waarvan een klein rif afsteekt, op 0° 1′ N. Br., 119° 37′ O. L. Zij is eene hooge vooruitspringende landtong, door eene lagere strook lands aan Celebes verbonden. De Zuidpunt ligt volgens Gregory op 0° 13′ 30″ Z. Br., 119° 48′ 30″ O. L. Aan de Noord- en Zuidzijde van dit voorgebergte zijn baaijen met groote diepten gelegen.

Temoelawa, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman. Over deze is, in 1854, eene steenen brug gelegd.

Temoeloes, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto.

Temoeloes, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Poerwodadi.

Temoeloes, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, op de oostelijke grens van het distrikt Klatten, aan de Solo-rivier.

Temoempah, riviertje op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang.

Temoeneng, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool, aan de rivier Tjembal.

Temoera, eilandje in den Riouw-Archipel, ten Oosten van Bintang.

Temon, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool.

Temon, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Ardjowinangoon.

Temon, twee dorpen op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikten Goenong Lor en Pakoentjen.

Temon, vogelnestgrot op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong, aan den bergrug Watoe Boetak. De ingang is naar het Zuid-Westen gerigt.

Temontangis, berg op het eiland Sollok.

Tempa, kampong op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Baringang ri Lao, met 1 huis en 10 inwoners (1861).

Tempaladja, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Baringang ri Adja, met 4 huizen en 30 inwoners (1861).

Tempang, berg op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Langowan. Aan den voet ligt eene zeer heete bron.

Tempang, dorp op Sumatra, in de noordwestelijke binnenlanden van de residentie Palembang, aan de rivier Bajat, bewoond door Koeboe's.

Tempaon, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong.

Tempapan, zijtak der Groote Sambas-rivier in Borneo's Westerafdeeling.

Tempe, hoofdplaats van het rijk Wadjo, op Celebes' Westkust, aan het meer Tamparang Labaja, dat ook Tempe wordt genoemd, en aan den mond der rivier Tjinrana.

Tempeh, dorp op Java, residentie Probolinggo, ten Zuiden van Lamadjang. De tabakonderneming van den Heer MUNNICK Sr. is den 14n October 1862 afgebrand, met een produkt van 70,000 geoogste tabaksplanten.

Tempel, dorp op Java, residentie Kediri, distrikt Berbek.

Tempel, poststation op Java, residentie Djokdjokarta, op de grens van Kadoe, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, aan eene gelijknamige rivier. Het is de eerste post van Montilan naar Djokdjokarta. Hier passeert men over eene fraaije brug de Krassak, een tak van de Progo, welke de scheiding uitmaakt tusschen Kadoe en Djokdjokarta.

Tempel, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantool Karang, bij de oostelijke grens.

Tempel, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Nangoelan.

Tempel, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Koetoe, in het Zuid-Westen.

Tempel, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Djepon.

Tempel, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de zuidelijke grens van het distrikt Tengaron.

Tempel, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Tempel Boroos, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Tempel Kreng, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba, op het huurland Simbang.

Temperongan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Soempoer.

Tempiedak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Doeson, distrikt Mengkatip, op den linker oever der Barito, met ongeveer 30 Dajaks (1857).

Tempiek, dorp op het eiland Madura, in het binnenland van het regentschap Soemanap.

Tempirak, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, in het Oosten van het distrikt Kragan.

Tempiri, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir.

Templek, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng.

Tempo, dorp op het eiland Soembawa.

Tempoel, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Tempoenang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Blitang, aan de Kapoeas-rivier.

Tempoer, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, in het Zuiden van het distrikt Pamottan.

Tempoeran, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjiarsem, aan de Tjidjengkol.

Tempoeran, dorp op Java, residentie Kediri, distrikt Trengalek.

Tempoeran, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, aan den grooten postweg naar Kadoe. Het telt een 200tal inwoners.

Tempoeran, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, bij de westelijke grens van het distrikt Mangar.

Tempoeran, plaats op Java, residentie Samarang, alwaar concessie is verleend tot houtaankap aan D. J. K. PIETERMAAT, over eene uitgestrektheid van 20 $^{11}/_{16}$ palen.

Tempoeran, poststation op Java, residentie Madioen, distrikt Poerwodadi.

Tempoeran, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Ardjowinangoon.

Tempoeran, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Tempoeran, dorp op Java, residentie Kadoe, aan de Progo. Over deze rivier ligt bij dit dorp eene brug.

Tempoeran, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, in het Zuiden van het distrikt Bandar Goeniwang.

Tempoeroeng, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, gevormd door twee mondingsarmen der Koerau- of Berou-rivier.

Tempoeroeng, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Tempoesoe, zie: Tompasso.

Tempogoenoek, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de oostelijke grens van het distrikt Oengaran.

Tempok, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tompasso, met een 160tal inwoners.

Tempok, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de zuidelijke grens van het distrikt Tengaron.

Tempora, bergje op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Binor, aan de straat van Madura.

Tempora, op oude kaarten soms Notendop genoemd, klein eiland in de straat Soenda, halfweg Poeloe Merak en de St. Nicolaaspunt.

Tempos, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan, aan den mondingsarm der Kajan-rivier.

Tenaga, dorp op het eiland Boneratta, dat tot de Saleijer-eilanden behoort.

Tenam, rivier op het eiland Banka. Ongeveer vóór den mond is, tusschen Poeloe Mapat en de kust, zeer goede tinerts gevonden, op eene diepte van 1 à 2 voeten.

Tenamboa, zuidelijke kaap van het eiland Batjan.

Tenan, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Boeloengan. Zij valt in de Salambatoe.

Tenaring, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Tendel, dorp op Sumatra's Oostkust, aan den linker oever der Serdang-rivier.

Tendiké, zie: Tandiké.

Tendingan, zie: Tandengan.

Tendjening, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Toelang Bawang.

Tandjoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Djasinga.

Tendjoe Lajer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka.

Tendjoe Laut, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tendjoe Laut, een der toppen van den berg Goentoer, op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de scheiding der distrikten Tjikemboelan en Limbangan, 6 palen ten Noorden van Leles.

Tene, rivier en kaap op de Zuidkust van het eiland Ceram, ten Noord-Oosten van Tihoelali. Nabij den mond der Tene vindt men een klein zoutwater meer, dat bij laag water voor de helft droog loopt en wemelt van krokodillen.

Tenemer-Barat en **-Timor**, zie: Temmer.

Tenepoe, kaap aan de Zuidkust van het eiland Ceram, ten Zuid-Westen van de Elpapoetih-baai.

Tenfoegoel, dorp op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of fenna Reboe.

Tenga, eene der 3 kampongs van de negorij Lolla op het Aroe-eiland Lolla, onder een Kapitein.

Tenga, een der drie wijken waarin het dorp Meriri op het Aroe-eiland van dien naam verdeeld is.

Tengah, twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, een in het distrikt Romohon, met eene dorpsschool, en een in het distrikt Sonder, met een 300tal inwoners. Ook hier is een school.

Tengah, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema.

Tengah, marga op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, distrikt Benkenang.

Tengah, gehucht op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de Padang Goetji.

Tengah, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noorden der Ommelanden.

Tengah, twee gehuchten op Sumatra, in

de Lampongsche distrikten, een in de afdeeling Sekampong, en een ten Noorden van Telokh Betong.

Tengah, dorpje op Sumatra's Oostkust, aan beide oevers der rivier van Dèli.

Tengah, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XII Kota's.

Tengah (Doesoen-), dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, aan de rivier Tapan.

Tengah (Karang-), rots aan Java's Noordkust, in de baai van Rembang.

Tengah (Kebon-), naam van een kinaplantsoen op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de zuidelijke helling van den Malabar. Deze naam is in 1857, na het bezoek van den Gouverneur-Generaal PAHUD, veranderd in Kebon Pahud.

Tengah (Koewala-), eene der drie mondingen van de rivier Reteh, op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri.

Tengah (Koewala-), rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Singkel. Zij is 2 uren opwaarts bevaarbaar, aan de monding alleen bij eb doorwaadbaar, en aldaar nagenoeg 100 Rijnlandsche voeten breed. De gemiddelde diepte bedraagt $1^1/_2$ vadem.

Tengah (Kota-), distrikt op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan Kasang, ten Westen aan zee, ten Zuiden aan Nangalo en Pau, en ten Oosten aan de XX Kota's. Het bevat een 3000tal inwoners.

Tengah (Kota-), benaming van eenige dorpen op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in de landschappen Kota Lawas, Bondjol, Agam, L Kota's, Kopoer nan Sambilan en Tanah Datar.

Tengah (Kota-), riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Tengah (Kota-), twee dorpen op Sumatra's Oostkust, een op den linker oever der Serdang-, en een aan de Kampar-rivier.

Tengah (Pasir-), heuvel op Java, residentie Preanger Regentschappen, op het land Soekaboemi, even den berg Salak op.

Tengah (Poeloe-), eilandje in den Molukschen-Archipel, aan de Westkust van het eiland Boero.

Tengah (Poeloe-), eilandje in de Pedadabaai, aan Sumatra's Zuidkust, in de Lampongbaai gelegen.

Tengah (Poeloe-), een der Priamaneilanden, ten Westen van Sumatra, dat bij laag water ongenaakbaar is.

Tengah (Poeloe-), eilandje aan Sumatra's Westkust, bij de afdeeling Singkel.

Tengah (Poeloe-), eilandje in den Lingga-Archipel, aan de Noord-Oostzijde van het eiland Singkep.

Tengah (Poeloe-), zie: Paternoster-eilanden en Toren-eiland.

Tengah (Soengei-), rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Paneih, met een klein dorpje aan haren oever.

Tengahan, distrikt op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, met 126 dorpen en 26,240 inwoners. De hoofdplaats Lamongan is in dit distrikt gelegen.

Tengahan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Tengahan, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Noord-Westen van de afdeeling Toelang Bawang, aan de Pisang.

Tengahan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado. De grond is met rijstvelden bedekt.

Tengahan, gehucht in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Koelor.

Tengah Batoe, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Tengah Begoe, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Angkolah Djai.

Tengah Besi, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Groot Mandaheling.

Tengah Galo, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Troesan.

Tengah Laut, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de rivier Komidjin, 3 palen bezuiden de rivier Menambo.

Tengah Laut, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Parong.

Tengah Tengah, dorp op het eiland Amboina, op de Oostkust van het schiereiland Hitoe, afdeeling Amboina, bewoond door 358 Mohammedanen (1854). Er is eene gelijknamige kaap, op 3° 37′ 10″ Z. Br. en 128° 21′ 44″ O. L.

Tengalang, rivier op de Westkust van het eiland Banka, die zich in de Klabat-baai ontlast.

Tengalang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, in het Noord-Westen van het distrikt Panolan.

Tengalar, rivier op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok.

Tengang, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Tengang, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Losarang.

Tengang, kampong op Java, tot de stad Samarang behoorende. Er woont een Opziener der policie.

Tengang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tengani, eilandje aan de Zuid-Oostkust van het eiland Soembawa.

Tengar, dorp op Java, residentie en distrikt Rembang.

Tengar, eiland aan de Noordkust van het eiland Soembawa, in de baai van Soembawa.

Tengar, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjosari Lor.

Tengaran, zie: Tengaroe.

Tengarang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tengaroe, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landstreek Tanah Boemboe, rijkje Menoengoel, bewoond door eenige Dajaks.

Tengaron, distrikt met gelijknamige hoofdplaats, op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, met 130 dorpen en 22,000 inwoners. Voor de Europesche markt levert Tengaron koffij. Verder groeit er veel rijst.

Tengaron, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, aan de rivier Mahakkam of Koetei. Het dorp is de verblijfplaats van den Sultan en ligt op 0° 18′ Z. Br. De Koetei heeft hier 10—14 vademen diepte. Nabij deze plaats worden steenkolen gevonden. Eene rivier Tengaron valt in die van Koetei.

Tengedo, dorp op het Sandelhout-eiland, staande met nog drie dorpen onder eenen *Radja.*

Tengeet, dorp op Java, bij paal 33, de grensscheiding van Kadoe en Samarang.

Tengeh, bogt aan de Oostkust van het eiland Soembawa, in de straat Sapi.

Tengelles, distrikt op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, met 68 dorpen en 24,641 inwoners. De hoofdplaats is Djekoelo Lor. In dit distrikt is te Djepong, gelegen in het zuid-westelijk gedeelte, een overblijfsel uit den Hindoe-tijd aanwezig, bestaande uit eenen muur van ongeveer 130 Rijnlandsche voeten breed en 99 hoog. Vroeger moet hier een Hindoe-tempel geweest zijn, waarvan echter geen spoor meer te vinden is; later is er een mesdjied gebouwd, die nog bestaat en goed wordt onderhouden.

Tengelles, dorp op Java, residentie Japara, op de zuidelijke grens van het distrikt Pati.

Tengelles, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer, op de grens der Preanger Regentschappen, aan de Tjitandoei.

Tengelles, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kebon Tjandi.

Tengelles, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Djaba Kota.

Tengep, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Sembojang, bij de zuid-westelijke grens.

Tenggennan, eiland aan Borneo's Noord-Oostkust, behoorende onder Goenong Teboer.

Tengger, distrikt op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, met 19 dorpen en 3,393 inwoners. De hoofdplaats is Soekopoero.

Tengger, distrikt op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, op het Tenggergebergte, met 39 dorpen en 4,242 inwoners. De grond is uiterst vruchtbaar in het voortbrengen van allerlei planten. In de diepe valleijen ziet men bijzonder hooge boomen en zeer vele vreemde gewassen. De koffij tiert hier bijzonder goed en vele soorten van Europesche voortbrengselen komen er ook voort. De bevolking is geheel van die der lagere landen onderscheiden en bekend onder den naam van Tenggerrezen. Zij bestaat uit de afstammelingen van eene schaar volks, die bij de zegepraal van den Islam in Oost-Java uit het rijk van Madjapahit naar deze toen nog onbewoonde streken de wijk nam, en is nog getrouw gebleven aan de voorvaderlijke godsdienst, die echter met veel vreemdsoortigs is vermengd geraakt. Lange huizen dienen tot verblijf van verscheidene huisgezinnen. Uit godsdienstige beweeggronden en ook ter oorzake van koude wordt daarin een altijddurend vuur onderhouden. Eenvoudigheid en gastvrijheid hebben zich dit oord ten zetel gekozen. Moord of diefstal zijn hier onbekend. De Tenggerrezen vermengen zich niet met de overige Javanen en hunne taal verschilt ook eenigzins van de Javaansche. Het hoofddorp van Tengger is Paserpan.

Tengger, gebergte op Java, op de grenzen der residentiën Pasoeroewan en Probolinggo. Het sluit zich aan den Noordkant aan den Mahameroe aan, en in eene noordwestelijke rigting worden beiden met den Ardjoeno verbonden. De bodem is zeer vruchtbaar; op de noord-westelijke helling vertoonen zich zware bamboe-bosschen en vele koffijboomen. De Oostkant van dit gebergte is

wel vruchtbaar, doch er bestaat gebrek aan water, daar door de menigvuldige uitbarstingen van den Bromo bijna alle bronnen gestopt zijn. De diepe valleijen en digte bosschen van dit gebergte zijn gevaarlijk door de menigte tijgers en andere wilde dieren, die er zich in ophouden. Lemboeng is het hoogste punt van dit gebergte, op 8,448 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN.

Tengger, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Rembang, een in het distrikt Sedan, en een in Waroe, aan de rivier Onto.

Tengger, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, een in het distrikt Pelem, en een in Ngoempah, aan de Tidoe.

Tengger, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Djepon.

Tengger, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Pasaman.

Tengger, onbewoond eiland in de Matabella-groep, residentie Banda.

Tengger, zie: Tengar.

Tengger Agong, hoofdplaats van het distrikt Segala Herang, op Java, adsistentresidentie Krawang, aan den noordelijken voet van den Tangkoeban Prahoe. Het landhuis ligt 1,812 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens MAIER. Er ontspringen te Tengger Agong onderscheidene warme en koude bronnen.

Tenggerak, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Loerah's.

Tengger Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Tengi, rivier op het eiland Batjan. Zij is slechts een klein eind opwaarts bevaarbaar voor praauwen en wel tot eenen diepgang van 3 Rijnlandsche voeten.

Tengier, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Kapongan.

Tengier, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tengilin, bosch op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Ngantang. Men vindt er de overblijfselen van twee tempels.

Tengira, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kapoeas Moeroeng-rivier.

Tengkalat, rivier op het eiland Banka, ten Noorden van den grooten weg van Blinjoe naar Soengei Leat.

Tengo, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Tengoelahan, zie: Tangoelahan.

Tengoeli, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Tengoengan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Browerno, aan de Solo-rivier.

Tengoewo, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Tengollet, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Tengoomong, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja.

Tengot, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, aan de Tjidoerian, 1/2 paal ten Zuid-Westen van Tanara.

Teni, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Tenil, dorp op het eiland Klein Kei, distrikt Doelah.

Tenimber- of Timor Laut-Eilanden, groep eilanden, behoorende tot de Zuid-Ooster-eilanden, residentie Banda, gelegen ten Zuid-Westen van de Aroe-eilanden, ten Zuid-Oosten van de Bandasche eilanden, tusschen 6° 40′ en 8° 25′ Z. Br. en 130° en 132° O. L. Zij heeten Timor Laut, Molo, Maroe, Noesa Lima, Vordate of Tenimber, Terangi, Larat, Maling, Labober, Seloe, Sejrah of Cera, Soekelejr, Moenoefroean, Ijen, Boeriaroe, Moessawator, Adaut, Schildpad-eiland, Pandjang, Rotan, Wauw, Zoetwater-eiland en Ali. De oppervlakte dier eilanden beslaat, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 150 vierkante geographische mijlen.

De meesten dezer eilanden zijn heuvelachtig, bijna allen zijn door riffen aan elkander verbonden, behalve de eilanden Molo, Sejrah en Maroe. Deze riffen zijn rijk aan *tripang*, *karet* en gewone schildpad. De luchtstreek is hier zeer gezond. De bevolking wordt op ruim 21,000 inwoners geschat, die zich weinig op den landbouw toeleggen en slechts aardvruchten en kokospalmen voor eigen behoefte aankweeken. Hunne rijst en sago koopen zij gewoonlijk van vreemde handelaren, welke op deze eilanden *tripang* en *karet* komen innemen. Zij hebben eenen overvloed van dierlijk voedsel in de varkens, welke zij in menigte onderhouden, en in visch, waaraan de wateren rijk zijn. De bewoners der verschillende Tenimber-eilanden zijn in taal, zeden en gewoonten genoegzaam volkomen aan elkander gelijk. Zij onderscheiden zich door hunne taal en gestalte van de andere eilanders in deze streken; zijn groot, zeer welgemaakt, blanker van

kleur en regelmatig van gelaatstrekken, welke meer met die der Europeanen overeenkomen. Hooge voorhoofden met zware wenkbraauwen en gebogen neuzen zijn onder hen niet zeldzaam. Vele mannen besmeren het haar met eene soort van kalk, waardoor het, ofschoon van natuur zwart en krullend roodachtig wordt. Verder zijn de Tenimberezen opmerkelijk door hunnen ondernemingsgeest en dapperheid, doch zij moeten weinig te vertrouwen zijn. De vrouwen zijn hier grooter dan van andere eilanden en de meisjes zijn buitengewoon schoon. De vrouwen zijn met den zwaren arbeid en den landbouw belast, terwijl de mannen zich tot de jagt, visscherij en handel bepalen. De geringe volksklasse gaat doorgaans geheel naakt. Alleen de oudsten en dorpshoofden, zoomede diegenen, die andere eilanden bezocht hebben, dragen eenige kleedingstukken. De Tenimberezen zijn Heidenen: zelfs zijn de bewoners der kleine noordelijke eilanden, waar voorheen het Evangelie gepredikt werd, weder grootendeels tot het vroegere Heidendom vervallen. Men treft er echter nog overblijfselen van kerken aan en zelfs zijn op enkele plaatsen bijbels of leerboeken bewaard gebleven. Het vaarwater om en tusschen de Tenimber-eilanden is onveilig, zoowel door de blinde klippen als door den zeeroof, die door sommige eilanders gepleegd wordt. De handelsvaartuigen gaan in den Zuid-Westmoesson doorgaans aan de Noord-Westzijde van Vordate liggen, of op de Noord-Westzijde van Larat bij Wattidal, en in den Westmoesson onder de Zuidzijde van Vordate en ook bij Wattidal. Men zie verder nadere bijzonderheden op de namen der verschillende eilanden. Behalve de op het artikel Molukko's opgegeven literatuur, is sedert nog eene bijdrage over deze eilanden verschenen in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, uitgegeven door het Koninklijk Instituut, Nieuwe volgreeks. Dl. 7, bl. 67—101.

Teniri, dorp op het eiland Klein Kei. Het is ondergeschikt aan den *Radja* van Doelah. Er is een *Orang Kaja* gevestigd.

Teniro, dorp op het eiland Timor, rijkje Waihale.

Tenis, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Adiredjo.

Tenjalaja, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuid-Oosten van het distrikt Parong.

Tenjar, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan. Aan hare oevers wonen een 80tal Dajaks.

Tenkam, landschap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in de Bovenlanden van de Karrau-rivier. Het is rijk aan goud.

Tenkawang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Loemar, aan de rivier Bomban.

Tennale, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Tennawotta, Zuidhoek van het Babber-eiland Wetang.

Tennette, zie: Tanette.

Teno, dorp op Sumatra, nabij de hoofdplaats Benkoelen.

Teno, kaap aan de Zuid-Westkust van het eiland Timor, landschap Koepang.

Tenoelis (Batoe-), berg op Sumatra, ten Noord-Westen van de hoofdplaats Tapanoeli.

Tenoem, rivier met gelijknamig dorp aan haren oever op het eiland Banka. De rivier stort zich in de Klabat-baai uit.

Tenoem, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Djebeng.

Tenoembang, rivier en distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë.

Tenoengalai, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, ten Oosten van de rivier Amo.

Tenoeni, dorp op Kree, een der Aroe-eilanden, residentie Banda, met 38 huizen, bewoond door 130 Alfoeren (1850).

Tenoeranaga, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs.

Tenpapan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Sepang.

Tente, dorp op het eiland Soembawa, rijk Bima.

Tenting, meer op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang.

Tentjoei, dorp op Celebes' Westkust, rijk Sopèng.

Teo, dorp op het eiland Saparoea, aan het uiteinde der baai van Saparoea, op $^1/_8$ mijl afstands ten Westen van het fort Duurstede, met ruim 400 inwoners.

Teomabal, eilandje tot de Sollok-groep behoorende, ten Oosten van Pangoetaran, op nagenoeg 6° 15′ N. Br. en 120° 55′ O. L. Om de Noord-Oost ligt een groot rif, dat Zuidwaarts tot op bijna twee mijlen afstands uitsteekt, terwijl benoorden dit rif nog een ander kliprif is gelegen.

Teon, ook Tejouw en Tauw op enkele kaarten geschreven, een der Zuid-Wester-eilanden, ten Oost-Noord-Oosten van Damma, op 6° 58′ Z. Br. en 129° 13′ 30″ O. L. Dit eiland is zeer steil en tot aan de kruin begroeid. Het is aan de Oostzijde tot aan het eiland Nila niet veilig, wegens de vele daar liggende riffen.

Teor of Towa, eiland tot de Matabella-groep behoorende, residentie Banda, met de Zuidpunt op 4° 50′ Z. Br. en 131° 52′ O. L. Dit eiland heeft een vulkaan, die in 1659 eene hevige uitbarsting gehad heeft. De dorpen van Teor zijn Jesi, Lajeni, Messa, Djibila en Watlanoe. Op dit eiland worden eene menigte schildpadden gevonden. De Zuidpunt kan tot op 1/2 mijl afstands genaderd worden. West-Noord-West 1/2 West van die punt ligt een met boomen begroeid eilandje met een zandig strand. Het heet Oerong Jaar en kan aan de Zuidzijde genaderd worden. De doortogt tusschen Teor en Boen is nagenoeg 5 mijlen breed en zonder gevaren; hij wordt wel door schepen en kleinere vaartuigen in den Westmoesson van Banda naar de Aroe-eilanden en in den Oostmoesson van de Aroe-eilanden naar Banda en Amboina gekozen. Volgens de inlanders zijn ten Noorden van Teor, in de rigting naar de Matabella-eilanden, eenige gevaren gelegen. Evenwel liep Z. M. brik *Nautilus* er in 1838 door, zonder eenig gevaar te ontdekken.

Tepa, distrikt en dorp op het eiland Babber, aan de Westkust. Het dorp ligt, volgens Gregory, op 7° 52′ Z. Br. en 129° 41′ O. L. Hier woont de *Radja*, die ook de negorijen Eli Atiara en Watroebong, op de Westkust, benevens het eiland Wetang, onder zijn bestier heeft. Het dorp bevat een aantal vuile en slechte huizen en men kan er geen spoor meer van vroeger Christendom ontdekken. In den Oostmoesson vindt men hier eene goede ankerplaats. Bij Tepa ligt een droogvallend rif.

Tepali, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tepal Ipoe, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Zuid-Westen van de afdeeling Manna.

Tepan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Ilir.

Tepar, eiland in de rivier Sebauwang, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng.

Tepas, rivier op het eiland Timor, rijk Amanoebang. Zij bevat goud. De goudwassching werd, daar zij niet aan de verwachting beantwoordde, in 1770 grootendeels gestaakt.

Tepegat, eilandje aan de Noordkust van het Mentawei-eiland Pora, in de Zeebloemstraat.

Tepeket, landschap, dorp en baai op de Noord-Oostkust van het eiland Siberoet, in den Mentawei-Archipel. Het landschap bevat 1,400 inwoners (1855).

Tepekkon, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan den regter oever der Kapoeas-rivier, ruim 1 1/4 uur roeijens de rivier op. Men heeft er verscheidene kleine Chinesche suikerfabrieken met hare aanplantingen.

Tepeleuw, dorp op de Oostkust van het eiland Gilolo, ten Noorden van den hoek Tabo.

Tepeng, Papoesch dorp op de Noord-Westkust van het eiland Salawati, nabij Nieuw-Guinea, met 3 huizen en 24 inwoners (1860).

Tepian Olak, zie: Tapean Olak.

Tepil, eilandje aan de Noordkust van het eiland Soembawa, in de baai van Soembawa.

Tepoek, berg op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Tepoengang, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Westen van het rijk Sintang, landschap Sapauk.

Tepoes, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Tjangkrep.

Tepoes, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Probolinggo, distrikt Tjahjana.

Tepoes, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Tepoes, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Binor.

Tepoes, rivier op Java, residentie Bagelen, in de regentschappen Poerworedjo, Koeto Ardjo en Wonosobo. Zij ontlast zich in laatstgemeld regentschap en wel in het distrikt Sapoeran. In Koeto Ardjo is de Tepoes ter lengte van 600 roeden opgedamd.

Tepoes, zie: Tjitepoes.

Tepoessen, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Kadoe.

Tepok, zie: Tepoek.

Tepping Tinggi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Meliouw, bewoond door een 120tal Maleijers.

Teraba, landschap, rivier en dorp op de Zuid-Oostkust van het Sandelhout-eiland. De rivier ontspringt in het tafelland en vloeit in zee. Te Teraba is eene vogelnestklip die veel oplevert.

Terälta, naam waaronder men de Zuid-

Wester-eilanden Groot Roma, Kisser en Letti, met eenige kleine omliggende eilandjes verstaat.

Teran, berg op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar, in het Zuid-Oosten.

Terang, baai aan de Noordkust van het eiland Flores, op 120° 5′ O. L. Zij is zeer diep en slechts door eene smalle landtong van de baai van Bari gescheiden. Niet zelden strekt deze baai den zeeroovers tot schuilplaats.

Terangi, een der Tenimber-eilanden, ten Zuid-Westen van Timor Laut, residentie Banda, welks kusten bijzonder rijk aan visch zijn.

Terangi, dorp op het Sandelhout-eiland.

Teranoh, zie: Termano.

Terap, zie: Mandhor-rivier.

Terap (Koewala-), diepste der drie mondingen van de Reteh op Sumatra's Oostkust.

Terap (Koewala-), dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Mandhor, aan de monding der rivier van Mandhor.

Terapé, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Enim.

Teras, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke nabij de monding der Katingan in zee vloeit.

Terasa, land in het Gouvernement van Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai.

Terata, zie: Tarata.

Terata, berg op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, die de grens tusschen Gatarang en Lamoeroe vormt. Hij is 2,038 Rijnlandsche voeten hoog.

Terbang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 140tal inwoners.

Terbaos, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Pati, distrikt Selowessi.

Terbok, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Pakkies.

Terbong, plaats in Borneo's Westerafdeeling, ten Oosten van Sambas, bewoond door den Dajak-stam Sidin.

Terdano, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van de afdeeling Ommelanden.

Terdjan, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan.

Terdjoe, rivier op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang. Zij ontspringt nabij Pesantren, ongeveer 7 palen van Bandar.

Teredion, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Terega, stam op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong.

Tereinoen, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, bij het Westerstrand van de afdeeling Laïs.

Tereman, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Goenong Kendeng.

Terempa, eigenlijke naam voor het eiland Siantan, een der Anambas-groep.

Terempa, dorp op de Noordkust van het Groot-Anambas-eiland Siantan, volgens Melvill van Carnbée op 3° 14′ N. Br., 106° 9′ 30″ O. L., achter in eene schoone baai, die aan alle zijden, behalve in het Noord-Westen, tegen den wind beveiligd is. Men vindt er 10 vademen water op den afstand van een steenworp van den wal, en uithoofde van die gunstige ligging heeft men deze baai in 1862 gekozen, om er een steenkolendepôt neder te leggen ten behoeve der stoomschepen, die op zeeroovers kruisen. Bijkans de gansche bevolking der eilandengroep is te Terempa gevestigd. In 1862 bedroeg zij ongeveer 2400 zielen, onder welke 560 weerbare mannen. Het getal Chinezen bedroeg ongeveer 25. Hier behooren een 30tal zeeschepen te huis, die handel op Singapoera, Pahang, Sambas, Serawak en Broenai drijven. Het Opperhoofd der eilanden houdt hier zijn verblijf en voert den titel van *Pangéran.*

Terenta, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak. Zij is een tak van de Kapoeas-rivier.

Terentang, dorp op Sumatra's Oostkust, rijkje Kampar, aan de rivier Kampar.

Terentang, zie: Trentang.

Tergading, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, op de oostelijke grens van het distrikt Tjendono.

Tergai, dorp in Borneo's Westerafdeeling, landschap Malo.

Tergambong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Tergo, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Teri, berg op de Zuid-Oostkust van het eiland Ceram. Hij is ongeveer 1,500 Rijnlandsche voeten hoog.

Teriman, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Teringien, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, met 4 huizen en 60 inwoners (1853).

Terinsing, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijk Pasir, aan de rivier Koman.

Terisan, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool.

Terkesi, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan.

Terkolé, laag en zandig eilandje bij de Zuidkust van het eiland Bintang, in het gezigt van ons établissement te Riouw. De Onderkoning heeft er klappertuinen. De bank rondom Terkolé heeft bij hoog water 3 vademen. Deze bank heeft in de peiling: hoek Radja, Noord 16° Oost, Noordhoek van Terkolé, Noord 77° Oost.

Terlangoe, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Terlangoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerwokerto.

Terlokko of Hollandia, fortje op het eiland Ternate, 1/2 uur van het fort Oranje, op eene kleine rotsige landtong gelegen. Het is van steen en thans nog door een paar stukken geschut versterkt, terwijl de Sultan er eenige manschappen heeft geplaatst. Dit fortje werd door de Portugezen gebouwd en in 1600 door Jacob van Neck verbeterd. Het was de eerste vastigheid welke de Nederlanders in dezen archipel bezeten hebben. Zij veranderden den naam van Terlokko in Hollandia.

Termano (op de kaart van Versteeg Teranoh), rijkje en vlek op de Noord-Westzijde van het eiland Rotti, residentie Timor. Termano wordt bestuurd door eenen Christen *Radja*, een Christen Fettor en 10 *Tamoekong's* of dessa-hoofden; verder heeft men er een Gouvernements onderwijzer, twee negorij-onderwijzers, namelijk te Sosedale en Koeilaïn, en 2 helpers. De bevolking bedraagt 7,523 zielen, onder welke 625 Christenen en 200 schoolkinderen (1863). Het vlek ligt 1 3/4 uur (te paard) ten Oosten van Baä. Er wordt eenige handel gedreven. Hier woonden vroeger de Zendelingen Noordhoff en Schot. Aan de kust liggen twee groote klippen, welke door de inwoners gezegd worden man en vrouw te zijn.

Termas, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan.

Termedi, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de westelijke grens van het distrikt Oengaran.

Ternaloem, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong.

Ternate, residentie, zijnde verreweg de uitgestrektste van al onze residentiën in den Indischen Archipel. Zij omvat de menigte eilanden gelegen in den Molukschen Archipel, benoorden de eilanden Ceram en Boero, waaronder, behalve de groep van Halmaheira of Gilolo, voornamelijk de Soela-eilanden verdienen vermeld te worden; de westelijke helft van Nieuw-Guinea, namelijk tot eene lijn getrokken van 141° O. L. op de Zuidkust van dat eiland tot Telokh Lintjoe op de Noordkust, alsmede de talrijke eilanden langs de Westkust van Nieuw-Guinea en de Geelvinksbaai; eindelijk ook het grootste gedeelte der landen op de Oostkust van Celebes, met name de Banggaaische en Tomboekoesche rijken. Doch slechts een gering gedeelte van die gewesten staat onder het onmiddellijk beheer van het Gouvernement. De Obi-eilanden zijn in 1683 door den Sultan van Batjan voor 800 Rijksdaalders aan de Compagnie verkocht en thans nog geheel Gouvernements eigendom. Op Ternate is een deel der stad Gouvernements grondgebied; op Batjan heeft het Gouvernement het fort Barneveld en het dorp Laboeha. Al het overige gebied dezer residentie is verdeeld tusschen de Sultans van Ternate, Tidore en Batjan.

Deze residentie wordt bestuurd door eenen Resident, die op Ternate verblijf houdt en vroeger den Gouverneur der Molukko's ondergeschikt was. Thans is het Gouvernement der Molukken opgeheven, en zijn daarvoor in de plaats gekomen twee op zich zelf staande residentiën: Ternate en Amboina, terwijl Banda, als adsistent-residentie, ondergeschikt is geworden aan het laatste. De Resident van Ternate wordt bijgestaan door eenen Secretaris, tevens Magistraat, Officier van Justitie, Auditeur-militair, Notaris, Vendumeester, Pakhuismeester, Ambtenaar van den burgerlijken stand en debitant van het klein zegel, en door een Kommies, tevens Landmeter en belast met de werken van den waterstaat, een Notaris, een Postmeester, 4 Europesche Wijkmeesters over de wijken A, B, C en D, twee Chinesche Wijkmeesters voor de wijk E en twee Chinesche voor de wijk F. Verder hebben de Chinezen een Kapitein en een 1sten Luitenant, en de Makassaren staan onder eenen Kapitein. De Havenmeester is belast met de strandvonderij voor de residentie. Voorts zijn er eenige klerken en twee Maleische schrijvers. De Officier van Gezondheid van het garnizoen is tevens civiel geneeskundige en belast met het opzigt over de vaccine. Deze ambtenaren wonen allen ter hoofdplaatse Ternate; elders zijn nergens ambtenaren van het Europeesch bestuur, tenzij op het eiland Batjan, waar zich bevinden een civiel en militair Gezaghebber, een Officier van Gezondheid, een Ingenieur van het mijnwezen en een

Voorman van het mijnwezen voor de ontginning der steenkolenmijnen aldaar. Op het geheele eiland Gilolo is alleen een civile en militaire Posthouder te Dodinga.

De oppervlakte dezer residentie is eigenlijk onbekend. De Halmaheira-groep of de Ternataansche eilanden schat men op 360.4, de Batjan-, Obi- en Soela-eilanden op 157.6, de Papoewah-eilanden op 160 vierkante geographische mijlen. De Nederlandsche bezittingen op Nieuw-Guinea worden op 3,210, en de onder Ternate behoorende gedeelten van Celebes met de Banggaai-eilanden op 451.7 vierkante geographische mijlen geschat. Naar deze opgaven, die echter gedeeltelijk op zeer onvoldoende gegevens rusten, zou de geheele residentie eene oppervlakte hebben van 4,340 geographische mijlen.

Sago, het hoofdvoedsel der bevolking, komt in overvloed voor op de verschillende eilanden. Daar waar geen sago-bosschen zijn, voedt men zich met aardvruchten, Turksche tarwe en *pinang*. Vroeger bloeide op Ternate en omliggende eilanden de specerijteelt, doch thans vindt men op Ternate, Gilolo en Tidore nog maar een gezamenlijk getal van ongeveer 19,000 notenboomen, waarvan de opbrengst naar Manado en Makassar wordt uitgevoerd tegen *f* 25 per pikol. Op de kust en eilanden van Nieuw-Guinea bestaat een aanzienlijke uitvoer van noten, omstreeks 1,500 pikols 's jaars.

Op Ternate, Batjan en Tidore groeit koffij. Het getal koffijboomen hier en daar verspreid, werd in 1853 opgegeven 22,871 te bedragen. Over de geheele residentie worden 500 kojans rijst verbouwd. Men plant de rijst in tuinen, tusschen *pisang*-boomen, *kapas*, enz. Gilolo brengt de meeste rijst op.

De *kapas* groeit voordeelig op Tidore. Men berekent, dat aldaar 12,000 heesters aanwezig zijn. Hier en daar groeit eenig suikerriet. Op Gilolo en Batjan zijn uitmuntende gronden voor de suikerkultuur.

In deze residentie worden, zelfs onder de minst beschaafde volksstammen, bekwame smeden, pottenbakkers, kalkbranders, mandenmakers en wevers gevonden. Ter hoofdplaats worden fraaije voorwerpen van paarlemoer vervaardigd.

De bevolking van de Ternataansche eilanden is een mengelmoes van verschillende stammen. Een gedeelte zou er van het vaste land van Indië henen gekomen zijn, in het begin der 13e eeuw, tijdens de vreesselijke invallen van Dschingiskhan in het Chinesche en andere rijken, waarbij zich later familiën van verschillende volken des Archipels en zelfs Japannezen gevoegd hebben. Door de komst der Portugezen, in 1522, en later door die der Hollanders, in 1599, zijn er mestiezen van allerlei soort ontstaan. De Ternatanen hebben eene eenigzins gedrongen gestalte en fraai gelaat. De vrouwen zijn van middelmatige gestalte, aanvallig en berucht door hare kunstenarijen in den minnehandel. Zij zijn dermate jaloersch, dat zij enkel op vermoeden van ontrouw haren geliefde door vergif ombrengen. De Ternatanen bezitten veel natuurlijk verstand, zijn wellevend, eenigzins fier in gang en gebaarden, maar ook verwaand, traag, weelderig, niet zedig, en oproerig van aard. Voor hunne opperhoofden zijn zij onderdanig en gedwee, doch enkel uit eene ingewortelde gewoonte, die de gebieders als hoogere wezens doet beschouwen, voor welke men moet bukken en eene onbepaalde gehoorzaamheid aan den dag leggen.

De mannen dragen een langen, wijden kabaai van katoen, chits of zijde, die van voren open is en tot aan de knieën reikt, en eene katoenen broek. De geringe man heeft om het hoofd een doek van rood, wit of geruit linnen, terwijl de aanzienlijken en voornamelijk de Vorsten kostbare tulbanden, kleederen van prachtige stoffen en veelal kousen en schoenen of houten voetzolen (*tjarpoe*) dragen. De Sultan van Ternate heeft de Hollandsche kleederdragt aangenomen.

De huizen en meubelen komen veel overeen met die der Ambonezen. Sago tot vierkante broodjes gebakken is hun hoofdvoedsel, daar rijst, even als hoender- en geitenvleesch, alleen bij buitengewone gelegenheden gebruikt wordt. Bij de sago wordt een weinig gekookte groente, gebakken visch en limoensap gebezigd. De dagelijksche drank is water, soms sagueer op bittere wortelen getrokken, arak, en ook wel khijp, die van sagueer en ook van toeak gestookt wordt, een zeer bedwelmende drank, waarvan zij echter geenszins afkeerig zijn.

Een huwelijk kan niet plaats hebben, voordat de bruidschat door den bruidegom aan de ouders der bruid betaald is. Daar een jongeling zelden zijne aanstaande vrouw voor den trouwdag ziet, gebeurt het wel, dat zij aan zijne verwachting niet beantwoordt; in dat geval kan hij echter gemakkelijk van haar scheiden. De Mohammedaansche wet maakt de echtscheiding zeer gemakkelijk en vergunt vier vrouwen te huwen aan ieder, die in haar onderhoud kan voorzien.

De wapens der Ternatanen bestaan in pijl en boog, werpspiesen, groote slagzwaarden.

Krissen of ponjaarden worden alleen door de grooten gedragen. In de behandeling van het schietgeweer zijn zij onervaren, ofschoon sommigen er gebruik van maken.

Zij hebben vier soorten van vaartuigen, te weten: praauwen, orembaai's, kora-kora's en gilala's. De literatuur van Ternate is vermeld op het artikel Molukko's. Sedert verschenen nog:

Mr. J. Bousquet, *Verovering van Ternate door de Engelschen in* 1810 (*Tijdschrift van het Bat. Genootschap,* Dl. XVI, bl. 87—90).

N. A. T. Arriëns, *De vulkaan van Ternate, Gama Lama.* Met eene plaat (*Natuurkundig Tijdschrift voor N. I.* Dl. XXIX, bl. 82—90).

P. A. Leupe, *De verdediging van Ternate onder den Gouverneur Johan Godfried Budach,* 1796—1799 (*Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde,* uitgegeven door het *Koninklijk Instituut.* Nieuwe Volgreeks. Dl. VIII, bl. 262—363).

R. G. B. de Vaynes van Brakell, *De verdediging van Nederlandsch Indië.* Amst. 1859. Over *Ternate* handelt Stuk I, bl. 156—161.

Ternate, rijk. Het gebied van den Sultan van Ternate omvat: het grootste gedeelte van het eiland Ternate, de eilanden Hieri, Tifore en Majoe, het noordelijke schiereiland van Gilolo of Halmaheira, tot aan den noordelijken oever der rivier Kajassa, op de Westkust, en tot Jofongo aan de golf van Kaoe op de Oostkust. Hieronder behooren Menamadek, Djoerangrood, omtrent veertig eilandjes in de baai van Sedangoli gelegen, en de op de Westkust gelegene eilanden Dooi, Toba, Tongoai, Tjera, Toewah Kara, Goeai, Salangadi, Diti, Goeralama, Aroebaik, Sengaroe, Toengoesoeng, Mareh Porotjo, Foetoe, Gohakake, Njawolakko, Adoei, Lidoewah, Tamoe, Djerek, Moestagitagi, Leloe, Saoraga, Sabol, Oessololi. Verder het ten Noorden van het noordelijk schiereiland liggend eiland Morotai, met de daarbij liggende eilandjes, en de langs de Oostkust van het noordelijk schiereiland gelegen eilandjes Metti, Golarai, Takawo, Toppo-toppo, Barangkanek, Wobi, Tolonaen, Koewoem, Kokare Lawoe, Kokare, Itji, Powaleh, Meddek, Popilo Solat en vijf eilandjes, welke nog geenen naam hebben bekomen. Nog behoort tot het gebied van den Sultan van Ternate: het zuidelijk schiereiland van Gilolo, van de lijn af, die Tandjong Djojopa met Taja verbindt, tot aan den Zuidhoek of Tandjong Libobo, met de eilandjes aan de Oost- en Zuidkust daarbij behoorende; de eilanden langs de Westkust van het zuidelijk schiereiland van Gilolo, als Makjan, Sikoe, Kefi, Naigonio, Toloman, Tameti, Memori, Tawohi, en een tiental eilanden zonder naam; de groep der Soela-eilanden; de groep der Banggaai-eilanden; de eilanden bewesten de Banggaai-groep, de Labobo-groep, de groep tusschen de Banggaai-eilanden en Tomboekoe, en de Oostkustlanden van Celebes, van Tandjong Api af, in de bogt van Tomini, in het Noorden, tot aan de baai van Nipa-Nipa in het Zuiden, en in het binnenland tot aan de grens van het rijk Loewoe, benevens de eilanden langs die kust, waaronder het grootere eiland Wowoni.

De opgave, welke men omtrent de bevolking der talrijke gewesten onder het beheer van den Sultan van Ternate heeft, is onvolledig. Volgens de laatste en zekerste opgaven, die van den Heer Dr. P. Bleeker, bedroeg in 1854 het aantal der onderdanen van den Sultan van Ternate: op Ternate 5,250, op Gilolo 23,079, op Makjan 6,152, op Kajoa 403, op de Soela-eilanden 6,447 zielen, en in 1852 telde men in de rijkjes Loeinan, Saloewan, Patti-Patti en Boealemon en de overige distrikten van Banggaai, op Celebes, met uitzondering van Mondono 27,000, in Mondono (onder Banggaai) 9,843, op de Banggaai-eilanden 7,024 en in het koningrijk Tomboekoe 15,030 inwoners. Al deze cijfers te zamen genomen, geven eene bevolking van 100,228 zielen voor het gebied van den Sultan van Ternate.

Ternate, eiland in den Molukschen Archipel, ten Westen van Gilolo, dat, hoewel een der kleinste Ternataansche of eigenlijke Moluksche eilanden, nogtans als het voornaamste dier groep wordt beschouwd. De Noordzijde ligt op 0° 51′ en de Zuidkust op 0° 45′ N. Br., en de top op 0° 48′ 30″ N. Br. en 127° 26′ 30″ O. L. (Gregory). Dit eiland is eigenlijk slechts een vulkaan, aan welks tot in de zee afdalenden voet slechts enkele kleine vlakten zijn gelegen. Deze vulkaan heeft zeven kraters aan de Zuidzijde in eene doodsche diepte, in wier nabijheid lava, puimsteenen en asch van de plaats gehad hebbende uitbarstingen getuigen. De piek is kegelvormig en, volgens Reinwardt, 5,404 of, volgens Forsten, 5,336 Rijnlandsche voeten hoog, eindigende in eenen krater, die gedurig nog vuur en rook opgeeft en met wouden omgeven is. De berg zelf is opengespleten en vertoont eene vervaarlijke diepte. In de kloof is bazalt, zwavel en kalk in overvloed. De uitbarstingen hebben plaats gehad in 1608, 1635, 1653, 1673, 1686, 1693, 1770, 1771, 1772, 1773, 1774, 1811, 1812, 1813, 1815, 1818, 1819, 1820,

1838, 1840, 1849, 1850, 1855 en 1862. De hevigste schijnen de aardbevingen van 1686, 1840 en 1855 geweest te zijn. Die van 1855 heeft groote schade en verwoestingen aangerigt. De dalem van den Sultan werd vernield, waarbij 34 personen hun leven verloren. Het dak van het residentiehuis stortte in, zoo ook de daken van vele andere huizen.

Het eiland Ternate heeft, bij eene oppervlakte van 1.6 vierkante geographische mijlen, volgens Melvill van Carnbée, eene nagenoeg ronde gedaante. Slechts een klein gedeelte van dit eiland behoort aan het Gouvernement, beslaande het grootere gedeelte der hoofdplaats, dat Malajoe heet, daar het overige gedeelte van het eiland tot het grondgebied van den Sultan behoort en meer bijzonder den naam van Ternate draagt. De hoofdplaats Ternate strekt zich langs de Oostzijde des eilands uit, waar verreweg het grootste gedeelte der bevolking woont, terwijl de overige bewoners aan den voet en de lagere hellingen des bergs verspreid zijn. Het getal der bevolking van dit eiland bedroeg op ultimo 1854 8,594 zielen, als 109 Europeanen, 345 kleurlingen, 21 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, 385 Chinezen, 2,056 inlanders onder het Gouvernement, 323 slaven, 5,250 inlanders onder den Sultan van Ternate, 115 militairen van het garnizoen, alsmede eenige leprozen, welke een gesticht aan de Zuidkust des eilands, te Castella, bewonen, en eenige kettinggangers.

De bevolking gaat gebukt onder de lasten, die zij moet opbrengen aan den Sultan. Zij wordt geprest tot het doen van onbeloonde heerendiensten, gedwongen tot het opbrengen zonder betaling van parelen, *tripang*, *karet*, vogelnestjes, rijst, sago, muskaatnoot en foelie. De Vorst zou zonder hulp van het Gouvernement de orde in zijn eigen rijk niet kunnen handhaven en zijne onderdanen, gedrukt als zij zijn, hebben geene achting en weinig ontzag voor den Vorst en zijne familie. Door de vrijverklaring der havens van Makassar, Kema en Manado is op Ternate de handel zeer achteruitgegaan, en velen, die hun bestaan in den handel vonden, hebben zich naar Celebes verplaatst, of zijn in armoedige omstandigheden gebragt. De aardbevingen, welke dit eiland zoo zeer teisterden, hebben ook niet weinig tot de armoede der bevolking bijgedragen. De landbouw is nog weinig ontwikkeld en kwijnt. De visscherij bloeit niet. De Chinezen bestaan door den handel en het pachten van 's lands middelen. De weinige Arabieren zijn ijverig en leven van den handel met Java, Makassar en Manado. De invoer bestaat in sago van Gilolo, daar de sago, die op Ternate groeit, niet voldoende is voor de behoefte, in Europesche en inlandsche lijnwaden, rijst, zout en olie, welke artikelen grootendeels van Java en Makassar worden aangevoerd, in tabak, boomwol en muskaatnoten, welke van de omliggende eilanden worden aangebragt.

De overige vreemde Oosterlingen op het Gouvernements grondgebied, Javanen, Makassaren van Boeginezen, leven van een weinig landbouw, en de vischvangst, den kleinen handel met de omliggende eilanden en enkelen ook van de uitoefening van eenig ambacht. Te Ternate wordt fraai in paarlemoer gewerkt. Onder de Europeanen van Ternate had men in 1854 23 Gouvernements dienaren, 6 gepensioneerden, 15 kooplieden, 11 zeevarenden, 3 smeden, 4 timmerlieden, 4 kleêrmakers, 9 schoenmakers, 1 kammaker en 35 mannen zonder beroep.

De bevolking van Ternate is grootendeels Mohammedaansch. Ook is er eene Protestantsche gemeente, die eene kerk heeft. De inlandsche Christenschool moet in zeer gunstigen toestand verkeeren.

In het dierenrijk heeft men op Ternate het hertzwijn, de boschkat, drie soorten van vledermuizen, alle Indische tamme zoogdieren, met uitzondering van den buffel, roofvogels, jaarvogels, papegaaijen, duiven, krokodillen, krabben en 233 vischsoorten. De opbrengst van koffij, kakao, peper, muskaatnoot, kruidnagelen en maïs is van weinig beteekenis, hetgeen voornamelijk aan de zorgeloosheid der planters is toe te schrijven. Men heeft op Ternate het bouwen van tabak en indigo te vergeefs beproefd. Ook wil de klapperboom er niet tieren. Wel is de grond geschikt voor de katoenheester en den sagoweerpalm. Boom- en aardvruchten worden er aangekweekt en vinden op de markten veel aftrek.

De dampkring is aangenaam en gezond, daar de hitte door de frissche zeelucht en bergwind verkoeld wordt. De thermometer teekent aan de stranden op den middag 85° à 90° en op den top van den berg 58°, terwijl hij daar des nachts tot 40° daalt. Na Januarij waaijen hier oostelijke, en na Junij westelijke en noordelijke winden, die echter niet zoo vast en bestendig zijn als op de Soenda-eilanden. De grond is zandig en steenachtig, maar desniettegenstaande is de groei er welig.

De beklimming van den berg van Ternate is hoogst moeijelijk en heeft reeds menigeen het leven gekost. Op bijna een vierde der hoogte is een wachthuisje en vlaggestok op-

gerigt, om aan den Resident beneden in het fort kennis te geven van de aan- of voorbijkomende schepen, welke van hier op eenen grooten afstand gezien kunnen worden. Niet verre van dat wachthuisje is een plein, omgeven door hooge kanarie-boomen, waarop drie grafplaatsen gevonden worden van eenen Ternataanschen heilige en zijne beide zonen. Onder de menigvuldige wilde vogelen zijn hier de witte kakatoewa's overvloedig, die hun schel geluid in de lucht doen weêrgalmen en zich aan de kanarie-vruchten vergasten. Allengs wordt de weg nu steiler, totdat hij eensklaps bijna loodregt wordt, wanneer men ruim halverwege den top gekomen is. Hier moet men zich een eind weegs op de zamengevouwen handen van twee inlanders naar boven laten dragen, wier buitengewone vlugheid en kracht zeker de bewondering van elken reiziger in deze streken moet opwekken. Op den top gekomen, vergeet de beminnaar der natuur de moeijelijkheden der beklimming, door het schoone schouwspel, dat zich aan zijn oog voordoet; in de verte aanschouwt hij de hooge piek van Tidore, het gebergte van Gilolo en soms dat van Manado, en ontelbare eilanden in een eeuwig groen gedost. Aan den voet des bergs ontdekt hij de stad Ternate en het fort Oranje.

De doortogt tusschen Ternate en de Noordzijde van Maitarre naar de reede van Ternate is met een open wind zeer goed, doch met flaauwe koelte eenigzins gevaarlijk om in te loopen, door de zeer veranderlijke winden, die men daar te wachten heeft. In alle geval dient men den wal van Ternate digter te houden, daar van de Noord- en Westzijde van Maitarre een rif afsteekt. Over de reede van dit eiland zie men op de hoofdplaats.

De hoofdzetel van de Moluksche magt was in oude tijden op Gilolo, maar door de dwingelandij van een der Koningen hadden van daar volksverhuizingen naar Ternate en elders plaats, omstreeks 1250. De berg van Ternate was destijds nog geen vulkaan, zoodat nabij zijn top de stad Tobana werd gesticht, zijnde de hoofdplaats, waaruit het vorstelijk stamhuis oorsprong nam. In het jaar 1522 kwamen de Portugezen op Ternate. De Hollanders zetten er het eerst voet aan wal op den 22n Mei 1599, onder bevel van den onderzeevoogd VAN WARWIJK. Ternate is in de geschiedenis van Nederlandsch Indië zeer vermaard, zoo door de herhaalde uitbarstingen van zijn nog altijd brandenden berg, als, en wel voornamelijk, door de staatkundige gebeurtenissen, die sedert de vestiging der Europeanen tot aan het begin dezer eeuw hebben plaats gehad, waardoor de roem der Nederlanders in deze streken is uitgebreid.

Ternate, hoofdplaats van de residentie Ternate, gelegen op het eiland van gelijken naam, langs de Oostzijde, aan den voet van den berg. Het grootste en zuidelijke gedeelte dezer stad is Gouvernements grondgebied en wordt veelal Malajoe genaamd. Het wordt door zoogenaamde Mardijkers bewoond, dat zijn Christenen, deels van Portugesche, deels van Nederlandsche afkomst, die geene heerendiensten behoeven te verrigten. Het bevat de Gouvernements en openbare gebouwen, waaronder eenige vrij goed gebouwde steenen huizen, als het residentiehuis, dat echter weinig opmerking verdient, de Protestantsche kerk, in welke de dienst door eenen Zendeling wordt waargenomen, de Gouvernements school, het diakonie-armenhuis, het weeshuis, de weeskamer, het hospitaal, een gebouw voor den Raad van Justitie, de marktplaats, eenige woningen van Europeanen en enkele pakhuizen. Niet ver van het residentiehuis staat een gebouw, dat den Sultan van Tidore toebehoort, en hem of zijnen rijksgrooten bij aanwezigheid te Ternate tot verblijf strekt.

De noordelijke en kleinste helft der stad behoort geheel aan den Sultan toe en draagt den naam van Ternate. Dáár is het paleis des Sultans op eenen heuvel gelegen, in Europeschen stijl gebouwd, binnen eenen omheinden omtrek. Een fraaije weg, die er heen geleidt, heeft aan weêrskanten een zeer net grasveld van honderd voeten in het vierkant. Men nadert door eene poort en treedt, langs dertig steenen trappen, in de pendoppo, en vervolgens in het paleis. Deze dalem stortte bij de aardbeving van 1855 in. De wijken van het eigenlijke Ternate, die zich vrij ver langs het strand, tot aan het fortje Terlokko of Hollandia, uitstrekken, zijn door meer dan 4,000 Ternatanen, onderdanen van den Sultan, bewoond. Bezuiden het paleis komt men reeds spoedig op 's Gouvernements grondgebied, voornamelijk in het kamp der Makassaren, waarin meer dan 1,000 inwoners verblijf houden, en alwaar eene druk bezochte markt is. Aan het einde van dit kamp staat in de lommer eene moskee, met zeven daken boven elkander, die in plaats van de, in 1705 afgebrande, gebouwd is. Ten Zuiden van de Makassaarsche wijk heeft men het fort Oranje, dat men door een in zee uitloopend hoofd nadert. Het is gelegen, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op

0° 48′ N. Br. en 127° 24′ O. L. Het werd in 1607 door den Zeevoogd CORNELIS MATELIEF gebouwd, en door hem naar het aldaar bestaan hebbende inlandsche fort „Malajoe," doch in 1609 door den Zeevoogd FRANÇOIS WITTERT „Oranje" genoemd. Dit fort, dat in 1850 aanmerkelijk is verbeterd, wordt als een der beste forten van Nederlandsch Indië beschouwd. Het heeft hooge, dikke muren met bastions en vele schietgaten en is goed nabij het strand gelegen. Het garnizoen bestaat uit 173 man infanterie en artillerie, met 6 of 7 Officieren, t. w. 1 Kapitein-Kommandant, 1 Officier van Gezondheid der 2e klasse, 1 Officier der administratie, 1 Officier der artillerie en 2 of 3 Officieren der infanterie. Het geheele garnizoen, met uitzondering van den Officier van Gezondheid, die nabij het hospitaal in de Europesche wijk woont, is in het fort gehuisvest, in vrij goede en luchtige woningen en kazernen. In het fort zijn ook verschillende magazijnen en pakhuizen. Ten Zuiden wordt dit fort begrensd door het Chinesche kamp, dat vele goede huizen bevat. Een schoone, breede weg geleidt naar het op eenige palen ten Zuiden der hoofdplaats gelegen vervallen fortje Kajoe Merah. Op dezen weg worden vele gemetselde palen met opschriften aangetroffen, die weleer de ingangen van buitenplaatsjes aanduidden. Op 3 mijlen Zuid-Oostwaarts van het fort Oranje is het vervallen fort Gamma Lama gelegen; tusschen dit en Malajoe is een meer, Lagoena genoemd, dat eene mijl in omtrek en 60 vademen diepte heeft.

De haven van Ternate is in 1854 tot vrijhaven verklaard. De reede is digt tegen den wal op eene bank, die steil afloopt aan de Oostkust, en beschut tegen de winden van het Noorden tot het Zuid-Westen. Zuidelijke winden, die soms sterk kunnen doorwaaijen, veroorzaken hier hol water, terwijl Ooste winden zeldzaam zijn. De stroomen zijn ongereregeld. De beste ankerplaats is vóór Ternate in 13—15 vademen zandgrond, op 2—4 kabellengten uit den wal. Aan de Noord-Westzijde ligt een eilandje Hieri, aan welks Noordzijde eenige klippen boven water liggen.

Terobi of Zuid-eiland, eilandje in den Archipel van Riouw, ten Zuid-Oosten van het eiland Gin, op 0° 43′ N. Br.

Teroemagne, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Teroembang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de rivier Teweh. Het is de verblijfplaats van het Opperhoofd van den volksstam Tabojan.

Teroemboe Ketan of Alang Kattan, ook Ilchester's droogte genoemd, naar het schip dat haar in 1754 ontdekte, bank ten Zuid-Oosten van het eiland Lingga, op 0° 26′ 30″ Z. Br. en 105° O. L. Op het hoogste gedeelte staat slechts 1 vadem water.

Teroengan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang, aan de Progo.

Teroenten, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Teroesan, zie: Troesan.

Terong, landschap en dorp op de Zuid-Westkust van het eiland Adonare, residentie Timor.

Terong, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Magettan.

Terong, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Westen van het distrikt Awoe Awoe.

Terong, rivier op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Terong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Teronga, dorp op Celebes' Oostkust, rijk en distrikt Tomboekoe.

Terongan, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja.

Terongan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto.

Terong Lerong, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der IX Kota's.

Terpatih, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Djebang.

Terrimbo, dorp op Sumatra, in de Battalanden, landschap Pagaran Lamboeng.

Terromboea, dorp op Java, residentie Bantam, distrikt Parang Koedjang.

Tersana, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Sleman. Er staat eene gelijknamige suikerfabriek, toebehoorende aan den Heer J. M. GONSALVES, en met eenen aanplant van 480 bouws.

Terschelling, eilandje aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, in de Groote Geelvink-baai, op 135° 35′ O. L.

Tersem, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Demak, op de grens van het distrikt Sambong.

Tersidie, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo, distrikt Pitoeroeh.

Tersobo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen, distrikt Premboen.

Tersobo, dorp op Java, residentie Bagelen,

afdeeling Poerworedjo, dat door de overstrooming van Februarij 1861 verwoest is.

Tersono, hoofdplaats van het distrikt Keboemen, op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang. Tersono is de laatste étappe, waar de zieken, komende uit het hospitaal van Samarang en bestemd voor het badétablissement Pelantoengan, overnachten. Voor de officieren zijn in het huis van den *Demang* goede vertrekken ingerigt. De soldaten hebben een kleiner vertrek.

Tersono, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Zuiden van het distrikt Wirosari.

Tersono, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar, met eene warme bron Kali Anget.

Tertak, dorp op het eiland Madura, op de Zuidzijde van de afdeeling Madura.

Tertek, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Toelong Agoong.

Tertiek, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Terwangi, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, met een 360tal inwoners.

Terwidie, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de westelijke grens van het distrikt Oengaran, met een 50tal inwoners.

Tesawele, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hatiling, bewoond door 3,100 Heidenen.

Tesoe, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Lebong.

Tesongan, rivier op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe.

Tesora, zie: Tasora.

Tessan, poststation op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Priedjik.

Tetaän, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op den Zuid-Oosthoek van de afdeeling Telokh Betong.

Tetagarang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Pajong en aan de Semangka-baai.

Tetajan, eiland ten Noord-Oosten van Borneo, in den Sollok-Archipel.

Tetang of Bombé, baai aan de Noordkust van Flores, bij den hoek Bombé, met de opening op 8° 16′ Z. Br. en 120° 6′ O. L. Digt vóór deze zijn drie eilandjes gelegen, waarvan het oostelijkste Longso heet, waarvan riffen afsteken.

Tetap, landschap en rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Westen van de afdeeling Kauer.

Tete, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 7 huizen en 91 inwoners (1861).

Tetea, dorp op Celebes, rijk Gorontalo, aan den linker oever der Tepa-rivier.

Tete-âdji, hoofdplaats van het rijk Sidenreng, op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, met eene markt. Het Hoofd heet *Kapitang* (Kapitein). Tete-âdji strekt somwijlen tot verblijf aan den *Radja.*

Teteaka, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 9 huizen en 64 inwoners (1861).

Tetegoer, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, in het Zuid-Westen, aan de Tjitaroem.

Tetej, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea, met ongeveer 280 inwoners, onder welke eenige Christenen. Er is eene school.

Teteloe, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tonsea, met eene Christengemeente.

Tetengolan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tondano Toelimambot, met ruim 300 inwoners, meest allen Christenen.

Tetè Oentoe, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Tetep, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met ruim 400 inwoners.

Teterang, rif aan den Zuid-Oosthoek van het eiland Boneratta, tot de Saleijer-eilanden behoorende. Bij dit rif liggen eenige eilandjes, waarachter in 1843 zeerooversvaartuigen lagen, die gedeeltelijk door Z. M. stoomschip *Hekla* vernield zijn geworden.

Tetewoengan, dorp op Celebes, residentie Manado, distrikt Negri Baroe, met ruim 300 Christenen.

Tetimi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Tetjon, onbewoond eilandje aan de Noordkust van het Papoesche eiland Misool.

Tetoda, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tetoenate, kaap aan de Zuidkust van het eiland Ceram, in de baai van Taroeno.

Tetoepa, rivier en dorp op de Zuid-Oostkust van het eiland Batjan.

Tetter, naam, dien men wel eens aan het eiland Kisser geeft. Zie dat woord.

Tettok Ghour, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, aan de Tjitaroem.

Teun, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, bewoond door 135 Heidenen.

Teuw, zie: Teon.

Tewa Ketjil, -Korik en **-Padjangan,** drie dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. Het eerste telde in 1853 5 huizen en 100 inwoners. Tewa Padjangan is in Maart 1855 vernield, daar het volk zich had schuldig gemaakt aan het herhaald koppensnellen in de benedenlanden en verder in openlijk verzet was gekomen. In 1859 heeft het getrouwheid aan ons Gouvernement beloofd.

Tewang. *Dit beteekent op Borneo* versterkt dorp. *Hiermede zamengestelde woorden zoeke men op het woord van onderscheiding.*

Tewasen, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoang, met circa 90 huisgezinnen (1859). Meer dan de helft daarvan zijn Christenen, die met Pondos eene gemeente uitmaken en onder de leiding van den Zendeling te Koemelemboeai staan. Men heeft te Tewasen eene school.

Teweh, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe. Zij ontspringt uit een noord-westelijken tak van den berg Katem en vereenigt zich met de rivier Kawensie, waarna zij onder den naam van Teweh doorvloeit en een ooster hoofdtak van de Barito vormt. Zij valt in deze op 0° 5′ Z. Br. Hare steile oevers zijn bezet met heuvels. Het watergebied der Teweh is bewoond door 3,500 menschen (1860).

Tewer, dorp op het Achterwals Aroe-eiland Watelai, residentie Banda.

Tewer, zie Teor.

Tewerankan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den linker oever der Mendawei, bewoond door 140 Dajaks (1853).

Teweroe, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro, in het Zuid-Oosten.

Tewoe, kanaal in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, aan den regter oever der Kahajan. De monding heeft eene breedte, gelijk aan die der Kahajan te dezer hoogte. Dit kanaal loopt een dag reizens het land in.

Teynga, eiland in den Sollok-Archipel, op 6° 52′ N. Br. en 121° 43′ O. L. Het is klein, zeer laag en met boomen begroeid. Aan de Noord-Oostzijde is een rif en aan de Zuidkust een kleiner rif gelegen. Tusschen dit en de Sangboys-eilanden is het vaarwater ongeveer 1 mijl breed en 8—10 vademen diep.

Tgalei, zie: Tegalei.

Thabar, dorp op het Aroe-eiland Watelai. De inwoners zijn Heidenen.

Thaisapa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Pontianak, aan de Mandhar-rivier.

Thai Sjoesan, berg in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Manado, nabij Koelor.

Thames, hoek op de Noordkust van het Sandelhout-eiland, distrikt Sodo.

Thang, kongsiehuis in Borneo's Westerafdeeling, te Montrado. Het is van hout, bedekt met sirappen.

Tha-oender, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, regentschap Kalmoeri, onder eenen *Orang Kaja.*

Thau, zie: Amboina.

Thealaä, dorp op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, landschap Hatoenoekoe.

Thee, dorp op het eiland Soembawa, rijkje Bima.

Thee. De maatregelen door den Kommissaris-Generaal Burggraaf DU BUS DE GHISIGNIES genomen, om de teelt van dit artikel op Java in te voeren, werden met kracht voortgezet door den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH. Deze maakte zich daartoe de kennis en de ervaring ten nutte van nu wijlen den Heer J. J. L. L. JACOBSON, die met moeite en niet zonder gevaar zich goede theepitten ter overplanting op Java, alsook de kennis van de teelt en bereidingswijze in China wist te verschaffen, en in de betrekking van Inspecteur voor de theekultuur, waartoe hij later benoemd werd ter belooning van de vele diensten, door hem in de zaak bewezen, een handboek uitgaf, waarin hij ten aanzien van de keus van gronden, den aanleg der tuinen, de behandeling van den theeheester, den pluk der bladeren, en de bereiding van het produkt al die aanwijzingen gaf, welke hij voor Java noodig achtte. Hoezeer aan den Heer JACOBSON de roem niet kan ontzegd worden, dat aan hem het bestaan der theekultuur op Java voornamelijk te danken is, vonden zijne voorschriften evenwel niet overal eenen onverdeelden bijval. In het Ledoksche, waar de kultuur regtstreeks van wege en voor rekening van het Gouvernement plaats vond en tot in de laatste tijden is voortgezet, werd zij destijds gesteld onder de leiding van den Adsistent-Resident, later Directeur der kultures, SCHIFF, die zijne eigen denkbeelden volgde. Elders werd op de teelt toegepast het kontraktenstelsel, dat is, werden door het Gouvernement kontrakten met partikuliere ondernemers aangegaan, waarbij deze zich ver-

bonden, om hun produkt tegen vastgestelde prijzen te leveren aan het Gouvernement, dat voor hen eene bij de kontrakten bepaalde uitgestrektheid gronds liet aanplanten. Aanvankelijk leverden de ondernemers hun produkt in eenen staat van eerste bereiding, en werd het verder afgewerkt in het thee-établissement, dat voor dat doel opzettelijk bestemd en op raad van den Heer JACOBSON te Meester Cornelis in de nabijheid van Batavia opgerigt was geworden.

De thee, welke alzoo bereid in den handel kwam, voldeed wel is waar over het algemeen vrij goed, maar kostte veel meer dan zij opbragt, en dit, onder meer andere redenen, gaf aanleiding tot de latere opheffing van het bedoeld établissement, hetwelk op eenen kostbaren voet was ingerigt. Dientengevolge ondergingen de kontrakten eene wijziging, waarbij de ondernemers zich tegen eene verhooging van den leveringsprijs verbonden, om hun produkt geheel afgewerkt aan het Gouvernement te leveren. Alleen bleef de ondernemer in Krawang zijne thee op den vorigen voet afleveren, om verder geheel te worden afgewerkt in het theeétablissement Tjogrek, dat aan den fabriekant WEBER toebehoorde, en in Buitenzorg was gelegen.

In sommige residentiën, waar de theekultuur ingevoerd was geworden, moest zij successivelijk ingetrokken worden wegens de verkregen ongunstige resultaten. Alleen in Buitenzorg, Krawang, de Preanger Regentschappen, Cheribon en Bagelen is zij tot in de laatste tijden voortgezet, met dien verstande evenwel, dat, aangezien het artikel verlies bleef geven, de bestaande kontrakten niet werden verlengd, maar het aan de ondernemers werd overgelaten, om geheel voor eigen rekening met de teelt en bereiding te blijven voortgaan, mits zonder bemoeijenis van Gouvernements zijde.

Met uitzondering van Bagelen, waar de theekultuur geheel voor rekening van het Gouvernement plaats vond, terwijl ook in de Preanger Regentschappen nog een zeker getal landbouwende huisgezinnen bij de kultuur ingedeeld bleven, edoch slechts voor den aanplant, strekte zich de betrekking, die onder de nog loopende kontrakten tusschen het Gouvernement en de verschillende kontraktanten bleef bestaan, niet verder uit, dan dat laatstgemelden hun produkt tegen vastgestelde prijzen aan het Gouvernement bleven leveren.

Kortheidshalve ons bepalende bij dit vlugtig overzigt van den loop der theekultuur op Java, terwijl wij met opzigt tot de teelt en de bereiding, — de behandeling van welke zaken in een statistisch woordenboek niet geheel eigenaardig tehuis hoort, — moeten verwijzen tot het zoo even gemeld handboek van den Heer JACOBSON, welk werk, als ook de verdere literatuur betreffende de Javasche theekultuur, men vermeld vindt op p. 713 van het 1e Deel van dit Woordenboek, willen wij nu overgaan tot eene mededeeling der resultaten, in de vijf zoo evengenoemde gewesten verkregen in het tijdvak van 1854—1864, als niet onbelangrijk om te kunnen nagaan welke de vooruitzigten voor de Java-theekultuur in de toekomst kunnen zijn, daarbij afgaande op de mededeelingen, die in de regeringsverslagen worden gegeven. Wij willen die resultaten residentie's gewijs nagaan, om dan met een algemeen overzigt te besluiten.

Buitenzorg. Hier heeft de levering van thee aan het Gouvernement reeds met het jaar 1859 een einde genomen. Van de twee ondernemingen, die haar produkt aan het Gouvernement leverden, is het kontrakt van eene reeds in 1857 afgeloopen.

De aanplant bedroeg:

in 1854	100 bouws
〃 1855	100 〃
〃 1856	100 〃
〃 1857	100 〃
〃 1858	50 〃
〃 1859	50 〃
te zamen. . .	500 bouws.

Het getal plukbare heesters beliep:

in 1854	746,200
〃 1855	746,200
〃 1856	746,200
〃 1857	746,200
〃 1858	457,600
〃 1859	457,600
te zamen. . .	3,900,000

dat is per bouw gemiddeld 7462 heesters gedurende de jaren 1854—1857, en 9152 heesters in de jaren 1858 en 1859. Men zou daaruit moeten afleiden, dat bij de beide ondernemingen de plantwijdte zeer verschilt.

De produktie wordt gezegd te hebben bedragen:

in 1854	A. p.	67,494
〃 1855	〃 〃	80,139
〃 1856	〃 〃	71,394
〃 1857	〃 〃	72,828
〃 1858	〃 〃	50,310
〃 1859	〃 〃	27,200
te zamen. . .	A. p.	369,365

zoodat men verkregen heeft 1 Amsterdamsch pond thee:

in 1854	van ruim	11	heesters
„ 1855	„ „	9	„
„ 1856	„ „	10	„
„ 1857	„ „	10	„
„ 1858	„ „	9	„
„ 1859	„ bijna	17	„
en gemiddeld over het geheel van ruim		$10^1/_2$	heesters.

Het geheele produkt is aan het Gouvernement geleverd en kostte:

in 1854	ƒ 54,768.97[5]
„ 1855	„ 69,418.88
„ 1856	„ 60,063.15
„ 1857	„ 66,865.48
„ 1858	„ 42,692.03
„ 1859	„ 23,081.16
te zamen. . .	ƒ 316,889.67[5]

dat is per Amsterdamsch pond:

in 1854	ruim	ƒ 0.81
„ 1855	„	„ $0.86^1/_2$
„ 1856	„	„ 0.84
„ 1857	bijna	„ 0.92
„ 1858	ruim	„ $0.84^3/_4$
„ 1859	bijna	„ 0.85
en gemiddeld .	ruim	ƒ $0.85^3/_4$

Krawang. In dit gewest heeft men eene met het Gouvernement in kontrakt staande onderneming, maar wier levering met het jaar 1861 een einde heeft genomen.

Zij had, volgens de Regeringsverslagen, eenen aanplant:

in 1854 van	260	bouws
„ 1855 „	260	„
„ 1856 „	300	„
„ 1857 „	$296^{243}/_{500}$	„
„ 1858 „	$296^{243}/_{500}$	„
„ 1859 „	300	„
„ 1860 „	300	„
„ 1861 „	300	„

Uit de Regeringsverslagen van 1860 en 1861 blijkt, dat de gronden, waarop deze onderneming haren aanplant had, partikuliere gronden zijn, zoodat waarschijnlijk haar kontrakt met het Gouvernement alleen betrekking had tot de levering van het produkt, zonder eenige bemoeijenis met den aanplant of de bereiding van de zijde der Regering.

Daarin moet men dan ook eene verklaring zoeken voor de zonderlinge opgaaf, volgens welke, ofschoon de uitgestrektheid van den aanplant variëert tusschen de 260 en 300 bouws, het getal plukbare heesters, waarvan geoogst is, in acht jaren tijds onveranderd op het cijfer van 1,200,000 is gebleven, hoezeer niet blijkt van eenen aanplant van jonge heesters, waaruit dat cijfer van plukbare heesters steeds voltallig kon worden gehouden. Niet onwaarschijnlijk is het, òf dat de ondernemer, die, uitgezonderd op het stuk der levering niets met het Gouvernement te maken had, zich niet de moeite heeft willen geven van het doen eener behoorlijke juiste opgaaf, òf wel, dat hetgeen de uitgestrektheid van den aanplant meer heeft bedragen dan het primitief cijfer van 260 bouws voor de twee eerste jaren misschien heeft gediend voor den aanplant van jonge heesters, als wanneer het cijfer van 260 bouws geacht zou moeten worden betrekking te hebben tot de aanwezige plukbare heesters. In dat geval zou men daaruit moeten opmaken, dat men hier gemiddeld heeft 4,615 heesters per bouw, een cijfer, dat heel wat verschilt met dat in het Buitenzorgsche.

Hoe dit ook zij, uit de verslagen der Regering blijkt, dat de produktie, althans de levering aan het Gouvernement heeft bedragen:

in 1854	A. p. 128,940
„ 1855	„ „ 155,727
„ 1856	„ „ 218,130
„ 1857	„ „ 205,319
„ 1858	„ „ 192,390
„ 1859	„ „ 231,864
„ 1860	„ „ 186,756
„ 1861	„ „ 150,000
te zamen. . .	A. p. 1,469,126

In verband tot de opgaaf van een cijfer van 1,200,000 plukbare heesters, die men jaarlijks gedurende acht jaren heeft gehad, zoo zou daaruit volgen, dat die produktie van 1,469,036 Amsterdamsche ponden is verkregen van 9,600,000 plukbare heesters, dat is gemiddeld 1 Amsterdamsch pond van ruim $6^1/_2$ heesters, hetgeen mede een niet gering verschil aanwijst met het in Buitenzorg verkregen resultaat.

Het kostende van het geleverde produkt heeft bedragen:

in 1854	. . . .	ƒ	89,162.81⁵
„ 1855	. . . .	„	108,714.—
„ 1856	. . . .	„	149,623.—
„ 1857	. . . .	„	152,698.13
„ 1858	. . . .	„	135,797.97⁵
„ 1859	. . . .	„	163,217.18
„ 1860	. . . .	„	128,831.33
„ 1861	. . . .	„	101,410.30
te zamen.	. . .	ƒ	1,029,454.73

dat is per Amsterdamsch pond:

in 1854	. . . .	ruim	ƒ	0.69
„ 1855	. . . .		„	0.69¾
„ 1856	. . . .	ruim	„	0.68⁵
„ 1857	. . . .	„	„	0.74
„ 1858	. . . .	„	„	0.70½
„ 1859	. . . .	„	„	0.70
„ 1860	. . . .	bijna	„	0.69
„ 1861	. . . .	ruim	„	0.67½
en gemiddeld over het geheel		ruim	ƒ	0.70

Ook in het hier verkregen resultaat, ten opzigte van den gemiddelden prijs per Amsterdamsch pond, is een groot verschil met den prijs der Buitenzorgsche thee, welke, zoo als wij gezien hebben, met ruim 85¾ cents gemiddeld per pond is betaald geworden. Men kan daaruit evenwel niet tot de gevolgtrekking komen, dat de Krawang-thee tegen eenen minderen prijs aan het Gouvernement werd geleverd, aangezien het Gouvernement haar ontving in eenen staat van voorloopige bereiding, zoodat zij verder in het établissement van den Heer Weber te Tjogrek in Buitenzorg, tegen eene betaling van 25 cents, moest worden afgewerkt, ongerekend andere daarop loopende kosten; weshalve de Krawangsche gemiddeld nog ruim 10 cents per Amsterdamsch pond duurder kwam te staan.

De opgaaf der extra uitgaven, welke het Gouvernement voor de Krawang-thee te maken had, is evenwel in de Regeringverslagen zoo onvolledig, dat wij, om te kunnen komen tot het juiste bedrag van het kostende der Krawang-thee, daarvan geen gebruik kunnen maken, maar later daarop de aandacht zullen vestigen, wanneer wij spreken van de geldelijke uitkomsten, welke de theeproduktie in het algemeen gedurende het tijdvak van 1854—1864 vermoedelijk kan hebben gehad.

Preanger Regentschappen. In deze residentie heeft men gehad van 1854—1857 6, van 1858—1862 7, in 1863 5 fabrieken en in 1864 slechts ééne fabriek, waarvan het produkt aan het Gouvernement is geleverd.

In verband hiermede bedroeg de uitgestrektheid van den aanplant alhier:

in 1854	. . . .	1,430	bouws
„ 1855	. . . .	1,430	„
„ 1856	. . . .	1,430	„
„ 1857	. . . .	$1,402^{356}/_{500}$	„
„ 1858	. . . .	$1,402^{356}/_{500}$	„
„ 1859	. . . .	1,422	„
„ 1860	. . . .	1,422	„
„ 1861	. . . .	1,422	„
„ 1862	. . . .	1,422	„
„ 1863	. . . .	820	„
„ 1864	. . . .	358	„
te zamen.	. .	$13,961^{212}/_{500}$	bouws

terwijl het getal plukbare heesters gezegd wordt te hebben bedragen:

in 1854	. . . .	6,889,568
„ 1855	. . . .	6,909,300
„ 1856	. . . .	6,740,000
„ 1857	. . . .	6,649,000
„ 1858	. . . .	7,250,000
„ 1859	. . . .	7,350.000
„ 1860	. . . .	7,350,000
„ 1861	. . . .	7,350,000
„ 1862	. . . .	7,350,000
„ 1863	. . . .	4,300,000
„ 1864	. . . .	1,500,000
te zamen.	. .	69,637,868

Aangezien evenwel in de Regeringsverslagen ook opgave wordt gedaan van aanwezige jonge heesters, zoo als:

in 1854	. . . .	335,000
„ 1855	. . . .	315,000
„ 1856	. . . .	380,000
„ 1857	. . . .	241,000
„ 1858	. . . .	190,000
„ 1859	. . . .	130,000
„ 1860	. . . .	130,000
„ 1861	. . . .	130,000
„ 1862	. . . .	130,000
„ 1863	. . . .	130,000
„ 1864	. . . .	50,000
te zamen.	. .	2,161,000

is het moeijelijk na te gaan, hoe veel heesters men hier gemiddeld per bouw heeft, dewijl het niet blijkt, of de opgegeven uitgestrektheid van den aanplant betrekking heeft slechts tot de tuinen met plukbare heesters, dan wel tot den totalen aanplant, daaronder begrepen die der jonge heesters.

In het eerste geval heeft men per bouw gehad:

in 1854	4,818	plukbare heesters
" 1855	4,932	" "
" 1856	4,713	" "
" 1857	4,733	" "
" 1858	5,168	" "
" 1859	5,169	" "
" 1860	5,169	" "
" 1861	5,169	" "
" 1862	5,169	" "
" 1863	5,244	" "
" 1864	4,190	" "
en gemiddeld voor het geheele tijdvak	4,988	plukbare heesters

In het tweede geval krijgt men aan jonge zoowel als plukbare heesters over het geheele tijdvak per bouw gemiddeld 5,143 heesters.

De produktie heeft bedragen:

in 1854	A. p.	1,022,049
" 1855	" "	968,576
" 1856	" "	1,275,504
" 1857	" "	1,184.142
" 1858	" "	1,442,777
" 1859	" "	1,433,289
" 1860	" "	1,449,360
" 1861	" "	1,406,043
" 1862	" "	1,299,160
" 1863	" "	1,092,034
" 1864	" "	616,559
te zamen.	A. p.	13,189,493

dat is 1 Amsterdamsch pond:

in 1854 van	6.74	plukbare heesters
" 1855 "	7.15	" "
" 1856 "	5.28	" "
" 1857 "	5,61	" "
" 1858 "	5.02	" "
" 1859 "	5.13	" "
" 1860 "	5.07	" "
" 1861 "	5.23	" "
" 1862 "	5.66	" "
" 1863 "	3.94	" "
" 1864 "	2.43	" "
en gemiddeld over het geheel van	5.28	plukbare heesters

Het blijkt evenwel, dat in sommige jaren de ondernemers eenige thee ter eigen beschikking hebben gehouden, of dat het Gouvernement een gedeelte der produktie, waarschijnlijk wegens onvoldoende kwaliteit, geweigerd heeft aan te nemen, zoodat in werkelijkheid het geleverde heeft bedragen:

in 1854	A. p.	1,021,699
" 1855	" "	876,021
" 1856	" "	1,262,509
" 1857	" "	1,183,497
" 1858	" "	1,442,777
" 1859	" "	1,390,050
" 1860	" "	1,406,917
" 1861	" "	1,396,863
" 1862	" "	1,299,160
" 1863	" "	1,092,034
" 1864	" "	616,559
te zamen.	A. p.	12,988,086

Het kostende der geleverde thee heeft bedragen:

in 1854	f	813,188.53½
" 1855	"	718,852.69
" 1856	"	989,492.28
" 1857	"	946,358.24½
" 1858	"	1,132,087.63½
" 1859	"	997,216.40
" 1860	"	1,107,263.96
" 1861	"	996,930.29
" 1862	"	950,559.59½
" 1863	"	754,468.82½
" 1864	"	459,188.23½
te zamen.	f	9,865,606.69

dat is per Amsterdamsch pond:

in 1854	ruim	f	0.79½
" 1855		"	0.82
" 1856	ruim	"	0.78
" 1857	bijna	"	0.80
" 1858	"	"	0.78½
" 1859	ruim	"	0.76½
" 1860	bijna	"	0.78¾
" 1861	"	"	0.71½
" 1862	ruim	"	0.73
" 1863	"	"	0.69
" 1864	"	"	0.74
en gemidd. over het geheel	bijna	f	0.76½

Al schijnt het bedrag van hetgeen de thee uit de Preanger Regentschappen gemiddeld per Amsterdamsch pond aan het Gouvernement heeft gekost voor de kwaliteit van het produkt eenigzins te pleiten, zoo komt het ons evenwel voor, dat de door het Gouvernement betaalde prijs op zich zelve tot bewijs voor de kwaliteit niet voldoende is, omdat het niet onmogelijk en zelfs niet onwaarschijnlijk is, dat de verpligting tot betaling

er van reeds dan uit de kontrakten voortvloeide, wanneer maar het produkt leverbaar was, zoodat het niet kon geweigerd worden, al viel er overigens op de kwaliteit wel iets aan te merken [1]). Er schijnt wel eene keuring der geleverd wordende thee plaats te vinden, gelijk trouwens blijkt uit de bijzonderheid, dat meer dan eens niet onbelangrijke hoeveelheden Preanger thee zijn afgekeurd geworden, maar wij behoeven het naauwelijks te doen opmerken, dat zoo voor de keuring van eenig artikel eene groote mate van kennis en van probiteit gevorderd wordt, dit wel bijzonder ten aanzien van de keuring van thee mag gelden. Of het na het overlijden van den Heer JACOBSON, die zoo doorkneed was in de kennis van het artikel thee, en die alles er voor over had, om niet alleen de kultuur van thee op Java, maar ook de kwaliteit van het produkt hoog op te voeren, in Indië niet heeft ontbroken aan personen, aan wie, niet alleen wegens hunne kennis, maar ook wegens hunne onafhankelijkheid, zelfstandigheid en probiteit, de keuring van thee met gerustheid kon worden toevertrouwd, zouden wij niet durven verzekeren [2]).

Maar hoe dit ook zij, de omstandigheid, dat er meer dan eens belangrijke partijen Preanger thee zijn afgekeurd geworden, — iets, waarvan wij ten aanzien van thee uit andere residentiën geleverd, geene melding vinden gemaakt, — die omstandigheid, gevoegd bij de door ons hierboven gegeven berekening van het getal heesters, waarvan in de Preanger Regentschappen gedurende het door ons behandeld tijdvak één Amsterdamsch pond gemiddeld is verkregen, wettigt eenigzins de gevolgtrekking, dat de ondernemers in de Preanger Regentschappen zich meer op het verkrijgen van eene groote kwantiteit dan van eene goede kwaliteit hebben toegelegd; terwijl onze bedoelde berekening zelfs op het zonderling verschijnsel wijst, dat, hoe meer het tijdstip naderde van het verstrijken der met het Gouvernement aangegane kontrakten, wier verlenging niet meer te wachten was, des te geringer het getal heesters wordt, ter verkrijging van één pond thee, en dat getal in 1864 zelfs daalt tot 2.43 [1]). Het heeft wel eenigzins den schijn, alsof de laatst overgebleven ondernemers nog gedurende de laatste jaren, dat hunne kontrakten van kracht bleven, hunnen slag hebben willen slaan, of wel, dat zij produkt hebben geleverd, hetwelk zij langs andere wegen verkregen en aan het Gouvernement leverden als opbrengst van hunne aanplantingen, en dat daarin eene verklaring is te vinden voor den zoo overvloedigen pluk der twee laatste jaren. De minst ongunstige veronderstelling zou zijn, dat het getal plukbare heesters veel te laag is opgegeven. Deze veronderstelling evenwel kan des noods voor het jaar 1864 gelden, maar niet voor 1863, want in dat jaar bedroeg het getal plukbare heesters per bouw meer dan in eenig voorafgaand jaar. — Ook wanneer men de produktie berekent per bouw aanplant, zijn de resultaten in het oog vallend, want dan blijkt het, dat 1 bouw gemiddeld heeft opgeleverd:

in 1854	A. p.	714
〃 1855	〃 〃	677
〃 1856	〃 〃	892
〃 1857	〃 〃	844
〃 1858	〃 〃	1,029
〃 1859	〃 〃	1,008
〃 1860	〃 〃	1,019
〃 1861	〃 〃	990
〃 1862	〃 〃	913
〃 1863	〃 〃	1,332
〃 1864	〃 〃	1,723 [2])

[1]) Wij hebben hier het oog op eene dergelijke omstandigheid, die bij de levering van suiker op den voet der oude kontrakten plaats vond. Bij die kontrakten waren geen standmonsters aangenomen, en was slechts gestipuleerd de levering van suiker 1e, 2e en 3e soort, en is het gouvernement meermalen in de verpligting geweest om als 3e soort suiker aan te nemen iets, wat wel eenen zoeten smaak had, maar overigens op het oog meer naar modder dan naar suiker geleek, en daarvoor den bedongen prijs te betalen, alsof het 3e soort suiker was.

[2]) Uit een der regeringsverslagen, dat van 1860, blijkt, dat in de verschillende gewesten, waar thee bij kontrakt aan het gouvernement werd geleverd, de keuring geschiedde door eenen ambtenaar, daarvoor door het hoofd van het gewestelijk bestuur aangewezen. Zonder de goede trouw en de naauwgezetheid dier ambtenaren in het minst in twijfel te willen trekken, meenen wij het toch er voor te mogen houden, dat voor het keuren van thee eene grondiger kennis van het artikel vereischt wordt, dan in den regel kan toegekend worden aan ambtenaren, die niet alleen bij het theevak geene opleiding hebben gehad, maar bovendien gedurig aan verplaatsing blootstaan.

[1]) In het Handboek van den Heer JACOBSON hebben wij niet gevonden, dat hij bepaald aangeeft van hoeveel stoelen of heesters 1 Amsterdamsch pond te verkrijgen is, maar op verschillende plaatsen van het werk blijkt, dat hij rekent op eene produktie van 1 Amsterdamsch pond per 10 stoelen; ofschoon hij ook, doch slechts zelden, spreekt van de mogelijkheid eener productie van 1 pond per 5 stoelen.

[2]) Als men nagaat, dat in 1864 de aanplant

Indien onze veronderstellingen niet allen grond missen, dan valt het ligt te begrijpen, dat de Preanger produktie, welke ruim het $^2/_3$ gedeelte bedraagt van de totale produktie van Java-thee, niet weinig moet hebben bijgedragen tot het verlies, door het Gouvernement op de geleverde thee geleden.

In het I^e^ Deel van het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (Jaargang 1854) vindt men eene uit het Fransch vertaalde Verhandeling van Dr. A. Chatin over de Java-thee. De vertaler, Dr. A. J. D. Steenstra Toussaint, die aan het stuk eenige aanmerkingen heeft toegevoegd [1]), beweert, onder opmerking, dat de theekultuur op Java, onder de bestaande lage prijzen, onmogelijk tegen de China-thee kan concurreren, dat de reden, waarom de Java-thee op de Europesche markt minder gewild is en dus slechte prijzen opbrengt, ook is te zoeken in de omstandigheid, dat de verkoop er van is opgedragen aan de Nederlandsche Handelmaatschappij, terwijl de verkoop van China-thee in handen is van eene groote corporatie van makelaars, wier eigenbelang medebrengt, om eenen stelselmatigen tegenstand te bieden aan de invoering van eene nieuwe soort van thee, die niet door hunne handen gaat. Het gevolg daarvan is, volgens den Heer Steenstra Toussaint, dat de Java-thee, na te zijn verkocht, weder geheel uit den handel verdwijnt, zoodat men van niemand hoort, die Java-thee drinkt. Hij acht het niet onwaarschijnlijk, ja meent met zekerheid te kunnen aannemen, dat de groothandelaars hun voordeel doen met het miscrediet, waarin de Java-thee staat, ten einde haar tegen lage prijzen in te koopen en, vermengd met China-thee, met groot voordeel weder van de hand te zetten.

De schrijver schijnt niet te weten, dat, althans zoo onze informatiën dienaangaande eenigzins te vertrouwen zijn, een groot gedeelte der Java-thee in onze noordelijke provinciën verbruikt wordt en mede eenen uitweg naar Duitschland vindt. Is het buitendien aannemelijk, dat een zoo magtig handelsligchaam als de Nederlandsche Handelmaatschappij geene middelen zou weten te vinden, om een einde te maken aan zulke machinatiën, als waarop de vertaler doelt, gesteld al eens, dat het bestaan er van kon worden bewezen?

De resultaten, door ons onderzoek aan den dag gebragt, zijn, dunkt ons, zoo voldoende ter verklaring, waarom de Java-thee verlies geeft, dat het niet noodig kan geacht worden, om daarvoor naar andere gezochte en geheel onbewezen oorzaken te moeten omzien. De vertaler van het bedoeld opstel kon, toen hij zijne aanmerkingen maakte en nadat de Java theekultuur de Europesche markt reeds gedurende een twintigtal jaren met haar produkt bekend had gemaakt, ter verklaring van de slechte prijzen, welke de Java-thee bij voortduring maakt, geen beter argument aan de hand doen dan in zijne eigene woorden te vinden is, dat, namelijk „het voortbestaan der kultuur op Java door de kontrakten, welke het Gouvernement met de planters gesloten heeft, nog voor een aantal jaren verzekerd is." Wie toch zal het niet moeten toegeven, dat het er voor eene industrie slecht uitziet, wanneer zij op zulk eenen toestand haar heil moet bouwen. Voor zulk eene zal altijd het oogenblik, waarop aan die kunstmatige instandhouding een einde komt, noodwendig ook het begin van haren ondergang zijn. Het is veeleer te hopen, dat de slaking van den band der levering tegen vaste prijzen, welke alleen dient om den ondernemer, die zeker is van vaste winsten, te ontslaan van het streven naar een zelfstandig bestaan, gegrond op inspanning van eigen kracht, ook hier gelijk elders zal leiden tot verbetering van eenen ziekelijken toestand.

Cheribon. In dit gewest had men in 1854 twee ondernemingen met eenen aanplant:

in	1854	van	300	bouws
„	1855	„	300	„
„	1856	„	300	„
„	1857	„	$285^{248}/_{500}$	„
„	1858	„	$285^{218}/_{500}$	„
„	1859	„	300	„
„	1860	„	300	„
„	1861	„	300	„
„	1862	„	300	„

Na dit laatste jaar vindt men geene opgaven meer in de regeringsverslagen betreffende de Cheribonsche theeproduktie, waarschijnlijk in verband tot den afloop der bestaande overeenkomsten wegens de levering van thee.

heeft bedragen 358 bouws, en dat het kostende der in dat jaar geleverde 616,559 Amsterdamsche ponden thee heeft bedragen *f* 459,188.23½, dan volgt daaruit, dat per bouw berekend de Preanger-thee, reeds bij de levering, eene waarde heeft gehad van nagenoeg *f* 1283.— !

[1]) Wij kunnen de lezing dier aanmerkingen aanbevelen, omdat daarin ook voorkomen zeer belangrijke mededeelingen omtrent de wijze, waarop de thee op Java wordt geplukt en bereid.

In weêrwil van de af- en toeneming der uitgestrektheid van den aanplant in de jaren 1854, 1858 en 1860, en ofschoon ook hier van geenen jongen aanplant melding wordt gemaakt, is het getal plukbare heesters onveranderd gebleven op 1,560,000, dat is gemiddeld ongeveer 5,243 per bouw.

De produktie heeft bedragen:

in 1854	A. p.	184,033
〃 1855	〃 〃	189,122
〃 1856	〃 〃	236,568
〃 1857	〃 〃	185,582
〃 1858	〃 〃	245,717
〃 1859	〃 〃	240,294
〃 1860	〃 〃	224,494
〃 1861	〃 〃	223,640
〃 1862	〃 〃	168,054
te zamen. . .	A. p.	1,897,504

dat is 1 Amsterdamsch pond thee:

in 1854 van	8.48	plukbare heesters
〃 1855 〃	8.25	〃 〃
〃 1856 〃	6.6	〃 〃
〃 1857 〃	8.4	〃 〃
〃 1858 〃	6.35	〃 〃
〃 1859 〃	6.49	〃 〃
〃 1860 〃	6.95	〃 〃
〃 1861 〃	6.98	〃 〃
〃 1862 〃	9.28	〃 〃
en gemiddeld voor het geheel.	7.4	plukbare heesters

Het kostende der produktie, welke nagenoeg geheel aan het Gouvernement is geleverd [1]), heeft bedragen:

in 1854	*f*	141,671.20
〃 1855	〃	139,696.80
〃 1856	〃	182,637.93
〃 1857	〃	138,850.46
〃 1858	〃	188,761.26⁵
〃 1859	〃	175,369.12
〃 1860	〃	167,883.79⁵
〃 1861	〃	168,241.29⁵
〃 1862	〃	120,334.71⁵
te zamen. . .	*f*	1,423,446.58

[1]) Met uitzondering namelijk van 85 pond in 1855, en van 193 pond in 1856, welke ter beschikking van de ondernemers zijn gebleven.

dat is per Amsterdamsch pond:

in 1854	bijna	*f*	0.77
〃 1855	〃	〃	0.74
〃 1856	ruim	〃	0.77
〃 1857	bijna	〃	0.75
〃 1858	〃	〃	0.77
〃 1859	〃	〃	0.73
〃 1860	ruim	〃	0.74⁵
〃 1861	〃	〃	0.75
〃 1862	〃	〃	0.71⁵
gemiddeld over het geheel	ruim	*f*	0.75

Bagelen. Hier, waar de produktie van thee, zonder tusschenkomst van partikuliere ondernemers, geheel voor rekening van het Gouvernement heeft plaats gehad, is het getal fabrieken zeer afwisselend geweest. Het bedroeg, volgens de regeringsverslagen, in 1854 15, in 1855 11, in 1856 12, in 1857 8, in 1858 7, in 1859 en 1860 8, in 1861 7, en in 1862—1864 weder 8. De daaraan verbonden aanplant bedroeg:

in 1854	729	bouws
〃 1855	660	〃
〃 1856	576	〃
〃 1857	587½	〃
〃 1858	547½	〃
〃 1859	541½	〃
〃 1860	541½	〃
〃 1861	538½	〃
〃 1862	483½	〃
〃 1863	508½	〃
〃 1864	508½	〃
te zamen. . .	6,222	bouws

Het getal plukbare heesters wordt gezegd te hebben bedragen:

in 1854	1,621,500
〃 1855	1,913,000
〃 1856	1,583,644
〃 1857	2,983,500
〃 1858	4,219,500
〃 1859	4,187,000
〃 1860	4,187,000
〃 1861	4,175,000
〃 1862	3,948,750
〃 1863	4,001,366
〃 1864	4,226,366
te zamen. . .	37,046,626

en dat der jonge heesters:

in 1854	. . . .	1,955,500
„ 1855	. . . .	2,745,000
„ 1856	. . . .	2,664,000
„ 1857	. . . .	1,350,000
„ 1858	. . . .	129,000
„ 1859	. . . .	——
„ 1860	. . . .	——
„ 1861	. . . .	——
„ 1862	. . . .	——
„ 1863	. . . .	225,000
„ 1864	. . . .	——
te zamen.	. .	9,068,500

Wanneer men de berekening van het getal heesters per bouw maakt over den geheelen aanplant, van plukbare namelijk en jonge heesters, dan blijkt het, dat men per bouw heeft gehad:

in 1854	. . . .	4,907	heesters
„ 1855	. . . .	7,058	„
„ 1856	. . . .	7,374	„
„ 1857	. . . .	7,376	„
„ 1858	. . . .	7,942	„
„ 1859	. . . .	7,732	„
„ 1860	. . . .	7,732	„
„ 1861	. . . .	7,753	„
„ 1862	. . . .	8,167	„
„ 1863	. . . .	8,311	„
„ 1864	. . . .	8,311	„
en gemiddeld voor het geheel	. . . .	7,411	heesters

Maakt men evenwel de berekening slechts over het getal plukbare heesters, dan krijgt men per bouw:

in 1854	. . .	2,224	plukbare heesters
„ 1855	. . .	2,898	„ „
„ 1856	. . .	2,749	„ „
„ 1857	. . .	5,078	„ „
„ 1858	. . .	7,707	„ „
„ 1859	. . .	7,732	„ „
„ 1860	. . .	7,732	„ „
„ 1861	. . .	7,753	„ „
„ 1862	. . .	8,167	„ „
„ 1863	. . .	7,870	„ „
„ 1864	. . .	8,311	„ „
en gemiddeld voor het geheel	. .	5,954	plukbare heesters

Men ziet uit die beide berekeningen, waarvan de eerste een verschil aanwijst tusschen 4,907 heesters in 1854 en 8,311 in 1864, en de tweede een verschil tusschen 2,224 plukbare heesters in 1854 en 8,311 in 1864, dat men uit de opgaven betreffende den Gouvernements aanplant evenmin als uit die der partikuliere ondernemers in de verste verte kan nagaan op welke wijdte de aanplant geschiedt, of hoeveel heesters er ongeveer per bouw zijn; want, hoezeer wij gaarne toegeven, dat in het gemiddeld daarvan in het eene of andere jaar eenig verschil kan bestaan, omdat hier en daar uitsterving kan plaats hebben, zoo zal men toch moeten toestemmen, dat een verschil van bijkans het tweevoudige, zoo als de eerste berekening aanwijst, en van bijkans het viervoudige, zoo als uit de tweede berekening blijkt, onaannemelijk is. Aan zulke onverklaarbare onregelmatigheden in meest alle Indische opgaven zijn wij gewoon.

De produktie heeft bedragen:

in 1854	. . . .	A. p.	145,292
„ 1855	. . . .	„ „	87,312
„ 1856	. . . .	„ „	88,726
„ 1857	. . . .	„ „	88,759
„ 1858	. . . .	„ „	129,000
„ 1859	. . . .	„ „	132,849
„ 1860	. . . .	„ „	150,020
„ 1861	. . . .	„ „	176,786
„ 1862	. . . .	„ „	143,500
„ 1863	. . . .	„ „	180,198
„ 1864	. . . .	„ „	174,096
te zamen		A. p.	1,500,538

en het kostende daarvan:

in 1854	. . . .	*f*	88,277.07
„ 1855	. . . .	„	53,572.98[5]
„ 1856	. . . .	„	52,676.59
„ 1857	. . . .	„	44,300.90
„ 1858	. . . .	„	56,112.93[5]
„ 1859	. . . .	„	68,442.17
„ 1860	. . . .	„	97,622.79[5]
„ 1861	. . . .	„	113,327.57
„ 1862	. . . .	„	107,259.15[5]
„ 1863	. . . .	„	108,282.76
„ 1864	. . . .	„	113,043.64
te zamen		*f*	902,918.57

terwijl alzoo het getal plukbare heesters, waarvan 1 Amsterdamsch pond thee is verkregen, heeft bedragen:

in 1854	. . .	11.16
„ 1855	. . .	21.91
„ 1856	. . .	17.86
„ 1857	. . .	33.61
„ 1858	. . .	32.71
„ 1859	. . .	31.51

〃 1860	. . .	27.91
〃 1861	. . .	23.62
〃 1862	. . .	27.52
〃 1863	. . .	22.20
〃 1864	. . .	24.22
en gemiddeld voor het geheel	. . . .	24.69 plukbare heesters.

Gemiddeld heeft 1 Amsterdamsch pond thee gekost:

in 1854	. . . .	ruim	ƒ	0.65^5
〃 1855	. . . .	bijna	〃	0.61^4
〃 1856	. . . .	ruim	〃	0.59^3
〃 1857	. . . .	bijna	〃	0.50
〃 1858	. . . .	ruim	〃	0.43^5
〃 1859	. . . .	〃	〃	0.51^5
〃 1860	. . . .	bijna	〃	0.65
〃 1861	. . . .	ruim	〃	0.63^5
〃 1862	. . . .	〃	〃	0.74^7
〃 1863	. . . .	〃	〃	0.60
〃 1864	. . . .	bijna	〃	0.65
en gemiddeld voor het geheel	. . . . .	ruim	ƒ	0.60

In het regeringsverslag over 1858 (pag. 100) wordt gezegd, dat men in Bagelen keuriger is in het plukken dan in de andere gewesten, en dat het daaraan moet worden toegeschreven, dat men in Bagelen voor den pluk van 1 Amsterdamsch pond thee zooveel meer heesters noodig heeft dan elders; maar dat dan ook daar tegenover staat, dat de Bagelen-thee op de Nederlandsche markt meer gewild is dan die van andere residentiën afkomstig.

Ondertusschen hoe keurig men in het plukken ook zij, toch komt het ons voor, dat het verschil in pluk tusschen Bagelen en andere theeproducerende gewesten wat heel groot is en in het verslag van 1861, waar op dezelfde omstandigheid weder gewezen wordt, vindt men dan ook tevens de aanmerking gemaakt, dat er waren, die beweerden, dat de reden van den ongunstigen pluk moet worden gezocht in de wijze, waarop hij geschiedde en die de behoorlijke ontwikkeling van den heester benadeelde, weshalve maatregelen, om in dit opzigt verbetering te krijgen, zouden worden beproefd.

Afgescheiden daarvan biedt evenwel de Bagelen-theeproduktie ons nog twee merkwaardige verschijnselen aan.

Vooreerst dat het kostende er van veel minder bedraagt dan het kostende der door partikuliere ondernemers geleverde thee.

Wij hebben gezien, dat de gemiddelde prijs der thee per Amsterdamsch pond is geweest:

Voor Buitenzorg	. . . . . .	ƒ	$0.85^3/_4$
〃 Krawang	. . . .	〃	0.70 [1])
〃 de Preanger Regentschappen		〃	$0.76^1/_2$
〃 Cheribon	. . . .	〃	0.75

terwijl gedurende het tijdvak van 1854—1864 het gemiddelde voor Bagelen is geweest ƒ 0.60.

Men beweert, — en niet zonder grond, want de ondervinding leert het, — dat in den regel partikulieren veel goedkooper kunnen produceren dan een Gouvernement; maar hier ziet men het omgekeerde, terwijl, wat nog vreemder is, de eigen Gouvernements theeproduktie geschiedt door vrijwillig ingehuurd werkvolk, even als het geval is met de produktie der partikuliere ondernemers. Onder het kostende van de produktie dier laatsten is wel begrepen hunne winst, maar met dat alles blijft ons het verschil nog al groot toeschijnen.

Een tweede opmerkelijk verschijnsel vinden wij in de omstandigheid, dat de kosten van produktie in geene verhouding staan met of niet rijzen of dalen naar gelang van het minder of meer gunstige der produktie, zoo als op economische gronden en die der ervaring bewezen zou kunnen worden in den regel het geval te moeten zijn.

In het jaar 1854 toch had men den gunstigsten pluk, en verkreeg men gemiddeld 1 Amsterdamsch pond van 11.16 heesters, en toch heeft in dat jaar de thee per pond meer gekost dan in eenig ander jaar, uitgezonderd dat van 1862. De jaren 1857, 1858 en 1859 zijn de ongunstigste voor den pluk en daarin verkreeg men 1 Amsterdamsch pond van respectivelijk 33.61, 32.71 en 31.51 heesters, en desniettemin zijn in die drie jaren de kosten van produktie het laagste geweest, namelijk ƒ 0.50, ƒ 0.43^5 en ƒ 0.51^5 per pond. Ook als men de totalen van produktie en van kosten nagaat en met elkander vergelijkt, zijn de uitkomsten niet minder zonderling. In 1854 bij voorbeeld kosten 145,292 ponden ƒ 88,277.07 en in 1862 betaalt men voor 143,500 ponden, of bijna 1,800 ponden minder, ƒ $107,259.15^5$ of ruim ƒ 19,000 meer. In de jaren 1862 en 1863 bedragen de kosten, op een verschil van ongeveer ƒ 1,000 na, bijna evenveel, ofschoon men in het cijfer der produktie zelve een verschil ziet van ongeveer 36,700 ponden. Er kunnen wel is waar omstandigheden plaats

[1]) Ongerekend 25 cents per pond voor kosten van finale bereiding, en andere daarbij komende uitgaven.

grijpen, waardoor de produktiekosten het eene jaar iets gunstiger uitvallen dan in een ander jaar; maar de verschillen, waarop wij gewezen hebben, zijn te groot, om niet opmerking te verdienen. Zij bewijzen, om er niets meer van te zeggen, dat eene regering verstandiger doet, met zich, waar de nood het haar niet eenigzins tot pligt maakt, niet te begeven in industriële ondernemingen, waarover zij het beheer moet toevertrouwen aan menschen, die, daargelaten, of zij er de vereischte bekwaamheid voor hebben, geen regtstreeksch eigenbelang in de zaak hebben. Ondertusschen blijkt het uit de regeringsverslagen niet, dat de door ons aangewezen verschijnselen maar eenigermate zelfs de aandacht der regering hebben getrokken.

Doch laat ons nu verder nagaan, welke geldelijke uitkomsten 's Gouvernements theehandel wel kan opgeleverd hebben.

De produktie of liever de aan het Gouvernement geleverde hoeveelheid heeft bedragen:

in 1854 . . .	A. p.	1,547,438
" 1855 . . .	" "	1,388,236
" 1856 . . .	" "	1,877,134
" 1857 . . .	" "	1,735,966
" 1858 . . .	" "	2,060,123
" 1859 . . .	" "	1,932,257
" 1860 . . .	" "	1,968,187
" 1861 . . .	" "	1,947,289
" 1862 . . .	" "	1,610,714
" 1863 . . .	" "	1,272,232
" 1864 . . .	" "	790,655
te zamen	A. p.	18,130,231

In dat zelfde tijdvak heeft de produktie, waaruit die hoeveelheid is geleverd, bedragen 18,421,796 Amsterdamsche ponden, of 291,545 ponden meer.

Het geleverde heeft aan het Gouvernement gekost:

in 1854	ƒ	1,187,068.60
" 1855	"	1,090,255.35[5]
" 1856 , . . .	"	1,434,492.86[5]
" 1857	"	1,349,073.21[5]
" 1858	"	1,555,451.84[5]
" 1859	"	1,427,326.03
" 1860	"	1,501,601.88
" 1861	"	1,379,909.45[5]
" 1862	"	1,178,153,46[5]
" 1863	"	862,751.58[5]
" 1864	"	572,231.87[5]
te zamen	ƒ	13,538,316.17

hetgeen neêrkomt op ruim $74^2/_3$ cents per Amsterdamsch pond.

Volgens de opgaven der regering heeft de netto-prijs der in Nederland verkochte thee per Amsterdamsch pond gemiddeld bedragen:

in 1854	ƒ	$0.55^1/_{10}$
" 1855	"	$0.51^2/_5$
" 1856	"	$0.54^4/_5$
" 1857	"	$0.51^3/_5$
" 1858	"	$0.49^3/_5$
" 1859	"	$0.70^9/_{10}$
" 1860	"	$0.72^4/_5$
" 1861	"	$0.71^2/_5$
" 1862	"	$0.70^4/_5$
" 1863	"	$0.69^4/_5$
" 1864	"	$0.56^4/_5$

Volgens die netto-prijzen mag men het er voor houden, dat de aan het Gouvernement geleverde thee zuiver heeft opgebragt, calculatief:

in 1854	ƒ	852,638.33[8]
" 1855	"	713,553.30[4]
" 1856	"	1,028,669.43[2]
" 1857	"	895,758.45[6]
" 1858	"	1,021,821.00[8]
" 1859	"	1,369,970.21[3]
" 1860	"	1,432,840.13[6]
" 1861	"	1,390,364.34[6]
" 1862	"	1,140,385.51[2]
" 1863	"	888,017.93[6]
" 1864	"	449,092.04
te zamen	ƒ	11,183,110.72

terwijl dus het kostende der geleverde thee heeft bedragen	ƒ 13,538,316.17
heeft zij netto opgebragt, calculatief	" 11,183,110.72
hetgeen een verlies geeft van	ƒ 2,355,205.45

Berekend over de totale hoeveelheid, die geleverd is, bedraagt het verlies gemiddeld nagenoeg 13 cents per Amsterdamsch pond.

Maar bij dat cijfer bepaalt zich het geleden verlies niet, daar wij onder het kostende der thee noch de uitgaaf voor het afwerken der Krawang-thee [1]), noch die voor het afwerken

[1]) Tegen 25 duiten per Amsterdamsch pond bedraagt dit over eene hoeveelheid van 1,469,036 ponden, welke van 1854—1861 is geleverd, ruim ƒ 306,019.

van andere thee [1]), noch eindelijk de uitgaven voor personeel [2]) hebben begrepen, en voor het een zoowel als voor het andere het verlies nog vermeerderd moet worden met minstens ƒ 400,000 [3]), zoodat het totaal verlies in dat tijdvak minstens ƒ 2,750,031 of 15 cents per Amsterdamsch pond moet hebben bedragen.

In verband tot die uitkomst zal het wel niemand kunnen bevreemden, dat het Gouvernement zich eindelijk ontslagen heeft van de verpligting tot aanneming van het produkt, die blijkbaar alleen in het voordeel der producenten zoo lang is volgehouden.

Die uitkomst is zelfs van dien aard, dat zij geenen grond oplevert, om van de Java-theeproduktie, nu zij door het Gouvernement geheel is losgelaten, eene goede toekomst te verwachten; want, tenzij de partikuliere ondernemers, die hunne thee aan het Gouvernement hebben geleverd, bij die levering schromelijke winsten hebben gehad, zien wij niet in, hoe er voor hen veel kans bestaat, om met eene vermindering van 15 cents en meer zelfs per pond [1]) op hunne kosten van produktie en bereiding, goede, marktbare thee te blijven leveren en nog goede zaken te maken.

Naar ons inzien ligt het groote ongeluk voor de Java theeproduktie, — een ongeluk, dat niet gemakkelijk zal zijn te verhelpen, nu de zaak eenmaal eene andere rigting heeft genomen, — hoofdzakelijk daarin, dat men daarvan heeft gemaakt eene kultuur voor ondernemingen op groote schaal aangelegd, en niet eene volkskultuur, gelijk in China, waar de landbouwer haar als bijzaak aanhoudt ter verkrijging van thee voor eigen behoefte, terwijl hij al, wat hij overhoudt, naar de markt brengt en verkoopt aan dezulken, die de thee verder afwerken, sorteren en voor den algemeenen handel bereiden en geschikt maken. Tegen eene industrie onder zulke omstandigheden, waaronder elk lid des huisgezins het zijne bijdraagt tot het welslagen, waarbij hij zelf een regtstreeksch belang heeft en de traditiën omtrent kultuur, pluk en bereiding zorgvuldig worden bewaard, moet de concurrentie noodwendig zeer zwaar vallen voor ondernemingen, die alles moeten betalen, en, hoe redelijk die betaling ook moge zijn, alles moeten overgeven aan ingehuurd, vreemd arbeidsvolk, dat geen regtstreeksch belang bij de zaak heeft; terwijl, wat nog het ergste is, de grootste belanghebbende er bij, de ondernemer zelf, maar al te dikwijls het beheer en de geheele leiding zijner zaak aan anderen moet toevertrouwen, die soms weder vervangen moeten worden, wanneer zij regt goed op de hoogte zijn, of waarvan ieder dikwijls eigen denkbeelden heeft en volgt.

---

[1]) Uit de verslagen toch van 1854—1860 blijkt, dat eene overwerking heeft plaats gehad:

in 1854 van	A. p.	185,190
„ 1855 „	„ „	238,334
„ 1856 „	„ „	271,790
„ 1857 „	„ „	274,832
„ 1858 „	„ „	235,366
„ 1859 „	„ „	186,924
„ 1860 „	„ „	172,250
te zamen. . .	A. p.	1,564,686
terwijl in die zelfde jaren de geleverde Krawang-thee had bedragen	„ „	1,319,036
weshalve, behalve het geleverde uit Krawang, nog overgewerkt is eene hoeveelheid van . . .	A. p.	245,650

Voor het jaar 1861 wordt slechts melding gemaakt van de uitgaaf voor het overwerken, zonder opgaaf noch van de hoeveelheid, noch van het kostende.

[2]) Met opzigt tot de uitgaven voor personeel, die niet in het kostende der thee zijn begrepen, vinden wij vermeld, dat die hebben bedragen:

in 1855	ƒ	6,600.—
„ 1856	„	5,400.—
„ 1857	„	6,400.—
„ 1858	„	6,400.—
„ 1859	„	6,400.—
„ 1860	„	6,400.—
te zamen. . .	ƒ	37,600.—

Voor 1854 en 1861 vindt men geene melding gemaakt van die uitgaven.

[3]) Te weten:

Voor het overwerken van 1,469,036 pond Krawang-thee à 25 duiten	ƒ	306,049
Voor het overwerken bovendien van 245,650 pond à 25 duiten.	„	51,177
Voor uitgaven van personeel in de jaren 1855—1860.	„	37,600
	ƒ	394,826

[1]) Omdat het verlies door ons geslagen is over de totale hoeveelheid thee, die het Gouvernement heeft ontvangen, terwijl het blijkt, dat het kostende der Bagelen thee, waarvan de produktie geheel voor rekening van het Gouvernement geschiedde, minder heeft bedragen dan de gemiddelde netto opbrengst per pond der totale hoeveelheid, en de regering in hare verslagen dan ook een paar malen mededeelt, dat die thee hoogere prijzen haalde, en dus bepaaldelijk winst moet gegeven hebben.

Het is mogelijk, dat wij de zaak verkeerd inzien, maar, — daargelaten de vraag, of op Java thee kan worden geproduceerd, die even als en op gelijken voet met de China-thee eenen gereeden aftrek in den handel vindt, — ons schijnt het toe, dat, om de kultuur van thee op Java te verzekeren en haar de concurrentie tegen die in China mogelijk te maken, het belang der Europesche ondernemers nu nog medebrengt, om te trachten het daarheen te wenden, dat de landbouwende bevolking zelve de thee kultiveert, plukt en eene voorloopige bereiding doet ondergaan, om ze te verkoopen aan de ondernemers, die aan het produkt verder datgene doen, wat er vereischt wordt, om het in den handel te kunnen brengen, daarbij slechts zorg dragende, dat zij er zich strikt aan houden, fabriekanten, en niet tevens theespeculanten te willen zijn. De voet, waarop de kultuur waarschijnlijk met het meeste succes zou kunnen plaats grijpen, zou alsdan een zoodanige moeten zijn, dat een landbouwend gezin haar als iets bijkomends, zonder ongerief voor zijnen overigen kultuurarbeid, met gemak zou kunnen aanhouden.

Volgens de Indische handelsverslagen heeft in het tijdvak van 1860—1865 de uitvoer van Java-thee bedragen als volgt:

in 1860 door het Gouvernement . . .	pikols 15,809.72	
〃 partikulieren	〃 777.81	
uit het entrepôt	〃 ——	
		pikols 16,587.53
〃 1861 door het Gouvernement . . .	pikols 9,915.46	
〃 partikulieren	〃 1,170.—	
uit het entrepôt	〃 ——	
		〃 11,085.46
〃 1862 door het Gouvernement . . .	pikols 8,104.21	
〃 partikulieren	〃 510.04	
uit het entrepôt	〃 ——	
		〃 8,614.25
〃 1863 door het Gouvernement . . .	pikols 17,023.32	
〃 partikulieren	〃 2,976.16	
uit het entrepôt	〃 2,285.10	
		〃 22,284.58
〃 1864 door het Gouvernement . . .	pikols 13,454.31	
〃 partikulieren	〃 3,242.77	
uit het entrepôt	〃 745.20	
		〃 17,442.28
〃 1865 door het Gouvernement . . .	pikols 7,482.05	
〃 partikulieren	〃 11,195.95	
uit het entrepôt	〃 ——	
		〃 18,678.—

Ofschoon de uitvoer van de laatste drie jaren belangrijker is dan die van de drie eerste jaren, kan uit de door ons gegeven cijfers van den uitvoer niet met eenige zekerheid worden nagegaan, of en in hoever gelijktijdig met het successivelijk verminderen en eindelijk geheel ophouden der levering van thee aan het Gouvernement, in verband tot den afloop der met hetzelve bestaande overeenkomsten, de produktie van thee op Java toegenomen, dan wel verminderd is.

Vooreerst toch blijkt, dat zelfs in de laatste drie jaren de uitvoer voor rekening van het Gouvernement nog het grootste gedeelte uitmaakt van den totalen uitvoer. Ja zelfs en in weêrwil, dat de levering aan het Gouvernement in die jaren al minder en minder was geworden, heeft de Gouvernements uitvoer van 1863—1865 ad pikols 37,958.68 nog met ruim 4,100 pikols overtroffen den Gouvernements uitvoer van 1860—1862 ad pikols 33,829.19. Daaruit zou men mogen opmaken dat niet het in elk jaar

aan het Gouvernement geleverde dadelijk wordt uitgevoerd, maar nog eenigen tijd in 's lands pakhuizen op Java wordt aangehouden, zoodat de uitvoer van den aanwezigen voorraad zich misschien regelt hetzij naar de marktprijzen in Europa, hetzij naar geschikte scheepsgelegenheid, waarmede die uitvoer zonder nadeel voor het artikel kan geschieden.

Daaruit meenen wij in de tweede plaats tot de gevolgtrekking te mogen komen, dat de partikuliere uitvoer der jaren 1863—1865 ad pikols 20,445.18, ofschoon met nagenoeg 18,000 pikols overtreffende, dien der jaren 1860—1862 ad pikols 2,457.85 nog geene voldoende aanwijzing geeft voor het cijfer der produktie voor geheel partikuliere rekening. Eerst nadat de verzending van thee voor rekening van het Gouvernement geheel zal hebben opgehouden, en wanneer alsdan van geenen uitvoer sprake zal zijn dan van dien voor geheel partikuliere rekening, zal men met eenige meerdere zekerheid den meer of minder gunstigen invloed kunnen nagaan van de ophouding der levering aan het Gouvernement op de produktie.

Eindelijk zou het in de derde plaats mogelijk kunnen zijn, dat op Java zelve, nu er aan het Gouvernement niet meer wordt geleverd, meer Java-thee in consumtie wordt gebragt. Uit den invoer van thee uit China mag men zich evenwel tot die gevolgtrekking niet geregtigd achten, daar de waarde van dien invoer, volgens de Indische handelsverslagen, heeft bedragen:

	in 1860	*f*	381,843
	„ 1861	„	508,043
	„ 1862	„	344,026
		f	1,233,912
en	„ 1863	*f*	481,343
	„ 1864	„	357,902
	„ 1865	„	645,585
		f	1,484,830

zoodat in de laatste helft van het zesjarig tijdvak voor eene waarde van ruim *f* 250,000 meer dan in de eerste helft is ingevoerd.

Thew-toe-kong, goudmijn in Borneo's Westerafdeeling, mijndistrikt Mandhor. In 1860 verkreeg men uit deze mijn met 8 werklieden in den tijd van zes maanden 11 thail goud en in 1861, in hetzelfde tijdsverloop, slechts 4 thail, zoodat de opbrengst niet toereikend was om de onkosten te dekken.

Thie, landschap op de Zuidkust van het eiland Rotti, residentie Timor. In 1863 werd het bestuurd door een Christen *Radja*, een Heidensch *Fettor* en 26 *Tamoekong's* of dorpshoofden. De bevolking bedroeg 8,126 inwoners, waarvan 350 Christenen, onder welke 200 scholieren, die werden voorgegaan door eenen Gouvernements onderwijzer, twee negorijonderwijzers en twee helpers. Onder Thie behoort het onbewoonde eiland Dana. Het dorp Thie ligt 4 uren (te paard) van Baä, aan de Cyrus-haven, die door walvischvaarders bezocht en waar schildpad gevonden wordt. Men heeft er eene kerk en school.

Thiel, dorp op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, landschap Soelematte.

Thiouw, zie: Tiouw en Teon.

Thlahab Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Thoiweweh, dorp op het Zuid-Wester-eiland Moa, residentie Banda, distrikt Bansawa.

Thomas-eiland, gelegen in de zee van Timor, in de zoogenaamde Minstrel's passage, ten Noord-Oosten van Palmer's eiland. Van het Noorden tot het Westen steekt van dit eiland een rif uit.

Thoren of Poeloe Tiga, het grootste en zuidelijkste der Zeven-eilanden ten Westen van Sumatra.

Thouloup, fort op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar, op de grens van de L Kota's.

Threshold-punt, kaap op Nieuw Guinea, ten Oosten van kaap Spencer, op nagenoeg 0° 48′ Z. Br. en 131° 34′. Zij is de Westhoek eener diepe baai, de Threshold-baai genoemd, in welke een eilandje ligt, dat door een rif omgeven is, hetwelk tot aan de Zuidzijde der baai afsteekt.

Thyhin, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Tia, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, aan den regter oever der Bengawan.

Tiaboe, hoek aan de Oostzijde van de noordelijke landtong van Gilolo, in de baai van Galela, op 127° 53′ O. L. Hij bepaalt de Zuidzijde eener rivier, die drinkwater bevat.

Tiagan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Tiakar, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuiden van de L Kota's.

Tial, kaap op het eiland Amboina, die de baai van Baguala ten Noorden bepaalt op 3° 36′ Z. Br. en 128° 28′ O. L.

Tialarang, zie: Fialarang.

Tial Islam, kampong op het eiland Amboina, op de Zuidkust van het schiereiland Hitoe. Het is bewoond door 235 Mohammedanen, die onder eenen Regent met den titel van *Patih* staan (1854).

Tialo, dorp op Celebes' Westkust, in het Noord-Oosten van het rijk Adja Tamparang.

Tial Serani, kampong op het eiland Amboina, nabij Tial Islam. Het is door 37 Christenen bewoond en bevat eene school (1854).

Tiamadjeng, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto.

Tian, zijrivier der Kahajan in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Tianda, eilandengroep tot de Kei-eilanden behoorende, residentie Banda, gelegen, volgens Gregory, op 5° 17′ Z. Br. en 132° 42′ O. L. Zij bestaat uit de eilanden Tianda, Faam, Hiniar, Walier, Noesereen, Raël Besar en -Ketjil en Nonja. Het eiland Tianda telt de dorpen Kariet en Keiando.

Tiang, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, rijk Mampawa, dat reeds in de verte kenbaar is aan zijne steile rotswanden.

Tiang, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, op de zuidelijke grens van de afdeeling Ogan Oeloe.

Tiang, heuvel op Java, residentie Bantam, distrikt Parong Koedjang, bij en benoorden Dawa.

Tiang Bali, een der Karimata eilanden, onder de Melapis-groep.

Tiang Bandeira, plaats op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den weg van Garoet naar Bandong, 16 palen van Garoet en 26 van Bandong, volgens Hasskarl, 2,664 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tiang Batoe, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Klingi.

Tiang Boentong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in het Westen van het distrikt Singen Kidool.

Tiang Kajoe, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der XX Kota's. Hij bevat koper.

Tiang Kandang, berg in Borneo's Westerafdeeling, op de grenzen der rijken Landak en Tajan, hoog 754 Rijnlandsche voeten.

Tianjoa, kaap en dorp op het eiland Bali, op de Noord-Oostzijde van het rijk Boleling, even buiten den hoek van Lirang. Van de kaap steekt een klein rif af.

Tianowoni, doesoen of tuingrond op het eiland Ceram, aan de Noordzijde der Elpapoetihbaai. Hij is beplant met sagopalmen en vruchtboomen.

Tiantara of Bakong, dorp op het eiland Banka, in het Noord-Westen van het distrikt Muntok, 56 palen van Jeboes, 58 van Muntok en 70 van Blinjoe.

Tiarangan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in de binnenlanden van Bandjermasin.

Tiaris, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de Tjibehet.

Tiata, onbewoond eilandje, tot de Sermatta-groep behoorende, residentie Banda.

Tibah Wangi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, op de oostelijke grens van het distrikt Pendjaloe.

Tibaroeng, eiland in de rivier Sebauwang, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng.

Tibeura, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Loewar Kota.

Tibodjong, dorp op Celebes' Westkust, in het Oosten van het rijk Boni.

Tiboe, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Tiboerial, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Buitenzorg.

Tiboes, eiland ten Zuiden van het eiland Samao, residentie Timor, op 10° 27′ Z. Br.

Tibore, koningrijkje met gelijknamige hoofdplaats op het eiland Moena of Pangasane.

Tibrouw, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas.

Tida, landschap, rivier en dorp op de Zuid-Westzijde van het Sandelhout-eiland. Het dorp is goed bevolkt en biedt eene veilige haven aan.

Tidaoe, meer op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Loeboe Bassong.

Tidar, berg op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang, in de vlakte op den weg van Magelang naar Boeroboedho. Hij is, volgens de Lange, 1,606 Rijnlandsche voeten hoog en wordt door de Javanen als de kop des spijkers beschouwd, waarmede Java aan de wereldkloot is vastgenageld, daar hij volgens hun beweren het middelpunt des eilands is. Een gelijknamig dorp ligt bij dezen heuvel.

Tidoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kraton.

Tidoe, rivier op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah.

Tidoeng of Tidoengsche landen, gewest op Borneo's Oostkust, bevattende de noordelijkste landen van het Nederlandsch gebied op die kust. De grens is: ten Noorden de rivier Tariman en de hoek Batoe Tinagat, op 4° 2′ N. Br., ten Zuiden Boeloengan, op ongeveer 3° 20′ N. Br., ten Westen het gebergte Lietjang en ten Oosten de straat Makassar. Sedert 1848 behooren deze landen, die eene oppervlakte van 390 vierkante mijlen of 9,423 vierkante palen beslaan, onder Nederlandsch gebied.

Deze landstreek bestaat uit de volgende 9 afdeelingen: Seboekoe, Sebauwang, Sesajap, Sambakoeng, Betajau, Sekatakh Boedji, Sekatakh Djelandjan, het eiland Nennoekan met het eiland Sibitikh en het eiland Tarakan. Uitgezonderd het eerste landschap staat iedere afdeeling onder een afzonderlijk hoofd, dat aan den Sultan van Boeloengan onderworpen is. Het land wordt door vele voorname rivieren doorsneden, als de Kajan, Sekatakh Djelandjan, Sekatakh Boedji, Sebauwang, Sambakoeng, Seboekoe en Betajau.

Het cijfer der bevolking is niet wel bekend. De bergen en binnenlanden worden door wilde stammen bewoond, als Beroesoe's, 1,600 in getal, voorts de Idahan's, die de bergstreken bewonen en grootendeels onafhankelijk zijn, en de Tinggalan's of Daut's, die zich in het bovenland der rivier Sekatakh ophouden. De kustbewoners zijn Mohammedanen. Sedert de Tidoeng's Mohammedanen zijn geworden, hebben zij zich van de Beroesoe's, met welke zij eertijds slechts eenen stam uitmaakten, afgescheiden. Zij wonen in goede maatschappelijke orde in de dorpen Mentjigit, Soengei Tengap, Bebangkoeng, Telokh Ippel, Sesajap, Sebauwang, Djawa, Temelingan en op de eilanden Nennoekan en Sibitikh. Hun getal wordt op 5,000 geschat. Zij vervaardigen aardewerk, planten rijst en aardvruchten, drijven handel met de Beroesoe's, van welke zij was, hars en *padi* ontvangen, welke artikelen zij aan de bewoners van Boeloengan verruilen. Hunne kleeding bestaat in wijde broeken.

Tidoeng Besar en **-Ketjil** of Groot en Klein Tidoeng, twee eilanden ten Noorden van Java, tot de Hoorn-eilanden behoorende, het eerste op 5° 48′ Z. Br., 106° 32′ 30″ O. L., en het tweede op 5° 48′ 30″ Z. Br. en 106° 34′ 20″ O. L. Groot Tidoeng is het westelijkste der Hoorn-eilanden en heeft W. 2/3 N. van den Westhoek de klip Karbouw.

Tidoer, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, op de westelijke grens van het distrikt Tjahjana.

Tidore, eiland in den Molukschen Archipel, residentie Ternate, ten Westen van Gilolo, ten Zuiden van Ternate, met de Noordpunt op 1° 11′ N. Br. en 126° 7′ O. L., volgens Melvill van Carnbée.

Tidore is 1.6 vierkante geographische mijl groot en bestaat uit twee helften. De zuidelijkste wordt gevormd door de piek van Tidore, een regelmatigen kegel, welks voet geheel de zuidelijke helft van het eiland beslaat. De noordelijke helft bestaat uit een bergachtig en woest land en is weinig of niet bewoond. De vuurberg heeft weleer gebrand, doch thans rookt de krater alleen van tijd tot tijd. Deze ligt, volgens Melvill, op 0° 39′ N. Br. en 127° 25′ 30″ O. L., en is, volgens Forsten, 5,376 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven.

De straat tusschen Ternate en Tidore is veilig. De ankerplaats ligt aan Tidore's Oostkust, nabij de hoofdplaats is 30 vademen zandgrond, doch de grond is op vele plaatsen onzuiver.

Bijna de geheele bevolking van Tidore woont op de zuidelijke helft van het eiland, en wel voornamelijk aan de Oostkust bijeen gedrongen. Op de noordelijke helft van Tidore zijn aan het vlakke strand eenige hutjes opgeslagen, die tot tijdelijk verblijf van landbouwers of visschers dienen. De hellingen aan den voet des bergs zijn vruchtbaar en tot ongeveer 2,800 Rijnlandsche voeten hoogte bebouwd. Hooger op begint een oorspronkelijk woud, doch de top, die zich aanmerkelijk boven de grens van het woud verheft, is kaal en spits. Er worden op Tidore met goed gevolg katoen, koffij, muskaatnoten, tabak en verschillende boom- en aardvruchten aangekweekt. In 1852 telde men er 20,000 katoenheesters, 15,729 koffijboompjes en 3,980 muskaatboomen. De grond schijnt niet geschikt voor den klapperboom. Behalve de hoofdplaats Tidore heeft dit eiland nog eenige andere dorpen, welke meest allen langs de Oostkust gelegen zijn, zoo als Tagoja, Tommelau en Soacconorra. Men treft er overvloed van herten en wilde varkens aan. Verder zijn er geiten, gevogelte en eenige visch. Het eiland wordt door onderscheidene beken, die van het gebergte vloeijen, bevochtigd.

Het Gouvernement heeft in het rijk van Tidore geen grondgebied dat niet aan den Sultan in leen is afgestaan, zoodat geheel

het rijk onder het onmiddellijk bestuur van den Sultan staat. De bezittingen van den Sultan zijn, voor zooverre zij bij namen bekend zijn, de eilanden: Tidore, Filongia, Siboe, Mareh, de twee oostelijke schiereilanden van Gilolo, met de daarbij liggende eilanden, de geheele Waigeoe-Misool-Archipel en eindelijk het gedeelte van Nieuw-Guinea dat zich van den hoek Seprop Maneh op de Noordkust langs die kust en de Geelvink-baai, tot den hoek Kain-kain Beba of kaap de Goede Hoop en verder west-, zuid- en zuid-oostwaarts tot aan de 141° O. L. uitstrekt, zijnde hieronder begrepen de landschappen Wonim-di-Bawa en Namatotte, benevens de langs de Noordkust gelegene eilanden. De bevolking van het Tidoresche grondgebied wordt begroot op 50,000 zielen, waarvan op het eiland Tidore 8,157 (in 1854). De Sultan trekt jaarlijks inkomsten van Gilolo en zijne overige buitenbezittingen, als ook sago, massooi, *karet*, *tripang* en paradijsvogels van de Papoesche eilanden, en jaarlijksche recognitiegelden, ten bedrage van *ƒ* 12,800, van het Nederlandsch Gouvernement. Den 25en September 1860 is een nieuw traktaat met den Sultan gesloten.

De bevolking van het eiland Tidore is zeer industriëel. Er worden zelfs onder de minst beschaafde volksstammen bekwame smeden, mandemakers, wevers, pottenbakkers en kalkbranders aangetroffen.

De Tidorezen hebben een goede inborst en een fier en forsch voorkomen. Zij worden minder verdrukt door hunnen Vorst dan de Ternatanen. Zij belijden de Mohammedaansche godsdienst en hebben daarin een ijverigen voorganger in hunnen Vorst. Zij zijn werkzamer en ondernemender dan de Ternatanen en genieten daarom ook meer welvaart. De handel van Ternate wordt grootendeels door Tidorezen gedreven. Zij brengen de overvloedige visch, die zij vangen, te Ternate ter markt en leggen zich op den landbouw toe.

De Sultan van Tidore is de tweede in rang van de Moluksche Vorsten en een bevriend vassaal van het Nederlandsch Gouvernement. Hij schrijft aan den Gouverneur in de Maleische hoftaal en heeft, zoowel als de Sultan van Ternate, het Gouvernement in de oorlogen van Saparoea en Java met hulptroepen bijgestaan, die gewoonlijk door hunne eigene bevelhebbers werden aangevoerd. Ook heeft hij de Hollandsche kleederdragt aangenomen. De lijfwacht van den Sultan is met geweren gewapend en draagt eene roode uniform met witte strepen en zwarte tulbanden met vederbossen. De rijksgrooten dragen epauletten en de voorvechters harnassen.

In 1610 had men op het eiland Tidore vier sterkten, die door de Spanjaarden gebouwd waren, namelijk: Tahoela, Romi, Mareico en Tsjobbo, waarvan Romi en Mareico, in 1664, door den Vorst Tsafie Oeddin, op verzoek der Compagnie, zijn geslecht, tegen het genot eener toelage van tweehonderd rijksdaalders 's jaars. In Tahoela en Tsjobbo hield hij en eenige zijner opvolgers verblijf; doch naderhand hebben zich de Vorsten in de tegenwoordige hoofdplaats Tidore gevestigd, zoodat ook die twee vestingen sedert vervallen zijn.

In 1521 deden de Spanjaarden Tidore aan, doch zij werden in 1527 door de Portugezen, die op Ternate gevestigd waren, onder den Landvoogd Garsias verdreven, die hunne hoofdplaats deed verbranden en het aldaar gevonden geschut wegvoeren. In het daarop volgend jaar kwam Alvarez Saavedra, een Spaansch Hoofdman, voor Tidore met drie schepen ten anker. Deze liet de aldaar vroeger door de Spanjaarden aangelegde vesting weder herstellen en versterken, en de verbrande stad tevens opbouwen. De Tidorezen, hierin door de Spanjaarden bijgestaan, overvielen eene plaats van den Koning van Ternate op Gilolo, doch moesten hiervoor zwaar boeten, daar de Portugezen onder Menezes Tidore aanvielen, veroverden en verbrandden en de Spanjaarden noodzaakten de plaats te verlaten. Tidore werd spoedig herbouwd en nam in magt en aanzien toe. Beiden, de Tidorezen zoowel als de Portugezen, werden door de Ternatanen omstreeks 1575 overwonnen, doch de Portugezen bleven te Tidore tot in het begin der zeventiende eeuw. Den 5en Mei 1605 verscheen de Onderzeevoogd Cornelis Sebastiaanszoon met vijf schepen voor Tidore en na een hevig gevecht kwam de vesting in handen der Nederlanders, die den Portugezen en Spanjaarden (want Portugal was destijds met Spanje vereenigd), en hunnen Landvoogd vergunden naar Manilla te vertrekken. De vermeesterde vesting werd geslecht en eene kleine bezetting op Tidore gelaten, hetwelk aanleiding gaf, dat de Tidorezen de hulp der Spanjaarden uit Manilla inriepen, die weldra met eene vloot en eene magt van 3,000 man verschenen en zich van Tidore zoowel als van Ternate weder meester maakten. In 1654 sloot de Landvoogd de Vlaming vrede met de Tidorezen en de Spanjaarden, welke laatsten de Molukko's verlieten Sinds bleven er de Nederlanders gevestigd.

De literatuur over Tidore staat vermeld bij die van de Molukko's.

Tidore, ook wel Soasio genaamd, hoofdplaats van het gelijknamige eiland, op deszelfs Oostkust, langs het strand. Zij is de verblijfplaats van den Sultan, wiens dalem omringd is door eenen steenen muur, die aan den zeekant eene poort met een spits toeloopend dak heeft. Dit paleis heeft bij de laatste aardbeving zoodanig geleden, dat de Vorst genoodzaakt werd zich in een veel kleiner aan het strand liggend huis te vestigen. Tidore wordt door eenen muur van 6 voeten hoog, die in zee op eenigen afstand is opgetrokken, tegen rooverspraauwen beveiligd. Men bereikt deze plaats door twee wallen en vervolgens langs eenen trap. Schepen kunnen hier in 31 vademen ankeren. De moskeeën en huizen der inlanders zijn hier even eenvoudig als het zoogenaamde paleis van den Vorst. Nabij de hoofdplaats ligt het oude vervallen fort Romi. In Julij 1855 zijn er op Tidore door de hevige aardbeving, welke ook op Ternate en Gillolo gevoeld werd, 25 huizen ingestort.

Tido Tiraga, dorp op Sumatra's Oostkust, aan den regter oever der Serdang-rivier.

Tieb, Papoesch gehucht op het noordelijk gedeelte van het eiland Misool, dat onder de negorij Waigamma behoort, met 2 huizen en 10 inwoners (1860).

Tiedatoewa of Baradoewa, kaap aan Borneo's Zuidkust. Zij bepaalt den mond der Barito-rivier.

Tiembanganten, zie: Timbanganten.

Tiempa, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kapoeas Moeroeng, distrikt Kapoeas Tengah, in 1859 met 535 inwoners.

Tiems, eiland aan Sumatra's Zuidkust, in de Lampong-baai. Het is een der oostelijkste der Lagoendi-eilanden.

Tiems-klip, door Horsburgh Collier's Rock genoemd, ligt aan Sumatra's Zuidkust, N. $44^1/_2$° W. van het buitenste van den Varkenshoek. Van deze klip steekt een rif om de Noord-Noord-Oost af.

Tiengapi, stam of fenna op het eiland Boero, regentschap Leliali.

Tien-eilanden (de), zie: Timor Yoeng.

Tieng-tali, berg op het eiland Bali, nabij den Tapsai.

Tienkas, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Kapoeas, bewoond door 450 Dajaks.

Tien Kota's, landschap op Sumatra's Westkust, residentie Padangsche Bovenlanden, aan het meer van Manindjoe of meer der Tien Kota's. Dit landschap bestaat uit twee kleinere groepen, de Zes Kota's aan de Noord- en de Vier Kota's aan de Zuidzijde van het meer. Zij vormen met Matoea het distrikt Danau en Matoea, dat onder de afdeeling Agam ressorteert, en onder een Controleur der 3e klasse, te Manindjoe, en een Opziener der 3e klasse, te Matoea staat.

De bevolking bedraagt 36,000 inwoners. Koffij is het hoofdprodukt van den grond. De tien dorpen, die dit landschap uitmaken, liggen langs den oever van het reeds genoemde meer der Tien Kota's. Dit meer is bepaald door eenen keten hooge bergen, die van den voet tot op de toppen digt met bosch begroeid zijn. Het heeft eene strekking van het Noorden naar het Zuiden. De lengte bedraagt van het Noorden ten Westen naar het Zuiden ten Oosten 37,600 Rijnlandsche voeten en in het midden gemeten, van het Westen naar het Oosten, 20,800 Rijnlandsche voeten. In het noordelijke, westelijke en zuid-westelijke gedeelte van dit meer liggen eenige eilandjes, die meest allen begroeid zijn. De oever langs de Oostzijde is vlak en zandig, en men vindt er stukjes puim- en rolsteen. Digt bij den rand van het meer, ongeveer 1,000 passen ten Noord-Oosten van het dorp Manindjoe, vindt men eene warme bron. Van den bergrug, die het meer omgeeft, storten zich vele riviertjes en beken daarin af; de uitwatering heeft echter alleen plaats aan de Westzijde, alwaar door het gebergte een diepe pas gevormd wordt, waardoor de Antokan met een wild gebruisch afstroomt, om zich bij Tikoe in zee te storten. Ten Noorden van het meer, waar het gebied der VI Kota's begint, vindt men eene schoone, rijk bewaterde, hellende vlakte, waarop, behalve rijst, vele koffij- en klapperboomen groeijen.

Tien Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, behoorende tot de afdeeling Batipoe. Het is verdeeld in de Vier Kota's en de Zes Kota's, en ligt onmiddellijk ten Noorden van Batipoe. De hoofdplaats Padang Pandjang ligt in de Zes Kota's. Aldaar houdt de Adsistent-Resident, tevens Vendumeester, verblijf, zoomede een Opziener der 3e klasse bij de kultures, een Opziener der wegen en een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand. Te Batoe Beragong is verder een Opziener der 2e klasse geplaatst.

Tierees, zie: Tiris.

Tietbari, rivier en druk bezochte handelsplaats op het eiland Boero, regentschap Wai-

sama. De rivier komt uit het Noorden, loopt tot het gehucht, alwaar zij eene wijde kom vormt, waarin de orembaai's volkomen veilig liggen en waar overheerlijke gelegenheid bestaat tot timmeren, wijl er overvloed van uitmuntend hout is. De bodem van Tietbari bestaat uit graauwen en tamelijk vetten zandgrond.

Tifijaö, dorp op de Oostkust van Celebes, rijk Tomboekoe, distrikt Toe Eppé, met 30 huizen en 140 inwoners (1852).

Tifirano, eilandje in de Moluksche zee, behoorende onder Tomboekoe, aan Celebes' Oostkust. Het is onbewoond en levert veel *tripang* op. Op den vasten wal ligt een dorp Tifirano met 52 huizen en 413 inwoners (1852).

Tifoe, baai, rivier en druk bezochte handelsplaats op het eiland Boero, regentschap Waisama. De baai ligt aan de Zuidkust, tusschen de Wai Mala en Wai Koema, op ongeveer 3° 4′ Z. Br. en 126° 20′ O. L. Volgens de inlanders is hier eene veilige ligplaats voor schepen.

Tifoko, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of fenna Waikibo.

Tifore, eiland in de straat der Molukko's, tusschen den Noord-Oosthoek van Celebes en het noordelijk gedeelte van Gilolo, residentie Ternate. Het bestaat uit twee eilanden, die door een rif met sterke branding en klippen boven water aan elkander verbonden zijn. De Noord-Westhoek is volgens GREGORY op 1° 1′ Z. Br. en 126° 13′ O. L. Van de Noordzijde steken riffen af. De doortogt tusschen Tifore en Meyo is ongeveer 4 mijlen breed en zonder gevaren. Men treft op Tifore vele wilde geiten en kokospalmen aan, om welke reden de Sangirezen het gewoonlijk op hunne reizen aandoen.

Tiftopo, dorp op het eiland Timor, rijk Amanoebang.

Tiga, zie: Thoren.

Tiga, eilandje in den Molukschen Archipel, ten Noorden van het eiland Taliaboe, een der Soela-eilanden.

Tiga, eilandje bij Celebes' Oostkust, behoorende onder Tomboekoe. Het is onbewoond, doch levert veel *tripang* op.

Tiga, drie eilanden aan Celebes' Noordkust, vóór de baai Bolango Ocki, waarvan het noordelijkste, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 0° 54′ N. Br. en 123° 53′ O. L. Zij strekken den Söllokschen zeeroovers veelvuldig tot ververschingplaats, welke in den omtrek ook op menschenroof uitgaan.

Tiga, eilandje in straat Soenda, ten Noorden van het eiland Seboeko en daarvan door een $^3/_8$ of $^1/_2$ mijl breed vaarwater gescheiden, met 20—34 vademen diepte.

Tiga, eilanden-trits aan Borneo's Noordkust, bij kaap Kimanis, op 5° 38′ N. Br., volgens HORSBURGH.

Tiga, eilandje aan Borneo's Westkust, voor den mond der Koeboe-rivier.

Tiga, zie: Gebroeders (De Drie).

Tigablas Kota, zie: Dertien Kota's.

Tiga Balei, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der L Kota's.

Tiga Batoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Tiga Djangka, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Boea, ten Zuiden van het dorp Pennilang.

Tiga Djoeroe, suikerfabriek op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong, nabij het hoofddorp Majong Lor.

Tigaha, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, afdeeling Larah, aan eenen zijtak der Sambas-rivier.

Tiga Herang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tiga Jangka, zie: Tiga Djangka.

Tiga Kota, landschap op Sumatra, residentie Padang, afdeeling Ajer Bangies en Rau, en een der zoogenaamde Ophir-distrikten, grenzende ten Noorden aan de afdeeling Mandaheling, ten Westen aan Tiga Loerah, ten Zuiden aan Pasaman en ten Oosten aan Tjoebadak. De hoofdplaats is Moewara Keawar.

Tiga Kota, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, grenzende ten Zuiden aan Alahan Pandjang en Banang, ten Oosten aan Kota Toedjoe en ten Noorden aan Soepajong. De hoofdplaats is Batoe Bedjandjang.

Tiga Kota, landschap op Sumatra's Oostkust, rijk Siak, tusschen de Kampar- en de Tabong- of Mindau-rivier.

Tiga Loerah, landschap op Sumatra, residentie Padang, afdeeling Priaman, dat ten Westen aan Loeboe Bassong, ten Noorden aan Soengei Kasekan, ten Oosten aan de VIII Kota's en ten Zuiden aan de VI Kota's grenst. Het hoofddorp heet Silalang.

Tiga Loerah, landschap op Sumatra, residentie Padang, afdeeling Ajer Bangies en Rau, grenzende ten Noorden aan Ajer Bangies, ten Westen aan zee, ten Zuiden aan Pasaman en ten Oosten aan Tiga Kota.

Tiga Loerong, benaming van drie dorpen op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri, met name Prapap, Batoe Ridjal en Pamattan.

Tiganennang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Sekampong en aan den grooten weg. Het ligt, volgens ZOLLINGER, ter hoogte van 216 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee en telt ongeveer 1,000 inwoners (1855). Het is verdeeld in de wijken Tiganennang Oetara en Tiganennang Selatan. De eerste ligt aan den noordelijken rivieroever en de andere aan gene zijde, op 21 palen van Telokh Betong naar Manggala.

Tiganennang, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, bij den grooten weg.

Tigaradja, rivier op het eiland Batjan.

Tigaraksa, dorp op Java. residentie Batavia, Wester Kwartier, 1 paal bewesten Mentjereh, 4 palen ten Zuiden van den 28en paal op den weg naar Bantam.

Tigasari, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Tigassan, dorp op Java, residentie en distrikt Probolingo.

Tigawasa, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tigenennang, zie: Tiganennang.

Tihang Bandeira, zie: Tiang Bandeira.

Tihar, kaap aan de Oostkust van het eiland Amboina, op 3° 43′ Z. Br.

Tihiban, berg in Borneo's middengedeelte, op de grenzen van Sintang met de Groote en Kleine Dajak.

Tiho, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Tihoe, doesoen of tuingrond op Ceram's Zuidkust, aan de Noordzijde van Elpapoetihbaai. Men kweekt er kokospalmen en vruchtboomen aan.

Tihoe, zie: Tifoe.

Tihoelaleh of Tihoelali, landschap op de Zuidkust van het eiland Ceram, onder Haroekoe, door de rivier Lahena van Roemakai en door de rivier Sapa van Kamarian gescheiden. Het staat onder eenen *Orang Kaja.* Het dorp van gelijken naam ligt aan de Lahena en is bewoond door ruim 260 Christenen, die zich met den tuinbouw en het fokken van pluimgedierte bezighouden.

Tihoewakane, tuingrond of doesoen op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai. Men heeft er aanplantingen van sagopalmen en vruchtboomen.

Tijger-eiland, gelegen bij den ingang van straat Lingga, ten Zuid-Oosten van Sumatra. De piek is 540 Rijnlandsche voeten hoog.

Tijger-eiland, ook Tonier en Mengok geheeten, eilandje aan Borneo's Noord-Oostpunt, ten Noord-Oosten van Balambangan. Het is laag en zandig en heeft aan beide zijden een doortogt.

Tijger-eilanden, groep behoorende tot de Saleijer-eilanden, ten Zuiden van Celebes en ten Zuid-Oosten van het eiland Saleijer, waarvan het noordelijkste op 5° 52′ Z. Br. gelegen is. Bij deze eilanden vindt men vele banken en gevaren, die nog te weinig bekend zijn, om den schoonen doortogt tusschen Saleijer en deze eilanden te durven aanbevelen.

Tijoor is, volgens VON ROSENBERG, de juiste naam van het eiland Teor of Towa, dat hij in 1865 bezocht. Het heeft een 100tal bewoners, die aan het strand verblijf houden, de Mohammedaansche leer belijden en beweren van Banda afkomstig te zijn. Aan de Zuidkust wonen verder nog eenige huisgezinnen van Koor en eenige Gorammers, die in den handel en het maken van praauwen hun bestaan vinden. De Tijorezen vervaardigen groote aarden potten, die zeer gewild zijn, en leven verder van de vischvangst en den aanplant van rijst, *obie*, *kladie*, *maïs* en *pisang*. Het eiland levert kalk, rood leem en blaauwe klei, van welke laatste potten vervaardigd worden. Ten Oosten van Tijoor ligt het eilandje Oeran, dat vele levende zeeschildpadden bevat, waardoor het veel door Papoea's bezocht wordt, doch met welke de bevolking van Tijoor in voortdurende vijandschap leeft.

Tikala, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, aan het meer Singkarah.

Tikala, partikulier land en dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Aris. Het land is groot 14 bunders en 72 roeden in het vierkant. Het dorp is bewoond door ongeveer 100 Christenen.

Tikala, rivier op Celebes, in de Minahassa van Manado, distrikt Lotta.

Tikar, kaap aan de Westkust van het eiland Billiton.

Tikarana, een der hoogste toppen van den berg Papandajang op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Timbanganten, circa 3 palen ten Noord-Westen van den hoogsten top verwijderd.

Tikasan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Temajang.

Tikawi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Boengoes.

Tikel Pangonan, berg op Java, die in eene zuid-westwaartsche rigting loopt en aan den Prahoe door eenen rug is verbonden. Hij vormt twee trechtervormige ketels, de Merdada en de Tikel Pangonan, waarvan de eerste de grootste is.

Tiken, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. De rivier is een zijtak der Roengan.

Tikoe, landschap met gelijknamige hoofdplaats op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan Kinali, ten Oosten aan Soengei Kasekan en Loeboe Bassong, ten Zuiden aan de XII Kota's en ten Westen aan zee. Het heeft eene bevolking van 4,000 inwoners, die door eenen *Radja* en vijf *Panghoeloe's* bestuurd worden. Tikoe ressorteert onder de afdeeling Priaman en heeft eenen Opziener der 3e klasse, die tevens belast is met de strandvonderij aldaar. Tikoe heeft eene goede veilige haven voor schepen, beschut tegen alle winden. De reede wordt door drie lage eilanden gedekt. Het hoofddorp bevat 800 bamboezen huizen. De Nederlanders hebben hier reeds in 1670 eene versterkte faktorij gebouwd, om den handel in stofgoud en peper te beschermen; echter is deze plaats later verlaten, doch in 1823 weder in bezit genomen en het fort op nieuw opgebouwd. Dit fort ligt op 0° 29′ 30″ Z. Br. Van Tikoe loopt een karrenweg naar Manindjoe. Het land in den omtrek van Tikoe is laag.

Tikoe, rivier op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas. Zij is eene spruit der Roepit.

Tikoel, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Remboken, met eene laauwe zwavelachtige bron, waarvan het water aangewend wordt tot baden en drinken.

Tikoeng, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel, in het Zuid-Westen.

Tikoeroengan, partikulier land op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, groot 7 vierkante bunders, 58 roeden en 61 ellen, beplant in 1855 met 450 koffijheesters en 91 kokospalmen.

Tikoes, een der Agnieten-eilanden in de Java-zee, ten Noorden van Java, op 5° 51′ 45″ Z. Br. en 106° 38″ O. L.

Tikoes, eilandje ten Westen van het eiland Timor, in de baai van Koepang, ¼ mijl uit den wal. Onder Tikoes kunnen de schepen ankeren, waar zij tegen noord-weste winden veilig zijn. Dit eiland is rotsig en met boomen bedekt, en kan aan de Zuidzijde digt worden genaderd, alwaar men op ⅛ mijl afstand nog 20 en 22 vademen diepte vindt.

Tikoes, eilandje aan de Westkust van Borneo, in de bogt van Palo.

Tikoes, begroeide rots aan de Westkust van het eiland Billiton, op de reede van Tjeroetjoep.

Tikoes, eilandje aan Sumatra's Westkust, ten Noord-Westen van Benkoelen.

Tikoes, kaap aan de Zuidkust van Sumatra, tusschen de Lampong- en Semangka-baaijen.

Tikola, hoog en onbewoond eilandje aan Celebes' Zuid-Oostkust, op 4° 28′ Z. Br. en 122° 45′ O. L., tot de Boeton-eilanden behoorende.

Tilang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi.

Tilang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Tilajo, dorp en meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 2 huizen en 25 inwoners (1853). Het meer ligt aan den regter oever der Kahajan.

Tilempa, dorp op Celebes' Westkust, landschap Goa.

Tilenjong, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Pangkalan Kota Baroe.

Tili, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier Malo.

Tilie Tilie, voorname bazar op het eiland Saleijer.

Tiligoha, hoek aan de Noordkust van het eiland Nias, in de baai Lapouw.

Tili (Nangka-), rivier en baai aan de Westkust van het eiland Flores. De baai wordt jaarlijks door eenige praauwen van Bima en Endeh aangedaan.

Tiliroe, hoek op het midden der Oostkust van Zuid Pora, een der Mentawei-eilanden, op 2° 8′ Z. Br.

Tiliwaha, eilandje aan en dorp op de Noordkust van het eiland Nias, in de baai Lapouw.

Tille, berg, rivier en dorp op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette. De berg verheft zich tusschen de rivieren Ralla en Paloeda, en is de hoogste van Tanette, daar hij 3,121 Rijnlandsche voeten bereikt. De hellingen zijn grootendeels met *alang-alang* bedekt, maar bij het dorp heeft de bevolking op dezen berg *sawah's* aangelegd. Het dorp behoort tot het distrikt Lompo ri Adja en heeft 4 huizen en 37 inwoners (1861). Het terrein langs de rivier Tille is woest.

Tilli of Telaï, distrikt, dorp en berg op de Zuidkust van het eiland Rotti, residentie Timor. Tilli wordt bestuurd door eenen Christen *Radja*, een Christen *Fettor*, drie *Tamoekong's* of dessahoofden en heeft eene bevolking van 1,931 inwoners, onder welke 102 Christenen (1863). Er is een Gouvernements Onderwijzer en het getal der scholieren bedraagt 79. De berg is naar gissing 400 Rijnlandsche voeten hoog. In Tilli wordt kalk gegraven.

Tiloe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeelingen Bandong en Tjiandjor, op de scheiding der distrikten Tjisondari en Bandjaran met Tjidamar. De noordelijke top is, volgens Reinwardt, 5,268 en de zuidelijke 5,866 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven.

Tilomprit, zie: Tjilompret.

Tima, zie: Timah.

Timabobo, landschap op de Westkust van het eiland Zuid Pagei, een van de Mentawei-groep, met 500 inwoners (1855).

Timaboeko, landschap op de Noord-Oostzijde van het Mentawei-eiland Zuid Pagei, met 50 inwoners (1855).

Timah, rivier op het eiland Boero, die in het meer Wakaholo ontspringt en aan de Noord-Westpunt van Boero in de baai van Bara of Timah valt.

Timah, heuvel in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het landschap Tanah Laut, ten Noorden van kaap Selatan, tegenover het eilandje Datoe. De Timah vormt het einde eener heuvelrij, welke een tak is van het Meratoes-gebergte, dat niet ver van de Oostkust een aanvang neemt en door Tanah Laut tot hier doorloopt. De heuvel, die zich naar gissing 150 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheft, vormt de kaap ten Oosten van het eiland Datoe, weshalve zijn noordelijke en westelijke voet aan zee reikt. Hij bestaat voornamelijk uit serpentijngesteente. Op dezen heuvel groeit *kajoe plarang*, welke eene uitmuntende houtskool voor de tin-uitsmelting levert en derhalve op de eilanden Banka en Billiton, waar deze boom ook voorkomt, zeer gewild is.

Timahan, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, ten Westen van de rivier Bekassi, $4^1/_2$ paal ten Noord-Oosten van den weg naar Krawang.

Timahoe, berg in het Zuid-Westen van het eiland Timor, rijk Amfoang.

Timakowa, ook Timoraka geheeten, gering onderdeel van het groote rijk Kapia op Nieuw-Guinea, ten Oosten van Koiwai.

Timala, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Pelikolan.

Timaloentoeng, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tombassian, met 24 huisgezinnen (1852).

Timan, baai aan de Oostkust van het eiland Boero.

Timapara, riviertje en dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Timakowa.

Timauw, zie: Timahoe.

Timbah, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Gombong.

Timbah, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Zij valt ten Zuiden van Tarabangi in de Sepoetih.

Timbajan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Timbalouw, berg op de Oostkust van het eiland Nias, bij den inham Beloekoe.

Timban Batoe, landschapje op Celebes' Westkust, in het Z.-W. der Noorderdistrikten.

Timbang, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Wonosobo.

Timbang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Timbang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo.

Timbang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Timbanganten, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, met ruim 36,000 inwoners. De hoofdplaats is Trogong. Dit distrikt bevat de onderdistrikten Selagalar, Seroet, Tjiatel, Panawoean, Pasawahan, Tjiparai, Malajoe, Tjigadok, Tjibodas, Dangder en Tjiboeloe.

Timbarat, onbewoond eiland aan Sumatra's Westkust, tot de Banjak-eilanden behoorende, groot $1^1/_3$ vierkante Sumatra-paal.

Timbasokeng, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onderdeel Tondong, met 8 huizen en 108 inwoners (1861).

Timbawa, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Timbawoer, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, aan het Zuider-strand van het distrikt Lorrok.

Timbis, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Timbo, rivier op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Rau, die uit den Pamatang Sigeh ontspringt en goud in hare bedding bevat.

Timboa Aboe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Taloe.

Timboan, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Kakas, met eene laauwe, zwavelachtige bron. Het water dezer bron wordt aangewend tot genezing van wonden en huidziekten en ook om te drinken.

Timboekar, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Sonder, aan de Ajer Mas, met ruim 100 inwoners.

Timboelan, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VII Kota's.

Timboelan, hoofdplaats van het distrikt Seranti op Sumatra, residentie Padang.

Timboelan, vallei, rivier en gehucht op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XX Kota's, laras Soeliet Ajer. De rivier ontstaat in de vallei Puisala, uit onderscheidene beekjes, en voert goud en kopertshoudend gesteente mede. Ze ontlast zich in de Ombilin. Het gehucht is gelegen tusschen de heuvels Tembaga, Tembang en twee andere kalkheuvels. Nabij deze plaats wordt koper- en ijzererts benevens eene koollaag gevonden. Ten Westen van Timboelan strekt zich de zeer vruchtbare vallei uit, welke door de bergen Siboemboen Djanten, Siboemboen Betina, Tembaga en Tembang gevormd wordt. Er gaat een weg van Timboelan naar Sigantingan.

Timboes, rivier op Sumatra, op de Oostzijde van Achin.

Timbok, dorp op Java, residentie Pekalongan, aan de monding der rivier van Pekalongan.

Timbona, Beyer of Baik, baai in de Lokahia-bogt, aan het smalste gedeelte der landtong, welke de beide schiereilanden van Nieuw-Guinea verbindt, op 3° 55′ Z. Br. en 134° 45′ O. L. De meening, als zou van hier een doortogt naar de Geelvink-baai bestaan, zoo als onder anderen de kaart van Derfelden von Hinderstein aanwijst, is, volgens H. von Rosenberg, verkeerd, daar deze heer een dergelijken doortogt of kanaal niet heeft gevonden. Deze baai heeft eene strekking van het Westen naar het Oosten, en eene lengte van omstreeks 4 Duitsche mijlen, bij eene breedte van 1,000—3,000 ellen. Aan den regter oever staat zij door middel van eenige takken in verband met de onderscheidene kanalen, die het aan de Oostzijde der Lokahia-bogt gelegen moeras doorsnijden. Aan den ingang is de baai nagenoeg 1,200 ellen breed en wordt door twee hooge en steile voorgebergten begrensd, waarvan het oostelijke op het eilandje Bawia ligt. Aan dezen ingang ziet men een 600 Rijnlandsche voeten hoogen berg.

Timbrangan, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Pamotan.

Timelingan, zie: Temelingan.

Timiang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Zuidwesten van de hoofdplaats Parong.

Timilonga of Timlonga, rivier op de Noordoostkust van het eiland Batjan, residentie Ternate.

Timlensarang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Timodjong, gebergte op het zuidelijk gedeelte van Celebes.

Timoe, landschapje onder een *Radja,* op de Noord-Oostkust van het eiland Savoe, residentie Timor.

Timon, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor.

Timon, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Karang Djati.

Timor en Onderhoorigheden, residentie die, behalve het Nederlandsch gedeelte van het eiland Timor en het oostelijk gedeelte van het eiland Flores, ook de Allor- en Solor-eilanden, Samauw, Rotti, Landoe, Dauw, de Savoe-eilanden en Soemba of het Sandelhout-eiland omvat. De omvang dezer residentie is gewijzigd en nader bepaald door het traktaat met Portugal van 20 April 1859 (opgenomen in het *Ind. Staatsbl.* voor 1860, N°. 101), waarbij Portugal afstand doet van alle aanspraken op eenig gedeelte van de Allor- en Solor-eilanden en van Flores, en bepaaldelijk den staat Woerei op Adonare, den staat Pamangkajoe op Solor, en het gebied van Larantoeka, Sika en Paga op Flores aan Nederland afstaat. Van Timor behoort volgens het traktaat de grootste, zuidwestelijke helft aan Nederland, doch met eene Portugesche enclave, bestaande uit het gebied van Oikoesi, Noimoeti en een deel van Ambenoe, terwijl het staatje Maukatar of Kaloeninéne eene Nederlandsche enclave in het Portugeesch gebied vormt. Voor het overige is de grenslijn zoo getrokken dat zij de Nederlandsche staatjes Djenilo, Silawang, Fialarang, Lamaksanoeloe, Lamakané, Naitimoe, Manden, Dirma en Lakekoene ten Westen, van de Portugesche landschappen Kowa, Balibo, Lamakitoe, Tafakai, Fatoemea, Lanken, Dakolo, Tamiroe Eulalang en Socai

ten Oosten scheidt. Wat Flores betreft is niet alleen het door Portugal afgestane gedeelte met de residentie Timor vereenigd, maar ook Endeh met zijne onderhoorigheden, in één woord geheel Flores beoosten den meridiaan van den Goenong Keo. In 1839 hebben namelijk de hoofden van Endeh met den Resident van Timor een contract gesloten, waarbij zij het oppergezag van Nederland erkennen, en daar geheel Oostelijk Flores, met uitzondering der voormalige Portugesche bezittingen, in naam althans aan Endeh onderworpen is, maakt het krachtens het gemelde contract een deel van Nederlandsch Indië uit, dat als zoodanig tot het ressort van den Resident van Timor wordt gerekend. Op gelijke wijze maakt Westelijk Flores of Mangeraai, als onderhoorigheid van den Sultan van Bima, met het rijk Bima en het geheele eiland Soembawa een deel uit van het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden. Midden-Flores, dat zoowel de Endenezen als de Bimanezen te vergeefs gepoogd hebben aan hun gezag te onderwerpen, is dus onafhankelijk en kan niet in strikten zin tot Nederlandsch Indië gerekend worden.

De uitgestrektheid van de residentie Timor laat zich slechts bij benadering bepalen. In ronde cijfers zal het Nederlandsch gedeelte van Timor omstreeks 350, Samauw, Rotti en de kleinere eilanden ten Zuidwesten van Timor 30, de Savoe-eilanden 10, het Sandelhout-eiland 250, de Allor-eilanden 60, de Solor-eilanden 40, en het tot de residentie Timor gerekende gedeelte van Flores ruim 100 vierkante geographische mijlen groot zijn, zoodat men het geheel op ongeveer 850 vierk. mijlen zal kunnen schatten. Omtrent de hoegrootheid der bevolking laat zich nog minder bepalen. Het regeringsverslag over 1864 noemt ze onbekend, en zegt dat de gissingen loopen van 400,000 tot 1,000,000. In vroegere verslagen was het gegiste cijfer veel hooger gesteld, namelijk op 1,840,000 zielen (verslag van 1860), doch men heeft later erkend, dat die raming alle waarschijnlijkheid te boven ging. Volgens den regerings-almanak voor 1867 bevat deze residentie 184 Europeanen, 754 Chinezen en 4 Arabieren. De inlandsche bevolking op het kleine gedeelte van Timor dat regtstreeks onder het Nederlandsch gezag staat, wordt in het regeringsverslag over 1862 op 7,161 zielen geschat, maar in de latere verslagen niet meer afzonderlijk vermeld.

De Nederlandsche regering wordt in deze residentie vertegenwoordigd door den Resident, die zijn zetel heeft te Koepang op Timor, en wien een Secretaris tevens Vendumeester en een Kommies zijn toegevoegd. Verder zijn er een Controleur der 2e klasse en een ambtenaar ter beschikking op het eiland Soemba, een gezaghebber voor Midden-Timor (Beloe) te Atapoepoe op Timor's Noordkust, en een voor de Solor-eilanden te Larantoeka, en posthouders te Babauw, te Paritti en te Amarassi op Timor, te Endeh op Flores, op Solor, op Rotti, op Savoe en op Allor en Pantar. De Chinezen staan onder een Kapitein te Koepang en onder een Luitenant te Atapoepoe.

Wat de regtspraak over Europeanen en daarmede gelijkgestelden betreft, behoort de residentie Timor tot het regtsgebied van den Raad van Justitie te Soerabaja (Regl. op de regt. org. art. 118), terwijl de Resident in zaken van minder gewigt eene regtsmagt over de Europeanen oefent, volgens de bepalingen van het Regl. op de regt. org., art. 150. Voor de inlanders op het Gouvernements-grondgebied op Timor is de dagelijksche regtbank de te Koepang gevestigde landraad, „voorgezeten door den resident, met eenige regenten als leden, en de hoofden der burgerij, Papangers, Chinezen, Rottinezen, Solorezen, Savonezen enz. als adviseurs" (Reg. versl. over 1849). Van deze oorspronkelijke inrigting is in 1852 afgeweken, door opheffing van de verpligte aanwezigheid der genoemde adviserende leden, omdat bleek dat niet al de genoemde kategoriën van vreemdelingen eigen hoofden hadden, of dat niet alle personen van denzelfden landaard aan hetzelfde hoofd gehoorzaamden (Reg. versl. over 1852). Bij besluit van 29 Mei 1861 (*Stbl.* n°. 42) is ook eenige regtsmagt toegekend aan den civielen gezaghebber te Atapoepoe, gelijk die reeds vroeger was verleend aan dien te Larantoeka. Buiten het Gouvernements-grondgebied is de regtspleging overal op den gewonen voet aan de inlandsche vorsten en hoofden overgelaten.

De militaire bezetting dezer residentie bestaat uit eene garnizoens-compagnie te Koepang, waarvan een gedeelte gedetacheerd is te Atapoepoe en een ander te Larantoeka. Voorts is te Koepang een schutterij, uit de Europeanen en hunne afstammelingen bestaande, en een corps Papangers, ongeveer 250 man sterk en uit de zich hier ophoudende Boeginezen, Maleijers, Javanen, Rottinezen enz. zamengesteld. Van beiden moet nog onderscheiden worden het uit Timor's vroegere geschiedenis bekende corps Mardijkers, bestaande uit de afstammelingen der slaven, die na den slag bij

Penfoeïk in 1749 wegens hunne bewezen diensten zijn vrijgelaten en vereenigd tot een corps, waaraan later ook vrijgeboren inlanders zijn toegevoegd.

Reeds ten tijde der Compagnie heeft men getracht het hervormde Christendom ingang te doen vinden op Timor en Rotti, en later heeft het Nederlandsch Zendelinggenootschap op deze pogingen voortgebouwd. De zendelingleeraar DONSELAAR (*Het inlandsche Christendom en Schoolwezen op Timor in* 1862, in *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. VIII, bl. 24) schat de gezamenlijke Christenbevolking van Timor op ruim 2000 (waarvan ruim 600, en daaronder omstreeks 200 Europeanen of Kleurlingen, ter hoofdplaats), en die van Rotti op nog geen duizend zielen. De Heer BUDDINGH begrootte echter in zijne reis (Dl. III, bl. 293 vv.) het aantal Christenen op Timor op meer dan 3000, op Rotti op 7000. Koepang is de standplaats van een Hulpprediker, en er is eene Gouvernements lagere school, die op het einde van 1864 36 leerlingen telde. Voor de inlandsche Christenen en andere inlanders die aan het onderwijs mogten willen deel nemen, zijn door de zendelingen een aantal scholen op Timor en Rotti opgerigt, die in 1857 door het Gouvernement zijn overgenomen. Volgens het verslag over het Indisch Schoolwezen tot ult° 1864 telde Timor 10 scholen met inlandsche onderwijzers, bezocht door 656 leerlingen, en Rotti 30 zoodanige scholen (waarvan echter slechts 18 ten laste van het Gouvernement, terwijl de overige negeriescholen zijn, door de inlandsche hoofden op kosten der bevolking opgerigt), met 2636 scholieren. In 1865 is ook een inlandsch Christen-onderwijzer op Savoe aangesteld (*Staatsblad*, n°. 126). Bij besluit van 11 April 1863 heeft het Gouvernement magtiging gegeven tot de oprigting eener kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Koepang; doch deze inrigting was op het einde van 1864 nog niet tot stand gekomen.

In de door Portugal afgestane gewesten worden eenige Roomsche Christenen aangetroffen, niet in bovenstaande cijfers begrepen. Men schat hun aantal op ruim 11000, meest allen inlanders. Zij hebben op Timor twee, op Adonare één, op Flores 6 kerken, van welke laatste in 1863 twee uit eigen fondsen door de bevolking gebouwd zijn. Aan twee uit 's lands kas bezoldigde geestelijken is Larantoeka als standplaats aangewezen.

De financiële resultaten van het bestuur dezer residentie zijn niet voordeelig voor het Gouvernement. Wij vinden daaromtrent in de regeringsverslagen over 1860 en 1863 de volgende mededeelingen:

Jaren.	Baten.	Lasten.	Nadeelig verschil.
1854	*f* 57,987	*f* 111,260	*f* 53,273
1855	„ 52,645	„ 103,450	„ 50,805
1856	„ 47,152	„ 102,890	„ 55,738
1857	„ 54,736	„ 126,327	„ 71,591
1858	„ 56,574	„ 128,557	„ 71,983

In de latere jaren zullen die uitkomsten naar allen schijn niet verbeterd zijn. De definitieve sluiting van het traktaat met Portugal zal echter minder invloed daarop gehad hebben, omdat het grootendeels reeds sedert eenige jaren, staande de onderhandelingen, voorloopige uitvoering had erlangd. Maar de regelmatiger vestiging van ons gezag en de meerdere zorg voor de inlandsche bevolking, vooral zigtbaar in de behartiging van het onderwijs en in pogingen tot bevordering harer welvaart, hebben overal in Nederlandsch Indië in de laatste jaren de uitgaven vermeerderd, en soms tot opoffering van een deel der inkomsten geleid. En zoo is, wat deze residentie betreft, bij besluit van 27 Junij 1866 (*Staatsblad* n°. 68) bepaald, dat hier geene andere persoonlijke diensten, beloond of onbeloond, ten behoeve van 's lands dienst of 's lands ambtenaren mogen gevorderd worden, dan in geval zulks tot wering van rampen of afwending van algemeene gevaren tijdelijk mogt noodig zijn. Heeft deze bepaling nu ongetwijfeld de strekking gehad om de uitgaven te vermeerderen, de inkomsten zijn tevens besnoeid door de bepaling van art. 10 der tariefwet van 3 Julij 1865 (*Staatsblad*, n°. 99), dat in de residentie Timor van wege het Nederlandsch-Indische Gouvernement geene uitvoerregten zullen geheven worden. Alleen Koepang was in deze residentie voor den grooten handel opengesteld; maar daar hier regten werden gevorderd, terwijl voor het overige alleen regten konden geheven worden op de enkele punten waar het Nederlandsch gezag vertegenwoordigd was, gingen de inlandsche en Chinesche handelaars, zoowel als de Amerikaansche walvischvaarders, Koepang voorbij. Daarom is sedert lang aangedrongen op het wenschelijke om Koepang tot vrijhaven te verklaren, en dat karakter heeft die stad nu ook werkelijk, ten gevolge van de bepalingen der tariefwet, met 1 Januarij 1866 verkregen, terwijl tevens ook de heffing van regten op de overige

plaatsen waar het Nederlandsche Gouvernement vertegenwoordigd is, werd gestaakt.

Over luchts- en grondgesteldheid, voortbrengselen, middelen van bestaan en zeden der bevolking zie men de artikelen over de bijzondere eilanden. Uit physisch-geographisch en ethnologisch oogpunt vormt toch de residentie Timor geen zoodanig geheel of op zich zelve staande groep, dat zich daarover iets in het algemeen laat zeggen.

In 1861 zijn door den Resident van Timor, W. L. H. Brocx, nieuwe verbindtenissen aangegaan met de Singadji's der Solor-eilanden en den Radja van Larantoeka (28 Junij), alsmede met den Radja en de rijksgrooten van Ende op Floris (1861) [1]). Deze stukken, waarbij genoemde hoofden de opperheerschappij van Nederland erkennen, zijn opgenomen in het *Bijblad op de Staats-Courant*, 1864—1865, *Bijl.*, blz. 181 en 184.

Timor (eiland) is het grootste der Kleine Soenda-eilanden, het hoofdeiland der residentie Timor en Onderhoorigheden, en, althans zoo Nieuw-Guinea niet wordt medegerekend, het vijfde eiland in grootte van Nederlandsch Indië. Het ligt tusschen 8° 20′ en 10° 26′ Z. Br., en tusschen 123° 30′ en 127° 14′ O. L. De Heer Melvill van Carnbée stelt den vlakken inhoud op 613 vierkante mijlen, dat is dus iets meer dan ons rijk in Europa, hetwelk op 594 vierkante mijlen wordt geschat. Doch Timor behoort niet in zijn geheel tot Nederlandsch Indië; de kleinere oostelijke helft is aan Portugal onderworpen. Het Nederlandsch grondgebied schatte Melvill van Carnbée op 352 vierkante mijlen, zoodat 261 voor het Portugesche gebied overbleven. Deze verhouding is een weinig, doch niet zeer belangrijk gewijzigd door de grensregeling, die bij het traktaat met Portugal van 1859 heeft plaats gehad. Het eiland heeft een langwerpigen, vrij regelmatigen, aan beide uiteinden, het noordoostelijke en zuidwestelijke, toegespitsten vorm. De grootste lengte zal omstreeks 85, de grootste breedte naauw 20 uren bedragen, en zijne lengteas staat op de parallellen met een hoek van ongeveer 30 graden. Het wordt aan drie zijden omgeven door een deel van den Indischen Oceaan, bijzonder bekend onder den naam van Timor-zee, doch de Noordzijde wordt door de Banda-zee bespoeld. De zeeëngte tusschen Timor en Rotti heet Straat Rotti, die tusschen Timor en Samao Straat Samao, die tusschen Timor en Allor of Ombaai Straat Ombaai, terwijl die tusschen Timor en Wetter (dat tot de Zuid-Wester-eilanden wordt gerekend) op de kaart van van Derfelden von Hinderstein den zeer gepasten naam van Straat Wetter draagt.

De naam van het eiland Timor beteekent *Oosten*, en zal wel afkomstig zijn uit den tijd, toen de Maleische zeevaarders nog geene verder oostwaarts liggende landen kenden. Denzelfden naam gaven zij gelijktijdig of later ook aan het grootste der eilanden, oostwaarts van Timor, thans nog Timor-laut geheeten. De bevolking van Timor kent zelve dien naam niet en evenmin eenigen anderen, die aan het gansche eiland zou toekomen.

Terwijl wij willen trachten in de eerste plaats het beloop der kust met hare inhammen en uitstekende punten te beschrijven, beginnen wij bij het zuidwestelijke uiteinde, dat den naam draagt van Tandjong Oisina en gelegen is juist ter plaatse, waar straat Samao in straat Rotti uitloopt. Door eerstgemelde straat de kust noordwaarts volgende, vindt men ter plaatse waar die straat zich begint te vernaauwen, Tandjong Teno, en vervolgens, bij haren noordelijken uitgang, op 10° 11′ Z. Br., Tandjong Balmoetoeng, die tevens den ingang vormt van de vijf mijlen landwaarts indringende baai van Koepang, de voornaamste inham van het geheele eiland. Aan de andere zijde wordt de ingang der baai begrensd door Tandjong Pakoela, op 10° 11′ Z. Br. De baai van Koepang heeft eene afwisselende diepte van 6 tot 30 vademen. Koepang, de hoofdplaats van Nederlandsch Timor, ligt aan de Zuidzijde van de baai. Zij is tevens de voornaamste en gunstigst gelegen handelsplaats van het eiland; maar toch is hare reede in den West-moesson lang niet veilig, uithoofde der winden, die dan met veel geweld de zeeweringen beuken, waarbij komt dat de schepen te digt onder den wal moeten ankeren. Had men Soelamoe, aan de Noordzijde der baai, als plaats voor ons établissement gekozen, men zou deze zwarigheid vermeden hebben, want daar vormen de eilandjes Tikoes en Boeroen eene kom, waarin verscheidene schepen op ee

[1]) Wij merken hier nog op, dat, volgens het Regeringsverslag over 1865, de grenzen van het gebied van den Sultan van Bima en van den Radja van Larantoeka op Flores, behoudens de regten der volkshoofden, dus zijn geregeld, dat het gebied van Bima bevat het westelijke gedeelte tot en met Potta en onderhoorigheden aan de Noordkust en tot en met Nangaramo aan de Zuidkust, en dat van Larantoeka het oostelijk gedeelte tot en met Mau Mereh aan de Noordkust en tot en met Paga aan de Zuidkust.

half kwartier van den wal, in drie tot zes vademen veilig kunnen ankeren. Vóór den ingang der baai ligt nog een derde eilandje, Poelo Kira.

Op het schiereiland, gevormd door de baai van Koepang ten Zuiden en de baai van Barata of Bolerata ten Noorden, verheft zich de berg Salamoe, die naar de Westzijde in Tandjong Silfiana of Kabaka uitloopt. Genoemde baai, die zich uitstrekt tusschen Tandjong Barata ten Zuiden en Tandjong Koeroes ten Noorden, is ruim en tegen alle winden, behalve den noord-westewind, beschut. Zij wordt door onkundige zeelieden dikwijls voor de baai van Koepang aangezien. Daarop volgen de uitstekende punten Tandjong Mas, Tandjong Gemoek of de Varkenshoek, Tandjong Biningo en Tandjong Batoe-Mèrah, door minder diepe inhammen van elkander gescheiden, en vervolgens, tusschen laatstgenoemde kaap en kaap Ornay, de Toelang-Ikanbaai, in het landschap Ambenoe, die 20 vademen diep, maar tegen het Westen geheel open is. Dan volgen in de Portugesche enclave Oikoesi de open reeden van Lifauw en Oikoesi en vervolgens in het gebied van Fialarang, tusschen Tandjong Atapoepoe en Tandjong Batoe-gedeh, de baai of reede van Atapoepoe, 25 à 30 vademen diep, maar mede schier geheel open. Het binnenkomen te Atapoepoe vereischt, wegens de vele riffen, veel behoedzaamheid. De ingang wordt aangewezen door palen, die op behoorlijken afstand uit zee zigtbaar zijn.

Wij hebben hier de grenzen van Portugeesch Timor bereikt, waartoe Tandjong Batoe-gedeh reeds behoort. Wij ontmoeten vervolgens Tandjong Parimbata en Tandjong Maubara, bij welke laatste de eigenlijke Noordkust van Timor aanvangt, en daarna de kleine baai van Dilly, waaraan de Portugesche hoofdplaats gelegen is, eene baai die een goede ankerplaats oplevert, maar waarvan het binnenkomen gevaarlijk is voor vreemdelingen, wegens de droogten die zich aan beide zijden bevinden. Tegenover deze baai ligt, op een afstand van 7 à 8 uren, Poelo Kambing, het eenige kleinere eiland van de groep van Timor waarop het gezag van Portugal bij het traktaat van 1859 bleef gehandhaafd. De oostelijke grens van de baai van Dilly wordt gevormd door den hoek Fantakoma. Verder oostwaarts liggen kaap Manatoetoe of Soebang, kaap Lamé, kaap Saro of Sarauw en eindelijk op 8° 24′ Z. Br. en 127° 14′ O. L. de Noord-Oostpunt, waarbij een eilandje ligt, Noesa Nessing geheeten.

De naar Nieuw-Holland toegekeerde Zuid-Oostkust van Timor levert weinig opmerkelijke punten op, of is althans zeer weinig bekend. In het Nederlandsch gedeelte vinden wij hier de kapen Noi-mina en Ponti, die de kleine baai begrenzen, waarin zich de rivier Noi-mina ontlast. Westwaarts van kaap Ponti, die den verst uitstekenden hoek van deze kust vormt, ligt eene uitgestrekte baai, die onderscheidene eilandjes bevat, en wegens de daar aanwezige parelbanken op sommige kaarten de Parelbankbaai genoemd wordt. Aan de Westzijde wordt deze baai door Tandjong Batoe-poetih begrensd.

Het eiland wordt in de rigting van zijne lengteas door een gebergte doorsneden, waarvan de takken en uitloopers schier overal tot aan het strand reiken. In het Nederlandsch gedeelte stijgt dit gebergte, voor zoover bekend is, nergens hooger dan 6,000 voet, doch het rijst hooger in het Portugesche gedeelte, waar de berg Allas, een weinig beoosten de grenzen van het Portugeesch en Nederlandsch gebied en nabij de Zuidkust gelegen, geacht wordt eene hoogte van 11,500 te bereiken, zoodat hij met de hoogste bergtoppen van den Archipel, den Smeroe en den Piek van Lombok, om den voorrang zou dingen. In het Nederlandsch gedeelte zijn de meest bekende toppen de Lakaän, of berg van Atapoepoe, in het landschap Fialarang, hoog ongeveer 6,000 voet; de Miomaffo, Moetis en Feti, allen in het gebied van Sonebait en op ten hoogste 4,500 voet geschat, de Timoe, nabij de Noord-Westkust in het landschap Amfoang, geschat op 4,000 voet, en in het Zuid-Westen de van Koepang zigtbare Fatoe Léoe, die mede op 4,000 voet gesteld wordt. Daar het centraalgebergte op het smalle eiland de waterscheiding vormt, en het Timor geheel aan eenigzins aanzienlijke vlakten ontbreekt, is er geene ruimte voor de ontwikkeling van aanzienlijke stroomen. De meeste rivieren vloeijen uit het hoogere binnenland met sterk verval bijna regtstreeks naar zee, en zwellen bij sterke regens plotseling aan, om in den Oost-moeson even spoedig te verdroogen. Slechts zeer enkele zijn het gansche jaar door van water voorzien; maar ofschoon deze bij den mond eene vrij aanzienlijke breedte en diepte hebben, zijn zij slechts tot op geringen afstand van de kusten alleen voor kleine vaartuigen bevaarbaar. De voornaamste vallen aan de Noordkust in zee, en zijn de Noi Mina en de Noi Soetrana [1]).

De Noi Mina ontstaat uit de zamenvloeijing

[1]) *Noi* beteekent in het Timoreesch „rivier".

van de Noi Niti of Koper-rivier regts, en de Noi Noni, Noi Bitoi of Goud-rivier links. De Noi Niti ontspringt op den berg Nelfo of Konaiki, in het oostelijk gedeelte van het landschap Amfoang; de Noi Noni ontspringt op den Fatoe Léoe, en vormt, tot aan hare vereeniging met de Noi Niti, de grens tusschen Takaip aan de eene en Amfoang met Pitai aan de andere zijde. De Noi Mina, zoo als de rivier genoemd wordt die uit de vereeniging ontstaat, zet de grensscheiding voort tot aan het strand.

De Noi Soetrana wordt ook Noi Foele geheeten. Zij ontspringt op den berg Miomaffo, neemt, in haren schier regt westwaartschen loop, aan de regterzijde de uit het binnenlandsch gebergte afstroomende riviertjes Noi Lelo, Noi Noemoele, Noi Soepoe en Noi Asin op, en stort zich bij Soetrana in het landschap Ambenoe in zee.

De rivier van Koepang of Noi Mino, die de hoofdplaats Koepang doorstroomt en zich met een wijden mond in de baai van Koepang stort, heeft slechts een zeer beperkten loop. Aan de zuidkust vindt men eene tweede rivier met den naam Noi-Mina, die de grensscheiding vormt van Amanoebang met Amabi en Amarassi, en zich bij Tandjong Noi-Mina in zee stort.

De gesteldheid van lucht en grond heeft op Timor veel eigenaardigs en verwijdert zich, vooral in de Nederlandsche helft, aanmerkelijk van het algemeen karakter van den Indischen Archipel, terwijl zij daarentegen eene opmerkelijke toenadering tot het karakter van Nieuw-Holland vertoont. Men onderscheidt wel is waar ook hier twee jaargetijden, die zich door soortgelijke verschijnselen als op Java en elders kenmerken; doch op Timor zijn deze veel scherper aan elkander overgesteld. Gedurende den Oost-moeson, die van Mei tot October duurt, valt zelden een droppel regen. Vooral langs de lage kusten is de bodem als verzengd, het gras rood en dor en het veevoeder zoo schaarsch, dat de bewoners verpligt zijn hunne paarden en buffels naar de valleijen der binnenlanden te vervoeren. De wanden der bergen zijn in dat saizoen schier van groen ontbloot, en er heeft een stilstand in de ontwikkeling der planten plaats, die, gepaard met het afvallen van vele bladeren, aan onzen winter doet denken. De talrijke kajoe-poetih bosschen staan met hunne witte stammen schier geheel bladerloos. De bergstroomen, wild en bruisend in den West-moeson, droogen geheel uit. De middagzon verspreidt eene ondragelijke warmte, die in de schaduw tot 94° à 96° Fahr. stijgt, en de Timoreces haakt met vurig verlangen naar de maand November, die hem verkwikking belooft aan te brengen, maar niet zelden met zijne hoop den spot drijft, wanneer de pas doorkomende Westewinden de waterzwangere wolken over het eiland heendrijven, om haar elders hare lafenis te doen uitstorten.

Doch zoo treurig, met uitzondering van enkele goed bewaterde valleijen, in den Oostmoeson de aanblik des eilands is, zoo treffend en snel is de verandering, die het na een weinig regen ondergaat. Na weinige dagen is de grond met een donkergroen grastapijt, afgewisseld met veelkleurige bloemen, getooid, terwijl zelfs de kale bergwanden met geurige kruiden bekleed worden. De groeikracht, alleen door de brandende zonnestralen teruggehouden, werkt wonderen, en de bodem is te milder, naarmate hij zijne gunsten langer geweigerd heeft. Maar ook de West-moeson heeft zijne eigenaardige bezwaren. De lucht is veelal somber en betrokken, en de veelvuldige zware regens en stormvlagen zijn voor den Europeaan welligt nog moeijelijker te verdragen dan de voorafgaande warmte en droogte. Het oordeel over de gezondheid van Timor voor den Europeaan is dan ook doorgaans ongunstig; het schijnt echter dat in dit opzigt de sterfgevallen, die herhaaldelijk de natuuronderzoekers op dit eiland getroffen hebben, tot eenige overdrijving hebben aanleiding gegeven. Voor het garnizoen is althans de verhouding van de sterfte tot de sterkte niet bijzonder ongunstig, zoo als uit onderstaande, aan de Regerings-Verslagen ontleende opgave blijkt.

Jaren.	Koepang.		Atapoepoe.	
	Sterkte.	Sterfte.	Sterkte.	Sterfte.
1858	51	2	56	1
1859	53	5	59	3
1860	80	3	60	2
1861	70	1	61	1
1862	51	2	56	1
1863	53	5	59	3
1864	80	3	60	2
1865	70	1	61	1

Gemiddeld bedraagt de sterfte te Atapoepoe bijna 3 en te Koepang ruim 4 pCt. De vergelijking van beide garnizoensplaatsen bevestigt

wel eenigzins het gewone gevoelen, dat meer bepaaldelijk Koepang als ongezond beschouwt.

De geologische gesteldheid van Timor is slechts op enkele punten wat nader onderzocht, en daarom is elke poging, om het eiland uit dit oogpunt in zijn geheel te schetsen, aan velerlei gevaar van dwaling onderhevig. Men meent dat de massa van het gebergte behoort tot de graauwwakke groep, en bestaat uit graawwakke-kalksteen, graauwwakke-zandsteen en thoonschiefer, welke drie rotssoorten, gelijk elders, ook hier elkander afwisselen en een zamenhangend geheel vormen. De graauwwakke-kalksteen vormt verbazende rotsgevaarten en steilten, waartoe ook de hoogste bergtoppen gedeeltelijk behooren; zij bestaan uit eene digte massa van graauwe of roodachtige kleur van wit kalkspaat doortrokken en vol holten en spleten, die met puntige kalkspaatkristallen bedekt zijn. De bergen en heuvels uit dit gesteente gevormd onderscheiden zich door hunne gehakkelde en hoekige omtrekken, door tallooze kloven en scheuren en door vele fantastische naald- of torenvormige spitsen, die hun het aanzien geven van overblijfselen van half verbrokkelde kasteelen. Deze naakte rotsen noemt de Timorees met den bijzonderen naam *fatoe* (het Maleische *batoe*, d. i. steen of klip), terwijl hij aan de minder ruwe en meer afgeronde bergen van graauwwakke zandsteen den naam van *netem* geeft. Deze laatste zijn graauw of geelachtig bruin van kleur, maar meestal langs de hellingen met gras en kreupelhout bedekt, en vormen niet zelden lange ruggen, waarin zich enkele kegelvormige toppen tot de hoogte der aanzienlijkste *fatoe's* verheffen, of die zelfs nog overtreffen. Het thoonschiefer vertoont zich minder zelfstandig, maar vormt te midden van den graauwwakke-kalksteen hier en daar ondergeschikte beddingen. In het gebied der graauwwakke groep ontspringen de stroomen die stofgoud en kopererts en of soms stukjes gedegen koper afvoeren.

Aan den zuidelijken voet van den Miomaffo is de graauwwakke zandsteen opgeheven en doorboord door serpentijn, waarin zich vele aderen van asbestvezelen vertoonen, en tusschen de rolsteenen van serpentijn in de naburige rivierbeddingen vindt men vele stukken korrelig magneet-ijzer, soms ter grootte van een vuist.

Aan de graauwwakke gesteenten sluit zich ten Noorden en Westen en hier en daar ook aan de Zuidzijde eene kalksteenvorming van lateren oorsprong, zoogenaamde mosselkalk, die meerendeels lange reeksen van ronde en lage heuvelen vormt. Echter verheffen zich ook in dit gebied hier en daar, en soms midden uit de vlakte, steile *fatoe's*, die ter hoogte van 100 en meer ellen oprijzen, en die door hunne talrijke spleten en kloven natuurlijke vestingen vormen, waaruit de woeste bewoners des lands elkander belagen, of in wier ontoegankelijke krochten zij zich bij dreigend gevaar met al hunne have verbergen.

De geheele massa der tot dusverre beschreven formatiën is langs de kusten omgeven door een breeden gordel van witte kalk, die zeer op Jura-kalk gelijkt, hier en daar in mergel overgaat en op sommige plaatsen sterk met ijzer-oxyde bezwangerd is. De oppervlakte van deze kalk is overal, waar ze aan de ontbindende werking van lucht en water is blootgesteld, sterk uitgebeten, vol scherpe punten en holten, en met eene zwarte korst overtrokken.

Uit deze vlugtige en waarschijnlijk ver van naauwkeurige schets van Timor's bodemgesteldheid, is reeds eenigzins gebleken, dat dit eiland zich door rijkdom aan metalen onderscheidt. Vooral is het koper van Timor beroemd: er is echter wel veel over gesproken, maar nimmer ernstig naar gegraven. De oorzaak dat de Oost-Indische Compagnie reeds in de 17de eeuw betrekkingen trachtte aan te knoopen met Manatoetoe, een rijkje aan de Noordkust, ten Oosten van Dilly, was vooral gelegen in de geruchten aangaande rijke koperaderen, voorhanden in een berg in het tot Manatoetoe behoorende landschap Adé, dat thans bij de Portugezen Vémasse heet. In een rapport van HUGO CULEMBORG van het jaar 1665 werden daaromtrent de zonderlingste sprookjes vermeld. De zaak kwam echter niet verder, maar toen in 1748 ook in het Westen van Timor koper ontdekt werd, beproefde men het voor rekening der Compagnie te graven, doch met geen goeden uitslag. In 1821 vestigde de Resident HAZAART de aandacht der Hooge Regering bij vernieuwing op den koperrijkdom van Timor, waarop Prof. REINWARDT het eiland bezocht om een onderzoek in te stellen, dat echter door den onwil zijner begeleiders niet veel opleverde. Naauwkeuriger mededeelingen, geschikt om goede verwachtingen op te wekken, gaf in 1824 het rapport van den Commissaris KRUSEMAN; maar het in 1828 door de Heeren MACKLOT en MULLER, Leden der Natuurkundige Commissie, ingesteld onderzoek stelde die verwachtingen grootendeels te leur. Zij vonden wel koper,

maar de hoeveelheid was te gering, de hoedanigheid te slecht, de moeijelijkheden uit de gesteldheid des lands en de gezindheid der bevolking geboren te groot, dan dat, naar hun inzien, met voordeel aan eene ontginning kon worden gearbeid. De zaak bleef nu rusten, totdat in 1848 de Duitsche mineraloog FERDINAND VON SOMMER van Nieuw-Holland te Batavia kwam. Deze geleerde koesterde, op wat grond is ons onbekend, omtrent den koperrijkdom van Timor eene zoo gunstige meening, dat hij, na zich voorloopig met eenige ingezetenen van Nederlandsch Indië omtrent het bijeenbrengen der noodige fondsen verstaan te hebben, zich tot de Indische Regering wendde, opdat zij hem in zijne plaatselijke nasporingen zou behulpzaam zijn. Daarop werd aan VON SOMMER gelegenheid tot eene reis naar Timor verschaft, met dit gevolg dat hij al spoedig, nabij de haven van Atapoepoe, de bewijzen vond van het aanwezen van rijke koperlagen, bestaande uit het zoogenaamde groen carbonaat. De nasporingen werden nu ook in het binnenland van Fialarang met gunstig gevolg voortgezet, maar ongelukkigerwijze door het overlijden van den Heer VON SOMMER, den 23sten Julij 1849, afgebroken. De onderzoekingen werden nu wel voortgezet door den Heer Mr. A. G. BROUWER, die hem, met het oog op de concessie ter ontginning, vergezeld had; maar ook deze werd door een hevigen aanval der Timorsche koortsen gedwongen zijne nasporingen te staken. Hij kon echter in zijn rapport vier plaatsen in het gebied van Fialarang aanwijzen, waar zoo rijke koperaderen gevonden werden, dat zij bij de exploitatie groot voordeel beloofden. Bovendien wees hij nog op een aantal andere plaatsen in het Nederlandsch gebied, waar rijkdom aan koper bij verschillende gelegenheden gebleken was. Daarentegen achtte hij het eene dwaling, hoe algemeen dat gevoelen ook zijn mogt, dat het koper op Timor voornamelijk in het Portugeesch gebied en vooral in den omtrek van Dilly en Manatoetoe is te zoeken. Het terrein omstreeks Dilly was, volgens VON SOMMER, eene steenkolen-formatie, en er kon stellig binnen een omtrek van 20 Engelsche mijlen van die stad geen koper gevonden worden. Onze reizigers wendden zelfs pogingen aan om concessie tot het ontginnen dier steenkolen van het Portugeesch bestuur te verwerven. In de omstreken van Manatoetoe vonden zij geene andere plek die koper oplevert, dan de berg en rivier van Birak, en hier was dus, naar hun oordeel, de plaats van den koperberg der oude berigten. Intusschen wijst het rapport van den Heer BROUWER ook nog op een paar andere plaatsen in het Portugeesch gebied waar koper voorkomt.

De gunstige berigten, door den Heer BROUWER omtrent den koperrijkdom van Timor gegeven, werden in 1850 bevestigd door de berigten van den Resident VAN LIJNDEN, die omtrent de uitkomsten eener exploitatie, zoo zij in goede handen kwam, de beste verwachtingen koesterde. Men begon nu over de concessie te onderhandelen, en terwijl inmiddels in Nederland het bekende besluit van 24 October 1850 omtrent de mijnontginningen in Nederlandsch Indie werd uitgevaardigd, werd zij ook werkelijk verleend, onder voorbehoud, dat de Heer BROUWER en zijne medestanders zich aan de bij dat besluit gestelde voorwaarden onderwierpen. Daar dit besluit alle kosten die voor het koloniaal bestuur uit de bevordering en bescherming van mijnondernemingen vloeijen, ten laste der concessionarissen brengt, die zelfs waarborgen voor de teruggave moeten stellen, en toch de afstand van gronden, die bij wijze van huur of erfpacht geschiedt, tot een termijn van ten hoogste 40 jaren beperkt wordt, konden de belanghebbenden, natuurlijk genoeg, niet zoo dadelijk tot toetreding besluiten. De Heer BROUWER vroeg en erlangde uitstel, maar stierf eer de zaak haar beslag had. De vereischte aanwijzing der wijze van exploitatie kon thans geen plaats hebben, de voorloopige concessie verviel, — en de geheele onderneming, waarop zoo grootsche verwachtingen gebouwd waren, werd in de geboorte gesmoord. Sedert schijnt zich niemand opgewekt te hebben gevoeld om eene nieuwe poging te wagen.

Omtrent het stofgoud op Timor berigt de Heer MULLER, dat het meest uit het Portugesche gebied door de Chinesche kooplieden te Koepang wordt aangebragt, en dat het uit het zand der rivieren of uit zand- en kleiachtige gronden door uitwassching verkregen wordt. Hij schat het gewone gehalte op 20 tot $21^1/_2$ karaat. Uit andere berigten blijkt, dat vooral het landschap Bibeluto in Portugeesch Timor goud oplevert. Intusschen komt ook in het Nederlandsch gebied stofgoud voor, zoo als alleen reeds de naam der Noi Noni of Goud-rivier aanwijst. De Heer REINWARDT zegt ons, dat in de tweede helft der vorige eeuw, op last der Oost-Indische Compagnie, bij den oorsprong der genoemde rivier, naar goud is gegraven, doch dat de personen daarmede belast, in den nacht door eene bende

inlanders overvallen en gedood of op de vlugt gedreven werden. Ook zegt hij, dat te zijnen tijde de Radja van Takaip de wacht hield over de rivier en niet duldde dat daar werd gegraven.

Nog vermelden wij, dat het regeringsverslag over 1863 gewaagt van groote hoeveelheden chroom-ijzererts, die te Atapoepoe nabij het strand in het fort voorkomen en 58.9 pCt. chroom-oxyde bevatten [1]).

Van vulkanische verschijnselen of produkten schijnt men op Timor weinig sporen te vinden, en men leest zelfs bij REINWARDT en andere schrijvers, dat op Timor geene vulkanen zijn, ofschoon er van tijd tot tijd vrij sterke aardbevingen gevoeld worden. Deze meening werd echter, wat het Nederlandsch gedeelte betreft, in December 1856 gelogenstraft, toen eene uitbarsting plaats had van den berg Iloenbano, waarbij het nedervallen van steenen aan twee personen het leven kostte. Nooit te voren had de bevolking van West-Timor van vulkanische uitbarstingen vernomen. VALENTIJN gewaagt echter ook van een uitgedoofden vulkaan in het noord-oostelijk deel des eilands. In de nabijheid van het dorp Babelota, aan de Zuidkust, moeten, volgens den Heer FRANCIS, op een rijzend gedeelte van het terrein, zwavel, petroleum en stinkende waterpoelen gevonden worden. Wij herinneren hier ook aan de bekende slijkvulkanen op het eilandje Poeloe Kambing in Straat Samao (niet te verwarren met het gelijknamige eiland tegenover Dilly), en aan die welke op Samao zelf en in het distrikt Lando op Rotti worden aangetroffen.

Men heeft opgemerkt, dat het centraal-gebergte Timor, wat de plantbekleeding en dierlijke bevolking betreft, in twee vrij kennelijk onderscheiden zonen splitst. De noordelijke, naar de Soenda-eilanden gekeerde helling, schijnt meer met het gewone karakter van den Archipel overeen te stemmen, terwijl de zuidelijke, naar Australië gekeerde helling eene toenadering tot het karakter van Nieuw-Holland vertoont. Het verschil schijnt zich echter het meest in de vogels te openbaren.

Ofschoon, zoo als wij reeds opmerkten, de bodem van Timor geenszins onvruchtbaar is, kan men niet ontkennen, dat het klimaat ongunstig is voor den wasdom van eenjarige planten en dat het eiland over het algemeen niet dien rijkdom en die weligheid van vegetatie vertoont, die de meeste andere eilanden van den Archipel kenmerkt. Slechts weinige bergen prijken er met zware bosschen en de hellingen der meeste zijn schaars begroeid. Varens en orchideën, waaraan Java en Borneo zoo rijk zijn, maar die eene groote vochtigheid vereischen, ontbreken schier geheel. De plateaux en breedere dalen der binnenlanden zijn veelal met talrijke casuarinen bedekt, wier spichtige kroonen niet kwalijk de armelijker vegetatie van dit eiland vertegenwoordigen. Vochtiger dalen en beter besproeide berghellingen, alsmede de alluviale streken langs het strand, zijn daarentegen doorgaans met het liefelijk groen van den gebang-palm getooid. De best vertegenwoordigde plantenfamilie is die der leguminosen, waarop de malvaceën, euphorbiaceën, netelplanten en convolvulaceën volgen. De strandflora komt deels met die der Molukken, deels met die van Nieuw-Holland overeen; maar de binnenlandsche vegetatie vertoont vaak eene opmerkelijke overeenkomst met die van Afrika.

Onder de kultuurgewassen neemt hier niet de rijst, maar de maïs of *djagong* de eerste plaats in. Rijst, die er slechts een artikel van weelde is, wordt van elders aangevoerd en geldt omstreeks *f* 6 de pikol. Voor omstreeks 25 jaren werd dit produkt op Timor ruimer geplant en gold slechts 100 duiten de pikol. De achterlijkheid van den rijstbouw op Timor moet niet enkel aan watergebrek geweten worden, maar ook aan de omslagtigheid dezer kultuur, die een groot aantal arbeiders en buffels vordert en weinig voegt voor den woesten aard der steeds in oorlog levende Timorezen, die ploeg noch spade, ja zelfs geen *patjol* kennen, en alleen een puntigen stok gebruiken om den grond op te krabben. De rijst wordt op Timor gezaaid in modderige landen, die vooraf door buffels betrapt zijn, en bij den oogst worden de korrels met de bloote hand van den halm geschoven. De rijst van deze modderachtige velden behoort doorgaans tot de roode verscheidenheid; witte rijst van goede hoedanigheid, maar in zeer geringe hoeveelheid, wordt hier en daar in het gebergte gewonnen. De meest geschikte plaats voor den rijstbouw op Timor vormen de vlakten van Priti en Babauw, die aan den diepsten inham van de baai van Koepang grenzen. In de vlakte van Babauw was vroeger een dam in de rivier Oisauw om het water op te stuwen. Het regeringsverslag over 1861 meldt, dat, ten gevolge van het wegslaan van dien dam, de *padi-*

[1]) Vergelijk over het vinden en het chemisch onderzoek van dit erts *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (Dl. XXIII, blz. 479 en 494, en Dl. XXVII, blz. 378, v.).

produktie der afdeeling van 10,000 tot 2,000 pikols was gedaald. Men heeft toen beproefd een kunstmatigen stuwdam aan te leggen, maar daar men hierin niet slaagde, bepaalde men zich om den op inlandsche wijze aangelegden dam te vernieuwen, waarbij in 1862 nog eene tweede opdamming bij Miniki werd gevoegd.

De *djagong* is op Timor het hoofdvoedsel der bevolking en jaarlijks worden er bosschen geveld om de *djagong*-tuinen uit te breiden. De mislukking van dit gewas, die soms door groote droogte veroorzaakt wordt, is dus voor Timor een ernstige ramp. De *djagong* is hier van uitmuntende hoedanigheid en vormt aren die eene lengte van 10 à 11 duimen hebben en naar evenredigheid dik zijn.

Nevens maïs komt vooral een soort van fijne gierst, hier *botok* genaamd, als voedingsmiddel in aanmerking. Zij wordt zelfs als eene bijzondere lekkernij beschouwd. Eene grove gierstsoort, te Koepang onder den naam van „djagong Rotti" bekend, wordt veel aan de Zuidkust, in Soeai, Waiwiko en Waihali, verbouwd. De omstreken van Dilly en Manatoetoe leveren fijne witte tarwe van uitmuntende hoedanigheid.

Onder de nuttige palmen van Timor noemen wij den kokospalm, den gemoeti-palm, den sagopalm, den gebang-palm en den lontar-palm. De eerste groeit menigvuldig en welig langs de stranden, maar de kultuur wordt niet behartigd. Sago-palmen, in vier verscheidenheden, verschillend in hoedanigheid, vormen uitgestrekte bosschen, vooral in de Portugesche distrikten Loeka, Viqueque, Cailaco, Dotte, Manoefai, Bibeluto, enz., maar ontbreken toch ook niet in het Nederlandsch gedeelte. De lontar-palm is echter voor de Timorezen de gewigtigste: zijne noten, die steeds drie aan drie groeijen, verschaffen hem een verfrisschend voedsel; het sap, uit de afgesneden bloemstengels getapt, is zijn geliefkoosde drank; de siroop, uit dat sap bereid, eene gezochte lekkernij; de bladeren vormen de grondstof voor bijna al het huisraad en de huiselijke gereefelijkheden dezer eilanders: matten, doozen, manden, sieraden en zelfs hoeden en kleedingstukken.

Onder de boschprodukten neemt het sandelhout (*Santalum album*) de eerste plaats in. Deze boom is meer bijzonder eigen aan de eilanden van de Timor-groep, ofschoon hij ook op Oost-Java, Bali en Madura op dorre heuvels voorkomt. Men onderscheidt wit en geel sandelhout en hield beiden in vroeger tijd voor het produkt van afzonderlijke boomsoorten. Thans weet men, dat jonge boomen het zeldzamer voorkomende witte, oude het gele sandelhout opleveren. Men acht dit hout, dat in Indië zeer gezocht is en ook naar Europa wordt uitgevoerd, vooral om den specerijachtigen geur, die echter zeer naar leeftijd en groeiplaats verschilt. Men zegt, dat het meeste sandelhout op Timor voorkomt in Bani-Bani, dat aan Waiwiko grenst, maar de kenners verzekeren, dat het fijnste en geurigste sandelhout in de westelijke deelen des eilands wast. De soort van Nieuw-Holland is van veel mindere hoedanigheid en Timor behoeft hare concurrentie niet te vreezen. Van ouds was sandelhout het voornaamste artikel, dat de begeerige blikken van vreemde handelaars op Timor vestigde. In de laatste jaren is echter de uitvoer, althans van Koepang, zeer verminderd. Men schatte dien vroeger op meer dan 2,000 pikols 's jaars, maar in 1860 bedroeg hij slechts 1,422, in 1861 1,219 en in 1862 1,517 pikols. Men schreef die vermindering toe aan verminderden uitvoer naar China ten gevolge der in dat rijk heerschende onlusten; maar de stoomgemeenschap met Soerabaja, die Dilly op Koepang voorhad, heeft welligt ook gedeeltelijke verlegging van dezen tak van handel te weeg gebragt.

De kajoe-poetih-boomen, die, zoo als wij reeds opmerkten, op Timor zeer talrijk zijn, zouden eene aanzienlijke hoeveelheid olie kunnen opleveren, maar men schijnt er weinig werk van te maken. Onder de timmerhouten vermelden wij in de eerste plaats het *kajoe-mèrah*, door de Engelschen *rosewood* genoemd, en naauw verwant met het lingoa-hout van Amboina, waarvan het zich echter door eene levendig roode kleur onderscheidt. Het is dus stellig eene soort van *Pterocarpus*, misschien eene verscheidenheid van *Pterocarpus Indicus*, zooals de gewone lingoa-boom der Molukken bij de botanici heet, of wel eene verwante soort, bijv. *Pterocarpus obtusatus* (zie MIQUEL, *Flora van Nederlandsch Indië*, I, 1, bl. 133). Prof. PIJNAPPEL (noot op *Reinwardt's reize*, bl. 360) gist, dat het *kajoe-mèrah* het roode sandelhout of caliatoershout is, dat op de goederenlijsten uit den tijd der Compagnie voorkomt. Het regeringsverslag over 1863 meldt, dat het *kajoe-mèrah* schaarsch begon te worden, waarom door het bestuur een aanplant van 10,000 boomen van die soort, in vijf jaren tijds te bewerkstelligen, in den omtrek van Koepang was gelast. Voorts levert Timor ijzerhout, tamarinde-hout en vele andere soorten, wier

inlandsche namen ik niet kan identificeren. *Djati*-hout heeft men bij wijze van proef in de omstreken van Koepang geplant; ongelukkigerwijze is daarvoor een minder geschikt terrein gekozen, ten gevolge waarvan hier de *djati*-boom algemeen het bekende ziekelijke verschijnsel vertoont, dat zich eene witte stof in het hart en de scheuren afzet. Op Java noemt men zulke *djati*-boomen *djati-kapoer* (zie D. PLES, in *Natuurk. Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Dl. XV, bl. 345). Aan een boom, *kajoe-Timor* genaamd, worden geneeskrachtige eigenschappen door de bevolking toegekend. Prof. PIJNAPPEL (noot op *Reinwardt's reize*, bl. 352) gist, dat dit dezelfde boom is, dien de Heer REINWARDT *kajoe oelar* of slangenboom noemt, en die naar zijne beschrijving een ongemeen bitteren bast heeft, en een ronde bes ter grootte van een kers, voortbrengt, die twee groote zaden bevat.

Onder de vruchtboomen ontbreken eenige der fijnste en geurigste van Java, zoo als de *doerian*, *manggostan*, *ramboetan* en *doekoe* aan Timor geheel, maar men vindt er een overvloed van *mangga*-, *djamboe*-, *papaja*-, tamarinde- en *pisang*-boomen en vooral eene groote verscheidenheid van oranjes en limoenen. Ook de *nangka* wordt er hier en daar aangetroffen. Maar vooral opmerkelijk is op Timor de voortreffelijkheid en het welig voorkomen van groenten en aardvruchten. Aardappelen tieren er even als op het gebergte op Java; van bataten en jams heeft men eene groote verscheidenheid; de uijen van Timor zijn alom in den Archipel beroemd en vormen een artikel van uitvoer; de kool uit het gebergte bij Koepang overtreft die van Java; bovendien mogen knollen, radijs (*lobak*), spinage, salade, selderij, komkommers, pompoenen, knoflook, mostaardzaad, Spaansche peper onder de welig voorkomende moes- en toekruiden genaamd worden. Ook van erwten en boonen (*katjang*) levert Timor eene groote verscheidenheid op. De *kapok*-boom, ook belangrijk voor de bijenwas, levert tevens in de fijne vezels van de *kapok* eene stof, die, met de olie van *katjang tanah* gestampt, eene soort van hars vormt, welke, rondom dunne stokjes gekneed, den inboorling tot verlichting dient. Nog vermeldt de Heer BROUWER eene in het kustzand en de rotsspleten opschietende struik met houtachtigen stengel, ronde, witachtige, gevelouteerde bladeren en menigvuldige paarsche bloemen, welker stam onder de groene buitenbast sterke, witte vezels bevat, waaruit de inboorlingen met de bloote hand een stevig koord draaijen, geschikt tot vervaardiging van duurzame vischnetten. Eene andere plant schijnt de veelvuldig in het wild voorkomende *gawang* of *bebak* te zijn, waarvan de bladeren geschikt geoordeeld worden tot het bereiden van papierstof (*Natuurk. Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Dl. XIX, bl. 288).

Maar Timor is ook volstrekt niet ongeschikt om produkten voort te brengen, die meer bijzonder van waarde voor de Europesche markt geacht worden. In de eerste plaats noemen wij hier de koffij. Reeds de Oost-Indische Compagnie heeft den aanplant van koffij op Timor, ofschoon op kleine schaal, met goed gevolg beproefd, vooral in het thans aan Portugal behoorende gebied van Maubara, welks koffij nog om hare uitmuntende hoedanigheid geprezen wordt. Verschillende Portugesche Gouverneurs hebben zich beijverd om de Vorsten tot belangstelling in de koffijteelt op te wekken en hun door den aanleg van koffijtuinen in de omstreken van Dilly het voorbeeld gegeven. Doch deze pogingen zijn zonder vrucht gebleven, tot men ten laatste te rade is geworden, op het voorbeeld van het Nederlandsch Gouvernement op Java en elders, de geforceerde koffijkultuur op Timor in te voeren. Onder de rijkjes die het gezag van Portugal erkennen, zijn diegene uitgekozen, die het meest voor de koffijkultuur geschikt zijn, en men heeft aan de Vorsten dier rijkjes bevel gegeven, daar uitgestrekte terreinen met koffijheesters te doen beplanten, onder verbindtenis echter van het Gouvernement om de dus aangelegde tuinen later te koopen. Bovendien heeft het Gouvernement naar de bedoelde gewesten agenten gezonden, voorzien van zaden en de noodige werktuigen en met het toezigt op de werkzaamheden belast. In de meeste staatjes is de proef gelukt en slechts in enkele openbaarde zich een weerspannige geest. Het Portugeesch Gouvernement stelt zich voor, het monopolie van den opkoop en uitvoer der dus geproduceerde koffij aan zich te houden, en door het verschil der kosten van in- en verkoop niet alleen de kosten der vestiging op Timor te dekken, maar ook een batig slot voor het moederland te verwerven. Intusschen heeft zich de koffijkultuur, maar als geheel vrijwillige teelt, van het Portugeesch naar het aangrenzend Nederlandsch gebied overgeplant, en daardoor de bewering van den Portugeschen Gouverneur AFFONSO DE CASTRO gelogenstraft, dat de Timorees slechts door dwang tot den arbeid is te brengen. Het regeringsverslag over 1864 zegt

daaromtrent het volgende: „Portugeesch Timor brengt uitmuntende koffij voort. Op Midden-Timor is daardoor de lust opgewekt om ook koffij te planten. Uit eigen beweging plantte de bevolking in de afdeeling Beloe (Atapoepoe) 30,000 boompjes, behalve 10,000 in kweekbeddingen. In de omstreken van Koepang stonden 10,000 boompjes op kweekbeddingen, die men voornemens was in het gebergte van Amarassi te planten.” Het verslag over 1865 zegt alleen, dat in Midden-Timor de koffijkultuur zich uitbreidde.

In 1862 besloten eenige in de binnenlanden van Nederlandsch Timor gevestigde Chinezen eene proeve te nemen met de theekultuur, waarvoor zij meenden, dat de gelegenheid hier gunstig was. Door tusschenkomst van het Gouvernement werden theepitten uit de Preanger Regentschappen ontboden, die echter in slechten toestand aankwamen. Daarop is eene tweede bezending gevolgd. Omtrent de uitkomst ontbreekt alle berigt.

Voor de katoenteelt heeft Timor, wegens de bestendige droogte in den Oostmoeson, eene bijzondere geschiktheid. Monsters van Timoreesch katoen, in 1864 te Batavia aangebragt, werden namens de faktorij der Handelmaatschappij zeer gunstig beoordeeld. Er wordt evenwel slechts hier en daar een weinig katoen voor inlandsch verbruik verbouwd. In 1861 werden namens de Nederlandsche regering vreemde katoenzaden uitgedeeld, maar men bekwam geene zekerheid dat zij ook geplant zijn.

De indigo-plant schiet op Timor als onkruid uit den grond op, maar wordt door de bevolking verwaarloosd, omdat zij slechts roode verwstoffen, zoo als de *bengkoedoe*, op prijs stelt.

Ook voor de tabaksteelt bezit Timor bijzondere geschiktheid, daar de grond vet en krachtig is, en de bestendige droogte een goeden oogst waarborgt. De Timoresche tabak vormt bladen van monsterachtige grootte en is zwaar en van goede hoedanigheid; vooral het landschap Amanoebang is voor deze kultuur bekend. Zaden van Manilla-tabak zijn in 1861 door de Nederlandsche regering verstrekt; doch hieromtrent geldt hetzelfde wat boven omtrent de vreemde katoenzaden is gezegd.

Voorts wordt in Maubara en eenige aangrenzende Portugesche staatjes een weinig kaneel geteeld, die, schoon achteloos behandeld, van vrij goede hoedanigheid is; terwijl eindelijk de suikerkultuur op Timor zou kunnen bloeijen, daar het suikerriet er welig opschiet.

De Fauna van Timor is arm in vergelijking van die der westelijke Soenda-eilanden en komt meer met die van Nieuw-Holland en de Molukken overeen. Uit de orde der *ferae* vindt men er slechts eene soort van wilde kat met groote ooren (*felis megalotis*), den *moesang* (*paradoxurus musangu*) en eene soort van spitsmuis. Het grootste zoogdier is eene soort van hert, naauw verwant met den *roesa* van Java. Het wildzwijn van Timor heeft groote overeenkomst met den *babi alang-alang* van Java. Apen zijn niet menigvuldig en alleen door eene der meest verspreide soorten, de gewone meerkat (*cercopithecus cynomolgus*), vertegenwoordigd. Het best vertegenwoordigd onder de zoogdieren zijn de vledermuizen, die in vele soorten voorkomen. In de wateren van Timor is de cachelot menigvuldig, die niet enkel de Amerikaansche walvischvaarders aanlokt, maar ook aan vele Solorezen een middel van bestaan oplevert. Zij snijden het spek in stukken en droogen het in de zon als *dingding*, terwijl zij het uitdruipend vet opvangen en als traan nuttigen. Ook verzamelen zij de kostbare reukstof, ambergrijs genoemd, die òf in de ingewanden dezer dieren, òf op zee drijvende gevonden wordt.

Grootere verscheidenheid vertoont zich in de vogelen, waaronder de familiën der hoenders, duiven, papegaaijen, ijsvogels, zwaluwen, spreeuwen en andere in vele soorten voorkomen. Zwemvogels en insectenetende vogels zijn schaarsch. De menigvuldige grotten, die de kalk-formatie van het eiland aanbiedt, geven aan de salanganen overvloedige gelegenheid om hunne eetbare nesten op te hangen.

Het oordeel van den Heer Temminck, die zonderling tegen het eiland Timor was ingenomen, dat zijne wateren arm zijn aan visch en geene soorten bevatten die de aandacht der natuurkundigen verdienen, is door de onderzoekingen van Dr. Bleeker schitterend gelogenstraft. Ofschoon dien geleerden ichthyoloog slechts zelden, door de toezending van Timoresche visschen, gelegenheid werd geboden de vischfauna van het eiland te onderzoeken, heeft hij echter in het *Natuurk. Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* achtervolgens 189 soorten van visschen bekend gemaakt, die grootendeels de zoute, gedeeltelijk ook de zoete wateren van dit eiland bevolken. Ofschoon vele dezer visschen een uitmuntend voedsel opleveren, maken de Timorezen, die zeer slechte zeelieden zijn, van de visscherij in het geheel geen werk. Zelfs de bevolking van Koepang zou geheel van visch verstoken zijn, indien zich daar niet doorgaans een honderdtal Solo-

rezen ophielden, die van tijd tot tijd worden afgewisseld en als roeijers en visschers onontbeerlijke diensten bewijzen.

Van reptiliën van Timor kent men thans 36 soorten. De eerste plaats bekleedt de groote, tweekielige krokodil (*crocodilus beporcatus*), hier, gelijk elders in den Archipel, het voorwerp van velerlei bijgeloof. Onder de leguanen is de *Monitor Timoriensis* eene aan dit eiland eigene soort. De meest voorkomende slang is de vergiftige *Trigonocephalus viridis*, welker kleur geheel met die van versche bladeren overeenkomt.

Wat de ongewervelde dieren betreft, merken wij op, dat men welligt nergens in den Archipel eene grootere verscheidenheid in soort en kleur van veelvoeten, schaal- en weekdieren aantreft, dan in de jongste formatie aan Timor's Noordkust, die met zachte helling naar zee daalt en bij eb eene uitgestrekte vlakte vormt. Ook tot inzameling van sponsen bieden de stranden voortreffelijke gelegenheid. Parelbanken vindt men aan de Zuidkust, doch de opbrengst is van weinig belang. De tripang, die aan Timor's koraalrijke stranden menigvuldig is, lokt jaarlijks een aantal Boeginesche vaartuigen derwaarts. De entomologische fauna van Timor is bijzonder rijk en bevat vele merkwaardige soorten. Gelijk onder de schadelijke insekten de termieten (witte mieren), zoo nemen onder de nuttige de bijen de eerste plaats in. Bijenwas werd van ouds nevens sandelhout als het voornaamste handelsartikel genoemd, dat Timor opleverde. Men klaagt intusschen, dat in de laatste jaren de aanvoer te Koepang zeer verminderd en de handel in was naar Dilly verlegd is. De uitvoer van was te Koepang bedroeg in 1860 569, in 1861 859 en in 1862 1,201 pikols. De droogte van laatstgenoemd jaar had de bijen vergund ongestoord te werken. De wijze, waarop de inzameling der was plaats heeft, is uiterst ruw. De Timorezen vernielen niet slechts bij de inzameling den stok der bijen, maar wachten zelfs niet tot hij heeft afgezwermd. Zij gaan tot de inzameling over terwijl de raten vol poppen zijn, die zij daarbij, in verschen honig gedoopt, als een lekkernij opeten.

Voor de veeteelt schijnt Timor bijzonder geschikt te zijn. De paarden die het oplevert zijn uitmuntend, vooral waar zij, zooals in de Portugesche distrikten Loeka, Cailaco, Venilale, Bibico en inzonderheid Lailea, met meerdere zorg worden behandeld. Bij het beklimmen van bergen en rotsen zijn zij onwaardeerbaar. Maar men moet ze niet beoordeelen naar die welke te Koepang gezien worden of, door de kustvaarders opgekocht, bij honderdtallen worden uitgevoerd. De regeringsverslagen over 1864 en 1865 klagen over den achteruitgang der paarden te Koepang, wegens te vroeg gebruik, en gewagen van plannen der regering tot veredeling van het ras in de weiden van Priti. De uitvoer van paarden uit Nederlandsch Timor bedroeg in 1860 516, in 1861 546 en in 1862 873 stuks.

Buffels, varkens, geiten en schapen zijn op Timor, in verhouding tot de behoefte, in ruimen overvloed voorhanden. Behoudens het beperkt gebruik van buffels voor den landbouw, dienen al deze dieren slechts tot voeding of voor den ruilhandel met de kustvaarders. De wol der schapen is te kort om de moeite van het scheren te beloonen. Runderen zijn schaarsch, ofschoon zij goed voorttelen.

Wij gaan over tot de bevolking van Timor. Omtrent haar cijfer kan niets met eenige zekerheid gezegd worden (vergelijk het artikel *Timor en Onderhoorigheden*). Eene Portugesche schatting brengt de bevolking van het gedeelte des eilands dat Portugeesch oppergezag erkent, op 850,000 zielen. De begrootingen onzer landgenooten luiden zediger en schatten de gezamenlijke bevolking van het geheele eiland op 400,000, TEMMINCK zelfs op slechts 200,000 zielen. De Portugesche Gouverneur AFFONSO DE CASTRO stelt de bevolking van het Portugeesch gedeelte, naar eene zoo zorgvuldig mogelijke berekening, op slechts 150,000 zielen, en naar dien maatstaf kan men bij gissing 300,000 zielen als het bevolkingscijfer van geheel Timor aannemen.

De bevolking is, met uitzondering der Europeanen en Oostersche vreemdelingen, in drie hoofdstammen verdeeld. De Koepangezen (*Atoeli Koepang*), een zeer kleine stam, bewonen het voormalige rijk van den Radja van Koepang, thans grootendeels Gouvernementsgebied, benevens het eiland Samao, waarop thans de Radja van Koepang zijn verblijf houdt. Tusschen de Koepangezen en de eigenlijke Timorezen, die het overige van de Westerhelft des eilands bewonen, schijnt de scheiding niet zoo scherp te zijn. Beide zijn, volgens hunne overleveringen, uit het oostelijk gedeelte afkomstig en vandaar achtereenvolgens door den aandrang van nieuwe bevolking verdrongen. De meeste, zoo niet alle landschappen van het Timoreesch gebied, erkenden vroeger het oppergezag van den Keizer of *Liorai* van Sonebait, doch zijn, door de neiging tot verbrokkeling aan het in den Archipel heerschende leenstel-

sel eigen, en door den invloed en den onderlingen strijd van Nederlanders en Portugezen bevorderd, allengs grootendeels van den Keizer afgevallen, wiens gezag binnen zeer enge grenzen beperkt is. Schier al de Vorsten van het Timoreesch gebied erkennen het Nederlandsch oppergezag. Eene uitzondering vormen alleen de landschappen Oikoesi en Noimoeti met een deel van Ambenoe, die aan de Noordkust zijn gelegen en eene enclave in ons gebied vormen. Oikoesi is de zetel der magt van de zoogenaamde zwarte Portugezen, dus genoemd omdat zij van gemengd bloed zijn, en in donkerheid van huidkleur niet alleen de echte Portugezen, maar zelfs de inlanders overtreffen. Het bestuur wordt te Oikoesi gevoerd door een Tenente-General (of Geral), die beurtelings uit de familiën DA COSTA en D'ORNAY, de stichters van dit staatje, wordt gekozen, waarom het bestuur der zwarte Portugezen bij de inlanders op Timor doorgaans den naam voert van Costa d'Ornay. De Tenente-General voert wel de Portugesche vlag, maar is (tenzij hierin in later jaren verandering mogt zijn gekomen) niet regtstreeks aan den Gouverneur van Dilly ondergeschikt. In de vorige eeuw zijn zelfs tusschen de zwarte en blanke Portugezen, welke laatste toen hun hoofdzetel hadden te Lifauw, een weinig ten Westen van Oikoesi, bloedige oorlogen gevoerd, die daarmede eindigden, dat de Portugesche Gouverneur in 1769 Lifauw ontruimde en den zetel des bestuurs naar Dilly overbragt. In Ambenoe hebben te allen tijde de zwarte Portugezen veel invloed gehad; maar in 1817 heeft de Vorst van dat rijkje een contract met den Resident van Koepang gesloten, ten gevolge waarvan sedert de Hollandsche vlag te Soetrana heeft gewapperd. Het blijkt uit art. 3 en 5 van het grenstraktaat met Portugal van 20 April 1859, dat Ambenoe thans in een Nederlandsch en een Portugeesch gedeelte gesplitst is. Voor het overige bestaan de Timoresche landen uit Amfoang (met Pitai en Sorbian) en Takai of Takaip aan de Noord-Westkust, Amarassi en Amanoebang (met Amanatoeng) en Haitimoe aan de Zuidkust, en Sonebait (met Amakono, Oinama en Molo), Amabi en Manoebait in het binnenland.

De overige landschappen die nog aan het Nederlandsch gezag gehoorzamen, behooren reeds tot de Belonesche landen en erkennen het oppergezag van den *Liorai* van Waiwiko-Waihali. Hiertoe behooren Insana, Lidak, Fialarang (met Harnenno, Djenilo, Silawang, Lamaksanoeloe, Lamakané), Naitimoe en Waiwiko-Waihali (met Manden, Dirma en Lakekoene). Zij vormen de afdeeling Midden-Timor, die ook wel Belo of Beloe genoemd wordt.

Echter zijn de Belonezen (*Ema Weloe*) niet tot het gebied van Waiwiko-Waihali beperkt. Tot hen behooren ook de bewoners der 46 staatjes [1]), die, nog buiten de enclave van Oikoesi, tot het Portugeesch gebied behooren en grootendeels eenigermate de suprematie erkennen van den *Liorai* of Keizer van Loeka, welke aan de Zuidkust liggende Staat slechts door Soeai van Waiwiko-Waihali is gescheiden. Tot genoemde staten behoort ook het vroeger Nederlandsche Maubara, aan de Noordkust, dat met het aangrenzend binnenlandsch distrikt Harmera eigenlijk tot de onderhoorigheden van onzen bondgenoot, den *Liorai* van Waiwiko-Waihali, behoort. Doch sedert 1785 maakte Portugal aanspraken op deze landschappen, die tot veelvuldige twisten aanleiding hebben gegeven. Het einde is geweest, dat bij art. 5 van het traktaat het Nederlandsch gezag van zijne aanspraken op Maubara geheel heeft afstand gedaan. Alleen Maukatar of Kaloeninéne vormt nog eene zeer onbeduidende Nederlandsche enclave, ingesloten tusschen de Portugesche landschappen Soeai, Follafait, Tanterine en Lamakitoe.

Al de bewoners van Timor komen in ligchaamsbouw en gelaatstrekken, gelijk ook in velerlei begrippen en gebruiken, overeen met de Dajaks van Borneo en de Alfoeren der Molukken, met wie zij ongetwijfeld tot hetzelfde ras behooren. De huidkleur is bij den een wat donkerder dan bij den ander, maar zwarte en kroesharige Timorezen, waarvan sommige schrijvers gesproken hebben, schijnen alleen in hunne verbeelding te bestaan. De ligchaamsbouw der mannen is welgemaakt en van matige grootte en sterkte; doch de vrouwen zijn in sommige streken buitengewoon

---

[1]) De namen dezer staatjes worden zoo verschillend en met zulke groote misvormingen opgegeven, dat wij ons aan geene opsomming durven wagen. De fouten in de namen bij DE CASTRO (in *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap, Dl. XI, blz. 469), kan men wel is waar ten deele herstellen, wanneer men opmerkt, dat de schrijver de namen in alphabetische orde heeft willen plaatsen, maar juist die alphabetische orde is oorzaak, dat die lijst weinig waarde heeft, daar zij ons niet veroorlooft iets omtrent de ligging der verschillende landen te bepalen. Onze kaarten, die Portugeesch Timor schier geheel blank laten, kunnen hierbij geene hulp bewijzen.

klein. Het aangezigt der bewoners van Timor vertoont geene bijzonder in het oog loopende trekken; in het algemeen zijn de oogen donker en vurig, de neus tamelijk plat, maar minder dan bij de echte Maleijers, de mond vrij groot, de lippen vleezig, het hoofdhaar dik, slank en zwart. Het verschil tusschen Timorezen en Belonezen schijnt meer in kleeding en wapenrusting, gebruiken en tongval, dan in kleur of ligchaamsbouw te bestaan.

De bewoners van Timor bezitten geen eigen letterschrift, hunne taal wordt niet geschreven, hunne instellingen en wetten berusten alleen op gewoonte, hunne historische overleveringen zijn enkel in het geheugen bewaard. Hunne Vorsten, met uitzondering dergenen die den titel van *Liorai* voeren, en in naam of inderdaad zekere suprematie over de overige voeren, worden *Radja's* genaamd. Onder de *Radja's* staan de distriktshoofden, in het Timoreesch *Siko*, in het Beloneesch *Datto* (*Datoe*), doch gewoonlijk met een uit het Portugeesch stammenden naam *Fettor* (Port. *feitor*, gelijk Lat. *factor*) genoemd. Deze *Fettors* zijn tevens de rijksgrooten, die uit de regerende geslachten de *Radja's* kiezen. De distrikten heeten in de Belonesche landen, volgens DE CASTRO, *Succo*, ongetwijfeld het Mal. *Soekoe*. Onder de distriktshoofden staan de dorpshoofden, *Tamoekong* of *Tamokong* genaamd (vergelijk het Mal. *toemenggoeng*). Al deze Vorsten en Hoofden, voor zoover zij niet door de Europesche Gouvernementen in toom worden gehouden, oefenen een volstrekt willekeurig gezag en passen de wetten alleen in hun eigen belang toe. De bevolking is verpligt de velden der hoofden te onderhouden, sandelhout voor hen te kappen en van de was, die zij inzamelt, een deel als schatting af te staan. Hierbij komen allerlei willekeurige vorderingen van diensten en opbrengsten. Alle misdrijven worden gewoonlijk met boeten, en bij onvermogen tot betaling, met slavernij gestraft.

Uit het gezegde blijkt reeds eenigermate dat de bevolking in drie standen verdeeld is: adellijken, vrije burgers en slaven. De adelstand bestaat uit eenige geslachten waaruit de Vorsten en *Fettors* uitsluitend gekozen worden. De oorsprong dezer heerschende familiën is, volgens de historische overleveringen des lands, de volgende. De oudste bewoners des eilands, die vooral in het middengedeelte hun hoofdzetel hadden, waren zoo woest en onbeschaafd, dat zij zich alleen met wilde boomen aardvruchten voedden. Omstreeks de 14de of 15de eeuw echter vestigde zich op het eiland eene volkplanting van meer beschaafde vreemdelingen, uit het rijk van Ternate afkomstig. De bevolking onderwierp zich zonder tegenstand aan deze kolonisten, die haar met de teelt van rijst en maïs en met het gebruik van ijzeren wapenen bekend maakten. Op deze wijze werden de kolonisten de heerschende familiën en stichtten achtereenvolgens de verschillende rijken. De *Radja's* bleven echter, volgens den aard van het in den Indischen Archipel heerschende leenstelsel, het oppergezag van Ternate erkennen, en het is merkwaardig, dat zelfs de Oost-Indische Compagnie hare aanspraken op Timor tegenover de Portugezen grondde op den afstand van dat eiland, in 1683 van den Sultan van Ternate verworven, ofschoon het niet blijkt dat die Vorst ooit eenig wezenlijk gezag op Timor geoefend heeft.

Tegenwoordig onderscheiden zich deze heerschende familiën in beschaving niet veel van de volksklasse. Zij hebben echter eenigzins betere woningen en van vierkanten vorm, terwijl die der gewone burgers den bijenkorfvorm hebben, dien men op het eiland Engano terugvindt. Het zamenwonen van meerdere familiën in één huis, dat men onder de Dajaks en Alfoeren aantreft, schijnt op Timor niet voor te komen. Ook zijn de huizen op Timor niet, gelijk die der meeste andere bevolkingen van den Archipel, op palen, maar onmiddellijk op den grond gebouwd.

De slaven, wier aantal op Timor aanzienlijk is en die zoowel aan de burgers als aan de adellijken kunnen behooren, bestaan uit vijanden, in den krijg gevangen gemaakt of uit de naburige rijkjes opgeligt (want Timor wordt steeds door erfelijke veeten verscheurd), en uit de zoodanigen die tot slavernij veroordeeld worden, deels omdat zij de hun opgelegde boeten niet betalen kunnen, deels omdat zich iemand hunner bloedverwanten aan tooverij heeft schuldig gemaakt. Men is namelijk gewoon, althans de Belonezen, ziekten van *Radja's* en grooten aan tooverij toe te schrijven. De persoon op wien de verdenking rust, wordt doorgaans ter dood gebragt en zijne bloedverwanten als slaven aan den aanklager toegewezen.

Omtrent de slaven in de Belonesche landen zegt DE CASTRO, dat zij in eigenlijke slaven en lijfeigenen moeten onderscheiden worden. De eersten kunnen verkocht worden, de laatsten niet. Ieder vrij man kan slaven hebben, maar alleen de Vorsten en *Dattoe's* lijfeigenen. Deze laatsten zijn verpligt de velden van die

hoofden te bebouwen, met dien verstande, dat zij, na in de behoeften van hunnen Heer te hebben voorzien, over de verdere opbrengst vrij beschikken en met hunne familiën daarvan leven. Zij staan onder het opzigt van een der oudsten hunner, die, onder den titel van „vader des huizes", tevens het bestuur voert over al de bezittingen van zijn Heer. Een slaaf kan door goed gedrag lijfeigene worden, een lijfeigene wegens slecht gedrag tot slavernij veroordeeld worden. Vrijlating van slaven geschiedt door den Vorst, met toestemming der eigenaars; de voorwaarde is, dat de vrijgewordene mede betale aan de *jinta*, zoo als de schatting heet, die aan het Portugeesch Gouvernement moet worden opgebragt. Zonderling is het dat de vrijgelatene slaaf tot den stand van zijn voormaligen meester wordt gerekend. De vrijgelatene van een *Radja* of *Dattoe* wordt dus ook zelf in den adel opgenomen.

Zulk een vast korps van *glebae adscripti*, die voor het onderhoud van Vorsten en hoofden moeten arbeiden, schijnt in de Timoresche landen niet te bestaan. Daar is ieder onderdaan verpligt, zonder loon, op de landen der Vorsten en *Fettors* te arbeiden, tenzij hij zich van deze diensten wil vrijkoopen door de uitkeering van een vijfde gedeelte van zijn eigen oogst, welke schatting *Poni* heet. Voor het overige is het denkbeeld van grondeigendom natuurlijk weinig ontwikkeld in een land, waar een stuk grond ieder oogenblik wordt verlaten, om verwisseld te worden voor een stuk woesten grond, dat door wegruiming der ruigte in een maïs-tuin wordt herschapen. De natuurlijke voortbrengselen van den grond, als was en vogelnestjes, kan ieder inzamelen, behoudens de opbrengst van een deel als schatting aan de hoofden. Evenwel geeft de eerste ontdekking van een bijenboom aan den ontdekker uitsluitende regten op zijne opbrengst, waarom hij die van zijn merk voorziet, even als dit ook door de Maleische wetten is geregeld. Het kappen van sandelhout mag slechts plaats hebben met vergunning van den Vorst wien de helft van de opbrengst toekomt, terwijl ook nog de *Fettor* en *Tamokong* op een aandeel aanspraak maken.

Wat de godsdienst betreft zijn de bewoners van Timor heidenen; de Islam was niet of naauwelijks tot hen doorgedrongen, toen hun eiland het eerst door de Europeanen bezocht werd. De Portugezen hebben het Roomsch-Katholieke, de Nederlanders het Protestantsche Christendom pogen te verbreiden, en een deel der bevolking, meer in naam dan inderdaad, bekeerd; maar de groote meerderheid is getrouw gebleven aan de voorvaderlijke godsdienst, die geheel overeenstemt met de begrippen die onder de Dajaks, Bataks en Alfoeren worden aangetroffen, en zelfs op Java niet geheel door den Islam verdrongen zijn. De Timorezen hebben eene hoogste godheid, die zij *Oesi-neno*, d. i. heer des lichts, noemen, en die haren zetel heeft in de zon en vaak met dit hemelligchaam zelf verward wordt. De godheid vertegenwoordigt het mannelijk beginsel in de natuur, en heeft tot eeuwige gezellin het vrouwelijke, voorgesteld door de maan, die *Foenan* (Mal. *Boelan*) genoemd wordt. De sterren, *K'foen* geheeten, zijn de woonplaatsen van goden of geesten van minderen rang, als emanatiën en dienaren der hoogste godheden te beschouwen. Deze allen zijn goede goden, wien slechts roodkleurige dieren mogen geofferd worden. Men roept ze echter niet onmiddellijk aan, maar dit geschiedt door tusschenkomst der *nitoe's* of schimmen der afgestorvenen, die ook zelven als goddelijk beschouwd en door offeranden op hunne graven vereerd worden. Ook brengt men offers aan vele bergen, klippen, rivieren, bosschen, boomen, die als de zetels van geesten beschouwd worden en daarom *leo* of *pomali*, d. i. heilig en onschendbaar, verklaard worden. In een heilig bosch mag niet gekapt, in eene heilige rivier niet gevischt of gebaad, een heilig stuk grond mag niet bebouwd worden; men begrijpt dus welke hinderpalen voor de industrie uit dit bijgeloof ontstaan.

Nevens de goede of hemelsche geesten vereeren de Timorezen ook de booze of aardsche, die de oorzaken zijn van alle leed en onheil en steeds door offers moeten verzoend worden, tot welke alleen zwarte dieren worden gebezigd. De meest geduchte dezer booze geesten zijn *Oesi-paha*, d. i. de heer der aarde, en *Atoïs*, die soms zigtbare gedaanten aannemen, wier verschijning aan den mensch zware ziekten en vaak den dood ten gevolge heeft. De vrees voor deze booze geesten is een voorname oorzaak van de lafhartigheid, die aan de Timorezen wordt toegeschreven. Bij wijze van voorbehoedmiddelen dragen zij doorgaans allerlei kruiden en wortelen bij zich, waaraan bijzondere krachten worden toegekend.

Het is onmogelijk in deze trekken eene sterke overeenkomst te miskennen met de godsdienstige begrippen der Bataks en Dajaks. De aanbidding der hemelligchamen op Timor heeft men wel eens te veel als iets bijzonders

op den voorgrond gesteld. Ook de Dajaks op Borneo's Westkust kennen aan de geesten van zon en maan, *Pangatoe* en *Panita*, den eersten rang onder hunne goden toe (zie VETH, *Borneo's Westerafdeeling*, Dl. II, blz. 304, vv.).

Ook de oorlogsgebruiken dezer volken toonen sporen van overeenkomst met die der Dajaks en Alfoeren; want ook op Timor stelt men er grooten prijs op den afgehouwen kop des vijands als zegeteeken mede te voeren. Men bepaalt zich echter tot het te pronk stellen op staken voor de woning van den overwinnaar; het „verduurzamen" van deze zegeteekenen, door ze in den rook der haarden te droogen, schijnt niet tot de Timoresche gebruiken te behooren. Wat de wapenen betreft heeft de invloed der Europeanen zich op Timor sterk doen gevoelen. Het meest geliefde wapen der Timorezen is thans het geweer met vuursteen, doorgaans van Engelschen of Amerikaanschen oorsprong, terwijl lans en zwaard slechts hulpwapenen zijn geworden. Bogen, pijlen en schilden zijn niet onder de Timorezen, wel echter onder de Belonezen in gebruik. De zwaarden der Timorezen zijn veelal oude infanterie-sabels, vaak nog van het merk der Compagnie voorzien. De lansen der Timorezen zijn ruw van vorm en geheel of gedeeltelijk met de kaalgeschoren huid van een buffelstaart overtrokken, wat veel tot de taaiheid bijdraagt; die der Belonezen zijn netter en sierlijker, en dikwijls over de geheele lengte van den stok met behaard geitenvel bekleed.

De zucht tot opschik is bij de bevolking van Timor evenzeer ontwikkeld als bij de Dajaks en zij bedient zich van gelijksoortige sieraden: armbanden van koperdraad, zilver of ivoor; snoeren kralen om den hals of in het oor gedragen; zwart paarden- of roodgeverwd bokkenhaar, aangebragt aan houten pennen, waarmede de oorlel is doorboord. Inzonderheid worden de *Meo's* of voorvechters in den krijg en de *Asoe-paha's* of herauten, die door den Vorst worden uitgezonden, om het uitbreken van den oorlog of het sluiten van den vrede af te kondigen, met bokkenhaar, papegaaivederen, gekleurde linten, koperen schelletjes, gouden platen op borst en rug, armringen van zilver of ivoor, en zelfs met een zilveren of gouden overtreksel der tanden opgepronkt. In de gewone kleedingstukken hebben echter de Timorezen veel eigenaardigs en oorspronkelijks. Voor de mannen bestaan zij uit twee sjawldoeken, omstreeks 2 Nederlandsche ellen lang en van 8—12 palmen breed, door de vrouwen van katoen-garen geweven, over de geheele lengte in het midden wit, en ter wederzijde met een rooden zoom van meer of minder breedte, die meestal uit een afzonderlijk stuk bestaat en vaak nog met evenwijdige strepen of bloemfiguren is getooid. Doeken van dezen vorm en kleur ziet men nergens elders in den Archipel. Een der beiden wordt om de heupen geslagen en hangt af tot aan de voeten, en heeft dus nog altijd veel van de *tjawat* der Dajaks; de andere bedekt het bovenlijf, hangt over de schouders en daalt tot aan de heupen, maar wordt gedurende de warmste uren van den dag als een wrong om de lendenen gewonden. De vrouwen dragen soms een soortgelijken sjawl tot bedekking van het bovenlijf, maar voor 't overige den gewonen *sarong*. Aanzienlijke vrouwen dragen bij feesten een wit katoenen buisje met lange mouwen en als hoofdtooisel een rooden of gelen doek en een gouden of zilveren sieraad op het voorhoofd. Beide seksen zijn gewoonlijk voorzien van den betel- of sirihzak met de daarbij behoorende doosjes en kokertjes. Deze hangt aan een band, die over den linkerschouder wordt gedragen, en bevat doorgaans ook een eetlepel, een drinknap, een spiegeltje, een fluitje, een slijpsteen en allerlei kruiden en amuletten tot afwending van ziekten en gevaren.

De huwelijken worden bij de Timorezen gesloten op de wijze, die in vele gedeelten van Sumatra, gelijk ook onder de Dajaks, gebruikelijk en onder den naam van huwelijk bij *djoedjoer* bekend is. De bruidegom moet namelijk de bruid van hare ouders koopen, en de Heer HEYMERING verhaalt in zijne onderhoudende schetsen van Timoresche zeden aardige staaltjes van de wijze, waarop over den koopprijs geschagcherd wordt. De veelwijverij is geoorloofd, maar heeft, wegens het hooge bedrag van den koopprijs der vrouw, zelden plaats. Alleen hebben de *Radja's* en *Fettors* doorgaans een aantal vrouwen, dewijl dit hun aanzien en invloed vermeerdert; maar toch wordt steeds aan ééne vrouw eene hoogere rang toegekend en de overige als bijwijven beschouwd. Bij het overlijden van een man rust op zijn broeder of naasten bloedverwant de verpligting om zijne weduwe te huwen; eene verpligting, die onder de aanzienlijken slechts tot hoogen prijs kan worden afgekocht. Men vindt deze pligthuwelijken ook terug onder de Bataks, de Lampongers, de Alfoeren van Boeroe enz. Onder de Belonezen bestaan, volgens DE CASTRO, twee soorten van huwelijken. De gewone manier, die vooral onder de meer

behoeftigen algemeen is, heet *cabin* (verbastering van *kawin?*), en vordert noch koopprijs, noch huwelijksfeest. De andere wijze heet *haafoli* of *barlogue*, en vordert een huwelijksgift die òf door de bruid òf door den bruidegom wordt betaald, naarmate de laatste bij de eerste of de eerste bij den laatsten komt inwonen. Hier heeft men dus in de hoofdzaak het onderscheid tusschen huwelijken bij wijze van *djoedjoer* of bij wijze van *ambil anak*, gelijk in Benkoelen en elders op Sumatra. Onder de Belonezen kan men slechts met ééne vrouw een wettig huwelijk sluiten, maar zoo vele bijwijven nemen als men verkiest, die echter niet met de wettige vrouw in hetzelfde huis mogen wonen. De zonen bij concubinen verwekt kunnen gezamenlijk niet meer dan één derde van 's vaders nalatenschap erven; terwijl die der wettige vrouw twee derden erlangen. De dochters komen ten laste van haren broeder of naasten bloedverwant, die echter, wanneer zij worden uitgehuwelijkt, nu ook den bruidschat ontvangt.

De gebruiken bij geboorten en begrafenissen herinneren wederom sterk aan die, welke bij de Bataks, Dajaks en Alfoeren in zwang zijn. Na de geboorte van een kind moet zich de moeder aan eene soortgelijke hittekuur onderwerpen als bij de Poenans op Borneo, en even als deze stam en andere verwante begraaft ook de geringe Timorees zijne dooden vaak in een hollen boomstam (vgl. VETH, *Borneo's Wester-afdeeling*, II, bl. 394). De zeer omslagtige lijkplegtigheden bij den dood van een *Radja* of *Fettor* verschillen slechts in bijzaken van die, welke bij den dood van Hoofden der Bataks en Alfoeren in zwang zijn. Ook de feesten der Timorezen, de dansen die daarbij worden uitgevoerd, de liederen die worden aangeheven, de instrumenten die worden bespeeld, zijn geheel van denzelfden aard en komen soms zelfs in kleinigheden treffend overeen met die, welke men aantreft bij andere volken van den Archipel, met wie zij op gelijken trap van beschaving staan.

Van de taal der bewoners van Timor is nog zeer weinig bekend. De dialekten der Koepangezen, Timorezen en Belonezen zijn aanmerkelijk verschillend; maar ook in de taal der afzonderlijke staatjes wordt nog vrij wat verscheidenheid aangetroffen. Het dialekt van Dilly en onderscheidene naburige rijkjes heet *Teto* en wordt voor het meest verspreide gehouden. Te Koepang is door de Nederlanders het gebruik der Maleische taal ingevoerd; in de Portugesche bezittingen is de kennis der Portugesche taal tamelijk verspreid. In den omtrek van Dilly althans kennen vele *Radja's* deze taal en spreken haar gaarne in het gezelschap van Europeanen.

Wij hebben reeds gezien, dat landbouw, veeteelt, het inzamelen van boschprodukten, vooral was, sandelhout en vogelnestjes, het tappen van palmolie en hier en daar het zoeken van goud, alles op de meest primitieve en gebrekkige wijze, de voornaamste takken van nijverheid vormen. Van de jagt wordt weinig werk gemaakt, van de visscherij in het geheel niet. De vrouwen moeten hare echtgenooten in het planten, zaaijen, maaijen en verkoopen der veldvruchten behulpzaam zijn; hare bijzondere taak bestaat vooral in het spinnen, weven en verwen der kleedingstukken. Zij kunnen slechts twee kleuren bereiden: blaauw uit indigo en rood uit den *bengkoedoe*-wortel. Voorts vervaardigt elk gezin zijn eigen huisraad, uit eenige aarden potten en pannen, en doozen, matjes en mandjes van lontar-bladeren en bamboe bestaande. Goud- en zilversmeden of andere ambachtslieden komen naauwelijks voor. Hunne gouden sieraden bekomen zij grootendeels van de Dauw-eilanders, die in dezen tak van industrie uitmunten, en dien soms ook op Timor en Rotti uitoefenen. Het regeringsverslag over 1864 zegt van Nederlandsch Timor, dat de nijverheid, schoon op lagen trap staande, zich ontwikkelt.

Wat den handel in Nederlandsch Timor betreft, kunnen wij het volgende mededeelen. Sandelhout, was en paarden zijn schier de eenige artikelen van uitvoer. Zij worden, nevens eene geringe hoeveelheid tripang, karet en vogelnestjes, opgekocht door de Chinezen, wier aantal te Koepang en Atapoepoe omstreeks 750 bedraagt, en die op eerstgenoemde plaats een Kapitein, op de andere een Luitenant aan hun hoofd hebben (*Staatsblad* 1862, n°. 81). Enkele burgers der stad trachten met deze vreemdelingen te wedijveren, doch hun klein kapitaal en hunne geringere industrie belemmeren zeer die concurrentie. De meest gewilde vreemde waren zijn: sterke dranken, grove lijnwaden, gekleurde hoofddoeken van Europeesch fabrikaat, koralen van allerlei soort en grootte, Javaansch blik- en koperwerk, kapen boslemmer-messen, maar boven alles vuurwapens en buskruid. De handel met de inlandsche bevolking geschiedt nog geheel door ruiling, en daar er geen vaste marktprijzen bestaan, wordt de waarde alleen door de neigingen van kooper en verkooper bepaald. De winsten der handelaren en hun verkeer met

de Timorezen zijn daarom moeijelijk na te gaan en somtijds zeker buiten alle evenredigheid groot. Eene schatting van handelsartikelen naar geldswaarde is in Nederlandsch Timor, buiten Koepang, nog schier onbekend; muntstukken worden door de inlanders alleen gebezigd om ze als sieraden te dragen of daartoe te versmelten. De Chinezen van Koepang, — maar ook evenzeer die van Dilly en Batoegedeh in het Portugeesch gebied, — hebben overal in de binnenlanden, vaak zelfs door huwelijken, betrekkingen aangeknoopt. Zij laden hunne waren op paarden en reizen alzoo de dorpen rond, terwijl zij de ingeruilde produkten naar de naastbij gelegen zeeplaatsen brengen. Bij dien handel hebben velerlei bedriegerijen en kwade praktijken plaats, en de onnoozele Timorees is daarbij zeer dikwijls het slagtoffer van den sluwen zoon van het Hemelsche Rijk. In Maart en September vertrekken kleine vaartuigen van Koepang naar de onderscheidene strandplaatsen van Timor en de naburige eilanden, waar zij de goederen innemen, door de landreizigers verzameld, om in den loop van April of Mei, October of November, beladen naar Koepang terug te keeren.

Op deze wijze wordt Koepang, voor het Nederlandsch gedeelte des eilands, de stapelplaats van de voornaamste handelsartikelen. Doch door de achterlijkheid van Timor in produktie, en het gemis van kapitaal en kennis, is die handel nog altijd zeer onbeduidend, zoo als uit de volgende opgave over de jaren 1860—1864 blijken kan.

Jaren.	INVOER.			UITVOER.		
	Koopmansch.	Specie.	Totaal.	Koopmansch.	Specie.	Totaal.
1860	*f* 116,894	*f* 15,224	*f* 132,118	*f* 123,805	*f* —	*f* 123,805
1861	" 176,380	" 10,000	" 186,380	" 174,297	" —	" 174,297
1862	" 97,281	" 66,400	" 163,681	" 236,429	" —	" 236,429
1863	" 104,831	" 13,600	" 118,431	" 113,466	" —	" 113,466
1864	" 100,513	" 360	" 100,873	" 132,986	" 33,400	" 166,386

Het getal aankomende schepen bedroeg in dezelfde jaren 60, 103, 114, 112, 91, dat der vertrekkende 67, 114, 142, 134, 80.

Deze geringe cijfers staan zeker in niet de minste verhouding tot hetgeen van de gunstige ligging van Koepang mogt verwacht worden. Het belang zijner haven valt vooral in het oog, wanneer wij denken aan de nabijheid van Australië en de verbazende ontwikkeling van dat onmetelijk gebied, die in de laatste jaren met reuzenschreden voorwaarts gaat. Vooral voor het verkeer met West-Australië is Koepang voortreffelijk gelegen, en de schepen die vandaar naar Britsch Indië varen, kunnen, naar het oordeel van bevoegden, geene betere plaats aandoen, om zich van ververschingen te voorzien. Hetzelfde geldt van de Engelsche en vooral Amerikaansche walvischvaarders, waarvan de kusten van Timor wemelen, maar die zich tot dusverre meestal, met voorbijgang van Koepang, door middel van een doorgaans zeer voordeeligen ruilhandel langs de kusten van hunne mondbehoeften voorzagen.

Algemeen heeft men in de laatste jaren den kwijnenden staat van den handel te Koepang daaraan toegeschreven, dat daar namens het Gouvernement regten werden geheven, terwijl, bij gebrek van ambtenaren en recherche-kantoren, overal elders langs de kusten, behalve te Atapoepoe, de handel inderdaad volkomen vrij was. De wenschelijkheid, dat Koepang en Atapoepoe tot vrijhavens mogten verklaard worden, is herhaaldelijk met zooveel klem betoogd, dat eindelijk het Gouvernement, bij de tariefwet van 3 Julij 1865, den handel in de geheele residentie Timor van regten heeft vrijgesteld, niettegenstaande het daardoor eene der voornaamste bronnen van inkomsten verloor, waardoor de kosten van het établissement nog eenigermate konden gedekt worden. Omtrent de gevolgen van dezen maatregel laat zich thans nog niets mededeelen: maar om Koepang een hoogen trap van bloei te doen bereiken, zal meer noodig zijn: namelijk eene grootere ontwikkeling van Timors landbouw en industrie en de vestiging aldaar van Europesche handelshuizen, die kennis, kapitaal en ondernemingsgeest aanbrengen.

Wat den handel van Dilly betreft, herinneren wij, dat daar vroeger jaarlijks een schip van Macao kwam, hetwelk de plaats van de noodige Chinesche en Europesche waren voorzag,

en daartegen ongeveer 1,000 pikols sandelhout en 500 pikols was, benevens eene aanzienlijke hoeveelheid slaven, uitvoerde. Deze eigenaardige manier van handel drijven is echter thans vervallen. De meeste handelszaken worden te Dilly door Chinezen en Boeginezen verrigt, doch in latere jaren is er eene Handelmaatschappij op zeer kleine schaal, met een kapitaal van ƒ 40,000, in 500 actiën verdeeld, opgerigt. Die maatschappij heeft het monopolie van den invoer van kruid, vuurwapens en blanke wapens, zout, zeep, wijn, sterke dranken, azijn, olie, blaauwe lijnwaden, bijlen, hakmessen, schoppen, spijkers, kleederen, schoenen en andere dergelijke artikelen, tenzij ze van Portugeschen oorsprong zijn en met Portugesche bodems worden aangebragt. Goederen van Portugeschen oorsprong betalen van 15 tot 20, goederen van vreemde afkomst, door vreemde bodems aangebragt, 24 pCt. aan inkomende regten. De uitgaande regten zijn voor alle goederen op 5 pCt. gesteld. Gouden en zilveren munten betalen 5 pCt. bij den invoer, en de uitvoer is verboden. Vreemde schepen mogen alleen te Dilly handel drijven; de havens van Manatoetoe, Batoe-gedeh en Oikoesi zijn voor hen gesloten.

De handel van Dilly is van niet veel meer belang dan die van Koepang, en de uitvoer bestaat ook daar alleen uit sandelhout, was en paarden, benevens eenige duizenden pikols maïs, die naar Australië verzonden worden, waarbij thans ook allengs een weinig koffij komt. Wij hebben reeds vroeger opgemerkt, dat de uitvoer van sandelhout en was zich in de laatste jaren voor een deel van Koepang naar Dilly verplaatst heeft, ten gevolge der betere communicatie-middelen, waarin die plaats zich verheugt.

Wij hebben ten slotte nog over den toestand van Timor in zijne verhouding tot de beide Europesche Gouvernementen te spreken. Wij moeten hier eene scherpere scheiding maken tusschen Portugeesch en Nederlandsch Timor dan tot dusverre noodzakelijk was.

A. Portugeesch Timor.

Portugeesch Timor is thans het eenig overblijfsel van de vroeger zoo uitgebreide magt der Portugezen in den Indischen Archipel. Reeds omstreeks 1520 schijnen zich de Portugezen te Lifauw te hebben nedergezet. Ook hadden zij lang voor de komst der Nederlanders een fort te Koepang. Van den aanvang af hebben zij zich met grooten ijver op de bekeering der bevolking tot het Christendom toegelegd; maar ofschoon werkelijk eenige bekeeringen tot stand kwamen, maakten zij zich algemeen zoo gehaat, dat de Nederlanders, die hen kwamen bestrijden, door de inlandsche bevolking als verlossers begroet werden. In 1612 vertoonde Apollonius Scrot het eerst de Nederlandsche vlag op de kusten van Timor. Hij trad in onderhandelingen met de hoofden en liet den koopman de Vrije met eenig krijgsvolk op het eiland achter. De onzen vestigden zich toen in het fort Concordia te Koepang, dat destijds door de Portugezen verlaten was, en versterkten zich meer en meer door verbindtenissen met de inlandsche Vorsten. De Portugezen werden zoo meer en meer teruggedrongen, doch zonder daarom hunne aanspraken geheel te laten varen. Wij hebben intusschen reeds gezien dat in 1859 door een traktaat een einde aan alle geschillen is gemaakt en de wederzijdsche grenzen naauwkeurig bepaald zijn.

Portugeesch Timor staat thans onder het bestuur van een Gouverneur, die zijn zetel heeft te Dilly en een vrij absoluut gezag oefent. Vroeger werd dit Gouvernement voor een tijd van drie tot vijf jaren verpacht, wat tot vele knevelarijen aanleiding gaf; doch sedert 1818 ontvangen de Gouverneur en de mindere beambten een vast salaris, dat echter zeer gering is en nog grootendeels in handelswaren wordt voldaan. Al de Portugesche ambtenaren hebben militaire rangen en zijn des noods voor den oorlog beschikbaar, maar slechts weinigen verrigten werkelijk militaire diensten.

Onder onmiddellijk bestuur der Portugesche beambten staan alleen de landschappen Dilly, Batoe-gedeh en Manatoetoe. Het garnizoen bestaat uit twee compagniën, sterk ongeveer 130 man, onder bevel van een Kolonel. Van die troepen zijn slechts de kleinste helft Europeanen; de meeste zijn inlanders of mestiezen (zoogenaamde zwarte Portugezen). Voorts heeft men te Dilly een korps van omstreeks 600 man ongeregelde troepen, *Moradores* geheeten, geheel uit inboorlingen bestaande, die ook op de inlandsche wijze gekleed, maar met geweren gewapend zijn. Soortgelijke korpsen bestaan ook te Batoe-gedeh en te Manatoetoe, het eerste ten getale van 70, het laatste van 56 man. De Kommandanten dezer korpsen hebben den rang en dragen de uniform van Portugesche Majoors. Deze korpsen betrekken de wacht en doen politie-diensten, maar kunnen in geval van nood mobiel gemaakt worden. *Moradores* beteekent *inwoners, ingezetenen,*

en reeds deze naam duidt aan dat deze korpsen, gelijk de schutterijen in Nederlandsch Indië, hoofdzakelijk voor plaatselijke diensten bestemd zijn.

Dilly plagt vroeger een verbanningsoord voor Goa en Macao te zijn, en buiten de ballingen zag men er zelden volbloed Europeanen. Eerst sedert 1835 is hierin verandering gekomen, maar nog is een groot deel der ambtenaren en officieren van gemengde afkomst.

Buiten de genoemde landschappen berust het bestuur bij de *Radja's*, die door de rijksgrooten uit het regerend stamhuis gekozen worden, maar door den Gouverneur worden bevestigd, bij welke gelegenheid zij den rang en titel van Kolonel verkrijgen, ook dan, wanneer zij, gelijk soms het geval is, tot het vrouwelijk geslacht behooren. De eerste minister of Rijksbestuurder is Luitenant-Kolonel. De *Dattoe's* of *Fettors* (distriktshoofden), aan wie de regtspleging geheel is overgelaten, en de mindere hoofden zijn evenzeer aan militaire rangen geassimileerd, met het regt om de daaraan verbonden uniform te dragen, waarvan echter weinig wordt gebruik gemaakt. De inlandsche hoofden stellen echter veel prijs op die titels, die een gemakkelijk middel zijn om hen aan het Portugeesch gezag te verbinden, en bovendien het nut hebben van hen aan zekere discipline te gewennen, te meer daar zij doorgaans eenige ondergeschikte rangen hebben doorloopen, alvorens tot de waardigheid van *Fettor* en *Radja* te geraken. Nevens de militaire titels wordt ook de adellijke titel van *Don*, zelfs in officiëele stukken, aan vele regentenfamiliën toegekend. In elk staatje is een korps ongeregelde troepen, gekleed en gewapend als de *Moradores*. Zij doen echter in vredestijd geene andere dienst, dan dat zij den Gouverneur tot lijfwacht dienen, wanneer deze zoodanig rijkje bezoekt. Bovendien is er in ieder staatje een ander korps, dat den *Radja* tot lijfwacht dient. In oorlogstijd zijn al de *Radja's* verpligt de Portugezen met het verlangde aantal troepen bij te staan, en men kan op deze wijze 4 à 5 duizend man bijeenbrengen, bijna allen met geweren gewapend.

De inlandsche staatjes zijn schier aanhoudend met elkander in oorlog, wat een voornamen hinderpaal voor de ontwikkeling van 's lands welvaart vormt. Ook de opstanden tegen het Portugeesch gezag zijn zeer menigvuldig. Er vertoont zich daarbij het zonderling verschijnsel, dat de oproerige *Radja's* worden bijgestaan door alle andere *Radja's* die tot hunne bloedverwanten behooren, ofschoon dezen te gelijker tijd hunne voortdurende trouw aan het Portugesche Gouvernement bewijzen, door het gevraagde contingent ter beschikking van den Gouverneur te stellen.

In den laatsten tijd heeft het Portugesche Gouvernement zich meer dan vroeger in de inlandsche twisten gemengd en door het verleenen van hulp aan den een en het opleggen van straffen en boeten aan den ander de rust zoo veel mogelijk bevorderd. Deze pogingen zijn niet zonder gunstig gevolg gebleven.

De inkomsten van het Portugesche Gouvernement bestaan voornamelijk in de inkomende en uitgaande regten en in de schatting, *Jinta* genoemd, die aan de inlandsche staatjes wordt opgelegd. Hierbij hoopt men dat zich thans ook de voordeelen der gedwongen koffijkultuur zullen voegen.

De algemeene strekking der Portugesche kolonisatie, om zich met het inlandsche element te vereenigen en te versmelten, heeft zich op Timor ook te allen tijde geopenbaard in ijverige pogingen tot verbreiding van het Katholieke Christendom en van de Portugesche taal. Omtrent beide punten zullen wij eenige opmerkingen van den Gouverneur DE CASTRO mededeelen.

Omtrent de godsdienst zegt hij, dat het Christendom, in weërwil aller pogingen, slechts geringe vorderingen op het eiland heeft gemaakt; dat er wel vele Timorezen zijn die zich Christenen noemen, maar dat zij zelfs met de eenvoudigste waarheden van het Christendom onbekend zijn, en aan de godsdienstige handelingen en bijgeloovigheden hunner heidensche landgenooten deel nemen. In de laatste jaren is de ijver voor de prediking van het Christendom zeer verslapt en DE CASTRO klaagt, dat er thans (hij schrijft in 1860) slechts twee missionarissen zijn, die, hetzij wegens traagheid of wegens ziekelijkheid, de hoofdstad niet verlaten, en toelaten dat de inlandsche Christenen geheel tot heidensch bijgeloof terugkeeren.

Wat de taal betreft keurt DE CASTRO het zeer af, dat het Portugesche Gouvernement de bevolking van zijne koloniën steeds genoodzaakt heeft zich zoo veel mogelijk van de Portugesche taal te bedienen, omdat zij deze taal doorgaans slechts met veel moeite en gebrekkig leeren, en daaruit slechts verwarring en een hinderpaal voor de ontwikkeling der eigen taal ontstaat. „Indien wij," zegt hij, „het goede denkbeeld hadden opgevat om een woordenboek van de Teto-taal in het licht te geven en onze ambtenaren de verpligting hadden

opgelegd, om die taal aan te leeren, en indien wij dan scholen hadden opgerigt, waarin zoowel het Teto als het Portugeesch onderwezen werd, dan zou de eerstgenoemde taal tot grooter volkomenheid zijn gebragt, en daar zij, wegens hare overeenkomst met de andere dialecten van Timor, gemakkelijk door de inboorlingen geleerd wordt, zich over het geheel onzer bezittingen verbreid hebben, zonder dat daardoor aan de verbreiding van het Portugeesch afbreuk was gedaan."

In het geheel schijnt DE CASTRO over den invloed door zijne landgenooten op Timor geoefend, niet zeer gunstig te denken en van meening te zijn, dat een beschaafde en christelijke staat meer regtstreeksche zorg voor de ontwikkeling der woeste bevolking had moeten dragen.

„De inlandsche staten," zegt hij, „genieten eene mate van onafhankelijkheid, die het regeren schier onmogelijk maakt. Politieke eenheid bestaat niet, centralisatie is onbekend, ieder staatje wordt volgens zijne eigene gebruiken en overleveringen bestuurd. Geene banden van godsdienst hechten het volk aan Portugal, en het souverein gezag veroorzaakt ons velerlei verdriet, om niet te zeggen vernedering.

„Wij laten de regtsbedeeling over aan de *Radja's*; wij laten hen de doodstraf toepassen, en het volk, dat wij heeten te beschermen, laten wij door kleine tirannen knevelen, met voeten treden en berooven, omdat de Gouverneur geen genoegzaam gezag kan oefenen. De „bescherming" van Portugal is slechts een bedriegelijk woord; want het volk heeft evenveel te lijden, als toen wij nog niet in het land gevestigd waren.

„Hij, die deze bezitting van nabij bestudeert en dit volk leert kennen, kan niet nalaten den staf te breken over dat protectoraat, dat wij sedert drie eeuwen uitoefenen, zonder in staat te zijn geweest het volk aan de barbaarschheid te ontrukken. Jegens de beschaafde natiën, jegens de menschheid, zijn wij verantwoordelijk voor den treurigen toestand, waarin deze volken verkeeren, tot wier beheerschers wij ons hebben opgeworpen. Onze pligt was alles in het werk te stellen om deze volken tot beschaving te brengen, maar men moet erkennen, dat wij tot hiertoe in alle daartoe strekkende pogingen jammerlijk zijn te kort geschoten."

B. NEDERLANDSCH TIMOR.

Ook in Nederlandsch Timor moet onderscheiden worden tusschen het Gouvernements-grondgebied en dat der inlandsche Vorsten. De *Radja* van Koepang heeft namelijk bij verschillende overeenkomsten allengs het grootste gedeelte van zijn rijk aan de Oost-Indische Compagnie afgestaan, en, behalve het eiland Samauw, slechts een klein deel van Timors zuidpunt voor zich behouden. Het Nederlandsch grondgebied strekt zich langs het strand uit van Tandjong Koeroes tot de Rottinesche kolonie Bolk, die omstreeks het midden van Straat Samauw gelegen is. Aan de landzijde is dit gebied begrensd door Takaip (Takai) en Manobait, die nog tot de onderhoorigheden van Sonebait behooren, Amabi, Amarassi en het geringe overschot van het Koepangsche rijk. De bevolking van dit gebied bestond, volgens het Regerings-Verslag over 1862, uit 193 Europeanen, 625 Chinezen, 2 Arabieren en 6,341 inlanders, te zamen 7,161 zielen. Hiervan woont omstreeks de helft in de hoofdplaats en belijden ongeveer 1,200 de hervormde godsdienst.

In dit gebied zijn onderscheidene kleine stukken grond ter bewoning afgestaan aan onderscheidene naauwer met het Gouvernement verbonden *Radja's*, zoo als die van Amabi, Amfoang, Taibenoe en Fonai, van welke de laatste oorspronkelijk een vazal was van Koepang, terwijl Taibenoe tot de onderhoorigheden van Amfoang behoort. Ook liggen in het Gouvernements-gebied de distrikten Oipoera en Bake-nasi, te zamen Klein-Sonebait geheeten. Hier is namelijk de residentie van den jongeren tak van het vorstelijk huis van Sonebait, die zich sedert het laatst der vorige eeuw hier onder bescherming van het Gouvernement heeft gevestigd, terwijl de *Lio-Rai*, die sedert dien tijd doorgaans niet in de beste verstandhouding met het Gouvernement staat, het verblijf in de binnenlanden verkiest. Ook onderscheidene hoofden van Rotti, Savoe en Solor hebben zich op het Gouvernements-gebied gevestigd en houden het toezigt op de daar wonende, van dezelfde eilanden afkomstige volkplantingen, die de groote helft van de geheele bevolking van dat gebied uitmaken. De hier genoemde Vorsten en hoofden belijden meest allen het Christendom; zij zijn in hunne levenswijze veel beschaafder dan de Vorsten die zich te midden hunner onderdanen in de binnenlanden ophouden, bewonen vrij goede huizen en gaan op Europesche wijze, doorgaans in het zwart, gekleed.

Koepang is door het langdurig verblijf der Nederlanders eene geheel Nederlandsch-Indische stad geworden, waar het Maleisch de gewone

taal is der zamenleving. Het is de zetel van den Resident van Timor en Onderhoorigheden, die wordt bijgestaan door een Secretaris, tevens Vendumeester, en door een Kommies. Te Babauw en Priti of Pariti, de twee voornaamste plaatsen in het Gouvernements-gebied na de hoofdstad, zijn Posthouders gevestigd.

Zoowel op de genoemde plaatsen als op onderscheidene kleinere vindt men Protestantsche gemeenten, die nette kerkjes hebben, tevens dienende tot schoolgebouwen, waarin het onderwijs wordt gegeven door inlandsche onderwijzers, meestal door de Zendelingen opgeleid. Intusschen heeft het Nederlandsch Zendelinggenootschap in 1851 de missie op Timor en Rotti opgeheven, maar de Zendelingleeraar HEYMERING bleef als hulpprediker [1]) te Koepang op zijn post. De scholen zijn in 1857 door het Gouvernement overgenomen en onder de te Koepang gevestigde sub-commissie van onderwijs gesteld. Sedert eenige jaren bestaat er nu plan om te Koepang eene kweekschool voor onderwijzers op te rigten; het bleek echter in 1865 dat de *Radja's* onvermogend waren het werkvolk en de materialen voor den opbouw der school te leveren, waarom toen besloten is de gebouwen op kosten van het Gouvernement tot stand te brengen.

Buiten het Gouvernements-grondgebied is ook in Nederlandsch Timor alles nog bijna even zuiver Timoreesch, als had de Hollandsche vlag zich nooit op dit eiland vertoond. De betrekking der Vorsten tot het Gouvernement is meer die van bondgenooten dan van leenmannen, ofschoon de contracten steeds de erkenning inhouden, dat hun gebied een deel van Nederlandsch Indië uitmaakt. Zij verbinden zich voor het overige om onderling en met het Gouvernement in vrede te leven, des noodig hulptroepen te leveren, geene verbindtenissen met andere natiën te sluiten, strandroof en slavernij tegen te gaan, landbouw, nijverheid en scheepvaart te bevorderen, hulp te verleenen aan gestrande vaartuigen en schipbreukelingen, en aan het Gouvernement, tegen betaling, materialen en arbeiders te leveren, indien dit mogt goedvinden ergens een post of sterkte op te rigten. Daarentegen belooft het Gouvernement zich, zoo lang zij deze verbindtenissen nakomen, met het inwendig bestuur en de regtspleging niet te bemoeijen, behoudens het verbod van martelende of verminkende straffen.

De vruchten, die deze verbindtenissen met de Vorsten voor de welvaart en de ontwikkeling der bevolking hebben gedragen, zijn zeer gering.

Het Verslag over 1862 zegt, dat op Timor, buiten het Nederlandsch grondgebied, nergens veiligheid van persoon en goed bestaat en de welvaart der bevolking gering is; dat over 1863 zegt, dat overal twisten en veeten heerschen, dat Amfoang met Sonebait, Ned. Lamakané met Port. Lamakané, Fialarang met Balibo (Port.) en Amanoebang met al zijne naburen in twist zijn. Echter wordt in de verschillende Verslagen de gezindheid der bevolking jegens het Gouvernement goed genoemd, en de verstandhouding der *Radja's* met het Gouvernement geprezen. Het Verslag van 1860 zegt, dat in dat jaar eenige *Fettors*, ondergeschikt aan den *Lio-Rai* van Sonebait, naar Koepang kwamen tot betuiging van onderwerping en gehechtheid; maar dat de *Lio-Rai* zelf, ondanks zijne beloften, daarin nalatig bleef. In Junij 1861 kwam te Koepang de gewezen *Fettor* van Takaip om vergiffenis te vragen voor vroeger verzet. Dit nam niet weg dat zijne afzetting gehandhaafd bleef, en dat zijn opvolger, die te gelijker tijd met een aantal onderhoofden ter hoofdplaats verscheen, den rotting met zilveren knop met het Nederlandsch wapen er op gegraveerd, het gewone teeken der door het Gouvernement erkende waardigheid, van den Resident ontving.

Er zijn een paar punten buiten het Gouvernements-gebied, waar het Gouvernement eenigzins beter vertegenwoordigd is en eenigen meerderen invloed oefent. Te Amarassi is een Posthouder geplaatst, en in 1864 is daar eene school opgerigt, als eerste proef tot beschaving der woeste Timorezen van het gebergte. De leerlingen waren bijna allen kinderen van inlandsche hoofden en maakten vrij goede vorderingen.

Ook te Atapoepoe is een ambtenaar geplaatst, die, volgens besluit van 12 Maart 1862 (*Stbl.* n°. 27), den titel voert van Civiel Gezaghebber van Beloe. Ook te Atapoepoe is eene school en in 1864 heeft het Gouvernement eene som van *f* 720 bestemd voor de opleiding aan die instelling van een tiental zonen van *Radja's*. Het bleek namelijk dat vele *Radja's* niet ongeneigd waren hunne zonen derwaarts te zenden, maar daarvoor eenige geldelijke ondersteuning verlangden.

Wij hebben reeds gezien dat alle regten op

[1]) Men moet uit deze benaming niet opmaken, dat er ook een andere predikant te Koepang was. Men geeft in Indië den naam van hulppredikers aan de Zendeling-leeraars, die door het Zendelinggenootschap voor de waarneming der predikdienst zijn afgestaan.

in- en uitvoer op Timor zijn afgeschaft, en over de intrekking der heerediensten in de geheele residentie is in het art. *Timor en Onderhoorigheden* gesproken. Door deze maatregelen in het belang der bevolking zullen de inkomsten der Regering, toch reeds verre van toereikend voor de kosten des bestuurs, nog aanmerkelijk verminderd en de uitgaven toegenomen zijn. Behalve de belastingen, die in gansch Nederlandsch Indië geheven worden, zooals de haven-, ankerage- en loodsgelden, de regten van successie en overgang, het zoogenaamd collateraal van onchristenen, het regt op de overschrijving van vaste goederen en het regt van het klein-zegel, die intusschen in het kleine Gouvernements-gebied op Timor slechts weinig kunnen opbrengen, worden te Koepang de volgende middelen verpacht: opium, sterke dranken, rundslagt, hoofdgeld der Chinezen, dobbelspelen, pandjeshuizen. Vroeger werd ook de heffing verpacht bij stempeling van waskaarsen voor de consumtie, doch dat onbeduidende middel werd in 1857 afgeschaft. Van 1846—1855 heeft de gezamenlijke opbrengst dezer verpachte middelen gemiddeld *f* 8,500 's jaars bedragen, en er is weinig reden om te gelooven dat het bedrag thans belangrijk hooger zal zijn. In de voorwaarden der verpachtingen te Koepang, opgenomen in *Stbl.* voor 1857, n°. 105, is, wat de rundslagt betreft, eene wijziging gebragt bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 27 October 1862 (*Stbl.* n°. 128).

Omtrent het regtswezen en de defensie behoeft niets gevoegd te worden bij hetgeen reeds in het art. *Timor en Onderhoorigheden* werd opgemerkt.

Literatuur over Timor en Onderhoorigheden.

NB. De literatuur over Flores, dat slechts ten deele tot de residentie Timor behoort, is in het artikel Flores afzonderlijk opgegeven. Een paar bijdragen tot de kennis van Flores van latere dagteekening zijn hier onder vermeld en met een sterretje geteekend.

I. Algemeene beschrijvingen der Residentie.

F. Valentijn, *Solor en Timor* (*Oud en Nieuw Oost-indië*, Dl. III, St. II, bl. 117—127).

Beschrijving van het eiland Timor en nabijgelegen eilanden (*Historische beschrijving der Reizen*, Dl. XVIII, bl. 410—419).

W. van Hogendorp, *Beschrijving van het eiland Timor en nabijgelegen eilanden* (*Verhh. v. h. Bat. Gen.*, Dl. I, bl. 273—306; Dl. II, bl. 63—105).

Short account of Timor, Rotti, Savu, Solor, etc. (Moor's *Notices of the Ind. Archip.* Singap. 1837, Appendix, p. 5—12).

C. G. C. Reinwardt, *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Ind. Archipel in* 1821 (Amst. 1858), bl. 335—369.

Th. Bik, *Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Moluksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in* 1821 *en* 1822 *met den Hoogleeraar Reinwardt* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. XIV, bl. 125—183).

(Hierin over *Timor en Onderhoorigheden* bl. 127—140.)

J. D. K(ruseman), *Beschrijving van het eiland Timor en eenige naburige eilanden* (*Oosterling*, Dl. II, bl. 1—41).

J. Olivier Jzn., *Land- en Zeetogten in Ned. Indië*, Dl. II, bl. 265—305.

Sal. Muller, *Bijdragen tot de kennis van Timor en eenige andere naburige eilanden* (*Verhh. over de nat. geschiedenis der Ned. Overzeesche bezittingen*, Afd. *Land- en Volkenkunde*, bl. 131—320).

(Herdrukt, met eenige verbeteringen, maar zonder de talrijke platen, in S. Muller, *Reizen en onderzoekingen in den Ind. Archipel*, Dl. II, bl. 81—350.)

S. A. Buddingh, *Neêrlands Oost-Indië, Reizen gedaan gedurende het tijdvak van* 1852—1857, Dl. III, bl. 274—361.

L. J. van Rhijn, *Reis door den Ind. Archipel in het belang der Evangelische zending* (Rott. 1851), bl. 516—563.

P. P. Roorda van Eysinga, *Handboek der Land- en Volkenkunde van N. I.* Boek II, Hoofdst. III (Flores, Soemba, Sabrao, Solor, Savo, Lomblem, Ombai) en IV (Timor, Samauw, Poeloe Kambing, Rotti, Dauw), bl. 49—90.

P. P. Roorda van Eysinga, *Aardrijksbeschrijving van Ned. Indië*, bl. 304—317.

J. J. de Hollander, *Handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenkunde van Ned. Indië*, Dl. II, bl. 498—583.

J. J. de Hollander, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Oost-Indië* (Amst. 1868), blz. 291—311.

J. Pijnappel Gzn., *Geographie van Ned. Indië*, 2e druk. ('s Gravenh. 1868), bl. 152—156.

C. J. Temminck, *Coup d'oeil sur l'Inde Archipélagique*, T. III, Ch. VII et VIII (*Groupe Géographique de Timor*), p. 155—201.

C. S. W. de Hogendorp, *Coup d'oeil sur l'île de Java et les autres possessions Neerlandaises dans l'Archipel des Indes*, p. 338, 339.

J. Crawfurd, *Descriptive Dictionary of the Indian islands*, art. *Adenara*, *Dili*, *Pantar*, *Rotti*, *Samauw*, *Sandalwood-island*, *Savoe*, *Solor*, *Timur*.

Bijdragen tot de kennis van het eiland Timor en Onderhoorigheden (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1849, Dl. II, bl. 307—324).

II. Beschrijvingen van bijzondere gedeelten der Residentie.

A. *Het eiland Timor.*

A. Huysers, *Beknopte beschrijving der Oostindische établissementen* (Amst. 1792), bl. 49—51.

D. van Hogendorp, *Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië*, bl. 189 v.

C. W. M. van der Velde, *Gezigten uit Neêrlands Indië*, Hoofdst. V, bl. 29 vv.

D. B., *Het eiland Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 199—224).

P. J. Veth, *Het eiland Timor* (*Gids* 1855, Dl. I, bl. 545—611, bl. 695—737, Dl. II, bl. 55—100).
(Ook in eenige afzonderlijke afdrukken voorhanden.)

H. J. Lion, *Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 185—203).

R., *Nog iets over Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1855, Dl. II, bl. 405—408).

E. Francis, *Timor in* 1831 (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1, Dl. I, bl. 353—369, bl. 374—400, Dl. II, bl. 25—53).
(Ook, eenigzins verbeterd en vollediger, in E. Francis, *Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar van* 1815 *tot* 1851 (Batavia, 1856), Dl. II, bl. 152—229.)

E. F(rancis), *Van Batavia naar Timor Koepang, een reisverhaal* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1852, Dl. I, bl. 1—21).
(Dit reisverhaal is in eene andere en vollediger redactie ook opgenomen in E. Francis, *Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar*, Dl. II, bl. 113—151, en heeft betrekking tot des schrijvers zending als Commissaris naar Timor in 1831.)

J. Beete Jukes, *Narrative of the surveying Voyage of H. M. Ship Fly* (Lond. 1847), V. I, p. 367—392.
(Vertaald met aanteekeningen in W. R. van Hoëvell, *Togten van een Engelschman door den Ind. Archipel*, Dl. I, bl. 1—32.)

D., *Reis naar het rijk van Amanoebang op Timor in Oct.* 1850 (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1851, Dl. II, bl. 153—179).

J. D. van den Dungen Gronovius, *Het Amanoebangsche rijk op Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1849, Dl. II, bl. 62—65).

G. W. Earl, *The trading ports of the Ind. Archipel.* (*J. o. t. Ind. Arch.*, IV, en wel wat de havens van Timor betreft: *Atlas*, p. 249, *Amanoubang*, p. 249, *Amfuang*, p. 395, *Atapoupa*, p. 494).

H. J. Lion, *Herinneringen eener reis van Soerabaja naar Ambon* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1855, Dl. I, bl. 341—367).
(Hierin het een en ander over Timor, bl. 349—353.)

—

J. von Minutoli, *Portugal und seine Colonieën im Jahre* 1854, Bd. II, S. 366—371.

D. H. Kolff, *Reize door den weinig bekenden zuidelijken Molukschen Archipel* (Amst. 1827), bl. 36—44. (Of in de vertaling van G. W. Earl, *Voyages of the Dutch brig of war Dourga*, p. 32—39).
(Handelt alleen over Portugeesch Timor.)

G. W. Earl, *Steamroute from Singapore to Torres straits* (*J. o. t. Ind. Arch.*, V; hierin over *Pulo Kambing* en *Pulo Jaki*, alsmede over *Dilli*, p. 621—623).

B. *Het eiland Soemba.*

J. D. K(ruseman), *Beschrijving van het Sandelhout-eiland* (*Oosterling*, Dl. II, bl. 63—86).

Bijdrage tot de kennis van het eiland Soemba of Sandelhout (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1853, Dl. I, bl. 48—53).

Beschrijving van het eiland Soemba of Sandelhout (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1855, Dl. I, bl. 277—312).
(Deze beschrijving is grootendeels getrokken uit aanteekeningen van den Heer J. D. van den Dungen Gronovius.)

C. *De overige eilanden.*

Mr. D. W. C. Baron van Lijnden, *Bijdrage tot de kennis van Solor, Allor, Rotti, Savoe en omliggende eilanden* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. II, bl. 317—336, 388—414).

* J. N. Vosmaer, *Kort berigt omtrent Geliting, Noordkust van Flores* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. XI, bl. 147—154).

III. Geschiedenis.

G. Heymering, *Bijdrage tot de geschiedenis van het eiland Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*,

Jaarg. IX, Dl. III, bl. 1—62, 121—232, 243, 244).

Pigafetta, *Premier voyage autour du monde* (Paris, l'an IX), p. 213.

Aff. de Castro, *Résumé historique de l'établissement Portugais à Timor, des us et coutumes de ses habitants* (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. XI, bl. 465—506).

Aff. de Castro, *Une rébellion à Timor en* 1861 (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. XIII, bl. 389—409).

De militaire bezetting van Timor in 1757. *Uittreksel uit het algemeen verslag der residentie Timor over* 1851 (*Tijdschr. v. h. Bat. Gen.*, Dl. I, bl. 332—334).

Een krijgstogt op Timor in 1857 (*Tijdschr. v. N. I.* Jaarg. 1860, Dl. II, bl. 279—302).

W. Schouten, *Reistogt naar en door Oost-indië*, 4e druk (Amst. 1780), Dl. I, bl. 78—80.
(Handelt alleen over zaken op de Solor-eilanden voorgevallen.)

IV. Bevolking en Taal.

G. Heymering, *Zeden en gewoonten op het eiland Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. VII, Dl. III, bl. 121—146, 273—313).

G. Heymering, *Een inlandsche oorlog op het eiland Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. VIII, Dl. III, bl. 204—222).

G. Heymering, *Een paar Timoresche anecdoten* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. VIII, Dl. III, bl. 377—380).

W. M. Donselaar, *Het inlandsche Christendom en Schoolwezen op Timor in* 1862 (*Mededeel. v. wege het Ned. Zendelinggen.*, Dl. VIII, bl. 24—60).

B. G., *Bijgeloof op Timor-Koepang* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. I, Dl. I, bl. 216).

P. J. V., *Portugesche titels op Timor* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1867, Dl. I, bl. 361 v.).

——

Offeranden op het eiland Semauw (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. IX, Dl. IV, bl. 146).
(Ook vertaald in *Journ. of the Ind. Archipel*, V. II, p. 174.)

G. Heymering, *Zeden en gewoonten op het eiland Rotti* (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. V, Dl. II, bl. 531—549, 623—639; Jaarg. VI, Dl. I, bl. 81—98, bl. 353—367).

A. Jackstein, *Bijzonderheden omtrent den toestand der bevolking van het eiland Rotti* (*Kolon. Jaarboeken*, Dl. IV, bl. 265—283).

——

G. W. Earl, *Specimens of the dialects of Timor and of the chain of islands extending thence to New Guinea* (*Journ. o. the Ind. Arch.*, II, 1848, p. 695—704).

J. Crawfurd, *Malay Grammar, Preliminary Dissertation*, p. XCV—XCVII, CCXVIII—CCXXII.

V. Handel en Industrie.

Beknopt overzigt van den handel en de scheepvaart te Timor-Koepang gedurende het jaar 1853 (*Tijdsch. v. h. Bat. Gen.*, Dl. III, bl. 38—47).

Exploitatie van kopermijnen op Timor (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1855, Dl. I, bl. 195 v.)

J. Esser, *De bijenteelt in de residentie Timor* (*Tijdschr. v. Nijverh. en Landbouw in N. I.*, Dl. X, bl. 251—253).

——

Eene landbouw-onderneming op het eiland Rotti (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1858, Dl. I, bl. 65—76).
(Voornamelijk getrokken uit aanteekeningen van den Heer J. D. van den Dungen Gronovius.)

Walvischvangst der Solorezen (*Tijdschr. v. N. I.*, Jaarg. 1849, Dl. II, bl. 66, 67).
(Ook vertaald in *Journ. of the Ind. Archipel*, Vol. IV, p. 766.)

VI. Kennis der Natuur.

A. *De Bodem.*

C. F. A. Schneider, *Bijdrage tot de geologische kennis van Timor* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. XXV, bl. 87—107).

F. Junghuhn, *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur*, Dl. II, bl. 1265—1267 en 1454.
(Handelt over vulkanen in de Timor-groep.)

Werkzaamheid van den vulkaan Lobetolle op het eiland Lomblem (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. I, bl. 153).

Vulkanische uitbarsting op Poeloe Komba of Batoetara (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. I, bl. 87; vgl. Dl. II, bl. 523, Dl. III, bl. 639).

* J F. A. Haksteen, *Aardbeving te Larentoeka* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. XX, bl. 226).

R. Wynen, *De eilanden Rotti en Savoe en daarop voorkomende zoutbronnen* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. XXVII, bl. 448—450).

P. J. Maier, *Mineraal water in de modderwellen op Poeloe Kambing en Poeloe Samauw* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. I, bl. 156 v.).

P. J. Maier en J. C. Bernelot Moens, *Scheikundig onderzoek van de minerale wateren, voorkomende nabij Kalnao en Oiassa op het eiland Samao* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. XXII, bl. 52—61).

B. *De Planten.*

J. Decaisne, *Description d'un herbier de l'île de Timor, faisant partie des collections botaniques du Muséum d'hist. nat.* (*Nouv. Ann. du Musée d'Hist. Nat.*, XIII, 1834, p. 333 - 500).
J. B. Spanoghe, *Prodromus Florae Timoriensis* (*Linnaea, ein Journal für die Botanik,* door v. Schlechtendal, Bd. XV, 1841, passim).

C. *De Dieren.*

P. Bleeker, *Bijdragen tot de kennis der ichthyologische fauna van Timor* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. III, bl. 158—174, VI, bl. 203—214, XIII, bl. 387 - 390, XVII, bl. 129—140, XX, bl. 442—445).
P. Bleeker, *Reptiliën van Timor* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. XXII, bl. 86 - 88).
P. Bleeker, *Visschen van Solor* (*Natuurk. Tijdschr. v. N. I.*, Dl. I, bl. 347 v., III, bl. 490 v., V, bl. 67—96, VI, bl. 376 v.).

Timor, collectieve naam voor de vier stammen in de benedenlanden van Dèli op Sumatra. Zij heeten afzonderlijk Tanah-djawa, Siantar, Paneih en Silau.

Timor, negorij op het Aroe-eiland Wokam. Zij bevat 9 huizen en 63 inwoners, als 56 Mohammedanen en 7 Alfoeren (1850).

Timor, *gossong* (zandbank) aan de Oostkust van het eiland Banka, bij de kust van Koba, in de zee van Borneo.

Timor Daja, distrikt op het eiland Madura, afdeeling Soemanap. Het grenst ten Westen aan Barat Daja, ten Zuiden aan het distrikt Soemanap, en wordt ten Oosten en Noorden door de zee bespoeld. Het heeft eene oppervlakte van 224.5 vierkante palen en bevat 106 dessa's en gehuchten, bevolkt door 30,504 zielen, als 28,885 Soemanappers, 967 Chinezen en 652 vreemde Oosterlingen (1857). De hoofdplaats is Batang-batang.

Timor Daja, distrikt op het eiland Madura, afdeeling Pamakassan, grenzende ten Noorden aan de afdeeling Soemanap en het distrikt Barat Daja, ten Westen aan Barat Laut, ten Zuiden aan Timor Laut, ten Oosten aan Soemanap. Trassa is de hoofdplaats. Dit distrikt is 39.5 vierkante palen groot en telt 38 dorpen en 6,718 inwoners, als 5,402 landzaten, 477 Chinezen en 839 vreemde Oosterlingen (1857).

Timor Laut, distrikt op het eiland Madura, afdeeling Soemanap. Het heeft eene uitgestrektheid van 198.5 vierkante palen, met 100 dessa's en gehuchten en eene bevolking van 28,051 Soemanappers, 705 Chinezen, 391 vreemde Oosterlingen, totaal 29,147 zielen (1857). De grenzen zijn ten Noorden Timor Daja, ten Westen Barat Laut, ten Zuiden de zee, en ten Oosten Loewar Kota. Het hoofddorp is Baloeta of Baloetoe.

Timor Laut, distrikt op het eiland Madura, afdeeling Pamakassan, grenzende ten Noorden aan Timor Daja, ten Westen aan Kota, en ten Zuiden en Oosten bepaald door de zee. Het is 39.5 vierkante palen groot en bevat 29 dessa's, bewoond door 6,182 zielen, als 5,311 landzaten, 468 Chinezen en 403 vreemde Oosterlingen (1857). Padamawoe is de hoofdplaats.

Timor Laut, een der Zuid-Ooster-eilanden, onder de Tenimber-groep, op 7° 8′ Z. Br. en 131° 54′ O. L. Het is bergachtig en boschrijk en het grootste der Tenimber-eilanden, die naar dit ook wel Timor Laut-eilanden genoemd worden. Men schat de grootte op 88 vierkante mijlen, de bevolking op 10,000 zielen. De lengte zal ongeveer 25, de gemiddelde breedte niet meer dan 3 of 4 mijlen bedragen. De Westkust is laag en vlak en wegens de ondiepte moeijelijk te naderen; zij bevat de negorijen Maktia en Analoesoe. De Oostkust is bergachtig en veel sterker bevolkt. Zij telt een 20tal negorijen, waaronder Oelili en Laoerong de voornaamste zijn. Onze kennis van dit eiland is nog zeer gebrekkig.

Timor Sangsiet, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Timpadja, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, ten Zuiden van Ambalouw.

Timpan, eilandje aan Celebes' Oostkust, ten Zuid-Westen van het eiland Masonie, dat op 1° 44′ 47″ Z. Br. en 124° 7′ 23″ O. L. ligt.

Timpang, hoek aan Borneo's Oostkust, aan de uitwatering der Koetei-rivier.

Timpik, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met ruim 300 inwoners.

Timpous, eilandje aan Celebes' Oostkust, ten Zuiden van Banggaai.

Tin. Het tin is een artikel uit het delfstoffelijk rijk, waarvan de exploitatie in de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen tot nu toe zich meer bijzonder bepaald heeft tot de eilanden Banka en Billiton. Wel schijnt het er voor gehouden te worden, dat ook in andere deelen van den Archipel tin wordt gevonden, zooals in Borneo's Westerafdeeling,

en wel speciaal in het distrikt Kandawangan, gelijk mede in het aan de Oostkust van Sumatra gelegen rijk van Siak; maar de onderzoekingen in het Kandawangansche hebben geen gunstig resultaat opgeleverd [1]), terwijl men door die, in het rijk van Siak gedaan, nog niet tot de zekerheid is gekomen, dat eene exploitatie aldaar met behoorlijk uitzigt op voordeel zou kunnen aangevangen worden, al mogt er de staat van zaken en ons nog pas weinige jaren gevestigd gezag eene exploitatie toelaten, die geregeld en zonder stoornis voortgezet kan worden. Ook is in 1857, met toestemming van het Nederlandsch Gouvernement, tusschen den Onderkoning van Riouw en den Heer A. N. VAN DEN BERG eene overeenkomst tot stand gekomen, waarbij aan den laatstgenoemde concessie wordt verleend tot ontginning van tin- en andere mijnen op de tot den Riouw-Lingga-Archipel behoorende Karimon-eilanden, waarvan het eiland Singkep, bij een later in 1863 bewerkstelligd onderzoek, gebleken is rijk aan tin te zijn en zich dus voor eene exploitatie bijzonder aan te bevelen; maar nog weinig, zoo iets, is er bekend van de resultaten, door die onderneming van geheel partikulieren aard verkregen.

Wij zullen ons dus om al die redenen, met opzigt tot de produktie van tin in Nederlandsch Indië, moeten bepalen tot de statistieke bijzonderheden, welke ten aanzien der tinexploitatie op de eilanden Banka en Billiton in de Regerings-Verslagen worden medegedeeld.

In 1710 werd, volgens de tot ons gekomen geschiedkundige berigten, op Banka, en wel in het distrikt Marawang, voor het eerst tinerts gevonden en door onderzoekingen, dien ten gevolge gedaan, bleek het, dat het geheele eiland rijk was aan tin-erts. Reeds een dertigtal jaren later werd er, bij eene bewerking der tinmijnen door Chinezen, eene produktie van 25,000 pikols verkregen.

Met de Vorsten van Palembang, die destijds heerschappij over het eiland Banka voerden, sloot de Compagnie, welke die Vorsten aan zich cijnsbaar had gemaakt, overeenkomsten wegens de uitsluitende levering van tin, en telkens, wanneer het bestuur in andere handen kwam, werden die overeenkomsten vernieuwd. Zoo werd bij die van 1777 eene jaarlijksche levering van 30,000 pikols bedongen.

[1]) Blijkens het Regerings-Verslag van 1854 had men, doch vruchteloos, ook onderzoekingen gedaan in de mede tot Borneo's Westerafdeeling behoorende landschappen Soekadana, Matan en Simpang.

In die jaarlijksche levering, waaromtrent het ons evenwel niet bekend is of zij getrouw is nagekomen, kwam een achttal jaren later, in 1785, stoornis door de aanvallen, welke de met de Hollanders in onmin geraakte Vorsten van Riouw en Lingga, gezamenlijk met zeeroovers van Magindanao, op het eiland deden. Nagenoeg twintig jaren lang duurden die aanvallen en strooptogten, waarbij in 1804 nog eene hevige kinderziekte kwam, zoodat daardoor, alsook door menschenroof, hongersnood en emigratie, de bevolking geweldig was afgenomen; maar ofschoon toen vrede en rust op het eiland terugkeerden, bleef de toestand der bevolking ellendig, door de verregaande knevelarijen van de Palembangsche Vorsten en van hare eigen hoofden.

Het eiland, in 1812 door de Engelschen in bezit genomen, kwam in 1816, met de overige bezittingen, die wij in den Indischen Archipel gehad hadden, in onze handen. Het was echter niet voor 1822, toen het rijk van Palembang onder ons onmiddellijk gezag was gebragt, dat op Banka een meer geregelde staat van zaken ingevoerd en de arbeid aan de tinmijnen krachtig voortgezet kon worden, met dat gevolg, dat de exploitatie dier mijnen, in weêrwil van ettelijke rustverstoringen, nu eens onder de bevolking, dan weder onder de Chinesche mijnwerkers zelve, gaandeweg toenam.

Uit het Regerings-Verslag van 1863 (pag. 213) blijkt, dat, berekend over 10jarige tijdvakken, de gemiddelde jaarlijksche produktie heeft bedragen:

Van 1821—1830	. . 26,281.70	pikols
„ 1831—1840	. . 48,706.40	„
„ 1841—1850	. . 64,234.95	„

terwijl van 1851—1854 is verkregen:

in 1851	. . . . . 77,688.93	pikols
„ 1852	. . . . . 78,301.02	„
„ 1853	. . . . . 91,249.—	„
„ 1854	. . . . . 76,238.—	„
dat is voor de 4 jaren	. 323,476.95	pikols

of gemiddeld 80,869.24 pikols 's jaars.

Tot zoover met ons overzigt gekomen, willen wij nu overgaan tot eene beschouwing der resultaten, verkregen in het laatste 10jarig tijdvak, waarover de mededeelingen der Regering loopen, dat namelijk van 1855—1864.

Vooraf moeten wij doen opmerken, dat men drie kategoriën van mijnen heeft, waaruit het

tin-erts wordt verkregen, te weten de koelit-, de koelit kollong- en de kollong-mijnen. Bij de eerste kategorie wordt de ertslaag aan of bij de oppervlakte van den bodem gevonden. De koelit kollong-mijnen zijn de zoodanige, waarbij men, na de ertslaag aan de oppervlakte te hebben geëxploiteerd, dieper in den schoot der aarde doordringt, echter niet zoo ver als de kollong-mijnen, welke het diepste gaan.

De mijnarbeid wordt nagenoeg uitsluitend verrigt door Chinezen. Ofschoon zulks in de verslagen der regering niet uitdrukkelijk wordt gezegd, zoo meenen wij, naar aanleiding van het uitvoerig werk van den Luitenant-Kolonel H. M. Lange, getiteld: *Het Eiland Banka en zijne aangelegenheden*, het er toch voor te mogen houden, dat de exploitatie grootendeels, zoo niet geheel, geschiedt door zoogenaamde Singké's of Chinezen, regtstreeks uit China afkomstig, die òf eigener beweging komen, òf aangevoerd worden tot aanvulling der behoefte aan werkvolk. Waarschijnlijk beginnen die Singké's met het werken in dagloon en treden ze later op als deelhebbers in de eene of andere vereeniging of kongsie tot het ontginnen eener mijn. Volgens den Heer Lange toch schijnen de zoogenaamde pernakans, of Chinezen, geboren uit eene inlandsche vrouw, zich op Banka meer bijzonder met handel en verschillende neringen en hanteringen op te houden.

Elke mijn wordt ontgonnen door een zeker getal deelhebbers, die aansprakelijk zijn voor de verrekening der genoten voorschotten en verstrekkingen met de te verkrijgen productie; terwijl de overigen, zoo als gezegd is, voor rekening der deelhebbers in dagloon werken. Het getal dier deelhebbers is evenwel vrij aanzienlijk, daar uit het Regerings-Verslag van 1864 blijkt, dat van de mijnarbeiders, waarvan het cijfer voor de jaren 1860, 1861, 1862, 1863 en 1864 heeft bedragen 7,296, 7,485, 7,354, 7,402 en 7,543, het getal deelhebbers niet minder was dan 3,405, 3,359, 3,608, 4,037 en 4,545. Men ziet daaruit, dat in het getal deelhebbers groote variatiën bestaan, en men zou daaruit mogen afleiden, dat de overeenkomsten, welke zij voor de ontginning aangaan, slechts een jaar duren, of, zoo al voor langeren tijd, dat dan jaarlijks eene uit- en toetreding van deelhebbers tot de vennootschap plaats vindt.

De produktie wordt betaald naar rede van *f* 13.50 per pikol tin; maar op de levering van elk jaar worden door het Gouvernement voorschotten verleend en verstrekkingen gedaan van rijst, olie, zout en andere benoodigdheden [1]), alles tegen vastgestelde prijzen, terwijl voor hetgeen het mijnvolk wegens de geleverde produktie meer te vorderen heeft, dan aan voorschotten en verstrekkingen is genoten, nog bij slot van rekening jaarlijks eene uitkeering plaats heeft.

Deze regeling, welke — afgescheiden van de vraag: of eene betaling van *f* 13.50 per pikol voldoende is te achten, waarop wij later zullen terugkomen — ons zeer eenvoudig en doelmatig voorkomt, schijnt evenwel niet te beletten, dat er jaar voor jaar een aanzienlijk bedrag van schulden op de mijnen blijft bestaan.

Voor de vraag: hoe, zoo lang die schulden voortloopen, er kwestie kan zijn van uitkeeringen bij slot van rekening, zoo als die jaarlijks vermeld worden, en wel tot een aanzienlijk cijfer, meermalen zelfs aanzienlijker dan het bedrag der schulden, moeten wij doen opmerken, dat de deelhebbers in de ontginning der mijnen niet uitmaken ééne hen allen omvattende vereeniging, welke zich uitstrekt over alle in de verschillende distrikten werkende mijnen, maar dat door hen verschillende vereenigingen, voor iedere mijn afzonderlijk, worden aangegaan. Zoo verklaart het zich, dat, terwijl voor mijnen, die goede zaken hebben gemaakt, uitkeering kan plaats hebben van hetgeen de mijnwerkers bij slot van rekening te goed hebben, de rekening van andere mijnen, wier produktie door verschillende omstandigheden is tegengevallen, een nadeelig slot aanwijst, — dat is, dat voor die mijnen aan voorschot-

---

[1]) Uit de Memorie van beantwoording, betreffende het Ontwerp van Wet tot vaststelling van het IXe Hoofdstuk der staatsbegrooting voor het dienstjaar 1863, blijkt (zie pag. 8), dat het Gouvernement zich verbonden heeft, aan de mijnwerkers op crediet te verstrekken: rijst tegen *f* 5.— per pikol, zout tegen *f* 4.— per pikol, ijzer tegen *f* 33.— per pikol, staal tegen *f* 0.50 per Amsterdamsch pond, olie tegen *f* 0.80 de Bataviasche kan en smeltpijpen tegen *f* 0.50 het stuk; terwijl de mijnwerkers den vrijen aankap in 's lands bosschen hebben tot verkrijging van het hout, benoodigd voor hunne smeltovens, kolenbranderijen, woningen, waterraderen en gereedschappen.

De zoo even vermelde artikelen, tot wier verstrekking het Gouvernement zich heeft verbonden, moeten van Java aangevoerd worden, omdat op Banka, waar de industrie der inlandsche bevolking zoo gering is, dat zij ter naauwernood in haar eigen onderhoud kan voorzien, voor de Chinesche mijnwerkers de aanschaffing van het benoodigde onmogelijk zou zijn, anders dan tegen prijzen, die hun alle uitzigt op eenige betaling van den te verrigten arbeid zouden benemen.

ten en verstrekkingen meer is genoten, dan het verschuldigde wegens de geleverde produktie.

De post der mijnschulden wordt verdeeld in drie kategoriën, — namelijk goede, onzekere en kwade schulden. — De goede schulden, welke in den regel het geringste gedeelte van het totaalcijfer der schulden uitmaken, zijn die, welke gedekt zijn door zekere hoeveelheid tin-erts, die opgegraven is geworden, maar bij het einde van het mijnjaar nog niet was uitgesmolten. De onzekere zijn die, ten aanzien van welke alle uitzigt op afdoening in een volgend jaar niet is verloren, gelijk het geval is met de bepaaldelijk kwade schulden, waarvan dan ook van tijd tot tijd gedane afschrijvingen [1]) worden vermeld.

Eindelijk nog blijkt het uit de Regerings-Verslagen, dat, terwijl regens gunstig zijn voor den mijnarbeid, droogte, wanneer die aanhoudend is, daarop eenen ongunstigen invloed uitoefent. Doch het wordt tijd, dat wij ons gaan bezig houden met de resultaten van het 10jarig tijdvak van 1855—1864.

Het eerste wat in dit opzigt onze aandacht heeft getrokken, is de belangrijke vermindering in het getal der in bewerking zijnde mijnen, dat, na in de jaren 1853 en 1854 op het cijfer van 247 te zijn gebleven, wordt gezegd te hebben bedragen:

in	1855	240
„	1856	234
„	1857	229
„	1858	216
„	1859	198
„	1860	196
„	1861	195
„	1862	188
„	1863	182
„	1864	164

Opmerkelijk is de gestadige afneming. In hoeverre evenwel daaruit de gevolgtrekking zou zijn te maken, dat het oogenblik niet ver verwijderd is, waarop aan de tinproduktie van Banka welligt een einde kan komen, wagen wij niet te beslissen. De omstandigheid, dat het Gouvernement steeds voortgaat met het laten doen van onderzoekingen omtrent den mineralogischen rijkdom van het eiland, wettigt op zichzelve nog niet eenige vrees daaromtrent. Ook zijn daarvoor nog geene genoegzame gronden te vinden in de resultaten dier onderzoekingen, welke, zoo zij al hier en daar ongunstig mogen worden genoemd, op andere plaatsen daarentegen hebben doen zien, dat er nog gelegenheid bestaat tot het openen van nieuwe mijnen.

Zoo blijkt, onder andere, uit het Regerings-Verslag van 1856 (pag. 131) van op verschillende plaatsen bewerkstelligde onderzoekingen, welke zeer bevredigend mogten heeten.

In het Verslag over 1862 (pag. 227) wordt dan ook gezegd, dat men wegens gebrek aan handen nog geen begin had kunnen maken met de voorgenomen ontginning van nieuwe terreinen in het distrikt Soengeislan, terwijl steeds werd voortgegaan met onderzoekingen in de distrikten Blinjoe, Merawang, Pangkalpinang en Toboalie.

Hoe dit ook zij, op de produktie zelve heeft die inkrimping van het getal mijnen in het 10jarig tijdvak geen bijzonderen invloed gehad, daar de geleverde hoeveelheid heeft bedragen:

in	1855 ...	pikols	64,128.56
„	1856 ...	„	100,656.45
„	1857 ...	„	74,668.24
„	1858 ...	„	96,475.92
„	1859 ...	„	90,983.83
„	1860 ...	„	72,809.95
„	1861 ...	„	96,503.98
„	1862 ...	„	70,384.64
„	1863 ...	„	95,981.64
„	1864 ...	„	80,958.27
		te zamen pikols	843,551.48

of gemiddeld 's jaars ruim 84,355 pikols, dus nog nagenoeg 4000 pikols 's jaars meer dan in het voorafgaand 4jarig tijdvak van 1851—1854.

Men mag het veilig er voor houden, dat deze zoo gunstige uitkomst te danken is geweest aan eene meer doelmatige bewerking der mijnen en aan eene betere uitsmelting van het erts.

Wat althans de eerste dezer oorzaken aangaat, verdient het nog al opmerking, dat, hoezeer het getal mijnen in de 10 jaren van ons tijdvak was verminderd met 76, dat is met bijkans 32 pCt. of $^1/_3$ van het getal in 1855 aanwezig, en hoezeer het getal mijnwerkers daarentegen wordt opgegeven:

[1]) Waarschijnlijk geschieden die afschrijvingen ten behoeve van Kongsie's, d. z. mijnvereenigingen of vennootschappen, wier mijnen, als uitgeput, niet langer kunnen bewerkt worden.

in 1855	op	6,932
„ 1856	„	7,220
„ 1857	„	7,597
„ 1858	„	8,027
„ 1859	„	7,633
„ 1860	„	7,296
„ 1861	„	7,485
„ 1862	„	7,354
„ 1863	„	7,402
„ 1864	„	7,543
	te zamen	74,489

waaruit blijkt, dat men doorgaande over nagenoeg dezelfde werkkrachten te beschikken heeft gehad; er toch steeds geklaagd wordt over gebrek aan genoegzame handen, weshalve het niet onwaarschijnlijk is, dat eene meer ruime indeeling van werkvolk de gelegenheid heeft gegeven tot eene betere bewerking der mijnen en eene meer zorgvuldige uitsmelting van het erts.

Het is niet zoozeer de kwaliteit, waarop wij, van eene zorgvuldige uitsmelting sprekende, het oog hebben, — een 20- of 25tal jaren geleden toch hebben scheikundige onderzoekingen, door den Hoogleeraar MULDER te Utrecht gedaan, het bewijs geleverd, dat het van Banka afkomstige tin voor geene enkele van elders afkomstige tinsoort maar eenigzins behoefde onder te doen; — maar de kwantiteit, daar het gebleken is, dat in de tra' of slakken het residu van het uitgesmolten erts nog 19.7 pCt. tin was, waarvan bij eene nieuwe, door de Hoogleeraren MULDER en BLEEKRODE aangeprezen methode van uitsmelting, nog 14 à 15.7 pCt. werd verkregen door Dr. VAN VLAANDEREN, die voor het in toepassing brengen dier methode uit Nederland was gezonden [1]).

Het eiland Banka, waarvan het bezit anders, en voornamelijk wegens den achterlijken toestand der inlandsche bevolking, weinig waarde zou hebben, is door zijnen rijkdom aan tin, na Java, betrekkelijk onze meest voordeel gevende bezitting in den Archipel. De winst, door de Regering in het door ons ter behandeling genomen 10jarig tijdvak behaald, mag inderdaad enorm heeten.

De door ons hierboven opgegeven leverantie van die 10 jaren kostte:

[1]) Zie daaromtrent de 1e noot op pag. 187 van het Regerings-Verslag over 1861.

in 1855	. . . ƒ	1,023,918.47^5
„ 1856	. . . „	1,315,394.60
„ 1857	. . . „	1,230,042.70
„ 1858	. . . „	1,330,684.67
„ 1859	. . . „	1,365,751.21^5
„ 1860	. . . „	1,200,346.03
„ 1861	. . . „	1,239,597.34
„ 1862	. . . „	1,115,055.83^5
„ 1863	. . . „	1,266,728.20^5
„ 1864	. . . „	1,122,655.87^5
	te zamen ƒ	12,210,174.94^5

dat is gemiddeld per pikol nagenoeg ƒ14.47^5 [1]).

Van de genoten betaling ad ƒ12,210,174.94^5 heeft men gehad:

aan verstrekkingen . . . of 43.91 pCt.	ƒ 5,361,885.95^5
„ voorschotten . . . . of 26.20 pCt.	„ 3,199,825.25^5
„ uitkeering . . . . of 29.88 pCt.	„ 3,648,463.73^5
Het kostende der produktie ad	ƒ 12,210,174.94^5
moet evenwel nog bezwaard worden met het bedrag der gedane afschrijvingen van schuld ad	„ 298,723.56^5
en met het bedrag der op ult° Dec. 1864 bestaande schuld ad	„ 183,549.53
waardoor het kostende komt te staan op	ƒ 12,692,448.04

of ruim ƒ 15.04^5 per pikol.

Het is ons niet mogelijk, om zelfs maar bij

[1]) Jaar voor jaar gerekend komt de genoten betaling per pikol neder op het volgende:

1855	ƒ 15.95
1856	„ 13.06^8
1857	„ 16.46^3
1858	„ 13.79^3
1859	„ 15.01
1860	„ 16.48^5
1861	„ 12.84^5
1862	„ 15.84^2
1863	„ 13.19^8
1864	„ 13.86^7

Hoe die cijfers te rijmen zijn met de betaling van ƒ 13.50 per geleverd pikol tin, welke, volgens de mededeelingen der Regering, verschuldigd is, kunnen wij niet ophelderen.

benadering te berekenen, hoe groot de winst op de geleverde hoeveelheid kan zijn geweest, omdat het tin, alvorens naar Nederland te worden verzonden, nog eerst van Banka naar Batavia moet worden overgevoerd en het uit de Regerings-Verslagen niet blijkt, welke kosten daarvoor en voor het opslaan in 's lands pakhuizen tot aan den afscheep naar Nederland moeten worden in rekening gebragt. — Daarbij komt nog dat een gedeelte, zoo wij ons niet bedriegen, naar China ter markt wordt gebragt en wij met de opbrengst daarvan onbekend zijn. Maar dat de winst zeer aanzienlijk is geweest kan ten overvloede daaruit blijken, dat men in Nederland voor Gouvernementsrekening heeft verkocht:

in 1855	pikols	69,254.50	ad	netto	*f*	5,597,358.26
„ 1856	„	86,571.32	„	„	„	6,820,094.27[5]
„ 1857	„	99,175.—	„	„	„	8,879,482.95[5]
„ 1858	„	99,564.74	„	„	„	7,342,506.89
„ 1859	„	71,976.63	„	„	„	6,450,661.84
„ 1860	„	78,300.—	„	„	„	6,766,885.55[5]
„ 1861	„	78,358.—	„	„	„	5,828,126.76[5]
„ 1862	„	82,289.64	„	„	„	6,031,367.35[5]
„ 1863	„	64,247.97	„	„	„	5,292,292.41[5]
„ 1864	„	78,614.95	„	„	„	5,250.165.21[5]
„ 1865	„	88,481.67	„	„	„	5,326,527.73
of te zamen . .	pikols	896,834.42	ad	netto	*f*	69,585,469.25[5]

of gemiddeld nagenoeg *f* 77.59 per pikol, terwijl wij gezien hebben, dat, ongerekend het transport naar Batavia en de daar vallende kosten op het opslaan in 's lands pakhuizen en op den afscheep naar Nederland, de produktiekosten zelve op Banka hoogstens *f* 15,04[5] kunnen bedragen.

Hoezeer eene Gouvernements-exploitatie der tinmijnen op Banka niet op gelijke lijn kan gesteld worden met het kultuurstelsel op Java, omdat bij de eerste de mijnen worden ontgonnen en bewerkt zonder dat de inheemsche bevolking, die er geen partij van weet of althans schijnt te willen trekken, er mede gemoeid is, en de arbeid verrigt wordt door eenen vreemden landaard, die zich, tegen betaling van het produkt naar vaste prijzen, vrijwillig daartoe laat vinden, terwijl, om het kultuurstelsel in stand te houden, eigenmagtig wordt beschikt niet alleen over gronden, waarop de bevolking op Java een regtmatig regt van bezit of gebruik heeft, maar ook over haren arbeid, en zulks tegen eene belooning, welke, hoe die ook in de laatste tijden moge verbeterd zijn, toch nog altijd in geene evenredigheid staat tot den arbeid zelven, of tot de schade, waarmede die door de bevolking op Java, ongerekend het gemis harer gronden, moet worden verrigt ten nadeele harer eigen kultuur, en ofschoon wij derhalve niet inzien, wat de regering, uit het oogpunt van het regt of het onregt, dat er door aan de betrokken inlandsche bevolking wordt aangedaan, zou moeten beletten, om te blijven voortgaan met eene exploitatie, welke zulke aanzienlijke voordeelen voor 's lands kas afwerpt, zoo kunnen wij toch niet nalaten te wijzen op de zeer bekrompen wijze, waarop de regering, blijkens den voet van betaling van het te leveren produkt, haar belang opvat, in tegenoverstelling van hetgeen door partikuliere ondernemers gedaan wordt; — zoodat het hier weder aan den dag komt, dat in handen eener regering eene industrie in den volsten zin des woords, gelijk de exploitatie der Bankasche tinmijnen is, niet geheel tot haar regt komt.

Wij hebben hierboven gezien, dat in het tijdvak van 1855—1864 het getal der mijnwerkers heeft bedragen 74,489 en dat zij voor het in die 10 jaren geleverd produkt, zoo aan verstrekkingen, als aan voorschot en uitkeering, hebben genoten *f* 12,210,174.94[5], dat is gemiddeld per hoofd nog geen *f* 164, of voor eenen zwaren en moeijelijken arbeid, die het gansche jaar moet worden verrigt, nog geen 48 cents daags. Wanneer men, dit in het oog houdende, verder bedenkt, dat onder de rubriek van *verstrekkingen* niet alleen is begrepen, wat tot voeding der mijnwerkers moet dienen, maar ook het ijzer, dat zij voor hunne gereedschappen, en de smeltpijpen, die zij voor het smelten van het erts noodig hebben en

waarvan derhalve het kostende nog in mindering van het loon moet worden gebragt; — wanneer wij verder nagaan, dat minstens de helft der mijnwerkers deelhebbers in de mijnen zijn, en dat de andere helft niet anders dan in dagloon werkt, gelijk waarschijnlijk ook het geval is met de zoodanigen, welke de deelhebbers, voor zoover zij niet zelven deel aan den arbeid nemen, alsdan voor zich laten optreden, waarop, zoo vragen wij, mag dan wel het loon komen te staan voor hen, die in dagloon werken?

Wij willen nog niet eens gewagen van de aanzienlijke schulden, die jaar voor jaar op de mijnen blijven voortloopen, ook niet van de nog aanzienlijker schulden, die als hopeloos van tijd tot tijd moeten worden afgeschreven, — bij de zoo bekrompen betaling van het produkt zijn zij meestal en grootendeels het onvermijdelijk gevolg van teleurstellingen in de produktie, die men meende te zullen krijgen; — maar is het, onder zulk eenen staat van zaken, te verwonderen, dat gebrek aan voldoende werkkrachten zich telkens doet gevoelen, zoodat men ter naauwernood genoeg heeft voor de bewerking der mijnen, die reeds aan den gang zijn, laat staan om er nieuwe te openen, ten einde langs dien weg eene vermeerdering van produktie te verkrijgen?

Neemt men hierbij in aanmerking, dat de prijs, dien het tin in Nederland gedurende de tien jaren van ons tijdvak gemiddeld en netto, — dat is, na aftrek van het kostende van den overvoer van Batavia naar Nederland en van den verkoop alhier, — heeft opgebragt, het vijf- à zesvoudige bedraagt van hetgeen het tin op Banka heeft gekost, dan valt het moeijelijk aan te nemen, dat de kosten op den overvoer van Banka naar Batavia, op het opslaan in de pakhuizen, als ook op den afscheep ter laatstgemelde plaats zoo zwaar zouden wezen, dat daardoor eene verhooging der betaling op Banka zelve onbestaanbaar zou zijn, te minder nu het uit de mededeelingen der regering blijkt, dat op Billiton de partikuliere maatschappij, aan welke de ontginning der tinmijnen op dat eiland is geconcessioneerd, voor het aan haar geleverd wordend produkt *f* 20 per pikol betaalt. Die maatschappij toch, welke nog een gedeelte van hare produktie als pachtschat aan het Gouvernement moet afstaan, werkt ongetwijfeld niet onder meer gunstige omstandigheden, dan de regering op Banka.

Wij moeten evenwel ten slotte nog doen opmerken, dat, al kan eene verhooging van de betaling van het produkt er toe leiden, om meer werkvolk te krijgen en bij gevolg om meer mijnen in bewerking te doen brengen en zoo doende tot eene grootere produktie te komen, — de wenschelijkheid eener grootere produktie op zich zelve een punt is, hetwelk wij daarmede niet als uitgemaakt willen beschouwd hebben, omdat wij niet genoeg op de hoogte zijn, om te kunnen nagaan, of en in hoever het verbruik van tin nog voor groote toeneming vatbaar is. De Banka tinproduktie wijst ons wel op een verschijnsel, dat voor eene gunstige beantwoording dier vraag schijnt te pleiten; maar dat verschijnsel, — daarin bestaande, dat de gemiddelde prijs van tin nimmer zoo hoog is geweest als in het door ons behandeld tienjarig tijdvak, in weêrwil eener aanmerkelijk grootere produktie, waarbij nog komt de toenemende produktie van het eiland Billiton, — kan voor de beantwoording van het bedoeld vraagstuk slechts van invloed zijn, voor zoo ver die hoogere prijzen, ondanks de vermeerderde tinproduktie op Banka, niet het gevolg zijn geweest eener vermindering in de produktie elders. Doch het wordt tijd, dat wij nog eenige oogenblikken stilstaan bij de tin-exploitatie op Billiton.

Uit het Regerings-Verslag over 1862 (pag. 228) blijkt, dat de produktie had bedragen:

in 1853 [1]) . . .	pikols	652.17
„ 1854	„	926.23
„ 1855	„	1,366.74
„ 1856	„	3,357.42
„ 1857	„	1,836.81
„ 1858	„	4,507.47
„ 1859	„	2,310.47
„ 1860	„	3,999.65

terwijl uit de Verslagen van 1863 (pag. 214) en van 1864 (pag. 196) blijkt van eene produktie:

in 1861 van . . .	pikols	6,509.—
„ 1862 „ . . .	„	5,091.44
„ 1863 „ . . .	„	10,317.52 en
„ 1864 „ . . .	„	11,690.02

zoodat in het twaalfde jaar na den aanvang der exploitatie de produktie het achttienvoudige heeft bedragen der in het eerste jaar verkregen hoeveelheid.

Het getal mijnen in bewerking was, van 20 in 1854, gestegen tot 56 in 1864. Zoo was ook het cijfer van mijnwerkers ver-

[1]) Met het jaar 1853 heeft de exploitatie der tinmijnen op Billiton eenen aanvang genomen.

meerderd, van 548 in 1854, tot 1,323 in 1864.

De wijze, waarop de betaling geschiedt, is op denzelfden voet geregeld als op Banka; dat is, behoudens nadere verrekening met de waarde van het te leveren produkt, tegen bepaalde prijzen, ontvangen de mijnwerkers voorschotten en verstrekkingen van rijst, zout, olie en materialen voor het mijnwerk benoodigd, terwijl verder wordt uitgekeerd wat er op het geleverde nog te goed kan zijn. Het tin wordt betaald tegen *f* 20 per pikol, of *f* $6^1/_2$ meer dan op Banka.

Hoezeer uit de verslagen der regering niet blijkt van afschrijvingen van oninbare schulden, schijnt, in weêrwil van de zoo veel hoogere betaling van het tin op Billiton, het maken van schulden door de mijnwerkers toch nog plaats te hebben; want uit het Regerings-Verslag van 1864 blijkt, dat de mijnschulden hadden bedragen:

in 1863	*f* 155,293.50
„ 1864	„ 92,845.32

en in verhouding tot de zoo veel meer uitgebreide exploitatie op Banka komen ons die cijfers voor zeer aanzienlijk te zijn.

Hoezeer uit het voorafgegane blijkt, dat de tinexploitatie op Billiton krachtig vooruitgaat, zijn er toch eenige punten, waarop wij in vergelijking met de exploitatie op Banka meenen te moeten wijzen, zonder evenwel bepaalde gevolgtrekkingen daaruit te maken, waarvoor wij ook niet de vereischte kennis bezitten.

In 1864 waren op Banka in werking 164 mijnen met 7,543 mijnwerkers, dat is gemiddeld voor elke mijn 46 man. Op Billiton had men in hetzelfde jaar 56 mijnen met 1,323 mijnwerkers, dat is gemiddeld voor elke mijn nog geen 24 man, dus ongeveer de helft minder dan op Banka.

In 1864 verkreeg men op Banka van 164 mijnen eene produktie van 80,958.27 pikols tin, dat is gemiddeld nagenoeg 494 pikols per mijn; terwijl men op Billiton van 56 mijnen verkreeg 11,690.02 pikols, of gemiddeld iets minder dan 207 pikols per mijn.

Berekend over het getal mijnwerkers bedroeg de produktie in 1864 op Banka gemiddeld bijna $10^3/_4$ pikols per hoofd, en op Billiton gemiddeld slechts iets meer dan $8^4/_5$ pikols per hoofd.

Terwijl men derhalve op Banka een veel grooter getal mijnwerkers per mijn heeft gehad, bijkans het dubbele van dat op Billiton, is de produktie per hoofd op het laatstgenoemd eiland nagenoeg $1^9/_{10}$ pikol minder dan op Banka; vandaar dan ook dat, berekend per mijn, de produktie op Billiton nog geen 42 % bedraagt van die op Banka verkregen.

Tenzij men aanneme, wat evenwel bijna niet aannemelijk is, dat namelijk op Billiton slechter gewerkt wordt dan op Banka, zou men genegen zijn de vraag te doen, of de gegeven berekeningen er niet voor pleiten, dat Billiton niet zoo rijk aan tinerts is als Banka. Draagt tot het vermoeden omtrent dien minderen rijkdom eenigzins bij de omstandigheid, dat op Billiton van de drie soorten van mijnen, namelijk de koelit-, de koelitkollong- en de kollongmijnen, de eerstgenoemden, waarbij de ertslaag nagenoeg aan de oppervlakte van den grond ligt, verreweg het grootste getal uitmaken, — zoo staat daartegenover de mogelijkheid en waarschijnlijkheid, dat men op Billiton zich aanvankelijk bepaald heeft bij eene exploitatie der hooger liggende lagen, om, zoodra die uitgeput zouden zijn, later dieper door te dringen [1]).

Hoe dit ook zij, in 1854 had men er van de 20 mijnen, 12 koelit-mijnen, en in 1862, — van de jaren 1863 en 1864 vindt men in de Regerings-Verslagen daaromtrent geene opgaven, — had men in het distrikt Tandjongpandan 23 koelit-mijnen, in het distrikt Sidjoek 8 koelit- en 5 kollong-mijnen, terwijl in de distrikten Boerongmandi en Lingan 8 koelit-mijnen in ontginning waren, zoodat er van de 44 mijnen niet minder dan 39 koelit-mijnen waren.

Van de mijnen op Banka hebben wij in geen der Regerings-Verslagen, welke betrekking hebben tot het door ons behandeld tijdvak, eene opgaaf gevonden van het getal van elke der drie kategoriën van mijnen, zoodat wij ten aanzien van dit punt geene vergelijking met de tinexploitatie op Billiton kunnen geven. Alleen schijnt ons het grooter getal mijnwerkers, dat men op Banka gemiddeld per mijn heeft, eenigzins er voor te pleiten, dat het getal koelit-mijnen in verhouding tot het totaal cijfer der mijnen er niet zoo groot is als op Billiton, omdat het, onzes inziens, geen twijfel lijdt, dat men bij de koelit-mijnen, welke op geene noemenswaardige diepte be-

[1]) Hieruit zou men aanleiding kunnen nemen tot de vraag: Of men ook op Banka niet op dezelfde wijze is te werk gegaan. Zoo ja, dan zou de gestadige afneming der mijnen op Banka, waarop wij hierboven hebben gewezen, daarmede eenigzins verklaard kunnen worden.

neden de oppervlakte van den grond bewerkt worden, zooveel werkvolk niet noodig heeft als voor de koelit-kollong en voor de kollongmijnen, welke zooveel dieper gaan.

Hierboven is reeds gezegd, dat op Billiton door de maatschappij, aan welke de concessie is verleend voor het ontginnen der tinmijnen aldaar, voor het tin per pikol wordt betaald *f* 20 of *f* $6^1/_2$ meer, dan door het Gouvernement op Banka, en dit nog wel in weêrwil dat de bedoelde maatschappij stellig onder geene gunstiger omstandigheden werkt, dan die voor de tinexploitatie op Banka aanwezig zijn.

Kunnen wij dit reeds eenigzins opmaken uit de zoo even gegeven berekeningen, welke, naar het toeschijnt, er eenigzins voor pleiten, dat Billiton niet zoo rijk is aan tinerts als Banka, nog meer blijkt dit uit de conditiën, waaronder de concessie is verleend. Volgens de primitive voorwaarden toch was de maatschappij gehouden, om het grootste gedeelte harer produktie te brengen in 's Gouvernements tinveilingen in Nederland, terwijl zij als pachtschat aan 's lands kas moest opbrengen het eentiende gedeelte van de zuivere opbrengst harer produktie. In 1864 werd daarin eene verandering gebragt, zoodat, terwijl het aan de maatschappij werd vrijgelaten, haar tin te verkoopen waar en wanneer zij dit verlangde te doen, de door haar aan den lande op te brengen pachtschat, in stede van $^1/_{10}$ van de zuivere opbrengst, werd bepaald op 3 $^0/_0$ van de bruto-opbrengst der ontginning, naar de keus der regering op te brengen in produkt of in geld. Zonder ons omtrent het al of niet billijke dier voorwaarden een oordeel aan te matigen, meenen wij toch te moeten doen opmerken, dat, wanneer het der maatschappij onder de verschillende door ons vermelde omstandigheden mogelijk is, om *f* 20 per pikol te betalen voor het tin en toch goede zaken te maken, eene betaling van *f* 13.50, welke de regering op Banka toestaat, niet als zeer remuneratief te beschouwen is.

Al moet de arbeid, in verband tot dezen rijkdom, op Banka minder bezwarend zijn dan op Billiton, zoo zou dit toch nog niet voldoende zijn voor eene bevredigende verklaring van het verschil in den prijs, die voor het tin op die beide eilanden betaald wordt, en dient men toch ook te letten op het wenschelijke, om door eene goede betaling te zorgen, dat de exploitatie geregeld en behoorlijk voort kan gaan. En wat kan daartoe meer bevorderlijk zijn, dan eene goede, zelfs ruime betaling van het werkvolk, als prikkel tot steeds toenemende deelneming aan den arbeid, afgescheiden van de verpligting, welke uit een zedelijk oogpunt op elken ondernemer, naar onze meening, rust, om ook het welzijn en de tevredenheid van den arbeider, dien hij voor zich laat werken, door eene goede betaling te bevorderen? Dat de exploitatie op Banka in geen dier beide opzigten met die op Billiton op gelijke lijn staat, kan ten overvloede nog uit de volgende berekening blijken.

Op Banka hebben, gelijk wij zoo even gezien hebben, de mijnwerkers per hoofd geproduceerd nog geen $10^3/_4$ pikols, waarvoor de betaling, ad *f* 13.50, ongeveer op *f* 145 neêrkomt, terwijl op Billiton voor de hoofdelijke produktie van ruim $8^4/_5$ pikols, tegen eene betaling van *f* 20, wordt te goed gedaan minstens *f* 176 of *f* 31 meer dan op Banka. Moet het, met die berekening voor ons, bevreemding wekken, dat op Billiton het getal mijnwerkers met elk jaar belangrijk toeneemt, terwijl het cijfer op Banka zoo goed als stationair blijft, en men daar klaagt over gebrek aan werkvolk tot het aanvangen van nieuwe mijnontginningen?

In de hierboven reeds vermelde Memorie van beantwoording, betreffende het Ontwerp van Wet tot vaststelling van het IXe Hoofdstuk der Staatsbegrooting van 1863, is dan ook (pag. 9, alinea 3) het denkbeeld eener verhooging van den prijs van het tin reeds ter sprake gebragt, doch zonder dat daaraan eenig gevolg is gegeven, althans voor zoover ons uit de Regerings-verslagen is gebleken.

Volgens de verslagen van den handel op Java en Madura heeft de invoer van tin voor Gouvernementsrekening bedragen:

in 1855	. . .	pikols	84,733.43
„ 1856	. . .	„	65,466.84
„ 1857	. . .	„	77,465.91
„ 1858	. . .	„	72,734.88
„ 1859	. . .	„	95,236.80
„ 1860	. . .	„	81,377.31
„ 1861	. . .	„	70,830.13
„ 1862	. . .	„	45,846.53
„ 1863	. . .	„	130,286.67
„ 1864	. . .	„	8,382.66
„ 1865	. . .	„	43,743.56
		te zamen pikols	776,104.72

de uitvoer naar Nederland daarentegen:

in 1855 . . .	pikols	90,454.82
" 1856 . . .	"	103,710.—
" 1857 . . .	"	100,864.22
" 1858 . . .	"	73,376.63
" 1859 . . .	"	78,600.—
" 1860 . . .	"	77,242.—
" 1861 . . .	"	67,758.45
" 1862 . . .	"	64,029.03
" 1863 . . .	"	79,834.95
" 1864. . . .	"	94,452.67
" 1865 . . .	"	122,507.63
te zamen	pikols	952,830.40

Men ziet daaruit, dat in die 11 jaren de

uitvoer naar Nederland ad	pikols	952,830.40
den invoer van Banka op Java	" "	776,104.72
heeft overtroffen met . .	pikols	176,725.68

Wanneer men verder nagaat dat de produktie op Banka van 1855—1864, dat is in *tien*

jaren, heeft bedragen . .	pikols	843,551.48
en de aanvoer van Banka naar Java van 1855—1865, dus in *elf* jaren slechts .	"	776,104.72
of minder	pikols	67,446.76

dan blijkt daaruit, niet alleen dat er een belangrijke voorraad tin in 's lands pakhuizen te Batavia aanwezig moet zijn geweest, waardoor het mogelijk is geweest, om bijna 177,000 pikols meer naar Nederland af te zenden, dan uit Banka was ontvangen, maar ook dat op Banka zelve de overvoer naar Java zeer ten achteren is, zoodat op Banka de uitvoer naar Batavia in 11 jaren tijds nog ruim 67,000 minder bedraagt dan de produktie van 10 jaren.

Het eenige, dat tot opheldering dezer zoo uiteenloopende uitkomsten kan bijdragen, zal misschien moeten worden gezocht in de omstandigheid, dat het voor de Chinesche markt bestemde tin, waarvan de hoeveelheid, zoo wij ons niet bedriegen, 10,000 pikols 's jaars bedraagt, aldaar regtstreeks van Banka aangevoerd wordt. Zoo veel is zeker, dat, terwijl in de Regeringsverslagen meer dan eens gesproken wordt van het verkoopen eener bepaalde hoeveelheid van Gouvernements tin op de Chinesche markten, er uit de handelsverslagen van Java en Madura niet blijkt van eenen uitvoer van tin voor Gouvernements rekening van Java naar China.

Tina, rivier en gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli. Het gehucht behoort tot de fenna Watemoen en bevat 19 inwoners.

Tina, rivier op de Zuid-Westkust van het regentschap Massareteh, op het eiland Boero. Aan den oever ligt eene gelijknamige vlakte, waarvan de bodem geschikt is tot den aanplant van tabak en kapas. De omtrek is bevolkt door een 700tal Alfoeren.

Tinaberaja, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tinako, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Patappa, met 7 huizen en 48 inwoners (1861).

Tinaleber, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Tinam, eilandje aan de Noordkust van het eiland Banka, in de Klabat-baai. bij den wal van Soengei Leat.

Tinanko, distrikt op het Banggaai-eiland Peling, met ongeveer 200 inwoners.

Tinap, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Boeloe.

Tinapan, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Ngawen.

Tinari, kampong op Manawoko, een der Goram-eilanden. Zij wordt bestuurd door een *Orang Toewa* onder het gezag van den *Radja* van Amar en bevat 145 inwoners (1863).

Tinate, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, in het Noorden van het distrikt Parang.

Tinawoon, distrikt op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban. Het grenst ten Noorden aan Singahan, ten Oosten aan Rengel, ten Zuiden aan de afdeeling Bodjo Negoro en ten Westen aan de afdeeling Blora. De hoofdplaats draagt evenevens den naam Tinawoon. De bevolking van het distrikt bedraagt ruim 10,600 inwoners.

Tinawoon, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Koelon, distrikt Simowalan.

Tindam Hantoeng of S a k o e r o e, gebergte op Borneo's Oostkust, op de zuidelijke grens van het landschap Sambilioeng.

Tindja, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Ipoe.

Tindjiel, eilandje aan Java's Zuidkust, in de Indische zee, bij de kust van Bantam, veelal Travers- en bij verbastering Trouwers-eiland geheeten, op 6° 59′ Z. Br. en 105° 50′ O. L.

Tindjo Kota Radja, heuvel op Sumatra, tusschen Pakanten en Siamang Banjak, hoog,

volgens Osthoff, 5,522 Parijsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tindjo Lajar, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tindjo Laut, voorname top van het Goentoer-gebergte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang.

Tindjo Mojo, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Tindjo Mojo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, aan de rivier van Samarang.

Tindjo Mojo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, volgens Junghuhn ter hoogte van 3,309 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tindrah, elders Tindram geschreven, berg op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Angkolah Djoeloe, koeria Kampong Baroe. Uit dezen ontspringt de Batang Saleih.

Tinem, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Grobogan.

Tinga, dorp op het eiland Banka, distrikt Jeboes, met kolenmijnen in de nabijheid.

Tingalang Hajam, rivier op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, boven Samarinda. Op beide oevers liggen kolenlagen.

Tingan, poststation op Java, residentie Rembang, tusschen de hoofdplaatsen Ngawi en Rembang, aan paal 51 van Rembang.

Tingan, kampong op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Tinganah, dorp op het Sandelhout-eiland, met 20 huizen (1853).

Tingar, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan. Men vindt er de zoute bronnen Tjibéas en Tjitjadas.

Tingar, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kedoe Gedé, op de grens van het distrikt Koeningan.

Tingari, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het gebied van Bandjermasin, ten Oosten van Negara.

Tingarodjo, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja.

Tingar Wangi, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe.

Tinga Tinga, dorp op het eiland Bali, rijk Boleleng.

Tingelles, dorp op Java, residentie Japara, op den weg van Koedoes naar Pati.

Tinger, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Pasaman.

Tinger, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Waroe.

Tinger, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah.

Tinggelam (Karang-), inlandsche naam van de droogte Pas-op in de nabijheid van de reê van Batavia.

Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Ajer Adji.

Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, III Loerah.

Tinggi, twee dorpen en een berg op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko; een dorp in het distrikt Bantal, nabij het strand, een in het distrikt Ipoe, en de berg in het distrikt Moko Moko.

Tinggi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden.

Tinggi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, distrikt Oeloe Palli.

Tinggi, twee dorpen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Tallo, een in het distrikt Ngallan en een in het distrikt Tallo.

Tinggi, eilandje tusschen de eilanden Banka en Lepar.

Tinggi, zie: Tengi.

Tinggi (Goenong-), een der twee hoogste bergen, welke zich in het midden van het eiland Bawean verheffen. Men vindt er nog sporen eener vroeger plaats gehad hebbende eruptie op de westelijke helling, ter plaatse waar men een 15.5 el hoogen waterval aantreft. In lateren tijd hebben er geene uitbarstingen van plaats gehad.

Tingiari, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe.

Tingik, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe. Zij is een zijtak der Pandji-rivier en bevat een weinig tinerts.

Tingka Djaja, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuiden van het distrikt Tjibaroesa, ten Noorden van den berg Batoe.

Tingkal Laut, berg op Sumatra, op de zuidelijke grens van de residentie Padang, op de grenzen van Silaoet en Korintji.

Tingke, distrikt op Celebes, afdeeling Ooster-distrikten of Sandjai, regentschap Toeroengang en Manipi.

Tingkir, vroegere benaming van een distrikt op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga. Bij de verplaatsing van de hoofd-

plaats naar Tengaron in 1844 is de naam van dit distrikt tevens in Tengaron veranderd.

Tingkoek, *troesan* op Sumatra, in de Lampongs, bij de Rarem, tusschen Oedjong Goenoeng en Negri Oedjong Karang.

Tingkohoebo, dorp op Celebes, afdeeling Gorontalo, rijkje Boné.

Tingong Massang, *soekoe* op Sumatra, residentie en distrikt Padang.

Tinjang (Laboehan), eilandje of rots aan de Oostkust van Java, ten Oosten van den berg Baloeran, op 7° 51′ Z. Br.

Tinkoaboe, kaap aan Celebes' Oostkust, die de Zuidzijde der Tomori-baai bepaalt.

Tino, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, op de westelijke grens van het landschap Bonthain.

Tinoeajangan, rivier op Celebes, rijkje Bolang Mongondo, behoorende tot het stroomgebied van de Lombagin.

Tinoenjoe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier van Singkel.

Tinoor, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, op den berg Empong.

Tinpapan, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, distrikt Sepang. De rivier valt in de Sepangouw.

Tinpapan, zie: Tempapan.

Tintjo, kampong op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo ri Adja. Zij ligt in eene bergachtige streek, aan de Lipoekasi-rivier, 6$^1/_2$ paal van Sampeang. De omtrek is bedekt met *sawah's.*

Tintjo of Boeboeë, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Patapa, met 6 huizen en 40 inwoners (1861).

Tioe Ballak, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan den linker oever der Besai.

Tioedan, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kalangbret.

Tiong, berg op de Westkust van het eiland Billiton, distrikt Tandjong Pandan.

Tiouw, dorp op de Zuidkust van het eiland Saparoea, aan de baai van Saparoea. Het bevat een 450tal inwoners onder eenen *Patih.* Men vindt er eene warme bron, die tot badplaats is ingerigt.

Tipan, eilandje aan Celebes' Oostkust, tusschen het Banggaai-eiland Peling en het Soela-eiland Taliabo.

Tipar, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Kandang Hawor.

Tipar, twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Poerwokerto, een in het distrikt Djamboe, en een in Adjibarang.

Tipar, kampong op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, op het land Bollang. Ten Zuiden dezer plaats ligt eene zoutwaterbron.

Tipar, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Tipassimalang, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tonsea.

Tipo, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, rijk Wadjo.

Tippalahoe, dorp op de Oostkust van het eiland Gilolo.

Tippoeloeë, twee dorpen op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Boelo Boelo, met 5 huizen en 47 inwoners, en een in het distrikt Lamatti, met 3 huizen en 17 inwoners (1861).

Tiram, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Semangka, aan den westelijken oever der Semangka-baai.

Tiram Besar, rivier op Sumatra, in de Lampongs. Zij valt nabij het dorp Tiram in de Semangka-baai.

Tiram Kling, kaap in de Semangka-baai op Sumatra's Zuidkust.

Tirangong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, aan de oostelijke grens van het distrikt Tjibaroesa, aan de Tjibebet.

Tirgai, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Ambalouw.

Tiri, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Baros.

Tirip, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Tiris, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Padjarakan, aan den noordoostelijken voet van den berg Lamongan. In de nabijheid ligt op 1 paal Zuid-West van het meer van Segaran, vlak bij de rivier van Segaran (welke hooger op ook den naam van Tiris draagt), eene warme bron. Het water bevat, volgens J. Maier, in 1,000 grammen

koolzuur	1,192
koolzuren kalk	0,205
koolzure magnesia	0,788
〃 ijzerprotoxyde . . .	0,030
chloruretum sodii	0,738
〃 magnesiae . . .	0,346
aluinaarde	0,013
kiezelaarde	0,111

benevens sporen van chloruretum potassii.

Tiris, meer en dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan, aan den voet van den berg Taroep, ter hoogte, volgens ZOLLINGER, van 1,345 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tiris, bogt aan de Noordkust van het eiland Soembawa, ten Noorden van de bogt Kollong.

Tirkolo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, op den berg Oengaran, 350 ellen boven de oppervlakte der zee. Het is van rijstvelden omgeven.

Tiro, regentschap, baai, rivier, dorp en hoek op Celebes' zuidwestelijk schiereiland. Tiro behoorde vroeger tot Bonthain, doch is later bij de afdeeling Sandjai of Ooster-distrikten gevoegd. Het wordt bestuurd door een Regent, een *Soelewatang* en mindere Hoofden. De baai ligt op 5° 27′ 11″ Z. Br. en 120° 24′ 45″ O. L. en wordt ten Zuiden bepaald door den hoek Tiro. Zij is tamelijk wel ingesloten en heeft ruim 50 vademen water, tot nabij den noordelijken hoek, alwaar de bodem plotseling ondieper wordt en een inham vormt, welke ongeveer 1 mijl inloopt en 14 vademen diepte heeft. In het Zuiden ligt een rif, dat bij laag water droog loopt. De bevolking van het dorp Tiro wordt op 800 inwoners geschat, die zich voornamèlijk met den landbouw bezig houden. Er wordt veel rijst geteeld en het land levert uitmuntende houtsoorten op, die op de scheepstimmerwerf te Limo Limo gebruikt worden. Men vindt te Tiro eene steenen moskee en eene fraaije badplaats.

Tiroe, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Soekoredjo.

Tiroedjong of Tiroedong, eilandje ten Zuid-Oosten van Borneo, door de straat Goembong van het eiland Laut gescheiden.

Tiroen, zie: Koeran.

Tiron, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Bagi.

Titajasa, kanaal op Java, residentie Bantam, Noorder-regentschap. Het is in 1645 op last van ABOEL FATAH, Sultan van Bantam, gegraven en vereenigt de rivier Tjioedjoug of Ponthang met de Tjidoerian of Tjikandi.

Tirtip, dorp op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Tirto, drie dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Remameh, een in het distrikt Probolinggo, en een in het distrikt Ngasinan.

Tisao, dorp op de Westzijde van het eiland Morotai, gelegen ten Noorden van Gilolo.

Tisas, naam voorkomende op de kaart van MELVILL VAN CARNBÉE, eiland Gilolo, doch, volgens Dr. H. A. BERNSTEIN [1]), nergens in die streken bekend.

Tisibankal, plaats in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het landschap Tanah Laut. Er wordt goud gewasschen.

Tisseroe, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, ten Zuiden van den grooten postweg.

Titan, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, rijk Wadjo.

Titawai, dorp op de Westkust van Noesa Laut, een der Ambonsche eilanden, met ongeveer 1,000 inwoners, die het Christendom hebben omhelsd en door eenen *Radja* bestuurd worden. Er is eene kerk, waarvan het muurwerk tot aan het dak van klipsteenen is opgemetseld. Men heeft er voorts eene school met schoolmeester. Het fort, dat in de 17e eeuw door den Gouverneur VAN SPEULT werd gebouwd, is geheel vervallen. In 1817 heeft een gedeelte der bevolking deel aan het oproer genomen, en dien ten gevolge werden zeven der voornaamste oproerlingen gevonnisd.

Titeemka, dorp op Nieuw-Guinea, distrikt Timakowa.

Titi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Zuid-Oosten van het landschap Agam, nabij Padang Pandjang. Nabij Titi wordt zandsteen gevonden, geschikt voor bouwmateriaal.

Titi, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Titimi, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Titing, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, in het Noord-Oosten van het distrikt Lorok.

Titipandjang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Oosten van het landschap Kandawangan.

Titipandjang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, in het Oosten, nabij de rivier Djellei.

Titipasang, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong. Zij valt ten Oosten van den grooten weg in de Toelong Poetih.

Titipoeak, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Titis, dorp op het eiland Bali, rijk Djembrana.

---

[1]) *Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het *Bat. Gen. van Kunsten en Wetensch.*, Dl. XIV, bl. 424.

Titis, rivier op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Lengkong.

Titiwoengan, zie: Tetewoengan.

Titoe, zie: Tihoe.

Titor, ook Modder-rivier genoemd, tak van de Batoe Gadjah-rivier op het eiland Amboina.

Tiwada, een der Batjan-eilanden in den Molukschen Archipel, residentie Ternate.

Tiwada, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Pankalan Indalang.

Tiwak, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Tengah, aan den regter oever der Kapoeas Moeroeng. Het heeft door middel van *troesan's* gemeenschap met eenige andere meren en bevat verscheidene vischsoorten.

Tiwang Karampa, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier van Mendawei.

Tiwaringin, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Tiwing, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, ten Oosten van Kaloea en ten Noorden van de rivier Balangan.

Tiwoho, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Negri Baroe, met een 180tal zielen.

Tiworo, straat tusschen Celebes en Moena of Pangasane, welke vol eilandjes is.

Tiworo, handelsplaats op de Noordkust van het eiland Moena.

Tjaar, dorp in Borneo's Zuid en Oosterafdeeling, distrikt Siong.

Tjabah, dorp en poststation op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Djepon, 34 palen van Rembang.

Tjabah eller, dorp op het eiland Madura, afdeeling Madura, bij den 17en paal.

Tjabak, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Pati, distrikt Selowessi.

Tjabang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, aan de Tjitaroem, tegenover het landgoed en dorp Tjabang, op de grens van het Ooster Kwartier, residentie Batavia, aan den anderen oever gelegen, op 3½ palen van zee. Het land Tjabang is bewoond door Chinezen.

Tjabang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermawangi.

Tjabang (Moewara-), dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Kikim.

Tjabang Bawen, waterval op Java, residentie Pasoeroewan, nabij den 19en paal. De rivier Welang of Paras stroomt tot op de grens van Lawang met Pasoeroewan met kracht voort, totdat de bedding aan den heuvel Bawen eensklaps zeer vernaauwd wordt, waardoor zij een val van ongeveer 100—120 Rijnlandsche voeten vormt.

Tjabang Boengin, distrikt op Java, adsistent-residentie Krawang. Het wordt ten Noorden en Oosten bespoeld door de Java-zee en grenst ten Zuiden aan het distrikt Krawang en ten Westen aan de residentie Batavia. De bevolking wordt geschat op 4,674 zielen. Het gelijknamig dorp ligt in het Noord-Westen, op 3 palen afstands van zee. Men vindt er een zoutverkoop-pakhuis.

Tjabang Doewa, twee dorpen op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, nabij de grens van Krawang.

Tjabé, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radjamandala.

Tjabé, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaloean, bij Bantam's grens.

Tjabé, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Tjabé, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Kalangbret, aan den postweg.

Tjabé, eilandje aan Borneo's Zuidkust, nabij den wal van Kandawangan.

Tjabea, dorp op het eiland Poeteran, ressorterend onder de residentie Madura, hetwelk zelf ook wel Tjabea geheeten wordt.

Tjabea, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Poerwodadi, distrikt Keniten, aan de Madioen-rivier.

Tjabean, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, in het Oosten van het distrikt Panolan.

Tjabean, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toebau, distrikt Djenoe, aan den postweg.

Tjabean, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Tjabean, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Tjabean, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tjabean, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 70tal inwoners.

Tjabean, dorp op Java, residentie Samarang, nabij Demak, aan den postweg.

Tjabean, riviertje op Java, residentie Japara, distrikt Djawana, aan het strand.

Tjabean, kaap aan Borneo's Westkust, landschap Soekadana.

Tjabean Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron. Het eerste bevat een 320tal en het tweede een 100tal inwoners.

Tjabehi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, ten Noorden van Amoenthai. Op een der togten tegen dit dorp, 22 April 1860, sneuvelde hier de Luitenant van Isselt.

Tjabenge, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 3 huizen en 48 inwoners (1861). Hier behooren drie handelspraauwen te huis.

Tjablong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op het land Tjikoppo, aan den linker oever der Tjibago. In de nabijheid, op omtrent 3 palen ten Zuiden van het gezondheids-établissement te Gadok, ontspringen twee warme bronnen. Het water van de eerste heeft 32° Reaumur temperatuur en bevat veel ijzer en verder nog andere minerale stoffen. Het water van de andere heeft eene warmte van 30° Reaumur en is zeer rijk aan koolzure kalk, die, naarmate het water door de buitenlucht wordt afgekoeld, zich afscheidt en alle voorwerpen, die er mede in aanraking komen, met eene dikke kalkkorst overtrekt. Deze bronnen zijn vermeld in het *Natuurk. Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Dl. XX, bl. 106, terwijl het scheikundig onderzoek door P. J. Maier is medegedeeld in datzelfde Tijdschrift, Dl. XXIV, bl. 429—435. Het resultaat van dat onderzoek is, dat 100 grammen water van de zoogenaamde kalkbron bevatten:

	grammen
koolzure soda (watervrij) . .	0,02075
„ kalkaarde	0,01803
„ bitteraarde	0,00904
zwavelzure potasch	0,00432
chloorpotassium	0,00524
chloorsodium	0,03184
kiezelaarde	0,01213
ijzeroxyde met aluinaarde . .	0,00035
te zamen. .	0,10170
koolzuurgas	onbepaald
zwavelwaterstofgas	sporen
org. stof, phosphorzuur . .	„

Het water van de zoogenaamde staalbron heeft zeer veel overeenkomst met dat der kalkbron, zoo als blijkt uit het volgend resultaat. 100 grammen water bevatten:

	grammen
koolzure soda	0,02822
„ kalkaarde	0,01167
„ bitteraarde	0,01399
„ ijzerprotoxyde . . .	0,00127
chloorpotassium	0,00446
chloorsodium	0,03047
kiezelaarde	0,01399
aluinaarde	0,00069
te zamen. .	0,10476
koolzuurgas	onbepaald
zwavelwaterstofgas	sporen
org. stof, phosphorzuur . .	„

Tjabo, rivier op het eiland Gilolo, distrikt Galela.

Tjaboe, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 9 huizen en 91 inwoners (1861).

Tjaboen, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Grobogan.

Tjaboro, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo. Het behoort tot het vassalland Amasing en bevat 4 huizen en 59 inwoners (1861).

Tjadas, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi. Zij valt aan de Zuidkust in zee.

Tjadas, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjadasari, noordelijk onderdistrikt van Pandeglang op Java, residentie Bantam, Noorder regentschap. Een gelijknamig dorp ligt $2^1/_2$ palen van Pandeglang, 11 van Serang en is de derde post van Serang naar Tjiringin.

Tjadas Bodas, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara, troep Tjinenga.

Tjadas Bodas, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanakarta.

Tjadas Malang en **-Ngambar,** twee dorpen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjadas Ngimpoe, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang, op de westelijke grens.

Tjadas Poetih, zie: Pakoeödjoh.

Tjadidoe, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 8 huizen en 75 inwoners (1861).

Tjadjoelang, dorp op Java, residentie

Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjadjoer, zie: Tjajoer.

Tjadok, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjaer Boti, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe.

Tjagak, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari, op de grens van Krawang. Hij bereikt naar gis 4,500 Rijnlandsche voeten hoogte en is alleen aan den voet bewoond.

Tjagang, berg op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Tjager, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjageran, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan.

Tjagoer, gebergte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjisondari. Den 5en Januarij 1861 hadden van dit gebergte twee aardstortingen plaats, waardoor 80 vierkante roeden rijstvelden en een aantal boomen werden vernield.

Tjagrok, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noord-Westen van het distrikt Djasinga.

Tjahjana, distrikt op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerbolinggo, groot 380 vierkante palen en bevolkt door 39,271 Javanen en een 50tal Chinezen.

Tjahoer, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling en distrikt Pamalang, op de westelijke grens.

Tjaïle, distrikt in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai of Ooster-distrikten, regentschap Tondong.

Tjaïle, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai. Het is een palili van het regentschap Boelo Boelo, en bevat 2 huizen en 25 inwoners (1861).

Tjaja Negri, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden.

Tjaja Negri, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Wai Saboek, een zijtak der Aboeng-rivier.

Tjajoenan, zie: Tjiajoenan.

Tjajoer, drie dorpen op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier.

Tjakareme, berg op Celebes, in het Noord-Westen van het leenvorstendom Boni. Hij is naar gis 952 Rijnlandsche voeten hoog.

Tjakatan Gedoeng, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Pisang.

Tjakatan Pakoeadji, zie: Kambang Gama.

Tjaka Tjapa, eilandje in de Blimbingbaai op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, bij de kust van Kroë.

Tjakong, dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, distrikt Tjikandi, onderdistrikt Onderandir, aan de Tjidoerian.

Tjakong, twee dorpen op Java, residentie Batavia, in het Zuid-Westen van het Ooster Kwartier.

Tjakraboeana, een der voornaamste toppen van het Tjiarenang-gebergte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi, op de grens met Cheribon. Hij geeft oorsprong aan de Tjitandoei.

Tjaktakan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso.

Tjalak, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Karang Djati.

Tjalap, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Tjalap, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, in het Noorden van het distrikt Sleman.

Tjalatjang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjaleo, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Poeloet Poeloet.

Tjali, kampong in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, bewoond in 1852 door 50 Mohammedanen, zoogenaamde *Orang Boekit*, waaronder sedert verhuizingen naar Soekadana hebben plaats gehad.

Tjalindo Lindo, grot op Celebes' Zuidwestelijk schiereiland, nabij Bonthain.

Tjalintjing, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjilintjong, *paseiban* op Java, residentie Cheribon, onmiddellijk aan de *aloen-aloen* van Talaga sluitende, met oudheden.

Tjalloe, op zich zelf staand hoofddorp, behoorende tot het leenvorstendom Boni op Celebes.

Tjaloe, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Soemorotto, distrikt Djebeng.

Tjaloek Ilang, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Pedjarakan.

Tjaloeprit, voorgebergte op Java, residentie Kadoe, bij de monding der rivier Blonking.

Tjalong, kreek op Java, residentie Pasoeroewan.

Tjalopaba en **Tjalotoengo**, twee dorpen in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, het eerste met 5 huizen en 39 inwoners en het tweede met 4 huizen en 44 inwoners (1861).

Tjamba, onderafdeeling op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros. Er zijn een Kontroleur der 1e klasse en een klerk, tevens tolk, aangesteld.

Tjamba, eilandje aan Celebes' Westkust, onder den wal van Pankadjene.

Tjamba, dorp op Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Baringang-ri-Adja, met 4 huizen en 26 inwoners (1861).

Tjambai-mekka, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het gebied van Bandjermasin, ten Zuiden van de Bahau- of Negara-rivier.

Tjambaitjan, hoek aan de Westkust van Sumatra, aan de Zuid-Westzijde van de afdeeling Manna.

Tjamba-kalôlo, dorp op Celebes' Zuidwestelijk schiereiland, landschap Toerateja, in Bangkala. In 1863 was hier een Ambtenaar ter beschikking gevestigd, doch de zetel des bestuurs werd het daarop volgende jaar naar Alloe verplaatst.

Tjambak Baja, zie: Tambak Baja.

Tjambat, een der Riouw-eilanden, door straat Tjambat van Boelang gescheiden.

Tjamboe, rivier en hoek op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Tenoembang.

Tjamboeloe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjiassem.

Tjamboen, berg in Borneo's Westerafdeeling, rijk Mampawa. Hij bestaat voornamelijk uit graniet en onderscheidene kwartsgesteenten.

Tjambong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Tjambooi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Zuid-Oosten van het landschap Margasari.

Tjambrangan Kidool en **-Wètan**, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Tjameroe, twee dorpen in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Lamatti, met 4 huizen en 25 inwoners, en een in Boelo Boelo, waaraan het leenpligtig is, met 8 huizen en 95 inwoners (1861).

Tjamis, zie: Tjiamis.

Tjammarinno, rivier op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Tjamming, kampong op Celebes, landschap Barroe, aan de Barroe-rivier, die hier 30 Nederlandsche ellen breed is. Hier is de vischvijver Lara Sange gelegen. Tusschen Tjamming en Palakka ligt, in de nabijheid van den weg, eene warme bron en is de geheele streek tot aan de rijstvelden van Palakka met kreupelbosch begroeid. Deze plaats bevat 9 huizen en 92 inwoners (1861).

Tjamming, dorp met tuinen op Celebes, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo-ri-Laoe.

Tjampa, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Ajer Bangies. Hij verheft zich, volgens Osthoff, 1,721 Parijsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjampa, dorp op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros.

Tjampa, vijf dorpen op Celebes, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Baringang-ri-Laoe, met 2 huizen en 16 inwoners; hier behoort eene visscherspraauw te huis. Voorts een in het distrikt Boelo Boelo, met 2 huizen en 85 inwoners, en drie in het distrikt Lamatti, als een met 3 huizen en 20 inwoners, een met 1 huis en 10 inwoners, en een met 4 huizen en 24 inwoners (1861).

Tjampada, eilandjes ten Oosten van Celebes' zuidoostelijk schiereiland, in de straat der Molukken.

Tjampae, twee dorpen op Celebes, leenvorstendom Tanette, een in het distrikt Lompo-ri-Adja, met 2 huizen en 17 inwoners, en een in het distrikt Lompo-ri-Laoe, met 6 huizen en 57 inwoners (1861).

Tjampaga, distrikt op Celebes, afdeeling Ooster-distrikten of Sandjai, regentschap Tondong.

Tjampaga, dorp op Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 4 huizen en 50 inwoners.

Tjampaga, landschap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Sampit.

Tjampagaja, rivier op Celebes, afdeeling Maros of Noorder-distrikten.

Tjampagaja, dorp op Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 6 huizen en 80 inwoners (1861).

Tjampaka, kampong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, 2 uren gaans van Martapoera.

Tjampaka, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, marga Nagara Ratoe. Er werd in 1856 eene versterking opgerigt, doch

deze post werd in het laatst van 1860 ingetrokken.

Tjampaka, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, marga Simandawe, aan de Kommering.

Tjampaka, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, ter hoogte van 3,153 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens DE LANGE.

Tjampaka, dorp op Java, in de Preanger landen, afdeeling Tjiandjor, in het Zuiden van het distrikt Tjikondang.

Tjampaka, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, tusschen Wanajasa en Poerwakerta, beneden Taringgoel. In de nabijheid wordt eene zwartbruine, bitumineuse koolzure kalk gevonden, die, wanneer zij gebroken wordt, een onaangenamen reuk van zich geeft.

Tjampaka, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Loewar Kota.

Tjampaka, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Daja.

Tjampaka Poetih, dorp op Java, residentie Batavia, in het Noord-Oosten van het Zuider Kwartier.

Tjampakowak, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Tjampang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Zuiden van het landschap Balangan.

Tjampang, *oemboel* (gehucht) op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Boemi Agong.

Tjampang Mobedo, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Pedada.

Tjampang Tiga, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, marga Simandawe, aan de Kommering.

Tjampa-ri-Adja, kampong op Celebes, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo-ri-Adja, met 1 huis en 12 inwoners (1861).

Tjampea, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong. Het bevat den berg Tjampea, die vogelnestjes oplevert. Verder heeft men er kalkbergen, waarvan de steen gebrand wordt en zeer goede kalk verschaft. Men heeft hier een bezienswaardigen waterval. Ook is hier merkwaardig de Gadjah batoe of steenen olifant. Volgens de inlandsche overlevering moet dit dier op Sumatra door de koude verkleumd geraakt en versteend zijn, en vervolgens uit de lucht zijn komen vallen, waarna het tot den huidigen dag rustig is blijven liggen. Eindelijk vindt men op den berg Boender, onder het gebied van Tjampea, eene zwavelbron, waarvan de zwavel verzameld wordt.

Er is ook een dorp Tjampea, op den berg Salak gelegen, ter hoogte van 509 Rijnlandsche voeten, volgens DE LANGE. Men heeft er eene paardenstoeterij.

Tjampea, dorp op Celebes, leenvorstendom Tanette.

Tjampea Oedik, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Parong, ten Zuiden van den berg Tjibodas.

Tjampedak, twee eilandjes aan de Westkust van Borneo, een bij Kandawangan, en een bij Soekadana.

Tjampedon, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel.

Tjampoe, dorp op Celebes, leenvorstendom Tanette, op $15^1/_3$ paal van de grensplaats Oedjong Batoe. Het is omgeven door rijstvelden.

Tjampoer, hoofddorp van het distrikt Wadjak op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo.

Tjampong, spruit op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih. Zij valt even boven Karta Djaja in de Pagadongan. De Tjampong wordt veel bezocht door uit zee komende handelaars.

Tjanbarang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa.

Tjandana, gebergte en kampong op Java, residentie Cheribon. In het dorp aan den voet van den heuvel Illah, behoorende tot het Tjandana-gebergte, vindt men onder eene pendoppo eenige metalen klokken uit den Boedha-tijd afkomstig.

Tjandana, onjuiste spelling voor Tjindana. Zie dat woord.

Tjandes Papak, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, met zoutpannen.

Tjandi, suikerfabriek, riviertje en post op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II. Het poststation ligt op den weg van Soerabaja naar Pasoeroewan, aan den 225en paal. De fabriek behoort aan eenen Chinees en heeft een aanplant van 400 bouws. Bij deze behooren de velden Galam, Larangan, Sepande en Jambangan.

Tjandi of Tjoemkop, kleine tempel op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, bij Djabong.

Tjandi, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Tjandi, drie dorpen op Java, residentie

Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Probolinggo, een in Ngasinan, en een in Ballak, ten Noord-Oosten van Tagal Redjo.

Tjandi, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Oengaran, met ruim 300 inwoners, en een in het distrikt Ambarawa, met een 200tal inwoners.

Tjandi, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Samarang, een in het distrikt Serondol, en een ten Zuid-Westen van de stad Samarang.

Tjandi, twee bergen en een dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, een berg in het distrikt Sawangan, en een in Bandar Goeniwang, nabij de grens van Tagal. Het dorp ligt in Sawangan op den berg Kabas.

Tjandi, kampong op Java, residentie Bantam, distrikt Serang, onderdistrikt Tjianggasa, met overblijfselen van beelden en steenen uit den Hindoe-tijd. Zie daarover *Hindoe-oudheden*, door R. FRIEDERICH, voorkomende in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het *Bat. Gen. voor Kunsten en Wetensch.*, Dl. III, bl. 32—37 (1854).

Tjandi, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Koedoes, distrikt Tjendono.

Tjandi, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Magettan.

Tjandi, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Waroe, aan den postweg, ten Westen van Rembang.

Tjandi, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, distrikt Ngandjoek.

Tjandi, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pringkoekoe.

Tjandi, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, op het land Ngawen.

Tjandi, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, in het Zuiden.

Tjandi, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, bij de noordelijke grens.

Tjandi, dorp met reede op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, aan het strand van het distrikt Boender. Aardrijkskundig behoort Tjandi tot Soemanap en ligt op 7° 9′ Z. Br. en 113° 33′ 30″ O. L.

Tjandi, kampong op Sumatra, in het landschap der XII Kota's aan de Kampar-rivier. Op 1 uur gaans van hier vindt men, in een *bamboedoeri*-bosch, de bouwvallen van eene grafplaats. Zie daarover *Kota Tjandi*, door CORNETS DE GROOT, met eene plaat. *Tijdschr. v. h. Bat. Gen. van Kunsten en Wetensch.*, Derde Serie, Dl. III (1860), bl. 531—533.

Tjandi Areng, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap en distrikt Batang.

Tjandibang, kaap aan Java's Oostkust, op 7° 54′ Z. Br.

Tjandi Bekillan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 190tal inwoners.

Tjandi Boedang, oudheid op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Papar.

Tjandi Djogo, prachtige tempelruïne op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, op den weg van Pakis naar Gobrook Glaga. Het hoofdgebouw beslaat eene oppervlakte van 1,227 vierkante Rijnlandsche voeten, heeft eene lengte van 40 en eene breedte van 18 passen en is rijk voorzien van reliefs, kroon-, beeld-, bloem- en grotwerk. Zie verder J. HAGEMAN JCZ., *Schetsen van Malang en omstreken*, voorkomende in het *Tijdschrift van het Bat. Gen. voor Kunsten en Wetensch.*, Dl. I (1853), bl. 62.

Tjandi Doeki en **-Doewet,** benaming van twee dorpen op Java, residentie Samarang, in het Westen van het regentschap Grobogan, ten Zuiden van den weg van Poerwodadi naar Wirosahari.

Tjandi Doekoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met eene bevolking van ongeveer 140 zielen. Op 4 palen van Ambarawa ligt hier, aan den voet van den oostelijken arm van het Djamboe-gebergte, in de nabijheid der *rawa* Pening, eene minerale bron. Het water is troebel, iets zoutachtig van smaak, doch overigens reukeloos. De temperatuur van het water, des morgens ten 9 uur waargenomen, is 41° C. bij eene luchtwarmte van 29° C. Er leven insekten en bloedzuigers in.

Tjandi Gambar, dorp op Java, residentie Kediri, op de grens van Pasoeroewan, aan den grooten weg.

Tjandi Kalasan, zie: Kalasan.

Tjandikan, een der Karimon Djawa-eilanden.

Tjandi Kintelan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, ten Oosten van de *rawa* Pening, met een 280tal inwoners.

Tjandi Koesoema, onderneming tot ontginning van woeste gronden op het eiland Bali, rijk Djembrana. Zij is sedert 1860 aldaar gevestigd, en kultiveert kakao, katoen en tabak voor de Europesche markt.

Tjandi Lombok, piramide op Java, re-

sidentie Djokdjokarta, nabij Brambanan. Zij bestaat uit zware opeengestapelde steenen, en heeft eene hoogte van 60 voeten.

Tjandi Loro Djongrang, steenmassa's op Java, residentie Djokdjokarta, op eenige heuvelen links van den post Brambanan. Men kan er ter naauwernood de overblijfselen van een tempel uit de oudheid in ontdekken. Zie J. F. G. Brumund, *Indiana*, bl. 51—66.

Tjandi Malang, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Tjandi Maling, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djali, aan den postweg.

Tjandi Mendoet, zie: Mendoet.

Tjandi Nata, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo.

Tjandi Pari, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawah Poeloe I. Hier vindt men eenige oudheden, bestaande uit eene baksteenen grafplaats en verder uit de puinhoopen van twee dergelijke grafplaatsen. Men leze daarover *Tijdschrift*, uitgeg. door het *Bat. Gen. v. Kunsten en Wetensch.*, Dl. II, bl. 394.

Tjandi Pasar, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Tjandi Penataran, zie: Penataran.

Tjandi Pengilon, minerale bron op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja, nabij den top van den Oengaran. Het water is ziltachtig van smaak en precipiteert ijzeroxyde.

Tjandi Poeri, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang.

Tjandi Rilo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, bij de noordelijke grens van het distrikt Bandongan.

Tjandi Rotto, hoofdplaats van het distrikt Lempoejang op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, aan den postweg.

Tjandi Sari, oude tempel op Java, residentie Djokdjokarta, aan den grooten weg van Soerakarta naar Djokdjokarta, in de nabijheid van Brambanan. Het gebouw is een langwerpig vierkant, op een 6 voeten hoog voetstuk, gedeeltelijk ingestort, terwijl al het beeldhouwwerk geschonden is. Zie J. F. G. Brumund, *Indiana*, bl. 47—50.

Tjandi Sari, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan.

Tjandi Sewoe of de *Duizend Tempelen*, verzameling van twee honderd zes en negentig oude tempels op Java, residentie Djokdjokarta, ten Noord-Westen van Tjandi Loro Djongrang. Zij staan om den hoofdtempel hoofdzakelijk in vier rijen, die ieder een langwerpig vierkant vormen. De hoofdtempel is 70 voeten hoog; al de kleine tempels hebben dezelfde gedaante, zijn vierkant en aan iedere zijde slechts 12 voeten breed. De muren zijn 3 voeten dik, zoodat het binnenste van ieder gebouw slechts 6 voeten in het vierkant heeft; de ingang is tegenover de standplaats van het tempelbeeld. Op de muren, die 8 voeten hoog zijn, verheft zich het dak, dat een piramidaal vierkant is van 5 voeten hoogte, waarop een regtstandig vierkant van 2 voeten hoogte rust, dat door een enkelen steen gedekt wordt.

De nissen in deze tempeltjes vertoonen een kwistigen overvloed van beeldhouwwerk, verschillende tafereelen uit de Hindoesche godenleer voorstellende; ieder dezer 296 tempeltjes bevat 13 zulke nissen, die door het smaakvolle en kwistige van het beitelwerk van een hoogen trap van volkomenheid getuigen. De hoofdtempel staat in het midden en wordt van vier zijden genaderd langs zestien steenen trappen; op den derden trap van beneden staat aan iederen kant een olifant, eenen leeuw in den bek houdende; rondom den tempel vindt men overblijfselen van bakken, die waarschijnlijk voor de reinigingen gediend hebben. Door twee voorportalen en even veel galerijen, wier dikke muren sierlijk beeldhouwwerk van bloemen en rozen bevatten, treedt men in het binnenste van den tempel, die vierkant is, en waarin geen beeld of eenig versiersel wordt aangetroffen.

De meeste der kleine tempels liggen genoegzaam in puin: zij zijn zoo zeer vervallen, dat naauwelijks een dertigtal een flaauw denkbeeld van de ware gedaante en bouworde kan geven.

Tjandi Songo, tempelruïne op Java, residentie Samarang, op den berg Oengaran, aan de helling van den top Soemowono, 6 à 7 palen van het dorp Banjoe Koening, 3000 voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjandi Tjino, oude tempel op Java, residentie Djokdjokarta, aan den berg Idjoe, ten Zuid-Westen van den berg Brambanan.

Tjandi Wètan, dorp op Java, residentie Pekalongan, afdeeling en distrikt Keboemen.

Tjandi Woelan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo.

Tjandji, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Pegadingan, bij de oostelijke grens.

Tjandoengan, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuiden van het Wester Kwartier.

Tjandong, eilandje aan Sumatra's Zuidkust, in de Lampong-baai.

Tjandong, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam.

Tjandran, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Bandongan, en een in Remameh.

Tjandri, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Djember.

Tjanga, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Tjanga, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, op de zuidelijke grens van het distrikt Tjiomal Kidool.

Tjangak, vogelnestklip op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong, aan den berg Watoe Boetak, op ongeveer 200 voeten boven de oppervlakte der zee. Tjangak is ook de benaming van een bergrug in hetzelfde distrikt, waaraan de *goewa* (grot) Dahar gelegen is.

Tjangakan, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sepreh.

Tjangakan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Pelem.

Tjangal, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, een in het distrikt Tengaron, met 185 inwoners, en een in het distrikt Oengaran, met 82 inwoners.

Tjangalan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ngasinan.

Tjangking, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Znid-Westen van het landschap Tanah Laut.

Tjangkring, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel.

Tjangkring, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Pekadjangan.

Tjangkring, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, op den weg van Pati naar Rembang.

Tjangkringan, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, op de zuidelijke grens van het distrikt Gemenggeng.

Tjangkring Koelon, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Tjangkring Malang, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempol.

Tjangkring Wètan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Tjangol, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron.

Tjani, dorp op Celebes, op de grenzen van Boni.

Tjani, dorp op Celebes, leenvorstendom Boni, op den berg Malenteng.

Tjani, voornaam dorp op Celebes, afdeeling Sandjai, landschap Awang Tanka, vassalland Lili-ri-laoe.

Tjaniaga, *soekoe* op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, VII Loerah's, in de kampongs Paloepoe, Pasir Lawee en Angee, en in het landschap Matoea.

Tjanila, dorp op Celebes Westkust, leenvorstendom Boni.

Tjanjar, dorp op het eiland Bali, op de noord-westelijke grens van het rijk Karang Asam.

Tjanjawar, zie: Tjiandjawar.

Tjankee, eilandje ten Westen van Celebes, in den Spermonde-Archipel.

Tjanking, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Zuid-Westen van het landschap Tanah Laut.

Tjanlong, dorp op het eiland Gili Radja, residentie Madura.

Tjanrawali, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 2 huizen en 20 inwoners (1861).

Tjansi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjantajan, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Zuid-Oosten van het distrikt Tjikalong.

Tjantalem, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjanthang Baloengan, kampong tot de hoofdplaats Soerakarta behoorende, op Java.

Tjanti, berg op Java, residentie Kadoe, distrikt Prapak. Aan dezen ontspringt de Ngello.

Tjantian, wijk op Java, behoorende tot de hoofdplaats Soerabaja, welke voor de vestingwerken is ontruimd geworden.

Tjantigi, rivier op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe. Zij ontlast zich in zee.

Tjantigi, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, in het Noord-Oosten van het distrikt Losarang.

Tjantigi, hoek op Java, residentie Preanger Regentschappen, aan de Westzijde van de afdeeling Tjiandjor, aan den mond der Tjitiram.

Tjantigi Koelon en **Wetan,** twee dor-

pep op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Passekan.

Tjantil, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, op de westelijke grens van het distrikt Sepreh.

Tjantilan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjantoeng, rijkje in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. Het grenst ten Zuiden aan Koesan en Batoe Litjin, ten Westen aan Bandjermasin, ten Noorden aan Bangkalaän, en wordt ten Oosten door de straat van Poeloe Laut en de baai van Kloempang bepaald. Het beslaat eene oppervlakte van 19.6 vierkante geographische mijlen. De bevolking wordt op ruim 1,000 zielen geschat. De oorspronkelijke bewoners zijn Dajaks. Het meerendeel der Maleische bevolking bestaat uit Bandjerezen. Er bestaat rijstkultuur op uitgebreide schaal en aanplant van vruchtboomen. De uitvoer bestaat in *rotan*, *damar*, vogelnestjes, was en matten, en de invoer in tabak, *gambir*, lijnwaden, zout, kruid, kogels, geweren, huisraad, ijzerwerk en opium. Het hoofddorp heet mede Tjantoeng.

De rivier van Tjantoeng loopt eerst zuid- en daarna westwaarts, vereenigt zich met een zijarm der baai van Kloempang en vormt eene breede diepe monding, waarvoor drie eilanden gelegen zijn. De vaart wordt door riffen en banken bemoeijelijkt en is voor groote vaartuigen zelfs ongeschikt. Van de monding dezer rivier loopt een *troesan* naar Tandjong Dewa, die voor kleine vaartuigen een doortogt aanbiedt.

Tjantong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah.

Tjaoe, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuid-Oosten van het Wester Kwartier.

Tjao Tjao, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 3 huizen en 18 inwoners (1861).

Tjapajan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Tjapang, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Porrong, op het partikulier land Alkmaar.

Tjagang, dorp op Java, residentie Tagal, aan den grooten postweg, 24 palen ten Oosten van Tagal, 285 palen van Batavia, en 82 van Samarang.

Tjapar, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Tjapar, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjapar, twee dorpen op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, een in het distrikt Wonosobo, en een in het distrikt Leksono.

Tjapar, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan.

Tjaparoe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, aan de Pengaboean.

Tjapat, zie: Tweede punt.

Tjapi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjapia, berg in het Gouvernement van Celebes, leenvorstendom Tanette. De wateren van dezen berg komende, vallen in de rivier van Tanette.

Tjapië, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai of Ooster-distrikten, regentschap Boelo Boelo, nabij de hoofdplaats Bikeroe.

Tjapil, eilandje aan Java's Zuidkust, aan de Zuidzijde van de adsistent-residentie Banjoewangi, ten Westen van de baai Gradjagan.

Tjapkala, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Tjappabanoea, dorp in het Gouvernement van Celebes, leenvorstendom Tanette, distrikt Lipoekasi, met 43 huizen en 311 inwoners (1861). Er behooren 3 visscherspraauwen te huis.

Tjappaga, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Tondong, met 2 huizen en 33 inwoners (1861).

Tjappasalo, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, landschap Loewoe, aan de golf van Boni.

Tjarag, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Bagi.

Tjaran, berg op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih.

Tjarang, berg op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang, in het Zuiden.

Tjarang Redjo, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Soemorotto.

Tjarat, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Grobogan.

Tjarat, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Soemorotto.

Tjarbong Girang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Loewar Kota.

Tjarenan, kalkberg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredhan, hoog 500 Rijnlandsche voeten.

Tjarenan, theeétablissement op Java, residentie Cheribon, distrikt Pendjaloe.

Tjarenan, dorp op Java, residentie Bantam, op de oostelijke grens van de afdeeling Serang.

Tjarenang, gebergte op Java, residentiën Preanger Regentschappen en Cheribon, op de scheiding van de afdeeling Soemadang, distrikten Pawenang en Melambong, met Cheribon. Het behoort tot het oostelijk Kendang-gebergte.

Tjari, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Tjarikan, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Proboliuggo, en een in het Zuiden van het distrikt Magelang.

Tjaringin, zie: Tjiringin.

Tjaringin, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Tjarita, onderdistrikt, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling en distrikt Tjiringin.

Tjarmé, hoofdplaats van het distrikt Goenong Kendeng op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee.

Tjaroeban, distrikt op Java, residentie en regentschap Madioen. Het grenst ten Noorden aan Rembang, ten Noord-Westen aan Ngawi, ten Westen aan het distrikt Bagi, ten Zuiden aan het distrikt Kanigoro en ten Oosten aan Kediri. De bevolking bedraagt 20,447 zielen, waarvan 3 Europeanen, 36 Chinezen en 20,408 Javanen. De hoofdplaats draagt denzelfden naam en heeft een poststation op ongeveer 12 palen ten Noord-Oosten van Madioen, aan paal 122. Zij bevat ruim 2,500 inwoners.

Tjaroeban, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tjaroeban, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Patjitan.

Tjaroeban, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Tjaroeban, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Tjaroep, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati, distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Tjaros, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Tjati, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Wai Oempoe, bijna 4 uur varens van Boemi Agong.

Tjatjaban of Toengangan, bergketen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Tjatjaban, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Ngasinan, en een in het distrikt Magelang.

Tjatjaban, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Poerworedjo, distrikt Loano.

Tjatjaban, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, volgens JUNGHUHN ter hoogte van 2,126 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjatjaban Koelon en **-Wètan,** twee rivieren op Java, residentie Tagal. De oostelijke neemt uit eenige bronnen in het lagere land oorsprong, stroomt Noord en Noord-West en verder weder noordwaarts, en verliest zich in den westelijken tak. Deze komt van de noordwestelijke helling van den Slamat, loopt noordwestwaarts, ontvangt den anderen tak, neemt den naam Palawangan aan en stort zich met twee monden, na eenen afstand van 25 palen te hebben afgelegd, in zee, nabij den post Maribaja.

Tjatjal, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Mandi Radja.

Tjatjar, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, op de oostelijke grens van het distrikt Gantoengan.

Tjatjeré, rivier op het eiland Madura, op de grens van de afdeeling Pamakasan.

Tjatoer, rivier op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Tjawal, kaap aan de Oostkust van Sumatra, in de Amphitrite-baai.

Tjawalang, dorp op Java, residentie Soerabaja, distrikt Kabooh.

Tjawang, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna, troep Tjikeleng.

Tjawang, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, op de westelijke grens van het distrikt Kopoer nan Sambilan, behoorende tot den Boekit Gedang.

Tjawang Baroe, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan den postweg, ten Zuiden van Meester Cornelis.

Tjaweni (Tjoeroek-), waterval op Java. Zie daarover bij Tjidoleg.

Tjawie, zie: Tjiawie.

Tjawit, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Boengas.

Tjawor Boti, voormalig distrikt op Java, residentie Cheribon, vroeger behoord hebbende tot de afdeeling Galoe, doch later bij een ander ingedeeld.

Tjebeh, eilandje aan de Westkust van Borneo, bij den wal van Kandawangan. Er komt een weinig ijzererts voor.

Tjeblang, rivier op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuid-Westen van het distrikt Oengaran.

Tjebo, dorp in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai, landschap Toeroengang en Manipi, met 4 huizen en 34 inwoners (1861).

Tjeboengan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa.

Tjebong, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuid-Oosten van het Ooster Kwartier.

Tjebong, meer van zuiver water op het Diëng-gebergte op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, in een uitgedoofden krater in het lage dal gelegen tusschen den Pakoeodjo en het buitenste, zuidelijke, kringvormige gebergte, dat een halven cirkel om dien berg vormt, ter hoogte van 6,881 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het is rijk aan eenden en watervogels. Aan den oever ligt Simpoengan, het hoogst gelegen dorp van Java.

Tjebong (Goenong Telaga-), zoo noemt Th. Horsfield den berg Wisma, aan de zuidelijke helling van het Diëng-gebergte op Java. Aan dezen bevond zich vroeger een trap uit gehouwen steenen vervaardigd, die eene hoogte van 500 Rijnlandsche voeten had en aan beide zijden afgezet was door een met beeldhouwwerk versierden rand. Het bovenste terras van dezen trap lag aan den oever van het meer Tjebong. Thans is hij geheel in puin vervallen.

Tjebongan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met een 160tal inwoners.

Tjedjana, zie: Tjahjana.

Tjegale, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang. Zij valt in de Masoedji.

Tjeker, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Zuid-Westen van de hoofdplaats Tjibaroesa.

Tjekkek, onderdistrikt en dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, distrikt Pandeglang.

Tjekok, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling en distrikt Ponorogo.

Tjekokor, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Tjelaket, onderdistrikt en dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Sari Kidool. Er ligt eene warme bron, Padoessan genaamd, beschreven onder den naam van bron te Padjed door Junghuhn, in zijn *Java*, Dl. II, bl. 889.

Tjelakka, eilandje aan de Westzijde van het eiland Liat, in de Macclesfield-straat.

Tjelantjang, pasanggrahan op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan, aan de oost-zuid-oostelijke helling van den Roejong, volgens Junghuhn 3,883 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjelapper, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Koeto Ardjo, distrikt Kemiri.

Tjelbok, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Karang Anjar.

Tjeleleng, vogelnestklip op Java, residentie Bagelen, distrikt Karang Bollong.

Tjelengan, kleine spits van den berg Merbaboe op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, welke met de westelijkste spits Goenong Andong verbonden en, volgens Junghuhn, ter hoogte van 4,050 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen is.

Tjelereng, hooge bergrug van den Moerja op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran. Hij is tot de hoogste toppen geheel met geboomte bewassen, terwijl de lagere hellingen gedeeltelijk in kultuur zijn gebragt. Ten Noorden van den Tjelereng ligt een dorp van gelijken naam.

Tjelerong, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Ngallam.

Tjeling, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Parang.

Tjeloe, tempelruïne op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Wètan Bengawan, op den Lawoe.

Tjeloemprit, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap en distrikt Batang.

Tjeloereng, berg op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Tjelok, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Tjelok Boeloe, dorp op het eiland Bali, rijk Boleleng.

Tjelombo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, op den weg van Willem I naar Salatiga.

Tjelomprettan, kampong op Java, tot de hoofdplaats Soerabaja behoorende, aan den westelijken oever der Pegirian.

Tjelorot, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Tjemangi, dorp op Java, regentschap Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Bantoel Karang.

Tjemara, dorp op Java, residentie Cheribon, in het oostelijk gedeelte van Koeningan, volgens Junghuhn ter hoogte van 795 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjemara Besar of Anne-, en **Tjemara Ketjil** of Striksburg-eiland, twee eilanden in den Karimon Djawa-archipel, ten Noord-Westen van het eiland Karimon Djawa.

Tjembol, elders Tjoembol geschreven, eilandje in den Riouw-Lingga-archipel, nabij Gallat. Het heeft eene oppervlakte van 20.7 vierk. mijlen van 60 op 1 graad. Tjoembol is tevens de naam van eene straat in dien archipel.

Tjembrok, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Tjemoro Kendeng, zuid-oostelijk gelegen top van het Ajang-gebergte op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, volgens Junghuhn hoog 6,816 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjemoro Kendeng, berg op Java, op de grenzen der residentiën Pasoeroewan en Kediri, behoorende tot het Kawi-systeem en gelegen in het Noord-Oosten.

Tjemoro Lawang, berg op Java, residentie Probolinggo, tot het Tengger-gebergte behoorende. Hij is de dwarsmuur, die den kraterbodem (Dasar) van het Tengger-gebergte begrenst. Deze zet zich van den voet van den top Boedolemboe tot aan dien van den berg Gedaloe voort. Over dezen dwarsmuur voert een pas die, volgens Junghuhn, ter hoogte van 6,976 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen is.

Tjempaga, dorp op het eiland Bali, rijk Boleleng.

Tjempaga, voornaam dorp in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai, landschap Lappa-ri-adja, vassalland Adjangala.

Tjempaka, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Tjempaka, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, ten Noord-Oosten van het hoofddorp Tjibaroesa.

Tjempaloh, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan. Men vindt er kolenlagen, doch die van weinig beteekenis zijn.

Tjempi, baai aan de Zuidkust van het eiland Soembawa, die diep in het land van Dompo indringt.

Tjempoko, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong.

Tjempreng, dorp op Java, residentie Pekalongan, distrikt Sawangan, met suikerrietaanplantingen.

Tjenako (Koewala-), plaats op Sumatra's Oostkust, aan de rivier van Indragiri. In vroegere tijden had het Nederlandsch gezag aldaar zijn eersten zetel. Tegenwoordig is zij weêr tot een wildernis vervallen.

Tjenat, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, tusschen Mangala en Boemi Agong, aan de rivier Oempoe.

Tjendaga, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, op de westelijke grens van het distrikt Kaliredjo.

Tjendana, berg op Java, residentie Cheribon, op de grens der afdeelingen Madja Lengka en Galoe. In de nabijheid ligt in het distrikt Telaga een dorp van gelijken naam. Men heeft er oudheden gevonden.

Tjendana, zie: Sandelhout-eiland.

Tjendikian of Torteldnif-eiland, een der Karimon Djawa-eilanden, op 4° 48′ Z. Br.

Tjendono, distrikt op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes. Het grenst ten Westen aan de distrikten Koedoes en Majong, ten Noorden aan Majong, ten Oosten aan de afdeeling Pati en het distrikt Tengelles, ten Zuiden aan Koedoes. Het heeft eene uitgestrektheid van 46.06 vierk. palen en bevat 77 kampongs en dessa's, bevolkt door ruim 24,000 zielen, onder welke een 12 tal Europeanen en een 40 tal Chinezen. De hoofdplaats is Baë. Een dorp Tjendono ligt op de oostelijke grens.

Tjendono, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Tjengal, rijkje in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Noorden der landstreek Tanah Boemboe. Het grenst ten Noorden aan Pasir, ten Westen aan Bandjermasin, ten Zuiden aan Menoenggoel, en ten Oosten wordt het bepaald door de straat van Makassar. De bodem is vruchtbaar, maar weinig bebouwd. De handel der hier gevestigde Boeginezen is schier het eenige wat nog eenige welvaart verspreidt. De hoofdplaats Tjengal is bewoond door 154 Maleijers en 327 Boeginezen.

De rivier van Tjengal, ook Sambin-rivier geheeten, mag belangrijk genoemd worden; want hoewel eene uitgestrekte modderbank vóór de monding in de straat van Makassar ligt, kan deze bij hoog water gepasseerd worden, en dan is de rivier tot aan de hoofdplaats tot op meer dan 1 dagreis van de uitwatering bevaarbaar.

Tjengal, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin.

Tjengalo, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden.

Tjengel, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Tjengis, twee dorpen op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, een in het distrikt Pamalang, en een in Tjiomal Lor.

Tjengis, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Tjengkal Sewoe, distrikt op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, grenzende ten Westen aan het regentschap Koedoes, ten Zuiden en Oosten aan de residentie Samarang, ten Noord-Oosten aan het distrikt Angkattan, en ten Noorden aan de afdeeling Pati. Het heeft eene oppervlakte van 54.75 vierkante palen en 83 dessa's en kampongs, bevolkt door 18,355 zielen, allen Javanen. Het land bevat veel kalkbergen. In dit distrikt ligt een dorp van gelijken naam. De hoofdplaats is Petjangahan.

Op de grens met Samarang ligt de berg Tjengkal Sewoe.

Tjengkawek, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Tjangkrep.

Tjengking, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong. Zij ontlast zich in de Progo.

Tjengklik, twee dorpen op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Gendingan, op de grens van Soerakarta, aan de rivier Tjopong.

Tjengkong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Singahan.

Tjengot, dorp op Java, residentie Batavia, op de noord-westelijke grens van het Wester Kwartier.

Tjeniago, *soekoe* op Sumatra, distrikt Kota Tengah.

Tjeniago-sa-magé, *soekoe* op Sumatra, residentie en distrikt Padang.

Tjening, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja.

Tjenka, dorp in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo.

Tjenko, zie: Tjinko.

Tjenoek, rivier op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Djogorogo.

Tjenrana, zie: Tjinrana.

Tjenrei, dorp in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 3 huizen en 20 inwoners (1861).

Tjepe, dorp op Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo.

Tjepego, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Tjeper, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Tjepet, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling en distrikt Ponorogo, bij de noordelijke grens, aan de rivier Mlileer.

Tjepoeak, rivier op Borneo's Oostkust, langs de Zuidkust van Sambalioeng. De oevers zijn grootendeels bewoond door Bassaps.

Tjepoes, zie: Ploentoeran.

Tjepogo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan.

Tjepoko, hoofdplaats van het distrikt Siwalan op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, aan de rivier Songo.

Tjepoko, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tjepoko, dorp op Java, residentie en regentschap Probolinggo, distrikt Tengger.

Tjepoko, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Kandangan.

Tjeraboen, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, nabij den berg Koekoesan.

Tjerai, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, door een riviertje van den Boekit Gedang gescheiden. Hij ligt tusschen de zandsteenbergen van Rikiniki, den Papan, Soendalangit en Menkapoh. Op dezen heuvel wordt magneetijzer aangetroffen.

Tjerami, rivier op Java, op de noordwestelijke helling van het Tengger-gebergte, op geringen afstand van Poespa.

Tjeran, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Tjeran, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Tjerapedeh, berg in Borneo's Westerafdeeling, in het gebied van Tajan. Nabij dezen berg komen bruinkolen voor.

Tjerbek, dorp op Java, residentie en regentschap Probolinggo, distrikt Tengger.

Tjerben, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Tjerbon, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Pisang.

Tjerbonan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met een 90tal inwoners.

Tjeremeh of Tjerimaï, ook berg van Cheribon geheeten, vulkaan op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja, op de grens der afdeelingen Madja Lengka en Koeningan, op 6° 50′ Z. Br. en 108° 27′ 30″ O. L. Hij is, volgens DE LANGE,

9,695 Rijnlandsche voeten hoog. Zijne uitbarstingen dagteekenen van 11 op 12 Augustus 1772 en het begin van 1805. Zijn afgeknotte kruin verheft zich boven de vruchtbare dalen van Koeningan en Telaga. De zuidelijke en zuid-westelijke voet vormt de waterscheiding tusschen het stroomgebied der Tjiloetoeng, welke naar het Westen, en der Tjisangarong of Losari-rivier, welke naar het Oosten stroomt. Op den noordelijken voet van den berg, die in de vlakte van Palimanang uitloopt, vindt men een kalkgebergte, waarin eene groote massa versteeningen worden gevonden. Dat gebergte is met wouden bedekt en rijst allerwege in spitse toppen opwaarts. Men treft in deze streek aardoliebronnen en eene heete bron aan, welke nabij Palimanang opwelt en eene zeer groote hoeveelheid kalkspaath afzet.

Aan de westelijke helling verheffen zich drie steile, stompe rotstoppen, waarvan de zuidelijkste, Goenong Wangi, een hol bevat, waarin vledermuizen huisvesten. Aan de wanden en op den bodem van dat hol worden eene menigte kwartskristallen gevonden, die als diamanten vonkelen.

De hellingen van den Tjeremeh zijn bij uitstek vruchtbaar en bedekt met suikerriet-, indigo- en rijstvelden en hooger op met cactusaanplantingen, vroeger bestemd tot de cochenilleteelt, terwijl men nog hooger eerst kaneelplantaadjen, dan theetuinen en eindelijk koffijaanplantingen aantreft, die zich uitstrekken tot eene hoogte van 4,500 voeten, waarna het oorspronkelijke woud, dat zich tot aan den hoogsten krater des bergs voortzet, een aanvang neemt. De krater beslaat den geheelen top en heeft eene diepte van 500 Rijnlandsche voeten.

Aan den oostelijken voet, nabij Sangkanoerip, wellen twee minerale bronnen op, beschreven door P. J. Maier, in het *Geneesk. Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Dl. XXIII, bl. 390—398. Zie dit Woordenboek, artikel S a n g k a n o e r i p. Verder sijpelt aan de Oostzijde eene soort van teer uit den bodem en vindt men er eene petroleum-bron en eene zeer heete waterbron, met eene temperatuur van 146° Fahrenheit. Ten Noorden van den berg ligt eene zwavelbron van 105° Fahrenheit.

Tjeremeh, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, op de zuidelijke grens van het distrikt Pelem.

Tjerenang, zie: T j a r e n a n.

Tjereweh, voorname plaats en rivier op het eiland Soembawa, in het rijk Soembawa, aan de bogt van Taliwang.

Tjereweh, zoutbron op Java, residentie Samarang, afdeeling Grobogan, distrikt Kradenan, ten Noord-Oosten van het dorp van gelijken naam.

Tjeri, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Tjerikan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang, nabij de hoofdplaats.

Tjermei, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Pradjekan.

Tjermei, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tjermei, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Sedan.

Tjermia, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, aan de rivier van Manna.

Tjermien, eilandje in de rivier van Broenai op Borneo's Noordkust. Hierop ligt eene batterij.

Tjermo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Kelier-gebergte.

Tjermo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Tjermo, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Wètan Bengawan, in het Noorden.

Tjeroentang, kaap op Borneo, aan de Zuid-Westzijde van het landschap Tanah Laut.

Tjeroetjoep, rivier op de Westkust van het eiland Billiton, distrikt Tandjong Pandan. Zij is van de monding, die breed, doch ondiep is, 10 palen opwaarts bevaarbaar voor praauwen. De mond ligt op 2° 42′ Z. Br. en 107° 43′ 45″ O. L. Deze rivier bevat stroomtinerts.

Tjerongo, riviertje op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo II.

Tjeropit, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw.

Tjerra Kosta, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuid-Oosten van het Ooster Kwartier, ten Westen van Tjikarang.

Tjetak, dorp op Java, residentie Soerabaja, op den weg van Soerabaja naar Malang.

Tjetingaleh, poststation op Java, residentie Samarang, distrikt Serondol, tusschen Samarang en Oengaran, aan paal 5.

Tjetip, dorp op Java, residentie Samarang, op Soerakarta's grondgebied, distrikt Selo.

Tjetjeré, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, op de grens van Madura, aan den grooten weg.

Tjeto, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, in het Westen.

Tjeto of B o e n t e n T j e t o, tempelruïnen

op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati, aan de noord-westelijke helling van den berg Lawoe, boven Baloug, ter hoogte van 4,220 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN. Zij bestaan uit terrassen, waarheen steenen trappen voeren en waarop men oude beelden aantreft. De Heer C. J. VAN DER VLIS, die deze ruïnen in 1842 bezocht, gaf er in de *Verhandelingen van het Batav. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, Dl. XIX, bl. 70—128, eene uitvoerige beschrijving van, en deelt mede, dat dit heiligdom aan de Siwa-dienst was gewijd, doch dat de bouw nimmer voltooid werd. De stichting moet dagteekenen van de jaren 1440 tot 1448 na Chr.

Tjewhin, tinmijn op het eiland Banka, ten Noord-Westen van Soengei Leat.

Tjiahoer, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe.

Tjiahoer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi-Gebang.

Tjiajoenan, benaming van twee onderdistrikten op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, een in het distrikt Timbanganten, en een in Tjitjalengka.

Tjiajoenan, gebergte op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Soemedang, distrikt Tandjongsari.

Tjiajoer, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Koppo.

Tjiakan, rivier op Java, residentie Batavia. Zij vloeit met een noordelijken loop in de Java-zee.

Tjiakar, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredan, troep Soekaradja.

Tjiakar, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjiali, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala. Zij vereenigt zich nabij het dorp Prigi met de Tjidjaloe.

Tjialong, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi.

Tjiambo, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjiasem.

Tjiambo, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi.

Tjiamies, distrikt op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe. Het grenst ten Noorden aan het distrikt Kawali, ten Westen en ten Zuiden aan de Preanger Regentschappen ten Oosten aan het distrikt Rantja. De hoofdplaats heet eveneens Tjiamies. Deze ligt ter hoogte van 745 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Hier wonen de Regent en de Controleur. De luchtstreek is in dit distrikt zeer gezond.

Tjiaminka, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tjiampar, rivier op Java, residentie Cheribon, aan den oostelijken voet van den Tjeremeh, tusschen Cheribon en Koeningan. In de onmiddellijke nabijheid harer bedding ontspringen nabij Sangkanoerip twee minerale bronnen. Zie dit Woordenboek, artikel Sangkanoerip.

Tjiampel, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, adsistent-residentie Krawang. Het grenst ten Westen aan Soemadangan, ten Zuiden aan Kandang Sampi, ten Oosten aan Sindang Kassi en Adiarsa, en ten Noorden aan het distrikt Krawang. Op ongeveer 2 palen afstands van Tjiampel wordt eene thermale altijd loopende minerale bron gevonden. Zij is aan den noordelijken voet der helling van den Pasir Benteng gelegen. Het water heeft eene veel hoogere temperatuur dan bloedwarmte, namelijk 33° C., bij eene luchtwarmte van 25° C., en riekt naar zwavelwaterstofgas. Het is scheikundig onderzocht door J. J. ALTHEER, die zijn onderzoek heeft medegedeeld in het *Natuurkundig Tijdschrift v. Ned. Indië* (1856), Dl. X, bl. 387—392. Daaruit blijkt, dat het water een soortelijk gewigt heeft van 1,0198, bij eene luchttemperatuur van 29° C. In 1 Nederlandsche kan (1,000 grammen) van dit water zijn voorhanden:

chloorsodium (keukenzout). .	25,5284	grm.
joodmagnesium.	0,0778	"
zwavelzure kalk (gips) . . .	0,1022	"
chloorcalcium	0,582	"
chloormagnesium	0,4043	"
chloorpotassium	0,0229	"
koolzure soda	0,1394	"
kiezelzuur	0,125	"
ijzeroxyde en aluinaarde . .	0,025	"
organische stof	sporen	
zwavelwaterstofgas	0,0176	"

= 11,3 kub. centim. bij 0° C en 760 mm. B.

De plaats van deze bron wordt door de inlanders nimmer bezocht, uit vrees voor booze geesten en wilde dieren. Men vindt er dan ook de sporen van tijgers en rhinocerossen.

Tjiamplong, rivier op Java, residentie

Preanger Regentschappen, welke de streek doorstroomt, die op eenigen afstand westwaarts van de Tjimanoek loopt. Zij neemt de beken op, die van de bergruggen, welke de scheiding der Preanger landen ten Noorden vormen, ten Oosten van het gebergte Tampomas afkomen. Verder neemt zij in haren loop geen tak meer op. Eerst loopt zij Noord-Noord-Oost, dan Noord-West, Noord-Oost en eindelijk Noord en Oost. Zij ontlast zich, na eenen afstand van 40 palen doorstroomd te hebben, met twee monden, even ten Westen van de uitwatering der Tjimanoek, in zee.

Tjiampok, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuid-Oosten van Pandeglang.

Tjianda, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjongeang. Op ongeveer $2^1/_2$ paal van deze plaats liggen aan den noord-oostelijken voet van den Tampomas twee heete zoetwaterbronnen, welke op ongeveer 150 Rijnlandsche roeden van elkander ontspringen. Het water ontlast zich door middel van eene *pantjoeran* (waterloop, waterleiding) in eene kleine rivier, Tjirongkang geheeten, die later den naam Tjipannas aanneemt. Het water is bijna smakeloos, maar riekt naar zwavel en ammoniak. De inlanders schrijven er heelende kracht voor alle mogelijke huidziekten aan toe. De noordelijkste bron is de belangrijkste wegens haren hoogeren warmtegraad en betere ligging. Zie verder *Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indië*, 1857, Dl. XIII, bl. 275.

Tjianda, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessie.

Tjiandjawar, poststation en gehucht op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ter hoogte van 3,599 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens DE LANGE. Deze plaats is geheel verwoest door de aardbeving van 10 October 1834, ten gevolge der nederstorting van aanzienlijke brokken van het Megamendoeng-gebergte.

Tjiandjawar, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetie. De rivier valt met eene noordwaartsche rigting in zee. Het dorp ligt aan den postweg, 16 palen ten Westen van Tjiandjor, 61 palen ten Oosten van Batavia, en 306 ten Westen van Samarang.

Tjiandjor, afdeeling op Java, residentie Preanger Regentschappen, grenzende ten Noorden aan Buitenzorg, ten Westen gedeeltelijk aan Bantam en gedeeltelijk aan de Indische zee, ten Zuiden aan zee en ten Oosten aan Bandong. Zij is verdeeld in 16 distrikten: Tjiandjor, Bajabang, Tjipoetri, Tjikalong, Tjiblagoeng, Maleber, Tjikondang, Pesser, Goenong Parang, Tjimahi, Tjiheulang, Tjitjoerock, Palaboean, Djampang Koelon, Djampang Tengah, Djampang Wètan en Tjidamar. Dit regentschap heeft nog onderscheidene groote onbebouwde, en bij gevolg schaars bevolkte streken. De oppervlakte bedraagt 4,662 vierkante palen, met eene bevolking van ongeveer 170,000 zielen. De voornaamste kultuur bestaat in koffij.

Tjiandjor, de hoofdplaats van het regentschap en het distrikt van gelijken naam, was vroeger de zetel van het bestuur der Preanger Regentschappen, die in 1864 naar Bandong is verplaatst. Tjiandjor ligt 77 palen ten Oosten van Batavia, 38 van Buitenzorg, 35 van Poerwakarta, en 290 ten Westen van Samarang, aan den grooten postweg, op 6° 49′ Z. Br. en 107° 11′ 45″ O. L., aan den oostelijken voet van den Gedé, ter hoogte van 1,474 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens DE LANGE. De plaats heeft regte en breede straten, die door netheid uitmunten. De omstreken behooren tot het gezondste gedeelte der residentie en zijn bijzonder vruchtbaar en rijk aan klapper-, pinang- en vruchtboomen en rijstvelden.

De rivier van Tjiandjor komt van den Gedé en vloeit door de distrikten Bajabang en Tjiandjor.

Tjiandjor Gedé en **-Ketjil,** twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen. Zij ontspringen op den Sedaratoe.

Tjanggasa, onderdistrikt op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Sadjira. Men vindt er even buiten het dorp Tjandi oude beelden en steenen uit den Hindoe-tijd.

Tjiangkoewan, meer op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikemboelan.

Tjiani, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjianien, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuiden van het distrikt Parong, bij den berg Tandjong Saharie.

Tjiansi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjiantan, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij ontspringt in het distrikt Parong, land Sading Oost, op den Salak, en vloeit noordwaarts, om zich met de Tjikloewoeng te vereenigen en onder den naam Tjiantan in de Tjidanie te ontlasten. Zij kan

als de natuurlijke grens tusschen het Salak- en het Kendang-gebergte aangemerkt worden, en vormt een waterval van 150 voeten lengte en 12 voeten breedte, welke zich met hevig gedruisch in de diepte stort. Deze val is bekend onder den naam van Tjigamea.

Tjianti, open baai van weinig beteekenis op Java, residentie Preanger Regentschappen, tusschen de Wijnkoops- en Penandjong-baaijen.

Tjianting, zie: Tjiantan.

Tjiantong, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuiden van het Zuider Kwartier, aan den grooten postweg.

Tjiao, eilandje ten Noord-Westen van Gilolo, in den Molukschen Archipel.

Tjiapa, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjiapa, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gebang.

Tjiapis, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Menes. Zij vloeit in de Peper-baai.

Tjiapoes, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij ontspringt in het distrikt Buitenzorg, op den berg Salak, waarvan een der drie hoogste spitsen ook Tjiapoes heet. De andere heeten Salak en Gajak. Zij omsluiten eene verbazende kloof, die de afgrond van Tjiapoes of Djoerang Tjiapoes genoemd wordt. In dit hol ontspringt eene beek, welke met kronkelingen en vallen noordwaarts loopt en de rivier Tjiapoes vormt.

Tjiapoes, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjiara, berg, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan. De rivier valt met eene zuid-oostwaartsche rigting in de Indische zee. Nabij de Tjiara komen kolenvlotten voor.

Tjiarinem, beek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi. Zij ontlast zich in de Tjikantang, en in de nabijheid van hare uitwatering ligt eene warme bron, waarvan het water reukeloos en bitter van smaak is, met eene temperatuur van 33° R., bij eene luchtwarmte van 24.4° R.

Tjiaroes, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Tjiaroes, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe.

Tjiasaän, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan.

Tjiasem, distrikt en rivier op Java, adsistent-residentie Krawang. Tjiasem wordt ten Noorden bespoeld door de Java-zee, en grenst ten Westen aan Adiarsa, ten Zuiden aan Malang en ten Oosten aan Pegadeng en Pamanoekan. De hoofdplaats heet eveneens Tjiasem. De rivier ontspringt op den Tangkoeban Prahoe, stroomt noordwaarts door Krawang, vereenigt zich nabij Tjiasem met de Tjitjengkol aan de linker zijde, en valt noordwaarts in de bogt van Tjiasem aan het Noorderstrand. Haar loop is 40 mijlen lang. Deze bogt van Tjiasem is van weinig beteekenis, heeft eene diepte van 6 vademen en bevat vijf kleine lage eilandjes en riffen. In de rivier wordt een fraaije waterval gevormd door her riviertje Tjinanga, dat er zich in uitstort. Niet ver van dezen val worden de warme bronnen van Ajer Batoe Kapor gevonden, waarvan eene scheikundige analyse door P. J. Maier wordt medegedeeld in het *Natuurkundig Tijdschrift v. Ned. Indië*, 2de Jaargang, 1851, bl. 48—52.

Tjiasem, kampong op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt en onderdistrikt Tjongeang, aan den noord-oostelijken voet van den Tampomas. Niet ver van hier ligt eene warme zoutwaterbron van eene temperatuur van 100° Fahrenheit, bij eene luchtwarmte van 81°. Dit water wordt druk bezocht door paarden, karbouwen, vee en gevogelte, die het met gretigheid drinken. Voor geneeskundige doeleinden wordt het evenwel niet gebruikt. Zie verder *Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Dl. XIII, Jaarg. 1857, bl. 278.

Tjiasem Gedé en -Ketjil, twee rivieren op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan. Zij vereenigen zich en vloeijen in de Tjisawarna. In beide rivieren worden steenkolenvlotten gevonden.

Tjiasmara, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij ontspringt uit het Kendang-gebergte, nabij Prabakti. Over haar ligt eene bamboezen brug.

Tjiastana, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjiatar, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, op de noordelijke helling van den Tangkoeban Prahoe. In de nabijheid wordt ijzererts aangetroffen. Op 1/4 paal Oost-ten-Zuiden van deze plaats ontspringt, in de kleine kloof der Tjipabela, eene warme bron, waarvan het water sterk naar aluin smaakt, terwijl nog 1/4 paal verder oostwaarts de warme bron Tjipanas ontspringt.

Tjiatar, rivier en dorp op het eiland Madura. De rivier vormt de grens tusschen de

afdeelingen Madura en Pamakasan. Van Tjiatar leidt een met kokospalmen beplante weg naar Pamakasan.

Tjiatel, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten, op de zuidelijke grens.

Tjiatin, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kiambang.

Tjiatjawi, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, op de grenzen der distrikten Tradjoe en Panjeredan.

Tjiatras, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Wanajassa.

Tjiatter, zie: Tjiatar.

Tjiauwer of -awor, rivier op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap. Zij stroomt eerst west- dan zuidwaarts en ontvangt nabij hare uitwatering een tak van de Tjibeurum, waarna zij zich in de Segara Anakanbaai ontlast. Zij is een eind opwaarts voor praauwen bevaarbaar.

Tjiawar, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Zij valt in de Wijnkoops-baai.

Tjiaweni, hol in den kalkberg van gelijken naam op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah, aan den linker oever der Tjidolag.

Tjiawi, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, met eene gelijknamige hoofdplaats. Het grenst ten Oosten en Noord-Oosten aan Cheribon, ten Noord-Westen aan het distrikt Melamboeng, ten Westen aan de afdeeling Limbangan en het distrikt Wanakerta en ten Zuiden aan het distrikt Indihiang. Het bevat de warme bronnen Lebak Bangkong en Gadjawong en de zoute bron Tjigelap. De hoofdplaats ligt, volgens DE LANGE, 1,605 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Men heeft er een koffijpakhuis.

Tjiawi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjiawi, rivier op Java, in de Preanger landen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara.

Tjiawi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies, ter hoogte van 1,605 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens DE LANGE. Eene gelijknamige beek vloeit ten Noorden van den berg Tjeremeh.

Tjiawi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Tjiawi, land op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjiawi Djapoera, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Sindang Laut.

Tjiawi Gadjah, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Tjiawi Gebang, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan. Het grenst ten Noorden aan het regentschap Cheribon, ten Westen aan het distrikt Koeningan, ten Zuiden aan Lebak Wangi en Loerah Agong en ten Oosten aan Loerah Agong en het regentschap Cheribon.

Tjiawi Leutik, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjiawi Tali, een der vier hoofdarmen van de Tjitandoei op Java, residentie Preanger Regentschappen. Hij ontstaat uit de zamenvloeijing der bronnen Tjipagaden en der wateren komende van de heuvelen Moendjoel, Arom en Toedji, nabij Dajaloehoer.

Tjiawi Tali, benaming van een paar riviertjes en twee dorpen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Eene rivier vloeit in het Zuiden van het distrikt Djampang Wètan en eene bij de westelijke grens, terwijl bij de noordelijke grens van dat distrikt een dorp van gelijken naam gelegen is. Verder vindt men in Djampang Tengah eene rivier en een dorp van dien naam, terwijl in Djampang Koelon en Tjidamar ook riviertjes van den naam Tjiawi Tali vloeijen.

Tjiawi Tali, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, in het Zuiden van het distrikt Rantja.

Tjibabak, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tjikemboelan, onderdistrikt Gembor.

Tjibabakan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Selatjaoe.

Tjibadak, twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, eene in het Noorden van het distrikt Palaboean, en eene in het Westen van Djampang Koelon, welke in de Tjiletoek-rivier valt. Eene gelijknamige kaap steekt in de Tjiletoek-baai uit, terwijl een klein dorp Tjibadak niet ver van Tjipamingkies in het distrikt Djampang Tengah gelegen is. Verder heeft het distrikt Tjipoetri nog een onderdistrikt van dezen naam.

Tjibadak, twee zoute bronnen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Ronga, eene in het onderdistrikt Rantjapangong, en eene in Tjiteloe.

Tjibadak, dorp op Java, residentie Bantam,

afdeeling Tjiringin, distrikt Tjibilioeng, onderdistrikt Patoedja.

Tjibadak, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij valt in de Tjibeët.

Tjibadak, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibaroesa, ten Noorden van den berg Tjibeurum.

Tjibadak, dorp en poststation op Java, residentie Batavia, in het midden van het Wester Kwartier, ten Oosten van de rivier Mentjereh, 28 palen van Batavia en 54 van Anjer, aan den grooten postweg. Voorts ligt er nog eene kampong Tjibadak in het Zuiden van het Wester Kwartier.

Tjibado, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, tusschen de rivieren Tjimanoek en Tjipeles.

Tjibadoeg of Tjibidoeg, meer en poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan.

Tjibadoeri, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjibadong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Noord-Westen van Parong, hoofdplaats van het gelijknamig Demangschap.

Tjibados, rivier op Java, residentie Batavia, afdeeling Ommelanden.

Tjibagadoengan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Zij valt in de Tjigandasoeli.

Tjibaganting, rivier op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer. Zij ontlast zich in de Tjitandoei op de grens der Preanger Regentschappen.

Tjibago, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op het land Tjikoppo. Aan haren linker oever liggen de twee warme bronnen van Tjabloeg. Zie daarover dat woord.

Tjibagoen, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebakwangi.

Tjibahon, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op het Zuiderstrand van het distrikt Tjidamar.

Tjibajar, zie: Tjibajor.

Tjibajawak, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermaradja.

Tjibajawak, kleine rivier op Java, residentie Bantam, aan den zuidelijken voet van den berg Madhoor. Zij vloeit in zee.

Tjibajor, riviertje op Java, residentie Bantam, aan de Meeuwen-baai. In het bed komen zuivere kolen voor, op ongeveer 1 paal van het strand der baai, aan den voet van een heuveltje, waarin ook eene kolenlaag gevonden wordt.

Tjibakoem, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjitjalengka. Zij valt in de Tjidjagra.

Tjibakoeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjibaksa, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga, aan de Tjibetang.

Tjibal, rijkje op het eiland Flores, in het binnenland van Mangeraai.

Tjibala, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de grenzen der distrikten Dermaradja en Dermawangi.

Tjibala, riviertje op Java, residentie Bantam, distrikt Kolelet. Nabij zijne oevers wordt, op eene hoogte aan den weg naar Karoeng Goenong, *ampoh* (eetbare aarde) gevonden.

Tjibalang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen. Zij ontspringt op den Sedaratoe.

Tjibalapoelang, rivier op Java, in de Preanger landen, afdeeling Tjiandjor, op de grenzen der distrikten Djampang Tengah en -Wètan. Zij ontspringt op den Goenong Karang, loopt zuidwaarts en valt in de Tjiboenikassi.

Tjibalengbeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de Zuidkust van het distrikt Djampang Koelon.

Tjibaliga, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot.

Tjibali Garat, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Zij stroomt van den Papandajang af, rigt eerst haren loop naar het Noord-Oosten en vervolgens naar het Oosten, en stort zich eindelijk in de Tjimanoek.

Tjibaliger, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe.

Tjibalioeng, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin. De hoofdplaats is Soedamanik. Dit distrikt is verdeeld in de onderdistrikten Tjibalioeng en Patoedja.

Tjibalo, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang. Zij valt in de Tjipatoedja.

Tjibalong, hoofdplaats van het distrikt Parong op Java, residentie Preanger Regent-

schappen, afdeeling Soekapoera, met een koffijpakhuis. Op 3 palen ten Zuid-Oosten van deze plaats ligt aan den regter oever der Tjiwoelan eene warme bron. Het water is reukeloos, smaakt als Seltzerwater en wordt door opstijgende gasbellen in voortdurende beweging gehouden. De temperatuur bedraagt 40.5° bij eene luchtwarmte van 21.7° R.

Tjibama, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Menes.

Tjibamban, dorp op Java, residentie Bantam, Wester Regentschap, distrikt Panimbang.

Tjibandjoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Noord-Westen van Tjibaroesa, hoofdplaats van het gelijknamig Demangschap.

Tjibangandang, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Menes.

Tjibangban, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Zuid-Westen van het distrikt Palaboean. Het valt in de Wijnkoopsbaai.

Tjibangbeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjibangor, rivier op Java, aan de Noordkust van de residentie Bantam. Zij komt van den Poeloesari, bewatert uitgestrekte rijstvelden, en ontlast zich westwaarts in de Peperbaai. In de bedding worden vele mergel-ontblootingen aangetroffen.

Tjibanong, dorp op Java, residentie en distrikt Bantam, onderdistrikt Serdang.

Tjibanteng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, op het land Djamboe, met eene zoutwaterbron ten Noorden.

Tjibanteng, rivier, berg en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan de Tjiletoek-baai. De berg bestaat uit serpentijn. De rivier ontspringt op den Sedaratoe. In genoemde baai ligt eene *karang* (rif) van gelijken naam.

Tjibaregbeg, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Zij vormt de grensscheiding tusschen de distrikten Tjitjoeroek en Palaboean.

Tjibarengko, rivier op Java, welke op de grenzen van Bantam en de Preanger Regentschappen op het Gagak-gebergte ontspringt en met twee groote takken naar het Zuid-Westen stroomt. Zij ontlast zich in de Wijnkoopsbaai, na eenen afstand van 24 palen te hebben afgelegd. De Tjibarengko is onbevaarbaar.

Tjibarengko, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala.

Tjibarengko, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikondang, aan de Tjimoentik.

Tjibarengko, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Djasinga.

Tjibarenoh, zie: Tjibarengko.

Tjibaro, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gebang.

Tjibaroesa, distrikt (demangschap) op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten. Het grenst ten Noorden aan Batavia, ten Westen aan Tjibinong, ten Zuiden aan de Preangerlanden, ten Oosten aan Krawang. De hoofdplaats draagt denzelfden naam en ligt in het midden des distrikts. Men vindt hier de landen Nambo, Soemadangan, Tagal Waroe, Tjibaroesa, Tjimapak en Tjipamingkies. De oppervlakte bedraagt 178 vierkante palen. Op het land Tjibaroesa worden houtskolen gebrand en langs de rivieren Tjilet en Tjitaroem naar Batavia afgevoerd.

Tjibatik, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Limbangan, onderdistrikt Bobos.

Tjibatoe, rivier en onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Parong.

Tjibatoe, onderdistrikt en riviertje op Java, residentie Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, in het Zuiden van het distrikt Tjimahi. Het riviertje valt in de Tjimandiri. Verder vloeit er door Tjiandjor nog eene rivier van dezen naam, en wel in het distrikt Djampang Koelon, welke zich in de Tjiletoek ontlast, terwijl aan de Tjiletoek-baai eene kampong Tjibatoe wordt gevonden, waar steenkolen voorkomen.

Tjibatoe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjiasem.

Tjibatoe Garoet, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Zij valt in de Tjimarindjoeng.

Tjibatoe Noengoel en **Tjibatoe Noengoel-ketjil,** twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Zij komen van den berg Batoe Noengoel en ontlasten zich in de Tjiletoek-baai. Ten Zuiden van de Tjibatoe Noengoel komt veel serpentijn voor.

Tjibatok, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, ten Zuid-Westen van den berg Tjibodas.

Tjibawang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Tjibawat, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Krangdon.

Tjibéas, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Limbangan, onderdistrikt Tingar.

Tjibeber, hoofdplaats van het distrikt Tjikondang op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan de Tjikondang.

Tjibeber, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikten Djampang Tengah en -Wètan.

Tjibeber, rivier en dorp op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, in het Zuid-Westen. De rivier vereenigt zich met de Tjipanarikan. Tusschen Tjibeber en Tjiradjab ligt, aan de Zuid-Oostzijde der Tjipanarikan, eene dunne kalkbank.

Tjibeber, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Zuiden van het distrikt Palaboean. Zij valt in de Tjimandiri.

Tjibeber, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot, onderdistrikt Leuwih Gadjah.

Tjibeber, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noorden van de afdeeling Serang.

Tjibedal, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radjamandala.

Tjibedoek, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjibeët, rivier op Java, op de grenzen van Buitenzorg met de Preanger Regentschappen.

Tjibeët, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri, onderdistrikt Kawoeng-loewoek.

Tjibegengirang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, in het Zuiden van het distrikt Timbanganten.

Tjibéjao, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah, onderdistrikt Parabaja.

Tjibelaboe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara. Zij valt op de Zuidkust in zee.

Tjibeleg, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radjamandala.

Tjibelet, rivier en dorp op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, bij de oostelijke grens van het distrikt Tjidamar.

Tjibelok, kaap op het eiland Kambangan, aan Java's Zuidkust gelegen.

Tjibelok, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Pamalang.

Tjibenda, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali-Djati.

Tjibengang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjibening, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, het onderdistrikt in het distrikt Pesser, en de rivier in het distrikt Djampang Tengah.

Tjibening, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikten Tjiwaroe, Mandala en Tjidjoelang. Zij ontlast zich in de Penandjong-baai. Tusschen den mond van deze rivier en de Tjidjoelang ligt eene kalkbank.

Tjibening, onderdistrikt op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, distrikt Serang.

Tjibening, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikten Kali-Djati en Malang.

Tjibening, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuid-Oosten van het distrikt Parong.

Tjibening, dorp op Java, residentie Batavia, in het Westen van het Ooster Kwartier.

Tjibenjing, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon.

Tjibenoeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, op de zuidelijke grens van het distrikt Kadoe Gedé.

Tjibentong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Zuid-Westen van Parong, hoofdplaats van het demangschap van dien naam.

Tjibeo, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Parang Koedjang, ter hoogte van 965 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Junghuhn.

Tjibeoek, poel op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Tjiberan, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Lebak Prahiang, onderdistrikt Kontjang.

Tjiberan, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga.

Tjiberi, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikao, onderdistrikt Kroja.

Tjiberoeboe, minerale bron op Java, adsistent-residentie Krawang, aan den voet van den heuvel Panjawoeang, ruim 3 palen van Tenger Agong, ten Noord-Westen van den Tangkoeban Prahoe, ter hoogte van 1,304 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De wel is 19 voeten lang en 14½ breed, bij eene diepte van gemiddeld 1½ voet. Over hare grootste lengte is zij ruim 2 voeten opgedamd; het afloopende water mengt zich met dat der rivier Tjiberoeboe. Dit water is scheikundig onderzocht door P. J. Maier, die zijn onderzoek mededeelt in het *Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indië*, Jaarg. II, 1851, bl. 52—56.

Het resultaat van dat onderzoek is, dat 100 grm. bevatten:

chloorpotassium	0,007003	grm.
chloorsodium	0,17075	„
koolzure soda (watervrij) .	0,10461	„
„ kalkaarde . . .	0,038742	„
„ bitteraarde . . .	0,039381	„
kiezelaarde	0,011975	„
Totaal der vaste deelen	0,372461	grm.
koolzuurgas (52,106 kub. c.)	0,085475	„

en de volgende kwantitatief niet bepaalbare stoffen:

zwavelzure potassa,
koolzure ijzerprotoxyde,
aluinaarde,
zwavelwaterstofgas,
org. zelfstandigheden.

Eene solfatara, ook Tjiberoeboe genaamd, ligt nabij deze bron, op ongeveer 12 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der rivier Tjiberoeboe, iets minder dan 3 palen van Tenger Agong. Op talrijke plaatsen welt hier, onder hevige gasontwikkeling, mineraal water op. Dat water is ook scheikundig onderzocht door genoemden Heer Maier en zijn onderzoek eveneens medegedeeld in het *Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indië*, Jaarg. II, bl. 293—299. Het resultaat der analyse is:

100 grammen mineraalwater bevatten:

zwavelzure kalkaarde (gips)	0,002351	grm.
„ aluinaarde . .	0,018765	„
„ ijzeroxyde . .	0,002647	„
koolzuur ijzerprotoxyde . .	0,005586	„
kiezelaarde	0,000921	„
Totaal der vaste deelen	0,030270	grm.
koolzuurgas (35,212 kubieke centimeters)	0,059494	„
Totaal	0,089764	grm.

Tjibeuré, hoek op Java, aan de Westkust der Preanger Regentschappen. Hij bepaalt de Westzijde der Wijnkoopsbaai.

Tjibeuri, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjibeurum, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang. Het grenst ten Noorden aan Cheribon en Krawang, ten Westen aan Krawang, ten Zuiden aan het distrikt Tandjong-Sari en het distrikt Soemadang, ten Oosten aan Tjongeang. Het bevat een gelijknamig onderdistrikt en de hoofdplaats heet ook Tjibeurum. Deze ligt 5 palen ten Oosten van Soemadang, 160 palen van Batavia en 207 palen van Samarang. Men heeft daar een poststation en een koffijpakhuis. In dit distrikt liggen de twee zoute bronnen Tjioejah en Pangkalan.

Tjibeurum, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang. De rivier ontspringt op een paar palen afstands van Tjikangkareng uit een digt begroeid en woest, bergachtig terrein. Eerst vormt zij twee groote watervallen, vloeit naar het Zuid-Westen, en stort zich na vele bogten West-Zuid-West van Tjoeroek Negteg in de Tjilangla. Aan haren oever ligt een gelijknamig dorp. In hare bedding verheft zich op verscheidene plekken basalt en in het hooger gelegene gedeelte van het Tjibeurum-dal komt mangaanerts voor.

Tjibeurum, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalaja.

Tjibeurum, onderdistrikt, dorp en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri. Tjibeurum ligt 7 palen ten Westen van Tjiandjor, 70 van Batavia en 297 van Samarang, aan den grooten postweg. Door dezelfde afdeeling vloeijen nog twee riviertjes van dezen naam, namelijk een in het distrikt Goenong Parang en een in Tjitjoeroek. Het laatste komt van

den berg Endoet en ontlast zich in de Tjipanas.

Tjibeurum, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran. Zij ontstaat uit de vereeniging der wateren, welke van de westelijke helling des Wajangs en van het Zuiden van de Malabar-toppen komen en door een dal op ongeveer 4,000 Rijnlandsche voeten hoogte boven de oppervlakte der zee stroomen, waar zij den naam van Tjibeurum ontvangen. Deze rivier vereenigt zich verder, ter hoogte van 4,150 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee, met een anderen tak, van de noordelijke helling der bergen bezuiden den Tiloe komende, welke onder den naam van Tjisangkoei tusschen den Tiloe en den Malabar door het gebergte breekt.

Aan den linker oever der Tjibeurum, op ongeveer $2^1/_2$ palen in zuid-oostwaartsche rigting van Pengolengan, komt eene warme bron voor, ter hoogte van 4,400 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Junghuhn. Het water dezer bron heeft een eenigzins ijzerachtigen smaak en riekt zwak naar zwavelwaterstofgas. Het is scheikundig onderzocht door P. J. Maier, wiens onderzoek is medegedeeld in het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, Dl. XXIII, bl. 384—389. Het resultaat daarvan is:

100 grammen water bevatten:

koolzure soda (watervrij) .	0,00255	grm.
〃 kalkaarde	0,01097	〃
〃 bitteraarde . . .	0,00495	〃
koolzuur ijzerprotoxyde . .	0,00028	〃
zwavelzure potasch . . .	0,00872	〃
〃 soda (watervrij)	0,01318	〃
〃 bitteraarde . .	0,00208	〃
chloorsodium	0,00157	〃
aluinaarde	0,00038	〃
kiezelaarde	0,01232	〃
Te zamen	0,05700	grm.
koolzuurgas	onbepaald	
zwavelwaterstofgas . . .	〃	
organische stoffen . . .	〃	
boorzure soda, ammonia, mangaanoxyde	sporen.	

Ten Oosten van genoemde bron ligt eene tweede warme bron, waarvan het water bijna gelijk aan dat der beschrevene is, doch wat meer vaste bestanddeelen bevat.

Tjibeurum, kinaplantsoen op Java, in de Preanger-landen, op de zuidelijke helling van den Malabar, ter hoogte van 4,968 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Er is een Opziener 2de klasse gevestigd.

Tjibeurum, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanaradja, bij de noordelijke grens.

Tjibeurum, rivier op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Pegadingan. Zij neemt haren oorsprong uit de *rawa* Boewaja, ten Oosten van den zuidelijksten tak der Tjitandoewi, uit zes bronnen, die in twee hoofdtakken te zamen vloeijen en waarvan de oostelijkste Tjiloning heet. Zij vereenigen zich en de nu gevormde rivier stroomt zuid-zuid-oostwaarts naar de Segara Anakanbaai, zendt op 3 palen van het strand een tak oostwaarts naar de Tjiauwer en vloeit vervolgens zelve naar het Zuiden, waar ze met drie monden in zee valt, na haren loop over eene uitgestrektheid van 20 palen te hebben afgelegd. Zij is een eind ver opwaarts bevaarbaar.

Tjibeurum, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. Zij ontlast zich in de Tjiseroea. Bij hare uitwatering komen fossile kolen voor.

Tjibeurum, rivier en dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, de rivier in het distrikt Losari en het dorp in Mandi Rantja.

Tjibeurum, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjibeurum, drie dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, een in het Noord-Westen van het distrikt Segala Herang, een op de zuidelijke grens van Batoe Sirap en een in Pegadeng.

Tjibeurum Beët, beek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Zij komt van de Papandajang-keten, loopt eerst noord-oostwaarts, verder oostwaarts en vloeit vervolgens in de Tjimanoek. Aan den oever worden op vele plaatsen aluin en onzuivere zwavel tusschen de steenbrokken gevonden.

Tjibeuti, onderdistrikt en voormalige indigofabriek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalaja.

Tjibiang, poststation op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran.

Tjibiber, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Tjibidong, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuiden van het Ooster-Kwartier, aan den grooten postweg.

Tjibiliong, zie: Tjibalioeng.

Tjibingong, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjibinoeangin, rivier op Java, residentie Bantam, op de grens der afdeelingen Tjiringin en Lebak. Zij valt met eene zuidwaartsche rigting in de Indische zee, tegenover het eiland Tindjiel. Aan haren mond ligt een gelijknamig dorp.

Tjibinong, distrikt (demangschap) met gelijknamige hoofdplaats op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Het bevat de landen Kalapa Noengal, Kamoe pandak, Nengewer, Soekaradja, Tanah Baroe, Tjibinong, Tjilangkap, Tjilingsoe, Tjiloewar, Tjimangies en Tjitrap. De oppervlakte van dit distrikt beslaat 332 vierkante palen. Het land Tjibinong ligt 28 palen van Batavia en 11 van Buitenzorg, aan den postweg. Er is eene marktplaats. De hoofdplaats Tjibinong ligt, volgens DE LANGE, 4,140 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Eene gelijknamige rivier ontspringt op den berg Sedaratoe.

Tjibinong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Tjibaroesa, aan de Tjipamingies.

Tjibinong, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor; de rivier in het distrikt Tjikondang, het dorp bij de noordelijke grens van Tjidamar.

Tjibinong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radjamandala.

Tjibintang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara.

Tjibintinoe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grenzen van de distrikten Bandjaran en Tjipeudjed.

Tjibioek, rivier, berg en kaap op Java's Zuidkust, in de Preanger-landen, afdeeling Tjiandjor, aan de Tjiletoek of Zand-baai.

Tjibioek, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Tjibioek, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan.

Tjibioek, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. In hare bedding worden fossile kolen gevonden. Deze rivier vormt ten West-Zuid-Westen van Bodjong Manik een waterval, ter hoogte van 7 voeten, over een zandsteentrap.

Tjibioek, minerale wateren op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang, distrikt Tjimanoek. Zij worden druk door lijders bezocht, daar ze bijzonder heilzaam zijn voor velerlei ziekten van rheumatischen en syphilitischen aard.

Tjibioek, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling en distrikt Tjilatjap.

Tjibioek, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool.

Tjibiri, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, tusschen de Tjimanoek en Tjipeles.

Tjibiroe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Noorden van het distrikt Djampang Wètan.

Tjibiroe, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan.

Tjibitjoem, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjibitjong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Noord-Westen van Tjibaroesa, hoofddorp van het gelijknamig distrikt.

Tjibitoeng, rivier en onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Pesser.

Tjibitoeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga. Een kinaplantsoen van dezen naam ligt op den berg Wajang, ter hoogte van 4,863 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjibitoeng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noord-Westen van het distrikt Tjibaroesa, aan de Tjiketing.

Tjiblagoeng, distrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Het grenst ten Noorden aan Tjikalong, ten Westen aan Tjipoetri, ten Zuiden aan Maleber en ten Oosten aan Bandong.

Tjiblang, rivier op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Bandong.

Tjiboam, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, hetwelk door Badoeis bewoond wordt.

Tjibobber, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuiden van de afdeeling Lebak.

Tjibobong, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjiboda, naam dien Moewara Sipongé ook wel draagt, op Sumatra's Westkust.

Tjibodas, rivier en onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, de rivier in het distrikt Indihiang en het onderdistrikt in Tassikmalaja.

Tjibodas, benaming van eenige rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, eene in het Noord-Oosten van het distrikt Tjikalong, eene in Djampang Tengah, eene in het Zuiden van Tjimahi, welke in de Tjimandiri vloeit, eene in het Zuid-Oosten van Tjikondang, eene in het Westen van het distrikt Tjiheulang en eindelijk eene in het distrikt Tjitjoeroek, welke op Buitenzorgs grens op den Perbakti ontspringt. In laatstgenoemd distrikt vindt men ook eene zoute bron, Tjibodas genaamd, in het onderdistrikt Plasari Ilir.

Tjibodas, kinaplantsoen op Java, in de Preanger-landen, op den Gedé, ter hoogte van 4,554 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens DE LANGE. Er is een Opziener over gesteld.

Tjibodas, onderdistrikt, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten. In dezelfde afdeeling, distrikt Tjilokotot, vindt men een berg Tjibodas.

Tjibodas, rivier en dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka. In de bedding der kloof van de Tjibodas, aan de westelijke helling van den Tjeremeh, beneden Argalinga, welt aardolie op.

Tjibodas, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjibodas, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe.

Tjibodas, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali-Djati.

Tjibodas, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het midden van het distrikt Parong. Hij is, volgens DE LANGE, 1,063 Rijnlandsche voeten hoog. Ten Noord-Westen van dezen berg ligt een dorp van gelijken naam.

Tjibodas, 'bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op het land Tjipamankis. Het is rijk aan goed timmerhout.

Tjibodas, dorp op Java, residentie Bantam, distrikt en onderdistrikt Panimbang.

Tjibodjang, twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, eene in het distrikt Gandasoeli en eene in Djampang Tengah.

Tjibodjong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng.

Tjibodjong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Westen van Tjibaroesa, hoofdplaats van het gelijknamig distrikt.

Tjibodjong, gehucht op Java, residentie Bantam, distrikt en onderdistrikt Anjer, behoorende tot het dorp Waroe.

Tjibodjong Paré, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Tjibodjong Paré, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan, aan de Tjigemblong, ter hoogte van 1,015 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN.

Tjibodjong Paré, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Parang-koedjang. In haren dalbodem komen kalksteenbanken voor.

Tjibodo, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Tjibodon Gorot, kleine beek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Zij watert in de Tjikarang uit.

Tjibodonpari, zie: Tjibodjong Paré.

Tjiboeaja, hol op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah, aan den voet van den berg Tjiaweni.

Tjiboeber, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuiden van het Zuider-Kwartier.

Tjiboeboeai, klein dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah, ten Westen van den grooten weg, nabij de Tjikaso.

Tjiboeboehan, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Malang.

Tjiboeboeni, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean. Zij valt in de Tjimandiri.

Tjiboedoek, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikemboelan.

Tjiboedoen, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Zij loopt naar het Noord-Noord-Westen.

Tjiboegel, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, in het Zuiden van het distrikt Dermaradja.

Tjiboeger, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Sindang Kassi.

Tjiboela, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjiboelakan, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, ten Noorden van den berg Tjitjiri.

Tjiboelakan, dorp op Java, residentie

Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan de Wijnkoopsbaai.

Tjiboelan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjiboelan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjiboelan, rivier en twee dorpen op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg. De rivier vereenigt zich met de Tjiloar, welke in de Tjiliwoeng vloeit.

Tjiboeloe, onderdistrikt en thee-établissement op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, bij de zuidelijke grens van het distrikt Timbanganten.

Tjiboeloe, dorp op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara, aan den voet van den berg Tjikoraï. Er is een pelmolen ter bereiding van koffij op de West-Indische wijs. Dit établissement ligt 29 palen van Tjilautoeren, aan het Zuiderzeestrand. Verder vindt men hier een zoutpakhuis.

Tjiboeloe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Parong.

Tjiboeloe, klein dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja, bij den Tjeremeh.

Tjiboeloen, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de zuidelijke grens van het distrikt Palaboean. Zij valt in de Wijnkoopsbaai.

Tjiboeloes, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjiboemboelan, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjiboenar, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Parang-Koedjang. Zij vormt een waterval die van eene hoogte van 100 Rijnlandsche voeten nederwaarts stort.

Tjiboenar, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, op de Zuidzijde van de afdeeling Tjiringin. De baai van Tjiboenar ontleent haren naam aan 't gemelde riviertje, dat zich aan den voet van den berg Parong in haar ontlast.

Tjiboenar, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de oostelijke grens van het distrikt Timbanganten.

Tjiboenar, pasanggrahan op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjimahi, aan den zuidwestelijken voet van den Gedé, ter hoogte van 2,746 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjiboenar, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjiboendoet, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radjamandala.

Tjiboengan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron.

Tjiboengar, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Bongas.

Tjiboengoer, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin. De rivier valt in de Peper-baai.

Tjiboengoer, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Tjiboengoer, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, ten Noord-Oosten van den berg Angsana.

Tjiboengoer, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjiboengoer, troep of onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermaradja.

Tjiboeni of Tjiboeni-kasi, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Zij vormt de grensscheiding tusschen de distrikten Djampang Tengah en -Wètan. Zij ontspringt met verscheidene takken uit de bergen die zich van den Patoeha en Tiloe ten Oosten tot den Toembak Roedjong ten Westen uitstrekken, loopt naar het Westen, en ontvangt verder takken van de West, waardoor haar loop eene zuidwaartsche rigting verkrijgt, langs de Westzijde van het Brengbreng-gebergte. Daarna stort zij zich loodregt in de Indische zee, zoodat de branding aan hare monding reeds van ver te bespeuren is. Aan weêrszijden der monding liggen de twee kampongs Moewara Gedeh, waarvan de oostelijkste, tevens de grootste, tot Djampang Wètan behoort. Bij den oorsprong heet zij Tjileman, en na eenen loop van 40 palen ontvangt zij den naam van Tjiboeni. Haar bed is diep en eng en met steile oevers. Zij is 10 à 15 palen landwaarts in voor kleine praauwen bevaarbaar. In hare bedding welt eene warme bron op, waarvan het water reukeloos, doch eenigzins bitter van smaak is. Het heeft eene temperatuur van 38—57°, en daar waar het het heetst is, $57^1/_2$° R. De dalbodem van de Tjiboeni aan den voet van den Brengbreng ligt, volgens JUNGHUHN, 580 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee. Aan de monding en in de rivier zelve wordt visch gevangen, doch uitsluitend voor eigen behoefte. Aan den

linker oever worden fossile kolenlagen gevonden.

Tjiboeni Wangi, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tjiboenoet, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het distrikt Palaboean, en in het Noorden van het distrikt Djampang Koelon.

Tjiboentoe, dorp op Java, residentie Batavia, in het Zuiden van het Ooster Kwartier.

Tjiboentoe, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang.

Tjiboentoe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tjiboentoe, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten van de afdeeling Lebak.

Tjiboeroehan, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjiboeroei, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Tjiboeroei, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, onderdistrikt Sindoengkarta.

Tjiboerom, zie: Tjibeurum.

Tjiboetjil, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Zuid-Westen van Tjibaroesa, hoofdplaats van het gelijknamig distrikt.

Tjiboga, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjibogo, drie dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, een in het distrikt Buitenzorg, een in het distrikt Tjibaroesa, ten Noord-Oosten van het hoofddorp, en een ten Zuid-Westen van de hoofdplaats Parang. Eene gelijknamige rivier komt van den Pangerango.

Tjibogo, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, aan den voet van den berg Tjigoentoer.

Tjibogo Ageng en **-Doekoe**, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Tjibogong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Madjenang, op de westelijke grens.

Tjibogor, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Tjibojo, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Tjibokami, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gebang.

Tjibolang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang. Zij valt in de Tjipatoedja.

Tjibolang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, in het Zuiden van het distrikt Timbanganten. Een gelijknamig dorp ligt 7 palen ten Westen van Bandong, 128 van Batavia en 249 van Samarang.

Tjibolek Kidool en **-Lor**, twee dorpen op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Tjibonat, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Tjibongas, zijtak der Tjikaëngan op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Batoe Wangi.

Tjibongkong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon.

Tjibongor, rivier op Java, residentie Bantam. Zij komt van het Poeloesari-gebergte, en loopt in eene rigting van Zuid en West in de Peperbaai. Een gelijknamig dorp ligt in het distrikt Panimbang.

Tjibongor, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjibonje, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang, bij de oostelijke grens.

Tjibonkoer, dorp op Java, residentie Bantam, bij de zuidelijke grens van Pandeglang.

Tjibonting, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjibori, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjibororam, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjibrandol, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Tjibrengkok, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan de rivier Tjianten.

Tjibroeboes, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, aan den noordelijken voet van den vulkaan Boerangrang. Deze rivier ontlast zich in de Tjiassem, 1 paal hooger stroomopwaarts dan de plaats, waar de Tjinangka zich met haar vereenigt. In haren dalbodem vindt men tusschen de opeenliggende rolsteenen honderden van kleine bronnen en plassen van zeer zout water, dat vele buffels tot zich trekt, die er zich aan vergasten. Op ongeveer $1^1/_2$ paal West-Noord-West van Tengger Agong sijpelt op verschei-

dene plaatsen in de dalvlakte dezer rivier aardolie uit den bodem.

Tjibrokog, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij vereenigt zich met de Tjikarang.

Tjibron, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjidadap, onderdistrikt, rivier en warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tjidadap, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Zij heeft over het algemeen een westnoord-westwaartschen loop en ontlast zich in de Wijnkoopsbaai. In het dal dezer rivier komen kalkrotsen voor. Ook vloeit eene gelijknamige rivier door het Noord-Oosten van Tjikalong.

Tjidadap, benaming van twee rivieren en een dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera; het dorp in het distrikt Tjiwaroe; eene rivier in het distrikt Parong, welke op de Zuidkust in zee valt, en eene ook in zee stroomende, in het distrikt Tjidjoelang.

Tjidadap, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noorden der afdeeling Lebak, ten Zuid-Westen van Rangkas Betong.

Tjidadap, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, op de westelijke grens van het distrikt Pegadeng.

Tjidahoe, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, op het land Tjikandi Oedik.

Tjidahoe, rivier en poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Tjidahoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjidahoen, onderdistrikt, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Zuiden van het distrikt Tjidamar. De rivier ontspringt op den Pasir Ipis en valt, na een zuidwaartschen loop van 18 palen, op ongeveer 2 palen van de kust, bij het dorp van dien naam in de Tjidamar.

Tjidaloet, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjidamar, bergachtig distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Het grenst ten Noorden aan Djampang Wètan, ten Westen aan Djampang Tengah, ten Zuiden aan den Indischen Oceaan, ten Oosten aan de afdeeling Soekapoera. De hoofdplaats is Sindang Barang, bij de Zuidkust aan de Tjisadea. Dit distrikt bevat de warme bronnen Tjidrema, Tjiperang, Tjimanggoe en de zoute Tjikanoeripan, Tjikarang, Tjikawoeng en Tjipisitan. Eene gelijknamige rivier ontspringt uit den Pasir Ipis en loopt met eene zuidwaartsche rigting in zee. Van hare uitwatering tot aan het dorp Tjidahoen is zij, over eene lengte van omstreeks 2 palen, voor kleine praauwen bevaarbaar.

Tjidamar, poststation op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikalong, in het Zuiden.

Tjidampang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan. Zij komt van den voet van den Patoeha, heeft een zuid-westwaartschen loop en vereenigt zich met de Tjiboenikassi, op 12 palen van de uitwatering.

Tjidanara, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gebang.

Tjidandang, dorp op Java, residentie Bantam, in het Westen der afdeeling Serang.

Tjidang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjidanghi, dorp op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Soekapoera.

Tjidani of Rivier van Tangeran. Deze rivier neemt haren oorsprong op den Pangerango, op de grenzen van de Preanger Regentschappen en Buitenzorg, en ontvangt schier alle beken die van het Salak-gebergte nederdalen. De oorsprong der Tjikoeripan, een harer takken (de hoogste bron op Java), ligt 9,028 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, op den Pangerango. De Tjidani loopt eerst noord- dan westwaarts, en neemt in het Westen een tak op, die van den Gajak komt. Met vele bogten loopt ze daarna noordwaarts voort, en ontvangt van weêrszijden veel toevoer van water, waardoor zij tot een redelijken stroom aanwast; zij neemt verder nog de riviertjes Tjilitrang, Sabi en Tjitama op, waarna zij langs Tangerang door de Bataviasche Ommelanden stroomt en bij den hoek Ontong Djawa met vijf monden in zee valt. Haar loop heeft eene uitgestrektheid van 45 palen, en onderscheidt zich dikwerf door een snellen en sterken stroom. Bij de uitwatering liggen de eilandjes Amsterdam en Middelburg. Deze rivier is door het kanaal de Mokervaart met de westwaarts van Batavia stroomende Angké vereenigd.

Tjidani Ketjil, riviertje op Java, ad-

sistent-residentie Buitenzorg. Het komt van den Pangerango.

Tjidanjana, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe.

Tjidara, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar. Zij valt aan de Zuidkust in zee.

Tjidarap, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Tjidarma, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling en distrikt Soemadang.

Tjidawon, zie: Tjidahoen.

Tjidempong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjideng Korei, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuid-Oosten van de afdeeling Tjiringin.

Tjidenkat, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjiderang, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Tjideres, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de grens van de distrikten Tjiawi en Indihiang.

Tjideroem, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjidewa, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjidikit, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. In de bedding worden steenkolenvlotten aangetroffen.

Tjidinklot, rivier op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gebang.

Tjidjades, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, op de westelijke grens van het distrikt Rantja.

Tjidjagra, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grenzen der distrikten Tjitjalengka en Madjalaja.

Tjidjajanti, rivier op Java', residentie Preanger Regentschappen. Zij valt in de Tjimandiri.

Tjidjala, dorp op Java, residentie Cheribon, op de zuidelijke grens van het distrikt Kandang Hawor.

Tjidjalas, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, ten Zuid-Oosten van den Tjibodas.

Tjidjali, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Madjenang.

Tjidjaloe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera. Zij komt van het Kendang-gebergte en vereenigt zich na een zuidwaartschen loop door het distrikt Mandala, ter lengte van 11 palen, nabij Prigi met de Tjidjoelang en Tjiali.

Tjidjaloe, dorp en koffijpakhuis op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tradjoe.

Tjidjambe, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Tjidjambe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikondang.

Tjidjamboe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Tjidjampang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikten Djampang Tengah en -Wètan. Zij ontspringt op den Patoeha. Het dal ligt met den bodem, volgens Junghuhn, 1,020 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjidjampé, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Parang Koedjang, nabij Bodjong Manik. In hare bedding komen fossile kolen voor.

Tjidjango of Tjitjé, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij vereenigt zich met de Tjilingsi.

Tjidjankelok, dorp op Java, op de grenzen van de residentie en regentschap Cheribon (distrikt Losari) en Tagal.

Tjidjanra, rivier op Java, residentie Batavia. Zij vloeit in de Tjidani.

Tjidjapoen, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Wijnkoopsbaai.

Tjidjarian, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean. Zij komt van den berg Linggamanik en ontlast zich in de Tjimandiri.

Tjidjati, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka.

Tjidjati, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan. Zij is een tak der Tjikoeripan en vloeit in de Wijnkoopsbaai.

Tjidjawi, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Pladjoe.

Tjidjedil, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, 4 palen ten Westen van Tjiandjor, 3 palen ten Oosten van Tjibeurum, 75 palen van Batavia en 294 van Samarang.

Tjidjembar, rivier op Java, residentie

Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikten Djampang Tengah en -Wetan.

Tjidjengkol, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikten Malang en Tjiasem. Aan haren oever ligt op de zuidelijke grens van Tjiasem een gelijknamig dorp.

Tjidjengkol, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, in het Noord-Westen.

Tjidjengkol, twee onderdistrikten en eene rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, een onderdistrikt in het distrikt Tjiheulang, een in Tjiblagoeng, en de rivier in Tjidamar. Deze komt van den Tampomas, vereenigt zich met de Tjisadea en Tjikadoe en ontlast zich in zee.

Tjidjenoek, rivier en twee zoute bronnen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga. Eene bron ligt in het onderdistrikt Tjiteloe, en eene in Goenong Haloe.

Tjidjeroek, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin. Zij valt in de Indische zee.

Tjidjeroek, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjidjiralang, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuid-Westen van de afdeeling Tjiringin, ten Noord-Oosten van den berg Pajong.

Tjidjoeksa, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gebang.

Tjidjoelang, distrikt met gelijknamige hoofdplaats en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera. Het grenst ten Noorden aan Prigi en Pasir Pandjang, ten Westen aan Mandala, ten Zuiden en Zuid-Oosten aan zee, ten Noord-Oosten aan Prigi. Het bevat de twee groote bronnen Tjimanda en Tjikoepoe. De rivier ontspringt in het distrikt Mandala, uit het gebergte Kendang, en vereenigt zich nabij Prigi met de Tjidjaloe en de Tjiali. Door het distrikt Kandang Wessi vloeit ook eene rivier Tjidjoelang.

Tjidjoelang, dorp op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan.

Tjidjoelang, zie: Tjidjolang.

Tjidjoenkoelan, rivier op Java, residentie Bantam, welke in de Meeuwenbaai valt. Aan deze wordt door de inlanders gom-elastiek verzameld, die eene jaarlijksche hoeveelheid van 2,000 katti's bedraagt.

Tjidjoerai, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Prigi.

Tjidjoerik, land op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjidjojong, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij vereenigt zich met de Tjikias.

Tjidjolang, rivier op Java, op de grenzen van de residentiën Banjoemaas en Cheribon. Zij wordt gevormd door de Tjikawaloeng en een twintigtal bronnen der bergen Agoeng, Goemanteng, Karang, Soebang en Bongko, en ontlast zich in de Tjitandoei.

Tjidjolang, rivier op Java, residentie Bantam, aan de Noord-Westzijde. Zij ontlast zich in de Welkomst-baai en vóór den mond liggen de eilandjes Bodoet.

Tjidoedatjaja, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang.

Tjidoekoeng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noord-Westen van het distrikt Parong.

Tjidoel, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, op de zuidelijke grens van het distrikt Ploembon.

Tjidoelang, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasir Pandjang, onderdistrikt Tjinejam.

Tjidoelang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjidoelang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjidoem, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, $4^1/_2$ paal ten Noorden van den Patoeha.

Tjidoenan, zie: Tedoenan.

Tjidoeri, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Tjidoeri, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Bandong. Zij ontspringt op den berg Kiamis en vloeit met een westwaartschen loop in de Tjikaro.

Tjidoerian, Tjikandi of Tjikaha, voorname rivier op Java, die de grens tusschen de residentiën Bantam en Batavia uitmaakt. Zij ontspringt uit het gebergte Gaga in Buitenzorg, vereenigt zich met de Tjibeurum bij Grobogan, kronkelt langs verscheidene dorpen in noordwestwaartsche rigting naar het distrikt Tjikandi, waar zij dien naam ontvangt, en ontlast zich aan de Noordkust te Tanara in zee. Deze rivier is met de Tjioedjoeng of Ponthang-rivier door het kanaal Tirtajasa vereenigd. Zij is tot aan de marktplaats Mauk,

ongeveer 6 mijlen van de uitwatering, voor vrij groote praauwen bevaarbaar; doch de vaart wordt hier en daar gestremd door in het water liggende boomen. Aan deze rivier worden in Buitenzorg, op het land Sading Djamboe, kalksteen en kolen gevonden.

Tjidokong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, ten Noorden van den Tjibodas.

Tjidolog, rivier en dorpje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah. Het dorp ligt niet ver van Tjipamingkies. De rivier komt van den berg Bintang en ontlast zich, na een zuidwaartschen loop van 10 palen, nabij Tjimapar in de Tjiboenikassi, op 7 palen van de uitwatering dezer rivier. De Tjidolog vormt twee watervallen, die een paar palen van elkander verwijderd zijn. De hoogste heet Tjoeroek Tjiaweni, waar de rivier zich van de West-Noord-Westzijde van een steilen, ongeveer 300 voeten hoogen wand, waarin de berg Tjiaweni eindigt, in eenen afgrond nederstort, die van drie kanten door 150 voeten hooge, deels begroeide, deels kale rotswanden is omgeven. De loop dezer rivier is, wegens het vele houtgewas en de diepe ligging der bedding, voor het oog verborgen.

Tjidolor, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling en distrikt Soemadang.

Tjidomas, riviertje op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, land Sading Djamboe, aan hetwelk op twee plaatsen kolen gevonden worden.

Tjidonan, ook Djamboe-rivier genoemd, rivier op Java, residentie Banjoemaas. Zij voert de wateren af van de bergen Koeta Djaja en Goeling Badak, en stroomt eerst naar het Zuid-Westen en verder zuidwaarts naar de haven van Tjilatjap, waarin zij zich ten Westen van Tjilatjap uitstort, na eene uitgestrektheid van 19 palen te hebben doorloopen. Zij is een eind ver opwaarts bevaarbaar. In de vlakte aan den oostelijken of linker oever dezer rivier wordt door de arme inboorlingen goud gewasschen.

Tjidongeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjidora, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Pegadingan, bij de oostelijke grens.

Tjidrema, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar, onderdistrikt Tjimanggoe.

Tjidrokaso, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen. Zij valt met eene zuidwaartsche rigting in zee.

Tji-elang, beek op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor. Zij is een tak van de Tjikoeripan, welke in de Wijnkoopsbaai vloeit.

Tji-enteng, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna, onderdistrikt Tjikeleng.

Tji-éras, dorp op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Karang. In de nabijheid, op 1 paal van de Zuidkust, komt eene warme bron voor.

Tji-éri, klein dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kendang Wessi, ten Westen van de beek Tjikarang.

Tji-éri, dorpje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah, ten Westen van den weg, nabij de Tjikaso.

Tjigaboek, dorp op Java, residentie Bantam, distrikt en onderdistrikt Panimbang.

Tjigading, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Zuid-Oosten van het distrikt Palaboean. Zij valt in de Tjimandiri.

Tjigading, poststation op Java, residentie Bantam, in het Westen der afdeeling Serang.

Tjigadjah, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, in het Zuiden van het distrikt Gandasoeli.

Tjigadok, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Tjigadok, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi.

Tjigadok, onderdistrikt op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Tjigadok, dorp op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Op $^3/_4$ uur gaans West-Noord-West van hier vindt men eene kalkbank.

Tjigadok, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noord-Westen van het distrikt Segala Herang.

Tjigajam, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kawasan.

Tjigalaga, riviertje op Java, residentie

Preanger Regentschappen. Het valt in de Tjikawoeng.

Tjigalantjing, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de oostelijke grens van het distrikt Parong.

Tjigale, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjigaloegoen, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjigamea, waterval op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, door de Tjiantan gevormd.

Tjigamping, beek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kawasan.

Tjigandan, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjigandasoeli, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang. Zij komt van den Gemoeroe.

Tjigangsa, onderdistrikt, berg en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean. De rivier komt van den berg van dien naam en valt in de Wijnkoopsbaai. Ten Oosten van haar worden kalkheuvelen aangetroffen

Tjiganseng, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang.

Tjigapit, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe.

Tjigaroe, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjigaroegoek, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuiden van het distrikt Tjibaroesa.

Tjigaroek, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjigarogol, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Noord-Westen van de districts-hoofdplaats Tjibaroesa.

Tjigasong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka.

Tjigebang, rivier op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Madhoor. Zij stort zich op eenen afstand van naauwelijks $1^1/_2$ minuut van de plaats, waar de Tjimadhoor zich in zee ontlast, in de Tjipanengah. In de bedding komen steenkolenvlotten voor.

Tjigedang, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, een in het distrikt Lebakwangi, en een in het distrikt Loerah Agong.

Tjigedoeg, hoofdplaats van het distrikt Panembang op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan.

Tjigedong Padjang, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang troep of onderdistrikt Tjikolé.

Tjigeger Bitoeng, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean, onderdistrikt Bantar Sadoeng.

Tjigelang, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, in het Zuid-Oosten van het distrikt Palaboean.

Tjigelap, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi, onderdistrikt Poeteran.

Tjigemak, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjigemblong, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Parang Koedjang. Het dal van Tjigemblong ligt, volgens Junghuhn, ter hoogte van 525 Fransche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjigembong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Zuid-Oosten van het distrikt Djampang Wètan. Zij stort zich schuimend neder van het Brengbreng-gebergte.

Tjigembor, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjigembor, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan, onderdistrikt of troep Pakoeadji.

Tjigentel, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjigenting, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor. Zij ontspringt op den berg Hioer, in het distrikt Djampang Tengah, en stroomt met vele kronkelingen zuidwaarts in de klippige baai Gentang of Genting.

Tjigentoeng, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer.

Tjigentoeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan, ten Zuid-Oosten van den Tjeremeh, aan de Tjitjolang, ter hoogte van 735 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens de Lange.

Tjigentoeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjigentoeng, hoek op Java, aan de Zuidkust der Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi. Een gelijknamig dorp ligt in deze afdeeling, in het

distrikt Batoewangi, waarvan het vroeger de hoofdplaats was. Thans is dat Bandar Sari. Op een afstand van 7 à 8 minuten van Tjigentoeng ligt de rotskloof Tjoekang Batoe.

Tjigentoer, rivier en onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjitjalengka.

Tjigentoes, dorp op Java, residentie Batavia, afdeeling Ommelanden.

Tjigentok Besar en **-Ketjil,** twee riviertjes op Java, residentie Bantam, aan de Meeuwenbaai. Aan deze komt pekkool voor.

Tjigerobak, dorp op Java, residentie Cheribon, aan de helling van den Tjeremeh. Hier groeijen vele areng-boomen, zoodat de bewoners hun bestaan vinden in het bereiden van suiker daaruit.

Tjigeroet, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Tjigidjanti, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean. Zij komt van den berg Gidjanti en ontlast zich in de Tjimandiri.

Tjigintoeng, zie: Tjigentoeng.

Tjiglaga, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de grens der distrikten Tjongeang en Tjibeurum.

Tjigoedak, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjigoegoemi, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen. Het valt in de Tjikawoeng.

Tjigoegoer, onderdistrikt, berg en zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, het onderdistrikt in het distrikt Tjilokotot, de berg in het distrikt Tjisondari, en de bron in het distrikt Rongga, onderdistrikt Rantja Pangoong.

Tjigoegoer, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tjidjoelang.

Tjigoegoer, dorp met koffijaanplantingen op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjigoegoer, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij vereenigt zich met de Tjikarang.

Tjigoeha, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjigoeloesoer, dorp. op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Wijnkoopsbaai. De gelijknamige beek vormt boven deze plaats een waterval.

Tjigoenong, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij komt van den Sela, een kratermuur van den Pangerango, en ontlast zich in de Tjikarang.

Tjigoenong, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Selatjaoe, onderdistrikt Prigi. In de nabijheid van den weg ter regter zijde ligt nabij deze plaats eene warme bron, waarvan het water zonder reuk en smaak is. Ook ligt er in de nabijheid eene zoute bron.

Tjigoenong Goeroeh, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de grenzen van de distrikten Goenong Parang en Tjimahi.

Tjigoenong Herang, twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, eene in het Oosten van het distrikt Djampang Koelon, en eene in het Zuid-Oosten van Tjidamar.

Tjigoentoer, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tjigoentoer, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Aan den voet zijn in de onmiddellijke nabijheid der Tjibogo fossiele koraalbanken gelegen, waarin vele afdrukken van conchyliën voorkomen.

Tjigoeriang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiblagoeng.

Tjigogak, dorp op Java, residentie Bantam, in het Westen van de afdeeling Serang.

Tjigolok, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjigombong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjigomong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, aan de Tjidoerian.

Tjigompol, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan. Zij vereenigt zich met de Tjisiki. In hare bedding worden kolenvlotten aangetroffen.

Tjigowong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjigrowong, dorp met thee-etablissament op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan.

Tjihadjo, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen. Het valt in de Tjikawoeng.

Tjihalarang, rivier op Java, residentie

Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan.

Tjihalarang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjihalawing, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Tjihalimpoe, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, onderdistrikt Rantja Pangong.

Tjihamerang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Noord-Oosten van het distrikt Palaboean.

Tjihandengan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjihanjatok, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjihaoer, onderdistrikt, twee rivieren en eene warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Het onderdistrikt ligt in het distrikt Tjikondang, de bron in Djampang Wètan, onderdistrikt Tanggeung, de eene rivier vloeit door Djampang Koelon, komt van den berg Handjoang en loopt in noordwestelijke rigting naar de Wijnkoopsbaai, de andere stroomt door Djampang Tengah, en aan deze ligt een dorpje van denzelfden naam.

Tjihaoer, rivier op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, op de grenzen der distrikten Tjilatjap en Pegadingan. Zij ontlast zich in de Segara Anakan.

Tjihaoer Doeni, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op het Zuiderstrand van het distrikt Djampang Koelon.

Tjiharoes, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, bij de zuidelijke grens van het distrikt Wanaradja.

Tjiharoes, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasir Pandjang, onderdistrikt Tembong Goenong.

Tjiharoetjan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjihaton, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies, op de zuidelijke grens.

Tjihaworan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli, onderdistrikt Simperem.

Tjihea, distrikt met gelijknamige rivier en hoofdplaats op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Het grenst ten Noorden en Westen aan de afdeeling Tjiandjor, ten Zuiden aan het distrikt Rongga, ten Oosten aan Rongga, Tjilokotot en Radjamandala. De hoofdplaats ligt op de westelijke grens aan de Tjisokkan. Men vindt in dit distrikt de zoute bronnen Tjikadoe, Lengies, Tjitamiang en Tjirangkong. De rivier Tjihea vormt een waterval.

Tjiherang, twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen ; de eene komt van den Pangerango en de andere van den Rompang.

Tjiherang, onderdistrikt en rivier op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri.

Tjiherang, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Sindang Kassi.

Tjiherang, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij vereenigt zich met de Tjilingsi.

Tjiherang, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, een in het distrikt Tjibaroesa, aan de Tjipamiengies, en een in het distrikt Buitenzorg.

Tjiherang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjiheras, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang, troep Tjibeurum.

Tjiheulang, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Het grenst ten Noorden aan Buitenzorg, ten Westen aan Tjitjoeroek, ten Zuiden aan Tjimahi, ten Oosten aan Goenong Parang. De hoofdplaats is Kareng Tengah aan de Tjihalawing. De rivier Tjiheulang ontspringt op den berg Sela.

Tjiheuleui, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de grenzen der distrikten Tjiheulang en Tjitjoeroek.

Tjihideung, onderdistrikt en indigofabriek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalaja.

Tjihideung, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, distrikt Soetji.

Tjihideung, rivier op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Bandong, in het Westen van het distrikt Oedjongbron Koelon.

Tjihideung, warme bron op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Bandjar, troep Panereban.

Tjihideung, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjihideung Ilir, dorp op Java, residentie

Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjihienghieng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjihika, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga, op de grens der Preanger Regentschappen. Zij ontspringt op den Tjirenang.

Tjihirnei, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjihoe, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op het land Tjipamingkies.

Tjihoe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari, op de grens van Tagal.

Tjihoeloehan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjihoem, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij vereenigt zich met de Tjikarang.

Tjihoeni, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling en distrikt Soemadang, onderdistrikt Pangdjileran.

Tjihoepa, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjihonjé, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Tjihonjé, dorp op Java, residentie Banjoemaas, distrikt Dajaloehoer.

Tjihoweh, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean, onderdistrikt Bantar Sadoeng.

Tji-indoet, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Zij stroomt van de Papadajang-keten af, loopt eerst noordoost- en verder oostwaarts, en stort zich in de Tjimanoek. Aan haren heuvelachtigen linker oever ligt het poststation Tandoer.

Tjika, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Madjenang.

Tjikaboejoetan, onderdistrikt en meer op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, het onderdistrikt in het distrikt Tjikemboelan, en het meer in het distrikt Timbanganten.

Tjikaboeloeang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjikaboendoeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon. Zij loopt tusschen den Tangkoeban Prahoe en Boekit Toengoel in eene oostwaartsche rigting langs den binnenwaarts gekeerden voet des wands van den top Kasoer, ook Poelasari geheeten, en neemt later de Tjikawari op.

Tjikabor, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjikadi, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tjikadindin, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjikadja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja, op den Tjeremeh.

Tjikadjang, zie: Tjikatjang.

Tjikadjoengan, rivier op Java, in het Zuiden der Preanger Regentschappen. Zij ontlast zich in de Indische zee.

Tjikadoe, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjikadoe, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. Zij valt in de Tamban. In hare bedding worden steenkolenvlotten gevonden. In dezelfde afdeeling, distrikt Madhoor, onderdistrikt Binoeangan, ligt een dorp Tjikadoe.

Tjikadoe, hoofddorp van het distrikt Soemadang op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, met een poststation en koffijpakhuis.

Tjikadoe, rivier en zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea. De bron behoort tot het onderdistrikt Tjikondang.

Tjikadoe, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar. De rivier valt in de Tjidjengkol. Eene tweede rivier van dezen naam vloeit door het distrikt Palaboean. Zij komt van den berg Gidjanti en ontlast zich in de Tjimandiri.

Tjikadoe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati.

Tjikadoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong, op de grens van Lebakwangi.

Tjikadoe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tjikadoe, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Boengas.

Tjikadoe Girang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang.

Tjikadokan, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, ten Westen van de Tjikarang.

Tjikadondong, onderdistrikt op Java,

residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Parong.

Tjikaëngan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikten Batoewangi en Nagara. Zij ontspringt op den Tjikorai en wordt, van hare uitwatering 2 palen opwaarts, tot aan het dorp Kantjara, met kleine praauwen bevaren.

Tjikaha, zie: Tjidoerian.

Tjikahoeripan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar, onderdistrikt of troep Tjidawon.

Tjikai, rivier op Java, residentie Batavia. Zij valt in de Bekassi.

Tjikajam, dorp op Java, residentie Cheribon, in het Zuiden van het distrikt Kandang Hawor.

Tjikajas, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt en onderdistrikt Panimbang.

Tjikajongan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera. Zij voert al de wateren af, die van de bergketen tusschen de Tjikorai en Hajang ten Zuiden afstroomen. Zij heeft eene zuidwaartsche rigting tot in zee en eenen loop van 40 palen.

Tjikajop, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjikakap, onderdistrikt en riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, het onderdistrikt in het distrikt Palaboean, aan de Wijnkoopsbaai, en het riviertje in Tjidamar, komende van den berg Kakap en vloeijende in zee.

Tjikakap, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea.

Tjikakap, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe.

Tjikakar, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Tjikal, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, aan den postweg.

Tjikalang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalaja.

Tjikalapa, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Tjikalapa, twee riviertjes op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Het eene in het Zuidwesten, valt bij Oedjong Karang Rempak, en het andere, in het Zuid-Oosten, bij Oedjong Goea Oeroek in zee.

Tjikalapa Tjondong, beek op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjikale, rivier op het eiland Rotti, met den mond, volgens Horsburgh, op 10° 49′ Z. Br. en 122° 52′ O. L.

Tjikaledjettan, rivier op Java, op de Zuid-Westkust der residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Tjibiliong, onderdistrikt Patoedja. Nabij haren mond steekt, 5 uren westwaarts van het gehucht Anoeang, eene koraalplaat in zee uit.

Tjikalembang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjikaleto, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjikaliagee, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjitjalengka.

Tjikali Astana, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Noord-Oosten van het distrikt Djampang Koelon.

Tjikaling, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Tjibiliong.

Tjikalintoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjikalintoe, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Tjikal Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, ten Oosten van de râwa Pening, het eerste met een 180tal en het tweede met een 80tal inwoners.

Tjikaloempang, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, Noorder Regentschap, distrikt Anjer. De rivier heette vroeger de Danoe, naar het meer van dien naam.

Tjikalong, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Het grenst ten Noorden aan Buitenzorg en Krawang, ten Oosten aan de afdeeling Bandong, ten Zuiden aan het distrikt Tjiblagoeng en ten Westen aan het distrikt Tjipoetri. De hoofdplaats heet eveneens Tjikalong en ligt aan de rivier Tjikoendoel. In dit distrikt vindt men de zoute bronnen: Tjitoengoel, Tjibodas, Kadoe Dampit, Tjipanoembangan en Tjimanggoe.

Tjikalong, hoofdplaats van het distrikt Mandala op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera. In deze afdeeling vloeit door het distrikt Karang de rivier

Tjikalong, in welke bladkolen gevonden worden.

Tjikalong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjibeurum.

Tjikalong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Zij stort zich in de Tjiletoek.

Tjikalong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Parong, ten Oosten van de Tjikaniki.

Tjikalong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, aan de Tjidoerian.

Tjikalowong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, op de grenzen der distrikten Tjikemboelan en Prigi.

Tjikama, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, met eene paardenstoeterij van Gouvernementswege.

Tjikamal, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Tjikamang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli. Zij komt van den Dendenghari.

Tjikambiri, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Tjikambo, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera.

Tjikamboelan, zie: Tjikemboelan.

Tjikambori, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuiden van de afdeeling Serang.

Tjikanan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjikandang, onbevaarbare rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera. Zij ontspringt aan den voet van den Papandajang in het distrikt Kandang Wessi, en verdeelt zich spoedig in twee takken, waarvan ze den oostelijken zuidwaarts zendt, terwijl de westelijke zuidwestwaarts loopt en in zee valt, na eenen afstand van 18 palen te hebben afgelegd.

Tjikandani, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, op de oostelijke grens van het distrikt Kadoe Gedé.

Tjikandelem, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredan.

Tjikandi, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang. Het is verdeeld in de onderdistrikten Ragas, Onderandir en Tjikandi. Het dorp, tevens poststation, Tjikandi ligt op de grens der residentie, aan de Tjidoerian, welke hier Tjikandi heet. Men passeert hier door middel van een vlot. De suikerfabrieken van den omtrek geven aan deze plaats veel levendigheid. De groote postweg loopt van deze plaats over Tangerang en Batavia naar Buitenzorg.

Tjikandi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, landwaarts in van de Tjiletoek-bogt. Op 2 palen Oost-Noord-Oost van deze plaats wordt eene koude zwavelbron gevonden. Deze ontspringt aan den voet van den waterval Sodong.

Tjikandi Ilir en **-Oedik**, twee partikuliere landen op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, distrikt Tjikandi.

Tjikandoeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjikangboreng, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjikangkarang, dorpje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang, 5 palen ten Zuiden van Parakan Monjet. Er komt in de kleine rivier Parakan Monjet mangaanerts voor.

Tjikaniki, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de grenzen der distrikten Djasinga en Parong. Zij ontspringt in Parong, op het land Sading, uit den berg Minir, loopt van het Zuid-Westen naar het Noord-Oosten, neemt de Tjiloar en Tjisading op, en vereenigt zich met de Tjidani. Aan deze rivier worden kalksteen en kolen gevonden.

Tjikanjer, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Pesser.

Tjikanjer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjikanjereh, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang. Zij valt op de Zuidkust in zee. Het gelijknamige dorp bij deze rivier is in 1844 door eene bergstorting bedolven.

Tjikanjong, dorp op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Soekapoera.

Tjikanong, dorp op Java, residentie Cheribon, in het Zuiden van het distrikt Kandang Hawor.

Tjikantang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi. Ten Zuid-Oosten van Pekantjen vormt zij een hoogen, fraaijen waterval, den Tjoeroek Tjikantang.

Tjikantawang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Malamboeng.

Tjikante, rivier, berg en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. De rivier komt van den berg Handjoang, vormt aan het Lingkoeng-gebergte een waterval en vloeit westwaarts in de Tjiletoek- of Zand-baai.

Tjikanten, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjikantja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjikao, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli. De hoofdplaats van Gandasoeli heet ook Tjikao en bevat een koffij- en een zoutpakhuis. Zij ligt aan de Tjitaroem, die hier bevaarbaar is voor praauwen, die 100 pikols koffij laden. De rivier is hier 100 voeten breed en de oevers zijn 20 en meer hoog. De rivier Tjikao vloeit langs de grenzen van Krawang. Een distrikt van dien naam is later bij andere distrikten in Bandong ingedeeld.

Tjikao, groot dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Sindang Kassi, aan de rivier Tjitaroem, 20 uren over land van Batavia.

Tjikaok, kleine rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjikaong, dorp op Java, residentie Bantam, in het Westen der afdeeling Tjiringin, aan de Welkomst-baai.

Tjikapal, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang.

Tjikapoehan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grenzen der distrikten Oedjongbron Koelon en -Wètan.

Tjikapoendoeng, waterleiding op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon. Zij werd in 1818 door den Heer A. DE WILDE aangelegd. Nabij het dorp van gelijken naam, op 6 palen van Oedjongbron, is een schoone waterval.

Tjikaraha, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen. Zij komt van den Kiamis, loopt oostwaarts en ontlast zich in de Tjikaro.

Tjikarang, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij ontspringt op het land Kalapa Noengal, uit den berg Karang, en vloeit van het Zuiden naar het Noorden door het distrikt Tjibaroesa, en verder door het Ooster Kwartier van Batavia, alwaar aan haren oever een gelijknamig land en dorp ligt. Zij ontlast zich in de Tjitaroem.

Tjikarang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, bij de noordelijke grens van het distrikt Parong.

Tjikarang, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan. In de bedding worden kolenvlotten aangetroffen.

Tjikarang, kleine beek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi. In dezelfde afdeeling vloeit op de Zuidkust van het distrikt Karang ook eene rivier Tjikarang in zee, terwijl een zijtak der Tjikaëngan, in het distrikt Batoe Wangi, ook dezen naam draagt.

Tjikarang, dorp met zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar, onderdistrikt Tjidahoen.

Tjikarang, rivier op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah. Zij stroomt oostwaarts en vereenigt zich met de Tjipitjoeng. Aan haren linker oever ligt een hol van gelijken naam, en aan de monding eene kalkmergelbank van ongeveer 130 voeten.

Tjikarang Bolong, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op het Zuiderstrand van het distrikt Djampang Koelon.

Tjikaraskas, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikondang.

Tjikareës, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Wanakerta, troep Tjipatjing.

Tjikareo, rivier, onderdistrikt en berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng. Zij komt uit eene diepe kloof van het Sanghjang Ponté-gebergte.

Tjikareo, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt en onderdistrikt Parang Koedjang.

Tjikaret, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, het onderdistrikt in het distrikt Goenong Parang, en de rivier in Djampang Tengah.

Tjikaret, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea.

Tjikaret, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. distrikt Tjibaroesa, ten Oosten van den berg Tjitjiri.

Tjikaret, dorp op Java, adsisteut-residentie Buitenzorg, in het Zuiden van het distrikt Parong, bij het Kembang-gebergte.

Tjikaret Djadjar, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjikaro, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, in het Westen der afdeeling Bandong.

Tjikaro, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, ten Zuid-Oosten van de distriktshoofdplaats Tjibaroesa, aan de Tjipamiengies.

Tjikaroendoeng, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, onderdistrikt Goenong Haloe.

Tjikaroja, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjimahi.

Tjikaron, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati.

Tjikaron, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, bij de westelijke grens van het distrikt Tjibaroesa, ten Noord-Westen van den berg Karang.

Tjikarondja, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer.

Tjikasahoeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka.

Tjikasang, hol in den berg Goea op Java, residentie Preanger Regentschappen, in het Westen der afdeeling Bandong.

Tjikaseh, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjikaseh, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Bongas.

Tjikaso, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de grenzen der distrikten Djampang Tengah en -Koelon. Zij ontspringt op het Hioer-gebergte en vindt op eenige palen afstands van de plaats waar de weg tusschen Sagaranten en Tjipamingkies haar even nadert, een naauwen doortogt tusschen hooge en steile rotswanden, terwijl zij zich van eene aanzienlijke hoogte nederstort. In en omstreeks hare monding wordt visch gevangen, doch nagenoeg uitsluitend voor eigen gebruik. Deze rivier is 10 à 15 palen landwaarts in voor kleine praauwen bevaarbaar. De streek is, van deze rivier tot de Tjiboeni, woest en ontoegankelijk en bedekt met bamboe en bosschen, waarin zich vele tijgers ophouden.

Tjikaso, twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, waarvan de eene in het Zuid-Oosten van het distrikt Karang in zee vloeit, en de andere zich in het distrikt Nagara mede in zee ontlast.

Tjikaso, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, tusschen de rivieren Tjimanoek en Tjipelles.

Tjikaso, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjikasoengka, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, volgens DE LANGE ter hoogte van 1,213 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjikata Bajang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang.

Tjikatamos, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjikatjang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara. Aan den zuidelijken voet van den Papandajang strekt zich het plateau van Tjikatjang uit, dat grootendeels met thee beplant is. De gemiddelde temperatuur bedraagt er 68° Fahr. Men vindt er eene thee-onderneming en een zoutpakhuis.

Tjikawaloeng, rivier op Java, op de grenzen der residentiën Cheribon en Banjoemaas. Zij valt in de Tjidjolang.

Tjikawang Djamboeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, in het Oosten van het distrikt Tjidamar.

Tjikawari, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon. Zij komt van den Toenggoel, stroomt west-zuid-westwaarts naar de Tjikaboendoeng, en vormt nabij hare uitwatering in die rivier een waterval. Aan den linker oever liggen, op een paar palen Oost-Zuid-Oost van Lembang, twee warme bronnen, namelijk eene tusschen de monding van de Tjikidang en de Tjikaboendoeng, welke den naam Lembang Tjipanas I draagt, en eene aan de overzijde, aan den regter oever der Tjikawari, genaamd Lembang Tjipanas II.

Tjikawawi, dorp op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Soekapoera.

Tjikawea, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij neemt oorsprong in de uitgedoofde solfatara van den Salak en ontlast zich in de Tjiantan.

Tjikawoeng, rivier en zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, de rivier in de distrikten Djampang Koelon en -Wètan, en de bron in het distrikt Tjidamar, onderdistrikt Tjilakoe.

Tjikawoeng, rivier op Java, residentie Banjoemaas. Zij heeft haren oorsprong op het gebergte Pajong, in het regentschap Poerwokerto, en loopt westwaarts, tot zij beneden het dorp Madoera in de Tjitandoei valt.

Tjikawoeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara. Zij valt op de Zuidkust in zee.

Tjikawoeng, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé. Hij is den 19den April 1862 op honderden plaatsen ingestort, waardoor onderscheidene wellen zijn ontstaan, uit welke een witachtig water opborrelt.

Tjikawoeng, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Tjikawoeng, rivier op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Bongas. Zij komt van den Poelasari.

Tjikawoeng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, ten Noord-Westen van den Tjibodas.

Tjikeboendoeng, zie Tjikaboendoeng.

Tjikedang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjikedang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de zuidelijke grens van het distrikt Madja.

Tjikedoek, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Ploembon.

Tjikedongdong, beekje op Java, residentie Cheribon, 4 palen van Palimanang.

Tjikeër, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, op het Westerstrand. Zij valt bij Oedjong Raja in zee.

Tjikejem, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, onderdistrikt Tjibodo.

Tjikejup, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang.

Tjikekak, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Tjikelang, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, rijk Boni.

Tjikelap, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, in het Zuid-Westen van het distrikt Tjilokotot.

Tjikeleng, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Tjikelepoe, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Wanakerta, troep Tjipatjing.

Tjikellor, twee dorpen op Java, een in de adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjabang Boengin, aan de Tjitaroem, en een aan den overkant in de residentie Batavia, Ooster-Kwartier.

Tjikeloekoet, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong. Zij ontlast zich boven het dorp Tjiwaroe in de Tjigolok.

Tjikelong, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Tjikembang, onderdistrikt en voormalige indigo-fabriek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Tjikembang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi. Zij valt in de Tjikandang.

Tjikembang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Batoe Sirap.

Tjikembar, rivier, onderdistrikt en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjimahi. Het dorp ligt aan de Tjiletoek-baai.

Tjikemboelan, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, met een gelijknamig onderdistrikt. De hoofdplaats is Lelles. Het distrikt grenst ten Noorden aan Tjitjalengka en Baloeboer Limbangan, ten Westen aan Madjalaja en Timbanganten, ten Zuiden aan Timbanganten en ten Zuid-Oosten en Oosten aan de afdeeling Soemadang. Men vindt er de zoute bron Pasir Tompong, in het onderdistrikt Djati.

Tjikemboelan, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera. Het grenst ten Noorden aan Kawasan, ten Westen aan Prigi, ten Zuiden aan zee en ten Oosten aan Kali Poetjang. Het bevat een gelijknamig onderdistrikt, en verder eene rivier en hoofdplaats Tjikemboelan.

Tjiken, baai aan Java's Oosthoek, in de straat Bali.

Tjikendi, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, bezuiden Kadoegedé.

Tjikepoe, berg, dorp en hoek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek- of Zandbaai, op 7° 14′ Z. Br.; het dorp is 89 palen van Tjiandjor verwijderd.

Tjiker, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, aan de Tjilingsi, bezuiden de rawa Tambaga.

Tjikerai, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjikeroe, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari.

Tjikesal, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjikesal, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Tjikesal, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Tjikesik, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Tjiketing, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de rivier Tjiketing.

Tjiketing, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster-Kwartier, 1 paal van de Buitenzorgsche grens, 4 palen Z. W. van Bekasi.

Tjikeusar, rivier en dorp op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjikias, arm der Bekassi-rivier op Java, bij de grenzen van Buitenzorg.

Tjikidang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tjikidang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kali Poetjang.

Tjikidang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, die uit de zuidelijke helling van den Tangkoeban Prahon ontspringt, en door het distrikt Bandjaran, afdeeling Bandong, vloeit.

Tjikidjing, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga, 33 palen van Cheribon.

Tjikilan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Tjikini, landgoed en dorpje op Java, residentie Batavia, tusschen Parapattan en Bidara Tjina, aan de Tjiliwong.

Tjikini Nombong, land op Java, bij Batavia, te Tanah Abang.

Tjikioeng, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noord-Westen van het distrikt Tjabang Boengin.

Tjikipoh, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melambong.

Tjikirai, onderdistrikt, berg en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean. In dit onderdistrikt bevindt zich de zoute bron Tjitangkolo.

Tjikirintjing, zoute bron op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasarpandjang.

Tjikiwoel, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Tjibaroesa.

Tjiklawa, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjiklap, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjikleng, zie: Tjikeleng.

Tjikoa, rivier op Celebes, rijkje Sanrabone.

Tjikodehel, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djambang Koelon, die van de Zuidkust in de Genting-baai valt.

Tjikodjoengan, rivier op Java, aan de Zuidkust der Preanger Regentschappen.

Tjikoebang, post op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, 29 palen van Tjiandjor, 19 van Bandong.

Tjikoeda, rivier en dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, de rivier in het Noord-Westen van het distrikt Parong, het dorp in Djasinga, land Karoel. Ten zuiden van het dorp ligt eene zoutwaterbron.

Tjikoeda, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, een in het distrikt Kali Djati, en een in Batoe Sirap, aan de rivier Tjikramas.

Tjikoedjang, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Pesser.

Tjikoeja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjikoeja, dorp op Java, residentie Bantam, distrikt Serang.

Tjikoeja, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli. Er ligt eene zoute bron.

Tjikoekoeloe, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjimahi.

Tjikoekoer, kinaplantsoen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de zuidelijke helling van den Malabar, ter hoogte van 5,897 Rijnlandsche voeten, op 20 minuten rijdens te paard van het plantsoen Tjiniroean verwijderd. Het toezigt over dit plantsoen en alle andere die boven Tjiniroean liggen, is opgedragen aan eenen tweeden opziener, welke acht inlandsche werklieden tot zijne beschikking heeft. Zijne woning ligt aan den oever der Tjibeurum, 1/2 uur ten Oosten van Tjiniroean.

Tjikoelahan, hoofdplaats van het distrikt

Wanakerta, op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, met een koffijpakhuis.

Tjikoelak, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari.

Tjikoelean, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noord-Westen van het distrikt Parong.

Tjikoeloe, rivier op Java, residentie Bantam, uit welke eene waterleiding is gegraven in het belang der rijstkultuur.

Tjikoembang, dorp op Java, in de Preanger Regentschappen, 29 palen van Tjiandjor, aan den grooten postweg.

Tjikoempai, rivier op Java, op de Oostergrens van de residentie Bantam.

Tjikoendoel, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den Megamendoeng, bij paal 61, ter hoogte van 3,600 Rijnlandsche voeten. Over deze rivier ligt eene goede houten brug, over welke de postweg henen leidt.

Tjikoening, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, die in de dalkloof van gelijken naam ontspringt aan den zuidelijken voet van den berg Merapi.

Tjikoening, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, distrikt Anjer.

Tjikoening, dorp op Java, residentie Batavia, Wester-Kwartier, $^3/_4$ paal beoosten den 20sten paal op den weg naar Bantam.

Tjikoening, of Tjikonêng, naam van twee onderdistrikten op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, een in het distrikt Tjipeudjed en een in Tjisondari.

Tjikoening, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjikoening, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjamies.

Tjikoening, Benkoewang of Vierde punt, is aan Java's Westkust, residentie Bantam, gelegen op 6° 4′ 45″ Z. Br. en 105° 56′ 28″ O. L. Zij is laag en met klapperboomen begroeid. Van Tjikoening-punt steekt een rif $^1/_8$ mijl ver af, met diepten van 20 vademen, die spoedig tot 25 en op $^1/_2$ of $^3/_4$ mijl afstands tot 30 vademen toenemen.

Tjikoenir, poststation en rivier op Java, in de Preanger-landen, in het Soemadangsche distrikt Singaparna. De Tjikoenir ontspringt op den top van den Galoenggoeng en stort zich door drie watervallen in eene kleine kom uit, die ongeveer op het derde der hoogte van den berg boven de vlakte te vinden is.

Tjikoenir, dorp op Java, residentie Batavia, 24 palen van Batavia, en moeras in het Ooster-Kwartier, ten Zuiden van het moeras Tambaga.

Tjikoepa, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuid-Westen van het distrikt Buitenzorg.

Tjikoepa, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjikoepa, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Koppo.

Tjikoepa, zoute bron op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang.

Tjikoepa, dorpje op Java, in Batavia's Ommelanden, op het land Tjoeroek.

Tjikoera, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Tjikoera, dorp, post en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, 4 palen van Garoet naar Manondjaja, 2,426 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Hasskarl.

Tjikoerang, naam van de woning van den Heer Hasskarl, op Java, in de Preanger Regentschappen, op den weg van Tjipannas naar den berg Panggerango.

Tjikoetja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, op de westelijke grens van het distrikt Rantja.

Tjikoewibi, dorp en pasanggrahan op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, aan de noordoostelijke helling van den Tjikorai, volgens Junghuhn ter hoogte van 3,843 Rijnlandsche voeten boven de zee, tusschen glaga-wildernissen en oude koffijtuinen.

Tjikoja, partikulier land op Java, residentie Batavia, op de grens van Bantam, aan de Tjidoerian, met een gelijknamig dorp, het zuidwestelijkste van het Wester Kwartier.

Tjikokol, dorp met suikertuin op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, bij Bidara Tjina, aan de Tjiliwong.

Tjikokol Kalapa, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $17^1/_2$ palen van Batavia, aan den weg van Tangerang naar Buitenzorg.

Tjikol, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Tjikolawing, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Tjikole, rivier op het eiland Rotti, residentie Timor.

Tjikolean, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, met ongeveer 1,500 bewoners.

Tjikolêh, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang, met twee warme bronnen. Eene gelijknamige rivier vloeit door dit onderdistrikt.

Tjikolêh, dorp en post op Java, in de Preanger Regentschappen, op den weg van Soemadang naar Soekapoera, 19 palen van de laatstgenoemde plaats, ter hoogte van 1,412 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL.

Tjikolêh, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjikolek, rivier op Java, residentie Bantam, 12 palen van Lebak, bij den post Bodoer.

Tjikoma, theetuin op Java, bij Buitenzorg.

Tjiko Marassa, zeeboezem en dorp met ankerplaats aan de Noordkust van het eiland Boero, regentschap Leliali. De bogt, die de Oostzijde van het regentschap bepaalt, heeft zulk een naauwen ingang, dat zij alleen voor de kleinste bootjes toegankelijk is. Door dit smalle kanaal leidt zij naar een zoutwatermeer van aanmerkelijke diepte.

Tjikombar, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang, 30 palen van Tjiandjor verwijderd.

Tjikomboi, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran, op de grens met Koppo.

Tjikompai, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, welke in de Tjiliwong valt.

Tjikompawen, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, met ruim 800 zielen.

Tjikondang, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, met de onderdistrikten Tjirinjom, Sademaja, Tjikaraskas, Majak, Tjimanggoe, Tjihaoer. De hoofdplaats heet Tjibeber. Dit distrikt is bewoond door 4,393 Javanen. Het bevat tien zoute bronnen en eene gelijknamige rivier en dorp. Dit laatste ligt op $9^1/_2$ palen van Tjiandjor en 1,412 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjikondang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, in het Bandongsche distrikt Tjihea, met eene zoute bron.

Tjikondang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Talaga, op de zuidelijke grens.

Tjikondang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjikondang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, op de westelijke grens van het distrikt Salem.

Tjikonêng, zie: Tjikoening.

Tjikopa, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, oostwaarts van de rivier Mentjereh.

Tjikoppea, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan de rivier Tjianten.

Tjikoppo, partikulier land met gelijknamig landhuis op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, met 530 bewoners. Men vindt hier vele Europesche groenten en vruchten, en verder levert dit aangename oord koffij, rijst, klappernoten, katjang en Javasuiker. Op dit land komt ten Oosten van het dorp Pasir Nangka eene zoutwaterbron voor, terwijl er aan den linker oever der Tjibago, in de nabijheid van Tjablong, twee warme bronnen gelegen zijn.

Tjikorai, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de grens van de Limbangansche distrikten Panimbang en Soetji met de Soekapoerasche Nagara en Batoe Wangi, op 30 palen van den Galoenggoeng gelegen, op ongeveer 7° 19′ 16″ Z. Br. en 107° 51′ 4″ O. L. Deze berg is 8,964 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee, volgens DE LANGE, en 7,098 boven het dal van Garoet. Men beklimt hem geheel te voet langs een smal en zeer steil bergpad. Op den verbindingsrug van den Tjikorai met den Papandajang ligt de theetuin Tjikadjang, ter hoogte van 3,900 Rijnlandsche voeten boven de zee. Eene rivier van gelijken naam vormt de grensscheiding tusschen de afdeelingen Limbangan en Soekapoera en ontlast zich in de Tjiwoelan.

Tjikorai, poststation op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Limbangan, op de zuidelijke grens van het distrikt Soetji, en twee riviertjes op de westelijke en zuidelijke grens van het distrikt Panimbang.

Tjikorai, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredan.

Tjikorai, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjikorajoet, pasanggrahan op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op de oost-zuidoostelijke helling van den Salak, 2,098 Rijn-

landsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN.

Tjikorang, zie: Vierde Punt.

Tjikoreko, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten van het distrikt Tjibiliong.

Tjikorondji, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, onderdistrikt Tanggeung.

Tjikorook, poststation op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Tjikosiek, riviertje en dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjikosiek, benaming van twee dorpen op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, een in het Noorden en een in het Zuiden.

Tjikosiek Loehoer, rivier op Java, residentie Bantam, Wester Regentschap, distrikt Tjibiliong. Door haren hevigen stroom is zij moeijelijk over te zwmmen.

Tjikosoenka, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjikramas, riviertje op Java, op de oostelijke grens van het Krawangsche distrikt Batoe Sirap met de Preanger Regentschappen. Het ontspringt uit den Boekit Toengoel, loopt eerst noord-oostwaarts tot voorbij het dorp Tjikembang, kronkelt zich vervolgens een weinig naar het Noord-Westen, tot bij het dorp Tjiparangoe, waar het in de Tjipoenagara valt.

Tjikramas, berg en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari, 10 palen West van Soemadang. Nabij Tjikramas ligt eene laauwe bron, die aan deze plaats het benoodigde drinkwater levert en verderop het kleine riviertje Tjipannas vormt. Het water heeft eene warmte van 28°—29° C. Het vormt eene *pandjoran*, waar de inlanders zich baden.

Tjikroe, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe. Deze veroorzaakte steeds hevige overstroomingen, totdat *Raden Ranga* MANGKOE DERDJA haar, omstreeks 1857, op inlandsche wijze deed indijken, ten gevolge waarvan Indramajoe verder verschoond bleef van overstrooming door deze rivier.

Tjikroe, post op Java, residentie Cheribon, 11 palen oostelijk van Karang Sambong, 23 palen westelijk van Cheribon.

Tjikroe, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Kadoe.

Tjikroe, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, 5 uren oostelijk van Bandong.

Tjikroe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo, aan de rivier Klawen.

Tjikroetoek, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikten Djampang Tengah en -Wètan. Zij loopt langs den voet van het Breng-Breng-gebergte en ontlast zich in de Tjiboenikassi.

Tjikroewik, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan.

Tjikrojoedo, dorp op Java, residentie en distrikt Tagal.

Tjilaboe, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, aan de Mentjereh, op 4 palen van hare monding.

Tjiladang, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong.

Tjiladja, dorp en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen. Het dorp is de vierde post van Manoendjaja naar Garoet, en ligt $16^1/_2$ palen van Manoendjaja, op eene hoogte van 1,159 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjiladja, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjiladoek, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den weg van Bandong naar Soemadang, ter hoogte van 1,873 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjiladoeri, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjiladri, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Tjilagang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan.

Tjilagon, het noordelijkst distrikt van de residentie Bantam, op Java, afdeeling Serang, met ongeveer 25,000 zielen. Het is verdeeld in de onderdistrikten Tjilagon, Trate en Bodjanagara. De gelijknamige hoofdplaats ligt tusschen Anjer en Serang, op $3^1/_2$ palen van zee, $6^1/_2$ van Bantam, $7^1/_2$ van Anjer en $10^1/_2$ van Serang. De weg is hier goed en voorzien van steenen bruggen, waar hij door rivieren gesneden wordt.

Tjilagon, koffijtuin op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten. Door den hevigen storm van 18 November 186 zijn in dezen tuin 1,930 koffijboomen en 961 dadap-boomen omvergewaaid.

Tjilahoe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Rantja.

Tjilaja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjilajang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Tjilajoe, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar, 81 palen van Tjiandjor.

Tjilajorang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjilakeh, zie: Tjilaki.

Tjilaket, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto. In den nacht van 2 April 1857 heeft nabij dit dorp eene aardstorting plaats gehad, waardoor een stuk *oro-oro*-land (woeste grond), ter lengte van circa 50, ter breedte van 50 en ter diepte van 2 roeden, is ingezakt en herschapen in eenen stroom, ter breedte van 30 roeden, die, over den weg naar Trawas loopende, de passage naar deze plaats tijdelijk stremde.

Tjilaket, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Kota Malang.

Tjilaki, dorp op Java, in het Zuiden der residentie Bantam.

Tjilaki, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran, die zich in de Tjisangkoei ontlast.

Tjilaki, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, die in het distrikt Tjidamar uit den berg Karang ontspringt, en, ofschoon zeer breed, onbevaarbaar is, omdat haar stroom zeer snel en hare bedding met klippen bedekt is. Een gelijknamig onderdistrikt in Tjidamar bevat de warme bron Tjimanggoe en de zoute Tjikawoe.

Tjilakoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Djasinga.

Tjilalaboean, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjilalai, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibaroesa.

Tjilalak, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Tjilalanang, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Tjilalang, twee dorpen op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, een in het distrikt Lipoekasi, met 6 huizen en 52 inwoners, en een in het distrikt Lompo ri Tanga, met 6 huizen en 47 inwoners (1861).

Tjilalang, vier dorpen op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Boelo Boelo, met 1 huis en 20 inwoners, een in oud Boelekomba, met 3 huizen en 42 inwoners, een in Baringang ri Laoe, met 3 huizen en 42 inwoners, en eindelijk een in Kadjang, met 2 huizen en 20 inwoners (1861). In dit laatste groeit een weinig koffij, terwijl het in oud Boelekomba gelegen Tjilalang daarvan zeer veel oplevert.

Tjilalawi, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Tjilamaja, twee rivieren op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikten Wanajasa en Adiarsa. Een gelijknamig dorp is gelegen op den weg van Indramajoe naar Poerwakarta, 15 palen van laatstgemelde plaats verwijderd.

Tjilaman, rivier op Java, op de noordwestelijke grens van de adsistent-residentie Buitenzorg.

Tjilaman, rivier en poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op den Tangkoeban Prahoe.

Tjilaman, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, op de oostelijke grens van het distrikt Loewoeng Malang.

Tjilambar, land op Java, ten Westen der stad Batavia.

Tjilamboer, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, land Tjibodas. Ten Zuiden van deze plaats liggen twee warme bronnen, waarvan het water tegen huidziekten wordt aangewend.

Tjilamboer, rivier op Java, in het Zuiden der residentie Bantam. Uit deze is in het belang van den landbouw eene waterleiding gegraven.

Tjilame, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot.

Tjilamojo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Poering.

Tjilamprag, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjilan, handelsplaats op Sumatra, op de Westzijde van het rijk Achin.

Tjilanan, zie: Tjilaman.

Tjilanda, rivier op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang.

Tjilandak, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de rivier Krokot, 1 paal van Buitenzorgs grens.

Tjilandak, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati, in het Zuid-Oosten.

Tjilandak, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjilane, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjilangai, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjilangai, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan de Tjidani.

Tjilangel, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, welke aan de zuidoostelijke helling der bergketen tusschen den Galoenggoeng en den Tjikorai ontspringt. Na eenen loop van 30 palen, eerst Zuid-Oost en later met vele bogten Zuid-ten-Oosten, valt zij in zee.

Tjilangkahan, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, in het Zuiden, met 11,350 inwoners. Eene gelijknamige rivier doorstroomt dit distrikt, terwijl het hoofddorp eveneens Tjilangkahan heet en gelegen is 33 palen van Lebak, ter hoogte van 33 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Vroeger waren hier een Controleur en Ondercollecteur der landelijke inkomsten geplaatst, doch de onbelangrijkheid dezer contrôle gaf in 1828 aanleiding tot het intrekken dier posten. De Demang van Tjilangkahan is belast met de strandvonderij in deze afdeeling.

Tjilangkap, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong.

Tjilangkap, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Sindang Kassi, aan de Tjitaroem, 2 uren van Poerwakarta gelegen. Hier had vroeger het Gouvernement eene landbouw-inrigting, uit thee-, kaneel- en tabaksplantaadjes bestaande, en in dit établissement waren, onder het toezigt van eenen Directeur, behalve de vrije lieden, ongeveer 400 bannelingen werkzaam. Tjilangkap is eene bloeijende plaats met eene markt, en ligt ter hoogte van 200 Rijnlandsche voeten boven de zee. Het leerlooijen en weven van goeniezakken leveren hier goede uitkomsten op.

Tjilangkap, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala.

Tjilangkap, rivier, onderdistrikt en hoofdplaats van het distrikt Kawasan, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera. In het onderdistrikt zijn de warme bron Karang Wankal en de zoute bronnen Wiloewa en Pangarampan. Tjilangkap ligt op 5 palen van Manoendjaja, 771 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Hasskarl.

Tjilangkap, berg, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. De berg is, volgens Hasskarl, 1,983 Rijnlandsche voeten hoog, terwijl de hoogte der rivier nog 1,723 voeten hoogte bedraagt.

Tjilangkap, dorp op Java, residentie Bantam, op de westelijke grens van de afdeeling Lebak.

Tjilangkap, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, een in het Westen van het distrikt Parong, en een in het Noorden van het distrikt Djasinga.

Tjilangkap, twee dorpen op Java, residentie Batavia, in het Oosten van het Zuider Kwartier, een ten Noorden van Kalapa Doewa en een ten Zuiden van die plaats.

Tjilangkap, ontgonnen woeste grond op Java, in de adsistent-residentie Krawang, groot 670 bouws, en toebehoorende aan Jhr. Mr. F. Junius van Hemert.

Tjilangkap, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Tjilangkap, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjilangké, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga.

Tjilangla, breede rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang, die uit den berg Simpaai ontspringt en zich in zee ontlast. Zij is tot op $1^1/_2$ paal van hare uitwatering bevaarbaar.

Tjilaoetaran, rivier, baai, kaap en eilandje aan Java's Zuidkust, residentie Preanger Regentschappen. De hoek ligt, volgens Melvill van Carnbée, op 7° 38′ 45″ Z. Br. en 107° 41′ O. L. De rivier is de oostelijke tak van de Tjikandang en 16 palen lang. De ankerplaats is, bij een in 1842 ingesteld onderzoek, gebleken niet geschikt te zijn voor schepen, maar alleen voor kleine vaartuigen te kunnen dienen.

Tjilapar, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, ten Oosten van den Soembing, aan de gelijknamige rivier, die op den Soembing ontspringt en zich in de Progo ontlast.

Tjilatak, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, in het Noorden van het distrikt Parang Koedjang, aan de Tjiliman.

Tjilatak, rivier op Java, in westelijk Bantam. Zij komt van het Kendang-gebergte af.

Tjilatang, hoek op Celebes, aan de Westkust der baai van Boni.

Tjilatja, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjilatjap, afdeeling op Java, residentie Banjoemaas, grenzende ten Westen aan de Preanger Regentschappen en Cheribon, ten Noorden aan Cheribon, Tagal en de regentschappen Poerwokerto en Banjoemaas, en ten Oosten aan Bagelen. Zij bevat de vijf distrikten Tjilatjap, Adiredjo, Pegadingan, Madjenang en Daja Loehoer en het eiland Kambangan, met eene gezamenlijke bevolking van 52,954 zielen, als, 21 Europeanen, 264 Chinezen, Arabieren en Maleijers, en overigens Javanen, waarvan in het distrikt Tjilatjap 9,535 zielen. De kultuur bestaat in koffij en rijst. De handel is nog steeds van weinig beteekenis en bepaalt zich voornamelijk tot den uitvoer van eenige honderden pikols rijst en *padi* naar Batavia en Soerabaja. Deze rijst is echter te Batavia, om hare minder goede hoedanigheid, daar zij spoedig bederft, niet zeer gewild.

Tjilatjap, de hoofdplaats van de afdeeling en het distrikt, is gelegen aan de Zuidkust, aan den mond der Tjidonan, op 7° 45′ 30″ Z. Br. en 109° 3′ 30″ O. L. Zij is de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, tevens fungerend Notaris, den Regent, en den Controleur, wier huizen aan de paseiban gelegen zijn. Verder is zij de zetel van eene regtbank van omgang en een landraad, een Kommies, tevens fungerend Griffier bij den landraad, een Djaksa, een Panghoeloe, een Kommies-Ontvanger, een Pakhuismeester, een Zoutverkooper en een Officier van gezondheid, wien tevens de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine zijn opgedragen. De Pakhuismeester te Tjilatjap is ook belast met het toezigt over de berging van gestrande goederen. In het oostelijke gedeelte der plaats liggen de Gouvernementspakhuizen, terwijl zich in het Westen de groote markt, de paseiban en eene pasanggrahan bevinden. Er staat ook eene in 1845 gebouwde gevangenis. Voorts heeft men hier eene Gouvernements lagere school. De Chinesche bevolking, een 150tal zielen sterk, woont ten Westen van de rivier Sesoekan, en heeft een Wijkmeester. Om de wijk der Chinezen sluiten zich de inlandsche wijken aan. Langs een gegraven kanaal, Kali Josso genaamd, worden hier de produkten uit het binnenland in schepen geladen, die sedert eenige jaren veilig bij Tjilatjap kunnen ankeren. Van Gouvernementswege bevindt zich te Tjilatjap een inlandsche loods, die zich aan boord van ieder naderend schip begeeft, dat zijne hulp verlangt. Bij de Zuidpunt ligt eene modderbank, welke zich ongeveer zoo ver als het hoofd uitstrekt en bij laag water met nieuwe of volle maan droog valt. De reede is de uitmuntendste en veiligste van Java's Zuidkust. De haven van Tjilatjap is voor den algemeenen handel opengesteld. Het klimaat is er niet gezond, vooral niet in den Westmoeson, wanneer soms kwaadaardige koortsen heerschen.

Tjilatoe, zie: Tjiletoek.

Tiilaut Eurum, zie: Tjilaoetaran.

Tjilawa, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de Tjisimoet.

Tjilawa, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga, op de zuidelijke grens.

Tjilawat, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Pontianak, aan de Kapoeas-rivier.

Tjilawat, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Tjileboet, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong. Het landhuis ligt op 6 palen van Buitenzorg, 495 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Op Tjileboet is eene kleine paardenstoeterij.

Tjileboet, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Parong.

Tjileboet, rivier op Java, residentie Cheribon, distrikt Indramajoe.

Tjilebong, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Oosten van het distrikt Ngoempah.

Tjiledoek, land en dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de rivier Angké. Het land behoort aan Chinezen.

Tjiledoek, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati, 4 palen Zuid-Oost van Kali Djati.

Tjiledoek, hoofdplaats van het distrikt Losari, op Java, residentie en regentschap Cheribon, met eene suikerfabriek van gelijken naam, toebehoorende aan de erven Tjiaauw Yang en D. C. Burgemeestre, en met eenen aanplant van 400 bouws.

Tjiledoek, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan.

Tjiledoek, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Soetji, met een zoutpakhuis.

Tjiledoek, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, zijnde de eerste post, op 5 palen afstands van Soemadang, op den weg naar Bandong, ter hoogte van 1,872

Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjiledoek, twee dorpen en rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikten Parong en Tjibaroesa. De rivier vereenigt zich met de Tjikias.

Tjilegi, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala, met de zoute bron Singajoen.

Tjilegon, zie: Tjilagon.

Tjilekon Moentjang en **-Pasi,** twee rivieren op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjileleg, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjileleh, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjileleh, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi, aan de rivier Seragi.

Tjilelei, zie: Tjileuleui.

Tjileleng, vogelnestberg op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong, aan den bergrug van gelijken naam. De ingang is naar het Oosten gerigt.

Tjileles, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek- of Zandbaai. Zie ook Leles.

Tjileles, riviertje en dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, aan de Noordkust. Het riviertje valt ten Oosten van de Banjawakan op 106° 32′ 30″ O. L. in zee.

Tjileleui, zie: Tjileuleui.

Tjilemmer, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, bij Tjimanok. Uit deze rivier is eene waterleiding gegraven, in het belang der rijstkultuur.

Tjilemmer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjilendang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjilendiek, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjilendok, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjilengang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, aan de Tjidani, tusschen den 25sten en 26sten paal op den weg van Tangerang naar Buitenzorg.

Tjilenggor, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de Tjisimoet. Het is bewoond door van de Badoeïs afgescheidene Orang Kaloearan.

Tjilengkeng, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Sindang Kassi, op de grens van het distrikt Tjiampel.

Tjilengkrang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari, op de grens van Tagal, aan de Tjisangarong.

Tjilengkrang, rivier en twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, de dorpen in de distrikten Loerah Agong en Kadoe Gedé, en de rivier in Koeningan.

Tjilengkrang, post op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melambong, $4^1/_2$ paal van Melambong op den weg naar Paweunang.

Tjilengor, zie: Tjilenggor.

Tjilengsar, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri, troep Tjipannas.

Tjilengseng, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang.

Tjilengsi, een der twee armen, waarmede de rivier van Bekassi op Java, aan de grenzen van Buitenzorg, ontspringt.

Tjilengsir, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, 6 palen van Soemadang verwijderd.

Tjilengsir, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rautja.

Tjilenting, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, $92^1/_4$ palen van Tjiringin gelegen.

Tjilentja, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Tjilerang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Tallo, aan de rivier Koengkai.

Tjilerek, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Parang Koedjang.

Tjileri, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Kadoe Gedé.

Tjilering, berg op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran, zijnde een voorheuvel van het Japaragebergte.

Tjilesong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Bandjaran, die in de Tjiseël vloeit.

Tjileteko, rivier op Java, residentie Bantam, in het Zuiden van het distrikt Tjibiliong, die de grens uitmaakt tusschen het onderdistrikt Patoedja en Tjibiliong.

Tjiletoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, aan de Tjiantan.

Tjiletoek, baai op Java, aan de Zuidkust der residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tusschen de hoeken Ragat en Tjipantjoen is de ingang nagenoeg $1^1/_4$ mijl wijd, maar hij vernaauwt zich spoedig tot $^5/_8$ mijl. Zij is bij de zeelieden bekend onder den naam van *Zandbaai*, en in 1857 van wege het Marine-departement opgenomen en voor anker- en afscheepsplaats niet ongeschikt bevonden. Zij bevat evenwel de twee eilandjes Mandra en Manoek, en is verder bezaaid met klippen, waaronder ook blinde klippen. Hare oevers zijn schaars bewoond en de omstreken worden door tijgers en ander wild gedierte vaak onveilig gemaakt. Men onderstelde vroeger dat aan de Tjiletoek-baai kolen aanwezig waren, maar een onderzoek, in 1855 en 1856 ingesteld, heeft getoond dat dit eene dwaling was. Langs deze baai strekt zich eene gelijknamige vlakte uit. De rivier Tjiletoek, die zich in de baai ontlast, is tot op ongeveer 5 palen boven de monding voor groote praauwen bevaarbaar; hooger op wordt de vaart belemmerd door omgevallene boomstammen en bamboe. Eene andere rivier Tjiletoek vloeit door Tjiandjor, op de scheiding der distrikten Palaboean en Tjitjoeroek.

Tjiletrek, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, troep Rantjapangoong.

Tjileuja, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjileules, zie: Tjileles.

Tjileuleui, rivier en onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng, met de warme bron Tjipannas en de zoute Sesippan. De rivier vliet van de helling van den berg Sidakling door het hoogland naar de Tjimanoek.

Tjileuleui, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, die zich in vele krommingen door de afdeeling Soebang slingert en noordwaarts in Pegadeng zich met de Tjigadong vereenigt.

Tjileuleui, dorp en rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op het land Koeripan.

Tjileungsier, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjileweng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjili, berg op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger.

Tjili, riviertje op Java, niet ver van de hoofdplaats Buitenzorg.

Tjiliab, baai aan Java's Zuidkust, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tjiliagoen, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Tjiliboer, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Brebes, distrikt Boemi Ajoe, aan de westelijke helling van den Slamat. Op 7 palen van deze plaats is een meer gelegen.

Tjiliboet, zie: Tjileboet.

Tjiliengsie, zie: Tjilingsi.

Tjiligon, zie: Tjilagon.

Tjilik, kaap aan de Noord-Oostkust van het eiland Bali.

Tjililin, hoofddorp van het distrikt Rongga, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, aan den noordelijken voet van den berg Geger Poetoe, in een schilderachtig oord gelegen. Het heeft een aardige aloen-aloen, eene kleine markt, een koffijpakhuis en een 90tal huizen. Tjililin ligt 12 palen van Bandong. In zijne nabijheid liggen de zoute bronnen Tjitalaga Wadon, Tjipattiek en Tjisarmi.

Tjililitan, landgoed op Java, residentie Batavia, bij Bidara Tjina.

Tjililitan Sabrang, dorp op Java, residentie Batavia, aan de Tjiliwong, $10^1/_2$ palen ten Zuiden van de stad.

Tjililoi, zie: Tjileuleui.

Tjiliman, rivier op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Parang Koedjang.

Tjilimbang, dorp op Java. residentie Tagal, afdeeling Brebes, distrikt Salem.

Tjilimbang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, distrikt Tjilatjap.

Tjilimboeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, die de grens vormt tusschen de distrikten Nagara en Batoe Wangi.

Tjilimoes, hoofdplaats van het distrikt Beber, op Java, residentie en regentschap Cheribon.

Tjilimoes, dorp op Java, residentie en distrikt Cheribon, 13 palen van de stad. Er is een *katjang*-olie-établissement.

Tjilimoes, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, distrikt Panimbang.

Tjilimoes, berg op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala.

Tjilimoes, dorp op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjilimoes, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang.

Tjilimoes Ilir en **Satenggah,** twee dorpen op Java, residentie Bantam, die hare namen ontleenen van het riviertje Tjilimoes, dat langs beiden stroomt. Het eerste ligt 300 en het tweede 456 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Hasskarl.

Tjilindo Lindo, dorp op Celebes' Zuidkust, landschap Bonthain, in de nabijheid der hoofdplaats, in het gebergte. Er is eene grot, in welke een paar steenen liggen, waaraan door de inlanders geofferd wordt. Ook vindt men er eene goede badplaats.

Tjilingalaja, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Tjilingsi, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, die langs het dorp van dien naam stroomt en bij het dorp Pondok toeah in Batavia, niet ver van Tandjong Priok, in zee valt, onder den naam van rivier van Bekassi. Zij ontspringt uit den berg Tjoepo, op het land Tjitrap, nabij den Megamendoeng. Het dorp Tjilingsi ligt 25 palen van Buitenzorg.

Tjilingsi, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, met 19,526 bewoners.

Tjilintjing, baai aan Java's Noordkust, bij den hoek van Krawang, waarin zich de Tjitaroem ontlast.

Tjilintjing, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, bij de monding der Maroenda.

Tjilintjing, dorp met markt op Java, 9 palen van Batavia gelegen.

Tjilintjing, dorp op Java, residentie Bantam, zijnde de eerste post op den weg van Serang naar Tjiringin, 4 palen van Serang.

Tjilintjing, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, die zich op 2 palen van het Zuiderstrand met de Tjiboenikassi vereenigt.

Tjilintjing, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Tjilintjing, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar

Tjiliran, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang, aan de Tjileuleui.

Tjiliring, zie: T j i l e r i n g.

Tjilirip, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Brebes, distrikt Lebaksioe.

Tjilitan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, op de grens der distrikten Tjiamies en Rantja.

Tjilitan Sabrang, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de Tjiliwong.

Tjilitoe, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjilitoek, zie: T j i l e t o e k.

Tjilitrang, rivier op Java, residentie Batavia.

Tjiliwong, rivier op Java, die in de adsistent-residentie Buitenzorg, op den Megamendong, ontspringt met verscheidene spruiten, die een bed vormen waardoor zij noordwaarts afstroomen naar de landen, waar vroeger Djakatra stond. Met een kronkelenden loop stroomt zij tot de plaats waar Batavia begint. Daar verliest zij zich in een aantal modderpoelen, kanalen en grachten. De eenmaal schoone rivier van Djakatra werd door eene uitbarsting van den Salak, in Januarij 1699, van loop veranderd en tevens geheel bedorven. Deze rivier, over welke eene fraaije tolbrug ligt, stort zich met twee armen in zee uit. Vóór de monding zijn vele eilandjes gelegen. De lengte van den loop is 40 mijlen.

Tjiloar, zie: T j i l o e w a r.

Tjilodan, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, aan den postweg.

Tjilodong, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong. Ten Oosten van het dorp Noesa Kambangan is eene zwavelbron met stinkend water aan den oever der Tjibinong gelegen. Van dit water kan niet veel gebruik worden gemaakt, daar, wanneer de rivier rijst, deze zich met het water der bron vereenigt, waardoor het onzigtbaar wordt. Dit water is een geneesmiddel tegen huidziekte. Het landhuis Tjilodong ligt 354 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjiloe, voormalig groot dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, op 1 uur van Badjoa, in Boni, dat door de eerste expeditie, in het laatst van 1859, verbrand is.

Tjiloe, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Soemorotto.

Tjiloeak, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang. Er is eene warme bron.

Tjiloebang, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de grenzen der distrikten Pesser en Goenong Parang.

Tjiloebang, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjiloehoer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjiloek, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling en distrikt Tjilatjap.

Tjiloeloek, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Malang.

Tjiloeloempang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjiloeloempang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboewan.

Tjiloembing, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Selatjaoe.

Tjiloembing, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Bandong, distrikt Karang.

Tjiloemboeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong, op de grens van Tagal.

Tjiloemoet, doorwaadbare rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, die in de Tjiboenikassi valt.

Tjiloenan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjiasem.

Tjiloesara, rivier op Java, residentie Cheribon.

Tjiloetoeng, rivier op Java, op de grenzen van de residentiën Cheribon en Preanger Regentschappen. Zij ontspringt uit het gebergte Sira Talaga en valt, na eenen loop van 17 palen, beneden de redoute Tomo, in de rivier Tjimanok, ter hoogte van 70 voeten boven de zee.

Tjiloetoeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Tjiloetoeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de grens van het distrikt Dermawangi en Cheribon.

Tjiloetoeron, hoek aan de Westkust van Java, op 7° 41′ Z. Br. en 107° 44′ O. L.

Tjiloewar, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, met ongeveer 1700 bewoners.

Tjiloewar, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg, zijnde de eerste post beneden Buitenzorg, 5 palen van die plaats en 34 van Batavia, ter hoogte van 533 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL.

Tjiloewar, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, die aan den berg Bantal Djati ontspringt en van het Zuiden naar het Noorden door de distrikten Buitenzorg en Tjibinong stroomt.

Tjiloewar, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Tjiloewoeng, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, aan de rivier Koeto.

Tjiloewoeng, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati.

Tjilograng, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan.

Tjilojet, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, op de grenzen der distrikten Loewoeng Malang en Kandang Hawor.

Tjilokotot, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Het bevat de onderdistrikten Bodjong Koneng, Tjipageran, Tjilame, Tjibaliga, Tjimahi, Djaringan, Galanggang, Tjigoegoer en Tjiwaroega. De bevolking is 15,000 zielen sterk. De grond, die uit plantaarde en modder bestaat, is bijzonder vruchtbaar. De bergen zijn met bosschen en de onbebouwde vlakten met alang-alang begroeid, terwijl het overige gedeelte met rijstvelden en koffijtuinen bedekt is. Dit distrikt levert ook veel suiker en tabak op. De zware wouden worden door wilde runderen en rhinocerossen doorkruist. Op de vlakten leven vele herten en zwijnen, en groote tijgers zijn vooral aan den oever der Tjitaroem niet zeldzaam.

Tjilolog, rivier op Java, in het Westen der residentie Batavia.

Tjilombo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, aan de *râwa* Pening.

Tjilompret, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Adiredjo.

Tjilompret, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi.

Tjilompret, dorp op Java, residentie Pekalongan, distrikt Batang.

Tjilong, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Tjilongan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, die aan den voet van den Tjikorai ontspringt en naar het Oosten loopt over eene lengte van 18 palen, om zich in de Tjiwoelong te ontlasten. Zij is bij Tradjoe 1,717 Rijnlandsche voeten hoog.

Tjilongok, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, aan den oostelijken arm der Tjilelles.

Tjiloning, rivier op Java, residentie Banjoemaas, zijnde een oostelijke tak van de Tjibeurum.

Tjiloö, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Tjilo Padang, rivier op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikten Daja Loehoer en Madjenang. Zij ontlast zich in de Tjikawoeng.

Tjilo Padang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, op de noordelijke grens van het distrikt Tjiamies.

Tjilora, dorp op Java, residentie Bantam, tusschen Tjiringin en Anjer, afdeeling Tjiringin.

Tjiloreng, berg op Java, op de grenzen van de residentiën Djokdjokarta en Soerakarta, grootendeels in de afdeeling Padjang, distrikt Semboejang, in Soerakarta.

Tjiloreng, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi, aan de rivier Stahil.

Tjilosse, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang, welke van den Galoenggoeng komt en in zee uitloopt.

Tjilotto, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri, op de noordelijke grens.

Tjilowa, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling en distrikt Soemadang.

Tjilowa, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjilowok, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Blora, distrikt Djepon.

Tjimadang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng.

Tjimadja, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tjimadja, rivier op Java, in het Zuid-Oosten der residentie Bantam, die, waar ze zich met de Tjisoekaramé vereenigt, 640 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven is.

Tjimadja Kerta, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Tjimadjang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, die uit de zuidelijke helling van den Gedé ontspringt.

Tjimahi, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, met de onderdistrikten Tjikaroja, Tjitamiang, Tjibatoe, Goenoeng Goeroeh. Het hoofddorp heet Tjisaät. De bevolking bestaat uit ruim 9,500 Javanen. De gelijknamige rivier ontspringt op den Tangkoeban Prahoe, waar zij een waterval vormt, 259 Rijnlandsche voeten hoog en 10 breed, op 4,097 Rijnlandsche voeten hoogte boven de zee. In dit distrikt ligt de zoute bron Tjipasir Goenoeng.

Tjimahi, onderdistrikt, rivier en post op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot, $5^3/_4$ palen van Bandong, ter hoogte van 1,426 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Hasskarl.

Tjimahon, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Tjimahpar, zie: Tjimapar.

Tjimajang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Parang Koedjang.

Tjimaka, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjimalaja, zie: Tjimelajoe.

Tjimalik, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, troep Sindang Karta.

Tjimaloe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, op den berg Telaga.

Tjimamoet, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op de grenzen der distrikten Tjibeurum en Tjongeang.

Tjimampong, dorp en rivier op Java, residentie Bantam, distrikt Panimbang, bij de Welkomst-baai.

Tjimanahon, rivier op Java, in westelijk Bantam. Zij ontspringt op het Kendang-gebergte.

Tjimanda, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tjidjoelang.

Tjimandeh, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikondang, troep Tjihauer.

Tjimandi, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Tjimandiri, warme bron op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang, troep Tjikole.

Tjimandiri, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, die in het Tjiandjorsche distrikt Djampang Wètan, op het westelijk Kendang-gebergte ontspringt. Deze rivier loopt in het begin noordwaarts, tusschen de distrikten Djampang Wètan en Pesser heen, tot zij, na eenen weg van 7 palen, den oostelijken hoek van het land Soekaboemi bereikt. Hier neemt zij de Tjimerang op, wendt zich naar

het Westen en scheidt Soekaboemi over eene lengte van 45 palen van Djampang Wètan en Djampang Koelon, waarna zij zich bij het dorp Moewara Tjimandiri in de Wijnkoops-baai stort. Vóór hare uitwatering ligt eene bank, waarbij de stroom, die tegen de deining inwerkt, eene sterke branding doet ontstaan. Aan de oevers boven de monding vindt men kwartssteenen en basaltsteen, jaspis en witte agaat. De rivier is voor praauwen en bamboe-vlotten bevaarbaar tot 10 palen van de monding.

Tjimandiri, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan.

Tjimandjao, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, op de westelijke grens van het distrikt Oengaran.

Tjimandoer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjimaneungteng, lavarotsen, aan de beide oevers der Tjigedé, op Java, residentie Cheribon, distrikt Tjiawi.

Tjimangbang, heuvel op Java, op de Zuidkust der residentie Bantam, hoog ongeveer 200 Rijnlandsche voeten.

Tjimangga, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Oengaran, met ruim 200 inwoners.

Tjimangga, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten der afdeeling Lebak.

Tjimangger, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Parong.

Tjimanggies, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, met 2,467 inwoners. De gelijknamige rivier vereenigt zich met de Tjikompai en valt met deze later in de Tjiliwong. Het poststation Tjimanggies, op den weg van Batavia naar Buitenzorg, is 22 palen oostelijk van Batavia en 17 van Buitenzorg gelegen.

Tjimanggies, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjimanggir, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang-Koelon.

Tjimanggoe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang, aan de Tjipanagara.

Tjimanggoe, naam van twee onderdistrikten, een dorp, eene zoute en eene warme bron, gelegen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor: het eene onderdistrikt met twee zoute bronnen in het distrikt Tjikondang; het andere in het distrikt Tjidamar, met de warme bron Tjidrema; het dorp in Djampang Koelon; de zoute bron in Tjikalong, onderdistrikt Madjalaja, en de warme bron in Tjidamar, troep Tjilaki.

Tjimanggoe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjikemboelan, die zich in de rivier Tjikemboelan ontlast, op 1½ paal van hare monding in zee.

Tjimanggoe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjimanggoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjimanggoe, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten van de afdeeling Lebak, 23 palen van Lebak.

Tjimanggoe, gehucht op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan, aan den voet van het bergje Poesseran. In den nacht van den 18den September 1856 had er in de nabijheid eene aardstorting plaats, ter lengte van 15 en ter breedte van 10 roeden, waardoor het riviertje Lopassier geheel werd opgevuld, terwijl het water, een anderen uitweg zoekende, de zes huizen, waaruit dit gehucht bestond, met hunne gevulde *padi*schuren wegspoelde.

Tjimangpang, rivier op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjimaniek, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjimanilla, poststation op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tjiasem.

Tjimaniri, rivier op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjimanis, rivier op Java, residentie en regentschap Cheribon, die in het distrikt Sindang Laut in zee valt.

Tjimanoek, of rivier van Indramajoe. Deze ontspringt op Java, in de Preanger Regentschappen, in het Bandongsche distrikt Timbanganten, aan den voet van den berg Papandajang. Zij vormt, in eene noord-oostwaartsche rigting voortstroomende, de grensscheiding tusschen Bandong en Limbangan, neemt daarna eenen oostwaartschen loop, besproeit een groot gedeelte van het regentschap Soemadang en valt in Cheribon, bij den hoek van Indramajoe, die ook wel Tjimanoek heet, met twee armen in zee, op 6° 17′ N. Br. en 108° 22′ O. L. Vóór hare monding is eene zandbank gelegen, die het binnenkomen der laadpraauwen bemoeijelijkt. De Tjimanoek is

van Karang Sambong af, waar koffijpakhuizen gelegen zijn, tot aan de zee van Java, zijnde een afstand van 27 uren, voor groote praauwen bevaarbaar.

Tjimanoek, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang, grenzende ten Noorden aan Baros en Tjiomas, ten Oosten aan Pandeglang, ten Zuiden aan Parang Koedjang en ten Oosten aan Menes. Het bevat 25,400 inwoners en is verdeeld in de onderdistrikten Tjimanoek en Kadoelasong. Dit distrikt is het hoogst gelegene der residentie, tusschen de bergen Karang en Poeloesari. Het klimaat is er koud en vochtig. Men vindt hier de minerale bronnen Tjipannas en Tjibeokh, de laatste, zijnde eene laauwe zwavelbron, op 11 palen afstands ten Zuiden van de pasanggrahan Tjimanoek, aan de helling van den berg Karang.

De hoofdplaats, eveneens Tjimanoek en ook wel Kadabombang geheeten, is het vijfde poststation van Serang naar Tjiringin, op 22 palen van Tjiringin en $1^1/_2$ uur Zuid-West van Pandeglang, ter hoogte van 2135 Rijnlandsche voeten boven de zee gelegen. Er is een Europeesch geëmployeerde der kultures geplaatst. Men vindt hier vele koffijpakhuizen en eene theefabriek, ter hoogte van ongeveer 3,000 voeten boven de zee. De pasanggrahan, die vele kamers bevat, biedt een goed nachtverblijf aan.

Tjimanoek, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjimanoek, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjimanoek Mandé, rivier op Java, residentie Bantam, distrikt Tjimanoek.

Tjimantak, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de rivier Tjiseré.

Tjimantan, kaap en rivier op Borneo's Zuidkust, op de grens van Mendawei en de Groote en Kleine Dajak, 3° 30′ Z. Br.

Tjimantjak, rivier op Java, residentie Bantam, die langs de dorpen Babakan en Pangerangan stroomt; bij het eerste is zij 48 Rijnlandsche voeten en bij het tweede 58 hoog boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjimaong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran.

Tjimapak, land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Tjimapak, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de rivier Madhoor.

Tjimapak, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan het Zuiderstrand van het distrikt Djampang Koelon.

Tjimapak, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tjikemboelan.

Tjimapak, rivier op Java, op de grenzen van de Preanger Regentschappen en Buitenzorg.

Tjimapakolan, gegraven kanaal op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron.

Tjimapar, twee dorpen, rivier en zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, de dorpen in de distrikten Djampang Koelon en Wètan, en de bron en rivier in Djampang Tengah.

Tjimaping, rivier op Java, residentie Bantam, Wester Regentschap, distrikt Panimbang, die in de Welkomst-baai vloeit. Vóór den mond ligt het eilandje Andilem.

Tjimara, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjimara, rivier en dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Losarang.

Tjimara, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjimari, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi.

Tjimarinjoeng, rivier en berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek- of Zandbaai. Vóór de monding der rivier staat zware branding, ten gevolge waarvan zij onbevaarbaar is.

Tjimarinjoeng, rivier op Java, in het Zuid-Oosten van de residentie Bantam, die, bij het gelijknamige dorp, 1732 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven is, volgens HASSKARL.

Tjimasoek, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Tjilangkahan, ter hoogte van 1,640 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN.

Tjimat of Djimat, berg op Java, tot het Diëng-systeem behoorende. Hij is in JUNGHUHN's *Java* als G. Pakaraman bekend en is 6,816 Rijnlandsche voeten hoog. Aan zijnen zuidelijken bergrug ligt het doodendal of Pakaraman en aan de westelijke afhelling, nabij de Kali Poetih, het dal Segoro Wedi.

Tjimaties, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier.

Tjimatjan, rivier en dorp op Java, resi-

dentie Preanger Regentschappen, aan den grooten weg, aan de Noord-Oostzijde van den Gedé, 3,285 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjimatri, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot. Zij ontspringt uit den Tangkoeban Prahoe en ontlast zich bij den waterval Djampoeng in de Tjitaroem. De Tjimatri vormt bij Oelat haar grootsten waterval, daar zij zich hier in eene 160 voeten diepe kloof stort.

Tjimawatang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Panjeredan.

Tjimawateh, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, die in het regentschap Limbangan, aan den voet van den Tjikorai, ontspringt, en oostwaarts door Soekapoera stroomt, om, na eenen loop van 12 palen, in de Tjiwoelong te vloeijen.

Tjimbangan, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, op Soerakarta's grondgebied.

Tjimedang (ook, doch verkeerdelijk, Tjimelang genoemd), rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala, die de Tjigoegoer, welke uit het distrikt Tjidjoelang komt, opneemt. Zij vloeit in zuidwestwaarsche rigting in de Indische zee en heeft een loop van 127 palen. Zij is van het dorp Mangkabaja tot aan hare uitwatering voor kleine praauwen bevaarbaar.

Tjimelajoe, rivier op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang. Zij ontspringt tusschen de Boerangrang- en Tangkoeban Prahoe-gebergten. Aan haren oorsprong worden koude bronnen bij Tjiradja gevonden. Zij heeft eene noord-westwaartsche rigting en neemt al de wateren op, die beoosten de Tjitaroem uit de moerassen vlieten. Vóór hare monding is eene groote zandplaat gelegen.

Tjimelalak, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjimelang, zie Tjimedang.

Tjimendeng, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, bij den berg Soemboel, ter hoogte van 2,590 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjimenga, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjimenga, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, met de zoute bron Rasamala.

Tjimenga, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara.

Tjimenger, dorp op Java, residentie Cheribon, Regentschap Galoe, distrikt Tjiamies, aan de Tjitandoei.

Tjimenoet, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjimenteng, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Ook loopt er eene rivier Tjimenteng op de grenzen van Tjipoetri en Tjiblagoeng.

Tjimenteng, dorp op Java, residentie Bantam, op de Zuider-grens van de afdeeling Serang.

Tjimer, rivier op Java, residentie Madioen, die men bij paal 148 overtrekt en welke in de groote rivier van Madioen valt.

Tjimeragan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjimeragas, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Bandjar.

Tjimèrah, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjimerak, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara, die op de Zuidkust in zee valt.

Tjimerang, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah. De rivier vereenigt zich op het land Soekaboemi met de Tjimandiri.

Tjimeta, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot, bij Bodjongkoneng. Eene gelijknamige rivier vloeit door het distrikt Radja Mandala.

Tjimindi, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjimindi, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, 4 palen van Bandong.

Tjiminjak, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. De rivier ontspringt uit het Kendang-gebergte, bij de heilige graven der Badoeï's, en spoelt langs het dorp Tjio. Het dorp Tjiminjak ligt 9 palen van Lebak.

Tjiminjak, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, dis-

trikt Rongga, bij het dorp Tjililin, die de met rijst en palmboomen beplante vallei van dien naam doorstroomt.

Tjimoeloe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikten Tassikmalaja en Indihiang.

Tjimoending, rivier op Java, in de Preanger-landen, in den koffijtuin bij Tjampaka (20 palen van Tjiandjor) gelegen, 3,211 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjimoendoel, dorp op Java, residentie Krawang, nabij de hoofdplaats Poerwakarta. In het begin van 1865 is er door den Gouverneur-Generaal eene inrigting voor de zijdewormenteelt opgerigt, met eenen aanplant van 12 bouws moerbeziën. Het doel dezer inrigting is, om de zijde-kultuur aanschouwelijk te maken en de ondernemers in de gelegenheid te stellen, zich daar van bibiet van moerbeziën en zijdewormen-eijeren te voorzien. Verder levert dit établissement eene nuttige en winstgevende bezigheid op voor een groot getal veroordeelde vrouwen. Dagelijks worden er thans (1865) 6 à 7 oncen ruwe zijde van goede kwaliteit verkregen, die met de beste soorten van Java gelijk wordt gesteld.

Tjimoentjang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga, op de Zuidergrens.

Tjimoentjang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Tjimoentjang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjimoentjang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang.

Tjimoentjoel, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Tjimoeroei, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling en distrikt Soemadang.

Tjimoewoe, berg op Java, adsistent-residentie Krawang, op welken warme en zilte bronnen gelegen zijn.

Tjimojang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjimonda, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de rivier Tjioheh.

Tjimondaine, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. Zij neemt haren oorsprong bij den Goenong Bongkok en ontlast zich later in de Tjisemoet.

Tjimorka, een der heilige grafsteenen der Zuid-Bantamsche Badoeï's, op Java.

Tjimpedeh, rivier en dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan. De rivier ontlast zich in de Kapoeas. Langs haren oever liggen vier meertjes.

Tjimpo, rivier op Celebes, rijk Loewoe, die in de baai van Boni valt.

Tjina, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 5 huizen en 38 inwoners (1861).

Tjina, landschap op Celebes, rijk Boni, vassalland of palili Bonetanga. Het bevat de dorpen Kampoeboe, Oela Pao, Welaurieng, Boekie, Ladjoe en Pationgie.

Tjina, groot dorp op Celebes, rijk Boni, vassalland of palili Lili ri Laoe, landschap Awang Tangka.

Tjina, eilandje aan de Oostkust van het eiland Billiton, bij de monding der Linggang.

Tjina, eilandje aan de Westkust van Borneo, ten Westen van het rijk Sambas.

Tjina, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, aan de rivier Koepang.

Tjina, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Deli. Hier ligt een zeer groote steen, met inscriptie in karakters die door geen der inboorlingen kunnen gelezen worden.

Tjina, voorgebergte op Sumatra's Zuidkust, in de Lampongsche distrikten, tusschen de Samangka- en Blimbing-baaijen, op 5° 57′ Z. Br. en 104° 47′ O. L. MELVILL VAN CARNBÉE noemt dit voorgebergte *Choco Rada*, en zegt, dat de Tandjong Tjina $^3/_4$ mijl meer westwaarts gelegen is.

Tjina, kaap aan Java's Noordkust, residentie Bezoeki, die de Oostzijde der bogt van Panaroekan bepaalt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE op 7° 36′ Z. Br. en 114° 3′ O. L. Even ten Westen van dezen hoek ligt een klein zandbankje, de Fokken's droogte genaamd, waarop bij laag water slechts $1^1/_2$ en 2 vademen staan. Bij de Westzijde van dezen hoek is een vrij breed kanaal, met zout water, dat, volgens de inlanders, om de Zuid-Oost dood loopt en meermalen eene schuilplaats aan zeeroovers aanbiedt.

Tjina, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Tjina, eiland aan Java's Noordkust, ten Noorden van Batavia, op 5° 44′ 30″ Z. Br. en 106° 39′ 5″ O. L.

Tjina, naam van twee hoeken op het eiland Bawean, een op de Oost- en een op de Westzijde.

Tjina (Karang-), eilandje in den Sollok-Archipel, op de Zuid-Oostzijde van het eiland Seassi.

Tjinabatangan, meermalen tot Kinabatangan verbasterd, landschap met gelijknamig gebergte, rivier en dorp op Borneo's Noord-Oostkust, distrikt Mangedora. Er moeten om de Noord van Tjinabatangan olifanten en tijgers worden aangetroffen. In deze streken bestaat belangrijke uitvoer naar Sollok van ivoor, vogelnestjes, stofgoud, rotan, rijst en een weinig was. De rivier ontspringt uit het meer Kinibaloe en verdeelt zich in vele takken, die allen voor groote schepen bevaarbaar zijn. Hare uitmondingen zijn door vele banken ondiep. Het dorp ligt 7 palen de rivier opwaarts.

Tjina Bawang, riviertje in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan hetwelk goud gedolven wordt.

Tjinagara, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Tjinagara, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjinakko, achterleen of palili en rivier op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette. Het bevat 9 huizen en 63 inwoners. In den omtrek van Tjinakko liggen *djagong*-tuinen. De rivier ontspringt in de rotsen, welke voor den hoogen berg Tille liggen. Zij loopt in eene noord-westwaartsche rigting bij het dorp van dien naam door een groot bosch en vormt bij Boerme een kleinen waterval. Van Boerme tot den mond liggen aan beide oevers *sawahs*.

Tjinala, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan.

Tjinambong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Tjinamoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjinanga, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang. Men vindt er een koffijpakhuis.

Tjinanga, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara. Hier ligt de zoute bron Tjadas Bodas.

Tjinangégeng, rivier op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Tjilangkahan.

Tjinangka, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjinangka, dorp op Java, residentie Cheribon, regentschap Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjinangka, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala.

Tjinangka, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, land Koeripan.

Tjinangkella, rivier op Java, residentie Bantam. Zij stroomt langs het dorp Lebaksioe en is aldaar, volgens Hasskarl, 757 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven.

Tjinannoeng, groot dorp op Celebes, rijk Boni, vassalland of palili Bonetanga, landschap Palakka.

Tjinansi, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, disstrikt Tjikalong.

Tjinansi, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasir Pandjang. Er liggen twee zoute bronnen.

Tjinanten, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op den weg naar Lebak, tusschen Buitenzorg en het landhuis Sading Djamboe, volgens Hasskarl, ter hoogte van 577 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjinanti, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjinanti, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan, aan de rivier Dermadja.

Tjinara, dorp op Java, residentie Bantam, 116 $^1/_4$ palen van Tjiringin.

Tjinaranna, rivier op Java, op de oostelijke grens der residentie Bantam.

Tjinasak, dorp op Java, residentie Cheribon, 39 palen van Cheribon.

Tjina-tali, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, in het Zuid-Westen van het rijk Wadjo.

Tjindaga, dorp op Java, residentie Bagelen, distrikt Kali Redjo.

Tjindaki, klein distrikt op Sumatra, residentie Padang, aan de Boengoesbaai, ten Noorden van Troesan, ten Oosten van Batoe Kaboen en ten Zuiden en Westen van Boengoes. De hoofdplaats heet eveneens Tjindaki.

Tjindako, hoofdplaats van het regentschap Tanralili, op Celebes' Westkust, afdeeling Noorder Distrikten. Zij wordt ook wel Tanralili naar het regentschap genoemd.

Tjinda Mandi, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Redjang Tengah.

Tjinda Mandi, dorp op Sumatra, adsis-

tent-residentie Benkoelen, in het Noorden van de afdeeling Manna.

Tjindana, zie: Sandelhout-eiland.

Tjindé, dorp op de Noordkust van het eiland Flores, ten Oosten van Potta, aan eenen inham.

Tjindé Balang, dorp op Sumatra, residentie Palembang. De weg, die naar dit dorp geleidt, is schoon: men gaat door eene prachtige laan van vruchtboomen en komt dan aan het vermaarde graf van den Sultan ABDOE'L RACHMAN, bij de Palembangers bekend als Sultan TJINDÉ BALANG.

Tjinde Loka, of Bonto Tjinde, dorp op Celebes' zuid-westelijke landtong, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 12 huizen en 115 inwoners (1861). Er groeit koffij.

Tjineam, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasir Pandjang.

Tjineboneng, riviertje op Java, residentie Bantam, in het Westen, met steenkolenlagen aan den oever.

Tjinelom, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Tjinenga, zie: Tjimenga.

Tjingal, zie: Tjengal.

Tjingal, dorp op het eiland Banka, distrikt Marawang, bewoond door ruim 200 Chinezen. Er komt in den omtrek tin voor.

Tjingamboel, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga, op de zuidelijke grens.

Tjingamboel, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan, aan de rivier Dermadja.

Tjingang, dorp in Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling, aan de rivier Karang Intan, afdeeling Martapoera.

Tjingereb, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Parong.

Tjinghang, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Tjingkalsewoe, zie: Tjengkal-sewoe.

Tjingkam, *ladang* en dorp op Sumatra, in de Batta-landen, aan den regter oever der Simpang Kanan.

Tjingkankasing, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, aan de Tjibeurum. Van dit dorp is in Maart 1859 een weg aangelegd naar eene plaats aan de rivier, waar mangaanerts voorkomt.

Tjingkareng en **Tjingkareng Blakang**, twee dorpen op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier. Het eerste ligt 7 palen op den weg naar Batavia, het andere 2 palen van zee en 2 palen ten Noorden van Tjingkareng.

Tjingkari, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Tjingkej, heuvel op het eiland Lingga, 1/2 uur gaans van Dai. Hij heet naar de kruidnagelboomen (*Tjingkej*), die er op geplant zijn. Hier liggen de graven van de Sultans ABDOE'L RACHMAN SJAH en MOHAMMED SJAH, die in 1831 en 1841 overleden zijn, en van hunne vrouwen en naaste verwanten.

Tjingkir Kidool, -Lor en **-Tengah**, drie dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron. Het eerste bevat ongeveer 294, het tweede 562 en het laatste 155 inwoners.

Tjingklang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Tjingkloeng, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Tjingko, eilandje aan Sumatra's Westkust, in eene gelijknamige baai, residentie Padang, aan de Westzijde van het distrikt Painan. De baai is ten Noorden en Zuiden door lage berghellingen omringd en aan de Oostzijde is eene vruchtbare vlakte, bedekt met rijstvelden. In 1662 is op het eiland Tjingko het hoofdkwartier van de zuidelijke afdeeling ter Westkust van Sumatra geplaatst, waarvan men heden nog de overblijfselen aantreft. Onze Vlootvoogd, PIETER DE BITTER, stichtte hier in het jaar 1664 een fortje, dat vooral den aanzienlijken handel in stofgoud en peper, door de onzen hier gedreven, beschermde. Tegenwoordig is er een posthouder geplaatst. Dit klippige eilandje is met wijngaardranken begroeid, die uitmuntende vruchten opleveren. Er is eene haven, waarheen twee waterwegen leiden; de zuidelijkste en voornaamste heeft 10—12 vademen diepte.

Tjingkoeang, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari.

Tjingkolang, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 3 palen ten Oosten van de Tjidani.

Tjingkrangan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, aan de rivier Sinawang.

Tjingoemboet, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Tjidamar. Zij valt in de Tjilajoe.

Tjingtin, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Koppo.

Tjinhin Manies, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjiniaga, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, in het Noord-Oosten van het landschap Agam.

Tjiniaja, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Parong.

Tjiningi, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuiden van de afdeeling Lebak.

Tjininjok, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjiniri, landgoed op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjiniroe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, aan den oever der Tjipetak, volgens Junghuhn ter hoogte van 807 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjiniroean, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Zij geeft haren naam aan het kinaplantsoen Tjiniroean, op den Malabar, alwaar de in December 1855 door den Heer Junghuhn, met het schip *Minister Pahud,* naar Java overgebragte kinaboomen zijn geplant. Op het einde van Junij 1857 waren daar nog 60 boompjes aanwezig, van welke er later nog verscheidene stierven, zoodat genoemde Heer besloot deze te verplaatsen naar den Zuidkant van den Malabar, ter hoogte van 5,000 tot nabij 7,000 voeten, in de bosschen verstrooid, alwaar zij spoedig weder opschoten. Over dit plantsoen is een Europeesch Opziener der 2de klasse gesteld, die 4 Javaansche werklieden ter zijner beschikking heeft. Zijne woning ligt ter hoogte van 4,987 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Junghuhn.

Tjinisti, groot dorp en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, $1^1/_4$ paal van Garoet, volgens Hasskarl, ter hoogte van 2,965 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjinjasak, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Tjinklang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk.

Tjinlitjien, dorp op het eiland Madura, in het Westen van de afdeeling Soemanap.

Tjinloengan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Noorden van het distrikt Ambarawa.

Tjinnong, groot dorp op Celebes, rijk Boni, vassalland of palili Lili ri Laoe, landschap Siboeloe.

Tjino, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, ten Zuiden van Brambanan, aan den berg Idjoe. Er worden overblijfselen van eenen tempel aangetroffen.

Tjinoekan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjinoenoek, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanaradja.

Tjinoenoek, poststation en pasanggrahan op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan, 12 palen van Bandong, ter hoogte van 2,232 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjinoesa, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikao.

Tjinoko, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette.

Tjinolong, berg op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Tjinopal, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjinossok, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Tjinrana, rijk in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden. Het behoort tot Mandhar, volgens eene opgave van 1866.

Tjinrana, rivier op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, die de grensscheiding tusschen de rijken Wadjo en Boni uitmaakt. Zij ontspringt op den berg Latiboedjong in het gebied van Loewoe en de Toradjas en ontlast zich, na eenen zeer kronkelenden loop, in de golf van Boni. Zij is tot aan het meer Tamparang Labaja of Tempe bevaarbaar voor binnenlandsche vaartuigen van 40 lasten. De velden langs hare oevers zijn met rijst beplant. Bij de opneming dezer rivier in December 1859 zijn door den Kapitein der genie van Walcheren de ruïnen van een oud fort ontdekt, dat nog niet geheel onbruikbaar werd bevonden, en, naar men wil, uit den tijd van Speelman moet afkomstig zijn, die het als bondgenoot der Boniërs zou hebben doen bouwen, ten einde het opvaren der rivier aan de Makassaren te beletten.

Tjinrana, groot dorp op Celebes, rijk Boni, vassalland of palili Lili ri Laoe, landschap Wawo Boeloe ri Awang.

Tjinrana, berg en dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Barroe. De berg is 955 Rijnlandsche voeten hoog. Het dorp bevat 12 huizen en 111 inwoners (1861).

Tjinrana, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boeloe Boeloe, onderdeel Tondong.

Tjinrana (Walanaë), rivier op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette.

Tjinrana Bareng, rivier op Celebes, die de grensscheiding is tusschen de rijken Boni en Mario.

Tjinrana Boni, rivier op Celebes, op de grenzen van de rijken Boni en Wadjo.

Tjinrana-ri-Adja en **-ri-Laoe,** twee districten op Celebes, afdeeling Sandjai, regentschap Barang.

Tjinrapole, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo-ri-Laoe, met 4 huizen en 44 inwoners (1861).

Tjinring, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, land Koeripan, op den berg Kapoetian. Er ligt ten Noorden dezer plaats eene zoute bron, waarvan het water, bij wijze van bad, heilzaam is tegen huidziekten. Deze wel heeft vele openingen en het water deelt aan alles, wat er mede in aanraking komt, eene witachtige kleur mede.

Tjinta, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam.

Tjinta Madi, dorp op Sumatra, landschap Redjang.

Tjinta Mandi, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noorden van de afdeeling Manna.

Tjinta Manik, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Tjintang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam.

Tjintang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Tjintapoeri, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Martapoera, ten Noorden van Mataraman, landschap Moening, aan de zijrivier Hallalak. In October 1859 had zekere ANTALOEDIN aldaar eene *benteng* opgeworpen, doch den 20sten van die maand rukte eene kolonne van onze zijde derwaarts, onder bevel van Kapitein VAN OIJEN, die den vijand op de vlugt dreef en de kampong aan de vlammen prijs gaf.

Tjintenmani, streek op het eiland Bali, rijk Bangli, aan de Westzijde van den berg Bator. Er houden zich vele tijgers op. Volgens ZOLLINGER is deze schrijfwijze van MELVILL VAN CARNBÉE fautief, en moet de regte naam Kintamani zijn.

Tjinting, dorp op Sumatra, residentie en distrikt Padang.

Tjintjeboe, ladang op Sumatra, in de Battalanden, landschap Simpang Soelambi, aan den regter oever der Soelambi.

Tjintjing, dorp op Sumatra, residentie Padang, even boven Kiambang.

Tjintjing Goeling, rivier op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal. Zij ontspringt uit de *râwa* Babahojo, en stort zich, na een kronkelenden zuidwestwaartschen loop, aan den voet van het gebergte van Karang Bollong, in zee. Zij heeft eenen loop van 18 palen en is binnen de monding eenige palen opwaarts bevaarbaar, doch voor de monding staat eene hevige branding.

Tjio, riviertje en kampong op het eiland Gilolo, ten Zuiden van Kaoe. Onmiddellijk achter Tjio strekt zich een sagobosch uit.

Tjiobi, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Westen van Telokh Betong.

Tjiodeh, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram.

Tjiodjar, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Tjioedjong, rivier op Java, residentie Bantam, die haren oorsprong boven Lebak, in het Parang Koedjangsche gebergte neemt, en zich bij Bodjong, distrikt Pandeglang, met de Tjiberan vereenigt. Zij is tot aan Kontjang Bala voor praauwen bevaarbaar. Omstreeks Djoeroek Boegies vormt zij verscheidene watervallen. Naderbij het strand ontvangt zij den naam Ponthang, naar het dorp van dien naam, onder welken zij zich met drie groote en andere mindere armen in zee stort. De Tjioedjong wordt bij den post Poling overgestoken en is aldaar, volgens HORNER, 132 Rijnlandsche voeten boven de zee verheven. Naar deze rivier heet een dorp in het Zuiden van Lebak, Noord-Oost van Tjilangkahan, ter hoogte van 242 Rijnlandsche voeten, volgens HASSKARL. Meermalen brengt deze rivier overstrooming te weeg.

Tjioedjong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjioedjong, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel.

Tjioejah (zoutwater), rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjibeurum. Zij ontspringt uit het bergje Soesoeroe, nabij het wachthuis van gelijken naam. Na een eind weg als kleine slokkan te hebben voortgestroomd, verdeelt zij zich in vele takken, welke het aldaar opborrelend zoute water opnemen, waaraan de rivier haren naam ontleent.

Tjioejah, ziltc modderbron op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, Zuid-Zuid-

Oost van het dorp Rambatan. De waterspiegel heeft eene breedte van 30 voeten.

Tjioemboeloe, dorp met zoutpakhuis op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon. Hier is eene thee-onderneming van G. P. SERVATIUS.

Tjioentjal, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli, troep Slagangeng.

Tjioepih, rivier op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Tjilangkahan, en Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjioerang Gedeh, rivier op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjioeri, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan.

Tjioewer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Tjiogrek, zie: Tjogrek.

Tjioheh, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Oosten van het distrikt Tjibaroesa.

Tjiolang, dorp en rivier op Java, residentie Bantam, distrikt Panimbang.

Tjioleger, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Tjiolo, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan.

Tjiomal, rivier op Java, op de grenzen der residentiën Tagal en Pekalongan. Zij ontspringt aan de noordelijke helling van den berg Slamat, ter hoogte van 2,000 voeten boven de zee. Zij loopt tot Randoe Dongkal oostwaarts, voorts door het distrikt Bongas, en van hier noordwaarts tot aan zee, waarin zij zich bij den hoek van Pamalang stort. Zij neemt de riviertjes Polaga, Loemenong, Soewakong, Sodong, Grangang, Pinang en Kroe op. Men passeert haar door middel van een bamboezen vlot. Zij is voor groote vaartuigen geschikt en men vindt er vele krokodillen. Het bed is diep en tot 20 mijlen opwaarts bevaarbaar. Bij den overtogt aan den grooten landweg is zij 150 voeten breed; de oevers zijn daar 20 voeten hoog en in den regentijd moerassig.

Tjiomal, hoofdplaats van het distrikt Tjiomal Kidool, op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, met een poststation op 33 palen afstands van Pamalang, en eene suikerfabriek van gelijken naam. Deze fabriek behoort aan de Oost-Indische Maatschappij van administratie en lijfrente.

Tjiomal Kidool en -Lor, benaming van twee distrikten op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang. Het eerste bevat 14,062 en het tweede 11,216 inwoners. De hoofdplaats van Tjiomal Kidool is Tjiomal, terwijl die van Tjiomal Lor Oeloedjami heet.

Tjiomas, partikulier land op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg, met ongeveer 98,000 bewoners. Het landhuis is gelegen op 1 paal van Buitenzorg, 791 Rijnlandsche voeten hoog boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjiomas, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang, gelegen volgens schatting 1,800 à 2,000 voeten boven de zee, aan den Noord-Westkant van den berg Karang. Er komt *tanah ampoh* (eetbare aarde) voor. De hoofdplaats van gelijken naam bevat eene goede badplaats, en is gelegen 14½ palen van Serang. Het distrikt is verdeeld in de twee onderdistrikten Noord- en Zuid-Tjiomas.

Tjiomas, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjiomas, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Tjiomas, rivier op Java, op de grens van Buitenzorg en het Krawangsche distrikt Tagal Waroe. Zij ontspringt uit den berg Dendeng Hari.

Tjiomas, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjionjit, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermaradja.

Tjiorai, onderdistrikt en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng. Het dorp Tjiorai ligt 32 palen van Soemadang.

Tjipabaloekan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara, die op de Zuidkust in zee valt.

Tjipabela, riviertje op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang. Zij ontspringt op den Tangkoeban Prahoe, en ontlast zich in Oostelijk Krawang in de Tjipanagara. Bij den oorsprong ligt nabij het koffij-etablissement Tjattar, op 5 palen Oost van Segala Herang, eene warme bron, Tjipannas genaamd, ter hoogte van 3,227 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL. Het water wordt, niettegenstaande de moeijelijkheid om de bron te genaken, door de inlanders, die aan scabieuse ziekten lijden, gebruikt. Het loopt in het riviertje geheel uit.

Tjipada, zoute bron en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, de bron in het distrikt Rongga, troep Goenong Haloe, de rivier op de grens der distrikten Radja Mandala en Tjilokotot.

Tjipada Boemi, hoek aan Java's Zuidkust, op ongeveer 108° 21′ O. L. gelegen.

Tjipadalarang, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot.

Tjipadaoelem, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli, onderdistrikt Tjibajo, te Leles.

Tjipadawaras, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang.

Tjipadika, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noorden van het distrikt Soebang, even benoorden het dorp Soebang.

Tjipadjang, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Tjiawi, 40 palen van Cheribon en 43½ van Tagal.

Tjipaganti, onderdistrikt in en hoofdplaats van het distrikt Oedjongbron Koelon, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Tjipagar, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa.

Tjipagar, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Madhoor, die zich beoosten het dorp Tjiara in den Indischen Oceaan ontlast.

Tjipagaran, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot.

Tjipai, twee dorpen op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 3 palen afstands van elkander gelegen.

Tjipajong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng.

Tjipajong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjipaké, rivier op Java, residentie Bantam, die van de Tjiwaké haar water ontvangt, hetwelk van den berg Karang vloeit. Zij bewatert de rijstvelden van Kalodran, Tjiroeas, Tambakbaja en Tjibining.

Tjipaken, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Lebak Wangi.

Tjipakoe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang, aan de Tjileuleui.

Tjipakoe, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermaradja.

Tjipakoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali, 5 palen van Kawali gelegen. Op het aloen-aloenplein bewaart men een steenen beeld, Sang Hjang Poetri genaamd, en eenen steen Sang Hjang Dampal, beide overblijfselen der oudheid.

Tjipakoe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Sigloeban.

Tjipalabi, waterval op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, bij den berg Tjendem in het distrikt Rangga. Het water stort zich ter hoogte van ruim 20 meters langs eenen rotswand naar beneden.

Tjipalaha, dorp op Celebes, aan het Oosterstrand van het rijk Boni.

Tjipalak, rivier op Java, residentie Bantam, uit welke eene waterleiding in het belang der rijstkultuur is gegraven.

Tjipalasari, twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, eene in de afdeeling Soekapoera, distrikt Tradjoe, en eene in Tjiandjor, distrikt Tjitjoeroek.

Tjipamak, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, met eene bevolking van 3,222 zielen.

Tjipamaras, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang.

Tjipamatoetan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjitjoeroek.

Tjipamingkies, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, met ruim 22,000 bewoners. De gelijknamige rivier ontlast zich in de Tjibehet. In deze is ten Noorden van Djokdjogan eene zoute bron gelegen. Zij is alleen in den droogen moesson, wanneer de rivier opdroogt, zigtbaar, en het zoute water wordt dan door de karbouwen gedronken, terwijl de geringe lieden uit dat water zout bereiden. Die bron is beschreven in het *Natuurk. Tijdschrift v. Ned. Indië*, Dl. X, bl. 253 Van de exploitatie dezer bron is bij Gouvernements besluit van 18 October 1855 afgezien.

Tjipamoelang, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Tjipamoeli, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Tjipamoengoean, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de Zuidzijde van het distrikt Djampang Koelon.

Tjipamoepoen, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, die in de Tjidoerian valt.

Tjipamojana, heuvel op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, nabij Nagara Wangi. Op dezen heuvel vindt men een goed geconserveerd Doerga-beeld en twee Ganésa's.

Tjipamokoelan, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Tjipanaban, rivier op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Tjilangkahan.

Tjipanagara, zie: Pamanoekan.

Tjipanagara, twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, eene in de afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot, en eene op de grens van Soemadang en Krawang.

Tjipanamboelan, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjilangkahan.

Tjipananga, zie: Pamanoekan.

Tjipanarikan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Zij vloeit door het distrikt Djampang Koelon in zee.

Tjipanas, zie: Tjipannas.

Tjipandaï, rivier op Java, in de Preangerlanden. Zij komt van het Papandajang-gebergte.

Tjipandjan, dorp op Java, op de oostelijke grens van de residentie Cheribon.

Tjipandjiran, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang. Het valt aan het Zuiderstrand in zee.

Tjipandjok, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grens van de distrikten Tjilokotot en Oedjongbron Koelon.

Tjipandong, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, ter hoogte van 155 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjipandoor, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het midden van het distrikt Tjibaroesa.

Tjipanganei, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga.

Tjipangarangan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kendang Sampi.

Tjipangarap, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjipangarinan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Bandjar.

Tjipanglemboean, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Negara. Zij vloeit in zee.

Tjipang Leseran, pondok of koffijschuur en eenige woonhuizen op Java, aan den voet van den Wajang, ter hoogte van ongeveer 4,700 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Eene gelijknamige zure beek stroomt in het zuid-westelijke gedeelte der Kawa van den Wajang benedenwaarts, op $3^1/_2$ paal afstands van de pondok. Op 2 palen van den krater is haar water reeds koud, maar nog zeer wrang, doch hier is het zuiver van smaak, hoewel nog melkachtig van kleur.

Tjipangoengen, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Tjipangoesoepan en **Tjipangokoeran,** twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang.

Tjipani, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier.

Tjipanirepan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Soemadang.

Tjipanitapan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, die in zee vloeit.

Tjipanjahiran, rivier op Java, in de Preanger-landen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tjipanjaloe, bergrug op Java, residentie Preanger Regentschappen, zijnde een der lengteribben, welke van den top Manglajang in de vlakte van Bandong afdalen. In het jaar 1847 zijn hier door den Heer Junghuhn eenige oudheden uit den Hindoe-tijd gevonden.

Tjipanjauwan, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga.

Tjipannas, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan den voet van den Gedé, 11 palen van Tjiandjor en 27 van Buitenzorg, aan paal 64, ter hoogte van 3,349 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Hasskarl. De Gouverneur Generaal heeft hier een huis met bijgebouwen en tuin, in welken hoofdzakelijk Europesche groenten, doch ook verscheidene in- en uitlandsche planten gekweekt worden. In den tuin is eene warme bron gelegen, naar welke het geheele oord zijnen naam Tjipannas draagt. De lucht is hier zacht: meermalen ziet men den thermometer des morgens vroeg onder de 50° Fahr. dalen.

Tjipannas, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentsehappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri, met de warme bronnen Tjipannas, Tjigoenong Panggerango en de zoute Sisippan en Tjilengsar.

Tjipannas, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjitjoeroek, onderdistrikt Plasari Girang.

Tjipannas, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi, 47$^1/_2$ palen van Soemadang, op den weg naar Soekapoera. In de nabijheid zijn een gelijknamig dorp en riviertje te vinden. Ook zijn er heete bronnen, waaruit waarschijnlijk het riviertje zijnen oorsprong neemt (van 110—113° Fahr.), ter hoogte van 1,504 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL.

Tjipannas, twee rivieren en eene warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang. Eene rivier ligt in het distrikt Tjongeang, de andere in Tandjong Sari, en de bron in Melamboeng. De Tjipannas uit Tandjong Sari wordt door de laauwe bron Tjikramas gevormd.

Tjipannas, dorp en twee warme bronnen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, het dorp in het distrikt Timbanganten, en de bronnen in Oedjongbron, ongeveer 2 palen van Lembang.

Tjipannas, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, op de noordelijke grens van het distrikt Wanaradja.

Tjipannas, minerale bronnen op Java, residentie Bantam, gelegen in het distrikt Tjimanoek, ruim 3 palen van Pandeglang, bij de kampong Tjisollong. De hoofdbronnen liggen in de bedding van het riviertje Tjipannas, dat zijnen oorsprong op den berg Karang heeft. Het water dezer hoofdbronnen is door den Heer MAIER scheikundig onderzocht. Het resultaat zijner analyse (welke voorkomt in het *Natuur- en Geneesk. Archief v. Neêrl. Indië*, Jaarg. 3, blz. 435 en volg.) is, dat 1,000 deelen water bevatten 0,966 vaste deelen.

Deze bestonden uit:	deelen.
Chloorsodium	0,17334
Zwavelzure potassa . , ...	0,11973
Koolzure soda	0,28651
„ kalkaarde	0,136
„ bitteraarde	0,098
Kiezelaarde	0,144
Aluinaarde met een spoor van ijzerox.	0,016
	0,97348
Vrij koolzuur	0,6219
Zwavelwaterstofgas	(geringe, niet bepaalde hoeveelheid).

Tjipannas, heete zwavelbron op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, $^1/_2$ paal ten Oosten van het koffij-etablissement Tjattar, aan de noordelijke helling van den Tangkoeban Prahoe, op 3,227 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL, en circa 5 palen beneden den krater Kawa Domas. Het water heeft eene temperatuur van 110° Fahr., bij eene luchtwarmte van 75° Fahr. De inlanders, lijdende aan scabieuse ziekten, maken van dit bad een heilzaam gebruik.

Tjipannas, minerale bron op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, landgoed Tjitrap, op den berg Pantjar. Er is een bad bij aangelegd, dat door de inlanders tegen rheumatische kwalen wordt gebruikt. Ook de Europeanen, waarvoor een planken huis is opgerigt, wenden dit water met het beste gevolg tegen die ziekten aan. Zie verder daarover: P. J. MAIER, *De minerale bron Tji-panas* (*Natuurk. Tijdschrift v. Ned. Indië*, Dl. 29, Serie 6, Dl. 4, bl. 73—75).

Tjipannas, warme bron op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe, in het bosch nabij Kedong Oleng, op ongeveer 7 palen afstands van de pasanggrahan van Boemi Ajoe, die plus minus 37 palen van de stad Tagal in zuidelijke rigting verwijderd is.

Tjipannas, rivier op Java, residentie Cheribon, op de zuidwestelijke grens, tusschen Indramajoe en de Preanger Regentschappen.

Tjipannas, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjipannas, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor, in het Zuiden.

Tjipannas, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Tjipannas, dorp op het eiland Madura, 17 palen van Soemanap, in de nabijheid van den weg naar Pamakasan. Op 5 palen noordwestwaarts van dit dorp worden aardoliebronnen aangetroffen.

'Tjipannjoek Tjeroekan, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. Men moet haar $^1/_4$ paal ver doorwaden, om de meer in de bergen gelegen Badoeïsche dorpen te bereiken.

Tjipanoembangan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, troep Madjalaja.

Tjipanoeng, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjipanogara, zie: Tjipanagara.

Tjipansaleu, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, volgens JUNGHUHN 3,000 voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjipantjar, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, $2^3/_4$ palen westelijk van het hoofddorp.

Tjipantjar, rivier op Java, in de Preanger Regentschappen, westelijk van Baloeboer Limbangan.

Tjipantjoer, berg, rivier en steile hoek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek- of Zandbaai, waarvan de hoek de Zuid-Westzijde bepaalt. De rivier ontspringt bezuiden het dal van Garoet, op de bergen Wajang en Papandajang. De loop bedraagt 22 palen.

Tjipantoe, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Tjipaoed, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, distrikt Tjibilioeng.

Tjipapandajang, beek op Java, residentie Preanger Regentschappen. Zij stroomt midden door den krater van den Papandajang en heeft oorsprong aan de boschrijke randen boven den krater. Haar water is in den aanvang helder en drinkbaar, doch wordt spoedig troebel en met zwavelzuur bezwangerd. Zij stroomt bergafwaarts door de groote kloof, waarin de krater zich aanvankelijk verlengt, en vloeit verder in de Tjibeurum. Hier wordt het water weder drinkbaar.

Tjipapantjoeng, zie: Tjipantjoer.

Tjipar, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, bewesten de râwa Tambaga.

Tjiparagé, klip in de Java-zee, bij de kust van de adsistent-residentie Krawang, op 6° 7′ 20″ Z. Br.

Tjiparagé, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, aan den zeekant van het distrikt Krawang.

Tjiparai, meer, onderdistrikt en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, het meer in het distrikt Koppo, het onderdistrikt in Timbanganten en het dorp in Tjipeudjed, waarvan het de hoofdplaats is, met een koffijpakhuis en pasanggrahan, 22 palen van Bandong, aan de oostelijke afhelling van den Malabar, 3,429 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjiparai, twee troepen of onderdistrikten op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, in de distrikten Parong en Bandjar.

Tjiparai, onderdistrikt van het distrikt Djampang Wètan, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tjiparai, zoute bron en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, de bron in het distrikt Tjipoetri, troep Tjibadak, en de rivier in het distrikt Tjimahi.

Tjiparai, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, land Karoel, met eene zoutwaterbron ten Zuiden.

Tjiparai, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Tjiparai, rivier op Java, residentie Bantam, waarover, op 9 palen afstands van Serang naar Pandeglang, de groote weg voert. In deze rivier ligt een dam.

Tjiparai, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjiparandjé, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah. Het heeft verschillende vertakkingen, die zich weder daarin ontlasten en verscheidene eilandjes vormen. Deze bestaan allen uit laag en vlak land, zijn met bosch bedekt, dat voornamelijk uit *bintaro*-boomen bestaat, en geraken bij hoogen waterstand gedeeltelijk onder water. Dit riviertje is de verblijfplaats van vele krokodillen.

Tjiparangoe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, zijnde het zuidelijkste van het distrikt Soebang.

Tjiparawi, rivier op Java, residentie Batavia, in het Wester Kwartier. Zij komt bij Tjandoengan uit Buitenzorg en vereenigt zich omtrent den 30sten paal op den Bantamschen weg met de Mentjereh.

Tjiparoemboeng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen. Zij komt van de Papandajang-keten en loopt eerst noordoost-, verder oostwaarts, en stort zich vervolgens in de Tjimanoek.

Tjiparoepoek, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten.

Tjipasang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjipaserangan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi, welke op de Zuidkust in zee valt.

Tjipasir Gadoeng, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjimahi.

Tjipasoeng, dorp op Java, residentie Che-

ribon, afdeeling Madja Lengka, op de zuidelijke grens van het distrikt Telaga.

Tjipasoeng, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, welke op de Zuidkust van Djampang Koelon in zee vloeit.

Tjipatat, post op Java, residentie Preanger Regentschappen, tusschen Tjiandjor en Bandong, distrikt Radja Mandala, 20$^{1}/_{2}$ palen van Bandong, 1262 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjipatat, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjipatat, dorp op Java, in het Oosten der residentie Bantam, beneden de rivier Tjisollok, ter hoogte van 1,645 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjipatat, dorp op het eiland Kambangan, dat aan Java's Zuidkust is gelegen.

Tjipatik, onderdistrikt, rivier en zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Tjipatireman, zie: Tjipotiraman.

Tjipatjet, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuiden van het distrikt Parong.

Tjipatjet, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Pasar Pandjang.

Tjipatjing, twee onderdistrikten op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjipatjing, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, distrikt Wanakerta, met drie warme bronnen.

Tjipawada, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Wanajassa.

Tjipawon, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana, op de zuidelijke grens.

Tjipedak, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan Buitenzorg's grens.

Tjipedak, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé, die zich in de Tjiawi ontlast.

Tjipedes, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng.

Tjipedes, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjipedjo, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, distrikt Soetji.

Tjipedjong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, op de zuidelijke grens van het distrikt Loerah Agong.

Tjipelang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, die zich met de Tjipannas vereenigt.

Tjipelang, poststation op Java, zijnde het laatste en oostelijkste der Preangerlanden, 20 palen van Soemadang en 5 van Karang Sambong.

Tjipelang Gedé en **-Leutik,** twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Goenong Parang.

Tjipelles, rivier en naam van twee onderdistrikten op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang. De rivier ontspringt op den berg Djamboe, stroomt noordoostwaarts en valt bij het dorp Tjipelles, in het distrikt Tjongeang, in de rivier Tjimanoek. De onderdistrikten zijn gelegen in de distrikten Dermawangi en Soemadang. Het eerste bevat de zoute bron Lebak Oeroek.

Tjipendek, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Zuid-Westen van het distrikt Kali Djati.

Tjipendes, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, dat van de helling van den Sidakling door het hoogland naar de Tjimanoek afstroomt.

Tjipendeui, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Zuid-Westen van het distrikt Malang.

Tjipendeui, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjipendeui, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Tjipendeui, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjipendjen, zie: Tjipeudjed.

Tjiperang, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjidamar, troep Tjidawon.

Tjipesing, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Soekapoera, distrikt Tjidjoelang, die met eene zuidwaartsche rigting in zee valt.

Tjipetak, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, ten Noorden van Tjeremeh. Zij bespoelt het dorp Tjiniroe.

Tjipeteh, dorp op Java, residentie Batavia, bewesten de rivier Krokot, 11$^{1}/_{2}$ palen boven Batavia.

Tjipeteh, oostelijk onderdistrikt van het distrikt Baros, op Java, residentie Bantam, met een gelijknamig dorp, op 2 uren ten Oosten van Baros.

Tjipeteh, rivier op Java, residentie Bantam, die haren oorsprong uit den berg Karang neemt, in noordwaartsche rigting langs Serang en Bantam loopt en zich met twee armen, als rivier van Bantam, in de baai van Bantam stort. Vóór de monding ligt eene bank, die bij laag water de scheepvaart zeer belemmert; op deze houden zich vele krokodillen op. Te Serang is deze rivier naauwelijks meer bevaarbaar en over haar is eene *djati*-houten Amerikaansche brug geslagen, die aan het boven haren vloer vlechtswijze zamengestelde houtwerk hangt. Haar loop bedraagt 12 palen.

Tjipeteh, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang.

Tjipetir, twee dorpen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, een in het distrikt Palaboean en een in Goenong Parang.

Tjipetirman, zie: Tjipotiraman.

Tjipeudjed, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, met de onderdistrikten Nagrog, Balaïnda, Lelles, Balekambang, Tjikoneng. De hoofdplaats heet Tjiparai.

Tjipeuja, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, in het gebergte, bewoond door Badoeïs.

Tjipeundeui, zie: Tjipendeui.

Tjipinang, riviertje en dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier. Het eerste valt in de Sontar.

Tjipinang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjipinang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Tjipinang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjipinang, dorp op Java, residentie Bantam, in het Westen der afdeeling Serang.

Tjiping, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 3 huizen en 26 inwoners (1861).

Tjipinning, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, ter hoogte van 145 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Hasskarl.

Tjipiples, afwatering der rivier Brantas, op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III, die van het Zuiden naar het Oosten stroomt.

Tjipiring, suikerfabriek op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal, aan den postweg naar Pekalongan gelegen, op $22^1/_2$ palen van Samarang. Zij werkt met stoommachines en luchtledige pan. Deze fabriek behoort aan den Heer P. H. A. van den Broek.

Tjipisitan, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjipit, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikemboelan.

Tjipitahoenan, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, bezuiden Kadoe Gedé.

Tjipitjoeng, beek op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjipitjoeng, twee dorpen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikten Djampang Koelon en Wètan.

Tjipitjoeng, twee onderdistrikten op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikten Wanakerta en Soetji.

Tjipitjoeng, rivier op Java, in de Preangerlanden, die de scheiding tusschen de regentschappen Limbangan en Soemadang uitmaakt.

Tjipitjoeng, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, troep Tjiteloe.

Tjipitjoeng, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjiplang, rivier op Java, residentie Cheribon, op de zuidwestelijke grens tusschen het partikulier land Indramajoe en de Preanger Regentschappen.

Tjiplang, rivier en poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermawangi. De rivier ontlast zich in de Tjimanoek.

Tjipoeakh, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Sambilioeng, aan welker oever Mohammedanen wonen.

Tjipoenagara, zie: Tjipanagara.

Tjipoendani, vlakte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tjipoentang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Tjipoentat, zie: Tjipoetat.

Tjipoentjar, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Baloeboer Limbangan, welke in de Tjimanoek valt.

Tjipoeras, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan.

Tjipoet, poststation op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjipoetasahari, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjipoetat, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjipoetat, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor, op de zuidelijke grens.

Tjipoetat, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, een in het distrikt Kadoe Gedé en een in Tjiawi Gebang.

Tjipoetat, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de rivier Angké.

Tjipoetat, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, die in het Zuid-Westen van het distrikt Baloeboer Limbangan in zee vloeit.

Tjipoetat, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang.

Tjipoetih, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $1^1/_2$ paal beoosten den 18den paal op den weg van Batavia over Tangerang naar Buitenzorg.

Tjipoetjang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjipoetjang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Tjipoetjang, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan de Wijnkoopsbaai, 110 palen van Soemadang.

Tjipoetjoeng, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Tjipoetri, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, met ruim 9,000 zielen. Het bevat de onderdistrikten Tjibadak, Tjipannas, Tjibodas, Karang-Loewoek, Tjiherang, Tjibeurum en Tangkil. De hoofdplaats heet Patjet. Dit distrikt bevat de drie warme bronnen Tjibeët, Tjipannas, Tjigoenong Panggerango en de vier zoute Tjiparai, Saronggeh, Seuseupan en Tjilengsar.

Tjipoetri, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kawassan.

Tjipogo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, zuidoostelijk van den Soembing.

Tjipogo, dorp op Java, residentie Samarang, aan de afhelling van den Merapi.

Tjipokasari, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Zuiden.

Tjiponagara, zie: Tjipanagara.

Tjipondang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjipondjeng, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Tjipondok, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op het Zuiderstrand van het distrikt Tjidamar.

Tjipondok, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Tjipondok, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjipongkir, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikten Tandjong Sari en Soemadang.

Tjiponnai, kaap op Java, residentie Preanger Regentschappen, in de Wijnkoopsbaai. Tusschen deze en de Tandjong Kambang is ankergrond, doch tusschen haar en Karang Ragit vindt men geene gelegenheid tot ankeren.

Tjipontrang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjiporang, dorp op Java, residentie Cheribon, distrikt Koeningan.

Tjipotiraman, berg en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. De rivier valt in de Tjiletoek- of Zandbaai.

Tjipotoi, poststation op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang.

Tjiproejong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Pegadingan, aan de rivier Tjikawong.

Tjiproengpoeng, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan.

Tjiradjas, zie: Tjiratjas.

Tjiradjeg, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de grenzen der distrikten Djampang Koelon en- Tengah.

Tjirahap, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe, aan de Lopasir.

Tjirandi, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikalong.

Tjirandja en **Tjirandja Warna,** twee rivieren op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjirando, dorp op Java, residentie Preanger

Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea.

Tjirangkong, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noorden van het distrikt Kolelet. Er komt eetbare aarde (*tanah ampoh*) voor.

Tjirangkong, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, een in het Zuiden van het distrikt Soebang, en een in het Zuid-Oosten van Kali Djati.

Tjirangkong, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea.

Tjirangkong, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, dat van den berg Sidakling afvloeit naar de Tjimanoek.

Tjirangkong, dorp en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, het dorp in het distrikt Tjidamar, en de rivier in Djampang Koelon.

Tjiraniek, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjiranji, dorp op Java, in het Zuid-Oosten der residentie Bantam, op den heuvel Badoeran, van welken de rivier Tjiranji afvloeit, ter hoogte van 1,287 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjirantja Beurum en **-Bolang,** twee beeken op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den berg Patoeha. Tjirantja Bolang is tevens de naam van een kinaplantsoen op genoemden berg, ter hoogte van 6,105 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjirapoehan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grenzen der distrikten Oedjongbron Koelon en Wètan.

Tjirar, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 2 palen van Buitenzorg's grens.

Tjirarangan, dorp op Java, residentie Bantam, 9½ palen van Lebak, aan de Tjioedjong, bij Triengol.

Tjirarap, rivier en dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier.

Tjirasas, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot.

Tjirase, uithoek aan de Wijnkoopsbaai aan Java's Zuidkust, residentie Preanger Regentschappen.

Tjirase, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjipeudjed.

Tjirase, dorp op Java, residentie en regentschap Japara.

Tjiraten, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon.

Tjiratongan, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Indramajoe.

Tjiratjap, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, 73 palen van Tjiandjor.

Tjiratjas, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, circa 3 palen ten Noord-Oosten van Wanajassa. In de nabijheid van deze plaats liggen aan den voet van den berg Tjimoewoe, in eene vallei, ter hoogte van 1,436 Rijnlandsche voeten, koude en warme bronnen, die door de inlanders van den omtrek gebruikt worden tegen rheumatismus en huiduitslag. De temperatuur van het water der warme bronnen is 102° Fahr., bij eene luchttemperatuur van 75°, en die der koude bedraagt 77°. Onder deze bronnen zijn in Januarij 1821 door den Heer BLUME nog eenige koude koolzure ijzerbronnen ontdekt. Het water der warme bronnen is scheikundig onderzocht door P. J. MAIER, welk onderzoek is medegedeeld in het *Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Jaarg. 2 (1851), bl. 41—48. Het resultaat daarvan is als volgt:

100 grammen water bevatten:

chloorpotassium	0,010096	grm.
〃 sodium	0,036406	〃
koolzure soda	0,029103	〃
〃 kalkaarde . . .	0,067638	〃
〃 bitteraarde . . .	0,047103	〃
〃 ijzerprotoxyde . .	0,000127	〃
kiezelaarde	0,012609	〃
aluinaarde	0,000847	〃
Totaal der vaste deelen	0,203929	grm.
vrij koolzuur (71,526 C.C.)	0,117798	〃
Totaal	0,321727	grm.

Verder joodpotassium en organische zelfstandigheden.

Tjiratjas, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Malang, bewesten Poerwodadi, aan de Tjidjengkol.

Tjiratteun, hoogste dorp op den noordelijken rug van den berg Tangkoeban Prahoe, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Tjirawek, een der heilige grafsteenen van de Bantamsche Badoeïs, op Java.

Tjirdadiek, rivier op Java, residentie Tagal, die 100 voeten breed is.

Tjirebon, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenoeng Kidool, bij de

oostelijke grens van het distrikt Awoe Awoe.

Tjirenang, berg op Java, op de grens der Preanger Regentschappen en Cheribon, hoog 1160.5 Nederlandsche ellen.

Tjirenda, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de Pasanggrahan, bij Buitenzorg's grens.

Tjirendang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjirendeh, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, aan de Tjisemoet, ter hoogte van 116 Rijnlandsche voeten boven de zee. De gemiddelde thermometerstand alhier is 81° Fahr.

Tjirendeh, benaming van drie verschillende zoute bronnen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, twee in het distrikt Rongga, namelijk in de onderdistrikten Tjiteloe en Rantja Pangoong, en een in het distrikt Gandasoeli.

Tjirendeh, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiheulang.

Tjirettek, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, op de grenzen der afdeelingen Soemadang en Limbangan.

Tjiri, dorp op Java, residentie Cheribon, op de grens van het distrikt Madja Lengka.

Tjiribon, rivier op Java, residentie Cheribon, welke van deze haren naam ontleent. Zij, loopt met eenen dubbelen mond in de Java-zee uit en is voor groote praauwen bevaarbaar, behalve aan de monding, daar die door eene modderbank gesloten is.

Tjirik, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi Gebang.

Tjirimamboe, rivier op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Padang Lawas.

Tjirinda, land op Java, in het Zuiden der residentie Batavia.

Tjirindé, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, 12 palen van Lebak.

Tjiringin, afdeeling, distrikt en hoofdplaats op Java, residentie Bantam. Het distrikt Tjiringin is verdeeld in de onderdistrikten Tjiringin en Tjarita. De lengte van het distrikt bedraagt bijna 14 palen, de breedte 6. De bevolking der afdeeling, ook Wester Regentschap genoemd, wordt begroot op 84,500 en die van het distrikt op 23,600 inwoners. Het hoofddorp is gelegen aan de Peper-baai, op den weg naar Dagotjarek. Het dorp Tjiringin is een der voornaamste van het regentschap, en telt 1,800 inwoners, die voornamelijk hun bestaan in den landbouw en de vischvangst vinden. Tegenwoordig is Tjiringin de hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling en als zoodanig de verblijfplaats van den Adsistent-Resident, den Regent, den Controleur, den *Djaksa*, den *Panghoeloe* en den Militairen Kommandant. De wijk waar eenige Europeanen en de Regent wonen, is een zeer net plein, omgeven van huizen, die door tuinen van elkander gescheiden zijn. Onder de publieke gebouwen telt men eene gevangenis, eene in 1851 gebouwde kazerne, een kaneelhuis, waarin de kaneel wordt geschild, eenige koffijpakhuizen, een fortje met twee stukken geschut en eene bezetting van 35 man. Er zijn alhier eene regtbank van omgang en een landraad gevestigd. Over de rivier van Tjiringin ligt eene overdekte brug, die van de Europesche naar de Inlandsche wijk geleidt. De landing is hier niet zoo moeijelijk als te Anjer, wat voor de visschers zeer voordeelig is, die zonder moeite hunne schuiten in en uit zee kunnen brengen. De Adsistent-Resident, tevens fungerend Havenmeester, is belast met de strandvonderij te Tjiringin en de Demangs van Panimbang en Tjibilioug in hunne distrikten.

Tjiringin, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Bengkoenat.

Tjirinjom, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikondang. Het bevat 2 zoute bronnen.

Tjirinkoel, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de Tjimadhoor.

Tjirobot, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Semanten.

Tjiroeas, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, grenzende ten Noorden aan de Bantam-baai, ten Oosten aan Tanara en Tjikandi, ten Zuiden aan Serang en ten Westen aan Serang en Bantam. Dit distrikt telt ongeveer 21,000 inwoners en is verdeeld in de onderdistrikten Tambakbaja, Panjahiran en Tjiroeas. Het hoofddorp van gelijken naam is in het midden van het distrikt gelegen.

Tjiroedjoe, zie: Tjeroetjoep.

Tjiroeka, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjiroekaliang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de rivier Tjiserej.

Tjiroempoet, rivier, dorp en post op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Tjiroempoet is de derde post van Tjiandjor over Tjitjoeroek naar Buitenzorg, 14 palen van eerstgemelde plaats, ter hoogte van 2,427 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Hasskarl.

Tjiroeten, rivier en dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong. De rivier ontspringt op den Salak en ontlast zich in de Tjidani.

Tjiroetjoep, zie: Tjeroetjoep.

Tjiroewas, zie: Tjiroeas.

Tjirogop, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjirokarong, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, aan de Tjisemoet.

Tjirokâso, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Zij voert de zuidelijke wateren af, welke beneden de waterscheiding van de Tjimandiri afvloeijen, in dertien beken. Zij loopt kronkelend eerst zuid-, dan west- en zuid-zuid-westwaarts, en ontvangt verder eenige takken van de West, die haar tot eene oostwaartsche rigting noodzaken, waarna zij zich, na eenen loop van 35 palen, in zee stort.

Tjiroké, rivier en dorp op Java, op de westelijke grens van de adsistent-residentie Buitenzorg.

Tjiromo, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, distrikt Anjer. Het dorp ligt 5 palen oostwaarts van Anjer en 18 palen noordwaarts van Serang.

Tjirompang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, die in het distrikt Kandang Wessi ontspringt, en zich na eenen loop van 11 palen met de Tjikandang vereenigt.

Tjironda, wachthuis op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, 3,621 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjirongkang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjongeang. Zij ontvangt de wateren uit de beide heete zoetwaterwellen, welke aan den noord-oostelijken voet van den Tampomas ontspringen, waardoor de stroomsnelheid meer dan verdubbelt. Noordwaarts van het dorp Tjiassem verandert zij haren naam in Tjipannas en vereenigt zij zich later met de Tjipelang.

Tjirondol, bosch op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, op het land Tjibaroesa.

Tjisaät, hoofdplaats van het distrikt Tjimahi, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tjisaät, rivier en zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, de bron in het distrikt Palaboean, onderdistrikt Tjigangsa, en de rivier in het distrikt Tjitjoeroek.

Tjisaät, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, het onderdistrikt in het distrikt Tjikemboelang, de rivier in het distrikt Baloeboer Limbangan. Zij valt in de Tjimanoek.

Tjisaät, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang.

Tjisaät, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari.

Tjisaät, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Tjisaät, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjisadea, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjisading, riviertje op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, dat in de Tjikaniki valt.

Tjisaga, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noorden van het distrikt Soebang.

Tjisajong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Tjisakawajana, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean, en residentie Bantam, alwaar zij bij het dorp Sanghiang zich met de Tjibodja vereenigt, ter hoogte van 1,616 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjisalak, hoofdplaats van het distrikt Batoe Sirap, op Java, adsistent-residentie Krawang, aan den voet van den berg Toenggoel, ter hoogte van 1,262 Rijnlandsche voeten boven de zee, op 30 palen van Poerwakarta.

Tjisalak, vier dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, twee in het distrikt Parong, een in Tjibaroesa, en een in het Noorden van Tjibinong.

Tjisalak, eigenlijke naam van den oostelijken rand van den berg Salak, op Java. Zie: Salak.

Tjisalak, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjibeurum.

Tjisalak, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Bajabang.

Tjisalak, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Madjenang.

Tjisalak, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor, op de zuidelijke grens.

Tjisalobak, bosch en dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjisambeng, warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala, troep Ngalindoeng.

Tjisambeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Tjisampi, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Zuid-Oosten van het distrikt Kali Djati.

Tjisampi, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjisandridewa, rivier op Java, op de oostelijke grens der residentie Bantam.

Tjisangarong, zie: Losari.

Tjisangiri, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara, welke op de Zuidkust in zee valt.

Tjisangkang, groot dorp, met pasanggrahan en kweektuin voor theeplanten, op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, distrikt Wanaradja, 3 palen van Garoet, ter hoogte van 2,140 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjisangkang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, in het Oosten van het distrikt Tjilokotot, die in de Tjimatri valt.

Tjisangkir, onderdistrikt, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalaja. Tjisangkir is de eerste post op 3 palen van Manoeendjaja naar Garoet, 863 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjisangko, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, aan de Tjidoerian.

Tjisangkoeï, rivier en zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran, de bron in het onderdistrikt Djoenti. De rivier ontspringt uit den berg Soemboeng, vloeit zuidwaarts langs den Malabar en vereenigt zich, na eene menigte beekjes te hebben opgenomen, bij Bandong Kolot en Tjisangkoeï met de Tjitaroem. Bij deze rivier liggen eene warme en eene kokende bron.

Tjisantana, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tjisanten, rivier op Java, residentie Bantam, op den weg van Bodjomanik naar Bodoer, in de afdeeling Lebak, ter hoogte van 645 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tjisantri, gegraven kanaaltje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron. Het dient om de rijstvelden van het noodige water te voorzien.

Tjisarani, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tjisarmi, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, troep Tjililin.

Tjisaroea, rivier op Java, in het Zuid-Westen van de residentie Batavia.

Tjisaroea, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjisondari. Zij komt van den Pangerango.

Tjisaroea, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Bajabang. Een gelijknamig dorp is 24 palen van Tjiandjor gelegen, ter hoogte van 2,558 Rijnlandsche voeten boven de zee; het is de 4de post van Buitenzorg naar Tjiandjor. In Tjiandjor vindt men drie rivieren Tjisaroea, eene op de grenzen van de distrikten Maleber en Tjikondang, eene in Tjipoetri en eene in Tjiheulang.

Tjisaroea, post en landgoed op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, 14 palen van Buitenzorg, op den rug van den Pangerango, ter hoogte van 2,649 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Junghuhn.

Tjisaroea, rivier op Java, residentie Bantam, distrikt Parang Koedjang, die zich in de Tjibioek ontlast.

Tjisaroek, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjisaroeni, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Tjisaroepan, zie: Tjiseroepan.

Tjisarogan, twee dorpen op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjisatong, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, troep Tjanggeung.

Tjisauhen, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala.

Tjisauk, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjisawangan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noord-Westen van het distrikt Malang, aan de Tjidjengkol.

Tjisawir, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjisebang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, op de Zuidkust van het distrikt Djampang Koelon.

Tjiseël, zie: Tjisehel.

Tjisehel, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, die in het distrikt Pasir Pandjang aan den voet van den berg Pajong ontspringt en op de grens van Banjoemaas in de Tjitandoei valt.

Tjisehel, doortogt aan Java's Zuidkust, ten Westen van het eilandje Wré, in de Segara Anakan-baai. Men dient hier voorzigtig te zijn en midden-vaarwater te houden, wegens eenige droogvallende klippen ten Westen van Sira Galoe gelegen.

Tjisekat, klein armoedig dorp op Java, in het Westen der residentie Bantam, in het Kendang-gebergte.

Tjiselang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjisellopa, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjisemoet, ook genaamd rivier van Lebak, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. Zij ontspringt uit het Kendang-gebergte en ontlast zich in de Ponthang.

Tjisempang, rivier op Java, residentie Bantam, in het Zuiden der afdeeling Lebak.

Tjisengkol, landgoed op Java, residentie Batavia, distrikt Tangerang.

Tjisentoel, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong.

Tjisentoel, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan, in de troep Tanggeung.

Tjisentoel, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli, troep Kroja.

Tjisentong, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, die met eene noordwaartsche strekking in de Tjiliwong stroomt.

Tjisepapan, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang.

Tjiseragi, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran. Tjiseragi is tevens de benaming van eene kloof op den noordelijken voet van den berg Tiloe.

Tjiserantan, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan.

Tjiserej, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjeserej, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, die ten Westen van de rivier Madhoor in zee valt.

Tjeseroe, twee dorpen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikten Madjalaja en Tjitjalengka.

Tjiseroea, zie: Tjisaroea.

Tjiseroepan, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten, $12^1/_4$ paal van Trogong, 15 palen van Garoet, zijnde de 3de post van Garoet af, ter hoogte van 3,900 Rijnlandsche voeten boven de zee. Men vindt er theetuinen en voorts groeijen hier alle Europesche groenten en bijzonder veel schoone rozen.

Tjiseroewa, zie: Tjisaroea.

Tjisesopan, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin. Zij ontspringt uit den Kokosan, van welken zij in eene zuidwaartsche rigting afstroomt, en wordt op den grooten weg van Serang naar Tjiringin, bij Pandat, gepasseerd.

Tjisetekam, rivier op Java, op de Oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjiseti, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, 2 palen zuid-oostelijk van Segala Herang.

Tjisetoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Tjiseu'el, zie: Tjisehel.

Tjisibarong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor.

Tjisiji, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, die tusschen de Tjibinoengan en de Madhoor in de Wijnkoopsbaai valt.

Tjisikat, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten van het distrikt Panimbang.

Tjisiki, rivier en dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap, distrikt Tjilangkahan.

Tjisimoet, zie: Tjisemoet.

Tjisindang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Madjalaja.

Tjisingaroeng, rivier op Java, op de grenzen der residentiën Tagal en Cheribon.

Tjisisipan, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé, welke van den berg Sella komt en in de rivier Tjiawi valt.

Tjisitiel, poststation en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan den eersten paal van Tjiandjor naar Buitenzorg, 2,242 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL.

Tjisitoe, post, dorp en riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala, $15^1/_2$ paal west van Bandong, ter hoogte van 1,897 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjisoegan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tandjong Sari.

Tjisoegoer, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Prigi.

Tjisoeka Biroe, rivier op Java, welke van den Pangerango komt.

Tjisoendoek, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten van de afdeeling Lebak.

Tjisoensang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, op het Kendanggebergte. Eene gelijknamige rivier ontspringt bij dit dorp, ter hoogte van 2,378 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjisoepan, zie: Tjiseroepan.

Tjisoerambi, rivier op Java, op de westelijke grens van de adsistent-residentie Buitenzorg.

Tjisoeren, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjisoeren, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek- of Zandbaai.

Tjisoerian, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjisoeroe, bosch op Java, residentie Tagal, afdeeling Brebes, distrikt Salem, digt bij het gelijknamige dorp. Er ligt eene warme bron op omstreeks 14 palen van de pasanggrahan te Bandar Kawoeng.

Tjisoeroe, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, welke zich in de Wijnkoopsbaai ontlast.

Tjisoeroe, pasanggrahan op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, op de kruin van den berg Talang, 358 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjisoeroehan, dorp op Java, residentie Bantam, in het gebergte van het distrikt Panimbang, 10 palen van den hoek Lesong.

Tjisoka, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de oostelijke grens van het distrikt Telaga.

Tjisokkan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, die de grensscheiding tusschen de afdeelingen Tjiandjor en Bandong uitmaakt. Zij ontspringt in het distrikt Tjikondang uit den berg Lima, stroomt van het Zuiden naar het Noorden, en vereenigt zich aan den oostelijken hoek van het distrikt Tjihea met de Tjitaroem. Over de Tjisoka ligt eene Amerikaansche brug, doch daar deze eerst ver beneden het begane terrein in de helling der rivieroevers begint, is haar overgang voor de reizigers vrij moeïjelijk, daar de oevers van gelijke hoogte zijn en de bedding 150 Rijnlandsche voeten lager ligt. De rijtuigen worden op eene vaste sasak (vlot) de rivier overgebragt. De breedte der rivier van boven zal 400 voeten bedragen, ofschoon de breedte van den eigenlijken stroom niet meer dan 50 voeten is. De oever bij den grooten weg ligt 896 en het rivierbed 641 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN.

Tjisokkan is tevens in Tjiandjor de naam van een onderdistrikt in het distrikt Maleber. Het gelijknamige dorp, tevens een post, is $7^1/_2$ palen van Tjiandjor verwijderd en gelegen ter hoogte van 139 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjisolok, onderdistrikt en warme bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean, de warme bron in het onderdistrikt Nagrok.

Tjisollong, dorp op Java, residentie Bantam, distrikt Tjimanoek, op ruim 3 palen afstands van Pandeglang. Nabij dit dorp zijn de minerale bronnen Tjipannas gelegen. Zie daarover dat woord.

Tjisomang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala.

Tjisomang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, in het Noorden der afdeeling Tjiandjor.

Tjisomang, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt, onderdistrikt en troep Gandasoeli.

Tjisomang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, 19 palen van Poerwakarta.

Tjisondari, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, met eene gelijknamige hoofdplaats. Men heeft hier groote koffijtuinen en rijkbebouwde rijstvelden. De bevolking bedraagt ongeveer 7,000

zielen. Het hoofddorp ligt aan de Tjiwidai, ter hoogte van 3,429 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, aan den voet van den Patoeha, 24 palen van Bandong. De onderdistrikten van Tjisondari zijn Tjikoneng, Djoenti, Tjiwidai, Tjisondari, Tjoekang Hawor. In den omtrek van Tjisondari ligt de zwavelbron Tjisopan. De rivier Tjisondari ontspringt uit den Tiloe, stroomt door oostelijk Tjisondari en valt voorbij Tjiwidai in de rivier Tjiwidai, met welke vereenigd zij naar de Tjitaroem stroomt.

Tjisono, rivier en drop op Java, residentie Bantam, in het Oosten, ter hoogte van ongeveer 1,600 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjisontrol, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjisopan, zwavelbron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjisondari, aan de Westzijde van den berg Patoeha, ter hoogte van ongeveer 4,000 Rijnlandsche voeten boven de zee. Het water is helder van kleur, zuurachtig en verspreidt eene zwavellucht. De hitte van het water is 30° 5′ Reaum.

Tjisopan, dorp met drie warme bronnen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, bij Djasinga.

Tjisopan, koude minerale bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tassikmalaja, in de nabijheid van Tjitjoeka, 6 palen zuidwestwaarts van het hoofddorp Tassikmalaja, aan den zuidoostelijken voet van den Galoenggoeng.

Tjisoro, zie: Tjisoeroe.

Tjisosopan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna.

Tjitadoer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja.

Tjitahalap, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Bandjar.

Tjitaikebo, rivier op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjitajam, zie: Pondok Terong.

Tjitak, rivier op Java, residentie Batavia, distrikt Tangerang.

Tjitalaga, dorp op Java, residentie Bantam, in het Oosten, 1,975 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Hasskarl.

Tjitalahap, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Tjitaloen, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Soemadang, troep Tjipeles.

Tjitaloetoek, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran. Zij ontspringt op den Malabar en bespoelt het dorp Bandjaran.

Tjitaman, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, distrikt Wanaradja.

Tjitaman, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjonggeang.

Tjitamatong, zijtak der Tjipanagara, op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikten Pegadeng en Soebang. Zij vereenigt zich bij Wanasari Prigi met de rivier van Pamanoekan.

Tjitamboen, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjikemboelan.

Tjitamiang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Batoe Sirap, in het Zuid-Oosten.

Tjitamiang, heuvel op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjitamiang, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjimahi.

Tjitamiang, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjihea.

Tjitamiang, rivier en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan. Het dorp is de derde post van Garoet naar Manoendjaja, $14^1/_2$ palen van eerstgenoemde plaats, volgens Hasskarl ter hoogte van 1,917 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjitan, rivier in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Tjitandé, dorp en pasanggrahan op Java, adsistent residentie Buitenzorg, aan de zuidoostelijke helling van den Salak, volgens Junghuhn ter hoogte van 2,569 Rijnlandsche voeten.

Tjitandjong Gebang, rivier op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjitando, dorp met warme bron op Java, residentie Bantam, distrikt Tjilangkahan, 10 palen noordwestwaarts van Tjilangkahan en 6 westwaarts van den grooten weg.

Tjitandoei, rivier op Java, die in de residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, op den Tjakraboewana, een der toppen van het gebergte Tjarenang, uit verschillende spruiten ontspringt, welke in eene zuidwestwaartsche rigting voortvloeijende, weldra tot eene statige rivier aanwassen, die de

grens tusschen de Preanger Regentschappen, Cheribon en Banjoemaas aanwijst. Van het Westen ontvangt de Tjitandoei weinig water, maar in den linker oever vloeijen al de beken, die aan de Zuidzijde het Kembang-gebergte afstroomen. Deze allen storten zich met vier groote takken in de Tjitandoei. De noordelijkste is de Tjidjolang, waarop zuidwaarts de Tjiawi Tali volgt; de derde is de Tjilatjap, en de zuidelijkste en voornaamste is de Tjikawoeng, die aan de grens van Brebes, op den berg Mroejoeng, ontspringt. Door dezen grooten aanvoer van water wordt de Tjitandoei 70 à 80 voeten breed en stroomt zij zuidzuidwestwaarts met weinige bogten gedurende 25 palen, zonder eenige merkwaardige rivier ter wederzijde op te nemen, tot aan zee. Aan de monding verbreedt zij zich en is bij de uitwatering in de Segara Anakan 2 palen breed. De Tjitandoei is tot vrij ver van de monding voor stoombooten bevaarbaar. Men gaat de rivier met bandongans of praauw-sassaks over. Vóór den mond ligt eene bank, welke op sommige plaatsen droog valt en eene geul openlaat met $^1/_2$ en 1 vadem diepte bij laag water. De rivier moet volgens de inlanders veel visch bevatten. De oevers zijn hier en daar met enkele huizen en hutten bezet.

Tjitandoei, doortogt ten Oosten van het eiland Wré, in de Segara Anakan-baai. Hij is zeer gevaarlijk.

Tjitangah, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikalong.

Tjitangan, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, welke in de Tjimanggies valt.

Tjitanggollok, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi, welke in zee vloeit.

Tjitangkir, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tassikmalaja.

Tjitangkolo, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tjitangler, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjitangot, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kandang Wessi, welke in de Tjikembang valt.

Tjitao, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, in het Soekapoerasche distrikt Kendang Wessi.

Tjitaon, dorp en beek op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjitapar, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling en distrikt Soemadang.

Tjitapen, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjitapen, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, een in het distrikt Rantja, aan den voet van den berg Batoe Toelis, en een in het distrikt Tjiamies.

Tjitapen, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, die in Kali Djati ontspringt, naar het Noorden door Malang loopt, en in oostelijk Tjiasem in de Tjiasem valt.

Tjitapen, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjitapoes, post op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den weg van Bandong naar Tjiandjor, 11 palen van Bajabang, 24 van Tjiandjor en 34 van Bandong.

Tjitapoesang, rivier op Java, residentie Bantam, in het Oosten van het distrikt Sadjira.

Tjitarap, zie: Tjitrap.

Tjitarial, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjitarik, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, die in het distrikt Baloeboer, op den berg Simpaaï, ontspringt en de grensscheiding tusschen Bandong en Soemadang uitmaakt. Zij heeft eenen loop van 20 palen en valt bij het dorp Sapan in de Tjitaroem.

Tjitarik, riviertje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean, op de grens van Tjitjoeroek.

Tjitarik, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier.

Tjitaroem, rivier op Java, welker hoofdoorsprong gevormd wordt door de stroomen, die afvlieten van al de gebergten tusschen 6° 40′ en 7° 35′ Z. Br. en 107° 10′ en 107° 50′ O. L. De wateren van de bergen Rakoetak, Goentoer en Mandalawangi vereenigen zich met de beek, die op den Wajang ontspringt, een groot moeras vormt, en vervolgens tusschen de bergen Rakoetak en Mandalawangi door het gebergte heenbreekt. Aan den voet dier keten neemt zij ter linkerzijde eenen van den Poentjak Tjai komenden tak op, en ontvangt dan den naam van Tjitaroem. Aan haren regter-oever storten zich in haar de wateren die van den Tangkoeban Prahoe afstroomen. Verder ontvangt zij de wateren der Tjisangkoeï en loopt het dal van Bandong door,

neemt ter linker zijde een anderen tak, die van den Patoeha stroomt, op, en doorklieft eenen bergketen, die zich noordoostelijk van den Toembak Roejong uitstrekt. Nu stroomt zij door een smal dal, ontvangt twee takken, die van de Noord van den Boerangrang en van de Zuid van de westelijke helling des Toembak Roejongs afstroomen. Hierna breekt de Tjitaroem met een breed en kronkelend bed weder door eene bergketen naar het Noord ten Westen heen, en snijdt den grooten landweg, om zich eenige mijlen noordelijker met de Tjisokkan te vereenigen. Na de ontmoeting der beide rivieren stroomen zij onder den naam van Tjitaroem naar het Noorden, om de grenzen te vormen tusschen Tjiandjor en Bandong, Batavia, Buitenzorg en Krawang. Vervolgens neemt zij de Tjibeët op, waardoor haar bed eene noord-noordoostelijke rigting aanneemt, die zich allengs weder naar het Noord-Noord-Westen draait, totdat zij zich in eene westwaartsche strekking door vier armen in zee, en wel in de baai van Tjilintjing ontlast. Deze mondingen vormen eenen hoek, Tandjong Krawang genaamd. De oever der Tjitaroem, ter plaatse waar zij door den grooten weg gesneden wordt, ligt, volgens Junghuhn, 958 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, en het rivierbed 696.

Vroeger was de Tjitaroem slechts van Tjikao af naar zee voor 5 kojangspraauwen bevaarbaar. Sedert 1850 is er echter in deze rivier gewerkt om haar tot 33 palen boven Tjikao bevaarbaar te maken, welk werk dan ook in 1853 voltooid is. Van zeer veel gewigt is deze rivier voor de aanzienlijke hoeveelheid koffij, die uit de Gouvernementspakhuizen van Tjikao naar Batavia verzonden wordt.

In den regentijd treedt de Tjitaroem buiten hare oevers en overstroomt zij het lage land van Krawang. Zoo heeft zij in November 1860 door hare overstroomingen groote verwoestingen aangerigt: verscheidene dijken in de benedenlanden van Tjabang Boengin zijn voor den aandrang des waters bezweken en die landen stonden van 19—24 November onder water.

Tjitata, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Djasinga.

Tjitawah Bendah, rivier op Java, in het Westen der residentie Bantam, met eene steenkolenlaag aan den oever.

Tjitawang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjiawi.

Tjitegengirang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de zuidelijke grens van het distrikt Timbanganten.

Tjiteloe, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, met eenige zoute bronnen.

Tjitemoe, riviertje op Java, aan het Westerstrand van Bantam. Hier zijn steenkolen ontdekt, die echter onbruikbaar zijn bevonden.

Tjitempir, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, op de noordelijke grens van het distrikt Lelea.

Tjitendo, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Radja Mandala.

Tjitenmani, zie: Tjintenmani.

Tjitepoes, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean.

Tjiteureup, landgoed op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, boven Tjibinong. Het landhuis ligt 446 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Hasskarl.

Tjiteureup, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé, die in de Tjiawi valt.

Tjitiïs, poststation op Java, residentie Bantam, op het Zuider-zeestrand.

Tjitikiek, rivier op Java, in het Zuiden van de residentie Bantam, die langs het dorp Raja stroomt.

Tjitilok, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Tjibiliong.

Tjitinanang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang. De schoone waterval Tjoeroek Astakria stort zich nabij deze plaats van 150 voeten hoogte terneder.

Tjiting, voortop van den berg Prahoe op Java, die de grens tusschen de residentiën Banjoemaas, Bagelen en Pekalongan uitmaakt.

Tjitiram, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, aan de Zuidkust van het distrikt Djampang Koelon.

Tjitisoek, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek- of Zandbaai.

Tjitjabang, gebergte op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok.

Tjitjabang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermawangi.

Tjitjabik, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjitjadar, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjitjoeroek, op de zuidelijke helling van den Salak, ter hoogte van 2,568 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens JUNGHUHN.

Tjitjadas, twee zoute bronnen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, een in het distrikt Rongga, troep Sindangkarta, en een in het distrikt Limbangan.

Tjitjadas, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Tjitjahem, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Wètan.

Tjitjajor, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $2^1/_2$ palen van Buitenzorg's grens.

Tjitjalahap, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang.

Tjitjalengka, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, bewoond door 6,761 Javanen. De hoofdplaats Tjitjalengka, met zoutpakhuis, koffijpakhuis en pasanggrahan, is gelegen regts van paal 128 op den grooten postweg, 22 palen van Garoet en 20 van Bandong, op 2,730 Rijnlandsche voeten boven de zee. Dit distrikt bevat de onderdistrikten Tjiajoenan, Tjikaliagee, Tjigoentoer.

Tjitjalengka, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kendang Wessi, die op de Zuidkust in zee valt.

Tjitjambang, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Tjitjangkang, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga, onderdistrikt Sindangkerta.

Tjitjangkar, beek op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar, aan welker regter oever eene warme bron is gelegen.

Tjitjangkoerat, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Madjalaja.

Tjitjangkrong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja, op de westelijke grens.

Tjitjangngon, berg op Java, op de grenzen der residentiën Bantam en Buitenzorg.

Tjitjangor Ilir en **-Oedik,** twee dorpen op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Tagal Waroe, het laatste 2 palen zuidoostelijk van het eerste, op 10 palen van Poerwakarta.

Tjitjanir, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjitjaoer, zie: Tjitjajor.

Tjitjapar, bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Limbangan, ter hoogte van 2,000 voeten boven het vlak der zee. Zij is door eenen muur omringd en over haar is een huisje gebouwd.

Tjitjapar, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kawasan.

Tjitapoen, dorp op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjitjarengan, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang.

Tjitjarian, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjitjarioek, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang.

Tjitjatang, rivier en dorp op Java, in het Oosten der residentie Bantam, ter hoogte van ongeveer 100 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Tjitjatas, dorp op Java, residentie Bantam, in het Oosten, ter hoogte van 1,786 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjitjatas, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, 3 palen van Tjitjoeroek, met eene pasanggrahan, 2,334 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens HASSKARL.

Tjitjatian, benaming van twee rivieren op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, eene in het distrikt Nagara, en eene in Parong, welke laatste op den Tengah Laut ontspringt en zich met noordwestwaartschen loop in de Tjilangla ontlast.

Tjitjatjaban, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, 14 palen ten Oosten van Soemadang.

Tjitjatti, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Tjiandjor, op de grenzen der distrikten Palaboean, Tjimahi en Tjiheulang.

Tjitjeggok, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin.

Tjitjokiong, rivier op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Noorden van het distrikt Tjabang Boengin.

Tjitjeleng, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Nagara, die aan de Zuidkust in zee valt.

Tjitjenang, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang.

Tjitjengkol, rivier op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang.

Tjitjer, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Kikim.

Tjitjeremeja, rivier op Java, residentie Bantam, nabij het Zuiderstrand. Er zijn aan deze rivier kolen gevonden, doch van slechte hoedanigheid.

Tjitjinding, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjitjindo, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, 4 palen van Bajabang en 17 van Tjiandjor.

Tjitjiri, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Westen van het distrikt Tjibaroesa.

Tjitjiriboe, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Djati Toedjoe.

Tjitjoeka, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tasikmalaja. In de nabijheid ligt eene koude mineraalbron, Tjisopan genaamd.

Tjitjoerang, berg op Java, in de Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Oedjongbron Koelon.

Tjitjoerei, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Madja Lengka, op de westelijke grens.

Tjitjoeroek, distrikt met gelijknamig hoofddorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. Het bevat 8,787 inwoners en is verdeeld in de onderdistrikten Tjitjoeroek Kaler, Tjitjoeroek Kidool, Pondok Kassa, Palasari Girang, Palasari Ilir, Parong Koeda en Warong Tjeuri. Het hoofddorp is tusschen den Gedé en den Salak gelegen, ter hoogte van 1,676 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Junghuhn. In dit distrikt liggen de zoute bron Tjibodas en de warme Tjipannas.

Tjitjoeroek, berg en onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon. Eene gelijknamiger rivier vloeit door Djampang Tengah.

Tjitjojabon, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij valt in de Tjibeët.

Tjitjolang, rivier op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, ten Zuid-Oosten van den Tjeremeh. Zij vloeit met kronkelenden loop naar het Zuiden.

Tjitjombong, rivier op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjitoa, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Indihiang.

Tjitodong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de Tjipamangkies.

Tjitoekoel, rivier op Java, op de oostelijke grens van de residentie Bantam.

Tjitoendeng, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Tjitoengoel, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikalong, troep Waroedojong.

Tjitoerip, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tjidjoelang. Zij vloeit met eene zuidoostwaartsche rigting in zee.

Tjitoeroep, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjitoesoek, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Anjer, aan het strand.

Tjitondeh, berg op Sumatra, in de Battalanden, rijkje Si-namora.

Tjitondjong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Tengah.

Tjitongkok, rivier op Java, in het Oosten der residentie Bantam. Er ligt een dam in deze rivier.

Tjitonkapa, dorp op Sumatra, in de Batta-landen, rijkje Silindong.

Tjitora, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, onderdistrikt Tjarita.

Tjitra, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, op de oostelijke grens van het distrikt Oedjongbron.

Tjitra Kesoema, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Tjitrang, dorp op Java, residentie Soerakarta, behoorende onder Selo. Het is in Januarij 1823 door de uitbarsting van den Merapi verwoest.

Tjitrap, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong. Er is, ten Oosten van het dorp Karang Tengah, eene warme bron gelegen, welker water van den berg Pantjar komt. Deze bron is bij de inlanders onder den naam Tjipannas bekend. De landheer van Tjitrap heeft er een badhuis en vijvers doen aanleggen, daar dit water heilzaam is tegen huidziekten en rheumatische kwalen. Zie verder over die bron *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Dl. XXIX, Serie 6, Dl. IV, bl. 73—75: P. J. Maier, *De minerale bron Tjie-panas.*

De bevolking van dit land wordt op 10,000

zielen geschat. Tjitrap levert veel vogelnestjes op. De gelijknamige rivier vereenigt zich met de Tjilingsi. Het landhuis Tjitrap ligt 15 palen van Buitenzorg, 447 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens HASSKARL.

Tjitrap, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Tjitrap, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang, aan den grooten oosterweg.

Tjitrem, rivier op Java, adsistent-residentie Buitenzorg. Zij ontspringt oostwaarts uit den Salak en ontlast zich in de Prabakti-rivier. Zij is met eene menigte trachietsteenen gevuld.

Tjitro (Goenong-), rotsachtig en geheel door bosch ingesloten terrein op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan. Er liggen zoutbronnen, die slechts eene geringe hoeveelheid water opleveren. Door de Heeren A. SCHARLÉE en J. C. BERNELOT MOENS is het water scheikundig onderzocht. Dit onderzoek werd medegedeeld in het *Natuurk. Tijdschr. voor Nederl. Indië*, Dl. XXVI, bl. 363–366. Het resultaat daarvan is, dat 1000 C. C. of éene Nederlandsche kan bevatten:

	grammen
koolzure soda	2.729
〃 kalkaarde	0.386
〃 magnesia	0.190
joodsodium	0.039
chloorsodium	17.609
chloorpotassium	2.187
kiezelzuur	0.090
totaal der vaste bestanddeelen	23.230
koolzuurgas	onbepaald
koolzuurijzeroxydul	sporen
chloorammonium	〃
zwavelzure kalk	〃
zwavelwaterstofgas	〃

Tjitrojo, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka.

Tjitromo, rivier op Java, residentie Bantam. Zij komt van het Karang-gebergte en ontlast zich aan de Westkust in zee.

Tjitrosono, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Noorden van het distrikt Ngasinan.

Tjittras, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melambong.

Tjiwahangka, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjiwaké, rivier op Java, residentie Bantam. Zij ontspringt op den berg Karang.

Tjiwalen, onderdistrikt en rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, het onderdistrikt in het distrikt Bajabang, en de rivier in Tjipoetri.

Tjiwalini, koffijplantaadje op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Salatjaoe.

Tjiwaloeng, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Madjenang.

Tjiwalon, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, 27 palen van Soemadang.

Tjiwangi, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Tjiwargi, dorp op Java, residentie Bantam, Zuider Regentschap.

Tjiwaringin, rivier en dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Tjiwaroe, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tjidjoelang.

Tjiwaroe, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Tjiwaroe, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Westen van het distrikt Pegadeng, aan de Tjiasem.

Tjiwaroe, beek en dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong, ter hoogte van 543 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens JUNGHUHN.

Tjiwaroe, rivier op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Tjiwaroega, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokokot. Het bevat de warme bronnen Telaga Warna.

Tjiwassa, dorp op Java, residentie Bantam, in het Westen van de afdeeling Serang, aan straat Soenda.

Tjiwedong, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Zuid-Westen van het distrikt Kali Djati.

Tjiwesian, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikalong.

Tjiwidei, kinaplantsoen op Java, in het westelijk Kendang-gebergte, onder eenen Opziener, wiens woning ter hoogte van 6,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee is gelegen.

Tjiwidei, *kawa* of krater op den berg Patocha, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjisondari, ter hoogte van 3,468 Rijnlandsche voeten boven de zee, op 7° 12′ Z. Br. Deze krater is dagreizen ver door ondoordringbare bosschen omgeven, en dan ook slechts van ééne zijde te naderen. Eene gelijknamige rivier ontspringt uit dezen krater, eenige palen ten Oosten der kawa Patocha en stroomt door dit distrikt en Koppo, waarop zij, na alvorens de Tjisondari opgenomen te hebben, in de Tjitaroem vloeit. Door eene overstrooming dezer rivier heeft in den nacht van 24 Maart 1862 in het distrikt Koppo eene aardstorting plaats gehad, waardoor het dorp Tjigadong werd verwoest.

Tjiwidong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kawasan. Zij valt in de Tjikareo.

Tjiwidong, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Kali Djati.

Tjiwinong, rivier op Java, residentie Cheribon, uit welke een bevaarbaar kanaal loopt, dat ruim 3,000 bouws sawahvelden van stroomend water kan voorzien. Er ligt in deze rivier een overstortsdam.

Tjiwiringen, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjiwoegenting, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Tjiwoelan of Tjiwoelong, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, die het water van den berg Kratjak ontvangt en de grens tusschen de distrikten Limbangan en Soekapoera vormt. Bij haren aanvang neemt zij eene oostwaartsche rigting en deelt een gedeelte harer wateren mede aan de Tjilangal, die zuidwaarts vliet. Niet ver vandaar neemt zij haren loop naar het Zuiden en Zuid ten Westen tot aan zee, waarin zij met eene oostelijke bogt vloeit. Zij is slechts tot op 5 palen boven hare uitwatering bevaarbaar, ofschoon haar loop in eene regte lijn 50 palen afstands zal bedragen. Tamelijk breed, heeft zij echter benedenwaarts lage moerassige oevers, die zij bij hoogen waterstand overschrijdt.

Tjiwoelan, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Singaparna, die in de Tjikoenir valt.

Tjiwoelan, rivier op Java, in de Preangerlanden, afdeeling Soekapoera, op de grens der distrikten Panjeredan en Parong met Mendala. Zij valt in de Indische zee.

Tjiwoelong, zie: Tjiwoelan.

Tjo, dorp op Java, residentie Bantam, op de grens van Buitenzorg.

Tjoba, zie: Tjabah.

Tjoboe, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, vassalland Bongko, met 11 huizen en 122 zielen (1861).

Tjode, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram, distrikt Sleman, die door de hoofdstad stroomt en zich in het distrikt Kalasan in de rivier Oepak ontlast.

Tjodrono, dorp op Java, residentie en distrikt Soerakarta, aan den postweg en aan de Solo-rivier.

Tjoeani, hoek aan de Zuid-Oostkust van het eiland Nias.

Tjoeba Balak, dorp op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Besai.

Tjoebadak, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, grenzende ten Noorden aan de residentie Tapanoeli, ten Westen aan de Tiga Kota's, ten Zuiden aan Sinoeroet, ten Zuid-Oosten aan Loender en ten Oosten aan Rau. De hoofdplaats heet eveneens Tjoebadak.

Tjoebadak, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling, die in de Gadies valt.

Tjoebadak, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Kajoe Tanam.

Tjoebadak, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Loerah.

Tjoebadak, eiland aan Sumatra's Westkust, aan de Westzijde van de residentie Padang, distrikt Troesan.

Tjoebadak Lilin, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Matoea.

Tjoebadak Limomanis, rivier of dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling.

Tjoeban, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Soelang.

Tjoebatoe, rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, in het zuid-westelijk gedeelte der afdeeling Mandaheling. In de nabijheid dezer rivier ligt eene kleine goudmijn.

Tjoeblong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met een 130tal inwoners.

Tjoedee, rivier op Java, residentie Djokdjokarta.

Tjoe-ed, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, op de oostelijke grens van het distrikt Djati Toedjoe.

Tjoegenang, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjipoetri.

Tjoegoe, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Lelea.

Tjoehin, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Soengei Leat.

Tjoejer, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's.

Tjoekang Batoe, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Batoe Wangi.

Tjoekang Gali, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 2 palen bezuiden den 23en paal op den weg naar Bantam.

Tjoekang Gali, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pegadeng.

Tjoekang Hawor, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjisondari.

Tjoekang Kawoeng, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Tradjoe.

Tjoekilan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met ruim 200 inwoners.

Tjoekoekoer, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjisondari.

Tjoekoekoer, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Tjoekoes, eiland aan Borneo's Westkust, onderhoorig aan Pontianak.

Tjoela of Kaap-eiland, eilandje aan de Westpunt van het Riouw-eiland Boelang, in het Philips-kanaal.

Tjoelaän, rivier op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Tjoelameg, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjoelik, dorp op het eiland Bali, rijk Karang Asam, aan het Noorder-strand. De reede van Tjoelik, door twee een weinig uitstekende hoeken gevormd, is gelegen op ongeveer 8° 18′ Z. Br. en 115° 40′ 30″ O. L. Men ligt hier geheel open, en de zeewind doet zeer spoedig rolling en branding op de kust ontstaan. De beste ankerplaats is Noord-Noord-Oost van de woning van den Chineschen Havenmeester in 24 à 26 vadem. Tjoelik is aan den voet van een gebergte gelegen, dat met een digt klapperbosch begroeid is.

Tjoelong, arakstokerij in Borneo's Westerafdeeling te Montrado.

Tjoemalang, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto. In het begin van 1862 heeft hier eene aanzienlijke dijkbreuk plaats gehad.

Tjoemara, zie: Tjemara.

Tjoemboean, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor, aan de noordelijke grens.

Tjoemboeloeit, dorp en theetuin op Java, residentie Preanger Regentschappen, 3 palen van Bandong, 2,587 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Hasskarl.

Tjoemedah, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Soekokerto.

Tjoemekok, dorp op Java, om de Zuid-Oost der stad Soerabaja, distrikt Djabakota, op een partikulier land, in 1857 met 180 inwoners.

Tjoemkoop, tempel op Java, in de residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Karanglo, te Singosari. Het is een vierkant, door den tijd zeer beschadigd gebouw, dat 34 Rijnlandsche voeten hoogte en omstreeks 100 voeten in omtrek heeft.

Tjoempiga, dorp op Celebes, rijk Boni, palili of vassalland Bonetanga, landschap Anam Pone.

Tjoempikan Mati, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Amandit.

Tjoemplong, dorp op Java, residentie Samarang, in het Zuiden van het distrikt Salatiga.

Tjoempoh, eiland in den Lingga-Archipel, dat door eene gelijknamige straat van het eiland Setjawa gescheiden is, op 0° 7′ N. Br. en 104° 20′ O. L.

Tjoenang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjoending Lombo, dorp op Celebes' Noordelijk schiereiland, rijkje Gorontalo.

Tjoendoel, eilandje aan de Zuid-Westkust van Borneo.

Tjoendong, berg op het eiland Banka, distrikt Blinjoe. Hij bereikt eene hoogte van omstreeks 850 Rijnlandsche voeten.

Tjoenggoel, berg op Java, op de grenzen van de residentiën Krawang en Preanger Regentschappen.

Tjoenghin, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Tjoeng-hioeng-sam, plaats in Borneo's Westerafdeeling, aan de Noordzijde van het Tampi-gebergte, ruim 1 uur gaans ten Zuid-Oosten van de hoofdplaats Mandhor. Er is omstreeks het einde van 1859 eenig kopererts

ontdekt, doch in te geringe hoeveelheid om ontgonnen te worden. Vroeger werd daar goud gewasschen.

Tjoengka, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Noorden van het distrikt Tengaron.

Tjoengkrep, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Remameh.

Tjoenia Koening, rivier op Java, residentie Preanger Regentschappen, ontspringende op de helling van den Gedé, ter hoogte van 8,121 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Hasskarl.

Tjoenir, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, bij den 22en paal op den weg van Tangerang naar Buitenzorg.

Tjoentoen, eene der hoofdmondingen van de Indragiri-rivier op Sumatra's Oostkust.

Tjoentoeng, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa.

Tjoep, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Tjoepa, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XIII Kota's. Men heeft er ziltachtige plassen, welke dienen tot drinkplaatsen van het vee. Ook zijn er warme bronnen.

Tjoepa, berg op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibinong, op het land Tjitrap, nabij den Megamendoeng.

Tjoepada, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan het Wester-strand van Natal.

Tjoepat, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Losari.

Tjoephin, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Soengei Slan.

Tjoepoe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Gandasoeli.

Tjoepoe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Mandala.

Tjoepoe, drassige vlakte op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Bandjaran, 1 mijl zuidelijk van de hoofdplaats Bandong, bij de vereeniging der rivieren Tjisangkoeï en Tjitaroem. Op het midden dezer vlakte, die met gras en kurkuma is begroeid, zijn eenige oudheden te vinden, bestaande uit een steenen stier, koe, teerling en voetstuk.

Tjoepoe, berg op Java, op de grenzen der residentiën Banjoemaas en Pekalongan. Hij is, volgens de Lange, 4,121 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven.

Tjoepoe, westelijke spits van het voorgebergte van den Lawoe, op Java, residentie Soerakarta.

Tjoepoe, berg op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponogoro, distrikt Ardjowinangoon.

Tjoepoe, *ranoe* of meer op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan, bij den berg Lamongan.

Tjoera, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Tjoera Dringoe, dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Tongas.

Tjoera Grinting, dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Soember Kareng.

Tjoera Mas, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Boengatan.

Tjoera Mendjangan, dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Tongas.

Tjoera Sawo, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gandeng. Een gelijknamige kale heuvel is gelegen ten Zuid-Oosten van de kaap Bentar.

Tjoera Soero, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Binor.

Tjoeri, berg op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga.

Tjoeroek, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Tjoeroek, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan. Aan deze werden steenkolen ontdekt, ongeveer 3 palen ten Noorden van Nangoelan.

Tjoeroek, woeste grond op Java, residentie Samarang, tot welks ontginning concessie is verleend aan A. H. en L. J. Heidenreich, J. G. Plate en R. J. Stok, ter uitgestrektheid van 800 bouws.

Tjoeroek, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Tjoeroek, rib van den berg Oengaran op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de westelijke grens van het distrikt Oengaran. In de nabijheid ligt eene heete staalbron aan de noord-noord-oostelijke helling van den Oengaran.

Tjoeroek, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton, met eene koffijplantaadje, op de noord-oostelijke helling van den Prahoe, 3 palen oostwaarts van Selokaton en 12 palen van Pelantoengan, 2,276 Rijnlandsche voeten boven de zee. Hier stort zich de waterval Tjoeroek loodregt naar beneden.

Tjoeroek, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het zuidwesten van het distrikt Kradenan.

Tjoeroek, land op Java, in de Bataviasche Ommelanden.

Tjoeroek, riviertje op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, tusschen Tjipoet en Pandat.

Tjoeroek, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Zuiden van het distrikt Tjibinong.

Tjoeroek, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Tjoeroek, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Tjoeroek, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Pekadjangan, aan de rivier Bebel.

Tjoeroek Agong, poststation op Java, adsistent-residentie Krawang, ter hoogte van 895 Rijnlandsche voeten boven de zee. Tjoeroek Agong is tevens de naam van eenen waterval in de rivier Tjiassem.

Tjoeroek Agong, post op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, 12 palen van Bandong en 36 van Tjiandjor.

Tjoeroek Astakria, waterval op Java, adsistent-residentie Krawang, bij het gehucht Tjitinanang, die ongeveer 150 voeten hoog is en in eene vallei nederstort.

Tjoeroek Betoeng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, land Nangoeng.

Tjoeroek Betoeng, waterval op Java, residentie Bantam, distrikt Tjiomas. Hij is 40 voeten hoog.

Tjoeroek Boegberag, waterval op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Tjilokotot, 2 mijlen noordoostelijk van Leuwih Gadjah.

Tjoeroek Boegies, dorp op Java, residentie Bantam, bij den kalkberg Rahabon, zuid-oostelijk van Bodjomanik.

Tjoeroek Getjang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, distrikt Poerbolinggo.

Tjoeroek Grinding, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Segala Herang, 3 palen ten Oosten van Tengger Agong. In de nabijheid vindt men een hol, dat een gewelf van ongeveer 150 voeten vormt; het gesteente bestaat uit zwart-blaauwe basalt-lava. Aan zijn gewelf hangen lava-stalactiten, en wel bij honderden, in den vorm van spitsen, kegels, takken en druiventrossen.

Tjoeroek Karang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak, in het gebergte. Dit dorp wordt bewoond door Badoeïs.

Tjoeroek Koelon, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Radja Mandala.

Tjoeroek Laut, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Tjoeroek Lor, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Radja Mandala.

Tjoeroek Lowe, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Tjoeroek Moedal, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, op de grens van Bagelen.

Tjoeroek Moentjar, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Tjoeroek Moentjar, rivier op Java, residentie Pekalongan, distrikt Sawangan.

Tjoeroek Negteg, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Karang. Vroeger was het de hoofdplaats van het distrikt.

Tjoeroek Penganten, zie: Penganten.

Tjoeroem, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden.

Tjoeroeng, riviertje op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, tusschen Tjipoet en Pandat.

Tjoeroeng Barang, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang, distrikt Tjimanoek.

Tjoeroep, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema.

Tjoeroep, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Lais, aan de rivier Napal.

Tjoeroep, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, ten Zuid-Westen van den berg Kaboe.

Tjoeroep, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong, behoorende tot het dorp Toeba, met 6 huizen en 52 inwoners (1855).

Tjoeroep Halangan Ratoe, waterval op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in de rivier Sekampong.

Tjoeroep Malintang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen. Nabij deze plaats komen kolen voor.

Tjoeroes, zie: Djeras.

Tjoeroet, rivier op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe, in het Westen.

Tjoeroet, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Tjoetak Bloebor, landgoed op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Tjogak, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de rivier Besai.

Tjogrek, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjogrek, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, nabij de hoofdplaats, met een thee-établissement. Men heeft te Tjogrek kolenlagen ontdekt.

Tjogrek, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong.

Tjohloh, pasanggrahan op Java, residentie Japara, ongeveer 30 palen van Japara, op den berg Moerja. Zij is de hoogst gelegene der residentie, namelijk 3,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Er is een kleine groententuin, waarin Europesche groenten geteeld worden.

Tjohok, waterval in de rivier Katingan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling.

Tjohra, dorp op Java, residentie Samarang, tusschen Demak en Poerwodadi. Bij deze plaats ligt eene gasbron, die, wanneer men haar zoekt uit te blusschen, telkens weder ontvlamt.

Tjok, rivier op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal.

Tjoker, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Modjo Roto, op de oostelijke grens.

Tjokoer Gondang, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Grati.

Tjokowati, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, in het Westen van het distrikt Ngawen.

Tjokro, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Tjokro, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Pakkies. Zij ontspringt in het Tengger-gebergte en ontlast zich in de Ngamprong. In de Tjokro ligt een dam.

Tjolan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, op de oostelijke grens van het distrikt Telaga.

Tjolendra, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Tjiamies.

Tjollo, berg op het eiland Soembawa, rijk Bima, alwaar vroeger zwavel werd verzameld.

Tjolo, distrikt op Celebes, afdeeling Sandjai, regentschap Toeroengang en Manipi.

Tjomalaga, dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Silaoet.

Tjomas, zie: Tjiomas.

Tjombo, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo. Er wordt markt gehouden.

Tjombol, zie: Tjambat.

Tjombong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Tjombong, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, 17 palen ten Oosten van Soemadang.

Tjomoro Kandang en **-Sewo,** twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, op den berg Ardjoeno.

Tjomporeng, poststation op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Tjonar, een der bergtoppen van den Galoenggoeng op Java, residentie Preanger Regentschappen, in het Noorden.

Tjondet, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, aan de Tjiliwoeng, bij den grooten weg, $11^1/_2$ palen ten Zuiden van Batavia.

Tjondi, twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, een in het distrikt Pegadingan, en een in Dajaloehoer, aan de Tjidjolang, op de grens van Cheribon.

Tjondong, dorp op Java, residentie Cheribon, bij de noordelijke grens van het distrikt Cheribon.

Tjondong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bator.

Tjondong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Tjondong, 1,300 voeten hooge berg op Java, residentie Bagelen, afdeeling Karang Anjar. Uit dezen berg moet vroeger eene warme bron gevloeid hebben, waarvan thans geen spoor meer te vinden is.

Tjondong, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Poerworedjo.

Tjondong, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Pedjarakan.

Tjondong, drie eilanden aan Sumatra's Zuidkust, in het Noord-Oosten der Lampongbaai, vóór de kust van Tarahan. Zij worden onderscheiden als Tjondong Darat, -Laut en -Tinggi. Het eerste is rotsachtig, terwijl de twee andere uit koraal en zand bestaan. Zij zijn voor zoo ver mogelijk beplant met kokospalmen.

Tjondro, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Tjondro, beek op Java, op den berg Tengger.

Tjondro di Moekah, *kawa* (krater) op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, aan de zuidelijke buitenhelling van den Tikel Panggoenan, bij den Prahoe, op het

Diëng-plateau, 3 palen van Bator gelegen. Vroeger kookte zij geweldig en hief den grond over eene uitgestrektheid van ongeveer 10 voeten hoog op. Thans loopt over deze *kawa* een weg, die door paarden begaan kan worden.

Tjondro Geni, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Pakkies, op de grens van de residentie Madioen. Hij is een hooge zuidelijke top van den Wilis en gelegen tegenover den berg Poedak.

Tjonfolok, twee onbewoonde eilandjes onder de Kei-eilanden, in den Molukschen Archipel, ten Westen van Klein Kei en Noord-Oost en Zuid-West van elkander gelegen, op nagenoeg 5° 35′ Z. Br. en 132° 30′ O. L., volgens GREGORY. Deze naam van Tjonfolok-eilanden is, volgens VON ROSENBERG, die in 1865 de Kei-eilanden bezocht, bij de inlanders geheel onbekend. Bij dezen heeten zij Wonim-Moengoer-eilanden. In gedaante en produkten komen zij, volgens dezen schrijver, volkomen overeen met de andere Kei-eilanden.

Tjongeang, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, met een gelijknamig hoofddorp. Het is verdeeld in de onderdistrikten Boea Doewa, Malandang, Tjitaman, Narimbang en Tjongeang. De bevolking bedraagt ongeveer 7,000 zielen.

Tjongkang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Dermawangi.

Tjongkat, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga.

Tjongking, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Tjongking, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tjongkok, eiland in de Java-zee, ten Noorden van Batavia, op 5° 42′ 58″ Z. Br. en 106° 38′ 5″ O. L.

Tjongkop, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo 1, bij het hoofddorp Gedangan.

Tjongpango, berg op Java, op de grens der residentiën Bantam en Buitenzorg.

Tjontong, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tjoponge, dorp in het gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 10 huizen en 100 inwoners (1861).

Tjoper, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Koetoe.

Tjopol, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Lor.

Tjopong, rivier op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Gendingan, op de grens van Soerakarta.

Tjora Soemoer, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Tjoreng, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool.

Tjorok Kramasan, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Tjotir, kampong in het gebied van Wandammen, op de Noordkust van Nieuw-Guinea.

Tjotjo, ladang op Sumatra, in de Battalanden, landschap Simpang Soelambi, aan den regter oever der Soelambi-rivier.

Tjotjok, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara, aan de rivier Lembaran.

Tjottek, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Soember Waroe, in de bogt tusschen Tandjong Tjangkir en Tandjong Loemoet. Op ongeveer $^1/_8$ mijl van het strand kan men in 9 of 10 vademen ankeren. Hier komen menigmaal handelspraauwen, die er goed drinkwater vinden. Bij Tjottek liggen vier riffen, welke zich ten Westen van kaap Loemoet uitstrekken. Zij ontvingen in 1836 van den gezagvoerder F. FOKKENS den naam van *Elizabeth's klippen*, naar zijn schip *Elizabeth*.

Tjoulan, kaap op het Anambas-eiland Djimadja, in de Chinesche zee, op 3° 0′ 30″ N. Br. en 105° 38′ 4″ O. L.

Tjowet, dorp op Java, residentie Bagelen, gelegen ter hoogte van 4,253 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens DE LANGE.

Tjrabak, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Gemoelak.

Tjraken, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, in het Westen van het distrikt Patjitan.

Tjrèwek, zie: Tjerèwek.

Tjroko, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ngasinan.

Tjrongo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Tjrotjoh, rivier en dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Lempoejang.

Tjumas, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon, aan de Zuidzee.

Tlagam, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Tlahap, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, aan den grooten postweg.

Tlamang, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Tlanak, zie: Telanak.

Tlapar, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Tlarepening, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Tlaseh, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noorden van het distrikt Ngoempah.

Tlatah, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan, aan de rivier Gondoengan.

Tlatjo, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, in het binnenland van het rijk Wadjo.

Tlawa, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Tlawoengan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met 94 inwoners.

Tlepok, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Koeto Ardjo. Bij deze plaats valt de Djali in de Groote Râwa.

Tlewang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Tlodas, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bator.

Tloetoep, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Djawana.

Tloewoek, twee dorpen op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikten Mantoop en Djawana.

Tlogo, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon. Hier is aan F. J. Lorch concessie verleend tot ontginning van woeste gronden over eene uitgestrektheid van 420 bouws.

Tlogo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan.

Tlogo Anjar, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Tengaham.

Tlogo Aroem, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, distrikt Barat Laut.

Tlogo Dringoe, koude bron op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bator, in het dorp Diëng.

Tlogo Modjo, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop.

Tlogo Nipa, bron op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, nabij den krater Oengaran.

Tlogo Pandan, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Tlogo Tandjong, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Tlogo Waroe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Tlogo Woengoe, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Tloko, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Bandongan.

Tloko, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noord-Westen van het distrikt Pelem.

Tlotoh, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah.

Toa, rivier op Celebes, in de Noorderdistrikten, regentschap Pankadjene.

Toa, kampong in het Zuiden van Midden-Flores, bewoond door Rokka's.

Toadjo, zie: Wadjo.

Toak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, met een 30tal inwoners.

Toakan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Toan, distrikt op het eiland Batjan, residentie Ternate. Hier zijn in 1855 24 Chinesche veroordeelden van de Westkust van Borneo te werk gesteld, om eene goudmijn op de Borneosche wijze te openen.

Toasia, dorp op Java, residentie Batavia, in het Noorden van het Wester Kwartier, bij Tandjong Kaik.

Toat, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin. Het dorp ligt aan den regter oever der Lamandouw, en is bewoond door 60 Dajaks (1853).

Tobabo, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang, distrikt Ponosakang, met ruim 300 inwoners.

Tobadi, groot dorp op Nieuw Guinea, aan de Noord-Westzijde van de binnenbaai der Humboldt-baai. Het is op palen in het water gebouwd en had in 1858 90 huizen en een fraaijen tempel.

Tobah, distrikt op Sumatra, in de Battalanden, uit de omstreken van het meer van Tobah bestaande. Het is verdeeld in de afdeelingen Tobah Lintou, -Holbang en -Silindong. De bevolking moet talrijk zijn; maar eene schatting is onmogelijk. Tobah is het middenpunt van waaruit zich de Batta's over den omtrek verspreid hebben. Het dialekt van Tobah is een der hoofddialekten van de Battasche taal. De bevolking vervaardigt katoenen stoffen en koperen voorwerpen en verkoopt die op de nabijgelegene markten. Het meer, door de inboorlin-

gen bij uitnemendheid het meer of Tao genoemd, moet zich volgens de Batta's ver uitstrekken en in het midden smal toeloopen. Men berekent de lengte op vier dagen roeijens en de breedte op twee dagen roeijens. De namen van het meer variëren verder naar de landschappen langs den oever gelegen, als: Tao Silalahi, -Bakkara, enz. Het water is helder en zoet. Langs de oevers liggen dorpen verspreid, welker inwoners vele paarden bezitten. Hun handel bestaat voornamelijk in slaven, terwijl zij zich verder op den rijstbouw en de paardenfokkerij toeleggen. In het meer ligt het eiland Samosir, in welks nabijheid tin wordt gegraven.

Tobah, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, aan de rivier Pawan.

Tobah, eiland in den Molukschen Archipel, aan de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Tobah (Klein-), zie: Tobah Tobah.

Tobah Holbang en **-Lintou,** benaming van twee afdeelingen op Sumatra, in de Batta-landen, aan de Westzijde van het meer Tobah.

Tobah Lombali, dorp op Sumatra, residentie en distrikt Tapanoeli.

Tobah Silindong, afdeeling op Sumatra, in de Batta-landen, distrikt Tobah, met 82 dorpen.

Tobah Tobah of Klein Tobah, naam dien de vallei van de beneden Torroe-rivier op Sumatra, residentie Tapanoeli, draagt, namelijk het aan zee grenzend noordelijk gedeelte van Angkolah.

Tobah Tombali, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan het Wester-strand van Natal.

Tobajan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Tobang, twee dorpen in Borneo's Westerafdeeling, een in het rijk Landak, en een in Tajan.

Tobang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Mandaheling.

Tobano, voormalige hoofdplaats van het eiland Ternate, nabij den top des bergs.

Tobaro, dorp op de Noord-Oostkust van het eiland Gilolo, distrikt Galela, met 159 inwoners (1855).

Tobat, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, $^3/_4$ paal ten noord-westen van den 32en paal op den weg naar Bantam.

Tobat Seroet, kampong op Sumatra, residentie Palembang, in de Pasoemah's.

Tobéa, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Tobéa, eilandje bij de Zuid-Oostkust van Celebes, ten Noord-Westen van het eiland Boeton, op 40° 33′ Z. Br. en 122° 44′ O. L.

Tobéa, dorp in het binnenland van het eiland Moena of Pangasane.

Tobello, zie: Tabello.

Tobi, landschap op het eiland Timor, in het Oosten van Fialarang, grenzende aan het Portugeesch gebied.

Tobi, dorp op de Noordkust van Nieuw-Guinea.

Tobi, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Besai.

Tobian, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Sapauk, aan de rivier Tapoengang.

Tobias, eilandje in het meer Danau Malajoe of Soembah, op Borneo's Westkust, landschap Kapoeas, dus genoemd naar den Commissaris J. H. Tobias.

Tobinankali, dorp op Celebes, residentie Manado, rijkje Parigi.

Tobing, voorname plaats op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, aan de oostelijke helling van den berg Tobing, 1,934 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Junghuhn. De berg is eene zuidelijke verlenging van den Loeboe Radja en over hem loopt een weg, ter hoogte van ruim 2,300 voeten. Tobing is een Nederlandsch établissement, met eene militaire bezetting.

Tobingi, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling XII Kota's.

Tobo, regentschap op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, onder het bestuur van eenen *Radja*. Het bevat vijf dorpen, waaronder een van denzelfden naam, ieder bestuurd door een *Orang Toewa*. De bevolking dezer dorpen wordt geschat op 500 Mohammedanen en Heidenen, terwijl de bergvolkeren, welke onder den *Radja* behooren, 15,000 zielen sterk zijn. Het dorp Tobo telde in 1860 18 huizen en 135 inwoners. Naast dit dorp vindt men de kaap Tobo, waarachter in den Oostmoesson inlandsche vaartuigen kunnen ankeren. Aan den inham van Kissa Laut ligt op den Zuid-Oosthoek van Ceram een puntig bergje, ook Tobo geheeten.

Tobo, dorp op Sumatra, residentie Padang, V Kota's.

Tobo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Toboa, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Barroe, nabij de grens van Sopèng, hoog 1,114 Rijnlandsche voeten.

Toboa, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo. Het bevat 3 huizen en 31 inwoners (1861). Hier behoort een handels- en een visscherspraauw te huis.

Toboali, distrikt op het eiland Banka, verdeeld in de afdeelingen Toboali, Gossong, Njeri, Olem en het eiland Lepar, met 22 dorpen, bewoond door 3,513 Bankanezen, 725 Maleijers, 1,311 Chinezen, te zamen 5,549 inwoners. De opbrengst der tinmijnen, die voornamelijk bij de hoofdplaats menigvuldig zijn, wordt berekend jaarlijks 7,000 pikols te bedragen. Met het bestuur is een Administrateur belast. De hoofdplaats Toboali ligt 176 palen van Muntok, 174 van Jeboes, 152 van Blinjoe, 115 van Soengei Leat, 106 van Marawang, 101 van Batoeroessak, 87 van Pangkal Pinang, 91 van Soengei Slan en 47 van Koba. Zij wordt door de Chinezen en inboorlingen Sabang genaamd, onder welken naam zij vóór onze vestiging bekend was. Deze plaats strekt tot verblijfplaats van den Administrateur, van eenen Luitenant der Chinezen en van eenen Geneesheer, die tevens belast is met het toezigt op de vaccine, en bevat eene redoute op eenen heuvel aangelegd, terwijl aan den voet van dien heuvel de Gouvernements pakhuizen staan. Er ligt eene bezetting met eenen Officier van Gezondheid en men heeft er een hospitaal. De Chinezen hebben er eenen fraaijen van leem gebouwden tempel. De bevolking dezer plaats is 657 zielen sterk. Er bestaat veel handel en levendigheid. De ankerplaats is in 3 vademen diepte. Eene rivier van gelijken naam vloeit door dit distrikt en heeft oorsprong op den berg Pajong.

Toboali (Oud-), dorp op het eiland Banka, in het Zuid-Westen van het distrikt Toboali. Vroeger was dit de hoofdplaats van het distrikt, doch in de maand Mei van het jaar 1819 is het établissement daar verlaten en het heeft zich later nabij het dorp Sabang, dat ten Noord-Westen van Oud-Toboali ligt, hersteld.

Toboe, zie: Toeboe.

Tobojan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Tobojo, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe, aan de rivier Tjangkring.

Toboli, hoek aan de Westkust van het eiland Nias.

Toboli, dorp op Celebes' Noordkust, rijkje Parigi.

Todaiseh, dorp het eiland Pantar, residentie Timor, in het regentschap Blagar.

Todanan, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Ngawen.

Todassan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Oosten van het distrikt Bantjar.

Todja, dorp op Celebes, rijk Boni, palili of vasalland Lili-ri-Adja.

Todjo, landschap, rivier en dorp op Celebes, residentie Manado, aan de Zuidzijde der golf van Tomini of Gorontalo. Het Opperhoofd voert den titel van *Kaboesena.* Aan Todjo is de geheele landstreek tot Tandjong Api en zijn zelfs de Togian-eilanden in naam onderhoorig. Het land is schoon en vruchtbaar. Het Hoofd heeft zijnen zetel te Kompah, in het gebergte, op 1 uur afstands van het strand. De bewoners zijn Alfoeren, die een weinig tabak en rijst kweeken, en ook muskus verzamelen en deze artikelen verkoopen aan de op het eiland Togian gevestigde Boeginezen. Langs de kust wonen ook eenige Boeginezen, die zich met den ruilhandel bezig houden. De ankerplaats ligt op 1° 14′ 43″ Z. Br. en 121° 19′ 23″ O. L. Aan den mond der rivier zijn wel eenige huizen, doch het dorp ligt meer landwaarts in aan de rivier.

Todo, eiland aan de Oostkust van het eiland Soembawa, in de straat Sapi.

Todo, rijkje en gebergte op de Westkust van het eiland Flores, in het binnenland van Mangeraai, op 8° 35′ Z. Br. De kampong Todo ligt op eenen bergtop.

Todoes, groot dorp in de binnenbaai van de Humboldt-baai op Nieuw-Guinea.

To Dongo, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 7 huizen en 71 inwoners (1861).

To Dongo, bergvolk op het eiland Soembawa, in het rijk Bima.

Toea, zie: Toewa.

Toeaai, fenna op het eiland Boero, regentschap Waaisama.

Toeajoh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Doeson Oeloe, aan de Barito.

Toeakara, noordelijkste der Telenading-eilanden, bij den Noord-Westhoek van Gilolo, op 2° 18′ N. Br. en 127° 37′ O. L. Het is door een rif omgeven.

Toeakko, rivier op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri.

Toeal, zie: Toeallah.

Toealai, beekje op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Kisam.

Toeallah, distrikt op het eiland Klein Kei, residentie Banda, onder eenen Mohammedaanschen *Radja.* Hieronder ressorteren

de eilanden Ergodan, Hodier, Oebor, Oet, Fair, Naaf, Kraing. In dit distrikt ligt een gelijknamig dorp. De reede is in alle jaargetijden veilig, zelfs voor de zwaarste schepen. Doorgaans ankeren hier de Makasaarsche en Bandasche handelspraauwen.

Toean, zie: Toewan.

Toeang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Karraugebergte, met 20 inwoners.

Toeapa, dorp op het eiland Ceram, landstreek Posso, aan het meer Tolagi, bewoond door Alfoeren.

Toearo, dorp op den Noord-Oosthoek uan het eiland Gilolo, distrikt Galela, met 420 inwoners (1855).

Toeas, dorp in Borneo's Westerafdeeling, aan de rivier van Meliouw.

Toeba, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang. Zij is een tak van de Blitang, welke regts in de Soengkei vloeit.

Toeba, rivier en dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong. De rivier vloeit in het Westen en valt in de Mintiang. Het dorp, bij de noordelijke grens gelegen, bevat 10 huizen en 84 zielen (1855). Het bestaat uit 4 soekoe's en behoort tot den stam of kaboewai Penamba. Tot dit dorp behoort het gehucht Tjoeroep.

Toebai, marga op Sumatra, residentie Palembang, landschap Lebong. De hoofdplaats is Aman.

Toebai, rivier in het binnenland van Sumatra, landschap Korintji.

Toebai of Sinita, *bang* of geslacht op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko.

Toeban, afdeeling op Java, residentie Rembang, grenzende ten Noorden aan de Java-zee, ten Westen aan het regentschap Rembang, ten Zuid-Westen aan Blora, ten Zuiden aan Bodjo Negoro en ten Oosten aan Sidajoe. Men heeft er eenen Adsistent-Resident, eenen Regent, een Griffier bij den landraad, een *Djaksa*, een *Panghoeloe*, een Kapitein der Chinezen en twee Luitenants der Chinezen, die allen ter hoofdplaats zijn gevestigd. Verder zijn er een Vendumeester, een fungerend Notaris en Ambtenaar van den burgerlijken stand, een buitengewoon Ambtenaar van den burgerlijken stand en een Kommies-Ontvanger. Toeban bestaat uit de distrikten Bantjar, Djenoe, Rembes, Rengel, Singahan en Djati Rogo, met 149,141 zielen, als 89 Europeanen, 2,736 Chinezen, 65 Arabieren, Maleijers enz. en overigens 145,251 Javanen. Er is veel tabakskultuur.

Toeban, de hoofdplaats der afdeeling, ligt aan het Noorderstrand van het distrikt Rembes, aan eene veilige baai (de bogt van Toeban, 5 vademen diep en 14 palen breed). Zij strekt tot verblijf aan het hierboven vermeld bestuur Verder is er een plaatselijk Geneesheer gevestigd, alsook een agentschap der Samarangsche wees- en boedelkamer en een postkantoor. Deze plaats is een regelmatig aangelegd, goed bevolkt en levendig zeestadje. Er wonen vele Chinezen, die gezegd worden zich aan smokkelhandel in opium schuldig te maken. De aloenaloen is groot en heeft aan de Noordzijde het ruime, in eenen fraaijen tuin gelegen huis van den Adsistent-Resident. De scheepswerf van Toeban was weleer beroemd, doch nadat zij in den oorlog met Dipo Negoro door de opstandelingen is verbrand, worden er niet meer zulke groote vaartuigen als vroeger gemaakt. Er zijn eene in 1854 gebouwde gevangenis, eene moskee, een zoutverkoop-pakhuis, eene redoute, een klein logement en een poststation. De Javaansche school is er in zeer bloeijenden staat; ook heeft men er eene partikuliere school. De aan het strand en in zee ontspringende zoetwaterbronnen zijn algemeen bekend. De merkwaardigheden van Toeban bestaan in een kristalhelder door wellen gevormd bad, waarin vele *ikan leleh* rondzwemmen en in welks omtrek zich vele apen ophouden, en in eenen waringin-boom, die door zijnen grooten omvang en schoonheid elks bewondering tot zich trekt en waaraan de in de nabijheid gelegen suikerfabriek Waringin Agoeng haren naam ontleent. Voorts is er eene grot van druipsteen, benevens het graf van den *Soehoenan* Bonang, bestaande uit een afgesloten vertrek, 17 voeten in het vierkant groot. Op dit voetstuk, dat 3 voeten hoog is, rust het grafgesteente van den priester, omringd door de graven van vier zijner bloedverwanten. De omtrek is overdekt met begraafplaatsen van Vorsten, Grooten en heiligen.

Toeban, dorp op Java, residentie Samarang, in het Oosten van het distrikt Salatiga.

Toeban, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Patjitan, ten Zuiden van de hoofdplaats.

Toeban, dorp op Java, residentie en distrikt Soerakarta, aan de rivier Kenteng.

Toeban, zie: Panteh.

Toeban, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de Landak-rivier.

Toeban, dorp op het eiland Manipa, residentie Amboina, dat, naar men veronderstelt,

door vroeger aldaar gestrande Toebanezen van Java is gesticht. Het telde in 1657 ruim 750 weerbare mannen, wier getal allengs is verminderd tot 160.

Toeban, laag, met boomen begroeid eilandje in den Molukschen Archipel, nabij de Zuid-Oostkust van het eiland Manipa. De riffen rondom dit eiland zijn rijk aan goede tripangsoorten. Vooral aan de Zuid-Westzijde steekt een groot rif af.

Toeban, dorp op het eiland Bali, rijk Bali Badong, aan de baai Panteh Timor, alwaar veel vaart op Soerabaja is. De baai is goed besloten en in den tijd der Westewinden boven de reede van Badong te verkiezen.

Toeban, dorp op de Noordkust van het eiland Lombok.

Toebaroe, distrikt op de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo, onder Ternate behoorende, met 4,400 inwoners.

Toebataha, gedeeltelijk drooge bank in den Sollok-Archipel, volgens Horsburgh op ongeveer 8° N. Br.

Toebian, een der Sollok-eilanden, ten Noord-Oosten van Borneo. Het is hoog, met steile kusten, doch tevens met eene veilige baai voor schepen. Het is rijk aan hoornvee, vruchtboomen en uitmuntend timmerhout voor masten van de grootste soort.

Toebies, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soebang, op het huurland Simbang.

Toebinan, dorp op Java, residentie Soerabaja, om de Zuid der stad, op een partikulier land. In 1857 had het 158 inwoners.

Toebitjara, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Manimpahoei, met 6 huizen en 28 inwoners (1861).

Toeboe, linker zijtak der Sebauwang, op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Tidoeng. Hij vereenigt zich eenige dagreizen boven het dorp Sebauwang met den regter zijtak Melinau, uit welke zamenvloeijing de Sebauwang ontstaat. Aan de Toeboe ligt slechts één dorp, waarvan de naam onbekend is.

Toeboean, eiland aan Sumatra's Zuidkust, in de Semangka-baai van de Lampongs.

Toeboean, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema, aan de rivier Alas.

Toeboean, aanzienlijk dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Ogan Oeloe, aan de rivier Ogan, welke hier in breedte afneemt, en slechts voor kleine praauwen bevaarbaar is. Dit dorp ligt 14 palen over land van Batoe Radja. De weg is zeer goed onderhouden en gaat aan weêrskanten door wildernissen. Er zijn te Toeboean drie fraaije passantenhuizen. Hier zijn vele *kalapa poejoe* en *kalapa gading* aangeplant.

Toeboei, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Pandeglang.

Toeboeloe, een der Soela-eilanden, in den Molukschen Archipel, behoorende onder Mongoli.

Toeboenfoen, dorp op het Aroe-eiland Kree, residentie Banda.

Toeboeng Toeboeng, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 7 huizen en 85 inwoners (1861).

Toeboe Rara, dorp op het Sandelhout-eiland.

Toedji, heuvel op Java, residentie Banjoemaas, nabij Dajaloehoer.

Toedjoe, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, landschap Toeratea.

Toedjoe (Poeloe-), eiland aan Sumatra's Zuidkust, in de Semangka-baai.

Toedjoe (Poeloe-) of Babi, eiland in den Riouw-Archipel, ten Noord-Westen van het eiland Timian.

Toedjoe (Poeloe-) of Zeven-eilanden, twee groepen eilandjes, ten Noord-Westen van Banka. Het noordelijkste dezer eilanden ligt op 1° 7′ Z. Br. en 105° 17′ O L., en het zuidelijkste, Joë geheeten, op 1° 17′ Z. Br.

Toedjoe (Poeloe-), eilandjes aan de Noordkust van het eiland Ceram, benoorden kaap Poa. Zij worden onderscheiden bij de namen Esou, Moal, Besar, Ketjil, Ajam, Ajer en Ella. Dit laatste is het noordelijkste en grootste en ligt op 2° 43′ Z. Br. en 129° 3′ O. L. Zij zijn laag en met boomen begroeid.

Toedjoed, dorp op het eiland Banka, distrikt Muntok.

Toedjoe Kota, zie: Zeven Kota's.

Toedjoes, heuvel in het middengedeelte van het Bandasche eiland Neira.

Toedjoi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Doeson en Bekompai. Zij vloeit in de Lanoeng-rivier.

Toedong Boeloe, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, dat zich in de rivier Pisang ontlast.

Toedong Boeloe Ballak en **-Loeniek,** twee beken op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Toe Eppee, distrikt op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe. Het wordt ten Noorden begrensd door het distrikt Tomboekoe en het landschap Tomori, en ten Westen en Zuiden door het rijk Loewoe. Er komt hier veel ijzer-

erts voor. De bevolking wordt op 2,186 zielen geschat (1858). Men plant er veel rijst aan.

Toegbahas, groep lage eilandjes, onder de Sollok-eilanden, alwaar zich eenige Badjoe's met tripang-visscherij bezig houden.

Toegel, berg op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tongas.

Toegoe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, aan den voet van den Megamendoeng, 3,179 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het is het laatste poststation op den grooten weg, 17 palen ten Oosten van Buitenzorg en 36 Zuid-ten-Oosten van Batavia. Er is eene gemeente van inlandsche Christenen, onder de leiding van eenen door het Gouvernement bezoldigden zendeling van het Nederlandsch Genootschap, die belast is met het godsdienstig onderwijs, de waarneming van de openbare eeredienst en het toezigt op de scholen. De grond in den omtrek is uitnemend geschikt voor de teelt van Europesche groenten.

Toegoe, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Tjiringin, distrikt Tjibiliong.

Toegoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Toegoe, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, aan de rivier Maroenda.

Toegoe, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Ngasinan.

Toegoe, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Ngrowo, distrikt Pakoeutjen.

Toegoe, berg en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor. De berg ligt in het distrikt Djampang Koelon, aan de Tjiletoek- of Zandbaai, en het dorp in het distrikt Djampang Wètan.

Toegoe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Noorden van het distrikt Pelem.

Toegoe, rivier en dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, in het Zuiden van het distrikt Djebang.

Toegoe, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, op de zuidelijke grens van het distrikt Poeloeng.

Toegoe, -Kidool en **-Lor**, drie dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong, het eerste ten Zuid-Westen van de hoofdplaats, het tweede bij de noordelijke grens, en Toegoe Lor bij de oostelijke grens.

Toegoeran, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Toegoe Serang, eiland ten Westen van Nieuw-Guinea, in den Waigeoe-Misool-Archipel.

Toegoetil, dorp op het eiland Gilolo, distrikt Kaoe. Hier liggen de voornaamste sagobosschen van het distrikt.

Toeha, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, rijk Wadjo, in het Westen.

Toeha, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, onder Sinri, met 3 huizen en 54 inwoners (1861).

Toehaha, dorp op de Noordzijde van het eiland Saparoea, aan eene baai. Het was in 1854 bewoond door 832 zielen, allen Christenen, die meerendeels aan de nagelkultuur verbonden zijn en onder eenen *Patih* staan. De aanplant bestond in dat jaar uit 5,094 nagelboomen en 4,394 kokospalmen. Te Toehaha zijn 2 Christenscholen, die ieder meer dan 100 leerlingen tellen (1859).

Toehalla, doesoen of tuingrond op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Westzijde der Elpapoetih-baai. Hij is beplant met sagopalmen en vruchtboomen.

Toehalobat, eilandje onder de Sollokgroep, ten Zuid-Westen van Babas. Aan de Westzijde ligt het kliprif Sepanga.

Toehoeng, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Barroe, met 32 huizen en 343 inwoners (1861).

Toei, riviertje op de Noordkust van het eiland Batjan.

Toei, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, landschap Lanaba.

Toei, kaap in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, in den linker oever der Kapoeas Moeroeng. In het midden der rivier zijn tegenover deze kaap tot over kaap Halitang klippen gelegen.

Toei, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 9 huizen en 146 inwoners (1861).

Toei, kampong op het eiland Ceram, regentschap Tobo.

Toeïlle, doesoen of tuingrond en onbeduidende rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram. De grond ligt aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai en is beplant met sagopalmen en vruchtboomen. De rivier ontlast zich in de baai aan diezelfde zijde.

Toejan of Tojau, belangrijke rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Karrau. Zij biedt eenen direkten handelsweg aan naar Tanah Bau, doch is gevaarlijk, wegens hare vele watervallen.

Toejoarang, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Noorden van het distrikt Pandahan.

Toejon, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-

afdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 16 huizen en 200 inwoners (1853).

Toek, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Cheribon, een in het distrikt Losari, aan den grooten postweg, en een in het distrikt Loewar Kota.

Toeka, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Wirosari, in het Zuid-Oosten.

Toeka, rivier en kaap aan Borneo's Zuid-Oostkust, aan de Zuidzijde van het landschap Tanah Laut.

Toeka, distrikt op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha. De vlakte van gelijken naam is 118 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen.

Toeka, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap III Kota's.

Toeka, rif in den Riouw-Archipel, ten Zuid-Westen van het eiland Boeaja.

Toekadjatje, kaap op het eiland Madura, aan de Zuidzijde der afdeeling Madura.

Toekad Moenga, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Toekala, berg en dorp op Celebes' Oostkust, in het Noord-Oosten van het rijk Tomboekoe, 1° 40′ Z. Br.

Toekalan, dorp op Java, residentie Soerakarta, op het grondgebied van MANGKOE NEGORO.

Toekang, rivier op Borneo's Oostkust, in het Westen van het rijk Koetei. Zij valt in de Lawah-rivier.

Toekang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Karraugebied, met 80 inwoners.

Toekangan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, op de grenzen der distrikten Djawana en Mantoop.

Toekang Belea, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Dajaloehoer.

Toekang Bèsi, groep eilanden, ten Zuiden van Celebes en ten Zuid-Oosten van Boeton. Zij bestaat uit de eilanden Wangi Wangi, Kailoepa of Kadoepa, Tamea, de twee St. Mattheus-eilanden, het Visschers-eiland, het Apen-eiland, het Veldhoens-eiland, Pinonko en eenige andere. Deze zijn nog weinig bekend, hetgeen zal moeten worden toegeschreven aan de moeijelijke nadering, wegens de menigvuldige riffen, die het vaarwater zeer gevaarlijk maken. Velen zijn bewoond. Zij vormen de oostelijke grens der Buiten-passage van Boeton. De naam Toekang Bèsi, dat ijzersmeden beteekent, zou aan deze eilanden gegeven zijn naar het geluid, veroorzaakt door het klotsen der zee, dat vooral bij sterken wind door de branding hevig is en, van verre vernomen, overeenkomst heeft met het kloppen op een aanbeeld. Evenwel komt die naam alleen op de kaarten voor, daar de eilanden door de inlanders Poeloe Limboeto genoemd worden.

Toekang Bèsi, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Toekang Kajoe, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Toekang Klawan, een der Karimata-eilanden, onder de Melapis-groep, ten Westen van Celebes.

Toekang Koelon, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, bewoond door ruim 170 zielen.

Toekang Mangkoedoe, eiland aan Borneo's Westkust, ten Westen van Matan, op 2° 17′ Z. Br. en 110° O. L. Het behoort onder Pontianak.

Toekang Tengah en **-Wètan**, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga. Het eerste is bewoond door een 160tal en het andere door een 190tal Javanen.

Toekar Watoe of K a r w a t o e, eilandje aan de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, op 4° 4′ 36″ Z. Br. en 133° 4′ 20″ O. L. Het is het noord-oostelijkste der Wardenburg's groep.

Toekati, klip boven water ten West-Zuid-Westen van het Papoesche eiland Aidoema.

Toekedja, dorp op Sumatra's Oostkust, aan eenen zijtak der Langkat-rivier, bewoond door ongeveer 500 Batta's, die zich met de peperkultuur bezig houden. Toekedja is onderhoorig aan Langkat.

Toekka, zie: T o e k a.

Toekmoeli, gehucht op het eiland Amblauw, residentie Amboina, behoorende tot het dorp Massawooi.

Toeko, rivier op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri.

Toekoe, groote bazar op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij paal 35.

Toekoe Bakong, gehucht op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Toekoekemoe, eiland, gelegen nabij de Noord-Oostpunt van Billiton, op 2° 31′ 30″ Z. Br. en 108° 34′ 40″ O. L., volgens MELVILL VAN CARNBÉE. Het is het westelijkste en hoogste der Montaran-eilanden. Aan ieder uiteinde heeft het een heuvel en is laag in het midden.

Toekoel, droogvallend rif aan de Westkust van het eiland Billiton, op de reede van Tjeroetjoep, op 2° 47′ Z. Br.

Toekoerambei, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian. Het bevat een 440tal inwoners (1852).

Toekol, hoek aan de Westzijde van Setjawa, een der Riouw-eilanden.

Toekong, eiland aan Borneo's Oostkust, gevormd door de mondingsarmen der Kajanrivier, aan Boeloengan's Oostzijde.

Toeksa, rivier op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Oengaran.

Toeksadou, berg op Borneo's Oostkust, op de grenzen van de rijken Berou en Koetei.

Toeksongo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuiden van het distrikt Minoreh.

Toelaän, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Toelaän, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang.

Toelabollo, veelal Tolabola geheeten, naam van twee kleine, ruim 1 paal van elkander verwijderde kampongs op Celebes, afdeeling Gorontalo, 10 palen van Boné en 17 van Gorontalo. Tusschen beide plaatsen is eene verblijfplaats voor reizigers opgerigt, ter hoogte van 760 voeten boven de oppervlakte der zee. Niet ver van hier liggen warme bronnen.

Toeladingke, rivier op Celebes' Noordkust, rijkje Gorontalo, aan welker oorsprong goudmijnen gelegen zijn.

Toelak, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Toelakan, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Sineh.

Toelakan, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool.

Toelakan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron. Het bevat een 430tal inwoners.

Toelang, eilandje in de Moluksche zee, ten Oosten van Celebes, op 0° 54′ 30″ N. Br. Er worden vele vogelnestjes gevonden.

Toelang, rivier op het eiland Saleijer, regentschap Boekiet.

Toelang, dorp op den Zuid-Oosthoek van het eiland Manipa, residentie Amboina.

Toelang Alam, riviertje op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Sepoetih. Het valt met de Alim in de Sepoetih.

Toelang Amman, marga op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. De hoofdplaats is Blambangan.

Toelang Ballak, rivier op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Sepoetih. Zij valt in de Batang Hari, die later met de Soeka Tanah zamenvloeit.

Toelang Batoe, dorp op het eiland Ma noei, dat onder het rijk Tomboekoe op Celebes' Oostkust behoort, met 20 huizen en 372 inwoners (1852).

Toelang Bawang, distrikt op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, grenzende ten Noorden en Westen aan Palembang, ten Zuiden aan de afdeeling Sepoetih en ten Oosten aan de Java-zee. Het vormt eene afdeeling, onder eenen Controleur der 2de klasse, die eenen *Demang* onder zich heeft, welke te Manggala woont, en een sub-*demang*, die onder dezen staat, voor de onderafdeeling Boemi Agong, en welke te Gebang verblijf houdt.

Het distrikt ontleent zijnen naam aan de rivier Toelang Bawang, welke uit de zamenvloeijing van vele rivieren bestaat, welke haren oorsprong van de Keizerspiek of Tangamoes hebben en waaronder de Rarem eene der voornaamsten is. De hoofdtak der Toelang Bawang is de rivier Oempoe, die, na hare vereeniging met de Besai, onder den naam van Wai Kanan voortloopt en bij Pagar Dewa de Wai Kiri opneemt en alsdan vereenigd, onder den naam van Toelang Bawang, voorbij de dorpen Ooedjong Goenong, Tiganennang, Kebang en Manggala naar zee stroomt. Zij heeft eerst tot Bakkong Oediek eene westwaartsche, verder tot Moerassa eene noordwaartsche en dan tot zee eene westelijke rigting. Deze rivier, door zoo vele belangrijke wateren gevormd, is tot aan Manggala voor groote praauwen en kleine schoeners bevaarbaar. Bij het gehucht Poeloe Ajoes is de rivier gelijk aan eene groote bergbeek, die overal doorwaadbaar is. Bij zware afwatering voert zij eene menigte drijfhout mede, zoodat de vaart daardoor dikwijls belemmerd en niet zelden gevaarlijk gemaakt wordt. De oevers zijn hoog en steil en nemen langzamerhand af, om zich beneden Manggala, na de rivier Pedada te hebben opgenomen, in het lage terrein te verliezen. In den regentijd rijst het water 24 en meer voeten boven den gewonen stand, zoodat het den omtrek een eind wegs overstroomt, waardoor de landbouw geheel belet wordt. Over de Toelang Bawang komen groote Boeginesche en Chinesche vaartuigen, die zout, aarde- en koperwerk, zoomede kleederen, tegen peper en *rotan* komen ver-

ruilen, hetgeen deze schoone rivier een levendig aanzien geeft. Deze stroom heeft bij den mond over de 1,000 Nederlandsche ellen breedte, bij eene diepte van 4 à 5 vademen. Vlak vóór de uitwatering zijn eenige koraalrotsen gelegen, die bij hoog water onzigtbaar zijn, en verder naar buiten ligt eene groote zandbank, welke zich zuidwaarts tot aan den hoek Serdang uitstrekt, tusschen welken en den wal eene geul met 4 tot 5 vademen diepte wordt gevonden.

Er worden in Toelang Bawang rijst, suikerriet, tabak, *maïs* en *obi's* voor eigen gebruik aangeplant. De uitvoer bedraagt ongeveer 300—500 pikols peper, 2,000—3,000 pikols boomwol en 50—80 pikols koffij. In de rivier Oempoe wordt goud gezameld. In eenige dorpen dezer afdeeling zijn smederijen, alwaar allerlei soorten van wapens en gereedschappen vervaardigd worden. Door de vrouwen wordt de zijdeworm aangekweekt en de meisjes weven zeer fraaije sarongs en andere kleedingstukken voor eigen gebruik. De bevolking bedraagt 29,450 inwoners. Te Boemi Agong was tot 1832 eene bezetting gevestigd, welke later met het bestuur naar Tarabangi is verplaatst. Het dorp Toelang Bawang is aan de rivier Soengkei, nagenoeg 15 palen van Poengok, gelegen. Deze plaats is sterk bevolkt en bevat eenige goede houten huizen, doch is, even als alle Lampongsche dorpen, onzindelijk en hoogst onregelmatig gebouwd.

Verder is er nog eene kampong Toelang Bawang in deze afdeeling aan de gelijknamige rivier gelegen, bij en ten Westen van Boemi Agong.

Toelang Biloe, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, aan de rivier Pangaboeang.

Toelang Boejoet en **-Boeloe**, twee riviertjes op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Toelang Bawang. Zij vloeijen in de Soengkei.

Toelang Dagin, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih. Zij ontlast zich in de Raman.

Toelang Glam, dorp op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Toelang Bawang, aan de Pedada-rivier.

Toelang Glam, dorp op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Sepoetih, ten Noord-Westen van Rantoe Djaja, bij de rivier Pengadoengan.

Toelang Ikan, baai en dorp op het eiland Timor, rijk Ambenoe. De baai is ten Noord-Oosten door kaap Hernai en ten Zuid-Westen door kaap Batoe Mèrah bepaald. In deze vindt men op 2 kabellengten van den wal ankergrond in 22 vademen. Toelang Ikan werd in 1758 door het Nederlandsch Opperhoofd VON PLUSKOW genomen en bezet.

Toelang Kabang, dorp op Sumatra, in de Lampongs, bij de Oostkust van de afdeeling Toelang Bawang.

Toelang Kakan, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih, in het Westen van de rivier Boering.

Toelang Kring, riviertje en kampong op Sumatra, in de Lampongs, op den berg Radja Bassa.

Toelang Mas, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang. Zij valt regts in de Soengkei.

Toelang Poetih, rivier op Sumatra, in de Lampongs, die op de Lampong-piek ontspringt en op den regter oever in de rivier Sekampong valt.

Toelang Slapan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir.

Toelang Tambah, rivier op Sumatra, in de Lampongs, afdeeling Toelang Bawang. Zij komt van de Keizers-piek en ontlast zich in de Soengkei-rivier. Langs deze rivier lagen voorheen rijke peperplantaadjes.

Toelang Wago, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih. Zij valt in de Raman-rivier.

Toelap, stranddorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tondano Toelimambot. Het is bewoond door ongeveer 225 Christenen. Men heeft hier eene school.

Toelehoe, distrikt met gelijknamig groot dorp, op het eiland Amboina, afdeeling Amboina. Het staat onder eenen Regent, met den titel van *Radja*, en is bewoond door 1,521 Mohammedanen (1854), Dit distrikt heeft vele minerale bronnen, als: Aman Tawari, Batoe Anjoet, Wai Poetoet, Wai Poetoet Hatoe, Sila, Hatoe Assaim, Pana Fain, Hatoe Ekkan. De Aman Tawari is in de onmiddellijke nabijheid van Toelehoe, in een bergachtig en boschrijk terrein gelegen; zij heeft $20^1/_2$ Rijnlandsche voeten in omtrek en $1^1/_2$ voet diepte. De bron Batoe Anjoet ligt aan het strand en heeft eenen omtrek van ruim 4 voeten. Het scheikundig onderzoek dezer twee minerale wateren door S. A. BLEEKRODE Jr. is medegedeeld in het *Natuurkundig Tijdschrift van Nederlandsch Indië*, Dl. XXVIII, bl. 215—223, waarvan wij hier de resultaten mededeelen.

Batoe Anjoet heeft op 1,000 grammen water:

	grammen
chloornatrium	23,74160
chloorkalium	1,37073
chloormagnesium	0,44520
chloorcalcium	1,63213
zwavelzure kalkaarde	1,08460
koolzure soda (watervrij) . .	1,14760
koolzure kalk	0,12666
koolzure magnesia	0,05546
kiezelzuur	0,09666
totaal der vaste bestanddeelen	29,70064
koolzuur	onbepaald
koolzuur ijzeroxydule	sporen
aluinaarde	〃
salpeterzure soda?	〃
organische stoffen	〃

De zamenstelling van het water der Aman Tawari is op 1,000 grammen water:

	grammen
chloornatrium	0,56880
chloorkalium	0,07113
chloormagnesium	0,01680
chloorcalcium	0,01106
zwavelzure kalkaarde	0,01346
koolzure soda (watervrij) . .	0,08120
koolzure kalk	0,42666
koolzure magnesia	0,04033
kiezelzuur	0,08000
totaal der vaste bestanddeelen	1,30944
koolzuur	onbepaald
zwavelwaterstofgas	sporen
koolzuur ijzeroxydule	〃
aluinaarde	〃
salpeterzure ammonia	〃
organische stoffen	〃

Toeleitep, berg op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Langowang. Aan den voet ligt eene laauwe, zwavelachtige bron, die aangewend wordt tot genezing van huidziekten en wonden.

Toeli, rivier op Celebes' Oostkust, in het Zuid-Oosten van het rijk Banggaai.

Toelian, baai en eilandje aan de Noord-Oostzijde van het eiland Sollok. De ankerplaats is op 5° 58′ N. Br. en 121° 22′ O. L., tusschen de rots of het eilandje Toelian en het eiland Kapal, in 13—20 vademen. Aldaar is water te verkrijgen. Het eilandje ligt op $^1/_4$ mijl afstands West-ten-Noorden van den hoek Pataloan. Het is bewoond door 300 Ilanon's, die met zeven groote praauwen ten zeeroof uitgaan.

Toelian, zie: Tondano Toelian.

Toelian Ketjil, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Kakas, met een 260tal inwoners (1852). Men vindt er eene school.

Toelian Ketjil, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tondano Toelimambot, aan den oever van het meer Tondano. Het verheft zich op eene uitstekende rotspunt, die 60 of 70 voeten boven de oppervlakte van het meer omhoog rijst. Het bevat een 40tal Christen-huisgezinnen.

Toelies, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Binangoen.

Toelies, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop.

Toelies, riviertje op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, op de oostelijke grens van het distrikt Batoe met de residentie Bagelen. Het ontspringt aan de zuidelijke afhelling van den berg Tjiting, den voortop van den Prahoe. In dit riviertje bevinden zich vele kleine visschen.

Toelies (Batoe-), zie: Batoe Toelies.

Toelikaon, haven aan de Noordkust van het eiland Timor, ten Noord-Oosten van Soetrana, op 9° 12′ Z. Br.

Toelikeke, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 10 huizen en 93 inwoners (1861).

Toelimambot, zie: Tondano Toelimambot.

Toelirajoe, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Toelo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong, bij de rivier Tangoelangin.

Toelodowongo, dorp op Celebes, rijk Gorontalo, aan den linker oever der Tapa-rivier.

Toelook Bioe, zie: Telokbio.

Toeloeng, zie: Toelong.

Toeloep Paree, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gendeng.

Toeloeprang, riviertje op Sumatra, residentie Palembang. Het valt in de Lempoejang.

Toeloes Ajoe en **Toeloet**, twee dorpen op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi.

Toeloeti, dorp op de Zuidkust van het

eiland Ceram, onder Saparoea, bewoond door 2,113 Mohammedanen en Heidenen. De tabak, die hier geteeld wordt, is zeer beroemd.

Toeloka, dorp op de Westkust van het eiland Boeton.

Toelong, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, in het Westen van het distrikt Gorang Gareng.

Toelong, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Toelong, dorp op Java, residentie Kadoe, distrikt Magelang.

Toelong, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Rembang, een in het distrikt Kragan, en een in Pamottan.

Toelong, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Toelang Bawang, aan de rivier Saboe.

Toelong, dorp op Sumatra, in de Lampongs, in het Oosten van de afdeeling Sekampong, aan de Asahan-rivier.

Toelong, dorp op Java, residentie Soerakarta, bij Bojolali, ter hoogte van 1,200 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Toelong Agong, distrikt op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, met 24,000 inwoners (Javanen). Er bestaat voornamelijk rijstkultuur. Het hoofddorp is tevens de hoofdplaats van de adsistent-residentie Ngrowo, en als zoodanig zijn er de regtbank van omgang en de landraad gevestigd. Er zijn eene Gouvernements-school, die in allergunstigsten toestand verkeert, en eene Javaansche school. Verder zijn er eene gevangenis en eene aanzienlijke bazar.

Toelong Agong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Sleman.

Toelong Bawang, zie: Toelang Bawang. *Eveneens zoeke men, onder* Toelong *niet voorkomende namen op* Toelang.

Toelong Kodjong, moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor, op de westelijke grens.

Toelosari, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, op de oostelijke grens van het distrikt Pangool.

Toem, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, onder den *Radja* van Kisser Laut. Het bevat 18 huizen en 120 inwoners (1860).

Toemagoera, dorp op het eiland Madura, in het Noorden van de afdeeling Madura.

Toemakul, heuvel op Sumatra, in de Batta-landen, landschap Simpang Kiri, bij Pantji.

Toemalehoe, dorp op het Zuiderstrand van het eiland Manipa, residentie Amboina, met 177 inwoners (1855). Het wordt door het blokhuis Wantrouw in twee deelen gescheiden, waarvan het eene door Christenen en het andere door Mohammedanen bewoond is. Deze vesting werd in 1653 door den Majoor Verheide opgeworpen. Ten Oosten daarvan ligt de moskee. Er is een schoolmeester werkzaam.

Toemalehoe, Mohammedaansch dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Oostzijde der Elpapoetih-baai, met 60 inwoners (1860).

Toemalehoe, zie: Toelehoe.

Toemaloentong, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tombassian, met ruim 150 inwoners.

Toemaloentoeng, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea, met ruim 400 inwoners.

Toemaloentong, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Sarongsong, met een 140tal inwoners.

Toeman, een der Aroe-eilanden, niet ver van het eiland Wammer.

Toemanggal, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerwokerto, aan de rivier Loowo.

Toemangong, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troekoe.

Toembak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan beide oevers der Mentaja, bewoond in 1853 door 70 Maleijers en 90 Dajaks. Landwaarts in zijn goudmijnen gelegen.

Toembak, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, op Samarang's grondgebied.

Toembak en **Toembak Paono,** twee eilanden ten Oosten van Celebes, onder den Sultan van Ternate, tot de Labobo-groep behoorende.

Toembak Roejong, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grenzen van de distrikten Rongga en Tjisondari, 6,115 Rijnlandsche voeten hoog, volgens Reinwardt. Hij is een top van het oostelijk Kendang-gebergte en bedekt met digte bosschen.

Toembal, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in het Oosten van het distrikt Mangar.

Toembal, dorp op Java, residentie Tagal,

afdeeling Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool, aan de rivier van gelijken naam.

Toembang, dorp op Sumatra's Oostkust, op den linker oever der rivier van Djambi.

Toembang, berg op Java, in het Oosten der residentie Bantam, hoog, volgens Hasskarl, 2,412 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Toembang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Mentaja, in de afdeeling Sampit.

Toembang Arilit [1]), dorpje in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, met 1 huis en 12 inwoners (1853).

Toembang Bahee, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den linker oever der Senamang, bewoond door 150 Dajaks (1853).

Toembang Boeta, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kahajan.

Toembang Danioen, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den regter oever der Katingan, met 80 Dajaks (1853).

Toembang Djerondong, dorp in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Melawi, aan de rivier Djerondong.

Toembang Djoeking Kompai, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Groote en Kleine Dajak, aan de Kapoeas Moeroeng.

Toembang Gagoe, -Gait en **-Gia,** drie dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, het eerste aan den regter oever der Katingan, met een pad dat naar Sampit voert, en bewoond door 150 Dajaks, het tweede aan de Taloenai, met 280 Dajaks. Vandaar gaan paden naar Menohing en naar Kahajan. Toembang Gia, gelegen aan den linker oever der Katingan, telt 80 Dajaks.

Toembang Haleong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, Groote en Kleine Dajak, aan de Kapoeas Moeroeng.

Toembang Hangi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den linker oever der Katingan, met 80 Dajaks.

Toembang Kalapemping, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Toembang Lansit, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan den linker oever der Mentaja, met 120 Dajaks, die geheel verspreid wonen (1853).

Toembang Moeroi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Groote en Kleine Dajak, aan de Kapoeas Moeroeng.

Toembang Pakoe en **-Parit,** twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, het eerste aan den regter oever der Katingan, met 120 Dajaks (1853). Van deze plaats leidt een pad naar Sampit. Het andere dorp ligt in Boven-Katingan.

Toembang Plahak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Toembang Rameh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit.

Toembang Rassouw, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, 1 uur binnen 's lands gelegen, aan een tak van de Katingan, bewoond door 90 Dajaks (1853).

Toembang Rongoi, versterkt dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kapoeas Moeroeng, distrikt Kapoeas Oeloe met 100 inwoners (1859).

Toembang Seli, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Koehin, welke in de rivier van Pemboeang valt.

Toembang Tapenek, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan de rivier Taloenai, bewoond door 300 Dajaks.

Toembang Teloe Glaja, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Groote en Kleine Dajak, aan de Kapoeas Moeroeng.

Toembek, dorp op het eiland Banka, distrikt Jeboes.

Toembelang, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Toembiga, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 5 huizen en 50 inwoners (1861).

Toemboe, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Toemboe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Toemboehan, marga op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Seloema.

Toemboek, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Ommelanden, aan de Lajang.

Toemboel, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Demak.

Toemboeroe, dorp op Sumatra's Oostkust, aan eenen zijtak der Langkat, bewoond door 50 Battaks, die zich met het peperplanten be-

---

[1]) Met Toembang zamengestelde namen, welke hier niet gevonden worden, zoeke men op het woord van onderscheiding.

zig houden en aan Langkat onderhoorig zijn.

Toemboes, rivier op Sumatra, op de Oostzijde van het rijk Achin.

Toembong, zie: Toembang.

Toembras, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Bowerno, in het Zuid-Oosten.

Toembri, berg op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, op de grenzen der distrikten Goenong Lor en Trengalek.

Toemelet, zie: Tonellet.

Toemengoengan, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling en distrikt Poerwodadi.

Toemengoengan, kampong op Java, ter hoofdplaats Banjoewangi.

Toemilahoe, zie: Toemalehoe.

Toemlima, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir.

Toemo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen, in het Westen.

Toemoelob, dorp op Celebes, in de Zuiderdistrikten.

Toemoeloentoeng, zie: Tomoeloentoeng.

Toemoerongoi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Moeroeng, bewoond door een 2,000tal Ot Danom's.

Toemoewoelak, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong.

Toemoewog, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, bij de westelijke grens van het distrikt Awoe Awoe.

Toemopoh, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea, met ruim 220 inwoners.

Toemorongi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kapoeas Moeroeng.

Toempa, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de westelijke grens van het distrikt Ambarawa.

Toempaän, benaming van twee partikuliere landen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado. Het eene is groot 16 vierkante bunders, 110 roeden en 57 ellen en beplant met 1,000 kakaoboomen en 35 koffoheesters, het andere heeft eene uitgestrektheid van 102 vierkante bunders, 27 roeden en 60 ellen en is beplant met 350 koffoheesters, 2,000 muskaatnotenboomen en 400 klapperboomen (1855).

Toempaän, -Matani en **-Pante,** drie dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Sonder. Het eerste is bewoond door 470 inwoners, als 312 Christenen en 158 Heidenen (1865). Men heeft er eene school. De Christenen staan onder de leiding van den Zendeling te Amoerang. Het tweede telt ongeveer 200 en het laatste 280 inwoners.

Toempak, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Ongobajan. In de nabijheid ligt de tempelruïne Soekoe.

Toempak, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Toempal, een der Zutphensche eilanden in de straat Soenda, ten Westen van Rimau. Het is zeer laag, met hoog geboomte begroeid en door een steil rif omgeven. Ten Zuiden van Toempal liggen, digt bij elkander, nagenoeg midden vaarwaters, twee steile koraalklippen, doorgaans met 2 of 3 voeten water er op en soms droogvallende. Aan de Zuidkust van het eiland kan men in 12 of 13 vademen diepte zandgrond ankeren.

Toempalan, eilandje aan Borneo's Zuid-Oostkust, in de straat Laut.

Toempang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjidamar.

Toempang of **Djogo,** hoofddorp van het distrikt Pakkies op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, op den weg van Pakkies naar Gobrook Glaga, 20 palen ten Oosten van Malang. Nabij deze plaats vindt men onderscheidene oudheden, onder welke de bouwvallen van den tempel Djogo, die twee of drie terrassen heeft gehad en waarop men een Sanskritsch opschrift gevonden heeft. Deze tempel wordt na dien van Kidal als de belangrijkste van Malang aangemerkt. Men kan hem tot den top langs trappen bereiken. Hij is 25 Rijnlandsche voeten hoog en 45 lang en breed, doch overal, zoowel door tijd als geweld, vernield en beschadigd.

Toempang, kaap op Java's Zuidkust, aan de Zuidzijde der adsistent-residentie Banjoewangi.

Toempeng, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wonosari.

Toempeng, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Kraksan.

Toempingas, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja.

Toempoek, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Ardjowinangon.

Toempoel, rivier op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Ongobajan.

Toempoengan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah, aan de Solo-rivier.

Toempoeroet, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de rivier Kahajan, met een 90tal inwoners.

Toempoet, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Noord-Oosten van het distrikt Wirosari.

Toen, zie: Teon.

Toena, gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of fenna Wanheran, met 9 inwoners (1855).

Toenah, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Toenaja, ladang op Sumatra, in de Battalanden, aan den regter oever der Simpang Kanan.

Toenan, dorp op Borneo's Oostkust, aan de rivier van Koetei.

Toenassim, een der Soela-eilanden, in den Molukschen Archipel, onder het gezag van den Sultan van Ternate.

Toenda, zie: Babi.

Toendagan, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Toendagan, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Toendagan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe, bij de grens.

Toendai, zijtak op den linker oever der Kahajan, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Toendakan Besar en -Ketjil, twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Balangan, aan de rivier Petap.

Toendan, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, die in het Noorden in de Sirat valt. Zij is 3 dagen opwaarts te bevaren.

Toendang, zie: Toentang.

Toendhan, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Toendjoe Laut, berg op Sumatra, op de grens tusschen Korintji en Indrapoera.

Toendjoeng, stam onder de Dajaks op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Koetei.

Toendjoeng, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Manado.

Toendjoeng, berg op Java, residentie Bantam, die, waar men hem passeren moet, om van Bodjong Manik naar Lebaïboe, aan de Tjiliman, te gaan, 900 Rijnlandsche voeten hoog is, volgens Hasskarl.

Toendjoeng, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, 11 palen van Serang.

Toendjoeng, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Toendjoeng, berg op het eiland Banka, in het Noord-Oosten van het distrikt Blinjoe.

Toendjoengan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoehoe.

Toendjoengan, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora. Hier is eene partikuliere tabaksonderneming van den Heer Jansen.

Toendo, zie: Tando.

Toendoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Mendawei, aan den linker oever der Samba, met 90 Dajaks (1853). Hier valt de Teloeai in de Samba, op den linker oever.

Toendoen, heuvel op Java, in het Zuid-Oosten der residentie Bantam, 990 Rijnlandsche voeten hoog, volgens Hasskarl.

Toenebaba, staat op het eiland Timor, behoorende onder Sonebait.

Toengal, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo, aan den postweg.

Toengal, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, aan de rivier Menohing.

Toengal, rivier op Sumatra, in het noordoostelijk gedeelte der residentie Palembang, zijnde een zijtak der Banjoe Asin.

Toengal, berg in Borneo's Westerafdeeling, op de grenzen tusschen Sambas en Landak.

Toengal (Batoe-), rots in de rivier Mai op Sumatra's Oostkust, rijk Siak.

Toengal Djawa, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Batang Hari.

Toengang, rivier op Java, residentie Probolinggo, distrikt Lamadjang. Zij ontspringt in het distrikt Kandangan, op den berg Garoe.

Toengang, rivier op Java, residentie Samarang. Ten gevolge van de aanhoudende regens, in Februarij 1861 gevallen, is op drie plaatsen de dijk langs deze rivier doorgebroken.

Toengang, kampong op Sumatra, landschap Lebong, marga Toebai, soekoe Aman.

Toengang, rivier op Sumatra, die in de residentie Padang op den Ophir ontspringt en in de rivier Ennango valt.

Toenganga, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, aan de rivier Tenoelawa.

Toengangan, gebergte op Java, residentie Pasoeroewan, op de scheiding tusschen Malang en Pasoeroewan, en alzoo op de zuidelijke grens van het distrikt Porrong. Het hoogste punt is op 18 palen van Malang gelegen. De weg hierheen is zeer steil en glad en met groote steenen bedekt, doch is men eenmaal op den top, dan wordt men in ruime mate voor alle inspanning beloond, door het heerlijk gezigt op den omtrek. Aan de helling van Toengangan ligt bij het dorp Poetjoekan de *kawa* Dringo.

Toengangan, berg op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano, op de grens van Kadoe, distrikt Minoreh.

Toengangan, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, in het Noord-Westen van het distrikt Pakkies.

Toengangan, voorname plaats op Java, residentie Kadoe, aan den weg van Magelang naar Poerworedjo, 13 palen van Poerworedjo, 2 van Minoreh, op de scheiding van Bagelen.

Toengangri, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar, distrikt Lodojo.

Toengaran Genada, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Lahei.

Toengarono, zie: Toengorono.

Toenga Tjeremeh, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, distrikt Kali Poetjang.

Toengkal, zie: Toenkal.

Toengkat Tajas, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Westen van de afdeeling Banjoe Asin.

Toengkei, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kapoeas Moeroeng.

Toengkoe, verblijfplaats van zeeroovers, op Borneo's Noord-Oostkust, nabij de Giong-baai, op 5° 20′ N. Br. en 118° 20′ O. L., bewesten kaap Oensang, aan eene gelijknamige rivier.

Toengloer, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Soekoredjo.

Toengloer, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, distrikt Gemenggeng.

Toengoe, dorp op het eiland Bali, rijk Boleling.

Toengoe, rivier op Java, adsistent-residentie Patjitan, die de Westzijde van het distrikt Lorrok van het Noorden tot het Zuiden doorstroomt en in de baai Segara Lima vloeit.

Toengoe, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Karang Intan, afdeeling Martapoera.

Toengoe, twee bergen op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, een in het Noord-Oosten van de afdeeling Manna, en een in het Oosten van de afdeeling Seloema.

Toengoe, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Toengoe, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Koeto Ardjo.

Toengoel, poststation en rivier op Java, residentie Japara, regentschap en distrikt Koedoes.

Toengoel, poststation op Java, residentie Japara, distrikt Majong.

Toengoel, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo.

Toengoel, heuvel in Borneo's Wester-afdeeling, aan de Kapoeas, boven Silat. Er komen zwartkolen en plantenafdrukken houdende zandsteen voor.

Toengoel (Boekit-), berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, distrikt Tandjong Sari, op de grens van Krawang. De hoogte wordt door DE LANGE gesteld op 7,022 Rijnlandsche voeten.

Toengoelan, rivier op Java, residentie en regentschap Banjoemaas.

Toengoel Rono, heuvel op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Karanglo, aan de zuidwestelijke helling van den berg Widodaren, volgens JUNGHUHN ter hoogte van 5,530 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Men vindt er oude beelden en steenen, die echter zeer beschadigd zijn.

Toengoeng, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Lengkir.

Toengoeng, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. Zij valt in de Kapoeas Moeroeng.

Toengoengan, zie: Toengangan.

Toengoesoeng, eiland aan de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Toengoe Gatem, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Loeboe Kilangan.

Toengoe Tiram, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Karang Intan, afdeeling Martapoera.

Toengong, dorp op Borneo's Westkust, rijk Serawak, aan de Loenda-rivier, 18 mijlen van den mond verwijderd. Het is door eene ompaling versterkt tegen de aanvallen der zeeroovers. De gezamelijke bevolking bewoont, volgens BROOKE, een enkel groot huis, welks lengte 594 voeten bedraagt. De binnenruimte strekt zich langs de voorzijde naar den kant der rivier, met eene breedte van 21 voeten, door het gebouw uit en heet *de straat*. Achter deze is de overige ruimte door stroomat-

ten in bijzondere afdeelingen voor de afzonderlijke huisgezinnen verdeeld, waarvan BROOKE er 44 telde, en die elk een afzonderlijken ingang op de straat hadden.

Toengoro, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto, op den berg Midangan.

Toengorono, een der twee armen van de Koetoe-rivier op Java, op de grens der residentie Samarang.

Toengorono, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo, aan den postweg.

Toengpahit, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan, aan de rivier Tangoelangin.

Toeni, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, die in de Kapoeas valt.

Toeniang, *râwa* op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Tjilatjap.

Toeniwara, dorp op de Zuidkust van het eiland Manipa, residentie Amboina, met 41 inwoners (1855).

Toenjamang, dorp op Celebes, aan het Zuiderstrand van het rijk Mandhar.

Toenjong, riviertje dat langs de geheele Noordkust van het eiland Madura vloeit en op 8 palen afstand van zee op het gebergte ontspringt.

Toenjong Oloh, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de Teweh.

Toenjotokki, twee kleine eilandjes, behoorende tot de Zuid-Ooster-eilanden, op 5° 40′ Z. Br. en 133° O. L.

Toenka, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in de rivier Katingan valt.

Toenka, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Toenkal, rivier op Sumatra, in de noordwestelijke binnenlanden van de residentie Palembang. Langs deze wonen Koeboes in de doesoen's Soengei Boeaja, Mimareneli, Dabo, Trissan, Meranti, Pandjang Soengei, Nebong en Oeloe Toëch.

Toenkal, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuid-Westen van de afdeeling Lamatang Ilir.

Toenkal Koeripan, tabaks-établissement op Java, residentie Bezoeki, distrikt Tangoel.

Toenkat, eilandje in de zee van Borneo, aan de Noordzijde van het eiland Billiton.

Toenkoe, zie: Toengkoe.

Toenkoek, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Manna, aan de rivier Pino.

Toenkop, vallei op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Toenkoran, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Tabalong Kanan.

Toenkoran Kaman, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa, afdeeling Martapoera.

Toeno Bering, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong.

Toenoeroeng, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 2 huizen en 19 inwoners (1861).

Toenou, dorp op de Oostkust van Borneo, rijk Koetei, aan de rivier Sakong.

Toentang, rivier op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, die uit de *râwa* Pening ontspruit, eenige honderden ellen beoosten den postweg van Samarang naar Salatiga menigen waterval vormt en naar Demak vloeit. In 1851 is het besluit genomen tot het leggen van eenen dam in deze rivier en het graven van daarmede in verband staande waterleidingen, waardoor 32,000 bouws geïrrigeerd zouden worden, aan welk besluit later ook gevolg is gegeven, zoodat daardoor de rampen van hongersnood door misgewassen verder verhinderd werden. Vroeger waren hier de rijstvelden geheel afhankelijk van te veel of te weinig water.

Toentang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met 370 inwoners.

Toentangan, een der Soela-eilanden in den Molukschen Archipel, onder den Sultan van Ternate.

Toentong, rivier en versterkt dorp aan hare monding in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe. De rivier valt in de Kowab. Het dorp bevat ongeveer 250 inwoners (1859).

Toepa, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Obi-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Toepai, rivier op Borneo's Oostkust, welke in het Noord-Westen van het rijk Koetei in de rivier van Koetei valt.

Toepanon, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Toep Batang en **-Batipou,** benaming van twee klippen in de Chineesche zee, ten Westen van Pappal op Borneo.

Toepei, dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Indragiri.

Toepoegaroe, dorp op Celebes' Oostkust, op de Oostzijde van het rijk Tomboekoe.

Toeradja, zie: Toradja.

Toerang of T r o n g, dorp op de Zuid-West-zijde van het eiland Adanara, residentie Timor.

Toerange, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, in het Noorden van het rijkje Lamoeroe.

Toerantoebit, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hatiling, bewoond door een 80tal Heidenen.

Toerassi, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 11 huizen en 124 inwoners (1861).

Toeratea, (volgens Dr. MATTHES T o e r a-t ê y a gespeld), landschap op Celebes' Zuid-Westkust, grenzende ten Noorden aan Goa, ten Noord-Oosten aan Bonthain en ten Zuid-Oosten, Zuiden en Westen aan de zee. Dit landschap bestaat uit het gebied der rijkjes Binamo, Bangkala en Laïkan. Het vormt sedert 1863, met uitzondering van Laïkan, dat nog zijne eigen Vorstin behouden heeft, eene onder-afdeeling in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden. Dewijl de bevolking van de rijkjes Binamo en Baegkala zich jaren lang had schuldig gemaakt aan diefstal, roof en moord op Gouvernements gebied zoowel als in het rijk Goa, zag ons Gouvernement zich genoodzaakt eene expeditie naar de Toeratea-landen te zenden. Deze vertrok den 15en October 1863 van Makassar, onder leiding van den Kolonel, civiel en militair Gouverneur van Celebes. De krijgsmagt werd aangevoerd door den Kapitein der Infanterie G. F. DE RAVALLET. In korten tijd en met weinig verlies van onzen kant werd de Vorstin dier landen tot onderwerping gebragt en kwamen Binamo en Bangkala onder het Gouvernement van Celebes. De onder-afdeeling Binamo en Bangkala behoort thans tot de afdeeling Zuider-distrikten en staat onder het bestuur van een Controleur 1e klasse te Djeneponto in Binamo en een Controleur 3e klasse te Aloe in Bangkala.

Vroeger waren de bewoners van dit landschap Heidenen, doch later zijn zij onder Mohammedaansch gezag en godsdienst gekomen. Zij zijn roofzuchtig, doch hebben veel te lijden van de knevelarijen der Hoofden. Sedert Toeratea onder Nederlandsch gezag is gebragt, zullen deze afpersingen ook wel worden tegengegaan. Er wordt in deze landen een mengsel van Makassaarsch en Boegineesch gesproken.

De baai van Toeratea is aan de Zuid-West-zijde gelegen, op 119° 30′ O. L. en de punt van gelijken naam, volgens HORSBURGH, op 5° 39′ Z. Br.

Toeratjek, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Sleman, aan de rivier Bedoek.

Toerawan, groot dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Tanah Datar, dat bepaald wordt door den zuidwestelijken rug van den IJzerberg. Ook heet het bekken dwars in de keten van den IJzerberg of Goenong Bèsi T o e r a w a n.

Toerèn, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal.

Toerèn, kampong tot de hoofdplaats Soerakarta behoorende, op Java, aan de rivier Betjem.

Toerèn, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir.

Toerete, dorp op het eiland Manoei, dat aan Celebes' Oostkust is gelegen, behoorende aan het distrikt Bahoe Solo, met 32 huizen en 125 inwoners (1852).

Toeri, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Demak.

Toeri, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Bengawan Djero.

Toeri, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan.

Toeri, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Djepon.

Toeri, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Toeri, dorp op Java residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Toerialan of L e t l o l i, dorp op de Noordkust van het Zuid-Wester-eiland Loeang, een van de Sermatta-groep, residentie Banda.

Toerikale-landen, landschap op Celebes, afdeeling Noorder-distrikten of Maros, onder een Regent.

Toeroe, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Mandi Radja.

Toeroenan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, in het Zuid-Oosten van het distrikt Kalasan. Toeroenan is tevens de naam van een *djati*-bosch in het Zuider-gebergte.

Toeroenasih, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Pakkies.

Toeroengan, landschap op Celebes, afdeeling Sandjai of Ooster-distrikten, aan de rivier Boele Boele. Op 24 December 1860 rigtte de Vorst van Goa aan het Hoofd van Toeroengan een geschrift, waarin hij hem liet weten, dat hij aan het Gouvernement behoorde te gehoorzamen. Deze heeft daarop echter geen acht geslagen, totdat in April 1862 de Adsistent-Resident BAKKERS derwaarts is gegaan en eene goede verstandhouding tusschen dit Hoofd en ons Gouvernement heeft bemiddeld. Toe-

roengan vormt met Manipi een regentschap, bestuurd door eene Regentes, met 2 *Soelewatangs* onder zich, t. w. een voor Manipi met de acht Hoofden der distrikten Manipi, Malowangang, Pakoelang, Patarroe, Tongge, Dêga, Tingke en Tagone, en een voor Toeroengan met de tien Hoofden der distrikten Panjoe, Moge, Baroe, Sanang, Tjolo, Kambilong, Hama, Rampang, Totji en Borong, en was in 1861 bevolkt door 4,655 inwoners, verdeeld in 547 huizen en 49 kampongs. De veestapel bestond uit 374 buffels en 130 paarden. De aanplant van klapperboomen bedroeg 474 boomen. Het dorp Toeroengan in dit distrikt telde 12 huizen en 114 inwoners.

Toeroengan, rivier op het eiland Saleijer, regentschap Gantarang.

Toeroenganassoe, rivier op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, die haren oorsprong op den berg Lompo Battang neemt.

Toerom Gedang, *râwa* op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op de zuid-westelijke grens van de afdeeling Toelang Bawang met Palembang.

Toeroos, bron op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Nangoelan, bij het dorp Gribak. Aan het water dezer bron worden velerlei geneeskrachten toegeschreven.

Toeroos, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, bij de noordelijke grens van het distrikt Pengasih.

Toeroos, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Soekoredjo.

Toerouw, rivier in Borneo's Westerafdeeling, in het Noord-Westen van het rijk Sintang. Zij valt in de Katoengouw-rivier.

Toerwewe, dorp op de Westkust van het eiland Moa, residentie Banda, aan de straat van Letti, met 100 inwoners (1862).

Toesadan, berg op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Berou.

Toesinhati, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hotta, bewoond door ruim 100 Heidenen.

Toeslopo, dorp op het eiland Timor, rijk Amarassi.

Toesoet, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe, aan de Menohing.

Toesoet, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, aan de rivier Mantohei. De inwoners houden zich met goudwasschen bezig.

Toetaai, dorp op het Zuid-Ooster-eiland Nila, residentie Banda.

Toetekee, distrikt met gelijknamig hoofddorp, op de Noordzijde van het Zuid-Westereiland Letti, residentie Banda. Schepen kunnen even ten Westen van het dorp Toetekee vóór Serwaroe in den Oostmoeson ankeren, op 2 kabellengten van den wal, in 10 vademen zandgrond. Het distrikt heeft 27 kampongs en 1,700 inwoners (1859).

Toetiefamie, Westhoek van het Aroeeiland Oedjier.

Toetimbatoe, rivier op de Oostkust van Celebes, rijk Laiwoei. Zij ontlast zich in de Vosmaers-baai.

Toetjoe, zijrivier der Teweh in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die op den berg Maliho ontspringt.

Toetoe, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, met ongeveer 450 inwoners.

Toetoean, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, distrikt Siliki.

Toetoeasen, beekje op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa. Het bevat koud drinkwater en valt in de kom der heete bron Koemaloko, aan den westelijken oever van het meer van Tondano, nabij Passo gelegen.

Toetoeawan, dorp op het Zuid-Westereiland Babber, residentie Banda.

Toetoel, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger.

Toetoel, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, bij de zuidelijke grens van het distrikt Grogol.

Toetoel, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger.

Toetoel, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Noorden van het distrikt Awoe Awoe.

Toetoeli en **Toetoeloe,** zie: Tabo.

Toetoerletne, dorp op het Zuid-Westereiland Loeang, residentie Banda.

Toetoewan, eiland tot de Tenimber-groep behoorende, residentie Banda, onder het eiland Seloe.

Toetoewawang, kaap aan de Zuidzijde van het eiland Babber.

Toetong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang,

Toetong, een der toppen van den berg Radja Bassa op Sumatra, in de Lampongsche distrikten.

Toetop, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, landschap Sawait.

Toetop, noord-oostelijke hoek van het eiland Bawean.

Toetop Gedang, berg op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan.

Toetop Rantau, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Toetop Soemboet, berg op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan.

Toetra, perk op het eiland Groot-Banda, distrikt Achterwal. Eene gelijknamige baai ligt op 4° 32′ 24″ Z. Br. en 130° 4′ 36″ O. L.

Toetrean, dorp op het eiland Groot Kei, distrikt Fehr, in de residentie Banda.

Toewadjoe, zie: Wadjoe.

Toewah (Goenong-), berg op Sumatra, in de Batta-landen, afdeeling Pertibi. Zijn top heet Sipapal.

Toewah (Kampong-), dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Silaoet.

Toewah (Kampong-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Agam.

Toewah (Kampong-), dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Sepoetih.

Toewah (Kampong-), dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Karang Intan, afdeeling Martapoera.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling Agam, distrikt Ampat Angkat.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, XII Kota's.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Tanah Datar.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, in het Zuid-Westen van het landschap Mandaheling, aan de rivier Gadis.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padang, landschap der XIII Kota's.

Toewah (Kota-), twee dorpen op Sumatra, residentie Padang, een in het distrikt Tjindaki, en een in Limo Manies.

Toewah (Kota-), hoofdplaats van het landschap Kapas, op Sumatra. Hier houden vier Panghoeloe's verblijf.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Siak, aan de Kampar-rivier.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap der VIII Kota's.

Toewah (Kota-), dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Kopoer nan Sambilan.

Toewah (Oedjong-), hoek aan Java's Noordkust, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Karang Ampel, op 6° 26′ 30″ Z. Br.

Toewah (Poeloe-), een der Zutphensche eilanden, in de straat Soenda.

Toewah (Poeloe-), eiland aan Borneo's Westkust, in de bogt van Palo, onderhoorig aan Sambas, op 1° 45′ N. Br. Het is digt begroeid en heeft aan de stranden vele schildpadden.

Toewah (Soengei-), riviertje op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Kommering Ilir. Zij valt in de Pladjoe.

Toewah (Tandjong-), Toka of Varkenshoek, zuidelijkste punt van Sumatra, op 5° 55′ 15″ Z. Br, en 105° 47′ O. L., zijnde de Zuid-Oosthoek van de Lampongsche distrikten, gevormd door de Lampong-baai en de Java-zee. Nabij dezen hoek ligt de Tiemsklip, door Horsburgh Collier's Rock geheeten. Zij verheft zich 6 of 7 voeten boven de oppervlakte van het water en heeft 50 voeten diepte in den omtrek. Verder ligt er nader bij den Varkenshoek, op ongeveer eene kabellengte ten Westen van dezen, nog eene klip boven water.

Toewah (Tandjong-), noord-westelijke uithoek van Ajer Bangies, op Sumatra's Westkust.

Toewah (Tandjong-), kaap aan de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Westzijde van de Elpapoetih-baai.

Toewah Kara, drie eilanden in den Molukschen Archipel, aan de Westkust van het noordelijke schiereiland van Gilolo.

Toewakkien, eilandje in den Molukschen Archipel, bij het eiland Batjan, residentie Ternate.

Toewan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Toewan, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Toewan, meer in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, bij de Kapoeas-rivier.

Toewan, rivier op Sumatra's Oostkust, die de zuidelijke grens van het landschap Dèli uitmaakt. Aan haren oever ligt een dorp, met ongeveer 100 inwoners, alwaar eene uitgestrekte begraafplaats is, met de overblijfselen eener groote bevolking uit vroegere jaren. Het land in den omtrek levert peper, was en *katjang*.

Toewan, kaap aan de Oostkust van het eiland Banka, distrikt Blinjoe, op 1° 36′ Z. Br.

Toewan Besar, kampong, door ons „kampement Du Bus" genoemd, op Java, bij de *kawa* Wadong, op den Gedé, volgens Hasskarl 8,140 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Toewan Besar (Poentjak-), hoogste top van het Malabar-gebergte, op Java, residentie Preanger Regentschappen, die vroeger geen afzonderlijken naam had en dezen in 1837 van de inlandsche werklieden ontving, toen de Gouverneur Generaal de PAHUD aan de kinaplantsoenen op dit gebergte een bezoek had gebragt.

Toewan Boendin, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, aan de Riam Kiwa, bij welke men in dit dorp goud en diamanten wascht.

Toewankoe, een der Banjak-eilanden, ten Westen van Sumatra, groot $57^1/_2$ vierkante Sumatra-palen. Hieronder zijn gerekend de onder den wal liggende naamlooze eilandjes. Het wordt door vele heuvelreeksen doorloopen, die in hun meest verheven punt, den berg Troesa of Goenong Toewankoe, eene hoogte van 400 voeten bereiken. Genoemde berg ligt op de Noordkust van het eiland, op omstreeks 800 ellen afstands van het strand der Toewankoe-baai; verder zijn de Batoe Lanting en Tambehgo de voornaamste bergen. Langs de geheele Zuid-West- en Zuidkust staat eene hevige branding, waardoor het eiland aan die zijde ongenaakbaar is. De ankerplaatsen voor groote vaartuigen geschikt zijn in de Laboehan Toewankoe en Laboehan Sau aan de Noordkust en in de Tlokh Niboeng aan den Noord-Westhoek. Zij staan bij Weste- en Noord-Weste-winden bloot aan hevigen golfslag. Rivieren van eenig aanbelang vindt men er niet; met eenige uitzonderingen zijn zij niet breeder dan 3 à 4 ellen. De voornaamste heeten Tataeo Loeanwano, Sesagoe, Sirohoe en Sentola, die zich allen in de Toewankoe-baai ontlasten.

Onder de dieren vindt men op het eiland zwarte en bruine apen, wilde varkens, eekhorens, vleêrmuizen in groote menigte, geiten, honden en katten en vele vogelen. De bevolking is zeer gemengd en bestaat voornamelijk uit Niassers; zij belijden den Islam en hebben de zeden en gewoonten van Singkel, hoewel vermengd met vele Niasser gebruiken. Toewankoe telt 52 huizen en 251 zielen (1854). Er is te Assaloean een priester gevestigd, die ook de eenige van dezen Archipel is.

Het dorp Toewankoe telt 5 huizen en 20 inwoners en de ladang van gelijken naam 7 huizen en 19 inwoners (1854).

Toewankoe en **-Ajer Adji,** twee dorpen op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Toewankoe (Goenong-), zie: Troesa.

Toewankoe (Laboehan-), zie: Toewankoe.

Toeweri, rivier op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe. Zij ontspringt uit eene grot en bevat veel goed water. Zij ontlast zich in zee. Aan deze rivier liggen twee dorpen van dien naam, onderscheiden in Koelon en Wètan; de omtrek van het laatste bestaat uit veengrond. Zie daarover: *Onderzoek van Turf*, door Dr. C. L. VLAANDEREN, *Natuurk. Tijdschrift v. Nederl. Indië*, Deel 28, Serie 6, Deel 3, bl. 382 en 383.

Toewi, heuvel op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die in het Ambatjanggebergte overgaat, tusschen Padang Pandjang en Kajoe Tanam.

Toewi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Toewing, berg en kaap op het eiland Banka, aan de Oostzijde van het distrikt Blinjoe. De berg bereikt eene hoogte van ruim 700 Rijnlandsche voeten.

Toewiri, zie: Toeweri.

Toewowo, dorp op Java, residentie Soerabaja, om de Oost der stad, distrikt Djabakota, op een partikulier land, met 39 inwoners (1857).

Tofa, dorp op het eiland Timor, rijk Amarassi, landschap Talba.

Tofa, gehucht op het eiland Boero, regentschap Loemaëteh, stam of fenna Boaai.

Toffi, distrikt, dorp en rivier op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe. Van dit distrikt hebben zich de Tomoriërs meester gemaakt, zoodat het slechts in naam aan Tomboekoe toebehoort. De bevolking wordt op 1,115 zielen geschat (1852), waarvan 411 in 90 huizen in het dorp van gelijken naam.

Tofono, dorp op het eiland Manoei, dat aan Celebes' Oostkust ligt, met 373 inwoners (1852).

Tofontoeko, hoofddorp van het landschap Tomori, op Celebes' Oostkust, aan de rivier Tampoera.

Togan, *ladang* op Sumatra, in de Battalanden, aan de rivier Simpang Kanan.

Togaten, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Togawa, dorp op de Noord-Oostkust van het eiland Gilolo, distrikt Galela, met 100 inwoners (1855).

Togèh, landhuis op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Djasinga, op het land Bolang.

Togian, een der Schildpad-eilanden, in de golf van Tomini, op Celebes' Oostkust, ten Zuid-Westen van Gorontalo. Het is bewoond, en wel door Boeginezen, aan het Ooster strand in het

dorp Togian en aan het Zuider strand in het dorp Balabatang, terwijl het binnenland oorspronkelijke bewoners heeft. De Boeginezen zijn afkomstig van Todjo, een Boegineesch landschap aan de Zuidzijde der bogt van Tomini gelegen. Zij leven van den handel en de *tripang*-visscherij en staan onder een *Kapitan*. De binnenlandsche bevolking leeft van den landbouw en voedt zich met sago en aardvruchten. Zij staat van ouds af onder het bestuur eener vrouw, met den titel van Olingsa, die te Togian woont. De totale bevolking bedraagt 400 zielen, als: 160 Boeginezen, 200 Togianezen en een 40tal Alfoeren, afkomstig uit het op de kust van Celebes gelegen landschap Saloean (1861). De straat Slamaleni tusschen dit eiland en Boeboengko biedt een veiligen doortogt zelfs voor schepen aan, zoo men slechts met voorzigtigheid te werk gaat, wegens de naauwte en de korte scherpe bogten van het vaarwater. Ook biedt straat Sallabatoedaka, die om het Zuid-Westen voert, eene passage, doch van weinig beteekenis aan. Het eenige riviertje van de geheele groep vindt men op dit eiland en het draagt den naam van Jompi. De Tweelings-berg nabij kampong Togian zal ongeveer 800 voeten hoogte bereiken. Men vindt er goede houtsoorten en verder de kokos, sago, *pinang*, *doerian*, *lanzat*, *tjampedak* en enkele *pisang*-soorten. Verder levert het dierenrijk er vledermuizen, ratten en *babi-roesa's* en vele vogels op. Schildpadden worden enkel nabij het eiland Sendiri gevonden. De zee is arm aan visschen, doch daarentegen des te rijker aan holothuriën, die een voornaam artikel voor handel en uitvoer opleveren. Zie over dit eiland C. B. H. von Rosenberg, *Reistogten in de afdeeling Gorontalo*, Amsterdam 1865, bl. 118 -122. Langs de Westkust is in 1859 een uitgestrekt rif ontdekt, dat op enkele plaatsen tot op 2 Duitsche mijlen in zee uitsteekt. Te Balabatang vindt men een verdedigingswerk tot wering der zeeroovers, die Togian in 1862 voor het laatst bezochten.

Togong Bedajong, zeven eilanden bij de Oostkust van Celebes, tusschen Banggaai en Tomboekoe, onder den Sultan van Ternate.

Togong Krawang, zie: Tokong Krawang.

Togong Tioe, eilandje bij Celebes' Oostkust, op 1° 38′ Z. Br.

Tohafak, zie: Offak.

Tohaha, dorp op de Noordzijde van het eiland Saparoea, residentie Amboina, bewoond door Mohammedanen.

Toho of Tehoeng, bergketen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Moeroeng Sikamat, ten Zuid-Oosten van den berg Batoe Boendang, op 0° 23′ N. Br.

Toho, twee dorpen in Borneo's Westerafdeeling, een in het rijk Landak, en een in het rijkje Mampawa.

Tohomogolo (Groot- en Klein-), twee eilandjes bij Celebes' Oostkust, op ongeveer 3° 11′ Z. Br. en 122° 42′ O. L.

Tohop, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Ilir, aan de rivier Lemabahang. Het is versterkt door eene schans.

Tohop, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Siang. Aan de rivier zijn veel steenkolen te vinden.

Tohto, dorp op Celebes, rijk Gorontalo, aan den linker oever der Tapa-rivier.

Toikebo, eilandje aan de Noordkust van het eiland Soembawa, in de baai van Soembawa.

Toikoeneimo, berg op het eiland Timor, in het Westen van het landschap Fialarang.

Toimanoe, regentschap op de Noordkust van het Sandelhout-eiland.

Toisa, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, waarbij eene veilige ligplaats voor schuiten is.

Toja, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo, aan de rivier Djompo.

Tojan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Kahajan.

Tojaning, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar. Het is bij de uitbarsting van den Kloet op 2 Januarij 1864 verwoest.

Tojasoko, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, aan de Ojo.

Tojau, zie: Toejau.

Tojeao, rivier op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram.

Tojo Anieng, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Soekoredjo.

Tojogini, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 330tal inwoners.

Tojomain, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Tojotemoerapang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Poerbolinggo, aan de Pabellan.

Tojo Toban, dorp op Java, residentie Rembang, distrikt Djenoe, 22 palen van Rembang. Er liggen twee modderwellen, waarvan de eene 8—10 voeten in diameter heeft; de andere is klein en onbeduidend.

Toka, distrikt in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, afdeeling Sandjai of Oosterdistrikten, regentschap Toudong.

Toka, zie: Toewah (Tandjong-).

Tokala, distrikt, berg en rivier op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe. De berg ligt aan den noordelijken oever der golf van Tolo.

Tokan, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe.

Toka Raba, zie: Tokka Raba.

Tokarit, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak.

Tokaya, zie: Ambelie (Hoog-).

Toking, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tompasso, met ruim 200 inwoners.

Tokka Lohe, dorp in het Gouvernement van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, met 20 huizen en 30 inwoners (1861).

Tokka Raba, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Sampit, aan den regter oever der Mentaja, die hier 200 voeten breed is. Er wonen 120 Dajaks (1853). In den omtrek komt stofgoud voor.

Toko, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in het Oosten van het distrikt Mangar.

Toko, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Redjang Moesi.

Toko, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe. Er worden vele vogelnestjes gevonden.

Tokoasolo, eiland in de Moluksche zee, bij de Oostkust van Celebes, onder den Sultan van Ternate.

Toko Baai, eilandje bij Celebes' Oostkust, in de golf van Tomori.

Toko Baroe, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Poengasan.

Toko Eja, zie: Ambeli (Hoog-).

Tokokema, eiland aan de Oostkust van Billiton.

Tokon, heuvels en rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe. De heuvels liggen aan den linker oever der Kapoeas Moeroeng en zijn 150 Rijnlandsche voeten hoog. Zij leveren ijzer- en lintanghout, benevens *rotan* en *damar* op. De rivier Tokon loopt in het midden van het land, tusschen de Kahajan- en Kapoeas-rivieren, en stort zich met eenen ongeveer 150 voeten breeden mond in den regter oever der Kapoeas Moeroeng. Deze rivier bevat stofgoud.

Tokon Didi en **-Oewa**, twee dorpen op de Oostkust van Celebes, rijk en distrikt Tomboekoe; het eerste heeft 12 huizen en 170 inwoners en het andere 50 huizen en 263 inwoners (1852).

Tokong, een der Karimata-eilanden, ten Westen van Borneo.

Tokong Belajar (Zeilende klip), klip van rotsblokken onder de Groote Anambas- of Siantan-eilanden, op ongeveer 3 Engelsche mijlen buiten den noordelijken ingang der straat Mata.

Tokong Krawang, een der Karimata-eilanden, ten Westen van Borneo, op 1° 35′ Z. Br. en 109° 20′ O. L.

Tokong Lemang, een der Karimata-eilanden aan Borneo's Westkust.

Tokong Perangin, eiland ten Westen van Borneo, tot de Karimata-eilanden behoorende, op 1° 40′ Z. Br. en 109° 15′ O. L.

Toko Toko, eiland bij de Noord-Westkust van het eiland Flores, in de straat Mangeraai, op 8° 23′ Z. Br.

Tokou, zie: Tokon.

Toko Zega, eiland in de Moluksche zee, bij Celebes' Oostkust, onder Tomboekoe. Het is onbewoond, doch levert veel *tripang*.

Tokrin, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang.

Toksongo, rivier op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Tola, berg op het eiland Amboina, op de Westzijde van het schiereiland Leitimor.

Tola, zie: Tolak.

Tola (Wai-), rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram. Zij valt ten Westen van Hatoemeten in zee.

Tolabola, zie: Toelabollo.

Toladingke, zie: Toeladingke.

Tolagi, meer op Celebes, landstreek Posso.

Tolai, zie: Tilli.

Tolak of Tola, landschap in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan, dat met Sidoeh één distrikt vormt, bewoond door een 150tal Dajaks (1852).

Tolak, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan. In de nabijheid komen rijke ijzerertsen voor.

Tolak, zie: Tilli.

Tolakia, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten van de afdeeling Kroë. Zij komt van den berg Koekoesan.

Tolakma, riviertje op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Tolako, eilandje bij Celebes' Oostkust, in de golf van Tomini, op 0° 23′ Z. Br. Het

behoort tot de Togian-eilanden, onder de residentie Manado.

Tolalam, distrikt en rivier op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe.

Tolang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, distrikt Klein Mandaheling, koeria Menombin. Nabij dit dorp ligt, op 9 palen van Kota Nopan, digt aan den linker oever der rivier Pongkoes, eene kokend heete bron, die zwavelwaterstofgas houdende dampen uitwasemt.

Tolang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, in het Zuiden, aan de rivier van Angkolah.

Tolanne, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, regentschap Tondong.

Tolebang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Tolehoe, zie: Toelehoe.

Tolendong, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Kadjang, met 63 huizen en 674 inwoners (1861).

Toletta, dorp op het zuidwestelijk schiereiland van Celebes, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 5 huizen en 39 inwoners (1861). Er groeit een weinig koffij.

Tolgarita, staat op het eiland Timor, onderhoorig aan het rijk van Harnenno.

Tolhuis, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Larah.

Toli, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Koehin. Zij valt in de Pemboeang.

Tolialoliek, dorp op de Noordkust van het eiland Loeang, een der Zuid-Wester-eilanden, residentie Banda.

Tolim, dorp op het eiland Ceram, onder Saparoea, tusschen Laimoe en Atiahoe.

Toling, kaap aan de Oostkust van het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Tolinggoela, dorp op Celebes' Noordkust, landschap Soemalatta, met 12 huizen en 96 inwoners (1863).

Tolintares, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Zuiden van het landschap Tanah Laut.

Tolipa, rivier op Celebes' Oostkust, rijk Laiwoei. Zij valt in de Vosmaer's-baai.

Toli Toli, zie: Tontoli.

Tollok, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tompasso, met een 240tal inwoners.

Tolo, rivier en baai op de Oostzijde van het eiland Lingga, op 0° 15′ Z. Br.

Tolo, kaap aan de Oostkust van het eiland Celebes, op 0° 15′ 26″ N, Br. en 123° 53′ 45″ O. L.

Tolo, dorp in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, afdeeling Toeratea.

Tolo of Goenong Api, vuurberg op het eiland Gilolo, bij Galela. Er stijgen gedurig rookwolken uit op.

Tolo, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Obi-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Tolo, dorp op Sumatra, residentie Palembang, in het Zuid-Westen van de afdeeling Ogan Ilir.

Tolo (Bogt van-), onder dezen naam komt de bogt Tomori meermalen op de kaarten voor. Zie dat woord.

Toloa, dorp op de Westkust van het eiland Tidore.

Tolofaik, berg op het eiland Timor, op Portugeesch grondgebied.

Tolofoeo, distrikt op de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo, met 260 inwoners.

Tolog, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara.

Toloh, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tompasso, met eene warme zwavelachtige bron.

Tolohetela, rivier op de Noordkust van het eiland Ceram. Zij vloeit ten Zuid-Oosten van kaap Pamali in zee. Het strand is hier met vaartuigen gemakkelijk te naderen.

Tolohi, rivier op de Noordkust van het eiland Ceram. Zij ontlast zich ten Oosten van kaap Alkama, nabij Sawaai, in zee.

Tolok Angsana en **-Boejong,** benaming van twee landgoederen op Java, in het Oosten der residentie Batavia.

Tolok Tandjong, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 6 huizen en 120 inwoners (1853).

Tololaie Wera, dorp op het eiland Soembawa, op de Noordkust van het rijk Bima.

Tolomari, eiland bij de Westkust van het zuidelijk schiereiland van Gilolo, onder den Sultan van Ternate.

Tolonaen, eiland bij de Oostkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Tolonbondo, een der Banggaai-eilanden in de Moluksche zee, bij Celebes' Oostkust.

Tolonto, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Barat Daja.

Tolonto Aries, dorp op het eiland Madura, op de Noord-Westzijde van de afdeeling Soemanap.

Tomaëhe, berg op het eiland Ceram, tot

het Centraal-gebergte behoorende. Hij verheft zich 2,200 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee

Tomah, dorp op het Zuid-Ooster-eiland Nila, residentie Banda.

Tomahoe, door de inboorlingen Kapâla Lemadang of wel Saniane, en door de Engelschen Booroo-dome geheeten, berg op het eiland Boero, aan de Noord-Westkust, op 3° 12′ Z. Br. en 126° 8′ O. L. Hij is, volgens hoekmeting van den Luitenant ter Zee A. DRONKERS, 8,281 Rijnlandsche voeten hoog en bestaat uit verscheidene rotsen, zoodat hij een bar aanzien heeft. Men kan dezen berg alleen van de Oostzijde beklimmen.

Tomahoe, drie rotseilandjes aan de Noord-Westkust van het eiland Boero.

Tomahoe, wijk van de hoofdplaats Kajeli, op het eiland Boero, bewoond door 22 Mohammedanen (1855).

Tomahon, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Poeloeng.

Tomba, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Simpang.

Tombariri, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang.

Tombassian, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang. Het bevat de dorpen Tombassian Atas, alwaar eene school is en eene bevolking van 600 inwoners, Tombassian Bawa Sandangan, met 250 inwoners, Tombassian Serani, met 230 inwoners (Christenen), en Tombassian Talikoerang, met 240 inwoners.

Tombatoe, dorp op Celebes, in de Minahassa van Manado, afdeeling Amoerang. Het is de hoofdplaats van het distrikt Tonsawang en ligt ter hoogte van 1,248 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Men vindt er eene school. De Christenen staan onder de leiding van den Zendeling te Ratahan.

Tomberah, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda.

Tombino, landschap op het eiland Timor, tusschen Fialarang en Sonebait.

Tomboe, baai en dorp op Celebes' Westkust, in het Noorden van het rijk Kajeli.

Tomboekoe, wel eens Taboenkoe geschreven, rijk op de Oostkust van Celebes. Het is ten Oosten bepaald door de zee, ten Zuiden en Westen door de rijken Loewoe en Laiwoei, en ten Noorden door de bezittingen van Banggaai. Dit rijk wordt in de volgende distrikten verdeeld: Lanona, Batoei, Tokade, Topagawe, Toffi, Tokala, Tesongan, Napoe, Tolalan, Bahoe Solo en Laboeta, die allen door de rivieren van gelijken naam besproeid worden. Eene andere verdeeling geeft voor dit rijk de distrikten Tomboekoe, Bahoe Solo, Toe Eppee en Toffi. De eilandjes langs de kust behooren tot dit rijk, hetwelk onder het gezag van den Sultan van Ternate staat. De kust is laag, maar het binnenland bergachtig en zeer boschrijk. Het land wordt door vele rivieren besproeid, die evenwel niet hoog op bevaarbaar zijn. De dampkring is in het binnenland gezond. De bevolking van Tomboekoe en onderhoorige eilandjes wordt op 15,000 inwoners geschat (1852). Zij houdt zich meest in het gebergte op; slechts enkele dorpen zijn aan het strand gelegen, dat door de vele moerassen zeer ongezond is. De kustbewoners zijn afstammelingen van Boeginezen met Alfoeren, en belijden de Mohammedaansche godsdienst, even als de Opperhoofden, terwijl de bergbewoners Heidenen zijn. Het opperbestuur berust bij eenen Vorst en eenige Rijksgrooten; ook heeft de Sultan van Ternate er in 1826 een Stedehouder geplaatst, ten einde den handel te beschermen en voor de belangen van het rijk te waken. De Vorst wordt door de Rijksgrooten gekozen en door den Sultan van Ternate, onder toestemming van het Nederlandsche Gouvernement, aangesteld. Die waardigheid gaat van vader op zoon over, en bij gebreke van dezen op de weduwe of dochter. De bodem levert ijzer en eene soort van staal; het eerste voornamelijk in het distrikt Toe Eppee. Verdere voortbrengselen van den grond zijn: rijst, tabak, sago, indigo, kokosnoten, boomwol, suikerriet, palmsoorten en aardvruchten. Het gebergte is rijk aan timmerhout en was. Het dierenrijk levert herten, hertzwijnen, buffels, wilde koeijen, varkens, civetkatten, geiten, apen, ratten en muizen. Men treft er in het gebergte vele eenden aan, maar aan de stranden zijn zij even als kippen niet overvloedig en ganzen zijn hier geheel onbekend. Krokodillen zijn aan de stranden menigvuldig en de wateren wemelen van visch. De bevolking houdt zich weinig met jagt en vischvangst bezig. De landbouw wordt alleen door de bergbewoners uitgeoefend, die de produkten van het land bij de strandvolkeren inruilen tegen lijnwaad, aardewerk, koper, koralen enz. Onder de strandbewoners, voornamelijk die van het distrikt Tomboekoe, worden zeer goede wapensmeden gevonden. De taal der Tomboekoeërs heeft bijna geene overeenkomst met de tot dusverre bekende talen van dezen Archipel. Het distrikt Tomboekoe omvat bijna het geheele kustland van dit rijk, ten Noorden

van de grenzen van Banggaai tot aan de kaap Tapoe Oelana. De bevolking telt 9,687 inwoners, verdeeld in 18 dorpen (1852). De hoofdplaats van het rijk is in 1856 verplaatst van Lanona naar Sabita, iets zuidelijker aan de Oostkust. Het dorp Tomboekoe ligt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 2° 37′ Z. Br. en 120° 55′ 20″ O. L. Te Nieuw-Tomboekoe, op 2° 22′ 30″ Z. Br. gelegen, is eene ankerplaats in 28 vademen.

Tomboelak, distrikt op Peling, een der Banggaai-eilanden, met een 70tal inwoners.

Tomboelan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, op den weg van Tondano naar Manado.

Tomboi, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Boven-Katingan-rivier.

Tombok, dorp in Borneo's Westerafdeeling, in het Oosten van het rijk Matan.

Tombokalang, goudmijn op Celebes' Noordkust, residentie Manado, rijkje Limbotto, onder de afdeeling Gorontalo.

Tomboli, kaap aan de Westzijde van het zuid-oostelijk schiereiland van Celebes, in de golf van Boni, op 4° 3′ Z. Br.

Tombolo, eiland in de Moluksche zee, aan de Oostkust van Celebes, onder den Sultan van Ternate.

Tombolo, twee dorpen op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, een in het distrikt Boelo Boelo, met 5 huizen en 36 inwoners, en een in het distrikt Kadjang, met 5 huizen en 43 inwoners (1861). Dit laatste is eene heilige of offerplaats.

Tombon, dorp op Sumatra, residentie Palembang, op den linker oever der Moesi.

Tombong Tombong, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Lembang, vassalland Laïkang, met 2 huizen en 25 inwoners (1861).

Tombra, distrikt met gelijknamig hoofddorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda, met 1,622 inwoners (1862). Het dorp, alwaar de *Orang Kaja* woont, ligt, volgens D. H. KOLFF, op 8° 20′ Z. Br. en 127° 46′ O. L. Hier heerscht tamelijk veel welvaart door den handel. Men heeft er 140 goede houten huizen. Vóór deze plaats is eene geul van 400 voeten breedte, met 5—9 vademen zand- en slijkgrond. Voor groote schepen is hier geene ruimte genoeg, daar zij nog vernaauwd wordt door aan weêrskanten afstekende riffen.

Tombs (The), eilandje in den Lingga-Archipel, aan de Zuidzijde van Doerian gelegen.

Tomeila, eiland aan Celebes' Noordkust, nabij Pagoat.

Tomesta, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel.

Tometano, rivier op de Oostkust van Celebes, landschap Balante.

Tomiano, rivier en doesoen of tuingrond op het eiland Ceram. De rivier is een zijarm der Wai Sawani. De doesoen ligt aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai en is beplant met sagopalmen en vruchtboomen.

Tomieuw, dorp op de Westkust van het eiland Gilolo, onder den Sultan van Tidore.

Tomilehoe, zie: T o e m a l e h o e.

Tomini, dorp op Celebes, residentie Manado, rijkje Moeton.

Tomini, rivier op Celebes, residentie Manado, rijkje Gorontalo. Aan haren oorsprong liggen goudmijnen. Landwaarts in, 35 minuten van de monding, is een dorp van gelijken naam gelegen. Derwaarts leidt een slecht onderhouden pad, midden door het bosch en de wildernis heen. Het bevat een 12tal huizen, die elk door onderscheidene gezinnen bewoond zijn. Men vindt er eene loods als raadzaal.

Tomini-baai, of B o g t v a n G o r o n t a l o, benaming van de groote golf, die het noordelijk van het oostelijk schiereiland van Celebes afscheidt, en zich om de West ongeveer tot 120° O. L. uitstrekt, en ten Oosten bepaald wordt door kaap Talabo, op 0° 48′ Z. Br. en 123° 40′ O. L. Aan den ingang is zij ongeveer 12 mijlen wijd. Aan haar uiterste westelijk punt scheidt eene landtong van niet meer dan 4 mijlen breedte haar van de straat van Makassar. Gorontalo ligt aan haren noordelijken oever. De landen aan deze bogt gelegen worden menigmaal verontrust door Sollooksche zeeroovers.

Tommelau, dorp op de Zuid-Oostkust van het eiland Tidore.

Tommongongan, zie: T o m o n g o n g a n.

Tomo, fort op Java, op de grenzen der residentiën Cheribon en Preanger Regentschappen, aan de rivier Tjimanoek, niet ver van den grooten postweg bij Karang Sambong. Het heeft eene kleine bezetting. In de nabijheid staan eenige koffij- en zoutpakhuizen, op 26 palen van Soemadang en 65 van Cheribon.

Tomo, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Tomo, riviertje op het eiland Amboina, bij de stad. Het levert uitmuntend water op.

Tomoegoer, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Laïs, aan de rivier Pati.

Tomoeloentong, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tonsea. Men vindt er eene school.

Tomofi, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Bahoe Solo, met 12 huizen en 57 inwoners (1852).

Tomohon, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, met 9 dorpen en ruim 5,000 inwoners, als: 2,703 Christenen en 2,524 Heidenen (ultimo 1860). De hoofdplaats Tomohon ligt, volgens DE LANGE, 2,484 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Hare bevolking bedroeg op ultimo 1860 2,974 inwoners, als: 1,402 Christenen en 1,572 Heidenen. Er is een Zendeling van het Nederlandsche Zendelinggenootschap gevestigd, onder wiens leiding, behalve dit distrikt, ook de distrikten Kakaskassen, Sarongsong en Sonder gesteld zijn, te zamen met 14,836 inwoners, onder welke 5,469 Christenen (ultimo 1860). Op den 15en Februarij 1857 werd de nieuw gebouwde kerk ingewijd. Zij staat op een plein, midden in het dorp, naast de woning van den Zendeling en bij de huizen der Volkshoofden. Het plein beslaat eene lengte van 258 en eene breedte van 256 voeten. Aan de vier zijden van het plein zijn wegen. De kerk is een stevig, doelmatig en voor de Minahassa fraai gebouw, rustende op steenen pilaren, 5 voeten boven den grond, weshalve men haar met trappen bereikt. Aan drie zijden is zij van galerijen voorzien, waardoor de kerk 800—1000 hoorders bevatten kan. Verder is te dezer plaatse eene school. Ook is er een Koffijpakhuismeester gevestigd. In het distrikt vindt men de laauwe en zwavelachtige bronnen van Samberoe, Waja, Mapate en Koejoe.

Tomoïtring, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Demak, nabij den postweg.

Tomojo, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Landak, aan de rivier Djamboe.

Tomonang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai, in het Pattai-gebied, met een 50tal inwoners.

Tomongo Loeang, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, aan de rivier van Natal.

Tomongongan, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, met ongeveer 30,000 bewoners. Het bevat een gelijknamig dorp, gelegen aan de Tjidani.

Tomongongan, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Tomora, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 10 huizen en 107 inwoners (1861).

Tomori, golf aan de Oostkust van Celebes, die het oostelijke schiereiland van het zuid-oostelijke afscheidt. Ten onregte komt zij op vroegere kaarten onder den naam van Tolo of Tomaiki voor. Deze bogt is gelegen tusschen 1° 35′ en 2° 30′ Z. Br. Het vaarwater is er veilig. In haar ontlast zich de rivier Tomori of Tampika. De kust is door een onmetelijk groot en digt bosch bedekt. Aan haar is in het rijk Tomboekoe het landschap Tomori gelegen. Dit grenst ten Westen aan Loewoe, ten Noorden en Zuiden aan de Tomboekoesche landen en wordt ten Oosten door genoemde bogt bepaald. Dit landschap beschouwt zich als geheel onafhankelijk, zoowel van het Gouvernement als van Ternate. Het hoofddorp is Tofontoekoe geheeten.

Tompaän, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Sonder. Men heeft er eene school.

Tompajong, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin. Zij is een arm der Plantikan.

Tompakka, een der Banggaai-eilanden in de Moluksche zee, residentie Ternate.

Tompal, zie: Bauwal.

Tompang, heuvel op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa. Aan den voet vindt men eene warme waterwel.

Tompasso, distrikt en dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang. Het distrikt bevat 18 dorpen en 3,846 inwoners, en men vindt er de twee warme zwavelachtige bronnen Ranepasso en Taloh. Het hoofddorp van gelijken naam ligt ter hoogte van 2,261 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee en bevat eene redelijk fraaije loge.

Tompegoenong, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe.

Tompo, dorp op het eiland Soembawa, in het Noord-Westen van het rijk Dompo, aan de baai van Soembawa.

Tompo of Batoe Batoe, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, leenvorstendom Barroe, met 5 huizen en 57 inwoners (1861).

Tompoän, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Enim.

Tompoesoe, berg op Celebes, residentie Manado, op 1° 15′ 48″ N. Br. Hij is, volgens DE LANGE, 3,736 Rijnl. voeten hoog boven de oppervlakte der zee.

Tomponabale, uitstekende hoek op het eiland Boeton, in de straat van Boeton. Dezen kan men tot op 2 à 3 kabellengten naderen, waar men goeden ankergrond vindt. Ten Zuiden van dezen hoek liggen droogten.

Tompong, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, landschap Bonthain, met 200 inwoners.

Tompo Wono, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, op de helling van den berg Ardjoeno.

Tonai, verkeerde schrijfwijze voor Fonai, een landschap op het eiland Timor, met nagenoeg 1300 inwoners. De Vorst woont omstreeks 1 uur van Koepang landwaarts in en was vroeger van Koepang afhankelijk.

Tonang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijkje Mampawa.

Tonang Banoewa, berg op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette. Hij is 2,420 Rijnlandsche voeten hoog.

Tonapoen, riviertje op de Westkust van Laut Poeloe, dat aan Borneo's Zuid-Oostkust ligt.

Tonara, rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, tusschen de Elpapoetih- en Teloeti-baaijen.

Tonastaloe, dorp op het eiland Goram, residentie Banda, onder den *Radja* van Amar, met 68 inwoners (1865).

Tonawa, landschap in het bondgenootschappelijk land Laiwoei, Gouvernement Celebes en onderhoorigheden.

Tonay, zie: Tonai.

Toncea, zie: Tonsea.

Tonda, eiland bij Java's Westkust, op 3 uren afstand van de kust van Bantam, ten Noorden van kaap Ponthang.

Tondangon, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Sarongsong. In dit dorp, dat in 1852 bij 73 Christenen nog 146 Heidenen telde, zijn in 1858 de laatste Heidenen gedoopt. Op ultimo 1860 bedroeg de bevolking 242 zielen, welke onder de leiding van den zendeling te Tomohon staan. Men vindt hier eene school. In de nabijheid dezer plaats ligt eene laauwe zwavelachtige bron, die aangewend wordt tot genezing van huidziekten en wonden.

Tondano, afdeeling op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, waarvan zij het centrale gedeelte beslaat. Zij bevat de distrikten Tondano Toelian, Tondano Toelimambot, Rembokken, Kakas, Langowang, Sarongsong, Tomohon en Kakaskassen. Er is een Controleur der 2de klasse voor het binnenlandsch bestuur alsmede vier Koffijpakhuismeesters, namelijk te Tomohon, Tondano, Kakas en Rembokken. De bevolking bedraagt ruim 33,000 zielen.

De hoofdplaats, eveneens Tondano geheeten, is aan beide oevers der rivier Tondano gelegen, welke haren oorsprong uit het meer Linong neemt, en deze plaats in twee deelen scheidt, zoodat zij gedeeltelijk tot Tondano Toelian en gedeeltelijk tot Tondano Toelimambot behoort. Ieder deel draagt dan ook den naam van het distrikt, waarin het gelegen is, en waarvan zij tevens de hoofddorpen zijn, namelijk dat aan den westelijken oever van het meer: Tondano Toelian, en dat aan den oostelijken oever: Tondano Toelimambot. De huizen zijn goed gebouwd en de ruime erven met vele vruchtboomen beplant, die het kenmerk van welvaren aan deze plaats geven. De regtlijnige en breede straten zijn overal met heggen van rozen afgezet, welke door de geheele plaats eenen welriekenden geur verspreiden. De woning van den Controleur ligt op een eilandje in de rivier van Tondano, dat door eene brug aan elk der beide deelen dezer plaats is verbonden. De bevolking bedraagt ongeveer 6000 zielen, meest allen Christenen. Meestal wonen drie, vier of meer huisgezinnen in ééne woning, en wel in de volmaaktste eensgezindheid. Te Tondano is een zendeling gevestigd. Men heeft er eene verblijfplaats voor reizigers, eene school en twee kerken, de grootste onder Toelian, en eene kleinere onder Toelimambot. Onder de bevolking heerscht welvaart en groote zindelijkheid. De omtrek van Tondano is omgeven door rijstvelden en koffijtuinen. In 1807 had er een hevige opstand plaats, die niet dan met de grootste moeite gedempt werd.

Het meer van Tondano is, volgens DE LANGE, 2,204 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee gelegen, en heeft eene diepte van 20 vademen, bij eene lengte van 12 palen en eene breedte van 5 palen. Het water is zoet en goed van smaak. Uit dit meer heeft de rivier Tondano haren oorsprong, die zich omstreeks $1^{1}/_{2}$ uur lager in eenen heerlijken waterval tusschen twee rotsen van eene hoogte van ongeveer 70 voeten afstort. In dit meer en in de nabijheid ontspringen talrijke wellen. Het meer zelf is rijk aan visch.

Tondano Toelian, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, met 6,058 inwoners. Het hoofddorp heet eveneens Tondano Toelian. Zie daarover het voorgaande artikel. In dit distrikt ligt in de rijstvelden, nabij het hoofddorp, ter plaatse

Passo, eene laauwe zoute bron. Dit water loopt met ander water over de rijstvelden en wordt tot badplaats gebruikt. Ter plaatse Waroewoe ligt eene laauwe zoutwaterbron, die heilzaam is voor zieken en gewonden.

Tondano Toelimambot, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, met 21 dorpen en 6,071 inwoners. Het hoofddorp draagt denzelfden naam. Zie daarover bij Tondano.

Tonde Biroe, dorp op Celebes' Westkust, rijk Kajeli.

Tondegesan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoang.

Tondengan, zie: Tondangon.

Tonderoekan, berg op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, op 1° 9′ N. Br.

Tondingan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de Moesi.

Tondjong, onderdistrikt en dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Palaboean, 43 palen van Tjiandjor.

Tondjong, berg op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, ten Zuiden van Kadoe Gedé.

Tondjong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Tjiawi. De partikuliere suikeronderneming Tondjong in deze residentie heeft een aanplant van 100 bouws en eene gemiddelde produktie van 12 pikols per bouw.

Tondjong, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, in het Westen van het distrikt Tagal Waroe, aan de Tjibchet.

Tondo, eiland, tot de residentie Madura behoorende, ten Oosten van de afdeeling Soemanap. Het is door riffen omgeven.

Tondo, riviertje en dorp met nachtverblijf voor reizigers in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan, op den regter oever der Katingan.

Tondoewoelan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Redjo.

Tondok, dorp op Celebes' Westkust, rijk Kajeli, aan de baai van Palos.

Tondok, zie: Tando.

Tondok Pandjang, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, distrikt Moko Moko, aan de rivier Mendjoeto.

Tondomolo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, in het Zuiden van het distrikt Bowerno.

Tondong, vroeger een onderdeel van het distrikt Boelo Boelo, in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai, doch tegenwoordig een regentschap, bestuurd door eenen Regent, onder den titel van Aroe Tondong, en zijn Soelewatang, alsmede dertien distriktshoofden met hunne onderhoofden. De distrikten heeten Kolasa, Toka, Saolohe, Kampala, Lengkesé, Tjaïle, Tanette, Talabangi, Bongki, Baroetoeng, Pawo, Tanah-edja en Tjampaga. Men vindt in dit regentschap eene warme bron, op circa 6 palen afstands van Balangnipa, met eene temperatuur ven 40 graden Celsius aan de oppervlakte en van 54 graden op 150 duimen diepte. In 1861 had Tondong 39 dorpen, 213 huizen, 2,549 inwoners, 845 buffels, 211 paarden en 1,929 klapperboomen. Een gelijknamig dorp in dit landschap bevat 2 huizen en 43 inwoners (1861). In dezelfde afdeeling, distrikt Kadjang, ligt een dorp Tondong, met 4 huizen en 42 inwoners (1861).

Tondong Karamboe, hoog gebergte op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, tusschen de grens van Gatarang en de bergregentschappen.

Tondong-ri-Attang, dorp op Celebes' Westkust, afdeeling Sandjai, regentschap Tondong, met 2 huizen en 45 inwoners (1861).

Tone, rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, die zich met de Makariki vereenigt en door ondoordringbare bosschen omzoomd is.

Tonellet, twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, een in het distrikt Langowang, met een 480tal inwoners, en een in het distrikt Kakas, met een 530tal inwoners.

Tonellet, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Sonder, met ongeveer 550 inwoners.

Tong, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan.

Tongak, klip aan Java's Zuidkust, in de Segara Anakan-baai, West-Noord-West van het eiland Manoek. Tusschen deze klip, die bij laag water zigtbaar is, en het eiland Wré is geen doortogt, wegens de vele klippen.

Tongang, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak, aan de baai van Gemah.

Tongang, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Prigi.

Tongara, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Tongara (Karang-) of Zuid-Oost-klip, droogte ten Noorden van Java, bij de

reede van Batavia, op 5° 45′ 30″ Z. Br. Op het hoogste punt staat een kegelbaken.

Tongaron, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Tongas, distrikt op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, met eene gelijknamige hoofdplaats. Het bevat 43 dorpen en 14,254 inwoners.

Tongas, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, ten Westen van de hoofdplaats aan den grooten weg.

Tongge, distrikt in het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Sandjai, regentschap Toeroengan en Manipi.

Tonggoelo, dorp op Celebes, afdeeling Gorontalo, behoorende tot de hoofdplaats Limbotto.

Tonghaja, een der Soela-eilanden in den Molukschen Archipel, ten Noorden van Taliàboe, op 1° 38′ Z. Br. en 125° 7′ O. L.

Tonghin, tinmijn op het eiland Banka, aan de rivier van Soengei Leat.

Tonging, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in het Oosten van het distrikt Mangar.

Tongka, berg en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Mantalat.

Tongka, drie dorpen op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, een met 11 huizen en 142 inwoners, een met 5 huizen en 68 inwoners, en een met 4 huizen en 53 inwoners (1861).

Tongkal, rivier op de Oostkust van Sumatra, rijk Indragiri. Tusschen deze rivier en de meer noordelijke Reteh worden steenkolen gegraven.

Tongkali, zie: Tonkali.

Tongkal Laboe, kaap aan Sumatra's Oostkust, landschap Reteh, op 0° 50′ Z. Br. en 103° 30′ O. L.

Tongkar, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, afdeeling L Kota's.

Tongko, distrikt in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut.

Tongkoe, zie: Toengkoe.

Tongkop, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe. Zij bevat tinerts.

Tongo, eilandje ten Westen van Sumatra, aan de Westzijde van Noord-Pagei-eiland.

Tongo-ai, eiland aan de Westkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo, in den Molukschen Archipel.

Tongoh, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang.

Tongol, riviertje in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. Het valt in de Kahajan.

Tongong Sebauw, eiland in den Riouw-Archipel, ten Noorden van Loz, bewoond door vele Maleijers en Boeginezen.

Tongo's, volksstam op oostelijk Flores, tusschen Rokka en Endeh, onderscheiden in Tongo's aan de kust, die Mohammedanen zijn, en Tongo's in het gebergte. De kustbewoners spreken een weinig Maleisch en Makassaarsch en achten zich in beschaving boven de Tongo's van het gebergte verheven, met welke zij doorgaans in oorlog zijn en die jaarlijks aan zekeren Makassaarschen *anakoda* eene subsidie van slaven moeten leveren. Deze *anakoda* heeft zich aan het strand gevestigd en gaat met deze slaven jaarlijks naar Pidjoe, waar hij ze verkoopt en voor de opbrengst rijst inneemt, die hij te Singapoera ter markt brengt.

Tong Remba, meertje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, langs den regter oever der Tjimpedeh.

Tongtong of Aing-Tongtong, dorp op het eiland Madura, afdeeling Soemanap, distrikt Timor Laut, met eene minerale bron.

Tongtong en **-Koera,** twee dorpen op Celebes' Westkust, in het Oosten van de Noorder-distrikten.

Tonier, zie: Tijger-eiland.

Toniga, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Oud Boelekomba, met 5 huizen en 41 inwoners (1861).

Tonijn-eilanden, groep eilanden ten Zuid-Westen van Celebes. Het noordelijkste der West-Tonijn-eilanden of Dewakkan ligt op 5° 32′ Z. Br. en 118° 31′ O. L. en het zuidelijkste op 5° 32′ 20″ Z. Br. en 118° 32′ O. L. Van dit laatste steekt een koraal- en steenrif uit. Het Oost-Tonijn eiland ligt op 5° 32′ Z. Br. en 118° 38′ 30″ O. L. Horsburgh plaatst de Tonijn-eilanden ten onregte op 6° 41′ en 7° Z. Br. en 120° 14′ en 128′ 28′ O. L.

Tonika, dorp op het noordelijk schiereiland van Gilolo, aan de baai Dodinga.

Toninai, zijtak der rivier Roeatan, op de Zuidkust van het eiland Ceram.

Tonjong, heuvel op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den weg van Garoet naar Manoendjaja, 17 palen van eerstgemelde plaats, ter hoogte van 2,067 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tonkali, eiland aan de Zuidkust van Sumatra, in de Samangka-baai.

Tonkalla, dorp op Celebes' Oostkust, rijk en distrikt Tomboekoe.

Tonkan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Dajoe, in de afdeeling Doeson en Bekompai, ruim 3 uren gaans van Dajoe, met 100 Dajaks (1857).

Tonkejna, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Negri Baroe, met een 240tal inwoners.

Tonkil, eiland in den Sollok-Archipel, ten Oosten van Balangigui, gelegen op ongeveer 6° N. Br. Het is laag en bewoond door een 300tal zeeroovers.

Tonkoko, berg op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, gedeeltelijk Batoe Angoes geheeten, na zijne uitbarsting in 1801. De krater ligt op den hoogsten top en heeft eene diepte van ongeveer 600 voeten.

Tonlanboh, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Remboken. Er is eene laauwe zwavelachtige bron, waarvan het water wordt gebruikt om te drinken en ook tot baden.

Tonobakel, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, 3 palen van Sawon, 7 van Semanggih, 22 van Poerworedjo en 25 van Djokdjokarta.

Tonobojo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan.

Tonoem, twee dorpen in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, een ten Zuid-Westen van de hoofdplaats Sintang, en een in het landschap Sapauk, aan de rivier Tapoengan.

Tonona, baai aan Celebes' Oostkust, rijk Tombockoe, op 3° 9′ Z. Br. en 122° 30′ O. L.

Tonra, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 5 huizen en 62 inwoners (1861).

Tonra, dorp op Celebes, rijk Boni, palili of vassalland Lili-ri-Laoe, landschap Talloen Limpa-ri-Awang.

Tonrokassi, dorp in het Gouvernement Celebes en onderhoorigheden, afdeeling Toeratea.

Tonsarongsong, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoang, met 200 inwoners. Deze plaats ligt ter hoogte van 2,353 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Tonsawang, distrikt met gelijknamig meer op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, met 11 dorpen en 2,410 inwoners. Het hoofddorp heet Tombatoe en is gelegen ter hoogte van 1,248 Rijnlandsche voeten boven de zee. Dit distrikt bevat de laauwe bronnen van Kembes, Boloembahoe, Dangoesan, Pouiki en Sapoetan.

Tonsea, distrikt op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, met 10,880 inwoners. In 1857 en 1858 heeft het Christendom zich hier bijzonder uitgebreid. De hoofdplaats van Tonsea is Kema. In dit distrikt liggen nabij Goenong Watoe Winingkilan twee bronnen, namelijk eene zeer heete en eene laauwe zwavelbron.

Tonsea Lama, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea, met ruim 500 inwoners. Er is eene dorpsschool. In 1864 zou er eene kerk gebouwd worden. De Christenen staan onder de leiding van den zendeling van Tonsea.

Tontalete, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Kema, met een 80tal inwoners.

Tontanna, eiland ten Noord-Oosten van Borneo, in den Sollok-Archipel.

Tontoeolan, rivier op Celebes' Noordkust, rijkje Bolang Mongondo.

Tontoeri, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja.

Tontoli of Toli Toli, rijkje op de Noord-Oostkust van Celebes, aan eene goede baai, die echter geheel open voor de Weste winden is, op 1° N. Br. en 121° O. L. De Sultan leverde in de 18de eeuw het goud zijner mijnen te Manado, doch later hield die goudwassching op en achtte de Sultan het voordeeliger met de zeeroovers in goede verstandhouding te staan en hun eene veilige schuilplaats te verleenen. In September 1822 ging de Kapitein ter zee DE MAN met eenige vaartuigen derwaarts, vermeesterde de batterijen, vernielde Tontoli en stak meer dan 30 rooverspraauwen in brand. Het Hoofd van Kalongkangan werd er als Regent gelaten, doch in het volgend jaar werd den Sultan vergiffenis geschonken en het gezag hem weder in handen gegeven. In 1858 is Tontoli bij het Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden getrokken, ter beteugeling der zeeroovers, die de eilanden in den omtrek tot schuilplaatsen kiezen; het behoort thans tot de afdeeling Makassar. Er is een Posthouder, tevens Pakhuismeester, geplaatst. Het land is rijk aan sago en massooi. Langs het strand wordt *karet* en *tripang* gevischt. De bevolking bedraagt een 560tal zielen.

Tontoli (Nieuw-) of Binontonan, dorp op Celebes, in het rijkje Tontoli, met goudmijnen in den omtrek. Het staat onder direct beheer van den civielen Gezaghebber te Gorontalo.

Toojik, rivier en dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Batang Kapas.

Toojong, rivier op Java, residentie Banjoemaas.

Toonkoo, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Toot, spuit in Borneo's Zuid- en Ooster-

afdeeling, rijkje Kota Waringin. Aan de Toot wordt goud gedolven.

Topa, rivier op het eiland Saleijer, regentschap Bonto Bangoeng.

Topaga, rivier op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, in een gelijknamig distrikt.

Topah, riviertje op de Noord-Westkust van het eiland Batjan.

Topaso, plaats op Borneo's Noord-Oostkust, in het gebied van Sollok. De bewoners zijn met de zeeroovers bevriend, die hier water innemen.

Topatten, kampong op Java, residentie Soerabaja, tot de hoofdplaats behoorende.

Topédjawa, eiland ten Zuiden van Celebes' zuidwestelijke landtong, tusschen de kust en het eiland Tanahkeke. Topédjawa is tevens de naam van een regentschap op den vasten wal van Celebes, in de Zuider-distrikten, bij de grens van Sanraboni. Er zijn een Gezaghebber en Ontvanger gevestigd. De Gezaghebber is tevens belast met de strandvonderij.

Topekko, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Boelo Boelo, met 2 huizen en 21 inwoners (1861).

Topeng, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, aan de Djebel.

Topies of Vijf eilanden. Deze zijn gelegen in de straat van Riouw, aan de Oostzijde van den ingang, West-Noord-West van Lang-eiland. Aan de West- en Zuid-Westzijde liggen banken en ondiepten.

Topo, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Doeson en Bekompai. Zij valt in de Lanoeng.

Topo Doïes, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Toe Eppé, met 47 huizen en 380 inwoners (1852).

Topo Garoe, dorp op Celebes' Oostkust, rijk en distrikt Tomboekoe, met 379 inwoners (1852).

Topoi, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan. Zij is een zijtak van de Katingan.

Topolawara, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, tusschen de rivieren Poenranga en Gatarang.

Toppershoedje, eiland in den Molukschen Archipel, op 5° 6′ Z. Br. en 132° 16′ O. L., tusschen Lawin en Kekik. Het is geheel met boomen begroeid.

Toppershoedje, zie: Tampoerang.

Toppo, rivier op het eiland Bawean, distrikt Koelon Negeri, die eenen waterval vormt.

Toppo Toppo, eiland in den Molukschen Archipel, bij de Oostkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Toradja, groot landschap op Celebes, in het binnenland, ten Noorden van Maseureng Boeloe, ten Oosten van Mandhar, ten Westen van Loewoe en Tomboekoe en ten Zuiden van het Alfoersche gebergte. Het behoort tegenwoordig tot het Gouvernement Celebes en onderhoorigheden. De bewoners zijn heidenen en worden voor het oorspronkelijk ras van Celebes gehouden. Zij zijn schoon van gestalte, doch nog woest en barbaarsch, en willen zich met geene andere volken vermengen, waardoor het moeijelijk is met hen in aanraking te komen.

Toradja is eigenlijk de naam, dien de Boeginezen aan alle bergvolken van de Westkust van Celebes geven.

Toradja, *gossong* of ondiepte bij Celebes' Westkust, aan de Zuid-Oostzijde van Mandhar, op 119° 20′ O. L.

Torak, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah. De rivier ontlast zich in de Kahajan, aan den regter oever. De rivier Kahajan wordt bij dit dorp gedurende den Oostmoeson zoo droog, dat men haar kan doorwaden. De bewoners van Torak, ten getale van ongeveer 70, houden zich met den handel in goud, *rotan* en *damar* bezig.

Toratha, dorp op Sumatra, residentie Padang, distrikt Troesan, op ongeveer 30 palen ten Zuiden van Padang. Er komt eene minerale bron voor, wier water zoutachtig alkalisch is.

Torbaja, partikulier land, dorp en suikerfabriek op Java, residentie Samarang, aan de Toentang-rivier, 1 paal ten Noord-Oosten van de stad. Op het land staan 1,923 huizen. Er is in 1852 onderzoek gedaan naar kwik, die daar zou voorkomen, doch van te weinig belang is gebleken, om te exploiteren.

Te Torbaja is een Opziener der recherche geplaatst.

Torbaja of Gawé, rivier op Java, residentie Samarang, welke uit de oostelijke helling van den Oengaran ontspringt, aanvankelijk zuid-, daarna noordoost- en oostwaarts stroomt tot op eenigen afstand van de zee, waarna zij zich in verscheidene takken splitst, die allen bij de uitwatering voor kleine vaartuigen geschikt zijn. De loop bedraagt 20 palen in eene regte lijn.

Torbang, dorp op het eiland Madura, afdeeling en distrikt Soemanap.

Tordjoen, dorp op het eiland Madura, distrikt Sampang, aan den postweg.

Toro, eiland in den Molukschen Archipel, aan den Zuidkant van het eiland Gebeh. Het beschut de baai van Gebeh.

Toren-eiland of Poeloe Tengah, een der Karimon Djawa-eilanden, ten Noorden van Java.

Toren-eiland of Klein Endeh is gelegen aan de Zuidkust van het eiland Flores, op 8° 52′ Z. Br. en 120° 12′ 52″ O. L. Het is rotsig en heeft vele spitsen. Toren-eiland verheft zich, volgens Melvill van Carnbée, 2,230 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Op $^1/_2$ mijl van de Zuidzijde kan men het passeren.

Toring, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah.

Toriresah, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Rembokken, met eene laauwe zwavelachtige bron, waarvan het water gedronken wordt en ook aangewend tot baden.

Torloko, zie: Terlokko.

Tornhill, bank ten Zuiden van het eiland Nias, in de Indische zee.

Toro, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng.

Toroe (Batang-), juistere schrijfwijze voor Batang Taroh, zie: Taroh (Batang-).

Toroesa of Oendalam, rivier op Borneo's Oostkust, in het Zuid-Westen van het rijk Koetei.

Torokpahoe, rivier op Borneo's Oostkust, in het Zuid-Westen van het rijk Koetei.

Torong, zie: Sampanmangio.

Toro Nipa Nipa, punt aan Celebes' Oostkust, volgens Vosmaer op 3° 54′ 58″ Z. Br. en 122° 44′ 15″ O. L.

Toro Oeta, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, distrikt Toe Eppé, met 30 huizen en 187 inwoners (1852).

Torro, dorp op Java, residentie Soerakarta, op de noordwestelijke helling van den berg Lawoe.

Torroean, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, nog geen paal van Banjoe Koening, op den rug van den Oengaran.

Torrong, dorp op Celebes, in het Noord-Oosten van het rijk Boni.

Torteldnif-eiland of Tjendikian, een der Karimon Djawa-eilanden, residentie Japara, op 5° 47′ 30″ Z. Br.

Tortel-eiland, eilandje in den Riouw-Archipel, aan de Westkust van het eiland Abang Besar.

Tortel-eiland, zie: Gilie Loewak.

Tosako, rivier op Celebes' Zuid-Oostkust, rijk Laiwoei.

Tosan, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekawati Koelon Bengawan.

Tosanem, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Soemorotto.

Tossa, rivier op Sumatra, in de Battalanden, afdeeling Pertibi, distrikt Tamboesei. Zij stort zich met de Batang Lobo in de Rakan-rivier.

Tossari, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, op de noordwestelijke helling van het Tengger-gebergte, ter hoogte van 5,670 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens Junghuhn, 31 palen van Malang. Er is eene goede pasanggrahan, waaruit men de fraaiste gezigten op de bergen Ardjoeno en Kawi en over de vlakten naar Pasoeroewan en de zee heeft. Er is hier een groote tuin aangelegd, waar Europesche groenten en vruchten goed voortkomen. Des morgens bedraagt de temperatuur hier 58° Fahr.

Tossari, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, een in het distrikt Ballak, en een in Minoreh.

Tossari, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met ruim 100 inwoners.

Tossok, dorp op het eiland Madura, in het Noorden der afdeeling Madura.

Tossòra, ook wel Wadjo geheeten, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, rijk Wadjo. Dit was vroeger de hoofdplaats, waar veel welvaart heerschte, doch is thans geheel vervallen en grootendeels verlaten.

Tota, kaap aan Borneo's Westkust, aan de Zuid-Westzijde van het landschap Kandawangan.

Totagan, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, land Roempia, aan de rivier Sedani. Ten Zuiden van deze plaats wordt eene zoute bron gevonden, waarvan het water alleen door de buffels gedronken wordt.

Totagan, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, op de oostelijke grens van het distrikt Tjahjana.

Totagan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Totaran, rivier op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Passekan.

Totatak, gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of fenna Wahamoho, met 10 inwoners (1855).

Toti, eilandje ten Noorden van het eiland Banka, volgens Horsburgh op 0° 58′ Z. Br. en 105° 42′ O. L.

Totikan, distrikt op het eiland Peling, een der Banggai-eilanden, met ruim 400 inwoners.

Totiking, dorp op Sumatra, rijk Kwantan, aan de rivier Kwantan.

Totji, distrikt op Celebes, afdeeling Oosterdistrikten of Sandjai, regentschap Toeroengan en Manipi.

Toto, drie kleine eilanden aan de Oostkust van het eiland Banka, in de Celebes-zee.

Totoe, riviertje op de Zuid-Oostkust van het eiland Ceram. Het vloeit ten Zuid-Oosten van Affan in zee. In de Totoe worden bruinkolen gevonden.

Totoeboeroe, berg op het Sangir-eiland Sjiauw. Hij is met zwaar bosch bewassen.

Totoegan, zie: Totagan.

Totok, rivier, berg en dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang, distrikt Ponasakang. Er wordt goud gevonden.

Totpatti, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Soekowati Wètan Bengawan, op de noordwestelijke helling van den Lawoe.

Tottik, zie: Totok.

Toty, zie: Toti.

Toujor, berg op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden. Hij verheft zich ten Oosten van den voet des Ophirs en is 800 voeten hoog.

Touquet, kaap aan de Noordzijde van het noordwestelijk schiereiland van Nieuw-Guinea, tusschen de Valsche kaap en de Emberbakenkaap.

Toussie, stadje op het eiland Timor, rijk Amanoebang.

Touwar, dorp op het eiland Madura, aan de Noordzijde van de afdeeling Soemanap.

Touwdingin, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Siong, bij Tameang Lajang.

Towa, zie: Teor.

Towa, dorp op de Noordkust van het eiland Flores, bij eenen uithoek ten Oosten van Potta.

Towaïli, regentschap op Celebes' Westkust, rijk Kajeli, behoorende tot het Gouvernement Celebes en onderhoorigheden.

Towaja, dorp op Celebes' Westkust, in het Noorden van het rijk Kajeli.

Towalah, zie: Towaïli.

Towalli, zie: Tawalli.

Towanan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Kapoeas Moeroeng, boven de rivier Mangkoelop, distrikt Kapoeas Tengah.

Towang, hoofdnegorij op Celebes, rijk Boni, palili of vassalland Lili-ri-Laoe, landschap Wawo Boeloe-ri-Awang.

Towapien, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Batjan-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Towasoea, berg op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette.

Towassen, rivier en dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tombassian.

Tower, zie: Toren-eiland.

Towoentoe, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang, distrikt Passan, met een 380tal inwoners.

Towson Doejon, dorp op Borneo's Noord-Oostkust, distrikt Maloedoe, aan de baai Sandakan, bewoond door ongeveer 100 Badjoe's die zich met de *tripang*-vangst generen. De grond levert een weinig rijst op.

Traai Toeroendjoem, dorp met nachtverblijf voor reizigers op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, aan de Seloegan.

Traban, kaap aan Borneo's Zuidkust, landschap Koesan, distrikt Sembamban.

Traboeloe, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Laut, tot de keten Babaris behoorende. De top van dezen berg verheft zich 700 Rijnlandsche voeten. Aan zijnen voet wordt ijzererts gevonden.

Tradji, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, bij de oostelijke grens van het distrikt Semanoe.

Tradjoe, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soekapoera, verdeeld in de onderdistrikten Tjoekang Kawoeng, Moewara en Panja Hiran. Het hoofddorp heet Dedel.

Tradjoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tradjoe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Tradjoemas, gebergte op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Kali Bawang, op de grenzen van Kadoe en Bagelen. Het loopt van den Soembing naar het Zuid-Zuid-Oosten en voorts langs de grenzen tot aan de Progo. De top Gepak is, volgens de Lange, 2,729 Rijnlandsche voeten hoog boven de oppervlakte der zee en de Koenir ruim 3,000.

Tradjoja, dorp op Java, residentie Cheri-

bon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Tragi, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol, bij de zuidelijke grens.

Tragong, bosch op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba.

Trairap, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, op Soerakarta's grondgebied, distrikt Selo.

Trajem, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Trajeman, suikerplantaadje op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Doekoe Wringin.

Trajoe, tinmijn op het eiland Banka, distrikt Jeboes.

Trajoen, berg in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado.

Trajon, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Laban.

Trak, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Traman, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko, distrikt Bantal.

Tramira, dorp op de Zuidkust van het Riouw-eiland Bintang.

Trandang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, afdeeling Martapoera, landschap Riam Kiwa.

Trandjoe, dorp op het eiland Madura, distrikt Balega.

Trang, baai aan de Noordkust van het eiland Flores, op 120° 4′ O. L.

Trang, heuvel op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op den vuurspuwenden berg Radja Bassa.

Trangan of Tarangan, een der Aroe-eilanden, met de Zuidpunt, volgens Kolff, die het Tranna noemt, op 6° 55′ Z. Br. en 134° 10′ O. L. De grootte bedraagt, volgens Melvill van Carnbée, 16 vierkante geographische mijlen. Het is volgens C. B. H. von Rosenberg, *Reis naar de Zuid-Ooster-eilanden*, 's Hage 1867, bl. 3, een ander eiland dan Krei of Kree, terwijl de Heer H. C. van Eybergen [1]), die in 1864 het eerst met een stoomschip de Oostkust der Aroe-groep bezocht, Krei een deel van Trangan noemt, namelijk de zuidelijkste plaats op de Oostkust van dit eiland, welks *Radja* het opperbestuur over het geheele eiland heeft. Volgens eene opgave in 1864 heeft Trangan in het binnenland alleen eene bevolking van 6,000 zielen. Op de stranden liggen drie dorpen, als Kree op de Oostkust en Naigoeli en Feroeni op de Westkust. Het eerste leeft van *tripang*-vangst en parelvisscherij, de twee anderen voornamelijk van het bouwen van inlandsche vaartuigen, die uitmuntend zijn. Op de Noordkust vindt men de negorijen Bardiür, Djoeronmar, Erarsen, Fatablad en Womar, in het noord-westelijk binnenland Loetoer en Irebi, meer in het binnenland Tadbidjaron, Koemkei, Serwatoe en meer zuidwaarts niet ver van de Westkust Watral, Ngaibor, Bain, Sia en Batoe Gojang.

De binnenlanden zijn buitengewoon vruchtbaar en leveren voornamelijk sago op. De bosschen zijn rijk aan goed timmerhout. De binnenlandsche bevolking, die nimmer in aanraking met vreemdelingen komt, leeft van den landbouw. Zij heeft groote sagobosschen, aanplantingen van kokospalmen en tuinen met aardvruchten. Ook vindt men er varkens, kangoeroe's, kasuarissen en paradijsvogels in menigte. De bewoners der Noordkust verzamelen verder eene uitmuntende soort van vogelnestjes. De binnenlandsche bevolking kleedt zich beter dan de strandbevolking op de Oostkust, die grootendeels naakt gaat, hoewel zij kleeding genoeg bezit, waartegen zij echter een vooroordeel schijnt te hebben. De bewoners zijn allen nog heidenen.

Trangbalang, rivier op de Oostkust van het eiland Banka.

Trangil (Bantar-), zeer gevaarlijke storting in de Solo-rivier op Java, distrikt Djogorogo, waar het water over klipsteenen en door een naauwen doortogt stroomt.

Trangkil Lor, suikerfabriek op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, toebehoorende aan Jhr. Mr. F. Junius von Hemert, en met eenen aanplant van 500 bouws.

Trangoeli, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Demak, aan den postweg.

Trangso, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Tranna, zie: Trangan.

Trantang, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Trap, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe.

Trap, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih. Zij valt in de rivier Raman.

---

[1]) Zie zijn opstel in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, uitgegeven door het *Bat. Genootschap*, Dl. XV, bl. 317 en 326.

Trap, dorp op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, tusschen de rivieren Mentjereh en Tjidani.

Trap (Koewala-), zie: Terap.

Trapet, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bandjar.

Trapoengan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong.

Trapoh, hoek aan Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, aan de Westzijde van de afdeeling Moko Moko.

Trapoh, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Kragan.

Tras, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Bojolali, aan den postweg.

Tras, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Tras, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin, aan de rivier Lolang.

Trasoe, kaap op Celebes, aan de Zuid-Oostzijde van het rijk Boni.

Trassa, dorp op het eiland Madura, afdeeling Pamakasan, aan den postweg.

Trassakan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Remameh.

Trassan, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong.

Trassan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Noorden van het distrikt Bandongan.

Trassari, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, op het Zuiderstrand van het distrikt Semanoe.

Tratap, riviertje op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I. Het komt uit de Mangitan en stroomt naar het Oosten in zee. Aan dit riviertje en aan den postweg ligt een dorp van gelijken naam.

Tratas, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Liwa Gedong.

Traté, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Temajan, op de oostelijke grens.

Traté, onderdistrikt op Java, residentie Batavia, afdeeling Serang, distrikt Tjiligon, aan de Bantam-baai, 12 palen van Serang.

Traté, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Tratjap, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Traus, kaap in de rivier Kapoeas Moeroeng, in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kapoeas Oeloe, nabij de kaap Tapan.

Trawangan of Noorder-eiland, eilandje in de Java-zee, bij den Noord-Westhoek van het eiland Lombok, op 8° 19′ Z. Br. en 116° 3′ 54″ O. L., volgens GREGORY. Het is rijk aan wild, doch onvruchtbaar en zonder drinkwater.

Trawas, *pasanggrahan* op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Sari, op den bergrug, die den Penangoengan met het Ardjoeno-gebergte verbindt, aan den voet van den Bottak, ter hoogte van 2,429 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, volgens ZOLLINGER. Een fraai slingerpad, waarnevens eene beek loopt, met drie watervallen, geleidt naar dit ruime, op pilaren gebouwde huis. Het ligt in eenen met smaak aangelegden tuin, waarin Perzische en Europesche rozen welig groeijen, en waar men eene menigte Hindoe-beelden en eene tempelruïne aantreft.

Trawas, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Lakitan.

Trawoelang, *pasanggrahan* op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong, midden in een bosch, bij een grooten vijver schilderachtig gelegen. Dit oord was vroeger het verblijf der Vorsten van Madjapahit, welken naam het ook wel draagt. Van den kraton ziet men slechts enkele overblijfselen. De vijver alleen is nog in goeden staat; deze heeft eene lengte van 1,000, bij eene breedte van 600 voeten; de wanden zijn van baksteenen opgetrokken en hebben eene diepte van 18 voeten beneden den beganen grond. Op 2 palen van de *pasanggrahan* treft men nog eene uit steenen gemetselde poort aan, Badjangrati geheeten, die omtrent 50 voeten hoog en van beeldhouwwerk voorzien is, doch alles is zeer beschadigd.

Trebang, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sambas, aan de rivier Sidin.

Trebeng, dorp op Java, residentie en afdeeling Proboliuggo, distrikt Soember Kareng.

Treblang, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Trebong, eene der riviermondingen van de rivier van Indragiri, op Sumatra's Oostkust.

Trechter (de), benaming van een gedeelte der straat Madura, verdeeld in Jansen's vaarwater, Middelvaarwater en Oud-Vaarwater.

Tree of Trei, dorp op het Aroe-eiland Workai, residentie Banda.

Trelling, landtong op Java's Zuidkust, aan de Zuidzijde van de residentie Bantam. Zij bepaalt de Oostzijde der baai Tjiboenar.

Treman, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea, op den weg van Kema naar Manado, met ruim 700 inwoners. De nieuwe kerk is een fraai en ruim gebouw. Ook vindt men er eene school.

Tremas, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Semanten, ten Zuiden van het hoofddorp Ardjosari.

Tremas, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Tremas, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Trembes, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, in het Zuiden van het distrikt Kradenan.

Tremboel, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Singahan.

Tremboel, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Ngawen.

Trengalek, regentschap op Java, residentie Kediri, in het Zuid-Westen, adsistent-residentie Ngrowo. Het bevat de distrikten Trengalek, Goenong Lor, Ngassinan, Pakkies, Kampak Soembreng en Prigi, te zamen met 51,281 zielen, waarvan ongeveer 8,800 in het distrikt Trengalek. De kultuur bestaat hier hoofdzakelijk in koffij, indigo en kaneel. De hoofdplaats van het regentschap en distrikt is Trengalek, gelegen aan de rivier van gelijken naam en op 8 palen van de grens van Madioen, 21 van Ngrowo en 41 vanKediri. Er is eene voorname markt en eene in 1854 gebouwde gevangenis.

De rivier Trengalek stroomt in eene oostwaartsche strekking en vereenigt zich bij het dorp Gessing met de rivier van Kediri. Zij is in den Westmoeson tot aan de hoofdplaats bevaarbaar, doch in den Oostmoeson op vele plaatsen droog.

Trenglik, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Trentang, meertje in Borneo's Westerafdeeling, rijk Tajan, langs den regter oever der Tjimpedeh, dat door het riviertje Djimbadar in de Kapoeas loopt.

Trentang, rivier in Borneo's Westerafdeeling, staat Koeboe. Zij is een noordoostelijke tak van de rivier van Koeboe.

Trentang, dorp op het eiland Lingga, bewoond door in vroegere jaren uitgewekene Bankanezen. Zij planten suikerriet en sago, welke zij met andere boschprodukten op de hoofdplaats Dai ter markt brengen.

Trentang, dorp op het eiland Banka, distrikt Muntok, 31 palen van Muntok, 29 van Jeboes en 64 van Blinjoe. Het is de verblijfplaats van den Demang.

Trentang, dorp op het eiland Banka, distrikt Koba.

Trentang, dorp op het eiland Banka, distrikt Soengei Slan.

Trentang Manok, beek op Sumatra's Oostkust, in de bovenlanden van Siak. Zij is een zijtak der Pingier en bevat eene onbeduidende hoeveelheid tinerts.

Trenten, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Treram, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuid-Oosten van het distrikt Magelang.

Tresana, zie: Tersana.

Tresik, dorp op Java, rssidentie Samarang, regentschap Grobogan, op Soerakarta's grondgebied, distrikt Selo.

Tretan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Minoreh.

Tretbari, zie: Tietbari.

Treteh, dorp op Java, residentie Banjoemaas, op de grenzen der regentschappen Banjoemaas en Tjilatjap.

Tretes, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan. Bij deze plaats vormt de Kouto een prachtigen 100 voeten hoogen en 10 voeten breeden waterval, waar zij langs eenen bijna loodregten wand, met oorverdoovend geweld en bliksemsnelheid naar beneden in eene halfronde kom nederstort en onmiddellijk weder eene rivier is, die zich onder den naam van Tretes in het geboomte der wildernis verliest.

Tretit, gebergte op Java, residentie Kadoe.

Trewoeng, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Grati.

Triam, dorp met school op Sjiauw, een der Sangir-eilanden, residentie Manado.

Triamang, rivier op Sumatra's Westkust, adsistent-residentie Benkoelen, tusschen Bantal en Ipoe.

Triang (Laboehan-), zie: Tring.

Triangels (De), drie zeer kleine eilandjes in het midden der straat van Makassar, de twee noordelijkste, volgens HORSBURGH, op 3° 1′ Z. Br. en 117° 53′ O. L., en het andere op 3° 5′ Z. Br. Ten Zuiden van deze eilanden vindt men eene diepte van 22 of 23 vademen en tusschen deze eilanden 25 en 27 vademen.

Triboengan, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Sitobondo.

Triboengan, dorp op Java, residentie en regentschap Bezoeki, distrikt Mlandingan.

Trier of Tiric, berg bij den Zuid-Oosthoek van het eiland Ceram, op ongeveer 3° 46′ Z. Br. en 130° 47′ 42″ O. L. Hij heeft de gedaante van een suikerbrood.

Triëst of Rif-eiland is gelegen ten Westen van Sumatra, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 4° 3′ Z. Br. en 101° 5′ 15″ O. L. Het is bijna geheel door een rif omgeven, en aan de Westzijde ligt eene koraalbank. Eene dergelijke ligt aan de Oostzijde, waar echter de schepen bij stil weder in 25 of 30 vademen kunnen ankeren.

Trigontjo of Perkoel, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, die op de Zuidkust van het distrikt Gondang Legi in de Indische zee valt. Aan haren mond ligt het dorp Trigontjo.

Triko, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikten Bandongan en Probolinggo.

Trikolot, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Melamboeng.

Trima, berg op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Trimana, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Sibogha, distrikt Saidnahoeta.

Trimo, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Redjasa.

Trinder's rif, naam van een rif, dat den 12en October 1854 door den Gezagvoerder JOHN TRINDER in de brik *Amboyna* ontdekt werd, en volgens dezen moet liggen op 2° 59′ Z. Br., in de straat van Makassar. Volgens sommigen moet deze bank niet bestaan of althans niet op de aangegeven plaats liggen, wijl verscheidene schepen te dier hoogte het gevaar niet gevonden hebben. In het *Nautical Magazine*, n°. 6, 1847, komt evenwel eene mededeeling van Kapitein J. H. WILLS voor, waarin hij verzekert, dat het Trinder-rif, omtrent welks juiste ligging eenige twijfel bestond, door de schepen *Charles Forbes* en *Sullemany* gezien is, door welke de ligging werd bepaald van 2° 55′ tot 3° 1′ Z. Br. Even als meer gezagvoerders kunnen deze, volgens HORSBURGH, de sterke rafelingen van het water voor een rif gehouden hebben.

Tring, dorp op de Noord-Oostkust van het eiland Battam, een der Riouw-eilanden, aan eene baai van gelijken naam, op 104° 4′ O. L.

Tring (Laboeba-), kleine inham aan de Westkust van het eiland Lombok, aan de Zuidzijde van Ampanan, op ongeveer 8° 47′ Z. Br. Hier kunnen schepen in den Westmoeson veilig liggen. Van den wal steekt een rif af. Om de Oost-Zuid-Oost van de ankerplaats ligt een eilandje, dat door een rif omringd is. De kust is overal zeer steil; alleen onder de Oostzijde op eene scheepslengte van den Oosthoek is de ankerplaats gemakkelijk te bereiken.

Het dorp van gelijken naam aan deze baai is als ongezond bekend. De Heer KING heeft hier eene scheepstimmerwerf opgerigt.

Tringol, dorp op Java, residentie Bantam, aan de Tjimadhoor, digt bij Baja.

Tringotoenan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah.

Trintang, gebergte in Borneo's Westerafdeeling, rijk Matan.

Trinting, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Triok, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 1 huis en 30 inwoners (1853).

Tripang is in den Indischen Archipel de algemeene naam van eene soort van *Holothuria*, die in de zeeën op koraalgrond gevonden wordt. Het woord *tripang* is Maleisch; bij de bevolking van Celebes is het dier bekend onder den naam van *soeala*. De *tripang* behoort tot de klasse der stekelhuidige dieren of *echinodermata*. Zij is gewoonlijk eene span lang, bolvormig rond, van boven donker bruin van kleur, van onder roodachtig, vol kleine wratten, met acht ruige voelhorens aan den snuit.

Langs de Noordkust van Australië is de *tripang* zeer overvloedig, zoodat de bewoners van Celebes derwaarts jaarlijks hunne reizen uitstrekken. Langs de Aroe-eilanden en rondom Celebes wordt zij ook in groote menigte gevischt. Vooral is Workai een der belangrijkste eilanden voor de *tripang*-vangst. De *tripang* van de Tenimber-eilanden is de beste. Jaarlijks komen er handelaren van Banda, Amboina en Celebes om dit produkt op te koopen.

Men telt niet minder dan twintig verschillende eetbare soorten, behalve verscheidene soorten die zeer bitter van smaak en oneetbaar zijn. *Tripang pasir*, afkomstig van zandbanken, wordt voor de beste gehouden en wordt voornamelijk op Koeding Asing en Makassar gevonden. De prijs daarvan is ge-

woonlijk *f* 160 de pikol. De *tripang batoe*, blaauwachtig van kleur, moet om hare dikte worden opengesneden, ten einde gedroogd te kunnen worden; eveneens wordt de *tripang korro* en de *tripang koenjit* opengesneden. De *tripang nanas* heeft over hare geheele oppervlakte puntige uitwassen. De *tripang marigi* en *katjang goreng* wordt op Nieuw-Holland dadelijk op de praauwen gekookt, en wel met de schors van de *kajoe bengkoedoe*, welke haar eene roode kleur geeft. Verder onderscheidt men de zwarte *tripang*, (*tripang itam*, waartoe ook de *tripang bilala* behoort, de eenige soort, die plat is) en de witte *tripang* (*tripang poetih*), eene kleine soort die eenigzins witachtig is. Andere soorten zijn: *tripang pandang*, *tripang kossong*, *tripang boewang koelit*, van welke men twee vellen afstroopt, *tripang kai Djawa*, *tripang songa*, *tripang yama*, *tripang mossee* en *tripang koewas*.

Deze visscherij heeft alleen in de kentering plaats. Bij hoog water wordt de *tripang* gevangen met eene soort van vork, die aan eene lange *bamboe* gestoken is; bij laag water vangt men haar met de hand.

De *tripang* wordt dadelijk, na gevangen te zijn, met zeewater en papaja-bladen opgekookt, waardoor zij zich van eene dunne huid ontdoet; daarna wordt zij in eene mand of kuil met aarde bedekt en zoo tot den volgenden dag bewaard, waarna men haar meermalen wascht en spoelt, om den koraalreuk te verwijderen. Men droogt haar vervolgens op matten, eerst bij het vuur en daarna in de zon. De Chinezen zijn bijzonder verlekkerd op de *tripang* en koken haar, vóór haar te nuttigen, twee dagen lang, goed vermengd met de noodige specerijen en kruiden.

De Alfoeren verkoopen de *tripang* ongesorteerd aan de Maleijers, Makassaren en Chinezen, bij de maat *oekoer*, d. i. omtrent $^1/_2$ pikol, tegen *f* 20 à 25 de pikol, of bij het getal, in ruil tegen artikelen van geringe waarde. De Chinezen en Maleijers brengen haar naar Makassar, waar zij in dertig soorten onderscheiden en met eene enorme winst van de hand gezet wordt. Vandaar worden jaarlijks een 8,000tal ponden naar Canton uitgevoerd, zoodat deze dierensoort een der voornaamste artikelen van den Chineschen handel uitmaakt. De *tripang pasir* wordt in China voor 120 Spaansche matten de pikol verkocht.

Tris, kaap op het noord-oostelijk schiereiland van Celebes.

Trisi, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Trisi, moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Trisik, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Trising, rivier op het eiland Banka, distrikt Marawang.

Trissan, dorp op Sumatra, in de noordwestelijke binnenlanden van Palembang, aan de rivier Toenkal. Het is bewoond door Koeboe's.

Triti, riviertje en voorname plaats op Sumatra, residentie Palembang, landschap Makakau.

Tritis, dorp op Java, op de grens der residentie Kadoe, in het Noorden van Djokdjokarta.

Triton-baai, door de inlanders Oeroe Langoeroe genoemd. Zij ligt aan de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, ten Zuiden van Merkus-oord, op 134° 11′ O. L. en is door eene strook bergland van de westwaarts gelegen Speelmans-baai gescheiden. Op den achtergrond vertoont zich de berg Ganafa, die circa 5,000 Rijnlandsche voeten bereikt. Deze baai ontving haren tegenwoordigen naam in 1828, toen zij door Z. M. korvet *Triton* werd bezocht. Van de vestiging van het Nederlandsch gezag aldaar is geen spoor meer te vinden. Twee vaarwaters geleiden naar deze baai, namelijk straat Iris en dat tusschen Aidoema en Semeeuw, welk laatste de voorkeur verdient. Aan de Noordzijde dezer baai ligt de zoogenaamde bogt van Merkus-oord, van wier Noord-Oostzijde eene modder- en zachte zandbank uitsteekt, die $^2/_3$ van de breedte en de geheele lengte der bogt inneemt.

Triton-bank. Deze ligt ten Westen van Nieuw-Guinea, met de Zuidzijde op 6° Z. Br. en 138° 4′ 3″ O. L. Zij draagt dezen naam naar Z. M. korvet *Triton*, die haar in 1828, onder den Kapitein-Luitenant ter zee STEENBOOM, voorbij zeilde.

Tritto, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Triwil, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling en distrikt Pati.

Triwil, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Ngawen. Hier zijn onlangs eenige oude gouden, zilveren en koperen voorwerpen gevonden.

Triwoengan, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Païton.

Triwong, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Soember Kareng.

Trodokan, kleine sterkte in Borneo's Westerafdeeling, te Mampawa, onder eenen militairen Kommandant. Zij ligt aan het zeestrand, op een klein half uur van de woning van den Gezaghebber en is zeer sterk en goed te verdedigen tegen de inlanders.

Troe, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Troeboe Koembang, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas.

Troeko, distrikt met gelijknamige hoofdplaats aan de noordelijke grens op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal. Het bevat ongeveer 20,000 inwoners. Het hoofddorp ligt aan den postweg. De bewoners vinden hun bestaan in den landbouw. Eene gelijknamige rivier vloeit door dit distrikt.

Troeko, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran.

Troemai, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, welke in het distrikt Katingan in de Sampang-rivier valt.

Troeman, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Noord-Oosten van het distrikt Bandongan.

Troemat, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, bij de oostelijke grens van het distrikt Gantoengan.

Troemboe Raja, een der noordelijkste riffen van het eiland Soreh, in den Riouw-Archipel.

Troeming, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Oosten van het distrikt Salatiga.

Troemoen, zie: Taroemon.

Troenai, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Katingan.

Troenai, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe.

Troenan, kampong op Java, tot de stad Soerakarta behoorende, aan de Pépé-rivier.

Troendoenjo, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuiden van de afdeeling Toelang Bawang.

Troeneng, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Djebang.

Troeneng, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, met ruim 800 inwoners.

Troeng, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe.

Troenian, dorp op het eiland Bali, $^1/_2$ uur oostwaarts van het meer van Bator.

Troentoeng, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Ambal, aan zee, nabij hetwelk de La Oeloe of rivier van Keboemen in zee valt. Deze plaats ligt, volgens DE LANGE, 14 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Ten Westen van Troentoeng is een poststation.

Troes, rivier in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sintang, welke in de Kapoeas valt.

Troes, rivier op het eiland Banka, distrikt Blinjoe, die eenig erts bevat.

Troes (Telaga-), meer op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer, op het Diëng-gebergte. Het is in het woud verborgen en staat door eene kloof met de bergvlakte in verband. De oevers zijn breed en moerassig. Aan de kanten borrelt heet water op. Een groot gedeelte van dit meer is met kalmoesplanten begroeid. Het wordt door een aantal eenden bezocht. De Kali Toelis loopt door dit meer.

Troesa, ook Goenong Toewankoe genaamd, berg op het noordelijk gedeelte van het eiland Toewankoe, een der Banjak-groep, beoosten de Toewankoe-baai, op eenen afstand van 500 ellen. Hij bestaat voornamelijk uit zand en kalkgesteenten en heeft eene hoogte van circa 400 Rijnlandsche voeten. Uit vrees voor den boozen geest van zekeren persoon, die hier, volgens de overlevering, begraven ligt, durft geen inlander hem te beklimmen.

Troesa, rivier in Borneo's Westerafdeeling, die zich in de rivier van Sambas ontlast.

Troesan (eigenlijk Taroesan), distrikt op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Zuiden aan Bajan en Poeloet Poeloet, ten Oosten aan de XIII Kota's, ten Noorden aan Boengoes, Tjindaki, Batoe Kapoer en Soengei Pisang en ten Westen aan de zee. Het bestaat uit een 12tal dorpen. De hoofdplaats heet Nangalo. De tijdelijke Opziener van Troesan is belast met de strandvonderij in dit distrikt.

Troesan, onderdistrikt en arieschap op Java, residentie en afdeeling Soerabaja, administratief tot het distrikt Kabooh gerekend. Het bestaat uit twee eilanden van circa 18 vierkante palen groot, gevormd door de armen der Brantas-rivier, Gedongsoro Gedeh, Melirip en Singkalang. Het bevat 109 dorpen en gehuchten en 13,466 inwoners (1858). Men vindt hier ook de suikerfabriek Gempolkrep met eenen aanplant van 400 bouws.

Troesan, benaming van de hoofdmonding der Porrong, die op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, in het distrikt Rawas Poeloe I in zee valt.

Troesan, onbeduidend dorp op Sumatra's Oostkust, rijk Langkat, dat een 70tal inwoners bevat, onder eenen *Bendhara*. Een gelijknamig

kanaal vormt de gemeenschap tusschen de Langkat-, Tapa Koeda- en Djaring Aloes-rivieren en wordt door groote booten, die naar Kapala Soengei gaan, bevaren. Aan den ingang staan 3 en 4 vademen water.

Troesan, kleine, langzaam vloeijende en diepe rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sepoetih. Zij ontspringt aan den voet van den gebergterug, welke zich van den Abong noord-oostwaarts uitstrekt, en ontlast zich in de Sepoetih, digt bij de uitwatering van deze; zij is van Goenong Batin af, waar zij den grooten weg doorsnijdt, bevaarbaar voor kleine praauwen, doch wordt weinig gebruikt, daar hare oevers onbevolkt zijn. In de Troesan ontlasten zich de Gloetom, Bias en Boering. Omstreeks hare uitwatering zijn de zeeoevers over het algemeen ongezond en onvruchtbaar. In de Troesan houden zich vele krokodillen op.

Troesan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, distrikt Ampat Lawang.

Troesan, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Narras.

Troesan, voornaam dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Rawas, aan de rivier Roepit.

Troesan, dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Kikim.

Troesan, rivier en dorp op Java, residentie Batavia. De rivier is een tak der Tjitaroem en stroomt noord-westwaarts in zee.

Troesan, dorp op Java, residentie Batavia, 1 paal van het strand, 3 palen zuid-oostwaarts van Tandjong Priok.

Troesan, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land Indramajoe, distrikt Passekan.

Troesan, *antasan* of kanaal in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, dat de Kapoeas Moeroeng of Kleine Dajak met de Kahajan-rivier of Groote Dajak vereenigt. Aan het oostelijk uiteinde is het 70 Rijnlandsche voeten breed, welke breedte tegen het Westen vermindert en bij het dorp Papallas nog slechts 17 à 18 voeten bedraagt.

Troesan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Ilir, in welks nabijheid goud en *damar* wordt gevonden. Het is bewoond door ruim 400 Dajaks en Mohammedanen.

Troesan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Tanah Boemboe, rijkje Sampanahan.

Troesan, rivier en dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier Barito, afdeeling Doeson en Bekompai.

Troesan, twee dorpen in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, een aan de rivier Kahajan, en een aan de Katingan.

Troesan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den linker oever der Mendawei, met 60 Dajaks (1853).

Troesan, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, ten Zuiden van Kota Waringin.

Troesan, dorp op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, aan de rivier Seran.

Troesan, zie: Moetoes.

Troesan Balang, riviertje in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. Zij valt in de Kahajan.

Troesan Balimbing, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 3 huizen en 45 inwoners (1853).

Troesan Bandong, kanaal op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Toelang Bawang. Het vereenigt de Soengkei met de Papan Balok.

Troesan Benawa, kanaal op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Het dient tot afsnijding eener bogt, die de rivier Toelang Bawang, op $^{1}/_{2}$ uur van Goenong Trang maakt. Aan dit kanaal ligt een gelijknamig dorp.

Troesan Boenga, dorp op Sumatra, residentie Padang, zuidelijke afdeeling, distrikt Silaoet, aan het strand.

Troesan Danum, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan den linker oever der Mentawei, met 120 Dajaks (1853).

Troesan Hadji, eilandje aan Borneo's Westkust, onderhoorig aan Pontianak.

Troesan Litti, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met een 40tal inwoners.

Troesan Menting, dorp op Sumatra, residentie Palembang, afdeeling Moesi Oeloe, aan de rivier Moesi, 1 uur roeijens van Moewara Rawas, met 11 woningen.

Troesan Mirbon, rivier op Sumatra's Oostkust, landschap Tamiang.

Troesan Petos, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Oeloe. Het is in Maart 1855 vernield, daar de bevolking zich herhaaldelijk had schuldig gemaakt aan koppensnellen in de benedenlanden. In 1859 heeft zij getrouwheid aan het Gouvernement beloofd. Troesan Petos telt een 80tal inwoners.

Troesan Riouw, rivier op de Zuidkust van het eiland Bintang, residentie Riouw.

Troesan Tehang, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 35 inwoners.

72*

Troetoeng, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, bij Manna.

Troetoep, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Ngoempah, aan de Solo-rivier.

Troewoeloe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Troewoeloe, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mantoop.

Troewon, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang.

Trogo, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Trogong, hoofdplaats van het distrikt Timbanganten, op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong. Er is eene pasanggrahan, op 2 palen van de rivier Tjimanoek. Deze plaats ligt 40 palen van Bandong, 38 van Soemadang, aan den zuidoostelijken voet van den Goentoer, 2,838 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens JUNGHUHN.

Trogong, partikulier land op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Parong, met 569 bewoners.

Trogong, twee dorpen op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, een in het Oosten en een in het Westen van het distrikt Djasinga, aan de Tjidoerian.

Trogong, dorp op Java, residentie Bantam, in het Oosten van het distrikt Tjianggasa.

Trogong, dorp op Java, residentie Batavia, Zuider Kwartier, 13 palen Zuid van Batavia, aan den ouden weg, $2^1/_2$ paal van Buitenzorg's grens.

Trogong, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Trombo, berg op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak.

Trombol, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang.

Trompo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawapoeloe I, aan de Porrong-rivier.

Trompo Koelon en **-Wètan**, twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Trondol, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko, aan den postweg.

Trong, eilandje ten Oosten van Sumatra, in den Riouw-Archipel. De bewoners leven van de vischvangst en staan nog op den laagsten trap van beschaving. Ook wonen er eenige Maleijers, die er *tripang* en *agar-agar* visschen.

Trong, rivier op de Noordkust van het eiland Billiton, distrikt Sidjoek.

Trong, dorp op het eiland Adanara, residentie Timor. De inwoners leven van de vischvangst. Hier woont een *Radja*.

Trong, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo IV.

Trong, zie: Toerang.

Trongin, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de Riam Kiwa.

Trongkil, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Tropodo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Tropong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, in het Noorden van het distrikt Pekadjangan.

Tros, berg op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Wadjak.

Troso, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Trosobo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo IV.

Trosono, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Parang.

Trowoelo, zie: Troewoeloe.

Tsia, zie: Tsiao.

Tsiao, dorp op de Westzijde van het eiland Morotaai, residentie Ternate.

Tsiauw, zie: Sjiauw.

Tsjéribon is op de oude kaarten de naam van eene klip, ten Noorden van Java, op ongeveer 1 mijl ten Zuid-Oosten van Babi gelegen. Deze klip schijnt echter niet te bestaan, daar de Luitenant STARING, in 1841, daarnaar naauwkeurig onderzoek heeft gedaan, zonder te dier plaatse of in den omtrek een gevaar te vinden. Ook de visschers in die streken kennen deze klip niet.

Tsjico Marassa, zie: Tjiko Marassa.

Tsjinaboni, zie: Tjinrana Boni.

Tsjobbo, voormalige vesting op het eiland Tidore.

Tuallah, zie: Toeallah.

Tuft-point, naam door de Engelschen gegeven aan eene kaap op Nieuw-Guinea, 3 mijlen ten Oosten van de Kaap de Goede Hoop, waarmede zij wel verward wordt, op nagenoeg 0° 22′ Z. Br. en 132° 47′ O. L.

Tunger, uitgestrekte grasvlakte op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, op den weg van Kradenan naar Gradjakan.

Turk's Cap, engelsche benaming van eenen spitsen heuvel op de Oostkust van het eiland Zuid-Porah, volgens HORSBURGH op 2° 17′ Z. Br.

Turk's Rif. Dit strekt zich van Horsburg's eiland, dat op 12° 3′ Z. Br. en 96° 54′ O. L. ligt, onder de groep der Keeling- of Kokos-eilanden zuid- en zuid-westwaarts uit.

Turweroe, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda.

Tuyll, droogte aan de Noordkust van het eiland Billiton, ten Noorden van het distrikt Boeding.

Tuyll (Schans van), zie: Amerongen van Tuyll.

Twaalf Kota's of Doewablas Kota, landschap op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan Tikoe en Loeboe Basoeng, ten Oosten aan het meer Manindjoe, ten Zuiden aan de V Kota's en Sigloeban en ten Westen aan zee. De hoofdplaats is Soengei Lima.

Twaalf Kota's of Kampar di Tengah, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, aan de oostelijke grens, langs de oevers der Kampar-rivier. Het is begrensd ten Noord-Westen door de VI Kota's of Kampar di Oeloe, ten Westen door Kopoer nan Sambilan en ten Zuid-Westen door Pangkalan di Baroe (waarvoor de kaart van Versteeg ten onregte Pangkalan Indalang heeft; zie art. Sumatra, bl. 672, noot). Langs de noordelijke en oostelijke grens liggen de landschappen Vier Kota's, Tapoeng en Kampar di Ilir of Vijf Kota's, die tot Siak en Kampar gerekend worden. Het heeft eene oppervlakte van ruim 10 vierkante geographische mijlen en eene bevolking van nagenoeg 10,000 zielen (1864). Er wordt geen Nederlandsch ambtenaar gevonden. Het Hoofd voert den titel van *Pangkoeloe Laras* en woont te Moewara Dako. Verder heeft ieder dorp een Hoofd. De bevolking staat nog op een lagen trap van beschaving. De hoofdplaats is Alahan Tiko (of juister Alahan Tiga; zie art. Sumatra, bl. 772 noot).

Twaalf Kota's, landschap op Sumatra, aan de zuid-oostelijke grens van de Padangsche Bovenlanden. Het ressorteert onder Tanah Datar en is bewoond door vele vreemdelingen, die er goud zoeken. Dit landschap grenst ten Westen aan de Benedenlanden en ten Noorden aan Soengei Pago, Alahan Pandjang en Silago. Bandar Alam is er de hoofdplaats van.

Twaalf Kota's Boven, ook ter onderscheiding van het stranddistrikt in Padang, Twaalf Kota's Matoea geheeten, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, omstreeks Matoea, ten Noorden van de Tien Kota's en ten Noord-Westen van Agam.

Twangkali, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Kahajan Tengah.

Tweede distrikt, zie: Ooster-distrikt.

Tweede punt, zie: Djongkoelon.

Tweede punt, kaap op het eiland Batjan, residentie Ternate, op 0° 42′ Z. Br. en 127° 51′ 30″ O. L.

Tweede punt of Tjapat, kaap op Sumatra's Oostkust, in de straat Banka, volgens Melvill van Carnbée, op 2° 41′ Z. Br. en 105° 49′ O. L.

Twee en een halve vadem's bank, benaming van eene bank ten Zuiden van het eiland Banka gelegen, 6 à 6½ Engelsche mijl ten Zuiden van de Zuid-Oostpunt van dat eiland. De doortogt tusschen deze bank en de Van Sittart's banken heeft in hare nabijheid eene diepte van 9, 8 en 7 vademen, maar die naar de Van Sittart's banken tot 20 en 24 vademen toeneemt.

Twee Gebroeders (De), zie: Gebroeders (De Twee-).

Tweelingen, twee door riffen omgeven eilanden aan de Noord-Oostkust van het eiland Lombok, in de straat Allas. Zij heeten Lawang en Soelat en zijn laag en met bosch bedekt. Het oostelijkste ligt op 116° 49′ O. L.

Tweelingen, eilandjes in de straat Doerian, ten Oosten van Sumatra, ten Noord-Oosten van Rood-eiland. Zij zijn rond van gedaante en middelmatig hoog. Op ongeveer ¾ Engelsche mijl ten Noord-Westen van het noordelijkste eiland ligt eene gevaarlijke en uitgestrekte koraalrots, die bij laag water droog valt en 10—17 vademen in den omtrek heeft.

Tweelingen of Poeloe Doewa, twee eilandjes bij Celebes' Oostkust, op 3° 16′ Z. Br. en 122° 2′ O. L. Zij zijn laag, met geboomte en struiken bedekt en onbewoond, doch worden door *tripang*-visschers bezocht.

Twee marga's, afdeeling op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Zij bestaat uit de marga's Nagara Ratoe en Dantaran, onder eenen 1en Luitenant der Infanterie, tevens belast met het civiel gezag.

Twee Vadems bank of Krokodilklip, ondiepte in de straat Bali, Zuid 39° Oost van den berg Sedano, Noord 59° Oost van den Idjeng en Zuid 1° van kaap Tjandibang. Zij bestaat uit vijf digt bij elkander liggende rotsen.

Twee Vadems bankje, kleine blinde klip van twee scheepslengten grootte, op ongeveer ¾ mijl Zuid-West 2° Zuid van het midden van Poeloe Kambing, residentie Timor

Tusschen dat eiland en deze klip vindt men 15 en 16 vademen diepte.

Twering, naam die wel eens aan straat Pantar gegeven wordt.

Twintig Kota's, distrikt op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, grenzende ten Noorden aan Batipoe en Tanah Datar, ten Oosten aan Tanah Datar, ten Zuiden aan de IX en XIII Kota's en ten Westen aan de Padangsche Benedenlanden. De Twintig Kota's worden bestuurd door eenen Controleur der 2e klasse, en vormen een distrikt dat onder de afdeeling Tanah Datar ressorteert. De hoofdplaats is Singkarah. Het bevat de vier larassen Singkarah, Senning Bakar, Tandjong Baliet en Soeli Ajer. De bodem is zandig en door gebrek aan water dor en onvruchtbaar. Op de plaatsen waar eenig water te verkrijgen is, zijn rijstvelden aangelegd. Alleen in het Westen treft men nog digte bosschen aan. Zij bedekken de hellingen der ongeveer 5000 voeten hooge bergen, die de stranden van het binnenland scheiden. Er zijn lood- en ijzerertsen aanwezig. Het kopererts werd in 1851 door den toenmaligen controleur van dit landschap P. L. van Bloemen Waanders ontdekt. Men heeft er ook drie warme bronnen gevonden. Dit landschap wordt door vier Hoofden bestuurd, die ieder vijf dorpen onder hun gebied hebben. Deze twintig dorpen liggen gedeeltelijk ten Noord-Oosten van het meer Singkarah. Zij heeten Tandjong Bale, Talaga Goening, Koelo, Lobo Koembang, Saber Ambang, Soli Ajer, Pandjalangan, Boekit Kandang, Pasilian, Taloeboenkoe, allen in de vlakte, en Singkarah, Kadjang, Tandjong Alle, Tingkalé, Aripang, Sindangbaka, Pinangaän, Moewara Asin, Kaseh en Simoanni om het meer. Dit landschap is goed bevolkt, doch de inwoners zijn nog minder beschaafd dan in vele andere distrikten. De bevolking bedraagt 31,000 zielen.

Twiri Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe.

Two Trees, engelsche naam voor een der Kokos- of Keeling-eilanden, op 12°/0′ Z. Br. en 27° 11′ O. L. Het levert jaarlijks ongeveer 6,000 kokosnoten.

Tybora, dorp op de Noordkust van het eiland Moena of Pangasane.

Tyfore, zie: Tifore.

Tyouw, zie: Teor.

Typa, eiland in den Molukschen Archipel, bij Batjan, nagenoeg Noord-Noord-Oost van Klein Obi, met den Westhoek op 1° 16′ Z. Br. en 127° 27′ O. L.

Tytjangket, zie: Titjangket.

U.

Ufroan, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Wattelaar.

Uiaani, dorp op het eiland Timor, rijk Amanoebang, rondom eenen hoogen berg, aan welks voet eene opening is van 3 à 4 ellen in den omtrek, uit welke gedurende 6 à 7 maanden des jaars zulk een hevige wind komt, dat het niet mogelijk is haar te naderen.

Ulath, zie: Oelat.

Uliasser's, naam dien de drie Ambonsche eilanden Haroekoe, Hanimoa en Noesa Laut, te zamen genoemd, wel eens dragen.

Ullak, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de rivier Sekajam, bewoond door 600 Dajaks.

Unemob, dorp op de Oostkust van het eiland Nias.

Union-bank. Deze is gelegen in de straat van Makassar, volgens Horsburgh op 3° 2′ Z. Br., ten Oosten van de Triangels.

Urato, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Waaijer.

Urk, zie: Kamerian.

Urouw, bergdorp op het eiland Ceram, dat in 1860 werd ingenomen en in het daarop volgend jaar den eed van onderwerping en getrouwheid aan het Gouvernement aflegde.

Urville-haven (d'), inham aan de Oostzijde van kaap Freycinet of Noordhoek van Wageoe. Hij is slechts 4 kabellengten groot en voor noordelijke winden geheel open. Men vindt in deze haven 10—20 vademen, behalve bij den wal, alwaar de kust niet overal zuiver is. Hier is goed drinkwater te verkrijgen.

Urville (kaap d'), zie: Ambernon.

Utrecht, fort op Java, adsistent residentie Banjoewangi, volgens Horsburgh op 8° 16′ Z. Br. bij de straat Bali.

V.

Vaan, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Toeallah.

Vader Smith, eilandje bij de Noordkust van Nieuw-Guinea, in de Groote Geelvink-baai, op 135° 10′ O. L.

Vader Smith of Poeloe Poetri (Prinsessen-eiland), eiland in de Java-zee, aan Java's Noodkust, 5 mijlen Oost ten. Zuiden van Onrust. Het is niets meer dan eene zandbank, die op de Zuidpunt een bolbaken heeft. Ten Oosten van deze bank ligt, op $^1/_4$ mijl afstands, nog eene kleine steenachtige klip, waarop bij laag water slechts $2^1/_4$ vademen staan. In 1618 had KOEN op het Vader Smith-eiland eene bijeenkomst met den verraderlijken *Pangéran* GABONG van Bantam.

Vader Smith, zie: Soro Mandi.

Valkenburg, fort op Celebes' Westkust, te Maros. Het is eene ruime redoute, die de rivier bestrijkt en door eene dubbele hooge gracht omgeven is.

Valkenoog, fort op Sumatra, residentie Tapanoeli, te Baros.

Valkenoog, fort op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, te Toelang Bawang. Het ligt op eenen berg en werd in 1737 door de Nederlanders gebouwd.

Valsch (kaap-) Zuid-Westhoek van het eiland Prins Frederik Hendrik, bij Nieuw-Guinea, volgens MELVILL VAN CARNBÉE op 8° 22′ Z. Br. 137° 40′ O. L. Om de Zuid- en Westzijden steekt eene modderbank ruim 2 mijlen ver in zee uit, welke zich ook langs de Noord-Oostzijde tot nabij den Kolff's hoek uitstrekt.

Valsch (kaap-), zie: Taliabo.

Valsche eerste punt, benaming van eenen hoek aan Sumatra's Oostkust, residentie Palembang, aan de Oostzijde der afdeeling Kommering Oeloe.

Valsche Hoek, ook Tandjong Plaggan geheeten, ligt aan Java's Noordkust, in de Welkomst-baai.

Valsche Oetanata, rivier op Nieuw-Guinea, met den Westhoek der uitwatering op 4° 48′ 30″ Z. Br. en 136° 56′ O. L. Voor den mond ligt eene bank met zware branding.

Valsche Pisangs, eilandjes ten Oosten van den Zuid-Oosthoek van het Papoesche eiland Misool, op nagenoeg 2° 10′ Z. Br. en 131° 8′ O. L. Tusschen deze eilanden is een goede doortogt en, zoo noodig, ankergrond aan de Noordzijde.

Valsche Punt, hoek op Sumatra, aan de Oostzijde van de residentie Palembang, afdeeling Banjoe Asin.

Valsche Rivier, zie: Oepang.

Valsche Wakia, rivier op Nieuw-Guinea, met de monding op 4° 42′ 30″ Z. Br. en 136° 50′ 30″ O. L. De kust is hier zeer bevolkt, doch moeijelijk te genaken. Vóór den mond ligt eene bank met hevige branding. Op ongeveer $1^1/_2$ mijl West-Zuid-West van de opening is een klein eilandje op 4° 45′ Z. Br. en 136° 43′ O. L. gelegen, en op $1^1/_2$ mijl westwaarts daarvan, op gelijke breedte en 136° 36′ 40″ O. L., een rif, waarop soms zware branding staat. Ook ligt meer binnenwaarts een eilandje op 4° 36′ 40″ Z. Br. en 136° 25′ O. L.

Vanielje (Vanilla), deze kostbare specerij heeft Spaansch Amerika tot vaderland en komt in de tusschenkeerkringslanden overal gemakkelijk voort. In 1510 is zij in Europa ingevoerd. Bijna al de vanielje aan Europa geleverd komt uit Mexico en wel van de staten Veracruz en Oaxaca. Toen de Spanjaarden voor het eerst in Amerika kwamen, gebruikten de Mexicanen, volgens VON HUMBOLDT, de vanielje reeds tot het bereiden van chocolade.

De eerste proef van den Hoogleeraar BLUME om de vanielje naar Java over te brengen, gaf in 1824 geen goeden uitslag; doch op zijn herhaald aanzoek, ondersteund door REINWARDT, besloot het Nederlandsch Gouvernement in 1840 om een aantal planten, te Leiden aangekweekt, onder opzigt van Dr. PIEROT naar Java te doen overbrengen. Deze planten gaven echter geene vruchten, totdat in 1850 de heeren TEYSMANN en BINNENDIJK in 's lands plantentuin te Buitenzorg proeven namen met eene kunstmatige bevruchting, die goede resultaten opleverden. Van de dus verkregen vruchten werden, in 1852, door den Gouverneur-Generaal proeven aan Z. M. den Koning gezonden en ook op de nijverheids-tentoonstelling te Arnhem gezien. In April 1852 had men in Buitenzorg reeds vijf bouws met 20,000 planten bezet.

De vanielje-kultuur wordt thans gedreven op de partikuliere landen Tjidjeroek, Tjomas,

Tjibinong Oost, Bollang en Janlappa in Buitenzorg, te Soebang in Krawang, te Djatipamor, distrikt Madja Lengka, in Cheribon, op drie perceelen verhuurden woesten grond in Buitenzorg, Banjoemaas en Bezoeki, en op drie huurlanden in Socrakarta, waaronder het landje Kopen, waar in 1860 eene eerste geregelde aanplanting van vanielje aanvankelijk over eene uitgestrektheid van zes bouws, werd aangelegd. Omtrent de produktie vindt men alleen opgegeven dat zij op de genoemde landen in Soerakarta in 1865 1,585 Amst. ponden beliep. In datzelfde jaar was de waarde der van Java uitgevoerde vanielje omstreeks *f* 16,000.

Er zijn verscheidene soorten van vanielje-planten. Die, welke op Java wordt aangekweekt, is de *vanilla planifolia*. Zij heeft langwerpige, vleezige bladen, van 4 à 5 duimen lengte, en lange, rolronde, aan beide einden verdunde vruchten. Deze zijn groenachtig geel van kleur, van de dikte van een pink of kleinen vinger, en van 6—10 duimen lengte. Wanneer de vruchten eene lichtgele tint hebben, zijn zij rijp om ingezameld te worden. De geplukte vruchten laat men eenige dagen liggen om te verslappen, totdat de steel ophoudt geel te worden. Dan worden zij op wollen dekens in de zon gelegd en daarna in wol gewikkeld en in kisten geplaatst om uit te zweeten, wanneer zij eene koffijbruine kleur aannemen. Na goed gezweet te hebben moeten zij, gedurende bijna twee maanden, dagelijks sterk in de zon droogen, of bij gebrek aan zonneschijn door kunsthitte. Vervolgens wordt de vanielje uitgezocht naar hare lengte en in pakjes van 50 stuks gebonden. Zestig zulke pakjes worden in een blikken kistje gelegd, hetwelk wordt toegesoldeerd, en drie zulke kistjes worden in eene cederhouten kist gesloten, die geëmballeerd en alzoo in den handel gebragt wordt.

Nederlandsch tarief: Invoer *f* 1. uitvoer 20 cents, doorvoer 10 cents het pond.

Van-ill-dan, noord-westelijkste der St. David-eilanden, ten Noorden van Nieuw-Guinea, op nagenoeg 1° 2′ N. Br. en 144° 18′ O. L.

Van Sittarts-bank, zie: S i t t a r t s-b a n k.

Varella, zie: B r a h a l l a.

Varkens-eiland, zie: B a b i, P a s s i en R a h a s.

Varkens-eilanden, zie: Z u t p h e n s c h e e i l a n d e n.

Varkens-hoek, zie: G e m o e k en T o e w a h (T a n d j o n g-).

Varkiekon, een der Kei-eilanden, residentie Banda, behoorende onder Klein Kei, distrikt Danner.

Vastenburg, groot fort op Java, residentie Soerakarta, ter hoofdplaats.

Vee-eiland, zie: S o l o m b o.

Vega's-bank, droogte in de straat Gaspar, bij het eiland Banka. Zij werd in September 1826 ontdekt door José Antonio de Vega, Bevelhebber van het Spaansche fregat *Belloo*, hetwelk hierop stootte. De Vega's-bank heeft niet meer dan ééne scheepslengte met diepten daarop van 22—18 voeten water en in de nabijheid van 9, 11, 17 en 22 vademen. De Vega bepaalde deze gevaarlijke bank op 1° 10′ Z. Br. en 106° 34′ O. L.

Veilig Kanaal, zie: S a f e C h a n n e l.

Veilige Passage, zeestraat tusschen de eilanden Bali en Paudita, ten Zuid-Oosten van Kiongkong.

Vekisson, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, landschap Koesan. Aan het zeestrand aldaar wordt ijzer gevonden.

Veldhoen, soms K o k o s-e i l a n d geheeten, het zuid-oostelijkste der Toekang Besi-eilanden, in de zee van Celebes, volgens Horsburgh op 6° 8′ Z. Br. en 124° 48′ O. L. Het is laag en met boomen bedekt. De Noord- en Oostzijde zijn veilig te naderen, maar het rif, dat dit eiland omringt, steekt $^3/_4$ mijl ver en om de Zuid-West nog verder in zee uit en daartegen staat hevige branding.

Veldman's-klip, benaming van eene ondiepte ten Oosten van Gilolo en ten Noorden van de Weda-eilanden gelegen, die in 1839 door den Gezagvoerder van dien naam ontdekt is. Zij ligt op 0° 28′ Z. Br. en 128° 30′ O. L. en heeft 2 vademen bovenop en 34 vademen diepte in de nabijheid.

Velleket, eilanden tusschen den Zuid-Oosthoek van Misool en de Valsche Pisang-eilanden. Het zuidelijkste ligt op nagenoeg 2° 10′ Z. Br. en 130° 46′ O. L.

Veltman (Fort-), aarden redoute op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, aan den noord-oostelijken uithoek der L Kota's, distrikt Sirih Lama, aan den oostelijken oever der Arau, ten Noorden van Loeboe Djantan en ten Zuid-Westen van Limpata. Dit fort is aldus genoemd naar den Kapitein Tette Baukes Veltman, die in deze streken het vaderland belangrijke diensten heeft bewezen. Het ligt, volgens Müller, 1,529 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Verbrande Hoek, zie B a t o e A n g o e s.

Verburgsgracht, wijk n°. 8 te Batavia, op Java, onder eenen Europeschen wijkmeester.

Verdata, eigenlijke naam voor V o r d a t e. Zie dat woord.

Verdoolde-eilanden, zie Kei Tenimber.

Verlaten-eiland, benaming van een eilandje in de straat Soenda, bij Krakatao's Noord-Westzijde en daarvan door verscheidene klippen gescheiden. Van de Zuid-Westzijde liggen ook tot op bijna $^1/_4$ mijl eenige klippen boven water.

Verlaten-eiland is gelegen ten Noord-Westen van Nieuw-Guinea, op 0° 30′ 27″ N. Br. en 130° 41′ 31″ O. L.

Verraderlijke baai, benaming van eenen inham, aan de Noord-Westkust van Billiton. Zij is zeer gevaarlijk wegens de menigte rotsen, die er in gelegen zijn.

Verraders-eilanden. Deze zijn gelegen bij de Noordkust van Nieuw-Guinea, namelijk het oostelijkste op 1° 12′ Z. Br. en 136° 37′ 49″ O. L. Zij zijn allen laag en sommigen worden bewoond. Eenigen zijn door een rif omringd.

Vertrouwen (Het), tabaksonderneming op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, toebehoorende aan den Heer Dormaer te Soerabaja. Aan deze onderneming zijn 100 bouws woeste gronden verbonden, met vergunning tot koffijaanplant, en reeds ten deele met kakao-boomen bezet (Maart 1865).

Verwachting (De), fortje op den Noord-Oostkust van het eiland Soela Besi, residentie Ternate, aan de Sanana-baai, op 2° 2′ Z. Br. en 126° 2′ O. L.

Verwachting (De), perk op Ay, een der Bandasche eilanden. In 1854 bestond de aanplant uit 6,751 muskaatnotenboomen.

Vestello, zie: Westello.

Vesuvius, baai aan de Zuid-Westzijde van Mangoeli, een der Soela-eilanden, in den Molukschen Archipel.

Vesuvius-eiland, koraal-eilandje aan Celebes' Oostkust, niet ver van den ingang der Tomori-baai, volgens Oudemans, op 2° 0′ 37″ Z. Br. en 121° 28′ 27″ O. L. Tijdens de expeditie naar Tomori, in 1852, werden hier de loodsen en magazijnen tot verblijf der manschappen en tot berging van leeftogt en ammunitie opgeslagen.

Vialo, kampong op den Noord-Oosthoek van het eiland Timor, op Portugeesch gebied.

Victoria, partikulier land op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier.

Victoria, of Nieuw Victoria, fort op het eiland Amboina, volgens Melvill van Carnbée, op 3° 41′ 40″ Z. Br. en 128° 10″ O. L.

Victory, eiland in de Chinesche zee, op 1° 34′ N. Br. en 106° 22′ O. L. Het is middelmatig hoog en met bosch bedekt, waarom het ook wel Hout-eiland wordt genoemd. De diepten in de nabijheid zijn 34 en 36 vademen. Oost-Zuid-Oost van Victory ligt eene rots op 1° 32′ N. Br.

Vierde distrikt, zie: Zuid-Wester distrikt.

Vierde punt, of Palima Bangko, Noord-Westpunt van de afdeeling Kommering Ilir, op Sumatra, residentie Palembang. In straat Banka steekt tot op ongeveer $^3/_4$ mijl afstands eene modderbank af.

Vierde punt, zie: Tjikoening.

Vier en eene halve Vadem's bank, Deze ligt in de straat Banka, op 3° 46′ 30″ Z. Br. en 106° 17′ 14″ O. L. Op deze bank staan $4^1/_2$ tot 6 vademen water.

Vier Gebroeders, zie: Karang Takat.

Vier Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, ten Zuiden van het meer Manindjoe, en ingesloten ten Noord-Oosten door Matoea, ten Oosten en Zuiden door Agam en ten Westen door de Padangsche Benedenlanden. De hoofdplaats is Pandan.

Vier Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, gelegen ten Noorden van Batipoe, ten Westen van Tanah Datar, ten Zuiden van de VI Kota's en ten Oosten van de residentie Padang, op den voet van den Merapi, ongeveer 3,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Het bestaat uit de vier dorpen Tambangan, Djau, Panindjawan en Goenong, welk laatste de hoofdplaats is. In het noordelijk gedeelte van dit landschap bestaat de bodem uit kalk. De grond is rijk beplant met rijst en koffij en eenig suikerriet, dat voor de arakstokerij te Tandjong Alam geteeld wordt.

Vier Marga's, onderafdeeling op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Batong, bestaande uit de marga's Radja Bassa, Wai Orang, Dantaran en Nagara Ratoe, en gesteld onder een Controleur der 1e klasse. In deze afdeeling komen twee warme bronnen voor, t. w. eene te Radja Bassa, niet ver van Merak Mati, aan den zuidelijksten voet van het Radja Bassa-gebergte, en drie nabij Kali Anda, in de marga Wai Orang. Deze laatste is beschreven in het *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Jaarg. IV, afl. 5.

Vijfde distrikt, zie: Wester-distrikt.

Vijf Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Westen aan Sigloebang en Narras, ten Zuiden aan de VII Kota's en ten Oosten aan Agam. Het ressorteert onder de afdeeling Priaman. De hoofdplaats heet Kota Dalam.

Vijf Kota's, ook Kampar di Ilir geheeten, landschap op Sumatra, rijk Siak, langs de rivier Kampar, bestaande uit de dorpen Koewo, Salo, Pankienang, Ajer Tirie en Roembioe. Dit landschap schijnt in lang verleden tijden tot de Siaksche confederatie behoord te hebben, doch daarvan sedert te zijn losgeraakt. Aan den Sultan van Siak wordt steeds de goedkeuring der keuze van de *Panghoeloe's* van dit landschap gevraagd. De bevolking wordt op 10,000 zielen geschat (1864) en vindt haar bestaan in den landbouw en de buffelteelt.

Vijf Kota's, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Moko Moko.

Vijftig Kota's, Lima-poeloeh Kota of Rana Lima-poeloeh, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, dat met de onderafdeeling Poear Datar en Mahi en het landschap Alaban eene afdeeling vormt, die ook Afdeeling Lima-poeloeh of L Kota's genoemd wordt. Het distrikt L Kota's grenst ten Noorden aan Kota Lawas en Pangkalan di Baroe, ten Westen aan Agam, ten Zuiden aan Alaban, Lintouw en Tanah Datar, en ten Oosten aan Pangkalan Kapas, welk landschap tot het rijk Kampar wordt gerekend. Het distrikt Lima-poeloeh wordt dus geheeten naar de vijftig dorpen, waaruit het bestaat. Het land vormt eene langwerpige kom, die 1,550 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee verheven is. Dit schoone hoogdal is rondom bijna geheel door bergen en heuvels ingesloten, van welke de Sago in het Zuiden, en de Boekit Bongso in het Noorden de voornaamsten zijn. De aanzienlijke rivier Sinamoe of Sinamang doorstroomt dit landschap van het Noord-Westen naar het Zuid-Oosten en ontvangt de wateren van de Lampasej, Agam en andere rivieren.

De Vijftig Kota's behooren tot het vruchtbaarste gedeelte van de Padangsche Bovenlanden en de nijvere bevolking weet vele voordeelen uit den landbouw te trekken. De boven den waterstand gelegen rijstvelden worden door middel van schepmolens van water voorzien.

Rijst en maïs zijn de voornaamste voortbrengselen van den grond; buitendien heeft men er rijke boomgaarden en aanplant van kokosboomen voor eigen gebruik. In de schaduw der vruchtboomen wordt koffij aangeplant en waar deze kultuur minder slaagt, teelt men *gambir*. Vooral wordt in het distrikt Sirih Lama veel werk van de gambirkultuur gemaakt. Dit produkt vindt, behalve voor het binnenlandsch verbruik, gedeeltelijk zijn weg naar de Oostkust en gedeeltelijk naar de Westkust, zoo mede naar de Achinesche markt. Naar de Westkust alleen werd in 1854 eene hoeveelheid van 6,000 pikols *gambir* afgezonden ter waarde van *f* 66,000. De tabak van de Vijftig Kota's wordt voor de beste van Sumatra's Westkust gehouden, maar is van mindere kwaliteit dan de Javasche.

In October 1832 zijn deze streken door ons in bezit genomen: vóór dien tijd stonden zij onder het beheer der Padaries die een grooten aanhang hadden. Thans worden de Vijftig Kota's door hunne geslachtshoofden bestuurd, die, na door het volk verkozen te zijn, door ons bestuur worden aangesteld. De hoofdplaats is Paja Kombo. Het distrikt is in de volgende landschappen verdeeld: Lawi, Siliki, Monkar, Simelongan, Sirih Lama, Paja Kombo, Taram, Ajer Tarie en Ganting. De bevolking bedraagt ongeveer 45,000 zielen. Het klimaat is er zeer gezond en de afwisseling van temperatuur gering.

De afdeeling L Kota's staat onder het bestuur van een Adsistent-Resident, die zijn zetel heeft te Paja Kombo. Onder hem staan een Controleur der 3e klasse te Poear Datar en een Opziener der 1e klasse belast met het civiel gezag te Alaban.

Vijf Vadem's bank. Deze is in de straat Banka, op ongeveer $7^1/_2$ mijl Zuid-Zuid-Oost van Lucipara gelegen, volgens Z. M. korvet *Boreas*, op 3° 46′ Z. Br. en 106° 28′ O. L., met $4^1/_2$ vademen daarop, en volgens het stoomschip *Merapi*, op 3° 40′ Z. Br. en 106° 28′ O. L., met 5 en 6 vademen.

Vinkevaart, benaming van een kanaal op Java, residentiën Batavia en Krawang. Deze vaart was in de laatste tijden digtgegroeid en onbruikbaar geworden, zoodat het goederenvervoer van Tjikao, de oevers der Tjitaroem en andere plaatsen in het Ooster-distrikt over zee moest plaats hebben. In 1862 bestond bij de Regering het voornemen om deze oude vaart, die van Batavia naar Krawang loopt, weder bruikbaar te maken.

Viper, kliprif ten Noorden van Borneo, in de Chinesche zee, volgens Gregory, op 8° N. Br. en 115° 25′ O. L. Hier heeft men hooge brekers en kleine rotsen.

Viril, eiland aan de Westkust van Nieuw-Guinea, in de straat Dampier.

Viropen, dorp op Nieuw-Guinea, landschap Dorei, bewoond door den volksstam Swandiwoer.

Visch-eiland, zie: En en Liffa Matoela.

Visschers banken, drie kleine banken aan de Zuidkust van het Papoesche eiland Gagy. Er staan 20 vademen water op.

Visschers-eiland, klein maar hoog eiland, gelegen ten Westen van het Papoesche eiland Batanta, op 0° 53′ Z. Br. en 130° 23′ O. L. Het bepaalt den ingang van straat Dampier aan de Zuidzijde.

Visschers-eiland, eilandje in den Molukschen Archipel, op korten afstand van den wal van Motir.

Visschers-eiland, of Poeloe Boender, benaming van een eilandje aan de Noordkust van Java, ten Westen van de residentie Japara, op 6° 35′ 30″ Z. Br. Het ligt in 6 vademen diepte.

Visschers-eilanden, kleine groep eilandjes in den Molukschen Archipel, ten Zuid-Westen van het eiland Mondoli.

Visschers-punt (bij de Engelschen Fisherman-point), kaap aan de Westkust van Nieuw-Guinea, op nagenoeg 1° 30′ Z. Br. en 131° 11′ O. L. Hier ligt eene groote bank, met 4 vademen water, welke tot $1^1/_2$ mijl van de kust afsteekt. Onder de Visschers-punt heeft men ten Westen van deze bank in 4 en 5 vademen diepte goeden ankergrond.

Vlaardingen, wijk in de stad Makassar, op Celebes, onder eenen Europeschen Wijkmeester. Zie verder Makassar.

Vlak-eiland, een der Natoena-eilanden in de Chinesche zee, residentie Riouw, met het midden op 3° N. Br. en 108° 53′ O. L. Dit eiland is het eenig bewoonde en voornaamste der Zuid-Natoena- of Soebi-groep en wordt door de bevolking *Soebi* geheeten. Op $1^1/_2$ mijl afstands ligt ten Oosten eene klip.

Vlak-eiland, zie: Madang en Tapak.

Vlakke-eilanden, twee eilandjes aan de Noord-Westzijde van Pantar, residentie Timor, op 8° 10′ Z. Br., $^1/_2$ à $^3/_4$ mijl ten Oosten van het Groene eiland.

Vlakke Hoek, zie: Mamorie.

Vlakke Hoek, ook Tandjong Blimbing, -Rata en -Pamantjasa geheeten, benaming van de Zuid-Westpunt van Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, volgens Melvill van Carnbée, op 5° 59′ Z. Br. en 104° 36′ 30″ O. L. Deze hoek bepaalt de Zuidzijde van de Blimbing-baai en is met een smal rif bezet, en op $^1/_4$ mijl afstands loodt men 7 en 18 vademen. Op $^5/_8$ mijl afstands, ongeveer ten Z. W. van den Vlakken Hoek ligt eene zandbank, met 8, 9, 13 en 15 vademen diepte er op, waar buiten 30, 40 en 50 vademen en tusschen die bank en de kust een doortogt van ongeveer $^3/_8$ mijl wijd en met 14 en 15 vademen diepte.

Vlakke Hoek, kaap aan Borneo's Zuidkust, volgens bepaling van Z. M. brik *Windhond*, in 1842, op 3° 30′ 30″ Z. Br. en 111° 50′ 30″ O. L. Zij wordt ook Tandjong Poetih genoemd.

Vlakke Hoek, kaap aan Borneo's Oostkust, volgens het gemiddelde van verscheidene waarnemingen op 2° 35′ Z. Br. en 116° 43′ O. L. Om de Zuid steekt een rif af.

Vlakke Hoek, kaap aan de Noordkust van het eiland Ceram, bij Oud-Lamatta. Hier kan men op korten afstand van den wal in 16—27 vademen ankeren.

Vlakke Punt, zie: Slijk-hoek.

Vlaming, eilandje ten Westen van Nieuw-Guinea, tot de Bo-groep behoorende, nagenoeg 4 mijlen ten Noorden van Poppa, op 0° 1′ 55″ Z. Br. en 129° 31′ O. L.

Vleêrmuizen-baai of Mistaka, baai aan de Zuidkust van Java, op 113° 56′ O. L. Zij biedt geene veilige ligplaats aan, daar de oever rotsachtig, het water te diep en de baai te open en met eilanden bezet is.

Vliegklip. Deze is gelegen ten Noorden van het eiland Lingga.

Vlissingen, oude steenen versterking, gelegen ten Westen van het eiland Amboina, op een der Drie Gebroeders-eilanden, 1 uur van de kust van Hitoe. Zij is aangelegd om de visschers tegen de Papoea's te beveiligen, alsmede om van de opzeilende schepen aan het bestuur te Larike kennis te geven.

Vogel-eiland, zeer klein en laag eilandje, ten Zuid-Westen van Nieuw-Guinea, in den Oranje Nassau-Archipel, ten Zuid-Oosten van Adi, met de Noordpunt op 4° 24′ Z. Br. en 133° 38′ 20″ O. L. en de Zuidpunt op 4° 26′ 10″ Z. Br. en 133° 37′ 30″ O. L.

Vogel-eiland of Poeloe Boerong, is gelegen aan de Westkust van Timor, in de baai van Koepang. Het biedt in den Westmoeson eene veilige ligplaats voor schepen aan, die alsdan op de reede van Koepang niet veilig zijn.

Vogel-eiland, eilandje in den Molukschen Archipel, $^1/_2$ mijl in zee van Manipa, alwaar zich eene menigte vogels ophouden. De Noordzijde is laag en met boomen begroeid. Aan de andere zijde is het door een rif omgeven, waarop *tripang* gevischt wordt.

Vogel-eiland, eilandje aan de Westkust van Sumatra, tusschen Singkel en Baros.

Vogel-eiland, zie: Krakab Besar, Kuiper en Manoek.

Vogelnest-eiland, ten Westen van Borneo en ten Zuid-Oosten van het eiland Karimata.

Voitera, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda.

Volleket, zie: Velleket.

Vollenhoven, overblijfsel van een fortje op de Westzijde van het Zuid-Wester-eiland Kisser, residentie Banda, 1/2 uur van de hoofdplaats Marna. Het werd in 1665 door de Oost-Indische Kompagnie gebouwd.

Vono, dorp op het Aroe-eiland Kobroor, met 59 huizen en 557 inwoners (1850).

Voorburgsgracht, eene der 25 wijken van de stad Batavia, op Java.

Voorwal, distrikt op het eiland Groot Banda, dat acht perken bevat, welke zich van het Westen naar het Oosten langs de Bandabaai uitstrekken, t. w. Klein Waling, Groot Waling, Spantjebij, Keizerstoren, Komber, Raning, Zoete Inval en Boerong. Op het einde van 1854 bestond de aanplant dezer perken uit 67,806 muskaatnotenboomen.

Voorwals-eilanden, benaming van de westelijke Aroe-eilanden, in onderscheiding van de oostelijke of Achterwals-eilanden. Eerstgenoemde heeten Wassir, Oedjir, Kolla, Wokam, Wammer, Meikor en Babi.

Voorzigtigheid, fort op de Oostzijde van het Bandasche eiland Neira, aan het strand.

Vordate, eigenlijk Verdata, een der Tenimber-eilanden, ten Noorden van Larat, residentie Banda. Het is, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 1 vierkante geographische mijl groot. In het midden is het vrij hoog en bergachtig en naar de kusten laag afloopende en met bosschen bedekt. De grond is ongemeen vruchtbaar, daar zelfs de heuvelen met tuinen bedekt zijn, afgewisseld door bosschen van klapperboomen en ander zwaar geboomte. Aan de Noord-Westzijde van Vordate zijn de dorpen Sebiano en Adodo en aan de Zuidkust de dorpen Aweer, Eroenaar en Romian gelegen. Ieder dorp staat onder een afzonderlijk hoofd. De Noord-Oostzijde is onbewoond. De bevolking wordt op 2,500 zielen geschat, die op hoogeren trap van ontwikkeling dan de andere bewoners der Tenimber-eilanden staan, doch meest allen heidenen zijn. Van den Noord-Oosthoek, gelegen op 6° 58′ Z. Br. en 132° 10′ O. L., steekt een rif ruim 1/4 mijl in zee uit, eindigende in eene klip boven water, en aan de Zuid-Westzijde steekt een rif nagenoeg 3/4 mijl ver af. De eenige ankerplaats van het eiland in den Oostmoeson is beneden den Westhoek, even ten Zuiden van de bogt waarin het dorp Sebiano gelegen is. Deze ankerplaats wordt bepaald op 7° 1′ 7″ Z. Br. en 132° 2′ 20″ O. L.

Het vaarwater tusschen Larat en Vordate is veilig en heeft eene diepte van 17 en 18 vademen, doch de stroomen zijn er zwaar. Bij de Zuid-Oostzijde van Vordate is het Schildpad-eiland gelegen.

Vosmaers-baai, zie: Kendari.

Vredenburg, fort op Celebes' Westkust, ten Oosten van Makassar.

Vredenburg, fort op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, te Priaman, alwaar de Resident zijn verblijf houdt. Het is in 1712 gebouwd.

Vredes-eiland of Glean, een der Kaimon Djawa-eilanden, ten Noorden van Java, residentie Japara.

Vree, dorp op het Achterwals-Aroe-eiland Workai. De inwoners zijn parelduikers en staan onder eenen *Orang Kaja*.

Vriendschaps Kliprif is gelegen ten Noorden van Borneo's Noord-Westkust, met het Noordeinde op 6° N. Br. en 112° 49′ O. L.

Vriendschaps Rif, dit ligt aan Borneo's Oostkust, bij den Ruigen Hoek.

Vrouwen-eiland, een der Bandasche eilanden, tusschen Neira en Goenong Api, aan het noordelijke uiteinde van het Zonnegat. Het is onbewoond.

Vuile Eiland (Het), in den Wageoe-Misool-Archipel, bepaalt de eigenlijke passage der Dampier-straat aan de Zuidzijde, en is ten Noorden van Batanta en op 2 mijlen om de Oost-Zuid-Oost van Duiven-eiland gelegen. Dit eiland is door riffen omgeven en om de Noord van Batanta steken ook riffen af, zoodat men het Vuile eiland niet binnen de 3/4 mijl kan naderen.

Vuile Hoek, kaap op het eiland Batjan, op nagenoeg 0° 2′ Z. B. en 127° 39′ O. L. Digt onder den wal liggen bij dezen hoek twee kleine eilandjes.

Vuil Solombo, zie: Solombo (Klein).

Vulkaans- of Brandend-eiland is gelegen bij het eiland Soembawa, vóór de straat Sapi. Dit eiland levert uitmuntende paarden op, die zeer gezocht zijn.

Vulkaans-eiland, een der Zuid-Westereilanden, ten Noord-Westen van Nila, residentie Banda, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, met de piek op 6° 38′ Z. Br. en 126° 38′ O. L.

Vulkaans-hol, kloof in den berg van het eiland Makjan, residentie Ternate. Zij is ontstaan uit eene hevige aardbeving, die in 1646 plaats had.

Vyassa, dorp op het eiland Samao, residentie Timor. Men vindt er eene bron wier water een scherpen, ijzer- en vitrioolachtigen smaak en de eigenschap van te schuimen heeft. Bij deze bron staat een waringin-boom, die wegens zijne grootte vermaard is.

W.

Waab, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Danuer.

Waai, dorp op het eiland Amboina, op de Oostkust van het schiereiland Hitoe, afdeeling Amboina, in de baai van Amboina. Het heeft eene bevolking van ongeveer 700 zielen, die het Christendom belijden en onder het bestuur van een *Radja* staan, terwijl er een zendeling gevestigd is. Ook heeft men er eene kerk en twee scholen. In de nabijheid van de woning van den *Radja* ligt een uitmuntend en ruim bad, waarvan het water helder uit de kalkrots opwelt. Er groeijen in de nabijheid van Waai vele sago- en harsboomen; ook is er bij deze plaats eene kakao-aanplanting.

Waai Apoe, zie: Wai Apoe. *Eveneens zoeke men elders met* Waai *zamengestelde namen op* Wai, *of wel, zoo het rivieren zijn, op het woord van onderscheiding, wijl* Wai *rivier beteekent.*

Waaijer, voormalig klein dorp diep in de baai Waaijer, die aan de Noordkust van het eiland Groot Kei ten Westen van kaap Borang ligt. Het was een onderdeel van Moena en werd sedert 1852, toen een gedeelte der bevolking aan de pokken stierf, verlaten. Volgens den heer H. C. van Eybergen, die in de maand Junij 1862 deze streken bezocht, moet het distrikt Waaijer, waarvan in vroegere verslagen melding is gemaakt, nimmer bestaan hebben.

Waaijer, baai aan de Oostkust van het eiland Groot Banda, op 4° 31′ 30″ Z. Br. en 130° 7′ 24″ O. L. Aan deze ligt eene batterij van gelijken naam.

Waaijer, kampong op het Papoesche eiland Rhun.

Wa-aka, volksstam op het eiland Ceram, afdeeling Saparoea.

Wa-ane, rustplaats voor reizigers op de Zuidkust van het eiland Ceram, ten Noorden van de vlakte van Makariki, aan den regter oever der Nari, een der belangrijkste zijtakken der Pia-rivier.

Wa-arak, ravijn op Java, residentie Kadoe, ten Zuid-Zuid-Oosten van den berg Merapi.

Waardenburgs-groep, zie: Wardenburg's-groep.

Waaskiki, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Dimpoön.

Waaslaleh, gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam Mefa, met een 20tal inwoners. Het ligt op eenen gelijknamigen berg.

Waauw, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Jamtillo.

Wabaneh, rivier in het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Wabeheh, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Moël.

Wabin, riviertje op het Papoesche eiland Salawatie, dat ten Oosten van de Waljam in de straat Sakaboe valt.

Wabo, berg op het eiland Soembawa, rijk Bima, die den overgang tusschen Bima en Sapi vormt. Hij is, volgens Zollinger, 1,200 Rijnlandsche voeten hoog.

Waboho, gehucht op het eiland Boero, regentschap Foggi, stam of *fenna* Ilkakoe.

Wachelio, Westhoek van het Papoesche eiland Wageoe, op 0° 9′ Z. Br. en 130° 17′ O. L.

Wachter (Noord-), zie: Noord Wachter.

Wachter (Zuid-), zie: Zuid Wachter.

Wachter-eiland, zie: Parang.

Wadal, dorp op Java, residentie en distrikt Kediri.

Wadaltoeti, Westhoek van het Aroe-eiland Wassir, residentie Banda.

Wadanari, dorp op het eiland Soembawa, rijk Bima, alwaar potten en pannen worden vervaardigd.

Wadangkohoe, dorp op het Tenimber-eiland Moenoefroean, residentie Banda.

Wadas, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan.

Wadas, berg op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, op de grens van Banjoemaas.

Wadas, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Bongas.

Wadas, dorp en poststation op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Ploembon.

Wadas, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Minoreh.

Wadas, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Wadas, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Nangoelan.

Wadas, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, op de oostelijke grens van het distrikt Djamboe.

Wadas, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soemadangan.

Wadas, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Wadas Batoe, dorp op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, landschap Bondjol.

Wadas Malam, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Salem.

Wadas Malang, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen, aan den oever der Lo Oeloe. Op 3 palen hemelsbreedte ten Oosten van de bron te Sembodo borrelt hier uit de rotsen eene bron op, die alleen in den droogen moeson te genaken is. Het water is helder van kleur en smakeloos. Het soortelijk gewigt is 1,00041 bij 28° C.

Wadeng, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Tambangan, met een poststation, bij zee.

Wadigan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuid-Oosten van het distrikt Djati Rogo.

Wadina, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Hangwasi.

Wadjak, distrikt op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, met eene bevolking van 11,800 Javanen. Hier liggen marmergroeven. Het hoofddorp heet Tjampoer, terwijl er in dit distrikt ook een dorp Wadjak is. Dit distrikt werd den 29en Julij 1861 erg geteisterd door de algemeene overstrooming; 40 dorpen stonden tot boven aan de daken onder water.

Wadjak, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondanglegi.

Wadje, dorp op Celebes, in het Westen van het rijk Boni.

Wadji, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Tengahan.

Wadjier, zie: Oedjier.

Wadjo, rijk op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, grenzende ten Zuiden aan Boni, ten Oosten aan de bogt van dien naam, ten Noorden aan Loewoe en ten Westen aan Adja Tamparang Labaja. Het wordt, behalve door den Vorst, door veertig Regenten bestuurd, onder welke ook vrouwen worden toegelaten. De Wadjorezen zijn geboren handelaren en laten hunne velden, die niet tot de vruchtbaarste behooren, onbebouwd liggen, om elders een bestaan te vinden. Daartoe worden de havens van Boni en de omliggende eilanden veel door hen bezocht. De hoofdplaats is Wadjo of Tossora.

Wadoek, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Gorang Gareng.

Wadoe Lemboe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, aan den voet van den berg Diëng.

Wadoepa, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wadoh, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den weg van Soemadang naar Soekapoera, ter hoogte van 936 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Wadong, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool.

Wadong, twee dorpen op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, een in het distrikt Rengel, en een in Djenoe.

Wadong, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I.

Waene Waenea, rivier op de Oostkust van Celebes, rijk Laiwoei. Zij ontlast zich in de Kendari-baai.

Wafari, kampong op het Papoesche eiland Aropiu.

Wafefoe, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Kajeli.

Waff, onbewoond eilandje ten Westen van Nieuw-Guinea, aan de Zuidzijde van het Papoesche eiland Misool, op 2° 8′ Z. Br.

Waffer, dorp op het zuidelijke schiereiland van Gilolo, onder den Sultan van Ternate.

Wafita, gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, op eenen gelijknamigen berg, stam Waloesoë, met 22 inwoners (1855).

Wagapa, gehucht op het eiland Boero, in het binnenland van het regentschap Kajeli, ruim 1 mijl ten Westen van Wasoehan, stam of *fenna* Baman, met 5 huisgezinnen (1855). De woningen zijn ellendig en de menschen zeer schuw en onzindelijk.

Wage, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo IV.

Wagelen, dorp op de Noordkust van het eiland Boero, in de vlakte van Baman.

Wageli, zie: Krakab Ketjil.

Wagen, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Soekaradja.

Wageoe (volgens von Rosenberg Waigeoe, van *wai* water en *geoe* eiland), op sommige kaarten Waigamma en Ouarido en

door de bewoners Koearido genoemd, eiland ten Noord-Westen van Nieuw-Guinea, waarvan het door de straat Dampier gescheiden is. Het behoort tot de Papoesche eilanden en erkent als Opperheer den Sultan van Tidore, die hier Hoofden aanstelt. Het is aan de kusten moerassig en in het midden bergachtig. De bergen zijn hoog en met bosschen bedekt. De Offak-, de Arago- en Piapis-baaijen, aan de Noordkust, zijn voor schepen van grooten diepgang toegankelijk en veilig. Verder zijn er ankerplaatsen op de reede van Boni, onder Rawak, in de Kabarei-, Rossel- en Beaupré-havens. De Noordkust, die steil en door eenige riffen bezet is, kan over het algemeen toch digt genaderd worden. De zoogenaamde Chabrol-baai is, volgens VON ROSENBERG, die dit eiland in 1860 bezocht, geene baai, maar wel een binnenmeer. Hij zegt daaromtrent: „Op alle tot heden bestaande kaarten is de diepe insnijding, welke het eiland als het ware in tweeën splitst, geheel verkeerd voorgesteld. In stede eener nagenoeg overal gelijkmatig breede baai, bestaat er in de werkelijkheid een binnenmeer, Telaga Waigeoe, van 3 tot 5 mijlen breedte en omtrent 11 mijlen lengte, met eene noord-westelijke en vervolgens noordelijke rigting. Door de hoogstens 15″ breede, de beide helften van Waigeoe verbindende landengte van Fak-Fak, het Offak van den Franschen wereldreiziger FREYCINET, is dit meer van de gelijknamige baai gescheiden; met de zee staat het in verband door middel eener straat, die tusschen de 200 en 400 el breed is, zich in zuid-oostwaartsche rigting tusschen steil gebergte heenkronkelt en bij den inboorling bekend en berucht is onder den naam van straat Kabiai." Verder kronkelt een tweede kanaal uren lang door de westelijke helft van Wageoe en staat ook met de Telaga in verbinding. Daar Wageoe vlak onder de evennachtslijn ligt, is de hitte er bijna onverdragelijk, hoewel zij, bijna dagelijks, eenigzins gematigd wordt door zware regens. Het grootste gedeelte der bevolking woont aan de Noordkust, niet ver van Rawak. Zij wordt op 100,000 zielen begroot. Aan de kusten wonen Maleijers en in het binnenland Papoea's, die in verwilderden staat leven. De woningen rusten op palen, zijn van *bamboe* en met palmbladen gedekt. De bevolking vindt haar bestaan in de vischvangst en jagt, en voedt zich hoofdzakelijk met sago. Een groot gedeelte van de Westerhelft is aan den te Samate verblijf houdenden *Radja* van Salawatie in leen afgestaan. Onder het gezag van den *Radja* van Wageoe behooren de stranddorpen Sam Sam, Kweeï, Nok en Kawaleeï, en de Papoesche bergdorpen Fiaei, Kasandon, Wakaf en Waïta, met eene bevolking van nagenoeg 3000 zielen; Oemka en Makereeï staan onder Hoofden, die ook eenige bergdorpen onder zich hebben. Verder zijn er vijf *Sengadji's*, die van den *Radja* onafhankelijk zijn en de kampongs Wateri, Amba, Waïdjoe, Oesta en Bisser of Bessir onder hun bestuur hebben. De schatting die de bevolking op moet brengen, is zeer drukkend. De uitvoer bestaat in sago, *tripang*, schildpad, parelmoer, *koelit-lawan* en timmerhout, terwijl Bisser nog handel drijft in huiden van den paradijsvogel. De inruilartikelen zijn lijnwaden, ijzerwerk, kruid, geweren, koralen en koperdraad. Het eiland is rijk van riviertjes voorzien, waarin zich vele krokodillen ophouden en bevat veel schoon gevogelte en eene menigte insekten. Wageoe heeft volgens MELVILL VAN CARNBÉE eene grootte van 60 vierkante geographische mijlen. Volgens denzelfden ligt de heuvel Rawak op 0° 1′ 15″ Z. Br. en 130° 56′ O. L. en de punt Pigot op 0° 21′ Z. Br. en 131° 18′ O. L. Op de Zuidkust vindt men een dorp Wageoe.

Eerst meende men dat dit eiland een deel van Nieuw-Guinea's Westkust uitmaakte, totdat DAMPIER ontdekte dat het een afzonderlijk eiland was. Dit eiland werd bezocht, in 1768 door BOUGAINVILLE, in 1774 door FORREST, in 1793 door D'ENTRECASTEAUX, in 1818 door FREYCINET, in 1823 en 1824 door DUPERREY en in 1827 door DUMONT D'URVILLE, die allen getuigden van de goede inborst der bewoners, welke hun zeer genegen waren. Zie verder H. VON ROSENBERG, verhaal eener reis naar de eilanden Misool, Salawatie, Batanta en Waigeoe, *Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Dl. XXIV, vijfde Serie, Dl. IV, bl. 363 en v.

Wageoe, dorp op het eiland Wageoe, in de diepe bogt van het meer van Wageoe. De ligging op de kaart van MELVILL VAN CARNBÉE opgegeven is onjuist; daar ligt Wajai, terwijl Wageoe veel oostelijker is gelegen.

Wageoe-Misool-Archipel. Aldus wordt de menigte eilanden genoemd, welke tusschen Gilolo en den Noord-Westhoek van Nieuw-Guinea in den Molukschen Archipel gelegen zijn, naar de twee voornaamste eilanden Wageoe en Misool. De overige eilanden van eenig belang zijn: Batampele, Gemiën, Gebeh met de daaronder behoorende eilanden, de Faam-groep, de Poppa-groep en Salawatie met de daaronder behoorende eilanden.

Wager, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Penangoengan.

Waghol, eilandje in den Sollok-Archipel, bij den Noord-Westhoek van het oostelijkste der Batang Palei-eilanden.

Wagi, dorp op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of *fenna* Tawar.

Wagi, dorp op Celebes' Westkust, rijkje Sopèng.

Wagi Kelepoe, berg op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Keboemen.

Wagir Soeroe, steile berg op Java, residentie Bagelen, aan den voet van den Merbaboe.

Wagloel, eiland in den Wageoe-Misool-Archipel, onder den Sultan van Tidore.

Wagoera, gehucht op de Noordkust van het eiland Boero, in de vlakte van Baman, met 3 huizen (1855).

Wagorang, zie: Wai Orang.

Wagrahi, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Walpanga

Waha, riviertje en gehucht op het eiland Boero, regentschap Licella. Het riviertje valt in de Wai Ila. Het gehucht behoort tot den stam Nalbessi.

Wahaai, afdeeling op het eiland Ceram, omvattende het grootste gedeelte van de Noordkust van het dorp Lissabatta in het Westen af, tot aan de baai van Waroe in het Oosten, met welke het Bandasche gedeelte van Ceram aan de Noordkust begint. Zij ressorteert onder de residentie Amboina. Over haar is een officier gesteld, die den titel voert van militair en civiel Gezaghebber en te Wahaai woont. Hij is Voorzitter van den aldaar gevestigden Landraad en verder Ambtenaar van den burgerlijken stand en belast met de strandvonderij op de Noordkust van Ceram. Deze afdeeling is verdeeld in de negen regentschappen Lissabatta, Passanea, Sleman, Bissi, Hatiling, ieder onder eenen *Orangkaja;* Sawaai, Hatoewé, Hotti, ieder onder eenen *Radja;* Gaä of Goa, onmiddellijk onder den Gezaghebber. De Mohammedaansche bevolking staat in beschaving en nijverheid beneden de Mohammedanen van Cerams Zuidkust. Zij leeft van de visch- en tripang-vangst en van den handel met de Alfoeren. De Wahaaijers maken zelf hun zout aan.

De post Wahaai ligt aan het Noorderstrand van Ceram, aan een kleinen inham, even ten Westen van de kaap Scola. Aldaar is een fort op 2° 45′ 30″ Z. Br. en 129° 30′ O. L., met eene bezetting van 44 man, onder drie officieren. Het oord is gezond en er is eene geschikte haven, om er water en hout in te nemen. In de omstreken van Wahaai is goede gelegenheid tot de wilde varkens- en hertenjagt. De post werd in 1829 van het meer westwaarts gelegene Sawaai hierheen verlegd.

Wahaja, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Zuid-Westen van de afdeeling Sepoetih. Zij neemt de Gloegai op en valt in de Sepoetih-rivier.

Wahaka, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, fenna Watoeren.

Wahala, eilandje bij Celebes' Oostkust, in de golf van Tomini, op 0° 25′ Z. Br. Het behoort onder de residentie Manado.

Wahalet, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hotti, met 100 Heidenen.

Wahali, zie: Waihali.

Wahamoa, *fenna* of stam op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Wahang, rivier op Borneo, in het Noord-Oosten van het rijk Koetei, welke zich met de Meleh of Merèh vereenigt.

Wahangan, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Tagalisa.

Wahaoe, stam onder de Dajaks op Borneo's Noord-Oostkust, rijk Koetei.

Wahaoe, rivier op Borneo's Noord-Oostkust, landstreek Berou, die in de Telèn, een noordoostelijke arm der Koetei-rivier, stroomt.

Wahapulian, onbewoond en door een rif omgeven eilandje op de Oostkust van Gilolo, in de baai van Bitjoli, op 0° 50′ N. Br., ongeveer 1 mijl Noord ten Oosten van Worra.

Wahata, dorp op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Watemoen, met 14 inwoners (1855).

Waheoe, zie: Wahaoe.

Wahie, zie: Ay.

Wahi Menakoe, distrikt op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë.

Wahio, rots in zee bij het eiland Boero, door eene smalle landstrook aan den wal van Boero verbonden, regentschap Waisama.

Wahi Rama, zie: Wai Rama.

Wahiri, stam of *fenna* en gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli. Het gehucht bevat 12 inwoners (1855).

Wahisa, dorp op het eiland Boero, regentschap Loemaëteh, stam of *fenna* Klamitin.

Wahoeng, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I.

Wahoeng, twee dorpen op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, een in het distrikt Toelang Agong, en een in Wadjak.

Wai *beteekent* rivier, *zoodat namen elders*

daarmede voorafgaande en welke hier niet voorkomen, op het woord van onderscheiding moeten gezocht worden.

Wai, rivier in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling. Zij valt in die van Pemboeang.

Wai, een der Tambilan-eilanden in den Molukschen Archipel.

Wai, zie: Waai.

Wai-am, boomrijk eilandje ten Zuiden van den Zuid-Oosthoek of Pigot-punt van Wageoe.

Wai-ap, dorp op Nieuw-Guinea, in het Oosten der afdeeling Wonim-di-Atas.

Wai Apoe, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Kajeli.

Wai Babi, kaap op het Sandelhout-eiland.

Wai Balak, gehucht op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong, aan de rivier Kategoehan.

Wai Baloe, onbewoond eilandje bij de Westkust van het eiland Flores, ten Zuiden van Larantoeka.

Wai Bandan, dorp in Borneo's Westerafdeeling, rijk Sangouw, aan de Kapoeas, bewoond door 150 Dajaks.

Wai Bara, rivier op het eiland Boero, in den omtrek van Kajeli.

Wai Bling, marga op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, distrikt Telokh Betong, met eenige versterkte kampongs.

Waïdjoe, dorp op het Papoesche eiland Wageoe, onder eenen *Sengadji*, die van den *Radja* des eilands onafhankelijk is.

Waidobo, kampong op het Papoesche eiland Aropin.

Wai Doewar, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Fehr.

Wai-eel, vrij groot eiland aan de Oostkust van het Papoesche eiland Misool.

Wai-eli, dorp op de Zuid-Oostkust van het Sandelhout-eiland.

Wai-eno, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Licella.

Waigamma, dorp op de westelijke helft der Noordkust van het Papoesche eiland Misool, bij de uitwatering der rivier Fegeoe. Het is het grootste dorp en tevens de voornaamste handelsplaats van het eiland, met 14 huizen en 100 inwoners (1860), onder eenen *Radja* en *Tjatjau*. Er bestaat uitvoer van *tripang*, schildpad, parelmoer, *koelit lawan*, timmerhout en huiden van paradijsvogels, in ruil tegen lijnwaden, koralen, kruid, geweren, ijzerwerk en koperdraad. Deze plaats komt op de kaart van Derfelden van Hinderstein onder den naam Noord-Waigamma voor, terwijl het dorp Zuid-Waigamma hetwelk volgens zijne kaart en die van Melvill van Carnbée op de Zuidkust van het eiland zou moeten liggen, volgens von Rosenberg, die Misool in 1860 bezocht, niet bekend is.

Waigeo of Oarido, zie: Wageoe.

Wai Gira, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Wai Goenong, stam of *kaboewai* op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, distrikt Telokh Betong.

Waihali, regentschap op het eiland Timor, grenzende ten Westen aan Sonnebait, ten Noorden aan het Portugeesch grondgebied en ten Oosten en Zuiden aan zee. Een dorp van gelijken naam is gelegen op nagenoeg 9° 37′ Z. Br. en 125° 18′ O. L. Onder Waihali behoort de staat Lakekoen.

Waihaloe, eilandje in de straat van Flores.

Wai Heroe, dorp op het eiland Amboina, op de Zuid-Oostzijde van het schiereiland Hitoe, aan de binnenbaai van Amboina, met eene bevolking van ongeveer 100 Christenen, die onder de leiding van den Zendeling van Roematiga staan. Men heeft er eene school met 60 leerlingen.

Wai Hoeki, naam, dien de kaap Noesaniva ook wel draagt.

Wai Hoko, dorp aan de Oostkust van het eiland Haroekoe, residentie Amboina.

Wai Ila, rivier op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wai Ira, kaap en rivier aan de Zuidkust van het eiland Ceram, op 128° 30′ 30″ O. L.

Wai Itteïta, naam door de inlanders gegeven aan eenige minerale bronnen, op de Zuidkust van het eiland Ceram, een paar honderd ellen ten Noord-Oosten van het dorp Sanahoe, op het strand der Elpapoetih-baai gelegen.

Waija, zie: Waja.

Waijer, zie: Wajer.

Wai Jewang, dorp op het Sandelhout-eiland.

Wai-joe, dorp op Java, residentie Soerakarta, distrikt Sragen, met eene zoute bron, die tevens aardolie oplevert.

Wai Kabajan, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Tenoembang.

Wai Kadingie, dorp op het Sandelhout-eiland.

Waikala, dorp op het Papoesche eiland Aidoema.

Wai Kaloe, dorp op het Sandelhout-eiland.

Wai Kasoeloer, dorp op het Sandelhout-eiland.

Wai Kenali, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, op den berg Radja Bassa.

Wai Kibo, naam van twee *fenna's* of stammen op het eiland Boero, regentschappen Tagalisa en Massareteh.

Wai Koema, kaap en marktplaats op de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Massareteh.

Wai Koening, stam of *kaboewai* op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, distrikt Telokh Betong.

Wai Koi, rivier op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten van de afdeeling Kroë.

Wai Kolo, dorp op het eiland Ceram, landschap Sapaleweh. Het Hoofd heeft zich den 15den November 1860 aan ons Gouvernement onderworpen.

Wai Kombong, dorp op de Noord-Westkust van het Sandelhout-eiland, ten Oosten van de Mombarang-rivier.

Wai Krap, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Semangka-baai.

Wai Laba, dorp op het Sandelhout-eiland.

Wai Lahoe, gehucht en beek op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of *fenna* Watemoen, met 4 woningen en 45 inwoners (1855).

Waili, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wailoe, dorp op het Aroe-eiland Kobroor, residentie Banda, met 40 huizen, bewoond door 289 Alfoeren (1850).

Wai Loea, stam of *fenna* en gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Wailoeroenoe, tuingrond of doesoen en rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Oostzijde der Elpapoetih-baai. De grond is beplant met sagopalmen en vruchtboomen.

Wailoesi, dorp op de Oostkust van het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Wai Lossa, rivier op de Noordkust van het eiland Ceram, afdeeling Wahaai. Zij valt in de Oeta.

Wai Mala, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Massareteh.

Wai Malaman, riviertje op de Zuidkust van het Papoesche eiland Wageoe.

Wai Maloe, dorp in het binnenland van het eiland Pangasane, onder Boeton.

Wai Mani, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wai Mani, stam of *kaboewai* op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong.

Wai Manoe, dorp op het Sandelhout-eiland.

Wai Massi, dorp op het eiland Timor, bij kaap Lameh, ten Oosten van de kaap Manatoetoe.

Wai Menil, Papoesch gehucht op het noordelijk gedeelte van het eiland Misool. Het behoort onder de negorij Waigamma en telt 1 huis en 5 inwoners (1860).

Wai Mereh, groot meer op het eiland Boero, regentschap Leliali.

Wai Meta, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Koiwai.

Wai Metten, dorp op het eiland Amboina, bij den hoek Laha.

Wainaam, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim-di-Atas, distrikt Wandammen.

Wainaam, kampong op het Papoesche eiland Aropin.

Wai Nama, doesoen of tuingrond en onbeduidende rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai. Er bestaat aanplant van sagopalmen en vruchtboomen.

Wai Nangoei, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Westen van Telokh Betong.

Waindidikit en **Waindira,** twee eilandjes in den Molukschen Archipel, nabij het eiland Batjan, residentie Ternate.

Waininga, volgens de opgave der inboorlingen O e r o b i e geheeten, een der Wardenburgs-groep, ten Zuid-Westen van Nieuw-Guinea, op 4° 1′ 30″ Z. Br. en 123° 24′ 30″ O. L,

Wai Nipa, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Semangka. Het wordt bestuurd door eenen *Paksi.*

Wai Nipi, kaap aan de Noordkust van het eiland Boero, op 3° 2′ Z. Br. en 126° 41′ O. L.

Wai Oeta, inham in het Westen van de bogt van Sleman, aan de Noordkust van het eiland Ceram. Aan dezen ligt het Alfoersche dorp Wai Oeta.

Wai Olo, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Wai Orang, marga op Sumatra, in de Lampongs, behoorende tot de afdeeling Vier Marga's, aan de baai van Telokh Betong, op ultimo 1853 met 2,485 inwoners. Er is een fort met eene kleine bezetting, onder bevel van een Militair Kommandant, die tevens belast is met het civiel gezag in de afdeeling.

Wai Papa, onbeduidende rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram. Zij valt aan de Noordzijde in de Elpapoetih-baai met de twee monden Oemoelima en Wai Papa. Eene kaap van gelijken naam ligt bij de uitwatering.

Wai Papoe, Papoesch gehucht op het noordelijk gedeelte van het eiland Misool, met 2 huizen en 8 inwoners (1860). Het behoort onder de negorij Waigamma.

Wai Petanding, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, in het Noord-Oosten van de afdeeling Kroë.

Wai Po, doesoen of tuingrond op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Oostzijde der Elpopoetih-baai, beplant met sagopalmen en vruchtboomen. De gelijknamige rivier levert slecht drinkwater.

Wai Poetih, stam of *kaboewai* op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong.

Wai Poetih, zijtak der rivier Epe, op de Zuidkust van het eiland Ceram.

Wai Poetoet, minerale bron op het eiland Amboina, afdeeling Amboina.

Wai Poetoet Katoe, minerale bron op het eiland Amboina, afdeeling Amboina, distrikt Toelehoe.

Wai Poti, benaming van twee marktplaatsen op het eiland Boero, regentschappen Tagalisa en Kajeli.

Wai Rama, dorp op de Noordkust van het eiland Ceram. Er wordt tabak aangeplant.

Wai Rassa, dorp op het Sandelhout-eiland.

Wai Rauw, gehucht op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Lokahia.

Wai Ribang, dorp op het Aroe-eiland Workai, bewoond door 215 Alfoeren (1850).

Wai Ridjo, riviertje aan de Oostkust van Wageoe. Het valt in zee.

Wai Rika, dorp op het eiland Flores, landschap Larantoeka.

Wai Rinrauw, gehucht op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Sagil.

Wai Sahoe, kampong op het Papoesche eiland Aropin.

Waisama, regentschap op het eiland Boero, dat zich over eene lengte van ongeveer 6 mijlen langs de Zuid-Oostkust uitstrekt, tusschen kaap Watata en den linker oever der rivier Wamala. Het bevat de stammen of *fenna's* Watemoen, Toeaai, Wai Gira, Wahamoha, Wanheran, Wai Loea, Kakauha, Reboe, Kaklamitin en Tawar. De bevolking bedraagt 1,875 inwoners (1855). Er bestaat uitvoer van *damas* en sago, en somtijds van eenig meubelhout. De invoer bestaat in messen, Soemanapsche sarong's, salempori's, Europesche lijnwaden en ijzeren pannen. Door Waisama vloeit een riviertje van gelijken naam.

Waisama, wijk van de hoofdplaats Kajeli, op het eiland Boero, bewoond door 96 Mohammedanen (1855).

Waisama, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hatiling, bewoond door 437 Heidenen. Er wordt zeer goede tabak bereid.

Waisamoe, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, in het riviergebied der Talla, onder Haroekoe. Men vindt er kakao-aanplantingen. Deze negorij kwam in October 1860 in opstand en is in het laatst van dat jaar door den Overste DE BRABANT, met 200 man van Amboina, vernield, en de oproerige Alfoeren zijn naar het gebergte op de vlugt gejaagd. Bij dezen opstand werd de schoolmeester van Waisamoe met zijn geheel gezin gruwelijk vermoord, terwijl de Zendeling EKRIS met zijne familie naar Saparoea vlugtte, en na deze in veiligheid gebragt te hebben, met de troepen wederkeerde. In het begin van 1862 heeft het Hoofd van Waisamoe te kennen gegeven dat hij in onderwerping wilde komen.

Wai Sawani, onbeduidende rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram. Zij valt in de Elpapoetih-baai, op de Noord-Oostzijde.

Waiseha, dorp op het eiland Ceram, onder Saparoea.

Waisehi, twee gehuchten op het eiland Amblaauw. Een behoort tot het dorp Salate en een tot Loemooi.

Wai Sennal, gehucht op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, ten Noorden van Telokh Betong.

Waisiem, kampong op het Papoesche eiland Aropin.

Waisila, dorp op het eiland Ceram, aan de Elpapoetih-baai, met kakao-aanplantingen.

Wai Silip, riviertje en kaap op de Zuidkust van het Papoesche eiland Wageoe.

Wai Sisela, doesoen of tuingrond op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai. Er worden sagopalmen en vruchtboomen aangeplant.

Waison, boomrijk eilandje ten Zuid-Oosten van het eiland Wageoe, zuidelijk van Pigot-punt.

Waispaai, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Wamniboe.

Waïta, Papoesch bergdorp op het eiland Wageoe, onder den *Radja* van Wageoe.

Waitjam, kaap aan de Zuid-Westkust van het Papoesche eiland Salawati.

Waiwan, dorp in Midden-Flores, aan den voet van de piek van Rokka, bewoond door Rokka's.

Waiwawi, kaap aan de Noord-Westkust van het Sandelhout-eiland. Zij is de eerste punt ten Oosten van kaap Kodi of de Noord-Westpunt.

Waiwiko of Bibiko, staat in het binnenland van het eiland Timor, ten Noord-Oosten van Amanoebang, onder Nederlandsch gezag. Het land levert was en sandelhout op.

Waiwiko, dorp op het eiland Timor, rijk Amenatang.

Waiwiko Waihali, landschap op de Zuidkust van het eiland Timor, met 64,000 inwoners, onder een Hoofd, dat den titel van *Liorai* of Keizer voert en onder wiens gebied een groot gedeelte der Bellonezen aan de beide kusten van Timor behooren. Het is sedert 1751 aan het Nederlandsch Gouvernement onderworpen.

Waja, baai aan de Zuidkust van het eiland Batjan, in den Molukschen Archipel.

Waja, zie: Wahaja.

Waja, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tomohon. Er ligt eene laauwe zwavelachtige bron, waarvan het water wordt aangewend tot genezing van wonden en huidziekten.

Wajaboela, dorp op het eiland Morotai, ter plaatse waar, volgens de kaart van MELVILL VAN CARNBÉE, Tolo ligt, welke kampong evenwel volgens Dr. H. A. BERNSTEIN, die Morotai in 1861 bezocht, nergens op dat eiland te vinden is. Dit dorp ligt in een bosch van kokospalmen, aan eene vischrijke baai.

Wajamele, hoek aan de Oostzijde van de noord-oostelijke landtong van Gilolo. Hij is de Noordhoek der Bitjoli-baai, gelegen op 1° 4′ N. Br. en 128° 41′ O. L Van den Wajamele steekt een rif af, dat men niet binnen $^1/_4$ mijl kan naderen.

Wajang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de grens der distrikten Bandjaran en Tjipeudjed, hoog 5,900 Rijnlandsche voeten. De solfatara, welke, volgens JUNGHUHN, 517 Rijnlandsche voeten breed en 724 lang is, bevat minerale wellen en is te midden van een bosch gelegen, waarin zich vele rhinocerossen ophouden. In deze solfatara is eene aluinsoort ontdekt.

Wajang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Rongga.

Wajang, berg op het eiland Lombok, hoog 9,829 Rijnlandsche voeten.

Wajanli, kaap aan de Oostkust van het eiland Gilolo, op 1° 5′ N. Br.

Wajasil, vlakte op het eiland Boero, regentschap Kajeli, grootendeels met gras begroeid.

Wajeloe, regentschap en rivier op de Zuid-Oostkust van het Sandelhout-eiland.

Wajer, zie: Waaijer.

Wajoeam, dorp op de Zuidkust van het eiland Timor, op nagenoeg 8° 48′ Z. Br. en 126° 45′ O. L. Bij deze plaats steekt een rif af.

Wajoet, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maöspati.

Wajom, hoogste punt van het gebergte, dat langs de Noordkust van het Papoesche eiland Salawati loopt, ongeveer 2,500 voeten hoog, volgens VON ROSENBERG.

Wakaf, Papoesch bergdorp op het eiland Wageoe, onder den *Radja* van Wageoe.

Wakaholo, zie: Wakoholo.

Wakal, dorp op het eiland Amboina, op de Noordkust van Hitoe, afdeeling Hila, landschap Sawani, met 332 Mohammedanen (1854).

Wakaliti, gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Daha, met 14 inwoners (1855).

Wakamba, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim-di-Atas, landschap Koeroedoe.

Wakan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoang. Er is eene Christengemeente, onder de leiding van den Zendeling te Koemelemboeaai, doch wijl hier een koffijpakhuis is, alwaar vele omliggende plaatsen hare koffij moeten afleveren, komt hier veel slecht volk, dat de gemeente tracht te ondermijnen. Bij dat pakhuis is een Koffijpakhuismeester geplaatst. Verder vindt men hier eene school.

Wakarlele, dorp op het Zuid-Wester-eiland Moa, residentie Banda.

Wakasi, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Lekka.

Wakasihoe, dorp op het eiland Amboina, op de Westzijde van het schiereiland Hitoe, afdeeling Hila, bewoond door 726 Mohammedanen (1854). Het ligt ten Zuid-Oosten van Larike, aan het strand. Weleer bestond het uit vier dorpen. De bevolking staat gunstig bekend.

Wakasim, hoek aan de Noordkust van het Papoesche eiland Misool.

Wakasit, kaap aan de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Massareteh, in westelijke rigting van den berg Tawlalé.

Wakaslau, dorp op het Babber-eiland Daai, residentie Banda.

Wakau, kaap aan de Oostkust van het eiland Bintang, residentie Riouw, op 1° 5′ N. Br.

Wakéro, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, *fenna* Maasbaai. In den omtrek wordt een weinig tabak geplant.

Wakia, rivier en dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Koiwai.

Wakka, rivier op Sumatra, in het Zuid-Oosten der Lampongsche distrikten.

Wakkahoeli, rivier op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, tusschen Hitoe-Lama en Hila.

Wakkan, rivier en kaap in Borneo's Zuid-Oosterafdeeling, aan de Zuidkust van Kota Waringin. De rivier valt in de baai van Koemai.

Wakkokmas, zie: Waktokmas.

Wako of Leeuwarden, eiland ten Noorden van het eiland Ceram, op 3° 20′ Z. Br. en 130° 58′ O. L.

Wakoesa, gebergte op het eiland Boero, regentschap Leliali.

Wakoholo, meer op het eiland Boero, op den berg Kakoe Siël gelegen, in het regentschap Licella, ter hoogte van 4,000 voeten boven de zee. Het is langwerpig vierkant, 2 mijlen van het Oosten naar het Westen en $1^1/_2$ van het Noorden naar het Zuiden. De oevers bestaan uit modder en zandplekken. In dit meer ontlasten zich de drie rivieren Woedi, Tangéba en Hastella en eene rivier stroomt er uit, te weten de Nepé ten Noorden. De thermometer teekent in den omtrek 's morgens ten 6 uur 61°, 's middags 82° en 's avonds 55° Fahr. De landstreek bestaat uit hoog gebergte, waartusschen breede ravijnen gevonden worden. De aardsoort is er zeer vet. De Alfoeren telen er turksche tarwe, kladi en andere aardvruchten. Zij fokken veel varkens, die door den overvloed van gewassen zeer vetgemest en naar de Zuidkust gevoerd worden, om ze tegen ijzerwerk en lijnwaad te verruilen. Het klimaat is er zeer vochtig en koud. De afstand van het meer naar de Zuidkust is 2 dagen. Het meer Wakoholo werd in 1668 het eerst bezocht door zekeren vaandrig Johan Leipsig, die Opperhoofd van Boero was en zes dagen tot deze reis van Kajeli uit besteedde. De Landvoogd Adriaan van der Stel beproefde in 1710 een togt naar dit meer, doch kon het niet verder brengen dan tot op de helft van den berg Flehet, die op ongeveer 1 mijl van het Noorderstrand gelegen is, toen zekere sergeant Koenraad Keller verzocht dezen togt te vervolgen, en dien ook volbragt heeft. Verdere bezoekers waren Rochus Hollaar, Opperkoopman, de Heer Engelhardt, Oud-Resident op Java, de Generaal-Majoor Cleerens, Gouverneur der Molukko's, vergezeld van den Heer Roskott.

Eene uitvoerige beschrijving van dit meer is te vinden in J. B. J. van Doren, *Het eiland Boero*, blz. 44 volg.

Wakolo, stam of *fenna* en gehucht op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wakoniet, dorp op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Defa, met 19 inwoners (1855).

Wakpopapi, dorp op het Zuid-Wester eiland Babber, distrikt Blawas, residentie Banda.

Wakreh, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, *fenna* Waili.

Waktokmas, eiland behoorende tot de Kei-groep, onder Klein Kei, residentie Banda, distrikt Danner.

Wala, benaming van een gedeelte der rivier Salaboeng, op Sumatra, residentie Palembang, welker oevers door Pasoemah's bewoond zijn.

Walaboteh, dorp op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Kofan, met 16 inwoners (1855).

Walahi, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Walai, dorp op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, op het Noorderstrand van de afdeeling Kroë.

Walakan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Wirosari.

Walakong, heuvel op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Soemadang, distrikt Tjonggeang, op de grens van Cheribon.

Walakras, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Ngawi.

Walalboté, gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli, met 10 huisgezinnen (1855). Er groeijen eene menigte *pisang-*, *kalapa-* en andere vruchtboomen.

Walalmata, dorpje op het eiland Boero, regentschap Kajeli, aan de Wai Apoe.

Walamoa, baai op het eiland Amboina, tusschen Ceith en Lima.

Walanaë, voorname rivier op Celebes, rijk Boni. Zij neemt oorsprong uit den Bawo

Karaëng of piek van Bonthain, en doorstroomt het zuidwestelijk gedeelte van Boni, de vlakte van Beengo en het gebied van Soppeng. Zij zendt twee zijtakken naar het gebied van Lamoeroe en doorloopt verder de rijkjes Mario-ri-Wawo en -ri-Awa, en valt eindelijk ten Oosten van het meer Tempe of Tamparang Labaja in de Tjinrana, tegenover de kampong Seengkang (in Wadjo). De Heer BAKKERS wijst in zijne beschrijving van Boni, voorkomende in het *Tijdschrift van het Batav. Genootschap*, Dl. 15, 5de Serie, Dl. I, op de fontieve opgave op de kaart van zuidwestelijk Celebes, uitgegeven door W. F. VERSTEEG, volgens welke de Walanaë in het meer Tempe zou vloeijen.

Walanda, zie: W o l a n d a.

Walandia, kaap aan Sumatra's Zuidkust, in het Oosten der Semangka-baai.

Walang, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, op de westelijke grens van het distrikt Koppo.

Walang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak.

Walang, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Walang (Groot en **Klein)** zie: W a l i n g (G r o o t en K l e i n).

Walanga, gehucht op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Wamlobi.

Walantaka, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Walantakan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Langowang, bewoond door 76 Christenen en 397 Heidenen (1852).

Walas, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Brebes, distrikt Gemenggeng.

Walat, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjimahi.

Waldehakakoe, gehucht op het eiland Boero, regentschap Foggi, stam of *fenna* Wonoso.

Walea, rivier op de Noord-Oosthoek van het eiland Boero, regentschap Kajeli. Zij is 30 à 40 voeten breed, met 1 à $1^1/_2$ voet water in den Westmoeson. De monding ligt bij de rots van Kramat en is ontoegankelijk wegens de zware branding. Langs deze rivier strekt zich eene vlakte uit, die onbebouwd en onbewoond is. Zij is bedekt met *alang-alang*, hier en daar afgewisseld door *kajoe-poetih*-boomen en kleine boschjes.

Waleli, berg op de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Massareteh, die zich van het Zuid-Westen naar het Noord-Oosten uitstrekt, ter lengte van 1 paal. Hij is eene geïsoleerde rots, die zelfs aan den voet reeds steil en vervolgens bijna loodregt oprijst. Hij is naar gissing 1,000 voeten hoog en tot aan den top met digt geboomte bedekt.

Waleman, gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Wahiri, met 15 inwoners (1853).

Walen, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Slemau, nabij de hoofdplaats.

Walen, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Koelon, distrikt Simowalan.

Walerang, kleine rivier op Celebes' Noordkust, rijkje Bolang Mogondo. Men passeert haar door middel eener brug. In de nabijheid liggen twee warme modderwellen, ter regter zijde van den weg.

Wales, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, ten Westen van den postweg.

Wales (Prince of), bank ten Noorden van Borneo, op 8° 5′ N. Br. en 110° 27′ 30″ O. L.

Walet Patjinan, dorp en suikerfabriek op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Losari.

Waleure, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Langowang, met ongeveer 500 inwoners.

Wali, gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of *fenna* Waigira.

Wali, berg, rivier en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Waikibo.

Walia, dorp op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of *fenna* Kaklamitin.

Walier, onbewoond eiland tot de Tiandagroep behoorende, onder de Kei-eilanden, residentie Banda.

Walik, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo.

Waligan, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, op de oostelijke grens van het distrikt Ballak.

Walikanan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, op de oostelijke grens van het distrikt Awoe Awoe.

Walik Idan, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djenoe, bij de zuidoostelijke grens.

Waliko, kaap aan de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Loemaëteh.

Walikoekoen, twee dorpen op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Walili, dorp op de Oostkust van het Tenimber-eiland Timor Laut, residentie Banda.

Walimiet, kaap aan de Westkust van het eiland Boero, regentschap Foggi.

Waling (Groot en Klein), twee perken op het eiland Groot Banda, distrikt Voorwal. Het eerste heeft een aanplant van 9,314 en het tweede van 4,169 notenmuskaatboomen.

Walington, Westhoek van de baai van Amoeraug op Celebes, op 1° 16′ N. Br. en 124° 32′ O. L.

Waliran, berg op Java, op de grens der residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, met de residentie Pasoeroewan, bij den berg Kembar, hoog volgens SMITS 9,840, en volgens ZOLLINGGER 10,058 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Waliran, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt BengawanDjero.

Waliran, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Noorden van het distrikt Rengel.

Walisafata, gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Watemoen.

Walisi, gehucht op het eiland Boero, regentschap Tagalisa, stam of *fenna* Waikibo.

Walissen, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Waljam of Watjang, grootste rivier van het Papoesche eiland Salawati, die in eene zuidoostwaartsche rigting achter Samaté heenstroomt, om zich in de straat van Sakaboe te ontlasten. Zij is omstreeks 6 uren opwaarts bevaarbaar voor kleine praauwen.

Walla (Karang-), onder dezen naam zijn de plekken steenachtigen grond op het rif van den Menscheneter aan Java's Noordkust, bij de inlanders bekend.

Walleh, baai en dorp op het zuidelijk schiereiland van Gilolo. In de baai liggen enkele lage met rhizophoren bedekte eilandjes, waarvan er een ook Walleh heet.

Waller's Banken, zie: Batoe Botongo.

Wallet, zie: Walet.

Walli, zie: Walleh.

Walmanoe, gehucht op het eiland Boero, regentschap Foggi, stam of *fenna* Ilfatoe, met 16 inwoners (1855).

Waloan Ranopasoeh en **-Tetenaman,** twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, distrikt Tombariri. In de nabijheid der eerste plaats liggen eene en in die der laatste twee warme bronnen. Het water dezer bronnen wordt aangewend ter genezing van wonden.

Waloe, *ráwa* op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, 4 palen ten Zuiden van Tanara en 3 palen ten Oosten van Bantam's grens, op 6° 5′ Z. Br.

Waloebhara, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, aan zee gelegen. De bevolking van Waloebhara is door haren omgang met Ambonsche handelaren beschaafder en welvarender dan die van het binnenland.

Waloeg, zie: Pamalang.

Waloegentong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, aan den postweg.

Waloelen, gehucht op de Noordkust van het eiland Boero, in de vlakte van Baman, aan de rivier Abo of Kajeli.

Waloe Makton, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, aan den postweg naar Salatiga,

Waloepa, dorp op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of *fenna* Waigira, met ruim 100 inwoners (1855).

Waloe Patok, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Semanten.

Waloeran, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Koelon.

Waloereng, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Waloesigar, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Waloesoe, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Massareteh.

Waloesoe, dorp op het Tenimber-eiland Sjera, residentie Banda.

Waloho, dorp op het eiland Boero, regentschap Leliali, stam of *fenna* Tiengapi.

Walor, hoek op Sumatra, adsistent-residentie Benkoelen, afdeeling Kroë, distrikt Oeloe Kroë.

Walpanga, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Licella.

Walpiri, gehucht op het eiland Boero, regentschap Loemaëteh, stam of *fenna* Wohamoha.

Walro, eilandje in de golf van Tomini, bij Celebes, op 0° 22′ Z. Br., behoorende tot de residentie Manado.

Walvisch, eilandje aan Borneo's Noord-Westkust, op 4° 10′ N. Br.

Walvisch, klip boven water ten Westen van Sumatra, bij het Padang-hoofd, aan de Zuid-Westzijde van den ingang der rivier van Padang.

Walvisch, rif ten Westen van het eiland Saleijer, op de Westzijde van het eiland Passi of Varkenseiland, met den Noordhoek op nagenoeg 6° 6′ Z. Br. en 120° 34′ O. L. Om dit rif te vermijden dient men minstens twee mijlen ten westen er van te blijven.

Wama, dorp op het zuidelijk schiereiland van Gilolo, onder Tidore's gezag.

Wamala, zie: Mala.

Wamana, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Foewa.

Wamangi, gehucht op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Wanangan.

Wamati, kampong op het Papoesche eiland Wandammen.

Wameang, dorp op het eiland Boeton, bij het hoofddorp Bolio, met eene versterking.

Wamenil, zie: Wai Menil.

Wameta, gehucht op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Walpanga.

Wamilai, kaap aan de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Loemaëteh.

Wamina, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Waloesoe. Het gehucht bevat 22 inwoners (1855).

Waminoet, dorp op het eiland Boero, regentschap Leliali, stam Tiengam.

Wamito, benaming van twee gehuchten op het eiland Boero, een in het regentschap Tagalisa, stam of *fenna* Waikibo, en een in het regentschap Licella, stam Fanaboe.

Wamlabo, rivier op de Oostkust van het eiland Boero, bij Kajeli.

Wamlana, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wamloa, gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of *fenna* Kaklamitin.

Wamlobi, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wamma, zie: Wama.

Wammer, een der Voorwals-Aroe-eilanden, residentie Banda. Het dorp Dobo, de voornaamste handelsplaats des eilands, is gelegen, volgens Melvill van Carnbée, op 5° 45′ 30″ Z. Br. en 134° 13′ O. L., en het eiland heeft, volgens denzelfden, eene grootte van 2 vierkante geographische mijlen. Te Dobo komen tegen het begin van den Westmoeson handelsvaartuigen van Singapoera, Makassar, Ceram en omliggende eilenden, om hunne waren in te ruilen tegen *karet*, parelen, *tripang* en vogelnestjes. Op het rif von Wammer heeft de Kapitein Kingdom van de Nederlandsch-Indische bark *Diederika*, in 1845, een baken geplaatst, waardoor het binnenloopen van het gat naar Dobo aanmerkelijk gemakkelijker is gemaakt. Op het achterland van Wammer is een steenkolen-depôt opgerigt. De hoofdplaats heet Durdjella. Aan de kusten wonen Christenen, terwijl zich in de bosschen vele Alfoeren ophouden.

Wammessan, zie: Wandessen.

Wamniboe, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wamoek, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Noord-Oosten.

Wamoeka, rivier op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim-di-Bawa, die de grensscheiding tusschen de landstreken Koiwai en Timakowa vormt. Hare monding is, volgens Melvill van Carnbée, gelegen op 4° 28′ 40″ Z. Br. en 135° 59′ 30″ O. L. Voor den mond ligt eene bank, waarop in den Zuid-Oostmoeson branding staat, en buiten haar heeft men in den Zuid-Oostmoeson sterke deining, waardoor het binnenkomen met sloepen ondoenlijk is. Op 3 à $3^1/_2$ mijl uit den wal staan 30 en 35 vademen, welke diepte spoedig naar den wal tot 16 en 17 vademen afneemt Aan deze rivier ligt in Koiwai een gelijknamig dorp.

Wamongi, berg, gehucht en kaap op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Watoeren.

Wamora, gehucht op het eiland Boero, regentschap Loemaëteh, stam of *fenna* Boaai, met 11 inwoners (1855).

Wamsasi, marktplaats op het eiland Boero, regentschap Foggi.

Wamsinoe, gehucht op het eiland Boero, regentschap Tagalisa, stam of *fenna* Fraha.

Wamsisi, kaap aan de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Loemaëteh.

Wamwassa, dorp op de Noordzijde van het eiland Ceram Laut, met 6 huizen en 67 inwoners (1860).

Wanagiri, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Wanahajoe, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Madja.

Wana Hasri, dorp op Java, residentie Kediri, met eene Christengemeente van 50 zielen.

Wanajassa, distrikt met gelijknamig hoofd-

dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, ten Zuiden van Sindang Kassi. De pasanggrahan van de hoofdplaats ligt aan de noordelijke helling van den Boerangrang, volgens MAIER, 2,035 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. In 1859 is er eene lagere school opgerigt. Wanajassa beteekent *weggeruimd bosch*, naar het bosch, dat daar vroeger lag, ter plaatse waar zich thans het dorp bevindt.

Wanajassa, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Wanajassa, voormalige hoofdplaats van het regentschap Kediri op Java.

Wanajoe, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Wanakerta, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan. Het bevat de onderdistrikten Tjipitjoeng, Kantjil, Tjapatjing en Soedalarang. De hoofdplaats heet Tjikoelahan. De bevolking van Wanakerta bedraagt 10,894 zielen. In dit distrikt ligt op $^1/_2$ paal van het dorpje Wanakerta aan den zuidwestelijken voet van den Sidakling eene warme bron.

Wanakerta, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Malang, aan de rivier Tjitapen.

Wanakerta, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de rivier Aroet.

Wanakrama, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Tjiomal Lor.

Wanalaba, berg en dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Wanalaja, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Kerta Negara.

Wanama, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Moël. Het gehucht is in een digt bosch gelegen en bevat 27 inwoners (1855). Op eene plek, waar eenige boomen zijn weggekapt, groeit tabak, gierst, *pisang*, *katjang*, *obi*, *kladi*.

Wanangan, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Licella.

Wanantaka, dorp op Java, residentie Bantam, met minerale bron.

Wana Oeler, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tonsea.

Wanaradja, distrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan, met Wanaseda tot hoofdplaats. Het bevat de onderdistrikten Tjiberem, Tjinoenock, Papandak, Tjikaroes. De bevolking bedraagt 13,405 Javanen.

Wanasaba, voornaam dorp op de Oostkust van het eiland Lombok.

Wanasaba, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, op de zuidelijke grens van het distrikt Loewar Kota.

Wanasaba Besar, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang.

Wanasalam, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Djati Wangi.

Wanasari, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling en distrikt Brebes.

Wanasari, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja, in welks nabijheid de bron Sioepan gelegen is.

Wanasari Prigi, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Pegadeng, aan de vereeniging der rivieren Tjipamanoekan en Tjitamatang.

Wanaseda, hoofddorp van het distrikt Wanaradja, op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbangan.

Wanasepi, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang, aan de Tjitaroem, $4^3/_4$ mijlen benoorden Krawang. Hier is een woeste grond ter uitgestrektheid van 1000 bouws, ontgonnen door C. DARLING.

Wanasrenga, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling en distrikt Pamalang.

Wanataka, zie: Wanantaka.

Wanatawang, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling en distrikt Brebes.

Wanatinka of Wanatista, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Wanatjata, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling en distrikt Brebes, aan de rivier Sawah Djadjar.

Wanawaroe, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Patapa, met 12 huizen en 99 inwoners (1861).

Wanawaroe, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, leenvorstendom Barroe, met 11 huizen en 113 inwoners (1861).

Wandalaba, berg op Java, residentie Tagal, distrikt Lebaksioe. Hij geeft oorsprong aan de rivier Tjatjahan Koelon.

Wandammen, tien eilanden in de Groote Geelvink-baai, aan de Noordkust van Nieuw-Guinea. Zij staan onder het gezag van den Sultan van Tidore. Het voornaamste, ook Wandammen geheeten, heeft twaalf *Radja's*

of *Sengadji's* over de twaalf kampongs die het bevat. Onder dit eiland behoort eene gelijknamige landstreek op de vaste kust aan den westelijken oever der Geelvink-baai. Deze streek is bewoond door den volksstam Swandiwoer.

Wandeby, kampong op het Papoesche eiland Wandammen.

Wandessen, Wandisi of Wammessan, eilandje in het Westen der Groote Geelvink-baai, aan de Noordkust van Nieuw-Guinea. De bevolking wordt afgeschilderd als zeer kwaadaardig, zoodat bijna nooit handel met haar gedreven wordt. Het eiland staat onder eenen *Sengadji*. Een gelijknamig dorp ligt op Nieuw-Guinea, aan den westelijken oever der Geelvink-baai. Het wordt bewoond door den volksstam Swandiwoer.

Wandobo, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim-di-Atas, landstreek Koeroedoe.

Wanean, partikulier land op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Manado, groot 2 vierkante bunders, 46 roeden en 57 ellen, beplant met 100 kokospalmen (1855).

Waneng, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Wang, dorp op het eiland Wètan, een der Babber-groep, residentie Banda, distrikt Potti.

Wanga, dorp op Celebes' Noordkust, residentie Manado, rijkje Bolang Mogondo.

Wanga, dorp op Celebes, in de Minahassa van Manado, afdeeling Amoerang, distrikt Tompasso, met ruim 100 inwoners.

Wangal, dorp op het Aroe-eiland Tarangan, residentie Banda, met een 55tal Alfoeren.

Wangan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro, bij het hoofddorp.

Wangat, rivier op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan.

Wangel, zie: Wangil.

Wanggoen, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Bajabang.

Wanghelang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Kawali.

Wangi, berg op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, zijnde het hoogste punt van het Kelier-gebergte, hoog ongeveer 2,000 Rijnlandsche voeten. Deze berg is voor den inlander van groote waarde, daar hij het zoogenaamde heilige graf bevat van *Raden* Djamboe, die het Islamismus door de wapenen in Bagelen invoerde, en op dezen berg zijn hoofdzetel en een tempel stichtte. Van den tempel is niets meer te vinden. Behalve het graf, liggen er nog twee kleinere graven van de twee Opperpriesters des *Radens*. Als merkwaardigheid levert deze berg die soort van boom op, die den Javaan dient tot het vervaardigen van lansschachten, waarvan eene enkele voor 30 à 40 guldens verkocht wordt. Uit eenen stam van dezen boom, die *waroe goenong wangi* heet, worden minstens vier, en somwijlen wel acht schachten genomen. Verder groeit er, behalve eene onbeduidende hoeveelheid *sirih*, rijst en peper, en veel koffij, die hier goed voortkomt. Het klimaat op den berg Wangi is gezond en frisch, de lucht is fijn, doch veelal nevelachtig, en het weder meest regenachtig.

Wangi, zuidelijkste der drie rotstoppen, die zich aan de westelijke helling van den Tjeremeh verheffen, op Java, residentie Cheribon. Hij bevat een hol, waarin vledermuizen nestelen. Aan de wanden en op den bodem treft men eene menigte kwartskristallen aan, die als diamanten flonkeren, en die door den inlander ook daarvoor gehouden worden.

Wangi, berg op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Wangi, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Djati Rogo.

Wangil, dorp op de Westzijde van het Voorwals-Aroe-eiland Wammer, residentie Banda. Het staat onder eenen *Orang Kaja* en had in 1864 eene Christenkerk van *gaba gaba* en 9 huizen met 69 inwoners, onder welke 60 Christenen en overigens Heidenen. De gemeente heeft in 1859 een onderwijzer gekregen. In 1862 telde de school 16 scholieren. Later is zij verwaarloosd.

Wangi Para, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Noorden van het distrikt Pandahan.

Wangi Wangi, eilandje aan Celebes' Zuidkust, met de Noord-Westpunt, volgens Oudemans, op 5° 15′ 3″ Z. Br. en 123° 31′ 11″ O. L. Volgens de inlanders is Poeloe Wantjé de ware naam. Het is het noordwestelijkste van de Toekan-Besi-eilanden. De straat, door dit eiland en de Oostpunt van Boeton gevormd, heet ook Wangi Wangi en is 5 Engelsche mijlen wijd. De Noordkust van Wangi Wangi is vrij van gevaren. De eilanden, ten Zuiden van dit eiland gelegen, hebben vele gevaren aan de Noord-Oost- en Zuid-Westzijde. Een rif verbindt Kadoepa aan dit eiland; men kan het bij laag water te voet passeren.

Wangkal, distrikt op Java, residentie en

regentschap Pasoeroewan, met 13,575 inwoners, deels Javanen, deels Madurezen, verdeeld in 77 dorpen. Het hoofddorp is Kedjajan. Een dorp Wangkal is gelegen nabij de suikerfabriek Kloerahan.

Wangkal, rivier en dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Kraksan.

Wangkal, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling en distrikt Bondowosso.

Wangkelan, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Lebaksioe.

Wangkil, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor.

Wangkil, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Pakkies, in het Noord-Westen.

Wangkil of Matikan, rivier op Java, residentie Probolinggo, op de oostelijke grens der afdeeling Kraksan.

Wangkil, dorp op het eiland Bali, rijk Tabanan, op de zuidwestelijke grens.

Wangklang, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool.

Wangloe, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Wango, dorp op de Noordkust van het Sandelhout eiland.

Wangoema, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Adi.

Wangoerer, twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, een in het distrikt Likoepang, met 60 inwoners, en een in Tonsea, met ongeveer 90 inwoners.

Wangoon, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Oosten van het distrikt Rembes.

Wangoon, koffijtuin op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Rantja, ter hoogte van 1,965 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Wangoon, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, zijnde het eerste poststation van de hoofdplaats af. Het ligt ter hoogte van 1,252 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Wangoon, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Wangoon, kampong op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, landgoed Tjitrap.

Wangoon, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikt Djamboe.

Wangoon, berg op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, bij de oostelijke grens van het distrikt Ambarawa.

Wangoon Dawa, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Pangkah.

Wangoon Redjo, suikerfabriek op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempol, aan de rivier Gondang Legi. Zij behoort aan de erven KWEE YOSUNG HOO en heeft een aanplant van 407 bouws.

Wang-phin-san, plaats in Borneo's Westerafdeeling, distrikt Mandhor, bij de Noordzijde van het Tampi-gebergte, 1 uur gaans van de Peniti-rivier, en 3 uren gaans van de hoofdplaats Mandhor. In 1858 werd deze streek geregeld onderzocht door B. EVERWIJN, die er kopererts vond, en in Januarij 1859 had men er bereids 25 ton van verzameld, doch wijl het delven onmogelijk werd gemaakt door den grooten toevloed van water, dat uit de spleten der rotsen te voorschijn kwam, zijn de werkzaamheden aldaar in het laatst van October 1859 gestaakt.

Wangsak Rama, dorp op Java, residentie Bantam, in het Zuiden der afdeeling Lebak.

Wangsit, berg op de Noord-Westkust van het eiland Lombok.

Wanheran, *fenna* of stam op het eiland Boero, regentschap Waisama.

Wani, dorp op Celebes' Westkust, rijk Kajeli, aan de baai van Palos, met eene ankerplaats.

Wanipé, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Wamniboe.

Wankahoeloe, zie: Ankahoeloe.

Wankauwa, berg op het eiland Amboina, schiereiland Hitoe, op 3° 37′ Z. Br.

Wanloe, dorp op het Aroe-eiland Workai, op eene uitstekende kalkrots in zee, ter hoogte van een 30tal voeten. Het is onderhoorig aan de hoofdplaats Durdjella op Wammer, en wordt bestuurd door een *Orang Toewa*. Men vindt er een 10tal armoedige woningen en eene kerk van gemetselde klipsteenen.

Wanloet, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie en distrikt Montrado.

Wano, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, in het Oosten van de afdeeling Sekampong, ten Westen van de rivier Asahan.

Wanodri, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Wanoe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Bantjar.

Wanoe Ajo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Wanoengan, *râwa* op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier, op 6° 12′ Z. Br.

Wanoesobo, dorp op Java, residentie en distrikt Japara.

Wanon, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Beber.

Wanoso, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Tagalisa.

Wanrawa, rivier op de Oostkust van Sumatra, rijk Siak.

Wanrili, dorp op het Zuid-Wester-eiland Kisser, residentie Banda, met 400 inwoners. Er is een Christen-schoolmeester werkzaam, en men heeft er eene in 1834 gebouwde houten kerk. Het staat onder een *Radja*.

Wantrouw, voormalig blokhuis op het eiland Manipa, residentie Amboina, nagenoeg in het midden van Toemalehoe, nabij het strand. Het was een vierkant gebouw, met eene spits toeloopende kap, en door een ringmuur omgeven. Het werd in 1657 gebouwd, in plaats van eene te dier plaatse gestaan hebbende houten loge, welke de in 1642 aangelegde en in 1651 door de Manipaërs, onder aanvoering van den *Sengadji* Cowasa, afgeloopene en verbrande sterkte had vervangen. Eertijds lag er in Wantrouw eene bezetting van 20 soldaten onder een sergeant.

Waoejo, kampong op het Papoesche eiland Aropin.

Waoe Oeda, gebergte op het eiland Boero, regentschap Foggi.

Waori, riviertje op het eiland Boero. Het valt in de rivier Ila.

Wapapoe, zie: Wai Papoe.

Waparsehoe, berg op het eiland Amboina, op de Oostkust van het schiereiland Hitoe.

Wapata, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massaretch, stam of *fenna* Moël. Het gehucht bevat 17 inwoners (1855).

Wapede, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massaretch, stam of *fenna* Moël. Het gehucht heeft 16 inwoners (1855).

Wapen van Purmerend (Het), door de inlanders Karang Djalan genoemd, bank ten Noorden van Java, op de reê van Batavia. Aan den Oostkant staat een bolbaken, ter diepte van 13 voeten bij den laagsten waterstand. Op deze bank staan minstens 2 voeten water en rondom 8 vademen.

Waperafoen, dorp op het Aroe-eiland Kree, residentie Banda.

Wapertalon Patai, Alfoersch dorp op het eiland Ceram. De *Radja* heeft den 1sten April 1861, in handen van den Ambtenaar, belast met het civiel gezag in de Elpapoetihbaai, den eed van onderwerping aan ons Gouvernement afgelegd.

Wapoena, dorp op de Noord-Westkust van het eiland Ceram, onder Hila, nabij den berg Hatoepatela.

Wapon, hoek aan de Noordkust van het Papoesche eiland Misool.

Wapoteh, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Wamniboe.

War, eilandje aan Java's Westkust, in de Welkomst-baai der residentie Bantam, bij den Valschen Hoek. Het is een der Gebroeders van de oude kaarten.

Wara, eilandje in den Molukschen Archipel, nabij Batjan.

Waraka, dorp op het Zuiderstrand van het eiland Ceram, onder den *Patih* van Makariki. Er wordt tabak aangekweekt.

Warakaja, dorp op het eiland Ceram, onder Saparoea, bewoond door 448 Christenen en Heidenen.

Warakan, dorp op het Tenimber-eiland Sejrah, residentie Banda.

Waralela, berg op de Zuid-Oostkust van het eiland Ceram. Hij heeft eene hoogte van 2,000 voeten.

Waramkoengan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Kakaskassen. In 1860 waren er 176 inwoners, onder welke 7 Christenen, die onder leiding van den Zendeling te Tomohon staan. Men vindt er eene school.

Waran, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, ten Westen van den postweg.

Warangan, kaap aan Java's Noordkust, ten Oosten van Pasoeroewan. Een rif steekt van haar vrij ver uit.

Warangara, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, aan de Oostzijde der Tritonbaai.

Warangeng, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, in het Noorden van het distrikt Tjibaroesa.

Warangi, dorp op Celebes, in het Noord-Westen van de afdeeling Sandjai.

Warango, dorp op het Sandelhout-eiland.

Warante, hoek aan de Zuidkust van het eiland Madura.

Waras, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten. Zij vloeit in de Sekampong.

Waras, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-

afdeeling, distrikt Kahajan Tengah, met 2 huizen en 25 inwoners (1853).

Wardekai, dorp op het Achterwals-Aroe-eiland Kebrauër of Kobroor, residentie Banda, onder den *Orang Kaja* van Meikor. Van hier worden vele paradijsvogels en eetbare vogelnestjes uitgevoerd.

Wardenburg's Groep, eilanden bij de Zuid-Westkust van Nieuw-Guinea, ten Noorden van Adi, tusschen 3° 55′ en 4° 5′ Z. Br. en tusschen 133° 20′ en 133° 40′ O. L. Deze eilanden, welke nog zeer onvolkomen bekend waren, ontvingen in 1832 van den Luitenant ter Zee A. DE BOER, bevelhebber van Z. M. schoener *Sireen*, hunnen naam, naar den toenmaligen Bevelhebber van Z. M. zeemagt in Oost-Indië. Het noordoostelijkste heet Toekar Watoe of Karawatoe en ligt op 4° 4′ 36″ Z. Br. en 133° 41′ 20″ O. L. De andere eilanden heeten Waininga, Oerobie, Sellim Alang, Muslika en Kelimala. Zij bevatten parelbanken. De ankerplaats in deze eilanden is in 4° 8′ 20″ Z. Br. en 133° 28′ 34″ O. L.

Wardodo, meer op Java, op het Diënggebergte, niet ver van den top van den Panggonang. Het heeft ruim 2,000 Rijnlandsche voeten in doorsnede.

Wareeng, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rengel.

Wareeng, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan. In de nabijheid liggen kolenlagen.

Wareeng, twee dorpen op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in de distrikten Semanoe en Awoe Awoe.

Warena, dorp op het Tenimber-eiland Moenoefroean, residentie Banda.

Warenboengan, zie: W a r a m b o e n g a n.

Wareriel, dorp op het Babber-eiland Wetang, een der Zuid-Wester-eilanden, residentie Banda.

Waresiwa, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Passanea, met 250 inwoners.

Warhoe, een der Kei-eilanden, residentie Banda, behoorende onder Klein Kei, distrikt Danner.

Wari, kaap op het eiland Ceram, in de baai van Elpapoetih, aan de Westzijde. Men kan bij deze veilig ankeren in den inham van gelijken naam. Wari is tevens de naam van eene doesoen of tuingrond aan de Noordzijde der baai, welke beplant is met sagopalmen en vruchtboomen.

Waria, een der Aroe-eilanden, bij Meriri.

Warialaoe, een der Aroe-eilanden, met een gelijknamig dorp op de Westzijde, op 5° 25′ Z. Br. en 134° 45′ O. L., residentie Banda. In 1850 had het 13 huizen, bewoond door 134 Alfoeren, en in 1864 telde het 300 inwoners, onder een *Orang Kaja*.

Wariap, dorp op Nieuw-Guinea, aan de Groote Geelvink-baai, met eene geringe bevolking. De grond in den omtrek is beplant met turksche tarwe.

Waridjo, rivier aan de Oostkust van het Papoesche eiland Wageoe, die zich in zee ontlast.

Waries, moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Wariki, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai, met eene Alfoersche bevolking van 250 zielen, onder welke ook Christenen (1850).

Warikorauw, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, tegenover het eiland Aidoema.

Warilan, eene der drie wijken van het dorp Meriri, op het Aroe-eiland Meriri.

Warilli, dorp op de Westkust van het eiland Kisser, met eene kerk en een schoolgebouw. Het bevat een 400tal inwoners.

Warinama, dorp op het eiland Ceram, afdeeling Saparoea, met eene Mohammedaansche bevolking van 476 zielen.

Waring, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim-di-Atas, landstreek Aropin.

Waring, zie: W a r e e n g.

Waringin, distrikt op Java, residentie en regentschap Bezoeki, met eene gelijknamige hoofdplaats. De bevolking bedraagt 13,624 inwoners, ingedeeld in 33 dorpen. De grootte beslaat 32 vierkante palen.

Waringin, rivier op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, in het Zuiden van het distrikt Bodja.

Waringin, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran.

Waringin, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, bij de oostelijke grens.

Waringin, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Waringin, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Waringin, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo, distrikt Petoeroeh.

Waringin, gehucht op Java, residentie Tagal, niet ver van de hoofdplaats, op den weg naar Lebaksioe.

Waringin, dorp in Borneo's Zuid- en

Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan de Pelikolan-rivier.

Waringin, meer in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, in het Westen van het distrikt Kahajan Oeloe.

Waringin, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Telokh Betong, aan de Oostzijde der Lampong-baai.

Waringin (Kota-), zie: Kota Waringin.

Waringin Agong, suikerfabriek op Java, residentie Rembang, in het distrikt Rembes, niet ver van Toeban. De naam beteekent *groote waringin-boom*, naar zoodanigen boom, die eens ieders bewondering tot zich trekt, zoo door zijnen omvang, als schoonen bladerdos. Deze fabriek behoort aan de erven CHS. ETTY en W. EATON, en heeft eenen aanplant van 120 bouws.

Waringin Anom, hoofddorp van het distrikt Priedjiek, op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, aan de Solo-rivier.

Waringin Anom, suikerfabriek op Java, residentie Bezoeki, distrikt Panarockan, toebehoorende aan de erven CHS. ETTY SR., en met eenen aanplant van 400 bouws.

Waringin Anom, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Pakkies, partikulier land Genitri.

Waringin Anom, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, op de grens der distrikten Rawa Poeloe I en II.

Waringin Anom, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Ardjowinangon.

Waringin Petoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sragi.

Waringin Poetih, indigofabriek op Java, residentie Madioen, regentschap en distrikt Soemorotto, bij het dorp Dasoen.

Waringin Poetih, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, met een 200tal inwoners.

Waringin Poetih, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuid-Oosten van het distrikt Minoreh.

Waringin Tinggi, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Wario, dorp op de Noord-Westkust van het eiland Haroekoe, residentie Amboina. De bevolking is tot het Christendom overgegaan; zij lijdt zeer aan afschuwelijke huidziekten. Bij deze plaats vindt men het fort Hoorn.

Wariri, eiland in den Wageoe-Misool-Archipel, behoorende onder Salwati.

Warjoekoe, dorp op het Aroe-eiland Kobroor, met 10 huizen en 105 Alfoeren (1850).

Warka, Alfoersch gehucht op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Elpapoetih-baai of nog naauwkeuriger aan de bogt van Makariki.

Warkawi, zie: Waskarien.

Warkay, zie: Workai.

Warkoe, rivier en dorp op Sumatra, residentie Palembang, landschap Blalau. De rivier ontlast zich in het kratermeer Ranoe.

Warloië, dorp op het Aroe-eiland Kobroor, residentie Banda, in 1853 met 34 huizen, bewoond door 430 Alfoeren.

Warlokkie, dorp op het Zuid-Westereiland Babber, residentie Banda, distrikt Tapa.

Warmoli, dorp op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Tawar, met 27 inwoners (1845).

Warna (Telaga-), of het meer Warna, is gelegen op Java, in de bergkom, aan de Noordzijde van den top van den Megamendoeng. Het is een uitgebrande krater, bijna van alle kanten door hooge rotsen omgeven. De diepte moet onpeilbaar zijn; door de schaduwen der rotsen en boomen verkrijgt het water eene afwisseling van tinten, waaraan het den naam van het gekleurde meer, *telaga warna*, te danken heeft. Deze waterkom wordt door de Javanen voor heilig gehouden, en bevat eene soort van gouden karpers, die zeer tam zijn.

Warna (Telaga-), meer op Java, op het Diëng-gebergte, niet ver van de Telaga Troes.

Waroe, distrikt, baai, berg en dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram. Waroe grenst ten Noorden en Oosten aan zee, ten Zuiden aan Kiliwoei en ten Westen aan de afdeeling Wahaai. Het wordt bestuurd door eenen *Orang Kaja*. De bevolking wordt begroot op 1,600 zielen. De baai ligt met den Oosthoek op 3° 28′ Z. Br. en 150° 52′ O. L. Aan de Zuidzijde dezer bogt ligt het hoofddorp Waroe, ten Westen van eene rivier, op nagenoeg 130° 48′ O. L., en meer landwaarts in vindt men den berg Waroe bij den Oosthoek der baai, op 3° 33′ Z. Br. en 130° 49′ O. L. Deze bogt biedt het geheele jaar door eene veilige ligplaats voor schepen aan. Ten Noorden van den Oosthoek ligt Poeloe Parang of Leeuwarden's-eiland, dat door een rif omringd is, zoodat men bij het zeilen naar de reede $^3/_4$ mijl van de Noord- en Westzijde van Parang moet afhouden.

Waroe, eilandje met vogelnestklippen aan Java's Zuidkust, bij den Westhoek van Noesa Kambangan.

Waroe, distrikt op Java, residentie en regentschap Rembang, met 114 dorpen en 29,000 inwoners. Het hoofddorp heet evenéens Waroe. In dit distrikt ligt de hoofdplaats Rembang, aan de Noordkust.

Waroe, dorp met groote suikerfabriek op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo I. De suikerfabriek Waroe behoort aan de erven J. D. KRUSEMAN, en heeft eenen aanplant van 520 bouws.

Waroe, dorp op Java, residentie Bantam, afdeeling Serang, in het Westen, aan den grooten postweg, 3 palen van Anjer.

Waroe, dorp op Java, residentie Batavia, in het midden van het Wester Kwartier, tusschen de Mentjerreh en Tjidani.

Waroe, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Waroe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga.

Waroe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Waroe, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban, bij den postweg.

Waroe, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Boeloe, in het Zuiden.

Waroe, berg op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Lorrok.

Waroe, berg en dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, bij de noordelijke grens van het distrikt Djepon.

Waroe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Oosten van het distrikt Rembes.

Waroe, berg op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Djampang Wètan.

Waroe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa.

Waroe, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, zijnde de verblijfplaats van den *Demang* van het distrikt Parong.

Waroe, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, distrikt Kertosono.

Waroe, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor, op de zuidelijke grens.

Waroe, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap en distrikt Brebes.

Waroe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuid-Oosten van het distrikt Semanoe.

Waroe, dorp op Celebes' zuidwestelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, vassalland Mangopi, met 2 huizen en 25 inwoners (1861).

Waroe, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Sipirok.

Waroe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram, distrikt Bantoel Karang.

Waroe (Telaga-), zie: Baloeran.

Waroean, riviertje op de Oostkust van het eiland Batjan.

Waroe Djajeng, distrikt op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, met een gelijknamig hoofddorp. Het distrikt bevat 3,700 inwoners. Het bestaat grootendeels uit wildernis en wordt uitsluitend voor de katoenteelt gebezigd.

Weroedojong, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjikalong. Het bevat de zoute bron Tjitoengoel.

Waroedojong, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Galoe, distrikt Pendjaloe.

Waroedojong, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, distrikt Tjibaroesa, aan de rivier Tjibehet.

Waroe Goenong, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Binangoen.

Waroe Guisong, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Derroh, op de westelijke grens.

Waroe Kondang, poststation op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Pesser.

Waroe Mati, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Bongas.

Waroeng, zie: Warong.

Waroepraal, sterkte op de Zuid-Oostkust van het eiland Boero, regentschap Loemaëteh.

Waroewoe, laauwe zoutwaterbron op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, nabij het dorp Tataäran. Zieken en gezonden baden zich in dit water.

Waroho, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Mefa.

Warongara, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Bawa, in Merkusoord.

Warong Asam, hoofdplaats van het distrikt Massin, op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, met poststation.

Warong Balantai, dorp op Sumatra, residentie Palembang, aan de rivier Rawas.

Warong Dama, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjiblagong.

Warong Dowo, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kota Pasoeroewan.

Warong Genteng, dorp op Java, residentie Bantam, in het Noord-Oosten der afdeeling Lebak.

Warong Goenong, distrikt op Java, residentie Bantam, afdeeling Lebak. Het hoofddorp van dit distrikt is tevens de hoofdplaats der afdeeling Lebak, en als zoodanig de verblijfplaats van den Adsistent-Resident en den Regent. Het distrikt telt ruim 11,000 inwoners. Te Warong Goenong houdt de regtbank van omgang zitting; voorts zijn er een landraad, eene bezetting van 25 man en eene in 1845 gebouwde gevangenis. Warong Goenong ligt, volgens JUNGHUHN, 230 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Deze plaats heeft goede wegen en fraaije plantsoenen.

Warong Koepa, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Buitenzorg.

Warong Koesambi, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Krawang, aan den weg naar Poerwakarta.

Waronglawang, kampong te Ambarawa, op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga. Aldaar is den 6den Augustus 1859 brand ontstaan, waardoor 91 inlandsche woningen in de asch werden gelegd.

Warongloa, zoute bron op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikt Timbanganten, troep Tjigadong.

Warong Mati, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, aan de *râwa* Pening en aan den postweg.

Warong Tjajer, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Kadoe Gedé.

Warong Tjeuri, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Tjiandjor, distrikt Tjitjoeroek.

Warong Tjina, dorp op Java, residentie Preanger Regentschappen, op den weg naar Bandong.

Warrata, dorp op den Noord-Westhoek van het eiland Sejrah, residentie Banda.

Warren Hasting's Bank, benaming van eene ondiepte in de straat van Gaspar, op welke het schip *Warren Hasting* vast geraakt is. Op sommige plaatsen heeft zij slechts $1^1/_2$ vadem water.

Warria, een der Aroe-eilanden, welks Noord-Oostpunt, volgens KOLFF, gelegen is op 5° 23′ Z. Br. en 134° 42′ 30″ O. L.

Warrilie, zie: Warilli.

Warsai, dorp op Nieuw-Guinea, in het Noorden van de afdeeling Wonim-di-Bawa, op 131° 45′ O. L., aan eenen inham gelegen, behoorende onder Salwati.

Warsai, dorp op Sumatra, residentie Tapanoeli, afdeeling Angkolah, distrikt Sipirok.

Warwakka, dorp op het Zuid-Wester-eiland Roma, residentie Banda, met 305 inwoners.

Warwoet, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Danner.

Wasa, regentschap en rivier op de Zuidkust van het Sandelhout-eiland.

Wasalboeta, rivier op het eiland Boero, in den omtrek van Kajeli.

Wasaleke, dorp op de Westzijde van het eiland Pangasane.

Wasaloe, dorp op het eiland Ceram Laut, onder den *Radja* van Hatoemeten, afdeeling Saparoea.

Wasamat, dorp op het eiland Boero, regentschap Massaretch, stam of *fenna* Waikibo, noordwestelijk van de monding der Wai Kolo, door zwaar geboomte omgeven. De grond is schraal en levert zeer weinig op. Er groeit gierst, Turksche tarwe en *papaja*.

Wasange, berg op Celebes' Westkust, leenvorstendom Tanette, hoog 1,528 Rijnlandsche voeten.

Wasapoea, gehucht op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Wadoepa.

Wasdjaja, onderdistrikt op Java, residentie Preanger Regentschappen, regentschap Limbángan, distrikt Panembang, met de zoute bron Soekoredjo.

Wasia, volksstam op het eiland Ceram, in het riviergebied der Talla. Deze vroeger zoo oorlogzuchtige stam werd in 1858 tot onderwerping gebragt.

Wasia, dorp op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Timakowa.

Wasina, eilandje bij de Oostkust van Gilolo, in de baai van Bitjoli, op 0° 34′ N. Br. en 121° 23′ O. L. Ten Noorden van Wasina ligt eene zandbank.

Waskarien, kampong aan Nieuw Guinea's Noordkust, op het eiland Aropin.

Wasoehan, gehucht op het eiland Boero, in het binnenland van Kajeli, stam of *fenna* Baman, 1 uur roeijens boven Rorenzo, bestaande uit 12 woningen. De bewoners zijn zeer schuw en onzindelijk. De huizen zijn van hout, met eene omwanding van *gaba-gaba*, terwijl het dak van *atap* is.

Wasoesoba, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Wassa Wassa, kampong in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, die in Maart 1860 door de onzen vernield is.

Wassela, dorp op de Noord-Westzijde van het Tenimber-eiland Larat, residentie Banda. Het bevat 400 inwoners.

Wasserilie, zie: Wassirili.

Wassering, gebergte op het eiland Boero, aan de Oostzijde van het meer Wakaholo.

Wassi, dorp op het zuidelijk schiereiland van Gilolo, onder Ternate.

Wassia, gehucht aan de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai, met 80 Alfoeren (1860).

Wassielt, dorp op de Noordkust van Gilolo, aan de golf van Chiau.

Wassier, het noordelijkste en kleinste der Voorwals-Aroe-eilanden, met de Noord-Westpunt, volgens J. Modera, op 5° 26′ Z. Br. en 134° 21′ O. L. Het is onbewoond en heeft slechts eenige huizen met tuinen, welker eigenaren op Oedjier verblijf houden. Onder den Zuid-Oostwal is eene goede ankerplaats.

Wassilee, dorp op de Westzijde van het noordelijk schiereiland van Gilolo, staande onder het gezag van Tidore.

Wassirili, dorp op het eiland Seroea, residentie Banda.

Wassirili, dorp op het Babber-eiland Wetang, bewoond door Heidenen.

Wasso, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Danner.

Wassoe, dorp op de Zuidkust van het eiland Haroekoe, residentie Amboina, bevolkt in 1854 met 263 Christenen. Er is eene Christen-school. In genoemd jaar waren er 2,350 nagelboomen en 1,105 kokospalmen aanwezig.

Wastna, eilandje in de zee van Gilolo, op 0° 45′ N. Br., staande onder het gezag van Tidore.

Wata, dorp op Celebes' Westkust, staat Sopèng, aan het meer Tamparang Labaja.

Wataän, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon, aan den postweg.

Wataan, dorp op het eiland Klein Kei, ondergeschikt aan den *Radja* van Doelah.

Watabé, riviertje op het Papoesche eiland Salawati.

Watala, kaap aan de Zuid-Oostkust van het eiland Boero.

Watamanoa, dorp op het eiland Matabella, residentie Banda.

Watamono, dorp op het eiland Ceram, nabij Makariki. Er is eene Christen-gemeente, die door eenen inlandschen schoolmeester wordt voorgegaan.

Watampaoela, dorp op Celebes' Westkust, staat Sidenreng.

Watang, gebergte op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, dat Poeger van de baai van Serajoe scheidt. In deze streek zijn vele tijgers, wilde buffels en wilde varkens.

Watangoen of Medangan, kalkrots op Java's Zuidkust, residentie Probolinggo, die blijkbaar eenmaal met het nabijgelegene Noesa Baron verbonden is geweest. De voet heet Klatak. De hoogte wordt op circa 800 voeten geschat.

Watas, rivier op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, afdeeling Sekampong. Zij ontspringt op de Lampong-piek en valt in de Sema-rivier.

Watas, zie: Wates.

Watas-eilanden, op de zeekaarten St.-Esprit-eilanden geheeten, zijn in de Chinesche zee gelegen en vormen met de noordelijk daarvan gelegene eigenlijke Tambelan-eilanden de Tambelan-groep.

Watata, kaap aan de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Loemaëteh.

Watawai, dorp op het Papoesche eiland Aidoema.

Watawi, dorp op het eiland Boero, regentschap Licella, stam of *fenna* Troewa.

Watebeh, gehucht op het eiland Boero, regentschap Waisama, stam of *fenna* Waikibo.

Watebeh, gehucht op het eiland Boero, regentschap Tagalisa, stam of *fenna* Waikibo.

Watedal, zie: Watidal.

Watelai, een der Achterwals-Aroe-eilanden, residentie Banda, noordoostwaarts van Workai. Het is een zeer groot, maar schaars bevolkt eiland. In 1864 telde het 1,750 inwoners, allen Heidenen, in de dorpen Watelai, Arialaö, Djoerong Siang, Djoersia, Goria, Thabar en Adoewar. Het dorp Watelai bestaat uit de 5 paggers of wijken Mangoel, Tapoeran, Ledjiloen, Simerfele en Koemoel, ieder onder eenen *Orang Kaja*. Het eiland is door een uitgestrekt rif omzet, zoodat men het alleen door eene geul in dat rif kan naderen. De handel is grootendeels in handen der Chinezen. De Watelezen zijn goede duikers.

Watémé, berg en gehucht op het eiland Boero, regentschap Massareteh, stam of *fenna* Dimpoön.

Watemoen, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Kajeli.

Water-baai, inham en eilandje in de baai Sapi, op het eiland Soembawa.

Water-eiland, zie: Poeloe Ajer.

Wateri, dorp op het Papoesche eiland Wageoe, onder eenen *Sengadji*, die van den *Radja* onafhankelijk is.

Waterloo-plein, dit plein is gelegen op Java, in de nieuwe stad Batavia, ter hoogte van 16 Rijnlandsche voeten boven de zee.

Wates, dorp op Java, residentie Batavia, Ooster Kwartier, bewesten de rivier Tjilingsi, 5 palen van zee.

Wates, dorp op Java, adsistent-residentie Buitenzorg, aan de Tjidjeroek.

Wates, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Serondol.

Wates, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Wates, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan, aan de rivier Tangoelangin.

Wates, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, op den weg van Djokdjokarta naar Poerworedjo, 17 palen van de hoofdplaats en 30 van Poerworedjo.

Wates, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, in het Zuiden van het distrikt Boeloe.

Wates, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Soemorotto, distrikt Djebeng.

Wates, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan.

Wates, drie dorpen op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikten Tangoel, Wadjak en Toelong Agong.

Wates, dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Djambean.

Wates, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto.

Wates, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Padjarakan.

Wates, kaap aan de Zuidzijde van Java. Zij is de zuidoostelijke punt van de residentie Bezoeki en bepaalt de Westzijde der baai Radjakwessi.

Wates Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, het eerste met 240 en het tweede met ruim 500 inwoners.

Wates Koelon en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Wates Roejo, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Wateweh, dorp op het Babber-eiland Dawelora, residentie Banda.

Wati, kreek aan het eiland Boero, om de Oost van het eiland Pekka.

Watiatna, dorp op het eiland Teon, residentie Banda.

Watidal, fraai dorp op de Noord-Westpunt van het Tenimber-eiland Larat, residentie Banda. Het ligt in eene kleine baai, alwaar handelsvaartuigen ten anker komen om *tripang* en schildpad in te nemen. De bevolking bedraagt ongeveer 400 zielen.

Watina, gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Watemoen.

Watisipi, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Watitei, doesoen of tuingrond en onbeduidende rivier op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan de Noordzijde der Elpapoetih-baai. De doesoen is beplant met sagopalmen en vruchtboomen. De rivier is een zijarm der Oeën-rivier.

Watjang, zie: Waljam.

Watlanoe, dorp op het eiland Teon, residentie Banda.

Watoe, rivier op Java, residentie Tagal, regentschap Pamalang, op de grens der distrikten Pamalang en Mandiradja. Zij vereenigt zich met de Malang en valt in de Java-zee.

Watoe, rivier op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo; zij is ter lengte van 30 roeden opgedamd.

Watoe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor.

Watoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Watoe, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Watoe, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, rijk Pasir, aan de Koman.

Watoe, dorp op Celebes, in het Noord-Oosten van het rijk Boni.

Watoe, dorp op Celebes' Westkust, landschap Tanette.

Watoe Agong, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Brebes, distrikt Lebaksioe.

Watoe Agong Lor en **-Wètan,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga; het eerste met 224 en het tweede met 168 inwoners.

Watoear, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda.

Watoebeloh, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto, op de zuidelijke grens.

Watoebella, zie: Matabella.

Watoe Boengkok, dorp op Java, residentie Japara, distrikt Pati.

Watoe Boetjoe, rotsblokken op den berg

Tikel Pangonan op Java, aan den noordoostelijken ketelrand van den Merdada.

Watoe Bonong, dorp op Java, residentie Madioen, in het Westen van het distrikt Soemorotto.

Watoe Djojo, dorp op Java, residentie en distrikt Pekalongan.

Watoe Djongol, berg op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan.

Watoe Doekoon, dorp op Java, residentie Madioen, op de grens van Soerakarta, 2 palen van Gandasoeli, 11 van Magettan en 3 van Saragan.

Watoefa, berg op het eiland Boero, regentschap Massareteh.

Watoe Gadjah, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikten Seragi en Bandar Goeniwang.

Watoe Genoek, dorp op Java, residentie Kadoe, afdeeling Magelang, distrikt Minoreh.

Watoe Gesek, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, in het Zuiden der afdeeling Malang.

Watoei, dorp op het eiland Ceram, in het riviergebied der Talla. In Januarij 1861 heeft de bevolking den eed van onderwerping en getrouwheid aan ons Gouvernement afgelegd.

Watoejan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Watoe Kapal, klippen op het uiteinde van het rif, dat van den Noordhoek van Lembeh afsteekt.

Watoe Kapal, rivier op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Tombassian.

Watoe Karang, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pringkoekoe, aan zee.

Watoe Karang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Watoe Karang, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Noorden van het distrikt Minoreh.

Watoe Kebo, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi.

Watoe Kodokh, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Watoe Koeroe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Koelon, distrikt Galoor, aan de Bogowonto.

Watoe Konang, berg op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan.

Watoe Laja, dorp op Celebes, rijk Boni, onderhoorig aan Sopèng.

Watoe Lambot, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, bewoond in 1852 door 550 zielen.

Watoe Lani, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, aan het meer, bewoond door een 235tal inwoners, allen Christenen. Men vindt er eene school. De Christengemeente behoort onder die van Toelian.

Watoe Lawang, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Watoe Lemboe, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Watoe Letan, dorp op den Oosthoek van het eiland Ceram, residentie Banda, bewoond door 289 Heidenen.

Watoe Limo, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Kampak.

Watoe Loesi, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hatilang, bewoond door 50 Heidenen.

Watoema, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerwokerto.

Watoe Mangar, gehucht op de Zuid-Oostkust van het eiland Ceram, dat met nog drie gehuchten het dorp Batoeloeming vormt.

Watoe Massa, Alfoersch gehucht op het eiland Ceram, residentie Banda, ten Noorden van Kisser Laut, waar het onder behoort, met 20 huizen en 100 inwoners (1860).

Watoemea, Christendorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Tondano Toelimambot, aan den oostelijken oever van het meer Tondano. Er is eene school. Het telt een 350tal inwoners. De Christen-gemeente behoort onder Toelimambot.

Watoe Merah, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, aan het groote meer Lienong.

Watoe Oerip, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger, aan de rivier Karang Bajat.

Watoe Pajong, berg op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Bandjaran, tot het Moeria-gebergte behoorende, hoog 1,570 meters, volgens Melvill van Carnbée.

Watoe Paroeng, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Watoe Paroeng, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Kendeng.

Watoe Peni, eilandje aan den Noord-

Westhoek van het eiland Lomblem, aan den ingang van de straat Bolling, op 8° 11′ Z. Br. en 123° 25′ O. L.

Watoer, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Mantoop, aan de rivier Randoe Goenting.

Watoeren, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Massaretch.

Watoeroepa, dorp op het Zuid-Wester-eiland Babber, residentie Banda, distrikt Tepa.

Watoe Toegoer, klip in de Indische zee, aan de Zuidkust van Java, bij de kust van de residentie Bagelen, regentschap Ambal, distrikt Karang Bollong.

Watoe Toelies, suikerfabriek op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III. Deze fabriek behoort aan A. F. A. Loth en J. A. Loth, weduwe Reuse, en heeft eenen aanplant van 480 bouws. Van Watoe Toelies loopt de weg van Krian naar Modjo Sari, om de Zuid tot Prambon.

Watoetoemouw, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Klabat di Bawa, met een 140tal inwoners.

Watoe Toempang, vogelnestberg op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Karang Bollong.

Watoe Toempang, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Watoewar, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Nirong.

Watoe Watoe, dorp op Celebes' Zuid-Westelijk schiereiland, leenvorstendom Tanette, distrikt Lompo ri Adja, met 2 huizen en 25 zielen (1861).

Watoe Watoe, zie: Salomenrang.

Watoewedja, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Watoe Winingkilan, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Tonsea. Nabij deze plaats is eene zeer heete zwavelbron, wier water tot genezing van huidziekten en wonden wordt aangewend, zoomede eene laauwe zwavelbron, waarvan ook veel gebruik gemaakt wordt.

Watonan, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Wattelaar.

Wator (Noesa-), groep kleine eilandjes tot de Tenimber-eilanden behoorende, nabij den Noordhoek van Timor Laut. Zij zijn door riffen omringd.

Watori, gehucht op het eiland Boero, regentschap Kajeli, stam of *fenna* Haïng, met 20 inwoners (1855).

Wat-pono-pono, zwavelbron op het eiland Amboina, distrikt Soeli.

Watral, dorp op het Aroe-eiland Trangan, niet ver van de Westkust, met 125 zielen (1864).

Watroebong, dorp op het eiland Babber, onder den *Radja* van Tepa.

Watson's bank gelegen tusschen Java en Meeuwen-eiland, onder den wal van Java. Op deze bank staat gewoonlijk branding en tusschen haar en Meeuwen-eiland vindt men op 3, 5 en 10 vademen kleigrond.

Watta, dorp op Celebes' Westkust, in den staat Sopèng, aan het meer Tamparang Labaja.

Wattas, zie: Wates.

Wattelaar, ook Wattemar geschreven, distrikt met gelijknamig dorp op de Noord- en Noord-Oostkust van het eiland Groot Kei, residentie Banda. De inwoners zijn Mohammedanen en onderhoorig aan den *Radja* van Nirong.

Watteloet, een der Kei-eilanden, behoorende onder Klein Kei.

Wattemar, zie: Wattelaar.

Wattomanek, dorp op de Oostzijde van het eiland Matabella, residentie Banda.

Wauler, dorp op het Aroe-eiland Wammer, residentie Banda.

Wauriei, zie: Warcriel.

Waurili, naam dien het dorp Marna, de hoofdplaats van Kisser, ook wel draagt. Zie: Marna.

Wauw, eilandjes behoorende tot de Tenimber-eilanden, gelegen ten Westen van Timor Laut. Zij behooren tot de residentie Banda.

Wauw, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Jamtillo.

Wauwaan, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, aan de rivier van Koesan. Er liggen diamantputten, die door Bandjarezen bewerkt worden.

Wawa, dorp op Tanah Massa, een der Batoe-eilanden, bewoond door 80 Niassers.

Wawah, groot en sterk bevolkt dorp op Nieuw-Guinea, in de binnenbaai van de Humboldt-baai. De huizen zijn op palen in het water gebouwd en hebben spits toeloopende daken.

Wawali, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Belang, distrikt Passan, met een 280tal inwoners (1852).

Wawali, berg, gehucht, kaap en bogt op de Zuidkust van het eiland Boero, regentschap Massaretch, aan den mond der Wai Mala. De bogt beslaat de regter zijde der monding van

genoemde rivier. Zij biedt in den Oostmoeson aan kleine vaartuigen eene veilige ligplaats aan.

Wawalintoean, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, met ruim 400 inwoners (1852).

Wawang, stam of *kaboewai* op Sumatra, in de Lampongs, distrikt Telokh Betong.

Wawani of Ateti, vulkaan op het eiland Amboina, op het midden van het schiereiland Hitoe, volgens Forsten, 3,327 Rijnlandsche voeten hoog. Een dorp van gelijken naam behoort tot het landschap Hatoenoekoe.

Wawar, poststation op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Ambal, in het Djamboe-gebergte.

Wawar, *râwa* of moeras op Java, residentie Bagelen, regentschappen Keboemen en Koeto Ardjo. Zij beslaat 5,199 bunders of 7,268 bouws. In 1845 werd de aandacht van het gewestelijk bestuur op de wenschelijkheid eener wetenschappelijke opneming van deze groote *râwa* gevestigd, en naar aanleiding daarvan werd een Ingenieur van den waterstaat met de opneming belast. Deze ambtenaar leverde dien ten gevolge in het begin van 1846 zijn verslag aan den Directeur der kultures in, en daaruit bleek, dat de droogmaking der *râwa* noodzakelijk en tevens uitvoerbaar was. Later diende de bedoelde ingenieur een plan in, waarvan de bijzonderheden werden medegedeeld in het *Tijdschrift voor Nederl. Indië*, Jaarg. XXII (1860), Dl. II, bl. 346 en vg.

Den 21en April 1861 is men begonnen de *râwa* Wawar gedeeltelijk droog te maken, door het water der Kedong Bener en Kedong Tawar naar de Lo Oeloe, en alzoo naar zee af te leiden. Vroeger was de eenige uitloop naar zee de rivier Lerang, die van Sengoro uit de *râwa* regt oostwaarts stroomt en bij Tjangot zich met de Bogowonto vereenigt en met deze in zee valt.

Wawar Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, aan den grooten postweg. Het eerste bevat een 150tal en het tweede 230 inwoners.

Wawasalen, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Remboken, met eene laauwe zwavelachtige bron, die aangewend wordt tot baden en drinken.

Waroeké, dorp op het Sandelhout-eiland.

Wawobo, dorp op het eiland Moena of Pangasane, koningrijk Tibore.

Wawo Boeloe, berg en distrikt op Celebes' Zuid-Westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai. Het distrikt bevat 8,000 inwoners (1861).

Wawo Boeloe ri Awang, landschap op Celebes, rijk Boni, palili of vassalland Lili ri Laoe.

Wawodada, berg in het Zuiden van het rijk Boni, naar gis 1,000 Rijnlandsche voeten hoog.

Wawok, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Lor.

Wawolle, kaap aan de Westkust van het eiland Amboina, op 3° 40′ 30″ Z. Br.

Wawoni, zie: Wowoni.

Waxway, zie: Manoei.

Way, zie: Ay.

Wayam, zie: Wai-am.

Wayer, zie: Waaijer.

Wayoeam, zie: Wajoeam.

Wayson, zie: Waison.

Weang Laham, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijk Koetei, landschap Brahau of Parie.

Weda, landschap en dorp op de Oostzijde van het zuidelijk schiereiland van Gilolo, onder den Sultan van Tidore, aan eene baai van gelijken naam, op 0° 10′ N. Br. Het is eene aanzienlijke plaats met een 1,000tal inwoners, die vrij welvarend zijn. Het bestuur in de negorijen en het toebehoorend land, dat zich van kaap Toja tot aan kaap Djaba, nabij Gammasoengi, uitstrekt, is in handen van eenen *Singadji*, bijgestaan door eenen *Kapitein-laut* en een 12tal *Kimalaha's* en andere mindere Hoofden. De omstreken zijn bijzonder rijk aan sagobosschen, wier produkt van goede hoedanigheid is en jaarlijks in groote hoeveelheid wordt uitgevoerd. Ook wordt er veel goed hout, geschikt voor den scheepsbouw, aangetroffen. Jaarlijks worden er dan ook vele praauwen te Weda gebouwd.

Weda, eilandjes bij de Zuidkust van Gilolo, die twee groepen vormen, waarvan de oostelijkste gelegen is met het midden op 0° 38′ Z. Br. en 128° 30′ O. L. en de kleinere op 0° 33′ Z. Br. en 128° 20′ O. L. Zij zijn laag en met woud bedekt. Iedere groep is door een rif omgeven. Op korten afstand van de Weda-eilanden heeft men op 80—100 vademen geen grond.

Wedang (Karang-), grot op Java, residentie Djokdjokarta, aan het zuider zeestrand, niet ver van de Oepak-rivier. Zij is eene door de natuur gevormde altijd druipende grot, waarin de van het gewelf vallende droppels versteenen.

Wedangan, berg op Java, residentie Bezoeki, bij Poeger.

Wedangan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidajoe, aan den regter oever der Bengawan.

Wedari Kebon en **-Koki,** twee dorpen op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Wedaro Djekso, hoofdplaats van het distrikt Selowessi, residentie Japara, op Java, afdeeling Pati.

Wede, rivier op de Zuidkust van het eiland Flores, ten Oosten van de baai Borro.

Wedean, rivier op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Bogorami.

Wedi, dorp op Java, residentie Japara, regentschap en distrikt Koedoes.

Wedi, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Derroh.

Wedi, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Djabakota.

Wedi, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Temajang.

Wedi, rivier en dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten.

Wedi, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Temajang.

Wedi Alit, rivier op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger. Zij ontspringt op den berg Pontjomojo en ontlast zich in de Indische zee.

Wedi Aloe, bogt aan de Westzijde van het aan Java's Zuidkust gelegen eiland Sempoe.

Wedi Dowo, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati, aan de Java-zee.

Wedi Hombo, kleine inham aan Java's Zuidkust, West ten Noorden van de Patjitanbaai.

Wedi Lelo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, met een 150tal inwoners.

Wedi Woelog, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Semanoe.

Wedoemar, zuidelijkste kampong op de Zuidpunt van het eiland Groot Kei, residentie Banda.

Wedoesan, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, in het Zuiden van het distrikt Bagi. Men heeft er eene indigofabriek.

Wedoesan, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Padjarakan.

Wedoesan, dorp op Java, residentie en regentschap Probolinggo, distrikt Tongas.

Wedoesan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotocho.

Wedon, kleine spitse berg op Java, residentie Pasoeroewan, bij de Porrong-rivier, nabij Lawang. Op de kruin vindt men de ruïnen eener verhevenheid, welke vermoedelijk tot bidplaats heeft gediend.

Wedong, distrikt op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, met ongeveer 48,000 inwoners. De hoofdplaats is Tangoelangin, aan den grooten postweg, op de noordoostelijke grens.

Wedong Sono, rivier op Java, residentie Tagal. Zij heeft eene breedte van 80 voeten en over haar ligt eene houten brug.

Wedono, bergstroom op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Wedoro, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Wedoro, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, op de zuidelijke grens van het distrikt Djabakota.

Weeï, Papoesch gehucht op het zuidelijk gedeelte van het eiland Misool. Het bevat 3 huizen en 15 inwoners en behoort onder de negorij Waigamma (1860).

Wees (de), heuvel op Sumatra, koningrijk Achin, vlak bij den Gouden Berg.

Weïm, vrij groot eiland ten Noorden van het Papoesche eiland Misool.

Weir, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Nirong.

Wekas, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan.

Wekolo, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Welahan, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Adiredjo, met een poststation.

Welahan, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, distrikt Tangoel.

Welalang, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Lamatti, met 5 huizen en 28 inwoners (1861).

Welang of Paras, rivier op Java, residentie Pasoeroewan, regentschappen Bangil en Pasoeroewan. Zij ontstaat uit de vereeniging der Madirdo- en Bendo-rivieren, neemt eenige beken op en stroomt naar het benedenland van Pasoeroewan. Zij loopt over eene uiterst rotsige bedding, bogtig en krom, bewijst aan eenige koffijmolens groote dienst en loopt langs

de Oostzijde van den grooten weg in een diep ravijn, aan den voet van den heuvel Bawen, waardoor de bedding zeer vernaauwd wordt, zoodat zij een val van ongeveer 120 voeten vormt, bekend onder den naam Tjabang Bawen.

Welangan, zie: Wilangan.

Welaurieng, groot dorp op Celebes, rijk Boni, vassalland of palili Bonetanga, landschap Tjina.

Welerie, zie: Wilerie.

Welgemoeds-eiland, zie: Seromo.

Welingin, dorp op Java, residentie Kediri, gelegen tusschen de bergen Kawi en Kloet, hoog, volgens Junghuhn, 949 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Welini, dorp en moeras op Java, residentie Cheribon, partikulier land Kandang Hawor, distrikt Loewoeng Malang.

Welirang, een der toppen van den Ardjoeno op Java, residentie Pasoeroewan, West ten Noorden van den top Ardjoeno, ter hoogte van 10,300 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Deze doet dikwerf rookwolken opstijgen.

Welkom, buitenverblijf van den Gouverneur van Sumatra's Westkust, nabij Padang.

Welkomst-baai. Deze is gelegen aan Java's Noordkust, residentie Bantam, tusschen de hoeken Alang en Lesong. Aan den ingang is zij ruim 3 mijlen wijd. In den Zuid-Oostmoeson is zij eene goede ligplaats voor schepen en in den Westmoeson, als de wind niet te noordelijk waait, vindt men achter de Tweede punt, in 9—10 vademen diepte, eene ankerplaats. In deze baai liggen de gevaarlijke Pantersriffen. Langs haren Westkant strekt zich een rif uit. Verder vindt men er de Andellan-eilanden, met drie zandbanken boven water ten Noord-Noord-Oosten, Oost en Zuid-Oost van het noordelijkste dezer eilanden. Het eilandje Baddoe is door een smal rif omgeven en heeft ten Zuiden een aantal koraalriffen. Verder liggen in deze baai de eilanden Mangir, War, Oemang en Soemoer, nabij den Valschen hoek of Tandjong Plaggan, welke, even als die hoek, met riffen omgeven zijn. Op $^1/_4$ mijl naar buiten vindt men moddergrond in 15 vademen diepte.

Welo, rivier en dorp op Java, residentie Pekalongan, distrikt Sawangan. De rivier ontspringt uit den berg Tjandi.

Weloekh Doroh, oude Boedhistische tempel op Java, op het plateau van den Diëng, aan den weg naar den krater Kidang. Het is een vierkant piramidaal gebouw van gehouwen steenen.

Welong, laauwe zwavelachtige bron op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Toudano, distrikt Remboken. Het water wordt aangewend tot genezing van huidziekten en wonden.

Welstead, droogte in de Chinesche zee, onder de Tambelan-eilanden. Zij werd door den Gezagvoerder G. Welstead van het schip *General Harris*, in Januarij 1825, ontdekt en bepaald op 0° 32′ N. Br. en 107° 55′ O. L.

Weltevreden, wijk te Batavia, op Java, onder een Europeschen wijkmeester. Verder zie men daarover het artikel: Batavia.

Weltevreden, perk op de Noord-Westzijde van het eiland Groot-Banda, distrikt Lonthoir, in 1854 met 22,449 muskaatnotenboomen.

Weltevreden, perk op Ay, een der Bandasche eilanden, in 1854 met eenen aanplant van 12,655 muskaatnotenboomen.

Welvaren, perk op het Banda-eiland Ay, met 13,278 muskaatnotenboomen (1854).

Wena (Poeloe-) of Duivels-eiland, gelegen aan den uitersten Westhoek van het eiland Manipa.

Wenangé, naam dien de Alfoeren aan de op Celebes' Noord-Oosthoek gelegen kampong Manado Toewah geven, naar eene aldaar vloeijende rivier.

Wendid, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Pakkies. Er is eene badplaats met helder uit den grond wellend water. Ook vindt men er eenige oude beschadigde beelden.

Weni, berg op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Kraksan, distrikt Gending.

Wenkol, twee dorpen op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, een in het distrikt Tondano Toelimambot, met een 335tal en een in het distrikt Tondano Toelian, met een 125tal inwoners. Het eerste heeft eene Christen-gemeente, die met Kapataran en Atep gecombineerd is.

Wenni, zie: Weni.

Wenoawan, dorp op het Zuid-Wester-eiland Loeang, residentie Banda.

Wenreli, zie: Wanrili.

Wera, eilandje aan de Oostkust van het eiland Soembawa.

Wero, gebergte op het eiland Soembawa, rijkje Bima, dat geheel door slaven van den Sultan van Bima bewoond wordt.

Weraim, riviertje op het eiland Boero. Het valt in de rivier Ila.

Werantora's, volksstam op het eiland Flores, in het Noord-Westen van Endeh.

Werdajoe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Werdoto, noordelijkste ketel van den Panggonang op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok.

Werilau, zie: Warilaoe.

Werinama, Mohammedaamsch dorp op de Zuid-Oostkust van het eiland Ceram.

Weringin, zie: Waringin.

Weringkar, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, bij de westelijke grens van het distrikt Semanoe.

Weri Weri, eilandje in den Molukschen Archipel, bezuiden de Goearitji-eilanden.

Werkodoro of Tjandi Bimo, schoone oude tempel op Java, op den bergrug, welke van den oostelijken voet des Panggonang's af zich tusschen het zuidelijke einde van het Diëng-plateau en de Telaga Troes uitstrekt. Vier kleine tempeltjes omgeven zijne vier hoeken, waarvan er reeds twee geheel in puinhoopen liggen. Hij wordt door JUNGHUHN als een der schoonste, rijkst versierde en best bewaard geblevene tempels van Java aangemerkt. Zie zijn *Java*, Dl. 2, bl. 287. Sedert de laatste jaren zijn de bosschen, die het plateau omringden, geheel verdwenen.

Werno, meer op Java, dat door eene smalle landtong van de Zuid-Oostzijde van het plateau Diëng gescheiden is.

Wero, regentschap op Celebes' zuidwestelijke landtong, landschap Boelekomba. De inwoners, 500 in getal, vinden hun bestaan in den landbouw.

Weroe, dorp op Java, residentie en distrikt Soerakarta, in het Zuiden.

Weroe, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Karang Djati.

Weroe, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Karang Anjar, distrikt Gombong.

Weroe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Awoe Awoe.

Weroe, dorp op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Ngandjoek.

Werot, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Kema, distrikt Likoepang, bewoond door ruim 100 Heidenen.

Werso of Wirso, rivier en dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Redjo. De rivier stroomt ook door Kediri.

Werwali, dorp op de Noordkust van het Zuid-Wester-eiland Sermatta, distrikt Roomdarat.

Werwaro, dorp op het Zuid-Wester-eiland Moa, distrikt Kjerre, residentie Banda.

Werwelles of Werwillies, dorp op het Zuid-Wester-eiland Moa, residentie Banda, distrikt Bansawang.

Wesouw, dorp op de Noordkust van het eiland Timor, op Portugeesch gebied.

Wesselan, eiland bij het eiland Soembawa, in de baai van Tambora.

Wessels, zie: Adi.

West-eiland, een der Mentawei-eilanden, in de Zeebloemen-straat.

West-eiland, eilandje in de straat van Patientie, bij de kust van Batjan. Het behoort tot de Larie-eilanden en heeft aan de Noord-Oostzijde een rif en aan de Zuid-Westzijde een groot rif.

West-eiland, eilandje in de straat Molo, bij de Zuid-Westkust van Flores. Bij dit eiland ligt eene koraalbank met 1 vadem water er op en 30—40 vademen tusschen haar en den oever van Mangeraai.

West-eiland (der zeekaarten), is Seraja, het noordelijkste en westelijkste der Zeeroovers- of Serasan-eilanden, in het gebied van Riouw en Lingga, volgens GREGORY, op 2° 43′ N. Br. en 108° 40′ O. L. Het is zeer hoog en heeft naar de Noord- en Westzijden een rif, dat $^1/_8$ mijl en verder afsteekt.

West-eiland of Estam, een der Duizend-eilanden, ten Noorden van Java.

West-eiland, een der Zuid-Wester-eilanden, residentie Banda, ten Westen van Loeang.

West-eiland, zie: Groenewoud.

Westelijk Kanaal. Dezen naam draagt de doortogt in de straat Banka, gevormd door het eiland Lucipara en de lage groene punt op de kust van Sumatra, Lucipara-punt geheeten. In dit kanaal en ook op ongeveer 3 Engelsche mijlen ten Zuiden van Lucipara is het water ondiep, met eene uitgestrekte bank, waarop gewoonlijk maar $4^1/_2$ tot $5^1/_2$ vademen worden gevonden. De Westzijde van dit kanaal wordt bepaald door eene modderbank, welke zich op sommige plaatsen tot 2 of 3 Engelsche mijlen van de kust uitstrekt, terwijl aan de Oostzijde vele gevaarlijke hoeken en banken gelegen zijn.

Westerafdeeling, residentie op Borneo, van welk eiland zij de geheele Westkust beslaat. Zij bestaat uit de rijken of landschappen: Sambas, Landak, Mampawa, Pontianak, Koeboe, Simpang, Soekadana, Matan, Tajan, Meliouw, Sangouw, Sekadouw, Blitang, Sintang en het geheele stroomgebied der beide takken van de Kapoeas tot aan hunne waterscheidingen, bevattende de landschappen Sepa-

hoe of Sapauk, Silat, Sawait, Salimbouw, Piassa, Djongkong, Boenoet, Malo, Melawi, Pinoe.

De Resident der Westerafdeeling is tevens Militair Kommandant. Aan hem is toegevoegd een Secretaris, tevens Griffier bij den Landraad en Vendumeester, twee Kommiezen, een Haven- en Pakhuismeester, een *Djaksa*, een *Panghoeloe*, drie Kapiteins der Chinezen. Al deze personen wonen ter hoofdplaats Pontianak, alwaar ook gevestigd zijn een Algemeene Ontvanger, tevens Notaris, Vendumeester en Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, een Zoutverkoop-Pakhuismeester, een fungerend Postkommies, een Ingenieur der 3de klasse van het mijnwezen en verder een Agentschap der Bataviasche Wees- en Boedelkamer.

Deze residentie is verdeeld in de afdeelingen Pontianak met Mandhor, Landak, Tajan met Meliouw, Mampawa, de zuidelijke afdeeling (Soekadana), de adsistent-residentie Sintang, de adsistent-residentie Montrado en de adsistent-residentie Sambas. Over de bevolking en voortbrengselen zie men het artikel Borneo en wijders op de namen der landschappen, waaruit deze residentie is zamengesteld. Omtrent de voortbrengselen van het mineraalrijk kan hier nog een en ander uitvoeriger vermeld worden, hetgeen aan de berigten der mijn-ingenieurs ontleend is. Goud wordt voornamelijk gevonden in Sambas, Landak en Mandhor. Langs de Kapoeas, in de distrikten Sekadouw, Sintang en Silat, houdt men zich ook met goudwasschen bezig. In Silat wordt het goud door Chinezen bewerkt; hooger op houden zich alleen Maleijers en Dajaks daarmede onledig. De goudwinning tusschen de rivieren Landak en Sambas is geheel in handen van Chinezen en die streek is in mijndistrikten verdeeld. Na een in 1857 ingesteld onderzoek naar ijzer-, koper- en tinerts, dat naar de meening van den Sultan van Sambas in het landschap Palo aanwezig zou zijn, is gebleken, dat daarvan niets ter door hem aangeduide plaats te vinden is. Evenwel moet het, naar de geognostische gesteldheid des lands te oordeelen, niet onmogelijk zijn, dat op andere plaatsen van Palo ertsen voorkomen, doch daarnaar is nog geen onderzoek gedaan. In het distrikt Mandhor is in het Tampi-gebergte op 24 verschillende plaatsen kopererts gevonden, doch niet in die mate, dat men tot eene exploitatie kan overgaan. De vindplaats Manfopie geeft wel eenigen grond om te hopen, dat een nader onderzoek nog tot gunstiger uitkomsten zal leiden. Tin- en antimonium-erts, dat, naar men meende, in Soekadana, op het eiland Groot Karimata, in Matan en Kandawangan aanwezig was, is bij onderzoek gebleken niet in die streken voor te komen. In de landschappen Salimbouw en Djongkong worden aan de Kapoeas kolenlagen gevonden, die geschikt zijn voor stoomgebruik. In 1855 werd er voor Gouvernements rekening in Salimbouw eene kleine kolenontginning geopend, die in December van dat jaar door een kontrakt met het Hoofd van Salimbouw voor de levering van steenkolen vervangen werd.

Wester- of Vijfde Distrikt, een der zeven distrikten, waarin het Noorder Kwartier der residentie Batavia verdeeld is. Het bevat vervallen Europesche tuinen en strandmoerassen, is weinig bevolkt en het ongezondste gedeelte van geheel Batavia. Meer dan een derde bestaat uit moerassen. Het overige gedeelte is bewoond door ruim 4,000 zielen, welke grootendeels in het zuidelijke gedeelte gevestigd zijn, nabij het Chinesche Kamp. Deze bevolking bestaat uit ruim 900 Chinezen, ruim 2700 inlanders, een 70tal afstammelingen van Europeanen en overigens uit Arabieren.

Wester-eiland. Dit behoort tot de Zuid-Wester-eilanden, residentie Banda, en is gelegen ten Westen van Loeang.

Wester-haven, zie: Panteh Barat.

Wester Kwartier, voormalige afdeeling op Java, residentie Batavia, onder eenen Adsistent-Resident. Thans draagt zij den naam Tangerang naar de hoofdplaats, waar de Adsistent-Resident verblijf houdt. Zij is begrensd ten Oosten door de Angké en ten Westen door de Tjidoerian en Tjikandi en bevat 57 partikuliere landen en eene bevolking van plus minus 100,000 zielen. Behalve den Adsistent-Resident heeft men hier nog een Kommies, tevens Griffier bij den Landraad en Vendumeester, een *Panghoeloe*, een *Djaska* en een adjunct-*Djaksa*, een Kapitein titulair en twee Luitenants der Chinezen, een deurwaarder bij den landraad en een buitengewoon deurwaarder bij den raad van Justitie te Batavia, en een agentschap der Bataviasche weeskamer.

Wester Regentschap, zie; Tjiringin.

Westgroep, eilandengroep ten Zuiden van het Papoesche eiland Misool.

Westhoek, zie: Dolfijn's Neus.

Westklip, perk op het Bandasche eiland Ay, in 1854 beplant met 12,737 muskaatboomen.

Wetang, een der Babber-groep, tot de Zuid-Wester-eilanden behoorende, residentie Banda, met het midden op 7° 52′ Z. Br. en 129° 35′ O. L. Het staat onder den *Radja*

van Babber, die te Tepa verblijf houdt, en bevat de zes dorpen Hoka, Njaiwota, Pota, Waurili, Roemaliewen en Noeoliata. Dit eiland bevat een 650tal bewoners. Tusschen Wetang en Babber ligt eene bank met $5^1/_2$ tot 10 vademen water, alwaar een schip ankeren kan en beveiligd is tegen westelijke winden aan den kant van Wetang, en tegen oostelijke aan den kant van Babber.

Wetang, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, bij de westelijke grens van het distrikt Klatten.

Wetang, dorp op Java, residentie en regentschap Rembang, distrikt Waroe, aan de rivier Onto.

Wetang Negeri, distrikt op het eiland Bawean, met 21 dorpen, 2508 huizen en ongeveer 10,500 inwoners.

Wetelan, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan.

Weteron, dorp op het eiland Klein Kei, residentie Banda, distrikt Doelah.

Wetoewai, dorp op het eiland Kisser, residentie Banda.

Weton, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ambal, distrikt Poering.

Wettegai, dorp op de Zuidkust van het eiland Sermatta, residentie Banda, distrikt Roomkisser.

Wetter, groep van vier eilanden, tot de Zuid-Wester-eilanden behoorende, residentie Banda, ten Noorden van Timor en ten Westen van Kisser. Zij bestaat uit het groote eiland Wetter en de drie ten Westen daarvan gelegen kleine eilanden Babi, Kambing en Andjing. De Noordpunt van Wetter ligt, volgens Melvill van Carnbée, op 8° 6′ Z. Br. en 125° 58′ O. L., en het eiland is, volgens hem, 54 vierkante geographische mijlen groot. Het is bergachtig en zeer vruchtbaar. De kusten zijn steil en zonder gevaar, en veilig om te naderen tot op $^1/_4$ à $^1/_2$ mijl afstands, alwaar men met 100 vademen geen grond loodt. Bij den Noord-Oosthoek verheffen zich bergtoppen tot 4,000 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Aan de Zuidzijde biedt eene kreek ten Westen van het dorp Sauw goed drinkwater aan. Dit dorp ligt in eene baai, waar men vrij wel beschut ligt tegen Zuid-Ooste winden en in den Westmoeson nog veiliger is, daar de wal tegen de Noord-Weste winden beveiligt. Ten Westen van Wetter zijn ongeveer 2 mijlen uit den wal klipriffen gelegen. Op $^1/_2$ mijl van den Noord-Westhoek ligt het Honden-eiland of Poeloe Andjing op 7° 41′ Z. Br. en 126° 1′ O. L., en bij den Zuid-Westhoek Poeloe Babi op 8° 6′ Z. Br. en 125° 47′ O. L. Het vaarwater tusschen Wetter en Timor is vrij van gevaren.

De stranden van Wetter worden door eenige Christenen bewoond, die echter van alle onderwijs verstoken zijn. De bergbewoners zijn Alfoeren, die zich als onderdanen van de Christenen beschouwen, doch wreed en wantrouwend zijn. Op Wetter heeft men: buffels, geiten, schapen en varkens, en vindt men veel was en honig, en sandelhout, dat door de inboorlingen aan Makassaren, Bandanezen en de bewoners van Kisser voor andere artikelen verruild wordt. Voorts produceert het: rijst, sago, turksche tarwe en vele boomvruchten. De bevolking der Wetter-eilanden bedraagt nagenoeg 5,000 zielen. Ten tijde der Kompagnie hadden de Nederlanders aan de Zuidzijde van Wetter, te Sauw, eene bezetting. Omstreeks 1820 hebben de Lettinezen de kampong Ilwakie en de daarbij staande kerk en blokhuis op dit eiland verbrand.

Wetter, een der Kei Tenimber-eilanden, residentie Banda.

Wetti, dorp op het eiland Ceram, onder Wahaai, regentschap Hotti, met een 70tal Heidenen.

Wewalimtoean, dorp op Celebes, in de Minahassa van Manado, distrikt Tondano Toelian.

Wewanwawang, dorp aan de Noordkust van het Zuid-Wester-eiland Loeang, onder een *Orang Kaja*.

Wewelen, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Tondano Toelian, met een 400tal inwoners.

Wewoang Maredja of **Maurissa**, straat aan de Oostkust van het Solor-eiland Lomblem, die Pantar van dit eiland scheidt.

Wezel-baai, zie: Plelot.

Wezel-eiland, zie: Adi.

Wiaauw, zie: Wiauw.

Wiadon, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoeho.

Wiang, zie: Wyang.

Wiar, meer op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, ten Noorden van Poeger, aan den oostelijken voet van den berg Lamongan.

Wiara, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Pamalang, distrikt Tjiomal Lor.

Wiasa, dorp op het eiland Samao, residentie Timor. In de nabijheid wordt eene bron gevonden.

Wiasaren, dorp op Java, residentie Tagal,

afdeeling Pamalang, distrikt Tjiomal Kidool, aan de rivier Toembal.

Wiauw, dorp op Celebes, residentie Manado, afdeeling Amoerang, distrikt Romohon, met een 120tal inwoners. De Christengemeente staat onder de leiding van den zendeling van Amoerang en vormt met Lapi eene school.

Wibi, koude bron op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer, te Diëng.

Widang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Indramajoe, distrikt Sleman.

Widang, dorp met tabaksplantaadje op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes, bij de zuidelijke grens, aan de Solo-rivier. Deze onderneming behoort aan C. A. van Drongelen, en heeft eenen aanplant van 100 bouws.

Widari, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Widari, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa.

Widari, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati.

Widas, rivier op Java, residentie Kediri, afdeeling Berbek, distrikt Gemenggeng.

Widas, rivier op Java, residentie en regentschap Madioen, op de grens van het distrikt Tjaroeban met Kediri.

Widialoe, rivier en dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Gondang Legi. De rivier, welke ook Laut genoemd wordt, valt in de Indische zee.

Widih-eilanden, groep van lage eilanden bij het zuidelijk schiereiland van Gilolo. Zij worden door Alfoeren bezocht, die er visschen, schildpadden en krabben vangen. Men vindt er geen ander dan putwater.

Widjahan, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, distrikt Kali Redjo.

Widjahan, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, bij de hoofdplaats.

Widjin Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong.

Widodaren, vuurspuwende berg op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, in het Noorden. De hoogste kraterrand ligt, volgens Junghuhn, 7,517 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Widodaren, bergtop van den Smeroe op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Karanglo, bij de grens van Probolinggo. Zijn rug is met zware boomen (*tjemara's*) begroeid. De kruin, in eene noordoostwaartsche rigting gelegen, vormt twee afzonderlijke bergtoppen. Uit den meer oostelijken ziet men wel eens rook opstijgen. De hoogte bedraagt, volgens Junghuhn, 6,641 Rijnl. voeten.

Widodaren, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati, aan de Java-zee.

Widodaren, dorp op Java, residentie Madioen, distrikt Poerwodadi.

Widodaren, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ngawi, distrikt Gendingan.

Widodaren, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling en distrikt Pamalang.

Widodaren, kaap aan Java's Zuidkust, die de Zuid-Westzijde der Gradjagan-baai bepaalt, adsistent-residentie Banjoewangi.

Widoeng, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Widoeri, dorp op Java, residentie Tagal, aan het Noorderstrand, ten Noorden van de afdeelingshoofdplaats Pamalang.

Widoeri, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Widoeri, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, op de westelijke grens van het distrikt Poerwodadi.

Widoro, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa.

Widoro, kampong tot de hoofdplaats Soerakarta behoorende, op Java, beoosten de Solo-rivier.

Widoro, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling en distrikt Bondowosso.

Widoro, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Pakkies.

Widoro, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pringkoekoe.

Widoro, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Temajang.

Widoro, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Noord-Oosten.

Widoro, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Kali Woengoe, aan de rivier Tjankring en aan den postweg.

Widoro, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, distrikt Poerwodadi.

Wiei, berg op het Papoesche eiland Misool.

Wiën, eilandje ten Westen van Nieuw-Guinea en ten Noorden van het eiland Misool, in de Pitt-passage.

Wiën, hoek aan de Oostkust van het Papoesche eiland Misool.

Wieplo, dorp op het zuidelijk schiereiland van Gilolo, onder het gezag van Ternate.

Wijf (Het oude), zie: Wolfsklip.

Wijnkoopsbaai, bij de inlanders Pala-

boean Ratoe of Vorstelijke ankerplaats, is gelegen aan de Westzijde der Preanger Regentschappen op Java, tusschen de monding der Tjibarenoh en den hoek Sodong Parat. De ingang tusschen de hoeken Ragat en Tjirare is ruim $2^1/_4$ mijl wijd en de grootste diepte der baai bedraagt ruim $2^1/_8$ mijl. Zij strekt zich in de rigting van het Zuid-Westen naar het Noord-Oosten zeewaarts uit, loopt $1^3/_4$ zeemijl landwaarts in, en is van voren geheel open. Haar zuidelijk en noordelijk strand is steil; aldaar verheffen zich rotsen onmiddellijk tegen de zee, waartegen hevige branding staat, terwijl zij van boven in bergruggen uitloopen, die met welig houtgewas bedekt zijn. De beste ankerplaats voor schepen is in de reede Palaboean Radja, waar men eene regelmatige diepte langs de kust heeft. Verder heeft men ankergrond tusschen de kapen Kambang en Tjipennai, en aan de Noord- en Noord-Westzijde der baai, ten Westen van Karang Pamalang tot nabij de Tjibarenoh onder de kust. De Tjimandiri is de voornaamste rivier, welke in deze baai uitwatert.

Aan den noordelijken hoek der Wijnkoopsbaai, op eenen afstand van 30 ellen, heeft ons Gouvernement een établissement van koffij- en zoutpakhuizen opgerigt. In eenen inham aan de Noordkust is eene grot, waarin zich eene menigte vledermuizen ophoudt. Deze grot heeft drie voorname afdeelingen, van welke de middelste ruim 12 ellen hoog is. In deze laatste bouwen de zwaluwen hare eetbare nesten. Tusschen de Wijnkoopsbaai en de rivier Tjiaiki worden steenkolen gevonden. De vlaggestok staat op 6° 59′ 30″ Z. Br. en 106° 29′ 57″ O. L. In den omtrek dezer baai wordt veel *wiedjien* verbouwd, welke plant de *wiedjien*- of *sesamum*-olie oplevert, welk produkt door de inlanders naar Buitenzorg wordt gebragt.

Wijnkoopspunt, zie: Anjol.

Wilade, dorp op Celebes, in het Noorden van het rijk Boni.

Wilahan, dorp op Java, residentie en regentschap Japara, distrikt Majong.

Wilahan, dorp op Java, residentie en regentschap Banjoemaas, aan de rivier Serajoe.

Wilahan, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling Brebes, distrikt Boemi Ajoe.

Wilajoe, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, bij de westelijke grens van het distrikt Semanoe.

Wilaloeng, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Sambong, aan de rivier Tangoelangin.

Wilanagara, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong.

Wilangan, dorp op Java, residentie Samarang, alwaar een Opziener der recherche geplaatst is.

Wilangan, poststation en dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Berbek, distrikt Gemenggeng.

Wilangan, rivier en dorp op Java, residentia Madioen, afdeeling Ponorogo, distrikt Ardjowinangoen.

Wilangan, dorp en poststation op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban. Het ligt op den weg van Madioen over Tjaroeban naar Kediri, bij de rivier Gempol, op de grens van Kediri, 10 palen van Tjaroeban, 27 van Madioen en 28 van Kediri.

Wilerang, rivier op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan.

Wilérie, rivier en poststation op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko. Het bosch van gelijken naam is gedeeltelijk uitgekapt. De weg die door dit bosch leidt is moeijelijk, vooral wanneer het geregend heeft. Nabij Wilérie ligt de minerale bron Gebangan.

Wilet, dorp op Java, residentie Cheribon, op de oostelijke grens van het distrikt Kandang Hawor.

Wilhelmina, eilandje bij de Oostkust van Borneo, op 2° 8′ N. Br.

Wilhelmus-baai. Deze is gelegen aan de Noordkust van het Zuid-Wester-eiland Damma, residentie Banda. Er ligt aan deze een gelijknamig dorp met eene kerk en school. Het verlaten fortje ligt op nagenoeg 7° Z. Br. en 128° 30′ O. L. De baai is voor noordelijke winden geheel open, doch biedt in de Westmoeson eene geschikte ankerplaats aan.

Wilhelmusburg, fort op het Zuid-Westereiland Damma, residentie Banda, dat in 1646 gebouwd, later vernieuwd en in 1834 verlaten is.

Wilis, zie: Willis.

Wilkens- of **Wilksen-eiland**, zie: Katang.

Willa, gebergte op Sumatra, koningrijk Achin, bij het dorp Analaboe, alwaar veel goud wordt uitgegraven.

Willem I, fort met militair hospitaal en militair huis van arrest op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, te Ambarawa. Op ultimo 1854 waren hier 253 gedetineerden, als 207 Europeanen, 9 Afrikanen, 1 Amboinees en 38 inlanders. In den tijd van één jaar

zijn door dit huis van arrest afgeleverd: 65,219 stuks kleeding en 11,142 paar schoenen. Het fort ligt ter hoogte van 1,516 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Hier bevindt zich eene Gouvernements lagere school.

Het water uit den artesischen put alhier, met eene diepte van 31,5 tot 33,3 Nederlandsche ellen, uit lagen van zand, conglomeraat en kleiaarde komende, heeft eene temperatuur van $26^1/_4{}^0$ C., bij eene luchtwarmte van $21^1/_2{}^0$ C.

Het resultaat eener analyse van dit water door J. Maier, voorkomende in het *Natuur- en Geneeskundig Archief voor Nederl. Indië*, 1ste Jaargang, bl. 296—301, is:

7,500,000 grm. water bevatten		of 1000 water
zure koolzure kalkaarde	0,9964	0,1328
„ „ magnesia	0,1824	0,0243
„ „ soda	0,3662	0,0488
„ „ potasch	0,2000	0,0266
„ „ ijzeroxydule	0,0405	0,0054
phosphorzure kalkaarde	0,1120	0,0149
aluinaarde	0,1760	0,0235
kiezelaarde	0,6350	0,0847
zoutzuur	sporen	sporen
zwavelwaterstofgas	„	„
organische stof	onbepaald	onbepaald
koolzuur	0,7411	0,0988

Willem II (Koning) of Modjosari, suikerfabriek op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjosari Lor, ten Noord-Westen van Modjosari, met eenen aanplant van 800 bouws. In 1865 is zij verkocht aan de Gebroeders van Delden, G. A. van Delden en Klinkhamer.

Willem III, benaming van het gymnasium te Batavia op Java, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 19 Januarij 1819. Op 30 April 1866 bedroeg het aantal leerlingen 71, waarvan 58 internes en 13 externes.

Willemsbaai, zie: William-baai.

Willemsberg. Deze verheft zich op het eiland Tandjong Pinang, residentie Riouw.

Willem Schouten-eilanden, op de kaarten Mysore of Mysory genoemd, drie eilanden ten Noorden van Nieuw-Guinea, vóór den ingang der Groote Geelvink-baai, onder den Sultan van Tidore. Zij heeten Soök, Mysory en Biak. De Westpunt van Mysory, Sevedra genoemd, ligt op 0° 36′ 55″ Z. Br. en 135° 15′ 49″ O. L. en de Oostpunt op 1° 3′ 50″ Z. Br. en 136° 12′ 54″ O. L. Soök, het westelijkste eiland, is hoog en steil, en heeft aan den Oosthoek een inham met diep water. De huizen dezer eilanden zijn door kokosboomen omringd. Varkens en visch zijn er overvloedig. Ten Noorden van deze groep is eene bank, met 5 vademen water.

Willems-eiland (Koning), zie: Koning Willems-eiland.

Willemstad, zie: Takomi.

William, kaap op Celebes' Westkust, volgens Melvill van Carnbée, op 2° 37′ Z. Br. en 118° 49′ O. L. Digt bij deze kaap ligt een eilandje.

William-baai. Deze is gelegen aan de Noordkust van het Sandelhout-eiland.

William's-baai, zie: Wilhelmus-baai.

Willis, berg op Java, op de grenzen der residentiën Madioen en Kediri, welks hoogste juk, de Dorowati, volgens Junghuhn, 8,233 Rijnlandsche voeten hoog is. De Willis is een in de breedte gevormde berg, die uit verscheidene bergruggen van zeer ongelijke hoogte bestaat. De oostelijkste top heet Liman, de middelste Willis, terwijl de Ngebel de laagste is. Alle toppen en nokken zijn door tusschenruggen met elkander vereenigd en tot aan de kruinen met wouden bedekt, terwijl de voet door djati-bosschen is begrensd. Op de oostelijke helling van den Willis vindt men een Hindoemonument, Penampikan genaamd. Het heeft den vorm van een altaar en de toegang wordt gevormd door drie met trappen verbonden en met beeldwerk prijkende terrassen.

Wiloelang, dorp op Celebes, rijk Toradja.

Wiloelang, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, in het Oosten van het distrikt Grati.

Wiloso, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Zuiden.

Wilson's Droogte is gelegen ten Oosten van het eiland Banka, aan de Oostzijde van het distrikt Koba.

Winajang, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Romohon, met een 120tal inwoners.

Winang, berg op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Nangoelan.

Winang, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Palimanang.

Winanger, rivier op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, in het Westen der afdeeling Amoerang.

Winangon, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Zuiden van het distrikt Semanoe.

Winangon, dorp op Java, residentie Soe-

rabaja, afdeeling Sidajoe, regts van de Bengawan.

Windak, dorp op de Noordkust van het Sandelhout-eiland.

Windit, plaats op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Pakkies, op den 5[en] paal van den weg noordwaarts, van Malang. Men bereikt deze plaats langs eene trap en ziet er den oorsprong van verscheidene bronnen, die in antieke badplaatsen vloeijen en vervolgens naar den omtrek stroomen en eene *ráwa* vormen.

Windoe, berg op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Wiro.

Windoe, twee bergen op Java, residentie Preanger Regentschappen, afdeeling Bandong, distrikten Bandjaran en Tjikemboelan.

Windoe, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Windoe Adji, dorp op Java, residentie Tagal, regentschap Brebes, distrikt Boemi Ajoe, zijnde de laatste plaats in Brebes.

Windoe Adji, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Windoe Adji, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling en distrikt Koeningan.

Windoe Djati, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Koeningan, distrikt Loerah Agong, op het Kendang-gebergte.

Windoe Sari, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, aan de Tjilapar.

Windoe Sari, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer.

Wineloutou, rivier op de Zuidkust van het eiland Timor, rijk Amanoebang.

Winentelan, plaats op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Remboken, met eene laauwe zwavelachtige bron, welker water aangewend wordt tot baden en drinken.

Wingko, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Wingko, rivier op Java, residentie Soerakarta, die in zee valt.

Wini, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Panolan, aan de rivier Kedoeang.

Wini Endole, dorp op het Sandelhout-eiland.

Winoe, dorp op Java, residentie Banjoemaas, bij de oostelijke grens van het distrikt Tjilatjap.

Winong, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in het Oosten van het distrikt Mangar.

Winong, rivier en dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kebon Tjandi.

Winong, twee dorpen op Javn, residentie Rembang, afdeeling Toeban, een in het Oosten van het distrikt Bautjar, en een in het Zuid-Oosten van Djenoe.

Winong, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Pelaboean.

Winong, twee dorpen op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, een in het distrikt Laban, en een in Kadoewang.

Winong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Bandar Goeniwang.

Winong, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Seragi.

Winong, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo, distrikt Kemiri.

Winong, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Loano.

Winong, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Winong, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Kanigoro.

Winong, dorp op Java, residentie Madioen, regentschap Magettan, distrikt Boeloe, in het Noorden.

Winongan, distrikt op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, met 61 dorpen en 8,000 inwoners (Javanen en Madurezen). Het hoofddorp heet Winongan Lor en heeft de suikerfabriek Bekassi Oost in de nabijheid. Door dit distrikt vloeit eene gelijknamige rivier.

Winongan, dorp op het eiland Bali, in het Zuid-Westen van het rijk Karang Asam.

Winong Koelon en **Wètan**, twee dorpen op Java, residentie Japara, tot de hoofdplaats Pati behoorende.

Winongo, rivier op Java, residentie Djokdjokarta.

Winongo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrlkt Bagi, in het Zuid-Westen.

Winoto, landschap op het eiland Timor, in het Oosten van Sonnebait.

Winroe de Lamoeng, dorp op Celebes' zuid-westelijk schiereiland, afdeeling Sandjai, distrikt Toeroengang en Manipi, met 10 huizen en 74 zielen (1861).

Wioeng, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Goenong Ken-

deng I, ongeveer 12 palen Zuid-West van de stad, met 700 inwoners (1857). Er is eene Christengemeente, welke eene school bezit en onder de leiding van den Zendeling van Modjo Warno behoort. Zij is 53 zielen sterk (1864). Nabij dit dorp is eene *râwa* van verzameld water, welke eene lengte van 904, eene breedte van 105 Rijnlandsche roeden en eene diepte van 3—7 voeten heeft, met veel wild.

Wioko, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Wiono, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Wioro, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Lorrok, ten Noorden van het hoofddorp Ngadiredjo.

Wioso, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Wira, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang, in het Noorden.

Wiradessa, distrikt op Java, residentie en regentschap Pekalongan, grenzende ten Noorden aan de Java-zee, ten Westen aan Seragi, ten Zuiden aan Pekadjangan en ten Oosten aan Pekalongan. De hoofdplaats is Goemiwang Kidool, alwaar een Controleur is gevestigd. De kust is moerassig. De bevolking van dit distrikt telt ruim 24,000 zielen. Een gelijknamig dorp in dit distrikt, aan den grooten postweg gelegen, is eene zeer oude plaats, die vroeger dan Pekalongan bestond.

Wirakanan, dorp op Java, residentie Cheribon, partikulier land en distrikt Kandang Hawor.

Wiraro, dorp op Celebes, in het Noorden van het landschap Sandjai.

Wirasaba, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerbolinggo, distrikt Tjahjana.

Wirasari, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Telaga.

Wireh, rivier op Java, residentie Kediri, op de zuidelijke grens van het regentschap Berbek, distrikt Godean.

Wiri, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Batjan-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Wiriet, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Kajeli.

Wirinama, stranddorp en kaap op de Zuidkust van het eiland Ceram, nabij de Teloeti-baai, onder de adsistent-residentie Saparoea. Het dorp bevat 46 huizen en 290 Mohammedanen, onder eenen *Radja* (1860).

Wiririe, dorp aan de Noordkust van het Aroe-eiland Oedjier, bij kaap Radjoe, op nagenoeg 5° 33′ 30″ Z. Br. en 134° 24′ O. L. Hier komen vele handelaren uit Ceram ten handel. Op 6 kabellengten uit den wal kan men in 11 vademen ankeren.

Wirisoy, noordelijkste der Ayoe-eilanden, ten Noorden van Wageoe, op 0° 43′ N. Br. en 131° 8′ O. L. Het is door een rif omgeven, dat aan de Noordzijde nagenoeg ½ à ¾ mijl afsteekt.

Wirodajan, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Banjoewangi.

Wirodrono, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Wiroe, zie: Tjitjoelang.

Wiroe, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Wiroe, twee dorpen op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in de distrikten Mangar en Sambong.

Wiroe, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 250tal inwoners.

Wiroe, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Wiroen, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo, distrikt Kemiri.

Wiroen, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, in het Zuid-Oosten van het distrikt Singahan.

Wirogomo, onwerkzame vulkaan en dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, in het Zuiden. De hellingen des bergs zijn met koffijaanplantingen bedekt. Deze berg, die tot het Djamboe-gebergte behoort, wordt door enkele Javanen Telomojo en door JUNGHUHN Koloboeko genoemd. Het dorp is bewoond door een 750tal Javanen.

Wirogonan, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kota Pasoeroewan.

Wiroko, distrikt op Java, residentie Soerakarta, in het Zuiden der afdeeling Soekawati Wètan, met ongeveer 3,000 inwoners. Het hoofddorp heet eveneens Wiroko.

Wirokromo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Maöspati, aan den postweg.

Wiromastro, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Wironojo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap en distrikt Poerbolinggo.

Wiropate, kampong op Java, tot de hoofdplaats Soerakarta behoorende, aan de Batoe Rono.

Wirosari, distrikt op Java, residentie Samarang, regentschap Grobogan, met eene gelijknamige hoofdplaats met suikerfabriek, rijstpelmolen en poststation. De bevolking is 22,000 zielen sterk, waarvan 2300 Javanen en eenige Chinezen in de hoofdplaats. De woning van den *Demang* van Wirosari en de moskee zijn gelegen aan de *paseiban*. De straten zijn met witte houten hekken afgezet. De thermometer teekent er 75° tot 88° Fahr. In de nabijheid ligt het groote bosch van Wirosari.

Wirosari, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Kadoe.

Wirosobo, zie: Modjo Agong.

Wirosobo, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong, op den weg van Kediri naar Soerabaja, 20 palen van Bandar Djedjer, 39 van Kediri en 44 van Soerabaja.

Wirosobo, zie: Ngoemplak.

Wirosobo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Wiroto, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, distrikt Pakkies, partikulier land Genitri.

Wisaroe, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Bawa, landstreek Aropin.

Wisirauw, gehucht op de Westkust van Nieuw-Guinea, distrikt Lokahia.

Wisma, berg op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Kali Alang. Hij verbindt zich door den Goenong Pager Tipis met den Srodjo ten Zuiden en den Praboe ten Oosten en Noord-Oosten.

Witte Klip, benaming van eene klip onder de Tambilan-eilanden, op 0° 48′ N. Br. en 107° 39′ O. L.

Witte Rots, ondiepte in de straat Banka, bij de Tweede Punt.

Witte Rots, ondiepte aan Sumatra's Westkust, op ongeveer 3° N.Br.

Witte Rots of Witte Steen, klip boven water onder de Zuid-Anambas-eilanden, op 2° 12′ 30″ N.Br. en 106° 35′ 30″ O. L.

Witte Rots. Deze is gelegen ten Westen van Billiton's Zuidkust, in de Stolze-straat, met peilingen ten Zuid-Zuid-Westen van 16 vademen.

Witte Rots (Fransche) of Barren-eiland, rots in de Chinesche zee, Oost-Zuid-Oost van Victory-eiland, op 1° 32′ N.Br. en 106° 28′ 45″ O.L.

Witte Steen (De), zie: Witte Rots.

Wiwoek, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Sarongsong, met ongeveer 150 inwoners.

Wlahoe, twee dorpen op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Poerwokerto, distrikten Djamboe en Poerwokerto.

Wlahoeng, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling en distrikt Ambal.

Wlingie, distrikt op Java, residentie Kediri, afdeeling Blitar. Het hoofddorp Wlingie ligt ter hoogte van 926 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Woakat, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Doeson Oeloe, aan de rivier Teweh.

Woan, zie: Boean.

Woang Lohom en **-Sion,** twee dorpen op Borneo's Oostkust, rijk Koetei, het eerste aan de rivier van Koetei, bij de rivier La, en het andere bij den mond der Peñong-rivier.

Woantang, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, landschap Tanah Boemboe, rijkje Menoenggoel.

Wobi, eiland bij de Oostkust van het noordelijk schiereiland van Gilolo.

Woda, eiland bij de Oostkust van Gilolo, onder den Sultan van Tidore.

Wodai, dorp op het eiland Nila, residentie Banda.

Wodjo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Wodjolo, zie: Wajeloe.

Woebi, dorp op het Sandelhout-eiland.

Woedi, eilandje aan de Westkust van Zuid-Porah, een der Mentawei-eilanden.

Woedi, rivier op het eiland Boero. Zij ontlast zich in het meer Wakoholo.

Woedjier, zie: Oedjier.

Woedjil, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met ruim 500 inwoners.

Woedoeng, koffijtuin op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, op de lagere helling van den Ardjoeno, boven Sisir.

Woegi, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, aan den postweg.

Woegis, kustplaats in het rijk Wadjo, op Celebes' zuidwestelijk schiereiland. Naar den naam dezer plaats hebben de Maleijers de gezamenlijke Boeginesche landen, met verwisseling van *W* voor *B*, *Tanah-Boegis* en de bevolking *Orang Boegis* (Boeginezen) genoemd.

Woei, tak der Aroet-rivier in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, rijkje Kota Waringin.

Woeki, heuvel op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang, ten Zuid-Westen van het Ardjoeno-gebergte. Langs dezen stroomt de Brantas.

Woekir Sari, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Ngawen.

Woeloe, twee dorpen op Celebes' Westkust, een in het landschap Tanette, en een in het Oosten van Sopèng.

Woeloe, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan.

Woeloe, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, in het Westen van het distrikt Sembojang.

Woeloe Aloe, dorp op het Sandelhout-eiland.

Woeloean, berg op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wonosari, tot den berg Raoen behoorende.

Woeloean, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Poeger.

Woeloek, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong, aan de Brantas.

Woeloe Manoe, dorp op het Sandelhout-eiland.

Woeloeng, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Woeloesan, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenoeng Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Woelok, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Woelok Agong, dorp op het eiland Madura, in het Noorden van de afdeeling Madura.

Woenan, dorp in Borneo's Zuid- en Ooster-afdeeling, voormalig rijk van Bandjermasin, aan de rivier Tabalong Kiri.

Woendes, eiland aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, in de Groote Geelvinkbaai, onder den Sultan van Tidore.

Woendes, dorp op Nieuw-Guinea, afdeeling Wonim di Bawa, landstreek Wandammen.

Woendoe, dorp op Java, aan den voet van den Panggonan, op het Diëng-gebergte.

Woenga, dorp op het Sandelhout-eiland.

Woengoe, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, aan de Bengawan, in welke zich hier de rivier Woengoe ontlast, zijnde een 50 voeten breede stroom en de eerste, die zich na de rivier van Madioen in de Bengawan uitstort. De Woengoe komt van de westelijke helling van den Oengaran, stroomt eerst westwaarts en daarna noord- en noord-oostwaarts. Woengoe is de algemeene balkenstapel van Soerabaja.

Woengoe, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen.

Woengoe, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen.

Woengoe, twee dorpen op Java, residentie en regentschap Madioen, een in het distrikt Tjaroeban, en een in Kanigoro.

Woengoe Dingklak, dorp op Java, residentie Banjoemaas, regentschap Tjilatjap, distrikt Adiredjo.

Woengon, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Woengwoeng, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Bogorami.

Woenjo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Singen Kidool.

Woenoet, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe I.

Woenoet, twee dorpen op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, in het Noorden van het distrikt Pandahan.

Woenoet, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Woenoet, twee dorpen op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikten Djenar en Poerworedjo.

Woenoet, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoehoe.

Woenoet, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenoeng Kidool, distrikt Awoe Awoe.

Woeoek, dorp op Java, residentie Batavia, Oosterkwartier, ten Oosten van de *râwa* Gombol.

Woerei, zie: Woeri.

Woerematta, een der Zuid-Ooster-eilanden, op 7° 30′ Z. Br., residentie Banda.

Woeri, rijk op de Westkust van het eiland Adanara, dat weleer aan het Portugesche Gouvernement behoorde, hetwelk het in Augustus 1851 aan het Nederlandsche Gouvernement heeft afgestaan. In Woeri ligt een gelijknamig dorp.

Woerni, dorp op het eiland Solor, aan de straat Larantoeka.

Woerong (Ranoe-), meer en dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan, bij den berg Lamongan.

Woerwawang, dorp op de Noordkust van het Zuid-Wester-eiland Lakor, residentie Banda.

Woetil, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Eli.

Woetoeauw, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Eli.

Woewoek, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Amoerang, distrikt Kawangkoang. De Christengemeente werd er in 1843 gesticht, terwijl in Januarij 1865 de bevolking uit 408 Christenen en 10 Heidenen bestond. De gemeente heeft in 1851 geheel uit eigen middelen het kerkgebouw vernieuwd en tevens het schoollokaal opgebouwd. Zij staat onder de leiding van den Zendeling te Amoerang.

Woewoek Maälola, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, distrikt Kawangkoang. Men heeft er eene school.

Woewoeng, berg in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, distrikt Bekompai.

Woewoer, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Tjengkal Sewoe.

Wogo's, volksstam, die het Noord-Oosten van Midden-Flores bewoont, en woester en stoutmoediger dan de Mangeraaijers is. De Wogo's hebben eene eigen taal.

Wohamoha, stam of *fenna* op het eiland Boero, regentschap Loemaëteh.

Woinakarta, dorp in Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling, rijkje Kota Waringin, aan den regter oever der Aroet. Het is bewoond door 40 Maleijers en 30 Dajaks (1853). Er is eene buitenplaats met fraai kamp van den Vorst, die hij betrekt wanneer hij naar de Aroet-rivier gaat.

Wojo, dorp op Java, residentie Soerabaja, bezuiden de stad. Er is een établissement voor de cavallerie.

Wojo, dorp op het Soela-eiland Taliaboe, residentie Ternate.

Woka, eilandje met kegelvormigen berg, liggende tusschen de eilanden Gilolo en Damar.

Wokam, een der Voorwals-Aroe-eilanden, residentie Banda, met de Zuid-Westpunt op 5° 44′ Z. Br. en 134° 29′ 30″ O. L. Het bevat de dorpen Wokam, Timor, Pengambil, Samang, Naffar, Manambai, Majoeni, Badjina, bevolkt door ongeveer 600 zielen, gedeeltelijk Christenen en gedeeltelijk Mohammedanen en Alfoeren. In het dorp Wokam is een inlandsche onderwijzer werkzaam. Aldaar telde men in 1864 62 inwoners, waarvan 56 Christenen, die eene kerk bezitten, welke echter in slechten staat verkeert. Er woont een Regent. De O. I. Kompagnie had hier reeds vroeg een fort, met eene bezetting van een onderofficier en eenige manschappen. Van dat fort, dat in 1808, onder den Gouverneur-Generaal DAENDELS, verlaten is, vindt men alleen nog de ruïnen. De grootte van Wokam bedraagt, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 3 vierkante geographische mijlen. Op het rif ten Zuid-Westen van Wokam heeft de Kapitein KINGDOM in de Nederlandsch-Indische bark *Diederika* in 1845 een baken geplaatst, waardoor het binnenloopen in het gat naar Dobo aanmerkelijk gemakkelijker is gemaakt. Onder de Westkust van dit eiland kan men ankeren vóór Samang in $7^1/_2$ vademen kleigrond.

Wokir, berg op Java, residentie Pasoeroewan, afdeeling Malang.

Wokka, rivier op het noordelijk gedeelte van het eiland Batjan, residentie Ternate.

Wokka, uitgebrande vulkaan op de Zuid-Oostkust van het eiland Adanara, residentie Timor. Hij verheft zich, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 4,762 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. De piek ligt op nagenoeg 8° 17′ Z. Br. en 123° 18′ O. L.

Woko, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda, distrikt Jamtillo.

Wokoholo, zie Wakoholo.

Wokomakan, kampong op den Noord-Oosthoek van het eiland Timor.

Wolanda (Kampong-), dorp op het eiland Soembawa, rijk Bima. Het ligt aan het strand, heeft breede straten en houten huizen. Er is een fort met aarden wallen en grachten, dat zeer vervallen is, even als de bamboezen huizen en kazernen, die het bevat.

Wolanda (Poeloe-), eiland in de Javazee, tot de Duizend-eilanden behoorende, op 5° 37′ 30″ Z. Br. en 106° 39′ 57″ O. L.

Wolfs-klip, of het Oude Wijf, benaming van eene ondiepte, die ten Noorden van Java, in de straat Madura gelegen zou zijn, op 10 mijlen uit den wal Noord van de kaap Warangan en ruim $1^1/_4$ mijl afstands noordelijk van Pasoeroewan, doch aan welker bestaan men twijfelt, daar men haar menigvuldige malen vruchteloos gezocht heeft. Wel steekt het rif van kaap Warangan vrij ver in zee uit.

Wolfs-klip, deze is gelegen in den Moluksehen Archipel, ten Westen van Gilolo. Zij is het noordelijkste der gevaren van de Gerfsius- of Latta-eilanden, en verheft zich slechts even boven de oppervlakte der zee. Zij ligt op 0° 13′ N. Br. en 127° 1′ 30″ O. L. Zelfs bij weinig wind loopt er sterke branding over. Op $^1/_2$ a $1^1/_3$ kabellengte ten Zuiden dezer klip vindt men $8^1/_2$—16 vademen zandgrond en aan de Noordzijde, op 1 kabellengte, 13 vademen zeer harden zandgrond.

Wolgaleh, dorp op Java, residentie en distrikt Samarang.

Wolilier, plaats op Celebes, residentie Ma-

nado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Kakas, met eene laauwe, zwavelachtige bron, die aangewend wordt tot genezing van wonden en huidziekten en om te drinken.

Wolleket, eilandje tusschen Nieuw-Guinea en Misool, op 2° 4′ Z. Br. en 130° 40′ O. L.

Wolmasen, dorp op het Tenimber-eiland Moenoefroean, residentie Banda.

Wolo, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Mangar.

Wolo, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekowati, aan de Solo-rivier.

Wolo, dorp en vogelnestklip op Java, residentie Bagelen, afdeeling Bagelen, distrikten Wonorotto en Karang Bollong, zijnde het dorp in het eerst- en de vogelnestklip in het laatstgenoemde distrikt gelegen.

Woloan, dorp op Celebes, residentie Manado, in de Minahassa, afdeeling Tondano, distrikt Langowang, bewoond door ruim 500 inwoners. De Christengemeente staat onder den Zendeling van Tanawangko.

Wolo Dono, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Larog, aan de Denkeng.

Wolo Hodo, kampong in het Noord-Oosten van Midden-Flores, bewoond door Wogo's.

Wolo Megna, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Wolon, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Ongobajan.

Wolo Walian, rivier op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Wètan, distrikt Kadoewang. Zij valt in de rivier Penambasan.

Wolo Witoe, kampong in het Noord-Westen van Midden-Flores, bewoond door Langa's.

Wolterbeek's Groep, eilanden bij Celebes' Westkust, tusschen kaap Donda en Stroomen-kaap. De Noordhoek van het noordelijkste eiland ligt op 1° N. Br. en 120° 19′ 10″ O. L.

Womar, dorp op de Noordkust van het Aroe-eiland Tarangan, met 400 inwoners (1864).

Womi, dorp op het eiland Nila, residentie Banda.

Womoet, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, in het Noorden van het distrikt Semanoe.

Wongal, dorp op Meikor, een der Voorwals-Aroe-eilanden, residentie Banda, bewoond door Alfoeren.

Wongo, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, distrikt Klatten, aan den postweg.

Wonim di Atas, benaming van het oostelijk gedeelte van Nieuw-Guinea, dat onder Nederlandsch gezag behoort. (Op de kaart van Melvill van Carnbée heeft derhalve eene misstelling plaats gehad, daar Wonim di Atas aldaar voor het westelijk gedeelte is opgeteekend en Wonim di Bawa daarentegen voor het oostelijke).

Wonim di Bawa, naam van het zuidwestelijk en noordelijk gedeelte van Nieuw-Guinea, bewesten de Kamrau- en Geelvinksbaaijen. Vroeger behoorde Wonim di Bawa onder Misool, doch thans heeft deze suprematie opgehouden en het gedeelte van Tandjong Baik af tot aan de Noord-Westzijde der bogt van Mac Cluer is gesteld onder vier *Radja's*, namelijk die van Tatangaar, Roembatte en Tatipi, welke verblijf houden nabij de Zuidzijde der monding van genoemde baai, en die van Ati Ati, gevestigd op het eiland van dien naam.

Administratief behoort dit gedeelte met de eilanden langs de kust onder de residentie Banda.

Wonimelot, groep van eilanden in den Wageoe-Misool-Archipel, behoorende onder Misool, op 2° 40′ Z. Br. en 131° 40′ O. L., vóór de golf van Mac Cluer.

Wonnarong, rivier op de Noordkust van het Sandelhout-eiland.

Wonnawang, dorp op het Zuid-Wester-eiland Letti, residentie Banda.

Wonno, eilandje in den Molukschen Archipel, bij het eiland Batjan.

Wono, dorp op het eiland Pangasane of Moena ten Z. van Celebes, koningrijk Tibore of Tiworo.

Wono, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal, aan den postweg.

Wono Ajoe, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Kandangan.

Wono Bojo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Keboemen.

Wono Bojo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Poerworedjo, distrikt Djenar.

Wono Bojo, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Panaroekan, distrikt Pradjekan.

Wono Brodo, dorp op Java, residentie Soerabaja, 5 palen van Sidajoe.

Wonodadi, hoofdplaats van het distrikt Bandjar op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara.

Wonodadi, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Wonodadi, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Wonodadi, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko, aan den postweg.

Wonodadi, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Lorok.

Wonodadi, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Bagi, aan de rivier Lakar.

Wonodadi Ilir en **-Kidool,** twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, bij de westelijke grens van het distrikt Selokaton.

Wonodari, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, in het Noorden van het distrikt Sambong.

Wonodari, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Wonodjampi, kinaplantsoen op het Ajanggebergte op Java, residentie Bezoeki, op het bergjuk Tjemoro Kendeng. Het is in 1857 door Junghuhn aangelegd, ter hoogte van 6,967 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee.

Wonodjojo, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Lorok, aan de rivier Toengoe.

Wonodjojo, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Pangool, in het Zuiden.

Wonodjojo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuid-Oosten van het distrikt Minoreh.

Wonodoengal, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Sidajoe.

Wonodri, zie: Wonodari.

Wonogaten, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met een 30tal inwoners.

Wonogiri, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Probolinggo.

Wonogiri, dorp op Java, residentie Soerakarta, afdeeling Padjang, in het Noorden van het distrikt Sembojang, aan de rivier Penambasan. Hier ontstaat de Bengawan uit de zamenvloeijing van drie rivieren. Van dit dorp zijn den 23 Februarij 1861 door de algemeene overstrooming 300 huizen vernield. Alhier is een inlandsch Hoofd voor de Politie geplaatst.

Wonogiri, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal.

Wonogiri, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Padangan, in het Noord-Westen.

Wonogiri, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Winongan.

Wonogondo, dorp op Java, adsistent-residentie en distrikt Patjitan.

Wonogoro, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tongas.

Wonogrio, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling en distrikt Lamadjang.

Wonojosso, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko, op de oostelijke grens.

Wonojosso, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Keboemen.

Wonojosso, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Wonojosso, dorp op Java. residentie en distrikt Pekalongan, bezuiden Pasangan.

Wonojosso, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, distrikt Kalasan.

Wonok, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa.

Wonokanbang, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton. Over de bronnen, die hier in de nabijheid liggen, zie men het artikel: Selokaton.

Wonokasehan, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, in het Zuiden van het distrikt Ambarawa.

Wonokasehan, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, op de oostelijke grens van het distrikt Djenggollo III.

Wonokedingal, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Demak, distrikt Wedong.

Wonokerso, dorp op Java, residentie Probolinggo, distrikt Tengger.

Wonokerso, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Wonokerso, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton.

Wonokerto, arieschap op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Rawa Poeloe II.

Wonokerto, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Wiradessa, aan de rivier Bebel.

Wonokerto, poststation op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Singen Koelon.

Wonokerto, dorp op Java, residentie Samarang, distrikt Salatiga, met ruim 200 inwoners.

Wonokerto, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Djawana, distrikt Mergotoehoe.

Wonokerto, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempeng.

Wonokerto, dorp op Java, residentie Madioen, afdeeling Ponorogo, in het Zuid-Westen van het distrikt Koetoe.

Wonokerto, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, op de oostelijke grens van het distrikt Sidajoe.

Wonokerto, dorp op Java, residentie en regentschap Cheribon, distrikt Gegissik.

Wonokerto, dorp op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikt Tengger.

Wonokerto, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Wonokesomo, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wirosari.

Wonokitri, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo, met eene Christengemeente.

Wonokitri, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Tengger.

Wonokojo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Wonokojo, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Wirosari.

Wonokromo, dorp op Java, residentie en afdeeling Soerabaja, distrikt Djabakota. Hier loopt de groote weg, met eene lange brug over de rivier de Brantas, van het gebied van Kota naar Djabakota. Genoemde brug is in 1851 aanmerkelijk verbeterd. Er is hier eene afwatering gemaakt om het overtollige water van den riviertak Kalimaas in de Medoeän-rivier af te leiden, ten einde de stad Soerabaja voor overstroomingen te beveiligen.

Wonokromo, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Lamongan, distrikt Goenong Kendeng.

Wonokromo, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Oeteran.

Wonokromo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan.

Wonokromo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Keboemen.

Wonokromo, twee dorpen op Java, residentie Kediri, afdeeling Ngrowo, een in het distrikt Kalangbret en een in Toelong Agong.

Wonokromo Dessa, dorp op Java, residentie Soerabaja, om de Zuid der stad, op een partikulier land, met 481 inwoners (1857).

Wonokromo Koelon, dorp op Java, residentie Soerabaja, om de Zuid der stad, op een partikulier land, met 190 inwoners (1857).

Wonolaba, dorp op Java, residentie Tagal, afdeeling en distrikt Pamalang.

Wonolabo, zie: Wonolobo.

Wonolalis, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak.

Wonolangin, stoomsuikerfabriek op Java, residentie Probolinggo, distrikt Dringo, nabij het hoofddorp Kedong Badjoel. Zij behoort den erven CH. ETTY SR., en heeft eenen aanplant van 475 bouws (1864).

Wonolelo, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan, Noord-West van het hoofddorp.

Wonolelo, benaming van drie dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang. distrikten Bandongan, Minoreh in het Noorden, en Probolinggo aan den postweg.

Wonolobo, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, met suikeraanplantingen, behoorende tot de fabriek Wonopringo.

Wonolobo, dorp op Java, residentie en regentschap Tagal, distrikt Gantoengan.

Wonolobo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Oosten van het distrikt Ngasinan.

Wonolobo, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikten Soemowono en Lempoejang.

Wono Ondro, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Kali Salak.

Wonopepak, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap en distrikt Magelang.

Wonopoero, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo.

Wonopringo, suikerfabriek op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan. Zij behoort aan de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij en heeft eenen aanplant van 700 bouws. Zie verder over deze fabriek op het art. Suiker, blz. 504 en vv.

Wonopringo Kidool en **-Lor,** twee dorpen op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan, met suikeraanplantingen, behoorende tot de fabriek Wonopringo.

Wonoredjo, dorp op Java, adsistent-residentie Krawang, distrikt Soebang, aan de Tjileleui.

Wonoredjo, hoofdplaats van het distrikt Porrong op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan. Bij paal 11 van de stad staat hier de suikerfabriek Wonoredjo, toebehoorende aan E. Th. Schalk, wed. de Groot, P. P. A. Tissot en K. F. W. Koelman. Deze fabriek heeft een aanplant van 423 bouws (1862).

Wonoredjo, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Tengger.

Wonoredjo, streek op Java, residentie Japara, alwaar aan J. M. Feldmann concessie is verleend ter ontginning van woeste gronden over eene uitgestrektheid van 205 bouws.

Wonoredjo, twee dorpen op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikten Selokaton en Kali Woengoe.

Wonoredjo, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Ranoe Lamongan.

Wonoredjo, twee dorpen op Java, residentie en afdeeling Probolinggo, distrikten Tengger en Soember Kareng.

Wonoredjo, dorp op Java, residentie Kediri, regentschap Trengalek, distrikt Kampak.

Wonoredjo, berg en dorp op Java, residentie en regentschap Kediri, distrikt Modjo Roto, op de grens van het distrikt Kediri.

Wonorodjo, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Karang Kobar.

Wonorodjo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Koeto Ardjo, distrikt Pitoeroeh.

Wonorodjo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Wonoroto, dorp op Java, residentie Pagelen, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Wonosalem, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Pandahan.

Wonosalem, dorp op Java, residentie en regentschap Samarang, distrikt Grogol.

Wonosalem, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Modjo Kerto, distrikt Modjo Agong, ter hoogte van 1,057 Rijnlandsche voeten boven de zee, volgens Zollinger.

Wonosari, distrikt met gelijknamige hoofdplaats op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso. Het bevat 43 dorpen en 25,614 inwoners. De tabakskultuur neemt hier steeds toe.

Wonosari, dorp op Java, residentie Bezoeki, afdeeling Bondowosso, distrikt Penangoengan.

Wonosari, dorp op Java, residentie en regentschap Madioen, distrikt Tjaroeban.

Wonosari, pasanggrahan op Java, residentie Probolinggo, in het Noord-Oostelijk splitsingsdal van het Tengger-gebergte, nabij het dorp Ngadisari, 6,223 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee. Daar deze pasanggrahan met hare bijgebouwen tusschen de bergkloven ligt, is het hier, door de snijding van den wind, guur en woest.

Wonosari, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran.

Wonosari, dorp op Java, residentie en distrikt Probolinggo.

Wonosari, drie dorpen op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikten Sawangan, Bandar Goeniwang en Seragi.

Wonosari, poststation op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Sidho Ardjo, distrikt Djenggollo III.

Wonosari, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Porrong.

Wonosari, dorp op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempol, op de grens met Soerabaja.

Wonosari, dorp op Java, residentie Rembang, regentschap Blora, distrikt Karang Djati.

Wonosari, dorp op Java, residentie en distrikt Kediri.

Wonosari, twee dorpen op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikten Ballak en Bandongan.

Wonosari, dorp op Java, residentie Bagelen, distrikt Keboemen.

Wonosari, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Wonosari, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Goenong Kidool, distrikt Awoe Awoe, in het Westen.

Wonosari, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Oengaran, met een 50tal inwoners.

Wonosari, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Ambarawa, bij de *ráwa* Pening.

Wonosari, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Troeko.

Wonosari, voormalige wijk in de stad Soerabaja, om de Zuid, die ontruimd is geworden voor de nieuwe vestingwerken.

Wonosedo, zie: Wonosido.

Wonosegoro, dorp op Java, residentie

Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Djettis.

Wonosegoro, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Soeba, op het huurland Simbang.

Wonosekar, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Pati, distrikt Selowessi.

Wonosepi, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen, in het Westen.

Wonoserojo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Kadoe.

Wonosidi, dorp op Java, adsistent-residentie Patjitan, distrikt Lorrok.

Wonosido, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Sidajoe.

Wonosido, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Koeto Ardjo.

Wonosobo, distrikt op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok. Het hoofddorp Wonosobo is tevens de hoofdplaats der afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent-Resident en den Regent, een Zoutverkooppakhuismeester en een Officier van Gezondheid, die mede belast is met de burgerlijke geneeskundige dienst en het opzigt over de vaccine. Vroeger bestond hier eene Gouvernements-theeinrigting. Er zijn eene regtbank van omgang, een landraad, eene gevangenis en eene Gouvernements lagere school. Wonosobo ligt op den westelijken voet van den berg Sindoro, volgens Junghuhn, 2,542 Rijnlandsche voeten boven de oppervlakte der zee, 4 palen van Poerworedjo, aan den regter oever der Serajoe. Zij biedt de schoonste gezigten aan en heeft een heerlijk klimaat. Er is een fort met eene bezetting.

Wonosobo, dorp op Java, residentie Bagelen, afdeeling Ledok, distrikt Sapoeran.

Wonosobo, dorp op Java, residentie en regentschap Pekalongan, distrikt Sawangan.

Wonosoenjo, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, distrikt Kandangan.

Wonosoko, dorp op Java, adsistent-residentie Banjoewangi, distrikt Rogo Djampi.

Wonosolo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Ballak, 25 palen van Temanggong.

Wonosotjo, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, distrikt Oendahan.

Wonosrengo, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Kraton.

Wonosrengo Doekoe, gehucht op Java, om de Zuid der stad Soerabaja, op een partikulier land, met 108 inwoners (1857).

Wonotengah, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Sidajoe.

Wonotengah, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Temanggong, distrikt Soemowono.

Wonotigo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, in het Zuid-Oosten van het distrikt Minoreh.

Wonotirto, dorp op Java, residentie Banjoemaas. afdeeling Bandjar Negara, distrikt Bandjar.

Wonotirto, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Selokaton, aan de rivier Lampir.

Wonotjipto, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Singomerto.

Wonotjojo, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap Kendal, distrikt Bodja.

Wonotjojo, dorp op Java, residentie Kadoe, regentschap Magelang, distrikt Bandongan, Zuid-Oost van den Soembing.

Wonotjolo, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Djenggollo IV, behoorende tot Sepandjang.

Wonotjolo, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap Keboemen, distrikt Premboen.

Wonotjolo, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Bodjo Negoro, distrikt Tinawoen, in het Noord-Oosten.

Wonotoeka, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Keboemen, aan de rivier Koeto.

Wonowari, dorp op Java, residentie Pekalongan, regentschap Batang, distrikt Massin.

Wonowari, dorp op Java, residentie Bagelen, regentschap en distrikt Karang Anjar.

Wonro, dorp op Java, residentie Samarang, regentschap en distrikt Kendal.

Wor, eilandje in de zee van Gilolo, op 0° 44′ N. Br., staande onder den Sultan van Tidore.

Wora, dorp op Celebes' zuidwestelijk schier-eiland, landschap Boelekomba.

Woragati, dorp op Java, residentie Cheribon, afdeeling Madja Lengka, distrikt Radja Galoe.

Woraware, dorp op Java, residentie Banjoemaas, afdeeling Bandjar Negara, distrikt Batoer.

Worhaket, eiland aan de Oostkust van het Papoesche eiland Misool.

Worka, dorp op het eiland Groot Kei, residentie Banda.

Workai, een der Aroe-eilanden, beroemd voor de tripang- en parelvangst, gelegen Noord-Oost van het eiland Kree, op 6° 50′ Z. Br. en 134° 45′ O. L., behoorende tot de Voorwals-eilanden, residentie Banda. Het is, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, 8,5 vierkante geographische mijlen groot. Dit eiland levert ook lijm, kalksteen en krijt. Men kan de Oostzijde tot op een afstand van een kanonschot met eene brik naderen.

Worotora's, volksstam in het gebergte van oostelijk Flores, in het Noorden van Endeh, residentie Timor.

Worra, eilandje bij de Oostkust van Gilolo, in de bogt van Bitjoli, op 0° 32′ N. Br. en 128° 26′ O. L. Het is door een rif omgeven, en nagenoeg 1/2 mijl ten Noord-Noord-Westen ligt eene groote zandbank.

Worwai, zijtak der rivier Roeatan op de Zuidkust van het eiland Ceram.

Worwarang, dorp op de Noordkust van het Zuid-Wester-eiland Leikor, op een uitstekenden rotshoek gelegen. Tegenover deze plaats kan men in 5 vademen zandgrond ankeren.

Wosahan, berg op het eiland Soembawa, op de grenzen van de rijken Dompo en Bima.

Woso, dorp op Celebes' Westkust, rijk Adja Tamparang.

Wossa, zie: Bitjoli.

Wossi, dorp op de Zuidkust van het eiland Gilolo, onder een *Kimelaha.*

Wosso, dorp op Celebes' Oostkust, rijk Tomboekoe, met 50 huizen en 200 inwoners (1852).

Wotan, dorp op Java, residentie Japara, regentschap Koedoes, bij de oostelijke grens van het distrikt Oendahan.

Wotan, dorp op Java, residentie Japara, afdeeling Patti, distrikt Bogorami.

Wot Djaloe, hoek die de Westzijde van de baai Gemak aan Java's Zuidkust bepaalt, op 8° 19′ 5″ Z. Br. en 111° 50′ 6″ O. L. Ten Oosten steekt een rif 2 1/2 of 3 kabellengten ver af en staat met springtijden soms grootendeels onder.

Wotjalih, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Djati.

Wotkatig, dorp op Java, residentie Djokdjokarta, afdeeling Mataram Wètan, distrikt Kalasan.

Woton, dorp op Java, residentie Rembang, afdeeling Toeban, distrikt Rembes.

Wototoga's, zie: Worotora's.

Wotta, dorp op het Zuid-Ooster-eiland Nila, residentie Banda.

Woureli, zie: Waurili.

Wowaaieel, hoek aan de Noordkust van het Papoesche eiland Misool.

Wowang Lobetabi, naam onder welken bij de inboorlingen van Flores de straat van Flores bekend staat.

Wowobatoe, distrikt en hoek op de Zuid-Oostkust van Celebes, rijk Laiwoei, op 4° 2′ Z. Br.

Wowong, rivier op het eiland Batjan, residentie Ternate.

Wowoni, zie: Boboni.

Wowou, dorp op Sumatra, in de Lampongsche distrikten, aan de Sepoetih, ten Westen van den grooten weg.

Wrati, dorp op Java, residentie en regentschap Pasoeroewan, distrikt Porrong.

Wré, eilandje aan Java's Zuidkust, aan de Zuidzijde der Preanger Regentschappen, bij de Maurits-baai. Het verdeelt het westelijk zeegat der Segara Anakan in tweeën. Het is hoog, rotsachtig en zwaar begroeid. De doorvaarten ten Oosten en Westen zijn Tjitando en Tjisehel geheeten, naar de gelijknamige rivieren, welke zich in het Noorden van het zeegat ontlasten.

Wrideni, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Goenong Kendeng.

Wright, eilandje in den Lingga-Archipel, ten Noord-Westen van Rawah, op 0° 15′ Z. Br. Ten Noorden van Wright is een vaarwater tusschen dat eiland en Selinsing of Groen-eiland, met 9 tot 11 vademen water.

Wrindoe, dorp op Java, residentie Soerabaja, regentschap Sidajoe, distrikt Tambangan, in het Zuiden.

Wringin, zie: Waringin en de daarmede zamengestelde woorden.

Wroedi, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Goenong Kendeng.

Wroenkoet, dorp op Java, residentie en regentschap Soerabaja, distrikt Djabakota.

Wyang, eilandje ten Westen van Nieuw-Guinea, op 2 mijlen van Ruib, op 0° 10′ N. Br. en 130° 7′ 30″ O. L. Het is met bosschen bedekt en aan de kusten verheffen zich steile rotsen. Ten Oosten van Wyang liggen verscheidene kleine eilandjes, bij welke de grond vuil en met koraalriffen bezet is.

X, Y.

Xepa, dorp op de Zuidkust van het eiland Ceram, aan het strand, onder Saparoea.

Xoela-eilanden, zie: Soela-eilanden.

Ya Moera, aie: Gouden Berg.

Yang, zie: Ajang.

Yessie, rif door Kapitein A. Mackie van het schip *Yessie* gezien op 9 Maart 1826, in de straat Flores, op $^1/_2$ mijl afstands van het eiland Komba, peilende Komba Zuid-West ten Westen $^1/_4$ West en het hooge land van Lomblem Zuid ten Westen $^1/_4$ West en 7° 29′ Z. Br.

Yob, eiland aan de Noordkust van Nieuw-Guinea, in de Groote Geelvink-baai, onder Tidore.

Yoe, laag eilandje in den Wageoe-Misool-Archipel, aan de Oostkust van Gebeh, waaronder het behoort, $^1/_4$ of $^1/_2$ mijl uit den wal, op 6° 5′ Z. Br. en 129° 44′ O. L.

Yoe, eilandje bij den Noord-Westhoek van het westelijkste der Batang-Palli-eilanden, in den Sollok-Archipel.

Yoe (Batoe- of Poeloe-), rotsig eilandje ten Zuiden van den Zuid-Oosthoek van Solor, residentie Timor. Ten Zuiden van dit eilandje liggen klippen boven water op 8° 37′ Z. Br. en 122° 56′ O. L.

Yojo, eiland in den Molukschen Archipel, tot de Batjan-eilanden behoorende, residentie Ternate.

Yong, dorp in het Zuiden van de Westkust van het eiland Saleijer, met eene marktplaats.

Yoso, rivier op Java, in de residentie Samarang, afdeeling Salatiga, distrikt Tengaron, en in de residentie Soerakarta, afdeeling Soekawati Koelon, distrikt Simowalan.

Yoso Wilangoon, suikerfabriek op Java, residentie Pasoeroewan, regentschap Bangil, distrikt Gempeng, met eenen aanplant van 307 bouws. Zij behoort aan de erven Han Soekien c. s.

Yoso Wilangoon, dorp op Java, residentie Probolinggo, afdeeling Lamadjang, 12 palen van Lamadjang, waarvan het de tweede post is.

Yoso Wilangoon, dorp op Java, residentie Soerabaja, afdeeling Grissee, distrikt Petambakan.

Young Sabal, droogte met 2 vademen water er op in de Chinesche zee, op 2° 55′ N. Br. en 107° 26′ O. L., ten Zuid-Zuid-Westen van Noord-Hooiberg-eiland.

Z.

Zadan, dorp op de Westkust van Celebes, aan de Westzijde van het rijk Mandhar.

Zadel-eiland, een der Rotsige eilanden, West-Noord-West van de Tambilan-eilanden, op 1° 19′ N. Br, en 107° 2′ O. L., residentie Riouw.

Zadel-eiland, een der Anambas-eilanden, in de Chinesche zee, residentie Riouw, ten Noord-Westen van Anambas, op 2 28′ N. Br., volgens Horsburgh.

Zadel-eiland, een der Talautsche eilanden, residentie Manado, volgens Melvill van Carnbée op 4° 43′ N. Br. en 135° 25′ 30″ O. L.

Zadel-eiland, benaming van een eilandje ten Westen van Flores gelegen, in de straat Mangeraai.

Zadel-eiland, eilandje ten Oosten van het eiland Banka, in het Westen der Clementstraat.

Zadel-eiland, een der Noord-Natoens-eilanden, in de Chinesche zee, residentie Riouw, volgens Horsburgh, op 4° 31′ N. Br. en 107° 44′ O. L.

Zadel-eiland, benaming van een eilandje dat aan de Noord-Westkust van Sumatra gelegen is, op 5° N. Br. Het is door rotsen boven water omgeven.

Zadel-eiland, eilandje in den Riouw-Archipel, nabij Bintang, volgens Horsburgh, op 0° 48′ N. Br.

Zadel-eiland, zie: Repon en Semiouc.

Zalinaf, zie: Laars-eiland.

Zalon, dorp in Borneo's Westerafdeeling, adsistent-residentie Montrado, afdeeling Larah.

Zamang, zie: Samaëng.

Zamet, zie: Samet.

Zandbuis-droogten, twee gevaarlijke zandbanken ten Noorden van Soembawa, benoorden het eilandje Medang, gemiddeld op 8° 48′ Z. Br. en 117° 10′ O. L., volgens Gregory. Van deze banken steken klippen en koraalriffen af, op welke in 1806 het schip *Alexander* bijna verongelukt is.

Zand-eiland, eilandje in het Zuiden der Gaspar-straat, ten Oosten van het eiland Banka. Aan de West-Zuid-Westzijde ligt eene zandbank op 3° 35′ 27″ Z. Br. en 106° 58′ 25″ O. L.

Zand-eiland. Dit ligt ten Westen van Sumatra, bij het eiland Engano. Ten Oosten en Westen van dit eilandje steken riffen uit doch aan de Noordzijde is het veilig te naderen, daar men hier 8 vademen diepte heeft nabij de kust. Het ligt 5 voeten boven de oppervlakte der zee.

Zand-eiland, eilandje aan Sumatra's Westkust, ten Westen van de residentie Padang, ten Noorden van Bringen en Zuid-Oost ten Oosten van Poeloe Ajer.

Zand-eiland, eilandje in het Noorden der Balabak-straat, aan Borneo's Noord-Oostkust.

Zand-eiland, eiland in de Java-zee. Door het stoomschip *Padang* werd op eene reis van Batavia naar Pontianak, in 1858, een rif met 6 voeten water ontdekt, op ongeveer 5/8 Duitsche mijl West ten Noorden van dit eiland.

Zand-eiland, zie: Lawantoeba en Schildpad-eiland.

Zandige Hoek, kaap aan de Oostkust van het eiland Gilolo, op 0° 42′ N. Br. en 128° 39′ O L. Zij bepaalt de Zuidzijde der bogt van Bitjoli. Om de Noord steekt een rif af.

Zee-bank, zandplaat aan Java's Noordkust, die bijna den geheelen ingang van de straat, die naar Soerabaja leidt, bezet en slechts aan de Westzijde een smal vaarwater, geschikt voor groote schepen, overlaat. Aan de Oostzijde is nog een smalle doortogt, alleen geschikt voor praauwen.

Zeebloem-straat. Deze scheidt de ten Westen van Sumatra gelegen eilanden Middel- en Zuid-Pora van elkander. Zij is genoemd naar de Engelsche brik *Sea-flower*, gezagvoerder Owen, die haar den 10 November 1806 doorging, en wordt dus beter Seaflower-straat geheeten. Dit vaarwater is 8 Engelsche mijlen breed, zeer veilig en diep. Op 30 vademen peilt men er nog geen grond.

Zeeklip, drie boven water nabij elkander gelegen steile piramidaalvormige rotsen, in de straat Soenda. De zuidelijkste en grootste wordt ook wel Kloof-rots genoemd. Zij zijn onder water door riffen, waarop steeds branding staat, met elkander verbonden. Digt bij vindt men eene diepte van 26—30 vademen water. De Zeeklip ligt Noord, 2° Oost van den Westhoek van het Verlaten-eiland, Noord ten Westen, 3/4 West van de piek van

Krakatao en West-Zuid-West, $^3/_4$ West van de piek van Sibesi.

Zeeland, eilandje bij de Westkust van Nieuw-Guinea, in het Oosten van de straat Pitt.

Zeeland (Nieuw-) of Kanaalrif, koraalrif ten Westen van Sumatra, in het midden der straat Siberoet. Het is gevaarlijk voor de schepen, daar de branding van dit rif zich ver uitstrekt.

Zeelandia (Nieuw-), fort op de Westzijde van het eiland Haroekoe, residentie Amboina, op nagenoeg 3° 30′ Z. Br. en 128° 31′ O. L. Bij den algemeenen opstand der Ambonsche eilanden, in 1817, was Kapitein VAN DRIEL Kommandant van dit fort. Het zou hem echter bij de verdediging van weinig dienst zijn geweest, zoo hij daarbij niet een terrein van groote uitgestrektheid zoodanig had versterkt, dat de vijand hem van geenen kant verontrusten kon, zonder zelf het slagtoffer van zijnen overmoed te worden. Dit fort werd in 1818 door eenen orkaan vernield en twee jaren daarna weder opgebouwd, toen het den tegenwoordigen naam ontving. Vóór dien tijd heette het enkel Zeelandia.

Zeeroovers- of Serasan-eilanden, oostelijkste groep van het gebied van Riouw en Lingga, bestaande uit 13 eilanden, waarvan Seraja (West-eiland der kaarten) het noordelijkste en westelijkste is, op 2° 42′ N. Br. en 108° 36′ O. L. Het zuidelijkste, Moeri (St. Pierre der kaarten), ligt op 1° 55′ N. Br. en 108° 40′ O. L., het oostelijkste Sempadi op 2° 35′ N. Br. en 109° 11′ O. L. Al deze eilanden zijn, behalve Serasan en Seraja, woest en onbewoond. Het voornaamste voortbrengsel van deze eilanden bestaat in klappernoten, waarvan olie bereid en uitgevoerd wordt naar de Westkust van Borneo, in ruil tegen rijst. De bevolking, die zich vroeger aan zeeroof schuldig maakte, geneert zich thans met den handel, het bouwen van goede praauwen, uit het schoone timmerhout, dat deze eilanden opleveren, en het bereiden van klapperolie. De Ilanoen-zeeroovers maken deze streken echter onveilig en doen der visscherij groot nadeel. Verder zie men E. NETSCHER, *Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden* (*Tijdschrift v. h. Bat. Gen.*, Dl. XIV, 4de Serie, Dl. V, blz. 19—21).

Zekerheids-kanaal, benaming van het vaarwater tusschen Middel-eiland en Klein Babi, ten Westen van Sumatra. Het wordt wel bevaarbaar geacht, doch aan het vaarwater tusschen Klein Babi en Nias wordt de voorkeur gegeven, wanneer men eene bestemming naar Tapanoeli heeft.

Zesde distrikt, benaming van het Chinesche kamp te Batavia op Java, dat een der zeven distrikten uitmaakt, waarin het Noorder Kwartier verdeeld is. Het ligt aan den zuid-westelijken hoek der oude stad.

Zesi, dorp op het eiland Teon, residentie Banda.

Zes Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, grenzende ten Westen aan de Benedenlanden, ten Noorden en Oosten aan de VIII Kota's en ten Zuiden aan de IV Kota's, waarvan het door het meer Manindjoe gescheiden is. De hoofdplaats is Manindjoe.

Zes Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, gelegen ten Zuiden van Agam, ten Oosten van de Benedenlanden, ten Noorden en ten Westen van de IV Kota's. De hoofdplaats is Padang Pandjang.

Zes Kota's of Kampar di Oeloe, ook Koewoe geheeten, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, aan de noord-oostelijke grens, langs de rivieren Mahi en Kampar. Het grenst ten Noorden en Oosten aan Mapat Toengoel, ten Zuiden aan Kopoer nan Sambilan en ten Zuid-Oosten aan de XII Kota's. De hoofdplaats is Kota Tangga. Dit landschap heeft zich in 1838 aan het Nederlandsch Gouvernement onderworpen. Het land levert koffij, rijst en *gambir* op.

Zevenbergen, perk op de Oostzijde van het Bandasche-eiland Neira.

Zevende distrikt, benaming van dat gedeelte van het Noorder Kwartier van Batavia op Java, dat grootendeels gelegen is tusschen de rivier Krokot en den postweg naar Buitenzorg; waaronder ook begrepen zijn Kwintang en Klindjoran, oostwaarts van dien weg en van Goenong Sari gelegen.

Zeven-eilanden of Padangsche-eilanden, groep van twaalf eilanden, ten Westen van Sumatra, bij de kust van Padang. Zij heeten Sibontar of Poeloe Satoe, Bindallang of Poeloe Doewa, Thoren of Poeloe Tiga, Pandau of Poeloe Ampat, Ajer of Poeloe Lima, Pië of Poeloe Anam, Bando of Poeloe Toedjoe, Souw, Pisang Gadang, Pisang Ketjil en Sennaro. Deze eilanden zijn laag en van koraalriffen omgeven, die zich aan de Westzijde het verst uitstrekken. Zij zijn, uitgezonderd Thoren en Bindallang, zelfs voor sloepen ongenaakbaar. Allen zijn met kokosboomen begroeid.

Zeven-eilanden of Noordwachters, groep eilanden aan Celebes' Westkust, in de straat van Makassar, tusschen de kapen Douda en Temoel. Zij zijn laag, boschrijk en onbewoond. De eilanden Noord- en Zuidwachter zijn de voornaamsten en naar deze wordt soms de heele groep genoemd.

Zeven-eilanden of Katjangan, groep eilanden ten Noorden van het eiland Banka, residentie Manado, en wel het noord-westelijke op 1° 8′ Z. Br. en 105° 24′ O. L. Deze eilanden zijn over het algemeen hoog en met boomen bedekt, behalve het westelijke, dat een bar rots-eilandje is, met eene rots boven water ten West-Noord-Westen daarvan. Aan den Zuid-Westhoek van het eiland Katjangan ligt eene kom of bogt.

Zeven-eilanden of Poeloe Toedjoe, groep van zeven eilanden aan Borneo's Westkust, vóór de monding der rivier Mandatai, in Melawi.

Zeven-eilanden, zie: Toedjoe (Poeloe-).

Zeven Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, bij de oostelijke grens, afdeeling Tanah Datar. Het grenst ten Westen aan Soepajong en de IX Kota's, ten Noorden aan de landschappen Tanah Datar en Boea en ten Noord-Oosten aan Soempoer. Sidjoendjoeng is de hoofdplaats van de Zeven Kota's. Deze streek is zeer vruchtbaar en levert *arĕng*-suiker, suikerriet, *pisang* en koffij. Ook wordt er eene koude bron en eenig goud gevonden.

Zeven Kota's, landschap op Sumatra, residentie Padang, grenzende ten Noorden aan de V Kota's, ten Oosten aan Agam en Kajoe Tanam, ten Zuiden aan Kiambang en ten Westen aan Oelakan en Priaman. Het hoofddorp is Soengei Sari.

Zeven Loerah's, landschap op Sumatra, residentie Padangsche Bovenlanden, die zamen met de Acht Kota's onder een Controleur der 3e klasse staan en onder de afdeeling Agam ressorteren. Dit landschap grenst ten Noorden aan Bondjol, ten Oosten aan Kota Lawas en Siliki, ten Zuiden aan Agam en ten Westen aan Matoea en de VIII Kota's. Door de Zeven Loerah's vloeit de rivier Massang. De hoofdplaats is Paloepoe.

Zid, dorp op het eiland Banka, distrikt Pangkal Pinang.

Zijde. Na de mislukking der vroeger onder den Kommissaris-Generaal Dubus en den Gouverneur-Generaal van den Bosch aangewende pogingen, om de zijdewormenteelt op Java in te voeren, heeft de in den laatsten tijd in Frankrijk met goed gevolg beproefde acclimatatie van eenen nieuwen zijdeworm van China, bekend onder den naam van *Bombyx Cynthia*, en waarvan eene stof wordt verkregen, die gezegd wordt het midden te houden tusschen de gewone zijde en het katoen, de aandacht der regering bepaald bij de wenschelijkheid, om ook op Java de teelt te beproeven van de genoemde of van andere in tropische gewesten inheemsche (wilde) zijdevlinder-soorten.

Inlichtingen, omtrent de zaak ingewonnen, werden aan het Indisch bestuur medegedeeld, onder uitnoodiging tot het nemen van de vereischte maatregelen, ten einde deze opkomende nijverheid ook in Indië praktisch bekend te maken, en langs dien weg den inlander of partikuliere ondernemers tot het beproeven der bedoelde teelt aan te moedigen,

Het schijnt, dat bijkans gelijktijdig het Indisch bestuur ook zijne aandacht op de zaak gevestigd en, naar aanleiding van aan hetzelve ingediende rapporten van den honorairen Inspecteur Teysmann en van den Directeur der Cultures, bepaald had, dat in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg en onder het toezigt en de leiding van den Heer Teysmann, op de minst kostbare wijze proeven zouden worden genomen met de teelt van zijdewormen, en daaronder ook van de tamme of gewone soort.

Van de wilde zijdewormen beproefde men successivelijk de teelt met de *Bombyx Cynthia insularis*, die vermoed wordt hetzelfde insect te zijn als de *Bombyx Cynthia* van China, of althans eene varieteit er van, — alsook met de *Bombyx atlas*, de *Bombyx trifenestrata* en de *Bombyx Jamamai*, eene van Japan afkomstige wilde soort, waarvan in dat rijk eene soort van zijde wordt verkregen, beter dan van al de andere wilde soorten, en in waarde gelijk te stellen met het produkt van de *Bombyx mori* of den gewonen, tammen zijdeworm.

De *Bombyx Cynthia insularis* was evenwel, nadat eenige voortplantingen elkander geregeld hadden opgevolgd, door kwijning geheel uitgestorven, zonder dat men er in geslaagd was haar in het wild weder te vinden.

Hetzelfde lot trof ook de *Bombyx atlas*, die evenwel weder teruggevonden werd en zich later genoegzaam scheen te zullen vermenigvuldigen.

Van de *Bombyx trifenestrata*, die overvloedig in het wild voorkomt, werd daarentegen een produkt verkregen, dat wegens de inferieure kwaliteit in Nederland zeer laag werd

getaxeerd, en dus de kosten van inzameling niet waard was.

Ten aanzien van de *Bombyx Jamamai* wordt slechts medegedeeld, dat men wel hoop had op hare voortteling, alsook dat zij zich gemakkelijk liet afhaspelen; maar dat hare voortteling slechts eenmaal 's jaars plaats scheen te zullen hebben. Daaruit volgt, dunkt ons, dat van deze soort geene sterk toenemende vermeerdering te wachten is.

Zijn dus de genomen proeven vooralsnog niet gunstig te noemen met betrekking tot het vooruitzigt, om op Java eene zijdeteelt te krijgen, waarvan de produktie zoowel in kwantiteit als in kwaliteit van eenige beteekenis voor den algemeenen handel kan worden, nog uit een ander oogpunt, — de vraag namelijk, of die teelt eenig voordeel zal opleveren aan hem, die zich er op toelegt, — meenen wij dat de zaak gevaar loopt van schipbreuk te kunnen lijden.

Uit het Verslag van 1864 blijkt,

dat op het huurland Tjikema en in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg was verkregen eene hoeveelheid van 80 Amst. ponden ruwe zijde en 89 ponden afval of zoogenoemde vloszijde, en dat de ruwe zijde had opgebragt *ƒ* 14.19 en de vloszijde *ƒ* 2.41 per pond,

dat het op Tjogrek verkregen produkt in 1864 was verkocht: de ruwe zijde tegen *ƒ* 13 en de vloszijde tegen *ƒ* 2.52 het Ned. pond, dus niet eens de helft van de zoo even gemelde prijzen;

en uit het verslag over 1865,

dat in dat jaar eene hoeveelheid van 105 Amst. ponden, afkomstig van de kweekerijen van Tjikema in het Buitenzorgsche en van het établissement te Banjoewangi, was verkocht voor *ƒ* 891, of naauwelijks *ƒ* 8$^1/_2$ per pond.

Daarentegen vermeldt hetzelfde verslag,

dat in dat jaar 100 Amst. ponden ruwe zijde en 108 Amst. ponden vloszijde, verkregen bij het établissement te Krawang, hadden gekost *ƒ* 4,126, of, de waarde van 6 ponden vloszijde gelijk stellende met die van 1 pond ruwe zijde, *ƒ* 34.95 per Amst. pond, terwijl

daarentegen de produktie in Banjoewangi, ad 88 Amst. ponden ruwe en 28 Amst. ponden vloszijde, had gekost *ƒ* 13,171, hetgeen neêrkwam op *ƒ* 141.62 per pond ruwe zijde.

Men ziet daaruit, dat er een zeer groot nadeelig verschil bestaat tusschen de kosten van produktie en de opbrengst der verkochte zijde, — zoo groot zelfs, dat men geneigd zou zijn de vraag te doen, of er eenig redelijk vooruitzigt bestaat op eene zoodanige verbetering ten goede, dat de zijdeteelt, in stede van verliesgevend, voordeelig voor den producent wordt. Men heeft hier wel is waar te doen met den aanvang eener althans in Indië nog weinig bekende industrie, en het zou niet billijk zijn te twijfelen aan de mogelijkheid, dat men bij voortgaande toeneming in kennis, niet alleen van hetgeen vereischt wordt voor eene behoorlijke en doelmatige kweeking van den zijdeworm, maar ook en vooral wat aangaat het afhaspelen der cocons, zal kunnen komen tot het leveren van een beter en een hoogeren marktprijs waardig produkt, terwijl het aan den anderen kant niet minder te verwachten is, dat, hoe meer de teelt zich uitbreidt en op groote schaal plaats vindt, ook de kosten van produktie belangrijk kunnen dalen; maar toch zal men moeten toestemmen, dat het verschil zeer groot is, en dat er dus aan weêrszijden heel wat ten goede zal moeten veranderen, eer men het zoo ver zal hebben gebragt, om de toekomst der industrie als verzekerd te kunnen houden.

Het ongelukkigste der zaak is voor het tegenwoordige gelegen in het onzamenhangende der mededeelingen van de regering omtrent het kostende der produktie en de opbrengst der verkochte zijde. Zoo worden onder anderen de prijzen medegedeeld, waartegen eene hoeveelheid zijde, afkomstig van den Plantentuin en van de landen Tjikema en Tjogrek was verkocht, maar niet de kosten van produktie. Daarentegen meldt men ons wat de zijde in de établissementen van Krawang en Banjoewangi had gekost, maar laat men den verkoopprijs onvermeld. Wel wordt er gesproken van eenen verkoop van Banjoewangi-zijde, die nog geen *ƒ* 8,50 per Amst. pond zou hebben opgebragt, maar ook die wetenschap brengt ons niet ver, aangezien het blijkt, dat onder de verkochte zijde ook zijde was van Tjogrek; ondertusschen zou het van belang zijn geweest, eene meer speciale opgaaf te krijgen van de opbrengst bepaaldelijk der Banjoewangi-zijde, omdat in het verslag van 1864 gezegd wordt, dat die zijde in kwaliteit zelfs die van den Buitenzorgschen Plantentuin overtreft. Is dit zoo en heeft de Banjoewangi-zijde werkelijk niet meer dan *ƒ* 8.50 per Amst. pond opgebragt, hoe rijmt dit met de in hetzelfde verslag vermelde bijzonderheid, dat de ruwe zijde van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg in 1863 *ƒ* 14.19 per Amst. pond bij verkoop had gegolden?

Aan den anderen kant blijkt het uit het

verslag van 1865, dat in het établissement in Krawang de zijde per Amst. pond had gekost nagenoeg ƒ 35, terwijl voor die van Banjoewangi ƒ 141 of viermaal zoo veel per pond was besteed, zonder mededeeling van iet of wat waaraan dit enorm verschil wel zou kunnen worden toegeschreven. Wel wordt er in hetzelfde verslag gezegd, dat men in Krawang had gekregen 185 Ned. ponden volle cocons, die afgehaspeld ruim $11^1/_2$ Ned. ponden zijde hadden uitgeleverd, terwijl in Banjoewangi van 12,800 cocons 1 kattie zijde was verkregen; maar wat heeft men aan zulke cijfers van ongelijksoortige grootheden, om daaruit eenig licht te putten voor de in deze te koesteren verwachtingen?

Er is bij dat alles nog iets, waarop wij de aandacht meenen te moeten vestigen, — de bijzonderheid namelijk, dat in de Krawangsche en Banjoewangische établissementen het werk is verrigt door bannelingen en veroordeelden, wier belooning hoogstwaarschijnlijk nog al wat zal verschillen met hetgeen voor vrijwilligen arbeid betaald zal moeten worden. Niet altijd komt wel is waar slecht betaalde arbeid, die bovendien gedwongen wordt verrigt, voordeelig uit, en veelal verkrijgt men met goed betaalden vrijen arbeid betere resultaten; maar desniettemin zal op dit punt dienen gelet te worden, en zal het zaak zijn, ten einde zich niet bloot te stellen aan het gevaar van groote misrekening, dat, alvorens over te gaan tot het doen van groote uitgaven voor de eerste kosten van oprigting, naauwkeurig worde nagegaan, of en in hoe ver de kosten van produktie zijn te brengen tot zulk een peil, dat, ook in verband tot de prijzen voor een goed, marktbaar produkt te verkrijgen, de concurrentie met de produktie in andere landen zal kunnen worden volgehouden.

Ofschoon de aanvankelijke proefnemingen, in Indië voor Gouvernements rekening gedaan, slechts de strekking hebben, om de teelt ingang te doen vinden bij partikuliere ondernemers en onder de bevolking zelve, zoodat tot dus ver nog geene groote kosten daarvoor gemaakt zijn geworden, — en, te oordeelen naar de ongelukkige resultaten in vorige tijden omtrent deze en andere dergelijke industriën verkregen, is het te hopen, dat men niet verder zal gaan dan tot bereiking van het met die proefnemingen beoogde doel noodig kan zijn, — zoo hebben zulke proefnemingen op kleine schaal toch nog altijd dit tegen zich, dat ze weinig, zoo iets, beslissen omtrent het belangrijkste, waarom de invoering eener nieuwe industrie als wenschelijk kan worden beschouwd, — de vraag namelijk, of er op aannemelijke gronden een waarlijk blijvend voordeel in te vinden is.

Wat speciaal Java betreft, dat eiland is zoo rijk aan hoogstbelangrijke voortbrengselen voor den algemeenen handel, zoo als rijst, koffij, suiker, thee, tabak, indigo, klapperolie en huiden, dat men, om de bevolking tot welvaart te brengen, waarlijk niet noodig heeft om te zien naar onbekende industriën, waarvan de uitkomsten, om er niets meer van te zeggen, hoogst onzeker zijn, maar beter doet, al zijne krachten te besteden aan de vermeerdering der produktie van die voortbrengselen. Daarvoor is nog meer dan genoeg te doen; want het is ver af, dat de produktie dier artikelen reeds zou zijn gebragt op de hoogte, welke zij bereiken kan. Gaat men daarbij met beleid en zonder overhaasting te werk, dragen de daartoe te nemen maatregelen het kenmerk van waarachtige belangstelling in het lot der bevolking en van eerbiediging harer regten, zoo zal men voor haar bronnen van welvaart hebben doen ontspringen, die het gemis eener zijdeteelt ruimschoots kunnen vergoeden.

Niet alles evenwel van hetgeen in de regeringsverslagen van 1864 en 1865 is medegedeeld betreffende het reeds verrigte, om den lust voor de zijdewormenteelt in Indië weder aan te wakkeren, is van dien aard, dat men de hoop op eenen gelukkigen uitslag behoeft op te geven.

In de residentie Manado althans schijnt onder de Hoofden der bevolking groote opgewektheid voor de teelt te zijn ontstaan, en breidde zij zich uit in de afdeelingen Kema, Menado en Tondano.

Vooral had het Distriktshoofd van Tonsea, in de eerstgenoemde afdeeling, zich veel moeite gegeven, om de kultuur te doen slagen. Geheel voor eigen rekening had hij een zijner bedienden naar Java gezonden, ten einde, na op het établissement te Tjikema in Buitenzorg de noodige opleiding in de behandeling te hebben genoten, eene zekere hoeveelheid eijeren en jonge wormen naar Manado over te brengen. Deze poging was met den besten uitslag bekroond geworden. Het getal zijdewormen was binnen korten tijd verbazend vermenigvuldigd, en de gewonnen zijde wordt gezegd van uitmuntende hoedanigheid te zijn.

De door dat Hoofd verkregen resultaten schijnen zoo beslist gunstig te zijn, dat hem voor zijne bemoeijingen eene belooning van

ƒ 2000 door het Indisch bestuur was geschonken, en het is dus te hopen, dat geene latere teleurstellingen de schoone verwachtingen hier in duigen doen vallen.

Waaraan het wel mag toegeschreven worden, dat in Manado reeds dadelijk zoo veel gunstiger uitkomsten zijn verkregen dan op Java, hoezeer op laatstgemeld eiland de middelen ter verzekering van eenen goeden uitslag die, waarover men in Manado te beschikken kan hebben gehad, ongetwijfeld ver overtreffen, wordt ons niet medegedeeld, — en bij ontstentenis van meer uitvoerige berigten wagen wij het niet ons in gissingen te begeven, die wel eens zouden kunnen blijken geheel ongegrond te zijn geweest.

Aangezien de ligging van Manado niet gelukkig is met opzigt tot het deel, dat die bezitting anders in den algemeenen handel zou kunnen nemen, en daarbij nog komt, dat, terwijl zij weinig voor exportatie heeft aan te bieden, het belangrijkste artikel, hetwelk voor als nog aldaar geteeld wordt, namelijk de koffij, aan het Gouvernement moet worden geleverd, zoo zou het voor de bevolking in de Minahassa een groot geluk zijn, indien deze, zonder schade voor de teelt harer eigen voedingsmiddelen, in die der zijde een middel kon vinden, waardoor meer levendigheid aan de scheepvaart en handel op Manado werd gegeven.

Ook in de Lampongsche distrikten, alwaar onder de bevolking reeds zijdeteelt schijnt te bestaan, doch op eene nog gebrekkige wijze, heeft het Gouvernement getracht verbetering daarin te brengen door eenen in die distrikten geplaatsten ambtenaar de inrigting op het meergemeld land Tjikema te doen bezoeken, opdat deze de ervaring, die hij daar zou hebben opgedaan, ten nutte der Lampongsche bevolking in praktijk zou kunnen brengen. Van de resultaten van dien maatregel worden evenwel nog geene mededeelingen gedaan.

In de handelsverslagen van Java en Madura eindelijk vinden wij melding gemaakt van uitvoer van ruwe zijde, en wel

in 1863 ter waarde van ƒ 6,345
„ 1864 „ „ „ „ 15,474 [1])
„ 1865 „ „ „ „ 23,827 [2]).

[1]) Ongerekend eene waarde van ƒ 3,650, die uit het entrepôt uitgevoerd, doch hoogstwaarschijnlijk niet van Java afkomstig is.

[2]) Ongerekend eene waarde van ƒ 3,300 uit het entrepôt en mede niet van Java afkomstig.

Ofschoon zulks niet bepaaldelijk blijkt, zoo is het toch waarschijnlijk, dat de voor die drie jaren vermelde uitvoer betrekking heeft tot op Java geproduceerde zijde, aangezien in geen der voorgaande verslagen van eenigen uitvoer van Java opgaaf wordt gedaan.

Zimanro-gat, naam, dien de straat Lamakera of Lammarkwera tusschen Solor en Lomblem wel eens draagt.

Zoemas, dorp op Java, residentie Samarang, afdeeling en distrikt Salatiga, met 85 inwoners.

Zoembo, baai en dorp op Celebes' Westkust, rijk Mandhar.

Zoete Inval, perk op het eiland Groot Banda, distrikt Voorwal. De aanplant bestond in 1854 uit 9,578 muskaatnotenboomen.

Zoetendal, landgoed op Java, residentie Batavia, distrikt Tangerang, ten Westen van de stad Batavia, grenzende aan het Chinesche kamp. De grond is zeer laag en moerassig.

Zoetwater, een der Tenimber-eilanden, ten Zuiden van Sabobar, residentie Banda.

Zolong, hoek aan de Noordkust van het eiland Madura, volgens L. J. Duperrey, op 6° 54′ Z. Br. en 113° 40′ 9″ O. L.

Zonne-baai. Deze is gelegen in de straat der Molukko's, aan de Oostkust van het eiland Boeton.

Zonne-gat, een der drie vaarwaters, die naar de reede van Banda leiden, gelegen tusschen de eilanden Neira en Goenong Api. Het is alleen voor ligte vaartuigen geschikt, daar het naauw en zelfs bij den zuidelijken ingang slechts 2 kabellengten breed is. In den laatsten tijd is de diepte aan den zuidelijken ingang afgenomen en verder op heeft men er zeer sterke en onregelmatige stroomen en geenen ankergrond. Vóór de noordelijke opening is het eilandje Kraka gelegen, waarvan een rif om de Oost afsteekt.

Zonne- of Draaigat, naauw vaarwater tusschen den Oosthoek van het eiland Kelang en het eilandje Babi, residentie Amboina. Het is alleen voor praauwen en kleine vaartuigen bevaarbaar.

Zoombo, zie: Zoembo.

Zout, is een artikel van eerste levensbehoefte, waarvan de consumtie in Nederlandsch Indië zeer aanzienlijk is; terwijl de aanmaak en het debiet er van geschiedt voor rekening van het Gouvernement, hetwelk daaruit geene onbelangrijke winsten heeft weten te trekken.

Hoezeer in elk geval, waarin de handel en industrie van partikulieren volkomen bij magte zijn, om in eene bestaande algemeene behoefte

op eene behoorlijke en voor den verbruiker niet bezwarende wijze te voorzien, — en daar onder meenen wij de voorziening in de behoefte aan zout in Indië te mogen rangschikken, — het in den regel niet is goed te keuren, dat een Gouvernement, met uitsluiting van anderen, de taak van den partikulieren industriëel en handelaar op zich neemt en zich daarmede begeeft op een terrein, dat buiten zijnen eigenaardigen werkkring ligt en waarop wel schade, maar geen voordeel voor het prestige van het hoog gezag te behalen valt, zoo moeten wij toch bekennen, dat er omstandigheden kunnen bestaan, die soms eene afwijking, zoo al niet geheel, dan toch eenigzins verschoonbaar maken; — en met opzigt tot het Gouvernements zout-monopolie in Indië komt het ons voor, dat er zulke verzachtende omstandigheden zijn aan te voeren.

Dáár toch hebben wij te doen met bevolkingen, die uiterst moeijelijk onder een stelsel van regelmatige belastingheffing zijn te brengen, zoo zelfs, dat in sommige opzigten, waarin men zou meenen vat op haar te hebben, — zoo als onder anderen het geval is met de belasting van den grond of van de daarvan verkregen wordende produktie, gelijk ook met de heffing van regten op den in- en uitvoer, — men steeds is gekomen, en waarschijnlijk nog lang zal komen tot de slotsom, dat in werkelijkheid door geene enkele belastingheffing verkregen wordt, wat zij opbrengen kan en moet.

Afgescheiden er van, dat die bevolkingen voor het grootste gedeelte onbemiddeld zijn, zoodat haar het opbrengen van belastingen bezwarend valt en te onaangenamer is, omdat zij, het doel en het nut van belastingheffing niet begrijpende, daarin niet veel meer zien dan eene handeling van den belastingheffer gedeeltelijk tot verrijking van zich zelven, zoo moeten de moeijelijkheden en teleurstellingen, die bij een stelsel van regelmatige heffing van belastingen, welke ook, meestal worden ondervonden, voor een niet gering gedeelte daaraan worden toegeschreven, dat de middelen, die men in het werk stelt, om zich met opzigt tot de te doene heffing te verzekeren, dat zij opbrengen zal, wat zij opbrengen moet, ten eenenmale onvoldoende zijn, en niet voldoende kunnen gemaakt worden, zonder eene zoo schromelijke vermeerdering van de kosten van perceptie, als waarvan men zich naauwelijks een denkbeeld kan vormen.

Vandaar dat men, — wij zouden haast zeggen, — er aan wanhopende, om tot een goed resultaat te kunnen komen, voor de heffing van sommige belastingen, en meer bijzonder die op de consumtie, de toevlugt heeft genomen en nog altijd blijft nemen tot het waarlijk niet zeer gelukkig middel van verpachting, terwijl bij andere heffingen, b. v. die der landrente, de inning er van moet worden overgelaten aan dessa's-hoofden, die in weerwil van de belooning, welke zij daarvoor genieten, — eene belooning, zeker niet onbelangrijk in verhouding tot het te innen bedrag, maar gering in de meeste gevallen als inkomen voor hem, die met de inning is belast, — geen enkelen waarborg geven, dat òf 's lands kas, hetzij door verzwijging van gronden en te geringe taxatie van het produkt, hetzij door verduistering van geïnde gelden, òf de belangen van de belastingschuldigen, door herhaalde heffing van het slechts eenmaal verschuldigde, niet worden benadeeld.

En wat zullen wij zeggen van de heffing der regten op den in- en uitvoer? Kunnen hier te lande en elders in Europa de talrijke en overal aanwezige middelen van recherche niet beletten, dat het vindingrijk vernuft van den smokkelaar, trots al de tegen hem in het werk gestelde maatregelen, toch maar al te dikwijls de heffing weet te ontduiken, — in Indië, waar de eilanden in ons bezit meestal eene voor hunnen omvang onevenredig groote uitgestrektheid van kustland bezitten, met tallooze kreekjes, hier en daar schaars of in het geheel niet bewoonde streken en ontoegankelijke bosschen en wildernissen, om niet te spreken van de talrijke omringende kleine onbewoonde eilandjes, welke als depôts voor den smokkelhandel zijn te gebruiken, — in Indië heeft het smokkelen met oneindig veel minder moeijelijkheden te kampen, en zouden de middelen om het tegen te gaan misschien vertienvoudigd moeten worden, ten einde eenigzins doel te kunnen treffen.

Wilde men dit nu trachten te verhelpen door het bedrag der te heffen inkomende en uitgaande regten te brengen tot een peil, waarop de prikkel om te smokkelen voor een belangrijk deel zou zijn weggenomen, zoo zullen wij de laatsten zijn, om daartegen onze stem te verheffen, maar toch er tegen moeten waarschuwen, om zich van den invloed van zulk eene verlaging geene te groote illusiën te maken en niet uit het oog te verliezen, dat de Oostersche handelaar, meer nog dan van de betaling van het verschuldigde regt, eenen afkeer heeft van de vele lastige formaliteiten en visitatiën, zonder welke van eene heffing

van regten, hoe laag ook gesteld, niet veel te wachten is [1]).

In het algemeen, — en dit moeten wij nog aan het reeds opgemerkte toevoegen, — verkeeren de bevolkingen, in den Indischen Archipel onder ons gezag staande, gelijk reeds gezegd is, in eenen toestand, die het opbrengen van belastingen in geld vrij bezwarend maakt. Niet alleen moet de inlander — en hierbij hebben wij het oog op al wat zich niet met den handel bezig houdt, of op meer dan 90 pCt. van de totale bevolking — het aan belasting op te brengen bedrag vinden uit hetgeen hij voor zijn onderhoud noodig heeft, dus niet uit een superflu, dat bij hem in den regel niet te vinden is; maar daarbij komt, dat, dewijl hij, behoudens zeer enkele uitzonderingen, geen gereed geld in voorraad heeft, hij zich door verkoop van een gedeelte van hetgeen hij door arbeid verkrijgt, tot de kwijting zijner belasting moet in staat stellen, en dat nog wel zonder het in zijne hand te hebben, om daarvoor het geschikte oogenblik te kunnen kiezen, ten einde dien verkoop met het meeste voordeel te bewerkstelligen.

Vandaar dat opdrijving der landrente op Java, zoowel elders als meer speciaal in Cheribon, Tagal en vooral in Demak, achtervolgd is geworden door eenen vreesselijken toestand van armoede en uitputting. De hongersnood in Demak toch in 1849 en 1850 was niet zoo zeer het gevolg van de hooge prijzen der rijst, daar die eenige jaren te voren nog hooger waren geweest, zonder dat nog teekenen van gebrek en lijden zich onder de bevolking hadden vertoond; maar van de totale verarming, waartoe zij langzamerhand was geraakt, en welke voor een ieder, die zich voor de verschijnselen niet ziende blind wilde houden, zoo weinig twijfelachtig was, dat men uit het gaandeweg verkoopen door de bevolking van hare karbouwen en meest onmisbare gereedschappen reeds twee of drie jaren te voren kon voorzien, wat er het einde van moest wezen.

Uit het oogpunt beschouwd der over het algemeen geringe gegoedheid der inlandsche bevolking, was het dan ook eene der meest aanbevelingswaardige zijden van het op Java ingevoerde kultuurstelsel, dat het den Javaan in staat stelde, om geld te verdienen voor de opbrengst zijner verschuldigde belasting, zonder daarvoor zijne eigen produktie te behoeven aan te spreken, en daaruit laat zich verklaren, dat, hoe slecht ook de betaling voor den onder dat stelsel gepresteerden arbeid mogt zijn, de ontheffing van verdere kultuurpligtigheid voor de bevolking in eenig distrikt, waar het gewerkt had, althans aanvankelijk steeds meer of min een ongerief is geweest. Jammer maar, dat, bij de voortzetting van het bedoeld stelsel, het groote gewigt van eene vrijgevige verwezenlijking van dat denkbeeld, waardoor de bevolking in waarheid tot welstand zou zijn gekomen, en de noodzakelijkheid om haar tot arbeid te verpligten van lieverlede zou hebben opgehouden, meer en meer op den achtergrond is geraakt, om plaats te maken voor eene exploitatie, grootendeels ten behoeve van het Moederland, iets, dat, hoe men ook moge denken over het al of niet regtvaardige er van, of over het al of niet raadzame, om het Moederland daarvan afhankelijk te maken, toch in geen geval op den voorgrond mogt staan, in geen geval de aanleiding, veel minder de hoofdaanleiding mogt zijn voor de regelen en beginselen, naar welke ons gezag over Indië te werk moet gaan. Maar gedurende de ruim 250 jaren, die wij aldaar hebben doorgebragt, hebben wij wel bij uitnemendheid de kunst verstaan, om van de bevolkingen, die onder onze heerschappij waren gekomen, te halen wat er met mogelijkheid van te halen viel, maar nooit begrepen, dat die bevolkingen, om te kunnen worden de groote, breede basis voor een stelsel van regelmatige belastingheffing, meer en meer moesten worden gebragt tot eenen toestand, waarin het voor haar mogelijk zou zijn de haar regtmatig op te leggen belastingen met eenig gemak te dragen.

Doch wat van dit alles moge zijn, en terwijl het niet waarschijnlijk is, dat de winst, welke het zoutmonopolie voor 's Lands kas afwerpt, zou kunnen gecompenseerd worden door de voordeelen, welke bij eene partikuliere exploitatie van dien tak van handel en industrie daarvan zouden zijn te behalen, zoo komt het ons voor, dat, onder de hierboven vermelde omstandigheden, dat monopolie, als bron van inkomsten voor 's Lands kas, zou

[1]) Dat de opkomst en bloei van Singapore tot zekere hoogte, meer nog dan aan den vrijdom van inkomende regten, te danken zijn aan de onbeperkte vrijheid, waarmede alle soorten van vaartuigen van alle natiën zonder onderscheid daar kunnen komen en gaan, om er handel te drijven in alle mogelijke artikelen, geene uitgezonderd, lijdt wel geen twijfel. In geen enkel opzigt heeft RAFFLES meer het bewijs gegeven van zijne schranderheid en zijne bekendheid met de geaardheid van den Oosterling, dan juist door dit te hebben begrepen, en dienovereenkomstig te hebben gehandeld bij de vestiging van Singapore.

kunnen gerangschikt worden onder de middelen, welke, in den gegeven stand van zaken passende, het minst nadeelig voor de bevolking behoeven te werken, en dus, zonder zekerheid voor een behoorlijk equivalent, dat beter werkt en tevens minder drukt, niet ligtvaardig mogen worden opgegeven, op grond van theoriën, bij de toepassing van welke nog niet veel waarborgen voor een gunstig resultaat in die verafgelegen, voor ons nog zoo vreemde maatschappijen te vinden zijn.

Indien evenwel op grond van het voorafgegane het zoutmonopolie door ons eenigzins in bescherming wordt genomen, dan geschiedt dit niet zonder de noodige reserves, als daar zijn:

1°. dat de arbeid voor den aanmaak ruim worde betaald;

2°. dat het produkt van goede hoedanigheid zij;

3°. dat voor een ieder de gelegenheid worde opengesteld, om zich het benoodigde zout zonder veel moeite te verschaffen; en zulks

4°. tegen eenen prijs, waarvoor het verkrijgbaar zou zijn, bijaldien de aanmaak en handel in zout geheel aan de bemoeijingen van partikulieren was overgelaten; — zoodat,

5°. terwijl men voor de consumtie de tusschenkomst van den debitant in het klein evenmin zal kunnen missen, als wanneer de zaak aan den partikulieren ondernemingsgeest wordt overgelaten, de winst of het inkomen, hetwelk het monopolie voor 's Rijks kas mag afwerpen, zich dient te bepalen tot hoogstens het verschil tusschen het kostende van den aanmaak en den prijs, waarvoor de debitant in het klein zich bij den fabrikant of den groothandelaar van het benoodigde kan voorzien, met inbegrip, gelijk van zelf spreekt, van den accijns of de belasting op het artikel te heffen.

Wij willen uit hetgeen ten aanzien van het zoutmonopolie in de Indische regeringsverslagen en het Staatsblad van Nederlandsch Indië voorkomt, zoo veel mogelijk trachten na te gaan, of en in hoe ver daarbij aan de hier gestelde voorwaarden wordt voldaan, en wel in de eerste plaats wat aangaat de betaling van den arbeid voor den aanmaak van zout, die, gelijk bekend is, van Gouvernementswege uitsluitend op Java en Madura plaats vindt.

Een vijftiental jaren geleden geschiedde de aanmaak op Java te Tanara, een distrikt van het regentschap Serang, in de residentie Bantam, te Pakkies in het Krawangsche, te Grissee, eene afdeeling der residentie Soerabaja, — en op het eiland Madura te Boender in het regentschap Pamakassan, en te Sumanap in het regentschap van dien naam [1]).

Uit het regeringsverslag over 1856 blijkt evenwel, dat te Pakkies de aanmaak moest worden gestaakt, omdat het vandaar verkregen zout van zoo inferieure kwaliteit was, dat door het geringe debiet er van de voorraad in het hoofddepôt te dier plaatse zeer aanzienlijk was geworden. Evenzeer wegens de onvoldoende kwaliteit en de gebrekkige wijze van inzameling van het zout werd gelijktijdig, doch vruchteloos, eene poging gedaan tot afstand aan partikulieren der zoutpannen te Tanara, waarschijnlijk onder verpligting eener levering aan het Gouvernement, ofschoon dit in het gezegd verslag niet vermeld wordt.

In verband tot de hier vermelde bijzonderheden blijkt uit het regeringsverslag van 1859, dat voor den aanmaak per kojan van 30 pikols of 3750 Amsterdamsche ponden, te leveren in het ter plaatse aanwezig depôtpakhuis, door het Gouvernement werd betaald

te Tanara	ƒ 5.50
„ Grissee	„ 5.—
„ Boender	„ 3.75
„ Sumanap	„ 4.16½ [2]).

Hoezeer te weinig bekend met het werk van den zoutaanmaak en met het getal menschen, daarbij benoodigd, om eenigzins te kunnen aangeven, welke betaling als eene redelijke is te beschouwen, zoo komt het ons, in verband tot de daarvoor te leveren hoeveelheid, niettemin voor, dat die betaling, welke in het gunstigste geval, te weten te Tanara, neerkwam op 1 cent per 6⅘ Amst. ponden, en in het ongunstigste, namelijk te Boender, op 1 cent per 10 Amst. ponden, zoo beneden alle kritiek was, dat, indien er geen dwang tot den aanmaak gebezigd ware, het onverklaarbaar zou zijn, hoe de zaak met eenige mogelijkheid gedurende eenigen tijd vol te houden is geweest.

Dat deze bewering niet geheel uit de lucht

[1]) Blijkens het besluit van Kommissarissen-Generaal van 14 Julij 1818, Staatsblad van Ned. Indië, N°. 50, heeft men vroeger nog andere plaatsen van zoutaanmaak op Java gehad, doch uit het Indisch Staatsblad blijkt niet, wanneer en om welke redenen de aanmaak op die plaatsen is gestaakt.

[2]) Op de vraag, waarop dat verschil in de prijsbepaling wel heeft kunnen berusten, hebben wij te vergeefs naar een antwoord in het Staatsblad of in de regeringsverslagen gezocht.

gegrepen is, blijkt dan ook uit de bijzonderheid, dat men in 1861, nadat de aanmaak, in verband tot de toenemende behoefte, gedurende ettelijke jaren meer en meer onvoldoende was geworden, zoodat de voorraad zout, welke door het Gouvernement op eene hoeveelheid van 100,000 kojans was bepaald, reeds tot een cijfer van 44,323 $^{8}/_{30}$ kojans was gedaald, eindelijk begreep, den prijs voor den aanmaak te moeten stellen op *f* 10, — en zoo dringend werd die verhooging noodig geacht, dat, ofschoon daaruit geene geringe vermeerdering van uitgaven voortvloeide, men toch daartoe meende te kunnen overgaan, zonder vooraf 's Konings autorisatie daarop te hebben gevraagd.

Op de vraag, of nu werkelijk na die verhooging, waarvan het bedrag zich als zoo aanzienlijk voordoet, de betaling als voldoende is te beschouwen, moeten wij, als niet genoegzaam op de hoogte der zaak zijnde, een bepaald antwoord schuldig blijven.

In de regeringsverslagen vindt men evenwel bijzonderheden vermeld, welke het ons doen voorkomen, dat het antwoord moeijelijk gunstig kan uitvallen.

Wel blijkt het, dat men na de toegelegde verhooging jaren heeft gehad, waarin eene zeer aanzienlijke produktie werd verkregen, zoo aanzienlijk zelfs, dat, met behulp eener bestelling van 37,500 kojans Siamsch zout [1]), de in 1861 tot ruim 44,000 kojans gedaalde voorraad al zeer spoedig heeft bereikt een cijfer van 200,000 kojans, welke, volgens een in Mei 1863 door het Indisch bestuur genomen besluit [2]), voortaan op ultimo December van elk jaar in voorraad moeten zijn; en wij zijn er ver af van te willen beweren, dat de bedoelde verhooging daartoe niet krachtig kan hebben medegewerkt; maar wij meenen toch ook de vraag te mogen doen, of niet de gelijktijdig genomen maatregelen tot vermeerdering van het Europeesch personeel bij den zoutaanmaak en ter verkrijging van een beter toezigt daarover, mede voor een belangrijk deel tot die grootere produktie het hunne hebben bijgedragen. Uit het verslag van 1859 althans blijkt het, dat men bij het Gewestelijk bestuur van Soerabaja van gevoelen was, dat door vermeerdering van het Europeesch personeel op de aanmaakplaats te Grissee het debiet in het Soerabajasche met 200 kojans 's jaars zou kunnen toenemen. Hoe toch verklaart men den invloed, dien eene vermeerdering van personeel bij den aanmaak kan hebben tot vermeerdering van het debiet, — twee zaken, die eigenlijk met elkander weinig of niets te maken hebben, daar het zout niet uit de depôts voor het aangemaakte, maar uit de verkooppakhuizen verkrijgbaar wordt gesteld, — hoe, zeggen wij, verklaart men dien invloed anders dan door de bijkans aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, dat de zoutmakers, de verpligting tot levering aan het Gouvernement ontduikende, eene niet onbelangrijke hoeveelheid van hunne produktie langs andere wegen tegen groote winst en op clandestine wijze onder de bevolking weten te brengen?

Het is wel waar, dat die vermeerdering van personeel reeds werd noodig geacht, eer men tot de verhoogde betaling is overgegaan, en op grond van die omstandigheid zou men welligt meenen, de vraag te kunnen doen, of niet eigenlijk de verhooging tot *f* 10 per kojan, dus meer dan het dubbele van het vroeger te Grissee genotene, waartoe men later is overgegaan, een einde heeft gemaakt aan verdere verduistering of onttrekking aan de leverantie van een gedeelte van het aangemaakte zout. Maar is dit toch wel als waarschijnlijk te achten, wanneer men bedenkt, dat het zout, hetwelk aan de zoutmakers tegen *f* 10 wordt betaald, door het Gouvernement tegen *f* 200 verkocht wordt aan den debitant in het klein, die natuurlijk ook zijne winst er op moet behalen? Men zegge niet, dat die debitant er belang bij heeft, om tegen den clandestinen verkoop door de zoutmakers te waken. Die bedenking moge schijnbaar iets voor zich hebben, wie zal er evenwel de verzekering van geven, dat niet juist de debitanten gemeene zaak maken met de heimelijke verkoopers, ten einde althans een gedeelte van hetgeen zij hopen te zullen debiteren, van hen te verkrijgen tegen veel minderen prijs dan zij aan het Gouvernement moeten betalen?

Het moet, dunkt ons, daarmede gaan als vroeger met de pachters bij de opiumpacht, die, uitgelokt door het enorm verschil tusschen den prijs, waarvoor hun eene kist opium door het Gouvernement werd geleverd, en dien, waarvoor deze in den handel verkrijgbaar was, maar al te dikwijls bevonden werden zelven smokkelaars van amfioen te zijn, of althans met smokkelaars te heulen, niet om de door het Gouvernement bepaalde hoeveelheid, die zij wel nemen moesten, te verminderen

---

[1]) Te weten in 1862 12,500 en in 1863 25,000 kojans.

[2]) Zie N°. 1493 van het Bijblad op het Staatsblad van Ned. Indië van dat jaar.

met hetgeen zij door sluikerij konden verkrijgen, maar om, door meer opium te verkoopen dan hun geoorloofd was, terwijl zij dat meerdere tegen betrekkelijk geringe prijzen bekwamen, daarin eene vergoeding te zoeken voor de winstderving, welke wegens den hoogen prijs van het Gouvernements-opium door hen geleden werd.

Daarbij komt, dat de uitgestrektheid der Grisseesche zoutpannen, gelijk ons in het regeringsverslag van 1865 wordt medegedeeld, niet minder bedraagt dan 690 bouws of nagenoeg 493 bunders, [1]) en wij laten het aan een ieder over te beoordeelen, welke surveillance er wel noodig kan zijn, om over zulk eene uitgestrektheid er voor te waken, niet alleen dat er goed gewerkt, maar ook dat er geen zout aan de levering onttrokken worde, en dat nog wel onder eene bevolking, voor welke het zout eene der voornaamste levensbehoeften is.

Doch er is nog eene andere bijzonderheid, welke ons doet gelooven, dat zelfs eene betaling van *f* 10 als ontoereikende moet worden beschouwd.

Volgens het verslag over 1860 had een partikuliere ondernemer aangeboden met het Gouvernement een kontrakt aan te gaan tot aanmaak van zout op de Zuidkust van Java met eene verbeterde wijze van bereiding. Als hoofdvoorwaarde stelde hij eenen jaarlijkschen aanmaak van 8,000 kojans en levering daarvan aan het Gouvernement in de nabijheid van de plaats van aanmaak tegen *f* 50 per kojan.

Het is niet aannemelijk, dat hij tot dit cijfer voor den leveringsprijs is gekomen, zonder goede rekening te hebben gemaakt van hetgeen het zout hem zou kunnen kosten, om dan het bedrag er van te verhoogen met hetgeen hij als eene behoorlijke winst voor zich zelven meende te kunnen beschouwen. Laat ons daarbij eens aannemen, dat hij die winst berekend heeft op *f* 10, ja zelfs op *f* 15 per kojan, dat is, berekend over de geheele te leveren hoeveelheid, op een bedrag van *f* 80,000 of *f* 120,000 's jaars, — en men zal moeten toestemmen, dat wij hem geene karige winst toedenken, — dan nog blijft er in het eerste geval *f* 40 en in het laatste *f* 35 over voor fabrikatiekosten per kojan. Al is het dat hier sprake is van eene betere wijze van bereiding, en dat men des noods te denken hebbe aan eene fabriekmatige bewerking, waarbij men zich bedienen moet van inrigtingen en toestellen, die welligt niet vereischt worden bij de gewone wijze van bereiding op Java, dan toch zal men moeten toestemmen, dat een prijs van *f* 35 à *f* 40 voor het kostende per kojan van 30 pikols waarlijk niet hoog is te noemen, als men daarbij nagaat, dat op Java de bereiding van suiker over het algemeen gemiddeld komt te staan op *f* 10 per pikol, dus op *f* 300 voor een gewigt, gelijkstaande met een kojan zout. Welnu, indien in het geval van den hier bedoelden persoon een cijfer van *f* 35 à *f* 40 per kojan voor fabrikatiekosten reeds niet hoog te achten is, welke kwalifikatie zal men dan wel moeten geven aan eene betaling van die kosten met *f* 10?

Wat ons te meer doet gelooven, dat die betaling van *f* 10, hoe veel aanzienlijker ook dan de vroegere, toch nog ver is beneden hetgeen als eene voldoende belooning van den te verrigten arbeid zou kunnen worden beschouwd, is de in het regeringsverslag over 1865 vermelde bijzonderheid, dat het in 1862 en 1863 uit Siam verkregen zout had gekost *f* 84.83$^1/_2$ per kojan, terwijl men rekende voor het in 1863 bestelde zout *f* 90 per kojan te zullen moeten betalen. Meer dan eens wordt in de regeringsverslagen gezegd, dat van al het destijds van alle kanten ontboden zout, het Siamsche het meest door de bevolking gewild is, omdat het de meeste overeenkomst met het Javasche zout heeft. Is dit zoo, dan is de wijze van zoutwinning in de beide landen waarschijnlijk dezelfde, en is nu eene betaling van *f* 10 voor Java voldoende, zoo is er geene enkele reden, waarom eene daarmede gelijkstaande in Siam geheel onvoldoende zou zijn. Uit die praemissen komt men van zelf tot de gevolgtrekking, dat, bij eene betaling van het Siamsche zout met *f* 84.83$^1/_2$ en zelfs met *f* 90 per kojan, daaronder begrepen *f* 10 voor den aanmaak, ruim *f* 74$^1/_2$ à *f* 80 moeten vertegenwoordigen de winst, die, hetzij door den fabrikant, hetzij door den leverancier, wordt behaald, benevens de onkosten, vallende op het transport naar Batavia en de levering in de pakhuizen aldaar; met andere woorden, dat het kostende wegens fabrikatie zou zijn verhoogd met 700 à 800 pCt., eer dat zout in 's Lands pakhuizen te Batavia was ingenomen. Dit is, dunkt ons, niet aannemelijk en het is derhalve veel waarschijnlijker, dat het vervaardigen van Siamsch zout veel meer kost dan hetgeen daarvoor op Java wordt betaald, en daaruit vloeit mitsdien voort, dat de

---

[1]) Van sommige zoutpannen in andere plaatsen op Java is de uitgestrektheid nog veel grooter.

betaling op Java alles behalve voldoende is.

Nog iets ten slotte met betrekking tot het punt, dat wij hier bespreken.

Volgens hetgeen voorkomt op bladz. 47 der Memorie van beantwoording van het Voorloopig Verslag der aanmerkingen, door de Tweede Kamer gemaakt op de Indische begrooting voor 1868, schijnt er kwestie te zijn geweest van eenen vrijen aanmaak van zout door de bevolking, die bij de zoutpannen in het Grisseesche werkt. Deze had echter weinig geneigdheid daartoe betoond en zelfs verklaard, te lui te zijn, om zonder bevel of dwang zout aan te maken. Het feit is te goed geconstateerd, om het, zoo als het daar medegedeeld wordt, in twijfel te trekken, en wij zijn het volkomen eens met hetgeen op de aangehaalde plaats verder omtrent die bijzonderheid wordt gezegd, dat namelijk de verklaring, welke die bevolking omtrent zich zelve aflegt, niet tot hare eer strekt; maar of daarachter niet eene geheel andere gedachte verborgen kan zijn geweest, dat is iets, wat wij niet zoo bepaald zouden durven tegenspreken.

Gesteld dat eene betaling van *f* 10 per kojan veel te gering is, — en wij kunnen het vermoeden niet van ons afwerpen, dat zij het is, — is het dan niet zeer natuurlijk, dat die bevolking zich liever tot den daarvoor te presteren arbeid laat dwingen, dan dat zij vrijwillig daartoe overgaat en den schijn aanneemt, alsof zij met de toegelegde betaling volkomen tevreden is? Indien men haar eene betere betaling, b. v. van *f* 20, had toegezegd, zou zij dan toch eene gelijkluidende verklaring omtrent zich zelve hebben gegeven? De Javaan ondervindt van alle kanten te veel, wat hem het gevoel moet geven van niet altijd te kunnen, zoo als hij wel zou willen, dat hij maar zeer zelden voor zijne regte meening uitkomt, en het is waarlijk geene gemakkelijke zaak, om de kronkelingen van zijn gemoed te volgen en zoo te komen tot de kennis van hetgeen hij waarlijk meent en verlangt. Zoo veel is zeker, dat, al is hij niet zoo actief als de Europeaan, hij toch eene goede betaling genoeg weet te waarderen, om, zoo hem die wordt aangeboden, niet liever vrijwillig arbeid daarvoor op zich te nemen, dan voor een appel en een ei daartoe gedwongen te worden.

Na al het voorafgegane meenen wij tot de conclusie te mogen komen, dat op de vraag, of zelfs de verhoogde betaling van *f* 10 voor den aanmaak van zout als redelijk is te achten, het antwoord bezwaarlijk gunstig kan zijn.

Over het tweede hierboven gestelde vereischte, waardoor het bestaande zoutmonopolie zich zou kunnen regtvaardigen, dat namelijk het zout van eene goede hoedanigheid moet wezen, kunnen wij korter zijn.

Wij hebben reeds gezien, dat van het zout van Tanara, en nog veel meer van dat van Pakkies, zeer ongunstig in de regeringsverslagen wordt gesproken, terwijl daarentegen van de goede hoedanigheid van het Grisseeen Madura-zout, wat aangaat kleur en korrel, telkens, zoo vroeger als later, met lof wordt gewaagd.

Het is mogelijk, dat na 1857, — want verder gaat de ervaring van schrijver dezes met opzigt tot het Javasche zout niet, — de kwaliteit van het Grissee- of Madura-zout merkelijk is verbeterd; maar, terwijl ook vóór zoowel als na het zoo even gemeld jaar de kwaliteit van de beide soorten jaar voor jaar in de regeringsverslagen wordt geroemd, kan schrijver dezes, die zich in een gedeelte van Java heeft opgehouden, waar geen ander zout te krijgen was, dan hetwelk uit Soerabaja moest worden opgevoerd, en dat waarschijnlijk van Grissee, misschien ook wel van Madura kwam, gerust verklaren, dat het zout, hetwelk hij te zien kreeg, onooglijk was, daar het, in geene geringe mate met aarddeelen vermengd, en er uitziende alsof het peper en zout was, daarenboven eene vuile geelachtige kleur had, zoodat, indien dat zout goed moet heeten, de Javaan in het westelijk gedeelte des eilands, die hoogst waarschijnlijk voor zijne consumtie geen ander zout dan dat van Tanara en Pakkies kan koopen, waarlijk zeer te beklagen is.

Wel wordt er in de regeringsverslagen, bij gelegenheid, dat men van alle kanten zout moest ontbieden, ter aanvulling van den al meer en meer afnemenden voorraad, gedurig gewaagd van de bijzonderheid, dat alleen het Siamsche zout, wegens zijne overeenkomst met het Javasche, aftrek vond, zoodat zelfs het Liverpoolsche zout — over het aangekochte Persische en Chinesche zout kunnen wij niet oordeelen — onverkoopbaar was; maar die bijzonderheid pleit in ons oog niet zoo zeer voor de deugdelijkheid van het Javasche zout, als wèl voor de ondervinding, die men overal kan opdoen, dat de mensch een wezen is, hetwelk zich aan het minder goede zoo kan gewennen, dat het heel wat voeten in de aarde heeft, om hem dat mindere met het betere te doen verruilen. Om zich van die waarheid te overtuigen, behoeft men slechts hier te lande om zich heen te zien.

Gedurende de Fransche overheersching, toen de koffij peperduur was geworden, moest een groot gedeelte der natie, hetwelk den hoogen prijs der koffij niet kon betalen, zich in stede daarvan met een aftreksel van chicorei behelpen, terwijl de meer bemiddelden, om niet te veel koffij te gebruiken, er gebrande stroop aan toevoegden. Men raakte aan die surrogaten zoo gewend, dat men, nog lang na het einde dier overheersching, niet weinigen kon en zelfs nog heden ten dage kan aantreffen, die meenen, dat zonder toevoeging van een dier beide ingredienten koffij niet goed kan smaken. En hoe velen zal men niet nu nog in Friesland en Groningen aantreffen, die aan den stinkenden Frieschen baai ver de voorkeur geven boven den geurigen Varinas, zelfs boven de heerlijkste Manilla- en Havana-sigaren?

Is buitendien de bewering, dat de Javaan het Javasche zout boven alle andere soorten verkiest, zoo geheel onvoorwaardelijk aan te nemen? Of zou men soms ook hier te doen kunnen hebben met één van die zonderlinge verschijnselen, hoedanige men er in Indië meer dan één opdischt, en bij welke men dikwijls geneigdheid gevoelt, om de vraag te doen, of niet te vele belangen zich achter het behoud van het bestaande verschuilen, zoodat het soms zeer moeijelijk is, om tot de regte waarheid te komen? Er is eene bijzonderheid, welke ons met betrekking tot dit punt aanleiding geeft tot het doen dier vraag.

Het is namelijk bekend, dat de boter uit Holland naar Java verzonden wordt in dubbelfust, en dat ter bewaring van het artikel de niet onbelangrijke ruimte tusschen het buitenste en binnenste vaatje aangevuld wordt met zoogenaamd grof keukenzout. Wie die eenigen tijd zich in de binnenlanden heeft opgehouden, en de moeite genomen heeft, om de zaak na te gaan, heeft er zich niet van kunnen overtuigen, dat de Javaan met gretigheid en desnoods op ongeoorloofde wijze, zich van dat zout tracht meester te maken?

Er moet dan ook, naar ons inzien, niet te veel gewigt gehecht worden aan de door de regering medegedeelde bijzonderheid, dat de bevolking op Java aan het Javasche zout de voorkeur geeft boven de betere, witte soorten. Wij willen die bijzonderheid niet in twijfel trekken, maar meenen toch weder de vraag te moeten doen, of men er zich van verzekerd kan houden, dat er geene redenen kunnen bestaan voor die preferentie van het minder goede zout. Zou het, — om maar iets daaromtrent in het midden te brengen, — zou het soms niet mogelijk zijn, dat bij de bevolking de vrees heeft bestaan, dat zij te eeniger tijd zich verpligt zou kunnen zien, om dat betere zout, zoodra het ingang bij haar had gevonden, weder duurder te moeten betalen? Ook is het, in verband tot het zoo even medegedeelde omtrent het grof keukenzout, hetwelk bij de verzending van boter uit Holland wordt gebezigd, niet onmogelijk, dat men in de keus van het zout, dat tot verbruik onder haar werd gebragt, niet gelukkig is geweest.

Doch wat hiervan wezen moge, zoo gelooven wij het er voor te mogen houden, dat de hier bedoelde bewering niet boven alle tegenspraak verheven is en wel eenig meerder onderzoek vereischt, terwijl het daarbij van belang zou zijn, om er behoorlijk op te letten, of en in hoe verre bij velen het belang om den bestaanden staat van zaken te blijven behouden soms van invloed kan zijn op de uiting hunner meening of op de mededeeling van feiten.

De vraag, — en hier zijn wij gekomen tot het derde der gestelde vereischten, door wier vervulling het monopoliestelsel zich eenigzins zou laten regtvaardigen, — de vraag, of er onder het bestaand monopolie voor gezorgd is, dat een ieder de gelegenheid heeft, om zich zonder veel moeite zout te verschaffen, meenen wij, dat ook voor geen onvoorwaardelijk gunstig antwoord vatbaar is, hoezeer wij gaarne toegeven, dat er in dit opzigt veel tot verbetering is gedaan.

Bij het besluit van Kommissarissen Generaal van 14 Julij 1818, Staatsblad van Nederl. Indië N°. 50, werd het getal der verkooppakhuizen bepaald op 23. — Hoezeer de residentiën Banjoemaas, Bagelen, Madioen, Kediri en Patjitan toen nog niet onder ons onmiddellijk gezag waren gebragt, was toch dat getal veel te gering. Langzamerhand groeide het evenwel aan, terwijl in 1851 bij een besluit van den 16den December, Staatsblad van Nederl. Indië N°. 74, last werd gegeven tot oprigting van 45 nieuwe verkooppakhuizen, en later van nog ettelijke, zoodat op dit oogenblik, zoo wij ons niet bedriegen, het cijfer is geklommen tot 122, waarvan 45 onder beheer van Europesche ambtenaren, en de overigen onder dat van inlandsche pakhuismeesters gesteld zijn [1]).

---

[1]) Een debiet van meer of minder dan 200 kojans per jaar is het criterium, waarnaar de plaatsing van een zoutverkoop-pakhuis onder het beheer van een Europeaan of van een inlander zich regelt.

Hoe belangrijk die toeneming ook zij, zoo komt het ons toch voor, dat aan het gestelde vereischte niet zal zijn voldaan, zoolang er niet in elk distrikt minstens één verkooppakhuis aanwezig is, dat is, zoolang het getal verkooppakhuizen niet twee à driemaal zoo veel bedraagt als het tegenwoordig cijfer.

Het gemak, waarmede, bij zoodanige vermeerdering, het zout voor de bevolking verkrijgbaar wordt gesteld, moet, dunkt ons, krachtig tot vermeerdering van het debiet bijdragen, vooral indien gelijktijdig daarmede eene belangrijke vermindering wordt gebragt in het minimum, dat aan een verkooppakhuis te koop kan worden gesteld.

Op dit oogenblik bedraagt, zoo wij ons niet bedriegen, dat minimum, volgens het Indisch besluit van 16 December 1851, Staatsblad N°. 74, nog steeds het $^1/_{32}$ van een kojan, of ongeveer 118 Amst. ponden. Men kan van de regering wel niet verwachten, dat zij, behalve als koopman, bovendien nog als winkelier optrede, om bij ponden en onderdeelen daarvan te verkoopen; maar terwijl zij zich heeft belast met de taak, om de bevolking van zout te voorzien, en zoo lang zij dit blijft doen, brengt haar belang en dat der bevolking mede, dat zij in de vervulling dier taak zoo ver ga, als maar eenigzins kan; en dan schijnt eene verlaging van het minimum, dat verkocht zal mogen worden, tot $^1/_5$, des noods tot $^1/_{10}$ pikol wel eenige overweging te verdienen. Uit de hier voorgestelde vermeerdering van verkooppakhuizen behoeft geene belangrijke vermeerdering van uitgaven voor het personeel van pakhuismeesters voort te vloeijen; want het gevolg van den maatregel zal waarschijnlijk zijn, dat het debiet van verreweg het grootste gedeelte der meer aanzienlijke, onder beheer van Europeanen staande verkooppakhuizen sterk zal afnemen, weshalve die kategorie van lieverlede onnoodig zal worden, en het zou ons niet bevreemden, dat uit hetgeen het personeel bij een onder Europeesch beheer staand verkooppakhuis kost, de uitgaven zouden kunnen worden gevonden voor het personeel van twee, ja drie pakhuizen onder administratie van inlanders. Zoo het evenwel eenige vermeerdering van uitgaven mogt ten gevolge hebben, wat zeer wel mogelijk en zelfs niet onwaarschijnlijk is, dan nog staat daartegenover de groote waarschijnlijkheid van eene vermeerdering van het debiet en dus van de opbrengst van het middel.

Zeker is het, dat in het algemeen het bezigen van Europesche ambtenaren in Indië zeer kostbaar is en dat het dus voor een zuinig beheer van belang is, om inlanders te gebruiken in elke betrekking, voor welke een Europeaan niet strikt noodig is, en de omstandigheid, dat nu reeds nagenoeg een 80tal verkooppakhuizen, zoo niet meer, door inlanders wordt geadministreerd, is naar ons inzien een voldoend bewijs, dat, behalve op enkele plaatsen, zoo als de drie hoofdplaatsen aan het Noorderstrand en welligt nog twee of drie andere, overal elders de administratie veilig aan inlanders kan worden toevertrouwd.

En zoo zijn wij genaderd tot de twee laatste voorwaarden, onder welke het zoutmonopolie zich naar ons inzien zou kunnen laten verdedigen, te weten, dat het zout verkoopbaar moet worden gesteld tegen eenen prijs, waarop het, bijaldien de zaak geheel aan de exploitatie van partikulieren was overgelaten, voor een ieder verkrijgbaar zou zijn, en dat de winst, welke het monopolie afwerpt, zich zou moeten bepalen tot het verschil tusschen den bedoelden prijs [1]) en het kostende van den aanmaak.

Van al de hierboven gestelde voorwaarden, welke een Gouvernement's zoutmonopolie niet geheel onaannemelijk kunnen maken, zijn de twee hier bedoelde punten, — waarover wij om hun onderling verband gelijktijdig willen spreken, — waarschijnlijk die, waaraan het bestaand monopolie het minst heeft voldaan of nog voldoet.

Bij de herstelling van ons gezag over Indië werd door Kommissarissen Generaal bij hun besluit van 14 Julij 1818, Staatsblad van Nederl. Indië N°. 50, de prijs van het zout bij verkoop bepaald op *f* 50 per kojan.

Het schijnt dat ongeveer in het jaar 1820 omstandigheden van tijdelijken aard eene verhooging van dien prijs noodzakelijk hebben gemaakt. Uit het Indisch Staatsblad blijkt niet, van welken aard die omstandigheden zijn geweest, en evenmin de juiste dagteekening van het stuk, waarbij de verhooging werd bepaald, en welke prijs voor het zout moest worden betaald. Alleen ziet men uit eene publicatie van 11 Maart 1823, Staatsblad N°. 9, dat de prijs meer dan *f* 75 moet hebben bedragen, want bij die publikatie werd hij gebragt op *f* 75 en dit heette eene vermindering van de in 1820 bepaalde tijdelijke verhooging.

---

[1]) Daaronder begrepen hetgeen het Gouvernement op het artikel meent te mogen heffen, hetzij aan inkomend of uitgaand regt, hetzij als belasting op de consumtie.

Door den Kommissaris-Generaal DU BUS, die, behalve het invoeren van bezuinigingen, ook in last had, om de inkomsten in Indië te vermeerderen ten einde evenwigt te brengen tusschen ontvangsten en uitgaven, werd de prijs gebragt eerst op *f* 96 [1]) en later op *f* 180 per kojan [2]).

Ofschoon wij er niet zeker van zijn, zoo is het toch zeer waarschijnlijk, dat, in verband tot de omstandigheid, dat onder den Heer DU BUS het kopergeld circulerend medium was geworden, wij bij de zoo even vermelde twee prijsverhoogingen te denken hebben aan guldens koper, zoodat alsdan die verhoogingen, in zilvergeld berekend, zouden neerkomen respectivelijk op *f* 80 en *f* 150.

Hoezeer dus toen reeds de prijs was gebragt op minstens het drievoudige van dien, door Kommissarissen-Generaal in 1818 bepaald, zoo belette dit evenwel niet om nog verder op dien weg voort te gaan. Wel zoekt men in het Staatsblad te vergeefs naar de besluiten, waarbij tusschen de jaren 1828 en 1851 verdere verhoogingen zijn verordend geworden en hoe veel ze bedragen hebben, maar uit een besluit van den Gouverneur-Generaal van 16 December 1851, Staatsblad N°. 74, ziet men dat destijds het zout verkocht werd tegen *f* 7 koper per pikol aan het Zuiderstrand en tegen *f* 8 aan het Noorderstrand; terwijl bij het gezegd besluit de prijs voor den vervolge werd bepaald op *f* 7 en *f* 8 recepis per pikol respectivelijk voor elk der beide kategoriën van verkoop. Terwijl dus tusschen het jaar 1828 en 1851 de prijs van *f* 6 koper per pikol, zonder onderscheid waar het zout verkocht werd, reeds was verhoogd tot *f* 7 en *f* 8 koper per pikol, naar gelang van verkoop aan het Zuider- of Noorderstrand, werd die prijs in 1851 nog met 20 pct. vermeerderd.

Deze laatste maatregel werd evenwel door den Koning niet goedgekeurd en dien ten gevolge werd de prijs teruggebragt op *f* 7 en *f* 8 koper, gelijkstaande met recepis *f* 5.10 en *f* 6.80 [3]).

In verband tot het later in Indië ingevoerd muntstelsel [4]) had eene nadere regeling van dien tweeledigen verkoopprijs in 1859 plaats en werd bij vastgesteld op *f* 5.92 en *f* 6.72 per pikol, zoodat op dit oogenblik de verkoop van zout door het Gouvernement per kojan opbrengt in het zuidelijk gedeelte van Java *f* 177.60 en in het noordelijk gedeelte *f* 201 60.

Welk motief er voor die verschillende prijsberekening kan hebben bestaan, is ons niet gebleken. Terwijl de plaatsen voor den aanmaak allen aan het Noorderstrand zijn gelegen en dus het aan het Zuiderstrand te verkoopen zout, wegens de meerdere kosten van transport, aan het Gouvernement duurder komt te staan en derhalve ook, oppervlakkig te oordeelen, daar duurder zou moeten verkocht worden, zien wij, dat het juist omgekeerd en aan het Noorderstrand de verkoopprijs hooger is. Waarschijnlijk is de reden dat, dewijl het Zuiderstrand over het algemeen minder bevolkt en de bevolking er vermoedelijk niet bemiddeld genoeg is, om den hoogeren prijs te betalen, er minder verkooppakhuizen onder haar bestaan, en dat men dus den verkoopprijs voor die streken lager heeft gesteld, ten einde de debitanten in de gelegenheid te stellen om op voor de bevolking in die streken niet al te bezwarenden voet te zorgen voor de voorziening in hare behoefte. Misschien kan voor die bepaling van eenen lageren prijs ook eenigzins in aanmerking zijn gekomen de omstandigheid, dat het Zuiderstrand grootendeels onbewaakt is en dus meer gelegenheid tot smokkelen aanbiedt.

Zoo veel is zeker, dat, gelijk wij later zullen zien, volgens de opgaven der regering omtrent de consumtie op Java en Madura en de daarvan verkregen opbrengst, in het tijdvak van 1854—1865 het zout gemiddeld is betaald met *f* 6.57 per pikol, weshalve daaruit is af te leiden, dat de consumtie in het noordelijk gedeelte van Java grooter is dan in het zuidelijke [1]).

Hoe dit ook zij, niemand zal kunnen ontkennen, dat het Gouvernement van het monopolie van het zout dat het zich gereserveerd heeft, een waarlijk alles behalve karig gebruik heeft gemaakt, om zich daaruit een belangrijk inkomen te verschaffen. Terwijl een Gouverne-

---

[1]) Zie zijn besluit van 5 Februarij 1827, Staatsblad N°. 12.

[2]) Zie het besluit van 21 April 1828, Staatsblad N°. 30.

[3]) De gulden-recepis, welke, zoo het heette, één gulden zilver moest vertegenwoordigen, had 120 duiten.

[4]) Waarbij de koperen gulden van 100 duiten en de recepis-gulden, representerende den zilveren gulden van 120 duiten, werden vervangen door den zilveren gulden van 100 cents.

[1]) Bij eene gelijke consumtie zou de middenprijs *f* 6.32 zijn geweest.

ments-monopolie, gelijk hierboven is gezegd, bij de bestaande moeijelijkheid eener geregelde afdoende heffing van belasting, in ons oog slechts houdbaar is, voor zoo ver de daarmede te behalen winst, in zekeren zin als opbrengst van belasting, zich bepaalt tot het verschil tusschen het kostende van den aanmaak en den prijs, waartegen het artikel door partikuliere ondernemers in consumtie zou kunnen worden gebragt, zien wij, dat het monopolie zoo is begrepen, dat het Gouvernement zijn zout verkoopt tegen bijkans het twintigvoudige van hetgeen de aanmaak er van gekost heeft, ongerekend nog de winst, welke de partikuliere debitant bij verkoop en detail er op legt.

Wel heeft hetzelfde plaats bij 's Gouvernements monopolie van opium, maar de beide hier bedoelde middelen van inkomst zijn er ver van af, op gelijke lijn te kunnen geplaatst worden. Terwijl toch ieder weldenkende elken maatregel, van welken aard ook, waardoor het verbruik van een zoo verderfelijk heulsap als het opium onder de bevolking zoo veel mogelijk wordt bemoeijelijkt en tegengegaan, des noods ook door bovenmatige verhooging van den prijs, niet anders dan van harte kan toejuichen, moeten wij daarentegen verklaren, niet in te zien, hoe op maar eenigzins aannemelijke gronden zou zijn te verdedigen, dat een artikel, hetwelk gelijk het zout eene eerste levensbehoefte is, zoo duur mogelijk aan de bevolking wordt verkocht.

In de regeringsverslagen wordt wel is waar gezegd, dat de gestelde prijs voor de bevolking niet drukkend is; maar dit is eene bewering, die wij gelooven dat moeijelijk zou zijn te staven, indien men de daarvoor aan te voeren bewijzen of feiten onbevangen en met waarachtige belangstelling jegens de bevolking beoordeelde en woog. Dat de consumtie toeneemt, beteekent in ons oog zeer weinig, zoo iets, omdat die toeneming geheel is een gevolg van het enorm accres der bevolking, waarmede zij naauwelijks gelijken tred schijnt te houden.

Wij bezigen hier niet zonder bedoeling het woord *schijnt*, omdat, in verband tot de reeds vermelde bijzonderheid, dat namelijk van eene vermeerdering van het Europeesch personeel bij de aanmaakplaats te Grissee alleen voor de residentie Soerabaja reeds een debiet van 200 kojans 's jaars meer kon worden verwacht, er geene enkele zekerheid bestaat, dat in de eerste jaren van het tijdvak van 1854 tot en met 1865, waaromtrent wij de statistieke opgaven later zullen mededeelen, de consumtie niet veel aanzienlijker kan zijn geweest dan ons in de regeringsverslagen wordt opgegeven; zoodat het ons volstrekt niet zou bevreemden, zoo het bij onderzoek — jammer maar dat zulks niet meer mogelijk is, — zoo het, zeggen wij, bij onderzoek bleek, dat hoofdelijk de consumtie is achteruitgegaan. De cijfers toch, die ons in de regeringsverslagen omtrent die consumtie worden medegedeeld, zijn zoo weinig te vertrouwen, dat, gelijk wij later zullen aantoonen, daarop geene berekening van het hoofdelijk verbruik met eenigen ernst valt te maken.

Ondertusschen, aangezien het maken, aanvoeren en verkoopen van zout op Java nimmer eene zaak is geweest, die aan den partikulieren ondernemingsgeest is overgelaten geworden, hebben wij geenen vasten maatstaf, om eenige berekening te geven van den prijs, waarvoor de partikulier het zout in consumtie zou kunnen brengen, om daarmede te vergelijken den prijs, waarvoor onder het bestaande monopolie het artikel verkrijgbaar is.

Voor eene aantooning, hoe verregaand van het monopolie misbruik is gemaakt tot eene verhooging van den prijs buiten alle verhouding tot hetgeen als billijk is te beschouwen, zijn wij evenwel niet geheel zonder gegevens.

Uit de Indische begrooting voor 1868 blijkt, dat, ongerekend een post van *f* 86,200 voor de oprigting en het onderhoud van zoutpakhuizen [1]), het zoutmonopolie aan het Gouvernement gerekend wordt in dat jaar te zullen

kosten	*f* 2,379,879
waaronder voor aanmaak, transport, inpakken, inkoop van patjols, maten en andere behoeften, mitsgaders voor koelieloonen en andere benoodigdheden, begrepen is eene som van	„ 2,201,000
zoodat voor de administratie de uitgaven kunnen gesteld worden op	*f* 178,879

Aangezien evenwel noch uit de begrooting, noch uit de stukken, daaromtrent tusschen de regering en de Tweede Kamer gewisseld, blijkt, over welke hoeveelheid het kostende van den aanmaak is geraamd, zoo kunnen de zoo even gegeven cijfers ons niet brengen tot eene be-

[1]) Van dien post wordt de uitgaaf geraamd:
voor Java en Madura . . . . *f* 80,996,
en voor de buitenbezittingen op „ 5,205.

rekening van hetgeen een kojan zout, alles daaronder begrepen, aan het Gouvernement kost. Daarbij komt, dat de betaling, welke de zoutmakers ad *f* 10 per kojan genieten, niets anders is dan eene ex plenitudine potestatis en dus tot zekere hoogte geheel willekeurig vastgestelde, zoodat, al waren wij bekend met de aan te maken hoeveelheid en het kostende er van, met inbegrip van alle verdere uitgaven, dit ons nog niet in staat zou stellen tot eene berekening van hetgeen het zout op Java zou kunnen kosten; weshalve wij op die begrooting, welke buitendien niets meer dan eene raming is, niet bouwen kunnen, te minder nog, omdat, na de bepaling, dat de voorraad zal worden gebragt op 200,000 kojan, die hoeveelheid, daar zij strekken moet voor de behoefte van 5 à 6 jaren, berekend op 30,000 à 40,000 kojan 'sjaars, nog belast moet worden met 5 à 6 jaren rente.

In verband evenwel tot de som van *f* 6,518,423, waarop de opbrengst van het zout bij de raming der middelen voor 1868 is gesteld geworden, kan de zuivere winst veilig berekend worden te zullen bedragen *f* 4,138,544 of 174 pct. boven het kostende [1]); terwijl waarschijnlijk zelfs de winst nog grooter kan zijn, daar men, gelijk gewoonlijk bij ramingen van uitgaven en ontvangsten, ook hier, ten einde geene teleurstelling te ondervinden, de uitgaven waarschijnlijk hooger en de ontvangsten daarentegen lager heeft geraamd, dan bij uitkomst zal blijken noodig te zijn geweest. En hoe moet men dan een monopolie kwalificeren, dat zich uit eene der meest algemeene eerste levensbehoeften zulk eene enorme winst weet te bezorgen [2])?

Men vindt evenwel in de regeringsverslagen eenige gegevens, waarop wij reeds gewezen hebben, en die ons beter kunnen brengen tot eene bepaling, niet zoo zeer van den prijs, waarvoor het zout zou kunnen verkocht worden, als wel van een maximum, zoo ruim gesteld, dat het niet wel kan worden overschreden zonder aan de billijkheid te kort te doen.

Wij hebben reeds gezien, dat een partikuliere ondernemer aan het Gouvernement het voorstel heeft gedaan tot het aangaan van een kontrakt wegens de levering van 8000 kojans 's jaars tegen *f* 50 de kojan; en met eene zeer ruime berekening voor rente en winst op het voor de onderneming benoodigd kapitaal, hebben wij gemeend het er voor te moeten houden, dat de fabriekatie-kosten van het zout hem bezwaarlijk op meer dan *f* 35 à *f* 40 per kojan zouden komen te staan. En dat dit niet te laag berekend is, kan nog daaruit blijken, dat, toen de voorraad zout in 1861 zoo zeer was verminderd, dat men van alle kanten zout meende te moeten laten ontbieden, onder anderen ook zout van Liverpool is verkregen, tot eene hoeveelheid van 650 kojans, hetwelk, geleverd in de verkoop-pakhuizen te Batavia en Samarang, heeft gekost *f* 39 per kojan.

Wij mogen het er derhalve voor houden, dat op Java een kojan zout, zelfs met eene redelijke betaling van den arbeid voor den aanmaak, en van betere kwaliteit dan het tegenwoordige, bij fabriekatie door partikuliere ondernemers niet meer behoeft te kosten dan *f* 35 à *f* 40. Wel is het ons gebleken, dat het Siamsche zout heeft gekost *f* 84½ à *f* 90; maar het komt ons voor, dat hier die prijs niet in aanmerking kan komen. Want niet alleen komen wij daarbij niet te weten, hoeveel het kostende van aanmaak kan hebben bedragen, maar het is bovendien zeer waarschijnlijk, dat de betaalde prijs zeer hoog is geweest, omdat, ofschoon reeds in 1861 eene bestelling werd gedaan ten bedrage van 25,000 kojans, men in twee jaren niet meer dan de helft of 12,500 kojans heeft kunnen bekomen, terwijl eene tweede bestelling in 1863, weder van 25,000 kojans, naauwelijks in 1865 was afgeloopen; weshalve daaruit blijkt, dat in Siam niet genoeg voor exportatie wordt geproduceerd en er dus alle reden bestaat, om het er voor te houden, dat men tot veel hoogeren prijs heeft moeten inkoopen, dan anders het geval zou zijn geweest.

Nemen wij alzoo aan, dat voor *f* 35 à *f* 40 per kojan op Java goed zout door partikulieren is aan te maken, en verhoogen wij dien prijs desnoods met 200 pCt., niet alleen voor winst van den fabriekant en den handelaar in het groot, alsmede voor kosten van emballage en van transport, maar ook voor belasting of accijns aan den lande verschuldigd, dan komen

---

[1]) Zonder nog te spreken van de winst van den debitant, die zijne waar bij geringe kwantiteiten voor de dagelijksche behoefte aan den verbruiker verkoopt.

[2]) Ter eere van het Nederlandsch Gouvernement moet evenwel gezegd worden, dat in vergelijking met het zoutmonopolie in Britsch Indië het onze nog eene vrij gunstige vertooning maakt. Bij de Britsch-Indische begrooting voor 1868/69 wordt dat monopolie in uitgaaf geraamd op £ 441.660 en in ontvangst op £ 6,016,000, of nagenoeg 14 maal het bedrag der uitgaaf, zoodat in Britsch Indië de winst op het zout 12 à 13 honderd pct. bedraagt.

wij tot een cijfer van ƒ 105 à ƒ 120 per kojan of ƒ $3^1/_2$ à ƒ 4 per pikol [1]).

Zal derhalve het Gouvernements-monopolie van het zout voor de bevolking niet eene beteekenis hebben, gelijk aan die van het kultuurstelsel, van namelijk te zijn een middel van verregaande exploitatie, dan zou, dunkt ons, het zout in geen geval hooger mogen worden verkocht.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat, zoo men daartoe overging, althans in de eerste tijden de winst niet zoo groot zou zijn, als die tegenwoordig behaald wordt; maar, daargelaten, dat het eene ellendige staatkunde is, om altijd en in alles het onderste uit de kan te willen hebben, en dat aan zoodanige staatkunde geene geringe gevaren verbonden zijn, wanneer zij wordt in toepassing gebragt tegenover bevolkingen, die uit den aard der zaak weinig ingenomen moeten zijn met het vreemde, haar opgedrongen gezag, en die, in stede van in die ongunstige stemming versterkt te worden, voor dat vreemde gezag veeleer gewonnen behoorden te worden, zoo komt het ons voor, dat eene belangrijke toeneming van de consumtie spoedig zou doen zien, dat, behalve het belang der bevolking, ook wij financiëel er door zijn gebaat.

Onze beschouwingen, welke niet gunstig zijn uitgevallen met opzigt tot de werking van het zoutmonopolie, kunnen wij nu eindigen met eenige statistieke, over het tijdvak van 1854—1865 loopende mededeelingen, welke daaromtrent in de regeringsverslagen voorkomen, onder bijvoeging van de aanmerkingen, tot welke zij ons aanleiding hebben gegeven.

De aanmaak van zout heeft uitgeleverd:

in 1854	koj.	33,406	20	pik.
„ 1855	„	51,278	—	„
„ 1856	„	17,268	—	„
„ 1857	„	29,509	—	„
„ 1858	„	15,886	25	„
„ 1859	„	18,297	28	„
„ 1860	„	27,651	29	„
„ 1861	„	6,719	19	„
„ 1862	„	84,238	2	„
„ 1863	„	2,872	22	„
„ 1864	„	71,188	7	„
„ 1865	„	101,813	12	„
totaal	koj.	460,130	14	pik.

[1]) Dit is nog ƒ 20 à ƒ 30 per kojan meer, dan men heeft moeten besteden voor het onder zeer bezwarende omstandigheden ingekocht Siamsch zout.

Daarentegen heeft het debiet van zout op Java en Madura bedragen:

in 1854	koj.	18,409	6	pik.
„ 1855	„	18,241	25	„
„ 1856	„	20,892	9	„
„ 1857	„	21,423	3	„
„ 1858	„	22,823	4	„
„ 1859	„	23,540	9	„
„ 1860	„	23,945	3	„
„ 1861	„	26,102	3	„
„ 1862	„	26,221	18	„
„ 1863	„	26,916	23	„
„ 1864	„	25,907	29	„
„ 1865	„	24,429	22	„
totaal	koj.	278,853	4	pik.

terwijl, voor rekening van partikulieren zoowel als van het Gouvernement, naar de buitenbezittingen zijn verzonden:

in 1854	koj.	4,993	16	pik.
„ 1855	„	5,380	20	„
„ 1856	„	5,480	28	„
„ 1857	„	5,897	12	„
„ 1858	„	6,351	20	„
„ 1859	„	5,341	15	„
„ 1860	„	5,706	20	„
„ 1861	„	6,217	11	„
„ 1862	„	4,900	—	„
„ 1863	„	5,818	—	„
„ 1864	„	6,334	15	„
„ 1865	„	8,483	—	„
totaal	koj.	70,105	7	pik.

Het debiet op Java heeft opgebragt:

in 1854	ƒ	4,123,640 03
„ 1855	„	4,113,570 37^5
„ 1856	„	3,976,919 09
„ 1857	„	4,132,187 00^5
„ 1858	„	4,364,444 95
„ 1859	„	4,534,862 87
„ 1860	„	4,630,745 84^5
„ 1861	„	5,056,295 81^5
„ 1862	„	5,057,042 68^5
„ 1863	„	5,194,206 79
„ 1864	„	5,031,578 79
„ 1865	„	4,733,288 13
totaal	ƒ	54,948,782 37^5

dat is gemiddeld ƒ 6.57^5 per pikol.

Uit de opgegeven hoeveelheden voor het debiet op Java en Madura ziet men, dat de comsumtie van 1854 tot 1860 langzaam toenemende is geweest, dat zij in de 3 daarop-

volgende jaren (1861—1863), met eene belangrijke vermeerdering in vergelijking met de eerste zeven jaren, stationair is gebleven, om in de twee laatste jaren, 1864 en 1865, weder af te nemen.

Aan welke omstandigheden de tijdelijke vermeerdering in de jaren van 1861—1863 moet worden toegeschreven, is ons onbekend [1]; maar zeker is het, dat, berekend over de totale bevolking van Java en Madura, de consumtie in 1865 hoofdelijk niet meer heeft bedragen dan in 1854, veeleer is afgenomen. In 1854 toch bedroeg de totale bevolking van Java 10,581,890 zielen, en het debiet in dat jaar kojans 18,409.6, hetgeen neerkomt op eene consumtie van ruim $6^{68}/_{100}$ Amst. ponden per hoofd, terwijl in 1865 het debiet van kojans 24,429.22, berekend over het cijfer der totale bevolking in dat jaar ad 14,168,416 zielen, eene consumtie aanwijst van nog geen $6^{47}/_{100}$ Amst. ponden per hoofd, dus ruim $^{1}/_{5}$ Amst. pond per hoofd minder dan in 1854.

Wij zijn er echter niet zeker van, dat de door ons gemaakte berekening omtrent de consumtie per hoofd geheel zuiver is, daar het uit de regeeringsverslagen van 1863, 1864 en 1865 blijkt, dat voor de jaren 1859—1865 onder het debiet op Java en Madura ook begrepen is het naar de Lampongs verzonden zout, terwijl van de voorgaande jaren daaromtrent niets gezegd wordt [2].

Doch, wat hiervan ook zij, het is hier de plaats, om terug te komen op hetgeen wij vroeger beweerd hebben, dat namelijk de in de regeringsverslagen medegedeelde cijfers weinig vertrouwen verdienen, en wij gaan er nu toe over om dit met een paar voorbeelden aan te toonen.

Uit het regeringsverslag over 1854 blijkt, dat op ultimo December van dat jaar, en dus bij gevolg ook op 1 Januarij 1855, de aanwezige voorraad zout bedroeg. . . . koj. 94,829..—

Volgens de daarvan zoo even medegedeelde cijfers, heeft de aanmaak over de jaren 1855—1864 (die van de jaren 1854 en 1865 [1]) derhalve er buiten gelaten) bedragen . . . . . „ 324,910.12

terwijl bovendien in de jaren 1861—1864 nog ingekocht is eene hoeveelheid Siamsch zout ten bedrage van . . . . . „ 37,500.—

zoodat men, met den onder ultimo December 1854 aanwezigen voorraad, in de jaren 1855—1864 in het geheel heeft gehad koj. 457,239.12

Volgens de daarvan zoo even gegeven cijfers heeft het debiet op Java en Madura over de jaren 1855—1864, (dus de jaren 1854 en 1865 er weder buiten gelaten) bedragen koj. 236,014. 6

terwijl in 1855—1864 naar de buitenbezittingen is verzonden eene hoeveelheid van „ 56,629.21

„ 292,643.27

weshalve er volgens deze berekening onder ultimo December 1864 een voorraad aanwezig had moeten zijn van . . koj. 164,595.15

doch uit het regeringsverslag over 1864 blijkt, dat onder ultimo December de voorraad heeft bedragen slechts . . . „ 105,135. 4

zoodat, indien de door de regering gegeven cijfers van den aanmaak, het debiet en de ver-

[1]) Niet onwaarschijnlijk is zij het gevolg geweest van de vermeerdering van het personeel voor het toezigt op de plaatsen van aanmaak, waardoor de clandestine verkoop meer of min tegengegaan en daarentegen de verkoop uit de verkoop-pakhuizen toegenomen is. In verband daarmede zou dan de vermindering in de twee laatste, op 1863 volgende jaren moeten worden toegeschreven, òf aan verslapping in het toezigt, òf aan eene bepaalde vermindering in de consumtie.

[2]) Van diezelfde jaren wordt in de aangehaalde verslagen opgegeven, als in de consumtie van Java en Madura begrepen, het verzondene naar Soerakarta, terwijl vóór 1859 daarvan geen gewag wordt gemaakt. Heeft dus het cijfer van het jaarlijksch debiet vóór 1859 alleen betrekking tot de residentiën, regtstreeks onder ons bestuur staande, dan zou zulks nog een bewijs te meer geven voor de afgenomen consumtie, hoofdelijk berekend.

Er is nog een reden waarom zulke berekeningen niet zuiver kunnen zijn. Er worden namelijk niet onbelangrijke hoeveelheden zout vervaardigd uit de modderwellen van Koewoe en Selo. Dat zout wordt gebruikt in de afdeeling Grobogan en veel uitgevoerd naar de Vorstenlanden. De uitvoer naar de Gouvernements-landen buiten Grobogan is wel verboden, maar schijnt toch vaak op clandestiene wijze plaats te hebben.

[1]) Wij moeten het jaar 1865 buiten onze berekening laten, omdat de onder ultimo December van dat jaar aanwezige voorraad niet is opgegeven.

zending naar de buitenbezittingen, alsook die van de voorraden onder ultimo December 1854 en ultimo December 1864 naauwkeurig zijn, er in de tien jaren van 1855—1864 te zoek moet zijn geraakt eene hoeveelheid van niet minder dan koj. 59,460.11 of 1,783,811 pikols, die, tegen gemiddeld *f* 6.57½ per pikol, bij verkoop hadden kunnen opbrengen *f* 11,728,557.

Het verschil is zoo groot, dat het bijna onmogelijk is, om het als waarheid aan te nemen; want dit zou nog erger zijn, dan hetgeen men in de tijden der voormalige O. I. Compagnie beleefde, toen een tal van kanonnen en zilveren spaansche matten verdonkermaand waren, en men daarvoor geene andere reden wist op te geven, dan dat ze door de witte mieren waren verteerd.

Er is evenwel iets, dat ons doet gelooven, niet dat de witte mieren of andere omstandigheden van soortgelijken aard hier in het spel zijn, maar dat men eenvoudig niet weet, wat en hoeveel er eigenlijk voorhanden is.

Onder den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN namelijk werden jaarlijks belangrijke aanvragen, tot uitzending van diverse, voor de dienst benoodigde goederen, bij het Ministerie van Koloniën ontvangen, en steeds werd er aangedrongen op spoedige uitzending, omdat, gelijk beweerd werd, 's lands pakhuizen niet voldoende waren voorzien, en er dus groote behoefte aan het aangevraagde bestond.

Ter voldoening aan de hem deswege gegeven bevelen liet de Kommissaris Generaal Burggraaf DU BUS al spoedig na zijne aanvaarding van het bestuur een onderzoek doen naar den voorraad goederen in 's lands pakhuizen aanwezig, en de uitslag er van was, dat er volgens taxatie voor eene waarde van 9 à 10 millioen aan verschillende goederen voorhanden was. Die taxatie berustte niet op hetgeen er werkelijk voor besteed was geworden, maar op den toestand, waarin op het oogenblik van de opneming de goederen zich bevonden, en die door het lang blijven liggen in de pakhuizen er niet op verbeterd was.

Welke schade daardoor aan het land is veroorzaakt, niet alleen door deterioratie der goederen, maar ook aan rente op de belangrijke sommen, besteed voor den inkoop en verzending van goederen, die jaren lang ongebruikt waren blijven liggen, valt ligt te begrijpen; maar geeft zulks geen hoogen dunk van de wijze, waarop men in die dagen bij de administratie van 's lands pakhuizen te werk ging, moet dan, indien de door de regering medegedeelde cijfers omtrent aanmaak, debiet en verzending van zout juist zijn, de door ons gegeven en daarop gebaseerde berekening niet den indruk geven, dat tot op den huidigen dag de verbetering niet groot is?

Is daarentegen onze berekening juist, — ofschoon wij hopen dat zulks niet het geval moge zijn, — dan kan men eenigzins nagaan de schade, welke is teweeggebragt, hetzij door verlies van groote kwantiteiten, hetzij door het renteloos ongebruikt laten blijven van zulke groote waarden; — en dit niet alleen, maar uit eene berekening, die wij gemaakt hebben en die iedereen uit de hierboven gegeven cijfers voor zich kan maken, blijkt, dat, toen in 1861 van alle kanten zout moest worden ontboden, omdat de voorraad, zoo meende men, gedaald was tot een cijfer van kojans 44,323.8, de werkelijke voorraad niet minder kan zijn geweest dan 63,899.19 of nagenoeg 20,000 kojans meer.

Is die berekening goed en had men geweten, dat er nog zoo veel meer zout voorhanden was dan men dacht, zou men dan wel zijn overgegaan tot ontbieding van zout, dat tegen hooge prijzen moest worden betaald? Wel was de door ons berekende hoeveelheid nog ruim 36000 kojans beneden het cijfer van 100,000 kojans, waarop de voorraad volgens de bestaande bepalingen moest gehouden worden; maar toch was de stand van zaken niet zoodanig, dat er *periculum in mora* bestond en had men de zaak nog zeer goed een jaar kunnen aanzien, als wanneer alle behoefte aan bestelling zou zijn vervallen, daar de aanmaak in 1862 het aanzienlijk cijfer van 84,238 kojans uitleverde.

Doch wij moeten nog een tweede bewijs leveren van de weinige zorg, waarmede men in de mededeeling van cijfers te werk gaat.

In de regeringsverslagen over 1854—1859 worden, bij de opgaaf van den in elk jaar onder ultimo December aanwezigen voorraad, telkens de hoeveelheden oud en nieuw zout medegedeeld, waaruit de voorraad bestaat. Met het jaar 1860 heeft men daarmede opgehouden, zonder dat het blijkt om welke reden.

Volgens eene eenvoudige, gezonde opvatting zou men natuurlijk niet anders kunnen denken, dan dat het in elk jaar voorhanden *nieuw* zout ook in hetzelfde jaar is aangemaakt, en dat dus de hoeveelheid nieuw zout, elk jaar op ultimo December onder den voorraad aanwezig, weinig, zoo iets, moet verschillen met het

cijfer van den aanmaak in hetzelfde jaar. Ondertusschen zien wij, dat dit alles behalve het geval is, gelijk blijken kan uit de cijfers, die wij nu laten volgen, en waarvan, met opgaaf van het jaartal, de eerste kolom aanwijst de aangemaakte, en de tweede de voorhanden hoeveelheid nieuw zout.

	aangemaakt	voorhanden
1854	koj. 33,406 20	koj. 30,118 —
1855	„ 51,278 —	„ 48,872 —
1856	„ 17,268 —	„ 23,023 —
1857	„ 29,905 —	„ 35,350 —
1858	„ 15,886 25	„ 21,253 4½
1859	„ 18,297 28	„ 22,801 4½
te zamen	koj. 166,042 13	koj. 181,417 9

Daaruit blijkt:

1°. dat in geen enkel jaar de voorraad overeenstemt met het cijfer van den aanmaak,

2°. dat in de twee eerste jaren het voorhanden nieuw zout respectivelijk kojans 3,288 en kojans 2406 minder bedraagt dan er aangemaakt is;

3°. dat in de vier daarop volgende jaren daarentegen de voorraad den aanmaak belangrijk overtreft, en wel voor die vier jaren respectivelijk met een verschil van 5,755, — 5,445, — 5,367 en 4,504 kojans; terwijl

4°. bij eene optelling der zes jaren het voorhanden nieuw zout bij slot van rekening 15,375 kojans meer bedraagt dan het aangemaakte [1]).

Wij zijn er ver af, om in de twee voorafgegane voorbeelden, die wij van Indische statistiek meenden te moeten geven, bewijzen te willen vinden voor kwade trouw of oneerlijke praktijken, en nemen des noods aan, dat de zout-administratie ingerigt is op de meest volmaakte wijze; toch, — al is het, dat alle verdenkingen of vermoedens gerust ter zijde kunnen gezet worden, — toch rijst bij het aangevoerde onwillekeurig de vraag op: wat het beteekent, om zulke cijfers voor te leggen aan de Staten-Generaal, voor wie het van het grootste belang is, om met den waren stand van zaken bekend te worden gemaakt.

Alvorens er toe over te gaan om mede te deelen, wat wij aangaande de buitenbezittingen hebben te zeggen, vermeenen wij nog voor eenige oogenblikken de aandacht op een belangrijk punt te moeten vestigen.

Telkens wanneer de aanmaak van een jaar tegenvalt en blijft beneden de door het Indisch bestuur bepaalde hoeveelheid, wordt zulks in de regeringsverslagen toegeschreven aan veelvuldige regens. Het valt ligt te begrijpen, dat, bij eenen aanmaak in de open lucht, waarbij men blootgesteld is aan al de wisselvalligheden van het weder, regens, — en die hebben in tropische klimaten nog al wat te beteekenen, — eenen hoogst nadeeligen invloed moeten hebben op het zoutgehalte van het in de zoutpannen ingelaten zeewater, daargelaten nog, dat regenachtig weder en bewolkte lucht voor de verdamping niet voordeelig zijn.

Die bijzonderheid, in verband gebragt met de omstandigheid dat er in zoo vele andere landen zout wordt gewonnen op dezelfde wijze als op Java, namelijk in de open lucht, moet, dunkt ons, van zelf aanleiding geven tot de vraag: of men dáár niet te kampen heeft met het ongerief, dat de regens veroorzaken, en of men dus dáár ook niet evenzeer blootgesteld is aan het gevaar van wanoogsten ten gevolge van veelvuldige regens. Zoo ja, welke middelen worden in die landen dan wel aangewend, om dat gevaar, zoo al niet geheel te vermijden, althans te verminderen, — en, indien dit doel aldaar werkelijk bereikt wordt, zouden dan dezelfde middelen ook niet op Java zijn aan te wenden? Zoo neen, en valt er niets daartegen te doen, wordt het dan niet tijd, eens in ernstige overweging te nemen, om de tot dus ver gevolgde wijze van zoutwinning te doen vervangen door eene fabriekmatige bereiding van het artikel?

Wanoogsten hebben in deze een dubbel nadeel. Vooreerst toch wordt daardoor de bevolking, die bij de zoutpannen werkzaam is, en wier belooning waarschijnlijk op zich zelve reeds niet heel ruim is, zelfs van die geringe belooning verstoken. Wel zou men kunnen meenen, dat dit veelal opgewogen wordt door eenen ruimeren oogst in een volgend jaar; maar, daargelaten dat, gelijk men uit de hierboven gegeven cijfers omtrent den aanmaak heeft kunnen zien, de oogsten soms jaren achtereen, zoo als in de jaren 1856—1860, tegen kunnen vallen, zoo komt daar nog bij, dat de Javaansche bevolking — zonder er nog op te wijzen, dat zij zich niet in zulke ruime omstandigheden bevindt, om van de verdienste van een jaar zoo veel over te houden, als

[1]) Aangezien het nieuwe zout in de zoutdepôts wordt opgeslagen, terwijl het oude zout naar de verkooppakhuizen wordt verzonden, pleit de hier gegeven berekening niet voor de naauwkeurigheid van de administratie der zoutdepôts, die nog wel onder Europesche beambten zijn gesteld.

noodig is, om daarop in een volgend jaar te teren, — zelfs, zoo haar dit mogelijk was, over het algemeen te weinig overleg heeft, om bij eene afwisseling van goede en kwade jaren er voor te zorgen, dat de tegenspoed haar niet geheel weerloos daartegenover vindt. Als er een voordeelige tijd voor haar aankomt, dan geniet zij er van zonder te denken aan de mogelijkheid, dat het spoedig geheel kan verkeeren. Hieraan zoo veel mogelijk te gemoet te komen door eene regeling, waarbij zij eenigzins verzekerd is tegen al te groote wisselingen, is in dit geval te meer pligt voor de regering, omdat deze als monopolist niet alleen slecht betaalt, maar ook naar goedvinden over die bevolking beschikt [1]).

Daarbij komt in de tweede plaats, dat het gevaar van wanoogsten, gelijk dit dan ook het geval is geweest, de regering in de verpligting brengt, om al grooter en grooter voorraden er op te moeten nahouden, en wie zal zeggen, wat daarmede aan rente wordt verloren op het aanzienlijk daartoe benoodigd kapitaal?

Nu is er reeds bepaald, dat de voorraad op 200,000 kojans moet worden gebragt, en meer dan waarschijnlijk is op dit oogenblik dat cijfer reeds bereikt, zoo niet overschreden. Die hoeveelheid wordt voor het tegenwoordige geacht noodig te zijn voor het debiet en de consumtie van een vijf of zestal jaren, — derhalve is de consumtie van elk jaar belast met de rente van 5 of 6 jaren. En dit is nog niet alles, want daarbij komen nog zoowel het gevaar van deterioratie en vermindering, hetwelk niet gering is, dewijl het zout zeer vochtaantrekkend i , als ook het groote bezwaar, om over zulke enorme kwantiteiten een wakend oog te houden tegen oneerlijke praktijken.

Tegen dat alles weten wij geen beter middel aan de hand te geven dan eene fabriekmatige bereiding van het zout.

Eene fabriekmatige inrigting, die, zeker zijnde van de jaarlijksche levering eener vast bepaalde hoeveelheid, er op aangelegd is, om die te kunnen maken, kan rustig en geregeld voortwerken, zonder dat de arbeider, die daarbij gebezigd wordt, eenige vrees behoeft te hebben met opzigt tot zijn loon, terwijl daarentegen de zekerheid van jaarlijks de benoodigde hoeveelheid zout te zullen ontvangen, de regering ontslaat van de verpligting, om steeds groote hoeveelheden in voorraad te moeten hebben. Dat dit eene belangrijke besparing van uitgaven moet ten gevolge hebben, zal wel niet aangetoond behoeven te worden; en aangezien daaruit van zelf de mogelijkheid ontstaat eener vermindering van den verkoopprijs, zoo kan dit niet anders dan gunstig terugwerken tot vermeerdering der consumtie.

Het grootste bezwaar tegen eene verwezenlijking der hier aangegeven denkbeelden is gelegen in de vraag, of het alzoo fabriekmatig bereide zout onder de bevolking aftrek zal vinden. Wij hebben reeds medegedeeld, wat uit de regeringsverslagen blijkt omtrent het ongunstig onthaal, dat het Persische, Chinesche en Liverpoolsche zout onder haar heeft ondervonden, terwijl tevens beweerd wordt, dat zij over het algemeen weinig ingenomenheid aan den dag legt met het zout, dat, door eene betere bereiding, in kleur en hoedanigheid het Javasche zout overtreft; doch wij hebben tevens de reden aangegeven, waarom naar ons inzien aan die bewering niet te veel waarde moet worden gehecht.

Met opzicht tot het Persische en het Chinesche zout toch zou nog de vraag te pas komen, of het niet, in weerwil dat het uitwendig aanzien er van beter kan zijn dan dat van het Javasche zout, eenen smaak kan hebben gehad, waarmede de bevolking geen genoegen heeft genomen. Van het voortreffelijke Liverpoolsche zout kunnen wij iets dergelijks ook zeer goed aannemen, uithoofde van de groote kracht, die het bezit, en die de kracht van het met aarddeelen zoo bezette, en veel flaauwer Javasche zout minstens drie en viermalen overtreft, zoodat het niet onmogelijk is, dat de bevolking, niet begrijpende, dat eene geringe hoeveelheid dezelfde kracht had als het drie of viervoudige aan Javaansch zout, er te veel van gebruikte en het daardoor niet naar haren smaak vond.

Doch wat van dit alles wezen moge, wanneer der bevolking voor hare consumtie op Java bereid zout wordt aangeboden van betere kwaliteit en fraaijer van kleur, en zij zich er tevens van verzekerd kan houden, dat zulk zout haar niet alleen niet duurder, maar zelfs goedkooper zal worden verkocht, dan wil het er niet bij ons in, dat haar tegenzin tegen dat betere niet zou kunnen worden overwonnen. In allen geval is er niets, dat belet, om daar-

[1]) Hierbij moet niet uit het oog verloren worden, dat in de streken, waar men de zoutpannen heeft aangelegd, de gronden voor den landbouw over het algemeen weinig waarde hebben en dat mitsdien de bevolking, welke bij de zoutpannen werkt, voor haar levensonderhoud grootendeels afhankelijk is van hare verdienste bij den zoutaanmaak.

mede eene proef op kleine schaal te nemen en daarbij de zaak, te weten het debiet van zulk zout, toe te vertrouwen aan Europesche, misschien beter nog aan inlandsche beambten, van wie men niet te vreezen heeft, dat zij, gedreven door de zucht om de oude sleur te volgen, of door andere minder edele nevenbedoelingen, haar daardoor zullen doen mislukken.

Nu ten slotte nog iets omtrent de buitenbezittingen.

Volgens de Wet van 3 Julij 1865, te vinden in het Staatsblad van Nederl. Indië van dat jaar N°. 99, en houdende vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Nederl. Indië, voor den tijd van zes jaren, te weten van 1 Januarij 1866 tot ultimo December 1871, strekt zich het verbod van invoer van zout uit over de volgende, buiten Java en Madura gelegen Nederl. bezittingen in den Archipel, als:

a. het Gouvernement van Sumatra's Westkust, —

b. de Adsistent-residentie Benkoelen, —

c. de Residentie der Lampongsche distrikten,

d. de Residentie Palembang, daaronder tevens begrepen het rijk van Djambi, —

e. de Residentie Banka en onderhoorigheden,

f. de Adsistent-residentie Billiton, en

g. de Residentiën Wester-afdeeling en Zuid- en Ooster-afdeeling op Borneo;

en zijn van dat verbod vrijgesteld:

1°. Riouw, — met uitzondering evenwel van het daaraan onderhoorige, op de Oostkust van Sumatra gelegen rijk van Siak, alwaar, volgens de ordonnantie van den 13 September 1865, Staatsblad van Nederl. Indië N°. 100, de invoer en de verkoop van zout worden verpacht,

2°. het Gouvernement van Celebes,

3°. de Residentie Manado, op het eiland Celebes,

4°. de verschillende Residentiën in de Molukko's, als Amboina, Banda en Ternate, en

5°. de Residentie Timor.

Bij art. 10, 2e alinea, der zooëven vermelde wet is nog aan den Koning voorbehouden, om den vrijen invoer uit te strekken tot de beide reeds genoemde Residentiën op Borneo; maar tot nog toe heeft zulks geen plaats gehad.

Ten aanzien van die buitenbezittingen, alwaar de invoer en verkoop van zout vrijgelaten zijn, zijn wij niet in staat eenige opgaven mede te deelen, hetgeen te meer te betreuren is, omdat men daardoor in de gelegenheid zou worden gesteld, om, in verhouding tot de sterkte en de gegoedheid der respective bevolkingen, met opzigt tot de consumtie en den prijs, waarvoor het zout verkocht wordt, eenige vergelijkingen te maken met de gegevens, welke wij omtrent het zoutmonopolie ontvangen.

Alleen blijkt uit het regeringsverslag over 1854, dat, ofschoon in Manado geen Gouvernements-monopolie bestond, vóór dat jaar toch zout van Gouvernementswege werd ingevoerd, maar dat men daarmede heeft moeten ophouden, omdat, hoezeer de prijs van het Gouvernements-zout er niet meer bedroeg dan *f* 5 rec. per pikol, inlandsche handelaars het zout aldaar verkochten tegen *f* 4 à *f* 5 koper, hetgeen, berekend naar het tegenwoordig muntstelsel, neerkomt op *f* 3.33 à *f* 4.17 per pikol.

Deze bijzonderheid, hoe schijnbaar onbeduidend op zich zelve, verdient toch in zoo ver de aandacht, dat zij in geene geringe mate het resultaat bevestigt, waartoe wij hierboven zijn gekomen, toen wij beweerden, dat zelfs onder een Gouvernements-monopolie voor Java een prijs van *f* 105 à *f* 120 per kojan, of van *f* $3^1/_2$ à *f* 4 per pikol, zoo remuneratief is, als in billijkheid kan worden verlangd. Want ofschoon in Manado, in verband tot de omstandigheid, dat aldaar de havens van Manado en Kema vrijhavens zijn, het zout aan geen invoerregt onderworpen is, zoo staat daartegenover, dat, wegens het geringe handelsverkeer, op die bezitting, de aanvoer niet goedkoop kan zijn.

Ook uit een ander oogpunt verdient de bedoelde bijzonderheid de aandacht.

Terwijl op Java het zout, ofschoon het aldaar wordt vervaardigd, zoo als wij gezien hebben tegen gemiddeld *f* 6.57 per pikol is verkocht, blijkt het, dat het op Manado door het Gouvernement verkrijgbaar is gesteld voor *f* 5. — in weerwil van het meer kostbaar transport derwaarts.

Doch keeren wij terug tot de buitenbezittingen, in welke het zout-monopolie bestaat, en dan moeten wij weder wijzen op het weinig overeenstemmende tusschen de opgaven in de regerings-verslagen omtrent het naar die bezittingen verzondene en hetgeen daaromtrent uit de handelsverslagen blijkt.

Volgens de regeringsverslagen heeft men, gelijk wij hierboven gezien hebben, in het tijdvak van 1854—1865 naar de buitenbezittingen verzonden eene hoeveelheid van kojans 70,106.7 pikols, doch uit de handelsverslagen blijkt, dat èn door het Gouvernement èn door partikulieren uitgevoerd is:

in 1854	. . . . .	koj. 4,763	6
„ 1855	. . . . .	„ 5,775	15
„ 1856	. . . . .	„ 5,012	20
„ 1857	. . . . .	„ 7,424	$7^1/_2$
„ 1858	. . . . .	„ 6,040	—
„ 1859	. . . . .	„ 19,403	15
„ 1860	. . . . .	„ 8,500	—

	Transport.		
" 1861	. . . . .	"	3,066 —
" 1862	. . . . .	"	4,675 29½
" 1863	. . . . .	"	4,126 7½
" 1864	. . . . .	"	1,099 —
" 1865	. . . . .	"	8,090 —
	te zamen	koj.	77,976 10½

terwijl bovendien bepaald door het Gouvernement, doch zonder opgaaf der hoeveelheid, is uitgevoerd voor eene geldswaarde:

in 1858 van	. . . . .	ƒ 12,650
" 1859 "	. . . . .	" 10,120
" 1861 "	. . . . .	" 584,982
	te zamen	ƒ 607,752

welke som de waarde vertegenwoordigt van 3 à 4000 kojans, zoodat, volgens de handelsverslagen, de uitvoer in het tijdvak van 1854—1865 ongeveer 11 à 12000 kojans meer schijnt te hebben bedragen, dan bij de regeringsverslagen wordt opgegeven.

Niet alleen komen voor geen enkel jaar de opgaven, voorkomende in de beide soorten van verslagen, hoezeer ze beiden van de regering uitgaan, met elkander overeen, — dit zou desnoods daardoor kunnen verklaard worden, dat niet elke uit 's lands pakhuizen afkomstige hoeveelheid zout, in eenig jaar voor uitvoer bestemd of verkocht, ook in datzelfde jaar wordt verzonden [1]), — maar een verschil van 11 à 12 duizend kojans over een tijdvak van 12 jaren is niet te verklaren en strekt niet tot vermeerdering van het vertrouwen op cijfers, waarop als officiële met eenige zekerheid moest kunnen worden gebouwd.

Omtrent het debiet van zout in de buitenbezittingen, alwaar het zoutmonopolie bestaat hebben wij slechts opgaven, loopende over de jaren 1862—1865, en te vinden in het regeringsverslag van 1865.

Daaruit blijkt:

1°. ten aanzien van het Gouvernement van Sumatra's Westkust,

dat het debiet heeft bedragen:

in 1862	. . . . .	koj.	539.25 12/32
" 1863	. . . . .	"	630.26 28/32
" 1864	. . . . .	"	553. 6 20/32
" 1865	. . . . .	"	538.18 28/32
	te zamen	koj.	2,262.17 3/4

die hebben opgebragt:

in 1862	. . . . .	ƒ 105,545 16⁵
" 1863	. . . . .	" 123,023 83⁵
" 1864	. . . . .	" 108,581 16⁵
" 1865	. . . . .	" 107,258 83⁵
	te zamen	ƒ 444,409 —

of nagenoeg ƒ 6.55 per pikol,

2°. ten aanzien van Benkoelen, dat het debiet heeft bedragen:

in 1862	. . . . .	koj.	259.16 23/32
" 1863	. . . . .	"	302. 7 26/32
" 1864	. . . . .	"	298.13
" 1865	. . . . .	"	313.15 2/32
	te zamen	koj.	1,173.22 9/16

die hebben opgebragt:

in 1862	. . . . . .	ƒ 51,911 25
" 1863	. . . . . .	" 60,452 08⁵
" 1864	. . . . . .	" 59,686 66
" 1865	. . . . . .	" 62,700 41⁵
	te zamen	ƒ 234,750 41

of ruim ƒ 6.66 per pikol.

3°. ten aanzien van Palembang, dat het debiet heeft bedragen:

in 1862	. . . . .	koj.	1003.18
" 1863	. . . . .	"	1008.10
" 1864	. . . . .	"	926. 9 4/32
" 1865	. . . . .	"	1078.18 23/32
	te zamen	koj.	4016.26

[1]) Hoezeer het toch altijd vreemd blijft, dat, nadat in 1854—1858, volgens de regeringsverslagen, de uitvoer heeft bedragen koj. 27,304. 6, en volgens de handelsverslagen, koj. 29,015.18½, of 2000 kojans meer, de tweeledige opgaaf voor het jaar 1859 zoo geweldig uiteenloopt, daar in dat jaar de uitvoer zou hebben bedragen, volgens het regeringsverslag, koj. 5,341.15, en volgens het handelsverslag, koj. 19,403.15, of ruim 14,000 kojans meer.

Omgekeerd geeft de tweeledige opgaaf voor het jaar 1864 een verschil van niet minder dan 5240 kojans, wegens meerderen invoer, volgens het regeringsverslag, dan bij het handelsverslag wordt aangewezen.

die hebben opgebragt:

in 1862	. . . . .	ƒ 175,630 —
〃 1863	. . . . .	〃 176,458 33^5
〃 1864	. . . . .	〃 162,103 23
〃 1865	. . . . .	〃 188,810 10
	te zamen	ƒ 703,001 66^5

of ruim ƒ 5.83 per pikol.

4°. ten aanzien van Borneo's Wester-afdeeling,
dat het debiet heeft bedragen:

in 1862	. . . . .	koj. 801.12$^{14}/_{32}$
〃 1863	. . . . .	〃 832.17
〃 1864	. . . . .	〃 810.10$^{6}/_{32}$
〃 1865	. . . . .	〃 778. 4
	te zamen	koj. 3222.13$^{5}/_{8}$

die hebben opgebragt:

in 1862	. . . . .	ƒ 140,247 55
〃 1863	. . . . .	〃 145,699 17
〃 1864	. . . . .	〃 141,809 43^5
〃 1865	. . . . .	〃 135,997 83^5
	te zamen	ƒ 563,753 99

of ruim ƒ 5.83 per pikol, en

5°. ten aanzien van Borneo's Zuid- en Oosterafdeeling:
dat het debiet heeft bedragen:

in 1862	. . . .	koj. 1,144 26$^{8}/_{32}$
〃 1863	. . . .	〃 1,006 3$^{14}/_{32}$
〃 1864	. . . .	〃 1,151 1$^{20}/_{32}$
〃 1865	. . . .	〃 1,141 27$^{18}/_{32}$
	te zamen	koj. 4,443 28$^{7}/_{8}$

die hebben opgebragt:

in 1862	. . . . .	ƒ 228,975 —
〃 1863	. . . . .	〃 201,222 91^5
〃 1864	. . . . .	〃 230,210 83
〃 1865	. . . . .	〃 228,383 74^5
	te zamen	ƒ 888,792 49

of ruim ƒ 6.66^5 per pikol.

Wat van de voorafgegane opgaven het eerst onze aandacht heeft getrokken, is het verschil in prijs, waarvoor het zout is gedebiteerd, en, welke prijs per pikol gemiddeld heeft bedragen:

Voor Palembang	. . . . .	ƒ 5.83
〃 Borneo's Wester-afd.	. .	〃 5.83
〃 Sumatra's Westkust	. .	〃 6.55
〃 Benkoelen	. . . . .	〃 6.66
en 〃 Borneo's Z. en O. afdeel.		〃 6.66^5

De redenen voor dat verschil kunnen gelegen zijn geweest òf in de betere of min goede kwaliteit, òf in de meerdere of mindere kosten van het transport, òf eindelijk in omstandigheden van plaatselijken aard; maar aangezien noch omtrent het eene, noch omtrent het andere iets in de regeringsverslagen wordt gevonden, moeten wij er ons bij bepalen, op het bedoeld verschil slechts te hebben gewezen.

In de tweede plaats is het ook nog al opmerkelijk, dat in de meeste der hier opgenoemde bezittingen het debiet in die vier jaren zoo goed als stationair is gebleven, in weerwil van het accres der bevolking volgens de cijfers, daarvan in de regeringsverslagen medegedeeld. Alleen maakt Benkoelen daarop eene uitzondering.

Vooral is de geringe consumtie in het Gouvernement van Sumatra's Westkust eenigzins in het oog loopend. Berekend over de sterkte der bevolking aldaar, — daaronder niet begrepen die van Nias en de Mentawei-eilanden, welke in de regeringsverslagen naar gissing op 200,000 à 230,000 zielen wordt opgegeven, — heeft in de vier jaren (1862—1865) de consumtie hoofdelijk niet eens 2$^1/_2$ Amst. ponden bedragen. Dit geringe cijfer leidt dunkt ons eenigzins tot de conclusie, dat het Gouvernements-zoutmonopolie niet in al de deelen van Sumatra's Westkust streng wordt gehandhaafd, of dat de bevolking, ongeacht dat monopolie, hetzij door eigen aanmaak, hetzij langs andere wegen, in hare behoefte weet te voorzien.

In Benkoelen en Palembang daarentegen is de consumtie vrij aanzienlijk geweest, en heeft zij, berekend over het cijfer der bevolking dier beide bezittingen in de meergemelde jaren, gemiddeld per hoofd bedragen respectivelijk 9$^1/_2$ en 9$^1/_6$ Amst. ponden. Het is evenwel niet onmogelijk en zelfs niet onwaarschijnlijk, dat een gedeelte van het verkochte Gouvernements-zout door opkoopers wordt opgevoerd naar meer binnenwaarts gelegen landschappen, die, hoezeer aan ons gezag onderworpen, toch nog niet onder een geregeld werkend Europeesch bestuur zijn gebragt, en omtrent de sterkte van wier bevolking wel gissingen gemaakt, maar geene eenigzins te vertrouwen cijfers gegeven kunnen worden.

Hetzelfde schijnt ook eenigermate gezegd te kunnen worden van onze beide bezittingen

op Borneo, — de Wester- en de Zuid- en Ooster Afdeelingen, — alwaar, berekend over de eenigzins officiëel geconstateerde sterkte der bevolking, de consumtie niet onaanzienlijk is geweest, en over de vier jaren per hoofd gemiddeld heeft bedragen $8^7/_{10}$ Amst. ponden in de eerstgemelde, en $8^1/_4$ Amst. ponden in de laatstgemelde Afdeeling.

Is evenwel onze veronderstelling ongegrond, en hebben zich mitsdien het debiet en de consumtie van Gouvernements-zout strikt bepaald tot de geconstateerde sterkte der bevolkingen in de vier bezittingen, waar wij een niet onbelangrijk cijfer verkregen voor het hoofdelijk verbruik, dan zou daaruit weder volgen, — aan den eenen kant, dat in die bezittingen de bevolking geen middel heeft om zich ander dan Gouvernements-zout te bezorgen, — aan den anderen kant, dat op Java, alwaar wij voor de comsumtie per hoofd tot een cijfer van naauwelijks $6^1/_2$ Amst. ponden zijn gekomen — ofschoon er alle reden voor bestaat, om te gelooven, dat het hoofdelijk verbruik er voor het minst even groot, zoo niet grooter moest zijn dan in de hier bedoelde vier bezittingen — een niet gering gedeelte van het zout, dat voor Gouvernements rekening wordt aangemaakt, aan de levering onttrokken en op clandestine wijze onder de bevolking gebragt wordt.

Wat van dit alles wezen moge, over het algemeen vermeenen wij te mogen beweren, dat ons onderzoek naar de wijze, waarop het Gouvernements-zoutmonopolie werkt, niet geschikt is, om daarover een gunstig oordeel te doen vellen, en dat het verre de grenzen overschrijdt, binnen welke het zich had moeten houden, om in onze dagen nog houdbaar geacht te kunnen worden, te weten, niet als middel van exploitatie ten einde daarmede groote winsten te behalen, maar als hulpmiddel tot het verkrijgen eener redelijke opbrengst als belasting, welke op eene andere wijze moeijelijk zou zijn te heffen; en wij hebben tot geene andere conclusie kunnen komen, dan dat het zoutmonopolie, bij zoo veel dat getuigt van eene karige en bekrompene wijze van handelen, een bewijs te meer daarvoor aan de hand geeft.

Terwijl wij overal, waar dit maar eenigzins mogelijk was, getracht hebben, om het onderste uit de kan te krijgen, hebben wij daarentegen maar al te zeer uit het oog verloren, hoe men te werk moet gaan, om zulke onbeschaafde, weinig ontwikkelde en over het algemeen ook weinig gegoede bevolkingen als die, welke in Indië aan ons gezag zijn onderworpen, tot welstand en langzamerhand hoe langer hoe meer onder regelmatige belastingheffing te brengen, op de voor haar minst drukkende wijze.

Oppervlakkig beschouwd schijnt het wel is waar op hetzelfde neêr te komen, of de millioenen, die men noodig heeft, gevonden worden door meer bepaald een enkel artikel van algemeen gebruik buitengewoon te bezwaren, dan wel of men ze tracht te verkrijgen door den druk te verdeelen over verschillende voorwerpen; maar inderdaad is dit toch zoo niet, vooral wanneer men, zoo als hier, te doen heeft met een artikel van algemeene consumtie.

Vooreerst toch zien zulke bevolkingen als die, waarmede wij hier te doen hebben, niet zoo zeer in, dat het betalen van eenen hoogen prijs voor het zout subintreert voor eene heffing van andere belastingen, waartoe anders zou moeten worden overgegaan, — neen, zij vinden den prijs eenvoudig enorm hoog, en trachten dus zich in de consumtie er van zoo veel mogelijk te beperken. Terwijl het gevolg daarvan is, dat het verbruik veel minder blijft, dan het anders had kunnen worden, zoo komt daar nog bij, dat de hooge prijs, die in geene verhouding hoegenaamd staat tot dien, waarvoor het artikel onder eene vrije concurrentie zou te verkrijgen zijn, bovendien ook het voor eene bevolking zoo demoraliserend effect heeft, dat zij zich op allerlei wijze ten koste van 's lands belang tracht schadeloos te stellen, door ontduiking of onttrekking.

Hoe erg het daarmede gesteld is, kan onder anderen blijken uit eene kleine bijzonderheid, die ons in de regeringsverslagen wordt medegedeeld, — deze namelijk, dat op Java veel gedroogde en gezouten visch van Siam wordt aangevoerd, en dat men die visch van het zout weet te ontdoen, natuurlijk om het tot ander gebruik te kunnen doen dienen. Deze industrie schijnt zelfs van zoo veel belang te zijn, dat men gemeend heeft haar krachtig te moeten tegengaan. Het ware te wenschen geweest, dat men, in stede daarvan, gekomen was tot het besef van de noodzakelijkheid eener meer vrijgevige opvatting van het monopolie. Als men evenwel, trots alle verschijnselen, die doen zien, hoe kwetsbaar zulk een monopolie als dat van het zout, niet op enkele, maar op eene menigte van punten is, toch op den ouden weg van schraapzucht blijft voortgaan, dan kan het niet anders, of de maatregelen tot instandhouding moeten hoe langer hoe stringenter worden en het monopolie hoe langer hoe

drukkender maken, totdat het als het ware zichzelf vernietigt, en als het kalf verdronken is, hoe zal men dan, geheel onvoorbereid als men dan zal zijn, den put wel kunnen dempen?

Zoute Rivier, benaming eener rivier op het eiland Madura, op de Zuidkust van de afdeeling Madura.

Zoute Rivier, zie: Ajer Asin en Palo.

Zuid-eiland, een der Zuid-Wester-eilanden, ten Zuiden van het eiland Loeang; residentie Banda, op 8° 30′ Z. Br. en 128° 55′ O. L.

Zuid-eiland, eilandje dat door een rif aan de Noordpunt van Saleijer verbonden is, waartusschen een doortogt voor praauwen wordt gevonden. Het ligt op 5° 44′ Z. Br. en, even als Midden-eiland, op 120° 33′ 45″ O. L.

Zuid-eiland, eilandje ten Westen van het eiland Billiton, in de Stolze-straat, op 3° Z. Br.

Zuid-eiland, ook Hoog-eiland of Sapata genoemd, een der Zuid-Natoena-eilanden, residentie Riouw, volgens HORSBURGH, op 2° 26′ N. Br. Het is door vele eilandjes en rotsen omringd.

Zuid-eiland, hoog eiland in den zuidelijken ingang van straat Pantar, volgens GREGORY, op ongeveer 8° 32′ Z. Br. en 124° 20′ 30″ O. L. Aan beide zijden is de vaart zuiver, hoewel die aan de Westzijde nog de voorkeur verdient.

Zuid-eiland, benaming van een eiland aan Borneo's Zuid-Oostkust, aan de Zuidpunt van het eiland Laut, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 4° 8′ 30″ Z. Br. en 116° 0′ 30″ O. L., en volgens GREGORY, op 4° 5′ 50″ Z. Br. en 116° 14′ 20″ O. L. Van de Westpunt steekt een rif af.

Zuid-eiland, eilandje bij het eiland Engano, ten Westen van Sumatra. Het is met boomen begroeid en door een rif omringd, behalve aan de Westzijde, welke een zandigen oever heeft, die veilig te naderen is.

Zuid-eiland, een der Karimata-eilanden, ten Westen van Borneo, op 1° 40′ Z. Br.

Zuid-eiland, zie: Siompoe, Tawein en Terobi.

Zuidelijke afdeeling, zie: Soekadana.

Zuidelijke afdeeling van Padang, benaming van eene afdeeling op Sumatra, in de residentie Padang, bestaande uit de Zuiderdistrikten en het regentschap Indrapoera. Zij wordt ook afdeeling Painan genoemd. De hoofdplaats Painan is de zetel van een adsistent-resident, tevens vendu-meester, die wordt bijgestaan door een kommies. Verder zijn er controleurs der 3e klasse te Ajer-adji en te Indrapoera, Opzieners der 1e klasse te Troesan en Batang Kapas en een Opziener der 2e klasse te Bajang en Poeloet-Poeloet.

Zuidelijke Passage, doortogt tusschen het Papoesche eiland Jobi en de Geelvinkpunt. Hij geleidt naar de Groote Geelvinkbaai.

Zuid- en Oosterafdeeling, groote afdeeling, die de geheele Zuid- en Oostkust van Borneo inneemt, en verdeeld is in het zuidelijk en het oostelijk deel.

Onder het zuidelijk deel ressorteren:

1°. de afdeeling Sampit of Zuiderafdeeling, bestaande uit het rijkje Kota Waringin en de distrikten Pemboeang, Mendawei, Sampit, Katingan en Semboeloe.

2°. de afdeelingen Groote Dajak, bestaande uit de distrikten Kahajan Oeloe-Tengah en -Ilir, en Kleine Dajak, bestaande uit de distrikten Poeloe Petak, Kapoeas Ilir,-Tengah en-Oeloe. Bij besluit van 11 Mei 1863 is de voormalige afdeeling Groote en Kleine Dajak in de genoemde twee afdeelingen gesplitst.

3°. de afdeeling Doeson en Bekompai, met de rivierschappen Doeson Ilir, -Oeloe, Moeroeng, Siang en Bekompai.

4°. het, bij besluit van 11 Junij 1860, vervallen verklaarde rijk Bandjermasin, dat bij zijne vereeniging met het reeds in de Zuid- en Ooster-afdeeling aanwezige gouvernementsgebied werd ingedeeld in de volgende drie afdeelingen,: *a.* Amoentai, onder een Adsistent-Resident, met eenen Controleur der 1e klasse te Alai en eenen Controleur der 2e klasse te Amawang en verder inlandsch personeel. [Thans is Amoentai verdeeld in de distrikten: Amoentai (Ads.-res.); Batang Alai, Laboean Amas en Balangan (Contr. 1e kl.); Tabalong en Kaloewa (Contr. 2e kl.); Amandit en Nagara (Contr. 3e kl.)]; *b.* Martapoera, onder eenen Adsistent-Resident, met eenen Controleur der 2e klasse te Pengaron en eenen Controleur der 3e klasse te Margasari, benevens verder inlandsch personeel. [Martapoera is thans verdeeld in de distrikten: Martapoera (Ads.-res.); Riam Kiwa en Riam Kanan (Contr. 3e kl.); Margasari en Benoewa Ampat (Contr. 2e kl.)]; *c.* Kween, onder eenen Contr. der 3e kl., met verder inlandsch personeel. Vroeger behoorde reeds tot het Gouvernementsgebied de afdeeling Tatas of Bandjermasin, namelijk het eiland Tatas, welks hoofdplaats Bandjermasin is en waaraan thans Kween als onderafdeeling is toegevoegd.

5°. de afdeeling Tanah Laut of Laut Darat, met de onderdistrikten Maloeko en Tabanio.

Het oostelijk deel der Zuid- en Oosterafdeeling bevat:

1°. Tanah Koesan, bestaande uit de landschappen Sembanban, Pegatan, Batoe Litjin, Koesan en Poeloe Laut.

2°. Tanah Boemboe, bestaande uit de rijkjes: Tjantoeng, Boentar Laut, Bangkalaän, Tjenggal, Menoenggoel en Sampanahan.

3°. het rijk Pasir.

4°. " " Koetei.

5°. " " Sambilioeng.

6°. " " Goenong Teboer.

7°. " " Boeloengan.

De drie laatste rijkjes zijn ook bekend onder den naam van Berousche landen.

8°. de Tidoengsche landen.

De Zuid- en Oosterafdeeling wordt bestuurd door eenen Resident, die te Bandjermasin verblijf houdt. Zie verder over het personeel op Bandjermasin.

Volgens een Maleisch handschrift vestigde zich omstreeks het einde der 14e eeuw aan de Negara-rivier eene Hindoesche kolonie, onder zekeren AMPOE DJAT MAKA, die weldra de oorspronkelijke bewoners des lands of Dajaks aan zijn gezag onderwierp. In de 17e eeuw vestigde zich de Vorst van het land te Martapoera of Kajoe Tangi, en het land bloeide, totdat in het laatst dier eeuw de welvaart afnam, ten gevolge der oneenigheden welke er ontstonden. De handelskantoren der Hollanders, aldaar in het begin der 17e eeuw gevestigd, werden wegens de trouweloosheid der bevolking in 1669 opgeheven. De Engelsche faktorij, op verzoek van den Sultan in 1698 aldaar opgerigt, werd in 1707 vernield en de bezetting vermoord. In 1711 knoopte de Oost-Indische Kompagnie nieuwe handelsbetrekkingen aan, welke echter door de Bandjersche Vorsten herhaaldelijk werden verstoord, maar ook door de traktaten van 1734, 1746 en 1756 telkens hersteld. In 1785 werd de Nederlandsche Resident te Bandjermasin om hulp verzocht door den *Pangeran* NATA, om zijnen vijand *Pangeran* AMIR wederstand te bieden. De Kompagnie voldeed aan dit verzoek en zond er den Kapitein HOFFMAN aan het hoofd van 80 Cipajers heen. Inmiddels was de vijand den zetel der regering meer en meer genaderd, zoodat *Pangeran* NATA zijnen ondergang voor oogen had, en liever het geheele rijk aan de Kompagnie overgaf, dan het in handen van zijnen mededinger te zien overgaan. Kapitein HOFFMAN rukte spoedig tegen den vijand op, die weldra verslagen en in ballingschap naar Ceylon gevoerd werd. Alzoo kwam de Oost-Indische Kompagnie, in 1787, in bezit van het rijk van Bandjermasin, dat nogtans, behalve eenige distrikten, waaronder de hoofdstad zelve, aan *Pangeran* NATA werd in leen gegeven.

De Engelschen kwamen zich in 1811 te Bandjermasin vestigen en werden in 1816 weder door ons Gouvernement vervangen, dat met den Sultan de oude traktaten vernieuwde. Tien jaren later, dus in 1826, werd door het Opperhoofd Mr. H. HALEWIJN met den Sultan een nieuw kontrakt gesloten, bij hetwelk de vorenvermelde landen (altijd met uitzondering van het eerst in 1861 verbeurd verklaarde Sultansgebied) in vollen eigendom aan Nederland werden afgestaan. De waardigheid van Vorst van Bandjermasin is opgeheven na den moord op 27 December 1859 te Lokton-toeoor op de bemanning van de *Onrust* gepleegd.

Het geheele voormalige Vorstenland wordt geschat eene oppervlakte van 391.1 vierkante geographische mijlen te bezitten. De bevolking daarvan wordt bij het algemeen verslag der residentie over 1854 geschat op 161,000 zielen, doch volgens den Heer A. VAN DER VEN, in leven Resident der Zuid- en Oosterafdeeling, moet dat getal 280,000 bedragen, hoezeer dat naar zijn oordeel nog te laag is gesteld. De gezamenlijke bevolking der geheele Zuid- en Oosterafdeeling wordt in de jongste opgaven begroot op 827,258 zielen, waarvan evenwel het grootste deel, namelijk de bevolking der Zuider-afdeeling en der geheele Oostkust (te zamen geschat op 461,215), slechts gegist kan worden.

Nadere bijzonderheden zoeke men op de verschillende namen van landen en distrikten, waaruit deze residentie is zamengesteld.

Zuider-Distrikt, benaming van een distrikt in het Noorder Kwartier der residentie Batavia op Java, dat oostwaarts bepaald wordt door de rivieren Krokot en Tjiliwoeng, noordwaarts door de oude stad en Djakatra, en zuidwaarts door den weg van Weltevreden naar Tanah Abang. Het vormt een langwerpig vierkant, binnen hetwelk het grootste gedeelte der Europesche bevolking van Batavia gevestigd is in de wijken Molenvliet, Noordwijk, Rijswijk en Koningsplein. Op Rijswijk bevat het eene afdeeling van het kampement, alwaar de huzaren van het garnizoen, ongeveer 100 in getal, gehuisvest zijn. Dit distrikt is het meest bevolkte en bevat met de daartoe behoorende kampongs circa 20,000 zielen, onder welke ongeveer 1,500 Europeanen.

Zuider-Distrikten. Dus heeten de distrikten Painan, Batang Kapas, Ajer Adji, Poeloet-Poeloet en Troesan, die, te zamen met het regentschap Indrapoera, de Zuidelijke afdeeling (of afdeeling Painan) der residentie Padang op Sumatra's Westkust uitmaken.

Zuider-Distrikten of Takallar, afdeeling op Celebes' zuidwestelijke landtong, gouvernement van Celebes en onderhoorigheden, grenzende ten Oosten aan Goa, ten Zuiden aan Toeratea en ten Westen aan Makassar. Sanraboni splitst deze afdeeling in tweeën. De Zuider-distrikten staan onder eenen Gezaghebber, tevens Vendumeester en fungerend Notaris, een Klerk en tolk, tevens fungerend Griffier, een *Djaksa*, een Priester, benevens de Regenten van Topedjawa, Takallar, Bonto Lebang, Galesong of Glissong, Polombankeng Gandjang, Sanraboni en het eiland Tanahkeke. De bevolking dezer afdeeling wordt op 70,000 zielen geschat. Hieronder bevinden zich goede krijgslieden en de Galesongers worden bij voorkeur als matrozen gebezigd, daar zij als de beste zeelieden bekend staan en verpligt zijn in geval van nood als zoodanig te dienen. In de Zuider-distrikten wordt zuiver Makassaarsch gesproken. Van de suikerkultuur wordt in die streken veel werk gemaakt. Er bestaat geregelde communicatie met Makassar 1).

Zuider Kwartier, voormalige afdeeling op Java, residentie Batavia, die thans te zamen met het Ooster kwartier, onder den naam van Afdeeling Meester Cornelis, onder eenen Adsistent-Resident staat. Zij ligt tusschen de Sonthar- en de Angké-rivieren, en telt 100 landerijen. Behalve vier landen die aan Chinezen toebehooren, is de geheele grond het eigendom van Europeanen. Het Zuider Kwartier heeft twee Chinesche Hoofden, met den titel van Luitenant, die te Bekasi wonen.

Zuider Regentschap, zie: Lebak.

Zuider-Rif, benaming eener ondiepte in den Riouw-Archipel, ten Zuiden van het eiland Bintang.

Zuider Voorstad, wijk n°. 5 van de stad Batavia op Java, onder eenen Europeschen wijkmeester.

Zuid-hoek, zuidelijkste punt van het eiland Boeton, volgens Horsburgh, op 5° 42′ Z. Br. en 122° 44′ O. L.

Zuid-hoek, zie: Salatan en Sauvry.

Zuid-kaap, benaming van eenen hoek op het Tenimber-eiland Timor Laut, op 130° 50′ O. L.

Zuid-kanaal, zuidelijke doortogt in de Balabak-straat, gevormd door de Noord-Oostzijde van Bangoeëi en de Zuidzijde der Mangsi-eilanden, bij Borneo's Noordoosthoek. Hij wordt verre boven den anderen doortogt in die straat verkozen, wijl er goede ankergrond in 18—25 vademen water gevonden wordt.

Zuid-Oost-eiland. Zoo noemt Horsburgh het eiland Poeteran. Zie dat woord.

Zuid-Ooster-eilanden, groep van vele eilanden in den Molukschen Archipel, die nagenoeg een halven cirkel vormt, welke ten Oosten van Ceram een aanvang neemt en van het Noorden door het Oosten zuid- en eindelijk westwaarts loopende, met het eiland Nila eindigt, alwaar de keten der Zuid-Wester-eilanden een aanvang neemt. De Zuid-Ooster-eilanden zijn, volgens Melvill van Carnbée, 14 vierkante geographische mijlen groot. Zij liggen in de volgende orde: Tenimber, Goram, Salwati of Pandjang, Manawoko, Matabella, Kessewooi, Koerekofe, Tewer, Boen, Kaudar, Kauwer, Tello, Tianda, Kei Watela, Klein Kei, Groot Kei, Tadoal, Moei, Timor Laut, Sjerah, Sikevoe, Woeremata, Boeto, Mese, Papenberg, Namegang, Teng, Kawoeter, Masside, Kebet, Ijat, Seroea, Vogel-eiland, Nila.

Deze eilanden zijn over het algemeen heuvelachtig en met bosschen bedekt. Zij zijn moeijelijk te genaken, wegens de koraalplaten waarop zij gelegen zijn, en welke meestal tot op eenigen afstand van de kust afsteken. De Zuid-Ooster-eilanden leveren overvloed van visch, schildpadden en *tripang* op. In de bosschen vindt men boschduiven en ander wild gevogelte, zoo mede geiten en wilde varkens. Het plantenrijk levert kokos- en sagoboomen in menigte, turksche tarwe, eenige boonsoorten en verder tropische vruchten.

De bevolking dezer eilanden woont niet in

---

1) Deze beschrijving is in overeenstemming met hetgeen elders in dit Woordenboek voorkomt, en daarom behouden. Maar volgens Ind. Staatsblad voor 1866, n°. 69, heeft eene geheele reorganisatie der administratieve indeeling van het zuidelijk deel van Celebes plaats gehad, als een gevolg der inlijving bij het Nederlandsch grondgebied van de Toerateasche landen Binamoe en Bangkala. De Zuider-districten bestaan thans uit de onder-afdeelingen: 1° Bonthain (vroeger vereenigd met Boelekomba, welk laatste thans eene afdeeling der Ooster-districten uitmaakt), onder een Ads.-res.; 2°. Binamoe en Bangkala (van welke landen echter de distrikten Roembia, Taroang en Tino zijn afgezonderd om bij Bonthain gevoegd te worden), onder een Contr. 1e kl. te Djeneponto, en een Contr. 3e kl. te Aloe; 3° Takalar, onder een Contr. 3e kl.

de binnenlanden, maar heeft zich nabij de stranden gevestigd, alwaar ankerplaatsen zijn. De Oost-Indische Kompagnie heeft met deze eilanders, even als met de bewoners der Zuid-Wester-eilanden, betrekkingen onderhouden en er zelfs het Christendom ingevoerd, doch sedert langen tijd zijn deze eilanders geheel aan hun lot overgelaten, waarvan de oorzaak te vinden is in de staatkundige gebeurtenissen der vorige en het begin dezer eeuw. In den laatsten tijd zijn er drie inlandsche kweekelingen uit het instituut van het Nederlandsche Zendelinggenootschap werkzaam, die er de Christenen voorgaan en onderwijzen. Onder deze eilanders telt men ook Mohammedanen. Dit volk is rijzig van gestalte en welgemaakt en iets blanker dan de meeste volkeren van den Archipel; onder de vrouwen komen schoone menschen voor.

Ieder dorp staat geheel op zich zelf en wordt bestuurd door eenen *Orang Kaja*. De eilanders, die van tijd tot tijd door zeeroovers van Ceram en Ceram Laut worden overvallen en daarbij niet zelden tot slaven gemaakt, zijn deswege zeer wantrouwend van aard en doorgaans sterk gewapend. De wapenen door hen gebezigd zijn slagzwaarden, ijzeren en bamboezen spiesen, vergiftigde pijl en boog. De mannen vervaardigen hunne praauwen en wapens, en zamelen kokosnoten en palmwijn in, terwijl de vrouwen zich met den tuinbouw, het hakken van hout en halen van water bezig houden. De opperhoofden en aanzienlijken gaan naar de Europesche wijze gekleed, hoewel niet naar den laatsten smaak; de overige eilanders gaan bijkans geheel naakt.

De woningen rusten op stijlen en beslaan een langwerpig vierkant. Op enkele eilanden is de huisdeur op zijde, op andere komt men langs eene ladder van onderen door een luik in huis. Bij gebrek aan ramen dienen enkele luchtgaten in den wand tot schoorsteen en tevens tot zuivering van den dampkring. Bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen worden er feesten aangerigt. Voor den overledene wordt het als eene bijzondere eer aangemerkt, dat hij onthalsd wordt, ten einde zijn hoofd, als eene gedachtenis, in zijne woning op eene soort van altaartje prijke. Behalve de verminkende straffen is onder deze eilanders ook de straf van verbanning voor een bepaald getal jaren in zwang.

Jaarlijks komen er op de Zuid-Ooster-eilanden eenige vaartuigen van Banda en Makassar aan, die ijzer, slagzwaarden, messen, koper- en ijzerdraad, kommen, schotels en lijnwaad aanvoeren, ter ruiling tegen *tripang* en schildpad, geiten en varkens. Ook brengen de eilanders kokosnoten, hoenders en varkens naar Banda.

Zuid-Oost-haven, naam van de eenige ankerplaats van de Oostzijde van het Zuid-Pagei-eiland.

Zuid-Oosthoek, kaap op Java, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 8° 48′ 30″ Z. Br. en 114° 34′ 40″ O. L.

Zuid-Oosthoek, zie: Ilat en Ouw.

Zuid-Oostklip, bij de inlanders *Karang Tonggara* geheeten, klip in de zee van Java, op de reede van Batavia, nabij het eiland Groot Kombuis. Op het midden dezer klip staat ter diepte van 13 voeten een wit kruis, dat bij hoogen waterstand 12 voeten boven het water uitsteekt.

Zuidwachter, eiland gelegen ten Westen van Celebes, in het Noorden der straat van Makassar, op 0° 8′ N. Br. en 119° 33′ O. L. Het behoort onder de residentie Manado en is een der Zeven-eilanden.

Zuidwachter, eilandje ten Noorden van Java, volgens MELVILL VAN CARNBÉE, op 5° 42′ 7″ Z. Br. en 106° 46′ 30″ O. L. Het is digt met boomen begroeid en door een steil rif omgeven, dat aan de Noord-Oostzijde het verst afsteekt. Dit rif heeft digt bij 8 vademen en op een paar sloepslengten reeds 24 vademen diepte.

Zuid-West-eiland, hoog eilandje aan de Westzijde van Groot Natoena, residentie Riouw, met de Zuidpunt, volgens HORSBURGH, op 3° 34′ N. Br.

Zuid-Wester- of Vierde Distrikt. Dit is gelegen op Java, in het Noorder Kwartier der residentie Batavia, of, volgens de nieuwe indeeling, in de afdeeling Stad en Voorsteden, en bepaald ten Oosten door de rivier Krokot, ten Zuiden en Zuid-Westen door den weg, welke van Tanah Abang, over Djati, naar de Mokervaart geleidt, ten Westen door de Angké en ten Noorden door vervallen Europesche tuinen. Het is het uitgestrektste distrikt van het Noorder Kwartier. De bevolking, ruim 10,000 zielen sterk, behoort onder het stedelijk bestuur van Batavia. Zij bestaat uit 3,000 Chinezen, een 30tal Europeanen en verder uit inlanders. Behalve eenige kampongs bestaat dit distrikt uit rijst- en graanvelden. Het zuidelijk deel wordt voor een der gezondste gedeelten van Batavia gehouden.

Zuid-Wester-eilanden, eilandengroep in de Banda-zee, tusschen den 7n en 8n graad Z. Br. en 126° en 130° O. L. Zij sluit zich aan de Zuid-Ooster-eilanden aan en strekt

zich van Nila tot Timor uit. De Zuid-Wester-eilanden behooren tot de ads.-residentie Banda (die thans een deel van de residentie Amboina is), en zijn verdeeld in de volgende groepen: die van Babber, Sermatta, Letti, Roma, Damma en Wetter. De voornaamste eilanden van die groepen zijn: Tiouw, Damma, Sermatta, Locang, Leikor, Moa, Letti, Kisser, Roma, Wetter, Brandend-eiland, Lucipara en Schildpad-eiland. Deze eilanden hebben in uiterlijk voorkomen, vruchtbaarheid en dampkring veel overeenkomst met de Zuid-Ooster-eilanden. Zij leveren kokosnoten, rijst, *maïs*, *obi's*, boontjes, uijen, tabak, sandelhout, honig en katoen, en verder overvloed van tropische vruchten. Men heeft er vele varkens, schapen, paarden en karbouwen. De wateren zijn bijzonder rijk aan visch, die gedroogd en op de omliggende eilanden verkocht wordt. De uitvoer bestaat in *tripang*, *karet* en was, terwijl de artikelen van invoer lijnwaden, katoen, ijzer, messen, vijlen, koperdraad, koralen, grof aardewerk, kruid en vuurwapenen zijn. De hoeveelheid van jaarlijks uitgevoerd wordende *tripang* begroot men op 680, de was op 325 en het schildpad op 6 pikols.

De bevolking bedraagt ruim 50,000 zielen. Zij is aan ons Gouvernement gehecht en staat op eenen hoogeren trap van beschaving dan de Tenimberezen, Aroe- en Kei-eilanders. De bevolking der Zuid-Wester-eilanden is verdeeld in drie standen, te weten: adellijken, grondbezitters of vrije landbouwers en slaven. Zij vinden hun bestaan in den landbouw, handel en nijverheid. Ieder dorp staat onder eenen *Radja* of *Orang Kaja*, welke door het volk gekozen wordt. De eilanden Wetter, Kisser en Moa hebben, ongerekend de dorpshoofden, elk een algemeen Hoofd over het geheele eiland, die den titel voert van opper-*Radja* of -*Orang-Kaja*. In de laatste tijden is het Christendom op deze eilanden in verval. In 1825 werd de Zendeling Bär op het eiland Kisser geplaatst en in het daaropvolgende jaar nog acht Zendelingen naar Timor en deze eilanden afgevaardigd. Wienkotter, die den 3[n] Mei 1828 op Letti aankwam, overleed reeds op 30 Junij, terwijl zijne vrouw hem den 27[n] Maart 1829 in het graf volgde. De Zendeling Verhaag was op Moa lang ziek en zag zich genoodzaakt, tot herstel van gezondheid, naar Timor te vertrekken. Höveker bleef op Moa slechts tot 1834, in welk jaar hij, in het belang der zending, eene reis naar Batavia maakte, terwijl hij later, als door het Gouvernement bezoldigd leeraar, op Ternate werd geplaatst. De Zendeling Dommers, die eerst op Kisser en later op Damma werkzaam was, verving Höveker op Moa. De Zendeling Heymering, van 1828—1832 op Letti werkzaam, vertrok naar Timor. Alzoo bleven voornamelijk de Zendelingen Bär op Kisser, Dommers op Moa en Luyke te zamen met Holtz op Letti, welke tot in 1841 de zending op deze eilanden, niettegenstaande de groote moeijelijkheden daaraan verbonden, met ijver vervulden. Het Zendelinggenootschap zag zich genoodzaakt de zending op deze eilanden op te heffen, zoo wegens de ongezondheid, waardoor de Zendelingen en de hunnen herhaaldelijk op het ziekbed lagen, als om de onvruchtbaarheid van den bodem, voornamelijk van Kisser, waar in den tijd van vijftien jaren vijf malen hongersnood heerschte, terwijl de aanvoer derwaarts van levensmiddelen uit Koepang allerbezwaarlijkst ging. Daarbij bood de bevolking van de Zuid-Wester-eilanden nog zeer veel tegenstand aan het Christendom en eenige daartoe bekeerden vielen weêr af tot hunne afgoderij. Het aantal Christenen werd in 1851 begroot op 2,250 zielen. Thans zijn er op deze eilanden vijf Ambonsche schoolmeesters werkzaam, als een op Moa, twee op Letti, een op Kisser en een op Damma.

De literatuur over de Zuid-Wester-eilanden is opgegeven bij die der Molukko's. Sedert verschenen nog over deze eilanden *Aanteekeningen der verrigtingen van den Ambtenaar ter beschikking van den Gouverneur der Moluksche eilanden, belast met eene zending naar de Zuid-Wester-eilanden, bij besluit van den* 10[n] Mei 1852, n°. 4. (*Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, uitgegeven door het Kon. Instituut. Nieuwe volgreeks, Dl. VIII, St. 2, blz. 129—196.)

H. C. Eybergen, *Aanteekeningen gehouden op eene reis naar de Zuid-Wester-eilanden* (Maart 1862). (*Tijdschrift van het Bat. Gen.*, Dl. XIII, 4[e] Serie, Dl. IV, blz. 193—226.)

Zuid-Westhoek, zie: Samet.

Zusters (Drie), eilandjes aan de Zuid-Oostkust van Sumatra, in de straat Soenda, tot de Zutphensche eilanden behoorende. De kust vormt tusschen Noorder-eiland en de Zusters eene baai, waarin de schepen bij gebrek aan water wel plegen te ankeren in 8, 10 of 12 vademen, wijl Noord-Zuster versch water bevat.

Zutphen, eiland aan Celebes' Oostkust, in de Talowa-baai, op 3° 45′ Z. Br.

Zutphensche eilanden, ook Honds- en Varkens-eilanden genoemd. Deze lig-

gen aan de Zuid-Oostzijde van Sumatra, in de straat Soenda, ten Noord-Oosten van den Varkenshoek. Zij heeten Kandang, Pendjoeran, Rimau, Toempal, het Kokos-eiland, de Gebroeders, de Drie Zusters of Gezusters, Batoe Poetih, het Noorder- of Lang-eiland, benevens vele kleine eilanden. Zij zijn door verscheidene banken en ondiepten omringd, waartusschen op enkele plaatsen ankergrond moet gevonden worden. Aan de Zuidzijde zijn zij zeer steil en digt nabij heeft men 40 en 50 vademen, doch bij het noordelijkste der groep, Rimau geheeten, 23—30 vademen water gevonden, waar schepen op 5° 50′ Z. Br. zouden kunnen ankeren. Van de Zuid-Zutphensche eilanden, die ook Hout-eilanden genoemd worden, strekt zich een rotsig rif uit, op ongeveer 2 kabellengten van den wal, met 10 of 12 vademen water in de naauwe straat tusschen den wal en dit rif. Het vaarwater tusschen deze eilanden en den Sumatra-wal wordt veel door praauwen gekozen en heeft genoegzame diepte voor schepen, die evenwel zeer omzigtig moeten zijn wegens de vele daar liggende klippen. Deze eilanden zijn met groen geboomte en kreupelhout bedekt. Vroeger dienden zij tot schuilhoeken van zeeroovers.

Zwaantjes-droogte of Karang Koko, koraalbank bij de straat Madura, op 7° 30′ 30″ Z. Br. en 113° 10′ 30″ O. L., 3 mijlen ten Zuiden, 31° West van Poeloe Kambing. Zij is meestal gedeeltelijk boven water gelegen. Digt rondom vindt men 12 en 15 vademen water. Op de Zwaantjes-droogte is in Augustus 1855 eene ijzeren bolbaak op schroefpalen opgerigt.

Zwaard-klip of Karang Padang, kaap op Java, residentie Bezoeki. Van hare Zuidzijde loopt noordwaarts een bergketen naar kaap Sedano, welke Bezoeki van Banjoewangi scheidt.

Zwaluw-punt, hoek aan de Oostzijde van de noordelijke landtong van Gilolo, in de bogt van Galela, op 1° 46′ N. Br. In den Westmoeson kunnen vaartuigen, die minder dan 8 voeten diepgang hebben, onder deze punt ankeren.

Zwanenzang, partikulier land op Java, residentie Batavia, Wester Kwartier.

Zwarte Klippen, benaming van eenige klippen aan de Zuid-Oostzijde van Gilolo, gedeeltelijk boven water gelegen, op 1° 8′ 30″ Z. Br. en 128° 32′ O. L. Deze strekken zich om de Oost-Noord-Oost en West-Zuid-West nagenoeg $^1/_2$ mijl ver uit. De oostelijkste ligt boven water en heeft branding.

Zwarte Rots, ondiepte ten Westen van Borneo, in het Zuiden der Karimata-groep, op 1° 50′ Z. Br.

Zwarte Rotsen. Deze liggen in straat Sapi, bij het eiland Gili Banta.

Dr. W. R. van Hoëvell, Reis over Java, Madura en Bali. Met Platen en Kaarten. Eerste en Tweede Deel. . . . . *f* 9.15

Dr. Eduard Selberg, Reis naar Java en Bezoek op het eiland Madura. Vrij vertaald uit het Hoogduitsch door W. L. de Sturler. Met eene Kaart van Java. . . . . » 1.90

Jhr. H. J. J. L. Ridder de Stuers, De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra. Uitgegeven en met eene Inleiding voorzien door Prof. P. J. Veth. Twee Deelen compleet, met Kaarten en Platen. . . . . » 5.—

Jhr. R. P. G. de Vaynes van Brakell, De Verdediging van Nederlandsch Indië, gevolgd door eene Proeve van een stelsel van verdediging voor onze Bezittingen in den Indischen Archipel. » 5.50

N. C. Sieburgh, De Krijgsverrigtingen tegen den Panglima Besaar van Reteh. Met eene Schetskaart. . . . . » —.50

A. C. Joosten, Heeft Indië behoefte aan hervorming? Proeve van beantwoording. . . . . » 1.50

Mr. J. W. Tydeman, Hoe zullen op Java spoorwegen worden aangelegd? Met eene Kaart. . . . . , ... » 1.50

De Koffijkultuur in Nederl. O. Indië, beschouwd voornamelijk in betrekking tot het vigerend Kultuurstelsel, met uitslaande tabellen. . . . . » 1.50

Mr. J. C. s'Jacob, Het Wetsontwerp betreffende de Cultuurondernemingen in Nederl. Indië onderzocht en beoordeeld. . . . . » —.75

Mr. W. C. Mees, Het Muntwezen van Nederlandsch Indië. . . » 1.25

J. J. A. Santhagens, Versnelde gemeenschap tusschen Java en Nederland, behandeld in de Afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis, naar aanleiding eener Voorlezing over het Britsche stoomschip de Leviathan. Met eene uitslaande plaat. . . . . » —.80

P. J. Veth, Bijdragen tot de kennis van den politieken toestand van Nederlandsch Indië. 2 Stukjes. . . . . » 1.35

Bijdragen tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen staat onzer Oost-Indische Bezittingen (1841). . . . . » 1.50

J. A. Wilkens, Het Inlandsch Kind in O. Indië, en iets over den Javaan. » —.60

Eene Epidemie op Java en de Cholera in Nederland, door Jeronimus. . . . . » —.25